

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

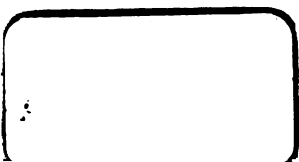
Neth 2038.10.2

Harvard College Library

FROM

*Hendrik Willem
van Loon*

GEÏLLUSTREERDE
ENCYCLOPÆDIE.

DE TIENDE DEEL

ROBERT-STILICHO

GEÏLLUSTREERDE ENCYCLOPÆDIE

WOORDENBOEK

VOOR

WETENSCHAP EN KUNST, BESCHAVING EN NIJVERHEID

Onder hoofdredactie van

A. WINKLER PRINS

MET MEDEWERKING VAN VELE SPECIALITEITEN

Tweede, naar de nieuwste bronnen herziene en aanmerkelijk vermeerderde
uitgave met platen, kaarten en tekstfiguren

DERTIENDE DEEL

ROBERT-STILICHO

ROTTERDAM
UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ „ELSEVIER”

1887

Neth 2038.10.2

HARVARD-YENCHING LIBRARY

HENRIK WILLEM VAN LOON

OCT 21 1921

Robert. Onder dezen naam vermelden wij: Twee *Koningen van Frankrijk*. *Robert I*, den jongeren broeder van Koning *Odo*. Deze behield na het overlijden van dezen slechts het hertogdom Francia en onderwierp zich aan den Karolingischen Koning *Karel de Eenvoudige*, behaalde in 921 eene belangrijke overwinning op de Noormannen en werd na het verdrijven van *Karel* in 922 door den Frankischen adel te Reims tot koning uitgeroepen. Hij sneuvelde reeds op den 16den Juni 923 in den slag bij Soissons. — *Robert II de Wijze of de Frome*, geboren in 971, een zoon van *Hugo Capet*. Hij werd in 988 mederegent van zijn vader, diens opvolger in 998 en overleed na eene vreedzame regering te Melun den 20sten Juli 1031. Van zijne eerste gemalin, *Bartha van Bourgondië*, liet hij zich in 1004 wegens bloedverwantschap scheiden, om zich en zijn land aan het Pauselijk interdict te onttrekken, en zijne tweede, *Constance van Arles*, verbitterde hem het leven. Hij was een uitstekend dichter en componist, en van zijne muziekstukken is het „*Veni, sancte spiritus*” één der schoonste.

Robert Guiscard, zie *Guisoard*.

Robert van Anjos, koning van Napels en hertog van Calabrië. Deze, de derde zoon van *Karel II*, beklom na diens dood, in weerwil van de aanspraken zijner oudere broeders, in Mei 1309 den vaderlijken troon. Hij was zeer eergierig en heerschzuchtig, poogde het gezag der Duitschers in Italië te vernietigen, verzekerde zich van de vriendschap van den Paus en wist de aanzienlijkste Guelfschgezinde steden aan zijne zijde te brengen, zoodat hij in staat was, weêrstand te bieden aan Keizer *Hendrik VII* en na den dood van dezen aan *Hendrik de Beier*. Zijne herhaalde pogingen, om zich van Sicilië meester te maken, liepen minder gelukkig af. Hij overleed den 9den Januari 1343. Hij was een vlijtig beoefenaar der dichtkunst; eene verzameling zijner gedichten werd in 1642 door *Ubaldisi* uitgegeven.

Drie koningen van Schotland. *Robert I Bruce*, een zoon van den Kroonpretendent *Robert Bruce* (zie *Bruce*). Deze maakte in 1306 een einde aan de Engelsche heerschappij en beklom den troon. Later behaalde hij de overwinning op *Eduard II* van Engeland bij Bannockburn (25 Juni 1314) en noodzaakte diens opvolger bij den Vrede van Newcastle (1327), zijn recht op den troon te erkennen. Hij was de eerste, die de vertegenwoordigers der steden opriep naar het Schotsche Parlement. Hij overleed in 1329. — *Robert II*, eene kleinzoon van den voorgaande. Hij was een zoon van diens dochter *Marjoria* en van Graaf *Walter Stuart*. Hij

XIII.

werd geboren den 2den Maart 1316, belastte zich reeds met het bestuur gedurende zijne minderjarigheid tijdens de ballingschap van zijn voorganger en oom *David II* en werd de opvolger van dezen in 1371. Met hem neemt de heerschappij van het Huis der *Stuarts* een aanvang. Hij streed sedert 1377 onophoudelijk tegen de Engelschen en overleed den 19den April 1390 op het kasteel Dundonald. Zijne talrijke onwettige zonen maakten den naam van *Stuart* in Schotland algemeen. — *Robert III*, een zoon van een voorgaande, geboren in 1340, en gekroond in 1390. Hij was zwak, verkwistend en tevens gebrekkig van lichaam, en liet de regeering grootendeels over aan zijn jongeren broeder *Alexander*, hertog van *Albany*, en aan den adel, die hiervan ter uitbreiding zijner rechten gebruik maakte. Zijne oorlogen tegen Engeland (1399—1402) waren niet voorspoedig, en hij overleed den 4den April 1406.

Twee *Hertogen van Normandië*. *Robert I*, het meest bekend onder den naam van *Robert de Duivel*. Deze was een jongere zoon van Hertog *Richard II* en werd in 1027 de opvolger van zijn ouderen broeder *Richard III*. Nadat hij zijne wederspannige vazallen onderworpen had, bracht hij den door zijn eigen zoon verdreven *Boudewijn van Vlaanderen* in zijn land terug, verleende bijstand aan *Hendrik I*, koning van Frankrijk, tegen diens moeder *Constantia* en vernederde Graaf *Obo van Champagne*. Daarop bracht hij de nederlaag toe aan Hertog *Alain van Bretagne*, en maakte zich gereed in 1034 ter ondersteuning van zijne beide neven *Alfred* en *Eduard*, door Koning *Knoet* van Denemarken uitgesloten van den Engelschen troon; maar zijne vloot leed schipbreuk op het eiland Jersey. Uit berouw over door hem gepleegde wreedheden volbracht hij over Rome en Constantinopel een pelgrimstocht naar Jerusalem, doch overleed op de terugreis te Nicaca den 2den Juli 1035. Zijne heldendaden leverden de stof voor vele dichterlijke sagen, — en de opera: „*Robert le Diable*” van *Meyerbeer* met een tekst van *Scribe* is wereldvermaard. — *Robert*, een zoon van *Willem de Bastard*. Hij werd geboren in 1060, verkreeg in 1087 de hertogelijke waardigheid, verpandde (na langdurige veeten met zijn broeder *Hendrik*) het overshot van zijn hertogdom aan *Willem de Roods*, koning van Engeland, om aan den eersten Kruistocht te kunnen deelnemen, onderscheidde zich bij Dorylaeum, vóór Antiochië en Jerusalem door zijne dapperheid, voerde na zijn terugkeer oorlog tegen zijn broeder *Hendrik*, die inmiddels den Engelschen troon had beklommen, werd in 1106 overwonnen,

1

gevangen genomen en van het licht der oogen beroofd en overleed in 1134 in den kerker.

Robert de Fries, jongeren zoon van *Boudewijn V*, graaf van Vlaanderen, en van *Alia*, eene dochter van *Robert*, koning van Frankrijk. Hij was een moedig en heerschschtig man, ondernam een kruistocht tegen de Saraceenen in Spanje en vestigde daarna het begeerig oog op Holland, dat door *Geertruid van Saksen*, weduwe van *Floris I*, werd bestuurd. Hij rukte derwaarts, werd tot tweemaal toe teruggeslagen en deed nu huwelijksvoorstellen aan *Geertruid*, met wie hij zich in 1068 in den echt verbond. Hierop aanvaardde hij den naam van *de Fries*, maar nadat het land onder zijn bestuur een zeventjarigen vrede genoten had, ontstond er na den dood van zijn broeder *Boudewijn VI* van Vlaanderen een hevige oorlog. *Robert* toch deed een inval in Vlaanderen, daar hij de voogdijschap begeerde over *Arnoud*, den oudsten zoon van zijn broeder. *Richilde*, de moeder van *Arnoud*, riep nu de hulp in van den Koning van Frankrijk en van den Keizer van Duitschland, zoodat *Robert* van zijn opzet moest aftien. Inmiddels was *Goveri met den Bult*, hertog van Lotharingen, bijgestaan door den Keizer en door den Bisschop van Utrecht, naar Holland opgerukt en tot Leiden doorgedrongen, vordat *Robert* een voldoende leger in gereedheid had. Aldaar werd een bloedige slag geleverd (10 Juli 1072), waarbij *Robert* de nederlaag leed en met zijn gesin eene wijkplaats moest zoeken in Saksen. Volgens sommigen toog hij nog naar het Hellige Land. In 1078 storfte hij in een veldslag tegen *Thibald*, graaf van Champagne, van het paard en werd in het strijdgewoel vertrappt, waarna zijn stoffelijk overschot te Utrecht eene rustplaats vond.

Robert I, hertog van Parma, geboren den 9den Juli 1848. Hij is een zoon van Hertog *Karel III* en van *Louise*, eene dochter van den Hertog van *Berri*. Hij werd onder het regentschap zijner moeder den 27sten Maart 1854 opvolger van zijn vader, doch door de omwenteling van 30 April 1859 van den troon beroofd en woont thans bij afwisseling te Rome en op het kasteel Wartegg in het Zwitsersche canton St. Gallen.

Robert. Onder dezen geslachtsnaam vermelden wij:

Ernst Friedrich Ludwig Robert, een Duitsch dichter. Hij werd geboren den 16den December 1778 uit een Israëlitisch geslacht, dat toen ten tijd den naam droeg van *Levin*, welken het later met dien van *Robert-Tornow* verwisselde, en was een broeder van de vermaarde *Rahel*, later gehuwd met *Varnhagen von Ense*. In korten tijd leerde hij den handel, wijdde zich vervolgens te Berlijn en te Halle aan de studie der wijsbegeerte, volbracht eene reis door Duitschland, Holland en Frankrijk en vertoefde voorts afwisselend te Berlijn, Dresden, Karlsruhe en Stuttgart, alwaar hij in 1814 korten tijd attaché was van het Russisch gezantschap. Als een vriend van vooruitgang nam hij ijverig deel aan staatkundige aangelegenheden, en hij overleed te Baden-Baden den 6den Juli 1832. Tot zijne meest-geroemde geschriften behoort het burgerlijk treurspel: „Die Macht der Verhältnisse (1819)”. Van zijne overige werken noemen wij: „Kämpfe

der Zeit, Gedichte (1817)”, — „Die Sylphen, Oper (1806)”, — „Die Tochter Jephtha's, Trauerspiel (1820)”, — „Camius und Phantasia, erzromantische Komödie (1825)”, — „Staberl in höheren Sphären, Posse (1826)”, — en „Gedichte (1838, 2 dln)”.

Louis Leopold Robert, een verdienstelijk Fransch gereenschilder. Hij werd geboren den 18den Mei 1794 te La Chaux de Fonds in Zwitserland, genoot het onderwijs van den graveur *Girodet* en van den schilder *David*, ging in 1828 naar Italië, in 1831 naar Parijs en in 1832 wederom naar Italië, waar hij, door zwaarmoedigheid gekweld, den 20sten Maart 1835 te Venetië door zelfmoord een einde maakte aan zijn leven. Van zijne schilderijen vermelden wij: „De improvisator”, — „Terugkeerende landlieden van het feest der Madonna del Arco bij Napels (in het Luxembourg te Parijs)”, — „Maaiers in de Pontijnische Moerassen (deggelijks in het Luxembourg)”, — en „Visschers van Chioggia”. Hij wist tafereelen uit het Italiaansche volksleven op eene dichterlijke wijze voor te stellen. — Zijn broeder *Ardès Robert*, geboren den 18den December 1805 te La Chaux de Fonds en overleden in 1871, was deggelijks een verdienstelijk schilder. Zijn „Doop in de St. Marcuskerk te Venetië” versiert het nationaal museum te Berlijn.

Robert-Fleury. Onder dezen naam vermelden wij:

Joseph Nicolas Robert Fleury, een uitstekend Fransch historieschilder, geboren te Keulen den 8sten Augustus 1797. Hij vertrok reeds in 1804 met zijne ouders naar Parijs, waar hij onder de leiding van *Gros*, *Horace Vernet* en *Girodet* omstreeks vier jaren vertoefde. Daarna studeerde hij vier jaar te Rome, keerde naar Parijs terug, begaf zich wederom naar Italië en vestigde zich in 1826 te Parijs. Eén der eerste merkwaardige stukken van zijne hand, tintelend van dramatisch leven en krachtig van koloriet, was een „Tooneel uit de Bartholomeusnacht” en werd in 1833 voltoofd. Nog merkwaardiger zijn van hem: „Het godsdienstgesprek te Poissy in 1561”, — „Jane Shore, na hare veroordeeling te Londen door het grauw beschimpt (1850)”, — en „Plundering van het huis van een Israëliet te Venetië in de middeneeuwen”. De laatstgenoemde drie bevinden zich in het Luxembourg. Voorts vermelden wij van hem: „Tasso in het klooster Sant' Onofrio”, — „Intocht van Koning Chlodwig in Tours”, — „Boudewijn van Vlaanderen vóór Edeesa” (de laatste twee te Versailles), — „Een tooneel uit de Inquisitie”, — „Benvenuto Cellini in zijne werkplaats”, — „Karel V in het klooster San Yuste”, — en „Het huwelijk van Napoleon III”. Voorts leverde hij vierstukken in olieverf in de zaal van de rechtbank van koophandel te Parijs. Ook als portretschilder wordt hij zeer geroemd. Hij is als overladen met eerbewijzen en ridderorden, lid van verschillende Academiën en werd in 1867 kommandeur van het Legioen van Eer.

Tony Robert-Fleury, een zoon van den voorgaande en geboren te Parijs in 1837. Hij is deggelijks een verdienstelijk schilder en oefende zich onder de leiding van *Delarocche* en *Cogniet*. Zijn groot doek: „Warschau op den 8sten April 1861”, een akelig tooneel uit den Poolschen

opstand, vond geen grooten bijval, maar werd toch met de eerste medaille bekroond. Zijne „Oude vrouwen van de Piazza Navona te Rome" bevinden zich in het Luxembour, en zijne „Danaïden (1873)" en „Charlotte Corday te Caen in 1793 (1874)" zijn met zorg geschilderd. Meer roem verwierf hij echter door: „De verovering van Corinthe (1870)", in het Luxembour, en „Doctor Pinel (1876)", die de krankzinnigen in La Salpêtrière van hunne boeien bevrijdt".

Roberts (David), een uitstekend Engelsch schilder, geboren te Stockbridge bij Edinburgh den 2den October 1796, was eerst huisschilder, doch genoot toen het onderwijs aan de académie te Edinburgh, werd in 1822 decoratieschilder aan den Drurylaneschouwbouurg te Londen en verwierf grooten lof door zijne schilderij in olieverf, het inwendige van de hoofdkerk te Rouen voorstellende. Later volbracht hij eene reis door Spanje, Frankrijk, Duitschland en de Levant en leverde onderscheidene illustratiën voor reisbeschrijvingen en plaatwerken, waarbij later ophelderingen gevoegd werden. In den „Landschappenalmanak" van 1837—1838 vindt men onderscheidene bijdragen van zijne hand, inzonderheid natuurtafereelen uit Spanje en Marocco. Voorts heeft men van hem: „Picturesque sketches in Spain (1835—1836)", — „The holy land, Syria, Idumea, Arabia, Egypt and Nubia (1842—1849, 3 dln)", — en „Egypt and Nubia (1845—1849, 3 dln; 2de druk 1856, 6 dln)". Vooral echter heeft hij zich beroemd gemaakt als kerkchilder, en tot zijne beste stukken op dit gebied behooren: „Het koor der St. Pauluskerk te Antwerpen", — en „Het inwendige van de hoofdkerk te Burgos". In 1841 werd hij lid van de Académie te Londen en overleed aldaar den 25sten November 1864.

Robertson. Onder dezen naam vermelden wij:

William Robertson, een verdienstelijk Britsch geschiedschrijver, geboren den 19den September 1721 te Borthwick in Schotland. Hij werd in 1743 godsdienstleeraar te Gladsmuir, daarna lid van het hoogste Presbyteriaansche Kerkbestuur in Schotland, in 1762 Koninklijk kapellaan aldaar, vervolgens principaal der universiteit te Edinburgh en Koninklijk historograaf van Schotland. Hij overleed op zijn landgoed Grange House den 11den Juni 1793. Zijne geschriften onderscheiden zich door helderheid en onpartijdigheid; daarvan vermelden wij: „History of Scotland during the reigns of queen Mary and king James VI (1759, 2 dln)", — „History of the reign of the emperor Charles V (1769, 3 dln)", — en „History of America (1777)". Zijne werken zijn o. a. in 1865 in één deel uitgegeven.

James Burton Robertson, een Engelsch schrijver van Ultramontaansche kleur, geboren te Londen den 15den November 1800. Hij bezocht in 1809 het R. Katholiek college van St. Edmund, bleef er tot 1819, werd in 1825 advocaat en volbracht vervolgens eenige reizen naar Frankrijk, waar hij zich bezig hield met letterkunde, wijsbegeerte en godgeleerdheid. Weldra leverde hij eene Engelsche vertaling van de „Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte" van *Schlegel* (1835) en van de „Symbolik" van *Möhler* (1848, 2

dln). In 1855 werd hij hoogleeraar in de nieuwe geschiedenis en in de aardrijkskunde aan de R. Katholieke universiteit te Dublin en later ook in de Engelsche letterkunde. Hij overleed den 14den Februari 1877. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „On various subjects of ancient and modern history (1858)", — het gedicht: „The prophet Enoch (1880)", — „Lectures on Spain in the XVIII century, on the life, writing and times of Chateaubriand and on the Freemasons etc. (1864)", — en „Lectures on the life, writings and times of Edmund Burke (nieuwe druk, 1872)". Hij is sedert 1869 in het genot van een Rijksjaargeld en verkreeg in 1873 van den Paus de waardigheid van doctor in de wijsbegeerte.

James Craigie Robertson, een verdienstelijk beoefenaar der kerkgeschiedenis. Hij werd geboren te Aberdeen in 1813, studeerde te Cambridge, werd in 1839 kanunnik van Canterbury en in 1864 professor in de kerkgeschiedenis aan King's college te Londen. Zijn voornaamste geschrift is eene „History of the Christian church from the apostolic age to the reformation (nieuwe druk, 1874—1875, 8 dln)". Voorts leverde hij: „Sketches of church history (1855)", — en „A biography of Thomas a Becket (1859)".

Thomas William Robertson, een Engelsch tooneeldichter, geboren den 9den Januari 1829 te Spalding in Lincolnshire. In 1860 begon hij stukken voor kleine schouwbougen te schrijven en behaalde grooten lof door zijn tooneelspel: „Society", dat in 1865 in het nieuwe Prince of Wales theater werd opgevoerd. Niet minder bijval vonden het blijspel: „Ours (1866)", — de tooneelspelen: „Caste (1867)" en „Play (1868)", — en de honderde malen achtereenvolgende blijspelen: „School (1869)" en „M. P. (Member of Parliament)". Zijne stukken onderscheiden zich door eene gelukkige keus van onderwerp, door eene juiste karakterteekening en door een geestigen dialoog. Hij overleed te Londen den 8den Februari 1871.

Robespierre (Maximilien Marie Isidore), eigenlijk *de Robespierre*, één van de vermaardste mannen uit de Groote Fransche Revolutie, geboren den 6den Mei 1758 te Arras uit een adellijk geslacht, dat eigenlijk afkomstig was uit Ierland, verloor vroeg zijne ouders en bezocht, door tusschenkomst van *Consié*, bisschop van Arras, het college Louis le Grand te Parijs, wijdde zich vervolgens aan de studie der rechtsgelerdheid en vestigde zich als advocaat in zijne geboorteplaats. Weldra zag hij zich wegens zijne letterkundige voortbrengselen benoemd tot president der académie van Arras. In 1789 werd hij vanhier als afgevaardigde naar de Nationale Vergadering gezonden en vervulde er in den beginne eene ondergeschikte rol, daar hij zich noch door uitwendig voorkomen noch door welsprekendheid aanbeval. Zelfs wekten zijne doctrinaire beschouwingen meermalen den lachlust der Vergadering. Toch bezorgden zijn moed en volharding, benevens zijne onomkoopbaarheid hem allengs achtung en invloed. Hij eischte vrijheid van drukpers, algemeen stemrecht, afschaffing der slavernij in de koloniën, opheffing der doodstraf, vernietiging der voorrechten van den Clerus enz., terwijl hij de rede den eenigen grondslag en de deugd het doel

van elke staatsregeling noemde. Tevens kwamen echter ook zijn argwaan en zijne wantrouwendheid aan den dag, vooral in zijne redevoeringen in de club der Jacobijnen, waar hij in 1790 als voorzitter optrad. Na de vlucht des Konings, dien hij deswege als een verrader beschouwde, kwam hij in verzet tegen het Koningschap en vorderde den 23sten Juli 1791, dat de Koning als openlijk ambtenaar en de Koningin als gewone burgeres onderworpen zouden zijn aan het gewone recht. Ook verklaarde hij zich tegen de onschendbaarheid van den monarch. Bij de herziening der grondwet verzette hij zich tegen de uitbreiding der uitvoerende macht. Hij dreef door, dat geen lid der Constitueerende Vergadering in het Wetgevend Lichaam mocht gekozen worden, en na de sluiting der Constituante (30 September 1791) waren *Robespierre* en *Pétion* de populairste mannen der Revolutie. *Robespierre* hield in die dagen zijn verblijf in de eenvoudige woning van den schrijverker *Deputy*, wiens dochter *Lenore* zijne beminde werd, en was openbaar aanklager bij het tribunaal te Parijs (welk ambt hij echter in 1792 nederlegde) en redenaar in de club der Jacobijnen. Hier streed hij heftig tegen de Gironde en vooral tegen hare oorlogszuchtige plannen. Gedurende korten tijd redigeerde hij den „*Défenseur de la constitution*”, die echter weinig opgang maakte. In de oproerige bewegingen van 20 Juli en 10 Augustus en in de Septembermoorden was hij niet betrokken. Bij de verkiezingen voor de Nationale Conventie was *Robespierre* één der eersten, die uit de stembus te voorschijn kwamen. Toen reeds was hij de aanvoerder der groote radicale partij, welke de Revolutie tot het uiterste wilde doordrijven. Toen den 30sten November eenige afgevaardigden in de Nationale Conventie klachten deden hooren over de duurte der levensmiddelen, deed hij het voorstel, den Koning en de Koningin, als de eigenlijke oorzaken dier ellende, voor de revolutionaire rechtbank te dagen. De drogredenen, bij die gelegenheid en bij de verdere behandeling van het proces door hem gebezigd, brachten den Monarch, in spijt van de tegenwerking der Gironde, op het schavot. Nadat *Robespierre* nu het revolutionaire beginsel op den troon geholpen had en alzoo de afgod was geworden der fanatieke menigte, gebruikte hij zijn invloed, om de Gironde ten val te brengen (Juli 1793) en aanvaardde hij bij den schrik, door die gebeurtenis verspreid, het door hem begeerde dictatorschap. Nu was hij in de gelegenheid, zijn ideaal, de wedergeboorte der maatschappij en de heerschappij der deugd, tot werkelijkheid te brengen en schroomde geene middelen om dat oogmerk te bereiken. Eene bloedige verdeling van het oude, verdorvene geslacht, van de verraders en samenzweerders was naar zijn gevoelen noodzakelijk. Niettemin vervoerde zijne eerezucht en de vrees, zijne populariteit te verliezen, hem vaak tot strijdige daden en tot misleiding zijner vrienden. Zonder tegenstand te ontmoeten schafte hij de nieuwe, den 10den Augustus bezworene en op het beginsel der volksheerschappij berustende grondwet af en verklaarde tegen het einde van 1793 onverholen, dat, ter verkrijging van

de gouden eeuw der vrijheid, schrik en geweld den weg moesten banen. Het gelukte hem inderdaad, de partijen tot onderwerping te brengen en den burgeroorlog in eene zee van bloed te verstikken. Nadat hij op die wijze in het begin van 1794 de binnenlandsche gevaren had uit den weg geruimd, moesten ook de hoofden vallen van de mannen der Revolutie, van zijne medestanders en werktuigen. Geholpen door de Jacobijnen, verstrikte hij hen in een net van listen en lagen en deed *Hébert* den 24sten Maart, *Chaumette* den 13den April 1794 het schavot beklimmen. Datzelfde lot wedervoorde zijn mededinger *Danton* en diens aanhangers, die den stroom der Revolutie in een kalmer bedding wilden leiden (6 April 1794). Nu stond hem niemand meer in den weg bij het streven naar de waardigheid en het gezag van een hoogepriester van het democratisch beginsel. Den eersten stap, om zoover te komen, deed hij in Mei 1794 in de verklaring, dat het Fransche volk in een „Hoogste Wezen” geloofde. Op den 20sten Prairial (8 Juli 1794) vertoonde hij zich in al den glans van zijn priesterlijk ambt, doordien hij vóór de Tuilerieën ten aanhoore eener talrijke menigte eene redevoering hield ter eere van het Hoogste Wezen. Intusschen was hij van meening, dat hem nog gevaar dreigde van de zijde der overgeblevene aanhangers van *Danton*, zoodat de beloofde zalige vrede steeds door bloedige maatregelen werd verstoord. De reorganisatie der revolutionaire rechtbank, in Juni door *Robespierre* tot stand gebracht, deed 1235 menschen het schavot beklimmen en schonk 50 werktuigen van den dictator aan het tribunaal. Deze vormden te gelijker tijd, met stokken gewapend, zijne lijfwacht, die hem overal vergezelden. Allengs echter verleende de vrees den moed tot eene samenspanning, zoodat hij in het Comité du Salut Public onverwacht een heftig verzet ontmoette. Daarna ontmaskerde *Vadier*, een man van grooten invloed, in de Nationale Conventie eene soort van samenzwering tegen de Republiek, waaraan *Robespierre* medeplechtig was. Ten huize van eene zekere *Catherine Théot* had men geheimzinnige plechtigheden gevierd, den dictator als een nieuwen Messias gehuldigd en den theocratischen troon ingewijd. *Robespierre* wist het proces ter zijde te schuiven, maar kon zich niet onttrekken aan den spot, hetwelk zijn aanzien niet weinig deed dalen. In het Comité du Salut Public werd zijn voorstel, om met Oostenrijk vrede te sluiten, verworpen. Nu eens door zwaarmoedigheid ter neder gedrukt, dan weder in woede uitbarstend, kwam hij niet meer in de vergadering van het Comité du Salut Public, bewaarde in de Nationale Conventie een onheilspellend zwijgen, vleide de Jacobijnen en gedroeg zich voor het volk als een martelaar der goede zaak. Het voorstel van *Saint-Just*, aan *Robespierre* de dictatuur op te dragen, werd van de hand geworpen. Om zijne tegenstanders met één slag te vernietigen, bracht hij op den 8ten Thermidor (26 Juni 1794) in eene schitterende redevoering in de Nationale Conventie eene samenspanning aan den dag, welke niets anders bedoelde dan eene splitting dezer Vergadering in twee partijen. Zijne redevoering werd stilzwijgend gehoord, maar

toen *Lecoq* voorstelde, haar te doen drukken, verlangde men, dat dit voorstel eerst in de afdelingen zou worden onderzocht. De Jacobijnen besloten voortzetting, dat men daags daarna een opstand zou organiseeren ter gunste van *Robespierre*, doch reeds den volgenden ochtend, den 9den Thermidor (27 Juli), lieten zijne tegenstanders niet toe, dat hij aan het woord kwam. *Tallicn* beschuldigde hem in eene heftige redevoering, en een ander lid deed het voorstel, *Robespierre* in hechtenis te nemen. Het werd met een ander, om zich ook van *Couthon* en *Saint-Just* meester te maken, aanstands aangenomen. *Robespierre* werd naar het Luxemburg gebracht, maar door het volk verlost en naar het stadhuis geleid, waar zich zijne lotgenooten ook reeds bevonden. Zijne besluiteloosheid verlamde echter de geestdrift zijner aanhangers, terwijl de Nationale Conventie eene ongemeene kracht betoonde en het opperbevel over de gewapende macht opdroeg aan *Barras*, met den last om aanvullender wijze te werk te gaan. Toen *Barras* het stadhuis bestormde, deed *Robespierre* eene poging, zich door een pistoolschot van het leven te berooven, doch verbrjzeld slechts zijne kaak. Hij werd nu eerst naar het gebouw van het Comité du Salut Public, maar in den morgen van den 10den Thermidor naar de Conclergerie gezonden, vanwaar hij dien namiddag te 6 uur met 30 aanhangers naar de Place de la Concorde en hier op het schavot werd gebracht. Voor het oog verduurde hij met onverschilligheid den hoon der volksmenigte, die hem kort te voren had vergood. Eerst toen de beul het verbaand loerukte van zijne wonden, slaakte hij een kreet van pijn. Toen zijn hoofd viel gaf de menigte door in de handen te klappen hare voldoening te kennen. Met zijn leven nam het Schrikbewind een einde, waardoor hij zijn ideaal wilde bereiken. De sucht, een weérspanning geslacht te verdolgen, was de misdadige drijfveer zijner bloedige maatregelen en de oorzaak van zijn val. Het oordeel over dezen omwentelingsman is intusschen zeer verschillend. Sommigen kennen hem edele bedoelingen toe, al moeten zij ook erkennen, dat hij zich tot het bereiken daarvan bediende van onmenselijke middelen. Volgens anderen had hij een beperkt verstand en was siekelijke overprikkeling een kenmerk van zijn karakter. In elk geval was hij enkel een schitterend redenaar, maar geen staatsman. Zijne „Oeuvres choisies” zijn door *Lapoussay* en *Carrel* in 1833—1842 in 3 deelen in het licht gegeven.

Augustin Bon Joseph Robespierre, een jongeren broeder van den voorgaande en geboren te Arras in 1764. Ook hij ontving zijne opleiding aan het collège Louis le Grand en werd later advocaat in zijne geboorteplaats. In 1792 werd hij afgevaardigd naar de Nationale Conventie, voegde zich bij de partij der Radicalen en stond zijn broeder ter zijde, sonder zelf eene merkwaardige rol te vervullen. Als volksvertegenwoordiger was hij geruimen tijd werkzaam in het zuiden van Frankrijk en vervolgens als commissaris bij het Italiaansche leger, waar hij vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte met *Bonaparte*. Bij de nadering van *Barras* wierp hij zich uit het venster, brak een been en werd

halfdood tegelijk met zijn broeder geguillotineerd. — Beider zuster *Charlotte*, lichtzinnig van aard, weinig ingenomen met de beginselen van hare broeders en de beminde van *Fouché*, die haar te vergeefs tot echtgenoot begeerde, ontving van het Directoire een jaargeld van 6000 francs, hetwelk, schoon eenigszins verlaagd, haar ook door de volgende regeeringen werd uitbetaald. Zij overleed te Parijs den 1sten Augustus 1831, „Mémoires” nalatende.

Robiano (Louisa Mary, gravin von), eene Duitsche schrijfster en geboren in 1823 te Newcastle, is de dochter van den Duitschen uitgewekene *H. von Köppen*, ontving als wees hare opvoeding te Hamburg en werd vervolgens onderwijzeres in het Engelsch aan het Katharinagesticht te Stuttgart. Daar trad zij in het huwelijk met Graaf *Alois de Robiano*, doch het R. Katholiek geloof van laatstgenoemde en de invloed der geestelijkheid gaven weldra aanleiding tot eene echtscheiding. Gedurende de vijf jaren van het proces van scheiding woonde zij in Engeland en ontwierp hier haren eersten roman: „Der Jesuit, oder die gemischte Ehe (1861, 2 dln)”, welke hare eigene lotgevallen behelde. Daarna bepaalde zij zich bij historische studiën en schreef: „Anna Boleyn (1867, 2 dln)”, — „Lebende Bilder (1867, 2 dln)”, — „Alexander Mentshikow (1868, 2 dln)”, — „Gustav Wasa (1868, 2 dln)”, — „Dur und Moll, Erzählungen (1869, 3 dln)”, — „Robert Bruce (1870, 5 dln)”, — „Die Rose von Heidelberg (1872, 4 dln)”, — „Lady Jane Gray und ihre Zeit (1873, 4 dln)”, — en „Ebba Brahe (1877, 3 dln)”. Nadat zij eene reeks van jaren te Stuttgart had gewoond, verhuisde zij naar Unter-Dürkheim.

Robijn. De echte Oostersche robijn is één der kostbaarste gekleurde edelgesteenten en overtrof in de middeleeuwen den diamant in waarde. Hij heeft dezelfde samenstelling als saffier en korund (Al_2O_3) en is donker of doorschijnend rozenrood, somtijds met eene blauwe of gele tint. De donkergekleurde steenen noemde men oudtijds *manneljke* en de lichtgekleurde *rouweljke*. *Benvenuto Cellini* schatte de waarde van een robijn 8-maal grooter dan die van een diamant van 't zelfde getal karaten. De robijnen waren toen veel zeldzamer dan nu, daar zij uit Engelsch Indië in grooten getale zijn aangevoerd. De schoonste komen van Ceylon, Pegoe, Ava en Badakjan. Zij worden op zeer verschillende wijzen geslepen, maar nooit in den vorm van brillant of roset, omdat zij daarvoor niet doorschijnend genoeg zijn. Meestal geeft men hun eene trapvormige snede. De invatting geschiedt in goud, gedeeltelijk met een foelie van glanzend goud. Men omringt ze gewoonlijk met kleine diamanten. Fraai gekleurde soorten van spinél worden vaak robijnen genoemd, maar bezitten geenszins de blauwachtig roode kleur en het vuur van den echten robijn. Licht rozenroode topazen worden Brasiliaansche robijnen geheeten, — Hongaarsche, Boheemsche, Sakalsche en Silezische robijnen zijn granaten, — en valsche robijnen vervaardigt men van glas.

Robillant (graaf Carlo Felice Nicolis de), een Italiaansch diplomaat, geboren te Turijn

in 1826, trad reeds vroeg in krijgsdienst, werd in 1846 luitenant der artillerie, onderscheidde zich in den slag van Novara (28 Maart 1849) door ongemeene dapperheid en verloor daarbij de linkerhand. In 1853 werd hij kapitein en adjudant des Konings en nam voorts deel aan den veldtocht van 1859. In 1860 werd hij majoor, in 1861 luitenant-kolonel bij den generalen staf en streed in 1866. Daarop zag hij zich benoemd tot generaal-majoor, — voorts tot kommandant der brigade grenadiers in Sardinië, tot directeur der militaire académie, tot prefect van Ravenna, in 1871 tot gezant en in 1876 tot ambassadeur van Italië aan het Oostenrijksche Hof. Hij heeft een gunstigen invloed geoefend op de vriendschappelijke verhouding der Regeeringen van Italië en Oostenrijk en werd den 26sten November 1883 in zijn vaderland tot senator gekozen. Bij de vorming van het ministerie Depretis (29 Juni 1885) werd hij met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken belast.

Robin Hood, de held eener reeks van oud-Engelsche balladen, was volgens de sage earl of Huntingdon, maar eigenlijk een Angelsaksisch vrijman (yeoman), die ten tijde van *Richard I* († 1199) of volgens anderen ten tijde van *Hendrik III* († 1272) en *Edward I* († 1307) leefde en na de nederlaag van het Saksische volk in den slag bij Evesham (1265) de wijk nam naar de bosschen, waar hij als een vogelvrij verklaarde (outlaw) met zijne makkers jaren lang omdoolde en zich goedhartig en weldadig betoonde jegens het volk, maar wreed en onverbiddelijk jegens de Normandische edelen en geestelijken. Het woud van Sherwood was inzonderheid het toneel zijner daden. De talrijke volksliederen, waarin hij als vertegenwoordiger van den volkshaat tegen de Normandische heerschappij gehuldigd wordt, hebben nu eens den vorm van korte balladen, dan weder dien van uitgebreide verzamelingen; zij zijn gezamenlijk uitgegeven door *Ritson* (1795; 2de druk, 1832). Ook in den „Ivanhoe” van *Walter Scott* en in „Forest Days” van *James* treedt hij op als moedig strijder voor de rechten der Saksers, en *Mac Farren* bracht hem in 1860 als den held eener opera op het toneel.

Robinia L., zie *Acacia*.

Robinson. Onder dezen naam vermelden wij:

Edward Robinson, een Amerikaansch geleerde. Hij werd geboren den 10den April 1794 te Southington in Connecticut, bezocht het Hamilton college te Clinton in den Staat New York en werd er leeraar in de wiskunde en in de Grieksche taal, maar legde in 1818 zijne betrekking neder en begaf zich naar de bezittingen zijner echtgenoot. Na haar overlijden wijdde hij zich te Andover in Massachusetts aan de studie der godgeleerdheid en sedert 1826 te Parijs, Halle en Berlijn aan die der Oostersche talen. Te Halle trad hij wederom in het huwelijk (zie onder), volbrachte eene reis door Duitschland, Frankrijk, Italië en Zwitserland en keerde in 1830 naar Andover terug, waar hij de betrekking aanvaardde van hoogleeraar en bibliothecaris. Van 1833 tot 1837 woonde hij te Boston en werd daarna professor in de theologie aan het seminarium te New-York. In 1838 en 1833 ondernam hij vanhier reizen

naar Egypte, het Sinaitische Schiereiland en Palaestina en overleed te New York den 27sten Januari 1864. Hij leverde onderscheidene vertalingen van Duitsche godgeleerde werken en stichtte het tijdschrift: „The Biblical Repository”. Voorts schreef hij: „Biblical researches on Palestine (1841, 3 din; 3de druk, 1867)”, door het Aardrijkskundig Genootschap te Londen met het gouden eermetaal bekroond, — en „New researches (1856)”, terwijl hij ook nog eene natuurkundige aardrijksbeschrijving van het Heilige Land (1865) achterliet.

Therese Albertine Luise Robinson de echtgenoot van den voorgaande en schrijvende onder den naam van *Talcy* (T. A. L. v. J.). Zij was eene dochter van *von Jakob*, hoogleeraar te Halle, en werd geboren den 26sten Januari 1797. Zij bracht met hare ouders hare jeugd door in Rusland, ging in 1830 met haren echtgenoot naar Amerika en vergezelde dezen op zijne reizen. Na zijn dood keerde zij naar Duitschland terug en vestigde zich te Hamburg, waar zij den 18den April 1870 overleed. Van hare geschriften vermelden wij: „Eene Duitse vertaling van de volksliederen der Serviërs (1825 — 1826, 2 din; 2de druk, 1853)”, — „Versuch einer geschichtlichen Charakteristik der Volkslieder germanischer Nationen (1140)”, — „Historical view of the slavio languages (1850)”, — „Geschichte der Kolonisation von Neu-England (1846)”, — „Die Unechtheit der lieder Ossians (1840)”, — en een aantal novellen, welke laatste ook in 1874 in 2 deelen zijn uitgegeven.

Robinson Crusoë is de held van den wereldberoemden Engelschen roman van dien naam, geschreven door *Daniël Defoe*. Het eerste deel verscheen in 1719 te Londen onder den titel: „Life and strange surprising adventures of Robinson Crusoë” en vond zoo grooten bijval, dat de vervaardiger in datzelfde jaar nog twee vervolgen van zijn boek in het licht gaf. In het 1ste en 2de deel verhaalt *Defoe* de zonderlinge lotgevallen en ontmoetingen van een zwervenden Engelschman, zijn eenzaam leven op een onbewoond eiland bij den mond der Orinoco, waarop hij na eene schipbreuk was aangeland, de vindingrijke wijze, waarop hij aldaar in zijne behoeften voorzag, zijne verlossing, zijn terugkeer en zijn tweeden tocht in den vreemde, waarop hij, na het volbrengen van verwonderlijke reizen in Indië, China, Siberië enz., als een rijk man in zijn vaderland aan wal stapte. Het derde deel, getiteld: „Serious reflections during the life of Robinson Crusoe”, bevat hoofdzakelijk zedekundige beschouwingen over den inhoud van het 1ste deel, dat ook het tweede ver overtreft in aantrekkelijkheid. Dit boek werd in Engeland bij herhaling uitgegeven en in alle beschaafde talen overgezet, zelfs in het Arabisch. Voorts heeft men eene menigte navolgingen van dit werk. Onder deze heeft „Robinson der Jüngere (1779, 3 din)” van *Campe* de meeste vermaardheid verkregen; niet lang na zijn verschijnen was dit boek in alle Europeesche talen overgezet, en in 1876 beleefde het zijne 93ste uitgave. Daarnaast mag niet onvermeld blijven: „The life and adventures of Alexander Selkirk (1828)”, waarin de lotgevallen worden verhaald van een Schotach matroos, die

in September 1704 op het onbewoonde eiland Juan Fernandes werd aan wal gezet en er bleef tot Februari 1709, toen kapitein *Wood Rogers* hem aldaar aantrof en naar Engeland terugbracht. Men heeft wel eens beweerd, doch zonder voldoende grond, dat *Defoe* zijne tafereelen ontleend had aan het dagboek van *Selkirk*.

Robles (Caspar de), heer van *Billy*, een dapper krijgsman en een zoogbroeder van *Philippus V*, koning van Spanje, werd geboren in 1527, trad vroegtijdig in dienst en was in 1567 als kapitein en gouverneur van *Phillipville* tegenwoordig bij het beleg van *Valenciennes*. Kort daarop belaste de gouvernante *Margaretha* hem met eene zending naar Madrid, en na het vertrek van laatstgenoemde trad hij in dienst van *Alva*. In 1568 was hij niet bij de nederlaag te Helligerlee, maar wel bij de overwinning te Jemmingen. In 1569 werd hij als kolonel opperbevelhebber te Groningen en versterkte deze stad met een kasteel. Bij den Allerheiligenvloed gaf hij treffende blijken van menschlievendheid, waardoor zijn aanzien bij het volk niet weinig toenam. Terwijl voorts de beide stadhouders, die *Aremberg* opvolgden, meestal in Overijssel of Gelderland toefden, stond *Robles* aan het hoofd der zaken in Friesland en het kostte hem veel moeite, aldaar met gematigdheid het gezag des Konings te handhaven. Nog lastiger werd die taak, toen hij zich in 1572 benoemd zag tot luitenant-stadhouder van *Barlaimont*, terwijl de Hollandsche steden de zijde kozen van den Prins, de Watergeuzen de zeeplaatzen bestookten en Graaf *Joost van Schouwenburg*, reeds tot stadhouder van Friesland benoemd, met *Diederik van Bronckhorst* pogingen deed om Friesland afvallig te maken van Spanje. Toen kon *Robles* zich alleen door krachtsinspanning en geweld staande houden. Nadat hij Dokkum heroverd had, trok hij met zijne Friesen en Walen naar Stavoren, waar hij de overwinning behaalde op 6000 man *Nassauers*, die zich aldaar hadden verschanst. Eerlang moesten ook *Bolsward*, *Sneek* en *Franeker* zich overgeven, waarna van *Schouwenburg* de wijk nam. Zoo groot was het vertrouwen van *Alva* op zijne dapperheid, dat deze hem in Januari 1573 opontbood, om *Haarlem* te helpen belegeren. Hier werd *Robles* gewond en keerde vervolgens naar *Leeuwarden* terug, waar hij met gejuich werd ingehaald. Nu waagde hij zich op de *Zuiderzee*, en hoewel *Duco van Mariana* het Vlie bewaakte, veroverde hij zeven schepen, die met 300 last rogge uit de Oostzee kwamen. Ook deed hij pogingen, zich weder meester te maken van *Eukhuizen* en *Medemblik* en bemachtigde het eiland *Vlieland*. Nu werd hij benoemd tot stadhouder en kapitein-generaal over Friesland, Groningen en Drenthe en tot ridder der Orde van St. Jacobus. Met kracht bevorderde hij in Friesland de herstelling der goteisterde oeweringen en liet een kanaal — naar hem genoemd — graven tusschen het *Bergumer Meer* en de *Lauwers*. Bij den ommekeer van zaken in 1578 echter werd hij niet alleen door de zijnen verlaten, maar met zijn zoon, schoonzoon en onderbevelhebbers door zijne eigene soldaten gevangen genomen en op het blokhuis te *Leeuwarden* gebracht.

Eerst in Maart 1577 zag hij zich op last van den Raad van State ontlagen en naar *Braabant* gevoerd. Nu deed hij vruchteloze pogingen tot herstel van zijn gezag. Voorts is van hem bekend, dat hij zich bij *Don Jan van Oostwijk* vervoegde, in den slag van *Gembloux* (1578) eene afdeeling ruitertij kommandeerde en na de overgave van *Leuven* belast werd met eene zending naar Spanje, — dat hij na zijn terugkeer gouverneur werd van het kasteel van *Limburg* en eindelijk in 1585 te *Antwerpen* bij de bekende uitbarsting tot vernieling van de brug over de *Schelde* tegen een paal verpletterd werd.

Robusti (Jacopo), bijgenaamd *il Tintoretto* (het verwerfje naar het bedrijf van zijn vader), een beroemd Italiaansch schilder, geboren te *Venetie* in 1512, was eerst een leerling van *Tizianus*, doch volgde weldra zijn eigen weg, dien hij afbakende met de woorden: „van *Michèle Angelo* de teekening en van *Tizianus* het koloriet”. Hij is één der eersten van het tweede geslacht der *Venetiaansche* schilderschool, dat niet is vrij te pleiten van pronksieke overlading. Trouwens ook *Robusti* vergaapte zich gedurig aan theatrale figuren en aan zonderlinge tegenstellingen van licht en schaduw. Zijn koloriet onderscheidt zich door effect, maar is tevens ruw en grof. Hij overleed te *Venetie* den 31sten Mei 1594. Zijn stuk in het paleis *Pitti* te *Florence*: „*Venus, Mars en Amor*” voorstellend, geeft getuigenis van eene fraai-realistische opvatting der natuur, van schoone vormen en van een koloriet, hetwelk op dat van *Tizianus* gelijkij. In den trant van *Michèle Angelo* schilderde hij: „*Adam en Eva*”, thans in de *Académie* te *Venetie* en voortreffelijk door de kleur van het naakt. Voorts vermelden wij van hem: „*Het wonder van den heiligen Marcus*”, in de *Académie* te *Venetie* en „*De Kruisiging*”, in de *Scuola di San Rocco* aldaar, in welk gebouw zich 56 stukken van zijne hand bevinden. Minder fraai zijn van hem: „*De aanbidding van het gouden kal*” en „*Het laatste oordeel*” in het koor der kerk van *San Michaël* te *Venetie*, — een „*Avondmaal*” in de kerk van *San Trovaso*, — en het groote „*Paradijs*” in het paleis van der *Doge*. Zijne portretten behoeven voor die van *Tizianus* niet veel onder te doen. Men vindt voorts kunstgewrochten van zijne hand in de voornaamste musea, bijv. in die te *Parijs*, *Londen*, *Dresden*, *Berlijn* en *Weenen*. — Zijn zoon *Domenico*, desgelijks *il Tintoretto* bijgenaamd, leverde uitstekende portretten en schilderde o. a. het zeegevecht tusschen de *Venetianen* en *Keizer Otto*, geplaatst in de groote raadsaal te *Venetie*. Hij overleed in 1627 op 75-jarigen ouderdom.

Roca (Julio), president der *Argentijnsche* Republiek, werd geboren in Juli 1848 te *Tucuman*, bezocht het collegio van *Parana*, om zich tot den krijgadienst voor te bereiden, zag zich op 30-jarigen leeftijd op het slagveld van *Santa Rosa* tot generaal bevorderd, was daarop gouverneur-generaal van eenige grensdistricten en aanvaardde in 1879 de portefeuille van Oorlog, waarna hij den 12den October 1880 voor een tijdperk van 6 jaren tot president der Republiek werd benoemd.

Rocella *Dec.* is de naam van een plantengeslacht uit de klasse der *Korstmossen* (*Lichenes*)

met onbedekte vruchten. Het onderscheidt zich door een rolrond of eengigins samen-gedrukt, struikachtig loof met een dicht, vezelig merg en door aan de zijden aangehechte, schijfvormige, in het loof gezetene schildjes. Van de 6 bekende soorten, die in warme gewesten aan de zoekst groeien, is *E. tinctoria* Dec. (lakmoesmos) de belangrijkste. Het loof van deze plant is 16—32 Ned. duim lang en 1—3,5 Ned. breed, dik, wormvormig, enkelvoudig of vertakt, lederachtig en wit van kleur, met zwarte, witgevekte schildjes. Het groeit op de rotsen der Canarische en Azorische Eilanden, der Middellandsche Zee, der Midden- en Zuid-Amerikaansche wateren, enz. en wordt verzameld ter bereiding van orseille en lakmoes.

Rochambeau. Onder dezen naam vermeld wij:

Jean Baptiste Donatien de Vimeur, graaf de Rochambeau, maarschalk van Frankrijk, geboren den 1sten Juli 1724 te Vendôme. Hij trad in 1742 in militairen dienst, onderscheidde zich in den Oostenrijkschen Successie-oorlog, nam in 1756 deel aan de expeditie tegen Minorca en was in den Zevenjarigen Oorlog brigade-generaal der infanterie. In 1760 verkreeg hij als luitenant-generaal het opperbevel over een corps van 6000 man, hetwelk onder admiraal *Ternay* den Noord-Amerikanen werd ter hulp gezonden. Op den 10den Augustus stapte hij met zijne manschappen te Rhode-Island aan wal, maar kon zich eerst in 1781 met *Washington* vereenigen. Met dezen rukte hij nu snel voorwaarts naar Virginia en noodzaakte den 19den October een Engelsch leger van 8000 man, dat zich onder aanvoering van *Cornwallis* in Yorktown bevond, tot capitulatie. Na zijn terugkeer werd hij belast met het bestuur in Artois en Picardie, in 1788 met het handhaven der orde in den Elzas, en in 1790 ontving hij den maarschalks staf en het bevel over het noorderleger. Daar hij bij het uitbarsten van den oorlog in 1792 te kennen gaf, dat men zich enkel bij de verdediging bepalen moest, verloor hij het vertrouwen der revolutionaire partij, zoodat hij den 15den Juni van dat jaar zijn commando nederlegde en zich naar zijn landgoed te Vendôme begaf. Niettemin werd hij na den val der Girondijnen in hechtenis genomen en voor de revolutionaire rechtbank gesteld, doch de vernietiging van het Schrikbewind redde hem van den dood. *Napoleon I* schonk hem in 1803 het grootkruis van het Legioen van Eer en het maarschalkspensioen. *Rochambeau* overleed den 10den Mei 1807, en zijne „Mémoires” werden door *Lancival* in het licht gegeven.

Donatien Marie Joseph de Vimeur, vicomte de Rochambeau, een Fransch generaal en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren in 1750, nam deel aan de expeditie naar Noord-Amerika onder het opperbevel van zijn vader en verkreeg in Juli 1792 het commando in de Fransch-West-Indische koloniën, bracht op San Domingo de oproerige Negers tot onderwerping, verdroef op Martinique de koninggezinden en Engelschen en bevrijdde ook Guadeloupe en Ste Lucie, maar moest in Maart 1794 Fort Royal bij capitulatie aan de Engelschen overgeven. In 1796 werd hij door het Directoire nogmaals naar San

Domingo gezonden ter demping van den opstand, doch zijne krijgsmacht was te klein voor die taak. In 1803 vertrok hij met *Leclerc* voor de derde maal naar San Domingo en aanvaardde na diens dood in November 1803 het opperbevel. Te vergeefs poogde hij door ongehoorde gruwelen de gekleurde bevolking van dat eiland tot onderwerping te brengen; de gele koorts verzwakte eerlang het Fransche leger zoozeer, dat hij zich den 30sten November aan den Britschen admiraal moest overgeven. In 1811 werd hij uitgewisseld, ontving in den veldtocht van 1813 het bevel over een corps van *Lauriston* en sneuvelde in den Volkerenalag bij Leipsig den 18den October van dat jaar.

Rochau (August Ludwig von), een Duitsch schrijver, geboren den 20sten Augustus 1810 te Wolfenbüttel, studeerde te Göttingen in de rechten en werd wegens den „Frankfurter Attentat” van 1838 tot 20 jaar tuchthuisstraf veroordeeld. Hij nam de vlucht naar Parijs, maar keerde in 1848 naar Duitschland terug, waar hij als journalist de eenheid des Rijks zocht te bevorderen, vestigde zich in 1851 te Heidelberg en overleed aldaar den 15den October 1873. Hij schreef: „Italien. Wanderbuch (1852, 2 din)”, — „Die Moriscos in Spanien (1853)”, — „Grundsätze der Realpolitik (1853—1869, 2 din)”, — „Geschichte Frankreichs vom Sturze Napoleons bis zur Wiederherstellung des Kaiserthums (1858, 2 din)”, — en „Geschichte des deutschen Landes und Volkes (1870—1872, 2 din)”.

Rochdale, eene stad in het Engelsche graafschap Lancashire, aan de Roche, waarover 3 bruggen zijn gelegd, en 15 Ned. mijl ten noorden van Manchester, heeft eene fraaie hoofdkerk uit de 12de eeuw, een stadhuis, eene Latijnsche school, onderscheidene fabrieken en bijna 68000 inwoners (1881). In hare nabijheid vindt men steenkolenmijnen, steenen leigroeven. De stad zelve is niet fraai, maar hare omstreken zijn seer schoon.

Roche-Aymon (Antoine Charlet Etienne Paul, graaf la), een Fransch generaal, geboren den 28sten Februari 1772, verliet bij het uitbarsten der Revolutie met zijn vader (luitenant-generaal in Franschen dienst) het vaderland en trad in de gelederen van het corps van *Coudt*. Na de ontbinding van dit leger kwam hij als adjudant van Prins *Hendrik* in Pruisischen dienst, stond in 1806—1807 aan het hoofd van het tweede eskadron swarte huzaren en hield zich vervolgens bezig met de reorganisatie van het Pruisische leger, bepaaldelijk door het bewerken van een reglement voor den dienst der lichte troepen te voet en te paard. In 1810 verwierf hij den rang van kolonel en de inspectie van de lichte troepen in West-Pruisen. Ook nam hij in het Pruisische leger deel aan den bevrijdings-oorlog, maar trad na de restauratie in Franschen dienst. In 1814 werd hij brigade-generaal en in 1815 vluchtte hij met *Lodewijk XVIII* naar Gent. In 1823 erlangde hij het commando over eene brigade kavallerie in Catalonië, nam vervolgens deel aan de reorganisatie van het leger en overleed in 1849. Hij schreef „Introduction à l'étude de l'art de la guerre (1802—1804, 4 din)”, waarvan nog in 1867 een uittreksel werd in het licht gegeven.

Rochefort, eigenlijk *Rochefort sur Mer*, eene arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Charente-Inférieure, aan de Charente, 15 Ned. mijl van haren mond in den Atlantischen Oceaan, en aan den spoorweg van Nantes naar Bordeaux gelegen, is eene vesting van den eersten rang en éene der 5 Fransche oorlogshavens, de zetel van eene zee-prefectuur, van een gerechtshof en van onderscheidene consulaten, en heeft eene zeevaartschool, een collège, eene geneeskundige school met eene boekerij van 10 000 deelen, eene teekenschool, eene bouwkundige school, eene gemeente- en eene marinebibliotheek, een museum voor natuurlijke historie, een botanischen tuin, een paar hospitaal en ruim 28 000 inwoners. De stad bezit vele nieuwe gebouwen en is regelmatig aangelegd. In haar centrum bevindt zich de Place d'armes met eene fraaie fontein. Talrijke bastions en forten verdedigen de stad en de haven. Tot de merkwaardige gebouwen behooren er: de zee-prefectuur, de 3 kazernes, het fraaie marktgebouw en de hooge signaaltoeren met de marine-telegraaf. Buiten de stad bevindt zich een marinehospitaal met 18 zalen en 800 bedden; aldaar is de geneeskundige school gevestigd met eene boekerij, een ontleedkundig museum, een fysisch kabinet, een scheikundig laboratorium enz. Voorts heeft Rochefort een groot arsenaal, waarmede scheepstimmerwerken, droge dokken, zeilmakerijen, ijzergieterijen, smederijen, bakkerijen enz. verbonden zijn, zoodat men er 18 schepen van den eersten rang tegelijkertijd kan uitrusten. De haven dezer stad is toegankelijk voor de grootste schepen en gesplitst in 2 afdeelingen, namelijk de oorlogshaven, 2 200 Ned. el lang en diep genoeg om er zelfs bij eb de zwaarste oorlogschepen vlot te houden, en de handels-haven met 2 bassins, van welke het éene, binnen de stad, 180 Ned. el lang en 60 Ned. el breed is, en het andere, buiten de stad, eene lengte heeft van 150 en eene breedte van 90 Ned. el. Voorts heeft men er nog de haven Tonnav-Charente. In 1875 zijn er 282 schepen naar den vreemde en 2 967 kustvaartuigen uitgezeld. De voornaamste handels-artikelen zijn er: wijn, brandewijn, zout, graan, meel, steenkool, timmerhout, paarden, rundvee, gezouten visch en koloniale waren. De nijverheid bloeit er in den scheepsbouw, het vervaardigen van chocolade, van chronometers, van Hollandsche kaas, van wollen stoffen enz. Eene waterleiding brengt er het water uit de Charente in eene kom. — Rochefort was tot 1665 enkel een fort, werd door *Lodewijk XIV* gesticht en door *Vauban* versterkt. Hier wilde *Napoleon I* na zijne nederlaag bij Waterloo zich inschepen, maar moest er zich den 16den Juli 1815 aan de Engelschen overgeven.

Rochefort-Lucay (Victor Henri, graaf van), een Fransch dagbladschrijver, geboren te Parijs den 30sten Januari 1830, zag zich genoodsaakt, voor het onderhoud te zorgen van zijne moeder, zijne zuster en zich zelven, zoodat hij zich met zeer ondergeschikte betrekkingen, met die van huisonderwijzer, schrijver en commissie op een stedelijk bureau moest vergenoegen. Inmiddels zette de be-gaafde jongeling zijne studiën voort, inzon-

derheid over de kunst, zooals blijkt uit zijn werk: „Les mystères de l'hotel des ventes (1862)”. Daarna schreef hij boeiende romans en hoofdartikels, deze laatste als redacteur van den „Charivari”, — „Nain Jaune”, — en „Figaro”. Toen hij in 1868 op last van het ministerie uit de redactie van „Figaro” verwijderd werd, schreef hij het weekblad: „La Lanterne”, dat op scherpen, geestigen toon zijne aanvallen richtte tegen het tweede Keizerrijk, zoodat hij zich zware boete en gevangenisstraf op den hals haalde, terwijl 120 000 exemplaren van zijn blad werden gedrukt. Gedurende eenigen tijd nam hij de wijk naar Brussel, doch in 1869 werd hij te Parijs gekozen tot afgevaardigde naar het Wetgevend Lichaam. Wegens het beleedigen der Keizerlijke familie in de door hem geredigeerde „Marseillaise” en wegens zijne demonstratie bij de begrafenis van *Victor Noir*, door Prins *Pierre Bonaparte* doodgeschoten, werd hij den 22sten Januari 1870 tot 6 maanden gevangenisstraf veroordeeld. Den 4den September 1870 was hij lid der Regeering als minister zonder portefeuille en belast met het opwerpen van barricaden. Wegens zijn dubbelsinnig gedrag bij den opstand van 31 October legde hij intusschen zijn ambt neder en nam den 3den Maart ook zijn ontslag als lid van het Wetgevend Lichaam, omdat hij den afstand van Elzas-Lotharingen als eene onwettige daad beschouwde. In de „Marseillaise” bevorderde hij de beweging der Commune, zonder den moed te bezitten, sich openlijk aan hare zijde te scharen. Nadat zijn blad door de Commune verboden was, poogde hij in het begin van Mei uit Parijs te vluchten, maar werd te Meaux herkend, in hechtenis genomen en door den krijgsgaad te Versailles tot deportatie veroordeeld. In 1873 bracht men hem naar Nieuw-Caledonië, maar hij wist in Maart 1874 over Australië en Amerika naar Europa te ontsnappen en vertoefde bij afwisseling in Zwitserland en in België, waar hij eene nieuwe „Lanterne” met hatelijke uitvallen tegen het tegenwoordige Fransche Bewind in het licht gaf, maar zonder bijval te vinden. Vervolgens schreef hij: „Les dépravés (1875)” en „De Nouméa en Europe; retour de la Nouvelle Calédonie (1877)”, keerde ten gevolge der amnestie van Juli 1880 terug naar Parijs en aanvaardde in zijn dagblad: „L'intransigeant” een heftigen strijd tegen *Gambetta* en tegen de Regeering. Door het departement Seine werd hij tot lid van de Kamer van Afgevaardigden gekozen en hij voegde er zich bij de linker zijde, maar toen zijn voorstel tot het verleenen van amnestie op den 6den Februari verworpen werd, legde hij zijn mandaat neder.

Rochefoucault, zie *Larochefoucault*.

Rochelle (La), zie *Larochelle*.

Rochester. Onder dezen naam vermelden wij:

De stad *Rochester* in het Engelsche graafschap Kent, aan de bevaarbare Medway, waarover eene steenen en eene ijzeren brug zijn gelegd, een overouden bisschopszetel, met eene oude, eerwaardige, omstreeks het jaar 600 door *Ethelred* gestichte, in de 11de tot de 13de eeuw herbouwde en in 1873 en 1874 gerestoreerde hoofdkerk, onderscheidene andere oude kerken, een antiek raadhuys, eene korenbeurs, eene

Latijnsche school, een kleinen schouwburg en bijna 22000 inwoners (1881). Op eene hoogte nabij de rivier verheft zich te midden van een park het kasteel, door bisschop *Gundulf*, die met *Willem de Veroveraar* derwaarts trok, op Romeinsche grondvesten gesticht; de zware toren van dit gebouw heeft 21 Ned. el in 't vierkant en is 82 Ned. el hoog, gelijk op den Tower te Londen en bevindt zich nog in goeden staat. Rochester vormt met de voorstad Strood op den linker oever der Medway en met Chatham (64000 inwoners) eene enkele, door vestingwerken omgevene plaats met veel scheepvaart en handel.

De stad *Rochester* in den Noord-Amerikaanschen Staat New York, zich verheffend op de beide oevers van de Genesee-rivier, welke er 3 watervallen vormt ter hoogte van 29, 7½ en 25½ Ned. el en zich ruim 2 uur gaans vandaar in het meer Ontario uitstort. Onderscheidene bruggen verbinden die beide oevers, en het Eriekanaal is door middel eener waterleiding ter lengte van 268 Ned. el over de rivier heen gebracht. Deze stad heeft breede straten en vele alleenstaande huizen en is met fraai geboomte versierd. Men heeft er groote korenmolens, laken-, laarzen- en machiniefabrieken, onderscheidene kerken, eene universiteit der Baptisten, in 1850 gesticht, een godgeleerd seminarium, een athenaeum, onderscheidene bibliotheken, eene vrije school (academy), een museum van schildersrijen, onderscheidene ziekenhuizen en ongeveer 90000 inwoners (1880). Zij werd eerst in 1812 door *Nathaniel Rochester* gesticht en is door een spoorweg met hare haven, Charlotte, verbonden.

Rochester (John Wilmot, graaf van), een geestig Engelsch hekeldichter en tevens een der losbandige hovelingen aan het Hof van *Karel II*, aanschouwde het levenslicht op den 10den April 1647, ontving zijne opleiding op het Wadham-College, werd magister artium, volbracht eene reis door Italië en Frankrijk, onderscheidde zich door zijne dapperheid, maar gaf zich vervolgens aan de ergste ongeregeldeheden over, zoodat hij reeds den 26sten Juli 1680 overleed. Zijne gedichten werden in 1680 en vervolgens in 1766 uitgegeven.

Rochette (Désiré Raoul), een Fransch oudheidkundige en geschiedschrijver, geboren te St. Amand den 9den Maart 1789, studeerde te Bourges en werd in 1811 hoogleraar in de geschiedenis aan het Keizerlijk lyceum te Parijs, in 1815 plaatsvervanger van *Gizot* aan de faculteit te Parijs, in 1816 lid van de Académie des Inscriptions en mederedacteur van het „Journal des savants”, in 1818 conservator van het kabinet van oudheden en medailles in de Koninklijke Bibliotheek, in 1826 professor in de archaeologie bij die inrichting en in 1829 vaste secretaris der Académie des beaux arts. Hij deed herhaalde reizen naar Zwitserland, Italië en Sicilië, Griekenland en Duitschland, en overleed den 5den Juli 1854. Van zijne geschriften vermelden wij: „Lettres sur la Suisse, écrites en 1819—1821 (1823, 2 dln; 2de druk, 1826, 8 dln)”, — „Histoire de la révolution Helvétique en 1797 et 1803 (1823)”, — „Histoire critique de l'établissement des colonies grecques (1815, 4 dln)”,

— „Monuments inédits d'antiquités figurées grecques, étrusques et romaines (1828—1830, 2 dln)”, — „Antiquités grecques du Bosphore Cimmérien (1822)”, — „Peintures antiques inédites (1836)”, met „Lettres archéologiques sur la peinture des Grecs (1840)”, — „Mémoires de numismatique et d'antiquité (1840)”, — „Mémoires d'archéologie comparée asiatique, grecque et étrusque (1848, dl 1)”, — en „Choix de peintures de Pompée (1844—1851, 7 dln)”.

Rochholz (Ernst Ludwig), een verdienstelijk schrijver over oude volksagen, werd geboren te Ansbach in 1809, studeerde te München in de rechten en begaf zich vervolgens om staatkundige redenen naar Zwitserland, waar hij sedert 1836 aan de cantonale school te Aarau als professor werkzaam was, totdat hij eenige jaren geleden op pensioen werd gesteld, terwijl hij nog steeds de betrekking waarneemt van conservator van het museum van oudheden aldaar. Sedert 1860 is hij redacteur van „Argovia”, het jaarboek van het Historisch Genootschap in het canton Aarau. Van zijne werken vermelden wij: „Eidgenössische Liederchronik (1835)”, — „Der neue Freidank. Geschichte der deutschen Literatur in Poesie und Prosa (1838)”, — „Tragemunt (1850)”, — „Schweizersagen aus dem Aargau (1856, 2 dln)”, — „Naturmythen; neue Schweizer sagen (1862)”, — „Alamannisches Kinderlied und Kinderpiel (1857)”, — „Deutscher Glaube und Brauch im Spiegel der heidnischen Vorzeit (1867, 2 dln)”, — „Liederfibel (3de druk, 1872)”, — „Drei Gaugöttinnen: Walburg, Verena und Gertrud, als Deutsche Kirchenheilige (1870)”, — „Die Schweizerlegende von Bruder Klaus von Flüe (1874)”, — „Aargauer Weistümer (1876)”, — „Tell und Gezler in Sage und Geschichte (1876, 2 dln)”, — „Die aargauer Gezler in Urkunden (1877)”.

Rochlitz (Friedrich), een Duitsch schrijver, geboren te Leipzig den 12den Februari 1769, bezocht de Thomasschool aldaar en studeerde er vervolgens in de wijsbegeerte en wijdde zich in zijne geboorteplaats aan letterkundigen arbeid. De Groothertog van Saksen benoemde hem tot Hofraad, en hij overleed te Leipzig den 16den December 1842. Hij leverde: „Zeichnungen von Menschen nach Geschichte und Erfahrung (1794)”, — „Charaktere interessanter Menschen in moralischen Erzählungen dargestellt (1799—1803, 4 dln)”, — „Denkmale glücklicher Stunden (1810—1811, 2 dln)”, — „Kleine Romane und Erzählungen (1807, 8 dln)”, — „Neue Erzählungen (1816, 2 dln)”, — „Für ruhige Stunden (1828, 5 dln)”, — en „Für Freunde der Tonkunst (1830—1832, 4 dln)”, — alsmede eene reeks van opstellen in de „Allgemeine musikalische Zeitung”, die van 1798 tot 1818 door hem hem werd geredigeerd.

Rochow (Gustav Adolf Rochus von), een Duitsch staatsman en de telg van een adellijk geslacht, werd geboren den 1sten October 1792 te Neuhausen bij Rathenau, studeerde te Heidelberg en Göttingen in de rechten, nam deel aan den vrijheidsoorlog, wijdde zich in 1815 aan het beheer zijner goederen en werd in 1822 naar Berlijn geroepen, om mede te werken tot de samenstelling eener wet op het provinciaal bestuur. In 1833 werd hij lid van de commissie tot regeling der staatschulden,

zag zich daarna geplaatst bij het departement van Binnenlandsche Zaken, en werd in 1866 geheim opperregeeringraad en in 1881 chef en voorzitter van den regeeringraad van Merseburg. In 1834 zag hij zich benoemd tot minister van Binnenlandsche Zaken en van Politie. Wegens ongesteldheid legde hij in 1842 de portefeuille neder, maar bleef lid van het ministerie en van den staatsraad en overleed te Aken den 11den September 1847. Hij volgde eene zeer conservatieve richting en het bekende woord: „beperkt onderdanen-verstand” is van hem afkomstig.

Rochus, een heilige der R. Katholieke Kerk, geboren te Montpellier in 1296, trad in den geestelijken stand, verpleegde peestsieken in Italië en overleed in 1872. Zijn herinneringsdag valt op den 16den Augustus.

Rochussen. Onder dezen naam vermelden wij:

Jan Jacob Rochussen, een Nederlandsch staatsman, geboren te Etten den 23sten October 1797. Hij nam deel aan den veldtocht van 1815, zag zich vervolgens bij de belastingen geplaatst, was van 1819 tot 1825 controleur te Amsterdam, maakte zich bekend met de bronnen van Neêrlands handel en nijverheid en werd in 1835 secretaris van de Kamer van koophandel en fabrieken aldaar. Voorts aanvaardde hij de betrekking van directeur van het entrepôt-dok, werd in 1834 lid der commissie voor de Rijnvaart, bracht in 1837 en 1849 handelsverdragen tot stand met Frankrijk en met het Duitsche Tolverbond en ontving zoowel de ridderorde van den Nederlandschen Leeuw als die van het Legioen van Eer. Den 1sten Augustus 1840 aanvaardde hij de portefeuille van Financiën onder de door hem gestelde voorwaarde, dat het amortisatiesyndicaat zou worden afgeschaft en de staat der geldmiddelen openbaar gemaakt. Voorts regelde hij de financiële zaken met België, reorganiseerde de rekenkamer en diende een plan van conversie in, dat evenwel in 1843 met eene geringe meerderheid werd afgestemd, waarna hij zijn ontslag nam. In 1848 bemoeide hij zich voorts met de regeling der zaken van Luxemburg, nadat hij aanstonds na zijn ontslag benoemd was tot gezant in België, welke betrekking hij tot 1845 waarnam. Toen werd hij gouverneur-generaal van Neêrlandsch Indië en bleef aldaar werkzaam tot 1851. Na zijn terugkeer reisde hij buiten 's lands, ondervond zware huiselijke rampen en werd in 1856 door het kiesdistrict Alkmaar afgevaardigd naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal. In 1857 legde hij zijn mandaat neder en nam zitting in de commissie nopens de kolonisatie in Indië. Het daaropvolgende jaar werd hij belast met de samenstelling van een nieuw ministerie en stond tot 1860 aan het hoofd van het departement van Koloniën, waarna hij versierd werd met het Grootkruis met brillanten der Orde van den Nederlandschen Leeuw. In 1859 werd hij door het kiesdistrict Amsterdam wederom afgevaardigd naar de Tweede Kamer en overleed te 's Gravenhage den 22sten Januari 1871.

Charles Rochussen, een uitstekend Nederlandsch schilder, geboren te Rotterdam in 1815. Hij behoort tot de leerlingen van *Nisjen* en *Waldorp*. Aanvankelijk was hij voor

den handel bestemd, en eerst op 22-jarigen leeftijd verwisselde hij het kantoor met het atelier. Voorts bezocht hij verschillende landen van Europa en beoefende met ongemeene geestdrift en een zeldzaam talent de schilderkunst. Sedert eene halve eeuw leverde hij eene reeks van kostelijke beelden, landschappen, binnenhuizen, gevechten, genrestukken en historische compositiën uit allerlei tijdperken. Vooral teekende hij veel met sapverf of houtskool en wist steeds de ontvangene indrukken met een verwonderlijk talent weder te geven, zooals voorzeker allen zullen toestemmen, die de verzameling zijner kunstgewrochten op eene tentoonstelling te Amsterdam in 1884 hebben aanschouwd. Merkwaardig is het vooral, hoe hij op elk van deze den stempel der oorspronkelijkheid weet te drukken.

Rockford, eene stad en de hoofdplaats van Winnebago in den Noord-Amerikaanschen Staat Illinois, ligt op de beide oevers der Rock River en aan verschillende spoorwegen en telt 20000 inwoners (1885). Men heeft er onderscheidene scholen, eene bibliotheek en een aanzienlijk aantal groote fabrieken, vooral eene van uurwerken en eene van kousen.

Rockinger (Ludwig), een verdienstelijk beoefenaar der rechtsgeschiedenis, geboren te Würzburg den 23sten December 1824, studeerde te München en vestigde zich aldaar als privaattoecent na de uitgave van „Ueber Formelbücher vom 13 bis 17 Jahrhundert als rechtsgeschiedelijke Quellen (1855)”. Later werd hij er assessor aan het Rijksarchief en honorair professor in de palaeographie en Beiersche geschiedenis aan de universiteit. Sedert 1868 is hij gewoon lid der historische klasse van de Beiersche Académie van Wetenschappen en sedert 1874 corresponderend lid der Académie te Weenen. Hij leverde eene uitvoerige inleiding voor de „Altbayrische landsländischen Freibriefen (1855)” van *Lerchenfeld* en belangrijke opstellen in onderscheidene periodieke werken, terwijl in 1871 de Académie te Weenen hem belastte met de uitgave van den „Schwabenspiegel”. Daaromtrent heeft hij vóór en na verslag gegeven in zijne „Berichten über die Untersuchung von Handschriften des sogenannten Schwabenspiegels (1873—1875)”.

Rocky Mountains of Eotsgobergts is de naam van een sterk vertakt Amerikaansch gebergte, dat, als eene noordelijke voortzetting van de Mexicaansche Centraal Cordillera, zich over het gebied der Vereenigde Staten en over Britsch Noord-Amerika in eene west-noordwestelijke richting van 32° N.B. tot aan de kust der Noordsche IJzee onder 70° N.B. uitstrekt, alzoo een afstand van ongeveer 5500 Ned. mijl doorloopt en den scheidsmuur vormt tusschen de groote centrale vlakte in het oosten en de bergstreek en hoogvlakten van Opper-Californië, Utah, Oregon en Nieuw-Caledonië.

ROCOCO noemt men de verbastering van een bouw- en versieringstijl in de 18de eeuw, die zich van vormen bedient, welke op het effect berekend zijn. Waarschijnlijk is de naam afkomstig van het woord *rocaille*, omdat rots-schelpenversieringen veelal een eigenaardig bestanddeel uitmaken van dezen zonderlingen bouwstijl. Hij ontstond in Frankrijk, en

de eerste sporen daarvan ontdekt men onder de *Cotte* in 1718 tot 1719. In meer ontwikkelde toestand vinden wij hem bij *Oppenord* († 1742), *Meissonnier* († 1750) en *Leroux* († 1745). Uit Frankrijk verbreidde zich het rococo naar andere landen en had inzonderheid grooten invloed op den vorm van porseleinen voorwerpen. Zijn karakter is, met betrekking tot gebouwen: omslachtige gevels met gebroken en gebogen hoofdlijnen, willekeurige deur- en vensteropeningen en overlading met eene ziellooze ornamentiek, — voorts sieraden in den schelpenvorm, gemaniëreerde guirlandes van bloemen, stoelen en tafels met gebogen of verwrongen pooten, en hierbij smakeloze Chineseche of Japanse porseleinen. Tegen het einde der 18de eeuw is echter de rococo-stijl door een meer gesulverden smaak vervangen.

Rod (Edouard), een Fransch schrijver, geboren te Nyon bij Genève, studeerde twee jaar te Bonn in de letteren en bepaalde zich vervolgens bij de studie der wijsbegeerte van *Schopenhauer*, terwijl hij tevens deel nam aan de werkzaamheden der Wagnervereeniging. Na zijn terugkeer in Frankrijk werd hij een ijverig aanhanger der naturalistische school van *Zola* en verdedigde dezen in zijn vlugschrift: „A propos de l'Assommoir”. Voorts schreef hij: „Les Allemands à Paris”, — „Pelmyre Veulard, étude de moeurs Parisiennes”, — en „Côte à côte” als eerste deel van een cyclus van romans onder den titel van: „Les protestants”, waarin hij de orthodoxie der Gereformeerde Kerk heftig bestrijdt. Ook in deze werken beweegt hij zich in de richting van *Zola*. Voorts schreef hij in Fransche dagbladen merkwaaardige mededeelingen over Deutsche letterkunde.

Rodbertus (Johan Karl), een Duitsch staatsman, geboren te Greifswald den 12den Augustus 1805, studeerde in de rechten, werd in 1848 door het district Usedom-Wollin afgevaardigd naar de Nationale Vergadering, aanvaardde voor korten tijd de portefeuille van Eeredienst in het ministerie *Auerwald-Hansmann* en was vervolgens, alsmede in de Tweede Kamer van 1849, de hoofdleider van het linker centrum. Na het octroyeeren der nieuwe kieswet onthield hij zich van alle openbare staatkundige bemoeiingen en overleed den 6den December 1875. Hij schreef onder anderen: „Sociale Briefe an von Kirchmann (1850—1851, 3 dln)”, — „Zur Beleuchtung der sozialen Frage (1875)”, — en „Zur Erklärung und Abhilfe der heutigen Kreditnoth des Grundbesitzers (1868—1869, 2 dln)”. Uit zijne nagelaten papieren werd uitgegeven: „Das Kapital (1884)”. Hij werd beschouwd als de voornaamste vertegenwoordiger van het conservatief socialisme, dat door geleidelijke hervormingen alle geweld wil voorkomen.

Rodenberg (Julius), eigenlijk *Julius Levy*, een Duitsch dichter en schrijver, geboren den 26sten Juni 1831 te Rodenberg, studeerde te Heidelberg, Göttingen, Berlijn en Marburg in de rechten, wijdde zich reeds vroeg aan de fraaie letteren en schreef: „Sonette für Schleswig-Holstein (1851)”, — „Dornröschen (1852)”, — en „König Haralds Todtenfeier (1853; 3de druk, 1856)”. Na zijne promotie dichtte hij een bundeltje: „Lieder (1853; 5de

druk, 1890)” en begaf zich op reis. Dat bundeltje vormt de kern zijner „Gedichte (1863; 4de druk, 1866)”. Daarna leverde hij reisschet-sen in de feuilletons van verschillende dagbladen, doch later afzonderlijk uitgegeven, zooals: „Pariser Bilderbuch (1856)”, — „Ein Herbst in Wales (1857)”, — „Kleine Wanderchronik (1853)”, — „Alltagsleben in London (1859)”, — „Die Insel der Heiligen (1860; 2de druk, 1863)”, — „Verschollene Inseln (1861)”, — „Die Harfe von Erin (1862; 2de druk 1863)”, — „Tag und Nacht in London (1862; 4de druk, 1864)”, gevolgd door den roman: „Die Strazensängerin von London (1862, 3 dln)”. Na zijn terugkeer in Duitschland stichtte hij: een „Deutsches Magazin”, dat echter slechts 3 jaren bestond. Des te meer bijval vond zijn roman: „Der neue Sündfluth (1865, 4 dln)”, gevolgd door: „Von Gottes Gnaden (2de druk, 1870, 5 dln)” en door „Die Grandidiers (1878 3 dln, 2de druk, 1881)”. In 1863 vestigde hij zich te Berlijn, waar hij eerst tot de redactie van den „Bazar” behoorde en in 1867 het maandwerk: „Salon für Literatur, Kunst und Gesellschaft” stichtte en tot 1874 bestuurde (aanvankelijk met *Dohm*). Als feuilletonschriftver leverde hij voorts: „Diesseits und jenseits der Alpen (1865)”, — „Paris bei Sonnenschein und Lampenlicht (2de druk, 1867)”, — „Aus aller Herren Ländern (1868)”, — „Studienreisen in England (1873)”, — „In deutschen Landen, Skizzen und Ferienreisen (1873)”, — „Wiener Sommertage (1875)”, — „Ferien in England (1875)”, — „Belgie und die Belgier (1881)”, — en „Bilder aus dem Berliner Leben (1885)”, enz. Als dichter schreef hij eene vertaling der laatste „Chansons” van *Béranger*, — voorts: „Die Myrte von Killarney (1867)”, — „Kriegs- und Friedenslieder (1870)”, — en „Lorbeer und Palme (1872)”. Sedert 1874 is hij redacteur van de zeer degelijke revue: „Deutsche Rundschau”.

Rodenburgh (Theodorus), een Nederlandsch dichter, gesproken uit een aanzienlijk Amsterdamsch geslacht, was ridder van de Orde van den Huize van Bourgondië, raad en gewoon gezant van den Hertog van Holstein, resident der Hansesteden van Duitschland en agent van de republiek Hamburg bij den Prins Cardinaal-infant van Spanje te Brussel. Hij leefde in de eerste helft der 17de eeuw en dichtte eene lange reeks van toneelstukken, die op de Académie van *Coster* vertoond en in 4 deelen uitgegeven zijn.

Roderik of *Rodrigo*, de laatste koning van het West-Gothische Rijk in Spanje, vermoordde in 710 aan het hoofd eener samenzwering Koning *Witiza*, die zich gehaat had gemaakt bij de geestelijkheid, en beklom zelf den troon, doch moest dien verdedigen tegen de Arabieren, welke door Graaf *Julianus* en de zonen van *Witiza* waren te hulp geroepen. Door het verraad van *Julianus* verloor hij den slag bij Xeres de la Frontera (9—26 Juli 711) en verdronk op de vlucht in de Gudaleta.

Röder (Karl David August), een verdienstelijk rechtgeleerde, geboren te Darmstadt den 23sten Juni 1806, studeerde te Göttingen en te Heidelberg. Hij schreef: „Grundzüge der

Politik des Rechts" en vestigde zich in 1839 als privatdocent te Heidelberg, waar hij in 1842 buitengewoon hoogleraar werd. Voorts leverde hij: „Grundzüge des Naturrechts oder der Rechtsphilosophie (1846; 2de druk, 1860—1863)”, — „Zur Rechtsbegründung der Besserungsstrafen (1866)”, — „Der Strafvollzug im Geiste der Rechts (1868)”, — „Besserungsstrafen and Besserungsanstalten als Rechtsforderung (1864)”, — „Kritische Beiträge zur Gesetzgebung über die auszerhelliche Geschlechtsgemeinschaft (1837)”, — „Grundgedanken und Bedeutung des römischen und germanischen Rechts (1856)”, — „Versuche der Berichtigung von Ulpiani fragmenta (1856)”, — en „Die Kriegsknechtschaft unserer zeit und die Wehrverfassung der Zukunft (1868)”. Hij overleed te Heidelberg den 20sten December 1879.

Rödeler (Pierre Louis, graaf), een Fransch staatsman en publicist, geboren te Metz den 15den Februari 1754, studeerde in de rechten en aanvaardde in 1779 de betrekking van parlementsråd. De Derde Stand zond hem in 1789 naar de Generale Staten, waar hij zich onderscheidde door zijne grondige kennis van financieele zaken. Na het ontbinden der Constituanten koos het departement Seine hem tot advocaat-generaal, en in die betrekking was hij met gematigdheid werkzaam. Gedurende de gebeurtenissen van 10 Augustus 1792 gaf hij aan de Koninklijke familie den raad, om bij de Nationale Vergadering veiligheid te zoeken. Hoewel daardoor de val van den troon verhaast werd, haalde hij zich den haat der Jacobijnen op den hals, zoodat hij zich schuil moest houden en eerst na de vernietiging van het Schrikbewind weder optrad op het staatkundig toneel. Hij werkte mede aan het „Journal de Paris” en schreef in 1795 het vlagschrift: „Des réfugiés et émigrés”, hetwelk veel opzien baarde. In 1795 werd hij lid van het Instituut, en het Directoire benoemde hem tot professor in de staathuishoudkunde. Bij de gebeurtenissen van 18 Fructidor verhoedde Talleyrand het vonnis zijner verbanning. Als een bewonderaar van Bonaparte bevorderde hij diens belangen en werd lid van den staatsraad. Hoewel hij de gunst van den Eersten Consul verloor, nam hij zitting in den Senaat en werd in 1806 minister van Financiën van Koning Joseph te Napels, terwijl Napoleon hem tevens tot graaf van het Keizerrijk verbleef. In 1810 werd hij minister en staatssecretaris bij den Groothertog von Berg en tegen het einde van 1813 vertrok hij als buitengewoon commissaris des Keizers naar Straatsburg. Gedurende de Honderd Dagen bevorderde hij de volkswapening in Bourgondië en Bretagne, werd pair en bleef ook na den slag van Waterloo een voorstander van Napoleon. Na de Restauratie verdween hij van het staatkundig toneel en overleed den 17den December 1835, nadat hij in 1832 onder Lodewijk Philips den pairszetel herkegen had. Hij schreef: „Mémoires pour servir à l'histoire de Louis XII et de François I (1825, 2 dln)”, — en „Esprit de la révolution de 1789, et sur les événements du 20 Juin et du 10 Aout (1830)”.

Rodez, de hoofdstad van het Fransche

departement Aveyron, aan de rivier van dezen naam en door een zijtak naar Capdenac met den spoorweg van Prives naar Montauban verbonden, is de zetel van het departementsbestuur, van een bisschop en van eenige rechtbanken. Men heeft er eene fraaie hoofdkerk in spitsboogstijl, een sierlijk bisschoppelijk paleis, een hôtel van de prefectuur, een nieuw paleis van Justitie, met boomen beplante boulevards en de bouwvallen van een Romeinsch amphitheater, — voorts een lyceum, een seminarium voor priesters, kweekscholen van onderwijzers en onderwijzeressen, een instituut voor doofstoffen, eene boekerij met 16 000 deelen, een museum, een natuurkundig kabinet, een schouwburg en bijna 11 000 (als gemeente 15 000) inwoners. Er zijn steenkolenmijnen, laken- en katoen-, hoeden- en kaarsenfabrieken enz. Rodez is het oude Segodunum, de hoofdstad der Rutheniërs, later die van het graafschap Rouergue.

Rödiger (Emil), een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche letterkunde, geboren den 13den October 1801 te Sängershausen, studeerde sedert 1821 in de godgeleerdheid en letteren te Halle, werd er in 1828 privatdocent en in 1835 hoogleraar in de Oostersche talen en was sedert 1860 in dergelijke betrekking werkzaam in Berlijn, waar hij den 17den Juni 1874 overleed. Hij leverde: „Untersuchungen über die arabische Bibelübersetzung des Alten Testaments (1859)”, — eene uitgave der „Fabelen” van Lockman „(1830)”, — eene „Syrische Chrestomathie (1838; 2de druk, 1868)”, — „Versuch über die himjaritischen Schriftmonumente (1841)”, — en belangrijke opstellen in tijdschriften. Ook voltooidde hij den „Thesaurus linguae hebraicae” van zijn schoonvader Gesenius en bezorgde in 1846 een nieuwen druk van diens „Hebräische Grammatik”.

Rodney (George Brydges, lord), een dapper Britsch vlootvoogd, geboren in Februari 1718 te Londen, trad reeds vroeg in zeedienst, werd in 1751 commodore, voerde in 1759 als admiraal bevel over de expeditie naar Havre, veroverde in 1762 Martinique en werd toen baronet en in het volgende jaar gouverneur van het invalidenhospitaal te Greenwich. In den Amerikaanschen oorlog veroverde hij in 1780 een groot aantal Spaansche transportschepen, versloeg de Spaansche vloot onder Langara bij Kaap St. Vincent en leverde in Mei van dat jaar aan de Fransche vloot 3 gevechten, welke onbeslist bleven. In Februari 1781 maakte hij zich meester van de Nederlandsch-West-Indische eilanden St. Eustatius, Martin en Saba, waarbij onderscheidene oorlogschepen in handen der Engelschen vielen, en veroverde daarna de Nederlandsche bezittingen Essequebo, Demerary en Berbice en vervolgens het eiland St. Barthélemy. Eene schitterende zegepraal verwierf hij voorts den 12den April 1782 op de Fransche vloot onder Graaf de Grasse, weshalve hij tot pair en baron met den titel van Rodney of Rodney-Stoke benoemd werd. Hij overleed den 21sten Mei 1792.

Rodriguez, een der Mascarénes, ligt ten oosten van Madagascar en telt op 5 □ geogr. mijl 1100 inwoners. Dit eiland, van

eene goede haven voorzien, levert rijst, tarwe, maïs, schildpadden, oesters enz. Het werd in 1645 door de Portugeezen ontdekt, behoorde langen tijd aan de Franschen, maar is sedert 1814 in handen der Engelschen.

Rodriguez (J. Barbosa), een Braziliaansch kruidkundige, geboren den 22sten Juni 1842 te Minas, was voor den handel bestemd, maar bepaalde zich eerlang bij de natuurlijke historie. Hij bleef deze beoefenen, toen het faillissement van zijn vader hem dwong, secretaris der handelsschool en leeraar in het teekenen aan het Collegio Pedro II te worden. Hij leverde het prachtwerk: „Iconographie des orchidées du Brésil (14 deelen met 1 000 gekleurde platen)”. De Tweede Kamer kende in 1872 hem voor de uitgave van dit werk een subsidie toe, dat echter door de Eerste Kamer werd afgestemd. In 1871 ontving hij van de Keizerlijke Regeering den last, om het dal der Amazonenrivier te bezoeken en de „Genera Palmarum” van *von Martius* aan te vullen. Drie jaren wijdde hij aan de nasporing der rivieren Capim, Tapajos, Trombetas, Jamundá, Urubu en Jalapa en gaf daarover in 1875 een vijftal verlagen in het licht, maar de uitvoerige beschrijving der „Vallée d'Amazonas” is nog ongedrukt. Op die tochten verzamelde hij de bouwstof voor zijne: „Enumeratio Palmarum novarum (62 nieuwe soorten, 1875)”. In het volgende jaar reisde hij in Minas Gerais en verzamelde hier de gegevens voor zijn: „Sertum Palmarum”. Onder begunstiging der Keizerlijke Prinses zocht hij in 1876 eene tentoonstelling der verzamelde voorwerpen tot stand te brengen, maar vond geen voldoende ondersteuning. Thans is hij bestuurder van eene zwavelabriek te Rudelo. Van zijne latere geschriften noemen wij: „Antiguidades do Amazonas (1879)”, — „O primeiro idolo asonico”, — „La Lendas e as crencas indigenas”, — „A dansa eocanto selvicola”, — en „O Mulacitan”. Onderscheidene buitenlandsche Academiën en geleerde genootschappen benoemen hem tot lid.

Roebel, zie *Mnat.*

Roeber (Johann Friedrich), een dramatisch dichter geboren den 19den Juli 1819 te Elberfeld, werd in 1834 leerling in het bankiershuis van *der Heydt, Kersten und Söhne* en behoort daartoe sedert 1872 als deelhebber. Reeds vroeg openbaarde zich bij hem de neiging tot de dichtkunst. Hij behoorde tot den kring der „Wupperthaler dichters” en onderhield een vriendschappelijk verkeer met *H. Ritterhaus* en met de vroeggestorven dichters *Schells* en *Siebel*. Zijne „Dramatische Dichtungen (1856)” met: „Kaiser Heinrich VI”, „Tristan und Isolde” en „Appius Claudius” werden zeer geprezen, doch niet opgevoerd en zijn treurspel: „Sophonisbe” evenmin. Zijne „Dramatische Märchen”, van welke vooral: „Schneewittchen” door de muziek van *Reincke* bekend werd, onderscheiden zich door bevalligheid en levendigheid. Ook schreef hij het treurspel: „Kaiser Friedrich II” en legde in 1878 een bundel: „Lyrische und epische Gedichte” ter perse.

Roebuck (John Arthur), een uitstekend lid van het Britsch Parlement en geboren in 1801 te Madras in Oost-Indië, vertrok als knaap met zijne ouders naar Canada en be-

paalde zich in 1824 in Engeland bij de studie der rechten. Voorts nam hij met *Uver* deel aan de politieke bewegingen van zijn tijd, bevorderde de Parlementshervorming, werd lid van het Parlement, voegde er zich bij de partij der Radicaalen en stichtte met *Molesworth* den „Westminster Review”. In 1836 koos het Parlement van de nog half-Fransche kolonie Beneden-Canada hem tot agent in Engeland, en hij verzette zich in 1837 in het Huis der Gemeenten vruchteloos tegen het plan der Regeering, den weerstand van Canada tegen hare maatregelen door een besluit van het Britsche Parlement te vernietigen. Daar hij zich zoowel bij de Whigs als bij de Tories gehaat gemaakt had, verloor hij in laatstgenoemd jaar zijn zetel in het Parlement, doch deed er zich gelden in 1838 als agent van Canada bij de beraadslagingen over het regeeringsvoorstel, om de grondwet van Beneden-Canada tot 1 November 1840 buiten werking te stellen. In 1841 zag hij zich weder gekozen tot lid van het Parlement. Met *Uver* streed hij aan de zijde van *Cobden* voor het stelsel van vrjlen handel, doch stond weldra buiten de partijen, zoodat hij in 1847 nogmaals zijn mandaat verloor. Hij her kreeg het echter in 1849 en verhinderde in 1850 den val van het ministerie. Niettemin kwam hij bij andere gelegenheden met kracht tegen de Regeering in verzet en beoordeelde haar met onverbiddelijke gestrengheid in zijne „History of the Whig ministry of 1833 (1822, 2 din)”. Op zijn voorstel werd in 1855 eene parlementscommissie benoemd tot onderzoek der misbruiken bij het leger, 't geen den val van *Aberdeen* en de verheffing van *Palmerston* tot eerste minister veroorzaakte. Intusschen bleef *Roebuck*, hoewel daardoor tot de Whigpartij genaderd, een onafhankelijk staatsman, die zich om geene der partijen bekreunde. In 1859 en 1867 ondersteunde hij de door de Tories ingediende reformbills en bestreed zelfs de liberale amendementen op de voorstellen van *d'Israeli*. Terwijl in den Italiaanschen Oorlog de openbare meening partij koos vóór Italië, was *Roebuck* een bewonderaar van Oostenrijk. In den Amerikaanschen Oorlog verklaarde hij zich met de Engelsche aristocratie een voorstander der zuidelijken, en ook in de Iersche debatten van 1868 kwam hij in verzet tegen de liberale partij. In 1878 werd hij niet herkozen, en eerst in 1874 zond Sheffield hem weder naar het Parlement. Hij behoorde er noch tot de liberalen noch tot de conservatieven, maar niettemin tot de meest geachte en invloedrijke leden. In Augustus 1878 zag hij zich benoemd tot lid van het Privy Council en hij overleed den 30sten November 1879.

Roek (*Corvus frugilegus L.*) is de naam van een vogel, die met de raaf en de kraai tot de familie der *Baves* (*Corvidae*) en tot de orde der *Zangvogels* (*Oscines*) behoort. Hij gelijkt veel op eene kraai maar onderscheidt zich ook weder in vele opzichten van deze. Den ouden vogel herkent men aan de kaalheid van den wortel van zijn snavel. De roek onderscheidt zich voorts door lange vleugels, een afgeronden staart en door eene zwarte kleur met blauwen weerschijn. Hij is de eenige soort onder de kraalen, die in Egypte over-

wintert, terwijl het somerverblijf van den roek zich uitstrekt van Engeland tot Japan. In ons Vaderland broedt hij in het voorjaar niet alleen in de bosschen, maar zelfs op de boomen in de steden. Altijd vindt men een groot aantal nesten bij elkaar. Men noemt de roeken daarom ook wel *gezelschapskraaien*. Trouwens hij is een nuttig dier, daar hij zich bij voorkeur voedt met larven van insecten, wormen en muizen, al wordt hij ook schadelijk door het plunderen van vogelnesten, door het eten van onrijp graan enz.

Roëll. Onder dezen naam vermelden wij: *Hermann Alexander Roëll*, een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde. Hij werd geboren in 1653 op zijn vaderlijk erfgoed Dolberg in het graafschap Marek, studeerde aan onderscheidene Duitse en Nederlandsche hoogeschoolen en werd in 1679 Hofprediker bij de abdis van Herford, *Elisabeth*, eene dochter van *Frederik*, koning van Bohemen, en later bij *Albertina*, weduwe van Prins *Willem Frederik*, stadhouder van Friesland (1680). Daarna werd hij predikant te Deventer en in 1686 hoogleeraar in de wijsbegeerte en godgeleerdheid te Franeker, vanwaar hij in 1704 als hoogleeraar in de godgeleerdheid naar Utrecht vertrok. Hij overleed te Amsterdam, alwaar hij zich toevallig bevond, op den 12den Juni 1718. Hij was een schrander en vrijzinnig godgeleerde, die door velen van onrechtzinnigheid beschuldigd werd. Hij heeft onderscheidene orationes en dissertationes in het licht gegeven, van welke wij noemen: „De religione naturali (1686 en later bij herhaling)”, — „De generatione filii (1690)”, — „De mentis existentia (1692)”, — en „De theologia naturali (1700)”. — Zijn zoon *Joannes Alexander* werd hoogleeraar in het burgerlijk recht te Deventer, — diens broeder *Dionysius Andreas* werd in 1700 hoogleeraar in de wijsbegeerte te Deventer, legde in 1728 die betrekking neder en overleed in 1733, — en een andere broeder, *Wilhelmus* genaamd, geboren te Amsterdam, den 12den Februari 1700, studeerde te Franeker en te Leiden en werd in 1751 hoogleeraar in de ontleed- en heelkunde in zijne geboorteplaats, doch legde in 1772 zijne betrekking neder en overleed te Utrecht den 27sten October 1775.

Willem Frederik, baron *Roëll*, een Nederlandsch staatsman, geboren te Amsterdam den 25sten October 1767. Na zijne promotie werd hij schepen en op 25-jarigen leeftijd pensionaris in zijne geboortestad. De omwenteling van 1785 beroofde hem van die betrekking, doch in 1802 werd hij lid van Gedeputeerde Staten van Holland, later secretaris van dat collegie, alzmede lid van het hooge dijkbestuur. Koning *Lodewijk* benoemde hem tot secretaris van Staat, en hij vergezelde in deze betrekking dien Vorst naar Parijs. Daarna werd hij minister van Buitenlandsche Zaken en begaf zich wederom naar de hoofdstad van Frankrijk, om de geschillen, tusschen Koning *Lodewijk* en zijn Keizerlijken broeder gerezen, zoo mogelijk uit den weg te ruimen. Toen hij echter bemerkte, dat *Napoleon* de inlijving van het Koningrijk Holland bij Frankrijk verlangde, onttrok *Roëll* zich aan de onderhandelingen en haalde zich daardoor het ongevoegen des Keizers op den hals. Hij onthield

zich verder van alle staatkundige bemoeiingen, doch werd na het herstel van Nederlands onafhankelijkheid door *Willem I* tot minister van Buitenlandsche Zaken benoemd. Wegens zijne zwakke gezondheid nam hij in 1817 zijn ontslag en werd toen minister van Staat, grootkruis en kanselier der Orde van den Nederlandschen Leeuw en lid en voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-generaal. Later werd hij president der commissie tot herziening der verordeningen op het onderwys, lid van de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en lid der voornaamste geleerde genootschappen in Nederland. Ook was hij ridder van onderscheidene buitenlandse orden en overleed te Amsterdam den 3den Januari 1835. Hij heeft eene „Verhandeling over de ridderorde van het Gulden Vlies” en eene „Memorie over den graanhandel” in het licht gegeven.

Roelants (Jan Frans), een Belgisch tooneelschrijver, geboren te Brussel in October 1819, werd letterzetter, vervaardigde eerst eenige Fransche tooneelstukken, werd voorts secretaris van den Prins *de Chimay* en directeur van de Compagnie du Centre en overleed te Brussel den 12den December 1844. Van zijne talrijke Nederlandsche tooneelstukken noemen wij: „Jan de Eerste, drama in 5 bedrijven (1845, met *Verbrugge*, bekroond)”, — „Kapitein Trullemans of de wederwaardigheden van een garde civique in 1844 (1845; 2de druk, 1853)”, — „Het Drymanschap of de letterkundige kwakzalverij (1847; 2de druk, 1853)”, — „Margaretha de Zwarte, historisch drama in 5 bedrijven (1849)”, — en „List tegen list (1852)”.

Roelofs. Onder dezen naam vermelden wij: *Roelofs* als den geslachtsnaam van drie broeders, *Pieter*, *Albert* en *Arjen*, Friessche landbouwers, die zich in de tweede helft der voorgaande en de eerste helft der tegenwoordige eeuw zeer verdienstelijk hebben gemaakt door het vervaardigen van sterrenkundige werktuigen, en vooral laatstgenoemde, die het door eigen oefening tot eene verbasende hoogte in de wiskunde had gebracht, door het maken van sterrenkundige berekeningen, zoodat hij de tafels van *Lalande* verbeterde. Hij overleed te Hylum den 11den Mei 1828 in den ouderdom van 74 jaren.

Willem Roelofs, een verdienstelijk Nederlandsch landschapschilder, geboren te Amsterdam den 10den Maart 1822, doch sedert 1843 te Brussel gevestigd. Niettemin bezocht hij telken jare zijn Vaderland, om er studiën naar de natuur te schilderen en te teekenen. Van hem wordt gezegd: „Hij is de schilder van die sappig groene weiden, waaruit de welgedane runderen slechts ten halven lijve opduiken; warme zomerdagen aan de plassen, met wuivende biezen en eendenkooien, waarboven zich eene broeiende, bewolkte lucht welft, schildert hij met zijn breed penseel zoo verrukkelijk, dat ge uw land meer gaat liefhebben om al dat eenvoudig natuurschoon, dat gij te voren niet zóo wist te schatten.” Hij heeft tafereelen geleverd van het Gein, van de omstreken van den Leidschendam, uit Drenthe, Tessel, Terschelling enz. In het Haagsch museum vindt men zijn doek: „De regenboog (1875)” en „Het Gein” is in het bezit van den heer *Post*,

en vooral dit laatste stuk wordt ongemeen geroemd. Ook leverde hij prachtige aquarellen en hij gebruikt de etsnaald met veel talent. *Roelofs*, een leerling van den dierschilder *H. van de Sande Bakhuizen*, is ridder der Leopoldsorde en officier van de orde der Eikenkroon.

Roemelië of *Roem-Iti* (zie de kaart bij het artikel *Balkan*) is de naam van een voormalig stadhouderschap in Turkije, Thracië en gedeelten van Macedonië omvattend. Dit uitgebreid gewest (ejaleet) is verdeeld in West- en Oost-Roemelië, en de inwoners van dit laatste, meerendeels Grieken en Boelgaren, koesterden den wensch, dat hun land bij het nieuwe vorstendom Boelgarije mocht worden gevoegd, hetgeen in 1886 door eene zeer vreedzame omwenteling is geschied. De hoofdplaats van Roemelië, dat op 712 □ geogr. mijl ruim 1 millioen ingezetenen telt, is Monastir.

Roemenen is thans de gebruikelijke naam voor *Walachen*, die het meerendeel van de bevolking der Donauvorstendommen Moldavië en Walachije uitmaken, maar ook in grooten getale in de aangrenzende gewesten van Oostenrijk-Hongarije, Rusland en Turkije gevestigd zijn. Zelfen noemden zij zich steeds *Romani* of *Roemosi*, terwijl de naam *Walachen* van de Slaven afkomstig is. De Roemenen zijn gesproten uit eene vermenging van Romeinsche kolonisten met de oorspronkelijke bewoners des lands en met de stammen, die ten tijde der groote volkverhuizingen daarheen trokken. Hunne taal is eene dochter van de Latijnsche, vermengd met Slawische, Grieksche en andere uitdrukkingen. Men schat het aantal Roemenen op ongeveer 8½ millioen, namelijk in Roemenië 4 800 000, in Hongarije, 1 465 000, in Siebenbürgen 1 220 000, in de Boekowina enz. 210 000, in Servië en Turkije 525 000 en in Bessarabië enz. 800 000. Ruim 7 millioen van hen behooren tot de Grieksch-Katholieke en de overigen tot de R. Katholieke Kerk. Zij onderscheiden zich door een gespierden, gedrongen lichaamsbouw, zwart haar, eene gezonde kleur en vurige oogen, — voorts door scherpsinnigheid en gezond verstand, door matigheid, eerlijkheid en goede trouw. Zij leeren zeer gemakkelijk vreemde talen en de ontwikkelden onder hen spreken niet zelden Fransch, Duitsch en Grieksch, en daarenboven Russisch en Italiaansch. In het algemeen bepalen zij zich bij den landbouw. De nationale kleeding der mannen bestaat uit eene lange broek en laarzen met wit lakensche omslagen met blauwe of roode versierselen, uit een hemd met een gordel, een vest en een bruinen mantel en een hoofdbedeksel van schapenvel. De vrouwen hebben een fraaien, ontwikkelden lichaamsbouw; zij dragen een laag hemd met lange mouwen, vaak rood en blauw en met glazen koralen versierd, dien zij zóo om de lendenen slaan, dat de fraai gestikte zoom aan het hemd zichtbaar blijft; de getrouwde vrouwen slingeren een doek om het hoofd, terwijl de ongehuwde het haar in lange vlechten dragen. In den winter voorzien zij zich van een pelsmantel en trekken roode laarzen aan de voeten. Voorts tooien zij zich met een snoer koralen of goudstukken. Terwijl er de paleizen der rijke boelgaren al de weelde van het Westen ten

toon spreiden, houden de boeren hun verblijf in ellendige woningen, wier wanden uit met leem bedekte horden bestaan. Zie voorts onder *Roemenië*.

Roemenië (zie de kaart bij het artikel *Balkan*), vroeger een onder Turksche soevereiniteit geplaatst vorstendom, in 1859 door de vereeniging der Donauvorstendommen Moldavië en Walachije gevormd en sedert 1878 een van Turkije onafhankelijk koninkrijk, grenst ten westen van Oostenrijk-Hongarije, ten noorden aan Rusland, ten zuiden aan Boelgarije en ten oosten aan de Zwarte Zee en aan Rusland en telt, nadat het in 1878 het Roemeensch gedeelte van Bessarabië aan Rusland heeft afgestaan en daarentegen de Dobroedaja in ruil heeft ontvangen, op eene oppervlakte van 2 197 □ geogr. mijl eene bevolking van ongeveer 5 376 000 zielen. Het land gelijkt op een nagenoeg overal even breedten, naar het noordwesten geopenden boog, wiens holle zijde naar Oostenrijk (Hongarije, Siebenbürgen, Boekowina) en wiens bolle zijde naar Turkije is toegekeerd, terwijl het in het oosten grenst aan Russisch Bessarabië. De bodem rijst er allengs van de Donau naar de Carpathen, wier hoogte afwisselt tusschen 824 en 2 720 Ned. el, terwijl zij dit vorstendom ten westen en noorden als een muur omsluiten. In de talrijke dalen, welke Moldavië in de lengte en Walachije in de breedte doorsnijden, loopen de rivieren, zooals: de Olt (Aloeta), de Ardajaj, de Sereth, de Bistritz, de Proeth enz., van het noorden naar het zuiden en storten zich uit in de Donau, wier linker oever over eene lengte van 500 Ned. mijl de grens van Roemenië vormt naar de zijde van Servië en Turkije. Het klimaat valt er zeer in uitersten, want de temperatuur wisselt er af tusschen + 38 en — 18° C. Het meerendeel der bevolking (4½ millioen) bestaat uit *Roemenen* (zie aldaar); voorts zijn er 800 000 Israëlieten, 200 000 Zigeuners, 86 000 Slaven, 30 000 Duitschers, 35 000 Magyars, alsmede eenige duizenden Grieken, Armeniërs, Franschen, Engelschen, Italianen, Turken, Polen, Tartaren enz. Verreweg de grootste meerderheid belijdt er den Grieksch-Katholieken godsdienst; behalve de reeds vermelde Israëlieten heeft men er ruim 114 000 R. Katholieken, bijna 14 000 Protestanten, 8 000 Armenische Christenen, 2 000 Mohammedanen enz. De ongunstige sterfte wordt er door vreemdelingen aangevuld en de gemiddelde dichtheid der bevolking — 35 tot 40 zielen op de □ Ned. mijl — is zeer gering. Meer dan ¾ der bevolking behoort er tot den landbouwenden stand. De Roemeensche landbouwer is vlijtig en tevens zeer matig en spaarzaam. Hij bouwt zijne eigene woning en vervaardigt het noodige huisraad, terwijl zijne vrouw de grondstof weeft voor de kleeding van het gezin. In de 62 steden des lands bevindt zich nagenoeg een millioen inwoners, en onder dezen 64 000 handwerklieden, 33 000 kooplieden, 23 000 ambtenaren 4 000 onderwijzers, nagenoeg 10 000 priesters, 4 000 monniken en nonnen, enz. Tot de voortbrengselen van den bodem behooren er tarwe, maïs, rogge, gerst, haver, peulvruchten, koolzaad, hennep, vlas, tabak en vooral wijn. Ook is er overvloed van hout, vooral van zwaar eikenhout. In 1874 bedroeg de er uitgebreidheid der bebouwde gronden 8 084 198 Ned.

bunder, waaronder zich 121219 bunder wijngaarden bevonden, en de wijnoogst beloopt in dat jaar 1259056 Ned. vaten. De veeveelt is er nog niet voldoende ontwikkeld en bepaalt zich vooral tot rundvee, terwijl de nijverheid er in diepen slaap is gedompeld. De grond bevat er zilver, lood, ijzer, koper, steenkolen enz., maar het ontbreekt aan kapitaal en ondernemingsgeest, om ze daaraan te ontwoekeren. In het algemeen wint men er slechts zout en pétroleum. De bruto-opbrengst der pétroleumbronnen was in 1873 ruim 174000 Ned. vaten, en men heeft er in enkele steden fabrieken tot zuivering van dat vocht. Men vindt er voorts barnsteen, marmer, kalk- en sandsteen, alsmede onderscheidene minerale bronnen. De binnenlandsche handel wordt er belemmerd door vele stedelijke accijnzen, alsmede door het monopolie van tabak en zout. De tabakverkoop is er aan eene buitenlandse maatschappij voor den tijd van 15 jaren verpacht. Graan, gedroogde pruimen, pétroleum, vee, huiden enz. worden er uitgevoerd, en tot de invoerartikelen behooren er vee, zuidvruchten, zaden, tabak, geneesmiddelen, sterke dranken, metalen voorwerpen, machines, kleederen enz. In 1884 had er de invoer eene waarde van 294986000 francs en de uitvoer eene waarde van 184116000 francs. De handel wordt er bevorderd door een net van spoorwegen. Onderscheidene spoorwegen, ter gezamenlijke lengte van 1458 Ned. mijl, zijn er geopend; de hoofdlijn doorsnijdt het geheele land, van Itkani (aan de grenzen der Boekowina) tot aan Boekharest en zal met het Oostenrijksche en Russische spoorwegnet verbonden worden, terwijl door die spoorwegen Roemenië gemeenschap onderhoudt met de Boekowina, Galicië, het Banaat, Boelgarïe, Bessarabië en Odessa. Eenige nieuwe lijnen, ter lengte van 807 Ned. mijl zijn in aanbouw, terwijl voor nog andere, 224 Ned. mijl lang, concessie is verkregen. De telegraaflijnen hadden er in 1885 eene lengte van 524 Ned. mijl. De voornaamste waterweg is er de Donau, die het verkeer bevordert tusschen 17 Roemeense havensteden. Ook de Proeth is bevaarbaar en de Sereth geschikt voor vletten. Als munt is er de *lew* (leeuw) in omloop, die de waarde heeft van één franc, en men heeft er gouden munten van 20, 10 en 5 lei. Het tiendeelig stelsel van maten en gewichten is er met den aanvang van 1880 ingevoerd.

Roemenië vormt een constitutioneelen Staat onder het erfelijk Vorstenhuis van *Karel I van Hohenzollern-Sigmaringen* (sedert 1866) en bevond zich (tot 1877) onder de soevereiniteit van Turkije en onder de bescherming der onderteekenaars van het verdrag van Parijs, namelijk Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, Engeland, Italië en Rusland. De regeeringsvorm berust er op de grondwet van 1866. Volgens deze wordt het staatsgezag bij delegatie uitgeoefend door het volk. De uitvoerende macht is toevertrouwd aan den Vorst (Domnoe of Domnitor), die door middel van zijne verantwoordelijke ministers regeert. De wetgevende macht is in handen van den Vorst, van den Senaat en van eene Kamer van Afgevaardigden, die in November van ieder jaar tot eene zitting van drie maanden bijeenko-

men. Het centraal bestuur bestaat uit de gewone 7 departementen van algemeen beheer. Het land is verdeeld in 83 districten, 164 arrondissementen en 2963 gemeenten. Ieder district wordt bestuurd door een prefect, ieder arrondissement door één onderprefect en iedere gemeente door een burgemeester. De prefect wordt bijgestaan door een districtsraad van 12 leden, en de burgemeester door een gemeenteraad van 9 tot 17 leden. De burgemeester wordt door den Vorst benoemd. Aan het hoofd der Grieksch-Katholieke Kerk bevinden er zich de beide aartsbisschoppen van Boekharest en Jassy, voorts 6 bisschoppen en bijna 4000 priesters. Ook zijn er vele kloosters, hoewel een groot aantal sedert 1864, toen de kloostergoederen geseclariseerd zijn, langzamerhand verdween. De R. Katholiken hebben apostolische vicarissen te Boekharest en Jassy, en in de voornaamste steden heeft men Protestantsche gemeenten. Israëlieten en Turken worden er geduld, maar bezitten geene staatkundige rechten. Men heeft er lagere en middelbare scholen, lycea, gymnasia, vakscholen en hoogescholen. Het lager onderwijs is er kosteloos en verplicht (sedert 1864). In de landgemeenten heeft men 2182 scholen met 26700 leerlingen en in de steden 282 scholen met 26600 leerlingen, terwijl er ook nog 224 bijzondere scholen bestaan. Het middelbaar onderwijs telt er 6 lycea, 18 gymnasia, 8 seminarïen en 5 centrale meisjescholen. Wijders heeft men er 2 handelsscholen, 7 normaalscholen, 4 nijverheidsscholen, eene landbouwschool, eene veeartsenijsschool, eene pharmaceutische school, 3 militaire scholen en 2 universiteiten (te Boekharest en te Jassy). De toestand van het onderwijs is er echter ver van voldoende. Voor de rechtpleging is behoorlijk gezorgd; in strafzaken beslist er de jury.

De staatschuld van Roemenië bedroeg vóór den Turkschen oorlog ongeveer 468 678 000 francs en was in 1885 geklommen tot 745 318 668 francs. Op de begroting voor 1877 werden de inkomsten geraamd op ruim 81 en de uitgaven op ruim 87½ millioen francs; het te kort zou door verkoop van Staatsdomeinen worden gedekt. De vlottende schuld bedroeg voorts in 1878 niet minder dan 117 millioen francs, zoodat het deficit eigenlijk veel grooter was. Over 1886 zijn er de inkomsten en uitgaven geraamd op 130 038 720 francs. Men heeft er een staand leger van 1249 officieren, 31 000 man en 5 558 paarden, — voorts een territoriaal leger van bijna 50 000 man, alsmede landweeer (schutterij) en landstorm. Alle Roemenen zijn van het 21ste tot het 46ste jaar dienstplichtig. Men heeft er conscriptie en aanwijzing voor werkelijken dienst door het lot. Het leger is grootendeels van Peabodygeweren en de artillerie van Kruppanonnen voorzien. De vloot bestond in 1885 uit 4 adviesjachten, 3 kanonneerbooten, één opleidingsvaartuig, één torpedovaartuig, 2 torpedoboten en 10 sloepen, bemand met 60 officieren en 700 man.

Omtrent de geschiedenis van Roemenië vermelden wij het volgende. De oevers van de Beneden-Donau waren in de oudste tijden bewoond door de zwervende stammen der Seythen, Geten en Daciërs, en tot betuigeling hunner herhaalde invallen in Thracië, Illyrië

en andere gewesten moesten de Romeinsche legioenen bij herhaling derwaarts trekken. Keizer *Trajanus* veroverde in 2 groote veldtochten (101—106) Dacië, herschiep het in een Romeinsch wingewest en zond Romeinsche volkplantingen derwaarts. Deze bloeiden tot aan den tijd van de invallen der Barbaren, welke met de komst der Gothen (270) een aanvang namen. Keizer *Aurelianus* riep de legioenen uit Dacië terug en deed een groot aantal der kolonisten naar de overzijde van de Donau, naar Moesië, trekken, hetwelk den naam ontving van *Dacia Aureliana*. Nu stortte een vloed van Barbaren zich uit over dat gebied; het werd achtereenvolgens bezet door Hunnen, Gepiden, Avaren, Slaven, Boelgaren, Hongaren, Petajenegen en Koemanen (450—1050). Allengs verdwenen de Germaansche stammen, terwijl die der Slaven en Finnen zich vereenigden met de achtergeblevene Daciërs en Romeinen tot het Roemeensche volk, van welks lotgevallen wij gedurende een tiental eeuwen weinig weten. In de 10de en 11de eeuw ontstonden in verschillende gedeelten van Dacië kleine hertogdommen en banaten, die afhankelijk werden van de Hongaren. Die vorstendommen boden weêrstand aan de Petajenegen, Koemanen en Tartaren, totdat zij zich in de 14de eeuw tot twee zelfstandige Staten; Moldavië en Walachije, onder het bewind van opperhoofden uit de geslachten der *Marmora's* en *Fogara's* vereenigden. Daarmede eindigt de oude geschiedenis van Roemenië en neemt de nieuwe een aanvang, welke voortduurt tot 1617, toen de vorstendommen onder de heerschappij kwamen der Fanarioten en, ingevolge verdragen en overeenkomsten, onder de soevereiniteit van Turkije (zie voorts onder *Moldavië* en *Walachije*). De nieuwste geschiedenis van Roemenië begint met den Vrede van Parijs van 30 Augustus 1856, waarbij het Russische protectoraat werd opgeheven en de bepaling vastgesteld, dat de wetten der Vorstendommen hiersen en de ingezetenen omtrent den nieuwen regeeringvorm geraadpleegd zouden worden. De Porte verving nu de beide hospodars door voorloopige *Kaimakans*, die er tot aan de definitieve regeling van zaken heerschappij zouden voeren. In Moldavië werd *Theodoor Balesch* en in Walachije *A. D. Ghika* tot die betrekking benoemd. Op de conferentie te Parijs in December 1856 werden de grenzen bepaald, waardoor een gedeelte van *Bessarabië* (*Ismail*, *Belgrado* en *Cahoel*) bij de vorstendommen werd gevoegd. In de eerste maanden van 1857 ontruimden de Oostenrijkers het land en overleed *Balesch*, die door Prins *Vogorides* werd opgevolgd. Door een besluit der Porte werden volksvergaderingen gehouden, en in het begin van Juni kwam de internationale commissie der Groote Mogendheden te Boekarest bijeen. De volksvergaderingen te Boekarest en te Jassy stelden het volgende programma vast: Handhaving van de autonomie en van de rechten der vorstendommen, — vereeniging van die beide tot den Staat Roemenië, — het verkiezen van een erfelijk Vorst uit een heerschend Vorstehuis, — onzijdigheid der vorstendommen, — en het toevertrouwen der wetgevende macht aan eene volksvertegenwoordiging, —

alles onder gemeenschappelijken waarborg der contracteerende Mogendheden. Tegen het einde van Januari 1858 werden de volksvergaderingen ontbonden, den 22sten Mei daaropvolgende hielden de Groote Mogendheden eene conferentie te Parijs, en den 19den Augustus werd de overeenkomst aangaande de organisatie der Vorstendommen geteekend. Deze bevatten het volgende: De Vorstendommen dragen voortaan den naam van „Vereenigde Vorstendommen Moldavië en Walachije”, — zij blijven onder de soevereiniteit van Turkije en behouden de voormalige voorrechten en vrijdommen, hun gewaarborgd door de contracteerende Mogendheden, — het bestuur is vrij en ligt buiten de bemoeiingen der Porte, — het gezag wordt in elk der beide landen aan een voor levenslang gekozen hospodar en aan eene gekozen vergadering toevertrouwd, onder medewerking van eene voor beide landen aangestelde centrale commissie, — de jaarlijkse schatting aan de Porte bedraagt voor Moldavië $1\frac{1}{2}$, voor Walachije $2\frac{1}{2}$ millioen piasters, — de hospodars worden door den Sultan in hun gezag bevestigd, — de nationale verdragen, door de Porte met vreemde Mogendheden gesloten, gelden ook voor de Vorstendommen, — de centrale commissie, te Fokajani gezeteld, bestaat uit 8 Moldaviërs en 8 Walachen; zij bewerkt de wetsvoorstellen en legt ze door bemiddeling der hospodars voor aan de Nationale Vergaderingen, enz. De verkiezingen voor de Wetgevende Vergadering werden uitgeschreven, en te Jassy koos men den 17 Januari 1859, te Boekarest den 5den Februari den kolonel *Alexander Cusa* tot vorst. Deze beklom den troon onder den naam van *Alexander Johan I*, nadat hij eene oorkonde onderteeekend had, waardoor hij zich verplichtte, afstand te doen van het bewind ter gunste van een buitenlandsch Vorst, zoodra de beide Vorstendommen in werkelijkheid vereenigd werden. Spoedig echter veroorzaakte de dubbele benoeming van *Cusa* moedelijkheden in zaken van bestuur. Twee ministeriën, even zoovele hoofdsteden (*Jassy* en *Boekarest*) en eene centrale commissie te Fokajani vormden een zeer ingewikkelden toestand, zoodat zelfs het invoeren der beraamde hervormingen vergezeld ging van menige swarigheid. Reeds in April 1869 waren de vertegenwoordigers der zeven contracteerende Mogendheden te Parijs tot eene conferentie vereenigd; zij wilden de dubbele verkiezing van *Cusa* als in strijd met de overeenkomst van 19 Augustus 1858 niet als geldig erkennen, maar gaven toch aan de Porte den raad, hem in zijne tweevoudige waardigheid te bevestigen, waartoe hij zich tegen het einde van September naar Constantinopel begaf.

Het volk scheen nog weinig geschikt te wezen voor den parlementairen regeeringvorm. Men streed er meer voor persoonlijke belangen dan voor beginselen, zoodat er gedurig verandering van ministerie plaats had — *Cusa* benoemde in 7 jaren tijds 20 kabinetten — of ook ontbinding van het Vertegenwoordigend Lichaam. Daardoor werd het vertrouwen geschokt en de ontwikkeling der nieuwe instellingen belemmerd. Inmiddels poogde *Cusa* eene volkomene vereeniging der beide gewesten tot stand te brengen, en na langdurige onderhan-

delingen tuschen de gevolmachtigden van genoemde Mogendheden gaf de Porte eindelijk hare toestemming tot eene tijdelijke vereeniging, met de bepaling, dat de centrale commissie verdwijnen en de Vorst onder medewerking van een gemeenschappelijk ministerie en van eene enkele Nationale Vergadering regeeren zou. Eene vorstelijke proclamatie van 8 December verkondigde daarop de stichting van een eenigen Staat. Onder het kabinetpresidaat van den talentvollen *B. Catargi* kwam den 5den Februari 1862 de eerste algemeene Nationale Vergadering te Boekharest bijeen, doch hij bezweek reeds den 20sten Juni daaraanvolgende door sluipmoord. De Kamer kwam in verzet tegen het nieuwe ministerie *Cretzulesco* en werd ontbonden, waarna den 12den October 1863 een nieuw Kabinet onder het voorzitterschap van *Cogalnicejeano* gevormd werd, hetwelk ondersteuning vond bij de Kamer. De doodstraf en andere lijfstraffen werden afgeschaft en de kloostergoederen seculariseerd. Toen echter de Kamer weigerde te beraadslagen over eene nieuwe kieswet en tegenover het ministerie een votum van wantrouwen uitbracht, werd zij den 2den (14den) Mei 1864 door krijgsgeweld ontbonden. Eene proclamatie van den Vorst riep het volk op, om over een aanhangsel der conventie van Parijs, bevattende eene wijziging der kieswet, invoering van algemeen stemrecht, van een Senaat en van een Staatsraad, zijn gevoelen uit te spreken. De volkstemming van 22 Mei bealste met 682 621 tegen 1307 stemmen in goedkeurenden zin. Nu reisde *Cusa* naar Constantinopel, vergewiste zich van de toestemming der Porte tot een staatsstreek, en nadat ook de Mogendheden het aanhangsel en de nieuwe kieswet bekrachtigd hadden, werd een en ander den 19den Juli afgekondigd. Op den 26sten Augustus vaardigde *Cusa* voorts eene akkerwet uit, waarbij de tienden afgeschaft en aan de boeren grondeigendom op de Staatsdomeinen toegestaan werden. Daardoor had *Cusa*, ondersteund door den 47erigen *Cogalnicejeano*, eene belangrijke sociale hervorming tot stand gebracht. De nieuwe verkiezingen voor de nationale Vergadering vielen uit naar den wensch der Regeering, en den 18den December werden de beide Kamers geopend. In het begin van Februari 1865 moest *Cogalnicejeano* aftreden, omdat de Vorst hem niet langer noodig had. De nieuwe staatsraad leverde in den tijd van 1½ jaar nieuwe wetboeken, en de invoering daarvan ging gepaard met eene nieuwe rechterlijke organisatie en werd gevolgd door eene wet op het onderwijs. Toen echter een nieuw bewind weder een tabaksmonopolie wilde invoeren, ontstond te Boekharest een oproer, hetwelk op eene bloedige wijze werd gedempt. De geldmiddelen geraakten voorts door verkwisting in een jammerlijken toestand, zoodat de begrooting over 1865 een te kort aanwees van 21 millioen, terwijl misgewas en hongersnood de bevolking teisterden. Daardoor ontstond eene spanning tegen de Regeering. In den nacht van den 22sten op den 23sten Februari 1868 drongen de eedgenooten door in het paleis tot in de slaapkamer van *Cusa*, die genoodzaakt werd zijn afstand van den troon te ondertekenen. Hij voldeed aan dien eisch en verliet

XIII.

eenige dagen daarna Boekharest, zonder dat iemand iets ter zijne gunste had gezegd of gedaan. Nu vormden *Golesco*, *Catargio*, en *Haralambi* een voorloopig bewind en benoemden een coalitieministerie uit alle partijen. Vervolgens kozen de beide Kamers eenstemmig een Graaf van *Vlaanderen*, een jongeren broeder van den Koning van België, tot Vorst. De Porte, zich beroepend op het Verdrag van Parijs, protesteerde den 26sten Februari tegen deze handeling, en daar de Graaf van *Vlaanderen* de Kroon van Roemenië van de hand wees, verordende de Regeering den 14den April eene volkstemming over de keuze van den Prins *Karl Ludwig von Hohenzollern-Sigmaringen*, welke een gunstigen uitslag had. De Constitueerende Vergadering proclameerde deze keus op den 13den Mei en Prins *Karl* hield zijn intocht in Boekharest onder het gebul der bevolking. Eene nieuwe vrijzinnige grondwet, naar het voorbeeld der Belgische, werd in korten tijd ontworpen, door den Vorst bezworen en afgekondigd. De Mogendheden erkenden eindelijk den nieuwen staat van zaken en de gedane keus, welke aan de aanslagen der verschillende Kroonpretendenten een einde maakte. Onder het beheer van dezen Vorst nam de ontwikkeling des volks op verschillend gebied eene hooge vlucht, al werd ook de vooruitgang niet weinig belemmerd door partijchap en gemis aan staatkundige degelijkheid. De Vorst had zich gevoeld bij de partij der Rooden, aan wier hoofd zich *Bratianos*, bevond, terwijl die der Witten onderling was verdeeld. Het ministerie *Bratianos* vervolgde de Israëlieten, sloot met *Strousberg* het spoorwegverdrag, dat aan het land zware lasten oplegde, en welke door de Boelgaren en de Siebenbürgsche Walachen te velen het wantrouwen van de Porte en van Oostenrijk. Toen *Bratianos* voor zijne aanhangers geene winstgevende betrekkingen meer beschikbaar had, werd hij in November 1868 ten val gebracht. Noch het ministerie *Cogalnicejeano* (1868—1870), noch het ministerie *Costaki-Epoeresso* (April—December 1870) kon op den duur zich staande houden. De Rooden verwekten in Augustus 1870 te Ploesjt een republikeinshgezinden opstand, die gedempt werd, waarna evenwel de jury de aanstokers vrijprak. Toen voorts het ministerie *Glita* (December 1870—April 1871) zelfs eene geweldige verstoring van het Duitche Vredefeest (22 Maart 1871) ongestraft liet, dreigde de Vorst met het neefleggen der Kroon en benoemde het conservatieve ministerie *Catargio*. In 1872 werden de spoorwegaangelegenheden bij de wet geregeld, het tabaksmonopolie ingevoerd en eenige leeningen gesloten. Daar in 1876 de verkiezingen in liberalen geest uitvielen, nam *Catargio* zijn ontslag, en *Floresco* vormde den 17den April een nieuw bewind, hetwelk in den Senaat zoo grooten tegenstand ontmoette, dat het reeds den 6den Mei aftrad. Nu vormde *Epoeresso* een nieuw Kabinet, waarin *Bratianos* den 5den Augustus het voorzitterschap aanvaardde. De pogingen om ontwikkeling en beschaving te bevorderen onder het volk werden voorts in geene geringe mate belemmerd door den Russisch-Turkischen oorlog van 1877, welke Roemenië in een noodlottigen toestand plaatste, hoewel er ook wa-

2*

ren, die daarin eene goede gelegenheid zagen om een „Groot Roemeensch Rijk” (met Siebenbürgen enz.) te stichten. Daar de onzijdigheid van Roemenië in het Verdrag van Parijs niet uitdrukkelijk was vastgesteld en de Porte haar bij de laatste conferentie te Constantinopel niet wilde erkennen, zoo zag de Vorst zich gedrongen, eene overeenkomst te sluiten met Rusland omtrent den doortocht van Russische troepen. De Porte daarentegen had den 18den April van den Vorst geëischt, zich met haar te verstaan omtrent de militaire verdedigingsmiddelen tegen een vermoedelijken inval der Russen. Toen echter de overeenkomst met Rusland door de Kamers nagenoeg eenstemmig werd goedgekeurd, kwam de Porte daartegen in verzet in eene nota aan de Groot Mogendheden (2 Mei) en verklaarde, dat hij die daad beschouwde als eene schennis van het Verdrag van Parijs, zoodat Roemenië niet langer aanspraak kon maken op hare bescherming. De Roemeensche agent te Constantinopel ontving daarop zijn ontslag. De Russische legers die den 23sten April over de Proeth waren getrokken, namen weldra alle havensteden in bezit, terwijl de Roemeensche troepen te Kalafat bijentrokken en het vuur der Turkische monitors met dat der vestingbatterijen beantwoordden. Kort daarna verklaarden de Kamers, dat Turkije door het bombardeeren der Roemeensche havensteden alle banden verbroken had, die het met Roemenië verbonden, waarna zij den 21sten Mei de volkomene onafhankelijkheid van Roemenië afkondigden en met het betalen van schatting ophielden. De Roemeensche troepen bleven aanvankelijk op den linker oever van de Donau, omdat Rusland, zich verzekerd houdend van de overwinning, hun bijstand in den oorlog vermaade. Na de nederlagen in Augustus evenwel werden zij te hulp geroepen, waarna 3 Roemeensche divisien zich onder het bevel van den Vorst met een Russisch korps in Boelgarije verenigden en met groote onderscheiding deel namen aan de bestorming van Plewna (11 en 12 September). Den 19den October ondernamen de Roemeniers een storm op de Boekowinaredoute bij Plewna, maar werden met een gevoelig verlies afgeslagen. Toen wijders de Russen wegens den voorspoed hunner wapenen in October en November geene dringende behoefte hadden aan een afzonderlijk Roemeensch korps, werd dit langzamerhand verbreekt en over verschillende plaatsen van het oorlogstooneel verdeeld. Na het eindigen van den Russisch-Turkschen Oorlog is op het Congrés te Berlijn in Juni 1878 de volkomene onafhankelijkheid van Roemenië erkend. Inmiddels is die Staat door Rusland genoodzaakt, Beasarabië, door den Czaar in den Krimoorlog verloren, tegen de Dobroedaja te verrullen en de beperkende bepalingen omtrent de Israëlieten op te heffen. Eén en ander is door de Vertegenwoordiging goedgekeurd. Den 26sten (14den) Maart 1878 was reeds de verheffing van Roemenië tot een Koninkrijk door de beide Kamers geproclameerd en Vorst *Karel* werd er den 22sten (10den) Mei als koning gekroond. Onder het bestuur van het Kabinet *Bratianoe* is deze Staat in vele opzichten vooruitgegaan. Het leger en de financiën zijn verbeterd, het spoorwegnet is in handen ge-

komen van den Staat en de inkomsten van den Koning zijn door de instelling van een aanzienlijk Kroondomein verhoogd. Het crediet van Roemenië is veel beter geworden en de rentestandaard van 12 tot 6% gedaald. Met Duitschland, Engeland en Italië heeft het handelstractaten gesloten, de grondwet werd er in vrijzinnigen geest gewijzigd zonder dat men — zooals de volgingen van *Rosetti* verlangden — het algemeen stemrecht heeft ingevoerd, en ten gevolge van de tochten des Konings naar Berlijn en Weenen en van de bijeenkomst van *Bratianoe* met *Bismark* te Gastein (1883) is Roemenië toegetreden tot het Vredeverbond der Midden-Europesche Staten. Sedert den aanvang van 1886 wordt onder de leiding van generaal *Brialmont* rustig gearbeid aan de vestingwerken van Boekharest en de Groot Mogendheden zonden officieren derwaarts om er de nieuwe gepantserde torens te beproeven. Voorts mag niet onvermeld blijven dat Koning *Karel* gehuwd is met *Pauline Elisabeth Ottilie Louise*, prinses van *Wied*, geboren den 17den (29sten) December 1843 en eene dochter van wijlen Prins *Hermann von Wied*. Die Vorstin betrad met uitstekend gevolg het gebied der letterkunde en zij heeft onder den naam van *Carmen Sylva* fraaie gedichten in het licht gegeven. De Roemeensche taal is eene dochter van het Latijn en komt overeen met dit laatste. Daarin is nog weinig geschreven en zelfs de meest bekende Roemeensche schrijfter, *Dora d'Istria*, schreef in het Fransch. Intuaschen worden dagbladen en tijdschriften in het Roemeensch uitgegeven en vele belangrijke werken zijn in die taal overgebracht.

Roemjanzow is de naam van een aanzienlijk Russisch geslacht, afkomstig van *Wassilji Roemjanow*, een bojar uit Nishné-Nowgorod, die in 1391 laatstgenoemde stad in het bezit bracht van den Grootvorst van Moskou. Van de merkwaardigste leden vermelden wij: *Alexander Iwanowitsj Roemjanow*, geboren in 1684, die de gunst genoot van *Peter de Groot*, de vredesonderhandelingen met Zweden leidde en in het huwelijk trad met de rijke ergename van Graaf *Matwojew*. In 1728 werd hij opperbevelhebber der armee in Perzië, behaalde in 1739 eene overwinning op den Paaja van Belgrado, ging als gezant naar Constantinopel om den vrede tot stand te brengen, nam deel aan den oorlog tegen de Zweden, sloot den 17den Augustus 1743 den Vrede van Abo, werd deswege door Keizerin *Elizabeth* in den gravenstand opgenomen en overleed den 15den Mei 1749. — Graaf *Peter Alexandrowitsj Roemjanow Sa-doemaiskoi*, een zoon van den voorgaande en geboren in 1725, een uitstekend Russisch veldheer. Reeds in den Zevenjarigen Oorlog gaf hij schitterende bewijzen van krijgskundige bekwaamheid. In den slag bij Kunersdorf in 1759 droeg hij niet weinig bij tot de nederlaag van *Frederik de Groot* en in 1761 veroverde hij Kolberg. Nadat *Catharina II* hem in 1770 tot opperbevelhebber der Russische troepen benoemd had, versloeg hij een leger van 80 000 man, aangevoerd door den Khan der Tartaren en verwierf bij de Kagoel met 17 000 man eene volkomene overwinning op de armee van den groot-vizier welke

150 000 man telde, waarna hij tot veldmaarschalk bevorderd werd. Eindelijk noodzaakte hij de Porte tot het sluiten van den Vrede van Koetsjok-Kainardji (21 Juli 1774). Na het eindigen van den oorlog schonk de Keizerin hem eene bezitting met 5 000 lijfeigenen en de hoogste orden. In 1787 trok hij op bevel der Keizerin nogmaals ten strijde, doch daar hij het opperbevel met Vorst *Potemkin* moest deelen, nam hij zijn gevorderden leeftijd tot voorwendsel om het halve kommando naar te leggen, en overleed den 19den December 1796. Zoowel te Zarskoje-Zelo als te Petersburg verrees een gedenkteeken te zijner eer. — Graaf *Nikolai Petrowitj Roemjanzow*, een zoon van den voorgaande en een uitstekend staatsman. Hij werd geboren in 1754, bekleedde van 1779 tot 1796 de betrekking van buitengewoon gesant en gevolmachtigd minister te Frankfort aan de Main en werd onder de regering van *Alexander I* minister van Handel en Openbare Werken. Met ijver bevorderde hij den aanleg van wegen, het graven van kanalen, het bouwen van vuurtorens enz. In 1807 werd hij minister van Buitenlandsche Zaken en kort daarna Rijkskanselier. In September 1806 vergezeldde hij de Keizer naar Erfurt, en deze zond hem in 1809 naar Parijs, waar hij met goed gevolg onderhandelingen aanknoopte met *Napoleon*. Met Zweden sloot hij in laatstgenoemd jaar den Vrede van Frederikshaven. In 1812 echter legde hij zijne openbare betrekkingen neder, om zich aan de wetenschap te wijden. Op eigen kosten ructte hij het schip „*Burik*” uit, dat onder *Otto von Kotzebue* eene reis om de wereld volbracht, verzamelde bouwstoffen voor de geschiedenis van Rusland en stichtte een oudheidkundig museum, hetwelk nog altijd zijn naam draagt. Hij overleed den 15den Januari 1826. Czaar *Alexander* heeft ter eere van bovengenoemde drie verdienstelijke mannen door *Canova* een gemeenschappelijk gedenkteeken doen vervaardigen. — Met Graaf *Sergje Roemjanzow*, den jongsten zoon van den veldmaarschalk en onder *Catharina II* ambassadeur te Berlijn, is den 6den Februari 1838 de grafelijke lijn van dit geslacht uitgestorven.

Roendajit-Singh, koning van Lahore, geboren den 2den November 1780 te Eugaranvaley bij Lahore en een zoon van *Maha Sing*, sirdar van een district der Sikha, werd op zijn 12de jaar, onder voogdijenschap zijner moeder, opvolger van zijn vader. Toen hij tot meerderjarigheid gekomen was, breidde hij zijne heerschappij aanmerkelijk uit en werd in 1799 beleend met Lahore. Door het Verdrag van Loedianah (5 December 1805) werd de *Sedletj* aangewezen als de grens van zijn gebied naar de zijde der Engelsche bezittingen, waarna hij veroveringen kon maken in *Pendjau* en *Afghanistan*. Nadat hij in 1818 *Attok* door verraad en in 1818 *Moeltan* stormenderhand ingenomen had, kwam in 1819 *Kasjmir* in zijne macht, weshalve hij den titel van *Maharadaja* of Groot-Koning van *Pendjau* aannam. Nadat eenige officieren uit de armee van *Napoleon* zijn leger op Europeesche wijze georganiseerd hadden, verhoef hij zich tot alleenheerscher in geheel *Pendjau* en maakte zich daarenboven meester van *Pejajwar* in *Afghanistan*. In 1838 sloot hij een verdrag met

Engeland en overleed den 27sten Juni 1839.

Roer (De), eene rechter zijrivier van de *Maas*, ontspringt 579 Ned. el boven de oppervlakte der zee op den Hoogen Veen in het Pruisische district *Aken*, ten noordoosten van *Malmédy*, stroomt aanvankelijk in eene noord-oostelijke en oostelijke, daarna in eene noord-westelijke richting door *Rijn-Pruisen*, neemt er eenige riviertjes op en stort, zonder bevaarbaar te worden, bij *Roermond* in de Nederlandsche provincie *Limburg* zich uit in de *Maas*.

Roër (*Hans Heinrich Eduard*), een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche letteren, geboren te *Brunswijk* den 26sten October 1805, studeerde in de wijsbegeerte en vestigde zich als privatdocent te *Berlijn*. Aangetrokken door de wijsgeerige stellingen der *Hindoes*, nam hij in 1839 dienst bij de Oost-Indische Compagnie in *Engeland* en weldra zag hij zich belast met de regeling van het onderwijs in sommige districten van *Bengalen*. Hij legde zich tevens toe op de kennis van het *Sanskriet* en vooral op die der Indische geschiedenis en wijsbegeerte. In 1841 werd hij bibliothecaris en in 1846 één der secretarissen der *Asiatic Society of Bengal* en leverde in hare werken eene vertaling van den *Vedânta-Sârâ*. Belangrijk is vooral voor deze en dergelijke studiën de „*Bibliotheca Indica*”, welke hij tot aan zijn vertrek uit *Indië* (1848) redigeerde. Hij gaf de beide eerste afdelingen in het licht der „*Samhita*” van den „*Rigveda*” en zond vervolgens eene reeks van gewijde schriften met vertaling en uitlegkundige noten in het licht. Ook voltooide hij in 1851 de uitgave van den „*Sâhitya-Darpanam*, waarvan *Ballantyal* de overzetting in gereedheid bracht en in 1855 die van de „*Uttara Naisadhya Caritra*” van *Koning Orî Harsha*. In 1861 keerde hij naar *Brunswijk* terug en overleed aldaar den 17den Maart 1866.

Roerdomp (*Ardea stellaris L.*, *Botaurus Steph.*) is de naam van een vogel uit de familie der *Reigers*, (*Ardeidae*), tot de orde der *Stelsloopers* (*Grallatores*) behoorend. Al de vogels van dit

De roerdomp (*Ardea stellaris*).

geslacht onderscheiden zich door een gedrongen lichaam, een langen, dikken hals, een langen snavel zonder verlengde nekvederen, door lange, spitse halsvederen, breede vleugels, een korten staart, middelmatig lange pooten

en lange teenen met klauwen. De roerdomp (zie bijgaande afbeelding) is 78 Ned. duim lang en 125 Ned. duim breed, roestbruin en gemarmerd van kleur, op den kop zwart, aan het achterste gedeelte van den hals grijsachtig zwart met geel, hij heeft gele oogen, is bruin aan den boven- en groen aan den onderzavel en heeft licht-groene pooten. Hij bewoont Zuid- en Midden-Europa en Noord-Asië, vooral de moeraszige streken van ons Vaderland en de oevers van de Donau en de Wolga. Hij is zeer schuw en verbergt zich veelal in het riet, terwijl hij zich voedt met kleine vischen, kikvorschen en insecten. Hij is een nachtvoegel, vertoeft in onze streken van Maart tot October, neestelt in het riet en legt 3 tot 5 groenachtig blauwe eieren. Hij is bekend om zijn eigenaardig loeiend geluid. In het zuiden van Europa wordt er wegens zijn vleesch ijverig jacht op gemaakt.

Roerkruid (*Gnaphalium L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sadmgesteldbloemigen* (*Compositae*). Het onderscheidt zich door droge omwindselblaadjes, die in verscheiden kransen dakpansgewijs over elkander liggen en een half-bolrond geheel vormen, door een vlakken of gewelfden bloembodem zonder strooschubben, door zeer dunne straalbloemen, bijna rolronde vruchtjes en harig zaadpluis. Het omvat viltige planten met gele, witte en rozenroode bloemen en verspreide bladeren. De bloempjes zijn, in het zelfde hoofdje, nu eens alle maanelijk of alle vrouwelijk, dan weer zijn des schijf/bloemen 2 slachtigen en de straalbloemen vrouwelijk. Dit geslacht is in ons Vaderland door 4 soorten vertegenwoordigd, namelijk door het *bosch-roerkruid* (*G. sylvaticum L.*) met een stengel ter hoogte van 2 tot 5 Ned. palm, grijsgroene, van onder viltige bladeren en okselstandige bloemhoofdjes, schijnbaar eene aar vormend, — *geelachtig wit roerkruid* (*G. luteo album L.*), een éénjarig plantje, op vochtige gronden groeiende en tot tullen vereenigde bloemhoofdjes dragend, — *moeraszig roerkruid* (*G. uliginosum L.*), op de voorgaande soort gelijkend, maar met een bij den wortel vertakten stengel, — en *tweehuisig roerkruid* (*G. dioicum L.*), ook *zevensjaarsbloem* geheeten, een klein, fraai, overblijvend heideplantje met rozenroode of witte bloemhoofdjes.

Roermond, eene vroeger versterkte stad in de Nederlandsche provincie Limburg, ligt aan de Maas en aan den mond van de Roer, voorts aan den spoorweg van Maastricht naar Venlo. Er zijn eenige merkwaardige gebouwen, zooals: de Munsterkerk en de kerk van St. Christophorus, het stadhuis, het hospitaal enz. Voorts is de stad de zetel van een bisschop en men heeft er een R. Katholiek seminarium, eene hoogere burgerschool met 5-jarigen cursus, onderscheidene fabrieken en ongeveer 9000 inwoners. — Roermond was in de 13de eeuw een vlek, maar werd door *Otto III* tot eene stad verheven, die in de 15de eeuw tot de Hansa behoorde. De voormalige vestingwerken zijn er thans in wandelparken herschapen, en zij is door eene fraaie brug met de voorstad St. Jacob verbonden.

Roeskilde, eene zeer oude stad op het Deensche eiland Seeland, ten zuiden van de

Fjord van Roeskilde en aan den spoorweg tusschen Kopenhagen en Korsøer gelegen, heeft eene oude domkerk met 2 hooge torens en de praalgraven van onderscheidene Deensche Koningen, eene aan de hoofdkerk verbodene school, een Koninklijk paleis, een raadhuys, een geestich voor adellijke jonkvrouwen, eene boekerij, een ziekenhuys, eene haven en ruim 5000 inwoners. Voormelde Dom is éene der fraaiste kerken van Skandinavië. Daarin is de kapel van *Christiaan IV*, met prachtige fresco's van *Marstrand* versierd. Gedurende de middeleeuwen (tot 1443) was Roeskilde de residentie der Koningen van Denemarken en de zetel van de machtige bisschoppen en in 1658 werd er de vrede tusschen Denemarken en Zweden gesloten, waarbij het eerstgenoemde zijne gewesten aan de overzijde van de Sond moest afstaan.

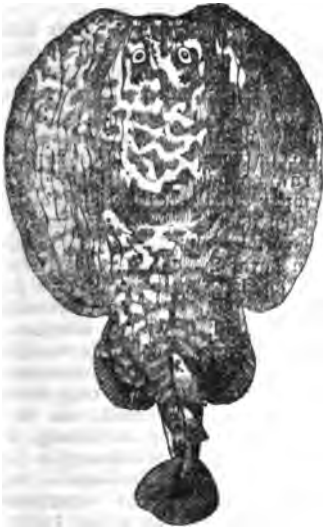
Roest of ijzerroest ontstaat, wanneer het ijzer, aan vochtige lucht blootgesteld, water en zuurstof opneemt en daardoor overgaat in ijzerhydroxyde. Een geschikt middel, om het roesten van ijzer tegen te gaan, heeft men in het bedekken van dit laatste met eene dunne laag van eenig metaal, dat weinig of in het geheel niet roest of althans niet als het ijzer doorroest, zoodat de gevormde oxydelaag het onderliggend metaal nog tegen de werking der lucht blijft beschermen. Ook bestrijkt men het ijzer, dat aan vochtige lucht is blootgesteld, met menie, om alzoo eene voor zuurstof ondoordringbare laag te verkrijgen.

Onder *roest der planten* (*Uredo, Rubige vera*) verstaat men soorten van zwammen uit de familie der *Uredineën* welke onder de opperhuid van stengels, bladeren en vruchten gevonden wordt. Zij heeft het voorkomen van oranje-kleurige stippen en strepen, en het blijkt, dat deze zwamsort zich onder de opperhuid der plant ontwikkelt, terwijl na het bersten van deze laatste de oranje-kleurige sporen der roestplant zich als een fijn poeder vertoont. Men vindt ze bij vele granen en grassoorten. De onderste bladeren der granen zijn zeer dikwijls roestig. Strekt de roest zich uit tot de stengels en aren, dan wordt het gewas daardoor niet weinig benadeeld. Ook is roestig stroo wel eens de oorzaak van ziekte onder het vee. Voorts vertoont de roest zich zeer dikwijls op de bladeren van vershillende soorten van boonen (*Uredo Fabae*).

Roet is onzuivere, sijn verdeelde koolstof, welke zich bij eene onvolkomene verbranding uit de vlam afscheidt. In elken schoorsteen komt een aanslag van roet, omdat de vlam der brandstoffen door te sterke trekking te veel afgekoeld wordt, of omdat de noodige zuurstof voor volkomene verbranding der brandstof ontbreekt. In de nabijheid van het houtvuur ontstaat eene veraisachtige, sterk glinsterende korst, *glasroet* genaamd, en op verderen afstand heeft men het *lasse roet*, hetwelk veel meer koolstof bevat. Harsen, vetten, en dus ook harsrijk hont leveren een roet, hetwelk slechts zeer weinig bestanddeelen voor teer bevat, namelijk het *kienroet*. Dit laatste wordt voor verfstof, drukinkt, schoensmeer enz. op groote schaal bereid. Daartoe verbrandt men vooral hout, waaruit men te voren het pek heeft afgescheiden, in een oven bij geringe toetreding van lucht, zoodat er eene walmende

viam ontstaat, en geleid de verbrandingsproducten naar de ruime roetkamer. Deze is gedeekt met eene wollen kap, en hierin verzamelt zich het fijnste roet. Geringere soorten verkrijgt men op dergelijke wijze van steen- en bruinkolen, turf, steenkolenteer enz., en fijnere soorten van hars, zware teerolie, vette oliën, terpentijnolie en asphalt. Het ruwe roet bevat steeds olie- en teerachtige bijmengsels, zoodat het door water niet bevochtigd wordt. Men kan het roet daarvan zuiveren door het in aarden of ijseren vaten tot roodgloei-hitte te verhitten. Het roet uit onze kachelpijpen en schoorsteenen is eene uitmuntende meststof en wordt duur betaald.

Rog (*Raja L.*) is de naam eener groote familie van dwarabekkige, kraakbeenige vissen, behoorende tot de orde der *Selachia*, welke zich door eene eigenaardige gedaante onderscheiden. Hun schijfvormig, plat, nu eens rond, dan weder ruitvormig lichaam heeft geen daarvan afgescheiden kop en eindigt in een dunnen staart. Zij hebben aan elke zij 5 kieuwspalten aan de buikzij van het lichaam onder de borstvinnen. Zij leggen telkens slechts één ei, en hunne eieren hebben eene hoornachtige schaal met 4 punten. Opmerkelijk is vooral de *sidderroog* (*Raja Torpedo L.*, zie bijgaande figuur). Zijn lichaam is overal glad en heeft 5 rondachtige vlekken op den rug. Hij komt voor in de Middellandsche Zee en is de meest bekende van die vissen, welke een electrisch orgaan bezitten.

De sidderroog (*Torpedo marmorata*).

Men vindt dan ook aan zijne beide zijden een orgaan, bestaande uit vliezige buisjes, die nauwkeurig tegen elkander sluiten en voorzien zijn van horizontale plaatjes, welke cellen vormen, die met een slijmerig vocht gevuld zijn. Tevens ontdekt men er aanmerkelijke zenuwtakken, afkomstig van het achterste paar zenuwstammen. Zij kunnen door dien toetsel geweldige schokken mededeelen en maken daarvan gebruik ter bemachtiging hunner

prooi. Tot de roggen van onze zee-kusten behooren de *vleet* (*R. batia*) met een aan het uiteinde smallen, verlengden snuit en een met 8 stekels gewapend staart, een visch, die wel eens 100 Ned. pond zwaar wordt, — en de *pijlstaartrog*, (*R. Pastinaca*) met een langen stekel aan den staart, die als eene zaag getand is.

Roger. Onder dezen naam vermelden wij:

Roger I, graaf van Sicilië, den jongste der 12 zonen van den Noorman *Tancred de Hauteville*. Hij werd geboren in 1031, volgde zijn ouderen broeder *Robert Guiscard* in 1058 naar Italië en voerde met dezen heerschappij in het veroverde Calabrië. Door de Christelijke bewoners van Sicilië tegen de Saracenen te hulp geroepen, maakte hij zich in 1061 meester van Messina en in 1071 van Palermo en van het grootste gedeelte van het eiland, alwaar hij het leenstelsel invoerde, en werd daarop door zijn broeder met dat eiland beleend. Na diens dood in 1085 plaatste hij zich aan het hoofd der Noormannen in Italië. Terwijl hij het gezag der zonen van *Robert* in Apulië hielp handhaven, beschouwde hij Sicilië als zijn eigendom. Paus *Urbanus II* schonk hem in 1098 groote voorrechten, namelijk het recht om bisschoppen aan te stellen, benoemde hem tot Pauselijk legaat van Sicilië en verleende hem door eene bul van 5 Juli van dat jaar ook de geestelijke soevereiniteit over dat eiland. Hij overleed den 22sten Juni 1101 te Mileto in Calabrië en werd opgevolgd door zijn toenmaals 5-jarigen zoon.

Roger II, koning van Sicilië. Deze, geboren in 1097, stond aanvankelijk onder voogdij-schap van zijne meeder *Adelheid*, eene dochter van *Bonifacius I*, markgraaf van Montferrat, en vervolgens onder die van haren schoonzoon, Prins *Robert van Bourgondië*. Omstreeks het jaar 1118 ondernam *Roger* de verovering van Calabrië, dat zijn neef *Willem van Apulië*, de kleinzoon van *Robert Guiscard*, zich toegeëigend had; maar hij verkreeg dat land eerst in 1127, na den dood van *Willem*. In 1130 werd hij door Paus *Anacletus II* te Palermo als koning van Sicilië gekroond, waarop hij diens tegenstander *Innocentius* uit Rome verdreef en eerstgenoemde derwaarts bracht. In 1134 veroverde hij Capua, Amalfi en Napels en voerde heerschappij over Beneden-Italië en Sicilië onder den naam van Koningrijk der Beide Siciliën. Door de Italianen te verdrucken prikkelde hij hen tot opstand; zij riepen den Duitschen Keizer *Lotharius* te hulp, en *Roger* zag zich gedwongen, naar het eiland Sicilië terug te trekken. Nauwelijks echter bevond *Lotharius* zich weder in Duitschland; toen *Roger* alle hem ontrukte gewesten weder veroverde en Paus *Innocentius*, dien hij gevangen nam, in 1139 noodsaakte, hem en zijne nakomelingen niet alleen als wettige koningen van Sicilië te erkennen, maar hem ook het hertogdom Apulië en het vorstendom Capua als pauselijke leenen af te staan. *Roger* handhaafde nu zijn recht als wettig vorst en apostolisch legaat op Sicilië en ontnam aan de kloosters een groot gedeelte van hunne bezittingen. Wegens eene beleediging, door den Griekschen Keizer *Mansel* zijn gezant aangedaan, deed hij in 1146 Dalmatië, Epirus en geheel Griekenland verwoesten en Corfu in

bezit nemen. In 1147 deed hij een aanval op het Afrikaansche Rijk der *Zoriden*, en bij zijn dood strekte de heerschappij der Noormannen zich uit van Tripoli tot Tunis en van Mogreh tot Kairvan. Hij overleed den 26sten Februari 1154 en werd opgevolgd door zijn zoon *Willam*. Zijne dochter *Constantia* huwde in 1186 met *Hendrik IV* en bracht in 1190 den Siciliaanschen troon aan de *Hohenstaufen*.

Roger (Gustave Hippolyte), een vermaard Fransch tenorsanger, geboren den 17den December 1815 te Chapelle St. Denis, werd in 1836 kweekeling aan het conservatoire te Parijs en debuteerde reeds in 1839 in de Opera comique aldaar. Hij bleef gedurende 10 jaar daaraan verbonden, reisde in 1848 in Engeland met *Jenny Lind* en trad in 1849 op in de groote opera te Parijs, waar hij met de hoofdpartijen werd belast in de voornaamste opera's en vooral uitmuntte in „La Dame blanche”. Tusschen 1850 en 1860 en ook later bezocht hij Duitschland en werd er met grooten bijval begroet. In 1867 zong hij voor het laatst te Weenen. Hij slaagde echter niet in zijne poging om vervolgens als toneelspeler bijval te verwerven en werd in 1868 professor aan het conservatoire te Parijs.

Rogers. Onder dezen naam vermelden wij: *Samuel Rogers*, een Engelsch dichter, geboren te Londen den 30sten Juli 1768. Hij werd na het voleindigen zijner studiën de opvolger zijns vaders in eene bankierszaak en beoefende tevens de dichtkunst. Hij gaf o. a. „Pleasures of memory (1792 en later)” in het licht, en Lord *Byron* rekende dit werk tot de fraaiste leerdichten der Engelsche letterkunde. Eerst twee jaar later knoopte hij eene innige vriendschapsbetrekking aan met *Byron*, en ook *Moore* en *Campbell* waren hem zeer genegen. Van zijne werken vermelden wij voorts: „Poems (1814)”, — „Voyage of Columbus, a fragment (1812)”, — „Human life (1819)”, — en „Italy (1822)”. Hij overleed den 18den December 1855. Zijne verzamelde gedichten werden meermalen ter perse gelegd. Na zijn dood verschenen nog: „Table-Talk and Porsioniana (1856)” en „Recollections (1859)”.

Charles Rogers, een Engelsch schrijver, geboren den 18den April 1825 te Dunino in het Schotsche graafschap Fife. Hij studeerde aan de universiteit te St. Andrews en werd in 1855 kapelaan van Stirling Castle, maar legde in 1863 zijne betrekking neder, om zich te Londen te vestigen. Zijn eerste werk: „The modern Scottish minstrel” bevat eene keurige bloemlesing van nieuwere Schotsche gedichten, en daarop volgden: „The sacred minstrel (1859)”, — „Scotland social and domestic (1860)”, — „Familiar illustrations of Scottish character (1861; 3de druk, 1866)”, — „Tracts and stories of Scottish people (1867)”, — „A century of Scottish life (1871; 2de druk, 1872)”, — en „Monuments and monumental inscriptions in Scotland (1871, dl 1)”. Voorts heeft men nog van hem: „Lyra Britannica (2de druk, 1868)”, — „Christian heroes in the army and navy (1867; 2de druk, 1869)”, — en „Leaves from my autobiography (1876)”. Hij is mededichter en historograaf van de Royal historical society.

John Randolph Rogers, een verdienstelijk Amerikaansch beeldhouwer, geboren omstreeks

het jaar 1825 in den Staat New York. Hij was voor den handel bestemd, studeerde geruimen tijd te Rome en vestigde zich vervolgens te New York, waar hij een klein standbeeld der „Blinde Nydia (volgens „De laatste dagen van Pompeji” door *Bulwer*)” betelde, — voorts: „Een knaap met een hond”, — en een standbeeld van den president *John Adams*. In 1858 maakte hij te Rome een aanvang met zijn beroemd kunstgewrocht, de deur van het Kapitoel te Washington, later door *Miller* te München in brons gegoten. Daarop ziet men de belangrijkste gebeurtenissen uit het leven van *Columbus*, kleine standbeelden van zijne meestberoemde tijdgenooten, portretten van schrijvers, die over de ontdekkingen van *Columbus* boeken hebben geleverd, enz. Het geheel is een voortreffelijk, schoon wel wat overladen werk. Voorts leverde hij standbeelden van Amerikaansche generaals en staatslieden, alsmede, na den burgeroorlog in 1871 en 1873, gedenkteekenen voor de Staten Rhode-Island en Michigan, een standbeeld van *Lincoln* voor Philadelphia en een monument van *Seward* voor New York. Prachtig is ook zijn „Engel der Opstanding” op het graf van kolonel *Coit*. Doorgaans houdt *Rogers* zijn verblijf te Rome.

Rogge (*Socale cereale L.*), eene plant uit de familie der *Grasses* (*Gramineae*), is in het noorden van Europa de belangrijkste graansoort. In ons Vaderland wordt zij doorgaans verbouwd als winterrogge, dat wil zeggen, men zaait haar zoo vroeg in het najaar, dat zij vóór het invallen van den winter den akker met een groen kleed bedekken kan. Zij kan veel meer koude verduren dan de tarwe en gedijt op veel slechteren grond, zoodat zij bijzonder geschikt is voor onze zandgronden. De stevige stengels worden 1 tot 2 Ned. el hoog en zijn, evenals de geheele plant, blauwgroen van kleur en de platte, lintvormige bladeren zijn aan beide zijden ruw op het gevoel. Bij de rogge staan de bloempakjes alleen. Ieder bloempakje wordt naar buiten door 2 bijna even groote, óennervege, elsvormig toelopende kelkkaftjes afgesloten en bevat 2 tegen elkander overstaande bloemen en het begin van eene derde. De onderste kroonkaftjes loopen gewoonlijk uit in eene lange naald, terwijl de bovenste aan den top 2 tandjes vertoonen, aan de rugzijde dubbel gekield zijn en aldaar aan de vooruitspringende kanten gewimperd. Rijpe roggekorrels zijn aan de binnenzijde gesleufd, aan de rugzijde afgerond en aan de top zachtharig. De rogge, door de Duitschers *Staudenroggen* (*S. multicaule*) geheeten, de *Brabantsche rogge* enz. zijn geene soorten, maar verscheidenheden van de gewone rogge. Roggezaad loopt door den regen spoedig uit en moet dus bij droog weder geborgen worden. Archangelsche rogge is een prachtig gewas, doch de korrel niet zeer deugszaam. In Polen, Pruisen en Rusland wordt eene groote hoeveelheid rogge gewonnen en verscheept. De voornaamste soorten, welke bij ons ter markt komen, zijn Anclammer, Pruisische, Fransche, Rijn-, Odessa-, Petersburger en Turksche rogge. Roggekorrels bevatten 7,20—10,06% planteneiwit, 4,64—6,70% cellulose, ongeveer 65% zetmeel en dextrine, 1,92—2,21% vet en 1,40—1,90% ash. Zij bestaan ongeveer uit dezelfde bestanddeelen

als tarwekorrels, en beider stikstofgehalte is nagenoeg even groot. De asch van rogge bevat veel kali, magnesia en phosphorzuur. Tot de vijanden van de rogge behooren roest, moederkoren en onderscheidene dieren. Men bezigt dit graan tot het bereiden van brood, tot het stoken van spiritus enz., en van het stroo vervaardigt men papier, zoodat in rogge een uitgebreide handel gedreven wordt. Het vaderland van de rogge is niet nauwkeurig bekend.

Zij werd door de Indiërs en Egyptenaren niet verbouwd en de Grieken verkregen haar uit Thracië en Macedonië. Thans heeft zij een uitgestrekt groeigewest. Wij geven hierbij in a de afbeelding eener aar op de helft der natuurlijke grootte, in b van een bloempakje, in c van een kelkafje, in d van een kroonkafje, in e van een korrel en in f van dezen laatsten doorgesneden, alles op de dubbele grootte.

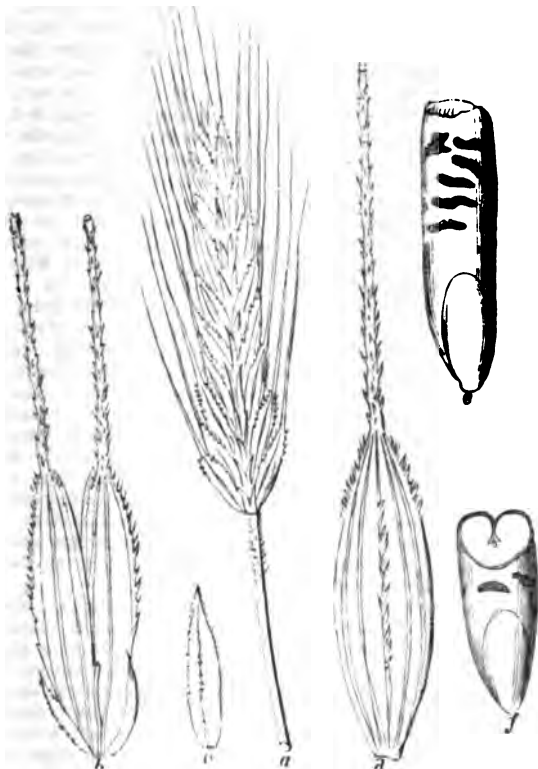
Rogge. Onder dezen naam vermelden wij:

Cornelius Rogge, een verdienstelijk Nederlandsch schrijver. Hij werd geboren te Amsterdam in 1762, was achtereenvolgens predikant bij de Remonstrantsche gemeenten te Noordwijk, Berkel en Leiden en overleed

op een buitenverblijf onder Soeterwoude den 27sten Augustus 1806. Hij schreef: „Over het ware wesen van het Christendom”, en zag een antwoord op de prijsvraag: „Is, behalve het inwendige bewijs van de goddelijkheid van de leer van Jesus, nog eenig bewijs ter overtuiging noodzakelijk?” door Teylers Genootschap met goud bekroond. Voorts leverde hij: „Beknopte historie der onlusten in de Nederlanden sedert 1780 (1790—1792)”, — „Tafereel van de geschiedenis der jongste ommwentelingen in Nederland in 1795 (1797)”, — „De Kerk van Jesus één en ondeelbaar (1798)”, — „Geschiedenis der staatsregeling van het Bataafsche volk met de silhouetten van de leden der Nationale Vergadering (1799)”, — en „Reize van den jongen Agathon naar het land van geluk (1805)”. Ook schreef hij voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: een „Zedekundig leesboek in den vorm van geschiedenissen” en onderscheidene boekjes voor de jeugd en opstellen in tijdschriften.

Hendrik Cornelius Rogge, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige. Hij werd geboren te Amsterdam den 16den Februari 1831, studeerde te Amsterdam en werd in 1856 predikant bij de Remonstrantsche gemeente te Moordrecht en in 1860 te Delft, — voorts in 1864 leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde aan het gymnasium en de hogere burgerschool te Leiden, in 1869 wederom predikant bij de Remonstrantsche gemeente

aldaar en vervolgens bibliothecaris der universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Hij schreef o. a. „Tabellarisch overzicht van de geschiedenis der Christelijke leer (1854)”, — „Caspar Janzoon Coolhaas, de voorlooper van Arminius en der Remonstranten (1856—1858, 2 dln)”, — „Bezoeken op Loevestein in 1624 (1859)”, — „Beschrijvende catalogus der pamphlettenverzameling van de boekery der Remonstrantsche Kerk (1863—1865, 3 dln)”, — „Catalogus van handschriften op de Remonstrantsche bibliotheek te Rotterdam (1869)”, — „Brieven en onuitgegeven stukken van Joh. Wtenbogaert (1868—1875, 3 dln)”, — „Johannes Wtenbogaert en zijn tijd (1874—

De gewone rogge (*Secale cereale*).

1876, 3 dln)”, — „Bibliotheca Grotiana (1883)”, — en „Geschiedenis der stedelijke boekery van Amsterdam (1882)”. Voorts bezorgde hij met *W. P. Walters* eene nieuwe uitgave van „De Bataafsche Arcadia” van *J. van Haemskerk*, bewerkte „De Egyptische Koningsdochter” en alle overige historische romans van *Ebers* in het Nederlandsch en leverde talrijke bijdragen in tijdschriften.

Friedrich Wilhelm Rogge, een Duitsch schrijver, geboren den 12den November 1808 te Rankendorf in het groothertogdom Mecklenburg-Schwerin. Hij studeerde te Göttingen, werd leeraar van den Erfprins *Friedrich Franc von Mecklenburg-Schwerin*, zag zich vervolgens benoemd tot bibliothecaris der Regeering en tot secretaris van den schouwburg en was van 1842 tot 1859 letterkundig adviseur van den Groothertog te Schwerin. Nadat hij voorts werkzaam was geweest als leeraar te Bremen en aan de hogere burgerschool voor meisjes te Hannover, bepaalde hij zich bij de journa-

llietiek, werd redacteur van de „Deutsche Volkszeitung” in Hannover, van den „Alsacien” te Kolmar en daarna van de „Handels- und Börsenzeitung” te Frankfurt aan de Main. Hij beschreef zijne lotgevallen in: „Ein seltenes Leben (1877)” en leverde de treurspelen: „Bianca Visconti” en „Kaiser Heinrich IV”. Meer bijval echter vond zijn lyrisch-episch gedicht: „Aus Westminsterabtei (1867; 5de druk, 1860)”, waarin hij de herinneringen verlevendigt, aan de praalgraven aldaar verbonden.

Walter Rogge, desgelijks een Duitsch schrijver, geboren den 21sten November 1822 te Elbing. Hij studeerde te Königsberg en te Bonn in de letteren en geschiedenis en werd na het afleggen der vereischte staatsexamens leeraar aan de hogere burgerschool te Elbing. In 1848 begaf hij zich naar Berlijn en werd in 1849 lid der redactie van de „Konstitutionelle Zeitung”, waarop hij zich als verslaggever voor dit blad naar Baden begaf. Nadat dé „Abendpost”, door hem met anderen gesticht, door *Hirschfeld* vernietigd was, vertoefde hij in 1851 tot 1852 als dagbladcorrespondent te Parijs, redigeerde van 1854 tot 1861 den „Pester Lloyd” en bleef voorts werkzaam als correspondent van eenige voornam dagbladen te Weenen. Hij schreef: „Parlementarische Gröszen (1851, 2 dln)”, — „Geschichte Oesterreichs von Világos bis zur Gegenwart (1872—1873)”, — en „Oesterreich seit der Katastrophe Beust Hohenwart (1879, 2 dln)”.

Roggenbach (Franz, vrijheer von), een staatsman uit Baden, geboren te Mannheim den 22sten Maart 1825, studeerde te Heidelberg en Berlijn in de rechten, begaf zich na 1848 op reis en vormde zich van 1850 tot 1855 te Parijs voor de diplomatieke loopbaan. Na zijn terugkeer in het Vaderland ijverde hij in 1859 tegen het verdrag van Baden met Rome, veroorzaakte na het sluiten hiervan in het voorjaar van 1860 den val van het bewind en trad den 2den Mei 1861 op als minister van Buitenlandsche Zaken en van het Groot-Hertogelijk Huis. In die betrekking be-toonde hij zich een voorstander van eene vrij-zinnige staatkunde. Vooral verzette hij zich tegen eene vernieuwing van den Bondsdag en riep in een gedenkschrift van 27 Januari 1862 de Duitse Regeeringen op, om zich ten nutte des Vaderlands opofferingen te getroosten. Ook met betrekking tot de zaak van Keur-Hessen richtte hij eene ernstige nota tot de verschildende Hoven. Hoewel de beide Kamers zijne gevoelens huldigden, legde hij tegen het einde van September 1865 de portefeuille neder wegens de houding der Regeering van Baden ten opzichte der politiek van Pruisen omtrent Sleeswijk-Holstein. Zijne zending naar Berlijn in April 1866, om de spanning tusschen Pruisen en Oostenrijk uit den weg te ruimen, bleef zonder gevolg. Hij verliet daarop Karlsruhe en vertrok naar Bonn. Hij werd vervolgens lid van het Tolparlement en belaste zich in 1871 met de organisatie der rijksuniversiteit te Straatsburg.

Roggeveen (Jacob), een vermaard Nederlandch zeereisiger, werd geboren te Middelburg in Januari 1659 en overleed aldaar in 1729. Hij studeerde en promoveerde in de rechten. Na den dood zijns vaders (1679) ver-

liet hij zijne geboorteplaats, om zich in 1698 aldaar wederom te vestigen. In 1703 vertrok hij naar Oost-Indië en werd er raad van Justitie. Nadat hij in 1714 in het Vaderland was teruggekeerd, deed hij pogingen om de noodige gelden voor een ontdekkings-tocht ter zee bijeen te brengen, en na verloop van 7 jaren verkreeg hij van de West-Indische Compagnie 3 schepen, waarmede hij den 1sten Augustus 1721 de reede van Tessel verliet. Nadat hij Kaap Hoorn was omgezeild, ontdekte hij een eiland, waaraan hij den naam gaf van Paasch-eiland, en meende, dat daarop het onbekende Zuidland zou volgen. Bemerkende, dat hij zich hierin vergist had, besloot hij, na het verlies van een zijner schepen, over Oost-Indië naar het Vaderland terug te keeren. Zijne aankomst ter reede van Batavia was tevens het einde van zijn tocht, want op bevel van den Raad van Indië werden zijne schepen met de ladingen verbeurd verklaard, zoodat hij en zijne manschappen met de retourvloot konden terugkeeren. Na die onwaardige behandeling vestigde hij zich te Middelburg en bleef aldaar tot aan zijn dood. In 1728 verscheen een verhaal van dien tocht onder den titel: „Tweejarige reize rondom de wereld”, waarin *Roggeveen* in een bespottelijk daglicht werd gesteld 't geen hij geenszins had verdiend. — Naar hem zijn de *Roggeveenseilanden* genoemd, eene eilandengroep in oostelijk Polynesië, in het noordoosten van de Samoa-eilanden en in het noordwesten van de Sociëteitseilanden. De voornaamste eilanden van die groep dragen de namen van Tongareva (Penrhijn), Rakaanga (Rearson) en Manihiki (Humphrey). Deze en de zeven overige zijn beschrijfe koraaleilanden met ruim 1500 vrij beschaafde, maar arme bewoners.

Rogier (Charles), een Belgisch staatsman, geboren den 16den Augustus 1800 te St. Quentin in Frankrijk, ontving zijne opleiding te Luik, wijdde zich na het volbrengen zijner studien aan de journalistiek, aanelde hij het uitbarsten der Belgische omwenteling in September 1830 aan het hoofd van 300 gewapende vrijwilligers naar Brussel en nam er deel aan het straatgevecht. Hij werd dan ook lid van het Voorloopig Bewind, behield die betrekking tot in Februari 1831 en zag zich in Juni van dat jaar benoemd tot gouverneur van Antwerpen en in 1832 tot minister van Binnenlandsche Zaken. In al die betrekkingen onderscheidde hij zich door beleid en geestkracht, en vooral maakte hij zich verdienstelijk door de organisatie van het bestuur van den nieuwen Staat. Van 1839 tot 1840 was hij weder gouverneur van Antwerpen en van 1840 tot 1841 minister van Openbare Werken. Daarna was hij lid van de Tweede Kamer en een begaafd woordvoerder der liberale oppositie. Toen den 12den Augustus 1847 een liberaal bewind aan het roer kwam, aanvaardde hij de portefeuille van Binnenlandsche Zaken en zorgde, dat België bewaard bleef voor de schokken van het jaar 1848. In den herfst van 1852 legde hij wegens de opgekomen spanning met Frankrijk de portefeuille neder en bleef te Brussel werkzaam in het Parlement, totdat hij den 9den November 1857 wederom tot minister van Binnenlandsche Zaken werd benoemd. Den 26sten October 1861 verwisselde hij zijne por-

tefauille met die van Buitenlandsche Zaken en werd voorzitter van het Kabinet, doch nam den 8den Januari 1868 sijn ontslag en overleed den 27sten Juni 1885. Zijn broeder *Firmin Rogier*, geboren te Kamerijk (Cambrai) den 1sten April 1791, werd in 1830 meermalen belast met staatkundige zendingen naar Parijs en was van 1818 tot 1864 Belgisch gezant aan het Hof van Frankrijk.

Rogier van der Weyden, tot in 1846 alom bekend onder den naam van *Rogier van Brugge* en de beroemdste leerling van *Jan van Eyck*, werd geboren te Brussel in het laatst der 14de of in het begin der 15de eeuw. Reeds in 1430 was hij een uitstekend schilder, aan wien Paus *Martinus V* een klein altaar bestelde, bestemd voor Koning *Juan II* van Spanje. In het jaar 1486 was hij stadschilder te Brussel en vervaardigde voor de rechtszaal op het stadhuis aldaar eene schilderdij met zijviengels, vermoedelijk bij den brand van 1695 vernield. Tusschen 1440 en 1447 schilderde hij voor *Nicolas Rollin*, kanselier van *Philips de Goede*, een groot altaarstuk voor de kapel in het klooster te Beaune in Bourgondië, en in 1449 begaf hij zich naar Italië, waar hij o. a. eene „Afneming van het Kruis” schilderde. In 1450 bevond hij zich tijdens het jubileum te Rome, bezocht Florence en keerde vervolgens naar Brussel terug, alwaar hij den 16den Juni overleed. Zijne figuren zijn, wat het naakt betreft, schraal en mager, maar sijn koloriet is levendig en krachtig. In den beginne schilderde hij in een zeer warmen, later in een koelen toon. Van zijne kunstwerken vermelden wij, behalve het reeds vermelde tryptichon, door Paus *Martinus V* besteld en thans in het museum te Berlijn, een dergelijk stuk, aldaar aanwezig en de geboorte van *Johannes de Dooper*, diens doop van *Christus* en diens ontvoering voorstellend, — voorts eene „Kruisiging”, thans te Weenen, — een tryptichon met den zegenenden *Christus* en op de vleugels *Maria Magdalena* en *Johannes de Dooper*, — en in bovenvermeld klooster het „Laatste Oordeel”, — wijders: te Frankfort eene „Madonna”, — te 's Gravenhage eene „Afneming van het Kruis”, te voren aan *Mening* toegekend, — en in het museum te Antwerpen de „Zeven Sacramenten”. Ook heeft hij uitgumnt als miniaturachilder, terwijl hij als leermeester van een aantal kunstenaars een belangrijken invloed heeft gehad op de kunstrichting van sijn tijd. Zijn beroemdste leerling was *Hans Memling*. Zijn zoon *Rogier van der Weyden de Jongere* volgde de voetstappen des vaders, maar gaf aan zijne figuren voller vormen. Diens hoofdwerk is eene „Afneming van het Kruis”, thans in de sacristij der Lorenzokerk van het Escuriaal. Voorts vindt men stukken van zijne hand in het Kensingtonmuseum en te Dresden. Hij was zeer milddadig en overleed in 1529 te Brussel in hoogen ouderdom.

Rogniat (Joseph, vicomte de), een verdienstelijk Fransch generaal en schrijver, geboren den 9den November 1776 te St. Priest in het departement Isère, bezocht de genieschool te Metz en trad bij den aanvang der Groote Revolutie in dienst. Weldra was hij kapitein en nadat hij zich in 1800 onder *Moreau* onderscheiden had, werd hij in 1808 als kolonel naar Spanje gezonden, waar hij zich

verdienstelijk maakte bij de belegering van Saragossa. In Februari 1809 werd hij brigadegeneraal en in Duitschland als kommandant der genie bij het korps van *Lannes* geplaatst. Na den Vrede van Weenen zond *Napoleon* hem weder naar Spanje, waar hij in 1811 alle belegeringen bestuurde. Na die van Taragona werd hij divisie-generaal, en in 1812 begaf hij zich naar Parijs tot herstel zijner gezondheid. In de eerste dagen van 1813 ging hij weder naar Duitschland als kommandant van het korps ingenieurs, en op sijn last werden de groote werken aan de Saale en de Elbe ten uitvoer gebracht. Na den Volkerenval bij Leipzig viel hij wegens het doen springen van eene brug bij den Keizer in ongenade, zoodat hij sijn kommando nederlegde en te Metz achterbleef, toen het leger over de Moesel trok. Bij den terugkeer van *Napoleon* in 1815 vergaf *Rogniat* zijne grieven en belastte zich weder met het kommando over het korps ingenieurs bij de groote armee. In 1817 werd hij vicomte, in 1829 lid van het Instituut, in 1832 pair, en hij overleed den 8ten Mei 1840. Van zijne geschriften vermelden wij: „Relation des sièges de Saragosse et de Tortose (1814)”, — „Considérations sur l'art de guerre (1816; 2de druk, 1817)”, — en „Des gouvernements (1819)”. Het „Memoire sur l'emploi des petites armes dans la défense des places (1827)” is na sijn dood door *Villeneuve* uitgegeven.

Rohan is de naam van een oud en aanzienlijk Fransch geslacht, gesproken uit dat der Hertogen van Bretagne en alsoo genoemd naar het stadje Rohan in het departement Morbihan. Het nam tot devies: „Roy ne puy, duc ne daygue, Rohan suys (Koning kan, hertog wil ik niet sijn, maar ben Rohan)”, is vermaagschapt met de meeste regeerende Vorstenhuizen van Europa en bestaat ook thans nog in de lijn *Rohan-Guéméné Rochefort*, welke desgelijks in Oostenrijk in het bezit is van de vorstelijke waardigheid. De lijn *Rohan-Soubise* stierf uit in 1787 en die van *Rohan-Gid* in 1688. De stamvader van het geslacht *Rohan* is *Alein I*, vierde zoon van vicomte *Eudon de Porhoët*, die in 1128 den naam droeg van vicomte de *Rohan*. Onder *Karol IX* werd het familiegoed *Guéméné* ten behoeve van *Louis Rohan VI* tot een vorstendom verheven. Diens zoon *Louis de Rohan-Guéméné* werd in 1588, onder *Hendrik III*, hertog en pair de *Montbazon* en droeg, gelijk later sijn zoon *Horcule* († 1654), de wapens tegen de R. Katholieke Ligue. De dochter van laatstgenoemde was de door geest en schoonheid vermaarde *Hertogin de Chevreuse* († 12 Augustus 1679). — *Louis*, prins de *Rohan-Guéméné*, geboren in 1635, verloor wegens zijne uitpattingen de gunst van *Lodewijk XIV* en spande nu uit wraaksucht met anderen samen, om voor geld *Quilleboeuf* in handen der Nederlanders te brengen. Dat plan werd echter ontdekt, en *Rohan* beklom in 1674 het schavot. — *Louis René Edouard*, prins de *Rohan-Guéméné*, geboren den 25sten September 1784, werd kardinaal en, zooals 8 *Rohans* vóór hem, vorst-bischop van Straatsburg en in 1778 groot-aalmoesener van Frankrijk en gezant te Weenen, maar haalde zich door sijn losbandig leven het misnoegen van *Marie Antoinette* op den hals, zoodat hij na de troonbeklim-

ming van *Lodewijk XVI* in ongenade viel bij het Hof. Om de verloren grunste te herwinnen, verlaagde hij zich in de beruchte halsieraad-geschiedenis tot een werktuig van de gravin *Lamothé* (zie aldaar). Nadat hij deswege in de Bastille was opgesloten, sprak het Parlement hem vrij, maar hij moest het ambt van aalmoezenier nederleggen en werd eerst naar de abdij *La Chaiseieu* in Auvergne en vervolgens naar Straatsburg verwezen. In 1789 benoemde de geestelijkheid hem tot afgevaardigde naar de Generale Staten, maar hij werd aangeklaagd wegens verduistering van eenige millioenen franca, toebehoorende aan het hospitaal *Quinzévingt*, zoodat hij zich naar zijne bezittingen in Duitschland begaf, waar hij den 16den Februari 1802 te Eitenheim overleed. — *Victor Louis Mériadeo*, prins de *Rohan-Guéméné* hertog de *Montbazon* en *Bonillon*, geboren den 20sten Juli 1766, werd luitenant-veldmaarschalk in Oostenrijkschen dienst, overleed kinderloos den 10den December 1826 en liet slechts een paar neven achter, zonen van een jongeren tak der lijn *Guéméné*, van den tak *Rohan-Rochefort*, die door zijn broeder *Jules Armand Louis* († 1836) als kinderen waren aangenomen. Het hoofd dezer vereenigde takken is thans *Camille Philippe Joseph Idesbald*, prins de *Rohan-Guéméné*, *Rochefort* en *Montauban*, geboren den 19den December 1800 ridder van het Gulden Vlies, eereburger van Praag enz. — De lijn *Rohan-Gié*, uit die van *Guéméné* gesproten, werd gesticht door *Pierre de Rohan de Gié*, geboren in 1453, die, in 1513 als maarschalk overleden, de opvoeder was van *Frans I* en onder *Lodewijk XII* eene merkwaardige rol vervulde. — Zijn kleinzoon *Réne I* sneuvelde den 20sten October 1553 bij Metz. Hij was gehuwd met *Isabelle d'Albrét*, oudtante van *Hendrik IV*, zoodat de *Rohans* uitzicht erlangden op den troon van Navarre en zich bij de Protestanten aansloten. — *René II*, een zoon van den voorgaande, geboren in 1550 en overleden in 1586, huwde in 1575 met de door hare dichtwerken beroemde *Cathérine de Parthenay*, ertgename van het Huis *Soubise*. Zij verduurde met groote standvastigheid de belegering van La Rochelle en overleed te Parc in 1831. — Haar zoon *Henri*, hertog de *Rohan-Gié*, prins van Leon, geboren den 21sten Augustus 1579 op het kasteel Blain in Bretagne, was met zijn broeder *Benjamin*, prins de *Soubise*, onder *Lodewijk XIII* het hoofd der Huguenoten. Op 16-jarigen leeftijd kwam hij aan het Hof van *Hendrik IV*, die hem, zoolang hij geene nakomelingen had, als zijn opvolger in Navarre beschouwde en in 1603 tot hertog de *Rohan*, tot pair van Frankrijk en tot opper-generaal der Zwitsers verhef. Na den moord, op *Hendrik IV* gepleegd, waardoor de verwachtingen van *Rohan* verijdeld werden, trad hij op als een ijveraar voor de Huguenoten. Nadat zijne pogingen tot eene minnelijke schikking tusschen dezen en het Hof schipbreuk hadden geleden, greep hij naar de wapens, versterkte de vestingen in Guienne, verdedigde Montauban tegen den Koning en noodzaakte dezen bij den Vrede van 1622 tot bevestiging van het Edict van Nantes. Toen hij persoonlijk met gevaar bedreigd werd, trok hij in 1625 wederom ten strijde en dwong *Richelieu* tot onderteekening

van het verdrag van 4 Februari 1626. Later behaalde hij, in weerwil van zijne geringe strijdmacht, de overwinning bij Revel in het graafschap Foix en bij Pamiers, en na de overgave van La Rochelle (1628) behield alleen hij den moed en knoopte onderhandelingen aan met verschillende Hoven. Na een hachelijken strijd tegen een zestal legers bracht hij door zijne volharding den voordeelligen Vrede van 27 Juli 1629 tot stand. Hij onderhandelde vervolgens met de Porte over den afstand van het eiland Cyprus, waar hij alle vervolgde Protestanten wilde vereenigen. *Lodewijk XIII* zond hem in 1631 naar Grauwunderland, om er het bevel der aldaar ten behoeve van Frankrijk geworvene troepen op zich te nemen, en hij verdreef de Spanjaarden en Oostenrijkers in 1633 uit Valtellino. In 1636 versloeg hij de Spanjaarden aan het Meer van Como, nadat hij den Hertog van Lotharingen nit dat land verdreven en de Keizerlijken en Spanjaarden bij herhaling geslagen had. Wegens het eigenmachtig sluiten van een verdrag in 1637 werd hij teruggeroepen. Hij begaf zich naar Genève en vandaar in 1638 naar het leger van den Hertog van *Saksen-Weimar* aan de Rijn, maar werd den 28sten Februari van dat jaar in den slag bij Rheinfelden gewond, zoodat hij den 18den April daaraanvolgende te Königfeld overleed. Hij schreef: „Mémoires sur les choses advenues en France depuis la mort de Henri IV jusqu'à la paix au mois de juin 1629 (1630; 8ste druk, Amsterdam, 1756, 2 dln)”, — en „Mémoires et lettres sur la guerre de la Valteline (1758, 3 dln)”. — Zijne dochter *Marguerite de Rohan* bracht in 1645 haren gemaal, *Henri de Chabot*, markies de *Saint-Aulays*, die den naam van *Rohan-Chabot* aannam, de aanzienlijke bezittingen van haar geslacht ten huwelijk. Het tegenwoordig hoofd der familie is *Charles Louis Josselin de Rohan-Chabot*, hertog de *Rohan* en prins van *Leon*, geboren den 12den December 1819. Een neef van dezen, *Louis Charles Guillaume de Rohan-Chabot*, geboren den 5den October 1780 en vervolgens pair van Frankrijk, overleed in September 1869, en zijn zoon *Philippe de Rohan-Chabot*, graaf de *Jornac*, geboren den 2den Juni 1815, was Fransch gezant te Londen en stierf den 22sten Maart 1875.

Rohlfs. Onder dezen naam vermelden wij: *Gottfried Heinrich Rohlf*, een verdienstelijk geneeskundige, geboren den 17den Juni 1827 te Vegesack. Hij studeerde te Göttingen, Würzburg, Berlijn, München, Praag en Parijs, nam als arts deel aan den veldtocht in Sleeswijk-Holstein (1848—1850) en vestigde zich als practiseerend geneesheer eerst te Vegesack en later te Bremen. Sedert 1873 woont hij ambteloos te Göttingen. Hij schreef: „Umriss sur Kritik der neuern deutschen Medicin (1851)”, — „Quem fractum medicinae historiae studium medico afferat? (1857)”, — „Die Lösung der schleswig-holsteinischen Frage (1867)”, — „Die Radikalkur des Wasserbruchs und die Punctio-excisionsmethode (1862)”, — „Ueber die Emancipation der Medicin (1867)”, — „Die Medicinalreform auf der Versammlung der Naturforscher und Aerzte im Frankfurt a. M. (1867)”, — „Medicinische Reisebriefe aus England und Holland (1868)”, — „Heil-

kunde für Schiffsofficiere (3de druk, 1874)", — en „Geschichte der deutschen Medicin (1875)".

Gerhard Rohlf, een broeder van den voorgaande en een vermaard reiziger in Afrika. Hij werd geboren den 14den April 1832 te Vegeack, bezocht het gymnasium te Bremen, stroomde in 1849 in Sleeswijk-Holstein, werd na den slag van Idstedt officier, studeerde voorts te Heidelberg, Wirzburg en Göttingen in de geneeskunde, trad in 1855 als arts in dienst in het Fransche vreemdelingenlegioen en woonde de veroveringen bij van Groot-Kabylîë tot in 1861. Hier leerde hij Arabisch en maakte zich zoo grondig bekend met de Oostersche zeden en gewoonten, dat hij het waagde, als Mohammedaan naar Marocco te trekken. Daar verwierf hij de gunst van den te Uësan resideerenden Groot-sheif *Sidi el Hadj Absalom* en reisde met een brief van aanbeveling van dien Vorst door het Land. In 1862 trok hij van het oosten door de Marokkaansche Sahara en bezocht de geheele Wadi Dra. Door zijne geleiders op verraderlijke wijze aangevallen en gewond, bleef hij hulpeloos liggen in de woestijn, totdat hij bij toeval door twee Marabouts ontdekt en verpleegd werd en vervolgens de grenzen van het Fransche gebied bereikte. Toch keerde hij in 1864 naar Marocco terug en toog, geholpen door een aanhevelingsbrief uit Uësan, door de roofgierige stammen van den Atlas heen naar de oase Toeat, van welke hij de eerste beschrijving en kaart leverde. Over Ghadames keerde hij naar Tripoli en vandaar in 1865 naar Duitschland terug. Terstond echter begaf hij zich nogmaals naar Afrika en wel naar Moerzoek, waar hij gedurende zijn verblijf een handschrift, de geschiedenis van Fezzan bevattende, in het Duitsch vertaalde en tevens eene uitvoerige beschrijving gaf van het land en van het nabijgelegen Tibesti. In het voorjaar van 1866 ging hij over Bilma naar Bornoe en beschreef zeer nauwkeurig den afgelegden weg. Te Koeka werd hij zeer goed ontvangen, maar moest toch zijn plan, om zich naar Wadal te geven, laten varen, zoodat hij zich in December naar de westkust spoedde. Over Jakoba en de handelsplaats Kefi Abd es Senga trok hij door onbekende gewesten tot aan de Binoë en zakte deze rivier af tot aan de Engelsche kolonie Lokoja, waar zij zich uitstort in de Niger. In April bevoer hij stroomopwaarts laatstgenoemde rivier tot aan Rabba en bereikte door de oorspronkelijke wouden van Joroeba heen tegen het einde van Mei de kust bij Lagoa, waar hij op eene Engelsche stoomboot zich inscheept naar Liverpool. In 1868 vergezelde hij de Engelsche expeditie naar Abessinîë en werd tevens belaat met het overbrengen der geschenken van den Koning van Pruisen aan den Sultan van Bornoe. Die taak droeg hij in 1819 te Tripoli over aan *Nachtigal*, terwijl hij zelf eene reis ondernam naar Cyrenaica en naar de oase van Júpiter Ammon. Na zijn terugkeer in 1870 vestigde hij zich te Weimar, maar op uitnoodiging van den Khedive was hij in 1873 en 1874 aanvoerder eener expeditie van 10 Duitschers, trok met dezen door de Libysche woestijn en bereikte na een marsch van 36 dagen door waterlooze gewesten de oase Sioeah (Júpiter Ammon). In 1875 ging hij naar de Vereenigde

Staten van Noord-Amerika en reisde er van den eenen Oceaan naar den anderen. In 1876 vestigde hij zich weder te Weimar, maar in het begin van December 1878 maakte hij zich gereed, om van Tripoli naar Sokna te reizen.

Nadat hij hier in de oase Djofra eenige weken vertoefd had, trok hij met de expeditie den 11den Maart over Sella verder en bereikte in het begin van April de oasen Aedjilla en Djalo. Tot regeling van zaken moest hier eerst *Stecker* en daarna *Rohlf* naar Benghaai terugkeeren en eerst den 27sten Juli konden zij den tocht naar het zuiden voortzetten. In 4½ etmaal trokken zij over een afstand van 400 Ned. mijl door eene waterlooze woestijn en kwamen den 1sten Augustus te Taiserbo, eene onbewoonde oase der Koefaragroep, te voren nog nooit door een Europeaan bezocht. Den 8ten Augustus bereikten zij de oase Boeséma, den 13den Augustus Hoëze en den volgenden dag de hoofd-oase Kebabo. Toen de expeditie op het punt was, om naar Wadal te vertrekken, werd zij den 13den September geplunderd, terwijl de reizigers door tuschenkomst van een Sjeik het leven behielden. De expeditie keerde dien ten gevolge langs denzelfden weg terug en kwam den 25sten October 1879 te Benghaai. — Den 25sten December 1880 aanvaardde *Rohlf*, door *Stecker* vergezeld, eene reis van Ailet aan de Roodde Zee naar Abessinîë, om er een brief en geschenken van den Duitschen Keizer over te brengen aan den Negroes *Johannes* en er handelsbetrekkingen aan te knooopen. Hij volbracht den tocht en keerde in April 1881 over Massaoea naar Suéz terug. Tegen het einde van 1884 zag hij zich benoemd tot Duitsch consul-generaal te Zan-zibar, maar in Augustus 1885 keerde hij naar zijn vaderland terug.

Behalve vele opstellen in tijdschriften schreef hij: „Reise durch Marokko (1868; 2de druk, 1869)", — „Reise durch Nordafrika (1865—1867)", — „Im Auftrag des Königs von Preussen mit dem englischen Expeditionskorps in Abessinien (1869)", — „Land und Volk in Afrika (1870)", — „Von Tripolis nach Alexandrien (1874, 2 din)", — „Mein erster Aufenthalt in Marokko (1873)", — „Quer durch Afrika (1874, 2 din)", — „Drei Monate in der Libyschen Wüste (1875)", — „Beiträge zur Entdeckung und Erforschung Afrika's (1876)", — „Neue Beiträge zur Entdeckung und Erforschung Afrika's (1881)", — „Kufra (1881)", — en „Meine Mission nach Abessinien (1883)". *Rohlf*'s ontving de gouden medaille van de geographische genootschappen te Londen en te Parijs.

Rojas—Zorilla (Francisco de), een beroemd Spaansch tooneeldichter, geboren te Toledo omstreeks het jaar 1601, was ridder der Orde van Santiago en woonde te Madrid. Het jaar van zijn dood is onbekend. Hoewel vele stukken, van zijne hand beneden het middelmatige staan, heeft hij ook zeer voortreffelijke geleverd, zoals: „Donde no hay agravias, no hay zelos", — „Lo que son mugeres", — „Abre el ojo", — het blijspel: „Entre bobos anda el juego", — en vooral het drama: „Del rey abajo ninguno". Een gedeelte zijner dramatische werken verscheen in 1640—1645 in 2 deelen, alsmede in 1680, desgelijks in 5 deelen.

Rok (De heilige), éene van de relliqueën der R. Katholieke Kerk (Johannes XIX: 23), wordt in verschillende kerken bewaard, bijv. te Argenteuil, te Rome in de Lateraankerk enz. De vermaardste in den jongsten tijd is die van den Dom te Trier, welke telkens om de 25 jaar plechtig aan de geloovigen wordt vertoond en in 1844 aanleiding gaf tot de stichting der Duitsch-Katholieke gemeenten. Men verhaalt, dat hij door *Orendel* of *Arendel*, een zoon van Koning *Eygal* van Trier, bij eene schipbreuk op de kust van Palaeestina in den buik van een walvisch gevonden en naar zijne vaderstad overgebracht is.

Rokitansky (Karl), een uitstekend geneeskundige en de grondlegger van de Duitse pathologisch-anatomische school, geboren den 19den Februari 1804 te Königgrätz in Bohemen, studeerde te Praag en te Weenen in de geneeskunde en werd in laatstgenoemde stad assistent bij de pathologisch-anatomische inrichting en in 1834 hoogleeraar in de pathologische anatomie. Daar hij tevens werkzaam was als prosector aan het groote ziekenhuis te Weenen en aan de gerechtelijke snijkamer aldaar, vergaderde hij eene menigte waarnemingen, welke in zijn „Lehrbuch der pathologischen anatomie (1841—1846, 5 dln; 3de druk, 1855—1861)” zijn opgenomen. Hij treedt daarin op als haematopatholoog en zoekt de oorzaak van alle ziekelijke verschijnselen in het bloed, — een stelsel, dat later plaats ruimde voor de cellulairpathologie van *Virchow*. Hij maakte ijverig gebruik van den microscoop en wees op het hooge belang der pathologische anatomie, welke hij tot grondslag legde voor eene pathologische physiologie en voor het wetenschappelijk-geneeskundig onderzoek in het algemeen. Op dien grondslag deden *Skoda*, *Sobak*, *Engel*, *Hebra*, *Oppolzer*, *Dittrich* enz. het gebouw der nieuwe diagnostiek, der physiologische pathologie en therapie verrijzen. Den 16den Juli 1875 ontving *Rokitansky* een eervol emeritaat en schreef nog: „Die Defecte der Scheidewände des Herzens (1875)”. Hij overleed te Weenen den 23sten Juli 1875. — Zijn oudste zoon *Hans*, geboren in 1835, een verdienstelijk operazanger, is verbonden aan de Hofopera te Weenen, hoogleeraar aan het conservatorium aldaar en gehuwd met de zangeres *Therese Lablache*.

Rol (Eenc) of cylinder is een lichaam, waarvan de loodrecht op de as aangebrachte doorsnede overal den vorm heeft van een cirkel van denzelfden omvang. Men heeft rollen voor mangels, voor pletwerkhuizen enz. — Om den cilindervorm geeft men dien naam (of ook dien van *rolpens*) aan een gedeelte eener ossemaag (pens), met gehakt vleesch gevuld. — Eindelijk geeft men den naam van rol ook aan een gedeelte van een tooneelstuk, hetwelk door éen tooneelspeler voorgedragen wordt.

Roland zie *Rolandlied*.

Roland de la Platière (Jean Marie), een Fransch staatsman, geboren den 18den Februari 1784 te Thizy bij Villefranche in Beaujolais, was bestemd voor den geestelijken stand, maar trad op 19 jarigen leeftijd in dienst te Nantes bij een scheepreeder en vervolgens te Rouen bij een inspecteur van manufacturen. Daarna werd hij zelf inspecteur te

Amiens, legde zich toe op de staathuishoudkunde en deed verre reizen. Bij het uitbarsten der Omwenteling was hij inspecteur-generaal van manufacturen en fabrieken te Lyon. Ook werd hij omstreeks dien tijd lid van den stedelijken raad. In 1791 zag hij zich afgevaardigd naar de Constituanten, voegde er zich bij de Girondijnen, vertrakte in December naar Parijs en verkreeg door *Brisot* in het ministerie van Maart 1792 de portefeuille van Binnenlandsche Zaken. In die betrekking ontwikkelde hij eene ongemeene werkzaamheid, totdat *Lodewijk XVI* hem wegens een vrijmoedigen brief daaruit ontsloeg. Na het omverwerpen van den troon werd hij echter weder minister. Hij was een vijand van de woeste bedoelingen der Bergpartij en verzette zich tevens met kracht tegen elke schennis van de vrijheid des volks. Daar de Jacobijnen hem beschuldigden van den toeloeg, om de provinciën zelfstandig en van de hoofdstad onafhankelijk te maken, nam hij den 23sten Januari 1793 zijn ontslag. Bij den val der Girondijnen in den zomer van dat jaar, werd ook het bevel tot in hechtenisneming van *Roland* uitgevaardigd, maar hij ontsnapte naar Rouen en bracht zich bij het vernemen van den dood zijner echtgenoot om het leven (15 November). Van zijne geschriften vermelden wij zijne reisbrieven (Amsterdam, 1782, 6 dln) en zijne „Dictionnaire des manufactures et des arts qui en dependent (8 dln)”. — Zijne echtgenoot *Marie Jeanne*, geboren te Parijs den 17den Maart 1764 en eene dochter van den kopergraveur *Pálipon*, was wegens de studie der oudheid doordrongen van republikeinsche gevoelens en ondersteunde haren gemaal, met wien zij den 4den Februari 1780 in het huwelijk trad, in zijne ministerieele werkzaamheid, inzonderheid door het opstellen van adressen, die ter bevordering zijner staatkunde moesten dienen. Wegens hare briefwisseling met uitgewekene Girondijnen werd zij den 2den Juni in hechtenis genomen, vóór de revolutionaire rechtbank gebracht en den 9den November 1793 geguillotineerd. Hare „Mémoires (1823)” zijn door *Brewil* in het licht gegeven.

Rolandlied (Het), een episch gedicht, behoorende tot den Karolingschen sagenkring en in midden-Hoogduitsche taal opgesteld, werd vervaardigd vóór 1139 door zekeren „Pfaffen *Konrad*”, dienstman bij *Handrik de Trotsche* en door dezen belast met het bewerken dier stof naar den Franschen „Chanson de Roland”, welke laatste o. a. is uitgegeven door *Gautier* te Parijs (1175) en door *Kolbing* te Heidelberg (1877). De inhoud van dat lied is in korte trekken de volgende: Keizer *Karel de Groot*, door een engel daartoe vermaand, trekt naar Spanje om de Heidenen te bevochten. Bijna het geheele land valt in zijne handen, met uitzondering van Saragossa, waar Koning *Marsilie* heerschappij voert. *Karel* nu zendt op raad van zijn neef *Roland* diens stiefvader *Ganeloen* als afgevaardigde naar zijn Koninklijken tegenstander. *Ganeloen* echter, *Roland* van boose bedoelingen verdenkend, wil dezen ten val brengen. Hij geeft aan den Heidenschen Koning den raad, zich in schijn aan den Keizer te onderwerpen, om alsoo zijne vijanden op eene verraderlijke wijze te verdelen. Hij wendt bij *Karel* voor, dat hij

geaagd is in zijne zending en haalt hem over, den terugtocht aan te nemen en *Roland* als stadhouder in de veroverde landen achter te laten. Zijn aanslag gelukt; *Roland* blijft met het kruisleger achter en wordt in het dal van Roncesvalles onverhoeds door de vijanden overvallen. In den vreeslijken strijd verricht hij met zijn zwaard Durandal, met zijn vriend *Olivier* en den aartsbisschop *Turpin* aan zijne zijde, wonderen van dapperheid, maar bezwijkt voor de overmacht. In den uitersten nood blaast hij op zijn ivoren krijgshoorn Olifant, zoodat het gechal zich boven het slaggeeraas verheft en tot den Keizer doordringt. Lijngs begeeft deze zich derwaarts, maar te laat, — zijne paladins zijn reeds geeneveld. Hij overwint echter de Heidenen en neemt wraak over het verraad van *Ganelon*, die te Aken door paarden wordt vaneen gescheurd. Het Rolandslied staat niet zoo hoog als andere heldendichten van lateren tijd, maar is toch rijk in levendige en natuurlijke taferelen. Een fragment van dit gedicht werd het eerst uitgegeven in den „*Theaurus antiquitatum Teutonicarum* (1727)“ van *Schiller*. Volledige uitgaven werden geleverd door *W. Grimm* (1838) en door *Bartsch* (1874). Dezelfde stof werd ook door den Oostenrijkschen dichter *Stricker* omstreeks het jaar 1250 bewerkt.

Rolandszuilen zijn ruw bewerkte steenen standbeelden, welke men in sommige Noord-Duitsche steden aantreft. Gewoonlijk stellen zij een man voor met ontbloot hoofd en een zwaard in de hand. De oorsprong en strekking dier beelden is onzeker. Wellicht waren zij zinnebeelden der stedelijke vrijheden en rechten. Ongetwijfeld heeft men eerst later verband gezocht tusschen hen en de Rolandsage.

Rolin-Jacquemyns (Gustave), een verdienstelijk Belgisch rechtgeleerde en staatsman, geboren den 31sten Januari 1835 te Gent, studeerde en promoveerde in de rechten en vestigde zich in zijne geboortestad als advocaat. In 1878 zag hij zich benoemd tot lid der Kamer van volksvertegenwoordigers en belastte zich den 19 Juni van dat jaar met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken in het Kabinet *Frère Orban*, waarmede hij in 1884 aftrad. Te Gent deed hij eene volksbank (1867) verrijzen en met *Asser* en *Westlake* stichtte hij de „*Revue de droit international et de législation comparée*“, welke hij tot 1878 redigeerde, alsmede het „*Institut de droit international* (1873)“, waarvan hij desgelijks tot 1878 secretaris was. Voorts schreef hij: „*Voordrachten over de Grondwet* (1867; 2de druk, 1871)“, — „*Des partis et de leur situation actuelle en Belgique* (1864)“, — „*De la réforme électorale* (1865)“, — „*De l'étude et du développement de la science du droit international* (1875)“, — en „*Du rôle et de la mission des nations neutres ou secondaires dans le développement du droit international* (1875)“.

Rolklaver (*Lotus corniculatus L.*) is de naam eener plant, die tot onze belangrijkste voedingsgewassen behoort en alzoo genoemd wordt wegens de ronde gedaante der peultjes. Zij behoort tot de familie der *Vlinderbloemigen* (Papilionaceae) en onderscheidt zich door een 5-tandigen of 5-pletigen kelk, een kiel met eene opstijgende snavelpunt, een onbehaarden stijl, een stom-

pen stempel, gele, tot hoofdes vereenigde bloemen, schuins afgeknotte vleugels en breede ei- en lancetvormige steunblaadjes. Zij wordt ook wel *schaapeklaver* en *steenklaver* genoemd en bereikt op vochtige, vruchtbare gronden eene hoogte van 5 Ned. palm.

Rollenhagen (Georg), een verdienstelijk dichter, geboren den 22sten April 1542 te Bernau in de mark Brandenburg, studeerde te Wittenberg en werd in 1563 rector te Halberstadt en in 1567 prorektor, later rector en tevens predikant te Magdeburg, waar hij den 18den Mei 1609 overleed. Het merkwaardigst gedicht van zijne hand is het allegorisch hekeldicht: „*Froschenseler, der Frösche und Meuse wunderbare Hoffhaltungen*“, eene navolging van den „*Muisen- en kikvorschenstrijd*“ van *Homerus*. Het vermeldt de ontmoeting van den muisenprins *Brüsselieb* met den kikvorschenkoning *Bausack* en beider samenspreking over het leven en de daden der muizen en kikvorschen, waarbij de dichter zijne gevoelens over verschillende wereldlijke en geestelijke zaken in den mond legt dezer dieren, — voorts hoe de Koning der kikvorschen bij ongeluk den dood veroorzaakt van den Prins der muizen, hoe de muizen dien dood willen wreken, en hoe daarop een oorlog ontstaat tusschen hen en de kikvorschen, waarin laatstgenoemde, bijgestaan door de kreeften, de overwinning behalen. Men vindt in dit gedicht vele fraaie gedeelten. Eene nieuwe critische uitgave daarvan werd geleverd door *Gödde* in 1874 in 2 deelen.

Rollett (Hermann), een Oostenrijksch dichter, geboren den 20sten Augustus 1818 te Baden bij Weenen, studeerde in laatstgenoemde stad en gaf reeds vroeg den dichtbundel: „*Liederkränze* (1842)“ in het licht. Daarna verscheen zijn „*Frühlingboten aus Oesterreich* (1845; 2de druk, 1849)“, doch hij verliet weldra zijn vaderland, om zich aan de gevolgen te onttrekken der uitgave van een werk, dat zonder toestemming der censuur gedrukt was en veel bijval vond. Hij toefde als „censuurvluchteling“ in verschillende steden van Duitschland en werd in 1848 te Jena op last der Pruisische Regeering in hechtenis genomen. Toen het hem na zijne bevrijding in 1849 niet vergund werd zich ergens in de kleine Staten van Duitschland te vestigen, vertrok hij in 1851 naar Zwitserland, van waar hij eindelijk, na afkondiging eener amnestie voor drukpersovertredingen, in 1854 naar zijn geboortegrond terugkeerde. Hij schreef voorts: „*Wanderbuch eines Wiener Poeten* (1849)“, — „*Frische Lieder* (1847; 2de druk, 1850)“, — „*Ein Waldmärchen aus unsere Zeit* (1848)“, — „*Kampfteder* (1848)“, — „*Republikanisches Liederbuch* (1848)“, — „*Dramatische Dichtungen* (1851, 8 din)“, — „*Jucunde* (2de druk, 1854)“, — „*Die Kirmeex* (1854)“, — „*Heldenbilder und Sagen* (1855)“, — „*Gedichte, Auswahl* (2de druk, 1866)“, — „*Offenbarungen. Ghaselen* (2de druk, 1870)“, — „*Erzählende Dichtungen* (1872)“, — en het prozawerk: „*Die drei Meister der Gemmoplastik, Antonio, Giovanni und Luigi Pichler* (1874)“, — voorts: „*Geschichte den technischen Künste* (1875)“, — en „*Goethe-Bildnisse* (1881—1882)“.

Rollin (Charles), een Fransch geschiedschrijver, geboren te Parijs den 30sten Januari

1668, studeerde aan de Sorbonne in de godgeleerdheid en aanvaardde in 1683 een hoogleeraarsambt aan het Collège Fleissis, in 1688 aan het Collège de France en zag zich in 1699 benoemd tot coadjutor aan het Collège de Beauvais. Hij nam deel aan de Jansenistische oneenigheden, legde diensengevolge zijne betrekking neder en wijdde zich aan het vervaardigen van geschriften voor de jeugd, totdat hij zich in 1729 bekleedde met de waardigheid van rector der universiteit. Hij overleed den 14den September 1741, en van zijne geschriften noemen wij: „Traité des études (1726—1731, 14 din)”, — „Histoire ancienne (1730—1738, 13 din)”, — en „Histoire romaine (1738—1748, 16 din)”. Eene nieuwe uitgave zijner werken verscheen bij *Hachette* in 1827—1841 in 7 deelen.

Rollo (Rodla, Hrolf, in Frankrijk Raoul), de eerste beheerscher van Normandië en een Noorman van aanzienlijke afkomst, door *Harald*, koning der Denen, uit zijn vaderland verdreven, landde in 869 in Schotland, vervolgens op het eiland Walcheren, drong door tot in Henegouwen en stapte den 17den November 876 in Frankrijk aan wal. Kort daarna keerde hij, na Rouen veroverd en Normandië overweldigd te hebben, met grooten buit naar Engeland terug, maar deed na 3 jaren weder een inval in Frankrijk, verwoestte een groot gedeelte des lands en stond aan het hoofd der Noormannen, die in 885 Parijs belegerden. In 889 wist *Odo*, koning van Frankrijk, door eene aanzienlijke som gelds de vijanden te bewegen, naar Normandië terug te keeren. Eerst in 911 vinden wij omtrent *Rollo* weder geloofwaardige berichten. Waarschijnlijk voerde hij reeds lang heerschappij in het noorden van Frankrijk, vanwaar hij de overige deelen des Rijks teisterde. Eindelijk zocht *Karel de Eenoudige* in 912 Frankrijk van dien vroeselijken vijand te bevrijden door te St. Clair een verdrag met hem te sluiten, hem zijne dochter tot gemalin te geven en hem Bretagne en een gedeelte van Neustrië (Normandië) als markgraafschap af te staan onder voorwaarde, dat hij den Christelijken doop ontvangen en den leeneed afleggen sou. *Rollo* aanvaardde toen den naam van *Robert* gedroeg zich als een degelijk vorst en wetgever en overleed in 981. Zijne geschiedenis echter werd reeds vroeg met de sonderlingste sagen opgezierd.

Roloff (Friedrich), een Duitch veearts, geboren den 19den Mei 1830 te Baderaleben bij Halberstadt, studeerde aan de Koninklijke veeartsenijsschool te Berlijn, legde in 1851 het staatsexamen af, was practisch werkzaam tot 1858 in de provincie Saksen en werd eerst districtsveearts in Westfalen en daarna in de provincie Saksen. In 1862 werd hij repetitor aan de veeartsenijsschool te Berlijn en legde onder de leiding van *Vrokov* en *Frichs* zich toe op de geneeskunde. In 1865 werd hij leeraar aan de universiteit te Halle, promoveerde te Göttingen in de filosofie werd in 1866 buitengewoon hoogleeraar te Halle en tevens districtsveearts aldaar en in 1873 tegelijk departementsveearts te Merseburg. In 1876 werd hij regeeringsraad en lid der Rijksgesondheidscommissie, maar vertrok eerst het volgende jaar naar Berlijn, waar hij aan de veeartsenijsschool collegie hield over bijzondere pathologie. In

1878 zag hij zich benoemd tot directeur dier inrichting. Behalve vele verhandelingen in tijdschriften schreef hij: „Die Rinderpest (2de druk, 1877)”, — „Beurtheilungalehre des Pferdes und der Arbeitsochsen (1870)”, — en „Die Lungenseucheimpfung (1866)”. Ook redigeert hij met *Müller* de „Mittheilungen aus der thierärztlichen Praxis im preussischen Staat” en der „Veterinärkalender”.

Rolstaart-aap (*Cebus Erax*) is de naam van een apengeslacht uit de orde der *Vierhandigen* (*Quadrumanas*) en de familie der *Apes* (*Simias*) en uit de onderafdeeling der *Breedneuzigen* (*Platyrrhinae*). Het omvat dieren met een ronden schedel, middelmatig lange armen, vijfvingerige handen, een rondom behaarden rolstaart, welke om een tak kan geslingerd worden, maar niet tot grijpen dient, eene dichte, korte pels en een min of meer ontwikkelde baard. Zij leven in de uitgestrekte wouden van Brazilië op de boomen in groote troepen. Zij zijn levendig, moedwillig en koddig, zeer vuil, worden gemakkelijk getemd en betoonen zich zeer belust op bedwelvende dranken. Van de talrijke soorten, van welke onderscheidene naar Europa werden overgebracht, noemen wij den *capucijn* (*C. capucinus Geoffr.*), die 40 Ned. duim lang wordt en een staart heeft ter lengte van 35 Ned. duim. Hij is bruin van kleur en behoort te huis in het zuiden van Brazilië, Venezuela en Peru. Zij leven van eieren, jonge vogels, honig, insecten en vruchten.

Rolsteenen of *gerolde steenen* zijn zoodanige, die door gletschers, beken en rivieren zijn medegeleefd, zoodat zij door onderlinge wrijving en afschuring langs de bedding eene ronde gedaante hebben verkregen. Zijn zij tot banken opgehoopt en door een bindmiddel vereenigd, dan dragen zij den naam van *poddingsteenen* of *conglomeraten*.

Roma of *Teralta* is de naam van eene eilandengroep in den Molukschen Archipel, tot de Zuid-West-Eilanden en tot de residentie Banda behoorend. Zij bevat de eilanden: Roma, Klein-Roma, Mitta, Noesiate (*Jota*), Mapora (*Motara*), Kiitta, Pasir en Bata. Het midden van het eiland Roma ligt op 7°40' Z. B. Het is hoog en bergachtig en heeft een omtrek van 6 geogr. mijl. Op de noordkust ontspringt eene warme bron. Zijne bevolking bedraagt ongeveer 1700 zielen, onder welken zich ruim 250 Christenen bevinden. Deze zijn beschaafder dan de bewoners der naburige eilanden. De grond is er zeer vruchtbaar en levert veel Turksche tarwe, boom- en aardvruchten en rijst; — voorts verzamelt men er was en honig. De inwoners zijn van het Arabisch ras, welgemaakt en vredelievend.

Romaansche stijl, zie *Bouwkunst*.

Romaansche talen noemt men in het algemeen al de talen, welke als dochters van het Latijn in de aan de Romeinsche heerschappij onderworpen landen niet zoozeer uit de Latijnsche schrijftaal als uit het Romeinsche volksdialecct (*lingua romana rustica*) door zijne vermenging met de taal der inlandsche stammen zijn ontstaan. Daartoe behooren het Italiaansch, Spaansch, Portugeesch, Provençaalsch, Fransch en Roemeensch (Walachisch). Intusschen is het Provençaalsch sedert de 15de eeuw als taal verdwenen en tot een

dialect afgedaald. In elke dier talen heeft men wederom eenige tongvallen. In haren bouw vertoonen zij zich als eene natuurlijke ontwikkeling van het Latijn, doch tot haar woordenschat hebben ook andere talen bijgedragen. Bij die van westelijk Europa vindt men vooral Germaansche bestanddeelen, bij het Walachisch Slawische en in het Spaansch en Portugeesch Arabische. Het ontstaan van de Romaansche talen in den aanvang der middeleeuwen is voor ons in duisternis gehuld. Eerst in de 8ste eeuw wordt er naast het Latijn melding van gemaakt. Omstreeks dien tijd vindt men den naam „lingua romana” vermeld ter aanduiding der volkstaal, om deze te onderscheiden van de „lingua latina”. De letterkunde ontwikkelde zich het eerst in het Provençaalsch en het laatst in het Italiaansch. Van de wetenschappelijke werken over de Romaansche talen vermelden wij de „Grammaire comparée des langues de l’Europe latine (1821)” van *Raynouard*, — „Ueber die jetzigen Romanischen Schriftsprachen (1831)” van *L. Dieffenbach*, — en „An essay on the origin and formation of the Romance languages (2de druk, 1862)” van *Levis*. Bovenal echter noemen wij: „Grammatik der romanischen Sprachen (4de druk, 1876, 4 din)” van *Diez*, alsmede diens „Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen (3de druk, 1872—1876, 3 din)”.

In meer beperkten zin bestempelt men met den naam van *Romaansch* de taal, welke in een klein gedeelte van Grauwbunderland gesproken wordt. Hoewel hare spraakkunst in het algemeen met die der overige Romaansche talen overeenkomt, wordt zij niet tot de hoofdtakken van dezen taastam gerekend, eensdeels omdat zij door den invloed van andere talen sterk verbasterd is en anderdeels omdat zij zich niet tot schrifttaal ontwikkeld heeft. Zij is verdeeld in twee hoofddialecten, het Hooglandsch of eigenlijke Romaansch, dat bij de bronnen van de Rijn gesproken wordt, en de taal, die in Engadin gebezigd wordt. In de middeleeuwen was deze taal nagenoeg over geheel Grauwbunderland verspreid, maar zij werd langzamerhand door het Duitsch verdrongen. Men heeft in het Romaansch niet veel meer in druk dan eenige stichtelijke werken, alsmede een aantal volksliederen uit de 16de en 17de eeuw, van welke sommige uitgegeven zijn door *Flugi* (1873), andere door *Böhmer* (1873); men heeft eene Romaansche spraakkunst benevens eene woordenboek van *Larisch* (1852).

Romagna, een landschap in Italië, vormde tot 1860 het noordelijk gedeelte van den Kerkelijken Staat en omvatte er de delegatiën Bologna, Ravenna, Ferrara en Forlì, terwijl een ander gedeelte tot Toscane behoorde. Bij het ontstaan van het koningrijk Italië in 1861 werden de genoemde 4 delegatiën in evenzovele provinciën herschapen.

Romagnosi (Giovanni Domenico), een Italiaansch wijsgeer en rechtsgeleerde, geboren den 13den December 1761 te Salso Maggiore bij Piacenza, werd in 1803 leeraar in het staatsrecht te Parma, in 1806 raadsheer in het ministerie van Justitie en hoogleeraar in het burgerlijk recht te Padua, en wegens staatkundige vervolgingen in 1824 professor in de

rechtsgeleerdheid aan de universiteit te Corfu, waar hij den 8sten Juni 1835 overleed. Van zijne geschriften vermelden wij: „Genesi del diritto penale (1791; 4de druk, 1832)”, — „Sulla crescente popolazione (1830)”, — en vooral: „Vedute fondamentali sull’arte logica”. Hij behoort als wijsgeer tot de school der Fransche sensualisten, is een voorstander van het naturalismus, maar ijvert tevens voor een subjectief idealismus. Zijne „Opere” zijn o. a. te Milaan in 1836—1845 in 15 deelen in het licht verschenen.

Roman (De) was oorspronkelijk bij de Romaansche volken der middeleeuwen op het grondgebied van het Romeinsche Rijk een uitvoerig verlicht of dichterslijk opgesierd wereldlijk verhaal. Het werd zoo genaamd omdat het niet, zooals de kerkelijke verhalen en het eigenlijke geschiedverhaal, in het Latijn, maar in de volkstaal (lingua romana) was opgesteld. Later werd die naam allengs aan alle dichterslijke verhalen toegekend. Het eigenaardige van deze laatste, uit een aesthetisch oogpunt beschouwd, is daarin gelegen, dat zij een natuurlijke loop van zaken voorstellen, hetwelk bij het heldendicht en het sprookje geenszins het geval is. De roman onderscheidt zich van de novelle, doordien deze laatste slechts eene enkele gebeurtenis en de roman eene reeks van gebeurtenissen voorstelt. De hoofdpersonen van heldendichten, sprookjes en verhalen zijn aan den wil van bovennatuurlijke machten onderworpen, doch die van den roman enkel aan de macht der natuurlijke omstandigheden, al worden deze ook vaak in een geheimzinnig duister gehuld. Het heldendicht (epos) behoort alzoo tot een tijdperk, waarin het geloof aan bovennatuurlijke machten heerschappij voerde, terwijl de roman het eigendom is van een tijd, waarin dat geloof door verlichting en beschaving vernietigd werd, hoewel de zucht naar het bovennatuurlijke nog voortduurt en in den schijn daarvan behagen scheidt. Lotgevallen, die door eene bovennatuurlijke schikking schijnen te ontstaan, worden om die reden wel eens *romanachtig*, en de gemoedgesteldheid, welke daarin genoegen vindt, *romantisch* genaamd. De roman beschouwt intusschen alle gebeurtenissen, welke hij mededeelt, als onderworpen aan de wet van oorzaak en gevolg. De betrekking van den hoofdpersoon van een epos tot de macht, welke zijne lotgevallen bestuurt, is die van den mensch tot de godheid, maar die van den romanheld tot gemelde macht slechts de betrekking van den mensch tot zich zelf (tot zijn karakter en tot zijn hartstochten) of tot de hem omringende menschen of omstandigheden. Hierdoor kan ook ontstaat de verdeling der romans in *karakteren situatiëromans*, naar gelang de natuurlijke oorzaken der lotgevallen van den hoofdpersoon in zijn eigen karakter of in den loop der omstandigheden gelegen zijn. De karakterroman kan *physiologisch* wezen, wanneer hij het lot van den hoofdpersoon uit zijn geheelen aanleg, of *pathologisch*, wanneer hij het uit een enkelen karaktertrek doet voortvloeien. De situatiëroman plaatst de oorzaak der gebeurtenissen in de natuur of in de maatschappij. Hij kan den mensch voorstellen onder den invloed der natuur, der geschiedenis en der geheime werkzaamheden van menschelijke vereenigin-

gen. Men heeft ook romans met meer dan éene reeks van gebeurtenissen en met meer dan éen hoofdpersoon, welke laatsten echter op de éene of andere wijze met elkander verbonden moeten zijn. Een roman kan in gebonden en ongebonden stijl worden geschreven. Terwijl het epos den wil der goden als besturende macht erkent en een halfgod tot hoofdpersoon neemt, moet de roman, die enkel de macht van de hartstochten, den invloed van eene plaats, van een bepaalden tijd of van een geheim genootschap huidigt, een held of eene heldin kiezen, die zich door laatstgenoemde machten laat beheerschen. Deze menschelijke zwakheid, alsmede de aard der natuurlijke oorzaken stellen den roman in staat, een tafereel te leveren uit het dagelijksch leven, beschenen door den glans van het geheimzinnige en boeiende door de spanning, die het verlangen naar eene natuurlijke oplossing der verwikkeling teweegbrengt. Gelijk te voren het godsdienstig bewustzijn een beeld der werkelijke en der ideale wereld voorstelde in den vorm van een epos, zoo schetst het moderne bewustzijn die beide in de gedaante van een roman, welke alsoo eene onderwijzende strekking erlangt en het gebied betreedt van het leerdicht. De roman kan de meest verschillende bouwstoffen gebruiken, hoewel zijn degelijke inhoud wel eens nadeel toebrengt aan het dichtelijk waas van zijn vorm. In het algemeen kan men de romans voorts onderscheiden in *realistische* romans, die het dagelijksch leven met getrouwheid weerspiegelen, en in *ideale* romans, die in hunne helden en toestanden eene voorstelling van volmaaktheid geven. Tot eerstgemelde soort rekent men niet alleen den historischen roman, waarin de schrijver eene schets levert der gebeurtenissen, zeden en gewoonten van vroegeren of lateren tijd, maar ook den wijsgeerigen roman, die eene voorstelling der toekomst geeft. Voorts heeft men *zedekundige*, *paedagogische* en *tendensromans*, welke laatste een bepaalde strekking hebben, die eene goddelienstige, zedelijke, maatschappelijke of staatkundige kan zijn. Met betrekking tot den vorm kan de roman *ernstig* of *humoristisch* wezen. Volgens het bedrijf van den hoofdpersoon spreekt men eindelijk van ridderromans, rooverromans, zeeromans enz.

Men vindt den roman bij alle volken: in het Oosten bij de Chineezen, Japanneezen, Arabieren en Perzen, — in het Westen bij de oude Grieken en Romeinen. *Jamblichus* (2de eeuw na Chr.) schreef eene liefdesgeschiedenis van „Rhodane en Simonis”, — *Achilles Tatius* die van „Clitophon en Deucippe”, en *Longus* den herderroman „Daphnis en Chloë”, doch de eerste verdienstelijke roman der Oudheid is: „De geschiedenis van Theágenes en Chariclea” van *Heliódorus*. Uit de Romeinsche letterkunde vermelden wij den „Satyricon” van *Petronius* en den „Gouden ezel” van *Apulejus* (180 na Chr.). In de middeleeuwen verschenen voorts dichtelijke verhalen in de Romaansche volkstaal (*lingua romana*), alsmede romans in verzen, bijv. van *Hartmann von der Aue*, *Rudolf von Ems* enz. Wij wijzen verder op den „Decamerone” van *Boccaccio* en op den onvertroffen roman van *Cervantes*, den „Don Quijote (1605)”, ter-

wijl *Quovado* den „Grooten Schobbejak (Gran Tacano)” en *Guevara* den „Hinkenden Duivel” leverde. In Italië schreef *Sannazaro* in zijn „Arcadia (1506)” eene navolging van den herderroman van *Longus*, en deze vond bijval in het buitenland. In den tijd van *Lodovico XIV* waren vooral de staatkundig-hofelijke romans van *Scudery* en *Calprenède* in den smaak. In het begin der 18de eeuw vervaardigde *Daniel Defos* in zijn „Robinson Crusoe” den eersten reisroman, terwijl *Swift*, *Fielding* en *Smollet* den humoristischen roman schiepen. *Richardson* schreef den sentimenteelen roman en *Goldsmith* den humoristischen familieroman, terwijl vooral *Sterne* als voorbeeld optrad in het sentimenteel-humoristische genre, nagevolgd door *Dickens* en *Thackeray* en in Duitschland door *Jean Paul* enz. Sentimenteelen romans werden voorts in Frankrijk geschreven door *Roussseau*, *Mariauz*, *Prévost d'Exiles*, *Crébillon*, *Diderot* enz., hekelromans door *Voltaire*. In Duitschland bloeide de wijsgeerige roman door *Jacobi*, de kunstenaarsroman door *Heinse* en *Tiek*, de paedagogische roman door *Göthe*, *Gutzkow* enz., en de sociale en staatkundige roman door *Gutzkow*, *Spielhagen*, *Auerbach* enz. In Britanje werd *Walter Scott* de grondlegger van den historischen roman en vond talrijke navolgers, bijv. in Italië in *Manzoni*, *d'Azeglio* en *Cantù*, — in Frankrijk in *Victor Hugo* en *Alfred de Vigny*, — in Duitschland in *Wilibald Alexis*, *Spindler*, *König*, *Karoline Pichler*, *Haus*, *Tieck*, *Loube* enz. De Amerikaanse *Feminors Cooper* schiep den trans-atlantischen roman; en in zijne voetstappen traden *Washington Irving* en *Bret Harte*, terwijl *Morray* en anderen den zeeroman in zwang brachten. Ook verschenen in Duitschland rooverromans, ridderromans en fantastische romans. De sociale roman werd met veel talent bewerkt door *Schlegel*, *Göthe* en *George Sand*, en de socialistische, die de verbetering der maatschappij beoogt, door *Eugène Sue*, *Alexandre Dumas* (vader en zoon), *Spielhagen*, *Dickens*, *Thackeray* enz., terwijl zederomans in ontelbare menigte geschreven werden door *Balzac*, *Mérimée*, *Fluillet* enz. in Frankrijk, — door *Bulwer*, *George Elliot*, *Charlotte Brontë*, *James Trollope*, *Palgrave*, enz. in Engeland, — en *Hackländer*, *Schücking*, *O. Müller*, *E. Hofer*, *Fanny Lewald*, *Gerstücker* enz. in Duitschland. De familie- en gouvernantearoman behoort vooral te huis in Engeland, maar ook in Zweden, waar hij vertegenwoordigd wordt door *Frederika Bremer*. Eene verbastering van den historischen roman is de oudheidkundige roman, zooals er geleverd werd door *Bulwer*, *Kingsley*, *Flaubert*, *Ebers*, *Dahn* en *Hamering*, — en eene loof van den herderroman vormen vele dorpsgeschiedenissen, bijv. van *Auerbach*, *Immerman*, *Meyr* enz.

Voorts vermelden wij uit den jongsten tijd de echtbreuk- en demi-monderomans, reeds door *Alexandre Dumas* (de Jongere) in zijne „*Dame aux camélias*” in swang gebracht, van *Ernest Feydeau*, *Gondrecourt*, *Edmond About*, *Xavier de Montepin*, *Adolphe Belot*, *Henri Murger*, *Champfleury* enz. Tot de zoo-genaamde sensatieromans behooren die van *Wilkie Collins*, *Melville*, *Yates*, *Mayne Reid*, mra. *Olyphant* en mra. *Braddon* in Engeland, — die van *Barrière*, *Hector Malot*, *Eugène de*

Mircocourt en mad. *Cowpey* in Frankrijk, — en die van *Marijst* in Duitschland. Staatkundige sensatieromans werden geschreven door *Sir John Redcliffe* (F. W. Goedsche), *Lucian Herbert*, *A. Mels*, *Leo Wolfram* en vooral door *Gregor Samarow* (Oskar Meding), — en realistische romans door *Twynjew* in Rusland en vooral door *Daudet* en *Émile Zola* in Frankrijk. De voortbrengselen dier schrijvers zijn onder hunne namen in dit werk vermeld.

In ons Vaderland vertoonde zich de roman het eerst in de gedaante der bekende: „Volksromans”, de geschiedenis van de Vier Heemkinderen, van Tjil Uilenspiegel enz. voorstellende, doch de eigenlijke romans namen eerst een aanvang met de geschriften der dames *Wolf* en *Deken*. Op deze volgden die van *Loojes*, terwijl later inzonderheid *Jacob van Lennep* en *Oltmans* zich als uitstekende romanschrijvers hebben doen kennen. Later schitterden op dat gebied de talentvolle, voor korten tijd overledene *Bosboom-Toussaint*, *Elisa van Calcar*, *Catharina van Ross*, *Schimmel*, *Jan ten Brink*, de *Veer*, (*Keller*, *Chappuis*, *Wijlen Orenier*, *Brunings*, *Wallis* mej. Opzoomer) enz.

Romance (Eene) is een gedicht in den volkstoon, waarin door de voorstelling van een persoon en de hiermede verknochte gebeurtenissen edele aandoeningen, doorgaans van treurigen aard, bij ons worden opgewekt. Zij behooren vooral in Spanje te huis. Gewoonlijk zijn zij geschikt om te worden gezongen.

Romancero is de naam van bundels romances, die in het midden der 16de eeuw in Spanje in het licht verschenen. Men heeft er, die bijeengebracht zijn door *Fuentes* (1550), *Sepulveda* (1551), *Timoneda* (1573), *Linares* (1573), *Padilla* (1583) en anderen; zij bestaan echter hoofdzakelijk uit romances, door de verzamelaars gedicht. Een „Flor de varios romances” verscheen in 1589—1597 in 9 deelen, en daaruit ontstond de „Romancero general (1600)”. Intusschen drukte men later voor het volk romancesbundels van kleiner omvang. Eene critische uitgave der oudste romances werd geleverd door *Wolf* en *Hofmann* onder den titel: „Primavera y flor de romances (1836, 2 din)”.

Romanow is de naam van een vermaard geslacht van Russische bojaren. Hun stamvader *Andrei*, met den bijnaam *Kobyła* (de Merrie) kwam in 1341 uit Pruisen te Moskou en trad er in dienst van Grootvorst *Simon de Tyotsche*. Zijn kleinzoon *Sacharji* liet twee zonen na: *Jakow*, een beroemd veldheer, wiens nakomelingen den naam van *Sacharjin-Jakowlew* droegen, en *Jurij*, wiens zoon *Romas Jurjewitsj* de lijn *Sacharjin-Jurjew* stichtte. Door het huwelijk van *Anastasia*, de jongste dochter van laatstgenoemde, met Czaar *Iwan II Wasiljewitsj* (1547) en van haren broeder *Nikita* met *Budoxia*, vorstin van *Susdal*, eene telg van Grootvorst *Andrei Jaroslauw*, den broeder van *Alexander Newskij*, kwam dit geslacht in groot aanzien. Daaruit werd den 21sten Februari 1618 de 17-jarige *Michail Feodorowitsj Romanow*, een zoon van *Philarete*, metropolitaan van Rostow en patriarch van Moskou, tot den Russischen troon geroepen. Zie voorts onder *Rusland*.

Romans, eene stad in het Fransche departement Drôme, ligt op den rechter oever van de Isère en aan den spoorweg van Valence over Grenoble naar Chambéry. Zij telt ruim 11 000 en als gemeente bijna 14 000 inwoners en heeft eene fraaie kerk in Romaanschen stijl, alsmede eenige overblijfselen van de voormalige abdij Romanis. Men heeft er voorts eene handelsrechtbank en een collége en de inwoners houden er zich bezig met zijdeteelt, meloenbouw, bereiding van notenolie, looierij enz. In hare nabijheid groeit de druif van den echten Hermitagewijn.

Romantiek noemt men gewoonlijk het maatschappelijk leven, de gewoonten, de kunst enz. in de middeleeuwen, gelijk wij die vinden voorgesteld bij de Romaansche volken. Men geeft daaraan de beteekenis van dat fantastisch, dweepsiek streven naar het bovennaatuurlijke, naar het zonderlinge en overdrevene, hetwelk hemelbreed verschildt van het eenvoudige, kalme, duidelijke, dat wij in de kunstgewrochten der Ouden opmerken. Men bezigde dat woord in meer bepaalden zin, toen in den aanvang der 19de eeuw eenige jengdige Duitse dichters, zooals *A. W.* en *Fr. Schlegel*, *Novalis*, *Tieck*, *Wackenroder* enz., zich tot eene romantische school vereenigden en hunne krachten inspannen om middeleeuwsche toestanden en voorstellingen in hunne gedichten te verheerlijken. Het gevolg daarvan was, dat men die toestanden en voorstellingen ook wilde terugroepen op het gebied van staatkunde en godsdienst, zoodat zij de reactie niet weinig in de hand werkten. In andere landen, bijv. in Frankrijk, waar die school inzonderheid door *Victor Hugo* tegenwoordig werd, in Engeland enz., ging men niet zoo ver. Men verbrak er slechts de knellende klassieke boelen, om aan de voortbrengselen van den geest een vrijeren vorm te geven. Doch ook die meerdere vrijheid leidde dikwijls tot losbandigheid.

Romanus is de naam van onderscheidene Byzantijnsche Keizers. Wij vermelden: *Romanus I Lecapenus* (940—944), een Armeniër van geringe afkomst. Hij werd opperbevelhebber der vloot, verwijderde *Zoë*, de moeder van *Constantijn VII*, van den troon en regeerde in plaats van den minderjarigen Keizer, dien hij in het huwelijk deed treden met zijne dochter *Helena*. Hij was veelmeer een weelderig dan een oorlogzuchtig Vorst en tevens een getrouwe zoon der Kerk. Voor den zweetdoek van *Edezza* en de briefwisseling van *Christus* met *Abgarus* bracht hij de veroveringen zijner veldheeren in Mesopotamië ten offer. Hij werd in 944 door zijne zonen in een klooster opgesloten, waar hij in 948 overleed. — *Romanus II*, een kleinzoon van den voorgaande en geboren in 939. Hij bracht zijn vader *Constantijn VII* door vergif om het leven, beklom den troon, haadde zich in weelde, liet de regeeringssaken over aan zijne gemalin *Theophania* en aan zijne veldheeren *Nicoophorus* en *Phocas* en stierf in 963 door vergif, dat *Theophania* hem toediende. — *Romanus III Argyrus*, een Patrioër, gehuwd met *Zoë*, eene dochter van *Constantijn VIII*, en door dezen tot opvolger benoemd. Hij kwam in 1028 aan het bewind, voerde een ongelukkigen oorlog tegen de Arabieren en werd in 1034 door *Zoë* door middel van een langzaam vergif uit den weg geruimd. —

Romanus IV Diogenes, die door de gunst van Keizerin *Eudoria* aan de doodstraf ontkwam en in 1076 door met haar in het huwelijk te treden den troon in besit nam. Hij streed eerst voorspoedig tegen de Seldsjoeken en drong diep in Syrië door, maar leed in 1071 de nederlaag en geraakte in gevangenschap. Gedurende dien tijd beklom de oudste zoon van zijn voorganger den troon, en deze deed hem na het herkriften zijner vrijheid van het licht der oogen berooven. *Romanus* overleed weinige dagen daarna.

Romborg. Onder dezen naam vermelden wij:

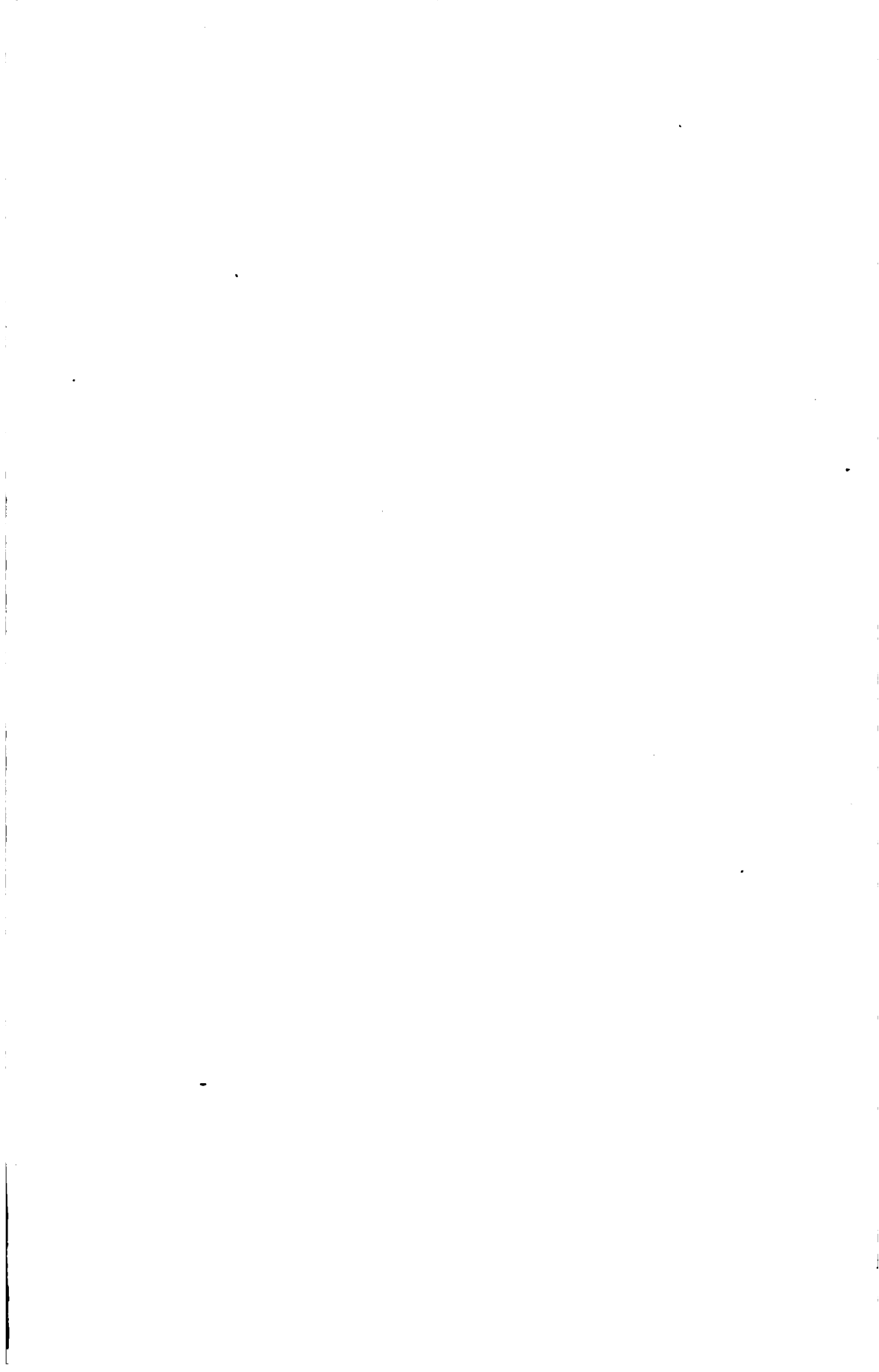
Andreas Romborg, een Duitsch componist en vioolvirtuoos, geboren te Vechte in het land van Münster den 17den April 1767. Met zijn vader en zijn broeder vormde hij een gezin van kunstenaars, dat nog in 1792 te Bonn werkzaam was. Hij was hier lid van de Keurvorstelijke Hofkapel, begaf zich in 1793 naar Hamburg, reisde met zijn neef *Bernhard* in 1795—1797 in Italië en bevond zich in 1800 met hem te Parijs, waar zij de opera: „Don Mendoza” voor *Feydeau* op muziek brachten. Sedert 1801 woonde *Andreas* weder te Hamburg, totdat hij in 1815 als muziekdirecteur naar Gotha vertrok, waar zij den 10den November 1821 overleed. Hij heeft een groot aantal voortreffelijke compositiën geleverd. — Zijn bovenvermelde neef *Bernhard Romborg* was den 11den November 1770 te Dinklage in het land van Münster geboren, werd in 1801 professor aan het conservatoire te Parijs, ging in 1803 naar Hamburg en zag zich in 1805 geplaatst bij de Koninklijk kapel te Berlijn. Later vestigde hij zich te Hamburg en overleed aldaar den 18den Augustus 1841. Ook van hem heeft men uitmuntende stukken voor violoncel.

Moritz Heinrich Romborg, een verdienstelijk geneeskundige, geboren te Meiningen in 1795. Hij studeerde te Berlijn, bezocht vervolgens Weenen, vestigde zich te Berlijn als priva doceent, werd in 1838 buitengewoon, daarna gewoon hoogleeraar en overleed aldaar den 17den Juni 1878. Van zijne geschriften vermelden wij: „Lehrbuch der Nervenkrankheiten (1840; 8de druk, 1857)”, — „Bemerkungen über die Asiatische Cholera (1832)”, — „Bericht über die Cholera-Epidemie in Jahre 1837 (1837)”, — „Neuralgiae nervi quinti specimen (1840)”, — en „De paralyti respiratoria commentatio (1845)”. Ook leverde hij eene uitgave van: „Albertini opuscula” en vertalingen uit het Engelsch van geneeskundige werken.

Rome (Roma), de vermaarde stad der Oudheid en de hoofdstad van het Romeinsche wereldrijk, thans die van het koninkrijk Italië en tevens de zetel van het Opperhoofd der R. Katholieke Kerk, ligt in het midden van Italië, in het aloude Latium, in eene heuvelachtige vlakte, aan de Tiber, niet ver van de plaats, waar deze de Anio ontvangt, en is in de laagste gedeelten moerassig en aan overstromingen van de Tiber blootgesteld. De oudste herinneringen omtrent de stichting van deze stad zijn verbonden met den Palatijnschen heuvel (Mons Palatinus), waar het Palatium of Roma Quadrata verrees als het middenpunt der volkplanting, welke zich over den Germalus, het noordwestelijk gedeelte van den Palatijnschen heuvel, uitstrekte. Daarna

vestigde zich eene kolonie der Sabijnen op den Mons Capitolinus en den Mons Quirinalis. Ook de hoogte, ten noordoosten van het Palatium gelegen en Velia of Velia genaamd, was eertlang met heiligdommen en bewoners bezet, terwijl Etrurische en Albaansche geslachten den Mons Caelius in besit namen. De Mons Aventinus werd onder *Ancus Martius* door Latijnen ingenomen, terwijl de Koning ook eene brug legde over de Tiber en aan de overzijde van deze den Mons Janiculus versterkte. *Tarquinius Priscus* deed door middel van groote riolen den moerassigen grond tusschen den Mons Palatinus en den Mons Capitolinus droog leggen en voor bouwterrein geschikt maken. — *Servius Tullius* maakte de stad grooter door den Mons Viminalis en den Mons Esquilinus er bij te voegen en omringde het geheel met een stevigen muur. De laatste Koning voltooide de gebouwen, waarvan zijne voorgangers de grondslagen hadden gelegd, namelijk den tempel op den Mons Capitolinus enz. De eerste verdeeling der stad in wijken geschiedde door *Servius Tullius* en bleef bestaan tot aan den tijd van *Augustus*. Door den inval der Galliers werd de stad nagenoeg geheel in de aasch gelegd, en de overhaaste opbouw gaf aanleiding tot eene onregelmatigheid, welke voortduurde tot na den grooten brand onder Keizer *Nero*. In 448 vóór Chr. werden de openbare gebouwen en de stedelijke politie onder het opzicht van censoren geplaatst, maar eerst de censor *Appius Claudius Caecus* (312) bracht aanzienlijke werken tot stand van algemeen belang; van hem zijn de Via Appia, de Aqua Appia enz. afkomstig. Er ontstonden eerst voorsteden buiten de muren, toen men wegens de uitbreiding des Rijks geen vijandigen aanval meer te duchten had. Men stichtte er basiliken aan het Forum, vele tempels, bracht er marktpleinen in gereedheid, bouwde er bruggen en waterleidingen, en de rijke edelen toonden zich bereid, hunne bijdragen te geven tot het aanbesteden van openbare gebouwen, gedenkteekenen, zuilengangen enz., terwijl zij tevens zorgden voor het in toepassing brengen van den Griekschen bouwstijl. Het voorkomen der stad werd dan ook allengs deftiger en prachtiger. Een nieuw tijdperk van verfraaiing nam een aanvang met de Keizers; toen verrees er niet alleen paleizen, maar ook amphitheatres ten behoeve van het volk. *Nero* echter schonk na den daartoe aangestoken brand, welke 10 wijken aantaste en 3 van deze geheel en al verwoestte, eene nieuwe gedaante aan het oudste gedeelte der stad. De volgende Keizers bouwden telkens prachtiger tempels. Groot was de lust tot bouwen vooral bij *Septimius Severus* en *Cacacalla*, terwijl in die dagen de invloed van de buitenlandsche bouwkunst zich in Egyptische en Syrische gebouwen, en het militaire despotismus zich in het stichten van groote kazernen openbaarde. *Aurelianus* omringde de stad en de voorsteden met vestingwerken; *Diocletianus* en *Mazentius* legden de grondslagen van gebouwen, die meestal eerst ten tijde van *Constantijn de Groote* werden voltooid. In lateren tijd is het voorkomen van Rome aanmerkelijk veranderd door de behoeften van den Christelijken eeredienst, welke prachtige kerken deden verriften, terwijl de wereld-

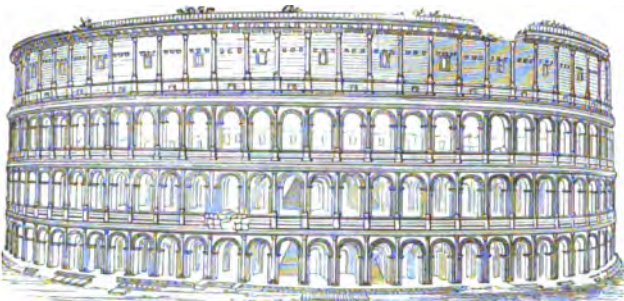

3. Tempel van Mars Ultor (Augustus-Forum).

1. Forum Romanum

5. Kolosseum, van den Esquilijschen heuvel gezien.

9. Graf van Caecilia Metella.

2. Forum Romanum

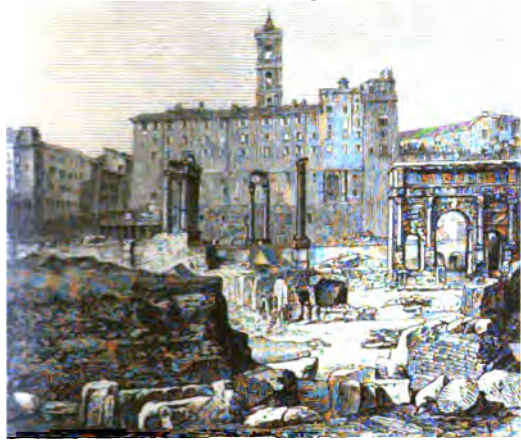
4. Ronde tempel aan de Tiber (Sta Maria del Sole).

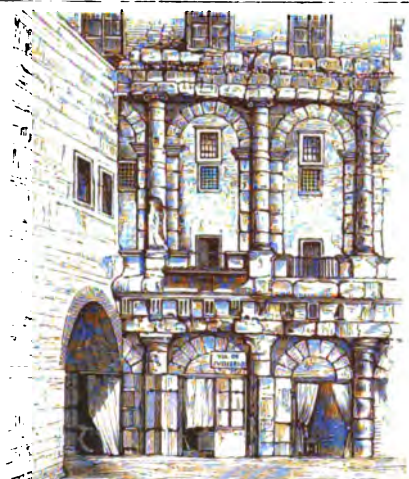
11. Arch van Augustus

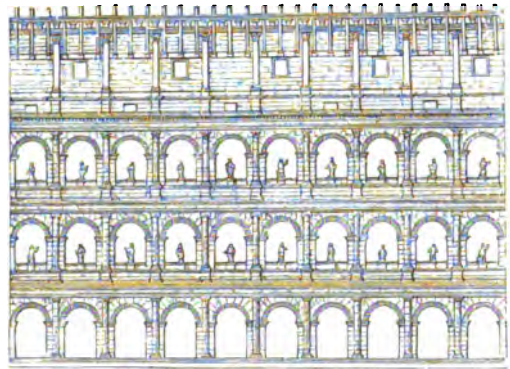
DE ROME.

8. (in zijn tegenwoordigen toestand).

8. Marcellus-theater.

9. Kolosseum (gerestaureerd).

10. Forum (reconstructie).

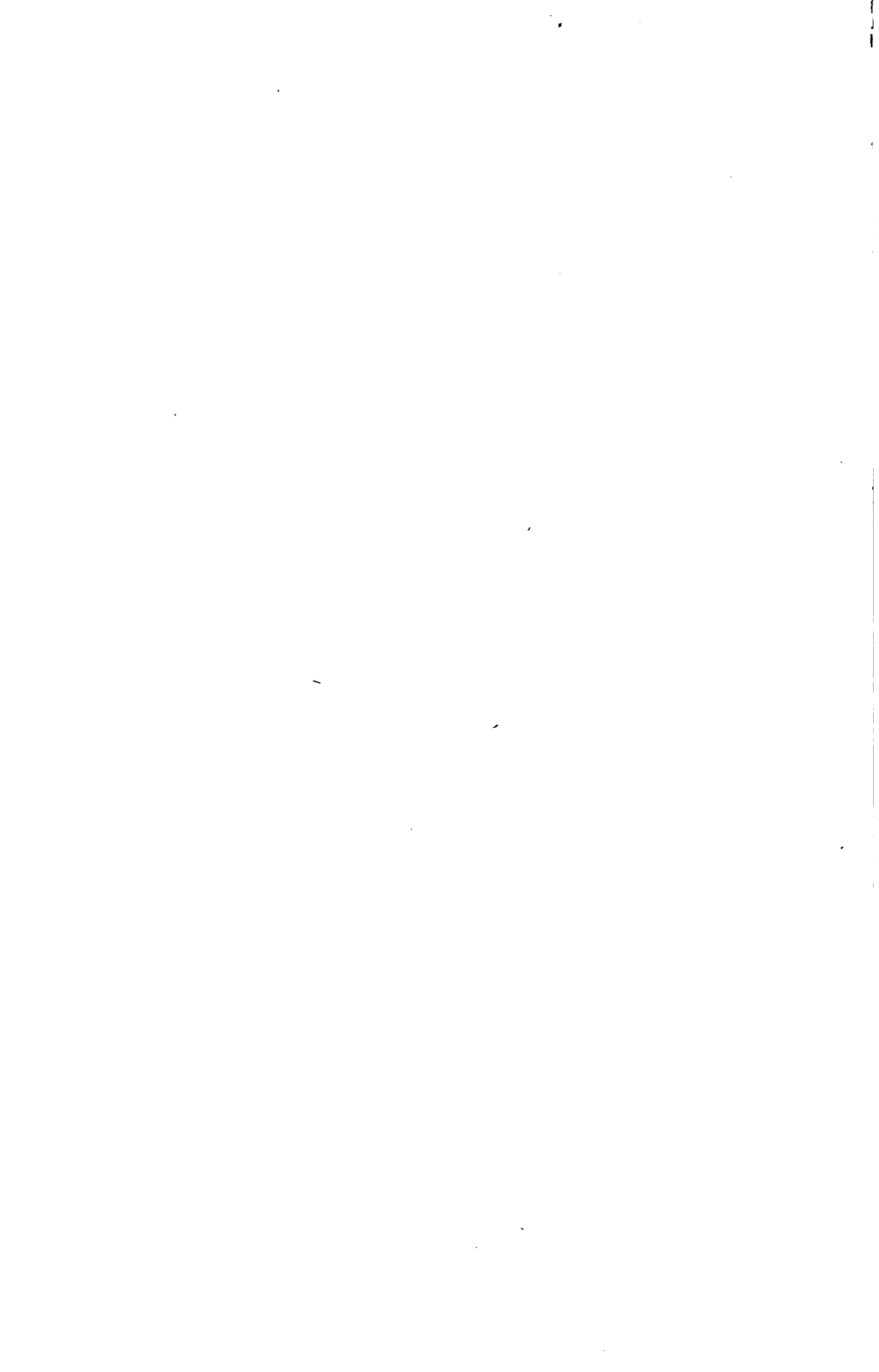
10. Frigidarium der Caracalla-thermen.

11. Constantijnsmuur.

7. Porta Maggiore en graf van Eurysaces.

Ijke gebouwen uit het klassieke tijdperk, vooral na de verovering der stad door *Alarik* en *Gesarik* (410 en 455), allengs in verval kwamen. Niettemin was daarvan in de 9de eeuw volgens de berichten van *Anonymus Bisiadensis* nog veel voorhanden, maar de stormen der middeleeuwen waaiden er vernielend over heen, zoodat in de 12de of 13de eeuw, blijkens de „*Mirabilia Urbis*”, de grootsche stad nagenoeg in een puin hoop was veranderd.

Ter bevordering van een geregeld bestuur verdeelde *Augustus* de stad in 14 wijken (regiones); in ieder van deze bevond zich eene wacht der *vigiles* (bewakers), die tevens als brandweer dienst deed. De muur van *Servius* kwam onder de Republiek reeds in verval; tot de voornaamste poorten in dien muur behoorden: de *Porta Carmentalis*, onder het *Capitool*, toegang verleend tot het *Veld van Mars*, — de *Porta Trigemina*, aan de helling van den *Mons Aventinus* naar de zijde van de *Tiber*, — de *Porta Capena* ten zuiden, — en de *Porta Esquilina* en *Collina* naar de zijde van het oosten. De muur van *Aurelianus* komt nagenoeg overeen met den thans aanwezigen muur en de daarin aangebrachte poorten bestaan nog heden ten dage, namelijk: *Porta Flaminia* (*Porta del Popolo*), *Porta Aurelia* (*Porta San Pancrazio*), *Porta Portuensis*, *Porta Ostiensis*, *Porta Appia* (*Porta San Sebastiano*), *Porta Asinaria* (*Porta San Giovanni*), *Porta Nomentana*, *Porta Salaria* enz. Het aantal bruggen nam toe tegelijk met de vergrooing der stad. De noordelijkste was de *Pons Milvius* (*Ponte Mollo*), die echter niet tot het stedelijk gebied behoorde. Daarna volgden in de eigenlijke stad: de *Pons Aelius* (*Ponte Saat' Angelo*), de *Pons Aurelius* (*Ponte Sisto*), de *Pons Fabricius*, later *Pons Aemilius* geheeten, de *Pons Cestius* (*Ponte quattro Capi* en *Ponte di San Bartolommeo*) en *Pons Probi* (*Ponte Rotto*). Ook was er eene houten brug, *Pons Sublicus*, over een eiland in de *Tiber* gelegd, waarnaast later de reeds genoemde *Pons Fabricius* geplaatst werd, — alsmede de *Pons marmoreus* *Theodosii* et *Valentiniani*.

Met betrekking tot de uitgebreidheid en den omvang der stad hebben wij geene voldoende berichten. Volgens eene opneming ten tijde van *Vespasianus* bedroeg de omvang om al de huizen heen 13 200 schreden. De muur van *Aurelianus* had eene lengte van 22 tot 33 Ned. mijl. Het aantal zielen was er ten tijde van *Augustus* volgens het „*Monumentum Ancyranum*” 820 000, zonder de ridders en senatoren, de vrouwen en meisjes te rekenen, terwijl *Marquardt* berekent, dat Rome in dien tijd 1 610 000 inwoners bevatte. De huizen der stad waren domus (palazzi), voor de aanzienlijken bestemd, of insulae, waar de lieden uit het volk op verschillende verdiepingen een verblijf vonden. De geplaveide straten noemde men *viae* of *plateae*; de merkwaardigste van deze waren: de *Via sacra*, in de richting van het *Colosseum* zich uitstrekkend naar het *Capitool*, de *Via nova* bij den *Mons Palatinus*, en de *Via Lata* (thans het *Corso*). De geplaveide straten aan de heuvelhellingen droegen den naam van *clivi*, de kleinere verbindingswegen dien van *vici* en de stegen zonder

doorgang dien van *angiportus*. Tot de pleinen behoorden de *areae* bij de tempels en paleizen, en men gaf den naam van *atria* aan openbare, door zuilengangen omgevene ruimten. Een groot plein, door prachtige gebouwen omsloten, noemde men *forum*, doch de grootste, met gras begroeid en vooral voor militaire oefeningen bestemd, heette men *campi*, zoodals: het *Campus Martius*, het *Campus Flaminius*, het *Campus Tiberinus*, het *campus Agrippae*, het *Campus Esquilinus* en het *Campus Viminalis*. Eindelijk vermelden wij de groote parken met tempels, villa's, renperken enz., zoodals de *Horti Sallustiani*, de *Horti Luculliani*, de *Horti Maecenatis* en aan de overzijde der rivier de *Horti Agrippinae* met een vermaarden *circus*, enz.

Tot de merkwaardigste pleinen der stad behoorde het *Forum Romanum*, het middelpunt van het stedelijk en staatkundig verkeer in de dagen der Republiek en gelegen tusschen den *Mons Palatinus* en *Mons Capitolinus*. Het is in zijn tegenwoordigen en vroegeren toestand afgebeeld op nevensgaande plaat, waarop ook nog andere merkwaardige overblijfselen van gebouwen uit het oude Rome zijn voorgesteld. Op het *Forum* bevond zich aan de noordzijde het *Raadhuus* (*Curia hostilia*) en daartegenover de tempel van *Vesta* en de *Regia* of de woning van den *Pontifex Maximus*. Het vrije middenplein was bestemd voor volksvergaderingen, en aldaar verhief zich de *redenaarstrubune* (*rostra*). In den loop der jaren verrezen er tempels, gedenkteeken en andere gebouwen. Het oudste, thans nog aanwezig, is de aan de helling van den *Mons Capitolinus* gelegen *Carcer Mamertinus* in den noordelijken hoek van het *Forum*; in den westelijken hoek verhief zich een tempel van *Saturnus*, tevens het *aerarium* (de schatkist), tusschen die beide de tempel van *Concordia* en aan de zuidzijde die der *Dioscuren*. De behoeften van den toenemenden handel zocht men te bevredigen door het bouwen van baalijken of opene ruimten, door zuilengangen omgeven. In 184 vóór Chr. bouwde *Cato Major* de *Basilica Porcia*, — in 179 volgde de *Basilica Aemilia*, — en in 169 de *Basilica Sempronia*. Bij het woeden van den burgeroorlog zonk het oude raadhuus in puin en *Sulla* bouwde een ander, dat bij de begrafenis van *Clodius* verbrandde en door de zorg van *Faustus*, den zoon van *Sulla*, herrees, doch eerlang herschepen werd in een *Templum Felicitatis*. De overige gedeelten van het *Forum* erlangden door *Caesar* en vooral door *Augustus* eene nieuwe gedaante, welke thans door opdelving weder te voorschijn treedt. *Caesar* maakte een aanvang met den bouw der *Basilica Julia*, welke door *Augustus* voltooid en na den brand nogmaals opgebouwd werd. Hij stichtte ook een nieuw raadhuus, *Curia Julia* geheeten, en ter eere van *Caesar* de *Aedes Divi Julii*, aan de oostzijde van het *Forum*, naast den tempel van *Castor*, de *Regia* en den *Arcus Fabianus*, terwijl hij aldaar tevens nieuwe *rostra* plaatste, *Rostra Julia* genaamd. Eindelijk ontstonden in dien tijd de beide eerste *triumfbogen*, namelijk de *Arcus Augusti* en de *Arcus Tiberii*. Het *Forum* onderging echter eene groote verandering door den brand ten tijde van *Nero*. Eerst

onder *Domitianus* verzezen de voornaamste gebouwen weder uit huanne asch. Bij den *Clivus Capitolinus* bouwde laatstgenoomde een tempel ter eere van zijn vader en broeder (*Templum Vespasiani et Titi*) naast den tempel der *Concordia*, terwijl hij zijn eigen ruitersstandbeeld midden op het Forum deed plaatsen. Behalve het Forum Romanum had men er het Forum Augustum met den tempel van *Mars Ultor*, twee triomfbogen van *Drusus* en *Germanicus* en andere gedenkteekens, — het Forum Vespasiani met den *Templum Pacis*, — het Forum transitorium met den tempel van *Janus Quadrifrons* — en vooral het ruime, prachtige Forum Trajani, met de *Basilica Ulpia*, de *Bibliotheca Ulpia*, een ruitersstandbeeld, een triomfboog van *Trajanus* en de beroemde zuil van *Trajanus* (39 Ned. el hoog). Behalve het Forum was het Capitool het merkwaardigste gedeelte der stad; het bestond uit 3 wijken: den noordelijken top (*Santa Maria in ara celli*), den zuidelijken top (*Palazzo Caffarelli*) en eene laagte tusschen die beide (*Piazza del Campidoglio*). Men noemde ze *Arx*, *Capitolium* en *Inter duos lucos*. Op den *Arx* verheven zich het *Auguraculum* en de tempel van *Juno Moneta*. Op het *Capitolium* stonden onderscheidene heiligdommen, zooals: de groote tempel van *Jupiter*, ingewijd in 509 vóór Chr., afgebrand in 83 vóór Chr., op nieuw verwoest in 69 na Chr., en voor de derdemaal prachtig verzezen door de zorg van *Domitianus*, alwaar ook *Juno* en *Minerva* werden gehuldigd. Voorts vestigen wij de aandacht op den *Mons Palatinus* met het Keizerlijk paleis. Dit bestond uit twee deelen, namelijk het *Domus Augusti* en het *Domus Tiberii*. Het werd door *Nero* aanmerkelijk vergroot, maar *Vespasianus* bracht het terug tot het aloude bestek. Op dien voet werd het voltooid door *Domitianus* en bleef na dien tijd de residentie der Keizers. Nadat onder *Commodus* een aanzienlijk gedeelte van het paleis door de vlammen vernield was, deed waarachtiglijk *Septimius Severus* het weder verrijzen en voegde er zijn *Septizonium* aan de zuidzijde van den heuvel bij. Ook latere Keizers hebben aan dat paleis gebouwd, hetwelk tot in de middeneeuwen bewaard bleef, hoewel het Keizerlijk Hof reeds vroeg de voorkeur gaf aan den *Mons Esquilinus*, den *Mons Pincius* en den *Mons Vaticanus*. Het *Campus Martius*, tusschen de *Tiber* en de *Via Flaminia*, aanvankelijk onbewoond, werd in den tijd van *Augustus* met openbare gebouwen, met schouwburgen en baden, versierd. Het werd gebruikt voor burgerlijke en militaire vergaderingen en voor gymnastische oefeningen der jeugd en stond onder de hoede van den oorlogsgod *Mars*, wiens altaar het middenpunt vormde van belangrijke godsdienstige en staatkundige plechtigheden. Allangs echter werd het met huizen bebouwd, zoodat er alleen rondom dat altaar eene ruimte overbleef. In 221 vóór Chr. werd de *Circus Flaminius* gebouwd, en bij de rivier had men er de *Navalia*, het tuighuis der marine en het *Tarentum*, waar de seculaire spelen werden gehouden. Op het *Campus Martius* had men onderscheidene schouwburgen. De geheele straat van de *Porta Carmentalis* tot aan het *Theatrum Pompei* was met prachtige gebou-

wen versierd, waarvan nog ruïnen zijn overgebleven. Aan de andere zijde van het *Campus Martius*, van het *Quirinaal* tot aan het *Pantheon*, deed *Agrippa* eene reeks van gebouwen verrijzen, zooals de *Septa Julia* met het *Diribitorium*, de *Porticus Argonautarum* met een tempel van *Neptunus* en de *Baden van Agrippa* met het prachtige, koepelvormige *Pantheon*, hetwelk thans nog bestaat. Ook de hoofdstraat aan de oostzijde van het *Campus Martius*, de *Via lata*, werd allengs prachtiger en met onderscheidene triomfbogen versierd. In het noordelijk gedeelte van het *Campus Martius*, waar de *Via lata* op uitliep, bij de *Tiber*, verheven zich desgelijks ten tijde van *Augustus* de eerste prachtige gebouwen, zooals het thans in puin liggende *Mausoleum Augusti*, waar hij zelf en de familieleden der *Caesars* werden bijgezet. De brand onder *Nero* en die onder *Titus* hebben intusschen hier groote verwoestingen aangericht en aan het *Campus Martius* een geheel ander voorkomen gegeven. Reeds vóór eerstgemelden brand waren de *Thermae Neronianae* ontstaan, welke vervolgens door *Alexander Severus* zijn hersteld en uitgebreid en daarna den naam droegen van *Thermae Alexandrinae*. *Domitianus* bouwde er een tempel van *Isis* en *Serapis*, alsmede een stadium voor gymnastiek en een odeum voor muziek. *Hadrianus* en *Antoninus* eindelijk deden er eene nieuwe rij van prachtige zuilengangen en tempels verrijzen, waardoor het *Campus Martius* afgesloten werd van het vrije veld buiten de stad.

De reeds vermelde 14 wijken (*regiones*) der stad waren: *Porta Capena* in het zuidelijk gedeelte aan beide zijden van den *Appischen* en *Latijnschen Weg* tot aan den muur van *Aurelianus*. De aanzienlijkste gebouwen waren er de *Thermae Severianae*, en *Commodianae* en het *Mutatorium Caesaria*, alsmede vele graven langs de *Via Appia*, vooral het in 1780 ontdekte graf der *Scipio's* binnen de *Porta Appia*, en dat van *Cecilia Metella* daarbuiten. — *Coelestium* of de *Mons Coelius* en een gedeelte der streek bij het *Domus Lateranorum*. Op den top van dien heuvel bevonden zich de *Castra peregrina* of de legerplaatsen der vreemde hulptroepen. Men had er voorts een tempel van *Claudius*, het vermaarde *Domus Lateranorum* (het tegenwoordige *Lateraan*) en eene groep van gebouwen, welke tot het *Amphitheatrum Flavianum* behoorden, het tooneel van de gevechten der gladiatoren. De bouw daarvan (thans het *Colosseum*) was door *Vespasianus* begonnen, door *Titus* voortgezet en door *Domitianus* voltooid. — *Isis en Serapis*, alzoo genoemd naar het heiligdom van die beide godheden. Daar vond men de *Munt (Moneta)*, de *Thermae Titianae* en *Trajanae*, en de *Porticus Liviae* met een aan de *Concordia* gewijden tempel. — *Templum Pacis* (de *Vredetempel*), zich uitstrekkend over de *Via Sacra*, een gedeelte van het *Forum*, de *Subura* (*Bordeelstraat*) en de *Carinae*. Daar verheef zich de *Colossus*, oorspronkelijk een standbeeld van *Nero*, later van den *Zonnegod*, waarvan boven reeds vermeld *amphitheat* den naam van *Colosseum* (*Coliseo*) ontleende. Ook had men er eene door *Domitianus* gebouwde fontein, een dubbelen tempel van *Roma* en *Venus*, door

Hadrianus gesticht, een triomfboog van *Titus* en eene basilica van *Constantijn*. — *Esquilias* (Exquilias), een groot gedeelte van den Mons Esquilinus en van den Mons Viminalis omvattend. Op eerstgenoemden bevonden zich de Horti Maecenas en het Amphitheatrum Castrane, waarvan men achter het klooster Santa Croce belangrijke overblijfselen aantreft. — *Alta Semita*, zich uitstrekkend over den Mons Quirinalis tot aan de Porta Pia, Porta Salaria en Porta Pinciana. Hier had men de Horti Sallustiani, den Templum gentis Flaviae, de Thermae Diocletianae en Constantinae en de Castra Praetoria, eene groote kazerne. — *Via lata* of het gedeelte tusschen deze straat, den Mons Quirinalis en den Mons Pincius. Hier vond men het Forum suarium (Zwijnenmarkt) en een zonnetempel. — *Forum Romanum Magnum* met den Mons Capitolinus en het gedeelte tusschen dezen laatsten en den Mons Palatinus tot aan het Forum Ovarium en Otilorium. — *Circus Flaminius*, het veld van Mars omvattend. — *Palatium* of de Mons Palatinus. — *Circus Maximus* met den reeds door de Koningen aangelegden, door *Caesar* verruimd en later meermalen verbeterden grootsten circus van Rome, in de laagte tusschen den Mons Palatinus en den Mons Aventinus. Hier bevonden zich de tempel van *Mercurius* en de beroemde Aedes Cereris. — *Piscina Publica*, gelegen tusschen den Circus Maximus en de Porta Ostiensis, met de Baden van *Caracalla*, ook Thermae Antoninianae geheeten, de Pyramide van Cestius en den Mons Testaceus (Schervenheuvel). — *Aventinus*, zich uitstrekkend over den Mons Aventinus en de voorstad tusschen dien heuvel en de Tiber. Hier vond men het Emporium voor uit Otia aangevoerde waren en groote magazijnen voor zout, graan, hout enz. — *Trans-Tiberina*, de wijk aan de overzijde der rivier (thans Trastevere) met den Janiculus, oorspronkelijk het bruggehoofd van den Pons Sublicus en het grenskasteel ter afwering van aanvallen van de zijde van Etrurië, met den Mons Vaticanus en zijne hellingen en het eiland in de Tiber. Bij de rivier bevonden er zich twee naumachia, de één door *Augustus*, de ander door *Dominianus* aangelegd. Bij den Pons Aelius (Engelsbrug) lag het grootste Moles Hadriani, de begraafplaats van vele Keizers en later de voornaamste sterkte der stad (Engelsburcht). Bij den Mons Vaticanus bevonden zich het Cajanum of een vermaarde circus, en het Phrygianum of het heiligdom der mysticriën van de Phrygische *Cybele*. Op de plek van eerstgemelden circus, door het bloed der Christenmartelaren besproeid, werd later de Pieterskerk gebouwd.

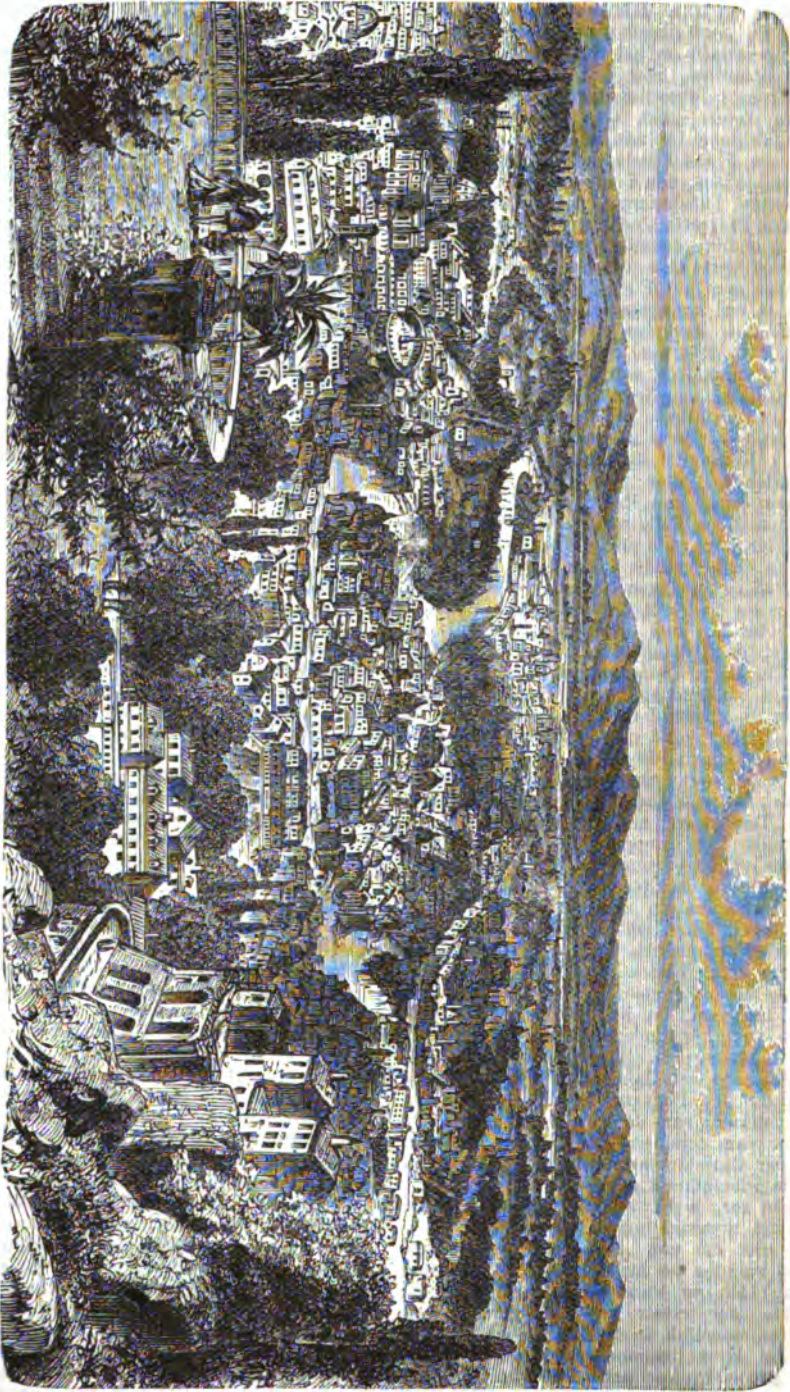
Groote zorg werd te Rome besteed aan den bouw van waterleidingen (aqueductus). De eerste was die van *Appius* (812 vóór Chr.). Daarop volgden de Anio Vetus (278), de Aqua Marcia (146) en andere. De eerste aan de overzijde der rivier werd aangelegd door *Augustus*, namelijk de Aqua Alaietina, waarbij later de Aqua Trajana (thans Aqua Paola) werd gevoegd. Aan deze zijde van de Tiber bouwden *Caligula* en *Claudius* nog de Aqua Claudia en Anio Novus. Een prachtig gedeelte van die waterleidingen is in de Porta Magiore bewaard gebleven. Later verzeen de

Aqua Severiana, Antoniniana en Alexandrina onder *Septimius Severus*, *Caracalla* en *Alexander Severus*. Met deze waterleidingen stonden de Fontes, Lacus, Nymphaea, Piscinae, Balnea en Thermae in verband. Bronnen (Fontes) waren er in grooten getale voorhanden en daarop werd zorgvuldig toegezien. Lacus waren groote, met beeldhouwwerk versierde waterkommen en gedeeltelijk springende fonteynen; men vond er te Rome niet minder dan 1352. Nymphaea waren groote, prachtig versierde gebouwen met bronnen; men vond er 15 in de verschillende wijken. Piscinae noemde men opene of overdekte vijvers om in te zwemmen, en Balnea waren baden; deze laatste vond men er ten getale van 866. Thermae waren niet enkel badinrichtingen, maar tevens gelegenheden voor gymnastische oefeningen, voor gezellig verkeer en voor kunstgenot. Olie voor de baden werd aan 2300 Mensae oleariae (olietafels) gedeeltelijk gratis uitgerelkt en onder staattoezicht verkocht. De reiniging der stad van alle vuiligheid en van het weglopend water geschiedde door middel van riolen (cloaca); zij stonden onder een bepaald opzicht, later met dat over de rivier verenigd. Voorts had men te Rome 144 latrinae (secreten) en 46 bordeelen. Tot de openbare inrichtingen van uitspanning, vermaak en beschaving behoorden er theaters, amphitheatra, circi en stadia en bibliotheken. De theaters dienden er tot opvoering van toneelstukken en werden geruimen tijd van hout opgeelagen en vervolgens weer afgebroken, terwijl er later van steen verzeen, zooals dat van *Pompéjus*, van *Cornelius Balbus* en van *Augustus*, alle drie op het Campus Martius. Men vermeldt, dat het eerste 23888, het tweede 11510 en het derde 17580 zitplaatsen telde. Voor wedstrijden in de muziek, dichtkunst en welsprekendheid stichtte *Nero* het Odeum met 11000 zitplaatsen. De amphitheatra, bestemd voor gladiatoren- en wilde dieren-gevechten, voor groote toneelvoorstellingen enz., verzeen eerst in den tijd der Keizers. *Caesar* bouwde het eerste amphitheater, doch dit was slechts van hout. Daarop volgde het amphitheater van *Statilius Taurus* en toen het Amphitheatrum Flavium (Colosseum). De circi waren zeer oude inrichtingen en de circusische spelen behoorden tot de meestbegeerde uitspanningen des volks. Bibliotheken waren er 28. De eerste werd door *Asinius Pollio* in het Atrium libertatis gesticht, — voorts deed *Augustus* de Palatijnsche boekery verrijzen, terwijl er zich ook eene bevond in den Porticus Octaviae. Wijders werd er eene aangelegd door *Vespasianus* in den Templum Pacis, dan de Bibliotheca Ulpia door *Trajanus* en eindelijk de Bibliotheca Capitolina door *Hadrianus*. De eerste inrichting van onderwijs was er het door *Hadrianus* opgerichte Athenaeum, waar hoogleeraren les gaven in de Grieksche en Latijnsche dichtkunst en welsprekendheid. Tot verfraaiing der stad heeft inzonderheid *Augustus* veel bijgedragen. Hij stichtte zuilengangen (porticus) langs de voornaamste straten, alsmede doorgangsbogen (jani), met het beeld van *Janus* versierd. De triomfbogen (arcus) werden opgericht in de straten, waar men bij militaire feestelijkheden doorheen trok: men had er vooral op de Fora

zoals die van *Augustus* en van *Tiberius* op | op het *Capitoel*, dien van *Drusus* en van
het *Forum Romanum* en die van *Drusus* en | *Germanicus* nabij het *Emporium*, een anderen

Het hedendaagsche Rome.

van *Germanicus* op het *Forum Augusti*. Voorts | van *Drusus* op de *Via Appia*, in dezen om-
vermelden wij den *trionfboog* van *Tiberius* | trek die van *Trajanus* en *Verus*, de nog aan-
bij het *theater* van *Pompejus*, dien van *Nero* | wezige van *Vespaianus* en *Titus* en dien van

Constantinus tuschen den Mons Palatinus en het Colosseum. Eindelijk maken wij melding van reusachtige standbeelden, zulen en obelijken, 22 in getal, van welke wij noemen: het standbeeld van *Domitianus* op het Forum Romanum, de zuil van *Trajanus* op het Forum Trajanum en de bewaard geblevene van *Marcus Aurelius*, thans op het plein van het Capitool. *Augustus* en *Agrippa* versierden de kruiswegen, de openbare pleinen, de zuilengangen, parken, badplaatsen en schouwburgen met keur van beeldhouwwerk, en hun voorbeeld werd door de latere Keizers gevolgd. Inzonderheid werd de Templum Pacis eene vergaderplaats van voortreffelijke kunstgewrochten. *Alexander Severus* deed overal in de stad, vooral op de pleinen, standbeelden plaatsen van beroemde mannen. Toen vervolgens Constantinopel de bevoorrechte hoofdstad werd van het Oost-Romeinsche Keizerrijk, moest Rome menig kostbaar kunstgewrocht missen. Toch vond *Theodorik* de Oost-Goth er eene menigte koperen standbeelden. — De geschiedenis van Rome valt samen met die van den Romeinschen Staat (zie onder).

Het *hedendaagsche Rome* (zie nevensgaande afbeelding) ligt in eene woestenij met een golvenden bodem, die een verlaten veld van puinhoopen en graven vormt, een somberen indruk maakt en hier en daar overblijfselen vertoont van fraaie antieke bouwgewrochten te midden van eene met biesen, gras en struiken bedekte steppe, waarop zich slechts hier en daar pijnboomen, cypressen en olifboomen verheffen. De Tiber, wier mond 23 Ned. mijl van Rome verwijderd is, doorsnijdt met hare troebele wateren de heuvels in het noordoostelijk gedeelte der stad, scheidt met drie kronkelingen ter lengte van 4 450 Ned. el de eigenlijk stad van het gebied van het Vaticaan en van de wijk *Trastevere* (aan de andere zijde van de Tiber), op haren rechter oever gelegen, stroomt onder zes bruggen en langs twee havens voorwaarts en verlaat Rome in het zuidwestelijk gedeelte. Hare breedte wisselt tuschen 52 en 103 Ned. el, hare diepte tuschen 5 en 8 Ned. el. De tegenwoordige 14 wijken (rioni) zijn geheel andere dan de regiones van *Augustus*. De tegenwoordige muur, grootendeels die van *Aurelianus* in herstelden toestand, omvat de geheele ruimte van het aloude Keizerlijke Rome met zijne zeven heuvels, — voorts de Citta Leonina met het Vaticaan en den Engelsburcht en een gedeelte der *Trastevere*. De 14 nieuwe wijken zijn: *Monti*, het zuidoostelijk gedeelte tot aan de Porta Pia (met den *Caeslinus*, *Equilinus* en *Viminalis*), — *Trivi*, van de Porta Pia en de Porta Salaria tot aan de Piazza di Venezia (met den *Quirinalis*), — *Colonna*, van de Porta Pinciana over de Piazza Barberini tot aan het Pantheon, — *Campo Marzo*, van de Porta del Popolo langs de Tiber tot Santa Lucia, voorts tot aan het Campo Marzo, — *Ponte*, van Santa Lucia tot aan de Engelsbrug, langs de Tiber tot aan Santa Anna, voorts tot de Piazza Navona, — *Parioni*, ten westen van den Circo Agonale en van de Piazza San Carlo tot aan de Chiesa Nuova, — *Regola*, langs de Tiber van Santa Anna tot aan den Ghetto, — *San Eustachio*, tuschen San Agostino, San Antonio en het Pantheon, — *Pigna*, van het

Pantheon tot aan den Corso en rondom het Palazzo di Venezia tot aan de Via della Rotonda, — *Campitelli*, het zuidelijk gedeelte (met den Palatinus en Capitolinus), — *San Angelo*, van de Via di San Marco tot aan het Tiber-eiland. — *Ripa*, van San Teodoro langs den Circus Maximus naar de Porta San Sebastiano en tot aan de Tiber (met den Aventinus), — *Trastevere*, het geheele gedeelte op den rechter oever der rivier tot dicht bij de St. Pieterskerk, — en *Borgo*, de wijk van het Vaticaan (Citta Leonina). Men heeft te Rome 150 pleinen, 500 straten, 175 stegen (vicoli), 59 groote en 100 kleine fonteinen, 45 stedelijke paleizen met voorhoven en tuinen, 316 andere paleizen, 36 villa's, 9 groote ziekenhuizen, 21 hospitalen, 369 kerken, 61 monniken- en 70 nonnenkloosters (die thans echter gedeeltelijk tot kazernen enz. gebruikt worden) en 36 000 huizen. De stad heeft een omvang van 23 Ned. mijl en eene oppervlakte van 1 416 Ned. bunder.

De oppervlakte, door de rivier in twee zeer ongelijke deelen gescheiden, vertoont eene eigenaardige heuvelengroep. De kammen dier heuvels strekken, als de vingers eener hand, zich uit naar de Tiber en vormen schilderachtige reliëfs. Vóór de Porta Maggiore is die heuvelengroep door middel eener landtong met het hoogste gedeelte der Campagna verbonden, en aldaar vereenigen zich zoowel de antieke waterleidingen als de drie spoorwegen, die van Napels, Livorno en Ancona. Deze omstandigheid, welke men ook eenigermate aantreft op den rechter oever der rivier geeft aan Rome uit een krijgskundig oogpunt eene zeer gunstige ligging. Men heeft dan ook in den laatsten tijd (1877) op nieuw een aanvang gemaakt met de versterking der stad. Aan den voet der heuvels tuschen deze en de Tiber verheft zich het grootste gedeelte der moderne stad op een vrij lagen bodem (11 tot 20 Ned. el boven de oppervlakte der zee). Nadat voorts Rome zijn rang herkregen heeft als hoofdstad van Italië, zijn er groote nieuwe wijken verzezen, bepaaldelijk rondom Santa Maria Maggiore en bij de Termen van *Dioctianus*, tot eene bodemhoogte van 65 Ned. el. Het bewoonde gedeelte van het nieuwe Rome ligt bijna geheel ten noorden van het oude; een groot aantal zijner woningen verheft zich op het Campus Martius. De Nieuwstad erlangde haar hedendaagch voorkomen door *Julius II*, *Leo X*, *Paulus III* en *Sixtus V*; het onderscheidt zich door eene menigte groote, met paleizen uit de 16de en 17de eeuw versierde straten en nauwe stegen, die er somber en verwaarloosd uitzien. Tot de eerste behorende de Corso, de Via Babuino en Ripetta, de Via Condotti en Angelo Custode, de hoog gelegene Via Sistina en Quattro Fontane, alsmede de nieuwe Via Nazionale met hare fraaie gebouwen en druk verkeer, terwijl de dwarsstraten, de daartuschen gelegene gedeelten, rondom het Capitool naar de zijde van de Engelsbrug en het *Trastevere* er alordig en ellendig uitzien. Ook dáar evenwel ontmoet men gedurig prachtige kerken en indrukwekkende bouwvallen der Oudheid. Aan de twee zijden der rivier herinneren de Via Giulia en de Via Lungara met hare paleizen aan den tijd der renaissance. Nergens

ter wereld vindt men zoo talrijke monumenten uit den loop der geschiedenis. Zonderlinge verschijnselen zijn er voorts de Ghetto of het Jodenkwartier en in het oostelijk gedeelte de veldarbeid in het midden der stad.

Het klimaat van het oude Rome is door het verlaten der zuidelijke hoogten geheel veranderd. Het is in den winter zeer gunstig en blijft alzoo tot in het midden van Juni. De lente begint er op het laatst in den aanvang van April en reeds tegen het einde van Mei verschijnt het warme jaargetijde. De gemiddelde warmtegraad is er dezelfde als te Napels (15°,46 C.), doch is des zomers 1½° hooger en des winters 1½° lager. In het midden van den zomer is de stad blootgesteld aan de malaria.

Van de beroemde zeven heuvelen der oude stad is de Palatijnse (52 Ned. el hoog), het middenpunt van het oude Romeinsche Rijk, ook nu nog met de bouwvallen van Keizerlijke paleizen bedekt. Op den Mons Capitolinus verheft zich de kerk Santa Maria Ara Celi. De Mons Quirinalis (Monte Cavallo, 55 Ned. el hoog) torschert een paleis, het Quirinaal geheeten. De Mons Caelius (Monte Celio, 51 Ned. el hoog) draagt het Lateraan aan het oostelinde en San Stefano Rotondo in het midden, terwijl er Giovanni e Paolo en San Gregorio aan de westelijke helling gelegen zijn. Op den Mons Aventinus (48 Ned. el) verrijzen thans Santa Sabina, Santa Balbina, Santa Prisca, Santa Sabba, en eenige moderne villa's. Op den Mons Esquilinus (65 Ned. el) werden op het noordelijk gedeelte Santa Maria Maggiore en Santa Pudenziana benevens eene wijk van nieuwe huizen gebouwd, en op het zuidoostelijk gedeelte San Pietro in Vincoli. De Mons Viminalis vereenigt zich met den Quirinalis en Esquilinus tot eene hoogvlakte, waar zich thans het nieuwste gedeelte van Rome met zijne nationale namen van straten rondom het spoorwegstation verheft, terwijl er zich te voren de Thermæ Diocletianæ bevonden. Bij deze zeven heuvels komt nog in het noorden der stad de Monte Pincio (65 Ned. el), welke tot dicht bij de Tiber nadert en zich in zuidoostelijke richting van haar verwijderd; hij is thans weder, evenals in ouden tijd, met terrasgewijs aangelegde tuinen versierd en behoort tot de druk bezochte uitspanningsgelegenheden der stad. Voorts heeft men in de vlakte ten zuiden van den Mons Aventinus de Monte Testaccio (46 Ned. el hoog), een kunstmatig opgeworpen heuvel met een omvang van 165 Ned. el, grotendeels uit scherven van aardewerk bestaande. Het middenpunt van het nieuwe Rome, de Monte Citorio, is ontstaan door de bouwvallen van het amphitheater van *Statilius Taurus*. Op den rechter oever van de Tiber verheffen zich, tegenover den Monte Pincio, de Monte Vaticano met de St. Pieterkerk en het Vaticaanse Paleis, en ten zuiden daarvan de Monte Gianicolo (Janiculum, 94 Ned. el hoog) met San Pietro in Montorio en de Acqua Paola. — Van de poorten van Rome vermelden wij op den linker oever der rivier: de Porta del Popolo, de noordelijkst gelegene poort der stad, gebouwd, naar men meent, volgens eene teekening van *Michelangelo*, door *Vignola* en *Bernini*, — de Porta Pia, in 1564 door

Pius VI naar een ontwerp van *Michelangelo* gesticht, terwijl te voren zich ten zuidoosten van deze de Porta Nomentana verheft, — de Porta San Lorenzo, op de plaats der oude Porta Tiburtina, — de Porta Maggiore, welke twee antieke waterleidingen torschert, — de Porta San Giovanni, bij het Lateraan en naast de voormalige Porta Asinaria, — de Porta San Sebastiano, weleer de Porta Appia, — de Porta San Paolo, grotendeels het overblijfsel van de Porta Ostiensis, — de Porta Angelica bij de Engelsbrug, — de Porta Cavalleggeri, — en de Porta San Pancrazio. Vijf bruggen zijn over de Tiber gelegd, en vier van deze liggen binnen den stadsmuur, namelijk de Ponte Sant' Angelo (Pons Aelius) met drie groote en 2 kleine bogen en door *Bernini* met standbeelden versierd, — de Ponte Sisto (Pons Aurelianus), in de middeleeuwen verwoest, maar onder Paus *Sixtus IV* door *Baccio Pontelli* hersteld, — de Ponte di San Bartolomeo (Pons Cestius) van Trastevere naar het Tibereiland, — en de Ponte di quattro Capli (Pons Fabricius) van het Tibereiland naar de stad. De Ponte Molle (Pons Milvius) ligt buiten de stad, en van de overige bruggen der Oudheid zijn slechts bouwvallen overgebleven. Eene moderne draaibrug loopt van San Giovanni dei Fiorentini naar den anderen oever. Door de Porta del Popolo bereikt men aanstonds de Piazza del Popolo, waar zich de Egyptische obelisk uit Heliópolis (24 Ned. el hoog) verheft, welke *Sixtus V* in 1587 uit de puinhoopen van den Circus deed opdelen en derwaarts overbrengen. Vanhier loopen 3 zich van elkander verwijderende straten in de stad, en de middenste van deze, de vermaarde Corso, is 1500 Ned. el lang. Hoewel zij de hoofdstraat is van Rome, bezit zij toch geenszins de breedte en de pracht, die men van de voornaamste wandelplaats eener wereldstad verwachten kan. De antieke gevels zijn er slechts 10 Ned. el van elkander verwijderd en geven haar vooral bij een bewolkten hemel een somber voorkomen. Intusschen verleent eene reeks van grootsche paleizen in zuiver Romeinschen stijl aan dese straat eene indrukwekkende eigenaardigheid. De Piazza del Popolo, de prachtige moderne antichambre van den Corso en van de geheele stad, vormt een zonderling contrast met het reusachtig middeleeuwsch kasteel, hetwelk onder den naam van Palazzo di Venezia den Corso sluit. Sedert *Paus II* is laatstgenoemde het toneel der vastenvermakelikheden en der wedrennen. Rechts van den Corso voert de Strada di Ripetta naar het Pantheon, links de Strada del Babuino naar de Piazza di Spagna. Van de kerk Trinità dei Monti strekt de Via Sistina zich uit naar de Via Quattro Fontane en deze naar de kerk Santa Maria Maggiore. De Corso snijdt rechthoekig de Strada Condotti, die onder andere namen voortschrijdt naar de Ponte di Sant' Angelo. De Via del 20 Settembre leidt van de Piazza di Monte Cavallo naar de Porta Pia. De Via Lungara loopt in Trastevere langs de rivier naar het Vaticaan. Het grootste openbare plein te Rome is de Piazza del Circo agonale, welke aan 3 met beeldhouwwerk versierde fonteinen eene aangename koelte ontleent en daardoor zelfs onder water kan worden gezet. Het postkan-

toor, een alleenstaand gebouw, scheidt twee pleinen van elkander, namelijk de Piazza del Monte Citorio en de Piazza Colonna. Het eerste onderscheidt zich door de vermaarde obelisk, door *Augustus* uit den Zonnetempel te Heliópolis in het jaar 10 vóór Chr. naar Rome overgebracht en door *Pius VI* aldaar geplaatst. (1798). Ter rechter zijde daarvan verheft zich het door *Innocentius XII* in 1697 gestichte paleis van Justitie, thans tot vergaderplaats van het Parlement ingericht. De Piazza Colonna ontleende haren naam aan de zuil van Keizer *Marcus Aurelius*, die, onder *Sixtus V* door *Fontana* weder opgericht, het verguld bronzen standbeeld van den apostel *Paulus* draagt. Dit plein is het middenpunt van het stedelijk verkeer; rondom de antieke zuil zijn 5 reusachtige gascandelabres geplaatst en de militaire muziek doet er zich gedurig hooren. De Piazza Santa Maria Maggiore is versierd met eene obelisk ter hoogte van 14½ Ned. el, welke zich in vroegeren tijd vóór het Mausoleum van *Augustus* verhief; haar top draagt het wapen van *Sixtus V*. Vóór de St. Pieterskerk bevindt zich de Piazza di San Piéto in Vaticano (273 Ned. el lang en 226 breed), in wier midden zich 2 fontein en eene op 4 koperen leeuwen rustende obelisk ter hoogte van 25½ Ned. el verheffen. Lange beide zijden van het plein en verbonden met de St. Pieterskerk loopt de prachtige kolonnade van *Bernini* (1667), bestaande uit 284 Dorische zuilen ter hoogte van 15 Ned. el. Men bereikt het Plein van het Capitool langs eene trap, die bij den opgang versierd is met 2 leeuwinnen van basalt, terwijl hooger op de leaning met marmeren standbeelden is gekroond. Op dat plein verheft zich het verguld bronzen ruitersandbeeld van *Marcus Aurelius*. Tegenover de trap verrijst het Paleis van den Senaat, ter linker zijde het Museo Capitolino en ter rechter zijde het Paleis der Conservatori. Van den heuvel van het Capitool daalt men af naar het oude Forum Romanum, waar men de opdelvingen in de laatste jaren met ijver heeft voortgezet; hier vindt men nog den triomfboog van *Septimius Severus*, de terrassen van den tempel der Concordia, 3 zuilen van den tempel van *Vespasianus*, den zuilengang met de voornaamste Romeinsche Goden, 8 zuilen van den tempel van *Saturnus*, aanzienlijke overblijfselen der Basilica van *Caesar*, marmeren balustrades uit den tijd van *Trajanus*, 8 zuilen van den tempel van *Castor*, onderscheidene postamenten, de zuil van *Phocas* (eene gecanneleerde Corinthische zuil van een antiek gebouw) enz. Frische lucht heeft men er vooral op de Piazza di Spagna, waar eene door *Bernini* ontworpen fontein zich verheft. De vermaarde Spaansche Trap leidt van dit plein naar de kerk Trinità dei Monti, waar men een treffend uitzicht heeft op Rome. Ook hier bevindt zich eene door *Pius VI* aldaar geplaatste obelisk. Andere merkwaardige pleinen zijn: de Piazza Barberini met het Palazzo Barberini, — de Piazza dei Termini bij het stationsgebouw van den spoorweg met de door *Pius IX* derwaarts geleide fontein der Acqua Maria en de Baden van *Diocletianus*, — de Piazza della Fontana di Trevi met de sierlijkste fontein van Rome (Acqua Vergine), — de Piazza

di Venezia met het Palazzo di Venezia, den zetel van de Oostenrijksche ambassade, en het Palazzo Torlonia, — de Piazza della Minerva met eene antieke obelisk, — de Piazza del Campo Marzo, — de Piazza della Rotonda vóór het Pantheon, deegelijks met eene obelisk, — de Piazza Pasquino met het deffige Palazzo Braschi, — het Forum Trajanum met de zuil van *Trajanus*, — de Piazza di San Gregorio en het Lateraanplein, ook met eene fraaie obelisk.

Van de kerken te Rome vermelden wij de wereldberoemde St. Pieterskerk bij het Vaticaan, de begraafplaats geacht van den apostel *Petrus*. De oude basilica werd ten tijde van *Constantijns de Groote* op aandringen van Paus *Sylvester I* gebouwd, en wél aan de noordzijde van den Circus van *Nero*, waar vele Christenen den marteldood hadden geleden. Toen deze kerk begon te vervallen, nam *Nicolaas V* het besluit, om haar van den grond af te herbouwen, en daarmede werd een begin gemaakt in 1450 door den Florentijnschen bouwmeester *Bernardo Rossellino*. Het werk bleef echter onder de volgende zeven Pausen rusten, totdat Paus *Julius II* het weder met kracht opvatte. *Giuliano di Sangallo* en *Bramante* werden met den opbouw belast. Laatstgenoemde legde den Paus een ontwerp voor, dat alle vroegere in schoonheid ver te boven ging, zoodat hij tot bouwmeester dier kerk werd benoemd. Den 18den April 1506 werd de eerste steen gelegd. Het plan van *Bramante* stelde een Grieksch kruis voor met een reusachtigen koepel, — dat van *Giuliano di Sangallo* eene grootsche basilica met eene dwarsbeuk en koor en met den koepel gekroond. Na den dood van *Bramante* werd de arbeid onder het opzicht van *Rafael* en *Peruzzi* voortgezet, doch de koepel eerst voltooid door *Michele Angelo* naar een grootsch ontwerp. *Vignola*, *Pirro Ligorio* en *Giacomo della Porta* bouwden daarna voort naar het bestek van *Michele Angelo*. Ongelukkig genoeg werd volgens een besluit van *Paulus V* (1565) het bestek door *Carlo Maderna* gewijzigd. Den 18den November 1626 werd het gebouw ingewijd door *Urbanus VIII*. *Maderna* bouwde vervolgens de 50 Ned. el hooge en 117 Ned. el breede voorgevel met het voorportaal en daarboven de Loggia, waar de nieuw gekozen Paus gekroond wordt en vanwaar hij zijn zegen geeft aan het volk. Onder *Pius VI* (1777—1784) verrees de sacristij. De kosten van den bouw beliepen 180 millioen gulden en het jaarlijksch onderhoud vereischt 80000 gulden. Het indrukwekkende voorportaal is voorzeker het prachtigste moderne gebouw der stad. Het inwendige der kerk onderscheidt zich door eene treffende harmonie van verhoudingen en kleuren en is vooral indrukwekkend onder den koepel. Hare lengte is van binnen 181 Ned. el. die der dwarsbeuk 137 Ned. el, de hoogte der middenbeuk 45 Ned. el en die van den koepel 117 Ned. el. Deze laatste heeft een dubbel gewelf en daarboven eene lantaarn, die den bal (2½ Ned. el in middellijn) en het kruis (4,2 Ned. el hoog) draagt. De koepel rust op 4 reusachtige, onregelmatig-vijfsydige pilaren met een omvang van 71 Ned. el. Men heeft in die kerk een schat van prachtige monumenten, fraaie mosaïeken en

copleën van beroemde schilderijen. Bij de laatste pilaar verheft zich het bronzen standbeeld van den Apostel *Petrus* uit de 5de eeuw; zijn rechter voet is afgeeten door de kussen der geloovigen. Onder den koepel ontwaart men het hoofdaltaar, hetwelk het altaar der aloude basilica omaluit; alleen de Paus of iemand met diens breve voorzien leest er de mis. Daarenboven breidt een smakelooze tabernakel zich uit in den barokstijl van *Bernini*. Onder dat altaar is het graf van *Petrus* en daarvoor de confessione, met eene leuning, waarop dag en nacht 24 verguld-bronzen lampen branden. Langa eene dubbele trap van 24 treden, van Grieksch marmer vervaardigd, gaat men naar beneden; aldaar ziet men den knielenden *Pius VI*, een standbeeld van *Canova*. Van de beeldhouwwerken in deze kerk vermelden wij: eene Piëta van *Michèle Angelo*, het praalgraf van *Sixtus V* van *Pollajuolo*, dat van *Clemens XIII* van *Canova*, dat van *Paulus III* van *Guglielmo della Porta* en dat van *Pius VII* van *Thorwaldsen*. In de Stanza Capitolare, met schilderijen van *Giotto* en *Melozzo da Forlì*, wordt de oude dalmatica bewaard, waarmede men de Keizers bij hunne kroning als domheeren van St. Pieter bekleedde. Van de reliquieën zijn er het gebeente van den Apostel *Petrus* en de zweetdoek van de Heilige *Veronica* het meest vermaard. In den vloer ziet men er eene plaat van porfier uit de oude kerk, waarop de Keizerlijke candidaat knielde vóór zijne kroning, terwijl hij er zijne geloofsbelydenis aflegde. — Van de overige kerken noemen wij: die van San Giovanni in Laterano, de oudste kerk te Rome en tevens de eigenlijke hoofdkerk van den Paus als bisschop van Rome, almede na de St. Pieterskerk de aanzienlijkste der stad. Zij erlangde haren naam, toen zij in 908 door *Sergius III* vergroot en vernieuwd werd. Reeds vroeg heette zij Basilica Lateranensis, want *Constantijn de Groot*, wiens gemalin *Fausta* eigenares was van de huizen der familie *Lateranus*, deed gedeeltelijk op dezelfde plek eene paleiskerk bouwen. Hij schonk deze aan Paus *Sylvester I* (314—335), en zoo werd zij de bisschoppelijke kerk der opvolgers van *Petrus*. In 1308 werd zij door de vlammen verwoest en, na haren opbouw, nogmaals in 1361. Sedert *Gregorius XI* was nagenoeg ieder Paus werkzaam aan de vernieuwing van deze kerk. *Sixtus V* deed door *Galilei* den fraaien dubbelen zuilengang aan den noordelijken gevel, de Scala Santa en het Lateraanpaleis bouwen. *Clemens VIII* deed de dwarsbeuk veranderen en *Innocentius X* in 1650 de versiering der oude basilica door *Borromini* in een zonderlingen stijl wijzigden. De zuilen werden door zware, door bogen verbondene pilaren vervangen. De kerk heeft 5 beuken, en men meent, dat het prachtige houten dak door *Michèle Angelo* ontworpen is. Aan beide zijden overlangs ziet men de marmeren standbeelden der twaalf Apostelen, ieder 5 Ned. el hoog, en boven elk van deze een marmeren reliëf met tafereelen uit zijne levensgeschiedenis. De tribune is versierd met fraaie mozaïeken. De Capella Corsini, door *Alessandro Galilei* gebouwd, is éene van de fraaiste der stad. — Naast de kerk verrijst de merkwaardige doodkapel San Giovanni in

Fonte, het oudste baptisterium van Rome, blijkbaar uit den tijd van *Constantijn de Groot*. Zij vormt eene door 2 achthoekige zijbeuken omgevene ruimte, waar 8 antieke zuilen van porfier een drie treden diep doopbekken van groen basalt omgeven. Vóór het baptisterium, op het midden van het plein, verheft zich eene obelisk van rood graniet, 45 Ned. el hoog en de aanzienlijkste van geheel Rome; zij werd door *Constantijn de Groot* uit Heliópolis derwaarts gebracht en in den Circus maximus geplaatst. — Aan het Lateraanplein verrijst voorts de Capella Sancta Sanctorum met de volgens de overlevering door Keizerin *Helena* naar Rome gebrachte trap van het rechthuis van *Pilatus*, welke alleen door knielenden beklommen wordt. — Tusschen de Lateraanker en het Colosseum heeft men de oude kerk San Clemente, merkwaardig voor de kennis van den bouw der oude basilica's; zij was reeds in 392 aanwezig, en *Johannes VIII* (872—882) restaureerde het thans nog aanwezige koor. De kerk behoort sedert *Urbanus III* aan de Iersche Dominicanen, werd in 1073 gedeeltelijk door de vlammen verwoest, maar bevat nog vele fresco's uit de 5de tot de 11de eeuw en prachtige antieke zuilen. — Op het Tibereiland verheft zich de kerk San Bartholomeo op de puinhoopen van een aan *Aesculapius* gewyden tempel. — In de kerk San Crisoforo in Trastevere vindt men 22 antieke zuilen van graniet. — In de kerk San Prassede is nog veel uit ouden tijd bewaard gebleven. Zij werd in 820 door *Paschalis I* verbouwd, doch er zijn nog prachtige mozaïeken en zuilen van het oorspronkelijk gebouw. — De kerk Santa Maria Maggiore is de vierde patriarchale basilica en éene der fraaiste kerken van Rome. Reeds in 432, toen *Nestorius*, patriarch van Constantinopel, sich tegen de benaming *Theotokos* (aan God het leven schenkende) verklaard had, werd deze kerk ter eere van *Maria* door *Sixtus III* verbouwd en prachtig versierd. Daarvan zijn nog de zuilen, de muren der middenbeuk en de fries onder de vensters met eene dubbele rij zorgvuldig bewerkte mozaïekschilderijen overgebleven. Ook de triomfboog is afkomstig uit de 5de eeuw. De mozaïeken van de half-koepelvormige tribune evenwel zijn van het jaar 1292 en van de hand van *Jaacopo Torriti*. De 36 antieke Ionische zuilen van blinkend wit marmer behooren tot de schoonste, die te Rome worden gevonden, en allerprachtigst zijn er de kapellen van *Sixtus IV* en *Paulus V* (Capella Borghesia). — De kerk Santa Croce en Gerusalemme is afkomstig uit den oud-Christelijken tijd en éene der zeven hoofdkerken van Rome. Zij werd in den tijd van *Constantijn de Groot* (336) gesticht binnen den muur van het Keizerlijk Palatium Sessorianum, doch zij is tot viermaal toe vernieuwd. Men heeft er zeer fraaie solderingmozaïeken naar teekeningen van *Peruzzi*. — De kerk Santa Maria degli Angeli, het laatste werk van *Michèle Angelo* te Rome, is het op eene basilica gelijkende, langwerpige middengebouw der Thermae Diocletianae; zij is 100 Ned. el lang, 29 hoog, 24 breed, en versierd met acht prachtige antieke zuilen ter hoogte van 18 Ned. el. Men vindt er vele schilderijen en fresco's der beroemdste schilders. — De kerk del Gesu, aan

de Jezufeten toebehoorende, is éene der grootste en sierlijkste van Rome. Twee rijen Corinthische en Romeinsche pilasters vormen den voorgevel, en van binnen is zij versierd met pilasters van verguld stucco, met kostbaar marmer en fraaie fresco's. — De kerk Santa Maria sopra Minerva is er de eenige in spitsboogstijl; zij ontleent haren naam aan de bouwvallen van een door *Domitianus* gesticht tempel van Minerva, waar zij verrees. Zij is in 1280 door de Dominicanen gebouwd, en *Carlo Maderna* vernieuwde later het koor. In 1849—1854 werd zij gerestaureerd en behoort thans tot de fraaiste kerken van Rome. Naast het hoofdaltaar ziet men er het beroemde standbeeld van *Christus*, door *Michele Angelo*, en in éen der corridors het praalgraf van den schilder *Fiesola*, terwijl er voorts de kapellen versierd zijn met prachtige praalgraven uit de 15de en 16de eeuw. — De kerk San Piétro in Vincoli, op de zuidwestelijke helling van den Esquilinus gelegen, onderscheidt zich door het heerlijke praalgraf van *Julius II* door *Michele Angelo*; ook ziet men er 20 antieke Dorische zuilen van wit marmer. — De kerk Santa Maria Ara Celi, op den heuvel van het Capitool, was in de middeneeuwen de kerk van den Senaat en diende meermalen tot parlamentsgebouw; men heeft er 22 antieke zuilen, fresco's van *Pinturicchio* en sierlijke praalgraven. — In de kerk Sant' Andrea delle Valle zijn beroemde fresco's van *Domenichino*. — De Chiesa nuova, gebouwd door den Heiligen *Filippo Neri*, bevat plâfondfresco's van *Piétro da Cortona*, 3 beroemde stukken van *Rubens* en eenige fraaie schilderijen van *Federigo Baroccio*. — De kerk Santa Maria in Trastevere, éene der fraaiste middeneeuwsche basilica's van Rome, is aan den gevel met mozaïeken van 1148, van binnen met 22 antieke zuilen en aan de tribune met mozaïeken uit de 12de en 14de eeuw versierd. — De kerk Santa Cecilia, éene der oudste kerken van Rome, heeft den oud-christelijken vorm van een atrium; zij vertoont in de mozaïekfries van het voorportaal in medaillons de 820 Heiligen, die aldaar zijn bijgezet, in de tribune een middeneeuwschen vloer, onder het hoogaltaar het liggende beeld der Heilige Cecilia van de hand van *Stefano Maderna* en boven dat altaar een marmeren tabernakel van *Arnolfo di Cambio* (1283). — De kerk van San Lorenzo fuori le Mura is éene der patriarchale kerken van Rome; het achterste gedeelte dagteekent van 578, het voorste van 1220, en de antieke zuilen met prachtige kapitelen, het mozaïek van den triomfboog van 578 enz. verheffen haar tot éene der merkwaardigste kerken van Rome. — De basilica Santa Sabina, de grootste kerk op den Aventinus en in 422 gebouwd, bevat nog de 24 oude, prachtige Corinthische zuilen van Parisch marmer, welke te voren tot een gebouw der Heidensche Oudheid (vermoedelijk tot den tempel van *Diana*) hebben behoord. — Talrijke kerken, te veel om te noemen, bevatten er kostbare kunstgewrochten. Onder die, welke uit antieke tempels ontstaan zijn, bekleedt de Santa Maria la Rotonda, het aloude Pantheon, de eerste plaats. Oorspronkelijk behoorde dit gebouw bij de Thermae van *Agrippa* en was als tempel aan *Jupiter Ultor* gewijd, doch werd in 609 door *Bonifa-*

cus IV in eene Christelijke kerk herschapen. Haar bouwmeester was *Valerius* van Ostia. Zij bestaat uit eene zeer ruïne cella met een koepel en een vierkant voorportaal, is versierd met 16 zuilen van Egyptisch graniet en maakt een overweldigenden indruk. — Buiten de stad aan de Via Appia verheft zich de kerk San Sebastiano, in wier nabijheid in 1854 de vermaarde catacomben onder de leiding van *Rossi* opgegraven zijn. Het onderzoek bevestigde de meening, dat de catacomben opzettelijk aangelegde groeven zijn, welke aan de eerste Christenen tot gemeenschappelijke begraafplaats dienden. Tusschen de Via Latina, Appia en Ardeatina is tot op aanmerkelijken afstand van den muur der stad iedere hoogte uitgehold. Het oudste opschrift is er van het jaar 107. Ten tijde van Paus *Damasus* werden er marmeren gedenksteenen met opschriften geplaatst. Eerst in 1593 begon *Antonio Bosio* deze begraafplaatsen te doorzoeken, en in 1854 ontdekte *Rossi* de grafstede der Pausen uit de 8de eeuw (zie *Catacomben*).

Onder de paleizen te Rome bekleedt het Vaticaan, de residentie van den Paus, wegens zijn omvang en zijne kunstgewrochten de eerste plaats. Het is een langwerpige gebouw, onder een scheeven hoek zich aansluitend aan de St. Pieterkerk, en men kan het niet zoozeer een paleis als eene reeks van paleizen noemen, waarin men 20 binnenpleinen en meer dan 200 trappen telt. Langs de prachtige Scala Regia bereikt men er de groote Sala Regia, eene met uitmuntende fresco's versierde voorzaal. Vanhier doorwandelt men eene onafzienbare reeks van gaanderijen, waar de kostbaarste gedenkteekenen der Oudheid en de kunstwerken der grootste meesters van den nieuweren tijd zijn tentoongesteld. In de beroemde fresco's heeft er de kunst van *Rafaël* het toppunt van volkomenheid bereikt. Prachtige gaanderijen en zalen zijn er versierd met standbeelden, vazen, candelabres enz. der Oudheid. Van de standbeelden vermelden wij de *Laocoön*groep, *Hermes*, *Apollo* van *Belvedere*, den torso van *Hercules* en den *Apozyomenus* of den zich reinigenden atleet. De meestberoemde kapellen van het Vaticaan zijn de Paulinische en de Sixtinsche. De eerste bevat muurschilderijen van *Michele Angelo*, — de tweede van dienzelfden meester het Laatste Oordeel en de prachtige plâfondschilderijen met de Schepping, den val der eerste menschen, de redding bij den Zondvloed, profeten, sybillen enz. Het bouwen van het Vaticaan nam een aanvang omstreeks het einde der 5de eeuw, maar het is vervolgens door verschillende Pausen veranderd, hersteld en vergroot. De grootste Italiaansche bouwmeesters, zooals *Bramante*, *Sangallo*, *Fontana*, *Maderna*, *Bernini* enz., hebben aan dat gebouw hunne talenten gewijd, hetwelk thans eene lengte heeft van 351 en eene breedte van 284 Ned. el. Loggiën, onder Paus *Julius II* door *Bramante* ontworpen, zijn onder *Leo X* door *Rafaël* voltooid, naar wiens teekeningen de arabesken en tafereelen in de 13 eerste koepels der tweede verdieping door *Johan van Udino*, die ook de arabesken der eerste verdieping vervaardigde, *Giulio Romano*, *Penni* en anderen al fresco geschilderd zijn. Van daar komt men in de feestzalen van *Leo X*,

de „Stanze (kamera) van Rafaël" genaamd. Men heeft er 4, namelijk: la stanza dell' Incendio, met den brand van Borgo, door den meester zelve gepenseeld, terwijl de overige taferelen door zijne leerlingen zijn afgewerkt, — la stanza della Segnatura door *Rafaël* ten tijde van *Julius II* beschilderd — la stanza di Eliodoro, — en de Sala di Costantino (zie ook onder *Rafaël*). Van de meesterstukken der schilderenverzameling in het Vaticaan vermelden wij: de „Transfiguratie" van *Rafaël* en de „Madonna di Foligno". In het Appartamento Borgia bevinden zich de gedrukte boeken der bibliotheek. Men heeft er voorts eene verzameling van 24 000 handschriften, — alsmede miniaturen uit de 8de eeuw en een Museo cristiane met voorwerpen uit de catacomben, kunstwerken in ivoor, cameeën en reliëfs, en ook een antiek schilderstuk, de vermaarde „Aldobrandinische Brulloft". In eene afzonderlijke gaanderij (corridor) worden er de tapijten bewaard, waarvoor *Rafaël* in 1515 de cartons vervaardigde. Door middel van een overdekte gang ter lengte van 1500 schreden is het Vaticaan verbonden met den cirkelvormigen Engelburcht (Castello di Sant' Angelo), het bruggehoofd bij de Tiber tusschen de Pieterskerk en de stad Rome. Deze burcht, oorspronkelijk door Keizer *Hadrianus* tot begraafplaats voor zijn gealacht bestemd, is een op vierkante basis geplaatste cylinder met eene middellijn van 60 Ned. el en door Paus *Alexander VI* tegen het einde der 15de eeuw in eene citadél herschapen. Op den top van het gebouw bevindt zich het bronzen beeld van den aartsengel *Michaël*, waaraan de burcht zijn naam ontleent. — Nabij de kerk San Giovanni verheft zich het pauselijk Lateraanpaleis, door *Constantijn* bij zijn vertrek naar Constantinopel aan den bisschop van Rome geschenken. Na dien tijd hadden de Pausen, tot aan de verplaatsing van den H. Stoel naar Avignon, in het Lateraan hun zetel. Nadat het oude paleis eene proof der vlammen was geworden, liet *Sixtus V* door *Domenico Fontana* een nieuw paleis bouwen, dat onder *Gregorius XVI* gerestaureerd werd. Het bevat het Museo Lateranense, een kabinet van oudheden met kostbare voorwerpen. — Later was het Quirinaal (Pallazzo Quirinale) het zomerverblijf van den Paus. Het wordt wegens zijne reusachtige antieke beelden van paarden ook wel het Palazzo di Monte Cavallo genaamd, heeft fraaie tuinen in de Rione di Trevi en is thans de residentie van den Koning van Italië. Het heeft eene minder ongezonde ligging dan het Vaticaan. Het is op den linker oever van de Tiber ongeveer in het midden van de stad gelegen, ten tijde van *Gregorius XIII* in 1573 gesticht en onder *Paulus V* in 1608 door *Maderna* voltooid. — Op de Piazza del monte Citorio verrijst de prachtige, door *Bernini* en *Fontana* gebouwde Curia Innocenziana, thans het Parlementsgebouw. Daarenboven vermelden wij: het paleis der Apostolische kanselarij (Cancellaria), door *Bramante* voltooid (1510), met een voortreffelijken gevel, — het reeds meermaalen genoemde Palazzo di Venezia, éen der grootste gebouwen van Rome, uit den aanvangstijd der renaissance, — het gebouw der Sapienza, — het groote Hospitaal, — het

Collegio Romano, — en de schouwburgen Apollo en Argentina. Eindelijk maken wij gewag van het Capitool (Campidoglio), bestaande uit het voormalig paleis der Senatoren, thans dat der stedelijke ambtenaren, met eene prachtige trap van *Michèle Angelo*, en nog twee paleizen daarnaast, — het Museo Capitolino, — en het palazzo dei Conservatori beide door *Michèle Angelo* ontworpen en, na het Vaticaan, met de beroemdste kunstgewrochten der Oudheid gevuld.

Van de particuliere paleizen vermelden wij: het paleis Barberini, op den Quirinus gebouwd door *Maderna*, *Borromini* en *Bernini*, met eene door *Pietro Cortona* beschilderde zaal, een voortreffelijk museum van schilderijen met stukken van *Rafaël* en *Guido Reni*, fraaie beeldhouwwerken en eene boekerij, — het paleis Borghese, nabij de Ripetta, in zijn oudste gedeelte een meesterstuk van *Martino Longhi* (1590), met een prachtig museum, waarin zich stukken bevinden van *Rafaël*, *Correggio*, *Titiaan* enz., — het paleis Corsini in Trastevere, waar Koningin *Christina* van Zweden haar verblijf hield en in 1689 overleed, met een rijke kunstverzameling, eene boekerij en een fraaie tuin, — het paleis Farnese, aan het evenzoo genoemde plein, éen der prachtigste gebouwen van Rome en een type van een Romeinsch paleis, gebouwd door *Sangallo*, *Michèle Angelo* en *Giacomo della Porta*, met voortreffelijke plâfondfresco's van de gebroeders *Carracci*, *Domenichino* en *Guido Reni*, — de villa Farnesina, een bevallig gebouw in renaissancestijl, door *Peruzzi* (1509) ontworpen, met heerlijke frescotafereelen, door *Rafaël* ontworpen en door *Giulio Romano* geschilderd, en met eene „Galatea" van *Rafaël* zelve, — het groote paleis Colonna, bij het Quirinaal, met uitmuntende schilderijen, — het paleis Rospiolosi met eene beroemde zolderingschilderij, „Aurora", van *Guido Reni*, — het paleis Doria en het paleis Sciarra met kostbare schilderijen, — het paleis Spada, met het standbeeld van *Pompejus*, waarnaast volgens de overlevering *Julius Caesar* vermoord werd, met het antieke standbeeld van *Aristoteles* en met vele antieke reliëfs, — alsmede de paleizen Pamfilii, Mattei, Valentini, Falconieri Chigi en Torlonia. Onderscheidende paleizen dragen wegens de daarbij aanwezige tuinen den naam van villa, zooals de Villa Medici op den Monte Pincio, — de Villa Ludovisi op denzelfden heuvel, met eene merkwaardige verzameling van oudheden, — de Villa Mattei op den Monte Celio, — de Villa Albani, met eene prachtige verzameling van beeldhouwwerken, — de Villa Borghese, vóór de Porta del Popolo, met een heerlijk park en zalen met keurig beeldhouwwerk, — de Villa Pamfilii, met een druk bezocht park, enz.

Van de gebouwen van het oude Rome vermelden wij in de eerste plaats de merkwaardige overblijfselen van het Forum Romanum (Campo Vaccino), van den voet van het Capitool langs den Palatijnschen heuvel zich uitstrekkend naar het Colosseum. De grond, door het puin der eeuwen aanmerkelijk opgehoogd, is er sedert 1871 weder geheel ont-ruid. Daar ziet men den triomfboog van *Septimius Severus*, zuilen van de tempels van

Vespasianus, *Saturnus* en *Castor*, de overblijfselen der *Basilica Julia* en de grondslagen van den tempel van *Caesar*. Tegenover dezen laatste verheffen zich de zuilen en de fries van den tempel van *Faustina* en van *Antoninus*, en verder noordwaarts de overblijfselen van het Forum van *Augustus* en van den tempel van *Mars Ultor*, waarvan nog 4 prachtige zuilen zijn gewaard gebleven. Niet ver vandaar vindt men het Forum van *Trajanus* met de triomfzuil van dezen en met de overblijfselen der *Basilica Ulpia*. Verder zuidwaarts volgen de overblijfselen van den tempel van *Minerva*, die van een dubbelen tempel en 3 grootsche bogen der *Basilica van Constantijn*. Op den kam der *Velia* verheft zich de triomfboog van *Titus*, ter gedachtenis van zijne zegepraal op de Israëlieten. Ten noordwesten van dezen verrijst de Palatijnse heuvel met de overblijfselen van het Keizerlijk paleis van *Flavius*, van den tempel van *Jupiter Victor* en van het huis van den vader van *Tiberius* met merkwaardige schilderijen, — voorts de bouwvallen der paleizen van *Tiberius*, *Caligula* enz. Bovenal verheffen zich met indrukwekkende pracht de zullengangen van het *Colosseum*, te voren het amphitheater van *Flavius*, bestemd voor gladiatoren- en dierengevechten en doorweekt van het bloed der Christelijke martelaren. Op het voorplein verheft zich het voetstuk, waarop te voren het koperen standbeeld van *Nero* was geplaatst. Verder naar het noordwesten bevindt zich de *Meta Sudans*, eene vermaarde fontein van *Domitianus*. Achter deze heeft men den indrukwekkenden triomfboog van *Constantijn*, en verder naar het oosten de overblijfselen van de *Thermae van Titus* en fraai versierde gangen van het Gouden Huis van *Nero*. Bij de poorten der stad en in de *Campagna* ontdekt men grafplaatsen uit den tijd der Keizers en ook enkele uit dien der Republiek. Ten noordoosten van de *Porta Maggiore* liggen de overblijfselen van den koepelvormigen tempel der *Minerva Medica*. In de stad, bij de *Porta del Popolo*, heeft men het ronde *Mausoleum van Augustus*, — voorts de zuil van *Marcus Aurelius* op de *Piazza Colonna*, versierd met reliëfs en door *Sixtus V* met een standbeeld van *Paulus* gekroond. Niet ver vandaar verheft zich het fraaiste en best bewaard gebleven gedenkteken uit den tijd der *Cassars*, het *Pantheon*. Van den *Circus van Domitianus* is weinig overgebleven. Aan de andere zijde van de Engelsbrug zietmen de begraafplaats van Keizer *Hadrianus*. Het eiland in de *Tiber* heeft nog altijd zijne antieke gedaante, namelijk die van een schip, en het *Campo Marzio* bewaart de herinneringen aan het leger der *Praetorianen*. Bij het spoorwegstation en elders ziet men nog gedeelten van den wal en van den muur van *Severus* en op de *Piazza dei Termini* de grootsche overblijfselen der *Thermae Diocletianae*, — bij de *Pescaria* den antieken hoofdingang naar den *Porticus Octaviae* met gevel en zuilen, — niet ver vandaar de overblijfselen van het theater van *Marcellus*, — dichter bij de rivier den tempel van de *Fortuna Virilis* en van dien van *Vesta*, dezen laatste met 20 fraaie, in een kring geplaatste zuilen. Bij *San Giorgio in Velabro* staat nog de antieke *Janus Quadrifrons*, een boog met 32 nissen

voor standbeelden van *Goden*, daartegenover de eerepoort van *Septimius Severus*, en niet ver vandaar opent zich de ingang naar de uitstekend bewaard gebleven *Cloaca Maxima*. Aan den voet van den *Palatijnse* heuvel heeft men den *Circus Maximus*, één der grootste gebouwen uit den tijd der Keizers, met overblijfselen van wagenhokken (*carceres*). Voorts vermelden wij de prachtige puinhoopen der *Thermae van Caracalla*, te voren de weelderigste baden der wereld, — bij de *Porta San Sebastiano* den *Circus van Maxentius*, en aan de *Via Appia* talrijke begraafplaatsen. Vooral de waterleidingen zijn trotsche gedenktekens van het oude Rome; vier van deze worden thans nog gebruikt, namelijk de *Acqua Vergine*, vernieuwd in 1450 en eene der fraaiste fonteinen, de *Fontana di Trevi*, vormend, — de *Acqua Marcia*, die eene fontein doet ontspringen op het plein vóór het spoorwegstation, — de *Acqua Felice*, — en de *Acqua Paolo* met de *Fontana Paolina* op den *Janiculus* en de beide *Fontane del Vaticano* op het plein der *St. Pieterskerk*.

De inrichtingen van onderwijs te Rome hebben in den jongsten tijd eene belangrijke hervorming ondergaan. De universiteit heeft thans geene theologische faculteit en telt in de rechtageleerde 12, in de geneeskunde 24, in de wis- en natuurkunde 16 en in de letterkundig-wijsgeerige 12 hoogleeraren. Daarmede zijn verbonden: de *Bibliotheca Alessandrina*, 6 inrichtingen voor kliniek, gehoorzalen voor anatomie, pathologische anatomie, proefondervindelijke physiologie, vergelijkende zoölogie en anatomie, practische pharmacie, *materia medica*, wiskundige natuurkunde, geologie, proefondervindelijke natuurkunde, eene nieuwe sterrenwacht op het *Capitool* (het oudere is op het *Collegio Romano*), een botanische tuin en een scheikundig laboratorium. Tot de inrichtingen van onderwijs behooren voorts: het technisch instituut *Leonardo da Vinci*, de Koninklijke school voor ingenieurs, het Koninklijk lyceum *Ennio Quirino Visconti*, onderscheidene technische scholen, eene kweek-school van onderwijzers en eene Koninklijke school van schoone kunsten. Vooral is het lager onderwijs er met reuzenschreden vooruitgegaan. Het aantal scholen is er van 1870—1874 van 46 jongens- en 25 meisjesscholen tot 145 jongens- en 179 meisjesscholen geklommen, en het aantal leerlingen is in dien tijd meer dan verdubbeld. Ook de avondscholen voor volwassenen vermeerderden in genoemde jaren van 101 tot 423, — de zondagsscholen van 231 tot 251, — en het aantal leerlingen aldaar van 1833 tot ruim 18000 en van 1139 tot 7493. Tot de inrichtingen van onderwijs onder het bestuur der geestelijkheid behooren er: de Pauselijke Académie (*Accademia Pontificale dei Nobili ecclesiastici*), — het *Seminario Romano*, het *Seminario Francese* en een aantal geestelijke collegiën. Van de genootschappen voor kunst en letterkunde noemen wij: de *Reale Accademia di Santa Cecilia*, eene vereeniging van professoren in de muziek, — de *Accademia Romana di San Luca* voor schoone kunsten, — het *Regio Istituto dei bell' arti*, — de *Artistica Congregazione dei Virtuosi al Pantheon*, — de Koninklijke *Philharmonische Académie*, — de

Società universale dei Quiritti, — de Accademia degli Arcadi, — de Accademia philodrammatica, — en de Accademia Romana degli Ingegneri, Architetti e Agronomi. Van de openbare boekerijen vermelden wij: de Biblioteca Apostolica Vaticana (zie boven), — de Biblioteca Casanata met 200 000 deelen en 2 000 handschriften, — de Biblioteca Angelica met 150 000 deelen en 2 000 handschriften, — de Biblioteca Alessandrina met 90 000 boekdeelen, — de Biblioteca Valicelliana met 25 000 deelen en 3 000 handschriften, — de Biblioteca Barberini met 100 000 deelen en meer dan 10 000 handschriften, — en de Biblioteca Chigiana met 40 000 deelen. Ook heeft men er aanzienlijke kloosterbibliotheken, zooals die der Jesuïeten met 70 000 deelen, de Biblioteca Bonaventura met 16 000 deelen, enz.

Men heeft te Rome een groot aantal instellingen van weldadigheid. Tot de voornaamste hospitalen behooren er: San Spirito in Sassia, de zetel der kliniek, waarmede een krankzinnigengesticht en een vondelingenhuis verbonden zijn, — San Salvatore in Laterano, — San Giacomo in Augusta met de chirurgische kliniek, — Santa Maria della Consolazione met operatiezalen voor mannen en vrouwen, — San Gallicano voor huidziekten, — en San Rocco voor kraamvrouwen. Voorts heeft men er: Santa Trinita dei Pellegrini voor herstellenden, — San Giovanni di Dio voor kooraltijders, — Santa Gallia voor schurft, — San Sisto en San Michele voor gebrekkigen, — en Santa Maria in Capella voor chronische siekten. De belangrijkste liefdesgestichten zijn er: San Michele a Ripa Grande voor ouden van dagen, knapen en meisjes, — Santa Maria degli Angeli voor weezen, — Tatta Giovanni voor arme arbeidersknapen, — Sordomuti voor doofstommen, — Vigna Pia voor arme knapen, die zich op den landbouw willen toelaggen, — Conservatorio di San Spirito, een vondelingenhuis, — en eenige nachtverblijven. Daarenboven heeft men er 5 weeshuizen, talrijke bewaarscholen, 9 wijkpiaatsen voor armen van verschillende natien, enz. — Nadat Rome in bezit genomen werd door de Italianen, zijn de schouwburgen er elken dag geopend; de aanzienlijkste van deze zijn er: het Teatro tor di Nona, doorgaans Apollo geheeten, bij den Ponte Sant' Angelo, voor opera en ballet, — het Teatro Argentina voor hetzelfde doel, — het Teatro Valle voor treurspel, blijspel en klucht, — het Teatro Capranica voor treurspel, blijspel en ballet, — het Teatro Metastasio voor het volk, — het Teatro Valletto voor vandeilles, — het Teatro Rossini voor opera en toneelspel, — het Teatro Quirini voor spektakelstukken, en het Teatro nuovo voor marionetten. Tot de volksvermaken behooren er inzonderheid de kerkelijke feesten en plechtigheden in den vastentijd, de opvoering van het beroemde „Miserere” van *Allegri* in de Sixtijnse kapel, de zegenspreking van den Paus „Urbi et Orbi” (over de stad en den aardbol) op groenen donderdag, de voetwassing der Apostelen door den Paus, het zingen der beroemde mis van Paus *Marcellus*, op muziek gebracht door *Paestrina*, bij wier „Gloria” al de klokken der stad beginnen te luiden, en op Paaschzondag eene groote mis, door den Paus zelven

bediend, de vereering der reliquieën en de algemeene zegenspreking door den Paus, waarna eene illuminatie van den koepel der St. Pieterskerk en een groot schuurwerk op den Engelaburcht de reeks der plechtigheden besluiten.

Rome is de zetel van de hoogste collegiën des Rijkts, namelijk van de ministerieele departementen, van den Staatsraad en van den Senaat, van de Rekenkamer, van eene prefectuur, van een Hof van appèl, van eenige andere rechtbanken enz. De stad telde in 1840 bijna 155 000 en in 1881 ruim 278 000 en als gemeente ruim 300 000 zielen, zoodat zij in aantal inwoners onderdoet voor Napels en Milaan. Het karakter der Romeinen is ernstig, bedachtsaam en gematigd en hun voorkomen onderscheidt zich door eene edele fierheid. Zij zijn zeer ontvlambaar, van ouds trotsch op hunne waardigheid en bij eene groote mate van hartstochtelijkheid zeer geneigd tot rust, welke intuschen aanmerkelijk verschilt van traagheid. Zij zijn zeer gehecht aan hunne zeden en gewoonten, en de aanzienlijken betrachten met nauwgezetheid de voorschriften der étiquette. Het uitwendig vertoon voert er eene onbepaalde heerschappij; een godsdienst zonder schitterende plechtigheden zou er geen bijval vinden. De pracht der kerken staat daarmede in het nauwste verband. Ook in de wetenschappen, die op zintuigelijke waarnemingen berusten, zooals sterrenkunde, natuurkunde en oudheidkunde, maken de Romeinen de meeste vorderingen. Zij hebben gevoel voor het sierlijke, en dit blijkt zoowel in de nitstalling hunner waren als in de onvergelykelijke schoonheid hunner kunstgewrochten, — voorts in den toot van vrouwen en mannen. Gezelligheid op openbare plaatsen of in vriendschappelijke kringen is voor den Romein en in het algemeen voor den Italiaan veel meer eene behoefte dan voor den zoon van het Noorden. In zijne woning daarentegen is hij met zeer weinig tevreden. Bij de gebrekkige opleiding van den Romein uit de lagere standen is hij ongemeen vlug van verstand, bevattelijk, scherpzinnig en geestig. De Romeinen bekommeren zich weinig om vreemde talen, maar leggen zich met ijver toe op hunne moedertaal en op het Latijn. Er heerscht te Rome eene gestrenge afscheiding der verschillende standen. De hooge adel zondert zich doorgaans af; het hoofd van het geslacht draagt den oudsten titel en de oudste zoon na zijn huwelijk den daarop volgende titel van het stamhuis. De adel heeft een groot gedeelte der Campagna in bezit, en sommige adellijke geslachten behooren tot de rijksten des lands. Tot den hooger en middenstand behooren er, behalve de ambtenaars, de pachters der Campagna, de kunstenaars en de groote kooplieden. Eigenaardig is bij de lagere volksklassen de dichtelijke vermenging van oude sagen met Bijbelsche legenden. De Romein heeft een aangeboren talent voor muziek, en hij zingt met eene heldere, zuivere, volle, krachtige stem, en op het land is er de saltarello een nationale dans. Ook is hij een hartstochtelijk bezoeker der opera. De Romeinsche vrouwen hebben de antieke lichaamsvormen getrouw bewaard; haar hoofd en buste zijn ongemeen schoon, en in dit op-

nicht is Rome de moederstad der vrouwelijke schoonheid.

Te Rome worden alle openbare en huiselijke bedrijven op straat verricht; het drijven van koopmanschap valt er sterk in den smaak, veelmeer dan het beoefenen van een inspanning eischend handwerk. Is evenwel de Romein aan het werk, dan volbrengt hij zijne taak met ijver en op eene degelijke wijze. Daarbij is hij in zijne levenswijze zeer matig; een kop koffie is zijn meest geliefde drank, en onder de sterke dranken geeft hij de voorkeur aan een glaaize rosoglio. In de lagere volkklassem koopt de man levensmiddelen op de markt, in het slachthuis enz. en brengt ze in zijn foulard naar huis, terwijl zijne vrouw voor de wasch en voor de kleeding zorgt. De Romeinsche vrouw brengt een groot gedeelte van haren vrijen tijd door aan het venster; des avonds tegen het „Ave Maria" doet zij eene wandeling in den Corso of op den Pincio, en slijt het overig gedeelte van den avond gaarne in de opera. Het ongehuwde meisje wordt er nauwlettend bewaakt, en minnarjen erlangen er aanstonds een ernstig karakter. De gehuwde vrouwen hebben den naam, dat zij allicht aanleiding geven tot het aanknoopen van teedere betrekkingen met andere mannen; velen echter noemen dit eene onrechtmatige verdenking. In vele opzichten heerscht te Rome een kleinsteedsche geest, en men kent er elkander veel beter dan in andere groote steden. Nadat Rome de hoofdstad des Koninkrijks geworden is, zijn ledigang en bedelarij er aanmerkelijk verminderd. Ook het aantal misdrijven is er niet zoo groot als te voren.

Handel en nijverheid zijn te Rome niet van groot belang. Men vervaardigt er kunstbloemen, parfumerieën, laken, zijde, hoeden, handschoenen, maskers, kammen, chocolade, saaren, parels, gouden en silveren voorwerpen, verven, mozaïekwerk, zijden linten enz. Tot de invoerartikelen behooren er koloniale waren, gesaute en gedroogde visch, manufacturen, wijn, gedroogde druiven, oranje-appelen, vijgen, marmel, verfhout en graan, en tot de uitvoerartikelen huiden, lamsvellen, lompen, potasch, wijnsteen, graan en ponzolaanaarde uit de omstreken van Rome. Langa de Tiber ontvangt Rome hout, steenkolen, wijn en graan. Van de creditinrichtingen noemen wij er de Banca Romana en de Banca generale. Men heeft er spoorwegen naar Napels, naar Pisa en over Foligno naar Florence en Ancona. De talrijke villa's om en in de stad bieden heerlijke gelegenheden aan voor wandelingen. In de laatste tijd is een gedeelte van den Monte Pincio tot eene openbare passeggiata voor ruiters en voetgangers in gereedheid gebracht. De Corso dient meer tot vertoon, dan tot uitspanning; vooral op zon- en feestdagen is het gewoel der menigte er verbazend groot. Het levendigste punt der stad is echter de Piazza Colonna.

Omtrent de *geschiedenis* van Rome na den ondergang van het West-Romeinsche Rijk — omtrent die van den Oud-Romeinschen Staat zie onder — vermelden wij het volgende: toen Rome in 476 had opgehouden, de hoofdstad te wesen van het Romeinsche Rijk, had zij reeds veel van haren voormaligen glans verloren. Tot

tweemaal toe was zij door de Barbaren geplunderd, in 410 door *Alarik* en in 456 door de *Wandalen*. Het aantal inwoners was aanmerkelijk verminderd; wél verhieven er zich nog altijd de prachtige antieke gebouwen, maar zij waren van hunne sieraden beroofd en de Heidensche tempels werden niet langer bezocht. Rome was eene Christelijke stad geworden, en de eenige nieuwe gebouwen, welke er verreesen, waren kerken. Ook onder de heerschappij van *Odoacer* en *Theoderik* bleef de aloude vorm van het stedelijk bestuur bewaard; de Senaat en de Consuls stonden er aan het hoofd der zaken, en een prefect vertegenwoordigde den Koning, die veelal te Ravenna zijn verblijf hield. *Theoderik* deed veel ter bewaring der klassieke gebouwen, benoemde tot dat einde bepaalde bouwmeesters en stond daarvoor de noodige geldmiddelen toe. Nog altijd dienden het theater en de Circus tot het geven van tooneelspelen en feesten, terwijl het jacht maken op dieren de plaats bakleedde van gladiatorengevechten. Gedurende den oorlog der Oost-Gothen tegen *Belisarius* moest Rome tot tweemaal toe (537—538 en 547) eene belegering verduren, waarbij tal van gebouwen verwoest en het cijfer der bevolking aanmerkelijk verlaagd werd. Dit laatste wees nog 60000 zielen aan, toen Rome in 564 weder met het Oost-Romeinsche Rijk vereenigd werd. De Romeinsche adel echter was door armoede vernietigd en zijne plaats werd ingenomen door eene menigte priesters, aan wier hoofd zich de bisschop bevond, die (namelijk *Gregorius I*) door zijn supremat over de Westersche Kerk Rome tot het middenpunt verhief eener nieuwe wereldheerschappij en aan de stad het verlies van hare paleizen en tempels door de stichting van prachtige basilica's vergoedde. Vooral toen het overig gedeelte van Italië door de Longobarden nagenoeg geheel aan het Oost-Romeinsche Rijk was ontruk, terwijl Rome, schoon slechts in geringe mate beschermd door de Grieksche exarchen, niet onderworpen werd aan hunne heerschappij, verhief zich de Paus tot oppersten wereldlijken gezagvoerder in de stad. Wat zij van dat oogenblik werd, was zij aan de Pausen verschuldigd. Toen dezen door de schenking van *Pipijn* en van *Karel de Groote* den Kerkelijken Staat verkregen en toen *Karel de Groote* in 799 zich te Rome liet kronen tot keizer van het oude Romeinsche Rijk, gaf de stad haren naam aan eene nieuwe wereldheerschappij. Reeds was zij als de stad der Apostelen en martelaren in het oog der geloovigen eene heilige stad en het doel van talrijke pelgrimstochten. De val van het Frankische wereldgebied sleepte echter ook Rome mede; in 846 werd de stad op den rechter oever van de Tiber door de Saraceenen geplunderd, waarop Paus *Leo IV* haar versterkte (Città Leonina). De Pausen, van de Keizerlijke bescherming beroofd, zagen zich gedwongen, den oorlogzuchtigen leenadel, welke ook in den Kerkelijken staat zich verhief, groote macht toe te kennen en hem het bezit der Kerk als leen op te dragen, zoodat zij eerlang op eene jammerlijke wijze van dien adel afhankelijk werden, vooral van de Graven van Tusculum. Van die afhankelijkheid werden zij het eerst vrijgemaakt door

den Duitschen Koning *Otto I*, die in 962 de Roomsche Keizerskroon met de Deutsche Koningskroon verenigde. *Otto I* en vooral zijn kleinzoon *Otto III* hadden niet weinig te strijden met den overmoed en de aanmatiging van den Romeinschen adel. In 998 werd de opstand van *Crescentius* op eene bloedige wijze gedempt, maar na den dood van *Otto III* (1002) maakten de Graven van Tusculum zich wederom meester van het gezag, inzonderheid van het pauselijk bestuur en de rechtspraak zorgde. De verwoeste en vervallen gebouwen der Oudheid werden door de adellijke geslachten in burchten en vastigen herschappen, vanwaar zij de stad door hunne familieveeten en rooftochten teisterden. Nogmaals bevrjdde een Duitsch Koning, *Hendrik III*, in 1046 de stad en den Paus van de heerschappij van den adel. Reeds in 1059 werd de verkiezing van een Paus aan den invloed van den adel onttrokken en aan het collegie van cardinaalen opgedragen. Het Romeinsche volk schaarde zich aan de zijde van den Paus en verlostte *Gregorius VII* op Kerstmis 1075 uit de handen van *Cencius*, die als het hoofd van den verbitterden Romeinschen adel den Paus met vreeselijke mishandelingen van het altaar had weggerukt. Die trouw der Romeinen werd intusschen met ondank vergolden. Toen in 1083 Keizer *Hendrik IV* Rome veroverd en *Gregorius* op den Engelsburcht omsingeld had, riep deze de Noormannen te hulp, die in 1084 Rome op eene vreeselijke wijze verwoestten en een groot bloedbad aanrichtten. Het geheele zuidelijke gedeelte der stad, het Forum, de Palatijnsche en de Aventijnsche heuvel werden eene proef der vlammen. De stad werd het toneel van dagelijksche straatgevechten tusschen de aanhangers van *Gregorius* en van de Tegenpauzen en verviel tot eene volslagene regeeringloosheid, terwijl de adel het ongeinckige volk verdrukte. Eindelijk behaalde *Urbanus II*, geholpen door het geslacht *Pierleone*, de overwinning en trok binnen de muren van Rome. *Gelasius I* moest in 1118 weder verregaande mishandelingen van de Keizerlijke adelspartij onder *Cencio Frangipani* verduren. De *Frangipani* en *Pierleoni* voerden strijd om den meesten invloed bij het verkiezen van een Paus, en in 1130 werden er twee Pausen gekozen. *Innocentius II* en *Anacletus II* bevochten elkander gedurende 8 jaren. Deze bloedige twisten wekten bij het Romeinsche volk de gedachte, de stad door herstelling der sloude Republiek weder onafhankelijk te maken. In 1148 maakte het volk, door den kleinen adel gesteund, zich meester van het Capitool en benoemde er een nieuwen Senaat met eene volksvertegenwoordiging. In 1145 verscheen *Arnoldo da Brescia* te Rome en verkondigde er de instelling der Republiek, benevens de afschaffing van het wereldlijk gezag van den Paus. Ook tegen *Frederik I* uit het geslacht der *Hohenstaufen* poogde de Senaat de onafhankelijkheid van Rome te verdedigen, maar het interdict, waarmede *Hadrianus IV* in 1154 de wederspannige stad bedreigde, vernietigde den tegenstand der burgerij; *Arnoldo* werd verdreven en later als ketter verbannen. Wél

verhief *Frederik I* later tegen den Paus de vaan van den oorlog, deed Tegenpauzen kiezen en nam in 1167 Rome stormenderhand in, doch in 1178 keerde *Alexander*, nadat de Keizer zich in 1177 aan hem te Venetië onderworpen had, in zegepraal naar Rome terug, en de wereldlijke heerschappij was nu vaster dan ooit gegrondvest. De groote Paus *Innocentius III* (1198—1216) beperkte de macht van den adel en herschiep het korps stedelijke ambtenaren in een werktuig van het Pauselijk bestuur. Gedurende de nieuwe worsteling van het Keizerrijk met het Pauselijk gezag ten tijde van *Frederik II* waagden de Romeinen in 1234 eene poging om hunne vrijheid te herkrjgen. Zij verdreven *Gregorius IX* en verklaarden het Patrimonium Petri een eigendom der stad, doch met hulp van den verzoenden Keizer zegepraalde de Paus, bedwong de Romeinen, trok in 1238 weder binnen Rome en vernielde de burchten van de adelspartij. Toen de Pausen gedurende den nieuwen strijd tegen den Keizer Rome weder verlieten, maakte de senator *Branoaleone* zich van het gezag meester en hield door onmenschenlijke gestrengheid den adel in toom. Hij deed 140 adellijke burchten omverhalen, waarbij de antieke monumenten verwoest werden, waarop zij zich voor een groot deel verhieven. Na zijn dood (1258) ontstonden weder hevige burgertwisten: de Ghibellijnen benoemden *Manfredo* van Sicilië tot Senator, en de Guelfen *Karel van Anjou*, die in 1264 het Capitool in besit nam en tot 1278 met gestrengheid heerschappij voerde. Na dien tijd werden de Senatoren door de Pausen benoemd. Onder *Bonifacius VIII* werd in 1300 te Rome het eerste jubeljaar gevierd. Toen deze Paus oorlog voerde tegen *Philippus IV* van Frankrijk, moest het Pausdom het onderspit delven. *Bonifacius* zelf werd in 1303 met hulp van den verbitterden adel gevangen genomen, en zijn opvolger *Clemens IV* verplaatste den H. Stoel naar Avignon. Te Rome ontstonden nu bloedige twisten tusschen den adel en het volk, terwijl de stad meer en meer verviel. De droom van edele mannen, zooals *Dante* en *Petrarca*, dat Rome zich ook zonder de Pausen weder zou kunnen verheffen tot hoofdstad van een wereldgebied, bleek ijdel te wezen. De avontuurlijke poging van *Cola di Rienzi* (zie aldaar) had aanvankelijk eenig gevolg, omdat de denkbeeldige macht van het oude Rome hem en het volk eenigen tijd met geestdrift en offervaardigheid vervulde, maar weldra leed zij schipbreuk op de klippen der werkelijkheid, en het uiteinde van *Rienzi* in 1354 was dat van een verwijfden dwingeland. In de bloedige burgeroorlogen was het geslacht *Colonna* bijna te gronde gericht en de macht van den leenadel vernietigd, zoodat de Cardinaal *Albornoz* (1357) in staat was, met hulp van soldaten de rust te herstellen, aan de partijtwisten een einde te maken en in 1362 de heerschappij van den Paus te handhaven. In 1367 trok *Urbanus V* weër binnen de muren van Rome. Het schisma (1378) deed te Rome den strijd nogmaals ontbranden tusschen den Paus en den Tegenpaus. De *Colonna's* en de *Orsini's* streden om het gezag in de stad, die meermalen door *Ladislaus* van Napels ingenomen en door de pest geteisterd werd.

Eindelijk herrees door de keus van *Martinus V*, uit het geslacht *Colonna*, bij het concilie te Constans in 1417, hetwelk aan het schisma een einde maakte, te Rome het licht des vredes. Het zag in de renaissance een nieuw tijdperk aanbreken, terwijl het door zijne oude gedenkteekenen en als zetel der Pausen een middelpunt der beschaving werd. De stad bevond zich wel is waar bij den terugkeer van *Martinus V* in een treurigen toestand van verwoesting; immers alleen de oevers van de Tiber waren bewoond en de nauwe straten niet eens geplaveid, ja, het vee liep er rond, evenals op een dorp — het Capitool diende tot weide voor de geiten en het Forum voor de koeien —, terwijl de St. Pieterskerk met instorting werd bedreigd. Intusschen slaagde *Vitellosi*, de legaat van *Eugenius IV*, er in, de groote baronnen in Latium tot onderwerping te brengen en het gezag van den Paus te Rome te herstellen, terwijl onder *Nicolaus V* het eigenlijke tijdperk der renaissance een aanvang nam. Bouwmeesters en schilders werden derwaarts geroepen, de muren, bruggen en fonteinën hersteld, de kerken gerestaureerd en met schilderwerk versierd, met den bouw van het Vaticaan een aanvang gemaakt en de Vaticaanse boekery gesticht. *Pius II*, een beschaafd voorstander der letteren, bedreigde de beschadiging der antieke monumenten met kerkelijke en wereldlijke straffen. Onder *Paulus II*, die de carnavalsoptochten van de Piazza Navona naar den Corso verplaatste, werd het Venetiaansche paleis gebouwd, terwijl de eerste boekdruckers zich te Rome vestigden. De Humanisten deden er de *Academia Romana* verrijzen. *Sixtus IV* verfraaide voorts de stad door onderscheidene gebouwen (Ponte Sisto, Sixtijnse kapel en onderscheidene kerken), verruimde de straten en verhoogde den luister van het Pauselijk Hof. Onder *Alexander VI* (1492—1505) vloeiden uit de geheele Christelijke wereld verbazende sommen naar Rome en dienden er tot versiering der stad. *Bramante* bouwde onderscheidene paleizen, *Pinturicchio* tooide het Vaticaan met zijne schilderstukken en *Michela Angelo* bezocht het op nieuw ontlukende Rome. Het is zoo, naast de pracht en de verkwisting van het Vaticaan, van de Pauselijke gunstelingen, van de praelaten en baronnen verkeerde er de groote volkamaassa in de diepste armoede en ellende. De familiebetrekkingen van den zoo befaamden *Alexander*, inzonderheid zijn zoon *Caesar Borgia*, heerschten met bloeddorstige wreedheid. Onder *Julius II* (1503—1513), die Italië onder het Pauselijk gezag tot eenheid brengen en Rome tot de staatkundige hoofdstad des lands verheffen wilde, werd een aanvang gemaakt met den bouw der St. Pieterskerk naar het ontwerp van *Bramante*; *Michela Angelo* werd met het beschilderen der Sixtijnse kapel belast, en *Rafaël* naar Rome geroepen en aan hem de door *Sodoma* en *Perugino* aangevangene versiering der vertrekken van het Vaticaan opgedragen, terwijl deze uitstekende kunstenaars een stoet van leerlingen rondom zich vergaderde. Het prachtigst ontwikkelde zich de bloei der renaissance ten tijde van *Leo X*. Naast de kunsten hief ook de wetenschap het hoofd omhoog, en de *Sapienza* werd op nieuw

XIII.

georganiseerd. De Pausen en de Kerkvorsten bevorderden de klassieke studiën en hielden zelve daarmede bezig, en het scheen, dat de heerschappij over de geloovigen slechts werd aangewend om met de hun afgeperste schatten de Heidensche kunst en wetenschap te bevorderen en Rome in een luisterrijken heerscherszetel te herscheppen. De cijns der uit vroomheid gevende volkeren werd vaak in schitterende feesten verbruist, doch tevens de bouw der St. Pieterskerk voortgezet en onder het opzicht van *Rafaël* geplaatst, die zich tevens benoemd zag tot opperintendant van de antieke bouwgewrochten te Rome; — ook beschilderde hij de gaanderijen van het Vaticaan. *Clemens VII*, de tweede Paus uit het geslacht der *Medici*, zette het werk van *Leo* voort, deed in de Sixtijnse kapel het „Laatste Oordeel" door *Michela Angelo* schilderen, en *Peruzzi* bouwde onder zijne heerschappij prachtige paleizen. Doch de verovering en plundering van Rome door het Duitsch Spaansche leger in 1527 (*Sacco di Roma*) verlamde de vlucht der kunst. Onder *Paulus III* (1534—1549) nam reeds de kerkelijke restauratie een aanvang, om de hiërarchie te wapenen in den strijd tegen het Protestantismus, zoodat het humanismus en het klassieke Heidendom uit de stad werden verbannen. De kunst echter werd er nog in bescherming genomen voor zoover zij zich dienstbaar maakte aan de verheerlijking der Kerk. *Michela Angelo* ontwierp plannen voor de paleizen van het Capitool en voor den koepel van St. Pieter. Reeds onder *Pius V* (1566—1572) had de gestreng kerkelijke richting, welke den geest veralaft en afkeerig maakt van de ontwikkeling des verstands, de zegespraal verworven. *Pius* verbood alle openbare tooneelvoortvoeringen en het bezoeken der kofschuizen, wilde door strenge wetten de zedelijkheid bevorderen en handhaafde de Inquisitie met onmedoogende stiptheid. In de bouwkunde verving de Jesuïetenstijl de renaissance, en de schilderkunst werd eene kerkelijke kladderij. Men was er slechts op bedacht, Jesuïetencollegiën en kerkelijke stichtingen te doen verrijzen, en de heerschappij der hiërarchie bezwaarde Rome met een verpletterend laat. *Sixtus V* (1585—1590) poogde wel is waar zijn onbeperkt gezag ten nutte der bevolking aan te wenden, zoodat hij de veiligheid en de rechtsbedeeling aanmerkelijk verbeterde, de nijverheid en den landbouw bevorderde, de geldzaken in orde bracht door eene gestreng spaarzaamheid en een groot aantal gebouwen deed verrijzen, zooals *Acqua Felice*, de Spaansche Trap, de Vaticaanse boekery, het Quirinaal enz., maar hij ijverde tevens met een verregaand fanatismus tegen de gedenkteekenen der Oudheid. Onder zijne opvolgers versierden groote kunstenaars de stad met hunne voortreffelijke werken, zooals *Carracci*, *Caravaggio*, *Guido Reni*, *Domenichino*, *Guercino*, *Maderna*, *Bernini* enz., maar ook reeds in dien tijd kwam de kunst in verval. Intusschen bleef Rome nog altijd door zijne overlevering en door zijne kunstgewrochten het middelpunt der beeldende kunst en de verzamelaars der uitstekendste kunstenaars uit alle landen, maar bij het Romeinsche volk werd het vrije leven des geestes onder den domper van het

Pauselijk despotismus uitgedoofd. De rijkdommen kwamen door de gunst der Pausen in het bezit van enkele aanzienlijke geslachten of van kerken en kloosters. De *Farnese's*, *Aldobrandini's*, *Borghese's*, *Barberini's*, *Ludovisi's*, *Pamfilii's* enz. bewoonden prachtige paleizen en villa's en baadden zich in weelde, terwijl het volk een armoedig leven rekte door de aalmoezen der rijken en den bijstand der kloosters. Toch bedroeg het aantal inwoners in 1656 nog 120 000 zielen. Slechts buitenlandsche bedevaartgangers brachten er eenige welvaart. Onder *Clemens XI* (1700—1721) namen de eerste opdelvingen op den Palatijnschen heuvel eene aanvang. *Clemens XII* (1730—1740) en *Benedictus XIV* versierden Rome met fraaie gebouwen en laatstgenoemde verrijkte ook de kunstverzamelingen. *Clemens XIV*, die de Orde der Jezuiten ophief, stichtte op aansporing van *Winckelmann*, die van 1755—1767 te Rome vertoefde, het Museo Pio Clementino. In 1798 werd Rome door de Franschen bezet, die de kunstgewoonten van het Vaticaan en van het Capitool naar Parijs vervoerden. In September 1799 echter werd de stad voor de Napolitanen ontruimd, waarop Paus *Pius VII* er weder zijn intocht deed. In 1808 evenwel maakten de Franschen zich nogmaals meester van Rome. De stad werd met het Keizerrijk vereenigd en tot tweede hoofdstad verheven, terwijl de Keizerlijke Kroonprins den titel ontving van Koning van Rome (1811). Nu werden er de Fransche wetten ingevoerd en vele misbruiken afgeschaft, ook de bedelarij, terwijl met ijver de hand werd gelagen aan het opdelfen en aan het verrijken der verzamelingen. Na den terugkeer van *Pius VII* (2 Mei 1814) kwam wel is waar de voormalige staatkundige toestand terug, maar de kunst werd aangemoedigd. Rome zou nu de prachtige vorstenzetel van den stadhouder van *Christus* wezen, maar moest aan deze eer alle aanspraak op zelfstandigheid, ontwikkeling en politieke rechten ten offer brengen. De ijzeren vuist der reactie onder *Gregorius XVI* hield het volk in bedwang en belette de uitbarsting van elke beweging. De hervormende gezindheid van *Pius IX* deed echter in 1847 den vrijheidszin der Romeinen ontwaken, zoodat zij eene nieuwe regeling van het stedelijk bestuur verkregen. Na het vermoorden van *Rossi* in November 1848 kwam het tot eene openbare omwenteling, welke gevolgd werd door afkondiging der Republiek en aansluiting aan het vereenigd Italië. Na de vlucht van den Paus, inmiddels van alle vrijzinnige ontwikkeling afkeerig geworden, nam een Republikeinsch Bewind den 6den Februari 1849 het gezag in handen, maar het werd reeds den 3den Juli daaraanvolgende door de Franschen na verovering der stad omvergeworpen. Den 12den Juli was het Pauselijk despotismus hersteld, en den 4den April 1850 kwam *Pius XI* weder binnen de muren van Rome. Vele Romeinen werden in hechtenis genomen en tot langdurige gevangenisstraf veroordeeld, en velen zochten behoud in eene vrijwillige ballingschap, terwijl de Paus zijn gezag door middel van een Fransch leger en van zijne eigene soldaten handhaafde. Toen Italië in 1859 weder tot een nationaal leven ontwaakt en tot eenheid gekomen was, koos

men aanstonds Rome tot hoofdstad des Rjks, hoewel men haar niet in bezit kon nemen, daar de Pauselijke heerschappij er zich steeds staande hield onder de bescherming der Franschen. Zoodra echter dezen in December 1866 ten gevolge der Septembereconventie Rome ontruimden, waagde *Garibaldi* in October 1867 eene poging tot bevrijding der stad. De inwoners verwachtten in koortsige spanning de komst van het dappere legerhoofd met zijne vrijescharen, om alsdan terstond op te staan. *Garibaldi* echter trok te langzaam voorwaarts; te Civita Vecchia stapten weder Fransche troepen aan land, en toen *Garibaldi*, slechts éen dagmarach van Rome verwijderd, den terugtocht aannam, werd zijne bende den 5den November bij Mentana achterhaald en vernietigd. Doch den 20sten September 1870, nadat de Franschen den Kerkelijken Staat verlaten hadden, trokken de Italianen onder generaal *Cadorna* de stad binnen, nadat de Pauselijke troepen een korten weêrstand geboden en de Italianen bij de Porta Pia eene bres geëcht hadden. Bij de volkstemming over de inlijving bij het koningrijk Italië stemden 184 000 van de 135 600 burgers er voor. Den 31sten December bezocht *Victor Emanuel* voor de eerste maal de stad, welke den 26sten Januari 1871 hoofdstad des Rjks werd verklaard. De Koning vestigde zijne residentie in het Quirinaal, en de ministeriën, alsmede de beide Kamers, verplaatsten hunne zetels naar Rome, waar onderscheidene kloosters ruimte verschaften aan de ambtenaren. De vrijzinnige wetten van Italië werden te Rome ingevoerd, zoodat deze stad een nieuw tijdperk zag aanbreken. Het spreekt van zelf, dat zulk eene verandering met eene reeks van moeielijkheden gepaard ging. Ook het uitwendig voorkomen der stad onderging eene belangrijke wijziging. De Regeering van *Pius IX* had bij de herstelling van vele kerken de zorg voor de antieke monumenten geenszins verwaarloosd; zij had veel werk gemaakt van opdelvingen aan de Via Appia en op den Palatijnschen heuvel, terwijl zij evenzeer den aanleg van telegraaf- en spoorweglijnen, de oprichting van gasfabrieken enz. bevorderd had. Doch eerst de Italiaansche Regeering deed de ontruiming op den Palatijnschen heuvel en op het Forum Romanum met aanzienlijker middelen en naar een vast stelsel voortzetten en erlangde daardoor merkwaaardige uitkomsten. Tevens werd naar een weloverwogen plan besloten tot verbouwing der stad. Er ontstonden geheele wijken met nieuwe gebouwen, inzonderheid bij het spoorvegetation. Eene doelmatige versterking beveiligd Rome tegen eene vijandige overrompeling, en door de ontginning der Campagna zal de stad binnen korten tijd door een vruchtbaar landschap omgeven zijn.

De verbouwingsplannen der stad zijn door den gemeenteraad vastgesteld op den 27sten April 1862 en worden bekostigd door het gemeentebestuur en door het Rijk, hetwelk daarvoor eene som van 50 millioen lire heeft toegestaan onder voorwaarde, dat onder die verbouwing de stichting begrepen zal zijn van een paleis van Justitie, van een paleis voor de Académie van Wetenschappen, van eene polykliniek, van éene artillerie- en twee

infanteriekasernes, van een militair hospitaal met 7000 bedden en van een exercitieplein, alsmede van twee nieuwe bruggen over de Tiber. Het subsidie van de Regeering is dan ook niet groot, daar genoemde gebouwen omstreeks 20 millioen moeten kosten. Zij moeten binnen tien jaren voltooid wezen, terwijl de Regeering in jaarlijksche termijnen van 2 millioen betaalt. De stad, die van 1871 tot 1882 reeds bijna 37 millioen lire voor verbouwing uitgaf, zonder nog het regelen van de Tiber te rekenen, zal ter volvoering harer plannen eene leening van honderde millioen lire moeten sluiten.

Volgens deze plannen worden de nieuwe gebouwen verdeeld in 3 groepen, namelijk in dringend noodige, in minder dringend noodige en in gebouwen van weelde. Het algemeen bestek verdeelt de verbouwing in 29 hoofdstakken, van welke de eerste 10 evensooveel nieuwe wijken omvatten, waar men weinig behoeft te sloopen, terwijl de overige 19 gedeeltelijk betrekking hebben op kaden aan de Tiber, verbreding van straten, den aanleg van nieuwe pleinen, bruggen en wandelparken.

De voornameste nieuwe stadwijk is die van den Esquiljnschen heuvel. Zij is verdeeld in twee helften, namelijk het Castro Pretorio (Maceo), zich binnen den stadsmuur van de Porta Pia tot aan de Porta San Lorenzo uitstrekkend en tusschen die poorten nog eene derde (Porta Nuova San Lorenzo) bevattend, om het verkeer van de stad met het kerkhof te bevorderen. Het Castro Pretorio beslaat 40 Ned. bunder en is geschikt voor 20000 inwoners. Het bestaat hoofdzakelijk uit kleine, sierlijke villa's en bevat het centraalspoorwegstation, de groote artilleriekazerne, het belastinggebouw enz. Ten noorden grenst deze wijk aan de villa Bonaparte, het nieuwe paleis van het Engelsch gezantschap en aan het gebouw van het departement van Financien, te samen gelegen aan de Via Venti Settembre.

De tweede afdeeling der nieuwe stad op den Esquiljnschen heuvel neemt een aanvang bij de zuidelijke helling van het Quirinaal en strekt over Santa Maria Maggiore zich uit tot aan de zuidelijke poorten der stad, namelijk die van San Giovanni en de Porta Maggiore. Zij beslaat 66 Ned. bunders en is bestemd voor 33000 inwoners. Hier vindt men de Via Nazionale, de fraaiste straat van Rome, met boomen beplant, 3100 Ned. el lang en zich uitstrekkend van de Piazza Termini tot aan de Engelsbrug. Hier zou de botanische tuin plaats maken voor het Paleis van de Accademia de' Lincei, doch in Maart 1883 heeft de Italiaansche Regeering het Palazzo Corsini in de Via Lungara aangekocht en tot paleis voor genoemde Académie bestemd. Voorts verheft zich in de Via Nazionale het grootsche paleis voor permanente tentoonstellingen van kunstwerken, en aan den voet van de basilica van Santa Maria Maggiore heeft men er de ruime Piazza dell' Esquilino, door de Via Quattro Fontane met den Pincio verbonden. Eene tweede straat, ter breedte van 25 Ned. el, loopt van het spoorwegstation westwaarts over de Piazza dell' Esquilino om later uit te loopen op het Forum Romanum. Op de

zuidelijke helling van den Esquiljnschen heuvel verrijst aan de Via Merulana allengs eene nieuwe stad. Men heeft er de Piazza Vittorio Emmanuele en de boven vermelde polykliniek der universiteit.

Op de beide Esquiljnsche wijken volgt eene derde van geringen omvang aan de helling van den Mons Caelius. Het beslaat 10 Ned. bunder en is bestemd voor 5000 inwoners. Daartegenover, dus achter de noordzijde van het Colosseum, wordt aan de helling van den Mons Oppius het militair hospitaal gebouwd. De vierde wijk is van omvang als de voorgaande.

Op den rechter oever van de Tiber heeft men de vijfde nieuwe wijk. Zij is door eene ijzeren brug met éene der drukste straten, de Via Ripetta, verbonden. Zij draagt den naam van wijk del Prati di Castello, omdat zij gebouwd wordt op de weiden, die er zich tot aan den Engelsburcht uitstrekken. Zij heeft eene oppervlakte van 87 Ned. bunder en is geschikt voor 40000 inwoners. Hier worden reeds paleizen gebouwd door Prins *Odescalchi*, den Spaanschen gezant Graaf *Coello*, den bankier Graaf *Cohen* enz. Eene Belgische maatschappij bouwde er de brug en ontving daarvoor het recht van tolheffing. In de Prati di Castello bevinden zich thans reeds een paar schouwburgen, een circus, een groot bad (Nymphaeum), een panorama enz. Volgens het nieuwe plan zullen er zich de huizen langs een Lungo Tevere (Tiberkaden) van den Engelsburcht stroomopwaarts uitstrekken tot het punt, waar eene nieuwe brug den Borgo Flaminio (eene voorstad van Rome) met het Vaticaan en het St. Pietersplein zal verbinden. Westwaarts zal de nieuwe wijk begrensd worden door de heuvelenreeks van den Monte Mario. Hier zullen de twee infanteriekasernes en het paleis van Justitie, alsmede het Rijk militair hospitaal gebouwd en het exercitieveld aangelegd worden. De grachten van den Engelsburg zullen gedempt en door openbare tuinen vervangen worden. De nieuwe ijzeren brug zal plaats maken voor eene grootsche steenen brug, welke uitloopt op de Via Tomacelli, welke eene dubbele breedte zal erlangen. Eene tweede brug zal bij de Via Tordinona de rivier overspannen.

Door middel van eene andere wijk — de zesde — wil men de Vaticaanse wijk beter met Trastevere verbinden. In plaats van de éene straat, welke men er thans aantreft, de Via Lungara, zal het bebouwen der geheele helling van den Mons Janiculus nieuwe wegen van verkeer openen tot aan het nieuwe spoorwegstation. In het midden der Via Lungara, niet ver van de Villa Farnesina, zal eene nieuwe brug over de Tiber gebouwd worden ten gerieve der 10000 inwoners van deze wijk, die eene uitgebreidheid heeft van 10 Ned. bunder.

De stichting van het tweede spoorwegstation op den rechter oever van de Tiber vereischt den bouw van eene vierde brug in de zevende wijk aan den voet van den Monte Testaccio. Deze strekt met eene oppervlakte van 56 Ned. bunder zich uit van de Marmarata tot aan laatstgenoemden berg. In de nabijheid der rivier zullen er magazijnen, fabric-

ken, arbeiderswoningen, hallen voor graan- en steenkolenmarkten enz. gebouwd worden, terwijl de veemarkt verplaatst zal worden naar een plein vóór de poort San Paolo. De groente- en ooftmarkt is reeds sedert 1 Januari 1882 van het Campo dei Fiori naar de Piazza dei Cerchi overgebracht, waar zich ook de groote vischmarkt bevindt.

Het bouwen van de volgende twee wijken van het bestek, namelijk de achtste of Borgo Flaminio vóór de Porta del Popolo op den linker oever van de Tiber, 18 Ned. bunder groot en voor 9000 inwoners bestemd, en de negende op den Aventijnschen heuvel met groote lanen en wandelparken en met hare 22 Ned. bunders voor 10000 inwoners geschikt, is eene zaak van later zorg. Met de tiende nieuwe wijk evenwel, die de plaats van den Ghetto zal innemen, wil men ten spoedigste een begin maken, om dit gedeelte der stad met zijne nauwe, morsige straten en ongezonde verblijven in eene wijk met breede straten en ruime pleinen te herscheppen.

Voorts wil men binnen de tegenwoordige stad de Corsostraat hier en daar breeder maken en tot aan het Capitool en het Forum Romanum verlengen. Ook wil men de Babuinostraat verlengen over het Spaansche Plein heen en door een tunnel onder den tuin van het Quirinaal naar de Via Panisperna bij den Esquiljnschen Heuvel. Andere voorgenomen veranderingen zijn: de aanleg van een groot plein vóór de Fontana di Trevi, de verbreding der Via Araceli, het sloopen der huizen tusschen de straten Borgo Nuovo en Borgo Vecchio, de aanleg van twee kaden langs de Tiber en de verdubbeling van het aantal bruggen, zoodat er zes nieuwe over de rivier worden gelegd, namelijk van de Porta Portese naar de wijk Testaccio, — in de Rione alla Regola, — van de Via Giulia naar de Via Lungara, — van de Via Tordenona naar de Prati di Castello, — van de Piazza del Popolo naar de Prati di Castello, — en van den Borgo Flaminio naar het exercitieplein.

Iedere nieuwe wijk wordt versierd met wandelparken, welke op de Piazza Termini, bij de Baden van Titus, bij den Botanischen Tuin, bij het Colosseum en bij den Engelsburcht worden aangelegd. Buiten de stad, vóór de Porta del Popolo op den heuvelachtigen bodem der Monti Parioli zal men zelfs een fraai wandelbosch doen verrijzen.

Rome als Staat. Het Romeinsche volk is naar luid der overlevering ontstaan door de vereeniging van personen, welke tot drie volkstammen behoorden, namelijk de Latijnen, Sabijnen en Etruscers en werd dientengevolge verdeeld in 3 stammen (tribus), die der Ramnes, Tities en Luceres. Ieder van deze was weder gesplitst in 10 curiae en iedere curia in 10 decuriae. Aan het hoofd van elken tribus bevond zich een tribunus, van iedere curia een curio en van ieder decuria een decurio. Wie tot dese 3 stammen behoorden, waren de eenige volbloed burgers en vormden het oorspronkelijke Romeinsche volk (Populus Romanus Quirites), en daarnaast bevonden zich slechts cliënten of hoorigen, die eenigermate afhankelijk waren van de eigenlijke burgers, en slaven. Omdat de burgers bescherming verleenden aan de cliënten, droe-

gen zij den naam van *patriciers* of *patronen*, — en burgers, die als ruiters in dienst waren, heette men *equites* of *coleres*. Bij die kern der oorspronkelijke Romeinsche burgerij voegden zich reeds ten tijde der Koningen talrijke inwoners der naburige, vooral der Latijnsche steden, die later het burgerrecht ontvingen, hoewel zij geene aanspraak konden maken op het uitbrengen hunner stemmen en op het bekleeden van eeramten. Zij droegen den naam van *plebejers*, en de strijd van dezen ter verwerving van gelijkstelling met de patriciers is een merkwaardig gedeelte der Romeinsche geschiedenis. Voorts had men er *socii* of bondgenooten, die verplicht waren tot het leveren van hulptroepen. Eindelijk had men te Rome nog de klasse der *libertini* of vrijgelatenen, die slechts zeer beperkte rechten bezaten. Wie niet tot éene dezer afdeelingen behoorden, werden met den naam van *peregrini* (vroemdelingen) of zelfs met dien van *hostes* (vijanden) bestempeld. Nadat nu in de burgeroorlogen, die tot in de 8de eeuw vóór Chr. bleven aanhouden, de staatkundige voorrechten der patriciers nagenoeg waren opgeheven, ontstond uit de geslachten, welke zich allengs van groote rijkdommen en van de aanzienlijkste ambten hadden meester gemaakt, een nieuwe bevoorrechte stand, namelijk die der *nobiles* (adellijken). Tusschen dezen en het volk bevond zich de *ordo equester* (ridderstand), welke allen omvatte, die een bepaald vermogen bezaten, en in den laatsten tijd der Republiek een aanmerkelijken invloed had op staatkundig gebied. In den tijd der Keizers bleven adel en ridderschap bestaan, en de Keizers zochten ook den stand der patriciers weder in het leven te roepen. Daarenboven ontstond nog een stand uit hen, wier bloedverwanten zitting hadden gehad of nog hadden in den Senaat, namelijk de *ordo senatorius*.

Rome bezat oorspronkelijk eene monarchale staatsregeling. Aan het hoofd des volks bevond zich een gekozen Koning, die de betrekkingen van hoogsten rechter, veldheer en priester in zijn persoon vereenigde. Overleed hij, dan kwam het bewind in handen van tusschenkoningen (interreges), die door den Senaat of door de patriciers werden benoemd en elkander om de 5 dagen vervingen. Zij moesten de noodige maatregelen nemen voor eene nieuwe koningskeuze. Het uitwendig teeken der koninklijke waardigheid bestond in eene met purper omsoomde toga (toga praetexta) en 12 lictores (bijbundeldragers), die een bundel roeden met eene bijl droegen, en tot zijn onderhoud diende een gedeelte van den gemeentegrond (ager publicus), hetwelk op kosten van den Staat bebouwd werd. Het Koninklijk gezag was intusschen geenszins onbeperkt. Een hoogst gewichtig regeeringslichaam was er de Senaat, bestaande uit 300 patriciers en door den Koning tot beraadslaging over staatkundige aangelegenheden bijeengerooepen. Intusschen werd ook het volk vertegenwoordigd; het vergaderde en stemde in comitia curiata met ja of nee over ontwerpen, door den Koning in overleg met den Senaat voorgedragen. Zoo bleef de toestand tot aan den tijd van *Servius Tullius* (578—534 vóór Chr.). Dese verordende eene tweede

soort van volksvergaderingen, namelijk de *comitia centuriata*, waardoor ook den Plebejers eenig aandeel in de regeering werd vergund. Hij verdeelde namelijk het volk naar gelang van het vermogen in 5 klassen en deze weder in 198 centuriæ. In beide soorten van *comitia* werd bij *curiæ* of *centuriæ* gestemd en door de moederheid bealst.

De regeeringsvorm kwam echter eerst tot volkomeene ontwikkeling, toen in 520 het Koningschap afgeschaft en de republiek ingevoerd werd. In plaats van Koningen werden nu telken jare 2 *consules* gekozen, die elkanders gezag beperkten en bij het neêrleggen van hun ambt rekenschap verschuldigd waren van hun beheer. De Senaat en de volksvergaderingen verkregen veel meer invloed dan te voren. Naast de *consuls* benoemde men voorts twee *quaestores*, — wjders in 498 en later, zoo vaak vijandige aanvallen het vereischten, een *dictator*, die, met onbeperkt gezag bekleed, dit laatste reeds na verloop van een half jaar moest nederleggen. Een *magister equitum* of bevolhebber der ruitery stond hem ter zijde. Voorts werd in 443 het ambt van *censor* ingesteld; er waren steeds twee censoren, die telkens na anderhalf jaar rust namen, doch om de vijf jaren aftraden en gedurende hun diensttijd het opzicht hadden op de zeden, op de verdeling des volks in klassen, op de ijfsten der senatoren enz. Bij hun aftraden werd het vijfjarig *lustrum* gevierd, waarop men ter reiniging des volks *suovetaurilia* (offeranden in zwijnen, schapen en stieren) slachtte. In 366 werd het ambt van *praetor* ingesteld; deze moest waken over de rechtspleging. Het aantal *praetoren*, aanvankelijk slechts één, nam allengs toe en klom onder de Keizers tot 18. Zij werden toen ook tot het besturen van provinciae (wingewesten) uitgezonden. Voorts waren te Rome *tribuni plebis* (volkstribunen, waarover straks), — *aediles*, eerst 2, later 4, die inzonderheid belast waren met de regeling der openbare spelen, — *quaestores*, wier aantal eindelijk zich tot 40 uitbreidde en wier plicht het was, voor de belangen der schatkist (*aerarium*) te zorgen en de stadhouders in de provincie behulpzaam ter zijde te staan, en *tribuni militum* (krijgstribunen).

Deze staatsregeling was aanvankelijk in den geest der patriciërs vastgesteld en onderging vervolgens eene aanmerkelijke wijziging, toen de plebejers dezelfde rechten verkregen. De eerste stap daartoe werd gedaan in 493 door de instelling van volkstribunen (eerst 2, toen 5, later 10), die hen tegen de aanmatiging der patriciërs in bescherming moesten nemen, waartoe zij in staat gesteld werden door de hun verleende onschendbaarheid. Zij bedienden sich voorts van eene nieuwe soort van volksvergaderingen, van de *comitia tributa*, alsoo genoemd, omdat er gestemd werd naar de stammen (*tribus*), waarin het volk was verdeeld. Deze democratische *comitia* bemoeiden sich eerst uitsluitend met de aangelegenheden der plebejers, maar allengs met die van den geheelen Staat, terwijl in 286 de bekrachtiging hunner besluiten door de *comitia curiata* werd afgeschaft. Omstreeks het jaar 300 verwierven de plebejers het recht, nagenoeg alle openbare ambten te bekleden. Nu kre-

gen de *comitia tributa* het oppergesag in handen, en de *comitia curiata* bestonden slechts voor de lens. In deze laatste stemden de meer aanzienlijke burgers en bekleedden de *consuls* het voorzitterschap, terwijl de *comitia tributa* door de volkstribunen werden bijeengeroepen en men er, zonder voorstellen van den Senaat af te wachten, over de belangrijkste vragen hoofdelijk stemde. Intusschen mocht het verkiezen van *consules* en *praetores* alleen plaats grijpen in de *comitia curiata*, terwijl *tribuni plebis*, *aediles* en *quaestores* door de *comitia tributa* werden benoemd. Inmiddels konden beide *comitia* besluiten nemen, die verbindend waren voor het volk. Hier lag alsoo de kiem van eene gevaarlijke tweespalt tusschen den Senaat en de *comitia curiata* aan de éene en de *tribuni plebis* en de *comitia tributa* aan de andere zijde. Niettemin bleef bij eene aanmerkelijke uitbreiding van het staatsgebied de onderlinge eendracht geruimen tijd bewaard. Doch juist die uitbreiding was oorzaak, dat sommige geslachten te Rome aanzienlijke rijkdommen verkregen, terwijl sich in de door armoede gedrukte lagere klassen eene schaar van benijders vormde, die de overhand hadden in de *comitia tributa*. Eerzuchtige mannen plaatsten sich aan hun hoofd en de bloedige burgeroorlogen, die den ondergang der Republiek berokkenden, namen een aanvang.

Gajus Octavianus was de eerste, die in deze burgeroorlogen de overhand behield en alzoo de alleenheerschappij verkreeg (31 vóór—84 na Chr.), niet met den titel van Koning, maar met dien van *princeps* (de eerste in den Senaat). Ook noemde men hem *imperator* als opperbevelhebber van het leger en hij aanvaardde den titel van *Augustus* (doorluchtig), die ook aan zijne opvolgers werd toegekend, en naar zijn ouderdom dien van *Caesar*, van welken het woord *keizer* afkomstig is. Hij werd door den Senaat bekleed met de gewichtigste republikeinsche staatsambten, belaste sich met het stadhouderschap in onderscheidene provinciën, was *tribunus plebis*, *proconsul* en *praefectus morum* en liet sich dertienmaal tot *consul* en eindelijk ook tot *pontifex maximus* kiezen. Hij handhaafde de republikeinsche ambten en instellingen, alsmede de volksvergaderingen, welke de door hem aanbevolene kandidaten benoemden, terwijl eerlang de verkiezingen aan den Senaat werden opgedragen. De Senaat verkreeg onder de Keizers een ruimer werkkring, daar aan dat lichaam ook een gedeelte der rechtspraak werd toevertrouwd, doch de Senatoren werden door de Keizers aangesteld en afgezet. Ook werd reeds ten tijde van *Augustus* over de belangrijkste zaken niet in den Senaat, maar in een *consilium* beraadslaagd. *Consules* werden niet langer voor den tijd van één jaar, maar voor dien van eenige maanden benoemd, en de benoemden ontvingen slechts de onderscheidingsteekenen (*insignia consularia*). Ook schiepen de Keizers nieuwe ambtenaren, zooals den *praefectus urbi* (stadspraefect) en den *praefectus praetorio* (bevelhebber der praetoriaansche benden). De steun van het Keizerschap was voorts het leger en het bleef daardoor 8 eeuwen bestaan, terwijl het Keizerschap meer en meer van dien steun afhankelijk

en het Rijk door vreeselijke burgeroorlogen geteisterd werd. Eene aanmerkelijke verandering echter werd door *Diocletianus* (284—306) begonnen en door *Constantijn* als alleenheerscher (324—337) voleindigd. Zij vernietigden alle republikeinsche vormen en instellingen. Rome hield zelfs op, het middenpunt des Rijks te wezen, daar de residentie des Keizers eerst naar Nicomedia en vervolgens naar Constantinopel verlegd werd. Er ontstond een sloop van nieuwe ambtenaren, van welken de hoogste met eerstitels werden begiftigd, — het Rijk werd in 4 praefecturae, 13 dioceses en 116 provinciae verdeeld en de burgerlijke van de militaire macht volkomen gescheiden. De Senaat en het Consulschap bestonden slechts in naam en werden van lieverlede afgeschaft. Gedurende eenigen tijd werd één consul te Rome en één te Constantinopel benoemd of enkel één te Constantinopel. De laatste gewone burger, die het ambt van consul bekleedde, was *Flavius Basilus* (541); daarop voerde de Keizer den titel van consul, totdat ook deze in de 9de eeuw verdween.

Het Romeinsche leger onderging in den loop der eeuwen belangrijke veranderingen. Oorspronkelijk bestond het uit een legioen van 3 000 man (uit elk der 3 stammen 1 000) en uit 800 ruiters. Reeds *Servius Tullius* evenwel had meer dan één legioen en 1 800 ruiters. Hij rekende de getalsterkte van het leger op 42 000 man en grondvestte de organisatie op de indeeling in klassen en centuriae. Alle Romeinsche burgers waren verplicht de wapens te dragen, en wel van het 17de tot het 45ste levensjaar in het veld en verder tot aan het 60ste levensjaar ter bewaking der stad. Eerstgenoemden moesten aan 16 tot 20 veldtochten (de ruiters aan 10) deelnemen, voor eigen uitrusting zorgen en zonder soldij dienen. In elk legioen waren de verschillende klassen vertegenwoordigd. De mannen der eerste klasse, gewapend met een speer (hasta), helm (galea), pantser (lorica), schild (clypeus) en beenstukken (ocrea), stonden in het voorste gelid, de overige klassen, minder goed gewapend, in de volgende geleederen. Eén legioen werd in den vorm van den Grieksch-phalanx opgesteld. Later werd daarbij weinig acht geslagen op de indeeling in klassen, hoewel de zwaar gewapenden steeds uit de eerste 3 klassen afkomstig waren, en de mannen der laagste 2 klassen dienst deden als lichtgewapenden (velites). Zie voorts onder *Legioen*.

Met betrekking tot de vloot vermelden wij, dat deze in den vroegsten tijd dan alleen werd uitgerust, wanneer daaraan, zooals in de Punische Oorlogen, behoefte bestond. Eerst onder de Keizers had men eene blijvende vloot, welke zich te Misenum en te Ravenna bevond. Daarenboven waren er oorlogshavens aan de Rijn en de Donau. De schepen hadden aan den voorsteven een snavel en werden genoemd naar het aantal roelbanken. De bemanning, zoowel soldaten (classarii) als roelers, stonden niet in zoo groot aanzien als de soldaten der legioenen en behoorden gewoonlijk tot de standen der slaven of der vrijgelatenen.

Over de rechtspraak werd beschikt door den Koning, die naar welgevallen een rechter-

lijk collegie (consilium) of afzonderlijke rechters en volgens de overlevering bij zware misdaden ook bloedrechters (duumviri perduellionis) benoemde, van welken men zich beroepen kon op het volk. Zelfs nog in lateren tijd bestond er eene door den pontifex *Papirius* bezorgde verzameling van leges regiaes (Koninklijke wetten), en na het verdrijven der Koningen werden deze ter handhaving van het recht door de consuls (tijdelijk door decemviri en tribuni consulares) vervangen. In 366 echter werden de praetores met de rechtspraak belast en in sommige gevallen de aediles. Inmiddels hadden de Republikeinsche magistraten op verre na niet zoo groote macht als vroeger de Koningen. Men kon zich steeds beroepen op het volk; de hoogste straf was eene boete van 30 schapen en 2 runderen, en deze werd in 430 vóór Chr. door eene bepaalde geldsom vervangen. Alleen het volk kon een doodvonnis of een verbanningsoordeel uitspreken. Met betrekking tot het burgerlijk recht werden de praetoren door 2 vaste rechtbanken bijgestaan, namelijk door de centumvirale en de decemvirale rechtbank. Daarenboven werden er alleen rechtsprekende rechters door de praetoren aangesteld. De rechtspraak, die in het openbaar op het Forum en in de comitia geschiedde, was aan bepaalde, nog al ingewikkelde vormen van aanklacht (legis actiones) gebonden; éene van deze was bijv. de handoplegging (manus injectio), daarin bestaande, dat de beide partijen de hand legden op het voorwerp van geschil, waarna de praetor uitspraak deed. Was dat voorwerp een stuk land, zoo begaf laatstgenoemde zich met de rechtvragenden derwaarts, en ieder van dezen nam eene kluit aarde mede. Voorts had men er blijvende rechtbanken, die het eerst voor aanklachten wegens afpersingen in de provincien in het jaar 149 vóór Chr. door de lex Calpurnia verordend en door *Sulla* uitgebreid waren. Zij kwamen in plaats van het volk, hadden grooten invloed op staatkundig gebied en werden eerlang, wegens hare samenstelling uit senatoren of ridders, een twistappel tussehen den Senaat en de volkspartij. Bij haar werd in 137 door de lex Cassia de geheime stemming door middel van stemtafeljes ingevoerd; ieder rechter ontving er drie, namelijk één ter veroordeeling met eene C (condemno), één ter vrij-spraak met eene A (absolvo) en één ter aandoening, dat hij geen oordeel kon uitspreken met de letters N. L. (non liquet). Eén van deze drie wierp hij in de stembus. Onder de Keizers bleven deze inrichtingen grotendeels bestaan, althans wat den vorm aangaat. De belangrijkste rechterlijke werkzaamheden gingen over op den Keizer, op wien men zich van alle rechtbanken beroepen kon, alsmede op den praefectus urbi en den praefectus praetorio. De grondslag van het Romeinsche recht was de wet der Twaalf Tafelen, die nog in den laatsten tijd der Republiek door de knapen werd van buiten geleerd. Zij werd echter in den loop der eeuwen uitgebreid en aangevuld. Dit geschiedde in de dagen der Republiek en ook onder de Keizers, hoofdzakelijk door de edicta der praetores, waarin zij bij het aanvaarden van hun ambt de beginselen blootlegden, waarnaar zij recht wilden spreken. Het sprak echter van zelf, dat de latere

Julius Junius Brutus, van *Tarquinius Collatinus*, den gemaal van *Lucretia*, en van *Spurius Lucretius*, haren vader, opstond en niet alleen *Tarquinius Superbus* met zijn geheele geslacht verdroef, maar ook het koningschap voor altijd afschafte.

De eerste afdeeling van het tijdperk der Republiek loopt tot aan den Eersten Punischen Oorlog (510—264). Daarin breidde de Romeinsche heerschappij zich uit over geheel Midden- en Beneden-Italië, terwijl de regeeringsvorm zich allengs ontwikkelde. Het gezag der Koningen werd toegekend aan twee Consuls, die slechts één jaar regeerden, — voorts aan den Senaat en aan de comitia curiata en centuriata. Wél zocht *Tarquinius Superbus* het gezag te herwinnen en verwierf de ondersteuning der Vejenten en der Tarquinienses, maar hij zag oerlang al zijne pogingen verijdeld door den slag bij het bosch van Arsia. Nu wendde hij zich tot *Porsetna*, den machtigen koning van Clusium. Deze rukte in 508 voorwaarts tot aan de Tiberbrug en zou deze onverwijd overgetrokken zijn, zoo niet *Horatius Coclès* met verwonderlijke dapperheid aldaar den vijand had tegengehouden. Nu omsingelde *Porsetna* de stad, en deze zou voor de belegeraars bezweken zijn, indien *Porsetna*, door den heldenmoed van *Mucius Scaevola* getroffen, haar geene billijke voorwaarden had toegestaan. De stad moest, naar luid der overlevering, het aan de Vejenten ontnomen gebied teruggeven en gijzelaars stellen; volgens anderen echter heeft zij zich aan *Porsetna* overgegeven. Eindelijk deed *Tarquinius* nog eene poging, om met hulp der Latijnen zijn doel te bereiken, maar werd in 496 aan het meer Regillus geslagen, waarop hij naar Cumae terugtrok en kort daarna overleed. Nu sloten de Romeinen met de Latijnen een verbond tot onderlinge bescherming en tot gemeenschappelijke bestrijding hunner vijanden, waarin ook anderen werden opgenomen. Inmiddels voerde Rome steeds oorlog tegen de naburige volken. In 449 behaalde het eene glansrijke overwinning op de Sabijnen en Aequers. De strijd tegen de Volscers werd voor hen gevaarlijk doordien een Romein, *Coriolanus* genaamd, aan het hoofd der vijanden zegerierend tegen Rome oprukte; hij werd echter door een gezantschap van vrouwen, waarbij zich zijne moeder en zijne echtgenoot bevonden, overgehaald, om tot de zijde der Romeinen terug te keeren. De oorlog tegen de Vejenten was zeer ongelukkig doordien de *Fabii*, meer dan 300 man sterk, door den vijand in eene hinderlaag gelokt en omgebracht werden. Tien jaar (405—396) werd deze oorlog voortgezet en eindelijk de stad Veji door *Marcus Furius Camillus* veroverd en geplunderd, waarop de inwoners zich als slaven zagen weggevoerd. Daarna bezweken ook de steden Capena, Falerii, Sutrium en Nepete, zoodat de Romeinsche heerschappij aanmerkelijk werd uitgebreid. — Binnen de grenzen des Rijks had voorts de ontwikkeling van het staatkundig leven geenszins stilgestaan. Het gezag was na de verdrijving der Koningen schier uitsluitend in handen der patricische aristocratie. Het consulaat en de Senaat waren alleen voor patriciërs toegankelijk, en de comitia curiata, waar alleen patriciërs hunne stemmen uitbrach-

ten, vormden de invloedrijke volksvergadering. Ook het dictatorschap, in 428 ingesteld, werd slechts aan patriciërs toegekend. Op die wijze was een reusschtig bolwerk opgeworpen tegen de plebejers, en toen de consul *Publius Valerius* in het eerste jaar der Republiek tegen de handelingen der overheden een beroep op het volk had vastgesteld bij de wet, werd dese niet toepasselijk gemaakt op den dictator; ook kon dat beroep alleen geschieden in de comitia curiata. De patriciërs nu maakten met gematigdheid gebruik van hunne voorrechten zoolang zij zich door den terugkeer van *Tarquinius* zagen bedreigd; maar toen dit gevaar geweken was, kenden zij geene verschooning meer. De plebejers waren door de aanhoudende oorlogen meermalen verhinderd, hun land te bebouwen, en hadden door invallen van plunderende vijanden groote schade geleden, zoodat zij genoodsaakt waren geweest, gelden op te nemen bij rijke patriciërs, en deze maakten nu gebruik van de harde wetten tegen schuldenaars, om desen, zoo zij niet aanstonds betaalden, in de gevangenis te werpen en op velerlei wijzen te verdrukken. Toen trokken de plebejers naar den naburigen Heiligen Berg (*secessio* in *Montem Sacrum*), vanwaar zij eerst terugkeerden, toen zij, gerustgesteld door *Manius Agrippa*, in de benoeming van tribuni plebis (volkstribunen) een waarborg hadden verkregen tegen verdere ongerechtigheden. De volkstribunen (eerst 2, toen 5 en eindelijk 10) waren onschendbaar (*sacrosancti*) en konden door hunne tusschenkomst (*intercessio*) elken burger aan de macht der overheid onttrekken. Voorts verkregen zij het recht, de vergaderingen van den Senaat bij te wonen en de aldaar genomen besluiten door hun *veto* (ik verbied) krachteloos te maken. Vooral echter waren zij machtig door de instelling der comitia tributa, waar de plebejers de overhand hadden; sedert 471 werden zij aldaar gekozen en bekleedden er het voornitterschap. De strijd tegen de voorrechten der patriciërs nam een aanvang met het verzet der plebejers tegen den maatregel, dat het op de vijanden veroverde land (domeingrond) uitsluitend aan de patriciërs werd toegewezen. Reeds vroeger, maar te vergeefs, had de consul *Spurius Cassius* er op aangedrongen, dat ook de plebejers aanspraak zouden hebben op dit land, en nu droegen de volkstribunen gedurig nieuwe akkerwetten voor, zonder evenwel hun doel te bereiken. In 462 ontstond een nieuwe strijd. De tribuun *Cajus Terentilius Arsa* deed het voorstel, dat de consuls in hun beheer aan bepaalde wetten zouden gebonden worden. Dientengevolge koos men 10 mannen ter optekening der wetten (*decemviri legibus conscribendis*), welke deze op 10 tafelen graveerden. Dit werd in 460 herhaald, en de nieuwe tienmannen voegden er 2 tafels bij. Op die wijze kwam de wet der Twaalf Tafelen, de bron van het Romeinsch recht, tot stand. Het tweede collegie van tienmannen maakte zich echter schuldig aan willekeur, zoodat er oproer kwam onder het volk en de voormalige staat van zaken werd hersteld. Om het volk tot kalmte te brengen, werden 2 zeer populaire mannen, *Lucius Valerius* en *Marcus Horatius*, tot consuls be-

noemd. Deze bekrachtigden de onschendbaarheid der volktribunen en bepaalden, dat de comitia tributa gelijke rechten zouden hebben met de comitia centuriata, alsmede dat de benoeming van een magistraat zonder beoep op het volk ongeoorloofd was. In 445 kwam het volk nog verder, want toen stelde men vast, dat huwelijken tusschen patriciërs en plebejers als wettig werden erkend, terwijl voorts werd toegestaan, dat men in plaats van consuls krijgtribunen zou kunnen kiezen en dat ook plebejers deze betrekking konden bekleden. Wél zorgden de patriciërs, dat deze bepaling niet werd toegepast, maar de erkenning van het beginsel was reeds veel. In 400 werden echter 4 en een jaar later 5 krijgtribunen uit de plebejers gekozen. Ook waren reeds vroeger 3 plebejers tot quaestores benoemd.

Het scheen echter, dat die binnen- en buitenlandsche vooruitgang plotselijk zou worden vernietigd, toen in 390 vóór Chr. de Galliërs Rome belaagden. Deze, een paar eeuwen tevoren over de Alpen getrokken, hadden zich van Opper-Italië en van een gedeelte van Umbrië meester gemaakt en drongen nu in Etrurië door. De Romeinen, door de Etruscers te hulp geroepen, zonden gezanten naar de Galliërs, doch toen die gezanten deelnamen aan den oorlog ter gunste der Etruscers en één van hen zelfs een aanvoerder der Galliërs doodde, terwijl de Romeinen weigerden daarvoor voldoening te geven, rukten de Galliërs aanstonds voorwaarts naar Rome, versloegen het Romeinse leger aan de Allia, drongen binnen de muren der stad, staken haar in brand en belegerden de Romeinen op het Capitool. Een aanslag der Galliërs op deze vesting werd door het gekakel der ganzen verraden en door de beradenheid van *Marcus Manlius* verijdeld. Ten laatste evenwel zag zich de bezetting door gebrek aan levensmiddelen genoodzaakt met de Galliërs te onderhandelen. Deze zouden tegen betaling van 1000 pond goud de stad ontruimen en de tribunus consularis *Sulpicius* was juist bezig, het goud den aanvoerder der Galliërs, *Brennus*, toe te wegen, waarbij deze met den uitroep: „Vae victis! (wee den overwonnenen!)” ook zijn zwaard bij de gewichten in de schaal wierp, toen *Camillus* met eene bende Romeinse vluchtelingen verscheen en den Galliërs eerst in de stad en vervolgens op eenigen afstand van deze eene volkomene nederlaag toebreacht. Intusschen bestaat er ook eene overlevering, volgens welke de Galliërs met de bedongene oorlogsschatting ongehinderd afrokken. In elk geval bevond zich de stad na hun vertrek in een allertreurigsten toestand. De verbrande huizen moesten weder worden opgebouwd, zoodat het minvermogen gedeelte der bevolking zich weder in zware schulden stak. Tevens moesten de naburige volkeren, die van de gelegenheid hadden gebruik gemaakt tot het herkriften hunner onafhankelijkheid, nogmaals tot onderwerping worden gebracht. De Romeinen voerden dan ook weder oorlog tegen de Etruscers, Volcers, Aequers en zelfs tegen de Latijnen, maar de strijd werd door den dapperen veldheer *Camillus* op eene gewenschte wijze voleindigd. Ook de Galliërs waagden in 367 weder een inval, maar wer-

den door *Camillus* bij Alba gealagen. In het binnenland werd het volk door zijne patricische schuldeischers zóo in bedwang gehouden, dat het alle aanmatigingen verduurde. Ja, toen *Manlius*, de redder van het Capitool, zich voor het arme volk in de bres stelde en met opoffering van zijn eigen vermogen een groot aantal schuldenaars loskocht, werd zelfs hij in de gevangenis geworpen en later, toen hij zijne weldadige bemoeiingen voortzette, op de beschuldiging, dat hij naar de koninklijke waardigheid streefde, ter dood veroordeeld. Reeds in 376 werd de oude worsteling der plebejers tegen de patriciërs door de volktribunen *C. Licinius Stolo* en *L. Sextius* weder begonnen. Zij stelden de volgende wetten (leges Liciniae) voor: van de schulden worden de reeds betaalde renten als mindering afgetrokken en het overschietende binnen 3 jaren betaald, — geen burger mag meer dan 500 morgen land bezitten, — in plaats van tribuni consulares worden steeds consuls benoemd, en één van dezen is een plebejer. De strijd over deze wetten duurde 10 jaren, en men vermeldt, dat wegens het verset der tribunen van 376 tot 371 geene consuls gekozen werden. In 367 echter werden die wetten aangenomen, waarna de plebejers allengs toegang verkregen tot alle hooge bedieningen, — in 356 tot de dictatuur, in 351 tot het censerschap, in 337 tot het ambt van praetor en in 300 door de lex Ogulnia tot de bedieningen van augur en pontifex. Voorts was de bekrachtiging van de besluiten der comitia tributa door de comitia centuriata niet langer verplichtend.

Thans was het Romeinse volk krachtiger dan ooit. Herhaalde aanvallen der Galliërs werden vooral door het beleid van *T. Tiberius* en *M. Valerius Corvus* afgeslagen. Ook tegen andere volken werden voorspoedige oorlogen gevoerd en de zelfopofferende vaderlandsliefde der Romeinen bleek uit het voorbeeld van *M. Curtius*, die zich vrijwillig in eene op het Forum zich openende kloof stortte, om de stad te redden. Een schitterend tijdperk der Romeinse geschiedenis nam voorts een aanvang in het jaar 343 met de oorlogen, die 70 jaren duurden en de verovering van Midden- en Beneden-Italië ten gevolge hadden. Die oorlogen werden gevoerd tegen de Samnieten, tegen de Latijnen, waarin de zegenpraal bij den Vesuvius onder de consuls *Manlius Torquatus*, en *P. Decius* door de zelfopoffering van laatstgenoemde werd gekocht, en nogmaals tegen de Samnieten. De merkwaardigste jaren van dezen oorlog zijn: 324, toen *L. Papirius Cursor* en *Q. Fabius Rullianus*, de eerste als dictator en de tweede als magister equitum, glanzrijke overwinningen behaalden, terwijl laatstgemelde wegens ongehoorzaamheid aan den dictator ter dood veroordeeld en ter nauwernood van de voltrekking van dit vonnis verschoond werd, — 321, toen het Romeinse leger, in de Furculae Caudinae ingesloten, onder het juk moest doorgaan, — en 310, toen *Q. Fabius* in Etrurië doordrong en eene schitterende zegenpraal op de Etruscers verwierf. Een derde oorlog tegen de Samnieten (398—290) dreigde met groot gevaar, daar de vijand door de Galliërs, Etruscers en Umbriërs werd ondersteund, doch het

werd afgewend door den slag bij Sentinum, waarin zich weder een *Decius*, een zoon van den bovengenoemde, voor het vaderland offerde. Een laatste groote oorlog werd gevoerd tegen Tarentum, de machtigste Griekse stad aan de kust in Beneden-Italië. Die oorlog (280—272) is merkwaardig, omdat de Romeinen daarin moesten strijden tegen *Pyrrhus*, koning van Epirus, door de inwoners van Tarentum te hulp geroepen. *Pyrrhus* behaalde hoofdzakelijk door middel zijner olifanten tot tweemaal toe eene overwinning op de Romeinen, doch leed daarbij zoo groote verliezen, dat hij in 278 Italië verliet, om Sicilië te veroveren, zoodat de Romeinen de meeste vijanden weder tot onderwerping konden brengen. Wél keerde hij in 275 naar Italië terug, maar werd door den consul *Curius Dentatus* bij Beneventum geslagen, waarna de strijd eindigde met de verovering van Tarentum. De inwoners der steden in Latium en Campania ontvingen, als municipia, meestal het Romeinsche burgerrecht en den naam van Latijnse bondgenooten (socii latini nomini); andere overwonnen volkeren verloren een gedeelte van hun grondgebied en waren verplicht tot het leveren van krijgsvolk, en over Midden- en Beneden-Italië verbreedde men een net van Romeinsche koloniën.

De volgende afdeling van het tweede tijdperk loopt tot 188 vóór Chr. Daarin bloeide de Republiek door eendracht, vaderlandsliefde en oorlogskracht. Men schatte het leger op 700 000 man. Weldra ontstond de Eerste Punische Oorlog of de strijd tegen Carthago, dat zich van het eiland Sicilië wilde meester maken. Hij werd eerst op Sicilië gevoerd, maar in 260 bouwden de Romeinen in korten tijd eene oorlogsvloot, waarmede zij onder bevel van *C. Duilius* een zeetriomf bij Mylae behaalden. Na eene tweede overwinning bij den berg Ecnomus werd de oorlog naar Afrika overgebracht, maar hier leden zij in 255 eene gewelddige nederlaag, waarbij hun bevelhebber *Regulus* werd gevangen genomen. Daarna werd de strijd voortgezet totdat de overwinning der Romeinen bij de Aegadische Eilanden met eene door de vrijwillige gaven der burgers uitgeruste vloot de Carthagers noodzaakte, vrede te sluiten, waarbij zij zich verplichtten, Sicilië af te staan, eene groote som gelds te betalen en zich van elken aanval op de bondgenooten der Romeinen te onthouden. Daardoor was Carthago evenwel slechts tijdelijk verzwakt. In 237 vertrok *Hamilcar Barca* naar Spanje, om aldaar nieuwe troepen te verzamelen, en veroverde een groot gedeelte van dat rijke land. Na zijn dood (229) werd hij opgevolgd door zijn schoonzoon *Hannibal*, die het begonnen werk voortzette, en na diens overlijden (221) door zijn zoon *Hannibal*, die in 219 het met de Romeinen verbondene Saguntum aantastte. De Romeinen hadden inmiddels ook Sardinië aan de Carthagers ontrukkt, door twee oorlogen in Illyrië hunne heerschappij aldaar bevestigd en de overwinning behaald op de Galliërs in Opper Italië, waarna zij aldaar de koloniën Placentia en Cremona deden verrijzen. Toen zij nu de verovering van Saguntum in Spanje vernamen, zonden zij een gezantschap naar Carthago, om de uitlevering van *Hannibal* te vragen, en toen deze gewel-

gerd werd, nam de Tweede Punische Oorlog (218—201) een aanvang. *Hannibal* wilde Rome vernietigen; hij trok over de Alpen en behaalde overwinningen aan de Ticinus, aan de Trebia, aan het Meer van Trasimene en bij Cannae, maar zijn plan leed schipbreuk op de trouw der Romeinsche bondgenooten, op de trage komst der hulpstroepen uit Spanje en op de nederlaag van *Hasdrubal* aan de Metaurus. Nu erlangden de Romeinsche wapenen de overhand, en toen *P. Cornelius Scipio*, later *Africanus* geheeten, naar Afrika vertrok en de sidderende Carthagers hunnen grooten veldheer derwaarts riepen, werd deze in 202 bij Zama geslagen. Bij den vrede, die daarna tot stand kwam, moesten de Carthagers al hunne bezittingen buiten Afrika prijs geven, 10 000 talenten (80 miljoen gulden) betalen en alle oorlogschepen op tien na uitleveren, terwijl *Masiniissa* als koning over geheel Numidië, in hunne buurt werd geplaatst om het oog op hen te houden. Met dezen oorlog was een andere verbonden tegen *Philippus V*, koning van Macedonië. Deze had in 215 met *Hannibal* een verbond gesloten, en nu verklaarden de Romeinen hem den oorlog, waarop na den slag bij Cynocephalae (197) een vrede gesloten werd, die den Koning machteloos maakte. Van de koningrijken, voortgesproten uit de wereldheerschappij van *Alexander de Groot*e, waren nog 2 aanzienlijke in wezen, namelijk het Egyptische en het Syrische. Het eerste had reeds voorlang een verbond met de Romeinen aangegaan, en in 192 ondernamen dezen den oorlog tegen *Antiochus III de Groot*e, die bij Magnesia aan de Sipylus het onderspit moest delven en een vernederenden vrede sloot. Er bleef nu den Romeinen slechts over, al die veroverde landen in wingewesten te herscheppen. Dit geschiedde met betrekking tot Carthago door den Derden Punischen Oorlog (149—146), die met de verwoesting van Carthago door *Scipio Africanus* eindigde. Met Macedonië werd in 171—168 op nieuw oorlog gevoerd, koning *Perseus* bij Pydna geslagen en gevangen genomen en Macedonië wél aanvankelijk vrij verklaard, maar in 146 na een opstand in eene Romeinsche provincie veranderd. In Griekenland was in 196 de vrijheid verkondigd, maar na de nederlaag van *Perseus* werden 1000 Grieken van het Achaësch Verbond naar Rome gebracht en aldaar gevangen gehouden. Toen nu deswege in Griekenland een opstand uitbarste, zonden de Romeinen een leger derwaarts, vernietigden de zwakke oorlogsmacht der Grieken, verwoestten Corinthe en herscheppen het land onder den naam van Achaia in een wingewest. In Syrië en Egypte ontstond voorts de Romeinsche provincie Asia. Moetelijker was de strijd in Spanje, waar men gedurig te worstelen had met eenen opstand. Die onder *Viriathus* werd echter door het vermoorden van dezen gedempt en die der Numantijnen door *Scipio Africanus* met geweld bedwongen.

Het Romeinsche Rijk omvatte nu, behalve geheel Italië, de provinciën Sicilië, Sardinië met Corsica, Spanje, Afrika, Macedonië, Achaia en Asia, alsoo bijna alle beschaafde landen der Oudheid. Die gewesten, door Romeinsche stadhouders bestuurd, werden voor Rome de bronnen van onmetelijke rijkdommen,

welke hoofdzakelijk aan de heerschende geslachten toevoelden. Zoo ontstond in plaats van de partij der vroegere patriciërs die van den adel, wier leden ook optimaten werden genaamd. Tevens werd Rome het centrum eener van alle kanten opgekomen, minvermogene bevolking, en eene botsing tusschen die beide partijen, van welke de laatste de eerste verreweg in getalsterkte overtrof, was te voorzien.

De geschiedenis dier botsingen vormt de derde afdeling (133—81) van dit tijdperk. De gebroeders *Tiberius* en *Cajus Gracchus* (zie aldaar), van vaders- en moederszijde uit aanzienlijke geslachten gesproten, kozen uit edele beginzelen de zijde des volks. De oudere vernieuwde als volktribuun de *lex Licinia* omtrent het grondbesit; door het overtollige land der rijken onder de armen te verdeelen, wilde hij een welvarenden boerenstand doen ontstaan. Zijn broeder, nog hartstochtelijker dan hij, ging een stap verder en wilde het regeringsgesag op de volkspartij overbrengen. Beide broeders vonden daarbij een treurig uiteinde, en daardoor ontstond een strijd tusschen de senaats- en de volkspartij, die eindelijk den ondergang der Republiek veroorzaakte. Langen tijd bleef de uitkomst dier worsteling onbealst. Aanvankelijk heerschte de Senaat door den schrik, dien het ombrengen van de *Gracchussen* en van hunne aanhangers verbreidde. Daar echter de verregaande zelfzucht der aanzienlijken gedurig duidelijker bleek en de oorlog van *Jugurtha* (111—106) in de eerste jaren op eene flauwhartige wijze gevoerd werd, verkreeg weldra de volkspartij de overhand, zoodat de volksman *C. Marius* (zie aldaar) in 107 consul werd. Er ontstond echter eene aanmerkelijke verandering, toen *S. Servilius Glaucia* en *L. Apulejus Saturninus* een opstand van het gemeen uitlokten en alzoo *Marius* dwongen, zich daarvan los te rukken en zich met de senaatspartij tot onderdrukking des volks te vereenigen. Daardoor kwam de heerschappij in handen van den Senaat. Intusschen werd in 91 door eene gematigde minderheid in den Senaat eene poging gedaan om eene schikking tot stand te brengen. Voor een groot deel toch liep de strijd over het bezit der rechtspraak, welke door *C. Gracchus* van den Senaat naar de ridders was overgebracht, zoodat dezen zich aan de zijde des volks schaarden. In den geest van genoemde minderheid leverde nu de tribuun *M. Livius Drusus* eene reeks van wetten in, waardoor de rechtspraak tot den Senaat zou terugkeeren. Die poging tot verzoening echter werd door de meerderheid verijdeld en had ten gevolge, dat de bondgenooten, in hunne hoop op het Romeinsche burgerrecht te leur gesteld, naar de wapens grepen. Zoo ontstond de Bondgenootenoorlog (90—89), welke eindigde met de toekenning van het Romeinsche burgerrecht aan alle Italiaansche bondgenooten. Daardoor verdubbelde het aantal Romeinsche burgers, doch dezen konden wegens den afstand geene volksvergaderingen bijwonen, zoodat de belangrijkste besluiten door de proletarij te Rome genomen werden. Gemakkelijk kon derhalve tribuun *P. Sulpicius Rufus* in 88 onderscheidene revolutionaire wetten doordrijven, alsmede het

besluit, dat in den oorlog tegen *Mithridates* het opperbevel van den consul *P. Cornelius Sulla* op *C. Marius* zou worden overgebracht. Doch *Sulla* trok aan het hoofd van zijn leger uit Campania naar Rome, doodde of verbande aldaar zijne tegenstanders en nam de noodige maatregelen om het gezag der senaatspartij te handhaven. Daarna verliet hij Rome en Italië en voerde oorlog tegen *Mithridates*, zonder zich om de gebeurtenissen te Rome te bekreunen. Inmiddels maakten de aanhangers van *Marius* onder aanvoering van *L. Cornelius Cinna* zich meester van de heerschappij te Rome en behielden haar tot aan de terugkomst van *Sulla*. Voorts keerde *Marius* terug uit Afrika, verwaarts hij de wijk genomen had, en aanvaardde in 86 voor de zevende maal het consulschap, doch overleed weinige dagen daarna. Toen *Sulla* in 83 verscheen, rukten de aanhangers van *Marius* met een geducht leger tegemoet, maar zij werden in den bloedigen burgeroorlog (83—21) geheel en al vernietigd. Nu werd *Sulla* dictator, versterkte de senaatspartij, hergaf de rechtspraak aan den Senaat en maakte de volktribunen machteloos. Daarna legde hij in 79 het dictatorschap neder en overleed niet lang daarna.

Sulla had doen zien, dat de bealissing in den burgeroorlog afhankelijk is van het leger, en dit laatste was een uitstekend werktuig geworden in de hand van heerschsichtige bevelhebbers, nadat *Marius* in 107, in strijd met de wet, ook de proletarij in de legioenen had ingelijfd. Weldra ontstond er verzet tegen de door *Sulla* verordende beperkingen van de macht des volks. De consul *M. Aemilius Lepidus* (78) hield oproerige toespraken, verzamelde een leger in Etrurië en trok naar Rome. Hij leed er de nederlaag, maar de volksbewegingen duurden voort tot 70, toen *Q. Pompejus* de voornaamste eischen der ontevredenen inwilligde. Deze, reeds vroeger wegens zijne dapperheid *Magnus* bijgenaamd, verwierf nieuwe lauweren door zijne voorspoedige oorlogen tegen *Sertorius* en tegen *Spartacus*, zoodat hij in 70 consul werd, waarna hij aan de tribuni plebis hun voormalig gezag teruggaf en de ridders herstelde in het bezit van een gedeelte der rechtspraak. Daardoor verwierf hij de volkagunst en zag zich benoemd tot opperbevelhebber tegen de zeeroovers en tegen *Mithridates*. Na eene voorspoedige voleindiging van deze oorlogen had hij zich gemakkelijk tot beheerscher van Rome kunnen opwerpen, doch hij dankte aanstands het leger af, en nu kwam de Senaat, die zich krachtig gevoelde door de onderdrukking der samenzwering van *Catilina* (zie aldaar), in verzet tegen zijne beschikkingen in Azië en tegen de belooning van het leger, zoodat *Pompejus* een verbond sloot met *C. Julius Caesar* en *M. Licinius Crassus*, om zijne eischen door te drijven. Aldus ontstond het Eerste Driemanschap (60), zoodat deze drie mannen gezamenlijk heerschappij voerden. In 58 sneuvelde *Crassus* tegen de Parthen, en in 49 barstte uit wederzijdschen najver een oorlog uit tusschen *Pompejus* en *Caesar*. Deze laatste overwon met zijn in Gallië geoefend leger eerst de legatie van *Pompejus* in Spanje, daarna *Pompejus* zelve in 48 bij Pharsalus en het overschot der partij van

Pompejus in 46 bij Thapsus in Afrika en in 45 bij Munda in Spanje. Daardoor verwierf hij de alleenheerschappij te Rome. — Door het vermoorden van *Caesar* (44) dreigde de burgeroorlog nogmaals uit te barsten. *O. Octavianus*, de aangenomen zoon van *Caesar* en diens-gevolge *Cajus Julius Caesar Octavianus* geheeten, bestreed in verbond met de senaatspartij *Marcus Antonius*, keerde de wapenen tegen de senaatspartij en bracht in 43 het Tweede Driemanschap tot stand met *M. Antonius* en *M. Aemilius Lepidus*. De voorstanders van de senaatspartij, *L. Brutus* en *C. Cassius*, werden in 42 bij Philippi overwonnen, waarop *Antonius* zijn tijd en zijne kracht verkwistte in welden en overdaad aan het Hof van *Cleopatra* of in nietsbeteekenende oorlogen tegen de Parthen en Armeniërs, terwijl *Octavianus* in Italië zijne tegenstanders overwon of uit den weg ruimde en zijn leger in veldtochten versterkte. Na eene langdurige spanning kwam het tusschen de beide mededingers — *Lepidus* was reeds verdwenen — tot een oorlog; *Antonius* werd in een zeeslag bij Actium overwonnen (31) en bracht zich in Egypte om het leven (30).

Op die wijze verkreeg *Octavianus* te Rome de alleenheerschappij, welke hij door zijne schranderheid en gematigdheid tot aan zijn dood behield. Met zijn optreden als Keizer begint alzoo het derde tijdperk, dat van het Keizerrijk, hetwelk duurde tot aan den val van het Westersch-Romeinsche Keizerrijk in 476 na Chr.

De heerschappij van *Octavianus*, door het leger verworven, werd ook door de legioenen en hulptroepen en vooral door de praetoriaansche benden te Rome gehandhaafd. Om de republikeinen niet te kwetsen, hield hij de voormalige instellingen en bedieningen in stand, maar zorgde tevens, dat hem door den Senaat de voornaamste waardigheden werden opgedragen. Dat lichaam verleende hem in 27 voor Chr. den eretitel van *Augustus*. Hij wilde de orde, door de burgeroorlogen verstoord, herstellen en de burgers op nieuw gewennen aan gehoorzaamheid aan hunne overheid. Het was een zegen voor Rome, dat hij geene militaire eersucht koesterde en dus bij het volbrengen van zijne vredelievende taak den oorlog zooveel mogelijk vermeed. Niettemin moest in Spanje (27—19) gestreden worden, en hij nam zelf deel aan dien strijd. Van meer belang echter waren de oorlogen aan de Donau, waar de Sicambriërs aan *M. Lollius*, den stadhouder van Beneden-Germanië, eene nederlaag toegebracht en zelfs een adelaar geroofd hadden. Deswege trok zijn stiefzoon *Drusus*, later deswege *Germanicus* genoemd, bij herhaling naar Duitschland en de Nederlanden (12—9), en nadat deze door een val van het paard was omgekomen, werd zijn werk door *Tiberius*, den ouderen stiefzoon van *Augustus*, en door *L. Domitius* met goed gevolg voortgezet, zoodat de Romeinen het noordwestelijk gedeelte van Europa tot aan de Elbe als veroverd land beschouwden. Die voordeelen evenwel gingen verloren in het jaar 9 na Chr. door de nederlaag van *Quintilius Varus* in het Tentoburger Woud, zoodat de Romeinen hunne landen niet verder dan tot aan de Rijn tegen de Germanen bescherm-

den. Aan de Donau ontstond, nadat Rhaetië, Vindellicië en Pannonië in wingewesten veranderd waren, ten gevolge van een oproer in laatstgenoemde provincie, een hevige oorlog, die van 6—9 duurde, terwijl *Tiberius* daarin ter nauwernood de overhand behield. Voorts werden in de jaren 25—21 vóór Chr. veldtochten ondernomen in Europa en in Ethiopië, doch zij brachten den Romeinen weinig roem; *Augustus* werd echter hoog geprezen, omdat *Phraortes*, koning der Parthen bedreigd door een pretendent en door een Romeinsch leger, hem de Romeinsche gevangenen en veldteekens terugzond, welke bij hem aanwezig waren. De zegenrijke regeering van *Augustus* eindigde met zijn dood op den 19den Augustus 14 na Chr. Hij werd opgevolgd door *Tiberius Claudius Nero*, den aangenomen stiefzoon van *Augustus* en den zoon van *Livia* (later *Julia* en *Augusta* genoemd). Bij den aanvang van zijne regeering waren de legioenen aan de Rijn en aan de Donau opgestaan, en juist daar bevond zich het belangrijkste gedeelte van het leger. Die opstand werd met moeite gedempt, die aan de Donau door *Drusus*, den zoon van *Tiberius*, en die aan de Rijn door *Germanicus*, den zoon van *Drusus Germanicus*; deze deed daarop tot het jaar 16 toe bij herhaling invallen in Duitschland, terwijl hij bij den laatsten van deze tot over de Weser voorwaarts rukte en aan de Duitschers onder *Arminius* een bloedigen slag leverde op het Idistavivusveld. *Tiberius*, het voorbeeld van *Augustus* volgend, vermeed zooveel mogelijk den oorlog; hij vertoefde tot het jaar 26 te Rome of op het eiland Capreae (Capri), en hield zich ijverig bezig met regeeringszaken. Hij bezat eene prijszwaardige eersucht en zijn bestuur was voor de wingewesten niet minder weldadig dan dat van zijn voorganger; daarentegen ergerden te Rome velen zich aan zijne achterhoudendheid, zijn wantrouwen en zijn hoogmoed. Hij behandelde den Senaat als een werktuig, hetwelk hij bezigde om op de aanklacht van delatores (verklikkers) een groot aantal aanzienlijke mannen te doen veroordeelen. Zijne rechterhand was de praefectus praetorio *L. Aelius Sejanus*, die de praetoriaansche benden in 23 een vaat legerkamp binnen de stad deed betrekken, om voor zich zelve den weg te bereiden tot de heerschappij, den zoon van *Tiberius* en de meeste familieleden van *Germanicus* uit den weg ruimde en in 26 *Tiberius* overhaalde, op Capreae de eenzaamheid te zoeken. Hij werd wel is waar in 31 als beschuldigd van samenspanning tegen den Keizer, ten val gebracht, doch maakte slechts plaats voor een dergelijk werktuig, *Mauro* genaamd. *Tiberius* werd op zijn sterfbed, toen hij uit eene slauwte scheen bij te komen, door dien onmensch verstikt en liet de heerschappij achter aan den eenige der zonen van *Germanicus*, die nog in leven was, aan *Cajus* (*Caesar Augustus Germanicus*), reeds als kind door de soldaten spottenderwijs *Caligula* geheeten, omdat hij kleine soldatenschoenen (caligae) droeg. Deze beschouwde zijne waardigheid als een vrijbrief om alles te doen wat hem behaagde en sleet den korten tijd zijner regeering met de onzinnigste uitpattingen, brasserijen en wreedheden. Hij werd den 24sten Januari 41 door een tribunus der prae-

torianen vermoord. De praetorianen verhieven toen *Tiberius Claudius Nero*, den broeder van *Germanicus*, tot Keizer. Deze had een goeden wil, maar was zeer zwak van verstand, zoodat hij de speelbal werd van zijne vrouwen, eerst van de zedeloze *Messalina*, daarna van de heerschsichtige *Agrippina* en van zijne vrijgelaten slaven, zoodat ook onder zijn bestuur Rome het tooneel was van losbandigheid en wreedheid. Intusschen werd Mauritanisch in een wingewest veranderd en een begin gemaakt met de verovering van Britannië; ook groef hij eene nieuwe haven te Ostia en zorgde voor eene doelmatige waterloozing van het Lacus Fucinus, dat zijne oevers gedurig met overstroming bedreigde. Zijne gemalin *Agrippina* bezigde haren invloed vooral, om haren zoon uit een vroeger huwelijk, *L. Domitius*, met achterstelling van *Britannicus*, den zoon van *Claudius*, van het besit van den troon verzekeren; zij zorgde alzoo, dat hij met *Octavia*, de dochter van *Claudius*, in het huwelijk trad en door laatstgenoemde als zoon aangenomen werd, waarna hij den naam van *Nero Claudius Drusus Caesar* ontving. Daarop bracht *Agrippina* haren echtgenoot door vergif om het leven, en *Nero* aanvaardde het bewind. Zijne regeering (54—68) geleek op die van *Caligula*. Hij vermoordde *Britannicus* (55), zijne moeder *Agrippina* (59), zijne gemalin *Octavia* (62), zijn leermeester *Seneca* (65) en een groot aantal aanzienlijke Romeinen, — voorts alle te Rome gevestigde Christenen, die hij in 64 na den grooten brand van het aansteken van dezen beschuldigde en onder de vreeslijkste martelingen deed ter dood brengen. Hij gaf zich over aan verregaande uitspattingen en brasserijen en stelde er eene eer in, als zanger en tooneelspeler te schitteren; hij trad dan ook te Rome en elders in Italië als kunstenaar op en volbracht in 66 eene reis naar Griekenland, om er aan wedstrijden deel te nemen. Zijne veldheeren *Corbulo* en *Vespasianus* voerden voorspoedige oorlogen tegen den Koning der Parthen en tegen de Israëlieten; eerstgenoemde werd in 67 naar Griekenland geroepen en ontving er van *Nero* bevel, zich zelf en om het leven te brengen. De Romeinen verdroegen de willekeur en de wreedheid des Keizers tot in 69, toen zijn stadhouder in Gallië, *C. Julius Vindex*, door het leger *Servius Sulpicius Galba*, stadhouder van Spanje, tot Keizer deed uitroepen. De opstand in Gallië werd wel in waar door *Verginius* gedempt, maar *Galba* trok met zijne krijgabenden naar Rome, en *Nero* werd op de vlucht volgens zijn eigen last door één zijner vrijgelaten slaven gedood.

Het was voor Rome eene belangrijke gebeurtenis, dat met *Nero* het keizerlijk Huis van *Julius Claudius* uitstierf. Zij toch veroorzaakte, dat verscheidene legerafdeelingen hare bevelhebbers tot Keizers uitriepen, zoodat het Rijk weder door burgeroorlogen geteisterd werd. *Galba* werd in Januari 69 door *M. Salvius Otho* met hulp der praetoriaansche benden van den troon geworpen, en laatstgenoemde, plaats makende voor *A. Vitellius*, door de legioenen van Beneden-Germanië tot Keizer uitgeroepen, doodde zich zelf in 16 April 69). Tegenover *Vitellius* echter werd

door de legioenen van het Oosten *Titus Flavius Vespasianus* tot keizer gekozen, en deze aanvaardde in December 69, na het overwinnen van *Vitellius*, de heerschappij. Hij herstelde de orde in het leger en in het Rijk, en onder zijn bestuur werd in het jaar 70 door *Titus* den oorlog tegen de Israëlieten met de verovering en verwoesting van Jeruzalem geëindigd. Ook een opstand der Batavien onder *Civilis*, zich uitbreidend over een groot gedeelte van Gallië, werd door *Petilius Cerealis* gedempt, en de bemachtiging van Britannië door *On. Julius Agricola* voortgezet. *Vespasianus* was de eerste van eene reeks van voortreffelijke Vorsten, alleen door *Domitianus* ontierd. Zijn oudste zoon *Titus Flavius Vespasianus* verwierf door zijne uitmuntende hoedanigheden gedurende den korten tijd van zijn bestuur (79—81) in zoo hooge mate de toegenegenheid des volks, dat hij den eernaam ontving van de „liefde en de wellust van het menschelijk geslacht (amor et deliciae generis humani)”. In dien tijd werden Pompeji en Herculaneum bij eene uitbarsting van den Vesuvius onder de asch bedolven. De regeering van *Domitianus* (81—96), den jongeren zoon van *Vespasianus*, was wederom eene aaneenschakeling van uitspattingen, brasserijen en wreedheden, vooral na het ontdekking der samenzwering van *Sextus*. De oorlogen, welke hij voerde tegen de Katten, Sarmaten en Daciërs, waren niet eervol voor de Romeinen, terwijl hij *Agricola*, die in Britannië lauweren behaalde, uit afgunst terugriep. De ellende van zijn tijd werd in de dagen van *M. Cocceius Nerva* (96—98) en vooral in die van *M. Ulpius Trajanus* (98—117) zoo veel mogelijk vresacht. Eerstgenoemde was door den Senaat uit dat lichaam gekozen, maakte zich verdienstelijk door zijne welwillendheid en zachtmoedigheid en bestemde *Trajanus* tot opvolger. Deze vergrootte het Romeinische Rijk door voorspoedige oorlogen. Hij voegde er Dacië aan toe, hetwelk zich uitstreekte tot aan de Zwarte Zee, onderwierp Armenië, veroverde Mesopotamië, trok over de Tigris, bemachtigde Ctesiphon, de hoofdstad der Parthen, noodzaakte den Koning om te vluchten en zou wellicht zijne veroveringen nog verder hebben uitgestrekt, zoo hij niet gestorven ware. Ook deed hij te Rome grootsche gebouwen en de naar hem genoemde suil verrijzen. Zijn opvolger *P. Aelius Hadrianus* (117—138) bezat een geheel ander karakter, en toch was zijn bestuur weldadig voor het Rijk. Hij zorgde slechts voor het behoud des vredes en liet de veroveringen van zijn voorganger aan de andere zijde van de Enfraat uit eigen beweging varen, terwijl hij in Britannië en Germanië vestingwallen langs de grenzen deed aanleggen of versterken. Ter bevordering der volkswelvaart bezocht hij bijna alle gewesten des lands, doorgaans te voet. Eerst in de laatste jaren van zijn bestuur gaf wantrouwen aanleiding tot wreedheden, terwijl hij geen anderen oorlog van eenig belang voerde dan tegen de oproerige Israëlieten in 135, wier laatste hoop op het herkriften der zelfstandigheid toen vernietigd werd. Op hem volgden de beide *Antonijnen*, namelijk *Antoninus Pius* en *Marcus Aurelius Antoninus*,

met wien de reeks van voortreffelijke Vorsten een einde nam. De regering van eerstgenoemde (188—161) was over het geheel rustig en voorspoedig, zoodat de geschiedenis enkel zijne deugden en verdiensten prijst. Niet minder loffelijk was het karakter van zijn aangenomen zoon en opvolger (161—180), maar zijn bestuur was minder gezegend. Langen tijd had hij te worstelen tegen *Lucius Verus*, die deegelijks naar de Keizerlijke waardigheid dong. Toch bracht hij vele nuttige instellingen tot stand, en zijne veldheeren *Statius Priscus* en *Avidius Cassius* voerden een roemrijken oorlog tegen de Parthen. Te betreuren was het, dat de overwinnende legers de pest medebrachten uit het Oosten. Voorts hield hij met moeite de volkeren aan de Donau in bedwang, en moest ook nog een veldtocht ondernemen tegen *Cassius*, die zich in het Oosten tot keizer had opgeworpen, maar door zijne eigene soldaten werd gedood.

Het verval der Rijk, zich reeds onder *Marcus Aurelius* openbarende, kwam na den dood van dezen nog duidelijker aan den dag. In het noorden werden de Romeinen bedreigd door het voorwaarts dringen der Germaansche volken en in het Oosten door het Nieuw-Perzische Rijk, zich in 226 op de puinhoopen van dat der Parthen verheffend. Daardoor trad de militaire macht weder op den voorgrond, en de invloedrijke legioenen kwamen in verzoeking, hunne aanvoerders tot Keizers uit te roepen. De volgende Keizer, *Commodus* (192—197), de onwaardige zoon van *Marcus Aurelius*, sloot met de vijanden een smadelijken vrede en ijde naar Rome, om zich daar aan zijne schandelijke lusten over te geven. Hij bracht zijne dagen door met zich in het openbaar te vertoonen als zwaardvechter en als Romeinschen *Hercules*, terwijl hij het regeringabeleid overliet aan verachtelijke gunstelingen. Eene samenzwering veroorzaakte zijn dood, en zijn opvolger *Pertinax*, door den Senaat gekozen, werd door de ontevredene praetorianen vermoord, en nu ging de overmoed dier soldaten zoo ver, dat zij den troon voor 25 000 sestertien (ongeveer 3 000 gulden) ieder aan den rijken senator *Didius Julianus* verkochten. Er stonden echter drie tegenkeizers op, *Pescennius Niger*, *Clo dius Albinus* en *Septimius Severus*, en laatstgenoemde behield de overhand. *Septimius Severus* (193—211) herstelde het aanzien des Rijk door een veldtocht tegen de Parthen (195), doch hij vestigde zijn gezag bepaaldelijk op de praetorianen, wier aantal hij tot 50 000 vermeerdeerde. Nu volgden *Caracalla* (211—217), *Macrinus* (217—218) en *Heliogabalus* (218—222). De eerste en derde overtroffen in losbandigheid en wreedheid hunne slechtste voorgangers. *Caracalla*, die in 212 aan alle vrije bewoners des Rijk het burgerrecht verleende, werd gedood door *Macrinus*, den bevelhebber der praetorianen, die eerieng een dergelijk lot onderging, waarna *Heliogabalus*, eigenlijk *Bassianus*, als 14-jarige knaap tot Keizer uitgeroepen werd. Nadat ook deze door de praetorianen was vermoord, beklom *Alexander Severus* (222—235) deegelijks als 14-jarig jongeling den troon, maar ontwikkelde zich tot een welwillend en zelfstandig Vorst. Hij ondernam, zonder belangrijke gevolgen, een

XIII.

veldtocht tegen de Perzen, begaf zich voorts naar de grenzen aan de Rijn, maar werd aldaar door zijne muitende troepen omgebracht. *Maximinus*, de aanlegger dezer mutterij, een Thraciër en een ruw soldaat, maakte zich meester van de heerschappij (235—238). Hij voerde steeds oorlog en wekte door wreedheid en hebzucht de algemeene ontevredenheid, zoodat na een opstand in Afrika een vader en zoon, beiden *Gordianus* genaamd, genoodzaakt werden, den Keizerlijken titel te aanvaarden. Toen dezen na het dempen van den opstand waren gedood, benoemde de Senaat twee zijner leden, *Pupienus* en *Balbinus* tot keizers. *Maximinus* trok nu naar Rome, maar werd bij de belegering van Aquileja door zijne soldaten gedood. *Pupienus* en *Balbinus* werden nu door de praetorianen gedwongen, een derden *Gordianus*, een 13-jarigen knaap, als medekeizer te erkennen en daarna vermoord, zoodat *Gordianus III* de alleenheerschappij verkreeg (238—244). Deze, door zijn uitmunten den leermeester *Mithras* bijgestaan, streefde met roem tegen de Perzen, maar werd vervolgens door den bevelhebber der praetorianen, *Philippus*, een Arabier en deswege *Arabs* genaamd, omgebracht. Deze regeerde van 244 tot 249 en werd van den troon geworpen door *Decius* (249—251), die zijn roem beoedelde door eene bloedige vervolging der Christenen. Nadat hij gesneuvelde was in een slag tegen de Gothen, werd *Gallus* (251—254) zijn opvolger, eerst tegelijk met den door den Senaat benoemden *Hosilianus*, doch later alleen. Daarop volgde *Aemilianus* (254) en toen *Valerianus* (255—260) met zijn door hem tot medebestuurder gekozen zoon *Gallienus* (254—268). Naast deze beiden verhieven zich in onderscheidene wingewesten, doorgaans op aansporing der troepen, tegenkeizers, wier aantal tot 80 klom, terwijl zij burgeroorlog en verwoesting brachten over het Rijk. Daarbij kwamen voorts vjandelijke invallen van de Franken, Alemannen, Gothen en Perzen, die de provinciën uitplunderden, en eindelijk eene vreeselijke pest, die van 251 tot 265 woedde en de helft der bevolking wegalepte, weshalve dat tijdperk hoogst rampzalig mag worden genoemd. *Valerianus* werd in 260 door de Perzen verslagen en gevangen genomen en bracht daarna zijn leven door in eene smadelijke gevangenschap, en *Gallienus* baadde zich in overdaad, totdat hij door eene samenzwering in zijn leger werd gedood. De volgende Keizers *Claudius* (268—270), *Aurelianus* (270—275), *Tacitus* (275—276), *Probus* (276—282), *Carus* (282—283) en diens zonen *Carinus* (283—285) en *Numerianus* (283—284) hebben wel is waar een einde gemaakt aan die talrijke mededinging en ook voorspoedige oorlogen gevoerd, maar zij waren niet in staat, een blijvenden toestand te scheppen, en hunne heerschappij nam doorgaans een einde met soldatenoproer en moord. De besten van hen waren *Aurelianus* en *Probus*. De eerste deed wel is waar afstand van Dacië, maar wist aan de Donau de Gothen met kracht te beteugelen, versloeg de Alemannen, die reeds in Italië waren doorgedrongen, en maakte een einde aan het door *Odenathus* gestichte en door *Zenobia* dapper verdedigde Rijk van Palmyra. *Probus*, een uitstekend krijgsman, ver-

5

dreef de Germanen uit Gallië en vervolgde hen tot ver in hun eigen land, versterkte de door *Hadrianus* voltooide verdedigingslinie van de Rijn tot aan de Donau door een muur, depte meer dan één opstand in de wingewesten en deed door zijne soldaten wijnbergen aanleggen aan de Rijn en aan de Donau. Ook hij werd door zijne soldaten vermoord, en zijn opvolger *Carus* werd almede het slachtoffer eener samenswering. *Numerianus* verloor gedurende zijn terugkeer van een veldtocht tegen de Perzen, waarop *C. Aurelius Valerius Diocletianus* door het leger tot Keizer uitgeroepen werd. *Carinus* streed in 285 tegen hem bij Murtium, maar werd door zijne eigene troepen gedood, zoodat *Diocletianus* de alleenheerschappij aanvaardde.

Met *Diocletianus* (284—305) begint een nieuw tijdperk van de geschiedenis des Keizerrijks door de instellingen, waardoor hij het waggelende Rijk op een nieuwen grondslag wilde bevestigen. Hij splitste het in 4 deelen en stelde 3 landvoogden aan, namelijk *Maximianus* als *Augustus* en *Galerius* en *Constantius Chlorus* als *Caesars*, — den eerste over Italië en Afrika, den tweede over Illyrië en den derde over Gallië, Spanje en Britannië, terwijl hij zelf heerschappij bleef voeren over Azië, Egypte en Thracië, zich tevens met het opperbeestuur belastende. Hij bevrijdde het Keizerlijk gezag van den overgebleven invloed van den Senaat en van de praetorianen door Nicomedia in Bithynië tot residentie en alzoo tot middenpunt des Rijks te verheffen en aan *Maximianus* te bevelen, zijn zetel niet te Rome, maar te Mediolanum (Milaan) te vestigen. Om aan de Keizerlijke waardigheid grooter glans te verleen, versierde hij zich met den diadeem, aanvaardde den naam van „dominus”, zondeerde zich af en stelde een aantal hoofdsche vormen vast. Ook legde hij de grondslagen voor eene rangschikking van ambtenaren in klassen, welke onder *Constantijn de Grooten* werd voortgezet. Dit alles ging goed zoolang hij door persoonlijk overwicht de eendracht onder de verschillende beheerschers handhaafde; de oproerige bewegingen werden gedempt, de grenzen des Rijks verdedigd en voorspoedige oorlogen gevoerd tegen de Perzen (287), zoodat het tijdperk van *Diocletianus* als gezegend kan worden beschouwd. De Christenen waren echter van dien zegen uitgealoten en vooral in 303 aan bloedige vervolgingen ter proef. Toen evenwel *Diocletianus* in 305 het bewind nederlegde en ook *Maximianus* overhaalde zijn voorbeeld te volgen, stortte het door hem gestichte gebouw eerlang in één. Volgens een door hem genomen beault werden nu de *Caesars Constantinus Chlorus* en *Galerius* tot *Augusti* verheven en *Severus* en *Maximianus Daza* tot *Caesars* benoemd. Toen echter in 306 *Constantinus* overleden was, trad diens zoon *Constantinus* tegen den wil van *Galerius* als *Caesar* op. Te Rome werd *Maventius*, de zoon van *Maximianus* tot *Caesar* uitgeroepen, en ook laatstgenoemde keerde in 307 naar Rome terug, om deel te nemen aan de heerschappij. *Galerius* zond wel is waar in 307 een leger onder *Severus* ter bestrijding van *Maventius* en *Maximianus* naar Italië, maar de bevelhebber werd gealagen en gedood. Nadat nu *Licinius* in zijne plaats tot *Augustus*

benoemd was, had men niet minder dan 6 *Augusti*, namelijk: *Galerius*, *Maximianus*, *Constantinus*, *Licinius*, *Maximianus* en *Maventius*. Van deze verdween: *Maximianus* het eerst van het tooneel; hij wilde te Rome zijn zoon doen vallen, maar leed de nederlaag en nam de vlucht naar zijn schoonvater *Constantinus* in Gallië, die hem in 310 vermoordde. *Maventius* werd door *Constantinus* overwonnen bij den Pons Milvius en verdronk in de Tiber. *Maximianus* werd in 313 door *Licinius* bij Adrianopol gealagen en stierf op de vlucht, en *Galerius* was reeds in 311 overleden, zoodat alleen *Constantinus* en *Licinius* overbleven. Tusschen die beiden kwam het in 314 tot een oorlog, die na de herhaalde nederlaag van *Licinius* met eene minnelijke schikking eindigde. Hij barstte echter wederom uit in 323. *Licinius* moest tot tweemaal toe, bij Adrianopol en Chalcedon, het onderspit delven, viel in handen van *Constantinus* en werd, in strijd met diens gegeven woord, in 324 te Thessalonica omgebracht.

Zoo werd *Constantijn*, doorgaans, maar met zeer twijfelachtig recht de *Grooten* genaamd, alleenheerscher (324—337). Hij vestigde zijn zetel te Byzantium, naar hem Constantinopol geheeten, verfraaide deze stad, en verdeelde het Rijk in 4 praefecturae, 13 diocesen en 115 provinciae. Voorts scheidde hij het militair en burgerlijk bewind, bevorderde de aanstelling van een welgevormd korps ambtenaren en verhefde het Christendom tot staatsgodsdienst. Reeds gedurende den strijd tegen zijne mededingers naar den troon had hij steun gezocht bij de Christenen en hun bescherming verleend, terwijl zijne tegenstanders in het vervolgen der Christenen bleven volharden. Volgens zijn eigen verhaal had hij vóór den slag tegen *Maventius* bij den Pons Milvius een visioen gehad, bestaande in een kruis met het opschrift: „In hoc signo vinces (in dit teeken zult gij zegenpralen)”, en na dien tijd was een vaandel met een kruis en met dit opschrift (labarum) zijn veldteeken. Door het Edict van Milaan (315) schonk hij aan de Christenen vrijheid van godsdienst en helde zelf tot het Christendom over, zoodat hij op het oecumenisch concilie te Nicæa het voorzitterschap bekleedde, ofschoon hij eerst in zijn laatste levensjaar zich liet doopen. Het door hem ingevoerde stelsel van bestuur deed de belastingen met schier ondragelijk gewicht drukken op de provinciën, en ook op zijn huiselijk leven zijn donkere vlekken aan te wijzen. Toch moet men van hem getuigen, dat hij met kracht en beleid regeerde, de grenzen des lands tegen de invallen der Germanen en Sarmaten beveiligde en alle oproerige bewegingen wist te botomen. In 337 werd hij opgevolgd door zijne zonen *Constantinus* en *Constans*, die reeds vroeger tegelijk met twee neven van hun vader tot *Caesars* waren benoemd, maar thans die neven en vele andere nabestaanden van *Constantijn* deden ombrengen en zelve als *Augusti* het Rijk onderling verdeelden. *Constans* werd in een opstand, door den tegenkeizer *Magnentius* aangevoerd, gedood (350), en nadat laatstgenoemde en nog twee andere tegenkeizers overwonnen waren, aanvaardde *Constantinus* de alleenheerschappij. In 360 evenwel werd zijn neef *Julianus*, de

eenige nog levende bloedverwant van *Constantijn de Groot*, door het leger tot keizer uitgeroepen. Deze had sedert 355 in Gallië op eene roemrijke wijze oorlog gevoerd tegen de Franken en Alemannen en aan deze lasten bij Argentoratum (Strasbourg) eene bloedige nederlaag toegebracht (357). Daar men hem niet als *Augustus* wilde erkennen, trok hij op tegen *Constantius*, die echter vroeg genoeg overleed (361), om een veldslag te voorkomen. *Julianus*, die nu de teugels van het bewind aanvaardde (361—363) spande al zijne krachten in, om de voormalige grootheid van het Romeinsche Rijk te herstellen. Hij ondernam een veldtocht tegen de Perzen en rukte in 363 zegepralend voorwaarts tot aan Ctésiphon, doch werd tot den terugtocht gedwongen en overleed aan eene wonde op den 26sten Juni van dat jaar. Merkwaardig is zijne poging om zonder middelen van geweld het Christendom ter zijde te schuiven en den alouden volksgodsdienst te herstellen, weshalve hij den naam van *Apostata* (de Afvallige) ontving en door de Christelijke schrijvers van dien en van lateren tijd met onverdienden amaad overladen werd. Zijn opvolger *Jovianus* (363—364) sloot met den Koning der Perzen een verederenden vrede. Hij werd vervangen door *Valentinianus I* (365—374), die het bewind over het Oosten opdroeg aan zijn broeder *Valens* (364—378) en zijn zoon *Gratianus* tot medekeizer benoemde, welke laatste den vierjarigen *Valentinianus II* tot medekeizer verhief. In 376 werden de West-Gothen, die door de Hunnen waren voortgestuwd, welke laatste, van de overzijde der Wolga komend, zich eerst op de Alanen geworpen en dezen gedeeltelijk verdreven, gedeeltelijk zich met hen vereenigd hadden (het begin der Grooten Volksverhuizing), door Keizer *Valens* welwillend in het Romeinsche Keizerrijk opgenomen. Door de Keizerlijke ambtenaren geteisterd, grepen zij echter naar de wapens, brachten in 378 in den bloedigen slag bij Adrianopel den Keizer eene geweldige nederlaag toe, waarin hij zelf sneuvelde en zijn leger nagenoeg vernietigd werd, en bezochten met plundering en verwoesting het geheele land tuschen de Adriatische en de Zwarte Zee. In dien tijd van bitteren nood benoemde *Gratianus* een uitstekend veldheer, den Spanjaard *Theodosius*, niet ten onrechte *de Groot* genaamd, tot Keizer in het Oosten, en deze bracht het door een voorspoedigen oorlog en door onderhandelingen zoo ver, dat de Gothen in 382 zich vestigden in Thracië en dat 40 000 hunner mannen dienst namen in het Romeinsche leger. Ook verleende hij krachtigen bijstand aan het Westersche Rijk. Hij nam wraak over den dood van *Gratianus*, die in een opstand van den tegenkeizer *Maximus* was omgekomen, door dezen te doen sneven, en toen *Valentinianus II* (392) door *Arbogastes*, opperbevelhebber van het leger, omgebracht en door *Eugenius* vervangen was, bracht hij in 394 laatstgenoemde ter dood. Nu was *Theodosius* korten tijd alleenheerscher, daar hij in 395 overleed, waarna zijne zonen *Arcaadius* en *Honorius* het bewind aanvaardden, de eerste over het Oostersch, de tweede over het Westersch Keizerrijk.

De geschiedenis van laatstgenoemd Rijk, XIII.

thans voor goed van het Oost-Romeinsche gescheiden, vermeldt in dit laatste tijdperk hoofdzakelijk worstelingen tegen de Germaansche volken, weshalve de residentie reeds in 408 naar het sterke Ravenna werd verlegd. Eerlang echter werd het aangevallen door de West-Gothen, die onder aanvoering van *Alarik* bij herhaling in Italië doordrongen. Zij werden aanvankelijk afgeweerd door den dapperen *Stilicho*, den voogd van *Honorius* (395—428). Hij bracht *Alarik* in 408 eene nederlaag toe bij Pollentia en Verona en dwong hem tot den terugtocht. Eerst nadat *Stilicho* door een Hofkabaal ten val gebracht en gedood was, keerde *Alarik* in 408 voor de tweede en in 410 voor de derde maal terug en rukte telkens voorwaarts tot Rome, dat in 408 zich vrijkocht door goud, maar in 410 veroverd werd, waarop de Gothen aanvankelijk naar Zuid-Italië trokken, maar na den dood van *Alarik* zich naar het zuiden van Gallië begaven, waar zij in 416 onder *Wallia*, den tweeden opvolger van *Alarik*, het West-Gothische Rijk stichtten met Tolosa (Toulouse) als hoofdstad. Reeds in 406 was een andere gevaarlijke aanval desgelijks door *Stilicho* met goed gevolg bestreden, namelijk die der Wandalen, Suëven, Alanen en Burgundionen onder *Badagis*; hun leger was door *Stilicho* omsingeld en nagenoeg geheel vernietigd. In datzelfde jaar echter overstelpte een ander gedeelte dier volkeren geheel Gallië, vanwaar de Wandalen, Suëven en Alanen naar Spanje trokken. Na den dood van *Honorius* en na den val van den overweldiger *Johannes* werd, door den invloed van den Oost-Romeinschen Keizer, *Valentinianus III* (425—455) op zesjarigen leeftijd tot Keizer verheven. Tijdens zijn bestuur begaven zich de Wandalen (429) naar Afrika om er een afzonderlijk Rijk te stichten. Voorts drongen de Hunnen in Gallië door (441), doch werden er door de vereenigde West-Gothen en Franken onder aanvoering van den Romeinschen veldheer *Aëtius* op de Catalaunische velden (Châlons) geslagen, waarna zij zich naar Italië begaven, om daar te plunderen en te rooven. Men vermeldt echter, dat zij door den bisschop van Rome, *Leo I*, werden overreed om terug te keeren, en toen Koning *Attila* in 453 stierf, werd die groote volkerenvereening ontbonden, waarna zij zich in verschillende oorden vestigden, de Oost-Gothen in Pannonië, de Gepiden in Moesië en een gemengde stam, uit Herulers, Skiren, Rugen en Turcilingers bestaande, in Dalmatië. *Valentinianus* werd in 455 door *Petronius Maximus* vermoord, waarna deze den troon beklom. *Eudokia*, de weduwe des vermoorden, riep de Wandalen uit Afrika tegen den moordenaar te hulp, en deze plunderden Rome en brachten *Maximus* om het leven. Nu maakte *Aëtius* zich voor korten tijd meester van het bewind, maar werd in 456 van den troon geworpen door *Bicimer*, den bevelhebber van de vreemde hulptroepen, die vervolgens Keizers aanstelde en afzette, terwijl hij zelf eigenlijk heerschappij voerde, — eerst *Majorianus* (457—461), daarop *Libius Severus* (461—465), voorts na een tweejarig keizerloos tijdperk *Anthemius* (467—472) en eindelijk *Olybrius*. Nadat *Bicimer* en *Olybrius* in 472 overleden waren en *Anthemius* (478)

en *Julius Nepos* (474—475) korten tijd gereed hadden, aanvaardde *Orestes*, aanvoerder der huurbenden, de rol van *Eichmer* en verhief zijn zoon *Romulus Augustus*, met den spotnaam van *Augustulus* bestempeld, tot keizer. Gedurende de heerschappij van dezen Keizer, die toevallig de namen droeg van den grondlegger van Rome en van den stichter van het Keizerrijk, naderde dit laatste zijn ondergang. Reeds in 476 deed *Odoacer* aan het hoofd van de Herulers en van andere met hen verbondene volken een inval in Italië, belegerde *Orestes* in Pavla, bracht hem na verovering dier stad om het leven, noodzaakte *Romulus Augustus* het bewind neder te leggen en trad zelf op als Koning van Italië. De volkeren, die hem vergezelden, vestigden zich in Italië, daar hun het derde gedeelte van den grond werd toegekend, en daarmede nam het West-Romeinsche Keizerrijk een einde.

Rome is ook de naam der hoofdstad van Oneida County in den Noord-Amerikaanschen Staat New York. Zij ligt aan de Mohawk-Rivier en aan het vereenigingspunt van het Erie- en Black-Riverkanaal, alsmede aan dat van verschillende spoorwegen en telt ruim 12 000 inwoners (1890). Er zijn breede straten, onderscheidene parken, 15 kerken, 10 openbare scholen, eene académie, eene bibliotheek, verschillende spaarbanken en eenige fabrieken.

Romeinsche Curie is de naam van het Kabinet of van het korps ambtenaren van den Paus. Zij worden verdeeld in cardinals, praelaten en curialen, welke laatsten het ondergeschikte personeel uitmaken. Die ambtenaren zijn tot verschillende collegiën samengevoegd, zooals het consistorie, bestaande uit de cardinals onder het voorsitterschap van den Paus, de congregatiën, het secretariaat, de cancellaria apostolica, de secretaria brevium enz.

Romeinsche letterkunde. Men kan de geschiedenis der Romeinsche letterkunde in 5 tijdperken verdeelen. Het eerste loopt van de stichting van Rome tot op *Livius Andronicus* (240 vóór Chr.). Daarin bestaat nog geene eigenlijke letterkunde. De eenige overblijfselen uit dit tijdperk zijn enkele liederen, welke reeds onverstaanbaar waren voor de latere Romeinen, eenige proeven van ruwe dramatische poëzij, eenige fragmenten van wotten en een aantal opschriften. — Het tweede tijdperk begint met de invoering van de Grieksche en het ontstaan van eene Romeinsche letterkunde. Toen de Romeinen hunne krijgstochten tot in Griekenland en Azië uitstrekten, hielden Grieksche beschaving en letterkunde haren vreedzamen intocht in Rome; zij wonnen er veld in weerwil van den tegenstand van den Senaat (161 vóór Chr.). Zij werden er voorts gesteund door de komst van een Atheenschen gezantschap, uit drie wijsgeeren bestaande, en weldra behoorde kennis der Grieksche taal en letterkunde er tot den goeden toon ten huize der aanzienlijke Romeinen. Zelfs *Cato* gevoelde zich gedrongen, op geverderden leeftijd Grieksch te leeren, en ieder Romeinschen staatsman moest zich toeleggen op de wijsbegeerte en welsprekendheid der Grieken. Dit tijdperk duurde tot aan den dood van *Sulla* (78 vóór Chr.). — Het

derde tijdperk, doorgaans de „gouden eeuw” der Romeinsche letterkunde geheeten, loopt van den dood van *Sulla* tot dien van *Augustus* (14 na Chr.). Toen had zich de taal tot hare hoogste volkomenheid ontwikkeld, en er ontstond onder den invloed der Grieksche beschaving en onder de begunstiging van Keizer *Augustus* eene prachtige letterkunde. De jeugdige Romeinen werden door Grieksche leermeesters onderwezen en reisden vervolgens naar Athene, om aldaar hunne opvoeding te voltooien. In dat tijdperk schitterde *Marcus Tullius Cicero* als redenaar, rechtsgelerde en wijsgeer, en leverden *Horatius Flaccus*, *Virgilius Maro* en *Ovidius Naso* hunne onsterfelijke gedichten. — Het vierde tijdperk of „de zilveren eeuw” begint met den dood van *Augustus* en strekt zich uit tot dien van *Trajanus* (14—117); daarin kwam de Romeinsche letterkunde zoowel door den invloed van buiten, als door binnenlandsche dwingelandij en zedebederf allengs in verval. Schrijvers en dichters konden zich niet vrij genoeg bewegen. Intuschen bloeide in dat tijdperk het hekeldicht, alsmede de gerechtelijke welsprekendheid, hoewel dese hare voormalige eenvoudigheid en kracht grootendeels verloren had. — Het vijfde tijdperk eindelijk loopt tot aan den val van het West-Romeinsche Rijk (476). Daarin voerden holle klanken de heerschappij en luidden de Latijnsche taal en letterkunde ten grave.

Tot de oudste proeven der Romeinsche poëzij behooren de gezangen der Salische priesters en de liederen der Arvalische Broeders, enkele voorstellingen en orakelspreuken, tafel-, zegen- en tooverliederen, lijkzangen, dramatische fragmenten, opschriften, die de daden van zegevierende veldheeren verkonigden, en spottliederen. De „saturae” waren geïnproviseerde kluchten, en oorspronkelijke treurspelen zoekt men bij de Romeinen te vergeefs. Zij schepten meer behagen in de spelen der gladiatoren, in diereengevechten enz., dan in het ernstige treurspel. Het Romeinsche drama bleef steeds eene navolging van het Grieksche. In de geschiedenis van het Romeinsche treurspel onderscheidt men twee tijdperken, van welke het tweede een aanvang neemt met de eeuw van *Augustus*. De eerste die met een drama optrad, was *Livius Andronicus* (240 vóór Chr.). Op hem volgde *Naevius*, van wiens stukken nog eenige titels bekend zijn. *Q. Ennius* legde zich toe op de behandeling van Grieksche onderwerpen. Grooteren roem behaalden *Pacuvius* en *Attius*. Van de overige Romeinsche treurspeldichten is, behalve de rhetorische drama's van *Seneca*, niets bewaard gebleven, dan de titels. Het blijspel (komedie) onderscheidde men in het aan Grieksche toneelspelen ontleende (comoedia palliata) en in het nationale blijspel (comoedia togata). Dit laatste bereikte zijne hoogste volkomenheid in de blijspelen van *Plautus* en *Terentius*, die talrijke navolgers vonden. Ook hadden de Romeinen groot behagen in mimische stukken, die door *Decimus Laberius* en *Publius Syrus* geleverd werden en, verbonden met muziek en dans, den naam van pantominen ontvingen.

De schepper van het Romeinsche epos is *Quintus Ennius*, die in zijne „Annales” de geschiedenis van Rome en de stichting der

stad tot op zijn tijd toe in hexameters behandelde. De heldendichten van dit en van het volgende tijdperk tot aan de eeuw van *Augustus* zijn alle verloren gegaan. De voornaamste der epische dichters van Rome is *Publius Virgilius Maro* (70—19 vóór Chr.), die in zijn „Aeneas” een voortreffelijk werk leverde. Zijne navolgers ontleenden hunne stof gedeeltelijk aan de Griekse mythologie en gedeeltelijk aan de Romeinsche geschiedenis. Tot de beste voortbrengselen van dien aard behooren de „Pharsalia” van *M. Annaeus Lucanus* (36—65) en de onvoltooide „Argonautica” van *C. Valerius Flaccus* (70 na Chr.). Voorts schreef *C. Silius Italicus* (geboren 25 na Chr.) eene „Punica” en *Papinius Statius* (iets jonger dan de voorgaande) eene „Thebais” en eene onvoltooide „Achilleis”. Eindelijk heeft men eenige epische gedichten van *Claudius Claudianus* (400) uit Alexandrië, zooals: „Raptus Proserpinae”, — „Gigantomachia”, — „De bello Gildonico”, — en „De bello Getico”.

Tot de voortreffelijkste dichterlijke verhalen behoort de „Metamorphoseon” van *Ovidius* († 17 na Chr.). Ook heeft men onderscheidene vertalingen der gedichten van *Homerus*. Tot de beschrijvende gedichten behooren de „Mossella” van *Ausonius* (4de eeuw) en de „Phoenice”. Ook bestaan er onderscheidene lofdichten op de Keizers.

Het leerlicht werd ingevoerd door *Ennius* en later vooral beoefend door *Terentius Varro* en *Titus Lucretius Carus*, die het voortreffelijk gedicht: „De rerum natura” achterliet. Ook de vertaling der „Phaenomena” van *Aratus* door *Cicero* en de „Epistola ad Pisone” van *Horatius* zijn leerlichten. Voortreffelijk op dit gebied zijn voorts de „Georgica” van *Virgilius*, en de „Ars amandi”, „Remedia amoris”, „Medicamina faciei”, „Halienticon” en „Fasti van *Ovidius*. In dien tijd schreef *Aemilius Macer* uit Verona eene „Ornithogonia” en eene „Theriaca”, en *Gratius* een „Kynegeticon”. Een ander leerlicht met denzelfden titel is afkomstig van *M. Aemilius Olympius Nemesianus* (310 na Chr.), en uit de 3de eeuw is ook het gedicht: „De medicina” van *Q. Serenus Samonicus* bewaard gebleven. Voorts heeft men aardrijkskundige gedichten van *Rufus Festus Avianus* en van *Priscianus*, een dichterlijk dagboek: „De redditu suo” van *Rutilius Claudius Numatianus*, een „Astronomicon” van *Manilius*, een „Aetna” van *Lucilius* enz.

Het hekeldicht der Romeinen onderscheidt zich door oorspronkelijkheid. Het didactisch hekeldicht werd het eerst geschreven door *Ennius*, en nadat ook *Terentius Varro* op dat gebied veel goeds geleverd had, erlangde de satire door *C. Lucilius* (148—102 vóór Chr.) eene meer bepaalde richting; zij gispde de heerschende ondeden en gebreken met onmeêdoogenden spot. Met *Q. Horatius Flaccus* (75—8 vóór Chr.) neemt een nieuw tijdperk der Romeinsche satire een aanvang. Hij maakte de ondeden en gebreken belachelijk door ze voor te stellen als de gevolgen van domheid en dwaling. Geheel anders waren de hekeldichten van *Aulus Persius Flaccus* (34—64) en van *Decimus Junius Iuvenalis* (geboren omstreeks het jaar 47 na Chr.). In die dagen

van verdorvenheid en dwingelandij moest de satire weder een ernstigen toon aanslaan om de onded met hartstochtelijke bitterheid te geeseelen.

Het lierdicht der Romeinen ademde een Grieksch geest en werd beoefend door *C. Valerius Catullus* en vooral door den onnavolgbaren *Horatius*, — voorts door *Cassius Bassus*, *Solejus Bassus*, *Vestricius Spurinna* en *Petronius*. In het begin der 3de eeuw dichte *Aulus Septimius Severus* zijne „Opuscula ruralia”. De tijd, waarin het „Perrigillum Veneris” vervaardigd werd, is onzeker. Vooral leverden de Romeinsche dichters voortreffelijke elegieën, namelijk *Catullus*, *Propertius*, *Tibullus* en *Ovidius*. Van laatstgenoemde zijn de „Amores”, „Libri tristium”, „Epistolae ex Ponto” en de „Heroides” afkomstig. De vervaardiger van de „Elegia ad M. Valerium Messalam” is onbekend. Herdersdichten werden vervaardigd door *Virgilius*, *Titus Calpurnius Siculus*, *Claudius Claudianus* en *Ausonius*. Fabelen werden gedicht door *Phaedrus* (30 na Chr.) en puntgedichten vooral door *M. Valerius Martialis* (40 na Chr.).

Tot de oudste overblijfselen van het Romeinsche proza behooren de „Leges regiae (Jus Papirianum)”, de door de Pontifices vastgestelde Kalender (Fasti), de „Annales Pontificum”, de „Libri Pontificum”, de „Annales Maximi”, de „Libri magistratum” en de „Libri lintei”, — voorts gedenkböeken van aanzienlijke geslachten, elogia (opschriften op de beelden van voorvaders) en ijkredenen. Zeer te betreuren is het, dat de Wet der Twaalf Tafelen, het Jus Flavianum en het Jus Aelianum zijn verloren gegaan.

Het schrijven der geschiedenis werd te Rome aan praktische oogmerken dienstbaar gemaakt, namelijk aan de bevordering van den luister des Rijk. De geschiedenis was voor den Romeinschen staatsman de beste leidsvrouw op zijne staatkundige loopbaan. Zij werd dan ook in verband gebracht met de welsprekendheid en bereikte te Rome eene hooge trap van ontwikkeling. De welsprekendheid werd later hoofdzaak, en daarin ligt het eigenaardig karakter der Romeinsche geschiedenis. De oudste geschiedkundige geschriften zijn door den brand van 389 vóór Chr. grotendeels vernield. Eerst ten tijde van den Tweeden Punischen Oorlog vinden wij weder beginnelen van geschiedenis. Toen traden de annalisten op, en de oudste van deze is *Q. Fabius Pictor*. Zijn tijdgenoot *L. Cinnius Alimentus* schreef in de Grieksche taal eene geschiedenis van Rome, van de stichting der stad tot op zijn tijd. Voorts betreuren wij het verlies der „Origines” van *M. Porcius Cato Censorius* (234—149 vóór Chr.), waarin de geschiedenis van Rome en van de overige Italiaansche steden behandeld werd tot aan het jaar 151 vóór Chr. Ook van andere annalisten kennen wij weinig meer dan de namen. Tot de voortreffelijkste geschiedkundige werken der Romeinen behooren de „Commentarii de bello Gallico” en de „Commentarii de bello civili” van *C. Julius Caesar*, — de „Vita excellens imperatorum van *Cornelius Nepos* († 30 vóór Chr.), — de „Bellum Catilinarium” en de „Bellum Jugurthinum” van *C. Sallustius Crispus* (86—35), — eene niet tot ons ge-

komene geschiedenis der burgeroorlogen tuschen *Caesar* en *Pompejus* van *C. Asinius Pollio*, — eene groote Romeinsche geschiedenis van *T. Livius* (geboren 59 vóór Chr.) in 142 boeken, van welke 35 zijn bewaard gebleven, — de „*Historiae Philippicae et totius mundi origines et terrae situs*”, in 24 boeken, waarvan een door *Justinus* vervaardigd uittreksel tot ons kwam, — de „*Historiae Romanae libri II*” van *C. Vellejus Patriculus*, — de „*Factorum dictionumque memorabilium libri IX*” van *Valerius Maximus*, — en bovenal de voortreffelijke geschiedkundige werken van *C. Cornelius Tacitus*. Van minder belang zijn: „*De rebus Alexandri Magni*” van *Q. Curtius Rufus*, — de „*Vitae XII imperatorum*” van *C. Suetonius*, — en „*Epitome de gestis Romanorum*” van *L. Annaeus Florus*. Voorts heeft men nog de „*Scriptores historiae Augustae*” van verschillende schrijvers, — de werken van *S. Aurelius Victor*, — het „*Breviarium historiae Romanae*” van *Eutropius*, — het „*Breviarium rerum gestarum populi Romani*” van *Severus Rufus*, — de „*Rerum gestarum libri XXXI*” van *Ammianus Marcellinus*, — en „*Historiarum libri VII adversus paganos*” van *Paulus Orosius*. De laatste drie leefden niet lang vóór den ondergang van het Westersch Keizerrijk.

De welsprekendheid vormde in den bloeitijd der Romeinsche letterkunde het voornaamste bestanddeel der beschaving. Een uitstekend redenaar was te Rome een man van grooten invloed. Intusschen werd de welsprekendheid eerst stelselmatig beoefend, nadat de Romeinen zich hadden bekend gemaakt met de Grieksche wijsbegeerte en welsprekendheid. Grieksche rhetorenscholen werden in 155 vóór Chr. gesticht en in 94 eene Latijnsche door *Plotius Gallus*. De eerste redenaar was volgens *Cicero* een zekere *M. Cornelius Cethegus*. Op hem volgden *M. Porcius Cato*, *Scipio Africanus minor* met zijn vriend *Laelius*, *C. Carbo*, *Tiberius* en *Cajus Gracchus*, *Curio* enz. Vooral wordt *M. Aemilius Lepidus* (consul in 148 vóór Chr.) door *Cicero* geroemd. Wijders worden *M. Antonius* (100 vóór Chr.), *L. Licinius Crassus* en *Cajus Julius Caesar* *Strabo* als redenaars vermeld. Tot den bloeitijd der Romeinsche welsprekendheid behooren: *Q. Hortensius Ortelus*, de vriend en mededinger van *Cicero*, *C. Scribonius Curio*, *C. Licinius Calpurnius Julius Caesar* en bovenal *M. Tullius Cicero* (zie aldaar). Na dien tijd zonk de welsprekendheid tegelijk met de vrijheid in het voor deze door de Keizers gedolven graf. Men vervaardigde proeven van welsprekendheid (declamationes, controversiae, suasiones) en bedekte den schralen arbeid met een pronk van fraaie woorden. De plaats der vroegere redenaars (oratores) werd ingenomen door leeraars in de welsprekendheid (rhetores). Tot dezen behoorden: *Rutilius Lupus* en *M. Annaeus Seneca*, alsmede de voortreffelijke *M. Fabius Quintilianus* (zie aldaar). Vooral werd onder de Keizers veel werk gemaakt van lofredenen, en die van *Plinius de Jongere* (103 na Chr.) op *Trajanus* is eene der schoonste proeven van Romeinsche welsprekendheid. Voorts vermelden wij nog: *M. Cornelius Fronto*, *Licinius Apulejus*, *Aquila Romanus*, *Julius Victor* en *Marius Victorinus*.

Onder de wijsgeerige werken der Romeinen bekleeden die van *Cicero* de eerste plaats. Verdienstelijk zijn voorts op dat gebied: de geschriften van *L. Annaeus Seneca*, van *Plinius de Oudere*, van *C. Julius Solinus*, van *Apulejus* en van *Boethius* (470 na Chr.).

Van eene wetenschappelijke behandeling der wiskunde en andere daarmede verbondene wetenschappen vindt men eerst sporen kort vóór de eeuw van *Augustus*. In de dagen van *Cicero* leefde de wis- en sterrenkundige *P. Nigidius Figulus*, wiens talrijke geschriften zijn verloren gegaan. In den tijd van *Trajanus* behandelde *Balbus*, in de 4de eeuw *J. Firmicus Maternus* de meetkunde; tegen het einde der 5de eeuw schreef *Boethius* over de rekenkunde en eene eeuw later *Sulpicius Galba* over de sterrenkunde. Onder *Caesar* en *Augustus* schreef *M. Vitruvius Pollio* een grootendeels bewaard gebleven werk in 10 boeken: „*De architectura*”, en later (75 na Chr.) leverde *S. Julius Frontinus* zijne 2 boeken: „*De aquaeductibus urbis Romae*”. Over de krijgskunde bezitten wij één werk van *Hygicus*: „*De castrametatione*” en van *Flavius Vegetius Renatus* een „*Epitome institutionum rei militaris* (370 na Chr.)”. Omtrent de landmeetkunde bezitten wij onderscheidene geschriften der Romeinen, doch men heeft met betrekking tot de schrijvers geene volkomene zekerheid. Op het gebied der aardrijkskunde leverde de Spanjaard *Pomponius Mela* het werk: „*De situ orbis*” en omstreeks 98 na Chr. *Tacitus* zijn „*Germania*”. Voorts heeft men eene „*Cosmographia*” van *Aethicus Ister*, — „*Itineraria Antonini Augusti*” enz.

Van de geneeskundige geschriften noemen wij 8 boeken „*De medicina*” van *Aulus Cornelius Celsus*, — de „*Compositiones medicamentorum*” van *Scribonius Largus*, — de „*Acutarum et chronicarum passionum libri VIII*” van *Caelius Aurelianus*, — eene volks-geneesleer in verzen van *Serenus Sammonicus*, — een „*Euporisticum*” van *Theodoros Priscianus*, — en een „*Medicamentorum liber*” van *Os. Marcellus*, lijfarts van Keizer *Theodosius I.* Hierbij vermelden wij: „*De arte veterinaria*” van *Vegetius* en „*De arte coquinaria*” van *Caelius Apicius*. — Over den landbouw schreven *M. Porcius Cato* *Censorius* (geboren 284 vóór Chr.), wiens werk: „*De re rustica*” bewaard bleef, — *M. Terentius Varro* (geboren 116 vóór Chr.), de geleerdste Romein van zijn tijd, wiens werk: „*De re rustica*” desgelijks tot ons kwam, — *L. Junius Moderatus Columella* en *Palladius*.

Op het gebied der taalkunde schreef *M. Terentius Varro*, van wiens werk: „*De lingua latina*” 6 boeken zijn bewaard gebleven. Voorts leverde *Nigidius Figulus* zijne „*Commentarii grammaticol*”, — en *Verrius Flaccus* het uitvoerige werk: „*De verborum significatu*”, waarvan een uittreksel tot ons is gekomen. Tot de schrijvers over taalkunde behoorde voorts onder *Nero* nog *M. Valerius Probus*, en onder *Hadrianus* schreef *C. Terentius Scaurus* eene spraakkunst, welke met andere werken van denzelfden schrijver is verloren gegaan, terwijl eene kleine verhandeling van hem: „*De orthographia*” is bewaard gebleven. *Aulus Gellius* († 150 na Chr.) schreef de „*Noctes Atticae*”, en van de overige schrij-

vens over taalkunde vermelden wij: *Donatus*, *Marius Victorinus*, *Flavius Sorsipator Charisius*, *Terentianus Maurus*, *Fulgentius Diomedes*, *Macrobius*, *Martianus Capella*, *Isidorus* en *Cassiodorus*.

Den eigenlijke roman zoekt men bij de Romeinen te vergeefs. In den geest van den roman evenwel schreef *Petronius Arbitr* zijne „*Satirae*”, die de liefdesavonturen van een vrijgelaten slaaf bevatten. In de eeuw der *Antonijnen* leverde *L. Apulejus* zijn „*Metamorphoseon* sive de asino aureo libri XI”. Van de brieven vermelden wij die van *Oscuro* welke belangrijke ophelderingen geven aangaande de omstandigheden van zijn tijd. Voorts heeft *L. Annaeus Seneca* ons 124 brieven van wijsgeerigen inhoud aan zijn vriend *Lucilius* achtergelaten. Van anderen aard, maar zeer boeiend zijn de brieven van *Plinius de Jongere*. Voorts heeft men er: van *M. Cornelius Fronto*, van *Q. Aurelius Symmachus* en van *C. Silius Apollinaris Sidonius* (geboren in 428 na Chr.)

Romeinsche munten. Men is van meening, dat het oudste Romeinsche geld geen stempel droeg (aes rude). Later had men groote gegoten koperen munten, namelijk: as, semis, triens, quadrans, sextans en uncia met de ruwe godenbeelden van *Janus*, *Jupiter*, *Pallas*, *Hercules*, *Mercurius*, *Roma* en een schip op de keerzijde. Later werden die koperen munten meermalen lichter gemaakt, de eerste maal na den Eersten Panischen Oorlog. De oudste as woog ongeveer 300 tot 350 wichtjes. Zilveren munten, zooals de denarius (19 as), quinarius ($\frac{1}{2}$ denarius) en sestertius ($\frac{1}{4}$ denarius), werden eerst sedert 369 vóór Chr. geslagen, en de meeste zilveren munten der Republiek zijn van veel lateren tijd. Muntmeesters waren de tresviri (onder *Caesar* quatuorviri) monetales of ambtenaren, aan wie het muntrecht was toegekend. Met uitzondering van vele stukken, werden onder de Republiek eerst zeer laat, namelijk ten tijde van *Sulla*, gouden munten vervaardigd. Op de munten der Republiek ziet men meestal op de voorzijde het hoofd van *Roma* en op de keerzijde eene familiegroep van den ambtenaar-muntmeester, bijv. den roof der Sabijnische maagden op de denarii van *L. Titurius Sabinus*. De eerste Romein, die zijne eigene beeltenis op de munten plaatste, was *Caesar*; dit geschiedde waarschijnlijk eerst in het laatste jaar van zijn leven. Sedert dien tijd vindt men er het beeld van *Brutus*, van het Driemanschap (*Octavianus*, *Antonius* en *Lepidus*) enz. Sedert *Augustus* was het aamunten van kopergeld een recht van den Senaat, doch zilveren en gouden munten werden op last des Keizers geslagen. Groote gouden en zilveren penningen zijn zeldzaam; eerst *Augustus* sloeg groote goudstukken en *Domitianus* groote goud- en zilverstukken, terwijl *Trajanus* zeer groote en tevens zeer fraaie koperen stukken deed vervaardigen. De zilveren munten werden allens alachter van gehalte en veranderden tegen het einde van de 3de eeuw schier geheel en al in koper. *Diocletianus* en *Maximianus* brachten den denarius van zuiver zilver weder in omloop, en sedert *Constantijns de Grooten* werd de gouden solidus ($\frac{1}{72}$ ste van een pond) gemunt en

met het cijfer 72 of de Grieksche letters *OB* (ook 72) gestempeld. Naar denzelfden standaard werden nu de munten geslagen onder alle volgende Keizers, tot aan *Rómus Augustulus* toe. De munten der Byzantijnsche Keizers, meestal van goud of koper, zelden van zilver, loopen tot aan den voorlaatsten Keizer, *Johannes Palaeologus VII*; het schijnt, dat zijn opvolger geene munten heeft doen slaan. De kunstwaarde der oudste Romeinsche munten is meestal zeer gering. Doch met *Caesar* nemen de karakteristieke portretten een aanvang, die, schoon in verschillende stijl uitgevoerd, zich uitstreken tot in de derde eeuw. Op de keerzijde ziet men gewoonlijk droge allegorieën, maar ook wel eens keurige tafereelen. Vooral onderscheiden zich de groote bronzen medailles door eene ideale voorstelling der koppen en door eene fraaie mythologische keerzijde. Over het geheel vormen zij een belangrijk hulpmiddel bij tijdrekenkundige nasporingen.

Romeinsche taal (De) of Latijnsche taal, éen van de rijkste takken van den Indogermaanschen taaltal, was oorspronkelijk éen der verschillende, maar onderling vermaagschapte tongvallen (Etruscisch, Umbriisch, Messapisch en Sabellisch), bij de volkeren van het aloude Italië in zwang. Tegelijk met de uitbreiding der Romeinsche heerschappij en met de onderwerping der volkeren verkreeg de taal der overwinnaars de overhand, zoodat er door geweld van wapenen eenheid ontstond. De Latijnsche taal, zooals de overheerschende genoemd werd, ontwikkelde zich zeer langzaam en was gedurende 5 eeuwen verstoken van alle letterkunde, zoodat zij, gelijk men uit enkele overblijfselen kan opmaken, ruw en ongevormd bleef en geene aanspraak kon maken op welluidendheid. Eindelijk werd zij eenigermate beschaafd door de voortbrengelen der dichters en sedert de eerste helft der derde eeuw vóór Chr. door den invloed der Grieksche letterkunde. *Ennius* wist haar, in navolging der Grieken, tot hexameters te smeden, en zoo ontstond allens in de hoofdstad eene meer beschaafde taal (lingua urbana). Het proza werd vooral door *Oscuro* ontwikkeld en tot behandeling van wijsgeerige en wetenschappelijke onderwerpen geschikt gemaakt. Van dien tijd af was de schrijftaal aan bepaalde vormen gebonden. Deze werd in de eeuw van *Augustus* ongemeen sierlijk, doch die sierlijkheid ontstond weldra in gemanierdheid. Na *Trajanus* nam de ontwikkeling der Romeinsche taal een einde, en haar verval dagteekent van de tweede eeuw. Zij werd toen meer en meer door buitenlandsche bestanddeelen ontreinigd, vooral door den invloed der mystieke wijsbegeerte van het Oosten. De volkstaal (lingua vulgaris of rustica) had daarvan minder te lijden en behield steeds de oud-Italiaansche, ruwere vormen, welke de schrijftaal verbanen had. Deze taal werd door de kolonisten en soldaten naar de wingewesten overgebracht en uit hare vermenging met de taal van de oorspronkelijke bewoners der landen ontstonden de Romaansche talen. Na den val van het Romeinsche Rijk bleef intusschen de Romeinsche taal niet alleen in den mond der overwonnenen bewaard, maar werd ook als

eene meer beschaafde door de overwinnaars aangenomen. Hierdoor was zij aan menige verandering en verbastering blootgesteld, zoodat zij allengs hare zuiverheid verloor. Aan vreemde woorden gaf men een Latijnschen vorm, de klinkers werden verzwaakt of verwisseld, men lette niet meer op de regels der spraakkunst, veranderde het gebruik der voorzetsels, liet de eindverbuiging varen enz. Door de bemoeiingen van *Boëthius* en *Cassiodorus* hield men nog hier en daar de studie der Romeinsche letterkunde in eer en eenige beoefenaars der spraakkunst zochten het toenemend taalbederf tegen te gaan. Doch de invloedrijke Christelijke geestelijkheid, die het verbasterd Latijn, tevens de taal der Regeering, had aangenomen, toonde zich afkeerig van de oud-Romeinsche letterkunde wegens haren Heidenschen oorsprong. Slechts hier en daar onderhield men in kloosters en scholen de beoefening der klassieke letterkunde en de kennis der klassieke Romeinsche taal. Bij de ontwikkeling der scholastieke wijsbegeerte en bij de stichting der universiteiten kwam echter het Latijn, als taal der wetenschap, weder in zwang. Zij werd in Kerk en Staat meer algemeen gebezigd, en toen na den val van Constantinopel (1453) het Westen op nieuw was bekend gemaakt met de schatten der oude klassieke letterkunde, werd de beoefening der Romeinsche taal eene noodzakelijkheid (zie *Philologie*). Zij werd de taal der geleerden, der geestelijken en der staatslieden. Men sprak Latijn aan de vorstelijke Hoven, op den leerstoel en in de scholen, — ja, zij werd de taal van het diplomatiek verkeer en eerst ten tijde van *Lodewijk XIV* door het Fransch vervangen. Tegenwoordig is het Latijn nog altijd de gebruikelijke taal der R. Katholieke Kerk. Daarenboven kan de wetenschap die taal nog niet missen, zoodat zij nog altijd geleerd wordt op de scholen, welke ter voorbereiding dienen voor eene hoogere wetenschappelijke vorming. Immers vele bronnen van wetenschappelijk onderzoek zijn alleen toegankelijk voor hen, die in de taal van het oude Rome werden ingewijd.

Het Romeinsche alphabet bestond oorspronkelijk uit 16 letters: A B C D E I K L M N O P Q R S T. Later kwam G er bij, waarvoor aanvankelijk C gebezigd werd, toen F en H, daarna V en in den laatsten tijd der Republiek X Y Z. Op die wijze had men 23 letters verkregen, waarbij reeds vroeg de C de plaats van K had ingenomen. Het verschil tusschen de schriftteekens I en J, U en V is niet oud. Met betrekking tot de uitspraak waren de klinkers over het geheel gelijkvormig aan de thans gebruikelijke, hoewel de * vermoedelijk als ons *oe* werd uitgesproken, doch de uitspraak der letters in verschillende klankverbindingen is in den loop der tijden niet steeds dezelfde gebleven, — vooral die der C was geheel anders dan in onzen tijd.

Reeds de Romeinen begonnen hunne taal wetenschappelijk te behandelen. Onder het groote getal hunner taalbeoefenaars schitteren inzonderheid *Varro* en *Caesar*. In de middeleeuwen verhef men zich niet boven de vormen van een der taalkundige stelsels, zooals

wij in het werk van *Aelius Donatus* aantreffen, doch reeds in de 15de eeuw neemt de bewerking der Romeinsche spraakkunst door de Italiaansche humanisten een aanvang. Van dezen noemen wij *Laurentius Valla* (1430—1450), die in zijne „*Libri IV elegantiarum*” eene verzameling leverde van scherpzinnige opmerkingen over de Romeinsche spraakkunst en den bouw der volzinnen. In de 16de eeuw schreven over dat onderwerp *Aldus Manutius*, *Thomas Linacoe*, *Philippus Melancthon*, *Emmanuel de Alcaez* en *Francisco Sanchez de las Brozas*, wiens geschrift: „*Minerva, sive de causis linguae latinae commentarius*” hoogst belangrijk werd door de aantekeningen van *Perizonius*. Voorts vermelden wij: „*De causis linguae latinae libri XIII*” van *Caesar Scaliger*, — de „*Grammatica philosophica*” van *Cusparus Scioippius*, — en de „*Aristarchus, sive de arte grammaticae libri VII* (1535 en later)” van den uitstekenden *Gerhardus Johannes Vossius*. Uit de 18de eeuw noemen wij de „*Institutiones linguae latinae* (1725)” van *Eudimann* en de „*Grammatica Marchica* (1718)”. Voor schootgebruik werd menige voortreffelijke Latijnsche spraakkunst geleverd, bijv. door *Vossius*, *Scheller*, *Bröder*, *Madsig* enz., en onderscheidene letterkundigen hebben over bepaalde afdeelingen der Latijnsche grammatica uitmuntende monographiën geschreven. Tot de beste woordenboeken der Romeinsche taal behooren: de „*Cornu copiae* (1498)” van *Perotti*, — de „*Thesaurus* (1581)” van *Stephanus*, — de „*Novus linguae et eruditonis Romanae thesaurus* (1749)” van *Gesner*, — „*Totius latinitatis lexicon*” van *Forcellini*, — de woordenboeken van *Scheller*, *Potius*, van *den Ek* enz. Het middeleeuwsch Latijn werd behandeld door *Du Cange* in zijn „*Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*”, en de geschiedenis der Latijnsche taal door *Collarius* in het werk: „*De fatis linguae latinae*” en in nieuwere tijden door *Herzog* in zijne „*Untersuchungen über die Bildungsgeschichte der griechischen und lateinischen Sprache* (1871)”.

Romeinsch recht. In het oudste Romeinsche recht is het privaatrecht op het nauwt met het publiek recht verbonden en gezamenlijk onder de hoede van den goddienst gesteld. Volgens de overlevering zijn de priesters de handhavers en uitdeelaars van het recht en rechters in burgerlijke zaken, terwijl de rechtspraak samenhangt met velerlei voorschriften van godsdienstigen aard. Het recht ontstond lang den weg der gewoonte. De „*leges regiae* (Koninklijke wetten)”, die nog door tijdgenooten van *Pomponius* in de 2de eeuw na Chr. worden aangehaald, zijn enkel door de priesters verzamelde gewoonterechten en priesterlijke rechtregelen, wier oorsprong men aan de Koningen toekende. Het eerste merkwaardige werk van wetgeving was de Wet der Twaalf Tafelen, een kort maar volledig begrip van het toen geldend recht; zij werd op aandringen der Plebejers in 451 vóór Chr. door daartoe benoemde decemviri (tienmannen) vervaardigd, om een einde te maken aan de willekeur en de rechtsonzekerheid, welke uit de handhaving van het gewoonterecht door patricische consuls en priesters voortvloeiden. Later — in het tweede tijdperk — werd het nationaal recht van het Romeinsche volk (jus

civile) verder ontwikkeld, gedeeltelijk door wetten en gedeeltelijk door gewoonten, die de rechtgeleerden zooveel mogelijk op den grondslag der Twaalf Tafelen zochten te vestigen. Daarbij ontstond in de edicta der overheden, inzonderheid der praetoren, eene nieuwe rechtsbron (jus honorarium), waardoor de oude herkomsten naar de behoeften van den tijd gewijzigd of met nieuwe bepalingen vermeerderd werden. De wetgevende macht werd gedeeltelijk door het geheele volk in de comitia centuriata, gedeeltelijk (na de Lex Hortensia, 286 vóór Chr.) door het plebs in de comitia tributa uitgeoefend. Ook de Senaat erlangde tegen het einde van dit tijdperk eene wetgevende macht, maar maakte daarvan zelden gebruik ten behoeve van het privaatrecht. De ontwikkeling van het recht door verklaring der wetten en door vaststelling van het gewoonterecht was voorts de taak der juristen. Hoewel eenigen van hen tegen het einde van dit tijdperk als schrijvers optraden, was hunne werkzaamheid niet van wetenschappelijke, maar van practischen aard. Zij bestond in eene schriftelijke uiteenzetting der rechtszaken, in het onderrichten der partijen en in het ondersteunen van deze voor het gerecht. Inzonderheid werd het recht ontwikkeld door de edicta des praetores, welke, schoon slechts geldend voor het jaar hunner ambtsbekleeding, veelal door hunne opvolgers herhaald werden en alzoo op den duur een samenstel van wetbepalingen vormden. In die edicta werd, in tegenstelling tegen het nationaal recht (jus Quiritium), het volkenrecht (jus gentium) vastgesteld, dat zich uitstrekte over het verkeer van Romeinsche burgers met andere volken.

In het derde tijdperk, loopende tot *Constantijn de Grooten*, bleven aanvankelijk de republikeinsche instellingen althans in schijn bestaan; er werden dus nog altijd wetten, senaatsbesluiten en edicta van den praetor uitgevaardigd. Inmiddels werd het edictum onder *Hadrianus* (183 na Chr.) door den praetor *Sabinus Julianus* in een nieuwen en duurzamen vorm gebracht, en de Senaatsbesluiten verkendigen doorgaans slechts het welbehagen van den alleenheerscher. Daarenboven verkregen de verordeningen van den Keizer in de verschillende vormen van edicta, mandata, decreta en rescripta kracht van wet, zoodat zij in den monarchalen Staat de eenige rechtsbron vormden. Toch werd de rechtgeleerdheid door de juristen aanmerkelijk ontwikkeld. Deze namelijk, minder dan heden ten dage onder den last der geleerdheid gebukt, door de gewoonte van steeds te worden geraadpleegd altijd in het midden der zaken en, daar de bekleeding van het rechterambt een burgerplicht en de bezigheid van den zaakwaarnemer aan jongere lieden overgelaten was, bevrijd van werktuigelijke arbeid, schiepen eene rechtswetenschap, die voorbeeldig kan worden genoemd, en gaven aan het Romeinsch recht eene onschatbare waarde voor de geschiedenis. Zij hebben de rechtsbeginselen met redematige juistheid toegepast, op de nietigste omstandigheden bij de behandeling van een rechtsgeding geleid, de eischen van het practische leven bevredigd en hunne denkbeelden op de meest volkomene wijze in woorden gebracht. Hun invloed werd trou-

wens niet weinig vermeerderd door de omstandigheid, dat aan de uitstekendsten onder hen de bevoegdheid werd verleend, om in naam des Keizers (ex auctoritate principis) adviezen (responsa) te geven, welke bij overeenstemming tot aanwijzing dienden voor de rechters. De Romeinsche juristen leverden tevens een groot aantal geschriften van verschillende aard; van de bewaard geblevene vermelden wij de excerpten, die de pandecten vormen, de „Institutiones” van *Gajus* (zie aldaar) en fragmenten van de geschriften van *Ulpianus* en *Paulus*. Tot de voornaamste rechtgeleerden van dien tijd behoorden: *Labo*, *Capito*, *Sabinus*, *Julianus*, *Gajus*, *Aemilius Papinianus*, *Ulpianus*, *Paulus* en *Modestinus*.

In het vierde tijdperk, loopende tot *Justinianus* (529 na Chr.), is het overwicht van Rome in Italië vernietigd. Tegelijk met de oplossing van den Romeinschen volksraad in de ruimte der wereldheerschappij verdween ook de rechtswetenschap. Men bepaalde zich bij het vervaardigen van uittreksels uit rechtgeleerde werken van vroegeren tijd, bij het van buiten leeren der rechtregels in de scholen en tot de toepassing daarvan voor de rechtbank. Zonder zelfstandig onderzoek gehoorzaamde men blindelings aan het gezag der juristen van het voorgaande tijdperk. De bekende aanhangingswet van Keizer *Valentinianus III* (426) erkent zelfs als beginsel, dat men de rechtgeleerde geschriften als wetten moet beschouwen en bindt den rechter bij verschiil van gevoelen aan de meerderheid van stemmen. Het volk was van de wetgeving en van de toepassing der wetten uitgealoten. Deze laatste was bepaaldelijk opgedragen aan Keizerlijke ambtenaren, en de Constitutiones der Keizers vormden de eenige rechtsbron. Eindelijk werd door *Justinianus* het geldend recht gecodificeerd. Nadat reeds *Theodosius II* in 428 eene officieele verzameling van Kerkelijke Constitutiones (*Codex Theodosianus*) bezorgd had, deed *Justinianus* in 529—534 eene dergelijke verzameling (*Codex*) der rechtskracht bezittende Constitutiones, een aantal excerpten met de degelijkste rechtgeleerde werken (*Digesta*, *Pandectae*) en een beknopt leerboek van het recht (*Institutiones*) naar het model van dat van *Gajus* bewerken en verleende aan dit geheel eene volkomene rechtsgeldigheid, terwijl hij alle andere bepalingen afschaft. Deze drie werken vormen met de latere wetten (*Novellae*) van *Justinianus* het *Corpus Juris Civilis*, hetwelk datgene omvat, wat wij het Romeinsch recht noemen. Dit uitgebreide geschrift strekt zich uit over alle deelen van het groote rechtsgebied en behelst het Staats-, Kerkelijk-, straf-, proces- en burgerlijk recht. Het is evenwel niet zoozeer een wetboek als eene verzameling van bouwstoffen daarvoor. Toch is de eigenaardige samenstelling van dat werk van het hoogste belang, daar het ons bekend maakt met de gevoelens der uitstekendste Romeinsche rechtgeleerden in verschillende tijden en ons alzoo in staat stelt, de ontwikkeling van het recht na te gaan bij een volk, dat bij uitnemendheid vatbaar was voor de beoefening der rechtgeleerde wetenschap. Met het „*Corpus Juris*” van *Justinianus* is het gebouw van het Romeinsch recht als nationaal recht voltooid. Toch werd te Con-

stantinopel onder *Basilius Macedo* en zijn zoon *Leo VI* eene omwerking van dat boek in de Grieksche taal in gereedheid gebracht, welke onder den naam van „Imperatoriae Constitutiones” is bewaard gebleven.

In de Germaansche Staten, welke zich verheven op de puinhoopen van het West-Romeinsche Rijk, bleef het Romeinsch recht voor de Inboorlingen van kracht. De Germaansche Vorsten vervaardigden echter eerlang beknopte verzamelingen, waarin eenige fragmenten van Keizerlijke Constitutiones en eenige rechtgeleerde geschriften werden opgenomen, zooals: het „*Edictum Theodorici*” voor het Oost-Gothische rijk, de „*Lex Romana Visigothorum*” of het „*Breviarium Alaricianum*” en de „*Lex Romana Burgundionum* (517—525)”. In Italië werd door *Justinianus* na den val van het Oost-Gothische Rijk zijn wetboek afgekondigd, met uitzondering van de „*Novellae*”, en het kwam er geenszins geheel in vergetelheid, zooals blijkt uit den „*Brachylogus*” en andere geschriften der 9de, en 11de eeuw. Het Romeinsch recht ontwaakte als het ware uit zijne sluimering, toen na het terugvinden van een volledig handschrift van het „*Corpus Juris*” op de rechtgeleerde school te Bologna door *Irenaeus* en zijne leerlingen (de glossatores) daarover voorlezingen werden gehouden. De glossatores bepaalden zich tot eene doorlopende verklaring van den tekst, doch daardoor eerst werd het mogelijk, een overzicht te verkrijgen over het uitgebreide veld van het Romeinsch recht, en hunne uitleggingen, door *Accursius* in de „*Glossa ordinaria*” bijeengebracht, hebben ook thans nog eene wetenschappelijke waarde.

Als het wetenschappelijk ontwikkelde recht van een zeer beschaafd volk beantwoordde het Romeinsch recht aan de eischen van in beschaving vooruitstrevende volkeren, aan die van een toenemend onderling verkeer en aan het verlangen naar eene verbeterde rechtsbedeeling, terwijl die behoefte door het nog in zijne kindsheid verkeerend nationaal Germaansch recht niet bevredigd konden worden. Uit alle beschaafde landen van Europa stroomden dus talrijke leerlingen naar de scholen der beroemde Italiaansche rechtgeleerden en keerden met de aldaar verkregene rechtakennis naar hun vaderland terug. Beschouwde men in de middeleeuwen de leer van *Aristoteles* als onfeilbaar en de Grieksche en Romeinsche kunst en letterkunde als „klassiek”, evensoo achtte men het Romeinsch recht het eenig redematige, ja, men gaf daaraan den naam van „geschreven rede”, weshalve het, zool niet overal kracht van wet ontvangende, in zeer ruimeren kring werd toegepast. Dit werd niet weinig bevorderd door de geestelijkheid, die op haar gebied het Romeinsch recht zocht te handhaven en met zijne beginselen haar Kerkelijk recht in overeenstemming bracht. Behalve Engeland en Skandinavië hebben dan ook alle beschaafde Europeesche Staten aan de ontwikkeling van het Romeinsch recht deelgenomen. De postglossatores (*Odofredus*, *Bartolus*, overleden in 1357, *Baldus*, overleden in 1400, en anderen), die in uitvoerige commentaren de rechtgeleerdheid onderwierpen aan de heerschappij der schoolstiek, maar er door nieuwe gewoonterechten

aan toe te voegen de bruikbaarheid van het Romeinsche recht bevorderden, behoorden meestal te huis in Italië. De Franse school, waarin *Oujacius* als scherpzinnig wetverklaarder en *Donellus* († 1591) als schrander stelselbouwer optraden, pogde met hulp der humanistische studiën het Romeinsch recht in zijne oorspronkelijke zuiverheid te herstellen. Bovenal schitterde op dat gebied de Nederlandsche school, met *Hugo Grotius* aan het hoofd, terwijl wij ook de Spaansche rechtgeleerden *Perez*, *Suarez* enz. niet onvermeld mogen laten. In de 17de eeuw beijverde men zich het Romeinsch recht geschikt te maken voor de behoeften van dien tijd, zooals blijkt uit de geschriften van *Struws* († 1692), *S. Strijk* († 1700) en *Schilter* († 1705), maar in den aanvang der 18de bakende men, naar het voorbeeld van *Thomasius*, met nauwgezetheid de grenzen af der verschillende rechtgeleerde wetenschappen. Het gevolg hiervan was, dat men het Romeinsch recht afscheidde van het Germaansch en dit laatste afzonderlijk behandelde. Van hen, die deze richting volgden, noemen wij: *Heineccius* († 1741), *Hellfeld* († 1782), *Hofacker* († 1798), *Schömann* († 1814), *Hausbold* († 1824), *Glück* († 1831), *Haass* († 1831), *E. Spangenberg* († 1831), *Göschel* († 1837) en *Müllerbruch* († 1843), terwijl *Thibaut* († 1840) en *Heise* († 1851) een beteren weg insloegen. Het onderzoek van de geschiedenis van het recht en alsoo eene meer nauwkeurige kennis van dit laatste werd wijders bevorderd door *Hugo* († 1844) en vooral door *Savigny*, de stichters van de historische school. Tot de vermaardste rechtgeleerden onzer eeuw, die bekend staan als vlijtige beoefenaars van het Romeinsch recht, behooren nog: *Puchta* († 1849), *Löhr* († 1851), *Arnoldt*, von *Bethmann-Holweg* († 1877), *Böcking* († 1870), *Brinz*, *Fein* († 1858), *Francke* († 1873), *Jhering*, *Keller* († 1860), *Kierulff*, von *Scheurl*, *Sintenis* († 1868), von *Vangerow* († 1870), *Wächter*, *Windscheid*, *W. Modderman*, *Koppens* van de *Coppello* enz.

In de Germaansche landen heeft het Romeinsch recht niet alleen als redematig recht, maar ook als positief recht kracht van wet verkregen. Dit werd bevorderd door boven reeds genoemde omstandigheden, alsmede door den toestand van het inheemsch recht, hetwelk verschillend was bij de verschillende stammen, ja, in de verschillende steden, terwijl de behoefte des tijds eenheid eischte, alsmede daardoor, dat de Duitse Keisera, als opvolgers der Romeinsche Caesars, de wetten van dezen, voor hen in het algemeen hoogst gunstig, eenigermate als inheemsch beschouwden. Terwijl de „*Sachsenspiegel* (1280)” nog vrij is van den invloed van het Romeinsch recht, vindt men daarvan reeds sporen in den „*Schwabenspiegel* (1275)”. In de 15de eeuw werd het Romeinsch recht door de rechtgeleerde doctoren in toepassing gebracht, doch eerst in de 16de en 17de eeuw als algemeen geldend erkend. Toch gaf de toepassing van het Romeinsch recht op Germaansche rechtstoestanden, door geheel andere zeden en gewoonten beheerscht, aanleiding tot rechtmatige klachten en wel eens tot hevigen tegenstand. Het Romeinsch recht heeft dan ook het Germaansche niet geheel

kunnen verdringen, noch zich aan den invloed van dit laatste kunnen onttrekken. Trouwens het Romeinsch recht is slechts in zoo ver aangenomen als het in het „Corpus Juris Civilis” vervat en voor zoover dit laatste door de glossatores toegelicht is. Voorts zijn zulke bepalingen als niet van toepassing beschouwd, welke betrekking hebben op het staatsrecht of op instellingen, welke in de Germaansche landen niet aanwezig zijn, alsmede zoodanige, die in strijd zijn met aldaar erkende rechten. Alsoo verschilt het *hedendaagsch* Romeinsch recht aanmerkelijk van dat, hetwelk wij in het „Corpus Juris” aantreffen; alleen het eerste kan men als het in de Germaansche landen geldende aanmerken.

Sedert het midden der 18de eeuw openbaarde zich een zekere tegenstand tegen het Romeinsch recht. Daardoor ontstonden in 1794 het algemeene Pruisisch landrecht, waarnaast het Romeinsch recht enkel als hulprecht bleef bestaan, en het Oostenrijksch wetboek van 1811. In de dagen der Fransche overheersching werd in vele Staten van Europa, ook in ons Vaderland, de Fransche wetgeving ingevoerd. In 1815 verlangde *Thibaut* het tot stand komen eener algemeene Duitsche wetgeving. Hoewel dit aanvankelijk door het gezag van *Savigny* is tegengehouden, werden toch in de meeste Deutsche Staten allengs nieuwe wetboeken van strafvordering en burgerlijke rechtsvordering ingevoerd en het Romeinsch recht meer en meer verdrongen, en in onzen tijd streeft men in het nieuwe Deutsche Keizerrijk naar eenheid van wetgeving en rechtspraak, zoodat men eerlang, wanneer zulks door alle beschaafde Staten is nagevolgd, aan het Romeinsche recht enkel eene wetenschappelijke waarde zal mogen toekennen.

Ook in ons Vaderland, bepaaldelijk in de Noord-Nederlandsche gewesten, gold sedert de 16de eeuw het Romeinsch recht als subsidiaire wetgeving naast de landrechten, de gewoonterechten en de plakkaaten. Die toestand heeft voortgeduurd tot aan den 24sten Februari 1809, toen hier te lande, bij onze inlijving bij Frankrijk, het „Wetboek van Napoleon” werd ingevoerd en tevens het Romeinsch recht uitdrukkelijk afgeschaft. Intusschen is onze hedendaagsche burgerlijke wetgeving grootendeels uit het Romeinsch recht geput.

Römer. Onder dezen naam vermelden wij:

Ole of Olaf Römer, een verdienstelijk sterrenkundige, geboren te Aarhus den 25sten September 1644. In 1671 begaf hij zich met den Franschen sterrenkundige *Picard* naar Parijs, waar hij van *Lodewijk XIV* eene toelage ontving, astronomische waarnemingen deed en tot lid der Académie benoemd werd. Hier droeg hij den 22sten November 1675 zijne beroemde verhandeling voor, waarin hij uit de omstandigheid, dat de verduisteringen der eerste maan van Jüpiter niet steeds na gelijke tusschentijden werden waargenomen, de gevolgtrekking opmaakte, dat het licht zich niet plotselijk voortplant, maar eene meetbare snelheid bezit. *Cassini* bestreed de juistheid van dit gevoelen, maar het werd in bescherming genomen door *Huyghens* en *Newton*. In 1681 keerde *Römer* met den titel van Koninklijk wiskunstenaar terug naar Kopenhagen, waar hij zijne sterrenkundige waarnemingen voort-

zette en de parallaxis der vaste sterren zocht te bepalen. Hij was de eerste, die den meridiaankijker en den meridiaancirkel, benevens den hoogte- en azimuthoek bezigde. Ook ontdekte hij in 1674 de epicycloïde en hare doelmatigheid voor de gedaante van tandraderen. Hij overleed als burgemeester van Kopenhagen en Deensch staatarad den 19den September 1710. Zijne waarnemingen zijn niet door den druk openbaar gemaakt en zijne schriftelijke nalatenschap werd bij een brand te Kopenhagen in 1728 eene prooi der vlammen.

Friedrich von Römer, een Württembergsch staatsman, geboren den 4den Juli 1794 te Erkenbrechtsweller auf der Alp. Hij bezocht het godgeleerd seminarium te Tübingen, trad in 1814 in dienst bij het Württembergse leger, studeerde sedert 1816 te Tübingen in de rechten, werd in 1819 auditeur te Stuttgart en zag zich in 1830 benoemd tot lid van den Raad van oorlog. Voorts werd hij lid der Kamer van Volksvertegenwoordigers en behoorde er tot de woordvoerders der liberale partij. Daar echter de Regeering hem het noodige verlof weigerde, verwisselde hij den staatsdienst met de balie, doch aanvaardde in 1848 de portefeuille van Justitie, en ijverde nu evenzeer voor de opheffing der uit de dagen van het leenrecht overgeblevene lasten als tegen de aanmatiging der democratie. Nadat hij lid was geweest van het Voor Parlement te Frankfort, erlangde hij zitting in de Deutsche Nationale Vergadering, waar hij deel nam aan de samenstelling der grondwet. Voorts bracht hij te Stuttgart eene wet tot stand tot samenroeping eener Constitueerende Vergadering. Toen voorts de Koning in Maart 1849 weigerde, de Deutsche Rijkswet te erkennen, vroeg hij met de overige ministers zijn ontslag, maar behield, toen de Koning toegaf, zijne betrekking. Nadat het Romp-Parlement naar Stuttgart was verhuisd, weigerde hij op beslissenden toon de besluiten van dat lichaam te erkennen en deed het eindelijk door den sterken arm uiteenjagen. Voor nog de nieuwe Kamer, waarvan hem ook het lidmaatschap opgedragen was, zich vereenigde, nam hij, omdat hij het met zijne ambtgenooten niet eens kon worden over de toetreding tot den Driekonigenbond, zijn ontslag, waarna het geheele Kabinet bezweek. Nu bepaalde hij zich weder bij de rechtspractijk, werd echter in 1851 voorzitter van de Tweede Kamer en overleed te Stuttgart den 11den Maart 1864.

Robert Römer, een zoon van den voorgaande, geboren den 1sten Mei 1823 te Stuttgart. Hij studeerde te Tübingen en Heidelberg in de rechten, vestigde zich in 1846 te Stuttgart als advocaat, werd in 1852 privatdocent te Tübingen en zag er zich in 1856 tot buitengewoon en in 1857 tot gewoon hoogleraar benoemd. In 1864 verving hij zijn vader in de Tweede Kamer, behoorde er van den beginne af tot de voorstanders der eenheid van Duitschland en werd de stichter der nationaal-liberale partij in Württemberg. In 1871 werd hij lid van de hoogste handelsrechtbank des Rijks te Leipzig en van 1871 tot 1876 was hij lid van den Deutschen Rijksdag. Hij schreef: „Die Beweislast hinsichtlich des Irrthums nach gemeinem Civilrecht (1852)”. — „Die bedingte Novation nach den Römischen und

hertigen gemeinen Recht (1866)", — „Die Verfassung der Norddeutschen Bundes und die Süddeutsche Freiheit (3de druk, 1867)", — „Grundzüge des Württembergischen Erbrechts (1872)", — en „Das Württembergische Unterpfandrecht (1876)". Hij overleed den 28sten October 1879.

Friedrich Adolf Römer, een verdienstelijk geoloog, geboren den 14den April 1809 te Hildesheim. Hij studeerde te Göttingen en Berlijn in de rechten, bekleedde verschillende betrekkingen bij het mijnwezen, werd in 1845 leeraar in de aard- en delfstofkunde aan de mijnschool te Klausthal, in 1862 directeur dier inrichting, moest in 1867 om redenen van gezondheid zijne betrekking nederleggen en overleed te Klausthal den 25sten November 1869. Hij schreef: „Die Versteinerungen des norddeutschen Oolithengebirges (1836; supplement, 1838)", — „Die Versteinerungen des norddeutschen Kreidegebirges (1840—1841)", — „Die Versteinerungen des Harzgebirges (1843)", — „Beiträge zur geologischen Kenntniss des nordwestlichen Harzgebirges (1850—1866)", — en het geologisch gedeelte der „Synopsis" van *Leuwis*.

Hermann Römer, een broeder van den voorgaande, senator te Hildesheim en aldaar geboren den 4den Januari 1816. Deze leverde eene: „Geognostische Karte von Hannover und den angrenzenden Ländern (1852)" en behoort tot de leden van den Duitschen Rijksdag.

Ferdinand Römer, een broeder van de beide voorgaanden, desgelijks een verdienstelijk geoloog en geboren te Hildesheim den 5den Januari 1818. Hij studeerde te Göttingen, Heidelberg en Berlijn, reisde in Noord-Amerika, vooral in Texas, vestigde zich in 1848 als privatdocent te Bonn en werd in 1855 professor aan de universiteit te Breslau. Van zijne geschriften noemen wij: „Das rheinische Uebergangsgebirge, eine paläontologisch-geognostische Monographie (1844)", — „Texas, mit besonderer Rücksicht auf deutsche Auswanderung und die physikalischen Verhältnisse des Landes (1849)", — „Die Kreidebildungen von Texas und ihre organischen Einschüsse (1852)", — „Die Silurische Fauna des westlichen Tennessee (1860)", — „Die fossile Fauna der Silurischen Diluvialgeschichte von Sadewitz bei Oels (1861)", — „Geologie von Oberschlesien (1870, 2 dln)", — en „Lithaea palaeozoica, oder Beschreibung und Abbildung der für die einzelnen Abtheilungen der palaeozoischen Formationen bezeichnendsten Versteinerungen (1876)".

Rudolf Cornelis Hendrik Römer, een Nederlander letterkundige. Hij werd geboren te Oudewater den 11den December 1816, studeerde en promoveerde te Utrecht in de theologie en werd predikant te Deil en Eenspijk. Behalve zijne dissertatie schreef hij een „Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen in de voormalige graafschappen Holland en Zeeland (1854, 2 dln)", door de Leidsche Maatschappij met goud bekroond, — en „Dichtstukjes (1856)", — vertaalde uit het Italiaansch: „Hector Fieramosca" van *d'Azeglio* en uit het Noorsch: „Hammerich, Handelingen van den eersten Scandinavischen kerkdag te Kopenhagen (1858)", en leverde bijdragen in een groot aantal jaarboekjes en tijdschriften.

Römer (Franz Florus), een Hongaarsch

oudheidkundige, geboren te Pressburg den 18den April 1815, trad in de Orde der Benedictijnen, werd na het voleindigen zijner studiën hoogleeraar te Raab en wijdde zich bij voorkeur aan de natuurkunde. Gedurende den omwentelingsoorlog van 1848—1849 diende hij bij het korps pionniers der Hongaarsche armee, doch werd hierop om staatkundige redenen eerst te Olmütz en vervolgens te Josephstadt in den kerker opgesloten. Toen hij na verloop van 5 jaren zijne vrijheid herkregen had, werd hij eerst huisonderwijzer te Pressburg, toen hoogleeraar te Raab, vervolgens directeur van het Koninklijk gymnasium te Pest en eindelijk hoogleeraar in de oudheidkunde aan de universiteit en custos der archaeologische afdeling van het nationaal museum. Als natuurkundige heeft hij eene beschrijving geleverd van een groot gedeelte van Hongarije. Later wijdde hij zich uitsluitend aan de geschiedenis en oudheidkunde en volbracht reizen in verschillende Staten van Europa. In 1860 werd hij lid der Hongaarsche Académie, en redigeerde van 1864 tot 1873 de archeologische geschriften van dat lichaam. Tot zijne belangrijkste werken behooren: „A regi Pest (Het oude Pest)" en eene Hongaarsche vertaling van de „Monuments epigraphiques du Musée National Hongrois (1873)". In 1874 is hij tot abt van János benoemd.

Romilly (Samuël), een uitstekend Engelsch rechtsgeleerde van Fransche afkomst, geboren te Londen den 1sten Maart 1757, werd in 1788 advocaat en verkreeg door zijn geschrift over de vormen en huishoudelijke reglementen van het Britsch Parlement in 1806 in het ministerie *Fox—Grenville* de betrekking van advocaat-generaal en den titel van ridder, terwijl hij voorts gekozen werd tot lid van het Lagerhuis. Hier onderscheidde hij zich als redenaar, was in het beruchte proces tegen Lord *Mansfield* één der commissarissen van het Lagerhuis en rapporteur van het comité en leverde opmerkelijke opstellen over den slavenhandel. Na den dood van *Fox* verloor hij zijne betrekking aan het ministerie en werd één der hoofdleiders van de oppositie. Hij verdedigde de staatkunde der afgetredene ministers, sprong in de bres voor de emancipatie der E. Katholiken en wees op de noodzakelijkheid eener Parlemaentshervorming. In 1818 zag hij zich door Westminster gekozen tot lid van het Parlement, maar bracht zich den 2den November van dat jaar in eene vlag van zwaarmoedigheid om het leven. Hoogst belangrijk is zijn geschrift: „Observations on the criminal law of England (1810)". — Zijn zoon *John Romilly*, desgelijks een verdienstelijk rechtsgeleerde, geboren in 1803, werd in 1851 master of the roll (directeur der kanselarij), in 1865 *Lord Romilly vis Barry*, bezorgde de uitgave van oud-Engelsche oorkonden en van de „Memoirs" zijns vaders, en overleed te Londen den 24sten December 1874.

Rommel (Dietrich Christoph von), een Duitsch geschiedschryver, geboren te Cassel den 17den April 1781, studeerde te Marburg en Göttingen in de godgeleerdheid en letteren, legde zich inzonderheid toe op de Oostersche talen en de aardrijkskunde, werd in 1804 buitengewoon hoogleeraar te Marburg en zag zich in 1805 aldaar benoemd tot gewoon

hoogleeraar in de welsprekendheid en in het Grieksch. In 1810 begaf hij zich in deze betrekking naar Charkow, maar keerde in 1815 als professor in de geschiedenis naar Marburg terug en werd in 1820 als historiograaf naar Cassel beroepen. In 1828 zag hij zich in den adelstand opgenomen, werd er in 1829 directeur van de bibliotheek en van het museum, en overleed aldaar den 21sten Januari 1859. Hij schreef eene „Geschichte von Hessen (1820—1843, 8 dln)“, loopende tot 1850, doch het vervolg; „Geschichte von Hessen seit dem Westfälischen Frieden (1853—1858, 2 dln)“ is onvoltooid.

Romp (De) is de weinig gelede hoofdmaas van 's menschen lichaam, waaraan het hoofd en de vier ledematen (armen en beenen) als het ware zijn vastgehecht. Men verdeelt den romp in 4 hoofdafdeelingen, namelijk in den hals, in het bovenlijf of de borst met de ruime borstholte, in het onderlijf of den buik met de buikholte en in het bekken met de bekkenholte. Het steunsel van den romp is de wervelkolom, die een kanaal voor het ruggemerg bevat en eene slangvormige kromming heeft. Aan de 12 borstwervels zijn de 24 ribben vastgehecht, die zich aan de voorzijde met het borstbeen vereenigen. Het onderste gedeelte der wervelkolom vormt met de beide bekkenbeenderen een sterken, beenigen ring, waaraan de onderste ledematen zijn vastgehecht. De bovenste ledematen zijn door schouderbladen en sleutelbeenderen met den romp vereenigd en de vele en krachtige spieren van den romp dienen gedeeltelijk om de wervelkolom te bewegen, gedeeltelijk om de buikholte te vernauwen, gedeeltelijk om de ademhaling te bevorderen, alsmede om de beweging der ledematen te besturen.

Romulus en zijn broeder *Remus* waren volgens de sage de stichters der stad Rome en de grondleggers van den Romeinschen Staat. Omtrent hem wordt door de sage het volgende medegedeeld: *Némitor*, koning van Albalonga, werd door zijn broeder *Amulius* van den troon gestooten en zijne dochter tot priesteres van *Vesta* gewijd. Niettemin was een tweetal zonen de vrucht van haren omgang met *Mars*. Toen gaf *Amulius* bevel aan zijn dienstknecht, beide kinderen in de Tiber te werpen. De rivier echter had hare boorden overstromd, zoodat de dienstknecht de mand met de twee kinderen op dat ondiepe water plaatste. Dit laatste begon te dalen en de mand bleef hangen aan een vijgeboom aan den voet van den Palatijnschen heuvel. Hier werden de kinderen gesoogd door eene wolvin, totdat de herder *Faustulus* hen vond en toevertrouwde aan zijne echtgenoot *Lucca Laurentia*. Hier werden zij onder de namen *Romulus* en *Remus* opgevoed, en nadat zij tot krachtige jongelingen waren opgewassen, volbrachten zij met een aantal ruwe makkers gedurig rooftochten in den omtrek, totdat *Romus* door de herders van *Némitor* gegrepen en bij *Amulius* gebracht werd, die hem ter beschikking stelde van *Némitor*. Dit leidde tot eene herkenning. De beide broeders namen nu met hunne getrouwen den Koninklijken burecht van *Amulius* stormenderhand in, deden hem sneven en herstelden *Némitor* in zijne waardigheid. Albalonga echter was een te beperkt tooneel voor de

bedrijfigheid der beide broeders; deze vertrokken met een aantal volgelingen naar den Palatijnschen heuvel, het oord, waar zij gered waren en opgevoed. Nadat hier eene stad was gesticht, opperde men de vraag, wie van de beide broeders haar zijn naam verleen en over haar heerschen zou? Men besloot, de beslissing aan de Goden over te laten. Tot dat einde begaf zich *Romulus* naar den Palatijnschen en *Remus* naar den Aventijnschen heuvel. Weldra zag *Romus* zes gieren. Nauwelijks was dit ter kennis gebracht van *Romulus*, toen deze er twaalf ontwaarde. Hierover ontstond twist, en in het gewoel van den strijd werd *Remus* gedood. Volgens eene andere sage heeft *Romulus* hem in toorn gedood, omdat *Romus* spottend over den lagen stadswal was gesprongen. Nu bestempelde *Romulus* de stad met den naam van Roma en heerschte er als koning van 753 tot 716 vóór Chr. Nadat hij het aantal inwoners, door het openen van een asylum (vrijplaats) op het capitol vermeerderd had, schonk hij het leven aan de belangrijkste staatkundige instellingen, te weten hij benoemde een Senaat, verdeelde het volk in tribus en curiae en schiep onderscheidene priesterlijke betrekkingen. Vooral echter was hij een uitstekend krijgsoverste. Daar de burgers zijner stad geene vrouwen hadden, legde hij een groot feest aan, en toen de inwoners der naburige plaatsen, inzonderheid de Sabijnen, aldaar met vrouwen en dochters verschenen, werden laatstgenoemden door de krijgslieden weggevoerd. Daardoor verontwaardigd trokken de omwonende stammen weldra tegen *Romulus* ten strijde. Deze echter overwon eerst de Caeninensen, doodde hun Koning *Acron* en bracht diens wapenrusting als spolia opima aan *Jupiter Feretrius* ten offer. Moeielijker was zijn strijd tegen de Sabijnen. Deze hadden zich reeds van het Capitol meester gemaakt en waren op het punt, eene beslissende overwinning te behalen, toen de geroefde Sabijnse maagden zich tusschen de strijders wierpen en eene verzoening tot stand brachten. De Sabijnen vereenigden zich nu met de Romeinen tot één volk, dat den naam van Quirites droeg, en vestigden zich op den Mons Capitolinus en den Mons Quirinalis. De Senaat werd met 100 Sabijnen aangevuld, en hun koning *Titus Tatius* deelde met *Romulus* de heerschappij, totdat hij zes jaar daarna te Lavinium werd gedood. Daarenboven voerde *Romulus* oorlog tegen de naburige steden Fidenae en Veji; eerstgenoemde werd ingenomen en tot onderwerping gebracht, en ook de bewoners van Veji moesten het onderspit delven en een gedeelte van hun grondgebied aan de Romeinen afstaan. *Romulus* regeerde 37 jaar, doch toen hij in 716 op het Campus Martius eene volksvergadering bijwoonde, werd de hemel plotseling verduisterd, en toen het licht terugkeerde, was de Koning verdwenen. Een aanzienlijk man, *Proculus Julius*, verkondigde daarop aan het verbaasde volk, dat hij door de Goden in den hemel was opgenomen, weshalve *Romulus* na dien tijd onder den naam van *Quirinus* als een God werd gehuldigd.

Romulus Augustus of, zooals hij later spottenderwijs genoemd werd, *Romulus Augustulus*, werd in 475 na Chr. door zijn vader

Orestes, aanvoerder der vreemde hulptroepen, op den Romeinschen Keizerstroon geplaatst, maar reeds in 476 door *Odoacer* van zijne waardigheid beroofd, waarna het West-Romeinsche Keizerrijk bezweek. *Romulus* werd met een jaargeld van 6000 solidi naar een kasteel in Campania verwzen.

Ronaldshay is de naam van twee der Orkney-eilanden aan den noordoostelijken uithoek van Schotland. Het zuidelijke telt op 47 □ Ned. mjl 2500 inwoners en heeft eene goede haven, en het noordelijke op 10 □ Ned. mjl ruim 500 inwoners en is in het bezit van een vuurtoren.

Rónay (Hyacinth), een Hongaarsch schrijver, geboren den 18den Mei 1814 te Stahlweissenburg, trad in de Orde der Benedictijnen, was geruimen tijd werkzaam te Raab als hoogleeraar in de wijsbegeerte, werd in 1847 lid van de Hongaarsche Académie, nam na de omwenteling de wijk naar het buitenland en vestigde zich in 1850 te Londen. Van zijne geschriften vermelden wij: „Darlegungen aus dem Bereich der empirischen Psychologie (1846)”; — „Charakteristik der englischen, französischen, deutschen, italienischen, russischen, spanischen Nation vom psychologischen Gesichtspunkt (1847)”; — „Der weise Feueranbeter, urweltliche Erinnerungen (1860)”; — en „The Voguls and a Vogul legend of the creation of the earth (1866)”. In 1866 keerde hij naar Hongarije terug, zag zich in 1867 en 1869 gekozen tot afgevaardigde naar den Rijksdag, in 1871 benoemd tot sectieraad in het Hongaarsche ministerie voor Eeredienst en Onderwijs en werd in 1873 groot-prooost en wjbbiaschop te Presburg.

Roncesvalles, een deel der Pyreneeën in de Spaansche provincie Navarra, strekt zich uit tusschen Pamplona en St. Jean Pied de Port. Er verheft zich een evenzoo genoemd gehucht met eene vermaarde abdij. Volgens de overlevering werd aldaar in 778 de achtshoede van *Karel de Groot* door de Arabieren geslagen en kwam de dappere *Roland* er om het leven. Zie *Rolandstied*.

Ronda, oorspronkelijk *Aruda*, eene stad in de Spaansche provincie Malaga (Andalusië), ligt in de Sierra de Ronda op een rotsgevaarte, dat aan 3 zijden in eene kloof ter diepte van 70 Ned. el afdaalt, en aan de Rivier Guadiaro, over welke 3 trotsche bruggen zijn gelegd. Er verheffen zich vele aanzienlijke gebouwen, waaronder een kasteel, — voorts zijn er geweermakerijen, lakens- en hoedenfabrieken en bijna 20 000 inwoners. Hare omstreken leveren uitmuntend ooft, olijvenolie en wijn, alsmede voortreffelijke paarden, en in hare nabijheid verheffen zich de bouwvallen van het aloude Ancinipum.

Ronde (De) bestaat uit één officier en eenige manschappen, die zich des nachts gaan vergewissen van de waakszaamheid der uitgezette wachtposten in vestingen, legerkampen enz. Voor elke ronde komt de wacht in 't geweer. — Langs in de haven gelegene oorlogschepen wordt de ronde gedaan in eene boot.

Rondeau is de naam van éene dichtsoort van Franschen oorsprong, eenigzins op een sonet gelijkend. Het bestaat uit 18 tien- en elfsyblige jambische veraregels met 2 rijm-

uitgangen, een staanden en een alependen. De eerste keert 8- of 7-maal en de tweede 5- of 6 maal terug, en de eerste woorden van den eersten regel viandt men in den 8sten en 18den als refrain.

Rondo is de naam van een bevallig muziekstuk met één hoofdthema en verschillende ondergeschikte thema's. Volgens *Mars* zijn er 6 soorten van rondo's naar gelang van het aantal gebedigde thema's. Deze moeten zeer bevallig zijn en eene zekere overeenkomst hebben. Rondo's worden vooral gebedigd tot slot van sonate's. Voortreffelijke rondo's werden geleverd door *Haydn*, *Mozart*, *Beethoven*, *Schubert*, *Weber* en *Mendelssohn*.

Ronge (Johannes), de aanvankelijke grondlegger van de Duitsch Katholieke Kerk en geboren te Bischofswalde in Silezië den 19den October 1818, studeerde te Breslau in de theologie en bezocht in 1839 de R. Katholieke school. Nadat hij in 1840 de plaats van kapellaan te Grottkau had ingenomen, werd hij wegens artikels van zijne hand, in de „Sächsische Vaterlandblätter” geplaatst, in Januari 1843 geschorst, waarna hij zich te Laurahütte in Opper-Silezië bezig hield met het onderwijzen van kinderen van aldaar gevestigde ambtenaren. De tentoonstelling van den Heiligen Rok te Trier deed hem een van 1 October 1844 gedagteekenden open brief aan bisschop *Arnoldi* te Trier in gemelde „Vaterlandsblätter” opnemen, die eene groote opschudding verwekte. Daarop werd hij in den ban gedaan. Nagenoeg te gelijker tijd ontstond te Schneidemühl onder de leiding van den priester *Czeresky* eene Duitsch Katholieke gemeente, die zich op denzelfden grond van de R. Katholieke Kerk losscheurde. *Ronge* nu zocht door geschriften en door redevoeringen iets dergelijks tot stand te brengen in de voornaamste R. Katholieke steden, namelijk eene afscheiding van Rome en de stichting van eene Duitsch Katholieke Kerk. In zijn geschrift: „Die Römische und Deutsche Schule” wees hij op de noodzakelijkheid eener verandering van het onderwijs, en in zijne „Neue und doch alte Feinde” stelde hij de vijandige gevoelens in het licht, waarmede de Protestantische rechtsinnigheid deze kerkelijke beweging begroette. In 1848 waagde hij zich op het gebied der politiek. Hij werd afgevaardigd naar het Voor-Parlement en voegde zich vervolgens bij de partij der Radicalen. In Juni kwam hij met *Bayrthoffer* en *Gormais Metternich* in naam der Democratie in verzet tegen de volbrachte verkiezing van den Rijksbestuurder, vertrok in 1849 naar Londen, keerde ten gevolge van de amnestie in Maart 1861 naar Breslau terug en aanvaardde er de betrekking van geestelijke bij de Christelijk-Katholieke gemeente. Vervolgens begaf hij zich naar Frankfort aan de Main en stichtte er in 1863 de vereeniging tot hervorming van den godsdienst. Zijne aanhangers hebben zich gevoegd bij de Oud-Katholieke partij, die zich na het Vaticaansch Concilie (1870) onder *Döllinger* (zie aldaar) heeft gevormd. Sedert 1873 woont hij te Darmstadt, waar hij de „Neue religieuse Reform” redigeert.

Bönne (Ludwig Moritz Peter von), een verdienstelijk Duitsch schrijver, geboren den 18den October 1804 te Glückstadt, studeerde

te Boon en te Berlijn, trad in 1825 in Pruisischen staatsdienst en werd in 1828 kamer-gerechtsassessor te Berlijn. In laatstgenoemd jaar aanvaardde hij voorts de betrekking van lands- en stadarechter te Münsterberg en zag zich in 1832 als lands- en stadgerechtsdirecteur naar Hirschberg en in 1846 als opperlandgerechtsraad naar Breslau verplaatst. Daarna bekleedde hij verschillende rechterlijke betrekkingen te Berlijn en werd in 1859 vice-president van het Hof van Appel te Glogau. Van 1849—1853 was hij bij herhaling lid van de Eerste Kamer en van 1858—1862 lid van het Huis van Afgevaardigden, waar hij tot de partij der oud-liberalen behoorde. In 1868 werd hij op zijn verzoek gepensioneerd, maar bleef afgevaardigde naar den Duitschen Rijksdag en wijdde zich voor 't overige aan wetenschappelijk arbeid. Van zijne geschriften vermelden wij: „Ergänzungen und Erläuterungen der preussischen Rechtsbücher (1837—1851, 5 dln en 5 supplementdeelen; 6de druk, 1874, 4 dln)”, — „Die Verfassung und Verwaltung des preussischen Staats (1850—1856, 9 dln)”, — „Das Staatsrecht der preussischen Monarchie (1856—1863, 2 dln; 3de druk, 1869—1872)”, — „Das Verfassungsrecht des deutschen Reichs (1872)”, op nieuw bewerkt onder den titel: „Das Staatsrecht des deutschen Reichs (1876—1877, 2 dln)”, — „Die Verfassungsurkunde für den preussischen Staat von 31 Januar 1850 (1850; 3de druk, 1850)”, — en „Das Gesetz über die Presse von 12 Mai 1861 (1861)”.

Ronner (Henriette), een verdienstelijke Nederlandsche schilderes, de dochter en leerling van den dieren schilder Ksip en geboren te Amsterdam den 31sten Mei 1821, is er door ijverige studie der anatomie en door eene ongemeene gave van waarneming vooral in geslaagd om de gultige streken van katten en katjes op eene geestige wijze op het doek te brengen, terwijl hare stukken zich tevens onderscheiden door eene uitstekende ordonnantie en een aangenaam koloriet. Ook de groote tentoonstelling te Amsterdam in 1883 en de stedelijke van 1886 prijkten met kenrige voortbrengselen van haar penseel. Zij ontving de gouden medaille op de tentoonstelling te 's Gravenhage in 1861 en 1865, op die te Amsterdam in 1868 en 1880, op de Wereldtentoonstelling te Oporto in 1865, — de groote medaille van Neêrlands Koning met diploma in 1874, de gouden Rijksmedaille te Antwerpen in 1879 en elders onderscheidene zilveren medailles. Zij is lid van verdienste van Natura Artis Magistra te Amsterdam en woont te Brussel.

Ronsard (Pierre), een Fransch dichter, geboren den 10den September 1525 op het kasteel Maponnaisière in Vendômois, was de telg van een Hongaarschen stam, werd page van Koning *Jacobus V* van Schotland en keerde daarop naar het Hof van den Hertog van *Orléans* terug, die hem met zendingen belastte naar Ierland, Schotland en Zeeland. Nadat hij de gunst van het Huis *Valois* volop genoten had, verliet hij in 1541 wegens toeneemende doofheid het Hof, bestudeerde de classieke schrijvers der Oudheid en zocht met zijne vrienden *Baif*, *Muretus*, *Jodelle*, *Bellay* en anderen de letterkunde van hare midden-

euwsche boeien te bevrijden en tot de navolging der Ouden terug te leiden. Hij overleed als prior van St. Cosme te Tours den 27sten December 1585. Hij is door sommigen vergoed en door anderen veracht. Het ontbrak hem niet aan kennis, aan besef van het eigenaardige der kunst en aan gevoel voor het schoone, maar hij ging te ver in zijn ijver voor datgene, wat hij classiek noemde, en beschouwde den vorm te veel als hoofzaak. Maar ook die vorm was van zeer bedenkelijk aard, daar hij hulde bracht aan den wamsmaak door Latijnsche en Grieksche uitdrukkingen met zijne moedertaal te vermengen. Aanvankelijk verwierf hij roem door eene vertaling van den „Plutus” van *Aristophanes*, welke te Parijs met grooten bijval werd opgevoerd. Daarop verwierf hij in de Jeux floraux te Toulouse den prijs en tevens den titel van „Poète français”, door zijne vrienden in dien van „Prince des poètes français” veranderd. Hij onderscheidde zich niet door oorspronkelijkheid en scheppende kracht, maar bezat toch groote dichterlijke gaven. Hij schreef 5 boeken met oden, 2 met hymnen, 4 met sonnetten en 2 met eclogen, alsmede het onvoltooide heldendicht, „La Franciade”. Zijne „Oeuvres” zijn in 1667 in 4 deelen en later bij herhaling in het licht verschenen.

Roo van Alderwerelt (Joan Karel Hendrik de), een gevierd Nederlandsch krijgskundige, geboren te Harderwijk den 6den Augustus 1822, ontving zijne opleiding aan de militaire academie te Breda, klom op tot den rang van majoor der infanterie en werd door het kiesdistrict Leeuwarden afgevaardigd naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar zijne degelijke, scherpe, nooit rustende oppositie meer dan één minister van Oorlog tot aftreding noodzaakte. In 1877 aanvaardde hij in het ministerie *Kappyns* zelf de portefeuille van dat departement, doch vond tevens goed, dat hij te Leeuwarden als lid der Tweede Kamer herkozen werd. Zijne uitgebreide plannen tot reorganisatie van ons leger enz. werden echter verijdeld door eene smartelijke ziekte, die hem op den 31sten December 1878 ten grave bracht. Hij schreef, behalve eene „Handleiding” tot de kennis der Vaderlandsche geschiedenis; eene „Geschiedenis van het 7de Regiment Infanterie (1857)”, — „De vestingoorlog en de vestingbouw in hunne ontwikkeling beschouwd (1864)”, — „Bijdragen tot de kennis van ons verdedigingstelsel (1864)”, — en „De val van het tweede Keizerrijk (1875, 2 dln)”, terwijl hij onderscheidene brochures in het licht zond en opstellen plaatste in verschillende tijdschriften.

Rood is eene der kleuren van het spectrum en wel die, wier stralen zich door de geringste breekbaarheid onder de lichtstralen onderscheiden. Men onderscheidt vuurrood, hyacinthrood, steenrood, scharlaken- of purperrood, bloedrood, vleeschrood, karmijnrood, cochenillerood, appelbloesemrood, rozenrood, kersrood, bruinrood enz. Vele deelfstoffen zijn rood gekleurd, veelal door *hydroxyde*. De velerlei schakeeringen van rood, welke men bij de bloemen opmerkt, zijn zeer onbestendig en worden door alkaliën in blauw of groen veranderd, doch de roode verstoffen der wortels zijn veel bestendiger. Merkwaardig is

het *anilinerood*, hetwelk uit teer verkregen wordt en ook in lichaamsdeelen van sommige dieren ontstaat. *Nürnberg rood* is roode oker, *Parijsch rood* menie en *Persisch rood* basisch chroomzuur lood.

Roodborstje (*Lusciola rubecula*) is de naam van een zangvogel uit de familie der *Zangers* (Sylviidae) en onderscheidt zich van de roodstaartjes en nachtegalen door de betrekkelijke lengte der slagpennen; bij het roodborstje namelijk is de eerste slagpen half zoo lang als de tweede, terwijl de derde en vierde langer dan de voorgaande en even lang zijn. Het is kleiner dan de nachtegaal; zijn nek, rug, vleugels en staart zijn oljffkleurig bruin, zijn aangesicht, keel en borst geelachtig rood en de buik en de vederen der pooten wit. Zijn anavel is zwartachtig bruin, zijne oogen zijn bijna zwart en zijne pooten vullbruin. Het voedt zich met insecten, bewoont geheel Europa en het brengt zelfs een zachten winter bij ons door. Het roodborstje is volstrekt niet schuw, heeft een zacht, alleraangenaamst stemgeluid en bouwt zijn nest op den grond, waarin het wijfe 5 of 6 geelachtig witte, eenglansins bruin gevlekte eieren legt.

Roode Kruis, zie *Genève*.

Roode Torenpas (Vörös-Morony) is de naam van een diep ingesneden bergpas in het zuidelijke randgebergte van Siebenbürgen, ten zuidoosten van Hermannstadt, eene doorbraak der Aloets naar de zijde van Walachije en alsoo genaamd naar een rood geverfd op eene rots gelegen kasteel. Aan zijn zuidelijken ingang lagen weleer de *Castra Trajana*, wshalve hij ook wel „Poort van Trajanus” wordt genoemd. Tot tweemaal toe (1442 en 1498) leden de Turken aldaar eene nederlaag in den strijd tegen de Hongaren, en in 1849 trokken de Russen door dezen pas uit Walachije in Siebenbürgen.

Roode Zee (De), door de Arabieren *Bahr el Ahmar* of *Bahr el Hadjas* geheeten, is eene golf in het noordwestelijk gedeelte van den Indischen Oceaan, welke zich in noordwestelijke richting uittrekt tusschen Azië en Afrika en Arabië van Egypte scheidt, zoodat dese slechts door de thans ook doornedene landengte van Suëz met elkander verbonden zijn. De oorsprong van den naam deser Golf is onseker. Zij heeft van de Straat Babel-Mandeb (22 Ned. mijl breed), die haar met de Golf van Aden in gemeenschap stelt, tot aan Suëz eene lengte van 2140 Ned. mijl en eene grootste breedte — op 16° N. B. — van 350 Ned. mijl. Zij wordt aan de uiteinden allengs smaller en ontleent haar hoofdzakelijk aan de Indische Zee, daar slechts tdelijke stortbeken, maar geene rivieren zich derwaarts spoeden. In het noorden splitst zij zich in twee boezems, die het Sinaïtisch Schiereiland inalen. De oostelijke, te voren naar de stad Aelana (Aila) Sinus Aelaniticus geheeten, draagt thans den naam van Golf van Akaba, en de westelijke, vroeger Sinus Heroopolites, dien van Golf van Suëz. Waar in den Bijbel sprake is van de Roode Zee, wordt de westelijke boezem bedoeld, aldaar ook wel Schelfsee (Rietzom) genoemd, omdat zij met bamboesriet begroeid en zeer ondiep is. Haar water heeft eene fraaie blauwe kleur, doch deze is boven de klippen lich-

ter en groenachtig. Hare kusten zijn over het geheel woest, zandig of rotsachtig en schraal bevolkt, en daarachter verheffen zich bergen ter hoogte van 1300 tot 2300 Ned. el. De eb en vloed leveren er een verschil van waterstand van 1 tot 2 Ned. el, en in het midden is zij 400—600, ja, op enkele plaatsen 1000 vadem diep, terwijl men langs de kust talrijke koraalriffen en koraaleilanden aantreft, die er de scheepvaart blootstellen aan gevaren, welke nog vermeerderd worden door de heerschende winden en het ontbreken van veilige havens. Groote zeilschepen kiezen alsoo gewoonlijk den weg rondom de zuidapits van Afrika, doch stoombooten houden het midden van de Roode Zee, terwijl kleine Arabische vaartuigen nabij de kust hier en daar achter de koraalriffen veilige wijkplaatsen vinden. Van ouds is de scheepvaart er zeer levendig. Reeds in de dagen van *Salomo* zond men er uit de havens van Eziongeber en Elath schepen naar Ophir. Onder de heerschappij der *Ptolemaeus* en der Romeinen nam de scheepvaart uit Berenice en Myus Hormus naar Indië eene hooge vlucht. In de middeleeuwen dreven er Venetië, Genua, Pisa, Marseille en andere aan de Middellandsche Zee gelegene steden een levendigen transitohandel. Na het ontdekken van den waterweg rondom de Kaap de Goede Hoop en na de veeting der Turkische heerschappij in Egypte kwam het handelverkeer op de Roode Zee langzamerhand in verval, doch het nam weder toe door den Britsch-Indischen handel van Bombay over Suëz, vooral na het graven van het Kanaal van Suëz (zie aldaar). Thans wordt de Roode Zee bezocht door de stoombooten van verschillende groote maatschappijen, terwijl het verkeer langs de kustenvorwordt door Arabische zellschepen en Egyptische stoombooten, welke laatste om de 14 dagen zich naar Djisidda, Saeoakim en Massaoea begeven, en vanhier naar Suëz terugkeeren. Andere belangrijke havens heeft men er te Kosefir, Yenba (Jembo) en El Woedsj.

Rood krijt is eene delstof, welke bestaat uit een innig mengsel van leem met rood ijzeroker, rood ijzeroxyde of eene verscheidenheid van rood leemijzersteen, die bij Saalfeld, Nürnberg, in Hessen, in Tyrol enz. in den leisteen voorkomt. Het is bruinachtig rood van kleur en verft af, zoodat het tot teekenen en schrijven kan gebruikt worden. De Engelsche en Fransche roodkrijtstiften worden echter vervaardigd door het rood krijt sijn te wrijven, te slijbben, met gom aan te roeren en daarna te laten drogen.

Roodliggend of rood-doodliggend noemen de mijnwerkers te Mansfeld de laag, welke ligt op de door hen weggenomen koperlei en geen erts bevat, zoodat zij voor hen dood is. Die naam is voorts gebezigd ter aanduiding van de onderste lagen der dyasformatie, welke men te voren rooden sandsteen heette. Zij komt in Duitschland voor en bedekt gewoonlijk onmiddellijk de steenkolenbeddingen; gewoonlijk bestaat zij uit dikke lagen van een conglomeraat (samenklonteringsgesteente), dat aan een ijzerhoudend bindmiddel zijne roode kleur ontleent en overblijfselen bevat van coniferen, boomachtige varens en paardestaarten.

Rood Rusland, ook *Rothrussezen*, *Rousszen*,

Rus of het Russisch woiwodschap geheeten, was een bestanddeel van het voormalig Koninkrijk Polen en omvatte het hedendaagsche tot Oostenrijk behoorende Galicië en Lodomerië met het landschap Chelm, alsoo het zuidoostelijk gedeelte van het gouvernement Lublin. De naam is afkomstig van het door den Klein-Russischen stam der Roethenen bewoende gewest aan den noordoostelijken voet der Carpathen, waar eeuwen lang Russische Vorsten uit het Huis van *Rurik* heerschappij voerden, totdat zij door de Hongaren enz. werden verdreven. Reeds door *Wladimir de Groot*e (980) werden de verjaagde Slaven na de verovering van de stad Tsjerwen bij Rusland ingelijfd en men noemde het land Tsjerwennaja Russia. Daar echter het Poolsche woord „tjermnoi“ de betekenis heeft van rood, zoo is daardoor de naam van Rood Rusland ontstaan.

Roodververij (De) is een belangrijke tak van nijverheid. Zij bedient zich doorgaans van meekrap, cochenille, lakdye, roodhout en saffloer en in onzen tijd vooral van anilieverstoffen, welke op dit gebied eene belangrijke omwenteling veroorzaakt hebben. Zijde verft men gewoonlijk met anilinerood. Rozen- tot karmijnrood verkrijgt men door middel van diamantfuchsine. Men verwarmt water tot 37° C., doet er opgeloste fuchsine bij (voor 5 Ned. pond licht rozenrood 16 Ned. wichtjes fuchsine), terwijl men donkerder schakeeringen erlangt door de hoeveelheid fuchsine te vermeerderen. Men dompelt daarin de zijde en wascht ze vervolgens in koud water, waaraan iets zwavelzuur is toegevoegd. Heeft men aan de zijde vooraf een kurkumabad gegeven, dan verkrijgt men ponceau. Met saffraïne, corise-, magdalarood en grenadinerood verft men de stof rechtstreeks in een warm, zeopbevattend bad, waarna men ze afspoelt met kokend water, waarin eenig wijnsteenzuur is opgelost. Eene scharlakenkleur verkrijgt men met anilineponceau of geranosine, en nog fraaier met eosine of primerose. Om met cochenille eene rozenkleur te geven, verft men de stof in een lauw warm bad met cochenille ammoniacale en verlevendigt de kleur met azijnzuur. Door grooter cochenillegehalte verkrijgt men karmozijn. Saffloerkarmijn geeft kersrood en scharlakenrood. Het saffloerbad vermengt men met citroenzuur. Ook wol verft men het fraaist met fuchsine, op dergelijke wijze als de zijde. Om met cochenille rozenrood te verven, kookt men (op 10 Ned. pond wol) 250 Ned. wichtjes wijnsteen, 300 Ned. wichtjes tinchloride-oplossing en 125 Ned. wichtjes cochenille eenige minuten met water, dompelt de stof er in en laat het vocht onder gedurig omroeren een half uur koken. Begeert men eene scharlakenkleur, dan lost men in water (ijzeren en koperen ketels moeten hierbij vermeden worden) 300 Ned. wichtjes wijnsteen, 125 Ned. wichtjes zuringzuur, 100 Ned. wichtjes chloortin, 80 Ned. wichtjes tinrood, 30 Ned. wichtjes flavine en 300 Ned. wichtjes cochenille op, koelt de oplossing af met eenig koud water, dompelt de stof er in en laat het vocht koken. Deze kleur is zeer fraai, maar niet zeer vast. Dit laatste geldt evenzeer van alle scharlakenanilinekleuren, welke daarenboven duur zijn. De meest echte kleur verkrijgt men

door het lakdye, als men verft met eene oplossing van 300 Ned. wichtjes wijnsteen, 250 Ned. wichtjes chloortin, 80 Ned. wichtjes zuringzuur, 30 Ned. wichtjes flavine en 500 wichtjes lakdye. Dit laatste moet men vooraf met kokend water (de helft van zijn gewicht) aanmengen en er eene gelijke hoeveelheid van eene chloortinoplossing bijvoegen. Men laat de stof een half uur in die oplossing koken. — Om katoen en linnen rozenrood te verven, brengt men de goed gebleekte stoffen in een koud saffloerkarmijnbad, roert ze hierin om, totdat de kleur niet donkerder wordt, en brengt ze daarna in een met wijnsteenzuur klaargemaakt bad. Door de grootere of kleinere hoeveelheid saffloerkarmijn brengt men de verschillende schakeeringen voort. Om onecht Turksch rood te verkrijgen, legt men de stoffen des nachts in een afkooksel van 1½ pond sumak, bewerkt ze daarna een uur lang met eene salpetersure tinoplossing (3° B.) en verft ze daarna in een koud bad, waaraan men een afkooksel van 10 Ned. pond roodhout heeft toegevoegd. Roode anilinekleuren worden voor katoen weinig gebruikt, omdat deze aan plantaardige vezels niet zulke fraaie schakeeringen geven als aan dierlijke. Men dient hierbij niet te vergeten, dat menig bestanddeel van deze talrijke verfstoffen vergiftig is.

Roodvonk (scarlatina), een door koorts vergezeldde huiduitslag, onderscheidt zich door eene helder roode of aardbeziënachtige kleur der huid, welke zich algemeen verspreidt of op enkele, niet verhevene plekken te voorschijn treedt, alsmede door dergelijke roodheid van het slijmvlies, vooral van de tong, terwijl de tongtepelletjes hoogrood, opgezet en zeer gevoelig zijn. Voorts vertoont zich daarbij keelontsteking. Eén en ander eindigt met afschilfering der opperhuid, doorgaans in den vorm van lappen. Meestal vertoont zich de roodvonk epidemisch en zij verspreidt zich daarenboven door eene eigenaardige besmettelijkheid, welke het gevaarlijkst schijnt te wezen in de afschilferingsperiode. Gewoonlijk ontwaart men bij het uitbarsten der ziekte eene aanmerkelijke versnelling van de pols, die 180 tot 200 slagen doet in de minuut. De verschijnselen klimmen gedurende 7 tot 8 dagen, waarna zij weder geleidelijk afnemen. De behandeling bestaat in een eenvoudige, zacht uitwasemend dieet bij eene matige kamertemperatuur. Door sommigen wordt het insmeeren der huid met vet aanbevolen. Vertoonen zich daarbij andere verschijnselen van zorgwekkenden aard, zoo raadplege men een kundigen arts.

Roofdieren (Ferae, Carnivora) moest men in ruimeren zin alle dieren noemen, welke zich met andere dieren voeden. Gewoonlijk echter bedoelt men met dien naam eene orde van zoogdieren, die uitsluitend leven van vleesch en bloed. In den bouw van hun lichaam ziet men gewoonlijk kracht, snelheid en gemakkelijke beweging vereenigd. Hun schedel (zie bijgaande figuur) is kort, gedrongen, rond en sterk; de hersenen zijn klein, de groeven aan de slapen diep, de jukbogen sterk naar buiten uitgebogen en de kauwspieren ongemeen ontwikkeld. De kaken zijn des te korter en gedrongener, de opstijgende takken der onderkaak des te breeder en de kop is des

te ronder, naarmate het dier roofzuchtiger is. De drie soorten van tanden zijn in beide kaken aanwezig; de snijtanden, meestal ten getale van 6, zijn doorgaans klein, schuims geplaatst en zeer scherp, — de hoektanden groot, gekromd, puntig en zoodanig geplaatst, dat ze bij het sluiten van den bek langs elkaar vallen. Achter de hoektanden volgen eenige kleine, kegelvormige, puntige, éénwortelige kiezen, welke den naam van valsche maaltanden dragen. De rij der eigenlijke, meerwortelige maaltanden begint met eene groote kies, zoo scherp als een mes en van onderscheidene scherpe punten voorzien, den vleesch tand of scheurkies, waarop soms onderscheidene knobbelkiesen volgen, welke van stompe verhevenheden zijn voorzien. Hoe roofzuchtiger een dier is, des te kleiner is het aantal zijner knobbelkiesen, en bij het nuttigen van gemengd voedsel hebben deze eene breede kroon, zooals wij bij den beer opmerken. De weeke lippen der roofdieren zijn steeds met knevelharen bezet, en van hunne sintuigen zijn gezicht, gehoor en reuk uitstekend ontwikkeld. Hunne teenen zijn gescheiden en

van de grootste roofdieren veelal afbeeldingen gevonden worden, zijn onderscheidene kleinere roofdieren voorgesteld op nevensgaande plaat.

Evenals de vinpootigen vroeger als waterroofdieren aan de orde der verscheurende dieren werden toegevoegd, rekenden vele dierkundigen vroeger ook de *Insectivora* (Insectivora), bijv. den mol, den egel, de spitamus enz., tot de roofdieren.

Roofvogels (Raptatores) onderscheiden zich onder de vogels door de volgende kenmerken: de bovensnavel is haaksgewijs omgebogen en somtijds van één of twee tandvormige uitsteeksels voorzien. De krachtige gangpooten hebben zitvoeten, gewapend met zeer sterke, gekromde klauwen. In de vleugels vindt men 10 slagpennen van den eersten rang, en het darmkanaal is als dat van vleeschetende dieren zeer kort. Tot deze orde behooren 3 families, namelijk die der *Gieren* (Vulturidae), *Falken* (Falconidae) en *Uilen* (Strigidae). Zie verder onder deze namen. Op nevensgaand tweetal platen zijn de merkwaardigste roofvogels afgebeeld.

Rook is eene stof, welke uit brandenae

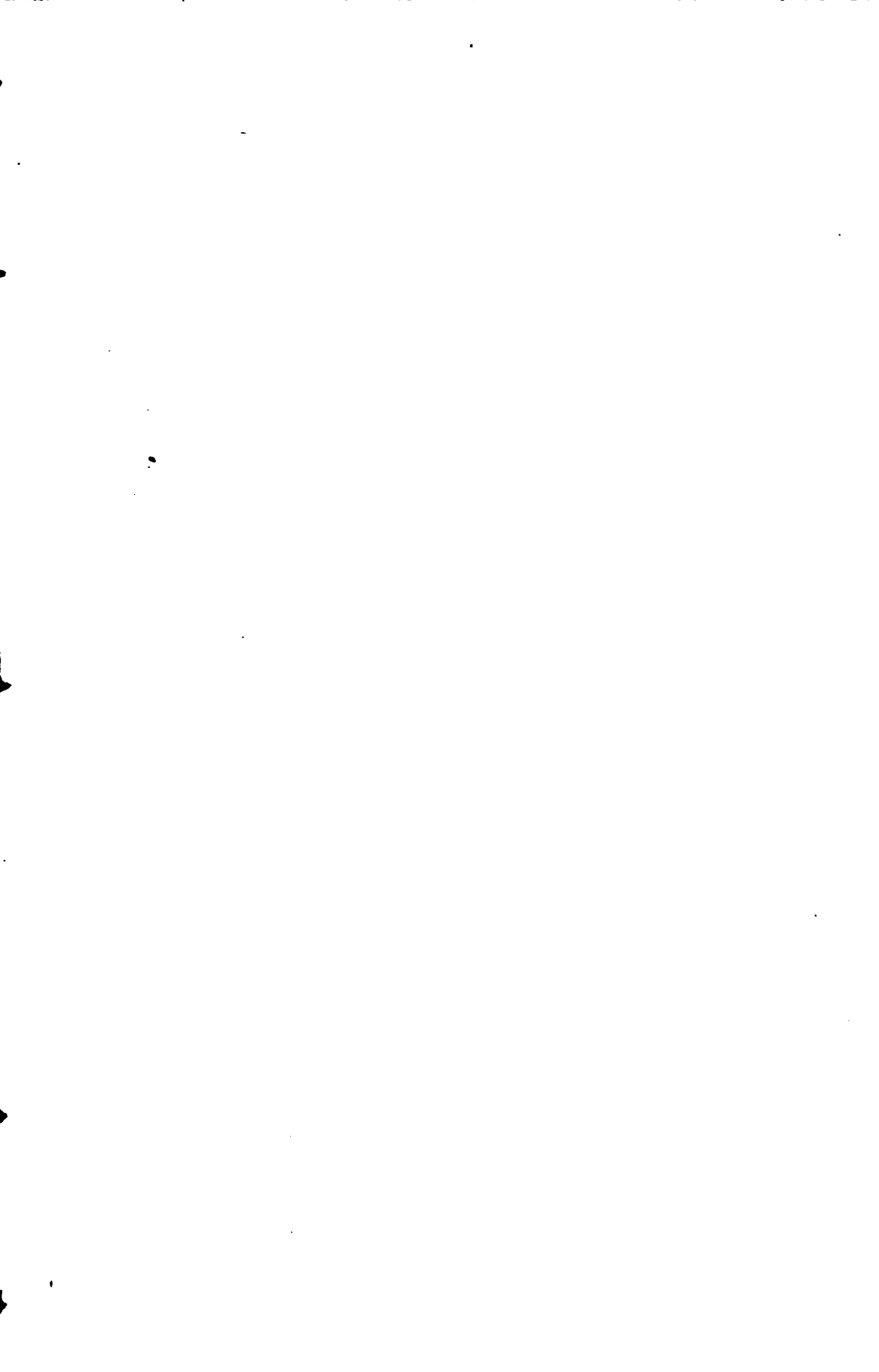
De schedel van een leeuw.

met kromme, scherpe klauwen gewapend; bij sommige kan het klauwlied opgetrokken worden. Zij hebben niet minder dan 4 teenen, en bij sommige vindt men er 5. De wijfjes hebben eene dubbele rij tepels aan den buik. De jongen worden blind geboren en het duurt lang voordat zij in hun eigen onderhoud kunnen voorzien.

De dieren dezer orde wijken onderling af, vooral in het gebit en in hun lichaamsvorm of habitus en vooral ook in de wijze, waarop de ledematen met den grond in aanraking komen. Sommige toch, zooals de beer, zetten bij het gaan den geheelen voet op den grond, en men noemt hen *Zoolgangers* (Plantigrada), — andere den halven voet, en men geeft aan deze den naam van *Halfzoolgangers* (Semiplantigrada), — en de meeste zetten alleen de teenen op den grond, en men heet hen *Teengangers* (Digitigrada). Tot deze laatste behooren de Katten (Felida), de Hyena's (Hyaenida) en de Honden (Canida), — tot de Halfzoolgangers de Stinkratten (Viverrida) en de Marters (Mustelida). Men raadplege wijders de artikelen onder die namen. Terwijl aldaar

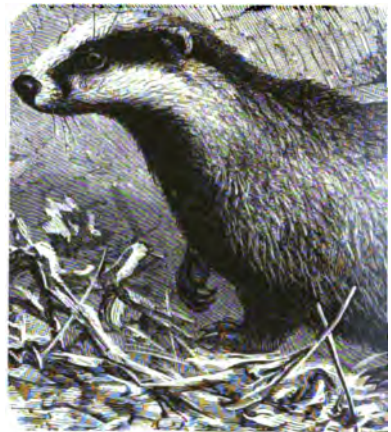
of tot eene bepaalde temperatuur verwarmde lichamen in den vorm van een nevel optijgt. Die stof is gedeeltelijk damp- of gasvormig en bestaat gedeeltelijk uit vaste deeltjes, welke den rook zichtbaar maken, door de gasvormige bestanddeelen medegesleept worden en met de gecondenseerde gasvormige bestanddeelen op koudere voorwerpen neêralaan. Heeft deze neêralag eene swarte kleur, dan geeft men daaraan den naam van roet. Het rooken is bij het gebruik van gewone brandstoffen steeds een teeken van onvolkomene verbranding, en naar mate de vuurhaard gebrekkiger is ingericht, stijgt meer rook uit den schoorsteen op.

Daar rook de lucht op eene onaangename wijze verontreinigt, is men er — vooral in Engeland — reeds lang op bedacht geweest, om den rook te verbranden of te verwijderen. Dit kan op verschillende wijzen geschieden, namelijk: mechanisch, door het waschen der verbrandingsproducten, — door eene verbeterde inrichting der roosters, waardoor de lucht beter tot de brandstof kan toetreden, — door lucht naar de verbrandingsproducten te brengen op eene plaats, waar zij nog warm genoeg zijn

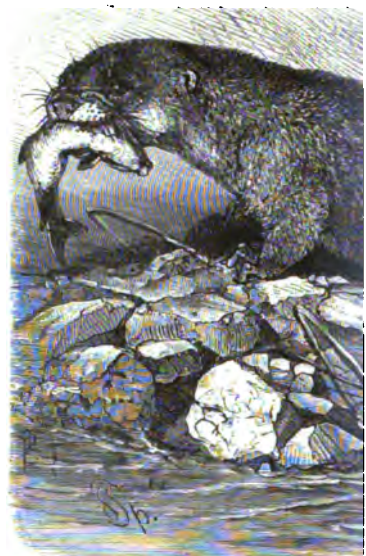
6. Veelvraat (*Gulo borealis*).

4. Europeesche das

1. Genetkat (*Viverra Genetta*).

10. Gewone visc

2. Palmenmarter (*Paradoxurus typus*).

8a. Bunsem (*Putorius foetidus*). 8b. Wezel (*Mustela vulgaris*) in het zomerkleed.

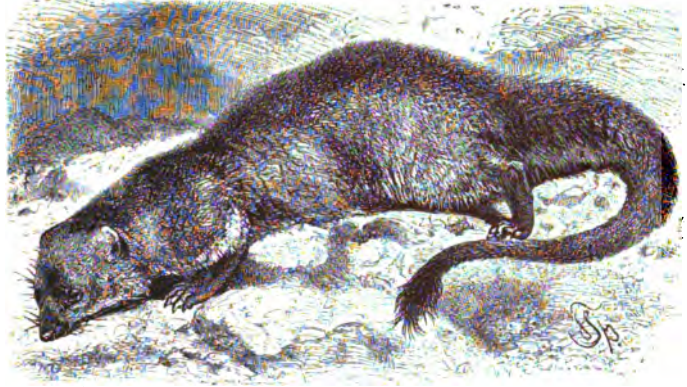
11. Boschhon

ROOFDIEREN.

Meles taxus).

3. Ichneumon (Herpestes Ichneumon).

ter (Lutra vulgaris).

5. Stinkdier (Mephitis chilensis).

7. Edel- of boommarter (Mustela martes).

teiyon venaticus).

9. Wezel (Mustela vulgaris) in het winterkleed.

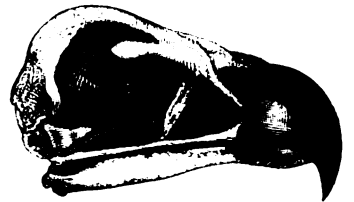
8b. Duivenvalk (*Astur palumbarius*).
2b. Ruigpoot-buizerd (*Buteo lagopus*).

6a. Koningswouw (*Milvus regalis*). 2a. Trekvalk (*Falco peregrinus*).

4a. Goudarend (*Aquila chrysaetus*)

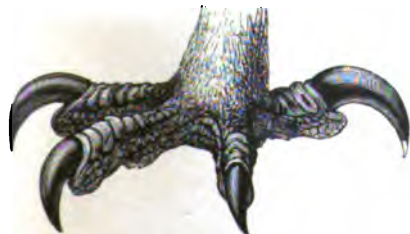

5a. Schedel van den arend.

4b. Steenarend (*Aquila fulva*).

5b. Klauw van den arend.

6b. Blauwe kiekendief (*Circus cyaneus*).
3a. Sperwer (*Nisus communis*).

1. Secretarissvogel (*Gypogeranus serpentarius*).

6a. Katuil (*Syrnium aluco*). 6b. Ransuil (*Otus vulgaris*).

1b. Lammergier (*Gypaëtus barbatus*). 1

5. Grootte ooruil (*Bubo maximus*).

2. Egyptische gier (N)

1a. Monniksgier (*Vultur monachus*).

4. Sneeuwuil (*Nyctea nivea*).

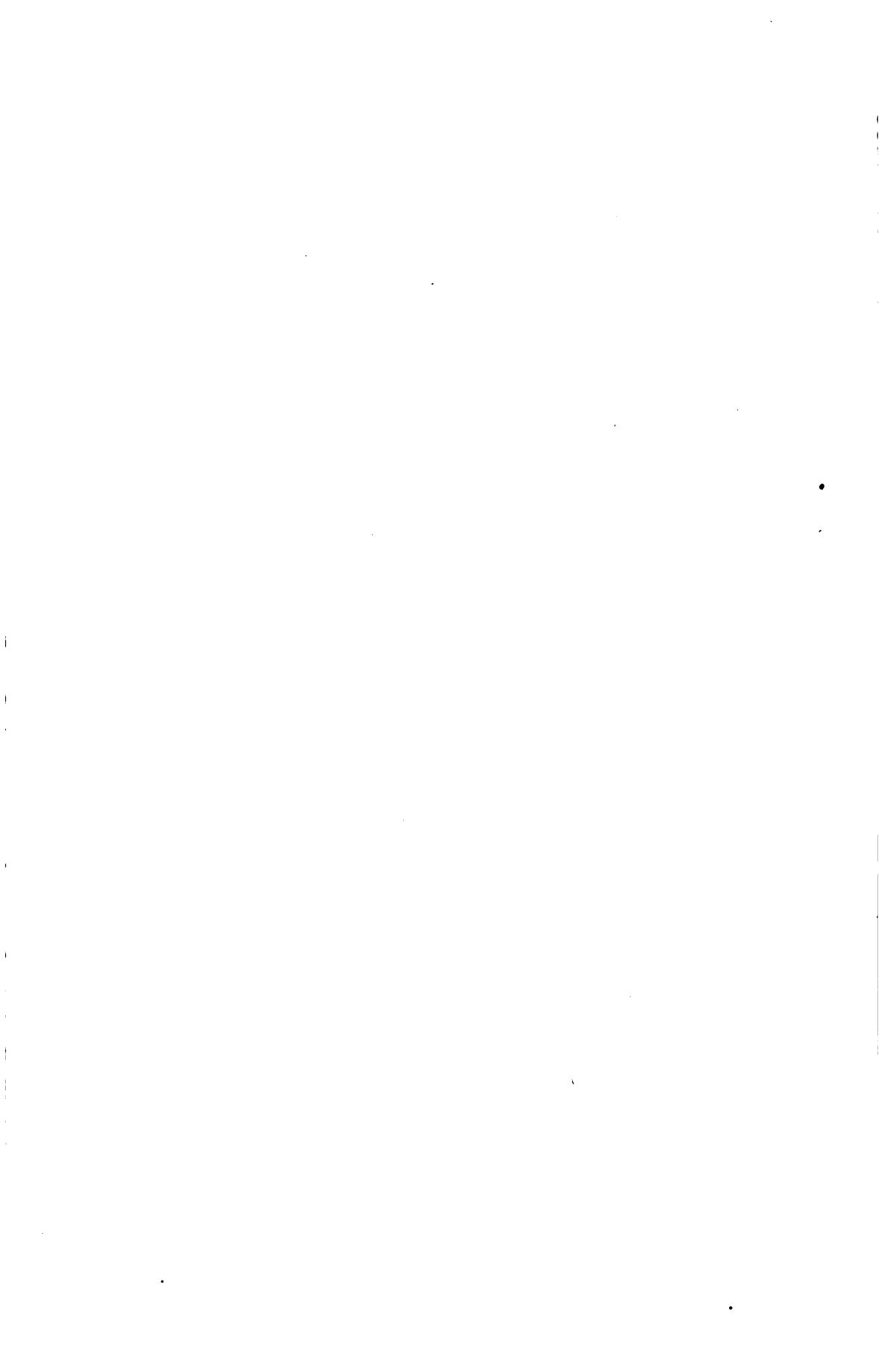
7. Kerkuil (*Strix flammea*).

Neophron percnopterus).

3. Condor (*Sarcorhamphus gryphus*).

om volkomen te verbranden, — door den rooster ongelijk of slechts gedeeltelijk van brandstof te voorzien, — en door een regelmatig aanvoer van brandstof.

Het mechanisch wasschen geschiedt door den rook te laten strijken door eene ruimte, waar hij een fijnen regen ontmoet, maar deze inrichting heeft het nadeel, dat zij door sterke afkoeling de trekking vermindert. Tot de verbeterde roosters behooren de trap-rooster, de rooster met verdiepingen van *Langen* en de kettingrooster van *Zucker*, die eene meer volkomene verbranding bevorderen. Eene inrichting, om lucht tot de verbrandingsproducten te doen toetreden, is de gespleten vuurbrug van *Purkes*, — en tot de inrichtingen, waarbij de rooster ongelijk of gedeeltelijk van brandstof wordt voorzien, behoort die van *Duméry*. Zulk een rooster is in het midden verhoogd en heeft alzoo den vorm van een sadel. Daartoe dient ook de dubbele vuurhaard van *Fairbairn*. Eindelijk heeft men een groot aantal inrichtingen tot regelmatig aanvoer van brandstof, zooals die met omgekeerden luchtstroom van *Wedgwood* en vooral die van *Stanley*, welke later door *Collier* en *Dean* verbeterd werd. Het is duidelijk, dat een doelmatige aanvoer van brandstof uitstekende diensten bewijst voor eene volkomene verbranding.

Rooktopaas, zie *Kwarts*.

Room, zie onder *Boter* en *Malk*.

Roomsch Katholieke Kerk, zie *Katholicismus*.

Roon (Albrecht Theodor Emil, graaf von), Pruisisch veldmaarschalk en minister van Oorlog, geboren den 30sten April 1803 te Pleushagen bij Kolberg, ontving sedert 1816 zijne opleiding op de kadettenschool te Kulm, sedert 1818 bij het kadettenkorps te Berlijn, trad in 1821 in dienst bij het 14de regiment, infanterie, bezocht in 1824—1827 de algemeene krijgsschool te Berlijn, waar hij zich met ijver toelegde op de tactiek en op de aardrijkskunde, en werd in 1827 opvoeder en in 1829 leeraar bij het kadettenkorps te Berlijn. Toen verschenen zijne alom verspreide „Anfangsgrunde der Erdkunde (1834; 12de druk, 1868)” en de „Grundzüge der Erd-, Völker- und Staatenkunde (1832—1840; 3de druk, 1847—1855, 3 din)”. In 1833—1835 was hij werkzaam bij de topographische opmetingen van den generalen staf. In 1835 werd hij als leeraar aan de krijgsschool en in 1836 als kapitein bij den generalen staf geplaatst en tevens tot lid van de hooge militaire examencommissie benoemd. Daarop leverde hij eene „Militärische Länderbeschreibung von Europa (1837)”, alsmede een eerste gedeelte van de militaire monographie: „Die Iberische Halbinsel (1839)”. In 1842 zag hij zich bevorderd tot majoor en bij den generalen staf van het 7de armeekorps, doch in 1843 weder naar Berlijn verplaatst en werd tevens belast met het militair onderwijs van Prins *Friedrich Karl*, dien hij voorts naar de universiteit te Bonn en op zijne reizen naar Italië en Frankrijk vergezelde. In Maart 1848 werd hij bij den generalen staf van het 8ste armeekorps geplaatst en eerlang tot chef daarvan benoemd, en woonde in 1849 den veldtocht in Baden bij. In 1850 werd hij luitenant kolonel en

kommandant van het 33ste regiment en in 1851 kolonel. In 1856 verkreeg hij het kommando over de 20ste brigade infanterie in Posen en in 1858 dat van de 14de divisie in Düsseldorf. Eene memorie, ingeleverd in 1858 aan den Prins Regent, over de gebreken van het leger en over de noodzakelijke verbeteringen wekten diens opmerkzaamheid, en *von Roon* werd in 1859, nadat hij in Mei tot luitenant-generaal was bevorderd, benoemd tot lid der commissie voor de reorganisatie van het leger. Na het aftreden van *Bonin* zag hij zich den 5den December 1859 met de portefeuille van Oorlog en den 16den April 1861 ook met die van Marine belast. De cordaatheid, waarmede hij optrad bij de verdediging dier reorganisatie, vooral nadat zij door de liberale meerderheid van het Huis van Afgevaardigden bestreden was en de daarvoor noodige gelden gewelgerd waren, maakte hem tot een gunsteling van Koning *Wilhelm*, die de herschepping van het leger als zijn eigen werk beschouwde, doch in het Huis van Afgevaardigden gaf zijne stoute taal aanleiding tot herhaalde botsingen. Kwam hij aanvankelijk veel te kort in parlementaire vormen, hij maakte ze later tot zijn eigendom en ontwikkelde zich tot een uitstekend redenaar. Zelfs wist hij de oppositie te gemoet te komen en zich naar den wensch der Kamer te voegen, zonder evenwel de hoofdzakelijke prijs te geven. Terwijl hij alsoo de reorganisatie in het Parlement in beginsel verdedigde, bracht hij haar, in spijt van alle geldelijke bezwaren, practisch ten uitvoer, en wel op zoo voortreffelijke wijze, dat in 1866 de mobilisatie zonder eenige stoornis plaats greep, het leger voltallig en uitmuntend uitgerust was en bij het einde van den oorlog meer manschappen telde dan in den beginne. De Koning benoemde hem den 8sten Juni van laatstgenoemd jaar tot generaal der infanterie, verleende hem de Orde van den Zwaarden Adelaar en schonk hem eene aanzienlijke dotatie. Met niet minder roem was hij werkzaam in 1870, en de Koning herhaalde zijne dankbetuiging door de verdienste van *von Roon* te erkennen bij de viering van zijn 50-jarigen dienstdag op den 9den Januari 1871. Op den 16den Juni daaraanvolgende werd hij in den gravenstand opgenomen en met eene nieuwe dotatie beloond. De portefeuille van Marine legde hij den 31sten December 1872 neder, maar werd, toen *von Bismarck* afstand deed van het voorzitterschap van het Pruisische ministerie, den 1sten Januari 1873 tot diens plaatsvervanger en tevens tot generaal-veldmaarschalk benoemd, terwijl hem generaal *von Kamake* als plaatsvervanger in het departement van Oorlog werd toegevoegd. Den 9den November 1873 ontving hij op zijn verzoek zijn ontslag als eerste minister en hoofd van het departement van Oorlog en begaf zich naar Gütergutz bij Potsdam. In 1874 verkocht hij dit landgoed, woonde na dien tijd bij afwisseling op Neuhoef bij Coburg en op Krobnitz bij Görlitz en overleed den 23sten Februari 1879.

Roorda is de naam van een aanzienlijk Friesch gelacht. Van de leden vermelden wij: *Popke Roorda*, in 1468 grietman van Idaarderadeel; — *Fredrik Roorda*, in 1521 grietman van Schoterland en reeds in 1515

mede afgevaardigd naar den Hertog van Gelder, om hem te verzoeken, in Friesland te komen; in 1521 werd hij in een gevecht van het volk van den Bisschop van Utrecht tegen de Gelderschen door het eerste gevangen genomen, en in 1545 behoorde hij tot de mede-onderteekenaars der resolutie tot bescherming van 's lands privilegiën; — *Fraas Roorda*, in 1538 olderman van Sneek en grietman van Wjmbritseradeel; — *Watts Roorda*, doctor in de rechten, grietman van Hennaarderadeel en in 1539 door de Staten afgevaardigd naar de Landvoogdes; — *Popke Roorda*, mede onderteekenaar van het Verbond der Edelen en als voorstander der Hervorming in 1568 door den Bloedraad verbannen; — *Schelte Roorda*, deagelijks tot het Verbond der Edelen behoorend; — *Ewart Roorda*, een vrijheidlievend Fries, in 1572 gevangen genomen en in 1576 overleden; — *Johannes Roorda*, een verdienstelijk rechtgeleerde en in 1579 raadheer in het Kamergerecht van Spiers; hij hield zich aan de zijde van Spanje en werd deswege eenigen tijd op de kasteelen Loevestein, Woerden en Rammeke gevangen gehouden, waarna hij het land verliet; — *Karel Roorda*, mede-onderteekenaar van het Verbond der Edelen; hij werd gebannen, zwierf geruimen tijd in Duitschland en Frankrijk rond, behoorde tot de ijverigste voorstanders der onafhankelijkheid van Friesland en jaren lang tot de gemeenzaamste vrienden van Graaf *Lodewijk van Nassau*, was tevens een man van groote geleerdheid, zooals blijkt uit zijne „*Rudimenta religionis christianae* (1591)“ en overleed den 10den November 1601; — en *Wybrand Roorda*, gewoonlijk *Wybe Wybes van Goutum* geheeten, luitenant onder hopman *Eisak van Dakama* en Spaanschgezind evenals dese; in 1577 maakte hij op vermetelee wijze zich meester van het kasteel te Leeuwarden en hield er den drossaard *Mateness* gevangen, waarna de burgers hem voor eene som van 8300 gulden overhaalden om af te trekken; hij voerde voorts bij Zoutkamp bevel over een schip, dat door hopman *Tjaard Tjebbes* door in stilte derwaarts zwemmende soldaten genomen werd, sneuvelde in 1584 vóór Oterdum en werd in de Aakerk te Groningen begraven.

Tot een ander geslacht behoorden: *Abraham Roorda*, in 1620 grietman van Idaarderadeel, lid van gedeputeerde Staten van Friesland en een ijverig tegenstander van het Huis van Oranje; — *Andreas Roorda*, waarschijnlijk een broeder van den voorgaande, in 1611 benoemd tot hoogleeraar in de logica te Franeker, later rentmeester-generaal van de domeinen en van het Bildt; — en *Karel Roorda*, grietman van Idaarderadeel, commissaris-politiek bij verschillende synoden, lid van Gedeputeerde Staten, een tegenstander van het Huis van Oranje en wegens zijne geleerdheid door *Huber* „een ciereel van ons land“ genoemd († 16 Januari 1670).

Eindelijk vermelden wij nog: *Taco Roorda*, een Nederlandsch geleerde. Hij werd geboren te Britsum den 19den Juli 1801, promoveerde te Groningen in 1824 in de theologie en werd in 1825 eershalve doctor in de letteren. Eerst werd hij predikant te Lutjegast in Groningerland, toen in 1828 buitengewoon hoogleeraar

in de Oostersehe talen te Amsterdam, in 1845 gewoon hoogleeraar in de taal, land- en volkenkunde voor Nederlandsch Indië te Delft en in 1864 hoogleeraar aan de Rjks-instelling voor Indische taal, land- en volkenkunde te Leiden. Hij overleed aldaar den 5den Mei 1874. Van zijne geschriften vermelden wij: „Ontwikkeling van het begrip der filosofie, tot inleiding in de bespiegelerde wijsbegeerte op het tegenwoordig standpunt der wetenschap (1835)“, — „Proeve van Javaansche poëzij uit het Javaansche heldendicht de Brâtâ-Joedâ of de strijd der Barathas (1841)“, — „Het boek Radja Virangon of de geschiedenis van Nabl-Moesa (1844)“, — „Zielkunde of beschouwing van den mensch als bezield wezen (1842; 8de druk, 1864)“, — „De vrijheid van den mensch in de bepaling van zijn wil (1859)“, — „Handleiding tot het onderwijs (1858)“, — „Over de deelen der rede en de redeontleding of logische analyse der taal tot grondslag voor wetenschappelijke taalstudie (1852; 2de druk, 1856)“, — „Over dichtmaat, versmaat en versbouw enz. (1863)“, — „Over den aard en de natuur van de verschillende spreekgeluiden enz. (1866)“, — en „Het geloof en de geloofsgronden van een modern Christen (1871)“.

Roorda van Eysinga, zie *Eysinga*.

ROOS (*Rosa Tourn.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rosaceën*. Het omvat meerendeels heesters, die in het bezit zijn van stekels, van verspreide, oneven gevinde blaadren, gezaagde blaadjes, aan den bladsteel vastgroeide steunblaadjes, van alleen of tot scherm-

Fig. 1. De theeroos.

vormige trossen vereenigde bloemen en kleine, harde, zijdeharige vruchten, die met de vleesige, sappige kelkbuis eene schijnvrucht vormen. Men heeft een groot aantal soorten: volgens *Lindley* 78 en daarenboven 24 twijfelachtige, volgens *Wallroth* 24 met 235 verscheidenheden en volgens *Stuedel* 217. Zij

bevinden zich alle met slechts een drietal uitzonderingen op het noordelijk halfcirkel tusschen 20 en 70°. De Hond- en Kaneelroos over-schrijden in Finmarken den 70sten breedtegraad en in Abessinië groeit een roos op 9° N. B. Azië telt 89, Europa 85, Amerika 14 en Afrika slechts 4 soorten. Gewoonlijk onderscheidt men 8 groepen, te weten: *Pimpinellozen* (*Pimpinellifolia*), welke laag zijn van stam, zelden klimmen, rechte stekels van ongelijke lengte, alleenstaande, zelden gepaarde bloemen en breed-langwerpige of ronde blaadjes hebben, zooals: de gele roos (*R. lutea* Mill.), waarschijnlijk afkomstig uit Aziatisch Turkije, met gele of rood gestreepte bloemen, wier bladeren in Griekenland tot het bereiden van thee worden gebezigd, — *R. hemisphaerica* Herrm. met blauwgroen loof en licht-gele bloemen, — en de echte Pimpinellozen (*R. spinosissima* L.), een zeer lagen, sterk vertakten heester met gele bloemen; — *Kaneelroos*, doorgaans met

weinig of geene stekels, ongelijke steunblaadjes en gewoonlijk roode bloemen, zooals de eigenlijke kaneel-roos (*R. cinnamomea* L.), met kaneelbruinen bast om de jonge takken, in Zuid-Duitschland en daar in de bergstreek groeiend, — de bergroos (*Rosa alpina* L.), in de bergstreek van Midden-Europa te vinden en nauwelijks 3 Ned. palm hoog, — de Virgini-sche roos (*R. virginiana* Mill.), in Noord-Amerika te vinden, — de glanzbladige roos (*R. lucida* Ehrh.) met talrijke vertakte stengels en zeer kleine bloemen, — en de roodbladige roos (*R. rubrifolia*

Mill.), een vrij hoogen heester, met blauw-achtig roode takken, fraai-roode, blauwachtig groene bladeren en lichtroode bloemtrossen; — *Tuisroos* (*Hortenses*), rechtstandige, niet zeer hooge heesters met stekels en klierdragende borstels, zooals de roos van Damascus (*R. Damascena* Mill.) met stijve takken en twijgen, gekromde, wel eens roode stekels, aan de onderzijde behaarde bladeren en tot trosvormige bloemschermen vereenigde bloemen, reeds in de dagen der Oudheid uit het Oosten naar Beneden-Italië overgebracht, wellicht de vermaarde roos van Paestum, doch in de 16de eeuw nogmaals naar Europa overgeplant, waar zij de moeder werd der Rosa belgica en der pompoenroos, — de York-Lancasterroos (*R. variegata*) met witte en

— de maandroos (*R. menstrua*), — de centifolia L. met stijve takken en ongelijke, gekromde stekels, — de provenceroos (*R. provincialis* Mill.) met kleine, ronde, meestal gepaarde bloemen, — de mosroos (*R. muscosa* Ait.) met moesachtige klierborstels aan den kelk, — en de Fransche roos (*Rosa gallica* L.); — *Hond-roos* (*Caninae*), opstaande, sterk vertakte heesters met min of meer gebogen stekels, vrij breede steunblaadjes, meestal gevinde kelk-slippen en lederachtige vruchten, zooals de viltbladige roos (*R. tomentosa* Sm.), die 1½ Ned. el hoog wordt en eetbare vruchten oplevert, — de appelroos (*R. villosa* L.), met sterk behaarde, smalle bladeren en veelbloemige, schermvormige trossen, — de eigenlijke hondroos (*R. canina* L.) met een 2 Ned. el hoogen stam, ellipsvormige, naakte of van onder behaarde blaadjes en donkerroode vruchten en de witte roos (*R. alba* L.), die bijna 4 Ned. el hoog wordt en enkele, witte bloemen draagt; —

Bundelroos (*Corymbiferae*) met opgaanden, kruipenden of klimmenden stengel, min of meer gekromde stekels, smalle steunblaadjes en veelal in schermvormige trossen gerangschikte bloemen, zooals: de veldroos (*R. arvensis* Huds.) met kruipende of klimmende stengels ter lengte van 2 Ned. el en witte, zelden lichtroode bloemen, — de altijd-groene roos (*R. sempervirens* L.) met een kruipende of klimmenden stengel ter lengte van 5 Ned. el, doorgaans dicht met stekels bezet, met aan beide zijden glanzige, overblijvende bladeren

Fig. 2. De bourbonroos.

en witte bloemen, — de eigenlijke bundelroos (*R. multiflora* Thunb.), met een opgaanden stam, overhangende, stekelige takken, behaarde twijgen en bladeren en talrijke lichtroode bloemen (in 1804 uit China naar Europa overgebracht), — de muskusroos (*R. moschata* Mill.) met opgaanden stengel, — de noiset-roos (*R. noisetiana* Th. et Z.) met roode bloemen en als treurroos bekend, — en de prairieroos (*R. setigera* (Mecha.) met een zwakken, soms klimmenden stengel; — *Edelroos* (*Nobiles*), met opgaanden, doch vaak zwakken stengel, gekromde stekels, vrij groote steunbladen en groote bloemen, zooals de echte edelroos (*R. chinensis* Jacq. of *R. indica*) met zwakken stam, zwakke takken, onbehaarde bladeren, smalle steunblaadjes en dunne bloemstelen, in China, wellicht ook in Japan

te huis behoorend en in 1789 naar Europa overgebracht, — de theeroos (*R. fragrans* *Red.*) met nog al stijve takken, minder gekromde, roode stekels en groote, geurige bloemen, de eerste in rang onder de rozen en sedert 1810 in Europa overgebracht, — de maandroos (*R. semperflorens* *Curt.*) met een lagen stengel, dunne takken en sedert 1789 of 1802 in ons werelddeel groeiend, — de Bourbonroos (*R. borbonica* *Red.*), afkomstig van het eiland Bourbon, enz.; — *Bankrozen* (*Banksianae*), heesters met een opgaanden, schier rankenden, in den regel met stekels bezetten stengel, zooals de Bankroos (*R. Banksiae* *R. Br.*) met witte of gele, zeer welriekende bloemen; — en *Enkelbladige rozen* (*Simplicifoliae*), lage, opgaande heesters met enkelvoudige bladeren, zooals *R. simplicifolia* *Salisb.* met gele bloemen en in Siberië en Tartarië te vinden. Wij geven hierbij afbeeldingen van de theeroos, de Bourbonroos en de Fransche roos; van deze laatste ziet men in *a* een bloemtak, in *b* eene vrucht,

beide in natuurlijke grootte, in *c* een vruchtbeginsel met stijl op 5-voudige grootte, in *d* eene kiem op 6-voudige grootte, en in *e* en *f* meeldraden op 5-voudige grootte. Men kweekt tegenwoordig duizende verscheidenheden van rozen, die men van het zaad van betrekkelijk weinig soorten verkregen heeft. De roos behoort tot die gewassen, welke onder den invloed van bodem en klimaat zeer licht van voorkomen veranderen, terwijl zij daarenboven ontaarden door bevruchting van de éene verscheidenheid met het stuifmeel van eene andere. Deze planten gedijen in elken vruchtbaren tuingrond, doch bij voorkeur in een leemigen zandgrond, op eene vrije, zonnige, tegen de koude beschermde plek. Men verplant, de rozen in den herfst of in het voorjaar en de potrozen worden in April in de opene lucht gebracht. Men vermenigvuldigt ze door stekken, alegggers of worteluitloopers. Tot stamroos is de hondroos het meest geschikt, maar men vergete niet, tegen den winter den stam naar den grond te buigen en met stroo te bedekken. Het middenpunt van het gebied der rozen is Centraal-Asië, tevens de wieg van het menschelijk geslacht. Reeds vroeg wekte deze plant de aandacht door hare schoone bloemen, en in een Tjoedengraf, dat waarschijnlijk 7000 jaar oud was, vond men eene munt met het beeld eener roos. Bij de Indiërs, Syriërs en Egyptenaren werd de roos op godsdienstige wijze gehul-

digd, en *Herodotus* verhaalt, dat de Babyloniërs bij feestelijke gelegenheden zilveren rozen droegen, aan staven vastgehecht. Over Phrygië, Thracië en Macedonië bereikte de roos het eigenlijke Griekenland. Zij werd er aan *Aphrōdite* (*Venus*) gewijd; zij ontstond volgens den mythus uit het bloed van *Adonis* of bij de geboorte van *Aphrōdite* uit het van haar afvallend schuim der zee. Tevens echter was de roos geheiligd aan *Dionysus* (*Bacchus*) en diende op gastmalen en in den bloemkrans tot sieraad. Zij is het sinnebeeld der schoonheid, maar tevens dat der vergankelijkheid, zoodat te voren de graven met rozen werden bestrooid. Reeds vroeg werden de rozen naar Italië overgebracht, en de deffige Romeinen tooiden zich bij het gastmaal met een diadeem van rozen. Voor éen gastmaal moest *Nero* meer dan 3 tonnen gouds voor rozen uitgeven, en de Sybarieten legden zich neder op eene legerstede van rozenbladeren. In het Christendom werd de roos wegens hare schoon-

heid, haren geur en hare geneeskracht in verband gebracht met de *Madonna*, doch de rozenkrans der *R. Katholieken* is van Boeddhalistischen oorsprong. Daarentegen wijdt de Paus sedert de middeleeuwen eene gouden roos, die hij in heilige olie dompelt en met muskus bestrooit, waarna hij er zijn zegen over uitsprekt en haar ten geschenke geeft aan een persoon, die zich bij uitnemendheid verdienstelijk gemaakt heeft jegens de Kerk. Ook in de Kerkelijke ornamentiek komt de roos te pas.

Fig. 3. *Rosa gallica*.

De oude Germanen hielden in het voorjaar volksvergaderingen op door rozenhagen omringde plaatsen, en de roos werd bij hen reeds vroeg in verband gebracht met de liefde. Zij werd geplaat op de graven van jongelingen en maagden, diende tot sieraad bij feestelijke samenkomsten, werd in menig adellijk wapen opgenomen en ook als beeltenis op munten geplaatst. Als sierplant drong zij door in alle tuinen, en vele van deze erlangen juist door de rozen eene ongemeene vermaardheid. Het kweken van rozen was vooral in Frankrijk in zwang ten tijde van Keizerin *Josephine*, en in Duitschland was de verzameling in de Keurvorstelijke tuinen te Cassel, alsmede op het Pauweneiland bij Potsdam beroemd. Frankrijk en België kweekten tegenwoordig de meeste nieuwe soorten, maar de Engelse en Deutsche worden voor schooner gehouden. Op de bloemmarkt te Parijs worden jaarlijks meer dan 100 000 rozenstammen verkocht.

Roos (*Erysipelas*) is eene aandoening der uitwendige huid, voortvloeiende uit eene ontsteking van de bovenlaag (pars papillaris) der lederhuid. Zij onderscheidt zich door eene roodheid der huid, welke geene nauwkeurige grenzen heeft, voor vingerdrukking wijkt, maar na het ophouden van deze aanstands terugkeert, door verhoogde temperatuur, spanning en swelling van het deel en eene groote gevoeligheid. Men heeft twee hoofdsorten van roos, namelijk *were* en *valsche*. De eerste ontstaat doorgaans met de gewone verschijnselen van uitslagziekte, namelijk een algemeen gevoel van siekelijkheid, galachtige verschijnselen, gestoorden eetlust, gebrek aan stoelgang, misselijkheid, een bitteren smaak, trek naar zuur, dorst en koorts. Na één of twee dagen volgt daarop de roos, meestal in het aangezicht (bel-roos). Breidt zij zich uit in de diepte tot op de onderste laag der lederhuid, dan noemt men haar *phlegmonodes*. Vormt zij vochtbellien onder de opperhuid, zoo bestempelt men haar met den naam van *bladervroos* (*E. pustulosum*), — veroorzaakt zij zuchtige swelling, dan heet men haar *E. oedematodes*, — als zij de huid verhardt *E. scirrhodes*, — en als zij een kwaadaardig karakter aanneemt *E. malignum*, *gangraemum*, *carbunculosum*. Behalve het geelaat, worden er veelal de borsten van zoogende vrouwen, alsmede de voeten door aangetast. Een eigenaardige vorm van roos is het St. Anthonievuur of de *gordelroos*, welke zich bepaalt tot de linker of rechter zijde van den romp, nooit over de middellijn gaat en na eenigen tijd met puistjes eindigt, welke ineenvloeden of zelfstandig blijven, verdrogen en vervolgens veretteren. De roos is intuschen in den regel geene gevaarlijke ongesteldheid, daar de huid eene reu lang na jouken en afschilferen tot den gezonden toestand terugkeert. Zij wordt bestroden met ontstekingswerende geneesmiddelen en door het bedekken der huid met watten of met collodium. — De *valsche* roos vertoont zich bij inwendige verwondingen en onderscheidt zich door eene meer purperachtige kleur.

Roos is de naam van een vermaard kunstenaar geslacht. **Johann Heinrich Ross**, geboren in 1681 te Otterndorf in de Pfalz, kwam reeds als knaap te Amsterdam, wijdde zich hier onder de leiding van *de Jardin, Graet* en *de Bis* aan het landschap- en dieren schilderen en vestigde zich vervolgens te Frankfort aan de Main, waar hij in 1685 overleed. Uitstekende doeken van desen kunstenaar vindt men in de musea te Weenen, Berlijn, München, Dresden enz. Ook heeft hij voortreffelijke etsen geleverd. — Zijn broeder **Theodoor**, geboren te Weesl in 1688, was een historie- en portretschilder, desgelijks een leerling van *de Bis* en woonde te Mannheim en Straatsburg en eindelijk als Hofschilder te Stuttgart. Hij overleed in 1698. — Onder de zonen van **Johann Heinrich** onderscheidde zich vooral **Philipp Peter**, bijgenaamd *Rosa di Tivoli*, een vermaard dieren schilder. Hij was geboren te Frankfort aan de Main in 1657, ontwikkelde zich te Rome onder *Brandi* en overleed aldaar in 1731. — De kleinzoon van **Johann Heinrich**, genaamd **Joseph** en bijgenaamd *Rosa*, geboren te Weenen in 1728, genoot onderwijs in de schilderkunst van zijn vader **Gaetano**, schilderde fraaie landschappen

met vee en overleed als directeur van het Museum en Keizerlijk raadshoer te Weenen in 1806.

Roosenboom (*Margaretha*), eene verdienstelijke Nederlandsche bloemen- en vruchtenschilderes, geboren te 's Gravenhage den 24sten October 1843, weet op eene smaakvolle wijze rozen en druiven op het doek te tooveren en ontving de gouden medaille op de tentoonstelling te 's Gravenhage en eene medaille op de wereldtentoonstelling te Weenen in 1873. Voorts wordt haar doek: getiteld, „Herinnering (eene met rozen en klimop versierde en gedeeltelijk met rouwfloers bedekte gitaar)”, door haar in 1879 te Rotterdam ten toon gesteld, ongemeen geroemd als sijn van opvatting en keurig van uitvoering.

Roses (**Max**), een verdienstelijk Vlaamsch letterkundige, geboren te Antwerpen den 10den Februari 1836, ontving tot 1858 zijne opleiding in zijne geboortestad, studeerde daarna 2 jaren in de wijsbegeerte en letteren te Luik en werd in 1860 studeermeester aan het atheneum te Antwerpen, waarna hij in 1863 in de letteren promoveerde en in 1864 te Namen en in 1866 te Gent aan het atheneum (gymnasium) leeraar werd in de Nederlandsche taal en letterkunde. Nu is hij conservator van het Museum Plantijn-Moretus te Antwerpen. Van zijne geschriften vermelden wij: „Een drietal verhandelingen over de geschiedenis der letterkunde (1856)”, — „Open brief over het LXe Nederlandsch letterkundig Congrés (1868)”, — „Willem Ogier, Antwerpsech toneeldichter der XVIIe eeuw (1872)”, — „Keus uit de werken van J. F. Willems enz. (1874, 5 din)”, — „Levensschets van J. F. Willems (1874)”, — „Pater Poiters in sijn leven, zijne werken, zijne leer, sijn tijd en zijne orde (1874)”, — „Kunststrijde door het noorden van Frankrijk (1875)”, — „Keus van Nederlandsche redevoeringen, ten gebuike der gestichten van middelbaar onderwijs (1876)”, — „Schetsenboek (1877)”, — „Le Musée Plantin-Moretus (1878)”, — „Over de Alpen (1880)”, — en „Catalogue du Musée Plantin (1881)”, — „Geschiedenis der Antwerpsehe schilderschool (1879)”, — „Nieuw schetsenboek (1882)”, — „Correspondance de Plantin (1883 en 1886)”, — „Christophe Plantin imprimeur (1882)”, — „Derde schetsenboek (1885)”, — „L'oeuvre de P. P. Rubens (1886)”, alsmede talrijke bijdragen in verschillende tijdschriften, jaarboekjes en dagbladen.

Roothaan (**Johannes Philippus**), generaal der Jesuïeten, geboren te Amsterdam den 23sten November 1786, was de telg eener oorspronkelijk Protestantsche familie, bezocht het atheneum in zijne geboorteplaats, en vertrok in 1804 naar Rusland, waar hij den 18den Juni van dat jaar lid werd van de Orde der Jesuïeten. Hij onderwees er aanvankelijk in het collegie te Dünaburg taalkunde en welsprekendheid, studeerde vervolgens te Ploek in de godgeleerdheid, ontving in 1812 de priesterwijding en was pastoor te Orasan, toen de Jesuïeten uit Rusland gebannen werden. Daarop vestigde hij zich te Brieg in Wallis en aanvaardde in 1829 de betrekking van leeraar bij het collegie van Francisco de Paula te Turijn. In 1829 werd hij vicaris-provinciaal van Italië en op den 9den Juli

van dat jaar generaal der Orde, waaraan hij een klimmenden invloed wist te bezorgen. Hij stichtte 8 nieuwe provinciën, 2 in Italië, 2 in Frankrijk, éene in Duitschland, éene in België, éene in Nederland en éene in Maryland in de Vereenigde Staten. Hij overleed den 6den Mei 1868.

Röpell (Richard), een verdienstelijk geschiedschrijver, geboren te Dantzig den 4den November 1808, studeerde te Halle en te Berlijn, vestigde zich als privaattoecent in de geschiedenis te Halle, werd in 1841 professor te Breslau, was in 1860 lid van het Parlement te Erfurt, in 1861—1868 en 1868—1876 lid van het Huis van Afgevaardigden in Pruisen, en is sedert 1877 als vertegenwoordiger van de universiteit te Berlijn lid van het Huis der Heeren. Hij schreef: „Die Grafen van Habsburg (1832)”, — „Geschichte von Polen (dl 1, loopende van 850—1900, voortgezet door *J. Caro*)”, — „Die orientalische Frage in ihren geschichtlichen Entwicklung (1854)”, — en „Polen um die Mitte des 18 Jahrhunderts (1876)”.

Ropij is de naam van eene Oost-Indische gouden en zilveren munt van veranderlijke waarde. Te voren gold eene gouden ropij (mohoor) 16 zilveren. In den jongsten tijd echter werden in Britsch-Indië zilveren en gouden ropijen gemunt, die onder den naam van Oost-Indische Compagnieropijen aldaar algemeen gangbaar zijn. Men heeft er in zilver $\frac{1}{8}$ ste, $\frac{1}{4}$ de, $\frac{1}{2}$ de ropij en ook stukken van 1 of 2 ropijen. — en in goud van 5, 10, 15 en 30 ropijen. Eene ropij heeft de waarde van omstreeks 114 cents Nederlandsch, doch eene uit Perzië van slechts 98 cents.

Roqueplan. Onder dezen naam vermelden wij:

Camille Roqueplan, een uitstekend Fransch schilder. Hij werd geboren den 18den Februari 1802 te Mallemort (Bouches du Rhône) en oefende zich onder de leiding van baron *Gros*, waarna hij fraaie genrestukken leverde. Ook zijne landschappen en zeestukken zijn zeer verdienstelijk. In het historisch museum te Versailles ziet men van zijne hand: „De slag bij Elchingen”. Hij overleed te Parijs den 15den October 1855.

Nestor Roqueplan, een Fransch schrijver en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Mallemort in 1805 studeerde te Parijs in de rechten, was er medewerker aan verschillende dagbladen, vooral aan „*Figaro*”, behoorde tot de redactie van dit laatste en zag zich sedert 1840 belast met de directie van onderscheidene schouwburgen, bijv. van de Variétés, van de Opera (1847—1857), van de Opéra Comique (1857—1860) en eindelijk van den Châtelet (1869). Hij overleed den 24sten April 1870. Hij schreef: „*Nouvelles à la main*”, — „*Histoire de Napoleon racontée par une grand' mère à ses enfants* (1835)”, — „*Régain de la vie Parisienne* (1843)”, — „*Les coulisses de l'Opéra* (1855)”, enz.

Roquette (Otto), een Duitsch dichter, geboren den 19den April 1824 te Krotoschin (Posen) uit een Fransch geslacht, bezocht het gymnasium te Frankfort aan de Oder studeerde eerst te Heidelberg, waar hij reeds vele fraaie liederen dichtte, en daarna te Halle, en maakte zich bekend door zijn sprookje: „Des Waldmeisters Brautfahrt (1851; 43ste druk, 1876)” en door zijn „*Orion*”. Na

langdurige reizen in Zuid-Duitschland, Zwitserland en Opper-Italië, die hem o. a. stof leverden voor het gedicht: „*Der Tag von St. Jakob* (1853; 3de druk, 1858)”, vestigde hij zich te Berlijn, was van 1854—1857 leeraar in de Deutsche taal en letterkunde aan het instituut van *Blochmann* te Dresden en keerde daarop terug naar Berlijn, alwaar hij in 1860 professor werd in de geschiedenis aan de militaire académie, welke betrekking hij reeds het volgende jaar nederlegde. Sedert 1869 is hij werkzaam als professor in de Deutsche letterkunde en in de geschiedenis aan de Polytechnische school te Darmstadt. Van zijne werken vermelden wij voorts: „*Liederbuch* (1852, 2de druk onder den titel: „*Gedichte*, (1822)”, — de sage: „*Herr Heinrich* (1854; 2de druk, 1857)”, — het dramatisch gedicht: „*Das Reich der Träume* (1853; 3de druk, 1859)”, — de roman: „*Heinrich Falk* (1868, 3 din)”, — „*Hans Haidekuck* (1854; 5de druk, 1864)”, — „*Erzählungen* (1859)”, — „*Neue Erzählungen* (1862)”, — „*Susanne* (1868)”, — „*Luginsland* (1867)”, — „*Dramatische Dichtungen* (1867—1876 2 din)”, — „*Gevatter Tod* (1873)”, — „*Novellen* (1870; 2de druk, 1875)”, — „*Welt und Haus* (1871, 2 din)”, — „*Rebenkranz zu Waldmeisters silberner Hochzeit* (1876; 5de druk, 1885)”, — en „*Euphrosyne* (1877)”. Ook schreef hij nog: „*Leben und Dichten Christian Günthers* (1860)”, — „*Geschichte der Deutschen Literatur* (1861—1862 2 din; 2de druk, 1871—1872)”, — „*Deutsches Lesebuch für höhere Lehranstalten* (1877, 2 din)”, — „*Das Buchstabenbuch der Leidsenschaft* (1878, 2 din)”, — en „*Die Prophetenschule* (1879; 2de druk, 1882)”, — „*Im Hause der Väter* (1878)”, — „*Idyllen, Elegien und Monologe* (1882)”, — „*Inga Svendsen* (1883)”, — en „*Neues Novellenbuch* (1884)”.

Röraas, een bergatadje in het Noorweegsch amt Zuid-Drontheim, op eene bergvlakte niet ver van de bronnen van de Glommen in een woest landschap gelegen, is een station van den spoorweg Christiania-Drontheim en tevens vermaard wegens rijke kopermijnen, die reeds in 1646 werden ontgonnen en nog altijd een overvloed van erts opleveren. Men heeft er eene bevolking van 3588 inwoners (1875).

Rorschach, eene merkwaardige havenplaats aan de Bodensee in het Zwitsersche canton St. Gallen, telt ongeveer 4868 inwoners (1880) en is het vereenigingspunt van den spoorweg Chur-Winterthur-Zürich met den oeverspoorweg Constanz-Rorschach. Ook neemt er de spoorweg met tandraden eeno aanvang, gaande naar Heiden en in 1875 geopend. Daarenboven is zij door stoombooten met alle belangrijke oeverplaatsen aan het Meer verbonden. Men heeft er wél-ingerichte en druk bezochte baden.

Rosa. Onder dezen naam vermelden wij: **Sisto Rosa**, bijgenaamd *Badalocasio*, een Italiaansch schilder en graveur, geboren te Parma omstreeks het jaar 1585 en overleden te Rome, een leerling van *Annibale Carracci* en een vriend van *Lufranco*. Zijne schilderijen — men heeft er te Reggio, Guaitiéri, Parma enz. — zijn weinig bekend, maar zijne gravures des te meer. Met *Lufranco* etste hij de Bijbelsche tafereelen van *Rafael* in het Vaticaan (1607, 23 bladen), — voorts alleen 6 bladen naar fresco's van *Correggio* in den Dom te Parma, eene Heilige Familie naar *Schidone*,

de Vier Evangelisten naar *Rafaël*, Amor en Pan naar *Agostino Carracci*, de groep van Laocoon, den Doop van Christus en het Huwelijk van de Hellige Catharina.

Salvatore Rosa, een Italiaansch schilder, tevens dichter en toonkunstenaar, geboren te Renella bij Napels den 20sten Juni 1615. Hij wijdde zich eerst aan de muziek, daarna als leerling van *Eibera* en *Falcons* aan de schilderkunst. Op 18-jarigen leeftijd ondernam hij een tocht door Apulië en Calabrië, om de fraaiste punten in schets te brengen. In de Abruzzen viel hij in handen van bandieten, en men verhaalt, dat hij eenigen tijd deel nam aan hunne rooftochten. Na zijn terugkeer te Napels bevond hij zich in bekropene omstandigheid, zoodat hij zijne teekeningen voor spotprijzen moest verkoopen. Ook te Rome, verwaarts hij zich in 1634 begaf, had hij aanvankelijk te worstelen met gebrek en nood, doch nadat hij zijne gaven door onvermoeide vlijt en eene nauwgezette studie der natuur nog meer ontwikkeld had, vonden zijne schilderijen alomts grooter bijval. Daar hij voorts met spoed werkte, verwierf hij eerlang een aanzienlijk vermogen en zijne woning werd de vergaderplaats der mannen van geest en talent te Rome. Terwijl hij nu door zijne barmhertige eigenschappen vrienden en begunstigers verkreeg, maakte hij zich door zijne bijtende geestigheid evensoovele vijanden. Vooral geeselde hij de Académie van San Luca, die hem dan ook uit haren kring verwijderde. Volgens sommigen werd hij zelfs uit Rome gebannen. Zooveel is zeker, dat hij de stad der Zeven Heuvelen verliet en zich, gehoor gevende aan eene uitnoodiging van Hertog *Giovaanni Carlo de' Medici*, naar Florence begaf, waar hij vele jaren vertoefde. Sommige schrijvers vermelden, dat hij in 1647 naar Napels terugkeerde en deel nam aan den opstand onder *Masaniello*, maar na de herstelling der Spaansche heerschappij de wijk nam naar Rome, waar hij den 15den Maart 1673 overleed. Op zijn graf in de Karthuizer Kerk aldaar verheft zich het door *Fiorenzo* gebeitelde beeld van dezen schilder. Zijne eigenaardige richting openbaart zich vooral in zijne landschappen in geweldige op elkaar gestapelde rotagevaarten, in onweerswolken en lichtstroken, waardoor hij sterk op het effect werkt, zonder steeds aan de waarheid getrouw te blijven. Hij stoffeerde zijne stukken met bandieten, soldaten, toverkollen enz. Ook als historisch schilder heeft hij veel voortreffelijke geleverd, zooals blijkt uit een „Slagveld” in het Louvre, en de „Samenzwering van Catilina” in het Paleis Pitti te Florence. Vele stukken van *Salvatore Rosa* bevinden zich in Engeland, maar men heeft er ook in het Louvre, te Dresden, Berlijn, Weenen, München enz. Ook graveerde hij 85 bladen, terwijl hij tevens hekeldichten in het licht zond.

Pietro Rosa, een Italiaansch oudheidkundige, geboren in 1815 te Rome uit een geslacht, hetwelk beweert af te stammen van *Salvatore Rosa*. Hij wijdde zich aan de schoone bouwkunst, was tot 1848 architect van Prins *Borghese* en werkte na dien tijd aan eene groote topographische kaart van het oude Latium, waardoor hij de ligging der aloude gra-

ven aan de Via Appia wilde bepalen. Sedert 1860 bestuurde hij in dienst van de Fransche Regeering de oudheidkundige nasporingen in de legerplaats der praetorianen te Albano, werd in 1861 conservator van het zoogenaamde Keizerlijke Paleis in den Farnesischen tuin en leidde er de opdelvingen. In 1863 werd hij lid der Académie te Parijs. Zijne geschriften zijn opgenomen in de „Annalen” van het Archaeologisch Genootschap te Rome, en hij stond er tot 1874 aan het hoofd der opgravingen. Hij is thans lid van den Senaat en inspecteur-generaal der musea. Van zijne afzonderlijk uitgegeven geschriften noemen wij: „Sulle Scoperte archeologiche della città e provincia di Roma (1873)”.

Rosa-Bonheur, zie *Bonheur*.

Rosaceën is de naam van eene tweezaadlobbige plantenfamilie. Zij omvat kruiden, heesters en boomen met afwisselende, meestal handvormige of gevindte bladeren, met aan den bladsteel vastgegroeiende steunbladen en met volkomene, regelmatige, in bijeschermen, hoofdes of trossen gerangschikte bloemen. Het onderste gedeelte van den kelk is kort en uitgespreid of ook kruikvormig verlengd, aan den zoom 4 of 5, zelden 3 tot 9-spletig en soms van een bijkelk voorzien, wiens bladeren met de kelk-slippen afwisselen. De bloembladen en meeldraden zijn op den kelk ingeplant, de eerste in gelijken getale en afwisselend met de kelk-slippen, de laatste in grooteren getale, slechts zelden niet grooter dan dat der kelk-slippen. De meeldraden zijn vrij en draadvormig, de helmknoppen binnenwaarts gekeerd, 2-hokkig en overlans openspringend. Meestal heeft men onderscheidene éénbladige vruchtbeginsels op den vruchtbodem; zij bevatten doorgaans één zaadknop, zelden twee. De stijl op elk vruchtbeginsel is eind- of min of meer zijstandig, enkelvoudig, priemvormig, afvallend of blijvend, en de stempel enkelvoudig of penseelvormig. De vrucht bestaat uit talrijke, éensadige dopvruchten; somtijds echter ontstaat eene schijnvrucht door besachtige verweking van de vruchtbodem of door verdikking van de kelkbuis, welke de dopvruchten omsluit. Bij sommige Rosaceën worden de dopvruchten zelve besaacht. Slechts zelden vindt men éene enkele, door de verharde kelkbuis omgevene dopvrucht. Bij vele eindelijk ontstaat uit de vruchtbeginsels eene één- of veelzadige graanvrucht. De zaden hebben geen kiemwit, eene rechte kiem en slechts zelden bladvormige zaadlobben. Men splitst de Rosaceën in de volgende onderafdeelingen: *Rosa* met een kruikvormig uitgesetten kelk, talrijke meeldraden en vele op de kelkbuis geplaatste vruchtbeginsels, welke in doosvruchten veranderen (*Rosa*); — *Dryadeën*, met een uitgespreiden kelk en talrijke, op den vruchtbodem geplaatste, meestal éensadige dopvruchten (*Fragaria*, *Potentilla*, *Agrimonia*, *Alchemilla*, *Sanguisorba*, *Poterium*, *Geum*, *Dryas*, *Rubus* enz.), — *Spiraeceën*, gewoonlijk met 5 kransvormig geplaatste, één- tot veelzadige graanvruchten (*Spiraea*, *Kerria* enz.), — *Neradaeën* met 10 meeldraden en evensoovele onderling en met de kelkbuis saamgegroeiende vruchtbeginsels, — eene familie, welke omstreeks 700 soorten omvat, die meerendeels in de gematigde en koude gewesten groeien. In de

meeste Rosaceën vindt men samentrekkende bestanddeelen, alsmede aetherische olie of hars. Die, welke sappige vruchten of schijnvruchten dragen, waarin men suiker, slijm, appel- en citroenzuur aantreft, behooren tot de kweekplanten (*Fragaria*, *Rubus*), en onder de heesterachtige Rosaceën (*Rosa*, *Spiraea*, *Kerria*, *Rubus* enz.) heeft men fraaie sierplanten.

Rosalia (De heilige), eene nicht van *Willem de Goede*, koning van Napels, verzaakte reeds vroeg de vermaken der wereld en leidde in eene grot van den Monte Pellegrino bij Palermo als kluizenares een heilig leven. Zij is de beschermheilige van Palermo en hare gedachtenis wordt aldaar van 11 tot 15 Juli met grooten luister gevierd.

Rosaniline, eene door *A. W. Hofmann* ontdekte organische base, ontstaat door oxydatie van een mengsel van aniline en toluidine. Zij is in suiveren toestand kleurloos en verbindt zich met zuren tot zouten, die in gekristalliseerden toestand zich prachtig groen met een metaalachtige weerschijn vertoonen en in water of alcohol opgelost prachtig rood zijn. Fuchsine is zoutzuur rosaniline van de samenstelling $C_{20}H_{19}N_3HCl$.

Rosario. Onder dezen naam kent men eene stad in den Mexicaanschen Staat Cinaloa en aan de evenzoo genoemde rivier, 59 Ned. mijl van de plaats, waar zij zich uitstort in de Stille Zee; te voren had men in hare nabijheid goud- en silbermijnen, en thans is zij de stapelplaats van een levendigen handel tuschen de haven van Masatlan en de binnenlandsche steden, terwijl zij ongeveer 7 000 inwoners telt; — eene stad in de Zuid-Amerikaansche republiek Paraguay, aan de rivier van dien naam, met 8 000 inwoners; — en eene stad in den Staat Santa Fé der Argentijnsche Confederatie, op den rechter oever van de Parana, met ruim 42 000 inwoners (1884), onder welken zich vooral vele Italianen en Franchezen bevinden; deze is het middelpunt van een drukken handel, welke bevorderd wordt door het stoombootverkeer en door den spoorweg naar Cordoba en Tucuman.

Rosas (Don Manuel Ortiz de), dictator der Argentijnsche Confederatie, geboren te Buénos Ayres den 30sten Maart 1793, was de telg van een Spaansch geslacht, maar bracht de dagen zijner jeugd door op landhoeven onder de Gaucho's, wier zeden en gewoonten hij zoo volkomen aannam, dat zij hem later als één der hunnen beschouwden en hem bij het volvoeren zijner eierzuchtige plannen bijstand verleenden. Nadat hij in 1828 als opperhoofd der Foederalisten in den strijd tegen de Unitariërs was opgetreden, zag hij zich den 8sten December 1829 tot kapitein-generaal van Buénos Ayres benoemd en alzoo tot opperhoofd der Argentijnsche Republiek. Hij bekleedde die betrekking gedurende 23 jaren en verkreeg allengs eene dictatoriale macht. Hij deed zijne tegenstanders bij duizenden ombrengen en kende geene grenzen voor de aanmatiging zijner heerschzucht. Op den 8den Februari 1853 werd hij door *Urquiza*, gouverneur van Entre Rios, met hulp van Brazilië en Uruguay, van zijn gezag beroofd. Hij kwam den 26sten April 1853 te Plymouth en woonde na dien tijd als pachter bij Southampton. Zijn verbaasend groot vermogen,

in landerijen en vee bestaande, werd door het Voorloopig Bewind der Argentijnsche Republiek ten behoeve van den Staat verbeurd verklaard en hij zelf in 1861 bij verstek ter dood veroordeeld. Intusschen kreeg hij later een gedeelte van zijne fortuin terug en overleed den 14den Maart 1877.

Roscher (Wilhelm), een verdienstelijk staathuishoudkundige, geboren den 21sten October 1817 te Hannover, studeerde te Göttingen en Berlijn, zag zich in 1848 tot buitengewoon en het volgende jaar tot gewoon hoogleeraar te Göttingen benoemd, maar vertrok in 1848 in die betrekking naar Leipzig, waar hij in 1851 den titel van hofraad ontving. Zijne voordrachten aldaar strekten zich uit over staatkunde, staathuishoudkunde, politie, financiën, statistiek en geschiedenis der staatswetenschappen. Met *Knieps* was hij de grondlegger van de historische methode der volkshuishoudkunde. Hij vestigde vooral zijne aandacht op de onderlinge betrekking van de volkshuishoudkunde met den Staat, de kunst, de zeden, de letterkunde enz., en tevens bezigde hij voor de practische toestanden van het maatschappelijk leven en voor de stelsels der staathuishoudkunde den maatstaf der geschiedkundige verschijnselen. Men ontwaart die richting reeds in zijne dissertatie: „De historicae doctrinae apud sophistas majores vestigiis (1838)”. Daarop volgde: „Leben, Werk und Zeitalter des Thukydides (1842)” en van zijne overige geschriften vermelden wij zijn „System der Volkswirtschaft” en zijne „Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland (1874)”; het eerste, door *Wolowski* in het Fransch vertaald, zal uit 4 deelen bestaan, van welke tot nog toe drie: de „Grundlagen der Nationalökonomie (1834; 12de druk, 1875)”, de „Nationalökonomie des Ackerbauers (1859; 7de druk, 1873)” en de „Nationalökonomie des Handels und Gewerfleisses (1881; 4de druk, 1884)”, in het licht verschenen zijn, terwijl het vierde de staathuishoudkunde der financiewetenschap zal omvatten, — „Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft (1848)”, — „Ueber Kornhandel und Theuerungspolitik (1847; 8de druk, 1852)”, — „Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkt. (1861)”, — „Zur Gründungsgeschichte des Zollvereins (1870)”, — „Betrachtungen über die Währungsfrage der deutschen Münzreform (1872)”. Ook leverde hij vele belangrijke bijdragen in tijdschriften, en hij wordt geroemd als een man met uitgebreide kennis, een juist en schrandr oordeel.

Roscius, een vermaard Romeinsch toneelspeler in de dagen van *Cicero*, was geboren als slaaf omstreeks het jaar 134 vóór Chr. in het dorp Selonium bij Lanuvium, maar kocht zich vrij en aanvaardde den naam van *Quintus Roscius Gallus*. Vooral onderscheidde hij zich door zijn gebarenspeel, zoodat hij de gunsteling werd van het Romeinsche volk en grooten roem verwierf. Tegen de gewoonte der toenmalige toneelspelers trad hij gewoonlijk op zonder masker. Hij overleed omstreeks het jaar 61. *Cicero* was zijn pleitbezorger in een proces tegen *Fannius Chaerrea*, en diens als zoodanig gehoudene pleitrede is bewaard gebleven.

Roscoe. Onder dezen naam vermelden wij: *William Roscoe*, een verdienstelijk Engelsch geschiedschrijver, geboren den 8sten Maart 1758 te Liverpool. Hij maakte als klerk bij een advocaat zich bekend met de letterkunde van zijn vaderland en schreef reeds op 16 jarigen ouderdom het leerdicht: „Mount Pleasant”, hetwelk met grooten bijval ontvangen werd. Later werd hij zelf advocaat, wijdde zich daarenboven aan de fraaie letteren en droeg niet weinig bij tot de stichting van de „Royal Institution of Liverpool”. Ook streed hij met grooten ijver voor de afschaffing der slavernij, vooral in het gedicht: „The wrongs in Africa (1789)”. Aanvankelijk was hij een warm voorstander der Fransche Omwenteling, en van de balladen, waarin hij haar verheerlijkte, is „Millions be free!” de meest bekende. Kortens tijd was hij lid van het Parlement, doch bepaalde zich op gevorderden leeftijd vooral bij de geschiedenis. Zijne belangrijkste geschriften op dit gebied zijn: „Life of Lorenzo de Medici (1797; 2de druk, 1846)” met de daarbij behorende „Illustrations historical and critical (1822)”; — en „The life and pontificate of Leo X (1805; 2de druk, 1875)”. Later werd hij deelgenoot in eene bankierszaak, welke hem buiten zijne schuld groote verliezen berokkende. Hij overleed den 30sten Juni 1831.

Hans Enfield Roscoe, een verdienstelijk scheikundige en geboren te Londen den 7den Januari 1833. Hij studeerde aldaar en te Heidelberg, werd in 1858 hoogleraar in de scheikunde aan Owens College te Manchester en zag zich in 1863 benoemd tot fellow der Royal Society. Hij bepaalde zich voorts te Heidelberg onder de leiding van *Bunsen* tot photochemische proeven, die hem in staat stelden om de eerste nauwkeurige bepalingen te leveren over de chemische werking van het licht. Daarop hield hij zich bezig met de spectraalanalyse en deed onderzoek naar de verbindingen van het vanadium en van het wolfranium. Hij schreef: „Lessons in elementary chemistry”, in het Duitsch en Nederlandsch vertaald, — voorts een: „Treatise on chemistry (met *Schorlemmer*)”, — „Lectures on spectrum analysis (5de druk, 1878)”; — en bezorgde met *Huxley* en *Balfour Stewart* eene uitgave van: „Macmillan's science primer series”. In 1884 werd hij wegens zijne uitstekende verdiensten met de ridderlijke waardigheid bekleden.

Roscommon is de naam van een graafschap in de Iersche provincie Connaught. Het heeft eene oppervlakte van nagenoeg 44½ □ geogr. mijl, een golvenden bodem, uitgebreide veengronden, maar ook vruchtbaar land. De voornaamste rivier is er de bevaarbare en vischrijke Shannon, die er eenige groote meren vormt. Landbouw en veeteelt zijn er de voornaamste bronnen van bestaan. In 1875 had men er 22% bouwland, 59% weiland en 19% bosch, en men vond er toen 8000 paarden, 1000 muldieren, 8000 ezels, 106000 runderen, 200000 schapen, 31000 zwijnen en 22000 geiten. Tot de uitvoerartikelen behooren er vlas, wol, hoornvee, zwijnen en pekervleesch. De bevolking blijft er steeds verminderen; zij telde in 1841 ongeveer 253000 en in 1884 slechts bijna 132000 zielen. De evenzoo genoemde hoofdstad heeft 2900 inwoners (1881).

Rose. Onder dezen naam vermelden wij:

Heinrich Rose, een verdienstelijk scheikundige, geboren te Berlijn den 6den Augustus 1795. Hij legde zich toe op de scheikunde eerst te Berlijn, toen te Stokholm onder *Berzelius* en daarna te Kiel, vestigde zich in 1822 als privaattoecent te Berlijn, werd er in 1823 buitengewoon en in 1835 gewoon hoogleraar en overleed aldaar den 27sten Januari 1864. Hij was een uitstekend beoefenaar der chemische analyse en heeft veel merkwaardigs op het gebied der scheikundige wetenschap tot stand gebracht. Hij schreef: „Ausführliches Handbuch der analytischen Chemie (1851)”, hetwelk in onderscheidene Europeesche talen is overgezet.

Gustav Rose, een verdienstelijk aard- en delfstofkundige en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Berlijn den 10den Maart 1798, nam in 1815 deel aan den vrijheidsoorlog, wijdde zich in 1816 te Königshutte bij Tarnowitz in Silezië aan de mijnwetenschap, studeerde voorts te Berlijn in de aard-, delfstof- en scheikunde, was in 1821 werkzaam in het laboratorium van *Berzelius*, werd in 1822 custos van de mineralogische verzameling aan de universiteit te Berlijn, reisde in Frankrijk en Groot-Britanje, aanvaardde in 1826 de betrekking van buitengewoon hoogleraar te Berlijn en verzegelde in 1829 *Alexander von Humboldt* naar Siberië. In 1839 werd hij gewoon hoogleraar en in 1856 directeur van het mineralogisch museum. Sedert dien tijd wijdde hij zijne vacantiën hoofdzakelijk aan een geognostisch onderzoek van het Reuzengebergte. In 1850 ondernam hij voorts met *Mitscherlich* eene geologische reis naar den Vesuvius, den Etna en de Liparische Eilanden en in 1852 naar de uitgebrande vulkanen in het zuiden van Frankrijk. Hij overleed te Berlijn den 15den Juli 1873. Hij leverde monographieën van onderscheidene soorten van delfstoffen. Van zijne geschriften vermelden wij: „Elemente der Krystallographie (1838; 3de druk, 1873, tweede deel van *Sadebeck*, 1876)”; — „Reise nach dem Ural, dem Altai und dem Kaspiischen Meere (1807—1842, 2 dln)”; — „Ueber das Krystallisationsystem des Quarzes (1846)”; — „Das Krystallochemische Mineralsystem (1852)”; — „Beschreibung und Eintheilung der Meteoriten (1864)”; — en „Ueber die Krystallisation der Diamanten (1877)”.

Rosebery (Archibald Philipp Primrose graaf van), een Engelsch staatsman, geboren te Londen in 1847, ontving zijne opleiding te Oxford en werd in 1868 opvolger van zijn grootvader in de waardigheid van pair. In 1878 werd hij tot rector van de universiteit te Aberdeen en in 1880 tot rector van die te Edinburgh gekozen. In 1881 werd hij onderstaatssecretaris bij het departement van Binnenlandsche Zaken en in Februari 1886 aanvaardde hij de betrekking van Staatssecretaris voor Buitenlandsche Zaken in het nieuwe Kabinet *Gladstone*, doch verloor haar weldra bij het aftreden van dit laatste.

Rosecrans (William Starke), een Noord-Amerikaansch generaal, geboren den 6den November 1818 te Delaware County in den Staat Ohio, ontving zijne opleiding te West-point, werd in 1841 luitenant der genie, maar nam weldra zijn ontslag en vestigde zich in

1853 als civiel ingenieur te Cincinnati, waar hij deel nam aan verschillende nijverheids-ondernemingen. In 1861 zag hij zich benoemd tot kolonel van een Ohlioregiment, vergezeld *Mac Clellan* naar West-Virginia en onderscheidde zich al dadelijk door beleid en moed. In het gevecht bij Rich Mountain (11 Juli 1861) veroverde hij met 4 regimenten de vijandelijke verschaningen en werd bevorderd tot brigade-generaal. Als opperbevelhebber der armee van West-Virginia versloeg hij den 10den September de zuidelijke generaals *Floyd* en *Wiss* bij Summersville en hield gedurende den winter zich staande in West-Virginia. In Juli 1862 werd hij in plaats van *Halleck* belast met het opperbevel van het Mississippileger. Op den 3den October 1862 werd hij in zijn hoofdkwartier te Corinth door eene vijandelijke legermacht onder *Price* en *van Dorn* aangevallen, maar hij bracht hen na eene tweedaagsehe worsteling met groot verlies aan het wijken. Hierna werd hij opperbevelhebber der West-armee, versloeg den 3den Januari 1863 de in Murfreesborough gelegene hoofdmacht der Geconfedereerden onder *Bragg* en bezette Murfreesborough. In het voorjaar van 1863 noodzaakte hij den vijand, achter de Tennessee terug te trekken, zoodat geheel Midden-Tennessee in handen bleef der Unionisten. Toen hij in September voorwaarts rukte naar het zuiden, leed hij echter in de bergstreek bij de rivier Chitamanga eene nederlaag, zoodat hij naar Chattanooga moest terugkeeren, alwaar hij in October door generaal *Thomas* vervangen werd. In 1864 werd hij kommandant van het Missouri-departement, doch nam in 1866 zijn ontslag uit den dienst. In 1868 benoemde *Johnson* hem tot gezant te Mexico, doch *Grant* riep hem weldra terug.

Rosegger (Petri Kettenfeier), een Oostenrijksch dichter en prosa-schrijver, geboren den 31sten Juli 1843 te Alpl bij Krieglach in Opper-Stiermarken, is de zoon van behoeftige landlieden, ontving slechts een zeer gebrekkig onderwijs en kwam op 17 jarigen ouderdom in de leer bij een kleermaker, met wien hij jaren lang van de éene boerdertij naar de andere trok. Tevens las hij allerlei boeken en begon ook zelf verzen en verhalen te schrijven. Door tusschenkomst van den redacteur van den „*Tagespost*” te Graz, aan wien *Rosegger* eenige proeven van zijn talent had medege-deeld, zag hij zich in 1865 in de gelegenheid gesteld, de handelsacadémie aldaar te bezoeken, waar hij tot 1869 de lessen bijwoonde, waarna de Staten des lands hem tot zijne verdere ontwikkeling gedurende 3 jaren een jaargeld verleenden. Hij schreef: „*Zither und Hackbret, gedichte in Obersteirischer Mundart* (1870; 2de druk, 1874)”, — „*Tannenzharz und Fichtenadeln* (1870)”, — „*Geschichten aus Steiermark* (1871)”, — „*Wanderleben, Skizzen* (1871)”, — „*Geaitalen aus dem Volk der österrichischen Alpenwelt* (1872)”, — „*In der Einöde* (1872)”, — „*Aus dem Walde* (1872)”, — „*Geschichten aus der Alpen* (1873, 2 dln)”, — „*Die Schriften des Waldschulmeisters* (1875)”, — „*Das Volkaleben in Steiermark* (1875, 2 dln)”, — „*Sonderlinge aus dem Volk der Alpen* (1875, 3 dln)”, — „*Streit und Sieg, Novellen* (1876, 2 dln)”, — „*Mann und Weib* (1878, 2 dln)”, — „*Lustige Geschichten* (1879)”,

— „*Bilder von Defregger* (1879)”, — „*Aus meinem Handwerkerleben* (1880)”, — en „*Der Gottsucher* (1881)”. Zijne „*Ausgewählte Schriften*” verschenen in 1861—1883 in 80 afleveringen. Thans is hij redacteur van den „*Helm-garten*”, een bij het volk zeer geliefd maandschrift, te Graz.

Rosellini (Ippolito), een Italiaansch beoefenaar der Oostersche talen, geboren te Pisa den 19den Augustus 1800, studeerde aldaar en vervolgens nog 8 jaren te Bologna onder de leiding van den vermaarden *Mozzofanti* en werd in 1824 hoogleeraar in de Oostersche talen aan de universiteit te Pisa. Sedert 1825 wijdde hij zich hoofdzakelijk aan de studie van het Egyptisch, verloende zijne hulp aan *Champollion* bij het onderzoeken van hiërogllyphen te Rome, Napels en Turijn en volgde dezen later naar Parijs. In 1828 werd hij aan het hoofd geplaatst van eene Toscaansche expeditie naar Egypte, welke zich met eene Franse onder de leiding van *Champollion* vereenigde, waarna de beide expeditiën gemeenschappelijk gedurende 15 maanden hare krachten besteedden aan een nader onderzoek der hiërogllyphen in Egypte, waarop *Rosellini* zijn werk in het licht gaf: „*I monumenti dell’ Egitto e della Nubia* (1832—1841, 8 dln met 2 dln platen)”. Een derde deel met platen werd eerst in 1844, een jaar na zijn overlijden (4 Juni 1843), in het licht gegeven. Voorts vermelden wij van hem: „*Elementa linguae aegyptiacae* (1847)”, terwijl hij het onvoltooid handschrift van een „*Dizionario hiërogllyphico*” heeft nagelaten. Hij overleed te Pisa den 4den Juni 1843.

Rosen is de naam van een vrijheerlijk geslacht, afkomstig uit Bohemen, maar tegenwoordig in Rusland, Zweden, Pruisen, Sleeswijk-Holstein en Denemarken gevestigd. Van zijne leden noemen wij: *Georg Andreas von Rosen*, een Russisch generaal, geboren in 1774. Hij trad in 1789 in Russischen krijgsdienst, nam deel onder *Sosenarow* aan de veldtochten in Polen en Italië, werd in 1806 kolonel, in 1809 generaal-majoor, in 1818 brigadegeneraal en in 1812 bevelhebber der eerste brigade van de garde, aan wier hoofd hij zich in den slag bij Borodino, in het gevecht bij Moshaisk en bij het vervolgen der Franschen onderscheidde. In de veldslagen bij Groszgörtschen en Bautzen was hij divisie-generaal, — voorts streed hij met het korps van *Ostermann* bij Kulm en als luitenant-generaal bij Leipzig, bij Arcis sur Aube en bij Montmartre. In 1831 was hij aanvoerder van het 6de korps infanterie tegen de Poolse opstandelingen, sloeg hen in den bloedigen slag bij Grochow, maar moest bij Dembe-Wielki en Iganie voor *Skrzyniecki* het onderspit delven. Na het dempen van dien opstand zag hij zich belast met het opperbevel over al de troepen in den Caucasus, bracht *Kasi Moella* eene nederlaag toe en veroverde stormenderhand de vesting Gimry. Toch kon hij *Sjamyi* niet tot onderwerping brengen. Weldra werd hij tot senator en lid van het krijgscomitê te Petersburg benoemd en overleed aldaar den 24sten Augustus 1841. — *Georg*, baron *von Rosen* was een Russisch dichter en een vriend *Poesjkin*. Hij trad in 1827 op met „*Drie gedichten*”, welke met bijval wer-

den ontvangen. Daarop volgden in 1828: „Het geheim” en in 1838: „De geboorte van Iwan de Verschrikkelijke”. Met *Konjia* deed hij een dichterlijk jaarboekje in het licht verschijnen. Voorts vermelden wij zijne treurspelen: „Rusland en Bâthori (1834)”, — „Basmanow (1836)”, — en „De dochter van Iwan III (1839)”. Zijne opera: „Het leven van den Czaar (1837)” werd vermaard door de muziek van *Glinka*. Hij overleed te Petersburg den 6den Maart 1860.

Onder den naam *Rosen* vermelden wij voorts:

Friedrich August Rosen, een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche talen, geboren te Hannover den 2den September 1815. Hij studeerde te Leipzig, legde te Berlijn onder de leiding van *Bopp* zich toe op het Sanskriet, en gaf daarop zijne „*Radices sanscritae* (1827)” in het licht. Daarop vertrok hij als hoogleeraar in de Oostersche talen naar Londen, bezorgde er eene uitgave der Arabische algebra van *Mohammed ben Moessa* (1831), maar legde in 1831 zijn hoogleeraarsambt neder, werd secretaris van het Aziatisch Genootschap, en belastte zich met het sohrijven van artikelen in de „*Penny Cyclopaedia*”, met de revisie van het Sanscriet-Bengaalsch woordenboek van *Haughton* (1833) en met de vervaardiging van een catalogus der Syrische handschriften in het Britsch Museum. Eene bewerking der „*Veda's*” bleef steken door zijn overlijden op den 2den September 1837; daarvan verscheen slechts: „*Rigveda-Sanhita, liber primus, sanscrita et latine* (1838)”.

Georg Rosen, een broeder van den voorgaande en deegelijks een ijverig beoefenaar der Oostersche letterkunde. Hij werd geboren te Detmold den 21sten September 1821, studeerde te Berlijn en te Leipzig, maakte zich verdienstelijk door zijne „*Rudimenta Persica* (1848)” en vertrok, door de Regeering ondersteund, in 1843 met *Koch* naar het Oosten. De uitkomsten van zijne nasporingen verzamelde hij in zijne verhandeling: „*Ueber die Sprache der Lazen* (1844)” en in zijne „*Ossetische Grammatik* (1847)”. Sedert 1844 was hij werkzaam als tolk bij het Pruisisch gezantschap te Constantinopel, werd in 1853 Pruisisch consul te Jerusalem en in 1867 consul generaal van den Noord-Duitschen Bond, later van het Deutsche Rijk te Belgrado, doch keerde in 1875 naar zijn vaderland terug. Zeer verdienstelijk maakte hij zich door eene onder den titel: „*Tutuh-nameh* (1856, 2 din)” uitgegevene vertaling van de Turksche overzetting van het oud-eerwaardige „*Papegaaienboek*”, eene verzameling van Oostersche sprookjes en vertellingen. Voorts hield hij zich bezig met onafhankelijk nasporingen in Palaestina en schreef o. a. „*Das Heram Sjerif zu Jerusalem und sein Verhältnis zu dem jüdischen Tempelplatze* (1866)”, alsmede eene „*Geschiede der Turkei vom Sieg der Reform 1826 bis zum Pariser Traktat 1856* (1866—1867, 2 din)”, terwijl hij onderscheidene wetenschappelijke bijdragen leverde in het „*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*”.

Julius Rosen, eigenlijk *Nicolaas Duffek*, een Oostenrijksch klucht- en blijspeldichter. Hij werd geboren den 8sten October 1833 te Praag, studeerde aldaar, had wegens de be-

trekking van zijn vader (directeur van het koor en vervolgens lid van het orkest) eene uitmuntende gelegenheid om den schouwburg te bezoeken en werd daardoor opgewekt tot dramatischen arbeid. Hij zag zich als ambtenaar geplaatst in Siebenbürgen, vervolgens in Oedenburg, waar men reeds in 1859 zijn stuk: „*Convenienz und Liebe*” had opgevoerd, verkreeg voorts te Praag eene betrekking bij de politie, doch nam in 1867 zijn ontslag, daar reeds verschillende stukken van zijne hand te Weenen en te Berlijn met goed gevolg waren vertoond. Eerlang werd hij dan ook secretaris bij het Carltheater te Weenen. Algemeen bekend werden zijne blijspelen: „*Die Kompromittirten* (1863)”, — „*Männer von heute* (1864)”, — „*Hohe Politik* (1865)”, — „*Held der Reklame* (1866)”, — „*Nullen* (1867)”, — „*Kanonfutter* (1869)”, — „*Ein Engel*”, — „*Zitrone*”, enz. Daarenboven schreef hij een groot aantal kleinere stukken, zoodat er wel vijftig van hem werden opgevoerd. Trouwens hij schrijft slechts voor den dag van heden, weshalve zijne voortbrengselen den toets der degelijkheid moeielijk kunnen doorstaan. Sommige dienen alleen om eene leverschudding te verwekken of aan de tooneelspelers gelegenheid te geven tot belachelijke overdriving. *Rosen* leverde voorts feuilletons in dagbladen. Tot 1874 bleef hij aan het Carltheater verbonden, en na dien tijd leefde hij van zijne pen. Zijne „*Gesammelte Dramatische Werke*” verschenen sedert 1870; daarvan zijn 11 deelen in het licht gezonden.

Johann Georg Otto Rosen (Graaf), een Zweedsch historieschilder, geboren te Parijs in 1843. Hij ontving zijne opleiding aan de académie te Stokholm en aan de schilderschool te Weimar, trad in kennis met den Belgischen schilder *Leys* en keerde naar Stokholm terug, waar hij met: „*Sten Sture's intocht in Stokholm na de zegepraal bij den Brunkeberg in 1471*” de Koninklijke medaille behaalde en na eene reis naar het Oosten tot lid der Zweedsche Académie van Schoone Kunsten benoemd werd. Op de Skandinavische Tentoonstelling te Stokholm in 1866 leverde hij eene reeks van fraaie stukken, waarna hij, gesteund door een staatsstipendium, op eene studiereis van vijf jaren Italië, Frankrijk en Duitschland bezocht, maar het langst bij *Leys* vertoefde. Nu schiep hij zijn grootste stuk, namelijk: „*Koning Erik XIV tusschen zijne gemalin Katharina en zijn snooden raadman Gören Persson* (sedert 1871 in het Nationaal Museum te Stokholm)”. Voorts vermelden wij van hem: „*Eene oud-Vlaamsche bloemmarkt*” en het uitmuntend portret van den vader des kunstenaars. Na zijn terugkeer in zijn vaderland werd hij in 1872 lid der Académie en in 1875 professor aan de daarmede verbondene schilderschool. Hij leverde een groot aantal portretten, alsmede: „*De Egyptische danseres*”, — „*De wandelende Jood*”, — „*De verjaardag*”, — en „*Koning Erik XIV in de gevangenis, bezoek ontvangend van zijne gemalin Katharina*”. Ook bezorgde hij eenige fraaie gravures, tafereelen uit de geschiedenis van Zweden voorstellend, — en zijne teekeningen: „*De goede Herder*” en „*Het einde* (een kunstenaar, door den dood overrompeld)” worden zeer geroemd. Hij is thans directeur van laatstvermelde schilder-

school en ook lid van de Deensche Académie van Schoone Kunsten.

Rosenberg (Adolf), een schrijver over kunstaangelegenheden en geboren te Bromberg den 30sten Januari 1850, studeerde in de wijsbegeerte en oudheidkunde te Berlijn en promoveerde aldaar in 1872. Daarna reisde hij in Duitschland, Oostenrijk, Italië, Frankrijk en de Nederlanden, behoort sedert 1875 tot de redactie van het dagblad: „Die Post” en schreef: „Die Erinnyen (1871)”, — „Sebald und Barshel Beham, zwei Maler der deutschen Renaissance (1875)”, — „Die Berliner Malerschule (1879)”, — en „Rubensbriefe (1881)”. In: „Kunst und Künstler” van *Dohme* leverde hij opstellen over *Lucas van Leiden*, *Ghiberti*, *Donatello*, *Palma Vecchio*, *Sanovino* enz., bezorgde eene nieuwe uitgave van de: „Künstlerbriefen (1879—1880)” van *Guhl* en van de: „Geschichte des Kostüms (1881)” van *Racinat* en bewerkte met *Licht* de geïllustreerde werken: „Die Architektur Berlins (1877)” en „Die Architektur Deutschlands (1879)”. Eindelijk schreef hij eene: „Geschichte der modernen Kunst von 1789 bis auf die Gegenwart”.

Rosenbuch (Karl Heinrich Ferdinand), een verdienstelijk aardkundige, geboren te Einbeck in Hannover den 24sten Juni 1836, vestigde zich in 1869 als privatdocent te Freiburg en werd in 1873 te Straatsburg en in 1877 te Heidelberg hoogleraar in de aard- en delfstofkunde. Hij schreef: „Mikroskopische Physiographie der Mineralien und Gesteine (1877)”. Met *C. Klein* en *Benecke* redigeerde hij van 1879 tot 1884 het: „Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Paläontologie”.

Rosendaal, een vlek in de Nederlandsche provincie Noord-Brabant, heeft eene Hervormde en eene R. Katholieke Kerk, onderscheidene leerlooierijen, een belangrijken veen- en graanhandel en omstreeks 8000 inwoners. Het is merkwaardig als het aanjunct van den spoorweg van Antwerpen naar Rotterdam met dien van Breda naar Bergen-op Zoom en Vlissingen.

Rosengarten of *Grosser Rosengarten* (ter onderscheiding van het gedicht: „Laurin”, dat ook wel *Kleiner Rosengarten* wordt geheeten) is de naam van een episch gedicht uit de Duitse middeleeuwen, volgens *Grimm* vermoedelijk uit het midden der 13de eeuw. Zijn inhoud is in korte trekken de volgende: *Chriemhild*, eene dochter van *Gibich*, koning van Bourgondië, die te Worms zijn verblijf hield, had aldaar een rozenhof, wier bewaking was toevertrouwd aan zekeren *Siegfried*, die de hand van *Chriemhild* begeerde, en aan elf Bourgondiërs. *Chriemhild* richt eene uitnoodiging tot de Koningen *Diétrich van Bern* (Verona) en *Etzel van Hunnenland*, om met de bewakers van dien tuin te vechten. Werden deze door hen overwonnen, dan zou *Gibich* zijn Rijk van den overwinnaar in leen ontvangen, aan wien daarenboven met zijne makkers een krans van rozen en een kus als loon der zegepraal werd toegezegd. De uitgenoodigden verschijnen; aan hun hoofd bevindt zich *Diétrich* met 12 van zijne Amelungen, tot welken *Hildebrand* en zijn strijdlustige broeder, de monnik *Ilsan*, behooren. De Bourgondische helden lijden de nederlaag, hoewel *Siegfried* en na hem vooral *Volker* eene ongemeene

dapperheid ten toon spreiden. Met meesterhand is in dit gedicht de koddige monnik *Ilsan* geteekend, die, na een 20-jarig verblijf in een klooster door zijn broeder opgeroepen om deel te nemen aan den tocht naar Worms, geene tengels kent voor zijn vechtlust, in den Rozentuin de dolste streken uitvoert en na zijn terugkeer de monniken plaagt en bespot. Men heeft van deze sage een zestal verschillende bewerkingen, van welke éene in 1836 door *Grimm* is uitgegeven.

Rosengarten (Albert), een verdienstelijk architect en schrijver over architectuur, werd geboren te Cassel in 1809, bezocht de Académie aldaar en deed er de synagoge verrijzen. Nadat hij na inlevering van het ontwerp van een zomerpaleis den académischen prijs en een reisstipendium voor drie jaren verworven had, begaf hij zich in 1839 naar Parijs en oefende zich onder de leiding van den architect *Henri Labrousse* en den landschapschilder *Hubert*, bestudeerde gedurende twee jaar in Italië de overblijfselen der antieke bouwkunst en vestigde zich vervolgens te Homburg, waar hij na den brand van 1842 onderscheidene nieuwe gebouwen stichtte. Voorts bouwde hij er later: Het Schrödergesticht (1852), — de grafkapel van den vrijheer *von Schröder*, — de synagoge, — het Israëlitisch weeshuis, — en het oude mannenhuis. Van zijne geschriften vermelden wij: „Architektonische Mittheilungen über Italien (1847—1850, met *Runge*)”, — „Beiträge zur neuen Folge von *Runge's* Backsteinarchitektur Oberitaliens (1858)”, — „Architektonische Briefe (1854)”, — „Architekturbilder aus Paris und London (1860)”, — en „Architektonische Stilarten (1857; 3de druk, 1874)”.

Rosenkilde (Adolf Marius), een Deensch tooneelkunstenaar en humoristisch schrijver, geboren te Kopenhagen den 16den Februari 1816, bezocht de universiteit aldaar, maar verliet weldra de académische loopbaan en betrad in 1837 den koninklijken schouwburg. Sedert 1839 was hij eenige jaren verbonden aan de schouwburgen te Christiania en aan het casino te Kopenhagen, maar keerde in 1857 terug tot den Koninklijken schouwburg en overleed den 14den October 1882. Hij onderscheidde zich vooral in komische rollen, reisde in Rusland en schreef o. a. de vaudeville „En Jøde i Mandal (Een Jood in Mandal)”, die te Christiania werd opgevoerd, — voorts: „Anders Tikjøb, en jidsch Deyns Reiseerindringer (1861; 9de druk, 1870)”, — „Carstens Skriftemaal (1863)”, — „Lars og Melle (1863)”, — en „Mettem Saisonerna (1872)”.

Rosenkranz (Johann Karl Friedrich), een Duitach wijsgeer, geboren den 23sten April 1805 te Magdeburg, studeerde te Berlijn, Halle en Heidelberg, vestigde zich in 1828 als privatdocent te Halle, werd er in 1831 buitengewoon hoogleraar, en in 1833 gewoon hoogleraar in de wijsbegeerte te Königsberg, was in 1843—1849 voordragend raadsheer bij het ministerie van Eeredienst en woonde na dien tijd, nagenoeg blind geworden, als geheim regeeringsraad te Königsberg, waar hij den 14den Juni 1879 overleed. Hij behoorde tot de meest ontwikkelde en getrouwste leerlingen van *Hegel* en heeft zich als schrijver niet alleen op het gebied der wijsbegeerte,

maar ook op dat der geschiedenis en der fraaie letteren bekend gemaakt. Van de lange reeks zijner geschriften vermelden wij: „Geschichte der deutschen Poesie im Mittelalter (1830)”, — „Handbuch einer allgemeinen Geschichte der Poesie (1832—1833, 3 dln)”, — „Zur Geschichte der deutschen Literatur (1836)”, — „Die Naturreligion (1831)”, — „Encyklopaedie der theologischen Wissenschaften (1831; 2de druk, 1845)”, — „Kritik der Schleiermacherschen Glaubenslehre (1836)”, — „Psychologie oder Wissenschaft vom subjectiven Geist (1877; 1de druk, 1863)”, — „Kritische Erläuterungen des Hegel'schen Systems (1840)”, — „Vorlesungen über Schelling (1842)”, — „Königberger Skizzen (1842, 2 dln)”, — „Kritik der Principien der Strauss'schen Glaubenslehre (1845)”, — „Die Pädagogik als System (1848)”, — „Aesthetik des Hässlichen (1853)”, — „Die Poesie und ihre Geschichte (1855)”, — „Wissenschaft der logischen Idee (1858—1859, 2 dln)”, — „Goethe und seine Werke (1847)”, — „Hegel als deutsche Nationalphilosoph (1870)”, — „Studien (1839—1844, 5 dln)”, — en „Neue Studien (1875—1877, 3 dln)”. Ook bezorgde hij met *F. W. Schubert* eene uitgave der werken van *Kant* in 12 deelen (1838—1840).

Rosenlauri is de naam van een fraaien gletscher in het Berner Oberland, bekend wegens de schoone kleur van het ijs. Hij ligt een paar uur gaans ten zuiden van Meiringen en treedt uit de geweldige sneeuwmassa's tusschen den Well- en Oestelhorn te voorschijn, maar is in de laatste jaren aanmerkelijk in omvang verminderd.

Rosenmüller. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann Georg Rosenmüller, een verdienstelijk godgeleerde en kanselredenaar. Hij werd geboren te Ummerstadt bij Hildburghausen den 19den December 1736, studeerde te Altdorf in de theologie, werd in 1773 professor in de godgeleerdheid te Erlangen, in 1783 te Glessen en in 1785 te Leipzig, voorts in 1793 domheer te Meissen en in 1806 prelaat en overleed den 14den Maart 1815. Hij heeft een hondertal geschriften in het licht gegeven, meestal van stichtelijken aard. Wij vermelden alleen: „Scholia in Novum Testamentum (1777—1786, 6 dln; 6de druk, 1815—1831)”.

Ernst Friedrich Karl Rosenmüller, een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche talen en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 10den December 1768 te Hezberg bij Hildburghausen, studeerde te Leipzig, werd er in 1795 buitengewoon en in 1813 gewoon hoogleeraar en overleed den 17den September 1835. Van zijne geschriften noemen wij: „Scholia in Vetus Testamentum (1788—1835, 11 dln in 23 banden)”, waarvan hij ook een „Compendium” leverde, — „Handbuch der biblischen Altherthumkunde (1823—1831, 4 dln)”, — en „Analecta Arabica (1825—1838, 3 dln)”.

Johann Christian Rosenmüller, een verdienstelijk ontleedkundige en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Hezberg bij Hildburghausen den 16den Mei 1771, studeerde te Leipzig en Erlangen in de geneeskunde onderzocht reeds als student de beenderen-holen bij Muggendorf, werd in 1794 prosector bij de anatomie te Leipzig en in 1800 hoog-

leeraar aldaar en overleed den 22sten Februari 1820. Hij schreef: „Beiträge zur Zergliederungskunst (1800, 2 dln)”, — „Chirurgisch-anatomische Abbildungen für Aerzte und Wundärzte (1804—1812, 3 dln)”, — en „Handbuch der Anatomie des menschlichen Körpers (1801; 6de druk, 1840)”.

Rosenstein (Samuel Siegmund R), een uitstekend geneeskundige, geboren te Berlijn in 1832, studeerde in zijne geboorteplaats eerst in de wijsbegeerte en vervolgens in de natuurkunde, promoveerde in 1854 op eene dissertatie: „De cyclopa inter animalia observata”, waarmede hij eene académische prijsvraag beantwoord had en die vervolgens in „Virchow's Archiv” werd opgenomen, was van 1856 tot 1858 assistent van Wagner in het gasthuis te Dantzig, vestigde zich als practiseerend geneesheer te Berlijn en werd er in 1863 privatdocent aan de universiteit. In 1865 werd hij op aanbeveling van *Traube* en *Virchow* benoemd tot gewoon hoogleeraar aan de universiteit Groningen, waar hij zijn ambt aanvaardde met een redevoering over: „Die Beziehungen zwischen Wissenschaft und Praxis in der Medicin”. Hij bleef er werkzaam tot 1872 en vertrok in dat jaar naar Leiden, waar zijne intrècereerde handelde over „Het tegenwoordig karakter der geneeskunde”, waarin hij wees op de merkwaardige rol der micro-organismen bij besmettelijke ziekten. Een beroep, hem in 1882 te Amsterdam aangeboden, wees hij van de hand. Hij leverde onderscheidene belangrijke opstellen in „Virchow's Archiv”, van welke wij noemen: „Ueber den Zusammenhang von Herz- en Nierenkrankheiten”, — „Ueber die Aetiologie der parenchym-Nephritis”, — „Ueber Diabetes mellitus”, — en „Ueber Epilepsia saturnina”, — voorts in het „Klin. Wochenschrift” te Berlijn: „Ueber Tuberculose der Harnorgane”, — „Zur Lehre vom Pulsus bigeminus”, — en „Zur Kenntnis der primären Meningitis cerebri simplex”, alsmede in het „Klin. Archiv für die Medicin: „Zur Theorie des Herzstosses”. Zijn hoofdwerk is echter: „Die Pathologie und Therapie der Nierenkrankheiten (1863—1886)”. Ook behandelde hij in de „Encyklopädie” van *Ziemssen* de ziekten van het endocardium.

Rosenthal (Isidor), een verdienstelijk physioloog, geboren den 16den Juli 1836 te Labischin in het Pruisische district Bromberg, studeerde te Berlijn, vestigde zich aldaar als privatdocent, werd er in 1867 buitengewoon hoogleeraar en is sedert 1872 gewoon hoogleeraar te Erlangen. Hij leverde onderscheidene opstellen in wetenschappelijke tijdschriften en schreef daarenboven: „Elektricitätslehre für Mediziner (1862; 2de druk, 1869)”, — „Die Atembewegungen und ihre Beziehungen zum Nervus vagus (1862)”, — „Zur Kenntnis der Wärmeregulierung bei den warmblütigen Thieren (1872)”, — „Ziele und Ansichten der Gesundheitspflege (1875)”, — „Bemerkungen über die Thätigkeit der automatischen Nervencentra, besonders über die Atembewegungen (1875)”, — en „Allgemeine Physiologie der Muskeln und Nerven (1871)”. Hij is redacteur van het: „Centralblatt für die mediz. Wissenschaften” en van de Duitse uitgave der: „Internationale wissenschaftliche Bibliothek”.

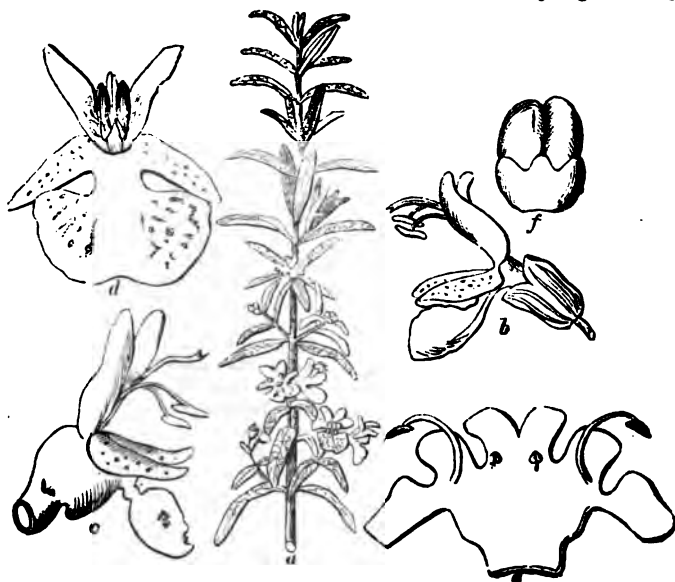
Rosenthal-Bonin (Hugo), een Duitseh

letterkundige, geboren den 14den October 1840 te Palermo, studeerde te Berlijn en te Parijs in de natuurkunde en in de letterkunde en reisde vervolgens in Spanje, Italië, Griekenland, Turkije, Californië en Japan, werd hier correspondent van een handelshuis, was voorts als koopman op verschillende plaatsen werkzaam, bepaalde zich toen bij de beoefening der letteren en werd in 1872 lid der redactie van: „Ueber Land und Meer”. Hij schreef: „Ein Heiteres Buch (kleine blijspelen, 1867)”, — de novellenbundels: „Der Heiräthsdämon (2de druk, 1879)” en „Unterirdisch Feuer (1878)”, — en de romans: „Der Bernsteinsucher (1880, 2 dln)”, — „Die Donna Anna (1880)”, — en „Der Diamantschleifer (1881)”.

Rosette, in het Arabisch *Raschid*, het al-oude *Bolbitine*, is eene stad in Beneden-Egypte, op den linker kant van den mond van den westelijken hoofdarom van de Nijl, heeft onderscheidene moskeeën en is door tuinen om-

33 dln) en schreef daarbij een „Saggio sugli amori di Tasso e sulle cause della sua prigionie (1832)”. Voorts leverde hij de geschiedkundige romans: „La monaca di Monza (1829, 3 dln; 2de druk, 1876)”, — „Luigia Strozzi (1833, 4 dln)”, — en „Il conte Ugolino (1843, 3 dln)”. Van zijne dramatische werken noemen wij: „Torquato Tasso (1835)”, en jegens de kunstgeschiedenis heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door zijne „Storia della pittura italiana (1838, 4 dln; 2de druk, 1848—1854)”. Eene verzameling van zijne verstrooide geschriften verscheen in 1837 in 6 deelen.

Roskoff (Georg Gustav), een verdienstelijk Protestantsch godgeleerde, geboren te Pressburg den 30sten Augustus 1814, studeerde aldaar in de rechten, belaste zich met de opvoeding van den jeugdigen Graaf *Radow* en begaf zich in 1829 naar de universiteit te Halle, waar hij zich toelegde op de godgeleerdheid en de wijsbegeerte. Hij voleindigde

De rosmarijn.

geven. Zij is met Damanhoer en Alexandrië door een spoorweg verbonden en telde vroeger, voordat Alexandrië door het Mahmoediëkanaal den handel tot zich getrokken had, 40 000 inwoners, welk aantal in 1882 tot 16 666 was gedaald. Onder dezen bevinden zich vele Grieken en Kopten, die er zich bezig houden met nijverheid en handel. In de nabijheid der stad werd in 1799 het vermaarde opschrift in drie talen gevonden, hetwelk ter ontcijfering der hiërogllyphen groote diensten bewees.

Rosini (Giovanni), een Italiaansch dichter en geschiedschrijver, geboren den 21sten Juni 1776 te Lucignano, studeerde te Livorno, Florence en Pisa in de rechten, werd in 1803 hoogleeraar in de Italiaansche letterkunde aldaar en overleed er den 16den Mei 1856. Eene verzameling van zijne gedichten verscheen te Pisa in 1819 in 2 deelen. Hij bezorgde eene nieuwe uitgave der „Storia d'Italia (1819, 10 dln)” van *Giaccardini*, als ook van de werken van *Tasso* (1821—1832,

zijne studiën aan het Evangelisch seminarium te Weenen, werd in 1846 leeraar aan die inrichting en zag er zich in 1850 benoemd tot gewoon hoogleeraar. De godgeleerde faculteit te Heidelberg schonk hem in 1852 het doctoraat en in 1864 nam hij zitting in den Oostenrijkschen raad van onderwijs. Hij behoort tot de mannen der vrsinnige richting, en van zijne geschriften vermelden wij: „Die hebräischen Alterthümer in Briefen (1857)”, — „Die Simsonsage nach ihrer Entstehung, Form und Bedeutung und der Heraklesmythus (1860)”, — „Die Gegenätzlichkeit in der religiösen Anschauung der Naturvölker”, — „Begriffsumwandlungen auf dem Gebiete der Religionen”, — „Geschichte des Teufels (1869)”, — „Die Periode der gerichtlichen Hexenverfolgung in Deutschland”, — en „Das Religionswesens der rohesten Naturvölker (1880)”. Ook is hij medewerker aan het „Bibellikon” van *Schenk*.

Rosmarijn (*Salvia Rosmarinus*) wordt óf

als een afzonderlijk geslacht in de familie der *Lipblomigen* (Labiatae) aangenomen óf volgens *Spencer* en *Schledes* als eene soort van het geslacht *Salvia* uit die familie aangemerkt. Zij is een altijdgroene heester met aechgrauwe, stomp-vierkante takken en met villige twijgen. De bladeren zijn eenigzins lederachtig, aan de randen omgekruld, van boven gegroefd-rimpelig en glanzig donkergroen, van onder grijsachtig berijpt. Okselstandige, dunne takjes dragen eenige bloemen, die schijnbaar in trossen zijn gerangschikt. De kelk heeft eene afgeknotte, 3-tandige bovenlip en eene 3-tandige onderlip. De bloembuis is gesloten, klokvormig en midden op de onderzijde bultig, de bovenlip gesloten met omgeslagen slippen, de onderlip 3-spletig; de zijdelingse afdeelingen van deze zijn halfongtig en omgeslagen, de middenste is aan de basis wigvormig en van boven eirond. De 2 meeldraden zijn boogvormig. De bloemen zijn witachtig met grijsblauwe vlekken. Deze heester groeit op rotsen en muren langs de kust der Middellandsche Zee en bloeit gedurende het geheele jaar met een zeer specerijachtigen geur. De bladeren en bloemen werden voortheen als Herba et Flores roris marini in de geneeskunde gebruikt. Men ziet in bijgaande figuur in *a* een stengel op $\frac{1}{2}$ de der natuurlijke grootte, in *b* eene bloem van ter zijde op 3-voudige grootte, in *c* eene bloemkroon van ter zijde, in *d* laatstgenoemde uitgerold, in *e* deze van voren op 4-voudige grootte en in *f* eene vrucht op 6-voudige grootte.

Rosmini (Carlo de), een Italiaansch geschiedschrijver, geboren in 1758 te Roveredo, studeerde te Innsbruck in de rechten en legde zich vervolgens toe op de geschiedenis. Sedert 1802 vertoefde hij te Milaan bij zijn vriend, den marchese *Trivulzio* en overleed aldaar den 9den Juni 1827. Hij zond levensbeschrijvingen in het licht van *Ovidius*, *Séneca*, *Guarini*, *de Feltra*, *Trivulzio* enz. en schreef eene *Istoria di Milano* (1820—1821, 4 din. loopende tot 1835), alsmede een bundel „*Versi* (1785)“.

Rosmini-Serbati (Antonio), een Italiaansch wijsgeer, geboren in Maart 1797 te Roveredo in Tyrol, was de teelt van een aanzienlijken stam, studeerde te Padua, omhelsde in 1821 den geestelijken stand met het voornemen, aan den godsdienst een degelijk-wijsgeerigen grondslag te geven, trad door de stichting van een godsdienstig genootschap, dat van de Broeders en Zusters der Liefde, in 1828 op als kerkelijk hervormer, schaarde zich in 1830 aan de zijde van Piémont, in 1848 aan die van Paus *Pius IX* en werd in het ministerie *Rossi* minister van Onderwijs, doch verwyderde zich bij het uitbarsten der omwenteling te Rome van het staatkundig tooneel en overleed te Stresa den 1sten Juli 1856. Hij was een voorstander van het idealismus van *Descartes*, doch hoewel hij den Paus in ballingschap naar Gaëta vergeselde, werd zijn geschrift: „*Over de vijf wonden der Kerk*“ op aandringen der Jesuïeten op den Index geplaatst. Zijne gesamenlijke geschriften zijn in 1842—1844 in 17 deelen in het licht gegeven. Daarvan vermelden wij: „*Nuovo saggio sull' origine delle idee* (1835, 3 din.)”, — en „*Filosofia del diritto* (1844)“.

Rosny (Léon de), een verdienstelijk be-

oefenaar der Oostersche talen, geboren den 5den Augustus 1837 te Loex (departement du Nord), studeerde te Parijs in de Oostersche taalkunde en geschiedenis, aanvaardde in 1868 het hoogleeraarsambt in het Japansch aan de Nationale beekery aldaar en is sedert 1868 hoogleeraar in het Japansch aan de bijzondere school voor Oostersche talen. Hij schreef: „*Introduction à l'étude de la langue japonaise* (1857)”, — „*Aperçu général des langues sémitiques et de leur histoire* (1858)”, — „*Dictionnaire japonais-français-anglais* (1858—1870, onvoltooid)”, — „*Manuel de la lecture japonaise* (1859)”, — „*Les écritures figuratives et hiéroglyphiques des différents peuples anciens et modernes* (1860; 2de druk, 1870)”, — „*Recueil de textes japonais* (1866)”, — „*Dictionnaire des signes idéographiques de la Chine* (1864—1866)”, — „*Etudes asiatiques de géographie et d'histoire* (1864)”, — „*Aperçu de la langue coréenne* (1867)”, — „*Vocabulaire chinois-coréen-sino* (1867)”, — „*Variétés orientales* (1868; 3de druk, 1869)”, — „*Cours de japonais* (1859)”, — en „*L'interprétation des anciens textes mayas* (1875)”. Ook redigeert hij het „*Bulletin*“ van het door hem gesticht genootschap voor Amerikaanse en Aziatische volkerenkunde.

Rosolsuur, zie *Corallina*.

Ross. Onder dezen naam vermelden wij: Sir *John Ross*, een Britsch zeeman, geboren in Schotland den 24sten Juni 1777. Hij trad in 1786 in zeedienst, onderscheidde zich in den oorlog tegen Frankrijk en werd kommandant van een oorlogschip. In 1818 zag hij zich bekleed met het opperbevel over de schepen „*Isabella*“ en „*Alexander*“, uitgerust ter ontdekking van eene noordwestelijke deervaart, doch hij keerde weldra onverrichter zake terug. Aangespoord door de beter gelukte pogingen van *Parry*, bracht hij in 1829 alles voor eene nieuwe expeditie in gereedheid, sloot 4 winters in de ijsgewesten der noordpool, ontdekte de magnetische pool en het schiereiland *Beothia Felix* en keerde in October 1833 naar Engeland terug. Hij gaf verslag van dien tocht in zijn: „*Narrative of a second voyage in search of a North-West passage* (1834)“. Den 23sten Mei 1850 zelde hij uit met het schip „*Felix*“ ter opsporing van *Franklin*, bereikte in September het Wellingtonkanaal, overwinterde in de *Assistance*-baai, maar moest in September 1851 zonder eenig goed gevolg terugkeeren. Inmiddels was hij tot schout-bij-nacht benoemd. Hij overleed den 30sten Augustus 1856. Hij had nog in het licht gegeven: „*A treatise of navigation by steam* (2de druk, 1837)”, — en „*Rear-admiral Sir John Franklin, a narrative* (1857)“.

Sir *James Clark Ross*, desgelijks een vermaard zeeman en neef van den voorgaande. Hij werd geboren te Londen den 15den April 1800, trad meer jong in zeedienst, vergezelde in 1819—1825 Sir *Edward Parry* op zijne 3 tochten naar de poolstreek, was in 1829—1833 als tweede bevelhebber de reisakomeraad van zijn oom op een dergelijken tocht, werd in 1834 fregatkapitein en nam in 1838 deel aan de door de Admiraliteit verordende opmeting van Groot-Britanje en Ierland. In 1839 aanvaardde hij het opperbevel over de door de Regeering uitgeruste expeditie naar de

zuidpool, hoofzakelijk om waarnemingen te doen omtrent het aardmagnetismus, deed met de schepen „Erebus” en „Terror” in 1841 en 1842 tot driemaal toe pogingen om tot de zuidpool te naderen, drong door tot 78° 4' Z. B., ontdekte een uitgetrekt vast land, door een ijsmuur ter hoogte van 50 Ned. el omgeven, en bleef dientengevolge nog 255 Ned. mijl van de magnetische zuidpool verwijderd. De belangrijke waarnemingen, op desen tocht gedaan, zijn opgenomen in zijn „Voyage of discovery and research in the Southern and Antarctic Seas (1846, 2 din)”. In 1848 werd hem het kommando opgedragen over de schepen „Entreprise” en „Investigator”, bestemd ter opsporing van *Franklin*. Hij overwinterde in Leopoldshaven, doorzocht in het voorjaar van 1849 de noordelijke en westelijke kusten van North-Somerset tot op 72° 38' N. B., alsmede het Wellingtonkanaal, maar mocht het gewenschte doel niet bereiken. Hij overleed te Aylesbury den 8den April 1862.

Ross en Cromarty, een graafschap in het noorden van Schotland, tusschen de Noordzee en de Straat Minch (van den Atlantischen Oceaan), die het vaste land van het graafschap afscheidt van het daartoe behoorend eiland Lewis, bestaat eigenlijk uit 2 graafschappen, namelijk Ross en het uit kleine deelen samengevoegde Cromarty, en telt op 148 □ geogr. mijl omstreeks 81 000 inwoners. Ten oosten dringen de Moray, Cromarty en Dornoch Firth diep in het land door en vormen er de vrij effene en vruchtbare schier-eilanden Black Isle en Easter Ross. Voor 't overige bestaat het graafschap uit eene woestee, slechts voor schapenfokkerij geschikt bergstreek, met diepe dalen en talrijke meren. De hoogste berg is er de Ben Atow (1220 Ned. el hoog), het grootste meer het Loch Maree, en tot de aanzienlijkste rivieren behooren er de Oikel en de Canon. Van de vele watervallen is er die van Glomach, 107 Ned. el hoog, de vermaardste. Aan de westkust heeft men vooral gneis en Cambrischen leisteen, in het binnenland Silurischen leisteen en in het oosten rooden zandsteen. Van de geheele oppervlakte is slechts 5% onder den ploeg en eerst in den laatsten tijd heeft men er bosschen aangelegd; in 1876 telde men er 363 000 schapen, 42 000 runderen, 7 000 paarden en 7 500 zwijnen. De visscherij is er eene belangrijke bron van bestaan. De inwoners spreken er nog de Keltische taal; zij zijn wel arm maar zeer gastvrij. De hoofdstad van het graafschap is Tain.

Rosseeu (William Parsons, graaf van), een ijverig beoefenaar der sterrenkunde, geboren den 17den Juni 1800 op het kasteel Birr bij Parsonstown, Kings County in Ierland, droeg tot aan den dood zijns vaders den titel van Lord *Ormskirk*. Hij studeerde te Dublin en Oxford, had van 1821—1824 zitting in het Parlement en werd later lord-luitenant van Kings County. In 1826 stichtte hij op zijn landgoed Parsonstown een observatorium en vestigde vooral zijne aandacht op de verbetering van den telescoop. Nadat hij een groot objectief vervaardigd had, deed hij in 1854 een reuzentelescoop in orde brengen, welke hem 12 000 pond sterfing kostte. Dat werktuig had 500-maal de kracht van het ongewapend oog

en hij zag daardoor, dat de nevelvlekken uit sterren bestonden. Ook heeft hij zich zeer verdienstelijk gemaakt door zijne pogingen om de ellende der lagere volkclassen in Ierland te versachten. Hij gaf: „Letters on the state of Ireland (1847)” in het licht, alsmede: „A few words on the relation of land-lord and tenant in Ireland (1866)”, gericht tegen de denkbeelden van *Bright*, welke hij als communistisch afkeurde. Hij werd voorzitter van de Royal Society en overleed te Monkstown den 1sten November 1867.

Rosseeu (Emmannül), een verdienstelijk Vlaamsch letterkundige, geboren te Antwerpen den 11den Juli 1818, was eerst als bontwerker in het bedrijf van zijn vader werkzaam, zag zich daarna geplaatst als klerk op het kantoor van een bankier en werd eindelijk makelaar in effecten. Hij behoorde tot de eersten, die na 1830 werkzaam waren ter opbeuring van het vaderlandsch tooneel, terwijl hij optrad als een ijverig voorstander der Vlaamsche beweging en tot den bloei der letteren zocht hij bij te dragen door het uitgeven van het tijdschrift: „De Vlaemsche letterbode (1843—1845)”. Voorts schreef hij „Herman de dronkaerd, drama in één bedrijf (1880)”, — „Het dorpsmeisje, blijspel met zang in één bedrijf (1840)”, — „De verfranschte landmeisjes, blijspel met zang in één bedrijf (1841)”, — „De witte lijkbikker of het feest in den keider, kluchtspel in één bedrijf (1842)”, — „Alfried en Karolina, of de stemme des bloeds, drama in 2 bedrijven (1852)”, — „Gedichten van Bellamy, met eene levensschets van den dichter en inleiding (1844)”, — „Richilde, geschiedkundig drama (met *P. F. van Kerckhove*, bekrond (1841)”, — „Iets om te lachen enz (1846)”, — „Brouwers gevangenis op 't kasteel van Antwerpen, blijspel in één bedrijf (1849)”, — „De Koning of zijn broer, blijspel met zang in één bedrijf (1849)”, — „Laster en onschuld, drama in 5 bedrijven (1851)”, — „Theodoor van Rijswijk of schuw de plaetsen, waer de plagen vallen, blijspel in één bedrijf (1852)”, — „De duivenmelker, blijspel in één bedrijf (1854)”, — „De dorpsmeeting, blijspel met zang in één bedrijf (1857)”, — „Twee baronnen als 't u belieft, blijspel in één bedrijf (1849)”, — „Het witte bal, zangspel (1860)”, — „Een dief in huis, blijspel (1861)”, — „Een man die groen ziet, tooneelspel (1861)”, — „Twee zusters, blijspel (1861)”, — „Rosalinde, tooneelspel in 3 bedrijven (1861)”, — „Liberaal en Katholiek, blijspel (1861)”, — „Lena, tooneelspel (1861)”, — „Stille waters hebben diepe gronden, blijspel (1861)”, — „Adriaen Brouwer, zangspel (1861)”, — „Antoon van Dijk te Saventhem, zangspel (1866)”, — „Anna Breughel, zangspel (1868)”, — en „Francis Alard, historisch verhaal uit den tijd der Hervorming (1874)”. Ook leverde hij vele bijdragen in jaarboekjes, dag- en weekbladen enz.

Rosseeuw Saint-Hilaire (Eugène François Achille), een Fransch schrijver, geboren den 9den Augustus 1802 te Parijs, bepaalde zich hij het onderwijs, werd in 1829 leeraar in de geschiedenis aan het Lycée Louis le Grand, in 1808 plaatsvervanger van *Laoretelle* als professor in de oude geschiedenis aan de Faculté des lettres te Parijs en in 1856

diens opvolger. Sedert 1872 is hij lid der Académie. Hij schreef: „Rienzi et les Colonna, ou Rome au XIV siècle (1825, 2 dln)”, — „Études sur l'origine de la langue et des romances espagnoles (1839)”, — „Histoire d'Espagne depuis les premiers temps historiques jusqu'à la mort de Ferdinand II (1844—1879, 14 dln)”, — „Ce qu'il faut à la France, étude historique (1861)”, — „Études religieuses et littéraires (1863)”, — „Les légendes d'Alsace (1868, 2 dln)”, — „La délivrance (1871)”, — en „Disgrace de la princesse des Ursins (1874)”.

Rosell y Lopez (Cayetano), een Spaansch geschiedschrijver en bibliograaf, geboren in 1816 te Aravaca (provincie Madrid), studeerde in de hoofdstad, werd in 1844 redacteur van het „Boletín oficial de instrucción pública” en leverde opstellen in de voornaamste tijdschriften. In het volgende jaar zag hij zich benoemd tot bibliothecaris der Nationale Boekerij, verkreeg vervolgens een leerstoel in de bibliographie aan de Escuela diplomática, was voorts jaren lang directeur-generaal van openbaar onderwijs en werd in 1880 directeur der Nationale Boekerij en van de Vereeniging van archivariissen, bibliothecarissen en antiquaren. Zijne: „Memoria del combate de Lepanto” werd in 1853 door de Koninklijke Académie bekroond. Voorts schreef hij: „Expedicia del Cardinal Jimenez de Cisneros á Oran” — vervolgde de „Historia de España” van *Mariana* en *Miñana* en leverde in de „Historia de Felipe II” en in de „Historia del reinado de los reyes católicos” vertalingen naar *Prescott*. Ook vertaalde hij de „Divina commedia” van *Dante*, het „Paradise lost” van *Milton* en den „Orlando Furioso” van *Ariosto* en leverde eene reeks van deelen der „Bibliotheca de autores españoles”. Hij werd voorzitter der Vereeniging van schrijvers en kunstenaars en overleed te Madrid den 26sten Maart 1883.

Rossem (Maarten van), een vermaard krijgsoverste uit de dagen van *Karel V*, werd geboren te Bommel en zag zich in 1588 benoemd tot stadhouder van Friesland, waar hij dapper streed, maar de knevelarigen der Gelderschen niet kon verdragen, zoodat hij zijn ambt nederlegde. Vervolgens werd hij gouverneur van het Sticht van Utrecht en maarschalk. In 1528 volbracht hij een stouten tocht naar Holland; met 2000 man voetvolk en ruitery rukte hij onder de Oostenrijksche banier langs Montfoort en Woerden naar 's Gravenhage. De bezetting van Leiden liet hem uit onwetendheid voortbijtrekken tot Voorschoten, waar hij eenige huizen in brand stak. Voorbij Rijkswijk door het Haagsche Bosch getrokken, deed hij de Geldersche vaandels ontrollen en bestormde het vlek. Hier was de ontsteltenis zoo groot, dat men nauwelijks zich in staat bevond, iets te bergen. Het Hof werd door de Gelderschen ingenomen, maar niet geplunderd. Vele woningen echter werden eene prooi der roofzuchtige krijgsknechten, en men koocht de verdere plundering af voor 20000 gulden, waarna de met buit beladene bende naar Utrecht terugkeerde. In 1542 deed *van Rossem* een inval in Antwerpen, plunderde onderscheidene dorpen in de Meierij en veroverde het kasteel Hoogstraten bij verdrag, terwijl hij den Prins *van Oranje* in eene hinderlaag lokte en tot den terugtocht naar Antwerpen

dwong. Ook *van Rossem* trok derwaarts en eischte de stad op, doch daar hij niet voorzien was van geschut, moest hij eerlang aftrekken. De Gelderschen plunderden nu in Brabant, maar werden voor Leuven zoo ernstig afgewezen, dat zij naar Luxemburg trokken, om zich aldaar met het Fransche leger te vereenigen. Gedurende den oorlog van *Willem*, hertog van Cleef en Gulik, tegen *Karel V*, onderscheidde zich *van Rossem* door stoute ondernemingen. Nog in 1542 bedreigde hij Holland met een inval, waarvan vele steden zich vrijkochten. In het volgende jaar verbrandde hij eenige dorpen in Luxemburg, trok daarna met 25 vendels voetvolk en 1200 ruiters naar Amersfoort, dat zich bij verdrag overgaf, en deed daarna op nieuw de Meierij uitplunderen. Weldra trok *Karel V* met 36000 man voetvolk en 8000 ruiters naar Gelderland, zoodat *Willem* zich haastte afstand te doen van dit gewest. *Van Rossem* schaarde zich daarop aan de zijde des Keizers, wien hij gedurende vele jaren gewichtige diensten bewees. In 1451 werd hij naar Mechelen gezonden, om er troepen te verzamelen, en terwijl *Hendrik II* het volgende jaar een inval deed in Luxemburg, waar *van Rossem* gezag voerde als gouverneur, hield laatstgenoemde op eene vreeselijke wijze huis in Lotharingen en Champagne. In 1555 werd *van Rossem* in het Keizerlijke leger bij Givet aangetast door de pest; hij kon nog naar Antwerpen vervoerd worden, maar overleed kort daarna. Hij is een type van een onverzaagd, maar tevens vreed en gewetenloos bendenhoofd uit den aanvang van den nieuwen tijd.

Rossetti. Onder dezen naam vermelden wij:

Gabriele Rossetti, een Italiaansch dichter en geleerde, geboren den 1sten Maart 1783 te Basto op Napolitaansch grondgebied. Hij begaf zich in 1804 naar Napels, waar hij het aanvankelijk gehanteerde penseel met de dichtveder verwisselde en de betrekking erlangde van conservator aan het Koninklijk museum. De revolutie van 1820 vond in hem haren *Tyrtaeus*; zijne prachtige hymne: „Sei pur bella con gli astri sul crine” werd algemeen door het Zuid-Italiaansche volk gezongen. Na de Restauratie verborg hij zich in het gewaad van een Engelsch zee-officier op een Engelsch schip, en de gebeurtenissen van dien tijd ontlokten hem krachtige liederen. In 1812 begaf hij zich naar Malta en in 1824 naar Londen, waar hij zich vestigde en een uitvoerigen commentaar schreef op de „Divina Commedia” van *Dante* (1826—1827, 2 dln). Daarin bejverde hij zich, de hervormings- en anti-pausgesinde gevoelens van *Dante* in een duidelijk licht te plaatsen en de denkbeelden van het Jonge Italië met die van den grootsten Italiaanschen dichter te vereenzelvigen. Toen hij daarover werd aangevallen, schreef hij ter zijner verdediging: „Sullo spirito antipapale (1830)”. In 1831 zag hij zich benoemd tot hoogleeraar in de Italiaansche taal en letterkunde aan Kings College te Londen en schreef: „Il mistero dell' amore platonico svelato (1840)”, — „Drie onderzoekingen over *Beatrice* van *Dante*”, opgenomen in een werk van 3 deelen over dat onderwerp (1852), — een bundel „Politieke gedichten

(1848)", — en eene verzameling „Gedichten uit de dagen der jeugd (1847)". Schoon hij zich met kracht verzette tegen het wereldlijk gezag van den Paus, bezat hij een godsdienstig gemoed, zooals blijkt uit de gedichten: „Il tempo ovvero Dio e l'uomo, salterio (1840)" en „L'arpa evangelica (1852)". Hij overleed te Londen den 26sten April 1854. In de rij der staatkundige Italiaansche dichters verheft zich *Rossetti* als de derde naast *Giusti* en *Borabè* en overtreft dezen zelfs in de stoutheid en helderheid van zijn politiek programma.

Dante Gabriels Rossetti, een zoon van den voorgaande en geboren te Londen in 1828. Hij heeft zich bekend gemaakt door het werk: „The early Italian Poets (1868; 2de druk, 1873)", door eene vertaling der „Vita nuova" van *Dante* en door een bundel „Ballads and Sonnets (1881)", welke bij herhaling werd uitgegeven, terwijl hij niet zonder roem tevens het penseel hanteerde. Hij overleed te Birchington bij Margate den 9den April 1882.

William Michael Rossetti, een Engelsch schrijver en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Londen den 25sten September 1829, bezocht er King's College's school en werd in 1845 ambtenaar bij de belastingen. Tevens was hij ijverig werkzaam op letterkundig gebied, leverde eene vertaling van den „Inferno" van *Dante*, redigeerde: „The Germ", verzamelde zijne critische opstellen in: „Fine art, chiefly contemporary notices (1867)", bezorgde eene uitgave der werken van *Shelley* (1870; 2de herziene druk, 1879, 3 din), alsmede eene bloemlezing uit Engelsche en Amerikaansche dichtwerken onder den titel: „Moxon's popular poets" en schreef: „Lives of famous poets (1878)", — „Criticism on Swinburne's poems and ballads (1866)", — en de dichtertijde novelle: „Mrs Holmes Grey (1869)". Eindelijk leverde hij uitgaven van de gedichten van *W. Blake* en *W. Whitman* en van andere oude Engelsche dichters.

Maria Francesca Rossetti, eene Engelsche schrijfster en eene zuster van de voorgaanden. Zij werd geboren te Londen den 17den Februari 1827 en schreef: *The Rivulet* (1846)", — „Idiomatic Italian exercises (1867)", — en „A shadow of Dante (1871)" en overleed den 24sten November 1876.

Christina Gabriella Rossetti, desgelijks eene Engelsche schrijfster en eene zuster van de voorgaande. Zij werd geboren te Londen in 1830 en behaalde grooten roem als dichteres. Zij leverde: „Goblin Market, and other poems (1862)", — „The Prince's progress, and other poems (1866)", — „Commonplace and other short stories (1870)", — „Sing-song, a nursery rhyme-book (1872)", — „Speaking likeness (1874)", — en „Annus Domini. A prayer for every day in the year (1874)". Hare gedichten zijn verzameld in 1875.

Constantin Rossetti, een Roemeensch dichter en staatsman, geboren te Boekarest in 1816. Hij trad eerst in krijgsveld en bepaalde zich vervolgens bij de beoefening der letteren. Eerst leverde hij vertalingen van gedichten van *Byron*, *Voltaire* en *Lamartine* en in 1840 een bundel gedichten in de Roemeensche taal. In 1845 vertrok hij naar Parijs, trad er in het huwelijk met eene Engelsche en vestigde vervolgens een boekhandel te Boekarest. Bij de

revolutionaire beweging in Roemenië werd hij tot lid van het revolutionair comité gekozen, in de gevangenis geworpen, maar den volgenden dag door het volk bevrijd. Nu werd hij commissaris van politie te Boekarest en vervolgens minister van Binnenlandsche Zaken, terwijl hij tevens een democratisch dagblad redigeerde. Als lid van het gezantschap naar het leger van *Foad-Pasja* werd hij in hechtenis genomen, maar door het kloek beleid van zijne echtgenoot bevrijd. Tijdens de reactie nam hij de wijk naar Parijs, maar keerde in 1861 naar zijn vaderland terug. In 1881 belastte hij zich met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken in het Kabinet *Bratiano*, maar legde haar in 1882 neder. Ook bedankte hij voor het lidmaatschap der Kamer van Afgevaardigden, maar werd herkozen en den 28sten November 1882 tot vice-president van dat lichaam benoemd. Hij overleed den 19den April 1885.

Rossi. Onder dezen naam vermelden, wij: *Pellegrino Luigi Odoardo*, graaf *Rossi*, een verdienstelijk Italiaansch staatsman, geboren den 13den Juli 1787 te Carrara. Hij studeerde te Bologna en werd in 1812 hoogleraar in het strafrecht aldaar. Daar hij echter door *Murat* in 1815 belast was met de betrekking van civiel commissaris in de Legatiën, nam hij na diens val de vlucht naar Frankrijk en vestigde zich vervolgens te Genève, waar hij voorlezingen hield over geschiedenis, rechtsgeleerdheid en staathuishoudkunde. Hij werd er in 1819 hoogleraar in het Romeinsch recht en in het strafrecht en in 1820 lid van den Grooten Raad der Republiek. Als lid van het bestuur der Republiek leverde hij in 1832 het ontwerp eener nieuwe grondwet (Pacte Rossi), zag zich tot regeling van de zaken der Poolse uitgewekenen naar Parijs gezonden, trad er in 1833 in Franschen staatsdienst en verwierf in 1834 een leerstoel voor staathuishoudkunde aan het Collège de France, — voorts eenige maanden daarna dien voor constitutioneel recht aan de rechtgeleerde school te Parijs. In 1838 werd hij lid der Académie des Sciences Morales et Politiques en in 1839 pair. Nu legde hij zijn professoraat neder en nam in 1840 zitting in den staatsraad, waar hij zich eerst met aangelegenheden van onderwijs en vervolgens met buitenlandsche zaken bezig hield. In 1845 vertrok hij als buitengewoon gezant naar Rome, ontving in 1846 den rang van ambassadeur en werd in den gravenstand opgenomen. Hij bevorderde de verkiezing van *Pius IX*, en vooral de hervormingen, door dezen Paus aanvankelijk beoogd. Na de Februari-omwenteling van 1848 verloor hij zijn gezantschapspost. Wegens zijne ijverige belangstelling in de ontwikkeling van Italië werd hij te Bologna tot volksvertegenwoordiger gekozen, en na den val van *Mazzini* (14 September 1848) belastte hij zich in het nieuwe Kabinet van den Paus met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken, alsmede voorloopig met die van Politie en van Financiën; hij aanvaardde alzoo de moeilijke taak, de Pauselijke heerschappij met de eischen der Liberalen te verzoenen. Hij werd echter reeds den 15den November, bij het openen van de Kamer van Afgevaardigden, op de buitentrapp van het paleis der kanselarij door *Santa Constantini*,

een dweepziek radicaal, vermoord. Dit gruwelstuk was het sein tot den opstand, die den 29sten November gevolgd werd door de vloed van den Paus. Van de geschriften van *Rossi* noemen wij: „Traité du droit pénal (1839, 3 din; 2de druk, 1855)”, — „Traité du droit constitutionnel Français (1836; 2de druk 1877, 4 din)”, — en „Cours d'économie politique (1839—1841, 2 din; 4de druk, 1865)”.

Gian Battista de Rossi een uitstekend Italiaansch onheidskundige. Hij werd geboren den 28sten Februari 1822 te Rome en ontving aldaar eene wetenschappelijke opleiding.

Voorts zich wijdende aan de archaeologie, behandelde hij de Christelijke opschriften uit de eerste eeuw onzer jaertelling en bepaalde zich toen bij een grondig onderzoek der Catacomben (zie aldaar). Van zijne hoogst merkwaardige geschriften vermelden wij: „Inscriptions christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores (1857)”, — „Roma sotterranea cristiana (1855—1867, 2 din met platen)”, — en „Musaei christiani (1872 enz.)”. Ook leverde hij belangrijke opstellen in het door hem geredigeerde „Bulletino di Archeologia Cristiana”. Hij is hoogleraar aan de universiteit te Rome, lid van de Pontificia Accademia d'Archeologia, sedert 1876 eerlid van de Académie te Weenen en lid van onderscheidene geleerde genootschappen.

Ernesto Rossi, een vermaard Italiaansch tooneelspeler, den zoon van een voormalig officier van *Napoleon I* en geboren te Livorno in 1830. Hij verliet de Académie te Pisa, waar hij in de rechten studeerde, om zich aan het tooneel te verblinden en trad reeds in 1846 te Genua op. Later behoorde hij tot de leerlingen van den uitstekenden acteur *Modena*, speelde in 1847 te Milaan, in 1852 te Turijn en in 1855 ten tijde van de Wereldtentoonstelling te Parijs met *Bistori*. Daarna volbracht hij kunstreizen in de Oude en Nieuwe Wereld, en trad op te Weenen en te Parijs (1866), en hier zelfs in het Théâtre Français. In 1869 begon hij te Lissabon zich met hoofdrollen uit de stukken van *Shakspeare* te belasten en bezocht voorts de voornaamste steden van Europa. Zijne meest vermaarde rollen zijn die van Othello, Hamlet, Faust, de Cid, Lodevijk XI (in een treurspel van *Delavigne*) en Nero (in „Nerone artista” van *Cossa*). Hij is een realist, die ook het vreeselijke en gruwelijke op indrukwekkende wijze weet voor te stellen. Als dramatisch schrijver leverde hij eindelijk onderscheidene stukken, bijv.: „Adèle (voor *Bistori*)”.

Henriette, gravin *Rossi*, zie *Sontag*.

Rossini (Gioschimo Antonio), een uitstekend Italiaansch operacomponist, geboren den 29sten Februari 1792 te Pesaro in den Keurlijken Staat, was de zoon van een rondzwervend hoornblazer en van eene zangeres van den tweede rang. De knaap blies reeds op zijn zevende jaar den waldhoorn en zong met zijne moeder in den schouwburg. Hij ontving eerst behoorlijk muziekonderwijs in 1804 van *Angelo Tassi* te Bologna, die 2 jaar lang zijne oefeningen op het klavier bestuurd. Nadat hij weder eenigen tijd met zijne ouders rondgesworen had, bezocht hij in 1807 het lyceum voor muziek te Bologna en ontving er van

pater *Matti* onderwijs in het componeeren. Hij kon echter onder den schoolwang zijn ongeduld niet betengelen. Nauwelijks meende hij genoegzame kennis te hebben opgedaan, toen hij zelfstandig wilde werken. Weldra bracht hij eene cantate: „Il pianto d'armonia” in gereedheid, voorts eene symphonie en onderscheidene strijkkwartetten. Zijne eerste opera „La cambiale di matrimonio (1810)” vond weinig bijval. Daarop volgden in 1811: *L'equivoco stravagante* en „Demetrio e Polibio”. Zijn klimmende roem besorgde hem eeriang een groot aantal bestellingen, waaraan hij met ijver voldeed. In 1812 deed hij 5 opera's opvoeren: „L'inganno felice”, — „Ciro in Babilonia”, — „La scala di seta”, — „La pietra del paragone”, — en „L'occasione fa il ladro”, welke hem den lof verschaften van een grooten rijkdom van vinding. Vooral verwierf hij grooten roem door zijne opera: „Tancredi”, en in dat jaar verschenen ook: *L'Italiana in Algeri* en „Il figlio per azzardo”. In 1813 werkte hij alleen voor Milaan, waar zijn „Aureliano in Palmira” en „Il Turco in Italia” nauwelijks werden opgemerkt, terwijl in 1815 zijne opera „Elisabetta” groot opzien baarde. Daarop volgde in 1816 te Rome de opera: „Torvaldo e Dorlisca”, en vervolgens zijn wereldberoemd stuk: „Il barbiere di Siviglia”. In dat jaar schreef hij ook de operette: „La Gazzetta” en de heroïsche opera: „Otello”, benevens „La Cenerentola”, — in 1817: *La gazza ladra* en „Armida”, — in 1818: „Adelaida di Borgogna”, — „Mosé in Egitto”, — en „Ricciardo e Zoraida”, — in 1819: „Ermione”, — „Eduardo e Cristina”, — en „La donna del Lago”, — in 1820: „Bianca e Falliero”, — en „Maometto II”, — in 1821: „Matilda di Ciabrano”, — en in 1822: „Zelmira”. Laatste genoemde, met hulp van zijne echtgenoot, eene uitstekende zangeres, te Weenen opgevoerd, vond aldaar vele bewonderaars. Daarop schreef hij: „Semiramide”, en begaf zich over Parijs naar Londen, keerde naar Parijs terug en werd directeur der Italiaansche opera en later intendant-generaal der Koninklijke muziek en inspecteur-generaal van het gezang in Frankrijk op een tractement van 20 000 francs. Hij werkte er intusschen ook voor de Grootte Opera en schreef in 1825 ter gelegenheid van de kroning van *Karel X* de opera: „Il viaggio à Reims” en in 1826 zijn „Maometto”, later omgewerkt tot „Le siège de Corinthe”, waarna hij ook zijn „Mosé” herschreef in: „Moïse en Egypte”, — en in 1829 het uitstekende kunstgewrocht: „Guillaume Tell”, waarmede hij zijne loopbaan als operacomponist eindigde. Na dien tijd leverde hij een „Stabat mater”, — eenige cantates en „Soirées musicales”. Een proces wegens het hem ontnomen rijkjaargeld werd door hem gewonnen. Nadat hij eenigen tijd mede-ondernemer was geweest van de Italiaansche opera te Parijs, begaf hij zich in 1836 weder naar Italië, keerde in 1855 terug naar Parijs en overleed op zijn landgoed bij Passy den 18den November 1868. *Rossini* was een volbloed-Italiaan en daardoor de zuiver nationale operacomponist der nieuwere Italiaansche school. Vruchteloos zocht men bij hem eene waardeering van het ideaal der kunst, — hij streefde slechts naar het genot van het oogenblik. Het was hem voldoende

door aangrijpende melodieën de zinnen te streelen; daarom was alles op het effect berekend. Niettemin heeft men in zijne opera's gedeelten, die zich door eene algemeene frischheid en door onvergaankelijke schoonheid onderscheiden. Zijn „Barbiere di Siviglia” en „Guillaume Tell” sullen niet licht van het repertoire verdwijnen.

Rossum, zie *Rossum*.

Rost. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann Christoph Rost, een verdienstelijk Duitsch dichter. Hij werd geboren te Leipsig den 7den April 1717, studeerde aldaar en schreef naar aanleiding van den strijd van *Friederike Karoline Neuber* tegen *Gottsched* het hekeldicht: „Das Vorspiel”, waarin laatstgenoemde bespottelijk werd gemaakt. Wél wist *Gottsched* te bewerken, dat het gedicht werd verbeurd verklaard, maar het werd weldra in Zwitserland op nieuw uitgegeven. In 1742 belastte hij zich met de redactie van de „Spensersche Zeitung” te Leipsig, doch keerde na verloop van een jaar naar Berlijn terug en werd in 1776 secretaris en bibliothecaris van Graaf *Brühl* te Dresden. Toen de operette van *Weisse*: „Der Teufel ist los (1752)” door *Gottsched* en zijne aanhangers heftig werd aangevallen, leverde *Rost* in 1763 zijn „Schreiben des Teufels an Herrn G., Kunstrichter der Leipziger Bühne, in Knittelversen”, en zorgde dat het gedicht aan *Gottsched*, die zich juist op reis bevond, op ieder station werd aangeboden. *Rost* werd in 1760 oppersecretaris bij de belastingen te Dresden en overleed aldaar den 19den Juli 1765. Van zijne overige geschriften vermelden wij: „Schäfererzählungen (1742)”, — het gedicht: „Die schönste Nacht (1763)”, — „Die gelernete Liebe (1743)”, — en „Vermischte Gedichte (1768)”.

Alexander Rost, een dramadichter, geboren te Weimar den 22sten Maart 1816. Hij studeerde te Jena, was daarna werkzaam bij de magistratuur, maar nam in 1848 zijn ontslag, om zich onverdeeld aan de letterkunde te wijden, en overleed den 15 Mei 1876. Hij heeft eene lange reeks van volksdrama's geschreven, die in Midden-Duitschland met grooten bijval werden opgevoerd. Daartoe behooren: „Ludwig der Eiserner, oder das Wundermärchen aus der Buhl”, — Kaiser Rudolf in Worms”, — „Landgraf Friedrich mit der gebissenen Wange”, — „Das Regiment Madlo”, — „Berthold Schwarz” enz., verzameld onder den titel van „Dramatische Dichtungen (1867—1868, 6 din)”. Daarna schreef hij nog: „Der ungläubige Thomas (1875)”, enz.

Reinhold Rost, een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche letterkunde en geboren te Eisenberg den 2den Februari 1822. Hij studeerde te Jena, begaf zich vervolgens naar Engeland en werd in 1851 lector in de Oostersche talen aan het zendelingeneminarium te Canterbury, — voorts secretaris van de Royal Asiatic Society te Londen en in 1869 opperbibliothecaris en berichtgever over wetenschappelijke aangelegenheden bij het Indisch Departement aldaar. Van zijne geschriften noemen wij: „Miscellaneous papers relating to Indo-China (1886, 2 din)”. Ook leverde hij uitgaven van de: „Select works (1859—1865, 5 din)” van *Wilson* en van de: „Miscellaneous essays (1880) van *Hodgson*.

Valentin Christian Friedrich Rost, een verdienstelijk opvoedkundige, geboren den 16den October 1790 te Friedrichsrode in het land van Gotha. Hij studeerde te Jena, werd leeraar aan het gymnasium te Gotha, in 1842 directeur van die inrichting en overleed aldaar den 6den October 1862. Van zijne geschriften noemen wij: „Griechische Grammatik (1816; 7de druk, 1856)”, — „Anleitung zum Uebersetzen aus dem Deutschen ins Griechische (met *Wüstemann*, dl. 1, 11de druk, 1876; dl. 2, 4de druk, 1861)”, — „Griechische Schulgrammatik (2de druk, 1869)”, — „Griechisch-deutsch Wörterbuch (4de druk, 1871)”, — en „Deutsch-griechisches Wörterbuch (10de druk, 1874, 2 din)”. Voorts bezorgde hij eene nieuwe uitgave van het: „Novum lexicon Graecum (1831—1833)” van *Danovius* en redigeerde de door hem en *Jacobs* gesichte: „Bibliotheca graeca”. Ook was hij sedert 1842 bestuurder van de levensverzekeringbank voor Duitschland.

Rostgaard (Frderik), een Deensch geleerde en dichter, geboren den 30sten Augustus 1671 te Krogerup, reisde veel in het buitenland en bekleedde aanzienlijke staatsambten. Hij overleed den 25sten April 1745. Hij bevorderde met grooten ijver de ontwikkeling der wetenschap en werkte zelf gedurende 25 jaar aan een Deensch woordenboek, hetwelk later door *Laagebek* tot deel 25 werd voortgezet en, schoon enkel in handschrift aanwezig, de grondslag werd der latere Deensche woordenboeken. Ook schreef hij prijzen uit voor goede gedichten, vervaardigde zelf versen en maakte zich verdienstelijk wegens de bibliothekwetenschap, vooral door zijn „Projet d'une nouvelle méthode pour dresser le catalogue d'une bibliothèque (1628)”.

Rostock, de grootste en merkwaardigste stad van Mecklenburg en éene der aanzienlijkste koopsteden der Duitsehe Oostzeekust, verheft zich op den linker oever van de Warnow, die hier veel breeder wordt en 12 Ned. mijl noordelijker zich uitstort in de Oostzee, — voorts aan den Friedrich-Franzspoortweg en was te voren omgeven door vestingwerken, welke thans in fraaie wandelplaatsen herschapen zijn. Zij bestaat uit de Oud-, Midden- en Nieuwstad en uit eenige voorsteden. De Midden- en Nieuwstad zijn regelmatig en met zorg aangelegd en maken met hare deftige kerken, met hare talrijke schepen en met haar levendig handelsverkeer een goeden indruk. Het aantal inwoners bedraagt er met het garnizoen (2 bataljons infanterie) bijna 40000, en onder dezen bevinden zich 160 R. Katholieken en 140 Israëlieten (1885). Er zijn 4 land- en 2 waterpoorten, onderscheidene ruime pleinen, zooals de Nieuwe Markt met een fraai koperen standbeeld van *Blücher*, vervaardigd door *Schadow*, enz. Van de openbare gebouwen aldaar noemen wij een 5-tal kerken, onder welke men de Mariakerk aantreft met een gedenkteeken ter eere van onsen aankankelijk hier begraven *Hugo de Groot*, — het paleis van den Groothertog (in 1702 gebouwd), — het raadhuys in spitaboogstijl met sierlijke gevels, — de hoofdwaacht, — het gerechtshof, — de universiteit, — het sociëteitsgebouw, — den schouwburg, — het stads ziekenhuis, — het militaire lazaret — en het krankzinnigengesticht. Men heeft er een Hoog Hof van

Appel, een consistorie, eene kanselarij, onderscheidene gerechtshoven, eene universiteit, in 1418 door de Hertogen van Mecklenburg gesticht, van 1437—1443 naar Greifswald en van 1760—1789 naar Bütsow verplaatst, maar in laatstgenoemd jaar te Rostock hersteld. In het winterhalfjaar van 1885—1886 waren er 319 studenten. Voorts heeft men er eene merkwaardige boekery met 140 000 deelen, een homiletisch-katechetisch seminarium, een anatomisch en anthropotomisch museum, een zoötomisch-physiologisch, een pathologisch en een pharmacologisch instituut, een historisch seminarium, 4 genees- en heilkundige hospitalen, een klassiek en een Duitsch-letterkundig seminarium, een muntkabinet, een museum voor natuurlijke historie, een scheikundig laboratorium, een wiskundig kabinet, eene sterrenwacht en een landbouwkundig proefstation, alsmede een gymnasium, realscholen van de eerste en tweede orde, eene zeevaartschool en onderscheidene genootschappen, benevens vele inrichtingen van weldadigheid. Den 19den September 1885 is er op de „Wallpromenade“ een gedenkteeken onthuld ter eere van den reiziger in Afrika dr. *Paul Pogg*. De stad is eigenares van aanzienlijke goederen en van een bosch aan de Oostzee met eene uitbreidheid van 5500 bundel. Voor den graanhandel is Rostock éene der belangrijkste koopeteden aan de kust der Oostzee. Behalve graan worden er aanzienlijke hoeveelheden wol, vlas, vleesch enz. uitgevoerd, terwijl koloniale waren, ijzeren voorwerpen, wijn, steenkolen, petróleum, hout en haring er tot de invoerartikelen behooren. De stad was in 1885 in het bezit van 311 schepen. Ook zijn er druk bezochte markten, en de nijverheid bepaalt er zich vooral tot de vervaardiging van katoenen manufacturen, stroehoeden, behangsels, zeep, speelkaarten, watten, chocolade, cichorei, verfstoffen, wagensmeer, asijn enz. Wijders heeft men er ijzergieterijen, machinesfabrieken, wagenmakerijen, olieafgeryen, zaagmolens, brandwijnstokerijen, loeterijen, bierbrouwerijen enz. Op de talrijke scheepstimmerwerven worden er houten en ijzeren schepen gebouwd. Ook de visscherij is er van belang. Volgens eene in 1788 met Groot-hertog *Friedrich Frans* gesloten overeenkomst heeft de stad eene afzonderlijke, republikeinsehe grondwet, eene uitgebreide wetgevende macht, eene onafhankelijke politie en een zelfstandig binnenlandsch bestuur met aanmerkelijke rechten. Tot 1837 bezat zij de medebeschermsheerschappij over de universiteit. Op den Landdag vornt dese stad een afzonderlijk stand, en éen van hare 3 burgemeesters is medelid van het directorium op de Landdagen, alsook lid der gedeputeerde commissie. De haven van Rostock is het 12 Ned. mijl vandaar gelegen Warnemünde met 2000 inwoners en een druk bezocht zeebad. Het vaarwater van de Warnow heeft thans tot aan Rostock eene geringste diepte van 4 Ned. el. — Rostock of *Rostec* ontving in de 11de eeuw van *Gottschalk*, vorst der Obotriten, stedelijke rechten, doch werd in 1161 door *Waldemar I*, koning van Denemarken, veroverd en verbrand. In 1170 opgebouwd, herkreeg zij in 1218 stedelijke rechten, was van 1229—1314 de zetel van een eigen Vorstenhuis, maar verviel toen aan

Mecklenburg, dat in 1323 voor Rostock de Deensche leenheerschappij erkende. Zij behoorde tot de Hansa, bleef in 1621 het eigendom van de beide Mecklenburgsche lijnen en viel eerst in 1635 ten deel aan Mecklenburg-Schwerin. In 1712 werd zij door de Zweden veroverd, in 1715 door de Denen en in 1716 door de Russen bezet, doch in 1719 in hare aloude rechten hersteld, en in 1788 verkreeg zij door bovengemelde overeenkomst eene groote mate van zelfstandigheid.

Rostoptajin (Fedor Wasiljewitaj, graaf van), een Russisch generaal, geboren den 23sten Maart 1785 in de provincie Orel, werd eerst page van Keizerin *Catharina II*, kwam als luitenant in dienst bij de Keizerlijke garde en werd in 1796 door Keiser *Paul* tot generaal, opperhofmaarschalk en minister van Buitenlandsche Zaken benoemd en in September 1799 in den stand der Russische Rijkgraven opgenomen, maar viel wegens zijn verzet tegen het door den Keizer in 1801 met Frankrijk gesloten verbond in ongenade. Nadat hij eerst in 1810 weder in dienst getreden was, erlangde hij kort vóór het uitbarsten van den oorlog van 1812 de betrekking van gouverneur-generaal van Moskou, prikkelde het volk tot gewelddadigheden jegens de vreemdelingen en ontwierp het plan tot den brand van Moskou, nadat hij voeraf zijn eigen paleis in de nabijheid dier stad aan de vlammen had prijs gegeven. Wél loochende hij dit in zijn geschrift: „La vérité sur l'incendie de Moscou (1812)“, maar erkende toch later, dat hij er toe had medegewerkt. In 1814 vergezelde hij Keiser *Alexander I* naar het Congrès te Weenen, bezocht in 1817 Karlsbad, vertoefde daarna eene reeks van jaren te Parijs en overleed te Moskou den 30sten Januari 1826. Zijne gezamenlijke werken in de Russische en Fransche taal, waaronder zich 2 bijspelen, opmerkingen gedurende eene reis door Duitschland en de geestige „Mémoires écrits en dix minutes“ bevinden, zijn in 1852 door *Smirdin* in het licht gegeven.

Rostow. Onder dezen naam vermeldend wij 2 Russische steden. De éene ligt in het gouvernement Jaroslaw, is door 4 dorpen bij wijze van voorsteden omgeven, strekt tot zetel voor een aartsbisshop, heeft 31 kerken, 5 kloosters en 4 scholen en telt ruim 12000 inwoners, (1883) die zich vooral met tuinbouw, visscherij en een levendigen handel bezig houden. — De tweede verheft zich in het gouvernement Jekaterinsolaw, op den rechter oever van de Don en bij den mond der Temerinka en telt bijna 71000 inwoners (1881). Er zijn 5 Grieksche en éene R. Katholieke kerken, 2 synagogen, 2 gymnasia, éene realschool en 4 andere scholen, een zieken-, een armen- en een vondelingenhuis enz. Het gedeelte der stad aan de rivier is zeer goed gebouwd; het heeft gaslicht, eene waterleiding, een schouwburg en goede hôtels. De stad heeft voor den handel eene hoogst gunstige ligging aan eene breede rivier en is tevens het vereenigingspunt van onderscheidene spoorwegen. De handel bepaalt er zich hoofdzakelijk tot graan, koolzaad, tabak, wol, talk, boter, huiden, leder, ijzer, hout, kabeltouw, pek enz. De waarde van den uitvoer bedroeg er in de jaren 1868—1874 tusschen 18½ en 16½ millioen roebel,

en in 1874 kwamen er 40 zeeschepen en 3241 kustvaartuigen in de haven, behalve het aantal rivierschepen, dat in 1871 ruim 1100 beliep. In de stad behooren 807 schepen, waaronder 10 stoombooten, te huis. Tot de takken van nijverheid rekent men er scheepbouw, zeilmakerij, wolkammerij, bescuittbakkerij, macaronibereiding, looierij, tabakskervverij, seepziederij enz. Ook heeft men er bierbrouwerijen, eene klok- en eene ijzergieterij en eene fabriek van chemische preparaten. Vooral ook is de visscherij, verbonden met de bereiding van kaviaar en vischlijm, aldair van groot belang.

Rostra of sacels noemde men de met ijzer beslagene voorstevens der aloude oorlogschepen. Dientengevolge gaf men dien naam ook aan het redenaarsgestoelte op het Forum te Rome, omdat het vernield was met de voorstevens van oorlogschepen, door de Romeinen bij de verovering van Latium (358 vóór Chr.) buit gemaakt.

Rosweyde (Heribertus), een Nederlandsch geleerde, geboren te Utrecht den 22sten Januari 1596, voegde zich bij de Orde der Jesuïeten, studeerde te Douai en werd alhier en later te Antwerpen leeraar in de wijsbegeerte. Hij vormde het plan, de levens van de Heiligen der R. Katholieke Kerk te verzamelen en naar de rangorde der vierdagen in het licht te geven. Hij legde dan ook de grondslagen van den reusenarbeid, die onder den naam van „Acta Sanctorum” na zijn dood door *Bollandus* en anderen is voortgezet. Voorts bejverde zich *Rosweyde* in al zijne werken de R. Katholieke Kerk tegen de Protestanten te verdedigen. Hij overleed te Antwerpen den 7den October 1629, en van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „Fasti Sanctorum, quorum vitae in belgicis bibliothecis manuscriptae (1607)”, — „Disputatio de fide hereticis servanda etc. (1610)”, — „Martyrologium romanum etc. (1618)”, — „Vitae patrum etc. (1618)”, — „t Bosch der Eremyten en Eremytinnen van Aegypten en Palestina enz. (1616)”, — „Generale legende der Heylighen (1619 en later)”, — „Generale Kerckelijcke Historie enz. (1629)”, — en „Leven der H. H. Maagden, die van Christus tijden tot deeze eeuw in den staat van suyverheid in de wereld geleefd hebben (1626 en later)”.

Ross (Ludwig), een verdienstelijk oudheidkundige, geboren den 22sten Juli 1806 te Horst in Holstein, studeerde te Kiel en te Leipzig in de letteren, ondernam in 1832 eene reis naar Griekenland en werd conservator der antiquiteiten in den Peloponnesus. Nadat hij met de Regeering in moeilijkheid was geraakt over het vrije gebruik der ouden, nam hij in September 1836 zijn ontslag en leefde te Athene als privaatdozent, totdat hij aldaar in 1843 gewoon hoogleeraar werd in de oudheidkunde aan de pas gestichte Otto-universiteit. Door de Septemberomwenteling van 1848 verloor hij deze betrekking, waarna hij een beroep naar Halle aannam, hoewel hij nog een jaar in Griekenland bleef, om de oudheidkundige nasporingen, onder zijne leiding begonnen, naar behooren te regelen. Hij leed aan eene folterende ruggemerkwaal en maakte den 6den Augustus 1859 door zelfmoord een einde aan zijn leven. Van zijne

geschriften vermelden wij: eem in 't Nieuw-Grieksch geschreven „Handbuch der Archäologie der Kunst (dl 1, 1841)”, — „Inscriptiones graecae ineditae (1834—1845, 3 afl.)”, — „Beschreibung und Abbildung der Akropolis von Athen (1839)”, — „Reisen auf den griechischen Inseln des Aegeischen Meers (dl 1—4, 1852)”, — „Reisen und Reiserouten in Griechenland (dl 1, 1841)”, — „Griechische Königsreisen (1848, 2 dln)”, — „Die Demen von Attika nach Inschriften (1846)”, — „Kleinasien und Deutschland (1850)”, — „Das Theion und der Tempel des Ares in Athen (1852)”, — „Hellenika oder archäologischer, philologischer, historischer und epigraphischer Aufsätze und Abhandlungen (1846, 2 dln)”, — „Archäologische Aufsätze (1856—1861, 2 dln)”, — en „Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland (1863)”.

Roszbach, een klein dorp in het Pruisische regeringsdistrict Merseburg, is merkwaardig wegens de zegepraal, door *Fredrik de Grote* aldaar den 5den November 1757 behaald op de Franschen en het Rijkaleger. Hij had zijne hooftmacht moeten achterlaten in Silesië onder bevel van den Hertog van *Bevern*, om aldaar de Oostenryksche armee in het oog te houden en kon slechts beschikken over 23 000 man en 72 stukken geschut, terwijl de vijand 43 000 man met 100 stukken telde. Niettemin deed *Fredrik II* op den 4den November zijn leger oprukken, om de positie van zijne vijanden te verkennen. Daar hij echter wegens de gesteldheid van het terrein een aanval ongeraden achtte, betrok hij eene positie tusschen Roszbach en Bedra. Door dit terugwijken aangemoedigd, besloten de vijanden slag te leveren; zij zouden daarbij rondom de linker flank van het Pruisische leger trekken en die van de zijde van Reichartswerben aanvallen. Om deze beweging te masqueren, bezette in den ochtend van den 5den Graaf *Seint-Germain* met eene divisie de hoogte van Schartzau en begon het Pruisische leger te beschieten. Eerst te 11 ure rukte het eigenlijke leger voorwaarts naar Pettstädt. In de voorhoede bevondt zich de ruitrij der Rijntroepen en der Franschen, — daarop volgde het Fransche voetvolk en daarna iets verder naar de rechter zijde de Rijkinfanterie. *Fredrik II* kon het aanvankelijk niet gelooven, dat de vijand om zijn linker vleugel wilde heentrekken en dezen den aftoet naar de Saale afsnijden. Eerst op den middag gaf hij bevel, de tenten af te breken, belastte zich met het bevel over het voetvolk en vertrouwd het kommando over de ruitrij toe aan *Seydlitz*. Des namiddags te 2½ uur was het leger reeds op weg naar den linker vleugel; vooraan bevondt zich de ruitrij, daarna kwam het voetvolk en ter rechter zijde van dit laatste het geschut. Deze geheele beweging echter werd door eene heuvelreeks voor het oog van den vijand verborgen. De vijandelijke ruitrij, het voetvolk vooruitnellend en meenende, dat zij zich reeds achter het leger des Konings bevond, trok, toen de kolonnes Reichartswerben bereikten, aldaar met speed voorbij en zette haren tocht voort naar de linker zijde, om de Pruisen, die naar men meende terugtrokken, het ontsnappen te beletten. Doch te 3½ uur plantte *Fredrik* het geschut op een heuvel

(den Janusheuvel) en opende het vuur, terwijl *Seydlitz* met al zijne ruitery een aanval deed op de rechter flank der vijanden, die na een korten tegenstand achter Reichartswerben op de vlucht geworpen werden. Inmiddels had de Fransche infanterie zich onder het vuur van het Pruisische geslacht in bataljons zoeken te scharen en de artillerie tevens moeide gedaan om eene positie in te nemen; doch voordat het zoo ver gekomen was, overschreed de Pruisische infanterie de heuvelketen, belaagde met 7 bataljons onder Prins *Heisrich* de rechter flank der Franschen en joeg door een snel geweervuur, gesteund door het kartetsenvuur der stukken, het Fransche voetvolk op de vlucht. De Rijkstroepen konden niet eensaan het schieten toekomen. Nu joeg *Seydlitz* los met zijne eskadrons op den verwarden hoop der vluchtelingen, verstrooide ze en maakte velen krijgsgevangen. Graaf *Saint-Germain* was gedurende den slag werkeloos gebleven op de hoogte van Schartau, en zijn korps, alsmede dat van *Loudon*, trok terug naar Freiburg. Des avonds te 6 ure was de vijandelijke ruitery reeds over de Unstrut getrokken, maar het voetvolk hield er zich den geheelen nacht mede bezig en de armee verstrooide zich naar alle zijden. De Pruisen verloren aan gesneuvelden 8 officieren en 182 man, terwijl het aantal hunner gewonden 376 bedroeg, maar het verlies der vijanden beliep 1700 dooden, ruim 2000 gewonden en 5000 gevangenen, onder welke zich 8 generaals en 300 officieren bevonden. In handen van den overwinnaar vielen 72 stukken geschut, 7 vaandels en 15 standaarden.

Roszbach (August Wilhelm), een letteren- en oudheidkundige, geboren te Schmaalkalden den 26sten Augustus 1823, studeerde in 1844—1848 te Leipzig en Marburg, vestigde zich in 1852 als privaatdocent te Tübingen, zag er zich in 1854 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar en werd in 1856 beroepen als hoogleeraar in de letteren en oudheidkunde te Breslau, waar hij bij voortdurend werkzaam is. Van zijne geschriften vermelden wij: „Metrik der Griechischen dramatik und lyriker, nebst den begleitenden musischen Künsten (met *Westphal*, 1854—1855; 2de druk, 1867—1868)”, — „Untersuchungen über die römische Ehe (1868)”, — „Römische Hochzeiten und Ehedenkmalen (1871)”.

Rosshirt (Konrad Eugen Franz), een verdienstelijk rechtsgeleerde, geboren te Bamberg den 26sten Januari 1763, studeerde te Landshut, Erlangen en Göttingen, was sedert 1812 werkzaam bij de magistratuur, werd in 1817 hoogleeraar te Erlangen en in 1818 te Heidelberg en overleed aldaar den 5den Juni 1873. Van zijne geschriften vermelden wij: „Beiträge zum Römischen Recht und zum römisch-deutschen Kriminalrecht (1820—1824, 2 afl.)”, — „Lehrbuch des Kriminalrechts (1822)”, — „Entwickelung der Grundsätze des Strafrechts (1822)”, — „Einleitung in das Erbrecht und Darstellung des ganzen Intestaterbrechts (1831)”, — „Die Lehre von den Vermächtnissen (1185, 2 din)”, — „Geschichte und System des deutschen Strafrechts (1838—1839, 3 din)”, — „Das testamentarische Erbrecht bei den Römern (1849, 2 afl.)”, — „Gemeines deutsches Civilrecht (1841—1843,

3din)”, — „Das französische und badische Civilrecht (1842)”, — „Kanonisches Recht (1857)”, — „Manuale latinitatis Juris canonici (1862)”, — en „Aussere Encyclopädie des Kirchenrechts (1855—1867)”. Met *Warnkönig* redigeerde hij het „Zeitschrift für Civil- und Kriminalrecht (1831—1849, 6 din)”.

Roszmänn (Wilhelm), een ijverig beoefenaar der kunstgeschiedenis en geboren te Seesen in Brunswijk den 29sten Mei 1832, studeerde te Jena, Tübingen en Göttingen eerst in de theologie en vervolgens in de geschiedenis. In 1856 vestigde hij zich als privaatdocent te Göttingen en schreef: „Betrachtungen über das Zeitalter der Reformation (1858)”, — en „Die makkabäische Erhebung (1860)”. In het najaar van 1860 werd hij onderwijzer van Prins *Bernhard von Sachsen-Meiningen* en bleef als zoodanig werkzaam tot 1869. Inmiddels schreef hij: „Orest, Tragödie des Aeschylos (1867)”, sleet met zijn leerling den winter van 1868 op 1869 te Napels, op Sicilië en te Rome en leverde na zijn terugkeer: „Vom Gestade der Kyklopen und Sirenen (1869)”, — en „Eine protestantische Osterandacht in St. Peter zu Rom (1871; 2de druk, 1872)”. Nadat hij eenige jaren te Wolfenbüttel had gewoond, werd hij in 1872 tot hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Weimar benoemd en schreef: „Meister Lukas (1872)”. In 1872—1873 vergeselde hij bovengenoemden Prins op eene reis naar het Oosten en schreef: „Die Lage des alten Troja”, — en „Ein Besuch auf den Berg Athos”. In 1873 werd hij professor in de kunstgeschiedenis te Düsseldorf en kort daarop voordragend adviseur bij de generale directie der koninklijke verzamelingen voor kunst en wetenschap te Dresden, waar hij: „Die künstlerische Ausschmückung der Albrechtsburg zu Meissen (1878)” ter perse legde.

Roszmäßler (Emil Adolf), een verdienstelijk natuurkundige, geboren den 8den Maart 1806 te Leipzig, studeerde in 1825 aldaar in de godgeleerdheid, maar bepaalde zich weldra bij de natuurkunde en werd in 1827 leeraar te Weida en in 1830 hoogleeraar in de natuurlijke historie aan de bosch- en landbouw-acadëmie te Tharand bij Dresden. In 1848 zag hij zich afgevaardigd naar het Duitse Parlement; hier voegde hij zich bij de linker zijde en nam ook deel aan het Romparlement te Stuttgart. Hij werd deswege van hoogverraad beschuldigd en wel is waar vrijgesproken, maar in 1850 van zijn ambt beroofd. Hij vestigde zich toen te Leipzig en overleed aldaar den 8sten April 1867. Zijn merkwaardig geschrift is voorreker: „Ikongraphie der europäischen Land- und Süßwassermollusken (1835—1862, 3 din, met een 4de af van *Kobelt*, 1877)”. Voorts socht hij door populaire geschriften de natuurkunde dienbaar te maken aan de opvoeding des volks. Wij vermelden van hem: „Anleitung zum Studium der Thierwelt (1847—1856, 3 din)”, — „Das Wichtigste vom innern Bau und Leben der Gewächse (1848)”, — „Beiträge zur Versteinerungskunde (1848)”, — „Der Mensch im Spiegel der Natur (1850—1857, 5 din; tweede druk, 1868)”, — „Populäre Vorlesungen aus dem Gebiete der Natur (1852, 2 din)”, — „Die vier Jahreszeiten (1855; 5de druk 1877)”, — „Flora im Winterkleide (2de druk, 1856)”, —

„Das Süßwasser-Aquarium (1857; 3de druk, 1875)”, — „Die Geschichte der Erde (1856; 3de druk, 1875)”, — „Der naturgeschichtliche Unterricht (1860)”, — „Der Wald (1863; 2de druk 1871, met *Birken*)”, — „Die Thiere des Waldes (1863—1867, 2 dln)”, — en „Für freie Stunden (1863)”. In 1853 volbracht hij eene reis door het zuidoosten van Spanje en gaf vervolgens zijne „Reiseerinnerungen aus Spanien (1864; 2de druk, 1867)” in het licht. Hij behoort met dr. *O. Uls* tot de stichters van het tijdschrift: „Die Natur” en redigeerde tevens het natuurkundig volksblad: „Aus der Heimath”. Vooral hierin bevorderde hij de uitbreiding der Humboldtvereeningen. Eene door hem zelve vervaardigde levensbeschrijving: „Mein Leben und Streben im Verkehr mit der Natur” is in 1874 door *Zuss* in het licht gegeven.

Rosstrappe (De) is de naam van eene granietklip in het Harzgebirge. Zij verheft zich ter hoogte van 167 Ned. el steil uit het dal der Bode en men heeft op haren top een prachtig uitzicht. Haar naam is ontleend aan eene holte op haren top, voor den indruk gehouden van den voet van een roos, waarmede eene Prinses, door een reus vervolgd, van deze hoogte naar beneden sprong. Tegenover de Rosstrappe, aan de andere zijde van het dal der Bode, verrijft de Hexentanzplatz ter hoogte van 260 Ned. el, — en aan den voet van dit rotsgevaarte ligt het hotel: „Der Waldkater”, vanwaar men langs een uitmuntenden weg zich naar Hubertusbad kan begeven.

Rosswitha, zie *Hroswitha*.

Rot afkomstig van *rupta* (een brok of gedeelte) noemt men in de krijgskunde eenige achter elkander opgestelde soldaten, terwijl de naast elkander geplaatste een *getid* vormen. Het rot telt zooveel man als er gelederen achter elkaar staan. Het bestaat bij de infanterie ten hoogste uit 3 en bij de cavallerie uit 2 man. Ontbreekt de tweede man, dan heeft men een *blind rot*.

Rotas of *Rota romana* was te voren een Hof van Appél te Rome, bestaande uit 12 praelaten en bevoegd om in appél te oordeelen over vonnissen in den Kerkelijken Staat, welke geveld waren in processen over eene waarde van meer dan 500 scudi. De naams-oorsprong dezer rechtbank is onzeker.

Rotang, zie *Calamus*.

Rotatie noemt men de omwenteling van een lichaam om eene lijn, welke den naam draagt van rotatie-as. Zij is, zoo zij niet geregeld wordt, bij projectielen de oorzaak van mischoten en men besigt juist den getrokken loop, om het projectiel tot eene rotatie rondom de lengte-as of rondom de as, samenvallende met die der ziel, te dwingen. Niettemin wijkt ook het projectiel van een getrokken loop rechts of links uit het schootvlak ten gevolge van den invloed van de zwaartekracht en den tegenstand der lucht. Men geeft aan deze afwijking den naam van *derivatie*.

Rotatiestoestel (Electro-magnetisch), zie *Electro-magnetismus*.

Rotgans (*Anser bernicla Ill.*), is de naam van een vogel uit de familie der *Kandachtigen* en uit de orde der *Zeevogels* (Natafores). Zij is veel kleiner dan de grauwe of wilde gans (*A. cinerens*) en niet veel grooter dan de gewone

wilde eend. Kop en hals zijn zwart, kort en stomp; de oogen zijn klein en donker bruin. De rugvederen en de dekvederen der vleugels zijn grijs, — de vederen van de borst en van den voorbuis grauwachtig grijs, met smalle, lichtere randen en die van den achterbuis wit, alsmede de dekvederen van den staart. Voor 't overige is deze vogel zwart. Hij komt des winters aan onze stranden, vertoef er tot Mei en begeeft zich aldan naar noordelijker gewesten. Hij voedt zich met zeeplanten en kleine zeedieren.

Rotgans (Lucas), een verdienstelijk dichter, geboren te Amsterdam in October 1648, legde zich met ijver toe op de kennis der fraaie letteren, inzonderheid op die der Latijnsche schrijvers. Bij het uitbarsten van den oorlog van 1672 trad hij in dienst, doch toen het gevaar geweken en de kans op bevordering verdwenen was, nam hij zijn ontslag en vestigde zich op de hofstede Kromwijk, toebehoorende aan zijne grootmoeder en gelegen tusschen Breukelen en Maarsen. Hier hield hij zich bezig met de studie der letteren, schreef een groot aantal gedichten en overleed aan de kinderziekte op den 3den November 1710. Wij vermelden van hem: „Gedichten op Goudestein aan Johan Huydecooper (1690)”, — „Gedichten (1691)”, — „Koning Willem de derde, heldendicht met platen van *E. de Hooghe* (1690, 2 dln)”, — en de vermaarde „Boerenkermis (1708; 2de druk, 1734)”. In 1721 werden zijne gedichten verzameld en uitgegeven onder den titel van „Poëzij van verscheidene mengelstoffen”, waarin ook zijne treurspelen: „Scilla” en „Eneas en Turnus” voorkomen, welke tevens afzonderlijk in het licht verchenen zijn.

Roth. Onder dezen naam vermelden wij: *Albrecht Wilhelm Roth*, een verdienstelijk kruidkundige, geboren te Döblingen in Oldenburg den 6den Januari 1757. Hij studeerde en promoveerde te Halle in de geneeskunde, vestigde zich daarna te Vegesack bij Bremen en zag zich weldra benoemd tot landphysicus der Weserstreek in het hertogdom Bremen. Met uitstekend gevolg beoefende hij tevens de kruidkunde, ontving den titel van „Medicinalrath” en overleed den 16den October 1834. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „Anweisung für Anfänger, Pflanzen zum Nutzen und Vergnügen zu sammeln und nach den Linnéischen Systeme zu bestimmen (1778)”, — „Abhandlung über die Art und Nothwendigkeit Naturgeschichte auf Schulen zu behandeln (1779)”, — „Verzeichniss derjenigen Pflanzen, welche nach Anzahl und Beschaffenheit nicht in den gehörigen Klassen des Linnéischen Systems stehen (1781)”, — „Tentamen florae Germanicae (1788—1800, 3 dln)”, — „Novae plantarum species (1824)”, — en „Manuale botanicum (1830)”.

Justus Ludwig Adolf Roth, een verdienstelijk aardkundige. Hij werd geboren te Hamburg den 15den September 1818, wijdde zich aan de studie der pharmacie, was van 1844—1848 apotheker te Hamburg, vestigde zich toen te Berlijn en werd er in 1867 lid der Académie van Wetenschappen en hoogleraar aan de universiteit. Van zijne geschriften vermelden wij: „Die Kugelformen im Mineral-

reich (1844)", — „Der Vesuv und die Umgebung von Neapel (1857)", — „Die Gesteinsanalysen in Tabellarischer Uebersicht und mit Kritischen Erläuterungen (1861)", — „Beiträge zur Petrographie der platonischen Gesteine, gestützt auf die von 1861—1868 veröffentlichten Analysen (1870)", — „Beiträge etc.", gestützt auf die von 1869—1878 veröffentlichten Analysen (1874)", — „Ueber den Serpentin und die genetischen Beziehungen desselben (1870)", — „Ueber die Lehre vom Metamorphismus und die Entstehung der kristallinischen Schiefer (1871)", — „Studien am Monte Somma (1877)", — en „Allgemeine chemische Geologie (1ste dl. 1879; 2de dl. 1ste en 2de afdeeling, 1883 en 1886)". Ook heeft hij de uitgave bezorgd van het werk van *Mitscherlich*: „Ueber die vulkanischen Erscheinungen in den Eifel (1856)".

Paul Rudolf von Roth, een verdienstelijk beoefenaar van het Germaansch recht, geboren te Nürnberg den 11den Juli 1820. Hij studeerde te München promoveerde in 1848 te Erlangen op eene dissertatie: „Ueber Entstehung der Lex Bajuvariorum", vestigde zich te München als privatdocent, werd in 1850 buitengewoon hoogleeraar in de rechten te Marburg, nadat hij door zijne „Geschichte des Beneficialwesens (1850)" een goeden naam verworven had, en aanvaardde in 1853 het ambt van gewoon hoogleeraar te Rostock, in 1856 te Kiel en in 1863 te München, waar hij later ook tot opperbibliothecaris aan de universiteitsbibliotheek werd benoemd. In 1852 werd hij buitengewoon, in 1863 gewoon lid der historische klasse van de Beiersche Académie van Wetenschappen. Van zijne geschriften noemen wij nog: „Kurländisches Privatrecht (1855—1858 dl 1, met *Meibom*)", — „Mecklenburgisches Lehenrecht (1858)", — „Feudalität und Unterthanenverband (1863)", — „Zur Geschichte der Bayrischen Volkrechts (1866)", — „Bayrisches Civilrecht 1870—1875, 4 dln)", — en „Deutsches Privatrecht (dl 1 en 2, 1890)". Met *Rudorff* en andere stichtte hij in 1861 het „Zeitschrift für Rechtsgeschichte", en hij is lid der Rijksoommisatie tot het ontwerpen van een wetboek van burgerlijke rechtsvordering voor Duitschland.

Rudolf Roth, een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche letteren en geboren te Stuttgart den 8den April 1821. Hij studeerde te Tübingen, Berlijn, Parijs en Londen, vestigde zich in 1845 te Tübingen en is ersedert 1856 hoogleeraar in de Oostersche talen en opperbibliothecaris der universiteitsboekerij. Van zijne geschriften vermelden wij: „Zur literatur und Geschichte des Veda (1846)", — „Ueber den Atharva-Veda (1838)", — „Der Mythos von den fünf Menschengeschlechtern (1860)", — en „Ueber die Vorstellung vom Schickaal in der indischen Spruchweisheit (1864)". Ook gaf hij met anderen een „Sanskritwörterbuch (1863—1876, 7 dln)" in het licht en bezorgde uitgaven van de „Nirukti" van *Yaks* en van den „Atharva-Veda".

Wilhelm August Roth, een verdienstelijk geneeskundige, geboren den 29sten Juni 1833 te Lübben in de Nederlausitz. Hij studeerde te Berlijn, promoveerde aldaar in 1855, was in verschillende hospitalen werkzaam, klom op tot een hoogen rang als officier van ge-

zondheid en werd in 1878 leeraar aan de polytechnische school te Dresden. Hij schreef: „Militärärztliche Studien (1867—1868, 2 dln)", — „Grundriss der physiologische Anatomie für Turnlehrerbildungsanstalten (2de druk, 1872)", — en „Handbuch der Militärgesundheitspflege (met *Lee*, 1872—1877, 3 dln)". Voorts volbracht hij onderscheidene wetenschappelijke reizen, vertrok in 1863 naar het leger te Châlons, werd in 1867 naar de Nijverheidstentoonstelling te Parijs gezonden en was in 1876 lid der jury op de tentoonstelling te Philadelphia.

Rothe (*Richard*), een uitstekend Protestantisch godgeleerde, geboren te Posen den 28sten Januari 1809, studeerde te Heidelberg en Berlijn, werd in 1823 predikant bij het Pruisisch gezantschap te Rome, in 1823 hoogleeraar aan het godgeleerd seminarium te Wittenberg en in 1832 tweede directeur en ephorus van deze inrichting. In 1837 werd hij hoogleeraar, universiteitspredikant en directeur van het theologisch seminarium te Heidelberg en in 1859 te Bonn, maar keerde in 1854 als professor naar Heidelberg terug en overleed aldaar den 20sten Augustus 1867. Hij schreef o. a.: „Die Anfänge der Christlichen Kirche und ihrer Verfassung (1837)", — „Theologische Ethik (1845—1848, 3 dln; 2de druk, 1867—1871)", — en „Zur Dogmatik (1862; 2de druk, 1869)". Onderscheidene werken van dezen geleerde zijn eerst na zijn dood door zijne vrienden in het licht gezonden.

Rothenburg (*Adelheid von*), van haar zelve *von Zastrow*, eene verdienstelijke schrijfster, geboren in 1837 op het landgoed Krumkavel bij Soldin in de Neumark, ontving hare opleiding te Posen en te Berlijn, trad in 1860 in het huwelijk met den kapitein *von Rothenburg*, woonde met hem in verschillende garnizoensplaatsen — sedert 1877 te Darmstadt — en schreef eene reeks van novellen, die in den „Reichsbote" werden opgenomen, alsmede de verhalen: „Katharine aus Aingerbach (1878)", — „Aus dem Tagebuch einer Haushälterin (1879)", — en „Im Umkreis von vier Meilen (1890)", — benevens den roman: „Verworrenes Garn".

Rother of *Koning Rother* is de naam van een Germaansch-middeneeuwisch gedicht uit den Longobardischen sagenkring. Het is door een rondreizenden dichter naar een ouder stuk omstreeks in het midden der 12de eeuw vervaardigd en moet wegens zijn vorm als één der oudste middeneeuwse heldendichten werden beschouwd, hoewel de daarin behandelde sage tot de jongste der oud-Germaansche sagen behoort. De hoofdzakelijke inhoud is de volgende: Koning *Rother*, te Bare (*Bari* in Apulië) gevestigd, wenscht te huwen en zendt twaalf Graven naar Constantinopel, om voor hem *Herlinda*, de dochter van Koning *Constantijn*, tot echtgenoot te vragen. Laatstgenoemde echter is verontwaardigd over dat aanbod en werpt de afgezanten in de gevangenis. Daarop trekt *Rother* met een leger naar Constantinopel, vergezeld door eene bende reuzen, onder welken zich de gevreesde *Asprianus* bevindt. Onder den naam van *Diatrich* begeeft hij er zich tot den Koning, verwerft zijne gunst en eeriang ook de liefde der dochter, verlost Constantinopel

van een vijandelijk leger en neemt onder begunstiging van het slaggevoel met *Herliede* en met al de zijnen de vlucht naar zijn vaderland. Het gelukt echter aan een speelman des Konings, *Herliede* door list naar Constantinopel terug te roepen. Toen trekt *Rother* op nieuw naar Constantinopel, waar juist de bruiloft van zijne uitverkorene met een ander zou worden gevierd, sluipt in de feestzaal, maar wordt herkend en ter dood verwesen. In het bosch evenwel, waar dit vonnis zou worden ten uitvoer gebracht, houden zich zijne vrienden verborgen en komen weldra te voorschijn; de reuzen doen het meerendeel zijner vrienden sneven, en de Koning geeft zijne toestemming tot het huwelijk van *Rother* en *Herliede*. Laatsgenoemde was volgens de sage de moeder van *Pippijn* en de grootmoeder van *Karel de Groot*. De beste uitgave van dit gedicht is die van *H. Rückert* (1871).

Rother (Christian von), een Pruisisch staatsminister, geboren den 14den November 1778 te Ruppertadorf in Silezië, werd in 1697 geplaatst bij de politie en in 1806 bij het departement van Oorlog. Onder het ministerie *Hardenberg* (1810) werd hij raad van de rekenkamer, in 1815 gevolmachtigde bij de verdeling der oorlogcontributione, welke Frankrijk betalen moest, in 1830 chef van den sehandel, in 1831 directeur der Koninklijke bank, waarna hij in den adelstand opgenomen werd, daarop president van het bestuur der staatschulden en in 1836 minister. In die betrekking maakte hij zich zeer verdienstelijk door de instelling van eene commissie tot delging der staatschulden en van eene credietbank voor grondbezitters, door den aanleg van vele fabrieken en kunstwegen en door het ontwerpen der Rotherstichting ten behoeve van onverzorgde dochters van overleden staatsambtenaren. Na de gebeurtenissen van Maart 1848 nam hij zijn ontslag, begaf zich naar zijne goederen in Silezië en overleed aldaar den 7den November 1849.

Rotherham, eene stad in het Engelsche graafschap York, aan het vereenigingspunt van de Don en de Rother en aan den Midlandspoorweg, 10 Ned. mijl ten noordoosten van Sheffield, bevat eene Latijnsche school, een seminarium der Independenten, eene ijzergieterij, spijkeramederijen, machinesfabrieken, pottebakkerijen enz. en bijna 35 000 inwoners. (1881).

Rothschild (Het huis), het aanzienlijkste en rijkste bankiershuis onzer eeuw, heeft op de geldmiddelen en de staatkundige beweging van Europa een hoogst belangrijken invloed. Zijn stichter is *Mayer Anselm Rothschild*. Hij was de zoon van een uiterst eenvoudige Israëlietisch handelsman, aanschouwde het levenslicht te Frankfort aan de Main in 1743, verloor vroeg zijne ouders, bezocht, tot rabbijn bestemd, eenige jaren de theologische school te Fürth, doch liet zijn voornemen varen, oefende zich in zijne geboorteplaats op een kantoor en vond eene plaats in eene bankerzzaak te Hannover. Met een klein vermogen keerde hij naar Frankfort terug, stichtte er een wisselkantoor en trad in het huwelijk met *Gütel Schnapper*. Zijne vlijt en de degelijkheid van zijn karakter vermeerderden zijn crediet, zoodat zijne zaak boven verwachting bloeide. Door zijne

kennis van zaken der munt kwam hij meermalen in aanraking met den Landgraaf, later Keurvorst, *Wilhelm I* van Hessen, die hem in 1801 tot zijn Hof-agent benoemde. In het volgende jaar sloot *Rothschild* de eerste aanzienlijke leening met de Deensche Regeering, ten bedrage van 10 millioen thaler. Toen in 1806 de Keurvorst van Hessen de wijk nam voor de naderende Franschen, vertrouwde hij de zorg voor zijne geldmiddelen toe aan *Rothschild*, en het gelukte dezen, niet zonder levensgevaar, het vermogen van den Keurvorst te behouden. Hij overleed den 19den September 1812 en liet, behalve 5 dochters, 5 zonen na. De oudste van dezen kwam aan het hoofd der zaak te Frankfort, en de anderen stichtten nieuwe bankiershuizen te Weenen, Parijs, Londen en Napels, die wel zelfstandig werkten, maar tevens gemeenschap onderhielden met het Huis te Frankfort. Nadat zij reeds, met uitzondering van *Nathas*, in 1815 door den Keizer van Oostenrijk wegens belangrijke diensten in den adelstand waren opgenomen, zagen zij zich allen in 1822 tot vrijheeren benoemd. *Anselm Mayer*, geboren den 12den Juni 1772, werd in 1813, als chef van het stamhuis, Pruisisch geheim-commercieraad, voorts in 1820 Beieresch consul en Hofbankier en overleed kinderloos den 6den December 1855. Hij werd opgevolgd door zijn neef *Karl* (een zoon van zijn evenzoo genoemden broeder), geboren den 6den Augustus 1820 en lid van het Huis der Heeren in Pruisen. — *Salomon*, geboren den 9den September 1774, vestigde zich te Weenen en overleed aldaar den 27sten Juli 1856, hij werd eerst opgevolgd door zijn zoon *Anselm Salomon*, geboren den 29sten Januari 1803 en overleden den 27sten Juli 1874, en toen door zijn kleinzoon *Albert*, geboren den 29sten October 1844. — *Nathas*, geboren den 16den September 1777, had in 1798 de firma te Manchester gesticht, maar verplaatste haar in 1813 naar Londen. Hij bewees gedurende de geldcrisis van dat jaar belangrijke diensten aan het Britsche Kabinet en kwam zeer in aanzien. In 1822 werd hij er Oostenrijksch consul-generaal, en overleed te Frankfort aan de Main den 18den Juli 1836, opgevolgd door zijn zoon *Lionel*, geboren den 27sten November 1808. Hoewel reeds vroeger tot lid van het Parlement gekozen, kon hij er, wegens den eed, eerst in 1858 zitting nemen, en zijn zoon *Nathaniel*, geboren den 8sten November 1840, is deegelijks lid van het Lagerhuis en erfelijk baronet en werd in Juni 1885 tot pair verheven. — *Karl*, geboren den 24sten April 1788, werd chef van de in 1820 te Napels gevestigde zaak, toefde veel te Frankfort, werd in 1829 consul-generaal van Sicilië en overleed te Napels den 10den Maart 1855. Zijn evenzoo genoemde zoon werd, zooals wij reeds gezegd hebben, chef van het huis te Frankfort. — *Jacob* (James), geboren den 15den Mei 1792, werd in 1812 chef van een Huis te Parijs en in 1822 Oostenrijksch consul-generaal aldaar. Nadat hij de Fransche leeningen gesloten had, namelijk in 1830 van 30 millioen, in 1831 van 120 millioen, in 1823 van 150 millioen en in 1844 van 200 millioen franca, zag hij zich door *Louis Philippe* benoemd tot grootofficier van het Legioen van Eer. Hij overleed den 15den November 1868,

opgevoeld door zijn zoon *Alfons*, geboren den 1sten Januari 1827. De gerechten omtrent het onzettend vermogen der familie *Rothschild* berusten enkel op vermoedens.

Rotrou (Jean de), een Fransch dichter, tevens een vriend en tijdgenoot van *Corneille*, geboren in 1609 te Dreux in Orléansais, ontleende zijne stukken aan de Spaansche van *Lope*, zooals: „*La belle Alfrède*”, — „*Laure perdue*”, — „*Occasions perdues*”, — „*La bagne de l'oubli*” enz., en *Séneca* leverde hem de stof voor zijn „*Hercule mourant*”. Beter evenwel zijn de oorspronkelijke stukken: „*Venceslas* (1647)”, — „*Cosroës*”, — en „*Saint-Geneste* (1646)”. Deze drama's streven die van *Corneille* op zijde. Ook heeft hij onderscheidene blijspelen geschreven. Hij overleed den 27sten Juni 1650, en zijne werken zijn door *Viollet le Duc* in 1822 in 5 deelen in het licht gegeven.

Rötscher (Heinrich Theodor), een verdienstelijk dramaturg, geboren den 10den September 1808 te Mittenwalde in Brandenburg, studeerde te Berlijn en te Leipzig in de philologie en vertrok in 1828 als professor naar het gymnasium te Bromberg. Omstreeks dien tijd verscheen zijn geschrift: „*Aristophanes und sein Zeitalter* (1827)”. Voorts leverde hij: „*Abhandlungen zur Philosophie der Kunst* (1837—1847, 5 din)”, — „*Die Kunst der dramatischen Darstellung* (1841—1846, 3 din; 2de druk, 1864)”, — en „*Shakespeare in seinen höchsten Charaktergebilden* (1864)”. Om nuttig te wezen voor het tooneel, begaf hij zich naar Berlijn, waar het ministerie *Ficklers* hem belastte met het ontwerpen van een plan tot stichting eener tooneelschool. De uitvoering daarvan werd echter verijdeld door de omwenteling van 1848. De betrekking, die hij bekleedde aan den Koninklijken Schouwburg, liet hij varen in 1851 en overleed, nagenoeg geheel van het licht der oogen beroofd, op den 9den April 1871. Van zijne overige geschriften vermelden wij nog: „*Dramaturgische Skizzen und Kritiken* (1847)”, — „*Das Schauspielwesen* (1848)”, — „*Ueber Byrons Manfred* (1844)”, — „*Seydelmanns Leben und Wirken* (1845)”, — „*Dramaturgische und ästhetische Abhandlungen* (1864 en 1867)”, — „*Dramaturgische Blätter* (1865)”, — en „*Entwickelung dramatischer Charaktere aus Lessings, Schillers und Goethe's Werken* (1869)”.

Rotteck (Karl Wenzeslaus Rodecker von), een uitstekend Duitsch geschiedschrijver, geboren den 18den Juli 1775 te Freiburg in de Breisgau, studeerde aldaar in de rechten en zag zich in 1798 benoemd tot professor in de geschiedenis aan de universiteit van zijne geboortestad en in 1808 tot professor in de staatswetenschappen. Weldra echter verbeurde hij door zijne vrijzinnige denkbeelden de gunst der Regeering. Aan zijn geschrift: „*Für die Erhaltung der Universität Freiburg*” had dese inrichting van onderwijfs hoofdzakelijk haar behoud te danken, en hij werd in 1819 door haar afgevaardigd naar de Eerste Kamer, waar hij en *Welcker* de woordvoerders waren der oppositie. Nadat in 1825 de reactionaire partij zijne herkiezing verijdeld had, zond men hem in 1831 naar de Tweede Kamer, waar hij gedurende 10 jaar het eminentste lid was der liberale partij en vooral fierig streed voor

de vrijheid van drukpers en voor de afschaffing der tienden. Om die reden werd hij door een besluit van den Bondsdag beroofd van zijn hoogleeraarsambt, de uitgave van den door hem geachtten „*Freisinnige*” en van de „*Politische Annalen*” verboden en zijne verkiezing tot burgemeester van Freiburg niet bekrachtigd. Hij overleed den 26sten November 1840, en in 1868 verrees te Freiburg op het Dominicanerplein een gedenktoeken te zijner eer. Van zijne geschriften vermelden wij: „*Allgemeine Geschichte* (1812—1817, 9 din; 25ste druk, voortgezet door *Steger*, 1866—1867, 11 din)”, — verkorte „*Allgemeine Weltgeschichte* (1830—1834, 4 din; 8ste druk, gevolgd door *Zimmermann*, 1868—1872, 7 din)”, — „*Lehrbuch des Vernunftrechts und der Staatswissenschaften* (1829—1835, 4 din; 2de druk, 1840)”, — en „*Sammlung kleiner Schriften* (1829—1837, 5 din)”. Met *Welcker* leverde hij het „*Staatslexicon* (1834—1844, 12 din; 3de druk, 1856—1866, 14 din)”. — Zijn zoon *Karl von Rotteck*, geboren in 1812, werd advocaat te Freiburg, plaatste zich in 1849 in Baden aan het hoofd der democratische partij, nam na het dempen van den opstand de wijk naar het buitenland en keerde ten gevolge eener amnestie in 1856 in Baden terug. — Een andere zoon, *Hermann von Rotteck*, geboren den 25sten Augustus 1816, leverde o. a.: „*Poetische Versuche* (1838)”, vestigde zich als privaatsdocent te Freiburg, maar overleed reeds den 12den Juli 1845.

Rotterdam, eene arrondissementshoofdstad in de Nederlandsche provincie Zuid-Holland, aan de Maas en aan de uitwatering van het riviertje de Rotte, 18 Ned. mijl van den mond van eerstgenoemde, is na Amsterdam de belangrijkste koopstad van Nederland en door hare gunstige ligging de natuurlijke haven voor de schepen, die de Rijn en de Maas bevaren. De gemeenschap met de zee is door het nieuwe kanaal naar den Hoek van Holland aanmerkelijk verbeterd. Schepen met een diepgang van 65—70 Ned. palm kunnen nu met ongebroken lading voor de stad komen; deze groote verbetering zal zeker in ruime mate bijdragen tot de welvaart van haar bewoners. Men heeft er uitmuntende havens, zoodat de zeeschepen er de magazijnen in het midden der stad zonder moeite kunnen bereiken. Voorts brengt de nieuwe spoorwegbrug over de Maas de stad in verbinding met het zuiden (over den Moerdijk met Antwerpen, Brussel, Parijs, Londen enz.), terwijl er tevens spoorwegen zich vereenigen uit Amsterdam over Haarlem, Leiden en 's Gravenhage, uit Dordrecht, uit Utrecht over Gouda enz. De oude stad met de drukke, met winkels bezette straten als Hoogstraat, Hoofdsteege, Blaak enz. vormen thans slechts een klein gedeelte van het geheel, daar aan alle kanten nieuwe wijken verreesen zijn. Vooral vindt men er fraaie gebouwen op het Nieuwe Werk (aan de Maas en zich aansluitend aan de Boompjes), en dit gedeelte verschaft aan hen, die met stoombooten den oever naderen, een fraai stadsgesicht. De Westersingel, Eendrachtsweg en Mauritsweg hebben ook als woonplaats voor de welgestelden eene aantrekkelijke ligging. Vooral echter is de uitbreiding aan den linker Maasoever eene hoogst belangrijke; weldra zal daar eene stad verreesen zijn, wer-

waarts eene brug voor rijtuigen en voetgangers nevens die van den spoorweg over de Maas voert. Dit nieuwe wijk trekt gaandeweg de groote vaart geheel tot zich. De groote stoomschepen vinden er uitmuntende ligplaatsen en de hulp der nieuwste middelen om hunne kostbare ladingen te lossen en op te slaan. Onder de nieuwtate hulpmiddelen verdient vooral vermelding de kolentip, voor rekening der gemeente daargesteld, om dit belangrijke consumtie-artikel, dat per spoor van Duitschland wordt aangevoerd, in den kortst mogelijken tijd over te laden. Deze kolentip is de eenige op het geheele vaste land. De laatste uitbreiding van Rotterdam is de vereeniging met Delfshaven, eene uitbreiding aan den kant der Maas, die ook de scheepvaart in de toekomst zeer te goede kan komen. Onder de 25 kerken van verschillende kerkgemeenschappen vindt men er de Groote of Laurentiuskerk met een toren ter hoogte van 90 Ned. el, een uitmuntend orgel en de praalgraven der admiralen *Witte Cornelisz. de With* (in 1658 bij Elseneur geaneveld), *Cortenaar*, van *Brakel* enz., — de Zuiderkerk — en de pas voltooide St. Anthoniuskerk. Andere merkwaardige gebouwen zijn er: het stadhuis, — het museum Boymans met fraaie schilderijen en gravures, gedeeltelijk door den brand van Februari 1864 vernield, maar na dien tijd herbouwd en verrijkt, — het gymnasium, waarvan vooral het frontispice en het beeld van *Minerva*, door *Stracké* vervaardigd, vermelding verdienen, — het gebouw van de Yachtclub, — de beurs, — het nieuwe ziekenhuis, — het prachtige sociëteitsgebouw in den Dierentuin, — het nieuwe station van den Hollandschen spoorweg en het post- en telegraafkantoor. Men heeft er standbeelden van *Davidorus Erasmus* (sedert 1622), van *Tollens* (door *Stracké*) en van *Gijsbert Karel van Hogendorp* (van *Geefs*). Tot de inrichtingen van onderwijs behooren er: eene académie voor beeldende kunsten en technische wetenschappen, eene muziekschool, een gymnasium, 3 hogere burgerscholen, eene zeevaartschool, eene ambachtschool, scholen voor gymnastiek en een doofstommeninstituut, — voorts zijn er vele inrichtingen van weldadigheid en eenige geleerde genootschappen. Tot deze behooren: het Bataafsche Genootschap voor proefondervindelijke natuurkunde en de Vereeniging voor geschiedenis. De dierentuin, schoon niet zoo rijk voorzien als de Amsterdamsche, is éen der fraaiste en grootste van Europa; vooral door den schoonen aanleg van den tuin trekt zij in hooge mate de aandacht van de vele vreemdelingen, die haar bezoeken. Het aantal inwoners bedroeg er op den 1sten Januari 1884 bijna 170000. Rotterdam is eene hoofmarkt voor graan, tabak en koloniale waren en heeft daarenboven bloeiende fabrieken, namelijk: eene groote machinesfabriek en eene ijzergieterij aan de overzijde der Maas (op Fijenoord), suikerraffinaderijen, jenever- en likeurstokerijen, tabakskerverijen enz. De scheepstimmerwerken verkeer en echter, althans voor het tegenwoordige, in een kwijnenden toestand. — Rotterdam wordt reeds in de 11de eeuw vermeld. De stad is in 1272 door muren omringd en met stedelijke rechten begiftigd. In 1480 werd zij ingenomen door jonker *Frans van Brederode*, die haar verdedigde tegen

Aartshertog *Maximiliaan*. De Spanjaarden veroverden haar in 1572, doch in 1580 verkreeg zij zitting en stem in de Statenvergadering van Holland. Sedert dien tijd heeft zij zich met ongemeenen spoed ontwikkeld.

Rotterdam (Jan Baptist Antoon van), een Vlaamsch letterkundige, geboren te Antwerpen den 28sten Maart 1825, ontving aanvankelijk onderwijs van zijn vader, kwam vervolgens op een handelskantoor, was als reiziger werkzaam en werd mederedacteur van het *Journals d'Anvers*, doch legde in 1874 om redenen van gezondheid die betrekking neder. Hij schreef een groot aantal novellen, zooals: „Het huis van Joostens (1845)”, — „De twee Spanjaarden (1845)”, — „De twee vrienden (1845)”, — „Klara (1846)”, — „De oude en jonge wolven (1848)”, — „Kinderen en kinderspelen (1855)”, — „Een onverbeterlijke dronkaard (1855)”, — „Een vreemde heer in een hôtal (1855)”, — „Het steenen kruis (1855)”, — „Eene onverschrokken vrouw (1856)”, — „Spel en drank (1856)”, — „Leopold de Eerste (1856)”, — „Een drama in den kelder (1856)”, — „De dochter des vischschers (bekroond, 1855)”, — „De smokkelaars (1857)”, — en „Oude vrienden (1865)”.

Rotti, éen der kleine Soenda-eilanden, ligt ten zuidwesten van Timor en is daarvan gescheiden door eene smalle straat. De noord-oosthoek ligt op 10°38' en de zuidwesthoek op 19°56' Z. B. Het heeft een lengte van 12 en eene grootste breedte van 3 of 4 uur gaans en staat onder het bestuur van den resident van Timor, die te Koepang op Timor zijn verblijf houdt. Het land is er afwisselend vruchtbaar en kalkachtig, en de bevolking bedraagt er ongeveer 75000 zielen. Te voren was het eiland verdeeld in 6 regentschappen, doch thans bestaan er 18 districten, door dorpschoude bestaand. Het Nederlandsche zendelinggenootschap heeft er zendingen, en vele inlanders zijn er tot het Christendom overgegaan.

Rottmann (Karl), een beroemd landschapsschilder, geboren den 11den Januari 1798 in de nabijheid van Heidelberg, begaf zich in 1822 naar München en gevoelde zich vooral aangetrokken door de bergstreek. In de jaren 1830—1833 schilderde hij op last van Koning *Lodewijk I* de 28 beroemde fresco's in de bogengangen van het Hof en in 1835 vertrok hij op aansporing des Konings naar Griekenland, om er studiën te verzamelen voor een aantal landschappen, die de noordelijke bogengangen zouden versieren. Het schoone van deze reeks van 23 stukken is vooral gelegen in het betooverend lichteffect. *Zottmann* was met geestdrift bezield voor de plastische schoonheid van Italië en verwaarloosde dan ook geenszins het koloriet. Hij overleed te München den 6den Juli 1850, en de Koning plaatste zijn borstbeeld in de nieuwe Pinacothek, terwijl de kunstbroeders te München te zijner eer een gedenksteen deden verrijzen aan het Starnberger Meer.

Rotumah, een Britsch eiland in de Stille Zee, ten zuidoosten van Melanesië tusschen de Ellice-eilanden ten noorden en de Fidsj-eilanden ten zuiden, is aan alle kanten door koraalriffen omgeven, heeft geene haven en is vulkanisch van aard, met boschrijke heuvels

bedekt en ruim voorzien van kokospalmen. Het telt op $\frac{3}{4}$ Ned. mijl bijna 3000 inwoners van Maleische afkomst en tot het Christendom bekeerd. In de hoofdplaats Fangwot en in de overige dorpen heeft men bevallige en zindelijkte woningen. Het werd in 1791 door *Edwards* ontdekt en Grenville geheeten en het is volgens een besluit van de Koningin (30 December 1880) aan de Britsche kolonie der Fidji-eilanden toegevoegd en den 13den Mei 1881 onder het bestuur van laatstgenoemde eilanden gesteld.

Roubaix, eene stad in het Fransche departement du Nord en in het arrondissement Lille (Rijsel), aan het evenzoo genoemde Kanaal en aan den noorderspoorweg, heeft eenige rechtbanken en scholen, een museum voor nijverheid, eene boekery, genootschappen voor landbouw, wetenschappen en kunsten, hospitalen en omstreeks 80000 inwoners (1880). Roubaix is over het geheel eene nieuwerwetse stad; de meeste huizen en straten zijn nog geene halve eeuw oud. Tot de belangrijkste gebouwen behooren er: de kerk van St. Maarten, het stadhuis en de beide hospitalen; ook heeft de stad een openbaren tuin en een schouwburg. Zij is het middenpunt van eene aanmerkelijke nijverheid, zich vooral bepalende tot geweven stoffen van katoen, wol en zijde. Er zijn 78 wol- en 12 katoenspinnerijen, — voorts 300 fabrieken, van welke 250 wollen, katoenen en linnen stoffen leveren. Voorts heeft men er een levendigen handel. — Het *Kanaal van Roubaix*, 27,4 Ned. mijl lang, vereenigt zich op Belgisch grondgebied met de Schelde.

Roudaire (François Elie), een Fransch schrijver, bekend wegens zijn ontwerp om de Sahara in Tunis en Algérië onder water te zetten, werd geboren te Gueret (departement Creuze) den 6den Augustus 1836, nam deel aan den oorlog van 1871 en werd bij Würth gewond. Reeds vroeger was hij met triangulatie in Algérië belast en daarbij viel zijne aandacht op de laagte van den bodem, waarna hij in de „*Revue des Deux Mondes*” het opstel plaatste: „*Une mer intérieure en Afrique*”, dat groot opzien baarde. In de volgende jaren tot 1879 onderzocht hij de Afrikaansche gewesten en bleef de inundatie bepleiten. Maar al is deze ook mogelijk, toch zijn de kosten, die daarvoor moeten aangewend worden, zóo groot — zoöals door *Stache* in Oostenrijk en door *Antinori* in Italië is aangewezen —, dat zelfs in Frankrijk zijn ontwerp door velen is afgekeurd.

Rouen, de hoofdstad van het Fransche departement Seine Inférieure en de voormalige hoofdstad van Normandië, ligt in eene fraaie, door heuvels omslotene vlakte op den rechter oever van de Seine en aan den spoorweg van Parijs naar Havre, die er zijtakken heeft naar Dieppe en Amiens. Zij is de zetel van een prefect, van het 3de armeekorps, van een aartbisschop en van onderscheidene consuls. Men heeft er een Hof van appél, een gerechtshof, een Hof van assises, 6 vrederegerechten, eene handelsrechtbank enz. Vooral heeft men er vele inrichtingen van onderwijs, namelijk: eene theologische faculteit, een lyceum, een groot en een klein seminarium, eene voorbereidende school voor geneeskunde en artse-

nijmengkunde, eene school voor wetenschap en letterkunde, eene kweekschool van onderwijzers, eene hydrographische school, scholen voor kruid-, schiel- en natuurkunde, schilder- en teekenkunst, handelarecht, boekhouden, geometrie en mechanica, eene landbouw- en eene nijverheidsschool, vele lagere scholen en een instituut voor doofstommen. Daarenboven vindt men er: eene Académie van Kunsten en Wetenschappen, een oudheidkundig genootschap, onderscheidene andere vereenigingen, eene boekery met 110000 deelen, 350 wiegedrukken en 2960 handschriften, een museum van schilderijen, een van aardewerk, een van oudheden, een van natuurlijke historie en een van nijverheid. Tot de inrichtingen van weldadigheid behooren er: eene bank van leening, 3 ziekenhuizen (waaronder het Hôtel-Dieu met 17 zalen en 600 bedden), een blindeninstituut, een krankzinnigengesticht, een weeshuis 4 crèches, 6 asylen en 10 vereenigingen tot onderlinge ondersteuning met 9000 leden. Er zijn 6 voorraden; van deze ligt St. Sever op den linker oever van de Seine en is met eene steenen brug van 6 bogen en door eene hangende brug met de eigenlijke stad verbonden. Het eigenaardig antiek voorkomen van Rouen is door het verbouwen van oude straten en huizen grotendeels verdwenen; niettemin is de stad met haar bevalligen omtrek éene der merkwaardigste provinciesteden van Frankrijk. Het aantal kerken is er sedert de groote Revolutie van 87 tot 14 gedaald. De fraaiste van deze is de hoofdkerk, die van Notre Dame. Deze werd in 1200 verwoest, maar ten tijde van *Jan zonder Land* hersteld. De voorgevel, in 1509—1533 gebouwd, heeft veel geleden, maar bezit niettemin eene verrassende schoonheid. Deze kerk heeft 8 torens, waaronder éen ter hoogte van 149 Ned. el; van binnen is zij 180 Ned. el lang en wordt door 3 rosetten en 130 meerendeels fraai beschilderde ramen verlicht. Langs het koor vindt men 25 kapellen met praalgraven, waaronder de prachtige van *Louis de Brézé* (gemaal van *Diane de Poitiers*), van de beide cardinalen *d'Amboise* en van den Prins *de Croy*. Eindelijk ziet men er 2 marmeren hoofdaltaren met fraaie standbeelden, kostbare schilderijen, een prachtig orgel en eene sierlijke sacristijdeur. Ook de kerk van St. Ouen is een indrukwekkend gebouw in spitsboogstijl, in het westelijk gedeelte met 8 en in het oostelijk met 5 beuken; zij is 135 Ned. el lang, 25 Ned. el breed en 43 Ned. el hoog, terwijl 5 veelhoekige kapellen het koor omgeven. Rondom deze kerk heeft men een openbaren tuin met het standbeeld van *Zollo* en een Romaanschen toren uit de 11de eeuw. Het merkwaardigste wereldlijke gebouw is er het paleis van Justitie, in 1493—1499 gesticht, met prachtige zalen. Voorts heeft men er het aartbisschoppelijk paleis, het stadhuis, den klokketoren, het oude stadhuis, het belastinggebouw, het entrepôt-magazijn, de beurs, 3 schouwburgen enz. Ook mogen wij het Hôtel du Bourgheroulde (uit de 15de eeuw) met vele reliëfs en de woningen, waar *Jouvenet*, *Boieldieu*, *Dulong* en *Armand Carrel* het levenslicht aanschouwden, niet met stilzwijgen voorbijgaan. Er zijn 6 boulevards, 431 straten en 36 pleinen, onder welke zich de Oude Markt bevindt, waar

Jeanne d'Arc verbrand werd, de Nieuwe Markt met fontein en eene obelisk, het Stadhuisplein met een bronzen ruitersstandbeeld van *Napoleon I* enz. De boulevards, in 1770—1780 gedempte stadgrachten, omgeven de oude stad. Men vindt er voorts een standbeeld van *Cornéille* op de brug en een van *Boieldieu* bij de beurs. Wijders zijn er 36 fontein, eene nieuwe waterleiding en koude, ijzerhoudende bronnen. Tot de meestgeliefde wandelplaatsen behooren er, behalve de boulevards, de Cours de la Reine, 300 Ned. el lang en met 4 rijen prachtige olmen bepoot, de Square de Solferino, de Cours Boieldieu, de Avenue du Mont Riboudet en de Jardin des Plantes. Het aantal inwoners belooft er nagenoeg 99 000 (1881). Zij houden zich vooral bezig met handel en nijverheid, inzonderheid met katoennijverheid (Rouennerie); in en om de stad bevinden zich 160 katoenspinnerijen, benevens eene menigte weefstoelen. Ook is er een aanzienlijke wolhandel. Andere takken van nijverheid zijn er: zeepziederijen, kaarsengieterijen, stijfsemmakerijen, lijmkokerijen, leerlooierijen, sukkerraffinaderijen, tabakskerverfjen, machinesfabrieken, scheepstimmerwerven enz. De voornaamste handelaartikelen zijn er: steenkolen, olie, katoen, garens, koffie, wollen goederen, graan, timmerhout, ooft, wol, suiker en wijn, en er bestaan verschillende instellingen ter bevordering van den handel. De stad heeft, schoon op een afstand van 120 Ned. mijl, in den mond der Seine eene uitmuntende zeehaven, waar bij vloed stoombooten van 800 ton kunnen binnenloopen. In 1875 zijn er 1086 uit andere landen komende schepen met bijna 241 000 ton (waaronder 604 stoombooten) uitgevaren en 953 schepen met bijna 223 000 ton (waaronder 588 stoombooten) binnengekomen. Daarenboven zijn er nagenoeg evensoovele kustvaartuigen uitgezield en binnengeloopen. De voorhaven van Rouen is Quilleboeuf aan den mond der Seine. — Bij de ouden droeg Rouen den naam van *Rotomagus*; zij was de hoofdstad der *Velocassiers* en onder *Constantijn de Groot*e die der Provincie *Lugdunensis*. In de middeuewen heette de stad *Rothomum* en *Rodamun*. In 841 werd zij door de Noormannen ingenomen, die er zich in 859 voor goed vestigden. Sedert de 10de eeuw was zij de hoofdstad van Normandië en de zetel der Hertogen van dit gewest, zoodat zij zich sedert *Willem de Veroveraar* onder Engelsche heerschappij bevond, hoewel als een Fransch leengoed. In 1204 werd zij door *Philippus Augustus* aan Koning *Jan zonder Land* ontrukkt. De Engelschen heroverden haar in 1419, maar in 1449 kwam zij weder in de macht van Frankrijk. In 1431 werd er de Maagd van Orléans verbrand. Vooral had zij veel te lijden in den oorlog der Hugenoten; deze hielden zich hier genesteld en het gelukte eerst in 1562 aan *Karel IX* de stad na eene hardnekkige verdediging tot onderwerping te brengen. *Hendrik IV* belegerde haar in 1591—1592 te vergeefs en bemachtigde haar eerst in 1594 door capitulatie. Zij werd in 1683 door een orkaan en in 1774 door brand grotendeels vernield. Ook veroorzaakte in 1687 het verdrifven der Hugenoten haar groote schade. Den 25sten Februari 1848 werden er bij een ooploop de Engelsche katoenspinnerijen

verwoest, en in April daaraanvolgende hadden er barrikadengevechten plaats wegens de verkiezingen. Voorts rukte den 6den December 1870 generaal *von Manstein* er binnen met een Duitsch legerkorps, en zij bleef in handen der Duitschers tot aan den 22sten Juli 1771.

Roués (geradbraakten) is de naam, waarmede men tijdens het regentschap van Hertog *Philippus d'Orléans* de losbandige genotzoekers bestempelde. De liederlijke makkers van dezen Hertog hadden dien aangenomen om zich te onderscheiden van hunne bedienden, die *pendards* (galgenbrokken) werden genoemd. Later gaf men hem aan alle losbandige aanzienlijken, en men bedoelt daarmede nog altijd deszulken, die, verstoken van alle zedelijke beginselen, hunne verdorvenheid onder een vernis van voornaamheid en geestigheid trachten te verbergen.

Rougé (Olivier Charles Camille Emanuel, vicomte de), een Fransch Egyptoloog, geboren te Parijs den 11den April 1811, was de telg van een oud geslacht, studeerde in de rechten, maar bepaalde zich hoofdzakelijk bij de talen, wijdde zich sedert 1844 uitsluitend aan de studie der Egyptische oudheden en werd in 1849 conservator der Egyptische verzameling in het Louvre en 4 jaar daarna staatsraad in de afdeling voor Binnenlandse Zaken en voor Openbaar Onderwijs. Reeds in 1852 had hij door zijne geschriften zoo grooten roem verworven, dat hij tot lid van het Instituut werd benoemd. Na den dood van *Lenormant* (1859) werd hij professor in de Egyptische archaeologie aan het Collège de France en overleed den 1sten Januari 1873. Zijne verhandelingen zijn opgenomen in de „Revue archéologique” en in de „Mémoires” van het Instituut. Ook vertaalde hij van een papyrus in het Britsch Museum den voor 3000 jaar vervaardigden roman: „De twee broeders” en gaf eene „Chrestomathie égyptienne (1868)” in het licht.

Rouget de Lisle, zie *Marceillais*.

Rouher (Eugène), een Fransch staatsman, geboren den 30sten November 1814 te Riom, bezocht het marine-instituut te Angoulême, studeerde daarna te Parijs in de rechten en werd advocaat te Riom, waar hij na den dood van zijn oudsten broeder in het bezit kwam van diens winstgevende practijk. In 1848 nam hij als republikeinschgezind afgevaardigde zitting in de Nationale Vergadering, maar ging eeriang over tot de rechter zijde, werd daarna lid van de Wetgevende Vergadering, waar hij zich aan de zijde van Prins *Lodewijk Napoleon* schaarde, en zag zich den 31sten October 1849 tot minister van Justitie en voorzitter van het Kabinet benoemd. Nadat hij den 26sten October 1851 was afgetreden, belastte hij zich na den staatsreuk weder met dezelfde portefeuille, legde haar evenwel wegens de verbeurdverklaring der goederen van het geslacht *Orléans* den 22sten Januari 1852 neder, werd president van den staatsraad en aanvaardde het voorzitterschap in de afdeling voor wetgeving. Van 3 Februari 1855 tot 23 Juni 1863 stond hij aan het hoofd van het ministerie van Handel, Landbouw en Openbare Werken en legde daarbij eene groote bekwaamheid aan den dag. Hij bevorderde het vrijhandelstelsel van *Napoleon III* en sloot

het vermaarde handelstractaat met Engeland. Na den dood van *Billaud* werd hij den 16den October 1863 minister van Staat, belast met het verdedigen der Regeeringsontwerpen, en bekleedde deze betrekking tot in 1870. Steeds was hij bereid, de staatkunde der Regeering in het Wetgevend Lichaam tegen de aanvallen der oppositie in bescherming te nemen. Tevens voegde hij zich naar alle kronkelingen der Napoleontische politiek; hij schroomde niet, te verdedigen wat hij kort te voren met zijn berucht „*jamais*” onmogelijk had verklaard,

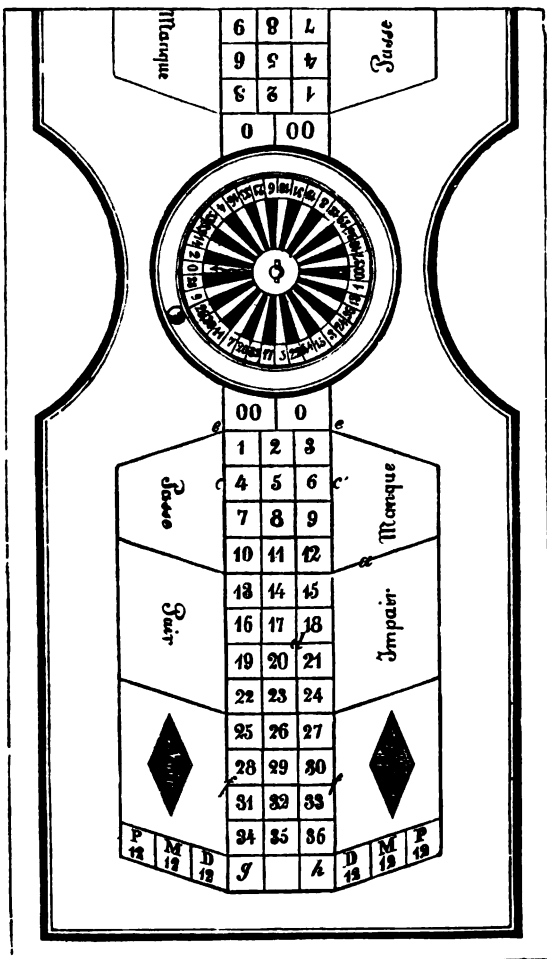
en te bestrijden wat hij te voren gebillijkt had, en daar hij heden de eischen der openbare meening het verderf van Frankrijk en morgen de kroon van het constitutioneele gebouw noemde, erlangde hij grooten invloed bij *Napoleon III*, ja, maakte zich door de kunst om zelfs de bedenkelijke daden van het Tweede Keizerrijk met een stalen voorhoofd als de verhevenste wijsheid te prijzen, zoo onmisbaar aan het Hof, dat *Olivier* hem den 12den Juli 1867 den „*vice-keizer*” noemde. Hij genoot echter zoo weinig achtting, dat hij zijn gezag bij den aanvang van het nieuwe liberale tijdperk (1869) niet kon handhaven; in Januari 1870 legde hij zijne betrekking neder, maar werd tot voorzitter van den Senaat benoemd en behield zijn invloed. Aan het hoofd van dat lichaam richtte hij den 16den Juli

hoorde er tot de conservatieve groep der Bonapartisten, die met ijver opkwamen voor de rechten van den Keizerlijken Prins. In 1876 werd hij herkozen, en bij de oorlogsverklaring der drie monarchale partijen aan de Republiek op 16 Mei 1877 stond hij aan het hoofd der Bonapartisten, terwijl hij voorts na de afreding van *Mac Mahon* zijne rol voor goed had afgespeeld. Hij overleed den 5den Februari 1884.

Roulades noemt men in de muziek de op- en aflopende notenreeksen, welke tusschen

de wezenlijk tot het stuk behoorende noten ter versiering worden aangebracht. Bij spaarzaam gebruik en eene juiste uitvoering hebben zij doorgaans een treffend effect.

Roulette is de naam van een hazardspel, waarbij men een toetel bezigt, die in bijgaande figuur is voorgesteld. Hij bestaat uit eene ronddraaiende schijf, die in een aantal gelijke vakken (gewoonlijk 38, namelijk 1—36, 0 en 00) is verdeeld, welke om het andere rood en zwart zijn gekleurd. De schijf draait langs een iets hooger en gootvormigen rand, die naar haar afheft en waarin de bankier een ivoren balletje doet rondloopen, terwijl hij tevens de schijf in tegenovergestelde richting doet draaien. Bij het verminderen der beweging valt het balletje op één der vakken, en de kleur en het nummer van dat vak

Roulette.

1870 tot den Keizer eene zeer oorlogszuchtige redevoering. Na den 4den September begaf hij zich naar het buitenland, moest bij de verkiezingen voor de Nationale Vergadering in 1871 tot tweemaal toe de vlag strijken en werd eerst den 11den Februari 1872 op Corsica benoemd, waar *Abbatucci* plaats voor hem maakte. Openlijk stelde hij zich nu aan het hoofd der kleine Bonapartistische partij en had den 22sten Mei den moed, het Tweede Keizerrijk tegen de aanvallen van *Audiffret-Pasquier* te verdedigen. Hij be-

healissen over winst en verlies. Immers op het groene tafeltapijt heeft men afdelingen voor rood en zwart (*rouge et noir*), voor even en oneven (*pair et impair*), voor klein en groot (*manque et passe*). Die afdelingen winnen of verliezen naar mate het winnend cijfer rood of zwart, even of oneven, en onder en boven de 18 is. Op die afdelingen plaatsen de spelers hun inzet. Op de nul, de dubbele nul en de cijfers wordt de inzet bij het winnen 36-maal betaald, en de inzet der niet-winnende cijfers is voor den bankier. Voor den inzet op even

en oneven, rood en zwart, groot en klein ontvangt men als winner het dubbele. Komt het balletje in het vak der O, dan verliezen zwart, groot en even, — komt het op dat der dubbele nul, dan verliezen rood, klein en oneven. Ook bij dit spel heeft de bankier de gunstigste kansen.

Roulez (Joseph Emanuel Ghislain), een uitstekend Belgisch oudheidkundige, geboren den 6den Februari 1806 te Nivelles, studeerde te Leuven en beantwoordde reeds vroeg twee prijsvragen met zijne commentaaren: „De Carneade Cyrenaee (1825)” en „De vita et scriptis Heraclidis Pontificis (1828)”. Na zijne promotie zette hij zijne studiën voort te Heidelberg en te Berlijn, en werd in 1832 hoogleeraar in het Grieksch aan het athenaeum en in 1835 aan de universiteit te Gent. In 1868 werd hij administrateur-inspecteur van deze instelling, bekleedde dit ambt tot 1873, en overleed te Gent den 16den Maart 1878. Hij was lid van de Belgische Académie van Wetenschappen en sedert 1867 directeur van de Classe des lettres. Van zijne geschriften vermelden wij nog: eene uitgave der „Novae historiae” van *Ptolemaeus Hephæstion*, — „Mélanges de philologie, d’histoire et d’antiquités (1838—1844, 7 afl.)”, — en „Choix de vases peints du musée d’antiquités de Leide (1854)”.

Rousseau. Onder dezen naam vermelden wij:

Jean Baptiste Rousseau, een Fransch dichter, geboren te Parijs den 10den April 1670. Hij was de zoon van een schoenmaker, ontving eene zorgvuldige opvoeding, ging in 1688 als page van den Franschen gezant *Roupeau* naar Denemarken, daarna als secretaris van den maarschalk *Tallard* naar Engeland en werd onder *Rouillé* bij de afdeling financiën geplaatst. Daar men hem voor den vervaardiger hield van eenige onkiesche hekelichten, waarin hooggeplaatste personen werden aangevallen, zag hij zich in 1712 uit Frankrijk verbannen. Eerst ging hij naar Zwitserland, waar hij een begunstiger vond in den Franschen gezant, Graaf *Deluc*, en vervolgens in 1714 met Prins *Eugenius* naar Weenen. Na verloop van twee jaren kwam hij weder onder verdenking van het vervaardigen van hekelrijmen en moest ook laatstgenoemde stad verlaten, waarop hij na het overlijden van *Lodewijk XIV* naar Parijs terugkeerde. Daar men intusschen weigerde, zijn proces aan eene herziening te onderwerpen, vertrok hij in 1721 naar Londen en nadat hij voorts zijn vermogen bij de handelmaatschappij te Ostende verloren had, leefde hij te Brussel van den onderstand van eenige vrienden, en overleed in de nabijheid dier stad, te Genette, den 17den Maart 1741. Zijne „Oden” werden in zijn tijd zeer geroemd, en *Amar* bezorgde in 1820 eene volledige uitgave van zijne werken in 5 deelen.

Jean Jacques Rousseau, één van de vermaardste en invloedrijkste Fransche schrijvers der 18de eeuw. Hij werd geboren te Genève den 28sten Juni 1812. Zijne moeder, de dochter van een Protestantisch predikant, stierf bij zijne geboorte en zijn vader, een onbemiddeld uurwerkmaker, leerde hem reeds vroeg lezen en gaf hem naast enkele weten-

schappelijke werken allerlei romans in handen. Vooral echter gevoelde de jeugdige *Rousseau* zich geboeid door de levensbeschrijvingen van *Plutarobus*, en daardoor ontwaakten in zijn binnenste liefde tot de vrijheid en bewondering van groote daden, terwijl tevens zijne verbeelding niet weinig geprikkeld werd. Toen zijn vader wegens eene zaak van eer de vlucht moest nemen, kwam de zoon bij een predikant, *Lambercier* genaamd, waar hij gelukkige dagen doorbracht, doch wegens eene ten onrechte hem toegediende tuchtiging werd hij opgenomen in het huis van zijn oom *Bernard*. Aanvankelijk zou hij zich nu op de kennis der rechtgeleerdheid toeleggen, maar toen het bleek, dat hij daarvoor ongeschikt was, kwam hij in de leer bij een graveur. Hier zonk hij onder den invloed van verdorvene makers allengs dieper, zoodat hij zich zelfs aan diefstal schuldig maakte en eene harde behandeling van zijn meester te verduren had. Na verloop van eenigen tijd nam hij de vlucht, doolde rond in de naburige dorpen en bereikte eindelijk Consignon in Savoye, waar de pastoor hem met welwillendheid begroende en aan mevrouw *de Warens* te Ancey aanbeval. Deze, eene dame van fijne beschaving en van een bevallig voorkomen, maar tegelijk van een zwak karakter en wulpschen aard, was haren in Waadtland wonenden echtgenoot ontvlucht en tot de R. Katholieke Kerk overgegaan, waarna zij — tegen een jaargeld van 2000 francs — zich beijverde, proselieten aan dat Kerkgenootschap te bezorgen. De 16-jarige *Rousseau* werd eerlang door haar geboeid, in een bekeerlingenhuis te Turijn in het R. Katholieke geloof onderwezen en tot den schoot der moederkerk gebracht. Hij koesterde de hoop, dat men bij zijn overgang tot het R. Katholiek geloof ook verder voor hem zorgen zou, doch hij ontving na het voleindigen der plechtigheid slechts eene kleine somme gelds en werd daarmede aan zijn lot overgelaten. Hij bevond zich dus radeloos in eene vreemde stad onder vreemden. Eene soldaten- en eene koopmansvrouw ontfermden zich over hem en bezorgden hem eene plaats als bediende in het huis van eene adellijke dame, na wier dood hij eene dergelijke betrekking aanvaardde bij Graaf *de Gouvon*, eerste stalmeester des Konings. Toen men aldaar bij toeval zijn aanleg en zijne bekwaamheid ontdekte, zocht een bloedverwant van den Graaf, de abbé *de Gouvon*, voor zijne verdere ontwikkeling te zorgen en onderwees hem in de Latijnsche taal. Doch ook hier was het verblijf van *Rousseau* niet van langen duur. Met een lichtzinnigen landgenoot trok hij de wijde wereld in, terwijl een draaiorgel in beider onderhoud moest voorzien. Zoo bereikten zij Ancey, waar *Rousseau* weder een bezoek bracht aan mevrouw *de Warens*. Deze overreedde hem, om zich tot geestelijke te bekwaamen; hij bezocht nu een theologisch seminarium, waar het verblijf hem echter verbitterd werd door de gestrengheid van den leeraar, en daar hij groote neiging gevoelde tot de muziek, deed zijne beschermster hem onderwijs geven door den muziekmeester *Le Maître*. Toen deze voorts wegens botsing met de geestelijkheid de wijk moest nemen, vergeselde *Rousseau* hem tot Lyon, vanwaar hij naar mevrouw

de Warens terugkeerde. Zij was echter uit Ancey vertrokken, en nu begaf hij zich op goed geluk naar Zwitserland, kwam er bij een (zooals hij zich noemde) Grieksch patriarch als tolk in dienst, was eenigen tijd muziekonderwijzer te Lausanne en te Neuchâtel en hervond eindelijk te Chambéry mevrouw de Warens. Eerst poogde hij als schrijver en muziekmeester in zijn onderhoud te voorzien, doch daarna leefde hij op kosten van mevrouw de Warens, met wie hij het landgoed Aux Charmettes bij Chambéry betrok zonder zijn voormaligen swerfuit aan banden te leggen. Tusschen die beiden bestond intusschen meer dan eene wuife liefdesbetrekking. Te vergeefs poogde hij het gedrag te besturen der lichtzinnige vrouw, die haar vermogen in talrijke dwaze ondernemingen verkwistte. Hij werd ziek van verdriet en vervelling en bezocht in 1737 de baden van Montpellier. Gedurende die reis kwam hij in betrekking met aanzienlijke, maar zedeloze vrouwen, en toen hij naar mevrouw de Warens terugkeerde, vond hij zijne plaats bezet door een friseur. Zijne voormalige beminde deed hem voorstellen, maar Rousseau, wiens zedelijk gevoel nog niet geheel was uitgedoofd, wees ze van de hand, verliet haar huis en begaf zich als huisonderwijzer naar Lyon. Intusschen had hij zich niet alleen op de hoogte gehouden der Fransche letterkunde, maar zich ook op de wiskunde toegelegd. Hij had de werken doorsnuffeld van *Euclides*, *Locke*, *Leibniz*, *Descartes* en *Malebranche*, gevoelde de begeerte ontwaken om zelf als schrijver op te treden, en besloot naar Parijs te gaan en aan de Académie een nieuw ontwerp voor te leggen ter vervanging van muzieknoten door getallen. Hij voerde dat voornemen uit in 1741. Hoewel hij zijn stelsel geen ingang kon verschaffen bij de Académie, werd hij toch opgenomen in den kring van beschaafde mannen en vrouwen, zoodat hij in kennis kwam met *Diderot*, *d'Alembert*, *Voltaire*, *Fontenelle*, *Marivaux* enz. Nu werd hij secretaris bij Graaf de *Montaigne*, Fransch gezant te Venetië; doch de eigenzinnigheid en gierigheid van dien Graaf waren oorzaak dat hij na 18 maanden naar Parijs terugkeerde, om zich door middel van zijne pen het noodige te verschaffen. Nadat hij eenigen tijd artikels over muziek in de „Encyclopédie,” geleverd had en vruchteloos bijval had zoeken te verwerven op dramatisch gebied, viel hem in 1749 eene prijsvraag in handen, uitgeschreven door de Académie te Dijon en aldus luidende: „Of de herleving der wetenschappen en kunsten een gunstigen invloed hadden gehad op de verbetering der zeden?” Rousseau schreef daarop een ontkenkend antwoord en wist uit de geschiedenis aan te wijzen, dat de herleving der wetenschappen overal en altijd hand aan hand was gegaan met toenemend zedebederf. Dit gevoelen wist hij op soo eigenaardige wijze te bevestigen en met zulk eene schitterende wel sprekendheid te bewijzen, dat de Académie hem een prijs toekende en zijn naam eerlang genoemd werd onder die der vermaardste Fransche schrijvers. Zijn „Discours” gaf aanleiding tot het ontstaan van talrijke weerleggingen; men overlaadde hem met bezoeken en hij werd algemeen bewonderd en gevierd.

Het bericht, dat zijn antwoord bekrond was, maakte op zijn gemoed een diepen indruk. Hij nam het ernstig besluit, aan de deugd getrouw te blijven, zich uit den kring der losbandige aanzienlijken te verwijderen en zich bij de studie te bepalen. Hij werd in dat voornemen bevestigd door eene ziekte, welke hem omstreeks dien tijd aantastte. Hij trok alsoo zijne sijden kousen uit, legde zijn degen af, verkocht zijn uurwerk en droeg eene ronde pruik. Voorts gaf hij zijne „Lettre sur la musique” in het licht en wilde zijne krachten wijden aan de muziek, daar zijn drama: „Narcisse” geen bijval gevonden had. Zijne opera: „Le devin du village (1752)” werd toegejuicht, en bijna had dit voorrecht, alsmede de lofsuiving van *Lodewijk XV*, hem doen wankelen in zijn besluit. Hij overwon echter deze wetseling, wees een jaargeld, hem door den Koning aangeboden, van de hand, zond aan de markiesin de *Pompadour* eene aanzienlijke som terug, die zij hem voor het afschrijven van muziek had doen toekomen, en begaf zich met de zeer weinig ontwikkelde *Thérèse Levasseur* naar Genève, waar hij tot de Protestantische Kerk terugkeerde en het burgerrecht, hetwelk hij door zijne vroegere geloofsverzaking verloren had, herkreeg. Met genoemde *Thérèse* had hij kennis gemaakt te Parijs, onmiddellijk na zijn terugkeer uit Venetië. Schoon niet wettig gehuwd, leefde hij met haar als in echtelijken staat en bracht hare kinderen naar het vondelingengesticht, oordeelende, dat zij daar eene betere opvoeding zouden erlangen, dan hij hun bezorgen kon. Ook bezocht hij Savoye, waar hij een groot gedeelte van zijne jeugd had doorgebracht. Hij vond er mevrouw de Warens ter prool van armoede en ellende, zoodat hij haar zooveel mogelijk ondersteunde. Te Chambéry, waar hij geruimen tijd vertoefde, schreef hij eene verhandeling over het ontstaan der ongelijkheid onder de menschen. Dit „Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes (1753),” een antwoord op eene door de Académie te Dijon uitgeschreven prijsvraag, geeft ons den sleutel in handen tot zijn verdere werkzaamheden als schrijver en verkondigt reeds de sociaal-democratische denkbeelden van onzen tijd. Rousseau wilde de menschen brengen tot een natuurlijke toestand door de vorming van een democratischen Staat, — geenszins tot een denkbeeldigen, ruwen natuurstaat. Hij trad op als pleitbezorger der natuur; — van nature zijn alle menschen gelijk, en om die reden vorderde hij de republiek. Nu schitterde zijn roem met nieuwen glans: men vergeleek hem als denker met *Montesquieu* en als prozaschrijver met *Voltaire*. Op dringende uitnoodiging keerde hij in 1755 naar Frankrijk terug, waar hij overal met groote toeliefing werd begroet. Daar hij echter een afkeer had van de levenswijze der aanzienlijken, deed zijne begunstigster, madame d'Épiqay, in het bosch van Montmorency eene kleine woning voor hem bouwen, de vermaarde „Hermitage”. Daar bracht hij ongeveer 2 jaren in eenzaamheid door en daarna schreef hij in Montmorency zijne beste werken. Het eerste van deze was: „Julie, ou la nouvelle Héloïse (1766),” dat schier veralonden werd en onderscheidene

navolgingen deed ontstaan. Het tintelt van hartstocht en diep gevoel en bevat fraaie beschrijvingen van natuurtafereelen, vooral van het Meer van Genève. De „Nieuwe Héloïse” behoort tot de boeken, die een verbasenden invloed oefenden op de wereldgeschiedenis, daar zij, op het gevoel werkende, aan de revolutionaire beweging der 18de eeuw ook die gemoederen deden deelnemen, welke door den spot van *Voltaire* daarvan waren vervreemd. Zij luisterden naar de ernstige taal der waarheid, waarmede *Rousseau* zich verzette tegen de ontaarding en de gekunsteldheid van den maatschappelijken toestand, ontwaarden in het aantrekkelijk gewaad van den roman de diepe verdorvenheid des volks en gevoelden het verlangen naar het goede en edele, naar eene doortastende hervorming van het dagelijksch leven aan de hand van den wegalependen verhaler, die in de liefdesgeschiedenis van *St. Preux* en *Julie* een „Hooglied van den hartstocht” leverde. De „Nieuwe Héloïse” is tevens de eerste moderne roman. De misleidende ontleding van het gevoel der liefde, van hare vreugde en smart, de nauwkeurige voorstelling van de bijzonderheden dier betrekking, de welsprekende geest der zelfkracht, die zich bij alle afdwalingen en ondougden steeds in een verheven licht weet te plaatsen, — dit alles behoort tot het wezen van den modernen roman. Drie jaar later zond hij zijne beide andere hoofdwerken: het „Contrat social” en den „*Emile*, ou de l’éducation” in het licht. In het „Contrat Social”, de grondwet der moderne democratie, vereenigt hij de draden, in de beide prijsantwoorden gesponnen, tot een radicaal stelsel. Hij poogt de beginselen van een redematigen regeeringsvorm vast te stellen door de menschen te nemen, zooals zij zijn, en de wetten, zooals zij moesten wezen. De grondslag zou dus een maatschappelijk verdrag moeten zijn, waarbij ieder zich jegens allen verbond, door als het ware zich zelven en zijn bezit aan den Staat af te staan. Anders toch kan men den rechtsstaat niet verklaren, daar er oorspronkelijk geen recht van den sterkere en geen recht tot het houden van slaven bestaat. Er moest derhalve gelijkheid wezen van alle staatsburgers, daar zij bij hunne vereeniging hetzelfde, namelijk hunne natuurlijke vrijheid, hadden ten offer gebracht; uit die gelijkheid ontstaat voorts de burgerlijke vrijheid zoodat gelijkheid en vrijheid onafscheidelijk verbonden zijn. De soevereiniteit is het eigendom des volks, en de wet de uitspraak van den algemeenen wil; de soevereiniteit is onvervreemdbaar en ondeelbaar, en de algemeene wil kan niet dwalen. Met gelijkheid bedoelt *Rousseau* intusschen niet, dat alle personen gelijk zullen zijn in macht en rijkdom; hij wil slechts, dat de macht niet in gewelddadig ontaarde, maar binnen de perken der wet blijve, en, met betrekking tot den rijkdom, dat niemand zoo veel bezitte, dat hij zijn evenmensch kan koopen, en niemand zoo weinig, dat hij noodzaak is, zich te verkopen. Dit „Contrat social” baarde geweldig veel opzien: de ingezetenen van Polen en van Corsica richtten tot *Rousseau* zelfs het verzoek, eene grondwet voor hen te ontwerpen. Hoewel hij hieraan geen gehoor gaf, schreef

hij toch: „*Lettres sur la législation des Corsees*” en „*Considérations sur le gouvernement de Pologne (1772)*”. Van meer belang is zijn „*Discours sur l’économie politique*”, in 1755 in de „*Encyclopédie*” opgenomen, waarin hij de volkshuishoudkunde niet, evenals *Smith*, *Say* enz., beschouwde als de leer van het voortbrengen, het behouden en het verdeelen van den rijkdom, maar als die van het wijze en wettige staatsbestuur, tot het algemeen welzijn werkzaam, waarbij hij ook reeds twee eischen der hedendaagsche socialisten, namelijk eene progressieve belasting en onderwijs van Staatswege, op den voorgrond stelt. Zijn meest-beroemd geschrift, namelijk „*Emile*”, over de opvoeding handelend, verscheen in 1762. Het heeft den vorm van een roman, waarin een knaap naar de beginselen van *Rousseau*, die trouwens, zooals wij zagen, zijne eigene kinderen verzaakte, wordt opgeleid tot aan den volwassen leeftijd, waarin hij kennis maakt met een meisje, dat naar dergelijke grondstellingen werd opgevoed. Zijne opvoedkundige hoofdregels zijn vooral, dat de kweekeling door voorbeelden leeren moet en dat hij onder de leiding van den opvoeder zelf moet zoeken en vinden. Hij wil *Emile* vormen tot een natuurlijk, zelfstandig denkend, gevoelig, krachtig, ijverig en deugdzaam mensch. Hij is een vijand van het werktuigelijk van buiten leeren. Zelfs wil hij den knaap gedurende den kinderlijken leeftijd niet met godsdienstonderwijs vermoeien, omdat het kind nog niet geschikt is een denkbeeld te vormen van God en de wereld. Anders is het, volgens *Rousseau*, met de meisjes; deze wil hij reeds vroeg doen deelnemen aan het godsdienstonderwijs, omdat zij, volgens zijne meening, niet bestemd zijn, om zelfstandig over dergelijke zaken te oordeelen. *Emile* moet niet alleen algemeene kennis verwerven, maar ook arbeiden en hiertoe één of ander handwerk leeren. Over het geheel wijst *Rousseau* er op, dat eerieng groote veranderingen zullen plaats grijpen in de Europeesche maatschappij, zoodat het geraden is, dat niemand op zijn rijkdom, maar ieder op eigen kracht vertrouwe. Groote opschudding baarde voorts de in den „*Emile*”, voorkomende „*Confession de foi d’un vicaire savoyard*”, waarin de schrijver in verhevene bewoordingen een natuurlijke godsdienst verkondigt. Op uitnodiging der gemalin van den Maarschalk de *Luxembourg* betrok voorts *Rousseau* met zijne *Thérèse* eenige vertrekken van haar kasteel en sleet er, afgezonderd van de wereld, zeer gelukkige dagen. Dit voorrecht evenwel was niet van langen duur, want de talrijke vijanden, die hij door zijn „Contrat social” en door bovengenoemde „Geloofsbelijdenis” had wakker geschud, spanden samen tot zijn verderf. Reeds den 9den November 1762 nam het Parlement te Parijs het besluit, den „*Emile*” te verbranden en den vervaardiger van dat boek in de gevangenis te werpen. *Rousseau* moest derhalve de vlucht nemen. Op het gebied van Bern waande hij zich in veiligheid, doch daar de aartsbisschop van Parijs een herderlijken brief tegen hem uitvaardigde en het gemeentebestuur te Genève den „*Emile*” door beulhanden deed verbranden, gaf de Regeering van Bern hem te kennen, dat hij het land zoo spoedig mogelijk moest

ontruimen. *Rousseau* vond daarop eene wijk-plaats in het Pruisische canton Neuchâtel, waar de gouverneur, Lord *Keith*, hem met welwillendheid bejegende. Hij vestigde zich in het dorp Moitiers in den Val de Travers en schreef vanhier een brief aan den Aartsbischoep van Parijs en aan den eersten Syndicus der republiek Genève. In dezen laatste deed hij afstand van zijn burgerrecht en joeg daardoor de burgers der stad en den Grooten Raad in het harnas tegen den Kleinen Raad, die hem op eigen gezag veroordeeld had. Daarop verschenen nog het strijdschrift: „Rousseau à Christophe de Beaumont, archevêque de Paris” en de beroemde „Lettres de la Montagne”, waarin hij de geloofsvrijheid in bescherming nam tegen de leerbegrippen der Kerk en tegen de willekeur der politie. Daardoor echter klom de toorn zijner vijanden. Zij wisten den Protestantischen predikant van Moitiers over te halen, de misstappen van *Rousseau* openlijk van den kansel aan de gemeente bekend te maken en haar tegen hem op te hitzen, zoodat de dweepzieke gemeentenaren zijn huis vernielden en hem uit het dorp verdreven. Nu nam hij de wijk naar het Peterszeiland in het Bieler Meer, doch daar dit tot het canton Bern behoorde, zonden de Patriciers van Bern hem het bevel, naar elders te verhuizen. Daarop deelde Lord *Keith* hem mede, dat het aan *Frederik II*, die hem als een onafhankelijk onderzoeker der waarheid hoogachtte, niet onaangenaam zou zijn, zoo hij zich naar Potsdam begaf. Aanvankelijk wilde de balling daaraan gehoor geven, doch toen hij te Straatsburg eene uitnodiging van *Hume* ontving, om zich naar het landgoed van dezen te begeven, vertrok hij met een brief van vrijgeleide, hem door een vriend bezorgd, over Parijs naar Engeland. Niet lang echter duurde de harmonie der beide wijsgeeren, want *Hume* was een koud verstandsmensch, terwijl de ijdele *Rousseau* met zijne eigene denkbeelden dweept. Toen voorts Lord *Walpole* een verdichten brief van den Koning van Pruisen aan *Rousseau* openbaar maakte, kwam dese, die door veelvoudige vervolgingen achterdochtig was geworden en meende dat *Hume* met zijne vijanden heulde, in volslagen onmin met zijn gastheer. Sedert 1767 woonde hij weder in Frankrijk, waar hij onder voorwaarde, dat hij niets tegen den heerschenden godsdienst en tegen de Regeering schrijven zou, ooglukkend geduld werd, en hij woonde bij afwisseling te Bourgoin, Monquin en Trye. In laatstgenoemde plaats trad hij onder den naam van *Emos* met *Thérèse* in het huwelijk. Nadat hij eindelijk in 1770 vergunning had verkregen, naar Parijs terug te keeren, vestigde hij er zich in de Rue Patrière (welke thans zijn naam draagt) en voltooide aldaar op 58-jarigen leeftijd zijne „Confessions”, waarin hij voorgesat met overbloeemde, hier en daar het gevoel kwetsende oprechtheid de geschiedenis van zijn geheelen levensloop te zullen mededeelen, maar waarin hij uit louter ijdelheid zich zelven nu eens misgrepen toedichtte, waarvan hij vreemd was, dan weder werkelijk begane overtredingen in een valsch licht voorstelde. In een lang Armenisch gewaad en in eene zwaarmoedige stemming wandelde hij in die dagen onder de Parijzenaars rond,

hield zich bezig met muziek en kruidkunde, schreef: „Lettres sur la botanique”, — „Dialogues”, enz., dichtte eenige fraaie romances en voorsag door het afschrijven van muziek in zijn onderhoud, totdat hij in Mei 1778 van den Markies de *Girardin* de uitnodiging ontving, te Ermenonville bij Parijs een buitenverblijf te betrekken. Hier overleed hij plotselijk, nadat hij van eene wandeling was teruggekeerd, op den 3den Juli van laatstgenoemd jaar, — volgens sommigen door eigen toedoen. Zijn stoffelijk overschot werd in het park van Ermenonville op het Populiereneiland begraven. Zijn standbeeld echter werd gedurende de Groote omwenteling in het Panthéon geplaatst, en zijne landgenooten deden op het Rousseau-eiland bij Genève een levensgroot standbeeld verrijzen. Van zijne verzamelde werken zijn uitgaven bezorgd door *Peyron* (1782—1790, 35 deelen) met de „Oeuvres posthumes (1782—1780, 12 din)”, door *Haohette* (1865, 13 din) en anderen. Nog verschenen van hem: „Oeuvres et correspondances inédites (1861)” door *Streckeisen-Moulton*. Hij schreef ook nog eene „Dictionnaire de musique (dl 1 en 2, 1767)” en het melodrama: „Pygmalion”, benevens eenige liederen en romances onder den titel: „Les consolations des misères de ma vie”. Zijne talrijke brieven zijn niet alleen belangrijk voor de geschiedenis van zijn leven, maar ook voor die van zijn tijd. De verbazende invloed, door dien man, eigenlijk niets meer dan een schitterend dwaallicht, op tijdgenoot en nakomeling uitgeoefend, behoort trouwens tot de opmerkelijkste psychologische verschijnselen.

Theodore Rousseau, een uitstekend landschapschilder, geboren te Parijs den 15den April 1812. Hij was een leerling van *Romond* en van *Guilon-Lethère*, verkreeg op de Wereldtentoonstelling van 1867 de groote gouden medaille en overleed te Barbizon den 22sten April 1867. Met *Depré* is hij de schepper van het paysage intime. Zijn „Bosch van Fontainebleau bij zonsondergang” is een der fraaiste doeken van het Luxembourg.

Rousselaere, eene stad in de Belgische provincie West Vlaanderen, aan de Mandelbeke en aan den spoorweg van Kortrijk naar Bragge, heeft een fraai stadhuis, eene deftige hoofdkerk, onderscheidene katoen-, cichorei- en vlasfabrieken, veel handel en ruim 16 000 inwoners.

Rousset (Camille Félix Michel), een Franseh geschiedschrijver, geboren te Parijs den 15den Februari 1821, werd in 1841 leeraar aan het collège St. Louis aldaar, in 1843 professor te Grenoble, in 1845 aan het Lycée Bourbon (later Lycée Bonaparte) te Parijs, in 1864 historiograaf en archivaris van het ministerie van Oorlog, vergezeld in 1870 het hoofdkwartier van het Rijnleger en werd in 1871 lid der Académie. Hij schreef: „Précis d'histoire de la revolution française (1849)”, — „Histoire de Louvois et de son administration politique et militaire (1861—1863 4 din; 3de druk, 1864)”, een uitstekend werk, 3 jaar achtereen door de Académie bekrond, — „Le comte de Gisors 1793—58 (1868)”, — „Les volontaires de 1793 (1872; 3de druk, 1874)”, — „La grande armée de 1813 (1871)”, — „Histoire de la guerre de Crimée (1877)”, — „La conquête d'Alger (1880)”, — en „Correspon-

dance de Louis XV et du maréchal de Nouailles (1865, 2 dln)".

Roussillon, eene voormalige Fransche provincie, tusschen Languedoc en de Middellandsche Zee, de Pyreneeën en het graafschap Foix gelegen, vormt thans ongeveer het departement Pyrenées Orientales. Hare hoofdstad was Perpignan, en zij ontleende haren naam aan eene rivier en aan de oude hoofdstad Ruscino. In 50 vóór Chr. veroverden de Romeinen het land en behielden het tot 462, toen zij door de West Gothen verdreven werden. In 720 werd het ingenomen door de Saraceenen, doch deze moesten het in 759 prijs geven aan *Pippijn de Korte*, die het bij Aquitanië voegde. *Karel de Groota* deed het besturen door eigen Graven; de eerste van dezen was *Gauzelin*, en hunne waardigheid werd in 915 erfelijk. Na het uitsterven van het Grafelijk Huis (1163) verviel het graafschap volgens een testament van 1172 aan *Alfonso II*, koning van Aragon, maar bleef onder de leenheerschappij van Frankrijk. *Alfonso* verloorde het in 1185 met Cerdagne aan zijn broeder *Sancho*. Voorts deed *Lodewijk IX* in 1258 afstand van zijne soevereiniteitsrechten op Roussillon, hetwelk nu geplaatst werd onder de leenheerschappij van Aragon. Toen nu *Jacobus II*, een zoon van *Sancho*, in verzet kwam tegen zijn leenheer, werd Roussillon als een vervallen leen met Aragon vereenigd en bleef in dien toestand tot aan *Jan II*. Bij den opstand van Barcelona verpandde *Jan* Roussillon aan *Lodewijk XI* van Frankrijk (1462). De ingezetenen kwamen tegen laatgenoemde in verzet en werden hierbij door de inwoners van Aragon ondersteund. Niettemin veroverden de Franschen in 1478 Perpignan en hielden Roussillon in bezit, totdat in 1493 *Karel VIII* het vrijwillig overgaf aan *Ferdinand II* van Aragon. Het graafschap bleef nu bij Spanje tot 1642. In dat jaar maakte *Lodewijk XIII* zich meester van Perpignan en tevens van het geheele land, en in 1659 bij den Vrede der Pyreneeën werd een en ander aan *Lodewijk XIV* afgestaan. Sedert dien tijd behoort het aan Frankrijk.

De wijnen van *Roussillon*, meestal rood van kleur, zijn vol vuur, en sommige soorten, zooals de muskaatwijn Rivealte, behooren tot de beste, die Frankrijk oplevert. Vooral ook wordt de roode Grénache geroemd.

Roustan, een Fransch diplomaat, geboren in 1836 te La Ciotat (departement Bouches du Rhône), bevorderde met veel beleid te Smyrna, Calro, Damascus, in Palaestina en te Alexandrië de belangen van zijn vaderland. In 1874 werd hij consul-generaal en chargé d'affaires te Tunis en verkreeg er — vooral tegenover zijn mededinger, den Italiaanschen consul *Maccio* — grooten invloed, zooals bleek uit de gebeurtenissen van 1880 en 1881. Het verdrag tusschen Frankrijk en Tunis bezorgde hem hier ter plaatse eene schier onbeperkte heerschappij. Inmiddels was hij er door de Fransche Regeering tot gevolmachtigd minister benoemd. De beschuldigingen, voor *Rocheport* in den „Intransigeant" tegen hem ingebracht, noopten hem om in persoon te Parijs voor de rechtbank te verschijnen, maar de beschuldigde werd in het gelijk gesteld. Wél vertrok *Roustan* weder naar Tunis, maar

hij werd wegens het afkeurend oordeel, door velen over den oorlog aldaar uitgesproken, in Februari 1883 tot gezant te Washington benoemd.

Rout is een Engelsch woord, dat eigenlijk *samenrotting of oloop* beteekent, maar sedert het begin der 18de eeuw gezeigd werd van de groote „assemblées" der aanzienlijken. Thans evenwel is het weinig in gebruik.

Routine, afkomstig van *route* (weg), is een woord, dat men door *wegkennis* zou kunnen vertalen. Gewoonlijk wordt daarmede eene sekere vaardigheid aangeduid in één of ander werk of bedrijf, — eene vaardigheid, welke niet zoozeer door theoretische studie als door praktische oefening verkregen werd.

Rouvier (Maurice), een Fransch minister, geboren te Aix den 17den April 1842, studeerde in de rechten en vestigde zich als advocaat te Marseille. Hij behoorde tot de republikeinsche partij, bestreed het Keizerlijk Bewind en werd in 1870 secretaris-generaal van het departement Bouches du Rhône. Het volgende jaar zag hij zich gekozen tot lid van de Nationale Vergadering en voegde er zich bij de linker zijde. Als verslaggever omtrent de organisatie der rechterlijke macht in Egypte behartigde hij met ijver de belangen van Frankrijk. Sedert 1870 is hij lid van de Kamer van Afgevaardigden, zag zich door den laster vervolgd en werd in November 1881 minister van Koophandel en Koloniën. Reeds den 26sten Januari des volgende jaars legde hij evenwel de portefeuille neder, om zich daarmede wederom te belasten in het Kabinet *Ferry* van 18 October 1884 tot 30 Maart 1885. Hij behoort tot de warme verdedigers van den vrijen handel.

Roux (Karl), een verdienstelijk schilder en een zoon van *Jacob Wilhelm Roux* (geboren in 1771 en overleden in 1831), die zich desgelijks als een bekwaam schilder en graveur heeft bekend gemaakt, aanschouwde het levenslicht te Heidelberg den 15den Augustus 1826, bezocht in 1844 de académie te Düsseldorf, voorts te München, Antwerpen en Parijs, woonde vele jaren te Karlsruhe en bevindt zich sedert 1868 te München. Aanvankelijk schilderde hij historische genrestukken in den trant van *Wouwermans*, zooals: „Vluchtende ruiters", — „Tooneel uit den Dertigjarigen Oorlog" enz., bepaalde zich vervolgens bij de idylle en schilderde tafereelen uit de werken van *Goethe* en bracht in den laatsten tijd vooral rundvee op het doek. Hij wordt geroemd wegens zijne compositie, zijne correcte teekening en zijn natuurlijk koloriet.

Roveredo, eene districtshoofdstad in Tyrol met een zelfstandig gemeentebestuur, ligt aan den mond der Leno en aan de Etsch (Adige), alsmede aan den spoorweg van Bozen naar Verona. Men heeft er eene rechtbank, eene Kamer van Koophandel, 2 voorsteden, eenige fraaie straten, onder welke de Corso Nuovo met een aantal fraaie gebouwen den eersten rang bekleedt, 7 openbare pleinen, evensoovele kerken, een oud kasteel, een paar kloosters, een gymnasium, eene realschool, een schouwburg, eene Académie met eene goede bibliotheek en nagenoeg 10 000 inwoners. Deze stad is de hoofdstad der zijdespinnerij in Tyrol en bezit ook onderscheidene andere fabrieken.

Niet ver vandaar ligt Isera, bekend wegens zijn uitmuntenden wijn.

Rovigno of *Trovisno*, eene stad in Istrië aan de Adriatische Zee en het eindpunt van een zijtak van den spoorweg van Divassa naar Pola, is de zetel van eene rechtbank, van eene Kamer van Koophandel enz. en bezit eene fraaie domkerk, een klooster, onderscheidene scheepstimmerwerven en ongeveer 10 000 inwoners. Tot de middelen van bestaan behooren er insonderheid: handel en scheepvaart, visscherij, beschuitbakerij, het verbouwen van wijn en oljvenolie enz. In de haven deser stad zijn in 1875 binnengeloopen 2365 schepen met eene laadruimte van 155 320 ton.

Rovigo, eene Italiaansche provincie op Venetiaansch grondgebied, ligt aan de Adriatische Zee en is voor 'toverige omgeven door de provinciën Ferrara, Verona, Mantua, Padua en Venetië. Zij telt op 36,1 □ geogr. mijl ruim 218 000 inwoners (1881). De bodem bestaat er uit vlakke, alluviale gronden, die flauw afhellen naar de zee en van de Po en de Etsch (Adige) en van onderscheidene kanalen doorsneden zijn, terwijl zich hier en daar groote moerassen bevinden, die er het klimaat ongezond maken. Door bedijking der rivieren heeft men er de waarde van den grond aanmerkelijk verhoogd. De voornaamste voortbrengselen zijn er maïs, graan, rjst, hennep, wijn en moerbesiënboomen.

De evenzoo genoemde *hoofstad*, aan de Naviglio Adigetto en aan den spoorweg van Padua naar Bologna gelogen en slechts gedeeltelijk door gesloopte ringmuren omgeven, prijkt met een ouden burch, met een Venetiaanschen klokke-toren, met een onvoltooiden Dom, met eene koopkerk, met een stadhuis, alwaar zich eene verzameling van schilderijen bevindt, en met 2 schouwburgen. Zij is de zetel van een prefect, van een bisschop (van Adria), van een gerechtshof en van eene Kamer van Koophandel en heeft een gymnasium, een bisschoppelijk seminarium met eene bibliotheek, eene technische school, eene académie van wetenschappen met eene boekerij (80 000 deelen), onderscheidene inrichtingen van weldadigheid en (als gemeente) omstreeks 11 000 inwoners (1881), die zich met landbouw, wol- en zijde-spinnerij, ververij, graanhandel enz. bezig houden.

Rowe (Nicholas), een Engelsch dramatisch dichter, geboren in 1673 te Berkfort in Bedfordshire, wijdde zich eerst aan de rechtgeleerdheid en daarna aan de dichtkunst. Gedurende 3 jaar was hij onderstaatssecretaris, en *Georgs I* schonk hem onderscheidene winstgevendende bedieningen. Hij overleed den 6den December 1718 en zijn stoffelijk overschot werd in de Westministerabdij bijgezet, alwaar zijne weduwe te zijner eer een fraai gedenkteeken deed verrjzen. Van zijne treurspelen vermelden wij: „The ambitious stepmother”, — „Tamerlane”, — „The fair penitent”, — „Ulysses”, — „Lady Jane Grey”, — en „The royal convert”. Ook bezorgde hij eene uitgave der werken van *Shakspeare* en eene levensbeschrijving van dien dichter. De gemeenlijke werken van *Rowe* zijn meermalen in het licht verschenen.

Rowley Regis, eene stad in het Engelsche graafschap Stafford, 18 Ned. mijl ten westen

van Birmingham, bezit groote ijzerfabrieken, ankersmederijen, ijsergieterijen, geweermaakerijen, pottebakkerijen enz. en telt ongeveer 24 000 inwoners.

Roxane, de dochter van den Sogdiaanschen Vorst *Oxyartes*, „de parel van het Oosten” genoemd en krijgsgevangen gemaakt door de Macedoniërs, werd wegens hare schoonheid de gemalin van *Alexander de Groote* en schonk 3 maanden na den dood van dezen, wiens andere weduwe, *Statira*, zij door sluipmoordenaars deed ombrengen, het leven aan een zoon, *Alexander Agos*, die naar de beschikking des vaders met *Arrhidaeus* koning zou worden van Macedonië. *Roxane* bracht hem derwaarts en sloot er vriendschap met *Olympias*, de moeder van *Alexander*. Met deze werd zij in 316 vóór Chr. te Pydna door *Cassander* gevangen genomen, na het vermoorden van *Olympias* te Amphipolis in hechtenis gehouden en in 311 met haren zoon aldaar omgebracht. Haar huwelijk met *Alexander* werd voorgesteld op eene beroemde schilderij van den Romeinchen schilder *Action*, en hetzelfde onderwerp is behandeld door *Sodoma* op zijne deagelijks vermaarde schilderij in de Farnesina te Rome. De lotgevallen van *Roxane* leverden aan *Desmaret* en anderen de stof voor treurspelen.

Roxburgh, een graafschap in het zuiden van Schotland en aan Engeland grenzende, telt op 81,5 □ geogr. mijl 54 000 inwoners (1881). Het omvat de landschappen Teviotdale en Liddesdale, benevens een gedeelte van Tweeddale. Het land is er zeer heuvelachtig, en de hoogste top heeft er eene hoogte van 814 Ned. el; het wordt besproeid door de Tweed, de Teviot en de Jed, bezit onderscheidene meren, een gezond klimaat en een grasigen bodem. De voornaamste voortbrengselen zijn er graan, aardappelen, eenig ooft, runderen, schapen en steenkolen. Men had er in 1876 bijna een half millioen schapen en omstreeks 17 000 runderen. De hoofstad van het graafschap is Jedburgh met 4 000 inwoners. In dit graafschap liggen de schilderachtige bouwvallen van de abdij Melrose, door *Walter Scott* bezongen, alsmede zijn kasteel Abbotsford.

Roxburgh (William), een verdienstelijk kruidkundige, geboren in 1759 te Underwood in Schotland, oefende zich te Edinburgh in de kruidkunde, trad op jeugdigen leeftijd in dienst der Engelsche Compagnie, verzamelde en beschreef planten in Britsch Indië werd directeur van een botanischen tuin te Calcutta, vertrok om redenen van gezondheid in 1814 naar zijn vaderland en overleed te Edinburgh in 1815. Van zijne geschriften vermelden wij: het prachtwerk „Plants of the Coast of Coromandel (1795—1819, met 300 platen)”, — „Hortus Bengalensis (1814)”, — en „Flora indica, or descriptions of Indian plants (1820—1824, 2 din)”. Hij was lid van onderscheidene geleerde genootschappen, bijv. van de Societas Linnæana, en een paar plantengeslachten zijn naar hem genoemd.

Roynaards (Herman Johan), een Nederlandsch beoefenaar der kerkgeschiedenis, geboren te Utrecht den 3den October 1794, trok in 1815 als student met de vrijwillige jagers te veld, promoveerde in 1818 in de theologie, werd predikant te Meerkerk en zag zich in

1823 benoemd tot buitengewoon en 8 jaar later tot gewoon hoogleeraar aan de Utrechtsche hoogeschool. Omstreeks het jaar 1826 stichtte hij met zijn vriend *N. C. Kist* het „Archief voor Kerkelijke geschiedenis insonderheid in Nederland” en bleef daaraan zijne krachten wijden tot aan zijn dood, welke voorviel op den 2den Januari 1854. Behalve een groot aantal opstellen in genoemd „Archief” schreef hij o. a.: „Proeve over den geest en het belang van het boek Daniël (1822)”, met goud bekroond door het Haagsch Genootschap, — „Hedendaagsch kerkrecht bij de Hervormden in Nederland (1834—1837, 2 dln)”, — „Geschiedenis der invoering en vestiging van het Christendom in Nederland (1842; 3de druk, 1841)”, bekroond door de Tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, — en „Geschiedenis van het gevestigde Christendom en de Christelijke Kerk in de middeleeuwen (1849—1853, 2 dln)”.

Royen (van). Onder dezen naam vermelden wij:

Adriaan van Royen, een verdienstelijk Nederlandsch kruidkundige, geboren te Leiden den 17den November 1704. Hij werd aldaar eerst lector in de kruidkunde en in 1732 hoogleeraar in de kruidkunde en geneeskunde. Met eerstgenoemd vak bleef hij belast tot 1755, terwijl hij het onderwijs in de geneeskunde voortzette tot in 1775, toen hem een eervol emeritaat werd toegestaan. Hij overleed den 28sten Februari 1779. Hij schreef o. a.: „De anatomie et oeconomia plantarum (1728)”, — „Florae Leydenensis Prodomus (1740)”, — een aantal „Orationes”, — en onderscheidene Latijnsche gedichten.

Hendrik van Royen, een verdienstelijk beoefenaar der oude letteren en der Nederlandsche poëzij. Hij werd geboren te Noordwijk aan Zee in 1760 en zag zich na het voleindigen zijner studiën benoemd tot lector in de geschiedenis en in de Grieksche taal te Vlissingen. De omwenteling van 1794 deed hem de staatkundige loopbaan betreden. Voorts benoemde Koning *Willem I* hem tot staatsraad in buitengewonen dienst en tot ridder, later tot kommandeur der Orde van den Nederlandschen Leeuw. Eenigen tijd bekleedde hij de betrekking van administrateur der posten, en hij was lid van verschillende geleerde genootschappen. Behalve een Latijnsch dichtstuk op *de Ruyter* heeft men van hem onderscheidene Nederlandsche gedichten.

Royer (Louis), een verdienstelijk Zuid-Nederlandsch beeldhouwer, geboren den 2den Augustus 1763 te Mechelen, ontving aldaar onderwijs aan de teekenacademie en behaalde er in 1810 den prijs in het teekenen naar het levend model. Daarna bleef hij 8 jaar onder de leiding van den beeldhouwer *Geel* en verwierf in 1816 den prijs in de beeldhouwkunst met het standbeeld van *Hélène* bij de Maatschappij van Schoone Kunsten te Antwerpen, en de gouden medaille met zijne allegorie op het huwelijk van den toenmaligen Prins en de Prinses *van Oranje* op de tentoonstelling te Mechelen. In 1819 vertrok hij naar Parijs en een jaar later vestigde hij zich te Amsterdam. Hier beitelde hij het standbeeld van *Claudius Celsus*, dat hem in 1821 den grooten prijs te Brussel bezorgde. Hij behaalde dien desgelijks

in 1823 met zijn „Grieksche herder, vluchtende voor eene slang”. Daarop toefde hij 4 jaar (1824—1828) in Italië, vooral te Rome en te Napels, en werd toen te ’s Gravenhage beeldhouwer van den Koning der Nederlanden. Voorts werd hij lid der 4de klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en in 1837 directeur der Koninklijke Academie te Amsterdam. Van zijne kunstgewrochten vermelden wij een borstbeeld van *Rembrandt*, eene groep van „Paul et Virginie”, borstbeelden van *Willem I* en van zijne gemalin, alamode van een Grieksch meisje, de groep „La veuve du soldat”, een bas-rélief met „De Hellige Familie”, een „Ecce Homo”, een borstbeeld van *Leo XII*, een standbeeld van *Brassus*, den kolossalen leeuw van het monument van *van Speijk* aan den vuurtoren te Egmond aan Zee, het standbeeld van *de Ruyter* te Vlissingen, het standbeeld van *Lourens Jans. Coster* te Haarlem, het beeld van de Eendracht op het monument voor het Metalen Kruis te Amsterdam en het gedenkteekeken voor *Simon Stijl* te Harlingen. Hij was ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, kommandeur van de Orde der Eikenkroon en groot-dignitaris dier orde en overleed in Juni 1868.

Royer-Collard (Pierre Paul), een Fransch geleerde en staatsman, geboren den 21sten Juni 1763 te Sompuis in Champagne, werd kort vóór het uitbarsten der Revolutie advocaat bij het Parlement te Parijs, in 1789 president van de sectie Saint Louis, na het bestormen der Bastille lid van de municipaliteit der hoofdstad en later secretaris van dit lichaam. Door zijn krachtig verzet tegen de regeeringloosheid haalde hij zich den fellen haat der Jacobijnen op den hals. Na de vlucht des Koning nam hij zijn ontslag uit zijne stedelijke betrekking, en na de omverwerping van den troon (10 Augustus 1791) spoedde hij zich naar Sompuis, waar hij zich verborgen hield. Het departement Maine koos hem tot afgevaardigde; in Mei 1797 werd hij lid van den Raad van Vijfhonderd, maar zag zich na den staatsstreek van den 18den Fructidor daarnit verwijderd. In 1810 werd hij hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de Faculté des lettres en had een aanmerkelijken invloed op de hervorming der Fransche philosophie, daar hij de stichter werd der doctrinaire school. *Jouffroy*, *Cousin* en *Guizot* behoorden tot zijne leerlingen. In 1814 benoemde de Koning zijn getrouwen aanhanger tot staatsraad en directeur-generaal van den boekhandel. Gedurende de Honderd Dagen legde *Royer-Collard* deze bedieningen neder, waarop hij na de Tweede Restauratie voorzitter van de commissie voor Openbaar Onderwijs en alzoo lid van het Kabinet werd. Tevens nam hij als volksvertegenwoordiger zitting in de Kamer en was er werkzaam als een ijverig verdediger van het constitutioneele stelsel, zoodat hij in 1820 bovengenoemde voorzittersbetrekking verloor. Nu voegde hij zich bij de oppositie, was in die richting als dagbladschrijver werkzaam en werd de leider der Doctrinaires. In 1828 werd hij in 7 districten tot afgevaardigde gekozen en daarna tot voorzitter der Kamer benoemd. In die betrekking overhandigde hij in Maart 1830 aan *Karel X* het vermaarde *adrés* der 221 afgevaardigden. Voor ’t overige lag het

niet in zijn plan, mede te werken tot den val der *Bourbons*, hoewel hij als een populair verdediger der constitutie de uitbarsting der Juli-omwenteling niet weinig heeft bevorderd. Onder het nieuwe Bewind keerde hij tot het ambtelooze leven terug en overleed den 4den September 1845.

Rozenbokje (*Cerambyx moschatus L.*) is de naam eener tor uit de familie der *Boktorren* (*Cerambycidae*) en uit de orde der *Schildslangelige insecten*. (*Coloptera*). Het ontleent zijn naam aan zijn geur, welke eenigszins naar dien van rozen zweemt. Het leeft gewoonlijk op wilgenboomen, is 2 tot 2½ Ned. duim lang, heeft een schuins naar voren geplaatsten kop met lange sprieten, die bij het wijfje zoo lang zijn als het lichaam en bij het mannetje nog langer, een min of meer platgedrukt, knobbelig, aan de zijden van een stomp dorentje voorzien borststuk en lange, niet zeer harde, met 8 richeltjes voorziene dekschilden. De pooten zijn vrij lang en de dijnen in het midden verdikt. De larve leeft in het hout.

Rozenhout is de naam van onderscheidene welriekende houtsoorten, vooral uit Brasilië en Siam afkomstig. Zij hebben op een

Het rozenhout (*Convolvulus scoparius*).

lichtrooden grond donkerroode vlammen. Voorts riekt het wortelhout van *Convolvulus scoparius*, dat op de Canarische Eilanden groeit

zoo sterk naar rozen, dat de daaruit getrokken olie tot vervalsching van rozenolie gebezigd wordt (zie bijgaande figuur).

Rozenkrans (*rosarium*) noemt men een krans van kleine aan een snoer geregen kralen van tweeërlei grootte of kleur. Naar volgorde van die kralen wordt een bepaald aantal „Pater Noster's” en „Ave Maria's” achter elkander gebeden. Men onderscheidt een grooten en een kleinen rozenkrans. De groote bevat, naar het aantal Psalmen, 15-maal 10 kralen voor „Ave Maria's en tussen ieder tiental één voor een „Pater Noster”, zoodat ter gedachtenis van elke der 5 blijde gebeurtenissen (Maria hoodschap, ontvangenis, geboorte van Jesus, kraamsulvering en terugvinding van Jesus in den tempel), van elk der 5 smartelijke gebeurtenissen (doodsangst in Getsemané, geeseling, kroning met de doornenkroon, kruisdraging en kruisiging) en voor elk der roemwaardige geheimenissen (opstanding, hemelvaart, uitstorting van den Heiligen Geest, hemelvaart van Maria en hare kroning in den hemel) 10 „Ave Maria's” gebeden worden. De kleine of gewone rozenkrans heeft slechts 5 tientallen kralen. Men begint dezen met een „Pater Noster” en een terzet (3 „Ave Maria's”), die men aan het eerste tiental doet voorafgaan, terwijl men den grooten rozenkrans met het „Credo” begint. Men houdt het er voor, dat de rozenkrans afkomstig is uit het Oosten, waar kluisenaars en monniken zich reeds vroeg van kleine steentjes bedienden, om het aantal hunner gebeden te bepalen. De rozenkrans in zijne tegenwoordige gedaante werd omstreeks het jaar 1208 ingevoerd door den Heiligen *Dominicus*. Het feest ter eere van den rozenkrans wordt op den eersten zondag in October gevierd. Ook de Mohammedanen bedienen zich van een rozenkrans met 99 kralen, die zij door de vingers laten glijden, terwijl zij de 99 eigenschappen van God uitspreken, welke in den Koran worden vermeld.

Rozenkruisers is de naam der leden van een geheim genootschap der 17de eeuw, die zich eene algemeene verbetering der Kerk hadden ten doel gesteld, namelijk eene sulvering van deze van het gnoetisch mysticismus en van het scholastiek orthodoxismus, ten einde haar terug te brengen tot een sulver Bijbelsch standpunt, terwijl zij tevens het heil der Staten en der ingezetenen op een degeelijken grondslag wilden vestigen. Dit denkbeeld ging uit van *Johann Valetin André* († te Stuttgart in 1654) en werd door hem toegelicht in de drie vlugschriften: „Fama fraternitatis (1614)”, — „Confession der Sociëtit der Rosenkreuzer (1618)”, — en „Chymische Hoohzeit von Christian Rosenkreutz (1616)”, die wellicht gedeeltelijk van satyrieken aard zijn en de toenmalige goudmakerij in een bespottelijk daglicht stellen. De vervaardiger noemde zich in deze naamlooze vlugschriften een ridder van het rozenkruis, omdat hij, doelende op zijn naam, een Andréaskruis met 4 rozen (het sinnebeeld der geheimhouding) in zijn wapen voerde, hetwelk later met het rand-schrift: „Crux Christi Corona Christianorum” het algemeene wapen der Rozenkruisers werd. In de laatste der drie brochures deelde hij mede, dat een Duitsch edelman, *Christian*

Rosenkruis, in 1378 het Oosten bezocht en van de Indische Wijsen de verborgenheden van den steen der wijsen en van het elixir des levens vernomen had, waaromtrent in 1604 schriftelijke aantekeningen in zijn graf waren ontdekt. De *Fraternitas Christiana*, in 1620 gesticht, bleef ten gevolge van den Dertigjarigen Oorlog in een kwijnenden toestand. Daarentegen maakten eerlang dweepers, mystieke wijsgeeren en godsoekers zich meester van het door *Andreas* geopperde denkbeeld, en in 1622 ontstond te 's Gravenhage eene vereeniging van Rozenkruisera, welke hare vertakkingen had te Amsterdam, Nürnberg, Hamburg, Dantsig enz. en zich tot in Italië, vooral te Mantua en Venetië uitbreidde. De leden dezer vereeniging noemden zich de *ware* Rozenkruisera en hielden *Christian Ross* voor haren grondlegger. De *nieuwe* Rozenkruisera, die in 1766—1768 als bezitters van een hooger graad der Vrijmetselarij ontstonden, bejverden zich hunne Orde voor te stellen als afkomstig van de vroegere Rozenkruisera. Daarenboven verkeerden zij in den waan, dat de eigenlijke geheimen der Vrijmetselarij in eene wolk van theosophie, magie en alchemie gehuld waren en alleen voor de hoogst-inge-wijden werden ontsluierd. *G. Schreyer* te Leipsig besigde, evenals *Cagliostro*, het geloof der onnoozelen aan een met buitengewone kennis toegerust verbond der Rozenkruisera, om zich voor een agent van dat verbond uit te geven en vele lichtgeloovige aanzienlijken op te lichten, bijv. den Hertog van *Koerland*, Graaf *Brühl*, den Saksischen minister van *Wurmb*, den lateren Pruisischen minister *Wöllner* enz. — Bij de Fransche Vrijmetselaars is de graad van ridder of prins van het Rozenkruis (le souverain prince Rose-croix) de zevende of hoogste van den Rite Français.

Rosenobel is de naam van eene groote gouden munt, door *Eduard III* van 1343—1377 geslagen, ter waarde van omstreeks een guinje. Op de voorzijde ziet men een schip en eene roos, en op de keerzijde eene 8-bladige roos, waarin zich 4 gekroonde leeuwen en in het midden eene ster bevinden.

Rosenolie, door de Engelschen *atar* genaamd, is eene aetherische olie, die door destillatie van rozenbladeren met water verkregen wordt. Men bereidt haar in Oost-Indië, China en Perzië en voor den Europeeschen handel in de ten zuiden van den Balkan gelegene districten Kissanlik, Philippopol, Eski Sagra, Tsjirpan enz. De rozenolie, in het zuiden van Frankrijk verkregen, wordt aldaar tot parfumerieën gebruikt. Men destilleert de rozen, nadat zij vroeg in den morgen verzameld zijn, in hoeveelheden van 12—25 Ned. pond in koperen destilleerketels en verkrijgt alsdan ongeveer 0,04% olie. De opbrengst was in Roemië gedurende de jaren 1867—1871 jaarlijks gemiddeld 400 000 mitakal (olk van 4,8 Ned. wichtje). De olie wordt bewaard in platte, met vilt bedekte, luchtdicht geslotene tinnen of ook in kleine, langwerpige, met goud versierde glazen fleschjes, en komt over Constantinopel in den handel. Zij is lichtgeel, riekt sterk naar rozen, heeft een soortelijk gewicht van 0,87—0,89 en bestaat uit eene vluchtbare, zuurstofhoudende olie en een kristalliseerbaar, zuurstofvrij, reukeloos steeropten.

Dit laatste is inzonderheid in groote hoeveelheid aanwezig in de oliën uit koudere gewesten, zoodat deze veel spoediger vast worden dan die uit warmere landen. Turksche olie wordt vast bij 11—16%. Meer nog dan bij het koopen van eenige andere zelfstandigheid dient men bij het koopen van rozenolie op zijne hoede te wesen tegen vervalsching.

Rozijnen of gedroogde druiven worden vooral in het zuiden van Europa en Klein-Asië in groote hoeveelheid in den handel gebracht. De grootere soorten verkrijgt men van groote, langwerpige druiven, die men eenvoudig in de zon en alleen in geval van nood door kunstmatige warmte droogt. De beste rozijnen, vooral voor het dessert bestemd, komen als trosrozijnen, de overige in afzonderlijke bessen in den handel. Men heeft Smyrnasche rozijnen (uit Tadjajme, Voerla, Karaboerhoe, Cos en Samos afkomstig), Sultanarozijnen (zonder pitten, uit Klein-Asië) en zeer groote Damascensche rozijnen. De Italiaansche en Fransche rozijnen worden meerendeels naar Engeland verzonden. Bij ons worden, behalve Smyrnasche, vooral Spaansche rozijnen gebruikt, uit Malaga, Valencia en Alicante aangevoerd. Kleine rozijnen noemt men *kranten* (zie aldaar).

Rossa (Sándor), een berucht Hongaarsch rooverhoofdman, geboren te Szegedin den 17den Juli 1838, was reeds vroeg het opperhoofd eener bende, doch onderscheide zich tevens door edelmoedigheid jegens huipbehoevenden. Gedurende de Hongaarsche revolutie diende hij als aanvoerder van een korps vrijwilligers tegen de Serviërs. Hij werd in 1856 gevangen genomen en ter dood veroordeeld, welk vonnis veranderd werd in levenslange gevangenis. Na acht jaren werd hij vrijgelaten, maar aanstonds verzamelde hij weder eene rooversbende, waarmede hij in 1868 zelfs een spoorrein overviel. Eindelijk werd hij naar Szegedin gelokt, aldaar gevat en wederom tot levenslange kerkerstraf verwesen. Hij werd te Szamos-Ujvar achter de grendels gebracht en overleed aldaar den 22sten November 1878.

Ruardi (Johannes), geboren te Leeuwarden in 1745, was eerst hoogleeraar in de geschiedenis, welsprekendheid en Grieksche taal te Deventer (1771) en vervolgens in de Grieksche en Latijnsche letterkunde te Groningen (1781). Hij schreef eenige Latijnsche gedichten, en overleed den 25sten Juni 1815.

Rubattino (Raffaele), de aanzienlijkste Italiaansche scheepsreeder onzer eeuw en geboren te Genua in 1810, overleed op zijne Villa alla Foce nabij zijne geboorteplaats op den 1sten November 1881. In 1843 bouwde hij zijne eerste twee schepen en bevoer de wateren tusschen Genua, Sardinië en Tunis, en sedert 1875 was hij belast met den postdienst langs de geheele Afrikaansche kust, waartoe hij een aanmerkelijk subsidie ontving van de Italiaansche Regeering. Zonder subsidie echter opende hij eene wekelijksche vaart van Suéz door de geheele Roode Zee met Assab als stapelplaats en tevens eene druk bezochte lijn van Genua naar Calcutta en Singapore. Door zijne rusteloze werkzaamheid en zijn kloeken ondernemingsgeest heeft hij den bloei van den handel in Italië krachtig bevorderd.

Ook werkte hij mede tot de bevrijding van Italië door zijne stoomschepen tot dat einde — bijv. ten behoeve van den tocht van *Gari-baldi* naar Sicilië (1860) — beschikbaar te stellen. Onder zijn naam verkreeg *Victor Emanuel* de eerste Italiaansche kolonie, het reeds vermelde *Assab*, dat jaren lang voor een eigendom van *Rubattino* gehouden werd, totdat de Italiaansche Regeering het in 1880 in bezit nam. Den 7den Juli 1880 sloot hij het merkwaardig verdrag, waardoor hij den spoorweg Tunis — Goletta verkreeg en aanleiding gaf tot de expeditie der Franschen naar Tunis (1881). Kortem tijd was *Rubattino* lid van het Italiaansch Parlement, waar hij tot de linker zijde behoorde, en in 1881 verenigde zich de maatschappij *Rubattino* met eene andere, namelijk met het aanzienlijk huis *V. Florio en Comp.* te Palermo.

Ruben. Onder dezen naam vermelden wij: *Ruben*, volgens de Hebreuwsche sage den oudsten zoon van den aartsveder *Jacob* en den stamvader van een Israëlietischen stam, die na de verovering van Kanaän zijn gebied betrok aan de overzijde van de Jordaan, tusschen de Arnon en het stamgebied van *Dan*.

Christian Ruben, een verdienstelijk schilder, geboren te Trier in 1805. Hij ontwikkelde zich sedert 1823 te Düsseldorf onder de leiding van *Cornelius* en toefde sedert 1826 te München als medewerker aan de cartons voor glasmalderingen in den Dom van Regensburg enz. In 1836 sag hij zich belast met het leveren van compositiën ter versiering van het kasteel Hohenschwangau. Daarop schilderde hij genrestukken in olieverf en was vervolgens werkzaam voor het Kunstgenootschap te Hannover. In 1841 werd hij directeur van de académie te Praag, waar hij het Belvédère met muurschilderijen versierde. Ook beschilderde hij voor den Prins *von Salms* eene prachtige zaal en penseelde voor de kerk te Turnau 3 altaarstukken. Van 1852—1872 was hij directeur van de académie te Weenen en overleed aldaar den 9den Juli 1875. Onderscheidene stukken van zijne hand zijn door de graveernaald algemeen verspreid, vooral ook zijn „Columbus, eene nieuwe wereld ontdekkend“.

Rubens (*Petrus Paulus*), de grootste Belgische schilder, geboren den 29sten Juni 1577 te Siegen, waar zijn vader, een aanzienlijk man te Antwerpen, eene wijkplaats gevonden had, vertrok na den dood van dezen in 1587 naar Antwerpen, werd er eerst page, maar wijdde zich weldra aan de kunst onder de leiding van *Theodoor Verhaeght, van Noort* en vooral van *Otto van Veen*. In 1598 werd hij in het schildersgild te Antwerpen opgenomen, begaf zich in Mei 1600 naar Italië en toefde vooral te Venetië, om er de werken van *Tizianus* en *Paolo Veronese* te bestudeeren. Hier leerde hij den Hertog *Vincenzo Gonzaga* van Mantua kennen en trad in zijn dienst. De verzameling van den Hertog, waarin zich fresco's van *Giulio Romano*, stukken van *Montagna* enz. bevonden, schonk hem eene gunstige gelegenheid tot verdere oefening. Na een langdurig vertoef te Rome begaf hij zich in 1603, als overbrenger van kostbare geschenken van den Hertog, naar het Spaansche Hof te Madrid, en na zijne terugkeer in 1604 schilderde hij het tryptichon voor de kerk der

Jezuiten te Mantua. Voorts valbracht hij tot 1608 studiereizen naar Rome, Florence, Bologna en Genua. In dien tijd schilderde hij: de Heilige Ignatius, — de drie Gratiën, — en het portret der Marchesa *Spinola*. De tijding van de ziekte zijner moeder deed hem in den herfst van 1608 naar Antwerpen terugkeeren, en de smart over haar afsterven, de belofte van Hertog *Albrecht van Brabant*, die hem tot Hofschilder benoemde en zijne liefde jegens *Elisabeth Brant*, met wie hij later in het huwelijk trad, deden hem aldaar blijven. Hij deed naar zijn eigen ontwerp een prachtig huis bouwen, waarin hij zijne rijke verzameling plaatste. Weldra werd zijn atelier door een groot aantal leerlingen bezocht. Tot de schilderstukken van *Rubens* uit dien tijd behooren: eene Heilige Familie (in het museum Wallace), — het altaar van den Heiligen Ildelfonso (te Weenen), — en een tafereel, hem zelve en zijne vrouw voorstellend, in een prietel gezeten (te München). Vooral kiom zijn roem door de „Oprichting van het Kruis“ en de „Afneming van het Kruis“ (beide te Antwerpen). In 1620 ontbood *Maria de' Medici* hem naar Parijs, om het Palais du Luxembourg met merkwaardige tafereelen uit hare levensgeschiedenis te versieren. *Rubens* vervaardigde aldaar slechts de schetsen, waarna hij de schilderijen te Antwerpen voltooide. In 1628 zond de Aartshertogin *Isabella* hem naar Spanje, om den Koning te onderrichten omtrent den treurigen staat van zaken in de Nederlanden. *Rubens* verwierf het vertrouwen des Konings en schilderde gedurende zijn verblijf te Madrid verschillende stukken, die hem den titel bezorgden van secretaris van den geheimen raad. In het volgende jaar belastte de Landvoogdes hem met eene zending naar Engeland, om er het sluiten van den vrede voor te bereiden. Hier schilderde hij degelijks onderscheidene stukken. Ook later werden hem staatkundige zendingen opgedragen. Na den dood van zijne eerste vrouw hertrouwde hij in 1630 met de schoone *Helena Froment*, die meermalen voor hem geposeerd had. Toen hij voorts met bestellingen overladen werd, onwierp hij alleen de schetsen, maar liet de uitvoering over aan zijne leerlingen, terwijl hij er gewoonlijk de laatste hand aan legde. *Rubens* hield bij afwisseling zijn verblijf in de stad en op zijn landgoed Steen. Na 1635 schilderde hij niet veel meer dan eenige landschappen en overleed na een langdurig lijden aan de jicht te Antwerpen op den 30sten Mei 1650. Bij de plaats, waar in de St. Jacobskerk aldaar zijn stoffelijk overschot is bijgezet, vindt men een voortreffelijk stuk van zijne hand, namelijk: „De Heilige Maagd met het Kind“. Zijne nalatenschap werd verkocht voor de som van meer dan een miljoen gulden. In 1843 verrees te zijner eer te Antwerpen een door *Royer* gemodelleerd bronzen standbeeld, en in 1877 is het derde eeuwfeest zijner geboorte te Antwerpen en te Siegen met grooten luister gevierd. *Rubens* legde er zich op toe te schilderen naar het leven en den indruk te verhoogen door een fraal koloriet. Hij onderscheidde zich daardoor van de school van *van Dyck*, dat hij den indruk van het geheel steeds voor oogen hield. Zijne kunstgewrochten dragen, meer dan die

van eenig ander schilder, den stempel van oorspronkelijkheid, frischheid en levendigheid van verbeelding. Gelijk *Rembrandt* de schilder is van het halfdonker, zoo is *Rubens* de schilder van het licht. Met betrekking tot rijkdom van vinding kunnen alleen *Rafaël* en *Albrecht Dürer* met hem vergeleken worden. Zijne figuren, vooral de vrouwelijke, zijn intusschen niet schoon: zij zijn veelal te vleesig, vaak zelfs misvormd. Toch is hij in de verwonderlijke natuurlijkheid van het naakt door niemand overtroffen. Hij was de eerste, die niet alleen naar naakte modellen schilderde, maar ook gestalten schiep, voor wie, evenals voor sommigen der Grieken en Romeinen, de naaktheid eene behoefte was. Bij voorwerpen echter, die de uitdrukking van den hoogsten zedelijken adel vereischen, schenkt hij doorgaans geene bevreemding. Zijne *Christus*- en *Madonna*-figuren onderscheiden zich niet door waardigheid. Daarvan is eene *Madonna* in het Escuriaal uitgesonderd, die, op een wereldbol staande, eene kronkelende slang vertreedt, — alsmede eene *Maria* op de voorstelling van de Aanbidding der Herders in het Koninklijk Museum te Madrid. Vooral schittert zijne grootheid in de voorstelling van *Loyola*, die den duivel uitdrijft (in het Belvédère te Weenen), alsmede in zijne dramatische stukken: „De val der Engelen”, — „De val der verdoemden”, — en „Het laatste oordeel” alle drie in de Pinacothek te München. Voorts heeft men van hem onderscheidene Bijbelsche tafereelen, zooals: „Salomo's eerste recht”, — „Simson, door Delila van zijne haarlokken beroofd”, — „Christus en de boetvaardige zondares”, — „Het laatste oordeel” (alle in de Pinacothek te München), — „Lot met zijne vrouw en dochters door twee Engelen uitgeleid uit Sodom (te Blenheim)”, — „De overspelige vrouw vóór Christus (te Leight Court)”, — en vooral de „Afneming van het Kruis” in den Dom te Antwerpen. Geheel vrij en ongedwongen beweegt zich de kunstenaar op het gebied der Grieksche mythologie. Het fraaiste stuk van deze categorie is voorzeker „De Amazonen-slag” in de Pinacothek te München, terwijl ook „De Apotheose van Hércules” in het Nieuwe paleis te Madrid zeer wordt geroemd. In vele stukken vervullen *Venus Pandemos* en *Bacchus* de hoofdrol. Ook heeft hij tafereelen geleverd van *Lot* en zijne dochters en van *Suzanna* in het bad. Zijne neiging tot het zinnelijke openbaart zich echter vooral in de Bacchustafereelen, van welke 13 door de graveernaald algemeen zijn verspreid. Zijne tooneelen van *Satyrs* en *Nymphen* tintelen van levensgenot. Daarentegen kon hij dramatische onderwerpen op eene schrikwekkende wijze behandelen. De voortreffelijkste stukken van dien aard zijn: „De Kruisiging van Petrus (te Keulen)”, — „Judith, het hoofd van Holofernes van den romp scheidende”, — en „De kindermoord te Bethleem”. Aangenamer indruk maakt hij, waar hij aardsche pracht en luister voorstelt en zoowel zijn kleurgevoel als zijne meesterlijke nabootsing van verschillende stoffen, alsmede zijne geniale compositie aan den dag legt. Daartoe leverde de „Aanbidding der Koningen” een uitmuntend onderwerp, dat hij trouwens ook tot twaalfmaal toe behandeld heeft, voorts de levensgeschiedenis van *Maria*

de Medici, de „Triomf van Keizer Karel V”, „De Sultan aan het hoofd van zijn leger”, enz. Ook het vroolijke, onschuldige kinderleven had voor hem veel aantrekkelijks, zooals blijkt uit het fraaie stuk met zeven kinderen in de Pinacothek te München. Mede als dieren schilder bereikte hij een hoogen trap van volkomenheid, daar hij den moed, de kracht en behendigheid der dieren op eene treffende wijze wist voor te stellen. Wij vermelden hier: „Daniël in den leeuwenkuil” en „Simson, die een leeuw verworgt”, alsmede zijne leeuwenjachten (te Dresden en te München) en zijne wolvenjacht (in de verzameling van Lord *Asburton*). Van zijne landschappen werden 36 in plaat gebracht, en men ziet daarin, dat hij er zich op toelegde, de natuurtafereelen van zijn vaderland van de bevalligste zijde voor te stellen. Zijne genrestukken dragen den stempel van eene geestige opvatting en van eene vrije behandeling. Van zijne portretten vermelden wij een stuk in het paleis Pitti te Florence, bekend onder den naam van „De vier filosofen”; daarop zijn *Justus Lipsius*, *Hugo de Groot*, *Philippus Rubens* en de kunstenaar zelf geplaatst. Voortreffelijk zijn ook de portretten van *Rubens* en zijne vrouw op het kasteel te Windsor, alsmede zijn portret op het kasteel te Blenheim en dat van zijne vrouw en van zijn kind te München. Bovenal echter roemt men het portret van doctor *van Tulden* in de Pinacothek te München, alsmede dat van een meisje in de verzameling van *Robert Peel* te Londen. Er zijn weinig kunstenaars, die zoo grooten, zoo wegelepden invloed oefenden op hunne tijdgenooten, en deze invloed van *Rubens* strekt zich uit tot alle takken der schilderkunst. Tot zijne vermaardste leerlingen behoorden: *J. Jordaens*, *Th. van Tulden*, *C. de Crayer*, *M. Pepijn*, *A. Diepenbeek*, *C. Schut*, *E. Quellinus*, *J. van Eyngmont*, *P. van Mol* en *J. van Hock*. Daarenboven heeft hij eene school gevormd van uitstekende graveurs, zooals *J. van Bolswert*, *Pontius* en *Vorsterman*, terwijl men ook van *Rubens* zelf eenige etsen aantreft.

Rubia Turra, zie *Meekrap*.

Rubiaceën is de naam eener tweezaadlobbige plantenfamilie. Zij omvat een aantal kruiden, maar meerendeels heesters en boomen met ronde of vierkante, vaak knoopig gelede stengels. De bladeren zijn tegenovergesteld, de steunbladen vrij of met de basis der bladeren samengegroeid en soms bijna gelijk aan deze, zoodat zij daarmede schijnbaar een krans vormen. Deze laatste zijn enkelvoudig, gaaf, gesteeld of zittend. De bloemen zijn meestal volkomen, regelmatig en in bijeschermen, aren of hoofdjes geplaatst. De kelk vormt om den bovenrand van het onderstandig vruchtbeginsel somtijds een afgeknotten, gaven, somtijds een 2- tot 6-spletigen of getanden, overblijvenden of afvallenden zoom. De bloemkroon staat op den kelk; zij is trechter-, schotel-, klok- of radvormig, 4- tot 6-spletig met gelijke of eenigzins ongelijke slippen. De meeldraden staan op de bloemkroonbuis en wisselen af met de slippen van deze; zij hebben draad- of priemvormige helmraden en 2-hokkige helmknoppen. Het onderstandig vruchtbeginsel bestaat uit 2 of meer vruchtbladen, heeft evenzoo vele hokken

en is op den top gekroond met eene min of meer ontwikkelde, vleesige schijf en voorzien van een stijf met een 2- of meerspletigen stempel. De anatrope of amphitrope zaadknoppen komen afzonderlijk of in grooteren getale in ieder hok in den binnenhoek voor; zij kunnen ook hangend of klimmend wezen. De vrucht is eene splitvrucht, eene doosvrucht, eene bos of eene steenbes met één- of veelzadige hokken. De zaden zijn op den rug bol of samengedrukt en bevatten meestal een dicht, vleesig, kraakbeenachtig kiemwit en eene rechte of gekromde kiem. De Rubiaceëen worden verdeeld in 2 onderafdeelingen: de *Coffeaceae* met één-, zelden tweezadige vruchthokken, waartoe vele vreemde en alle inlandische geslachten behooren, en de *Cinchonaceae* met veelzadige vruchthokken, slechts buitenlandische geslachten omvattend. Deze familie telt in ongeveer 250 geslachten nagenoeg 1900 soorten, welke men meerendeels in de keerkingslanden aantreft. Vele onderscheiden zich door eigenaardige alkaloiden (chinine, chinconine, caffeine) of door samentrekkende en bittere bestanddeelen. Ook bevatten zij merkwaardige organische zuren (chinazuur, koffiezuur). Men vindt in deze familie belangrijke geneskrachtige gewassen, planten voor dagelijksch gebruik en andere, die verfstoffen opleveren.

Rubico (De), een grensriviertje tusschen Cis-Alpijnsch Gallië en het eigenlijke Italië, aan de kust der Adriatische Zee, niet ver van Ariminum, is vermaard door den overtocht van *Caesar* in 49 vóór Chr., waarmede de burgeroorlog een aanvang nam. Hoewel een Pauselijke bul van 1756 beaaltte, dat de Rubico dezelfde rivier is als de hedendaagsche Luna, blijkt het toch uit de afstanden der Tabula Peutingeriana, dat men daarvoor eene andere rivier moet houden, welke gevormd wordt door de Pisatello, Fiuminico en Rugona.

Rubidium (Rb), een alkalimetaal, vindt men in de natuur sterk verspreid, maar nergens in groote hoeveelheid. Het vergezelt gewoonlijk het kalium en komt voor in lepidoliet, lithionglimmer, petaliet, veldspaat en triphyllien, alsmede in de tot nu toe voor meêst in de amandelsteen gehoudene uitharstingsgesteenten van de Páls en in het basalt. Het komt wijders voor in de teelaarde en is dus ook voorhanden in de asch van vele planten. Ook vele bronnen, zooals die van Dürkheim, Ebensee, Ansee, Nauheim enz., bevatten rubidium. Om het te bereiden, slaat men een mengsel van de alkalimetaalchloriden, uit gemelde planten bereid, neêr met platina-chloride; daarna maakt men gebruik van de verschillende oplosbaarheid der dubbelzouten om deze te scheiden, ontleedt het verkregen rubidiumzout, bereidt hieruit koolzuur rubidium en scheidt hieruit het metaal af, op gelijke wijze als kalium uit koolzuur kalium, met behulp van koolstof. Rubidium is zoo wit als zilver en glansrijk; het heeft een soortelijk gewicht van 1,52, een atoomgewicht van 85,2, is bij 10° C. nog zoo week als was, smelt bij 38,5° C., verandert bij gloei-hitte in een groenachtig blauwen damp, oxydeert zeer sterk in de lucht en ontleedt het water, waarbij, evenals bij kalium, de daarbij zich ont-

wikkelende waterstof ontbrandt. Koolzuur rubidium Rb_2CO_3 vormt kleurloze, smeltbare, waterhoudende, in water gemakkelijk, maar in alkohol moeielijk oplosbare kristallen. Het rubidium werd in 1860 door *Bunsen* door middel der spectraalanalyse ontdekt; zijn spectrum onderscheidt zich door donkerroode lijnen, welke reeds bij aanwezigheid van eene uiterst geringe hoeveelheid chloorrubidium ontstaan.

Rubini (Giovanni Battista), een beroemd Italiaansch zanger, geboren den 7den April 1795 te Romano bij Bergamo, wekte als kleermakersleerling te Bergamo de aandacht door zijne welluidende stem, erlangede gelegenheid om deze te oefenen, werd koorzanger en trad met klimmenden roem op in bijna alle groote schouwburgen van zijn vaderland. Sedert 1825 volbracht hij ook kunstzeisen, bepaaldelijk naar Parijs en Londen, en in 1842 met *Liszt* naar Duitschland en Rusland. Bij het klimmen zijner jaren begon zijne stem haren klank te verliezen, zoodat hij zich allengs van het tooneel verwijderde. Hij overleed in zijne geboorteplaats den 2den Maart 1852, een vermogen van 3 miljoen francs nalatend.

Rubinstein (Anton), een uitstekend klavierspeler, geboren den 30sten November 1829 te Wechwotynetz bij Jassy, ontving het eerste onderwijs in het klavierspel van zijne moeder en later van *Filippo* te Moskou. Voorts kwam hij op eene kunstreis in kennis met *Liszt*. Nadat hij eenige kunstzeisen volbracht had door Zweden, Engeland, ons Vaderland en Duitschland, wjdde hij zich sedert 1845 te Berlijn onder de leiding van *Debs* aan de studie der compositie, vertoefde van 1846—1848 als muziekonderwijzer te Weenen en te Petersburg, werd in 1848 kamervirtuoos van de Grootvorstin *Helena*, in 1860 kapelmeeester der Russische opera te Petersburg en later directeur van het Keizerlijk conservatorium aldaar. In 1871 werd hij in den Russischen adelstand opgenomen. *Rubinstein* is een uitstekend kunstenaar. Als componist was hij schier op elk gebied op eene loffelijke wijze werkzaam, en als pianospeler voert hij heerschappij over een repertorium, dat de voortbrengselen van alle groote meesters omvat. Van zijne eigene stukken vermelden wij zijne symphonieën: „Oceaan” en „Richard III”, de opera's: „Het verloren paradijs”, — „De torenbouw van Babel”, — „Lalla Rookh”, — „De kinderen der heide”, — „Feramors”, — „De Makkabeën”, — „Toms de Gek”, — „Dimitri Donskoi”, — „De wraak”, — en „De Siberische jagers”. Voorts schreef hij: „Don Quixote”, benevens een groot aantal stukken van kleineren omvang. In Maart 1885 deed hij zich weder in ons Vaderland hooren en werd er met geestdrift toegejuicht. — Ook zijn broeder *Nicolas* was een uitstekend klavervirtuoos, werd directeur van het conservatorium te Moskou en overleed te Parijs den 28sten Maart 1881.

Rubio y Diaz (Vicente), een Spaansch schrijver, geboren in 1836 te Sevilla, bepaalde zich tot de beoefening der wis- en natuurkundige wetenschappen en verwierf door zijne geschriften over chemie en over verschillende takken der wiskunde grooten roem. Hij is thans directeur van het Istituto provincial de

Cadix en president van de Koninklijke Académie van Wetenschappen aldaar, alsmede lid van onderscheidene geleerde genootschappen. Op last der provincie vertegenwoordigde hij haar op de tentoonstelling te Londen en te Parijs en was in 1876 president der jury, belast om de binnen- en buitenlandsche geschriften over de middelen tot opbeuring der nijverheid te onderzoeken. Zijne wetenschappelijke leerboeken zijn op vele scholen in Spanje en op Cuba ingevoerd. Voorts vermelden wij van zijne geschriften: „Estudios sobre la evocacion de los espíritus”, — en tot zijne gedichten, in tijdschriften verstrooid, behoort de legende: „Adelma” en „Una comedia de aficionados”.

Rubus, zie *Braambes*.

Rucellai (Giovanni), een Italiaansch dichter, geboren te Florence den 20sten October 1475, werd in 1494 als bloedverwant der *Medici* met dezen verbannen en toefde vervolgens te Rome, waar hij zich met het beoefenen der dichtkunst onledig hield. In 1512 keerde hij met de *Medici* terug naar Florence en bekleedde er onderscheidene eervolle betrekkingen, die hij echter bij de benoeming van zijn neef *Leo X* tot paus nederlegde, om in den geestelijken stand te treden. De Paus riep hem aan zijn Hof en zond hem vervolgens als nuntius naar *François I*, koning van Frankrijk. De dood van *Leo* beroofde hem van het uitzicht op den cardinaalshoed, maar *Clemens VII* benoemde hem tot gouverneur van den Engelsburg. Hij overleed in die betrekking in 1525. Zijne „*Rosmunda* (1525)” is naast de „*Sofonisba*” van *Trissino* het oudste Italiaansche treurspel. Zijn „*Oreste*” daarentegen is niet veel anders dan eene verwaterde navolging der „*Iphigenia*” van *Euripides*. Zijn roem als dichter berust intusschen hoofzakelijk op zijn leerlicht over de bijen: „*Le api* (1533 en later)”, eene vrije navolging van het 4de boek der „*Georgica*” van *Virgilius*. Zijne gezamenlijke werken verschenen in 1772.

Ruchonnet (Louis), president van het Zwitsersche Eedgenootschap voor het jaar 1883, werd geboren in Engeland den 18den April 1834, ontving zijne opleiding te Lausanne, studeerde er in de rechten, voltooide zijne studiën in Engeland en te Parijs en vestigde zich in Zwitserland als advocaat. In 1863 werd hij lid van den Grooten Raad in Waadtland, in 1866 leider der radicaal-democratische partij en in 1868 lid van den Staatsraad, waar men hem in 1873 tot voorzitter koos. Als hoofd van het departement van Openbaar Onderwijs en van Oorlog leverde hij belangrijke wetsontwerpen in, leidde in 1873 de onderhandelingen tot vereeniging der verschillende spoorwegmaatschappijen in westelijk Zwitserland en zorgde door zijne bemoeiingen te Parijs, dat de Jongnespoorweg tot stand kwam. Ook andere nuttige zaken werden door hem bevorderd. In 1881 bekleedde hij in den Nationalen Raad de betrekking van vice-president, werd nogmaals in den Bondsraad gekozen, waar hij zich eerst met de portefeuille van Handel en Landbouw en later met die van Justitie en Politie belastte. In December 1881 werd hij tot vice president en in December 1882 tot president van het Eedgenootschap benoemd. Nadat hij in 1884 op-

gevolgd was door *Wetsi* nam hij als lid voor het canton Waadt weder zitting in den Bondsraad.

Rückert. Onder dezen naam vermelden wij: *Friedrich Rückert*, een uitstekend Duitsch dichter. Hij werd geboren den 16den Mei 1788 te Schweinfurt, studeerde te Würzburg in de rechten, maar bepaalde zich vooral bij de beoefening der letteren en vestigde zich te Würzburg. Nadat zijne „*Jugendlieder*” in het licht verschenen waren, schreef hij: zijne „*Geharnischte Sonette*”, — „*Amaryllis*”, — „*Agnes' Todtenfeier*”, — „*Fünf Märlein*” enz. In 1814 leverde hij onder den naam van *Freimund Zeimar* zijne „*Deutsche Gedichten*”. Twee jaar later belastte hij zich met de redactie van het dichterlijk gedeelte van het „*Morgenblatt*” van *Cotta*. Te Stuttgart, waar hij zich vervolgens gevestigd had, zond hij den „*Kranz der Zeit* (1817)” en „*Napoleon, eine politische Komödie* (1816—1818)” in het licht. In 1817 begaf hij zich naar Italië, waar hij geruimen tijd te Rome den omgang genoot van uitstekende kunstenaars. Na zijn terugkeer vertoefde hij bij afwisseling ten huize zijner ouders te Ebern in Franken, te Coburg, Nürnberg en elders, totdat hij door zijn huwelijck in het bezit kwam van een bevallig landhuis te Neuses bij Coburg, waar hij het grootste gedeelte zijner latere jaren sleet. In 1826 werd hij hoogleraar in de Oostersche taal en letterkunde te Erlangen. Bij voorkeur trouwens vertoefde hij met zijne verbeelding in het Oosten en schreef: „*Die Verwandlungen des Abu Seid von Serug oder die Makamen des Hariri* (1826; 5de druk, 1875)”, — „*Nal und Damajanti, eine indische Geschichte* (1828; 5de druk, 1874)”, — „*Hebräische Propheten* (1831)”, — „*Schiking, chinesisches Liederbuch* (1833)”, — „*Morgenländische Sagen und Geschichten* (1837, 2 dln)”, — „*Erbauliches und Beschauliches aus dem Morgenlande* (1837—1838, 2 dln)”, — „*Rostem und Suhrab* (1838; 2de druk, 1846)”, — „*Brahmanische Erzählungen* (1839)”, — „*Leben Jesu, Evangelienharmonie in gebundener Rede* (1839)”, — „*Amrillais, der Dichter und König* (1843)”, — „*Hamäsa oder die ältesten arabischen Volkslieder* (1846, 2 dln)” enz. Na de troonbeklimming van *Friedrich Wilhelm IV* werd *Rückert* in 1841 naar Berlijn geroepen, doch hij gevoelde er zich niet op zijn gemak, zoodat hij in 1848 voor goed naar zijn buitenverblijf terugkeerde. Van zijne gedichten vermelden wij nog: „*Oestliche Rosen* (1822)”, — „*Haus- und Jahreslieder* (vervaardigd in 1832—1839)”, — „*Liebesfrühling* (1821; 10de druk, 1876)”, — en „*Die Weisheit der Brahmanen* (1836—1839, 6 dln; 9de druk, 1875)”. Van minder belang zijn de dramatische stukken: „*Saul und David* (1844)”, — „*Herodes der Große* (1844)”, — „*Kaiser Heinrich IV* (1845, 2 dln)”, — en „*Christoforo Colombo* (1845)”. Hij overleed den 31sten Januari 1866 te Neuses, waar in 1869 een denkteeken te zijner eer verrees. Zijne gedichten onderscheiden zich door rijkdom van denkbeelden en door sierlijkheid van taal; behalve het meesterschap over deze laatste bezat hij de gave, de ideeën, met het oog des geestes waargenomen, in een aanschouwelyken vorm voor te stellen. Zijne gedichten werden bij

herhaling gezamenlijk uitgegeven.

Leopold Immanuel Rückert, een verdienstelijk Protestantisch godgeleerde. Hij werd geboren in 1797 te Grosshennersdorf in de Oberlausitz, studeerde te Leipsig, werd in 1844 hoogleraar te Jena en overleed aldaar den 9den April 1871. Hij heeft belangrijke commentaren geleverd op de merkwaardigste brieven van *Paulus*, — alsmede „Theologie (1851—1852, 2 din)”, — „Das Abendmahl (1856)”, — en „Der Rationalismus (1858)”.

Heinrich Rückert, een Duitsch geschiedschrijver en beoefenaar der Germaansche letterkunde. Hij werd geboren te Coburg den 14den Februari 1823, studeerde in 1840—1844 te Erlangen, Bonn en Berlijn in de letteren, vestigde zich als privatdocent te Jena, werd in 1852 hoogleraar te Breslau en overleed aldaar den 11den September 1875. Van zijne geschriften vermelden wij: „Annalen der deutschen Geschichte (1850, 3 din; 2de druk, 1861, vervolg in 1873)”, — „Geschichte des Mittelalters (1852)”, — „Geschichte der Neuzeit (1854)”, — „Allgemeine Weltgeschichte (1861)”, — „Lehrbuch der Weltgeschichte in organischer Darstellung (1857, 2 din)”, — „Kulturgeschichte des deutschen Volks in der Zeit des Uebergangs aus dem Heidenthum in das Christenthum (1853 en 1854, 2 din)”, — uitgaven van geschriften der Oud-Duitsche letterkunde, zooals: „Lohengrin”, „König Rother”, „Holland”, enz., — en „Geschichte der neuhochdeutschen Schriftsprache (1875, 2 din)”.

Rudbeck (Olof), een vermaard Zweedsch geleerde, geboren den 13den September 1630 te Westerås in Westmanland, legde zich toe op het verkrijgen van algemeene kennis en verwierf op 21-jarigen ouderdom reeds grooten roem door de ontdekking der lymphatische vaten. Hij werd hoogleraar in de kruidkunde en later in de ontleedkunde aan de universiteit te Upsala en overleed den 15den December 1703. Zijn belangrijkste geschrift is getiteld: „Atlant eller Manheim, Atlantica sive Manheim, vera Japheti posterorum sedes et patria (1675—1698, 3 din)”. — Zijn zoon *Olof*, geboren den 15den Maart 1660, verwierf den vaderlijken leerstoel, werd in den adelstand opgenomen, leverde: „Lapponia illustrata (1701)” en „Ichthyologia biblica (1705—1722)” en overleed den 23sten Maart 1740.

Rüdesheim, een stadje met ruim 3400 inwoners, in het Pruisische district Wiesbaden, aan de Rijn tegenover Bingen en aan den spoorweg van Wiesbaden naar Oberahnstein gelegen, is vermaard door zijne voortreffelijke wijngaarden, die eene uitgebreidheid hebben van 210 Ned. bunder. De beste soorten zijn er: *Rüdesheimer Berg*, — *Hinterhaus*, — en *Rottland*.

Rudhart (Ignaz von), een Beiersch staatsman, geboren den 11den Maart 1790 te Weismain in Opper-Franken, studeerde te Landshut in de rechten, werd in 1811 geplaatst aan de universiteit te Marburg, schreef eene: „Geschichte der Landstände in Bayern (1817)” en aanvaardde eene aanzienlijke betrekking te München. Twee jaar daarna werd hij er ministerieel adviseur bij het departement van Financiën en lid van de Académie van Wetenschappen, in 1828 directeur der „Finanzkammer” bij de regering te Bayreuth en in

1826 te Regensburg. Hij schreef voorts: „Ueber den Zustand Bayerns (1826—1827, 3 din)” werd meermaals tot vertegenwoordiger gekozen, ontving in 1832 adeldom en begaf zich voorts als commissaris-generaal en als regeringspresident naar Passau. In 1836 werd hij staatsraad in Beierschen dienst, minister van Binnenlandsche Zaken en voorzitter van den Raad van den Koning van Griekenland. Hij nam echter weldra zijn ontslag en overleed te Triëst den 11den Mei 1835. — Zijn jongere broeder, *Georg Thomas Rudhart*, geboren te Weismain den 27sten Maart 1792, studeerde in de rechten te Erlangen en te Landshut, werd in 1827 professor aan het lyceum te Bamberg, in 1847 professor in de geschiedenis te München en aanvaardde er in 1855 de betrekking van archivaris van het Rijkarchief. Hij overleed aldaar den 10den December 1860. Van zijne geschriften noemen wij: „Thomas Morus (1828)”, — en „Aelteste Geschichte Bayerns (1841)”.

Rüdiger (Fedor Wasiljewitj, graaf), een Russisch generaal, geboren omstreeks het jaar 1780, trad reeds vroeg in dienst en voerde in 1812 en 1814 in Duitschland en Frankrijk als generaal-majoor bevel over eene brigade huzaren van het corps van *Wittgenstein*. In 1827 en 1828 streed hij met roem in den oorlog tegen de Turken, alsmede in 1831 in Polen. Hij werd generaal der cavallerie, voerde in 1835 bevel over het Russische leger bij Kalisch en bezette in 1846 Krakau. Gedurende den Hongaarschen veldtocht van 1849 vocht hij bij Waitsen en Debreczin, vervolgde *Görgei* naar Arad en sloot met hem de capitulatie van Vilagos. In 1840 werd hij lid van den Rijkraad, vertrok in 1854 als gouverneur naar Warschau, zag zich in 1855 benoemd tot chef der garde en overleed te Karlsbad den 22sten Juni 1856.

Rudolf, in het oud-Hoogduitsch *Hruodolf* (Roemwulf). Onder dezen naam vermelden wij: Eenige *Duitsche Keizers en Koningen*, namelijk:

Rudolf van Schwaben, tegenkoning van *Hendrik IV* en een zoon van Graaf *Kund* von *Elsfelden*. Hij schaakte in 1057 *Mathilde*, de elfjarige dochter van Keizerin *Agnes*, uit een klooster en noodzaakte deze alsoo, niet alleen hare toestemming te geven tot zijn huwelijk met *Mathilde*, maar ook hem het hertogdom Schwaben af te staan en het bestuur over Bourgondië op te dragen. Niettemin plaatste hij zich reeds in 1066 aan het hoofd van de samenzwering der Vorsten tegen *Hendrik IV* en poogde zelf de Kroon te verwerven. Vooral gedurende den opstand der Saksers in 1073—1075 gedroeg hij zich op eene trouweloze en dubbelhartige wijze, maar had geen moed tot een openlijk verzet. Hij nam deel aan den veldtocht van *Hendrik* tegen de Saksers in 1075 en streed aan het hoofd der Schwaben in den slag bij Hohenburg. Nadat echter in 1076 *Hendrik IV* door Paus *Gregorius VII* in den ban was gedaan, riepen onderscheidene Vorsten, waaronder ook *Rudolf*, een Rijkstad bijeen, om den Koning af te zetten en een opvolger te kiezen. Wegens de onderwerping van *Hendrik* werd de verkiezing uitgesteld tot in het voorjaar van 1077; hij had plaats den 15den Maart, en schoon *Hendrik* van den

ban ontheven was, viel de keus op *Rudolf*, nadat dese afstand had gedaan van de investituur der bisschoppen en het kiesrecht der Vorsten erkend had. Thans echter week de voorspoed van zijne zijde. Zelfs in zijn eigen hertogdom vond hij vijanden, zoodat hij zich genoodsaakt zag, zijne toevlucht te nemen tot de Saksers. Deze scharden, door haat tegen *Hendrik* gedreven, zich getrouw aan zijne zijde, en ook de Pauselijke legaten begunstigen den „Papekoning”. Lang woedde de burgeroorlog zonder tot eene beslissing te komen. Wél behaalde *Rudolf* meer dan éene overwinning, zoodat hij door *Gregorius VII* als wettig Koning werd erkend, — wél zegpraalde hij den 15den October 1808 bij Mülsen, niet ver van Merseburg, maar verloor er de rechterhand en ontving eene doodelijke wonde in den onderbuik, zoodat hij den volgende dag overleed.

Rudolf I van Habesburg, oudsten zoon van Graaf *Albrecht IV van Habesburg* en van *Heilwig van Kyburg*. Hij werd geboren den 2den Mei 1218 op het kasteel Limburg in de Breisgau, vergezeld in 1241 zijn doopvader, Keizer *Fredorik II*, naar Italië en ontving aldaar den ridderslag. Nadat zijn vader in Palestina bezweken was, kwam *Rudolf* in het bezit van de helft van het graafschap Habesburg in Zwitserland. Door zijn huwelijk met *Geatrixida*, eene dochter van Graaf *Berthold van Hohenberg en Haigerloch* vermeerdeerde hij zijne bezittingen met het kasteel Ortenburg en met onderscheidene goederen in den Elzas. In 1249 deed *Innocentius IV* hem in den ban, omdat *Rudolf* een aanhanger was van Keizer *Fredorik II*, — en nogmaals in 1254, omdat hij het jaar te voren, strjdende tegen den bisschop van Basel, eene voorstad van dese plaats aan de vlammen had prijs gegeven. In herhaalde veeten vergrootte hij de bezittingen van zijn Huis. Als bondgenoot van Straatsburg overwon hij den bisschop dier stad, *Walther von Geroldseck*, bij Hausbergen in een open veldslag (1262). Na den dood der Graven van *Kyburg*, zijne neven, verkreeg hij in 1265 ook dit graafschap en werd alsoo de machtigste Vorst in Schwaben en Opper-Bourgondië. Terwijl hij, op nieuw oorlogende tegen den bisschop van Basel, dese stad belegerde, ontving hij de tijding, dat hij den 29sten September 1273 te Frankfort gekozen was tot Duitsch koning. *Werner van Eppenstein*, aartsbischop van Mainz, die op eene reis door Zwitserland naar Rome *Rudolf* had leeren kennen, wist de aandacht der Keurvorsten op hem te vestigen. Reeds den 21sten October werd hij te Aken gekroond. Hij was een ridderlijk en godvruchtig Vorst, die sich onderscheidde door gezond verstand en grooten ijver. Hij bezat eene lange, magere gestalte en een adelaarsnena, maar had voor 't overige een zeer eenvoudig voorkomen. Om de goedkeuring van den Paus op dese verkiezing te verkrijgen, moest *Rudolf* alle door *Otto IV* en *Fredorik II* verleende inwilligeningen op nieuw bevestigen. De Koning beijverde sich in de eerste plaats, om het vuistrecht te vernietigen. Toen op de door hem daartoe uitgeschrevene Rijksdagen te Nürnberg, Würzburg en Augsburg Koning *Ottokar* van Bohemen niet verscheen, deed *Rudolf* hem den 25sten Juni 1276 in den

Rijksban en trok aanstonds door Beieren heen naar Oostenrijk. De bevolking ontving hem met gejuich, doch Weenen bood weêrstand. Vóór dese stad sloot *Rudolf* met *Ottokar* eene overeenkomst, volgens welke de Koning van Bohemen Oostenrijk, Stiermarken, Carinthië en Krain aan het Rijk zou teruggeven en Bohemen in leen ontvangen. Intusschen verbrak *Ottokar* reeds in 1277 den vrede, maar verloor den 36sten Augustus 1278 op het Marchfeld bij Hainburg den slag en het leven. *Rudolf* liet Bohemen in het bezit van *Wameel*, den minderjarigen zoon van *Ottokar*; Oostenrijk, Stiermarken en Krain kende hij toe, met goedvinden der Keurvorsten, aan zijn zoon *Albrecht*, en Carinthië aan Graaf *Meinhard van Tyrol*. Nu wijdde hij al zijne krachten aan het herstel van den binnenlandschen vrede. Reeds in 1281 had hij op een Rijksdag te Nürnberg de vaststelling van een landvrede voor Franken doorgedreven en den duur daarvan op 5 jaren bepaald. In 1286 werd dezelfde maatregel verordend voor Schwaben en Beieren, en in 1287 volbracht hij het werk des vredes op groote schaal door de vernieuwing van de Rijkswet van Mainz, afgekondigd door *Fredorik II*. Vele roofsloten werden verwoest en de ridders, die den vrede verstoorden, met geweld tot rust gebracht. Ook in het noordelijk gedeelte des lands wilde hij het aanzien van het Keiserlijk gezag herstellen en riep te Erfurt een grooten Rijksdag bijeen, die in December 1289 geopend werd en tot in het volgende jaar duurde. Nadat hier de algemeene landvrede door de Vorsten beworen was, zorgde de Koning, dat hij stiptelijk gehandhaafd werd. Alleen in Thüringen werden meer dan 60 roofsloten vernield en 29 ridders als roovers terecht gesteld. Nadat *Rudolf* in 1291 ter bevestiging van den landvrede een Rijksdag gehouden had, riep hij te Frankfort een tweeden bijeen, om zijn zoon *Albrecht* tot keizer te doen kiezen, doch de Keurvorsten weigerden, sich derwaarts te begeven. Toen hij te Germersheim zijn einde voelde naderen, begaf hij sich naar Spiers, de begraafplaats van onderscheidene Keizers, en stierf aldaar den 16den Juli 1291. Hij heeft sich vooral door het krachtig handhaven van den binnenlandschen vrede verdienstelijk gemaakt.

Rudolf II, een zoon van *Maximiliaan II* en van *Maria van Oostenrijk*, eene dochter van *Karel V*. Hij werd geboren te Weenen den 18den Juli 1552, ontving zijne opvoeding in Spanje, werd in 1572 koning van Hongarije, in 1575 koning van Bohemen en van Duitschland en beklom den 13den October 1576, na den dood zijns vaders, den Keiserlijken troon, waarna hij zijn zetel vestigde te Praag. Hij was stompsinnig en traag, en toech hoogst natijverig op zijne waardigheid, van welke hij sich eene overdrevene voorstelling vormde. Toen hij opmerkte, dat de wereld weinig gezind was, om aan zijne verregaande eischen te gemoet te komen, bepaalde hij sich tot den kring zijner luimen en liefhebberjen, maar ontvlamde in toorn, zoodra men eenig gezag aan zijne handen wilde ontnemen. Hij verzamelde allerlei kunstgewrochten en wetenschappelijke zeldzaamheden, stichtte eene groote stoeterij, deed prachtige tuinen

aanleggen, en wijdde zich aan de goudmakerij en de sterrenwielarij. Intusschen stelde hij *Tycho Brahe* en *Kepler* in de gelegenheid, hunne nasporingen voort te zetten. Het beleid der zaken liet hij over aan onwaardige gunstelingen, die zijne uitspattingen en zijne vrees voor den dood als middelen bezigden, om hem te beheerschen. Hij veroorloofde en bevorderde zelfs het toenemen der Spaansch-Jesuyetische reactie, waardoor de godsdiensttwisten werden aangevuurd. Alleen in den erfopvolgingsstrijd over Gulik nam hij doortastende maatregelen, om aan zijn neef, den Aarts Hertog *Leopold*, een vorstendom te bezorgen. Hij was de eerste, die aan zijne broeders geldelijke toelagen (apanages) uitkeerde in plaats van hun gedeelten van het aarts hertogdom Oostenrijk toe te kennen. De Oostenrijksche landen waren onder zijn bewind aan de grootste verwarring ter prool. Door den inval van den Paaja van Bosnië in Croatië in 1591 ontstond een nieuwe oorlog tegen de Turken, waarin deze in 1598 en 1594 Sigeth en Raab veroverden, waarna *Mohammed III* in 1596 Aarts hertog *Maximilian* een geduchte nederlaag toebrengt. Ook Hongarije en Siebenbürgen kwamen in opstand en *Stephan Bocskay* rukte zegerierend voorwaarts in Oostenrijk, Stiermarken en Moravië. Toch bleef *Rudolf* werkeloos. Zijne broeders en neven moesten zich derhalve met de zaken bemoeien. *Matthias* sloot in 1606 op eigen gezag vrede met *Mohammed III*, ontam met geweld van wapenen in 1608 aan *Rudolf* de Kroon van Hongarije, alsmede Oostenrijk en Moravië, nam eindelijk den 20sten Maart 1618 zelfs Praag in bezit en noodzaakte *Rudolf*, tegen een jaargeld van 400000 florijnen de Kroon van Bohemen neder te leggen, nadat de Boheemsche Standen hem reeds den 9den Juli 1609 den majesteitsbrief hadden afgeperst. Nu vormde *Rudolf* het avontuurlijke plan om met hulp der Evangelische Unie de verloren Kronen te herwinnen, maar hij overleed ongehuwd een 20sten Januari 1612 en werd door zijn broeder *Matthias* opgevolgd.

Koningen van Bourgondië, namelijk:

Rudolf I, een zoon van Graaf *Koenaard van Ansurre*. Hij werd in 888 door de aanzienlijken des lands tot Koning uitgeroepen en door Keizer *Arnulf* in zijne waardigheid bevestigd. Na eene vreedzame regeering overleed hij op den 26sten October 912. — Hij werd opgevolgd door zijn zoon *Rudolf II*, die gestadig oorlog voerde om zijne heerschappij uit te breiden. In 921 door *Adalbert von Irees* op den troon van Italië geplaatst, verloor hij zijn tegenstander *Berengarius* in 928 bij Firenzuola, verliet Italië in 924 en deed daarvan afstand in 938 ter gunste van *Hugo van Provence*, waarvoor hij laatstgenoemd gebied in ruil ontving. Hij overleed den 11den Juli 937. — Zijn kleinzoon *Rudolf III*, overleden den 6den September 1032, was de laatste onafhankelijke koning van Bourgondië.

Rudolf, aarts hertog en kroonprins van Oostenrijk, geboren den 21sten Augustus 1858. Hij is de eenige zoon van Keizer *Franz Joseph*, genoot eene degelijke opvoeding, werd in 1877 meederjarig verklaard en trad het volgende jaar in krijgsdienst. In 1890 werd hij generaal-majoor en in 1893 luitenant-veldmaarschalk.

XIII.

Den 10den Mei 1881 is hij gehuwd met prinses *Stephanie*, eene dochter van den Koning van België. Hij schreef: *Fünfzehn Tage auf den Donau* (1881; 2de druk, 1885), — en *Eine Orientreise* (1885). Voorts is hij medewerker aan „Die Oesterreichisch Ungarische Monarchie in Wort und Bild (1885 enz.)”.

Rudolphijnsche tafels, eene genoemd naar Keizer *Rudolf II*, noemt men de sterrenkundige berekeningen van den loop der bellenchamen, door *Kepler*. Zie voorts onder *Kepler*.

Rudolphi (Karl Asmund), een verdienstelijk natuurkenner, geboren te Stokholm den 14den Juni 1771, studeerde te Greifswald, Jena en Berlijn in de geneeskunde, werd in 1797 hoogleeraar te Greifswald, vertrok in 1810 als hoogleeraar in de geneeskunde naar Berlijn en overleed aldaar den 29sten November 1832. Reeds te Greifswald schreef hij voortreffelijke werken over de ingewandswormen en over de ontleedkunde der planten, terwijl hij zich later uitsluitend bezighield met de anatomie der gewervelde dieren. Te Berlijn bevorderde hij met kracht de beoefening der vergelijkende ontleedkunde en stichtte er het zoötomisch museum. Van zijne geschriften vermelden wij: „Entozoorium sive vermium intestinalium historia naturalis (Amsterdam, 1808—1810, 8 din)”, — „Grundriss der Physiologie (1821—1828, 3 din, onvoltooid)”, — „Anatomie der Pflanzen (1807)”, — en „Beiträge zur Anthropologie und allgemeine Naturgeschichte (1812)”.

Rudolstadt, de hoofdstad en residentieplaats van het vorstendom Schwarzburg-Rudolstadt, ligt aan de Saale op de plek, waar deze, zich in twee armen verdeelend, de Wüsten Bach opneemt, en aan den spoorweg Grossheringen-Saalfeld, in één der fraaiste gedeelten van Thüringen. Zij bestaat uit de oudstad en de eigenlijke stad, is de zetel van het ministerie, van de Regeering, van het consistorie en van andere staatslichamen. Men vindt er 4 kerken, 2 kasteelen (Heidecksburg en Ludwigsburg), een gymnasium, eene realschool, eene kweekschool van onderwijzers, onderscheidene andere scholen, eene openbare boekerij met 62000 deelen, eenige instellingen van weldadigheid en onderscheidene fabrieken, — en op de nabijgelegene uitspanningsplaats Anger een schouwburg. Men heeft er met het garnizoen (een bataljon infanterie) nog geen 10000 inwoners.

Rue (Pieter de la), een verdienstelijk Nederlandsch geleerde, geboren te Middelburg den 30sten Mei 1695, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten en werd in 1718 schepen en in 1749 raad der stad Middelburg, thesaurier en voorzitter van het Collegie van Kleine Zaken. Met *Joan Steengracht*, *Pieter Boddaert* en anderen hield hij wekelijks eene dichtlievende bijeenkomst. Te zamen gaven zij uit: „*Atreus* en *Thyestes*, treurspel naar het Fransch van *Crébillon* (1717)”, — „*Dichtlievende tijdkortingen*, bestaande in gedichten van onderscheidene stoffen enz. (1718)”, — en „*Schets der heerlijkheid*. In 1726 werd *de la Rue* provinciaal rekenmeester van Zeeland, doch eene zware zenuwlekte, die hem in 1741 aantastte, liet bij haar wijken eene onverwinnelijke zwaarvoedigheid achter, die hem

tot aan zijn dood, op den 1sten December 1770, ongechikt maakte voor elke geregelde werkzaamheid. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „De Christelijke geloofsbelijdenis en het gebed des Heeren in rijn gebracht (1729)”, — „Bijbelstoffen (1731)”, — „Stichtelijke gedichten (1732)”, — „Geletterd Zeeland, verdeeld in drie afdelingen, bevattende in zich de schrijvers, geleerden en kunstenaars enz. (1734)”, — „Staatkundig en heldhaftig Zeeland enz. (1736)”, — en „Rechtvaardige verdediging van Zeeland's luister enz. (1725)”.

Ruelens (Miguël), minister van Buitenlandsche Zaken in Mexico en geboren te Zacatecas, studeerde te Mexico in de rechten en werd advocaat, eerst in zijne geboorteplaats en toen te Mexico. Hij was meermalen lid van het Congrès der Unie, werd in 1875 senator en onderscheidde zich door scherpsinnigheid en welsprekendheid. Bij den val van den president *Lerdo de Tejada* behield hij zitting in den Senaat als vertegenwoordiger van Zacatecas en zag zich in Januari 1879 belast met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. In die betrekking maakte hij zich zeer verdienstelijk, daar hij de goede verstandhouding tusschen Mexico en Frankrijk herstelde. Hij kon echter zijne taak niet voleindigen; meermalen moest hij haar wegens ongesteldheid aan een plaatsvervanger toevertrouwen en hij overleed den 22sten September 1880.

Ruelens (Estelle), eene Belgische schrijfster, geboren den 27sten Mei 1821 te Brussel en van zich zelve *Orvecoeur*, trad in 1848 in het huwelijk met den ambtenaar aan de bibliotheek *Charles Ruelens* te Brussel en overleed aldaar den 20sten Maart 1878. Eerst op gevorderden leeftijd trad zij op als schrijfster en wel onder den pseudoniem *Michel Fleury* en schreef: „Une histoire du pays (1868)”. Van hare overige novellen en romans, verschenen onder den pseudoniem *Caroline Graviera*, vermelden wij: „Une expérience en anima vili (1867)”, — „Choëses reçues (1867)”, — „Un lendemain (1868)”, — „Gentilhomme d'aujourd'hui (1868)”, — „La servante (1872)”, — „Mila-sol (1872)”, — „Deux nouvelles (1872)”, — „Le bon vieux temps (1873)”, — „L'Océan (1874)”, — „Un mariage à Bruxelles (1875)”, — „Un paradoxe (1875)”, — „Le sermon de l'abbé Goyet (1876)”, — „Un héros (1877)”, — „Vieux Bruxelles (1877)”, — en „Romans et nouvelles (1878, 2 dln)”.

Ruffini (Giovanni Domenico), een Engelsch-Italiaansch schrijver, geboren te Genua in 1807, studeerde aldaar, werd in 1830 advocaat, voegde zich in 1833 bij het „Jonge Italië” van *Mazzini*, waarvan hij verslag geeft in: „*Ramorino et la jeune Italie* (1834)”, vertoefde als vluchteling in Frankrijk en Zwitserland en vestigde zich in 1836 in Engeland. Om redenen van gezondheid keerde hij in 1842 terug naar Frankrijk. In 1848 zag hij zich gekozen tot lid van het Parlement in Sardinië en in 1849 werd hij zaakgelastigde voor Sardinië te Parijs, maar legde na den slag van Novara zijne betrekking neder en begaf zich weder naar Engeland. In 1853 legde hij er onder den pseudoniem *Lorenzo Benoni* in het Engelsch eene autobiographie ter perse, die met bijval ontvangen werd. Voorts schreef hij de romans: „*Doctor Antonio* (1855)”, — „*The Paragreens* (1856)”, — „*Lavinia* (1860

en in 1877 in 't Italiaansch vertaald)”, — „*Vincenzo, or sunken rocks* (1863)”, — „*A quiet nook in the Jura* (1867)”, — en „*Carlino*”. Hij overleed te Taglia aan de Riviera den 8den November 1881. In 1875 had hij zich derwaarts begeven.

Rug (De) is de achterzijde van den romp; hij wordt bij den mensch allengs smaller naar de zijde van den nek en vindt aan de andere zijde zijne grens in het twaalvende ribbenpaar. In ruimeren zin rekent men tot den rug ook de lendenstreek, zoodat zijne grenzen zich alsdan tot aan het darmbeen uitstrekken. De zijdelingsche grenzen van den rug vindt men aan den buitenrand der breede rugspier. Op het midden van den rug ontwaart men eene groef met twee wallen. In de groef liggen de doornuitsteeksels der rugwervels, en de wallen worden door spieren gevormd. De huid van den rug is dik en betrekkelijk niet zeer gevoelig. Zij bedekt eenige groote, platte spieren, welke gedeeltelijk tot beweging van den arm, gedeeltelijk tot eene boven- en benedenwaartsche beweging der ribben dienen. Eene zeer dikke en samengepaste spiermassa ligt onder genoemde platte spieren; zij dient hoofdsakelijk voor de beweging van den romp. Tusschen de spieren en de huid is voorts een sterk viles gelegen, dat de spieren op hare plaats doet blijven. De beenderen van den rug, waaraan al die spieren zich vasthechten, zijn de wervelkolom en de ribben. In de weeke deelen van den rug vindt men slechts kleine bloedvaten en zenuwen.

Ruge. Onder dezen naam vermelden wij: *Arnold Ruge* een verdienstelijk Duitsch schrijver, geboren den 13den September 1802 te Bergen op het eiland Rugen. Hij studeerde te Jena en te Halle in de wijsbegeerte en nam er levendig deel aan de studentenverenigingen (Burschenschaften), zoodat hij een jaar te Köpenick en 5 jaar in de vesting Kolberg in hechtenis moest doorbrengen. Gedurende dien tijd bestudeerde hij met ijver de klassieke schrijvers, leverde vertalingen van *Theocritus*, *Aeschylus* en *Sophocles* en had een groot vermaak in de werken van *Jean Paul* en van de Engelsche Humoristen. Na het herkrjgen zijner vrijheid in 1830 zag hij zich als leeraar geplaatst aan het paedagogium te Halle, en twee jaren later vestigde hij zich aldaar als privatdocent. Na het uitgeven van zijne „*Platonische Aesthetik* (1832)” stichtte hij in 1837 met *Eckermeyer* de „*Hall'sche Jahrbücher für Kunst und Wissenschaft*”, doch toen deze wegens hunne vrijzinnige richting onder de censuur werden gesteld, vertrok hij met zijn tijdschrift, dat nu den naam van „*Deutsche Jahrbücher*” ontving, naar Dresden. Het ministerie *Falkenstein* ontnam echter eerlang aan dat tijdschrift de vergunning om in het licht te verschijnen. *Ruge* vertoefde daarna eenige jaren te Parijs en in Zwitserland en vestigde vervolgens te Leipzig onder den naam van „*Verlagsbureau*” een boekhandel, waar onder zijne redactie de „*Politische Bilder aus der Zeit* (1848, 2 dln)”, — „*Poetische Bilder aus der Zeit* (1848, 2 dln)”, — en „*Die Akademie, ein philosophisches Taschenbuch* (1847—1848)” met bijdragen van *Saeger*, *Grestäcker*, *Freytag*, *Höbel*, *Fröbel*, *Hartmann* enz. in het licht verschenen. Na

het uitbarsten der beweging van 1848 gaf hij eerst te Leipzig en daarna te Berlijn het democratisch dagblad: „Die Reform” in het licht en werd lid van het Parlement te Frankfort, waar hij tot de uiterste linker zijde behoorde, maar zich gedroeg als een onpractisch doctrinair, weshalve hij in de „Epistolae obscurorum viornm ad Arnoldum Rugium, philosophum rubrum nec non abstractissimum” vinnig werd doorgehaald. Wrevelig over die berisping, begaf hij zich op reis en werd door de Nationale Vergadering vervallen verklaard van zijn lidmaatschap. Omstreeks dien tijd (October 1848) woonde hij te Berlijn het Congrés van Democraten bij, om zijn „Reform” te doen aannemen tot orgaan van deze partij. Wegens den staat van beleg werd echter de uitgave van dit blad verboden, en hij zelf moest den 21sten Januari 1849 de stad verlaten. Nu keerde hij naar zijne zaak te Leipzig terug, nam deel aan de volksbewegingen in Mei en moest na het dempen van den opstand (1850) de vlucht nemen naar Engeland, waar hij met *Massini, Ledru-Rollin* en anderen een Europeesch democratisch comité vormde. Later woonde hij te Brighton, en in 1866, reeds voor den oorlog, verklaarde hij zich in brieven aan Deutsche dagbladen een voorstander der buitenlandsche politiek van *von Bismarck*, waarna hij in 1877 als schadeloosstelling voor de opheffing van den „Reform” en voor de verbeurdverklaring zijner drukkerij een jaargeld uit de Deutsche Rijkschatkist ontving van 3 000 mark. Hij overleed te Brighton den 31sten December 1880. Van zijne geschriften vermelden wij: „Schill und die Seinen, Trauerspiel (1830)”, — „Der Novellist (1839)”, — „Zwei Jahre in Paris (1847, 2 dln)”, — „Novellen aus Frankreich und der Schweiz (1841)”, — „Unser System (1850)”, — „Revolutionsnovellen (1850)”, — „Die Loge des Humanismus (1851)”, — „Die neue Welt, Trauerspiel (1856)”, — „Aus früherer Zeit (1863—1867, 4 dln)”, — „Zwei Doppelromane in dramatischer Form (1865)”, — „Manifest an die deutsche Nation (2de druk, 1866)”, — „Anruf zur Einheit (1866)”, — „Der Krieg (1867)”, — „Bianca della Rocca (1869)”, — „Reden über Religion, ihr Entstehen und Vergehen, an die Gebildeten unter ihren Verehrern (nieuwe druk 1875)”, — en onderscheidene vertalingen.

Sophus Ruge, een verdienstelijk aardrijkskundige, geboren den 26sten Maart 1831 te Dorum. Hij studeerde te Göttingen en te Halle, promoveerde in 1864 aan laatstgenoemde universiteit, vestigde zich in 1872 als docent aan de polytechnische school te Dresden en is thans professor in de geographie en ethnographie aldaar. Hij behoort tot de stichters van het Geographisch Genootschap te Dresden. Behalve onderscheidene aardrijkskundige leerboeken schreef hij: „Das Verhältnis der Erdkunde zu den anderen Wissenschaften (1874)”, — „Weltanschauung des Columbus”, — en „Die Turanier in Chaldäa (1876)”. Ook bezorgde hij de tweede uitgave van de „Geschichte der Erdkunde (1878)” van *Peschel* en de derde van den: „Hauschatz der Länder- und Volkerkunde” van *Schöppner*.

Rügen, een eiland in de Oostzee, niet ver van de kust van Pommeren, tegenover

Stralsund gelegen en tot het Pruisische district Stralsund behoorende, is door de Strelasond of Bodden (2 Ned. mijl breed) van het vasteland gescheiden, heeft eene lengte van 52 en eene grootste breedte van 41 Ned mijl en beslaat met eenige kleine eilanden eene oppervlakte van ruim 17½ □ geogr. mijl. Men vindt er aan de kust talrijke baaien en landtongen. De kern van het eiland vormt een driehoek. Evenwijdig aan de noordoostzijde van die kern strekt het schiereiland Jasmund zich uit, door eene smalle heidestreek met het eiland verbonden en in den Stubbenkammer eindigend. Met Jasmund is wederom het schiereiland Wittow verenigd, gesloten tegenover de noordpunt van den driehoek en prijkend met het voorgebergte Arkona, waarop zich weleer een vermaarde tempel verheef. Aan de noordwestelijke zijde vindt men de eilanden Ummann en Heddensöe, die te voren hoogst waarschijnlijk evenzeer verbonden waren met de kern. De bodem is er in het westen vlak en zonder bosch, maar begint naar het midden van het land te rijzen, zoodat hij zich in den Rugard bij Bergen 101 en in den Granitz 105 Ned. el boven de oppervlakte der zee verheft. Het noordoostelijke schiereiland Jasmund heeft eene steile, rotsachtige kust en fraale loofboomwouden. In het algemeen is de grond er zeer vruchtbaar, vooral op Wittow, de korenschuur van het eiland. Het eiland is met tallooze zwerfblokken als bezaaid, de straten zijn er mede geplaveid en de tuinen ommuurd. Jasmund bestaat aan de noord- en noordoostzijde uit een hoog krjtgtebergte met horizontale vuursteenlagen. Hier heeft men den Grooten Stubbenkammer, wiens hoogste punt, de Königstuh, zich schier loodrecht 133 Ned. el uit de wateren der zee verheft, — alsmede verder oostwaarts den Kleinen Stubbenkammer, iets minder hoog, maar niet minder steil. In de kloof tusschen deze beide rotsgaarten vindt men een naar het strand loopend voetpad en eene heldere waterbron. Achter den grooten Stubbenkammer ligt de Stubbnitz, een beukenwoud ter lengte van 16 en ter breedte van 4 Ned. mijl, in welks midden zich het langronde Herthameer en aan welks zuidelijk uiteinde zich de badplaats Saaznitz bevindt. Verder westwaarts verheft zich de Burgwall, door sommigen voor de grondvesten gehouden van den Herthaburcht. Ook heeft men er onderscheidene hunebedden en andere overblijfselen der Oudheid. Het aantal inwoners van dit eiland, gevestigd in 2 steden, 3 vlekken en onderscheidene dorpen, bedraagt omstreeks 46 000 (1880). Landbouw, veeteelt en vischerij zijn er de voornaamste bronnen van bestaan. Ieder schiereiland heeft er zijn afzonderlijken tongval en zijne eigenaardige zeden en gewoonten. De hoofdstad is Bergen, op de kern van het eiland gelegen. Aan de zuidkust verheft zich het vlek Putbus, de hoofdplaats van het graafschap van dien naam. Er komen veel reizigers, daar het eiland eene verbazend groote verscheidenheid van natuurtooneelen aanbiedt.

Rugendas. Onder dezen naam vermelden wij:

Georg Philipp Rugendas, een beroemd schilder van veldslagen. Hij werd geboren den

17den November 1666 te Augsburg, ontving onderwijs van een graveur, maar verwisselde weldra de graveernaald met het penseel en had *Isais Fisches* te Augsburg en vervolgens, na een tweejarig verblijf te Weenen, *Molinari* te Venetië tot leermeester. Te Rome werd hij in het gild der kunstenaars opgenomen, doch in 1695 keerde hij naar Augsburg terug en zag er zich genoodsaakt, wederom de graveernaald ter hand te nemen. Hij leverde o. a.: „De belegering van Augsburg in 1703” in 6 bladen. In 1710 werd hij directeur der pas gestichte teekenacademie in zijne geboortestad, en hij overleed den 10den September 1742.

Johann Lorenz Rugendas, een achterkleinzoon van den voorgaande en desgelijks een verdienstelijk schilder van veldslagen. Hij werd geboren te Augsburg in 1775 en overleed als professor en directeur der school voor Schoone Kunsten aldaar den 19den December 1826.

Moritz Rugendas, een verdienstelijk dierschilder en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Augsburg den 29sten Maart 1802, genoot het onderwijs van *Albrecht Adam* te München, vergezelde in 1821 als teekenaar *Langsdorff* op eene reis door Brazilië, geraakte met hem in oneenigheid, doorreisde het land met zijn schetsboek en verkocht dit na zijn terugkeer in 1825 aan den kunsthandelaar *Engelmann* te Parijs. Weldra verschenen nu zijne „Malerische Reisen in Brasillen (1827—1835, met 100 steendrukplaten)”. Van 1827—1829 vertoefde *Rugendas* te Rome en in het zuiden van Italië. Van 1831—1833 reisde hij in Mexico, — in 1834 in Californie en Chili, waar hij tot 1840 vertoefde en vanwaar hij tochten deed naar Araucanië, Patagonië en de Pampa's van Buénos Ayres, — in 1841—1843 in Peru, — in 1844 in Bolivia, — en in het volgende jaar aan de kusten van Patagonië, aan den mond der La Platarivier en te Montevideo, voer de Parana op en begaf zich langs de Uruguay naar Rio de Janeiro, vanwaar hij in 1847 over Parijs naar München terugkeerde. Zijne verzameling van 8353 studien werd in 1848 door aankoop het eigendom van de Beierische Regeering. Het aantal zijner stukken in olieverf is gering. Hij overleed den 29sten Mei 1858 te Weilheim in Opper-Beieren.

Ruggegraat en Ruggemerg, zie *Wervelkolom*.

Rugiërs is de naam van een groot en machtig volk, dat weleer aan de kust van Noord-Germanië tusschen de Oder en de Weichsel gevestigd was. Het behoorde tot het verbond der Gothen, verhuisde zuidwaarts naar de Donau en onderwierp zich in de 5de eeuw aan *Attila*, wien het op den tocht naar Gallië vergezelde. Na diens dood herkeeg het zijne onafhankelijkheid en woonde in het hedendaagsche Oostenrijk. Onder koning *Feltheus* breidde het zijne heerschappij uit over Noricum, doch bezweek in 487 voor *Odoacer*. De Koning werd krijgsgeslagen gemaakt, maar de ontcomene Rugiërs brachten zijn zoon *Frederik* bij de Oost-Gothen en wisten Koning *Theoderik* over te halen tot een oorlog tegen *Odoacer* (389). De Rugiërs vestigden zich nu met de Oost-Gothen in Italië en deden in 541 pogingen, om een eigen koning, *Erarich*, te benoemen, die echter

weldra door de Gothen werd omgebracht. De Rugiërs verdwenen bij den val van het Oost-Gothische Rijk.

Rühlra, door het volk „die Ruhl” geheeten, is een vlek in het Thüringer Woud, ruim een uur gaans van het station Wutha van den Thüringer spoorweg. Het is een uur gaans lang, zich uitstrekkend door een eng dal en telt omstreeks 4600 inwoners. Het behoort gedeeltelijk tot Saksen-Weimar en gedeeltelijk tot Saksen-Coburg. Men heeft er eene druk bezochte badinrichting en eene zich krachtig ontwikkelende nijverheid. Men vervaardigt er vooral pijpenkoppen en sigarenpijpen van meerschuur en hout, portemonnaies, voorwerpen van ijzer en staal enz., en de ingezetenen onderscheiden zich door een eigenaardigen tongval.

Rühle von Lillienstern (Johann Jacob Otto August), een Pruisisch generaal en schrijver, geboren den 16den April 1790 te Berlijn, trad in 1795 in dienst, werd in 1807 majoor en gouverneur van Hertog *Bernhard von Weimar* en vergezelde deesen in den oorlog van 1809 tegen Oostenrijk. In het najaar van 1811 begaf hij zich naar zijne goederen in Saksen maar trad in 1813 als vrijwilliger in de gelederen van het korps van *Lützow*, werd chef de bureau bij *Scharnhorst* en ontwierp het plan voor het gevecht bij Hainau. In December van dat jaar werd hij commissaris van de Deutsche legervorming onder *Steis*, in 1815 chef van den generalen staf in de Rijnprovinciën, in 1816 kolonel bij den grooten generalen staf te Berlijn, in 1820 generaal-majoor en in 1822 chef van den grooten generalen staf. Sedert 1816 was hij voorzitter der commissie van regeling der studien aan de militaire school en in 1826 werd hij directeur der commissie. In 1845 zag hij zich benoemd tot luitenant-generaal en in 1844 tot directeur-generaal van het militair onderwijs. Hij overleed te Salzburg den 1sten Juli 1847. Van zijne geschriften vermelden wij: „Bericht eines Augenzeugers von den Feldzug des Fürsten von Hohenlohe-Ingelfingen in September und October 1806 (1807, 2 dln; 2de druk, 1809)”, — „Zur Geschichte der Pelasger und Etrusker (1831)”, — „Universalhistorischer Atlas (1827, dl 1 en 2)”, — „Historiogram des preussischen Staats von 1820—1830 (1834)”, — „Rudimente der Hydrognosie (1839)”, — „Vaterländische Geschichte von der frühesten Zeit bis um das Ende des 13 Jahrhunderts (1840, dl 1)”, — en „Oro-hydrographische Karte von Sachsen (1809)”.

Ruhmkorff (Klos van), zie *Inductie*.

Ruhmohr. Onder dezen naam vermelden wij:

Karl Friedrich Ludwig Felix von Ruhmohr, een verdienstelijk beoefenaar der kunstgeschiedenis, geboren den 6den Januari 1786 te Reinhardtsgramma bij Dresden. Hij bezocht het gymnasium te Holsminden en wijdde zich te Göttingen aan de studie der kunst. Te Dresden, waar hij den omgang genoot van *Tiack*, ging hij over tot de R. Katholieke Kerk, bezocht in 1804 Rome en Napels en vestigde vooral zijne aandacht op de oudheden van Pompeji. Na zijn terugkeer (1806) vestigde hij zich op zijne goederen in Noord-Duitschland, vertrok in 1816 weder naar

Italië en verzamelde te Florence bouwstoffen voor zijne „Italienische Forschungen (1826—1831, 3 dln)”. Eene derde reis derwaarts in 1828 verschaftte hem gelegenheid tot verrijking van het Koninklijk museum te Berlijn en tot de uitgave van zijne „Drei Reisen nach Italien (1831)”. Daarna toefde hij veelal te Dresden, doch daar zijne betrekking tot *Tieck* minder aangenaam werd, ging hij eerst naar Kopenhagen en kocht in het voorjaar van 1842 een huis te Lübeck, waar hij plaats vond voor zijne boeken en plaatwerken. Hij overleed echter reeds den 26sten Juli 1843 te Dresden. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Geschichte der Königlichen Kupferstichsammlung zu Kopenhagen (met *Thiele*, 1835)”, — „Hans Holbein der Jüngere in seinem Verhältnis zum deutschen Formschnittwesen (1836)”, — „Zur Geschichte der Theorie der Formschnittekunst (1827)”, — „Geist der Kochkunst (1832)”, — „Deutsche Denkwürdigkeiten (1822, 4 dln)”, — „Novellen (1833 en 1835, 2 dln)”, — het gedicht: „Kynalopekomachia (1835)”, — en „Schule der Höflichkeit (1834—1835, 2 dln)”.

Theodor Wilhelm Kierstrup Ruhmohr, een Deensch novellist en dichter, geboren te Kopenhagen den 2den Augustus 1807. Hij was eenige jaren mederedacteur aan het blad: „Berlingake politiske Tidende”, volbracht in 1832 met hulp van de Regeering eene reis door Duitschland en Zwitserland en werd in 1844 ambtenaar bij het gemeentebestuur te Kopenhagen, in 1853 te Herredsfoged in Gram en in datzelfde jaar te Hadersleben, waar hij tot in 1864 bleef. In de daarop volgende 10 jaren volbracht hij reizen in het zuiden van Europa, in Egypte en Palaestina en keerde vervolgens terug naar Kopenhagen. Hij heeft onderscheidene gedichten en eene reeks van historische novellen in het licht gegeven, zooals: „Peter Tordenskjold (1842, 2 dln; 5de druk, 1872)”, — „Niels Juel og Hans Sans Samtin (1846, 2 dln; 5de druk, 1876)”, — „Grevens Fejde (1850, 4 dln)”, — „Historiske Fortællinger (1873)”, — „Fortællinger (1874)”, — en „Historiske Billeder fra Christian den Fjerdes tid (1863, 2 dln)”.

Ruhnken (David) of Ruhnkenius, een uitstekend beoefenaar der Oude letteren, geboren den 2den Januari 1728 te Stolpe in Achter-Pommeren, studeerde te Königsberg, Wittenberg en Leiden en maakte op laatstgenoemde plaats gebruik van de lessen van *Tiberius Hemsterhuis*. Dezen werd hij in 1757 als lector toegevoegd, ontving in 1761 eene aanstelling aldaar tot professor in de geschiedenis en welsprekendheid en overleed den 14den Mei 1798. Hij behoorde tot de vermaardste philologen zijner eeuw, en van zijne geschriften noemen wij: „Epistolae criticae (1749—1751; 2de druk, 1827)”, — eene uitgave van den „*Timaeus* (1754; 2de druk, 1789)”, — eene van den „*Hymnus in Cererem* van *Homerus* (1780; 2de druk, 1827)”, — eene van „*Rutilius Lupus* (1768 en later)”, — eene van „*Vellejus Paterculus* (1779, 2 dln; 2de druk, 1830)”, — eene der „*Opera* van *Muræus* (1789, 3 dln)”, — „*Elogium Tiberii Hemsterhusii* (1766 en later)”, — „*Opuscula oratoria, philologica et critica* (1797)”, — „*Lectiones academicae in antiquitates Romanas* (1818)”, — „*Dictata in*

Terentium (1825)”, — „*Dictata in Suetonium* (1830)”, — en „*Dictata in Ovidii Heroidas* (1831)”. Zijn leven is beschreven door *Wyttenbach*.

Ruhrort, eene stad in het Pruisische district Düsseldorf, aan de Rijn en aan den mond van de Ruhr, door een zijtak met den spoorweg Keulen—Minden en door een anderen met Mülheim aan de Rijn verbonden, is tevens het aanvangspunt van den spoorweg Gladbach—Aken en onderscheidt zich door de rijkverheid zijner bewoners. Hun aantal is ruim 8000 (1875). Men vindt er eene groote rivierhaven, uitgebreide scheepstimmerwerken, vele fabrieken en een levendigen handel in steenkolen, graan, hout enz. Het spoorwegverkeer over de Rijn wordt er bevorderd door twee groote booten, welke de waggons overbrengen.

Ruigbloem, dezelfde als *Menyanthes* (zie aldaar).

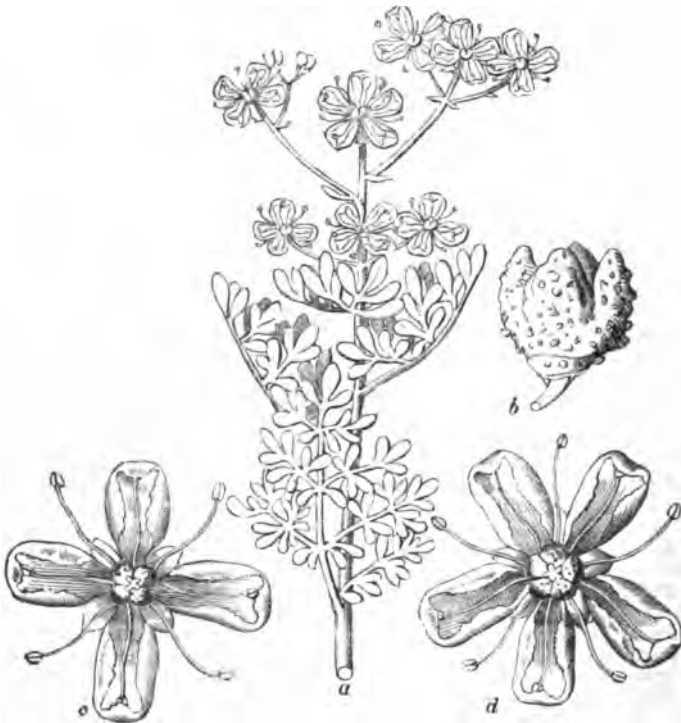
Ruiling. De mensch, die enkel voor levensonderhoud te zorgen heeft, is gewoonlijk niet in staat, den prijs te bepalen van de voortbrengelen der natuur, maar hij begint er over na te denken, wanneer zijne begeerten zich verder uitstrekken en alzoo zijne behoeften grooter worden. Hij gevoelt, dat hij voor eene zekere hoeveelheid dier voortbrengelen het verlangen zou kunnen verkrijgen en komt tevens tot het begrip van waarde. Het komt er slechts op aan, iemand te vinden, die het begeerde bezit en wil afstaan tegen datgene, waarover de behoefte gevoelde beschikken kan. Doet zoo iemand zich voor, dan kan tot beider genoegen eene omwisseling of ruiling plaats hebben. Het spreekt wel van zelf, dat met de toenemende behoeften der menschen de zucht naar ruiling vermeerderde. Men legde zich toe op het verzamelen of voortbrengen van ruilbare voorwerpen, en zoo ontstond in de maatschappij de zegenrijke verdeling van den arbeid. Daarbij ontwaakte bij velen de zucht naar winst en naar den hieruit voortvloeienden rijkdom. Men verzamelde, vervaardigde en verruilde meer dan men voor zijne behoeften noodig had en verkreeg langs dien weg voorraad van ingeruilde waren. Deze werden vervoerd naar plaatsen, waar zij wederom op de voordeligste wijzen konden worden verruild, en zoo ontstond de welvaartscheppende handel en eerlang een algemeen ruilmiddel, namelijk het geld.

Na de invoering van het geld heeft de ruiling veel van haar gewicht verloren. Intusschen blijft zij nog steeds het middel om met onbeschaafde volken handel te drijven, terwijl zij ook in eene beschaafde maatschappij nog altijd eene belangrijke plaats vervult. Grondelgenaaars kunnen daardoor hunne wederzijdsche belangen bevorderen en erfgenenam daardoor de aanwysing door loting verbeteren, waartoe hun in art. 1126 van ons burgerlijk wetboek de bevoegdheid is verleend. Hoewel nu ruiling veel overeenkomst heeft met koop en verkoop, ziet men daarin het eigenaardige, dat twee personen, die ruilen, tegelijk koopers en verkopers en dus ook aan beider verplichtingen verbonden zijn. Ook heeft de Nederlandsche wetgever de gevolgen van het voorschrift van ons recht, waarbij de koop en verkoop van eens anders goed nietig wordt

verklaard, afzonderlijk voor de overeenkomst van ruiling geregeld.

Ruimte en tijd zijn begrippen, die wij moeielijk van elkander kunnen scheiden, omdat zij met onze voorstelling van alle zaken verknocht zijn. Hoogst moeielijk echter is het, de vraag te beantwoorden, wat ruimte en tijd eigenlijk zijn zonder eenig voorwerp. Immers dan blijft ons niets over dan eene oneindige nitgebroidheid en eene eeuwigheid, en daarvan kunnen wij ons onmogelijk eene voorstelling vormen. Wij leven en bewegen ons in de ruimte en in den tijd, en toch schijnen deze twee geene werkelijkheid te bezitten. Zij zijn geene eigenschappen der dingen en ook geene voortbrengselen onzer verbeelding. Ruimte en tijd worden dan ook door *Kant* als vormen van ons denkvermogen beschouwd.

van boven saamgegroeid, en de stempel is 3—5 hoekig en gealufd. De lederachtige doosvrucht springt met kleppen open, en de zaden komen in geringen getale in de hokken voor. De ruitachtige planten behooren alle in de Oude Wereld te huis, inzonderheid in de gematigde streken van het noordelijk halfrond, het meest aan de kusten der Middellandche Zee. Zij bevatten in de kliertjes der kruidachtige deelen eene bitterstof, eene scherpe hars en eene aetherische olie. Tot deze familie en wel tot het geslacht *Ruta* behoort de bekende *wijnruis* (*Ruta graveolens* L.) met een rond, onbehaarden stengel ter hoogte van 5 Ned. palm, gesteelde, twee- tot driemaal gevinde bladeren en in tuilen geplaatste bloemen. De schutbladen zijn klein en lancetvormig, de bloembladen geel en aan den zoom gekarteld, maar zonder tanden, en de kelkbladen lan-

De gewone ruit (*Ruta graveolens*).

Ruit, zie *Parallelogram*.

Ruitachtige planten (Rutaceae) is de naam van eene plantenfamilie, welke een aantal overblijvende kruiden en heesters omvat. Zij onderscheidt zich door afwisselende of tegenovergestelde, gave of ingesnedene, klierachtig gestippelde bladeren en tot tuilen of trossen vereenigde bloemen, die aan de uiteinden der takken zijn geplaatst. Die bloemen hebben een 4- of 5-deeligen kelk en 4 of 5 genagelde bloembladen, terwijl de meeldraden, 4—10 in aantal, rondom eene klierachtige, onderstandige schijf zijn geplaatst. Deze omgeeft den voet van het vruchtbeginsel, dat uit 3—5 onderling vergroeide vruchtbladen bestaat. De stijlen zijn van onder gewoonlijk vrij en

cetvormig en gespitst. Deze plant is donker groen en heeft een eigenaardigen, specerijachtigen geur. Zij groeit op schrale heuvels in het midden en in het zuiden van Europa. Wij geven hierbij de afbeelding van deze plant, namelijk in *a* die van een stengel op $\frac{1}{2}$ de der natuurlijke grootte, in *b* die eener vrucht, in *c* die eener bloemkroon met 8 meeldraden en in *d* die eener bloemkroon met 10 meeldraden, alle in natuurlijke grootte.

Ruitenschild (Gerrit), een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Leeuwarden den 15den Mei 1802, studeerde te Franeker en te Leiden, promoveerde in de theologie op eene dissertatie: „Specimen in locum 1 Petr. I: 3—12”, was achtervolgens werkzaam als predikant te

Voorhout, Zutphen en 's Gravenhage en werd Hofprediker aldaar. Hij gaf eenige leerredenen in het licht, was medebestuurder van het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst, lid der Leidse Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, commandeur, vervolgens grootofficier der orde van de Eikenkroon en overleed den 6den December 1877.

Ruiterij (De) of *kavallerie*, naar getalsterkte het tweede wapen in de Europeesche legers, moet door snelheid en stoutheid van aanval eene groote uitwerking te weeg brengen. Hare vorming en oefening kosten veel tijd en geld, en hare aanvoering vereischt veel beleid. Men heeft lichte ruiterij, vooral geschikt voor den voorpostendienst, en zware ruiterij, geschikt, om door de vijandelijke geleeders heen te breken en het gevecht te bealissen. De ruiterij wordt doorgaans in het leger ingedeeld in regimenten, welke een zeker aantal eskadrons bevatten. Twee of drie regimenten vormen eene brigade, en twee of drie brigades eene divisie. Soms worden 2 of 3 divisien tot een kavalleriekorps vereenigd.

De oudste ruiterij vindt men waarschijnlijk bij de Egyptenaren. Daarna ontmoeten wij ze in het Assyrische Rijk, — voorts bij de Israëlieten ten tijde van *Salomo* en bij de Perzen in de 6de eeuw. Zij bestond uit boogschutters te paard. De Grieken hadden geene ruiterij vóór den Peloponnesischen Oorlog, maar toen werd zij door *Epaninondas* aanmerkelijk uitgebreid. De Grieksche ruiters vormden zware ruiterij, met harnas en lans gewapend, doch er waren ook lichte ruiters, namelijk bereden boogschutters, in dienst.

De Romeinsche ruiters der legioenen behoorden tot de lichte ruiterij en streden meestal te voet; eerst na den Tweeden Punischen Oorlog had men er zware ruiterij, die te paard deel nam aan het gevecht.

In de middeleeuwen vormden de ridders in Europa eene zware ruiterij, die bij de invoering der vuurwapens verdween. In Duitschland onderscheidde men in de eerste helft der 16de eeuw drie soorten van ruiters, de kurassiers, de speerruiters en de schutters te paard. De beide eersten voerden de lans; de kurassier was met zijn paard volkomen geharnast, — de speerruiter zelf slechts gedeeltelijk en zijn paard in het geheel niet, — en de schutter had slechts een stormhoed, een vuurroer en eene korte speer. In de tweede helft dier eeuw werden alle lansruiters van pistolen voorzien, en in Frankrijk werden haakbuschutters te paard ingelijfd, die te voet vochten. In de 17de eeuw verdwenen de lansruiters bij onderscheidene legers, en in de 18de eeuw had men hoofdzakelijk kurassiers en dragonders, welke laatste, aanvankelijk voor den dienst te voet en te paard bestemd, allengs verdrongen werden door de uhlanen en huzaren. Bij de Siazische volken, inzonderheid bij de Kozakken, bleef de speer steeds het wapen der ruiterij; ook in ons land heeft het lang geduurd voordat de lanciers met de kurassiers in dragonders en dezen later in huzaren werden herschapen.

Ruiz (Hipólito), een verdienstelijk Spaansch

kruidkundige, geplaatst aan den koninklijken tuin te Madrid, heeft zich vooral bekend gemaakt door eene reis, welke hij als eerste kruidkundige en als chef der expeditie in het laatst der vorige eeuw in Peru, Chili en andere landen van Zuid-Amerika heeft volbracht. In 1777 begaf hij zich derwaarts met zijn landgenoot *Pavon*. Vooral wilden zij onderzoek doen naar den kinaboom. Zij bleven er tot 1788 en hadden alzoo gelegenheid, de rijke inlandsche flora aldaar gade te slaan. Na hun terugkeer maakten zij de uitkomsten hunner waarnemingen openbaar in onderscheidene belangrijke werken, van welke wij noemen: „*Florae Peruvianaë et Chilensis prodromus* (1790)”, — „*Systema vegetabilium florae Peruvianaë et Chilensis* (1789)”, — en „*Flora Peruviana et Chilensis* (1798—1804, 4 din met 425 afbeeldingen)”. — Voorts maken wij melding van *Juan Ruiz*, een Spaansch dichter uit het midden der 14de eeuw. Wegens zijn loibandig leven werd hij te Toledo in de gevangenis opgesloten en vervaardigde aldaar in 1848 zijne „*Poesias*, die uit omstreeks 7000 verzen bestaan en zoowel door *Sanchez* in zijne: „*Collection de poesias castellanas anteriores al siglo XV* (1790)” als door *Jauer* in de: „*Biblioteca de autores españoles* (1864)” zijn uitgegeven.

Rule Britannia is het Engelsche volkslied, door *Thomson* gedicht en door *Arne* op muziek gebracht. Daarin wordt de aloude Britsche vrijheid verheerlijkt en aan Britanje de heerschappij ter zee toegekend.

Rulhière (Claude Carloman de), een verdienstelijk Fransch geschiedschrijver, geboren in 1735 te Bondy bij Parijs, omhelsde den krijgdiensdienst, vocht gedurende den Zevenjarigen Oorlog in Duitschland, vergezeld in 1760 den Baron *de Bratsuil* op eene gezantschapsreis naar Petersburg, verliet in 1765 het leger, zag zich in 1771 geplaatst bij het departement van Buitenlandsche Zaken, werd in 1787 lid der Académie, en overleed den 30sten Januari 1791 te Parijs. Van zijne geschriften vermelden wij: „*Anecdotes sur la révolution de Russie en l'année 1762* (1797 en later)”, — „*Eclaircissements historiques, sur les causes de la révocation de l'édit de Nantes* (1788, 2 din)”, — en „*Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette république* (1807, 4 din; 4de druk, 1862, 3 din)”. Zijne „*Oeuvres complètes*” verschenen in 1819 in 6 deelen.

Rum is een alkoholhoudend destillaat, dat uit het sap van suikerriet en uit melasse verkregen wordt. Afval van suikerriet en het schuim, dat bij de bewerking van het sap optreedt, leveren den scherp zuren negerrum. Melasse, welke uit Indische suiker in Europa verkregen wordt, geeft geen goeden rum. Toch verzekert men, dat de beste Indische rum uit zuivere melasse wordt bereid. Volgens *Morewood* brengt men in West Indië het schuim, dat bij het inkoken van het sap ontstaat, met een gedeelte van dit laatste in eene kuip, vermengt het met melasse en water en laat één en ander gisten, waarna men tot de destillatie overgaat. Eerst de tweede destillatie geeft rum, die gemiddeld 72—77 gewichtsprocenten alkohol bevat. Daaraan deelt men op kunstmatige wijze een aangenaam bouquet mede. Jonge rum is scherp van smaak en heeft in groote mate een be-

dwelvend vermogen; eerst na lang liggen komt hij tot rijpheid. Men vervangt echter de werking van den tijd ook wel door toevoeging van het sap van ananassen. De Jamaicaarum wordt voor de beste soort gehouden, en daarop volgen die van Barbados, van Antigua, van de Eilanden onder den Wind en van Brazilië. In Europa wordt de rum vooral ingevoerd door de Engelschen uit Cuba, Portorico, de Britsch West-Indische Eilanden, Nederlandsch en Britsch Guyana, Mauritius en Oost-Indië; maar de Oost-Indische rum heeft meer van arak dan van eigenlijken rum. Deze laatste is in zuiveren toestand kleurloos of eenigszins geel, hoewel men er wel eens eene bruine kleur aan geeft. Hij wordt intusschen zeer dikwijls met wijngeest en water versneden. Ook bereidt men zoogenaamden rum op kunstmatige wijze van wijngeest en water, waaraan men een aroma geeft door één of ander essence, vooral door rumessence, den mierenzuren aethylaether, hieraan toe te voegen. Om echten rum daarvan te onderscheiden, vermengt men 10 kubieke Ned. duim van dit vocht met 3 kubieke Ned. duim Engelsch zwavelzuur van 1,84 soortelijk gewicht. Na afkoeling is de geur van echten rum nog zeer goed te ruiken, maar die van het kunstproduct verdwenen. Heeft men eene soort van rum, die hoofdzakelijk uit wijngeest en water bestaat, zoo ontwaart men na de behandeling met zwavelzuur den geur nog van echten rum, bijaldien deze er slechts ten bedrage van 10% in aanwezig is.

Rumburg, eene stad en de hoofdplaats van een evenzoo genoemd district in het Koninkrijk Bohemen, ligt aan de grenzen van Saksen en aan een paar spoorwegen en telt ruim 10000 inwoners. Zij is de zetel van eene rechtbank en heeft eene burgerschool, drie volkscholen, eene evangelische school, eene R. Katholieke en eene Protestantische kerk, een Capucijner klooster enz. en zij is vermaard wegens de gewevene stoffen, die er vervaardigd worden.

Rumford (Benjamin Thompson, graaf van), een man, die zich door nuttige werkzaamheid onderscheiden heeft, werd geboren den 26sten Maart 1753 te Rumford (thans Concord) in New Hampshire in Noord-Amerika (volgens anderen te Woburn in Massachusetts), bezocht de hoogeschool te Cambridge, waar hij zich op de natuurkunde toelegde, werd omstreeks het jaar 1772 leeraar te Bradford, vervolgens te Rumford, trad bij het uitbarsten van den onafhankelijkheidsoorlog als majoor in de gederen der Koninklijke militie en werd, toen de Engelschen uit Boston terugtrokken, in Maart 1776 met eene laaggeving naar Engeland gezonden, waar hij zich bij het departement van Oorlog zag geplaatst. In 1782 keerde hij met den rang van eskadronschef naar Amerika terug, organiseerde aldaar de ruitery en onderscheidde zich bij meer dan éene gelegenheid. Na het sluiten van den vrede trad hij als luitenant-generaal en staatsraad in Beierschen dienst en was er met ijver bezig aan de verbetering van het leger. Hij stichtte scholen voor de kinderen van soldaten, en fabrieken ten behoeve der armen; ook vond hij spaarkachels uit en de naar hem genoemde, voedzame Rumfordsche soep. De

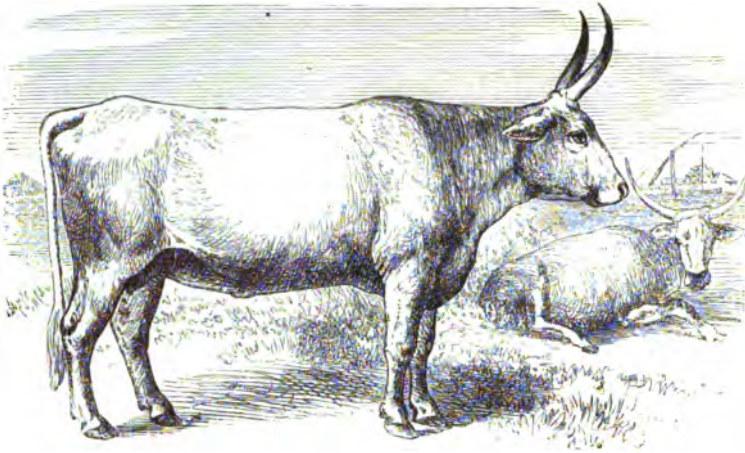
Keurvorst benoemde hem dan ook tot graaf van Rumford en tot luitenant-generaal van het leger. In 1799 keerde hij naar Engeland terug, waar hij proeven deed omtrent den aard en de toepassing der warmte, als vice-president van de Royal Society aanzienlijke sommen uitschreef voor nuttige uitvindingen en ijverig medewerkte aan de oprichting van de Royal Institution, eene school voor nijverheid. Toen hij later te Munchen vertoefde, ontwierp hij er het plan voor eene doelmatige reorganisatie der Beiersche Académie van Wetenschappen. In 1802 ging hij naar Parijs, trad er in 1806 in het huwelijk met de weduwe van Lavoisier, vestigde zich in 1812 te Anteuil en overleed aldaar den 20sten Augustus 1814. Hij schreef: „Recherches sur la chaleur (1804—1813)”, — „Recherches sur le bois et le charbon (1813)”, — en „Essays political, economical and philosophical (1786—1803, 3 din)”. Zijne gezamenlijke werken zijn in 1876 in 5 deelen uitgegeven door Ellis.

Rumohr (Karl Friedrich Ludwig Felix von), zie *Rubmohr*.

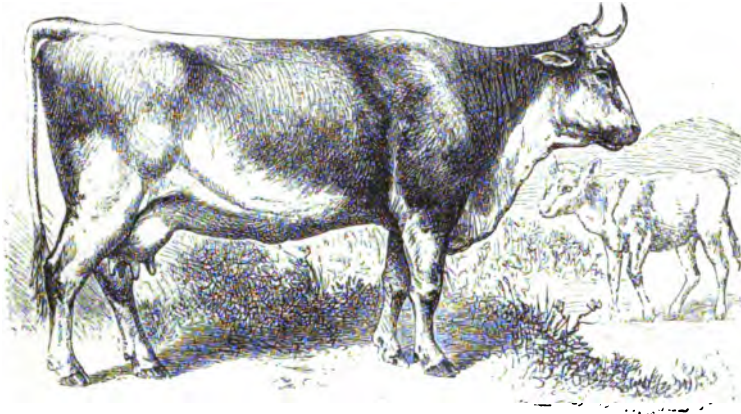
Rumph (Georg Eberhard) of *Rumphius*, een verdienstelijk kruidkundige, geboren te Solm in 1676, studeerde te Hanau en begaf zich vervolgens naar Portugal, waar hij zich 3 jaar bezig hield met nasporingen op het gebied der natuurlijke historie. Daarna trad hij in dienst der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie en zag zich benoemd tot consul te Amboina. Hier verzamelde hij bouwstoffen voor eene geschiedenis van de vestiging der Nederlanders op dat eiland, doch zijn werk is om politieke redenen niet in het licht verschenen. Daarenboven beschreef hij met zorg en ijver de op Amboina groeiende gewassen. In 1669 werd hij blind, doch hij bleef op het eiland gevestigd en overleed aldaar in 1693. Eerst 40 jaar daarna verscheen door de zorg van *Jan Burmann* zijn hoogst belangrijk werk: „Herbarium Amboinense plurimos complectens arbores, frutices, herbas etc., quae in Amboina reperuntur (6 din met platen)”. Ook heeft men van hem de „Amboinische Rariteitskamer” met 60 platen.

Rund (Bos L.) is de naam van een zoogdierengeslacht uit de familie der *Holkhoornigen* (Cavicornia), en uit de orde der *Herkauwers* (Ruminantia) of Tweehoevigen (Bisulca). Het omvat groote, plumpe dieren met buitenwaarts gekromde of gewondene, althans aan den top ronde horens, met een meestal onbehaarden snuit, een korten hals (veelal met een vleeszig aangehevel of halskwab), een langen, gewoonlijk in een kwaat eindigenden staart en 4 tepsels. Het ontbreekt oorspronkelijk slechts in Australië en Zuid-Amerika, verwaarts het later met uitstekend gevolg is overgebracht. Daartoe behoort de muskusos; deze onderscheidt zich door aan de basis verbondene, zijwaarts gebogene en aan de punt opstaande horens, een nagenoeg geheel behaarden snuit, een lang haarkleed en een korten staart. De eigenlijke *Muskusos* (*B. moschatus Blainv.*) is betrekkelijk klein, heeft korte, dikke ledematen, een korten hals, een grooten, breedden kop met een korten, stompen snuit en bruin haar met eene licht-bruine vlek op den rug. Hij leeft in kudden van 20 tot 25 stuks in Noord-Amerika van 60° N. B. af naar het noorden, voedt zich

Koe van Podolisch ras.

2. Koe uit Bern.

3. Koe van het shorthorn-ras.

7. Kop eener koe

8. Stierenkop van

9. Kop eener koe v

10. Stierenko

ERASSEN.

Stier uit de Algan.

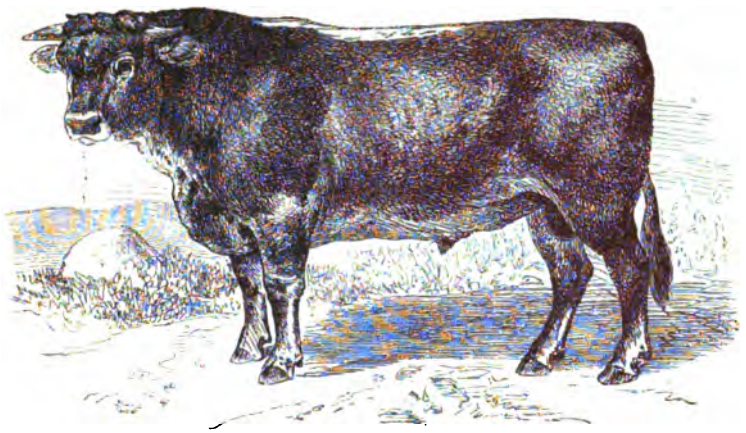
Koe van Nederlandsch ras.

Koe van Nederlandsch ras.

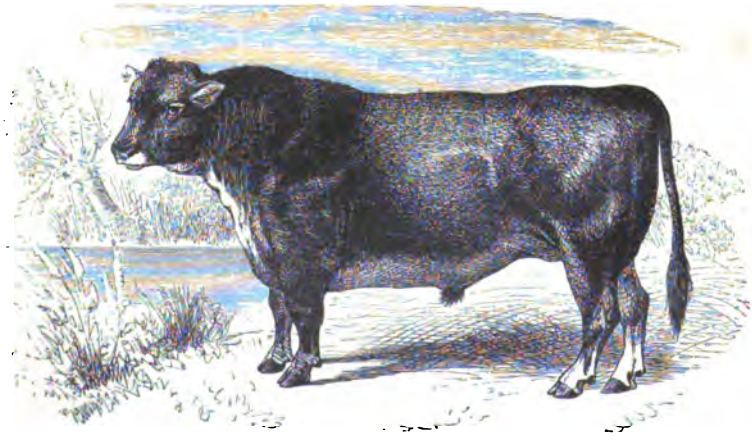
Stier uit de Algan.

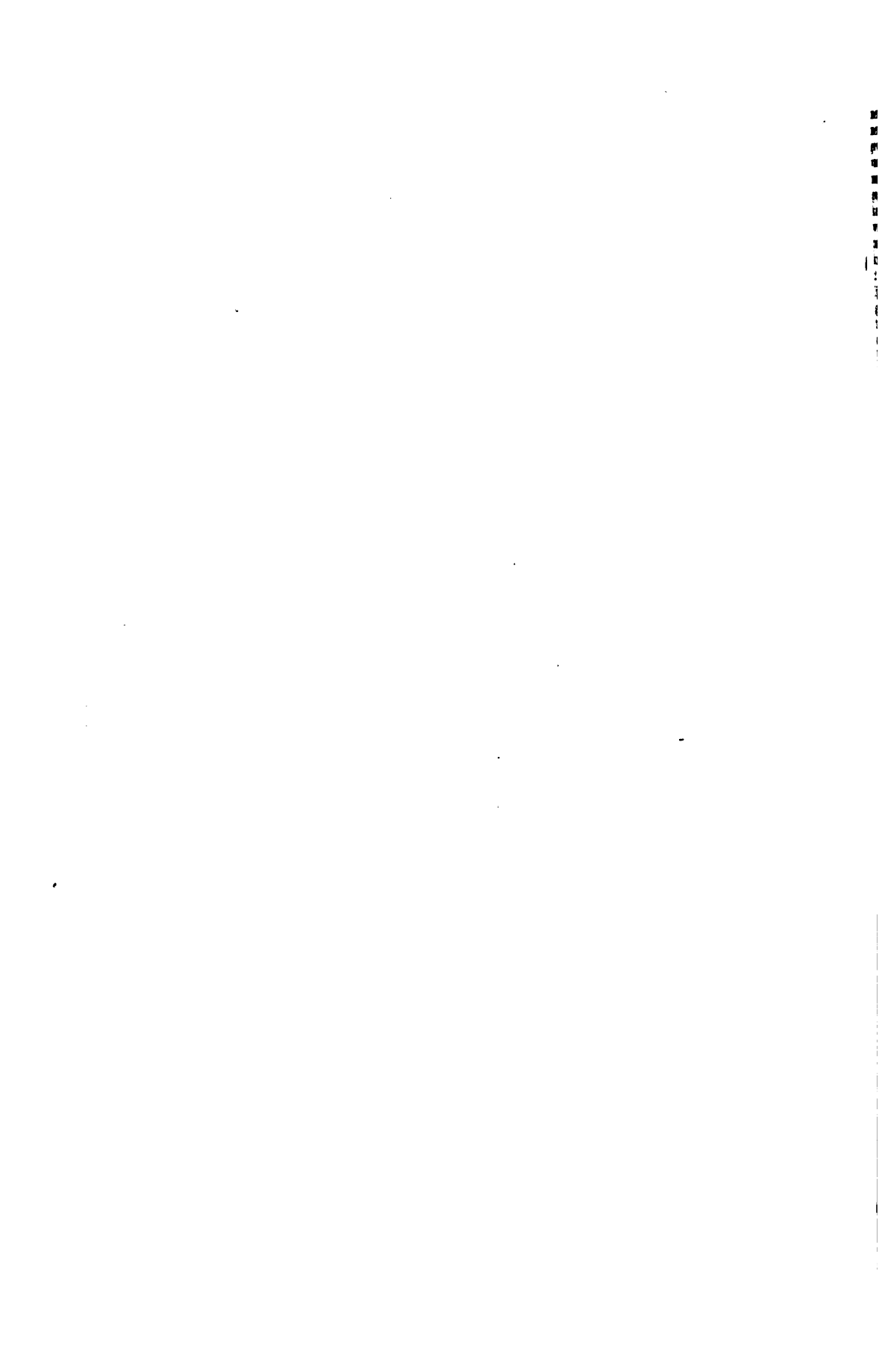
4. Stier uit Schwyz.

5. Koe van Nederlandsch ras.

6. Stier van ongehoord Schotsch ras.

met gras en moerasplanten, in den winter met mos, is zeer vlug, en valt, wanneer hij gewond wordt, de menschen aan. Het vleesch van den stier heeft een walgingwekkenden muskusreuk, maar wordt door de Eskimo's gegeten. — De *jak* (*B. grunniens L.*), met een kort voorhoofd, sikkelvormig voor- en opwaarts gebogen horens, een op dien van het paard gelijkenden staart en korte, dikke, krachtige pooten zonder kwabben, wordt ruim 2 Ned. el lang, is dicht behaard en gewoonlijk zwart van kleur; hij bewoont de hooggelegene gewesten van Midden Azië en wel tot op eene hoogte van 5000 Ned. el boven de oppervlakte der zee. In de landen, waar hij voorkomt, is hij tevens huisdier, maar blijft in tammen staat zelden zuiver zwart. Men gebruikt hem als lastdier en ook om op te rijden, terwijl zijn vleesch gegeten wordt. Tot de eigenlijke runderen behoort de *zeboe* (*B. indicus L.*), die zich onderscheidt door zeer korte, platte horens en vooral door één of twee bulten op den rug. Hij is afkomstig uit Bengalen en heeft zich verspreid over een groot deel van Azië en ook in Afrika. Tot de rassen van dit rund behoort de *zeboe* der Brahmanen met een grooten bult, een langen met een kwaat versierden staart en zeer kleine horens. Op dezen gelijkt de *Afrikaansche bullos* (*B. Africanus*), die in Abessinië en aan de Kaap en vooral in het binnenland van Afrika gevonden wordt en zeer dikke horens draagt. De *gayal* (*B. frontalis Lamb.*) is een welgebouwd rund ter lengte van bijna 3 Ned. el, met betrekkelijk korte, dikke, sikkelvormig gekromde horens, zwart of donkerbruin haar; deze bewoont de boschrijke hoogvlakten van Indië en Ceylon. In de provincie Sergoja, in het gebergte Mjnpad leeft de *gaur* (*B. Gaurus H. Sm.*), welke 3½ Ned. el lang wordt, — en op de Soenda-eilanden de kleinere *Bateng* (*B. Bateng Raffl.*), die gemakkelij getemd wordt, en de *karbouw* (*B. bubalus var.*); zie onder het woord *Karbouw*.

Tegenover de wilde runderen staan de rassen van het tamme rund, welke met den naam van *Bos Taurus* zijn bestempeld, hoewel zij geene eigenlijke soort vormen, maar door de kruising van verschillende soorten zijn ontstaan. De *Oeros*, (*B. urus*), weleer over geheele Europa verbreid, wordt als de stamsoort der hedendaagsche rundveerassen beschouwd. Naast dezen had men weleer den *Bos brachyceros* *Ow.*, terwijl men ook overblijfselen van andere soorten (*B. trochoceros*, *longifrons* en *frontosus*) heeft opgedolven. De thans nog levende rassen kan men verdeelen in 3 groepen, namelijk

Bos primigenius. Hiertoe behoort: het *Po-dolische ras*, dat inzonderheid in Rusland, de Donauvorstendommen, Hongarije, Stiermarken en ook in Italië is verspreid. Het is doorgaans grijs met eene donkere kleur op dea kop, aan den buik en aan de pooten en met eene donkere streep over den rug. De meeste dieren van dit ras leven in steppen en zijn er dikwijls wegens gebrek aan voedsel en drinkwater aan besmettelijke ziekten blootgesteld. De koeien geven veel melk en de ossen zijn voor den arbeid zeer geschikt. Vooral die uit Stiermarken zijn zeer getrokken. — Tot dezelfde groep behoort het *ras der lage landen*, hetwelk verspreid is over de kustgewes-

ten der Noord- en Oostzee. Het bekleedt den eersten rang onder de runderen als melk- en mestvee, maar is niet bijzonder geschikt voor den veldarbeid. Het omvat het Nederlandsche vee. Dit onderscheidt zich door voortreffelijke eigenschappen; het geeft eene groote hoeveelheid melk, bereikt een gewicht van 600—700 Ned. pond, is zwart- of roodbont van kleur, 1½ Ned. el hoog, lang van hals en heeft door kruising met het Engelsche korthoornvee eene aanmerkelijke verbetering ondergaan. Vooral in den laatsten tijd heeft men er zich sterk op de veredeling van het rund toegelegd, en het aanhouden van stamboeken komt er meer en meer in zwang. Het Belgische vee is in het algemeen minder voortreffelijk. In Oldenburg heeft men het vee der vette marschlanden en dat der schrale zandgronden. Het beste vee vindt men er in Butjadinger- en in Jeverland; het is er meestal donkerbruin of zwart. Ook in Sleeswijk-Holstein maakt men dezelfde onderscheiding. Het vee in West-Pruisen heeft veel overeenkomst met het Nederlandsche.

Bos brachyceros. Tot dit ras behoort vooral het vee in Zwitserland en in de Beiersche Alpen. Zijne kleur is bruin tot licht grijs, terwijl de buik en de pooten gewoonlijk lichter van kleur zijn. Het heeft eene hoogte van 1 tot 1½ Ned. el en een gewicht van 200 tot 300 Ned. pond. De beste koeien geven er 10 Ned. kan melk daags, en deze is rijk aan vaste bestanddeelen.

Bos frontosus. Dit ras, dat vooral in de Alpenstreek van Zuid-Duitschland voorkomt onderscheidt zich van het voorgaande inzonderheid door zijn zwaren lichaamsbouw en door zijne bonte kleur. Men heeft runderen van dit ras, die 1500 Ned. pond zwaar worden.

Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat men door kruising dezer verschillende rassen velerlei verscheidenheden verkrijgt. In Frankrijk kan men het vee in 3 groepen verdeelen, naar gelang het meer met één der genoemde 3 rassen overeenkomt. Dat van Bretagne gelijkt op *Bos primigenius*, — dat der zuidelijke bergstreek op *Bos brachyceros*, en dat der oostelijke gewesten op *Bos frontosus*. Vooral in Groot-Britanje maakt men veel werk van de vee fokkerij; daar heeft men het vee der Kanaaleilanden, klein van stuk, goed melkgevend en geelachtig grijs met witte vlekken, — het langhoornig ras der noordwestelijke graafschappen van Engeland en Ierland, donkerbruin met eene witte streep op den rug en beter geschikt voor de vee weidery dan voor de boterbereiding, — het korthoornige of Durhamras in de oostelijke gewesten van Engeland, dat veel melk geeft en tevens uitstekend geschikt is voor de slachtbank, dewijl de ossen wel eens 1500 Ned. pond zwaar worden, — het middelmatig gehoornde ras, het oorspronkelijk in Engeland te huis behoorende vee, dat echter zeer veredeld is, — en het ongehoorne ras, dat, naar men wil, uit Skandinavisch derwaarts is overgebracht.

Merkwaardige rundveerassen zijn afgebeeld op nevensgaande plaat.

Het *kalf*, dat na eene dracht van gemiddeld 185 dagen geboren wordt, laat men in de eerste 4 of 6 weken bij de koe, of het wordt inmiddels met versche melk gevoed.

Na dien tijd is het in staat vaste spijzen te nuttigen, schoon het eigenlijk tot aan den ouderdom van 12 maanden de melk niet geheel kan missen. Bij zijne geboorte heeft het kalf gewoonlijk 4—6 tanden, na verloop van 14 dagen 8 kiezen, en met 3 weken 8 snijtanden en 12 kiezen. Na verloop van 6 maanden vertoont zich de eerste blijvende kies, 3 maanden later de tweede, en eerst na 2 jaar de derde. Na 1³/₄ de jaar wisselt het de middenste snijtanden, na 2¹/₂ jaar de beide voorste melktanden enz., zoodat het wisselen eerst met 4-jarigen ouderdom een einde neemt. Na verloop van het eerste jaar behoort het kalf tot het jongvee; men heet het een *pink*, en het vrouwelijk dier draagt alsdan den naam van *saars*. De voeding der runderen geschiedt in de wei met gras en klaver, of ook wel op stal, daar de stalvoeding door rust de vetvorming bevordert en tevens eene groote hoeveelheid mest oplevert. De stalvoeding is vooral in gebruik bij fabrieken, waar afval tot voedsel kan dienen, hoewel sommigen ook aan eene groene stalvoeding de voorkeur geven. In ons klimaat worden de koeien in elk geval des winters op stal gezet en met hooi, stroo, aardappelen, lijnkoeken enz. gevoed.

De runderteelt is in alle beschaafde landen een belangrijke tak van nijverheid. Immers vleesch, boter, kaas, koeihuiden enz. zijn voor den mensch langzamerhand onmisbaar geworden. Het aantal runderen op ieder duizendtal inwoners bedraagt in Rusland 343, — in Duitschland 384, — in Oostenrijk 354, — in Frankrijk 313, — in Groot-Britannië 316, — in Italië 140, — in Spanje 185, — in Roemenië 598, — in Zweden 895, — in Nederland 375, — in België 274, — in Denemarken 594, — in Zwitserland 384, — in Finland 518, — in Noorwegen 537, — in Servië 909, — en in Portugal 119. Uit vele landen, ook uit ons Vaderland, wordt rundvee uitgevoerd.

Rundsjit-Singh, koning van Lahore, geboren den 2den November 1784 te Gugaranwala in de nabijheid van de stad Lahore en een zoon van *Maha Singh*, bestuurder van een district der Sikhs, volgde op 12-jarigen leeftijd desen op onder de voogdschap zijner moeder als beheerscher over Misool. Op volwassen leeftijd wist hij zijn gebied aanmerkelijk te vergrooten en zag zich in 1799 beledend met Lahore. Door het verdrag van Loedianah (5 December 1805) werd bepaald, dat de Sedledaj grensrivier zou wezen tusschen zijn grondgebied en dat der Briten, zoodat hij zijne veroveringen enkel naar de zijde van Pendsjaub en Afghanistan kon uitstreken. Nadat hij in 1813 Attok door verraad en in 1818 Moeltan stormenderhand ingenomen had, viel in 1819 Kasjmir in zijne handen, waarna hij den titel aanvaardde van Maharadja (Grootkoning) van Pendsjaub. Toen voorts eenige officieren uit het leger van *Napoleon* zijne krijgsmacht op Europeeschen voet hadden georganiseerd, wierp hij zich op tot alleenheerscher in geheel Pendsjaub en ontrukte in 1829 Pejawar aan de Afghanen. In 1838 sloot hij een verbond met de Engelschen en overleed den 27sten Juni 1839.

Runeberg (Johan Ludvig), een verdienstelijk Zweedsch dichter, geboren den 5den

Februari 1804 te Jakobstad in Finland, studeerde te Abo, vestigde zich in 1830 als leeraar te Helsingfors, werd in 1837 lector aan het gymnasium te Borga en in 1844 hoogleeraar aldaar, maar legde in 1857 zijne betrekking neder, om zich onverdeeld aan de dichtkunst te wijden. In 1863 werd hij door een aanval van beroerte getroffen en overleed te Borga den 6den Mei 1876. Hij was in 1830 gehuwd met de begaafde schrijfster *Friederike Charlotte Tengström*. Zijne gedichten onderscheiden zich door helderheid van denkbeelden, door zuiverheid van vorm en door warme vaderlandalefde. Van zijne dichterslijke voortbrengselen noemen wij: „*Serviska folksangar* (1833)”, — „*Grafven i Perrho* (1831)”, door de Zweedsche Academie bekrond, — de idyllen: „*Elgkytterne* (1832)” en „*Hanna* (1836)”, — „*Nadeschda* (1841)”, — „*Julqvällen* (1841)”, — „*Kung Fjalar* (1844)”, — „*Fänrik Stals Sägnar* (1844 en later)”, — en „*Smärre Berättelser* (1854)”. Ook heeft hij vele fraaie godsdienstige liederen geleverd en het nieuwe Zweedsche gezangboek voor Finland geredigeerd. Eindelijk noemen wij zijne dramatische stukken: „*Kan ej* (1871)” en „*Kungarna på Salamis* (1863)”. Zijne gezamenlijke werken zijn in 1851—1861 in 6 deelen in het licht verschenen.

Runen zijn de oudste schriftteekens der Germanen. Zij zijn afkomstig van het Phoenicisch, en het schijnt, dat alle Germanen ze bezigden, bepaaldelijk de Gothen, Franken, Angelsaksen en Scandinaviërs. Zij werden zelden gebruikt voor een samenhangend geschrift, maar in steen, metaal of hout gehouden of gegrift, weshalve zij een rechtlij-nigen vorm bezitten. In handschriften komen naast het Latijnsche alfabet zelden runen voor. Zij waren geene klank-, maar woordteekens. *Run*, in het meervoud *runar* of *runir*, beteekent *geheim*, en volgens de „*Edda*” zijn de runen door *Odin* uitgevonden en aan bevoorrechte stervelingen medegedeeld. Zij werden dan ook bezigt tot voorspellingen en beweringen. De oudste vermelding van runen vindt men bij *Táóitus*. Men had tooverrunen, bestemd voor verschillende oogmerken. Men onderscheidt een klein alfabet van 16 teekens, alleen in het Noorden in zwang, en een groot alfabet van 24 teekens, bij de Noord- en Zuid-Germanen en Angelsaksen in gebruik. Zij werden geschreven van de rechter naar de linker hand, en ook wel omgekeerd. Het oudste voorwerp met runen, de „*Gouden hoorn*” van Gallehuus bij Tonderen, is vermoedelijk afkomstig uit de 4de of 5de eeuw. Niet veel jonger zijn de steenen van Tune, Varnum, Tanum enz. De opschriften met het kleine alfabet klimmen niet hooger op dan tot de 9de eeuw; men heeft er in Gottland eene groote menigte, en onder deze nog uit de 16de eeuw. Sommige daarvan bevatten stafrijmen. Men vindt veel merkwaardigs over de runen in „*The old northern runic monuments of Scandinavia and England* (1866—1868, 2 din)” van *Stephens*. Ook *Grimm*, *Lauth*, *Hoffman*, *Magnusen*, *Bugga*, *Jessen*, *Wimmer*, *Burg* enz. hebben daarover zeer belangrijke werken geleverd.

Rupert (St.), *Ruprecht* of *Hrodbert*, een apostel van het Christendom in Duitschland,

geboren omstreeks het midden der 7de eeuw en afstammende van het Frankische Vorstengeslacht, werd bisschop te Worms, doopte Hertog Theodoor II van Beieren, zette zijn bekeeringswerk voort langs de Donau tot aan Lorch en stichtte vervolgens het bisdom Salzburg, waar hij den 27sten Maart 717 overleed. De R. Katholieke Kerk viert zijn gedachtenisfeest op den 24sten September. Te zijner eere werd in 1701 door den aartsbisschop van Salzburg de Rupertusorde gesticht, welke in 1802 is afgeschaft.

Rupp (Julius), één van de stichters en leiders der vrije gemeenten en geboren te Königsberg den 13den Augustus 1809, studeerde aldaar in de wijsbegeerte en godgeleerdheid en bezocht het seminarium te Wittenberg. Later vestigde hij zich als privaattoecent te Königsberg en werd er in 1835 leeraar aan het gymnasium en in 1842 garnizoenspredikant. Zijn rondborstig verzet tegen het Athanasiaansch symbolum veroorzaakte in September 1845 het verlies van zijn ambt, waarna hij met zijne vrienden den 19den Januari 1846 de Protestantische gemeente te Königsberg stichtte, welke zich eerlang met de „Protestantische vrienden" der provincie Saksen verbond. Hij verdedigde de zaak der Protestantische vrijheid en der vrije Protestantische gemeenten in onderscheidene geschriften, zooals: „Der Symbolswang und die protestantische Gewissens- und Lehrfreiheit (1843)", — „Von der Freiheit. Ein Zeugnis für das Evangelium vom Standpunkte des protestantischen Dissidententhums (1856, 2 dln)", — en „Das Sektewesen und die Freie Gemeinde (1859)". Voorts was hij medewerker aan het: „Christliches Volksblatt (1844)" en gaf met anderen: „Die freie evangelische Kirche", — de „Königsberger Sonntagspost", — en de „Religiöse Reform", het centraalorgaan der vrije gemeenten van Duitschland, in het licht. Ook schreef hij: „Gregors von Nyssa Leben und Meinungen (1834)", — en „Immanuel Kant. Ueber den Charakter seiner Philosophie und das Verhältnis derselben zur Gegenwart (1857)". Hij werd afgevaardigd naar de Pruisische Tweede Kamer, waar hij tot de „Fortschrittspartei" behoorde en overleed te Königsberg den 11den Juli 1894.

Rüppell (Wilhelm Peter Eduard Simon), een reiziger en natuurkenner, geboren te Frankfurt aan de Main den 20sten November 1794, ondernam in 1817 uit Italië eene reis naar Egypte en naar het Sinaitische Schiereiland, waarvan hij verslag gaf in de „Fundgruben des Orients". Daarna bereidde hij zich voor op eene ontdekkingsreis in Afrika. Hij trok in 1822—1827 door Nubië, Sennaar, Kordofan en Arabië en verzamelde er een schat van geographische, ethnographische en natuurkundige wetenswaardigheden. Behalve: „Reisen in Nubien, Kordofan und dem Peträischen Arabien (1839)" leverde hij een: „Atlas zur Reise im nördlichen Afrika (1826—1830, 20 stukken)". Nadat hij zich in den zomer van 1829 naar Leiden en in het voorjaar van 1830 naar Parijs begeven had, vertrok hij van Livorno naar Egypte en kwam in Februari 1833 te Gondar in Abessinïë. In 1834 keerde hij terug naar Europa en schreef: „Neue Wirbeltiere zur Fauna Abessinien's gehörig (1835—1840)", — „Reise nach Abessinien (1838—1840, 2

dln)", — en „Systematische Uebersicht der Vögel Nord- und Ostafrikas (1841)". Wat hij op zijne tochten verzamelde, plaatste hij in het museum te Frankfurt. Ook bezorgde hij er aan de stedelijke boekerij eene verzameling van munten en Egyptische oudheden en later eene van Aethiopische handschriften. Hij overleed aldaar den 11den December 1884.

Ruprecht. Onder dezen naam vermelden wij:

Ruprecht Klem (namelijk *Clemens*), den oudsten zoon van Keurvorst *Ruprecht II* van de Pfalz. Hij werd geboren den 5den Mei 1352, volgde zijn vader op in 1398, zag zich in 1400 tot Duitsch Koning gekozen en werd in het begin van 1401 te Keulen gekroond. In datzelfde jaar begaf hij zich naar Italië, om de Kroon te ontvangen uit de handen van den Paus en zijn tegenstander, Hertog *Galeazzo* van Milaan, tot onderwerping te dwingen, maar werd door dezen bij Brescia geslagen. Wegens gebrek aan geld kon hij zijne onderneming in Italië niet doorzetten. Na zijn terugkeer in Duitschland beijverde hij zich, den landvrede te herstellen, doch zijne pogingen leden schipbreuk, zelfs bij de Vorsten, die tot zijne verkiezing hadden medegewerkt. Evenmin gelukte het hem, een einde te maken aan de kerkelijke twisten. Nadat hij nogmaals te Aken was gekroond, overleed hij den 18den Mei 1410.

Ruprecht, derden zoon van *Frederik V* van de Pfalz en van *Elizabet* van Engeland. Hij werd geboren den 27sten December 1619 te Praag, streed dapper in den Dertigjarigen Oorlog tegen de Keizerlijke benden en werd in 1638 gevangen genomen, doch in 1642 op vrije voeten gesteld, waarna hij in dienst trad van zijn oom *Karel I* van Engeland, die hem den titel schonk van Hertog van *Cumberland*. Hij streed in den burgeroorlog met goed gevolg aan het hoofd der Koninklijke ruiters, totdat hij wegens de overgave van Bristol door *Fairfax* verbannen werd (1644). Na de terechtstelling van *Karel I* voerde hij met een gedeelte der vloot een kaperoorlog tegen Engeland, maar nam in 1654 met zijne schepen de wijk naar Frankrijk. Na de Restauratie keerde hij naar Engeland terug (1660) en werd er met eerbewijzen overladen. In 1664 en 1666 onderscheidde hij zich in den oorlog tegen de Nederlanders en voerde in 1673 in de zeeelagen van Schooneveld en Kijkduin het bevel over de vereenigde Engelsche en Fransche vloot. Voorts hield hij zich veel met natuur-, schei- en sterrenkunde bezig, en overleed als vice-admiraal en als gouverneur van Windsor op den 29sten November 1682.

Rups, zie *Vlinder*.

Rupsklaver (*Medicago L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (Papilionaceae). Het onderscheidt zich door een 5-tandigen of 5-pletigen kelk, een stompen kiel, 2-broederige meeldraden, 3-tallige bladeren en eene trosvormige bloeiwijze, terwijl de vruchten meestal spiraalvormig gewonden zijn. Van de soorten, welke in ons Vaderland groeien, vermelden wij: de *lucerne* (*M. sativa L.*), de *gole rupsklaver* (*M. media L.*), de *zeisvormige rupsklaver* (*M. falcata D.*), de *kopklaver* (*M. lupulina L.*), de *gevlakte rupsklaver* (*M. maculata L.*), de *kleine rupsklaver*

(*M. minima* L.) en de *getande rupsklaver* (*M. denticulata* L.). Deze soorten zijn vooral van elkander onderscheiden door de gestekelde of ongestekelde peulen, door de verschillende kromming van deze en door het aantal zaadkorrels.

Rurik of **Roerik**, de stichter der Russische monarchie, werd met zijne broeders *Sineus* en *Troevor* door de Finnen en Slaven te hulp geroepen, veroverde in 862 het land van Nowgorod tot aan het hedendaagsch Klein-Rusland en vestigde in 864 te Nowgorod zijn zetel. Na het overlijden van zijne broeders regeerde hij alleen van de Njewa tot aan de Oka tot in 879. Zijn geslacht behield eeuwen lang de heerschappij in Rusland, totdat het door de Tartaren verdreven werd. Later kwamen wederom telgen van dien stam als grootvorsten en czaren aan het bewind, totdat het Huis van *Rurik* in 1308 met *Feodor Iwanowitsj* uitstierf. Thans bevinden zich in Rusland nog 24 geslachten, die *Rurik* als hun stamvader beschouwen.

Ruscus L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Liliaceae*. Men kent daarvan drie soorten, die aan de kusten der Middellandsche Zee voorkomen. Het zijn lage heestergewassen, die zich onderscheiden door bladvormige takken, aan wier onder- of bovenzijde zich de bloemen vertoonen. Deze hebben een 6-bladig bloemdek; de mannelijke bloemen zijn voorzien van drie helmknopjes en de vrouwelijke van een stijl met een knopvormigen stempel. De vrucht is eene 3-hokkige en 6-zadige bes. De meest bekende soort is de *stekelmyrt* (*R. aculeatus* L.) met kleine, gekromde takken, waarop de bloemen aan de bovenzijde geplaatst zijn. De wortelstok (*Radix Ruscii*) werd voorheen tot de geneeskrachtige middelen gerekend.

Rusellae was in de dagen der oudheid éene van de Twaalf Bondsteden. Zij lag ten oosten van het Lacus Prae-lius op eene rots aan de naar Rome leidende Via Claudia en werd in 303 vóór Chr. eene Romeinsche kolonië. Deze plaats, in het middeneeuwsch Latijn *Rosellae* of *Rosellum* geheeten, was tot in 1188 de zetel van een bisschop, maar moest dat voorrecht in laatstgenoemd jaar afstaan aan Grosseto. Allenga kwam zij in verval, maar er worden nog vele overblijfselen uit vroeger dagen gevonden.

Rush. Onder dezen naam vermelden wij: *Benjamin Rush*, een verdienstelijk Amerikaansch geneeskundige, geboren te Lyberty bij Philadelphia den 24sten December 1745. Hij studeerde te Edinburgh, vestigde er zich als arts en werd in 1769 hoogleraar in de scheikunde te Philadelphia. Ook behoorde hij tot de ondertekenaars der onafhankelijkheidsverklaring, werd belast met de directie van de munt en overleed te Philadelphia den 19den April 1813. Hij schreef o. a.: „*Medical inquiries and observations* (1789—1796, 5 dln; 3de druk, 1809, 4 dln)”, — „*An account on the bilious remittent yellow fever* (1794)”, — en „*Diseases of the mind* (1812; 5de druk, 1835)”. Deze werken zijn ook in het Duitsch vertaald.

Richard Rush, een zoon van den voorgaande en een Amerikaansch staatsman. Hij werd geboren te Philadelphia den 29sten Augustus 1780, studeerde aldaar in de rechten en be-

kleedde achtervolgens de betrekkingen van advocaat-generaal, staatssecretaris, gezant te Londen, secretaris van de schatkist en gezant te Parijs. In 1826 vertrok hij naar Engeland om het recht van de Vereenigde Staten op het door *James Smithson* beschikte legaat voor de Smithsonian Institution te doen gelden, waarin hij naar wensch slaagde. In 1849 keerde hij tot het ambtelooze leven terug en overleed te Philadelphia den 30sten Juli 1859. Van zijne geschriften noemen wij: „*Memoranda of a residence at the court of St. James* (1833)”, gevolgd door een tweede deel: „*Comprising incidents, official and personal from 1819 to 1825*”, en van die deelen verscheen in 1878 eene derde uitgave, — en „*Washington in domestic life* (1857)”. Ook leverde hij in 1815 eene verzameling van de wetten der Vereenigde Staten.

Ruskin (John), een verdienstelijk Engelsch schrijver over kunstzake, werd geboren te Londen in Februari 1819, studeerde te Oxford, behaalde er een prijs met zijn gedicht: „*Salsette and Elephanta* (1839)” en bepaalde zich vervolgens bij de kunst. Hij schreef eene brochure ter verdediging van *Turner* en van de Engelsche landschapschilders in het algemeen, en hervatte dit pleidooi, na een langdurig vertoef in Italië, in het groote werk: „*Modern painters* (1848—1860, 5 dln; 2de druk, 1873)”. Dat boek baarde groot opzien en wekte veel tegenspraak. Voorts schreef hij: „*Prae-Raphaëlitism* (1851)”, — „*Stones of Venice* (1851—1853, 3 dln; 2de druk, 1867)”, — „*On the nature of Gothic architecture* (1854)”, — „*Lectures on architecture and painting* (1854)”, — „*The political economy of art* (1857; 2de druk, 1867)”, — „*The elements of perspective* (1859)”, — en „*Notes on the Turner Gallery at Marlborough House 1856* (1857 en later)”. Hij werd benoemd tot professor in de Schoone Kunsten te Oxford en schreef dientengevolge: „*Lectures on art* (2de druk, 1875)”, — „*Aratra Pentelici: six lectures on the elements of sculpture* (1870)”, — „*Ariadne Florentina: six lectures on wood and metal engraving* (1873)”, — „*Mornings in Florence* (1875)”, — „*Val d'Arno*”, — en „*The storm cloud of the 19th century* (1884)”. Ook doet hij sedert den zomer van 1885 eene levensbeschrijving van hem zelve in het licht verschijnen. Zijne gezamenlijke werken zijn in 1871—1874 in 11 deelen in het licht verschenen.

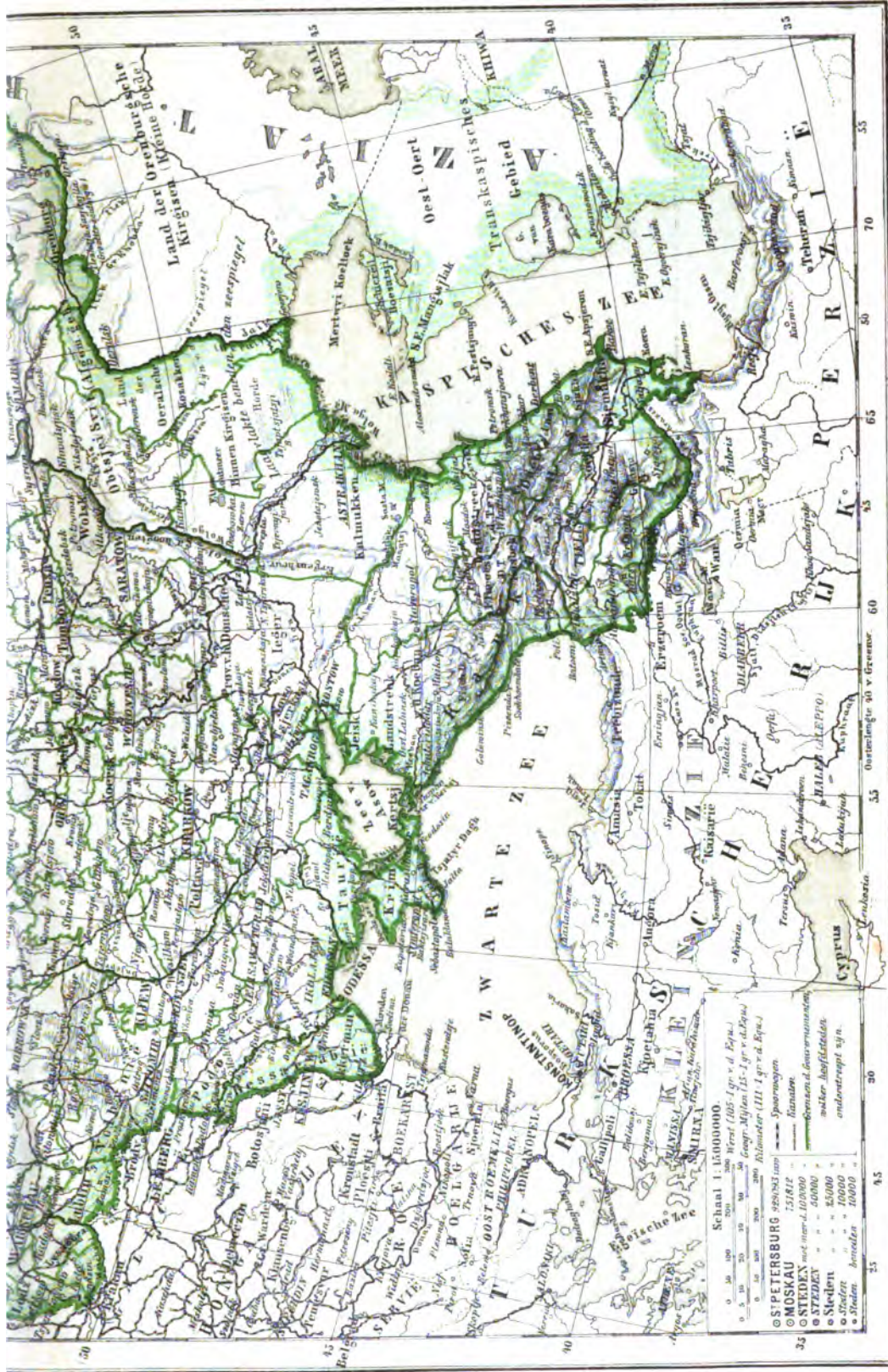
Rusland, (zie nevenstaande kaart), het grootste rijk der aarde, is gelegen tuschen 34°40' N.B. (de grens van Afghanistan) en 78°26' N.B. (de noordpunt van Azië) en tuschen 35°10' O.L. van Ferro (de grens van Pruisen) en 207°55' O.L. van Ferro (de oostpunt van Azië) en heeft eene oppervlakte van 407226 □ geogr. mijl. Van dat aantal mijlen heeft Europeesch Rusland met Finland en Polen 98000, het stadhouderschap van den Caucasus 8590, het Transcaapisch gebied 9600, Siberië 227365 en Midden-Azië 54750. Daarbij komen nog de Caspische Zee met 8000 en het Meer van Aral met 1214 □ geogr. mijl. Rusland grenst ten noorden aan de noordelijke IJzsee, ten oosten aan den Grooten Oceaan, ten zuiden aan een gedeelte van dit laatste, aan Korea, China, Karategin,

EUROPEESCH RUSLAND.

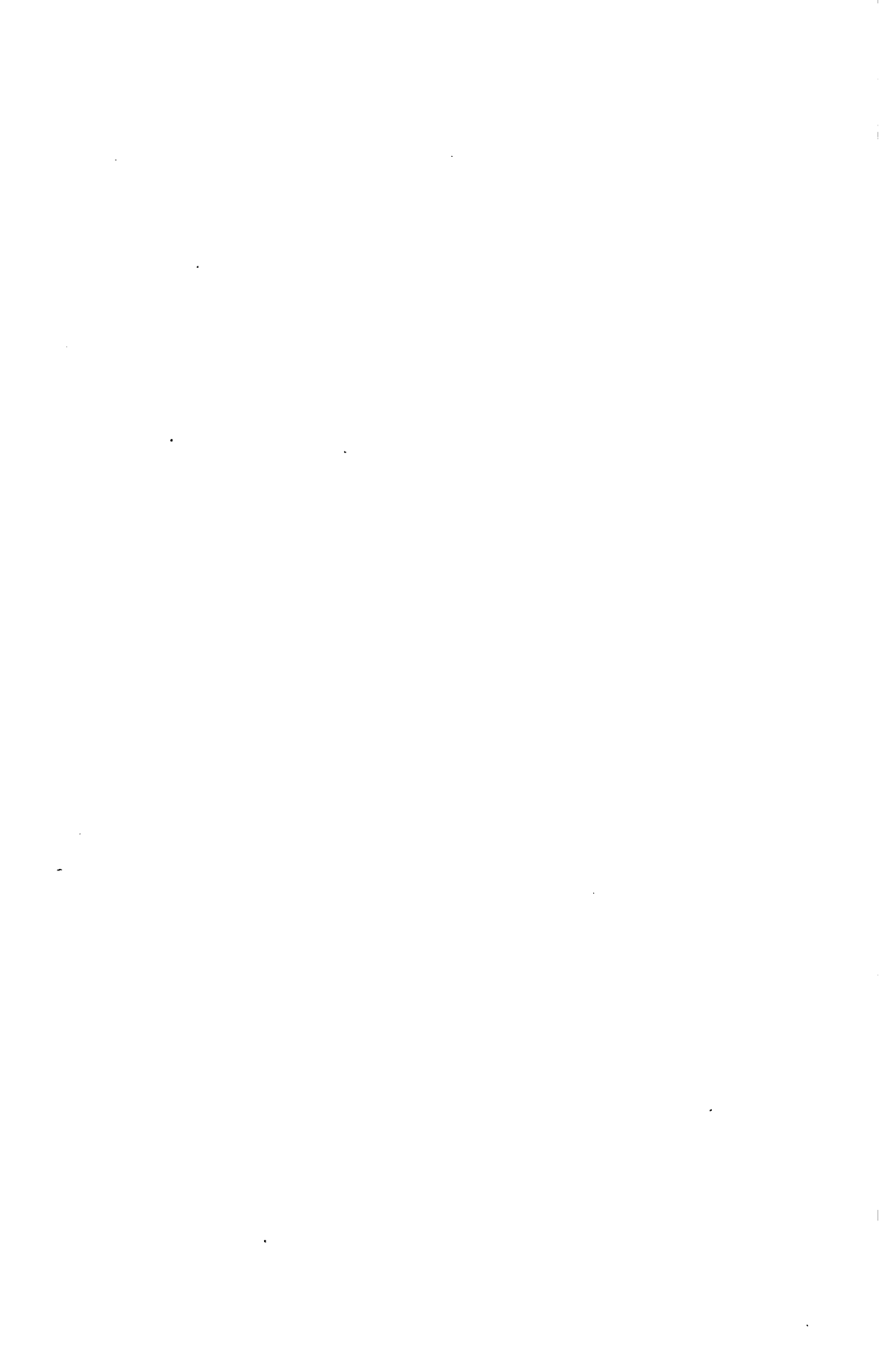

Schaal 1: 150000000.

0	500	1000	1500	2000	2500	3000	3500	4000	4500	5000	5500	6000	6500	7000	7500	8000	8500	9000	9500	10000	
Weraf (105-1 gr v d. Eku.)																					
Geogr. Mylen (15-1 gr v d. Eku.)																					
Rijmeter (111-1 gr v d. Eku.)																					
OSTPETERSBURG	980831	1000																			
MOSKOU	454102	1000																			
STODEN	10000	10000																			
STEDEN	5000	5000																			
Steden	10000	10000																			
Steden	10000	10000																			

--- Spoorwegen
 --- flanden
 --- grenzen d. Gouvernements
 --- water huifstelsels
 --- andertropi vjn.

Boekharje, Afghanistan, Perzië, Turksch Armenië, de Zwarte Zee en Roemenië en ten westen aan Roemenië, de Boekowina, Galicië, Pruisen, de Oostzee, Zweden en Noorwegen. De langste rechte lijn, die men er trekken kan, loopt in Europa van den Waranger Fjord aan de grenzen van Noorwegen tot aan de zuidkust van de Krim en is 3000 Ned. mijl lang. Bij deze lengte heeft het Rijk van Kalisch tot Slatoust in den Oeral eene breedte van 2850 Ned. mijl. De grootste afstanden vindt men er van den Waranger Fjord tot Astara (3930 Ned. mijl) of tot aan het Thiansjangebergte aan de grenzen van China (4280 Ned. mijl) en van Kalisch over Moskou tot aan Petropawlowsk in Kamtjatka (15285 Ned. mijl).

De bevolking van het geheele Rijk wordt geschat (1882) op 102 541 696 zielen. Van dezen bevinden zich in Europeesch Rusland 77 617 697, in Polen 7 063 475, in Finland 2 060 782, in den Caucasus 6 584 853, in het Transcaaspisch gewest 650 000, in Siberië 4 093 535 en in Midden-Azië 5 151 354, waarbij de inwoners van Merw enz. niet medegerekend zijn. Men heeft er 1161 steden en de aanzienlijkste van deze zijn: Petersburg met bijna één millioen inwoners, Moskou met ruim 753 000 inwoners, Warschau met 406 000 inwoners, Odessa met 217 000 inwoners, Riga met 170 000 inwoners, Kijajnew met 130 000 inwoners, Charkow met 160 000 inwoners, Kiew met 127 000 inwoners en Tiflis met 104 000 inwoners. Van al die bewoners behooren 65% tot de orthodoxe Grieksche Kerk en 10% tot de dissenters van deze, — voorts 8% tot het R. Katholieke, 4½% tot het Protestantsche, 6% tot het Mohammedaansche, 4% tot het Israëlietische en 1% tot het Gregoriaansch-Armenische kerkgenootschap; de overigen zijn Heidenen of aanhangers van andere Christelijke secten. Wat de nationaliteit betreft behooren er in Europeesch Rusland tot den Slawischen stam: 40 millioen Groot-Russen, 16 millioen Klein-Russen, 150 000 Serviërs en Boelgaren, 3½ millioen Wit-Russen, 5 millioen Polen en 8000 Czechen, — tot de Lithauers ongeveer 2 millioen Lithauers, ruim één millioen Letten en eenige duizenden Samoetiërs, — tot de Grieken 75 000, — tot de Roemeniërs 750 000, — tot de Israëlieten 3 millioen, — tot den Finischen stam bijna 2 millioen Finno-Kareliërs, één millioen Mordwinen enz., — tot den Tartarischen stam bijna 2 millioen Tartaren, — terwijl er nog onderscheidene andere stammen vertegenwoordigd zijn, vooral in de niet-Europeesche gewesten.

Het Russische Rijk is thans verdeeld in 77 gouvernementen, 19 gewesten, 3 districten, 4 militaire afdelingen en 6 stedelijke gouvernementen. De gouvernementen van Europeesch Rusland zijn verspreid over Groot-Rusland, Klein-Rusland, Zuid- en Nieuw-Rusland, West-Rusland, de Baltische gewesten, Oost-Rusland, Polen, Finland en den Caucasus. Ieder gouvernement is wederom gesplitst in arrondissementen.

Wij bepalen ons thans tot *Europeesch Rusland*, terwijl omtrent *Finland* en *Polen* één en ander gevonden wordt in de artikelen onder dien naam.

Met betrekking tot den bodem vermelden

wij het volgende: tusschen de Oostzee en het Oeralgebergte, tusschen de Zwarte Zee en de Noordelijke IJazee ligt de groote Russische laagvlakte, ook wel de Sarmatische of Scytische genaamd, oorspronkelijk eene zeebedding, maar door geleidelijke opstuwing droog gelegd en in het zuidoosten door de volkerenpoort van den Oeral met de Siberisch-Toeranische laagvlakte verbonden. Alleen aan de verste oostelijke en zuidelijke grenzen dier vlakte verheffen zich bergen, namelijk het Oeralgebergte en de Taurus. De Oeral is eene zeer eenvormige bergketen, op wier kam de toppen zich slechts weinig boven de gemiddelde hoogte van dezen verheffen. De westelijke helling is zeer flauw en de bergrug in het algemeen zoo afgerond, dat men ter nauwernood de lijn der waterscheiding kan bepalen. Naar de zijde van Azië echter is de helling veel steiler. De Oeralketen vormt intusschen eene merkwaardige grens tusschen de beide werelddeelen. De loofboomwouden van Rusland strekken zich uit tot aan hare helling zonder haar te overschrijden, terwijl aan haar oostelijken voet slechts onmetelijke dennewouden en steppen te vinden zijn. De Noordelijke of Woeste Oeral loopt van de Karische Zee zuidwaarts tot aan de bronnen der Petajora; hij is met ijz- en sneeuwvelden en uitgestrekte venen bedekt. De Midden- of Ertarische Oeral is het meest toegankelijk gedeelte der bergketen. Hij onderscheidt zich door met bosch begroeide koepels van aanmerkelijke hoogte, zooals: de Denejkin Kamen (1633 Ned. el) en de Kontajakowski Kamen (1560 Ned. el) op 60° N. B. Eerst ontdekte men hier uitgebreide lagen van ijzersteen, doch later ook koper-, zilver-, goud- en platinaerts. Vooral heeft men er een grooten rijkdom van prachtige gesteenten, zooals marmer, malachiet, jaspis, porfier enz., terwijl er ook smaragden, beryllen, topazen, en zirkonen in aanzienlijke menigte voorkomen. Op 55½° N. B. neemt de Zuidelijke of Woudrijke Oeral een aanvang. Hij bestaat uit 8 bergketen, welke door de dalen der Oeral- en der Bjelajarivier gescheiden zijn. Naar het zuiden worden de loofboomen allens door grazige weiden vervangen. — De Obstjtaji Syrt, ten westen van de Oeralketen zich tot aan de Wolga uitstrekkend, is geen tak van die keten, maar een lage landrug. — Het Taurische gebergte, 30 Ned. mijl breed, verrijst aan de zuidkust van het Krimasche Schiereiland, ten deele onmiddellijk uit de Zwarte Zee, en bereikt in den Tajatyr Dagh (Tentberg) eene hoogte van 1523 Ned. el. Aan zijne zuidelijke helling groeien kostelijke druiven en de geheele plantengroei heeft er een subtropisch voorkomen. Voor 't overige heeft men op de groote Russische vlakte, zich 100—160 Ned. el boven de oppervlakte der zee verheffend, geene bergen. — De Oeralisch-Baltische Landrug is eene voortzetting van den Duitschen en loopt van den benedenloop van de Weichsel in eene noord-oostelijke richting voort, om zich tot de Waldaihoogte (320 Ned. el) te verheffen. Deze hoogvlakte, ook het Wolchonskiwoud of de Alaunische Hoogte geheeten, bevat de bronnen van de Wolga, Msta, Dlna en Dnjepr. Zij vervolgt haren loop tot aan de bron der Petajora in het Oeralgebergte. Ein-

delijk vermelden wij nog den Oeralisch-Carpatischen landrug met de hoogvlakten van Volhynië en Podolië, — de Wolgahoogten langs den rechter oever van deze rivier, — de hoogvlakte der meren van Finland, — en de hoogten van Olonesk. Men schat de uitgebreidheid der onvruchtbare vlakten, toendra's en steppen op 18000 □ geogr. mijl. Het gouvernement Archangel b. v. is bedekt met toendra's of moerassige, veenachtige vlakten, begroeid met korst- en bladmossen en gedurende het grootste gedeelte des jaars in een bevrozen toestand. Des zomers strekt de dooi er zich niet verder uit dan ter diepte van 3 Ned. palm, zoodat men er ook in dat seizoen reist met sleden, die door het grondijs gedragen worden. Het zuidelijk gedeelte van Rusland, van Bessarabië tot aan het zuiden van de Ukraine, is het land der onafzienbare steppen. Na het smelten van de sneeuw in het voorjaar verandert het geheele gebied der Pontische steppen in zwart alib en is eerlang met gras en bloemen bedekt. In den heeten zomer wordt het bruin en zwart en de grond door talrijke scheuren gespleten. Zoodra echter de herfstregens lavenis brengen, wordt de steppe nogmaals met frisch groen bedekt. De winter is er lang en ruw en ontzettend wegens zijne sneeuwstormen. Men heeft er geen bosch. Rogge en tarwe, meloenen en dergelijke vruchten vinden er een uitmuntend bodem, maar hebben vaak door aanhoudende droogte en door sprinkhanen veel te lijden.

Rusland is in het algemeen met alluviaal- en diluviaalvormingen bedekt. Met uitzondering van triaslagen, die slechts op enkele plaatsen, meestal als bonte mergel, te voorschijn treden, is de geheele Sarmatische Vlakten rijk aan versteeningen, vooral in de rivierdalen. Het nauwkeurigst heeft men tot nu toe de Silurische lagen aan de Oostzee, de Devonische in Lijfland en de Juravorming bij Moskou onderzocht. De oudste bezonkene lagen vindt men in Finland, en hier vormen de uitbarstingsgesteenten de volgende groepen: gneisgraniet, — granietporfier, syenietgraniet en dioriet, — gabbro en hippriet. In het gouvernement Olonez heeft men ook kristallijne gesteenten, en het Laurentiaansche en Huronische stelsel strekken zich noordoostwaarts tot diep in het noorden uit. Laurentiaansche gneis vormt de kern van het Timan-gebergte, dat uit Devonische en steenkolenlagen bestaat. De Silurische vorming treft men aan in de Oostzeeprovinciën, inzonderheid in Esthland, maar ook op het Dnjeprgebied en in Podolië, — Devonische lagen in Lijfland en Groot-Rusland, — en steenkolenbeddingen vooral aan de Denez en bij Moskou. De kristallijne gesteenten in de Krim liggen er gewoonlijk naast Juravormingen, en de meeste bergen behooren er tot de trachietgesteenten. In de noordelijke helft van Rusland heeft men voornamelijk klei en zand, — en deze hebben er hier en daar eene verbazende dikte. Onder de klei en het zand in het gouvernement Moskou bevinden zich de gesteenten der krijtforming. In het midden en zuiden van Rusland is eene uitgebreidheid, welke zich over 22 gouvernementen uitstrekt, bedekt met zwarte aarde (tajernoajom), vermoedelijk ontstaan door verdorpe en vergane graasdeelen.

Deze zwarte aarde heeft hier en daar eene diepte van 6 Ned. el.

De rivieren van Rusland behooren tot het noordwestelijk of tot het zuidoostelijk stroomgebied, gescheiden door den Oeralisch-Baltischen Landrug. Die van het eerste storten meereendeels zich uit in de Oostzee en in de IJazee, — die van het tweede in de Zwarte en in de Caspische Zee. Na het smelten van de sneeuw in het voorjaar en na de talrijke regenbuien in den herfst is er overvloed van water, doch in den zomer is er, tot groot nadeel voor de scheepvaart, het peil zeer laag, terwijl zij des winters met ijs zijn bedekt. Tot het gebied van de Oostzee behooren de Weichsel (met de Boeg en Pilsa), de Warthe (in Polen ontspringend), de Niemen, de Windau, de Düna (van de Wadaihoogvlakte afdalend), de Koerische Aa, de Lijflandsche Aa, de Salis, de Torgel (of Pernau), de Narowa, de Loega, de Nawa, de Kymmene, de Uleå en de Torneå (de grenarivier naar de zijde van Zweden). In de Witte Zee en de Noordelijke IJazee storten zich uit: de Kola, de Kjem, de Whygh, de Omega, de Dwina, de Mesen en de Petsjora. Naar de Zwarte Zee vloeien: de Dnjestr (uit Galicië komend), de Dnjepr (de derde Europeesche rivier in rang, ter lengte van 1780 Ned. mijl), in het gouvernement Smolensk ontspringend, met de Beresina, de Pripet, de Soah enz. als zijrivieren, en de Boeg, — en naar de zee van Azof: de Don (met de zijrivieren de Woronez, de Choper, de Medwjediza, de Sal, de Manytaj en de Denez). Tot het gebied der Caspische Zee behooren: de Wolga, de grootste rivier van Europa (3488 Ned. mijl lang), uit de meren der Waldaihoogvlakte ontspringend, met de zijrivieren de Twerza, de Mologa, de Wetloega, de Kama enz. op den linker en de Samara, de Oka en de Soera op den rechter oever, en de Oeralrivier met de Sakmara en de Ilek als zijrivieren. In Rusland vindt men de grootste meren van Europa, zooals het Ladogameer (829 □ geogr. mijl), het Onegameer (117 □ geogr. mijl), het Ilmenmeer (17 □ geogr. mijl), het Peipoesmeer (63 □ geogr. mijl), het Bjelomeer (20 □ geogr. mijl), het Segmeer (23 □ geogr. mijl), en vele andere. Voorts bezit Rusland een uitgebreid net van kanalen, die waterwegen vormen tusschen de verschillende rivieren en aangrenzende zeeën of ook dienen, om gevaarlijke tochten over onstuimige meren te vermijden.

Het klimaat is in Rusland, hetwelk zich over 25 breedtegraden uitstrekt, zeer verschillend; zelfs is de gemiddelde zomerwarmte in het noorden er geringer dan de gemiddelde winterwarmte in het zuiden. De overgang is er echter wegens den effen bodem zeer geleidelijk. Het Rijk heeft een vastelandklimaat, zoodat er een groot verschil gevonden wordt tusschen de zomer- en wintertemperatuur, en dit verschil is des te aanzienlijker naar mate men verder voortschrjdt naar het oosten. Men heeft er in het algemeen eene geringere gemiddelde warmte van het jaar dan in westelijk Europa op dezelfde breedte. Ook in Rusland is het verschil groot, want Mitau, Wladimir en Jekaterinenburg liggen alle op 56¹/₂° N.B. en hebben achtereenvolgens eene ge-

middelste jaarlijkse temperatuur van + 6,1°, + 3,6° en + 0,5° C. De gemiddelde jaarlijkse warmte bedraagt op Nova Zembla (73°19' N.B.) — 9,5°, te Petersburg (59°56' N.B.) + 8,75° en te Sebastopol (44°36' N.B.) + 11,6° C. Met betrekking tot den plantengroei onderscheidt men in het Russische rijk zeven gordels, wier grenzen niet met de parallelcirkels, maar met de isothermen samenvallen en van het noordwesten naar het zuidoosten afdalen, namelijk: den Isgordel, zich uitstrekkend over het noordelijk gedeelte van Nova Zembla, het verblijf der walrussen, robben, Ijsberen en poolvossen, — den moerasgordel, hoofdzakelijk met rendierenmos begroeid, zich uitstrekkend over het noordoostelijk gedeelte van het gouvernement Archangel, waar de toendra's bevolkt zijn met rendieren, honden, pelsdragende dieren en des zomers met wilde ganzen, — den boschgordel op de zuidelijke helft van het schiereland Kola en op een gedeelte van het stroomgebied der Petjora, met dennen- en lorkenboomen en veel eekhoorns, — den eersten landbouwgordeel, of dien der gerst, zich uitstrekkend tot 63° N. B., met uitgebreide bosschen van naaldboomen, — den tweeden landbouwgordeel of dien van de rogge en van het vlas, tevens het gewest der nijverheid, zich zuidwaarts uitstrekkend tot 51° N. B. en de Oostzeeprovinciën omvattend; merkwaardig zijn hier de prachtige loofboomenwouden, en onder de dieren de oeros en de eland, — den derden landbouwgordeel of dien van tarwe, tabak en boomvruchten, de graanschuur des Rjks, zich uitstrekkend over Bessarabië, Podolië, Volhynië, Kiew, Poeltawa, Tjernigow, Charkow, Koersk, Woroneah, Tambow, Pensa, Sembrak, Saratow en Samara, — den vierden landbouwgordeel of dien van de maïs en van den wijnstok, namelijk het gebied der Pontische steppen, waar paarden- en schapenfokkerij de hoofdbronnen van bestaan uitmaken.

De Russen zijn middelmatig van lengte, maar zeer gespierd en kunnen groote vermoenissen verduren. Zij hebben doorgaans kleine, levendige oogen onder schrale wenkbrauwen, een kleinen, doorgaans opgewipten neus en een zwaren baard. Zij zijn welwillend en gastvrij. De woning van den geringen Rus is meestal een blokhuis zonder verdieping en in streken, waar het hout ontbreekt, eene in den grond gegravene leemen hut (semlianka). Eene dubbele rij van naast elkander geplaatste blokhuizen vormt een dorp. Tegenover de deur, in een hoek, ziet men het beeld van een Heilige, voor wien een licht brandt. Ieder binnenkomende maakt eene buiging voor dat beeld en slaat een kruis voordat hij de bewoners begroet, welke hem ten bewijze hunner gastvrijheid zout en broed (chleboel) aanbieden. Overal vindt men er dampbaden. De Rus vergenoegt zich met zeer eenvoudige spijzen, met zwart brood van ongebuild meel, gerst, suurkool, pannekoeken van boekweittenmeel, uien, knoflook, visch en paddestoelen. Zijn meestgeliefkoosde drank is „kwas", dat men bereidt door zemelen en meel in water te laten gisten en er een en ander ter verbetering van dat brouwsel bij te voegen. Ook wordt in Rusland veel brandewijn en thee gebruikt. Tot de loffelijke trekken

van het Russische karakter behooren vaderlandsliefde, godsdienstigheid en getrouwheid aan den Keizer; minder prijzenswaardig zijn bij den Rus eene lichtsinnige zucht tot navolging, een streven naar zinnelijk genot, neiging tot bedrog en dieverij en omkoopbaarheid. De Russen zijn op het gebied van kunst en wetenschap wel eens als uitstekende navolgers opgetreden, maar de geest der uitvinding is hun vreemd. De Klein-Russen munten in vele opzichten uit boven de Groot-Russen; hunne dorpen zijn veel beter gebouwd, en zij tellen onderscheidene geleerden en dichters. — De Polen, ten getale van 7 millioen, wonen op het stroomgebied van de Weichsel; — Boelgaren en Serviërs vindt men er in de gouvernementen in Bessarabië en Cherson.

Het voormalig verschil van stand in Rusland is sedert de opheffing van het lijfeigenschap (1861), de beperking van de rechten van den adel en de algemeene bevoegdheid tot grondbezit eigenlijk vernietigd. Niettemin verdeelt men er de inwoners nog altijd in adel, exemten, geestelijkheid, stedelijken stand (kooplieden en nijverheidsamannen) en landelijken stand (boeren). De oude adel of die der Bojaren is door *Peter de Groot*e (1722) gelijk gesteld met den adel door verdienste, en tegenwoordig verkrijgt men erfelijken adelom door den rang van staatsraad of dien van kolonel, alsmede door het ontvangen van bepaalde riddersorden. De Russische adel is vrij gebleven van het leenrecht, en slechts selden vindt men er bij den adel een majoraat of fidei commissis. Adellijke titels, zooals die van graaf en baron, zijn er uit de Oostzeeprovinciën doorgedrongen. Slechts hier en daar vormt de adel nog een staatkundig lichaam. Tot den stand der exemten behooren de ambtenaren, geleerden, kunstenaars en eereburgers. Tot den stedelijken stand rekent men vooral kooplieden en nijverheidsamannen. Men heeft er kooplieden van het eerste gild, die het recht bezitten van een rechtstreeken handel met het buitenland en eene jaarlijkse belasting van 650 roebels betalen, en neringdoenden of kramers. De overigen zijn meerendeels voormalige lijfeigenen, door een Keizerlijk besluit vrijgesteld en thans op de goederen van hunne voormalige heeren of op een eigen stuk grond levende.

De oppervlakte van Europeesch Rusland, met uitzondering van Polen en Finland, heeft eene uitgebreidheid van 464 millioen Ned. bunder, van welke ongeveer 188 millioen met bosch zijn bedekt. De bosschen zijn echter niet gelijkmatig over het land verdeeld, zoodat men in het noorden overvloed heeft van hout en in het zuiden gebrek. Men schat er voorts het bouwland op 96 millioen, het groenland op 56 millioen en de onvruchtbare gronden op 312 millioen Ned. bunder. De landbouw bekleedt er eene voorname plaats en levert gerst, haver, rogge en tarwe, voorts in het zuiden ook maïs, tabak, suikerwortelen, wijn en velerlei tuinvruchten. Van het hoogste belang is er de veeteelt en vooral de paardenfokkerij. Behalve een groot aantal staatsstoeterijen heeft men er 2500 van particulieren met 700 hengaten. Voorts heeft men er een millioen schapen, eene menigte zwijnen en veel bijenkorven en zijde-wormen, terwijl er ook nog het rendier, de buffel en het kameel

tot de huisdieren geteld worden. Tot de dieren, waarop men jacht maakt, behooren er de beer, de wolf, de das, de vos, de haas, de eland, de ree, de zeehond, alsmede velerlei vogels. Van ongemeen gewicht eindelijk is de vischvangst in de Russische wateren.

De bodem van Rusland bevat een rijkdom van kostelijke metalen, namelijk goud, platina, silver, lood, koper, zink en ijzer. Zij worden hoofdzakelijk gevonden in het Oeralgebirge. Ook heeft men er uitgestrekte anthraciet-, steen- en bruinkolenbeddingen, en men verkrijgt er eene groote hoeveelheid zout; voorts ontbreekt het niet aan minerale bronnen.

De nijverheid ontwikkelt zich in Rusland met groote kracht. Sommige van hare voortbrengselen hebben van ouds een goeden naam, zoals leder, kabeltouw, zeildoek, vischlijm, zeep enz., en ook in het vervaardigen van linnen, katoen, laken, zijden stoffen, papier, porselein, gouden en zilveren voorwerpen behoeven de Russen niet onder te doen voor andere volken. In de groote steden heeft men er voorts velerlei fabrieken van verschillende aard. Ook het handelsverkeer is er, inzonderheid na den aanleg van spoorwegen, aanmerkelijk toegenomen. Tot de invoerartikelen behooren er vooral: katoen en katoenen garens, ruwe metalen, machines, verfstoffen, ruwe zijde, wol, steenkolen, thee, olie, wijn, koffie, tabak en zout, — en tot de uitvoerartikelen: graan, vlas, lijnzaad, hout, talk, hennep, wol, borstels, leder, pelterijen, linnen en veer. In 1884 bedroeg er de waarde van den uitvoer bijna 554 en die van den invoer ruim 491½ miljoen roebels, terwijl het aantal schepen, in de Oostzee, de Zwarte Zee en de Witte Zee binnengelopen, ruim 13 600, en dat der uitgezilde ruim zooveel bedroeg (1882). De Russische koopvaardijvloot bestond in 1878 uit 3 643 schepen, waaronder zich 259 stoomboten bevonden. De binnenlandsche handel, schoon nog altijd gebukt onder het gemis van voldoende wegen en vervoermiddelen, is door den aanleg van kanalen en spoorwegen sterk vermeerderd, maar nog steeds voor aanmerkelijke uitbreiding vatbaar. Sommige jaarmarkten zijn er wereldberoemd, inzonderheid die te Nisahné Nowgorod. De meren en groote rivieren worden er door stoomhooften bevaren, en in 1883 hadden er de spoorweglijnen eene gezamenlijke lengte van 24 475 Ned. mijl, zonder die van Finland te rekenen met eene lengte van 1 191 Ned. mijl; daarenboven waren nog 1 657 Ned. mijl in aanbouw. Die spoorweglijnen vormen een net, hetwelk zich uitstrekt van de Oostzee naar de Zwarte Zee, en de mazen van dit net worden allengs dichter. In 1883 hadden er de telegraafdraden eene lengte van 105 161 Ned. mijl, waarlangs op 3 171 stations meer dan 10 miljoen dépêches werden bezorgd. Voorts heeft men in Rusland vele verzekeringmaatschappijen, alsmede onderscheidene banken, en de eenheid van munt is er de *roebel* (zie aldaar).

Het onderwijs laat in Rusland veel te wenschen over. In 1883 waren er slechts 21 666 lage scholen met nog geen millioen leerlingen, zoodat de minister van Onderwijs verklaarde, dat het aantal scholen althans 6-maal zoo groot zou moeten wezen. In 1885 werd van Rijkswegen ten behoeve van het onderwijs

ruim 20 millioen roebels besteed. Seminarria en kweekscholen van onderwijzers bestaan er ten getale van 60. Voorts heeft men er district- en stadsscholen, progymnaasia, zeevaartscholen, nijverheidsscholen, toneelscholen, landbouwscholen enz. Tot de inrichtingen van middelbaar onderwijs behooren er de gymnasia en de realscholen. Iedere gouvernementshoofdstad heeft althans een gymnasium. In de 9 schooldistricten van Europeesch Rusland (zonder Finland) bestaan 125 gymnasia, welke door 43 681 leerlingen worden bezocht, en 44 realscholen met 8 208 leerlingen. Ook zijn er 148 progymnasia en 68 gymnasia voor meisjes, terwijl Petersburg daarenboven onderscheidene meisjescholen telt. Behalve deze staatscholen heeft men een groot aantal bijzondere scholen. Tot die van hooger onderwijs behooren de historisch-philologische scholen te Petersburg en te Njechin en 8 universiteiten in de voornaamste steden; men telde er in 1883 in het geheel 12 606 studenten. Voorts vermelden wij nog: het Alexanderlyceum te Petersburg, 4 godgeleerde academiën en 53 seminarria, een instituut voor Oostersche talen te Moskou, de rechtgeleerde school te Petersburg en de militaire académie aldaar. Ook heeft men te Petersburg als geleerd lichaam de Académie van Wetenschappen, terwijl in de hoofdstad, alsmede te Moskou en elders, onderscheidene geleerde, kunstlievende en nuttige genootschappen gevonden worden. Wijders heeft men vooral te Petersburg (zie aldaar) beroemde musea en voortreffelijke boekeryen. De voornaamste van deze is de Keizerlijke bibliotheek; zij telt 900 000 boekdeelen en 30 000 handschriften. De boekhandel en de dagbladdersverkeer en er intusschen steeds in een kwijnenden toestand. De dagbladen der residentien en boekwerken, die althans 20 vellen druks bevatten, kunnen na het stellen van voldoende waarborgen ongehinderd verschijnen, maar alle overige werken en alle provinciale dagbladen zijn onderworpen aan de censuur. Ook de buitenlandsche dagbladen staan onder het opzicht eener strenge censuur.

In Rusland is de Keizer (Czaar) een onbeperkt alleenheerscher, bekleed met de hoogste wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht. Voor hem gelden slechts eenige huishoudelijke bepalingen, namelijk dat het Rijk ondeelbaar is, — dat hij geene Kroon mag dragen, welke hem dwingt, elders zijne residentie te vestigen, — dat de troon erfelijk is volgens recht van eerstgeboorte, — en dat de Keizer den Grieksch-Orthodoxen godsdienst moet belijden. In de Oostzeeprovinciën en in Finland heeft men echter een landdag, — in de eerste een van den adel, in het tweede een van vier verschillende standen. De tegenwoordige Keizer is *Alexander III*, geboren den 10den Maart (26 Februari) 1845 en sedert den 13den (1sten) Maart 1881 bezitter van den troon. Zijn beknopte titel luidt: „Keizer en alleenheerscher aller Russen, Czaar van Polen en Grootvorst van Finland”. Hij wordt bijgestaan door eene kanselarij, in 4 afdelingen gesplitst. Men heeft er wijders de gewone departementen van algemeen bestuur, een Rijkswet, eene Synode en een dirigeerenden Senaat, die over de uitvoering der wetten waakt en tevens ter hoogste instantie over alle rechtsgedingen

bealist. Aan het hoofd van elk gouvernement bevindt zich een gouverneur, bijgestaan door een vice-gouverneur, en bij Keizerlijke Ukase van 18 Januari 1864 is bepaald, dat de bevolking der gouvernementen en arrondissementen mannen kan kiezen, om hare belangen te behartigen.

De rechtsbesteding in Rusland is in den laatsten tijd aanmerkelijk verbeterd; men heeft haar van het administratief beheer gescheiden, mondelijke behandeling en openbaarheid der zaken, gelijkheid van het recht en rechtbanken van gezwoorenen ingevoerd. De verschillende instantiën voor burgerlijke en strafzaken zijn: de alleenrechtsprekende kantonrechter, van wien men zich beroepen kan op eene vergadering van kantonrechters, — arrondissementenrechtbanken, waaraan voor gevallen, waarin met verlies van burgerlijke rechten bedreigd wordt, rechtbanken van gezwoorenen zijn toegevoegd, — hoven van appél, — en de Senaat. De kantonrechters (vrederechters) worden uit eene door den gouverneur opgemaakte lijst van bevoegde personen door alle standen voor den tijd van 3 jaar gekozen, doch de overige rechters op voordracht van den minister van Justitie door den Keizer benoemd. De jury bestaat uit 3 leden der arrondissementenrechtbank en 12 gezwoorenen, die bij meerderheid van stemmen over het schuldig en niet-schuldig beslissen. In Finland en de Oostzeeprovinciën echter is de rechtsbesteding op eene andere leest geschoeid. Eindelijk bestaat in geheel Rusland het stelsel van binnen- en buitenlandsche passen.

Met betrekking tot de geldelijke aangelegenheden vermelden wij, dat de inkomsten des Rjks over 1885 zijn geraamd op 802, de uitgaven op 866 en de geheele staatschuld op bijna 75 miljoen florijnen, ruim 42½ miljoen pond sterling en ruim 828½ miljoen roebel, terwijl er schatkistbiljetten in omloop waren ten bedrage van ruim 716½ roebel. — De reguliere troepen in Europeesch Rusland tellen 38062 officieren, 1728196 soldaten, 222936 paarden en 8596 stukken geschut. Daarbij komen de Kozakken met 3356 officieren, 141969 soldaten, 138086 paarden en 212 stukken geschut; voorts hebben er de irreguliere troeden 143 officieren, 6188 soldaten en 5382 paarden, zoodat de geheele Russische krijgsmacht, behalve de schutterij, bestaat uit 1917904 man, 366354 paarden en 3808 stukken geschut. Er bestaat algemeene dienstplicht en er zijn zeer vele militaire scholen. Ook bezit Rusland een groot aantal vestingen. De vloot is er samengesteld uit 39 pantserscheepen, 92 oorlogstoomers, 135 transportscheepen, 117 torpedoscheepen en 8 zellscheepen. Te samen hebben zij 942 stukken geschut, beschikken over 48851 paardenkracht en bezitten eene ruimte van 285644 ton. Daarenboven heeft men er nog 7 groote stoombooten, die in tijd van oorlog als kruisers worden bezigt. In 1885 was de vloot bemand met 115 admiraals en generaals, 145 zee-officieren, 450 loodsen, 180 officieren der artillerie, 120 ingenieurs, 500 machinisten en 25600 onderofficieren, matrozen enz. Ook ontbreekt het er niet aan zeevaartscholen.

Omtrent Aziatisch Rusland raadplege men *Caucasië, Sibirië en Toorkestan.*

Met betrekking tot de *geschiedenis* van Rusland vermelden wij het volgende: de oudste bewoners des lands waren Scythen en Sarmaten, doch in de tweede eeuw onzer jaartelling vestigden er zich de Gothen tusschen de Don en de Donau. Ook trokken de Alanen, Hunnen, Avaren, Boelgaren en Slawen achtereenvolgens derwaarts, terwijl de Chasaren in de zesde eeuw de landen innamen tusschen de Wolga en de Don. In het noorden van Rusland woonden de Tjoeden en Scythisch-Finsche volkeren. In 862 verschenen er de Skandinavische Waragers (Noormannen) onder aanvoering van *Rurik* en van zijne broeders *Sineus* en *Trosvor* te Nowgorod en verdrongen er de met hen vermaagschapte Noordsch-Gothische Russen. *Oleg*, de opvolgers van *Rurik* als voogd van zijn neef *Igor* (*Olaf*), verenigde in 882 den Slawischen Staat Kiew met Nowgorod, verhief Kiew tot hoofdstad des Rjks, ondernam in 906 een tocht naar Constantinopel en trad als wetgever op. Daarna regeerde *Olga*, de weduwe van *Igor*, als voogdes van den minderjarigen *Swaatoslaw*, liet zich in 955 te Constantinopel doopen en maakte de Russen bekend met den Griekchen eeredienst. *Swaatoslaw* sneuvelde in 972 in een oorlog tegen de Petajenegen, en zijn zoon *Wladimir I* (980—1014), begunstigde als alleenheerscher het Christendom, doch verdeelde het groote Rijk onder zijne 12 zonen, waardoor bloedige burgeroorlogen ontstonden. *Jaroslav* regeerde van 1019 tot 1054 als grootvorst te Kiew, waarna wederom binnenlandsche verdeeldheden het Rijk verscheurden. *Izjaslaw*, een zoon van *Jaroslav*, nam de vlucht naar het Hof van den Duitchen Keizer *Henrik IV*, en in 1113 werd *Wladimir II*, bijgenaamd *Monomach*, grootvorst van Kiew. Zijn zoon *Joerji Dolgorokij* stichtte Moskou (1147), alsmede een nieuw grootvorstendom met Wladimir als hoofdstad. Sedert 1228 had het land veel te lijden van de invallen der Mongolen onder *Dejengis-khan*, en na verloop van 15 jaren was geheel Rusland, met uitzondering van Nowgorod, in hun besit, zoodat het onderworpen bleef aan de Gouden Horde, waaraan de Grootvorsten cijnbaar werden. Daarenboven moesten de Russen oorlog voeren tegen de Zwaardbroeders, de Polen, de Lithaüers en de Zweden. *Jaroslav II*, grootvorst van Wladimir, veroverde Finland, en zijn zoon *Alexander Newskij* versloeg in 1241 de Zweden aan de Nawa. *Daniël*, de jongste zoon van laatstgenoemde, deed in 1300 te Moskou het Kremlin verrijzen en regeerde er als grootvorst. In weerwil van de zegepraal van *Dimitri* of *Demetrius IV* op de Mongolen (1380) bleven de Russen — ook Nowgorod — aan hen schatplichtig, doch na de vernietiging der Gouden Horde door *Timoer* (1395) verbrjzelden *Iwan II Wassiljewitsj* (1462—1505) het vreemde juk en ont-rukte een gedeelte van Klein-Rusland aan de Lithaüers. Zijn opvolger *Wassilj Iwanowitsj* (1505—1533) aanvaardde den titel van Czaar en verenigde Pakow en Smolensk met zijn gebied. *Iwan IV Wassiljewitsj* (1533—1584), bijgenaamd *de Vreemde*, was een dwingeland, maar beijverde zich, het barbaarsche volk eenigermate te beschaven, riep handwerkallieden en kunstenaars uit den vreemde, vaardigde

wetten uit, sloot in 1588 een handelsverdrag met *Elisabeth* van Engeland, stichtte het korps der Strellitsen en veroverde Kasan en Astrakan. Zijn zoon *Pëodor Iwanowitsj* († 1589) was de de laatste heerscher uit den stam van *Kurik*. Daarop ontstonden er twisten tusschen verschillende Kroonpretendenten. In 1610 werd *Wladislaw*, de zoon van Koning *Sigismund III*, tot Keizer gekozen, en na het verjagen van dezen in 1618 *Michaël Fedorowitsj Romanow* tot erfelijk tsaar verheven. Deze werd in 1645 opgevolgd door zijn zoon *Alexei Michailowitsj*, die Smolensk en Klein-Rusland weder met het Rijk vereenigde, een wetboek vaststelde en de nijverheid bevorderde. Zijn zoon *Pëodor Alexejowitsj*, in 1676 aan het bewind gekomen, deed in 1682 de geslachtsregisters van den adel verbranden en werd in datzelfde jaar opgevolgd door zijn minderjarigen halfbroeder *Pëter*, die tengevolge van de listen zijner zuster *Sophia* den troon aanvankelijk deelen moest met zijn stompsinnigen broeder *Iwan*, maar onder den naam van *Pëter de Groot* van 1689—1725 als alleenheerscher optrad, aan Rusland eene plaats bezorgde in de rij der Europeesche Staten en het door den slag bij *Poltawa* (8 Juli 1709) tot oppermachtige mogendheid van het Noorden verhiel (zie onder *Pëter*). Zijne gemalin *Catharina I* (1725—1727) regeerde onder de leiding van *Mentjikow*, en *Pëter II* (1727—1730) onder die der leden van het geslacht *Dolgoroksj*. Onder *Anna* (1730—1740), een nicht van *Pëter de Groot*, kwamen laatstgenoemden ten val, en er ontstond een Kabinet van vreemdelingen. Van dezen hadden *Münich* en *Ostermans* grooten invloed op de buitenlandsche staatkunde. Door de verheffing van *August III* van Saksen op den troon van Polen bleef ook dit land aan Rusland onderdanig. In 1737 werd Koerland als een Russisch leen opgedragen aan *Biron*. De oorlog tegen de Turken, in 1739 eindigend met den Vrede van Belgrado, verhoogde de macht van Rusland, terwijl onder de regering van *Elisabeth* (1741—1762) de invloed van Rusland op de Europeesche aangelegenheden toenam. Den 17den Augustus 1763 kwam de Vrede van Abo met Zweden tot stand, waarbij de rivier Kymene als grensrivier werd aangewezen. In den Zevenjarigen Oorlog verbond Rusland zich met Oostenrijk tegen de Pruisen. *Catharina II*, na den val van haren gemaal *Pëter III* (9 Juli 1762) de teugels van het bewind opvattend, breidde bij de eerste verdeeling van Polen (5 Augustus 1772) de grenzen van Rusland uit tot over de Dïna en de Dnjepr, verkreeg van de Turken door den Vrede van Koetajoeck-Kainardaj (22 Juni 1774) *Asow*, *Kinburn*, een gedeelte van de Krim enz., verdeelde in 1776 het Rijk in gouvernementen, verwierf door inlijving van de Krim de heerschappij over de Zwarte Zee en den sleutel van Turkije, vergenoegde zich bij den Vrede van Jassy (9 Juli 1792) met den afstand van het gebied van *Ocsakow* en met de vaststelling van de Dnjestr als grensrivier van Rusland naar de zijde van *Moldavië* en *Bessarabië*, verkreeg daarvoor bij de tweede verdeeling van Polen (17 Augustus 1793) een groot deel van *Lithaën*, *Volhynië*, en een stuk van *Podolië* en deelde eindelijk

het overschot van het Poolse Rijk met Pruisen en Oostenrijk (1794). Bij haren dood (17 November 1796) had zij meer dan 10 000 □ geogr. mijl met onderscheidene millioenen inwoners aan het Rijk toegevoegd. Haar opvolger *Paul I* (1799—1801) bemoeide zich met de zaken van Europa, nam deel aan de coalitie tegen Frankrijk en verbond zich in 1800 met de Noordsche Mogendheden tot eene gewapende neutraliteit. Hij werd vervangen door *Alexander I* (1801—1825); dese sag zich in 1806 tegen zijn wil betrokken in den oorlog tegen Frankrijk verkreeg bij den vrede van *Tilsit* (7 Juli 1807) ten koste van Pruisen aanmerkelijke voordeelen, in 1808 (in den oorlog tegen Zweden) Finland en Oost-Bothnië tot aan de *Toerneë* en de *Alandsellanden*, hielp de overmacht van Frankrijk snuiken, verwierf in den raad der Vorsten van Europa eene overwegende stem en zorgde voor zijne veiligheid aan de westelijke grenzen door zich het koninkrijk Polen toe te eigenen. Voorts bevorderde hij de wetenschap en de nijverheid (zie onder *Alexander*). Zijn dood bespoedigde de uitbarsting eener samenzwering tot verdrijving van het Huis *Romanow* en tot invoering van een republikeinschen regeeringsvorm. Die aanspanning werd vernietigd door Keizer *Nicolaas* (1825—1855), die met militaire gestrengheid regeerde. Hij voerde oorlog tegen de Perzen, die den 25sten September 1826 bij *Elisabethpol* het onderspit moesten delven voor Vorst *Paskowitsj*. In het volgende jaar werden het klooster *Etajmiadain* en de stad *Eriwan* veroverd, en bij den Vrede van *Toerkmantajal* verkreeg Rusland de provinciën *Nachtajewan* en *Eriwan*, 80 millioen roebels en aanmerkelijke handelsvoordeelen. Wegens het uitblijven der vervulling van de voorwaarden van het Verdrag van *Akjerman* (6 October 1827), met betrekking tot de vrije vaart onder Russische vlag op de Zwarte Zee en het zelfstandig beheer van de *Donavorstendommen* en *Servië*, werd oorlog verklaard aan de *Porte* en trok den 7den Mei 1828 een Russisch leger over de *Proeth*. Het rukte voorwaarts tot aan *Sjoemla* en trok vervolgens naar de *Donau* terug, terwijl *Paskowitsj* in *Azië* *Kars* en *Achaltik* stormenderhand innam. Den 11den Juni 1829 behaalde *Diebitj* eene overwinning bij *Koelewtsjaj*, — voorts werd *Sillistria* ingenomen en trokken de Russen over den *Balkan* en namen *Adrianopel* in bezit, waar den 14den September de vrede gesloten werd, die aan Rusland eene aanmerkelijke verbetering der grenzen aan de monden van de *Donau* en in *Caucasië* bezorgde. — Rusland betoonde zich afkeerig van de Fransche omwenteling van 1830 en evenzeer van de vrijzinnige bewegingen in *België*, *Portugal*, *Spanje*, enz. Den 29sten November van dat jaar stonden de Polen op, doch hunne krachten schoten te kort, en terwijl Rusland maatregelen nam tot volkomene inlijving van het land, verbond zich de Tsaar op het nauwst met Pruisen en Oostenrijk. In April 1833 verleende het zijne hulp aan Turkije, bedreigd door *Mehemed-Ali*, en den 8sten Juli van dat jaar kwam tusschen Rusland en Turkije te *Hoenkiar-Skelessi* een of- en defensief verbond tot stand. In November 1839 ondernam Rusland zonder vrucht eene expeditie naar *Khiwa*.

Er ontstonden botsingen der Russische en Engelsche belangen in Perzië en Caucasië, waar *Sjamyi* (zie aldaar) aan het hoofd der bergvolken tegen Rusland in verzet kwam. In Rusland zelf werkte men ijverig aan de verbetering van het leger, aan de russificatie der verschillende volkeren (terwijl men den invloed van het buitenland zooveel mogelijk zocht te keeren) en aan de opbeuring van den landbouw, de nijverheid en den handel. In 1842 werd het grondbezit van de Grieksche en Rooms-Katholieke Kerk staats eigendom verklaard, waarna men alle onderdanen tot het Grieksch-Katholieke geloof zocht te brengen. Door de gebeurtenissen van 1848 verflauwde de vriendschappelijke verstandhouding van Rusland met Oostenrijk en Pruisen, en de Duitsche belangen, bepaaldelijk met betrekking tot Sleeswijk-Holstein, werden niet door den Czaar bevoorderd. Hij bezette in den zomer van dat jaar met Turkije de Donauvorstendommen, en op 1 Mei 1849 drong een Russisch leger onder *Paskewitsj* in Hongarije door en noodzaakte *Görgei* den 13den Augustus bij Vilagos de wapens neder te leggen. In October 1850 was Keizer *Nicolaas* te Warschau scheidsrechter tusschen Oostenrijk en Pruisen. Tegen het einde van 1852 deed Rusland aan Groot-Britanje het voorstel van eene regeling der verdeeling van het Turksche Rijk, waarbij Frankrijk uitgesloten bleef, maar het werd in 1853 door de Britsche Regering van de hand gewezen. Den 16den Maart van dat jaar eischte Rusland bij monde van zijn gezant *Mentjikoef* het protectoraat over de Grieksche Christenen in Turkije, en na de weigering der Porte deed het Russische leger een inval in Moldavië en Walachije. In October namen voorts de vijandelijkheden tusschen Rusland en Turkije een aanvang. Den 12den Maart 1854 sloten Frankrijk en Engeland een verbond met de Porte en namen met deze deel aan den oorlog tegen het alleenstaande Rusland. In Juli van dat jaar vertrokken, tengevolge van den eisch van Oostenrijk, de Russische troepen uit de Donauvorstendommen; in Augustus werd Bomarsund veroverd door een Engelsch eskader, en in September vertrokken Fransche, Engelsche, Turksche en later ook Sardijnische troepen naar de Krim, waarna de belegering van Sebastópol een aanvang nam. Den 2den Maart 1855 overleed Keizer *Nicolaas*, en onder zijn zoon *Alexander II* werd, na het vruchteloos afloopen der vredesonderhandelingen te Weenen, de strijd voortgezet. Den 8ten September werd de Malakofftoren stormenderhand ingenomen en Sebastópol door de Russen ontruimd. Daarentegen capiteuleerde den 27sten November de Turksche vesting Kara, waardoor de militaire eer van Rusland zich voldaan gevoelde, zoodat den 30sten Maart 1855 te Parijs de vrede gesloten werd, waarbij Rusland de monden van de Donau en Bessarabië afstond, de neutraliteit van de Zwarte Zee erkende en aan de zelfstandigheid van het Turksche Rijk zijn zegel hechtte. Daardoor echter was Rusland verbitterd op het ondankbare Oostenrijk. Den 27sten September 1857 had te Stuttgart eene bijeenkomst plaats van *Alexander II* en *Napoleon III*, terwijl tevens de verstandhouding tusschen Rusland en de

XIII.

Vereenigde Staten van Noord-Amerika veel gunstiger werd. Voorts verkreeg Rusland door de verdragen van Aigooen (28 Mei 1858), Tientsin (13 Juni 1858) en Peking (14 November 1860) toegang tot China voor zijn handel en een uitgebreid gebied aan de Amoer. Ook kwamen na de gevangenneming van *Sjamyi* (6 September 1859) de volkeren van den Caucasus tot onderwerping. Wijders maakten de Russen aanmerkelijke vorderingen in Midden-Azië, waar zij ten gevolge van een oorlog tegen Khokand en Bokhara den 24sten Februari 1865 de nieuwe Russische provincie Toerkestan verkregen. — In het binnenland werd na de troonbeklimming van *Alexander II* vermindering van belastingen ingevoerd, alsmede een recrutendienst van 6 jaar, opheffing der afsondering van het buitenland en hervorming in alle takken van bestuur, terwijl de ontwikkeling der stoffelijke en verstandelijke krachten des Rijks met ijver bevoorderd werd. Sedert December 1857 werden voorbereidende maatregelen genomen tot afschaffing van het lijfeigenschap, en in September 1859 werden afgevaardigden uit den adel naar Petersburg ontboden, om deel te nemen aan de redactie der emancipatiewet. Den 3den Maart 1861 verscheen het Keizerlijk manifest, waardoor den 17den Maart 1863 ongeveer 1½ miljoen lijfeigene dienstdieneren en meer dan 20 miljoen lijfeigene boeren de vrijheid verkregen. Den 20sten September 1862 werd het gedachtenisfeest van het duizendjarig bestaan van het Russische Rijk door den Keizer te Nowgorod gevierd. Weder ontstonden er onlusten in Polen, zoodat dit gebied geheel en al gerussificeerd werd (zie onder *Polen*), en ook in de Oostzeeprovinciën werd het Duitsche element meer en meer onderdrukt. Binnen de grenzen des lands deden zich stemmen hooren ter gunste van een vertegenwoordigenden regeeringsvorm (1865), maar zij vonden bij den Keizer geen gehoor. Door de Ukasen van 10 October 1862 en van 2 December 1864 werd de rechtsbedeeling gereorganiseerd, en den 21sten Januari van laatstgenoemd jaar werd de reeds vermelde vertegenwoordiging in de districten en gouvernementen ingevoerd. Inmiddels breidden de geheime genootschappen, waaraan inzonderheid de Nihilisten deel namen, zich gesta dig uit, en den 10den April 1866 waagde *Dimitri Karakasow* een aanslag op den Keizer. Nu werd de drukpers nog meer aan banden gelegd, terwijl later, ten gevolge van de behandeling der R. Katholieken in Polen, alle diplomatieke betrekkingen tusschen Rusland en den Paus, alsmede het vroeger gesloten concordaat werden opgeheven. In Maart 1867 verkocht Rusland zijne bezittingen in het noordwesten van Noord-Amerika aan de Vereenigde Staten voor eene som van 7½ de miljoen dollars. In October 1861 verleende Rusland zijne tuschenkomst aan den Emir van Bokhara, die bedreigd werd door zijn wederspanningen zoon; voorts werd in Juli 1869 de erfelijkheid van den geestelijken stand opgeheven en aan de R. Katholieke bisschoppen de deelneming aan het Vaticaansch Concilie verboden. In December van dat jaar namen Russische troepen de Baai van Krasnowodsk aan de zuidoostelijke kust der Cas-

10*

plische Zee in bezit als steunpunt voor de verdere krijgsondernemingen tegen Khlwa. In Januari en Maart 1870 werden de adressen van den Lijfandschen en Esthlandschen Landdag omtrent de bescherming der bedreigde provinciale en nationale rechten der Oostzeeprovinciën overhandigd aan den Keizer, doch door dezen ter zijde gelegd. Den 28sten Juli 1870 verklaarde de Czaar zich onzijdig in den Duitsch-Franschen oorlog, en den 31sten October daaraanvolgende deelde *Gortjakow* aan de Mogendheden mede, dat Rusland, schoon mede-onderteekenaar van den Vrede van Parijs (1856), zich aan de bepalingen daarvan niet langer gebonden achtte met betrekking tot zijne vrije beweging op de Zwarte Zee, — waartegen Engeland en Oostenrijk protesteerden, hoewel op eene conferentie te Londen (18 Maart 1871) gemelde bepalingen ter gunste van Rusland en Turkije werden gewijzigd. Voorts werden in Rusland voorbereidende maatregelen verordend tot invoering van den algemeenen dienstplicht, terwijl in Juni 1871 een oorlog werd ondernomen tegen den Sultan van Koeldja aan de grenzen van China. Ook werden in 1872 de vriendschappelijke betrekkingen tusschen Rusland en Duitschland allengs inniger. In 1873 werden de militaire hervormingen en eene belangrijke wijziging van het belastingstelsel tot een goed einde gebracht, en in den zomer van 1875 kwam het Oostersche vraagstuk door een opstand in de Herzegowina op nieuw aan de orde. Om daaromtrent beslissende maatregelen te nemen en een einde te maken, zoo men zeide, aan de mishandelingen, waaraan de Grieksche Christenen in de Turksche gewesten waren blootgesteld, hield de Czaar in het midden van Mei van laatstgenoemd jaar, vergezeld door zijn kanselier *Gortjakow*, te Berlijn eene samenkomst met den Keizer van Duitschland en met *von Bismarck*, waarbij ook Graaf *Andrassy* (uit Oostenrijk) tegenwoordig was. De val van *Abdool-Aris* (29 Mei 1866) te Constantinopel was eene misrekening voor Rusland, daar deze Sultan aan den invloed van den Czaar gehoorzaamde. Nadat voorts alle pogingen der Groot Mogendheden, om aan het bloedvergieten aan de Donau een einde te maken, schipbreuk hadden geleden, nam Rusland het besluit, alleen de handen aan het werk te slaan. Er werd, na het sluiten van een wapenstilstand van 2 maanden, te Constantinopel over de oplossing van het Oostersche vraagstuk eene conferentie gehouden, welke op niets uitliep, daar Engeland den Sultan aanmoedigde tot verzet tegen de eischen van Rusland en de Czaar zich ook niet liet blinddoeken door de beloften omtrent wijzigingen van den Turkschen regeerwvorm. Hij formuleerde zijne eischen in een negental artikelen, welke hij aan de conferentie voorlegde, zonder eenige hoop op aanneming, terwijl hij tevens de krijgstoerusting onverpoosd voortzette. Den 13den November 1876 werden zes armeerkorpsen mobiel gemaakt, waarna Grootvorst *Nicolaas*, als opperbevelhebber zich den 5den December in het hoofdkwartier te Kijajenew bij het leger voegde. De conferentie had geen ander gevolg, dan dat de wapenstilstand met Servië en Montenegro 2 maanden verlengd werd. Ook op eene nota, door generaal *Ignatiew*, Russisch gezant bij de Porte

ingediend, werd geen acht geslagen, en de conferentie nam een einde op den 20sten Januari 1877. Nu maakte Rusland verdere toebereidselen tot den strijd, verzekerde zich zooveel mogelijk van de onzijdigheid der machtigste Staten en gaf bevel tot het mobiel maken van nog 8 armeerkorpsen en van een korps grenadiers, als reserve voor het actieve leger. Inmiddels bezocht *Ignatiew* de hoofdsteden der Groot Mogendheden en wist dezen een Londensch protocol te doen teekenen, waarin aan de Porte dergelijke eischen werden gedaan als te voren op de conferentie, opdat door de verwerping van dat protocol door de Porte deze laatste de schuld zou dragen van het uitbarsten van den oorlog. Na die verwerping werd dan ook te Petersburg een groote krijgsgaad gehouden en besloten het geheel leger mobiel te maken en zich op alle gebeurtenissen, ook op vreemde ondersteuning van Turkije, voor te bereiden. Den 20sten April begaf *Alexander* zich van Petersburg naar Kijajenew, waar hij 3 dagen daarna aankwam, en daags daarna verzond men langs telegrafischen weg aan de Mogendheden het bericht der oorlogverklaring. De Keizer bleef in het hoofdkwartier tot den 2den Mei en werd bij zijn terugkeer met gebjel ontvangen. Voorts had men langs de grenzen van Armenië eene tweede armee onder Grootvorst *Michaël* geplaatst en nog 2 korpsen aan de kust der Zwarte Zee. Reeds tijdens het verblijf van den Keizer te Kijajenew (in den nacht van 23 op 24 April) overschreden de Russische troepen de Proeth en de grenzen van Armenië. De tocht door Roemenië ondervond geenerlei belemmering en de Donau werd op 2 plaatsen, bij Hirsowa en bij Simnitsza, overgetrokken. Nu drong het éene korps na het andere in Boelgarje door, en ook de Keizer voegde zich weder bij het leger. Om den vestingvierhoek te kunnen aantasten, werden de Jantra- en de Lomliniën geforceerd. De eerste viel na een gevecht bij Bjela in handen der Russen, waarna ook Tirnowa, de oude hoofdstad van Boelgarje, veroverd werd, en 8 dagen daarna trok generaal *Goerko* langs den Sjikapas over het gebergte, terwijl ook Nicópolis na een hevigen strijd bezweek. Thans echter kwamen er dagen van tegenwoordig. De Russen waren door de behaalde voordeelen zorgeloos geworden en hadden hun leger over eene aanzienlijke ruimte van de Donau tot aan den Balkan uitgebreid, zoodat zij bij een aanval van *Osman-Pasja*, die van de zijde van Widdin oprukte, op den 20sten en 21sten Juli eene bloedige nederlaag leden, terwijl tevens *Goerko* uit Roemelië werd teruggeworpen, en zij niet zonder moeite zich in het bezit van den Sjikapas handhaafden. De 30sten Juni viel de vreeselijke slag bij Plewna voor, waarbij de aanval der Russen met groot verlies door de Turken werd afgeslagen. Nu werd met afwisselenden voorpoed gestreden, en de Turken bleven vooreerst in het bezit van Plewna, hoewel het eindelijk aan *Goerko* gelukte, de gemeenschap van *Osman-Pasja* met Sophia af te snijden. Ook in het oosten van Boelgarje bleef de strijd onbeslist. In Armenië hadden de krijggebeurtenissen een dergelijken loop. Ok daar vonden 3 Russische kolonnen aanvankelijk

weinig tegenstand, en reeds was Bajesid ingenomen en de vesting Kars belegerd, toen het bleek, dat het leger zich ook hier te sterk had verdeeld; immers deed de Turksche bevelhebber de Russen tot 2-maal toe het onderspit delven (25 en 26 Juni). Zelfs drong *Ismaël-Paşa* door op Russisch grondgebied, zoodat men illsings Bajesid moest ontruimen en het beleg van Kars opbreken. Toch keerde de kana, en de Russen brachten *Moekthar* bij Aladja eene zoo geweldige nederlaag toe, dat hij naar Erzeroem terugtrok, waar hij den 4den November bij Dewe Boyoen op nieuw gealagen werd, zoodat Kars wederom belegerd en den 18den November stormenderhand ingenomen werd. In Boelgarje moest Plewna den 10den December capituleeren, en nu trok *Goerko* bij Sophia en *Kadetsky* bij den Sjikapas over den Balkan. Het Turksche Sjikaleger werd den 9den Januari 1878 gevangen genomen en de armee van *Suleiman-Paşa* bij Philippopel op de vlucht gedreven. Zonder tegenstand namen de Russen nu Adrianopol in bezit, en terwijl de Sultan zich haastte, een wapenstilstand te sluiten, drongen zij oostwaarts door tot aan de Zee van Marmora. Gemelde wapenstilstand van Adrianopol (31 Januari) werd reeds den 3den Maart gevolgd door den Vrede van San Stefano, vóór de poort van Constantinopel gelegen. Daarin werden den Turken door *Ignatiow* harde voorwaarden opgelegd, namelijk afstand van Batoem, Ardahan, Kars en Bajesid in Armenië, van de Dobroedaja in Boelgarje, onafhankelijkheid van Roemenië, Servië en Montenegro, aanmerkelijke gebiedsvergrooting van de laatstgenoemde twee Staten, de stichting van een Russischen vazallenstaat Boelgarje, die alle oorden omvatte, waar Boelgaren woonden, dus ook een groot gedeelte van Roemenië en Macedonië, en eindelijk eene aanzienlijke som voor oorlogskosten. Die vrede wekte in Europa eene ongemeene verbazing en daarenboven den nabijver van Engeland. De Britsche vloot vertoonde zich in de Zee van Marmora, waar zij ter bescherming van Constantinopel ten anker ging, en *Salisbury*, de Engelsche minister van Buitenlandsche Zaken, verklaarde, dat onderscheidene bepalingen van het Verdrag van San Stefano onaannemelijk waren. In Rusland beschouwde men deze verklaring als eene ijdele bedreiging, en men kwetate het openbare rechtgevoel nog meer door te vorderen, dat Roemenië wederom Bessarabië aan Rusland zou afstaan. Toen de Engelschen zich gereed maakten tot den strijd, meende men hun schrik te kunnen aanjagen door het uitrusten van kaperschepen in Amerika en door het aanknoopen van betrekkingen met Afghanistan, en *Gortjakow* gaf op den eisch van Engeland, het Verdrag van San Stefano op een Congrés te Berlijn te laten onderzoeken en goedkeuren, een weigerend antwoord. Toen echter Rusland begreep, dat Engeland de zaak zou doorzetten, terwijl de Czaar zich niet in staat gevoelde, met goed gevolg een tweeden oorlog te ondernemen, moest het zich inachtnemelijk betoonen. Nadat *Sjoewalow*, Russisch gezant te Londen, den 31sten Mei met *Salisbury* onderhandelingen had aangeknoopt, verschenen *Gortjakow*, *Sjoewalow* en *Oubril* als Russische gevolmachtigden op het Congrés

te Berlijn. De voorwaarden van den Vrede van San Stefano werden aanmerkelijk gewijzigd, Bajesid teruggegeven, Boelgarje aanmerkelijk kleiner gemaakt en in 2 deelen, Boelgarje en Oost Roemenië, verdeeld enz. De voordeelen in Armenië werden door het protectoraat van Engeland over Aziatisch Turkije aanmerkelijk verminderd. Niettemin is de macht van Rusland in het Oosten door dezen oorlog niet weinig versterkt, zoodat het eene groote schrede genaderd is tot het langgewenschte doel — het bezit van Constantinopel. Het had zich intusschen een zwaren last opgelegd door de organisatie van Boelgarje en Oost-Roemenië. Eerst moest in het Rhodopegebergte een geweldige opstand der Pomaken worden gedempt, doch vervolgens (Februari 1870) is in Boelgarje aan den te Tirnova bijeengeroepen Landdag eene vrijzinnige grondwet verleend, terwijl afgevaardigden uit Roemenië aldaar wenschen zitting te nemen. Daarna werd een nader tractaat tusschen Rusland en Turkije geteekend, zoodat eerlang de Russische troepen den Turkschen bodem ontruimden. Voorts vermelden wij nog, dat Rusland in het laatst van 1878 en in het begin van 1879, inzonderheid langs de oevers van de Wolga, door eene vreeselijke pest geteisterd werd, die evenwel van korten duur was, en dat tot onafhankelijk vorst van Boelgarje, gekozen werd, Prins *Alexander von Hoesen-Battenberg* (Mei 1879).

De openbare meening in Rusland, die zich van een oorlog tegen Turkije en Engeland gouden bergen had beloofd, is over de uitkomst van den strijd geenszins te vreden. De ontzettende offers aan goed en bloed, daarvoor gebracht, worden volstrekt niet opgewogen door de vermeerdering van grondgebied in Armenië en Bessarabië. Het geschreeuw over de verdrukking der Christenen in Boelgarje is verdwenen, nadat men met eigen oogen zag, dat die Christenen in veel gunstiger toestand verkeerden dan de Russische boeren. De panslavistische volksberoorders moesten een diep stilzwijgend bewaren, toen de schadelijke invloed van den oorlog op de algemeene welvaart, op handel en vertier, duidelijk aan den dag kwam. Nu staken de Nihilisten weder driest het hoofd omhoog, en ontzetting maakte zich meester van de Russische regeeringaleden bij den aanslag van *Wera Sassolitsj* op den commissaris van politie *Treptow* te Petersburg, terwijl de dader door de jury werd vrijgesproken. Ook op ambtenaren te Odessa hadden dergelijke aanslagen plaats, en generaal *Momontow* werd den 16den Augustus 1878 en *Krapotkin*, gouverneur van Charkow, in het laatst van Februari 1879 vermoord, terwijl in April van dat jaar door *Solowiew* een aanslag ondernomen werd op het leven van den Keizer. Den 1sten December van dat jaar, toen de Keizer van Livadia naar Moskou terugkeerde, werd de spoorweg door dynamiet verwoest, doch alleen de achteraan komende bagagewagen leed schade. Den 17den Februari 1880 had in het Winterpaleis eene dynamietontploffing plaats, waarbij de Keizerlijke familie deegelijks ongedeerd bleef. Nu werd generaal *Loris Melikow* met eene soort van dictatuur belast, om een einde te maken aan dergelijke aanslagen. Keizer *Alex-*

ander vierde den 2den Maart 1880 het gedenkeest zijner vijfentwintigjarige regeering, verloor zijne gemalin door den dood, trad in het huwelijk met Vorstin *Dolgoroecki*, maar werd den 18den Maart 1881 op de straat door een onder het rijtuig geworpen bom gedood. Zijn oudste zoon beklom daarop als *Alexander III* den troon. Wél hoopte het volk op vrijgevinger instellingen, maar de Czaar bleef vasthouden aan het absolutismus. Zijne kroning had plaats op den 27sten Mei 1883 te Moskou. De nihilistische woelingen bleven intusschen aanhouden en gedurig werden aanzienlijke staatspersonen daarvan de slachtoffers. De houding van Rusland met betrekking tot de andere Groote Mogendheden was niet bijzonder vriendschappelijk zoolang *Gortsjakow* en *Ignatiev* er hun invloed deden gelden. Maar toen dezen in 1882 aftraden, werd onder de leiding van *von Giers* de verhouding veel vredelievender. Deze gezindheid werd niet weinig bevestigd door de samenkomst van den Czaar met den Keizer van Duitschland en van Oostenrijk in September 1884 te Skierniewicze, waar zich ook *von Bismarck*, *von Giers* en *Kalnoky* bevonden, terwijl voorts de Czaar in Augustus 1885 wederom een bezoek bracht aan *Frans Joseph*, keizer van Oostenrijk. De aanvankelijke ontevredenheid van den Czaar op *Alexander* van Boelgarje scheen voorts in 1886 voor welwillende gevoelens geweken, maar toen deze Vorst ook Oost-Roemelië met zijn gebied vereenigd had, gaf de Keizer doorslaande blijken van zijn wrevel. De kleine Russischgezinde partij in Boelgarje bracht er eene volslagene ommekeer van zaken tot stand. Vorst *Alexander* werd door saamgezworenen gevangen genomen en over de grenzen gebracht, terwijl Rusland door de zending van den barschen en vermetelen generaal *Kaulbars* niets onbeproefd liet, om er zijn allesbeheerschenden invloed te doen gelden en zich thans bejivert, om er een werktuig van den Czaar als vorst op den troon te plaatsen. De binnenlandsche toestand van Rusland is voorts verre van gunstig. Schoon er oppervlakkig de kalmte bewaard blijft, zijn velen van meening, dat de druk van het despotismus er eerlang eene bloedige omwenteling zal doen ontstaan.

Aangaande de *Russische Kerk* vermelden wij nog het volgende: reeds *Olya*, de gemalin van den Grootvorst *Igor*, had zich (zooals wij reeds gezegd hebben) in 956 te Constantinopel laten doopen en wordt thans onder den naam van *Helena* als eene heilige vereerd. Haar kleinzoon *Wladimir I* noodsaakte zijn volk tot het aannemen van den Christelijken godsdienst en te Kiew werd een metropolitaan benoemd, die onderworpen was aan den patriarch te Constantinopel. Het Grottenklooster (*Petajera*) te Kiew werd de kweekplaats der Russische bisschoppen en heiligen. Wegens het oorspronkelijk verband van de Russische met de Grieksche Kerk werd ook eerstgenoemde van de Latijnsche Kerk losgercheurd, en de pogingen van onderscheidene Pausen, om de inwoners van Rusland tot den schoot van het R. Katholicismus terug te voeren, bleven vruchteloos. Ook in den tijd, toen de Russische Grootvorsten afhankelijk waren van de Tartaren, onderging de Russische Kerk geenerlei verandering; zelfs werden de we-

reldijke geestelijken en de kloosterlingen van het hoofdgeld vrijgesteld. De verplaatsing van den zetel van den Metropolitaan, eerst naar *Wladimir* (1299) en toen naar Moskou (1828), was een geschikte maatregel, om de Russische Kerk aan het gezag van den Patriarch te Constantinopel te onttrekken, en laatstgenoemde erkende in 1588 den Russischen Metropolitaan als een zelfstandig patriarch, al werd ook de benoeming van dezen tot in het midden der 17de eeuw te Constantinopel bekrachtigd. Na dien tijd bestond de Russische hiërarchie uit een patriarch, een metropolitaan en 6 aartsbisschoppen. *Peter de Grootte* echter, die zich in zijne plannen belemmerd zag door den Patriarch, liet na den dood van patriarch *Hadrianus* (1700) zijne betrekking onvervuld, totdat hij de Kerkelijke zaken geregeld en den 25sten Januari 1721 de Heilige Synode als het hoogste Kerkelijk lichaam ingesteld had, waarna de waardigheid van patriarch op den regeerenden Czaar overging. Dit Caesarpapismus deed echter weinig afbreuk aan de zelfstandigheid der Kerk, daar deze met hare vormen reeds diepe wortels geschoten had in het volkarakter. Wél vervielen in 1764 alle kerkelijke goederen aan den Staat, maar de schatkist belastte zich daarentegen met de opleiding, bezoldiging en verdere verzorging der geestelijken. — *Peter de Grootte* verleende in 1702 aan de R. Katholieken en Protestanten vrijheid van godsdienstoefening in het geheele Rijk, maar die vrijheid werd allengs binnen enger grenzen besloten. Reeds na de eerste verdeeling van Polen zocht *Catharina II* de inwoners van het nieuwe gebied door het smoor van den goddienst aan zich te verbinden, en een millioen Polen scheidde zich af van de R. Katholieke Kerk. Dezen, met den naam van Geünieerden bestempeld, hadden in Rusland bisschoppen te Oraja, Brest en Chelm. Keizer *Nicolaas* stichtte in 1828 een collegie voor de Grieksch-Geünieerden, hetwelk aan dit Kerkgenootschap eene meer zuivere Grieksch-kerkelijke inrichting moest bezorgen, en den 25sten Maart 1839 werd het plechtig in de Russische Kerk opgenomen. De Protestanten hadden in de Oostzeeprovinciën veel te lijden en werden gestadig aangespoord, om tot de Russische Kerk over te gaan, en deze vond vele nieuwe belijders onder de Tjoektajen in Siberië. Eerst in de 19de eeuw ontstond het geloof aan de wereldbeheerschende bestemming der Russische Kerk. Inzonderheid koesterde Keizer *Nicolaas* bij de toenemende gisting in den schoot der R. Katholieke Kerk in Duitschland en elders, naar men wil, eenige hoop, dat het westen van Europa tot haar zou overgaan. Hoe sterk het Keizerlijk Huis zijne geloofsbelijdenis op prijs stelt, blijkt uit de bepaling, dat Russische Prinsessen, elders huwende, haar geloof moeten bewaren, terwijl vreemde Vorstinnen, met Russische Prinsen zich in den echt verbindend, tot de Grieksche Kerk moeten overgaan. Omtrent de *Baskolniken* of aanhangers van verschillende secten in Rusland, raadplege men het artikel onder dat woord.

De geloofsleer der Russische Kerk bleef na hare emancipatie van de Grieksche gelijk aan die van deze, zooals zij in de belijdenis van *Petrus Mogilew* enz. is vervat. De Heilige

Synode, door *Peter de Grootte* gesticht, bestond aanvankelijk uit 12 leden, doch dit getal is later wel eens vermeerdert of verminderd. Zij worden door den Keizer uit de bisschoppen, archimandrieten, hegumenen en protopopen benoemd. Ook is daaraan een wereldlijk lid als opperste procurator der Kroon met het recht van een onvoorwaardelijk veto toegevoegd. De Synode is gezeteld te Petersburg, doch ook te Moskou bestaat een van haar afhankelijk collegie. De Russische geestelijkheid bestaat uit kloostergeestelijken, naar hun gewaad ook wel „Zwarte geestelijken” genaamd, die voor hoogere geestelijke waardigheden bestemd zijn en ongehuwd blijven, en wereldlijke geestelijken, ook „Witte geestelijken” geheeten, tot de lagere geestelijke bedieningen geroepen en bevoegd om te huwen, maar slechts eenmaal. De ordengeestelijken vormen 3 klassen, namelijk de praelaten, tot welken al de bisschoppen behooren, die wel is waar onderworpen zijn aan de Heilige Synode, maar tevens zelfstandig hunne exarchieën besturen, ten getale van 40, — archimandrieten (abten) en hegumenen (priors), uit welken de bisschoppen benoemd worden, — en monniken. Men had in 1851 in Rusland 410 monnikenkloosters met 8000 monniken en slechts 7 nonnenkloosters met 300 nonnen. Onder de wereldlijke geestelijken bekleeden de protopopen den hoogsten rang. De diakenen, subdiakenen, lectoren, koesters en zangers ontvingen desgelijks eene soort van wijding. De geheele geestelijkheid wordt door den Staat bezoldigd, is vrij van belastingen en staat in geestelijke zaken onder het bestuur der bisschoppen en der Heilige Synode. Voor de opleiding der priesters is eerst ten tijde van *Alexander II* iets gedaan; zij zijn in den regel zeer onwetend en eene wetenschappelijke godgeleerdheid zoekt men bij hen te vergeefs. De verdeling der Russische kerken in voorportaal, tempel en het heilige, waar alleen de geestelijke toegang heeft, is van Byzantijnschen oorsprong; zij zijn vierkant en in het midden door een koepel gekroond, die door 4 kleine koepels is omringd. De klokketoren bevindt zich naast de kerk, — van orgels maakt men geen gebruik en men bidt er staande of op het aangezicht liggend. Het gebed van den priester wordt afgewisseld door het gezang der gemeente, dat eigenlijk slechts uit 3 volzinnen bestaat: „Gospodj posmiloeil (Heer, erbarm u onzer!)”, — „Gospodj pomolimsa! (Heer, wij bidden u!)”, — en „Podal Gospodji! (Geef sulka, Heer!)”. De mis wordt er slechts eenmaal daags gevierd, en bij de communie worden brood en wijn in den kelk gemengd en met een lepel uitgedeeld. De feesten der Russische Kerk komen in het algemeen overeen met die der andere Christelijke kerkgenootschappen; tot hare eigenaardige feesten behoren: dat der waterwijding (op 6 Januari, op den dag, die in het midden valt tusschen het Paasch- en Pinksterfeest, en op 1 Augustus), waarbij de heiligenbeelden in het water gedompeld worden, — het gedachtenisfeest van alle in den strijd gemeenvelde soldaten (21 October), — en het feest der paardenwijding (9 Mei). Op den eersten zondag van den vastentijd (den orthodoxen zondag) wordt ook thans nog ieder jaar onder

een grooten toeloop van volk de vloek uitgesproken over alle kerkelijke en staatkundige ketterij. Eindelijk worden er in de kerken slechts zelden leerredenen gehouden, zoodat er doorgaans niet eens preekstoelen aanwezig zijn.

De Russische letterkunde is zeer merkwaardig, omdat zij op een gegeven tijdstip niet alleen den beschavingstoestand van het volk, maar ook de gesteldheid der staatkundige en maatschappelijke partijen vertegenwoordigt. Men heeft er inzonderheid vele tijdschriften, welke daarvan de organen zijn, zooals: de „Europeesche Bode”, de „Vaderlandsche Annalen”, de „Russische Bode”, „De Daad (Djelo)”, „Oud- en Nieuw-Rusland” enz., welke maandelijks in den vorm van een vrij groot boekdeel in het licht verschijnen. De oorsprong der Russische letterkunde moet men zoeken bij de Slaven aan de Donau, van wie zij te gelijk met het Christendom in Rusland werd verspreid. Omstreeks 855 hebben twee Grieksche monniken, *Cyriillus* en *Methodius*, uit de schriftteekens van verschillende volken het Slawisch alfabet samengesteld. De kerkboeken werden in het Boelgaarsch geschreven en vormden den grondslag der schrifttaal. Het oudste gedenkteeken diert taal is het „Evangelië van Ostramir”, geschreven in het jaar 1056 of 1057. Voorts heeft men daarin den „Iabornik van Swjatoalaw (1073)”, eene lofrede op den Boelgaarschen Czaar *Simoon*. Door bemiddeling der Boelgaren verkreeg Rusland eene menigte geestelijke legenden en wereldlijke sagen, voor een groot deel uit Byzantium of uit het Oosten afkomstig, een verwonderlijk mengsel van apocryphe geschriften, geschiedenissen, fabelleer en legenden van heiligen. In het midden der 11de eeuw leefde *Nestor*, de eerste der Russische geschiedschrijvers, een monnik te Kiew; van hem is het verhaal afkomstig van het vermoorden der Russische Vorsten *Boris* en *Gleb*, alsmede de oudste kroniek van Rusland, loopende tot 1110, doch later vervolgd. Tegen het einde van de 11de eeuw ontstond het heldendicht van den „Veldtocht van Igor tegen de Polowzen”. Daarna werd de jengdige letterkunde in hare ontwikkeling gestuit door de heerschappij der Tartaren, en vervolgens door eene afschuwelijke dwingelandij. Eindelijk begon in den aanvang der 16de eeuw het licht der beschaving op nieuw te gloriën. *Iwan IV Wassiljewitj* (1583—1584) stichtte scholen en deed in 1564 de eerste Russische boekdrukkerij te Moskou verrigten. Polen, dat inmiddels reeds aanmerkelijk was vooruitgegaan in verlichting, had voorts een belangrijken invloed op de Russische letterkunde. Die invloed deed zich inzonderheid te Kiew gevoelen, en van de geleerden, welke zich vandaar naar Groot Rusland begaven, noemen wij *Simoon von Polozk* († 1681) en den heiligen *Dmitri Rostowski* († 1709). Op hun aandringen werd in 1679 te Moskou eene Slawonisch-Grieksch-Latijnsche académie gesticht; ja, ten tijde van Czaar *Alexei Michailowitj* (den vader van *Peter de Grootte*) vinden wij gewag gemaakt van dramatische stukken, die ten huize van den Bojaar *Artemon Sergejewitj Matwejew* werden opgevoerd. Zelfs de gemalin en de pleegdochter van den Czaar waren daarbij tegenwoordig. Er werden wereldlijke drama's gedicht door *Theophanus*

Prokopowitsj, den uitstekenden schrijver en den raadman van *Peter de Groota*.

Met laatstgenoemde begint een nieuw tijdperk der Russische letterkunde. Tot de dichters van dien tijd behoorde voorts *Antiochus Kantemir* (1709—1744), die zijne opleiding had ontvangen te Parijs en hekeldichten schreef. Hij werd gevolgd door *Wasilii Trediakowski* en *Lomonossow* (1711—1765), den grondlegger van den Russischen verabouw, — voorts door *Alexander Soemarokow* (1717—1777), den eersten Russischen dichter, die treurspelen schreef in alexandrijnen, terwijl hij tevens aan alle andere dichtsoorten zijne krachten beproefde, en door den begaafden *Knjasjin* (1740—1791), wiens laatste drama door *Catharina II* verboden werd, omdat het eene voorstelling bevatte van de vernietiging der republiek Nowgorod door het Moskovitisch absolutismus. De Keizerin heeft intusschen veel voor Ruslands letterkunde gedaan. Zij vond het van belang, dat de gewichtigste maatschappelijke en staatkundige vraagstukken op het gebied der letteren werden besproken; zelve stichtte zij hekelende bladen, ondersteunde begaafde mannen en schreef blijspelen, novellen enz. Nog in 1788 vaardigde zij eene ukase uit, waarin het bezit van private boekdrukkerijen werd toegestaan. In dien tijd bevorderden te Moskou *Nomikow* en zijn vroeggestorven vriend *Schwarz* den bloei der letteren. Zij deden boekdrukkerijen, boekertjen, boekwinkels en tijdschriften verrijzen en stichtten zelfs een geleerd genootschap, waarin de beschaafde en kundigste mannen werden opgenomen. Vóór *Nomikow* bestonden te Moskou 2 boekwinkels, waar jaarlijks voor eene som van 10000 roebels aan boeken verkocht werd, en door hem klom dat aantal tot 20 en die som tot 200 000. Daarenboven verspreidde hij gratis eene menigte boeken over het geheele Rijk. Uitmuntende blijspelen werden geleverd door *Denis van Wisin* († 1792), en door zijne dichterlijke talenten schitterde de Hofdichter *Gabriel Derkavin* (1748—1816), wiens beroemde ode: „Aan God” in bijna alle Europeesche talen is overgezet. Grooten roem verwierf voorts *Karamsin* (1766—1816), die aanvankelijk vertalingen leverde van geschriften voor de jeugd, maar eerlang ten behoeve zijner vorming naar het westen van Europa vertrok. Gedurende zijne afwezigheid werden de omstandigheden niet gunstiger voor de Russische letterkunde. Door de Fransche Revolutie verschrikt, veranderde *Catharina* geheel en al van stelsel; de private boekdrukkerijen werden opgeheven, de invoer van buitenlandse boeken verboden en alle geschriften aan eene censuur onderworpen. Het genootschap van *Nomikow* werd ontbonden en hijzelf in de gevangenis geworpen. Nog vóór zijn terugkeer uit Europa zond nu *Karamsin* zijn beroemde „Brieven van een Russisch reiziger” in het licht, waarin hij in keurige taal schetsen leverde van West-Europeesche toestanden en personen. Ook stichtte hij den „Europeesche Bode” en was in vrijzinnigen geest werkzaam. Intusschen kwam eene krachtige conservatieve partij, met *Sjitsikow*, voorzitter der Académie, aan het hoofd, tegen hem in verzet, zoodat er een hevige strijd ontbrandde. Inmiddels leverde *Karamsin* fraaie gedichten, onderhoudende novellen en eene

„Geschiedenis van Rusland”. Nevens hem vermelden wij zijn vriend *Dmitrijev* (1760—1837), die met *Chomisz* († 1784) beschouwd kan worden als de voorlooper van den fabeldichter *Krylow*. Tot de treurspeldichters van dien tijd behoorde *Oeserow* (1770—1816). Voorts bereikte *Sjokowski* (1788—1862), een jonger tijdgenoot van *Karamsin*, als dichter een hooger standpunt van dese. Was *Alexander I* in den beginne vrijheidlievend gestemd, zoodat de dichters het waagden, hunne stem tegen allen dwang te verheffen, eerlang verscheen de tijd der reactie, en bij de troonbeklimming van *Nicolas* werden zij verdrukt en vervolgd, zoodat *Bilejew* door verwoeging tot swijgen werd gebracht en *Bestoesjev*, *Odojewski* en anderen in de mijnen van Siberië of als soldaten in den Caucassus hun leven eindigden. Na dien tijd is de geschiedenis der Russische letterkunde een martelaarsboek. Tot de populairste dichters van dien tijd behoorde de reeds genoemde *Krylow* (1768—1844), wiens fabelen van nationalen humor tintelen. Al die mannen baanden intusschen den weg voor *Alexander Poesjkin* (1790—1837), den grootsten Russischen dichter, met wien een nieuw tijdperk begint.

Poesjkin trad aanvankelijk op als een aanhanger der Romantische school. Zijne „Ode aan de vrijheid” genoot de goedkeuring van Keizer *Alexander*, maar werd later gestreng verboden. Omtrent zijne lotgevallen en werken raadplege men het artikel onder zijn naam. Rondom hem vormde zich een kring van dichters, van welken *Baratinsky* (1792—1844), *Jasikow* (1806—1847) en *Delwig* (1798—1831) de voornaamsten waren. Daartoe behoorden ook nog de vroeg gestorven *Wenewitsinow* en de ongelukkige *Poljassow*, die reeds als student in de gevangenis werd geworpen en daarna in het soldatenpak gestoken, in 1833 in een hospitaal overleed. Wegens zijne groote talenten werd hij na zijn dood tot officier benoemd. Vreeselijk was in dien tijd de druk der censuur en het toezicht eener barbaarsche politie op alle wetenschap en beschaving; het aantal studenten zelfs werd beperkt tot 300 op elke universiteit, de wijsbegeerte van de tabél der lessen gebannen, het tijdperk der Fransche Revolutie in de geschiedboeken doorgeshaald, elke betrekking met het buitenland bemoeielijkt en het drukken van alle boeken verpacht aan *Bolgarin* en *Gretsj*, de uitgevers van „De Noordsche Bij”. Niettemin vervolgde de beschaving haren weg en werd daarbij niet weinig geholpen door *Polesowj* (1796—1846), die ten slotte desgelijks onder den druk der autocratie verpletterd werd. Na het jaar 1840 ontwikkelde zich de Russische letterkunde vooral aan de universiteit te Moskou, waar jeugdige schrijvers zich óf in de richting der nationale overleveringen óf in die der Westersche beschaving bewogen. Van de eersten noemen wij: *Homjakow* (1804—1860), *Aksakow* (1791—1859) en *Kiriejewski*, den verzamelaar der Russische volksliederen, — en van de laatsten: *Alexander Herzen* (*Iskander*, 1812—1870), *Ogarew* en bovenal *Belinski*. Naast *Poesjkin* verheft zich de uitstekende dichter *Lermontow*, op 26-jarigen leeftijd in ballingschap bezweken (1841). In zijne voortbrengselen ontwaart men de radelooze worsteling van den vrijzinnigen geest tegen de

overmachtige autocratie. In dien tijd schreef voorts de voortreffelijkste Russische prozaschrijver *Gogol* (1810—1852) zijne romans, novellen en toneelstukken. Wijders vermelden wij *Benadiktow*, Gravin *Rostopjein*, Vorst *Wjassemski*, Graaf *Solakoeb*, *Sagoskin* en *Loejetssikow*. Tegen het jaar 1850 werd de reactie nog geweldiger, zoodat *Toergenesj* zich verbannen zag naar zijne goederen, en eerst gedurende den Krimoorlog werd de toestand beter. *Herzen* gaf in Engeland het tijdschrift: „De Klok (Kolokol)” in het licht, om zijne landgenooten uit den slaap te luiden. Men liet het oude stelsel varen, en zoowel de afschaffing van het lijfeigenschap als de reorganisatie der rechtsbedeeling waren teekenen van gunstiger tijd. *Iwan Toergenesj* (zie aldaar), geboren in 1818, was in 1846 opgetreden en zette met kracht zijne werkzaamheden voort, en de begaafde *Gontsjarov* stond hem trouw ter zijde, geholpen door mannen als *Dobroloebow* († 1861), *Grigorjew* († 1864), *Pissarew* en *Tjornisjajewski*. Als dichter van den tegenwoordigen tijd vermelden wij *Nekrasow* (geboren in 1822) en als hekelend prozaschrijver *Saltikow*, terwijl wij als romanschrijvers *Pissemski*, *Leskow*, *Kratsowki*, *Pomilowski*, *Resjetnikow*, en *Melnikow* vermelden, die echter allen overtroffen werden door *Leo Tolstoi*. Tot de uitstekende Russische letterkundigen behooren nog: *Taras Sjewtlenko* (1760), *Doewjenski*, die geruime tijd in de mijnen van Siberië heeft doorgebracht, de lierdichter *Maikow*, die het voortreffelijk drama: „De twee werelden” schreef, *Fest* (geboren in 1825) en vooral de tooneeldichter *Ostrowski*, terwijl in Rusland ook enkele ontwikkelde vrouwen als schrijfsters zijn opgetreden.

De wetenschappelijke letterkunde der Russen is op verre na niet zoo rijk als de dichterkunst-romantische. Zij schittert nog het meest op het gebied der geschiedenis. Enkele werken, zooals dat van *Karamsin*, hebben wij reeds genoemd. Voorts vervaardigde *Oestrialow* eene omvangrijke geschiedenis van *Peter de Groot*s en *Maacarius* eene uitmuntende geschiedenis der Russische Kerk (1857—1877, 8 dln), terwijl de Académie van Wetenschappen te Petersburg voor de uitgave van belangrijke geschiedbronnen zorgt. Men heeft eenige verdienstelijke reisbeschrijvingen en aardrijkskundige werken, door Russische geleerden opgesteld, doch nagenoeg geene over wijsbegeerte. Het aantal stichtelijke boeken is er zeer groot, — de rechtageleerdheid en de geneeskunde vinden er slechts enkele degelijke vertegenwoordigers, doch de natuurkundige wetenschappen worden er met ijver beoefend. De wis- en sterrenkunde vinden er uitstekende voorstanders en kunnen over kostelijke hulpmiddelen beschikken, bepaaldelijk op het observatorium te Poelkowa, vermaard door de waarnemingen van *Wilhelm* en *Otto Struve*, terwijl wij eindelijk op het gebied der taalkunde het voortreffelijke „Woordenboek van het Sanskriet (1855—1875, 7 dln)” vermelden, door de Académie van Wetenschappen in het licht gezonden.

Eindelijk hebben wij éen en ander mede te deelen omtrent de *Russische taal*. Deze vormt met de Servische, Boelgaarsche enz. een bepaalden tak van den Slawischen taalstam

en is daarvan het belangrijkste gedeelte. Evenals het Christendom, zoo ontvingen de Russen ook hun alphabet uit Byzantium, maar de Grieksche letters ondergingen daarbij aanmerkelijke wijzigingen, terwijl er tevens nieuwe teekens voor eigenaardige Russische klanken werden ingevoerd. Het hedendaagsche Russische alphabet bestaat uit 36 letters, doch 2 van deze zijn leestekens. Er zijn 13 klinkers, harde en zachte en tot onderscheidene tweeklanken verbonden. De uitspraak is zeer verschillend naar gelang zij al of niet den klemtoon hebben en al of niet bij het begin van een woord of van eene lettergreep staan. Het Russisch heeft voorts dezelfde medeklinkers als het Nederlandsch, met uitzondering van de *g*, doch daarenboven eene zachte *s*, eene zachte *sch* (*sj*), eene *isch* (*isj*) en eene met éen teken geschrevene *schtisch* (*shtsj*). De medeklinkers worden verdeeld in harde, zachte en vloeiende. De Russische zelfstandige naamwoorden hebben 3 geslachten en behoorden tot 3 verbuigingen, welke in 7 naamvallen eigenaardige eindklanken hebben. De Russische bijvoegelijke naamwoorden hebben een volledigen en verkortten vorm. De werkwoorden behooren tot 3 verbuigingen en hebben 3 tijden, den tegenwoordigen, verleden en toekomstenden, alsmede eene gebiedende en eene onbepaalde wijs. De aanvoegende wijs ontbreekt, doch vele werkwoorden hebben een afzonderlijken vorm ter aanduiding, dat eene handeling bij herhaling plaats heeft. Het plaatsen van den klemtoon is in het Russisch zeer moeilijk, maar de woordschikking veroorlooft eene groote mate van vrijheid en het geluid der taal is niet onaangenaam, zoodra men zich gewend heeft aan hare talrijke sisklanken. Als schrijftaal bestaat zij eigenlijk eerst sedert den tijd van *Peter de Groot*s. Zij vervalt in onderscheidene tongvallen, hoofdzakelijk genoemd naar de gewesten, waarin Rusland is verdeeld. De voornaamste tongval is de Groot-Russische; hij wordt het zuiverst gesproken te Moskou. In Duitschland is meer dan éene voortreffelijke Russische spraakkunst uitgegeven, zooals die van *Josi* en *Fuchs* (5de druk, Frankfurt 1876), — voorts vermelden wij eene beknopte van *Piklemann* (7de druk, Reval, 1876) en eene van *Golotoasow* (11de druk, 1875), terwijl als woordenboeken het Russisch-Duitsche van *Oldskop* (1825, 4 dln) en van *Lenström* (1871), en het Russisch-Fransche van *Reiff* (1860, 2 dln) worden aanbevolen.

Russegger (Joseph), een verdienstelijk Duitsch reiziger, geboren te Salzburg den 18den November 1802, wijdde zich te Schemnitz aan de beoefening van het mijnwezen, trad in 1825 in Oostenrijkschen staatsdienst en werd opzichter der mijnen te Bökkstein bij Gastein. Nadat hij in 1836 op laat van den Onderkoning van Egypte dit land uit een geognostisch oogpunt onderzocht had, drong hij in 1838 door in de binnenlanden van Afrika tot aan de goudwasscherijen van Kiamil. Later bezocht hij Palaestina, den Griekschen Archipel, Griekenland, Italië, Sicilië, Duitschland, België, Frankrijk, Engeland, Schotland en Skandinavië en deelde zijne ervaringen mede in het werk: „Reisen in Europa, Asien und Afrika (1841—1850, 7 dln met atlas)”. In 1843 werd hij bestuurder der zoutgroeven

te Wieliczka in Galicië, in 1850 directeur der mijn- en bosch-académie te Schemnitz, in 1848 lid der Académie van Wetenschappen te Weenen en overleed den 20sten Juni 1863.

Russell is de naam van een oud Engelsch geslacht, hetwelk, naar men meent, met *William de Veroveraar* in Engeland gekomen is waarna het in 1539 de waardigheid van pair en in 1570 den titel der Graven van *Bedford* ontving. De vermaardste telg van dezen stam is:

John Russell, een uitstekend Britsch staatsman. Hij werd geboren den 19den Augustus 1792, was de derde zoon van den zesden hertog van *Bedford*, studeerde te Cambridge, werd reeds in 1813 lid van het Parlement en was er sedert 1819 met ijver voor eene hervorming der kieswet werkzaam. Zijne voorstellen in 1819 en 1822 werden bij de eerste lezing, doch dat van 1826 eerst bij de tweede lezing verworpen. In dien strijd had hij zich allengs aan het hoofd geplaatst der Whigs, en hij zag zich in die hoedanigheid bevestigd, toen hij in 1828 met kracht en met goed gevolg ijverde voor de opheffing der Test act. In 1830 was op nieuw Parlements hervorming zijne leus, en schoon hij niet aanstonds de overwinning behaalde, ontstond door zijn toedoen de gisting, die de aftreding van den Hertog van *Wellington* na zich sleepte. In November van dat jaar zag Lord *Grey* zich belast met de vorming van een nieuw Kabinet; *Russell* werd hiervan geen lid, maar erlangde toch de betrekking van algemeen betaalmeeester. In Maart 1831 diende hij zijne vermaarde reformbill in, welke eerst door het Hooger Huis verworpen, maar in 1832 aangenomen werd; doch in 1834, bij het aftreden der Whigs, legde hij zijne betrekking neder, om zich in 1835 met de leiding der oppositie tegen het Torykabinet te belasten. Weldra moest dit laatste bezwijken, en in het ministerie *Melbourne* werd *Russell* staatssecretaris van Binnenlandsche Zaken. Intusschen wisten zijne tegenstanders zijne herkiezing in Devonshire te beletten. Hij werd de ziel van het Kabinet en nam deel aan de hoogst belangrijke hervormingen van dien tijd, inzonderheid aan de verbetering der armenwet, der wet op het openbaar onderwijs en der wet op de rechterlijke organisatie. Tevens wist hij de Chartisten en Radicalen in toom te houden. In 1848 trad hij af, werd door Londen weder afgevaardigd naar het Parlement en ondersteunde het ministerie *Peel* in zijne bemoeiingen tot bevordering van handelsvrijheid en van verbetering van het lot der arbeidende klasse en tot handhaving der rust in Ierland. Na het aftreden van *Peel* vormde hij een nieuw Kabinet en bekleedde daarin de waardigheid van eerste minister en van lord der schatkist. Met kracht streed hij voor de vrijheid van handel, doch trad af in 1852, was weder werkzaam als leider der oppositie en werd in het coalitiebewind *Aberdeen* minister zonder portefeuille. In 1853 stond hij het beheer van Buitenlandsche Zaken, voorloopig door hem waargenomen, af aan Lord *Clarendon* en werd na het uitbarsten van den oorlog tegen Rusland voorzitter van het Privy Council. In Januari 1855 nam hij zijn ontslag als minister en werd eerlang door zijne ambtgenooten gevolgd. In het nieuwe ministerie *Palmerston* aanvaardde hij de por-

tefeuille van Koloniën en nam deel aan de vredeonderhandelingen te Weenen. Daar hij hierbij vele aanvallen te verduren had, legde hij de portefeuille neder; doch nam in 1859 weder zitting in het ministerie *Palmerston* als minister van Buitenlandsche Zaken en werd den 30sten Juli 1861 als graaf *Russell van Ardsalla* tot pair benoemd. Gedurende den Italiaanschen oorlog verzette hij zich niet tegen de annexatie van Savoye door Frankrijk, — bij den Poolschen opstand in 1863 leed hij eene nederlaag, daar de Russische Regeering zijne nota's ter zijde legde, — in den Amerikaanschen oorlog bood hij vruchteloos zijne tusschenkomst aan, — en in den Duitsch-Deenschen oorlog trok hij partij voor Denemarken. Eén en ander was weinig geschikt om zijn aanzien als staatsman te vermeerdere. Toen *Palmerston* den 18den October 1865 overleed, trad hij als eerste minister in diens plaats, terwijl hij het bewind van Buitenlandsche Zaken toevertrouwde aan Graaf *Clarendon*. In 1866 diende *Gladstone* eene nieuwe reformbill in, maar deze vond zoo grooten tegenstand, dat *Russell* den 26sten Juni van genoemd jaar zijn ontslag nam. Na dien tijd heeft hij geen staatsambt bekleed, maar bleef met ijver in het Hoogerhuis werkzaam, waar hij zich in 1875 aan het hoofd stelde der anti-Turksche beweging. Hij was een bekwaam, eerlijk, rondborstig en vaderlandlievend staatsman, die zich als redenaar niet zoozeer door een verheven stijl al wél door helderheid van denkbeelden onderscheidde. Smartelijk werd hij getroffen door het verlies van zijn oudsten zoon, die op den 9den Januari 1876 overleed. Van de geschriften van *Russell* vermelden wij: „*Essay on the history of the English government and constitution* (1821; 2de druk, 1873)”, — „*Memoirs of the affairs of Europe, from the peace of Utrecht to the present time* (1824—1829, 2 dln)”, — „*Life and times of C. J. Fox* (1859—1867, 4 dln)”, — „*The establishment of the Turks in Europe* (1827)”, — „*The causes of the French revolution* (1832)”, — het treurspel „*Don Carlos* (1829)”, — „*Letters on the state of Ireland* (1869)”, — „*Selections from the speeches of earl Russell 1817—1841 and from despatches 1859—1865* (1870, 2 dln)”, — „*The foreign policy of England 1570—1870* (1871)”, — „*Rise and progress of the christian religion in the West of Europe* (1873)”, — en „*Recollections and suggestions* (2de druk, 1875)”. Hij stierf den 28sten Mei 1878. — Voorts vermelden wij:

Odo Russell, een Britsch diplomaat, geboren den 20sten Februari 1829. Reeds in 1849 werd hij attaché bij het Britsch gezantschap te Weenen en was later werkzaam bij de ambassades te Parijs, Weenen, Constantinopel en Washington, zag zich in 1858 benoemd tot gezant te Florence, werd in 1870 onderstaatssecretaris bij het departement van Buitenlandsche Zaken, vertrok als vertegenwoordiger van Engeland naar het Duitsche hoofdkwartier te Versailles en werd in 1871 gezant te Berlijn. Tevens was hij sedert 1872 lid van het Privy Council. In 1881 werd hij pair en hij overleed te Potsdam den 26sten Augustus 1884.

Charles William Russell, een Engelsch geleerde, geboren in 1812 te Killough in het

Iersche graafschap Down. Hij studeerde eerst te Drogheda en vervolgens te Maynooth, en werd hier hoogleraar in de kerkgeschiedenis. Hij schreef o. a.: „Life of cardinal Mezzofanti (1858; 2de druk, 1863)”, — „Calendar of state papers: Ireland, James I (1872—1873, 3 dln)”, — en „Pallimpsest literature (1867)”.

William Howard Russell, een Engelsch dagbladschrijver en jaren lang werkzaam als berichtgever van de „Times”. Hij werd geboren te Lilyvale in het graafschap Dublin in 1821, studeerde te Dublin, werd in 1850 advocaat en begaf zich in 1854 als speciaal correspondent van de „Times” naar de Krim. Hij woonde de veldslagen bij aan de Alma, bij Balaklava en bij Inkjerman, was tegenwoordig bij de verovering van Sebastopol, — voorts bij de kroning van Keizer *Alexander II* te Moskou en bevond zich gedurende den opstand in Indië in het gevolg van Lord *Clyde*, terwijl zijne brieven in de „Times” steeds met groote belangstelling werden ontvangen. Nadat hij in 1858 in Engeland was teruggekeerd, stichtte hij de „Army and Navy Gazette”. Wegens zijne geachte gezondheid kon hij in 1859 den oorlog in Italië niet bijwonen, en ook van het krijgstooneel in de Vereenigde Staten keerde hij spoedig terug, nadat hij zich door de beschrijving van den ramppoedigen slag van Bull-Run (21 Juli 1861) het ongenoegen der Noordelijken op den hals had gehaald. Na het openen van den Duitschen veldtocht van 1866 werd hij naar het Oostenrijksche hoofdkwartier gezonden, bevond zich bij den slag van Königgrätz en ontspande ternauwernood aan het dreigend gevaar. Gedurende den Duitsch-Franschen oorlog bevond hij zich in het hoofdkwartier van den Pruisischen Kroonprins en was zoowel tegenwoordig bij de capitulatie van Sedan als bij de belegering van Parijs. Van zijne geschriften vermelden wij: „Letters from the Crimea (1855—1856)”, — „The war from the landing at Gallipoli to the death of lord Raglan (1855)”, — „The war from the death of lord Raglan to the peace at Paris (1856)”, — „The expedition to the Crimea (nieuwe druk, 1876)”, — „Diary in India (nieuwe druk, 1875)”, — „My diary in North and South (namelijk in Amerika)”, — „Canada, its defences (1875)”, — „The adventures of dr. Brady (1869)”, — „My diary in the East (1869)”, — „My diary during the last great war (1878)”, — „The Prince of Wales tour in India (1877)”, — en „Heape-rothen: notes from the West (1882, 2 dln)”.

Russisch bad, zie *Bad*.

Rust (Johann Nepomuk), een verdienstelijk geneeskundige, geboren den 5den April 1775 te Jauernik in Oostenrijksch Silezië, studeerde te Weenen en werd achtervolgens hoogleraar in de heilkunde te Krakau (1808), geneesheer aan het hospitaal te Weenen (1810), hoogleraar aan de geneeskundige militaire school te Berlijn (1815), hoogleraar aan de universiteit aldaar (1818) en arts bij den generaal staf (1822). Hij overleed op zijn landgoed in Silezië den 9den October 1840. Van zijne geschriften noemen wij: „Helkologie (1811, 2 dln; nieuwe druk, 1837—1842)”, — „Arthrokakologie (1817)”, — en „Die ägyptische Augenentzündung (1820)”.

Rustige (Heinrich von), een uitstekend

historie- en genreschilder, geboren den 12den April 1810 te Werl in Westfalen, bezocht in 1828 de académie te Düsseldorf, vertrok in 1836 naar Frankfurt aan de Main en ondernam vandaar studiereizen naar verschillende landen. In 1845 werd hij professor aan de school voor Schoone Kunsten te Stuttgart en inspecteur van het Württembergsch museum enz., terwijl hem als ridder der eerste klasse van de Orde der Kroon van Württemberg adeldom werd toegekend. Hij bezit 3 tentoonstellingsmedailles en is een zeer ontwikkeld en ijverig kunstenaar, zoodat het aantal zijner doeken op 3000 wordt geschat. Ook leverde hij een bundel gedichten (1845) en de historische drama's: „Filippo Lippi (1852)”, — „Attila (1853)”, — „Konrad Wolderhold (1856)”, — „Kaiser Ludwig der Bayer (1860)”, — en „Eberhard im Bart (1863)”, benevens een bundel: „Reime und Träume in Dunkelarrest (1876)”.

Rustow (Wilhelm), een verdienstelijk schrijver over militaire aangelegenheden, geboren den 25sten Mei 1821, trad in 1838 in de Pruisische geleerden en werd in 1840 tweede luitenant-ingenieur. Toen het jaar 1848 aanbrak, keurde hij het dempen van revolutionaire bewegingen door de gewapende macht onbewimpeld af en schreef de opzien barende brochure: „Der deutsche Militärstaat vor und während der Revolution (2de druk, 1851)”. Aanstonds werd hij in hechtenis genomen, en daar het ergste te voorzien was, ontvluchtte hij in 1850 naar Zwitserland, waar hij medewerker werd aan de „Geschichte des griechischen Kriegswesens” van *Köchly* en in 1856, na het ontvangen van het burgerrecht, als majoor werd geplaatst in het eedgenootschappelijk leger. Hij schreef onderscheidene wetenschappelijke werken van krijgskundigen aard, voegde zich in 1860 bij *Garibaldi* in Beneden-Italië, voerde het opperbevel in de gevechten bij Capua, bewerkte door zijn beleid den gunstigen uitslag van den slag aan de Voltorno en keerde vervolgens naar Zwitserland terug, waar hij achtervolgens de werken: „Der Deutsch-Dänische Krieg von 1864 (1864)”, — „Der Krieg von 1866 in Deutschland und Italiën (1868)”, — „Der Krieg um die Rheingrenze 1870 (6 dln 1871)”, — „Der Krieg in der Turkey von 1876 (1876)”, — „Der orientalische Krieg in seinen neuesten Phasen, 1877 und 1878” en nog onderscheidene andere in het licht zond. In 1870 was hij tot kolonel bevorderd, doch daar hij slechts vacatiegelden genoot voor dagen van dienst, bevond hij zich gedurig in geldelijke ongelegenheid. Grievende teleurstellingen, ongesteldheid des lichaams en daaruit voortvloeiende wrevel waren oorzaak, dat hij zich op den 14den Augustus 1878 te Riesbach bij Zürich met drie pistoolschoten om het leven bracht.

Rusz (Karl), een verdienstelijk schrijver en ornitholoog, geboren te Baldenburg (West-Pruisen) den 14den November 1833, legde zich toe op de pharmacie en studeerde vervolgens in de natuurkunde te Berlijn, waar hij ook thans nog gevestigd is. Van zijne talrijke populaire geschriften vermelden wij: „Naturwissenschaftliche Blicke ins tägliche Leben (1865; 2de druk, 1876)”, — „In der freien Natur (1865—1868, 2 dln)”, — „Meine Freunde

(tafereelen uit het dierenrijk, 1866, 2de druk, 1878)", — „Rathgeber auf dem Wochenmarkte (1867)", — „Waarenkunde für die Frauenwelt (1868, 3 din)", — „Natur- und Kulturbilder (1868)", — „Arznei- und Farbwaaren (1869)", — „Deutsche Heimatsbilder (1872)", — „Hauswirthschaftslexikon (1870)", — „Handbuch für Vogelliebhaber (1870—1873, 2 din)", — „Durch Feld und Wald (2de druk, 1875)", — „Die fremdländische Stubenvogel (1875—1880, 3 din)", — „Der Kanarienvogel (1872; 3de druk, 1880)", — „Die Brieftaube (1877)", — en „Der Wellensittich (1880)". Ook redigeert hij de tijdschriften: „Die gefiederde Welt" en „Isis".

Rutaceën is de naam van eene plantenfamilie uit de groep der *Tweezaadlobbigen*. Zij telt omstreeks 600 soorten, die in de warmste gedeelten van den gematigden gordel en in de keerkringgewesten groeien. Zij omvat boomen en heesters en slechts weinige kruiden en deze hebben meestal samengestelde bladeren met veel aetherische olie. De bloemen zijn in den regel tweeslachtig en regelmatig en bestaan uit 4 of 5 kelkbladen, even zooveel kroonbladen, 4 tot 10 of meer meeldraden en vier of vijf vruchtbladen. De vruchten zijn zeer verschillend. Tot de Rutaceën rekent men thans ook de Diosmeën en de Aurantiaceën.

Rutenberg (Christian), een verdienstelijk ontdekkingsreiziger, geboren te Bremen in 1851, studeerde te Jena in de genees- en natuurkunde onder *Häckel*, met wien hij eene reis naar Dalmatië volbracht. In 1877 vertrok hij naar Zuid-Afrika, reisde in het Kaapland tot aan de overzijde der Oranjerivier, in Natal en de Transvaal en begaf zich vervolgens over Mauritius naar Madagascar. Hier bezocht hij onderscheidene plaatsen op de noordwestelijke kust en aanvaardde in Mei 1876 een tocht door het nog onbekende zuidwestelijke gedeelte van het eiland en wilde zich over Murundava naar de oostelijke kust begeven, maar bezweek op die reis te Beravi.

Rutgers (Johan), een Nederlandsch staatsman en uitstekend Latijnsch dichter, geboren te Dordrecht den 28sten Augustus 1589, genoot het onderwijs van den beroemden *Vossius*, studeerde te Leiden, voorts te Orléans, Blois en Parijs, vestigde zich als advocaat te 's Gravenhage, vertrok met den ambassadeur *Jacob van Dijk* naar Zweden, verwierf er de gunst van den Rijkskanselier *Oxenstierna* en zag zich weldra benoemd tot raadshere des Konings. Als Zweedsch gezant bracht hij onderscheidene onderhandelingen met Nederland tot een goed einde, weshalve *Gustaaf Adolf* hem met den Rijksadeldom en met eene gouden keten begiftigde. Voorts was hij gezant in Bohemen, Denemarken, Nederland enz. en bleef in laatstgenoemde Republiek in die betrekking gedurende 12 jaren; hij overleed dan ook te 's Gravenhage op den 26sten October 1625. Men heeft van hem: „*Varium lectionum libri VI*", — een aantal Latijnsche gedichten, door *Nicolaas Heinsius* verzameld, — en „*Lectiones Venusinae ad Horatium*".

Ruth, eene Moabitische, vergezelde na den dood van haren echtgenoot hare schoonmoeder *Naomi* naar Bethlehem, trad hier in het huwelijk met den welgestelden landbouwer *Boaz* en werd de stammoeder van het geslacht van *David*. Het boek des Ouden Testaments, met

den naam van „Ruth" bestempeld, bevat het bevallig dichterlijk verhaal van deze bijzonderheden; de schijver daarvan is onbekend.

Ruthenen, *Roethenen*, *Roessinen* of *Roessniaken* is de naam van een Slawischen volkstam, in het oosten van Galicië en in het noordoosten van Hongarije aan beide zijden der Carpathen gevestigd; zij tellen ruim 3 millioen zielen en vormen een krachtig en gehard menschenras, dat met het vee zijn verblijf houdt in leemen of houten hutten. Bijna allen zijn landbouwers, hoewel in het gebergte ook herders, houthakkers en kolenbranders worden gevonden. Zij hebben geen burgerstand, want de adellijken zijn Polen, en de handel alsmede het handwerk berust er bij de Israëlieten. Men heeft er geen anderen meer aanzienlijken stand dan dien der geestelijkheid. De priesters zijn de bestuurders der Ruthenen, die tot de Vereenigde Grieksche Kerk behooren, doch bij al hunne vroomheid nog vele Heidensche gebruiken hebben overgehouden. Daar tot 1845 in de Poolsche taal onderwijs is gegeven, wordt de school door de boeren zeer slecht bezocht, zoodat zij bij het bezit van eene rijke volkspoëzij en van eene zeer kneedbare taal zich op een lagen trap van ontwikkeling bevinden. De bodem is er ongemeen vruchtbaar, maar wordt op eene zeer ondoelmatige wijze behandeld. Er verschijnen eenige tijdschriften in de Rutheensche taal, en aan de universiteit te Lemberg vindt deze beoefenaars en voorstanders. De Ruthenen werden steeds door de Polen verdrukt, zoodat er meermalen een opstand uitbarste tegen den adel, terwijl de boeren tevens steun zochten bij de Russen. Nog treuriger dan in Galicië is de toestand der Ruthenen in Hongarije, waar zij gestadig aan de knevelarjen der Magyaren zijn blootgesteld.

Ruthenium (Ru) is de naam van een element en wél van een platinametaal, dat vooral in osmiumridium en met zwavel verbonden als lauriet wordt aangetroffen. Het is wit, hard, bros, kan tot poeder gewreven worden, heeft een soortelijk gewicht van 11—11,4 een atoomgewicht van 104,5 is na osmium het platinametaal, dat het moeielijkst smelt, oxydeert gedeeltelijk bij het smelten en vervluchtigt onder verspreiding van een eigenaardigen reuk. Het lost in koningswater langzaam op, wordt door smeltend kaliumhydroxyde licht geoxydeerd en verbindt zich bij verhitting met chloor tot zwart, kristallijn rutheniumchlorure ($RuCl_2$). Gloeit men het in de opene lucht, dan verkrijgt men donkergrijs, onoplosbaar rutheniumoxydule (RuO), en bij voortgezet gloeien blauwzwart, onoplosbaar rutheniumsesquioxyde (Ru_2O_3). Daarenboven heeft men nog een ander oxyde (RuO_2), rutheniumzuur- en perrutheniumzuuranhydride (RuO_3). Rutheniumchloride ($RuCl_4$) is bruin, hygroscopisch en oplosbaar in water en alkohol. Eene chloorkaliumverbinding (K_2RuCl_6) is bruinrood, kristallijn en oplosbaar in water, maar niet in alkohol. Het ruthenium werd in 1845 door *Claus* ontdekt.

Ruthner (Anton, edele von), een bekend Alpenbeklimmer, geboren te Weenen den 21sten September 1817, studeerde te Kremsmünster en te Weenen en bekomt vervolgens meer dan 300 hooge Alpentoppen. Gedurende

een reeks van jaren was hij voorzitter der vereeniging van Alpenbestijgers te Weenen. Van 1849 tot 1860 practiseerde hij aldaar als advocaat, verhuisde toen naar Steyr en is sedert 1875 te Salzburg als pleitbezorger werkzaam. Van zijne geschriften vermelden wij: „Die Alpenländer Oesterreichs und der Schweiz (1843)”, — „Aus den Tauern (1864)”, — „Aus Tirol, Berg- und Gletscherreisen (1866)”, — en het nog niet voltooide prachtwerk: „Das Kaiserthum Oesterreich.”

Rutil is de naam van een watervrij metaal-oxyde; het bestaat uit titaniumdioxide (TiO₂), maar onderscheidt zich van dit laatste door zijn kristalvorm. Men vindt het in zuil-, haar- of naaldvormige kristallen van het quadratische stelsel, in korrelige aggregaten en in korrels. Het is donkerrood of bruin, doorschijnend tot ondoorzichtig, heeft een metaalachtigen diamantglans, eene hardheid van 6—6,5, een soortelijk gewicht van 4,18—4,2 en komt inzonderheid voor in kleine hoeveelheden in kristallijne silicaten en in bergkristal.

Rutilius Lupus, een Romeinsch redenaar uit den tijd van Augustus, schreef: „De figuris sententiarum et elocutionis” in 2 boeken, waarvan *Rubricanius* (Leiden, 1768), *Halm* (1863) en anderen goede uitgaven hebben bezorgd.

Rüttimeyer (Ludwig), een Zwitsersch palaeontoloog, geboren te Biglen (canton Bern), bekleedt sedert 1856 de betrekking van professor in de vergelijkende ontleedkunde te Basel. Hij schreef: „Fauna der Pählbauten in der Schweiz (1861)”, — „Beiträge zur Kenntniz der fossilen Pferde (1863, met „Neue Beiträge”, 1876)”, — „Crania helvetica (met *His*, 1864)”, — „Die Grenzen der Thierwelt (1868)”, — „Ueber Thal- und Seebildung (1869)”, — „Die Veränderungen der Thierwelt in der Schweiz seit Anwesenheit der Menschen (1875)”, — „Die Rinder der Tertiärepoche (1878—1879, 2 dln)”, — „Ueber die Art des Fortschritts in den organischen Geschöpfen (1876)”, — „Beiträge zu einer natürlichen Geschichte der Hirsche (1880—1884, 4 dln)”, — en „Beiträge zu einer geschichte der Hirschfamilie (1881—1883, 2 dln)”.

Rutland of *Rutlandshire*, het kleinste graafschap van Engeland, ligt tusschen Lincoln, Northampton en Leicester en telt op nagenoeg 7 □ geogr. mijl bijna 22000 inwoners (1881). De bodem is er heuvelachtig en met weilige weiden bedekt en de voornaamste rivier is er de Welland. Van de oppervlakte is 47% bouwland en 48% weiland, en landbouw en veeteelt zijn er de voornaamste bronnen van bestaan. De hoofdstad is Oakham met bijna 11000 inwoners.

Ruvo di Puglia, in de dagen der oudheid *Rubi* en in de middeleeuwen *Rubum* geheeten, is eene stad in de Italiaansche provincie Bari delle Puglie. Zij is de zetel van een bisschop en telt ruim 18000 inwoners. Men heeft er eene hoofdkerk en de oude kerk San Giovanni Rotondo en de ingezetenen leggen er zich vooral toe op de wijnteelt. In Apulische graven vindt men er vele oude, beschilderde vazen en onderscheidene van deze zijn geplaatst in het museum te Napels.

Ruwkruid (*Asperula L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceae*. Het onderscheidt zich door 4 zeer

korte kelktanden, eene trechter- of buis-klok-vormige bloemkroon met een 4-slippen zoom, 4 meeldraden en eene dubbele dopvrucht zonder kelkklippen. Van de inlandsche soorten noemen wij *Lieve-vrouwen bedstroot* (*A. odorata L.*) met eene geheel witte, niet ruwe bloemkroon, lancetvormige, ten getale van 6—8 in langgesteelde bijsceremen geplaatste bloemen en met haakvormige borstels bezette vruchten. Men vindt deze plant in dicht beschaduwde bosschen.

Ruysbroek (Johannes), een middeleeuwsche mysticus, geboren in 1298 te Ruysbroek bij Brussel, werd vicaris in de kerk van Ste Gudule in laatstgenoemde stad, maar nam op 60-jarigen leeftijd met eenige vrienden de wijk naar het Augustijner klooster Groenedaal bij Waterloo, waar hij prior werd en in 1381 overleed. Zijne mystiek bezorgde hem den naam van *doctor extaticus*; zij is eene thëistische en kerkelijke en kwam in verzet tegen de pantheïstische dweeperij van die dagen. Zij openbaarde zich vooral in zijne afkeuring van den verkoop van kerkelijke bedieningen, van de werkeilichheid en van het zedebederf, — alsmede in de inrichting van zijn klooster tot eene apostolische vereeniging van broeders. Hij was een voorlooper van *Geert Groot*e, en zijne geschriften zijn gedeeltelijk in het Latijn, gedeeltelijk in het Vlaamsch opgesteld.

Ruysch. Onder dezen naam vermelden wij: *Fredrik Ruysch*, een uitstekend Nederlandsch ontleedkundige. Hij werd geboren te 's Gravenhage den 23sten Maart 1688, studeerde te Leiden en te Franeker in de geneeskunde en werd in 1665 hoogleeraar in de anatomie te Amsterdam, waar hij zich in 1685 tevens belastte met de lessen in de kruidkunde. Hij verrijkte de wetenschap met de ontdekking der klapvliezen in de melk- en watervaten, en zijne methode om de fijne bloedvaten met eene verstijvende massa op te spuiten, alsmede om met liquor balsamicus ontleedkundige praeparaten te bewaren, bezorgde hem grooten roem. Hij stichtte het eerste anatomisch museum en verkocht in 1717 een gedeelte zijner verzameling aan *Peter de Groot*e, — voorts een ander gedeelte aan *Stanislaus*, koning van Polen, ten behoeve der universiteit te Wittenberg. Eerstgemeld gedeelte is ook thans nog te Petersburg voorhanden. Hij overleed den 28sten Februari 1781, en zijne „Opera anatomico-medico-chirurgica” werden in 1786 in 5 deelen uitgegeven.

Rachel Ruysch, eene dochter van den voorgaande en eene beroemde bloemen- en vruchtenschilderes. Zij werd geboren te Amsterdam in 1664, trad in het huwelijk met den portretschilder *Pool*, werd opgenomen in het gild te 's Gravenhage, zag zich benoemd tot Hof-schilderes van den Keurvorst van de Pfalz en woonde van 1708 tot 1716 te Düsseldorf; zij overleed te Amsterdam in 1750. Hare bloemstukken worden voor hooge prijzen verkocht.

Hendrik Alexander Ruysch, een verdienstelijk Nederlandsch zeeman. Hij werd geboren te Zutphen den 7den Februari 1767, woonde als adelborst den slag bij Doggersbank bij, waar hem het linker kakebeen verbrjzeld werd, onderscheidde zich bij verschillende gelegenheden en werd in 1798 bevorderd tot kapitein-luitenant. In 1797 voerde hij bevel over het

linieschip „De Gelykheid”, dat bij Kamperduin reddeloos geschoten werd, zoodat hij zich moest overgeven. Na een jaar uit de Engelsche gevangenschap ontslagen, werd hij kapitein ter zee en kommandant van het lineschip „Schrikverwekker”, vertrok naar Oost-Indië, maar verloor zijn schip. Later werd hij bevelhebber van het lineschip „Chatham” en zag zich benoemd tot schout-bij-nacht en bevelhebber van de marine op de Zeeuwsche stroomen. Na den mislukten aanval der Engelschen in Zeeland werd hij baron van het Koninkrijk en ontving het kommandeurskruis der Unie. Na de inlijving van ons Vaderland ging hij over in Franschen dienst en werd ridder van het Legioen van Eer, doch na den val van het Keizerrijk keerde hij in Nederlandschen dienst terug. Koning *Willem I* nam hem op in den Nederlandschen adelstand en versterkte hem met de Willemsorde 3de klasse. In 1830 werd hij vice-admiraal en overleed in 1839.

Arie Ruysch, een vruchtbaar Nederlandsch tooneelschrijver. Hij werd geboren te Rotterdam den 24sten Februari 1797, was wijnkoopster en lid van den gemeenteraad te Vlissingen en overleed aldaar den 25sten October 1871. Van zijne talrijke tooneelstukken noemen wij: „De twee ringen of de schipbrenk bij Egmond (1829)”, — „Het wisselrecht of de kus aan toonder (1831)”, — „Gerechtigheid en wraak of de vader rechter over zijn zoon (1838)”, — en vooral: „Het bankbiljet van duizend gulden (1858)”, bekroond door de Koninklijke Maatschappij van Letterkunde en door het Nederlandsch Kunstverbond te Antwerpen.

Ruysdael (Jacob), een beroemd Nederlandsch landschapschilder, waarschijnlijk geboren in 1626 en overleden in 1681, wordt door velen voor den grootsten landschapschilder gehouden, die ooit heeft bestaan. In zijne voortbrengselen vindt men poëzij en waarheid tot een harmonisch geheel vereenigd. Zijne teekening is correct, zijn lichteffect verrassend, zijn koloriet krachtig en warm. Zijn penseel is naar gelang van het onderwerp nu eens uitvoerig en teeder, dan weer breed en pittig. Ongeveer 400 stukken van dezen kunstenaar zijn bekend. Hun heerschende toon is een krachtig groen, in zijne latere werken wat meer bruin. Ook leverde hij strandgezichten en zeestukken. In het museum te 's Gravenhage heeft men van zijne hand o. a. een fraai panorama, namelijk een gezicht op Haarlem, — een strandgezicht en een landschap met een waterval, — in het Rijksmuseum te Amsterdam een paar landschappen en uit het museum van der Hoop aldaar een bosch met een waterval. Voorts heeft men stukken van hem te Dresden, Berlijn, München, Parijs, Brunswijk, Petersburg en in de voornaamste Engelsche musea. Vele daarvan zijn in plaat gebracht. — Ook zijn broeder *Salomon Ruysdael*, geboren te Haarlem in 1610, heeft onderscheidene stukken geschilderd, inzonderheid gezichten op Hollandse binnenwaters.

Ruyter (De). Onder deelen naam vermelden wij:

Herman de Ruyter of de Ruiter, een ossekoopster van 's Hertogenbosch. Met 3 makkers, evenals hij in monnikspijen vermoomd, begaf hij zich in 1570 naar het slot Loevestein en ontrukte dit aan de Spaansche bezetting. Hier versterkte

hij zich en wist er weldra 25 man bijeen te krijgen. *Alva* echter zond *Lorenzo Paez* derwaarts, die het klein aantal dapperen voor zijne overmacht deed zwichten. Toen alle hoop op redding vervlogen was, wierp *Herman de Ruyter* de lont in een vat buskruid, zoodat vriend en vijand onder de instortende puinhoopen werden begraven.

Michiel Adriaansz. de Ruyter, een beroemd Nederlandsch vlootvoogd. Zijn vader was bierdrager te Vlissingen en *Michiel* aanschouwde aldaar het levenslicht op den 24sten Maart 1607. Nadat hij eerst in eene lijnbaan was werkzaam geweest, stak hij in 1618 als bootmansleerling in zee, werd in 1631 stuurman en verkreeg in 1636 het bevel over een schip, ter kaapvaart uitgerust, en later over een koopvaardijfchip. Toen ontving hij van de Staten eene aanstelling tot kommandant van het schip „de Haas” met den rang van schout-bij-nacht op de vloot, die ter hulp werd gezonden aan *João IV*, koning van Portugal. Op de hoogte van kaap St. Vincent ontmoette hij de vijandelijke vloot en onderscheidde zich zoozeer, dat de Koning hem begiftigde met eene gouden penning, hangende aan eene gouden keten. Daarna werd hij weder koopvaardijkapitein en zag eindelijk geheel van de zeevaart af. Hij veranderde evenwel van meening, toen hem bij het uitbarsten van den oorlog tegen Engeland (1652) het bevel over de vloot, bestemd tot gelseide der West-Indische koopvaardijfchepen, werd opgedragen. Nadat hij deze door het kanaal had gebracht en op de retourvloot wachtte, behaalde hij op de hoogte van Plymouth eene roemrijke overwinning op het Engelsch eskader onder admiraal *Ascue*. Nadat hij zich voorts vereenigd had met den vice-admiraal *Witte Cornelisz. de Witt*, leverde hij op nieuw slag aan de Engelsche vloot onder *Blake*, doch zonder beslissende uitkomst. Na zijn terugkeer in het Vaderland werd hem het bevel opgedragen over het eskader van laatstgenoemden vice-admiraal bij de vloot van *Marten Harpertz Tromp*. Deze verdreef de vloot van *Blake* uit zee en dwong haar in de Theems binnen te loopen (1 Februari 1653). Toen zij voorts op nieuw zee koos, had bij Portland de Driedaagsche Zeevlucht plaats. *De Ruyter* woonde onder *Tromp* onderscheidene zeegevechten bij, totdat deze vlootvoogd in Augustus in dat bij Katwijk sneuvelde, en werd in Maart 1654 benoemd tot vice-admiraal, waarna hij zich te Amsterdam vestigde. Na het sluiten van den vrede met Engeland volbracht hij twee tochten naar de Middellandsche Zee, om de Algerijnsche roovers te tuchtigen, — voorts naar de Oostzee, waar hij, vereenigd met de Deensche vloot, Nyborg bemachtigde en door den Koning van Denemarken begiftigd werd met eene gouden keten en een gedenkpenning. In 1662 stevende hij op nieuw naar de Middellandsche Zee en in 1664 nogmaals. Inmiddels hadden de Engelschen vijandelikheden gepleegd op de kust van Afrika, en *de Ruyter* zelde derwaarts en hernam de veroverde forten. Bij het uitbarsten van een nieuwen oorlog tegen Engeland werd hij benoemd tot luitenant admiraal bij de admiraliteit van Amsterdam en tot bevelhebber der vloot. Hij liep uit de haven, maar zocht de Engelschen te vergeefs.

In Juni van het volgende jaar stak zijne vloot weder in zee, en op den 10den van die maand nam de vreeselijke Vierdaagsche Zee-slag een aanvang, waarin *de Ruyter* meester bleef van het slagveld, maar ontzettende verliezen leed. Met spoed werd onze vloot hersteld, zoodat zij reeds den 4den Juli weder in zee kon steken, en den 4den Augustus had op nieuw een zee-slag plaats, die wegens de werkeloosheid van den admiraal *Tromp* en de lafhartigheid van onderscheidene scheepsbevelhebbers ten onzen nadeele uitviel. In Juni 1667 werd de stoute tocht naar Chatham ondernomen, het schitterendst heldenfeit, dat *de Ruyter* heeft volbracht. Nu werd de vrede met Engeland gesloten, en *de Ruyter* kon 4 jaar lang de aangenaamheden smaken der huiselijke rust. In 1672 echter moesten wij strijden tegen Engeland en Frankrijk, en *de Ruyter* behaalde den 7den Juni van dat jaar bij Soulsbay eene roemrijke overwinning, — en juliet een jaar later verwierf hij nogmaals de zegepraal op de vereenigde Fransche en Engelsche vloeten. Eenige dagen daarna werd de strijd hervat, en de vijand nam de wijk naar de Theems. Eindelijk behaalde *de Ruyter* den 20sten Augustus van dat jaar eene overwinning op de vereenigde vloeten op de hoogte van Kijkduin. Gedurende den daarop volgenden winter werd in Nederland eene geduchte vloot in gereedheid gebracht, en deze stak den 19den Mei 1674 onder bevel van *de Ruyter* in zee en zette koers naar Martinique, maar keerde in September na eenige krijgsoverringtonen van ondergeschikt belang in het Vaderland terug, en in September des volgenden jaars zonden de Staten eene vloot onder bevel van *de Ruyter* tot hulp van den Koning van Spanje. In December zelde hij naar Sicilië, ontmoette op den 8sten Januari 1676 de Fransche vloot onzer admiraal *Duquesne* tusschen Stromboli en Salino, waarna een zeegevecht een aanvang nam, dat dien dag duurde, doch eerst den 22sten Maart in het gezicht van den Etna werd hervat. Hier werd *de Ruyter* door een vijandelijken kogel getroffen en zwaar gewond, maar steeds bevelen gevende in de kajuit nedergelegd; de overwinning werd behaald, doch men besloot den volgenden dag naar de baai van Saragossa te stevenen. Hier begon zich den 26sten de wondkoorts te verheffen, zoodat hij den 29sten April des avonds tusschen 9 en 10 uur den laatsten adem uitblies. Twee dagen daarna ontving men op de vloot het bericht, dat de Koning van Spanje den dapperen vlootvoogdt tot hertog verheven had met een jaarlijksch inkomen van 3000 dukaten, welke voorrechten door genoemden Vorst, bij het vernemen der treurige tijding van zijn dood, aan den zoon des overledenen werden toegekend. Het lijk van *de Ruyter* werd gebaisemd en in het koor der Nieuwe Kerk te Amsterdam bijgezet. Een marmeren praalgraf versiert zijne rustplaats. Ook te Vlissingen (1841) verrees een gedenkteeken te zijner eer. *De Ruyter* was niet slechts een schrander en kloekmoedig bevelhebber, maar onderscheidde zich tevens door oprechte vroomheid en door een edelen inborst. *Geraert Brandt* schreef eene uitvoerige levensgeschiedenis van dien vlootvoogdt.

Ragel de Ruyter, een zoon van den voor-

gaande en vice-admiraal van Holland en West-Friesland. Hij werd geboren den 2den Mei 1649, trad op zijn 15de jaar in zeedienst en was 4 jaar later reeds kapitein ter zee en bevelhebber van een schip. In dien rang volbracht hij een tocht naar Engeland om den gezant *Meerman* af te halen en werd toen ridder geelagen met den titel van jonker. In 1672 nam hij deel aan den slag bij Soulsbay, waar hij blijken gaf van moed en beradenheid en zwaar gekwetst werd. Als schout-bij-nacht kruiste hij met 2 schepen in het kanaal en verontrustte de Fransche kust. Na het overlijden van zijn vader ontving hij den titel van hertog met het daaraan verbonden jaargeld, maar vergenoegde zich met dien van baron. In 1678 werd hij vice-admiraal en overleed weinige jaren daarna. Hij was ongehuwd, en de Koning van Spanje deed titel en inkomen overgaan op den zoon van zijn zwager *Johan de Witte*, gehuwd met zijne zuster *Cornelia*.

Rybinak, eene arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Jaroslaw op den rechter oever van de Wolga, is het middenpunt van het groote Russische kanaalstelsel, dat de Oostzee en de Witte Zee, door bemiddeling van de Newsa, de Dwina en de Wolga, met elkander vereenigt. Er zijn ruim 15000 inwoners en dit cijfer klimt in den zomer door den toevloed van scheepstimmerlieden tot 100000. Men heeft er 11 kerken, 4 scholen, 2 hospitalen, eene openbare boekery, eene beurs, eene bank enz., — voorts groote scheepstimmerwerven, touwslagerijen, bierbrouwerijen en spiritusstokerijen en in den omtrek vele linnenweverijen. Eindelijk is er veel verkeer, omdat de ladingen er uit de groote Wolgaschepen in kleinere kanaalvaartuigen worden overgebracht, terwijl tevens een levendige handel er de welvaart bevordert. Er verschijnen jaarlijks ongeveer 7000 schepen en de waarde der daardoor aangebrachte goederen — vooral graan, lijn- en hennepzaad, talk, boter en visch — wordt geschat op 30 tot 40 millioen roebels, terwijl er door den plaatselijken kleinhandel voor 2 millioen roebels wordt omgezet. Deze stad is tevens aanlegplaats der stoombooten, die de Wolga bevaren, zoodat zij ook daardoor gemeenschap heeft met de voornaamste steden, aan die rivier gelegen.

Rybinski (Matthias), een Poolsch generaal, geboren in 1784, ontving zijne opleiding aan de académie te Lemberg, werd in 1806 geplaatst bij den generalen staf en diende vervolgens onder *Poniatowski* in het leger van het hertogdom Warschau. Hij nam deel aan de oorlogen van 1809, 1812 en 1813 en werd als regimentskommandant in den volkerenslag bij Leipzig gevangen genomen en naar Hongarije gebracht. Voorts diende hij in het Russische leger als kolonel tot 1830. Bij het bericht van den opstand in Polen snelde hij met zijn regiment naar Warschau, vocht aanvankelijk voorspoedig, belastte zich tegen het einde der worsteling met het kommando van den geneuevelden generaal *Zymarski* en leverde op den 1sten April 1831 den slag bij Wawre. Den 9den September van dat jaar werd hij generalissimus van het leger, doch moest weldra de wijk nemen op Pruisisch

gebied. Eerst woonde hij te Mariënwerder, maar vertrok in 1832 naar Parijs en overleed aldaar den 17den Januari 1874.

Rydberg (Abraham Victor), een verdienstelijk Zweedsch schrijver, geboren te Jönköping den 18den December 1829, bezocht het gymnasium te Wexiö, studeerde te Lund in de rechten en behoorde sedert 1852 tot de redactie van het „Gothenburger Handelsblad”. Van zijne geschriften noemen wij: „Singoalla (3de druk, 1876)”, — „Den siste Athenaren (1859)”, — „Bibels lära om Kristus (1862; 3de druk, 1868)”, — „Medeltidens Magie”, — „Romerska dagar”, — en „Romerska sägner om Paulus och Petrus”. Ook leverde hij eene vertaling van den „Faust” van *Goethe*. De universiteit te Upsala benoemde hem in 1877 eershalve tot doctor en de Zweedsche Académie kende hem eene bekroning toe en nam hem op onder hare leden. In 1882 verscheen een voortreffelijke dichtbundel van dezen geleerde. In den laatsten tijd hield hij voorlezingen over wijsbegeerte aan de universiteit te Gothenburg en in 1884 werd hij hoogleeraar in de geschiedenis der beschaving aan de universiteit te Stockholm.

Rydvqvist (Johan Erik), een verdienstelijk Zweedsch letterkundige, geboren in 1800, bekleedde gedurende eene reeks van jaren de betrekking van opperbibliothecaris der Nationale Bibliotheek te Stockholm en overleed aldaar den 10den December 1877. Zijn voortreffelijk werk: „De basis der Zweedsche taal” werd op kosten van den Staat uitgegeven. Sedert 1849 was hij lid der Zweedsche Académie en sedert 1865 president van het Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Ryle (John Charles), een Engelsch godgeleerde, geboren in 1816 in de nabijheid van Macclesfield, ontving zijne opleiding te Eton, studeerde te Oxford en werd hulpprediker te Exbury. Daarna bekleedde hij het leeraarsambt te Helmingham en Stradbroke en werd in 1869 deken van Horne en in 1871 domheer van Norwich. Van zijne werken, die met grooten bijval ontvangen werden, noemen wij: „Expository thought on the Gospels (1856—1859, 6 dln)”, — „Plain speaking, I and II series”, — „Hymns for the church on earth”, — „Spiritual songs, I and II series (1861)”, — „Christian leaders a hundred years ago”, — „Coming events and present duties”, — „Bishops and clergy of other days (1869)”, — en „Church reform papers (1870)”. Daarenboven schreef hij een groot aantal kleine tractaten van godsdienstigen inhoud.

Rylejew (Kondratij Fedorowitsj), een Russisch dichter, geboren te Petersburg in 1795, diende eerst bij de artillerie en werd daarna assessor bij het crimineel gerechtshof te Petersburg. Een in 1820 vervaardigd hekeldicht op Graaf *Araktjew* maakte hem bekend in geheel Rusland. Hij werd lid van geheime genootschappen en was vervolgens één van de hoofdaanleggers van den opstand van 26 (14) December 1825. Hij werd met anderen terecht-

gesteld en met de koorde gestraft. Zijne gedichten ademen eene vurige vaderlandsliefde. Hij leverde het epos: „Wojnarowski” en was medewerker aan een letterkundigen almanak, en zijne verzamelde werken zijn in 1861 te Leipzig en in derden druk in 1874 te Petersburg in het licht verschenen.

Rzeszow, eene stad in West-Galicië, aan de Wisloka, is een station van den spoorweg van Krakau naar Lemberg en telt ruim 11 000 inwoners (1890), voor de helft Israëlieten. Men heeft er een gymnasium, eene kweekschool van onderwijzers en eenige fabrieken.

Rzewoeski (Hendrik), een Poolsch schrijver, geboren den 7den Mei 1791 te Slawoeta in Volhynië, volbracht in zijne jeugd uitgestrekte reizen en schreef vervolgens: „Gedenkwaardigheden van den Pan Severin Soplica (1839, 4 dln)”. Later was hij werkzaam als Journalist, eerst te Petersburg en toen te Warschau en overleed den 26sten Februari 1866. „Listopad (1845)”, wordt voor zijn besten roman gehouden. Voorts leverde hij een aantal verhalen en gaf hij de „Mémoires” van *Bartholomaeus Michalowski* (1856—1857, 8 dln) in het licht. Uit zijne nagelaten papieren verscheen nog een gedeelte van zijne „Geschiedenis der beschaving”.

Rziha (Franz), een verdienstelijk ingenieur, geboren den 28sten Maart 1831 te Hainspach in Bohemen, ontving zijne opleiding aan de technische hoogeschool te Praag, was daarna werkzaam als assistent-ingenieur bij den aanleg der spoorwegen over den Semmering en over het Karstgebergte en onderscheidde zich zoo zeer bij het boren van tunnels, dat hij in 1866 belast werd met het bouwen van een tunnel bij Czernitz, niet ver van Ratibor. In 1867 had hij mede het bestuur over den aanleg van tunnels op den spoorweg van de Ruhr naar de Sleg en in 1861 op dien van het moeilijkste gedeelte van den spoorweg van Kreifensen naar Holzminden. In 1866 trad hij in dienst van Brunswijk, bracht er den aanleg van spoorwegen tot stand en zag er zich belast met het beheer over de bruinkolengroeven. In 1870 ontwierp hij spoorwegen in Bohemen en Saksen en van 1871—1874 bevoordeelde hij den aanleg van 4 spoorwegen in Bohemen, waarna hij als hoofd-ingenieur bij het Oostenrijksche handelsministerie werd geplaatst. In 1876 echter nam hij zijn ontslag en woont sedert dien tijd als civiel-ingenieur te Weenen. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „Lehrbuch der gesammten Tunnelbaukunst (2de druk, 1874, 2 dln)”, — „Die neue Tunnelbaumethode in Eisen (1864)”, — „Der englische Einschnittsbetrieb (1872)”, — en „Die Bedeutung des Hafens von Triest für Oesterreich (2de druk, 1873)”. De door hem uitgevondene methode om bij het bouwen van tunnels, in plaats van eene bekleding van hout, eene van ijzer te bezigen, heeft op den lateren aanleg van tunnels een gewichtigen invloed gehad.

S.

S is de achttiende letter van ons alphabet. Zij vormt een sisklank en is zeer vermaagschap met de *s*, welke in Friesland door-gaans even scherp als de *s* wordt uitgesproken, terwijl elders de *s* schier tot eene *z* wordt versacht. In sommige Nederlandsche woorden, welke te voren met eene *s* werden geschreven, zooals *suiber*, *sommigen*, *zamen*, is deze volgens de nieuwste spelling door eene *s* vervangen. Zij is eene zeer veranderlijke letter, zooals blijkt uit het telwoord *zeven*, dat in het Sanskriet vertolkt wordt door *sapta*, maar in het Grieksch door *hepta*, doch in het Latijn door *septem*. In het Fransch bezigt men de *s* veelal tot vorming van het meervoud, maar zij wordt alsdan in den regel niet uitgesproken. Op oude Fransche munten duidt de letter *S* aan, dat zij te Troyes gealagen zijn. De Grieksche ς beteekent als

cijfer 200, en ζ 200 000, — de Latijnsche *s*

90, en S 90 000. Voorts beduidt *S* bij Latijnsche namen van personen *Sestus* en *s* wel eens *sioe*, *sacer*, *sanctus*, *senatus*, *signum*, *signavit*, *spas*, *sacrisitas*, *salutem*, — in de muziek *solo* of *sinistra*, en *S* in de scheikunde *sulphur* (zwavel). *S. A.* is in Frankrijk *Son Altesse* (Zijne Hoogheid).

Saadî (Sjeich Moelich-ed-din), een beroemd Perzisch dichter, geboren in 1184 te Sjiras en dientengevolge ook *el Sjirazi* gehoeven, ontving zijne opleiding aan het Hof van *Addek Abos Bahr*, volbracht verre reizen, bleef vervolgens aan het Perzische Hof en overleed den 11den December 1291. Behalve een „Divan (Dichtbundel)”, bezitten wij van hem een „Goelistan (Rosentuin)”, onder anderen uitgegeven door *Johnson* (Londen, 1877), een zedekundig werk in proza, afgewisseld door gedichten, — alsmede een „Bostan (Boomgaard)”, in het licht gezonden door *Graf* (Weenen 1858)”, geheel in verzen, — en eindelijk een aantal kleinere verhalen, fabels, verhandelingen enz. Zijne gezamenlijke werken verschenen in het Perzisch te Calcutta in 1791—1795 in 2 deelen.

Saadia Gaon (Saadia ben Joseph), een vermaard rabbijn, geboren in 892 te Fajoem in Egypte, werd in 928 Gaon of opperhoofd der Israëlitische hoogeschool te Soera bij Babylon, en overleed in 942. Hij bezat eene uitgebreide kennis en schreef in het Arabisch eene „Geloofs- en zedeleer”, die door *Juda ibn Tibbon* (1160) in het Hebreewsch vertaald werd. Ook leverde hij eene Arabische overzetting van de boeken des Ouden Testaments, voorzien van uitlegkundige noten.

Saadollah-Bey, een Turksch staatsman, geboren den 7den Juli 1838 te Erzeroem en een zoon van *Besad-Pasja* (een aanzienlijk ambtenaar en tevens een verdienstelijk dichter), aanvaardde in 1855 een betrekking bij het vertalingsbureau, werd in 1869 secretaris van den Staatsraad, in 1871 eerste tolk van den Divan en directeur van het bureau voor zaken der drukpers, in 1878 onderstaatssecretaris bij het departement van Onderwijs, in 1874 mi-

nister der archieven en president van het Hof van Casatie, in 1876 eerste secretaris van Sultan *Moerad V*, in 1877 gezant te Berlijn, in 1878 gevolmachtigde bij de vredesonderhandelingen te San Stefano en bij het Congrès te Berlijn, en zag zich in 1882 benoemd tot Pasja en in 1883 verplaatst als gezant naar Weenen.

Saale (De) is de naam van meer dan éene rivier; wij vermelden:

De *Frankische Saale* of *Saal*, welke door het Beiersche district Beneden-Franken kronkelt. Zij ontspringt ten oosten van Königshofen, bij het dorp Alsleben uit het Salzloch, stroomt eerst west, daarna zuidwestwaarts, neemt onderscheidene rivieren op en stort na een loop van 112 Ned. mijl bij Gemünden zich uit in de Main. Bij Gräfendorf wordt zij over eene lengte van 15 Ned. mijl bevaarbaar, doch draagt voor 't overige slechts houtvloten.

De *Saksische Saale*, die ter hoogte van 728 Ned. el boven de oppervlakte der zee op het Fichteigebergte, aan de westelijke helling van den Grooten Waldstein in het Beiersche regeringsdistrict Opper-Franken ontspringt, door de vorstendommen Reusz en Schwarzburg-Rudolstadt, de hertogdommen Meiningen en Altenburg, het groothertogdom Weimar, het Pruisische district Merseburg, het hertogdom Anhalt en het Pruisische district Magdeburg kronkelt en aldaar na een loop van 364 Ned. mijl ten zuidoosten van Barby in de Elbe valt. Zij besproeit de steden Hof, Saalburg, Saalfeld, Rudolstadt, Kahla, Jena, Kamburg, Kösen, Naumburg, Weisenfels, Merseburg, Halle, Bernburg, Nienburg en Kalbe. Zij volgt hoofdzakelijk eene noordelijke richting en is van Naumburg af bevaarbaar. Van Saalfeld tot Merseburg stroomt zij door een vruchtbaar dal met vele wijngaarden. Ook heeft zij vele zijrivieren en een stroomgebied van 393 □ geogr. mijl.

De *Saleburgsche Saale* of *Saalach*, eene Zuid-Duitsche rivier, ontspringend in het Glemmdal in het hertogdom Salzburg, aan de grenzen van Tyrol. Zij vloeit eerst oost, daarna noordwaarts, bereikt bij Steinpass het grondgebied van Beieren, stroomt langs Reichenhall en stort zich uit in de Salza.

Saalfeld, te voren een zelfstandig vorstendom, behoort sedert 1826 tot het hertogdom Saksen-Meiningen en telt op 8 □ geogr. mijl omstreeks 28 000 inwoners. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, zich verheffend op den linker oever der Saale, heeft 8 421 inwoners (1885) en onderscheidene takken van nijverheid.

Saar (De), de voornaamste zijrivier van de Moesel, ontstaat bij Hermelingen uit de Witte en Roode Saar, stroomt met groote kronkelingen eerst door het Rijkland Elzas-Lotharingen en komt bij Saargemünd op het gebied van Rijn-Pruisen. Zij is van Saargemünd af over eene lengte van 119 Ned. mijl bevaarbaar. Hare geheele lengte is 246 Ned. mijl en hare breedte bij den mond 146 Ned. el. Zij ontvangt onderscheidene zijrivieren en is door het Saarkanaal (64 Ned. mijl lang) met het Rijn-Marnekanaal verbonden.

Saar (Ferdinand von), een Oostenrijksch dichter, geboren te Weenen den 30sten September 1833, werd luitenant bij het leger, maar nam in 1859 zijn ontslag, om zich onverdeeld aan de letterkunde te wijden. Hij gaf eerst de treurspelen: „Hildebrand (1863)”, en „Heinrichs Tod (1867)” in het licht, — voorts: „Innocenz, ein Lebensbild (1866; 3de druk, 1874)”, — „Die beiden de Witt (1875: 2de druk, 1878)”, — „Oesterreichische Novellen (1877)”, — „An der Donau (1879)”, — „Tempesta (1881)”, — en „Gedichte (1882)”.

Saarbrücken, eene arrondissementshoofdstad in het Pruisische district Trier, ligt aan de Saar; men vindt er eene Kamer van Koophandel, 2 Protestantische kerken, een gymnasium, eene ambachtsschool, 3 hoogere burgerscholen voor meisjes, een weeshuis, een bejaeshuis, een ziekenhuis, onderscheidene fabrieken, een levendige steenkolenhandel en ruim 10 000 inwoners. Aan de overzijde der rivier verheffen zich de steden St. Johann en Malstatt-Burbach, en de beide steden Saarbrücken en St. Johann tellen te samen 261 095 inwoners (1885). Saarbrücken is het vereenigingspunt van een zestal spoorwegen en vooral wegens de nabijgelegene steenkolenlagen zeer belangrijk. Deze strekken zich uit van Saarbrücken tot Ottweiler en hebben eene lengte van 24 Ned. mijl en eene oppervlakte van 2½ □ geogr. mijl. Daaruit dolf men in 1875 meer dan 91 miljoen centenaars steenkolen. — Het arrondissement Saarbrücken heeft op 7 □ geogr. mijl 124 244 inwoners (1885).

Saargemünd, eene arrondissementshoofdstad in het Rijkland Elzas-Lotharingen, ligt aan het vereenigingspunt van de Bliex en de Saar en is een station van verschillende spoorwegen. Men heeft er een gymnasium, eene hoogere burgerschool voor meisjes, onderscheidene fabrieken, een krankzinnigengesticht en bijna 10 000 inwoners (1880). — Het arrondissement van dien naam telt op ruim 14 □ geogr. mijl 64 221 inwoners (1880).

Saavedra, zie *Ceraastes* en *Evias*.

Saaz, in het Oochechisch *Zatec*, is de hoofdstad van een Boheemsch district, ligt op eene hoogte aan de Eger, waarover eene kettingbrug is gespannen, en aan een tweetal spoorwegen, die hier elkander kruisen. Zij telt ongeveer 10 000 inwoners en is vermaard wegens den hobbouw.

Saba, een eiland der kleine Antillen, ten noordoosten van St. Eustatius gelegen, is eene Nederlandsche bezitting, die op 27 □ Ned. mijl ruim 2 000 inwoners telt. Het is rotsachtig en schraal besproeid, en de katoenbouw is er het voornaamste middel van bestaan.

Sabadilla *Brandt*, zie *Leukruid*.

Sabaërs, in het Arabisch *Sabâ*, is de naam van een oud volk, dat het zuidwestelijk en vruchtbaarst gedeelte van Gelukkig Arabië bewoonde en door uitgebreiden handel eene groote mate van welvaart verwierf. Hiervan getuigen nog de bouwvallen van hunne voormalige hoofdstad Mariaba (Mârib). Bij dat volk heerschte het Sabaeïsmus of de Sterrendienst. Inzonderheid vereerden zij de planten, waaraan zij een grooten invloed toekenden op het lot der menschen.

Sabal *Adans.* is de naam van een geslacht uit de familie der *Palmen*. Het omvat planten

zonder schacht of met een middelmatig langen schacht, met groote, handvormige, grÿsachtig blauwe bladeren, kleine, vuilwitte of groene, tweelachtige, tot vertakte kolven vereenigde bloemen en ronde, donkergroene bessen. De weinige soorten van dit geslacht behooren te huis in Amerika tusschen 18 en 34° N.B., en *S. Palmetto Lodd.*, een boom van middelmatige grootte, bereikt er de noordelijke grenzen van den palmengordel. Deze boom levert uitmuntend schoepstimmerhout, en van zijne bladeren vervaardigt men sterke hoeden. Daartoe wordt *S. maricana Mart.* in Mexico gekweekt. Voorts wordt van *S. Adansoni* het merg gegeten.

Sabanilla of *Sabanilla*, eene stad in den staat Bolivar, tot de Zuid-Amerikaansche republiek Columbia behoorende, ligt aan eene evenzoo genoemde baai der Caraïbische Zee en aan een arm der Magdalena-rivier. Zij is aan laatstgenoemde de belangrijkste uitvoerhaven; zij wordt dan ook door de stoombooten van Hamburg en Bremen geregeld bezocht, en men vervoert er hoofdzakelijk tabak, koffie, katoen, verfhout, steennoten enz. In 1874 verschenen er 193 schepen; zij is door een spoorweg met Barranquilla verbonden.

Sabbath of *plechtige rust* noemt de Israëliet de wijze, waarop hij den laatsten dag der week, van vrijdagavond tot zaterdagavond, aan den godsdienst besteedt. De sabbath werd door *Moses* ingesteld in het vierde der Tien Geboden. Daarin wordt eene volkomen rust van de gewone dagelijkse lichaamsbeigheden voorgeschreven. Zijne godsdienstige vrijding echter erlangde de sabbath eerst na het stichten der synagogen. Later werd bepaald, dat een Israëliet zich op dien dag niet verder van zijne woning verwijderen mocht dan 2 000 schreden, en men gaf aan dien afstand den naam van *sabbathreis*. — Voorts had men bij de Israëlieten in Palestina het *sabbathjaar*. Immers het Mozaïsch staatsrecht bepaalde, dat telkens gedurende het zevende jaar het veld niet bearbeid en besaaid en de wijnstok niet gesnoeid mocht worden. Wat het land en de wÿngaard in dat jaar opleverden, was algemeen eigendom. In zulk een jaar werd ook de invordering der schulden uitgesteld, en op het loofhuttenfeest werd alsdan de Wet plechtig voorgelezen.

Sabel (*Mustela zibellina*) of sabeldier is de naam van een dier, hetwelk tot het geslacht der *Martors* behoort en vooral Siberië boven den 58sten breedtegraad en Noord-Amerika bewoont. Hij nestelt in holle boomen of in den grond, springt met vaardigheid van den éenen tak op den anderen, slaapt bij dag en gaat bij nacht op roof uit. De kleur van den sabel is donkergrÿs, bleekrood, bruin of zwart. De donkere, dicht behaarde, glanzige vellen zijn het kostbaarst; de fraaiste komen van Kamtjatka. Men heeft ook witte sabels, die om hunne zeldzaamheid duur verkocht worden. De prijs der vellen bedraagt 80 tot 150 gulden het stuk.

— Men geeft den naam van *sabel* ook aan een blank krijgswapen van gekromden vorm. *Sabellius*, eigenlijk *Marcus Antonius Cocceius*, de hersteller der klassieke studiën in Italië, geboren in 1436 te Vicovaro, werd in 1475 professor in de welsprekendheid te Udine en in 1484 te Venetië, waar hij in 1506 overleed. Hij scheef eene algemeene geschiedenis

onder den titel: „Rhapsodiae historiarum Enneades (1498—1504, 2 dln)”, — voorts: „Historia rerum Venetiarum (1487)”, — en „De Venetis magistratibus (1488)”, alsmede noten op onderscheidene Latijnsche geschriften. Zijne „Opera omnia” verschenen te Basel in 1506 in 4 deelen.

Sabellius, presbyter te Ptolemais in Afrika, leefde in 240 en was de ontwerper eener drieënheidsleer, volgens welke Vader, Zoon en Heilige Geest slechts verschillende openbaringsvormen zijn van denzelfden God. Dit gevoelen, *sabellianismus* geheeten, vond vele aanhangers (Sabellianen), maar ook vele bestrijders, bepaaldelijk hij hen, die genoemden als afzonderlijke personen aanmerkten.

Sabijnen is de naam der oorspronkelijke bewoners van Midden-Italië. Zij zijn blijkbaar van Indo-Germaanschen stam. Hun naam wordt doorgaans afgeleid van hun stamvader *Sabius*, een zoon van hunnen god *Sancus*. De oudste sporen van dit volk vindt men in de omstreken van Amiternum, aan den voet van de hoofdketen der Apennijnen, vanwaar zij in de vallei van Reate (Rieti) afdaalden en zich zuidwaarts uitbreidden tot dicht bij Rome. De Sabijnen van Cures vereenigden zich met het Romeinsche volk, doch de overigen voerden gedurig oorlog tegen de Romeinen, totdat zij in 290 vóór Chr. door *M. Curius Dentatus* tot volkomene onderwerping werden gebracht. Voorts erlangden zij door volksverhuizing de overhand bij vele aangrenzende stammen, zoodat zij zelfs tot in Campanië doordrongen. Van hunne steden vermelden wij, op hun eigen gebied: Amiternum, Reate, Cures, Eretum, en Nomentum, — bij de Paalgeniers: Corfinium en Sulmo, — en in Samnium: Aesernia, Bovianum, Aquilonia, Beneventum, Venafnum, Allifae en Caudium. Tot de rivieren behooren er: de Nar, de Aesia, de Aternus, de Frento en de Liris, en tot de meren: het Lacus Fucinus en het Lacus Velinus. Al die volkeren waren vermaard wegens hunne dapperheid en zijn eerst onderworpen door eene reeks van oorlogen, welke van 343 tot 266 aanhielden. Vooral de Samnieten boden een heftigen tegenstand en ontvingen door den Bondgenootenoorlog (90—88) het Romeinsche burgerrecht.

Sabine (Edward), een verdienstelijk natuurkundige, geboren te Dublin den 14den October 1788, omhelsde den krijgsvaard en nam voorts deel aan den tocht van *Parry* tot het opsporen van eene noordwestelijke doorvaart (1818—1819), waarbij hij waarnemingen deed omtrent het magnetismus en den slingering. Om deze voort te zetten, begaf hij zich naar Sierra Leone en naar de oostkust van Noord-Amerika. De uitkomsten van zijn onderzoek maakte hij openbaar in de „Philosophical Transactions”, alsmede in „A pendulum expedition (1825)”. Voorts schreef hij: „Report on the variations of the magnetic intensity, observed in different points of the earth's surface (1838)”, terwijl hij zich zeer verdienstelijk maakte door zijne bemoeiingen tot het stichten van meteorologisch-magnetische observatoria in de Engelsche koloniën. In 1859 werd hij generaal-majoor bij het arsenaal te Woolwich. Sedert 1818 is hij lid der Royal Society en zag zich in 1871 tot pre-

XIII.

sident van dat genootschap benoemd. Eindelijk schreef hij nog: „On the cosmical features of terrestrial magnetism (1862)” en werd in 1869 in den ridderstand opgenomen. Hij overleed te Richmond den 26sten Juli 1883.

Sabinianus was paus van den 13den September 604 tot aan den 22sten Februari 606. Hij werd geboren in Toscane, bekleedde den H. Stoel als opvolger van *Gregorius de Groot*e en maakte zich zeer gehaat door zijn gierigheid in een tijd van hongersnood. Men meent, dat het gebruik van torenklokken door hem het eerst is ingevoerd.

Sabinus (Georg), een Duitsch geleerde en dichter, heette eigenlijk *Schüler* en werd geboren te Brandenburg den 23sten April 1608. Hij studeerde te Wittenberg in de letteren en rechten, reisde in Italië, trad in het huwelijk met een dochter van *Melancthon* en werd in 1538 hoogleraar in de dichtkunst en welsprekendheid te Frankfort aan de Oder en in 1544 eerste rector der universiteit te Königsberg, doch begaf zich in 1555 in dienst van *Joachim II*, Keurvorst van Brandenburg. Hij werd voorts gezant in Italië en overleed te Frankfort aan de Oder den 2den December 1560. Hij schreef o. a.: „Sabini carmina (1568)”.

Saccharimetrie noemt men het bepalen van het suikergehalte, inzonderheid van vloeistoffen. Daartoe maakt men gebruik van den *saccharimeter*. Deze kan een polarisatieoestel zijn of ook een areometer, die rechtstreeks het suikergehalte procentsgewijs aanwijst. Zie voorts onder *Suiker*.

Sacchini (Antonio Maria Gasparo), een verdienstelijk Italiaansch componist, geboren te Napels den 25sten Juli 1734, ontwikkelde zich onder de leiding van *Durante*, was te Rome en vervolgens te Venetië als kapelmeeester werkzaam, toefde daarna te Stuttgart, München en Londen en overleed den 7den October 1781 te Parijs, waar hij Hofcomponist was der Koningin. Zijne opera's, ten getale van omstreeks 50, onderscheiden zich door eenvoudigheid en bevalligheid. Tot de beste rekent men: „Il avaro geluso (1776)”, — voorts: „Olimpiade”, — „Il gran Cid”, — „Montesuma”, — en „Chimene”. Het marmeren standbeeld van dezen kunstenaar werd geplaatst in het Pantheon te Rome.

Sachalin, ook *Krafo* en *Karafoto* geheeten, een Russisch eiland in de Zee van Ochotak, telt op 1155 □ geogr. mijl ongeveer 16 000 inwoners. Er zijn uitgestrekte steenkolenbeddingen. Men verbouwt er graan en verschillende groenten, en de wilde dieren zijn er dezelfde als in het naburig Siberië. Het klimaat is er zeer guur, daar de gemiddelde jaarlijksche warmte er op 48° N. B. + 1,6° C. bedraagt. De hemel is er gemiddeld 253 dagen in het jaar betrokken, en in het midden van Mei is zelfs het zuidelijk gedeelte van het eiland nog met sneeuw bedekt. De inboorlingen houden er zich vooral bezig met de visscherij, de Russen met het delven van steenkolen en met den handel. Eerst in 1787 maakte *Laprouse* bekend, dat Sachalin een eiland is, en tot in 1857 werd het op Engelsche kaarten als een schiereiland voorgesteld. Het noordelijk gedeelte was in het bezit van Rusland, terwijl de Keizer van Japan zich het zuidelijk gedeelte toeëigende. Door een

11*

verdrag van 22 Augustus 1875 verkreeg Rusland ook het zuidelijk gedeelte in ruil voor de Koerilen, en te Petersburg werden aanstalten gemaakt, om in het vervolg ook derwaarts, evenals naar Siberië, veroordeelden te zenden.

Sachau (Karl Eduard), een verdienstelijk orientalist, geboren den 20sten Juli 1845 te Neumünster in Holstein, studeerde te Kiel en te Leipzig, bestudeerde daarna Oostersche handschriften te Berlijn en te Londen, werd in 1869 buitengewoon en in 1872 gewoon hoogleraar te Weenen en vertrok als zoodanig in 1876 naar Berlijn. Hij leverde: „Almuarrab" van *Gawdalki* (1867)", — „Theodori Mopsuesteni fragmenta Syriaca (1870)", — „Chronologie orientalischer Völker (1878)" van *Alberuni*, — „Syrisch Römisches Rechtsbuch aus dem 6. Jahrh. (met *Bruns*, 1880)", — „Ueber die Lage von Tigranocerta (1880)", — en „Reise in Syrien und Mesopotamien (1883)".

Sacher-Masoch (Leopold von), een verdienstelijk Oostenrijksch romanschrijver, geboren te Lemberg den 27sten Januari 1832, studeerde te Praag en te Graz in de rechten en vestigde zich in laatstgenoemde stad in 1855 als privatdocent in de geschiedenis. Hij schreef: „Der Aufstand in Gent unter Kaiser Karl V (1857)", doch verliet weldra de academische loopbaan, om zich onverdeeld aan de fraaie letteren te wijden. Zijn roman „Das Vermächtnis Kains (1870)" baarde groot opzien, en vertalingen van sommige gedeelten daarvan verschenen in de „Revue des Deux Mondes". Voorts leverde hij: *Falscher Hermelin* (1873)", — „Russische Hofgeschichten (1873—1874, 4 din)", — „Liebesgeschichten aus verschiedenen Jahrhunderten (1874)", — een tweede gedeelte van „Das Vermächtnis Kains (1877, 2 din)", — „Der Emissar (2de druk, 1878)", — „Kannitz (2de druk, 1878)", — „Die geschiedene Frau (2de druk, 1878)", — „Der neue Hiob (1878)", — „Ein Mann werd gesucht (1879)", — „Silhouetten (1879, 2 din)", — „Basil der Schatzgräber (1880)", — „Die Aesthetik des Hässlichen (1880)", — „Galizischen Geschichten (1881)", — „Neue Judengeschichten (1881)", — en „Die Ideale unserer Zeit (3de druk, 1876)". Inzonderheid laatstgenoemde roman is met grooten bijval ontvangen. *Sacher-Masoch* is een realist, die de wonden der maatschappij zonder verschooning peilt. In 1873 verhuisde hij naar Bruck aan de Mur, keerde vervolgens terug naar Graz, begaf zich in 1880 naar Boeda-Pest, waar hij de „Belletristische Blätter" uitgaf en vestigde zich in 1811 te Leipzig, waar hij de internationale revue „Auf der Höhe" redigeerde. Zijne echtgenoot, *Aurora von Rümelin*, geboren in 1846, is onder den naam van *Wanda von Dunajew* desgelijks als schrijfster opgetreden.

Sachs. Onder dezen naam vermelden wij:

Hans Sachs, een schoenmaker, maar tevens de vruchtbaarste dichter van zijn tijd. Hij werd geboren te Nürnberg den 5den November 1493 en overleed aldaar den 25sten Januari 1576. Hij volgde den dichttrant der oude meesterzangers en paste dien op zeer gelukkige wijze toe op de omstandigheden van zijne dagen, zoodat hij den volkageest wist uit te drukken en tevens te leiden. Zijne op-

leiding aan de Latijnsche school en zijn verblijf als leerling in den vreemde waren bevorderlijk geweest aan zijne ontwikkeling, en hij vond in het bloeiende Nürnberg een overvloed van stof voor zangen. Ook maakte hij gebruik van den Bijbel, van de werken van Grieksche en Romeinsche schrijvers, van reisbeschrijvingen, kronieken enz. In 1567 had hij 4 275 gedichten, 1 700 verhalen, punt-dichten enz. en 208 dramatische gedichten in 84 groote handschriften verzameld. Zij werden in foliødeelen in het licht gegeven en later hij herhalend gedrukt. Eene nieuwe uitgave, bezorgd door *von Keller*, verschijnt in de werken van het letterkundig genootschap te Stuttgart; zij is thans tot het 11de deel gevorderd.

Julius Sachs, een verdienstelijk kruidkundige, geboren te Breslau den 2den October 1832. Hij studeerde te Praag, vestigde zich aldaar als privatdocent en werd in 1861 professor in de kruidkunde te Poppelsdorf bij Bonn, in 1867 te Freiburg en in 1868 te Würzburg. Hij schreef onderscheidene opstellen in de door hem geredigeerde „Arbeiten des botanischen Instituts in Würzburg (1873)", — voorts: „Handbuch der Experimentalphysiologie der Pflanzen (1866)", — „Lehrbuch der Botanik (3de druk 1873)", — „Grundzüge der Pflanzenphysiologie (1873)", in onderscheidene talen vertaald, — en „Geschichte der Botanik vom 16. Jahrhundert bis 1860 (1875)".

Sachsenspiegel is de naam van het oudste Deutsche wetboek, waarin het middeleeuwse recht het uitvoerigst is opgenomen. Na de ontbinding van het Frankische Rijk was het recht, met uitzondering van stedelijke en Hofrechten en van het leenrecht, enkel door gewoonte en overlevering bewaard gebleven. Dat ongeschreven recht is in den „Sachsenspiegel" als land- en leenrecht opgenomen. Het landrecht werd in het Neder-Saksisch geschreven door *Bike* van *Repkow*, ridder te Anhalt, in 1230, — en het leenrecht is waarschijnlijk eene bewerking van den „Vetus auctor de beneficiis" van dezelfde hand. De „Sachsenspiegel" erlangde eerlang een groot gezag, dat zich van de Nederlanden tot aan Polen en Lijfland uitstrekte. Het wetboek werd meermaals in het Latijn, in het Poolsch en in het Nederlandsch vertaald. Later verschenen de „Deutschenspiegel" enz. (in het midden der 13de eeuw), de „Schwabenspiegel", enz. De „Sachsenspiegel" heeft thans nog geldigheid in de Groot-Hertogelijke en Hertogelijke landen van Saksen, in Anhalt, Schwarzburg, Reusz, Silezië, Holstein, Lauenburg, de stad Lüneburg en Wolfenbüttel.

Sacken. Onder dezen naam vermelden wij:

Fabian Gottlieb, Fürst von der Osten-Sacken, een Russisch veldmaarschalk, geboren in 1752. Hij streed onder *Sowarow* tegen de Turken, in 1794 tegen de Polen, — voorts als generaal-majoor in Zwitserland, in 1807 bij Poeltoesk en Eylau, in 1812 in Volhynië en verloor in dat jaar den slag bij Wolko-wjysk. Ook nam hij deel aan den Volkerenslag bij Leipzig en werd commandant van Parijs. Na het eindigen van den oorlog werd hij veldmaarschalk, hielp in 1831 den Pool-schen opstand dempen, zag zich in 1832 in

een vorstenstand opgenomen, en overleed te Kiew den 19den April 1837.

Demetrius von der Osten-Sacken, een Russisch generaal, geboren in 1793. Hij nam in 1812—1815 deel aan den oorlog tegen Frankrijk, in 1827 aan dien tegen Perzië, in 1828 aan dien tegen Turkije, werd in 1843 generaal der kavallerie, 1855 kommandant van Sebastopol en zag zich tevens in den gravenstand opgenomen en tot lid van den Rijkraad en tot adjudant-generaal van den Keizer benoemd. Hij overleed op zijn landgoed in het gouvernement Cherson den 16den Maart 1881.

Eduard, vrijheer von *Saksen*, een verdienstelijk oudheidkundige, geboren te Weenen den 8den Maart 1825. Hij studeerde en promoveerde aldaar in de wijsbegeerte en werd in 1845 amanuensis en in 1854 custos bij het Keizerlijk kabinet van munten en ondheden, nadat hij reeds in 1849—1852 de rangschikking der Ambraser verzameling voltooid en zich in 1851 als privaattoecent in de middeleeuwsche oudheidkunde te Weenen gevestigd had. Hij werd voorts lid der directie van het Germaansch Museum, almede van de centrale commissie tot opoeping en instandhouding der antieke bouwgewrochten, en zag zich in 1871 benoemd tot directeur van het kabinet van munten en ondheden en in 1873 tot regeeringraad. Hij schreef o. a.: „Die K. K. Ambraser Sammlung (1855, 2 dln)”, — „Die vorzüglichsten Rüstungen und Waffen der K. K. Ambraser Sammlung (1850 en 1862 2 dln)”, — „Kunstwerke und Geräthschaften der Mittelalters und der Renaissance in der K. K. Ambraser Sammlung (1864)”, — „Katechismus der Baustile (1861; 6de druk, 1872)”, — „Katechismus der Heraldik (1862; 8de druk, 1880)”, — „Die Sammlungen des K. K. Münz- und Antikenkabinet (met *Kesner*, 1866)”, — „Die antiken Bronzen de K. K. Münz- und Antikenkabinet (1871)”, — en „Die antike Skulpturen des K. K. Münz- und Antikenkabinet (1872)”.

Sacrament heeft op kerkelijk gebied de beteekenis van *gewijde plechtigheid*, maar bedoide bij de Romeinen den eed in het algemeen en den soldateneed in het bijzonder, alsmede de borgstelling, die het aanvaangen van een pleitgeding moest voorafgaan. In de „Vulgata” is het Grieksche woord *μυστήριον* door *sacramentum* vertaald, en men heeft hieraan alzoo het denkbeeld gehecht van eene *verborgenheid*. De Kerkvader *Augustinus* noemt het een „uitwendig teeken van eene heilige zaak”, en volgens de Scholaastieken is het „een zichtbaar teeken van eene onzichtbare genadegift, ingesteld ter onzer rechtvaardiging”, terwijl door deze laatste verstaan werd „het genot der zegeningen van het Evangelie, door de Kerk verleend”. Het aantal dier sacramenten is in de R. Katholieke Kerk seven, namelijk: de doop, het vormsel, het avondmaal, de biecht, het laatste olicesel, het priesterschap en het huwelijk. In de Westersche Kerk is daaromtrent een verbindend artikel vastgesteld door het Concilie van Florence (1439) en vervolgens door dat van Trente (1547), terwijl de werkende kracht van het sacrament geteld wordt in de handeling zelve (in opere operato), waarmede hare ondelgbaarheid (indelebilitas) samenhangt. De Kerkhervormers echter be-

weerden, dat de kracht der sacramenten afhankelijk is van hen, die ze ontvangen, en de Protestanten van onzen tijd hebben alleen doop en avondmaal als door *Jesus* ingestelde plechtigheden behouden. *Luther* en *Melancthon* meenden in hun tijd de biecht nog in bescherming te moeten nemen, terwijl eerstgenoemde geloofde aan eene werkelijke aanwezigheid van het lichaam van *Christus* in het avondmaalsbrood, — een gevoelen, dat door *Calvijn* bestreden werd, zoodat hierdoor de sacramentsstrijd ontstond, die aanleiding gaf tot de scheiding van Lutherschen en Hervormden. De Kwakers, die zich van uitwendige plechtigheden onthouden, geven aan het woord sacrament de beteekenis van inwendige gemoedsbeweging.

Sacramento (De), de voornaamste rivier van den Noord-Amerikaanschen Staat Californië, ontspringt op den Mount Shasta, vereenigt zich bij Pittsburg met de Pittrivier en stroomt dan tusschen de Sierra Nevada en het Kustgebergte door een breed, vruchtbaar en goudrijk dal. Nadat zij zich voorts met de Joaquin vereenigd heeft, valt zij na een loop van 450 Ned. mijl in de Suisunbaai, welke door de Carquinesstraat met de San Pablobaai, het noordelijk gedeelte der Baai van San Francisco, gemeenschap heeft. Zij is van haren mond af over 75 Ned. mijl voor groote en over 300 Ned. mijl voor kleinere schepen bevaarbaar. Van hare talrijke zijrivieren zijn de Eldorado (Feather) en de Rio de los Americanos (American Fork) de voornaamste. — Ook de hoofdstad van den Staat, op haar linker oever, bij den mond der American Fork en aan het einde van den Pacificspoorweg, 120 Ned. mijl ten noordoosten van San Francisco gelegen, draagt den naam van Sacramento. Zij is regelmatig aangelegd en heeft omstreeks 21 000 inwoners. In 1880 had zij 160 werkplaatsen van nijverheid, 14 kerken, 2 colleges, een kweekschool van onderwijzers, 2 bibliotheken, een hospitaal en 2 weeshuizen. Zij is wegens hare gunstige ligging aan de rivier de hoofdstapelpplaats der voortbrengselen van het nabijgelegen binnenland. — Sacramento is ook de naam der hoofdstad van een evenzoo genoemd departement in de Zuid-Amerikaansche republiek Uruguay. Zij ligt op eene rotsachtige hoogte aan de La Plata, tegenover Buenos-Ayres, heeft eene kleine haven en telt ongeveer 6 000 inwohers.

Sacrilegium, zie *Kerkroof*.

Sacristij noemt men in de R. Katholieke kerken het vertrek, waar gewijde boeken, vaatwerk, gewaden enz. bewaard worden en waar de geestelijken de kerkelijke handelingen verrichten, welke niet in het openbaar plaats hebben.

Sacy. Onder dezen naam vermelden wij:

Antoine Isaac de Silvestre, baron de Sacy, een uitstekend beoefenaar der Oostersche letterkunde. Hij was geboren te Parijs den 21sten December 1758 en zag zich in 1781 benoemd tot raadheer in het muntoolgie en in 1785 tot lid van de Académie des Inscriptions. In laatstgenoemde werd hij tevens lid van het comité, door de Académie benoemd tot de uitgave van merkwaardige handschriften uit de Koninklijke Bibliotheek, terwijl hij tevens belangrijke bijdragen leverde in de

„Notices et extraits". Gedurende de dagen van het Schrikbewind bemoeide hij zich uitsluitend met zijne studiën. Bij de stichting van het Instituut werd hij lid van dit lichaam en in 1806 professor in het Perzisch aan het Collège de France en lid van het Wetgevend Lichaam, — voorts na de eerste Restauratie censor en lid der commissie voor openbaar onderwijs. In 1831 erlangde hij de betrekking van conservator der handschriften in de Koninklijke Bibliotheek en in het volgende jaar die van pair. Hij overleed den 21sten Februari 1838. Van zijne geschriften vermelden wij: „Grammaire Arabe (1810, 2 din; 2de druk, 1831)", — „Chrestomatie arabe (1806, 3 din; 2de druk, 1829)", — „Mémoires sur diverses antiquités de la Perse (1793)", — „Principes de la grammaire générale, mis à la portée des enfants (1793; 3de druk, 1852)", — „Callia et Dimna (1816)", — „Mémoires d'histoire et de littérature orientales (1818)", — en „Exposé de la religion des Druses (1838, 2 din)". Hij was mede-oprichter van de Société Asiatique te Parijs en de eerste voorzitter van dit genootschap. Hij heeft de beoefening der Oostersche talen ook in andere landen ongemeen bevorderd.

Samuel Ustacade Silvestre de Sacy, een verdienstelijk Fransch dagbladschrijver en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Parijs den 17den October 1801, studeerde in de rechten, wijdde zich vervolgens aan de studie der fraaie letteren en werd in 1828 een jverig medewerker aan het „Journal des Débats". Hij zag zich in 1855 tot lid der Académie, in 1865 tot senator en in 1867 tot kommandeur van het Legioen van Eer benoemd en overleed den 14den Februari 1879. Hij schreef o. a.: „Variétés littéraires, morales et historiques (1858, 2 din; 2de druk, 1861)".

Sa da Bandeira (Bernardo de), een Portugeesch staatsman, geboren te Estremadura in 1796, studeerde te Coimbra en te Parijs, was een voorstander der revolutie van 1820 en verdedigde in 1823 de constitutie tegen de contrarevolutie, zoodat hij na de zegepraal van deze verbannen werd. Na het verleenen der grondwet door Dom Pedro keerde hij terug, diende onder *Saldanha* en werd tot tweemaal toe minister van Marine. Gedurende de Septemberomwenteling van 1836 nam hij weder zitting in het ministerie, maar plaatste zich vervolgens openlijk aan het hoofd van den opstand van September 1846, zoodat hij al zijne ambten en waardigheden verloor. Hij herkreeg ze echter door de amnestie van 10 Juni van het volgende jaar en trad in de Cortes in de gelederen der oppositie, totdat hij in 1856 weder minister van Marine en in 1860 van Oorlog werd. In 1865 zag hij zich belast met de vorming van een Kabinet, hetwelk zich staande hield tot 1870. Hij overleed den 6den Januari 1876.

Sadduceeën is de naam van eene godsdienstige secte der Israëlieten. Ten onrechte vermeldt de overlevering een zekeren *Zadok*, een leerling van *Antigonus Socho* (200 jaar vóór Chr.), als haren stichter. Deze was vermoedelijk een hoegepriester van dien naam uit den tijd van *David*. De Sadduceeën vormden in Israël den priesteradel, welke tegenover de veel talrijker volkspartij der Farizeeën zijn gezag zocht te handhaven. Zij verwierpen de

overlevering en hielden uitsluitend de geschrevene wet voor het richtnoer van hun leven. Daarom waren zij afkeerig van de verwachtingen, die de Farizeeën omtrent de toekomst koesterden, alsmede van de opstanding des vleesches en van de vergelding. Voorts verkondigden zij des menschen vrijen wil en beweerden, dat 's menschen geluk en ongeluk afhankelijk zijn van zijne eigene gedragingen, terwijl de Farizeeën alles onderwierpen aan de goddelijke voorbeschikking. Sommige stellingen dezer secte werden later verdedigd door de Karaiten.

Sadée (Phillip), een verdienstelijk Nederlandsch schilder, geboren te 's Gravenhage den 7den Februari 1837 en een leerling van den kunstschilder *J. E. J. van den Berg*, oefende zich aan het atelier van laatstgenoemde en vertrok vervolgens naar de schildersacademie te Düsseldorf. Weldra echter keerde hij in het Vaderland terug en schilderde vooral tafereelen uit het visscheraleven aan het Scheveningsche strand, die zich inzonderheid door correctheid van teekening en weldoordachte zekerheid van compositie onderscheiden.

Sa de Miranda (Francisco de), een Spaansch en Portugeesch dichter, geboren te Coimbra den 27sten October 1495, studeerde in de rechten en bekleedde eenigen tijd eene rechterlijke bediening, doch nam daarna zijn ontalag, volbracht een reis door Spanje en Italië, zag zich daarna geplaatst aan het Hof van *João III* in Portugal, begaf zich toen naar zijn buitenverblijf bij Ponte de Luna, en overleed te Tapada den 15den Maart 1558. Zijn „Idyllen" zijn gedeeltelijk in het Spaansch en gedeeltelijk in het Portugeesch geschreven, en zijne nationale zangen (cantigas) desgelijks. Voorts neemt met hem de geschiedenis van het Portugeesch tooneel een aanvang. Zijne blijspelen onderscheiden zich door natuurlijkheid en levendigheid van dialoog. Zijne dichtelijke werken zijn in 1595 en later in het licht verschenen.

Sadowa, zie *Königsgrätz*.

Saemundr, zie *Edda*.

Saenredam. Onder dezen naam vermelden wij:

Jan Saenredam, een beroemd Nederlandsch schilder, geboren volgens sommigen te Lelden in 1570, volgens anderen te Zaandam in 1565. Hij beoefende aanvankelijk de schilderkunst onder de leiding van *Jakob de Gheyn*, maar gaf later de voorkeur aan de graveerkunst. Hij overleed te Assendelft in 1607. Er zijn ongeveer 250 prenten van hem bekend.

Pieter Saenredam, een schilder van gebouwen en kerken en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Assendelft in 1597 en ontving onderwijs van *Frans Pieters Grobbier*. Zijne gesichten op en in kerken, raadhuizen, kasteelen, pleinen ens. bezorgden hem grooten roem, zoodat hij te Haarlem in het gild van St. Lucas opgenomen werd. Men vindt van hem in het Rijksmuseum te Amsterdam: twee „Gezichten in de Grootte Kerk te Haarlem". Ook in het buitenland, bijv. te Turijn, vindt men zijne stukken. Hij overleed te Haarlem in 1666.

Saffler, zie *Korund*.

Saffloer of *basterdaaffraan* noemt men de gedroogde, donker roodschtig-gelè, buisvor-

mige bloemen van *Carthamus tinctorius*, welke plant in Egypte, Perzië, Oost-Indië, Mexico, Columbia, Nieuw-Zuid-Wales, Spanje, Hongarije, Thüringen en de Pfalz verbouwd wordt. De ingezamelde saffloer wordt terstond in de

schaduw gedroogd of eerst met water van eene gele kleurstof bevrjfd. In Egypte kneust men daartoe de bloemen onder molensteenen, wascht den brij met water en droogt de overblijvende massa tot kluiten. Op dergelijke wijze handelt men ook te

Bombay, maar de Perzische en Bengaalsche saffloer komt in den vorm van koeken in den handel. Laatstgenoemde twee soorten

worden door de beste gehouden. De saffloer bevat, behalve gemelde gele kleurstof, ook eene roode, *carthamine* ($C_{14}H_{16}O_7$) genaamd, welke tot het verven van zijde, alsmede tot blanketsel gebruikt wordt. Wij geven hierbij eene afbeelding van bovengenoemde plant, namelijk in *a* van een stengel op $\frac{2}{3}$ de der natuurlijke grootte, in *b* van een bloempje op $\frac{3}{4}$ der natuurlijke grootte, in *c* van een meeldraad op 8-voudige grootte, in *d* van een stamper met den stempel, in *e* van een stuifmeelkorrel op 100-voudige grootte, in *f* van eene vrucht op $\frac{2}{3}$ de der natuurlijke grootte en in *g* van deze laatste, van boven gezien, op 8-voudige grootte.

Saffraan (*Crocus*), eene plantaardige kleurstof, noemt men de stempels van *Crocus sativus*, eene plant wier bloem een stijl draagt ter lengte van eenige Ned. duim. Die stijl verdeelt zich aan den top in 3 draadvormige, oranje-roode stempels. Deze laatste worden verzameld en zoo snel mogelijk gedroogd. Van 8000 bloemen verkrijgt men 500 Ned. wichtjes versche of 100 Ned. wichtjes gedroogde saffraan. Deze is bruinrood, heeft een specerijachtigen geur, smaakt bitter, is zeer hygroscopisch en bevat polychroiet (crocine) met een sterk kleurend vermogen, vet, druivesuiker, een organisch zuur en 8,9% minerale stoffen. Men verbouwt deze plant vooral in Spanje, — voorts in Frankrijk, Italië, Macedonië, Noord-Amerika, Perzië, Arabië en Pennsylvanië. Zij was reeds in overouden tijd als geneeskrachtige en verfstofleverende plant bekend. Vooral in Zwitserland wordt zij als specerij gebruikt, en de rijke Arabische vrou-

wen verven daarmede de oogleden, de vingertoppen en de teenen. Wij geven hierbij eene afbeelding van de saffraanplant, namelijk in *a* die eener bloem, in *b* die eener bloem met bladeren op $\frac{1}{2}$ der natuurlijke grootte,

in *c* die van een stamper op de dubbele grootte, en in *d* die van een gedeelte van het netvormigkleedsel van den bol op 6-voudige grootte. Zie onder

Crocus. Saffranine is de naam eener kleurstof, waarvan het zoutzure zout als een geelachtig rood poeder in den handel voorkomt en tot het kleuren van zijde gebezigd wordt. Het saffranine zelf is eene base van de samenstel-

Carthamus tinctorius.

ling $C_{21}H_{30}N_4$, die door de werking van een weinig zoutzuurtofluïdine op orthoamido azotoluol gevormd wordt.

Saffraan.

Saftleven. Onder dezen naam vermelden wij:

Cornelis Saftleven, een schilder en etser, geboren te Rotterdam in 1606. Hij schilderde

in den trant van *Brouwer* en *Tessiers* veelal toneelen uit het leven der soldaten en der boeren, doch ook wel landschappen, en eenige van zijne werken zijn gegraveerd.

Herman Sastloven, een broeder van laatstgenoemde en een beroemd schilder. Hij werd geboren te Rotterdam in 1609, vestigde zich te Utrecht en schilderde hoofdzakelijk landschappen aan de Rijn en stadsgesichten van zijne woonplaats. Zij zijn met groote zorg gepenseeld, en vooral de werking van het luchtperspectief is uitstekend. Men heeft er in het Rijksmuseum te Amsterdam, alsmede te Dresden, München en Berlijn.

Safvet-Pasja (Mehemed), een Turksch staatsman, geboren te Constantinopel omstreeks het jaar 1815, trad in dienst bij de Turksche administratie en werd in 1837 chef van het vertalingbureau, in 1847 secretaris van het paleis en in 1854 lid van Tansimatraad. In datzelfde jaar zag hij zich geplaatst als onderstaatssecretaris bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken, — in 1861 werd hij minister van Koophandel, daarna president van den Staatsraad, in 1865—1866 gezant te Parijs, toen minister van Justitie en in 1872 minister van Buitenlandsche Zaken. Hij vertegenwoordigde de Porte op de conferentie te Constantinopel, ijverde voor het aannemen van het Londensche protocol en verliet in Juli 1877 het Kabinet. Reeds in Februari 1878 belastte hij zich weder met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, onderteekende den Vrede van San Stefano (8 Maart 1878), werd grootvizier, maar legde eerlang om redenen van gezondheid die betrekking neder. In 1879 was hij wederom gezant te Parijs, daarna nogmaals minister van Buitenlandsche Zaken, koerde in 1882 tot het ambteloos leven terug en overleed te Constantinopel den 17den November 1883.

Sagan is de naam van een vorstendom in Neder-Silezië. Zijne hoofdplaats is de arrondissementshoofdstad Sagan aan de Bober en aan een drietal spoorwegen. Deze heeft een fraai kasteel, 4 kerken, een gymnasium, een seminarium en ruim 12 000 inwoners.

Saga, zie *Noordsche taal- en letterkunde*.

Sagasta (Don Práxedes Mateo), een Spaansch staatsman, geboren den 21sten Juli 1827 te Torrecilla de Cameros, werd ingenieur bij den Spaanschen noorderoeverweg en zag zich na de omwenteling van 1854 afgevaardigd naar de Constitueerende Cortes. Na het dempen van den opstand der radicalen te Madrid in Juli 1856 nam hij de wijk naar Frankrijk, doch keerde na de afkondiging der amnestie in zijn vaderland terug en werd professor aan de school voor ingenieurs te Madrid, progressief lid der Cortes en redacteur der „Iberia”, doch vluchtte na den mislukten opstand van 22 Juni 1866 op nieuw naar Frankrijk. Na den opstand van 1868 werd hij minister van Binnenlandsche Zaken en een ijverig aanhanger van *Pris*, terwijl zijne eerzucht tegenover *Zorilla* hem meer en meer deed overhellen tot de conservatieve partij. In October 1871 werd hij voorzitter der Cortes. In het begin van 1872 moest hij echter aftreden wegens het besteden van staatsgelden aan de verkiezingen, doch in 1874 werd hij onder *Serrano* minister van Buitenlandsche

Zaken, den 18den Mei van dat jaar minister van Binnenlandsche Zaken en den 4den September minister-president, maar moest den 30sten December daaraanvolgende zijn ontslag nemen. Na dien tijd behoorde hij tot de liberale leden der Cortes. Hij trad op als een voorstander der dynastie van *Alfonso XII*, vereenigde zich in 1876 met *Martín Campos* en de Centralisten tegen het conservatieve Kabinet *Canova* en zag zich, na het ontslag van dit laatste (8 Februari 1880) tot voorzitter benoemd van een liberaal ministerie. In 1883 echter nam hij zijn ontslag en werd in December van dat jaar tot president der Cortes benoemd. Door zijne oppositie tegen het algemeen stemrecht en tegen de herziening van de grondwet bracht hij het ministerie *Posada-Herrera* ten val en verjdelde de vereeniging der liberale partijen. Na den dood van *Alfonso XII* werd hij belast met de vorming van een nieuw ministerie, dat den 28sten November 1885 het bewind aanvaardde.

Sage (Eene) is in het algemeen een verhaal, dat van geslacht tot geslacht mondelijk overgebracht wordt. Heeft zij betrekking op een geschiedkundig persoon, dan noemt men haar eene *historische sage*, waartoe ook de *heldensage* behoort, die een bekende held tot hoofdpersoon heeft. Gebeurtenissen, die van de Goden vermeld werden, leverden de stof voor de *godensage* of den mythus, en op het gebied van den Christelijken godsdienst gaven de lotgevallen der Heiligen aanleiding tot de *legende*. Voorts heeft men *plaatselijke sagen* en *diensagen*. De gezamenlijke sagen, die op denzelfden persoon, bijv. Koning *Artus*, *Diedrik van Bern*, *Attila*, *Karel de Groot*, enz. betrekking hebben, vormen een *sagenkring*. Door het opsporen van „Deutsche Sagen (1816—1818, 2 dln; 2de druk, 1866)” hebben zich vooral de gebroeders *Grimm* verdienstelijk gemaakt.

Saginaw-city, eene stad in een evensoo genoemd graafschap van den Noord-Amerikaanschen Staat Michigan, ligt op den linker oever van de Saginawrivier, is een vereenigingspunt van verschillende spoorwegen en telt ruim 10 000 inwoners (1880), van welken nagenoeg de helft van elders is gekomen. Men heeft er voorts eene hogeschool, 3 bibliotheken, 9 kerken en een groot aantal fabrieken.

Sagittaria L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Alismaceae*. Zij omvat éénhuizige planten met een driedeeligen kelk en 3 witte bloemkroonbladen. De mannelijke bloemen zijn van talrijke meeldraden, de vrouwelijke van talrijke stampers voorzien, welke met een vleezig bloembodem tot een bolronnd geheel vereenigd zijn. De eierstok is bovenstandig en éenhokkig en de vruchtjes zijn droog en plat. In ons Vaderland groeit in slooten en vaarten het *pijkruid* (*S. sagittifolia L.*), eene waterplant met pijlvormige lucht- en lintvormige waterbladeren, — voorts met vrij groote bloemen, die aan eene vleezige spil van afstand tot afstand bij paren of in 3-talige kransen bijeenstaan. De mannelijke bloemen zijn boven de vrouwelijke geplaatst.

Sagittarius (Casparius), een Duitsch geleerde, geboren te Lüneburg den 28sten September 1643, studeerde te Helmstädt, werd

rector te Saalfeld en te Jena, voorts hoogleraar te Jena en overleed den 9den Maart 1694. Van zijne geschriften noemen wij: „Nucleus historiae Germanicae (1675)”, — „Antiquitates gentilitis et christianismi Thuringici (1685)”,

Fig. 1. De sagoboom.

— „Theologische Lehrrätze von dem recht-mässigen Pietismo (1691)”, — „Introductio in historiam ecclesiasticam (1718)”.

Sago (De), een belangrijk voedingsmiddel in het zuiden van Azië, wordt vooral verkregen van verschillende soorten van palmboomen, bijv. van *Metroxylon König* uit de groep der Loricaceën, van *M. Rumphii Mart.* (zie bijgaande figuur) en van *M. laeve Mart.* Deze laatste soort groeit in Siam, op Amboina, Samátra, Bornéo enz. op moerassige plaatsen. Verlangt men sago, dan veilt men den boom, splijt hem open en haalt het merg er uit. Dit laatste, tot poeder gebracht, doet men in eene kuip; het wordt met water gesuiverd en door eene zeef gegoten, waarop de vezels

achterblijven, en daarna met rust gelaten, sodat het poeder besinkt. Dit besinksel is het ruwe sago-meel. Een boom, die 15 jaar oud is, kan 400 Ned. pond sago opleveren.

Er zijn nog onderscheidene andere palmboomen, waarvan sago verkregen wordt, zooals *Corypha umbraculifera*, *Arenca saccharifera*, *Borassus flabelliformis* enz. Voorts verkrijgt men dat meel van verschillende soorten uit de familie der Cycadeën, bijv. van *Cycas circinalis L.*, een boom ter hoogte van 12 Ned. el met bladeren ter lengte van 8 Ned. el. Wij geven daarvan eene afbeelding in fig. 2, namelijk in *a* van een vrouwelijk vruchtblad op de helft der natuurlijke grootte, in *b* van een meeldraadblad van onder, in *c* van dit laatste van boven, en in *d* van een stukje van de bladspil met een vinblad. Op Java behoort *Corypha Gebanga* tot de sagoleverende boomen en in West Indië *Oreodera oleracea*, alsmede *Manihot utilissima* en *M. Aipi*, welke gewassen ook naar Oost-Indië zijn overgebracht. In ons land wordt veel zoogenaamde sago bereid van aardappelmeel. Daartoe verwarmt men dit laatste in vochtigen toestand tot 70 of 80° C., perst het vervolgens door eene doorboorde plaat en verdeelt de daar doorheen gedrongen cylindres aanstonds in stukjes, die een weinig gedroogd, daarna in een omdraaiend vat rond gerold en eindelijk in een omwentelenden cylinder geheel gedroogd worden. De gewone, meest gebruikte sago is niets anders dan aardappelmeel.

Sagopalm. De voornaamste Sagopalmen hebben wij in het artikel *Sago* vermeld.

Sagoskin. (Michaël Nikolajewitsj), een verdienstelijk Russisch schrijver, geboren in 1789 in het gouvernement Pensa, trad in 1812 als officier bij de landweer in dienst en woonde vervolgens als adjudant van generaal Lewis de belegering van Dantsig bij. Daarna wijdde hij zijn tijd aan de beoefening der fraaie letteren, zag zich in 1817 benoemd tot lid

van het bestuur van den Keiserlijken schouwburg te Petersburg en, nadat hij onderscheidene blijspelen geschreven had, in 1820 te Moskou. Ook zijne romans vonden grooten bijval, inzonderheid:

„Joerji Miloslawski, of de Russen in het jaar 1612 (1829; 8ste druk, 1851)”. In 1831 werd hij directeur van den Hofschouwburg te Moskou met den titel van staatsraad in werkelijken dienst en tevens directeur van het wapenmuseum in het Kremlin. Hij overleed te Moskou den 5den

Fig. 2. De valsche sago.

Juli 1852.

Sagrijn, zie *Chagrijn*.

Saguntum was weleer eene stad in Hispania Terraconensis, op het gebied der Ede-

tanera, aan de rivier Palantias, niet ver van de kust in eene vruchtbare landstreek. Volgens de sage was zij door Grieken uit Zacynthus, bij welken zich later Rutuliers uit Ardea voegden, of door *Héraclès* (Hercules) gesticht. Zij bereikte door een uitgebreiden handel eene hooge trap van bloei en sloot vervolgens een verbond met de Romeinen, weshalve zij door *Hannibal* (219 vóór Chr.) na eene heldhaftige verdediging veroverd werd. Acht jaar daarna viel zij echter weder in de handen der Romeinen. Hare bouwvallen verheffen zich bij het hedendaagsch Murviédro, dat deswege ook Saguntum is genaamd.

Sahara (De), eene groote woestijn in Noord-Afrika, strekt van den Atlantischen Oceaan zich oostwaarts uit tot aan de Egyptische en Nubische Oasen over eene lengte van 5 200 Ned. mijl en heeft eene breedte van omstreeks 1500 Ned. mijl, zoodat zij eene oppervlakte beslaat van 114 000 □ geogr. mijl. Eigenlijk is hare oppervlakte nog veel grooter, omdat mede het grootste gedeelte van Egypte en Nubië, alsmede de landen ten oosten van de Roode Zee en van de Perzische Golf tot haar gebied behooren. Tevens breidt zij zich door haar stuifzand van jaar tot jaar uit, zoodat zij hier en daar reeds de Niger bereikt. Het kustgewest der Sahara, zuidwaarts tot den mond der Senegal, bestaat nagenoeg geheel en al uit zuiver wit sand, dat hier en daar duinen en heuvels vormt ter hoogte van 100 Ned. el. Op sommige plaatsen treden rotsen en klippen daarnit te voorschijn. De zeebodem langs de kust bestaat desgelijks uit sand, hetwelk door de schier altijd waaiende oostenwinden derwaarts wordt gestuwd.

Men splitst de Sahara in verschillende deelen. Het kustgebied langs den Atlantischen Oceaan, van den mond der Senegal tot aan de grenzen van Marocco, is eene zeer eenvormige vlakte ter lengte van 1500 en ter breedte van 180—220 Ned. mijl. Het Hoogland van Taganet en El Hodh, ten noordoosten van den mond der Senegal, schijnt eene oppervlakte te hebben van 2- tot 3000 □ geogr. mijl en eene gemiddelde hoogte van 560 tot 600 Ned. el. Hier verheffen zich rotsgewaarten en heuvelketens van sandsteen en donkere kiezel. Op dit Hoogland volgt de Laagvlakte der Zee, met zandheuvels en kiezel bedekt, doch hier en daar ook boomen dragende. Tusschen deze en de grenzen van Marocco heeft men den Woestijngordel met enkele oasen en het zoute meer Gilta, terwijl verder naar het noorden de grond weder begint te rijzen en een sandsteen-, leisteen- en kalkgrond, ten gevolge der regelmatig terugkeerende regens, er met een schraal plantenkleeft is bedekt. Het minst bekend is voorts in het zuiden de groote Laagvlakte ten zuiden van Timboektoe tusschen 18 en 28° N. B., doorsneden van de karavane-wegen tusschen Timboektoe en Marocco. De bodem, die ten noorden van Timboektoe alomtegenwoordig rijst, schijnt in den El Dajof (Lichaam der Woestijn) op 21° N. B., waar beddingen van steenzout het voormalig bestaan van een zout meer schijnen aan te wijzen, het diepst te dalen. Het Hoogland (*Hammada*) ten zuiden der Wadi Dra vormt eene uitgebreide

hoogvlakte, die ten noorden van Bel Abbas zich in velerlei vormen vertoont en vervolgens naar de zijde der Wadi Dra steil afdaalt, terwijl zij zich westwaarts in eenige hooge, steile bergketens van sandsteen, kwarts en leisteen verheft, tusschen welke men vruchtbare, boschrijke dalen aantreft. Meer bekend is de Laagvlakte van Tafleit en Tocat, aan den zuidelijken voet van het hoogland van Marocco en Algérië zich van Tafleit uitstrekkend tot Insalah met eene lengte van 790 en eene breedte van 220 Ned. mijl. Het meest bezocht is het lage bekken van Wargla, eene ronde vlakte, met eene uitgebreidheid van 5000 □ geogr. mijl zich uitstrekkend tusschen 29 en 35° N. B., en, als grootendeels tot Algérië behoorend, onder den naam van Algerijnsche Sahara bekend, hoewel zij oostwaarts de grenzen van Tunis en Tripoli overschrijdt. In het zuiden van deze Laagvlakte verheft zich de bergstreek van Hogar en Aggar, ten noordwesten door de duinen van El Golea verbonden met de terralanden van zuidelijk Algérië. Hier verrijst eindelijk de Hoogvlakte van Tademaït, die met haren zuidelijken en westelijken zoom (Dajebel Tidikelt, 600 Ned. el hoog) steil afdaalt naar de gewesten Tidikelt, Toeat en Goerara en onderscheidene beken uitzendt naar de Wadi Akaraba, terwijl naar het noordoosten de Wadi Mia en hare zijrivieren door de hoogvlakte kronkelen, zich voortspoedend naar het Bekken van Wargla. Lage henevels vormen den overgang naar de hoogvlakte van Moeïdir en naar het bronengebied der Wadi Akaraba. Verder zuidoostwaarts verheft zich tusschen 22 en 25° N. B. de Hoogvlakte van Ahagar, van welke de Wadi Igharghar afdaalt. De hoogte van deze vlakte is ongeveer 1300 Ned. el, terwijl de hoogste toppen, zooals de Tahat en Ilaman, de Oeatellen, de Hikena en de Oedan er tot boven de 2000 Ned. el opklimmen. Van den oostelijken zoom naar de Wadi Igharghar loopt naar het zuidoosten de Hoogvlakte van Tafli met den Aggar (1300 Ned. el hoog). Tusschen deze en den breedtecirkel van Ghadames eindelijk vindt men eene steenachtige, hier en daar zandige vlakte. In het zuiden van de Hoogvlakte van Ahagar ligt het berggewest Air of Asben op 17—19½° N. B. De berggroep van Timge (1300—2000 Ned. el hoog), het Eghellal- en het Baghsen-gebergte (1800—1600 Ned. el hoog) vormen hier grootsche rotsgewaarten, door lagere groepen omgeven. Diepe, soms vruchtbare en boschrijke dalen vervangen er het barre sand. Van den oostelijken zoom van het bekken van Wargla en van het hoogland van Ahagar, oostwaarts tot aan de Libysche woestijn en noordwaarts tot aan de beide Syrten der Middellandsche Zee, strekt eene vlakte zich uit van 18- tot 20000 □ geogr. mijl, namelijk het hoogland van Fessan, meerendeels met rotaklumpen en gerolde stenen bedekt en grootendeels tot Tripoli behoorend. De zoom dezer hoogvlakte (5- tot 600 Ned. el hoog) bereikt bij Lebda de kust der zee en loopt langs deze tot aan Kaap Mesrata. Tusschen 27 en 29° N. B. vindt men in het oosten daarvan de Seedakbergen. Verder oostwaarts heeft men te Tiberti het Hoogland der Tiboe Rejajade, waar de Toemide zich verheft als de hoogste bekende berg der Sahara

(3500 Ned. el hoog). Oost- en Noordwaarts daalt zij af naar de Libysche woestijn, die van Dar Foer (16° N.B.) zich noordwaarts uitstrekt tot aan de Grootte Syrte, de Hoogvlakte van Barka en de monden van de Nijl. Het verst noordooftwaarts eindelijk liggen de oasen Siwah, Bachariëh, Farafrah, Dachel en Chargah.

Door de jongste reizen van Europeanen in de Sahara en door bij de bevolking ingewonnen berichten is gebleken, dat de vroegere voorstelling van het groote gebrek aan water in deze woestijn meer overdreven is. De talrijke versteeningen, welke de bodem er bevat, waaronder van schelpdieren, die thans nog leven in de aldaar nabijgelegen zeeën, overtuigen ons, dat de Sahara te voren onder het zeeswater bedolven was. De duinen bereiken er eene hoogte van 100 Ned. el en schrijden langzaam voort van het oosten naar het westen, terwijl zij oasen en dorpen onder het malle sand begraven. Zij zijn op sommige plaatsen helder wit, op andere roodachtig van kleur terwijl de rotgevaarten, meestal van vulkanischen aard er zwart zijn. Ook vindt men er kalk en sandsteen. Het graniet vertoont zich eerst ten zuiden van den 17den graad N.B.; ten noorden van deze lijn treedt het alleen in de hoogste toppen van het Atlasgebergte te voorschijn. De bergen der Sahara dragen den Arabischen naam van „Dajebel“. Het grootste gedeelte deser woestijn wordt echter door hoogvlakten ingenomen. Eene met scherpe steenen bedekte hoogvlakte wordt „hammada“, eene met kleine, gladde kiezelstenen „serir“ geheeten; beide hebben een bodem van loem, hier en daar tot steen verhard en door ijzer-oxide rood gekleurd. De vlakten aan den zoom der Sahara, waar de eerste sporen van plantengroei zich vertoonen, heeten „nahel“. Voorts heeft men er laagvlakten, „hofra“ of „djoif“ genaamd, met een bodem van klei of zand. De oase Siwah ligt 28 Ned. el beneden de oppervlakte der zee, en het is zeer waarschijnlijk, dat ook andere gedeelten der Sahara beneden den zeespiegel gelegen zijn. Op de plaatsen, waar zich water verzamelt, ontstaat in de Sahara eene oase; zelfs in het barste zand roept duurzame vochtigheid er een weligen plantengroei te voorschijn. Men onderscheidt verschillende soorten van oasen, naar gelang zij van nature of kunstmatig worden besproeid. De eerstgenoemde soort splitst men weder in soodanige, die door bovenaardsch of onderaardsch stroomend water ontstaan. Tot die met bovenaardsch stroomend water behoort de oase der Wadi Dra (in het zuiden van Marocco), welke haren oorsprong verschuldigd is aan de Drarivier, en de oasen van Opper-Taflelt, bevochtigd door de Sia, — en tot die met onderaardsch stroomend water de oase van het eigenlijke Taflelt, ten zuiden van Ertib, de meeste oasen in het noorden van Tocat en onderscheidene kleinere ten zuiden van het Atlasgebergte. De kunstmatig besproeide zijn die, waar het water niet zeer diep in den bodem verborgen is, zoodat het daaruit kan worden opgehaald, bijv. de oase Kaocar en een gedeelte van Fezzan, de oasen van Soef en Thäikelt. Het woord „oase“ is er aan de inboorlingen onbekend. Zij geven daaraan den Arabischen

naam van „ain (bron)“. Eene diepe bron noemt men „bir“. In de geheele Sahara vindt men geene enkele rivierbedding, welke aanhoudend van bovenaardsch water voorzien is. Ook de Dra in het zuiden van Marocco bereikt slechts zelden de zee, maar onder de aarde stroomt zij steeds voort. De naam van eene rivierbedding is „wadi“ en van eene rivier „irharhar“. Opmerkelijk is de aanzienlijke menigte van meren in de Sahara, niet alleen in de laagste gedeelten, maar ook op de hoogvlakten. Hier moet een onderaardsche watertoevoer aanzienlijk wezen om bij de gestadige verdamping der meren het uitdrogen te verhoeden. De bodem van uitgedroogde meren draagt den naam van „sebsja“; gewoonlijk is deze een moeras met eene zoutbevattende bovenkorst.

In de Sahara heerscht de oostpassaat, die geene vochtigheid aanbrengt en slechts zelden vervangen wordt door een zuidelijken wind, die zich in Italië onder den naam van sirocco en in de Alpen onder dien van fön doet kennen. Ten gevolge der droge lucht vertoonen er zich electricische verschijnselen in den dampkring, inzonderheid het weerlicht. Bij volkomene windstilte is de lucht er ongemeen doorschijnend, en luchtspiegelingen komen er dikwijls voor. De stand van den barometer is er niet zeer veranderlijk, doch die van den thermometer des te meer. Deze laatste kan in ieder jaargetijde op één dag wel eens 20° C. dalen of klimmen. In Fezzan neemt men in den winter wel eens — 3° C. waar, en op denzelfden dag in de schaduw + 20° C. De felste koude kan er tot — 4° C. dalen, en de grootste hitte, bijv. in Kaocar, namiddags in de schaduw zelfs tot meer dan + 50° C. klimmen.

De Sahara verschaft aan slechts weinig dieren een voldoende voedsel, maar men meene niet, dat er onmetelijke vlakten gevonden worden, waar nauwelijks een grasje groeit. Moge de plantengroei ook ontbreken in de steenachtige hammada en in de duinen van Areg, overal, waar zich wadi's bevinden, vertoonen zich ook gewassen, al is de verscheidenheid van deze niet groot. De Sahara is het vaderland der dadelpalmen, die er dichte wouden vormen en op eilanden in den oceaan gelijken. Alleen op het groote gebied der woestijn (met Arabië en het land tot aan de Indus) komt de dadel tot rijkheid. Voorts heeft men er een dwergpalm (Hyphaene Argun), maar dan ook slechts eenige mimosa's en de Tamarix gallica, welke tot de boomen kunnen gerekend worden. Op die gedeelten van den bodem, welke geen zout bevatten, vindt men wijders eenige bladerloose heestergewassen (Retama, Calligonum, Ephedra), en op den natriumhoudenden grond vertoonen zich de Halophyten; onder deze heeft men bladerloose sappplanten (Halocnemum, Arthrocnemum). Planten met sappige bladeren groeien er voorts op een met zout bezwangerden bodem, alsmede Sakoleën, Zygothylleën en Staticeën. De grassen der Sahara komen gedeeltelijk overeen met die der Aziatische steppe, en sommige groeien op pollen. De dikke halmen eener Stipacee (Aristida pungens) bereiken er eene hoogte van 2 Ned. el en verschaffen een goed voedsel aan het kameel. Merkwaardig

zijn er de roos van Jericho (*Anastatica hieracuntica*) en het eetbare mannamos (*Parmelia esculenta*), hetwelk door den storm wordt losgerukt van den grond en elders in kleine stukjes als een mannarogen nedervalt. De meeste heesters en halfheesters zijn er van doornen voorzien en de bollen der bolgewassen blijven er zeer klein. Het aantal planten, dat in de Algerijnsche Sahara te huis behoort, wordt geschat op vijfhonderd.

In het noorden der Sahara heeft men de dieren van Oost-Afrika, en in het zuiden der Sahara die van Zuid-Afrika. Deze twee gewesten zijn ongeveer door den keerkring gescheiden. Grootte roofdieren, bijv. leeuwen, zoekt men in het midden der Sahara te vergeefs. Onder de vogels is er de struisvogel de merkwaardigste, terwijl het éénbultig kameel, het rund, het paard, de geit en het schape er de tamme dieren vertegenwoordigen. Tot de delfstoffen behooren er keukenzout, salpeter, natron, aluin, antimonium en ijzererts.

De bevolking der Sahara behoort in het algemeen tot den stam der Berbers. De Arabieren hebben er hunne taal gebracht, maar zich tevens met de Berbers vermengd. De Berbers van den Atlantischen Oceaen ten westen tot aan Toeat en Timboektoe noemt men Mooren, en dese zijn niet zelden met Negers vermengd. Voorts heeft men er de Toearegs ten getale van 150- tot 200000, wier oostelijke grens ongeveer samenvalt met den grooten Karavanenweg van Tripoli naar Koeka. Daarop volgen de Tibboe, die ongeveer het midden houden tusschen de Berbers en de Negers. Wjders heeft men er Israëlieten (meestal in de oasen gevestigde kooplieden) en Negers. Het aantal bewoners der Sahara wordt geschat op 4 miljoen. Zij houden zich voornamelijk bezig met veeteelt en handel en behooren bijna allen tot de zwervende volken.

De Grieken waren met de Sahara, welke zij de woestijn (*Ἐρημος*) noemden, weinig bekend. In ouden tijd wilde men niet gelooven, dat zich in het binnenland van Libye bewoonbare oorden bevonden, en eerst *Heródotos* vernam van *Etearchus*, den hoogepriester van den tempel van Ammon, dat 5 jongelingen door de woestijn getogen waren — vermoedelijk de eerste karavaan, die in den Soedan doordrong. De Carthagers onderhielden hoogst waarschijnlijk met de Aethopiërs een druk handelsverkeer. Toen voorts de Romeinen de noordkust van Afrika veroverd hadden, zochten zij hunne heerschappij zoo ver mogelijk in het binnenland uit te strekken, ja, volgens den reisljver van *Pontinger* hadden zij een karavanenweg, die zuidwaarts liep tot aan het hedendaagsche Agades. Later namen de Arabieren den noordelijken zoom van Afrika in besit en brachten den Islam aan het geheele woestijngewest en hunne taal tot aan den Soedan en Senegal. Door hunne reisljgers, *Leo Africanus* en *Ibn Baloeta*, werden de binnenlanden der Sahara nader bekend, terwijl de nasporingen der Europeanen eerst in de voorgaande eeuw een aanvang namen. De beste berichten zijn nog geen vijftig jaar oud. In het westelijk gedeelte reisden *Pansé* (1850) en *Vissani* (1860), beiden Franschen, en in 1828 reisde *René Caillé* van Timboektoe naar Marocco. De landen in het zuiden van Ma-

rocco (Toeat) werden bezocht door *Rohlfs*, en die in het zuiden van Algérië door *Duveyrier* en in 1875 door *Loryscau*. Over het middenste gedeelte werd licht verspreid door de merkwaardige expeditie van *Richardson*, *Barik* en *Overweg*, — over de Tibboelanden door *Nachtigal*, — en over de Libysche woestijn door *Rohlfs*. In den jongsten tijd heeft men velerlei ontwerpen gemaakt, om van de groote oppervlakte partij te trekken ten nutte der menschheid, ja, zelfs om haar in eene uitgestrekte binnenzee te herscheppen, 't geen echter alleen uitvoerbaar zou wezen in de laagste gedeelten. Anderen wilden er spoorwegen aanleggen, bijv. *Rohlfs* van Tripoli naar Koeka. Intusschen zijn daarbij de hitte, het gebrek aan water, de zandduinen en de vijandige gesindheid der inboorlingen zeer groote bezwaren, zoodat men zich voor 's hands met de oude karavanenwegen zal moeten vergenoegen. De handel is er zeer levendig en bestaat in het omruilen van vee en zout tegen stofgoud, slaven, ivoor en graan, in het besit van de bewoners der Nigerlanden. Steeds brengen de bewoners der Sahara goud, ivoor, aluin, gom, struisvederen enz. naar de kust van den Atlantischen Oceaen en van de Middellandsche Zee, vanwaar zij zich wapens, buskruit en kleederen verschaffen. In het oostelijk gedeelte is de handel minder levendig, omdat de bewoners er door de Libysche woestijn van de Nijllanden gescheiden zijn. Intusschen staan zij in verband met hunne westelijke naburen door den weg, die van Wadai over Borgoe en Tibeti naar Fezzan loopt, waar hij zich met den grooten centraalweg der Sahara vereenigt. Laatstgenoemde neemt een aanvang aan de Middellandsche Zee bij Tripoli en loopt over Moerzoek in Fezzan en over Bilma en Kaocer naar Koeka aan het Tsadmeer. Een andere hoofdweg loopt van Moerzoek westwaarts naar Ghat en dan zuidwaarts naar Agades, vanwaar zich onderscheidene wegen tot in het hart van den Soedan uitstrekken, (naar Gagho, Woerno, Sokoto en Kano). Uit Algérië loopt een handelsweg naar Timboektoe, over Gardaja en El Golea, naar Toeat en verder naar Mabroek aan de Niger. In het westen der Sahara heeft men een karavanenweg van de Senegal naar Zuid-Marocco. Algérië en Senegamblië zoeken langs karavaanen waterwegen om strijd zich meester te maken van den handel der Sahara.

In den jongsten tijd zijn reeds pogingen aangewend, om een spoorweg door de Sahara te leggen, ten einde de noordkust van Afrika met de vruchtbare landen van den Soedan te verbinden. Deze aanleg heeft echter in den barren bodem, het heete klimaat en de vijandelijke gesindheid der inboorlingen schier onoverkomelijke bezwaren. Reeds is in Egypte een spoorweg geopend van de Middellandsche Zee naar Siest, die ongetwijfeld tot Khartoem, het vereenigingspunt van de Witte en Blauwe Nijl, zal worden verlengd. Vooral hebben zich in Frankrijk *Duponchel*, *Paul Soleillet*, *Loryscau* en *Delosse* beijverd, om eene spoorweglijn van Algérië over Timboektoe naar Senegamblië aan te bevelen en de genoemde swarigheden als niet onoverkomelijk voor te stellen. Daarontogen heeft *Rohlfs*, de bekende ontdekkingsreisljger, aan een spoorweg van Tripoli

maar Koeka de voorkeur gegeven, waarvoor hij gegronde redenen aanvoert. De ingenieur *Duponchel* van Montpellier, die op last der Regeering in 1877 in Algérië voorloopige opnemingen deed, verklaarde zich vóór een spoorweg vandaar over El Golea naar Tocat en verder naar Timboektoe. Op dien grond werd door het ministerie van openbare Werken in Frankrijk in 1879 een crediet van 200000 francs geopend ten behoeve van voorbereidende werkzaamheden. Voorts werden verschillende expeditiën uitgezonden, om de beste tracés voor een spoorweg in het zuiden van Algérië op te sporen, waartoe door de Kamers 600000 francs was toegestaan. Die van den ingenieur *Choisy* bracht den weg van El Aghoeat tot aan El Golea zorgvuldig in kaart en onderzocht het gedeelte naar Insala in Tocat. Eene tweede onder luitenant-kolonel *Flatters* had in laat, zich van Wargia naar het gebied der Tocaregs te begeven, om in de richting naar Ahagar een weg te zoeken, maar hij keerde terug wegens de moeilijkheden, die zich daarbij voordeden.

Inmiddels heeft men zich met het onderzoeken dier plannen tot het noorden der Sahara moeten bepalen, en het is ook niet waarschijnlijk, dat een spoorweg door de eigenlijke woestijn van de Senegal naar de Niger, vooreerst tot stand zal komen. Terecht vraagt *Marc Maurer*, of een spoorweg langs de Senegal tot aan de Feloeowatervallen eenig nut zal aanbrengen, terwijl hij het als eene groote dwaasheid beschouwt, een spoorweg van St. Louis naar Bakel, van Bakel naar Medina en van Medina naar Timboektoe aan te leggen, daar hij onmogelijk eene billijke rente kan opleveren.

Saïd of *Es Saïd* is de Arabische naam van Opper-Egypte. Zie onder *Egypte*.

Saïd-Pasja (Mohammed), onderkoning van Egypte, geboren in 1822, was de vierde zoon van *Mohamed Ali* en de opvolger van zijn neef *Abbas-Pasja*. Hij kwam den 14den Juli 1854 aan het bewind, schafte eenige drukkende monopolïën af en beperkte den slavenhandel. In het algemeen doorzag hij met behranderen blik de belangen van zijn vaderland, was zeer verdraagszaam jegens belijders van andere kerkgenootschappen en vermaakte zich wel eens maanden lang met de exercitiën der soldaten en het verzamelen van geld voor zijn eenigen zoon. Om zich zooveel mogelijk los te maken van de Porte, vergunde hij aan Frankrijk grooten invloed op zijn regeeringsbeleid en bevorderde zoowel den aanleg van het Suezkanaal als de belangen der Fransche expeditie tot het opsporen van de bronnen van de Nijl. Zelfs volbracht hij in Mei 1862 eene reis naar Frankrijk en overleed den 18den Januari 1868.

Saïd-Pasja (Mehemed), bijgenaamd *Katsjuk*, een Turkach staatman, bevorderde in 1860 onder *Fosad-Pasja* het dempen der onlusten in Syrië, waarna hem de waardigheid van Pasja werd toegekend. Daarna trad hij op als gouverneur van de eilanden van den Archipel en van Cyprus en stond bij het begin van den Russisch-Turkischen Oorlog (1877—1878) aan het hoofd der Sandjaks, Toeltaja en Tirnowa, terwijl hij deel nam aan den strijd. Na den vrede riep Sultaan *Abdoel-Hamid II*

hem tot het secretariaat van zijn Kabinet en benoemde hem tot lid der hervormingscommissie, waarna hij met *Baker-Pasja* rondreisde in Klein-Azië. In 1879 werd hij eerste minister, doch zijn verzet tegen de eischen van Engeland kwam hem in 1880 op het verlies van zijne betrekking te staan. Hij slaagde er in de uiteenloopende gevoelens over de grenzen van Griekenland en Montenegro tot eenheid te brengen en eene schikking te treffen met de schuldeischers van den Turkschen Staat. Door een proces tegen de moordenaars van Sultaan *Abd oel-Asis* wist hij zijn tegenstander *Midhad-Pasja* uit den weg te ruimen. Den 2den Mei 1882 ontving hij wederom zijn ontslag, aanvaardde in Juli nogmaals de portefeuille, werd in December 1882 grootvizier en bekleedde deze betrekking tot in den herfst van 1885.

Saigoen, sedert 1862 de hoofdstad der Fransche kolonie Cochinchina in Achter-Indië, is tevens de belangrijkste plaats voor den Europeeschen handel tusschen Singapore en Hongkong. Zij ligt op de delta der Saigoenrivier, 96 Ned. mijl van de see, maar is gedurende den vloed toegankelijk voor zeeschepen en bezit eene scheepstimmerwerf, een tuighuis, eene kerk, scholen, onderscheidene regeeringsgebouwen en telt 15000 en met de naburige Chinezenwijk Cholen ongeveer 50000 inwoners. De Europeesche wijk is regelmatig aangelegd en met fraaie huizen versierd. Deze stad is eene vrijhaven, en het voornaamste artikel van uitvoer is er rijst.

Sailer (Johan Michaël), een R. Katholiek godgeleerde, geboren den 17den November 1751 te Aresing in Opper-Beieren, werd in 1770 lid van de Orde der Jesuïeten, in 1784 professor te Dillingen, in 1799 te Ingolstadt, in 1800 te Landshut, in 1821 eerste domcapitularis te Regensburg, in 1822 coadjutor en vicaris-generaal in het bisdom Regensburg, in 825 domproost der hoofdkerk en in 1829 bisschop aldaar. Hij overleed den 20sten Mei 1832. Hij is de stichter en vertegenwoordiger van eene zeer gemoedelijke en tevens verdraagszame richting in zijne Kerk. Zijne „Sammtliche Werke“ zijn in 1830—1842 in 40 deelen in het licht verschenen.

Saima, een fraai Meer met talrijke eilanden, ligt in het zuidoostelijke gedeelte van Finland en heeft eene oppervlakte van 40 □ geogr. mijl. Het ontvangt binnen zijne rotsachtige oevers het water van onderscheidene Finlandsche meren en heeft zelf lange de Wuoxen, die wegens hare veelvuldige watervallen niet bevaarbaar is, zijn afvoer naar het Ladogameer. Het Saimakanaal verbindt het Meer met de Finsche Golf.

Saint-Andrews, eene academiestad in het Schotsche graafschap Fife en aan eene baai, heeft een schilderachtig voorkomen, telt ruim 6000 inwoners en was geruimen tijd de zetel van den aartsbisschop van Schotland. De hoofdkerk, in 1169—1818 gebouwd, was weleer één van de prachtigste bedehuizen der Christenen, maar werd in 1559 door Protestantische dweepers verwoest. Naast haren bouwval verheft zich die der kerk van den heiligen *Egulus*, den stichter der stad, die er in de 9de eeuw met het gebeente van den heiligen *Andreas* aan wal stapte en er een klooster deed verrijzen. De overblijfselen van

het aartbisschoppelijk paleis, op eene steele rots aan zee gelegen, zijn thans een landmerk voor de schippers. Het domkapittel en de abdij waren in het bezit van vorstelijke inkomsten en de aldaar in 1400 geplaatste universiteit is de oudste van Schotland en eene der oudste van noordelijk Europa. Zij bestaat uit het United College en het St. Mary College en heeft 18 hoogleraren en ongeveer 160 studenten. In de kerk deser universiteit predikte welker *John Knox*. Onder de overige inrichtingen van onderwijs is het Madras-College de merkwaardigste; het is tegelijk gymnasium en hoogere burgerschool, vraagt slechts een gering schoolgeld en beschikt over een groot aantal beurzen. De haven der stad is van weinig beteekenis en wordt enkel door kustvaarders en visschers gebruikt.

Saint-Arnaud, zie *Arnaud*.

Saint-Aulaire (Louis Clair de Beauport, graaf de), een Fransch staatsman en schrijver, geboren den 9den April 1778, trad in 1811 als kamerheer in dienst van *Napoleon*, werd in 1812 prefect van het departement Marne en in 1814 van het departement Haute-Garonne, maar legde die betrekking neder bij den terugkeer des Keizers. Na de Tweede Restauratie zag hij zich benoemd tot lid der Kamer van Afgevaardigden en voegde zich bij de Doctrinaires. In 1818 werd hij herbenoemd en scharde zich als schoonzoon van den Hertog *Decazes* aan de zijde van het ministerie. In 1831 benoemde *Lodewijk Philips* hem tot buitengewoon gezant te Rome en in 1833 tot pair. Daarop werd hij ambassadeur te Wenen en van 1840—1848 te Londen, totdat de Februari-omwenteling hem beroofde van die betrekking. Hij overleed den 12den Januari 1864. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door het schrijven van eene „Histoire de la Fronde (1627, 3 dln)” en is deswege tot lid der Académie benoemd.

Saint-Brieuc, de hoofdstad van het Fransche departement Côtes du Nord, ligt aan de Gouët, 6 Ned. mijl van haren mond en alsoo van den Atlantischen Oceaan, voorts aan den Westerspoorweg, en is de zetel van een prefect, van een bisschop, van eenige rechtbanken en consulaten enz. Men vindt er een seminarium, een lyceum, eene boekery met 27000 deelen, een museum voor oudheidkundige, een voor natuurlijke historie, onderscheidene instellingen van weldadigheid en omstreeks 16000 inwoners, die zich vooral met fabriekwerk, visscherij en handel bezig houden. Hare havenplaats is Le Logué.

Saint Cloud, een stadje met omstreeks 4000 inwoners in het Fransche departement Seine et Oise en op den hooggelegen oever der Seine, is merkwaardig wegens het aldaar in 1870 verwoeste kasteel. Dit bestond uit een groot hoofdgebouw met 2 paviljoenen en 2 vleugels, bevatte prachtige zalen met kostbare kunstgewrochten en eene bibliotheek met 12000 deelen en was omringd door een groot park met waterwerken. Het werd door Hertog *Philippe van Orléans*, een broeder van *Lodewijk XIV* gebouwd en later door *Marie Antoinette* vergroot. Aldaar werd den 18den Mei 1804 door *Napoleon I* het keizerrijk afgekondigd, en *Napoleon III* onderteekende er in Juli 1870 de oorlogsverklaring aan

Pruisen. In dien oorlog werd op den 13den October 1870 het kasteel door de Franschen uit het fort op den Mont Valérien soo hevig gebombardeerd, dat het eerlang in brand stond en verwoest werd. Een groot gedeelte der kunstgewrochten en de boekery zijn echter gedurende dat bombardement door de Duitschers naar Versailles overgebracht.

Saint-Cyr is de naam van een kasteel en dorp bij Versailles in het Fransche departement Seine et Oise, aan den spoorweg van Parijs naar Granville. Hier stichtte *Lodewijk XIV*, op verzoek van madame de *Maintenon*, eene kostschool voor jonge juffrouwen. Later werd deze inrichting herschapen in een hospitaal en in 1806 in eene militaire school, die thans nog bestaat en gemiddeld 300 leerlingen telt.

Saint-Cyr (Laurent), graaf *Gowios*, maarschalk van Frankrijk, geboren te Toul den 16den April 1764, was eerst miniatuurschilder en vertrok in 1782 naar Rome, maar trad bij den aanvang der Revolutie in Franschen dienst, werd in 1794 divisie-generaal en voerde als zoodanig bevel in Holland en Italië. Wel moest hij in 1799 zijn ontslag nemen, maar *Napoleon I* plaatste hem weder aan het hoofd eener divisie in Italië, daarna in Duitschland, benoemde hem in 1801 tot staatsraad en tot gezant in Spanje en in 1803 tot opperbevelhebber van het occupatieleger te Napels, in 1804 tot chef der kurassiers en in 1805 tot groot-officier van het Legioen van Eer. Hij verkreeg daarop onder *Masséna* een kommando in Opper-Italië, bestuurde de belegering van Venetië, bezette in 1806 Napels, woonde de veldslagen in Pruisen en Polen bij, werd in 1807 gouverneur van Warschau, voerde in 1808 bevel over het 7de legerkorps in Catalonië, moest wegens de rampspoedige belegering van Gerona het kommando nederleggen en werd eerst in 1812 weder in de gelederen geroepen. Hij streed aan het hoofd van het 9de armeekorps tegen *Wittgenstein* aan de Duna, onderscheidde zich bij Polock en zag zich tot maarschalk benoemd. In 1813 voerde hij bevel over het 14de armeekorps bij Dresden, werd er gouverneur, capituleerde den 11den November van dat jaar en werd met de bezetting krijsgeslagen en naar Hongarije gebracht. Na den val van *Napoleon* keerde hij terug naar Parijs, werd pair van Frankrijk en ontving het kommandeurkruis van den H. Lodewijk. Bij de terugkomst van *Napoleon* deed hij zijn best, om de bezetting van Orléans getrouw te doen blijven aan den Koning, maar ontkwam ter nauwernood aan de handen der woedende soldaten. Na de Tweede Restauratie werd hij minister van Oorlog, daarna staatsraad, in 1815 gouverneur van Straatsburg, in 1816 bezitter van het grootkruis der Orde van den H. Lodewijk, in 1817 minister van Marine en vervolgens weder minister van Oorlog. Daar hij de wijziging der kieswet afkeurde, legde hij zijne betrekking neder en overleed den 17den Maart 1830.

Saint-Denis, eene arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Seine, 9 Ned. mijl ten noorden van Parijs, op den rechter oever der Seine en aan hare zijrivier de Rouillon, alsmede aan een kanaal en aan

den Noorderspoorweg, telt ongeveer 41000 inwoners (1881) en bezit, behalve eene groote meesterschool met 450 leerlingen (een gesticht van de Orde van het Legioen van Eer) en talrijke fabrieken, in de Abdijkerk de aloude begraafplaats der Koningen van Frankrijk. In dat prachtig gebouw, in spitsboogstijl opgetrokken, met 2 torens, voorts met portalen, bogengangen enz. versierd, vindt men o. a. de praalgraven van *Lodewijk van Orléans* (den zoon van *Karel V*) en van zijne gemalin *Valentine van Milaan*, van *Lodewijk XII* en zijne gemalin *Anna van Bretagne* (van *Jean Just* uit Tours), van *Frans I* (van *Pierre Boncompagni*), van *Henrik II* en van zijne gemalin *Caterina de' Medici* (van *Germain Pilon*), van Koning *Dagobert* enz. In het geheel waren er bij den aanvang der Revolutie 25 Koningen van Frankrijk, 10 Koninginnen en 84 Prinsen en Prinsessen ter aarde besteld. Andere merkwaardige gebouwen te Saint-Denis zijn: de nieuwe kerk, in 1867 voltooid, de voormalige abdij en de beide hangende bruggen, welke de stad in verband brengen met den anderen oever der Seine en met het eiland St. Denis. De stad ontleent haren naam aan den Heiligen *Dionysius*, die in 278 als martelaar op den Montmartre te Parijs onthoofd werd en toen volgens de legende zijn afgehouden hoofd in de handen nam en er mede voortliep, door engelen vergezeld, tot aan het dorp Catulacum, het hedendaagsche St. Denis, waar hij in eene kapel begraven werd. Daar deed Koning *Dagobert*, een zoon van *Chlotarius II*, in 680 eene prachtige kerk verrijzen (later onder *Lodewijk VII* geheel verbouwd) en hij stichtte er eene abdij, die door schenkingen zoo rijk werd, dat onderscheidene Koningen van Frankrijk zich abten van St. Denis noemden. De vermaarde oriflamme, eene drieklippige roode vlag, was het vaandel der abten van St. Denis er „Montjoie de St. Denis” de wapenkreut der Franse ridders. Nadat *Lodewijk de Heilige* er het overschot van al zijne voorgangers had doen bijzetten, bleef deze abdij de begraafplaats van al de Koningen van Frankrijk. Intusschen had zij gedurig veel te lijden van de Engelschen en van de Hugenoten, en deze laatsten behaalden er onder *Condé* en *Coligny* den 10den November 1567 eene belangrijke overwinning. De abt van St. Denis genoot steeds aanmerkelijke voorrechten: hij was lid van het Parlement, bezat rechtspraak in geestelijke en wereldlijke zaken over de stad en haar gebied, alsmede het muntrecht, en kon genade verleen en veroordeelden. Vreeselijk werd echter de abdij mishandeld tijdens de Revolutie. Niet alleen werden de standbeelden der Heiligen en Koningen aan den ingang der kerk onthoofd en de oudheden en kostbaarheden geroofd en vernield, maar ook in Augustus en October 1793 op last der Nationale Conventie al de lijken en beenderen der Koningen opgegraven en in twee kalkgroeven bedolven, waarna hunne looden doodkisten en ook het looden kerkdak versmolten werden. In 1806 herstelde *Napoleon I* het kapittel van St. Denis en bestemde de kerk tot begraafplaats der Keizers van Frankrijk. Na 1816 evenwel sloegen de *Bourbons* met kracht de handen aan het werk: de beenderen werden

mit de kalkgroeven gehaald en ook de overblijfselen van *Lodewijk XVI* en van *Marie Antoinette* opgegraven en te St. Denis bijzet, — voorts de gedenkteekens en praalgraven vernieuwd en vele kunstgewrochten uit andere kerken van Frankrijk derwaarts overgebracht. Sedert 1840 ligt de stad binnen den kring der vestingwerken van Parijs en is door onderscheidene forten omringd, zoodat zij in het begin van 1871 door de Pruisen werd gebombardeed en veel schade leed. Kort daarna werd zij door Duitse troepen bezet en bleef tot October 1871 in handen van den vijand. — Den naam van St. Denis draagt ook een dorp in Henegouwen, waar den 14den Augustus 1678 de Nederlanders onder Prins *Willem III* eene overwinning behaalden op de Franschen onder den maarschalk *de Luxembourg*, — alsmede de hoofdstad van het Fransche eiland Reunion, welke 86000 inwoners telt.

Sainte-Beuve (Charles Augustin), een verdienstelijk Fransch schrijver en vermaard criticus, die op het gebied der letterkundige „essays” in Frankrijk de eerste plaats bekleedt, werd geboren te Boulogne sur Mer den 28sten December 1804, omvang zijne opleiding aan het Collège Charlemagne te Parijs, studeerde inde geneeskunde en hield zich reeds als student met letterkundigen arbeid bezig, bij welke hij zich eertlang uitsluitend bepaalde. Hij was een ijverig voorstander der romantiek, zooals blijkt uit zijn roman: „*Joséphine Delorme* (1829)”, — uit den dichtbundel: „*Consolations* (1830; 2de druk 1863)”, — en uit zijn „*Tableau historique et critique de la poésie Française du XVI siècle* (1828)”, vervolgens uitgebreid tot 2 deelen met gewijzigden titel (1840; 2de druk, 1876). Later evenwel heeft hij de romantische school verlaten. In 1860 werd hij conservator der Bibliothèque Mazarin en in 1848 lid der Académie. Toen *Napoleon III* zich van den Keizerlijken zetel had meester gemaakt, vond hij in *Sainte-Beuve* een ijverig medewerker aan den „*Moniteur*”. *Sainte-Beuve* werd professor in de Latijnsche poëzij aan het Collège de France, maar de Republikeinsegezinde studenten maakten het hem onmogelijk, collegie te geven. Nu zag hij zich korten tijd geplaatst aan de Ecole normale, en in 1865 benoemde de Keizer hem tot senator. Hij overleed den 13den October 1869. Zijne uitstekende opstellen zijn meestal verschenen in dagbladen, namelijk als feuilleton in den „*Constitutionnel*”, den „*Moniteur*” en den „*Temps*”, en in tijdschriften, zooals: de „*Revue de Paris*” en de „*Revue des Deux Mondes*”, doch werden ook afzonderlijk uitgegeven als: „*Causeries de lundi* (1851—1861, 5 dln)” en „*Nouveaux lundis* (1863—1869, 11 dln)”. Daaraan zijn de „*Galérie des femmes célèbres* (1858 en 1854)” en de „*Portraits littéraires*” meereendeels ontleend. Tot dergelijke verzameling behooren ook: de „*Portraits contemporains* (1847, 3 dln, 3de druk, 1869, 2 dln)” en de „*Portraits de femmes* (1844; 2de druk, 1845)”. Zijn roman: „*Volupté* (1835, 9de druk, 1877)” vindt nog altijd vele lezers. Voorts schreef hij: „*Histoire du Port Royal* (1840—1848, 3 dln; 2de druk, 1860, 5 dln)”, — „*Chateaubriand et son groupe littéraire* (1860, 2 dln; 3de druk, 1878)”, — „*Etudes sur Grimm*

(1858)", — „Le général Jomini (1869)", — „Talleyrand (1870)", — „Madame Desbordes Valmore, sa vie, sa correspondance etc. (1870)", — „Prondhon, sa vie et sa correspondance (1870)", — en „Etudes sur Virgile et Quinte de Smyrne (1857, 2de druk, 1870)".

Sainte-Claire Deville. Onder dezen naam vermelden wij:

Charles Sainte-Claire Deville, een verdienstelijk Fransch geoloog en meteoroloog en geboren op het eiland St. Thomas den 26sten Februari 1814. Hij bezocht de école-des-mines te Parijs, volbracht wetenschappelijke reizen en werd in 1857 lid der Académie, daarna voorzitter van het Meteorologisch Genootschap en in 1872 inspecteur-generaal van alle meteorologische stations in Frankrijk. Hij overleed te Parijs den 10den October 1876. Van zijne geschriften noemen wij: „Etudes géologiques sur les îles de Ténériffe et de Togo (1846)", — „Voyage géologique aux Antilles et aux îles de Ténériffe et de Togo (1847)", — „Recherches sur les principaux phénomènes de météorologie et de physique terrestre aux Antilles (1861)", — en „Sur les variations périodiques de la température (1866)".

Henri Etienne Sainte Claire Deville een uitstekend scheikundige, geboren den 11den Maart 1818 op St. Thomas. Hij studeerde in Frankrijk en werd in 1845 leeraar te Besançon en in 1851 professor in de scheikunde aan de Ecole normale en aan de Sorbonne te Parijs. Eerst deed hij proeven over de harsen en bepaalde zich vervolgens bij de anorganische chemie. Hij ontdekte in 1849 het salpetersuur anhydride, onderzocht de koolzure zouten der metalen en vestigde in 1855 zijne aandacht op het aluminium. In dit jaar bracht hij de eerste aluminiumbaren op de tentoonstelling te Parijs. Met *Wohler* deed hij proeven omtrent het borium en het silicium, en met *Debray* volbracht hij een merkwaardig onderzoek omtrent het platina, dat hij met hulp der knalgasvlam tot smelting bracht. Met *Caron* paste hij de gevondene uitkomsten omtrent het aluminium ook toe op het magnesium en legde alsoo den grondslag voor de magnesiumindustrie. Van groot belang waren voorts zijne onderzoekingen over de dissociatie van scheikundige verbindingen bij een hoogen warmtegraad, waarna hij zich bezig hield met eene fabriekmatige voortbrenging van suurstof. Hij schreef o. a.: „De l'aluminium, ses propriétés etc. (1859)", — en „Métallurgie du platina etc. (met *Debray*, 1868, 2 dln)". Hij overleed te Parijs den 1sten Juli 1881.

Sainte-Croix of *Santa Cruz*, een Deensch West-Indisch eiland, één der Maagden-Eilanden, heeft eene uitgebreidheid van nagenoeg 4 □ geogr. mijl en telt ongeveer 28 000 inwoners. Het verheft zich in het noorden tot eene hoogte van 352 Ned. el, is ten zuiden en gedeeltelijk ten noorden door koraalriffen omringd en levert vooral suiker en katoen. De bosschen zijn er aanmerkelijk gedund. De hoofdstad is Christianstädt aan de noordkust, met eene veilige haven. Dit eiland werd door *Columbus* op zijn tweeden tocht ontdekt, kwam achtereenvolgens in het bezit van Nederlanders, Engelschen en Spanjaarden, voorts in 1851 als Fransch leengoed in dat der Malteeser ridders,

en werd in 1783 door Denemarken gekocht.

Saint-Elme (Ida), eene beruchte Fransche schrijfster en gelukzoekster, bekend onder den naam van *La Contemporaine*, was geboren in 1778 te Valombrese, werd de minnares van onderscheidene generaals van *Napoleon*, zoodat men haar „La veuve de la grande armée" noemde, en deed in 1829—1830 eene reis naar het Oosten. Na de Juli-omwenteling woonde zij te Londen en overleed in 1845 in de grootste armoede in het hospice der Ursulinerinnen te Brussel. Groot opzien verwekten hare „Mémoires d'une contemporaine (1827, 8 din; 2de druk, 1838)", waarin zij bijzonderheden mededeelt over de voornaamste personen van de Republiek en van het Eerste Keizerrijk. Voorts schreef zij: „Les soirées d'automne (1827, 2 dln)", — „La contemporaine en Egypte (1831, 6 din; 8 druk, 1833)", — en „Mille et une causeries (1834, 2 dln)".

Sainte-Marie of *Nossi-Beorrah*, een eiland aan de oostzijde van Madagascar, behoort sedert 1820 aan Frankrijk, telt op 16 $\frac{1}{2}$ □ geogr. mijl ruim 6000 inwoners en is door een smal kanaal van Madagascar gescheiden. Men vindt er Port Louis en het fort Louques.

Saintes, eene arrondissementshoofdstad van het Fransche departement Charente Inférieure, ligt aan twee spoorwegen en telt bijna 12000 (als gemeente bijna 16000) inwoners. Men heeft er eene bibliotheek, een collège, eenige hospitalen en onderscheidene fabrieken. Zij is het oude Mediolanum, de hoofdplaats der Santonen. Er bestaat nog een triomfboog van *Germanicus* en men vindt er de overblijfselen van een amphitheater met ruimte voor 20000 personen, van eene waterleiding, van baden en kanalen.

Saint-Etienne, de hoofdstad van het Fransche departement Loire, niet ver van de Loire aan het riviertje Furens en in een groot steenkolenbekken gelegen, behoort tot de belangrijkste industriesteden des lands, is onregelmatig gebouwd, heeft een somber voorkomen, is in het bezit van eenige rechtbanken, van een hervormd-consistorie, van een lyceum en van onderscheidene andere inrichtingen van onderwijs, van eene boekery met 12 000 deelen, van een schouwburg, van onderscheidene genootschappen en telt 111 000 inwoners (1881). Het vermelde steenkolenbekken is 32 Ned. mijl lang en 8 Ned. mijl breed en levert eene groote hoeveelheid uitmuntende steenkolen. Voorts zijn er ijsergieterijen, wapensmederijen, aanzienlijke weverijen enz.

Saint-Evremont (*Charles Marguete* de St. Denys, seigneur de), een verdienstelijk Fransch schrijver, geboren den 1sten April 1613 te St. Denis bij Constance (Normandië), werd opgevoed door de Jezuïeten, studeerde te Caen en te Parijs in de rechtsgeleerdheid, trad daarop in krijgdiensdienst, streed dapper bij Rocroi, Freiburg en Nordlingen, verdedigde gedurende de onlusten der Fronde de zaak des Konings en zag zich in 1652 tot veldmaarschalk benoemd. Een satyrieke brief van zijne hand over den Vrede der Pyreneeën en over *Macaris* noodsaakte hem tot de vlucht naar Holland, en vanhier begaf hij zich in 1662 naar Engeland, waar hij zijne dagen doorbracht aan het Hof en den 29sten December 1703 overleed.

Op letterkundig gebied verwierf hij grooten lof door zijn blijspel: „Les académiciens (1644)”. Voorts schreef hij gedichten, fabels, brieven, saamspraken, wijsgeerige verhandelingen enz. en onderscheidde zich door zijne gave van opmerking en door een kearigen stijl. Zij werden versameld uitgegeven te Londen in 1706 in 3 deelen.

Saint-Félix (Jules de), eigenlijk *Félix d'Amoreux*, een Fransch schrijver, geboren in 1806 trad eerst op met „Poésies romaines (1830)” en leverde vervolgens eene lange reeks van romans, zooals: „Cléopatra, reine d'Égypte (1836, 2 dln)”, — „Les nuits de Rome (1853; 2de druk, 1864)”, — „Scènes de la vie de gentilhomme (1858)”, — en „Les cousines de Satan (1863)”. Ook schreef hij: „Le Rhône et la mer (1845)”, — „Les tribuns (1842)”, — „Histoire de Napoléon II, roi de Rome (1853)”, — en „Les aventures de Cagliostro (1854)”. Hij was geplaatst bij de commissie voor de censuur bij het departement van Binnenlandsche Zaken en overleed in 1874.

Saint-Genois (Jules Ludger Dominique Ghislain, baron de), geboren den 22sten Maart 1818 te St. Quintens-Lenneck in de Belgische provincie Zuid-Brabant, studeerde te Mechelen en te Gent in de letters en rechten, werd in 1836 provinciaal archivaris van Oost-Vlaanderen, in 1843 hoogleraar en bibliothecaris aan de universiteit te Gent, vervolgens lid van den gemeenteraad en schepen aldaar, en overleed er den 10den September 1867. Hij was lid der Koninklijke Académie van België en schreef onderscheidene Fransche en Vlaamsche werken. Daarvan vermelden wij: „Anna, historisch tafereel uit de „Vlaemsche geschiedenis tijdens Anna van Bourgonje, in 1477 (1844)”, — „De grootboekhouder, eene Gentse vertelling (1851)”, — „De St. Lievens-Zotten in 1467 (1852)”, — „Het Vlaemsch in het noorden van Frankrijk (1853)”, — „Historische verhalen (1852)”, — „Het kasteel van Wildenburg of de muitelingen van Oostende (1851)”, — en „Levensbericht van Gosewinus Josephus Augustus, baron de Staassart (1855)”. Ook leverde hij opstellen in verschillende tijdschriften.

Saint-Georges (Jules Henri Vernoy de), een Fransch tooneelschrijver, geboren te Parijs in 1801, trad op met den roman: „Les nuits terribles (1831)” en leverde vervolgens een groot aantal operateksten. Wij noemen van hem: „Ludovic (1833)”, — „Le planteur (1839)”, — „L'esclave de Camoëns (1843)”, — „Le Lazzarone (1844)”, — „Les mousquetaires de la reine (1840)”, — „Le val d'Andorre (1848)”, — „Les amours du diable (1852)”, — en „La Bohémienne (1862)”. Van zijne romans vermelden wij nog: „Le livre d'heures (1840)”, — „Un mariage de prince (1849)”, — en „L'espion du grand monde (1851)”. Hij was eenigen tijd directeur der opéra comique, werd officier van het Legioen van Eer en overleed te Parijs den 23sten December 1875.

Saint-Germain (De graaf van), een berucht gelukzoeker der 18de eeuw, gaf voor, dat hij, 20 of 30 eeuwen eud, *Christus* en de Apostelen gekend had. Zijne uitgebreide kennis en beschaafde vormen verleenden hem toegang tot de aanzienlijkste kringen en bezorg-

XIII.

den hem de gunst van *Lodewijk XV*, Vorst *Orlof*, den Markgraaf *von Ansbach*, den Landgraaf *von Hessen* enz. Men vermoedde, dat hij door diensten als spion groote schatten verwierf, doch hij stierf in behoeftige omstandigheden te Eekernförde in 1734.

Saint-Germain-en-Laye, eene stad in het Fransche departement Seine et Oise en in het arrondissement Versailles, is schilderachtig gelegen op eene hoogte aan de Seine en aan den Westerspoorweg en bezit eene drukke markt en omstreeks 53000 inwoners. Het *Bosch* van Saint Germain-en-Laye heeft eene uitgebreidheid van 4400 bunder en is door een muur omringd; daar verrijft het oude, vermaarde kasteel, onder Koning *Karel V* in 1870 gesticht, sedert *Frans I* het gewone verblijf van het Fransche Hof. Het werd dan ook meermalen vergroot en verfraaid. Onder *Lodewijk XIV* was het de woonplaats van Koning *Jacobus II* van Engeland, die er in 1701 overleed. Later diende het ook tot kazerne en werd in 1840 tot verblijf voor een strafbataljon ingericht. *Napoleon III* echter deed het herstellen en plaatste er in 1862 een museum van nationale oudheden.

Saint-Hilaire, zie onder *Barthélemy* en *Geoffroy Saint-Hilaire*.

Voorts vermelden wij nog: *Augustus François César Prouvençal Saint-Hilaire*, een Fransch natuurkenner en reiziger, geboren te Orléans den 4den October 1799. Hij maakte zich te Hamburg bekend met de Duitse taal en letterkunde, wijdde zich aan de studie der kruidkunde en vergezeld den Hertog *de Luxembourg* naar Brasilië. Hij schreef: „Histoire des plantes les plus remarquables du Brésil et du Paraguay (1824)”, — „Plantes usuelles des Brésiliens (1824—1828)”, — „Flora Brasiliae meridionalis (1825—1838, 3 dln)”, — „Voyage dans les provinces de Rio de Janeiro et de Minas Geraës (1830, 2 dln)”, — „Voyage dans le district des diamants et sur le littoral du Brésil (1833, 2 dln)”, — „Voyage aux sources du Rio de St. Francisco et dans la province de Goyas (1847—1848, 2 dln)”, — en „Voyage dans les provinces de Saint Paul et de Sainte Catharine (1851, 2 dln)”. Zijne „Leçons de botanique (1840—1841, 2 dln)” werden zeer gunstig ontvangen, en hij overleed te Parijs in 1858.

Saintine (Joseph Xavier), een verdienstelijk Fransch schrijver, geboren te Parijs den 10den Juli 1798, zag zijne geschriften tot driemaal toe door de Académie bekrond en bepaalde zich voorts bij dramatischen arbeid. Den meesten roem echter verwierf hij met zijn roman: „Picciola (1836)”, welke meer dan 40 uitgaven beleefde, in bijna alle Europeesche talen werd overgezet en hem den Prix-Monthyon bezorgde. Van zijne romans vermelden wij voorts: „Jonathan le visionnaire (1825)”, — „Le mutilé (1834)”, — „Une maîtresse de Louis XIII (1834)”, — „Antoine (1839)”, — „Récits dans la tourelle (1844)”, — „Les trois reines (1853)”, — en „Seul! (1857)”. Voorts schreef hij ongeveer 200 tooneelstukken en overleed den 24sten Januari 1865.

Saint-John (De), eene Noord-Amerikaasche rivier, ontspringt in het zuidwestelijk gedeelte van den Staat Maine en valt na een

loop van 935 Ned. mijl bij de stad St. John in de Fundybaai, tot den Atlantischen Oceaan behoorende. Omstreeks 365 Ned. mijl boven haren mond vormt zij de Grand Falls ter hoogte van 23 Ned. el, en vanhier af is zij voor kleine en van Frederictown af voor groote schepen bevaarbaar. Dicht bij de stad St. John verheffen zich echter klippen in de rivierbeddingen, die slechts bij hoog water schepen doorlaten. Een groot gedeelte van hare oevers is met dichte wouden bezet. — De stad St. John, aan haren mond gelegen, verheft zich op een rotsachtigen bodem, heeft eene ruime haven, een levendigen handel en ongeveer 26 000 inwoners (1881). Den 20sten Juni 1877 is de halve stad door brand vernield.

Saint-John. Onder dezen naam vermelden wij:

James Augustus Saint-John, een Engelsch schrijver, geboren den 24sten September 1801 in het graafschap Caermarthen. Hij kwam in 1817 te Londen, volbracht groote reizen, vooral in Egypte en Nubië, en schreef onderscheidene werken, van welke wij noemen: „Lives of celebrated travellers (1830)”, — „Anatomy of society (1831, 2 dln)”, — „History, manners and customs of the Hindoos (1831, 2 dln)”, — „Egypt and Mohammed Ali (1834, 2 dln)”, — „The history of the manners and customs of ancient Greeks (1842, 3 dln)”, — „Egypt and Nubia (1844)”, — „Oriental album: characters, customs and modes of life in the valley of the Nile (1848 en 1851)”, — „There and back again in search of beauty (1853)”, — „Causes and forms of revolution (1854)”, — „Louis Napoleon (1855)”, — en „History of the four conquests of England (1852, 2 dln)”. Ook schreef hij nog een „Life of Sir Walter Raleigh (1868, 2 dln)”, waartoe hij eene reis deed naar Spanje. Hij overleed den 22sten September 1875.

Percy Bolingbroke Saint-John, een Engelsch schrijver en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Plymouth den 4den Maart 1821, reisde in de Oude en Nieuwe Wereld, en schreef: „The trappers bride (1855)”, — „The enchanted rock (1846)”, — „Amy Moss (nieuwe druk, 1860)”, — „The Indian maiden (1863)”, — „Indian tales (1863)”, — en „The red queen (1864)”, — voorts nog: „The King's musketeer (1849)”, — „Paul Peabody (1854)”, — en „French revolution in 1849 (1848)”. Van 1847 tot 1851 was hij correspondent van de „North British Daily Mail” en hij beschreef den Krimooflog in „The book of the war (1854—1855)”. — Ook zijn broeder *Bayle*, geboren den 19den Augustus 1859, heeft onderscheidene reisbeschrijvingen geleverd.

Horace Roscoe Saint-John, desgelijks een Engelsch schrijver, geboren in Normandië den 6den Juli 1830. Hij wijdde zich aan de studie der Oostersche letteren en schreef: „Life of Christopher Columbus (1850)”, — „History of the British conquests in India (1851, 2 dln)”, — en „The Indian Archipelago, its history and present State (1863, 2 dln)”. Ook zijne echtgenoot is als schrijfster opgetreden met „Audubon, the naturalist in the New World (1856)”, — „Masaniello of Naples (1865)”, — en „The court of Anna Carafa (1875)”. — Zijn broeder *Spencer* was geruimen tijd consul op Bornéo en schreef het be-

langrijke boek: „Life in the forests of the far East (1872)”.

Saint-Johns, de hoofdstad van het Britsche eiland Newfoundland, ligt er aan de oostkust, heeft eene uitmuntende, door vestingwerken beveiligde haven, eene prachtige R. Katholieke hoofdkerk, een aanzienlijken handel en 23 000 inwoners. Er worden vooral stokvisch, robbevelen, zalm, traan en pelterijen uitgevoerd.

Saint-Joseph, eene stad in Buchanan-County in den Noord-Amerikaanschen Staat Missouri, ligt op den linker oever der Missouri aan een negental spoorwegen. Zij werd in 1848 door den Franschman *Robidoux* gesticht, telde in 1846 slechts 600 inwoners en zag in 1880 dat aantal klimmen tot ruim 32 000. Men heeft er eene spoorbrug over de rivier, onderscheidene fraaie gebouwen, 17 kerken en 288 werkplaatsen van nijverheid.

Saint-Just (Antoine), éen der hoofdpersonen uit den tijd der Grootte Revolutie en geboren den 25sten Augustus 1767 te Décize bij Nevers, dweepte met den republikeinischen regeeringsvorm, verbond zich in 1790 met *Robespierre* en werd in 1792 door het departement Aisne afgevaardigd naar de Nationale Vergadering. Hij stemde voor den dood van *Lodewijk XVI*, zonder uitstel en zonder toelating van appél, en droeg niet weinig bij tot den val der Gironde. Als lid van het Comité du Salut Public werd hij met *Lebas* naar de Rijn gezonden, om er het oog te houden op de troepen. Hier deed hij de guillotine rusteloos werken en toonde zich een voorstander der terechtstellingen in massa. Ook spoorde hij *Robespierre* aan tot vernietiging der partij van *Danton*. In April 1794 geleidde hij het noorderleger tot de overwinningen bij Charleroi en Fleurus, en vormde daarna met *Robespierre* en *Couthon* in de Nationale Conventie een alvermogend driemanschap. Toen *Robespierre* gevoelde, dat hij zijn gezag niet langer kon handhaven, riep hij *Saint-Just*, die zich bij het noorderleger bevond, te hulp. Laatstgenoemde spande zijne krachten in om zijn vriend in de zitting van 9 thermidor te rechtvaardigen, doch te vergeefs, en hij beklom met hem den 28sten Juli 1794 het schavot. Zijne „Oeuvres politiques” zijn later in het licht verschenen.

Saint-Kitts of St. Christopher is de naam van een aan de Engelschen toebehoorend eiland der Kleine Antillen in West-Indië. Het telt op 3,2 □ geogr. mijl omstreeks 30 400 inwoners, heeft eene langwerpige gedaante en torsch op het noordwestelijk gedeelte den Mount Misery ter hoogte van 43 Ned. el. Het klimaat is er zeer gezond, en men verbouwt er hoofdzakelijk suikerriet, indigo, katoen en zuidelijke vruchten. Het is door *Columbus* in 1493 ontdekt, in 1623 door Engelschen, in 1625 door Franschen bevolkt en bij den Vrede van Utrecht (1713) aan eerstgenoemden afgestaan.

Saint-Lambert (Charles François, marquis de), een Fransch wijgeer en dichter, geboren den 16den December 1716 te Vézelle bij Nancy, werd in 1770 lid der Fransche Académie en onderhield gedurende 40 jaar een vertrouwelyken omgang met madame *d'Houdetot*, bekend uit de „Confessions” van *Rous-*

scen. Hij overleed te Parijs den 9den Februari 1808. Als dichter maakte hij zich bekend door zijne „Saisons (1769)”, alsmede door zijne „Poésies (1795, 2 din)”. Voorts schreef hij: „Catéchisme universel (1728, 2 din)”, en „Oeuvres philosophiques (1800, 5 din)”.

Saint-Lô, de hoofdstad van het Fransche departement Manche, ligt op den rechter oever van de Vire en aan een tweetal spoorwegen, is grootendeels op eene rots en zeer onregelmatig gebouwd en telt bijna 9 000 en als gemeente ruim 10 000 inwoners (1881). Men heeft er eene openbare boekery, een museum voor natuurlijke historie en oudheden en een schouwburg, — voorts fraaie kerken en onderscheidene fabrieken.

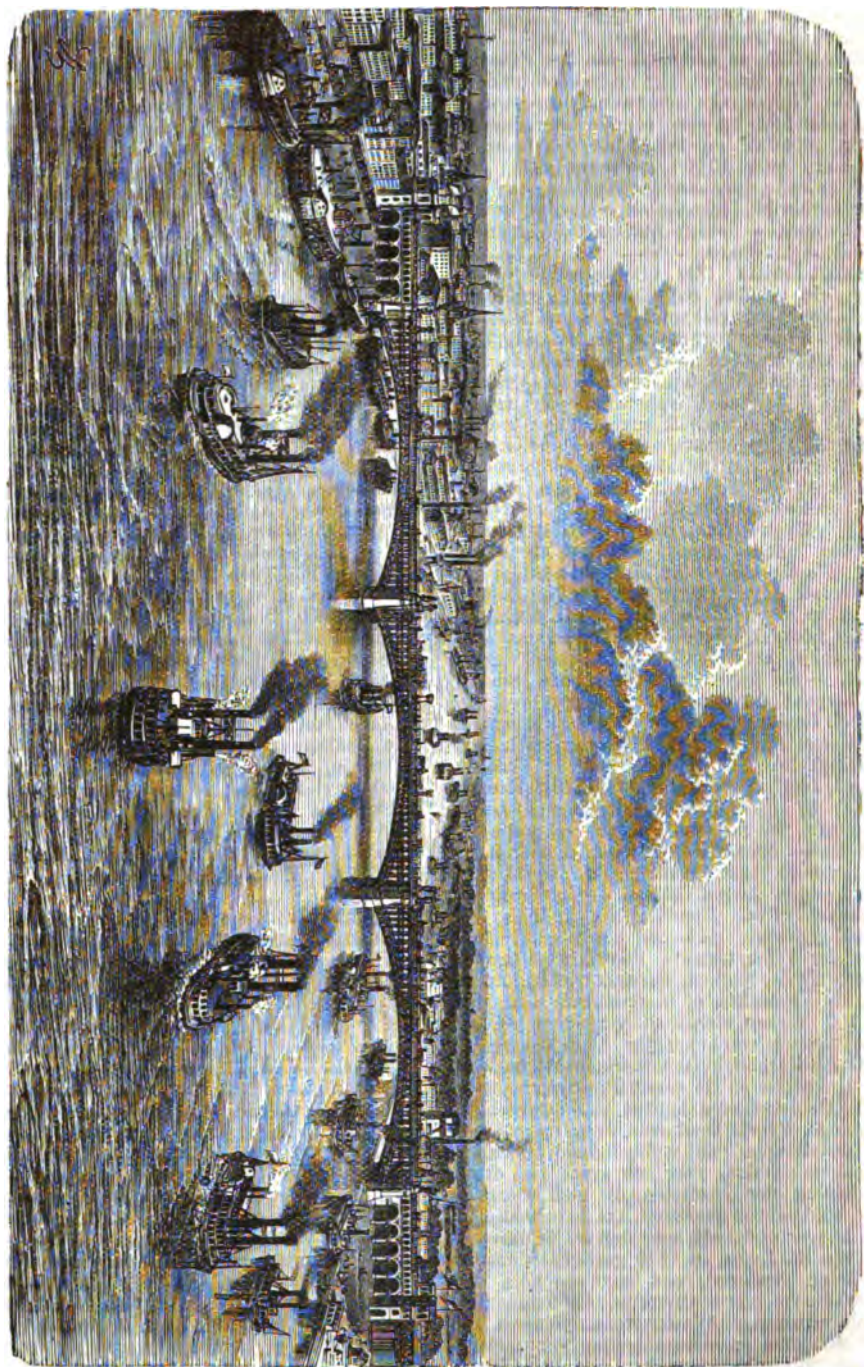
Saint-Louis (Zie nevenagaande afbeelding), de grootste en belangrijkste stad van den Noord-Amerikaanschen Staat Missouri, op den rechter oever van de Mississippi, 32 Ned. mijl beneden den mond van de Missouri en 1 883 Ned. mijl boven Nieuw-Orleans, ligt op 3 terrassen, van welke het hoogste zich 60 Ned. el verheft boven den spiegel der rivier. Zij is regelmatig gebouwd en heeft van de rivierzijde een indrukwekkend voorkomen. Men heeft er vele fraaie gebouwen en sierlijke parken en wandelplaatsen. In het zuidelijk gedeelte vindt men het Lafayettepark, 12 Ned. bunder groot, met het standbeeld van Washington, — in het zuidwestelijk gedeelte het Tower Grove park, 112 Ned. bunder groot, en den botanischen tuin van Shaws, — in het noordelijk gedeelte, op den hoogen oever der rivier, het Noorderpark, 73 Ned. bunder groot, — en 6 Ned. mijl ten westen van het middenpunt der stad en met deze door het Lindell Boulevard (59 Ned. el breed) verbonden, het Forest Park, 547 Ned. bunder groot. Eene prachtige brug, in 1869—1874 door *Eads* gebouwd, leidt over de Mississippi naar East St. Louis; zij is 680 Ned. el lang, heeft 3 bogen en kostte 24 miljoen gulden. Tot de merkwaardigste openbare gebouwen behooren er: het stedelijk gerechtshof (Court house) met een grooten ijzeren koepel, — het hoog gerechtshof (Four Courts), het stadhuis, het belastinggebouw, de beurs, het tuighuis en de loge der Vrijmetselaars. Voorts heeft men er groote hôtels, banken, bureaux van dagbladen enz. in klassieke of in renaissancestijl. Van de 162 kerken der stad vermelden wij: de Protestantisch-bisschoppelijke Christuskerk, de Roomsch-Katholieke hoofdkerk, de Messiaskerk der Unitariërs en de eerste Presbyteriaansche kerk. De Israëlieten hebben er eene prachtige synagoge. Voorts heeft men er een groot aantal instellingen van weldadigheid en onderscheidene scholen, voor een groot deel onder de leiding der Jezuïeten, die zich vooral in deze stad hebben gevestigd. Tot de inrichtingen van hooger onderwijs behooren er: de universaliteit van St. Louis, in 1829 gesticht en door de Jezuïeten bestuurd, met eene boekery met 17 000 deelen, met een museum en 360 studenten, — de vrijzinnige Washingtonuniversiteit met 800 studenten en eene afdeling voor meisjes, — de polytechnische school, — de rechtsgeleerde school, — het Duitsch-Luthersche Concordia-college, — de stedelijke High school (gymnasium en realschool), — en het College der Christelijke Broeders. Voor de volksbe-

schaving wordt goed gezorgd, — ook voor het onderwijs in het Duitsch. Tot de geleerde genootschappen behooren er de Académie van Wetenschappen, in 1856 gesticht, en de Missouri Historical Society, in 1865 verzezen. Van de bibliotheken vermelden wij: de Mercantile Library met 50 000 en de Public School Library met 56 000 deelen. Vluchtelingen, in 1848 uit Duitschland verdreven, hebben er een belangrijken invloed gehad op de wetenschappelijke ontwikkeling. Voorts heeft de gunstige ligging der stad haar tot eene stapelplaats van het westen gemaakt. De banken werken er met een gezamenlijk kapitaal van 150 miljoen gulden, en tot de voornaamste handelsartikelen behooren er graan, katoen, lood, hooi, zout, wol, huiden, vee, varkensvleesch en suiker. Tevens bloeit er de nijverheid, en de waarde der jaarlijksehe productie klom er reeds in 1874 tot 570 miljoen gulden. In de voorstad Carandolet vindt men groote ijzergieterijen, pletterijen enz. Voorts heeft men er vele korenmolens, varkensslachterijen, suikerraffinaderijen, glasblazerijen, tabakskerverfijen, machinensfabrieken enz. Nabij de stad wordt veel ijzererts opgedolven. Het klimaat is er zeer ongunstig: in den zomer heerschen er bij drukkende hitte kwaadaardige koortsen en in den winter is het er zeer koud. De bevolking is er inzonderheid sedert 1839 sterk toegenomen; zij bedroeg in dat jaar nog geen 7 000, doch in 1880 reeds 350 518 zielen, en onder dezen bevonden zich bijna 55 000 Duitschers. Op de plaats, waar thans Saint-Louis zich verheft, werd den 15den Februari 1764 door den Franschman *Pierre Laclède* het eerste blokhuis gebouwd. Nadat er zich eenige kooplieden in peltterijen gevestigd hadden, werd de plaats met het overig gebied van Louisiana, waartoe Missouri in die dagen behoorde, aan de Spanjaarden afgestaan. In 1800 verviel dit gebied weder aan Frankrijk, doch werd in 1803 door *Bonaparte* aan de Vereenigde Staten toegekend. Na dien tijd ontwikkelde zij zich met kracht, doch werd den 27sten Mei 1849 door een zwaren brand geteisterd.

Saint-Malo, zie *Malo* (St.).

Saint-Marc Girardin (François Auguste), een Fransch dagbladschrijver, geboren te Parijs den 12den Februari 1831, studeerde aldaar in de rechtsgeleerdheid, werd in 1826 leeraar aan het collège Louis le Grand, verwierf in 1828 met *Philarete Charles* door zijn geschrift: „Tableau de la littérature française au XVI siècle (nieuw druk in 1862)” den eersten prijs der Académie, nam deel aan de redactie van het „Journal des Débats” en ondernam in 1830 reizen naar Italië en Duitschland, waar hij vooral den toestand van het onderwijs gadesloeg. Hij maakte zijne opmerkingen openbaar in de geschriften: „Notices politiques et littéraires sur l'Allemagne (1835)”, — en „Rapport sur l'instruction intermédiaire en Allemagne (1835—1838, 2 din)”, later gevolgd door de „Souvenirs de voyages et d'études (1852—1853, 2 din)”. Na zijn terugkeer vestigde hij als volksvertegenwoordiger en later als lid van den raad van openbaar onderwijs zijne aandacht inzonderheid op schoolaangelegenheden. Voorts was hij dagbladschrijver en schitterde door zijne voorlezingen in de Sorbonne, waar hij met het onderwijs in de geschie-

denis en later in de Franche letterkunde was belast. In 1844 werd hij lid van de Académie | vermelden wij nog: „Cours de littérature dramatique ou de l'usage des passions dans le

Saint-Louis.

en leefde in goede verstandhouding met de vrienden van *Napoleon*. Hij overleed te Parijs den 11den April 1873. Van zijne geschriften | drame (1844; 11de druk, 1875—1877, 5 dln)”, — „Souvenirs et réflexions politiques d'un journaliste (1859)”, — „La Syrie en 1861; con-

dition des Chrétiens en Orient (1862)", — „Lafontaine et les fabulistes (1867, 2 dln)", — en „J. J. Rousseau, sa vie et ses ouvrages (1875, 2 dln)".

Saint-Martin, een eiland der Kleine Antillen in West-Indië, dat op 1,79 □ geogr. mijl ruim 6 000 inwoners telt, behoort half aan Frankrijk en half aan Nederland, doch het meerendeel der Europeesche bevolking bestaat uit Engelschen. Tot de uitvoerartikelen behooren er suiker, rum, katoen, tabak en sout.

Saint-Martin (Louis Claude, markies de), bijgenaamd *Le philosophe inconnu* en geboren te Amboise den 18den Januari 1748, trad in krijgsgedienst en wijdde zijn vrijen tijd aan de beoefening der letteren. Hij reisde voorts in Duitschland, Zwitserland, Engeland en Italië en vestigde zich eerst te Lyon en daarna te Parijs. Zijne laatste levensjaren sleet hij ten huise van den Senator *Lenoir-Laroche* te Annai bij Châtillon en overleed aldaar den 13den October 1808. Van zijne geschriften noemen wij: „Des erreurs et de la vérité (1775)", — „Tableau naturel des rapports qui existent entre Dieu, l'homme et l'univers (1782, 2 dln)", — „Ecce homo, le nouvel homme (1796)", — „De l'esprit des choses (1800, 2 dln)", — „Ministère de l'homme-esprit (1802)", — „L'homme de désir (1790, 2 dln; 2de druk, 1802)", — „Le crocodile ou la guerre du bien et du mal, poëme épico-magique (1800)", — en „De Dieu et de la nature".

Saint-Nazaire, eene seeplaats en arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Loire inférieure, gelegen op een voorbergte tusschen den Atlantischen Oceaan en den rechter oever der Loire, bezit eene station van den Orléansspoorweg, eenige rechtbanken en consulaten en wordt verdeeld in de sombere Oudstad en de fraaie Nieuwstad. Men vindt er seebaden, scheepstimmerwerken, eene hydrographische school en ruim 17 000 inwoners. Men heeft er een levendigen handel, veel scheepvaart en een geregeld stoombootverkeer met Belle Isle, Lorient, Bordeaux, Lissabon, Vigo en Cadix.

Saint-Nicolaas, de hoofdstad van het land van Waas, ligt in Oost-Vlaanderen aan den spoorweg van Gent naar Antwerpen. Zij heeft eene Latijnsche school, eene fraaie hoofdkerk, onderscheidene fabrieken en ongeveer 26 000 inwoners.

Saint Omer, eene arrondissementshoofdstad en vesting van den tweeden rang in het Fransche departement Pas de Calais, aan de plek, waar de bevaarbare Aa zich met het Neufossékanaal vereenigt, en aan den spoorweg van Rijsel naar Calais, is de zetel van eenige rechtbanken en bezit een lyceum, een geestelijk collège, eene ambachtschool, eene boekery met 15 000 deelen, een museum, onderscheidene genootschappen, een aantal instellingen van weldadigheid en ruim 17 000 en als gemeente ruim 22 000 inwoners (1881), die zich met fabriekarbeid en handel bezig houden. Het merkwaardigst gebouw is er de hoofdkerk van Notre Dame, in spitsboogstijl opgetrokken, met eene sware klok, een uitmuntend orgel, 11 kapellen en bezaanswaardige schilderingen. Deze stad heeft 2 voorsteden, Zij was geruimen tijd in handen der Engelschen,

doch werd in 1678 aan Frankrijk teruggegeven.

Saint Paul, de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen Staat Minnesota, ligt aan de Mississippi, die vanhier af voor groote stoombooten bevaarbaar is, bezit 81 kerken, een athenaeum, eene R. Katholieke academie, eenige instellingen van weldadigheid, een schouwburg en 41 000 inwoners (1880), — voorts drie aanzienlijke bibliotheken en veel handel. Zij werd eerst in 1840 gesticht.

Saint-Peter's Port, de hoofdstad van het Engelsch Kanaaleiland Guernsey, verheft zich aan de oostzijde terrasvormig uit zee, en hare voorsteden zijn met fraaie villa's en tuinen versierd. Er zijn 25 kerken en ruim 16 000 inwoners.

Saint-Pierre. Onder dezen naam vermelden wij: een aan Frankrijk toebehoorend eiland in Noord-Amerika, 75 Ned. mijl van de zuidkust van Newfoundland, met het eiland Ile aux Chiens op nog geen $\frac{1}{2}$ geogr. mijl ruim 4 600 inwoners tellend en voor de vischerij niet onbelangrijk; — eene stad op het Fransch-West Indische eiland Martinique, met eene uitmuntende haven en 20 000 inwoners; — en eene stad op het Fransche eiland Réunion, in den Indischen Oceaan, met fraaie gebouwen, eene goede haven en 28 000 inwoners.

Saint-Pierre (Charles Irénée Castel, abbé de), een Fransch schrijver, geboren bij Barfleur den 18den Februari 1658, werd in 1702 aalmoezenier van de Hertogin van Orléans, in 1695 lid der Fransche Academie, doch later daaruit verwijderd, omdat hij in zijn werk: „Traité sur la polysynodie (1718)" het regeringsbeleid van *Lodewijk XIV* had afgekeurd, en overleed te Parijs den 29sten April 1743. Van zijne talrijke geschriften noemen wij nog: „Projet de paix perpétuelle (Utrecht, 1713, 3 dln)", — „Mémoire sur les pauvres mendians (1724)", — „Annales politiques (1767, 2 dln)", — en „Ouvrages de politique et de morale (Rotterdam 1788—1741, 18 dln)".

Saint-Pierre (Bernardin de), zie *Bernardin*.

Saint-Priest (Alexis Guignard, graaf), een Fransch diplomaat en geschiedschrijver, geboren te Petersburg den 20sten April 1805, ontving zijne opleiding te Odessa en vertrok vervolgens naar Parijs. Hij was werkzaam als ambassadeur bij verschillende Hoven en werd in 1841 lid van de Kamer der Pairs, doch overleed op eene reis naar Moskou den 27sten September 1851. Van zijne geschriften vermelden wij: „Histoire de la royauté (1842, 2 dln)", — „Histoire de la chute des Jésuites au XVIIIe siècle, 1750—1782 (1844)", — „Histoire de la conquête de Naples par Charles d'Anjou (1847—1848, 4 dln)", — en „Etu-des diplomatiques et littéraires (1850, 2 dln)".

Saint-Quentin, eene arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Aisne, aan het Kanaal van Saint-Quentin en aan den Noorderspoorweg, is de zetel van verschillende rechtbanken, bezit een lyceum en onderscheidene andere scholen, eene boekery met 15 000 deelen, verschillende genootschappen en eene onder-afdeling der Bank van Frankrijk, en telt bijna 40 000 inwoners (1881). De stad heeft met hare 3 voorsteden over het geheel een goed voorkomen en de voormalige vestingwerken zijn in wandelplaatsen herschapen. Tot de

merkwaardigste gebouwen behooren er: de fraaie hoofdkerk met vele standbeelden en praalgraven, het stadhuis, het paleis van justitie en het lyceum. Zij is éene der meest nijvere steden uit het noorden van Frankrijk, — vooral heeft men er vele katoenspinnerijen, weverijen van katoenen en wollen stoffen, bleekkerijen enz. Ook vervaardigt men er beetwortelsuiker, papier, hoeden, zeep en bier, terwijl er in al die voortbrengselen een levendige handel bestaat. — Het Kanaal van Saint-Quentin begint aan de Schelde bij Kamerrijk en loopt langs de stad Saint-Quentin naar het stroomgebied der Seine, om zich vervolgens te vereenigen met de Oise; het is 96 Ned. mijl lang en dient vooral tot vervoer van steenkolen. — Bij de stad Saint-Quentin leden de Franschen den 10den Augustus 1557 eene nederlaag tegen de Spanjaarden onder aanvoering van *Egmond*. Den 12den Maart 1814 viel zij in handen der Russen, en in den oorlog van 1870 en 1871 werd zij bij herhaling door de Duitse troepen bezet en weder ontruimd. Den 19den Januari van dat jaar werd het Fransche leger onder *Faidherbe* er door het Duitse onder *Goeben* gealagen. Laatstgenoemde maakte ongeveer 10 000 soldaten krijgsgevangen en veroverde 5 stukken geschut. Het aantal dooden en gewonden was aan elke zijde ongeveer 3 000.

Saint-Réal (César Vichard, abbé de), een verdienstelijk Fransch geschiedkundige, geboren te Chambéry in 1639, wijdde zich te Parijs aan de studie der geschiedenis, werd historiograaf van Savoye en verwierf grooten roem door zijne: „*Histoire de la conjuration, que les Espagnols formèrent en 1618 contre la république de Venise (1674)*”. Hij overleed in 1692, en zijne werken zijn o. a. in 1757 in 8 deelen uitgegeven.

Saint-Simon. Onder dezen naam vermelden wij:

Louis de Rowvroy, hertog de *Saint Simon*, een verdienstelijk Fransch staatsman. Hij werd geboren den 16den Januari 1675, trad als petekind van *Lodewijk XIV* in dienst, onderscheidde zich bij *Fleurus* en bij *Neerwinden*, — werd in 1693, als opvolger van zijn vader, hertog en pair en zag zich tevens bevorderd tot brigade-generaal. Gedurende het Regentschap behartigde hij de belangen van den Hertog van *Orléans*, begaf zich na den dood van den Regent naar zijne goederen, en overleed te Parijs den 2den Maart 1755. Zijne „*Mémoires (1756—1758)*” vormen eene belangrijke bron voor de geschiedenis van zijn tijd en bezorgden hem den naam van „*Franschen Tacitus*”. Een groot deel van zijne letterkundige nalatenschap is echter door de Regeering in beslag genomen, en met gedeelten hiervan zijn latere uitgaven dier „*Mémoires*” verrijkt, terwijl eene volledige uitgave nog altijd verwacht wordt. Zijne gedenkschriften zijn geestig van vorm en vermetel van inhoud, doorgaans donker gekleurd, doch niet boven de verdenking van partijdigheid verheven. Een uittreksel daaruit leverde *Lannau* onder den titel: „*Scènes et portraits choisis dans les mémoires authentiques du duc de Saint Simon (1876, 2 dln)*”.

Claude Henry, graaf de *Saint-Simon*, een kleinzoon van den voorgaande en stichter

eener socialistische secte. Hij werd geboren te Parijs den 17den October 1760, ontving onderwijs van *d'Alambert* en was reeds in zijne jeugd met dweeepzieke gevoelens vervuld. Op 17-jarigen leeftijd begaf hij zich naar Amerika, streed onder *Washington*, zocht bij de Regeering van Mexico het plan aan te bevelen om de Zuidzee door een kanaal met den Atlantischen Oceaan te verbinden, bemoeide zich in Holland met eene expeditie tegen de Britsch-Indische koloniën en in Spanje met den aanleg van een kanaal, doch zonder ergens iets tot stand te brengen. Hij verloor gedurende de Fransche Omwenteling zijn vermogen, doch speculeerde met den Graaf van *Beders* in vaste goederen en verwierf hierdoor eene winst van 144 000 franca. Nu bepaalde hij zich aanvankelijk tot de studie, doch verviel weldra tot een weelderig leven, waardoor hij op nieuw zijn vermogen verloor, en ging toen op reis. Eerlang werd hij door een huwelijk weder rijk, maar gaf zich tevens over aan eene verregaande verkwisting, zoodat hij tot armoede verviel en zich met eene betrekking van klerk moest vergenoegen. In 1823 deed hij eene poging om zich dood te schieten, verloor daarbij één oog, wijdde zich nu aan piëtistische levensbeschouwingen en overleed te Parijs den 19den Mei 1825. Tot zijne merkwaardigste geschriften behooren: „*Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains (1803)*”, — „*L'organisateur (1820)*”, — „*Système industriel (1821)*”, — en „*Nouveau christianisme (1825)*”. De dweeepzieke taal zijner werken en de uitspattingen zijner volgelingen zijn oorzaak geweest, dat men hem gerekend heeft onder de mannen, die zich beijverden, de bestaande orde van zaken te ondermijnen. Dit is echter eene dwaling. *Saint-Simon* heeft slechts beweerd, dat de nijvere bevolking grooteren invloed moest hebben op het regeeringbeleid. Zijne aanhangers trokken uit zijne leer, met den naam van *Saint-Simonismus* bestempeld, verkeerde gevolgen. Zie voorts onder *Enfantin*. De werken van *Saint-Simon* zijn in 1866—1874 met die van *Enfantin* in 36 deelen uitgegeven.

Saint-Victor (Graaf Paul de), een Fransch schrijver, geboren te Parijs in 1827, ontving zijne opleiding eerst te Freiburg in de Breisgau en vervolgens aan het Collegium Romanum te Rome. Na zijn terugkeer te Parijs in 1851 wekte hij veler opmerksaamheid door zijne tooneelcritiek in den „*Pays*”, zoodat hij, toen *Théophile Gautier* in 1855 overleed, diens opvolger werd aan de „*Presse*”. Zijne opstellen onderscheiden zich door een sierlijken stijl, en toen *Girardin* in 1868 aan het hoofd kwam van het dagblad: „*La Liberté*”, belaste *Saint-Victor* zich met de zorg voor het feuilleton. In 1870 werd hij inspecteur-generaal van beeldende kunst en schreef: „*Les femmes de Goethe (1869)*”, — „*Hommes et dieux. Etudes d'histoire et de littérature (1867; 4de druk, 1872)*”, — „*Barbares et bandits. La Prusse et la commune (1871)*”, — en „*Les deux masques Tragédie-Comédie*”.

Saint-Vincent, een Britsch eiland der Kleine Antillen, telt op ruim 6 □ geogr. mijl omstreeks 36 000 inwoners, heeft gebergten, die met oorspronkelijke wouden bedekt zijn en zich ter hoogte van 1 800 Ned. el verheffen,

een nog werkenden vulkaan, talrijke beken en een aangenaam klimaat. Tot zijne voortbrengselen behooren suiker, katoen, kokosnoten, arrowroot enz. Zijne hoofdstad is Kingstown. Dit eiland werd in 1498 door *Columbus* ontdekt en viel in 1763 op wettige wijze aan Engeland ten deel. Tot de bevolking behooren Portugeezen uit Madeira en Indische Koeli's.

Saint-Vincent (John Jervia, baron Meaford, graaf), een vermaard Britsch admiraal, geboren den 20sten Januari 1735, trad reeds als knaap in dienst der marine, vertoefde geruimen tijd te Parijs en verwierf in den Amerikaanschen vrijheidsoorlog grooten roem. Na den Vrede van 1788 werd hij lid van het Lagerhuis, in 1790 schout-bij-nacht, veroverde in 1794 de Fransche koloniën in West-Indië en zag zich bevorderd tot vice-admiraal. In 1797 veraloog hij met 15 lineschepen en 4 fregatten eene veel sterkere Spaansche vloot op de hoogte van Kaap Saint-Vincent, zoodat hij tot graaf van *Saint-Vincent* en tot baron van Meaford en in 1799 tot admiraal benoemd werd. Later werd hij eerste lord der admiraliteit en in 1806 voerde hij bevel over de vloot in het Kanaal. Als lid van het Hoogerhuis bevorderde hij de expeditie naar Kopenhagen en verklaarde zich tegen het voortzetten van den oorlog tegen Frankrijk. In 1816 keerde hij tot het ambtelooze leven terug, doch werd nog in 1821 tot admiraal of the fleet benoemd. Hij overleed den 15den Maart 1828.

Sais, in de dagen der Oudheid de hoofdstad van Beneden-Egypte, de residentie der Koningen, met een prachtige, door een meer omgeven tempel der Godin *Neith*, waarin zich tevens de graven van *Osiris* en van de *Farao's* bevonden, de zetel der wijsheid, waar de Grieksche geleerden de lessen vernamen der Egyptische priesters, verhieft zich aan een arm van de Nijl op de plek, waar zich thans het dorp Sa-el-Hager bevindt. Nauwelijks zijn er eenige muren overgebleven van deze wel eer vermaarde stad, doch het Heilige Meer is er nog aanwezig. Het verhaal van het gesluisde beeld van Sais is eene Grieksche legende van lateren tijd.

Sajaansche Gebergte (Het), eene smalle bergketen op de grenzen tusschen China en Siberië, ligt tusschen den Altai ten westen en het Kosogolmeer ten oosten. Het vormt een gedeelte van het noordelijk randgebergte. De Jenissei stroomt er doorheen. Zijn hoogste top, de Moenkoe-Sardik, verheft zich ter hoogte van 3490 Ned. el. De helling is aan de noordsijde met dichte wouden begroeid, maar aan de zuidsijde kaal. Men vindt er veel wild, en de bergbewoners zijn jagers, die tot een uitstervenden Tartaarschen stam behooren.

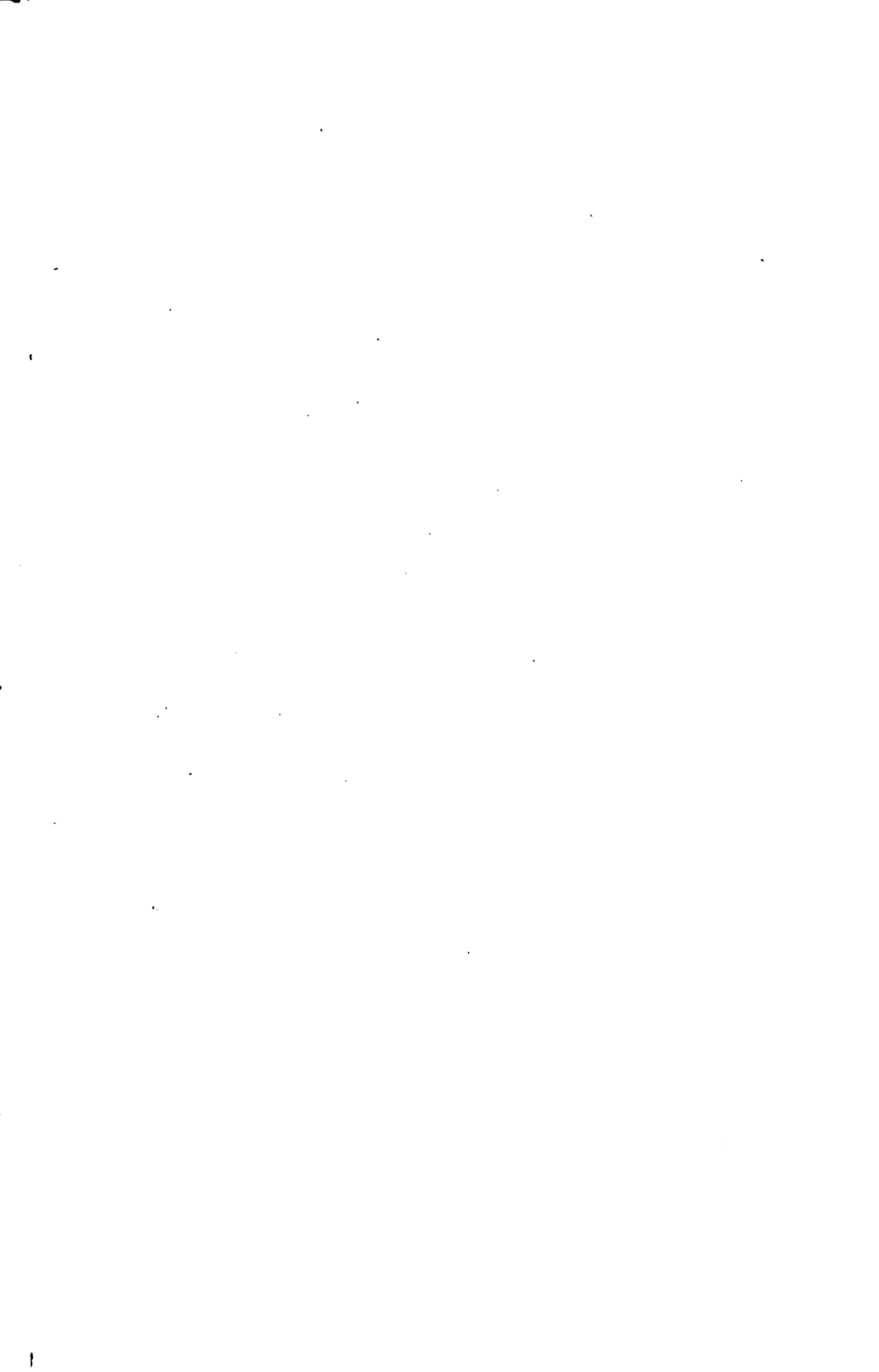
Sakára of *Sagára*, een Egyptisch dorp aan den zoom der Libysche woestijn, niet ver van de bouwvallen van Memphis, is vermaard wegens zijne pyramiden en grafplaatsten. De groep der Koningsgraven bestaat er uit 17 pyramiden. Van dese is de Trappypyramide, 62 Ned. el hoog, de merkwaardigste; zij bevat vermoedelijk een graf van *Apis*. Men heeft voorts bij Sakára ook de overblijfselen van het groote kerkhof van *Apis*, wegens den naburigen tempel van *Serapis* gewoonlijk het Serapeum genaamd. De heilige stier *Hapi* (*Apis*), de zoon van

Ptah, had een tempel te Memphis en werd na zijn dood als *Osir-Hapi* in deze catacomben bijgezet. Daardoor ontstond de naam van *Serapis*. Al die graven kwamen in 1850 voor den dag, toen een storm de bedekkende zandlaag deed wegstuiven. Het Apiskerkhof is in 3 afdeelingen verdeeld, van welke de beide eerste wegens het afbrokkelen van het gesteente weder gesloten moesten worden. Daarenboven vindt men bij Sakára duizende graven van particulieren. In éen van deze werd de „Tafel van Sakára gevonden”, éen der belangrijkste geschiedkundige documenten van het oude Egypte. Eindelijk heeft men er de prachtige grafstede van *Ty* en van zijne vrouw *Nesferkheps*; zij is goed bewaard gebleven en met muurschilderingen en beeldhouwwerk versierd.

Saksen is de naam van een volk en tevens van een aloud hertogdom van het Duitse Rijk in de middeleeuwen. Dat volk, van Germaanschen stam, ontleende volgens *Wittkind* zijn naam aan een wapen, *sach* of *sax* genaamd, een steenen mes, en volgens anderen aan de omstandigheden, dat zij sassen of gezeten mannen waren, in tegenstelling van de *Suëven*, die tot de rondzwervende horden behoorden. Waarschijnlijk vormden de Saksen, evenals de *Suëven*, *Alemannen* enz., een volkerenbond, waarin verschillende oude stammen, zooals de *Cheruscers*, *Chauken*, *Angrivariërs* enz., werden opgenomen. Zij woonden volgens *Ptolemaeus* aanvankelijk ten zuiden van het Cimbrische Schiereiland, tusschen de Eider, de Elbe en de Trave, alsmede op de eilanden aan den mond der Elbe (*Insulae Saxonum*). Vandaar af veroverden zij allengs de landen ter linker zijde van de Elbe tot aan de andere zijde van de Ems, tot aan de Lippe en de Unstrut. Voorts vestigden zij zich als zeeroovers langs de kust der Noordzee tot aan den mond der Loire. Voor de eerste maal vertoonden zij zich met de Franken aan de kust van België en Bretagne, en met hunne hulp maakte de Menapiër *Coraelius* in 287 zich meester van de heerschappij in Brittannië. Na dien tijd deden zij gedurig strooptochten op de kusten van Brittannië en Gallië. In 371 werd een troep Saksen in Armorica door de Romeinen vernietigd, en 29 gevangenen brachten zich liever om het leven dan dat zij genoodzaakt zouden zijn als zwaardvechters op te treden. De Saksen, die, verbonden met de Franken, op Romeinisch grondgebied doordrongen, werden in 373 bij Dents geslagen. Van de Nederlandsche kusten (*litus Saxonicum*) vertrokken zij in 449 met de Angelen naar Brittannië (zie *Hengist* en *Horsa*), waar zij zich in 460 meester maakten van het koninkrijk Kent en hunnen naam gaven aan *Wessex*, *Sussex* en *Essex*. In hun vaderland waren de Saksen reeds vroeg verdeeld in Oosten en Westfalingen, gescheiden door de *Weser*, — in Engern of *Agrivariërs* aan de beide zijden van de *Weser*, — en in Noord-Albingiërs ten noorden van de Elbe. Volgens hun stand bestonden zij uit *Fringlon* of *Vrijen* en *Liten* of *Slaven*. Zij werden niet sterk betrokken in den stroom der volksverhuizingen, zoodat zij de grondtrekken van het Germaansche volk getrouwer en langer dan andere stammen hebben bewaard. Koningen waren er onbekend, en zij

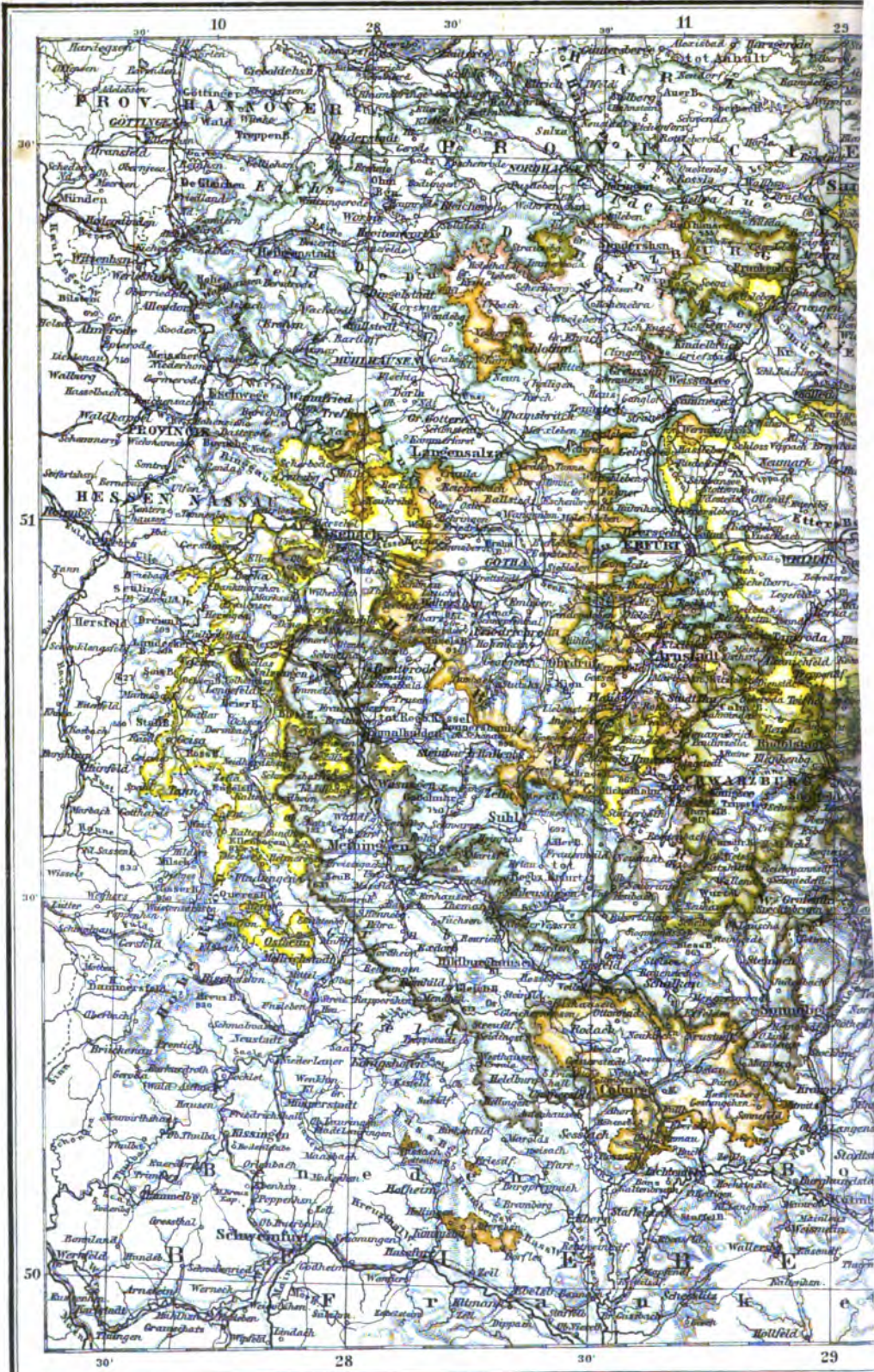
leefden als vrije stammen onder gekozenen overhoofden. Slechts in tijd van oorlog benoemde men een algemeenen bevelhebber, die echter na het herstel van den vrede zijne betrekking nederlegde. Eene jaarlijkse vergadering van afgevaardigden der afzonderlijke gewesten (goën), gehouden te Marklo aan de Weser, beraadslaagde over de gemeenschappelijke belangen, inzonderheid over oorlog en vrede. Voor 't overige was ieder vrije grondbesitter in eigen huis en hof onbeperkt heer en meester. Steden hadden de Saksen niet, maar wel enkele burchten. Hun godsdienst was zeer eenvoudig; zij hadden geen afzonderlijken priesterstand. Zelfs na hunne onderwerping aan de Franken ten tijde van *Karel de Groot*s bleven zij hunne eigenaardige instellingen handhaven. Voorts werden zij met de Franken tot de dapperste volken van Germanië gerekend. Zij ondersteunden de Romeinen in den grooten slag bij Châlons (451). Ook hielpen zij in 531 Koning *Theoderik* van Austrasië het Rijk der Thüringers verwoesten en verkregen tot loon het land tusschen den Harz en de Unstrut. Inmiddels werden hunne zuidelijke gewesten eerlang afhankelijk van de Franken, van welken zij zich gedurig zochten los te rukken. In 553 moesten zij het onderspit delven voor *Clotaire I*, die hun eene jaarlijkse schatting van 500 koeien oplegde. Toen de Saksen met de opbrengst in gebreke bleven, ontstond er een nieuwe oorlog, waarin laatstgenoemden de overhand behielden en het land der Franken uitplunderden tot aan Deutz. In 588 trokken 20 000 Saksen met de Longobarden naar Italië, vanwaar zij later naar hun vaderland terugkeerden; hier echter moesten zij zich onderwerpen aan de inmiddels derwaarts verhuisden Schwaben. In 585 ontstond tusschen *Berthold*, hertog der Saksen, en *Dagobert*, koning der Franken, een oorlog, waarin *Berthold* den slag en het leven verloor. De Koning echter verschoonde de Saksen van eene schatting onder voorwaarde, dat zij de Frankische grenzen tegen de Wenden zouden verdedigen. Bij de toenemende zwakheid der Merovingische Vorsten herkregen de Saksen allengs hunne voormalige vrijheid, en ook de Thüringers onderwierpen zich aan hun gezag. Eerst *Karel Martel* drong hen terug en tuchtigde hen wegens hunne strooptochten in het land der Hattuariërs (Gelderschen). Na den dood van *Karel* maakten zij gebruik van het verzet der Hertogen van Beieren, Alemannië en Aquitanië om ook zelfden op te staan. Nadat echter *Karolman* in 742 de vesting Hochseeburg veroverd had, bracht hij met zijn broeder *Pipijn* de grensbewonende Saksen tot onderwerping, en velen van dezen omhelsden het Christendom. De vlucht van beider halfbroeder *Gripho* naar de Saksen wikkelde dezen in een nieuwen oorlog met *Pipijn*, die in 747 de Friesen en Wenden tegen hen opriep, tot aan de Ocker en in 753 tot aan de Weser voorwaarts rukte en in 759 de Saksen noodsaakte, hem eene schatting van 3 000 paarden te betalen. Hij moest echter reeds het volgende jaar weder tegen hen te velde trekken. Eerst de krijgsmacht van *Karel de Groot*s bracht hen na een oorlog van 81 jaar tot volkomene onderdanigheid aan de Franken. Reeds in den eersten

veldtocht veroverde hij den Eresburg aan de Diemel, verwoestte de Irminsuil, trok voorwaarts tot aan de Weser en ontving van de Saksen gijzelaars, alsmede de belofte, dat zij de evangelieprediking der Franken niet zouden beletten. Doch bereids in 774, toen *Karel* zich in Italië bevond, heroverde de Saksen onder *Wittikind* en *Albio* den Eresburg, deden een inval in het Frankische Heesengeau en plunderden Fritlar. *Karel* zond eerst 3 legerafdeelingen tegen de Saksen in het veld, rukte toen, na zijn terugkeer uit Italië (775), langs de Ruhr voorwaarts, verwoestte Hohen-Siegburg, trok bij Brunsberg over de Weser en bereikte de Ocker, waarna de Oostfalingers onder *Hassio*, de Egerns onder *Bruno* en de Westfalingers zich overgaven en gijzelaars stelden. Nauwelijks echter was *Karel* afgetrokken, toen de Saksen op nieuw naar de wapens grepen en zich weder meester maakten van den Eresburg. *Karel* maakte zich dan ook in 776 op en rukte tegen hen ten strijde tot aan de bron van de Lippe, en de Saksen beloofden nu, dat zij onderworpen zouden blijven, terwijl velen van hen gedoot werden. Op den Rijkdag te Paderborn (777) verscheenen dan ook vele Saksische edelen, doch *Wittikind* had de wijk genomen naar de Denen. Onder aanvoering van dezen kwamen de Saksen gedurende het vertoef van *Karel de Groot*s in Spanje nogmaals in opstand, verwoestten de Rijnstreek, maar leden bij de Eder eene geduchte nederlaag. Op nieuw onderwierpen zij zich, toen *Karel* in 769 en 780 door het land der Saksen toog, waarna in 782 te Lippespringe een Rijkdag gehouden werd. Doch in laatstgenoemd jaar overviel *Wittikind* een Frankisch leger aan de Süntel en verdeelde het. Nu trok *Karel* weder in persoon tegen de Saksen op en nam eene geduchte wraak, daar hij 4 500 gevangenen te Verden aan de Aller deed dooden. Dit gaf aan alle Saksische stammen het sein tot den opstand, en eerst na bloedige gevechten, waarin de Saksen bij Detmold en aan de Haase geslagen werden, terwijl *Karel* overal het land te vuur en te zwaard verwoestte, legden *Wittikind* en zijn vriend *Albio* de wapens neder, begaven zich naar *Karel* te Attigny en ontvingen den doop. Een capitulaire van 788 regelde daarop den toestand der onderworpen Saksen. Het heidendom en alle oproer tegen den Koning en zijne Graven werden gestreng gestraft, terwijl voor 't overige de Saksen eene groote mate van vrijheid genoten, zelfs van belastingen. Toen zij echter in 793 opgeroepen werden tot een veldtocht tegen de Avaren, deden zij eene poging om het juk der Franken te verbrijzelen, waarbij zij ook moesten strijden tegen de Obotrieten, bondgenooten van *Karel*. Herhaalde tochten des Konings door hun land, de verplaatsing der Saksen naar andere oorden des Rijks en de vestiging van Frankische koloniën in het land der Saksen vernietigden allengs den tegenstand des volks. Of *Karel*, zoals *Saxo* verhaalt, in 808 te Metz een plechtigen vrede met de Saksen gesloten heeft, is onzeker, daar het oorlogsvuur van zelf uitdooft. Door opteekening der in 19 hoofdstakken verdeelde „Lex Saxonum” bewaarde *Karel* hunne aloude wetten en vergunde hun tevens een zelfstandig beheer onder

KONINKRIJK SAKSEN, PR. I

door den Koning benoemde Graven. Hun werd geene schatting opgelegd; zij behoefden slechts tienden te betalen aan de Kerk en krijgslie- den te leveren in tijd van oorlog. Er werden bismdommen gesticht te Osnabrück (780), Verden (786) en Bremen (787) en vervolgens te Paderborn, en met welk eene geestdrift zij de nieuwe leer omhelsden, blijkt uit den „Héliand“, ten tijde van *Lodewijk de Frome* bij de Saksen gedicht. Bij de verdeeling des lands onder de zonen van laatstgenoemden Vorst viel het land der Saksen ten deel aan *Lodewijk de Duitscher*. Toen tusschen de beide broeders een oorlog uitbarstte, zocht de hertog Fontenoy in 841 gealagene *Lotharius I* hulp bij de Saksen, doch de vrien en slawen slo- ten een verbond en stonden op tegen de Frankische heerschappij en tegen de edelen, die dese begunstigen; zij wilden met de aloude onafhankelijkheid ook het Heidendom herstellen en werden niet zonder moeite door *Lodewijk* onderworpen. De swakheid, waar- mede de laatste *Karolingen* het land prijs gaven aan de strooptochten der Slaven en Noormannen, welke laatste het aartsbisdom Hamburg verwoestten, gaf aanleiding tot het ontstaan der hertogelijke macht onder de Saksen. Die betrekking werd bekleed door een aan- zienlijk man, *Liudolf* genaamd, en ging na zijn dood in 866 over op zijn zoon *Bruno*, die in 780 in een rampoedigen slag tegen de Noormannen bij Hamburg aneuvelde. Hij werd opgevolgd door zijn broeder *Otto de Doorluchtige*, die zijne heerschappij ook over Thüringen uitstreckte. De koningskroon der Franken en Saksen, hem in 911 aangebo- den, wees hij wegens gevorderden leeftijd van de hand. Zijn zoon en opvolger *Hendrik I* werd in 919 tot koning gekozen. Met desen neemt de rij der Saksische Koningen een aan- vang, welke in 1024 met *Hendrik II* eindigt. *Otto I* verhiel het dappere Saksische leger- hoofd *Herman Billung* tot hertog (940—973). Deze streed tegen de Slaven, vooral tegen de Wagriërs en Obotrieten, die door zijn neef *Wichmann* werden aangevoerd (955), en bracht hen met hulp des Keizers tot onderwerping. Onder zijn zoon *Bernard I* werden de lan- den aan de overzijde der Elbe weder door de Slaven veroverd, en dit gevaar bevestigde de Saksen in hunne trouw aan Keizer *Otto III*. Tevens deden zij reuzenschreden op den weg der ontwikkeling. Het silver, uit den Harz opgedolven, bracht hun welvaart, en deze be- vorderde den bloei van kunsten en weten- schappen, zooals blijkt uit de gedichten van *Hroewitha* en uit de Saksische geschiedenis van *Wittkind* van Corbië. Ook onder *Ber- nard II en III* duurden de oorlogen tegen de Slaven voort, en met wrevel zagen de Saksen na den dood *Hendrik II* de Koningkroon van hun stam tot dien der Franken terug- keeren. Er ontstond eene algemeene verbitte- ring tusschen de voorstanders van het gealacht van *Billung* en aartsbischop *Adalbert* van Bremen, den begunstiger van het Salische Keizerhuis. Zijn bismdom werd door Hertog *Ordulf* geplunderd en verwoest, en de bis- chop spaarde geene moeite om den jongen Koning *Hendrik IV* met haat tegen de Saksen te vervullen. Met *Magnus*, den zoon en op- volger van *Ordulf*, stierf het gealacht van

Billung uit in de mannelijke lijn. *Hendrik V* beleende daarop Graaf *Lotharius van Supplin- burg* met het hertogdom Saksen. Wel werd hij in 1112 van die waardigheid beroofd en door *Otto de Rijke* van Ballenstedt vervangen, doch hij herkreeg ze reeds het volgende jaar. Eerlang echter stond *Lotharius* weder aan het hoofd der opstandelingen tegen *Hendrik V*, maar de slag bij Welfaholz verjdelde nogmaals zijn plan, over de Saksen heerschappij te voeren. Door zijn huwelijk met *Richenza*, de dochter van *Hendrik van Nordheim* (1113), verkreeg *Lotharius* de goederen Nordheim en Brunswijk en zag zich in 1125 op den door *Hendrik V* ontruimden troon geplaatst. Hij gaf zijne dochter *Geertruida* ten huwelijk aan Hertog *Hendrik de Trotsche* van Beieren, aan wien hij in 1127 ook het hertogdom Saksen toekende. De hoop van *Hendrik*, dat hij ook op den koningstroon de opvolger van zijn schoonvader zou zijn, werd echter verjdeld, en daar hij weigerde een zijner hertogdommen af te staan, deed *Konraad III* hem in den Rijksban en beleende *Albrecht de Beer*, aan het gealacht *Billung* vermaagtschap, met Saksen. Daarover echter ontstond oorlog, en in 1142 werd Saksen toegekend aan *Hendrik de Leeuw*, een zoon van *Hendrik de Trotsche*. In 1155 ontving *Hendrik de Leeuw* van zijn neef, Keizer *Fredrik I*, ook Beieren terug. Nu werd zijne macht zoo groot, dat hij wei- gerde, gehoorzaam te wezen aan zijn leenheer. Daarom trof hem de ban, en in 1180 werd het hertogdom Saksen ontbonden. Westfalen viel ten deel aan den Aartsbischop van Keu- len, het Saksische palfgraafschap aan den Landgraaf van Thüringen, en met de hertoge- lijke waardigheid over een klein gebied, na- melijk Lauenburg, Holstein enz., werd *Ber- nard van Askaniën*, een zoon van *Albrecht de Beer*, beleend.

Dit jongere hertogdom Saksen, in omvang en macht veel geringer dan het voorgaande, vervulde in de geschiedenis slechts eene ondergeschikte rol. De afstammelingen uit het Huis van Askaniën volgden elkander op, en sedert 1369 had men een hertogdom *Saksen-Lauenburg* en *Saksen-Wittenberg*, die intus- schen tegen het einde der middeleeuwen ver- dwenen.

Saksen (zie nevensgaande kaart), een Duitsch Koningrijk, naar zijne bevolking de derde en naar zijne oppervlakte de vijfde Staat van het Deutsche Rijk, ligt tusschen 50°10' en 51°29' N. B. en tusschen 11°53' en 15°4' O. L. van Greenwich, en vormt, met uitzondering der kleine gedeelten Ziegel- heim en Liebeckwitz en Traubenprekeln, een gealoten geheel, dat in het oosten en noor- den grenst aan de Pruisische provinciën Silezië en Saksen, in het westen aan de provin- cie Saksen, Saksen-Altenburg, Saksen-Weimar en Ronau, in het zuidwesten aan Beieren en Bohemen en in het zuiden en zuidoosten aan Bohemen. De geheele grenslijn heeft eene lengte van 1226 Ned. mijl. De grootste lengte (van het westen naar het oosten) bedraagt 210, de grootste breedte 150 Ned. mijl. Het Rijk heeft natuurlijke grenzen naar de zijde van Bohemen, maar ligt naar de andere zijden open, en de oppervlakte bedraagt 272,38 □ geogr. mijl. De bodem behoort er nagenoeg

geheel tot de Noord-Duitsche berg- en heuvelstreek en bestaat alleen langs de Pruisische grenzen uit een gedeelte van de Noord-Duitsche vlakke. Het land is door de Elbe in 2 zeer ongelijke deelen gesplitst. Ten oosten van die rivier vindt men de noordwestelijke toppen der Sudeten en in het zuidoosten een gedeelte van het Saksisch-Boheemsche Zandsteengebergte met de phonolietkoepels van den Lausche (792 Ned. el hoog), van den Hochwald (729 Ned. el hoog) en van den Oybin (565 Ned. el hoog). Vanhier loopt langs de Boheemsche grenzen het Lausitzer gebergte, grotendeels granietgevaarten, afgewisseld door basalt, nephellen enz., met kegels ter hoogte van bijna 600 Ned. el. Naar het noorden gaat het allengs over in eene zandige vlakke, aan wier zoom zich enkele aanzienlijke toppen verheffen. Naar de westzijde vormt deze vlakke een steilen rand, die naar het dal der Elbe afdaalt. Boven Meissen verrijst het Spaargebergte, en aan beide zijden der Elbe, van Tetschen tot Pirna, het Elbe-Zandsteengebergte, eene hoogvlakte, 325 Ned. el boven den spiegel der zee en bestaande uit de quaderzandsteen, waar het basalt hier en daar is doorheengedrongen, met talrijke enge kloven, zonderlinge rotsgevaarten en tafelvormige bergen, zooals den Lillenstein (409 Ned. el hoog) en den Hohe Liebe (417 Ned. el hoog) op den rechter en den Königstein (360 Ned. el hoog), den Zachirnsteine (558 en 494 Ned. el hoog), den Pabststein (428 Ned. el hoog) en den Quirl (359 Ned. el hoog) op den linker oever der rivier. Het hoogste gedeelte van dit gebied, veelal „Saksisch Zwitserland” genoemd, is de Groote Winterberg (558 Ned. el hoog) op den rechter oever. Op het gebied ten westen van de Elbe verheft zich het Erzgebirge over eene lengte van 151 Ned. mijl, van de bronnen der Gottleuba tot aan die der Zwickauer Mulde en der Zwota en bestaat hoofdzakelijk uit gneis, glimmerlei, granuliet, oorspronkelijken leisteen en graniet. De kam van het gebergte, de waterscheiding tusschen de Eger en de Mulde, is eene eentonige, breedte, moeraszige, met bosch begroeide hoogvlakte, 700—850 Ned. el boven de oppervlakte der zee gelegen, zoodat de Voorste (1217 Ned. el) en de Achterste Fichtelberg (1213 Ned. el) er niet hoog boven uitsteken. In den oostelijken vleugel van het gebergte liggen de aanzienlijkste toppen op Boheemsch gebied. Eenige toppen van het Saksisch Erzgebirge verheffen zich ter hoogte van ruim 1000 Ned. el, — van 700 tot 1000 Ned. el zijn er vele.

Saksen is rijk besproeid. Het ligt met uitzondering van een klein zuidoostelijk gedeelte, tot het Odegebied behoorend, geheel op het stroomgebied der Elbe, die het land als bevaarbare rivier over eene lengte van 117 Ned. mijl in eene noordwestelijke richting doorstroomt. Tot hare zijrivieren behooren op den rechter oever: de Kirnitzsch, de Lachabach, de Wesenitz en de Preianitz, en op den linker oever: de Biela, de Gottleuba, de Mütglitz, de Lockwitz, de Zschonergrumbach, de Saubach, de Triebisch, het Lommatscher Wasser, de Jahna, de Döllnitz en de Lupper- of Bruchbach. De aanzienlijkste zijrivier van de Elbe is de Mulde, op een stroomgebied van bijna 100 □ geogr. mijl zelve onderscheidene zij-

rivieren ontvangend. De Witte Elster verlaat Saksen kort na haar ontstaan, maar keert boven Pegau in dit Rijk terug en stort later zich uit in de Saale, — en de Zwarte Elster, in Saksen ontstaande, verlaat het land na een loop van 22 Ned. mijl. De Spree ontspringt op het Lausitzer gebergte bij Algersdorf en is in Saksen 52 Ned. mijl lang. De Neisse spoedt zich na een loop van 36 Ned. mijl naar Pruisen en vereenigt zich vervolgens met de Oder. Alleen de zuidelijke zoom des Rjks behoort tot het stroomgebied van de Eger, en de westelijke zoom tot dat der Saale. Eigenlijke meren zoekt men er te vergeefs, doch er zijn onderscheidene minerale bronnen. Het klimaat is er in het algemeen zeer gezond en in de rivierdalen zeer zacht. De gemiddelde jaarlijkse temperatuur is er te Leipzig 7°, 65 C., te Dresden 7°, 58 C.; men telt er jaarlijks gemiddeld 134 regen- en 41 sneeuw dagen.

Dit Koninkrijk is onder de Duitsche Staten het dichtst bevolkt; het telde in zijn 4 districten in 1815 bijna 1 979 000, in 1875 ruim 2 760 000 en in 1880 bijna 3 miljoen zielen, en de bevolking heeft hare grootste dichtheid in die gedeelten, waar de rijkverheid het meest bloeit. Volgens de voorloopige uitkomsten der volkstelling van 1885 was dat cijfer geklommen tot 3 179 168. De bevolking is er volgens de kerkgenootschappen verdeeld in 3 876 138 Lutheranen, 72 946 R. Katholieken, bijna 9 162 Hervormden, 1 467 Duitach-Katholieken, 520 Anglicanen, 458 Grieksch-Katholieken, en 6 128 Israëlieten, behalve ruim 4 000 van andere geloofsbejdenissen en 310, die tot geenerlei secte behooren. Het Rijk heeft 21 steden met meer dan 10 000 inwoners ieder; tot deze behooren: Dresden met 220 000, Leipzig met 149 000, Chemnitz met 95 000 en Zwickau met 81 000 inwoners, — voorts 80 steden met minder en 108 dorpen met meer dan 2 000 inwoners. In het geheel zijn er 143 steden en 3 118 landgemeenten. Volgens hunne afkomst zijn de inwoners gedeeltelijk Slaven, gedeeltelijk Thüringers, Franken of Wenden.

Van den bodem zijn slechts 2,49% onbevoond land; men heeft er: 50,21% bouwland, 2,85% tuin, 11,28% hooiland, 2,10% weiland, 30,95% bosch en 0,12% wjngaarden. Ruim 16% der bevolking houdt er zich met land- en boschbouw bezig, en de landbouw wordt er met kracht bevorderd. Men heeft er 5 districts-landbouwgenootschappen met 400 onderafdeelingen, en de minister van Binnenlandsche Zaken wordt er door een Raad van Landbouw ter zijde gestaan. Met de universaliteit te Leipzig is eene landbouwwacademie verbonden en men heeft proefstations te Tharand, Löckern, Pommritz en aan de veerartsenschool te Dresden. Ook bestaan er banken en credietinstellingen ten behoeve van den landbouw. De waarde van den jaarlijkschen oogst in Saksen wordt geschat op 288 millioen gulden. Men teelt er vooral rogge, haver, tarwe, gerst, aardappelen, gerst, peulvruchten, suikerwortelen, vlas en tabak. Aan de Elbe vindt men 1 708 Ned. bunder wjngaarden, die jaarlijks gemiddeld 15 000 Ned. vat wijn opleveren. Ook de ooftbouw is er in sommige streken van veel belang. Niet minder gewichtig is er de veeteelt; de waarde van den veestapel wordt er geraamd op 144 millioen

gulden. In 1873 had men er 115 000 paarden, 647 000 runderen, 207 000 schapen, 300 000 swijnen enz. De schapenfokkerij is er door den invoer van 310 merinoschapen (in het jaar 1765) aanmerkelijk verbeterd, zoodat er vermaarde wolmarkten worden gehouden. De ganzen-, bjen- en stjdeteelt laten wij niet onvermeld. Wild is er tegenwoordig weinig meer te vinden. De boschbouw in Saksen heeft een Europeeschen naam verkregen; de bosschen bealaan er eene oppervlakte van 83 □ geogrmjil, en bijna $\frac{1}{3}$ de daarvan is de eigendom van den Staat; de behoefte aan hout is er intusschen zoo groot, dat nog veel van elders wordt aangevoerd. De visscherij is er in bloei verminderd; men vangt er vooral karpers, snoeken en forellen, en in de Elbe steuren, salmen enz. De voormalige parelviisscherij is nagenoeg verdwenen.

De bodem levert er voorts metaalertsen, om zilver, lood, ijzer, tin enz. te winnen, alsmede steen- en bruinkolen (in aanzienlijke hoeveelheid), bouwsteen, porseleinaarde en enkele edelgesteenten. Bovenal bloeit er de industrie; in de eerste plaats in het besigen der metaalertsen tot het verkrijgen van metalen, — voorts in het vervaardigen van werktuigen en inzonderheid van geweven stoffen (linnen, damast, mousseliën, flanel, laken, enz), terwijl onderscheidene andere takken van nijverheid er glansrijk worden vertegenwoordigd. De handel is er groot van omvang, en zijn middenpunt is Leipsig, waar wereldberoemde jaarmarkten (Meesen) worden gehouden. De belangrijkste artikelen van uitvoer zijn er: wol, geweven stoffen, garen, kant, ijzer en ijzerwaren, machines, tin, steenkolen, porselein, houtwaren, boeken, ooft, zandsteen, marmor, terpentijn, scheikundige praeparaten enz. — en van invoer koloniale waren, zuidvruchten, zout, graan, zijde, katoen, wijn, peltjerjen, glas, zeevisch enz. Vooral de boekhandel bloeit er te Leipsig, hetwelk ook in den volhandel met Breslan en Berlijn wedijvert. Het verkeer op de Elbe is er zeer levendig. De Saksisch-Boheemsche stoombootmaatschappij, in 1836 gesticht, heeft 20 stoombootten in de vaart op de Elbe en vervoert er jaarlijks 2 miljoen personen, en men heeft daarenboven op de Elbe nog eene stoomboot- en eene sleepvaartmaatschappij. In 1884 bedroeg voorts de lengte der Saksische spoorwegen 2208 Ned. mijl; ook heeft men in Saksen onderscheidene banken tot bevordering van handel en verkeer.

In Saksen is door goed ingerichte scholen uitstekend gezorgd voor de algemeene volk-ontwikkeling. Men heeft eene universiteit en een Koninklijk Genootschap van Wetenschappen te Leipsig (zie aldaar), voorbessidende scholen te Meissen en Grimma met 6, en 11 gymnasia met 9 klassen, — wjders 11 realscholen van den eersten en 13 van den tweeden rang, alsmede een polytechnicum te Dresden en eene nijverheidsschool te Chemnitz, terwijl het tevens aan vakscholen van nijverheid niet ontbreekt. Verder vermelden wij eene mijnacademie te Freiburg en te Zwickau, eene boschbouwschool te Tharand en eene opleidingschool voor boekhandelaars te Leipsig. Het volksonderwijs is er geregeld door de wet van 23 April 1873. Men heeft er

25 schoolopzieners, en in 1874 telde men er 2073 Evangelische, 43 R. Katholieke en 2 Israëlietische scholen. Er zijn 16 kweekscholen van onderwijzers en 2 van onderwijzeressen, alsmede een instituut voor doofstommen en een voor blinden. Allermerkwaardigst is in Saksen de Koninklijke verzameling van Kunst en Wetenschap te Dresden. Het museum van schilderijen aldaar is één der belangrijkste van Europa. Te Dresden en te Leipsig bestaan Koninklijke Academiën van beeldende kunsten, kunstgenootschappen en conservatoria voor muziek. Ook ontbreekt het er niet aan gestichten voor krankzinnigen, idioten, sieke kinderen, inrichtingen van weldadigheid, spaarkassen enz.

Het koningrijk Saksen is eene constitutioneele monarchie en een Staat van het Duitsehe Rijk. Het heeft in den Bondraad 4 stemmen en in de Rijksdag 28 vertegenwoordigers. Ten behoeve van het Rijkaleger onderhoudt het een korps van 67 600 man. De actieve armee bestaat er uit 8 linieregimenten infanterie, één regiment scherpschutters, 2 bataljons jagers, 6 regimenten ruiters en 2 regimenten artillerie, één regiment kanonniers, één pionier, één spoorweg- en één treinbataljon. De Keizer benoemt den opperbevelhebber en de Koning de overige generaals. De grondwet is die van 4 September 1831, door latere wetten gewijzigd. Door een Koninklijk besluit van 1 Juli 1850 werd de voorloopige staatsregeling van 15 November 1848, vooral met betrekking tot de samenstelling en de rechten der beide Kamers en tot de verkiezingen voor die beide lichamen, opgeheven en wederom door de reeds genoemde grondwet vervangen. De Koning (sedert 29 October 1875 *Albert*, geboren den 28sten April 1828) is het souvereine opperhoofd van den Staat. Zonder toestemming der Vertegenwoordiging mag hij geene vreemde Kroon aannemen en ook niet buiten de grenzen des lands zijn verblijf houden. De Kroon is erfelijk in zijn Huis in de mannelijke lijn volgens het recht van eerstgeboorte. Sterft zijn Huis (de Albertijnsche lijn) uit, dan wordt het opgevolgd door de Ernestijnsche lijn. Is er geen prins, dan gaat de Kroon over op de vrouwelijke lijn. De Koning wordt met zijn 18de jaar meerderjarig en heeft een staatsinkomen van 2 850 000 mark, behalve de apanages van het Koninklijk Huis. Dit laatste moet behooren tot de R. Katholieke Kerk. De rechten der ingezetenen staan voor allen op denzelfden voet onder de bescherming der grondwet. Het genot der burgerlijke en staatsburgerlijke rechten is onafhankelijk van de geloofsbelijdenis. Het geheele Koningrijk heeft eene uit twee Kamers bestaande Vertegenwoordiging. Tot de leden van de Eerste Kamer behooren: de meerderjarige Prinsen van het Koninklijk Huis, — een afgevaardigde van het aartsbisdom Meissen, — de bezitter der heerlijkheid Wildenfels, — een vertegenwoordiger van de bezitters der Schönburgsche goederen, — een afgevaardigde der Leipsiger universiteit, — de bezitter der heerlijkheid Reibersdorf, — de bezitter der heerlijkheid Königsbrück, — de evangelische opper-Hofprediker, — de deken van het R. Katholieke domstift te Bautzen, — de superintendent te Leipsig, — een afgevaardigde van het stift te Wurzen, — één

van de bezitters der Schönburgsche leengoederen, — 12 voor hun leven benoemde afgevaardigden van rijke grondbezitters, die een bepaald bedrag in de belasting betalen, — 10 door den Koning door hun leven benoemde eigenaars van riddersgoederen, desgelijks een bepaald bedrag in de belasting opbrengend, — de eerste overheidspersonen der steden Dresden en Leipsig, — de eerste overheidspersonen in 6 door den Koning aangewezen steden, — en 5 door den Koning naar welgevallen benoemde personen. De Tweede Kamer bestaat uit 80 afgevaardigden, namelijk: 35 van de steden en 45 van het platte land. Iedere Kamer kiest haar voorzitter. De Koning roept ze om de twee jaar tot een gewonen landdag bijeen, en tot een buitengewonen, zoo vaak dese noodig is. De afgevaardigden worden gekozen voor den tijd van 6 jaar, en om de twee jaar treedt het derde gedeelte af. De verkiezingen zijn rechtstreeksch en geheim. Kiesbevoegd is ieder staatsburger, die zijn 25ste jaar bereikt heeft en althans 3 mark in de Rijkbelasting betaalt, — verkiesbaar ieder, die zijn 30ste levensjaar voleindigd heeft en althans 80 mark in de Rijkbelasting betaalt. Het recht van wetgeving en van oplegging van belastingen is bij de grondwet aan de Kamers gewaarborgd; voor elke wet wordt de toestemming der beide Kamers en de bekrachtiging des Konings vereischt. Een staatsgerechtshof beaalt, wanneer Regeering en Vertegenwoordiging het oneens zijn over de verklaring der grondwet. In de 4 districten des Rijks heeft men Provinciale Staten, die op daartoe bestemde tijden vergaderen. De hoogste staatsambtenaren zijn er de hoofden der gewone ministerieele departementen, — voorts heeft men er eene Rekenkamer en een staatsarchief. De regeling van de gemeentebesturen is op nieuw vastgesteld door de wet van 24 April 1873. Voor de steden zijn slechts eenige hoofdzaken aangewezen, terwijl het ontbrekende door plaatselijke instellingen wordt aangevuld. Aan het hoofd van den stedelijken raad bevindt zich een burgemeester; de bezoldigde raadleden worden gewoonlijk voor levenslang, de onbezoldigde voor den tijd van 6 jaren benoemd. De stedelijke raad en de stedelijke afgevaardigden kunnen tot een stadsgemeenteraad vereenigd worden. In landelijke gemeenten bestaat de gemeenteraad uit een voorzitter, één of meer oudsten en een gemeentelijk bestuur.

Met betrekking tot de rechtsbesteding in Saksen vermelden wij, dat door het wetboek van strafrecht van 1 October 1866 en door het burgerlijk wetboek van 1 Maart 1866 openbaarheid en mondelijke behandeling gewaarborgd zijn. Onder het hooge Hof van Appél te Dresden, de laatste instantie in alle civiele en crimineele zaken, bevinden zich 4 hoven van appél te Dresden, Leipsig, Zwickau en Bautzen, — voorts als rechtbanken van eersten aanleg 25 arrondissementrechtbanken, waarmede handelsrechtbanken verbonden zijn, en 107 kantongerechten voor geringere zaken. In 1868 zijn er de rechtbanken van gesworenen ingevoerd. Bij het hooge Hof is een advocaat-generaal, en bij de arrondissementrechtbanken zijn rijksadvocaten geplaatst. De advocaten zijn onder-

worpen aan het reglement van 3 Juli 1869.

De zaken der Protestantische Kerk worden er, daar de Koning R. Katholiek is, behartigd door een daartoe aangestelden minister. Het hoogste Kerkbestuur is er het Evangelisch Rijksconsistorium te Dresden, en de Lutherische Kerk wordt er vertegenwoordigd door eene Synode van 85 leeken en 29 geestelijken. De Hervormde Kerk heeft consistoria te Dresden en te Leipsig, en ook de R. Katholieke Kerk heeft te Dresden een Consistorium, onderworpen aan het Apostolisch Vicariaat aldaar. Alleen in de Lauitz bestaan nog 2 nonnenkloosters, en nieuwe kloosters mogen er niet gebouwd worden. Ook de zaken der Duitch-Katholieken en der Israëlieten zijn er naar behooren geregeld, en men heeft eindelijk eene Grieksch-Katholieke Kerk te Leipsig. — De staatsinkomsten bedragen er (1888) jaarlijks ongeveer 70 miljoen mark, en de uitgaven evensooveel, terwijl de staatschuld een cijfer heeft van bijna 676³/₄ miljoen mark.

In het financieel tijdperk 1884—1885 was er de geldelijke toestand zoo gunstig, dat de inkomsten de uitgaven met 17 miljoen mark overtroffen, zoodat aanzienlijke sommen aan buitengewone uitgaven konden besteed worden. De middeleeuwse geschiedenis van Saksen besit weinig merkwaardigs. In 1486 werden de Saksische landen, Thüringen en Meissen, verdeeld tuschen de Hertogelijke broeders *Ernst* en *Albert*, en de eerste van desen ontving tevens de keurvorstelijke waardigheid. Zoo ontstonden de Ernestijnsche en Albertijnsche lijnen. Bovengenoemde *Albert*, bijgenaamd *de Kloekmoedige*, is ook in de Nederlandsche geschiedenis bekend. Hij streed tegen *Karel de Stoute* en werd deswege benoemd tot erfstadhouder van Friesland. Hij was echter niet in staat, de Friezen tot onderwerping te brengen, en zijn zoon *Hendrik* evenmin, zoodat dese, na den dood zijns vaders (1500), het overdroeg aan zijn ouderen broeder *George de Gebaarde*, die het in 1515 voor 200 000 gulden afstond aan Aartshertog *Karel van Oostenrijk*. Keurvorst *Ernst* werd in 1486 in het keurvorstendom en in het hertogdom Saksen opgevolgd door zijn oudsten zoon *Frederik de Wijze*, terwijl de overige landen gemeenschappelijk door hem en zijn broeder *Johan* werden bestuurd. Onder *Frederik de Wijze* werd Saksen de bakermat der Hervorming, en terwijl de nieuwe leer zich in de Ernestijnsche landen uitbreidde, verschaftte zij zich, trots den tegenstand van *George de Gebaarde*, ook toegang tot de Albertijnsche. *Frederik* overleed ongetrouwd den 5den Mei 1525, en zijn broeder en opvolger *Johan de Standvastige* toonde zich nog ijveriger voorstander der Hervorming; hij werd het hoofd der Protestantische partij en tevens met *Philips van Hessen* het hoofd van het Schmalkaldisch Verbond (1531). Onder zijn bestuur erlangden de godgeleerden een aanmerkelijken invloed, en vooral onder dat van zijn zoon *Johan Frederik de Grootmoedige*, die de vaderlijke landen, met uitzondering van het Keurvorstendom, aanvankelijk met zijn broeder *Johan Ernst* gemeenschappelijk bestuurde, totdat dese in 1542 zich verzoogde met Coburg en een jaargeld van 14 000 gulden. *George de Gebaarde* (van de Albertijnsche lijn) overleed in 1589 en werd

opgevolgd door zijn breeder *Hendrik de Frome*, die aanstonds de Hervorming in zijn hertogdom invoerde. Hij werd in 1541 opgevolgd door zijn 20 jarigen zoon *Maurits*, die eene groote mate van zelfstandigheid aan den dag legde en niet tot het Schmalkaldisch Verbond wilde toetreden, hoewel hij de Hervormde leer had aangenomen. Hij stichtte consistoria te Leipzig en te Meißen (zooals voor de Ernestijnsche landen te Wittenberg geschied was), van welke dat van Meißen later naar Dresden werd verplaatst, — verrijkte de universiteit te Leipzig met opgeheven kloostergoederen, — deed onderscheidene scholen verrijzen, — blaakte van eernucht, zoodat hij naar de gunst des Keizers dong om de keurvorstelijke waardigheid te erlangen en belaste zich met het voltrekken van den Rijkssban, nitgesproken over zijn neef den Keurvorst, doch moest voor dezen afdeinsen. Daar echter *Johas Frederik de Grootmoedige* zijn tijd verloor met de belegering van Leipzig, had de Keizer den tijd, zijn bondgenoot te hulp te snellen, zoodat *Johas Frederik* op de Lochauër Heide bij Mühlberg door den Keizer werd gevangen genomen en door de Wittenberger Capitulatie (19 Mei 1547) de keurvorstelijke waardigheid en zijne landen verloor, waarmede Hertog *Maurits* beleend werd. Aan de zonen van den krijgsgévangene verbleven slechts eenige weinige goederen. *Maurits* echter was geenszins van meening, zich door den Keizer te laten gebruiken als een werktuig tot onderdrukking van het Protestantismus en tot stichting eener erfelijke heerschappij. Hij wilde zich aansluiten aan zijne geloofsgenooten en daardoor het verkregen gezag bevestigen. Hij stelde zijn broeder *August* schadeloos voor zijne aanspraak op het halve gebied, knoopte weder betrekkingen aan met het Ernestijnsche stamhuis en verkroeg in 1552 van den Keizer het Passauer Verdrag, doch werd in den slag bij Sieverhausen doodelijk gewond en overleed den 11den Juli 1553. Zijn broeder *August* bracht minnelijke schikkingen tot stand met de Ernestijnsche lijn en werd in 1586 opgevolgd door zijn zoon *Christiaan I*, die echter weldra overleed (1591). Diens zoon *Christiaan II* regeerde tot 1611 en werd vervangen door zijn broeder *Johas Georg I*, die de hem aangeboden koningskroon van Bohemen van de hand wees en den Keizer ter zijde stond bij het veroveren van de Lausitz en van Silezië, zoodat hij de eerstgenoemde als pand voor zijne oorlogskosten verkreeg. In 1631 sloot hij zich aan bij *Gustaaf Adolf* en streed met de Zweden in den voorspoedigen slag bij Breitenfeld. Een inval van *Wallenstein* in 1632 maakte zijn land weder tot het toneel van den oorlog, doch nadat *Gustaaf Adolf* gesneuvelde was, sloot *Johas Georg* met den Keizer de Vrede van Praag (30 Mei 1635), verkreeg onderscheidene voordeelen en verklaarde den oorlog aan de Zweden, 't geen aan het land duur te staan kwam door de nederlagen bij Dömitz en Kyrits en door de herhaalde invallen van de Zweden onder *Banner* en vervolgens onder *Torstenson*, zoodat het zwaar geteisterd Saksen eerst in 1645 verademing kreeg door den wapenstilstand van Köttschenbroda. Eerst in 1650, na het betalen van 5 miljoen thaler door het Rijk (waarvan

ruim 276 door Saksen), werd Leipzig door de Zweden ontruimd. De bevolking van 3 millioenen was tot op de helft verminderd, zoodat Saksen niet langer aan het hoofd kon staan der Deutsche Protestanten. Voorts leed de Saksische Staat niet weinig door het testament van *Johas Georg* († 8 October 1656), waarbij zijne jongere zonen *August Christiaan*, en *Maurits* met aanzienlijke goederen werden begiftigd, 't geen door Keurvorst *Johas Georg II* werd erkend. Door eerstgenoemde ontstonden de lijnen *Saksen-Weissenfels*, *Saksen-Merseburg* en *Saksen-Zeitz*, die echter binnen eene eeuw uitstierven. *Johas Georg II* (1656—1690) knoopte bedenkelijke betrekkingen aan met *Lodewijk XVI*, verhiel Dresden tot een middenpunt van Fransche en Italiaansche kunst in Duitschland, doch belemmerde door zijne verkwisting de ontwikkeling der welvaart. Zijn krijgshaftige zoon *Johas Georg III* (1690—1691) was de stichter van een staand leger, waarmede hij deel nam aan onderscheidene oorlogen, en werd opgevolgd door zijn zoon *Johas Georg IV*, en deze door zijn broeder *Friedrich August I*, die niet alleen veel geld besteedde, om de Kroon van Polen te verwerven, maar hiertoe ook den R. Katholieken godsdienst omhelsde. Zoo keerde de Albertijnsche lijn tot den schoot der zoogenaamde Moederkerk terug.

De verheffing van *Friedrich August I* tot koning van Polen (als *August II*) was eene ramp voor Saksen, daar zijne geldverkwisting oorzaak werd van het vervreemden van belangrijke goederen en rechten. Tot stadhouder in Saksen benoemde hij den R. Katholieken Prins von *Fürstenberg*, en toen op verlangen der Standen in 1700 het aan dezen ter zijde gestelde revisiecollegie opgeheven werd, verving hij het tegen den wensch der Standen door het geheime Kabinet, hetwelk tot 1830 bleef bestaan. Daarenboven mengde hij zich lichtzinnig in den Noordchen Oorlog, die den inval van *Karel XII* in Saksen veroorzaakte en veel bloed kostte. Hoewel *August* bij den Vrede van Altranstädt afstand moest doen van de Poolse Kroon (1709), maakte hij zich na den slag bij Poitawa (1709) weder van haar meester en moest haar met opoffering van goed en bloed beveiligen. Niettemin is Saksen aan hem de verfraaiing van Dresden en de verrijking van de kunstverzamelingen dezer stad verschuldigd, 't geen door zijn zoon *Fredrik August II* (1733—1763, als koning van Polen *August III*) werd voortgezet. Deze behield, in spijt van den wettig gekozen *Stanislaus Leszcynski*, door de hulp van Oostenrijk en Rusland den Poolschen troon. Het deelnemen aan den eersten Silezischen Oorlog met en aan den tweeden tegen Pruisen bracht aan Saksen geen voordeel; het daalde, bij de klimmende grootheid van Pruisen, onder het wanbestuur van Graaf *Brühl*, zoodat weldra de Zevenjarige Oorlog ontstond, waarbij Saksen tot aan den vrede van Hubertusburg (15 Februari 1763) door vriend en vijand werd uitgezogen. Daardoor verloor Saksen 90 000 zielen en meer dan 100 millioen thaler, terwijl handel en nijverheid nagenoeg waren vernietigd en de Staat onder een schuldenlast van 40 millioen thaler gebogen bleef. *Friedrich Christiaan*, de zoon van *August II*, zocht

gedurende zijne kortstondige heerschappij door spaarzaamheid de gealagene wonden te heelen, en zijn opvolger *Friedrich August III* bleef in datzelfde spoor; hij verbeterde het geldelijk beheer, de rechtspleging en het onderwijs en gaf zelf een goed voorbeeld. De Saksische landen telden in 1785 op 714 $\frac{1}{2}$ de □ geogr. mijl bijna 2 miljoen inwoners, en de Koning nam met Pruisen deel aan den Beierischen Successie-oorlog, die hem bij den Vrede van Teschen 6 miljoen gulden opleverde, welke ten voordeele des lands werden aangewend. Met Pruisen bevorderde hij in 1785 de stichting van een Vorstenbond, maar zocht in 1790, bij de spanning tusschen Oostenrijk en Pruisen, de neutraliteit van Saksen te handhaven en wees in 1791 de Kroon van Polen van de hand. In 1806 streed hij met Pruisen tegen Frankrijk, doch toen bij Jena 6 000 Saksers waren gevangen genomen, aanvaardde hij voor Saksen de door *Napoleon* aangeboden neutraliteit, maar moest eene schatting betalen van 25 miljoen francs. Bij den Vrede van Posen (11 December 1806) ontving de Keurvorst de Koninklijke waardigheid, voegde zich als soevereine Vorst bij den Rijnbond en verplichtte zich tot het leveren van een contingent van 30 000 man. Onderwerping aan den machtigen beschermheer was van nu af het richtsnoer van de door Graaf *Boss* geleide Saksische staatkunde. Het hertogdom Warschau werd door *Napoleon* aan Koning *Friedrich August I* toegekend. Op laat van den Franschen Keizer werd het Saksische leger gereorganiseerd en Torgau versterkt. Het continentaalstelsel belemmerde den handel, maar prikkelde de Saksische nijverheid. In den oorlog tegen Ruiland leverde Saksen 21 000 man, en toen de Verbondene Mogendheden naderden, week de Koning over Plauen naar Regensburg en Praag. Het aanzoek der Verbondene Mogendheden, zich bij haar aan te sluiten, beantwoordde hij met eene weigering; want hij had besloten, zijn gedrag naar dat van Oostenrijk te regelen. Reeds had hij het gewaagd, hulp-troepen aan *Napoleon* te weigeren, reeds had hij laat gegeven, de vesting Torgau noch aan de Franschen, noch aan de Verbondene Mogendheden over te geven, toen de overwinning van *Napoleon* bij Lützen hem in de grootste ongelegenheid bracht. De minister Graaf *Schufft von Poltsch* ontving zijn ontslag, en de Koning ijde naar Dresden, om den overwinnaar te begroeten. Torgau opende zijne poorten voor de Fransche troepen, en het Saksische leger werd ter beschikking van *Napoleon* gesteld. Dresden was het hoofdkwartier der Fransche positien aan de Elbe en Saksen weder het tooneel van den oorlog. Bij Groenboeren en Dennewitz leden de Saksische troepen geweldige verliezen, en de Volkereenalag bij Leipzig besliste over het lot van den Staat. De Koning werd te Leipzig gevangen genomen en een Russisch algemeen bestuur onder de leiding van *Ropin* nam er de teugels van het bewind in handen, waarna een Saksisch leger deel nam aan den veldtocht tegen Frankrijk in de Nederlanden. De Fransche bezetting te Dresden en te Torgau werd eerlang tot de overgave gedwongen, het eigendom des Konings in beslag genomen en de orde hersteld.

Reeds was door Keizer *Alexander I* en Koning *Friedrich Wilhelm III* besloten, Saksen al veroverd land aan Pruisen toe te voegen; doch op het Congrés te Weenen veroorzaakten de najver van Oostenrijk en de invloed van *Talleyrand* eene wijziging van dit voor-nemen in dien zin, dat van het Saksisch gebied 367,5 □ geogr. mijl met 164 000 inwoners aan Pruisen ten deel viel, terwijl het overige, 271,7 □ geogr. mijl met 1 188 000 inwoners aan Koning *Friedrich August* verbleef. De Koning van Saksen moest zich daaraan onderwerpen, en de bijzonderheden der scheiding werden door de conventie van 28 Augustus 1819 geregeld.

Ofschoon door die splitsing eene groote verandering was te voorschijn geroepen, werden door den Koning en zijn minister Graaf *Einsiedel* geene hervormingen ingevoerd. Men hoopte op verbetering na het overlijden van den grijzen Vorst, doch toen na den dood van dezen (5 Mei 1827) niet, zooals men hoopte, zijn neef *Friedrich August*, maar zijn 71-jarige broeder *Anton* den troon beklom en deze het nepotismus, de schijnheiligheid en de aanmatiging gen der K. Katholieke geestelijkheid onder zijne bescherming nam, ontstond er een algemeene wrevel, die zich in 1830 op den Landdag in eene heftige oppositie openbaarde. Er ontstonden ongeregeldeheden onder den indruk der Julirevolutie te Parijs. *Einsiedel* werd door *von Lindenau* vervangen, Prins *Friedrich August* tot mederegent benoemd en eene herziening der grondwet toegezegd, hoewel *Metternich* daarover zijn misnoegen te kennen gaf en gewapenden bijstand aanbood. In 1831 had de herziening der grondwet plaats, en het volgende jaar verving een verantwoordelijk ministerie van 6 departementen den geheimen raad. Den 27sten Januari 1833 werd de eerste constitutioneele Landdag geopend, en deze bleef tot den 30sten Januari werkzaam ter bevordering van de belangen des lands. Nadat *Friedrich August II* den 6den Juni 1836 zijn oom was opgevolgd, schreed hij onvermoeid verder op den constitutioneele weg, zoodat Saksen eerlang weder handel en nijverheid binnen zijne grenzen zag bloeien. De tweede Landdag, in 1836 geopend, bracht desgelijks gewichtige wetten tot stand, en de opening van den spoorweg van Leipzig naar Dresden in 1839 was het sein tot het leggen van een uitstekend spoorwegnet. Tevens ontstond onder de vertegenwoordigers eene vrijzinnige partij, die op uitbreiding der rechten des volks aandrong, terwijl conservatieve ministers hare wenschen steeds wisten te verijdelen. De oppositie trad telkens krachtiger op, en in 1847 werd wegens spoorwegaangelegenheden, aard-appelsiekte en misgwas een buitengewone Landdag bijeengeroepen. Zoodra voorts in 1848 te Parijs de Februari-omwenteling uitbarstte, stelde Leipzig zich aan het hoofd der ontvredeuden en verzond een adres aan den Koning, daarbij door andere steden gevolgd. Toen *Friedrich August* de kracht der algemeene volksbeweging begreep, ontsloeg hij zijn ministerie en belastte *Braun* met de samenstelling van een nieuw Kabinet. Dit bewind, waarin ook *von Pfordten* zitting nam, had tot programma: het trouw zweren der soldaten aan de grondwet, opheffing der censuur, vrij-

zinnige wetten voor de drukpers en voor vereenigingen, openbaarheid en mondelijkheid der rechtspleging, het invoeren der jury, herziening der kieswet enz. De gematigden in den lande verheugden zich in eene schoone toekomst en ondersteunden het ministerie; maar de democratische partij was noch geenszins tevreden en behield bij de aanvullingsverkiezingen voor den Landdag en vooral bij de verkiezingen voor het Parlement te Frankfurt de overhand. Onder zulke moeilijke omstandigheden werd de Landdag geopend, en terwijl de vertegenwoordigers der ridderschap bij de behandeling der kieswet geneigd waren tot toegevendheid, betoonde het ministerie eene ellendige halfheid. Het ontwerp, de beide Kamers behoudend, werd met weersin aangenomen. Nu namen de woelingen der democraten toe, en dese verwijderden de handhaving der constitutioneele monarchie van hun programma. Daarbij waggelde het ministerie tuschen de partijen en betoonde zich vooral weifelend met betrekking tot de Deutsche eenheid. Geen wonder alzoo, dat de eerste Landdag, volgens de nieuwe kieswet gevormd, nagenoeg geheel uit democratische elementen bestond, — en wel uit zoodanige, die door onkunde, onbeschaafdheid en eigenwaan ergernis gaven. Het ministerie nam zijn ontslag, bleef op verzoek des Konings aan het bewind, maar legde bij zijne botsing met de Kamers over de publicatie der Deutsche grondrechten de portefeuilles voor goed neder, plaats makende voor een overgangministerie, bestaande uit *Held, von Beust* enz., dat gemelde publicatie onverwijld toestond, zonder evenwel de toegenegenheid der Kamers te verwerven. Een votum van wantrouwen, geopperd door de linker zijde, werd wel is waar met 39 tegen 31 stemmen verworpen; maar toen de Koning van Pruisen de Deutsche Keizerskroon van de hand wees, verlangden de Kamers eene Rijkgrondwet ter handhaving der volkssoevereiniteit. Daar zij tevens het heffen van belastingen na den 30sten April verboden, werden zij tot groote blijdschap der reactie ontbonden. Inmiddels verklaarde de meerderheid der bevolking zich voor eene Rijkgrondwet, doch de deswege naar den Koning gezondene afgevaardigden ontvingen een weigerend antwoord. De ministers, die zich hiermede niet vereenigen konden, zooals: *Held, Weimlig* en *von Ehrenstein*, traden af, waarop de geheimraad *Zachinskij* een nieuw Kabinet vormde, waarin *von Beust* en *Rabenhorst* zitting bleven houden. Plotselijk bestormde een dulle volkshoop het tuighuis te Dresden, doch werd door de bezetting met bloedige koppen afgewezen. Eene nog grootere menigte keerde derwaarts terug, maar een kartesvuur redde het tuighuis. Het gezicht der dooden bracht het volk tot woede; op het raadhuus vestigde zich eene veiligheidscommissie, onthief den magistraat van zijne betrekking, benoemde den Grieksch luitenantkolonel *Heimes* tot commandant der burgerweerd en ontbood vrijescharen uit andere steden. Naar een vooraf vastgesteld plan verhieven zich weldra 108 barricaden, en de Regeering verkeerde in de pjjlijkste ongelagenheid. De grootste helft van het leger bevond zich onder den generaal-majoor *von Heintz* in Hol-

stein; te Dresden was eene bezetting van slechts 1880 man. Men ontbood echter troepen, verzocht gewapende tuschenkomst van Pruisen en deed den Koning, zijn gezin en de ministers naar de vesting Königstein vertrekken. De geheele Oudstad, met uitzondering van het tuighuis en van het kasteel, was in handen der opstandelingen. De gouverneur der stad, generaal-majoor *von Sobule*, zocht met hen te onderhandelen, doch toen de vlucht des Konings en der ministers bekend werd, haastten zij zich, een Voorloopig Bewind te benoemen, bestaande uit *Tschirner, Heubner* en *Todt*; dese laatste echter ontrok zich aan die opdracht. De eigenlijke aanstoker van dezen opstand was de Rus *Bakoewin*. Men sprak nu niet meer van eene Rijkgrondwet, maar van eene republikeinsch-socialistische beweging. Daarom trok de gezeten burgerstand zich terug, en ook de burgerweerd uit andere steden keerde huiswaarts. Zoodoende schepte de Regeering weder moed; het tuighuis werd versterkt, de ministers *Rabenhorst* en *von Beust* begaven zich met eene proclamatie des Konings naar de Nieuwstad, en uit Leipzig en Chemnitz kwamen troepen. Ook verscheen er een bataljon Pruisen, terwijl het den opstandelingen aan degelijke plannen en geschikte aanvoorders ontbrak. Het vuur van den strijd ontbrandde weder in den morgen van den 6den Mei. Vruuchteloos poogden de opstandelingen het Koninklijk kasteel in brand te steken, en tevens konden zij het langzaam voortrukken der troepen op beide vleugels, 't geen hen met omsingeling bedreigde, niet beletten. Na een woedend straatgevecht op den 7den en 8ten was de opstand gedempt, en op den 9den vielen de laatste versterkte stellingen der democraten in handen der troepen. De menigte nam de wijk naar het Erzgebirge, en velen werden door de nazettende ruitertj gevangen genomen. Ook *Bakoewin* en *Heubner* geraakten te Chemnitz in hechtenis. De troepen telden 31 dooden en 87 gewonden, en de opstandelingen 178 dooden. Dresden was reeds den 5ten Mei in staat van beleg verklaard, en toen het Frankforter Parlement de tuschenkomst van Pruisen afkeurde, werden de Saksische afgevaardigden vandaar door de Regeering teruggeroepen.

Na den opstand keerde de orde spoedig terug, hoewel talrijke inhechtenisnemingen en veroordeelingen tot de smartelijke gevolgen dier gebeurtenis behoorden. De Regeering scheen wegens den betoonden bijstand meer genegenheid voor Pruisen te koesteren, en de Koning van Saksen trad zelfs toe tot den Driekoningenbond; doch naar mate het vertrouwen op Oostenrijk toenam, gevoelde Saksen grooter geneigdheid om zich van dien boei te ontslaan. Het verdrag, den 17sten Februari 1850 met Beieren en Württemberg gesloten, gaf aanleiding om er zich kort daarna aan te onttrekken. De Kamers waren bedaarder en toegeverder jegens de Regeering, doch toen de Tweede Kamer ook maar even eenig blijk gaf, dat zij dit Deutsche vraagstuk in behandeling wilde nemen, werd zij aanstonds ontbonden, en een paar dagen daarna verschenen 8 besluiten, van welke het eerste het onbeperkte recht van vereeni-

ging en vergadering ophief, het tweede de pers aan het toezicht der politie onderwierp, en het derde eene wijziging der kieswet voorstelde aan de volgens de grondwet van 1831 verordende Standen. Deze kwamen nu bijeen, herstelden de voormalige staatsregeling en voltooiden alzoo het werk der reactie. Den 18den Mei 1861 volgde de opheffing der grondrechten, — de Duitse kleuren werden afgeschaft, — bij den eed der militairen was geene sprake van de grondwet, — de pers werd aan banden gelegd, — de universiteit met gestrengheid bejegend, — en de hoogleeraren *Mommsen*, *Haupt* en *Jahn*, schoon door de rechtbank vrijgesproken, werden afgezet. Met de staatkundige reactie ging de kerkelijke hand aan hand. Op de conferentie te Dresden hielp de Oostenrijkschgezinde *von Beust* de pogingen van Pruisen, om Duitschland tot eenheid te brengen, vernietigen; ja, het bleek meer en meer, dat Saksen zich schaarde aan de zijde van Oostenrijk.

Na de woelingen van 1848 en 1849 verzong het staatkundig leven in den slaap der onverschilligheid. De verkiezingen voor den Landdag van 1861 vielen uit in conservatieve zin, daar de liberalen zich op den achtergrond hielden. *Von Beust* zag zich genoodmaakt, tot het door Pruisen herkiene Tolverbond toe te treden, en de welvaart begon weder in Saksen te bloeien. Intusschen verwekte de dood van Koning *Friedrich August II* (9 Augustus 1864) algemeenen rouw. Hij werd opgevolgd door zijn broeder *Johan*, zonder dat het regeeringsbeleid eenige verandering onderging. In dit en de volgende jaren werd veel gedaan tot verbetering der rechtbedeeling en tot uitbreiding van het spoorwegnet. Ook werden er handelsverdragen gesloten, aanzienlijke sommen ten behoeve der kunst besteed en verhoogde subsidiën aan de universiteit te Leipzig toegekend. Nadat *von Zechinsky* in October 1868 overleden was, belastte zich *von Beust* met het voorsitterschap in den ministerraad, de Regering volgde eene meer vrijzinnige richting, en het staatkundig leven begon weder te ontwaken. De kieswet werd op eene vrijzinnige wijze veranderd en de nijverheid meer van hare banden ontalagen, terwijl *von Beust* bij voortdurende pogingen aanwendde, om een verbond der Middenstaten tot stand te brengen, ten einde tot tegenwicht te dienen voor de Groote Mogendheden van Duitschland. Hij trad in 1860 te voorschijn met een ontwerp tot hervorming van den Bond, hetwelk noch te Weenen, noch te Berlijn bijval erlangde. Zijne politiek wilde zoowel het overwicht van Oostenrijk als dat van Pruisen belemmeren, maar ging mank wegens gebrek aan zelfstandigheid. Daarbij kwamen nog de verwikkelingen omtrent Sleeswijk-Holstein. De Kamers verklaarden zich vóór handhaving van de rechten der Hertogdommen, maar de Bondsvergadering besloot tot de executie, en deze laatste werd aan Saksen en Hannover opgedragen. Doch ook Pruisen en Oostenrijk zonden troepen derwaarts, en nadat Denemarken bij den Vrede van Weenen (1864) de Elbhertogdommen aan Pruisen en Oostenrijk had afgestaan, werd van Saksen en Hannover gevorderd, dat zij aanstonds hunne armeen uit Holstein zonden verwijderen, waar-

aan Hannover terstond en Saksen na eenige weifeling voldeed.

In den Pruisisch-Duitschen Oorlog (zie aldaar) begon Saksen reeds vroeg krijgstoerusting te maken, en de vraag van het Kabinet te Berlijn naar de gedraglijn van Saksen bij een aanval op Oostenrijk werd door *Von Beust* ontwijkend beantwoord. Tot de hervorming van den Bond, zooals die door Pruisen was voorgesteld, gaf Saksen slechts voorwaardelijk zijne toestemming, en de Landdag keurde de staatkunde der Regering goed en stond de gelden toe, voor verdere oorlogstoebereidselen benodigd. Op eene ernstige waarschuwing van Pruisen met betrekking tot die toebereidselen gaf *von Beust* ten antwoord, dat Saksen sich onzijdig wilde houden. In het algemeen was de bevolking afkeerig van Pruisen. Den 19den Mei werd de Kroonprins *Albert* tot opperbevelhebber benoemd van het Saksische leger, dat sich ten getale van 38 000 man bij Dresden vereenigde. Daar het echter bleek, dat op de medewerking der overige Middenstaten niet te rekenen viel, kwam men tot het besluit, bij een aanval naar Bohemen te trekken en sich met het Oostenrijksche leger te vereenigen. Oostenrijk deed te Frankfort het voorstel, het armeekorps van den Bond, buiten Pruisen, mobiel te maken, en Saksen stemde er vóór. Het Pruisische ultimatum, dat volkomene neutraliteit van Saksen in den naderenden strijd vorderde, werd verworpen; twee dagen daarna volgde de Pruisische oorlogsverklaring en reeds den volgende nacht overschreed een Pruisisch leger onder *Herwart von Bittenfeld* de Saksische grenzen bij Strehla, waarop een ander korps onder Prins *Friedrich Karl* voorwaarts rukte naar Löbau. Het vernielen van een paar bruggen over de Elbe was voor den vijand eene geringe belemmering, en te vergeefs hoopte Saksen op eenige hulp van den Bond. Daar de verdediging van Saksen niet tot het krijgsplan van Oostenrijk behoorde, begaf zich de Koning, na het instellen eener regeeringscommissie, met zijn leger naar Bohemen. De schatkist werd naar Regensburg en het spoorwagematerieel zoo ver mogelijk naar het zuiden in veiligheid gebracht. Van de Pruisische armee bleef de landweerdig divisie *von Benthheim* tot bezetting van Saksen achter, terwijl generaal *von der Mülbe* tot militaire gouverneur des lands werd benoemd. Deze werd erlang door *von Schack* vervangen, die Dresden deed versterken. Het Saksische leger, volgens den last van *Benedek* met dat van *Clam Gallas* aan de Iser vereenigd, leed bij Gitschin en vooral bij Königgrätz gevoelige verliezen; er werden 24 officieren en 400 man gedood, 3 officieren en 87 man krijgsgevangen en een stuk geschut verloren. Bij den verwarden terugtocht der Oostenrijkers bewaarden alleen de Saksers eene behoorlijke orde en kwamen goed en wel te Weenen, verwaarts de Koning sich ook begaf. Op last van den Keizer van Oostenrijk begaf *von Beust* zich naar Parijs, om zoo mogelijk in *Napoleon III* eene voerspraak voor Saksen te vinden. Hij kwam echter te laat, daar *von Bismarck* reeds met laatstgenoemde gesproken had. Pruisen wilde nu bepaaldelijk tot de annexatie van Saksen overgaan, doch hiertegen

kwam Oostenrijk met kracht in verzet, zoodat eindelijk bij den Vrede van Berlijn (21 October 1866) de onafhankelijkheid van Saksen werd erkend, terwijl dit laatste toetrad tot den Noord-Duitschen Bond, zoodat zijne troepen onder het opperbevel kwamen van den Koning van Pruisen; het betaalde wijders aan Pruisen 10 millioen thaler en moest zich voorts nog eenige andere voorwaarden laten welgevallen. Daarna keerde de Koning van Saksen in zijn land terug en het ministerie werd gewijzigd.

De troonrede, waarmede den 15den November 1866 de Landdag geopend werd, gaf getuigenis van het vaste besluit der Regeering, om aan den nieuwen Bond getrouw te blijven. Het vredesverdrag met Pruisen en de nieuwe kieswet voor den Noord-Duitschen Bond werden goedgekeurd, de Koning en de Kroonprins brachten een bezoek aan het Pruisische Hof, en wederkeerig verschenen, de Koning en de Kroonprins van Pruisen te Dresden. Voorts werd de nieuwe kieswet in haren tegenwoordigen toestand gebracht en de rechtspraak door geworrenen ingevoerd. De afschaffing der doodstraf, in de Tweede Kamer aangenomen, werd in de Eerste Kamer verworpen. In het algemeen bestond er groot verschil van gevoelen tusschen de beide Kamers. Langzamerhand werd nu Saksen door de Pruisische troepen ontruimd, en alleen Königstein bleef tot 1 October 1871 door hen bezet. In den Landdag verkreeg de liberale partij weder de meerderheid, en in 1870 en 1871 trok het Saksische leger met het Pruisische tegen Frankrijk te veld. Wijders hield men zich in Saksen bezig met de verbetering der binnenlandsche zaken, met de regeeling van den eeredienst en in 1874 vooral met het volksonderwijs. Ook omtrent dit onderwerp ontstond verschil tusschen de Tweede Kamer, die de neutrale school, en de Eerste Kamer, die de confessioneele school in bescherming nam. Den 29sten October 1878 overleed Koning *Johannes* en werd opgevolgd door zijn oudsten zoon *Albert*. In 1876 kwamen wetten tot stand omtrent de gymnasia, realscholen en seminaris, in 1877, werd er eene inkomstenbelasting ingevoerd, — en dat Saksen met vasten tred voortgaat op de baan der industrie, heeft in 1875 de nijverheidstentoonstelling te Dresden op eene overtuigende wijze bewezen. In 1878 werd er eene progressieve inkomstenbelasting ingevoerd, — in 1880 is een nieuw reglement voor de universaliteit te Leipsig vastgesteld, in 1891 een spoorwegraad benoemd en ook in de volgende jaren werden belangrijke wetten afgekondigd, terwijl er sedert 1 Januari 1886 het weg- en bruggeld is opgeheven. Ook het spoorwegnet wordt er gestadig uitgebreid.

Saksen. Ernestijnsche lijn. Ten gevolge van de Wittenberger Capitulatie van 1547 behielden de zonen van den gevangene Keurvorst *Johannes Frederik* een aantal ambten, steden en burchten, en daarenboven erde eerstgenoemde na het herkrijgen zijner vrijheid nog eenige van zijn kinderloos overleden broeder *Johannes Ernst van Coburg* (1558). Toen één der 3 zonen overleed, verviel zijn deel aan de beide overigen, en zoo ontstonden de lijnen *Weimar* en *Coburg*. Nadat voorts één dezer beiden in 1567 in den Rijkstban gedaan was, kwamen de Ernestijnsche landen onder het

beheer van *Johannes Willem* (den derden broeder), doch deze moest reeds in 1572 het land van Coburg weder afstaan aan zijne twee neven, die nu de stichters werden der lijnen *Coburg* en *Eisenach*. De beide zonen van *Johannes Willem* (van *Weimar* † 1573) verdeelden het land niet, maar toen in 1602 de oudste van hen gestorven was, had er eene deeling plaats tusschen diens 4 zonen en hun oom, zoodat het Huis van *Weimar* nu gesplitst werd in de lijnen *Altenburg* en *Nieuw-Weimar*. Nadat de lijnen *Coburg* en *Eisenach* uitgestorven waren, nam ook met *Frederik Willem*, een zoon van den jongste der 4 broeders, de lijn *Altenburg* een einde (1672). Hertog *Johannes van Weimar*, de stamvader der hedendaagsche Ernestijnsche lijn, liet bij zijn dood (1605) acht zonen na: de oudste, *Johannes Ernst I*, volgde hem op en stierf kinderloos (1626), — de tweede, *Frederik*, was in Nederlandschen dienst en sneuvelde bij Fleurus (1622), — de derde, *Wilhelm*, streed gelijk zijne broeders voor *Frederik V van de Pfalz*, geraakte in den slag bij Stadt-Loo in krijgsgevangenschap, doch keerde in 1625 naar Weimar terug, aanvaardde in 1629 het bewind, was één der eerste Duitsehe Vorsten, die zich voegde bij *Gustaaf Adolf* van Zweden, doch sloot na den slag bij Nordlingen vrede met den Keizer en overleed in 1662, — de vierde, *Albrecht*, was van 1661—1629 regent der landen van Weimar, verkreeg Eisenach en overleed in 1644, — de vijfde, *Ernst de Vrome*, was hertog van Gotha, — en de zesde, *Bernhard*, was de bekende held uit den Dertigjarigen Oorlog. Toen door vererving ook Gotha en Eisenach aan de lijn *Weimar* waren vervallen, verdeelden *Willem*, *Albrecht* en *Ernst* onderling de Ernestijnsche landen (1640), en toen *Albrecht* in 1645 overleed, verviel zijn gebied aan de beide overigen, zoodat Eisenach bij Weimar werd gevoegd. Nog lang bleven dergelijke verdeelingen voortduren. Na het uitsterven der lijn *Altenburg* (1672) kwamen hare goederen aan *Weimar* en *Gotha*, — en de drie zonen van Hertog *Willem van Weimar* vormden de lijnen *Weimar*, *Eisenach* en *Jena*, doch de goederen van laatstgenoemde twee keerden in 1690 en 1751 tot het stambuis *Weimar* terug, waarin reeds in 1719 het recht van opvolging bij eerstgeboorte was vastgesteld. — De stichter der lijn *Gotha*, *Ernst de Vrome*, zag na het uitsterven der lijn *Altenburg* zijn gebied vergroot, en na zijn dood (1675) regeerden zijne 7 zonen eerst gemeenschappelijk, maar stelden vervolgens eene deeling vast, waarbij de oudste het grootste gebied, maar toch ook ieder der overigen een afzonderlijk gebied verkreeg. Op die wijze ontstonden de lijnen: *Gotha*, gesticht door *Frederik I*, — *Coburg*, gesticht door Hertog *Albrecht* (1680), — *Meiningen*, gesticht door Hertog *Bernhard* (1681), — *Römhild*, gesticht door Hertog *Hendrik*, — *Eisenberg*, gesticht door Hertog *Christiaan*, — *Hildburghausen*, gesticht door Hertog *Ernst*, — en *Saalfeld*, gesticht door *Johannes Ernst*. In de jaren 1699—1710 namen de lijnen *Coburg*, *Eisenach* en *Römhild* een einde, maar de boedscheiding had eerst in 1785 door tusschenkomst des Keizers plaats. De vier overblijvende lijnen, door erfenis verrijkt, droegen van nu af de namen: *Gotha*, *Meiningen*, *Hildburghausen*.

sen en *Coburg-Saalfeld*. In 1806 traden de Ernestijnsche Hertogdommen met volle soevereiniteit toe tot den Vrede van Posen. In 1825 stierf de lijn *Gotha* uit, en verdeelden de overige 8 onderling haar gebied, zoodat zij zich nu noemden: Hertog van *Saksen-Altenburg*, — van *Saksen-Coburg-Gotha*, — en van *Saksen-Meiningen-Hilburghausen*. De Ernestijnsche Staten (zie de kaart, gevoegd bij het koninkrijk Saksen) sloten in 1828 een handelsverdrag met het koninkrijk Saksen, doch zeiden dit het volgende jaar op, om een Thüringisch tolverbond te stichten hetwelk zich in het Deutsche Tolverbond oploste. In 1844 aanvaardden de Ernestijnsche Hertogen het praedicaat „Hoogheid”. Zij erkenden in 1849 de Rijkagrondwet, maar moesten zich na de ontbinding van het Parlement te Frankfort aan den Bondsdag onderwerpen. De gezamenlijke Ernestijnsche landen tellen op 170,59 □ geogr. mijl 800 000 inwoners; gezamenlijk onderhouden zij de universiteit te Jena.

Saksen (Het Pfalzgraafschap) bestond uit een aantal Koninklijke goederen, hoofdzakelijk in den omtrek van den *Kyffhäuser* gelegen en onder het opzicht van den Pfalzgraaf geplaatst. De eerste dier Pfalzgraven was *Adalbero of Berno* († 982), de grootvader van moederszijde van bisschop *Bernward* van Hildesheim. Op hem volgde een aantal Pfalzgraven, totdat dit gebied door de Sakaische Gouden Bul van 27 December 1856 aan het hertogdom Saksen werd toegevoegd.

Saksen, eene Pruisische provincie (zie de kaart, gevoegd bij het koninkrijk Saksen), grenst in het noorden aan Hannover en Brandenburg, in het oosten aan Brandenburg en Silezië, in het zuiden aan het koninkrijk Saksen en de Staten van Thüringen en in het westen aan Heesen-Nassau, Hannover en Brunswijk. Schleiingen in het Thüringer Woud en Siegenrück aan den bovenloop der Saale zijn enclaven van die provincie, terwijl deze exclaven bevat, behorende tot de Staten van Thüringen en tot Brunswijk. Ook is door het hertogdom Anhalt het district Magdeburg geheel gescheiden van het overige gedeelte dier provincie. Deze bestaat uit het op den rechter oever der Elbe gelegen gedeelte van het voormalig hertogdom Magdeburg, de gewesten in 1805 door het koninkrijk Saksen afgestaan, voor zoover zij niet werden toegevoegd aan de provinciën Brandenburg en Silezië, en eindelijk uit in 1815 weder in bezit genomene landen in Neder- en Opper-Saksen. De provincie Saksen heeft eene oppervlakte van 458,58 □ geogr. mijl en hare grootste helft behoort tot de Deutsche vlakke, waar heuvelstreken, velden en lage landen elkander afwisselen. Tot de bergstreek behooren er onderscheidene toppen van den Harz, van welke de Brocken eene hoogte heeft van 1141 Ned. el. Ook op de terraslanden van Thüringen verheffen er zich bergen van 500 tot 600 Ned. el. hoogte en in de enclave Schleiingen verrijst de Finsterberg ter hoogte van 957 Ned. el. De rivieren van deze provincie spoeden zich bijna alle naar de Elbe, inzonderheid die van den Harz en van het Thüringer Woud. Daarvan noemen wij: de Zwarte Elster, de Havel, de Mulde, de Saale, de Ohre en de Tanger. Van de kanalen is er het Plauensche

Kanaal, tusschen de Elbe en de Havel, het merkwaardigst, en men heeft er slechts enkele meren van eenig belang. Het klimaat is er het zachtst aan de Saale en aan de Elbe in het district Merseburg, waar de wijnstok tiert, en het ruwst in het gebergte. De gemiddelde jaarlijksche warmte is te Halle ongeveer 3,92° C. en op den Brocken nagenoeg 3,62° C., en de jaarlijksche hoeveelheid regen in den Harz 120—150, aan de Elbe en de Saale 40—50, en op den Eichfeld 40—60 Ned. duim. De geheele oppervlakte bestaat uit ruim 59% bouwland, 10 1/2% hooiland, 8 1/2% weiland en ruim 20% bosch. Behalve in de districten ten oosten van de Elbe, aan de Mulde en in de Altmark, waar men zandgrond aantreft, en behalve de hoogere gedeelten der bergstreek heeft men er zeer vruchtbare landen, inzonderheid tusschen Magdeburg en de Saale. Hier worden vooral suikerwortelen geteeld. Voorts verbouwt men er veel graan, groenten en bloemen (vooral bij Quedlinburg en Erfurt), hop, cichoreiwortel, tabak, vlas, oliegewassen enz. Uitgestrekte bosschen vindt men er in den Harz, in het Thüringer Woud en ten oosten van de Elbe. In 1883 had men er 182 486 paarden, 624 973 runderen, 1 890 915 schapen, 719 627 zwijnen, 261 225 geiten en 84 610 bijenkorven.

De veeteelt verkeert er in een bloeienden toestand, en er is veel wild. Het rijk der delfstoffen levert er eene groote hoeveelheid bruinkolen en zout; de bruinkolenbeddingen strekken zich uit van Oschersleben over Kalbe tot aan Weissenfels, terwijl er ook elders worden gevonden, en de steenzoutlagen bij Stassfurt hebben eene Europeesche vermaardheid, daar zij talrijke fabrieken van kunstmeesters deden verrijzen. Voorts heeft men er zoute bronnen, steenkolen, zilverhoudend kopererts, ijzererts, nikkel, vitriool, aluin, marmer, albaat enz. In 1885 bedroeg er het aantal inwoners 2 427 968, onder welken zich omstreeks 2 miljoen Protestanten bevonden; zij zijn gevestigd in 144 steden, in 2 997 plattelandsgemeenten en op 1053 riddergoederen en houden zich bezig met landbouw, mijnontginning en fabriekwerk, terwijl de handel er bevorderd wordt door bevaarbare rivieren, het Plauensche Kanaal, talrijke kunstwegen en een uitmuntend spoorwegnet, waarvan Magdeburg en Halle de hoofdstations zijn. Voor het onderwijs is gezorgd door eene universiteit te Halle, een godgeleerd seminarium te Wittenberg, 27 gymnasia, 2 Protestantsche progymnasia, 6 realscholen van de eerste klasse, eene van de tweede klasse, 6 hoogere burgerscholen, 4 nijverheidsscholen en 10 kweekscholen van onderwijzers; — voorts heeft men er 5 gestichten voor doofstommen, één voor blinden, eene militaire school te Erfurt, 2 scholen voor kunsten en ambachten enz. De provincie is verdeeld in 3 districten; zij heeft 2 vestingen, Magdeburg en Torgau, terwijl er de Provinciale Staten zitting houden te Merseburg. De provincie zendt 20 leden naar den Rijkadag en 38 naar het Huis van Afgevaardigden, terwijl zij in het Huis der Heeren vertegenwoordigd wordt door 29 leden. Het consistorie der Evangelische Kerk is er gevestigd te Magdeburg en de B. Katholieken behooren er tot het bisdom Paderborn.

Saksen-Altenburg (zie de kaart, gevoegd bij het koninkrijk Saksen), een hertogdom, tot het Duitsche Rijk behoorende, ligt tusschen 50°48' en 51°7' N. B. en 11°17' en 12°44' O. L. van Greenwich. Het bestaat uit 2 deelen, door het land van Reusz gescheiden, namelijk het oostelyke of Altenburgsche en het westelyke of Saal-Eisenburgsche, en telt op 24 □ geogr. mijl ruim 161 000 inwoners (1885), die nagenoeg allen tot het Evangelisch-Luthersche Kerkgenootschap behooren; men vindt namelijk in eerstgenoemd deel ruim 111 000 zielen op nagenoeg 12 □ geogr. mijl en in laatstgenoemd deel bijna 50 000 zielen op 12½ □ geogr. mijl. Het eerste is omaloten door het koninkrijk Saksen, de provincie Saksen en Reusz-Gera, en het tweede grenst in het zuidwesten aan Schwarzburg-Rudolstadt en Saksen-Meiningen, in het zuiden aan Saksen-Weimar, in het oosten aan Reusz-Gera, in het noorden aan de Provincie Saksen en in het westen aan Saksen Weimar. Het eerste heeft een golvenden bodem, — het tweede is bergachtig en beaat gedeeltelyk de hoogvlakte van Thüringen. Het eerste behoort tot de vruchtbaarste gewesten van Duitschland, — het tweede heeft een schralen bodem, maar uitgetrekte wouden. Het eerste wordt besproeid door de Pleiße met de Sprottau en door de Schnauder, — en het tweede door de Saale. Het klimaat is er aangenaam en gezond, en behalve Saksers vindt men er 20 000 Wenden. Er zijn 10 steden en 437 plattelandsgemeenten. De inwoners houden er zich hoofdzakelyk bezig met landbouw en veeteelt en verkeerren, bepaaldelyk in het oostelyk gedeelte, in een welvarenden toestand. In het oostelyk gedeelte wordt veel graan verbouwd, vooral rogge, tarwe, gerst en haver, — voorts teelt men er aardappelen, koolzaad, erwten enz. In 1873 had men er bijna 9 000 paarden, 57 000 runderen, 30 000 schapen, 37 000 zwijnen, 11 000 geiten en 5 000 bijenkorven. De bosschen bestaan er grootendeels uit naaldhout. Het rijk der delfstoffen levert er bruinkolen, turf en zand- en kalksteen. Men heeft er 103 steenbakkerijen, 24 pottebakkerijen, 9 porseleinfabrieken, talrijke spinnerijen en weverijen, 26 sigarenfabrieken, 12 boek- en steendrukkerijen enz., en er worden 176 stoommachines gebesigd. De handel is er van veel belang en wordt door spoorwegen bevorderd. Het hertogdom draagt bij tot instandhouding der universaliteit te Jena; wijders vindt men er 2 gymnasia, eene realschool, eene kweekschool van onderwijzers, eene handelsschool, 2 landbouwscholen, 182 burger- en volkscholen enz. De regeeringsvorm is er een constitutioneel-monarchie en berust op den grondwet van 29 April 1831 en op de wet van 3 Augustus 1858. De tegenwoordige Hertog *Ernst*, geboren den 17den September 1825, heeft den 4den Augustus 1858 het bewind aanvaard, en de vertegenwoordiging bestaat, volgens de wet van 31 Mei 1870, uit 30 rechtstreeks gekozene afgevaardigden, namelijk 9 uit de steden, 12 uit het platte land en 9 uit de hoogst aangelagenen in de belasting. Kiezer is ieder staatsburger, die zijn 25ste levensjaar voleindigd heeft en directe belasting aan den Staat betaalt, — verkiesbaar elk, die 3 jaar als burger van het Hertogdom is erkend. De af-

XIII.

gevaardigden worden voor den tijd van 3 jaar gekozen en treden tegelyk af. Het staatsbestuur is toevertrouwd aan een ministerie met 3 afdeelingen, namelijk van Binnenlandsche Zaken, Justitie en Financiën. Het land is verdeeld in 3 districten, en de Evangelisch-Luthersche Kerk is er de heerschende, terwijl de leden van andere kerkgenootschappen er dezelfde burgerlyke rechten genieten. Men heeft er als hoogste instantie het Hof van appél te Altenburg. De jaarlyksche staatsbegrooting is van 1884—1886 geraamd op 2 543 651 mark aan inkomsten en 2 510 769 mark aan uitgaven, terwijl de staatschuld nog geen 1½ miljoen mark bedraagt. In den Duitschen Bond heeft het Hertogdom éene stem, en het zendt éen afgevaardigde naar den Duitschen Rijksdag. De residentie van den Hertog is Altenburg.

In het hedendaagsche Altenburg vestigden zich in den tijd der volksverhuizingen Sorben-Wenden, en vermoedelyk werd er omstreeks 1165 door Keizer *Frederik I* een burchgraaf aangesteld. Het verwisselde, zooals wij uit de geschiedenis der Saksische landen kunnen opmaken, meermalen van beheerscher, totdat den 12den November 1826 Hertog *Frederik van Meiningen* er het gezag in handen kreeg en de stichter werd van eene nieuwe lijn, *Saksen-Altenburg*. Hij overleed den 29sten September 1835 en werd opgevolgd door zijn zoon *Joseph* (geboren den 27sten Augustus 1789). Het jaar 1848 deed ook daar eene sterke volkswaagening ontstaan, zoodat er directe verkiezingen werden ingevoerd en bij opheffing der censuur de eedsaflegging der soldaten op de grondwet werd vastgesteld. Het ministerie trad af en het nieuwe Kabinet, met *von Plamitz* aan het hoofd, waarschuwde tegen het misbruik der vrijheid. Nu werd op eene volksvergadering besloten, den minister voor den Landdag en den Hertog voor de Rijksvergadering in staat van beschuldiging te stellen, en toen *Erbe*, *Donai* en *Dölitzsch*, de hoofdleiders der democraten, in hechtenis werden genomen, klom de ontevredenheid tot woede. Van alle kanten stroomden gewapende mannen bijeen en de stormklokken werden geluid, maar weldra verscheen, op aanzoek van het ministerie, een duizendtal Saksische schutters uit Leipzig, die het stationsgebouw in bezit namen en door andere afdeelingen werden gevolgd. De ingezetenen anelden nu naar de barricaden, en eene deputatie begaf zich naar den Hertog, om tot eene minnelijke schikking te komen. De gevangenen werden in vrijheid gesteld, — de democratische partij onderhandelde met het bewind over hare eischen, en de vrede werd geloten, waarna de Saksische schutters vertrokken. De republikein *Cruciger* werd tot minister benoemd, de Landdag geopend en eene algemeene amnestie voor staatkundige misdrijven afgekondigd. De vrijzinnige bealuten van den Landdag echter waren oorzaak, dat er eerlang Rijksroepen uit Saksen binnenrukten, die eerst door Hannoveranen en daarna door Pruisen werden vervangen. Hertog *Joseph* deed afstand van het bewind ter gunste van zijn broeder *Georg*, en deze, zich in reactionaire richting bewegend, benoemde een nieuw ministerie en zond *Cruciger* als geheim legatieraad naar

13*

Frankfort. In 1850 werd de kieswet van 1840 afgeschaft, en in het algemeen betoende de Landdag zich zeer onderdanig aan de Regeering. In het begin van dat jaar hadden de Regeeringstroepen Altenburg verlaten en werden er door het uit Sleeswijk-Holstein teruggekeerde landscontingent vervangen. De Landdag, in 1850 volgens de nieuwe kieswet samengesteld en in 1851 bijeengekomen, kende geene oppositie, en men scheen gezind, alle herinneringen aan het jaar 1848 uit te wischen. Hertog *Georg* overleed den 3den Augustus 1852 en werd door zijn zoon *Ernst* opgevolgd, en in 1854 werden de domeinen weder het eigendom verklaard van het regeerend Huis, terwijl de rechtbanken van geworvenen door collegiën van rechtsgeleerden werden vervangen. In 1855 verdween zelfs de kieswet van 1850 en werd die van 1831 met geringe wijzigingen weder ingevoerd, doch in 1857 door eene andere vervangen. In 1862 veroorloofde de gunstige gesteldheid der schatkist eene verlaging der verschillende belastingen, en in 1863 werd er het beginsel der vrijheid toegepast op het gebied der nijverheid. In 1866 schaarde Saksen-Altenburg zich aan de zijde van Pruisen, zoodat de soevereiniteit van den Hertog gewaarborgd werd, en in hetzelfde jaar werd het lid van den Noord-Duitschen Bond. Na dien tijd is het hertogdom onder het bestuur van het ministerie van *Gerstenberg*, die reeds in 1867 aan het hoofd der zaken kwam, steeds in ontwikkeling vooruitgegaan. Laatste genoemde overleed echter in 1879 en werd in 1880 door *von Leipziger* vervangen.

Saksen-Coburg-Gotha (zie de kaart gevoegd bij het koninkrijk Saksen), een hertogdom en tevens één der Staten van het Duitse Keizerrijk, ligt tusschen 50°1' en 51°20' N. B., en 10°16' en 11°15' W. L. van Greenwich, telt op 35,76 □ geogr. mijl omstreeks 195 000 inwoners (1885) en bestaat uit de beide hertogdommen Coburg en Gotha, gescheiden door grondgebied van Pruisen en Saksen-Meiningen en eenige enclaven.

Het hertogdom *Coburg* grenst in het westen, noorden en noordoosten aan Saksen-Meiningen en in het zuidoosten, zuiden en zuidwesten aan Beieren. Het daartoe behoorende district *Königsberg* is door het grondgebied van Beieren omringd. Het heeft op 10,21 □ geogr. mijl 56 723 ingezetenen (1885) en een golvenden, bevalligen bodem, die fraaie natuuraferselen oplevert en zich in den *Senichsböhe* bij *Mirsdorf* ter hoogte van 523 Ned. el verheft. De voornaamste rivieren zijn er: de *Itz*, de *Röthen*, de *Lauter*, de *Lauer* en de *Biberbach*, welke zich in de *Main* ontlasten. Het klimaat is er zeer gunstig, de gemiddelde jaarlijksche warmte 7°,9 C. en de grond over het geheel zeer vruchtbaar. De inwoners zijn er van Frankischen oorsprong en behooren bijna allen tot de *Evangelisch-Luthersche Kerk*. Men vindt er 4 steden, onder welke *Coburg*, die meer dan 10 000 zielen tellen, en men houdt er zich voornamelijk bezig met den landbouw, zoodat deze er bijna 70% van de oppervlakte in beslag neemt; 25% daarvan is met bosch bedekt. Men teelt er veel rogge, gerst, tarwe, haver, peulvruchten, aardappelen en suikerwortelen, alsmede veel ooft en eene kleine hoeveelheid

druiven. Van groot belang is er voorts de veeteelt; in 1883 had men in *Coburg* 1163 paarden, 24 385 runderen, 12 265 schapen, 18 761 zwijnen en 6 222 geiten. De bosschen bestaan er voor de grootste helft uit naalden en voor de kleinste helft uit loofboomen. Ook ontbreekt het er niet aan spinnerijen, weverijen, potten- en steenbakkerijen, porselein- en papierfabrieken, looierijen, schoenmakerijen enz. Het hertogdom is over eene lengte van 48 Ned. mijl doorsneden van den *Werraspoorweg* met een zijtak naar *Sonneberg*. Er zijn omstreeks 80 volkscholen; voorts heeft men er in de hoofdstad *Coburg* (bijna 15 000 inwoners) een gymnasium, eene realschool, eene kweekschool van onderwijzers enz.

Het hertogdom *Gotha*, onderscheidene enclaven omvattend, grenst in het noorden en oosten aan Pruisen, in het zuidoosten aan *Schwarzburg-Sondershausen* en aan *Ilmenau* (tot *Weimar* behoorend), in het zuiden en zuidwesten aan Pruisen en *Saksen-Meiningen*, en in het westen aan *Saksen-Weimar Eisenach*. Van de enclaven is het district *Volkenroda*, door Pruisen en *Schwarzburg* omsloten, het grootst. Het hertogdom telt op 25,58 □ geogr. mijl 187 988 inwoners (1885). Men onderscheidt er het *Woud* en het *Land*; het eerste maakt een gedeelte uit van het *Thüringer Woud* en beslaat bijna $\frac{1}{3}$ de der bovengemelde oppervlakte. Tot de belangrijkste toppen daarvan behooren: de *Groote Beerberg* (988 Ned. el hoog), de *Schneekopf* (969 Ned. el hoog) en de *Inselsberg* (916 Ned. el hoog). De noordoostelijke heuvelstreek verheft zich in den *Wachsenburg* tot 414 en in den *Groszen Seeberg* tot 410 Ned. el. De wateren stroomen er gedeeltelijk naar de *Saale* en gedeeltelijk naar de *Werra*; tot de eerste behooren de *Ilm*, de *Unstrut* en de *Gera*, — tot de tweede de *Hasel*, de *Schmalkalde* en de *Hörsel*. Het klimaat in het *Woudgewest* is nog al guur, maar in de noordelijke streken zachter en aangename; de gemiddelde jaarlijksche warmte is te *Gotha* 7,4° C. Er zijn 4 steden, en van deze telt *Gotha* bijna 23 000 inwoners, terwijl het ziental der overige beneden 10 000 blijft. De landbouw neemt er bijna 61% en het bosch nagenoeg 30% der geheele oppervlakte in beslag. Men teelt er dezelfde gewassen als in *Coburg*, doch de veeteelt is er op verre na niet zoo aanzienlijk; in 1883 had men er 7 024 paarden, 33 801 runderen, 60 984 schapen 38 788 zwijnen en 20 793 geiten. Er is veel wild, en men delft er bruin- en steenkolen, ijzererts en zout. Er bestaan onderscheidene ijzersmelterijen, fabrieken van ijzers voorwerpen, geweefabrieken, naaldenfabrieken, kalkbranderyen, porseleinfabrieken, pottbakkerijen, pijpenfabrieken, glasblazerijen, suikerfabrieken, bierbrouwerijen enz., en de handel is er zeer levendig. De *Thüringer spoorweg* doorsnijdt over een lengte van 50 Ned. mijl het land en heeft er onderscheidene zijtakken. Voor het volksonderwijs wordt er veel gedaan: er zijn 190 scholen met 803 onderwijzers, 5 ambachtcholen, eene kweekschool van onderwijzers, eene hogere burgerschool voor jongens en eene voor meisjes, eene gymnasium met 20 leeraren en eene handelschool, — de laatste 5 te *Gotha*, alsmede een *progymnasium* met eene realschool te

Ohrdruf. Men heeft merkwaardige verzamelingen voor wetenschap en kunst op het kasteel Friedenstein te Gotha, alsmede een nieuw museum en eene sterrenwacht aldaar. Te Gotha eindelijk zijn de uitgebreide boeken- en kaartendrukkerijen van *Justus Perthes* en *Friedrich Andreas Perthes* gevestigd.

In het hertogdom Saksen-Coburg-Gotha heeft men een beperkt monarchalen regeeringsvorm, rustende op de grondwet van 3 Mei 1852. De Hertog — tegenwoordig *Ernst II*, geboren den 21sten Juni 1818 en aan het bewind sedert den 29sten Januari 1844 — is het opperhoofd van den Staat. Elk der beide hertogdommen heeft een afzonderlijken, doch voor algemeene belangen hebben zij een gemeenschappelijken Landdag. Die van Coburg bestaat uit 11 en die van Gotha uit 19 leden, en dese vormen te zamen den gemeenschappelijken Landdag. De verkiezingen zijn indirect en geschieden voor een tijdperk van 4 jaren. Aan het hoofd van het staatsbeheer bevindt zich een ministerie met 2 afdelingen, éene voor Coburg en éene voor Gotha, en aan het hoofd van dat bewind is een minister van Staat geplaatst. De gemeenten worden er door gekozene gemeenteraden bestuurd, — de rechtsbedeeling is er goed geregeld, en de financiën bevinden er zich in goeden toestand. Het Hertogdom heeft in den Bondsraad éene stem en zendt 2 afgevaardigden naar den Duitschen Rijkdag. De steden Coburg en Gotha zijn beide residentien van den Hertog.

Dit hertogdom verwisselde, evenals de overige Saksische landen, meermalen van soeverein en voert eerst na de boedelscheiding van 1826 den naam van Saksen-Coburg-Gotha. Het bestuur werd in 1828 gereorganiseerd en aan een ministerie toevertrouwd, aan welks hoofd zich tot aan 1839 *Anton von Carlowitz* bevond. Na hem had korten tijd de vrijheer *von Steis* en sedert 1844 de vrijheer *von Lepel* het bewind in handen. Deze werd echter bij de troonbeklimming van *Ernst II* in 1844 door den voorlaatste vervangen, waarna de voormalige spanning tusschen Vertegenwoordiging en Regeering ophield en zeer vrijzinnige hervormingen ingevoerd werden, zoodat er zelfs in 1848 de rust bewaard bleef. In 1851 werd *von Steis* opgevolgd door *von Seebach*; in het volgende jaar kwam de thans vigeerende grondwet tot stand, en in 1858 en 1859 eene betere rechterlijke organisatie. In laatstgenoemd jaar kwam de geheime staatsraad *Francke* aan het hoofd der ministerieele afdeling voor Coburg, terwijl *von Seebach* de belangen van Gotha bleef behartigen. In het algemeen stonden de Hertog en de Regeering aan de zijde van Pruisen, zoodat o. a. bleek in den Pruisisch-Oostenrijkschen Oorlog van 1866. In 1878 kwam de gemeenschappelijke Landdag tot stand, die bij afwisseling te Coburg en te Gotha zitting houdt, en in 1874 werd de wet betreffende de wijziging der grondwet van 1852 afgekondigd. Nog altijd bekleedt de vrijheer *von Seebach* zijne betrekking, doch *Francke* is door den staatsraad *Ross* vervangen.

Saksen-Hildburghausen, een voormalig hertogdom in Duitschland, werd eerst in den aanvang der vorige eeuw zelfstandig bestuurd. Het hield echter op te bestaan in 1826, toen het grootste gedeelte des lands aan

Saksen-Meiningen en het overige aan Saksen-Coburg verviel.

Saksen-Meiningen, (zie de kaart, gevoegd bij het Koninkrijk Saksen), een hertogdom en tevens éen der Staten van het Duitsche Keizerrijk, ligt tusschen 50°12' en 51°9' N. B. en 10°3' en 13°8' W.L. van Greenwich, strekt met eene sikkelvormige gedaante, 183 Ned. mijl lang en 16 Ned. mijl breed, zich uit van den noordwestelijken voet van het Thüringer Woud naar het zuidoosten, overschrijdt het Thüringer Woud en loopt oostwaarts langs het Frankenwoud tot aan den noordelijken voet van het Thüringer Woud. Het grenst in het noorden aan Eisenach, Gotha, de Pruisische heerlijkheid Schmalkalden, de Pruisische provincie Saksen, Schwarzburg en Altenburg, in het oosten aan Weimar, Pruisen, Schwarzburg-Rudolstadt, Reusz en Beieren, in het zuiden aan Coburg en Beieren en in het westen aan Eisenach. Voorts heeft het eenige enclaven, zooals Kranichfeld, Kamburg enz. Het Hertogdom heeft op bijna 45 □ geogr. mijl omstreeks 207 000 inwoners (1880), die, met uitzondering van ruim 2 200 R. Katholiken, 117 Baptisten, 82 Doopsgezinden, 1 627 Israëlieten en ruim 1 000 anderen, allen tot de Evangelisch-Luthersche Kerk behooren. Het land is grotendeels bergachtig; het Thüringer Woud bedekt er schier de helft der oppervlakte, en tot zijne hoogste toppen behooren op den linker oever der Werra: de Blesz bij Salsungen (847 Ned. el hoog), de Stoffelskuppe (618 Ned. el hoog), de Geba (762 Ned. el hoog) en de Blesz bij Eisfeld (865 Ned. el hoog) en op den rechter oever: de Gerberstein (728 Ned. el hoog), de Dreiherrenstein (820 Ned. el hoog) en de Kieferle (865 Ned. el hoog), terwijl zich in het oostelijk gedeelte des lands de Wetzstein (794 Ned. el hoog), de Töpfersbühl (760 Ned. el hoog) enz. verheffen. De wateren stroomen er naar de Weser, de Elbe en de Rijn. Tot het gebied van de Weser behoort de Werra met een groot aantal stroompjes, — tot dat van de Elbe behoort de Saale, — en de Steinach, de Itz enz. brengen hare wateren door middel van de Main naar de Rijn. Ook zijn er eenige merkwaardige meren. Het klimaat is er in het Thüringer Woud nog al guur en voor 't overige gematigd. De gemiddelde jaarlijkse warmte bedraagt te Meiningen 6,56° C. Het Hertogdom is verdeeld in 4 arrondissementen en telt 17 steden, maar geene van deze bevat 10 000 inwoners. De bevolking behoort er ten zuiden van het Thüringer Woud tot den Frankischen stam en ten noorden daarvan tot den Thüringer stam. Men heeft er van de geheele oppervlakte bij 42 % bouw- en tuingrond ruim 18 % weide- en hooiland en bijna 42 % bosch. De grond is er schraal, en men verbouwt er vooral graan en aardappelen. In 1878 had men er 5 174 paarden, 66 783 runderen, 58 940 schapen, 45 186 zwijnen, 26 817 geiten en 9 000 bijenkorven. Van groot belang is er de boschcultuur; men heeft er voornamelijk naaldbomen, maar in de omstreken van Meiningen en Heldburg ook loofboomen. Omstreeks 3 600 arbeiders zijn er werkzaam in de mijnen, waar steenkolen, bruinkolen, kopererts, leisteen, marmar, sandsteen, porseleinaarde, zout enz. worden gedolven. Voorts heeft men

er onderscheidene ijzergieterijen en fabrieken van ijzeren voorwerpen, pottbakkerijen, kalkbranderijen, steenbakkerijen, gipsmolens, luciferfabrieken, glasblazerijen, porseleinfabrieken, griffel- en leienfabrieken, weverijen enz., terwijl er veel houten voorwerpen, inzonderheid speelgoed, worden gemaakt. Tevens bloeien er de bierbrouwerijen, de brandwijnstokerijen, de azijnfabrieken enz. Niet minder dan 111 stoomwerktuigen zijn er bij de nijverheid in gebruik. De handel van dit Hertogdom strekt zich uit over geheel Duitschland, ja, over Europa en Amerika. Tot de uitvoerartikelen behooren er: vee, huiden, wol, leder, linnen, katoenen en wollen stoffen, zout, glas, porselein, kaolien, knikkers, scheikundige praeparaten, hout, houten voorwerpen, pek, elkenschorr en ijzeren voorwerpen. De spoorwegen doornijden het land met eene lengte van 118 Ned. mijl; van deze is de Werraspoorweg (97 Ned. mijl lang) de voornaamste. Men heeft er 289 volkscholen met 456 onderwijzers, 2 gymnasia, 2 realscholen, eene kweekschool van onderwijzers enz.

Het Hertogdom heeft eene constitutioneel-monarchiale regeeringsvorm, rustende op de grondwet van 23 Augustus 1829 en op de kieswetten van 20 Juli 1871 en 24 April 1878. Het opperhoofd van den Staat is de Hertog — thans *Georg II*, geboren den 2den April 1836 en aan het bewind sedert 20 September 1866. De Landdag bestaat er uit 24 afgevaardigden, onder welken zich 4 bevinden uit de hoogst aangelagenen in de grondlasten en 4 uit de hoogst aangelagenen in de directe belastingen. De burger, die zijn 25ste levensjaar voleindigd heeft, is kiezer en ieder kiezer is tevens verkiesbaar. De kens is rechtstreeksch en geheim. Er bestaat vrijheid van godsdienst, van drukpers, van vereeniging en van vergadering, van petitie, van landverhuizing enz. Het bestuur is er toevertrouwd aan een ministerie met 5 afdelingen; de rechtspleging is er goed ingericht, en de financiën verkeeren er in een gunstigen toestand. De hoofdstad, tevens de residentie van den Hertog, is Meiningen. Des zomers echter houdt de Hertog zijn verblijf te Liebenstein.

Het hertogdom Saksen-Meiningen ontstond ten gevolge van eene overeenkomst, in 1681 gesloten tusschen *Bernhard*, derden zoon van Hertog *Ernst de Frome*, met zijn broeder *Frederik*, en verkreeg zijn tegenwoordigen omvang bij de meergenoemde boedelscheiding van 1826. Reeds in 1821 had Hertog *Bernhard Erik Freund* er het bewind aanvaard, en in 1829 kwam de grondwet tot stand. Daarna werd de rechtsbedeeling verbeterd en de metalige kwestie der domeinen aanhangig gemaakt, en in 1848 de kieswet vastgesteld, doch in dat jaar namen de onrustwekkende bewegingen er zoozeer toe, dat Beiersche hulptroepen werden ontboden. De verkiesingen van den Landdag in 1849 vielen uit in democratischen geest, en de geheime regeeringaraad *Luther* werd voorzitter van dit lichaam. Nu werd het vraagstuk der domeinen op nieuw ter tafel gebracht, zonder het tot eene beslissing te voeren. In 1851 werd er de Werraspoorweg geopend, en in 1866 koos Saksen-Meiningen de zijde van Oostenrijk, zoodat den 19den September het land

door de Pruisen werd bezet. Den volgenden dag echter legde Hertog *Bernhard* het bewind neder ter gunste van den Erfprins *Georg*, waarna reeds den 8sten October de vrede met Pruisen tot stand kwam, waarbij het Hertogdom in den Noord-Duitschen Bond werd opgenomen. Voorts zondt het 2 afgevaardigden naar den Rijksdag. Aan het hoofd van het ministerie kwam *von Krosigk*, in 1878 opgevolgd door *von Giesche*, die nog steeds de teugels van het bewind in handen heeft. Eerst in 1871 maakte de Landdag een einde aan den strijd over de domeinen en in 1875 is eene nieuwe wet op het onderwijs vastgesteld. Voorts zijn er de kerkelijke saken geregeld door de wetten van 4 Januari 1876 en van 1 April 1882.

Saksen-Weimar-Eisenach (zie de kaart, gevoegd bij het Koninkrijk Saksen), een groot-hertogdom en tevens een Staat van het Duitische Keizerrijk, gelegen tusschen 9°53' en 12°18' O. L. van Greenwich, en 50°25' en 51°28' N.B. is omgeven door de Pruisische provincie Saksen, het koninkrijk Saksen, Saksen-Altenburg, de beide lijnen van Reuzen, de beide Schwarzburgstaten, Saksen-Meiningen, Saksen-Gotha, Beieren en de Pruisische provincie Hessen-Nassau, en telt op ruim 66 □ geogr. mijl nagenoeg 301 000 inwoners (1880), welke over 3 arrondissementen (Weimar, Eisenach en Neustadt) zijn verdeeld. Behalve ruim 10 000 Katholieken en ruim 1 200 Israëlieten zijn nagenoeg allen beïjders van den Evangelisch-Lutherschen godsdienst. Men heeft er bij 586 plattelandsgemeenten 81 steden, en onder deze slechts 3 met meer dan 10 000 zielen, namelijk Weimar met 21 000, Eisenach met 16 000 en Apolda met 12 400. Gemelde 3 arrondissementen zijn door vreemd grondgebied van elkander gescheiden. Het arrondissement Weimar, verreweg het voornaamste in uitgebreidheid en bevolking, is van Eisenach door Pruisen en Gotha, — van Neustadt door Altenburg gescheiden. Tot Eisenach behoort de Beiersche enclave Osthelm, en tot Weimar de enclaven Ilmenau, Allstedt en Oldisleben. Het arrondissement Weimar behoort tot de heuvelstreek van Thüringen, — in het arrondissement Eisenach verheffen zich het Thüringer Woud en het Rhöngebirge, — en het arrondissement Neustadt behoort tot het Voigtlandsche berggewest. De enclaven Allstedt en Oldisleben liggen aan de zuidoostelijke helling van den Harz, de enclave Ilmenau in het Thüringer Woud en de enclave Ossheim bij het Rhöngebirge. Ten noorden van Weimar verheft zich de Ettersberg ter hoogte van 463 Ned. el, — voorts heeft men hier de Groote Kalm (563 Ned. el hoog), de Tannich (484 Ned. el), enz. bij Remda. In de enclave Ilmenau verrijzen de Gickelhahn (861 Ned. el hoog) en de Hohe Tanne (806 Ned. el hoog), — in het arrondissement Eisenach heeft men onderscheidene toppen van het Thüringer Woud, namelijk: de Wartburgberg (418 Ned. el hoog), het Ottowald (641 Ned. el hoog), de Hohe Vogelheid (725 Ned. el hoog) en de Glöckner (674 Ned. el hoog), — en van het Rhöngebirge noemen wij nog: den Einbogen (816 Ned. el hoog) en den Bayerberg (719 Ned. el hoog), terwijl wij eindelijk uit Neustadt nog den Kesselberg (430 Ned. el) vermelden. De voornaamste rivieren des lands zijn de

Saale en de Werra; de eerste stroomt door het oostelijk gedeelte van Weimar, en de tweede door Eisenach. De Saale kronkelt door een bekoorlijk dal en ontvangt de wateren der Ilm, Elster en Unstrut. Naar de Werra stroomen de Felda, de Ulster, de Suhl en de Hürsel. Op onderscheidene plaatsen ontspringen er minerale bronnen. Het klimaat is er nacht in het dal der Saale, waar men zelfs wijngaarden aantreft, maar ruw in de bergstreek, doch de lucht is er overal zuiver en gezond. De inwoners houden er zich vooral bezig met den landbouw en gebruiken hiertoe 55% van de oppervlakte, terwijl ruim 10% aan weiland en 25% aan bosschen moet worden toegakend. Men verbouwt er vooral regge, gerst, haver, tarwe en aardappelen, — voorts erwten, koolzaad, vlas, hennep, hop en veel ooft, benevens hier en daar wijn. Ook de veeteelt verkeert er in een gunstigen toestand: in 1888 had men er 17271 paarden, 110092 runderen, 145442 schapen, 101448 swijnen en 41291 getten. De bosschen, hoofdzakelijk uit denne- en beukeboomen bestaande, leveren er veel wild. In 1875 had men er 3 ijzermijnen en eene steenkolenmijn, eene ijzermeltery, 90 steenbakkerijen, 145 pottbakkerijen en 5 porseleinfabrieken, — voorts talrijke weverijen, vooral veel kousenfabrieken en touwalagerijen, papierfabrieken, borstelmakerijen enz. In het algemeen bevindt de nijverheid er zich in een bloeienden toestand en zij wordt er door onderscheidene inrichtingen van onderwijs krachtig bevorderd. In haar gevolg heeft zij een zeer levendigen handel, zoodat Weimar en Eisenach aanzienlijke koopsteden zijn. Tot de uitvoerartikelen behooren er graan, ooft, hout, vlierbessen, potasch, wol, wollen, linnen en katoenen stoffen, kousen, worst, porselein, glas en aardewerk. Het land is doorsneden van onderscheidene spoorwegen, bijv. van den Thüringer spoorweg (74 Ned. mijl), den Werra-spoorweg (17 Ned. mijl), den Saalespoorweg enz. Het onderwijs is voortreffelijk ingericht in dit Groot-Hertogdom, hetwelk in de eerste plaats bijdraagt tot de instandhouding der universiteit te Jena. Voorts heeft men er eene school voor beeldende kunst te Weimar, gymnasia te Weimar, Eisenach en Jena, een reaalgymnasium te Eisenach, eene realschool en eene hoogere burgerschool voor meisjes te Weimar, scholen van middelbaar onderwijs te Eisenach en Neustadt, kweekscholen van onderwijzers te Weimar en Eisenach, hoogere burgerscholen voor jongens te Weimar en te Jena en 478 volkscholen, zonder de bijzondere scholen te rekenen. Wijders heeft men er instituten voor doofstommen, voor blinden enz. Behalve de universiteitsbibliotheek te Jena (200 000 deelen) heeft men eene uitgebreide boekerij te Weimar (170 000 deelen, behalve de handschriften). Ook bevat het Hertogelijk Kabinet aldaar beeldhouwwerken, schilderijen enz.

Het Groot-Hertogdom heeft een constitutioneel-monarchalen regeeringsvorm, reeds ingesteld den 5den Mei 1816 en alzoo de eerste in Duitschland, doch den 5den Mei 1850 hervormd. Diensovervolgens bezit de Groot-Hertog — thans *Karel Alexander*, geboren den 24sten Juni 1818 en aan het bewind gekomen den

8ten Juli 1858 — de volle souvereiniteit, voor zoover deze door de Deutsche Rijksgroondwet van 1871 niet is opgedragen aan het Rijk. Hij is echter bij de wetgeving en het invoeren van belastingen gebonden aan de medewerking van den Landdag. Zijn Huis geniet van de opbrengst der domeinen eene som van 540 000 gulden, en de troon is bij eerstgeboorte erfelijk in de mannelijke lijn. Hij belijdt den Evangelisch-Lutherschen godsdienst. Alle staatsburgers hebben er gelijke burgerlijke en staatkundige rechten. De Landdag bestaat er uit 31 leden; van desen wordt een gekozen uit de voormalige ridderschap, 4 uit de vermogende grondeigenaars, 5 uit de rijksten des lands, die hunne inkomsten aan andere bronnen dan grondbezit ontleenen, en 21 uit de staatsburgers van goeden naam, die den 30-jarigen ouderdom bereikt hebben. Mannelijke ingezetenen van 26 jaren zijn er kiezers. De gewone Landdag wordt om de 3 jaar gehouden. De Groot-Hertog kan dien eene maand verdagen en ook ontbinden, doch in dit laatste geval moeten binnen 3 maanden nieuwe verkiezingen plaats hebben. Volgens de organieke wet van 5 Maart 1850 bestaat er het ministerie uit 4 departementen. De hoogste rechterlijke instantie is er het Hof van Appél te Jena, — voorts wordt er eene nieuwe rechterlijke organisatie ontworpen. De jaarlijkse begroting heeft er zoowel voor uitgaven als voor inkomsten een cijfer van ruim 4 miljoen gulden, terwijl de staatschuld er niet veel grooter is. De residentie van den Groot-Hertog is Weimar, doch hij heeft er daarenboven onderscheidene kasteelen. Het Groot-Hertogdom heeft in den Deutschen Bondsraad eene stem en zendt 8 afgevaardigden naar den Deutschen Rijkdag.

Oorspronkelijk behoorde Weimar tot de door geheel Thüringen verstrooide bezittingen van de Graven *van Orlamünde*, en eene zijlijn van desen aanvaardde tegen het einde der 10de eeuw den naam van Graaf *van Weimar*. Na het uitsterven van deze (1067) keerde Weimar tot het geslacht *Orlamünde* terug en werd het eigendom van een zijner jongere telgen. Toen ook deze tak uitstierf, verleende Keizer *Hendrik V* het graafschap Weimar aan den Pfalzgraaf *Siegfried*. Meermalen veranderde het land van gebied en had van verschillende oorlogen veel te lijden. — In den aanvang onzer eeuw was het Hof te Weimar het verblijf der beroemdste Deutsche letterkundigen. Toen regeerde er *Karl August*, die door de besluiten van het Congrés te Weenen eene aanmerkelijke gebiedsvergrooting en de groot-hertogelijke waardigheid verkreeg. Hij verleende in 1816 aan zijn volk eene vrijzinnige grondwet en vrijheid van drukpers, welke laatste echter door den aandrang der Groot Mogendheden eerlang werd beperkt. Hij werd opgevolgd door zijn zoon *Karel Frederik* (1828—1858), die met welgesinde ministers veel heeft gedaan ter bevordering van het heil des volks. Toch ontstond er oppositie op den Landdag in 1847, en aan haar hoofd plaatste zich *van Wyldebrandt* uit Eisenach. Toen in het volgende jaar de volksbeweging toenam, vond de Groot-Hertog het goed, laatstgemelde tot minister te benoemen. Weldra echter werd Thüringen door Rijk-

troepen bezet; deze verscheen te Jena en namen de leiders der democratische partij in hechtenis. Eene nieuwe kieswet werd vastgesteld, en den 20sten September 1849 kwam de nieuwe Landdag bijeen, die eerlang het geheele bestuur in vrijzinnigen geest veranderde. Spoedig echter verscheen het tijdperk der reactie, zoodat reeds in 1852 op een buitengewonen Landdag de verkregene voorrechten werden prijs gegeven. Op den 8sten Juli van dat jaar overleed *Karel Frederik* en werd opgevolgd door den tegenwoordigen Groot-Hertog, *Karel Alexander*, geboren den 24sten Juli 1818 en in 1842 gehuwd met prinses *Sophia* der Nederlanden, de zuster van koning *Willem III.* In 1857 werden ter gelegenheid der onthulling van het gedenkteeken van *Goethe* en *Schiller* te Weimar schitterende feesten gevierd. De Groot-Hertog beijverde zich, de bijdrage der hoogeschool te Jena te verhoogen en kunsten en wetenschappen te bevorderen. Op staatkundig gebied schaarde Weimar zich aan de zijde van Pruisen. Het halve eeuwfeest der grondwet werd te Weimar in 1866 met luister gevierd. In 1868 werd er eene vrijzinnige wet op de drukpers uitgevaardigd, in 1872 de school van de Kerk gescheiden, in 1874 eene nieuwe kieswet in werking gebracht, en in het algemeen kan men zeggen dat Saksen-Weimar-Eisenach tot de bevoorrechte Staten van Duitschland behoort.

Saksen Weimar-Eisenach (*Karel Bernhard*, hertog van), een verdienstelijk krijgsman, geboren te Weimar den 30sten Mei 1792, was een zoon van den Groothertog *Karel August* en van *Louise*, prinses van Hessen-Darmstadt. Hij genoot eene voortreffelijke opvoeding, omhelsde den krijgdiens en woonde reeds op 14-jarigen leeftijd den slag van Jena bij. Als majoor bij den generalen staf in Saksischen dienst nam hij deel aan den veldtocht van 1809 en onderscheidde zich bij Wagram. In 1815 echter verliet hij den Saksischen dienst en trad als kolonel en chef van het regiment Oranje-Nassau in de Nederlandsche geleerden, streed met ongemeene dapperheid in den slag bij Waterloo, trok naar Frankrijk, keerde vervolgens naar Nederland terug, waar hem het bevel werd opgedragen over eene brigade infanterie, en zag zich in 1816 bevorderd tot generaal-majoor. In 1818 werd hij provinciaal kommandant van Oost-Vlaanderen en volbracht in 1824 met de korvet „*Pallas*” eene wetenschappelijke reis naar Engeland en naar de Vereenigde Staten. Eene beschrijving van die reis werd naar zijne aantekeningen door den geheimraad *Luden* opgesteld en in het licht gegeven; zij is eenigen tijd daarna in het Nederlandsch vertaald. In den Tien-daagschen Veldtocht nam hij als luitenant-generaal deel aan verschillende gevechten, ontzette Maastricht en zocht den opstand te Antwerpen te dempen. Den 6den December 1848 werd hij aangesteld tot kommandant van het leger in Neêrlandsch-Indië. Hij verscheen aldaar in 1849, kommandeerde de derde expeditie naar Bali en werd bevorderd tot generaal der infanterie. In 1852 keerde hij om redenen van gezondheid naar Nederland terug, ontving het volgende jaar pensioen, nam in 1854 zitting in het comité van defensie en overleed den 31sten Juli 1862. Hij schreef

nog: „*Précis de la campagne de Java avec cartes et plans (1834)*” en was lid van onderscheidene geleerde genootschappen.

Saksisch Zwitserland is de naam van eene bevallige Duitse bergstreek, gevormd door het Zandsteengebergte bij de Elbe aan beide zijden van dese rivier en gelegen in het Saksische district Dresden en in aangrenzende gedeelten van Bohemen. Het strekt zich uit van Pirna tot Tetschen in Bohemen over eene lengte van 88 Ned. mijl, is ongeveer 80 Ned. mijl breed en beslaat eene oppervlakte van 15 □ geogr. mijl. Het dal der Elbe is er het voornaamste, daar alle andere rivieren met hare dalen zich derwaarts spoeden. Het Zandsteengebergte heeft eene gemiddelde hoogte van 400 Ned. el, is sterk gekloofd en bezit juist hierdoor eene groote verscheidenheid. Loodrechte rotwanden en suilvormige rotgovaarten, hier en daar boven elkander geplaatst, wisselen af met ruime dalen, waar rijke wijn- en oogstgaarden den grond versieren, en met nauwe rotakloven. Tot de voornaamste gedeelten van Saksisch Zwitserland behooren: de *Liebethaler Grund*, door de *Wesnitz* besproeid, de *Uterwalder Grund*, de *Bastel*, het stadje *Hohnstein*, de *Tiefe Grund*, de *Lilienstein*, de *Kuhstall*, de *Groote Winterberg*, de *Belvédère* en de *Falkenstein*, alle op den rechter oever der Elbe, — voorts de *Schneeberg* (724 Ned. el hoog), de *Königstein*, de *Pabstein* en de *Bielagrund* op den linker oever der rivier. Een groot aantal reizigers bezoekt ieder jaar de fraaiste gedeelten van dat bevallig oord.

Sakoentala, zie *Kalidasa*.

Sala (*George Augustus Henry*) een Engelsch schrijver, is de zoon van een Italiaan en van eene Engelsche zangeres, werd geboren te Londen in 1828 en koos de loopbaan der letteren. *Dickens* werd zijn medel en in de tijdschriften van deen, „*Household Words*” en „*All the year round*”, plaatste hij belangrijke schetsen en verhalen. Voorts wakte zijn opstel over *Hogarth* in het „*Cornhill Magazine*” van *Thackeray* zeer de aandacht. In 1860 stichtte hij het maandschrift: „*Temple Bar*”, waarin hij de romans: „*The seven sons of Mammon*” en „*Strange adventures of Captain Dangerous*” in het licht deed verschijnen. Voorts schreef hij: „*A journey in the North (1859)*”, — „*Make your game, a narrative of the Rhine (1860)*” — en „*Dutch pictures with some sketches in the Flemish manner (1861)*”. In 1863 vertrok hij als correspondent van den: „*Daily Telegraph*” naar Amerika, vergeselde in 1864 *Napoleon III* in die betrekking naar Algiers en vertrok als zoodanig in 1870—1871 naar Duitschland en Italië, in 1875 naar Spanje en Venetië en in 1876 naar Rusland. Daardoor ontstonden zijne geschriften: „*America in the midst of war (1864)*”, — „*From Waterloo to the Peninsula (1866)*”, — „*Rome and Venice (1869)*”, — „*Under the sun: essays mainly written in hot countries (1872)*”, — en „*America revisited (1892)*”.

Salade, zie *Latw*.

Saladin, eigenlijk *Saldā ed Din* (Heil des geloofs) of *Joessouf*, sultan van Syrië en Egypte, geboren in 1137 op het kasteel Tekrit, waar zijn vader bevelhebber was, wijdde

nich eerst aan de wetenschap en de weelde, doch vergezeld in 1167 zijn oom *Sjirkook*, veldheer van *Noerreddin Mahmoed*, naar Egypte en onderscheidde zich zoozeer door zijne dappere daden, dat zijn oom hem aldaar als stadhouder achterliet. Hij vergezeld voorts *Sjirkook* in 1168 op een tweeden tocht derwaarts, nam deel aan de bestorming van Sjawer en werd na den dood van *Sjirkook* (1169) vizier van Egypte. Door dapperheid, edelmoedigheid, menschlievendheid, oprechtheid en godsdienstijver verwierf hij de algemeene toegenegenheid. In 1171 maakte hij een einde aan het Khalifaat der *Fatimiden* en wierp zich op als alleenheerscher. Na het overlijden van *Noerreddin* (1174) bracht hij ook *Damascus* en Syrië tot onderwerping, waarop hij den titel van sultan aanvaardde, door den Khalif *Nasser* in die waardigheid erkend werd en in 1183 zich meester maakte van Mesopotamië. Ook de Vorsten der Seldajoeken erkenden zijne heerschappij. Voorts had hij zich ten doel gesteld, de Christenen uit Palaestina te verdrijven en Jerusaleem te veroveren. Na onderscheidene voorspoedige ondernemingen en verontwaardigd over de trouweloosheid der Christenridders, leverde hij hun den 4den en 5den Juli 1187 den geweldigen slag bij Hittin in de velden van Tiberias, waar *Guy van Lusignan* en de grootmeester der Tempelheeren en der Johanniter ridders werden gevangen genomen, en veroverde voorts Akka, Saïd, Beiroet enz., waarna den 3den October ook Jerusaleem in zijne handen viel. Tyrus echter kon hij in 1188 niet overweldigen en Akka niet ontsetten, dat in weerwil van eene dappere verdediging in 1192 door de Krulsvaarders ingenomen werd. *Richard Leeuwenhart* vernloeg *Saladin* bij Arsouf, veroverde Caesarea en Jaffa en bedreigde Jerusaleem. Toen werd een wapenstilstand gesloten, waarbij de kust van Jaffa tot Tyrus in de macht der Christenen werd gesteld; Askalon werd gesloopt, maar Jerusaleem en zijn gebied bleef onder de heerschappij van den Sultan. *Saladin* overleed kort daarna te Damascus den 3den Maart 1193 en werd wegens zijne uitstekende eigenschappen algemeen betreurd. Hij liet 17 zonen en éene dochter na en was de stichter van het Huis der *Ejoebiden*.

Salak (De) is een kegelvormige vulkaan op Java in de residentie Buitenzorg aan de grens der Preanger Regentschappen. Hij heeft eene hoogte van 2300 Ned. el boven de oppervlakte der zee, en is van den voet tot den top met een hoogst weelderigen plantengroei bedekt. Tot de hoogte van 600 Ned. el verbouwt men er rijst en tot op eene hoogte van bijna 1200 Ned. el vindt men er koffietuinen. Zijne laatste uitbarsting dagteekent van het jaar 1699.

Salamanca, eene Spaansche provincie, vormt het zuidelijke derdeel van het koninkrijk Leon en ligt tusschen de provinciën Zamora, Valladolid, Avila, Toledo, Cáceres en het koninkrijk Portugal. Het land is er grootendeels vlak en alleen in het zuiden wegens de Sierra de Gata bergachtig, maar tevens ongemeen schoon. De aansienlijkste rivieren zijn er de Douro (grensrivier naar de zijde van Portugal) en hare zijrivieren (de Tormes, de Yeltes en de Aguada). Men ver-

bouwt er veel graan, erwten, wijn, kastanjes, eetbare eikels enz. De veeteelt bloeit er, doch de fabrieknijverheid bevindt er zich op eene lage trap van ontwikkeling, terwijl er vooral in wol een levendige handel gedreven wordt. Deze provincie telt op 232,35 □ geogr. mijl bijna 285 000 inwoners. — Hare evenzoo genoemde *hoofdstad* verheft zich amphitheatersgewijs tusschen en op 3 lage heuvels in eene zeer vruchtbare vlakte aan de Tormes, waarover eene brug van 17 bogen is gelegd. Zij is met Valladolid door een spoorweg verbonden en bevat binnen hare hoogte, met 10 torens gekroonde mauren, vele aansienlijke gebouwen, omstreeks 80 kerken en evenzovele kloosters, van welke echter onderscheidene in een staat van verval verkeeren, alsmede onderscheidene hospitalen en armenhuizen. Het plain der Constitutie is éen der schoonste van geheel Spanje. Van de merkwaardigste gebouwen vermelden wij: de moderne hoofdkerk, in spitboogstijl, met 3 grooten beuken en een hoogen toren, — de daarnaast gelegene oude hoofdkerk, — het seminario in Florentijnschen stijl, — het universiteitsgebouw in spitboogstijl, — het Colegio del Rey in Griekschen tempelstijl, — het voormalig klooster der Dominicanen met 200 cellen en eene prachtige koepelkerk, — en het paleis der *Alba's*. De vermaarde universiteit werd aldaar in 1289 door Koning *Alfonso IX* van Leon gesticht en vereenigd met die, welke in 1209 in Palencia verreen was. Zij is de rijkste hoogeschool van Spanje en werd in haren bloeitijd — in de 16de eeuw — door 6- tot 8 000 studenten bezocht, welk aantal thans tot 4- of 500 is gedaald. Tot deze inrichting behooren eene boekery met talrijke Grieksche handschriften, het seminaarium van *Corrojal* en onderscheidene collegies. De nijverheid bepaalt zich te Salamanca bij de vervaardiging van hoeden, laken, wollen stoffen, linnen, leder, fayence en aardewerk. Het aantal inwoners bedraagt thans omstreeks 18 000, — in de 16de eeuw meer dan 50 000. Salamanca is eene zeer oude stad en heette te voren *Elmantica* (*Salmantica*). Zij werd in de Panische Oorlogen door *Hasanbal* veroverd, die echter, bewogen door den heldemoed der vrouwen, haar weder in vrijheid stelde. In 1812 leden de Franschen er eene beallassende nederlaag.

Salamander (De) was volgens de voorstelling der Ouden een vergiftig dier in de gedaante van eene hagedis. De tegenwoordige wetenschap echter geeft dien naam aan die orde der *Amphibiën* welke in volwassen toestand in het besit zijn van een staart. Zij zijn in het geheel niet vergiftig en tevens volkomen weerloos en gelijken op hagedissen, doch hunne huid is niet met schubben bedekt en hunne pooten hebben geene klauwen. Op jeugdigen leeftijd ademen zij door kieuwen, later door longen, komen dus hierin overeen met kikvorschen, maar verliezen den staart niet en geven geen kwakend geluid. De larven leven steeds in het water, de volwassene dieren niet altijd. Deze familie bewoont het noordelijk halfronde en is vooral goed vertegenwoordigd in Noord-Amerika. In ons Vaderland kent men 3 soorten, namelijk: den *landtsalamander* (*Salamandra maculata*), die eene lengte bereikt van 16 Ned. duim, op

het donkergekleurde lichaam 2 rijen van gele vlekken draagt, aan de voorpooten 4 en aan de achterpooten 5 teenen heeft, in vochtige bosschen woont en zich met slakken en aardwormen voedt, — den *watersalamander* (Triton cristatus), iets korter dan de voorgaande soort, met een zijdelings sterk samengedruken staart, een grijs of oljffkleurig, met zwarte vlekjes versierd lichaam, en in slooten en poelen levende, — en den *kleinen watersalamander* Triton taeniatus), die slechts 7 Ned. duim lang wordt, op den rug bruin is met zwarte vlekken en onder den buik geel of oranje. In den paartijd heeft het mannetje eene roodachtig witte kleur en is versierd met blauwachtige vlekken en aan de rugzijde, evenals de vorige, voorlen van een kam; ook deze soort wordt algemeen in slooten en poelen gevonden. Behalve reeds genoemden *landsalamander* of *grote salamander* (*S. maculata*), zijn ook de *zeusensalamander* (*Cryptobranchus japonicus*), de *geringe rimpelstaag* (*Siphonops annulatus*), de *kiewensalamander* (*Siren lacertina*), de axolotl (*Amblystoma mexicanum*) en de *oim* (*Proteus anguineus*), alle buiten onze grenzen te huis behoorend, afgebeeld op nevensgaande plaat.

Salami is de naam eener soort van worst, vervaardigd van grof gehakt muldier- en ezelsvleesch met uien, vast gestopt en sterk gerookt. De salami's komen vooral uit Bologna. In Hongarije worden er gemaakt van mager zwijnevleesch.

Salamis, een eiland aan de kust van Attica in de Saronische Golf, tegenover Eleusis door eene smalle straat van Attica en Megaris gescheiden, draagt thans den naam van *Koeloeri*. Het is 12 Ned. mijl lang en ongeveer evenzoo breed en door eene diepe baai in twee deelen gesplitst, behoort tot den Grieksch-nomos Attica en Boeotië, is meeren-deels bergachtig en woest, doch aan de kust vruchtbaar, zoodat er oljff- en wijngaarden gevonden worden, en telt omstreeks 4000 inwoners (1879). In ouden tijd werd er, behalve gevogelte en kaas, ook veel honig uitgevoerd. De hoofdstad Koeloeri, aan de westkust gelegen, heeft eene haven en 2900 inwoners. De Semitische naam van het eiland (van *Baal Sfalom* of *Heer des Vredes*) maakt het waarschijnlijk, dat het eiland oorspronkelijk door Phoeniciërs werd bevolkt. Daarop verschenen kolonisten uit Aegina, en reeds in den Trojaanschen Oorlog wordt Salamis vermeld als een onafhankelijke Staat onder het bewind van *Ajax*, den zoon van *Tilamon*. Het werd na eene lange worsteling met de Megarensen eerst door laatstgenoemden en vervolgens door de Atheners in bezit genomen en bleef na dien tijd, vooral door de roemrijke overwinning van *Themistocles* op de vloot van *Xerxes* (480 vóór Chr.) vermaard geworden, met eene korte tusschenpoos het eigendom der Atheners tot 318, toen het zich vrijwillig onderwierp aan de heerschappij der Macedoniërs. In 238 evenwel kwam het door *Aratus* weder in de macht der Atheners. De evenzoo genoemde stad verhuisde eerst aan de zuidkust en later aan de oostkust, maar kwam reeds in de tweede eeuw na Chr. in verval.

Den naam van *Salamis* droeg in de dagen der Oudheid ook de belangrijkste, grootste en sterkste stad van het eiland Cyprus. Zij was

in het midden der oostkust aan den voet van den *Pediacus* gelegen en door de Phoeniciërs gesticht. Men vond er eene ruime haven en een vermaarden tempel van *Zeus* (Jupiter), en zij was reeds in de 6de eeuw vóór Chr. eene merkwaardige stad, waar *Evagoras*, koning van het geheele eiland, zijn verblijf hield. In 306 vóór Chr. had er de grootste zeeslag der Oudheid plaats, waarin *Demetrius Poliorketes* aan de Grieksch-Egyptische vloot onder *Menelous* en *Demetrius Soter* eene geweldige nederlaag toebrecht. Later kwam Salamis onder de heerschappij der *Ptolemaëussen* en in 68 vóór Chr. onder die der Romeinen. Ten gevolge van een opstand der aldaar gevestigde Israëlieten in de dagen van *Trajanus* werd de stad grotendeels verwoest. Nog meer echter leed zij door eene aanbeving onder *Constantijn de Grootste*. Door laatstgenoemde werd zij weder opgebouwd en onder den naam van *Constantia* tot hoofdstad van het eiland verheven, doch later onder *Heraclius* geheel en al vernield door de Saraceenen. Men aanschouwt thans nog de puinhoopen dier stad bij *Hagios Sergis*.

Salangane (*Collacalia Gray*) is de naam van een vogelgeslacht uit de familie der *Zeilers* (*Cypselidae Gray*). Het omvat kleine vogels met vrij lange vleugels, waarin de tweede slagpen de langste is, met een middelmatig lang en afgeknotten of eenigzins uitgesneden staart, een zeer kleinen, haakvormigen snavel en zeer zwakke pooten. *C. esculenta Gray* is 18 Ned. duim lang en 30 breed, donker bruinachtig grauw, van onder lichter, aan de vleugels en den staart zwart en met eene witte vlek bij de oogen. Deze vogel bewoont de Soenda-eilanden, het gebergte van Assam, Nilgerri, Sikkim en Ceylon en bouwt zijne nesten, die ongeveer op het vierde deel eener eierschaal gelijk, in holen tegen den wand van het vocht, dat zijne sterk ontwikkelde speekselklieren afscheiden. Dit verstijft tot eene doorschijnende witte of bruine massa, en daarin legt de salangane 2, zelden 3 witte eieren. Men vindt ze in de grootste hoeveelheid in de grotten aan de zuidkust van Java, waar zij vaak met levensgevaar verzameld en als eetbare vogelnesten ter markt gebracht of vooral naar China uitgevoerd worden ten bedrage van ongeveer 800 000 Ned. pond in het jaar, die eene waarde vertegenwoordigen van ongeveer 16 millioen gulden. Zij worden met krachtig vleeschnat gekookt.

Salangor, een Maleische Staat aan de Straat van Malakka, is in het binnenland bergachtig, bevat veel tinerts en brengt eene aanzienlijke hoeveelheid rijst, suikerriet en specerijen voort. Het land heeft veel geleden door regeeringloosheid, verviel dientengevolge in 5 Staten en werd eindelijk afhankelijk van Siam. Het werd in 1825 door Engeland uit dien toestand bevrijd. De bevolking bestaat uit Maleiers en Chineesen, doch in het gebergte vindt men een kleinen stam van oorspronkelijke bewoners, die donkerder van kleur zijn. De hoofdstad is Loengat.

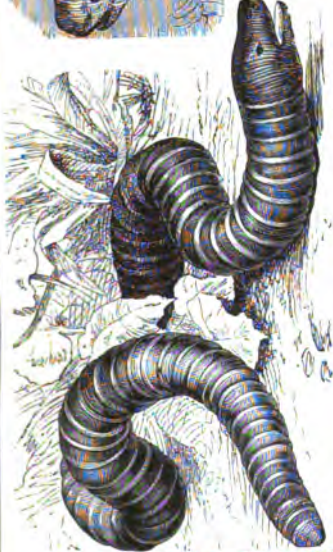
Salatiga, eene assistent-residentie en een regentschap op Java, behoort tot de residentie Samarang. Zij grenst in het zuiden en oosten aan de residentie Soerakarta, in het westen aan de residentie Kedoe en in het noorden aan

SALAMANDERS.

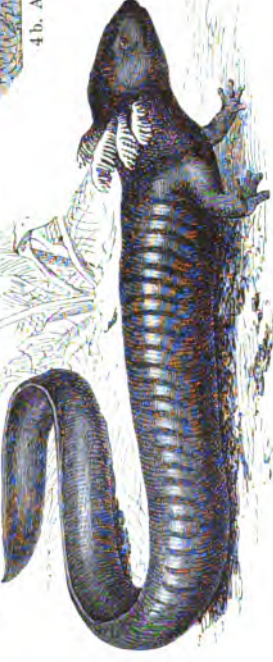
b. Reuzensalamander (*Cryptobranchus japonicus*).

1. Geringde rimpelslang (*Siphonops annulatus*).

4 b. Axolotl-larve.

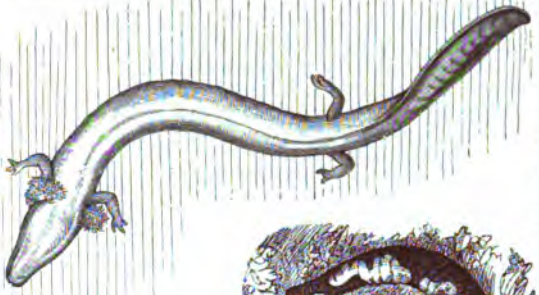
3. Kieuwsalamander (*Siren lacertina*).

4 a. Axolotl (*Amblystoma mexicanum*).

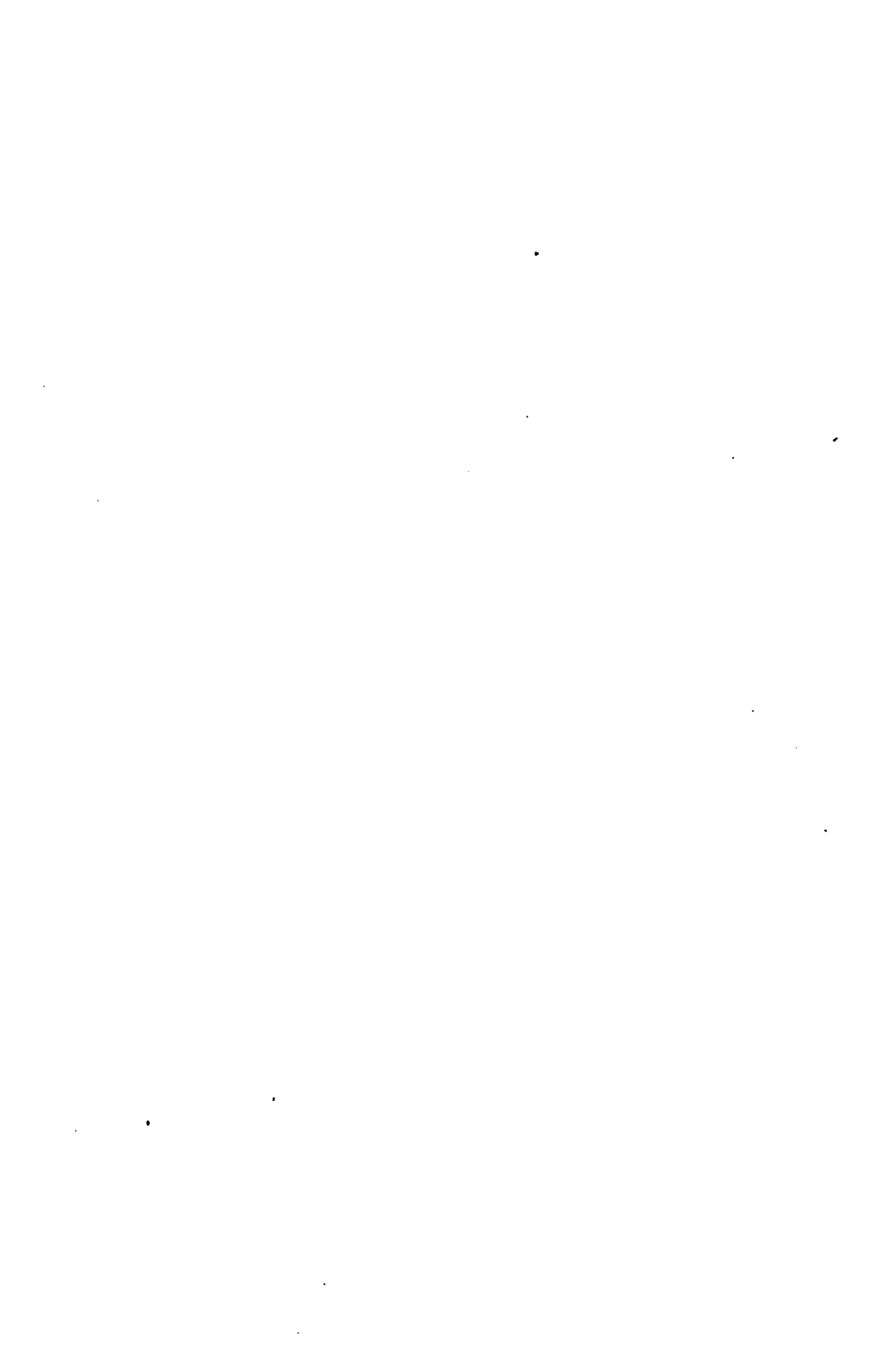

6. Gevlekte landsalamander (*Salamandra maculata*).

2. Olm (*Proteus anguineus*).

Bij het artikel: Salamander.

de afdeeling Ambarawa. Zij bestaat uit twee districten, te weten: Salatiga en Tenggara. Het land is er ongemeen vruchtbaar en men heeft er eene menigte koffietuinen. Het klimaat is er koel, aangenaam en gezond. — De evensoo genoemde hoofdplaats ligt 81 palen van Poerwodadi op den noordoostelijken voet van den Merbaboe. Men heeft er vele goede huizen, een uitstekend gouvernementshuis, eene school, een hospitaal, eene Javaansche gemeente, eene bron, de Kali Sendjogo genaamd, een kavalleriekampement enz. De plaats ligt op 7° 19' 9" Z.B. en 110° 29' 51" O.L. van Greenwich en ter hoogte van 598 Ned. el boven de oppervlakte der zee.

Salawati, op één na het grootste der Papoea eilanden, ligt tusschen de noordwestpunt van Nieuw-Guinea en Dajilolo, is 60 Ned. mijl lang en tot 46 Ned. mijl breed, en werd in 1764 door *Watson* ontdekt. Langs de noordkust loopt er eene keten van kalksteenbergen, die in den Wagomberg eene hoogte bereiken van 785 Ned. el. Het overig gedeelte is eene lage vlakte, met oorspronkelijke wouden bedekt en van onderscheidene rivieren doorsneden.

Saldanha Oliveira e Daun (João Carlos, hertog van), een Portugeesch staatsman, geboren den 17den November 1791 te Arinhaga en van moederszijde een kleinzoon van den beroemden Markies van *Pombal*, studeerde te Coïmbra in de rechten en in de natuurkunde en zag zich daarna geplaatst bij het ministerie van Koloniën. Toen de Franschen het land in bezit namen en het Hof de wijk nam naar Brazilië, onderwierp *Saldanha* zich aan de vreemde heerschappij, maar kwam in 1810 in Engelsche gevangenschap. Vanhier vertrok hij naar Brasilië, trad er in krijgsdienst en zag zich met verschillende diplomatieke zendingen belast. Na de herstelling der Portugeesche heerschappij benoemde *João VI* hem in 1825 tot minister van Buitenlandse Zaken. Na het overlijden des Konings, onder het regentschap van *Isabella*, werd hij stadhouder te Porto en dempte met kracht den opstand ter gunste van Dom *Miguël*. Bij de invoering der grondwet werd hij Minister van Oorlog, doch nam den 23sten Juli 1827 zijn ontslag, omdat hij de inhechtenisneming van twee geheime aanhangers van Dom *Miguël* niet kon doorzetten. Daarop vertrok hij naar Engeland. Bij het bericht der troonbeklimming van laatstgenoemde (23 Juni 1828) keerde hij naar Portugal terug en deed pogingen, zich aan het hoofd der liberalen aan de Souga te verzetten tegen de voorstanders des Konings, maar leed eene geweldige nederlaag, zoodat hij weder naar Engeland moest vluchten, vanwaar hij zich naar Frankrijk begaf. Daar verzamelden de aanhangers der jeugdige Koningin *Maria da Gloria* ongeveer 2000 man, om met hen op de kust van Portugal eene landing te beproeven; de expeditie werd echter door de Engelschen verijdeld, zoodat *Saldanha* naar Frankrijk terugkeerde. Hij riep de verstrooide Portugeezen bijeen en bracht ze bij Dom *Pedro*, die zich in Februari 1832 derwaarts had begeven. Na de verovering van Porto werd hij tot chef van den generalen staf benoemd. Een aanval der *Miguëllisten* onder *Bommoest* werd door hem afgeslagen, en hij bestuurde

vervolgens den veldtocht in Algarvië, welke met de bemachtiging van Lissabon eindigde. Daarna belegerde hij Santarem en teekende den 26sten Mei 1834 de capitulatie van Evora met Dom *Miguël*, waarbij deze afstand deed van de Kroon van Portugal. *Saldanha* werd nu tot maarschalk en in 1835 tot minister van Oorlog benoemd, maar legde reeds na een half jaar de portefeuille neder. Na het dempen der Septemberomwenteling van 1836, mede door *Saldanha* aangestookt, werd hij voor een tijd van 10 jaar verbannen. Eerst de beweging, welke in 1846 ontstond tegen de gebroeders *Cabral*, riep hem naar Portugal terug, waar hij vruchteloze pogingen aanwende tot bevestiging der revolutie. In 1848 trad hij op nieuw aan het hoofd van het ministerie, doch gaf weldra zoo doorslaande blijken van onbekwaamheid, dat hij weder moest aftreden. Toen de Koningin hem ook uit zijne betrekking aan het Hof ontsloeg, organiseerde hij den 8sten April 1851 een openbaren opstand, die hem gedurende 5 jaar als een zoo goed als onbeperkt dictator over Portugal deed heerschen. In Juli 1856 werd hij door den nieuwen Koning, Dom *Pedro II*, op aandringen der Cortes, ontslagen, waarna hij ook zijn post als opperbevelhebber van het leger nederlegde en zich nogmaals aan het hoofd plaatste der oppositie. In 1862—1864 en in 1866—1869 was hij ambassadeur te Rome, werd in 1870 weder eerste minister, doch bleef het slechts korten tijd en ging in 1871 als gezant naar Londen, waar hij den 21sten November 1876 overleed.

Saldo (Het) noemt men de uitkomst van eene credit- en debetrekking. Is het credit grooter dan het debet, zoo verkrijgt men een voordeel en in het omgekeerde geval een nadeelig saldo.

Saleijer of *Silajera* is de naam eener eilandengroep gelegen in het zuiden van Celebes. Zij bestaat uit Groot-Saleijer en een aanzienlijk getal onbewoonde eilanden, met eene gezamenlijke oppervlakte van 28 □ geogr. mijl. Groot-Saleijer is door eene straat, desgelijks Saleijer geheeten, ter breedte van 2 geogr. mijl, van de zuidkust van Celebes gescheiden. Het is een langwerpig eiland, ter lengte van 20 en ter breedte van 8 uren gaans. Het Nederlandsche fort defensie aan de westkust ligt op 6° 6' Z.B. Het eiland is zeer bergachtig; aan de oostkust rijzen de rotswanden steil uit het water omhoog en de voornaamste toppen bereiken er eene hoogte van 1000 Ned. el. Onderscheidene onbevaarbare beken dalen er langs de hellingen naar beneden, en in de bosschen heeft men er vele wilde zwijnen, herten, vogels enz., terwijl de zee er een overvloed van visch oplevert. Voorts vindt men er djatiboemen, kapokboomen, bamboe, kokospalmen, kanarieboomen enz.; ook groeien er koffie, rijst, tabak, glerst, mals enz. Saleijer is berucht wegens zijne koortsen, vooral gedurende den oostmoesson. De bevolking bestaat er uit ongeveer 60 000 zielen en vormen een gemengd ras, meerendeels afkomstig van Makassaren, Boniërs en Loewoërs. De Saleijerezen worden voorgesteld als valsch, lafhartig en afgunstig. Er zijn niet minder dan 14 regenten, van welke die van Bonto Bangoeng de voornaamste is, maar het burgerlijk gezag

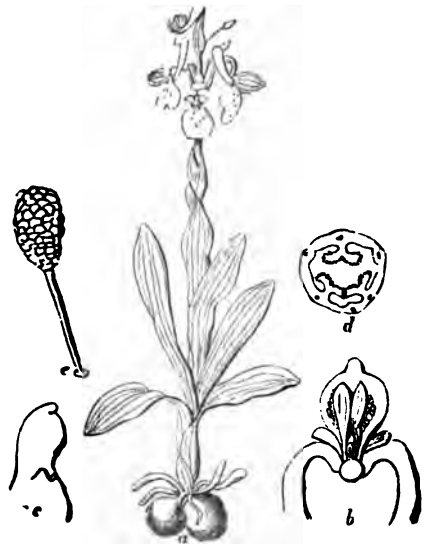
is in handen van den Nederlandschen gezaghebber, ondergeschikt aan den gouverneur van Makassar. De klapperboom is er voor velen eene bron van belangrijke winsten, — anderen leggen er zich toe op de vischvangst, en de vrouwen zijn er ongemeen ervaren in het weven van katoenen stoffen. Ook legt men er zich toe op het winnen van zout. In 1667 werd deze eilandengroep onderworpen aan het gezag van de Oost-Indische Compagnie.

Salem of *Syalam* (Vrede) is de oude naam van *Jerusalem* (zie aldaar). — Voorts vermelden wij onder dien naam: *Salem of Tejeram*, de hoofdstad van een evenzoo genoemd district in het Britsch-Indische presidentschap Madras, gelegen aan de zuidelijke helling van het Sjiwaralgebergte, 278 Ned. el boven de oppervlakte der zee, met ruim 50000 inwoners, — en de stad *Salem* in den Noord-Amerikaan-chen Staat Massachusetts, op eene landtong tusschen twee baaien in den Atlantischen Oceaan, 22 Ned. mijl ten noordoosten van Boston. Zij is onregelmatig aangelegd, maar heeft flinke huizen, 20 kerken, onderscheidene wetenschappelijke instellingen, bijv. een athe-naeum, Essex Institute met eene boekery van 39000 deelen, de Academy of Science, door *Peabody* gesticht, enz., veel nijverheid en handel en ruim 27000 inwoners (1880). Zij werd in 1628 gesticht en reeds in 1630 tot stad verheven. Gedurende de omwenteling in de voorgaande eeuw rustte zij 60 kaperschepen uit, en de scheepvaart naar het buitenland ontwikkelde er zich vervolgens met kracht. Deze is echter in onzen tijd meestendeels naar New York en Boston verlegd, zoodat in 1876 slechts 70 schepen te Salem te huis behoorden. — Nog eenige kleine steden in Noord-Amerika dragen dien naam.

Salerni, eene stad in de Italiaansche provincie Trapani op Sicilië, ligt aan den spoorweg naar Palermo en telt ruim 15000 inwoners. Men vindt er de bouwvallen van een burcht uit den tijd der Noormannen. Nadat *Garibaldi* te Marsala was geland, trok hij bij Salerni zijne vrijescharen bijeen (Mei 1860) en deed er de proclamatie afkondigen, waarbij hij het dictatorschap over Sicilië aanvaardde.

Saliep is eene geneeskrachtige zelfstandigheid, ontleend aan de gedroogde wortelknollen van verschillende Orchideën. Deze planten hebben in haren bloeitijd 2 knollen: een verwelkten, waaruit de plant zich ontwikkeld heeft, en een vollen, ronden, handvormig verdeelden of gelobden knol, waaruit in het volgende jaar de stengel opschiet. Men verzamelt in den bloeitijd de volle knollen, die bitter van smaak zijn en onaangenaam rieken, wascht ze, wrijft er de bruine opperhuid af en droogt ze door eene kunstmatige warmte. De knollen van alle Orchideën bevatten saliep. In Midden-Europa verkrijgt men die vooral van *Orchis morio*, *mascula*, *militaris*, *ustulata*, *Anacamptis*, *pyramidalis*, — ook wel van *Orchis maculata* en *latifolia* en van *Gymnadenia conopsea*. De ronde knollen zijn na het drogen niet langer dan 3 Ned. duim en niet zwaarder dan 2 Ned. wichtjes, onregelmatig van gedaante, hard, bros en geelachtig grijs; zij bevatten 27% zetmeel, 48% bassorine, 1% suiker, 5% eiwit, 2% minerale bestanddeelen enz. In den vorm van poeder geven zij met eene

50 voudige gewichtshoeveelheid kokend water eene dikke gelei. De saliep was reeds aan *Dioscorides* bekend, doch eerst *Geoffroy* wees in 1740 aan, dat men ze uit Midden-Europeesche Orchideën verkrijgen kan. Men verzamelt hare knollen vooral in den Taunus, in het Westerwald, in het Rhöngebergte en in het Odenwald in Deutschland, alsmede in Frankrijk. De saliep wordt inzonderheid aangewend tegen buikloop, doch in Turkije veelal

Orchis morio.

met honig bij het ontbijt genuttigd. Wij geven hierbij eene afbeelding van *Orchis morio*, namelijk in *a* van eene plant op de helft der natuurlijke grootte, in *b* van een zultje van voren, in *c* van ter zijde, beide op 5-voudige grootte, in *d* van een doorgesneden vruchtbeginsel op 4-voudige grootte, en in *e* van een stulfmeelklompje (pollinarium) op 8-voudige grootte.

Salerno, eene Italiaansche provincie in het landschap Campania, komt overeen met de voormalige Napolitaansche provincie Principato Citeriore, grenst in het zuidwesten aan de provincie Napels, in het noorden aan Caserta en Avellino en in het oosten aan Potenza en telt op 100 □ geogr. mijl 578 693 inwoners (1881). Het land is grootendeels bergachtig en met uitloopers der Apennijnen bedekt; alleen langs de kust vindt men er vlakten en tevens vele ongezonde streken. Tot de rivieren behooren er: de Sela met de Calore, de Tusciano en de Alento, en van de voortbrengelen des lands noemen wij graan, wijn, vlas, hennep, katoen, peulvruchten, olijven, vijgen en ander ooft. Voorts is er veel vee en langs de kust een overvloed van visch. Te Salerno, Scafati, Angri en Sarno bevinden zich groote katoenspinnerijen, weverijen en katoendrukkerijen, ook zijn er fabrieken van hoeden, papier, ijeren en koperen voorwerpen, glasblazerijen, looierijen, zijde-spinnerijen enz. De provincie wordt doorsneden van den spoorweg van Napels naar Potenza, en men heeft er een grooten weg naar Calabrië; zij

is in 4 arrondissementen verdeeld. — De evenzoo genoemde *hoofdstad* ligt aan de bekende Golf van denzelfden naam en aan den spoorweg naar Napels, is de zetel van een aartsbisdom, van een prefect en van onderscheidene rechtbanken, heeft een gymnasium met eene bibliotheek, eene technische school, een seminarium, onderscheidene instellingen van weldadigheid, vele fabrieken, en omstreeks 22 000, als gemeente ruim 30 000 inwoners. De fraaiste straat is er de Corso Garibaldi aan den oever, met een gedenksteen ter eere van *Carlo Pisacana*, en het schoonste gebouw de hoofdkerk van San Matteo (in 1084 ingewijd), met een prachtige vorstehof, 3 portalen, de praalgraven van *Gregorius VII*, *Margaretha van Durazzo* enz. Voorts vermelden wij: de kerk van San Domenico, de aartsbisdomprijke stallen, het Palazzo Sanseverini, den schouwburg en de waterleiding. De haven der stad is verand, maar zal verbeterd worden. In 1150 verrees er eene universiteit, die in de middeleeuwen eene groote vermaardheid bezat, doch in 1817 is opgeheven. — Salerno, het oude Salernum aan den Sinus Paestanus, was eene Romeinsche kolonie, kwam vervolgens onder de heerschappij der Longobardische Hertogen van Beneventum en werd in 848 verheven tot een vorstendom, afhankelijk van den Duitschen Keizer, doch toen de Salernitanen zich bedreigd zagen door de Saraceenen, kwamen zij onder de hoede der Keizers van Byzantium.

Sales (François de), de stichter eener geestelijke orde, werd geboren den 21sten Augustus 1567 op het kasteel Sales bij Annecy, studeerde te Parijs in de rechten, trad in den geestelijken stand en werd coadjutor te Annecy en in 1602 bisschop te Genève. Ondersteund door mevrouw *de Chantal* deed hij in 1618 de Orde der Salesianerinnen oprichten en overleed te Lyon den 23sten December 1622. Hij werd in 1665 door *Alexander VII* heilig verklaard, en zijn gedenkdag valt op den 29sten Januari. Van zijne talrijke stichtelijke werken vermelden wij vooral: „*Philoletheon*”, en zijne „*Oeuvres complètes*” zijn bij herhaling uitgegeven, bijv. door *Migne* (1861—1874, 9 din).

Salfi (Francesco), een verdienstelijk Italiaansch schrijver, geboren den 24sten Januari 1759 te Cosenza in Calabrië, bekleedde ten tijde der Fransche heerschappij in Italië verschillende betrekkingen te Milaan en te Napels, werd in 1800 hoogleraar in de geschiedenis en in de wijsbegeerte aan de Brera, in 1807 in de diplomatie en in 1811 in het staatsrecht, begaf zich in 1814 naar Parijs en overleed te Passy in de nabijheid dier stad op den 5den September 1832. Zijn belangrijkste geschrift is getiteld: „*Saggio storico-critico sulla commedia italiana (1822)*”.

Salibabo is de naam eener aan Nederland onderworpen eilandengroep in Oost Indië, tusschen de Philippijnsche Eilanden en de noordoostpunt van Celebes. Zij behoort eigenlijk tot de Talant- of Talaver-eilanden en is, als deze, vulkanisch van aard, zeer vruchtbaar, levert rijst en bataten op en wordt door Maleiers bewoond, die aan het gezag van eigene opperhoofden gehoorzamen. Het voor-

naamste eiland dezer groep heeft een omvang van 22 Ned. mijl.

Salicine ($C_{13}H_{10}O_2$) komt voor in den bast van onderscheidene soorten van wilgen en populieren, in geringe hoeveelheid ook in hunne bladeren en vrouwelijke bloemen, alsmede in bevergeil, wellicht ook in kruidachtige *Spiraeën*, en wordt verkregen uit een geconcentreerd afkooksel van wilgenbast, dat men met loodgiit laat trekken, filtreert, van het overtollige lood bevrijdt en uitdamp, zoodat er kristallen overblijven. Salicine vormt kleurlooze prisma's, smaakt zeer bitter, lost op in water en alkohol, niet in aether, smelt bij $168^\circ C.$, is niet vluchtig, reageert neutraal, geeft bij het smelten met kaliumhydroxyde zuringzuur en salicylzuur, met emulsine en speeksel saligenine ($C_7H_5O_2$) en suiker, en gaat bij inwendig gebruik in de urine over als saligenine, salicylzuur en salicylzuur. De salicine wordt als surrogaat voor chinine tegen tusschenpoosende koorts en ook als maagmiddel voorgeschreven.

Salicineën (De) of *wilgachtigen* vormen eene tweezaadlobbige plantenfamilie. Zij omvat 2-huisige boomen en heesters met afwisselende, enkelvoudige, gave, gaafrandige, getande of gezaagde, vinnervige, gesteelde bladeren met afvallende of overblijvende steunblaadjes en met in katjes gerangschikte bloemen. De katjes zijn eindstandig op zijtakjes. De dekkblaadjes der katjes zijn schubvormig, vliezig, gaaf of gelobd en ieder van hen draagt in den oksel eene bloem. Deze laatste bestaat bij de mannelijke bloemen uit slechts 2 of uit talrijke meeldraden met draadvormige, vrije of samengegroeide, op den bodem bevestigde helm-draden en 2-hokkige helmknoppen. Het bloemdek ontbreekt of wordt vervangen door eene achter de meeldraden geplaatste, gesteelde horigklief of door eene ringvormige uitbreiding van den bloembodem. De bloemen der vrouwelijke katjes missen eveneens een bloemdek. De onbehaarde stamper bestaat uit 2 vruchtbladen, wier randen samengegroeid zijn, is eenhokkig, eindigt in 2 korte, min of meer samengegroeide stijlen met 2- of 3-lobbige stempels en bevat talrijke zaadknoppen. De vrucht is eene 2-kleppige doosvrucht met talrijke gekroonde zaden. Deze hebben geen klemwit en eene rechte kiem. De zaadlobben zijn plathol en elliptisch, en het worteltje is zeer kort en naar beneden gekeerd. Tot de Salicineën behooren slechts de geslachten *wilg* (*Salix*) en *populier* (*Populus*), die ruim 200 soorten tellen. De meeste van haar behooren te huis in de gematigde en koude gewesten van het noordelijk halfrond; zij hebben in den bast looistof of salicine, en de populieren in de bladknoppen een specerijachtig gomhars.

Salicylzuur ($C_7H_6O_3$) = $C_6H_4(OH)COOH$ (1.2) of orthoxybenzoëzuur komt als salicylzuurmethylaether in de aetherische olie van *Gaultheria procumbens* voor. Het ontstaat door oxydatie van salicylaldehyde, het zogenaamd salicylzuur ($C_7H_6O_2$), hetwelk in de uit kruidachtige *Spiraeasoorten* (bijv. *Spiraea ulmaria*) verkregene aetherische olie is bevat, — voorts door oxydatie van salicine, bij het verhitten van indigoblauw enz. met kaliumhydroxyde, alsmede door phenolnatrium te verhitten in een stroom van koolzuur. Men vernadigt daar-

toe natriumhydroxyde met phenol, droogt het gevormde phenolnatrium en behandelt dit in een retort onder langzame verwarming tot 70° C met koolzuur, lost het gevormde dinatrium-salicylaat op in water, slaat het neer door zoutzuur en sulvert het afgescheiden salicylzuur door het om te kristalliseeren, door sublimatie enz. Salicylzuur vormt kleurloose prisma's zonder reuk, met een zoetachtig zuren smaak en is moeielijk oplosbaar in koud, gemakkelijk in warm water, alsmede in alcohol en aether; het reageert zuur, smelt bij 156°, sublimoert bij 200° C., ontleedt bij eene snelle verhitting in phenol en koolzuur en vormt meereendeels zeer oplosbare, kristalliseerbare zouten, welke, evenals het salicylzuur zelf, door ferridsouten donkerpaars gekleurd worden. Het ontstaan van salicylzuur uit phenol (carbolsuur) en koolzuur gaf aanleiding tot het vermoeden, dat het, evenals carbolsuur, antiseptisch (bederfwerend) zou werken, en een daartoe door prof. Kolbe te Leipsig ingesteld onderzoek heeft tot de gewenschte uitkomsten geleid. In de chirurgie, bij het behandelen van ziekten, waarin microben eene ontleding van het bloed veroorzaken, bij diphtheritis, bij acuut rheumatismus, bij de veeartsenijkunde enz. is salicylzuur met nitro-kend gevolg aangewend, terwijl het vooral te pas komt tot het bewaren van vleesch, groenten, ingemaakte vruchten enz. Het is niet schadelijk voor de gezondheid. Men moet er slechts op letten, dat de

vloeistof, waaraan salicylzuur toegevoegd zal worden, zuur reageert, want alleen vrij salicylzuur heeft een bederfwerend vermogen. Ook is het aanbevolen bij de bereiding van ijm, darmkanalen, leder, stijfsel, inkt enz. Gedurende het zomersseizoen kan salicylzuur in iedere kenken groote diensten bewijzen.

Salie (*Salvia L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lipbloemigen* (*Labiatae*). Het omvat kruiden en halfheesters, meestal met langwerpige, aan beide zijden gerimpelde bladeren en tot aren vereenigde bloemen. De gewone *Salie* (*S. officinalis L.*), ook *salve* geheeten, is een halfheester ter hoogte van 6 Ned. palm, behoort in de bergstreek van Zuid-Europa te huis en wordt ook in onze tui-

nen gekweekt. Zij heeft gesteelde, langwerpige, fijn gekartelde, eenigszins behaarde, grijze bladeren en blauwe, ook wel roode en witte bloemen, en bezit in de welriekende, bitterzoet, samentrekkend en slijmig smakende bladeren eene groene of gele aetherische olie. De bladeren worden tot bereiding van saliemelk gebruisd. Wij geven hierbij eene afbeelding van deze plant, namelijk in *a* van een stengel op $\frac{1}{3}$ de der natuurlijke grootte, in *b* van een meeldraad, in *c* van eene bloem, beide op 8-voudige grootte, in *d* van een vruchtbeginsel met een stijl en in *e* van eene bloem, beide op de dubbele grootte. — Voorts vermelden wij *S. sclarea L.* (muscadelsalie), een tweejarig gewas uit het zuiden van Europa, doch ook in onze tuinen wel eens voorkomende, met een ruigen stengel, hartvormig-langwerpige, gerimpelde, ruige bladeren en blauwachtig witte bloemen. Deze plant heeft een sterken, schier bedwelmenden geur. De bla-

deren worden wel bij bier en wijn gevoegd; ook leveren zij, met suiker en gist aan het gisten gebracht, den clarywijn. *S. pomifera L.* is een heester, die in Griekenland en Syrië groeit. Hij heeft grijze, viltige, aan den rand golvende bladeren en op de onderlip wit gevlekte bloemen. Aan zijne jonge takken vindt men ten gevolge van den steek eener galwes uitwassen, die een aangenaamen, specerijachtigen smaak hebben en door velen gegeten worden. Ook gebruikt men in Griekenland den stengel, de bladeren en de bloe-

Salvia officinalis.

men als thee. Vele andere soorten behooren tot de sierplanten. In ons land komen nog voor de *kleinbloemige salie* (*S. Verbenaca*) en de *Veldsalie* (*S. pratensis*), beide overblijvende kruiden.

Salieri (Antonio), een Italiaansch componist, geboren den 19den Augustus 1740 te Legnano, ontving onderricht in de muziek en begaf zich op 15-jarigen leeftijd tot zijne verdere vorming naar Venetië, vergezeld den Hofkapelmeeester *Gassmann* naar Weenen en genoot van dezen onderwijs in het contrapunt. Reeds in 1770 werd zijne opera: „Le donne letterate” met grooten bijval opgevoerd. Na den dood van *Gassmann* (1774) werd hij diens opvolger als Keizerlijk kapelmeeester te Weenen

en vervaardigde meer dan 40 opera's, van welke wij noemen: „Armida”, — „Don Chisciotti”, — „La fiera di Venezia”, — „La locandiera”, — „Il talismane”, — „La Semiramide”, — „Les Horaces”, — en „Tarare”, en vooral ook: „Les Danaïdes”, die in 1784 te Parijs uitbundig werd toegejuicht. Hij overleed te Weenen den 7den Mei 1825. Men heeft ook een aantal andere muziekstukken van zijne hand.

Salieërs of Salische Franken, zie onder *Franken*.

Salii of Springers was de naam van een priestercollege in het oude Rome, ingesteld volgens de sage door *Numa*, hoewel de dienst dier priesters van Pelagisch-Grieksch oorsprong schijnt te wezen en met dien der Samothracische Goden overeenkomt. De *Salii* waren gesplitst in 2 corporatiën, ieder van 12 leden. De oudsten droegen den naam van *Palatini*, omdat zij op de Mons Palatinus waren gevestigd, en de jongeren om dezelfde reden dien van *Agnales*. Zij droegen eene gestikte tunica met een koperen borstiaarsaad, eene opgeschorte toga praetexta, eene koperen priestermuts, eene speer, een koperen staafje in de rechter hand en in de linker of om den hals een schild. Zij huldigen vooral *Mars Gradivus*. Hunne liederen waren óf tot alle Goden gericht (*axamenta*) of tot éen afzonderlijk (versus *Junonii*, *Minervii* enz.). Het feest der *Salii* bestond in een plechtigen optocht door de stad met gesang en dans en werd met een keurigen maaltijd besloten.

Salinas (Antonio), een Italiaansch penning- en oudheidkundige, geboren te Palermo in 1841, bezocht de universiteit te Berlijn, reisde in Griekenland en werd in 1866 hoogleraar in de archaeologie in zijne geboorteplaats en tevens directeur van het nationaal museum aldaar. Hij schreef o. a.: „I monumenti sepolcrali scoperti presso la chiesa della Santa Trinità in Atene (1868)”, — „Del Museo nazionale di Palermo e del suo avvenire (1874)”, — en „Le monete delle antiche città di Sicilia (1870)”.

Salingré (Hermann), een Duitsch kluchtspeldichter, geboren te Berlijn den 17den Mei 1833, werd aanvankelijk voor den handel opgeleid, maar zijn eerste tooneelstuk: „Blauer Montag” vond zooveel bijval, dat hij de letterkundige loopbaan koos. Als verlaggever voor Berlijnsche dagbladen bevond hij zich gedurende den Duitsch-Franschen Oorlog van 1870—1871 in het hoofdkwartier des Konings. Gedurende zijne laatste levensjaren was hij verlamd en van het gezicht beroofd en overleed in den nacht van den 4den op den 5den Februari 1879 te Berlijn. Van zijne talrijke kluchten — omstreeks 100 — vermelden wij: „Der Leibkutscher”, — „Ein ruhiger Mieter”, — „Alles für meine Töchter”, — „Der Allerweltschleifer”, — „Der Baum der Erkenntnis”, — „Pech-Schulze”, — „Fürs Theater laas ich mein Leben”, — „Preussen in Sachsen”, — „Pietsch im Verhör”, — „Des Friseurs letztes Stundlein”, — „Die Afrikanerin in Kalau”, — en „Reise durch Berlin in 80 Stunden”.

Salis-Seewis (Johann Gaudens, vrijheer von), geboren te Seewis in Grauwbunderland uit een adellijk geslacht op den 26sten December 1762, ontving zijne opleiding in de

vaderlijke woning en vertoefde daarna eenigen tijd te Peffel bij Kolmar, trad in 1785 in Franschen dienst en werd kapitein der Zwitsersche garde te Veraailles. Bij het uitbarsten der Omwenteling echter nam hij zijn ontslag en keerde in 1793 in zijn vaderland terug, waar hij zich vestigde te Chur. Weldra echter moest hij wegens zijne staatkundige gevoelen de wijk nemen naar Zürich, waar hij benoemd werd tot inspecteur-generaal der Helvetische troepen. Later vertrok hij naar Bern, waar hij aan het Hof van cassatie werd geplaatst. In 1808 keerde hij naar Grauwbunderland terug, bekleedde er onderscheidene staatsambten, nam in 1817 als kolonel zijn ontslag en woonde ambtelooz en in afsondering te Malans, waar hij den 29sten Januari 1834 overleed. Als dichter wordt hij gewoonlijk in éenen adem genoemd met zijn vriend *Matthäson*. Zijne „Gedichte” verschenen in 1798 en de 12de druk daarvan in 1869.

Salisbury, de hoofdstad van het Engelsche graafschap Wilts, gelegen op een schier-eiland bij den mond van de Bourne en aan de Avon, aan den spoorweg van Southampton naar Bristol en aan het begin van het Salisbury-Southamptonkanaal, met eene voorstad op den anderen oever van de Avon, is regelmatig gebouwd en de zetel van een bisschop. Men heeft er eene prachtige hoofdkerk met den hoogsten toren van geheel Engeland, namelijk 122 Ned. el hoog. Ook andere kerken zijn er de bezichtiging waard. Voorts heeft men er een prachtig paleis van Justitie, een bisschoppelijk paleis, eene schouwburg, eene concertzaal, eene bibliotheek met een museum, een seminarium, eene kweekschool van onderwijzers, eene Latijnsche school enz. en omstreeks 14 500 inwoners (1881). In de nabijheid der stad bevinden zich eenige merkwaardig-bouwwallen.

Salisbury is in Engeland een adellijke titel, in 1847 door Koning *Eduard III* aan *William de Montacute* verleend, in 1428 door huwelijk op de familie *Neville* en in 1472 op den Hertog van *Clarenc*, den broeder van *Eduard IV*, overgegaan. Nadat dit geslacht in 1541 was uitgestorven, benoemde *Jacobus I* in 1605 *Robert Cecil*, een zoon van Lord *Burleigh*, tot graaf van *Salisbury*. Afzonderlijk vermelden wij:

James Brownlow William, geboren den 17den April 1791 en een zoon van den in 1791 tot eersten markies van *Salisbury* benoemden *James Cecil*, den 47jarigen voorstander der beschermende rechten en lid der Torypartij. Hij was in het ministerie *Derby* in 1858 groot-zegelbevaarder en van 1868 tot 1869 lord-president van den geheimen raad en overleed op zijn landgoed Hatfield in Hertfordshire den 13den April 1868.

Robert Arthur Talbot Gascoigne Cecil, markies van *Salisbury*, een zoon van den voorgaande en geboren den 3den Februari 1830. Hij studeerde te Eton en te Oxford, was tot aan den dood zijns vaders als Lord *Oranborne* lid van het Lagerhuis, en gaf blijken, dat hij tot de bekwaamste staatsmannen der Torypartij behoorde. Hij belastte zich in 1866 in het ministerie *Derby* met het beleid der Indische Zaken, maar nam het volgende jaar zijn ontslag, omdat hij zich met eene door zijne

ambtgenooten ontworpen reformbill niet verenigen kon. In 1869 werd hij kanselier der universiteit te Oxford, en in 1874, toen *Disraeli* aan het roer kwam, aanvaardde hij wederom het staatssecretariaat voor Indië. In 1876 werd hij als buitengewoon gezant naar de conferentie te Constantinopel gezonden, doch bezocht vooraf de Hoven te Parijs, Berlijn, Weenen en Rome, om zich omtrent de gevoelens der Grooten Mogendheden bij eene mogelijke botsing tusschen Engeland en Rusland te vergewissen. Hij betoonde zich op genoemde conferentie zeer toegevend tegenover de eischen van den Russischen gezant *Ignatiev*, en toen de Porte de voorstellen der conferentie van de hand gewezen had, verliet *Salisbury* in Januari 1877 Constantinopel en keerde over Athene naar Londen terug, waar hij in Maart tot het opstellen van het Londensch protocol ijverig medewerkte. In het voorjaar van 1878, na het aftreden van Lord *Derby*, verwisselde hij de portefeuille van Indië met die der Buitenlandse Zaken en ondersteunde met al zijne kracht de Oostersehe politiek van Lord *Beaconsfield*. Terstond deed hij aan de Britsche gezanten eene circulaire toekomen, waarin hij verklaarde, dat Engeland dan alleen zou toetreden tot het door Oostenrijk voorgeslagen congres, wanneer Rusland daaraan het geheele verdrag van San Stefano wilde onderwerpen. Door onderhandelingen met Graaf *Sjomalow* slaagde hij er in, Rusland tot aanmerkelijke schikkingen te bewegen omtrent de grenzen van Boelgarie en het grondgebied, dat Turkije in Azië zou moeten afstaan. Voorts sloot op zijn last *Layard* met Turkije de conventie van 4 Juni, waardoor Cyprus aan Engeland werd afgestaan. Op het congres te Berlijn was hij met Lord *Beaconsfield* vertegenwoordiger van Engeland en werd daarop tot ridder van den Kouseband en tot eereburger der City van Londen benoemd, terwijl hij zich voorts beijverde, de oorlogen van Engeland in Afghanistan en Zuid-Afrika tot een goed einde te brengen. Toen het conservatieve ministerie aftrad, legde hij in April 1880 de portefeuille van Buitenlandse Zaken neder en plaatste zich in het Hoogerhuis op de banken der oppositie. Toen in 1885 het ministerie *Gladstone* bezweek, aanvaardde *Salisbury* de betrekking van eerste minister en de portefeuille van Buitenlandse Zaken, doch slechts voor korten tijd, daar hij reeds in Januari 1886 wederom plaats moest ruimen voor *Gladstone*, echter om na weinige maanden dezen wederom te vervangen.

Salische wet (Lex Salica) is de naam van het oude, in middeneeuwsch Latijn opgestelde volkrecht der Salische Franken. Het is in de 5de eeuw onzer jaartelling volgens een besluit der stamhoofden door vier rechtsgeleerde mannen opgeteekend, maar later door *Obdowig*, *Childebert* en *Chlotarius* gewijzigd en uitgebreid. Uit de talrijke bewaard geblevene handschriften verkreeg men een viervoudigen tekst van dit wetboek. Het is o. a. uitgegeven door *Olemaet* (1876).

Sallet. Onder dezen naam vermelden wij: *Friedrich von Sallet*, een verdienstelijk Duitsch dichter, geboren den 20sten April 1812 te Netze. Hij trad in 1824 als kadet in dienst, kwam in 1829 als luitenant te Mainz en het

volgende jaar te Trier en bezocht in 1835 de militaire school te Berlijn, om zich tot eene leeraarsbetrekking aan de inrichting voor kadetten voor te bereiden. In 1838 nam hij zijn ontslag en begaf zich naar Breslau. Nadat hij reeds onderscheidene dichtbundels in het licht gegeven had verscheen in 1842 zijn „Laienevangelium (8ste druk, 1873)”, waarin hij het Christendom voorstelde als het middel om den mensch tot goddelijke volkomenheid te brengen. Dit boek, gekant tegen het kerkelijk Christendom, verwekte groote opschudding en haalde den dichter de beschuldiging van atheïsme op den hals. Hij overleed te Reichau in Silezië den 21sten Februari 1843, en zijne „Sammtliche Werke” zijn in 1845—1848 in 5 deelen in het licht gegeven.

Alfred von Sallet, een verdienstelijk penningkundige, geboren den 9den Juli 1842. Hij studeerde en promoveerde te Berlijn in 1866 op eene dissertatie „De Asandro et Polemone” en is sedert 1870 tweede beambte bij het muntkabinet van het Koninklijk museum aldaar. Hij schreef: „Beiträge zur Geschichte und Numismatik der Könige des cimmerischen Boporus (1866)”, — „Die Fürsten von Palmyra (1866)”, — „Die Daten der alexandrinischen Kaiserminzen (1870)”, — „Die Künstlerinschriften auf griechischen Münzen (1871)”, — „Untersuchungen über Albrecht Dürer (1874)”, — „Das königliche Münzkabinet, Geschichte und Ueberlicht der Sammlung (met *Friedländer*, 1877)”, — en „Die Nachfolger Alexander des Grossen in Baktrien (1878)”. Ook redigeert hij sedert 1874 het: „Zeitschrift für Numismatik”.

Sallustius, eigenlijk *Caius Sallustius Crispus*, een beroemd Romeinsch geschiedschrijver, geboren in het jaar 86 vóór Chr. te Amiternum in het land der Sabijnen, was in 52 volkstribuun en trad in deze betrekking op als tegenstander van *Milo* en van de partij der Senatoren. Hij werd in 50, waarschijnlijk uit partijhaat, uit den Senaat verwijderd, maar in 49 door *Caesar*, die hem tot quaestor benoemde, in zijne betrekking hersteld, waarna hij ijverig deel nam aan den burgeroorlog. In 46, na het eindigen van dien oorlog, werd hij stadhouder en verzamelde groote schatten, die hem in staat stelden de vermaarde, naar hem genoemde tuinen (Horti Sallustiani) tusschen den Mons Quirinalis en den Mons Pincius aan te leggen. Zijne gemalin was *Terentia*, vroeger de echtgenoot van *Cicero*, maar van dezen gescheiden. Na den moord, op *Caesar* gepleegd, zeide hij het openbaar leven waarvel en hield zich bezig met het beoefenen der geschiedenis. Hij overleed in 35 vóór Chr. Hij schreef de geschiedenis der samenzwering van *Catiline* (Bellum Catilinarium), die van den oorlog tegen *Jugurtha* (Bellum Jugurthinum), — en eene algemeene geschiedenis der jaren 78—67 vóór Chr. in 5 boeken, doch van deze laatste zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. Niet alleen behandelde hij onderwerpen uit de geschiedenis van Rome, die hoogst belangrijk zijn, maar werkte tevens met het doel om letterkundige kunstgewrochten te leveren. Als navolger van *Thucydides* legde hij zich vooral toe op bondigheid, en zijne geloofwaardigheid wordt in het algemeen niet in twijfel

getrokken. Ten onrechte worden 2 brieven aan *Ossar* en eene „Declamatio” tegen *Osore* aan hem toegeschreven. Onderscheidene geleerden hebben uitgaven van zijne geschriften bezorgd.

Sallwürk (Ernst von), een verdienstelijk opvoedkundige, geboren in 1839 te Sigmaringen (Hohenzollern), studeerde te Berlijn en te Tübingen in de letteren, bepaalde zich bij voorkeur bij de beoefening der nieuwe talen en werd in 1868 rector der hoogere burgerschool te Hechingen, in 1873 professor aan het gymnasium te Baden-Baden, in 1874 rector van het paedagogium te Pforzheim en is sedert 1877 opperschoolraad en lid van de hooge schoolcommissie te Karlsruhe. Behalve een aantal degelijke opstellen in tijdschriften schreef hij: „Ferienstage; pädagogische Erwägungen (1876)”, — „Herbart und seine Jünger (1880)”, — „Rousseaus Emil, übersetzt und erklärt (2de druk, 1882—1883, 2 din)”, — en „Lockes Gedanken über Erziehung (1883)”.

Salm is de naam van een aloud Duitsch grafelijk en vorstelijk Huis, sedert 1040 in twee lijnen verdeeld, namelijk *Ober-* en *Nieder-Salm*. De eerste verdeelde zich in 3 lijnen. Eene van deze is de lijn *Salm-Salm*, sedert 1789 in den Rijksvorstenstand opgenomen. Hiertoe behoort Prins *Felix Salm-Salm*, geboren den 25sten December 1828, die eerst in de Pruisische en daarna in de Oostenrijksche geleederen diende en voorts naar Amerika vertrok, waar hij eerst als kolonel en vervolgens als generaal voor de Unie streed. In 1866 trad hij als generaal, vleugeladjutant en chef van het Keizerlijk Huis in dienst van Keiser *Maximiliaan* van Mexico, dien hij in 1867 naar Queretaro vergezelde en tot aan zijn dood ter zijde stond. Daarna trad hij weder in dienst in Pruisen en sneuvelde den 18den Augustus 1870 bij St. Privat. Hij schreef: „Queretaro, Blätter aus meinem Tagebuch (1868, 2 din)”. Ook zijne gemalin, die hem op al zijne veldtochten vergezelde, heeft merkwaardige gedenkschriften uitgegeven onder den titel: *Zehn Jahre aus meinem Leben, 1862—1872 (1875, 3 din)*”. — Zijn oudere broeder *Alfred* werd geboren den 25sten December 1815 en promoveerde in het Nederlandsche leger tot kolonel en kommandant van de 12de afdeeling infanterie. Hij trad in het huwelijk met de Hertogin *Oroy*, wier vader adjutant van Koning Willem I is geweest. Ongelukigerwijze verviel zij tot krankzinnigheid, zoodat zij vele jaren geleden in eene maison de santé werd opgenomen. De twee andere lijnen zijn *Salm-Kyrburg*, en *Salm-Horstmar*. — Het Huis *Nieder-Salm* bloeit sedert 1689 in 2 lijnen. De oudste van deze is weder gesplitst in de lijnen: *Salm-Reifferscheidt-Kruthaim*, — *Salm-Reifferscheidt-Hainpach*, — en *Salm-Reifferscheidt-Raitz*, — en de jongere of *Salm-Reifferscheidt-Dyck* is in 1816 opgenomen in den Pruisischen vorstenstand. — Met laatstgenoemde lijn verbonden was *Constance Marie*, vorstin van *Salm-Dyck*, geboren de *Thén*. Zij aanschouwde het levenlicht te Nantes den 17den November 1767. Zij trad in het huwelijk met den chirurg *Pipelet*, volgde hem naar Parijs en schreef er het lyrisch treurspel: „*Sappho (1794)*”, dat grooten bijval vond. Voorts leverde zij een: „*Épître aux femmes*”.

XIII.

Als weduwe hertrouwde zij in 1808 met Graaf *Joseph von Salm-Reifferscheidt-Dyck* en gaf: „*Eloges*” en „*Discours académiques* in het licht, waaronder een: „*Eloge de Lalande*”. Eindelijk schreef zij „*Vingt-quatre heures d'une femme sensible (2de druk, 1825)*”, — „*Poésies (1811 en 1817)*”, — en „*Mes soixante années ou mes souvenirs poétiques et littéraires (1838)*”. Zij overleed te Parijs den 18den April 1845.

Salmanassar is de naam van onderscheidene Koningen van Assyrië. *Salmanassar I* regeerde omstreeks het jaar 1310 vóór Chr. en stichtte de stad Chalah. — *Salmanassar II* regeerde van 859 tot 823, streed voorspoedig tegen de Koningen van Syrië, vooral tegen die van Damascus, bracht Babylon tot onderwerping en rukte voorwaarts in Perzië en Medië. Eene obelisk en 2 gevleugelde stieren, bij de bouwvallen van Chalah gevonden, verheerlijken zijne daden. — *Salmanassar III* regeerde van 781 tot 771 en vocht in Armenië en Syrië, — en *Salmanassar IV* regeerde van 727 tot 722, moest den opstand van Koning *Hossa* in Israël dempen, nam laatstgenoemde gevangen, maakte zich meester van Phoenicië en omsingelde Samaria, maar overleed gedurende de belegering van die stad.

Salmasius (Claudius), eigenlijk *Claude de Saumaise*, een beroemd geleerde der 17de eeuw, werd geboren den 15den April 1588 te Sémur en Auxois en studeerde te Parijs en te Heidelberg in de wijsbegeerte, in de rechten en daarna vooral in de letteren, waartoe hij vooral aanleiding vond in zijne briefwisseling met *Scaliger*, *Cassaubonus* enz. Na zijn terugkeer in het vaderland trad hij in het huwelijk met eene dochter van *Mercier* en leidde een aangenaam en onbezorgd leven, door de beoefening der letteren gekruid. Nadat hij menig schitterend aanbod der Italiaansche universiteiten had van de hand gewezen, gaf hij in 1681 gehoor aan een beroep naar de hoogeschool te Leiden. De heerschzucht van zijne wederhelft en de gedurige, niet zeer malache godgeleerde en staatkundige twisten met geleerde tegenstanders verbitterden echter zijne dagen. Ook werkte het Nederlandsch klimaat nadeelig op zijne gezondheid, zoodat hij na een langdurig vertoef in Frankrijk, waar men hem gaarne wilde behouden, in 1750 gehoor gaf aan eene uitnodiging van *Christina*, koningin van Zweden, waartoe hij in Nederland verlof erlangde. Deed de Zweedsche lucht werkte ook niet gunstig op zijn gestel, en hij keerde reeds het volgende jaar naar Leiden terug, waar hij den 8den September overleed. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „*Plinianae exercitationes in Solinum (1629, 2 din; 2de druk 1689)*”, — „*Scriptores historiae Augustae (1623)*”, — „*De subarbaricis regionibus (1619)*”, — „*De usuris (1638)*”, — „*De Hellenistica commentarius, pertractans origines et dialectos linguae graecae (1643)*”, — „*De caesarie virorum et mullerum (1644)*”, — en „*De re militari Romanorum (1657)*”, terwijl hij van onderscheidene oude schrijvers uitgaven heeft bezorgd. Hij onderscheidde zich meer door een verbasenden omvang dan door diepte van geleerdheid.

Salmeron y Alonso (Den Nicolas), een Spaansch staatsman, geboren in 1838 te

Alhama lo Seco in de provincie Almeria, studeerde te Granada en te Madrid in de rechten en wijsbegeerte, werd eerst assistent in de faculteit der wijsbegeerte en letterkunde, vervolgens aan het instituut San Isodoro aldaar en voornamelijk door privaat onderwijs in zijne behoeften. Op staatkundig gebied omhelste hij van den beginne af de partij der republikeinen behoorde van 1860 tot 1862 tot de redactie van „La Discusion”, — daarna tot die der „Democracia” van *Castelar* en werd in 1865 lid van het democratisch-republikeinisch comité te Madrid. In 1868 werd hij als samenzweerder in hechtenis genomen en smachtte 5 maanden in de gevangenis; doch na de Septemberomwenteling werd hij lid van het Voorloopig Bewind te Madrid, maar niet van de Cortes. Eerst in 1871 verkreeg hij er een zetel en trad er aanstonds op als een uitstekend redenaar der republikeinische partij. In 1873, nadat *Amadeus* de Kroon had nedergelegd, aanvaardde hij onder het voorzitterschap van *Figueras* de portefeuille van Justitie en den 18den Juli van dat jaar werd hij, als hoofd der Intransigentten, president der uitvoerende macht. Hij was echter niet bestand tegen de woelingen der Internationalen in het zuiden en der Carlisten in het noorden des lands, zoodat hij, omdat de Cortes de doodstraf in de krijgsartikelen opnamen, den 8sten September het bewind nederlegde. Hij werd nu weder voorzitter der Cortes in de plaats van *Castelar*, die de door hem neêrgelegde betrekking aanvaardde. Toen hij voorts in Januari 1874 aan het hoofd der Intransigentten *Castelar* ten val zocht te brengen, werd hij met *Castelar* door den staatsstreek van generaal *Pavia* ter zijde geschoven, waarna hij tot het ambtelooze leven terugkeerde. Later woonde hij eenigen tijd te Parijs en in 1881 werd hij hoogleraar aan de universiteit te Madrid, waar hij bij voortdurend werkzaam is.

Salmiak of *salammoniak* (ammoniumchloride of chloorammonium NH_4Cl) vindt men gesublimeerd in de lavaspleten op den Vesuvius en den Etna, in de solfatara's bij Napels, in Opper-Azië, Boekharje, bij de brandende gedeelten van vele steenkolenbeddingen en in zeer geringe hoeveelheid in speeksel, maagsap, urine enz. Het ontstaat door verbinding van ammoniak (NH_3) met chloorwaterstof (HCl) en wordt meestal verkregen door het neutraliseeren van ammoniak, dat bij verhitting van ammoniakhoudende vloeistoffen (zoals gaswater van steenkoolengas, het vocht van beenderenbranders en fabrieken van bloedloozout, destillaat van verrotte urine) met gebleekte kalk uit deze ontwijkt. Door het verdampen der oplossing verkrijgt men kristallen van salmiak, die door sublimatie gezuiverd worden. Verzadigt men eene geconcentreerde oplossing van keukenzout (chloornatrium), welke ammoniak bevat, met koolzuur, dan scheidt zich dubbelkoolzuur natrium af, en salmiak blijft in de oplossing. Men verkrijgt ook een sublimaat van salmiak, wanneer men een mengsel van zwavelsuur ammonium met keukenzout verhit. Het gesublimeerd salmiak vormt eene kleurlooze, vezelig-kristallijne, doorschijnende, moeilijk tot poeder te wrijven massa, zonder reuk en scherpe zout van smaak; het lost op in 2,77 gewichtsdeelen koud, doch gemakkelijker in

warm water en absorbeert bij zijne oplossing veel warmte. Het kristalliseert in octaëders, die tot pluimen zijn samengevoegd. Bij het verdampen wordt de oplossing zuur door het verlies van ammoniak. Bij verwarming wordt salmiak vluchtig zonder te smelten, en bij eene hooge temperatuur ontleedt de damp in chloorwaterstof en ammoniak, die zich beneden 360°C . weder met elkaar verbinden. Met vele metaalchloriden vormt salmiak dubbelzouten. IJzer vormt met salmiak ijzerchlorure, ammoniak en waterstof, en niet zelden bevat kleurloos salmiak ijzerchlorure. Men gebruikt salmiak tot het verkrijgen van ammoniak, tot het vertinnen en verinken van ijzer, koper en messing, tot soldeeren, in de katoendrukkerij enz., alsmede in de geneeskunde als middel tegen verschillende catharren. Het was in den aanvang der 16de eeuw reeds een handelsartikel. Men meent, dat het door Armenische kooplieden het eerst werd aangebracht en om die reden den naam ontving van *Sals armeniacum*. Het werd toen verkregen bij het verbranden van kameelmest. Ook wordt de naam afgeleid van den tempel van *Jupiter Ammon*, waar het vroeger bereid werd, terwijl het in Lybië uit roet wordt verkregen. *Geoffroy* vond in 1710, dat het uit zoutzuur en vluchtig alkali bestaat, en weldra werden groote salmiakfabrieken gesticht in Schotland.

Salmini (Vittorio), een Italiaansch dichter, geboren te Venetië in 1832 en aldaar overleden den 22sten Juni 1881, bepaalde zich bij het drama en schreef, aanvankelijk met *Fabrizi*, een aantal stukken, van welke echter alleen „*Il galantuomo*”, „*La riabilitazione*” en „*I Letterati*” werden opgevoerd. Bij den opstand geraakten zij beiden in Oostenrijksche gevangenschap. Nadat *Salmini* na den vrede van Villafranca uit de vesting Josephstad in zijn vaderland was teruggekeerd, schreef hij het toneelstuk: „*Santo e Patria*”, dat grooten bijval vond. Van zijne overige dramatische werken noemen wij: „*Lorenzino de' Medici*”, — „*Maometto II*”, — en „*Madama Roland*”. Voorts leverde hij het gedicht: „*I figli del secolo*” en een bundel liederdichten, getiteld: „*Polychordon* (1879)”.

Saloen of *Salween* éene der belangrijkste rivieren van Achter-Indië, ontspringt ten noorden van de Chineseesche provincie Yunnan, waar zij den naam draagt van Lou-Kiang, stroomt in eene zuidelijke richting door Laos en Siam, bereikt op $18^\circ 40' \text{N. B.}$ bij hare samenvloeiing met de rivier Thou-Khan het Britsch grondgebied, vereenigt zich voorts bij Martaban met de Gyne en de Attaran en stort met twee armen zich uit in de Golf van Martaban.

Salomo, derde koning over Israël, was een zoon van *David* en *Bathsaba* en regeerde van 993 tot 953 vóór Chr. Gedurende zijn 40-jarig bewind bereikte zijn volk door handel en nijverheid, door vrede en welvaart, door bevordering van kunst en wetenschap het toppunt van bloei. Groot was vooral de pracht van zijne hofhouding, ook knoopte hij betrekkingen aan met naburige mogendheden, bijv. door zijn huwelijk met eene Egyptische Vorstin. Hij deed den luisterrijken tempel te Jerusalem op den berg Moria verrijzen, stichtte groote magazijnen, versterkte zijne hoofdstad

en ook andere steden, maakte alle Kanaänitische stammen schatplichtig en bezorgde zich door eene schrandere regeling der belastingen aanzienlijke inkomsten. Zijne vriendschappelijke verbintenissen met het Phoenicische Vorstenhuis kwam den koophandel der Israëlieten uitstekend te stade. Salomo gaf voorts blijk van zijne wijsheid in gesprekken en raadselen, en men vermeldt, dat de Koningin van Saba in Arabië hem de wege bezocht en wél voldaan naar hare Staten terugkeerde. Hij was een voorstander van een rustig en weelderig leven, zoodat hij ter nauwernood gebruik maakte van zijn aanzienlijk leger. Tegen het einde van zijn leven vervoerden de buitenlandse vrouwen van zijn harem dezen Koning tot afgoderij. De zware belastingen, door hem uitgeschreven, gaven aanleiding tot de scheuring des Rijks na zijn dood. Onder de boeken des Ouden Testaments worden „de Spreuken”, „de Prediker” en „het Hooglied” door velen aan Salomo toegekend, doch volgens de beslissing der critiek zijn laatstgenoemde twee van veel lateren tijd, namelijk uit de dagen der Perzische of der Macedonische heerschappij. In de latere letterkunde van het Oosten wordt Salomo voorgesteld als de koning der geesten en als een toonbeeld van wijsheid, en zijn zegelring als de talisman der tooverkunst. De tempel van Salomo eindelijk heeft voor Vrijmetselaars eene symbolische beteekenis.

Salomo ben Jarchi, één der geleerdste Israëlieten, die ooit geleefd hebben, waarschijnlijk geboren te Troyes in Frankrijk omstreeks het jaar 1040, verwierf eene groote vermaardheid, volbracht eene buitenlandsche reis door het zuiden van Europa en van Azië en overleed in 1105. Zijn beroemd Hebreuwsch werk: „Over de vijf boeken van Mozes” werd in 1375 en later bij herhaling gedrukt en in het Latijn vertaald. Ook schreef hij over andere boeken des Ouden Testaments en leverde aantekeningen op den Talmud.

Salomon, koning van Hongarije en een zoon van *Andreas I*, werd na den dood van dezen (1060) door zijn oom *Bela* van den troon gestooten en vluchtte naar Duitschland waar hij zich verloofde met eene zuster van *Hendrik IV* en de bescherming van dezen inriep. Hij werd dan ook door een Duitsch, leger teruggebracht naar Hongarije en na het overlijden van *Bela* te Stuhlweissenburg gekroond. Hij werd echter door *Geisa* en *Wladislaus*, zonen van *Bela*, van welken hij zich op verraderlijke wijze wilde meester maken, in een veldslag overwonnen, zoodat hij enkel Pressburg overhield. Toen hij in 1087 nogmaals eene poging waagde tot het herkrigen der heerschappij, leed hij wederom de nederlaag en stierf in ballingschap te Petschenegen.

Salomon (Gottlieb), een verdienstelijk verloskundige, geboren te Dantzig den 26sten April 1774, studeerde en promoveerde in de geneeskunde te Königsberg, hield vervolgens voordrachten over geneeskundige onderwerpen te Leiden en werd er in 1804 de opvolger van *Bake* als stadsvroedmeester en lector voor de vroedvrouwen, welke betrekking hij waarnam tot in 1863, nadat hij reeds in 1845 zijne practijk had neergelegd. Hij overleed den 7den Augustus 1864. Hij was lid van onder-

XIII.

scheidene geleerde genootschappen en ontving talrijke eereblijken, en van zijne geschriften vermelden wij: „Handleiding tot de verloskunde (1817, 2 din; 2de druk, 1826)”.

Salomonseilanden (De) of *Nieuw-Georgië*, eene eilandengroep in den Stillen Oceaaz en tot Melanesië behorende, gelegen tuschen 5° en 11° Z. B. en in de richting van het noordwesten naar het zuidoosten eenigermate evenwijdig loopend met de Louisiaden, bestaan uit 7 groote en eene menigte kleine eilanden, die te zamen eene uitgebreidheid hebben van 581 □ geogr. mijl. Zij zijn bergachtig en vulkanisch en hebben wel is waar met klippen bezette kusten, maar ook eenige ruime en veilige havens. De grond is er vruchtbaar, mild besproeid en met dichte wouden bedekt. De warmte wordt er door de zeevinden getemperd, zoodat zij zich gewoonlijk tuschen 24 en 30° C. beweegt. De belangrijkste voortbrengselen zijn er palmbomen, broodboomen, suikerriet, hars, specerijen, wilde zwijnen, honden, vampyrs, veel gevogelte en eenig goud. De bevolking telt er ongeveer 350 000 zielen, die tot de Melanesiërs behooren; zij tatoeëren zich, zijn in het algemeen beschaafder dan die der meer westwaarts gelegene eilanden, wonen in hutten, die tot dorpen zijn gegroepeerd, houden zich bezig met den landbouw en zijn onderworpen aan inlandsehe opperhoofden, doch zij behoor tot de menscheneters en voeren onderling steeds oorlog. De pogingen van R. Katholieke zendingen, om hen tot het Christendom te brengen, zijn tot nu toe vruchteloos gebleven, terwijl de werkzaamheid der Melaneesische zending van den Engelschen bisschop *Pattison* (1861) gunstiger gevolgen beloofde. De vijandigheid der inboorlingen maakte deze eilanden geruimen tijd ontoegankelijk, en eerst in den jongsten tijd hebben kooplieden uit Sydney er handelbetrekkingen aangeknoot, om vandaar levensmiddelen, schildpad en zwavel te halen. De Salomonseilanden zijn verdeeld in eene oostelijke en westelijke reeks. De eerste begint met de eilanden Sir Hardy en Buka; daarop volgt Bongainville (110 □ geogr. mijl) met den berg Balbi (3067 Ned. el hoog); in het midden der reeks ligt het eiland Choiseul (110 □ geogr. mijl), door de Manningstraat gescheiden van het eiland Isabel (100 □ geogr. mijl), en aan het zuidoostelijk uiteinde Malanta (70 □ geogr. mijl) met den berg Kolowrat (1304 Ned. el hoog). De westelijke reeks neemt een aanvang met eenige kleine eilanden, en daarop volgen Gela (80 □ geogr. mijl) met den Lammasberg 2440 Ned. el hoog en Bauro of San Cristoval (70 □ geogr. mijl), voorts ten zuidwesten van deze Mongava of Rennel. Tot de Salomonseilanden behooren wijders nog onderscheidene kleine groepen, zooals Ontong Java en Lord Howe, welke laatste 30 eilanden telt. — Deze archipel werd het eerst ontdekt in 1567 door den Spaanschen zeeman *Mendana* en pas een paar eeuwen daarna door Franschen en Engelschen teruggevonden.

Salomonszegel, zie *Dalbruid*.

Salon (Het) is eigenlijk eene ruime gezelschaps- of ontvangstkamer, en die naam wordt ook gebezigd van den kring, die zich op bepaalde dagen in zulk een vertrek verzamelt.

14*

— Vooral gebruikt men dat woord van de salen in het Louvre te Parijs, waar tentoonstellingen van schilderijen worden gehouden, weshalve men tevens de tentoonstelling zelve met dien naam bestempelt.

Saloniki, in het Turksch *Selonik*, is de naam van een Turksch ejalet, gevormd uit gedeelten van het oude Macedonië en Thracië. Het wordt besproeid door de Wardar en de Karasoe, levert veel graan, tabak, wijn, ooft, katoen, galappels enz. en is in 5 liwa's (arrondissementen) verdeeld, welke tezamen op 700 □ geogr. mijl 650 000 inwoners tellen. — De evenzoo genoemde *hoofdstad* ligt op den achtergrond der Golf van Saloniki, een gedeelte der Aegaeische Zee, in een halfroond aan de helling van den Kortataj; zij maakt, uit zee gezien, met hare koepels en moskeën eene prachtige vertooning, maar is van binnen in hare nauwe straten vuil en ellendig. Zij is de zetel van een gouverneur-generaal (Wall), van een Griekschen metropoliitaan, van een groot-chakam der Israëlieten en van onderscheidene consuls. Er verheft zich eene vervallene, thans door arme lieden bewoonde citadél; ook ziet men er hooge muren en torens, 10 groote en kleine moskeën, onderscheidene Grieksche kerken en kloosters, eene R. Katholieke kerk, eenige synagogen, hospitalen, scholen en talrijke badinrichtingen. Tot de merkwaardigste nieuwere gebouwen behooren er: dat der Ottomanische Bank, het collegie der Jesuïeten, het gebouw der belastingen, het spoorwegstation en de kaserne. Van de belangrijkste overblijfselen der Oudheid vermelden wij: twee Romeinsche triomfbogen, eene kolonnade van 4 Corinthische zuilen met architraaf en karyatiden en de Rotonda, naar het model van het Pantheon te Rome gebouwd. Saloniki is na Constantinopel de aanzienlijkste koopstad van het Turksche Rijk. De haven is er veellig en ruim en in 1874—1875 sijn er 4397 schepen binnengevallen en uitgeseld. De waarde van den invoer wordt er op 80 miljoen gulden, die van den uitvoer op de helft van dat bedrag geschat. De handel wordt er vooral bevorderd door stoombooten van den Oostenrijkschen Lloyd en van de Fransche Messagerie en is er na den Russisch-Turkschen oorlog van 1877—1878 aanmerkelijk toegenomen. Wijders heeft men er eenige fabrieken en eene bevolking van 129 000 zielen (1884), grootendeels Israëlieten, die uit Spanje afstammen. De omstreken der stad sijn zeer bevallig. — Saloniki is het oude Thessalonica, door *Cassander* omstreeks het jaar 315 vóór Chr. op de plaats der aloude stad Thermae gesticht. Deze stad was zeer versterkt en werd weldra de voornaamste haven van Macedonië. Ook lag zij aan de Via Egnatia, die in de dagen der Romeinsche heerschappij van Dyrrachium naar Byzantium leidde. Den 13den April 1876 werden er de Duitse en Fransche consuls door het Turksche gemeen vermoord.

Salpen is de naam van een geslacht van dieren uit de familie der *Manteldieren* (Tunicata) en de klasse der *koplooze weekdieren* (Mollusca acephala). Zij omvat vrij zwemmende, rolronde of tonvormige, geleachtige, doornachtige dieren met eindstandige, tegenover elkaar geplaatste mantelopeningen en band- en plaatvormige kieuwen. Zij leven alleen of in regel-

matige, enkelvoudige of dubbele ketens nabij de oppervlakte der zee. De mond is meestal eene breede, door beweegbare lippen omzoomde dwarspleet en leidt naar de ademhalingsholte, waar zich de kieuwen bevinden. Het voedingskanaal bevindt zich gewoonlijk aan het achterste gedeelte des lichaams met de overige ingewanden in de ademhalingsholte. Deze dieren bewegen zich door zich uit te zetten en samen te trekken. De leden van zulke salpenrijen sijn tweeslachtig, en hunne jongen hebben reeds bij de geboorte eene aanmerkelijke grootte. Deze blijven echter groeien en brengen een elerstok voort, waaruit door knopvorming een groot aantal tot rijen vereenigde salpen ontstaat, die zich allengs loosmaken en dan tot vollen wasdom komen.

Salpeter (salpetersuur kalium, kalisalpeter, nitrum, KNO_2) vindt men nevens andere salpetersure zouten of z.g. nitraten, waar stikstofhoudende organische stoffen rotten in tegenwoordigheid van bases; salpetersuur calcium en salpetersuur magnesium, vormen zich aan muren, waar urine, kanaalwater enz. doorheenstijpt, op Ceylon in grotten eener rotsort, die uit magnesia en veldspaat bestaat en organische bestanddeelen bevat, terwijl zij tevens is blootgesteld aan eene ammoniakhoudende lucht, welke afkomstig is van de uitwerpselen van vleermuizen, — voorts onder dergelijke omstandigheden aan de Adriatische Zee in Italië, in Tennessee, Kentucky, aan de Missouri, in Afrika en op Teneriffe. Voorts heeft men in Indië (Bengalen en Patna), in Zuid-Amerika, Arabië, Egypte, Perzië, Spanje en Hongarije vaak over eene groote uitgestrektheid in den grond salpeter, doch steeds tot eene diepte, die toegankelijk is voor de dampkringslucht. De zouten, door het water opgelost, komen aan de oppervlakte en vormen er korsten, die, schoon met aarde vermengd, ingesamd worden. Zulke stoffen uit Indië bevatten bijv. 2,26—8,3% salpetersuur kalium, tot 6,8% salpetersuur natrium, 8,7% salpetersuur calcium enz., en men bereidt daaruit salpeter. Het gewest tuschen de Maros en de Theisz levert het gestadig uit den grond opkomend salpeteropveegsel met 0,25—2,35% salpeter. In Zwitserland verkrijgt men salpeter uit de stallen, die telkens na 7 jaren worden opgebrouwen. De natuurlijke voorwaarden der salpetervorming worden kunstmatig nagebootst in de salpeterplantages, waar men rottende, stikstofhoudende organische stoffen met kalk en puin vermengt en steeds vochtig houdt. Na verloop van eenige jaren heeft zich daarin zooveel salpeter gevormd, dat men er met voordeel salpeter uit winnen kan. De loog van zoodanige grondstoffen bevat echter ook salpetersuur calcium; men voegt er om die reden kaliumcarbonaat bij en verkrijgt daardoor al het salpetersuur in den vorm van salpeter, hetwelk ten slotte, bepaaldelijk ter vervaardiging van bukkruit, zeer zorgvuldig moet geszuiverd worden. Tegenwoordig wordt verreweg de meeste salpeter uit Chiliisalpeter (salpetersuur natrium) verkregen door bijv. aequivalente hoeveelheden van dit zout en van chloorkalium in eene geringe hoeveelheid water op te lossen en de verschillende oplosbaarheid van het gevormde chloornatrium en salpetersuur kalium als middel tot scheiding te bezigen. Het salpeter, dat zich

dan in kleine kristallen vertoont, wordt eindelijk door uitwassen gezuiverd, totdat het bevrijd is van chloornatrium. Merkwaardig zijn de onderzoekingen van *Schlösing* en *Muntz* over het ontstaan van salpeter in den bodem. Zij hebben ontdekt, dat de salpetervorming het resultaat is van een verloop, dat op de gisting gelijkt en dat de gist, welke hierbij werkzaam is, niet overeenkomt met de bekende gistzwammen. Om haar op te sporen, legden zij een weinig tuinaarde in eene van organismen bevrijde oplossing, voerden van organismen gezuiverde lucht aan en konden nu de salpetervorming waarnemen. Zoo slaagden zij er in het ferment in den vorm van kleine, ronde of eenigszins verlengde lichaampjes te verkrijgen, die afzonderlijk of paarsgewijs verbonden aanwezig waren. Deze organismen vermenigvuldigen zich in hiertoe geschikte vloeistoffen, maar zeer langzaam, zoodat de salpetervorming aanvankelijk zeer weinig vorderingen maakt. Ook kunnen zij door verhitten, uitdrogen en het verwijderen der zuurstof licht vernietigd worden. De grootste vijand van het salpeterferment is de schimmelzwam. Het salpeterferment is algemeen verspreid; men vindt het in bouw- en tuingrond, en in het algemeen in wateren, die organische bestanddeelen bevatten. Bij voorkeur hecht het zich aan de oppervlakte der lichamen, terwijl het niet schijnt voor te komen in de opene lucht, daar het licht door uitdroging vernietigd wordt. Bij een nader onderzoek bleek, dat zijne werking gebonden is aan eene middelbare temperatuur. Beneden 5° C. was de werking zeer zwak, bij 12° C. werd zij bemerkbaar en bereikte bij 37° C. haar maximum, waarna zij spoedig verminderde en bij 55° C. ophield. Toetreding van zuurstof is eene onmisbare voorwaarde voor de salpetervorming, alsmede eene zekere mate van vochtigheid en de aanwezigheid van eene organische stof.

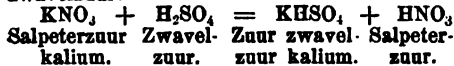
Volgens genoemde scheikundigen moet alsoo de salpetervorming in den grond beschouwd worden als een physiologisch chemisch proces dat afhankelijk is van de aanwezigheid van bacteriën en men mag tevens aannemen, dat ook de omgekeerde reactie, namelijk de reductie van salpeter tot ammoniak, van physiologischen aard is, zooals aangetoond is door *Gayon* en *Dupetit*. Zij slaagden er namelijk in, die reductie in kanaalwater, vermengd met ontlede urine, te doen ontstaan. Het bleek, dat de bacteriën, die zij onder den microscoop waarnamen, de oorzaak waren van deze reductie, omdat deze laatste niet plaats had, wanneer zij in de vloeistof door hitte, chloroform of kopersulfaat werden gedood. Bij deze reductie ontweek een groot deel der stikstof van het salpeterzuur en de rest vormde ammoniak of misschien amidoderivaten der gebezigde organische stof. *Déhérain* en *Maquenne* onderzochten de werking van salpeterzure zouten in den bodem en bevonden, dat ook hier, bij niet-toetreding van zuurstof, eene reductie plaats heeft, wanneer de grond aanmerkelijke hoeveelheden organische stof bevat. Er ontwikkelt zich stikstof en onder bepaalde, nog niet met juistheid bekende voorwaarden stikstofoxydulen. Ook hier kan de reductie door eene verhitting der aarde tot 110—120° C. of door chloroform worden belet. Wellicht vormen de hierbij werkzame

bacteriën het boterzuurferment van *Pasteur*, beschreven onder den naam van *Bacterium Amylobacter*. De kiemen van dezen *Bacillus* zijn zeer verspreid en komen vooral voor in stalmeest. *Gayon* en *Dupetit* kwamen bij een voortgezet onderzoek tot het resultaat, dat zekere microorganismen de salpeterzure zouten slechts reduceeren tot salpeterigzure zouten. Zij slaagden er in, zulk een microbion in zuiveren toestand af te scheiden en namen waar, dat het nitraat in nitriet verandert en dat hierbij slechts weinig koolzuur ontstaat. Dit organisme leeft in vleeschsnat van kippen, wanneer dit met kalisalpeter verzadigd is en kan dagelijks 10 Ned. wichtjes zout, in éene kan opgelost, ontleden.

Salpeter kristalliseert in watervrije, gestreepte zulen, die gewoonlijk moederloog bevatten en aan de lucht niet veranderen, heeft een verkoelenden smaak en lost op in water onder eene aanzienlijke verlaging van temperatuur; de oplosbaarheid bij 0° C. is 13,3, bij 18° C. 29, bij 50° C. 29 en bij 100° C. 246 gewichtsdeelen. Eene kokende (116° C.), verzadigde oplossing bevat op 100 deelen water 335 deelen salpeter. Het amelt bij 340° C., wordt bij afkoeling vast en grofstralig kristallijn, verliest bij sterke hitte zuurstof, voorts ook stikstof, geeft salpeterigzuur kalium, ten laatste kaliumoxyde, werkt in gesmolten toestand dus krachtig oxydeerend, geeft bijv. met koolpoeder bij verwarming onder levendige verbranding koolzuur kalium, koolzuur en stikstof, met zwavel zwavelzuur kalium en stikstof. Het oxydeert bij aanmerkelijke hitte de meeste metalen, verbrandt organische stoffen en geeft met overtolligen wijnsteen koolzuur kalium, door kool zwart gekleurd, bij overtollig salpeter echter alleen wit koolzuurkalium. Salpeter belemmert bij aanhoudend gebruik de spijsvertering, werkt prikkelend en bij groote giften als vergif, doet de snelheid van den bloedsomloop en de lichaamswarmte verminderen en wordt derhalve in de geneeskunde bij ontstekingsziekten gebruikt. Vooral echter bezigt men het tot het vervaardigen van buskruit, vuurwerken, salpeterzuur, schietkatoen enz., tot koudmakende mengsels, tot het zuiveren van glas in de glasblazerijen, als oxydatie- en vloeimiddel bij het bewerken van metalen, tot het innaken van vleesch enz. — Van de stoffen, die met salpeter in verband staan, noemen wij voorts:

Salpeterzuur (HNO_3), hetwelk men in de natuur niet in vrijen toestand aantreft, terwijl het aan bases gebonden algemeen is verspreid, inzonderheid als natrium, kalium-, calcium- en magnesiumzout en als ammoniumzout in den neêrval des dampkrings. Kleine hoeveelheden salpeterzure zouten (nitraten) bevinden zich in teelaarde, in bron- en rivierwater. Meestal vindt men in deze natuurlijke water en ook salpeterigzuur (HNO_2) en wellicht heeft het salpeterzuur daaraan zijn ontstaan te danken. Zooveel althans is zeker, dat beide gewoonlijk nevens elkander aangetroffen worden. Laat men elektrische vonken aanhoudend door een vochtig mengsel van zuurstof en stikstof gaan, bijv. door dampkringalucht, dan ontstaan er eerst roode dampen van stikstoftrioxyde en bij aanwezigheid van water en alkali salpeterigzuur, dat voorts in salpetersuurzout over-

gaat. Daarom treft men beide zuren aan in het regenwater van onweersbuien. Er ontstaat ook salpeterzuur, wanneer verschillende stoffen, zooals waterstof en ammoniak, in een mengsel van stikstof en zuurstof verbranden. Bij de gewone verbranding ontstaat salpeterzuur ammonium, zooals blijkt uit het onderzoek van den neerslag des dampkrings. Salpeterzuur ammonium komt voor in de uitgedemde lucht. Ook bij verrotting wordt salpeterzuur gevormd. Vooral echter en het overvloedigst ontstaan salpeterigzuur en salpeterzuur uit ammoniak, bijv. wanneer men kopervijzel of platinazwart met ammoniak bevochtigt en blootstelt aan de lucht. Bij 300° C. vormt platinaspons met lucht en ammoniak of koolzuur ammonium of chloorammonium salpeterzuur. Ook wanneer ammoniak over verwarmd mangaansuperoxyde wordt geleid, bij de behandeling van zwavelzuur ammonium met chromozuur kalium en zwavelzuur en bij de werking van ammoniak en lucht op met bjtende kali bevochtigd krijt bij 100° C. ontstaat salpetersuursout. Steeds wordt ammoniak tot salpeterzuur geoxydeerd, wanneer het zich in de opene lucht bij aanwezigheid van bases uit verrottende, stikstofhoudende stoffen ontwikkelt. Zoo ontstaat bijv. de natuurlijke salpeter vooral in warme landen in een grond, welke kalk, alkaliën, urine en uitwerpselen bevat, alsmede aan stalmuuren. In losse, porieuze zelfstandigheden, waar ammoniak, water en dampkringslucht voorhanden zijn nevens koolzuur calcium of koolzuur kalium, ontstaat salpeterzuursout. Het ammoniak werkt daarbij gedeeltelijk ook als basis, en er ontstaat salpeterzuur ammonium, dat door koolzuur calcium wordt ontleed. De langzame verbranding van den humus veroorzaakt, evenals het met ammoniak bevochtigde koper, de oxydatie van het ammoniak. Tot het verkrijgen van salpeterzuur destilleert men uit eene retort 30 deelen kalisalpeter met 29 deelen, of 17 deelen natronalpeter met 14,6 deelen geconcentreerd zwavelzuur:

Om voorts salpeterzuur in het groot te bereiden, bezigt men slechts de goedkope natronalpeter, destilleert uit gegoten ijzeren cilindren en leidt de dampen van salpeterzuur in eene reeks van tweehalvige, met elkander verbondene steenen kruiken, die een weinig water bevatten. Bij het bezigen van gelijke moleculen salpeter en zwavelzuur blijft een zuur zout achter, dat in vloeibaren toestand uit de retort kan verwijderd worden, maar neemt men 2 moleculen salpeter op één molecule zwavelzuur, dan wordt het tweede molecule van de salpeter bij een voldoende warmtegraad door het zure zwavelzure alkali wel is waar ook ontleed, doch tevens wordt zulks ook een gedeelte van het salpeterzuur, en zoo ontstaat stikstofperoxyde, dat door het water in de steenen kruiken wel gedeeltelijk terughouden wordt, maar ter verwijding van verlies het bezigen van coakstorens vereischt, waardoor men de gassen leidt, welke uit de kruiken ontanappen. Geconcentreerd salpeterzuur, ook dat hetwelk in glazen toestellen bereid wordt, is door een grooter of geringer gehalte

aan stikstofetroxyde geel gekleurd, daar steeds een klein gedeelte van het salpeterzuur ontleed wordt. Rood rookend salpeterzuur, dat roodbruin van kleur is en veel stikstofetroxyde bevat, heeft een soortelijk gewicht van 1,55. Het wordt door eene zachte verwarming en door het bloot te stellen aan een luchtstroom gebleekt en heeft alsdan een soortelijk gewicht van 1,6. Ruw salpeterzuur bevat bijna altijd chloor, iodium en andere bijmengzels en wordt door destillatie met eene kleine hoeveelheid salpeterzuur zilver gezuiverd. Zuiver salpeterzuur is kleurloos, rookt in de lucht, is zeer hygroscopisch, heeft een eigenaardigen reuk, werkt zeer bjtend en veroorzaakt op de huid diepe, pijnlijke wonden. Zijn soortelijk gewicht is 1,52; het wordt vast bij — 60° C., kookt bij 86° C. en begint daarbij te ontleiden in water, zuurstof en stikstofperoxyde, wordt in het licht geel en mengt zich onder contractie en warmteontwikkeling met water. Salpeterzuur werkt sterk oxydeerend op nietmetalen en metalen. Het draagt den naam van scheiwater of sterk water, omdat het zilver oplost, maar goud niet, doch eene volkomene scheiding van die beide metalen heeft slechts plaats, wanneer de legering op 1 deel goud althans 4 deelen zilver bevat. Salpeterzuur werkt voorts krachtig oxydeerend op organische stoffen en vormt uit dese dikwijls zuringzuur en koolzuur. Sterk salpeterzuur onderscheidt zich door zijn vermogen, om voor 1 atoom waterstof de atoomgroep NO₂ in vele organische verbindingen te substitueeren. Deze substitutieproducten dragen den naam van nitroverbindingen. Salpeterzuur ontleurt eene indigo-oplossing en kleurt de huid, nagels en wol geel. Met zoutzuur vormt het *koningswater* (zie aldaar). Het is éenbasisch en vormt slechts éene reeks van zouten. Het anhydride (stikstofpentoxyde N₂O₅) ontstaat bij de werking van droog chloor op droog salpeterzuur zilver, vormt groote kleurloze kristallen, is zeer vluchtig, smelt bij 30°, kookt bij 47°, ontploft bij verhitte, ook wanneer men het lang bewaart en geeft met water onder sterke verhitte salpeterzuur. Het salpeterzuur dient vooral, als oxydatiemiddel, tot het bereiden van zwavelzuur, phosphozuur, iodzuur en van vele metaalpreparaten, — voorts om goud van zilver te scheiden, tot het etsen van koperen platen, tot het geel maken van brons en messing, tot het bruinere van ijzer, tot het kleuren van goud, tot het bereiden van nitrobenzine, nitronaphthaline, nitroglycerine, schietkatoen, picrinezuur, martiusgeel, zuringzuur, dextrine, tot het geel verven van zijde, en in de geneeskunde tot bjtmiddel, en verdund salpeterzuur bij gebrekkig etterende wonden enz.

Salpeterzure aethers. *Aethylaether* (C₂H₅NO₂) ontstaat door het vermengen van zuiver, watervrij salpeterzuur met absoluten alkohol en bij het destilleeren van gewoon salpeterzuur met absoluten alkohol onder toevoeging van een weinig ureum (ter ontleding van het gevormde salpeterigzuur). Hij vormt éene kleurloze vloeistof, riect aangenaam, smaakt zoet met een bitteren nasmaak, heeft een soortelijk gewicht van 1,192 bij 17° C., kookt bij 87° C., lost op in alkohol en niet in water en brandt met eene witte vlam, terwijl zijn

damp, boven het kookpunt verhit, bij de nadering eener vlam ontploft. — *Amylaeëther* ($C_5H_{11}NO_3$), wordt op dergelijke wijze bereid, heeft eene eigenaardigen reuk, een zoetachtigen, brandenden smaak met een onaangename nasmaak, een soortelijk gewicht van 0,994 bij 10° , kookt bij 148° , brandt met eene witte vlam, lost op in alcohol, maar niet in water en wordt ontleed, wanneer men den damp boven het kookpunt verhit, terwijl hierbij wel eens ontploffing plaats heeft. Het inademen van den damp veroorzaakt bedwelming en hoofdpijn. — *Methylaeëther* (CH_3NO_3) ontstaat, wanneer men salpeterpoeder overgiet met een warm mengsel van zwavelzuur en methylalkohol. Hij heeft een slijmigen reuk, een soortelijk gewicht van 1,182 bij $20^\circ C.$, kookt bij $66^\circ C.$, brandt met eene gele vlam, lost moeielijk op in water, gemakkelijk in alcohol en ontploft bij het verhitten van den damp zeer hevig. Men besigt dien tot het bereiden van anilinekleurstoffen.

Salpetersure zouten of nitraten komen gedeeltelijk voor in de natuur; zij zijn kleurloos, indien de basis ongekleurd is, meestal oplosbaar in water en kristalliseerbaar. Voorts worden zij bij verwarming ontleed in salpetersure zouten en zuurstof of metaaloxijde, stikstofperoxyde en zuurstof, knetteren op gloeiende kolen en geven met zwavelzuur zwavelzure zouten en salpetersuur. Men bereidt de salpetersure zouten meestal door het oplossen van metalen, metaaloxiden of carbonaten in salpetersuur. Salpetersuur ammonium (nitrum flammans NH_4NO_3) ontstaat bij het neutraliseeren van salpetersuur met ammoniak of koolzuur ammoniak, vormt waterrijke prisma's, heeft een verkoelenden smaak, is hygroscopisch, lost gemakkelijk op in water onder sterke warmte-absorbtie, geeft bij verwarming water en stikstofoxydule, knettert op gloeiende kolen met eene roode vlam en dient tot het bereiden van koudmakende mengsels, van geneesmiddelen en van stikstofoxydule. — Salpetersuur baryum ($Ba(NO_3)_2$), uit koolzuur baryum en salpetersuur of zwavelbaryum en salpetersuur natrium verkregen, vormt kristallen, welke aan de lucht niet veranderen, is oplosbaar in 12 deelen water, maar niet in alcohol, dient tot reagens, tot groen vuur en vuurwerken, tot bereiding van baryumsuperoxyde enz. — Salpetersuur lood ($Pb(NO_3)_2$) ontstaat bij het oplossen van loodoxyde of loodcarbonaat in salpetersuur, vormt waterrijke kristallen, is gemakkelijk oplosbaar in water, onoplosbaar in geconcentreerd salpetersuur, smelt bij roodgloei-hitte, wordt daarbij ontleed en laat loodoxyde achter. Men gebruikt het tot bereiding van andere loodverbindingen en in de ververij. — Salpetersuur ijzeroxydule ($Fe(NO_3)_3$) ontstaat uit zwavelijzer en verdund koud salpetersuur en vormt groene, gemakkelijk oplosbare kristallen met 6 moleculen kristalwater. Eene oplossing van ijzer in verdund salpetersuur bevat salpetersuur ammonium en wordt in de ververij gebruikt. — Salpetersuur ijzeroxyde ($Fe_2(NO_3)_6$) ontstaat bij het behandelen van ijzer met salpetersuur van een soortelijk gewicht van 1,116, kristalliseert met 12 of 18 moleculen water, is kleurloos of blauwachtig, werkt bijtend en

geeft met water geelachtig-bruine oplossingen. Ook de kleurlooze oplossing van ijzerhydroxyde in salpetersuur wordt bij verwarming geel door de vorming van basisch zout, dat zich bij afwezigheid van vrij zuur uit de oplossing afscheidt. IJzer geeft, met salpetersuur bij verwarming eene bruinachtig roode oplossing. Uit de oplossingen der basische nitraten slaat ijzerhydroxyde duurzaam neder op katoen en zijde; zij komen derhalve te pas in de ververij en ook bij de bereiding van Berlijnsch blauw. — Omtrent salpetersuur kalium zie men het eerste gedeelte van dit artikel. — Salpetersuur calcium ($Ca(NO_3)_2$) komt voor in de natuurlijke salpeter, in de teelaarde, aan de stal-muren, vaak in bronwater, in de ruwe loogdor salpetersiederijen, kristalliseert waterrij, vervloeit in de lucht, en lost gemakkelijk op in water en in alcohol. — Salpetersuur koper ($Cu(NO_3)_2$) ontstaat bij het oplossen van koper in salpetersuur, vormt donkerblauwe prisma's met 8 moleculen kristalwater, vervloeit in de lucht, lost gemakkelijk op in water en alcohol, geeft bij verwarming basisch zout, daarna oxyde, werkt op tin schier even sterk als salpetersuur en wordt in de ververij gebruikt. — Salpetersuur natrium is hetzelfde als Chilisalpeter. — Salpetersuur kwikoxydule ($Hg_2(NO_3)_2$) ontstaat bij de werking van koud verdund salpetersuur op overvloedig kwik, vormt kleurlooze plaatjes met 2 moleculen kristalwater, wordt door weinig water onveranderd opgelost, geeft met veel water basisch zout, laat bij verwarming kwikoxyde achter, wordt in de apotheken gebruikt en komt ook in hoedenfabrieken te pas. Te voren werd ook het oxydezout in de geneeskunde gebezigd, hetwelk uit kwikzilver en overvloedig salpetersuur gevormd wordt en moeielijk kristalliseert. — Salpetersuur zilver ($AgNO_3$) ontstaat bij het oplossen van zilver in salpetersuur. Het wordt bereid uit koperhoudend zilver door de oplossing daarvan in salpetersuur te verdampen en de rest te verhitten tot het koper-nitraat is ontleed en de rest daarna uit te loogen. Het vormt kleurlooze, waterrijke kristallen, die bestendig zijn aan de lucht, smaakt scherp metaalachtig, werkt bijtend en vergiftig, is oplosbaar in 1 deel koud water, ook in alcohol en aether, maar niet in geconcentreerd zwavelzuur, reageert neutraal, smelt bij roodgloei-hitte, wordt vast in kristallijne vorm, is aan het licht onveranderlijk, maar wordt zwart bij de aanwezigheid van organische stoffen, die er metallisch zilver uit afscheiden. Daarom doet zijne oplossing op de huid of op linnen zwarte vlekken ontstaan. Deze verdwijnen echter wanneer men er eene cyankaliumoplossing op laat droppelen of ook door er verdund iodiumtinctuur op te gieten, ze te waaschen met eene geconcentreerde oplossing van onderszwaveligzuur natrium en ze uit te spoelen met ammoniak. Gewoonlijk wordt het gesmolten zilvernitraat tot staafjes gegoten (helsehe steen, lapis infernalis, argentum nitricum fusum). Het doet dienst bij de photographie, bij het bereiden van andere zilververbindingen, tot het verven van het haar, als bijtmiddel en samentrekkend middel in de heelkunde en ook als inwendig geneesmiddel, doch bij aanhoudend gebruik erlangt de huid eene donkere kleur. — Salpetersuur

strontium $\text{Sr}(\text{NO}_3)_2$, hetwelk men op dergelijke wijze verkrijgt als het baryumsout, kristalliseert watervrij, lost gemakkelijk op in water en levert rood vuur voor vuurwerken. — Salpetersuur bismuth ($\text{Bi}(\text{NO}_3)_3$) ontstaat bij het oplossen van bismuth in salpetersuur, vormt groote, kleurloze kristallen met 5 moleculen water, is zeer bijtend, reageert sterk zuur, smelt zeer gemakkelijk in zijn kristalwater, wordt reeds bij 80°C . ontleed en geeft met water basische zouten. Zulk een zout vindt men in de apotheek als bismuthum subnitricum (magisterium bismuthi); het vormt een los en kleurloos, bijna smakeloos poeder, wordt bij verwarming en bij behandeling met water ontleed en dient als geneesmiddel, als blanketsel, als haarverf enz. De Fransche crème de bismuth is het versich en koud neêrgeelagen, weinig uitgewasschen basische zout.

Salpeterig zuur (HNO_3) is in vrien toestand niet bekend, maar in de natuur aan bases gebonden als zouten (nitrieten) voorhanden en ontstaat op velerlei wijzen. Verwarmt men stoffen, die gemakkelijk geoxydeerd worden, zooals zetmeel, suiker enz., met salpetersuur, dan ontwikkelen zich roode dampen, die zich bij sterke afkoeling tot eene groene, zeer vluchtige vloeistof verdichten. Deze laatste bestaat uit stikstofoxyde (N_2O_5) en stikstofperoxyde (NO_2). Leidt men door deze vloeistof stikstofoxyde (NO) en het ontwijkende gaasmengsel door eene warme buis, dan verkrijgt men bij nog sterker afkoeling van het product zuiver trioxyde als donkerblauwe vloeistof, welke bij zachte verwarming ontleed wordt in stikstofoxyde en stikstofperoxyde. In jakoud water lost het trioxyde op tot eene blauwe vloeistof, welke salpeterigzuur bevat, maar reeds bij geringe temperatuurverhoging in salpetersuur en stikstofoxyde ontleedt. — De salpeterigzure zouten (nitrieten) zijn vaste stoffen. Zij ontstaan door de werking van salpeterig zuur op bases, door reductie van salpetersure zouten en door oxydatie van ammoniak. Zij zijn meestal zeer gemakkelijk oplosbaar, gedeeltelijk ook in alkohol, worden bij verwarming ontleed, evenals de salpetersure zouten, ook bij het koken der oplossing en door verdunde zuren onder vorming van stikstofoxyde, dat aan de lucht in roodbruin stikstofperoxyde overgaat. — Salpeterigzuur ammonium (NH_4NO_3) ontstaat zeer algemeen in de natuur, is kleurloos, kristalliseert, is droog en vrij vast, wordt in vochtigen toestand van zelf ontleed, ontploft bij verwarming en door een schok en ontleedt bij eene voorzichtige verwarming in stikstof en water, evenals zijne oplossing in water. — Salpeterigzuur kalium (KNO_3) ontstaat bij reductie van salpetersuurkalium door aanhoudend smelten bij eene hooge temperatuur, door het te verhitten met lood of koper, door het te behandelen met tinstof enz. Het vormt kleurloze naalden, is onoplosbaar in alkohol en komt te pas bij de scheikundige analyse. — Van de salpeterigzure aethers ontstaat de aethylaether ($\text{C}_2\text{H}_5\text{NO}_2$), wanneer men in een cylinder rookend salpetersuur, water en alkohol laagsgewijs boven elkander plaatst. Het vormt eene kleurloose vloeistof, reikt aangenaam naar oft, heeft een prikkelenden smaak en

eene soortelijk gewicht van 0,947 kookt bij $16,5^\circ \text{C}$., is weinig oplosbaar in water en laat zich mengen met alkohol en aether. Hij is het hoofdbestanddeel van den spiritus aetheris nitrosi, die verkregen wordt door destillatie van spiritus met salpetersuur en tot diureticum dient. — De amyliether ($\text{C}_6\text{H}_{11}\text{NO}_2$) wordt verkregen als de voorgeaande, reikt specerijachtig, smaakt naar vruchten, heeft een soortelijk gewicht van 0,877, kookt bij 96°C ., is onoplosbaar in water, maar lost op in alkohol en aether, veroorzaakt, als hij ingeademd wordt, eene versnelde hartklopping en opetjing van bloed naar het hoofd, en wordt tegen migraine gebruikt.

Salpêtrière (La) is de naam van een gebouw nabij Parijs, waar zich eerst eene salpeterkiederij bevond, terwijl het later tot krankzinnigengeesticht werd gebruikt en eindelijk, aanmerkelijk vergroot, ingericht werd tot een bejaeshuis (Hospice de la vieillesse pour femmes). Dit geesticht is het grootste van die soort in Europa en herbergt tegenwoordig 8100 behoeftige oude vrouwen en 1340 vrouwelijke krankzinnigen, die in 45 verschillende gebouwen gehuisvest zijn.

Salpiglossis *Reis et Pav.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Scrophulariaceae*. Het behoort te huis in Zuid-Amerika en onderscheidt zich door eene groote, gekleurde bloemkroon, bestaande uit eene trechtervormige buis, die aan de keel zich klokvormig uitbreidt en in een scheeven, 2-lippigen zoom eindigt. Daarin bevinden zich vier didynamische meeldraden en een vijfde zonder helmknop. De vrucht is eene 2-hokkige, veelzijdige doosvrucht. De Chileense soorten van dit geslacht zijn éenjarige kruiden met getande of vindeelige bladeren en langgesteelde bloemen, die aan het bovenste gedeelte van den stengel geplaatst zijn. De schoonste soort is *S. sinuata* met talrijke verscheidenheden en bij ons onder den naam van *trompetbloem* bekend.

Salsette, een klein eiland aan de westkust van Britsch-Indië, ten noorden van Bombay, is vermaard wegens zijne natuurlijke grotten, ten getale van ongeveer honderd, in eene met een bosch bedekte bergketen, — grotten, die kunstmatig tot tempels en cellen zijn ingericht. De grootste dier grotten vormt een vierkant van 36 □ Ned. el, hetwelk door zuilen van deagelijks met zuilen versierde voorportalen gescheiden is. Reusachtige standbeelden van *Boeddha*, van Boeddhaïstische heiligen en van Indische Goden versieren er den ingang, de wanden en de gaanderijen. De oudste aldus herschapene grotten, tevens de kleinste, dagteekenen, naar men meent, van den aanvang onzer jaartelling, de grootste van de 9de of 10de eeuw na Chr.

Salsola, zie *Loagbruid*.

Salta, de noordwestelijkste en na Buénos Ayres de grootste Staat der Argentijnsche Confoederatie in Zuid-Amerika, grenst in het noorden aan Bolivia, in het westen aan Chili, in het zuiden aan Catamarca en Tucuman, in het zuiden aan den Gran Chaco en is in het oosten door de Rio Vermejo van Paraguay gescheiden. Men vindt er op 1581 □ geogr. mijl omstreeks 167000 inwoners (1882). Het land is over het geheel bergachtig en sommige

Cordillerastoppen bereiken er eene hoogte van 6000 Ned. el Men vermeidt, dat goud, silver, koper, nikkel, ijzer en lood er in den bodem voorhanden zijn, doch zij bleven tot nu toe onaangeroerd. Op vele plaatsen is er overvloed van water, waardoor de vruchtbaarheid niet weinig bevorderd wordt. De voornaamste rivieren zijn er, behalve de reeds vermelde Rio Vermejo, de Lavayen (eene zijrivier der voorgaande) en de Rio Juramento, die onder den naam van Rio Salado zich suidoostwaarts naar de Parana spoedt. Alleen de Rio Vermejo is er bevaarbaar. Het klimaat is er naar gelang der hoogte van den bodem seer verschillend. In de vlakke verbouwt men er suikerriet tot eene hoogte van ruim 600 Ned. el, benevens vele tropische vruchten, terwijl de gronden tusschen 1200 en 2600 Ned. el geschikt zijn voor graan, wijn en Europeesch ooft. Nog hooger tieren gerst, aardappelen enz. Op de lagere hellingen en in de dalen heeft men welige wouden. De inwoners bestaan grootendeels uit een gemengd ras van Spanjaarden en Calchaqui-Indianen; zij houden zich hoofdzakelijk bezig met den landbouw, vooral met de teelt van suikerriet, alsmede met veefokkerij. Tot de artikelen van uitvoer behooren er runderen, paarden, muil dieren en ezels, terwijl er coca, chocolade en silver worden ingevoerd. De binnenlandsche handel is er tevens seer levendig, doch het onderwys bevindt er zich in een allertreurigsten toestand. — De hoofdstad *San Miguel de Salta*, in 1582 door den gouverneur *Hernando de Lerma* gesticht, is de zetel van een bisschop, heeft breede, goed geplaveide straten, ligt in de mild besproeiende vlakke van het dal van Lerma en telt ruim 11000 inwoners.

Salt Lake, zie *Zoutmeer*.

Salt-Lake City, de hoofdstad van het Noord-Amerikaansche gebied Utah, aan de rivier de Jordaan en aan den Utah-centraalspoorweg, ligt 1325 Ned. el boven de oppervlakte der zee, werd in 1847 door *Brigham Young*, patriarch der Mormonen, gesticht en is de hoofdzetel van deze secte (zie onder *Mormonen*). De stad heeft breede, elkander rechthoekig snijdende straten, — lage, uit in de zon gedroogde tichelsteenen gebouwd, door tuinen omgevene huizen en bijna 21000 inwoners (1890). Zij is verdeeld in 24 wijken, en ieder van deze heeft een bisschop en eene kerk, terwijl er zich voor de algemeene samenkomst een tabernakel verheft ter lengte van 75, ter breedte van 46 en ter hoogte van 19 Ned. el, waarin ruimte is voor 15000 personen. Voorts heeft men er eene universiteit (*Deseret-university*), een stadhuis, een schouwburg en vele fabrieken.

Saltykow (Michail Jewgrafowita), onder den pseudoniem van *Schtschedrin*, is een van de geestigste Russische schrijvers van onzen tijd. Hij werd geboren in 1826, bezocht het lyceum te Petersburg en trad vervolgens in staatsdienst. Nadat hij eenige gedachten in het licht gezonden had, leverde hij in 1847—1848 twee satyrische novellen, die hem eene verbanning naar Wjatka op den hals haalden. Ten gevolge eener amnestie keerde hij in 1855 tot den staatsdienst terug, wijdde zich vervolgens aan de beoefening der letteren en redigeerde het maandschrift: „*Otocostvenny*

Zapiski (Vaderlandsche Gedenkboeken)”, dat in 1884 door de censuur werd opgeheven. Eene verzameling zijner novellen omvat twaalf deelen (1877—1878), en na dien tijd heeft hij vele andere geschriften uitgegeven, waarin hij met ongemeene, hekelende en opgeruimde geestigheid typen uit het Russische volksleven teekent.

Salueeren of *begroeten* is het bewijzen der voorgeschrevene militaire honneurs door soldaten, troepenafdeelingen, oorlogschepen, forten enz. De officier salueert met den degen, wanneer de maatschappen het geweer presenteren of bij de parade defileren. Ook wordt gesalueerd met de nederwaartsche beweging van het vaandel. Bij de marine geschiedt het salueeren door een bepaald aantal kanonschoten, een salvo geheeten. Voor een soeverein worden van 33 tot 101 schoten afgevuurd, voor prinses en prinsessen 21, voor admiraals en kommandeerende generaals 17 enz. Ieder oorlogschip, dat eene buitenlandsche haven bezoekt, is verplicht, de vlag van den bezochten Staat met 21 schoten te begroeten en tevens die vlag aan den voortop te hyschen, — 't geen dan met hetzelfde aantal schoten van een fort of schip van dien Staat beantwoord wordt.

SALUZO, de arrondissementshoofdstad der Italiaansche provincie Cuneo, tusschen de Po en de Vraita aan eene heuvelhelling schilderachtig gelegen en door een zijtak naar Savignone met den spoorweg van Turijn naar Coni verbonden, bestaat uit eene boven- en benedenstad, is de zetel van een bisschop en van eene rechtbank, heeft een lyceum, een gymnasium, een seminarium, eene technische school, een instituut voor verwaarloosde meisjes, zieken-, vondelingen- en weeshuis, onderscheidene fabrieken, veel handel in graan, vee en wijn, een aanzienlijk verbouw van kastanjes en telt ruim 10000 en als gemeente ongeveer 16000 inwoners. Tot de merkwaardige gebouwen behooren er: het oude slot der Markgraven van Saluzo, thans eene gevangenis, de fraaie hoofdkerk, het nieuwe stadhuis en de schouwburg. Ten oosten van de stad heeft men langs het kanaal Rio Forto fraaie wandelplaatsen. Zij is de geboorteplaats van *Silvio Pellico*, wiens standbeeld er in 1863 verrees.

Salvagnoli (Vincenzo), een verdienstelijk Italiaansch rechtsgeleerde en staatsman, geboren den 28sten Maart 1802 te Corniola bij Empoli in Toscane, studeerde te Pisa in de rechten en vestigde zich als advocaat te Florence. Tevens legde hij zich met ijver toe op de staathuishoudkunde en schitterde in de geleerden der verdedigers van den vrijen handel. In zijn „*Discorso per la dedizione della statua a Sallustio Bandini*” verkondigde hij zijne staathuishoudkundige beginselen, moest in 1833 in den kerk boeten voor zijne deelneming aan revolutionaire woelingen en wijdde zich daarna weder aan de balie en aan zijne studie. Hij verwierf eeriang den roem van den besten pleitredenaar van geheel Toscane. Met zijne verhandelingen: „*Elogio di Girolamo Poggi* (1836)” en „*Salto stato politico della Toscana* (1847)” betrad hij het gebied der politiek en stichtte vervolgens met *Biccioli* en *Lambruschini* het blad: „*La Patria*”.

Nadat zijne wenschen en die zijner geestverwanten bekroond waren met de afkondiging eener constitutie in Toscane, nam hij zitting in het Parlement en verkreeg er grooten invloed. Hij bleef echter op den weg der gematigde constitutioneele gevoelens, en dit maakte hem gehaat bij de uiterste partijen, zoodat hij zich eerst naar Carniola en vervolgens naar Nizza begaf. Hij leverde uitstekende geschriften, zooals: „Saggio civile sopra Pietro Verri” en „Discorso intorno al monumento di Vittorio Alfieri”, maar groote opschudding maakte vooral zijn „Discorso sull'indipendenza dell'Italia”, dat in 1859 weinige maanden vóór het uitbarsten van den oorlog tegen Oostenrijk in het licht verscheen. In het bevrjde Toscane aanvaardde hij de portefeuille van Eeredienst en aanstonds zorgde hij voor de afschaffing van het concordaat. Bij de vereeniging van Toscane met Piémont werd hij tot senator benoemd, en hij overleed te Pisa den 21sten Maart 1861.

Salvandy (Narcisse Achille, graaf), een Fransch staatsman en dagbladschrijver, geboren te Condom (Gers) den 11den Juni 1798, nam deel aan de veldtochten van 1818 en 1814, maar vroeg in laatstgenoemd jaar als kapitein zijn ontslag, was van 1819—1821 requestmeester en schreef daarna in het „Journal des Débats”. In 1829 zag hij zich door *Martignac* tot staatsraad benoemd, doch bedankte in 1829 onder het ministerie *Polignac* voor dese betrekking. In 1832 werd hij afgevaardigde naar de Kamer, in 1835 lid der Académie en den 15den April 1837 belastte hij zich met de portefeuille van Onderwijs. Nadat hij hierop eenigen tijd als vice-president der Kamer van Afgevaardigden was werkzaam geweest, vertrok hij in 1841 als gezant naar Madrid, in 1843 met toekenning van den titel van graaf in dezelfde betrekking naar Turijn, aanvaardde in 1845 weder de portefeuille van Onderwijs en werd grootmeester der universiteit. De Februari-omwenteling van 1848 beroofde hem van die bedieningen, en nu bejverde hij zich met *Guizot*, eene fusie tot stand te brengen van de Legitimisten met de Orleanisten. In Maart 1851 bezorgde een besluit van den President der Republiek hem een pensioen van 6000 francs. Hij overleed den 15den December 1856. Van zijne geschriften vermelden wij: „Don Alonso ou l'Espagne (1824; 7de druk, 1858)”, — „Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobiesky (1827—1829; 5de druk, 1855, 2 din)”, — „Isaor ou le barde chrétien (1824)”, — en „Seize mois ou la révolution et les révolutionnaires (1831)”, — nogmaals uitgegeven onder den titel: „Vingt mois etc.”

Salvation army of *bekoudeleger*, namelijk een leger, hetwelk dient om behouden te worden van de boosheid der wereld, is de naam van eene godsdienstige sekte, welke in Engeland uit die der Wesleyaansche Methodisten is ontstaan. Zij werd door *William Booth* (geboren in 1829) in 1865 gesticht en op militaire wijze georganiseerd. Hij zelf benoemde zich tot generaal, omringde zich met een staf van 44 officieren en plaatste aan het hoofd zijner 291 korpsen of stations 337 mannelijke en vrouwelijke officieren. De kweekelingen dragen den naam van kadets. Dese sekte telt ongeveer 12000 leden, bestrjft de bestaande

kerkgenootschappen als ongeacht om het geestelijk en stoffelijk welzijn — inzonderheid der armen — te bevorderen en stelt zich ten doel om vele zielen uit den slaap op te wekken en te verlossen door openbare godsdienstoefeningen met gezang en predicatie, zoowel in schouwburgen en openbare localen als vooral op de straat. De leden deser sekte versmadden allen sterken drank, leidden eene eenvoudige levenswijze, schuwden wereldlijke boeken en vermaken, pogen alle booze hartstechten te beheerschen en wjden zich vooral aan de zorg voor de armen.

Salvator Bossa, zie *Rosa*.

Salva y Perez, een geleerd Spaansch boekhandelaar, geboren te Valencia, studeerde aldaar met zoo grooten ijver, dat hij op 20-jarigen leeftijd tot hoogleeraar in het Grieksch werd benoemd te Alcala de Henares. In 1808 keerde hij naar zijne geboorteplaats terug en stichtte er het volgende jaar een boekhandel. Hij bepaalde zich nu bij de levende talen en gaf vele belangrijke werken in het licht. In 1820 werd hij lid der Cortes, maar moest in 1823 de wijk nemen naar Engeland, waar hij zich wederom als boekhandelaar vestigde en het uitgeven van merkwaardige Spaansche werken voortzette. Ditselbde deed hij te Parijs, werwaarts hij in 1830 verhuisde. Drie jaar later ontving hij verlof, naar zijn vaderland terug te keeren, maar hij weigerde daarvan gebruik te maken voordat zijne lotgenooten deselbde vergunning hadden verkregen. Eerst in 1835 vertrok hij weder naar Valencia, werd in 1836 lid en secretaris der Cortes, vertoefde bij afwisseling te Valencia, Madrid en Parijs, leverde doorwrochte opstellen over de Spaansche letterkunde en overleed te Valencia in 1851.

Salverda (Matthijs), een verdienstelijk Nederlandsch geleerde, geboren te Appingedam den 7den Februari 1840, studeerde en promoveerde in de wis- en natuurkunde en zag zich in 1865 benoemd tot hoogleeraar te Groningen. Nadat hij hier reeds de betrekking van schoolopsiener had waargenomen, werd hij in 1871 inspecteur van het lager onderwijs in de provincie Utrecht en in 1872 inspecteur van het middelbaar onderwijs, waarna hij zich vestigde te 's Gravenhage. Hij overleed aldaar den 11den Juni 1896. In 1869 stichtte hij met den ervaren opvoedkundige *H. Bouman* „De Schoolbode” en behoorde eenige jaren tot de redactie van dit blad. Voorts vermelden wij van zijne geschriften: „De beteekenis van Aristoteles voor de ontwikkeling der natuurlijke geschiedenis (1868)”, — „Ons landbouwonderwijs (1869)”, — „Dierkunde, 1ste cursus (1870)”, — en „Handleiding bij het onderwijs in de beginselen der dierkunde (2de druk, 1871)”, in 1875 herdrukt onder den titel: „Handleiding bij het onderwijs in de beginselen der plant- en dierkunde”.

Salvetat (Louis Alphonse), een verdienstelijk scheikundige, geboren den 17den Maart 1820 te Parijs, ontving zijne opleiding aan het Collège Bourbon en aan de Ecole centrale des arts et manufactures en werd geplaatst bij de porseleinfabriek te Sévres, waar hij zich belast zag met de leiding der scheikundige werkzaamheden. Tevens (1846) werd hij professor in de technologie aan laatstgenoemde

inrichting van onderwijs, behoorde tot de jury op de Wereldtentoonstellingen te Londen (1851—1862) en Parijs (1855) en was in 1867 lid en in 1878 voorzitter der beoordeelings-commissie van de Parijsche Tentoonstelling. Van zijne geschriften noemen wij, behalve vele bijdragen in tijdschriften enz., zijne: „Leçons de céramique (1875, 2 din met 500 afbeeldingen)”, — en „Cours de technologie chimique (1874)”. Ook was hij medewerker aan de nieuwe uitgave van het: „Traité des arts céramiques” van Brogniart en bezorgde met Graaf d'Armaillé eene Franse vertaling (1866, 2 din) van de „Geschichte der Keramik” van Marryat.

Salza (Hermann von), een vermaard grootmeester van de Orde der Duitsche ridders, geboren omstreeks het jaar 1180 op zijn familiekaasteel Salza (Langensalza) in Thüringen, ontving zijne opleiding aan het Hof van Landgraaf Koenraad van Thüringen en werd lid der Duitsche Orde, die hem in 1211 tot grootmeester benoemde. Met ongemeenen ijver bezield, nam hij in 1221 deel aan den ongelukkigen Kruistocht tegen Damiat en in 1228—1229 aan den vierden Kruistocht. Een nieuw veld van werkzaamheid opende zich voor hem bij het verkrijgen van het land van Kuhl en bij de verovering van Pruisen, terwijl hij zich verdienstelijk maakte als raadman van Keizer Frederik II. Hij vertegenwoordigde dezen in 1224 op den Rijksdag te Frankfort, bracht in dat jaar een verdrag tot stand tuschen Waldemar II van Denemarken en Hendrik van Schwerin, waarna eerstgenoemde het land op den rechter oever der Elbe teruggaf en de soevereiniteit des Keizers over Denemarken erkende. Door zijne tuschenkomst werd voorts de vrede van San Germano gesloten, en hij alleen was tegenwoordig bij de samenkomst van den Keizer en den Paus te Anagni. Terwijl hij in 1235 Frederik II op eene expeditie tegen diens oproerigen zoon Hendrik vergezelde, verloor hij de belangen van de gewesten zijner Orde geenszins uit het oog, maar bevorderde de vereeniging van de Zwaardbroeders met de Duitsche Orde. Nadat hij wegens oorlogs-aangelegenheden eene reis door Duitschland volbracht had, keerde hij ziek naar Italië terug en overleed den 19den Maart 1239 te Barletta in Apulië. Van zijne nakomelingen bestaat thans nog de lijn *Salza Lichtenau*.

Salzach (De), eene zijrivier van de Inn, ontspringt in het Oostenrijksche hertogdom Salzburg op den Krimler Tauern aan de grenzen van Tyrol, kronkelt door de Pinzgau, baant in noordelijke richting een weg door de Kalk-Alpen, waar zij den Luegpas vormt, wordt bij Hallein bevaarbaar, neemt eenige riviertjes op en stort na een loop van 202 Ned. mijl bij Haming, niet ver van Braunau, zich uit in de Inn. Haar dal is één der bekendste in de Duitsche en Oostenrijksche Alpen.

Salzbrunn, een dorp in het Pruisische district Breslau in eene bergstreek aan de Salzbach, 376 Ned. el boven de zee, ligt aan den spoorweg naar Friedland en is merkwaardig als druk bezochte badplaats. Het is verdeeld in Ober- en Nieder-Salzbrunn, Hartau en Neu Salzbrunn, heeft eene Protestantsche en eene R. Katholieke kerk, eene fabriek van

spiegelglas, onderscheidene andere fabrieken, steenkolenmijnen en in het geheel bijna 8000 inwoners. De daar aanwezige zoute bronnen, 10 in getal, zijn de beroemdste van geheel Silezië. Het water wordt voornamelijk gedronken uit de Ober- en Nieder Salzbrunn (7,5° C.) en uit de Mühlbrunn (6,5° C.). Zij behooren tot de alkalisch-muriatische zure bronnen, hebben in eene Nederlandsche kan 1,327—1,731 Ned. wichtje dubbelkoolzuur calcium, 0,484—0,559 Ned. wichtje dubbelkoolzuur magnesium en 0,458—0,327 wichtje zwavelzuur natrium, terwijl 1 volumen water 0,732—0,628 volumen koolzuur bevat. Andere bronnen worden er tot baden aangewend. Zij worden bij catharrale keelaandoeningen en bij onderbuiskwalen zeer aanbevolen. Deze bronnen waren in de 14de eeuw reeds bekend, kwamen gedurende den Dertigjarigen Oorlog in vergetelheid, maar eriangden in den aanvang der 19de eeuw door *Mogalla* en *Ebers* eene nieuwe vermaardheid. Thans belooft het aantal badgasten jaarlijks gemiddeld 2000, terwijl er 200000 flesschen bronwater verzonden worden.

Salzburg (Het hertogdom), een Oostenrijksch Kroonland, gevormd uit het voormalig aartbisdom van dien naam, grenst aan Opper-Oostenrijk, Stiermarken, Carinthië, Tyrol en Beieren en telt op ruim 130 □ geogr. mijl ongeveer 163000 inwoners (1880) van Duitschen oorsprong en bijna allen belijders van den R. Katholieken godsdienst. Een klein gedeelte van den bodem behoort tot de Beiersche hoogvlakte en het overige tot de hooge bergstreek. Op de tertiaire heuvels volgt de gordel der noordelijke Kalk-Alpen met den Unteraberg (1856 Ned. el hoog), den Steinernen Meer (2660 Ned. el hoog), den Ewigen Schneeberg (2660 Ned. el hoog), den Dachstein (ruim 3000 Ned. el hoog) enz. Verder naar het zuiden bereikt men den gordel van het overganggebergte en de gevaarten van den Hohen Tauern met den Dreiherrenspitz (3596 Ned. el hoog), den Grossenediger (3673 Ned. el hoog), den Wiesbachhorn (3577 Ned. el hoog) enz., waarafter zich de dubbele bergketen van den Niedern Tauern verheft, waar de met gletschers bepantserde Hafnerspitz ter hoogte van 3093 Ned. el verrijst. Ook op de berggevaarten van den Hohen Tauern vindt men gletschers, en deze beslaan er naar de zijde van Salzburg eene oppervlakte van omstreeks 6 □ geogr. mijl. Men heeft er voorts onderscheidene bergpassen, zooals den Luegpas aan de Salzach, bij den ingang van het Arlthal, den Lichtensteinklamm en aan het einde van het dal van Gastein den Klammass, enz. De voornaamste rivier is er de Salzach, waarin onderscheidene bergbekken, sommige met vermaarde watervallen, zich uitstorten. De Krimler watervallen zijn de aanzienlijkste van geheel Oostenrijk. De moerassen der Salzach in de Pinzgau zijn meereendeels drooggelegd. Bij den Luegpas baant de Salzach zich een weg door het gebergte; zij wordt bij Golling reeds voor vloten gebruikt en draagt bij Hallein schepen. Het bovenste gedeelte van haar dal heet Pinzgau, het middenste Pongau en het onderste Salzachgau. Voorts streomen in dit Hertogdom ook nog de Enns en de Mur, en van de meren noemen wij het Zellermeer, het Fuschelmeer, het Wallermeer en het Trummermeer. Van de

minerale bronnen is de warme bron van Gastein het meest vermaard. Het klimaat is er in overeenstemming met de bergachtige gesteldheid des lands, alsoo zeer afwisselend, en regen valt er tot een aanmerkelijk bedrag. De gemiddelde jaarlijksche warmtegraad is te Salzburg 8° C. en te Gastein 5½° C. De landbouw worstelt er te vergeefs tegen de ongunstige gesteldheid van den bodem; toch verbouwt men er haver en rogge, een weinig tarwe en klaver. Meer dan 36% van den grond is met bosch en 80% met bergweiden (Almen) bedekt, welke laatste niet weinig bevorderlijk zijn voor de veeteelt en de melkerij. In 1869 had men er meer dan 167000 runderen. Onder de voortbrengelen van den bodem bekleedt het zout de eerste plaats; wijders delft men er goud, silver, koper, ijzer, nikkel, arsenik, gips, turf en eene groote hoeveelheid marmor. De nijverheid is er nog weinig ontwikkeld, doch de handel wordt er door de Salzach en door spoorwegen ondersteund. Men heeft er 150 volkscholen, en het gewest is in 4 districten verdeeld. Het heeft eene provinciale vertegenwoordiging, welke uit 26 afgevaardigden bestaat.

De hoofdstad *Salzburg*, de zetel van het bestuur des lands en van een vorst-aartsbisshop, is schilderachtig gelegen in een eng dal (494 Ned. el boven de oppervlakte der zee) op de beide oevers der bruisende Salzach, die zich hier tuschen twee kalkheuvels voortspeedt en de Beiersche hoogvlakte bereikt. De stad ligt dus tegelijkertijd in het gebergte en in de vlakte, en in hare nabijheid verheffen zich de reuzengevaarten der Salzburger Alpen. De beide deelen der stad zijn door 4 ijzeren bruggen verbonden; zij is gedeeltelijk door muren en wallen omringd en heeft op den rechter oever der rivier éene voorstad en op den linker twee voorsteden. Eén der poorten is een tunnel, ter lengte van 134 Ned. el door een berg geboord. De stad is ver van regelmatig gebouwd; de straten zijn nauw, krom en donker, bepaaldelijk in het oudste gedeelte, maar de prachtige marmere gebouwen bij den Untersberg, de talrijke fonteynen en gedenkteekenen geven haar een deftig voorkomen. In den laatsten tijd zijn er de vestingwerken meerendeels uit den weg geruimd, terwijl aan weersijden der Salzach sierlijke kaden zijn aangelegd. Tot de openbare pleinen behooren er het Residentieplein met eene groote fonteyn van wit marmor en het Domplein met een beeld van *Maria*, — voorts het Mozartplein met het standbeeld van *Mozart* (aldaar geboren in 1756) en het Kapittelplein. Van de 24 kerken der stad vermelden wij in de eerste plaats de groote, prachtige Domkerk, in 1614—1660 door *Sasino Solari* naar het modél der Pieterskerk te Rome gebouwd, met een fraaien gevel van wit marmor en van binnen met kostbare schilderijen versierd. Niet ver vandaar verheffen zich het klooster en de kerk van St. Pieter met een fraai hospitaal. Ook andere kerken zijn er alleszins bezienswaardig. Van de overige gebouwen vermelden wij: de residentie met prachtige salen en een keurig museum van schilderijen, het kasteel Mirabel, te voren het verblijf van den aartsbisshop, doch sedert 1867 het eigendom der stad, de kavalieriekazerne,

een in de rotsen uitgehouwen amphitheater, het stadhuis enz. Tot de inrichtingen van onderwijs behooren er eene theologische faculteit (het overblijfsel der in 1623 gestichte, doch in 1810 opgehevene universiteit), eene verloekundige school, een gymnasium, eene realschool, eene kweekschool van onderwijzers, een priesterseminarium, een collegium Borromeum, een collegium Mariano-Rupertinum, eene handelschool, eene nijverheidsschool, eene muziek-school, 2 opvoedingsgestichten van geestelijke zusters, eene boekerij met 62000 deelen, 4600 wiegedrukken en 1270 handschriften, eene boekerij van het stift van St. Pieter met 40000 deelen en 224 handschriften op pergament, het museum Carolino-Angusteum met verzamelingen van munten, oudheden, planten, dieren, enz. Ook zijn er onderscheidene genootschappen en instellingen van weldadigheid. Het aantal inwoners (1880) bedraagt er ruim 28000, en men heeft er daarenboven eene bezetting van 3400 man. De nijverheid is er vertegenwoordigd door 22 fabrieken en de handel zeer aanzienlijk. Sedert 1875 is de spoorweg van Salzburg naar Hallein geopend. De bergachtige omstreken der stad zijn hoogst bevallig, en niet ver vandaar heeft men het Keizerlijk kasteel Heilbrunn met een sierlijk park, fraaie waterwerken en een in de rotsen uitgehouwen schouwburg, alsmede een aantal andere merkwaardige kasteelen.

Salzburger Alpen (De) vormen een gedeelte van de noordelijke bergketen der Duitse Alpen. Zij grenzen in het westen aan de Kitzbüheler Alpen en in het oosten aan de Alpen van Salskammergut, zijn omgeven door de dalen der Saalach en der Salzach en behooren gedeeltelijk tot Beieren en gedeeltelijk tot Salzburg. De hoogste toppen liggen er in het midden, zooals de Watzmann (2740 Ned. el hoog) en de Hochkönig (2939 Ned. el hoog). Aan hunne noordzijde vindt men het bekoorlijke dal van Berchtegaden, vanwaar men over den Hirschbühel (1188 Ned. el hoog) het Saalachtal bereikt.

Salskammergut is de naam van eene in het hertogdom Oostenrijk ob der Enna, aan de grenzen van Stiermarken en Salzburg gelegene Alpenstreek, die op 11¾ de geogr. mijl omstreeks 18000 inwoners telt en met hare rotsgewaarten en meren tot de merkwaardigste berggewesten van Europa behoort. Het hoogst verheft er zich de Dachstein (ruim 8000 Ned. el hoog). Merkwaardig is er ook de Schafberg (1780 Ned. el hoog), wegens zijn geïsoleerden stand de „Oostenrijksche Rigi" genaamd. De grootste meren zijn er: het Gmundener of Traunmeer, het Halstätter Meer, het Kammermeer, het Wolfgangmeer en het Zeller Meer. De voornaamste rivier is er de Traun, die eenige meren met elkander verbindt en bij Roftham een grootschen waterval vormt. In het midden van Salskammergut ligt de vermaarde badplaats Ischl. Er wordt eene groote hoeveelheid zout gewonnen.

Salzmann (Christian Gotthelf), een uitstekend opvoedkundige, geboren den 1sten Juni 1744 te Sömmmerda in Thüringen, studeerde te Jena in de theologie en werd in 1768 godsdienstleeraar te Rohrborn bij Erfurt, in 1772 diaconus en kort daarna predikant in de Andréaskerk te Erfurt. Opgewekt door het

lezen der geschriften van *Rousseau* en *Baselov* en door eene nauwgezette waarneming der ontwikkeling van zijne eigene kinderen, trad hij op als schrijver over opvoedkundige onderwerpen en werd in 1781 godsdienstleeraar aan het philanthropinum te Dessau, waar hij zijn uitmuntenden paedagogischen roman: „Karl von Karisberg, oder über das menschliche Elend (1780—1786, 6 dln)“ voltooide. In 1784 deed hij op het door hem aangekochte landgoed Schnepfenthal een opvoedingsgesticht verrijzen, dat zich eerlang tot een hoogen trap van bloei ontwikkelde en ook thans nog bestaat. Hij overleed den 31sten October 1811. Eene verzameling zijner geschriften verscheen in 1845—1846 in 12 deelen. Tot de merkwaardigste op paedagogisch gebied behooren: „Der Himmel auf Erden (1797)“, — „Sebastian Kluge“, — „Konrad Kiefer, oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung“, — „Heinrich Gottschalk“, — „Amisenbüchlein oder Anweisung einer vernünftigen Erziehung der Erzieher“, — en „Joseph Schwarzmantel“.

Samara of *Sasara*, een Russisch gouvernement, eerst in 1850 uit gedeelten van naburige gouvernementen gevormd, is omgeven door de gouvernementen Kasan, Simbirak, Saratow, Astrakan en Orenburg, en telt op 2881,54 □ geogr. mijl 224 093 inwoners (1882). Aan de Wolga is het land vlak, doch in het zuiden en oosten bergachtig. De grond is er zeer vruchtbaar en met prachtige graanlanden en weiden bedekt. De voornaamste rivier is er de Wolga, die er bij eene groote kromming de rivier Samaro, alsmede de Irgis en de Targoea opneemt. De inwoners zijn Russen en Tartaren, en men heeft er omstreeks 60 000 Deutsche kolonisten. De hoofbronnen van bestaan zijn er graan- en tabaksbouw, veeveelt en visscherij. Dit gouvernement is in 7 districten verdeeld. — De evenzoo genoemde hoofdstad ligt aan de Wolga en aan den mond der Samara; zij heeft 25 fabrieken en ruim 63 000 inwoners (1882), die een levendigen handel drijven in graan en zout. Deze stad is in 1591 gesticht tot een bolwerk tegen de invallen der Basjkiren en Kalmukken en door een wal en eene diepe gracht omringd. In 1793 werden er nog eenige vestingwerken aangelegd, doch deze verkeerden thans in een vervallen toestand, en de stad is in de jaren 1848, 1850 en 1854 door de vlammen geteisterd.

Samarang, eene residentie op het eiland Java, grenst in het noorden aan de Javasee en aan Japara, in het oosten aan Rembang, in het zuiden aan Madioen, Soerakarta en Kedoe en in het westen aan Pekalongan, en telt op 94,2 □ geogr. mijl omstreek 1½ miljoen inwoners. De grond is er in het algemeen vruchtbaar. De regentschappen Demak en Grobogan zijn meerendeels vlak, alsmede die gedeelten der regentschappen Kendal en Samarang, welke aan het noorderstrand gelegen zijn. Het zuidelijk gedeelte van laatstgenoemde regentschappen, alsmede de afdeling Salatiga, is bergachtig; daar verheffen zich het Oengarangeberge met den Gadjah Moenkoer (2800 Ned. el hoog) en de Merbaboe met den Telemojo (3000 Ned. el hoog). De rivieren zijn er van weinig beteekenis en slechts voor kleine vaartuigen bevaarbaar, zooals: de

Tangoelagin tusschen Demak en Japara, de rivier van Demak, de rivier van Samarang en de Koetoe, terwijl men er ook een paar kanalen aantreft. De reede van de stad Samarang is er de eenige geschikte voor den groot-handel, doch hare veiligheid laat gedurende den westmoesson veel te wenschen over. Men heeft er echter nog eenige inhammen aan de monden van kleine rivieren. In de nabijheid van het Oengarangeberge vindt men zwavelbronnen en op dat gebergte eene warme bron; ook de modderbaden van Poerwoodadl met eene warmte van 37° C. zijn merkwaardig, terwijl er tevens plaatsen zijn, waar pétroléum opwelt. Tot de merkwaardigheden behooren er wijders eenige oude tempels van *Boeddha's* op het Oengarangeberge; zij verheffen sich ten getale van negen terrasgewijs aan de helling van den zuidoostelijken top, den Soemowono, en bevatten een aantal verspreid liggende beelden van Hindoesche Godheden. In deze residentie verbouwt men rijst, koffie, suiker, tabak en allerlei tropische vruchten. In de bosschen heeft men er tijgers en ander wild gedierte, en de zee levert er een overvloed van visch. De binnenlandsche handel neemt er gestadig toe, omdat hij meer en meer door inlanders wordt gedreven. Onder de inlandsche bevolking heeft men er voorts uitstekende werkloden. De residentie is verdeeld in de afdelingen Ambarawa, Kendal, Samarang, Salatiga, Demak en Grobogan. In al die afdelingen heeft men assistent-residenten. Voor het rechtswesen heeft men in de hoofdplaats een raad van justitie, wiens rechtsgebied zich uitstrekt over het geheele middengedeelte van Java, voorts het residentsgericht en op de hoofdplaatsen der regentschappen landraden. Er zijn eenige gouvernementsscholen, een paar predikanten, en een spoorweg loopt er van de stad Samarang naar de Vorstenlanden. De bevolking bestaat er uit Javanen, Maleiers, Chinezen, Arabieren, Boegineezen, Bengaleezen en Europeanen. — De stad *Samarang*, de hoofdstad van de residentie en van de afdeling van dien naam, ligt aan de noordkust van het eiland aan eene diepe baai. Men vindt er een fort, eene haven, eene Hervormde en eene E. Katholieke kerk, weeshuizen van de beide kerkgenootschappen, onderscheidene moskeeën, een schouwburg, de Vrijmetselaarsloge La constante et fidèle, een departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, drie particuliere drukkerijen, waar weekbladen worden uitgegeven, eene Kamer van Koophandel, een agentschap van de Javaansche Bank en van de Handelsmaatschappij, een groot hospitaal, onderscheidene inrichtingen van onderwijs, vele fabrieken, een levendigen handel en ruim 69 000 inwoners. Samaria is sedert den tijd der Maceabaeën de naam van Midden-Palaestina, hetwelk, zich uitstrekkende over het stamgebied van Ephraïm, in het zuiden grensde aan Judaea, in het westen aan de kustten der Philistijnen, in het noorden aan Galilaea en in het oosten aan de Jordaan, terwijl op zijn bodem het beschrijke gebergte van Ephraïm zich verhieft. De bewoners van dit vruchtbaar en bekoorlijk gewest droegen den naam van Samaritanen (zie aldaar), en tot de merkwaardigste plaatsen behoorden er Sichem (later Neapo-

lis, thans Nablus) en de hooggelegene stad Samaria, aan welke het landschap zijn naam ontleende. Deze laatste, door den Israëlietischen Koning *Omeri* omstreeks het jaar 850 vóór Chr. gesticht en onder den naam van Sjomron (door de Grieken tot Samaria verwrongen) tot zijne residentie verheven, lag 55 Ned. mijl ten noorden van Jerusalem en was geruimen tijd de zetel van den eeredienst van *Baal*, waartegen de Profeten met alle kracht ijverden. Zij bleef lang de hoofdstad van het Rijk van Israël, totdat zij in 720 vóór Chr. door den Assyrischen Koning *Salmanassar* na eene driejarige belegering werd ingenomen en verwoest. In de dagen der Maccabaeën was zij weder eene aanzienlijke en versterkte stad; zij werd echter door *Hycanus* na eene belegering van één jaar nogmaals overweldigd en geheel vernield. *Pompéjus* voegde dit landschap bij Syrië, maar Keizer *Augustus* schonk de stad aan *Herodes de Grooté*, die haar prachtig deed herbouwen en ter eere des Keizers *Sebaate* (*Augusta*) noemde. Later vestigde er zich een bisschop, en de Kruisvaarders herstelden er het bisdóm; ook nu nog heeft men in de Grieksche Kerk een titulair bisschop van *Sebaate*. De puinhoopen der stad verheffen zich bij het hedendaagsche dorp *Sebastieh* met de merkwaardige, in eene moskee herschapene Johanniskerk, door de Kruisvaarders in de 12de eeuw gesticht.

Samarin (*Jurj*), een verdienstelijk Russisch schryver en de telg van een rijk en adellijk geslacht, werd geboren in 1819, studeerde te *Moakou* en werd in 1845 secretaris der eerste afdeling van den Senaat, zag zich daarna geplaatst bij het departement van Binnenlandsche Zaken en vergezeld als regeeringsagent de commissie, welke in 1847 tot herziening der stedelijke wetten naar *Riga* vertrok. Hij schreef daarop het werk: „De sociale gesteldheid der stad *Riga*”. Door een ander boek, namelijk over het toetreden der Letten tot de Orthodoxe Kerk en over de verhouding der Oostzeeprovinciën tot het Rijk, haalde hij zich eene vestingstraf van 10 dagen en eene verplaatsing naar het gouvernement *Simbirak* op den hals. Kort daarna werd hij naar *Kiew* geroepen, waar hij als kanselarijdirecteur van *Bibikow* bij het regelen der betrekking tusschen de boeren en de grondbezitters eene ongemeene bedrijvigheid aan den dag legde. Toen hij in 1852 zijn ontslag genomen had, bestudeerde hij met ijver de opheffing van het lijfgeenschap in andere landen en was ten tijde dier opheffing als dagbladschryver, als lid van het comité in het gouvernement *Samará* en van de commissie van redactie te *Petersburg* werkzaam. Van zijne geschriften vermelden wij voorts: „Het Russisch-Baltische kustgewest (1868—1876)”, — en een antwoord aan generaal *Fadejew*, den vervaardiger van het werk: „Wat zullen wij zijn?” Hij overleed te *Schöneberg* bij *Berlijn* den 31sten Maart 1876.

Samaritanen, door de Israëlieten ook *Kuthim* geheeten, is na den tijd der Babylonische ballingschap de naam der bewoners van Midden-Palaestina of van Samaria. Zij zijn volgens het algemeen geldend gevoelen ontstaan uit eene vermenging van Israëlieten, bij de verovering van het Rijk Israël door den

Assyrischen Koning *Salmanassar* in Palaestina achtergebleven, en van door dien Vorst derwaarts gezondene kolonisten uit *Babel*, *Kuthá*, *Ava*, *Chamath* en *Sepharvaim*, alsmede van volkverhuizers uit *Medië* en *Perzië*. Hun eeredienst was de Mozaïsche, vermengd met Heidensche bestanddeelen. Bij den terugkeer der Joden uit *Babylon* wilden zij deelnemen aan den opbouw van den tempel te *Jerusalem*, maar werden als nakomelingen van afgodendienaars afgewezen, weshalve zij tot list en laster hunne toevlucht namen, om de teruggekeerde ballingen tegen te werken en zoowel de herstelling van het heiligdom als de versterking van *Jerusalem* te verhinderen. De stichting van een eigen tempel op den berg *Gerizim* bij *Sichem* (409), waarbij zij krachtig ondersteund werden door *Manasse*, den zoon van den hoogepriester *Jojada*, voltooide de scheiding dier beide volkeren en kweekte den bittersten haat, zooals blijkt uit de Bijbelsche gelijkenis van den „Barmhartigen Samaritaan”. De Samaritanen deelden na den dood van *Alexander de Grooté* het lot der overige bewoners van Palaestina, maar wisten zich aan de mishandelingen, waarmede *Antiochus Epiphanes* de Israëlieten toeterde, te onttrekken door hunne tempels in schijn toe te wijden aan *Júpiter Hellenius*. Daarom werden deze met de hoofdstad Samaria later door den Israëlietischen Vorst *Johannes Hycanus* verwoest (120). Bij herhaling werden de ellenden des oorlogs over dit gewest uitgestort door den Israëlietischen Koning *Alexander*, en de Samaritanen bleven smachten onder het juk der Joden, totdat zij door *Pompéjus* daarvan werden bevrijd. Later werd Samaria bij het koninkrijk van *Herodes* gevoegd, en na den dood van dezen stond het gedurende 10 jaar onder de opperheerschappij van *Archelaus*. Hierop werden zij onderdanen van den Romeinschen Keizer, en onder *Claudius* kwamen zij korten tijd onder den scepiter van *Herodes Agrippa*. In weerwil van hun haat tegen de Israëlieten namen de Samaritanen deel aan den opstand van laatstgenoemden tegen de Romeinen; zij verschansten zich op den berg *Gerizim*, maar moesten zich aan de Romeinen overgeven, waarbij 11600 om het leven kwamen. Onder de Byzantijnsche heerschappij vormden de Samaritanen aanvankelijk eene vrij uitgebreide, hoewel niet zeer talrijke gemeente. Hunne hoofdstad was toen *Sichem*, en de berg *Gerizim* de plaats van hun eeredienst. Tusschen hen en de Christenen ontstonden vaak heftige twisten, zoodat zij deswege ten tijde van Keizer *Justinianus* uit *Nablus* werden verdreven. Na dien tijd maakt de geschiedenis geene melding meer van Samaritanen, hoewel ook thans nog eene kleine Samaritaansche gemeente van omstreeks 185 zielen te *Nablus* (*Neápolis*, *Sichem*) bestaat. Zij bezit eene synagoge met een oud handschrift der boeken van *Moses*, en een hoogepriester, naar hunne verzekering van *Aáron* afstammend, verriicht er den dienst. Zij erkennen genoemde vijf boeken als eene heilige oorkonde, maar verwerpen de overige gewijde schriften der Israëlieten, alsmede de mondelijke overlevering. Het Samaritanismus had zich uit het grootste Heidendóm allengs tot monotheïsmus ontwikkeld en toonde zich nauwgezet in het betrachten

der Mozaïsche voorschriften, vooral in het vieren van den sabbath en in het handhaven der besnijdenis en naderde door zijne leerberippen en instellingen tot het Rabbinische Jodendom, doch week er ook in andere opzichten van af. De tekst van hunne vijf boeken van *Moses*, met Oud-Hebreeuwsche of Samaritaansche letters geschreven, heeft onderscheidene aan de Septuagint ontleende tusschenvoegsels. Hij werd later overgezet in het Samaritaansch, eene taal, die het midden houdt tusschen het Hebreeuwach en Arameesch en met talrijke niet-Semitische woorden is vermengd. In die taal zijn ook onderscheidene andere stichtelijke werken geschreven en later vertaald in het Arabisch, hetwelk thans door de Samaritanen gesproken wordt. Belangrijk voor de geschiedenis der Samaritanen zijn de „Commentarii historiae gentis Samaritanae (1846)” van *Jaynboll*.

Samarikand, een gebied in Russisch Toerkistan, in 1874 ontstaan uit het in 1868 gevormde district Serafajan, telt ruim 420000 inwoners en grenst in het zuiden aan Bokhara, in het zuidoosten aan Karategin en voor 't overige aan Rusland. Het bestaat voor een groot gedeelte uit eene bergstreek, wier voornaamste keten (Karatajetaoe) toppen draagt van 4800 Ned. el hoog, — voor een ander gedeelte uit eene zeer vruchtbare vlakte, waar eene dichte bevolking — 7000 op de □ geogr. mijl — zich op een mildbesproeiden bodem aan den landbouw wijdt, en voor 't overige uit eene zandige steppe. De voornaamste rivier is er de Serafajan en het belangrijkste uitvoerartikel zijde. — De evenzoo genoemde *hoofdstad* ligt ter hoogte van 370 Ned. el boven de oppervlakte der zee in een zacht klimaat en 6 Ned. mijl ten zuiden van bovengenoemde rivier op heuvelen, die zich op den voet van den Sjahri Seb verheffen, telt 36000 inwoners en maakt van verre met hare koepelvormige gebouwen een aangenamen indruk, die evenwel verdwijnt zoodra men de nauwe straten betreedt. De voornaamste gebouwen zijn er eenige medrezzen (hoogescholen), wier leeraren bij de Mohammedanen nog altijd vermaard zijn wegens hunne kennis van den godsdienst en van de geneeskunde, — voorts het graf van *Timoer*, de praalgraven van eenige heiligen, eenige moskeeën en de citadél. In Mei 1868 namen de Russen de stad in bezit, herschiepen de citadél in eene vesting, deden naast de Oostersche stad eene Russische verrijzen en stichtten er eene school.

Samarow (Gregor), zie *Meding*.

Sambas, een rijk in Bornéo's Westerafdeeling, grenst in het noorden aan Serawak, in het oosten en zuidoosten aan Landak, in het zuiden aan Mampawa en in het westen aan de zee. De bevolking, hoofdzakelijk uit Chineezen en Dajaks bestaande, bedraagt er omstreeks 46000 zielen. Men vindt er rijke goudmijnen, die door Chineezen bewerkt worden. In het zuidelijk gedeelte houdt men er zich vooral bezig met den rijstbouw, en de boschen leveren er eene groote hoeveelheid gomelastiek. Onderscheidene rivieren besproeien dat land en daarvan is de Sambas de voornaamste. Dit Rijk wordt bestuurd door een assistent-resident, en men heeft er onderscheidene Europeesche ambtenaren. — De

evenzoo genoemde *hoofdstad*, de zetel van den assistent-resident en van den Sultan, ligt op 1° 22' 55" N. B. en 109° 15' 40" O. L. van Greenwich en telt 10000 zielen, meereendeels Maleiers, wier woningen op palen gebouwd zijn. Er is eene Nederlandsche bezetting en veel handel, vooral in opium. — Het fort Sambas ligt in het midden eener wildernis aan de rivier van dien naam en werd in 1823 gebouwd.

Sambilioeng of *Sambalieng*, een rijk op Bornéo's Oostkust, in het zuiden van de landstreek Berou, grenst in het noorden aan den Goenong Taboer, in het westen aan het Middellandsch gebergte, in het zuiden aan Koetei en in het oosten aan de zee. Het heette tot 1834 Tandjong, van dien tijd tot 1850 Batoe Poetih en verkreeg daarna zijn tegenwoordigen naam. Het telt op 552 of volgens anderen op ongeveer 200 □ geogr. mijl 40000 inwoners, meereendeels onafhankelijke Dajaks, terwijl de overigen onder het bestuur van een Sultan staan. Tot dit Rijk behooren onderscheidene eilanden, en men verbouwt er rijst, tabak, aardvruchten, maïs en suikerriet. Ook vindt men er steenkolen, goede hontsoorten, getapertaja, eetbare vogelnestjes, tripang enz. De Sultan heulde er met een besaamd zee-roover, maar hij werd in 1857 door een paar marineschepen tot zijn plicht gebracht.

Sambor, de hoofdstad van een district in Galicië, ligt in het dal van de Dnjestr en aan den spoorweg van Chyrow naar Stryl, heeft eene arrondissementrechtbank, een gymnasium, onderscheidene fabrieken en 13586 inwoners (1881).

Sambre (De), eene rivier in het noordoosten van Frankrijk en in België, ontpringt in de Ardennes in het bosch van La Haye-Equiverlesse, stroomt in eene noordoostelijke richting door het departement du Nord langs Landrecies en Maubeuge, komt dan in België en stort na een loop van 180 Ned. mijl bij Namen zich uit in de Maa. Zij is van Landrecies af — over 139 Ned. mijl — bevaarbaar, en hare merkwaardigste zijrivieren zijn de Helpe en de Heure. Het *Sambrekanaal* loopt van Landrecies zuidwaarts naar de Oise en verbindt dus de Maa met de Seine; het heeft eene lengte van 67 Ned. mijl. Aan de oevers der Sambre zijn in vroegeren en lateren tijd onderscheidene gevechten voorgevallen.

Sambucus L. (Vlier) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Caprifoliaceae*. Het omvat kruiden, heesters en boomen met een sterk ontwikkeld merg, gevinde bladeren, samengestelde, platte tuilen of dicht op één gepakte aren en eene saprijke steenvrucht met 3 éénzijdige steenen. De *gewone vlier* (*S. nigra L.*) is een algemeen verspreide heester of kleine boom met groote, oneven-gevinde bladeren met 5—7 paren blaadjes, sterk riekende bloemen, die in bijtschermen zijn geplaatst, en zwarte bessen. Deze plant groeit in Europa, in Noord- en Midden-Azië tot in Japan en in het Himalayagebergte. Hare bloemen worden als zweetdrijvend middel voorgeschreven, en de met donker sap gevulde bessen met een zoetachtig zuren smaak dienen tot het bereiden van vlierstroop (Rob Sambuci), dat ook tot geneesmiddel dient, alsmede tot het kleuren van portwijn enz. Haar hout is fijn, geelachtig wit en hard en levert aan de draalbank en

aan de meubelmakerij eene goede grondstof, terwijl het merg tot het maken van vierpittalletjes gebezigd wordt. Voorts heeft men *S. Ebulus L.*, een kruidachtigen heester ter hoogte van 1 Ned. el. — en *S. racemosa L.*, die eene hoogte bereikt van 3 Ned. el. Deze laatste, soort vindt men in Zuid- en Midden-Europa en Azië; zij draagt gele, eironde, dichte, pluimen en schariakenroode besen.

Samland is één der oude landschappen van Oost-Pruisen, tusschen de Pregel, het Frische Haff, de Oostzee, het Kurische Haff en de Deime en omvat het hedendaagsche arrondissement Fischhausen, een gedeelte van het arrondissement Labiau en het noordelijk gedeelte van het arrondissement Königsberg met de plaatsen Pillau, Fischhausen, Königsberg, Tapiau en Labiau. Dit landschap is in het oostelijk gedeelte vlak en in het westelijk gedeelte heuvelachtig. De westkust tusschen Pillau en Brüterort draagt den naam van Barnsteenkust. Fischhausen was weler de residentie der bisschoppen van Samland, doch de laatste van deze, *Georg von Polenz*, omhelsde in 1528 de Hervormde leer.

Samnieten (De) vormden weler een machtigen volkstam in Beneden-Italië en gaven hun naam aan het landschap Samnium. Dit was gelegen tusschen Lucanië, Apulië, Latium en de Adriatische Zee, droeg uitloopers der Apennijnen en was vooral in het noordelijk gedeelte bergachtig en woest en over het geheel meer geschikt voor de veeteelt dan voor den landbouw. De Samnieten behoorden tot de Sabellische volkeren, die zich in ouden tijd over een aanzienlijk gedeelte van Midden- en Beneden-Italië verspreidden en vormden een oedgenootschap van zelfstandige volkeren, die van de door hen onderworpenen Oscers de Oscische taal hadden overgenomen, welke trouwens met vreemde bestanddeelen werd vermengd. De eerste aanleiding tot hunne langdurige en herhaalde oorlogen tegen de Romeinen was gelegen in Teanum, eene in Campania gelegene stad der Ausonische Sidicinen. De Samnieten deden een aanval op deze stad, en de Sidicinen, niet in staat haar te verdedigen, stelden zich onder de hoede der inwoners van Capua. Doch ook dezen leden bij herhaling de nederlaag en riepen den bijstand der Romeinen in. Hun aanzoek werd eerst van de hand gewezen, maar toen die van Capua zich bereid betoonden zich aan de heerschappij der Romeinen te onderwerpen, eischten dezen van de Samnieten, dat zij hun aanval op Capua zouden staken. Toen echter laatstgemelden niettemin een inval waagden op het gebied van Capua, verklaarden de Romeinen hun den oorlog. Zoo ontstond de Eerste Samnitische Oorlog (343—341 vóór Chr.). De consul *M. Valerius Corvus* behaalde in 343 twee overwinningen op de Samnieten, ééne bij den berg Gaurus nabij Cumae en ééne bij Succula, terwijl de andere consul *A. Cornelius Cossus*, op het grondgebied der Samnieten doorgedrongen, wel door de vijanden in een bergpas opgesloten, maar door den moed en de dapperheid van *P. Decius* gered werd en later nogmaals eene zegepraal verwierf. Hierdoor was de overmacht der Romeinen voldoende gebleken, doch de overwinnaars sloten met hen een billijken vrede, om sich vrijer te

kunnen bewegen bij den naderenden oorlog tegen de Latijnen. De Samnieten werden tevens beaig gehouden door een oorlog tegen *Alexander*, koning van Epirus. Daarna evenwel wisten zij, gekrenkt door het stichten der Romeinsche kolonie Fregellae op hun grondgebied, Palaëopolis, de susterstad van Neapolis, tot vijandelijkheden tegen Rome te bewegen, welke zij zooveel mogelijk ondersteunden. Toen de Romeinen naar de oorzaak vroegen van die handelwijze, gaven de Samnieten een uittardend antwoord. Dit gaf aanleiding tot den Tweeden Samnitischen Oorlog (326—304), waarin vooral de insluiting der Romeinen in de Caudijnsche bergpassen (321), het smadelijk verdrag, aan de omsingelden opgedrongen, maar door den Senaat en het volk verworpen, en de uitbreiding van den oorlog naar Etrurië (311) merkwaardige gebeurtenissen zijn. De Romeinsche helden van dezen oorlog zijn vooral *L. Papirius Cursor* en *Q. Fabius Bullianus*. De derde Samnitische Oorlog (299—290) ontstond doordien de Lucaners hulp vroegen tegen de Samnieten en verkreeg een dreigend aansien (295), daar de Samnieten zich met de Etrusciers, Umbriërs en Galliers tegen de Romeinen verenigden; doch ook dit gevaar werd afgewend door den slag van Sentinum, waarbij de consul *P. Decius* zich opofferde voor zijn volk, waarna door verdere overwinningen in 290 de vrede verworven werd. Eindelijk vernieuwden de Samnieten nogmaals den oorlog, toen *Pyrrhus*, koning van Epirus, in 280 in Italië verscheen en zich aan het hoofd stelde der Italiaansche volken: dese echter werden, nadat *Pyrrhus* in 275 het land verlieten had, weldra weder tot onderwerping gebracht. De uitkomst van dezen oorlog was, dat de Samnieten wel is waar in naam bondgenooten der Romeinen werden, maar ook een groot gedeelte van hun grondgebied verloren en door koloniën op hun eigen land in bedwang gehouden werden. Nog eenmaal grepen zij naar de wapens en namen deel aan den bondgenootenoorlog, terwijl zij zich in den burgerkrig bij de partij van *Marius* voegden. Zij werden echter in een bloedigen veldslag verlagen en vernietigd, en de gevangenen ten getale van 8000 — volgens anderen 8000 — op bevel van *Sulla* omgebracht.

Samoa-eilanden of *Schipporeilanden* is de naam eener eilandengroep van Midden-Polynesië; zij ligt in het noordoosten van de Tongaeilanden op 13 $\frac{1}{2}$ —14 $\frac{1}{2}$ Z. B. en 169—178 W. L. van Greenwich, en bestaat uit 4 grootere en onderscheidene kleinere eilanden met eene gezamenlijke oppervlakte van 54,7 □ geogr. mijl. De grootere eilanden zijn: Savaii (Pola), Upolu (Ojalava), Tutuila (Mauna) en Maunalele (Groot-Mauna of Tau). Zij hebben meestal hooge, stelde kusten zonder doorlopende koraalriffen, maar er zijn ook weinig geschikte landingsplaatsen en havens. Het binnenland is er meerendeels bergachtig, en op Savaii heeft men toppen ter hoogte van 1300 Ned. el en onderscheidene uitgedoofde vulkanen. Bij Olosenga had in 1866 eene onderzeesche uitbarsting plaats, gevolgd door een aschregen. Aan de kust heeft men er vruchtbare, mild besproeide vlakten met een tropischen plantengroei; de voornaamste voortbrengselen zijn er kokospalmen, broodboomen,

piensa, oranje-appels, yams, suikerriet enz. Voorts heeft men er swijnen, honden, papegaaien, duiven en schildpadden, terwijl de zee een overvloed van visch oplevert. Het aantal inwoners, dat in vroegeren tijd 180000 bedroeg, was in 1840 tot omstreeks 80000 gedaald, maar in 1874 weder tot bijna 87000 geklommen. Zij behooren tot den blanken stam der Zuidzee-eilanden en onderscheiden zich door eene groote gestalte en een welgemaakt lichaam. Te voren gingen zij nagenoeg geheel naakt, maar zij gewennen zich thans meer en meer aan de Europeesche kleeding. Het zijn goede zeelieden, die zich vooral bezig houden met de vischvangst, matten en velerlei stoffen vervaardigen en wélgebouwde hutten bewonen. Hunne wapens zijn knoden en slingers, terwijl zij thans ook in het bezit zijn van geweren. Geruimen tijd lagen zij ten onrechte onder verdenking van kannibalismus. Voorts zijn zij verdeeld in kleine, zelfstandige Staatjes, onder eigene opperhoofden geplaatst. Door den omgang met Europeanen zijn zij zeer toegenomen in beschaving en onderscheiden zich door welwillendheid, vriendelijkheid en gastvrijheid. Deze eilanden zijn waarschijnlijk dezelfde, die in 1722 door *Roggeveen* ontdekt en met den naam van Bouwmanseilanden bestempeld werden. Inmiddels eiggende de Franschman *Bougainville* zich in 1768 de eer der ontdekking toe en noemde ze Schippers-eilanden wegens de ongemeene vaardigheid, waarmede de bewoners er hunne kleine schepen bestuurden. Na dien tijd werden zij in 1787 bezocht door *Laprouse*, in 1791 door *Edwards* en in 1824 door *Kotzebue*; doch eerst in 1830, toen *Williams* er zijne zendingstaak aanvaardde, werden die eilanden nauwkeuriger onderzocht. Door de Londensche en Wesleyaansche, alsmede door de R. Katholieke zendingen is het Christendom er ingevoerd, en nadat onderscheidene Europeanen er zich gevestigd hadden, ontwikkelde er zich een levendig handelsverkeer, zoodat de Amerikaansche en de Engelsche Regeering er consula benoemden. De bemoeiing van die beide Mogendheden met de binnenlandsche oorlogen der eilanders was oorzaak, dat dezen zich onder de hoede der Amerikanen begaven, die den 25sten Mei 1877 zich in het bezit stelden van deze eilandengroep. De vreeddelingen wonen er hoofdzakelijk in de havenplaats Apia op Upolu en te Leone op Tutuila. Aldaar is het handelshuis *Godsfrøy* uit Hamburg gevestigd, hetwelk zijn handelsverkeer tot al de naburige eilanden uitstrekt. Het voornaamste uitvoerartikel is er kokosolie. De meest bezochte havens zijn er die van Apia op Upolu en die van Pangopango op Maana. De waarde van den invoer in 1884 in de haven van Apia werd geschat op bijna 1½ miljoen mark en die van den uitvoer op hetzelfde bedrag. Er verrekenden in dat jaar 252 schepen. Er zijn vele Duitschers en de anaeratie deser eilanden door Amerika gaf aanleiding tot moedijkheden, die de Deutsche consul *Weber* en kapitein *Haasempflug*, kommandant van het Deutsche oorlogschip „Augusta”, zochten uit den weg te ruimen. Het gelukte hun dan ook, den 8den Juli 1877 met de gezaghebbers op de Samoa-eilanden eene overeenkomst te sluiten, waarbij bescherming werd toegezegd aan de Deutsche ingezetenen

XIII.

met bijvoeging, „dat geen ander Rijk boven het Deutsche zou worden bevoorrecht.” Toen men zich hieraan niet hield, maar aan de Amerikanen grooter voorrechten toestond, werden er eenige havens door kapitein *von Warsner*, kommandant der „Ariadne”, geblokkeerd, waarna bij een verdrag van 24 Januari 1879 werd beloofd, dat de rechten der Duitschers zouden gehandhaafd worden. Deze laatsten bezitten vier plantaadjes op Upolu en éene op Savaii, gezamenlijk beplant met 180000 kokosboomen, van welke de helft vruchten draagt. Voorts wordt er katoen, tabak en rijst verbouwd, zoodat de handel op Deutschland er in een bloeienden toestand verkeert. Sedert 1880 regeert er Koning *Malietaoa Laaepepa*, die gezeteld is te Moelinoeoe bij Apia op Upolu. De residentie van den tegenkoning *Tomasoo* bevindt zich te Leoloemoega op Upolu. Den 24sten Januari 1879 werd er een vriendschapscontractaat gesloten met het Deutsche Rijk en den 28sten Augustus van dat jaar degelijks met Groot-Britannië.

Samooem (De), eigenlijk *Bahd Samoem*, door de Arabieren der woestijn *Samboeli* en door de Turken *Samiel* (van *Sam* of vergif en *jel* of wind) genaamd, waait vooral in het westelijk gedeelte van Azië, inzonderheid in Steenachtig Arabië, in de woestijnen tusschen Bassora, Bagdad, Aleppo en Mekka, langs de kust der Persische Golf en langs de boorden van de Tigris. Daar doet hij zich gevoelen in de maanden Juni, Juli en Augustus, maar het hevigst in Juli, doorgaans bij dag, zelden bij nacht, terwijl hij boven rivieren en meren zijne kraacht verliest. Een dergelijke wind, die in de Sahara ontstaat en Egypte teistert, draagt den naam *Chamsin* en bij eene zuidelijke, westelijke of noordelijke richting dien van *Harmattan*. Misschien is de *Sirocco* eene voortzetting van dezen. De Samooem is niets anders dan eene heete, droge en wegens het medegelepte woestijnzand zeer onaangename luchtstroom; intusschen is het verhaal, dat hij dooddelijk zou wezen en wel eens geheele karavanen zou hebben vernietigd, een verdichtsel der Bedoefenen. Voordat deze wind begint te waaien wordt de gezichtscinder verduisterd, verliest de dampkring zijne doorschijnendheid en de Zon haren glans en de dieren dwalen onrustig rond. Hij strijkt niet dicht langs den grond, zoodat men zich tegen hem bevelligen kan door zich ter aarde te werpen. Stof en zand werden er door omhoog gealingerd in de lucht, welke daardoor eene eigenaardige kleur erlangt. Hij blijft wel eens eenige uren aanhouden, maar de eigenlijke wervelwind duurt slechts eenige minuten, en de hitte klimt daarbij tot meer dan 40° C. Hij is slechts gevaarlijk door het rondwarrelend zand, want hij bevat geene vergiftige bestanddeelen. Terwijl de uitwaseming des lichaams aldan door de verbasende hitte sterk vermeerdert, wordt het gehemelte droog, en er ontstaat een onijdelijke dorst, vergezeld van onpasselijkheid. Daarentegen werkt de Samooem ook weldadig op de gezondheid door tusschenpoozende koortsen en zelfs epidemieën te doen ophouden.

Samogitië is een Russisch landschap in het zuiden van Koerland in het hedendaagsche gouvernement Kowno. Het behoorde sedert

de 14de eeuw aan de Duitse Orde, verviel later aan Polen en heeft inwoners, die de volkseigenaardigheden der Lithouërs onveranderd bewaard hebben.

Samojeden (De), die zich zelve *Chasow* (Mannen) noemen, vormen een tak van den Altaïschen stam van het Moongoolse ras en bewonen een uitgebreid gebied van de Witte Zee in het westen tot aan de Chatangabaai aan de Siberische Ljzsee in het oosten. Hunne voornaamste woonplaats vormen de woeste toendra's langs de kusten der Ljzsee en het stroomgebied van den benedenloop der Petjora, der Ob en der Jenisseï. Daar hun rijkdom in rendierkudden bestaat, zijn zij genoodsaakt, in de ellendige toendra's te blijven, waar men geenerlei ontwikkeling verwachten kan. Begeven zij zich naar de rivieren om er zich aan de vischvangst te wijden, dan vergeten zij onder den invloed der Russen hunne taal, godsdienst en zeden. Verregaande luiheid, verbonden met besmettelijke ziekten onder de rendieren, doet het aantal Samojeden gestadig afnemen; hun aantal bedraagt nu slechts 15 000, van welken zich 5300 in Europa bevinden. Zij zijn verdeeld in 3 takken, namelijk: de Joraken, van de Witte Zee tot aan de Jenisseï, de Tawgy, in het oosten van de voorgaanden tot aan de Chatanga, en de Ostiaken, aan de Ob en hare zijrivieren. Daarbij komen nog de Kamasizen, in het zuiden van Siberië aan de rivieren Kan en Mana gevestigd. De Samojeden in Europeesch Rusland mogen ter nauwernood aanspraak maken op den naam van Christenen; veeleer zijn zij Heidenen, die aan een hoogste wezen (Noem) gelooven, naast hetwelk zich de Tadebai bevinden als uitvoerders van den wil der Godheid. Zij bewijzen hulde aan houten afgodsbeelden en vooral aan den ijsbeer. Voorts hebben zij invloedrijke priesters, die tegelijkertijd de geneeskunde beoefenen en als middelaars tusschen de menschen en Goden worden beschouwd. Treurig is er vooral het lot der vrouwen, die niet alleen als lastdieren behandeld, maar ook als onrein aangemerkt worden. De Samojeden hebben zich tegen het einde der 16de eeuw aan de Russen onderworpen, en *Castrén* leverde eene spraakkunst en een woordenboek van hunne taal.

Samos, door de Turken *Sisam Adassy* geheeten, éen van de grootste eilanden der Aegeesche Zee, bij de Ionische kust gelegen, de Golf van Scalanova ten zuiden afsluitend, en van Klein-Azië door eene smalle straat gescheiden, is 45 Ned. mijl lang, op de breedste plaats 19 Ned. mijl breed en heeft eene oppervlakte van 10 □ geogr. mijl. Het oostelijk gedeelte van het eiland is heuvelachtig, het midden door een meridiaangebergte bedekt, dat in het noorden Assoron (thans Karvoeni, 1140 Ned. el hoog) en verder zuidwaarts Ampelos (thans ook Pevka, 750 Ned. el hoog) genaamd werd, en in het westen verrijst ter hoogte van 1440 Ned. el de Cercetens (thans Kerki). Tot de schatten van den bodem behooren er ijzer, lood en amaril. Het eiland is rijk in bevallige natuurtooneelen en in vergelijking met andere eilanden mild besproeid, hoewel de grootste rivier er slechts 14 Ned. mijl lang is. De westpunt van het eiland heette kaap Cantharium (thans Kaap Domi-

nius) en de oostpunt Poseidium (thans Kaap Gatus), terwijl de zuidpunt den naam draagt van Kaap Colonna. In de dagen der Oudheid werden er olie, vijgen, druiven en andere vruchten uitgevoerd; ook nu nog wordt er wijn verbouwd en verscheept, en de witte muskaat van Samos behoort tot de heerlijkste wijnen der Grieksche eilanden. Voorts vindt men er den steen van Samos, die gebruikt wordt om goud te polijsten, en de aarde van Samos, eene soort van leem, waarvan voortreffelijk aardewerk vervaardigd werd. — Samos werd oorspronkelijk bewoond door Cariërs en Lelegers, doch deze zijn reeds vroeg door Ioniers uit Epidaurus verdrongen. Onder dezen bereikte Samos eene hooge trap van ontwikkeling; de bouwkunst en de beeldende kunst bloeiden er reeds in de 7de eeuw vóór Chr. in de scholen van *Rhœceus* en *Theodorus*, en door hen werd de metaalgietery en de kunst van edelgesteenten te bewerken niet weinig bevorderd. Samos wedijverde met Corinthe in het bouwen van schepen, en een man uit Samos, *Caloos* genaamd, was, naar men meldt, de eerste, die tusschen de zuilen van Hércules doorstevende. Vooral was dit eiland machtig in de dagen van *Polyrates* (532—522 vóór Chr.), die er eene seemogendheid stichtte, maar door den Perzischen landvoogd *Oroetes* door misleidende beloften naar Klein-Azië gelokt en gedood werd. Zijn broeder *Syloson* overweldigde dit eiland met hulp van Perzië, gaf het prijs aan verwoesting en heerschte er als Perzisch landvoogd, totdat het in 479 door den slag van Mycale zijne vrijheid herkreeg. Het behoorde tot den Attischen Zeebond, zonder schatting te betalen, kwam vervolgens in opstand en werd in 440 door *Périoles* onderworpen, maar vervulde tegen het einde van den Peloponnesischen Oorlog eene belangrijke rol, daar de Attische vloot er geruimen tijd gestationeerd was. Daar Samos tot aan den slag bij Aegospotamos getrouw bleef aan de Atheners, werd het in 404 veroverd door *Lysander*, die er eene oligarchie vestigde en een Spartaansch opperhoofd met het gezag bekleedde. Na dien tijd stond Samos bij afwisseling onder den invloed der Spartanen, Atheners en Perzen. In 365 veroverde de Attische veldheer *Timótheus* na eene belegering van 10 maanden de hoofdstad, verdreef er de geheele bevolking en bracht Attische kolonisten derwaarts. Eerst na den dood van *Alexander de Groot* werd het eiland door *Perdiccas* aan de Samiërs teruggegeven (322). Later behoorde het tijdelijk aan Egypte, streed met *Antiochus de Groot* en *Mithridates* tegen Rome en werd in 84 vóór Chr. met het Romeinsche wingewest Azië vereenigd. Ten tijde van de Keizers had het eiland zijne voormalige belangrijkheid verloren. — De oude, evenzoo genoemde *hoofdstad* lag aan de zuidoostkust, waar thans Chora en Tigani zich verheffen, en in de vlakte ten zuidwesten van die stad (met deze door een Heiligen Weg verbonden) vond men den vermaarden tempel van *Hera*, van welken zich thans nog éene zuil vertoont. Die tempel was in Ionischen stijl door *Rhœceus* gebouwd, maar werd niet voltooid. Hij werd door de Perzen aan de vlammen prijs gegeven, maar verrees op nieuw, en vervolgens door de zeeoovers en eindelijk door

Perres en *M. Antonius* geplunderd. In den tijd van *Strabo* was die tempel eene soort van museum met schildertjes en standbeelden, en in de dagen van *Tácius* eene wijkplaats voor vervolgd. Van de stad Samos is nog de noordelijke ringmuur aan de steile helling van een berg en een gedeelte van den oostelijken ringmuur met torens en poorten bewaard gebleven; zij zijn gedeeltelijk in cyclopiſchen bouwtrant en gedeeltelijk van teerlingſteenen opgetrokken. De burcht *Astypalaea* lag ten oosten op een kleinen heuvel niet ver van de Zee. Voorts wordt aan *Polycrates* de aanleg van een havendam en van eene onderaardſche waterleiding toegeschreven. Daarenboven heeft men er overblijfselen van eene vrij lange waterleiding uit den tijd der Romeinen, van een schouwburg, van in rotsen uitgehouwen woningen, van baden en van begraafplaatsen. In 1550 werd Samos door de Turken veroverd en geplunderd en bleef na dien tijd onder hunne heerschappij. In den Griekſchen vrijheidsoorlog behaalden er de Grieken onder *Cassaris* in een zeegevecht eene belangrijke overwinning op de Turken, doch volgens het Protocol van Londen van 1827 werd Samos in 1830 aan de Turken teruggegeven en den 4den December 1833 door een Firman van den Sultan tot een ſchatplichtig vorstendom verheven. Meermalen, bijv. in 1849 en 1850, kwam er de Griekſche bevolking in opstand tegen het Turksche gezag. — Het eiland behoort thans tot het Turksche ejalet *Djesair* en bevindt zich als ſchatplichtig vorstendom in een eigenaardigen toestand. De Porte benoemt er een Griekſch Vorst — thans *Karathodory* sedert Mei 1835 — en ontvangt een bepaalden jaarlijkschen cijns (400 000 plasters), waartoe belastingen worden uitgeschreven door de volkavertegenwoordigers, die ieder jaar eenmaal te *Vathy* gedurende eenige weken vergaderen. De bevolking telt bijna 41 000 zielen (1884), bijna allen Grieken, die zich met landbouw, handel en ſcheepvaart bezig houden. Rozijnen en wijn worden er in aanzienlijke hoeveelheid uitgevoerd. In 1875 telde de koopvaardijvloot er 252 ſchepen, en in de havens van Samos kwamen 55 ſtoombooten en 4169 zeilschepen. In de behoefte aan onderwijs wordt er voorzien door een gymnasium, eene hoogere burgerschool voor meisjes en talrijke volksscholen. De hoofdstad is *Vathy* met 1500 huizen en 7 000 inwoners het paleis van den Vorst, een gymnasium en eene goede haven. Een kunstweg verbindt deze stad met *Mytilini* en met *Chora*, den zetel van den bisschop.

Samothrace, een eiland in de Aegaeſche Zee, 30 Ned. mijl verwijderd van de kust van *Thracië*, tegenover den mond der *Hebros* en tegenover het gebergte *Ismaros*, zelf den berg *Sacoe* (thans *Phengari*, 1 800 Ned. el hoog) dragend, heeft eene langronde gedaante en is 41 Ned. mijl lang en 10 Ned. mijl breed. Het was in de dagen der Oudheid niet zeer vruchtbaar. Volgens *Heródotus* hebben er *Pelaagers*, volgens anderen *Arcadiërs* en *Trojanen* onder *Dardanus* volkplantingen geſticht. In de ſtaatkundige geſchiedenis is dit eiland van weinig belang. In den ſlag bij *Sálamis* streden zijne inwoners aan de zijde der Perzen, — later waren zij ſchatplichtige bondge-

XIII.

nooten van *Athene*. Gedurende den ſtrijd in *Macedonië* was dit eiland eene soort van wijkplaats, bijv. voor *Arſinoë*, de zuster van *Ptolémaeus Keraunos*, en voor *Perseus*. In den tijd van *Sulla* werd de rijke tempel van *Samothrace* door zeeroovers geplunderd. Hoofdzakelijk was dit eiland vermaard door zijne mysteriën, welke evenhoog werden geſchat als die van *Eleusis*. Sedert 1457 behoort *Samothrace* (*Semendrék*) aan de Turken en wordt gerekend tot het ejalet *Djesair*. De oude stad *Samothrace* lag op de noordkust, en wat verder naar het zuiden vindt men er thans het eenige dorp, *Castro* of *Samothraki* genaamd. In 1873 zijn er onder de leiding van *Conze* en *Hausser* opdelvingen geſchied, en men heeft er sporen ontdekt van een marmeren tempel in *Doriſchen* ſtjl, alsmede van een cirkelvormig gebouw.

Sampiero van *Bastelico*, heer van *Ornano*, een dapper *Corsicaan*, geboren in 1497, bestuurde in 1558 den opstand tegen *Genua*, verwekte in 1564 een nieuwen opstand en doodde zijne echtgenoot *Vanina*, die onderhandelingen met de *Genueezen* had aangeknoopt. Zelf berweek hij voor de bloedwraak van zijn zwager *Michele Angelo van Ornano* op den 17den Januari 1567. Zijne lotgevallen zijn meermalen in novellen en drama's — o. a. door *Friedrich Halm* — behandeld.

Samsö, een Deenſch eiland tusſchen *Seeland* en *Jutland*, op 2 □ geogr. mijl 66 000 inwoners tellende, behoort tot het amt *Holbæk* op *Seeland*. Het eiland is heuvelachtig en in een zuidelijk en noordelijk gedeelte geſplitst, welke door een smalle landstrook verbonden zijn. Het is vruchtbaar en levert veel graan, vooral gerst. De hoofdplaats is *Nordby* met 800 inwoners.

Samuël, een profet en de laatste richter der *Israëlieten*, was de zoon van *Elkana* en *Hanna* en werd geboren te *Ramathaim* in het gebergte van *Ephraim*. Van jongs af werd hij als dienaar van het heiligdom te *Silo* opgevoed, en na den dood van *Elí* (1070) trad hij op als richter. Het volk echter begeerde een koning, ten deele wellicht om zich beter te beveiligen tegen de drukkende overmacht der *Philistijnen*, en *Samuël* moest, na vruchteloze tegenkanting, daaraan toegeven en *Saul* tot koning zalven. Intuſſchen zocht hij door het stichten van profetenscholen aan het profetismus zoodanigen vorm te geven, dat daardoor de Koninklijke willekeur werd beperkt. Weldra kwam hij dan ook in botsing met *Saul*, weshalve hij den opstand van *David* begunstigde. — De beide naar hem genoemde boeken vormden bij de *Israëlieten* slechts één boek, dat door de *Alexandrijnſche* vertaling in 2 deelen werd geſplitst. Daarin is *David* de voornaamste figuur. Zij behooren tot de vroegste geſchriften des Ouden Testaments en werden waarschijnlijk opgesteld in den bloeitijd van het Rijk van *Juda*.

Sámund of *Saomund*, zie *Edda*.

Samwer (*Karl Friedrich Lucian*), een verdienstelijk rechtgeleerde en staatsman, geboren den 16den Mei 1818 te *Eckernförde*, studeerde te *Kiel* en te *Berlijn* in de rechten, werd daarna advocaat te *Neumünster*, trad in dienst der hertogdommen *Sleewijk-Holstein* en zag zich in 1850 benoemd tot hoogleeraar te

15*

Kiel en in 1852 na de herstelling der Deensche heerschappij tot bibliothecaris en staatsraad te Gotha, waar hij in 1859 lid werd van het ministerie. In 1863—1866 bevond hij zich in dienst van Prins *Frederik von Augustenburg*, wiens rechten hij met grooten ijver verdedigde. Hij schreef: „Die Staatserfolge der Herzogthümer Schleswig-Holstein (1844)” en met *Droysen*: „Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und das Königreich Dänemark (1850)”, terwijl hij met *von Martins* het „Recueil général de traités” voortzette. Hij overleed te Gotha den 8sten December 1882.

San (De) is eene zijrivier van de Weichsel in Galicië. Zij ontspringt op de noordelijke helling van het Carpatische Woudgebirge in het arrondissement Sambor, stroomt eerst noordwest, dan noord, vervolgens oost- en dan weder noordwestwaarts, vormt over een korten afstand de grenzen naar de zijde van Rusland, wordt bij Jaroslaw bevaarbaar en stort na een loop van 270 Ned. mijl beneden Sandomierz zich uit in de hoofdrivier. — Ook eene zijrivier der Save in Stiermarken draagt den naam van *San* of *Sann*. Zij vloeit door eene bergstreek, die rijk is aan fraaie natuurtooneelen.

Sana, de aloude hoofdstad van het eigenlijke Yemen en thans de hoofdplaats van een Sandjak in het Turksch-Aziatisch ejalet Yemen, ligt aan de Dana tusschen twee bergketens en telt 12- tot 15000 inwoners. Zij is door tuinen en villa's omgeven, heeft vele moskeeën met 10 minarets, 12 openbare baden, groote karavansera's en onderscheidene paleizen. Zij werd den 25sten April 1872 door de Turken ingenomen.

San Antonio, de hoofdstad van Bexar County in den Noord-Amerikaanschen Staat Texas, verheft zich aan de San Antonio- en aan de San Pedrorivier. De stad bestaat uit drie wijken. In de eerste bevinden zich de meeste winkels, — in de tweede heeft men fraaie woonhuizen, — en in de derde wonen hoofdzakelijk Mexicanen. Men heeft er een R. Katholiek collegie, een klooster, twee Duitsch-Amerikaansche scholen, een hospitaal, een weeshuis, 10 kerken en ruim 20000 inwoners (1890).

Sancho is de naam van eenige *Koningen van Castilië*, namelijk: *Sancho I*, als Koning van Navarre (zie onder *Sancho III*); — *Sancho II* (1065—1072), die van zijn vader *Ferdinand Castilië* erfde, aan zijne broeders *Alfonso* en *Garcias* de Rijken Leon en Galicië ontrukte, en toen hij ook aan zijne zuster *Urraca* hare heerschappij over Zamora wilde ontwelgden, vóór deze stad vermoord werd; — en *Sancho IV* (1284—1295), die gestadig oorlog voerde tegen de Mooren en de oproerige Christenen. — Voorts is *Sancho* de naam van eenige *Koningen van Navarre*, te weten: *Sancho Garcias*, graaf van Gascogne, die Pamplona en Aragon veroverde, sich in 905, Koning van Navarre noemde, met goed gevolg tegen de Arabieren oorloogde en in 925 overleed; — en *Sancho III Mayor* (de Grootte), een zoon van *Garcias* (970—1035). Hij veroverde het noordelijk gedeelte van Castilië en het oostelijk gedeelte van Leon, voerde heerschappij over het noorden van het Schiereiland en poogde zijn Rijk door bevordering van beschaving en godsvrucht te

bevestigen, doch het werd na zijn overlijden weder verbrokkeld. — De naam van *Sancho* werd ook gedragen door twee *Koningen van Portugal* (zie aldaar).

Sanchoniaton was, naar men wil, een Phoenicisch geschiedschrijver, die ten tijde van den Trojaanschen Oorlog bloeide. Voorts vermeldt men, dat van zijne geschriften, opgedragen aan *Abibal*, koning van Berytus, eene vertaling geleverd werd door *Philo* van Byblus, die in de 2de eeuw onzer jaartelling eene geschiedenis der Phoeniciërs schreef. Een gedeelte daarvan is bewaard gebleven en in 1826 door *Orelli* in het licht gezonden. Het is voor 't overige waarschijnlijk, dat het woord „Sanchoniaton” geen schrijver, maar eene verzameling van godsdienstige geschriften beteekent.

Sanctius (Franciscus), eigenlijk *Sanchez de las Brocas*, een uitstekend Spaansch letterkundige, geboren in 1513 te Las Brocas en overleden den 17den Januari 1601 te Salamanca als hoogleraar in de welsprekendheid en in de taalkunde, heeft zich vooral door de uitgave van zijn werk: „*Minerva* (1587 en later)” verdienstelijk gemaakt jegens de beoefenaars der Latijnsche taal. Zijne gezamenlijke werken zijn in 1766 in 4 deelen door *Majans* te Genève in het licht gegeven.

Sand. Onder dezen naam vermelden wij: *Karl Ludwig Sand*, een staatkundig dweeper. Hij werd geboren den 5den October 1795 te Wunsiedel in het land van Baireuth, studeerde te Tübingen in de theologie en trad na den terugkeer van *Napoleon* van Elba als vrijwilliger in Beierschen dienst, doch te laat om deel te nemen aan den strijd, zoodat hij weldra tot de studie terugkeerde. Te Erlangen stichtte hij een Burschenschaft (studentenvereniging) en vertrok in 1817 naar Jena, waar hij deegelijks voor de Burschenschaft ijverde. Met dweeppiekie geestdrift voor vrijheid en vaderland bezield en niet vrij van ijdelheid, vatte hij het voornemen op den te Manheim gevestigden *Kotzebue* (zie aldaar), als den vijand der Burschenschaft, als den spion van Rusland, als den vermoedelyken vervolger van *Luden*, *Oken* enz., te vermoorden. Hij vervaardigde in Maart 1819 onderscheidene geschriften, waarin hij de redenen van zijn besluit blootlegde en bereikte Manheim den 23sten van genoemde maand. Nadat hij bij *Kotzebue* was toegelaten, stiet hij dezen met de woorden: „Hier, gij verrader des vaderlands” den dolk in de linker zijde. De getroffene stortte ter aarde, en *Sand* bracht daarop zich zelven eene wonde toe, die evenwel niet van belang was. Ongehinderd ging hij de trap af en vóór het huis knielde hij neder en drukte zich met den uitroep: „Leve het Deutsche vaderland!” onder de woorden: „Ik dank u, God, voor deze overwinning!” langzaam het staal in de linker borst, waarop hij nederzank. Zijne wonden waren evenwel niet dodelijk. Alle pogingen om medeplichtigen te ontdekken waren te vergeefs: *Sand* beled openlijk zijne daad en bleef tot het einde toe het rechtmatige van deze verdedigen. Hij werd veroordeeld om onthoofd te worden, en onderging dit vonnis op den 20sten Mei 1820. De dweeperij van *Sand* riep de bekende Karlsbader Besluiten in het leven. Zoo groot

waren de ontzetting en de verbittering in de reactionaire kringen, dat de geleerde de *Wette*, hoogleeraar te Berlijn, uit zijne betrekking werd ontzet, omdat hij een troostbrief had geschreven aan de moeder van *Sand*.

George Sand, eigenlijk *Amantine Lucile Aurora Dupin* (gehuwd met *Dudevant*), eene beroemde Fransche romancière, door talent en inspiratie de voornaamste van hare zusters in onze eeuw, werd geboren te Parijs den 5den Juni 1804. Haar vader, een loszinnig, galant en ridderlijk officier, was de zoon eener onwettige dochter van den maarschalk *Maurits van Saksen*. De moeder van *George Sand* wordt door deze beschreven als eene volbloed Parisienne van zeer dubbelzinnige reputatie. Haar huwelijk met den jongen *Dupin* werd voltrokken in het leger, waar zij, eigenlijk eene Parijsche modiste, zich ophield als de minnares van een ouden, stompsinnigen generaal. De familie-omstandigheden, waaronder de jeugdige *Aurora* te Nohant, een buitenverblijf in Berri, opgroeide, waren bij de gestadige botsingen tusschen hare aristocratische grootmoeder en hare eigene plebejische moeder niet gunstig voor hare karaktervorming; maar werkten voorzeker niet weinig mede, om bij haar de kiemen der zelfstandigheid tot ontwikkeling te brengen, tegelijk met het gevoel, dat zij het geluk in zich zelf moest zoeken. Na den dood van haren vader, die ten gevolge van een val van het paard overleed, werd de strijd tusschen de beide vrouwen nog heviger, om eerst bij het sterven der grootmoeder (1821) een einde te nemen. Al wat wij nu vernemen van het leven van het buitengewoon begaafde, met geestdrift bezield kind, van het omdolen in veld en woud, van den omgang met de huisgenooten, de landlieden en de kinderen van het dorp, van haren invloed op de dieren, van hare eerste levens- en liefdedroomden, — dat alles levert ons het aantrekkelijk beeld van eene frische, dichterlijke jeugd. Al hare herinneringen uit dien tijd, zelfs hare vergoding van een half Christelijk, half Heidensch ideaal van een man, dien zij *Corambé* noemde, zijn veel kinderlijker en bekoorlijker, dan hare ervaringen op de school der Engelsche Augustijner zusters te Parijs, waar zij 3 jaar (1817—1820) doorbracht. Te midden van de uitgelaatenheid der „diablesses“, waartoe zij zelve in de eerste plaats behoorde, vernam zij plotseling hemelsche stemmen, had visioenen, verdiepte zich in de lesing des Bijbels en was op weg, eene godsdienstige dwepster te worden, toen een schrandere biechtvader haar tot inkeer bracht. Na haar terugkomst te Nohant verdeelde zij haren tijd tusschen lichaams oefeningen en studien, zonder zich om regelmaat of richting te bekrennen. Zij las en verlood de werken van *Rousseau*, *Shakspere*, *Byron* en *Chateaubriand*, benevens die van *Montesquieu*, *Leibnis* en *Aristoteles*. Op het buitenverblijf du Pleissis (bij Melun) kwam zij in kennis met *Dudevant*, een onwettigen zoon van den baron van dien naam, en trad later met hem in het huwelijk. Zij ging in 1822 daartoe over, zoowel wegens de inspraak van een excentriek gevoel als op grond van haar verlangen, zich onafhankelijk te maken van hare moeder. Gedurende eene negenjarige

echtverbintenis, die haar 2 kinderen schonk, werd het verblijf op Nohant niet aangenaamer, 't geen men echter niet kan toeschrijven aan haren echtgenoot. Met goedvinden van dezen vertoefde zij gedurende de helft van het jaar te Parijs, om er adem te halen in een dampkring, die in overeenstemming was met de behoeften van haren geest. Tevens wenschte zij hare inkomsten te vermeerdereu; onderscheidene pogingen hiertoe — zelfs medewerking aan „*Figaro*“ — leverden niet de gewenschte uitkomsten op, zoodat zij eindelijk op raad van haren letterkundigen vriend *Jules Sandeau* er toe overging een roman te schrijven. Nu verscheen; „*Rose et Blanche*“ zonder afkeuring, maar tevens zonder grooten bijval te verwerven. Des te meer viel deze laatste ten deel aan „*Indiana*“, waarmede zij in 1832 optrad. Inmiddels had zij ter liefde van haren letterkundigen vriend diens halven gealchtsnaam tot „nom de plume“ aangenomen en noemde zich *George Sand*. In laatstgenoemd jaar verscheen: „*Valentine*“ en in het volgende: „*Lélia*“, die een storm van sympathie, maar tevens grooten tegenstand verwekten. De schrijfster, die 2 jaar te voren in studentengewaad, vergezeld van vrooljke, maar gelde-looze makkers, de straten van Parijs doordwandelde en de musca bezocht had, zag zich thans in het bezit van datgene, wat zij op Nohant zoo vurig had begeerd, namelijk van roem en geld, en toch verklaarde zij in 1835, dat zij zelden het uur der inspiratie kon afwachten, maar hare fantasie tot schepenen moest noodzaken, om zich geld te bezorgen. Niettemin verdiende zij met de pen in 20 jaar 800000 francs. In 1838 reisde zij naar Italië om er verstrouwing te zoeken van de vele treurige indrukken en teleurstellingen, welke zij ondervonden had. Te Venetië knoopte zij innige betrekkingen aan met den dichter *Alfred de Musset* (zie aldaar), en na deze episode, die op eene hoogst treurige wijze eindigde, gedeeltelijk beschreven in haar boek: „*Elle et lui*“, waartegen *Paul de Musset* zijn „*Lui et elle*“ uitgaaf, lokte het voorjaar van 1834 haar uit tot dichterlijke voetreizen in de dalen der Alpen van Tyrol en Zwitserland. Zij heeft die geschetst in hare „*Lettres d'un voyageur* (1837, 2 dln)“. Ook *Liszt* en de gravin *d'Agoult* vergezelden haar op sommige van die tochten. In 1836 scheidde zij op goede gronden gerechtelijk van haren man, aan wien zij later eene aanzienlijke som uitbetaalde. Inmiddels waren hare romans: „*Jacques* (1834, 2 dln)“, — „*Leone Leoni* (1835)“, — „*André* (1835)“, — en „*Simon* (1836)“ in het licht verschenen. Tot de talentvolle personen, die naar hare vriendschap dongen, behoorden inzonderheid *Chopin* en *Lamennais* en later *Le Roux*. Eerstgenoemde vergezelde zij op een tocht naar Majorca en beschreef dien in haar werk: „*Un hiver à Majorque* (1842)“. Voorts schreef zij van 1833 tot 1838 in de „*Revue des Deux Mondes*“: „*Le Secrétaire intime*“, — „*Lavinia*“, — „*Métella*“, — „*Mattéa*“, — „*La Marquise*“, — „*Mauprat*“, — „*La dernière Aldini*“, — „*Les maîtres mosaïstes*“, — en „*L'uscoque*“. Niet weinig werd hare denk wijze beheerscht door den sociaal-democraat *Michel de Bourges*, terwijl zij met *Lamennais* bespiegelingen maakte over eene hervorming der Christe-

lijke maatschappij. Daarvan getuigen hare *Lettres à Marce* (1837), de mystieke roman; „*Spiridon* (1839)”, — en „*Les sept cordes de la lyre* (1840)”. Wegens onaangenaamheden met de redactie van de „*Revue des Deux Mondes*” stichtte zij met *Le Roux, Lamennais, Viardot* en *Mickiewicz* de „*Revue Indépendante*” en schreef de socialistische romans: „*Le compagnon du tour de France* (1840)”, — „*Le meunier d'Angibault* (1845)”, — „*Le péché de M. Antoine* (1847)”, — en „*Consuelo* (1842, 4 dln)”, haar meest indrukwekkend werk, met het vervolg, getiteld: „*La comtesse de Rudolstadt* (1843, 4 dln)”, — voorts: „*Pauline* (1841)”, — „*Horace* — (1842)”, — „*Isidora* (1845)”, — „*Teverino* (1845)”, — „*Lucrezia Floriani* (1846)”, — „*Le piccinino* (1847)”, — „*Le chateau des déserts* (1847)”, — en een aantal bevallige dorpsgeschiedenissen, zooals: „*Mouny-Robin* (1844)”, — „*Melchior* (1841)”, — „*La mare au diable* (1741)”, — „*Jeanne* (1844)”, — „*Francois le Champi* (1847)”, — en „*La petite fadette*”. De vlam der Februari-omwenteling van 1848 ontstak ook het hart der dichteres; zij wierp zich in het gewoel van den strijd, stichtte het weekblad: „*La cause du peuple*”, schreef voor *Ledru Rollin* bulletins en hoofdartikels, gaf de opgewonden „*Lettres au peuple*” in het licht en gevoelde diepe smart bij het ontwakken uit dien droom. Velen van hare vrienden werden verbannen, en zij ondervond al de ellende der eenzaamheid. De lust en de kracht om te werken bleven haar echter bij, ja, hare kunst was door beproevingen gelouterd, zoodat de dampen van onzuivere hartatochten en overspannen denkbeelden meer en meer verdwenen; dit blijkt uit hare geschriften: „*Mont Revêche*”, — „*La filleule*”, — en „*Les maîtres sonneurs* (1855)”. In weerwil van den geringen bijval, waarmede in 1840: „*Cosima ou la haine dans l'amour*” ontvangen was, wijdde zij zich nu met ijver aan het drama, en heeft zij ook met hare toneelwerken: „*Molière* (1851)”, — „*Les vacances de Pandolphe* (1852)”, — „*Claudia* (1852)”, — „*Le mariage de Victorine* (1851)”, — „*Le démon du foyer* (1852)”, — „*Le pressoir* (1853)”, — „*Mauprat* (1853)”, — „*Flaminio* (1854)”, — „*Maitre Favilla* (1855)”, — „*Françoise* (1856)”, enz. niet dien roem ingeoogt, waarmede hare romans werden gekroond, toch heeft zij het Fransche toneel met menig uitstekend stuk verrijkt, terwijl haar „*Marquis de Villemer* (1864)” met groot gejuich werd begroet. Haar toneelarbeid is verzameld in het „*Théâtre de Nohant* (1864)”, — en in „*Théâtre complet* (1868—1897, 4 dln)”. Voorts leverde zij in de „*Revue des Deux Mondes*” of in afzonderlijke uitgaven: „*Les dames vertes* (1869)”, — „*L'homme de neige* (1859)”, — „*Jean de la Roche* (1860)”, — „*Constance Verrier* (1860)”, — „*La famille de Germandre* (1861)”, — „*Le marquis de Villemer* (1861)”, — „*Valvèdre* (1861)”, — „*La ville noire* (1861)”, — „*Tamaris* (1862)”, — „*Mademoiselle La Quintinie* (1863)”, — „*Laura* (1864)”, — „*La confession d'une jeune fille* (1865)”, — „*Monsieur Sylvestre* (1866)”, — „*Le dernier amour* (1867)”, — „*Mademoiselle Merquem* (1868)”, — „*Pierre qui roule* (1870)”, — „*Mademoiselle Azote* (1870)”, — en „*André*

„*Beauvray* (1870)”. Hare „*Histoire de ma vie* (1854 enz. 11 dln)” bevredigde noch degenen, die tuk zijn op schandalen, noch de eigenlijke letter- en geschiedkundigen, die in het leven van vermaarde personen een spiegel wenschen te zien van hunne eeuw. Intusschen moet men verbaasd staan over de scheppende kracht van deze begaafde vrouw, inzonderheid wanneer men het oog vestigt op den inhoud van hare werken, op haar gevoel voor natuur-schoon, op hare grondige kennis van het menschelijk hart. Het is alsof zij sich nederwerpt in den schuimenden vloed der denkbeelden van haren tijd, deze laat werken op haar gemoed om ze vervolgens in een stroom van prachtige volzinnen uit te storten voor hare bewonderaars. Geen onderwerp is haar te hoog; onbeschrond tast zij rond op het gebied der liefde, van den godsdienst en der staatkunde, en overal weet zij te vinden wat zij zoekt. Vooral hare dorpsgeschiedenissen, die verre blijven van de sombere tafereelen van wereldzin en verdorvenheid, zijn lieflijk en schoon, frisch en rein. — Haar godsdienstig geloof vertoonde de grootste veranderlijkheid; het bewoog sich tuschen bijgeloof en verregaande twijfelarij, tuschen dweeparij en onverschilligheid. Jammer dan ook, dat haar zedelijk gehalte zoo swakken grondslag opleverde voor een ernstigen opbouw ten goede. Zij eischte niet zoozeer, dat de godsdienst haar kracht in den strijd des levens, maar in de eerste plaats aangename gewaarwordingen, prikkeling en genot bezorgde, terwijl zij op het gebied der staatkunde zich gaarne liet wiegelen op de golven der dichterlijke dromen. Zij overleed op haar kasteel Nohant den 8sten Juni 1876. Na haren dood verschenen nog van hare hand: „*Dernières pages* (1878)” en „*Questions d'art et de littérature* (1878)”. — Haar zoon *Maurice Sand* geboren te Parijs in 1825, is deegelijke als schrijver opgetreden. Hij leverde: „*Masques et bouffons* (1859, 2 dln)”, — „*Six mille lieues à toute vapeur* (1862)”, — „*Callirhoé* (1864, 3 dln)”, — „*Raoul de la Chastra* (1865)”, — „*Le monde des papillons* (1866)”, — „*Miss Mary* (1868)” enz. Ook verzamelde hij met zijne moeder een bundel volksprookjes onder den titel: „*Legendes rustiques* (1858)”. —

Sandalen is de naam van het oudste volkschoeisel der Grieken en Romeinen. De sandaal bestond uit een houten of kurken sool ter dikte van 2 tot 5 Ned. streep, van boven en van onder met leder bekleed en door middel van kruisriemen onder den voet vastgehecht.

Sandarak is eene harssoort, afkomstig van *Callitris quadrivalvis*, een boom uit de familie der *Cypressineae*, die in Noord-Amerika te huis behoort. Zij vormt langwerpige, broeze, bleekgele, doorzichtige korrels, die van buiten een witachtig bestoven voorkomen hebben en op de brenk glasglanzig zijn, bij het kauwen niet week worden, speerijachtig rieken en smaken en in alkohol geheel, maar in terpentijnolie slechts gedeeltelijk oplossen. Zij wordt vooral gebezigd tot het bereiden van vernis en politoer. Wrijft men plaatsen op het beschreven papier, waarvan de inkt is weggeschrapt, in met sandarakpoeder, dan kan men daar weder schrijven, zonder dat de inkt vloeit.

Sande (Johan van de), een verdienstelijk Nederlandsch rechtsgeleerde, geboren in Gelderland in 1777, studeerde te Wittenberg, werd advocaat te Utrecht, in 1797 hoogleraar te Franeker, in 1804 raadsheer in het Hof van Friesland en zag zich in 1818 als ouderling met *Boyerman* en anderen afgevaardigd naar de Synode te Dordrecht. Ook behoorde hij tot de 24 reehters, die over *Oldenbarneveldt, de Groot, Hoogerbest's* enz. moesten oordeelen. Na dien tijd bleef hij te Leeuwarden en overleed aldaar in 1831. Hij heeft zich bekend gemaakt door zijne „*Decisiones fricae*”, alsmede door eene „*Nederlandsche Historie*”, dienende tot vervolg der *Historie van Everard van Reydt*”, welke eerst na zijn dood is uitgegeven.

Sandreau (Léonard Sylvain Jules), een verdienstelijk Fransch schrijver, geboren den 19den Februari 1811 te Aubusson in het departement

Creuse, studeerde te Parijs in de rechten, maar bepaalde zich weldra bij de beoefening der letteren. Met *George Sand* bewerkte hij den roman: „*Rose et Blanche*” (1831, 5 dln). Daarna schreef hij: „*Madame de Somerville* (1844)”, — „*Mariana*”, — „*Mlle de Seiglière*”, dat in 1851 werd opgevoerd in het Théâtre français, — voorts met *Augier*: „*La pierre de touche*”, —

„*Le gendre de M. Poirier*”, — en „*La ceinture dorée*”. In 1856 werd hij lid van de Fransche Académie. In 1859 verschenen zijne werken in twee deelen. Vooral vond zijne novelle: „*Jean de Thommeray* (1872)” grooten bijval. Hij overleed den 21sten April 1883.

Sande Bakhuyzen (Julius Jacobus van de), een uitstekend Nederlandsch landschapsschilder, geboren te 's Gravenhage den 18den Juni 1836, oefende zich onder de leiding van zijn kunstvaardigen vader en behaalde door menig fraai landschap, zooals: „*Vijver in het Haagsche Bosch*”, — „*Zuid-Hollandsche boerderij*”, — „*De Vlietbrug bij Leiden*”, — „*Avondlandschap*”, enz. grooten roem en verwierf in 1866 de gouden medaille op de tentoonstelling te 's Gravenhage, in 1871 de groote koninklijke medaille op die te Amsterdam en in 1873 de medaille op die te Weenen en in 1876 op die te Philadelphia. — „*Zijne zuster*

Gerardina Jacoba van de Sande Bakhuyzen, geboren den 17sten Juli 1826 te 's Gravenhage, is als bloemenschilderes desgelijks meermalen bekreund.

Sandec is de naam van 2 steden in West-Galië aan de noordelijke helling der Carpathen en in het dal der Donajec. De éene, Nieuw-Sandec, ligt aan het vereenigingspunt van de Kameniza en de Donajec, alsmede aan een tweetal spoorwegen, bezit een gymnasium en telt ruim 11 000 inwoners. — De tweede, Oud-Sandec, ligt bij de samenvloeiing van de Poprad en de Donajec en aan den spoorweg en heeft nog geen 4 000 ingezetenen.

Sandelboom (*Santalum L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Santalaceae*. Het omvat heesters en boomen met lederachtige, tegenovergestelde bladeren. De bloemen zijn eind- of okselstandig, en het bloemdek wordt gevormd door eene 4-tandige

Santalum album.

buis, terwijl in de keel 4 dikke schubben met de bloemdek-slippen afwisselen. Vóór deze laatste verheffen zich de korte meeldraden met overlangs opensplijtende helmknoppen. De stempel staat op een draadvormigen stijl, en de besvormige steenvrucht is éénsadig. De witte sandelboom (*S. album L.*) heeft een dikken stam met eene bruine schors, terwijl zijne uitgespreide

takken eene breede kroon vormen. De bladeren zijn lancetvormig, aan de basis breed en van onder lichtgroen. Het bloemdek is geel en later roodbruin, en de blauwachtig witte vruchten hebben witte zaden. Van dezen boom komt het witte en gele sandelhout (*lignum santali album et citrinum*). Het is hard en dicht en heeft een rozengeur. Het groeit vooral in Vóór-Indië en er wordt veel snijwerk van vervaardigd. Wij geven hierbij de afbeelding van een tak in *a* op $\frac{1}{3}$ der natuurlijke grootte, in *b* van een uitgeroid bloemdek op 4-voudige grootte en in *c* van een stamper op 5-voudige grootte. — Het roode sandelhout komt van *Pterocarpus santalinus L. fil.*, een grooten boom met eene bruine, gescheurde schors uit de familie der *Papilionaceae*. De takken dragen bladeren met 1 of 2 paren blaadjes, die eirond, aan den top afgeknut en van onder lichtgroen, doch

van boven donkergroen zijn. De okselstandige pluimen dragen gele bloemen met roode strepen. Het jonge hout is bloedkleurig, maar wordt allengs donkerder. Men beigt het om te verven, tot het bereiden van tandpoeder enz.

Sanders. Onder desen naam vermelden wij:

Antonius Sanders of *Sanderus*, een verdienstelijk geleerde, geboren te Antwerpen in 1586. Hij bekleedde onderscheidene kerkelijke betrekkingen, die hij in 1617 nederlegde, om zich onverdeeld aan de studie te wijden, waartoe hij zijn intrek nam in de abdij van Affligen bij Aalst. Hij overleed aldaar den 16den Januari 1644. Van zijne geschriften vermelden wij: „De Brugensibus eruditonis fama claris (1624)”, — „De scriptoribus Flandriae (1624)”, — „De Gandavensibus eruditonis fama claris (1624)”, — „Hagiologium Flandriae (1625; 2de druk 1689)”, — „Gandavensium rerum libri VI (1654)”, — „Bibliotheca Belgica manuscripta (1641—1644, 2 din)”, — „Chorographia sancta Brabantiae (1659, 2 din; 2de druk, 1726)”, — en „Flandria illustrata (1641, 2 din; 2de druk, 1736)”. Een verloren gewaand werk van *Sanderus*, getiteld: „Tornacum illustratum”, is eenige jaren geleden terugggevonden en bevindt zich thans te Doornik.

Daniel Sanders, een verdienstelijk Duitsch taalkundige. Hij werd geboren te Altstrelitz den 12den November 1819, studeerde te Berlijn en te Halle, kwam aan het hoofd eener school te Altstrelitz, die echter in 1852 ophield te bestaan en hield zich na dien tijd als priva doceent uitsluitend bezig met letterkundigen arbeid. Hij leverde een uitgebreid „Wörterbuch der deutschen Sprache (1859—1865, 3 din)”, dat getuigenis geeft van ongemeene vlijt en volharding, — voorts: „Katechismus der deutschen Orthographie (4de druk 1878)”, — „Handwörterbuch der Deutschen Sprache (1869)”, — „Fremdwörterbuch (1871, 2 din)”, — „Wörterbuch der deutschen Synonymen (1861)”, — „Kurz gefasstes Wörterbuch der Hauptschwierigkeiten in der Deutschen Sprache (14de druk, 1885)”, — „Deutscher Sprachschatz, geordnet nach Begriffen (1874—1876)”, — „Vorschläge zur Feststellung einer einheitlichen Rechtschreibung für Alldeutschland (1878—1878)”, — en „Orthographisches Wörterbuch (2de druk, 1876)”. Ook schreef hij nog: „Volkaleben der Neugriechen (1844)”, — „Das Hohe Lied Salomonis (1866)”, — „Heitere Kinderwelt (1868)”, — „Deutsche Sprachbriefe (5de druk, 1885)”, — „Verdeutschungswörterbuch (1884)”, — „Ergänzungswörterbuch der deutschen Sprache (1878—1885)”, — „Lehrbuch der deutschen Sprache für Schulen (7de druk, 1885)”, — „Satzbau und Wortfolge in der deutschen Sprache (1888)”, — „Aus den besten Lebensstunden. Eigenes und Angeeignetes (1878)”, — „Neugriechische Grammatik (1881)”, — en „Geschichte der neugriechischen Literatur (1884)”. Hij is lid van het genootschap voor de geschiedenis en volkerkunde van Griekenland te Athene.

Sandifort (Eduard), een verdienstelijk Nederlandsch geneeskundige, geboren te Dordrecht den 14den November 1742, zag zich in 1771 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de ontleed- en heelkunde te Leiden

en aanvaardde die betrekking met eene oratie: „De optimo anatomico”. Nadat hij het volgende jaar bevorderd was tot gewoon hoogleeraar, werd hij in 1778 ook aangesteld tot professor in de geneeskunde. Tot tweemaal toe was hij rector magnificus, en hij overleed den 13den Februari 1814. Van zijne talrijke, thans verouderde werken noemen wij: „Observationes anatomicae pathologicae (1878; 4 din)”, — „Exercitationes anatomico-academicae (1783—1785, 2 din)”, — „Opuscula anatomica selectiora (1788)”, — en „Museum anatomicum academicae Lugduno-Batavae (1789—1793, 2 din)”, een prachtwerk met 186 koperen platen. — Ook zijn zoon, *Gerard Sandifort*, geboren te Leiden den 31sten Januari 1779, werd aldaar gewoon hoogleeraar in de ontleedkunde, en wél in 1810. Hij schreef eenige geleerde verhandelingen en leverde een derde en vierde deel tot het „Museum anatomicum” van zijn vader, alsmede: „Tabulae craniorum diversarum nationum (1838—1840, 2 din)”. Hij overleed den 11den Mei 1848.

San-Domingo, zie *Hotté*.

Sandomir of *Spodowicz*, eene districts-hoofdstad in het Poolsch-Russisch gouvernement Radom en aan de Weichsel gelegen, is in 1286 gesticht en door *Casimir de Grootte* ommuurd. Zij heeft een oud, op eene steele rots zich verheffend kasteel, een gymnasium, 2 suikerfabrieken en ruim 14000 inwoners. In de 18de eeuw was zij de hoofd- en residentiestad van regeerende Vorsten en in 1240 en 1259 werd zij door de Tartaren geplunderd en verbrand. Nadat zij onder *Casimir de Grootte* weder was opgebouwd, verloor zij door handel en nijverheid eene plaats onder de aanzienlijkste steden van Polen, maar werd in 1656 door de Zweden op nieuw verwoest. Er is in 1570 door de districten van alle geloofsbelijdenissen eene synode gehouden, die gevolgd werd door het opstellen der acte, onder den naam van „Consensus Sandomiriensis” bekend. Ook werd er in 1702 een verbond gesloten der aanhangers van Koning *Augustus* tegen *Karel XII*.

Sandrart (Joachim von), een beroemd schilder en graveur, geboren te Frankfort aan de Main den 12den Mei 1606, genoot eene geletterde opvoeding en wijdde zich vervolgens onder de leiding van *Merian*, *Isselberg*, *Sadeler* en *Hontorst* (te Utrecht) aan de beoefening der kunst. Met laatstgenoemde begaf hij zich eerst naar Engeland en vervolgens naar Italië, waar hij te Venetië de doeken van *Titiaan* en *Veronese* bestudeerde en te Rome het middenpunt werd der aldaar vertoevende kunstenaars. Hij schilderde met *Guido Reni* en anderen voor den Koning van Spanje, en *Claude Lorraine* had veel aan hem te danken. Hij leverde er teekeningen voor de *Galleria Giustiniana*, en schilderde op last van Paus *Urbanus XIII* onderscheidene portretten en historiestukken voor kerken te Rome. Nadat *Sandrart* voorts in Beneden-Italië een groot aantal teekeningen ontworpen had, die men in gravures aantreft in het „Itinerarium Italiae” van *Zeller* en in de „Archontologia cosmica” van *Gottfried*, keerde hij in 1635 naar Frankfort terug en vestigde zich kort daarna te Amsterdam, waar hij voor *Maximiliaan I* van Beieren „De twaalf maanden desjaars”

een „Eene allegorische voorstelling van dag en nacht” schilderde. Nadat hem het landgoed Stockau bij Ingolstadt door erfenis was ten deel gevallen, verkocht hij voor eene aanzienlijke som zijne kunstverzameling te Amsterdam, trok derwaarts en verkreeg den titel van raadshoer van Pfalz-Neuburg. Nauwelijks echter had hij zich op zijn kasteel naar wensch ingericht, toen het in 1647 door de Franschen werd verwoest. Na den vrede deed hij het herstellen, daar zijne kunstgewrochten duur werden betaald en hij ontving er bezoek van Vorsten en edelen uit andere landen. In 1649 ging hij naar Nürnberg, waar hij de portretten schilderde der aldaar aanwezige gesanten. Zijn merkwaardigst stuk uit dien tijd is het tafereel van een grooten vredemaaltijd, den 25ten September 1649 aangericht door Pfalzgraaf *Karel Gustaaf* voor de Keizerlijke en Zweedsche commissarissen in de Rijklanden, met de portretten van 50 personen, thans op het raadhuis te Nürnberg. Nadat hij voorts te Weenen de portretten geschilderd had van Keiser *Ferdinand III* en diens gemalin, alsmede van den Boemsch-koning *Ferdinand VI* en van den Aartshertog *Leopold*, werd hij in den adelstand opgenomen en met rijke geschenken begiftigd. Vervolgens keerde hij naar Nürnberg terug en overleed aldaar den 14den October 1681. In vele Deutsche kerken en musea vindt men voortbrongelen van zijn penseel. Op letterkundig gebied leverde hij: „Deutsche Académie der edeln Bau-, Bild- und Malereikünste (1675—1679, 2 dln; 2de druk, 1769—1775, 8 dln)”, — „Admiranda sculpturae seu statuariae veteris (1683)”, — en „Insignium Romae templorum prospectus exteriores et interiores”.

Sandajak (vaandel) is bij de Turken de benaming van eene onderafdeeling eener provincie, aan wier hoofd zich een moetsarrif (ondergouverneur) bevindt. Een sandajak is eigenlijk hetzelfde als een liwa (het Arabische woord voor vaandel). — *Sandajak Sjerif* (het edele vaandel) is het vaandel van den Profeet, dat te Constantinopel bewaard en jaarlijks in den Ramadan vertoond wordt. Het is volgens de sage afkomstig van *Mohammed* en moet, wanneer de Staat of de godsdienst in het uiterste gevaar verkeert, in het leger gebracht en door den Sultan in persoon ontplooid worden, waarop ieder weerbaar Muselman verplicht is ten strijde te snellen. Dit is tot nu toe slechts eenmaal gebeurd, namelijk in 1595, toen *Moerad III* optrok naar Erlau. Intusschen werden bij die gelegenheid de Turken op de vlucht geslagen, en zij hadden bijna het vaandel verloren.

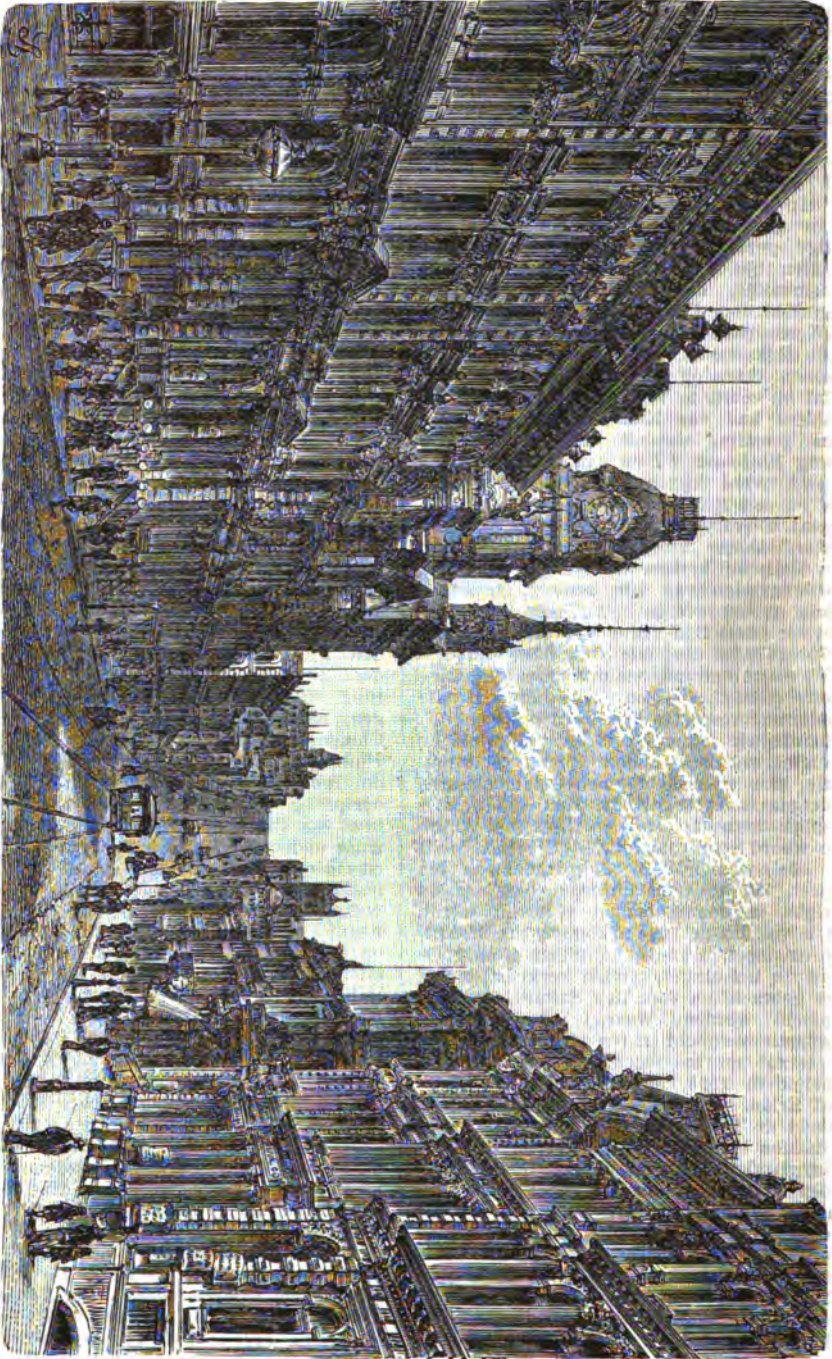
Sandusky, de hoofdstad van Erie-County in den Noord-Amerikaanschen Staat Ohio, ligt aan de Sanduskybaai, 5 Ned. mijl van het Erie-meer, is het vereenigingspunt van eenige spoorwegen en telt bijna 16 000 inwoners (1890). Genoemde baai, 32 Ned. mijl lang en 8 Ned. mijl breed, vormt eene uitmuntende haven. Men vindt er eene hoogeschool, 30 kerken, eenige banken en veel handel, vooral in visch.

Sandwich-eilanden (De), eene eilanden-groep in de Stille Zee, in 1778 door *Cook* ontdekt, liggen tusschen 18°30' en 20°30' N. B. en 151°30' en 161° W. L. van Green-

wich en bestaan uit elf in eene rij geplaatste en noordnoordwestwaarts zich uitstreckende eilanden met eene gezamenlijke oppervlakte van bijna 361 □ geogr. mijl. Daarbij zijn 4 groote eilanden (Hawaii, Moei, Oahoe en Kaeai), 4 middelmatig groote (Lawai, Malokai, Kahoelawe en Niihae) en drie zeer kleine. Daarenboven worden in dezelfde richting tot 190° W. L. nog vele kleine eilandjes aangetroffen. De Sandwich-eilanden hebben voor het verkeer eene hoogst gunstige ligging, daar zij zich op halfweg bevinden tusschen het oosten van Azië en het westen van Noord-Amerika. De kusten dier eilanden zijn steil en veilig, daar men er weinig riften aantreft; er zijn echter weinig ankerplaatsen en er is slechts éene goede haven (te Oahoe). Het binnenland is er bergachtig, en op de oostelijke eilanden heeft men er zelfs berggevaarten ter hoogte van 4 000 Ned. el. De gesteenten zijn er van vulkanischen aard en de eerste indruk der met lava bedekte oorden is er niet aangenaam. Intusschen zijn aan de oostkust de hellingen der bergen met dichte bosschen bedekt. De bespoeling is er niet overvloedig, zoodat de westelijke gedeelten aan droogte en dorheid lijden. Men heeft er eene eigenaardige flora, die zoowel aan Indië als aan Amerika herinnert, en de fauna telt er slechts weinig landdieren. Het klimaat is er gezond en aangenaam, en wegens de hooge bergen zeer verschillend; de oostenwind is er de heerschende. Men heeft er 2 jaargetijden, den zomer met eene droge, zuivere lucht en den winter met regenachtig, ongestadig weder. De inwoners, wier aantal in 1884 ruim 80 000 bedroeg, voor de helft inboorlingen, terwijl de andere helft uit kleurlingen, Chinezen, Portugezen, Noord Amerikanen, Duitschers, Engelschen enz. bestaat, zijn, wat de inboorlingen betreft van Polynesiëchen oorsprong en komen overeen met de bewoners van Tahiti en van de Markiezen-eilanden, maar onderscheiden zich door gunstiger aanleg en meer beschaving. Hunne godadienstige denkbeelden en hun eeredienst verschillen deegelijks weinig van die der bewoners van Tahiti, maar hunne staatsregeling is veel meer geschoeid op monarchale leest. Bij het ontdekken dier eilanden waren er 3 groote Staten, Hawaii, Oahoe en Kaeai, doch door de eersucht van het opperhoofd *Kamehameha* (1789—1818), den uitstekendsten man, die ooit in Polynesië opstond, zich aanvankelijk tot koning van Hawaii verhief en daarna de beide andere Staten tot onderwerping bracht, is de tegenwoordige Staat — *Hawaii* genaamd — gevestigd. Onder zijn zoon *Liholiho*, die uit eigen beweging den staatsgodsdienst ophief, kwamen er Protestantische zendingen uit Noord-Amerika (1820), later (1837) door R. Katholieke gevolgd, zoodat de bevolking voor $\frac{2}{3}$ tot de Protestantische en voor $\frac{1}{3}$ tot de R. Katholieke Kerk behoort. De onbeperkt monarchale regeringsvorm, door *Kamehameha I* ingevoerd, is door zijn tweeden zoon (*Kamehameha III*) in 1840 in een constitutioneelen herschapen, waarna het meeste gezag, vooral tengevolge van den levendigen handel, op vreemde kooplieden en planters (voornamelijk Noord Amerikanen en Engelschen) is overgegaan. De tegenwoordige Koning (sedert

1874) is *Kalakaos I*, geboren den 10den November 1886. Het Parlement bestaat er uit om de 2 jaar bijeen. Van 1872—1874 bedroegen er de inkomsten 1186524 en de uitgaven

Californiastraat met de Beurs en de Bank te San Francisco.

den Hoogerhuis van 30 voor hun leven benoemde en een Lagerhuis van 24—42 voor een tijd van 2 jaar gekozene leden en komt 1192512 dollars en de staatschuld (1874) slechts 355000 dollars. De uitvoer had er in 1874 eene waarde van bijna 2, en de invoer

van nagenoeg 1½ miljoen dollars. In dat jaar kwamen er 115 koopvaardijfchepen en 43 walvischvaarders. De belangrijkste uitvoerartikelen zijn er suiker, rijst, koffie, wol, tabak en huiden. De hoofdstad, tevens de belangrijkste haven, is Honolulu. — Het grootste eiland, *Hawaii* geheeten, is tevens het oostelijkste; het heeft eene driehoekige gedaante en eene oppervlakte van 188 □ geogr. mijl. De kust is er niet gevaarlijk voor de schepen; er bestaan 3 gebrekke ankerplaatsen aan de westkust, en aan de oostkust bevindt zich de baai Hilo (*Waiakea*), die eene vrij goede haven vormt. De westkust is dor en steenachtig, met lava bedekt en van drinkwater verstoken. Eerst ter hoogte van 800 Ned. el nemen de bosschen en plantaadjes een aanvang op den door den regen ontbonden lavagrond. De oostelijke kusten zijn er met bosch bedekt en vooral in het noordoosten heeft men een vruchtbaeren bodem en een weligen plantengroei. Het binnenland is eene hoogvlakte (1000 tot 1200 Ned. el boven de oppervlakte der zee) met 8 vuurspuwende bergen, den uitgedoofde *Maona Kea* (4253 Ned. el hoog), den *Hoealalai* (3049 Ned. el hoog) en den *Maona Loa* (4194 Ned. el hoog), die nog altijd werkzaam blijft. In het noordwesten heeft men het hooggelegene, met vruchtbaere weiden bedekte district *Waimea*, het eenige bewoonde gedeelte van het binnenland, en in het zuidoosten eene met bosch bedekte hoogvlakte, in wier midden zich de merkwaardige krater *Kilaoea* bevindt. De hoofdplaats van dit eiland is Hilo, aan de evenzoo genoemde baai, met bevallige, wélbebouwde omstreken.

San Fernando, eene stad, in de Spaansche provincie *Cadix* op het *Isla de Leon* ten oosten van *Cadix* gelegen, is eene moderne plaats met rechte straten, 2 kerken, 2 voor-malige kloosters, verschillende kazernen, eene zeevaartschool, eene sterrenwacht, een levendigen handel in zout en ruim 15 000 inwoners. Zij is door eene schipbrug met het vaste land verbonden.

San Francisco, de grootste stad van den Noord-Amerikaanschen Staat *Californië*, ligt in den noordoosthoek van een schiereiland, hetwelk ongeveer 10 Ned. el breed is en de Baai van *San Francisco* scheidt van den Oceaan. Zij verheft zich op 37°48 N. B. en op 122°26 W. L. van *Greenwich* en is gebouwd op eene zacht hellende vlakte, door kale heuvels omgeven. Zij heeft breede, elkander rechthoekig afdjende straten, (zie bijgaande afbeelding), vele openbare pleinen en reusachtige hotels, maar weinige merkwaardige openbare gebouwen. Een dijk, op de kruin 20 Ned. el breed, strekt ter lengte van 2545 Ned. el zich uit langs de baai, en de grootste schepen kunnen er aanleggen. In de stad wordt het verkeer door paardenspoorwegen bevorderd. Het station van den Zuid-Pacifispspoorweg bevindt zich te *San Francisco*, en dat van den Centraal-Pacifispspoorweg te *Oakland*, hetwelk men langs een stoombootveer bereikt. De stad wordt uit *Lobos Creek* en andere bronnen van water voorzien, terwijl tevens eene waterleiding ontworpen is uit het *Tahoemeer* in de *Sierra Nevada*. Tot de openbare gebouwen behoort er in de eerste plaats het nog niet voltooide raadhuys; voorts ver-

melden wij het belastinggebouw, de Munt en de Beurs. Van de 80 kerken zijn er slechts weinige, die zich door een fraaien bouwtraant onderscheiden. De *Israëlieten* hebben er 3 synagogen. Van de openbare boekertjen noemen wij die van den handel met 40 000 deelen, die der *Odd Fellows* met 25 000 deelen, die der werkliedenvereeniging met 30 000 deelen en die der *Juristen* met 15 000 deelen. Tot de inrichtingen van hooger onderwijs behooren er 15 colleges, van welke 2 door de *Jesuiten* worden bestuurd, 2 pharmaceutische scholen, eene teekenschool en eene *Académie van Wetenschappen*. Voorts heeft men er onderscheidene hospitalen, 6 schouwburgen en talrijke clubsgebouwen. Merkwaardig is er de *Chineesche wijk* met 2 *Chineesche* schouwburgen, *Boeddhatempels*, speelholen en opiumkelders. In 1875 waren er 120 sigarenfabrieken met 4 000 arbeiders (meestal *Chineezen*), 20 lazenfabrieken met 2 000 arbeiders, 16 ijsergiertertjen, 4 inrichtingen tot het inleggen van vruchten, 2 wolweverfjen, 20 meubelmakerfjen enz. *San-Francisco* is voor den handel ongemeen gunstig gelegen. In 1876 behoorden er 987 schepen te huis, terwijl er in 1884 niet minder dan 727 schepen binnenkwamen en 774 uitliepen. De waarde van den uitvoer bedroeg in dat jaar bijna 84 en die van den invoer ruim 68¼ miljoen dollars. De stad voorziet schier al de *Vereenigde Staten* van thee en ontvangt daarenboven eene verbazende hoeveelheid koffie, rijst en suiker. Onder de uitvoerartikelen zijn edele metalen, tarwe, wol, kurk en ginseng de voornaamste. De banken der stad werken met een kapitaal van 360 miljoen gulden. De bevolking, die in 1880 ruim 56 000 zielen telde, was in 1880 tot ongeveer 234 000 zielen geklommen. De stad werd eerst in 1776 gesticht en had in 1848, toen het goud in *Californië* ontdekt werd, slechts 1 000 inwoners. Na dien tijd werd zij een broeinest der grootste ondeden en misdrijven, doch dit gaf aanleiding tot gestrengte maatregelen, zoodat zij thans tot de best bestuurdte steden der *Vereenigde Staten* behoort. Allengs echter wordt men er zeer beducht voor de sterk toenemende immigratie der *Chineezen*. — De *Baai* van *San Francisco*, met eene lengte van 45 Ned. mijl, is door schilderachtige heuvels omsoomd en heeft door de *Gouden Poort* gemeenschap met den Oceaan.

Sangerhausen, eene arrondissementshoofdstad in het *Pruisische* district *Merseburg*, ligt aan de *Gonna* en aan een tweetal spoorwegen en telt ruim 10 000 inwoners (1885). Men vindt er vier kerken, een gymnasium, een ziekenhuis en onderscheidene fabrieken. Zij is éene der oudste steden van *Thüringen*. — Het arrondissement van dien naam heeft op 14 □ geogr. mijl bijna 71 000 inwoners (1885).

Sangi-eilanden (*De*) is de naam van eene Oost-Indische eilandengroep tusschen *Celébes* en de *Philippfjen*. Zij bestaat uit ongeveer 50 kleine eilanden met eene gemiddelijke oppervlakte van 18 □ geogr. mijl en 80 000 inwoners van *Maleisch* ras. Al deze eilanden zijn bergachtig, vulkanisch en zeer vruchtbaar; de inwoners zijn er gesteld onder eigene opperhoofden, onderworpen aan den *Nederlandschen* resident te *Menado*. Het grootste eiland, *Sangi* geheeten, is 45 Ned.

mjl lang en 15 breed en telt ruim 12000 inwoners met de havenplaatsen Taroena en Taboekang. De vulkaan Goenong Awe, op het noordelijk gedeelte van het eiland zich verheffend, richtte er den 2den Maart 1856 groote verwoestingen aan, waarbij omstreeks 6000 menschen om het leven kwamen.

Sanguisorba L. (Sorbenkruid) is de naam van een plantengealacht uit de familie der *Rosaceis*. Het omvat overblijvende kruiden, die op den gematigden gordel groeien; zij hebben een vertakten stengel, afwisselende, oneven-gevinde bladeren, eindstandige, tot aarvormige hoofdjes vereenigde bloemen en eene éenzadige noot. *S. officinalis* (gewoon sorbenkruid), op droge weiden na den hooioogst bloeiende, heeft een opgaanden stengel ter hoogte van 60 tot 90 Ned. duim, onbehaarde, scherp gezaagde, onder blauwgroene blaadjes en donkerroodbruine, tot langwerpige eironde aren vereenigde bloemen. De jonge blaadjes worden als groente gegeten.

Sanhedrin, vermoedelijk van het Grieksche *synedrion* (vergadering) afkomstig, was de naam van het hoogste nationale gerechtshof der Israëlieten te Jerusalem in den tijd van *Jesus*. Het bestond uit 71 leden en had het toezicht op den eeredienst, terwijl het den tijd der nieuwe maan bepaalde, van welken onderscheidene feestdagen afhingen. Het beslissen over leven en dood werd daaraan ontnomen door de Romeinen; althans de Romeinsche procurator moest een door het sanhedrin uitgesproken doodvonnis bekrachtigen.

Sanherib, eigenlijk *Sin-achi irib*, koning van Assyrië (705—681 vóór Chr.), was een zoon van *Sargon*, dempte in 708 een opstand der Babyloniërs en trok in 701 naar Palacesina om de oproerige Syrische Koningen te tuchtigen, maar belegerde te vergeefs *Hiska* in Jerusalem. Hij werd door den Egyptischen Koning *Tirhaka* bij Eltekeh gealagen en leed zoo groote verliezen dat hij Syrië moest ontruimen, waarna een opstand in Babyonië uitbarste, die in 689 met de verovering der stad Babylon eindigde. *Sanherib* verfraaide Ninivé door het bouwen van kanalen, tempels en paleizen. Van deze laatste is het aan de Tigris gelegene het grootste van alle Assyrische gebouwen; men heeft er 70 vertrekken in ontdekt. *Sanherib* werd in 681 door 2 zijner zonen vermoord.

Sanidien of glazig veldspaat is eene delfstof uit de veldspaatgroep die door sommigen als eene afzonderlijke soort, door anderen als eene verscheidenheid van orthoklas beschouwd wordt. Het kristalliseert monoclinisch, en zijne kristallen, in andere gesteenten besloten, zijn doorgaans gegroefd. Men vindt het echter ook in kristallijne, doorzichtige of doorschijnende, glasglanzige, witte tot grijze korrels, met eene hardheid van 6 en een soortelijk gewicht van 2,56—2,6. Zijne samenstelling beantwoordt aan de formule: $K_2Al_2Si_6O_{16}$, maar dikwijls is het kalium gedeeltelijk vervangen door natrium en ook wel eens door calcium, magnesium en baryum. Men vindt het vooral in de jongere vulkanische gesteenten.

San-Ildefonso of *La Granja*, een vermaard paleis der Spaansche Koningen, ligt bij de evenzoo genoemde plaats in de pro-

vincie Segovia, aan de noordzijde van het Guadaramagebergte en aan den weg van Segovia naar Madrid in een bevallig oord. Het werd op last van *Philippus V* (1724—1727) in den trant van het kasteel te Versailles gebouwd en van binnen weelderig versierd. Het park heeft eene uitgebreidheid van 1450 Ned. bunder; het bevat veel wild, en hier en daar verheffen er zich prachtige standbeelden en waterwerken. Den 12den Augustus 1836 kwamen er de troepen in opstand, zoodat Koningin *Christina* de constitutie van 1812 moest aannemen. Thans bevindt er zich eene koninklijke kristalfabriek.

San-José, zie *José*.

San-Juan, een Staat der Argentijnsche Republiek, telt op 1566 □ geogr. mjl ruim 91000 inwoners (1882), strekt zich uit langs de Cordilleraketen van 82°—30° Z. B. en is gedeeltelijk eene bergstreek met evenwijdige meridiaanketens en vruchtbare dalen, gedeeltelijk eene schier waterlooze steppe. De Vermejo, de Jachal en de San Juan zijn er de voornaamste rivieren. Het klimaat is er droog, maar aangenaam; schoon het er zelden regent en nooit dauwt, is de hitte er niet ondragelijk. Bosch zoekt men er te vergeefs, doch op een besproeienden bodem geeft de tarwe er een 50- tot 200 vondigen oogst. Het voornaamste artikel van uitvoer is er wijn, en er worden ook vele olijven verbouwd, terwijl men er in de westelijke disticten eenig zilver en goud verkrijgt. — De evenzoo genoemde *hoofstad*, San Juan de la Frontera, ligt aan de Limari, eene zijrivier der San-Juan en telt ruim 8000 inwoners.

Sankt Gallen, zie *Gallen* (St).

San Lucar de Barrameda, eene havenstad in de Spaansche provincie Cadix, op den linker oever der Guadalquivir en niet ver van haren mond ligt in eene vruchtbare heuvelstreek, heeft fraaie kerken en kloosters, een levendigen wijnhandel en omstreeks 23000 inwoners.

San-Luis, een Staat der Argentijnsche Republiek, telt op 1102 □ geogr. mjl ruim 76000 inwoners (1882) en is een arm, in het noordelijk gedeelte nagenoeg onbewoond, van boomen en planten verstoken geweest. Tusschen de meridiaanketens vindt men er zoute steppen, en in het zuiden grenst het land aan de Pampa's. Het klimaat is er aangenaam en gezond; zelden valt er regen, de hemel is er bijna altijd helder en het schoonste jaargetijde is er de winter. De landbouw staat er op een lagen trap, en ook aan het winnen van goud, zilver en koper uit de Sierra de San-Luis wordt niet veel ijver besteed. Er is plan, den spoorweg, thans van Rosario over Villa Maria naar Mercedes voltooid, voort te zetten over de hoofdstad San-Luis naar Mendoza en San-Juan, en vanhier over de Andesketen naar Valparaiso. — Genoemde *hoofdstad*, San-Luis de la Punta, ligt in een vruchtbaar dal en telt ongeveer 4000 inwoners.

San Luis de Maranhao, zie *Maranhao*.

San-Luis Potosi, éen der binnenlandsche Staten van Mexico, door de Staten Nuevo Leon, Tamaulipas, Veracruz, Queretaro en Zacatecas omgeven, telt op 1298 □ geogr. mjl ruim 216000 inwoners (1882). Het westelijk gedeelte des lands is zeer bergachtig, maar

de bodem daalt er naar de oostzijde langzamerhand af tot eene heuvelstreek en vervolgens tot de moerasige kustvlakte der Mexicaansche Golf. De voornaamste rivieren zijn er de Panuco en de Rio Santander, en van de meren zijn er die van Chairel en van Chila de aanzienlijkste. Het klimaat is er in de bergstreek gezond, maar in de moerasige laagten zeer ongezond. De vruchtbare bodem levert er vooral maïs, tarwe en ander graan, uitmuntend ooft, suikerriet enz., maar de landbouw verkeert er in een verwaarloosden toestand. Men heeft er veel schapen en runderen, maar de weleer bloeiende ontginning der zilvermijnen is er tot stilstand gekomen, terwijl er nog altijd kwik en vermiljoen gewonnen worden. De nijverheid is er van weinig belang en de uitvoer bepaalt zich vooral tot huiden, vee en wol. De bevolking bestaat er uit een mengsel van Creolen, Negers, nakomelingen der Azteken, Indianen en verscheidenheden van allerlei kleur. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, aan de helling eener bergvlakte niet ver van de bronnen der Panuco gelegen, is regelmatig gebouwd, heeft eenige fraaie kerken met kostbare schilderijen van oude meesters, rijke kloosters, een collegie, eene waterleiding, een levendigen handel en (met de voorsteden) ongeveer 70 000 inwoners.

San Marino, eene republiek in Midden-Italië en de kleinste Staat in Europa, heeft sedert 15 eeuwen zijne onafhankelijkheid gehandhaafd. Zij telt op 1,12 □ geogr. mijl bijna 8 000 zielen en beslaat een heuvelachtig gewest tusschen de provinciën Pesaro, Urbino en Forlì; zij draagt uitloopers van de Apenijnen en wordt door de Tamaro en de Calore besproeid. De hoogste top is er de Titano (738 Ned. el hoog); hij is verdeeld in 8 spitsen, ieder met een toren gekroond. Deze 8 torens met het woord „Libertas (vrijheid)” vormen het wapen der Republiek. De grond is er gedeeltelijk vruchtbaar, gedeeltelijk steenachtig, en de voornaamste voortbrengselen zijn er graan, kastanjes, wijn, olijven en zijde. De belangrijkste bron van bestaan is er de landbouw met de veeteelt. Aan het hoofd der Republiek bevindt zich een Souvereine Grootte Raad (Generale consiglio-principe), belast met de wetgevende macht. Hij bestaat uit 60 voor levenslang gekozen leden. Zij behooren tot den adel, de stedelijke burgers en de plattelandsbewoners, elk voor een derde, maar worden niet door het volk gekozen; de ledige plaatsen worden door den Raad selven aangevuld. De uitvoerende macht is opgedragen aan twee capitani reggenti, uit den Grooten Raad gekozen. Ieder van hen bekleedt zijne betrekking gedurende 6 maanden. Eene congregazione economica di stato, uit 12 leden van den Grooten Raad bestaande, zorgt voor de belangen van den landbouw. Voor 't overige is het staatsbestuur toevertrouwd aan 2 staatssecretarissen, aan wie een schatmeester generaal en een kommandant der militia zijn ter zijde gesteld. De rechtsbedeeling geschiedt in strafzaken door eene commissie van 12 leden uit den Grooten Raad, bijgestaan door 2 buitenlandsche rechtsgelcerden; daarboven heeft men er 2 rechters, beiden buitenlandsche rechtsgelcerden, voor een tijdperk van 3 jaar benoemd. De inkomsten der Repu-

bliek bedragen gemiddeld 110 000 francs en de uitgaven bijna evenzoveel, doch er bestaat geene staatschuld. Het leger, door algemeenen dienstplicht bijna 1 200 man sterk, bestaat uit den generalen staf, de garde van den Grooten Raad, eene compagnie artillerie, een legioen fuseliers en eene afdeling genarmes. Volgens eene in 1862 geslotene en den 27sten Maart 1872 vernieuwde overeenkomst heeft de Republiek zich onder de hoede gesteld van den Koning van Italië. Kerkelijk behoort zij tot het bisdom van Montefeltro. — De *hoofdstad* San-Marino ligt 15 Ned. mijl ten zuidwesten van Rimini op eene hooge rots welke men langs de breede kronkelingen van een nieuwen weg beklimt; zij heeft enge, steile straten, een plein met een waterbak, 5 kerken, een schouwburg, op den top der rots een ouden, met een toren gekroonden burcht, een gymnaasium, een penningkabinet en ongeveer 1 600 inwoners. Aan den voet der rots verheft zich Borgo di San Marino met 2 door bogen gangen omgevene pleinen en 3 kerken, terwijl dit kleine gemeenebest voor 't overige bestaat uit de gemeenten Serravalle, Faetano en Monte Giardino. — Als stichter der stad en eerste zending in deze oorden wordt *Marinus* genoemd, die in de 3de eeuw onzer jaartelling leefde. Omstreeks 100 jaar later kochten de inwoners van San-Marino eenige nabijgelegene dorpen, kozen de zijde der Ghibellijnen, namen deel aan den strijd tusschen den Keizer en den Paus en knoopen in het midden der 18de eeuw vriendschappelijke betrekkingen aan met de naburige Graven van Montefeltro en Urbino, die hen onder hunne bescherming namen, zoodat zij aan dezen hunne onafhankelijkheid verschuldigd zijn. Toen Paus *Urbanus VIII* in 1631 bezit nam van het hertogdom Urbino als een vervallen leen en het inlijfde in den Kerkelijken Staat, bekrachtigde hij het tractaat van bescherming met de Republiek, erkende de onafhankelijkheid van deze en verleende haar vrijen uitvoer naar zijne Staten. *Napoleon I* nam San-Marino in bescherming en deed zelfs het aanbod, het gebied der Republiek te vergrooten, doch de Regeering was voorzichtig genoeg, het beleefdijk van de hand te wijzen. Gedurende de herhaalde omwentelingen in Italië en na de Restauratie bleef San-Marino een vrije Staat onder de bescherming van den Paus. In September 1847 werd er de Raad herchapen in een vertegenwoordigend lichaam, welks leden door de bevolking gekozen werden. In 1850 zochten voorts vele vluchtelingen uit den Kerkelijken Staat eene wijkplaats te San-Marino, waarop het Pauselijk bestuur verderde, dat de staatkundige wetsovertreders gebannen en de gewone misdadigers uitgeleverd zouden worden. Dientengevolge trokken met toestemming van de uitvoerende macht der Republiek in Juni 1851 omstreeks 800 Oostenrijksche soldaten uit Ancona en 200 Pauselijke genarmes en liniesoldaten derwaarts. De publieke wetsovertreders ontvingen passen naar het buitenland en de overige misdadigers werden gevangenlij weggevoerd. Na dien tijd is San-Marino, volhardende in zijne onzijdigheid, volkomen rustig gebleven.

Sanmicheli (Michele), een uitstekend bouwmeester en vestingbouwkundige, geboren in 1484 te San Michele bij Verona, ontving

zijne opleiding te Rome, werd vervolgens vestingbouwkundige in dienst der Republiek Venetië en overleed in 1559. Hij was vooral werkzaam te Verona, waar hij vermaarde paleizen heeft gesticht, en in 1527 voorzag hij die stad van vestingwerken volgens het stelsel van hoekige bastions. Zijne poorten zijn sierlijk, en ook het kasteel San Andrea aan de Lido te Venetië is door hem ontworpen. Zijn laatste werk was de bedevaartkerk Madonna di Campagna in zijne geboorteplaats.

Sannazaro (Jacopo), een Latijnsch en Italiaansch dichter, geboren te Napels den 28sten Juni 1488, was de telg van een Spaanschen stam en studeerde te Pontano, waar hij zich *Actius Sinoeris* noemde. Zijne gedichten boeiden de aandacht van Koning Ferdinand van Napels en van diens zonen Alfonso en Federigo, zoodat dezen hem kozen tot reisgenoot op hunne reizen en veldtochten. Toen Federigo in 1496 den troon beklimde, schonk hij aan den dichter de Villa Mergollina. Sannazaro volgde zijn weldoener, toen deze in 1501 het land verlaten moest, trok met hem naar Frankrijk, keerde eerst na den dood des Konings naar zijn vaderland terug en overleed te Napels in 1530. Zijn roem als dichter in de Italiaansche taal berust voornamelijk op zijne idylle: „Arcadia”, uit proza en poëzij bestaande en zich onderscheidende door eene ongemeene sierlijkheid en welluidendheid van taal. Zij verscheen te Venetië in 1502 en is later bij herhaling gedrukt. Ook leverde hij vele andere fraaie Italiaansche verzen, gezamenlijk uitgegeven te Padua in 1723. Nog grooteren roem verwierf hij door zijne Latijnsche gedichten. Behalve het meer uitgebreide gedicht: „De partu virginis”, schreef hij elegiën, eclogen en epigrammen. Voor een gedicht op Venetië ontving hij van den Senaat dezer Republiek een geschenk van 600 zecchinen.

San-Piër d'Arena, eene stad in de Italiaansche provincie Genua, in de Riviera di Ponente aan zee en aan den spoorweg gelegen, bezit eene technische school, eenige groote paleizen, fraaie villa's, een openbaren tuin en omstreeks 16 000 inwoners. Men heeft er onderscheidene fabrieken en een levendigen handel.

San-Piëtro, een eiland in de Middellandsche Zee, aan de zuidwestkust van het eiland Sardinië en tot de provincie Cagliari behorende, heeft eene breedte van 9—10 Ned. mijl, is bergachtig en dor en heeft aan de kust groote zoutpannen terwijl er tevens veel werk wordt gemaakt van de koraal- en thonijnevisscherij. Het eiland behoort aan den Hertog van San-Piëtro en telt ongeveer 5 000 inwoners, bijna allen gevestigd in de hoofdplaats Carloforte aan de oostkust. Het aantal binnengevallen en uitgezilde schepen bedroeg er in 1875 niet minder dan 1462.

San Remo, eene arrondissementshoofdstad der Italiaansche provincie Porto Maurizio, bevallig gelegen aan de Golf van Genua en aan den spoorweg van Genua naar Nizza, heeft een uitstekend klimaat en een heerlijken plantengroei. Zij is eene badplaats, voorts de zetel van een onderprefect, van een paar rechtbanken, van een gymnasium, van eene zeevaart- en van eene technische school, bezit onderscheidene kerken en paleizen, bene-

vens een aanzienlijken handel en telt ruim 4 000 inwoners.

San-Salvador, de kleinste maar dichtst bevolkte en best bebouwde der 5 Republieken van Centraal-Amerika, tusschen 13°7' en 14°24' N.B. en 87°30' en 90°20' W.L. van Greenwich gelegen, grenst in het zuiden aan de Stille Zee, in het zuidoosten aan de Fonseca-golf, in het oosten en noorden aan Honduras en in het westen aan Guatemala, en heeft eene oppervlakte van 345 □ geogr. mijl. Met uitzondering van eene vlakke alluviaalstrook aan de kust vormt de bodem er eene van rivierdalen doorsneden hoogvlakte, waarop een twaalfal vuurspuwende bergen, ter hoogte van 1500 tot 2100 Ned. el zich verheft. De merkwaardigste van dese zijn: de Conchagua, de San Miguël, de Chinameca, de Apaneca, de Tecapa, de San Vicente, de San Salvador en de Santa Anna. Van de rivieren is de Lempa de aanzienlijkste; deze, 230 Ned. mijl lang, ontvangt bijna al de wateren van het binnenland en baant zich een weg tusschen de vulkanen Tecapa en San Vicente. Daarenboven heeft men er de Rio San Miguël, de Goascaran en de Rio Paz, en van de meren noemen wij die van Guiza, Ilopango, Camalotal, Chalchuapa, Zapotitan en Cuscatlan. Men vindt er een tropisch klimaat, en daar de grond er zich slechts op weinige plaatsen boven de Terra Caliente verheft, is er minder verscheidenheid dan in de overige Staten van Centraal-Amerika. Intusschen is het in het binnenland vrij gezond en aan de kust minder ongezond dan aan de kust van den Atlantischen Oceaan; aardbevingen behooren er niet tot de zeldzaamheden, en de hoofdstad is daardoor van hare stichting tot aan het jaar 1854 tot 5-maal toe verwoest. De grond is er over het geheel ongemeen vruchtbaar en wegens overvloed van water zeer geschikt voor den landbouw. In de omstreken der stad Salvador oogst men in één jaar viermaal maïs van denzelfden akker. De wouden vertoonen er echter geenszins dien weligen groei, welken men aan de oostkust van Centraal-Amerika opmerkt. Het dierenrijk telt er slechts weinige soorten; de jaguar en de puma komen er zelden voor. Ook de delfstoffen zijn er niet van veel belang, schoon men er eenig goud, zilver, ijzer, lood en steenkolen aantreft. De bevolking wordt geschat op 613 000 zielen, meerendeels Indianen en Kleurlingen, terwijl het aantal zuivere Blanken er nauwelijks 10 000 bedraagt. De Indianen spreken er de Spaansche taal en belijden er den Christelijken godsdienst, behalve in het district Costa del Balsamo, waar zij hunne voorvaderlijke taal en zeden nog handhaven. De belangrijkste cultuurplant is er de indigo, doch zij wordt meer en meer door de koffie verdrongen, en men verbouwt er daarenboven tabak, suiker, maïs, rijst, boonen, katoen enz., terwijl er voorts balsem, kaecatoek, cacao, vanille, rhabarber en meubelhout worden uitgevoerd. De veeteelt is er niet voldoende voor de behoeftes van het binnenland, zoodat er paarden, muilezels en runderen uit Honduras worden ingevoerd. Van belang is er wijders de cochenilleteelt, doch de fabrieknijverheid verkeert er nog in hare kindsheid. Daarentegen is er veel handel, zoodat in 1884 de waarde van den invoer op

ruim 2½, en die van den uitvoer op ruim 6 millicoen dollars werd geschat. De voornaamste havenplaatsen zijn er: La Union, La Libertad en Acajatia. Het onderwijs laat er nog veel te wenschen over, hoewel de universiteit van San Salvador na die van Guatemala voor de beste van Centraal-Amerika gehouden wordt. Alleen de goeode stadbewoners zijn er ervaren in de schrijfkunst. De inkomsten van den clerus zijn er door de opheffing van de kloosters en de afschaffing van de tienden aanmerkelijk verminderd, zoodat de Regeering maatregelen heeft moeten nemen om in het onderhoud der geestelijken te voorzien. Men heeft er een gemeenebestelijken regeeringsvorm; aan het hoofd der uitvoerende macht bevindt zich een voor den tijd van 6 jaar gekozen president met 2 ministers, en de wetgevende macht bestaat uit een Wetgevend Lichaam van 24 en een Senaat van 12 leden, die telken jare voor de helft aftreden en om de 2 jaar vergaderen. De militaire macht bestaat er uit 5000 man, en van dezen zijn 1000 in dienst. In 1884 beliepen de inkomsten van den Staat 4067000, en de uitgaven 4067000 dollars. In 1898 bedroeg de staatschuld 4621489 dollars. De Staat is verdeeld in 10 departementen. — De evenzoo genoemde *hoofdstad* ligt in een fraai dal aan den voet van den vulkaan San Salvador en bezat vóór de aardbeving van 1854 eene deftige hoofkerk, eenige andere kerken, een levendigen handel en 20000, volgens anderen dubbel zooveel, inwoners. Zij werd in 1428 op de plaats van de oude stad Cuscatlan gebouwd, maar in den nacht van den 16den op den 17den April 1854 door eene aardbeving nageenog geheel verwoest. Wél bouwde men toen elders eene nieuwe hoofdstad, doch de Regeering keerde in 1858 naar de oude terug, die, nadat zij den 19den Maart 1872 wederom verwoest en nogmaals opgebouwd is, thans ongeveer 18000 inwoners telt. Dit land werd in 1525 en 1526 onderworpen aan de Spaansche heerschappij, en zijne onafhankelijkheid dagteekent van 1821. Door het verdrag van 7 October 1842 verbond zich San Salvador met Guatemala, Nicaragua en Honduras tot een Vereenigden Staat, die echter korten tijd bestond. In 1845 ontstond er een oorlog tusschen San-Salvador en Honduras, terwijl eerstgenoemde Staat een verbond sloot met Guatemala. Deze 2 Staten besloten tot het oproepen van eene Nationale Conventie, welke evenwel achterbleef, en in 1847 scheidde Guatemala onder *Carrera* zich af van de Unie. Daarentegen kwamen in 1851 de afgevaardigden van San Salvador, Honduras en Nicaragua bijeen tot een Congrés te Chinandega. Daar Guatemala weigerde toe te treden, rukten de Verbondene Staten onder *Vasconcelos*, den president van San Salvador, naar Chiquimula voorwaarts, maar leden den 2den Februari van laatstgenoemd jaar eene beslissende nederlaag bij Arada. Den 25sten Juli daaraanvolgende vereenigden zich San-Salvador, Nicaragua en Honduras wederom tot een Statenbond. Deze echter ging spoedig weder te niet, zoodat San Salvador in 1853 een soevereinen Staat vormde. Na dien tijd werd er slechts nu en dan voor eene korte poos de rust verstoord, namelijk in 1857 door den oorlog van *Walker* in Nicaragua en in 1858

door den staatsstreek van generaal *Barrios*, die eene verandering der grondwet doordreef en in 1806 tot president gekozen werd. In 1863 verklaarde Guatemala op nieuw den oorlog aan San-Salvador en had Nicaragua en Costarica tot Bondgenooten. Na hardnekkigen tegenstand moest *Barrios* de vlucht nemen uit de hoofdstad, en den 12den Februari 1864 hield de voormalige president *Dubnas* er zijn intocht, waarna deze er zich door de Constitueerende Vergadering voor den tijd van 4 jaar tot president zag benoemd. Eene poging van *Barrios*, om het bewind te herkrigen, eindigde den 29sten Augustus van laatstgenoemd jaar met zijne terechtstelling. Na dien tijd werd de rust er niet weder gestoord.

Sansculottes (zonder broeken) noemde men in den aanvang der Grootte Revolutie in Frankrijk de omwentelingsgezinden uit de heffe des volks, alsmede hunne navolgers, welke allen zich onderscheidden door eene alleraldigste kleeding en door gemeene manieren.

San-Sebastian, de versterkte hoofdstad der Spaansche provincie Guipuzcoa, ligt aan de Golf van Biscaye en aan den Noorder-spoorweg (van Burgos naar Irun), gedeeltelijk in de vlakte en gedeeltelijk aan de helling van een berg, op wiens top het Castello de la Mota zich verheft. Zij is eene zeer oude stad, werd in 1818 door de Engelschen verwoest, maar is vervolgens weder opgebouwd en behoort thans tot de fraaiste steden van Spanje. De haven (La Concha) aan de westzijde der stad is niet veilig, maar voor groote schepen toegankelijk. San Sebastian is de zetel van den kapitein-generaal der Baskische provinciën, bezit een fraai plein met bogengangen, 2 kerken, een schouwburg, eenige scholen en fabrieken en ruim 22000 inwoners (1884).

San-Severo, eene arrondissementshoofdstad in de Italiaansche provincie Foggia, aan de uitloopers van den Monte Gargano en aan den spoorweg naar Brindisi, is de zetel van een onderprefect en van een bisschop. Men vindt er een seminarium, onderscheidene inrichtingen van weldadigheid, eene deftige hoofkerk, een levendigen veehandel en bijna 17000 inwoners.

Sanakriet (Het), eigenlijk *Sanskrita* (juist gevormd), in ouden tijd de volkstaal in het noorden van Vóor-Indië, is ontstaan uit de door Ariërs van Indo-Germaanschen stam derwaarts gebrachte en in de Veda's bewaard geblevene oorspronkelijke taal. Het blijkt echter, dat zij reeds in de 5de eeuw vóór Chr. is verbasterd, en eene eeuw later was zij niet langer de algemeene volkstaal. Inmiddels had zij door eene letterkunde en door eene degelijke grammaticale behandeling eene groote mate van vastheid in hare vormen verkregen, zoodat de kennis van het Sanakriet als de taal, waarin de gewijde schriften der Brahmanen zijn opgesteld, ook thans nog onmisbaar is voor de Indische geleerden. De oudste werken in het Sanakriet zijn evenzeer door mondelijke overlevering als door schriftelijke opteekening tot ons gekomen. Het aloude gebied dier taal als volkstaal was in het noorden begrensd door het Himalayagebergte, in het westen door de Indus, in het oosten door

de Brahmapoetra en in het zuiden door Dekan. Langs de kust evenwel strekte zij zich verder uit en werd tegelijk met het Boeddhasanus naar Achter-Indië en de Soenda-eilanden overgebracht. Als schrifttaal (Kawi, Pali), heeft zij ook nu nog grooten invloed op de Indische volkstalen van den Dravidienstam. Zij telt 10 klinkers, 4 tweeklanken en 34 medeklinkers. Het schrift draagt den naam van *Devanāgarī* (Godenschrift) en wordt van de linker naar de rechter zijde geschreven. Alle woorden, die niet met een klinker, eene *o* of *u* eindigen, worden met het volgende woord verbonden. Talrijk — 160 in getal — zijn de graphische verbindingen der medeklinkers, en meestal wordt hierbij één van deze verkort. Den woordenschat van het Sanskriet kan men terugbrengen tot een aantal wortels, die in de taal niet gebesigd worden, maar toch de stammen zijn van alle woorden. Die wortels hebben slechts éene lettergreep, en zeer weinige daarvan zijn klanknabootsend. Naast de schrifttaal ontwikkelde zich de volktaal (Prākriet), die men in opschriften op rotsen uit de 3de eeuw vóór Chr. aantreft, waarin Koninklijke bulletins zijn uitgevaardigd en waarvan in de Indische drama's vrouwen, dienstbaren en personen uit de geringere klassen zich bedienen. Andere tongvallen van het Sanskriet zijn het Bengali, Marathi, Goedjerati, Hindi, Pendsjaubi enz. Ter beoefening van het Sanskriet, voor vergelijkende taalstudie onmisbaar, dienen vooral: „Ausführliches Lehrgebäude der Sanskritsprache (1817)“ van *Bopp*, — „Kritische Grammatik der Sanskritsprache (4de druk 1868)“ van dezelfde, — „Handbuch der Sanskritsprache (1842—1854, 2 dln) van *Benfey* en het woordenboek van *Böhtlingk* en *Roth* (1853—1875, 7 dln).

De Sanskritische letterkunde is verdeeld over 2 tijdperken, dat der Veda's en dat van het klassieke Sanskriet. Nauwkeurige jaartallen kan men daarbij niet opgeven, en er komt nog bij, dat uit het tweede tijdperk alleen die geschriften zijn overgebleven, welke in hunne soort het voortreffelijkst waren, zoodat wij de ontwikkeling der taal niet kunnen nagaan. In het eerste tijdperk werden slechts onderwerpen van godsdienstigen aard behandeld, en eerst in het tweede is sprake van wetenschappelijke aangelegenheden. Zie over dat tijdperk onder het woord *Veda*. Het begin van het tweede tijdperk moet men voorreker zoeken in de 5de of 6de eeuw vóór Chr., toen de volksdialekten zich meer en meer ontwikkelden en de oorspronkelijke taal in eene doode veranderde. Opmerkelijk is het tevens, dat alle wetenschappelijke werken in het Sanskriet in gebonden stijl zijn opgesteld, en wel in dubbelversen, van welke ieder 16 lettergrepen bevat, terwijl alleen in de beide laatste voeten de iambsche maat duidelijk te voorschijn treedt.

De epische poëzij in het Sanskriet is verdeeld in 2 groepen: „de *Itihāsa-Purāna* en de *Kāvya*. Tot de eerste behooren de „*Mahābhārata*“ en de „*Purāna*“, mythische verhalen, die de wereldschepping en de godenleer behandelen, afgewisseld door godgeleerde en wijzegeerige bespiegelingen, voorschriften omtrent den eerdienst, legenden enz. Zij zijn

bekend ten getale van 11, en slechts weinige van deze werden in het licht gegeven. In de „*Upapurāna*“ gaat het verhalend karakter geheel verloren en treedt de beschouwing der godsdienstplechtigheden op den voorgrond. Onder de „*Kāvya*“ of gedichten, die aan bepaalde dichters (kawi) worden toegekend, bekleedt de „*Rāmāyana*“ van *Walmiki* de eerste plaats. Van de latere vermelden wij de beide aan *Kālidāsa* toegeschreven gedichten „*Raghuvāṇa*“ en „*Kumārasambhava*“. De overige, zooals de „*Bhāttikāvya*“ (uit de 6de of 7de eeuw na Chr.), de „*Māghikāvya*“ en de „*Nalodaya*“, komen, wat den inhoud betreft, met de „*Mahābhārata*“ en „*Rāmāyana*“ overeen. — Het schijnt, dat het drama bij de Indiërs, evenals bij andere volken, uit goddienstige feesten en optochten is ontstaan, maar het is vermoedelijk zijne volkomenheid verschuldigd aan den invloed der Grieksche drama's, die aan de Hoven der Grieksche Koningen in Bactrië, Pendsjaub en Goedjerate werden opgevoerd. De onderwerpen zijn genomen uit de fabelleer, de geschiedenis of het dagelijksch leven. Vermeldenswaardig zijn vooral de groote tooneelstukken, met den naam van „*Sāmavakāra*“ bestempeld. Het hoofdmotief is er steeds de liefde, en met betrekking tot den vorm bestaan zij uit eene afwisseling van proza en poëzij. De Goden, Koningen, Brahmanen en andere hooggeplaatste personen spreken Sanskriet, de vrouwen en personen van lagere rang Prākriet. Het aantal bedrijven is niet kleiner dan tien. Tot de beste Indische tooneelstukken behooren de „*Mritajhakati*“ van Koning *Sādraka* en de twee stukken van *Kālidāsa*, wellicht uit één der eerste eeuwen onzer jaartelling. De heldin van het eerste stuk is de bijzit *Wasantasena*, die door eene reeks van beproevingen zich eindelijk de liefde waardig maakt van den vromen Brahmaan *Tyāgrudatta*; het werd uitgegeven door *Steneler* in 1837. Het meestbekende stuk van *Kālidāsa* is: „*Sakuntala*“; deze, de schoone dochter van een kluisenaar en de beminde van Koning *Duseymanta*, heeft te midden der liefkoerij verzuimd, de vereischte hulde te bewijzen aan een ascet, en deze spreekt in zijn toorn den vloek over haar uit, dat degene, aan wien zij steeds dacht, haar vergeten zou, maar voegt er de belofte bij, dat de Koning zich het vroeger voorgevallene zou herinneren, zoodra hij den bij *Sakuntala* achtergebleven ring aanschouwde. Die vloek heeft noodeltigg gevolgen: *Sakuntala* verliest bij het baden den ring en wordt aan het Hof door den Koning niet herkend. Nu vervalt zij tot wanhoop en wordt door de Nymfen weggevoerd van het Hof. Een vischer vindt den ring in een visch en brengt hem den Koning, wiens herinnering nu plotseling ontwaakt, zoodat hij ten slotte met zijne beminde en met zijn kind hereenigd wordt. — „*Oerwaçī*“ van *Kālidāsa* behandelt de liefde der nyf van dien naam jegens Koning *Purūravas* in den traat eener opera. — Een derde stuk, door velen deegelijks aan *Kālidāsa* toegekend en „*Mālavikā*“ genaamd, is de dramatische voortelling van eene ingewikkelde familiegeschiedenis. — Een ander verdienstelijk allegorisch-philosophisch tooneelstuk is „*Prabodhatjandrodya*

(opgang van de maan der kennis)" van *Kriegsnambora*, waarin begrippen en stelsel als handelende personen optreden. — De lyrische poëzij der Indiërs bepaalt zich hoofdzakelijk tot stukken van erotischen inhoud en onderscheidt zich zoowel door diep en innig gevoel als door verwifde zinnelijkheid. Van *Kālidāsa* roemt men den „Meghadūta (Wolkenbode)" of woorden, die een balling aan de wolken medegeeft om ze over te brengen aan zijne beminde, — de „Ghatakārpara (Gebroken kruik)", — en de „Ritoeśanāhāra (Verzameling der jaargetijden)". Voorts heeft men puntgedichten van *Bhartrihari* en van *Amarośa*, en in de „Gītāgowinda" de weelderige liefdegeschiedenis van den God *Kriśna* met de herderin *Rādha*. Eindelijk heeft men in dit tijdperk spreuken, dierenfabels, sprookjes, romans, enz.

In de wetenschappelijke letterkunde der Indiërs bekleedt de spraakkunst eene voorname plaats. Zij heeft zich ontwikkeld door eene nauwgezette studie van den tekst der Veda's. Aanteekeningen op deze zijn uit het eerste tijdperk bewaard gebleven. Onbekend evenwel zijn de voorloopers van het grootte werk van *Pānini*, dat in de Westersche landen eene rechtmatige bewondering baarde en niet weinig bijdroeg tot herschepping van het taalkundig onderzoek in de laatste eeuw. Het onderscheidt zich door eene grondige opsporing der wortels en der woordvorming, alsmede door eene verwonderlijke juistheid van uitdrukking en door eene met nauwgezetheid gebezigde terminologie. Vermoedelijk heeft *Pānini* geleefd in de tweede eeuw na Chr. Wegens zijn diepen zin is dat werk reeds vroeg van aanteekeningen voorzien; ook van deze zijn eenige bewaard gebleven, en van volgelingen van *Pānini* bezitten wij desgelijks eenige geschriften. Daarenboven zijn later andere taalkundige stelsels ontstaan met eene eigenaardige terminologie, zooals de „Mugdhabhoda" van *Wopadeva*, — de „Sāraswata" van *Anoebhātis-wardpātājāra*, — en de „Kātānta" van *Sarwa-warman*. De spraakkunst der Prakrietdialekten werd behandeld door *Wararostēji* en *Hematjandra*, en ook een woordenboek van *Amarasūka* en verschillende leerboeken zijn tot ons gekomen. De historische werken der Indiërs zijn zoozeer met fabelen doorweven, dat zij nauwelijks dien naam verdienen; dit geldt vooral van de „Rādajatarangnī" van *Kāhana*, eene geschiedenis van Kaajmir bevattend. Van geschriften over aardrijkskunde zijn tot nu toe alleen de titels bekend. De sterrenkunde en hare hulpwetenschappen werden reeds in het eerste tijdperk beoefend, maar hebben zich eerst onder den invloed der Grieken tot eene aanmerkelijke trap ontwikkeld. De Indische sterrenkundigen betuigen zelfs, dat de Jawaana (Grieken) hunne leermeesters zijn, en dit wordt door hunne astronomische terminologie bevestigd. Door de Arabieren, die in de 8ste en 9de eeuw onzer jaartelling op hunne beurt de leerlingen der Indiërs werden, hebben deze laatste grooten invloed geoefend op het Westen. Als de oudste sterrenkundige schrijver der Indiërs wordt *Aryabhata* vermeld, en als de laatste, tevens een uitstekend wiskundige, *Bhāskara*, die in de 12de eeuw leefde en eene reken-

kunde en eenwielkunde schreef. Na hem zonk de sterrenkunde in de nevelen der sterrenwichelarij. Zeer groot is voorts in het Sanskriet het aantal geneeskundige werken, van welke sommige een volkomen stelsel der wetenschap, andere enkele onderzoeken omvatten. Vooral de heelkunde werd met vrucht door de Indiërs beoefend; de rhinoplastiek is door hen uitgevonden. Ook beoefenden zij met ijver de artseneemkundige. De geschriften over het recht, de zeden en den eeredienst, vereenigd onder den naam van „Dharma", nemen in dit tijdperk een aanvang met de „Dharmaśāstra", die aan *Manośa* wordt toegekend. Het wetboek van dezen schijnt intusschen jonger te zijn dan de jongste gedeelten der „Mahābhārata", terwijl de overige 56 „Dharmaśāstra" nog niet zijn uitgegeven. Jonger dan gemeld wetboek is dat van *Yādājñawalkya*. In de laatste eeuwen is vooral in Dekan eene moderne rechtsgelerdheid ontstaan, welke zich beijvert, de verschillende uitspraken der „Dharmaśāstra" met elkander te vergelijken. Voorts verwijzen wij naar de „Akademische Vorlesungen über indische Literaturgeschichte (2de druk, 1876)" van *Weber*. In den laatsten tijd is de letterkunde van het Sanskriet verrijkt met eene Indische spraakkunst van *Whitney* (1879), terwijl *Böhtlingh* in datzelfde jaar een aanvang maakte met de uitgave van een verkort woordenboek dier taal. Voorts heeft men in Zuid-Indië twee handschriften van den lang verloren gewaanden commentaar van *Sāyana* op de „Atharwaweda" ontdekt. Ook heeft *Max Müller* in het „Journal" van de Royal Asiatic Society (1880) mededeelingen gedaan omtrent een handschrift in 't Sanskriet, dat hem uit Japan is toegezonden en eene beschrijving bevat van het Paradijs der Boeddhalisten. Wijders heeft *Eggeling* eene uitgave bezorgd van den tekst van den: „Ganaratnawuhodadi (1879)", — *P. Goldsmid* van den „Ravanavaha (1880)", — en *Oldenberg* van den „Vinayapitaka (1879)". Merkwaardige vertalingen uit het Sanskriet vindt men in de: „Sacred books of the East (1879—1880)", uitgegeven door *Max Müller*, en belangrijke mededeelingen omtrent de letterkunde van het Sanskriet in: „The Indian Antiquary", die te Bombay in het licht verschijnt. Van de „Notices of Sanskrit manuscripts" van *Rājendra Lāla Mitra* is reeds het zesde deel gedrukt, en *Kielborn* heeft in 1881 een catalogus geleverd van op palmblederen geschreven teksten in 't Sanskriet, door hem in Bombay verzameld. Daarmede hebben ook *Bhandarkar* en *Peterson* zich bezig gehouden. *Burgess*, de archaeoloog voor Westelijk Indië heeft niet lang geleden weder een paar deelen „Berichten" in het licht gezonden, waarin men uitvoerige mededeelingen aantreft omtrent de vermaarde tempelgrot. De oudheden van het presidentschap Madras zijn beschreven door *Sewell*, en men heeft voorts belangrijke teksten in 't Sanskriet in de „Bombay Sanskrit series". Te Lahore verschijnt een tijdschrift in het Sanskriet onder den titel: „Vidyodaya". In Europa werd het Sanskriet vooral in Duitschland beoefend. Van het: „Sanskritwörterbuch in Kürzerer Fassung" van *Böhtlingh* zijn reeds vier deelen in gereedheid en *Bücker* leverde een: „Leitfaden für den Elementarkursus des

Sanskrits (1833)". Eindelijk hebben *Hopkins*, *von Schröder*, *von Bradke*, *Hillebrandt*, *Weber*, *Both*, *Windisch*, *Foulkes*, *Jolly*, *Führer*, *Kern* enz. door hunne geschriften niet weinig medege werkt om onze kennis van het Sanskriet en van Indische toestanden uit te breiden.

Sanson (Louis Joseph), een verdienstelijk Fransch geneeskundige, geboren te Parijs den 24sten Januari 1790, was een uitstekend leerling van *Dupuytren* en werd reeds in 1805 onderassistent in de hospitalen en in het Hôtel-Dieu, in 1807 opperassistent en zag zich in 1813 geplaatst bij het lazareth der oude garde. In den slag bij Bantzen werd hij door rheumatismus aangetast, en hij bleef hieraan steeds lijden, vooral wegens de vermoelenissen en ellenden, die hij in den slag bij Waterloo verduurde. Na de capitulatie van Parijs vergezelde hij het overschot van het leger naar Fontainebleau, keerde na den val van *Napoleon* tot de burgerlijke practijk te Parijs terug en heropende zijne ontleedkundige lessen. In 1817 werd hij doctor in de heekunde, in 1830 hoogleeraar en in 1836 lid van de Koninklijke Medische Académie. Hij overleed den 1sten Augustus 1841. Van den grooten "Dictionnaire des sciences médicales et chirurgicales" leverde hij wellicht het derde gedeelte.

Sansovino, zie *Costucci* en *Tatti*.

Sansouci, een koninklijk kasteel bij Potsdam vóór de Brandenburger poort, is vermaard als de gellefkoosde verblijfplaats van *Frederik de Groot*e, later als het zomerverblijf van *Friedrich Wilhelm IV*. Het werd in 1745 gebouwd en in 1747 naar het ontwerp van *Knobelsdorf* door de bouwmeesters *Hildebrandt* en *Böhring* voltooid. Het verheft zich op het terras van Sansouci, een heuvel ter hoogte van 20 Ned. el. Het hoofdgebouw is 78 Ned. el lang en 16 diep. Het éene front is versierd met een koepel, die door reusachtige karyatiden gedragen wordt, en het andere met eene in een halven cirkel geplaatste colonnade van 88 Corinthische zuilen. De aanleg rondom het kasteel is zeer fraai, en vóór het terras bevindt zich eene groote waterkom met eene fontein, wier waterstraal eene hoogte bereikt van 37 Ned. el. Voorts heeft men in het park het Japansche Huis, den Tempel der Vriendschap, het Mausoleum met het marmeren beeld van Koningin *Louise*, de grot van Neptunus enz. Ten westen van het kasteel staat de bekende molen. Daarop volgen nieuwe wandelparken, de Siciliaansche en de Noordsche tuin en de in 1856 voltooide oranjerie ter lengte van 344 Ned. el. Hier heeft men de *Rafaelgaanderij*, namelijk eene verzameling van 45 uitmuntende copieën van stukken van *Rafael*, enz. Aan het westelijk uiteinde van het park verheft zich een drietal paleizen, en aan zijn ingang van de zijde van Potsdam ziet men de fraaie „Friedenskirche", eene basilica, in 1854—1858 gebouwd.

San Stefano, eene kleine havenstad aan de Zee van Marmara, heeft eene geschiedkundige merkwaardigheid verkregen door den Vrede, die er den 3den Maart 1878 tusschen Rusland en Turkije gesloten werd. De bepalingen van dien voorloopigen vrede zijn echter den 13den Juli daaraanvolgende door het Verdrag van Berlijn ten gunste van Turkije aanmerkelijk gewijzigd.

Santa-Anna (Antonio Lopez de), ook wel *Santana* geheeten, president en dictator van Mexico, geboren te Jalapa den 10den Juni 1797, diende in 1821 als kolonel onder *Iurbide*, maar stond na de troonbeklimming van dezen tegen hem op en droeg veel bij tot zijn val. Nadat hij voorts onderscheidene jaren ambteloos had doorgebracht, werd hij in 1829 onder den president *Guerro* tot minister van Oorlog en opperbevelhebber van het leger benoemd. In 1832 kwam hij te Veracruz aan het hoofd van de bezetting in opstand tegen *Bustamante*. Nadat hij den 1sten October bij Puebla eene overwinning behaald had, riep hij *Pédrassa* uit tot president en werd in Maart 1833 diens opvolger. Hij droeg wel is waar eerlang het voorzitterschap op aan den vice president *Farias*, maar kwam in 1834 tegen hem in verzet, maakte zich meester van de dictatuur en deed in October 1845 eene zeer centralistische constitutie afkondigen. Gedurende een veldtocht tegen de afvallige provincie Texas viel hij den 21sten April 1836 in handen zijner vijanden. Toen hij voorts in Februari 1837 over Washington naar Veracruz terugkeerde, hadden zijne vijanden zich in het bezit gesteld van de heerschappij, doch nadat hij in 1838 bij de verdediging van Veracruz een been verloren had, verwierf hij in 1841 weder de onbepaalde dictatuur. In 1844 echter verwekte zijne verregaande dwingelandij een opstand in het zuiden des lands, en toen de hoofdstad partij koos voor deze beweging, nam *Santa-Anna*, door zijne krijgsbenden verlaten, vermoed de vlucht, maar werd door de Indianen gegrepen en naar Perote gebracht. Het Congrès bracht een zestal beschuldigingen tegen hem in, waaronder die van hoogverraad, verduistering van gelden en misbruik van gezag, en veroordeelde hem tot levenslange ballingschap en tot verbeurdverklaring van zijn aanzienlijk vermogen. *Santa-Anna* begaf zich naar Cuba, maar reeds in 1846 werd hij door zijne partij teruggeroepen, door het Voorloopig Bewind tot generalissimus benoemd en, hoewel den 22sten en 23sten Februari 1847 bij Buénavista door de Noord-Amerikanen onder generaal *Taylor* geslagen, tot president gekozen. Toen den 18den April van laatstgenoemd jaar generaal *Scott* hem bij Cerro Gordo nogmaals eene nederlaag had toegebracht, deed hij zich ter betogeling der voorstanders van den vrede tot dictator benoemen. Nadat generaal *Scott* de hoofdstad Mexico den 16den September 1847 ingenomen had, nam *Santa-Anna* de wijk naar *Jamaica*, doch de toenemende regeeringloosheid in Mexico gaf aanleiding, dat hij in 1853 teruggeroepen werd, en nadat hij de rust hersteld had, verklaarde hij zich president der Republiek voor levenslang. Doch deze eerste stap tot herstelling der monarchie prikkelde de voorstanders der republiek tot verzet, en het kwam in Augustus 1855 tot eene uitbarsting, die zijn val berokkende. Daarop toefde *Santa-Anna* eerst in Venezuela en vervolgens op St. Thomas. Hij erkende het keizerschap van *Maximiliaan*, zoodat hij naar Mexico teruggeroepen en tot Keizerlijk Rijkkamaarschalk benoemd werd. In het voorjaar van 1865 verscheen hij dan ook te Veracruz, om zich naar de hoofdstad te begeven, maar hij werd kort daarna door de

Fransehen, die geen vertrouwen in hem stelden, uit het land verbannen. Gedurende de laatste dagen van het Keizerrijk, in Mei 1867, kwam hij wederom te Veracruz met het doel, de aldaar aanwezige troepen des Keizers en de republikeinsche bezetting te Tampico voor zijne zaak te winnen, meenende dat alsdan het geheele leger zijne zijde zou kiezen. Daar hij echter te Veracruz voerfag, dat hij in naam van de Regeering der Vereenigde Staten handelde, werd hij door den kapitein van een aldaar voor anker liggend Amerikaansch oorlogschip gevangen genomen en genoodzaakt, zich naar Havana te begeven. *Santa-Anna* evenwel reisde naar de havenstad Sisal in den Staat Yucatan, waar de republikeinsche bevelhebber hem in hechtenis nam en aan *Juarez* uitleverde. Deze deed hem naar Campeche en later naar het fort San Juan d'Ulloa brengen en stelde hem vervolgens zonder onderzoek op vrije voeten. In December 1867 verwekte nu *Santa-Anna* een opstand tegen *Juarez*, welke lang duurde, maar ten laatste door *Porfirio Diaz* gedempt werd. Ook aan meer dan één opstand in lateren tijd tegen *Juarez* nam hij deel en overleed den 20sten Juni 1876.

Santa-Barbara, eene stad in den Noord-Amerikaanschen Staat Californië, 470 Ned. mijl ten oosten van San-Francisco, telt ruim 4000 inwoners, maar is merkwaardig als het eindstation van den Zuid-Pacificspoorweg.

Santa-Catharina, eene kustprovincie in het zuiden van Brasilië, telde op 1846,7 □ geogr. mijl omstreeks 201 000 inwoners (1833), onder welken zich 111 000 slaven bevonden, welk aantal in 1884 tot 8 871 was gedaald. Langs de kust vindt men er een groot aantal baaien, kapen, schiereilanden en eilanden. Het binnenland is eene naar het westen flauw afhellende bergvlakte met de bronnen der zijrivieren van de Paraná en Uruguay. De aanzienlijkste hoogte bereikt deze hoogvlakte aan de oostzijde onder den naam van Serra do Mar. Er heerscht een subtropisch klimaat, maar dit is aan de kust door de zeelucht en op de bergen door hunne hoogte getemperd. Er valt veel regen, en de vruchtbare oostelijke helling is met dichte wouden bekleed. Niet ten onrechte noemt men deze provincie: „Het paradijs van Brasilië”. Het luchtgestel is er gezond en zeer geschikt voor Europeanen; trouwens het aantal Duitschers in de aldaar gestichte volkplantingen bedraagt ruim 40 000. Er wordt veel timmerhout uitgevoerd. De hoofdstad is Desterro, op het eiland Santa-Catharina gelegen.

Santa-Cruz. Onder dezen naam vermelden wij:

De *Eilandengroep van Santa-Cruz* in Melanesië. Zij strekt zich uit ten zuiden van de Salomonseilanden van 8° tot 12° Z. B., en van 165°40' tot 166°52' O. L. van Greenwich en heeft eene oppervlakte van 17 □ geogr. mijl met 5 000 inwoners. De grootste dier eilanden zijn bergachtig, maar tevens vruchtbaar en boschrijk, en de kleinere meestal laag en, evenals de grootere, door koraalriffen omringd. Tot de voortbrengselen behooren er kokospalmen, broodboomen, pisangs, bataten, aloë enz. Men heeft er nagenoeg geene zoogdieren; slechts zwijnen komen er in grooten getale XIII.

voor, meest in het wild, doch er is overvloed van visch. De inwoners zijn meerendeels Melanesiërs, — op Taumako en Tucopia Polynesiërs, en gedeeltelijk Kleurlingen. De Melanesiërs loopen nagenoeg geheel naakt, tatoeëren zich en wonen in tot dorpen vereenigde, op palen geplaatste hutten, door plantaadjes omgeven. Hunne wapens zijn boog en pijl, slinger, speer en knods. Hunne vaartuigen zijn met veel overleg gewoonlijk uit één boomstam vervaardigd en wel eens zoo groot, dat zij dertig personen kunnen bevatten. Zij bezitten eene zekere mate van kunstvaardigheid en onderhouden met de Europeanen meer gemeenschap, dan de inboorlingen der verder westwaarts gelegene eilanden. De afzonderlijke stammen bevinden er zich onder de heerschappij van eigen opperhoofden. Het voornaamste eiland, Nitendi, ook Santa-Cruz of Egmont geheeten, is ongeveer 560 □ Ned. mijl groot; het heeft langs de kust een vruchtbaren grond en vele dorpen, en in het binnenland boschrijke bergen. Voorts heeft men er Vanicoro met eene oppervlakte van 164 □ Ned. mijl, Motuiti of Kennedy, 50 □ Ned. mijl groot, de Duff- of Wilsongroep, de Matema- of Zwaluwengroep, Tapua, 72 □ Ned. mijl beslaande, enz.

Yanikoro (Recherche of Pitt) bereikt eene hoogte van 924 Ned. el en is door vele klippen omringd, waarop in 1788 de Fransche ontdekkingsreiziger *Lapérouse* schipbreuk leed. Ten noorden van Nitendi bevindt zich Tencora of Volcano met een werksamen vaurspuwenden berg. Het noordelijk gedeelte van dezen archipel wordt gevormd door de groep der Matema (Zwaluw-eilanden) en het noordoostelijk gedeelte door de groep der Taumako (Duff), terwijl ver in het zuidoosten Tucopia zich ter hoogte van 1 000 Ned. el verheft. Deze eilanden werden in 1595 ontdekt door den Spanjaard *Mendaña* en later bezocht door den Engelschman *Cartoret*, die hun den naam gaf van Koningin Charlotte-eilanden. Daarna kwamen er *d'Entrecasteaux* (1793), *Wilson* (1797), *Dillon* (1827), *d'Urville* en *Tromelin* (1828). In den laatsten tijd werden vandaar vele inwoners als „vrije arbeiders” naar Australië en naar de Viti-eilanden gebracht. Deze menschenroof veroorzaakte zulk eene verbittering onder de achtergeblevenen, dat dezen den bisschop *Patteson*, die op Nitendi aan land wilde stappen, den 4den November 1871 om het leven brachten. Zij werden door de Engelschen met een bombardement getuchtigd, maar dit belette niet, dat er den 20sten Augustus 1875 de Engelsche kommandant *Goodenough* bij eene landing werd vermoord.

Santa-Cruz, een departement in het oostelijk gedeelte der Zuid-Amerikaansche republiek Bolivia. Het telt op 6 777 □ geogr. mijl ruim 193 000 inwoners, is meerendeels vlak en draagt slechts eenige uitloopers der Sierra Chiquitoa, terwijl het besproeid wordt door de Mamore (Madeira), Pilcomayo, Guapayo enz. Het klimaat is er warm. De zeer vruchtbare, maar nagenoeg onontgonnen bodem levert er vooral suiker, vanille, cacao, koffie, indigo, katoen, mals, rijst, aardappelen, geurige harssoorten, kostbaar hout, paarden en rundvee. De inwoners, meestal behoorend tot de stammen van wilde of half wilde Indianen, leven ge-

deeltelijk van de jacht en visscherij, gedeeltelijk van landbouw en veeteelt, of ook van katoenweverij enz. Door de ontworpen stoomvaart op de Madeira en door den spoorweg, dien men er voornemens is te leggen, zal de toestand des lands veel beter worden. — De hoofdstad Santa de la Sierra ligt in eene vlakke aan de Guapahy, drift een levendigen handel en telt 10 000 inwoners.

Santa-Cruz is ook de naam der hoofdstad van Teneriffe, éen der Canarische Eilanden. Zij is de zetel van een Spaanschen gouverneur, van een Hof van Appél en van een bisschop, en tevens het middenpunt van den handel op de Canarische Eilanden. Zij bezit eene door drie forten versterkte haven en telt omstreeks 11 000 inwoners.

Santa Fé. Onder dezen naam vermelden wij:

Santa-Fé, een Staat der Argentijnsche Republiek, aan de westzijde der Paraná, met eene oppervlakte van bijna 1 764 □ geogr. mijl en met ongeveer 187 000 inwoners (1882). Zij wordt door de Paraná en door de Salado met hare zijrivieren besproeid. Het land, 10 tot 20 Ned. el boven den waterspiegel der Paraná gelegen, is meerendeels vlak en zeer vruchtbaar, gedeeltelijk met graan, distels en mimosa's begroeid en gedeeltelijk door den landbouw in beslag genomen. Men heeft er eene belangrijke veeteelt, eene uitgebreiden handel in huiden, houtakool, haar en wol en een grooten uitvoer van tarwe, maïs en ooft, inzonderheid van perziken. — De evenzoo genoemde hoofdstad, aan de Paraná en aan den mond der Salado gelegen, heeft veel handel, scheepvaart en visscherij en telt ruim 10 000 inwoners.

Santa-Fé, de hoofdstad van het Noord-Amerikaansch territorium Nieuw-Mexico. Zij ligt in eene zandige landstreek. Men vindt er een regeeringgebouw, 2 kerken, eenigen handel en omstreeks 5 000 inwoners, die meestal zich van de Spaansche taal bedienen. Zij is door spoorwegen met de koloniën Esperanza en San Carlos verbonden.

Santa-Fé de Bogota, zie *Bogota*.

Santalaceën is de naam van eene tweezadlobbige plantenfamilie. Zij omvat éenjarige of overblijvende kruiden, heesters en boomen met afwisselende, gave, vinnervige, lederachtige, somtijds kleine, schubvormige bladeren zonder steunblaadjes, en volkomene, somtijds door gebrekkigen groei éenslachtige, alleenstaande of okselstandige of ook tot troszen, aren of pluimen samengevoegde bloemen. Zij hebben een enkelvoudig, buisvormig, van binnen gekleurd bloemdek met gelobden zoom. Op het onderstandig vruchtbeginsel staat eene vleezige schijf. De meelraden bevinden zich achter de afdeelingen van het bloemdek, achter iedere afdeeling éen; zij hebben korte, priemvormige, behaarde of onbehaarde helmraden en meestal 2-hokkige, overlange openspringende helmknoppen. Het éenhokkig vruchtbeginsel bevat op eene midde-zuil 2 tot 4 anatropische zaadknoppen. De eindstandige, enkelvoudige, korte stijl heeft een knopvormigen stempel en de vrucht is doorgaans eene noot of steenbes met eene harde, éenzadige kern. De korte, rechte kiem ligt onder aan het kiemwit en heeft rolronde

zaadlobben en een naar boven gericht worteltje. Deze familie telt in 15 geslachten omstreeks 100 soorten, die op de beide gematigde aardgordels en in de keerkringslanden van Azië en Australië meestal door boomen worden vertegenwoordigd.

Santa Lucia, een Britsch West-Indisch eiland, tot het gouvernement der Windward-eilanden behoorende, telt op 11,65 □ geogr. mijl bijna 41 000 inwoners (1883) en is boschrijk en bergachtig met een paar toppen van 817 en 826 Ned. el. De grond is er vulkanisch en ten oosten dier beide bergtoppen (Pitons) heeft men er bij het dorp Souffrière eene solfatara. Men verbouwt er suiker, koffie, cacao en katoen. In 1883 bedroeg er de waarde van den invoer 191 000 en die van den uitvoer 214 000 pond sterling. In dat jaar waren er de inkomsten 48 000, de uitgaven 37 000 en de staatschuld 32 000 pond sterling.

Het bestuur is gevestigd te Castris aan de westkust met 4 000 inwoners. Dit eiland is den 18den December 1498 door *Columbus* ontdekt, werd later een twistappel tusschen de Franschen en Engelschen en is in 1814 door laatstgenoemden in bezit genoemden.

Santa-Luciabaai is de naam van den mond der rivier Umvolos aan de oostkust van Soeloeland in Zuid-Afrika. Zij is door een natuurlijk kanaal met het strandmeer Santa-Lucia verbonden. Op last van de handelsfirma *Lüderitz* te Bremen verkreeg de reiziger *Eiswald* den 13den November 1884 door een verdrag met Koning *Dimizelos* deze baai met een grondgebied van 405 □ Ned. mijl. De kommandant van het Britsche oorlogschip *Goshawk* heescht er echter in December van dat jaar de Engelsche vlag en deed er Englands aanspraken op dat gebied gelden, daar het reeds in 1843 aan de Engelschen was afgestaan. Dien tengevolge verklaarde de Duitse gezant te Londen in eene nota van 7 Mei 1885 aan het Engelsche departement van Buitenlandsche Zaken, dat Duitschland afzag van alle plannen om tusschen Natal en de Delagoabaai grondbezit te verwerven. De overeenkomst van *Eiswald* is alzoo niet bekrachtigd.

Santa Maria, eene stad in de Italiaansche provincie Caserta, aan den spoorweg van Rome naar Napels op de puinhoopen van het aloude Capua gebouwd, heeft een recht-bank, een gymnasium, eene technische school, een conservatorium voor melajea, eene hoofdkerk, eene fraaie marmeren fontein, de grootsche overblijfselen van een Romeinsch amphitheater voor 60 000 personen en ongeveer 17 000 inwoners.

Santa-Maria (Domingo), president der republiek Chili en geboren den 4den Augustus 1825, studeerde te Santiago en werd reeds op zijn 22ste jaar onderstaatssecretaris bij het departement van Justitie en in het volgende jaar prefect van éene der binnenlandsche provinciën van Chili. De reactionaire beweging van 1848 noodzaakte hem om zijn vaderland te verlaten. Hij vestigde zich te Lima, waar hij tot 1852 bleef en keerde als advocaat naar Chili terug. In die betrekking was hij in de gelegenheid om naam te maken. Ook als journalist was hij ijverig werkzaam ten behoeve van de liberale partij. Hij legde eene levensbeschrijving ter perse van den Chileenschen

patriot *J. M. Infante*, alamede eene historische studie over de grondwet van Chili, waarna hij aan de universiteit tot lid der juridische faculteit werd benoemd. Aan de staatkundige beweging van 1858 nam hij zoo ijverig deel, dat hij na het beteugelen daarvan zich naar elders moest begeven. Nu ging hij naar Europa, waar hij tot 1861 bleef en Frankrijk, Spanje en Engeland bezocht. Hij keerde in laatstgenoemd jaar naar Chili terug, toen *Perez* er de tengels van het bewind in handen had en een stoet van gematigd liberale mannen aan zich verbond. In 1863 werd *Santa-Maria* minister van Financiën. Toen Spanje den oorlog verklaarde aan de Zuid-Amerikaansche Republieken in 1865, wensche *Covarrubias*, president der Republiek Chili, vrede te sluiten, en *Santa Maria* zag zich belast met de taak om daarover met den tegenwoordiger van Spanje te onderhandelen. Het gelukte hem niet zonder moeite, zijn doel te bereiken: te Santiago werd een verdrag gesloten, maar door de Spaansche Regeering afgekeurd, en nu werd *Santa Maria* naar Peru gezonden, om een verbond tegen Spanje tot stand te brengen; hierin slaagde hij niet alleen in Peru, maar ook in Bolivia en Ecuador. Nu was hij één van de populairste personen der Republiek. Den 17den April werd hij tot minister van Buitenlandsche Zaken benoemd; hij was de ziel van het Kabinet, en terwijl de minister van Oorlog aan het hoofd der troepen ten strijde trok, zorgde *Santa-Maria* voor de oproeping en de organisatie van troepen en nam de meest geschikte maatregelen om aan zijn vaderland de zegepraal te verschaffen. Daar een candidaat voor het presidentschap geen minister mag wezen, legde hij de portefeuille neder en hij zag zich op den 18den September 1881 tot president der Republiek gekozen voor een tijdperk van zes jaren.

Santa-Maria, de hoofdstad van den Staat Magdalena in de Zuid-Amerikaansche Republiek Columbia, ligt aan de Carabische Zee, werd in 1525 gesticht en heeft eene zeer goede haven. Deze te voren schoone stad, die thans nauwelijks 6 000 inwoners telt, werd in 1825 door eene aardbeving verwoest, zoodat hare voornaamste gebouwen thans nog puinhoopen zijn. Ten zuidoosten der stad verheft zich de vulkanische Sierra di Santa Marta (6 000 Ned. el hoog).

Santander. Onder dezen naam vermelden wij:

De Spaansche provincie Santander, het noordelijkste, aan de Golf van Biscaye grenzende gedeelte van het landschap Oud-Castilië. Zij telt op nagenoeg 100 □ geogr. mijl ruim 245 000 inwoners (1885), is ruimschoots voorzien van rivieren, wouden en weiden, heeft eene aanzienlijke veeteelt en bezit in den bodem ijzer, koper, lood, steenkolen en zout. Ook zijn er onderscheidene minerale bronnen, bijv. die van La Hermita (51—61°). Een spoorweg, van Palencia komende, dooraanjdt deze provincie. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, aan een prachtige baai aan zee tusschen met wijngaarden bedekte heuvels gelegen, is na Coruña de belangrijkste handels- en havenstad aan de noordkust van Spanje; zelfs is zij eenigermate de haven van Madrid, terwijl zij tevens, hoewel oud, zich door hare schoon-

heid onderscheidt. Men vindt er een aantal kerken en instellingen van weldadigheid, een uitmuntend ingericht instituut, eene teeken-, handels- en zeevaartschool, een schouwburg en eenige letterkundige vereenigen. Voorts zijn er vele fabrieken, vooral sigarenfabrieken en scheepstimmerwerken, en zij telt omstreeks 41 000 inwoners. De ruime, veilige en voor de grootste schepen toegankelijke haven is zeer veilig en van 2 molo's voorzien; in 1873 was er het aantal binnenvallende en uitzeilende schepen gezamenlijk 4 615, en de waarde van den invoer bedroeg in dat jaar 58,78 millioen francs, die van den uitvoer nagenoeg evenzoveel. Men bracht er vooral machines, suiker, tabak, stokvisch, cacao, geweven stoffen, steenkolen, teer, petroleum en sterke dranken, terwijl er inzonderheid graan, erzen, conserven, wijn, likeuren enz. werden ingescheept. Merkwaardig zijn er het kasteel San-Felice en de vuurtoren bij Cabo Major. Santander is des zomers eene druk bezochte badplaats en heeft door een spoorweg met Palencia en door stoombooten met een groot aantal havenplaatsen eene geregelde gemeenschap.

Den Staat Santander in de Zuid-Amerikaansche republiek Columbia, gelegen tusschen de Magdalenarivier en de oostelijke Andesketen. In dezen Staat wisselen hooggebergten af met welige dalen, en men heeft er op 770 □ geogr. mijl ruim 425 000 inwoners. De vruchtbare grond levert er eene groote hoeveelheid suiker, koffie, cacao, katoen en tabak, doch om de delstofelijke schatten van den bodem (koper, lood, ijzer, zout en steenkolen) heeft men zich tot nu toe weinig bekreund. De hoofdstad van den Staat is Bucaramanga aan de helling der Andes met 9 000 inwoners.

Santarem, eene districtshoofdstad in de Portugeesche provincie Estremadura, op den rechter oever van de Taag in eene bekoorlijke, maar tegen oversroomingen niet volkomen veilige vlakte en aan den spoorweg van Porto naar Lissabon gelegen, verheft zich gedeeltelijk aan de rivier en gedeeltelijk aan de helling van een heuvel, die met den Alcaçaba, een Moorschen burcht, is gekroond, heeft 13 kerken, 12 voormalige kloosters, een geestelijk seminarium, een levendigen handel en bijna 7 000 inwoners (1878). De plaats droeg in de dagen der Oudheid den naam van Scallabis en bij de Arabieren dien van Sjantar en was in de middeneeuwen de residentie der Portugeesche Koningen. — Ook eene handelstad in de Braziliaansche provincie Para, aan de Amazonenrivier en aan den mond der Tapajos gelegen, draagt dien naam. Zij telt 4 000 inwoners en ontwikkelt zich met kracht.

Santen. Onder dezen naam vermelden wij: *Jan van Santen*, een uitstekend bouwkundige, geboren te Utrecht en ook bekend onder de bijnamen *Vasanzio* of *il Fiamingo*. Hij was architect bij Paus *Paulus V.* Vermoedelijk heeft hij zich reeds vroeg naar Italië begeven, waar hij zich te Rome bezig hield met het vervaardigen van beeldhouwwerk in hout en ivoor. Voorts maakte hij onder de leiding van den architect *Flaminio Ponzio* groote vorderingen in de bouwkunde, zoodat hij door *Pignatelli* (later zelf kardinaal) aanbevolen werd aan den kardinaal *Scipio Borghese*, die

hem belastte met den bouw der Villa Borghese te Rome. Na den dood van *Ponsio* werd hij architect van den Paus en voltooidde de restauratie der kerk van San Sebastiano buiten de Porta Capena, terwijl hij tevens de laatste hand legde aan de Villa Mondragone bij Frascati. Ook deed hij de Villa di Monte Cavallo verrijzen en was werkzaam aan de versiering van het Vaticaan. Hij overleed te Rome in 1623.

Laurens of Louw van Santen, een smaakvol letterkundige en Latijnsch dichter. Hij werd geboren te Amsterdam den 1sten Februari 1746, studeerde eerst in zijne geboorteplaats en daarna te Leiden en voorzag na zijne promotie in de letteren (1772) door het geven van lessen en door het schrijven van dissertatiën in zijn onderhoud. Gedurende den omwentelingstijd van 1795 betrad hij eenigen tijd het staatstooncel en werd kort daarna curator der Leidache hoogeschool. Hij overleed ambteloos te Leiden den 10den April 1798. Zijne „Poemata (1767)” zijn bij herhaling gedrukt en door een tweeden bundel gevolgd, terwijl hij zich ook door het uitgeven van enkele oude schrijvers verdienstelijk heeft gemaakt.

Santerre. Onder dezen naam vermelden wij: *Jean Baptiste Santerre*, een verdienstelijk Fransch schilder, geboren te Magny bij Pontoise in 1861, ontving onderwijs in de kunst van *Le Maire* en *Bon Boulogne* en verwierf eerlang grooten roem. Als schilder naar de mode genoot hij de bewondering der hovelingen van *Lodewijk XIV*. Hij streefde inzonderheid naar bevalligheid en uitvoerigheid en slaagde hierin zoozeer, dat zijne portretten hemelhoog werden geroemd, terwijl men zijne historiestukken tegen goud opwoog. Zijne „Susanna in het bad”, thans in het Louvre, opende voor hem de poorten der Académie, en hij overleed in 1717 als professor aan de Académie van Schoone Kunsten te Parijs. Onderscheidene van zijne kunstgewrochten zijn in plaat gebracht.

Antoine Joseph Santerre, generaal gedurende de Groote Fransche Revolutie. Hij werd geboren te Parijs den 16den Maart 1752 en was eigenaar van eene groote bierbrouwerij in de voorstad St. Antoine. Bij het uitbarsten der Omwenteling zag hij zich benoemd tot kommandant van een bataljon, nam deel aan de bestorming der Bastille en aan de gebeurtenissen op het veld van Mars en had grooten invloed op de feiten van 20 Juni en 10 Augustus 1792. In September van dat jaar werd hij divisie-generaal en bracht den 11den December den aangeklaagden Koning voor de Nationale Conventie, nam bij de terechtstelling van dien Vorst de noodige veiligheidsmaatregelen en deed de trom roeren, toen *Lodewijk XVI* op het schavot tot het volk wilde spreken. Later rukte hij op met 20000 man tegen de opstandelingen in de Vendée, maar leed den 18den September 1793 bij Coron niet ver van Chollet de nederlaag, werhalve hij door het Comité du Salut Public werd teruggeroepen. Daar hij een vriend was geweest van den Hertog van *Orléans*, werd hij in de gevangenis geworpen, waar hij bleef opgesloten tot aan den dood van *Robespierre*. Daarna keerde hij tot het ambteloos leven terug en stierf te Parijs den 6den Februari 1809.

Santi (Rafael), zie *Rafaël*.

Santiago, zie *Jago*.

Santiago de Compostela en de Cuba, zie onder *Compostela* en *Cuba*.

Santillana (Inigo Lopez de Mendoza, markies van), een Spaansch krijgs- en staatsman, geleerde en dichter, geboren den 19den Augustus 1398 te Carrion de los Condes, werd door een oom van Koning *Enriquez III* van Castilië, namelijk door *Alfonso Enriquez*, opgevoed en onderscheidde zich weldra in den oorlog, zoodat de Koning hem met de stad Junquera begiftigde. Door deel te nemen aan den strijd tegen de Mooren van Granada in 1481 en 1488 verwierf hij het markgraafschap Santillana, en zijne medewerking tot de voorespoedige uitkomst van den slag van Olmepo (1446) bezorgde hem den titel van markies van Santillana en van graaf van *Real de Manzanares*. In 1446 veroverde hij de stad Torrija. In den strijd, dien de Castiliaansche Grooten jaren lang voerden tegen den alvermogenenden gunsteling van *Johannes II*, den connétable *Alvaro de Luna*, legde hij geruimen tijd eene groote gematigdheid aan den dag en eerst diens geweldenaarig tegen leden van het geslacht *Mendoza* bewoog hem, aan de samenswering deel te nemen, die in 1453 den connétable ten val bracht. Na 's Konings dood ontrok *Santillana* zich meer en meer aan het openbaar leven, om zich aan de wetenschap te wijden, en overleed te Guadalaxara den 26sten Maart 1458. Van zijne geschriften noemen wij: „Proverbios”, — „Dialogo de Bias contra Fortuna”, — „Doctrinal di privados”, — en „Comedieta de Ponsa”. Zijne gezamenlijke werken zijn in 1852 door *Amador de los Rios* in het licht gegeven.

Santini (Giovanni), een verdienstelijk sterrenkundige, geboren den 30sten Februari 1786 te Caprese bij Borgo di San Sepulcro in Toscane, werd priester, maar was van 1818 tot 1853 als opvolger van *Chimicello* werkzaam als hoogleraar in de wiskunde en directeur van de sterrenwacht te Padua, waar hij den 26sten Juli 1877 overleed. Hij heeft zich bekend gemaakt door zijne waarnemingen en onderzoekingen, alamede door onderscheidene verbeteringen der sterrenkundige werktuigen. Van zijne geschriften vermelden wij: „Elementi di astronomia (1819)”, — „Teoria degli strumenti ottici destinati ad estendere i confini della visione naturale (1828, 2 din)”, — „Della misura del tempo e dal modo di regolare gli orologi comuni (1847)”, — en „Logarithmentafels van 1 tot 10000 (1848)”.

Santonine (C₁₅H₁₈O₄) vindt men ten bedrage van 1,5 tot 2% in het wormkruid (*Artemisia santonica*) en wordt verkregen, wanneer men het kookt met water en gebluschte kalk, het uitgedampte afkooksel met zoutzuur doet nederlaan, den nederlag met ammoniak behandelt, in alcohol oplost en de oplossing ontkleurt en laat kristalliseeren. Zij vormt kleurlooze, platte prisma's zonder reuk, is eenigzins bitter van smaak, moeielijk oplosbaar in water, gemakkelijker in aether en zeer gemakkelijk in kokenden alkohol. De santonine smelt bij 169° C., reageert neutraal, ontleedt koolsure zouten en wordt in het licht geel en bij toevoeging van eene kali-oplossing tijdelijk rood. Zij is het anhydride van het santoninezuur (C₁₅H₂₀O₄), welks zouten verkre-

gen worden door behandeling van antonine met bases. De antonine werkt bij aanmerkelijke hoeveelheden als vergif, doch levert, in geringe hoeveelheden gebruikt, een krachtig middel tegen ingewandswormen.

Santorin of *Thira*, weleer *Thera* genaamd, een Grieksch eiland in de Aegeesche Zee en het zuidelijkste der Cycladen, is 17 Ned. mijl lang en 1 tot 7 Ned. mijl breed. Het telt in 18 gewesten omstreeks 15000 zielen, heeft eene sikkelvormige gedaante en vormt met de tegenoverliggende eilanden Therasia en Aspronisi een aloud ringebergte, dat in zijn hoogsten top, den Eliaasberg (564 Ned. el hoog), uit kalk- en leisteen en voor 't overige uit vulkanische gesteenten bestaat, in wier midden zich vóór en na onderzeesche uitbarstingkegels hebben gevormd. In 191 vóór Chr. bijv. verhuis er zich het eiland Hiéra, thans Palaeo-Kaimeni, dat later allengs grooter werd, — in 1578 het eiland Micro-Kaimeni, — en in 1709 het eiland Neo-Kaimeni, dat bij voortdoring zwaveldampen uitblaast. Sedert het midden van Februari 1866 zijn in de nabijheid van Neo-Kaimeni onder geweldige vulkanische uitbarstingen 2 nieuwe eilanden opgedoken, het eiland St. George en Aphroessa. Aan de binnensijde hebben de kusten van Santorin en Therasia loodrechte wanden ter hoogte van 200 tot 300 Ned. el, terwijl de zee er eene diepte heeft van meer dan 200 vadem. Aan de buitensijde heeft men een afhellend strand. In het binnenland heeft men op den verweerden vulkanischen bodem voortreffelijke wijngaarden. De hoofdplaats is Thera of Thira aan de westkust met eene ankerplaats en vele wijnkelders. Overal vindt men er overblijfselen der Ondheid. Dit eiland was het moederland van het weleer zoo machtige Cyrene en koos in den Peloponnesischen Oorlog de zijde der Spartanen. In 1208 ontrok *Marco Sanudo*, hertog van Naxos, dit eiland aan den Grieksch-Keizer, — en daarna behoorde het aan de Venetianen, aan wie het eerst in 1537 door *Dejoredin Barbarossa* ontnomen werd.

Santos, eene havenstad der Brasiliaansche provincie São Paulo, ligt op de noordkust van het eiland São Vicente aan den voet van den Monserrate in een boschrijk, maar ongezond oord. Zij telt 15000 inwoners en bezit vele aanzienlijke woningen, onderscheidene kerken en kloosters, eene haven met een vuurtoren, gaalicht, eene waterleiding, een openbaar park en een geregeld stoombootverkeer met Rio de Janeiro. Ook is zij door een spoorweg met laatstgenoemde stad verbonden. Voorts behoort zij tot de stations van verschillende stoomvaartlijnen en heeft een levendigen handel, vooral in koffie.

Sanz del Rio (Julian), een verdienstelijk Spaansch geleerde en een vertegenwoordiger der Duitsche wijsbegeerte in Spanje, werd geboren in 1814 te Torre Arevalo in de provincie Soria, studeerde in de rechten te Cordova, Granada en Madrid en werd leeraar in laatstgenoemde stad. In 1843 reisde hij op last der Regeering in Duitschland, om er zich bekend te maken met de wijsbegeerte, keerde na verloop van drie jaren terug en zonderde zich af om de verzamelde bouwstoffen te verwerken. Daarna wijdde hij zich van 1849 tot aan zijn

dood aan het onderwijs in de geschiedenis der wijsbegeerte aan de hoogeschool te Madrid. Hij overleed den 12den October 1869, en daar hij tot geen kerkgenootschap wilde behooren, was zijne begrafenis de eerste in Spanje, die verstoken bleef van alle kerkelijke ceremoniën. Van zijne geschriften noemen wij: „C. C. F. Krause. Sistema de la Filosofia metafisica. Primera parte: Análisis (1860)”, — „Lecciones sobre el sistema de la Filosofia (1860)”, — „Doctrinal de Lógica (1863)”, — „Krause: Ideal de la humanidad para la vida. Con introduccion y comentarios (2de druk, 1871)”, — „Cartas ineditas (1875)”, — en „Análisis del pensamiento racional (1878)”.

São Carlos de Campinas, gewoonlijk *Campinas* geheeten, is eene stad in de Brasiliaansche provincie São Paulo tuschen de Rio Tieté en hare zijrivier de Piracicaba en aan een tweetal spoorwegen en telt omstreeks 12000 inwoners, onder welken zich vele Duitschers bevinden. In hare nabijheid bloeit de koffiecultuur en men verbouwt er ook suikerriet.

São-Francisco, eene rivier in Brasilië, ontspringt in de provincie Minas Geraës, stroomt noordwaarts door de provinciën Bahia en São-Francisco, voorts oostwaarts door Pernambuco, Alagoas en Sergipe en stort na een loop van 2886 Ned. mijl zich uit in den Atlantischen Oceaan. Op het hoogland is zij over een aanzienlijken afstand bevaarbaar, doch van Capim Grosso af vindt men verder naar beneden tot aan Piranhas stroomveranderingen en watervallen, zoodat er spoorwegen zijn aangelegd van Pernambuco naar Capim Grosso en van Bahia naar Joazeiro. Haar stroomgebied heeft eene oppervlakte van 11700 □ geogr. mijl. — De provincie van dien naam is saāmgesteld uit gedeelten van Minas Geraës, Pernambuco en Bahia, en hare hoofdstad is Barra do Rio Grande aan de São-Francisco.

São-Leopoldo, eene Duitsche kolonie (thans een municipium) in de Brasiliaansche provincie Rio Grande, werd in 1824 gesticht en bestaat uit zeven gemeenten, die tezamen meer dan 25000 inwoners tellen, van welke de evenzoo genoemde hoofdstad aan de Rio dos Sinos er 4000 bezit. Een spoorweg loopt van Porto Alegre over São-Leopoldo naar Hamburger Berg, en zoowel deze als de stoomvaart op de Sinos en op de Lagda dos Patos bevordert er het verkeer. Men heeft er over het geheel eene Duitsche bevolking, die zich hoofdzakelijk bezig houdt met den land- en tuinbouw. In de stad heeft men eene hoogere burgerschool voor jongens en meisjes, en reeds in 1860 telde men in deze kolonie 11 Protestantsche en 9 R. Katholieke kerken.

Saône (De), in de dagen der Ondheid *Arar*, later *Saucona* en toen *Saona* geheeten, eene rivier in Frankrijk, ontspringt bij Viomenil in het departement Vosges op de Monte Faucilles, vloeit met sterke kronkelingen meestal in zuidzuidwestelijke richting door de departementen Haute Saône en Côte d'Or, vormt daarna de grenzen tuschen de departementen Ain en Rhône en ontlast zich na een loop van 456 Ned. mijl, van welke 865 bevaarbaar zijn, bij Lyon in de Rhône. Hare belangrijkste zijrivieren zijn op den rechter

oever de Salon, de Vingeanne, de Tille, de Ouche en de Grosne, en op den linker oever de Coney, de Lanterne, de Duregon, de Oignon, de Doubs, de Seille en de Reysouze. Zij wordt bij Port sur Saône voor kleine vaartuigen en bij Châlons voor stoombooten bevaarbaar en is door het Canal du Centre met de Loire en door het Rhône-Rijnkanaal met de Seine en de Rijn verbonden. Twee departementen zijn naar deze rivier genoemd, te weten:

Het departement *Haute-Saône*, gevormd uit het noordelijk gedeelte van Franche Comté. Het grenst aan de departementen Vosges, Haut Rhin, Doubs, Jura, Côte d'Or en Haute Marne en telt op nagenoeg 97½, □ geogr. mijl bijna 296 000 inwoners (1881), onder welken zich omstreeks 9000 Protestanten bevinden. Het land is bergachtig; het heeft vruchtbare dalen en fraaie wouden en wordt door onderscheidene rivieren besproeid, van welke de Saône, de Oignon, de Lanterne, de Duregon en de Salon de voornaamste zijn. Het klimaat is er zeer onbestendig, vooral in het voorjaar. De belangrijkste voortbrengselen zijn er graan, aardappelen, peulvruchten, hennep, koolzaad, suikerwortelen en tabak, terwijl er ook de veeteelt bloeit en de bodem er ijzer, koper, lood, zwavel, marmor, albaat, steenkolen, sout en turf oplevert. Ook zijn er minerale bronnen, van welke die van Luxeuil vermelding verdienen. De voornaamste bedrijven zijn er: de land-, wijn- en ooftbouw en de veeteelt. Voor 't overige bepaalt er zich de nijverheid vooral tot ijzersmeiterij, glasblazerij, papiermakerij, pottbakkerij, zeepziederij, suikerbereiding, katoenweverij, looiery en bierbrouwerij. Er wordt een levendige handel gedreven in voortbrengselen van den landbouw. Men heeft er 1 lyceum, 3 colléges en 1087 scholen van lager onderwijs, en onderscheidene spoorwegen doorsnijden de 3 arrondissementen van dit departement, hetwelk Vesoul tot hoofdstad heeft.

Het departement *Saône-et-Loire*, gevormd uit het zuidwestelijk gedeelte van Bourgondië, namelijk uit de landschappen Charolais, Mâconnais, Autunois en Châlonnais. Het is omgeven door de departementen Côte d'Or, Jura, Ain, Rhône et Loire, Allier en Nièvre en telt op 156 □ geogr. mijl ruim 625 000 inwoners (1881). Wegens het gebergte van Charolais, zich verheffend ter hoogte van 760 Ned. el, is het land bergachtig, heuvelig en hier en daar steenachtig, maar het is meereendeels zeer vruchtbaar en wordt door de Saône, Loire, Doubs, Arroux, Seille, Grosne, Arconce enz. besproeid, terwijl men er ook eenige kleine meren aantreft. Men verbouwt er graan, vooral veel tarwe, mals, gierst, aardappelen, peulvruchten, vlas, koolzaad, suikerwortelen, wijn enz., en de mijnen leveren er steenkolen, ijzererts en onderscheidene edelgesteenten. Ook zijn er minerale bronnen te Bourbon-Lancy. Onder de bewoners onderscheiden zich de Chizerots, in het zuidoosten van dit departement gevestigd, door hunne eigenaardige taal en zeden. Het hoofdbedrijf is er de landbouw en de veeteelt. Voorts heeft men er vele ijzersmeiterijen, machinesfabrieken, papiermolens, zeepziederijen, katoenweverijen enz., en de handel in land-

bouwproducten en wijn is er van veel belang. Men vindt er 1 lyceum, 4 colléges, 5 bijzondere scholen van middelbaar onderwijs en 1082 lagere scholen. Het departement vervalt in 5 arrondissementen en is van onderscheidene spoorwegen en van het Canal du Centre doorsneden. De hoofdstad is Mâcon.

São-Paulo, eene kustprovincie van Brazilië onder den Steenbokaekerkring, telt op 5283 □ geogr. mijl bijna 1 059 000 inwoners (1883), onder welken zich 169 000 slaven bevinden, en bestaat uit eene smalle, bergachtige kuststrook met vele baaien en eilanden en uit eene hoogvlakte, door de Serra do Mar van eerstgenoemde gescheiden. De aansienlijkste rivieren zijn er: de Rio Grande (bronrivier der Paraná), de Pardo, de Tietê en de Parapanema, welke zich westwaarts naar de Rio Paraná spoeden, terwijl alleen de Parahyba en de Iguaçu naar den Atlantischen Oceaan vloeien. Het klimaat is er aan de kust warm, maar door den zeewind getemperd, doch voor het overige zacht en aangenaam. De grond is er in het algemeen zeer vruchtbaar, en men verbouwt er vooral koffie, katoen, tabak, suiker, thee, graan, rijst, maniok, peulvruchten, ooft, kastanjes, bataten enz., en men heeft er runderen, paarden, muldieren, geiten en zwijnen. Te voren verkreeg men er ook eenig goud, zilver, ijzer, zwavel, alsmede eenige edelgesteenten. Men houdt er zich hoofdzakelijk bezig met landbouw en veeteelt, — voorts met de bereiding van suiker, rum, stijfzel, indigo, het vervaardigen van wollen en katoenen stoffen, touw, garens, hoeden en leder. Van meer belang is er de handel. Van de Indianen wonen hier de afzietlijke Goearoe's (Cario's) en overblijfselen van andere stammen, die door de overige inwoners der provincie diep veracht worden; sommigen verbouwen mals, maar hun hoofdbedrijf is de jacht. De Blanken hebben er een ontwikkelden lichaamsbouw; zij zijn welwillend, vrijheidlievend en dapper en nog altijd met den ondernemingsgeest huiner vaderen bezield. Op de hoogvlakte heeft men een aantal Duitche volkplantingen. — De *hoofdstad* São-Paulo ligt aan de westelijke helling van den Serra do Mar, ten zuidwesten van Rio de Janeiro in een aangenaam klimaat, is de zetel van een bisschop, heeft eene rechtsgeleerde faculteit, een seminarium en andere inrichtingen van onderwijs, openbare boekeryen, een schouwburg, onderscheidene fabrieken en 240 000 inwoners. Zij werd in 1552 door de Jesuïeten gesticht en in 1712 tot eene stad, in 1746 tot een bisschopszetel verheven. Hare haven is Santos aan de Baai van São-Vicente.

Saparoea, ook wel *Honimoe* en *Liase* genoemd, is één der Ambonsche eilanden in den Molukschen Archipel en ligt in het noordwesten van Neece Laut en in het oosten van Haroeke. Het eiland heeft op eene uitgebreidheid van 2,3 □ geogr. mijl eene bevolking van omstreeks 12 000 zielen, van welken ruim 7 000 het Christendom hebben aangenomen. De bevolking is verdeeld over de hoofdplaats Saporoea en 15 dorpen, en slechts 3 van dese zijn door Mohammedanen bewoond. Ieder dorp der Christenen heeft er eene school, en de gezamenlijke scholen tellen meer dan 2 000

beerlingen. Het eiland bestaat uit 2 schier-eilanden, en in het binnenland verheffen zich eenige bergtoppen, die evenwel niet hooger zijn dan 500 Ned. el. De bodem bestaat er hoofdzakelijk uit koralkalk, en men heeft er veel bosch. Saparoeia is na Amboina het belangrijkste eiland voor de kruidnagelcultuur, en men heeft er daarenboven eene groote menigte kokosboomen. De bewoners van het eiland worden beschreven als traag, trotsch, achterdochtig, eigensinnig en oproerig. Zij kleeden zich doorgaans in een zwart gewaad. Het bestuur is er in handen van een radja onder het toezicht van een assistent-resident, die er voorzitter is van den landraad. Voorts heeft men er eenige Europeesche ambtenaren en militairen. In Mei 1817 ontstond op Saparoeia een geweldig oproer, waarbij de geheele besetting van het fort Duurstede, de resident *J. van den Berg* en zijn huisgezin wreedaardig werden vermoord. Eene expeditie, onder den majoor der genie *Beetjes* derwaarts gezonden, werd met kracht afgeslagen, zoodat bijna al de officieren er sneuvelden of hun graf in de golven vonden, waarbij de adelborst *'t Hooft* met groote dapperheid de vlag reddde door haar zwemmende mede te voeren en door middel zijner pistolen, die hij er mede omwikkelde, in de diepte te laten zinken. Nu stevende het fregat „*Maria Reigersbergen*” van Amboina naar de Baai van Saparoeia, om te onderhandelen, en later werd eene tweede expeditie onder bevel van den schout-bij-nacht *A. A. Buyskes* tevens commissaris-generaal derwaarts gezonden en aan land gezet. De troepen onder bevelen van den majoor *Meyer* overweldigden eene verachansing, waarbij 8 officieren sneuvelden en o. a. kapitein *Krieger* gewond werd. Deze echter zette de onderneming door en ruste niet voordat hij Saparoeia had ten onder gebracht, waarna de hoofden van den opstand gestreng werden gestraft. — De *hoofdplaats* Saparoeia is de verblijfplaats van den radja, van den assistent-resident en van de overige ambtenaren. Hier heeft men op 3°34'37" Z.B. en 120°38'36" O.L. van Greenwich het fort Duurstede met eene kleine bezetting en eene bevolking van 1400 zielen.

Saphir (Moritz Gottlieb), een geestig Duitsch schrijver, geboren den 8sten September 1795 te Lovas-Berény in Hongarije, behoorde tot een Israëlietisch geslacht, legde zich toe op den handel en woonde tot 1825 te Weenen en daarna te Berlijn, waar hij van 1826 tot 1829 de „*Berliner Schnellpost für Literatur, Theater und Geselligkeit*” en van 1827 tot 1829 den scherpen „*Berliner Courier*” uitgaf, terwijl hij zich vervolgens te München vestigde. Hier stichtte hij de tijdschriften: „*Bazar für München und Bayern* (1830—1833)” en na een kort vertoef te Parijs den „*Deutschen Horizont* (1831—1833)” en den „*Korsar*”. Nadat hij in 1832 den Protestantischen godsdienst had omhelsd, ontving hij den titel van „*Hoftheaterintendanturrath*”, begaf zich in 1835 weder naar Weenen, waar hij met *Bauerle* de „*Theaterzeitung*” redigeerde en sedert 1837 het blad: „*Der Humorist*” uitgaf, en overleed aldaar den 4den September 1858. Van zijne geschriften, van welke in 1874—1876 eene 8ste gezamenlijke uitgave in 10 deelen verscheen, vermelden wij: „*Dumme*

Briefe, Bilder und Chargen (1834)”, — „*Humoristische Damenbibliothek* (1838—1846, 6 dln)”, — „*Fliegendes Album für Ernst, Scherz, Humor und lebensfrohe Laune* (1816, 2 dln; 5de druk 1875)”, — en vooral: „*Konversationslexikon für Geist, Witz und Humor* (2de druk, 1860, 2 dln)”. Hoewel geestigheid en jokkernij in zijne geschriften den lachlust opwekken, zijn zij niet van oppervlakkigheid vrij te pleiten.

Sapióna (Leon), de telg van een vorstelijk geslacht in Lithauen en geboren in 1557, omhelde als student te Leipzig het Protestantismus en boeide reeds bij zijn eerste optreden op de Rijksdagen de algemeene aandacht door zijne welsprekendheid. Onder *Bathori* streed hij in 1579 dapper tegen de Russen en droeg er niet weinig toe bij, dat Koning *Sigismund III* de Kroon van Polen behield. Als grootkanselier van Lithauen verzamelde hij de wetten van dat land en gaf ze in het licht. De Jezuïet *Skorga* deed hem in 1581 terugkeeren tot de R. Katholieke Kerk, en in 1625 werd hij als groot-hetman van de Kroon in het strijdperk gezonden tegen *Gustaaf-Adolf*, koning van Zweden, die een inval had gewaagd in Lithauen, en hij behaalde inderdaad eenige voordeelen op den vijand. Hij overleed den 7den Juli 1637. — Ook andere leden van dit geslacht hebben als krijgsoversten of als geleerden roem verworven.

Sapindaceën is de naam van eene tweezaadlobbige plantenfamilie. Zij omvat boomen, heesters en halfheesters, benevens eenige kruiden met afwisselende, zeer zelden tegenovergestelde, meest één-, twee- of drievoudig drietallige of enkel of dubbel gevinde bladeren, wier blaadjes vaak met stipvormige klieren voorzien zijn, meestal zonder steunblaadjes en met volkomene of door mislukten groei éénslachtige bloemen, die tot trossen of pluimen zijn vereenigd, wier onderste bloemstelen vaak tot ranken vervormd zijn. De kelk bestaat uit 5 bladeren, en de bloembodem vormt eene schijf, aan wier buitenszijde de bloembaden afwisselend met de kelkbladen zijn vastgehecht. Soms tijds ontbreekt de bloemkroon geheel of gedeeltelijk. De meeldraden ontspringen gewoonlijk aan de binnenszijde der schijf, en hun aantal is meestal het dubbel van dat der kelkbladen. De draadvormige helmraden zijn vrij of met de basis samengegroeid, van gelijke of ongelijke lengte, de helmknoppen 2-hokkig en overlangs openspringende. Het vruchtbeginsel is bovenstandig, de zaadlijst centraal of excentrisch en gewoonlijk 3-hokkig met één zaadknop in den binnenhoek van ieder hok. De eindstandige, enkelvoudige stijl heeft zoevele stempels als er hokken zijn in het vruchtbeginsel, en de vrucht is eene houtige, lederachtige of vliezige doosvrucht, eene bes of eene dubbele vleugelvrucht. De bolvormige of samengedrukte zaden hebben een kortigen of vliezigen rok, somtijds een vleugelvormig aanhangsel, een zaadmantel of een breeden navel; zij bevatten geen kiemwit en eene meestal gekromde of spiraalagewijs opgewonden kiem met saamgevouwen, somtijds tot eene vleezige massa samengegroeide zaadlobben. Men kent van dese familie 40 geslachten met omstreeks 300 soorten, die hoofdzakelijk

tusschen de keerkringen en vooral in Amerika te huis behooren. De meeste bevatten samen-trekkende bestanddeelen, — sommige daaren-boven hars en aetherische olie, zoodat vele soorten tot de geneeskrachtige planten worden gerekend. De bessen van sommige soorten zijn eetbaar en aangenaam van smaak en die van andere zeer vergiftig, terwijl uit de saden olie kan worden geperst.

Saponaria L. (zeepkruid) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sileneën*. Het omvat éénjarige of overblijvende kruiden in Europa, Noord-Afrika en West-Azië met tegenovergestelde, gaafrandige bladeren, fraaie bloemen en éénhokkige, veelsadige doosvruchten. Het gewoon zeepkruid (*S. officinalis L.*), een overblijvend kruid, met een kruipenden wortelstok, wordt 60 Ned. duim hoog, heeft lancetvormige bladeren en groote, eenigzins

Polygala senega, in den bast van *Quillaja saponaria*, in *Spiraeaceën* enz. Men verkrijgt ze door bijv. zeepwortel met alcohol te koken en de na bekoeling zich afscheidende saponine te zuiveren. Zij is amorph, zonder kleur of geur, prikkelt het slijmvlies van den neus, smaakt zoetachtig en daarna scherp en lost gemakkelijk op in water en alcohol, maar niet in aether. Eene oplossing van water met slechts 0,001 saponine schuimt als zeepwater. Zij reageert neutraal, wordt bij verwarming ontleed en ook door soutzuur ontleed in saponine ($C_{14}H_{22}O_4$) en sulker. Plaatselijk werkt de saponine krachtig, vooral op de dwarsgestreepte spieren.

Saponiet of zeepsteen in eene delftof uit de klasse der zeolieten. Men heeft dien naam toegekend aan verschillende magnesiumaluminiumsilicaten, die in Silezië, in Zweden

Saponaria officinalis.

roode bloemen, groeit in geheel Europa, ook in ons Vaderland, op vochtige gronden, wordt ook wel in tuinen gekweekt en is naar Amerika overgebracht. De wortel smaakt eerst zoetachtig, daarna scherp, bevat saponine en doet het water schuimen, waarin hij gekookt wordt, zoodat men hem bezigt tot het waschen van fijne goederen. Wij geven hierbij eene afbeelding van deze plant, namelijk in *a* van haar bovenste en in *b* van haar onderste gedeelte op $\frac{1}{2}$ der natuurlijke grootte, in *c* van een stamper op de dubbele grootte, in *d* van eene openspringende doosvrucht in natuurlijke grootte, in *e* van een zaadje en in *f* van eene doorsnede van dit laatste, beide op 5-voudige grootte.

Saponine ($C_{32}H_{52}O_{18}$) vindt men in onderscheidene planten uit de familie der *Sileneën*, en vooral in *Saponaria officinalis*, *Agrostemma Githago* en *Gypsophila Struthium*, in

enz. gevonden worden.

Sapor of Sjapoer is de naam van eenige Koningen van Perzië uit het geslacht der *Sassaniden*, te weten: *Sapor I*, een zoon van *Artaxerxes* en dezen opvolgende in 241 na Chr. Hij noodzaakte in 244 den Romeinschen Keizer *Philippus Arabs* een voor dezen onvoordeeligen vrede te sluiten, veroverde in een nieuwen oorlog Armenië en Mesopotamië, nam in 260 bij Edessa Keizer *Valerianus* gevangen, verwoestte Syrië en Klein-Azië, maar werd door *Odenathus* van Palmyra overwonnen en overleed in 271. — *Sapor II de Grootte*. Deze, een zoon van *Hormisdas II*, volgde zijn vader op in 309, heroverde in 341 Atropatene, bracht den Romeinen in 448 bij Singara eene nederlaag toe, deed in 359 vruchteloze pogingen om Mesopotamië te veroveren en werd in 363 door *Julianus* gelagen, na wiens dood

Jovianus een schandelijken vrede met hem sloot en hem al het land ten oosten van de Eufraat, en Armenië afstond. Hij overleed in 380. — *Sapor III* eindelijk regeerde van 383 tot 388.

Saporogische Kozakken, zie *Kozakken*.
Sapotaceën is de naam van eene tweezaadlobbige plantenfamilie. Zij omvat boomen en heesters, die meestal van melksap voorzien zijn, met afwisselende, gave, kort gesteelde, lederachtige, van boven glanzige, van onder behaarde bladeren zonder steunbladen, met volkomene, regelmatige bloemen, alleen of opgehoopt op okselstandige bloemstelen geplaatst. De kelk is 4- tot 8-klippig, de bloemkroon, op den bloembodem geplaatst, éénbladig, afvallend, met een dergelijk (zelden met een twee- of drievoudig) aantal slippen als men bij den kelk opmerkt. De meeldraden, zijn in de buis of keel der bloemkroon ingeplant. Behalve de vruchtbare meeldraden, in gelijken getale als de bloemkroonslippen voorhanden, vindt men er gewoonlijk evenzooveel zonder helmknoppen. De vrje, priemvormige meeldraden dragen 2-hokkige, overlans openspringende helmknoppen. Het vruchtbeginsel is bovenstandig, zittend en veelhokkig, en ieder hok bevat aan de basis van den binnenhoek een anatropen zaadknop. De enkelvoudige stijl heeft een gaven of flauw gelobden stempel. De vrucht is eene veel- of éénhokkige bes met benzadige hokken. De zaden hebben eene harde schaal, weinig kiemwit en eene rechte kiem. Deze familie telt in 12 geslachten omstreeks 90 soorten, en de meeste van deze dragen eetbare, smakelijke vruchten en bevatten veel olie in het zaad.

Sappe noemt men in de krijgswetenschap eene ontgraving, waarvan de aarde geworpen wordt in eene rij schanskorven, op den begaen grond geplaatst, terwijl die schanskorven overdekt worden met drie fascines. Bij de *halve sappen* worden de schanskorven één voor één gevuld, en bij de *vlochtige sappe* plaatst men de schanskorven tegelijk naast elkander om terstond tot de vulling over te gaan, terwijl de *volle sappe* op de volgende wijze wordt gesteld: van een viertal goed gewapende sappeurs plaatst de eerste, door een rolkorf gedekt, den schanskorf, dien hij haastig valt, een gat gravende van 0,5 Ned. el breed en diep, en begeeft zich op zijne knieën daarin en plaatst den tweeden schanskorf naast den eersten, daarachter dezelve ontgraving herhalend. Tusschen de beide schanskorven brengt hij een sappebundel of 2 op elkaar geplaatste zandzakken. Heeft hij 3 schanskorven geplaatst, dan gaat de tweede in de sappe en bekroont de schanskorven met 3 fascines, waarna hij de sappe verwijdt met 0,17 Ned. el; dit laatste geschiedt ook door den derden en vierden, zoodat de sappe tot eene kubieke Ned. el wordt ontgraven. — Voorts heeft men *ongedekte, gedekte, dubbele en staande sappen*, alsmede dubbele *drasisappen*, welke hier en daar om traveren heenloopen. De soldaten, tot den aanleg van sappen bestemd, dragen den naam van *sappeurs*. Zij zijn in ons leger met de mineurs tot één bataljon vereenigd.

Sapphisch vers (Een), alzoo genoemd naar de Grieksche dichteres *Sappho*, telt elf

lettergrepen, op de volgende wijze in voeten verdeeld: — $\cup$ — $\cup$ — $\cup \cup$ — $\cup$ — $\cup$. Drie zulke versen vormen met het adonisch vers: — $\cup \cup \cup$ de sapphische strophe.

Sappho, eene beroemde Grieksche dichteres, leefde tusschen 628 en 568 vóór Chr. Zij was geboren te Eresus aan de westkust van Leabos of te Mitylene, maar nam om ons onbekende redenen de wijk naar Sicilië. Wij weten niet, hoelang zij hier vertoefd heeft. Eenigen tijd was zij gehuwd met een rijk man uit Andros en schonk het leven aan de „liefelijke, op gouden bloemen gelijkende” *Cleis*. In lateren tijd woonde zij te Mitylene, omgeven door een stoet van maagden, die zij met geestdrift voor de dichtkunst vervulde. Dit gaf aanleiding tot schandelijken laster, en deze werd vooral uitgestrooid door de Attische Comicl. Daardoor is wellicht ook de fabel ontstaan van hare minnerij met den jeugdigen *Phaon*, welke aan *van Lennep* de stof voor eene opera (muziek van *van Bree*) en aan *Grillparzer* voor een treurspel geleverd heeft. Men verhaalt namelijk, dat zij, door dien jongeling versmaad en verlaten, zich van de Leucadische rots in zee heeft geworpen. Gelooftwaardige getuigenissen der Oudheid en de beginselen, welke zij in hare gedichten verkondigt, logenstraffen echter dit verhaal. Wel zijn hare gedichten door den adem der liefde bezielde, doch dit getuigt geenszins tegen haar, terwijl *Alcaeus*, die haar persoonlijk kende en eerbiedigde, haar zelfs eene „heilige” noemde. Op meer dan éene plaats verrees haar standbeeld. Hare gedichten werden door de Alexandrijnsche geleerden in negen boeken verdeeld, en beroemd is vooral haar lofsang aan *Aphrodite* (Venus). De bewaard geblevene fragmenten zijn o. a. gedrukt in de „Poetae lyrici graeci (1869)” en in de „Anthologia lyrica (1868)” van *Bergk*.

Sara of *Sorak*, de dochter van *Terah*, was de halfzuster en echtgenoot van *Abraham*. Volgens het Bijbelsch verhaal schonk zij hem op 90-jarigen ouderdom *Isaäk* en overleed te Hebron 37 jaren daarna.

Sarabanda is de naam eener vermoedelijk uit Spanje afkomstige dansmelodie, — alsmede van een bepaalden stap van het paard in de manège.

Saraceenen of Sarracenen is de naam van een door *Ammianus Marcellinus* vermeld volk, dat in het noorden van Gelukkig Arabië gevestigd was. Ten onrechte wordt deze naam met dien van *Sara* in verband gebracht. Hij is reeds vroeg in de middeleeuwen door Christelijke schrijvers gebezigd om al de Arabieren of ook om in het algemeen de Mohammedanen aan te duiden.

Saragossa of Zaragoza, eene provincie in het Spaansche koninkrijk Aragon, is omgeven door Catalonië en eenige provinciën van Aragon, namelijk Teruël, Soria, Navarra en Huësca en telt op nagenoeg 311 □ geogr. mijl bijna 401 000 inwoners (1877). Zij beslaat een groot gedeelte van het stroomgebied der Ebro, is meereendeels vlak en dor, maar levert toch veel graan (tarwe), oljvenolie, wijn, zuidvruchten, hennep, saffraan, ooft en groenten. Tot de bestbebouwde streken behooren er het land tusschen de Ebro, het Kei-

zorakanaal en het Kanaal van Taunste, de omstreken van Tarazona, Borja en Carinena, benevens de dalen der Jalon en Gallego. In den bodem vindt men er antimonium, lood en koper, en er zijn vele minerale bronnen en zoutgroeven. Deze provincie is van onderscheidene spoorwegen doorsneden en in zeven districten verdeeld. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, op den rechter oever der Ebro en aan de monden der Gallego en Huerva gelegen, alsmede aan het Keizerakanaal en aan den Oosterspoorweg, verheft zich 184 Ned. el boven de oppervlakte der zee, is verdeeld in de eigenlijke stad op den rechter oever en de voorstad op den linker oever der Ebro, welke door eene steenen brug van 7 bogen verbonden zijn, en bestaat, met uitzondering van het door de Franschen verwoeste en daarna vernieuwde gedeelte, uit een doolhof van ouderwetsche, sombere straten. Zij is door een ouden, met 8 torens gekroonden muur omgeven en wordt door het aan de westzijde gelegene Castillo de Aljaferia verdedigd, dat weleer de residentie was der Moorsche en Christelijke Koningen van Aragon, later de zetel en gevangenis der Inquisite, waarna *Philippus V* het in eene citadél hereschiep. Daarenboven is de stad van andere vestingwerken voorzien. Tot hare merkwaardigste gebouwen behooren: de aartsbisshoppelijke metropolitaankerk of Catedral de la Seo, een antiek gebouw in spitsboogstijl, met 5 beuken, — de Catedral de la Virgen met torens en 5 koepels en met een Madonnabeeld, dat vele bedevaartgangers derwaarts doet reizen, — de Lonja of het oude beurspaleis, met eene met 50 zuilen versierde zaal, — en de Torre nueva, een hooge, scheef staande toren. Deze stad is de zetel van den kapitein-generaal van Aragon, van het provinciaal bestuur, van een Hof van Appel en van een aartsbisshop; men heeft er 21 kerken, 12 nonnenkloosters, terwijl er te voren ook 38 monnikenkloosters waren, eene in 1474 gestichte universiteit met eene boekery van 18 000 deelen, eene académie voor schoone kunsten, een priesterseminarium en andere inrichtingen van onderwijze, een schouwburg en onderscheidene weldadige stichtingen. De fraaiste wandelplaatsen zijn er: de Salon de Santa Engracia en de Paseo del Monte Torreo. De fabriekijverheid is er in minder bloeienden toestand dan voorheen, doch de handel blijft er levendig. Het aantal inwoners bedraagt er ruim 84 000 zielen (1877). — Men verhaalt, dat Saragossa, in de dagen der Oudheid Salduba genaamd, door de Phoeniciërs is gesticht. *Augustus* plaatste er in 27 vóór Chr. eene volkplanting, welke bij Colonia Caesarea Augusta Salduba noemde en tot zetel verhief van een gerechtshof, waaraan 152 gemeenten onderworpen waren. In 712 werd de stad door de Mooren veroverd, en in 1118 kwam zij door *Alfonso I* weder onder de heerschappij der Christenen. In 1317 werd er het bisdom in een aartsbisdom veranderd. Met geheel Aragon koos Saragossa partij tegen *Philippus V* en vóór Koning *Karel III van Oostenrijk*, maar moest zich in 1707 aan eerstgenoemde onderwerpen. Hier echter viel ook den 20sten Augustus 1710 de slag voor, waarin laatstgenoemde het onder-

spit moest delven. Vooral werden de inwoners beroemd door den moed, waarmede zij onder *Palafox* in twee belegeringen (van Juni tot Augustus 1808 en van 21 December 1808 tot 21 Februari 1809) dapperen weerstand boden aan de veldheeren van *Napoleon I*. Nadat de Franschen in Mei 1808 zich van de hoofdstad van Spanje hadden meester gemaakt, werd *Palafox* te Saragossa tot kapitein-generaal benoemd, en toen de Fransche generaal *Lefebvre* den 14den en 23sten Juni de troepen van *Palafox* geslagen had, werd de stad belegerd en den 3den Augustus een aanvang gemaakt met het bombardement. Reeds den 4den Augustus drongen de Franschen door tot het klooster Santa Engracia, doch zij konden het in de daarop volgende week niet verder brengen dan tot de bemachtiging van slechts 4 huizen, en generaal *Verdier*, de plaatsvervanger van *Lefebvre*, hief na de vlucht van Koning *Joseph* uit Madrid en na den aftocht van het Fransche leger naar Vittoria, den 15den Augustus de belegering op. Doch reeds in December van dat jaar nam de tweede belegering een aanvang. De stad was inmiddels op nieuw versterkt en de bezetting tot 30 000 man vermeerderd. Het even sterke leger der vijanden verscheen den 19den December vóór hare muren. Deze begonnen den 9den Januari 1809 de stad te beschieten, en drongen den 26sten Januari door 3 breesen binnen. Zij hielden echter slechts enkele huizen in handen. Hoe hoog de nood ook klom, toch verwierp *Palafox* ieder voorstel tot capitulatie. Inmiddels bleef de strijd in de huizen dagelijks aanhouden, en eerst den 7den Februari kon de vijand een aanval doen in het midden der stad. Hier ontstond eene geweldige worsteling, terwijl tevens de peat een groot aantal der verdedigers wegrukte. Eindelijk slaagden de Franschen er in, door mijnen een gedeelte van het universiteitsgebouw in de lucht te laten vliegen, en den 18den maakten zij zich meester van de voorstad, waarna ook de stad bezwijken moest. De belegerden hadden toen niet meer dan 9000 weerbare mannen. Er werden onderhandelingen aangeknoopt, en deze eindigden den 20sten Februari met een eervol verdrag. *Ramos Valdivares* heeft deze belegering in zijn heldendicht: „Iberlade (2de druk, 1826)” verheerlijkt.

Sarasate (Pablo de), een uitstekend Spaansch vioolkunstenaar, geboren te Saragossa den 24sten December 1846, deed, nog geen 10 jaar oud, zich hooren voor Koningin *Isabella* en verrukte allen zoozeer door zijn talent, dat die Vorstin hem met eene koetsbare oud-Italiaansche viool en met een jaargeld begiftigde. Als jongeling bezocht hij het conservatoire te Parijs, waar hij zich ijverig oefende in de muziek, vooral onder de leiding van *Alard*, en onderscheidene prijzen verwierf. Daarna volbracht hij kunstreizen door Frankrijk, Spanje, België, Nederland, Engeland, de Levant en Noord- en Zuid-Amerika en deed in 1877 zich hooren in Duitschland. Algemeen wordt hem de naam van „tweede *Paganini*” toegekend.

Saratóga is eene druk bezochte badplaats in den Amerikaanschen Staat New York, met iodium- en ijzerhoudende bronnen, groote

hôtels en badhuizen en ruim 8400 inwoners (1880), die in Juli en Augustus tot 20000 vermeederen.

Saratow of *Saratow*, een Russisch gouvernement, welker tot het Tartaarsche vorstendom Astrakan behoorende, grenst in het noorden aan de gouvernementen Pensa en Simbirsk, in het oosten aan Samara, in het zuiden aan Astrakan, in het zuidwesten aan het land der Donsche Kozakken en in het westen aan Woronesh en Tambow en telt op 1534,46 □ geogr. mijl ruim 2113000 inwoners (1882). Het land is in het oosten heuvelachtig, vooral aan den oever der Wolga, die steile boorden heeft, en de bodem meerendeels zeer goed, behalve in het zuiden, waar zich waterlooze, zandige en zoute steppen uitstrekken. De voornaamste rivier is er de Wolga, welke hier onderscheidene groote zandbanken en eilanden vormt en de Terisjka opneemt. In het westelijk gedeelte van het gouvernement stroomen de Choper, de Medwediza en de Ilowja naar de Don, welke laatste echter buiten de grenzen blijft van dit gewest. Er heerscht een vastelandsklimaat, en de voornaamste voortbrengselen zijn er graan, suikervortelen, tabak en ooft, — voortz paarden, runderen, schapen, visch en bijen. Behalve Russen wonen er Tartaren, Mordwinen, Tajewaschen en meer dan 60000 Duitse kolonisten in ruim 100 aan de Wolga gelegene dorpen. Deze laatste beheljen den Protestantischen godsdienst, terwijl de overigen meest allen tot de Grieksch-Russische Kerk behooren. De hoofdbronnen van bestaan zijn er land- en tuinbouw en veeteelt, terwijl de nijverheid er inzonderheid vertegenwoordigd wordt door looierij, talkkokerij en zeepziederij, alsmede door brandwijnstokerij en door zoutpannen aan de meren. De handel wordt er door de rivieren zeer begunstigd, daar zij de inwoners in gemeenschap brengen met de Zee van Azow, met Nijné-Nowgorod en met de Caspische Zee. Het gouvernement is in 7 districten verdeeld. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, aan de Wolga, heeft laken-, zeep-, gas- en talkfabrieken en bijna 110000 inwoners (1882), die een levendigen handel drijven in graan en zout. In October en November wordt er eene jaarmarkt gehouden, en in haren omtrek wordt veel ooft verbouwd. Deze stad is in 1599 op den linker oever der Wolga gesticht, om de invallen der zwervende horden te keer te gaan; doch deze hadden haar 6 jaar later geheel verwoest, zoodat de inwoners zich naar den rechter oever begaven. De Kozak *Stenka Badin* verontrustte haar gedurig en veroverde haar in 1671. In 1700 werd er het aantal ingezetenen door eene militaire volkplanting vergroot. *Pogatsjow* plunderde de stad in 1774, en zij werd in 1781 door *Catharina II* tot een stadhouderlijken zetel verheven. Na dien tijd ontwikkelde zij zich met kracht, hoewel zij in onze eeuw reeds 5-maal door brand werd vernield.

Sarauw (Christian Friedrich Konrad), een verdienstelijk schrijver over krijgzsaken en geboren te Sleeswijk den 2den Juli 1824, studeerde te Kiel eerst in de letteren, daarna in de rechten, zette zijne studiën voort te Heidelberg, keerde daarop terug naar Kiel, trad in 1848 als vrijwilliger in dienst bij het

Sleeswijk-Holsteinsche jagerkorps, was weldra officier, zag zich daarna bij het Deensche leger geplaatst, werd in 1864 kapitein en nam in 1872 zijn ontslag, waarna hij zijn tijd besteedde aan letterkundigen arbeid. Op last der Deensche Regeering volbracht hij in 1869 eene reis naar Rusland en hij bezocht van 1872 tot 1877 Rusland, Oostenrijk en Duitschland. Hij schreef: „Ruslands kommerclle Mission in Mittelasiën (1860)“, — „Das ruzsische Reich in seiner finanziellen und ökonomischen Entwicklung seit dem Krimkrieg (1873)“, — „Die ruzsische Heeresmacht (1875)“, — „Der ruzsisch-türkische Krieg 1877—1878 (1878)“, — „Die Feldzüge Karls XII (1880)“. Weenige jaren geleden heeft hij zich te Kiel gevestigd.

Saravia (Adrianus) of *de Saravia*, geboren in 1530 te Hesdin in het tegenwoordig Fransche departement Pas de Calais, promoveerde in Engeland tot doctor in de godgeleerdheid, begaf zich in 1561 naar Nederland, was er werkzaam bij de Waalsche gemeente te Antwerpen en zag zich in 1582 benoemd tot hoogleeraar te Leiden. Vijf jaar daarna ontving hij zijn ontslag als verdacht van medeplichtigheid aan eene samenzwering. Nu begaf hij zich naar Engeland, ging over tot de Episcopale Kerk en werd kanunnik te Canterbury (Kantelberg), waar hij den 15den Juni 1612 overleed. Zijne talrijke geschriften zijn in 1611 gezamenlijk te Londen in het licht verschenen.

Sarawak of *Serawak*, een landschap op de noordwestkust van het Oost-Indische eiland Bornéo, heeft eene uitgebreidheid van 65 □ geogr. mijl met omstreeks 200000 inwoners. Het was voorheen een onafhankelijk Maleisch vorstendom, maar behoort sedert 1841 als zelfstandige Staat aan den tot radja verheven Engelschman Sir *James Brooke*, die er landbouw en handel bevorderde, de seerooverij uitroeide, aan het „koppensnellen“ een einde trachtte te maken en veel deed om de beschaving te doen toenemen. De Koningin van Engeland verhiel hem tot baronet en hij begaf zich in 1863 naar zijn vaderland, de regeering overlatende aan zijn neef *Charles Johnson Brooke*, die in December 1868 overleed en opgevolgd werd door een anderen neef, *Stuart Johnson Brooke*, die er met den titel Toewan Moeda (Jonge Heer) thans het bewind in handen heeft. Volgens eene beschikking van Sir *James* vervalt dit gebied na het uitsterven van het geslacht *Brooke* aan Koningin *Victoria* of hare wettige erfgenamen. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, die door de inboorlingen Koetshin genoemd wordt, ligt aan de Soengei Moratapas, een tak van de Sarawakrivier en telt 18000 inwoners. Er is een levendige handel in getahpertsja, eetbare vogelneesten enz.

Sarbiewaki (Matthias Kasimir), een verdienstelijk Latijnsch dichter en de Sarmatische *Horatius* genaamd, werd geboren in 1595, werd leeraar aan de Académie te Wilna, genoot te Rome de gunst van Paus *Urbanus VIII*, werd Hofprediker bij Koning *Wladislaus IV* en overleed te Warschau den 2den April 1640. Zijne „*Lyriconum libri III*“ zijn in 1625 en later bij herhaling in het licht verschenen. Voorts werden in 1769 zijne „*Opera posthuma*“ gedrukt.

Sarcasmus is de bittere hoon en de grie-

vende spot, dien iemand met verbeter lippen uitspreekt. Vooral *Demosthenes* en *Cicero* wisten het sarcasmus in hunne redevoeringen op eene treffende wijze te bezigen.

Sarcey (Francisque), een Fransch schrijver, geboren te Dourdan den 8sten October 1827, bezocht de Ecole normale te Parijs en werd leeraar achtereenvolgens te Chaumont, Leavenen, Rodez en Grenoble. Wegens zijne vrijzinnige denkbeelden op kerkelijk gebied zag hij zich genoodzaakt zijn ontslag te nemen, en onder de pseudoniemen *Satani Vinet* en *S. de Suttidoes* schreef hij het feuilleton van den „Figaro”. Later schreef hij hoofdzakelijk voor de „Revue Européenne” en ook staatkundige artikelen voor den „Gaulois”, alsmede tooneelcritiek voor de „Opinion nationale”. Zijne vinnige taal haalde hem vele onaangenaamheden en meer dan één tweegevecht op den hals, o. a. met *Aurélien Scholl* en met *Clément Duvernois*. Van zijne geschriften noemen wij: „Le nouveau seigneur du village (1862)”, — „Le mot et la chose (1862)”, — „Etienne Moret (1876)”, — en „Le piano de Jeanne (1876)”. Voorts schrijft hij tooneelcritiek in den „Tempe”, strijdt met ijver tegen het clericalismus en maakte zich ook bekend door: „Le siège de Paris (1871)”.

Sarcine (*Sarcina ventriculi*), door *Goodsir* ontdekt in de uitwerpselen van zieke magen, vooral van choleralijders, scheen aanvankelijk bij deze laatste een kenmerkend verschijnsel te wezen, doch het bleek weldra, dat het bij de meest verschillende maaggesteldheden voorkomt. De Sarcine behoort tot de *Bacteriën*, dus tot de groep der *Schizomycoeten*. Zij bestaat uit eene kleine plantencel, evenals de andere bacteriën, doch onderscheidt zich van deze doordat hare cellen niet tot draden, maar tot dobbelsteenvormige massa's met elkaar verbonden zijn, ten gevolge mede van den geleichtigen bouw harer celwanden. Ook buiten het levend organisme, in voedingsvloeistoffen voor bacteriën en op resten van organische stoffen heeft men haar gevonden; overigens is van de sarcine weinig bekend, en daar cultuurproeven tot nog toe niet gelukken, is ook eene ziekteveroorzakende werking van dat bacterium onzeker.

Sarcophaag (vleeschverteerder) is oorspronkelijk de naam eener steensoort, die bij de stad Assus in Troas gevonden werd, gemakkelijk kon gespleten worden en lichamen, die in daarvan vervaardigde doodkisten gelegd werden, in 40 dagen (met uitzondering van de tanden) deed vergaan. Zij is eene soort van aluinlei, waarmede men de wanden der

de oudste welke men kent, zijn meestal van kalksteen, doch ook wel van basalt of marmor en van binnen met hiëroglyphen en figuren versierd. Er zijn ook sarcophagen van rood of zwart graniet, waarin koningen en priesters werden bijgezet. In Attica vindt men hier en daar in de levende rots uitgehouwene en met een steenen deksel geslotene sarcophagen, alsook met leemen dekzels, waarop men de gedaante ziet van den overledene. De Romeinen hadden ook sarcophagen, en deze werden op de graven geplaatst. Ook in de middeleeuwen waren steenen doodkisten in gebruik; in ons Vaderland werden er gevonden, afkomstig uit dien tijd. Op het Campo Santo te Pisa vindt men meer dan 70 antieke sarcophagen.

Sardanapalus, volgens de sage, door *Ctaxis* overgeleverd, de 30ste en laatste Koning van Assyrië, is berucht geworden wegens zijne zwelgerij en zijne verwyfdeheid. Zonder zich met regeeringszaken te bemoeien, verkeerde hij slechts te midden zijner vrouwen, kleedde zich als dezen en vermaakte zich met het spinnen van wol. Toen *Arbaeus*, stadhouder van Medië, in 883 vóór Chr. zijne hoofdstad Ninivé aantastte, plaatste hij zich met zijne vrouwen en schatten op een brandstapel, die 15 dagen bleef branden. Volgens de geschiedenis evenwel heette de laatste Koning van Assyrië *Assur idil ili*, en deze verbrandde zich eerst in 606 bij de verovering van Ninivé.

Sardes, de vermaarde hoofdstad van het oude Lydië en de residentie van *Croesus*, alsmede van de Perzische en Seleucidische landvoogden, lag, door eene citadél beveiligd, in eene vruchtbare vlakte aan den noordelijken voet van den Tmolus (2000 Ned. el hoog) en op de beide oevers van de goudafvoerende Pactolus. Zij werd in 500 vóór Chr. door de Ioniërs gesticht, in 205 door *Antiochus de Grootte* verwoest, herstelde zich, maar zag zich ten tijde van *Tiberius* door eene aardbeving geteisterd en werd eindelijk in de 14de eeuw door *Timoer* vernield. *Xerxes* hield vóór zijn Grieksch veldtocht en de jongere *Cyrus* vóór dien tegen zijn broeder te Sardes zijn verblijf. Men vindt van deze stad eenige overblijfselen nabij het tegenwoordige dorp *Sart*.

Sardijnen of *sardellen* (*Clupea sardina* *Cuv.*) zijn visschen uit het geslacht der Haringen, die zich van *C. pilchardus* en *Alausa pilchardus* (zie bijgaande figuur) niet onderscheiden. Zij zijn ongeveer 10,5 Ned. duim lang, hemelsblauw, van onder zilverkleurig en bevinden zich vooral in de Middellandsche

Alausa pilchardus.

doodkist gewoonlijk bekleedde. Dientengevolge werden alle steenen doodkisten met den naam van sarcophaag bestempeld. De Egyptische,

Zee aan de kust van Frankrijk tot Afrika toe. Sardijnen en anjovis worden vaak tegelijkertijd gevangen en onderscheiden zich in

het gebruik alleen door de verschillende wijzen van inleggen. De sardijnen der Middellandsche Zee zijn doorgaans niets anders dan anajovis. Sardijnen worden vooral gevangen aan de kust van Bretagne, licht gezouten, in kokende olie gedompeld en in blikken bussen verzonden. Ook op onze kusten worden er in menigte gevangen en uit Amsterdam in den handel gebracht.

Sardinië (Sardegna), een tot het koninkrijk Italië behoorend eiland in de Middellandsche Zee, op 38°54' tot 41°18' N. B., en 7°6' tot 9°50' O. L. van Greenwich, ten zuiden van Corsica en door de Straat van Bonifacius (11 Ned. mijl breed) van dat eiland gescheiden, is 185 Ned. mijl van Kaap Argentaro, het naaste Italiaansche vasteland, verwijderd. Wegens zijne gedaante werd het door de Ouden bij eene zool vergeleken; het vormt namelijk een rechthoek ter lengte van 367 en ter breedte van 101 tot 144 Ned. mijl. Het heeft baaien aan de noord- en zuidkust en is omgeven door 44 grootere en kleinere kust-eilanden. Zijne oppervlakte bedraagt 442,08 □ geogr. mijl. Aan de zuidkust vindt men de Voorgebergten Carbonara, Spartivento en Teulada, almede de Golven van Cagliari en Palmas, — aan de noordkust de Kapen Falcona en Testa, het eiland Asinara en de Golf van dezen naam. De oostkust is steil, gescheurd en zonder goede havens, en men vindt er de eilanden Maddalena, Caprea (het verblijf van *Garibaldi*), Mortorio, Tavolara enz. De westkust heeft zachter helling, en men vindt er de Baai van Oristano, Kaap Caccia en de eilanden Antioco en San Piédro. Het binnenland is er bergachtig, doch de hooge granietgevaarten beaalen slechts de oostelijke helft van het eiland. Ongeveer halfweg tusschen het noordelijk en zuidelijk uiteinde verheft zich de Monte Gennargentu (Janua argenti, 1917 Ned. el hoog) en in het noordelijk gedeelte de Monte Limbara (1319 Ned. el hoog). Hier ontwaart men eene verbrokkelde, tertiaire kalksteenformatie, welke geheel en al overeenkomt met die van Corsica. In het midden van het eiland heeft men eene tertiaire formatie ter hoogte van 380 Ned. el boven de zee, en daarop verrijst de Monte Ferru (1050 Ned. el hoog), een uitgedoofde vulkaan, in wiens krater het dorp Lussargiu gelegen is. Verder naar het noorden, bij de bronnen van de Temo, van de Rio di Porto Torres en van de Oziéri, heeft men onderscheidene vulkanische trachietkegels. Het zuidwestelijk gebergte, zich in den Linas tot 1242 Ned. el verheffend, is door eene laagvlakte van de overige bergstreek gescheiden, namelijk door het wegens zijne vruchtbaarheid vermaarde Campidano, dat zich van Cagliari tot Oristano uitstrekt. Eene andere kleine laagvlakte dient in het noordwestelijk gedeelte tot afscheiding van het gebergte La Nurra. Hier stort de Rio di Porto Torres zich uit, éene van de weinige rivieren van Sardinië, wier bedding des zomers niet waterloos wordt. De voornaamste rivieren en beken zijn er: de Fiumendosa, de Coghinas, de Tirso, de Temo en de Samasai. Het geringe verval van den benedenloop doet hier en daar moerassen ontstaan en maakt de kustgewesten ongezond. Men vindt er aan de kust en in het binnen-

land zoute meren en 60 minerale bronnen, waaronder de druk bezochte van Benetutti. Te Cagliari bedraagt de hoogste warmtegraad 37,75°C., en de laagste 2° C. De plantengroei is er rijk en welig en kan verdeeld worden in 3 gewesten, namelijk: een noordelijk gewest, dat met de natuur van Corsica overeenkomt, een middengewest, dat gelijkvormig is aan den plantengroei in het zuiden van Frankrijk, en een zuidelijk gewest, dat op dien van Noord-Afrika gelijkt. De grond is er in het algemeen zeer vruchtbaar, maar het leenstelsel en de ellendige landbouwwetten, eerst vóór korten tijd gewijzigd, hebben er de ontwikkeling van den landbouw belet. Ongeveer 38% van den grond, die weleer de graanschuur van Italië was, is met bosch bedekt, en de uitgestrekte vlakten in het zuiden gelijken op woeste steppen, door verwilderde kudden bewoond. Niettemin groeien er alle soorten van graan en peulvruchten, — voorts ziet men er limoen-, oljven-, vijgen- en granaatboomen, ja, zelfs den mastix- en laurierboom, den dwergpalm en andere gewassen van het zuiden. De wijnbouw is er aanzienlijk en levert jaarlijks ½ millioen Ned. vaten, terwijl de wijnsorten er op de Spaansche gelijken en in deugd wedijveren met die van Cyprus. De beste soorten zijn de Naaca, de Malvoisie van Bossa, de Muragus, de Monaca en de Giroa. Ook teelt men er suikerriet, indigo, katoen en tabak. De veeleel is er van groot belang; men vindt er omstreeks 1 miljoen grofwollige schapen, wier melk eene goede soort van kaas oplevert, — voorts geiten, runderen, ezels en paarden. De herders vormen er eene soort van nomaden, doch zijn geene eigenaars der onder hun toezicht gestelde kudden. In de wouden heeft men er herten, wilde zwijnen en moeflons, — de zuidkust krioelt van flamingo's en de bijen leveren er geurigen honig, terwijl de schorpioenen en de tarantula's er lastig zijn. De rivieren en de zee leveren er een overvloed van visch, en ook de koraalviasscherij bezorgt er aan menigeen het bestaan. In den bodem heeft men er eene verbazende hoeveelheid looderts, — en men vindt er ook zilver- en ijzererts, antimoonijzer, mangaan, brunkolen en veel zout. Merkwaardig zijn er voorts de gedenkteeuwen van vroegeren tijd, vooral de „nurhags", eigenaardige bouwgewrochten uit den vóór Romeinschen tijd, bestaande uit eenige boven elkander gebouwde vertrekken ter breedte van 1,5 en ter hoogte van 2 Ned. el, met in den muur aangebrachte nissen; men telt er in het geheel meer dan 3000. Ook vindt men er veel bronzen afgodsbeelden. In 1894 bedroeg het aantal inwoners van het eiland 706194, zoodat de bevolkingdichtheid er zeer gering is. De Sarden zijn een mengsel van verschillende volken, doch meerendeels Italianen. Hunne taal bevat Griekache, Spaansche en Fransche woorden, doch bezit meer wel-luidendheid dan de tongvallen van noordelijk Italië. De inboorling is in vele opzichten een natuurmensch, middelmatig van grootte, regelmatig van bouw, maar sterk van lichaam en zeer vlug. Hij heeft eene ongemeene vatbaarheid voor beschaving en grooten aanleg voor de dichtkunst. Hij is moedig, hartstochtelijk in zijne liefde en onverzoenlijk in zijn

haat, zoodat de bloedwraak er niet tot de zeldzaamheden behoort. De gastvrijheid is hem heilig. Zijne kleeding bestaat uit een lederen rok zonder mouwen (colleta), door een gordel om het middel samengebonden; daarenboven uit een peis van 4 geiten- of schapenvellen, desgelijks zonder mouwen, terwijl eene soort van groven wollen doek over den schouder geworpen en op de borst vastgemaakt is. Over eene lange linnen broek draagt hij een vrouwenrok van grof, zwart laken, en aan de voeten schoenen met slobkousen. Op de Phrygische muts van roode wol zet hij een lagen hoed van wasdoek met een breeden rand. De landbouwers, niet de herdere, scheren den baard en vlechten het haar. De vrouwen kleeden zich met een laag uitgesneden lijfje, een rok met vele plooiën en bonte strepen en steken het gevlochten haar in een Spaansch net. Hier en daar hullen zij zich in scharlaken en dragen een witten sluier. De huizen hebben er geene deuren of vensters en worden van binnen gewoonlijk zeer zindelijk gehouden. Het belangrijkste meubelstuk is er de handmolen, die door een ezel in beweging wordt gebracht. De volksoontwikkeling is er zeer achterlijk, daar ongeveer 90% der inwoners onbedreven zijn in het lezen en schrijven. Schoon er universiteiten zijn te Cagliari en Sassari, heeft de wetenschap er niet veel te beteekenen. Te voren waren de landerijen er meerendeels leengoederen, doch de Staat heeft ze van de baronnen aangekocht en aan de bewerkers in eigendom gegeven tegen opbrengst van eene jaarlijkse rente. Ook de nijverheid bevindt er zich op eene zeer lage trap, daar de inwoners weinig behoeften hebben; om die reden is ook de handel van dit eiland, in weerwil van 15 uitmuntende zeehavens, van weinig belang. Zowel de invoer als de uitvoer van de provincie Cagliari bedraagt omstreeks 8 miljoen lire in het jaar. De voornaamste uitvoerartikelen zijn er loodglut, lood, ijzererts, zeezout, kaas, wijn, huiden, vee, thonijnen, tarwe en oliezaad, terwijl er koffie, geraffineerde suiker, petroleum, zeep, katoenen en wollen stoffen, timmerhout, ijzeren voorwerpen, steenkolen enz. worden ingevoerd. In 1875 was in de gezamenlijke havens van het eiland het getal der binnengekomene en uitgezellede schepen 5100. Van 1871 tot 1874 is er een spoorweg aangelegd van Cagliari naar Oristano (94 Ned. mijl) met zijttakken van Decimomannu naar Iglesias (87 Ned. mijl) en van Porto Torres over Sassari naar Oziéri (67 Ned. mijl). Het eiland is verdeeld in 2 provinciën, namelijk Sassari in het noorden (195 □ geogr. mijl met 260 478 inwoners) en Cagliari in het zuiden (247 □ geogr. mijl met 419 972 inwoners). Er zijn 8 aartsbisdommen en 8 bisdommen, en de hoofdstad is Cagliari.

De oudste bewoners van Sardinië waren Phoeniciërs, onder wier hoede er zich ook Grieken vestigden. Deze en ook andere kolonisten werden omstreeks het jaar 500 vóór Chr. door de Carthagers, op wie de heerschappij over Sardinië was overgegaan, met hardheid behandeld. Zij hadden den gemeenschappelijken naam van Sarden, maar waren in verschillende stammen verdeeld en stonden aangeschreven als boosaardig, trouweloos en

lui. De voornaamste kolonie der Carthagers was Sulci, aan het zuidelijk uiteinde van het eiland. Door de oproerige Carthaagische huurbenden te hulp geroepen, stapten er in 240 de Romeinen aan land en veroverden Olbia. C. Sulpicius bracht later aan eene bij Sardinië toevoende Carthaagische vloot eene nederlaag toe en maakte zich meester van het grootste gedeelte van het eiland (238), dat van dien tijd af met Corsica een Romeinsch wingewest vormde. Doch eerst in 120 slaagden de Romeinen er in, het eiland geheel te onderwerpen. In 40 werd het door Menas, den vrijgelaten slaaf van S. Pompejus, in bezit genomen en tegen de Driemannen verdedigd, terwijl hij het later overgaf aan Octavianus. Tiborius zond 4000 Israëlieten derwaarts en ten tijde van Nero werden de verbannen er heengebracht. In de 5de eeuw onzer jaartelling maakten de Wandalen zich meester van dit eiland en plaatsten er eenige duizenden Numidiërs. De Romeinsche veldheer Marcellinus maakte een einde aan de heerschappij der Wandalen, en na den val van het Rijk van dezen in Afrika kwam Sardinië onder het gezag der Byzantijnsche Keizers en behoorde tot de praefectuur Afrika. In 740 werd het door de Saraceenen bezet, die het echter eerlang moesten ontruimen, en even dapper verjielden in 9de eeuw de Sarden de veroveringsplannen der Mooren uit Spanje. Om eene voldoende bescherming te erlangen, droegen de Sarden de opperheerschappij over het eiland in 820 op aan Lodewijk de Frome, en deze deed door Graaf Bonifacius van Lucca de Afrikaansche kust verwoesten, waardoor hij aan Sardinië eenige jaren van rust bezorgde. Toch werd in de tweede helft der 9de eeuw geheel Sardinië door de Saraceenen overweldigd. Nadat in 1004 Paus Johannes XVIII de Christelijke Mogendheden ter verovering van Sardinië opgeroepen en het bezit van het eiland aan dengene toegezegd had, die de Saraceenen zou verdrijven, waagde zich in 1005 Pisa, verwaarts vele Sarden de wijk hadden genomen, aan die taak en volbracht haar in 1007. Doch reeds in 1015 keerden de Saraceenen terug en brachten aan de mannen van Pisa eene nederlaag toe, maar deze verbonden zich met de Genueezen en hadden in 1022 het eiland weder in bezit. Zij plaatsten er rechters, wier waardigheid eerlang erfelijk werd. Eene nieuwe verovering van het eiland door de Saraceenen in 1050 duurde slechts korten tijd. Weldra echter maakten de dwingelandij van genoemde rechters en de ijverzucht der burgers van Pisa en van Genua, die beiden de opperheerschappij over het eiland begeerden, dit laatste tot het tooneel van een bloedigen strijd. In 1104 verhiel Keizer Frederik I Sardinië tot een koningrijk en kroonde er een aanzienlijk ingezetene, Borso, een gunsteling der Genueezen, tot koning; dese behield echter niet lang zijne waardigheid. In 1188 werd wel is waar door Paus Clemens III de vrede tusschen de twistende partijen tot stand gebracht, doch nu veroverde met hulp der krijgsknechten van Pisa de Markgraaf Willem van Massa de provincie Cagliari en Arborea en kreeg, in weerwil eener in 1194 door de Genueezen hem toegebrachte nederlaag, allengs het geheele eiland in zijne macht. Daarop deed

Paus *Innocentius III* zijne rechten op Sardinië gelden, maar kende bij schikking aan den Markgraaf het bezit toe van Cagliari en Arborea. In 1207 verhiel zich *Lamberto* uit Pisa tot heer der provincie Gallura en wist zich, trots het verzet van den Paus, tot 1212 in het bezit daarvan te handhaven. Na den dood van den Markgraaf verviel Cagliari aan diens dochter *Benedicta*; daar zij zich echter voegde naar het welbehagen van den Paus, wekte zij den wrevel der burgers van Pisa, die in 1218 onder *Ubaldo Visconti* de provincie Cagliari in bezit namen. Nadat *Benedicta* in 1224 zonder erfenamen overleden was, bejverde *Ubaldo* zich, zijn gebied gestadig nit te breiden, en overleed in 1238. Zijne weduwe *Adelasia* trad in het huwelijk met den onwetigen zoon van Keizer *Frederik II*, met *Enzio*, door zijn vader tot koning van Sardinië verheven. Toen deze in 1349 door de Bologneezen was gevangen genomen, maakten de burgers van Pisa zich wederom meester van het eiland en benoemden er rechtters. Daardoor ontstonden groote twisten, dewijl de hebzuchtigste rechtters zich onafhankelijk wilden maken van Pisa en tevens de Graven van *Donoratico*, als wettige opvolgers van Koning *Enzio*, hunne rechten erkend wilden zien. De strijd tusschen Pisa en Genua eindigde in 1399 met den afstand van Sassari aan laatstgenoemde. Inmiddels had Paus *Bonifacius VIII* in 1286 Koning *Jacobus II* van Aragon, die Sicilië daarvoor aan Koning *Karel* van Napels moest toekennen, met Corsica en Sardinië beleend. Na herhaalde nederlagen huldigden eindelijk de burgers van Pisa den Koning van Aragon als heer van Sardinië, terwijl zij tegen eene jaarlijkse schatting het gezag over Cagliari en Castro behielden. Van toen af behoorde Sardinië geruimen tijd tot Aragon. Samen-zwingen, door de Genuezen beaamd, brachten echter in de 14de en 15de eeuw het eiland meermalen in rep en roer, en dikwijls brandde er de fakkel van den burgeroorlog. De vrede van Utrecht maakte Sardinië van Spanje los en bracht het onder de soevereiniteit van Oostenrijk. Hoewel Spanje het in 1717 weder in bezit nam, moest het dit eiland op uitdrukkelijk verlangen van Engeland, Frankrijk en Oostenrijk eerlang nogmaals ontruimen. Sedert 1720, toen Oostenrijk Sardinië tegen Sicilië in ruil gaf aan Savoye, vormde het met dit laatste en met Piëmont het koninkrijk Sardinië, maar vervulde daarbij eene ondergeschikte rol. Eerst in den jongsten tijd werden handen aan het werk geslagen tot bevordering van de zedelijke en stoffelijke ontwikkeling der inwoners van het eiland. In Maart 1799 vluchtte de Koning van Sardinië derwaarts, om eerst na den val van het Fransche Keizerrijk in zijne Staten terug te keeren.

Sardinië (Het koninkrijk), tot 1860 de naam van een Koninkrijk in Italië, dat het eiland Sardinië, het hertogdom Savoye, het vorstendom Piëmont, de hertogdommen Aosta en Montferrat, het graafschap Nizza en het hertogdom Genua omvatte, en alzoo door Frankrijk, Zwitserland, het Lombardisch-Venetaansch Koninkrijk, Parma, Mòdena, Toscana en de Middellandsche Zee omgeven was, telde op 1874, 31 □ geogr. mijl ruim 5 miljoen inwoners. Tot dat koninkrijk behoorden,

XIII.

behalve het eiland Sardinië, de tegenwoordige Italiaansche provinciën Alessandria, Cuneo, Genua, Novara, Turijn en het grootste gedeelte van Pavia, alsmede het aan Frankrijk afgestane Savoye en Nizza. De hoofdstad was Turijn.

Nadat Hertog *Victor Amadèus II* van Savoye den koningstitel aanvaard en Sardinië tegen Sicilië ingeruild had, vormden bovenvermelde landen het koninkrijk Sardinië. In 1730 stond hij de Kroon af aan zijn zoon *Karel Emanuel I*, en toen hij, nog geen jaar daarna, zich weder van het gezag wilde meester maken, werd hij in hechtenis genomen en overleed in 1732 in den kerker. In 1733 belastte zich *Karel Emanuel* met het opperbevel over de vereenigde Fransche en Sardinische troepen, versloeg de Oostenrijkers in den Poolschen Successie-oorlog den 29sten September 1734 bij Parma en den 19den September bij Guastalla en veroverde Milaan. Bij den Vrede van Weenen (1736) verkreeg hij Novara en Tortona. In den Oostenrijkschen Successie-oorlog verbond hij zich met Frankrijk in de hoop, dat Milaan hem ten deel zou vallen, doch daar Frankrijk het in handen wilde spelen van de Spanjaarden, onderteekende hij in 1743 het verdrag van Turijn en Bormio en stelde voor Engelsch geld een leger van 45000 man ter beschikking van Oostenrijk, waarvoor hij het graafschap Anghera met Vigevanasco, de heerlijkheden Bobbio en Piacenza en een gedeelte van het vorstendom Pavia verkreeg. Een Spaansch leger onder den Infant Don *Philippus*, hetwelk zich reeds van Chambéry had meester gemaakt, bracht den Koning den 5den Maart 1744 bij Campo Santo eene beslissende nederlaag toe. Twee nieuwe vijandelijke legers, welke hem uit zijne verschansingen bij Villafranca verdreven, maakten hem weerloos; Piacenza, Alessandria, Valenza en Tortona vielen in 1745 in 's vijands handen, en hij zelf leed den 27sten September bij Bassigiano de nederlaag. Daarentegen veroverde hij den 8sten Maart 1746 Asti en eenige andere steden en behaalde den 16den Juni de overwinning bij Sant-Antonio. De vijanden werden nu uit Savoye verdreven, en de Koning deed zelfs een inval in Dauphiné en Provence. Bij den Vrede van Aken werd hem dan ook alles toegestaan, wat Oostenrijk beloofd had. Voorts bevorderde hij de welvaart van zijn land door den aanleg van kanalen, door het sluiten van een handelsverdrag met Milaan en door de invoering van het „Corpus Carolinum”, een herzien wetboek. Hij legde belasting op de geestelijke goederen, benoemde zelf vele ambtenaren en verwierv de geldigheid van Pauselijke bullen, die niet door hem bekrachtigd waren. Hij werd in 1773 opgevolgd door zijn zoon *Victor Amadèus III*, die roekeloos afbrak wat zijn vader had opgebouwd. Als schoonvader van den broeder van *Lodewijk XVI*, koning van Frankrijk, sloot hij in 1792 een verbond met Oostenrijk, zoodat de Franschen in zijne Staten binnenrukten. Zonder eenigen tegenstand werden Savoye en Nizza bezet en ingelijfd in de Fransche Republiek. Om deze landen terug te erlangen, teekende *Victor Amadèus* tot het verkrijgen van geldelijken onderstand eene overeenkomst met Engeland, en toen hij 50000 man onder zijne beve-

17

len had, bracht hij de Franschen aan het wjken. Dezen echter drongen reeds in 1794 weder door de bergpassen, en schoon zij met hulp van Oostenrijk nogmaals teruggeworpen werden, trokken *Sohler* en *Kellermanns* weder met 2 kolonnes voorwaarts, sloegen den 22sten en 25sten November de legers der Oostenrijkers en Sardiniërs en betrokken de winterkwartieren. Nadat voorts in 1796 *Bonapartes* het opperbevel over het Fransche leger aanvaard en bij Montenotte, Dego en Millesimo de verbondene legers schier vernietigd had, sloot *Victor Amadüs* den 15den Mei een wapenstilstand en 3 dagen later den Vrede van Turijn, waarbij Savoye en Nizza aan Frankrijk werden afgestaan. Hij overleed in 1796, en werd vervangen door zijn zoon *Karel Emanuel II*, een dweepziek en bekrompen vorst. De Ligurische Republiek verklaarde hem in 1798 den oorlog, maar Frankrijk beloofde hem bijstand en bezette de citadél van Turijn. Het Directoire te Parijs maakte echter gebruik van de ontevredenheid des volks, door zware belastingen en door de voorrechten van den adel gewekt, en noodsaakte den Koning, onder voorwendsel dat hij vijandige plannen smeedde tegen de Republiek, afstand te doen van al zijne gewesten op het vasteland. *Karel Emanuel* begaf zich nu over Livorno naar Sardinië, en op den vasten wal werd het geheele bestuur op de Fransche leest geschied. In het door burgertwist geteisterde land week het vertrouwen, kwijnde de nijverheid, en de hongersnood werd er nog verergerd door een Oostenrijksch-Russisch leger, dat in 1798 de Franschen verdreef. De volkswoede barstte nu los tegen de voorstanders der nieuwe orde van zaken en het Voorloopig Bewind te Turijn bezweek. In 1800 echter herstelde de slag van Marengo de heerschappij der Franschen in Italië en het Fransche bestuur te Turijn. *Karel Emanuel II* stond den 4den Juni 1802 de Kroon af aan zijn broeder *Victor Emanuel I* en overleed als Jezuitisch geestelijke te Rome in 1819. Den 11den September 1802 werd Piëmont met Frankrijk vereenigd en in 6 departementen verdeeld, en eerst na den val van *Napoleon* (1814) vervielen de landen van Sardinië weder aan het voormalig Vorstenhuis, vermeerderd met het hertogdom Genua en met de soevereiniteit over Monaco. Tevens werd op het Congrès te Weenen de erfopvolging zoodanig geregeld, dat na het uitsterven van de regeerende mannelijke lijn de Kroon zou ten deel vallen aan de lijn *Savoye-Carignan*. Den 20sten Mei 1814 hield *Victor Emanuel* zijn intocht te Turijn. Hij bekreunde zich weinig om de regeering, maar des te meer ijverden zijn biechtvader (de abt *Botta*) en de Koningin, om den voormaligen toestand te herstellen. De Jesuïeten werden teruggeroepen, de inquisitie hersteld en nieuwe kloosters gesticht, terwijl de Waldenzen en de overige Protestanten, alsmede de Israëlieten zich vele beperkende bepalingen moesten getroosten. Ook voerde men de vroegere rechtspleging weder in, terwijl het volk door hooge belastingen werd uitgezogen. Volgens eene belofte, aan Oostenrijk gedaan, ontving het volk geene grondwet. De Fransche Revolutie en de ontwikkeling van het staatkundig leven onder het republikeinsch bewind hadden echter eene liberale strooming

doen ontstaan, die zich zelfs tot den adel uitstreckte. Weldra werd de gisting algemeen, en eene afdeeling der Carbonari beraamde eene samenswering ter afkondiging van de Spaansche Constitutie; zelfs Prins *Karel Albert van Savoye-Carignan*, de vermoedelijke troonopvolger, was daarin betrokken. Zoo werd de omwenteling in Piëmont voorbereid. Den 9den Maart 1821 barstte de opstand uit in Alessandria en daags daarna te Tortona, en bij het gerucht van de nadering der Oostenrijkers liepen de troepen over tot de opstandelingen. Met moeite bracht de Koning eenige regimenten bijeen en trok met deze van Villa Moncaliéri naar Turijn, waar echter den 11den Maart de opstand zijn vaandel had opgestoken. Nu deed hij den 18den Maart afstand van den troon ter gunste van zijn broeder *Karel Felix* en begaf zich naar Nizza. De nieuwe Koning bevond zich echter nog in Modena, en de volksmassa bestormde Prins *Karel Albert* met het verzoek, zich aan het hoofd van den Staat te plaatsen. Deze verklaarde zich hiertoe bereid en voldeed aan den algemeenen wensch door met de driekleur in de hand de Spaansche Constitutie af te kondigen. Eene Junta, handelend in naam van het koninkrijk Italië, en een nieuw ministerie werd benoemd en tot het oprichten van eene nationale garde besloten en *Karel Albert* zwoer den eed van trouw aan de grondwet en aan den Koning *Karel Felix*. Deze laatste echter haastte zich een manifest uit te vaardigen, waarin hij elke constitutie verwierp en verklaarde, dat hij, ingeval van nood, de tusschenkomst van Oostenrijk en Rusland zou inroepen. Nu achtte *Karel Albert* de liberale zaak verloren en verliet Turijn, terwijl eene algemeene moedeloochheid zich meester maakte van de bevolking. Den 7den April trokken 20000 Oostenrijkers onder *Bubna* over de Ticino. Eene kleine bende van voorstanders der Constitutie werd bij Novara gealagen. Den 10den April bezette *della Torre* met Koninklijke troepen de hoofdstad, en *Bubna* bereikte den 11den April Alessandria, dat zich desgelijks onderwierp. Onder de hoede der Oostenrijksche bajonnetten, die tot 1823 in het land bleven, nam nu de reactie haren loop. Allen, die in de omwenteling betrokken waren, werden als hoogverraders vervolgd, de Jesuïeten begunstigd en de bevordering der ambtenaren afhankelijk gemaakt van de waarneming hunner kerkelijke plichten. De Protestanten zagen zich in 1827 gedwongen, hunne eigendommen te vervreemden en het land te verlaten, en de hoogeschoolen werden met argusooogen bewaakt. Een Koninklijk besluit van 1825 behelsde o. a., dat het leeren lezen en schrijven slechts veroorloofd was aan hen, die een vermogen bezaten van 1500 lire. *Karel Felix* overleed, als de laatste der regeerende lijn, den 27sten April 1831.

Volgens de bepalingen van het Congrès te Weenen werd hij opgevolgd door *Karel Albert*, prins van Savoye-Carignan. Nadat deze getuigenis had gegeven van zijne bekeering van de vroeger beledene staatkundige gevoelens door in 1823 deel te nemen aan den veldtocht van den Hertog van *Angoulême* tegen Spanje, was hij als stadhouder naar het eiland Sardinië gezonden, en thans, bij het aanvaarden der regeering, huldigde hij het absoluutis-

tisch stelsel van zijn voorganger. De onderdrukte volksgeest poogde zich lucht te verschaffen in samenzweringen, die telkens door zwaarder onderdrukkingen werden achtervolgd. In 1840 werd een concordaat gesloten met den Paus, dat de heerschappij der geestelijkheid voor goed bekrachtigde. Maar de klimmende moeielijkheden van Oostenrijk in Italië, de toenemende wrevol der Lombardijers, de hervormingen, door Rome en Toscane toegestaan, waarbij Engeland eene aanmoedigende rol vervulde, — dit alles deed bij den voormaligen carbonaro plotselijk weder het denkbeeld ontwakken van een Italiaansch Koninkrijk. Als de Koning zich niet verlagen wilde tot een gehoorzamen vazal van Oostenrijk, moest hij zich aansluiten aan de nationale strooming, en eene nationaal-Italiaansche staatkunde was onmogelijk zonder een liberaal bestuur in het binnenland, zonder constitutioneele instellingen. Daardoor namen in 1847 de zaken in Sardinië een geheel anderen keer. De vijandige bewegingen tegen Oostenrijk vermeerderden, vooral te Genua, en werden door den Koning bevorderd, die in October persoonlijk deelnam aan een groot volksfeest in laatstgenoemde stad. Den 11den October van dat jaar benoemde hij plotselijk een ministerie naar den wensch des volks, en nu volgden de concessien elkander op, bijv. openbaarheid en mondelijke behandeling in strafzaken, eene gemeentewet, de stichting van een Hof van Cassatie en eene wet op de drukpers. Er werden voorbereidselen gemaakt tot het sluiten van een verbond tusschen Sardinië, Rome, Toscane en Lucca, en eindelijk werd den 5den Maart 1848 de nieuwe grondwet afgekondigd, waarna geheel Italië met grenzenlooze geestdrift het „Zwaard van Italië (la Spada d'Italia)" toejuichte. Nu plaatste zich *Karel Albert* openlijk aan het hoofd der nationale beweging, benoemde den 8ten Maart den uitstekenden patriot *Balbo* tot zijn eerste minister, vaardigde den 24sten Maart eene proclamatie uit, waarin hij aan zijne broeders in Lombardije, die den 18den Maart te Milaan waren opgestaan, hulp beloofde en rukte daarna met 60 000 man zonder oorlogsverklaring in Lombardije. Den 26sten Maart hielden de Sardijnische troepen hun intocht in laatstgenoemde stad. *Radetzky* had intusschen de linie van de Mincio bezet. Den 8ten April tatte *Karel Albert* met 8000 man de Oostenrijkers bij Goito aan en bracht hen aan het wijken. Den volgenden dag maakte hij zich meester van den overgang over de Mincio bij Mozambano, en *Radetzky* moest terugtrekken naar Verona. *Karel Albert* omsingelde nu Peschiëra en deed den 5den Mei een aanval op de hoogten van Santa Lucia en Croce Bianca bij Verona, welke echter afgealagen werd. Nu bepaalde hij zich bij de belegering van Peschiëra. Inmiddels trok *Radetzky*, om deze stad te ontzetten, den 27sten Mei van Verona naar Mantua, veroverde de schansen van Curtatone, verstrooide de aldaar aanwezige Toscaansche en Napolitaansche korpsen, rukte den 30sten Mei verder naar Goito en viel den Koning in de rechter flank. Doch zijn aanval mislukte, en Peschiëra moest zich overgeven. Nu trok *Radetzky* terug naar Mantua, doch de Koning durfde hem niet achtervolgen en had het in 4 weken nog

niet zoover gebracht, dat de gemeenschap van den vijand met Tyrol verbroken was. Terwijl te Turijn den 8sten Mei het Sardijnisch Parlement geopend werd, — terwijl voorts de Lombardijers den 29sten Mei en de Venetianen den 3den Juli het besluit namen zich bij Sardinië te voegen, bleef het leger in zijne uitgebreide stellingen aan het Meer van Garda en aan de Po werkeloos. Den 23sten Juli werden de Sardiniërs door *Radetzky* aangetast en na twee dagen strijdens den 25sten Juli na een dapperen tegenweer in den beslissenden slag bij Custoza vernietigd. Het leger was zoo uitgeput, dat er van stand houden geene sprake kon zijn. Den 3den Augustus kwam de Koning te Milaan, gevolgd door het overwonnen leger. Om door eene nuttelooze volharding het koninkrijk Sardinië niet in een hachelijken toestand te brengen, besloot de Koning, op raad van zijne generaals, met de Oostenrijkers te onderhandelen over een wapenstilstand en over den vrede. Bij het bericht hiervan barstte den 5den Augustus te Milaan een opstand uit, en het volk bedreigde zelfs den Koning, totdat de Piémonteesche troepen hem aan het gevaar ontrukten. Daarop werd de overeenkomst betreffende de overgave van Milaan getoekend, en *Karel Albert* verliet de stad, waar *Radetzky* den volgenden dag binnentrok. Den 9den Augustus werd tusschen Oostenrijk en Sardinië een wapenstilstand gesloten en het Lombardisch-Venetiaansche Koninkrijk, Parma en Módena door de Sardijnische troepen ontruimd. Deze noodlottige afdrop van den met geestdrift ondernomen oorlog had ook op de binnenlandsche aangelegenheden van Sardinië een treurigen invloed. *Balbo* had reeds den 26sten Juli zijne portefeuille nedergelegd, en het fusie-ministerie *Casati* nam den 7den Augustus zijn ontslag. De radicalen en republikeinen, die *Karel Albert* als een verrader verwenschten, hielden zich niet stil. Te Genua ontstond den 8ten Augustus eene republikeinsche volksbeweging. De Koning en de Regeering beijverden zich inmiddels, het leger te reorganiseeren en te versterken en het Koninklijk gezag te handhaven. Het onstuimig verlangen van de Kamer van Afgevaardigden en van het volk naar de voortzetting van den vrijheidsoorlog, dat zich vooral den 12den en 13den October op volksvergaderingen te Turijn openbaarde, bewoog eindelijk den Koning, eên nieuw ministerie uit de radicale partij te benoemen. Het kwam onder voorsitterschap van *Gioberti* tot stand en erkende in zijn programma wel is waar de noodzakelijkheid der monarchie, maar tevens die der nationale eenheid en onafhankelijkheid, alsmede de ontwikkeling der constitutioneele instellingen in een democratischen geest. Den 30sten December werd de Kamer ontbonden, en de nieuwe verkiezingen (15 Januari 1819) gaven getuigenis van oorlogsuchtige gezindheden. Ook het ministerie verlangde oorlog tegen Oostenrijk, maar wilde, gesteund door de overige Vorsten van Italië, tevens de radicalen in bedwang houden. Het deed alsoo voorstellen tot het sluiten van een verbond aan den Paus en aan den Koning van Napels en verklaarde zich zelfs bereid zijne tusschenkomst te verlenen ter gunste van den Groothertog van Toscane, waar de radicalen de republiek hadden afgekondigd. Doch

de Vorsten wezen het bondgenootschap van de hand, en toen die stap van het ministerie bekend werd te Turijn, moest het aanstonds vallen, terwijl er tevens eene beweging werd voorbereid om *Karel Albert* van den troon te werpen. De Kamer maakte in een adres van 3 Maart 1849 den Koning indachtig aan zijne daden ten behoeve van de onafhankelijkheid van Italië en begeerde, dat hij den oorlog zou verklaren. Dit geschiedde den 12den Maart. De Poolache generaal *Chrzanowski* werd aan het hoofd van het leger geplaatst en de vijandelijkheden zouden den 20sten Maart een aanvang nemen. De geest van het leger, hoewel nu 120 000 man tellende, was echter van den beginne af niet zeer opgewekt, zoowel wegens de treurige ervaringen van het voorgaande jaar als wegens het besef, dat het op geene hulp van elders kon rekenen, terwijl het daarenboven geen vertrouwen had op zijne aanvoerders. Het Oostenrijksche leger daarentegen, 70 000 man sterk, had een volkomen vertrouwen op den grijsen veldheer en was wegens de overwinningen van het voorgaande jaar met een uitmuntenden geest bezielde. Den 20sten Maart trok de Hertog van Genua met 12 000 man bij Magenta over de Ticino en vond op den weg naar Milaan geenerlei beletsel. De Sardiniërs meenden nu, dat de Oostenrijkers, evenals in 1848, Lombardij vrijwillig wilden ontruimen. *Radetsky* echter had in alle stilte zijne vijf korpsen bij Pavia geconcentreerd, overschreed den 20sten Maart op den middag over 3 bruggen de Ticino, ontmoette den 21sten des avonds te 5 uur de Sardiniërs bij Mortara, en het gevecht eindigde met de nederlaag van laatstgenoemden. Op den 23sten des namiddags werd hun hoofdleger, 51 000 man sterk, hetwelk *Chrzanowski* bij Novara vereenigd had, door *Radetsky* aangeast. De uitkomst bleef onzeker tot des avonds 6 uur. Toen viel het 4de Oostenrijksche armeerkorps de Sardiniërs in de rechter flank, en dit bealliste den slag. Een concentrische aanval op de stellingen der Sardiniërs deed dezen bezwijken, en te 8 uur was de nederlaag geleden. In de stad, waar de vluchtenden eene wijkplaats zochten, heerschte de grootste verwarring. Dadelijk zond *Karel Albert*, die op het slagveld vruchteloos den dood had gezocht, onderhandelaars naar het vijandelijk hoofdkwartier. Daar desen op eene overmoedige wijze werden bejegend en *Karel Albert* de meening koesterde, dat zijn persoon het struikelblok was voor de onderhandelingen, deed hij aanstonds afstand van de Kroon ter gunste van zijn oudsten zoon *Victor Emanuel* en trok na middernacht onder een aangenomen naam door de Oostenrijksche voorposten heen, om zich naar Porto in Portugal te begeven, waar hij den 20sten Juli overleed. Den 24sten, nadat de jeugdige Koning eene bijeenkomst had gehad met *Radetsky*, begaven zich de generaals *Casatio* en *Cadorno* naar het vijandelijk hoofdkwartier en sloten te Vignale een wapenstilstand ter voorbereiding van den vrede. Dienavolgens was Sardinië verplicht, de vrijkorpsen te ontbinden, gedurende den wapenstilstand toe te staan, dat het land tusschen de Po, de Sesia en de Ticino, alsmede de helft der vesting Alessandria door 20 000 man Keizerlijke troepen op kosten van

Sardinië werd bezet, de Sardinische vloot uit de Adriatische Zee terug te roepen en zijne armee op voet van vrede te brengen. De vredesonderhandelingen zouden nu aanstonds een aanvang nemen.

De tijding van de nederlaag en van den troonafstand van *Karel Albert* verwekte te Turijn eene onbeschrijflijke verslagenheid. Aanstonds echter bestormden de behoudsmannen den nieuwen Koning, *Victor Emanuel II*, met verzoekschriften om de voormalige orde van zaken te herstellen als het eenige middel tot behoud van Piëmont. De ministers namen allen hun ontslag. Den 27sten Maart vergaderde het Parlement en zond eene deputatie aan *Karel Albert*, om aan dezen in zijne ballingschap de erkentelijke gevoelens te betuigen van het in rouw gedompelde vaderland. Het nieuwe ministerie *de Lannay-Pielli* moest zich de moeilijke taak getroosten, de voorwaarden van den wapenstilstand aan de Kamer voor te lezen, hetwelk een stormachtig protest ten gevolge had. Gehoor gevende aan den onbedwingbaren hartstocht, besloot de Kamer tot eene permanente zitting, gelaste de Regeering alle weerbare mannen op te roepen tot een strijd op leven en dood en bedreigde het ministerie met eene aanklacht van hoogverraad, indien het gedoogde, dat Alessandria door de Oostenrijkers werd bezet. Doch de Kamer moest reeds den volgenden dag bij kalmer nadenken erkennen, dat de uitvoering van deze besluiten tot de onmogelijkheden behoorde. Na weinige dagen bezat *Victor Emanuel* het vertrouwen des volks. Den 30sten Maart legde hij in tegenwoordigheid van de Senatoren en Kamerleden den eed af op de grondwet, waarna hij de Tweede Kamer ontbond en de verkiezingen bepaalde in het midden van Juli. Een kortstondig naspel van den oorlog was de opstand te Genua in de laatste dagen van Maart; men wilde zich aldaar losmaken van Sardinië en de voormalige republiek herstellen. Den 28sten en 29sten van die maand heerschte er eene verregaande verwarring, en den 1sten April ontstond er een bloedige strijd. Des nachts werd het tuighuis bestormd, en generaal *de Azarta* sloot den 2den April eene overeenkomst met de opstandelingen, volgens welke hij binnen een etmaal met zijne ontwapende carabinieri de stad ontruimde, het geslacht achterlatend, waarna er een Voorloopig Bewind werd benoemd. Doch reeds in den ochtend van den 4den April kwam generaal *La Marmora* met 24 000 man vóór de stad, verklaarde haar in staat van beleg en maakte zich na eene hardnekkige worsteling van 2 dagen grootdeels van haar meester. Eindelijk werd door tusschenkomst van buitenlandsche consuls den 6den April een driedaagsche wapenstilstand gesloten en den 10den April de stad in handen van den generaal overgegeven. Langer dan 4 maanden duurden de vredesonderhandelingen met Oostenrijk. Wel wilde Sardinië stoffelijke offers brengen, maar het wenschte tevens de eer ongeschonden te handhaven. De toepassing van het Oostenrijksche regeeringsbeleid werd door *Victor Emanuel* op beallissenden toon geweigerd. Hij verkreeg dan ook de binnenlandsche onafhankelijkheid van Sardinië en amnestie voor de Lombardijers en Venetianen,

die in de Sardinische gelederen gestreden hadden. De Oostenrijkers eischten daarentegen eene schadeloosstelling van 230 millicoen francs. Bij dien eisch staakte Piémont de onderhandelingen, totdat Oostenrijk, onder den invloed van Frankrijk en Engeland, afkwam tot 75 millicoen en zich bereid verklaarde Alessandria te ontruimen. Den 6den Augustus 1849 werd de vrede te Milaan geteekend.

Het nieuwe ministerie, met den edelen patriot *Massimo d'Azeglio* aan het hoofd, deed toezegging van een onveranderd handhaven der Constitutie, van een vrijzinnig binnenlandsch bestuur en van hervormingen in liberalen geest. Het besloot, van den weg der reactie verwijderd te blijven, maar door een goed beheer en eene oprecht liberale politiek Sardinië in staat te stellen, zijne taak op een geschikt oogenblik met meer kracht en vaaster hoop dan ooit te aanvaarden. Het kostte intusschen moeite, de hartstochtelijkheid der radicalen tot bedaren te brengen. Toen de nieuwe Kamer, hoofdzakelijk uit liberalen en radicalen bestaande, beawaar maakte het vredesverdrag, haar in November 1849 voorgelegd, goed te keuren, werd zij aanstonds ontbonden, en in de nieuwe Kamer, die den 20sten December vergaderde, hadden de gematigde liberalen de meerderheid. Toen zij den 9den Januari 1850 het vredesverdrag met 112 tegen 17 stemmen had goedgekeurd, nam het tijdperk van hervormingen een aanvang, waarop het buitenland met verbazing het oog vestigde. De minister van Justitie *Siccardi* droeg de naar hem genoemde wetten voor over de opheffing van de geestelijke rechtspleging en van andere voorrechten der geestelijken. Een tweede ontwerp strekte tot invoering eener burgerlijke bekrachtiging van het huwelijk, en beide werden in weerwil van eene hevige oppositie door de Kamer en den Senaat aangenomen. De aartsbisschop van Turijn, *Franconi*, was de eerste, die de geestelijkheid opriep tot verzet tegen de nieuwe Kerkelijke wetten, maar de Regeering daagde hem voor de rechtbank, deed hem bij niet-verschijning in hechtenis nemen en veroordeelde hem wegens ongehoorzaamheid aan de wet tot eene maand gevangenis. De openbare meening gaf haren bijval te kennen bij dien doortastenden maatregel, waardoor de staatkundige invloed van den clerus vernietigd werd. Het optreden van *Cavour* als minister van Landbouw en Handel leidde tot eene reeks van nieuwe hervormingen. In weerwil van den tegenstand van adel en geestelijkheid werden de fideicommissen, de majoraten, de eerstgeboorterechten, de geestelijke tienden enz. opgeheven. Veel, schoon nog op verre na niet genoeg, werd voor het onderwijs gedaan, terwijl de aanleg van bruggen, wegen en spoorwegen met kracht bevorderd werd. Met vaste hand en militaire volharding bestuurde *La Marmora* de reorganisatie van het leger. Door talrijke verbeteringen werd het binnenlandsch beheer vereenvoudigd. Met onvermoeiden ijver, uitstekend doorzicht en uitgebreide kennis was *Cavour*, die in April 1851 zich ook met de portefeuille van Financiën belaatte, werkzaam tot wijziging van de oude zeevaart- en invoerrechten naar vrijzinnige beginselen. In den geest van den vrijen handel werden handels-

en scheepvaartverdragen gesloten met Frankrijk, België, Nederland, Engeland, Zwitserland, Portugal, Spanje, de Vrije Duitse steden, het Tolverbond, Oostenrijk enz. De belastingwetten werden herzien en de financiën, die door het uitbetalen van de oorlogsschatting aan Oostenrijk veel geleden hadden, op geregelden voet gebracht. Met betrekking tot het buitenland werd de politieke richting van Engeland gevolgd. Daarenboven heerschte tusschen den Koning, de Regeering en het volk eene bewonderenswaardige eensgezindheid. Na den dood van *Pinelli* (23 April 1852) werd de meest begaafde en welsprekendste leider der gematigde linker zijde, *Rattazzi*, tot president der tweede Kamer gekozen. *D'Azeglio* nam daarop zijn ontslag, hetwelk door den Koning werd aangenomen, die hem echter tegelijkertijd belastte met de vorming van een nieuw Kabinet. Dit gaf aanleiding, dat *Cavour* zijn portefeuille nederlegde. Zonder den weg der hervormingen te verlaten, legde evenwel het nieuwe Kabinet weinig zelfvertrouwen aan den dag en scheen niet bestand tegen den invloed der buitenlandsche diplomatie. Ongetwijfeld was de toestand van Piémont na den staatsstreek in Frankrijk (2 December 1851) moeilijker geworden, want het had, behalve het niet weinig bedreigde Zwitserland, slechts vijandige naburen, die het parlementaire stelsel gaarne vernietigd zouden zien. Door de Oostenrijksche en zelfs door de Fransche diplomatie ondersteund, verlangde de H. Stoel bij voortdurende nieuwe concessieën van Piémont en maakte de opheffing der wetten van *Siccardi* tot voorwaarde van eene vriendschappelijke verhouding, terwijl de geestelijkheid zich met klimmende aanmatiging verzette tegen de Regeering, de grondwet en de constitutioneele instellingen. De clericale beweging werd nog hartstochtelijker, toen in Juni 1852 het ministerie de wet op het burgerlijk huwelijk indiende, welke den 5den Juli na een hevigen tegenstand aangenomen werd. Hierdoor was de geestelijkheid op het hoogst verbitterd, en er ontstond eene gevaarlijke crisis. De bisschoppen in Piémont en Ligurië, uit den vreemde door den verbannen aartsbisschop *Franconi* opgestoot, slingerden protesten en banvloekbedreigingen naar het hoofd der voorstanders van het burgerlijk huwelijk en de bisschoppen van Savoye zochten in een gezamenlijk schrijven de organisatie van den wetlijken tegenstand te bevorderen. Ook de Paus verklaarde den 19den September, dat hij het burgerlijk huwelijk gelijkstelde met het concubinaat. Eén en ander werd ondersteund door den Franschen gezant *His de Butenval*, die betrekkingen aanknoopte met de invloedrijkste tegenstanders der Regeering. Niettemin toonden alle provinciën en alle groote en kleinere steden zich gunstig gestemd voor het burgerlijk huwelijk, en vandaar werden verzoekschriften opgezonden aan de Tweede Kamer en aan de Regeering, om de geestelijke goederen staats eigendom te verklaren, de kloosters op te heffen enz., zoodat de clericale en de liberale partij onverzoonlijk tegenover elkander stonden. *D'Azeglio* vroeg wegens zijne geschokte gezondheid en zijne botsingen met den Franschen gezant den 20sten October

1852 zijn ontslag. De Koning wenschte verzoening met den H. Stoel en belastte derhalve niet *Cavour*, zooals door *d'Azeglio* was aangeraden, maar *Balbo* met de vorming van een nieuw Kabinet, doch toen laatstgenoemde daarin niet slaagde, moest hij er wel toe overgaan, *Cavour* tot eerste minister te benoemen. Reeds na de eerste zittingen van de Tweede Kamer kwam er trouwens eene fusie der beide middenpartijen tot stand, waardoor de voormalige meerderheid onder *d'Azeglio Sissardi Cavour* hersteld werd, zoodat men tot belangrijke hervormingen kon overgaan, zooals scheiding van Kerk en Staat, onschendbaarheid der vrije drukpers, vrijheid van onderwijs, volkomene vrijheid van handel, herstelling van het financieel evenwicht, herviening van het belastingstelsel, bespoediging en verbetering der rechtspraak, vermeerdering der gemeentelijke autonomie, bevordering van het verkeer, enz.

Na den opstand te Milaan van 6 Februari 1853 werd de verhouding tusschen Oostenrijk en Sardinië weder zeer gespannen. Wel interneerde of verwijderde de Regeering de Lombardijers, die op Sardiniësch grondgebied eene wijkplaats hadden gezocht, maar dit was Oostenrijk niet voldoende. Tegen het einde van Februari werden de goederen der uitgewekene Lombardijers verbeurd verklaard, en men deed vruchteloos moeite, om de Oostenrijksche Regeering tot opheffing van dien maatregel te bewegen. De zittingen der Kamers waren in 1854 hoofdzakelijk gewijd aan de behandeling van financieele onderwerpen en van zaken van binnenlandsche bestuur. Belangrijk vooral was een wetsontwerp tot opheffing der geestelijke liohamen, dat wel is waar in verzakten vorm door de Eerste Kamer werd aangenomen, maar toch aanleiding gaf tot de opheffing van 334 kloosters, wier goederen ten bate van de schatkist en vooral van het openbaar onderwijs werden aangewend. Merkwaardig en gewichtig was voorts de deelneming van Sardinië aan den Krimoorlog; hierdoor kwam een bondgenootschap tot stand met Engeland en Frankrijk tegen Rusland, en de Koning van Sardinië nam op zich een hulpkorps van 15000 man te leveren, terwijl Engeland aan Sardinië een millioen pond sterling voorschoot tegen 4%. De Kamera, die door de verkiezingen van 8 December 1854 eene ministerieele kleur hadden gekregen, gaven daarvoor hare toestemming, en nu werden in April 1855 de Sardiniësche troepen op kosten van Engeland naar de Krim gebracht, waar zij bleven tot in het voorjaar van 1826. Dit bondgenootschap verschaftte aan de buitenlandsche politiek, door *Cavour* geleid, een krachtigen steun en schonk aan Sardinië den-moed, in den raad der Mogendheden zich in den naam van Italië te doen gelden. Het verwierf de welwillende bescherming van Frankrijk en Engeland, die de wifelende houding van Oostenrijk in den Krimoorlog afkeurden, 't geen voldoende bleek in November 1855 door de reis van *Victor Emannël* naar Parijs en Londen. Bij de vredesonderhandelingen te Parijs (25 Februari tot 13 April 1856) werd Sardinië vertegenwoordigd door *Cavour* en door den gezant aan het Fransche Hof, den markies *Villamarina*. Dezen stelden het Fransche en Engelsche Kabinet in het bezit van eene nota over den staat-

kundigen toestand van Italië en vooral van den Kerkelijken Staat, waarin geklaagd werd over de voortdurende bezetting der Legatiën door Oostenrijksche troepen, terwijl de wensch werd te kennen gegeven om althans de Legatiën los te maken van den H. Stoel. Het Fransche Kabinet bracht die aangelegenheid ter sprake in de zitting der Conferentie van den 8ten April, doch de Oostenrijksche gevolmachtigde verklaarde eene inmenging in de binnenlandsche zaken van Staten, die op de Conferentie niet waren vertegenwoordigd, ongepast en ongeoorloofd. De Conferentie schoof dus dese zaak ter zijde, waarop de Sardiniësche Regeering den 16den April eene nieuwe nota inleverde, in welke gewezen werd op het gevaar, waarin Sardinië verkeerde als de eenige Staat, die zoowel het hoofd moest bieden aan de drukkende overheersching van Oostenrijk als aan den revolutionairen geest in Italië. Tevens begon Italië zich op nieuw te bewegen, en Sardinië maakte zich gereed, zich aan het hoofd der beweging te plaatsen. De wisseling van nota's met Oostenrijk werd allengs onaangenamer en leidde in Maart 1857 tot terugroeping der gezanten. In dat jaar werd *Alessandria* aanzienlijk versterkt. Tevens verzekerde zich *Cavour* van de gunst van Rusland, waaraan hij eenig land bij *Villafranca* in de nabijheid van *Nizza* tot steenkolenstation afstond. De geheime onderhandelingen met *Napoleon* werden voortgezet en bij een bezoek van *Cavour* te *Plombières* ten einde gebracht. De bekende toespraak van *Napoleon III* tot den Oostenrijkschen gezant op den 1sten Januari 1859 gaf het sein tot een opstand in Sardinië. Omtrent den oorlog, die daarop uitbarstte tusschen Oostenrijk en het met Frankrijk verbondene Sardinië, alsmede omtrent de stichting van het koninkrijk *Italië* raadplege men het artikel onder dat woord.

Sardonische lach (*Sardonius risus*, *sardoniasis*) noemt men een lach, die gepaard gaat met krampachtige verwringing der gelaatstrekken. Men meent, dat de naam ontleend is aan een op Sardinië groeiend kruid (*Sardoa herba*), welks gebruik zulk een lach deed ontstaan.

Sardonyx (De) is eene verscheidenheid van den *karnool* (zie aldaar). Hij is rood en wit gestreept en werd door de Ouden vooral bezigt tot het vervaardigen van gesneden steenen (*intaglio's*). Hij is minder hard en ook minder bros dan de onyx.

Sardou (Victorien) een gevierd Fransch tooneeldichter, geboren te Parijs den 7den September 1831, studeerde eerst in de geneeskunde, legde zich daarna toe op de geschiedenis en gaf tevens, om in zijn onderhoud te voorzien, les in de geschiedenis, de wiakunde en andere vakken, leverde bijdragen in tijdschriften en encyclopedieën en trad daarenboven op als tooneeldichter. Zijn eerste stuk: „*La taverne des étudiants*” vond geen bijval. Meer voorspoed viel hem echter ten deel, nadat hij door zijn huwelijk met mejuffrouw *de Bréouart*, eene tooneelspeelster die hem gedurende eene ziekte verpleegd had, in betrekking kwam met mejuffrouw *Déjazet*, directrice van het théâtre-Déjazet. Zijne tooneelstukken: „*Monsieur Garat*”, — „*Les Prés Saint-Gervais* (1860)”, — „*Les pattes de mou-*

che", — "Piccolino (1861)", — "Les ganaches (1862)", — "Les femmes fortes", — "Nos intimes (1861)", — en "Don Quichotte (1864)" bezorgden hem grooten roem. Van zijne latere stukken noemen wij nog: "Les diables noirs (1863)", — "Fernande", — "Ferreol", — "Les pommes du voisin (1864)", — "Les vieux garçons (1865)", — "La famille Bonolton (1865)", — "Nos bons villageois (1866)", — "La maison neuve (1866)", — en "La haine (1890)". Zijne nieuwste stukken zijn: "L'espion (1876)", — "Dora (1877)", — "Les bourgeois de Pont Arcy (1878)", — "Les noces de Fernande (1878)", — "Daniel Rochat (1879)", — "Divorçons (1880)", — "Odette (1881)", — "Fédora (1883)", — en "Théodora (1885)". Deze dichter, in het bezit van een vorstelijk vermoogen, bewoont een prachtig huis te Mably en is op dit oogenblik de invloedrijkste en volgens sommigen de beste tooneeldichter van Frankrijk. Hij is tevens de stichter van de school der Sardouisten. Hij werkt met geestdrift en met ongemeenen spoed. Geen van zijne stukken heeft hem meer tijd gekost dan 6 weken, behalve zijn drama "Patrie", waarin hij de schriktooneelen schildert der Spaansche dwingelandij in de Nederlanden. Hij is echter hoogst nauwgezet in het voorschrijven der costumes enz., en daarmede staat zijne neiging in verband, om geschied- en oudheidkundige geleerdheid in zijne stukken ten toone te spreiden. Zijne drama's zijn wel niet stuitend onzedelijk, maar met betrekking tot het bezigen van allerlei kunstmiddelen is hij niet zeer keurig. Ook loochent hij het niet, dat hij een groot deel van zijn succès aan behendige letterdierverij verschuldigd is. Voorts jaagt hij naar effect en brengt hieraan alles ten offer, zoodat zijne kunst veelmeer eene bedwelvende dan eene bevredigende en weldadige werking heeft. In Juni 1877 zag hij zich tot lid der Académie benoemd.

Sargassum Ag. (zoekroos) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Bruceviers* (Fucoidae). Het loof van dit geslacht doet zich voor als een vertakte stengel met bladachtige aanhangels, en de kiemhuljes zijn doosvruchtvormig en veelkoppig. Van de soorten noemen wij *S. vulgare Ag.* met lancetvormige bladeren en daartusschen geplaatste, bolronde, gesteelde blazen, die de plant drijvende houden, en met in okselstandige trossen geplaatste kiemhuljes, — en *S. bacciferum Ag.* (*Fucus natans L.*) met smallere bladeren, spits toeloopende blazen en een rijk vertakten stengel. Deze laatste soort vormt in den Atlantischen Oceaan drijvende eilanden en is vooral opgehoopt in de *Sargassozee*, die ten westen van de Azorische Eilanden tusschen 19 en 84° N.B. en 84 en 86° W. L. van Greenwich eene oppervlakte beslaat van 60 000 □ geogr. mijl. *Columbus* had 14 dagen lang te worstelen met deze verbazingwekkende waterweide. Deze wiersoort bestaat er uit een mengsel van doode en levende planten, welke onvruchtbaar zijn, terwijl dit wier, vastgegroeid aan de rotsen der Amerikaansche kust, in een vruchtbaaren toestand verkeert. Toch ontstaat volgens kapitein *Lops* dit wier in volle zee. daar uit de oude wierplanten nieuwe ontspruiten. De *Sargassozee* ligt op het gebied der westelijke en zuidelijke winden, die de wiermassa's

voortstuwen naar het oosten en noordoosten, waar zij echter opgehouden worden door een zuidwaarts vloeienden arm van den Golfstroom, zoodat zij haren tocht niet kunnen voortzetten, maar eene draaiende beweging aannemen en zich ophoopen.

Sargon (Sarroekin), koning van Assyrië (725—705 voor Chr.), veroverde in 722 Samaria, reeds door zijn voorganger *Salmanassar IV* omsingeld, en bracht de inwoners naar Medië, terwijl hij Babyloniers en Arabieren naar het Israëlietisch grondgebied deed trekken. In 720 veroverde en verwoeste hij de steden der oproerige Philistijnen en verloor Koning *Sabakos* (Seveh) van Egypte, die er hulp wilde bieden, bij Raphia. Daarna bracht hij de noordelijke stammen der Arabieren, alsmede Cyprus, Cilicië en Tyrus tot onderwerping, dempte in 715 den opstand der Mediërs en nam *Dejoces* gevangen, veroverde Babylon en noemde zich koning van Babylon. Om zijne daden te verheerlijken, bouwde hij boven Ninivé eene nieuwe residentie, Doer Sarroekin, het hedendaagche Chorsabad, met prachtige paleizen. Hij werd in 705 vermoord.

Sarmatië (Sarmatia), in ouden tijd het land tusschen de Weichsel en de Wolga en ook thans nog de Sarmatische laagvlakte genaamd, is door de Tanais (Don) in eene Europeesche en Aziatische helft gescheiden. Onder de bergen der eerste helft worden genoemd: de Penke, het gebergte Amadoka, de Alaonische Bergen en het Rhipaëische Gebergte, welk laatste volgens het gevoelen der Grieken de noordelijke grenzen der bekende aarde vormden, — en onder de rivieren: de Borysthenes (Dnjepr), de Hypanis (Boeg), de Tyras (Dnjestr) en de Tanais (Don). Naar de Sarmatische Zee (Oostzee) stroomen: de Vistula (Weichsel), de Gouttalos (Fregel?), de Chronos (Niemen) en de Rhubon (Duna?). Behalve in het zuiden was het land woest en weinig voor den landbouw, maar des te meer voor de veeteelt geschikt. Als de voornaamste steden worden genoemd: Tenais (ten westen van Azow), Olbia (aan den mond van de Borysthenes), Ordesus (bij Odessa), Niconion en Tyras, en in het binnenland Kicaba (Kiew) en Serimon (bij Sekaterinoslaw). De bewoners van dit land, *Sauromaten* of *Sarmaten* geheeten, komen reeds voor bij *Herbôtus* en omvatten volgens *Ptolemaeus* 4 groote volkstammen, namelijk de Aestuëra, van het Frische Haff tot aan de Finsche Golf, — de Veneden of Wenden, meer zuidwaarts tusschen de Weichsel en de Memel, — de Basternen tusschen de Weichsel en de Carpathen, — en de Jazygen, aan den noordelijken oever van de Palus Maeotis (Zee van Azow). Tusschen dezen woonden onderscheidene kleinere stammen. Of de Sarmaten met de Scythen tot denzelfden stam behoorden, is moeielijk te beslissen. Zij worden beschreven als blond van haar en woest van voorkomen en daarenboven getatoeëerd; zij leidden een zwerfend leven en waren voortreffelijkste krijgheden, ruiters en boogschutters. Hunne wapenrusting bestond uit een helm, een lederen kolder, een met leder overtrokken schild, een zwaard, eene lans en een boog. Ook de vrouwen trokken mede ten strijde en voerden de wapens, evenals de mannen. — De Azia-

tische helft strekte zich uit tot aan de Caspische Zee en den Caucasus en werd bewoond door talrijke stammen, zooals de Thussageten, Hunnen, Serviërs, enz. Hunne steden waren Phanagoria en Hermonassa. Het Rijk der Sarmaten werd in de 3de en 4de eeuw overweldigd door de Gothen; later worden zij nog vermeld met de Gepiden en daarna verdwijnt hun naam uit de geschiedenis.

Sarno, eene stad in de Italiaansche provincie Salerno, ligt aan de Sarno (Sernus), die tusschen Torre dell' Annuciata en Castellamare zich uitstort in de Golf van Napels. Zij is een station van den spoorweg van Napels naar Avellino, de zetel van een bischop en telt bijna 17 000 inwoners (1881). Men heeft er 15 kerken, eenige fabrieken en zwavel- en ijzerhoudende bronnen.

Saron is de naam van eene vruchtbare, met een rijken plantengroei en met welige weiden bedekte vlakte in Palaestina, tusschen Jaffa (Joppe) en den berg Carmel, met eene lengte van 10 en eene gemiddelde breedte van 4 uren gaans. Aan haar zuidelijk uiteinde ligt de landbouwkolonie Saron, in 1468 door Würtembergers gesticht. De „roos van Saron" is eene dichtertelijke uitdrukking, die reeds in het Oude Testament voorkomt.

Saros, een Hongaarsch comitaat aan de grenzen van Galicië, is door de comitaten Zemplin, Abaoeivar en Zips omgeven en telt op bijna 69 □ geogr. mijl ruim 168 000 inwoners (1880), meestal Slowaken en Roethenen. Langs de noordelijke grenzen verheffen zich de Beakiden, wier met bosch en weide bedekte uitloopers zich over het geheele comitaat uitstrekken. De voornaamste rivieren zijn er de Tareza, de Topla en de Hernad, welke door bekoorlijke dalen stroomen. Men heeft er vooral zandsteen, graniet en trachiet, doch de delfstoffelijke schatten van den bodem zijn er, met uitzondering van den edelen oppaal, niet van groot belang. Het klimaat is er guur, maar gezond. In de dalen verbouwt men er alle soorten van graan en vooral vlas, hennep, boortweit en ooft. De hoofdstad is Eperies.

Sarothamnus, zie *Brem*.

Sarpi (Paolo), een verdienstelijk Italiaansch geschiedschrijver, geboren te Venetië den 12den Augustus 1552, trad in de Orde der Servieten, vertrok op 26-jarigen leeftijd als provinciaal der Orde naar Rome en werd er later generaal-procurator. Hij werd bij de Inquisitie beschuldigd van geheime verstandhouding met de Ketteren, en dit verhinderde zijne verdere bevordering. Eindelijk koos de Venetiaansche Republiek hem in haren strijd tegen Paus Paulus V tot haren theoloog en raadsmann, en hij verdedigde de vrijheid der wereldlijke regering tegenover het gezag van den Paus op zoo beslissenden toon en met zooveel moed, dat hij door den Paus in den ban werd gedaan. Herhaalde aanslagen op zijn leven noodzaakten hem, zich te Venetië in een klooster te begeven, waar hij den 2den Januari 1622 overleed. Hij behoorde tot de verlichtste R. Katholieken van zijn tijd, bestreed met onverschrokken volharding de aanmatiging van den Paus, het blinde geloof en het Jesuïetismus en koesterde in vele opzichten Protestantische gevoelens. Zijne kennis strekte zich uit over alle deelen der menschelijke wetenschap.

Zijn voornaamste geschrift is de „Istoria del concilio Tridentino (1619; latere druk, 1858, 4 din)", waarin hij aanwijst, dat de hereeniging der Protestanten met de R. Katholieke Kerk alleen door de intrigues en den hoogmoed van den Heiligen Stoel verhinderd werd. Eene uitgave zijner gezamenlijke werken verscheen te Napels in 1789—1890 in 24 deelen.

Sars (Michaël), een verdienstelijk natuuronderzoeker, geboren den 30sten Augustus 1835 te Bergen in Noorwegen, studeerde te Christiania in de godgeleerdheid en werd achtereenvolgens godsdienstleeraar te Kinn en te Manger. In die beide aan zee gelegene plaatsen hield hij zich bezig met de beoefening der natuurlijke historie en schreef eene reeks van merkwaardige verhandelingen over de ontwikkeling en gedaantewisseling der lagere dierklassen en het eerste deel van zijne belangrijke „Fauna littoralis Norvegiae (1846)". Hij bezocht de Lofoden en Stiermarken, bestudeerde in 1852 en 1853 de fauna der Middellandsche Zee en werd in 1854 hoogleraar in de zoölogie te Christiania. Hij is de eerste die een behoorlijk licht verspreid heeft over de geslachtswisseling en op het verband wees tusschen de medusen en polypen. Zijn laatste werk: „Mémoire pour servir à la connaissance des crinoides vivants (1861)" baarde groot opzien, omdat hij daarin aantoonde, dat eene sedert onderscheidene geologische tijdperken als uitgestorven beschouwde dierengroep ook thans nog leefde in de diepten der zee bij Noorwegen. Hij overleed den 22sten October 1869.

Sarthe (De), eene rivier in het noordwesten van Frankrijk, ontspringt bij Moulins la Marche in het departement Orne, kronkelt er in eene zuidwestelijke richting doorheen, vormt daarna de grenzen naar de zijde van het departement Sarthe, stroomt met een grooten hoog eerst zuidoost, daarna zuidwestwaarts, ontvangt er de Orne, de Huisne en de Vegre en wordt bij Le Mans bevaarbaar. Daarna bereikt zij het departement Maine-et-Loire, verrijkt zich met de wateren der Loire, vormt met een arm der Mayenne het eiland St. Aubin, en daarna door hare vereeniging met de Mayenne bij Angers de Maine en stort daarna zich uit in de Loire. Zij heeft eene lengte van 276 Ned. mijl en van deze zijn 128 bevaarbaar.

Het departement Sarthe, gevormd uit het oostelijk gedeelte van het voormalige Maine en een klein gedeelte van Anjou, is omgeven door de departementen Orne, Eure-et-Loir, Loir-et-Cher, Indre-et-Loire en Maine-et-Loire, en telt op 113,10 □ geogr. mijl bijna 439 000 inwoners (1882). Het land is, met uitzondering van eenige heuvels, vlak en vruchtbaar en alleen in het zuidoosten vindt men zandige, onvruchtbare heidevelden. De voornaamste rivier is er de Sarthe. Het klimaat is er gematigd en gezond, en de voornaamste voortbrengselen zijn er tarwe, gerst, rogge, haver, groenten, vlas, hennep, wijn, ooft en hout. De veeteelt is er van groot belang; men heeft er 60 000 paarden, 187 000 runderen, 101 000 zwijnen, 62 000 schepen en 30 000 geiten. Vermaard zijn voorts de kapoenen en poularden van Le Mans, terwijl er vele ganzen, eieren en zwijnen worden uitgevoerd naar Parijs.

De bodem levert er steenkolen, turf, ijzererts, leem en marmer. Men heeft er onderscheidene ijzermeltermijnen, klokkengieterijen, fabrieken van ijzeren voorwerpen, potten- en steenbakkerijen, glasblazerijen, papierfabrieken, katoenspinnerijen, weverijen enz. De handel is er zeer levendig. Van de inrichtingen van onderwijs noemen wij: een lyceum, 5 colléges, 6 bijzondere scholen van middelbaar onderwijs en 591 scholen van lager onderwijs. Door dit departement loopt de spoorweg van Parijs naar Le Mans met onderscheidene vertakkingen. Het is gesplitst in 4 districten, en de hoofdstad is Le Mans.

Sarto (Andrea del), een beroemd schilder, heette waarschijnlijk *Pannuchi* en werd geboren te Florence in 1488. Hier kwam hij in de leer bij een goudsmid en wekte door zijne vaardigheid in het teekenen de opmerkzaamheid van den schilder en houtgraveur *Gian Barile*, die hem onderwijze gaf en in de gunst van *Piéro di Cosimo* aanbeval. Later was *del Sarto* eenigen tijd werkzaam bij *Franciabigio*. Tusschen 1509 en 1514 schilderde hij frescotafereelen uit het leven van *Filippo Benizi* in het voortpaaal der kerk Sant' Annunziata te Florence. Voor de broederschap dello Scalzo had hij reeds vroeger een „Doop van Christus" al fresco geschilderd, en nu vervolgde hij den cyclus van voorvallen uit het leven van *Johannes de Dooper*. Deze kunstgewrochten onderscheiden zich door natuurlijkheid, door een streven naar karakteristiek, door eene geestige groepeeringswijze, door een harmonisch koloriet en door correctheid van teekening. In het daarop volgende tweede tijdperk van zijn kunstenaarsleven ontdekt men eene grootere vrijheid van beweging, een breeder penseel en een warmer koloriet. Daartoe behooren: „Maria boodschap", thans in het paleis Pitti, onderscheidene Madonnabeelden en Heilige familiën. Daarin vinden wij intusschen geenszins de ideale vroomheid en tederheid van *Rafael* en *Correggio*, die evenwel tot zekere hoogte opgewogen worden door eene groote natuurlijkheid en frischheid, hetwelk inzonderheid van de kinderfiguren mag verzekerd worden. In 1518 begaf hij zich op uitnoodiging van den Koning van Frankrijk naar Parijs, maar keerde reeds in het volgende jaar naar Italië terug met den last, er nieuwe en oude kunstgewrochten aan te koopen. Hij verkwist echter het hem toevertrouwde geld en verborg zich eenigen tijd te Florence, waar hij voor de broederschap del Scalzo en voor het Servietenklooster eenige voortreffelijke stukken schilderde, o. a. eene „Pietà" in olieverf, thans in het Belvédère te Weenen, en de beroemde „Madonna del Sacco" al fresco, eene groep van drie figuren. Hij overleed te Florence in 1580. Men vindt schilderijen van hem, behalve in Italië, in het Koninklijk museum te Berlijn, in de Koninklijke verzameling te Dresden, in de Pinacothek te München, in het Belvédère te Weenen, te Londen, Parijs en Madrid, in de Hermitage te Petersburg enz. Als zijne voornameste stukken worden beschouwd: „Johannes de Dooper", eene „Afneming van het Kruis", drie „Aankondigingen aan Maria" en eene „Hemelvaart van Maria" in het paleis Pitti te Florence, — eene „Madonna" van 1517 in de Uffizii, — een portret in het Na-

tionaal museum te Londen, — eenige „Heilige Familiën" in het paleis-Borghese te Rome, — eene andere te Napels, — eene „Offerande van Abraham" in het museum te Dresden, — de reeds genoemde fresco's in het klooster dell' Annunziata, — een „Avondmaal" in het klooster San Salvi te Florence, — en schilderijen in den Dom te Pisa.

Sartorius von Waltershausen. Onder dezen naam vermelden wij:

Georg, vrijheer *Sartorius von Waltershausen*, een verdienstelijk historicschrijver. Hij werd geboren te Cassel den 25sten Augustus 1765 studeerde te Göttingen in de theologie, maar wijdde zich later aan de beoefening der geschiedenis. Hij zag zich geplaatst bij de bibliotheek te Göttingen en werd er in 1791 priva doceent, in 1797 hoogleraar. In 1814 bezocht hij op laat van den Hertog van *Weimar* het Congrès te Weenen, maar keerde in het begin van 1815 terug om deel te nemen aan de vergadering der Hannoverische Standen. De Koning van Beieren benoemde hem tot vrijheer, en hij overleed den 21sten Augustus 1828. Van zijne geschriften vermelden wij: „Geschichte des hanseatischen Bundes (1802—1808, 3 dln)", — „Urkundliche Geschichte des Ursprungs der deutschen Hansa (1830, 2 dln)", — „Versuch über die Regierung der Ostgothen während ihrer Herrschaft in Italien (1811)", door het Fransche Instituut bekrond, — en „Von den Elementen des Nationalreichthums und der Staatswirtschaft nach Adam Smith (1806)".

Wolfgang, vrijheer *Waltershausen*, een verdienstelijk geoloog en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Göttingen den 17den December 1809 en volbracht groote reizen, bijv. naar Sicilië en in 1846 met *Bunsen* naar IJsland. Nadat hij zich te Göttingen gevestigd had, schonk hij zijne mineralogische verzameling aan de universiteit en was er werkzaam als professor en directeur van het mineralogisch en palaeontologisch kabinet. Hij overleed den 16den October 1876. Van zijne geschriften noemen wij: „Physisch-geographische Skizze von Island (1847)", — „Geologischer Atlas von Island (1853)", — „Die submarinen Ausbrüche in der Tertiärformation des Val di Noto (1846)", — „Atlas des Aetna (1848—1859)", — „Die vulkanischen Gesteine in Sicilien und Island und ihre submarine Umbildung (1853)", — „Untersuchungen über die Klimate der Gegenwart und Vorwelt (Haarlem, 1865)", — en „Ganus zum Gedächtnis (1865 en 1877)".

Sas (Eene) noemt men een mengsel van brandbare zelfstandigheden, dienende om een aanhoudend vuur te veroorzaken en dan *brandsas* genaamd, of om een vuurstroom te vormen, waardoor een vurgevend lichaam in beweging wordt gebracht en dan *drijf-sas* geheeten. Men onderscheidt voorts *sluggs* en *trags* sassen, naar mate de verbranding met meer of minder speed plaats heeft. Tot het bereiden eener sas wordt elk bestanddeel afzonderlijk sijn gemaakt en daarna de houtskool of ook het salpeter, de zwavel en het meelpoeder, zoo één en ander voor sunder, buizen- en vuurpijlsassen moet dienen, door eene gazen zeef gezift. Daarna worden de bestanddeelen op de wrijf tafel gestort en ver-

mengd. — Ook aan eene schutalnis geeft men den naam van *sas*.

Saakatajewa, eene rivier in het westelijk gedeelte van Britsch Noord-Amerika, ontspringt met twee armen uit de gletschers der Rocky Mountains, stroomt na beider vereeniging door het Cedarmeer en stort zich uit in het Winnipegmeer. De Nelson, welke van hier naar de Hudsonsbaai vloeit, kan als haar benedenloop worden beschouwd en zij heeft met deze eene lengte van 2400 Ned. mijl. Daarvan zijn 1450 Ned. mijl bevaarbaar en sedert 1877 voor de stoombootvaart geopend. — Het *territorium* Saakatajewa, in 1882 gevormd, grenst ten oosten aan het Winnipegmeer, ten zuiden aan Assiniboin, ten westen aan Alberta en ten noorden aan North-West-Territory.

Sassafras Nees is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lawsoniæ*. Het omvat boomen met afvallende, vaak drielobbig-bladeren, kleine, groenachtig witte bloemen aan de uiteinden der éénjarige twijgen, talrijke, door schubvormige bladeren aan de basis omringde, tot schermen vereenigde bloemen en eene door hetschaalvormig overblijfsel van den kelk aan de basis omgevene steenvrucht.

S. officinalis Nees is een boom ter hoogte van 12—15 Ned. el, in de wouden van Noord-Amerika van Canada tot aan Florida groeiende, met groote, ovale, gave, drielobbig-bladeren met eene roode

nerf, gele bloemen in hoofdvormige schermen en kleine, blauwe, eironde steenvruchten. Van deze plant, wier wortel en schors in de apotheek te vinden zijn, geven wij hierbij eene afbeelding, namelijk in *a* van een tak met eene vrucht op $\frac{1}{3}$ de der natuurlijke grootte, in *b* van eene mannelijke bloem, in *c* van eene vrouwelijke bloem, in *d* van een stamper, alle op 4-voudige grootte, en in *e* en *f* van een meeldraad op 5-voudige grootte. Het hout van den wortel is glanzig en grjsachtig wit, tot rood overgaande, licht, zacht, van donkerroode mergstralen voorzien en met eene dikke, kurkachtige, van buiten grjsachtig-bruine en van binnen roodbruine schors bedekt. Het hout, dat meestal geraapt of in kleine stukjes in den handel komt, heeft een sterken, fenkelachtigen reuk en een zoeten, specerijachtigen smaak en bevat hars, looistof en eene aëtherische olie. Deze laatste is kleurloos.

zuurstofhoudend en zwaarder dan water, terwijl bij de afkoeling daarin kristallen van sassafrakamfer ontstaan.

Sassaniden, zie onder *Persiz*.

Sassaparille (*Smilax L.*) of *Sorsaparille* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Asparagoeën*. Het omvat altijd-groene, klimmende halfheesters, meestal met houtige, heen en weer gebogene, vaak zeer lange en sterk vertakte stammen met luchtwortels en soms met dorens, met afwisselende, tweerijige, gesteelde, veelal hartvormige bladeren, soms met ranken, met okselstandige bloemhoofdjes of schermen, en 1- tot 3-zadige bessen. *S. aspera L.*, in het zuiden van Europa, in het noorden van Afrika en de Levant groeiende, heeft een kantigen, stekelligen stengel, spiesvormige, doornig-getande, lederachtige bladeren en witte, welriekende, tot trossen vereenigde bloemen. Deze soort klimt tot eene hoogte van 15 Ned. el langs de boomen op. De

bloemen werden door de oude Grieken met klimop tot kransen gevlochten, en de roode vruchten steekt men ook nu nog in bloemruikers. Eene verscheidenheid van deze, *S. mawritanica*, heeft grootere, roode, dunnere bladeren en groeit nog hooger. Wij geven hierbij eene afbeelding van deze plant, namelijk in *a* van een vrucht dragenden tak en in *b* van een bloeienden tak, beide op $\frac{1}{3}$ de der natuurlijke groot-

Sassafras officinalis.

te, in *c* van eene vrouwelijke en in *d* van eene mannelijke bloem, beide op 3-voudige grootte. Voorts vermelden wij: *S. China L.*, in China. Japan en Cochinchina te vinden, met hartvormig-ronde, korte, toegespitste bladeren en tot schermen vereenigde bloemen. De genecekrachtige sassaparille komt van *S. medica Schlecht.*, aan de oostkust van Mexico te vinden, — van *S. officinalis Kit* en *S. syphilitica H. B. Kit* uit Columbia, van *S. papyracea DuR.* enz. De bijwortels zijn meer dan 3 Ned. el lang, 7—9 Ned. streep dik, geelbruin tot donkerbruin en vertoonen op de doorsnede 2 gele of rood-bruine ringen. Zij hebben nageenog geen reuk, eerst een slijmigen, daarna een bijtenden smaak en bevatten behalve de gewone bestanddeelen, parigline of parilline, eene uit koolstof, waterstof en zuurstof bestaande verbinding van nog niet nauwkeurig vastgestelde samenstelling, die in

alkohol en warm water gemakkelijk oplost, terwijl deze oplossing bij het schudden sterk schuimt. Deze wortels werden in 1545 door de Spanjaarden naar Europa gebracht, waar men ze voorschreef tegen syphilis; zij vormen dan ook het hoofbestanddeel van het bekende Decoctum Zittmanni. Andere soorten, zooals *S. rotundifolia* L. en *S. sassaparilla* L. zijn fraaie sierplanten.

Sassari, eene Italiaansche provincie, om-

werd geboren in 1858, kwam wegens hare politieke gevoelens reeds vroeg in aanraking met de rechtbank, werd in de gevangenis geworpen en begaf zich later naar Petersburg, waar zij den 5den Februari 1878 generaal *Trepow* met een revolvershot gevaarlijk wondde. De jury sprak haar vrij en toen men haar niettemin in hechtenis wilde nemen, ontstond een volksooploop, waarbij zij ontsnapte. Zij vestigde zich daarna in Zwitserland.

Smilax mauritanica.

vat de noordelijke helft van het eiland *Sardinia* (zie aldaar) en is in 5 districten verdeeld. — De evenzoo genoemde *hoofdstad* ligt aan de helling van een berg in een vruchtbaar, mildbesproeid landschap en is door een spoorweg met Porto Torres en Oziéri verbonden. Zij is de zetel van een prefect, van een aartsbisschop, van een paar rechtbanken en van onderscheidene inrichtingen van onderwijs, zooals eene universiteit, een seminarium, een lyceum, een gymnasium en eene technische school. Men heeft er een schilderachtig gelegen kasteel, onderscheidene paleizen, een nieuwen schouwburg, eene groote marmere fontein, fraaie wandelingen, een levendigen handel in olijvenolie, graan, kaas en huiden en bijna 31000 inwoners (1881). Hare haven is Porto Torres, op een afstand van 19 Ned. mijl aan het uiteinde van den spoorweg gelegen, tevens een station der stoombootlijnen tusschen Livorno, Genua en Bastia.

Sassoferrato, eigenlijk *Giambattista Salvi*, een verdienstelijk schilder, in 1605 te Sassoferrato geboren, bestudeerde te Rome en te Napels de meesterstukken van *Rafaël*, *Dominichino*, *Guido Reni* en *Albani* en schilderde een groot aantal *Madonna's*. Hij overleed te Rome in 1685. Zijne stukken zijn met groote zorgvuldigheid bewerkt en helder van koloriet. Men vindt er in bijna alle musea en in de meeste kerken van Rome.

Sassulitaj (Wjera), eene ijverige aanhanger van de Nihilistische partij in Rusland,

Satan, zie *Duivel*.

Satara of *Sattara*, een district in het Britsch-Indisch presidentschap Bombay, aan de oostelijke helling der West-Ghats, telt op 253 □ geogr. mijl 1116000 inwoners, bijna allen Hindoe's. Dit gewest wordt besproeid door de Kistna en levert eene groote hoeveelheid tarwe, rijst, katoen, suiker, tabak enz., maar werd in 1876—1877 wegens groote droogte door hongersnood geteisterd. — De evenzoo genoemde *stad*, nabij de bron der Kistna gelegen, telt ruim 24000 inwoners; zij werd in 1818 door de Engelschen in bezit genomen.

Satelliet, zie *Maan*.

Saterland is een landschap in het Oldenburgsche arrondissement Kloppenburg, heeft eene lengte van 18 en eene grootste breedte van 8 Ned. mijl en is door de rivieren de Marke en de Ohe, die te samen de Leda vormen, van de naastgelegene landen gescheiden. De grond levert er graan, vooral boekweit, en de veeteelt is er van groot belang. Daarenboven heeft men er veengraverij, vischerij, scheepvaart en handel. Dit landschap omvat de gemeenten Scharrel, Ramsloh en Strucklingen met 3400 R. Katholieke inwoners, die als nakomelingen der oude Friezen nog steeds vertegenwoordigers zijn van de taal en zeden hunner vaders, zooals door de *Haan Hettema* en *Posthumus* is aangewezen.

Sathas, een Grieksch geschiedschrijver, geboren in 1842 te Galaxidi, het oude Ocean-

this, in Locris, studeerde te Athene aanvankelijk in de geneeskunde, maar gaf in 1865 eene kroniek van zijne geboortestad in het licht, waarna hij op raad van *Lombardos*, minister van Onderwijs, zich tot de geschiedenis bepaalde. Ondersteund door het Grieksche Parlement, onderzocht hij de archieven der Ionische Eilanden en de kloosterbibliotheken van het vaste land, waarna hij zijne: „*Anecdota graeca* (1867, 2 din)“ in het licht gaf. In 1868 zag hij zijn geschrift: „*Νεοδραγματική φιλολογία*“ door de universiteit te Athene bekrond. Daarin vindt men de levensbeschrijvingen van alle Grieksche letterkundigen van 1453 tot 1821, en in een supplement geeft hij een verlag van het ontstaan der Nieuw-Grieksche taal. Daarop volgden in drie deelen: „De geschiedenis van Griekenland onder de Turksche heerschappij (1869)“, „Historische verhandelingen“ en „Geschiedenis van het patriarchaat van Constantinopel in de 16de eeuw (1870)“. Op eene reis in 1870 doorzocht hij de boekerijen van westelijk Europa, om bouwstoffen te verzamelen voor eene geschiedenis van Griekenland in de middeleeuwen, en leverde: „*Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* (Middeleeuwsche bibliotheek, 1872 enz., in eene reeks van deelen)“, — „*Κρητικών θέατρον ή συλλογή ανέκδοτων και άγνωστων δραμάτων* (eene verzameling van drama's, 1869)“, — en eene daaraan voorafgaande inleiding onder den titel: „*Ιστορικόν δοκίμιον περί του θεάτρον και της μουσικής των Βυζαντινών* (1878)“. Thans heeft hij Parijs tot woonstede gekozen en geeft er zijn uitgebreid werk: „*Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge* (1880 enz.)“ in het licht.

Sätherberg (Karl Herman), een Zweedsch dichter, geboren den 15den Juni 1812 te Botkyrka (Södermanland), studeerde te Lund in de geneeskunde en werd als officier van gezondheid geplaatst op de oorlogskorvet „*Karlskrona*“ gedurende eene expeditie naar de Middellandsche Zee in 1844—1845. In 1847 aanvaardde hij het bestuur over het gymnastisch-orthopaedisch instituut te Stockholm en bleef in die betrekking werkzaam. Hij heeft zich als lierdichter bekend gemaakt en leverde vooral fraaie natuurtaferelen. Van zijne dichterlijke voortbrengselen vermelden wij: „*Blommorna vid vägen* (1841—1846)“, — „*Sånger från söden* (1847)“, — „*Alprosor* (1855)“, — „*Dikter äldre och nyare* (1862—1863)“, — en de drama's: „*Naima* (1870)“ en „*Blomsterkungen* (1879)“. Van zijne reis in de Middellandsche Zee leverde hij een boeiend taferel in: „*Udflygter på hafvet* (1845—1846)“.

Satijn noemt men zijden atlas en in ruimeren zin elke op atlas gelijkende stof met eene glanzige oppervlakte, bij welke de scheuring, zonder een keper te vormen, van boven los ligt en uit fijner garen bestaat dan de inslag. Eene sterke appretuur verleent aan het satijn een ongemeenen glans. Men heeft alzoo zijden satijn (satin de chine, satin ture enz.), wollen satijn (wollen atlas, lasting), en katoenen satijn (Engelsch leder). Eindelijk heeft men *satinet*, gewoonlijk eene halfzijden, bontgestreepte stof van katoenen garen met zijden strepen, doch ook wel eene wollen of katoenen stof.

Men bezigt voorts het woord *satineeren* voor

het glad en glanzig maken van papier, inzonderheid van behangspapier, hetwelk geschiedt door middel van satineermachines. Deze bestaan uit pletrollen met een sterken druk. Men heeft er met ijzeren rollen, tusschen welke het papier gebracht wordt, nadat dit tusschen 2 gepolijste sinken platen is gelegd, en ook met éene ijzeren rol en met eene tweede van geperst papier. Ook gebruikt men, ter bespoediging van het werk, dubbele satineermachines.

Satire (Eene), een hekel-, spot- of straf-dicht, kan zich kleeden in verschillende vormen en optreden als drama, als epos, als roman en vooral als dichterlijke brief. De satire wendt zich tot het zedelijk geweten en haalt de verkeerde zeden en gewoonten van anderen over den hekel, terwijl zij die op de wijze van *Horatius* aan den spot of op die van *Juvenalis* aan de verachting prijs geeft. De satire heeft zich vooral ontwikkeld bij de Romeinen. Nadat zij van *Ennius* een behoorlijken vorm verkregen had en door *Lucilius* tot een letterkundig kunstgewrocht verheven was, werd zij met nitstekend goed gevolg beoefend door *Horatius*, *Persius* en *Juvenalis*. Als vermaat gebruikt zij den hexameter en den iambus. In den nieuweren tijd werden ook satiren in proza geschreven. Onder hen, die zich op het gebied der satire verdienstelijk hebben gemaakt, vermelden wij in Duitschland: *Wieland*, *Jean Paul*, *Rabener*, *Hamering* en vooral *Heine*, — in Italië: *Ariosto*, *Alemanni* en *Alfieri*, — in Spanje: *Cervantes de Saavedra* en *Quevedo*, — in Frankrijk: *Molière*, *Regnier*, *Boileau*, *Voltaire*, *Chénier* en *Béranger*, — in Engeland: *Pope*, *Swift* en *Th. Moore*, — en in Nederland: *Vondel*, *Justus van Effen* en *A. Fokke Simonsz*.

Satledsj (De) of *Sodlotaj*, eigenlijk *Satadros* en bij de Ouden *Hyphasis* en *Hezydrus*, is eene aanzienlijke rivier in Westelijk Indië, de meest oostelijke der vijf stroomen van Pendsjaub (Vijfstromenland) en ontspringt op de noordelijke helling van het Himalaya-gebergte in Tibet, verlaat op 30°55' N. B. en 81°10' O. L. van Greenwich het groote bergmeer Rakas Tal, volgt eerst eene noordwestelijke, daarna eene zuidwestelijke richting, baant een weg door de Himalayaketen, bereikt met een waterschat van 325 toerlingmeters de vlakte, vereenigt zich met de Tajenab en stort eindelijk zich uit in de Indus. Zij is van haren mond af tot aan Adamwahana, tegenover Bahawapoer, bevaarbaar.

Satrapes, in het Perzisch *shoitra-paiti* (heer der provinciën), was bij de oude Perzen de naam van den stadhouder van een gewest. Daar de satrapen met groot gezag waren bekleed, voerden zij bij het verval des Rijks eene onbepaalde, vaak drukkende heerschappij. In den bloeitijd was Perzië in 20 satrapieën of landvoogdijen verdeeld.

Satureja *L.*, zie *Boonenkruid*.

Saturnaliën (Saturnalia) noemt men feestten der oude Romeinen, welke volgens de sage door *Janus* werden ingesteld ter gedachtenis aan den gelukkigen natuurstaat der menschen in vrijheid en gelijkheid tijdens de regeering van *Saturnus*. Ongetwijfeld vormden zij aanvankelijk eene soort van nieuwjaarsviering. Zij werden eerst regelmatig gehouden

sedert het jaar 497 vóór Chr. Dit duurde in den beginne één dag (19 December en na de verbeterde tijdrekening van *Cassius* 17 December), doch *Augustus* voegde er 3 dagen aan toe, en *Tiberius* en *Caligula* ieder nog één dag. Gedurende die feesten waren alle openbare en private bezigheden geschorst en heerschte er eene volkomene vrijheid. Men ontboeide de gevangenen, en de slaven zaten aan tafel met hunne heeren, ja, werden door dezen bediend. De vermogenden hielden open tafel, en de aanzittende gasten bekranden zich met myrtenloover en begiftigden elkander met rozen en dergelijke geschenken. Dit geschiedde tevens in den huiselijken kring, en de Kerstgeschenken sijn ongetwijfeld daarvan een overblijfsel. Ook waren velerlei spelen, wedrennen, gladiatorenvechten en maskeraden daarmede verbonden.

Saturnia Schrank is de naam van een geslacht van vlinders uit de familie der *Spinnere*. (Bombycida). Het onderscheidt zich door groote, breede vleugels, die in het midden met eene ronde, oog- of wigvormige vlek zijn versterd. De schier naakte, slechts van behaarde wratten voorziene rupsen spinnen zeer dichte, fleschvormige cocons. Dit geslacht is in alle werelddeelen vertegenwoordigd, maar vooral in Amerika. De Europeesche soorten zijn: de groote nachtpauwoog (*S. pyri Borkh.*), de kleine en de middelmatige nachtpauwoog (*S. carpini Borkh.* en *S. spini Borkh.*). Van onderscheidene soorten, bijv. *S. Cynthia*, in andere werelddeelen worden de cocons verzameld tot het verkrijgen van zijde.

Saturninus (*Lucius Appulejus*), een Romeensch volktribuun in het jaar 100 vóór Chr., gaf, gesteund door den praetor *Servilius Glaucia* en aanvankelijk onder de hoede van *C. Marius*, toen voor de 6de maal consul, eene reeks van oproerige wetten, maar werd eindelijk door de senatoren en door een aantal ordelielvende burgers, met *Marius* aan het hoofd, genoodzaakt met zijne aanhangers eerst naar het Capitool en vervolgens naar den tempel van *Jupiter Capitolinus* de wijk te nemen. Hier moest hij wegens gebrek aan water zich overgeven en werd in een oloop gedood.

Saturnus (*Kronos*), in de Grieksche mythologie een zoon van *Uranus* (den Hemel) en *Gaea* (de Aarde) en de jongste der *Titans*, onttronde zijn vader, maakte zich meester van de heerschappij en trad in het huwelijk met zijne zuster *Rhea*. Daar zijne moeder hem voorspeld had, dat ook hij door één van zijne kinderen van den troon zou geworpen worden, veralond hij dezen terstond na de geboorte, maar *Zeus* (*Jupiter*), de jongste zoon, werd door *Rhea* gered, doordien zij *Saturnus* in plaats van het kind een in windsele gewikkelden steen toereikte. Toen *Zeus* den volwassen leeftijd had bereikt, noodzaakte hij, bijgestaan door de Oceanide *Metis*, door middel van een drank zijn vader, de verzwolvene kinderen weder uit te spuwen, en aanvaardde toen met zijne broeders den strijd tegen *Saturnus* en de overige *Titans*, waarin de laatsten het onderspit moesten delven. *Saturnus* bevond zich na dien tijd in den *Tartarus*, maar volgens anderen voerde hij met *Radamantides* heerschappij op het Eiland

der *Gezaligden*. — De met hem samengesmolten Italiaansche godheid *Saturnus*, onder wiens heerschappij de gouden eeuw bloeide, is oorspronkelijk een geheel ander wezen, namelijk de God van den oogst. Deze had *Ops* tot gemalin en werd naast den zonnegod *Janus* geplaatst en, als de grondlegger en begunstiger van den landbouw in Italië, als bevorderaar der beschaving gehuldigd. Te zijner eer werden de *Saturnaliën* (zie aldaar) ingesteld. De Grieksche *Saturnus* of liever *Kronos* had een heiligdom te Athene en te Olympia, — en te Rome verhief zich de tempel van *Saturnus* naast dien van *Concordia*. Daarvan zijn nog drie gecanneleerde marmereen zuilen bewaard gebleven. *Kronos* wordt voorgesteld als een grijsaard met een over het achterhoofd getrokken gewaad en met eene harp in de hand. De overeenkomst van zijn naam met het Grieksche woord χρόνος (tijd) heeft aanleiding gegeven, dat sommigen hem ook als den God van den tijd beschouwen.

Saturnus, na *Jupiter* de grootste planeet van ons zonnestelsel, is omgeven door eene groep van ringen en door een achttal manen. De gemiddelde afstand van dat hemellichaam tot de Zon is 190,7 millioen geogr. mijl, de excentriciteit van zijne met de ecliptica een hoek van 2°49'40" makende loopbaan slechts 0,056, en alsoo zijn grootste afstand van de Zon 202 en zijn kleinste 179 millioen geogr. mijl. Hij volbrengt zijn 1200 millioen geogr. mijl lange loopbaan in 10759,5198 dagen of 29 jaren 166 dagen, 22 uren, 16 minuten en 32 seconden en verdert alsoo jaarlijks slechts 12 tot 13°, dus dagelijks ongeveer 2', zoodat wij hem ongeveer 2½ jaar in hetzelfde teeken van den dierenriem waarnemen. Zijne ware omloopsnelheid is 1,3 geogr. mijl in de seconde. Zijn synodische omloopstijd, namelijk de tijd van zijne éene conjunctie met de Zon tot de andere, is 1 jaar 12 dagen en 20 uren, en zijn afstand van de Aarde wisselt tusschen 159 en 122 millioen mijlen, zoodat zijne schijnbare middellijn 15 tot 2½ boogseconden bedraagt. Deze middellijn is echter in verschillende richtingen geenszins dezelfde, waaruit volgt, dat *Saturnus* geen bol, maar aanmerkelijk afgeplat is. Deze afplatting bedraagt volgens *Herschel* $\frac{1}{104}$, doch volgens *Bessel* $\frac{1}{107}$, terwijl de microscopische metingen van het observatorium te Parijs (1847) een bedrag leverden van $\frac{1}{92}$, zoodat de schijnbare aequatoriale middellijn op gemiddelden afstand 17,498 en de middellijn langs den meridiaan 15,766 boogseconden bedraagt. Hieruit volgt, dat de aequatoriale middellijn 9,527-maal zoo groot is als die der Aarde, en dat zijne as eene lengte heeft van 14590 geogr. mijl. Zijne oppervlakte is 90,8-maal, zijn volumen 865-maal, zijne massa 101-maal zoo groot als die der Aarde, wanneer men met *Bessel* aanneemt, dat de massa van *Saturnus* $\frac{1}{747}$ -ste (volgens *Meyer* $\frac{1}{733}$ -ste) en die van de Aarde $\frac{1}{747}$ -ste van die der Zon bedraagt. De gemiddelde dichtheid van *Saturnus* is 0,12 van die der Aarde of 0,64 ten opzichte van water. Dit bedrag is evenwel volgens de bepaling van *Leverrier* nog kleiner. De sterke afplatting van *Saturnus* is evenredig aan zijne snelle aswenteling, door *William Herschel* op 10 uren 16 minuten 0,4 seconden en door *A.*

Hall op 10 uren 14 minuten en 24 seconden bepaald. Die snelle aawenteling is oorzaak, dat de zwaartekracht op Saturnus, er in de poolstreken met die onzer Aarde overeenkomende, op den evenaar ten bedrage van $\frac{1}{2}$ de verminderd wordt, terwijl op onze Aarde die vermindering slechts $\frac{1}{300}$ ste bedraagt. Bij eene gelijkvormige dichtheid zou de afplatting nog grooter moeten wesen, waaruit men opmaakt, dat de dichtheid van het middenpunt af vermindert. De intensiteit van het zonnelicht is er gemiddeld slechts $\frac{1}{3}$ ste van die op Aarde. Hij kaatst het licht evenwel sterk terug, en volgens de photometrische waarnemingen van *Seidel* en *Zöllner* bedraagt zijne helderheid, den ring niet medegerekend, ongeveer 0,43 van die van *Capella* en 0,13 van die van *Sirius*, en *Zöllner* schat zijn terugkaatsend vermogen op $\frac{1}{2}$. Het ringenstelsel heeft nog grooter glans.

De ringen van Saturnus zijn een merkwaardig verschijnsel, hetwelk in ons zonnestelsel alleen bij deze planeet wordt aangetroffen. Het werd het eerst opgemerkt door *Galilèe* met de aanvankelijk hoogst gebrekkige kijkers, waarvan hij zich bediende (1610). Zijne waarneming was echter verre van juist, want hij zegt, dat Saturnus uit drie elkander aanrakende sterren is samengesteld, dat men door een zwakken kijker de planeet waarneemt in de gedaante van een citroen, terwijl men door een sterkeren kijker de beide zijdelingse sterren zelfs goed van de grootere middenster onderscheiden kan. Weldra verdwenen de zijdelingse aanhangsels, om na korten tijd zich weder te vertoonen. *Galilèe* ontwaarde nu ook de donkere tusschenruimte tusschen den ring en de planeet, zonder evenwel den wezenlijken toestand te doorgronden. Later (1647—1656) zag *Hecelius* te Dantsig de planeet voorzien van handvatselformige uitsteekels, wier veranderingen hij nauwkeurig beschreef. Eerst *Huyghens* (1655) nam waar, dat Saturnus omgeven is door een vrij zwevend ring. *Domenico Cassini* nam daarop (1675) eene donkere streep waar en merkte op, dat die ring uit 2 concentrische ringen bestaat, van welke de buitenste helderder schittert dan de binnenste. Beide ringen zijn door *William Herschel* (1789—1792) nauwkeurig beschreven. Tusschen den binnenring en de planeet ontwaarden in 1850 *Bond* te Cambridge (Vereenigde Staten) en *Dawes* in Engeland een zeer matten donkeren ring, die ongeveer een derde der tusschenruimte vult. Deze laatste is aan de binnenzijde tot op het midden zijner breedte doorzichtig en verder ondoorzichtig, zooals door *Trowvelot* te Cambridge (Vereenigde Staten) werd waargenomen. Reeds sedert *Short* heeft men gevonden, dat de buitenste ring in lagen is verdeeld, zoodat *Trowvelot* in het geheel vijf ringen onderscheidt. De afmetingen der twee door *Cassini* waargenomen ringen zijn door *Bessel* en *Struve* bepaald in boogseconden; zij leverden de volgende cijfers: buitenste straal van den buitensten ring 20,047, — binnenste straal daarvan 17,644, — buitenste straal van den binnensten ring 17,237, — binnenste straal daarvan 13,334, — en straal van Saturnus 8,995, zoodat de lengte van eerstgenoemden straal 19 000 geogr. mijl, de breedte van den ring

2300 geogr. mijl, die der tusschenruimte 390 geogr. mijl, die van den binnensten ring 3700 geogr. mijl en de afstand, van dezen tot de oppervlakte der planeet 4100 geogr. mijl bedraagt. De dikte van deze ringen is waarschijnlijk niet grooter dan 20 geogr. mijl en hunne gezamenlijke massa volgens *Bessel* slechts $\frac{1}{118}$ de der massa van Saturnus. De vlakken der verschillende ringen vallen niet volkomen samen, maar liggen toch ongeveer in het vlak van den evenaar der planeet. Op de ringen ontwaart men velerlei oneffenheden, zoodat *Herschel* daardoor kon waarnemen, dat de omwenteling van het ringenstelsel samenvalt met die der planeet. De ringen zijn voorts, zooals het eerst door *Schwabe* te Dessau (1827) opgemerkt en vervolgens door *Harding*, *Struve* en anderen bevestigd werd, geenszins concentrisch met de planeet, en het vlak van het ringenstelsel maakt met dat van den loopbaan der Aarde een hoek van $28\frac{1}{2}^{\circ}$. Daarom vertoont het zich nooit in den vorm van een cirkel, maar veeleer in dien van eene ellips, wier grootste schijnbare halve as op middelbaren afstand eene lengte heeft van 20,047 boogseconden, terwijl de veranderlijke kleine halve as tot 9,55 boogseconden kan toenemen. Is Saturnus zóo geplaatst, dat het verlengde vlak van den ring door de Zon gaat, dan wordt alleen de smalle zijde van den ring door de Zon verlicht, zoodat de ellips verdwijnt en in eene dunne lichtstreep overgaat. De ring onttrekt zich desgelijks aan onze waarneming, wanneer zijn verlengd vlak door de Aarde gaat, alsmede wanneer het zijne niet verlichte zijde naar ons toekeert. Omtrent de manen van Saturnus raadplege men het artikel *Planeet*. Opmerkelijk is de omstandigheid, dat de omloopstijd van de derde Maan vrij nauwkeurig tweemaal zoo groot is als die van de eerste, en de omloopstijd van de vierde tweemaal zoo groot als die van de tweede.

Wij voegen er nog bij, dat volgens photometrische vergelijkingen van Saturnus met zijne manen *Pickering* voor de middellijnen der acht trawanten de volgende waarden gevonden heeft in Ned. mijl:

Minos	470	Rhea	1197
Enceladus	594	Titan	2259
Tethys	916	Hyperion	310
Dione	871	Japetus	783

Meyer uit Genève berekende uit zijne waarnemingen van 1831 nieuwe elementen voor zes van deze wachters. Hier beteekent α de halve groote as der loopbaan, uitgedrukt in stralen van den aequator der planeet, en T den omloopstijd.

	α .	T .			
		dagen.	uren.	minuten.	seconden.
Enceladus	3,866	1	8	53	6,92
Tethys . .	4,812	1	21	18	25,62
Dione . . .	6,163	2	17	41	9,29
Rhea . . .	8,608	4	12	25	11,57
Titan . . .	19,911	15	22	41	23,16
Japetus . .	57,930	79	7	49	24,84

Omtrent de stoffelijke gesteldheid van Saturnus heeft men geene zekerheid; men weet niet eens of deze planeet zich in een vasten of in een vloeibaren staat bevindt. *Poivre* is van meening, dat de ringen uit eene

vloeistof bestaan, welke dichter is dan water. Op de planeet zijn, evenals bij Jüpiter, aan den evenaar evenwijdige strepen waargenomen, die voor de aanwezigheid pleiten van een waterdamp bevattenden dampkring, 't geen door de spectraalanalyse bevestigd wordt. Ook de verandering in de weerkaatsing van het licht gedurende den bijna 15-jarigen winter wijst op meteorologische verschijnselen. — De oude scheikundigen bestempelden lood met den naam en het teeken van Saturnus.

Satyr of *sater* is in de Grieksche fabel-leer de naam van daemonische medgezellen van *Dionysus* (Bacchus), volgens sommigen de zonen van *Hermes* (Mercurius) en *Iphthime* of van den satyr *Silenus*. Zij worden voorgesteld als ruwe, woeste klanten met borstelig haar, een stompen, opgewipten neus, lange ooren en een geiten- of kleinen paardenstaart. Als vrienden van overmatig wjngenot hebben zij een bokaal of een thyrus in de hand; ook ziet men hen voorgesteld als fluitspelers of als dansende met nymfen, hoewel steeds als gedrochtelijke, den menschen vijandige wezens. — Van de Satyrs is de naam afkomstig van het Attische *satyr drama*, eene klucht, waarbij het toneel steeds een boschrijk landschap voorstelde, waar rondspringende satyrs den lachlust van het publiek zochten op te wekken. Het werd vertoond na het ernstige treurspel, om de aanwezigen ten slotte met opgeruimde gewaarwordingen te vervullen. Slechts één satyrdrama, de „Cyclops” van *Euripides*, is in zijn geheel bewaard gebleven; van andere bezitten wij slechts fragmenten.

Satyriasis is eene ziekte van het mannelijk geslacht, zich openbarend in overspannen geslachtsdrift, en alzoo een tegenhanger van de nymphomanie bij de vrouwen. Zij vertoont zich inzonderheid bij beleediging van het achterhoofd en bij sommige aandoeeningen van de kleine hersenen. Voorts kunnen de oorzaken dier ongesteldheid zeer verschillend zijn. De ljder zoeker die zooveel mogelijk weg te nemen en wachtte voorts herstelling van koude baden, een doelmatig dieet en eene afeiding verschaftende werkzaamheid.

Sau, zie *Sav*.

Sauer (Karl Marquard), een Duitsch letterkundige, geboren te Mainz den 18den Juni 1827, legde zich met ijver toe op de nieuwe talen en werd leeraar aan een opvoedinggesticht te Frankfort aan de Main. In 1850 bezocht hij de universiteit te Weenen, deed met goed gevolg examen in nieuwe talen, vertoefde twee jaren in Italië, werd professor aan de handelschool te Leipzig, vertrok vanhier naar Praag en zag zich in 1870 benoemd te Triëst tot directeur der *Fondazione Rivoltelle*, eene handelsacademie. Hij schreef eene Fransche, Italiaansche, Engelsche en Spaansche spraak-kunst, alsmede de romans: „Kinder der Zeit (1870, 3 dln)”, — „Die Spiritisten (1871, 3 dln)”, — „Reklame (1875, 3 dln)”, — en „Intermezzo (2de druk, 1878)”, — alsmede: „Alessandro Manzoni, eine Studie (2de druk, 1871)”.

Sauerland is het zuidelijk gedeelte der provincie *Westfalen* (zie aldaar) en gelegen tusschen de Sleg, de Ruhr en de Möhne.

Saul, de eerste koning van Israël, regeerde van 1055 tot 1033 vóór Chr. Hij was een zoon van *Kis* uit den stam van *Benjamin* en

onderscheidde zich door eene groote gestalte, alsmede door dapperheid en moed. Hij bevrijdde Jabes van de Ammonieten en werd daarna door het volk te Gilgal tot Koning uitgeroepen. Terstond aanvaardde hij den strijd tegen de Philistijnen, veroverde hun verschanst kamp bij Michmas en overwon de Amalekieten bij den berg Carmel. Ondersteund door zijn zoon *Jonathan* en den krijgsoverste *Abner*, bevrijdde hij Israël uit de handen zijner belagers en handhaafde de eenheid des volks. In tijd van vrede leefde hij zonder koninklijke praal op zijne hoeve te Gibeon met zijne zonen en vrienden. Hij vereerde Jehova met ijver, bewaarde met nauwgezetheid diens geboden en ontrukte de Ark des Verbonds aan de Philistijnen. Niettemin ondervond hij grooten tegenstand van de zijde van *Samuel*, die het verlies duchtte van zijn invloed als priester en rechter, zoodat de Koning worstelen moest tegen de vijandige gezindheid der priesters. Toen hij zijn wapendrager *David*, aan wien hij zijne dochter *Michal* tot vrouw had gegeven en die alles aan hem te danken had, van eene samenzwering tegen den troon beschuldigde en wilde dooden, nam dese de vlucht (1036) en werkte eene opstand in het zuiden van Juda, die echter, schoon bevorderd door een inval der Philistijnen, door *Saul* gedempt werd. Als hierop *David* de wijk nam naar de Philistijnen en dezen oprokkende tot een oorlog tegen Israël, trok *Saul* hem te gemoet bij den berg Gilboa en leverde er een slag (1033), die echter aan Israël eene nederlaag bezorgde. Toen *Saul* dit vernam en tevens de tjdning ontving, dat drie zijner zonen gesneveld waren, stortte hij zich in zijn zwaard. Zijn hoofd werd door de Philistijnen in den tempel van *Dagon* ten toon gesteld, zijn romp te Jabes begraven en zijn dood door de Israëlieten zeer betreurd. Zijn enig overgebleven zoon *Ishobab* behield de heerschappij aan de overzijde van de Jordaan, maar werd in 1025 vermoord.

Saulcy (Louis Félicien Joseph Caignant de), een verdienstelijk Fransch oudheid- en penningkundige en tevens een beoefenaar der Oostersche letteren, geboren te Rjssel den 19den Maart 1807, bezocht de polytechnische school te Parijs en zag zich eenige jaren daarna als luitenant der artillerie geplaatst aan de applicatieschool te Metz, waar hij zich met ijver op de penningkunde toelegde. In 1836 behaalde hij met zijn „*Essai de classification des suites monétaires byzantines*” een prijs bij de Académie des Inscriptions en in 1839 werd hij corresponderend lid van het Instituut, in 1838 professor aan de militaire school te Parijs en in 1842 lid van de Académie des Inscriptions, in 1860 senator en in 1863 kommandeur van het Legioen van Eer. Sedert zijne vestiging te Parijs had hij zich tevens vlijtig toegelegd op de ontcijfering van Oostersche opschriften, en van zijne werken vermelden wij: „*Voyage autour de la Mer Morte (1852—1854)*”, — „*Etudes de la numismatique judaïque (1857)*”, — „*Les campagnes de Jules César dans les Gaules (1860)*”, — „*Voyage en Terre Sainte (1865)*”, — en „*Les derniers jours de Jerusalem (1866)*”.

Saumur, eene arrondissementshoofdstad in het Fransche departement *Maine-et-Loire*,

op den linker oever der Loire en aan den spoorweg van Orléans naar Nantes, is verdeeld in de onregelmatig gebouwde bovenstad en de fraaie, regelmatig aangelegde benedenstad. Men heeft er een paar rechtbanken, een collége, eene openbare boekerij met 12 000 deelen, eene vermaarde kavallerie- en rijsschool, eene stoeterij, eene wijnbouwschool, een museum, een botanischen tuin en bijna 13 000 inwoners (1881), die zich bezig houden met wijnbouw, vervaardiging van rozenkransen, linnenweverij, een levendigen handel enz. Merkwaardig zijn er het nabijgelegen kasteel, thans een tuighuis, eenige kerken, het stadhuis, de schouwburg en eene steenen brug ter lengte van 248 Ned. el naar een eiland in de Loire, met hare voortzetting van hier naar de voorstad Croix Verte, ter lengte van 204 Ned. el. In den omtrek dezer stad vindt men vele Romeinsche en Keltische oudheden.

Sauppe (Hermann), een verdienstelijk Duitsch letterkundige, geboren te Weseinstein bij Dresden den 9den December 1809, studeerde te Leipzig en vertrok in 1833 als leeraar aan het gymnasium naar Zürich, waar hij zich voorts als privatdocent vestigde en in 1838 buitengewoon hoogleeraar werd. Voorts behoorde hij tot de directie der cantonnale onderwijzersbibliotheek en werd in 1845 directeur van het gymnasium te Weimar en in 1856 hoogleeraar in de letteren te Göttingen. Hij leverde uitgaven van verschillende Grieksche werken en schreef o. a. over de nog aanwezige geschriften van *Philodemus*, — eene „*Epistola critica ad Godofredum Hermannum* (1842)”, — „*Ueber die Quellen des Plutarch für das Leben des Perikles* (1867)”, — „*De demia urbanis Athenarum* (1846)”, — „*Ueber die Griechische Mysterieninschrift aus Andania* (1860)”, — „*Schulreden* (1856)”, — en eene verzameling van werken van Grieksche en Latijnsche schrijvers (met *Haupt*, 1848 enz.).

Sauriërs (*Sauria*) noemt men die orde van kruipende dieren (*Reptilia*), welke men met den naam van hagedissen beestempelt, waartoe in ruimeren zin ook de *Hydrosauriërs* behooren, welke bepaaldelijk door de krokodillen vertegenwoordigd worden. Gewoonlijk verstaat men onder Sauriërs de hagedissen van vroegere tijdvakken, zoals de fossiele *Nothosaurië* uit de triasvorming, het geslacht *Placodus Ag.* uit de schelpkalk, de *Plesiosauriërs* uit de jura- en de krijtforming en de *Ichthyosauriërs*, hoofdzakelijk uit de juravorming, en eindelijk nog andere fossiele geslachten, zoals *Mosasaurus*, *Palaeosaurus*, *Dinosaurus*, *Acromodontia* en *Pterodactylus*. Het lichaam der Sauriërs is langwerpig, dikwijls rolrond, de huid met schubben of met harde knobfels, maar nooit met een schild bedekt. Zij hebben gewoonlijk 4 pooten met genagelde teenen; het borstbeen en de ribben zijn bewegelijk en de kaken van tanden voorzien. De eierschaal is hard en kalkachtig en de jongen ondergaan geene gedaantewisseling. Onze inlandsche hagedissen vormen, behalve den hazelworm (*Anguis Tramealis*), nog een drietal soorten.

Saurin. Onder dezen naam vermelden wij:

Elie Saurin, een verdienstelijk kanselredenaar. Hij werd geboren den 28sten Augustus 1639 te Usseau in Frankrijk, studeerde te

Die, Nîmes en Genève en aanvaardde in 1662 een beroep bij de Protestantsche gemeente te Embrun. Beschuldigd van oneerbiedigheid jegens éen van de Sacramenten der B. Katholieke Kerk, trok hij naar Holland en werd er achtereenvolgens predikant bij de Waalsche gemeente te Delft en te Utrecht. Godgeleerde twisten berokkendden hem veel verdriet, en hij overleed in 1703. Hij schreef o. a.: „*Défense de la véritable doctrine de l'Eglise Reformée sur le principe de la foi* (1697)”, — „*Reflexions sur les droits de la conscience* (1697)”, — en „*Traité de l'amour de Dieu* (1701, 2 din)”.

Jacques Saurin, een uitstekend kanselredenaar, geboren te Nîmes den 6den Januari 1677. Hij studeerde te Genève en was als student reeds beroemd wegens zijne welsprekendheid. In 1700 begaf hij zich naar Londen, waar hij gedurende 4 jaar met uitstekend gevolg het evangelie verkondigde, en in 1705 werd hij beroepen naar 's Gravenhage, waar hij onder buitengewonen toelooft tot aan zijn dood — den 30sten December 1730 — werkzaam bleef. Behalve een aantal bundels met „*Sermons sur divers textes de l'Écriture sainte* (1708—1725)” schreef hij: *Discours historiques, critiques, théologiques et moraux sur les événements les plus mémorables du Vieux et du Nouveau Testament* (1720—1739, 6 din)”, — „*Abrégé de la théologie et de la morale Chrétienne, en forme de catéchisme* (1724)”, — „*Etat du Christianisme en France* (1725—1727)”, — „*Dissertation sur le mensonge* (1630)”, enz.

Saurureën (hagedisstaartplanten) is de naam van eene tweezaadlobbige plantenfamilie. Zij omvat kruidachtige, overblijvende water- en moerasplanten met een kruipenden, beschubden en knolvormigen wortelstok. De stengel van vele soorten is enkelvoudig, knoepig geled en van bladeren voorzien, die van andere zeer kort, alleen door een bladerenroset omgeven en tot bloemsteel dienend. De bladeren zijn afwisselend, gesteeld en hebben eene met den bladsteel samengegroeide scheede. De bloemen staan op een bloemhoofdje bij elkaar, dat onbedekt of aan de basis door gekleurde bloemscheeden omgeven is. De bloemen zijn tweeslachtig en elke bloem wordt gewoonlijk door één of twee gekleurde dekbladen gesteund. Zij hebben 3 tot 6 vrje of aan de basis van het vruchtbeginzel saamgegroeide meeldraden, met priem- of eenigszins knodsvormige helmstraden en binnenwaarts gekeerde helmknoppen. Het vruchtbeginzel is bovenstandig en bestaat uit 3 tot 5 afzonderlijke vruchtbeginzels, die aan de basis of ook wel geheel met elkander zijn samengegroeid. In de binnenhoeken der hokken vindt men 2, 4 of 8 orthotrope zaadknoppen. De vrje spits van het vruchtbeginzel vormt den stempel. De vrucht is eene doosvrucht of eene gelobde bes, en de eironde of rolronde zaden hebben eene dikke, lederachtige schaal en eene rechte, omgekeerd hartvormige kiem. Deze familie omvat slechts weinig geslachten, en deze behooren vooral te huis in de keerkringslanden van Afrika, in Japan en in Noord-Amerika.

Saussaye (Daniël Chantepie de la), een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde, geboren te 's Gravenhage den 10den December 1818, studeerde te Leiden en werd in 1842

predikant bij de Waalsche gemeente te Leeuwarden, vertrok 6 jaar later naar Leiden, vanwaar hij zich in 1862 naar Rotterdam begaf, en aanvaardde den 21sten November 1872 het hoogleeraarsambt te Groningen met eene redevoering: „Over de plaats der theologische wetenschap in de encyclopedie der wetenschappen”. Met zijn gewonen ijver, maar meer kort was hij werkzaam, daar hij reeds den 13den Februari 1878 overleed. Hij was de vertegenwoordiger eener eigenaardige richting, welke de wetenschap socht op te bouwen op de ervaring des geloofs. Hij heeft een groot aantal opstellen geleverd in de door hem geredigeerde tijdschriften: „Ernst en Vrede” en „Protestantsche Bijdragen”, alsmede in onderscheidene andere godgeleerde en stichtelijke maasndwerken. Voorts gaf hij vijf bundels leerredenen (1860—1866) en onderscheidene brochures in het licht en schreef daarenboven: „Bijbelstudien (1859—1863)”, — „Leven en richting (1866)”, — „De brief aan de Hebreërs, voor de gemeente uitgelegd (1863, 8 din)”, — „De zoogenaamde middenpartij in de vaderlandsche kerk (1866)”, — „Vertroostingingen. Twaalf redenen (1873)”, enz.

Saussure (Horace Benoit de), een beroemd natuuronderzoeker, geboren te Conches bij Genève den 17den Februari 1740, studeerde te Genève in de natuurkunde en werd er op 22-jarigen leeftijd hoogleeraar in de filosofie. Op lateren leeftijd nam hij deel aan het vaststellen der nieuwe wetgeving in zijn vaderland en werd lid van den Raad van Tweehonderd. Hij overleed te Genève den 22sten Januari 1799. Hij heeft zich vooral zeer verdienstelijk gemaakt jegens de aardkunde en behoort tot de grondleggers van deze wetenschap, — alsmede jegens de natuurkundige aardrijkskunde en hiermede verbondene wetenschappen, terwijl hij zich tevens bezig hield met de anatomie der planten. Hij deed reizen in Frankrijk, Nederland, Engeland, Italië en Sicilië, bezocht de Alpen, inzonderheid de ijsselden van Chamounix en was de eerste, die den top van den Montblanc beklom (1787), waar hij hoogtemetingen volbracht door middel van den barometer. Ook de plantengeographie is veel aan hem verschuldigd, en hij is de uitvinder van een electrometer, hygrometer en dergelijke instrumenten. Voorts was hij stichter en voorzitter van het genootschap voor kunst en bevorderde in die betrekking de fabrieknijverheid te Genève. Van zijne geschriften vermelden wij: „Voyage dans les Alpes (1779—1796, 4 din)”. — Zijn zoon *Thodore*, geboren te Genève den 14den October 1767, heeft desgelijks als natuuronderzoeker een goeden naam verworven. Hij was bij herhaling lid van den raad van Genève en schreef het voortreffelijke werk: „Recherches chimiques sur la végétation (1804)”.

Sauveur (Jules), een verdienstelijk Belgisch beoefenaar der statistiek en geboren te Brussel den 8ten Augustus 1827, studeerde aan de vrije universiteit aldaar, werd in 1856 chef de bureau bij het departement van Binnenlandsche Zaken, in 1873 directeur-generaal van Openbaar Onderwijs en in 1878 secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs in België. Sedert dat dit ministerie na de verkiezingen van 1884 en den val van het

Kabinet *Frère Orban* door zijne opvolgers opgeheven is, werd *Sauveur* secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandsche Zaken. Hij leverde onderscheidene bijdragen in tijdschriften en schreef: „Mémoire sur la révision de la législation des cours d'eau non navigables ni flottables (1853)”, door de Regering bekrond, — „Histoire de la législation médicale belge (1862)”, — „Législation vicinale belge (1866)”, — „Législation et jurisprudence vicinale belges (1868, 2 din)”, — „Statistique de dépenses du service ordinaire de l'enseignement primaire pour la période 1843—1872 (1874)”, — „Statistique du mouvement des communes et des principales circonscriptions politiques, administratives ou judiciaires de 1830 à 1875 (1878)”, — „Statistique Générale de l'instruction publique en Belgique (1878—1890)”, — en „Royaume de Belgique: Etat intellectuel (1881)”.

Savage. Onder dezen naam vermelden wij:

Richard Savage, een Engelsch dichter, geboren te Londen den 10den Januari 1697, vermaard wegens zijn treurig lot en losbandig leven. Hij was de onwettige zoon van de Gravin *Maolesfield* en van Lord *Biers*, werd door eerstgenoemde aan eene behoeftige voedster toevertrouwd, voor wier zoon hij doorging, kwam in de leer bij een schoenmaker en vernam eerst na den dood dezer pleegmoeder het geheim van zijne geboorte. Te vergeefs smeekte hij de Gravin, hem als zoon te erkennen; haar afkeer van het pand harer misdadige minnaarj ging zoo ver, dat zij pogingen aanwendde, het toekennen van de gratie des Konings te verhinderen, toen haar zoon zich in dronkenschap aan een moord had schuldig gemaakt en deswege ter dood veroordeeld was. Hij werd voorts wegens schulden gegeseld en overleed in de gevangenis den 1sten Augustus 1748. Als dichter onderscheidde hij zich door eene schitterende verbeelding, rijkdom van denkbeelden en oorspronkelijkheid, zooals bovenal blijkt uit zijne gedichten: „The wanderer” en „The bastard”. Dit laatste, waarin hij op eene indrukwekkende wijze de geschiedenis van zijne geboorte en zijne verdere lotgevallen verhaalt, wekte eene ongemeene opschudding, zoodat het in korten tijd in duizende exemplaren over geheel Engeland was verspreid. Zijne werken, met eene voortreffelijke levensbeschrijving van den dichter door *Johnson*, verschenen in 1776 in 2 deelen. Die levensgeschiedenis werd door *Gutzkow* behandeld in een treurspel.

John Savage, een Amerikaansch schrijver, geboren den 13den December 1828 te Dublin in Ierland. Als betrokken in de staatkundige beweging van 1841 begaf hij zich naar Amerika, waar hij werkzaam was op het gebied der journalistiek. Voorts schreef hij: „Lays of the fatherland (1850)”, — „Modern revolutionary history and literature of Ireland (1856)”, — „Fenian heroes and martyrs (1868)”, — en het epos: „Eva, a goblin romance”. Zijn drama: „Sybil (1865)” vond bij de opvoering grooten bijval. Zijn dichtbundel: „Faith and Fancy (1864)” wordt zeer geroomd en zijne liederen, gedurende den Amerikaanschen burgeroorlog gedicht: „The starry flag” en „Themaster of the North” leven in den mond des volks. Hij woont thans te Fordham bij New York.

Savaii, het grootste en meest westelijk gelegen eiland der Samoa-groep (zie *Samoa-eilanden*), verheft zich met zijn westelijken Kaap Falealupo of Fellalupo op 172°45' W.L. van Greenwich, is 70 Ned. mijl lang en 40 Ned. mijl breed en telt op ruim 30 □ geogr. mijl omstreeks 12500 inwoners. (1875). De zuidkust is er rotsachtig en steil, doch de noordkust minder woest en hier bevindt zich de eenige ankerplaats, Mataotoe genaamd, van het eiland. Van de kust naar het binnenland heeft men hoogvlakten, waarboven uitgedoofde vulkanen kegelvormig verrijzen. De hoogste van deze kraters is de Moea bij het dorp Aopo, en deze was wellicht eene eeuw geleden nog werkzaam. Het eiland is omzoomd van eene smalle strook zeer vruchtbaar en volrijk land met eene uitgebreidheid van 240000 Ned. bunder, en het onbewoonde binnenland is bedekt met maagdelijke wouden, waarin palmen, platanen, citroen- en broodvruchtboomen gevonden worden. Voorts wordt het eiland door talrijke beken besproeid. Safotoelafai aan de oostkust is er de voornaamste zetel der volksbestuurders. Men heeft er de Deutsche handelskolonie Vaipouli en aan de baai van Mataotoe eene Deutsche factory. In den laatsten tijd heeft eene Engelsche firma nagenoeg vijf zesde deelen van het eiland door aankoop verworven, maar er tot nu toe slechts éene plantage aangelegd.

Savannah (De), eene rivier in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, ontspringt op de grenzen der Staten Zuid-Carolina en Georgia uit eene vereeniging van de Klowee met de Tugaloo, vloeit zuidzuidoostwaarts, vormt de grens van die beide Staten en valt na een loop van 800 Ned. mijl beneden Savannah-City in den Atlantischen Oceaan. Zij is van haren mond tot aan laatstgenoemde stad (29 Ned. mijl) voor groote schepen en van Juni tot November tot aan Augusta voor rivierstoombooten bevaarbaar. Bij Augusta wordt de vaart door een waterval verhinderd, doch men kan dezen door een in 1845 ge-graven kanaal vermijden. — De stad Savannah of Savannah-City, de hoofdplaats van het graafschap Chatham in den Staat Georgia, tevens de grootste stad en de aanzienlijkste handelsplaats van dezen Staat, is aan de Savannah gelegen, heeft rechthoekig elkander snijdende straten met 24 als parken aangelegde pleinen op de kruispunten, een belastinggebouw, onderscheidene openbare scholen, vele geleerde genootschappen, een schouwburg, eene Vrijmetselaarsloge, eene concertzaal, een hospitaal, 2 weeshuizen, gedenkteekens ter eere van de generaals Pulaski en Greene en bijna 31000 inwoners (1890). In de stad vindt men het Forsyth Park met eene uitgebreidheid van 12 Ned. bunder. Het vele geboorte, waarbij zich oranjeboomen enz. bevinden, hebben haar den naam van „Woudstad (Forest City)” bezorgd. De fabrieknijverheid heeft er zich sterk ontwikkeld zoodat er zich 120 inrichtingen van nijverheid bevinden, en men heeft er een levendigen handel, die door eene uitmuntende haven en door een drietal spoorwegen bevorderd wordt. In 1876 behoorden er 53 zeeschepen te huis, en de waarde der ingevoerde goederen bedroeg in dat jaar 1200000, die der uitgevoerde 44400000 gul-

den. Zij werd in 1733 door *Ogellthorpe* gesticht, in 1778 door de Engelschen veroverd en in 1779 door de Amerikanen en Franschen te vergeefs belegerd. Ook in den jongsten burgeroorlog vervulde zij eene belangrijke rol. Het fort Pulaaki aan den mond der rivier moest zich reeds den 11den April 1862 overgeven, maar de stad verdedigde zich tot den 22sten December 1864. Op dien dag hield generaal Sherman er zijn intocht. Thans echter heeft zij zich van de door dien oorlog gesla-gene wonden geheel hersteld.

Savannen is de naam, die door de eerste Spaansche kolonisten in Noord-Amerika gegeven werd aan de uitgestrekte, boomlooze, gewoonlijk met een eenvormigen plantengroei bekleede lage vlakten aldaar. Thans bestempelt men ze veelal met den Franschen naam „prairieën (weiden)”, terwijl dergelijke streken in Zuid-Amerika „pampas” of „llanos” — voorts in het noordwesten van Midden-Europa „heidevelden”, in Hongarijen „poessten”, in Zuid-Rusland en West-Azië „steppen” en in Siberië „toendra's” worden genoemd. Dergelijke vlakten behooren gewoonlijk tot de jongste vormingen en bestaan uit zand of grolde steenen, leem en klei. Ook zijn zij wel eens met eene zoutkorst bedekt, en groote gedeelten daarvan bestaan uit venen en moerassen. Opmerkelijke eigenaardigheden der Amerikaan-sche savannen, in vergelijking met de step-pen der Oude Wereld, zijn de groote, tot aan zee zich uitstrekkende rivieren, welke door hare diepe, kloofvormige beddingen nagenoeg niets bijdragen tot de besproeiing des lands. In het noorden is het gebied der savannen eene hoogvlakte, terwijl het zuidwaarts naar de zijde der Golf van Mexico langzamerhand afdaalt. Het noordwestelijk gedeelte der hoogvlakte is eene zoutwoestijn met zoutplanten (Chenopodiaceën en Artemiseën), en in de meer zuidelijke geleene prairieën vindt men keerkringgewassen, bijv. agave- en yucca-soorten en vooral cactusvormen. In het noord-oosten zijn grasige steppen de verblijfplaats van den bison en van tallooze knaagdieren. Zie voorts onder *Amerika*.

Savary (Anne Jean Marie René), hertog van Rovigo, een Fransch generaal, geboren den 26sten April 1774 te Marcq (Ardennes), trad in 1790 in dienst bij het leger, woonde als kapitein de veldslagen bij aan de Rijn onder *Custine*, *Pichegru* en *Morano*, werd bataljonschef en vertrok met *Desaix* naar Egypte. Na zijn terugkeer streed hij in den slag bij Marengo en werd vervolgens door *Bonaparte* tot diplomatieke zendingen gebedigd en wijdens tot kommandant van het keurkorps der gendarmerie en tot brigade-generaal bevorderd. Sedert 1802 bestuurde hij de geheime politie van *Bonaparte* en had de hand in de voltrekking van het doodvonnis aan den Hertog van *Enghien*. Nadat hij als divisie-generaal deelgenomen had aan de veldslagen bij Austerlitz en bij Jena, aanvaardde hij in 1807 als opvolger van *Lannes* het bevel over het 5de armeekorps te Warschau, dekte na den slag bij Eylau Warschau tegen de Russen en behaalde eene overwinning bij Ostrolenka. Na de veldslagen bij Heilsberg en Friedland werd hij door *Napoleon* tot hertog van *Rovigo* en kort daarna tot gouverneur van Oost-Fru-

sen benoemd. Bij den Vrede van Tilait vertrok hij als gezant naar Petersburg en voerde in 1808 het bevel in Spanje. Na den veldtocht van 1809 kwam hij aan het hoofd van het ministerie van Policie en bleef er werkzaam tot 1814. Bij den terugkeer van *Napoleon* werd hij pair en opperbevelhebber der gendarmerie. Toen hij voorts *Napoleon* naar St. Helena wilde vergezellen, werd hij op de „Bellerophon” gevangen genomen en naar Malta gebracht, vanwaar hij echter in April 1816 ontsnapte naar Smyrna. In 1817 begaf hij zich naar Oostenrijk, om zich aldaar tegen het over hem uitgesproken doodvonnis te verdedigen. Nadat hij te Gras onder het toezicht der politie was gesteld, veroorloofde men hem in Juni 1818 naar Smyrna terug te keeren. In 1819 verscheen hij te Parijs vrijwillig voor de rechtbank en werd vrijgesproken en in zijne waardigheid hersteld, maar ontving geene nieuwe aanstelling. In 1823 ging hij naar Rome en keerde eerst na de Juli-omwenteling naar Frankrijk terug. *Lodowijk Philips* bekleedde hem in 1831 met het opperbevel in Algérië, waar hij Bona veroverde en met ijver de kolonisatie bevorderde, maar door zijne dwingelandij zoo grooten wrevel verwekte, dat hij reeds in 1834 teruggeroepen werd. Hij overleed den 2den Juni van dat jaar.

Save (De) of *Sava*, eene rivier in Oostenrijk, ontspringt in het westelijk gedeelte van Krain door de vereeniging der Würzener Save en der Wachener Save, vloeit in eene zuidoostelijke richting door Krain, de grens vormend naar de zijde van Stiermarken, daarna door Croatia, vormt voorts van den mond der Unna de grens tusschen Slavonië aan de ééne en Bosnië en Servië aan de andere zijde en valt bij Belgrado in de Donau. Zij is meer dan 700 Ned. mijl lang, doch na hare komst in de laagte zeer traag van loop en laat na hare overstromingen koortswekkende moerassen achter. In den jongsten tijd heeft men een aanvang gemaakt met het regelen van haren loop. Bergkloven scheiden het bekken van Krainburg van dat van Laibach en dit laatste van de Croatische vlakte. Hare voornaamste zijrivieren zijn: in Krain de Kanker, de Zeyer, de Feistritz, de Laibach en de Gurk, — uit de Alpen van Stiermarken de San, — uit Croatia de Sottla, Illova enz. — en op den rechter oever de Koelpa. Uit het zuiden, van Turksch grondgebied, ontvangt zij de Unna, de Bosna, de Drina en andere kleine rivieren. Bij den mond der Sottla ligt de Save 129 en bij haar eigen mond 64 Ned. el boven de oppervlakte der zee.

Savery (Thomas), éen der voorloopers van *Watt* met betrekking tot de uitvinding van het stoomwerktuig en geboren omstreeks het jaar 1650 te Shilston in Devonshire, ontving onderwijs in de wis- en werktuigkunde en werd ingenieur. Met ijver legde hij zich toe op het bedenken van nieuwe werktuigen en toestellen, ook om schepen bij windstilte in beweging te brengen. Voorts kwam hij op de gedachte om stoom als beweegkracht te bezigen, vooral om water uit mijnen te putten en ontving voor een daartoe geschikt toestel in 1698 octroof. Zijn werktuig was echter nog zeer gebrekkig en werd eerst na zijn dood (1716) aanmerkelijk verbeterd. Intusschen komt

hem de eer toe, dat hij de eerste is geweest, die het gebruik van stoom op het gebied der nijverheid heeft ingevoerd.

Savfet-Pasja, een verdienstelijk Turksch staatsman, geboren in 1815, trad reeds vroeg in staatsdienst, zag zich geplaatst bij het bureau van vertaling der Verhevene Porte, werd secretaris van *Abdoel Medjid*, lid van den Rijksraad, in 1854 gouverneur der Donauvorstendommen, in 1858 voorzitter der commissie tot regeling van de nieuwe constitutie, in 1865—1866 ambassadeur te Parijs, en bij herhaling minister van Onderwijs en van Buitenlandsche Zaken, bepaaldelijk sedert 1876. Voorts bekleedde hij de betrekking van groot-visier, maar moest deze in December 1878 afstaan aan *Khereddin-Pasja*, waarna hij in Januari 1879 tot Turksch gezant te Parijs werd benoemd. Na het aftreden van *Khereddin-Pasja* op den 30sten Juli 1879 belastte hij zich met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, maar werd reeds den 19den October daaraanvolgende door *Sawas-Pasja* vervangen, waarna hem de betrekking werd opgedragen van hoofdcontroleur van alle takken van Rijkbestuur in Turkije. In het begin van December 1882 had hij een paar dagen als minister van Buitenlandsche Zaken zitting in het Kabinet, gevormd door *Ahmed Vesik-Pasja*, en toen dat bezweek werd hij geheim raadsman van den Sultan en verkreeg een woonverblijf in het paleis van den Monarch. Hij overleed te Constantinopel den 17den November 1888. Hij was een ijverig vertegenwoordiger van de vredespartij.

Savigliano, eene stad in de Italiaansche provincie Cuneo, aan den spoorweg van Cuneo naar Turijn en aan den zijtak naar Saluzzo, heeft een gymnasium, eene technische school, een Koninklijk opvoedingsgesticht voor weezen en verwaarloosde kinderen en telt als gemeente ruim 14 000 zielen (1881). De bevolking houdt er zich vooral bezig met het winnen en weven van zijde, laken en linnen, met het vervaardigen van papier, kaarsen, bier en weegschalen, en men heeft er een levendigen handel in heunep, graan en vee. Er zijn oude vestingwerken, breede straten, fraaie paleizen, terwijl er zich een triumfboog verheft ter eere van *Victor Amadéus I.*

Savigny. Onder dezen naam vermelden wij: *Marie Jules César Lelorgne de Savigny*, een Fransch natuurkundige, geboren te Provin in 1778. Hij vertrok met *Napoleon* naar Egypte, werd lid van het Egyptisch Instituut en leverde daarna, in verband met zijne verzamelingen, aan de Roode en Middellandsche Zee bijeengebracht, de beide deelen met beroemde verhandelingen over de ongewervelde dieren. Eerlang echter werd hij blind en overleed te Parijs den 5den October 1851. Vooral heeft hij de stelselmatige verdeling der insecten en wormen bevorderd, en van zijne geschriften vermelden wij: „Mémoires sur les oiseaux d'Egypte”, — en „Mémoires sur les animaux sans vertèbres (1816)”.

Friedrich Karl Savigny, een uitstekend beoefenaar van het Romeinsche recht. Hij werd geboren te Frankfort aan de Main den 21sten Februari 1779, vestigde zich na voleindiging zijner rechtageleerde studiën als privaattoecent te Marburg en werd er in 1808 buitengewoon hoogleeraar. Nadat hij door zijn voortreffelijk

werk: „Das Recht des Besitzes (1808; 7de druk, 1866)“ grooten roem verworven en onderscheidene wetenschappelijke reizen in Duitsland en Frankrijk volbracht had, werd hij in 1808 professor te Landshut en in 1810 te Berlijn, — voorts in 1811 lid der Académie van Wetenschappen, in 1816 geheim justitie-raad, in 1817 lid van den Staatsraad, in 1819 lid van het Hof van Revisie in de Rijnprovincie en in 1826 lid der commissie van wetsherziening, welke betrekking hij door de volksbeweging van 1848 verloor. Hij overleed te Berlijn den 25sten October 1861. Hij behoorde tot de leiders der Historische School. Zijne denkbeelden over de grondalagen van het recht ontwikkelde hij in het vermaarde geschrift: „Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft (1814; 3de druk, 1840)“. Zijne beide voornaamste werken zijn: „Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter (1815—1831, 6 dln; 2de druk, 1834—1851, 7 dln)“, — en „System des heutigen römischen Rechts (1850—1849, 8 dln)“, vervolg in zijn „Obligationenrecht (1851—1853, 2 dln)“. Sedert 1815 gaf hij met *Eschhorn* en anderen het „Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft (15 dln)“ in het licht. Zijne „Vermischte Schriften“ verschenen in 1850 in 5 deelen.

Karl Friedrich von Savigny, een Duitsch staatsman en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Berlijn den 19den September 1814 en door zijne R. Katholieke moeder, eene zuster van den dichter *Brentano*, naar de gestrengte beginselen harer Kerk opgevoed, bezocht gedurende een half jaar het Collegio Romano te Rome, voorts even zoo lang het Collegio San Sebastiano te Napels, studeerde te 1831—1835 te Parijs, Berlijn en München in de rechten, trad in 1836 in staatsdienst en bepaalde zich in 1838 bij de diplomatie. Eerst werd hij geplaatst bij de ambassade te Parijs, toen te Londen en was in 1840—1842 secretaris van legatie te Dresden, toen te Lissabon en werd in 1844 gezant te Cassel. In 1845 ging hij als buitengewoon gezant weder naar Portugal en bezocht op de terugreis Marocco en Madrid. Daarna was hij tot 1847 raad van legatie te 's Gravenhage. In het Kabinet *Brandenburg Mantouffel* werd hij voordragend raadsheer in het departement van Buitenlandsche Zaken, vergezeld de Pruisische troepen naar Saksen en Baden en werd in het najaar van 1849 buitengewoon gezant te Karlsruhe en tevens diplomatisch raadsheer van den Prins van Pruisen, die tot militair gouverneur van de Rijnprovincie was benoemd. In 1859 ging hij als gezant naar Dresden, in 1863 naar Brussel en trad den 14den April 1864 op als vertegenwoordiger van Pruisen bij den Bondsdag. Hier verklaarde hij met protest tegen het Bondsbesluit van 14 Juni 1866, dat Pruisen het deelgenootschap aan den Bond plechtig opzede, en bestuurde met *von Bismarck* de vredesonderhandelingen met de Deutsche Staten. Als gevolmachtigde bij de beraadslagingen over het ontwerp van grondwet van den Noord-Duitschen Bond, erlangde *Savigny* grooten invloed, vooral daar *von Bismarck* gedurig door ongesteldheid verhinderd werd, er aan deel te nemen. Men verwachtte dan ook, dat hij tot Bondskanselier zou worden benoemd,

doch daar dit achterbleef, verliet hij in 1867 den staatsdienst, werd lid van den Rijksdag en van het Pruisische Huis van Afgevaardigden en voegde zich als R. Katholiek en uit najver tegen *von Bismarck* bij de Centruumpartij. Schoon hij niet als redenaar optrad, werkte hij des te ijveriger in het verborgen en bracht in 1874 bij de verkiezingen te Frankfort aan de Main het monsterverbond van de Ultramontanen met de Sociaaldemocraten tot stand. Hij overleed te Frankfort den 11den Februari 1875.

Savoë, *Rachawoe* of *Sawo*, éen der kleine Soenda-eilanden in den Indischen Oceaan, ligt ten zuiden van Flores en ten westen van Rotti. Dit eiland maakt met laatstgenoemd eiland eene afdeeling uit van de Residentie Timor. Het is 30 Ned. mijl lang en 23 Ned. mijl breed, en telde te voren bijna 32000 inwoners, wier aantal na de vreeselijke pokken-epidemie van 1869 tot de helft verminderd is. Het binnenland is er bergachtig en het klimaat gezond. De voornaamste voortbrengelen zijn er: mais, rijst, suiker, tabak, katoen, indigo, waalerpalmen en andere keerkringgewassen. Het is verdeeld in 5 vorstendommen onder Radja's, die schatplichtig zijn aan Nederland. Te Seba, de hoofdplaats van het eiland, is een Nederlandsche posthouder gevestigd.

Savona, eene arrondissementshoofdstad in de Italiaansche provincie Genua, aan de Golf van Genua en aan den kustspoorweg, die zich hier met de lijn naar Turijn vereenigt, is bevallig gelegen, — heeft eene kleine, door een fort beveiligde haven en is de zetel van een bisschop, van een onderprefect, van een paar rechtbanken en van onderscheidene consulaten. Men vindt er een lyceum, 2 gymnasia, een technisch Instituut, eene koninklijke zeevaartschool, eene boekery, een groot hospitaal, niet minder dan 21 instellingen van weldadigheid en bijna 30000 inwoners (1881), die zich met scheepsbouw, touwslagerij, zeilmakerij, looierij, het vervaardigen van ijzeren voorwerpen, potte- en steenbakkerij, zeepziederij en vooral ook met ooft-, wijn- en groentebouw en scheepvaart bezig houden. In 1875 kwamen er 890 schepen binnen met eene laadruimte van bijna 87000 ton. Tot de voornaamste gebouwen behooren er: de rijkversierde Dom, de schouwburg, het paleis van het geslacht *della Rovere* enz., en in den omtrek der stad verheffen zich fraaie villa's.

Savonarola (Girolamo), een beroemd Italiaansch hervormer en de telg van een aanzienlijk, te Padua gevestigd geslacht, werd geboren den 21sten Februari 1452 te Ferrara, ontving eene geleerde opvoeding en legde zich met ijver toe op de scholastieke wijsbegeerte van *Thomas Aquinas*. Zijn ernstig karakter maakte hem afkeerig van de ijdelheden der wereld en zijne sombere gemoedsstemming werd nog verhoogd door eene ongelukkige liefde, zoodat hij zich den 25sten April 1475 te Bologna in een klooster begaf. Hier vergewiste hij zich van den treurigen toestand van het godsdienstig leven en ontving er aanleiding tot zijn gedicht: „Over het verval der Kerk“. De oorlog bracht hem in 1482 naar Florence, waar hij in het klooster van San Marco zijn intrek nam, en vanhier reisde hij rond, om overal zielschokkende pre-

dicatiën te houden tegen de ondeugden der wereld en de gebreken der Kerk. In 1489 keerde hij op verzoek van *Lorenzo de' Medici* naar Florence terug en zag er zich gekozen tot prior van laatstgenoemd klooster. Nu legde hij als leeraar, schrijver en prediker eene ongemeene werkzaamheid aan den dag en bleef met kracht aandringen op vurige gebeden, verbonden met de werken des geloofs en der liefde, terwijl hij het onbeduidende der uitwendige godsvereering aanwees. Zonder eenige versooning ontaluidde hij de gebreken in de staatkunde en in het kerkelijk leven en eischte de vrijheid der volkeren als een onvervreemdbaar recht. Doch eerst bij de komst der Franschen in Italië en bij het verdrijven der *Medici* (1494) nam zijne grootste politieke bedrijvigheid een aanvang. Hij wilde Kerk en Staat vereenigen en tot eene theocratisch-republikeinische, op volksouvereiniteit gevestigde gemeente samsamenleiden. Zijne aanhangers, die hem als een profet vereerden, ontvingen wegens hunne nauwgezette, ernstige levenswijze den naam van *frateschi* (geestelijke broeders) of *piagnoni* (hullebalken), terwijl hunne aristocratische tegenstanders dien van *arrabiati* (dollemans) droegen, onder welke vooral de *compagnacci* (eenvoudige gezellen) met bitteren haat tegen *Savonarola* waren vervuld. Niet minder groot was jegens hem de vijandige gesindheid der geestelijken. Zijne strafpredicatiën veroorzaakten, dat te Florence wetten werden uitgevaardigd ter bevestiging van in het oog loopende ondeugden en tot handhaving van tucht en goede zeden. Kaart- en dobbelspelen werden verboden, de lichte vrouwen verbannen, ergernisgevendeschilderijen, musiekinstrumenten, aanstootelijke boeken, bijv. de „Decamerone” van *Boccaccio*, onder het zingen van psalmen openlijk verbrand enz. Paus *Alexander VI* wilde aanvankelijk den hervormer langs den weg der minnelijke schikking tot swijgen brengen en liet hem zelfs den cardinaalshoed aanbieden, maar *Savonarola* wees dien met verontwaardiging van de hand. Hierop werd hij ter verantwoording geroepen naar Rome, terwijl men hem het houden van predicatiën verbood. *Savonarola* bekreunde zich zoo min om het één als om het ander, maar zocht in een brief aan den Paus de tegen hem ingebrachte beschuldigingen te ontsenuwen. De door den Paus geslechte uitlevering van *Savonarola* werd door de Signoria geweigerd, doch weldra gaf de wisseling der bestuurleden te Florence de macht in handen van de vijanden des Hervormers, zoodat het genootschap der *compagnacci* het besluit nam, hem op den Hemelvaartdag in 1497 op den kansel te vermoorden. Hij werd echter in den daardoor ontstane oploop door de kloekheid zijner vrienden gered. De Signoria echter vond nu goed, hem het prediken te verbieden, en de Paus sprak den 12den Mei den banvloek over hem uit. Nu hield *Savonarola* zich bezig met het opstellen van zijn geschrift: „De zegepraal des Kruises”, en reeds in Februari 1498 beklom hij weder den kansel, om heviger dan ooit de verdorvenheid der R. Katholieke Kerk aan te tasten, terwijl hij in brieven de Koningen oproep tot een vrij concilie. Intusschen had hij vooral onder de Franciscaner

monniken erge vijanden gemaakt, en toen een monnik van het klooster San Marco, fra *Domenico*, aanbod, dat hij door het vuur zou gaan, ten bewijze dat de leeringen en voorstellingen van *Savonarola* waarheid behelsden, bijaldien iemand van de tegenstanders zich aan diezelfde proef wilde onderwerpen, nam een Franciscaner monnik de uitdaging aan, doch dit godsoordeel werd niet gehouden, omdat *Domenico* eene hostie wilde medenemen door het vuur. Het volk, hetwelk in de verwachting, dat ter gunste van *Savonarola* een wonder geschieden zou, in grooten getale was samengevloed, begon nu aan zijne goddelijke zending te twijfelen, en zoodoende erlangden de *compagnacci* de zegepraal. Den volgende dag (8 April 1498) werd het klooster van San Marco stormenderhand ingenomen, *Savonarola* geboeid naar het paleis der Signoria gebracht en voor eene rechtbank gesteld, welke uit tegenstanders van den beschuldigde bestond. Om hem bekentenissen af te persen, gebruikte men foltertuigen, en men schroomde niet het protocol der verhooren te vervalschen, toen hij herriep, wat hij onder de onlijdelijke smarten eener elf dagen voortgezette pijniging verklaard had. Doch zelfs dit schandelijk bedrijf gaf geen genoegzamen grond tot zijne veroordeeling. De Paus echter, aan wien de processtukken werden medege-deeld, sprak het doodvonnis over hem uit als ketter, scheurmaker, kerkbestrijder en volksverleider. Hij liet den eisch van uitlevering varen en stelde zich tevreden met het zenden van twee commissarissen, die het vonnis naar Florence moesten overbrengen en de voltrekking bijwonen. Deze deden den ongelukkige nogmaals pijnigen, en daarna bepaalde de Signoria, dat hij met zijne modestanders *Domenico da Pavia* en *Silvestro Maruffi* eerst geworgd en daarna verbrand zou worden, 't geen geschiedde op den 23sten Mei 1498. Eene verzameling zijner werken, hoofdzakelijk van wijzegeerigen en stichtelijken inhoud, verscheen te Lyon in 1638—1640 in 6 deelen en in 1845 in 4 deelen. In 1875 verrees te Ferrara een marmeren standbeeld te zijner eer.

Savoje (Savoja), een hertogdom, hetwelk te voren tot het koninkrijk Sardinië behoorde, maar door het verdrag van 24 Maart 1860 aan Frankrijk werd afgestaan, ligt tusschen Zwitserland, Piëmont en de Franche departementen Isère en Ain en telt op 188 □ geogr. mijl 540 525 inwoners (1881). Savoje is het hoogst gelegen gewest van Europa; het draagt in het noordoosten de Penninische Alpen met den Mont Blanc en in het oosten de Grajische Alpen met den Kleinen St. Bernard, terwijl het in het zuiden grenst aan de Cottische Alpen met den Mont Cenis. Het wordt bespreid door de Isère en de Arc, de Arve, de Drance en de Rhône, welke laatste te voren de grens naar de zijde van Frankrijk vormde en alle wateren des lands opneemt, alwaar zich ook meren en minerale bronnen bevinden. Het klimaat komt er overeen met dat van Zwitserland. De grond is er steenachtig en niet zeer vruchtbaar, zoodat de landbouw er schrale oogsten erlangt, doch de veeveelt vindt er voortreffelijke weiden, en er zijn ook aanzienlijke bergwouden met veel wild, namelijk wolven, beren, gemzen, steenbokken

en marmotten. Het rijk der delfstoffen levert er zilver, koper, ijzer, lood, steenkolen en zout. De Savoyaards zijn een arm, maar eerlijk, tevreden en vlijtig volk; zij spreken een Fransch dialect, vermengd met Italiaansche woorden en belijden den R. Katholieken godsdienst. Daar zij in hun eigen land geene voldoende middelen van bestaan vinden, begeven zij zich in grooten getale naar het buitenland, vooral naar de noordelijke gewesten van Frankrijk en naar Parijs, waar zij als schoorsteenvegers, schoenpoetsers enz. eenig geld verdienen, waarmede zij naar hun geliefd vaderland terugkeeren. Het voormalige Sardinische hertogdom was verdeeld in 7 provinciën en had Chambéry tot hoofdstad. Tegenwoordig vormt het de departementen *Haute Savoie* en *Savoie*. Het eerste, het noordelijk gedeelte des lands uitmakend, grenst in het noorden aan het canton Genève en het Meer van Genève, in het oosten aan het canton Wallis en de Italiaansche provincie Turijn, in het zuiden aan het departement Savoie en in het westen aan het departement Ain en telt op 78,42 geogr. □ mijl ruim 274 000 inwoners (1881). Het is eene bergstreek, waar zich in het zuidoosten de hoogste toppen der Mont Blancgroep verheffen, heeft bekoorlijke dalen, bijv. dat van Chamounix, bezit behalve een gedeelte (100 □ Ned. mijl) van het Meer van Genève de meren van Annecy, Montriond en Franchat, alsmede onderscheidene minerale bronnen en wordt door de Rhône, de Arve en de Drance besproeid. De meren van Genève en van Annecy worden door stoombooten bevaaren. Men verbouwt er tarwe, haver, aardappelen, hennep, vlas, tabak, ooft en wijn, — desen laatsten op 7356 Ned. bunder. De veeteelt is er van groot belang en er wordt veel kaas gemaakt. De fabrieknijverheid wordt er vertegenwoordigd door talrijke ijzer- en papierfabrieken, katoenspinnerijen, wol- en zijdeverrijen. Het onderwijs wordt er bevorderd door 2 colléges, 2 scholen van middelbaar onderwijs en 645 lagere scholen. De spoorweg van Boluz naar Annecy loopt door dit departement en die van Genève naar Culoz (Lyon) langs zijne westelijke grenzen. Het is in 4 arrondissementen verdeeld en heeft Annecy tot hoofdstad.

Het departement *Savoie* omvat het zuidelijk gedeelte des lands, grenst in het noorden aan Haute Savoie, in het oosten en zuiden aan de Italiaansche provincie Turijn en het departement Hautes Alpes en in het westen aan de departementen Isère en Ain en telt op 134,57 □ geogr. mijl ruim 267 000 inwoners (1881). Aan zijne noordoostelijke grenzen verheft zich de Montblanc, aan zijne oostelijke de Kleine St. Bernard benevens de Mont Iseran, en aan zijne zuidelijke de Mont Cenis. De voornaamste rivier is er de Isère, welke er een aantal kleine rivieren opneemt. De grond is er weinig geschikt voor den landbouw; van meer gewicht is er de veeteelt, inzonderheid de schapenfokkerij. Het land is in het algemeen schraal en levert slechts weinig graan, maar men heeft er uitgestrekte wouden, en ruim 11 000 Ned. bunder zijn er met wijngaarden bedekt. De uitgestrekte weilanden worden er afgegraasd door 143 000 runderen, 107 000 schapen en 29 000 geiten, terwijl de zijdeteelt er 48 000 Ned. pond cocons oplevert.

Men vindt er onderscheidene delfstoffen, die in eenige hoogovens worden uitgesmolten, — voorts marmor- en zoutgroeven, minerale bronnen, steen- en pottbakkerijen, papier- en likeurfabrieken en zijdeverrijen. Tot de inrichtingen van onderwijs behooren er: 1 lyceum, 5 scholen van middelbaar onderwijs en 987 scholen van lager onderwijs. De spoorwegen van Turijn over Suss (met den Mont Cenistunnel) en van Chambéry naar Culoz (Lyon en Genève) met de zijttakken van Montmélian naar Grenoble en van Aix les Bains naar Annecy doorsnijden het departement, dat in 4 arrondissementen is verdeeld.

Savoie (Sapaudia) vindt men reeds in de 4de eeuw vóór Chr. vermeld als door de Allobrogen bewoond. De Romeinen veroverden het in 122 vóór Chr. en voegden het bij Gallia Transpadana. In 447 na Chr. werd het een deel van het Bourgondische Rijk, bij den val van dit laatste (534) eene Frankische provincie en verviel in 897 aan het Arelatische Rijk en met dit laatste in 1032 aan Duitschland. Sedert 879 werd het bestuur door Graven als vasallen des Rijks. Tot de machtigste van dezen behoorde de Markgraaf van Suss, wiens geslacht in 1036 uitstierf. Zijn gezag verviel daarop bij erfenis aan den Graaf de Maurienne, den stamvader der Hertogen van Savoie. De eerste van hen, in de geschiedenis vermeld, *Bernold* (Berthold), een Sakser, werd door *Rudolf III*, laatsten koning van Arelate, in 1016 tot stadhouder en door Keizer *Hendrik III* tot Rijksvicaris benoemd. Zijn opvolger, *Amadéus I*, verkreeg door zijn huwelijk met *Adelheid*, de dochter van *Magisfried*, Suss, Aosta, en Turijn en overleed in 1072. Zijn zoon *Humbert II* verwierf in 1034 de heerlijkheid Tarentaise. Onder diens zoon, *Amadéus II*, werden al die bezittingen in 1111 door *Hendrik V* tot een Rijksgraafschap verheven; hij was de eerste die behalve den titel van markgraaf van Turijn ook dien van graaf van Savoie voerde. *Thomas I* verwierf door aankoop de stad Chambéry en Waadtland, alsmede van Koning *Philippus* onderscheidene Rijksleenen en stierf in 1233. Zijn zoon en opvolger *Amadéus III* veroverde in 1235 Turijn en werd als getrouw aanhanger van Keizer *Fredrik II* door dezen tot hertog van Chablais en Aosta verheven en stierf in 1253. Zijne neven *Thomas II* en *Amadéus IV* werden de stichters der beide lijnen *Piémont* en *Savoie*. Eerstgenoemde verkreeg het kasteel Pignerol, alsmede Toulouse en overleed in 1282. Zijn oudste zoon *Philippus* trouwde in 1301 met *Isabella de Villahardouin*, die hem Achaïa en Morea ten huwelijk bracht. Het eerste vervulde hij in 1307 aan *Karel II*, koning van Napels, tegen het graafschap Alba in de Abruzzen. Toen dit geslacht met *Lodewijk* die in 1305 de hoogeschool te Turijn stichtte, uitstierf, verviel Piémont weder aan de lijn Savoie. De stichter van deze, *Amadéus V* (IV), vergrootte zijn gebied, o. a. door het graafschap Asti, en bepaalde in 1307 het erfrecht in zijn Huis bij eerstgeboorte, alsmede de ondeelbaarheid des lands. Hij zag zich tot Rijksvorst en Rijksvicaris benoemd en overleed in 1328. Zijn zoon *Edward* (1323—1329) stond een groot gedeelte van zijn gebied af aan den Dauphin van Viennes, maar zijn broeder *Aymon*

(1329—1343) verwierf door aanhuwelyking het beheer over Montferrat. *Amadéus VI* (V) breidde zijn gebied uit door verovering en aankoop, werd door Keizer *Karel IV* tot Rijkstadhouder in een gedeelte van Zwitserland benoemd, streed in Griekenland tegen de Turken en overleed in 1433. Zijn zoon *Amadéus VII* (VI) verwierf de beschermheerschappij over Nizza, Vintimiglia en Barcelonnette en stierf in 1391. Zijn zoon *Amadéus VIII* (VII) verkreeg door aankoop in 1401 het graafschap Genevois, vergrootte zijn gebied met onderscheidene andere gewesten, werd in 1416 door Keizer *Sigismund* tot hertog van Savoye verheven, maar legde in 1434 het bewind neder en werd in 1439 onder den naam van *Felice V* tot paus gekozen, deed in 1448 afstand van die hooge waardigheid en overleed in 1451 als kardinaal. Zijn zoon en opvolger *Lodewijk* (1440—1466) stelde in 1445 de onvervreemdbaarheid vast der Kroongederen van Savoye, verkreeg deegelyks onderscheidene gewesten en trad in het huwelijk met *Anna van Lusignan*, dochter van *Johan II*, koning van Cyprus. Zijne opvolgers waren: *Amadéus VIII* († 1412), — *Philibert I* († 1482), — *Karel I*, die zijne rechten op kloekmoedige wijze verdedigde tegen Paus *Sixtus V* en aan den Markgraaf van Saluzzo, die zijne soevereiniteit niet wilde erkennen, al zijne landen ontrukte († 1489), — *Karel II* († 1496), — *Philippus II* († 1497), — *Philibert II* († 1505), — en diens broeder *Karel III*. Tijdens de regering van laatstgenoemde bezette *Frans I* van Frankrijk een gedeelte van Savoye (1535), om zich aldaar ter bestrijding van den Keizer een doortocht te verschaffen. Genève en Wallis hadden zich reeds in 1533 onder de hoede van het Zwitsersche Eedgenootschap begoven, en Bern bezette in 1536 Waadtland, Chablais en Gex. Toen voorts de strijd naar Piémont was overgebracht en bij den wapenstilstand te Nizza Savoye zoodanig tuschen Frankrijk en Oostenrijk verdeeld werd, dat eerstgenoemde de bezette plaatsen en laatstgenoemde Asti, Vercelli en Fossano verkreeg, verloor *Karel* al zijne landen. Hij overleed in 1553 en werd opgevolgd door zijn zoon *Emanuel Philibert*, die als veldheer van *Karel V* en *Pilips II* van Spanje in den oorlog tegen Frankrijk lauweren verwierf. Hij verkreeg in 1559 door den Vrede van Château Cambresis de door den Keizer bezette plaatsen, in 1560, met uitzondering van Pignerol, Savigliano en Saluzzo, de door Frankrijk en in 1564 de door de Zwitsers hem ontrukte landen en sloot in 1570 met laatstgenoemden een wapenstilstand voor den tijd van 25 jaren. Nadat hij in 1574 eindelijk ook Pignerol en Savigliano van Frankrijk herkrege en in 1576 het vorstendom Oneglia door verruiling en het graafschap Teuda door aankoop verworven had, bezorgde hij door het bouwen der citadél te Turijn eene hoofdstad aan het land en legde door het op stapel zetten van galeien te Villafranca den grondslag voor eene oorlogsvloot. Op hem volgde in 1580 *Karel Emanuel I*, die Pignerol en andere vaste plaatsen aan *Lodewijk XIII* moest afstaan en in 1630 overleed. Zijn zoon *Victor Amadéus*, wiens jongere broeder *Thomas* de stichter werd der lijn *Savoys-Carignan*, herkrege in 1681 bij den Vrede van Chiérasco

zijne landen en stierf in 1637. Onder zijn zoon *Karel Emanuel II* vervielen in 1659 door het uitsterven van het geslacht der Graven van *Genevois* de bezittingen van dezen aan Savoye. Op hem volgde in 1675 zijn zoon *Victor Amadéus II*, die in 1686 bondgenoot werd der vijanden van Frankrijk, zoodat een Fransch leger zich weldra meester maakte van geheel Savoye, doch hij zag zich bij den Vrede van Vigevano in het bezit zijner landen hersteld. Na dien tijd voegde zich Savoye, dat in het bezit was van belangrijke militaire wegen, nu eens bij Oostenrijk, dan weder bij Frankrijk, totdat de ontwapening zijner troepen door een Fransch leger den Hertog eindelijk aanspoorde tot een openbaar verbond met Oostenrijk (1708). Hij verloor Vercelli, Ivrea, Susa, Pignerol en Chiérasco aan Frankrijk, werd zelf in zijne hoofdstad Turijn belegerd en zag zich eerst door de overwinning van *Eugénie* (7 September 1706) weder in het bezit gesteld van zijne landen. Bij den Vrede van Utrecht (1713) erlangde hij belangrijke voordeelen, verkreeg den koninklijken titel en de toezegging der erfopvolging in Spanje na het uitsterven van de mannelijke lijn der *Bourbons* aldaar, en terstond Sicilië, dat hij den 24sten Augustus 1790 tegen Sardinië omruilde. Na dien tijd vormden Savoye en Sardinië het koningrijk *Sardinië* (zie aldaar). Savoye werd in 1860 aan Frankrijk afgestaan. De oudere lijn stierf uit op den 27sten April 1831, waarop de jongere lijn *Savoys-Carignan* den troon beklom.

Sawitaj (Alexej Nikolajewitaj), een Russisch sterrenkundige, geboren den 29sten Maart 1811 te Bjelowodsk in het gouvernement Charkow, studeerde te Moskou, nam deel aan de opmeting van het hoogteverschil van de spiegels van de Caspische Zee en van die van Azow en werd in 1840 hoogleeraar in de sterrenkunde aan de universiteit te Petersburg. Hij schreef in het Russisch: „Toepassing der practische astronomie op geographische plaatsbepaling (1846 en later)”, — „Beginnelen der wiskundige aardrijkskunde en cosmographie (1850)”, — „Toepassing der waarschijnlijkheidstheorie op de berekening van astronomische waarnemingen (1857)”, — en „Beginnelen der differentiaal- en integraalrekening (1861)”.

Sawoe, *Sawo* of *Sowa* is de naam van eene eilandengroep, die tot het Nederlandsch-Indische residentschap Timor behoort. Zij ligt in het midden tuschen de zuidwestpunt van het eiland Timor en het meest noordoostelijke der Soemba-eilanden en bestaat uit drie groote eilanden, van welke het oostelijkste, Groot-Sawoe genaamd, zich uitstrekt tuschen 10°27' en 10°35'50" Z.B. en 121°42'24" en 121°54' O.L. van Greenwich, terwijl Klein-Sawoe iets westelijker gelegen is. Tuschen die beide bevindt zich het eiland Benjoer. Men heeft er een Nederlandschen posthouder en voor 't overige eene Maleische bevolking.

Sax (Emil), een ervaren staathuishoudkundige, geboren den 8sten Februari 1840 te Jauernig in Oosteurijksch Silezië, studeerde te Weenen, werd in 1867 secretaris der Oosteurijksche commissie bij de Wereldtentoonstelling te Parijs, voorts ambtenaar bij de Kamer van Koophandel te Weenen en vestigde zich daarenboven als privatdocent aan de tech-

nische hoogeschool en later ook aan de universiteit aldaar. Sedert 1873 was hij secretaris bij het Keiser Ferdinands Noorderspoorwegbestuur en in 1879 werd hij professor aan de universiteit te Praag. Ook zag hij zich in dat jaar benoemd tot lid van de Kamer van Afgevaardigden in Oostenrijk. Hij schreef: „Die Wohnungszustände der arbeitenden Klassen und ihre Reform (1869)”, — „Der Neubau Wiens in Zusammenhang mit der Denau-regulierung (1869)”, — „Ueber Lagerhäuser und Lagerweine (1869)”, — „Die Oekonomie der Eisenbahnen (1870)”, — en „Die Verkehrsmittel der Volks- und Staatswirtschaft (1876—1879, 2 din)”.

Saxe (Christóphorus), een verdienstelijk geschied- en oudheidkundige, geboren te Ependorf in Saksen den 18den Januari 1714, studeerde te Leipzig en maakte zich weldra door zijne geleerde verhandelingen zoozeer bekend, dat hij door eene aanzienlijke familie te 's Gravenhage werd uitgenoodigd, om zich met de opvoeding van de zonen des huizes te belasten. Dezen werkring verwisselde hij in 1758 met het ambt van buitengewoon en in 1755 met dat van gewoon hoogleeraar in de oudheidkunde, geschiedenis en welsprekendheid te Utrecht, waar hij den 5den Mei 1806 overleed. Van zijne talrijke geschriften noemen wij alleen het hoofdwerk: „Onomasticon literarium (1759—1798, 8 din)”.

Saxhoorn (De) is een blikken blaasinstrument, door *E. Sax* (geboren in 1813) te Parijs uitgevonden, met eene kegelvormige buis en een mondstuk als dat van een klarinet. Men heeft 4 soorten van saxhoorns, namelijk: sopraan (B), alt (Ea), tenor (B) en Bas (Ea). Zij hebben een aangename, zwaarmoedig gekleurde toon. Wegens de dikke buis is de schaal onzeker en de intonatie moeielijk. Hij wordt vooral gebruikt bij de Fransche militaire muziek.

Saxifraga L. of *Steenbreek* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saxifragaceae*. Het omvat vooral overblijvende kruiden in de koudere gewesten of op hooge bergen, met wortelbladeren, schaars van bladeren voorziene stengels, alleenstaande of tot tuilen verenigde, meestal witte bloemen en 2-hoornige, 2-hokkige, 4-zadige doosvruchten. Van de soorten noemen wij: *S. granulata L.*, in onze weiden te vinden, 3 Ned. palm hoog, met talrijke kiemknopjes aan den wortelstok en in Mei en Juni met sierlijke, witte, tot een tuil verenigde bloemen; — *S. umbrosa L.*, met kraakbeenig gerande wortelbladeren, en witte, geelen rood gestippelde bloemen in langwerpige tuilen; — *S. sarmentosa L.* (jodenbaard) met rood behaarde, wit geaderde, aan de onderzijde roode bladeren, eenigzins kleurigen stengel ter hoogte van 4½ Ned. palm en witte of bleekroode bloemen, uit China afkomstig en als hangplant algemeen bekend, — en *S. crassifolia L.* met ovale, lederachtige, gladde wortelbladeren, een onbehaarden stengel en roode bloemen in een opengepakt tuil, in Siberië te huis behoorend en in Midden-Europa als sierplant gekweekt. Andere steenbreeksoorten behooren tot de fraaiste Alpenplanten.

Saxifragaceae is de naam eener tweesaadlobbige plantenfamilie. Zij omvat kruiden en heesters, ook boomen, met afwisselende of tegenovergestelde, soms kransgewijs ge-

plaatste, enkelvoudige, gave, gemaagde of hand- of vindeelige bladeren, bij de kruiden zonder, bij de heesters met afvallende steunblaadjes en met volkomene, regelmatige, tot verschillende bloeiwijzen vereenigde bloemen. De kelk bestaat uit meestal 5 vrije of min of meer samengegroeide blaadjes, en de 5 bloembladen zijn geplaatst op een bloembodem, door de kelkbuis bekleed, en wisselen af met de kelkbladen. De aldaar zich verheffende en meestal in gelijken getale als de bloembladen voorkomende en met deze afwisselende meeldraden hebben draadvormige, vrije helm-draden en ovale, 2-hokkige, overlange openspringende helmknoppen. Het bovenstandig of half-onderstandig vruchtbeginsel bestaat gewoonlijk uit 2, zelden uit 3 of 5 vruchtbladen, die gescheidene of van meer verenigde hokjes vormen en van boven overgaan in gescheidene of saamgegroeide stijlen met enkelvoudige stempels. Langs de volkomene of onvolkomene tusschenschotten vindt men doorgaans talrijke anatrope zaadknoppen en de vrucht is meestal eene in hokken verdeelde doosvrucht. De talrijke kleine zaden hebben veel vleesig kiemwit en in de as daarvan eene rechte kiem. De Saxifrageën worden verdeeld in de groepen der Saxifrageën, Cunoniefen, Hydrangeën en Escalloniefen. Eerstgenoemde groep bevat de kruidachtige soorten, hoofdzakelijke in de Europeesche gebergten groeiende.

Saxifraginæ is de naam van eene orde in het natuurlijk plantenstelsel onder de *Tweesaadlobbigen* en *Veelbloembladigen*. Zij onderscheidt zich door eenige éénbladige stampers of een meerkokkig, geheel of half onderstandig vruchtbeginsel, met veelal talrijke, kiemwit-houdende zaden, duidelijk te onderscheiden kelk- en bloembladen en rondom den stamper gerangschikte meeldraden. Zij omvat de familiën der Saxifrageën, Crassulaceën, Elatiaceën, Ribesiaceën en Philadelphaceën.

Saxo, bijgenaamd *Grammaticus* (de Geleerde), de vader der Deensche geschiedenis, leefde in de 2de helft der 12de eeuw, maar van zijne lotgevallen is slechts weinig bekend. Men weet alleen, dat hij secretaris was van *Abealon*, bisschop van Rooskilde. Volgens eene oude sage was hij proet te Rooskilde, had den bijnaam van Longus en overleed in 1204. Zijne vermaarde „*Historia Danica*”, op last van genoemden bisschop vervaardigd, is in zuiver Latijn beschreven en loopt van de oudste tijden tot 1186. De eerste 9 boeken schetsen de oudste voorvallen in Denemarken op grond van oude liederen en verhalen der IJslanders en bevatten levendige tafereelen uit de oude heldensagen, fraaie, aanschouwelijke voorstellingen van gevechten en avonturen, van zeden en gewoonten der oude Denen, doch geene eigenlijke geschiedenis. De laatste 7 boeken daarentegen bevatten een meesterlijk tafereel van den tijd, waarin de vervaardiger leefde, vooral van dien van Koning *Waldemar I.*, en vormen eene belangrijke geschiedbron. Het werk is bij herhaling uitgegeven, bijv. door *Peterson* (1514), *Stephanus* (1644), *Klotz* (1771) en *Müller* (1880—1886, 8 din). Ook is het in verschillende talen overgezet.

Say. Onder dezen naam vermelden wij:

Jean Baptiste Say, een beroemd Fransch

staathuishoudkundige, geboren te Lyon den 5den Januari 1767. Hij begaf zich bij den aanvang der Groote Revolutie naar Parijs, werd door *Mirabeau* bij de redactie van den „*Courrier de Provence*” geplaatst en zag zich in 1792 tot secretaris van *Clavière*, minister van Financiën, benoemd. Na den 18den Brumaire werd hij lid van het Tribunaal, maar als tegenstander van *Napoleon* eerlang uit dit lichaam verwijderd. Na de eerste Restauratie nam hij zitting in de Académie van Wetenschappen en overleed den 16den November 1832. Zijne belangrijkste geschriften zijn: „*Traité d'économie politique* (1808; 8ste druk, 1876)”, — „*Catéchisme d'économie politique* (1816; 4de druk, 1868)”, — en „*Cours complet d'économie politique pratique* (1829, 6 din; 3de druk, 1862, 3 din)”. Zijne „*Mélanges et correspondance d'économie politique* (1833)” werden na zijn dood door zijn schoonzoon *Charles Comte* in het licht gegeven. *Say* heeft de leer van *Adam Smith* in Frankrijk bekend gemaakt en vooral de theorie van den afzet (des débouchés) uitgewerkt, daarbij aantoonende, dat men slechts daar op debiet kan rekenen, waar de koper de aangevoerde waren met eenige voortbrengselen betalen kan.

Jean Baptiste Léon Say, een Fransch staatsman en een kleinzoon van den voorgaande. Hij werd geboren in 1826, erlangde door den dood van zijn schoonzoon *Bertin* een belangrijken invloed op het „*Journal des Débats*”, was geruimen tijd directeur van den Noorder-spoorweg en medewerker aan verschillende populaire bladen, waarin hij het financieel bestuur van het Keiserrijk bestreed, zag zich in Februari 1871 gekozen tot lid van de Nationale Vergadering, waar hij tot het linker centrum behoorde, voorts den 5den Juni van dat jaar benoemd tot prefect van het Seine-departement, om de geldzaken van Parijs te regelen, was van 7 December 1872 tot 24 Mei 1873 en van 10 Maart 1875 tot 16 Mei 1877 Minister van Financiën en nam in 1876 zitting in den Senaat. In 1879, na het aftreden van *Dufaure*, verkreeg hij zitting in het Kabinet *Waddington*, om in December van dat jaar met laatstgenoemde zijn ontslag te nemen. De Regeering benoemde hem in Mei 1880 tot gesant te Londen, maar reeds op den 25sten van die maand werd hij gekozen tot president van den Senaat, welke betrekking hij den 14den Juni daaraanvolgende aanvaardde met eene redevoering, waarin hij zijne gehechtheid aan den republikeinschen regeeringsvorm betuigde. Den 30sten Januari 1882 belastte hij zich met de portefeuille van Financiën in het ministerie *Freyssinet* en nam den 29sten Juli daaraanvolgende met dit laatste zijn ontslag. Hij beschouwde de financiën van Frankrijk gezamenlijk van eene gunstige zijde en vindt het bedenkelijk, dat de Regeering belastingen afschaft en tevens het bedrag der vlottende en der rentegevende schuld roekeloos laat klimmen. Sedert 1876 is hij lid der Académie.

Sayce (Archibald Henry), een verdienstelijk Engelsch taalkundige en één der uitstekendste Assyriologen van onzen tijd, geboren den 25sten September 1846, studeerde te Oxford, waar hij in 1869 tot fellow van Queen's College en in 1876 in plaats van

Max Müller tot deputy-professor in de vergelijkende taalkunde benoemd werd, en schreef o. a.: „*An Assyrian grammar for comparative purposes* (1872)”, — „*An elementary Assyrian grammar and reading book* (1875)”, — „*Lectures on the Assyrian syllabary* (1877)”, — „*Babylon literature* (1877)”, — „*Introduction to the science of languages* (1880)”, — „*The languages of the Homeric poems* (1881)”, — „*On the inscriptions of Van* (1883)”, — zijne uitstekende „*Principles of comparative philology* (1874; 2de druk, 1875)” en talrijke opstellen in tijdschriften.

Sayn und *Wittgenstein*, een voormalig Duitsch onmiddellbaar Rijksgraafschap in Westfalen, had eene uitbreidheid van 25 □ geogr. mijl en bestond uit twee deelen, *Hachenburg*, thans tot het hertogdom *Nassau*, en *Altankirchen*, thans tot de Pruisische Rijnprovincie behoorende. Het aloude geslacht der graven *von Sayn*, wier stamburcht *Sayn* in het evenzoo genoemde dorp in het arrondissement *Coblens* gelegen is, bestond reeds in 1112 en stierf uit in de mannelijke lijn in 1848, waarna het graafschap ten deel viel aan *Adelheid*, de zuster van den laatsten Graaf en gehuwd met den Graaf *von Sponheim*. Van de zonen uit dit huwelijk verkreeg in 1264 *Hendrik* het graafschap *Sponheim* en *Godfried* het graafschap *Sayn*. Laatstgenoemde trouwde met de Ergravin *Jutta von Homburg*, en diens zonen *Johan* en *Engelbert* werden in 1294 de stichters van twee lijnen, die der Graven *von Sayn* en die der Heeren van *Vallendar*. De kleinzoon van *Engelbert*, *Valentijn* genaamd, trouwde met de Ergravin *Adelheid von Wittgenstein* en aanvaardde na voor zich en zijne nakomelingen den naam van *Sayn* en *Wittgenstein*. Toen in 1606 de oudere lijn uitstierf, verviel het graafschap aan de jongere. Doch reeds in 1605 had weder eene verdeeling plaats, daar Graaf *Lodewijk* door zijne drie zonen werd opgevolgd, die evensovele lijnen stichtten, namelijk de eerste, *Sayn-Wittgenstein-Berleburg*, door *Georg*, en deze lijn splitste zich in 1694 wederom in drie lijnen, van welke de oudste, den vroegeren naam behoudend, in 1792 in den Rijksvorstenstand werd opgenomen, doch de souvereiniteit in 1821 aan Pruisen afstond. Tot dese lijn behoorde Prins *August*, geboren den 6den Maart 1788, luitenant-generaal in dienst van den Hertog *van Nassau*, van 18 Mei tot 20 December 1849 Rijkminister van Oorlog en in 1862 benoemd tot minister in het hertogdom *Nassau*. Hij was een hartstochtelijk tegenstander van Pruisen, en overleed den 6den Januari 1874. De lijn *Sayn-Wittgenstein-Karlsburg* bezat slechts den grafelijken rang en is in 1861 uitgestorven, — en de derde lijn, *Sayn-Wittgenstein-Ludwigsburg*, werd in 1834 in den vorstenstand opgenomen. — De tweede hoofdlijn, *Sayn-Wittgenstein-Sayn*, in 1607 door Graaf *Willem* gesticht, stierf uit met diens zoon *Ernst* in 1641, waarop de beide dochters van dezen, *Ernestine* en *Jeanette*, twee lijnen deden ontstaan, namelijk *Sayn-Wittgenstein-Hachenburg*, wier bezittingen in 1799 aan *Nassau-Weilburg* ten deel vielen, en *Sayn-Wittgenstein-Altankirchen*, wier goederen in 1808 het eigendom werden van *Nassau-Usingen*. — De derde hoofdlijn, *Sayn-Wittgenstein-Hohenstein*, gesticht door *Lode-*

wijk de Jongere († 1684), is in 1804 in den Vorstenraad opgenomen.

Sayous (Pierre André), een verdienstelijk Fransch letterkundige, geboren den 3den November 1808 te Genève, studeerde aldaar in de wijsbegeerte en werd er rector aan het collège en in 1846 hoogleeraar in de letteren bij de philosophische faculteit. Toen dese ochter in 1848 opgeheven werd, begaf hij zich naar Parijs en aanvaardde er eene betrekking bij het ministerie van Onderwijs, en in 1859 werd hij onderdirecteur van Zaken van niet R. Katholieken Eeredienst. Hij overleed te Parijs den 22sten Februari 1870. Zijne voornaamste geschriften zijn: „Etudes littéraires sur Calvin (1833)”, — „Etudes littéraires sur les écrivains de la réformation (1841; 2de druk, 1854)”, — „Histoire de la littérature française à l'étranger (1858, 2 dln)”, — en „Le dixhuitième siècle à l'étranger (1861, 2 dln)”. Ook gaf hij in het licht: „Mémoires et correspondance de Mallet du Pan (1851, 2 dln)”. Twee zijner geschriften over letterkunde werden door de Académie bekroond.

Sbirren was te voren de naam van politieagenten in Italië, bepaaldelijk in den Kerkelijken Staat. Zij waren op militaire wijze gewapend en gekleed.

Scabiosa L. of *scharfkruid* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Dipsacaceae*. Het omvat éenjarige en overblijvende kruiden en heesters, wier bloemen, evenals die der Saamgesteldbloemigen, met een omwindsel zijn voorzien. Van de soorten noemen wij: *S. columbaria* L. (moerasscharfkruid), met blauwachtige bloemen in vochtige weiden voorkomende. *S. atropurpurea* L., afkomstig uit het zuiden van Europa, met groote donkerroode bloemen, behoort tot de sierplanten.

Scala (Della) is de naam van een adellijk Italiaansch geslacht, dat na den val der familie *Romano* van 1260—1287 heerschappij voerde te Verona. *Mastino della Scala* werd in 1260 podesta van Verona, in 1262 capitano, stond als Ghibellijn *Koenradijn van Schwaben* getrouw ter zijde en werd in 1277 vermoord. Zijne nakomelingen werden met Verona beleend en verwierven daarenboven de steden Padua, Vicenza, Treviso enz. *Oan grande della Scala* (1311—1339) was de voornaamste steun der Ghibellijnen in Italië, en *Dante*, uit zijne vaderstad verbannen, vertoefde eenigen tijd aan zijn Hof. *Mastino II dell Scala* bezweek in den oorlog tegen Venetië en het geheele geslacht werd in 1387 door het huis *Visconti* uit Milaan van het bezit van Verona beroofd. De laatste telg van de familie *della Scala* overleed in 1598 in Beierschen dienst.

Scaliger. Onder dezen naam vermelden wij:

Julius Caesar Scaliger, een uitstekend letterkundige, geboren, den 23sten April 1484 te Riva aan het Meer van Garda. Hij heette eigenlijk *della Scala*, diende eerst als page bij *Maximiliaan I*, daarna als soldaat onder *Frans van Valois*, vestigde zich in 1529 als geneesheer te Agen in Frankrijk en overleed aldaar den 21sten October 1558. Hij was een geleerd en schrander man, en van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „*De causis linguae latinae* (1550 en later)”, — „*Poetices*

sive de arte poetica libri VII (1561 en later)”, — „*Epistolae* (1600)”.

Joseph Justus Scaliger, een beroemd Fransch letterkundige en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Agen den 4den Augustus 1440, wijdde zich eerst te Bordeaux en te Parijs aan de studie der klassieke talen en der Oostersehe letteren, vertrok in 1565 met den bisschop van Poitiers naar Italië en het volgende jaar naar Engeland en Schotland, studeerde nog eenigen tijd te Valence en bleefde van 1572 tot 1574 een hoogleeraarsambt te Genève. In de daarop volgende jaren toefde hij op verschillende plaatsen, inzonderheid in het zuiden van Frankrijk, werd in 1593, nadat hij de Protestantse leer omhield had, naar Leiden beroepen, om er de plaats van *Lipsius* in te nemen, en overleed aldaar den 26sten Januari 1606. Zijn hoogmoed als geleerde en zijne strijdustigheid waren niet geringer dan die van zijn vader, maar hij overtoef dezen ver in kennis en oorspronkelijkheid. Hij is éen der uitstekendste letterkundigen, die ooit geleefd hebben; zijne tijdgenooten hielden met verbazing het oog op hem gewestigd en hij werd met recht bewonderd door de nakomelingschap. Ook waar hij met al te groote vermetelheid voortschrijft op het gebied der letteren, moet men hulde brengen aan zijn schrander doorsicht, aan zijne geestrijke gissingen. Hij bewoog zich op het veld der hoogere en lagere critiek met eene verwonderlijke gemakkelijheid, veroverde ten behoeve der wetenschap grooter gebied, dan zij ooit te voren bezeten had, en ontdekte in de opschriften, de penningkunde en vooral in de tijdrekenskunde nieuwe hulpmiddelen om haar te bevorderen. Dit alles blijkt vooral uit zijne kleinere geschriften: „*Opuscula varia antehac non edita* (1510) en „*Epistolae* (1627)”, die zich tevens onderscheiden door eene sierlijke latiniteit. Van zijne uitgebreide taalkennis getuigen voorts zijne vertalingen uit het Grieksch in het Latijn, en omgekeerd. Hij hield zich zoowel bezig met de beoordeeling en verklaring van klassieke schrijvers als met de stelselmatige rangschikking van verschillende vakken van wetenschap. Vruchten van eerstgenoemden arbeid waren „*Conjectanea in Terentium Varronem de lingua latina* (1565)”, — „*Emendationes in Theocritum, Moschum et Bionem* (1589)”, — „*Catullus, Tibullus, Propertius* (1577)”, — „*Manilii astronomicon* (1576)”, — „*Virgillii Catalecta* (1578)”, — „*Festus* (1576)”, — „*Publius Syrus* (1598)”, — „*Apulejus* (1600)”, — „*Caesar* (1606)”, enz., — en van den laatstbedoelden bovenal: „*De emendatione temporum* (1583 en later)”, — „*Thesaurus temporum, complectens Eusebii Pamphili Chronicon* (1606 en later)”, — „*Thesaurus inscriptionum* (1602)”, — „*De re nummaria* (1616)”, — en „*De arte critica diatribe* (1619)”.

Scalpeeren noemt men eene gruwelijke handelwijze der Indianen of Roodhuiden in Amerika. Zij grijpen namelijk het haar van een gedooden of overwonnen vijand met de linkerhand vast en rukken de alsoo gespannen huid na het doen van eenige insnijdingen met geweld van den schedel, om haar — de scalp — als zegeteeken mede te nemen.

Scamander (De) is éene der beide hoofd-

rivieren van het land van Troje, en volgens de zangen van *Homerus* zijn aan hare oevers vele dappere daden der Grieken en Trojanen volbracht. Zij ontsprom op den berg Ida en stortte zich nabij Ilium in zee.

Scammonium (diagrydium), eene gomhars, het ingedroogde melksap van *Cowdovulus Scammonia L.*, hetwelk in de omstreken van Smyrna en Aleppo uit den blootgewoelden wortel dier plant door insnijdingen verkregen en in schelpen opgevangen wordt, is bruinegel tot donkerbruin of nagenoeg zwartgroen, min of meer doorschijnend, dikwijls wat blazig en aan de oppervlakte eenigzins grijs. Het levert een lichtgrijs poeder met een scherpen smaak en rucht naar jalappehars. Met eenig water vormt het eene emulsie, althans eene dikke massa. Het bestaat hoofdzakelijk uit jalappine en bevat daarenboven 10% gom, vluchtige vetzuren enz. en is een overoud geneesmiddel, reeds bekend in de dagen van *Dioscorides*. In den handel wordt het veelal sterk vervalscht, zoodat sedert 1856 de wortels zelve naar Europa worden overgebracht. De hieruit verkregen hars (*Resina scammonii*) lost geheel en al op in aether en vormt geene emulsie. Deze hars bestaat hoofdzakelijk uit jalappine $C_{31}H_{56}O_{16}$ met ongeveer 10% gom, vluchtige vetzuren enz.

Scandeeren noemt men het verdeelen van een versregel in zijne voeten.

Scanzoni von Lichtenfels (Friedrich Wilhelm), een uitstekend verloskundige, geboren te Praag den 21sten December 1831, studeerde aldaar, werd er assistent in de kraamsaal en bestuurde voorts gedurende drie jaren de afdeling van het ziekenhuis, bestemd voor vrouwenziekten, en had alsoo eene voortreffelijke gelegenheid tot velerlei waarnemingen. In 1850 werd hij hoogleeraar in de verloskunde te Würzburg, en hij behoort tot de autoriteiten op dat gebied. Hij heeft dan ook door zijn: „Handbuch der Geburtshilfe (4de druk, 1877)“ en door zijn „Lehrbuch der Krankheiten der Weiblichen Sexualorgane (5de druk, 1875)“ een beroemden naam verworven.

Scaphander (Een) is een toestel, geschikt om ook degenen, die niet kunnen zwemmen, in het water te doen drijven. Tot het vervaardigen van scaphanders bedient men zich derhalve van zelfstandigheden, die soortelijk veel lichter zijn dan water, vooral van kurk, en men hecht ze vast aan het lichaam om aan het geheel een zoo gering soortelijk gewicht te geven, dat het aan de oppervlakte van het water blijft. Men heeft er in verschillende vormen, bijv. in dien van een paar zakken met kurk, die met riemen over den schouder en om het lichaam worden vastgemaakt, zoodat de armen er op rusten, — in dien van een vest, — in dien van een zwemgordel enz.

Scapulier (scapularium) is dat gedeelte van het geestelijk gewaad in de R. Katholieke Kerk, welks eene helft de borst bedekt, terwijl de andere over den rug hangt. Bij leekbroeders daalt het scapulier af tot aan de knie en bij de overige geestelijken tot aan de voeten.

Scarabeeën zijn afbeeldingen van den Heiligen Kever (*scarabeus*) op de Egyptische gemmen, munten, obeliken en andere kunst-

gewrochten. Het ontstaan en de snelle vermenigvuldiging van dit insect in het achtergebleven slijb van de Nijl gaf aanleiding tot de meening, dat het zonder voortplanting geboren werd, en men bewees aan dat dier, als het zinnebeeld der scheppende kracht, eene goddelijke hulde. Om die reden werden zij op steenen gesneden, die deswege den naam van scarabeeën ontvingen. Gewoonlijk zijn zij overlangs doorboord, opdat men ze aan een koord om den hals zou kunnen dragen. Men heeft er met en zonder opschriften uit de Egyptische graven opgedolven.

Scarborough, eene stad in het Engelsche graafschap Yorkshire, is schilderachtig gelegen aan eene door steile rotsen omringde baai en behoort tot de meest bezochte zeebadplaatsen van Engeland. Men vindt er onderscheidene kerken en scholen, eene markthal, een schouwburg, eene koerzaal, een museum, eenige genootschappen en ruim 30 000 inwoners (1881). Eene brug ter lengte van 127 Ned. el ligt er ter hoogte van bijna 28 Ned. el boven eene romantische kloof, en een kasteel, in 1186 gesticht, prijkt er op de kruin eener rots, maar dient thans tot kaserne. Er behooren 187 schepen te huis, en in 1876 zijn er 453 schepen binnengeloopt.

Scarificator is de kunstnaam van eene *schoffelploeg*, namelijk van een landbouwwerktuig, hoofdzakelijk bestaande uit een toestel, waaraan eenige schoffels verbonden zijn en die met paarden over den akker wordt getrokken, zoodat de schoffels tusschen de in rijen gezaaide veldgewassen doorgaan, om alzoo in korten tijd het onkruid te doodden.

Scarlatti. Onder dezen naam vermelden wij:

Alessandro Scarlatti, een uitstekend bevoorwaerd der toonkunst. Hij werd geboren in 1659 te Trapani op het eiland Sicilië, doch tot aan het jaar 1680 is nagenoeg niets van zijne levensgeschiedenis bekend. Men onderstelt echter dat hij onderwijfs genoten heeft van *Corissimi*. In laatstgenoemd jaar echter werd zijne eerste opera: „L'onesto nell'amore“ in het paleis van *Christina* van Zweden te Rome opgevoerd. De vermelding, dat hij in 1680 ook te München eene opera ten gehooore zou hebben gebracht, is onjuist en berust op de verwisseling van zijn persoon met dien van zekeren abbatte *Scarlatti*. Ook kan men niet bewijzen, dat hij te Weenen vertoefd heeft. Er bestaat alleen grond voor het vermoeden, dat hij in het paleis van Koningin *Christina* te Rome, waar hij als kapelmeester dienst deed, zich opgehouden heeft tot aan haren dood (1688). Nu was hij buiten betrekking, maar bleef steeds schrijven voor de Kerk en den schouwburg en zag zich in 1694 benoemd tot Koninklijk kapelmeester te Napels. In 1703 echter keerde hij naar Rome terug en bekleedde hier de tweede en sedert 1707 de eerste kapelmeesterbetrekking in de kerk van Santa Maria Maggiore. In Maart 1709 vertrok hij wederom naar Napels, werd er opperkapelmeester en bestaarde achtereenvolgens de conservatoria di Sant' Onofrio, dei poveri di Gesu Cristo en di Loreto en overleed aldaar den 24sten October 1725. Deze vruchtbare componist schreef 188 opera's, 200 missen, 10 oratoria, eenige kon-

derden sonates enz. Onder dit groote getal leed echter het degelijke gehalte zijner werken geensins, want hij kan worden beschouwd als een der grootste toonkunstenaars, die ooit hebben bestaan. Hij was niet alleen doorkneed in de kennis van het contrapunt, maar wist ook edele en verhevene melodieën te scheppen. Hij was de krachtige voorbereider der hervorming, door de Napolitaansche School op het gebied der toonkunst tot stand gebracht. Hij deed het recitatief naar waarde schatten, en men noemt hem den uitvinder van het obligaat recitatief. Tot zijne uitstekendste leerlingen behooren *Durante* en *Haase*.

Domenico Scarlatti, een zoon van den voorgaande en geboren te Napels in 1683. Hij ontving eerst muziekonderwijs van zijn vader en vormde zich vervolgens te Rome onder de leiding van *Gasparini*. In 1709 ontmoette hij *Händel* te Venetië en vergezelde hem naar Rome, om diens compositiën voor orgel en klavier te bestudeeren. Tevens schreef hij opera's. In 1715 zag hij zich tot kapelmeeester van het Vaticaan benoemd, maar hij liet deze betrekking varen en begaf zich in 1719 naar Londen, waar hij aan de Italiaansche opera de betrekking van klavierspeler vervulde en in 1720 zijne vroeger reeds te Rome opgeveerde opera: „*Narciso*” ten gehoor bracht. In het volgende jaar reisde hij naar Lissabon, waar de Koning hem onder eervolle voorwaarden aan zijn Hof verbond. In 1726 ontmoeten wij hem weder te Napels, later te Rome en voorts sedert 1729 aan het Hof te Madrid, waar hij als de grootste toonkunstenaar van zijn tijd in 1757 overleed, hoewel er ook zijn, die beweren, dat hij te Napels stierf, nadat hij in 1754 derwaarts was teruggekeerd. Zijne compositiën, van welke de abbat *Santini* te Rome 349 voor klavier en orgel besat, bezorgden hem een roemrijken naam in de geschiedenis der muziek. Zij getuigen van eene vindingrijke verbeeldingskracht en zijn rijk aan liefelijke melodieën en treffende passages. Hij bracht de Italiaansche klavierschool tot den hoogsten trap van ontwikkeling. Men heeft nieuwe uitgaven van zijne werken, bezorgd door *Cesary*, van *Bilow* enz.

Scarpa (Antonio), een beroemd ontleed- en heekkundige, geboren den 18den Juni 1747 te Motta in de mark Treviso, studeerde te Padua en Bologna in de geneeskunde, werd in 1772 hoogleeraar in de anatomie te Modena, waar hij de inrichtingen van onderwijs aanmerkelijk verbeterde, in 1784, na het volbrengen van eene reis naar Frankrijk, Holland en Engeland, hoogleeraar in de anatomie te Pavia, waar hij desgelijks veel goeds tot stand bracht, en zag zich in 1804 door *Napoleon* tot zijn eerste geneesheer benoemd. Hij ontving pensioen in 1812 en overleed op zijn landgoed te Bonasco den 31sten October 1832. Van zijne geschriften vermelden wij: „*Observationes de structura fenestrae rotundae* (1722)”, — „*Anatomicae disquisitiones de auditu et olfactu* (1789)”, — „*Tabulae neurologicae ad illustrandam historiam cardiacorum nervorum* (1794)”, — „*De anatome et pathologia oesum* (1827)”, — „*Sulle principali malattie degli occhi* (5de druk, 1816, 2 din)”, — en „*Sull' ernie* (2de druk, 1820)”.

Scarron (Paul), een verdienstelijk Fransch dichter, geboren in 1610 te Grenoble, begaf zich reeds vroeg in een klooster en verkreeg door de tuschenkomst van invloedrijke personen een canonicaat. Eene vastenavondpret bezorgde hem eene ongesteldheid, die zijne handen en voeten verlamde en hem schier onafgebroken pijnigde tot aan zijn dood toe. Met ongemeene vastheid van karakter verduurde hij echter zijn treurig lot, behield zijne opgeruimdheid en wijdde zich aan de vervaardiging van luimige versen, waarbij zijne kennis van het Italiaansch en Spaansch hem uitstekend te stade kwam. Daar zijne zeer rijke ouders zich niet om hem bekreunden en hij alsoo naar vermeerdering zijner inkomsten moest uitsien, werd hij door eene hofdame voorgesteld aan de Koningin, en deze schonk hem het voorrecht, zich voortaan: „Door Gods genade lidder der Koningin” te mogen noemen, een titel, waarbij hij later dien van: „Paladijn van Koningin *Christina*” voegde, daar laatstgenoemde hem bezocht had. Op zijne „*Légende de Bourbon* (1642)” volgde het komisch heldendicht: „*Typhon, ou la gigantomachie* (1644)”. Daar *Mazarin* de opdracht van het gedicht niet wilde aannemen, tuchtigde *Scarron* hem in de hekelende „*Mazarinade* (1651)”. Verdienstelijk is inderdaad zijn „*Roman comique* (1662; nieuwe druk, 1857)” waarin hij op eene vermakelijke wijze de dwaaheden en gebreken der kleinsteedeche samenleving aan de kaak stelde, terwijl zijn boek een merkwaardigen invloed had op de ontwikkeling der Fransche taal. Grooten bijval vonden voorts zijne blijspelen: „*L'héritier ridicule*”, — „*Jodelet*”, — „*L'écolier de Salamancque*”, — „*Don Japhet*”, — „*Le marquis ridicule*”, enz., en vooral zijne onvoltooide parodie van de „*Enéide*” van *Virgilius*. In 1652 trad hij in het huwelijk met jonkvrouw *d'Aubigné*, later madame *de Maintenon*, en verloor daardoor zijn canonicaat. Om in zijn geldelijken nood te voorzien, zocht hij zich door lofdichten en opdrachten aan hooggeplaatste begunstigers belooning te verschaffen, en men kan niet ontkennen, dat genoemde stukken wel eens met de onbeschaamheid van een grappenmaker en met de laagheid van een bedelaar geschreven zijn. Intusschen was de dichter ver van gierig De nood maakte hem vindingrijk en hij kwam op den inval een korps ajouwerlieden te organiseeren, 't geen hem naar men verzekert, eene jaarlijkse winst opleverde van 6 000 livres. Hij overleed den 16den October 1660, en zijne „*Oeuvres complètes*” zijn bij herhaling uitgegeven.

Scartazzini (Johannes Andreas), een verdienstelijk beoefenaar van de geschiedenis der letterkunde en geboren den 30sten December 1837 te Bondo in Grauwbunderland, ontving aanvankelijk zijne opleiding in het zendelingsgesticht te Basel, studeerde vervolgens te Basel en Bern in de godgeleerdheid, was daarop eenige jaren werkzaam als predikant in het canton Bern, zag zich in 1871 benoemd tot professor in de Italiaansche taal en letterkunde aan de cantonschool te Chur, in 1876 tot directeur van een opvoedingsgesticht aan de Bodensee en werd daarna predikant te Soglio en Bondo. Hij heeft inzonderheid over *Daute's* belangrijke werken in het licht gegeven. Daar-

van noemen wij: „Dante Alighieri, seine Zeit, sein Leben und seine Werke (1869; 2de druk, 1869)”, — „Abhandlungen über Dante (1880)”, — „Dante in Germania. Storia letteraria e bibliographica Dantesca alemanna (1880)”, — eene critsche uitgave der „Divina commedia (1874—1875, 2 din)”. Ook bezorgde hij eene van de „Gerusalemme liberata (1871)” van Tasso en van „Cecco d'Ascoli (1871)” van Fanfani. Voorts plaatste hij talrijke bijdragen in de „Rivista internazionale”, in 1876 met Fanfani en Guisti door hem gesticht en in de later met dit tijdschrift vereenigde „Rivista europea”. Eindelijk vermelden wij van hem: „Streitblätter Zum Frieden (1866)”, — „Giordano Bruno (1867)”, — „Die theologisch-religiöse Krisis der Gegenwart (1867)”, — „Der Stabio-Prozess (1880)”, — „Abhandlungen über Dante (1880)”, — „Dante. Vita ed Opere (1883, 2 din)”, — en de „Canzoniere von Petrarca (1883)”.

Scaurus (Marcus Aemilius), een kunstlievend Romein, geboren in 163 vóór Chr., was de zoon van eene verarmde familie, maar wist zich te verheffen tot de hoogste eerambten en tevens een aanzienlijken rijkdom te vergaderen. Hij werd in 123 aedilis curulis, in 120 praetor, na een voorspoedigen oorlog, als consul in Gallië (115) gevoerd, princeps senatus, in 109 censor en in 107 ten tweedemaal consul. De hoofdtrekken van zijn karakter waren berekening en hulchelarij. Hij wist door uitwendig vertoon indruk te maken op het volk, terwijl men voor geld alles van hem verkrijgen kon. — Zijn zoon Marcus Scaurus werd door het huwelijk zijner moeder met Sulla (88) de stiefzoon van laatstgenoemde. Hij vermeerderde in den derden oorlog tegen Mithridates als quaestor van Pompejus den door erfenis verkregen rijkdom, maar verkwistte dien als aedilis curulis, om zich aangenaam te maken bij het volk. Hij deed bijv. een houten schouwburg stichten, waarin plaats was voor 80 000 personen, terwijl het tooneel met 360 marmeren zuilen, 8 000 bronzen beelden en daarenboven met vele schilderijen, mozaïeken en tapijten prachtig was versierd. In den circus bracht hij 100 panthers, 5 krokodillen en een nijpaard. Nadat hij in 56 als praetor was werkzaam geweest, vond hij op Sardinië weder gelegenheid, geld bijeen te schrapen. Tegen eene beschuldiging van aspersing werd hij door Orosio en Hortensius verdedigd, doch hoewel hij van deze aanklacht weder vrijgesproken, zag hij zich wegens ambtsbejag tot ballingschap veroordeeld. Zijn huis op den Mons Palatinus was vermaard wegens zijne pracht en wegens de kostbaarheid der aldaar aanwezige kunstgewrochten.

Scavenius (Jakob Fredrich), een Deensch staatsman, geboren den 12den September 1838, studeerde aldaar, legde in 1863 het examen af in de staatswetenschappen, nam deel aan den oorlog tegen Duitschland, werd in 1865 tot lid van het Parlement (Folkething) gekozen en bleef ook bij de latere verkiezingen in het bezit van zijn mandaat. Hij ondersteunde het ministerie Friis en erlangde door zijne vaste beginselen, door zijn welsprekend woord en door zijne kalme gematigdheid grooten invloed. Steeds zocht hij de waardigheid des lands te handhaven en als een vertegenwoordiger van

de fractiën der rechter zijde fivert hij tegen alle aanmatiging der democratie. Wegens zijn karakter geniet hij evenwel de achting zijner tegenstanders. Hij spreekt zelden, maar steeds duidelijk en krachtig. In 1875 werd hij benoemd tot kamerheer en den 24sten Augustus 1880 tot minister van Eeredienst en Openbaar onderwijs.

Scelet of skelet, zie Geraamte.

Scepter of scepter, afkomstig van het Grieksche woord σκήπτρον (staf), was in ouden tijd eene lans zonder metalen spits, gevoerd door de Koningen als teeken hunner waardigheid. De Vorsten waren dan ook veelal gewoon, bij den opgeheven scepter te zweren, daarbij de Goden als getuigen aanroepend. De Romeinen ontvingen den scepter, benevens andere waardigheidsteekenen uit Etrurië. Ook de consuls ten tijde der Republiek, alsmede triomfheerende legerhoofden, voerden zulk een staf, en vreemde Koningen, bondgenooten der Romeinen, ontvingen dien als eene vereerende onderscheiding. Het doen dalen van den scepter was in de midden-eeuwen een teeken der vorstelijke genade, en het kussen daarvan een blijk van onderwerping. De scepter was in de dagen der Oudheid een lange staf, zooals later steeds door de Fransche Koningen gebezigd werd, van boven voorzien van eene hand, als sinnebeeld van het hoogste rechterlijke gezag. Elders gebruikte men in de middeneeuwen een veel korteren scepter.

Scepticismus is in het algemeen de neiging tot twijfel. Op elk gebied van onderzoek en nadenken kan eene sceptische richting bestaan, tegenovergesteld aan het dogmatismus of het aannemen van bepaalde begrippen. Het scepticismus is juist het verzet tegen een dogmatisch stelsel, en zijn gebied is overal, waar iets betwijfeld of bestreden kan worden. Gewoonlijk evenwel denkt men bij dat woord aan twee vormen der twijfeling op het terrein der wijsbegeerte, namelijk aan betwijfeling van de leerstellingen der godgeleerdheid en van die der filosofie. De eerste begunstigt en de tweede bestrijdt de werking van het verstand. Voegt men theologie en filosofie bijeen, dan zou men kunnen zeggen, dat er een scepticismus bestaat, hetwelk zich aantant tegen zekere voortbrengselen van het denkvermogen en van de verbeelding, — en een ander, dat zich vijandig betoont jegens het verstand zelf, en alsoo het vermogen om de waarheid aan den dag te brengen niet wil erkennen. Alleen deze laatste soort van scepticismus heeft geene waarde en vertoont zich steeds in een tijd van zedeloosheid en bedorvenheid. Het wijsgeerig scepticismus had reeds in de dagen der Oudheid merkwaardige vertegenwoordigers. Ook uit de filosofie van Plato en uit die zijner volgelingen ontwikkelde zich eene soort van scepticismus. De voornaamste voorvechter onder hen was Pyrrho, zoodat het ook wel met den naam van Pyrrhonismus bestempeld wordt, en in de beide belangrijkste geschriften van Sextus Empiricus is eene verzameling van sceptische tegenwerpingen bewaard gebleven, bestemd om de stelsels der Grieksche wijsgeeren te doen wankelen. Het aloude scepticismus verzette zich alzoo tegen de positieve wetenschap en vooral

tegen de grondlagen en de hoofdregelen van het wiakundig denken. Het moderne scepticismus daarentegen, zooals dat van *Bayle* en *Hume*, is in de hoofzaak niet gericht tegen de wetenschappelijke waarheid, maar tegen de theologische loerbegrippen. Het is een vooruitgang op den weg van de zelfkritiek en van het gezond verstand. Ook het criticismus van *Kant* is in vele opzichten niets anders dan eene sijn soort van scepticismus.

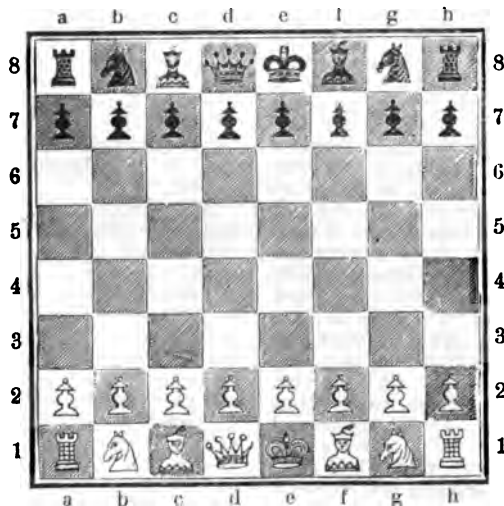
Schaaf (De) is een timmermanswerktuig, bestemd tot het gladmaken van hout. Zij is een beitel, in een houten blok gestoken en wel zoodanig, dat het scherpe van dien beitel slechts even uitsteekt uit de volkomen effene onderzijde van het blok. Schuift men nu dit werktuig bijv. over eene plank, dan neemt de beitel daarvan de ruwe bovenlaag weg, welke in de gedaante van krullen of schaaftspanders verwijderd wordt. Het schaven geschiedde tot nu toe meestal uit de hand, doch in de laatste jaren begint men meer en meer door stoom gedrevene schaaftmachines te bezigen, die in korten tijd aan het hout eene gladdere oppervlakte bezorgen.

Schaaffhausen (Hermann), een verdienstelijk antropoloog, geboren den 18den Juli 1816 te Coblenz, studeerde te Bonn in de geneeskunde, wijdde zich te Berlijn onder de leiding van *Johannes Müller* aan de physiologie, verkreeg in 1839 den graad van doctor, was daarna officier van gezondheid te Coblenz en vertoefde toen in Parijs, Londen en Italië, waar hij zich bepaalde bij de kunst en de archaologie. In 1844 vestigde hij zich als privatdocent te Bonn en werd er in 1855 buitengewoon hoogleraar en in 1868 geheim mediceenaalraad. Hij behoort tot de aanhangers der geleidelijke ontwikkelingsleer en was in 1877 voorzitter van het Duitsch anthropologisch genootschap. Hij schreef: „Ueber Beständigkeit und Umwandlung der Arten (1853)”, — „Zur Kenntniz der ältesten Rassechädel (1858)”, — „Ueber die Urform des menschlichen Schädels (1869)”, — „Die anthropologischen Fragen der Gegenwart (1868)”, — „Ueber die Methode der geschichtlichen Forschung (1871)”, — en „Anthropologische Studien (1885)”.

Schaafstroot, zie *Paardstaortigen*.

Schaakspel (Het) is het meest algemeen verspreide en tevens het vernuftigste spel, omdat daarbij de overwinning niet behaald wordt door het toeval, maar door schranderheid, beleid en doorzicht. Het stelt eigenlijk een veldslag voor. Twee legers van gelijke sterkte,

namelijk 16 witte en even zooveel zwarte figuren staan op een bord, hetwelk in 64 vierkanten vakken is verdeeld (zie bijgaande figuur). Elk der 2 spelers bestuurde zijn leger en zoekt daarmede zóo te manoeuvreeren, dat hij den koning van zijne tegenpartij *mat* (van het Arabische woord *math* of *dood*) zet, dat wil zeggen, dezen zóo te omsingelen, dat hij zich moet overgeven. Daarmede eindigt het spel. Genoemde 16 figuren aan iedere zijde zijn: de koning (*ee*), de koningin (*dd*), 2 raadsheeren of loopers (*cc*, *ff*), 2 paarden of ridders (*bb*, *gg*), 2 kasteelen (*aa*, *hh*) en 8 boeren, knechten of pionnen (2—2, 7—7). De acht voornaamste stukken staan op de twee het verst van elkander verwijderde rijen, namelijk de kasteelen in de hoeken, dan de paarden, daarna de raadsheeren, de koningin op hare kleur (wit of zwart) en naast haar de koning. Op de beide volgende rijen staan de pionnen. De kasteelen bewegen zich in eene rechte richting over beide kleuren, de raadsheeren, in 't Fransch „fous” ge-

Schaakspel.

bij de volgende zetten slechts één vak, en zij slaan rechts en links van het voor haar liggend vak. Het schaakbord wordt zóo geplaatst, dat ieder speler een wit hoekvlak der onderste rij aan zijne rechterhand heeft. Wijders slaan de verschillende hoofdfiguren alles, wat zich op plaatsen bevindt, die zij gerechtigd zijn te bezetten. Loopt de koning gevaar, bij een volgende zet genomen te worden, dan waarschuwt de tegenspeler den eigenaar van dat stuk met de woorden: „De koning schaak”. Eindelijk is bij het schaakspel zooveel op te merken, dat wij bij eene mededeeling daarvan het bestek van dit Werk ver zouden overschrijden, weshalve wij ons bij deze beschrijving van het schaakbord, de stukken en den algemeenen loop van deze bepalen.

Het oudste schaakbord, waarvan gesproken wordt, is het Indische dobbelsteenschaakbord, dat echter slechts in de verte op het onze gelijkt. Het wordt door 4 personen, met

heeren, in eene schuinse over de kleur, waarop deze geplaatst zijn, en de paarden springen schuin op het derde vak, daarbij steeds van kleur veranderen. De koningin volgt zoowel de wegen der kasteelen als die der raadsheeren en is het belangrijkste stuk, en de koning beweegt zich in alle richtingen, maar slechts een enkelen stap, zoodat hij nooit verder gaat dan op een aangligend vak. De pionnen kunnen bij den eersten zet één of twee vakken worden voortgeschoven, doch

hulp van dobbelsteenen, gespeeld. Daaruit ontwikkelde zich het Perzisch-Arabisch schaakbord, en van den Perzischen koningstitel Sjach is het woord schaakspel afkomstig. Het werd door de Arabieren naar Europa gebracht en tegen het einde der 16de eeuw aanmerkelijk gewijzigd en verbeterd. Zoodoende ontstonden er onderscheidene werken over het schaakbord, zooals van *Lucena* (1497), *Damiano* (1512), *Ruy Lopez* (1467), *Gianasio* (1597), *Salvio* (1604 en 1634), *Carrers* (1617) en *Greco* (1619). Italië en Spanje waren in de 16de en in den aanvang der 17de eeuw het vaderland van de beroemdste schaakspelers, zooals *Leonardo il Puttino*, *Paolo Boi* en *Ruy Lopez*. Van den Dertigjarigen Oorlog tot aan het midden der 18de eeuw werd in Europa weinig om het schaakspel gedacht, doch omstreeks laatstgenoemden tijd ontstonden in Frankrijk en Italië de scholen van *Philidor* en *Broole del Rio*, en op hen volgden *Stein* in Nederland en *Allgaier* te Weenen. In de eerste helft onzer eeuw was het schaakspel in Engeland, Frankrijk, Duitschland en ons Vaderland algemeen in zwang, en eerst in den laatsten tijd heeft het vrienden verworven in Noord-Amerika. De wedspelen tusschen den Franschman *Labourdonnais* en den Ier *Mac Donnell* (1834) baarden veel opzien; in 1841 stichtte *Staunton* in Engeland een tijdschrift voor het schaakspel en 5 jaar later volgde *Bladow* te Berlijn dat voorbeeld. In 1851 werden de beste spelers uit alle oorden der wereld te Londen bijeengeroepen, om deel te nemen aan een wedstrijd, en de eerste prijs viel bij deze gelegenheid ten deel aan een Duitscher, *A. Andersen*, die ook bij latere gelegenheden (1862 te Londen en 1870 te Baden-Baden) de overwinning behaalde. De geniale Amerikaan *Morphy*, die omstreeks 20 jaar geleden al zijne landgenooten mat zette, heeft aan geen Europeeschen schaakstrijd van den eersten rang deelgenomen. Zulk een strijd had plaats in 1867 te Parijs, waar *Kolisch* en in 1878 te Weenen, waar *Steinitz* als overwinnaar werd gekroond. Tegenwoordig ziet men in onderscheidene tijdschriften en dagbladen schaakproblema's opgegeven, en eene merkwaardige geschiedenis van het schaakspel is in het licht gegeven door onzen landgenoot *van der Linde*. Het meest beroemde handboek en tevens het uitvoerigste is wel, „Handbuch des Schachspiels” *von Bilguer* en *van der Lase*.

Schaaldieren (Crustacea) is de naam eener klasse uit de type der *Gelede dieren* (Articulata). Deze onderscheidt zich van de overige klassen door eene ademhaling door kieuwen of door de huid, niet door tracheeën, en verder door het bezit van buikpooten aan het na-achterlijf. De schaaldieren zijn alzoo genoemd, omdat de meeste soorten uitwendig bekleed zijn met eene harde schaal, die eene zekere hoeveelheid koolzuur calcium bevat, doch bij vele kleine soorten is de huid hoornachtig of zelfs lederachtig. Bij enkele geslachten is de schaal min of meer van het lichaam gescheiden en in 2 kleppen verdeeld. De kop is niet een afzonderlijk lichaamsdeel, ja, meestal slechts kenbaar door de plaatsing der oogen en sprieten. Men ziet gewoonlijk vooraan een kopborstatuk, dat met een deel van

het achterlijf éen geheel vormt; daarop volgt een ander deel, het na-achterlijf, gewoonlijk uit vele geledingen samengesteld en het achterste gedeelte van het darmkanaal en het zenuwstelsel bevattend. Het draagt ten onrechte den naam van staart, doch bij sommige schaaldieren is de staart niet duidelijk te herkennen, daar het geheele lichaam uit ringen bestaat. Sommige soorten hebben 2 samengestelde, op een steeltje geplaatste oogen, andere 2 groepjes enkelvoudige oogen, nog andere samengestelde en enkelvoudige oogen, sommige slechts éen oog en de minst volmaakte vormen zijn blind. De meeste soorten hebben 4 sprieten, gewoonlijk uit een aanmerkelijk aantal korte geledingen bestaande, op 3 of 4 grootere ingeplant. Bij sommige zijn de sprieten lang, bij andere kort; de buitenste 2 zijn gewoonlijk de langste en hebben bij het geslacht *Palinurus* de dubbele lengte van het lichaam. Bij sommige geslachten vindt men slechts 2 sprieten, en bij het geslacht *Limulus* in het geheel geene. De bek is van kaken voorzien of tot een zuiger vergroeid. Bij de kauwende schaaldieren vindt men eene korte bovenlip, een paar harde bovenkaken met een kort voelertje aan den bovenrand en eene dunne, vliezige tong aan het onderstuk, — dan 2 paar vliezige, behaarde onderkaken, en eindelijk 3 paar tot kaken vergroeide kaakpooten. De monddeelen van sommige soorten wijken echter aanmerkelijk af van dezen algemeenen vorm. De ware pooten zijn aan de onderzijde van het voorste deel des lichaams vastgehecht. Het eerste paar is dikwijls tot scharen ontwikkeld. De valsche pooten, aan de ringen van het na-achterlijf bevestigd, zijn bij vele soorten in 2 draden verdeeld. De staart zelf is aan het einde van eenige bladachtige aanhangsels voorzien, welke gezamenlijk eene vin vormen. De laagst bewerktigde soorten bezitten alleen in de jeugd pooten. De ademhaling geschiedt door kieuwen of anders door de huid. De kieuwen hebben de gedaante van plaatjes of verlake bundeltjes. Bij eenige geslachten zijn zij in afzonderlijke holtten gelegen, bij andere vrij of ook wel aan de buikpooten vastgehecht. Het bloed is witachtig en wordt door het aan de rugzijde gelegen hart voortgestuwd, waarna het uit de kieuwen naar een het hart omgevenden boezem terugkeert. Het hart bevat slagaderlijk bloed; in plaats van in aderen stroomt het bloed door ruimten (lacunen) tusschen de lichaamsdeelen. De geslachten zijn bij de schaaldieren gescheiden, behalve bij de eendenmossels en bij de zeetulpen, waar de voortplantingswerktuigen van beide geslachten op hetzelfde dier aanwezig zijn. De in- en uitwendige voortplantingswerktuigen zijn bij de meeste soorten dubbel. Bij vele schaaldieren blijven de gelegde eieren aan het moederdier vastgehecht, en sommige jongen hebben aanvankelijk gedurende korten tijd eene andere gedaante dan zij later verkrijgen. De schaaldieren verwisselen, wanneer zij jong zijn, meermalen van huid, doch de volwassene tienpootige schaaldieren slechts éénmaal 'sjaars, en daarbij wordt ook de inwendige huid der maag vernieuwd. Eenigen tijd vóór de vervelling vindt men aan weerszijden van de maag 2 ronde, kalkachtige plaatjes, onder den naam van *kraefsoogen* bekend. De schaal-

dieren hebben een merkwaardig herstellingsvermogen; gekwetste of verloren ledematen worden bij hen door nieuwe vervangen.

De klasse der schaaldieren wordt verdeeld in 10 orden. De eerste is die der *Decapoda* (Tienpootigen) met de krabben en kreeften, — de tweede die der *Stomopoda* (Mondpootigen), — de derde die der *Amphipoda* (Vloorkreeften) met de zoetwatergarnalen, zeevlooien en walvischluizen, — de vierde die der *Isopoda* (Gelijkpootigen) met de pissebedden, — de vijfde die der *Phyllopoda* (Kieuwpootigen), waartoe ook de fossiele trilobieten behooren, — de zesde die der *Cladocera* (getakthoornigen) met de watervloo, — de zevende die der *Cirripedia* (Rankpootigen) met de eendenmossels en zeepokken, — de achtste die der *Lophyropoda* (Roeipootigen), — de negende die der *Ichthyoptera* (Vlischluizen), — en de tiende die der *Pocillopoda* (Bontpootigen) met het geslacht *Limulus*.

Schaalstelsel noemt men een voormalig, later wederom afgeschafst stelsel van belasting op den uit- en invoer van granen. Die belasting werd geheven volgens eene bepaalde schaal, opgemaakt op grond van den prijs der verschillende granen. Dat stelsel is in Engeland voor de volharding der „cornlaw-league”, onder aanvoering van *Richard Cobden*, verdwenen.

Schaambeene, zie *Bekken*.

Schaap (*Ovis L.*) is de naam van een geslacht van zoogdieren uit de orde der *Herkauwende dieren* (*Ruminantia*) en uit de familie der *Holhoornigen* (*Cavicornia*). Het omvat in het algemeen dieren van slanken lichaamsbouw met een dun lijf, schrale, hooge pooten, naar voren sterk verlengden kop met een behaarden snuit, middelmatig groote oogen en ooren, dwarsgolvend gerimpelde, naar achter en naar de zijde spiraalvormig gekromde horens en een dubbel ruig of wollig haarkleed. Zij onderscheiden zich slechts weinig van de geiten. De schapen zijn vooral verspreid in Azië, waar ieder gebergte één of meer eigenaardige soorten bezit, terwijl men in Europa, Amerika en Afrika slechts éene soort aantreft. Al de schapen behooren eigenlijk in de bergstreek te huis; zij overschrijden de sneeuwgrans en leven zelfs ter hoogte van 6000 Ned. el, vanwaar zij dán alleen afdalen, wanneer hun voedsel onder de sneeuw bedolven is. Alleen tamme schapen blijven aanhoudend op de vlakte. Bijna alle wilde schapen kunnen gemakkelijk getemd worden, terwijl hunne voortplanting in den tammen staat niet vermindert. De tamme schapen zijn intusschen geheel en al van aard veranderd; de vaardigheid, vlugheid en moed der wilde soorten hebben bij hen plaats gemaakt voor volgsaamheid, geduld en lafhartigheid. Alle schapen zijn keurig op hun

voedsel, wanneer zij dit in overvloed vinden, maar weten zich ook met het minder aanname te behelpen. De groep der *argali's* heeft vertegenwoordigers in Azië en Noord-Amerika. De Aziatische (*O. argali Pall.*) is meer dan 1 Ned. el hoog, heeft dikke horens, die wel eens een gewicht van 7 tot 8 Ned. pond en eene lengte van 1,25 Ned. el bereiken, zeer kleine, opgerolde ooren en een zeer korten staart. Zijn haar is des zomers glad, zacht, kort en roodbruin, doch in den winter roodachtig grjs, met eene dichte, witte vacht onder het bovenhaar. Bij het toenemen der bevolking in Siberië is de argali geweken naar de woestenijen van Kamtjatka, naar het Mongoolsch gebergte en naar de hoogvlakten van den Caucasus. De Amerikaanse argali (*O. montana Cuv.*) is ongeveer 75 Ned. duim hoog en lichtbruin, hier en daar tot wit vergaande. Mannelijke dieren dragen aan de onderzijde van den hals eene soort van maan. Deze dieren leven in Mexico, Californië en het Rotagebergte tot 68° N. B. in troepen van 20—30 stuks; zij zijn zeer schuw en niet gemakkelijk te naderen. Ongetwijfeld stammen zij af van de Aziatische soort, die wellicht over de ijsvelden van de Behringstraat

Het schaap.

hare vertegenwoordigers naar de Nieuwe Wereld heeft gezonden. — De groep der *moeflons* is in Azië en Europa te vinden. De Europeesche moeflon (*O. musion Schreb.*) leeft in talrijke kudden op de hooge bergketens van Corsica en Sardinië en ontbreekt zelden in de zoölogische tuinen. Zijne gestalte is meer gedrongen en zijne pooten zijn langer dan die van het gewone schaap. Zijn staart is kort en zijne vacht kortharig. De wijfjes zijn van horens verstoken en die der mannetjes zijn spiraalsgewijs gekromd. De Aziatische moeflon (*O. Vignei Blyth.*) leeft voornamelijk in Klein-Tibet, in de bergstreek Balti, alsmede in Perzië. Hij heeft een slanken lichaamsbouw; zijn kop is geelachtig bruin, met wit vermengd, doch sommige gedeelten zijn bruinachtig wit, de schouders, dijen, pooten en het achterste gedeelte van den rug geelachtig bruin met zwart, en de borst, de buik en de binnenzijde der dijen wit, vermengd met bruin. — Het wilde *maanschaap* (*O. tragelaphus Desm.*), in het gebergte van Noord-Afrika in kleine troepen levende, verschilt in uitwendig voorkomen niet weinig van de andere soorten. Het onderscheidt zich door eene prachtige maan aan de onderzijde van den hals, welke zich tot over de borst uitstrekt, en door dikke haarbundels aan de knieën. De horens zijn aan de basis vierkant, loopen sikkelvormig naar achteren en worden geleidelijk platter. Hunne oppervlakte is volkomen glad en alleen aan de buitenzijde loopt

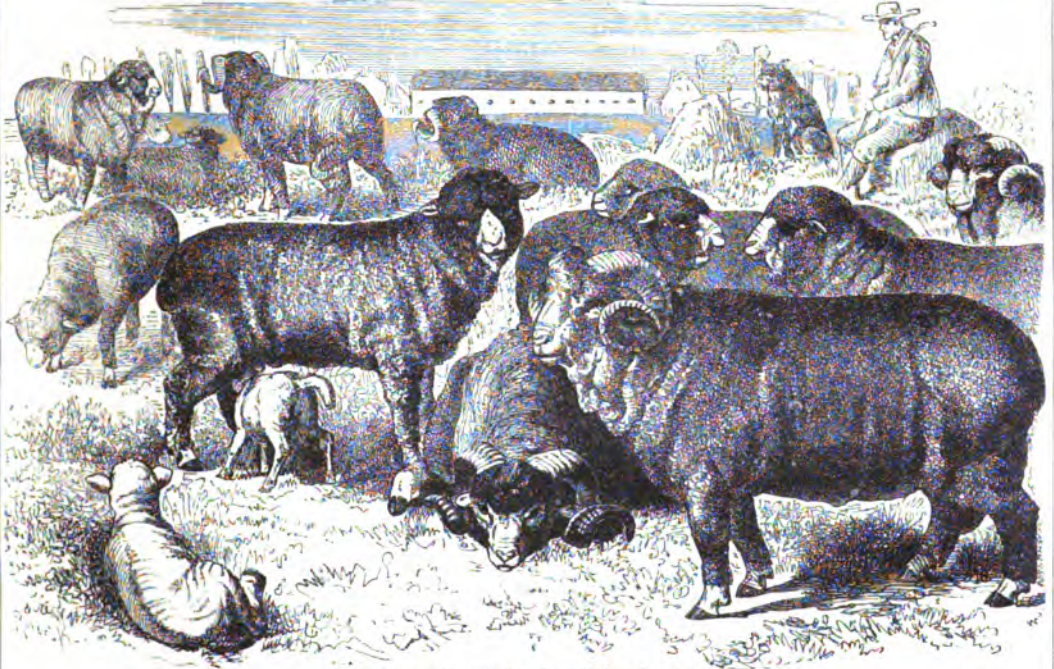
SCHAPENRASSEN.

1. Hongaarsch schaaap.

2. Dishley - (Leicester-) ras.

3. Negretti- en Rambouillet-schapen.

4. Southdowns.

eene diepe groef. Deze dieren zijn 1 Ned. el hoog, schuw en wild. Het *tamme schaap* (*O. aries* L., zie bijgaande figuur) staat sedert onheugelijken tijd onder de heerschappij van den mensch. Volgens *Bétimeyer* vindt men in den keukenafval der Zwitsersche paalwoningen overblijfselen van schapen. Herkenbare deelen van hun skelet vindt men eerst in de jongste vormingen, in beenderenbrecchieën en in lagen van gerolde steenen. Zoover de geschiedenis reikt, zijn de schapen in de Oude Wereld huisdieren geweest, maar naar Amerika en Australië eerst na de ontdekking dier werelddeelen door Europeanen overgebracht. Thans zijn zij over de geheele aarde verspreid, van den evenaar af tot aan de sneeuw- en ijsgebieden van het hooge noorden. Naar geslacht, ouderdom en gebruik heeft men aan die dieren verschillende namen gegeven. Het mannelijke dier heet *ram*, het vrouwelijke *ooi*, het jonge *lam* en de gesneden ram *hamel*. Men herkent den ouderdom der schapen aan de tanden. Het schaap is na verloop van één jaar geschikt ter voortplanting en na 2 tot 8½ jaar volwassen. De dracht van het schaap duurt 21 weken, en het blijft bij eene goede behandeling tot zijn 10de jaar vruchtbaar. Het schaap wordt 10—15 jaar oud en 14—100 Ned. pond zwaar.

Men heeft het tamme schaap verdeeld in 6 rassen buiten en 4 rassen binnen Europa, Eerstgenoemd zestal gaan wij met stilzwijgen voorbij, om ons bij laatstgenoemd viertal te bepalen. In Europa namelijk heeft men in de eerste plaats het *kortstaartschaap* (*O. brachyura*) met kleine gehoornde en groote ongehoorde verscheidenheden. Tot de eerste behooren de op IJland, in Skandinavië en op de Faroër voorkomende Noordsche schapen, alsmede die, welke men op de Lüneburger en Bremer Heide en in het zuiden van Oldenburg en in Oost-Friesland onder den naam van „heideschapen” aantreft. Zij zijn slechts 55 Ned. duim hoog en zwart, bruin of grijs van kleur. Tot de ongehoorde kortstaartschapen behooren inzonderheid onze Nederlandsche soorten op Tessel en in Friesland; zij worden 75 Ned. duim hoog, hebben eene zachte, rechte wol en leveren vette melk. Voorts heeft men het *Hongaarsche schaap* (*O. strepsiceros*) met een langen, dunnen, met wol bekleeden staart en schroefvormig gewonden horens. Het is vooral verspreid in Hongarije, Siebenbürgen, Moldavië en Zuid-Rusland en geeft veel melk en goed vleesch. — Wijders heeft men in ons werelddeel het *hangoorschaap* (*O. catotis*), in Opper-Italië, Stiermarken en Carinthië te vinden. Het heeft lange, neêrhangende ooren, en zijn merkwaardigste vertegenwoordiger is het Bergaamaker schaap, uit de omstreken van Bergamo en Como, met eene hoogte van 80 Ned. duim en een gewicht van 60—70 Ned. pond. Van zijne melk wordt veelal kaas gemaakt. Eindelijk heeft men hier het *gewone schaap* (*O. aries*), over het midden en het westen van Europa verspreid. Dit laatste ras is nog weder verdeeld in schapen met rechte en met gekroesde wol. Het stamschaap van deze laatste groep is het edele Spaansche schaap of het *merinoschaap*, dat middelmatig van grootte is, terwijl het mannetje meestal grtoce, spiraalgewijs gekromde horens draagt.

XIII.

Deze verscheidenheid heeft men in de voorgaande eeuw naar verschillende landen overgebracht, en door verschil van klimaat en voedsel zijn wederom onderscheidenheden ontstaan, die in den aard van de wol een duidelijk kenmerkend verschil hebben. Ook in Engeland heeft men talrijke verscheidenheden van schapen, zooals het Leicesterschaap, het Cotswoldschaap, het Kentschaap, het Devonshireschaap, het Suffolkschaap enz. Op bijgaande plaat zijn eenige merkwaardige rassen van schapen afgebeeld.

Het schaap is een hoogst nuttig dier, en daar de mensch gebruik maakt van zijn vacht, melk en vleesch, werpt de schapenteelt op daarvoor geschikte gronden veelal groote voordeelen af. Men heeft dan ook in Servië 2201, in Griekenland 1814, in Spanje 1404, in Denemarken 1032, in Duitschland 609 en in ons Vaderland 238 schapen op elk duizendtal inwoners.

Schacht (Eene) of *mijnput* is een loodrecht of bijna loodrecht in den grond geboorde koker, waarlangs de mijnwerkers in de mijn gaanderijen afdalen. Ook dient zij wel, om ertsen, water of bedorven lucht uit de mijnen te verwijderen.

Schacht (Hermann), een verdienstelijk kruidkundige, geboren te Ochenwerder den 15den Juli 1814, studeerde te Jena in de natuurkunde, was er tot 1851 assistent van *Schleiden*, werd daarna privatdocent aan de universiteit te Berlijn, deed in 1856 en 1857 op kosten van de Pruisische Regeering en van de Académie van Wetenschappen te Berlijn eene reis naar Madeira, werd in 1860 hoogleraar te Bonn en overleed aldaar den 20sten Augustus 1864. De talrijke onderzoekingen van *Schacht* rusten nagenoeg uitsluitend op microscopische waarnemingen en hebben hoofdzakelijk betrekking op de anatomie en physiologie der planten. Zijne belangrijkste geschriften zijn: „Entwickelungsgeschichte des Pflanzen-Embryon (1850)”, — „Das Mikroskop und seine Anwendung (1821; 3de druk, 1862)”, — „Die Pflanzenzelle (1852)”, ook onder den titel: „Lehrbuch der Anatomie und Physiologie der Gewächse (1856—1859, 2 din)”, — „Die Prüfung der in den Handel vorkommenden Gewebe durch das Mikroskop (1853)”, — „Der Baum, Studien über Bau und Leben der höheren Gewächse (1853; 2de druk, 1860)”, — „Beiträge zur Anatomie und Physiologie der Gewächse (1854)”, — „Bericht an das Königliche Landesökonomie-Kollegium über die Kartoffelpflanze und deren Krankheiten (1856)”, — „Madeira und Tenerife mit ihrer Vegetation (1859)”, — „Grundriss der Anatomie und Physiologie der Gewächse (1859)”, — en „Die Spermatoïden im Pflanzenreich (1864)”.

Schack (Adolf Friedrich, graaf von), een Duitsch letterkundige en dichter, geboren te Bräsewitz bij Schwerin den 2den Augustus 1815, studeerde te Bonn, Heidelberg en Berlijn in de rechtsgeleerdheid en in de nieuwe letterkunde, aanvaardde in 1838 eene betrekking bij de rechtbank te Berlijn, deed reizen in Italië, Sicilië, Egypte, Syrië, Turkije, Griekenland en Spanje, en trad na zijn terugkeer in Mecklenburgschen dienst. Hij vergezelde als kamerheer en raad van legatie den Groot-hertog op zijne tochten naar Italië en Constan-

tinopel en werd daarna attaché bij het Bonds-gesantschap. Na nogmaals Italië en de Levant te hebben bezocht, werd hij gezant te Berlijn, alwaar hij zijne oefeningen in het Sanakriet, Arabisch, en Perzisch voortzette. Na den dood zijns vaders (1852) nam hij als geheim legatieraad zijn ontslag uit den staatsdienst, begaf zich eerst naar zijne goederen in Mecklenburg en vertrok vervolgens naar Spanje om er nasporingen te doen omtrent de geschiedenis en de beschaving der Mooren. In 1855 vestigde hij zich te München, en vanhier vergezeldte hij in 1865 den Groothertog van Mecklenburg op eene reis naar Spanje en in 1873 naar de Levant. In 1876 nam de Duitse Keizer hem op in den Gravenstand. Hij heeft den titel van geheimraad en is sedert 1856 honoraire lid van de Académie van Wetenschappen te München en sedert 1879 van de Académie van Schoone Kunsten aldaar. Van zijne geschriften vermelden wij: „Geschichte der dramatischen Literatur und Kunst in Spanien (1845—1846, 3 dln; 2de druk, 1854, vervolg 1855)”, — „Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien (1865; 2de druk, 1877)”, — „Spanisches Theater (1845; 2 dln)”, — „Heldensagen des Firdusi (1861)”, — „Epische Dichtungen aus dem Perzischen des Firdusi (1853, 2 dln)”, — „Stimmen vom Ganges (1857, 2de druk 1877)”, — en „Romanzero der Spanier und Portugiesen (met Geibel, 1860)”. Voorts leverde hij op dichtelijk gebied: „Gedichte (1864; 3de druk 1874)”, — „Episoden (1869; 3de druk, 1875)”, — „Durch alle Wetter (1870; 3de druk, 1876)”, — „Lothar, Gedicht in zehn Gesängen (1872, 2de druk, 1871)”, — „Nächte des Orients (1874; 2de druk, 1877)”, — „Ebenbürtig. Roman in Versen (1876)”, — „Strophen des Omar Chijam (1878)”, — „Gedichte (3de druk, 1874)”, — „Die Pisaner (treurspel, 2de druk, 1876)”, — de blijspelen: „Der Kaiserbote” en „Cancan (1873)”, — „Politische Schauspiele (2de druk, 1876)”, — „Heliodor (1879)”, — „Dramatische Dichtungen (1879 2 dln)”, — „Weihgesänge (2de druk, 1879)”, — en „Die Plejaden (in 10 zangen, 1881)”.

Schadeloosstelling of schadevergoeding. Schade noemt men alle verlies, alle nadeel, ondervonden met betrekking tot persoon of goederen. Het onderzoek naar het recht van schadevergoeding vormt één der belangrijkste hoofdstukken van de rechtswetenschap en heeft tot eenige vaste regels geleid. Men kan aannemen, dat ieder, die schade toebrengt of oorzaak van schade is, deze vergoeden moet. De schade alzoo, door eigen toedoen of ten gevolge van overmacht geleden, is onvatbaar voor vergoeding. Het is evenwel niet genoeg, dat er schade is toegebracht; de vordering tot vergoeding aan de ééne zijde en de verplichting tot vergoeding aan de andere moeten ook op een vasten grondslag berusten. De wet en de overeenkomst alleen kunnen daaraan rechtsgevolg verleenen. De wet heeft voogden, curators, bewindvoerders en anderen aansprakelijk gesteld voor de schade, die zou kunnen voortvloeien uit hunne onwettige handelingen of verzuimen, terwijl zij de verplichting tot vergoeding heeft verbonden aan de schade, veroorzaakt door 's menschen toedoen. De gehoudenheid daartoe wordt in onze wet genoemd:

„verbintenis, die uit kracht der wet geboren wordt”. Zij werd in het Romeinsch recht onderscheiden in „obligatio quasi ex contractu” en „quasi ex delicto”. Tot de eerste behoort de gehoudenheid van hem, die zonder lastgeving iemands zaken waarneemt (negotiorum gestio), tot vergoeding der schade, door zijne schuld en nalatigheid veroorzaakt, — voorts het recht om terug te vorderen wat onverschuldigd betaald is. Men is in de tweede plaats verantwoordelijk voor de schade, door moedwil, onvoorzichtigheid of nalatigheid (dolus ex culpa) aan een ander toegebracht. Het doet er niet toe, of die onrechtmatige daad strafwaardig zij in het oog van den strafrechter; de vordering tot vergoeding strekt alleen ter bekoming van een equivalent voor het geleden verlies. De burgerlijke rechter beoordeelt haar, en de voeging der benadeelde partij is in onze wet niet dan bij wijze van uitzondering toegelaten. Eindelijk staat men niet in voor 't geen men in persoon toebracht, maar ieder blijft verantwoordelijk voor de daden van hen, die onder zijn opzicht staan, of voor de schade, te weeg gebracht door zaken, die men beheert. De gevallen, waarin dit kan plaats hebben, zijn in onze wet uitvoerig omschreven. Hij, die zich bij overeenkomst heeft verbonden, is aansprakelijk voor de schade, uit het niet nakomen daarvan van zijne zijde ontstaan (obligatio ex contractu); de rechtsvordering en de gehoudenheid worden dus hier geregeld door overeenkomst en wet.

De uitgebreidheid der schadevergoeding hangt af van omstandigheden en van de bepalingen der wet of der overeenkomst. Zij betreft of de onmiddellijke schade (damnum emergens) of ook de winstderving (lucrum cessans). Indien de vergoeding alleen in de wet of bij overeenkomst is voorgeschreven, zal de rechter daarover moeten bepalen. Ofschon in de meeste gevallen de schadevergoeding zich laat omschrijven door een geldelijk bedrag, hetgeen bijv. altijd plaats heeft bij het niet nakomen van verbintenissen, die de betaling eener zekere geldsom betreffen, waar de vergoeding enkel bestaat in de voldoening van de wettelijke interessen, zoo is geld of geldswaarde in sommige gevallen ontoereikend om de geleden schade te herstellen, bijv. bij het nadeel, door hoon en laster in eer en goeden naam geleden. De beleedigde partij bekomt dan volgens onze wet de bevoegdheid op kosten van hem, die haar aanrandde, het vonnis te doen openbaar maken, waarbij is verklaard, dat de gepleegde daad honend, lasterlijk of beleedigend is, tenzij de laatste mocht verkiezen de beleedigde partij in het openbaar om verschooning te vragen. — Verzuim of nalatigheid, bijv. van 't geen in het belang van de gezondheid of openbare orde is voorgeschreven bij verordening of maatregel van politie, brengt, behalve de daarop gestelde straffen, dikwijls gehoudenheid mede tot vergoeding der daardoor veroorzaakte schade. Ten slotte zij vermeld, dat in sommige gevallen het toebrengen van schade gestraft wordt, ook al vordert de benadeelde partij geene vergoeding, bepaaldelijk wanneer de orde der maatschappij of de rust en veiligheid der ingezetenen er door bedreigd worden of benadeeld zijn. In den Code Penal worden

onderscheidene gevallen opgenoemd, waarin iemand wegens het toebrengen van schade aan gebouwe of ongebouwe eigendommen, aan te velde staande vruchten, aan koopwaren enz. aan rechterlijke vervolging is blootgesteld. Zoo wordt het vervalschen van koopwaren, een gewoon verschijnsel in onzen tijd en op zich zelf reeds uit anderen hoofde strafbaar, veel zwaarder gestraft, indien daartoe schadelijke bestanddeelen zijn bezigd, die de gezondheid der koopers in gevaar brengen. Schadow. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann Gottfried Schadow, een beroemd beeldhouwer, geboren te Berlijn den 20sten Mei 1764. Hij bezocht het gymnasium aldaar, ontving tevens teekenonderwijs van een beeldhouwer en oefende zich voorts in het atelier van den beeldhouwer *Tassaert*. Weldra echter vluchtte hij met zijne beminde, eene Oostenrijksche, naar Weenen, trad met haar in het huwelijk en volbracht op kosten van zijn schoonvader eene reis naar Italië. Hier wijdde hij zich met ijver aan de studie der antieken en verwierf het volgende jaar den prijs met zijne groep: „*Persus en Andromeda*”. In 1788 zag hij zich in plaats van den overleden *Tassaert* tot rector der Académie van Schoone Kunsten te Berlijn benoemd. Het eerste merkwaardige kunstgewrocht, hier door hem gebiefeld, was een gedenkteeken van den als knaap gestorven Graaf *von der Mark*, een onwettigen zoon van Koning *Friedrich Wilhelm II*, in de Dorotheakerk te Berlijn (1791). In 1795 modelleerde hij het vierspan voor de pas verrezen Brandenburger Poort, hetwelk in koper door *Jury* werd uitgevoerd. Voorts vervaardigde hij basreliëfs voor verschillende zalen van het koninklijk kasteel te Berlijn, het marmereen standbeeld van *Frederik de Groot* te Stettin, dat van generaal *von Zieten* op het Wilhelmsplein te Berlijn, de groep der Twee Zusters (de gemalin van den Kroonprins *van Pruisen* en de Hertogin *van Cumberland*, later Koninginnen van Pruisen en Hannover), het gedenkteeken van generaal *Tausenian* te Breslau, de bevallige „Slapende Nymf” in marmer, het gedenkteeken van den minister *van Armin* te Boitzenburg en de basreliëfs van de Munt te Berlijn. Onder *Friedrich Wilhelm III* vervaardigde hij het standbeeld van Vorst *Leopold von Dessau* op het Wilhelmsplein te Berlijn, dat van *Blücher* te Rostock en het op den 31sten October 1821 te Wittenberg onthulde standbeeld van *Luther*, alsmede borstbeelden van *Hufeland*, *Graun*, *Sebastian Bach*, *Lessing* enz. Ook voor het Walhalla leverde hij onderscheidene borstbeelden, zooals die van *Karel de Groot*, *Hendrik de Vogelaar*, *Koenraad de Salier*, *Hendrik de Loew*, *Rudolf von Habsburg*, *Kant*, *Klopstock*, *Haller*, *Johannes von Müller*, *Frederik de Groot*, *Wieland* enz., die echter gedeeltelijk van zijne leerlingen afkomstig zijn. Ook heeft hij uitmuntende gravures vervaardigd. Nadat hij in 1788 de betrekking van rector der Académie van Schoone Kunsten aanvaard had, werd hij er vervolgens directeur en overleed den 27sten Januari 1850. Hij verzaakte de gemanierdheid in de beeldhouwkunst, welke in de 18de eeuw heerschte, en keerde terug tot de eenvoudige, klassieke vormen. Ook

XIII.

schreef hij: „*Wittenbergs Denkmäler der Bildnerlei, Baukunst und Malerei, mit historischen und artistischen Erläuterungen (1825)*”, — „*Polyklet, oder von den Massen des Menschen nach dem Geschlecht und Alter (1834; 3de druk, 1877)*”, — „*Die Nationalphysiognomien (1835)*”, — en „*Kunstwerke und Kunstansichten (1839)*”. — Ook zijn zoon *Rudolf*, geboren te Berlijn in 1785, verwierf te Rome onder de leiding van *Canova* en *Thorwaldsen* grooten lof, maar overleed reeds den 31sten Januari 1822.

Wilhelm Friedrich von Schadow Godenkans, een beroemd historie- en portretschilder en tweeden zoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 6den Septemper 1789, studeerde eerst onder de leiding van zijn vader en oefende zich vervolgens onder *Weitsch* in de schilderkunst. Nadat hij zich in het museum te Potsdam een jaar lang met copieeren had bezig gehouden, moest hij in 1806 de wapens dragen en kon eerst in 1810 te Rome zijne studien weër opvatten. Hier verkeerde hij met *Cornelius*, *Oberbeck*, *Veit*, *Wach* enz. en bestudeerde er de kunstgewrochten der oude meesters, — eene studie, die hem in de armen voerde der R. Katholieke Kerk. Hij schilderde o. a. eene „*Hemelkoningin*” voor de gemalin van *von Humboldt*, eene „*Heilige Familie*” en eene „*Romeinsche vrouw (levensgroot)*” voor den Kroonprins van Beieren, en den „*Kop van een Camaldulenser monnik*” voor de tentoonstelling te Berlijn van 1819. In dat jaar keerde hij naar zijne geboortestad terug en werd er tot professor aan de Académie van Schoone Kunsten benoemd. Hier schilderde hij het „*Groot* *Bachanaal*” aan de zoldering van den nieuwen schouwburg, onderscheidene doeken in olieverf en vooral veel portretten. In 1824 leverde hij aan de Garnizoenskerk te Potsdam eene „*Aanbidding der Koningen*”, en een altaarstuk aan de kerk te Schulpforta. Eén zijner schoonste stukken is: „*De vrij geborene Dichtkunst*”, eene van de aarde hemelwaarts zwevende maagd. Toen *Cornelius* naar München vertrok, werd *Schadow* in 1826 directeur der Académie te Düsseldorf, en het volgende jaar begaf hij zich met onderscheidene leerlingen derwaarts, die de kern werden der Düsseldorfsche schilderschool. Hij zelf schilderde aldaar historiestukken en portretten. Daar schilderde hij het dichterlijk opgevatte beeld van „*Mignon*” uit den „*Wilhelm Meister*” van *Goethe*. Voor eene nieuwe kerk te Berlijn schilderde hij de „*Vier Evangelisten*”, maar als het beste stuk uit dat tijdperk roemt men zijne „*Wijze en dwaze maagden*”. Voor de Rijnsch-Westfaalsche kunstenaarsvereniging schilderde hij in 1880 eene voortreffelijke „*Charitas*”. Voorts vermelden wij van hem: „*Christus op den Olijfsberg*”, — „*Christus bij de Jongeren te Emmaus*”, — en „*Het lijk van Christus op den schoot zijner Moeder, door Engelen omgeven*” (in de kerk te Dülmen). Tot herstel zijner wankelende gezondheid begaf hij zich in 1840 naar Italië en schilderde te Rome: „*De hemelsche en de aardsche liefde*”. Na een bezoek te Napels keerde hij in October te Düsseldorf terug. In het volgende jaar penseelde hij eene „*Pietas en Vanitas*” met betrekking tot den godsdienst (in de gedaante van Christus) en eene „*Heilige*”

19*

Veronica". De voltooiing van „Hemel, vagevuur en hel" naar *Dante* werd door eene gevaarlijke oogziekte vertraagd; zelfs was hij eenigen tijd blind en herkreeg eerst door eene operatie het gezicht. Reeds vroeg intusschen was hij op den doolweg geraakt der symboliek, zoodat hij zich allengs geheel en al verwijderde van de realiteit; ja, zijne kunst kan met het volste recht eene R. Katholieke worden genoemd. In 1848 werd hij in den Pruisischen adelstand opgenomen met de vergunning den naam *Godenhans* bij den zijnen te voegen. Hij bleef aan het hoofd der Académie tot 1859 en overleed te Düsseldorf den 19den Maart 1862. Hij schreef: „Ueber den Einfluss des Christenthums auf die bildende Kunst (1843)", — en de novelle: „Der moderne Vasari. Erinnerungen aus dem Künstlerleben (1854)".

Schaduw (De) noemt men de donkere ruimte achter een door eene lichtbron beschenen ondoorzichtig lichaam, hetwelk het daarin doordringen der rechthoekig voorttehrjvende lichtstralen verhindert. Is de lichtbron een punt, dan vormt de schaduw een achterwaarts grooter wordenden kegel, — en heeft de lichtbron een zeker omvang, dan vormt ieder lichtpunt daarvan een schaduwkegel. De gemeenschappelijke schaduwkegel van alle lichtpunten vormt alsdan de *kernschaduw*, en die gedeelten van den algemeen kegel, waarin de stralen van sommige lichtpunten niet en die van andere of van één ander wél kunnen doordringen, de *halfschaduw*, terwijl op de doorsnede van den schaduwkegel, loodrecht op de as van desen, de *slagschaduw* wordt waargenomen in de gedaante van eene donkere vlek, die door een minder donkeren ring omgeven is. Is de lichtbron grooter dan het ondoorzichtig lichaam, dan vormt de kernschaduw een kegel met een achter het donkere lichaam gelegen top, en zijn beide even groot, dan heeft de kernschaduw den vorm van een cylinder.

Schaepman (Herman Johan Aloysius Maria), een verdienstelijk Nederlandsch dichter, geboren te Tubbergen in Overijsel den 2den Maart 1844, studeerde te Culemborg en te Rijsenburg, werd in 1867 tot priester gewijd en zag zich in dat jaar benoemd tot tweede secretaris van den Aartsbischoep van Utrecht. Voorts volbracht hij eene reis naar Rome en verwierf aldaar den titel van doctor in de theologie, waarna hij in October 1870 geplaatst werd als professor aan het seminarium te Rijsenburg. Van zijne gedichten vermelden wij: „De Paus (1866)", — „De eeuw en haar Koning (1867)", — „Vondel (1868)", — „Kerstnacht, naar W. Molitors mysteriespel (1868)", — „Het lied des Konings (1869)", — en „Verzamelde dichtwerken (1870)". Voorts leverde hij: „De Piusfeesten te Rome 10, 11 en 12 April 1869; losse herinneringen (1871)", — „De weg der waarheid (1871)", — het gedicht: „Napoleon (1873)", — „De christelijke liefde (1870)", — „Parijs 1870—1871 (een gedicht, 1872)", — eene bewerking van vier treurspelen van *Vondel* (met *Bronwers, Koets en de Eijk*, 1872), — *Godsdienst en volkswelvaart*. Eene studie over Katholicisme en Protestantisme (1871)", — „Aya Sofia (1866)", — en de veelbesproken redevoering, gehou-

den bij de Vondelsteesten te Amsterdam (1879), alsmede bijdragen in jaarboekjes en tijdschriften. Sedert 1871 is hij met dr. *Nwijms*, redacteur van het tijdschrift: „De Wachter" en sedert eenige jaren lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Schafarik (Paul Joseph) of *Sjafarik*, een Czechisch geleerde, geboren den 18den Mei 1795 te Kobelyarowo in het Hongaarsche comitaat Gümör, studeerde van 1810 tot 1815 aan het lyceum te Käsmark in de theologie, verzamelde reeds vroeg Slowakische en Czechische volksliederen en leverde bijdragen in tijdschriften. Sedert 1815 wijdde hij zich te Jena aan de theologie, letterkunde, geschiedenis en wijsbegeerte en in latere jaren noemde hij zijn verblijf aldaar: „exilium corporis, paradisi animae (verbanningsoord des lichaams, paradijs der ziel)". Hij vertaalde er de „Wolken" van *Aristophanes* en „*Maria Stuart*" van *Schiller* in het Czechisch en knoopte betrekkingen aan met geleerde mannen te Praag. Na een vertoef van twee jaar te Jena aanvaardde hij de betrekking van huisonderwijzer te Praesburg en werd vervolgens directeur van het gymnasium te Neusatz. Hier hield hij zich ijverig bezig met de studie der Zuid-Slawische letterkunde en met die der vergelijkende taalkunde en zond eenige belangrijke geschriften in het Duitsch in het licht. Wegens onaangenaamheden vertrok hij in 1833 naar Praag, waar *Palacky*, *Jungman*, *Presl* en anderen hem voor den tijd van vijf jaar door vrijwillige bijdragen een sober bestaan bezorgden. In de beide eerstvolgende jaren schreef hij zijn hoofdwerk: „*Starozitností Slowanaké*", dat 2 jaar daarna in de werken van het genootschap: „*Matices ceska*" werd opgenomen. In 1837 werd hij censor en tevens redacteur van het tijdschrift van het Boheemsch Museum. Inmiddels hadden zijne nasporingen de algemeene opmerkzaamheid gewekt. Nadat hij reeds in 1836 een beroep had ontvangen naar de universiteit te Moskou, werd hem in 1840 van wege de Pruisische Regeering de leerstoel in het Slawisch aangeboden aan de universiteiten te Berlijn of te Breslau. Hij gevoelde zich echter verplicht, te Praag te blijven, en werd in 1841 benoemd tot custos aan de boekery der académie. In 1848 werd hij er hoogleeraar in de Slawische letterkunde, doch legde reeds in het volgende jaar die betrekking neder, nadat hij reeds in 1847 het censorsambt had laten varen. Hij verdeelde nu zijn tijd tusschen de werkzaamheden als bibliotheecaris en de wetenschap. Zijne vijanden echter beschuldigden hem met betrekking tot eerstgenoemde van verregaande nalatigheid. Wél werd hij door een ingesteld onderzoek glansrijk gerechtvaardigd, doch zoowel dit ongeval als familierampen brachten hem tot zwaarvoedigheid, zoodat hij zich in 1860 in de Moldau wierp. Hij werd gered, doch overleed reeds den 26sten Mei 1861. Zijn bovenvermeld hoofdwerk („*Slawische oudheden*") bezorgde hem grooten roem, en ook op het gebied der Slawische spraakkunst heeft hij veel merkwaaardige geleverd. Voorts vermelden wij van hem: „*Geschiede der alawischen Sprache und Literatur (1827)*", — „*Serbische Lesekörner (1833)*", — „*Die ältesten Denkmäler der Böhmischen Sprache (met Palacky, 1840)*", —

en „Geschichte der südalawischen Literatur (1865)”. Zijne gezamenlijke werken zijn in 1861—1866 in het licht verschenen.

Schäfer (Johann Wilhelm), een verdienstelijk letterkundige, geboren den 17den September 1809 te Seehausen bij Bremen, studeerde sedert 1827 in de letteren te Leipzig, werd in 1831 onderwijzer aan de hoogeschool in zijne geboorteplaats, in 1867 professor aldaar en overleed er den 2den Maart 1880. Hij schreef: „Grundriss der Geschichte der deutschen Literatur (11de druk, 1870)”, — „Handbuch der Geschichte der deutschen Literatur (2de druk, 1855)”, — „Goethe's Leben (2de druk, 1877, 2 din)”, — „Die Geschichte der deutschen Literatur des 18 Jahrhunderts (1850—1860, 3 din)”, — „Schiller. Eine biographische Schilderung (1858)”, — „Zur deutschen Literaturgeschichte (1860; 2de druk, 1878)”, — „Literaturbilder (1861, 2 din)”, — en den dichtbundel: „Liebe und Leben (2de druk, 1859)”. — Zijn broeder *Arnold*, geboren te Seehausen den 16den October 1819 en overleden den 20sten November 1883, was hoogleeraar te Bonn en schreef o. a.: „Demosthenes und seine Zeit (1866—1868, 3 din)”, — „Abriss der Quellenkunde der griechischen Geschichte bis auf Polybios (2de druk, 1873)”, — „Die Hansa und die norddeutsche Marine (1869)”, — en „Geschichte des Siebenjährigen Kriegs (1867—1874, 2 din)”.

Schaff (Philipp), een Noord-Amerikaansch godgeleerde, geboren te Chur in Zwitserland den 1sten Januari 1819, studeerde te Halle, Tübingen en Berlijn, werd in 1841 huisonderwijzer, waardoor hij gelegenheid had om Frankrijk, Zwitserland en Italië te bezoeken, begaf zich in 1844 naar Amerika, werd er eerst professor aan het Lutherisch seminarium te Mercersburg (Pennsylvania) en daarna professor in de kerkgeschiedenis te Andover, toen te Hartford en in 1871 te New York. Van zijne geschriften noemen wij: „Amerika. Die politischen, sozialen und kirchlich-religiösen Zustände der Vereinigten Staaten (1854; 2de druk, 1854)”, — „Geschichte der alten Kirche bis zum Ende des 6 Jahrhunderts (1867)”, — alsmede: „Germany, its universities, theology and religion (1857)”, — „Revision of the English version of the New Testament (1874)”, — „Bibliotheca symbolica (1875, 3 din)”, — „The Vatican council (1875)”, — „Hymns of Immanuel: Christ in song (1869 en later)”, — „Trough Bible-lands: Egypt, the desert and Palestine (1878)”, — en „Dictionary of the Bible (1880)”. Met *Arthur Gilman* gaf hij de: „Library of religious poetry (1882)” in het licht.

Schaffhausen, het noordelijkste canton van Zwitserland, ligt, in 3 gedeelten gesplitst, op den rechter oever van de Rijn, grotendeels omgeven door Baden, en ten zuiden door de Rijn van de cantons Zürich en Thurgau gescheiden. Het land, eene oppervlakte beslaande van bijna 5½ □ geogr. mijl, behoort tot het dal van de Rijn en wordt in de parcellen Stein door de Biber en in het hoofddeelte door onderscheidene beken doorkronkeld, die gedeeltelijk van de bergvlakte van den Royat, gedeeltelijk van de Juragroep van den Randen af dalen en gedeeltelijk rechtstreeks zich uitstorten in de Rijn, terwijl die van de Klettgau zich met de Wutach vereenigen, welke

zieh naar de Rijn spoedt. Wereldberoemd is er de bij aanmerkelijke waterstanden prachtige, 24 Ned. el hooge waterval van de Rijn bij Laufen. Het klimaat is er in de dalen zacht en heeft er eene gemiddelde jaarlijksche warmte van 9° C. Er wordt dan ook veel graan verbouwd, — voorts aard-appelen, hennep, ooft en voortreffelijke wijn. De veeteelt is er van veel belang, en de bodem levert kalk- en zandsteen en nitmuntend leem. De flinke, arbeidzame en levendige bevolking telt er omstreeks 88000 zielen (1880) en dit canton heeft onderscheidene merkwaardige mannen opgeleverd. De inwoners belijden er bijna allen den Protestantschen godsdienst. Het canton heeft in Mei 1876 eene herziene, zeer democratische grondwet verkregen. Het volk kiest de leden van den Grooten Raad, éen op 500 zielen, voor den tijd van 4 jaar. Zoodra 1000 burgers het verlangen, worden de wetten aan eene volkabelissing onderworpen. Ook aan groote buitengewone uitgaven moet het volk zijne goedkeuring verliezen. Voorts kunnen 1000 burgers het initiatief nemen voor het voorstellen eener wet. De uitvoerende macht berust bij een Regeeringsraad van 5 leden, die om de vier jaar door het volk gekozen worden. Er bestaat eene hoogste rechtbank van 5 leden, die deagelijks voor den tijd van 4 jaar door den Grooten Raad worden aangesteld. In elk der 6 arrondissementen heeft men eene arrondissementrechtbank, en in elke gemeente een gemeenteraad en een vrederechter. In 1884 bedroegen de inkomsten van het canton 571 380 en de uitgaven 567 580 francs. Men schatte er in dat jaar het nationaal vermogen op ruim 10½ de millioen francs. — De hoofdstad Schaffhausen, bijna 18000 inwoners tellende, ligt in een dal aan de Rijn en heeft een onderwetsch voorkomen. De hoofdkerk en de Münster zijn afkomstig uit de 12de eeuw. Men heeft er een oudheidkundig museum en een gedenkteeken van den geschiedschrijver *Johann von Müller*. De rivier en haar nabijgelegen waterval geven aan deze stad eene ongemeene aantrekkelijkheid, zoodat er vooral in den laatsten tijd prachtige hôtels zijn verzeen. Voorts heeft men er onderscheidene fabrieken, vooral van ijzeren voorwerpen, en een aanzienlijken wijnhandel, die door verschillende spoorwegen niet weinig bevorderd wordt.

Schäffle (Albert), een verdienstelijk Duitsch staathuishoudkundige, geboren den 24sten Februari 1831 te Nürtingen in Württemberg, studeerde te Tübingen, zag zich vervolgens geplaatst bij de redactie van den „Schwäbischen Merkur” en aanvaardde in 1861 de betrekking van hoogleeraar in de staathuishoudkunde te Tübingen. Van 1860—1865 was hij lid van den Württembergischen Landdag en in 1868 van het Deutsche Tolparlement. In laatstgenoemd jaar vertrok hij als hoogleeraar naar Weenen en werd er in 1878 in het Kabinet *Hohenwart* minister van Koophandel. Hij moest met genoemd ministerie aftreden en begaf zich vervolgens naar Stuttgart, om zich aldaar aan letterkundigen arbeid te wijden. Schoon hij de woelingen der sociaaldemocraten afkeurt, openbaart hij in zijne werken neiging tot het socialismus en de overtuiging, dat de bestaande staat van zaken op den duur onhoudbaar is.

Van zijne geschriften, welke zich door groote scherpsinnigheid onderscheiden, vermelden wij: „Die Nationalökonomie oder allgemeine Wirtschaftalehre (1861)”, waarvan eene derde uitgave verscheen onder den titel: „Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft (1873, 3 dln)”, — „Die nationalökonomische Theorie des ausschliessenden Abstandsverhältnisses (1867)”, — „Kapitalismus und Socialismus (1870)”, — „Die Quintessenz des Socialismus (1874; 3de druk, 1877)”, — „Bau und Leben des socialen Körpers (1875—1877, dl 1 en 2)”, — „Encyclopädie der Staatslehre (1878)”, — „Die Grundsätze der Steuerpolitik und die schwebenden Finanzfragen Deutschlands und Oesterreichs (1880)”, — „Für die internationale Doppelwährung (1881)”, — „Die Aussichtslosigkeit der Sozialdemokratie (1885)”, — en „Gesammelte Aufsätze (1885, 2 dln)”.

Schaffner (Max), een verdienstelijk beoefenaar der technische chemie, geboren in 1830 te Meisenheim (Rijn-Pruisen), studeerde aan de polytechnische school te Karlsruhe en was jaren lang assistent aan het chemisch laboratorium aldaar. In 1854 stichtte hij het centraal laboratorium van het genootschap *Vieille Montagne* te Moresnet bij Aken, aanvaarde het bestuur daarvan en werd in 1856 directeur van de Saksisch-Thüringsche Kopermijnenmaatschappij te Eisenach. Hier werd, voor het eerst in Duitschland, door hem de extractie ingevoerd van koperhoudend zwavelkies door roosten met keukenzout. In 1859 vertrok hij als directeur van eene Oostenrijksche maatschappij voor mijnontginning naar Aussig. Hier beproefde hij met goed gevolg de koperextractie door ijzerchlorure en bracht haar in verband met de bewerking van sodaresten doordien hij deze met het kies onder toevoeging van zand samensmolt. Het zwavel werd in den vorm van zwavelijzer verkregen, dat met zoutzuur in zwavelwaterstof en ijzerchlorure werd omgezet. Onder zijne leiding verkreeg de scheikundige fabriek te Aussig een grooten omvang en zij leverde, behalve groote hoeveelheden soda, zwavelzuur, zoutzuur en chloorkalk, vele scheikundige en metallurgische producten. Eene tweede dergelijke fabriek stichtte hij te Kralup bij Praag en eene groote ammoniak-sodafabriek met de firma *Soleoxy* te Ebeseo in het Salzkammergut. Voorts deed hij te Aussig met anderen eene aanzienlijke glasblazerij verrigten, waar het aldaar voorkomende phonoliet verwerkt wordt, — alsmede eene pottbakkerij, en zijne vuurvaste potten zijn zeer in trek. Wijders is hij medestichter van de groote fabriek van vuurvast aardewerk van *Vöges & Co.* te Duisburg en van eene voor de kalizoutindustrie te Neustassfurt. Zeer verdienstelijk heeft hij zich voorts gemaakt met betrekking tot de verwerking der sodaresten, namelijk door in 1861 eene methode aan te wijzen tot het verkrijgen van zwavel. Eene nog meer volkomene methode, welke op de behandeling van sodaresten met chloormagnesium berust, heeft hij met *Helbig* in 1879 in toepassing gebracht. De magnesia, hierbij verkregen, wordt door *Schaffner* en *Helbig* volgens eene nieuwe uitvinding gebezigd tot het ontleden van chloorammoniumlagen uit de ammoniak-sodabereiding en zij verbinden deze handelwijze met de bereiding van het

Leblancsoda. *Schaffner* heeft over de bovengemelde onderwerpen, alsmede over het winnen van thallium en van lood, enz. onderscheidene merkwaardige verhandelingen in het licht gegeven.

Schaffhäutl (Karl Franz Emil), een verdienstelijk natuurkundige, geboren den 19den Februari 1803 te Ingolstadt, studeerde in de geneeskunde en legde zich tevens toe op de mineralogische scheikunde, alsmede op de vervaardiging van natuurkundige instrumenten. Reeds als student gaf hij eenige merkwaardige verhandelingen in het licht en vertrok in 1833 naar Sheffield, om er de staalfabrieken in oogenschouw te nemen. Hier werd hij medewerker aan wetenschappelijke tijdschriften, en het Koninklijk Instituut van civiel-ingenieurs bekroonde o. a. zijne verhandeling over het springen van stoomketels. Hij deed voorts reizen door Frankrijk en Spanje, en vestigde zich vervolgens te München, waar hij tot hoogleeraar in de geognosie enz. en in 1849 tot opperbibliothecaris der universiteit benoemd werd. Voorts maakte hij zich verdienstelijk door het in orde brengen van het geognostisch kabinet van de Koninklijke Académie aldaar, door de uitvinding van een areometer, van een photometer enz. Van zijne geschriften noemen wij nog: „Geognostische Untersuchungen des südlichen Alpengebirges (1849)”, — „Bericht über die Musikinstrumente (1854)”, — en „Der echte Gregorianische Choral in seiner Entwicklung (1869)”.

Schalk is een woord, hetwelk oorspronkelijk de betoekenis heeft van knecht. Van daar *senschalk* (senechal, oudste knecht) en *maarschalk* (paardenknecht). In het middel-Nederlandsch en ook in onzen tijd wordt het gebezigd als de naam van iemand, die zich listige scherts veroorlooft zonder daarbij booze bedoelingen te hebben.

Schalken (Godfried van), een verdienstelijk Nederlandsch genreschilder, geboren te Dordrecht in 1643, was een leerling van *Hoogstraeten* en *Don*, woonde eerst geruimen tijd in Engeland en vestigde zich daarna in den Haag, waar hij den 16den November 1705 overleed. Hij muntte vooral uit op het gebied der nachtstukken, en men vindt doeken van zijne hand in de musea te 's Gravenhage, Amsterdam, Weenen, München, Dresden, Parijs enz. Ook heeft hij eenige gravures geleverd.

Schaller. Onder dezen naam vermelden wij: *Johann Schaller*, een verdienstelijk beeldhouwer, geboren te Weenen in 1777. Hij vertrok in 1812 naar Rome, waar hij tot 1823 vertoefde. Daar vervaardigde hij: „Bellerophon en Chimaera (in het Belvédère te Weenen)”. In 1823 werd hij professor aan de Keizerlijke Académie in zijne geboortplaats. Van zijne kunstgewrochten vermelden wij: het standbeeld van *Andreas Hofer* in de kerk te Innsbruck (1831—1833)”, — het standbeeld van Keizer *Frans I* te Stanialawow in Galicië (1837), — en eenige borstbeelden voor het *Walhalla*. Hij overleed te Weenen den 16den Februari 1847.

Ludwig Schaller, desgelijks een uitstekend beeldhouwer en een broederszoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Weenen den 10den October 1804 en bezocht gedurende eenige jaren het atelier van *Schwantaler*. In

dien tijd vervaardigde hij: „De Sterren”, eene „Psyche” en een borstbeeld van Koningin *Theresia*. Voorts modelleerde hij relliefs uit het leven van *Jan van Eyck*, *Hans Holbein* en *Albrecht Dürer* voor de Pinacothek en betelde de standbeelden van *Prometheus* en van *Phidias* voor de Glyptothek. Daarop volgden statuëttten van dichters, de gevel van het nationaal museum te Pest en het gedenkteecken van *Herder* te Weimar. Hij overleed te München den 29sten April 1865.

Julius Schaller, een Duitsch wjageer uit de school van *Hegel*. Hij werd geboren te Magdeburg in 1810, studeerde te Halle, werd er in 1838 buitengewoon hoogleraar en overleed in een krankzinnigengesticht den 21sten Juni 1868. Van zijne geschriften vermelden wij: „Die Philosophie unserer Zeit (1837)”, — „Der historische Christus und die Philosophie (1838)”, — „Vorlesungen über Schleiermacher (1844)”, — „Darstellung der Kritik der Philosophie Ludwig Feuerbachs (1847)”, — „Geschichte der Naturphilosophie von Bacon bis auf unsere Zeit (1841—1846, 2 dln)”, — „Die Phrenologie in ihren Grundzügen und nach ihrem Werth (1861)”, — „Leib und Seele (8de druk, 1856)”, — en „Psychologie (1860)”.

Schalmei, in het Fransch *saxophone* van het Latijnsche *calamus*, is de naam van eene herdersfluit, een der oudste blaasinstrumenten gewoonlijk van riet (*calamus*) vervaardigd. Ook de pijp van den doedelsak en een register van het orgel wordt met dien naam bestempeld.

Schande noemt men datgene wat den mensch in het oog van zijne medemenschen ooteert. De begrippen van eer en schande staan in het nauwste verband met de zedelijkheid, zoodat onzedelijke daden den mensch ootereen of tot schande verstreken, terwijl hij door een deugdzaam gedrag eer en achting verwerft. Ook handelingen, die de welvoegelijkheid kwetsen, worden schandelijk genoemd, terwijl men tevens erkennen moet, dat hij velen wel eens het vooroordeel het merk der schande drukt op eene daad, die uit een zedelijk oogpunt zeer te prijzen is, b.v. op het afwijzen van eene uitdaging tot een tweegevecht. Daarenboven legt de samenleving ons verplichtingen op in kleeding, levenswijze en manieren, wier versium gewoonlijk dengene, die ze verwaarloost, tot schande wordt gerekend. Het is intusschen van belang, zich boven de valsche begrippen van eer en schande te verheffen en de ware eer te zoeken in eene getrouwe vervulling van alle zedelijke en maatschappelijke verplichtingen.

Schandorph (*Sophus*), een Deensch dichter en letterkundige, geboren in 1837, studeerde in de theologie, maar bepaalde zich hoofdzakelijk bij de Romaansche letteren, verwierf in 1874 den graad van doctor op eene dissertatie over *Gosvi* en *Goldoni* en schreef een aantal letterkundige schetsen onder de titels: *Rabelais*”, „*Beaumarchais*”, „*Cervantes*”, „*Alfieri*” en „*Camões*”. Meer roem behaalde hij echter met eenige dichtbundels en vooral ook met zijne novellen. Hiertoe behooren: „*Uit het landleven*” en „*Vijf verhalen*”. Ook zijn dichtelijk verhaal: „*De jongste dagen*”, tafereelen bevattend uit den Duitsch-Deenschen Oorlog, wordt zeer geprezen.

Schans (Eene) of *verschansing* is een werk

der vluchtige versterkingskunst en bestaat uit eene borstwering, wier vuurlijn een bepaald tracé vormt. Zij kan een open of een gesloten werk wezen. Tot de opene werken behooren de flicche, de redan, de lunette, de tenaille, de papenmuts, de zwaluwstaart, de crémaillère, het gebastioneerde front en de hoornredoute, de sterrenschans en alle gebastioneerde schansen. Haar weerstandsvermogen wordt verhoogd door palissaden, fraisen, wolfskulien, verhakkingen, sladderminen, inundatiën, tamboers, caponnières, blokhuizen enz.

Schanskorven zijn roronde, gevlochten manden, gewoonlijk met eene hoogte van 1 en eene middellijn van 0,65 Ned. el. Zij dienen in de versterkingskunst tot het bekleden van borstweringen, vooral in batterijen en loopgraven, waartoe men ze naast elkander plaatst en met aarde vult. Ook verplaatst men ze soms tot het vormen van holle traversen, batterijmagazijnen, schietgaten enz. In Engeland gebruikt men schanskorven van bandijzer, die duurzaam en vooral voor de bekleding van schietgaten zeer geschikt zijn. Ook de Franschen hebben in den Krimoorlog vóór Sebastópol dergelijke schanskorven gebruikt.

Schaper (*Hugo Wilhelm Friedrich*), een verdienstelijk beeldhouwer, geboren den 31sten Juli 1841 te Alaleben in het district Merseburg, bezocht de kunstacadémie te Berlijn en vervolgens het atelier van *Albert Wolff*. Hij stelde in 1866 zijne groep: „*Bacchus, de verlatene Ariadne vertroostend*”, ten toon en in 1867 verwierf zijn ontwerp voor een gedenkteecken ter eere van *Ukland* den eersten prijs te Tübingen. Daarop volgde een monument ter gedachtenis der geeneuvelden van 1866 voor Halle, — een Bismarckmonument te Keulen (onthuld den 1sten April 1879), — het Lessingmonument te Hamburg, — het Göthemonument in den Thiergarten te Berlijn, — het Gaussmonument te Brunswijk (1890), — het Moltke-monument te Keulen, — het Göbenmonument te Coblenz (1884), — en drie kolossale figuren in de Herrscherhalle van het tighuis te Berlijn.

Schar, zie *Platvischen*.

Scharf (*George*), een Engelsch kunstenaar en een schrijver over kunstsaken, geboren te Londen den 16den December 1820, oefende zich onder de leiding van zijn vader, bezocht de London university-school en werd in 1838 als student aan de Royal Academy ingeschreven. Zijn eerste kunstwerk was eene verzameling van etsen onder den titel van „*Scenic effects*”, bestemd tot illustratie bij de in 1838 en 1839 door *Macready* ondernomene opvoering van stukken van *Shakspere* enz. In 1840 volbracht hij eene reis door Italië en vergezeldte hij *Fellow* naar Klein Azië, waarwaarts hij zich in 1843 nogmaals begaf als teekenaar bij de door de Regeering uitgezondene expeditie. Zijne schetsen van natuurtafereelen en monumenten uit Lycië zijn vervolgens in het Britsch museum geplaatst. Ook leverde hij met *Fellow*: „*Lycia, Caria, Lydia illustrated and described* (1847, dl 1)”. Na zijn terugkeer wijdde hij zich hoofdzakelijk aan het schilderen met olieverf en aan het illustreeren van letterkundige werken, zooals de „*Lays of ancient Rome* (1847)” van *Macaulay*, — „*Poems*” van *Keats* enz., en schreef voorts eene „*History of the characteristics of Greek*

art (1858; 3de druk, 1858)", — en „On the principal portraits of Shakespeare (1874)". In 1858 werd hij corresponderend lid van het Archaeologisch instituut te Rome, en in 1875 conservator van de National Portrait Gallery te Londen.

Scharlaken is eene helder roode kleur met eene gele tint. Zij wordt bereid van Fernambuchout of cochenille. Daar evenwel deze verfstoffen slechts karmozijnrood opleveren, dompelt men de stof, die men verven wil, in eene oplossing van tin of tinsout, om de scharlakenkleur te verkrijgen. Deze laatste is in het begin der 17de eeuw door onzen landgenoot *Drebbel* ontdekt.

Scharlakenkoorts (Rubeola), eene uitslagziekte, die het midden houdt tusschen roodvonk en mazelen, wordt gewoonlijk een paar dagen te voren aangekondigd door een zeker gevoel van onbehagelijkheid, gestoorde eetlust, verkeerden smaak in den mond, gevolgd door eene min of meer hevige, maar gevaarlijke koorts. Deze duurt niet langer dan een etmaal, gewoonlijk korter en gaat vergezeld van pijn in de keel, hoofdpijn, ruime huldutwaseming, urine met slijmerig bezinksel en een uitlag van roode vlekjes, die zeer ongelijk op verschillende plaatsen, meestal het eerst op armen en beenen, voorkomen. De afschilfering is gewoonlijk gering. De behandeling bestaat in het vermijden van tocht en een matig dieet. Dikwijls is zij de voorlooper van roodvonk, en waarschijnlijk kan zij als de zachtste vorm van deze beschouwd worden.

Scharnhorst (Gerhard Johann David von), een uitstekend Pruisisch generaal, geboren den 10den November 1756 te Bordenau in Hannover, bezocht de militaire school en trad in 1776 als vaandrig in dienst. In 1780 werd hij luitenant der artillerie, kort daarop leeraar aan de naar zijn ontwerp ingerichte krijgsschool en in 1792 kapitein bij den staf. In 1793—1795 nam hij aan het hoofd eener compagnie rijdende artillerie deel aan de veldtochten in Vlaanderen en Holland en onderscheidde zich bij de verdediging van Meenen. Na den oorlog van 1796 werd hij luitenant-kolonel, ging in 1801 in zijn rang over in Pruisischen dienst en werd er vervolgens als luitenant-kwartiermeester-generaal bij den generalen staf geplaatst. Van 1802 tot 1806 hield hij zich bezig met de instructie van officieren der infanterie en kavallerie en veranderde de daartoe door *Fredrik de Groot*e gestichte inrichting tot eene academie. In 1804 zag hij zich in den adelstand opgenomen en tot kolonel bevorderd en werd in 1806 als chef van den generalen staf bij den Hertog van Brunswijk geplaatst. Hoewel hij in den slag bij Auerstädt in de linker zijde gewond werd, trok hij met *Blücher* naar Lübeck terug. Tegelijk werd hij met laatstgenoemde gevangen genomen, maar eerlang uitgewisseld, waarna hij als kwartiermeester-generaal den slag van Eylau bijwoonde. In 1807 bevond hij zich aan het hoofd der commissie tot reorganisatie van het leger, bestuurdde van 1807 tot 1810 het departement van Oorlog en werd daarna chef van den generalen staf. In die betrekking bracht hij eene doortastende reorganisatie van het leger tot stand; hij maakte de betrekking van officier toegankelijk voor ware verdienste,

schaftte de werving af en schiep door eene snelle oefening van recruten eene krachtige reserve. Ook veranderde hij het soldatenleger in een volkleger en werkte door organisatie van de landweer niet weinig mede tot de bevrijding van Duitschland. Hij was een scherpzinnig denker, een man van een edel karakter en verbond een practisch genie met theoretische wetenschap. Hoe bescheiden en eenvoudig ook in woorden en daden, wist hij het geheele leger met een nieuwen geest te bezielen. Toen de Russen in 1813 aan de grenzen van Silezië verschenen, bevorderde *von Scharnhorst* met ijver den opstand in Pruisen, bracht den 28sten Februari te Kalisch het traetaat met Rusland tot stand, bewoog den Koning tot de instelling der Orde van het Lijzeren Kruis en vertrok bij het uitbarsten van den strijd als luitenant-generaal en chef van den generalen staf naar het leger in Silezië. In den slag van Großgörschen (2 Mei), werd hij gewond en hij overleed aan de gevolgen daarvan te Praag op het 28sten Juni 1813. Zijn lijk werd later naar Berlijn vervoerd, aldaar op het kerkhof der Invaliden bijgezet en zijne rustplaats versierd met een door *Tieck* vervaardigd gedenkteeken. Voorts werd zijn standbeeld, gewrocht door de meesterhand van *Zank*, in 1822 geplaatst vóór de hoofdwachter te Berlijn. Van zijne geschriften vermelden wij: „Handbuch für Officiere in den angewandten Theilen der Kriegswissenschaften (1787—1790, 3 din; 2de druk, 1817—1820)", — en „Militärische Denkwürdigkeiten (1797—1806, 5 din)".

Schatkist. Het Nederlandsch burgerlijk wetboek spreekt in art. 1183 van 's Rijks schatkist en van den voorrang, welken dese bij rangregeling van schulden heeft. Ons tegenwoordig administratief recht heeft tot hoofdbeginsel, dat er slechts *éene* schatkist is, waarin alle ontvangsten verantwoord en waarin alle betalingen gedaan worden. De Nederlandsche bank is algemeen kassier der schatkist.

Bij het ontstaan der moderne Europeesche Staten, toen men nog geen afzonderlijk budget kende, was de vorstelijke en de Staatschatkist dezelfde; oorspronkelijk namelijk betaalden de Vorsten de kosten der regeering, natuurlijkwijze slechts van geringen geldelijken omvang, uit de inkomsten hunner domeinen, terwijl, wanneer deze te kort schoten, den burgers beden werden opgelegd.

Onder de regeering van *Karel II* van Engeland, een Vorst, die wat al te veel voor privé uitgaven de bijdragen der ingezetenen in de schatkist aansprak, werd door het Parlement de scheiding gemaakt tusschen des Konings geldelijke aangelegenheden en die voor de takken van algemeen bestuur. Sinds dien tijd dagteekent de civiele lijst.

In het Oud Romeinsche Rijk echter bestond die afscheiding reeds. De Romeinen toch maakten onderscheid tusschen het *aerarium* en den *fiscus*. Terwijl het *aerarium*, een gedeelte van den tempel van *Saturnus*, waarin de gelden van den Staat, de veldteekens der legioenen en het Staatsarchief bewaard werden, de Staatschatkist was, had men onder de Keizers nog de bijzondere keizerlijke kas, den *fiscus*. Zoo vermeldt *Suetonius* den *fiscus Judaicus*, de Jodenbelasting, welke in de Keizerlijke schatkist gestort werd.

Tijdens het koningschap was de schatkist onder het beheer der Koningen, terwijl de quaestors belast waren met de ontvangst en uitgaaf. Toen Rome eene Republiek werd, veranderde dit. *Valerius Publicola* verplaatste het aerarium naar den tempel van Saturnus en droeg het beheer op aan de Comitia Curiata, terwijl later de Comitia Centuriata hiermee belast werden. De Senaat gaf bevel tot betaling uit de Staatskas, en zelfs geen dictator zou het gewaagd hebben zonder zoodanig bevel eene betaling te doen. Behalve deze Staatskas was er nog een bijzondere, geheime Staatschat, alleen in den uitersten nood aan te spreken.

Onder *Octavianus* ontstond er eene bijzondere krijgskas tot verpleging en ondersteuning van de soldaten, terwijl afgescheiden van deze een tweede fiscus als speciaal het aan den Vorst toegestane privaetvermogen werd vastgesteld. In het aerarium werden de schattingen uit de provinciën, de opbrengsten van veldverpachtingen, de vrijverklaringsgelden, de opbrengst der waterleidingen en cloacae, belastingen op de processen, de marktgelden, de inkomst van wat wij zouden noemen de aachtheit enz. gestort.

De fiscus bestond uit het privaet vermogen van den Keizer en werd gestijfd door de opbrengst der boeten, geschenken, erfelingen, onbeheerde nalatenschappen enz. In de 3de eeuw na Chr. smolt de Staatschatkist met de Keizerlijke kas samen en onder *Constantinus* zien we dan ook alleen onderscheid gemaakt tusschen de Keizerlijke schatkist en het Kroonvermogen des Keizers.

Schatkistbiljetten zijn, evenals muntbiljetten, papieren, die eene zekere geldwaarde vertegenwoordigen en met verlof der Vertegenwoordiging door de Regeering worden uitgegeven, om in de geldbehoefte van het oogenblik te voorzien. Dat verlof wordt vooral dan gegeven, wanneer op de begrooting de uitgaven niet voldoende gedekt zijn door de middelen.

Schatting of *cijns* noemt men het bedrag, dat een afhankelijk gebied betalen moet aan zijn soeverein.

Schaumann (Adolf Friedrich Heinrich), een Duitsch geschiedkundige, geboren te Hannover den 19den Februari 1809, studeerde te Göttingen in de rechten en vestigde zich daarop als pleitbezorger in zijne geboortestad. Hij behaalde den prijs, door de universiteit te Göttingen uitgelooft, met zijn werk: „Geschichte des niedersächsischen Volks bis 1180 (1838)” en werd daarop secretaris der bibliotheek en vervolgens buitengewoon professor in de geschiedenis en diplomatiek te Göttingen. In 1847 werd hij gewoon hoogleeraar te Jena — en in 1851 opperbibliothecaris en historiograaf van het Koninkrijk Hannover. Hij bekleedde deze betrekking tot 1868 en overleed te Hannover den 10den December 1882. Van zijne geschriften noemen wij nog: „Ueber das Chronicon Corbejense (1830)”, — „Der älteste Prozess nach römisch-kanonischen Formen (1843)”, — „Geschichte des Grafen von Valkenstein (1847)”, — „Geschichte des zweiten Pariser Friedens (1844)”, — „Handbuch der Geschichte der Länder Braunschweig und Lüneburg (1864)”, — „Geschichte der Erwerbung der Krone

Großbritanniens von Seiten des Hauses Hannover (1878)”, — en „Sophie Dorothea, Prinzessin von Ahlden und Kurfürstin Sophie von Hannover (1879)”.

Schaumburg, eigenlijk *Schaesburg*, is de naam van een voormalig Duitsch graafschap in Westfalen, aan de Weeser, tusschen het Hannoverse vorstendom Kalenberg, de graafschappen Lippe en Ravensberg en het vorstendom Minden. Een gedeelte daarvan verviel aan Keur-Hessen en vormt thans het tot de Pruisische provincie Hessen-Nassau behorende arrondissement Rinteln (8,4 □ geogr. mijl met bijna 38 000 inwoners). Dit land is bergachtig, wordt door de Weeser, de Aue en de Kaapaue besproeid en levert graan, ooft, steenkolen, zout, sandsteen enz. — Ook geeft men den naam van *Schaumburg* aan eene heerlijkheid in het voormalig hertogdom Nassau, — alsmede aan een graafschap in het aartshertogdom ob der Enns.

Schaumburg-Lippe, een soeverein vorstendom van het Duitse Rijk, tusschen 51°53' en 52°20' N.B. en 8°59' en 9°20' O.L. van Greenwich gelegen, is door Pruisische gewesten omringd en bestaat uit het westelijk gedeelte van het voormalig graafschap Schaumburg. Het heeft eene oppervlakte van ruim 6 □ geogr. mijl, ligt aan den noordelijksten tak van het Wesergebergte en bestaat grotendeels uit laagland en voor 't overige uit golvende heuvels. In het zuidoosten bevinden zich de boschrijke Bückebergen, in het westen het Schaumburger Woud en in het noorden het Steinhuder Meer met de kleine vesting Wilhelmstein op een kunstmatig aangelegd eiland. Eigenlijke rivieren zoekt men er te vergeefs, doch men heeft minerale bronnen bij Stadhagen en Eilsen. Het klimaat is er gematigd en gezond, doch in het algemeen vochtig en kil. De grond is er dankbaar en zeer geschikt voor den landbouw. De bevolking telt er ruim 35 000 zielen (1880), die bijna allen tot de Protestantsche Kerk behoren. Men vindt er 2 steden (Bückeburg en Stadhagen), 2 vlekken en 88 gehuchten. De landbouw levert er rogge, gerst, haver, boekweit, aardappelen, bonen, suikerwortelen en vlas, en ook de ooft- en boschbouw, benevens de veeveelt, zijn er van belang, terwijl fabrieknijverheid en handel er nog in de kindsheid verkeerden. Tot de inrichtingen van onderwijs behoreen er: het gymnasium Adolphinum, eene kweekschool van onderwijzers, eene burgerschool, eene hogere burgerschool voor meisjes en eene nijverheidsschool (alle te Bückeburg), eene hogere burgerschool te Stadhagen en 33 dorpsscholen. De grondwet dagteekent er van 17 November 1868. De Vorst is er in het besit der soevereiniteit. Hij belijdt den Hervormden godsdienst en wordt met het voleindigde 21ste levensjaar meerderjarig. Jaarlijks wordt er een Landdag gehouden. Leden daarvan zijn: 2 door den Vorst benoemde vertegenwoordigers der domeinen, één afgovaardigde van de ridderschap, één van de predikanten, één van de rechtgeleerden, geneeskundigen en onderwijzers, 3 vertegenwoordigers der steden en 2 der gehuchten. Het hoogste staatsbewind voor binnen- en buitenlandse zaken is de Vorstelijk Regeering te Bückeburg. De rechterlijke organisatie zal er

eerlang verbeterd worden. Het kerkelijk opbestuur is voor de Hervormden de Regeering en voor de Lutherischen het consistorium, terwijl de R. Katholieken er tot het bisdom Osnabrück behooren. De gemeenten hebben er een zelfstandig bestuur onder het toezicht der Regeering. De jaarlijksche begroting heeft er voor inkomsten en uitgaven het cijfer van 384 000 gulden, terwijl de staatschuld er ruim 208 000 gulden belooft. Het vorstendom zendt één afgevaardigde naar den Duitschen Rijksdag. De hoofdstad is Bückeburg.

De lijn *Schaumburg of Bückeburg* van het Huis *Lippe* werd door Graaf *Philipp*, jongsten zoon van Graaf *Simon VI van der Lippe*, gesticht. Hij verkreeg in 1613 als apanage de ambten Lipperode en Alverdissen en erfdie in 1640 van zijne zuster *Elizabeth*, de moeder van den laatsten Graaf van *Schaumburg*, *Otto VII*, een gedeelte van het graafschap *Schaumburg*, *Arensburg*, en *Hagenburg*. Dit gebied erlangde nu den naam van *Schaumburg-Lippe*. In 1668 stelde *Philipp* het eerstgeboorterecht vast en overleed in 1681. Zijn oudste zoon, *Friedrich Christian*, volgde hem op in de lijn *Bückeburg* en stierf in 1728, en een tweede zoon, *Philipp Ernst*, stichtte de zijlijn *Alverdissen*. Na het uitsterven der lijn *Brake* in 1709 ontstond een twist met *Lippe-Detmold*, die in 1748 op deze wijze werd ten einde gebracht, dat *Blomberg* aan *Detmold*, doch *Schieder* aan *Bückeburg* ten deel viel. Met den kleinzoon van *Friedrich Christian*, den Portugeeschen veldmaarschalk, Graaf *Friedrich Wilhelm Ernst*, die het fort *Wilhelmsburg* in het *Steinhuder Meer* deed verrijzen en eene vermaarde krijgsschool stichtte, verdween in 1777 de oudere lijn *Bückeburg*, waarop de lijn *Alverdissen* in Graaf *Philipp Ernst* (kleinzoon van den stichter der zijlijn) het bewind van *Bückeburg* aanvaardde. Hij handhaafde zich in het bezit zijner landen na afstand van het ambt *Schieder* en noemde zich Graaf van *Schaumburg-Lippe-Bückeburg*. Na zijn overlijden (13 Februari 1787) werd hij opgevolgd door zijn zoon *Georg Wilhelm*, eerst onder de voogdij van zijne moeder, Prinses *Juliane van Hessen-Philippthal*, totdat hij in 1807 zelf het bewind aanvaardde. Hij voegde zich bij den Rijnbond en schonk in 1816 aan zijn land eene vertegenwoordiging, bestaande uit afgevaardigden van de ridderschap, de steden en de landbouwers. In 1848 ontstond ook hier eene sterke volksbeweging. Aan het verlangen des volks, dat de domeinen staats eigendom zouden worden verklaard, weigerde de Vorst te voldoen. Wél kwam er eene nieuwe kieswet tot stand, alsmede eene wet op de verantwoordelijkheid der Regeering, doch reeds in 1849 werden er de voormalige toestanden hersteld. Na den dood van *Georg Wilhelm* (21 November 1860) werd hij opgevolgd door zijn zoon, Prins *Adolf Georg*, geboren den 1sten Augustus 1817. Deze schaarde zich in 1866 aan de zijde van Oostenrijk, maar trad vervolgens toe tot den Noord-Duitschen Bond en sloot het volgende jaar eene militaire conventie met Pruisen. Eindelijk werd den 17den November 1868 nalange onderhandelingen eene nieuwe wet op de samenstelling der vertegenwoordiging ingevoerd. Door een verdrag van 16 Mei 1883 verviel door

koop het gedeelte van den spoorweg München—Hannover, dat op het grondgebied van *Schaumburg* gelegen was, aan Pruisen. Eene wet van 20 Augustus 1884 regelde er het verkrijgen van grondbezit en eindelijk brachten drie wetten van 20 Januari 1885 aan dat land eene patentbelasting, eene spoorwegbelasting en eene wijziging der in 1871 vastgestelde inkomstenbelasting.

Schavot is de naam van een toestel van planken in de opene lucht, waarop in vroegeren tijd de tot schavotstraffen veroordeelde misdadigers hun vonnis in het openbaar ondergingen. Men heeft die straffen bij het toemen der beschaving allengs zien verdwijnen. De Fransche constituanten nam den 28sten September 1791 het merkwaardig besluit: „la peine de mort ne sera plus que la simple privation de la vie”, en daarmede namen het radbraken, vierendeelen, branden en dergelijke gruwelijke folteringingen een einde. De Fransche wetgeving maakte echter eene uitzondering met den vadermoorder, wien o. a. de rechterhand werd afgekap, — eene bepaling, die in 1832 in Frankrijk en eerst in 1854 in ons Vaderland werd afgeschaft. In laatstgenoemd jaar verdwenen bij ons alle schavotstraffen, die gedeeltelijk op grond van het Fransche wetboek werden toegepast, gedeeltelijk bij soeverein besluit in 1813 waren ingevoerd. Alleen de doodstraf met den strop — ophanging voor mannen en verwoording voor vrouwen — bleef ook na 1854 bestaan. Doch later is naar de meening van sommigen nog ontijdig, maar tot blijdschap van alle menschen vrienden, de geheele doodstraf uit ons wetboek van strafrecht verdwenen. Tot de schavotstraffen behoorden voorts in vroegeren tijd: tepronkstelling, zwaaien met het zwaard over het hoofd, geeseling en brandmerk.

Schayes (Antoon Willem Bernard), een verdienstelijk Belgisch geschiedkundige, geboren te Leuven den 11den Januari 1806, bezocht de universiteit aldaar en zag zich in Juli 1830 benoemd tot ambtenaar aan de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Hij nam zijn ontslag uit die betrekking op den 31sten December 1832 en keerde naar Leuven terug. Zijn hoofdwerk is: „Les Pays-Bas avant et durant la domination Romaine (1837)”, en het eenige in het Nederlandsch door hem uitgegeven boek draagt den titel: „Dagboek der Gentsche Collatie, bevattende een nauwkeurig verhaal van de gebeurtenissen, te Gent en elders in Vlaanderen voorgevallen, van de jaren 1446 tot 1615 (1842)”. Voor zijne Fransche werken werd hij bij herhaling bekroond. In 1847 zag hij zich benoemd tot lid der Belgische Académie en kort daarna tot bewaarder van het Museum van oudheden te Brussel. Hij overleed den 8ten Januari 1859.

Schedel (cranium, zie nevensgaande plaat) noemt men in ruimeren zin het geheel der beenderen van het hoofd en in meer beperkten zin die, welke de hersenkas vormen. Het geheele hoofd telt, met uitzondering van de tanden, 22 beenderen, en 8 van deze vormen de hersenkas; de overige 11 zijn aangezichtsbeenderen. Van de eigenlijke schedelbeenderen vormen het voorhoofds-, zee-, wiggen- en achterhoofdsbeene een ring, welke door den door de wand- en slaapbeenderen gevormden

DE SCHEDEL VAN DEN MENSCH.

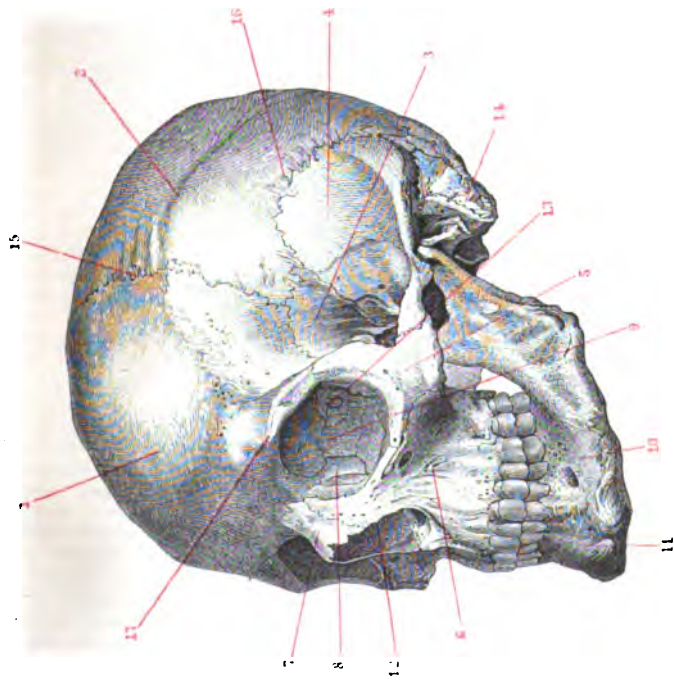

Fig. I.

Fig. I. Van terzijde.

1. Voorhoofdsbeen. 2. Kruinbeen. 3. Grootte vleugel van het wiggebeen. 4. Slaapbeen. 5. Jukbeen. 6. Bovenkaaksbeen. 7. Neusbeen. 8. Traanbeen. 9. Lamina papyracea van het zeeffbeen. 10. Onderkaaksbeen. 11. Kin. 12. Voorste neusopening. 13. Gat voor de gezichtszenw. 14. Telpelvormig uitsteksel van het slaapbeen. 15. Kroonnaad. 16. Schubnaad. 17. Bovenste rand der oogholte.

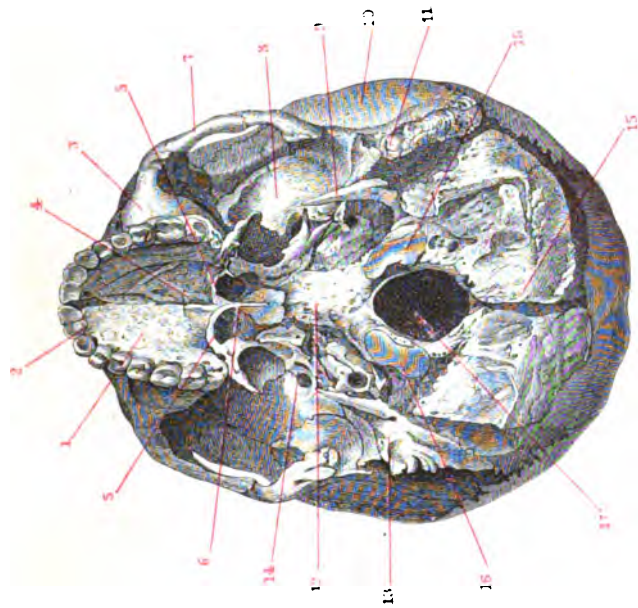
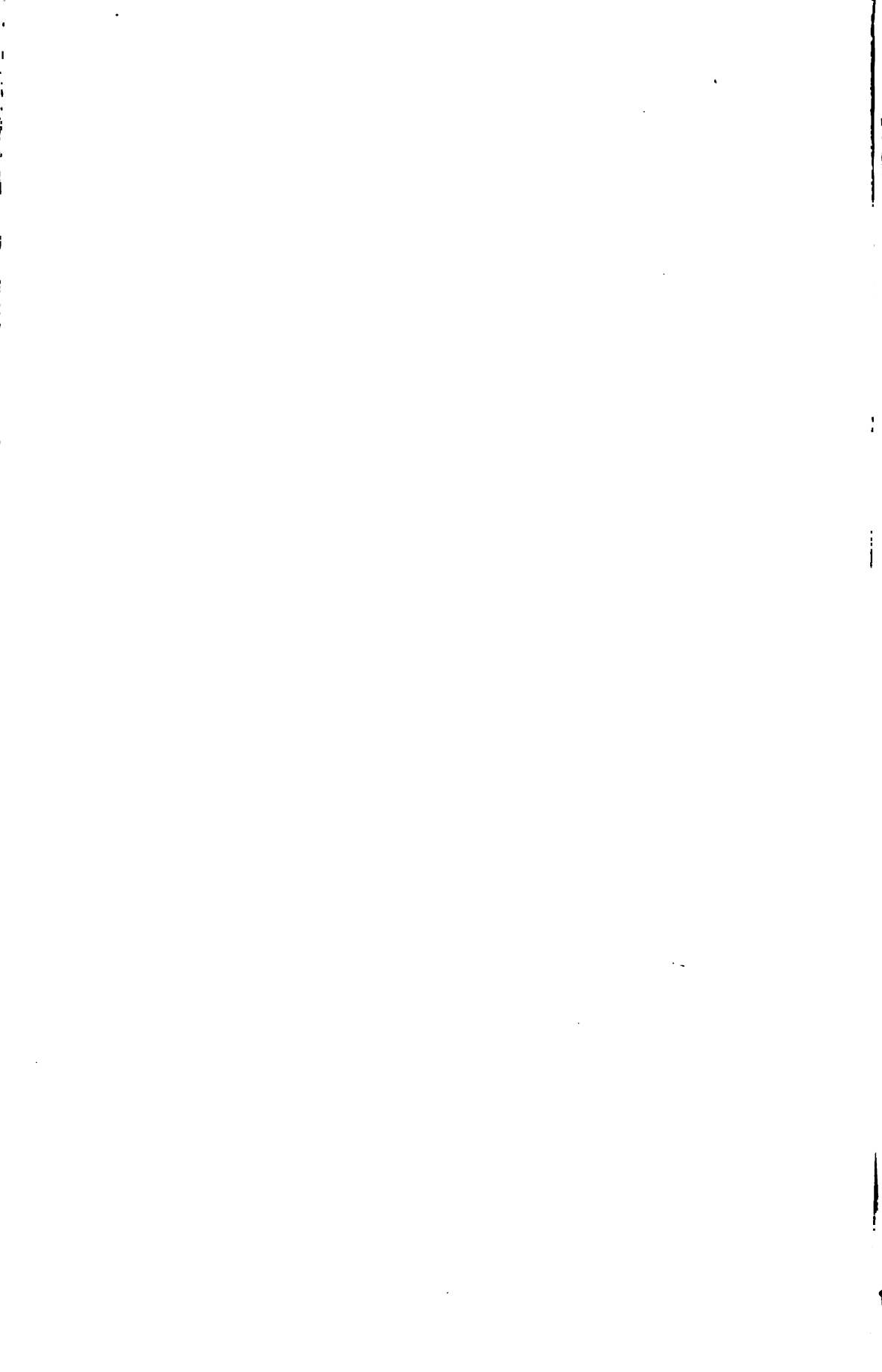

Fig. II.

Fig. II. Van onderen.

1. Gehemelte-uitssteeksel der bovenkaak. 2. Tandkasuitssteeksel der bovenkaak. 3. Bovenkaaksbeen. 4. Horizontaal deel van het gehemeltebeen. 5. Achterste neusopening (Choanen). 6. Ploegschaarbeen. 7. Jukbeenboog. 8. Grootte vleugel van het wiggebeen. 9. Stijlvormig uitsteksel van het slaapbeen. 10. Schubbij gedeelte van het slaapbeen. 11. Telpelvormig gedeelte van het achterhoofdsbeen. 12. Grondstuk van het achterhoofdsbeen. 13. Rotsachtig gedeelte van het slaapbeen (met het gehoororgaan). 14. Ovaal gat van het wiggebeen. 15. Achterhoofdsgedeelte van het achterhoofdsbeen. 16. Gewrichtsdeel van het achterhoofdsbeen. 17. Grootte achterhoofds-gat (voor den doorgang van het ruggemerg).

ring zoodanig gekruist wordt, dat zij te samen een gealoten geheel vormen, waarin de hersenen gelegen zijn. Het *voorhoofdsbeen* (os frontis) is het voorste gedeelte van den schedel, heeft de gedaante van eene schelp en draagt aan de benedenzijde bij tot de vorming der oogkassen, terwijl zijn bovenrand door een dwarsnaad vereenigd is met de wandbeenderen en met de groote vleugels van het wiggebeen. Naar de benedenzijde grenst het voorhoofdsbeen aan de juk-, neus-, traan- en bovenkaaksbeenderen, alsmede aan het zeefbeen. De beide helften van het voorhoofdsbeen zijn door een naad vereenigd, welke op volwassen leeftijd meestal verdwijnt. Tusschen de oogholtenvormende deelen van het voor-

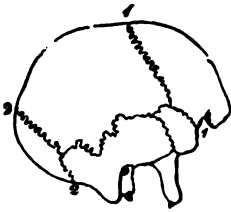

Fig. 1.

hoofdsbeen is het *zeefbeen* (os ethmoideum) gevoegd, — en de achterrand dier deelen van het voorhoofdsbeen is verbonden met het *wiggebeen* (os sphenoidum). Dit been heeft eenigzins de gedaante van eene vliegende wesp, is als eene wig tusschen de schedelbeenderen gedreven en komt met al deze in aanraking. Zijn middengedeelte is hol en het heeft tot aanhangsels de 2 kleine en 2 groote vleugels. Het *achterhoofdsbeen*, aan het uiterst-benedenste gedeelte van het hoofd geplaatst, is door den lambdanaad met de wand- en slaapbeenderen vereenigd en doorboord door het achterhoofdgat (foramen magnum), dat de

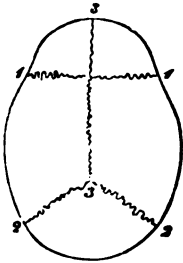

Fig. 2.

schedelholte met de holte in de wervelkolom verbindt. Aan weerszijden van dat gat bevinden zich de knobbeis (condyl), die in de beide holten van den eersten halswervel (atlas) passen. De gepaarde beenderen van den schedel zijn de wand- en slaapbeenderen. De *wandbeenderen* (ossa parietalia) liggen boven aan weerszijden van den schedel en zijn door den pijnnaad, die van voren naar achteren over het midden van den schedel loopt, verbonden, — en de *slaapbeenderen* (ossa temporum) bevinden zich aan de zijden van den schedel tusschen het wigge-, wand- en achterhoofdsbeen. Het belangrijkste gedeelte van het

slaapbeen is het rotsbeen, hetwelk het gehoororgaan bevat. Wij zien in bijgaande afbeeldingen in fig. 1 den schedel van ter zijde, in fig. 2 van boven en in fig. 3 van binnen (het oog plaatsend in het middelpunt der holte). Wij zien aldaar, hoe de verschillende beenderen (1—1, 2—2, 3—3) door naden verbonden zijn, terwijl men in fig. 3 in *Z* het groote gat opmerkt.

Aan het voorste en onderste gedeelte van den schedel vindt men de 14 aangezichtsbeenderen. Slechts 2 van deze zijn in het midden

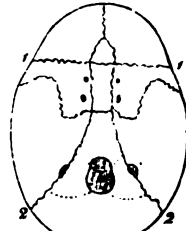

Fig. 3.

gelegen en ongepaard namelijk het ploegschaarbeen en het onderkaakbeen. Alle andere zijn gepaard, namelijk 2 bovenkaaksbeenderen, 2 neusbeenderen, 2 traanbeentjes, 2 gehemeltebeenderen, 2 jukbeenderen en 2 sponsbeenderen. De 2 *bovenkaaksbeenderen* (ossa maxillaria superiora) liggen in het midden van het gelaat, zijn in het midden met elkander vereenigd en aan het wiggebeen, alsmede door middel der jukbeenderen aan het slaapbeen vastgehecht. Zij helpen de oog-, neus- en mondholten vormen en bevatten aan elke zijde 8 kassen, waarin tanden zijn geplaatst. De *jukbeenderen* (ossa zygomatica) vormen sterke bogen, van voren met het voorhoofds- en bovenkaaksbeen en van achteren met het slaapbeen verbonden. De

Fig. 4.

ghemeltebeenderen (ossa palatina) zijn weeke beenderen, waarvan een gedeelte het beenachtig gehemelte vormt. De *traanbeentjes* (ossa lacrymalia) zijn kleine, dunne, vierkante plaatjes, die mede den binnenwand der oogholte vormen. De *neusbeenderen* (ossa nasalia) zijn korte en dikke beenderen, die het bovenste gedeelte van den neus vormen, — en de *sponsbeenderen* (ossa turbinata inferiora) zijn schelpvormig van gedaante, in de neusholte gelegen en met een slijmvlies bekleed. Het *ploegschaar-*

boem (vomer) vormt een verticaal tusschenschot in het midden der neusholte, — en het *onderkaaksboem* (os maxillare inferium) heeft de gedaante van een hoefijzer en bestaat uit een horizontaal, boogvormig middengedeelte met 16 tandkassen en 2 opgaande takken, van welke ieder eindigt in een knokkel en een uitsteeksel, voor de geleiding en aanhechting van spieren bestemd. In fig. 4 zijn de aangezichtsbeenderen afgebeeld; het donkere gedeelte behoort tot de schedelbeenderen. De aangezichtsbeenderen vormen onderling en met de schedelbeenderen verschillende holten, zooals: de *oog*-, *mond*- en *neusholten* en bevatten groeven en openingen, voor het doorlaten van spieren, zenuwen en bloedvaten bestemd.

Schedelleer, zie *Gall*.

Scheefkelk (*Arabis L.*) is de naam van een plantengelacht uit de familie der *Kruisbloemigen* (*Cruciferae*). Het onderscheidt zich door een binnenwaarts gebogen kelk met 2 grootere, aan den voet buitige blaadjes, een onbehaarden of met 4 klierjes bezetten vruchtbodem, eene lange, rechtstandige, lijnvormige houw en witte bloemen. In ons Vaderland groeien: de *zandscheefkelk* (*A. arenosa Scop.*) met langwerpige, gesteelde wortelbladeren, lancetvormige, ongesteelde stengelbladeren en een opgaanden stengel, — de *stengelomvattende scheefkelk* (*A. perfoliata L.*) met getande, stekelharige wortelbladeren, gaafrandige, stengelomvattende, onbehaarde stengelbladeren en opgerichte, gestrekte hawwen, — de *ruige scheefkelk* (*A. hirsuta L.*) met stekelharige bladeren en vierkante hawwen, — en de *plathawwige scheefkelk* (*A. planifolia L.*) met stekelharige wortel- en stengelbladeren, stengelomvattende stengelbladeren en samengedrukte hawwen.

Scheel (Friedrich Wilhelm Hans von), een Duitsch staathoudkundige, geboren te Potsdam den 29sten December 1839, studeerde te Halle, Jena en Berlijn in de rechten en staatswetenschappen, werd in 1868 assistent van zijn leermeester *Bruno Hildebrand* aan het statistiek bureau der Staten van Thüringen te Jena en vertrok in 1869 als leeraar in de staathoudkunde enz. naar de landbouw-académie te Proskau in Silezië, in 1875 als buitengewoon hoogleeraar naar de universiteit te Bern en werd in 1877 regeeringsraad en lid van het departement voor statistiek van het Duitsche Rijk te Berlijn. Behalve vele bijdragen in tijdschriften leverde hij: „Die Theorie der sozialen Frage (1871)”, — „Die sociale Frage (1873)”, — „Erbchaftsternern und Erbrechtsreform (1875)”, — en „Unsere socialpolitische Parteien (1878)”. Ook leverde hij eene Duitsche bewerking van het: „Traité de statistique” van *Block* onder den titel: *Handbuch der Statistik des Deutschen Reichs* (1879).

Scheele. Onder dezen naam vermelden wij: *Karl Wilhelm Scheele*, een uitatkend scheikundige. Hij werd geboren te Stralsund den 19den December 1742, was eerst als apothekersbediende werkzaam te Malmö en Stockholm en overleed den 21sten Mei 1806 als apotheker te Köping. Met gebrekkige hulpmiddelen en eenvoudige toestellen ontdekte hij het zuurstofgas, vele organische zuren, het mangaan, het chloor, het baryt en de samenstelling van vloeispaat, analyseerde het Berlijnsch blauw en ontleedde de dampkringalucht. Eene ver-

sameling zijner werken is in het licht verschenen onder den titel: „Opuscula chemica et physica (1788)”, alsmede onder dien van „Scheele's sämtliche physikalische und chemische Werke (1799)”.

Ludwig Nicolaus von Scheele, eigenlijk *Scheel*, een Deensch Staatsman, geboren in Holstein den 15den October 1796. Hij was gernimen tijd ambtman (burgemeester) van Gottorp en Hütten, aanvaardde in 1846 het voorzitterschap der Sleeswijk-Holsteinsche Regeering, poogde de nationale beweging tot stilstand te brengen, moest bij den opstand der Hertogdommen in Maart 1848 de vlucht nemen en werd na het dempen daarvan in 1852 landdorst tot Pinneberg, in 1853 Koninklijk commissaris bij de vergadering der Holsteinsche Standen en vormde in 1854 te Kopenhagen een nieuw ministerie, waarin hij zich met de portefeuille van Buitenlandse zaken en met het beheer van Holstein en Lauenburg belastte. Als lid van den Geheimen Raad nam hij het voorzitterschap waar bij de conferentiën, in 1856 te Kopenhagen ter afschaffing van den Sondtol gehouden. In April 1857 legde hij de portefeuille neder, keerde als landdorst naar Pinneberg terug en werd daarenboven in 1861 opperpresident te Altona. De Bondscommissarissen ontloegen hem den 24sten December 1864 uit die betrekking en de wrevel des volks noodzaakte hem Holstein te verlaten, zoodat hij zich als ambtelooze burger in Denemarken vestigde.

Scheeliet of *tungsteen* is een waterrij chalciet. Het kristalliseert in het quadratische stelsel, is in andere gesteenten verspreid, meestal grijs, geel of bruin van kleur, vetglanzig en doorschijnend, met eene hardheid van 4,5 tot 5. Het bestaat uit wolframiumzuur calcium (CaWO_4) met omstreeks 81% wolframiumzuur en bevat ook kiezelzuur en ijzeroxyde, somtijds koper en fluorium. Men vindt het in de Duitsche, Engelsche en Amerikaansche gebergten, en het dient tot bereiding van van wolframium, dat ook wel eens scheelium genoemd wordt.

Scheelzien (*Strabismus*) is eene gebrekkige gesteldheid der oogen, waarbij deze het vermogen missen, beide gezichtsassen tot kruising te brengen op één fixerpunt, in het gemeenschappelijk gezichtsveld gelegen. Die gesteldheid is oorzaak van eene niet-symmetrische plaatsing der oogen. Wij merken op, dat het linker oog zich bij de beschouwing van een voorwerp evenveel naar binnen beweegt, als het rechter, tot duidelijk zien, zich naar buiten moet bewegen, en omgekeerd; waar deze corresponderende bewegingen niet even groot zijn, is het éene oog anders gericht dan het andere, en er bestaat scheelzien. Behoudt één der oogen steeds dezelfde richting, dan heeft men geen scheelzien, maar scheefzien (*Insitas*). De oorzaak van scheelzien is veelal de ongelijke gezichtsterkte der beide oogen en de daaruit voortkomende geringere beweegkracht van het zwakkere oog, alsmede spierverskorting. Minder dikwijls voorkomende oorzaken zijn: ongelijke spierenenergie, verlamming eener spier van het éene oog, ondoorschijnendheid van het hoorvlies of ook gezichtsvrzwakking van één der oogen. Gewoonlijk toch vertoont zich het scheelzien bij één oog.

De lijder ziet dan met het gezonde oog en kijkt met het zieke in eene andere richting. Het is duidelijk, dat de netvliesbeelden zich aledan niet volkomen dekken en dat onder bepaalde voorwaarden dubbele beelden worden gezien. Wijkt het oog binnenwaarts, dan heeft men een *convergerend*, anders een *divergerend* scheelzien. Wijkt het éene oog af naar boven en naar buiten, dan heeft men een *af-sichtelijk* scheelzien (strabismus horridus). Daar het scheelzien gewoonlijk op spierverkorting berust, is er gelegenheid tot genezing door de *scheeloperatie*, welke aan de verkorte spier de noodige verlenging bezorgt. De operatie is niet gevaarlijk en ook niet pijnlijk, en tot behoud van het gezicht zeer aan te bevelen, schoon zij niet altijd duurzame baat geeft.

Scheenbeen, zie *Geraamte*.

Scheepsbouw. Schepen van hout en ijzer vervaardigd en op het water drijvende, moeten aan bepaalde voorwaarden voldoen. Zij dienen eene genoegzame stabiliteit te bezitten tegenover de krachten, die op hen werken, en tevens zoodanigen vorm, als de snelheid en gemakkelijkheid van beweging het meest bevordert. Deze voorwaarden zijn verschillend voor een zee- en voor een rivierschip, voor een oorlog- en voor een koopvaardij-schip, voor een zell- en voor een stoomschip. De scheepsbouw nu, die eene uitgebreide en grondige kennis vereischt, bejvert zich, voor die verschillende gevallen de meest gunstige uitkomsten te verkrijgen. De scheepsbouwmeester volbrengt zijne taak op de werf of in het dok. Op de werf legt hij op de helling de stapelblokken, bestemd om de kiel van het schip te ondersteunen. Op de kiel worden de spanten geplaatst en daaromheen de deelen gelegd, die de buitenhuid uitmaken. Daarna kan het schip van stapel loopen, betimmerd en opgetuigd worden. Tot herstelling van groote schepen maakt men doorgaans gebruik van drijvende droge dokken. In den laatsten tijd heeft men de gedaante der schepen aanmerkelijk verbeterd en door het bezigen van ijzer en staal, in de plaats van hout, hunne duurzaamheid, trouwens ten koste van de duurzaamheid van beweging, aanmerkelijk vermeerderd.

Scheepsmakelaar noemt men in de havensteden een tusschenpersoon tusschen den koopman, die zijne waren langs den waterweg wil verzenden, en den scheepgezagvoerder, die vracht verlangt. Hij sluit met laatstgenoemde de overeenkomst, volgens welke deze zich belast, bedoelde koopwaren ter plaatse harer bestemming te brengen.

Scheepvaart (De) omvat de binnenvaart (op rivieren en kanalen), de kustvaart, waarbij men het land niet uit het gezicht verliest, en de groote vaart die de handelswegen volgt dwars door de groote zeeën. De oudste zeevaarders waren voorzeker de Phoeniciërs, die de Middellandsche Zee bevoeren en hunne tochten tot Spanje uitstrekten. Later ondernamen ook de bewoners van den Griekschen Archipel en van Klein-Azië zee-reizen, en daarna inzonderheid de Carthagers. In de middeleeuwen was de zeevaart hoofdzakelijk in handen van de Venetianen, Genuezen en Noormannen. Terwijl beide eerstgenoemden daardoor handelsbelangen bevorderden, onder-

namen laatstgenoemden rooftochten naar de Nederlanden, Engeland en Frankrijk en bezochten zelfs Amerika. De scheepvaart werd bevorderd door de uitvinding van het compas, door de ontdekking van nieuwe werelddeelen, door het aankooopen van handelsbetrekkingen, door verbetering van den scheepbouw en vooral door het bezigen van stoomkracht. De sterrenkunde legde voorts de grondslagen voor de stuurmanskunst en hier en daar verreezen zeevaartkundige scholen, waar kloeke jongelingen zich voor de zeevaart konden bekwamen. Na de middeleeuwen hebben vooral de Spanjaarden, Portugeezen, Nederlanders en Engelschen zich op de scheepvaart toegelegd, en deze heeft niet weinig medegewerkt tot verspreiding van welvaart en beschaving. Er is een tijd geweest, waarin Nederland de vrachvaart had van Europa en den eersten rang bekleedde onder de zeevarende mogendheden, doch het heeft dien, bij de ontwikkeling der overige natiën, reeds lang verloren. Het is niet alleen overvleugeld door Engeland en Frankrijk, maar zelfs door de stad Hamburg, en vooral in de jongste jaren is wegens de lage vrachtprijzen het aantal onzer koopvaardij-schepen aanmerkelijk verminderd. Immers op het vaste land van Europa hebben de veilige en snelle spoorwegen een aanmerkelijk deel van het voormalig vervoer ter zee voor hunne rekening genomen, en naar Amerika kunnen alleen groote stoomboten met veel voordeel reizen doen.

Scheeren noemt men klippen en rots-eilandjes aan de kusten van Zweden en Finland, die zich tot 16 geogr. mijl in zee uitstrekken en er het binnenloopen der schepen onveilig maken. De Russische en Zweedsche roei- en stoomvaartuigen, welke ter beveiliging van de toegangen tot die eilanden dienen, vormen de *scheerenvloot*. — Men geeft voorts dezen naam aan eene waterplant (*Stratiotes aloides*) uit de familie der Waterkaarden (*Hydrocharidaceae*), die in ons Vaderland menigvuldig voorkomt in ondiepe, stilstaande wateren, waar zij, in grooten getale vereenigd, drijftillen of kraggen vormt. Die plant bestaat uit een vleezigen wortelstok, met fijne wortelvezeltjes aan het slijk vastgehecht, terwijl daarop de talrijke wortelbladeren rozetvormig zijn ingeplant. De zwaardvormige bladeren zijn lange den rand gedoorn, puntig, van boven helder groen en van onder bruingroen van kleur. De bloemstengels zijn steeds korter dan de bladeren en loopen uit in eene tweekleppige scheede, waarin bij mannelijke exemplaren verscheidene bloemen, bij vrouwelijke niet meer dan éene bloem gevonden worden. Bij beide heeft men 3 kleinere, groene, buitenste en 3 grootere, witte, binnenste dekbladjes. De mannelijke hebben 12 echte en ongeveer 25 onechte meeldraden, terwijl men bij de vrouwelijke een vruchtbeginsel met 6 gespletten stempels aantreft. De vrucht is vleezig, rechthoekig op den stengel geplaatst, 6-hokkig en bevat veel zaadkorrels. De scheeren bloeien in Juni tot Augustus en zijn overblijvende planten, die dikwijls tot bemesting van aardappelen- en rogge-landen worden gebruikt.

Scheerer (Theodor), een verdienstelijk scheel- en delfstofkundige, geboren den 28sten

Augustus 1818 te Berlijn, studeerde aldaar en te Freiberg, werd directeur der mijnen te Modum (Noorwegen), lector in de scheikunde te Freiberg en vertrok in 1872 naar Dresden, waar hij den 18den Juli 1872 overleed. Van zijne geschriften vermelden wij: „Lehrbuch der Metallurgie (1846—1853, 2 dln)”, — „Der Paramorphismus (1854)”, — en „Lötrohrbuch (2de druk, 1857)”.

Scheerling (*Conium maculatum L.*), *geviekte scheerling* of *dolle kervel* is de naam van een zeer vergiftige plant uit de familie der *Schermbloemigen* (Umbelliferae). Zij onderscheidt zich door een onduidelijken kelksoom, omgekeerd hartvormige bloembladen met een zeer kort topelipje, eene zijdelings afgeplatte vrucht met golfsgewijs gekarteelde ribben, een 3- tot 5-bladig omwindseltje, zachte, glinsterende bladen, waarvan de onderste 3-maal gevind zijn, met holle bladstelen en vinspletige blaadjes met gezaagde slippen, een naakten, glinsterenden of blauw berijpten, hollen, van onder rood gevleekten stengel en donkergroen loof, alsmede met een onaangename reuk. Zie bijgaande afbeelding. Zie voorts onder *Kervel*.

Schefer (Leopold), een verdienstelijk dichter en romanschrijver, geboren den 30sten Juli 1784 te Muskau in de Niederlausitz, bezocht het gymnasium te Bautzen en hield zich vervolgens bezig met wiskunde, wijsbegeerte en talen. Zijne eerste voortbrengselen op het gebied der dichtkunst en muziek werden uitgegeven door Graaf Pückler onder den titel: „Gedichte mit Compositionen (1811)”. Ook een

volgende bundel verscheen 2 jaar later zonder naam. Bij het uitbarsten van den oorlog in 1818 benoemde Graaf Pückler hem tot bestuurder zijner goederen en stelde hem vervolgens in staat, eene reis te doen naar Engeland, Italië, Griekenland, de Ionische Eilanden, Turkije en Klein-Azië. Nadat hij in 1820 naar Muskau was teruggekeerd, wijdde hij zich in vriendschappelijk verkeer met zijn begunstiger aan letterkundigen arbeid. Hij schreef: „Novellen (1825—1829, 5 dln)”, — „Neue Novellen (1831—1835, 4 dln)”, — „Lavabecher (1833, 2 dln)”, — „Kleine Romane (1836—1837, 6 dln)”, — „Die Gräfin Ulfeld (1834, 2 dln)”, — „Viel Sinne, viel

Köpfe, Zauber Geschichte (1840)”, — „Graf Promnitz (1842)”, — „Die Göttliche Komödie in Rom (2de druk, 1843)”, — „Génévion von Toulouse (1846)”, — „Achtzehn Töchter (1847)”, — en „Die Sibylle von Mantua (1853)”. Zijne novellen zijn eigenlijk lyrisch-epische gedichten in proza; zij brengen ons naar China, Canada, Constantinopel, op de Griekische eilanden, te Rome, Venetië enz. en boeien den lezer door een frisch koloriet, eene oorspronkelijke vinding, een kieschen smaak en een weglependen stijl. Later bepaalde hij zich meer bij de dichtkunst en leverde: „Kleine lyrische Werke (1828)”, — „Vigilien (1842)”, — „Gedichte (3de druk, 1847)”, — en vooral zijn algemeen bekend: „Laienbrevier (1834; 17de druk, 1877)”, — alsmede: „Der Weltpriester (1846)”, — en „Hausreden (1854, 2 dln; 4de druk, 1869)”. Voorts vermelden wij: „Hafs in Hellas (1853)”, — „Koran der Liebe nebst kleiner Sunna (1855)”, — „Mahomeds türkischen Himmelsbriefen (1840)”, — „Schneekönigs Kinder (1857)”, — en „Homers Apothese (1858)”. Van muzikale gaven gaf hij getuigenis in de opera: „Sakontala en in onderscheidene kwartetten. Hij overleed te Muskau den 18den Februari 1860.

Zijne „Ausgewählte Werke” verschenen reeds in 1846 te Berlijn in 12 deelen.

Scheffel (Joseph Victor), een verdienstelijk dichter, geboren den 16den Februari 1826 te Karlsruhe, studeerde te Heidelberg in de rechten en in de geschiedenis en wijdde zich vervolgens onbezorgd en onverdeeld aan de beoefening der fraaie letteren. Na

onderscheidene reizen door Zwitserland, Frankrijk en Italië leverde hij: „Der Trompeter van Sackingen, ein Sang vom Oberrhein (1854; 77ste druk, 1879)”, en daarna den historischen roman; „Ekkehard (1851; 45ste druk, 1879)”. Zijne voortbrengselen onderscheiden zich door eene ongemeene frischheid en een bevalligen humor. Nadat hij eerst als bibliothecaris eenigen tijd te Donaueschingen en toen als privatdocent te München gewoond had, vestigde hij zich voor goed in zijne geboorteplaats, waar zijn 50ste verjaardag feestelijk werd gevierd, terwijl de Groothertog van Baden hem in den adelstand opnam. Van zijne latere werken vermelden wij: „Gandeamus (1867;

De geviekte scheerling.!

33ste druk, 1890)", — „Frau Aventure. Lieder aus Heinrich von Ofterdingens Zeit (1863; 7de druk, 1876)", — het verhaal: „Juniperus. Geschichte eines Kreuzfahrers (1868; 2de druk, 1875)", — „Bergpsalmen (1870; 4de druk, 1893)", — „Waldeinsamkeit (1880; 4de druk, 1884)", — „Hugideo (4de druk, 1885)", — „Das Waltarilied, verdeutscht (1875)", — en „Der Brautwillkomm auf Wartburg (1873)".

Scheffer. Onder dezen naam vermelden wij:

Ary Scheffer, een beroemd historie- en genreschilder, geboren te Dordrecht den 12den Februari 1796. Hij werd in de school van *Pierre Guéris* te Parijs tot kunstenaar gevormd, en van zijne eerste stukken vermelden wij: „De drie engelen voor de tent van Abraham in het bosch Mamre (1815)", — „De dood van Lodewijk de Heilige (1817)", — „Sócrates, Alcibiades verdedigend", — „De zelfopoffering der burgers van Calais (1819)", — „Lodewijk de Heilige, zijne door pest aangetaste soldaten bezoekend", — en vooral: „De weduwe van den soldaat". Voorts leverde hij een aantal verdienstelijke genrestukken, zooals: „De familie van den matroos", — „De afgebrante hoeve", — „De herstellende moeder", — „De weezen op het kerkhof", — „De kleine arenzelaars", — „De oude schaapherder", — „Het vertrek", — „De terugkomst", — „De oude sergeant en de barmhartige zuster", — „De overstroming", — „De oudheidskenner van Walter Scott", — „De verwoeste hut" enz. Men vermeldt, dat hij van 1824 tot 1828 meer dan 80 dergelijke stukken geschilderd heeft. Daarenboven penseelde hij ook groote stukken, zooals: „Thomas Aquinas bij een storm op zee", — en „Gaston de Foix, na de overwinning bij Ravenna op het slagveld onder de dooden gevonden", alsmede onderscheidene tafereelen uit den Griekschen vrijheidsoorlog. In 1829 volbracht hij eene reis naar de Nederlanden, en in zijne volgende stukken ontwaart men den invloed der studie van *Rembrandt*, bijv. in „Christus en de kinderen", — en „Lenore" naar de ballade van *Bürger*. Als onderwijzer der kinderen van den Hertog van *Orléans* was hij met dezen zeer bevriend, ook toen de Hertog na de Juli-omwenteling den troon beklommen had. Van dien tijd af hield hij zich bezig met tooneelen uit de gedichten van *Dante*, *Schiller*, *Goëthe* en *Byron*, vooral uit den „Faust" van den voorlaatste en uit den „Glaour" en den „Corsair" van den laatste. Treffend is ook: „Dante en Virgilius in de hel, de schimmen aantreffend van *Francesca da Polenta* en *Paolo da Malatesta*". In sommige stukken ontwaart men eene zekere weifeling in de uitvoering, die nu eens aan *Rembrandt*, dan weder aan de oude Italiaansche meesters doet denken, zooals in zijn „Christus consolator (1837)" en in zijn „Christus remunerator (1847)". Voor het historisch museum te Versailles schilderde hij op last der Regeering 2 groote stukken: „De slag bij Zülpich", — en „De onderwerping van Wittekind". Veel aantrekkelijker evenwel zijn de voortbrengselen, ontleend aan de gedichten van *Goëthe*, zooals: „De Koning van Thüle (1837)", — „Mignon, naar haar vaderland smachtend", — „Mignon, naar den hemel verlangend (1839)", — „Mignon en haar vader", — „Gretchen, uit de kerk

komend", — „Gretchen en Faust in den tuin (1846)", — en „Faust op den Bloksberg", — voorts: „Dante en Beatrice in het paradijs", — en „De heilige Augustinus met zijne moeder Monica". In zijn laatste kunstenaarsstijfperk schilderde *Scheffer* vooral Bijbelsche tafereelen, zooals: „Jacob en Rachel", — „De herdere, door een engel naar de kribbe van Jezus gebracht", — „De drie Koningen", — „De verzoeking in de woestijn", — „Christus, over Jerusalem weenend", — „De terugkeer van den Verloren Zoon", — „Het lijden in Getsemani", — „Maria als mater dolorosa", — „Christus, het kruis dragend", — „De drie Maria's bij het graf van Christus" enz., — eindelijk eenige allegorische stukken, zooals: „Dengd en ondeugd of de hemelsche en aardse liefde", — „De burgeroorlog", — en „Aardsche klachten, in hoop en zaligheid veranderend". Het museum *Boymans* te Rotterdam bezit twee fraaie stukken van dezen meester. Ook schilderde hij portretten van vermaarde tijdgenooten. Hij overleed den 17den Juli 1858 te Argenteuil bij Parijs, en te Dordrecht verrees een standbeeld te zijner eer. Hij onderscheidde zich vooral door zijn dichtertlijk gevoel en door zijne ingenomenheid met het edele en verhevene, gepaard met een innig medelijden met de smarten der menschen.

Henri Scheffer, een verdienstelijk historie- en genreschilder en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te 's Gravenhage den 27sten September 1798, bezocht desgelijks het atelier van *Guéris* en trad in de voetstappen van zijn broeder. Van zijne doeken vermelden wij: „De gevangenneming van Charlotte Corday bij het lijk van Marat", — „Jeanne d'Arc op het marktplein te Rouen", — „Eene Protestantsche preek na de herroeping van het edict van Nantes", — „Een tafereel uit „Hermann und Dorothea" van *Goëthe*", — en „Madame Roland op weg naar het schavot (1845)". Hij overleed in Maart 1862.

Jacob Gijbert de Hoop Scheffer, een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde. Hij werd geboren te 's Gravenhage den 28sten September 1819, studeerde aan het atheneum en aan het seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam, vervolgens aan de hoogeschool te Utrecht, waar hij het doctoraal examen in de godgeleerdheid aflegde, werd in 1843 predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Hoorn, in 1846 bij die te Groningen, in 1849 bij die te Amsterdam en zag zich in 1859 benoemd tot hoogleraar aan het seminarium der Doopsgezinden aldaar. Hij leverde eene „Verhandeling over Lodewijk van Velthem" in de „Vaderlandsche Letteroefeningen" van 1837, — voorts: „Cupido, bloemlezing uit onze oude minnedichters (1853)", — „Het Nederlandsch karakter der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1857)", — „Overzicht van de geschiedenis der Doopsgezinde Broederschap (1860)" en een opstel over ditzelfde onderwerp in de: „Geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland (1869) en in de 2de uitgave van „Herzogs Real-encyclopädie" (1880)", — „Geschiedenis van de Hervorming in Noord-Nederland tot op 1531 (1873)", — „Van de Brownisten te Amsterdam (1881)", — en „Van den doop bij onderdompeling (1888)",

— voorts trad hij op als redacteur van den tweeden jaargang van „Braga” en schreef opstellen in de „Werken der Vereeniging voor Oud-Nederlandsche letterkunde”, waarvan hij medebestuurder was, in „Gruno (1849)”, tot welke redactie hij behoorde, in „Waarheid in liefde”, de „Vaderlandsche Letteroefeningen”, „De Gids”, en vooral in den „Navorscher” onder den pseudoniem *Constantier*, van welk tijdschrift hij van 1856 tot 1860 hoofdredacteur was, en eindelijk in de „Doopsgezinde Bijdragen” en in de „Studiën en bijdragen op ’t gebied der theologie”, sedert 1870 door hem geredigeerd. Hij ontving eershalve het doctoraat in de theologie, het lidmaatschap van de Koninklijke Academie van Wetenschappen en van onderscheidene geleerde genootschappen en zag in 1877 zich benoemd tot hoogleeraar aan de Amsterdamsche universiteit. Het gedachtenisfeest van het aanvaarden van zijn hoogleeraarsambt werd er, nadat hij het vierde eener eeuw in die betrekking was werkzaam geweest, in Januari 1885 met geestdrift gevierd en hij ontving bij die gelegenheid van zijne vrienden en vereerders talrijke blijken van sympathie.

Wessel Scheffer, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Amsterdam den 25sten Juni 1823. Hij studeerde en promoveerde in de theologie en werd achtereenvolgens predikant te Amstelveen, Zwaag bij Hoorn, Enschede en Leiden. Behalve onderscheidene bijdragen in tijdschriften schreef hij: „Proeve eener zuiver Evangelische behandeling van den Heidelberg-schen Catechismus (1849)”, — „De meeningen des Heidendoms tegenover de leer des Christendoms (1853)”, — „Open brief aan D. S. Gorter over de theologie van professor J. H. Scholten (1858)”, — „F. C. Bauer, volledig en kritisch overzicht van zijne werkzaamheid op theologisch gebied (1868)”, bekroond door Teylers Genootschap, — „Arthur Schopenhauer, de filosofie en het pessimisme (1870)”, — „Wijsgeeren en wijsbegeerte van den nieuweren tijd (1872)”, — en „Het wijsgeerig pessimisme van den jongsten tijd (1875)”, bekroond door het Haagsch Genootschap.

Scheffer-Boichorst (Paul), een Duitsch geschiedkundige, geboren den 25sten Mei 1843 te Elberfeld, studeerde te Innsbruck, Göttingen en Berlijn, werd daarna medewerker aan de „Regesten” van *Böhmer* en aan de „Monumenta Germaniae”, zag zich vervolgens benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis te Gießen en werd in 1876 gewoon hoogleeraar te Straatsburg. Hij schreef: „Kaiser Friedrich I letzten Streit mit der Kurie (1866)”, — „Annales Patherbrunnenses, eine verlorene Quellenschrift des 12 Jahrhunderts aus Bruchstücken wiederhergestellt (1870)”, — „Herr Bernhard von der Lippe (1872)”, — „Florentiner Studien (1874)”, — „Die Chronik des Dino Compagni (1875)”, — „Die Neuordnung der Papstwahl durch Nikolaus II (1879)”, — een uitgave van „Alberich von Trois Fontaines” voor de „Monumenta Germaniae”, — en „Aus Dantes Verbannung (1882)”.

Scheffler (August Christian Wilhelm Hermann), een verdienstelijk ingenieur, geboren den 10den October 1820 te Brunswijk, bezocht het Carolinum aldaar en trad in Brunswijkschen dienst. In 1846 zag hij zich bij de spoorwegen geplaatst en werd in 1853 lid der Hertogelijke

spoorwegdirectie en in 1871 van het bestuur der Brunswijker spoorwegmaatschappij. Hij bepaalde zich met ijver bij de studie der wiskunde, en schreef: „Die mechanischen Principien der Ingenieurkunst und Architektur (1845, 2 din)”, — „Die Principien der Hydrostatik und Hydraulik (1847, 2 din)”, — „Theorie der Gewölbe-Futtermauern (1857)”, — „Die Theorie der Festigkeit gegen das Zerknicken (1858)”, — „Die Elasticitätsverhältnisse der Röhren, welche hydrostatischen Druck ausgesetzt sind (1859)”, — „Ueber Gitter und Bogenträger und fiber die Festigkeit der Gefäßwände (1862)”, — „Imaginäre Arbeit, eine Wirkung der Centrifugal- und Gyalkraft (1866)”, — „Die Ursachen der Dampfkessel-explosionen (1867)”, — „Sterblichkeit und Versicherungswesen (1868)”, — „Die Theorie der Augenfehler und der Brille (1868)”, — „Die Naturgesetze (1876—1877, 2 din)”, — en „Die Welt nach menschlicher Auffassung (1885)”.

Scheiding van tafel en bed, zie *Echtscheiding*.

Scheidius. Onder dezen naam vermelden wij:

Everard Scheidius, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige. Hij werd geboren te Arnhem den 24sten December 1742, studeerde te Groningen en te Leiden en legde zich met ijver toe op de Oostersche letterkunde. Hij gaf daarvan reeds blijken als student door zijne „Observationes ad loca Veteris Testamenti”, waarna hij in de godgeleerdheid promoveerde en in 1765 benoemd werd tot hoogleeraar in de Oostersche talen te Harderwijk. In 1793 werd hij naar Leiden beroepen, maar overleed reeds den 27sten April van het volgende jaar. Hij leverde nieuwe uitgaven van onderscheidene belangrijke werken en schreef o. a.: „Primae lineae institutionis Arabicae (1779)”. Zijn „Lexicon Hebraicum” is door den hoogleeraar *Groenewoud* voltooid.

Jan Filip Scheidius, een bekwaam Nederlandsch godgeleerde. Hij werd geboren te Harderwijk in 1767, studeerde te Leiden, gaf: „Miscellanea juris publici et privati” in het licht en werd in 1790 hoogleeraar te Franeker. Hij nam echter in 1795 zijn ontslag, omdat hij zich niet de heerschende denkwijze van die dagen niet vereenigen kon, en werd vervolgens secretaris-generaal van het departement van de Boven-Lijfel en in 1813 griffier der Staten van Gelderland. Hij had voorts eene uitgebreide praktijk, en overleed in 1821.

Jan Filip Lodewijk Ernst Everard Scheidius, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Arnhem den 12den Augustus 1830. Hij studeerde en promoveerde in de rechten, werd griffier bij het voormalig Provinciaal Hof van Zeeland en keerde vervolgens terug naar zijne geboorteplaats. Hij schreef: „De tweelingen, een verhaal (2 din)”, — „Ulbo Garvema, een verhaal (1876)”, — en eene reeks van novellen in „Europa” en andere tijdschriften.

Scheidsmannen. Ieder ingezet en onderworpen aan de rechtsmacht van den rechter, hem door de wet aangewezen. Intusschen kunnen geschilvoerende partijen vrijwillig afstand doen van de beëindiging des rechters en bij onderlinge overeenkomst de zaak aan door hen gekozene scheidsliden onderwerpen. Dit

recht was ook bekend in het Romeinsche recht; het is in de wetgevingen van bijna alle beschaafde natiën opgenomen en aan vaste regels gebonden. Niemand echter kan er toe gedwongen worden, omdat het eene afwijking is van het gemeene recht, in art. 159 onzer Grondwet erkend met de woorden: „Niemand kan tegen zijn wil worden afgetrokken van den rechter, dien de wet hem toekent”. Het Fransche wetboek van Koophandel zag dit voorbij, toen het bepaalde: „Toute contestation entre associés, et pour raison de la société, sera jugée par des arbitres”. De Fransche wet van 23 Juli 1856 onderwierp die kennisneming aan de rechtbanken van koophandel en bracht de arbitrage binnen hare juiste grenzen terug. In onze wet is geen gedwongen arbitrage bekend, tenzij partijen omtrent de beslissing van toekomstige geschillen zijn overeengekomen. Arbitrage of compromis is derhalve eene overeenkomst, waarbij twistende partijen scheidalieden benoemen ter beslissing en zich over en weer verbinden, zich aan die uitspraak te onderwerpen. Zij staat eigenlijk met dading gelijk, weshalve geen ander geschil aan scheidalieden mag onderworpen worden, dan dat voor dading vatbaar is. Hoewel scheidalieden in zeker opzicht met rechterlijke macht zijn bekleed, geldt die macht alleen voor datgene, wat partijen daaraan hebben onderworpen en mag zij geen invloed hebben op de rechten van derden. Uitspraken van scheidalieden mogen nooit zaken betreffen, die van publieke orde zijn; in zulke aangelegenheden moeten de gewone rechtbanken voorzien. Scheidalieden gaan, zoodra zij den hun opgedragen last hebben aangenomen, eene overeenkomst aan met de gedingvoerende partijen, tenzij zij door den rechter worden benoemd; in beide gevallen kunnen zij, na het aanvaarden hunner taak, zich daaraan niet onttrekken. Zij moeten het geschil uitmaken en daarbij de regels van procedure volgen, in de acte van compromis vastgesteld. Bij gebreke daarvan is hunne rechtspraak aan de gewone regelen van het recht onderworpen. Het hangt van den wil der partijen af, of de uitspraak zal berusten op gronden van wetenschap, dan wel van billijkheid. In het laatste geval doen de scheidalieden uitspraak als *goede mannen*. Partijen zijn onderworpen aan de uitspraak, die niet vatbaar is voor hooger beroep, tenzij dit in de acte werd voorbehouden. De scheidalieden hebben echter geene macht tot tenuitvoerlegging van hun vonnis.

Scheikunde (De) of chemie is de leer van de stoffelijke verscheidenheid der lichamen en behandelt alsoo hun samenstel, hunne vorming uit verschillende bestanddeelen en ontleding in andere. Wanneer men lak, glas of zwavel wrijft met een wollen doek, dan verkrijgen zij het vermogen, lichte voorwerpen aan te trekken, — eene door een magneet bestreken stalen staaf wordt magnetisch, trekt ijzer aan en plaatst zich, wanneer zij vrij zweeft, in de richting van den magnetischen meridiaan. Zwavel smelt bij verhitting in een gesloten kroes, begint te koken en te verdampen en sublimeert bij afkoeling tot een zacht poeder. In al die gevallen blijven de stoffen stoffelijk onveranderd. Het gewreven glas verliest allengs zijne electriciteit, het staal

XIII.

zijn magnetismus en het zachte zwavelpoeder is niets anders dan zeer fijn verdeelde zwavel. Al die verschijnselen behooren tot het gebied der natuurkunde. De verschijnselen daarentegen, waarmede de scheikunde zich bezig houdt, zijn van geheel anderen aard. Wanneer wij bijv. de zwavel, die reukeloos is, in een open schaalte sterk verhitten, dan verbrandt zij met eene blauwe vlam, verbreidt een verstikkenden reuk en gaat zij geheel in den gasvormigen toestand over. Een stuk ijzer wordt in de opene lucht allengs bedekt met eene bruine korst en verandert op den duur in roest, die geheel andere eigenschappen heeft dan het metaal. Door ijzer in de opene lucht te gloeien kan men het geheel in ijzerhamerslag omzetten. Lost men suiker op in water, dan verkrijgt men na het verdampen van dit laatste weder suiker, zoodat deze geene verandering ondergaan heeft. Wanneer men daarentegen ijzer met verdund zwavelzuur overgiet, zoo lost het desgelijks op; men ontwaart daarbij echter de ontwikkeling van een brandbaar gas, en bij het verdampen der groene oplossing blijft geen metallisch ijzer, maar eene nieuwe stof, een groen zout, achter. Zulke verschijnselen zijn van scheikundigen aard; daarbij verandert de samenstelling der stoffen. Weegt men een stuk ijzer, en na het roesten, gloeien of oplossen in zwavelzuur de roest, den hamerslag of het groene zout, dan ontwaart men eene aanzienlijke vermeerdering van gewicht. Het ijzer heeft zich alzoo met eene andere stof verbonden; doch wanneer wij de deeltjes der verkregeene stoffen, hoe sterk ook vergroot onderzoeken, dan ontdekken wij geene ongelijksoortige deeltjes. In de roest heeft niet alleen het ijzer, maar ook de stof, waarmede het zich verbond, zijne eigenschappen verloren, en er is eene homogene nieuwe stof ontstaan. Vermengt men zwavel met ijzerswavel, dan zal men door middel van den magneet, van den microscoop of van water de bestanddeelen van het mengsel gemakkelijk kunnen onderscheiden. Verhit men echter het mengsel, dan zullen zwavel en ijzer bij eene bepaalde temperatuur onder vuurverschijnselen zich scheikundig met elkander verbinden, en dan kan men die twee stoffen niet meer langs mechanischen weg van elkander scheiden. Er is eene homogene stof met nieuwe eigenschappen ontstaan, en men kan alleen door scheikundige middelen de bestanddeelen daarvan opsporen. Wanneer men een zuur op een stuk kalksteen giet, bruist dit levendig op en er ontwijkt een reukeloos gas. Stelt men een gewogen stuk kalksteen bloot aan eene sterke hitte, dan blijkt bij het herhalen der weging, dat het belangrijk in gewicht is afgenomen. De gebrande kalk bruist niet meer op, wanneer het met een zuur in aanraking komt, en wij komen alzoo tot het besluit, dat bij de verwarming het vermelde gas zich uit den kalksteen verwijderd heeft. Hier had eene scheikundige ontleding plaats; de kalksteen leverde een gas en eene nieuwe stof, die, met water overgoten, zeer warm wordt en dan in poeder overgaat. Dit droge poeder heeft wederom meer gewicht dan de gebrande kalk; deze laatste heeft zich bij het blusschen met water verbonden, en men kan het chemisch gebonden water er niet door

20

drogen uit verdrijven. Daarentegen ontwijkt het, wanneer men de gebluschte kalk behandelt met koolzuur. In een doelmatigen toestel kan men dit gemakkelijk ten uitvoerbrengen, en het poeder, hetwelk alsdan achterblijft, besit weder de eigenschap van kalksteen, zoodat het, in aanraking gebracht met zuren, begint op te bruisen.

Het is de taak der scheikunde, dergelijke verschijnselen te onderzoeken. Om ze te verklaren, is in de eerste plaats eene nauwkeurige kennis onmisbaar van de bestanddeelen der stoffen, op wier veranderingen men de aandacht vestigt. Men stelt de voortbrengselen der natuur en der kunst bloot aan de werking van andere stoffen, neemt de verschijnselen waar, die zich daarbij voordoen, en besluit daardoor tot de aanwezigheid van bepaalde bestanddeelen. In den handel vindt men bijv. een fraai blauw zout, welks bestanddeelen men op het oog niet bepalen kan. De scheikundige lost het op in water en dampelt in de oplossing een stuk ijzer. Weldra is dit laatste bedekt met een rood, metallisch vlies, dat allengs dikker wordt; er ontstaan metaalschilfertjes, en de oplossing wordt nagenoeg kleurloos. Het blauwe zout is ontleed, en men merkt op, dat koper één zijner bestanddeelen is. Bij een ander gedeelte der oplossing voegt de scheikundige eenige droppels eener chloorbaryumoplossing, en in den neerslag van een wit poeder ontdekt hij de aanwezigheid van zwavelzuur in het blauwe zout. Verdere stelselmatige proeven geven zekerheid, of er al dan niet nog andere stoffen in gevonden worden, en na een kwalitatieve analyse weet de scheikundige nauwkeurig, uit welke stoffen het blauwe zout bestaat. Weegt hij het verkregen koper en het neêrgealagen poeder, dan kan hij ook de quantitative samenstelling van het zout bepalen. Toen de analytische scheikunde op deze wijze de samenstelling der stoffen opspoorde, vond zij ten laatste stoffen, welke zij niet kon ontbinden of ontleden, zoodat zij deze met den naam van *enkelvoudige stoffen* (elementen) bestempelde. De quantitative scheikunde heeft geleerd, dat laatstgenoemde zich enkel in bepaalde verhoudingen met elkander verbinden; zij heeft bijv. in 64 deelen zwaveligzuur anhydride 32 gewichtsdeelen zwavel en 32 gewichtsdeelen zuurstof ontdekt. Zwaveligzuur anhydride ontstaat bij het verbranden van zwavel in de opene lucht. Hetzij die verbranding spoedig of langzaam geschiedt, hetzij er de noodige of wel eene overtollige hoeveelheid zuurstof aanwezig is, steeds zullen 32 deelen zwavel zich met niet meer en niet minder dan 32 deelen zuurstof verbinden. Onder bepaalde omstandigheden neemt echter de zwavel meer zuurstof op, doch alsdan geenszins 33 of 34, maar $32 + 16$ deelen op 32 deelen zwavel. Nu verbinden zich 16 deelen zuurstof ook met 56 deelen ijzer, en laatstgenoemde hoeveelheid ijzer verbindt zich desgelijks met 32 of 2×32 deelen zwavel. Men is er in geslaagd, vele in het rijk der delfstoffen, planten en dieren voorkomende stoffen op kunstmatige wijze te bereiden, maar nog veel grooter is het aantal van zulke verbindingen, welke eerst door scheikundige proeven voortgebracht zijn en in de natuur nergens voorkomen,

omdat aldaar de voorwaarden voor haar ontstaan en blijven bestaan ontbreken. De scheikundige roept dese voorwaarden kunstmatig te voorschijn, en terwijl hij de meest verschillende stoffen daaraan onderwerpt, stelt hij vragen aan de natuur. Dan eerst kan men de kennis eener enkelvoudige stof bevredigend noemen, wanneer men hare verhouding tot alle andere enkelvoudige stoffen en vele samengestelde stoffen nauwkeurig heeft nagegaan. Het aantal mogelijke verbindingen is echter zoo verbaasend groot, dat men daarvan het einde niet kan overzien. Thans reeds zijn duizende kunstmatig samengestelde nieuwe stoffen beschreven, en haar aantal vermeerderd bij den dag. Men is echter overtuigd, dat de vorderingen der wetenschap niet bestaan in het te voorschijn roepen van nieuwe verbindingen, maar wel in de zoo nauwkeurig mogelijke studie van de betrekkingen der verschillende reeksen van verbindingen ten opzichte van elkaar. De tegenwoordige scheikundige theorieën rusten op de onderstelling, dat de stoffen bestaan uit ondeelbare kleine deeltjes, uit *atomen*, die men niet afzonderlijk kan waarnemen, doch wier betrekkelijk gewicht door de nasporing van de quantitative samenstelling der stoffen voor bepaling vatbaar is. Wanneer bijv. 1 atoom zuurstof 16 weegt, dan weegt 1 atoom zwavel 32, en daaruit blijkt, dat zwaveligzuur anhydride — het gas met een verstikkenden reuk, dat bij het verbranden van zwavel gevormd wordt — per molecuul uit 1 atoom zwavel en 2 atomen zuurstof bestaat. Eene meer zuurstof houdende zwavelverbinding, namelijk zwavelzuur anhydride, bevat op 1 atoom zwavel 3 atomen zuurstof. Een atoom ijzer vormt met 1 atoom zuurstof ijzeroxydide, terwijl 2 atomen ijzer met 3 atomen zuurstof zich tot ijzeroxyde verbinden. Deze verhoudingen zijn zeer eenvoudig, maar men heeft er ook, die veel meer samengesteld zijn. Zoo bestaat bijv. het bekende koortsmiddel, de chinine, per molecuul uit 20 atomen koolstof, 24 atomen waterstof, 2 atomen stikstof en 2 atomen zuurstof. Daarenboven dient men, om eene scheikundige verbinding te kennen, te weten, hoe dese atomen gerangschikt zijn, zooals blijkt uit het bestaan van *isomere stoffen*, dat is van zoodanige, die bij het besit van dezelfde bestanddeelen in dezelfde verhouding en in hetzelfde aantal in elk molecuul hoogst verschillende eigenschappen bezitten. Azijnether en botersuur bestaan per molecuul uit 4 atomen koolstof, 8 atomen waterstof en 2 atomen zuurstof, en toch verschillen zij in reuk, smaak, soortelijk gewicht en verhouding tot andere stoffen. Dit raadsel kan men alleen oplossen door na te sporen, hoe de bestanddeelen dier stoffen zijn gegroepeerd. Men komt daardoor tot het aannemen van eigenaardige atomengroepen, welke den aard eener verbinding en hare verhouding tot andere stoffen bepalen. Het opsporen van zulke verhoudingen, alsmede van den bouw der verbindingen, met andere woorden de bepaling van de structuur der verbindingen, vormt een belangrijk gedeelte van het tegenwoordig scheikundig onderzoek. Zoo ook de studie van de betrekkingen tusschen de natuur- en scheikundige eigenschappen der verschillende stoffen; daardoor heeft de wetenschap op dat gebied reeds belangrijke

uitkomsten verkregen. Gelijk eens *Leovrier* de plaats aanwees eener planeet sonder haar gezien te hebben, zoo worden ook door de scheikundigen dikwijls verbindingen bereid, wier eigenschappen zij te voren haadden bepaald.

De verdeeling der natuurlichamen in organische en anorganische gaf aanleiding tot eene verdeeling der scheikunde in *organische* en *anorganische*. Deze laatste behandelt de eigenschappen der uit delfstoffen of levenloze lichamen verkregene stoffen, hare verbindingen en ontleding, terwijl de organische chemie zich bezig houdt met de stoffen, waaruit planten en dieren bestaan, en met de uit deze gevormde verbindingen. Het ingewikkelde der scheikundige verschijnselen in de organismen baarde den beoefenaar der scheikunde van ouds groote moeilijkheden en leidde hem zelfs tot de onderstelling, dat de enkelvoudige stoffen in de levende organismen aan andere wetten gehoorzamen dan in de levenloze voorwerpen. Men sprak van eene levenskracht, die de verbindingen en ontleding wijzigt, en beschouwde den dood als de zegepraal van het chemismus op de levenskracht. De zuiver scheikundige verhoudingen der elementen moesten zich alsoo in de verschijnselen openbaren, welke wij onder den naam van vermolming of verrotting kennen, terwijl de levenskracht geheel andere verschijnselen te voorschijn roept. De verbindingen, onder den invloed der levenskracht ontstaan, beschouwde men derhalve als ontstaan onder bijzondere omstandigheden, die men nimmer op kunstmatige wijze buiten het organismus zou kunnen tot stand brengen. Het gelukte echter in 1828 aan *Wöhler*, het ureum, een bestanddeel van de urine, uit zijne elementen op te bouwen, en na dien tijd heeft men tal van organische verbindingen door synthese, dat is door opbouw uit hunne elementen verkregen. Daardoor was natuurlijk de scherpe grenscheidung tusschen de anorganische en organische chemie gevallen. Al de bestanddeelen der planten en dieren, met uitzondering van het water en de bij hunne verbranding achterblijvende asch, bestaan uit koolstof, waterstof en zuurstof, terwijl sommige daarenboven stikstof en zwavel bevatten. Er zijn echter ook koolstofverbindingen in het mineraalrijk, en eenige zeer eenvoudige worden in de levende natuur nooit gevonden. Daar nu echter de eigenaardigheden der zoogenaamde organische verbindingen hoofdzakelijk door het element koolstof bepaald worden, en het aantal koolstofverbindingen bijzonder groot is, heeft men de oude verdeeling in organische en anorganische scheikunde wel behouden, maar met gewijzigde beteekenis, met dien verstande dat men onder organische scheikunde thans verstaat de studie van de koolstof en van hare verbindingen en onder anorganische de studie van die, waarin koolstof niet voorkomt.

Tegenover de *zuivere scheikunde*, die zich uitsluitend bepaalt bij de nasporing van de chemische verhoudingen van de elementen en van hare verbindingen, ten opzichte van elkaar en tegenover de werking, die verschillende krachten er op kunnen uitoefenen, staat de *toegepaste scheikunde*, welke de scheikundige werkingen doet kennen, welke voor andere wetenschap-

pen en bedrijven te pas komen. Deze heeft een grooten omvang, daar zij als hulpwetenschap met vele andere wetenschappen verbonden is, welke niet weinig aan haar verschuldigd zijn. De scheikunde doet ons de samenstelling kennen der delfstoffen, benevens de veranderingen, die zij ondergaan. Op het gebied der geologie opende zich een nieuw tijdperk, toen men ter verklaring der geologische verschijnselen de scheikunde begon te raadplegen. De leer van het ontstaan en van de vervorming der gesteenten, ertsen en fossielen, van den kringloop der stoffen in de natuur, van de rijzing en daling der aardlagen heeft door de scheikunde eene geheel andere gedaante verkregen. De scheikunde heeft zich voorts niet tot onzen aardbol alleen bepaald, neen, de spectraalanalyse heeft haar in staat gesteld, verwijderde hemellichamen en nevelvlekken te onderzoeken, zoodat zij aan de sterrenkunde een nieuw gebied heeft toegevoegd. De *plantenscheikunde* doet ons de bestanddeelen der planten kennen, onderzoekt hun ontstaan en hunne veranderingen in de plant en geeft ons alsoo eene voorstelling van het leven deser organismen. Daarbij komen ook de betrekking van de plant tot den bodem en het onderzoek van dezen laatste in aanmerking, en zoo ontstaat de *landbouwscheikunde*, wier uitkomsten de grondalagen moeten vormen van den wetenschappelijken landbouw. De *dierscheikunde* beoogt dergelijke onderzoekingen met betrekking tot het dierenrijk en geeft den veehouder goeden raad, om door eene geschikte voeding der huisdieren het grootste bedrag van vleesch, vet en melk te verkrijgen; zij bejvert zich voorts, de verschijnselen des levens zoeveel mogelijk door scheikundige wetten te verklaren. De kennis, alzoo door de *physiologische scheikunde* verkregen, wordt alsdan de grondslag der diëtetiek en der geneesleer voor menschen en dieren. Immers ook siekelijke verschijnselen kunnen het onderwerp der nasporingen uitmaken, en wanneer men den scheikundigen aard dier verschijnselen doorgrondt, vindt men allicht middelen, om se te bestrijden. De scheikunde heeft aan de geneesleer zuiverder geneesmiddelen bezorgd; zij heeft uit de plant-aardige stoffen geneeskrachtige bestanddeelen weten af te scheiden. Zij heeft voorts nieuwe, belangrijke geneesmiddelen ontdekt, zooals chloroform, chloraalhydraat, apomorphine, amylnitriet enz. Wél had men door den microscoop den fijnen bouw der organismen waargenomen, maar het verschil in samenstellingen ontsnapte nog altijd aan de waarneming, totdat de *microchemie* de reagentia ontdekte, welke eigenaardige kleuren doen ontstaan in het microscopisch praeparaat. Ook de gedaante en de groepeerings van microscopische kristallen verschaft gelegenheid tot onderscheiding van uiterst kleine hoeveelheden van verschillende lichamen, en tegenwoordig dient de microchemie tevens tot het microscopisch onderzoek der verschillende gesteenten. De fabrieksnijverheid, maar al te lang aan den ouden sleur gebonden, heeft door de *technische scheikunde* eene geheel andere gedaante verkregen. Zij verspreidde licht over de gesteldheid der grondstoffen en maakte eene goede bewerking van deze tot voorwerpen

van nuttig gebruik mogelijk. Zij verklaarde de verandering der grondstoffen bij de verschillende bewerkingen en bereidingen en gaf rekenschap van de gevolgen van bepaalde methoden. Niet alle takken van nijverheid waren gesind om de scheikunde als leidvrouw aan te nemen, maar wie zich aan haar toevertrouwde, ondervond daarvan belangrijke uitkomsten. Vooral de vervorf is hare jongste ontwikkeling aan de scheikunde verschuldigd, en de nieuwe teerkleurstoffen zijn bijna alle uit de laboratoria der scheikundigen voortgekomen. De fabrieksnijverheid maakte een ijverig gebruik van de naspelingen, die de kunstmatige bereiding van plantaardige stoffen beoogden. Toen de bereiding van alizarine uit het in steenkoolteer aanwezige anthraceen ontdekt was, verrees terstond een groot aantal fabrieken. Ook benzoëzuur, mosterdolie, valerianaanzuur enz. worden thans kunstmatig zonder benzoëhars, mosterdzaad en valerianawortel verkregen, en éene der jongste bereidingen is die van vanilline uit denneboomen. De analytische scheikunde bewijst voorts belangrijke diensten ter beoordeeling van handelsartikelen. De fabrieken der chemische industrie worden soms reeds met vermelding van hun gehalte aan de markt gebracht, en door een chemisch analytisch onderzoek komen in het algemeen de vervalschingen aan het licht. Eindelijk is de *gerochtelijke scheikunde* van groot belang, doordien zij, zoo noodig, de aanwezigheid van vergif, bloed enz. kan aanwijzen of de gesteldheid van koopwaren bepaalt.

De scheikundige heeft voor zijn arbeid vele hulpmiddelen noodig, grotendeels bestaande uit glazen, porseleinen en metalen voorwerpen, namelijk bekers, schalen, cilindrs, trechters, kookflesschen, retorten, kolven, rechte en gebogen buizen, gedeeltelijk met bollen voorzien, verdeelde buizen en zoodanige, welke met absorbeerende zelfstandigheden, vooral met hygroscopische stoffen, als chloorcalcium, gevuld zijn, gazometers, aspirators, luchtpompen, papiniaansche potten, kroezen, smelt- en gloeiovens, zand, water-, metaal- en luchtbaden, spiritus- of gaalampen, blaasbuizen, tangen, mortieren, en vooral éene nauwkeurige en gevoelige balans. Een goed *scheikundig laboratorium* is voorts zóo ingericht, dat er alle proeven op éene gemakkelijke en veilige wijze kunnen genomen worden.

Omtrent het eerste ontstaan der scheikundige wetenschap is niets met zekerheid bekend. Ongetwijfeld zijn reeds vroeg scheikundige proeven genomen, want men kan zich nagenoeg geene werkzaamheid van menschen voorstellen, waarbij de daartoe bezigde stoffen niet de éene of andere verandering in samenstelling ondergaan. Elke verbranding is een scheikundig proces, en de afscheiding van de metalen uit ertsen desgelijks. Van dergelijke werkzaamheden nu vinden wij sporen bij alle beschaafde volken van overouden tijd. Het schijnt echter, dat men in Egypte het eerst scheikundige feiten met elkaar in verband gebracht en scheikundige proeven op zoodanige wijze genomen heeft, dat er sprake kan zijn van éene wetenschap; zelfs de naam „chemie” wordt door sommigen afgeleid van een Egyptisch woord. De uitdrukking „scientia chimiae” vindt men

reeds bij *Julius Firmicus Maternus*, een schrijver uit den tijd van *Constantijn de Groot*e, en van *Diocletianus* wordt verhaald, dat hij de boeken der Egyptenaren: „Over de scheikunde van goud en zilver” ten vure doemde; wat men in de daaropvolgende jaren ontdekte, ging verloren bij het verbranden der boekery te Alexandrië (640), en de wetenschappelijke scheikunde begon eerst weder te bloeien bij de Mooren in Spanje. Aan haren naam werd het lidwoord „al” toegevoegd, en het tijdperk der „alchemie” nam een aanvang. De leer van *Aristoteles* deed ook de scheikunde in éene bepaalde richting voortschrijden. Van al het bestaande is volgens dien wijsgeer de oorspronkelijke stof (het onbepaalde, dat vielerlei vormen kan aannemen) de grondslag. Door paring der oorspronkelijke eigenschappen ontstonden de 4 hoofdstoffen, door droogte en warmte het vuur, — door droogte en koude de aarde, — door koude en vocht het water, — en door vocht en warmte de lucht. Deze hoofdstoffen zijn enkelvoudige, stoffelijke lichamen, dragers van zekere natuurkundige eigenschappen en zij bezitten het vermogen, door wisseling van eigenschappen in elkander over te gaan. Is dit eenmaal aangenomen, dan kan alles uit alles ontstaan, en van dit standpunt moet men de richting beoordeelen, eeuwen lang door de scheikunde gevolgd. De metalen beoielden in de eerste plaats de opmerksaamheid, en de goudmakerij was hoofdszaak. Pogingen om de metalen in elkander en inzonderheid de onedele in goud om te zetten werden reeds in de dagen der Oudheid aangewend. Inzonderheid echter werden zij beproefd door de Arabieren. De bekwaamste mannen uit dat tijdperk verklaarden zich volkomen overtuigd van de mogelijkheid om daarin te slagen. Men moet daarbij de gebrektheid hunner hulpmiddelen geenszins uit het oog verliezen, en het was niet vreemd, dat zij bijv. aan éene verandering van ijzer in koper geloofden bij de waarneming, dat in éene zekere blauwe oplossing een stuk ijzer verdween, terwijl men er koper in terugvond. De nieuwere scheikunde heeft wel is waar aangewezen, dat die oplossing koper bevat en dit daaruit wordt neêrgeelagen, om het ijzer op te nemen, maar dit was aan de oude alchemisten onbekend. Ook wanneer zij uit loodglans eenig zilver verkregen, dachten zij aan éene verandering van het éene metaal in het andere. Doch de ontwaakte wetenschappelijke geest keerde tot zijne sluimering terug, toen men algemeen begon te zoeken naar den „steen der wijzen”, waardoor men alle metalen in goud zou kunnen veranderen en alle ziekten genezen. Onder de scheikundigen van dien tijd komt de eerste plaats toe aan den Arabischen arts *Geber* (Abu Moesa Dejafar al Sofi), die in het laatst der 8te en in het begin der 9de eeuw te Sevilla leefde. Hij beschreef ovens om te calcineeren en te destilleeren, kende de cupellatie van goud en zilver door middel van lood, sublimaat, rood kwikoxyde, salpeterzuur zilver, salmiak, ijzer- en koper-vitriool, potasch en soda, maakte de soda-oplossing door kalk bijtend, loste zwavel op in bijtende loog en deed zwavel daaruit door zuren neêrslaan; hij bereidde zwavelkoper en vermiljoen, verkreeg door destillatie van aluin

het roekend zwavelzuur, door destillatie van salpeter met vitriool het salpeterzuur, en uit salpetersuur met salmiak het koningswater, waarin hij goud oploste. *Albertus Magnus* (1198—1280) verbeterde de scheikundige methode, bereidde metallisch arsenik, kende rood loodoxyde, zwavellever en zwavelkies, wist dat koper door arsenik wit wordt, dat zwavel alle metalen, behalve goud, aantast, en beschreef duidelijk de bereiding van buskruit. *Roger Bacon* kende het bruinsteen en de werking van buskruit, en een ander tijdgenoot, *Arnold Villanovanus* uit Provence, die eindelijk op Sicilië bij *Frederik II* van Aragon eene wijkplaats vond, maakte zich verdienstelijk door scheikundige praeparaten als geneesmiddelen voor te schrijven. De fantastische *Raymondus Lullus* (geboren in 1285) was de eerste, die de alchemie kleepte in een geheimzinnigen, bovennatuurlijken sluis. Hij bereidde salpeterzuur uit salpeter en ijervitriool, kende zijne eigenschap om tot oplossing van metalen te dienen, wist wijngeest door potasch krachtiger te maken en verkreeg door destillatie van rosmarijn met water eene aëtherische olie. Bij hem, alsmede bij *Basilius Valentinus*, die in de 15de eeuw leefde, vindt men een onbegrijpelijk mengsel van onzinnig bijgeloof met eene ongemeene handigheid in het doen van proeven en ontdekkingen, zoodat men aan hem de kennis van onderscheidene merkwaardige verbindingen (zoutzuur, ammoniak, knalgoud, loodsuiker enz.) en de eerste stelselmatige methode van kwalitatieve analyse verschuldigd is. De leer van *Aristoteles* werd voorts door de alchemisten uitgewerkt; zij beschouwden zwavel en kwik als de voorname bestanddeelen der metalen, doch *Valentinus* voegde er als derde bestanddeel het zout bij en oordeelde, dat de verscheidenheid der stoffen ontstond door de ongelijke verhouding, de zuiverheid en de verenigingswijze der bestanddeelen.

De chemie had dan ook tot aan de 16de eeuw hoofdzakelijk slechts één doel, namelijk de metalen in elkander om te zetten. Na dien tijd volgde zij 2 verschillende richtingen, daar zij tot aan het einde der 17de eeuw ook ter bevordering der geneeskunde beoefend werd. De grondlegger van die nieuwe richting, was *Paracelsus* (1493—1541), die de geneeskunde van de boelen van *Galenus* bevrijdde, nieuwe leerstellingen in de wetenschap invoerde en de leer der alchemisten omtrent de oorspronkelijke bestanddeelen der lichamen duidelijk deed uitkomen. Voor vele uitstekende artsen uit dat tijdperk was de geneeskunde niets anders dan toegepaste scheikunde (iatrochemie); zij wilden alle scheikundige verschijnselen op het menscheijk lichaam toepassen en alle ongesteldheden door de tegenstelling van basen en zuren verklaren. Hunne gevoelens en twisten over de beste wijze van bereiding der geneeskrachtige stoffen, meestal geheime middelen, belemmerden den vooruitgang der wetenschap, hoewel ook toen vele nieuwe feiten werden ontdekt. Met eere zij hier *Libavius* vermeld, die de grove dwalingen en sophistische droomerijen van zijn tijd heftig bestreed, het tinchloride ontdekte, kunstmatige edelgesteenten vervaardigde, glas met goud rood kleurde en de identiteit aanwees der uit aluin, ijervitriool

of door het verbranden van zwavel met salpeter verkregene zuren. In denzelfden geest werkte *Angelus Sala*, die de bereiding van salmiak uit ammoniak en zoutzuur ontdekte, — en *van Helmont* (1577—1644), die het woord „gas” invoerde, om luchtvormige stoffen van de dampkringslucht te onderscheiden. Hij kende het in de lucht rood wordend salpetergas, het koolzuur en de bij verrotting zich ontwikkelende brandbare gassen. Hij waagde het, schoon met zwakke wapenen en zonder gewenscht gevolg, het stelsel van *Aristoteles* aan te tasten en verkondigde de onveranderlijkheid der stoffen bij het aangaan van verbindingen, daarbij aanwijzende, dat zij ook weder uit die verbindingen konden worden gescheiden. Aan *Glauber* is men het gebruik van zwavelzuur in plaats van vitriool verschuldigd bij de bereiding van zuren en van onderscheidene zouten, van welke het zwavelzuur natrium (sal mirabile Glauberi) naar hem is genoemd. Hij bestudeerde de oplosbaarheid der metalen en ontdekte daarbij vele chloormetalen. Bij hem vinden wij het eerst gewag gemaakt van „scheikundige verwantschap” en hij bevorderde de fabrieksnijverheid door zijne ontdekkingen omtrent het bereiden van salpeter, glas en houtasjn. Voorts vermelden wij *Agricola* (1494—1555), den vader van de wetenschappelijke metaalsmelterij en delfstofkunde, die in zijne boeken: „De re metallica” alles opnam, wat men in die dagen wist van de metallurgie. *Brandt* te Hamburg verkreeg in 1662 phosphorus uit urine, maar hield zijne handelwijze geheim, zoodat *Kunkel*, die genoemde stof eenige jaren later desgelijks leverde, als de tweede ontdekker mag worden aangemerkt. Intusschen ging de beoefening der scheikunde veeltyds gepaard met eene zeer onwetenschappelijke zucht naar het wonderbaarlijke, en de groote zonderling *G. Chr. Beiris*, hoogleeraar te Helmetädt en uitvinder van het kunstmatig bereid ultramarijn en van den houtasjn, mocht nog in de 18de eeuw als de laatste vertegenwoordiger van deze richting gelden. Reeds in het midden der 17de echter nam voor de scheikunde een nieuw tijdperk een aanvang, hetwelk voortduurde tot aan het einde der 18de eeuw. Het werd geopend door *Robert Boyle* (1627—1691), die met goed gevolg in het strijdperk trad tegen de leerstellingen van *Aristoteles* en aantoonde, dat men zijne 4 hoofdstoffen evenmin kan aannemen als de 3 der alchemisten. Hij gaf den raad, dat men elke stof als enkelvoudig moest beschouwen totdat zij door scheikundige middelen was ontleed, en kwam door zijne bespiegelingen over de gesteldheid der elementen tot het gevoelen, dat zij oorspronkelijk uit dezelfde stof bestaan en dat hunne verscheidenheid veroorzaakt wordt door de verschillende grootte, gedaante enz. der kleinste deeltjes. *Boyle* had voorts opgemerkt, dat verbranding alleen plaats heeft bij de aanwezigheid van dampkringslucht, dat daarbij een gedeelte van deze verdwijnt, en dat het verbrandingsproduct zwaarder is dan het oorspronkelijke lichaam. Deze beschouwingen en feiten, die niet alleen den doodsteek moesten toebrengen aan de leer van *Aristoteles*, maar ook de ontwikkeling der chemie aanmerkelijk bevorderden, vonden geen algemeenen ingang. Zelfs behield

eene theorie de overhand, welke, van ons hedendaagch standpunt beschouwd, in rechtstreeksche tegenspraak is met genoemde feiten. De stichter van deze theorie was *Stahl* (1660—1784), die aan zijn voorganger *Becher* (1685—1682) het opwerpen dier theorie toekende. Volgens *Becher* waren water en aarde de oorspronkelijke grondstoffen van alle lichamen. Daaruit ontstaan in de eerste plaats 8 aarden: de steenachtige of smeltbare, de vette en de vloeibare, door de alchemisten zout, zwavel en kwik genoemd. *Stahl* hield zich vooral bezig met het onderzoek van de vette, brandbare aarde van *Becher*. Hij bespiedde met groote scherpsinnigheid het verloop der verbranding, ontwaarde in de brandbare lichamen iets gemeenschappelijks, dat hun de eigenschap der brandbaarheid verleende en gaf daaraan den naam van *phlogiston*. Het verkrijgen dier onderstelde lucht werd niet beproefd, en men achtte dit ook onnoodig. Lood bestaat volgens *Stahl* uit loodkalk (loodoxyde) en phlogiston, hetwelk bij de verbranding wordt uitgedreven. Verhit men loodkalk met houtskool, dan verkrijgt men weder metallisch lood, daar de houtskool aan den loodkalk phlogiston afstaat. De steeds vaststaande leer van *Aristoteles*, dat de voornaamste eigenschappen der lichamen veroorzaakt werden door iets stoffelijks, in die lichamen aanwezig, was voldoende om het geloof aan die onderstelde grondstof te bevestigen. Dat geloof werd niet eens geschokt door het aan de voorstanders van het phlogiston zeer goed bekende feit, dat de loodkalk zwaarder is dan het lood, waaruit hij ontstond. Men heeft wel eens beweerd, dat zij alleen op de kwalitatieve zijde van het verbrandingsproces de aandacht gevestigd en het gebruik der balans verwaarloosd hebben, doch het is duidelijk, dat zij, voor zoo ver zij het vermochten, ook de quantitative verhouding zeer nauwkeurig hebben onderzocht, maar de gewichtsvermeerdering in bovenvermeld geval wisten zij niet te verklaren, en de phlogistontheorie behield juist zoolang haar gezag, totdat men den sleutel tot dat verschijnsel gevonden had. In het phlogistontijdperk leefden intusschen uitstekende scheikundigen. Onze beroemde *Boerhaave* (1668—1738) gaf in 1732 een systeem der chemie in het licht (*Elementa chemiae*), waarin alle toen bekende feiten, uit talloze bronnen bijeengebracht, in geregelde orde zijn opgenomen. In Duitschland werd de scheikunde vooral beoefend te Berlijn door *Biler* (lijfarts van *Frederik de Groot*, 1689—1760), den apotheker *Newmann* (1682—1737) en *Pott* (1688—1777) en vooral door *Marggraf* (1709—1782), den schranderen ontdekker der suikerbereiding uit beetwortelen. In Frankrijk bevorderde *Lemery* (1645—1715) de ontwikkeling der scheikunde door er duidelijke voorlezingen over te houden in zijne moedertaal. *Dumas* (1700—1781) was de eerste, die natron van kali onderscheidde, — *Maguer* (1718—1784), de laatste steun der phlogistontheorie aldaar, ontdekte het arsenikzuur en vervaardigde het eerste „Scheikundig woordenboek”, en *Rouelle* (1718—1779) stelde de verdeling der zouten vast in zure, basische en neutrale. Zweden bezatt twee uitstekende scheikundigen: *Bergmann* (1734—1784), den grondlegger der analytische schei-

kunde, en *Scheele* (1742—1786), den grooten ontdekker, die met eene verwonderlijke waarnemingsgave tal van feiten heeft aan het licht gebracht. Hij ontdekte o. a. het mangaan, chloor en baryt, wijnsteenzuur, citroenzuur, zuringzuur, appelsuur, looizuur, pissuur, melksuur, molybdenium- en wolframiumzuur en glycerine. Hij doorgrondde voorts het klourend beginnel van Berlijnisch blauw en de samenstelling van blauwzuur. Onafhankelijk van *Priestley* en terzelfder tijd met dezen ontdekte hij de zuurstof en wist ze te bereiden uit salpetersuur, salpeter, bruinsteen, arsenikzuur en de oxyden der edele metalen. Hij doorzag de samenstelling der dampkringslucht uit zuurstof en een gas, dat de ademhaling en verbranding niet onderhoudt, alsmede de samenstelling van ammoniakgas en van zwavelwaterstof. In Engeland werd door *Black* (1738—1799) de oorzaak aangewezen van het verschil tusschen bijtende en koolsure alkaliën, aantoonende, dat bij het bijtend worden van deze laatste één der bestanddeelen, het koolzuur, verdwijnt. Deze ontdekking had een grooten invloed, daar men alsoo op het denkbeeld kwam, dat een lichaam eene luchtsoort opnemen, daardoor in gewicht toenemen en andere eigenschappen verkrijgen kan. *Black* is voorts de ontdekker der latente warmte; hij toonde aan, dat de aggregatiestoestand der lichamen afhankelijk is van eene grotere of geringere hoeveelheid warmte, — dat mende gassen beschouwen moet als verbindingen van vaste lichamen met warmte, en bevestigde de reeds door *Boerhaave* verkondigde overtuiging van de onweegbaarheid der warmte. *Black* is de eerste der pneumatische scheikundigen, die zich met het onderzoek der gasvormige stoffen bezig hielden, van welke *Henry Cavendish* (1731—1810) het waterstofgas, de samenstelling van het water, de constante samenstelling der lucht en het ontstaan van salpetersuur in de lucht door de elektrische vonk ontdekte. Hij is de eerste, bij wien men het denkbeeld vindt van „chemisch equivalent”, dat is van scheikundige gelijkwaardigheid van verschillende stoffen, en hieruit blijkt, evenals uit de bemoeiingen van *Bergmann* met betrekking tot de quantitative analyse, dat de voorstanders van het phlogiston in het algemeen geenszins onverschillig waren voor de gewichtsverhoudingen en dat zij zich overtuigd hielden van de onveranderlijkheid van het gewicht der stof bij alle scheikundige veranderingen. De werkzaamheden van *Cavendish* behooren gedeeltelijk tot een lateren tijd dan die van *Priestley* (1733—1804), die vele gassen onderzocht en in 1774 de zuurstof ontdekte. Deze ontdekking en de proeven van *Black* vormen den grondslag, waarop *Lavoisier* (1743—1794) zijne oxydatietheorie vestigde, waarmede een nieuw tijdperk in de geschiedenis der chemie eene aanvang neemt. *Priestley* had bij de verbranding van zwavel en houtskool en bij de verkalking der metalen aangewezen, dat de luchthoeveelheid verminderd was, doch vond als een getrouw verdediger van het phlogiston eene behoorlijke verklaring voor dit verschijnsel. *Lavoisier* echter betrad als onbevooroordeeld natuurkenner het gebied der scheikunde, beschouwde de gassen als verbindingen van vaste lichamen met warmte

en kwam tot het besluit, dat die vermindering van lucht moest ontstaan door het verlies van een in de lucht met warmte verbonden vast lichaam. Daar de lucht een zeker gewicht heeft, maar de warmte niet, zoo moet dat verlies gepaard gaan met eene gewichtsvermeerdering der brandende stof. Om die reden is de metaalkalk zwaarder dan het metaal, en omdat ook bij de verbranding steeds eene vermindering der hoeveelheid lucht wordt waargenomen, zoo moet men bij het verbrandingsproduct desgelijks eene vermeerdering van gewicht waarnemen. In 1774 werd door *Lavoisier* aangetoond, dat de gewichtsvermeerdering van een metaal bij de veralkaling gelijk is aan het gewicht der geabsorbeerde lucht, en na de ontdekking der zuurstof door *Priestley* en *Scheele* verkondigde hij zijne oxydatietheorie, wier aanhangers met den naam van antiphlogistici werden bestempeld. Met *Guyton de Morveau* stelde hij eene nomenclatuur vast, in overeenstemming met het nieuwe stelsel, en gaf daardoor aan de scheikunde den vorm, dien zij ten deele nog heden ten dage bezit. In dit nieuwe tijdperk — dat van het quantitief onderzoek — volgden de belangrijkste ontdekkingen elkander op met ongemeenen spoed. *Berthollet* (1749—1822) verrijkte in 1803 de wetenschap met de belangrijke uitkomsten van zijn onderzoek, ontdekte de quantitative samenstelling van ammoniak, leverde het chloor als bleekmiddel aan de nijverheid, verbeterde de salpeterbereiding enz. In Duitschland onderwierp de Academie van Wetenschappen te Berlijn op aandringen van *Klaproth* (1743—1817) de onderzoekingen van *Lavoisier* aan een nauwkeurigen toets en erkende hare juistheid. *Klaproth* maakte zich daarenboven verdienstelijk jegens de analyse; hij onderzocht meer dan 200 delfstoffen en ontdekte het uranium, de zirconium- en strontiumaarde, het titaniumoxyde en het tellurium. Voorts beijverden zich in Frankrijk *Vauquelin* (1763—1829), de ontdekker van chromium en berylaarde, — in Engeland *Wollaston* (1767—1829), de ontdekker van het palladium en rhodium, en *Tennant*, de ontdekker van het iridium en osmium. Ten gevolge van deze ontdekkingen was het aantal bekende elementen tot 32 geklommen. Men kende behalve de laatstvermelde: zuurstof, waterstof, stikstof, koolstof, phosphorus, zwavel, mangaanum, nikkel, kobalt, zink, bismuth, wolframium, platina, de reeds bij de Ouden bekende metalen, — wijders de voornaamste bases, alkaliën, alkalische en andere aarden, metaaloxiden, een groot aantal zouten enz. Belangrijker nog dan deze ontdekkingen was de vooruitgang op het gebied der theorie. *Bergmann* en *Kirwan* hadden reeds de betrekkelijke gewichtshoeveelheden van verschillende bases bepaald, welke zich met dezelfde hoeveelheid van een bepaald zuur vereenigden. *Proust* (1755—1826) wees voorts aan, dat in elke verbinding de bestanddeelen volgens eene vaste gewichtsverhouding aanwezig zijn en dat, wanneer twee lichamen meer verbindingen aangaan, ook daarin de bestanddeelen zich altijd in standvastige verhoudingen met elkaar verbinden, — dat niet alle mengingsverhoudingen tusschen twee lichamen geschikt zijn voor eene scheikundige verbinding, maar

dat hierbij de hoeveelheden sprongsgewijs grooter of kleiner worden. Toch kwam *Proust* nog niet tot de vaststelling van algemeene wetten. Daarentegen werd door *Richter* (1762—1807) de neutraliteitswet verkondigd, en hij wist daaruit juiste gevolgtrekkingen af te leiden. Hij bepaalde de hoeveelheden der metalen, die elkander uit hunne oplossingen konden neerslaan, en ontwierp de eerste stoichiometrische tabellen. Mogen wij *Richter* den ontdekker noemen van de wet der vaste verhoudingen, zoo hebben wij in *Dalton* (1766—1844) den verkondiger van de wet der veelvouden en van de atomentheorie. *Gay-Lussac* (1778—1840) vond wijders, dat de gassen zich volgens eenvoudige volumeverhoudingen met elkander verbinden, en *Berzelius* was de eerste, die ons met de atoomgewichten bekend maakte. De volumetheorie van *Gay-Lussac* maakte het mogelijk, uit het soortelijk gewicht der bestanddeelen en uit de ruimtevermindering, welke bij hunne verbinding ontstaat, het soortelijk gewicht van laatstgenoemde nauwkeuriger te bepalen dan door de onmiddellijke proef, en omgekeerd uit de vergelijking van het soortelijk gewicht eener verbinding en dat harer bestanddeelen tot de samenstelling der verbinding te besluiten. *Davy* (1778—1829) gebruikte in 1807 den stroom van eene sterke galvanische batterij tot ontleding van alkaliën en alkalische aarden en verkreeg daaruit de merkwaardige metalen kalium, natrium, baryum, strontium, calcium en magnesium. *Gay-Lussac* en *Thénard* bevestigden de ontdekkingen van *Davy* en bedachten zelve eene methode, om kalium en natrium in aanzienlijke hoeveelheden te verkrijgen, waardoor de scheikunde in het bezit kwam van krachtige reductiemiddelen. De volgende jaren verspreidden licht over eene eigenaardige groep van niet-metallische elementen, die der haloidelichamen. Chloor was door zijn ontdekker, *Scheele*, het gedephlogistiseerd zoutzuur genoemd, maar de antiphlogistici beschouwden het als eene verbinding van eene nog onbekende enkelvoudige stof, en eerst *Davy* toonde aan, dat chloor een element en zoutzuur eene verbinding daarvan met waterstof is en dat de zoutzure zouten eene eigenaardige klasse van zuurstofvrije zouten (haloidozouten volgens *Berzelius*) zijn, bestaande uit chloor en een metaal, — een gevoelen, dat eerst sedert 1820 algemeen werd aangenomen, hoewel de Fransche scheikundigen zich daarmede reeds spoedig vereenigd hadden. In 1811 ontdekte *Courtois* een tweede element van deze groep, namelijk het jodium. De pogingen om fluorium, desgelijks daartoe behoorend, in zuiveren staat te bekomen, mislukten. Het bezigen van den galvanischen stroom tot chemische ontbinding had *Davy* tot merkwaardige onderstellingen geleid, doch *Berzelius* leverde in zijne electrochemische theorie een stelselmatig geheel, dat op bekende feiten kon worden toegepast. Hij nam aan, dat de electriciteit eene eigenschap is der stof, zoodat ieder atoom 2 tegenovergestelde elektrische polen heeft, maar dat de éene veel krachtiger is dan de andere, zoodat ieder element zich in een electro-positieven of electro-negatieven toestand bevindt. Uit de rangschikking der atomen naast elkaar ontstaan verbindingen van de eerste orde, welke

wederom verbindingen van de tweede orde doen geboren worden enz. Deze theorie werd de grondslag van het dualistische stelsel, volgens hetwelk ieder samengesteld lichaam, hoe groot ook het aantal zijner bestanddeelen is, in 2 deelen kan worden gesplitst, van welke het ééne positief- en het andere negatief-electrisch is. Van nog meer belang was voorts de bepaling van het in eene verbinding aanwezig aantal atomen, doordien *Berzelius* hierbij alleen rekening hield met zuiver scheikundige verschijnselen. Die berekening stond in het nauwste verband met zijne talrijke analytische onderzoekingen. Zijn laboratorium werd dan ook eerlang de leerschool der uitstekendste scheikundigen; *H. en G. Rose*, *Gmelin*, *Wöhler* en anderen ontvingen er hunne opleiding. Zeer verdienstelijk maakte hij zich voorts jegens de kwalitatieve analyse, waarbij hij de blaasbuis in gebruik bracht, — jegens de quantitative analyse door bepaling der beste scheidingsmethoden, — en jegens de verduidelijking van scheikundige werkingen in het algemeen door het vaststellen van chemische formules ter aanwijzing van de samenstelling der verbindingen. Zijne analytische werkzaamheden hadden wijdere eene grooten invloed op de mineralogie; vooral nadat hij in 1814 aan de kiezelzuren hare juiste plaats onder de zuren aangewezen en de kiezelverbindingen als kiezelzure zouten beschreven had, onderwierp hij het groote gebied der kiezelmineralen aan de wetten, die voor de overige zuurstofzouten als geldend waren erkend. Later bracht hij orde in de rij der zwavelmetalen doordien hij hierbij sulphobases en sulphozuren onderscheidde, waaruit sulphozouten ontstaan. Voor een goed begrip der ingewikkelde mineraalverbindingen was de leer van het isomorphismus van *Mitscherlich* (1794—1863) van belang, alsmede de door hem gedane ontdekking van het dimorphismus, namelijk van de eigenschap van sommige lichamen, om zonder wijziging van hunne scheikundige samenstelling verschillende kristalvormen aan te nemen (koolstof als diamant en graphiet enz.). *Mitscherlich* was voorts de eerste, die in het laboratorium bepaalde delfstoffen uit hare bestanddeelen samenstelde. In 1840 deed de scheikunde eene belangrijke schrede voorwaarts door de aanwijzing van de allotropische toestanden der elementen doordien *Schönbain* het ozon ontdekte, hetwelk later bleek niets anders dan zuurstof te zijn, maar in een anderen dan gewonen toestand en in het bezit van geheel andere eigenschappen. Het onderzoek der anorganische stoffen heeft voorts in dien tijd het aantal elementen aanmerkelijk doen toenemen; zeer vele daarvan werden in het laboratorium te Stockholm aan het licht gebracht, namelijk in 1817 door *Berzelius* het selenium, door *Arfvedson* het lithium, door *Stromeyer* en *Hermann* het cadmium. In 1823 verkreeg *Berzelius* uit fluorkiezelkalium door middel van kalium het silicium, in 1824 uit fluorzirconium het zirconium, — in 1828 *Wöhler* uit de watervrije choormetalen het aluminium, beryllium en yttrium. Daardoor verkreeg de lijst der elementen eene zekere mate van volledigheid, want de later ontdekte waren enkel bestanddeelen van zeldzame delfstoffen, zooals de door *Mosander* ontdekte

metalen der ceriumgroep, namelijk lanthanum (1839), didymium (1842), erbium en terbium (1843), het door *Berzelius* gevonden thorium (1845) en het door *Kläuss* gevonden ruthenium (1848). Door de onderzoekingen van deze scheikundigen en bovenal door die van *Berzelius*, die al deze ontdekkingen bijeenvoegde en stelselmatig rangschikte, werd de anorganische chemie ontwikkeld tot een afgealoten, wetenschappelijk geheel.

Tevens is de scheikunde aanmerkelijk vooruitgegaan door de studie der organische of koolstofverbindingen, die eerst na de verbetering van de elementaalanalyse door *Gay-Lussac* en *Thénard* en door de alzoo voorbereide toepassing der stoichiometrische wetten op organische verbindingen, zooals zij in 1814 door *Berzelius* beproefd werd, gewenschte uitkomsten kon leveren. In het begin scheen het onmogelijk, de beginselen, die den grondslag uitmaakten der anorganische scheikunde, ook tot de organische uit te strekken. *Lavoisier* evenwel had reeds verklaard, dat zich de zuurstof met een element tot eene anorganische, maar met een radicaal tot eene organische verbinding vereenigt. De proeven van *Gay-Lussac* over het cyan gaven aan het woord „radicaal” eene bepaalde beteekenis, en men wendde pogingen aan, het dualismus ook op de koolstofverbindingen toe te passen. De organische chemie werd nu de chemie der samengestelde radicalen, maar eerst door de allermerkwaardigste proeven van *Liebig* en *Wöhler* over de bitter-amandelolie en de hiermede verwante verbindingen werd de leer van het radicaal naar behooren ontwikkeld. Het radicaal werd nu beschreven als eene atomeengroep, welke als gemeenschappelijk bestanddeel in eene reeks van verbindingen optreedt, zich alsoe element met andere elementen verbindt, in die verbindingen vervangen kan worden door andere enkelvoudige lichamen en zonder ontleding in andere verbindingen kan overgaan. Hierdoor verkreeg de organische scheikunde eene haar toekomstige zelfstandigheid. De ontdekking van het dimorphismus, van de isomerie, metamerie en polymerie was een prikkel tot verder onderzoek naar de samenstelling der lichamen. Vooral de aethylverbindingen werden het onderwerp van levendige gedachtenwisselingen in verband met de theorie der radicalen. *Dumas* (1800 tot 1882), *Liebig* (1805—1878) en *Wöhler* (geboren in 1800) bevorderden sedert 1823 op eene schitterende wijze de ontwikkeling der organische chemie. Inzonderheid *Liebig* swaarde als eerste scheikundige van zijn tijd den scepter op het gebied zijner wetenschap, en zijn laboratorium te Giessen was de verzamelplaats van de uitstekendste leerlingen der scheikunde uit alle oorden van Europa. De denkbeelden omtrent den bouw en de samenstelling der organische verbindingen ondergingen intusschen eerlang eene groote verandering door de ontdekking der substitutie, welke inzonderheid *Dumas*, *Peligot*, *Regnault*, *Malaguti* en *Lourent* tot het doen van proeven uitlokte. *Lourent* verbond daarmede zijne kerntheorie, welke door *Gmelin* tot grondslag werd gelegd voor zijn uitgebreid leerboek, doch de onderzoekingen van *Liebig* en *Graham* over de meerbasische zuren werden het fundament, waarop *Dumas*,

die inmiddels het chlooraanzwavel ontdekt had, zijne typentheorie bouwde. Daardoor verwiert hij de dualistische zienswijze van *Berzelius*. Men had gevonden, dat in eene organische verbinding electro-positieve waterstof door electro-negatief chloor kan vervangen worden, zonder dat die verbinding eene aanmerkelijke verandering in eigenschappen ondergaat, en hieruit blijkt, dat de eigenschappen der lichamen zoowel afhankelijk zijn van de eigenaardige rangschikking der atomen als van den aard en het aantal van dese. De typentheorie werd dan ook met ijver ontwikkeld en voerde heerschappij gedurende eene reeks van jaren. Voorts werd de voortgang der scheikunde niet weinig bevorderd door de herziening der atoomgewichten, ingesteld door *Laurent* en *Gerhard*. Het begrip „atoom” was in den laatsten tijd zeer onduidelijk geworden, en in de school van *Gmelin* werden het stoichiometrisch getal, equivalent, verbindingsgewicht en atoomgewicht voor woorden van deselfde beteekenis gehouden. *Laurent* echter maakte onderscheid tusschen atoom, molecule en equivalent, en toen men vervolgens erkende, dat de atomen niet equivalent waren, maar eene verschillende bindingswaarde bezaten, kwam men tot de atomiteitstheorie en tot de bepaling van de juiste samenstelling der lichamen volgens de hedendaagsche leer. De onderzoekingen van *Kéculé*, *Frankland*, *Berthelot*, *Hofmann*, *Wurtz*, *Kolbe*, *Liebig* en *Wöhler* en van vele jongere scheikundigen hebben niet weinig bijgedragen tot ontwikkeling der scheikunde. De anorgische chemie eindelijk heeft in den jongsten tijd een onschatbaar hulpmiddel verkregen in de spectraalanalyse, waardoor zij nieuwe elementen ontdekt en zelfs over de bestanddeelen van verwijderde bemellichamen een verrassend licht verspreid heeft.

Scheikundige teekens. Reeds vroeg bediende zich de alchemie, gedeeltelijk ter verkorting, gedeeltelijk ook om zich in een geheimzinnig waas te hullen, van teekens, die bepaalde stoffen of handelwijzen aanduiden. Tegenwoordig echter maakt de wetenschap gebruik van teekens, om de samenstelling eener scheikundige verbinding, zoowel met betrekking tot de daarin aanwezige elementen als tot het aantal en de groepeerings der atomen, eenvoudig en nauwkeurig aan te wijzen. Teekens voor de elementen zijn de beginletters hunner Latijnsche namen, en als 2 elementen deselfde beginletter hebben, voegt men ter onderscheiding eene tweede, kleine letter aan de eerste toe. Voor koolstof (carbonium) gebruikt men het teeken C, — voor kobalt (cobaltum) Co, — voor manganium het teeken Mn, en voor magnesium Mg. Die teekens wijzen echter niet op onbepaalde hoeveelheden, maar slechts op één atoom. De verbinding alsoo, voorgesteld door HCl, bestaat per molecuul uit één atoom waterstof en één atoom ehloor. Bevat eene verbinding meer atomen van hetzelfde element, dan schrijft men het cijfer, dat zijn aantal uitdrukt, aan de rechterzijde onder aan het teeken, 3 is het atoomteeken van zwavel, O dat van zuurstof, en SO₂ de formule van zwaveldioxyde, dat per molecuul één atoom zwavel en twee atomen zuurstof bevat. Voorts is SO₃ de formule van zwaveltrioxyde. De teekens deser verbindingen

wijzen evenzeer geene willekeurige hoeveelheden, maar steeds één molecuul der verbinding aan; wil men meer moleculen aanwijzen, dan plaatst men het cijfer, dat haar aantal aanduidt, aan de linkerszijde vóór de teekens. Alsoo stelt 2 H₂SO₄ twee moleculen zwavelzuur voor. Te voren heeft men de zuurstof ook wel door een punt en zwavel door een streep boven de letter van het scheikundig teeken aangeduid. Treden elementen doorgaans als dubbele atomen op, dan trok men, om dit aan te duiden, in plaats van het cijfer 2 er rechts onder te plaatsen, ook wel eene horizontale streep door het atoomteeken.

Scheikundige verwantschap (affiniteit) noemt men de oorzaken van de verbinding en van het verbonden blijven van de atomen bij het ontstaan van scheikundige verbindingen. Alle elementen vertoonen onder bepaalde omstandigheden eene zekere neiging, zich met andere elementen te verbinden, maar deze neiging is bij alle elementen geenszins even groot. Kalium verbindt zich gemakkelijker met zuurstof dan met zwavel, — ijzer verbindt zich gemakkelijker met chloor dan koper. Deze verwantschap tusschen twee elementen is in het algemeen te grooter naar mate hunne eigenschappen meer verschillen. Men heeft dit verschil van eigenschappen meer duidelijk zoeken te maken in de electrochemische theorie, en in de electricische spanningreeks, die met zuurstof begint en met kalium, eigenlijk met caesium, eindigt, geeft in het algemeen de afstand der elementen eene voorstelling van hunne scheikundige verwantschap. Hoe verder twee elementen in dese rij van elkander verwijderd zijn, des te meer verschillen zij in scheikundige eigenschappen. In de laatste jaren is de aandacht der scheikundigen vooral gevestigd op de hoeveelheden warmte, die bij eene scheikundige verbinding wordt ontwikkeld, al kan ook dese niet als maat voor de affiniteit worden beschouwd. Ze is echter te grooter, naarmate ook de bestendigheid der gevormde verbinding grooter is. Men spreekt van eene *enkelvoudige* scheikundige verwantschap, wanneer 2 elementen zich rechtstreeks met elkander vereenigen. Verwarmt men bijv. ijzer en zwavel, dan verbinden zij zich tot zwavelijzer. Werkt echter ijzer op zwavelkwik, dan ontstaat er een wedstrijd tusschen de 3 elementen zwavel, kwik en ijzer, en daar zwavel meer verwantschap bezit tot ijzer, dan tot kwik, zoo wordt het zwavelkwik ontleed, en er ontstaat zwavelijzer, terwijl metallisch kwik zich afscheidt. Hier *bijst* als het ware de zwavel tusschen de beide metalen, zoodat men daaraan den naam geeft van *enkelvoudige keurverwantschap*. Komen twee scheikundige verbindingen met elkander in aanraking, dan grijpt ook wel eene dubbele omzetting plaats; men bestempelt de oorzaak van sulc eene ontleding met den naam van *dubbele keurverwantschap*. De scheikundige verwantschap openbaart zich niet altijd op dezelfde wijze, maar is van verschillende omstandigheden afhankelijk. In de eerste plaats is voor het tot stand komen eener verbinding eene innige aanraking der deeltjes noodzakelijk; dese verkrijgt men door de lichamen in een vloeibaren of gasvormigen toestand op elkander te doen werken, ten minste door één

van hem in dien toestand te brengen, daar vaste lichamen niet op elkaar werken (corpora non agunt nisi fluida). Men kan droog koolzuur natrium met droog wijnsteenzuur als een uiterst fijn poeder met elkander vermengen, zonder dat er eene ontleding plaats heeft. Doeh sodra men water op dat mengsel giet, ontwikkelt zich koolzuur, daar in oplossing het wijnsteenzuur het koolzuur natrium ontleedt. Ook het licht wijzigt de scheikundige verwantschap. Een mengsel van waterstofgas met chloor verandert niet in het donker; doch in het verstrooide daglicht vereenigen zich allengs de beide gassen, en onder den invloed van de rechtstreeksche zonnestralen vormen zij terstond onder ontploffing chloorwaterstof. Chloorsuur is in het donker eene bestendige verbinding, welke intusschen door het licht meer spoedig ontleed wordt. Dikwijls ook openbaart zich de scheikundige verwantschap eerst bij verhooging van temperatuur. Kwik blijft in de lucht onveranderd, maar bij verwarming verbindt het zich langzamerhand met zuurstof tot rood kwikoxyde, en dit laatste wordt bij nog hooger warmtegraad ontleed in kwik en zuurstof. Dikwijls ook wordt de scheikundige verwantschap gewijzigd door den graad van oplosbaarheid en vluchtigheid der lichamen. Lood b. v. heeft eene veel geringere verwantschap tot zuren dan kalium; wanneer men echter bij eene oplossing van azijnsuur lood eene van zwavelzuur kalium voegt, dan vormt het kalium met het veel zwakkere azijnsuur een zout, terwijl het tevens gevormde zwavelzuurlood zich als onoplosbaar zout afscheidt. Op die wijze kunnen in het geheel niet of slechts weinig vluchtige lichamen met zwakke verwantschap bij verhoogde temperatuur vluchtige lichamen met sterker verwantschap uit hunne verbindingen uittreijen. Deze verschijnselen staan in verband met de wijziging van het verloop der reacties van de op elkaar werkende massa's der stoffen. Laat men bijv. veel chloorwaterstof op fluorcalcium werken, dan ontstaat fluorwaterstof en chloorcaesium, terwijl omgekeerd bij de werking van veel fluorwaterstof op chloorcaesium chloorwaterstof en fluorcalcium gevormd worden. Leidt men waterdamp over verhit ijzer, dan verbindt zich dit laatste met de zuurstof van het water en de waterstof ontwijkt. Bij eene andere verhouding neemt men het omgekeerde waar; immers wanneer men waterstof over verhit ijzeroxyde laat strijken, onttrekt zij aan dit laatste de zuurstof om hiermede water te vormen, en het metallisch ijzer blijft achter. Sommige lichamen veroorzaken op verschillende wijzen de ontleding van andere, zonder daarbij eene merkbare verandering te ondergaan. Chloorsuur kalium bijv. wordt bij verwarming ontleed in zuurstof en chloorkalium; vermengt men het echter met koperoxyde of mangaaniumsuperoxyde, dan heeft die ontleding reeds plaats bij veel lageren warmtegraad, hoewel het bijgevoegd oxyde volstrekt niet verandert. Zetmeel, met water en zwavelzuur gekookt, wordt in suiker omgezet, maar aan het einde der reactie vindt men het zwavelzuur onveranderd terug. Men geeft aan dergelijke ontledingen den naam van *contactwerkingen*, maar het verschijnsel zelf wordt daardoor blijkbaar

niet verklaard.

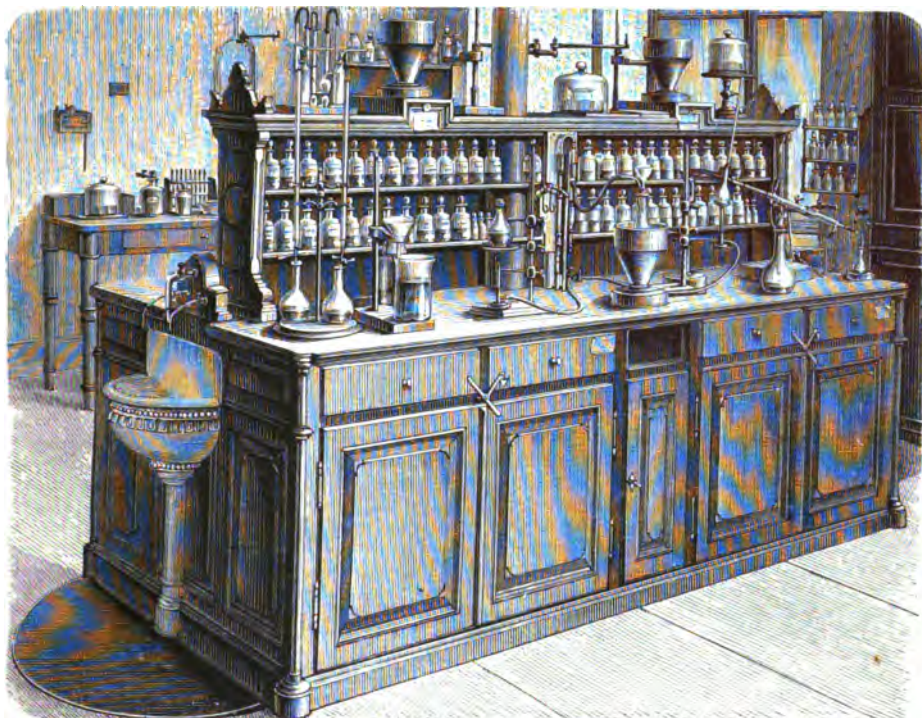
Scheikundig laboratorium is de naam van het lokaal, waar de scheikundige zijne proeven verricht. Het is voorzien van al de hulpmiddelen en toestellen, die hij daarvoor noodig heeft en in alle opzichten op de meest doelmatige wijze ingericht. Als voorbeeld noemen wij dat te Leipzig, waarvan eene werktafel en eene saal zijn afgebeeld op zevensgaande plaat.

Schelde (De), in het Fransch *Escaut*, eene rivier in Frankrijk, België en Nederland, ontspringt in het Fransche departement Aisne bij Catelet, stroomt in eene noordelijke richting door het departement du Nord, aanvankelijk langs het Kanaal van St. Quentin tot aan Kamerijk, waar dit laatste zich met haar vereenigt en zij zich als eene bevaarbare rivier begint te vertoonen, om zich voorts met de Somme en Oise te verbinden. Beneden Condé bereikt zij België, kronkelt er door de provinciën Henegouwen en Oost-Vlaanderen, welk gewest zij van West-Vlaanderen en Antwerpen scheidt, en overschrijdt daarna de grenzen van ons Vaderland (zie *Nederland*). Zij heeft eene lengte van 480 Ned. mijl, en daarvan zijn 340 bevaarbaar. Tot de voornaamste zijrivieren behooren in Frankrijk de Scarpe en de Ronelle, — in België de Lei (in het Fransch de Lys) en de Durme, de Ronne, de Dender en de Rapel. Zij is bij Dendermonde 190 en bij Antwerpen 680 Ned. el breed en hier ter plaatse bij vloed 15 Ned. el diep. De belangrijkste steden aan de Schelde zijn in Frankrijk: Kamerijk, Valenciën en Condé, — in België: Doornik, Oudenaarde, Gent en Antwerpen, — en in Nederland: Vlissingen. Van 1648 tot 1792 kenden de Nederlanders zich het recht toe, de Schelde te sluiten, en men heeft ook na 1880 pogingen aangewend, om dat recht te handhaven. Daarvan is echter geene sprake meer, en ook de Scheldetol werd reeds lang afgeschaft.

Scheler (Johann August Huldreich), een Belgisch letterkundige, geboren den 6den April 1819 te Ebnat (canton St. Gallen in Zwitserland), bezocht het gymnasium te Stuttgart, studeerde te Erlangen, Bonn en München en werd in 1839 tweede en in 1853 eerste bibliothecaris van den Koning van België. Ook onderwees hij het Duitsch aan het Koninklijk gesin aldaar en is sedert 1877 tevens hoogleraar aan de vrije universiteit te Brussel. Van 1855 tot 1865 redigeerde hij het „Bulletin du Bibliophile belge” en van 1854 tot 1867 gaf hij den: „Annuaire statistique et historique belge” in het licht. Voorts leverde hij: „Dictionnaire d'étymologie française (1869; 2de druk, 1876)”, — „Exposé des lois sur la transformation française des mots latins (1875)”, — „La mort du roi Gormond (1877)”, — „Aigat et Morin (1876)”, — „Dits et contes de Baudouin de Condé et de son fils Jean de Condé (1866—1867, 8 din)”, — „Dits de Watrquet de Couvin (1868)”, — „Les poésies de Froissart (1870—1872, 3 din)”, — „Adonés le Roi, les enfances Ogier, Berthe aux grans piés, Buevès des Comarochis (1874, 3 din)”, — „Trouvères belges du XII et XIII siècle (1876—1879)”, — eene vierde uitgave van het „Etymologisches Wörterbuch (1878)” van Dies, — en het laatste deel der: „Dic-

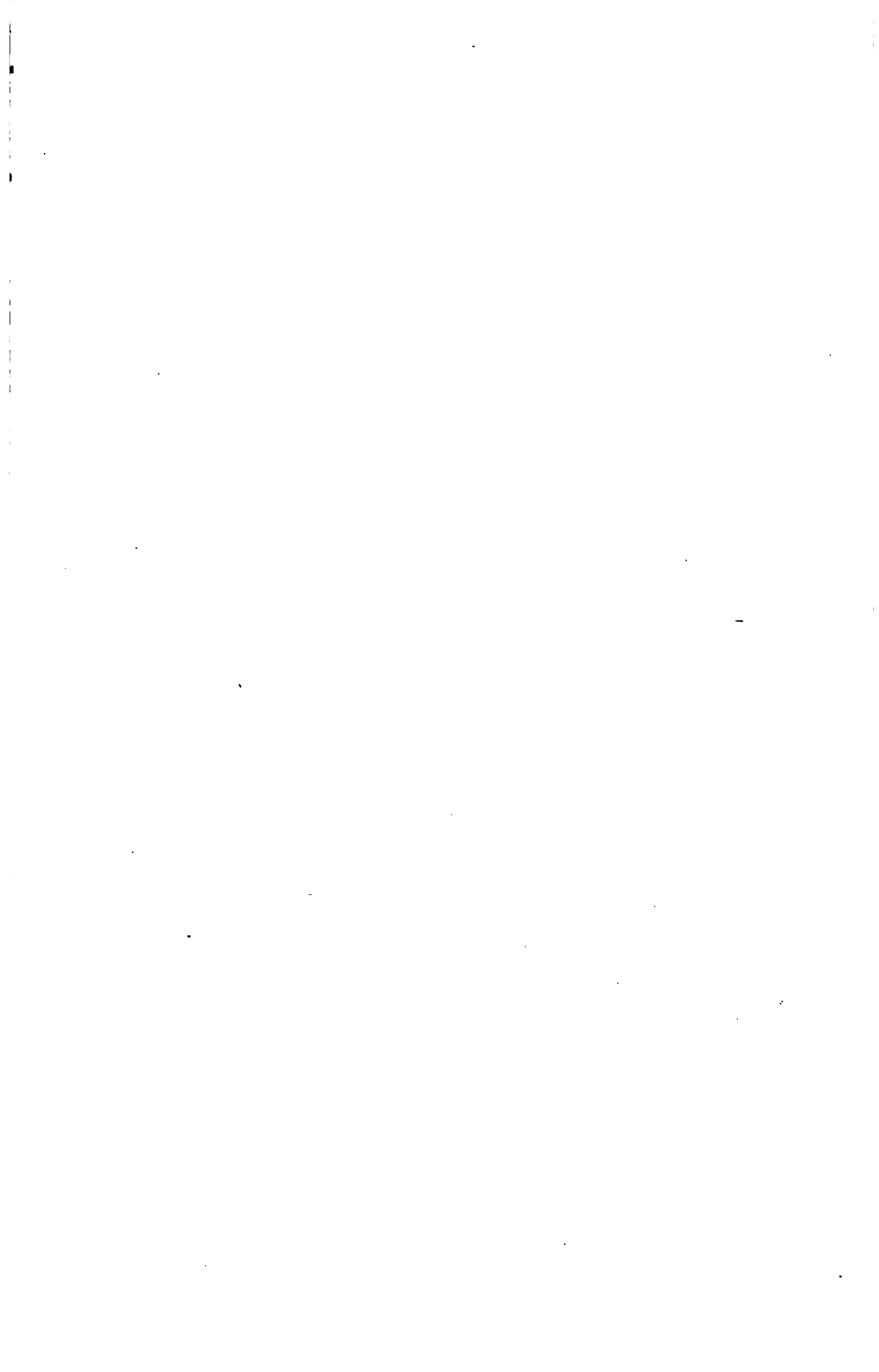
SCHEIKUNDIG LABORATORIUM.

1. Afbeelding van eene werktafel met vier plaatsen in het laboratorium der Universiteit te Leipzig.

2. Afbeelding van eene zaal in het laboratorium der Universiteit te Leipzig.

tionnaire d'étymologie de la langue wallonne (1880)" van *Grandgagnage*. Hij is lid van de Belgische Académie van Wetenschappen.

Schelfhout (Andries), een uittekend Nederlandsch landschapschilder, geboren te 's Gravenhage in 1787, ontwikkelde zich aan de hand der natuur hoofdzakelijk door eigen oefening. Op de tentoonstelling van 1817 verreef hij de kunstkenner met zulk een voortreffelijk doek, dat hij aanstonds grooten roem verwierf. In 1819 behaalde hij te Antwerpen den hem eenstemmig toegekenden prijs der Académie met een Geldersch landschap bij zonsopgang. Ook te Gent, 's Gravenhage, Brussel, Brugge enz. verkreeg hij medailles en werd lid van alle Académien van Schoone Kunsten in de Nederlanden. Zijne stukken waren het sieraad der tentoonstellingen en werden aanstonds door kunstvrienden aangekocht. Met winter- en zomerlandschappen, zee- en havenstukken verhoogde hij telkens zijn roem. Zijne schilderijen zijn zorgvuldig bewerkt en onderscheiden zich door een uitmuntend perspectief, door correctheid van teekening en door waarheid van koloriet. Hij overleed te 's Gravenhage in 1872.

Schellak, zie onder *Gom*.

Scheller (Immanuel Johann Gerhard), een bekend lexicograaf, geboren den 22sten Maart 1735 te Ihlow in de provincie Brandenburg, studeerde te Leipsig, werd in 1761 rector van het lyceum te Lütben in de Nederlausitz en in 1771 van het gymnasium te Brieg in Silesië, waar hij den 5den Juli 1803 overleed. Zijne voornaamste werken zijn: „Ausführliches lateinisch-deutsches und deutsch-lateinisches Wörterbuch (1783—1784, 3 din; 3de druk, 1804—1805, 7 din)”, — en een „Lateinisch-deutsches und deutsch-lateinisches Handlexikon (1792, 2 dl)”, welk laatste een groot aantal verbeterde uitgaven beleefd heeft. Daarenboven schreef hij: „Observationes in prisca scriptores (1785)”, — „Anleitung, die alten Schriftsteller in den Schulen zu erklären (1770)”, — en „Ausführliche lateinische Sprachlehre (1779; 4de druk, 1803)”.

Schelling. Onder dezen naam vermelden wij:

Pieter van der Schelling, een verdienstelijk Nederlandsch geschied- en oudheidkundige, geboren in het laatst der 17de eeuw en den schoonzoon van *Cornelis van Alkemade* (zie aldaar). Hij promoveerde in de rechten, voleindigde zijne studien in de theologie en was vervolgens werkzaam als predikant te Nijmegen, Gorinchem en Gouda. In 1725 echter vroeg hij zijn ontslag, om zich uitsluitend aan de studie der geschiedenis en oudheidkunde te wijden. Hij vervaardigde Nederlandsche en Latijnsche gedichten en zond met zijn schoonvader onderscheidene werken in het licht. Tot de belangrijkste geschriften van zijne hand behoort: „Hollandsch tiendrecht of verhandeling van het recht tot de tienden, toekomend aan de Grafelijkheid en de Heerlijkheden van Holland en West-Friesland (1727)”. Hij besat eene keurige en kostbare verzameling van boeken, handschriften en munten en overleed waarschijnlijk in 1751.

Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, een beroemd Duitsch wijsgeer, geboren den 27sten Januari 1765 te Leonberg in Würtemberg.

Hij studeerde te Tübingen en Leipsig, zag zich in 1798 op aanbeveling van *Fichte* en *Götte* benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Jena, waar hij vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte met de gebroeders *Schlegel*, maar aanvaardde wegens oneenigheid met de redacteurs der „Allgemeine Literaturzeitung” in 1803 een beroep naar Würzburg en in 1808 de betrekking van secretaris-generaal der Académie van Beeldende Kunst te München, waar Koning *Maximiliaan Joseph* hem brieven van adeldom verleende. Wegens een letterkundigen twist met *F. H. Jacobi*, president der Académie, verliet hij in 1820 München met verlof en hield eenigen tijd voorlesingen te Erlangen, totdat hij in 1827 benoemd werd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte met den titel van geheim Hofraad aan de universiteit te München. Hier werd hij eorlang geheimraad in werkelijken dienst, voorzitter der Koninklijke Académie van Wetenschappen en conservator der wetenschappelijke verzamelingen. In 1840 echter riep Koning *Friedrich Wilhelm VI* hem naar Berlijn. Aan de universiteit aldaar opende hij met verbaasenden toeloop zijne voorlesingen over „Philosophie der Mythologie und der Offenbarung”, welke, door *Paulus* zonder toestemming van *Schelling* in het licht gezonden, aanleiding gaven tot een netelig rechtsgeding. Daardoor gekrenkt, legde hij zijne betrekking neder en woonde vervolgens bij afwijzing te Berlijn, München en elders. Hij overleed den 20sten Augustus 1854 te Bad Ragatz in Zwitserland, waar *Maximiliaan II*, koning van Beieren, in 1856 te zijner eer een gedenkteeke deed verrijzen. Als uitstekend schrijver heeft hij op meer dan één gebied van wetenschap met roem gearbeid. Zijne wijsbegeerte heeft intusschen wegens zijne prikkelbaarheid zoo vele wijsigingen ondergaan, dat men haren stichter niet ten onrechte met den naam van „Proteus” bestempeld heeft. Zij strekt zich uit over twee tijdperken, welke door de in 1809 verschenen verhandeling: „Ueber das Böse” gescheiden zijn en door hem zelven de negatieve en positieve, door anderen met meer juistheid de pantheïstische en theïstische worden genoemd. In het eerste, waarin zich de invloed van *Fichte* doet gelden, is hij, evenals deze, doordrongen van het denkbeeld, de wijsbegeerte als de wetenschap der rede te beschouwen, en in het tweede, waarin hij volgens zijne eigene verzekering tot *Kant* nadert, bejvert hij zich, haar als eene de grenzen der redelijke kennis overschrijdende, positieve wetenschap te behandelen. In beide tijdperken ontwaart men het streven, het geheel der wetenschap uit één enkel beginsel stelselmatig af te leiden, evenwel met dit onderscheid, dat dit laatste in het eerste tijdperk (philosophie = wetenschap der rede) werd aangemerkt als te de rede zelve gelegen (immanent, rationeel), zoodat de gevolgen ook door de rede konden gevat worden, — in het tweede (philosophie = positieve wetenschap) daarentegen als *boven* en *tusschen* de rede bestaande (transcendent, bovennatuurlijk), waarin de gevolgen vrij, onbepaald (afhankelijk van den wil) en alzoo enkel door ervaring (geschiedenis en openbaring) te doorgronden zijn. Het beginsel der wijsbegeerte is (in het eerste tijdperk)

in overeenstemming met de oorspronkelijke wetenschapsleer van *Fichte*, het scheppend *ik* als het eenige, werkelijk bestaande, door welks rusteloos verenigende en scheidende werkzaamheid het geheel der wetenschap als het eenig-werkelijke tot stand komt, zoodat zijn stelsel den naam draagt van idealismus. Terwijl echter *Fichte* het *ik* als iets menschenlijks beschouwde, werd het van den beginne af door *Schelling* opgevat als het algemeene en *absolute*, welks onbewuste scheppingskracht de stoffelijke natuur, welks bewuste scheppingskracht de ideale wereld der geesten voortbracht, zoodat het ideale en werkelijk bestaande, als wittingen van het absolute, denzelfden oorsprong hebben. Het eerste is het onderwerp der natuurlijke wijsbegeerte en het tweede ligt besloten in het transcendentale idealismus, waardoor *Schelling* het stelsel van *Fichte* wilde verklaren. De leer der identiteit van die beide gedeelten (het ideale en het werkelijk bestaande) vormde den inhoud der bekende „identiteitsphilosophie”, welke *Schelling* in het „Zeitschrift für speculative Physik (1801)”, voorts in zijn „Bruno” en in de „Vorlesungen über die Methode des Akademischen Studiums (1802)” ontwikkelde. Zijn stelsel had een opmerkelijken invloed op de natuurlijke wijsbegeerte; immers door de natuur als een onbewust-scheppenden geest en alzoo de werkzaamheden der natuur als onbewuste werkzaamheden des geestes te beschouwen, zoekt hij met den fakkel der door *Fichte* verkondigde wetenschap licht te verspreiden op het inwendig wezen der natuur. Gelijk het weten geenszins dood is, maar door wrijving van denkbeelden onophoudelijk scheidt en verder voortschrijdt, zoo is ook de natuur geen levenloos geheel, maar ontwikkelt zich desgelijks door de onverpoede werking der elkander kruisende natuurkrachten. Er is in de natuur een streven tot uitzetten en inkrimpen, en uit de wederzijdsche spanning ontstaat de stof. Het eerste streven wordt met dat van het licht, het tweede met dat van de zwaarte vergeleken, — en beide wederom met de overeenkomstige bewuste werkzaamheden, het aanschouwen en gevoelen, uit wier wederzijdsche spanning de voorstelling ontstaat. Gelijk uit deze laatste functiën bij voortgezette werkzaamheid des geestes alle overige verschijnselen van het zelfbewuste leven geboren worden (denkbeeld, oordeel, besluit), zoo vloeien uit de verdere werkzaamheid der natuur alle voortbrengselen der schepping voort (onbewerkte natuur, leven der natuur, zelfbewustheid) als machten der stof uit het werkelijk bestaande leven van het algemeene of absolute *ik* (wereld-*ik*). Het hoogste daarvan is het op de hoogste trap (in den mensch) ontwakende bewustzijn, waarin de tot hertoe onbewuste, maar weldadig werkzame natuurgeest (wereldgeest) als het ware de oogen opheft en zich zelve, het eenig werkelijk bestaande, tot een voorwerp van zijn aanschouwen (van het ideale) verheft. Alsdan begint van de zijde van het zich (als mensch in het heelal) zelf aanschouwende absolute een nieuw, aan het natuurproces, waarin het absolute van trap tot trap tot het volkomenste natuurproduct (den mensch) opklimt, gelijkvormige proces des geestes, waarin

het in den mensch belichaamde en alsoo in een gedeelte der natuur herschapene (tot eendigheid gebrachte) absolute zich tot volkomen bewustheid van zijne oneindigheid en vrijheid verheft. Gelijk het verloop van het eerste proces de geschiedenis der natuur en de wording van den mensch omvat, zoo behelst het verloop van het tweede de wereldgeschiedenis en de Godsontwikkeling, na wier voleindiging „God zijn zal”. De verschillende vormen van dit laatste verloop zijn, evenals die van het natuurlijke (onbewerkte) natuur, bewerkte natuur, menschheid, van geleidelijken aard, zoodat het absolute aanvankelijk (objectief) in het kleed der zichtbare natuur (in de werkelijkheid, zichtbare Goden, Heidendom), — daarna (subjectief) in de gedaante van een onzichtbaren geest (ideaal, onzienlijke God, Christendom), — en ten slotte als één met het erkennende (sub-objectief) wordt gehuldigd, waardoor tevens de 8 openbaringsvormen van het absolute: kunst, godsdienst en wijsbegeerte, — en de 8 hoofdtydperken der wereldgeschiedenis: oude, middeneeuwische en nieuwe geschiedenis, aangewezen worden. Deze pantheistische wijsbegeerte werd door *Schelling* in het tweede tijdperk verzaakt en tot een ondergeschikt deel van het geheel der wetenschap vernederd, want daar men zich God, die volgens de vroegere uitspraak van *Schelling* eerst aan het einde der ontwikkeling „zijn zal”, wel als het hoogste van ons denken, maar niet als het resultaat van een objectief proces kan voorstellen, zoo volgt daaruit, dat de geheele wijsbegeerte ten opzichte van zich zelve den weg der dwaling bewandelt, daar zij het aangewezen proces (de Godwording) als werkelijk bestaande (reël) heeft beschreven, terwijl het niets anders dan iets ideaals (op het denken berustende) kan zijn. Het resultaat der op de rede gegronde wijsbegeerte, welke hij om die reden eene negatieve noemt, is alzoo niet iets werkelijk bestaande, maar enkel een voortbrengsel van het denken (geen werkelijken God, maar enkel eene godsgedachte). De werkelijke wereld, zooals zij is en voor de wijsbegeerte een voorwerp van onderzoek uitmaakt, kan immers niet ontstaan zijn uit eene eenvoudige gedachte, maar alleen uit een objectief beginsel (uit den werkelijken God, niet uit een denkbeeld van God). Alzoo keerde *Schelling*, volgens zijne eigene verklaring, tot het door *Kant* in zijne critiek van het ontologisch bewijs voor het bestaan van God aangevoerde beginsel terug, dat men van het denkbeeld niet besluiten kan tot de werkelijkheid. Terwijl de negatieve wijsbegeerte eerst aan het einde God als beginsel bezit, heeft de positieve wijsbegeerte van den beginne af God tot beginsel. God is de absolute, allereerste oorsprong, wiens bestaan om die reden niet kan bewezen worden, terwijl daarvoor ook geen bewijs noodig is; ook kan Hij aan geenerlei noodzakelijkheid onderworpen wezen, en was dus niet gedwongen, eene wereld te scheppen. Dit kan alzoo enkel het gevolg wezen van eene vrije daad en alleen het voorwerp onzer ervaring. Het is alzoo de taak der positieve filosofie „door een onbevooroordeeld denken op redematige wijze het door ervaring geblekene niet als het mo-

gelijke, zooals de negatieve wijsbegeerte, maar als het werkelijk bestaande te erkennen." Alsoo dient de filosofie kennis te nemen van de oorkonden der openbaring en zij moet het daarin als vrucht der ervaring voorgestelde afleiden uit God, als de oorspronkelijke bron van de ervaring. Daar nu van alle bij ervaring geblekene feiten der aan eene openbaring geloovende geschiedenis geene met het bestaan van een goddelijken Schepper in strijd schijnt te wezen, dan het bestaan van het „booze" in de wereld, zoo was het zeer natuurlijk, dat de omkeering in de filosofie van *Schelling* een aanvang nam met diens „*Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit* (1809)", waartoe hij aanleiding vond in zijne kennismaking met de geschriften van *Jakob Böhme*. Daar men zich trouwens God evenmin kan voorstellen als de oorzaak van het kwaad en het tevens ongerijmd zou wezen te beweren, dat het kwaad zonder oorzaak is ontstaan, zoo kan men zijne oorzaak slechts zoeken buiten God, en daar men buiten God niets denken kan, dat van Hem onafhankelijk is, zoo kan die oorzaak, hoewel in God, enkel in eene niet-God-zijnde bron gelegen wezen. Dat onderscheid tusschen iets, dat in God is, en toch God niet is, doet ons, tot de verklaring van den tegenwoordigen, door den in den Bijbel beschreven zondeval gewrochten toestand der menschheid, de aandacht vestigen op den aan onze geschiedenis voorafgaanden tijd, waarin door het ontstaan van *Adam* als den oorspronkelijken mensch de volmaakte schepping eener in God beslotene wereld voleindigd werd. Tegenover deze door den goddelijken wil te voorschijn geroepene staat de buiten God aanwezige, door de van God niet gewilde, maar ook geenszins niet gewilde, maar toegelatene omverwerping van het al-eene (uni versio) door den zondeval van den (oorspronkelijken) mensch te voorschijn geroepene werkelijke en booze wereld (universum, per-versum). De terugkeer van deze tot de oorspronkelijke eenheid met God neemt in 's menschen bewustheid eerst een aanvang in eene voorstelling van verschillende Goden, zooals wij opmerken in de mythologie der Heidenen, maar wordt voleindigd in de openbaring van Christus, als de menschheid en de geheele schepping tot God terugvoerende. De voorstelling hiervan is bij *Schelling*, als filosofie der openbaring, de sluitsteen en de kroon van zijn geheele stelsel, — zij brengt ons tot een wijsgeerigen, dat is vrjen en waren, godsdienst des geestes. — Tot de volgelingen van *Schelling* behooren *Hegel*, *Baader*, *Trozler*, *Steffens*, *Görres*, *Oken*, *Windischmann*, *Schubert*, *Solger*, *Cousin* enz., — onder de geneesheeren *Eöschlanb*, *Marcus* en *Eschenmayer*, — en onder de juristen *Stahl* en *Puchta*. Van de geschriften van *Schelling* vermelden wij: „*Ueber Möglichkeit einer Form der Philosophie überhaupt* (1794)", — „*Ideen zu einer Philosophie der Natur* (1797; 2de druk, 1803)", — „*Von der Weltseele* (1798; 3de druk, 1809)", — „*Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie* (1799)", — „*Einleitung zu dem Entwurf der Naturphilosophie* (1799)", — „*System des transcendentalen Idealismus* (1800)", — „*Ueber das Verhältnis des Realen und Idealen in der Natur* (1806)", — „*Ueber das*

Verhältnis der bildenden Künste zur Natur", — en „*Ueber die Gottheiten von Samothrake* (1815)". Zijne gezamenlijke werken verschenen in 1856 tot 1861 in 14 deelen.

Karoline Schelling, de eerste echtgenoot van den voorgaande en de dochter van den hoogleeraar *Michaelis*, tevens eene der meest begaafde vrouwen van haren tijd. Zij werd geboren den 2den September 1763, trad in 1784 in het huwelijk met den geneesheer *Böhmer* te Klausthal, vertoefde na diens dood (1788) te Mainz, waar zij omging met *G. Forster* en zijne vrienden, werd na het veroveren dier stad door de Pruisen wegens hare republikeinsche gevoelens in de vesting Kronberg opgesloten, trad in 1796 in den echt met *A. W. Schlegel* en was door geest en hart het middenpunt van de aanhangers der romantische school te Jena. Nadat zij in 1803 door minnelijke schikking van haren tweeden man gescheiden was, huwde zij met *Schelling*, volgde hem naar Würzburg en overleed den 7den September 1809 op eene reis naar Schwaben te Maulbronn. Zij leverde onderscheidene letterkundige opstellen en vertalingen, en hare geestrijke brieven zijn in 1871 in 2 deelen onder den titel: „*Karoline*" door *Waltz* in het licht gegeven.

Hermann von Schelling, Jongsten soon van den wijsgeer en geboren den 19den April 1824. Hij bezocht reeds op 15jarigen leeftijd de universiteit, promoveerde te Berlijn in 1842 op eene dissertatie: „*De Solonis legibus apud oratores Atticos*", werd geplaatst bij de magistratuur te Berlijn, toen bij het departement van Justitie aldaar, vervaardigde een: „*Entwurf einer Strafprozessordnung für den preussischen Staat* (1865)", zag zich in 1866 benoemd tot referendaris, in 1874 tot president van het Hof van Appel te Halberstadt, in het volgend jaar tot vice-president van het Hooge Hof van Pruisen, in 1877 tot onderstaatssecretaris in het departement van Justitie en eindelijk in 1879 tot staatssecretaris van die afdeling van bestuur.

Sohelpdieren en Schelpen, zie *Weekdieren*.

Scheltema. Onder dezen naam vermelden wij:

Jacobus Scheltema, een verdienstelijk Nederlandsch geschied- en oudheidkundige, geboren te Franeker den 14den Maart 1767. Hij studeerde aan de hoogeschool in zijne geboorteplaats en vestigde zich aldaar als advocaat. Als 17verig patriot verliet hij het land bij de komst der Pruisen in 1787, doch keerde na verloop van 2 jaar terug en vestigde zich korten tijd als koopman te Amsterdam. In 1795 bracht de Omwenteling hem op nieuw in Friesland; hij bejverde zich, aldaar de nieuwe orde van zaken te bevestigen, zag zich benoemd tot lid der tweede Nationale Vergadering, doch werd in Januari 1798 met anderen op het Huis in 't Bosch gevangen gezet en eerst na 28 weken ontslagen. In het volgende jaar erlangde hij eene betrekking in het departementaal gerechts-hof te Kampen en werd in 1802 lid van den Zeeraad te 's Gravenhage. Na de ontbinding van dezen benoemde *Schimmelpenninck* hem tot lid van den Raad voor convooyen en licenten, en Koning *Lodewijk* verplaatste hem naar Amsterdam met den titel van commies-generaal der convooyen en licen-

ten. Hij bekleedde die betrekking tot 1810, en werd toen vrederechter te Zaandam. Na het herstel onzer onafhankelijkheid werd hij benoemd tot griffier van het Hoog Gerechtshof van financiën en zeesaken te 's Gravenhage, en na de opheffing daarvan in Januari 1820 tot griffier bij het Hoog Militair gerechtshof te Utrecht, waar hij den 25sten October 1835 overleed. Van zijne geschriften noemen wij: „Nauwkeurig bericht van het volksfeest te Franeker op den 5den Maart 1795 enz. (1795)”, — „Levensschets van Simon Stijl (1804)”, — „Staatkundig Nederland (1806, 2 dln)”, — „Anna en Maria Tesselschade (1809)”, — „Peter de Grootte, keizer van Rusland, in Holland en Zaandam in 1697 en 1712 (2 dln 1815; 3de druk 1842)”, — „Vergelijking van de afschudding van het Spaansche juk in 1572 met die van het Fransche in 1813 (1814)”, — „Alexander, keizer van Rusland, in Holland en te Zaandam in 1814 (1815)”, — „Bemoediging der Nederlanders bij de landing van Bonaparte (1815)”, — „De laatste veldtocht van Napoleon Bonaparte (1816)”, — „Rusland en de Nederlanden, beschouwd in dierzelf wederkeerige betrekking tot den jare 1724 (1819, 4 dln)”, — „Geschied- en letterkundig mengelwerk (1825—1836, 6 dln)”, — „De uitrusting en ondergang der onoverwinnelijke vloot van Philips II in 1588 (1825)”, — „Geschiedenis der heksenprocessen (1828)”, — „Verhandeling over het bewerken van de geschiedenis der Nederlanden (1830)”, — „Over de volksgebruiken der Nederlanders bij het vrijen en trouwen (1830)”, — en „Bericht en beoordeeling van het werk van mr. C. A. Schaab, getiteld: de geschiedenis en uitvinding der boekdrukkunst door Johann Gensfleisch, genaamd Guttenberg te Ments (1832)”, benevens een groot aantal opstellen in tijdschriften, dagbladen enz.

Paulus Cornelis Schellema, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Franeker den 14den December 1752, was secretaris van Wijnbrutsradeel en notaris te Sneek, vervolgens ontvanger der Rijksbelastingen in verschillende gemeenten en overleed te Franeker in Juli 1835. Hij ijverde zeer voor de verbetering van den landbouw en zag zijne prijsverhandelingen over dat onderwerp tot twaalfmaal toe met goud of silver bekroond. Ook schreef hij eene „Verzameling van spreekwoorden, gezegden en anedoten enz. (1826 en 1831; 2 stukken)”.

Pieter Schellema, een verdienstelijk Nederlandsch oudheidkundige. Hij werd geboren te Amsterdam den 15den Juli 1812, studeerde en promoveerde te Utrecht in de letteren, was eenigen tijd werkzaam als praeceptor aan het gymnasium te Middelburg en zag zich vervolgens benoemd tot stedelijk en provinciaal archivaris in zijne geboortestad. Hij schreef: „Oud en nieuw uit de vaderlandsche geschiedenis en letterkunde verzameld (1844 en 1847, 2 dln)”, — „De Beurs van Amsterdam (1846)”, — „Hendrik van Brederode te Amsterdam in 1567 (1846)”, — „De ijzeren kapel der oude Sint-Nicolaaskerk (1848)”, — „Het leven en de letterkundige verrichtingen van den geschiedschrijver Jacobus Schellema (1849)”, — „De Graaf van Leicester te Amsterdam in de jaren 1586 en 1587 (1851)”, — „Rembrandt, rede-

voering over het leven en de verdiensten van Rembrandt van Rijn (1858)”, — „Aemstels oudheid of gedenkwaardigheden van Amsterdam (1855—1871, 6 dln)”, — en „Het archief van Amsterdam beschreven (1862)”. Hij was ridder der orde van de Eikenkroon en van den Nederlandschen Leeuw en overleed te Amsterdam in den aanvang van Februari 1835.

Carol Steven Adams van Schellema, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige en dichter, geboren te 's Gravenhage den 25sten Januari 1815. Na het voleindigen zijner godgeleerde studiën te Leiden werd hij achtervolgens predikant te Colynsmaat, Hoorn en Amsterdam (1849), waar hij tot 1880 werkzaam was, waarna hij zich te Arnhem vestigde. Sedert 1859 is hij secretaris van het Nederlandsch Tractaatgenootschap en redacteur van den „Bijbelschen Almanak.” Ook was hij bij herhaling lid van het hoofdbestuur der Nederlandsche vereeniging tot afschaffing van sterken drank en in 1826 een der vier stichters van de Nederlandsche Zondagschoolvereeniging. Hij schreef: „Immanuël, kerstdagsfeestlied (1845)”, — „Lessen van levenswijsheid, eene geordende dichterlijke bloemlesing uit Salomo's Spreuken (1848)”, — onderscheidene kerkliederen in den gezangbundel der Hersteld Evangelisch-Lutherse gemeente, en in den nieuwen Gereformeerden bundel, — „Hulde aan Willem Egeling (1858)”, — „Perpetua” en „Miles Standish (1859)”, dit laatste naar *Longfellow*, — „Vriendschapsaandenken, aanteekeningen op eene reis door Engeland en Schotland (1862)”, — „Wat goeds ik in den vreemde zag. Schetsen uit de reisportefeuille (1864, 2 dln)”, — „Kinderliederen, Dieffenbach nagesongen (1870)”, — „Natuur en leven, 45 tweestemmige liederen van Dieffenbach (1870)”, — „In het land der vreemdelingschap, zangen des geloofs (1870)”, — „Voor huis en school, liederen (1870, 2 dln)”, — „Zingt den Heer, vierstemmige liederen (1873, 2 dln)”, — „Dient den Heer, liederen en verhalen (1873)”, — „Het verhoor van sir Jaspar (1873)”, — „Ons gezangboek, psalmen en gezangen voor bijzonder en openbaar gebruik (1874)”, — en duizende andere gedichten, bijdragen in jaarboekjes en tijdschriften, enz. Zijne hoofdverdienste evenwel is gelegen in 't geen hij deed en nog doet op het gebied der „inwendige zending”, namelijk tot bestrijding der drankgewoonte in ons volk, tot aankweeking van gezonden godsdienstigen zin, tot verheffing van den volkszang, enz.

Michaël Wilhelm Schellema Evertszoon, een verdienstelijk Nederlandsch philanthroop, geboren te Amsterdam den 13den October 1826. Hij ontving zijne opleiding aldaar aan het seminarium der Remonstranten en was achtervolgens predikant te Nieuwkoop, Zwammerdam, Woerden en Dockum. Hij schreef onderscheidene opstellen in „Woorden van stichting (1860; 2de druk 1867)”, — voorts: „Schetsen (1866; 2de druk 1867)”, — „Nieuwe bundel schetsen (1873)”, — „Geschiedenis van de eenige Christelijke Gemeente te Dockum in 1796 (met dr. P. C. van Wijk, 1874)”, — en onderscheidene stukken over de „Weezenverpleging”, terwijl hij als oprichter, directeur en secretaris van de Maatschappij tot opvoeding van Weezen in het huisgezin de

belangen dier ouderloosen zooveel mogelijk zoekt te behartigen. Eenige jaren geleden heeft hij zich hieraan geheel en al gewijd, zijne predikantsbetrekking nedergelegd en zich te Amerfoort gevestigd.

Scheltinga is de naam van een aanzienlijk Friesch geslacht. Van de leden noemen wij: *Schelte Scheltinga* van Hulsum, een ijverig aanhanger van den Hertog van Saksen; hij veroverde in 1498 met *Taks van Hoemstra* en anderen van die partij de stinsen van *Rienk Jaarla* te Eestrum en van *Auke Jaarla* te Wetsens, werd lid van den Hertogelijken Raad en grietman van Kollumerland, Achtkarspelen en Dantumadeel. Hij belegerde en veroverde voorts het huis van *Popke Mookema*, was in 1604 één der eerste ondertekenaars van den renversaalbrief voor den Hertog van Saksen en werd met *Aage van Hoornier*, in dat jaar bevelhebber der Friesche hulptroepen, ter beschikking gesteld van Graaf *Edoerd* van Oost-Friesland. Op de lijst der edelen van 1606 komt hij voor als edelman van Dantumadeel. Daar hij standvastig de partij der Saksers aankleefde, werd in 1615 zijne stins te Rinsumageest door de Gelderschen ingenomen, en in 1646 verzette hij zich als lid der Friesche Staten tegen 's Keizers inbreuk op de privilegiën en rechten des lands. — *Livius van Scheltinga*, in 1620 lid der rekenkamer en in 1637 secretaris der Staten van Friesland. Hij werd curator der academie te Franeker, trad in het huwelijk met *Anna de Bloec* en overleed den 17den December 1660. — *Daniël de Bloec van Scheltinga*, geboren den 21sten December 1621. Nadat hij te Franeker in de rechten gepromoveerd was, volbracht hij eene reis van twee jaar door Frankrijk, Italië, Zwitserland en Duitschland en werd na zijn terugkeer in 1644 ontvanger-generaal der provincie. Twee jaar daarna zag hij zich benoemd tot grietman van Schoterland en werd in 1650 afgevaardigd naar de Generale Staten. In 1660 aanvaardde hij de betrekking van curator der hoogeschool te Franeker en overleed den 27sten Januari 1704. — *Martinus van Scheltinga*, geboren den 19den Februari 1666 en een zoon van den voorgaande. Na voleindigde studien reisde hij in Frankrijk en werd in 1692 grietman van Lemsterland, later van Schoterland en bekleedde daarenboven te Leeuwarden en te 's Gravenhage aanzienlijke betrekkingen. Ook was hij curator der hoogeschool te Franeker. In 1700 trad hij in het huwelijk met *Amalia* eene dochter van den beroemden *Mans*, baron van *Cookoorn*, en overleed den 11den December 1742. — *Martinus van Scheltinga*, geboren den 31sten Mei 1744. Hij werd in 1774 raadsheer in het Hof van Friesland, in 1775 grietman van Kollumerland, trok in 1796 naar Overijssel, doch keerde in 1818 naar Friesland terug, werd er lid van de Provinciale Staten en overleed den 18den April 1823. — Voorts vermelden wij nog onder dien naam:

Theodorus Scheltinga, een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde. Hij werd geboren, te Leeuwarden, studeerde te Franeker, was achtereenvolgens predikant te Oostermeer en Eestrum, te Arum en te Arnhem en zag zich in 1750 benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid, kerkhistorie en Oostersche

talen te Harderwijk. Meermalen bekleedde hij de betrekking van rector magnificus, zag zich in 1765 op zijn verzoek ontheven van de lessen in de Oostersche talen en overleed den 24sten Februari 1786. Hij schreef o. a. eene „Commentatio in Habacucum (1747)”, — en „De fato Nadabi et Abihu (1742)“.

Gariaeus of Gerlof Scheltinga, een broeder van den voorgaande en geboren in het begin van 1708. Hij studeerde te Franeker en te Leiden, promoveerde in 1731 in de beide rechten en zag zich benoemd tot hoogleeraar te Deventer en in 1738 te Leiden, waar hij den 9den Februari 1765 overleed. Hij heeft eenige „Dissertationes en „Orationes” in het licht gegeven, alsmede: „Emendationes et interpretationes ad commentarios Thalelaei aliorumque Jurisconsultorum Graecorum etc.”.

Schelvischachtigen (*Gadoidi Gthr.*) is de naam van eene familie van visschen uit de afdeeling der *Weskvisnigen* (*Anacanthi*). Zij omvat beenige visschen met een langwerpigh lichaam, eene slijmige huid, kleine, gladde, weekte schubben, een breeden kop, 1 tot 3 zich nagenoeg over den geheelen rug uitstrekken rugvinnen, onder de keel geplaatste buikvinnen, eene breede kieuwpleet en een met scherpe tanden gewapenden bek. Hiertoehoort het geslacht *Gadus Gthr.* met 3 rugvinnen, 2 aarsvinnen en meestal een baarddraad aan den kin, waartoe de *kabeljaauw* (zie aldaar) en de eigenlijke *schelvisch* (*Gadus aeglefinus L.*) behooren. De schelvisch, die in grooten getale op onze kusten en in de geheele Noordzee gevangen en bij voorkeur in de wintermaanden gegeten wordt, is gewoonlijk 4 tot 5 Ned. palm lang en 1 tot 2 Ned. pond zwaar. Hij is een weinig bruinachtig op den rug, silverschachtig grijs aan de zijden en wit aan de buik, draagt eene swarte vlek tusschen de borstvinnen en voorste rugvin en voedt zich met allerlei zeedieren en kleine visschen. — Tot de schelvischachtigen behoort wijders het geslacht *Morluccius Gthr.* of dat der zeesnoeken met 2 rugvinnen, eene aarsvin, eene afzonderlijke staartvin, zeer ontwikkelde buikvinnen en geen baarddraad. Tot dit geslacht telt men *M. vulgaris Flem.*, die 1 1/4 de Ned. el lang wordt en de Middellandsche Zee, alsmede den Atlantischen Oceaan bewoont. — Van het geslacht *Molva Nilis.* eindelijk noemen wij den *long* (*M. vulgaris Flem.*), een slanken visch ter lengte van 2 Ned. el, die in de Noordelijke Zeeën in menigte gevangen en gedroogd in den handel gebracht wordt.

Schema is een Grieksch woord, dat eigenlijk gedaante of figuur beteekent en alsoe in meer algemeenen zin elken omtrek, die eene nog uit te werken voorstelling aanwijst; derhalve een ontwerp, waarin de te behandelen stof behoorlijk is gerangschikt.

Schemacha of *Sjemacha*, eene arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Bakoe in Caucasië, aan de zuidelijke heiling van één der oostelijke uitloopers van den Caucasus en aan den weg van Jellissawetpol naar Bakoe 689 Ned. el boven de oppervlakte der zee gelegen, met eene gemiddelde jaarlijksche temperatuur van 11,3°C., was van 1846—1859 de hoofdstad van het gouvernement, maar werd in laatstgenoemd

Jaar door eene aardbeving nagenoeg geheel verwoest. De regering werd alzoo verplaatst naar Bakoe, en op een nabijgelegen berggrug verrees de stad Nieuw-Schemacha. Toen voorts den 28sten Januari 1872 de oude stad nogmaals door eene aardbeving geteisterd werd, verlieten de bewoners grootendeels dat oord. Toeh telde de stad in 1883 weder ruim 25000 inwoners.

Schemering (De), verdeeld in morgen- en avondschemering, ontstaat, wanneer de nog niet opgekomen of pas ondergegane Zon hare stralen uitzendt naar den dampkring boven ons, zoodat deze hen terugkaatst en alsoo een flauw allengs toe- of afnemend licht verspreidt. Zij is de oorzaak, dat de nacht niet plotselijk door den dag vervaangen wordt, en omgekeerd. Men onderscheidt eene burgerlijke en sterrenkundige schemering. De eerste begint des avonds met den ondergang der Zon en duurt zoolang men zijne gewone bezigheden nog kan verrichten, — en des morgens zoodra men geen kunstlicht meer noodig heeft, om met den opgang der Zon te eindigen. De sterrenkundige schemering begint des ochtends en eindigt des avonds zoodra de Zon zich 18° beneden den horizon bevindt, terwijl de burgerlijke aanvangt en eindigt bij 7° tot 6°30'. Daaruit volgt, dat haar duur voor een gegeven tijd afhankelijk is van de geographische breedte en van den stand der Zon. Klimt of daalt de Zon boven of beneden den horizon in eene loodrechte richting, dan doorloopt zij in den kortsten tijd den afstand van 18° en de schemering duurt dan zeer kort. Deze duur is aan den evenaar slechts 1 uur en 19 minuten, terwijl zij op alle plaatsen, wier breedte meer bedraagt dan 48°30' in het midden van den zomer den geheelen nacht aanhoudt. De tijd, waarin dit geschiedt, is te langer naar mate men meer tot de pool nadert, en wel op 49° N. B. van 10 Juni tot 2 Juli, — op 52°, zooals in ons Vaderland, van 20 Mei tot 23 Juli. In het algemeen duurt de sterrenkundige schemering voor eene bepaalde plaats den geheelen nacht, zoodra de declinatie der Zon + de breedte 72° of meer bedraagt. Hieruit blijkt, dat de poolstreken in het genot zijn der schemering gedurende het grootste gedeelte van dien tijd, waarin de Zon er niet boven den horizon verschijnt, zoodat de duisternis van den langen winternacht er niet weinig door de schemering getempert wordt.

Schemnitz, eene koninklijke, vrije stad in het Hongaarsche comitaat Hont, ligt in een diep, door steile rotswanden omgeven dal aan de evenzoo genoemde beek, alsmede aan een tak van den Hongaarschen staatspoorweg, 570 Ned. el boven de oppervlakte der zee, en bestaat uit de eigenlijke stad, vier voorsteden en de te voren zelfstandige, maar sedert 1868 met Schemnitz vereenigde vrije bergstad Dilln (Bélabanja). Zij is de zetel van het bestuur van de Koninklijke mijndirectie, van eene arrondissementrechtbank enz. Voorts heeft men er een oud en een nieuw kasteel, eene groote sigarenfabriek, 4 R. Katholieke kerken, eene Protestantsche kerk, eene in 1760 door *Maria Theresia* gestichte, vermaarde school voor mijnbouw en boschcultuur (met eene boekery, een laboratorium,

mineralogische verzamelingen, een meteorologisch observatorium enz.), een gymnasium, een lyceum, een paar kweekscholen van onderwijzers, 2 hoogere burgerscholen voor meisjes, een rijk stedelijk archief met meer dan 30000 oorkonden, een hospitaal, onderscheidene genootschappen, een nonnenklooster en ruim 15000 inwoners (1880), die zich hoofdzakelijk met den mijnbouw bezig houden. Voorts vervaardigt men er aarden pijpen, kachels, vioolnaren en kanten. In de mijnen van haren omtrek vindt men goud-, zilver- en looderts, alsmede koperhoudend zilver- en looderts. Al wat tot het mijnwezen behoort, is er op eene groote schaal ingericht, en men verkreeg er in 1870 tot 1875 jaarlijks 116 Ned. pond goud, 6060 Ned. pond zilver, 5800 Ned. centenars lood en 90 Ned. centenars koper. *Schemnitz* is de oudste mijnestad in Hongarije. Reeds ten tijde der Romeinen werden er ertsen gedolven, en Koning *Bela IV* verliet haar in de 13de eeuw tot eene vrije Koninklijke stad. In dien tijd trokken vele Saksers en Vlamingen derwaarts, die er de Slawen overvleugelden; doch sedert het einde der 16de eeuw verkreeg de Slawische bevolking er weder de overhand. Men heeft er eindelijk druk bezochte baden.

Schenok van Toutenburg (Frederik), laatste bisschop van Utrecht, geboren in 1503 en overleden te Wijk bij Duurstede den 25sten Augustus 1580, was onder Keiser *Karel V* tot aanzienlijke waardigheden opgeklommen, toen hij den geestelijken stand omhelsde, waarna hij in 1561 den Stichtschen bisschopszetel beklom. Zijn zedelijk karakter was niet onberispelijk, maar hij gaf blijken van geleerdheid in onderscheidene geschriften, van welke wij noemen: „*Trias forensis* (1528)”, — „*Progymnasmata fori* (1537, herdrukt in 1689)”, — „*Viridarium conclusionum juris* (1601)”, — „*Interpretatio in III libros usuum foedorum* (1555, herdrukt in 1584)”, — „*De testibus* (1577)”, — „*De vetustissimo sacrorum imaginum usu in ecclesia christiana* (1575)”, — en „*Enchiridion de officio episcopali*”.

Schenectady, de hoofdstad van een evenzoo genoemd graafschap in den Noord-Amerikaanschen Staat New York, op den rechter oever van de Mohawk en aan beide zijden van het Eriekanaal, is het vereenigingspunt van verschillende spoorwegen en telt ruim 18000 inwoners. Zij is eene bloeiende fabrieksstad met 17 kerken, het Unioncollege met eene bibliotheek met meer dan 18000 boekdeelen, 2 hoogescholen enz.

Schenk. Onder desen naam vermelden wij: *Maarten Schenk*, een vermaard krijgsoverste, geboren te Nideggen bij Gulik in 1549. Schoon van adellijke afkomst, bezat hij slechts weinig vermogen, totdat hij zich van het huis *Blijenbeek* meester maakte. De Staten weigerden echter, hem in het bezit daarvan te handhaven, zoodat hij in 1579 de Staatsche partij verliet en in dienst trad van den Hertog van *Parma*. Hij vervulde Gelderland met schrik en ontving in 1580 den last, Groningen te ontzetten. Hij versloeg *Hohenlohe*, deed de Staatschen het beleg opbreken en trok de stad binnen. Na den dood van *Vordugo* werd echter *Remenbergh* tot diens opvolger benoemd, en daarover was *Schenk* zoo wrevelig, dat hij er

over dacht, de Staatliche partij te kiezen. Hij gaf hieraan evenwel geen gevolg en nam in het Spaansche leger deel aan het beleg van Breda. In 1582 viel hij in handen der Staatsochsen, doch herkreeg tegen een aanzienlijk losgeld zijne vrijheid. Daar intusschen de Spanjaarden zijne bekwaamheid niet genoeg op prijs schenen te stellen, keerde hij thans tot de Staatsochsen terug en maakte zich op nieuw meester van Blijenbeek en van het slot Overassert. Spoedig evenwel werd hij er door de Spanjaarden belegerd. Hij verdedigde zich tot het uiterste, en toen de zijnen bijna allen geannouéeld of gevangen genomen waren, ontsnapte hij naar Wijk bij Duurstede en versterkte Vreeswijk. Zijn vermetele aanslag op de stad Weile gelukte, en *Leicester* sloeg hem tot ridder en begiftigde hem met eene gouden keten. In 1586 bouwde hij de naar hem genoemde Schenkenschans en veroverde het volgende jaar Bonn bij verrassing, doch in 1588 moest hij haar overgeven aan den Prins de Chimay, door Parma afgezonnen. Ontevreden, omdat de Staten hem geene hulp hadden gezonden, dreigde hij nogmaals van vaandel te veranderen, zonder evenwel hiertoe over te gaan. In 1589 poogde hij Nijmegen bij verrassing in te nemen. De aanslag mislukte, en *Schenk*, die reeds 4 uur in de stad gestreden had, sprong in eene boot, om zich te redden. Het vaartuig kantelde en de stoutmoedige partijganger verdronk op 40 jarigen leeftijd in de Waal.

Edward von Schenk, een Beiersch staatsman en dichter, geboren te Düsseldorf den 10den October 1788. Hij studeerde te Landshut, ging in 1817 over tot het R. Katholieke kerkgenootschap, werd in 1823 secretaris-generaal van het staatsministerie, in 1825 ministeriaalraad en voorzitter der sectie voor onderwijs en eeredienst en in 1828 staatsraad en minister van Binnenlandsche Zaken, terwijl hij tevens in den adelstand opgenomen werd. Hij deed echter door verschillende verordeningen zoo veel botsingen ontstaan tusschen de Staten en de Regeering, dat de Koning hem in 1832 als voorzitter van het provinciaal bestuur naar Regensburg verplaatste. In 1838 vertrok hij weder als staatsraad naar München en overleed aldaar den 26sten April 1840. Als dichter verwierf hij grooten roem door zijn treurspel: „*Bellar*”, en zijne „*Sämmtliche Schauspiele*” zijn in 1829—1835 in 3 deelen uitgegeven. Ook was hij van 1834 tot 1838 uitgever van het jaarboekje: „*Charitas*”.

August Schenk, een verdienstelijk kruidkundige. Hij werd geboren den 15den April 1815 te Hallein, studeerde te München, Erlangen, Berlijn en Weenen en vestigde zich als privaatdozent eerst te München en daarna te Würzburg, erlangde hier in 1845 de betrekking van buitengewoon, in 1850 die van gewoon hoogleeraar in de kruidkunde en aanvaardde in 1868 eene dergelijke betrekking te Leipzig. Zijne belangrijkste geschriften zijn: „*Flora der Umgebung von Würzburg (1848)*”, — „*Ueber das Vorkommen kontraktiler Zellen im Pflanzenreich (1858)*”, — „*Algologische Mittheilungen*”, — „*Der botanische Garten der Universität zu Würzburg (1860)*”, — „*Beiträge zur Flora der Vorwelt (1863)*”, — „*Beiträge zur Flora des Keupers und der rhätischen Forma-*

tion (1864)”, — „*Die fossile Flora der Grenzschichten des Keupers und Lias Frankens (1865—1867)*”, — „*Die fossile Flora der nordwestdeutschen Wealdenformation (1871)*”, — „*Pflanzen aus der Steinkohlenformation und jurassischen Pflanzen aus China (1884)*”, — en „*Handbuch der Botanik (dl 1—3, 1879—1886)*”. Ook bewerkte hij voor *Martius* een gedeelte der „*Flora brasiliensis*”, — alsmede met *Luerssen*: „*Mittheilungen aus dem Gesamtgebiete der Botanik (1875 enz.)*”, — en met *Zittel*: „*Handbuch der Paläontologie (1884—1885)*”.

Karl Schenk, lid van den Zwitserschen Bondsraad en geboren in 1823 te Bern. Hij studeerde in de godgeleerdheid, werd in 1845 hulprediker in het dorp Schüpfen (canton Bern), nam in 1847 deel aan den Sonderbondsoorlog als veldprediker bij een bataljon uit Bern, was op verschillende standplaatsen werkzaam als predikant en zag zich in 1855 gekozen tot lid van het bestuur van het canton Bern, waartoe hij tot 1863 behoorde, terwijl hij er meermalen den voorzitterszetel bekleedde. Sedert 1857 was hij vertegenwoordiger van het canton Bern in den Raad der Zwitsersche Standen, werd hierbij in 1863 president en zag zich in laatstgenoemd jaar gekozen tot lid van den Bondsraad. In de jaren 1865, 1871, 1874, 1879 en 1884 bekleedde hij de waardigheid van Bondsresident. Hij behoort tot de invloedrijkste leiders der radicale partij en weet vooral op nationale feesten het volk te boeien door zijne welsprekende taal.

Schenkel (Daniël), een Protestantisch godgeleerde, geboren den 21sten December 1813 te Dögerlin in het canton Zürich, studeerde te Basel en te Göttingen, vestigde zich in 1838 als privaatdozent te Basel, werd in 1841 predikant in den Münster te Schaffhausen, in 1849 professor te Basel en in 1851 professor, directeur van het seminarium en académieprediker te Heidelberg. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „*Das Wesen des Protestantismus (1846—1852, 3 dln; 2de druk, 1862)*”, — „*Princip des Protestantismus (1862)*”, — „*Gespräche über Protestantismus und Katholicismus (1852—1853, 2 dln)*”, — „*Das Wesen des evangelischen Glaubens (1854)*”, — „*Die christliche Dogmatik vom Standpunkte des Gewissens (1858—1859, 2 dln)*”, — „*Das Charakterbild Jesu (1864, 4de druk, 1873)*”, — „*Die Grundlehren des Christenthums aus dem Bewusstsein des Glaubens dargestellt (1877)*”, — en „*Das Christusbild der Apostel und der nachapostolischen Zeit (1879)*”. Ook redigeerde hij van 1860 tot 1872 het maandwerk: „*Allgemeine Kirchliche Zeitschrift*”, alsmede het „*Bibellexikon, Realwörterbuch zum Handgebrauch für Geistliche und Gemeindeglieder (1869—1875, 5 dln)*”. Hij hield de redevoering bij de onthulling van het Luthermonument te Worms, herdacht het 100-jarig geboortefeest van *Schleiermacher* en overleed den 19den Mei 1885.

Schenkendorf (Gottlob Ferdinand Maximilian von), een verdienstelijk Duitsch dichter, geboren te Tilsit den 11den December 1783, studeerde te Königsberg en werd er referendaris bij het bestuur. Het verkeer met eenige familiën gaf aan zijn gemoed eene zedelijk-

godsdienstige richting, welke versterkt werd door den invloed der romantische dichtschool. In 1812 vertrok hij naar Karlsruhe, trad in het huwelijk, nam deel aan de veldtochten in 1813 tot 1815 en werd na het sluiten van den vrede regeeringsraad te Coblenz, waar hij den 11den December 1817 overleed. Zijne Gedichten (1837; 4de druk, 1871) en zijn „Poetische Nachlass (1832)” onderscheiden zich door godsdienstige geestdrift voor de grootheid van zijn vaderland, door een diep gevoel en door een zuiveren vorm, maar tevens door eene mystiek sentimenteele weekelijkheid, welke in onzen tijd weinig sympathie wekt.

Schenking (Eene) is eene overeenkomst, waarbij de schenker zich verbindt, bij zijn leven en zonder belooning eenig goed over te dragen aan een ander, die deze gift aanneemt. Onder het Romeinsch en Fransch recht was zij eene der wijzen, waarop eigendom verkregen werd, en men hield den begiftigde terstond voor eigenaar, zonder dat levering van de zijde des schenkers noodig was. Daarom werden in den Code Napoléon uiterste wilsbeschikkingen tegelijk behandeld met schenkingen onder levenden (*donationes inter vivos*), terwijl het Romeinsch recht de schenkingen bij overlijden (*donationes mortis causa*) bijna geheel gelijkstelde met legaten. De Nederlandsche wetgever begreep echter, dat de schenking onder de overeenkomsten moest worden opgenomen, omdat zij zonder toestemming van beide partijen, schenker en begiftigde, niet kan ontstaan, en, eens tot stand gekomen, door den schenker niet kan worden herroepen. Volgens onze wet verkrijgt de begiftigde door eene schenking de zaak zelve niet, maar het recht om te vorderen, dat de schenker haar aan hem levere. Ook kent zij alleen schenking onder levenden. Schenking bij overlijden, in ons Vaderlandsch recht bekend, had dan alleen gevolg, wanneer de schenker vóór den begiftigde kwam te sterven en was herroepelijk. Dit laatste is onvereenigbaar met het begrip van overeenkomst. — De aanneming door den begiftigde moet bij authentieke acte gedurende het leven van den schenker geschieden; zoolang zij niet heeft plaats gehad, bestaat er geene schenking, maar enkel een aanbod van schenking. Tot huwelijksgiften wordt geene aanneming vereischt, terwijl deze bij giften van roerende goederen en schuldvorderingen aan toonder uit de handeling zelve wordt afgeleid. Schenkingen aan minderjarigen kunnen bij het leven der beide ouders door den vader worden aangenomen, en na overlijden van éen hunner door den voogd met rechterlijke machtiging. Sommige personen, zooals minderjarigen en echtgenooten onderling, zijn onbevoegd tot het doen van schenkingen, terwijl de pupil, zelfs de meerderjarige, aan zijn voogd geene giften mag toekennen, voordat deze zijne voogdijrekening heeft afgelegd. Toekomstige goederen kunnen wel het onderwerp uitmaken eener overeenkomst, maar mogen niet worden weggeschonken. Schenking van goederen, die aan een ander toebehooren, is nietig. Eindelijk behoeft de schenker de waarde van het geschonken voorwerp niet te vergoeden, wanneer het wordt uitgewonnen; hij is ongehouden tot vrijwaring.

Schenkl (Karl), een Duitsch letterkundige,

geboren te Brünn den 11den December 1827, studeerde te Weenen, was van 1851 tot 1857 leeraar aan het gymnasium te Praag, daarna professor in de oude letteren te Innsbruck, in 1868 te Graz en in 1875 te Weenen en schreef o. a.: „*Beiträgen zur Kritik des Seneca (1864)*”, — „*Studien zu den Argonautica des Valerius Flaccus (1871)*”, — en „*Xenophontische Studien (1869—1875)*”. Sedert 1868 is hij lid der Académie van Wetenschappen te Weenen.

Schepel, zie *Maten en Gewichten*.

Schepenen (*scabini*, *escabini*, *échevins*, afkomstig van het Keltische woord *schwijs* of *rechtspreken*) noemde men in de vroegste tijden rechters, die op de volksvergaderingen verschenen, waar uitspraak gedaan werd over alle aan de orde gestelde zaken. Oorspronkelijk kwamen daar vrje mannen (*arimannen*) bijeen, om over algemeene belangen te beraadslagen, maar zij werden later door de vazallen verdrongen, terwijl de rechtszaken in aantal toenamen. De behandeling van rechtszaken moest weldra overgelaten worden aan districtsvergaderingen, bijeengeroepen door den Graaf, doch daar deze, bij de uitbreiding van het leenstelsel door de vazallen ondersteund, de vrje mannen vaak blootstelde aan velerlei afpersingen, wees *Karel de Groote* bepaalde personen aan, die verplicht waren bij de vergaderingen tegenwoordig te wezen en op de handhaving van het recht toe te zien, namelijk de *scabini* of *schepenen*. Deze werden onder *Lodewijk de Vrome* ten getale van 12 uit ieder district door het volk gekozen. De rechterlijke instellingen ondergingen later vele veranderingen, doch de naam van schepenen bleef bestaan. Men gaf dien aan de gerechtshoven en pairvergaderingen, alsmede aan de rechterlijke besturen van onafhankelijke gemeenten. Eerst in het laatst der voorgaande eeuw werden in Frankrijk en in ons Vaderland de schepenbanken opgeheven.

Schepper. Onder dezen naam vermelden wij:

Cornelius Duplicius de Schepper of *Scheppers*, een verdienstelijk Nederlandsch staatsman. Hij werd geboren te Nieuwpoort, bezocht de hoogeschool te Parijs, legde er zich toe op welsprekendheid en natuurkunde en behaalde er den doctorsgraad met den hoogsten lof. Daarna bleef hij nog eenigen tijd in Frankrijk en voorts bezocht de hoogeschool te Leuven. Zijne algemeene kennis en zijne vaardigheid in het schrjven van Latijnsch proza en dicht worden door *Erasmus* openlijk geroemd. In 1520 was hij te Brugge en trad in dienst van *Christiaan II*, die hem als gezant naar Spanje zond, om eene huwelijksagif van den Keizer op te vragen. Het gelukte hem niet, zijn doel te bereiken, doch hij verkreeg van *Karel* een brief, waarin deze aan de Landvoogdes *Margaretha* toestond, dat *Christiaan II* in de Nederlanden eene vloot uitrustte en soldaten aanwierf voor eene expeditie naar Denemarken. Toen deze mislukte, stelde *Schepper* op last des Konings eene memorie op tegen den Hamburger raadshere *Joachim Wullenwever*. Den 19den Juni 1526 was hij met den Koning en diens secretaris aanwezig bij het overlijden van Koningin *Isabella*. Toen voorts *Christiaan* zich genoodzaakt zag zijne dienaren te ont-

slaan, vertrok *Schepper* naar Spanje met eene aanbeveling van *Margaretha* aan den Keizer; *Christiaan II* benoemde hem in 1523 tot heer van Yaemtland en *Karel* tot zijn raad en secretaris van Staat. *Schepper* belastte zich voorts met eene zending naar Schotland, vergezeld den Keizer in 1530 naar Bologna, was tegenwoordig bij diens kroning en ging met hem naar den Rijksdag te Augsburg. Voorts werden hem zendingen opgedragen naar Hongarije, Zwitserland en Turkije, en daarna zag hij zich door de Landvoogdes met onderscheidene eervolle commissiën belast en in 1537 weder naar Spanje afgevaardigd. In 1538 nam hij deel aan de vredesonderhandelingen te Nice en Villefranche, waarna de Keizer hem tot raad van State benoemde. In 1539 vertrok hij met een brief des Keizers naar het oproerige Gent, maar kon de stad niet tot gehoorzaamheid bewegen. Telkens werd hij met nieuwe zendingen belast, in 1541 naar Frankrijk, daarna naar Duitschland en in 1542 naar den Landdag te Spiers, — voorts naar verschillende Duitse Vorsten en naar de stad Bremen. Inmiddels was hij tot tresorier-generaal der spaarkas benoemd, had grooten invloed bij den Keizer en onderscheidde zich door eene onvermoeide werkzaamheid. In 1545 ging hij als buitengewoon gezant der Landvoogdes naar Engeland, het daaropvolgende jaar nogmaals en eindelijk wederom naar Spanje. Na zijn terugkeer hernam hij zijn post als raad van State en zorgde voor de zaken der verdediging en der openbare werken. Deze bekwame staatsman overleed te Antwerpen den 28sten April 1555. Van zijne geschriften vermelden wij: „*Assertiones fidei adversus astrologos* (1523; 2de druk, 1547)”, — „*Apologeticum pro jure ac defensione Principis sui Christierni, Danae regis, in Belgium profugi* (1524)”, — „*Elegia in mortem serenissimae principis Isabellae* (1524)”, — waarschijnlijk ook: „*Rerum a Carolo V Caesare Augusto in Africa bello gestarum commentarii* (1555)”, — en eindelijk: „*Missions diplomatiques de Corneille Duplicius de Schepper etc.* (1856)”.

Gerard Antoni Jessel de Schepper, een verdienstelijk rechtgeleerde, geboren te Deventer den 10den Mei 1810. Hij studeerde aan het athenaeum in zijne geboorteplaats, nam deel aan den Tiendaagschen Veldtocht, zette zijne studiën voort te Leiden, promoveerde aldaar in 1834 op eene dissertatie: „*De causa in conventionibus secundum jus Romanum et Francicum*”, werd in 1836 notaris te Olst, voorts lid van den gemeenteraad aldaar, alsmede van de Provinciale Staten van Overijssel, was gedurende 2½ jaar lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, behoorde tot de leden der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en overleed den 22sten October 1868. Van zijne geschriften vermelden wij: „*Vluchtige beschouwingen omtrent het verkiezingsstelsel* (1842)”, — „*Betoog van de verplichting der gemeenten tot onderhoud van de publieke wegen op haar grondgebied* (1859)”, — en „*Het onrechtmatige, ondoeltreffende en hoogst nadeelige der armenwet in hare bepalingen omtrent het domicilie van onderstand* (1861)”, — terwijl hij met den baron *de Saint-Genois* de „*Missions diplomatiques de Corneille* XIII.

Duplicius de Schepper” in het licht zond.

Schepping (De leer der) uit niets door den wil van het Opperwezen is een leerbegrip der Israëlieten en Christenen, berustend op de Oud Hebreeuwse sage, onder den naam van scheppingsverhaal bekend. Daarmede kwamen reeds in de tweede eeuw onzer jaartelling de voorstanders van het Christendom in verzet tegen de scheppingsverhalen der Heidenen, inzonderheid tegen de Grieksche meening van de eeuwigheid der stof. Immers bij de aanneming van deze laatste zou God niet de wereldschepper, maar de wereldformeerder zijn; de Apostolische Geloofsbelijdenis noemt Hem dan ook den almachtigen Schepper van hemel en aarde. Om het Grieksch-wijsgeerig en het Christelijk stelsel met elkander te verzoenen, onderscheidde men later eene eerste schepping, die van den chaos, en eene tweede, in zes dagen of tijdperken tot stand gebracht. Gewoonlijk echter wordt thans het bijbelsche scheppingsverhaal als een dichterlijke mythus beachouwd, daar ook de Supranaturalisten haar niet in overeenstemming kunnen brengen met de onwederlegbare uitkomsten der natuurkundige wetenschap.

Schepter, zie *Scepter*.

Scherenberg. Onder dezen naam vermelden wij:

Christian Friedrich Scherenberg, een Duitsch dichter, geboren te Stettin den 5den Mei 1798. Als handelsbediende schreef hij het gedicht: „*Waterloo* (1845; 5de druk, 1869)”, werd in 1855 bibliothecaris bij het ministerie van Oorlog en overleed den 9den September 1881. Hij leverde nog: „*Leuthen* (1852; 3de druk, 1867)”, — „*Vermischte Gedichte* (1845; 4de druk, 1869)”, — „*Ligny* (1860; 4de druk, 1870)”, — „*Abukir* (1856)”, — en „*Hohenfriedberg* (1869)”.

Ernst Scherenberg, desgelijks een Duitsch dichter en een neef van den voorgaande. Hij werd geboren te Swinemunde op Usedom den 21sten Juli 1839, bezocht de scholen te Stettin en de Académie van Schoone Kunsten te Berlijn, verbond zich in 1862 aan het tijdschrift: „*Victoria*” en redigeerde van 1865 tot 1870 het „*Braunschweiger Tageblatt*” en van 1870 tot 1883 de „*Elberfelder Zeitung*”. Van zijne dichtbundels noemen wij: „*Aus tiefsten Herzen* (1860; 2de druk, 1862)”, — „*Verbannt* (1861; 2de druk, 1865)”, — „*Stürme des Frühlings* (1865; 2de druk, 1870)”, — „*1866* (1867)”, — „*Gegen Rom* (10de druk, 1874)”, — „*Neue Gedichte* (2de druk, 1882)”, — „*Fürst Bismarck* (1885)”, — en „*Germania* (1886)”.

Schérer. Onder dezen naam vermelden wij:

Barthélemy Louis Joseph Schérer, generaal der eerste Fransche Republiek. Hij werd geboren den 18den December 1747 te Delle bij Belfort, was de zoon van een slachter, trad eerst in Oostenrijkschen, daarna in Nederlandschen dienst en werd in 1791, na zijn terugkeer in Frankrijk, aldaar als kapitein bij het leger geplaatst. In 1793 nam hij als adjudant-generaal van generaal *Boanharvais* deel aan den veldtocht aan de Rijn, kiom in 1794 op tot divisie-generaal en verkreeg het opperbevel over eene divisie der Maas- en Sambre-armee. In 1795 zag hij zich met het opperbevel over het Alpenleger belast en niet lang daarna met dat over het leger der Pyreneeën.

Na den Vrede van Basel aanvaardde hij in plaats van *Kellermann* het opperbevel in Italië, doch moest het, wegens zijne werkeloosheid na de overwinning bij Loano, in 1796 afstaan aan *Bonaparte*. In 1797 werd hij onder het Directoire minister van Oorlog, maar moest in 1799 de portefeuille nederleggen, waarna hij in plaats van *Joubert* weder naar Italië gezonden werd. Toen hij echter achtervolgens bij Pastrango, Verona en Magnano de nederlaag leed en achter de Mincio en Ogligo moest terugtrekken, gaf hij het commando over aan *Morreau* en begaf zich naar zijn landgoed, waar hij den 9den Augustus 1804 overleed. Tot zijne rechtvaardiging schreef hij: „Précis des opérations militaires de l'armée de l'Italie etc. (1799)”.

Edmond Schérer, een Fransch godgeleerde der critische school. Hij werd geboren te Parijs den 8sten April 1815, studeerde aan het college Bourbon, daarna in Engeland en eindelijk te Straatsburg in de theologie en werd in 1845 hoogleeraar in de uitlegkunde te Genève. Wegens de verandering van zijne godsdienstige overtuiging in vrijzinnige richting legde hij in 1850 die betrekking neder en werd in de Fransch-Protestantsche Kerk één van de leiders der liberale beweging. Jaren lang was hij mederedacteur van de „Bibliothèque universelle” te Genève en in de laatste jaren schreef hij vooral in den „Temps”. Voorts hebben wij van hem: „Mélanges de critique religieuse (1860)”, — „La critique et la foi (1850)”, — „A. Vinet, sa vie, ses écrits (1853)”, — „Lettres à mon curé (1853; 2de druk, 1859)”, — „Etudes critiques sur la littérature contemporaine (1868—1874, 4 dln)”, — „Mélanges d'histoire religieuse (1864; 2de druk, 1865)”, — en „Etudes critiques de littérature (1876)”.

Scherer. Onder dezen naam vermelden wij: *Joseph Scherer*, een beroemd glasschilder, geboren den 1sten November 1814 te Aretsried in Schwaben. Hij bezocht de scholen voor beeldende kunst te Augsburg en te München, werkte in laatstgenoemde stad onder de leiding van den glasschilder *Vortel* en copieerde oerlang voor de gebroeders *Boissier* eenige stukken van oud-Duitsche en oud-Italiaansche meesters op glas. Om zich beter bekend te maken met den aard der verfstoffen, studeerde hij tevens in de chemie. In 1840 bracht hij eenige stukken op tentoonstellingen in Weenen en te Pest, waarna hij eene wetenschappelijke reis volbracht door Zwitserland en zich toelegde op het schilderen in olieverf. In 1842 vertrok hij naar Athene, schilderde er fresco's, bezocht Constantinopel en Smyrna en keerde vervolgens terug naar Duitschland. In 1853 voltooidde hij een venster voor de hoofdkerk te Stuttgart, alsmede eene vensterroos voor de St. Leonhardskerk, — voorts vensters met Bijbelsche tafereelen voor kerken te Heidelberg, Buffalo, Amsterdam, New York, Stuttgart, Landshut, München, Passau, Salzburg en Worms. Niet alleen zijne keurige glasschilderijen met hare levendige, harmonische kleuren, maar ook zijne stukken in olieverf hebben hem grooten roem bezorgd.

Georg Scherer, een Duitsch dichter, geboren den 16den Maart 1824 te Dennenlohe bij Ansbach. Hij studeerde te München en te Tübingen in de letteren en is sedert 1865

leeraar in de geschiedenis der letterkunde aan de polytechnische school te Stuttgart. Hij schreef: „Gedichte (1864; 3de druk, 1870)”, — „Illustrirtes deutsches Kinderbuch (4de druk, 1863; dl 2, 2de druk, 1876)”, — „Der Osterhas (2de druk, 1850)”, — „Deutsche Volkslieder (2de druk, 1851)”, — „Deutscher Dichterwald (1863; 7de druk, 1877)”, — „Alte und neue Kinderlieder (3de druk, 1853)”, — „Deutsche Volkslieder mit ihren eigenthümlichen Singweisen (2de druk, 1860)”, — „Deutsche Studentenlieder (1855)”, — „Räthselschlein für Kinder (2de druk, 1873)”, — en „Jungbrunnen (volksliederen, 3de druk, 1875)”.

Dirk Jacob Scherer, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam den 7den Mei 1810. Hij studeerde eerst te Gent en vervolgens te Leiden, waar hij promoveerde in de rechten op eene dissertatie: „Historia satisfactoria Rheno Trajectinae (1836)”. Hij woonde achtervolgens te Amsterdam, Brummen en Alkmaar, was te Almeloo en later te Haarlem werkzaam als griffier bij de arrondissementrechtbank, ontving in 1877 een eervol ontslag en overleed op reis te Eisenach den 6den Augustus 1883. Hij vertaalde romans van *Bulwer* en *Disraeli* en schreef een merkwaardig: „Dagboek eener reis in Egypte (1848)”. Hij was lid der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden.

Wilhelm Scherer, een verdienstelijk Duitsch taalkenner, geboren den 26sten April 1841 te Schönborn in Neder-Oostenrijk. Hij studeerde te Weenen en te Berlijn in de letteren, vestigde zich in 1864 te Weenen als privaattoecent en werd er weldra hoogleeraar in de Deutsche taal en letterkunde. In 1872 vertrok hij in dergelijke betrekking naar Straatsburg en in 1877 naar Berlijn, waar hij in Maart 1884 tot lid der Académie van Wetenschappen werd benoemd. Van zijne geschriften noemen wij: „Denkmäler deutscher Poesie und Prosa (met *Müllenhoff*, 1864; 2de druk, 1873)”, — „Deutsche Studien (1870—1874, 2 dln)”, — „Geistliche Poeten der deutschen Kaiserzeit (1874)”, — „Geschichte der deutschen Dichtung im 11 und 12 Jahrhundert (1875)”, — „Jakob Grimm (1865)”, — „Zur Geschichte der deutschen Sprache (1868)”, — „Gesammelte Vorträge und Aufsätze (1874)”, — „Die Anfänge des Deutschen Prosaromans (1877)”, — en het letterkundig gedeelte in „Lorenz, Geschichte der Elsasses (1871; 2de druk, 1872)”. Met *ten Brink* stichtte hij in 1874 te Straatsburg de „Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker”.

Scherpkruid (*Asperugo L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Boraginaceae*. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen, ongelijken kelk met tusschenliggende tandjes, door eene 5 lobbige bloemkroon met eene korte buis en door bolronde, zich naar elkaar toebugende honigschubjes. In ons Vaderland groeit het *liggend scherpkruid* (*A. procumbens L.*) met een kantigen, ruwen, klimmenden stengel, steekharige bladeren en eene kleine, blauwachtig-paarse bloemkroon.

Scherprechter, meester van den scherpren zwaarde of beul, is de naam, waarmede de persoon wordt bestempeld, die belast is met

de uitvoering van lijfstraffelijke vonnissen. Men heeft dus tegenwoordig alleen in die landen scherprechtters, waar nog aan den lijve gestraft wordt. Het ambt van scherprechter, met den smaad van het volk beladen, was gewoonlijk erfelijk in een bepaald geslacht, en de titularis genoot niet alleen een vast inkomen, maar werd ook beloond volgens tarief voor de verschillende diensten (folteren, geeselen, radbraken, brandmerken, hangen, onthoofden, enz.), welke hij bewees. Hij werd bijgestaan door beulsknechten, gewoonlijk *rakkers* genoemd.

Scherr. Onder dezen naam vermelden wij:

Ignaz Thomas Scherr, een uitstekend Zwitsersch opvoedkundige, geboren den 15den December 1801 te Hohenrechberg in Württemberg. Hij werd in 1825 directeur van het blindeninstituut te Zürich en in 1832 van de kweekschool van onderwijzers te Kilsnacht. Hier was hij met grooten ijver ter verbetering van het onderwijs werkzaam, maar verloor door de omwenteling zijne betrekking. In 1862 echter zag hij zich benoemd tot voorzitter van den raad van onderwijs in Thürgau, en toen de vrijzinnige beginselen in Zürich weder de overhand verkregen, werd hij in de gelegenheid gesteld, om aldaar zijn zegenrijken arbeid voort te zetten. Hij heeft voor het lager onderwijs veel gedaan, en zijne leermiddelen vonden grooten bijval in het buitenland, in Hongarije, Rusland, Engeland en Amerika. Hij overleed den 10den Maart 1870. Van zijne geschriften noemen wij: „Handbuch der Pädagogik (1839—1846)”, — „Der Schweizerische Bildungsfreund (6de druk, 1877)”, — en „Pädagogisches Bilderbuch (1857)”.

Johannes Scherr, een zeer begaafd schrijver en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Hohenrechberg den 3den October 1817, bezocht het gymnasium te Gmünd en de hoogeschoolen te Zürich en te Tübingen, was daarna eenigen tijd werkzaam als onderwijzer en vestigde zich in 1843 te Stuttgart, waar hij in 1844 met het opzienbarend geschrift: „Württemberg im Jahr 1844” het staatkundig strijdperk betrad, waarop hij zich vervolgens als wakker verdediger der vrijzinnige beginselen bewoog. In 1848 zag hij zich tot lid der Württembergische Kamer van Afgevaardigden en der regeeringscommissie benoemd, en gedurende het omwentelingstijdperk stond hij aan het hoofd der democratische partij, zoodat hij na de ontbinding der Kamer in 1849 de wijk moest nemen naar Zwitserland. Hij vestigde zich te Winterthur en hield zich geruimen tijd bezig met letterkundigen arbeid, totdat hij in 1860 benoemd werd tot hoogleeraar in de geschiedenis en letterkunde te Zürich, waar hij bij voortduring werkzaam is. Hij schreef een groot aantal romans en verhalen: zooals: „Schiller (1856; 2de druk, 1868, 4 dln)”, — „Michel. Geschichte eines Deutschen unserer Zeit (1858, 4 dln; 2de druk, 1873)”, — „Rosi Zurflüh (1860)”, — „Die Gekrenzte (1860; 2de druk, 1874)”, — „Drei Hofgeschichten (1861; 3de druk, 1875)”, — „Farrago (1870)”, — „Dämonen (1871)”, — „Hammerschlage und Historien (1872; 3de druk, 1878)”, — „Die Beichte einer Frau (1876, 2 dln)”, — alsmede humoristische werken; — voorts: „Deutsche Kultur- und

Sittengeschichte (1852—1853; 6de druk, 1876, 2 dln)”, — „Allgemeine Geschichte der Literatur (1851: 5de druk, 1876)”, — „Geschichte der deutschen Literatur (2de druk, 1852)”, — „Geschichte der englischen Literatur (1854; 2de druk, 1874)”, — „Geschichte der Religion (1855—1857; 2 dln, 2de druk, 1859)”, — „Dichterkönige (1855; 2de druk, 1861, 2 dln)”, — „Geschichte der deutschen Frauen (1860; 3de druk, 1872, 3 dln)”, — „Schiller und seine Zeit (1850: 4de druk, 1865)”, — „Blücher (1862—1863, 3 dln; 2de druk, 1864)”, — „Studien (1865—1866, 3 dln)”, — „Achtundvierzig bis Einundfünfzig (1868—1870, 2 dln)”, later uitgegeven onder den titel: „Ein weltgeschichtliches Drama (1875)”, — „Aus der Sündflutzeit (1867)”, — „Das Trauerspiel in Majiko (1868)”, — „Bildersaal der Weltliteratur (2de druk, 1869)”, — „Sommerstagebuch des weiland dr. Jeremia Sauerampfers (1873)”, — „Goethe's Jugend (1874)”, — „Menschliche Tragikomödie (3de druk, 3 dln, 1885)”, — „Blätter im Winde (1875)”, — „Groszenwahn (1876)”, — „Germania. Zwei Jahrtausende deutschen Lebens kulturgeschichtlich geschildert (1876)”, — „Vom Zürichberg (2de druk, 1882)”, — „Heidekraut (1883)”, — „Neues Historienbuch (2de druk, 1884)”, — en „Die Nihilisten (3de druk, 1885)”. Hij weet de wonden van het maatschappelijk leven met schrikwekkende kleuren te schilderen en zijne pessimistische levensbeschouwing beschikt over eene scherpe pen.

Scherts, het tegenovergestelde van ernst, is eene speling van gedachten, eene uiting van voorstellingen, welke tot bevordering der opgeruimdheid dienen. Zij is vaak daarin gelegen, dat men het onbetwiffelbare op losse schroeven stelt, aan het verstandige een glimp van ongerijmdheid geeft, het ongerijmd met dwaze bewijsredenen zoekt staande te houden of het met gevaar dreigende als machteloos beschrjft. Men vermijdt een ernstigen woorden-twist door dien als scherts op te vatten, hoewel dit kwetsend kan worden, wanneer de tegenpartij geene scherts verstaat. Geestige scherts is het zout van het maatschappelijk verkeer. Zij mag echter aan de éene zijde niet in de zee der flauwheid wegzinken, en aan de andere zijde niet tot bitterheid of scherphheid overgaan. Behandelt men het ernstig gemeende op eene schertsende wijze, dan ontstaat de humor; doch wie ernstige zaken als scherts behandelt, maakt zich schuldig aan lightsinnigheid. Niets is echter zoo dwaas en geeft zoozeer getuigenis van bekrompenheid, dan goedhartige scherts als ernst op te nemen en zich daaraan te ergeren.

Schervengericht, zie *Ostracismus*.

Scherzer (Karl von), een bekend reiziger en tevens schrijver van geografisch statistieke werken, werd geboren te Weenen den 1sten Mei 1821 en koesterde reeds in zijne jeugd het plan, aldaar een letterkundig-artistiek instituut te doen verrijzen, zoodat hij in onderscheidene groote boekdrukkerijen werkzaam was. Toen hij echter in 1842 tot de uitvoering van zijn plan wilde overgaan, kon hij daartoe geen verlof verkrijgen van de Regeering. Sedert 1850 reisde hij om redenen van gezondheid in het zuiden van Frankrijk en in Italië en ontwierp daarna met *Moritz*

Wagner het plan tot eene wetenschappelijke reis naar Amerika. Hij bezocht dan ook bij herhaling de Vereenigde Staten, alsmede West-Indië en Midden-Amerika en deelde zijne bevindingen mede in de werken: „Reisen in Nordamerika (met *Wagner*, 1854, 3 din)”, — „Die Republik Costarica (1856)”, — „Wanderungen durch die mittelamerikanischen Freistaaten Nicaragua, Honduras und San Salvador (1857)”, terwijl hij ook eene uitgave bezorgde van het werk van *Ximenes*: „Las historias dal origen de los Indios de esta provincia de Guatemala (1857)”. Op uitnoodiging van Aartshertog *Ferdinand Max* nam hij voorts deel aan de Novara expeditie (1857—1859), welke hem in de gelegenheid stelde, Brasilië, het Kaapland, Indië, de Nicobaren, Singapore, Java, Manila, China, Australië, Nieuw-Zeeland, Tahiti en Chili te bezoeken. Zijne optekeningen vormden de rijke bron voor het „Beschreibende Theil der Reise der österreichischen Fregatte Novara um die Erde in den Jahren 1857—1859 (1861—1862), 3 din; 5de druk, 1876)”. Daarna vertoefde hij bij Aartshertog *Ferdinand Max* te Triëst, waar hij het „Statistisch-kommercielle Theil der Novara expedition (1864 2 din; 2de druk, 1867)” bewerkte. Daarenboven schreef hij: „Aus dem Natur- und Völkerleben im tropischen Amerika (1864)”. De Keizer verhief hem na den terugkeer der Novara in den adelstand en benoemde hem in 1866 tot raad in het handelsministerie. In 1869 vergezelde hij de Oostenrijksche expeditie naar Oost-Asië (Siam, China, Japan), en hij gaf daarvan verslag in de „Fachmannischen Berichten (1873)”, aanvaardde in het begin van 1872 het consulsambt te Smirna, gaf het werk: „Smyrna, mit besonderer Rücksicht auf die geographischen, wirtschaftlichen und intellektuellen Verhältnisse von Vorder-Kleinasien (1873)” in het licht en werd in 1876 consul-generaal der Oostenrijksch-Hongaarsche Monarchie te Londen, — voorts in 1878 gevolmachtigde van Oostenrijk in de Staten van Thüringen en in September 1884 consul-generaal te Genua. Ook schreef hij nog: „Weltindustrien (1880)”, — en „Das Wirtschaftliche Leben der Völker (1885)”.

Scherzo noemt men in de muziek het in vroolijken, dikwijls grilligen toon gezet gedeelte van een sonate, symphonie, quartet of ander uitvoerig stuk. Vooral *Beethoven* was een meester in het scherzo en stelde het in de plaats van het oudere *menuetto*. Gewoonlijk is het scherzo in $\frac{3}{4}$ maat gezet, doch op het voorbeeld van *Mendelssohn* en *Gade* vindt men het ook in $\frac{2}{4}$ en $\frac{6}{8}$ maat.

Scheuchzer (*Johan Jacob*), een verdienstelijk Zwitsersch wis- en natuurkundige, geboren te Zürich den 4den Augustus 1672, studeerde eerst te Altorf en daarna te Utrecht, waar hij promoveerde in de geneeskunde, en keerde daarop over Friesland, Groningen, Hannover, Brandenburg, Saksen, Bohemen, Beieren en Frankrijk naar Zürich terug. Hij volbracht voorts eene reis in de Alpen en begaf zich daarna weder naar Altorf, om zich in de wiskunde te oefenen. Na zijn terugkeer in 1696 werd hij tweede stadsgeneesheer, nam studenten in zijn huls op en deed jaarlijks met hen tochten in het gebergte. De

hoogten werden door middel van den barometer bepaald, en hij verzamelde berichten over velerlei natuurverschijnselen, over de nijverheid enz. en gaf het weekblad: „Seltsame Naturgeschichten des Schweizerlandes” in het licht. In 1870 werd hij hoogleeraar aan het gymnasium te Zürich, wees in 1712 de hem aangeboden betrekking van lijfarts van *Peter de Groot* van Rusland van de hand, werd in 1733 hoogleeraar aan de academie in zijne geboorteplaats, alsmede eerste stadsgeneesheer, maar overleed den 25sten Juni van dat jaar. Hij was lid van de Academia Naturae Curiosorum, van de Royal Society te Londen enz. en onderhield briefwisseling met de vermaardste natuurkundigen van zijn tijd. De aan hem en zijn broeder gerichte brieven, die te Zürich bewaard worden, vullen meer dan 50 deelen in quarto. Behalve talrijke verhandelingen schreef hij 34 kleine en groote werken; van deze noemen wij: „Specimen lithographiae helvetiae curiosae (1702)”, — „Specimen geographiae physicae (1704)”, — „Physica oder Naturwissenschaft (1701—1703, 2 din)”, — „Beschreibung der Naturgeschichte des Schweizerlandes (1706—1718, 6 din)”, — „*Ὀψευδοφύτις* Helveticus sive itinera alpina tria de annis 1702—1704 (1708)”, — „Herbarium diluvianum (1709)”, — „Museum diluvianum (1709)”, — „Oryctographia helvetica (1718)”, — „Physica sacra (1727 en 1828)”, — en „Homo diluiv testis (1726)” naar aanleiding van een in 't museum van *Teyler* aanwezig geraamte.

Scheurbuik (*scorbutus*) is eene ziekte met zeer afwisselende verschijnselen. Zij berust op bloedbederf. Eén van haar voornaamste kenmerken is weekheid, zwelling, paarskleurige roodheid en pijn van het tandvleesch, verbonden met het losgaan der tanden. Voorts heeft de lijder loomheid in de beenen, pijn in de knieën, lusteloosheid, gestoorde eetlust, eerst verstopping, dan buikloop, eene valse gelaatskleur en een gevoel van somberheid, neiging tot bloedingen, bloedafgang, terwijl zijne krachten afnemen, totdat deze verschijnselen door de kunst worden beteugeld of verwoestende gevolgen na zich slepen, zooals waterzucht, het afsterven van deelen van de huid, necrose der kaakbeenderen enz. Deze ziekte vertoont zich vooral op schepen, die overbevolkt, in vochtige gestichten, die te druk bewoond, en in steden, die belegerd zijn, inzonderheid bij bedorven lucht, slecht voedsel en tot treurigheid stemmende omstandigheden. Voor de genezing is het derhalve van het hoogste belang, genoemde oorzaken te verwijderen.

Scheurl (*Christoph Gottlieb Adolf* von), een verdienstelijk Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Nürnberg den 7den Januari 1811, studeerde te Erlangen en te München, vestigde zich in 1836 te Erlangen als privatdocent en werd er in 1845 gewoon hoogleeraar. Ook was hij bij herhaling lid van de Tweede Kamer in Beieren. Hij schreef o. a.: „Lehrbuch der Institutionen (7de druk, 1878)”, — „Beiträge zur Bearbeitung des römischen Rechts (dl 1 en 2, 1852)”, — „Sammlung fliegender Blätter zur kirchlichen Fragen der Gegenwart (1857)”, — „Teilbarkeit als Eigenschaft von Rechten (1884)”, — en „Das gemeine deut-

sche Eherecht (1882)". In 1881 ontving hij pensioen en in 1884 werd hij door den Koning van Beieren in den stand der vrijheeren opgenomen.

Scheveningen, een aanzienlijk visschersdorp in de Nederlandsche provincie Zuid-Holland, tot de gemeente 's Gravenhage behorend, door de lommerrijke Zeestraat, door een paardenspoor en een stoomtramway en door een kanaal met de residentie verbonden, ligt aan de Noordzee en telt omstreeks 10 000 inwoners. Dit dorp is merkwaardig als eene steeds in bloei toenemende badplaats, waar des zomers in het prachtige badhuis en andere hôtels vele vreemdelingen vertoeven. In de duinen werd reeds in 1826 een vorstelijk paviljoen opgericht, en talrijke villa's verheffen zich thans in dat schilderachtig oord. Bovengemeld badhuis werd in den zomer van 1886 eene proef der vlammen, maar zal tegen het volgend voorjaar uit zijne asch herrijzen.

Schewtschenko (Taras Grigorjewitj), een Russisch dichter, geboren den 25sten Februari 1814 te Kirilowka in het gouvernement Kiew, kwam in 1832 in de leer bij een huisverver te Petersburg en verkreeg door tusschenkomst van den dichter *Shoekowski* toegang tot de Académie van Schoone Kunsten. Behalve aan de schilderkunst wijdde hij zich ook aan de dichtkunst en vervaardigde zijne zwaarvoedige, pessimistische liederen in de landtaal van de Ukraine. Ten gevolge van zijn gedicht: „Kaukas" werd hij in 1847 naar Orenburg verbannen en bleef er tien jaren, en toen hij eindelijk te Petersburg was teruggekeerd, werd hij ziek en overleed aldaar den 25sten Februari 1861.

Schiaparelli (Giovanni Virginio), een verdienstelijk sterrenkundige, geboren den 4den Maart 1835 te Savigliano (Piémont), bekleedt de betrekking van directeur der sterrenwacht te Milaan. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door zijn onderzoek naar het verband van de kometen met de vallende sterren en schreef: „Note e riflessioni intorno alla teoria delle stelle cadente (1867). Ook leverde hij een geschrift over de voorloopers van *Copernicus* in de dagen der oudheid (1876).

Schiavone (Andrea), eigenlijk *Andrea Medola*, een uittekend schilder der Venetiaansche school, geboren in 1599 te Sebenico in Dalmatië, oefende zich aanvankelijk naar kopergravures van *Parmegianino*, bestudeerde daarop de kunstgewrochten van *Giorgione* en *Tizian* en zocht de bevalligheid van eerstgenoemde met het koloriet van laatstgemelde te vereenigen. Bij eene aangename penseelbehandeling mist hij correctheid van teekening. Hij overleed te Venetië in 1682. De meeste stukken van *Schiavone* bevinden zich in Venetië, — voorts zijn er in andere steden van Italië, alsmede in Frankrijk, te Dresden enz.

Schibboleth (aar) is een Hebréeuwsch woord, aan welks uitspraak de Israëlietische richter *Jephtha* de vijandelijke Ephraïmieten herkende (Richteren XII: 5 en 6). Men noemt om die reden dat woord het onderscheidings-teeken eener partij.

Schidone (Bartolommeo), een verdienstelijk Italiaansch schilder, geboren te Módena omstreeks het jaar 1580, was een leerling van *Carracci* en een navolger van *Correggio*, van

wien hij de fijne kleurschakeering, de voortreffelijke verdeeling van licht en donker en de bevallige vormen had afgezien. Hij werd Hofschilder te Parma en overleed aldaar in 1615. Omstreeks het jaar 1604 schilderde hij de fresco's in het raadhuis te Módena, „Coriolanus" voorstellend, benevens „Zeven allegorische vrouwen". Van zijne stukken in olieverf noemen wij: De Heiligen Geminianus (in den Dom te Módena), eene „Graflegging van Christus (in het Palazzo-Farnese te Parma)", „Christus te Emaus (in het Belvédère te Weenen)" en een „Heilige Sebastiaan (te Napels)". Te Napels vindt men ook andere stukken van dien meester, — voorts te Petersburg, Parijs, Florence, München enz.

Schiedam, eene stad in de Nederlandsche provincie Zuid-Holland, ruim een half uur gaans ten westen van Rotterdam, aan de Maas, aan den mond van de Schie en aan den spoorweg van Rotterdam naar 's Gravenhage gelegen, heeft eene haven, 6 kerken, eene synagoge, eene concertzaal, eene Latijnsche school, eene hoogere burgerschool, eene teekenschool en andere inrichtingen van onderwijs en ongeveer 24 000 inwoners (1884). Deze stad is bovenal vermaard wegens een verbazend groot aantal Jeneverstokerijen, die er handel en scheepvaart niet weinig bevorderen.

Schiefner (Franz Anton), een verdienstelijk taalkenner, geboren te Keval den 18den (6den) Juli 1817, studeerde te Petersburg in de rechten, daarna te Berlijn en vervolgens nogmaals te Petersburg in de letteren, vooral in de Oostersche talen, was geruimen tijd werkzaam als professor in de oude talen aan een gymnasium te Petersburg, werd er in 1852 lid der Académie, in 1863 bibliothecaris van dit lichaam, en in 1865 staatsraad in werkelijken dienst. Hij behoort thans tot de bekwaamste kenners van de Mongoolsche, Turksche-Tartaarsche en Oeralische-Finsche taaltakken en bovenal van de Tibetaansche en Caucasische talen en van het Boeddhaïsme. Hij leverde geschriften over de Thoeq-taal (1856), — over het Awarisch (1862, 1872 en 1873), — over het Oedisch (1863), — over het Abchaaisch (1863), — over het Tsjetjensisch (1864), — over het Kasikoemykisch (1866), — over het Hyrcanisch (1871), — over het Kyrinisch (1873), enz.; — voorts over de taal der Ostiaken (1858), — over die der Samoeden (1854—1855), — over die der Toengoezen (1865), — over die der Boereten (1857), — over die der Karagassen (1857) enz. Ook gaf hij den tekst in het licht van *Tárandtha's* „Geschiedenis van het Boeddhaïsme in Indië". Hij overleed te Petersburg den 16den November 1879.

Schieman (De) is op een oorlogschip één der voornaamste scheepsonderofficieren en heeft den rang van sergeant. Op een driemastschip is hij bepaaldelijk belast met de zorg voor alles wat behoort tot het tuig van den fokkemast en den boegspriet, terwijl de bootman waakt over het tuig van den grooten mast en de kwartiermeester over dat van den bezaansmast. De onderofficieren aan boord zijn verdeeld in scheepsonderofficieren en onderofficieren. Tot de eersten behooren de bootman, de schieman, ieder met 2 maats, en de kwartiermeesters. Men herkent hen aan de

sluit, die zij aan een koord om den hals dragen en waarmede zij seinen geven aan het in het tuig verspreide volk.

Schiereiland (Een) noemt men een stuk land, dat nagenoeg aan alle kanten door water omgeven en slechts door eene smalle landstrook met het vasteland verbonden is. Zoo vormt Moréa een schiereiland van het eigenlijk Griekenland, — zoo is Zuid-Amerika nog een schiereiland zoolang de lengte van Panama niet is doorgegraven en hield Afrika eerst op een schiereiland te wezen na het tot stand komen van het Kanaal van Suez. Langen tijd vormde ook een gedeelte van Noord-Holland een schiereiland, terwijl het thans, na de doorgraving van Holland op zijn Smalst, door een kanaal van het overige vaste land gescheiden is.

Schieringers en Vetkoopers zijn de namen van twee partijen, die gedurende de middeleeuwen in Friesland elkander bestreden. De Schieringers vormden de volkspartij, die de onafhankelijkheid des lands wilde handhaven, en de Vetkoopers die der meer gegooden, welke meermalen vreemde hulp inriep. De eerste sporen van dien twist, welke omstreeks 4 eeuwen duurde, vindt men reeds in het midden der 12de eeuw. Gedurig ontstonden er na dien tijd hevige veeten tusschen adellijke gealachten en werden er gruwelen bedreven, die men door het stichten van kerken en kloosters weder zocht goed te maken. Ter bevordering van eigen veiligheid deden de aanzienlijken overal stinsen verrijzen, wel eens twee en meer in hetzelfde dorp, en eindelijk losten de kleine verdeeltheden in den loop der 18de eeuw zich op in genoemde twee hoofdpartijen. Wellicht ontleenden deze hare namen aan de schier-aal, welke in Westergoo in groote hoeveelheden gevangen werd, en aan de vetweiderij, die vooral in Oostergoo sterk gedreven werd. Eenigen tijd waren zij gescheiden door de Middenzee, doch later vond men overal in Friesland aanhangers van beide partijen. Binnenlandsche twisten in het graafschap Holland schonken aan de Friezen eene ongestoorde gelegenheid om tegen elkander te woeden. De onderlinge verbittering werd zoo groot, dat de vetkooper *Okko ten Broek* de hulp inriep van Hertog *Albrecht van Beieren*. De Vetkoopers erkenden in 1381 den Hertog als leenheer, doch toen laatstgenoemde in 1396 een tocht naar Friesland ondernam, staakten de Friezen aanstonds den onderlingen twist, om onder aanvoering van *Juw Juwiga* zich tegen de Hollanders te verdedigen. Trouwens noch deze onderneming, noch die van 1398 had voor den aanvaller een gunstig gevolg; doch toen hij verdreven was, ontbrandde de twist der Schieringers en Vetkoopers met nieuwe kracht.

In 1480 ontstond een twist te Bolsward, waar het beheer in handen was gekomen van den minderjarigen *Goslik Jongema*. Zoowel zijne moeder als zijn oom *Juw Jongema* maakten aanspraak op de voogdij, waarin laatstgenoemde zich met hulp der Vetkoopers wist te handhaven. Deze gebeurtenis, almede de verovering van Leeuwarden door de Schieringers, bracht eene geweldige verbittering te weeg, waardoor de aloude vrijheid vernietigd werd. Inmiddels had de tusschenkomst van

den Keizer niet eens de gewenschte gevolgen. Toen de Schieringers zich in 1494 tot hem wendden, gaf hij door zijn gezant *Otto van Langen* te kennen, dat hij het van belang achtte, een potestaat te kiezen. De Schieringers nu verkozen *Juw Dekama*, maar de Vetkoopers wilden hem niet erkennen. Daarenboven was *Albrecht van Saksen* reeds voor de komst van den gezant door den Keizer tot erfpotestaat van Friesland benoemd. Deze ondersteunde nu eens de éene, dan weder de andere partij en somtijds beide partijen, om met de bestaande verdeeldheid zijn voordeel te doen. Hij werd in 1498 wel is waar in zijne waardigheid erkend, maar moest, evenals zijne zonen, zich er met geweld van wapenen staande houden. Nadat éen der zonen in 1515 zijne aanspraken op Friesland aan *Karel van Oostenrijk* verkocht had, kostte het aan dezen weinig moeite, die gedeelten van Friesland aan zijn gezag te onderwerpen, welke liever *Karel van Gelder* als heer wilden huldigen. De volkomene onderwerping der Friezen aan *Karel van Oostenrijk* in 1523 maakte een einde aan den burgerkrijg der Schieringers en Vetkoopers.

Schiermonnikoog, een Nederlandsch eiland, tot de provincie Friesland behoorende, ligt tegenover de Lauwers, heeft een langronde gedaante en bij eene lengte van 2 eene grootste breedte van éen uur gaans en telt bijna 1000 inwoners, die gedeeltelijk in den landbouw, maar verreweg voor 't grootste gedeelte in de zeevaart hun bestaan vinden. De noordzijde is voorzien van eenige rijen hooge duinen, afgewisseld door welig begroede duindalen. Aan den zuidelijken voet der duinen ligt het regelmatig aangelegde, met een fraal plantsoen versierde dorp, en ten zuiden van dit dorp, alsmede oost- en westwaarts van dit laatste vindt men kostelijke weiden, door een hoogen dijk tegen springvloeden beveiligd. Men heeft er eene nette kerk, eene zeevaartschool, eene lagere school, twee hooge vuurtorens en den thans gemoderniseerden burght *Rijsbergen*. Vermoedelijk is dit eiland in de middeleeuwen met den vasten wal geheel of nagenoeg verbonden geweest. Men vindt het genoemd als bezitting van het klooster *Claercamp* in een charter van 1465. Vermoedelijk is het in 1580 met andere kloostergoederen aan den lande van Friesland vervallen, en dit gewest heeft het als heerlijkheid met civiele en crimineele justitie in 1638 verkocht aan *Johan Stachouwer*, heer van *Rijsbergen*, *Iseliettes*, *St. Anna* enz. Het bleef in het bezit van dit gealacht tot 1859, toen het voor eene som van 98000 gulden werd aangekocht door mr. *John Briel Bauck*, die er voorts 83000 gulden besteedde aan den aanleg van reeds genoemden dijk. Het harde strand en de volle golfslag der Noordzee maken dit eiland zeer geschikt tot eene badplaats. Weinige jaren geleden is er een weg aangelegd door de duinen naar het noorderstrand, waar een eenvoudige paviljoen verrees, om in de behoeften der badgasten te voorzien, wier aantal van jaar tot jaar toeneemt. Eindelijk is in het jaar 1886 besloten tot den bouw van een aanzienlijk badhuis, dat nagenoeg 40000 gulden zal kosten. Het wordt gesticht op den noordelijken duinzoo en komt in het voorjaar van 1887 in gereedheid.

Alsdan wordt voor het gemak der badgasten een dagelijksche stoombootdienst op Groningen ingesteld. Ook wordt de sandweg door de duinen, van het dorp naar het badhuis, geplaveid.

Schieten is in het algemeen het voortdrijven van projectielen door middel van schietwapens, hoewel bij manoeuvres tot oefening en bij het doen van sein- en saluutschoten eigenlijk geene projectielen worden gebezigd. De baan van het voortgestuwde projectiel is van zooveel omstandigheden afhankelijk, dat men niet van zekerheid, maar enkel van waarschijnlijkheid van treffen kan spreken. Gemelde zekerheid neemt intusschen toe met de kennis der oorzaken, die het projectiel van zijne baan doen afwijken en met die van de middelen, welke men tot bestrijding dier oorzaken kan aanwenden. De omstandigheden, welke invloed kunnen hebben bij het treffen, zijn: veranderingen van de ziel en van het vizier van het wapen, welke bij het schieten ontstaan en niet constant blijven, — ongelijke toestand van het buskruit en van het projectiel, — ongelijke bediening bij het richten van het geschut of van het geweer, bij het aanzetten van het projectiel of bij het zuiver houden van de ziel, — het weder, de warmtegraad en de dichtheid des dampkrings, die op de draagkracht werken, terwijl de wind eene zijdelingsche afwijking kan veroorzaken, — en onvoldoende vastheid van het affuit. Al die omstandigheden verminderen de zekerheid van het treffen, wanneer zij gestadig veranderen; blijven zij standvastig, dan kunnen zij in rekening gebracht worden. Eene juiste bepaling van den afstand van het doel bevordert de waarschijnlijkheid van het treffen; doch deze wordt dikwijls verijdeld door eene zijdelingsche afwijking. Men heeft ten behoeve van het richten van geschut tabellen vervaardigd, welke voor een gegeven afstand de elevatie aanwijzen, bij het lichte veldgeschut tot een afstand van 6800 en bij het zware tot een afstand van 7000, ja, bij de 15 Ned. dumms-ringkanonnen tot een afstand van 8500 Ned. el. Deze draagwijdten hebben betrekking op het horizontale vlak en bepalen dus niets omtrent de afstanden, welke onder andere omstandigheden kunnen bereikt worden. Bij het indirecte schieten bevindt zich het doel achter eene bedekking, bijv. achter een vestingwal. Daar het doel hier niet zichtbaar is, moet de hoogte niet met het vizier, maar met het quadrant bepaald worden. Bij rechtstreeksche schoten daarentegen is het doel zichtbaar en ook het geschut zelf ongedekt. — Bij het schieten met draagbare vuurwapens is het treffen vooral afhankelijk van juist mikken, van een onbeweegbaar vasthouden en van een kalm afdrücken. De draagkracht van een geweerkogel is in het horizontale vlak ongeveer 1000 Ned. el, maar bij elevatie ongeveer dubbel zoo groot. Daar het schijfschieten op schuttersfeesten plaats heeft naar een doel, op bekende afstanden geplaatst, terwijl men daarenboven veelal een steunpunt heeft voor de buks, zoo zijn hier de omstandigheden ter bevordering van het treffen zoo gunstig mogelijk.

Schietgaten zijn in muren, borstweringen en andere bedekkingen aangebrachte

openingen, waardoor men met geschut of geweer vuren kan. Zij moeten geschikt zijn voor een onbelemmerd gebruik dier wapenen, maar tevens de bedekking zoo weinig mogelijk verzwakken. De hoogte dier gaten is evenredig aan die der monden van het geschut en aan die der aanleghoogte der manschappen. De zijvlakken dier openingen zijn in muren niet recht, maar gebroken, om bij een groot gezichtsveld de meest mogelijke sterkte van dekking te behouden. De schietgaten in de scheepswanden noemt men *poorten*. In gepantserde schepen heeft men in den jongsten tijd het draaipunt van het geschut bij den mond gesteld, om er de openingen zoo klein mogelijk te maken.

Schietkatoen (pyroxyline) is cellulose, waarin een gedeelte der waterstof (gewoonlijk 8 atomen per molecuul) vervangen is door 8 nitrogroepen (NO_2). Het werd reeds in 1833 door *Braconnot* ontdekt, maar trok eerst de aandacht na de onderzoekingen van *Schubert* in 1845. Het wordt verkregen door gezuiverd katoen gedurende 10—15 minuten bloot te stellen aan de werking van rookend salpetersuur, daarna door lang uitwassen het zuur volkomen te verwijderen en het eindelijk bij een zachten warmtegraade drogen. Volgens *Knop* is het beter, het katoen in een mengsel van gelijke deelen zwavelzuur en salpetersuur te dompelen. Het katoen wordt bij die behandeling ongeveer tweemaal zwaarder, doch is op het gevoel en op het oog niets veranderd, hoewel onder den microscoop de vezels zich minder glad vertoonen. Scheikundig echter is het een ander lichaam geworden. Iodium en zwavelzuur, die cellulose blauw kleuren, laten het onveranderd, en het overtreft nu zelfs het buskruit in ontbrandbaarheid. Bij zijne ontploffing, die somtijds reeds beneden 100°C . plaats heeft, ontwikkelen zich kooldioxyde, koolmonoxyde, stikstofoxyde en waterdamp. Het is niet geschikt voor vuurwapens, omdat het deze door het plotselinge der ontploffing verbrijzelt, maar des te beter voor het doen springen van rotsen. Het bewaren van aanmerkelijke hoeveelheden schietkatoen blijft, zelfs bij de uiterste behoedzaamheid, zeer gevaarlijk.

Omtrent de zoogenaamde nitroverbindingen der cellulose heeft *Wolfram* onderzoekingen ingesteld, die de volgende resultaten opleverden: in de cellulose $\text{C}_6\text{H}_{10}\text{O}_5$ kunnen 2, 3, 4 of 5 atomen waterstof door de groep NO_2 vervangen worden en daardoor ontstaan vier nitroverbindingen namelijk:

Pentanitrocellulose $\text{C}_6\text{H}_5(\text{NO}_2)_5\text{O}_5$

Tetranitrocellulose $\text{C}_6\text{H}_6(\text{NO}_2)_4\text{O}_5$

Trinitrocellulose $\text{C}_6\text{H}_7(\text{NO}_2)_3\text{O}_5$

Bintrinitrocellulose $\text{C}_6\text{H}_8(\text{NO}_2)_2\text{O}_5$

Men kan deze verbindingen in vezeligen of poedervormigen toestand verkrijgen. Haar aantal groepen NO_2 , dat de waterstof in de cellulose substitueert, neemt toe met de hoeveelheid zwavelzuur, den duur der werking en de temperatuur van het zuurmengsel. Eene hooge temperatuur bevordert het doordringen in de cellulose, verandert hare structuur en geeft aan de praeparaten en hunne oplossingen andere eigenschappen. Bij het bereiden van genitreeerde cellulose verkrijgt men meestal mengsels van verschillende verbindingen. Door

een zeer geconcentreerd zuurmengsel worden de verschillende soorten van cellulose in eene de zelfde verbinding omgezet, maar door het gebruik van zwak zuur verschillend genitreerd. Praeparaten met meer dan 41,89% NO_2 bevatten in hunne poriën salpeterzuur, dat niet door uitwaschen verwijderd kan worden; die met minder dan 22,22% NO_2 zijn met niet genitreeerde cellulose vermengd. Hoe gemakkelijker eene vezel door de werking van zwavelzuur in pergament veranderd wordt, des te moeilijker wordt zij genitreerd, en hoe minder het zwavelzuur er op werkt, des te meer doet het salpeterzuur zich gelden. De oplosbaarheid der nitrocellulose is naar gelang van hare samenstelling en van hare structuur verschillend. Door schietkatoen te doortrekken met gelatine of door toevoeging van gelatine aan het zuurmengsel vóór het nitreeren kan men zorgen, dat men een poedervormig praeparaat verkrijgt.

Behandelt men, volgens *Béchamp*, schietkatoen met ijzervitriool, dan worden de elementen van het salpeterzuur weder tegen waterstof uitgewisseld en cellulose teruggevormd. Dit is de reden, waarom men de nitrocellulose enz. niet als ware nitroverbindingen, maar als ester van het salpeter moet beschouwen. Door alkaliën toch worden zij verzeept onder de vorming van cellulose en van een nitraat. Voorts is het eenigzins oplosbaar in zwavelzuur, bijtende potasch, azijnaether en gewonen aether, en laatstgenoemde oplossing, *collodium* geheeten, wordt gebezigd in de heelkunde en in de photographie. De oplosbaarheid van schietkatoen in aether is zeer afhankelijk van de bereiding; het best oplosbaar namelijk is die soort, welke bereid werd met behulp van salpeterzuur en zwavelzuur. Ook de temperatuur van het mengsel, waarin men het katoen dompelt, en andere min bekende omstandigheden hebben daarop grooten invloed. Tot het bereiden van collodium neme men 10 gewichtsdeelen fijngemaakt, gedroogd salpeter, die men aanroert met 15 gewichtsdeelen zwavelzuur. Zoo verkrijgt men eene oplossing, die zuur zwavelzuur kalium en vrij salpeterzuur bevat en zuiver katoen in 15–30 minuten in schietkatoen verandert. Dit laatste wordt goed uitgewaschen, tusschen papier uitgeperst en terstond in 27 gewichtsdeelen aether opgelost. Hiervan verkrijgt men eene gelei, die door bijvoeging van nog 18 gewichtsdeelen een weinig alcohol bevattenden aether dun en vloeibaar wordt. Het collodium moet in dicht sluitende flesschen bewaard worden, en het droogt, op de huid gebracht, spoedig op tot een luchtdicht vliezje. De photographen bezigen collodium, om eene homogene laag te verkrijgen, die gevoelig gemaakt kan worden voor de werking van het licht (zie *Photographie*).

Het *xyloidine*, door de werking van rookend salpeterzuur op zetmeel verkregen, komt in vele opzichten met schietkatoen overeen. Het is evenmin eene nitroverbinding als de cellulose en ontbrandt bij 185° C. — Ook uit *manniet* (mannasuiker) bereidt men eene dergelijke verbinding door het te behandelen met een mengsel van geconcentreerd salpeter- en zwavelzuur. Men geeft daaraan den naam van *nitromanniet* of *knalmanniet* $\text{C}_6\text{H}_8(\text{NO})_8$. Deze verbinding kristalliseert gemakkelijk uit alcohol of aether en

kan beschouwd worden als manniet, waarin 6 atomen waterstof door even veel nitrogroepen vervangen zijn. Zij ontploft bij verhitting minder heftig dan schietkatoen, maar onder den hamer met een sterken knal en wordt aanbevolen ter vervaardiging van percussiedopjes.

Schietlood (Het), waarmede men zich overtuigt of sommige deelen van schrijnwerkers, timmermans- of metselaarsarbeid zich wel in een zuiver verticalen stand bevinden, bestaat uit een rietkloze, waarin eene opening geboord is, waardoor een snoer of koord loopt, waaraan een bol of peervormig metalen gewichtje bevestigd is. Houdt men het kloze tegen de te beproeven zijde van eenig voorwerp en laat men daarna het koord schieten, dan kan men aanstonds waarnemen of dit ook in de richting van het verticaal neerhangend koord afwijkt. Men gebruikt het schietlood ook om een punt te vinden, dat loodrecht onder een gegeven punt gelegen is, en men verandert zijn naam alsdan in dien van *puntlood*.

Schietmotten (*Phryganidea*) of *watermotten* zijn dieren, welke tot de orde der *Notolougelige insecten* (*Neuroptera*) behooren. Zij onderscheiden zich door 4 vliezige vleugels, van welke de voorste ongeplooid, doorgaans met haartjes beset en van vertakte aderen voorzien zijn, terwijl de achterste breeder en overlans als een wasier geplooid kunnen worden, door een kort borstatuk, door monddeelen, die ongeschikt zijn tot bijten, door onvolgroeide bovenkaken en door lange sporen aan de achterschenen, — voorts gewoonlijk door zeer lange, gelede sprieten en door behaarde of lange tasters aan de monddeelen. Zij leggen hare eieren, doorgaans eene groene, geleachtige massa vormend, in het water en hechten ze vast aan eene waterplant. De daaruit voortkomende larven leven in het water in kokertjes, die uit verschillende stoffen samengesteld en aan de uiteinden open zijn. Die larven zijn rolronde, week, met een harden kop en 4 vrij lange voorpooten, alsmede gewoonlijk met 3 vleeschachtige uitwassen op den 4den lichaamsring. Zij verpoppen in den koker, nadat zij de éene opening dichtgesponnen en de andere op een steen of stengel geplaatst hebben. Men vindt de schietmotten aan den kant van slooten, in vochtige bosschen en ook wel in huis, waar zij met onbesuisd geweld op het lamplicht afvliegen.

Schievelbein (Hermann), een verdienstelijk beeldhouwer, geboren te Berlijn den 18den November 1817, werd in 1853 lid der Académie aldaar en in 1859 professor aan die inrichting. Hij overleed te Berlijn den 6den Mei 1867. Van zijne kunstgewrochten noemen wij: éen der marmeren groepen op de slotbrug te Berlijn, — de modellen voor de standbeelden van het operagebouw en ter versiering van de Witte Zaal in het Koninklijk slot, — de Apostelen voor eene kerk te Helsingfors, — een fries, de verwoesting van Pompeji voorstellend, in het nieuwe museum, — het standbeeld van *Herman von Salza* te Mariëburg, — een reliëf voor de Weichselbrug te Dirschau, — *Luther en Melanchthon* vóór de universiteit te Königsberg, — het gedenkteeken ter eere van den vrijheer von *Stein*, — en het postament voor het

standbeeld van *Friedrich Wilhelm III* te Keulen.

Schijn (De) wordt gewoonlijk tegenover *het wezen* of *de waarheid* gesteld. Het woord is afkomstig van schijnsel of een bepaald licht, dat de voorwerpen bestraalt en alzoo aan deze een eigenaardig voorkomen geeft, dat niet altijd in overeenstemming is met de werkelijkheid. Zoo kan men ook door drogredenen, valsche beweringen enz. iets in een valsch licht plaatsen en daaraan een glimp geven, dien het eigenlijk niet bezit. Schijndogd en schijnvroomheid zijn niets anders dan afschuwelijke huichelarij. De schijn kan intusschen ook het spiegelbeeld van het wezen zijn, terwijl wij dit laatste niet kennen. Immers volgens *Kant* zijn de buiten ons bestaande voorwerpen slechts *verschijnselen* (phenomena) van de *werkelijke zaken* (noumena), welke wij in haar wezen niet kunnen doorgronden, terwijl wij het er voor houden moeten, dat de verschijnselen er min of meer mede overeenkomen.

Schijndood (asphyxia) is een toestand, waarin de levensvlam zoo flauw brandt, dat zij niet merkbaar is, zonder evenwel onvatbaar te wezen voor eene nieuwe opflikkering. Men meent gewoonlijk, dat een menschelijk lichaam als dood mag beschouwd worden, wanneer de werkzaamheid van het hart en van de ademhaling opgehouden heeft. Toch vindt men bij verschillende ziekten een toestand, waarin die beide werkzaamheden tot zulk een minimum verminderen, dat alleen de bekwaame arts ontdekken kan, dat zij nog niet geheel hebben opgehouden. Aan dien toestand geeft men den naam van schijndood. Bewustheid, gevoel en beweging hebben opgehouden; de huid heeft eene vale doodskleur; van ademhaling ontwaart men oppervlakkig geen spoor en de polsslag is schijnbaar verdwenen, althans op de plaats, waar men dien gewoonlijk voelt, namelijk bij de hand, en alleen bij eene hoogst nauwkeurige auscultatie bemerkt men iets van de samentrekking van het hart. Men meent, dat deze overgang van het leven tot den dood wel een half etmaal kan duren. Schijndood kan ontstaan door inwendige ongesteldheid, bijv. door flauwvallen na zware vermoedens, alsmede bij hevige krampen, bij hysterie, epilepsie en eclampsie, bij cholera en bij het gebruik van narcotische vergiften, zooals opium, blauwzuur en chloroform, — bij uitwendige beledigingen, bijv. bij hersenschudding, verwonding met veel bloedverlies enz., — en door oorzaken van bijzonderen aard, zooals bij pasgeborenen wegens gebrekkige ademhaling, bij drenkelingen, opgehangenen enz. Voorts is het bekend, dat eenige jaren geleden het zonderlinge gerucht zich verspreid heeft, dat men in Amerika het middel had ontdekt, om levende wezens in een toestand van schijndood te brengen en daarin gedurende een onbepaalden tijd, geholpen door eene temperatuur beneden het vriespunt, te doen blijven, — en tevens het middel om ze ieder oogenblik tot het volle leven terug te roepen.

Het bestudeeren van den schijndood is van veel belang wegens het gevaar van levend begraven te worden; doch dit gevaar is vooral gelegen in een al te spoedig ter aarde bestellen en eene onvoldoende lijkschouwing. De

vrees daarvoor is wijders zeer overdreven, omdat gevallen van levend te worden begraven tot de groote zeldzaamheden behooren. Een langdurige schijndood toch komt zeer zelden voor, en dan nog nagenoeg niet anders dan bij pasgeborenen, verdronkenen of opgehangenen. Toch kunnen hysterische vrouwen wel eens dagen, ja, wel eens één of twee weken lang in den staat van schijndood verkeeren, en dikwijls blijven zij daarbij in het bezit van het gehoor en van de bewustheid, zoodat zij het pijnlijke van haren toestand gevoelen zonder zich te kunnen bewegen. Tot de voorbehoedmiddelen tegen het levend begraven behooren: dat de ter aarde bestelling eerst 3 etmalen na het vermeende sterven geschiede, — dat het lijk, hetzij in eigen woning, hetzij in een lijkenhuis, zorgvuldig bewaakt worde, en dat er lijkschouwing door een deskundige plaats hebbe. Omtrent het verschil tusschen schijndood en werkelijken dood deelen wij het volgende mede: de ademhaling en de beweging van het hart duren, hoe gering ook, bij den schijndood voort, maar bij den dood niet. Om die bewegingen waar te nemen, houdt men een donzen veertje onder den neus of men plaatst een schaalte met water op de maagholte, om te zien, of men daarin ook beweging bespeurt, of men houdt voor den mond een spiegel, om op te merken of deze ook beslaat. Bij vermoedelijken schijndood poogt men de zenuwen te prikkelen door riekende middelen (ammoniak en azijnaether), door het kittelen van den neus, door het besproeien van het lichaam met koud water en door de huid te borstelen en te wrijven, vooral op den rug tot herstelling van de ademhaling. Hieraan echter mag men niet veel tijd besteden; men dient namelijk met spoed eene kunstmatige ademhaling te verwekken. Het lichaam moet daartoe half op den buik en half op zijde gelegd worden, opdat bij drenkelingen de vloeistoffen uit maag en mond zich onbelemmerd kunnen verwijderen. Daarop doet een persoon de armen van den schijndooder regelmatig op en nedergaan, terwijl een tweede persoon in dezelfde mate den buik eenigszins samendrukt. Door eerstgenoemde beweging treedt de lucht in de borstholte en door laatstgemelde wordt zij er uit geperst, zoodat men eene in- en uitademing doet ontstaan. Een goed onderscheidingsmiddel tusschen dood en schijndood bestaat daarin, dat men een mosterdpap op de huid legt of deze op enkele plaatsen met vochtig flanel zoo sterk wrijft, dat de opperhuid er afgeschuurd wordt. Bij een werkelijken dood worden de met mosterdpap belegde plaatsen niet rood, en de afgewrevene plekken niet vochtig, maar drogen spoedig op en vertoonen zich na 6—12 uren geelbruin, hoornachtig hard en eenigszins doorschijnend. Zoogenoemde doods-vlekken zijn geen zeker kenteken van den dood, want men heeft ze opgemerkt bij personen, die nagenoeg door kolendamp verstikt waren, maar gered werden, en men weet tevens, dat men ze bij vele lijken vruchteloos zoekt. De meest te vertrouwen teekenen van den dood zijn verstijving en verrotting. Het is daarom zeer moeielijk, kort na het sterven over dood en schijndood te beslissen.

Schikaneder (Emanuel), een verdienste-

lijk opera- en blijspeldichter, geboren te Regensburg in 1751, verwierf als komiek in onderscheidene Oostenrijksche steden grooten bijval, was voorts directeur van het tooneel te Praag en daarna te Weenen, waar hij een schouwburg stichtte en den 21sten September 1812 overleed. Zijne opera's en zangspelen, van welke „Die Zauberflöte” door de muziek van Mozart de meeste vermaardheid verkreeg, zijn uitgegeven onder den titel: „Theatralische Werke (1792, 2 dln)”.

Schikgodinnen (*Μοῖραι*, Parcae), dochters van den Nacht of van *Zeus* (Jupiter) en *Themis*, werden nu eens beschouwd als de verhevene, machtige godinnen van het eeuwige noodlot, goden en menschen beheerschende, dan weder als godinnen van leven en dood, den levensdraad der menschen voortspinnende of dien afknippende. Zij waren drie in getal, namelijk *Clotho* (de Spinster), *Lachesis* (de Lotbeschikster) en *Atropos* (de Onvermurwbare). De dichters stelden ze soms voor als oude vrouwen, en de beeldhouwers gaven haar een middelbaren leeftijd en bepaalde attributen, namelijk aan *Clotho* een spinrokken of papierrol, aan *Lachesis* eene stift, waarmede zij het noodlot aanwijst, en aan *Atropos* eene schaar, eene balans, een zonnewijzer of eene graveernaald.

Schild (Het) was in ouden tijd het voornaamste verdedigingswapen tegen houw en steek, tegen pijl en speer. De Grieken hadden groote schilden (tyreos), vervaardigd van onderscheidene lagen leder en eene bedekking van metaal. In het midden bevond zich de ijzeren punt, die ook tot wapen van aanval kon dienen. Voorts waren aan de binnenzijde riemen of ringen aangebracht, om het aan den linkerarm te bevestigen. Daarenboven hadden de Grieken ronde schilden (aspis) met eene middellijn van omstreeks 70 Ned. duim. Bij de Romeinen had het schild van het voetvolk (scutum, parma) eene middellijn van 1 Ned. el en eene ronde en dat van de ruiters (clypeus) gewoonlijk eene ovale gedaante. De soldaten der legioenen hadden groote, vierkante schilden van met leder overtrokken hout met metalen randen. De Perzen bezigden groote, van teenen gevlochten schilden, die zij met eene metalen staaf in den grond bevestigden. De arborstschutters van Gascogne gebruikten dergelijke schilden nog in 1515 in den slag bij Marignano. Het verlies van het schild werd voor eene groote schande gehouden, en de gesneuvelde of gewonde krijgslieden werden op hun schild weggedragen. De Romeinen en Grieken wapenden niet alleen in het tweegevecht zich met schilden, maar geheele afdelingen wisten dit verdedigingswapen zoo te plaatsen, dat al de schilden te zamen een schier ondoordringbaren muur vormden (testudo of schilddak). Op een schild geplaatst en rondgedragen te worden was bij vele volken de hoogste eer en diende bij de Bourgondiërs ten teken der koningskenze. Het schild werd door gedaante en kleur reeds vroeg een onderscheidingssteekken voor verschillende volken, alsmede door versiering en wapenleus een kenmerk van bepaalde geslachten en personen. Uit de versieringen van het schild ontstonden alzoo de gealachtwapens. De schilden der midden-eeuwache ridders waren verschillend van ge-

daante. Bij de Franschen, Spanjaarden, Nederlanders en Italianen waren zij rond en droegen den naam van *rodas*. Ook werd een schild in ons Vaderland wel *bewkeelaar* geheeten. In 1595 liet Prins *Maurits* proeven nemen, om met groote schilden (targes) door een bataljon piekeniers te dringen; zij gelukten wél, maar toch werden genoemde schilden niet ingevoerd.

Schild of *Schildt*. Onder de munten, in de middeleeuwen in ons Vaderland in gebruik, komt onder meer voor de schild of schildt. Dit geldstuk speelt eene voornamste rol, zoo zelfs dat het een grondwoord voor eene speciale belasting opleverde.

In 1387 werd het Fransche of, zooals bij de berekening van de schilftaale heet, het Franckrijksche schild geslagen, bevattende 4,36 gram fijn goud. Dit stuk werd berekend tegen 18 grooten, ongeveer f7,20 van de tegenwoordige waarde.

In 1388 werd het Dortsche gouden schild geslagen en ingevoerd op een fijn gewicht van 4,01 gram goud, geldende 40 groot. Toen werd het bovengenoemde Fransche schild berekend tegen 43½ groot of f12,01. Langzamerhand veranderde de waarde op verrassende wijze. Zoo gold het Fransche schild van 4,30 gram fijn goud, dat in 1348 18 groot gold, in 1411 51 groot, in 1421 62 groot.

Nog vinden we melding gemaakt van het gouden Wilhelmusschild, dat doorgaans 21 stuivers, soms echter 20 stuivers gold.

Schild (Franz Joseph), een Zwitsersch volksdichter, geboren den 14den Augustus 1821 te Grenschen (canton Solothurn), studeerde te München en te Weenen in de geneeskunde, practiseerde in zijne geboorteplaats en vertrok in 1855 naar Solothurn, om zich uitsluitend aan de beoefening der letteren te wijden. Hij schreef: „Juraklänge (1850)”, — „Auf dem Lebersberg (1860—1866, 2 dln)”, — „Der Groszätti aus dem Lebersberg (1864—1863, 2 dln)”, — „Aus dem Volk und für das Volk (1876)”, — en „Oeppis ab' em Schrijftisch vom Groszätti (1869)”. Zijne gezamenlijke gedichten verschenen in 1881 in 3 deelen onder den titel: „D'r Groszätti us'em Lebersberg”.

Schilderkunst (De) bejvert zich, op een plat vlak tafereelen te leveren uit het leven der menschen of dat der natuur, en wel op zoodanige wijze, dat de voorgestelde voorwerpen zich in lichamelijken vorm aan het oog vertoonen. Men houdt hierbij rekening met het ideale, practische en historische gedeelte der schilderkunst. In het eerste worden de grenzen der schilderkunst en het verband van hare verschillende vakken aangewezen, — in het tweede de techniek en de verschillende soorten van schilderkunst behandeld, — en in het derde wordt de geleidelijke ontwikkeling der schilderkunst, met betrekking tot hare onderscheidene scholen en kunstvakken, gadegeslagen. Het ideale gedeelte omvat niet in het algemeen het voorwerp der schilderkunst, maar in het bijzonder dat voorwerp als tegenovergesteld aan de plastiek enz. Voor het uitwendige onderscheidt zich de schilderkunst van laatstgenoemde, doordien de plastiek het voorwerp, ter afbeelding gekozen, voorstelt in lichamelijken vorm, zonder zich om kleuren te bekreunen, terwijl de schilderkunst

dat voorwerp juist door kleuren lichamelijk poogt te doen schijnen. Wat wij met het oog waarnemen, zijn kleuren en vormen; doch wij merken de vormen en door middel der grensbepalende kleuren. Ten bewijze hiervan voeren wij het beeld in den spiegel aan, dat, op een plat vlak teruggekaatst, de vormen vertoont van het oorspronkelijke. De kennis der vormen verkrijgt men eigenlijk door de gezamenlijke waarnemingen van het oog en van het gevoel. Een blindgeborene, die plotseling ziende werd, zou niet in staat zijn, den stand der voorwerpen achter elkander te beseffen, — hij zou alles zien als in hetzelfde platte vlak geplaatst. Hieruit volgt, dat de kleur, als de grondslag onzer waarneming in de natuur, het beste middel is om voorwerpen voor te stellen, zoodat men de schilderkunst de voornaamste der beeldende kunsten mag noemen. Hieruit volgen zekere bepalingen omtrent de grenzen der schilderkunst. Het meest werkelijke (reëele) is de stoffelijke natuur; deze is onder de vakken van schilderkunst (als stilleven) de laagste, en toch valt het landschap buiten het gebied der plastiek. Omgekeerd moet men de zuivere allegorie, de symboliek, van het terrein der schilderkunst weren, terwijl zij geenszins ongeschikt is voor dat der plastiek. Tot de kunst rekenen wij allerminst die gewrochten, waarin kleur en vorm verbonden zijn, zooals wassen beelden, gekleurde borstbeelden enz., daar deze in den regel als misleidende natuurnabootsing, een onaangename indruk maken. Daartoe behoren ook de diorama's en panorama's met vuurspuwende bergen, sneeuw- en regenvlagen, onweders enz. Aan de kunst moet voorts een bepaald denkbeeld ten grondslag liggen, en uit de verhouding van den idealen inhoud tot de werkelijke voorstelling ontstaat aan de éene zijde het onderscheid tusschen idealismus en realismus, en aan de andere zijde de reeks der verschillende schildervakken (historie, genre, landschap, stilleven enz.). Zoolvel het idealismus als het realismus kan in de schilderkunst tot zijn recht komen en wél door bovengenoemde reeks. Hoe hooger het onderwerp zich verheft, dat is, hoe meer het tot de idealen behoort, zooals de Bijbelsche en historische onderwerpen, des te meer moet het realismus op den achtergrond treden, en hoe meer het tot den kring van het werkelijk bestaande behoort, des te minder mag zich het idealismus doen gelden. Eene historische figuur moet derhalve op meer ideale wijze worden opgevat, dan een genrefiguur, en de religieuse schilderkunst anders behandeld worden dan het stilleven. Deze betrekking tusschen den aard van het onderwerp en zijne behandeling geeft het eigenaardig kenmerk, hetwelk met den naam van *styl* bestempeld wordt. Is een ideaal onderwerp te realistisch behandeld of omgekeerd, dan verwijt men den kunstenaar gebrek aan *styl*. De uitersten van idealismus en realismus dragen de namen van *spiritualismus* en *naturalismus*. Men vindt voorts in de reeks der schildervakken steeds eene vermenging van realismus en idealismus; in de hoogste vormen dezer reeks heeft dit laatste en in de laagste het eerste de overhand. Tot het gebied van het idealismus behooren de historie, het genre en het portret, — en tot

dat van het realismus het landschap, het dierenchilderen en het stilleven. Al deze afdeelingen hebben wederom onderafdeelingen. De historie omvat de kerkelijke schilderkunst en het behandelen van onderwerpen uit de ongewijde geschiedenis. In de eerste staat het idealismus sterk op den voorgrond; eene realistische behandeling is op dit gebied eene grove fout. Voorts heeft men hier de allegorie en de symboliek, welke de behandeling van motieven, slechts voor cartons of voor plastiek geschikt, aan de schilderkunst opdragen. De historieschilder houdt zich bezig met de voorstelling van merkwaardige geschiedkundige feiten; hij beschouwt den mensch niet als individu, maar als vertegenwoordiger van een historisch denkbeeld. Dit is de negatieve zijde van zijn *styl*, terwijl de positieve gelegen is in het historisch pathos, door dat denkbeeld verwekt en zich niet alleen openbarend in de houding, uitdrukking en groepeerings der figuren, maar ook in den indruk van het geheel door omtrekken en kleuren. Als overgang van het historieschilderen tot het genre heeft men het historisch genre, dat in genrestukken historische personen op het doek brengt. — Het eigenlijke genre bepaalt zich tot de menschen in het algemeen en levert alsoo tafereelen uit het volks- en familieleven. Men heeft dan ook verschillende soorten van genre, namelijk het sociale, huiselijke, volks- en naïve genre, terwijl men in ieder van deze wederom de tragische of de comische zijde kan voorstellen. In het portret, hetwelk in de eerste plaats eene getrouwe nabootsing der natuur moet wezen, vereenigt zich, met betrekking tot de opvatting en behandeling van het karakter, het historisch element met het genre. Immers een goed portret moet den mensch niet voorstellen in zijn toevallig, oogenblikkelijk bestaan, zooals de fotografie, maar mag bij alle getrouwheid van gelijkenis de ideale zijde van zijn karakter, het resultaat van zijn leven, niet uit het oog verliezen. Voorts heeft men het landschappelijk genre, waarbij de ondergeschikte figuren der stoffe zoozeer op den voorgrond treden, dat zij schier als hoofdzaak kunnen beschouwd worden. Eene andere verscheidenheid is het historisch landschap, dat een landschap kan zijn met stoffe van historische figuren of ook een landschap in den *styl* der oude landschapschilders. — Het landschapschilderen is deegelijks in onderdeelen gesplitst, en wel naar den aard van het onderwerp in eigenlijke landschappen, stads- en dorpsgezichten en zeestukken. Voorts heeft men landschappen bij maneschijn, stadsgezichten bij kunstlicht, winterlandschappen enz. — Het dierenchilderen ontstaat uit het landschapschilderen, wanneer men de stoffe van dieren op het landschap tot hoofdzaak verheft; ook op dit gebied heeft men verschillende afdeelingen, zooals het dierenportret, dierengenre, jachttafereelen enz. — Het stilleven bepaalt zich tot levenloze voorwerpen, doode dieren, vruchten, kunstgewrochten, bloemen enz. — Eindelijk vermelden wij nog de ornamenteele schilderkunst, die door arabesken enz. de voortbrengselen der bouwkunst versiert.

De praktische zijde der schilderkunst heeft betrekking op hare verschillende eischen en hulpmiddelen, bepaaldelijk op de stoffen,

waarmede en *waarop* geschilderd wordt. Ten aanzien van eerstgenoemde stoffen maakt men onderscheid tusschen schilderen in olieverf en waterverf, het tempera, was-, pastel- en miniatuurschilderen, — en ten aanzien van de stoffen, waarop geschilderd wordt, tusschen het schilderen op doek, paneel, email, porselein enz. Bij het frescoschilderen en de stereochromie bestaat zowel verschil tusschen de stoffen, waarmede, als tusschen die, waarop geschilderd wordt. Bij het eerste worden de kleuren op den natten kalkmuur gebracht om met dezen te drogen, en bij de stereochromie is de muur droog en worden de verven, bestaande uit zelfstandigheden, welke niet oplossen in kiezelzuur, er met waterglas op bevestigd. Tot de hulpwetenschappen der schilderkunst behooren: de leer van het perspectief en van de verhoudingen, de ontleedkunde, kennis van het coatum en de leer van den chemischen en optischen aard der kleuren. Wij maken hierbij de opmerking, dat op het groote gebied der schilderkunst die in olieverf den eersten rang bekleedt.

Bij het behandelen van de geschiedenis der schilderkunst maken wij een begin met de Oostersche en antieke schilderkunst, welke meerendeels de strekking had, aan de bouwkunst sierlijkheid bij te zetten. Tot de Oostersche schilderkunst, welke geenzins in alles afhankelijk was van de bouwkunst, behooren de Chineesche en Japansche. Reeds in overouden tijd schilderde men in China landschappen en genrestukken, evenwel zonder op het perspectief te letten. De Japansche schilderkunst heeft in het algemeen een dergelijk karakter, maar bepaalt zich vooral bij dieren en bij levenlooze voorwerpen. Ook is bij haar de gewijde schilderkunst niet geheel en al verwaarloosd, 't geen men tevens verzekeren kan van de Indische schilderkunst, die de tempels van *Boeddha* met zonderlinge figuren verrijkte. De Egyptische schilderkunst bevat de oudste overblijfselen der kunst, welke tot op onzen tijd werden bewaard; zij beschilderde de muren, zuilen, doorkisten enz. met veelkleurige figuren, zonder daarbij op schaduw of perspectief te letten, en leverde beelden van Goden en Vorsten, tafereelen van veldslagen en schetsen uit het dagelijksch leven. Van denzelfden aard zijn de sporen van Assyrische schilderkunst, welke men uit de bouwvallen van Niviné heeft opgedolven; de figuren echter zijn hier meer gedrongen en aan de natuur ontleend. De Grieksche kunst ontwikkelde zich het eerst in Klein-Azië en verhieft zich in het eigenlijke Griekenland eerst in de 7de eeuw vóór Chr. Wat wij daarvan weten, berust op bewaard geblevene aarden vaten, op de muurschilderingen in Pompéji en op de berichten van tijdgenooten. Hare onderwerpen zijn meerendeels ontleend aan godsdienstige overleveringen en aan het dierenrijk. Zij onderscheidt zich door zuiverheid van lijnen, maar tevens door gemis van uitdrukking, zoodat zij zich niet verheft boven het standpunt der plastiek. In den tijd van *Périclés* schilderde men op hout, ivoor en marmer, en eerst *Plinius* maakt gewag van eene schilderij op doek. In het algemeen was de oude Grieksche schilderkunst ornament-schilderkunst; zij versierde namelijk de muren

van gebouwen, al fresco of door encaustiek, — of ook wel vazen, waarop de kleuren werden ingebrand. De verf was eene soort van tempera, die er met eiwit of lijn werd opgebracht, en bevatte slechts weinig kleuren, te weten rood, zwart, geel en wit, zoodat er van een natuurlijk koloriet of van nuanceering geene sprake kon zijn. Ook de kennis der hulpwetenschappen was bij de Grieken zeer beperkt. Om perspectief of schaduw bekommerden zij zich niet, maar de proportie en de anatomie ontleenden zij aan de beeldhouwkunst. Met betrekking tot de geschiedenis der Grieksche kunst moesten wij ons bepalen tot de mededeelingen der schrijvers en de muurschilderijen van Pompéji. Daaruit blijkt, dat zij vóór *Périclés* slechts eenkleurige figuren kende, lichte of donkeren achtergrond of omgekeerd, van welke *Cleophantus* de uitvinder was. In de dagen van *Périclés* vinden wij *Polygnotus* (463 vóór Chr.) genoemd, die niet meer dan twee kleuren bezigde. Men meent, dat eerst *Apollodorus* (500 vóór Chr.) met licht en schaduw gewerkt heeft. Het schijnt, dat vooral de Ionische school zich toegelegd heeft op eene getrouwe en bevallige nabootsing der natuur; tot haar behooren inzonderheid *Parrhasius* en *Zeuxis*, — voorts *Timanthés*, *Euzenides* enz. Naast de Ionische school ontstond die van Sicyon; de stichter van dezen was *Eupompus*, en tot haar behoorden zijn kweekeling *Pamphilus*, de leermeester van *Apelles*, — en later (360) *Aristides* en de bloemschilder *Pausias*. In de tweede helft der 4de eeuw leefde de vermaarde *Apelles*, die de bevalligheid der Ionische school met de correctheid van die van Sicyon vereenigde. Tot zijne volgelingen behoorden *Protógenes*, *Melánthius*, *Nicias*, *Theon*, *Antiphilus*, *Nicomachus* enz. Met hen nam de bloeitijd der Grieksche schilderkunst een einde. Later bepaalde men zich vooral tot het genre en het stilleven, en de groote meester op dit gebied was *Pyraecius*, die scheer- en schoenmakerswinkels enz. schilderde. Daarmede staat ook de mozaïekschilderkunst in verband, gewoonlijk tot versiering van den vloer dienende, alsmede het ornamentalschilderen op den muur. De Etruscers vormden zich naar het voorbeeld der Grieken zonder de hoogte van dezen te bereiken. Behalve figuren op vazen geven de catacombenschilderijen te Chiusi (Clusium) en Tarquini (Cornato) eene duidelijke voorstelling van de Etruscische schilderkunst. Deze levert al frescotafereelen van lijkplechtigheden, feestmaaltijden, dans- en worsteloeffeningen enz. Ook hier zijn de wetten van proportie en plastische schoonheid zeer goed in acht genomen, hoewel men daarin ziel en uitdrukking mist. De Romeinen hadden in den beginne te zeer de handen vol met de ontwikkeling van den Staat, om zich met de kunst te bemoeien, en wat zij later leverden op dit gebied, is meerendeels afkomstig van derwaarts verhuisde Grieken. Uit den laatsten tijd der Republiek wordt *Timomachus* van Byzantium als een uitstekend kunstenaar zeer geroemd, en later vermeldt *Plinius* eenige beroemde schilders, zooals *Fabius Pictor*, *Pacuvius*, *Turpilius* en *Quintus Pedius*, terwijl in de dagen van *Augustus* een zekere *Ludius* als een voortreffelijk landschapschilder wordt

vermeld. In de baden van *Titus* en aan de pyramide van *Cestius* werden schilderijen ontdekt, waarvan de overblijfsels bewaard bleven, — en men vindt er ook in de paleizen *Farnese*, *Massimi*, *Barberini* ons. Eene levendige voorstelling van de decoratieve muurschildering uit het Romeinsche tijdperk heeft men in de opgedolven woningen van *Herculanium* eu *Pompeji*. — Het is niet bekend, dat andere volken der Oudheid de schilderkunst beoefend hebben; immers ruwe figuren, zooals men ook thans nog bij de Indianen en andere onbeschaafde volken aantreft, kan men niet tot de schilderkunst rekenen.

Het Christendom verzette zich in de eerste eeuwen tegen de kunst als op het nauwst verbonden met de Heidensche afgoderij. Wel-dra echter verkreeg de kunstmaak de overhand, zoodat men in de catacomben der Christenen niet alleen beeldhouwwerk, maar ook schilderwerk aantreft, dat betrekking heeft op de Christelijke overlevering. In de 4de eeuw nam het schilderen van heiligenbeelden ten behoeve der kerken een aanvang. Daaruit ontwikkelde zich de kunst in het algemeen, en wij kunnen de geschiedenis harer wording in verschillende tijdperken verdeelen. Wij noemen in de eerste plaats het voor-middeneeuwsche te Rome en te Constantinopel (van de 4de eeuw tot 600), — het Byzantijnsche (600—1200), — dat van de opkomst der schilderkunst in Italië (1200—1500), — dat van den hoogsten bloei der schilderkunst (1500—1550), — dat van den stilstand (1550—1670), — dat van den teruggang (1670—1780), — dat der reactie (1780—1840), — en dat der moderne schilderkunst (1840 tot op onzen tijd). Ook verdeelt men de geschiedenis der schilderkunst wel eens in drie groote tijdperken, namelijk het middeneeuwsche, — dat der renaissance, — en dat der moderne schilderkunst; wij geven echter de voorkeur aan eerstgenoemde verdeeling.

Het eerste tijdperk, dat der vóór-middeneeuwsche schilderkunst, kan men nasporen tot in de 3de eeuw, en wel in de schilderijen der catacomben, die gedeeltelijk van symbolischen, gedeeltelijk van godsdienigen aard zijn. Toen het Christendom tot godsdienst van den Staat verheven werd, bepaalde zich de schilderkunst bij de versiering der groote basilica's door al fresco-, encaustisch of mozaïekwerk op de muren en den vloer. Men ontwaart daarbij eene Oostersche en eene Westersche richting. Gedenkteekenen van deze laatste vindt men inzonderheid te Rome en in den Dom van Ravenna, en ook het miniatuurschilderen kwam in dat tijdperk in zwang.

De Byzantijnsche schilderkunst (600—1200) hield zich het langst aan de oud-Christelijke wijze van voorstelling. Voor het uitwendige onderscheidt zij zich van die der Romeinen door haar gouden achtergrond en hare schrale, houterige figuren. Onder de opvolgers van *Constantijn de Grooten*, inzonderheid onder *Justinianus II*, werd veel gedaan tot bevordering der kunst, en wij ontwaren bij deze een streven naar uitwendige praacht. De strijd over de beelden, welke in 726 uitbarstte, bedreigde de kunst met vernietiging, en de kunstenaars namen de wijk naar Italië, totdat de Synode te Constantinopel en het concilie te Nicaea

(787) het schilderen van gewijde tafereelen veroorloofden, maar de beeldhouwwerken verwierpen. Tot in de 11de eeuw handhaafde de Byzantijnsche schilderkunst eene groote mate van overgeleverde kunstvaardigheid, maar verstijfde tevens in hare vormen. De Byzantijnsche stijl vond voorts een nieuw vaderland in Armenië en later in Rusland, waar hij zelfs heden ten dage zijn invloed niet verloren heeft. Ook drong hij door in Italië, inzonderheid in Sicilië, Beneden-Italië, Genua en Venetië. In dat tijdperk ontwikkelde zich voorts in de Iersche kloosters het miniatuurschilderen ter illustratie van handschriften; dit vond ingang in Duitschland, Zwitserland en Opper-Italië, en verhieft er zich door den invloed van *Alouinus* tot den Frankischen stijl. Eene vermenging van dezen met den Byzantijnschen vormde omstreeks het jaar 1000 den Romaanschen stijl, welke echter inheemsch bleef in Opper-Italië, terwijl de zuivere Frankische stijl bewaard bleef in Engeland, Frankrijk en Duitschland, niet alleen in het miniatuur-, maar ook in het glas- en emailschilderen, in mozaïek- en tapijtwerk.

In het derde tijdperk (1200—1500) heeft de Italiaansche schilderkunst, door Oost-Romeinsche vluchtelingen beoefend, een Byzantijnsch karakter. De eerste groote meesters, die zich daarvan losmaakten, om eene zelfstandige Italiaansche schilderkunst te scheppen, waren *Cimabue* te Florence (1240—1302) en de wat later levende *Duccio* te Siëna, de eerste door zich op het grootsche en verhevene, de tweede door zich op het bevallige en liefelijke toe te leggen. Een grooten stap deed *Giotto de Bondone* te Florence (1276—1337), de eigenlijke stichter der Italiaansche schilderkunst, die in zijne ongedwongene compositie de kluisers van den Byzantijnschen stijl afwierp. Zijne talrijke leerlingen traden in zijne voetstappen, en eerst *Fra Angelico da Fiesole* (1387—1455) bracht de kunst verder door de voorstelling der gemoedsbewegingen. Hierbij bleef de school van Siëna achter, en nog meer kan men dit zeggen van andere Italiaansche steden, waar tot in de 16de eeuw de Byzantijnsche stijl zijn invloed behield. Voordat wij echter de zich krachtig en snel ontwikkelende Italiaansche schilderkunst in oogenschouw nemen, moeten wij den blik op de schilderkunst in andere landen vestigen. Onder de Carolingen had men zich bijna uitsluitend tot het miniatuurschilderen bepaald, en dit werd hoofdzakelijk in de kloosters beoefend. Onder *Hendrik I* en de *Otto's* begon men zich daarenboven op het muurschilderen al fresco toe te leggen, zooals wij zien in den Dom te Bamberg (1000). Omstreeks dien tijd werd de kunst van op glas te schilderen uitgevonden en vond grooten bijval. Daarbij kwam in den aanvang der 13de eeuw de oprichting van schilderscholen en van vereenigingen van bouwkunstenaars, welke de beoefening der kunst ongemeen bevorderden. Van de verschillende schilderscholen uit dien tijd is slechts weinig bewaard gebleven; in Bohemen heeft men merkwaardige muurschilderingen op het kasteel Karlstein bij Praag, — in Neder-Saksen in den Dom te Brunswijk, — aan de Rijn in de kerk te Schwarsrheinsdorf bij Bonn, — in Schwaben in den munster te Ulm, maar vooral

te Keulen, waar het bouwen van den Dom vele kunstenaars, niet alleen architecten, maar ook beeldhouwers, benevens schilders op doek en op glas bjeenbracht. De Keulsche schilderschool, van welke meester *Wilhelm* (1380) de voornaamste vertegenwoordiger is, onderscheidde zich door teederheid en bevalligheid van vormen, eene keurige draperie en eene levendige uitdrukking, vergezeld van een goed koloriet en eene getrouwe nabootsing der natuur, zooals blijkt uit het beroemde portret van meester *Stéphanus*, in 1450 onder den invloed van *van Eyck* geschilderd. In Nürnberg en Praag bestonden bloeiende schilderscholen, en ook in andere steden van Duitschland waren er verzezen. Een nieuw tijdperk nam een aanvang met de uitvinding van het schilderen met olieverf door de gebroeders *Hubert* en *Jan van Eyck* († 1426 en 1442), die de grondleggers werden der Vlaamsche schilderschool. Men ontwaart bij hen eene ijverige studie der natuur, terwijl zij nieuwe wegen aanwezen voor den historie, genre- en landschapschilder. Eene keurige uitvoering, hoekige draperieën en bewegingen kenmerken *Jan van Eyck* en zijne navolgers, van welke *Rogier van der Weyden* (1400—1464), *Dirk Bouts* en *Hans Memling* († 1495) vermelding verdienen, en ook de Duitse schilders ondervonden den invloed van *van Eyck*. *Martin Schongauer* († 1488) en *Harlin* waren leerlingen van *van der Weyden* en brachten zijn stijl over naar Schwaben, waar schilderscholen bloeiden te Kolmar, Ulm en Augsburg. Van de kunstenaars uit dien tijd noemen wij: *Bartholomaeus Zeitblom* en *Martin Schaffner* te Ulm, en *Hans Holbein* de oudere († 1524) te Augsburg. Harder van vorm en bonter van koloriet is de Nürnbergse school, vertegenwoordigd door *Michael Wolgemut* (1434—1519). De Fransche schilderkunst bezat in die dagen geen eigenaardig karakter, maar volgde het voetspoor van *van Eyck*. — Wij eindigden boven onze beschouwing der Italiaansche schilderkunst met *Fidoles*, en dese kunstenaar bekleedt inderdaad eene merkwaardige plaats in de geschiedenis der Italiaansche kunst. Zijn diep gevoel voor den idealen inhoud der Christelijke overlevering, de oprechte vroomheid en de heilige geestdrift, waarmede hij het penseel voerde, vielen als een verkwikkende dauw op de houterige dorheid der vroegere richting. Bij de daardoor gewrochte wijziging van den stijl kwam nog eene weldadige neiging tot de antieke vormen en tot de schoone natuur, en dit alles te samen schonk het leven aan de bevalligheid en het innig bevoel der Italiaansche schilderkunst, welke zich in de 2de helft der 15de eeuw ontwikkelde. Vooral *Masaccio di San Giovanni* (1402—1429) schilderde tafereelen, die algemeene bewondering wekten. Hij werd nagevolgd door *Gozzoli* en *Ghirlandajo* (1451—1495), van welken inzonderheid laatstgenoemde de gewijde schilderkunst in den smaak bracht. *Paolo Uccello* bepaalde de wetten van het perspectief en *Verocchio* (1452—1488) bestudeerde de ontleedkunde van den mensch. Zij werden nagevolgd door *Sandro Botticelli* (1437—1516), *Filippo Lippi* (1412—1469) en diens zoon *Filippino*, alsmede door *Luca Signorelli* (1404—1521), den voorlooper van *Michéle Angelo*. Nog meer

dan in de Florentijnsche school openbaarde zich de waardeering van het antieke in de school van Padua, gesticht door *Francesco Squarione* (1394—1474). De voornaamste vertegenwoordiger van dese was *Andrea Mantegna* (1431—1406), die zich later te Mantua vestigde, terwijl zijne leerlingen eene nieuwe school te Ferrara deden verrijzen. Tot dese behoorden o. a. *Lorenzo Costa* en later *Doss Dossi* en *Garofalo*, bij wie zich vervolgens de school van *Bonons* voegde. In Venetië, waar de Byzantijnsche stijl, vermengd met Germaansche elementen, het langst gehandhaafd bleef, ontving in de eerste helft der 15de eeuw de manier der school van Padua het burgerrecht. De kunstenaars uit de geslachten der *Vesariani* en *Murano*, vóór dien tijd aldaar werkzaam, behielden den oud-Byzantijnschen vorm. De eigenlijke stichter den Venetiaansche school is *Giovanni Bellini* (1426—1515), die het schilderen in olieverf leerde van *Antonelli da Massina* en een prachtig koloriet met een diep gevoel verbond. Onder zijn invloed ontwikkelden zich *Corpeccio* en *Cima da Conegliano* († 1517), in wier stukken zich gevoel voor natuurschoon openbaarde. De schilderkunst vestigde allengs haren aandacht op het dagelijksch leven en ontleende hieraan eene groote verscheidenheid van onderwerpen. Vooral ook beoefende zij het portretschilderen. De Lombardijnsche scholen, bepaaldelijk de school van Milaan, hebben een minder zelfstandig karakter, terwijl de Umbrische school, hoofdzakelijk te Perugia gevestigd, een bepaald contrast vormt met de Venetiaansche. Immers terwijl laatstgenoemde zich vooral toeliede op kracht glans en werkelijkheid, streefde de Umbrische school naar de voorstelling der inwendige gewaarwordingen en schilderde de diepten van het godsdienstig gevoel in smart, verlangen, vroomheid en ootmoed, en voegde daarbij zuiverheid van vorm, aangenaamheid van uitdrukking, bevalligheid van houding en eenvoudigheid van groepeerings. Het koloriet was ernstig en mager en de teekening gestreng en zuiver. De voornaamste meester van dese school was *Pietro Perugino* (1446—1526), de leermeester van den onsterfelijken *Rafael* en van anderen, die tot een volgend tijdperk behooren. Vermaagschap met de Umbrische school was die van Bologna, gesticht door *Francesco Francia* (1450—1517). Tot zijne leerlingen behoorden *Timoteo della Vite* en *Innocenzio da Imola*.

Nadat wij de geschiedenis der schilderkunst in alle landen tot aan de 16de eeuw hebben geschetst, komen wij tot het vierde tijdperk, dat van haren hoogsten bloei. Daarin vereenigde zich al het kunstenaarstalent tot de voorstelling van den idealen inhoud der Christelijke overlevering en verdiepte zich in hare dichterlijke tafereelen. Het vaderland van dien onvergelykelijken bloei der kunst was Italië, waar Pausen en Vorsten haar met grooten ijver bevorderden. Twee begaafde mannen uit Florence, *Leonardo da Vinci* en *Michéle Angelo Buonarrotti*, traden in den aanvang van dit tijdperk op den voorgrond. Eerstgenoemde (1452—1519) was een uitstekend kunstenaar, en zijn „Avondmaal”, eene muurschildering te Milaan, is wereldberoemd. *Michéle Angelo* onderscheidde zich door zijne grootsche figuren

en door zijn rijkdom van denkbeelden. Van de leerlingen van *Leonardo* noemen wij: *Bernardino Luini*, *Cesare da Sesto*, *Alessandro Malei* en *Gaudenzio Ferrari*, en van die van *Michèle Angelo*: *Danielo da Volterra*, *Marcello Venusti* en *Sebastiano del Piombo*. Onder den invloed van *Leonardo* werkten te Florence *Lorenzo di Credi*, *Fra Bartolommeo* (1475—1517) en de talentvolle *Andrea del Sarto* (1488—1530). Doch de latere schilders te Florence vervielen tot eene gemanierde navolging van *Michèle Angelo*; tot dezen rekenen wij: *Pasari* (1502—1574), *Salviati* (1510—1563) en *Alessandro Bronzino*. Te Rome was geene zelfstandige schilderschool ontstaan, hoewel er onder de hoede der kunstlievende pausen *Julius II* (1503—1513) en *Leo X* (1513—1522) op het veld der kunst met ijver werd gearbeid. Daar ontwikkelde zich de schilder, aan wien volgens veler oordeel de eerste plaats toekomt onder allen, namelijk *Rafaël Santi* van Urbino (1489—1520), een leerling van *Perugino*. Hij vereenigde in zijne kunstgewrochten de uitstekendste eigenschappen der afzonderlijke scholen, correctheid van teekening en verhevenheid van figuren met een prachtig koloriet, diepte en innigheid van gevoel met grootschheid en eenvoudigheid van voorstelling, en dit alles werd beschenen door den heiligen glans van het ideale. Zelfs zijne beste leerlingen konden zich niet tot de hoogte van dezen eenigen meester verheffen; wij ontwaren dit zelfs in den beroemdste onder hen, in *Gwilio Romano* (1492—1546), die aanmerkelijk afdaalde van het ideale standpunt van *Rafaël*. Van de overige volgelingen van dezen vermelden wij: *Periso del Vaga*, *Primaticcio*, *Andreas Sabatini*, *Timoteo della Vite*, *Bagnacavallo* en *Giovanni da Udine*, doch in het midden der 16de eeuw kwam deze school allengs in verval. De Florentijnsche school van *Leonardo* bloeide inmiddels te Miïaan en te Parma en plaatste zich vervolgens als Lombardische school met haar eigenaardig karakter tegenover de Venetiaansche. Behalve *Luini* (1460—1530), boven reeds vermeld, noemen wij: *Boltraffio*, *Sodoma* en vooral den uitstekenden meester van het licht en bruin *Antonio Allegri*, bijgenaamd *Correggio* (1464—1534), die minder lette op correctheid van teekening dan op pracht van koloriet. Hij had een grooten invloed op de schilders van zijn tijd, en de kunst der 17de en 18de eeuw rust voornamelijk op zijne schouders. Tot zijne navolgers behooren: *Parmegianino*, *Rondani*, *Gatti* en *Barocci*, terwijl *Schidone* (1580—1615) en *Procaccio* eene meer eclectische richting volgden. Tegenover al die scholen verhief zich de Venetiaansche, die zich door eene prachtige behandeling van het naakt en in het algemeen door weidsche kleurenpracht onderscheidde. Eén der eerste meesters van deze school was *Giorgione* (1477—1511), doch deze werd overtroffen door *Tiziano Vecellio* (1477—1516), gewoonlijk *Tizian* geheeten, in wiens kunstgewrochten zich de Venetiaansche school op de hoogste trap harer volkomenheid vertoonde. Het ontbreken van het ideale werd echter eerlang de oorzaak van haar verval. Naast *Tizian*, gedeeltelijk als zijne leerlingen, vermelden wij als kunstenaars van deze

XIII.

school: *Palma Vecchio*, *Lorenzo Lotto*, *Pordenone* (1484—1539), *Paris Bordone* (1500—1570) en vooral *Paolo Veronese* (1528—1588) en *Tintoretto* (*Jacopo Robusti*, 1512—1594).

In Duitschland volgde de schilderkunst gedurende dit tijdperk eene geheel andere richting. Vóór de Hervorming werd er het miniatuurschilderen benevens de houtsnij-kunst ongeveer als een handwerk gedreven. In den aanvang der 16de eeuw echter deed de invloed der Italiaansche kunst zich gelden en leidde tot verhoogde schoonheid en verscheidenheid van vormen. Ook de uitvinding der boekdrukkunst en de Hervorming werkten mede tot bevordering van den bloei der schilderkunst aldaar. Deze werd met roem beoefend door *Hans Burgkmair* (1473—1531) te Augsburg, door *Hans Holbein*, vader en zoon (1497—1543), en onder de schilders der Frankische school schittert *Albrecht Dürer* (1471—1528), tevens als teekenaar en als koper- en houtgraveur beroemd. Tot de leerlingen van laatstgemelde behoorden: *Hans von Kulmbach* († 1523), *Heinrich Aldgraver*, *Schöuffelin* († 1540), *Bartholomaeus Beham* (1502—1540), diens broeder *Hans Sebald Beham* (1500—1550), *Aldorfer* (1485—1538) en *Georg Pencz* (1500—1560), en tot de groote meesters behoorde ook nog: *Matthaeus Grünewald* van Aschaffenburg. De Opper-Saksische school kon voorts roem dragen op *Lucas Cranach* (1572—1553) en zijn evenzoo genoemden zoon (1515—1586). In de Nederlanden ontwikkelde zich de schilderkunst met betrekking tot den vorm volgens de overlevering der oudere scholen, maar met betrekking tot den inhoud op eene eigenaardige wijze. Nergens had de Hervorming grooter invloed op de richting der kunst dan juist daar, dewijl de Madonna- en Heiligenbeelden er plaatst maakten voor tafereelen uit de natuur en het dagelijksch leven. Op die wijze ontstond er het genre, het landschap en het stilleven. De Brabantsche school werd tegen het einde der 16de en het begin der 18de eeuw voornamelijk vertegenwoordigd door *Gerard David van Oudewater* en *Quentin Metsijs* (1450—1529). Voortreffelijke kunstenaars leverde de Hollandsche school, van welken wij *Lucas van Leiden* (1494—1533) noemen, die tevens als kopergraveur uitmuntte, alsmede *Jan Mostaert* (1499—1553). Tot de Nederlandsche scholen behoorden ook de schilders uit de Rijnstreek, zooals *Meister vom Tode Mariae* en *B. Bruyn* te Keulen, alsmede die der Westfaalsche school, zooals *Ludger zum Ring* te Münster met zijne beide zonen. Meer en meer trokken de Nederlandsche schilders naar Italië en vervielen er door navolging der gemanierde kunstenaars van die dagen tot den verkeerden weg. Van hen noemen wij: *H. van Haemstork* (1498—1574), *Frans Floris* (1520—1570), *P. de Witte*, *H. Goltzius* (1551—1617), *Otto Venius* (1560—1629), *M. de Vos* (1520—1570), *Cornelius Cornelissen* (1562—1637), enz. Intusschen werden door de schilders deser school uitmuntende portretten geleverd zooals die van *Moro* (1525—1581), terwijl voorts de genreschilder *P. Bronghel* († 1569) grooten roem verwierf. Ook in Duitschland bepaalde men zich bij het navolgen der Italiaansche meesters. In Spanje begon de schilderkunst zich eerst in de 15de eeuw onder den invloed

22

van Nederlanders te ontwikkelen. Tot de vermaardste schilders behoorden er in dien tijd: *Luis de Morales*, *Luis de Vargas*, *Alonso Sanchez Coello* en *Fernandes Navarrete*. Van de Fransche school van die dagen kan men weinig meer zeggen dan dat zij zich niet boven het middelmatige verhef. De school, door *Leonardo da Vinci* aan het Hof van *Frans I* gesticht, ontwikkelde zich onder de leiding van *Rosso dei Rossi* (1496—1541) en *Primaticcio* (1504—1570), en tot hunne leerlingen behoorden: *Jean Cousin*, *Jean Goujon*, de familie *Clouet* enz.

Het vijfde tijdperk der schilderkunst kenmerkt zich gedeeltelijk door stilstand, gedeeltelijk door een voortdurenden bloei, bevorderd door de Italiaansche academici, zooals de gebroeders *Carracci* en door de Nederlandsche koloristen, zooals *Rubens*, *Rembrandt* enz., en strekt zich uit tot in de tweede helft der 16de eeuw. In Italië openbaarde zich het verval niet zoozeer in de kwijning der penseelbehandeling, als in het gemis van geestdrift voor het ideale en in afneming der scheppende kracht. Men hield zich aan eene doctrinaire behandeling der kunst. Men geeft aan de daardoor voortgebrachte richting den naam van *accademische*. Ter bestrijding van de gemanierdheid der Italiaansche schilders in het midden der 16de eeuw poogden de geniale *Carracci*, *Lodovico* (1555—1619) met zijne neven *Agostino* (1558—1601) en *Annibale* (1560—1609), te Bologna door de studie der antieke kunstgewrochten de zuiverheid van stijl der oude meesters te herstellen. Hunne pogingen waren ongetwijfeld verdienstelijk, maar zij vergaten, dat het kunstgenie geenszins door uitwendige hulpmiddelen wordt wakker geschild. Inmiddels begonnen de kenmerkende eigenschappen der verschillende scholen tot het verledene te behooren, daar men het beste van dese wilde samenvoegen. Zoo ontstond het eclecticismus. Doch tegenover dese richting verhefde zich eene andere, die zich bij de studie der natuur bepaalde en om die reden den naam van naturalismus ontving. Tot de voornaamste eclectici behoorden: *Guido Reni* (1575—1642), *Francesco Albani* (1578—1660), *Domenichino* (1581—1641), *Guercino da Cento* (1590—1666), *Lafranco* (1581—1647), en *Sassoferrato*. Als landschapschilder schitterde *Annibale Carracci*, en onder zijn invloed verwierven *Poussin* (1612—1675) en *Claude Lorrain* (1600—1682) grooten roem. Van de eclectische school te Florence noemen wij: *Chimenti*, *Rosselli* en *Panni*, terwijl eene eigenaardige, sentimenteële richting gevolgd werd door *Carlo Dolci* (1616—1686) en zijn dochter *Agness*. Het naturalismus ontstond als eene reactie tegen het eclecticismus, maar bepaalde zich veelal bij eene ruwe nabootsing der natuur. Aan het hoofd der naturalisten bevond zich *Michèle Angelo Amighi* of *Caravaggio* (1569—1609), en tot zijne volgelingen behoorden: *Simon Vouet* uit Parijs (1582—1961), *Carlo Sarazeno* (1585—1625) en vooral *Giuseppe Ribera*, bijgenaamd *Spagnolotto* (1588—1656) uit Valencia, de leider der Napolitaansche naturalisten. Onder de kunstenaars van die richting schitterden wijders de veldslagenschielders *Jacques Courtois* (1621—1678), bijgenaamd *Bourguignon*, en *Salvator Rosa* (1615—1678), alsmede *Guercino da Cento*

te Bologna. Tot andere richtingen der Italiaansche school behoort het genreschilderen, vooral door *Pieter van Laer*, bijgenaamd *il Bamboccio*, te Rome in zwang gebracht, alsmede het decoratieschilderen ter versiering van groote salen, waarin *Lafranco* en *Pietro da Cortona* uitmuntten. De genialeste onder hen is *Luca Giordano* (1632—1706). De Venetiaansche school was in die dagen zoozeer in verval geraakt, dat de namen harer vertegenwoordigers nauwelijks vermelding verdienen. In Frankrijk was de school van Fontainebleau verdwenen, al werd ook de roem der Fransche kunst door *Poussin* gehandhaafd. Die kunst ontving intusschen een nieuw leven door de schilderijen, waarmede *Rubens* in 1620 het Luxembourgeois versierde. *Lodewijk XIV* bevorderde uit eersucht de kunst, en in zijn tijd schitterde *Charles Lebrun* (1619—1690) als het hoofd der school van Versailles, alsmede *Nicolas Mignard* (1608—1668) met zijn broeder *Pierre*, bijgenaamd *le Romain* (1610—1695). In Spanje bereikte voorts in die dagen de schilderkunst het toppunt van bloei. Daar onderscheidde men drie scholen, namelijk die van Madrid, Sevilla en Valencia, welke intusschen weinig van elkander verschilden en inzonderheid uitmuntten door de treffende verdeling van licht en bruin. Tot de school van Sevilla behoorden: *Juan de las Roelas* (1558—1625), *Herrera de Oudera* (1576—1656) en de *Jongere* (1622—1685), *Francisco Zurbaran* (1598—1662) en vooral *Diego Velasquez* (1599—1660), voorts *Alonso Cano* (1601—1667) en boven allen *Esteban Murillo* (1616—1682). Van de school van Madrid noemen wij: *Navarrete*, *Tristan*, *Antonio Parola*, *Miranda* en *Coello*, — en van die van Valencia *Francisco Ribalta* (1551—1628). Nadat echter *Luca Giordano*, bekend onder den naam van *Fapresto* (de Snelchilder) derwaarts geroepen was, geraakte de Spaansche school tegen het einde der 17de eeuw meer en meer in verval. — In de Nederlandsche vertoonde zich het verschil tusschen de Hollandsche en Vlaamsche school allengs in duidelijker trekken. De beroemde meesters van eerstgenoemde bepaalden zich vooral bij het genre, het portret en het landschap, terwijl die der tweede met *Rubens* aan het hoofd naar hernieuwing streedden van den kerkelijk-historischen stijl, schoon niet in de voormalige ideale, maar in eene realistische, wel eens tot platheid afdalende richting. *Paulus Petrus Rubens* (1577—1640), een der genialeste en vruchtbaarste schilders, die ooit geleefd hebben, had een breeden stoet van volgelingen, zooals *Anthony van Dyck* (1599—1641), den onovertroffen portretschilder, *J. Jordaens* (1593—1679), *Diepenbeek* en anderen, terwijl *G. Seghers* (1589—1651) en *de Crayer* (1582—1669) de Italiaansche richting volgden. Tot de beroemde schilders van dien tijd behoorden: *Adriaan Brouwer*, die fraaie tafereelen leverde uit het boeren- en soldatenleven, *Teniers*, twee gebroeders *Brughel*, *Snijders*, *Fyt* en *D. Seghers*. Doch de Vlaamsche school kwijnde weg in het laatst der 17de eeuw, zoodat zij in de 18de eeuw vruchteloos werd gezocht. Veel meer levenskracht bezat de Hollandsche school, van wier vertegenwoordigers wij vermelden: *Abraham Bloemaert* (1564—1650), *Frans Hals* (1584—1666), die voortreffelijke regentenstuk-

ken leverde, *Miervelt, Moreels, Ravesteyn, van Ceulen, van der Helst* (1618—1670), wiens „Schuttersmaaltijd“ één der kostbaarste sierraden is van het Rijksmuseum te Amsterdam, en bovenal *Rembrandt van Rijs* (1607—1669), wiens „Nachtwacht“, „Anatomischeles“, „Staalmeesters“ enz. van eene geniale, betooverende werking van licht en bruin getulgen. Tot zijne leerlingen behoorden: *Gerbrandt van der Eeckhout* (1621—1674), *Flink, Ferdinand Bol* (1611—1681), *Maas* enz. In eene andere richting bewogen zich met uitstekend gevolg: *Gerard Dou*, wiens „Avondschoon“ onder de juweeltjes van het genre wordt gerekend, en *Terburg* (1608—1681), — voorts *Metsu, Netscher, de Hooghe, van der Meer, van Mieris, Jan Steen, Adriaan van Ostade, Le Ducq, Huchtenburg, Wouwerman* en *Honthorst*. Van de landschap-schilders vermelden wij: *J. van Goyen, Salomon* en *Jacob van Ruysdael, Hobbema* (1638—1709), *Wijmans, van de Neer, Waterloo, van Eerdingen, Jan Both, Swanefeld, Berchem, Pynacker, Meijering* en *van Huysum* (1683—1749). Van de zeeschilders noemen wij: *Simon de Vlieger, Willem van der Velde, L. Bakhuisen*, — van de schilders van stadsgezichten: *Steenwijk, Peter Neefs, Berkheyden, de Witte* en *Vliet*, — en van de dieren schilders: *A. Cuyp, N. Berchem, K. du Jardin, A. van de Velde* en vooral *Paulus Potter* (1625—1654), den beroemden schilder van „De Stier“ op het Mauritshuis te 'sGravenhage, — voorts *Rooy* met zijne zonen, terwijl men voortreffelijke stillevenen heeft van *de Haem, van Aelst, Hondelooster, Heds* en *Rachel Ruysch* (1664—1700). — De schilders der Duitsche school waren in dat tijdperk navolgers van de Italiaansche en Hollandsche meesters.

Omtrent het zeede tijdperk, dat van de kwijning en het verval der kunst, is niet veel merkwaardigs te zeggen. Het strekt zich uit tot aan het einde der 18de eeuw. Reeds tegen het laatst der voorgaande eeuw bespeurt men overal eene vermindering van kracht en oorspronkelijkheid. In den diep bedorven dampkring van het Fransche Hof vermaakte men zich met het schilderen van herderstaferelen, waarin vooral *Boucher* uitmuntte. Voorts noemen wij nog: *Coyppel, Watteau, Van Loo, Lancret, Chardin, Greuze* en *Vernet*, en terwijl Duitschland geene kunstenaars van naam had aan te wijzen, zocht Italië nog iets van den ouden roem te handhaven door *Tiépolo* (1697—1770), *Antonio Canale* en *Canaletto* († 1780). Een uitstekend Engelsch kunstenaar van dien tijd was *Hogart* (1687—1764).

De aanvang van het zevende tijdperk valt samen met de ontwikkeling der nieuwe denkbeelden van de Fransche Revolutie. Tot de voorloopers van dit tijdperk behoorden: *Raphael Anton Mengs* (1728—1779), *Maron, Angelika Kaufmann* (1741—1807), *Tischbein* enz. De vaders der nieuwere schilderkunst echter waren in Duitschland; *Jacob Amrus Carstens* (1754—1798) en in Frankrijk *Jacques Louis David* (1741—1826). Tot de volgingen van eerstgenoemde behoorden: *Eberhard Wächter, Gottlieb Schick* en *J. A. Koch*, alsmede de landschap schilders van de school te München, — en tot die van *David: A. L. Girodet, P. Guérin, F. Gérard* en *J. G. Gros*.

XIII.

In het begin van onze eeuw deed ook op het gebied der schilderkunst de romantiek zich gelden. Tot hare aanhangers behoorde in de eerste plaats *Friedrich Oerbeck* (1789—1869), die de vereeniging der „Kloosterbroeders“ stichtte. Tot hen behoorden *Schadow, Veit, Schnorr von Carolsfeld* en *Hez*. De uitstekendste Duitsche meester van zijn tijd en de aankondiger van eene herleving der kunst was *Peter Cornelius* (1783—1867), die de kracht van zijn talent ten toon spreidde in zijne platen van den „Faust“. Geruimen tijd vertoefde hij te Rome, waar hij werkte aan eene reeks van taferelen uit het „Nibelungenlied“, terwijl hij voorts met zijne vrienden zich wijdde aan de monumentale kunst, doordien hij in eene zaal der woning van den consul *Bartholdy* tooneelen uit de geschiedenis van *Josef* en in het casino der Villa Massimo uit de werken van *Dante, Tasso* en *Ariosto* schilderde. Doch voordat laatstgemelde voltooid waren, vertrok hij naar Düsseldorf om aldaar als directeur der académie op treden. Toch bleef de invloed der romantiek op verschillende vakken der schilderkunst nog voortduren, terwijl *C. D. Friedrich* (1785—1840) in Duitschland het eerst zich toeleigde op de beoefening van het „paysage intime“, gevolgd door *Carus, Oehme, Richter, Dahl* enz. Ook de Fransche schilders bepaalden zich na de restauratie bij voorkeur bij middeleeuwsche toestanden; van hen noemen wij: *Ingres* (1781—1867), *Flandrin* (1809—1864), *Géricault* (1791—1824), *Delacroix* (1798—1863) en *Ary Scheffer* (1796—1858), een geboren Dordtenaar, terwijl het „paysage intime“ beoefend werd door *Cabat, Dupré* en *Roussseau*.

De Duitsche kunst, — bepaaldelijk het historieschilderen — was, zooals wij reeds zeiden, door *Cornelius* tot een nieuw leven gewekt. Begaaftde leerlingen stroomden naar Düsseldorf en vervolgens naar München, werwaarts genoemde meester vertrokken was. Daar vereenigden zich *Kaulbach, Stürmer, Stille, Schorn, Eberle, Götzenberger, Hermann* enz., terwijl *Cornelius* mannen als *Schlotthauer, Zimmermann, Hez* en *Schnorr* aan zijne zijde riep. *Cornelius* echter volgde in 1841 eene beroeping naar Berlijn en *Schnorr* in 1848 naar Dresden, terwijl *Kaulbach*, beroemd door zijn „Hunnenslag“, aan het hoofd kwam der schilderschool te München. Ook *Genelli* en *von Schwind* waren aldaar werkzaam, terwijl te Düsseldorf onder de leiding van *Schadow* een aantal begaafde mannen, zooals *Hübner, Köhler, Bendemann, Steinbrück, Hildebrandt, Lessing, Bethel, Deger, Steins* enz., den roem der Duitsche kunst handhaafden. Voorts schilderden te Berlijn *Schinkel, Karl Wach, Begas*, en in de Duitsch-Oostenrijksche landen mogen de namen van *Führich* en *Dahl* niet onvermeld blijven. Het portret en het genre werden inzonderheid te Düsseldorf en het landschap te München beoefend, en op laatstgenoemd gebied verwierf vooral *Achenbach* grooten roem. — In Nederland hadden in dit tijdperk de namen van *Kruseman, Pieneeman, Schotel* enz. een goeden klank.

In het achtste en laatste tijdperk treedt vooral de Fransche en Belgische schilderkunst op den voorgrond. *Géricault* en *Delacroix* hebben

wij reeds genoemd. Hun spoor werd op roemrijke wijze betreden door *Decamps* (1803—1860), *Isabey*, *Diaz*, *Delaroche*, *Robert* enz., die eene smaakvolle groepering met een bevallig koloriet vereenigden. Allengs verkreeg de kunst eene meer realistische richting, zooals blijkt uit de voortbrengselen van *Cowrbot*, en op het gebied van het landschap schitterden *Marillat*, *Corot* en anderen. In België verwierven *Wappers*, de *Bidſve*, *Gaillait* en *Nicaise de Keyser* groeten roem, voorts *Wiertz* door eene overdreven, tot de grootste akeligheden afdalend realisme, *Leyss*, *Lies*, *Lagye*, de *Gronz*, *Meunier*, *Willems*, *Stevens*, de *Jonghe*, *Kindermans*, *Roelofs* enz.

De Düsseldorfſche school mocht roem dragen op *Schrader*, *Richter*, *Menzel*, *Camphausen*, *Knaus* en *Fautier*, — de Berlijnſche op *Meyerheim*, *Bekker*, *Werner*, *Kraus*, *Riefstahl* (thans te Karlsruhe) en *Hildebrandt*, — en de school te München op *Schorn* en vooral op *Karl Piloty*, die thans aan haar hoofd staat, alsmede op *Ramberg*, *Makart*, *Gabriel Max*, *Feuerbach*, *Horschelt*, *Defregger* enz. Ook Weenen, Frankfurt en Weimar bezitten eenige uitstekende kunstenaars. — In Engeland is *Joshua Reynolds* als oorspronkelijk schilder nog niet overtroffen, en de landschappen van *Gainsborough*, *Bonington* en *Turner* bekleeden er nog altijd den eerſten rang. Intuſſchen mogen de namen van den dierenſchilder *Landseer* en van den geestigen teekenaar *Cruikshank* niet onvermeld blijven. De ſchilderkunst wordt voorts met gelukkig gevolg beoefend in Denemarken door *Jerichaw-Baumann*, *Sörensen* en *Melbye*, in Rusland door *Siemiradski*, *Peroff* en *Aiwasowski*, — in Italië door *Morelli*, *Cateano*, *Induno*, *Busi* en *Bianchi*, — in Zwitſerland door *Stückelberg*, *Koller* en *Böcklin*, — en in Spanje vooral door *Fortuny*. — In Nederland heeft zich in dit tijdperk de ſchilderkunst krachtig ontwikkeld, zoodat onze meesters in technische vaardigheid en natuurlijkheid van koloriet ongemeene talenten ten toon spreiden. De namen van *Israëls*, *Boasboom*, *Herman* en *Mari ten Kate*, *Roehussen*, *Bilders*, mevrouw *Bilders van Bosse*, van de *Sande Bakhuysen*, *Bles*, *Stortenbeker*, *Verveer*, mevrouw *Ronner-Knip*, van *Hove*, *Bisschop*, *Bakker Korf*, *Alma Tadema* (thans in Engeland), *Mesdag* en van vele anderen hebben een Europeeſchen roem en geven getuigenis van het voortdurend bestaan eener Hollandsche school.

Schildklier (De) of *glandula thyreoidea* is de naam van eene klier zonder uitloozingsbuis, geplaatst aan het voorste gedeelte van den hals, vóór den bovenſten kraakbeenigen ring der luchtpijp, waarmede zij door ſtijf celweefſel verbonden is. Zij ligt onder eenige dunne spieren, is roodbruin van kleur, rijkelijk voorzien van bloedvaten en heeft bij volwassenen de grootte van een hoenderei en de gedaante van de halve maan met naar boven gerichte horens. De geheele klier is door een dicht celachtig weefſel omgeven, doch omtrent hare physiologische ſtrekking verkeert men nog in het onzekere. Zij zet zich wel eens uit en ontardt dan in een kropgezwell.

Schildknaap noemde men in de middeleeuwen den jongeling, die onder de leiding en in dienſt van een ridder zich oefende

in den wapenhandel. In den beginne konden alle vrijgeborenen en behoorlijk bemiddelden ſchildknaap worden, doch volgens eene verordening van Keizer *Frederik II* alleen de zonen van ridders en van dezulken, aan wie het door den Keizer werd vergund. De ſchildknaap was gewapend met zwaard en ſtrijdbijl, had het opzicht op de paarden en wapenen van zijn heer, volgde dezen in den oorlog, droeg zijn schild en bediende hem in tijd van vrede. Eindelijk ontving hij den ridderslag, zoodra hij zich door dapperheid die gunst had waardig gemaakt.

Schildluis (*Coccina Burm.*) is de naam van eene insectenfamilie uit de orde der *Halfvleugeligen* (Hemiptera), wier soorten meestal in warme landen, evenals de bladluizen, van plantensappen leven. De mannetjes, die veel zeldzamer voorkomen dan de wijfjes, zoodat die van sommige soorten nog onbekend zijn, hebben borstel- of snoervormige sprieten, een schier verdwenen snavel, gebrekkige achtervleugels en veelal twee lange staartborstels. Zij zuigen, als kleine zeer bewegelijke larven, zich vast op de plant, vervaardigen in volwassen toestand een cocon of scheiden een beveilgend schild af, waarna zij veranderen in eene sluimerende pop, waaruit na korten tijd het volkomen insect te voorschijn treedt, hetwelk niet lang leeft en geenerlei voedsel gebruikt. De wijfjes vertoonen alleen in den staat van larven het kenmerk der orde. Zij vormen door afscheiding een schild op den rug, of de huid verandert in eene aan de zijden ſcherp gerande bedekking. Ook de wijfjes zuigen zich aan de plant vast door den langen snavel diep in het bladweefſel te steken; zij worden bij verderen groei plomp van gedaante, verkrijgen geene vleugels, zetten na de bevruchting zich uit, terwijl de sprieten en pooten wegwijnen, leggen een groot aantal eieren en strekken doorgaans ook na den dood aan deze tot bescherming. Onderscheidene soorten zijn zeer schadelijk voor de cultuurplanten, zooals de rozenschildluis (*Aspidiotus rosae Bouché*), de oleanderſchildluis (*Aspidiotus nerii Bouché*), de ananasschildluis (*A. bromeliae Bouché*), de laurierschildluis (*A. lauri Bouché*), enz. Om ze te verwijderen gebruikt men tabakswater en dergelijke vloeistoffen. Sommige soorten daarentegen zijn voor den mensch nuttig, zooals de cochenille (*Coccus cacti L.*), de kermesschildluis (*C. ilicis Fabr.*), de lakſchildluis (*Coccus lacca Kerr.*) en *C. manni-parus Ehrenb.*, die door steken in den Tamarix het ontstaan van manna veroorzaakt. Tot deze familie brengt men ook het geslacht *Phylloxera*, waartoe de beruchte druifluis (*Ph. vastatrix*) behoort.

Schildpadden (*Chelonia Brogn.*) is de naam van eene ſcherp begrensde orde der *Kruipende dieren*. (Reptilia). Zij omvat dieren van eene gedrongene gedaante met een beenig rug- en buikſchild, welke, door kraakbeen verbonden, een pantser vormen, waarin zij den kop, de pooten en den staart min of meer kunnen terugtrekken. De huid is alleen aan den hals en den staart lederachtig, doch heeft ook hier afzonderlijke ſchildjes, buiten, sporen, schubben, stekels of dergelijke beveiligingswapens. Het stijve huidſchild van den romp ontstaat door eene eigenaardige vervor-

ming van gedeelten der beenderen van de wervelkolom en door ontwikkeling van beenige aanhangsels. Het buikschild wordt gevormd door het groote, uit negen stukken bestaande borstbeen, en het rugschild door de doornwijze uitsteeksels der wervels en door ribvormige aanhangsels van deze. Op de buitenste oppervlakte der schilden ontwaart men daarenboven regelmatige platen, gevormd door de verhoorde opperhuid. Zij zijn zóo gerangschikt, dat men op het rugschild éene middenrij en twee rijen aan elke zijde en op het buikschild eene dubbele rij van platen waarneemt. De schouder- en bekkengordel zijn in de schilden opgenomen; de eerste is bij alle schildpadden, de laatste alleen bij de landschildpadden met de schilden verbonden. Gewoonlijk hebben de schildpadden geene tanden, maar hare kaken zijn, evenals de bek van een vogel, met scherpe, getande hoorplaten bekleed, waarmede sommige soorten een geduchten

Fig. 1. *Emys picta*.

beet kunnen toebrengen. Alle schildpadden hebben 4 pooten; bij de zoetwaterschildpadden zijn de teenen door zwemvliezen verbonden, en de zeeschildpadden hebben platte roeivoeten, terwijl bij de landschildpadden de teenen desgelijks vereenigd zijn tot een klompvoet met eene eeltige zool en 4 of 5 klauwen. De oogen zijn gelegen in oogholten en hebben oogleden en een knipvlies. De tong is aan den bodem der mondholte vastgegroeid, zoodat zij niet kan worden uitgestoken, zij is bij de landschildpadden met lange tepeltjes bezet. De werktuigen der spijsvertering en voortplanting gelijken gedeeltelijk op die der krokodillen en gedeeltelijk op die der vogels. De schildpadden zijn trage, domme dieren. Zij voeden zich meerendeels met dierlijke, doch sommige soorten ook met plant-aardige stoffen, leggen bolvormige, door eene lederachtige schaal omgevene eieren en begraven deze op geschikte plaatsen in het zand. Zij groeien zeer langzaam en bereiken een hoogen ouderdom, terwijl zij zelfs bij geduchte verminderingen het leven kunnen behouden. Men kent ongeveer 200 soorten van schild-

padden; verreweg de meerderheid van deze vindt men tusschen de keerkringen; slechts enkele behooren te huis in de gematigde luchtstreek, en men heeft slechts éene soort in Midden-Europa. Fossiele overblijfselen van schildpadden worden gevonden in de bovenste witte Juravorming en vooral in de tertiaire lagen. Men verdeelt de schildpadden in drie familiën. De *zoeschildpadden* (*Chelonida Gray*) hebben een hartvormig, platgewelfd rugschild en vaak een kraakbeenig buikschild, tusschen welke kop en ledematen niet ingetrokken kunnen worden, voorts langere vóór- dan achterpooten en een korten staart. Zij leven in de warme luchtstreek, kunnen zeer goed zwemmen en duiken, voeden zich met zeeplanten, krabben en weekdieren en gaan des nachts bij troepen op het land om er eieren te leggen. Sommige van deze worden honderde Ned. ponden zwaar. Tot deze behoort de groote zeeschildpad (*Chelonia viridis Strauch*) met scherp getande kaken, lange vóór- en breede achterpooten en eene donkergroene kleur; zij wordt wel eens 2 Ned. el lang en 500 Ned. pond zwaar, bewoont den Atlantischen Oceaan en heeft smakelijk vleesch. Voorts vermelden wij de caretschildpad (*Chelonia imbricata Strauch*) met dakpansgewijs geplaaiste rugplaten, ongetande kaken, eene bruine kleur met gele strepen en eene lengte van 6—9 Ned. palm. Deze soort vindt men in alle keerkringszeeën, vooral in de nabijheid van Indië en Midden-Amerika. Men maakt zich van deze dieren meester, wanneer zij des nachts aan land gaan en belet hun het ontkomen door hen met een hefboom op den rug te wentelen. Hun vleesch is echter niet eetbaar. De *rivierschildpadden* (*Emyda Gray*) hebben een ovaal, zeer plat, onvolkomen verbeend rugschild en een uit niet samengegroeide beenderen gevormd buikschild, beide met eene weeke huid bedekt, — voorts een langen hals, dikke lippen, een snuitvormig verlengden neus en zwempooten. De weinige soorten van deze familie bewonen de meren en rivieren van Amerika, Azië en Afrika en onderscheiden zich door hare roofzucht. Tot deze familie brengt men de gestachten *Trionyx*, *Chelys* met de soort *Ch. fimbriata*, de zoogenaamde *Matamata* en *Emys* met de soort *E. europaea* uit Zuid-Europa en Noordoost-Duitschland. De *landschildpadden* (*Chersida Strauch*) hebben een hoog, gewelfd, verbeend, met het buikschild samengegroeid en met hoornige platen bedekt rugschild; zij kunnen kop en pooten intrekken en zijn gewapend met snijdende kaken zonder lippen. Zij bewonen vochtige, warme landen en voeden zich met planten. Tot deze familie behoort de Grieksche schildpad (*Testudo Graeca L.*), welke 3 palm lang wordt, met een zwart rugschild met gelen rand; zij komt voor in het zuid-oosten van Europa, in Italië en Frankrijk. Wij geven hierbij de afbeeldingen van *Emys picta* en *Chelonia couana*.

Wat men onder den naam van *schildpad* in den handel brengt en verwerkt, bestaat uit de op het rugschild gelegene platen van onderscheidene zeeschildpadden, inzonderheid van *Chelonia imbricata*. Het schildpad is 3—6,5 Ned. streep dik. Een volwassen dier levert op zijn meest 4 Ned. pond schildpad in 13

platen, van welke 8 geheel plat en de grootste 4 ongeveer 48 Ned. duim lang zijn. Het schildpad is in de koude bros, maar buigzamer en dichter dan hoorn, fraai zwart en bruin geteekend en min of meer doorschijnend. Men bezigt het tot velerlei sieraden, tot werkdoosjes, tot het inleggen van voorwerpen van weelde, tot prachtbanden om boeken enz. Men bekomt het van de Oost-Indische Eilanden, uit de Roode Zee, West-Indië en Zuid-Amerika.

Schildpaddeneilanden, zie *Galapagos-eilanden*. — De naam van *Schildpad*- of *Togian-eilanden* wordt voorts ook gegeven aan eene groep van 14 eilanden in de Straat der Molukken, ten oosten van Celébes; zij behooren tot de residentie Menado, zijn boeshrijk en tellen 700 inwoners. Ook andere eilanden of eilandengroepen van ondergeschikt belang in den Oost-Indischen Archipel dragen dien naam. **Schildvleugeligen**, zie *Kevers*.

Schill (Ferdinand Baptiste von), een dapper Pruisch partijganger, geboren den 6den Januari 1777 te Wilmsdorf bij Dresden, trad reeds vroeg in dienst bij de Pruisische huzaren. In den slag bij Auerstädt ontving hij eene wond aan het hoofd, bleef te Kolberg zijne herstelling afwachten en vormde in 1807 een vrijkorps van 1000 man, met wie hij de verdediging dezer vesting krachtig ondersteunde. Na den Vrede van Tilsit zag hij zich tot majoor en kort daarna tot kommandant van de huzaren der lijfwacht te Berlijn benoemd, waar de welgebouwde, met geestdrift vervulde man weldra de lieveling werd van het volk. De oorlogsverklaring van Oostenrijk, de opstand in Hessen en de woelingen in Hannover brachten bij hem in 1809 het plan tot rijpheid, op eigen gelegenheid iets bij te dragen tot bevrijding des Vaderlands. Onder voorwendsel, dat hij zijn regiment in het veld wilde oefenen, verliet hij daar

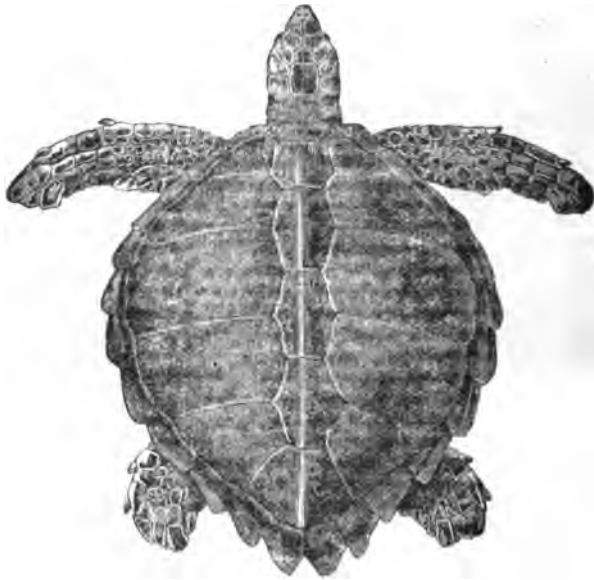

Fig 2. *Chelonia cauana*.

Schildwacht is een naam, afkomstig uit den riddertijd, toen in het oorlogsveld ieder ridder zijn schild ophing vóór zijne tent en daarbij een wachter of bewaker plaatste. Thans geeft men dien aan een infanterist, die gewapend gedurende een bepaalden tijd op een post is geplaatst, terwijl een wachthoudend kavallerist dien van *vedette* draagt. Gewoonlijk is zulk een post voorzien van een schilderhuis, waarin de wachthebbende bij ongunstig weder schuilen kan. De schildwacht mag zijne wapens niet afleggen en zijn post niet verlaten voordat hij afgelost wordt. Ook is het hem verboden te spreken, tenzij de dienst het vereischt. Daarentegen mag hij zijne wapens gebruiken, wanneer hij onraad vermoedt en op zijn aanroepen geen behoorlijk antwoord ontvangt.

Schildzaad, zie *Algyssum*.

mede, zonder dat de Koning het wist, den 25sten April 1809 Berlijn en begaf zich op marsch naar de Elbe. Hij werd gevolgd door een aantal officieren en door een compagnie jagers te voet. Doch reeds vóór dat hij Wittenberg bereikte, ontmoette het kleine korps eenigen tegenstand, en daar de gezindheid der Saksers geenszins gunstig was, rukte hij op den linker oever der Elbe voorwaarts naar Anhalt en strekte zijn tocht uit tot in de omstreken van Halle. Hier vernam hij den voor Oostenrijk zoo rampspoedigen afloop van den slag van Regensburg. Niettemin besloot hij den tocht voort te zetten en rukte langs de Elbe naar beneden tot Köthen. Bij Dodendorf, niet ver van Magdeburg, stiet zijn korps op eene veel sterkere afdeeling van het garnizoen van Magdeburg, en den 5den Mei ontstond

een evendig gevecht, waarin *Schill* onderscheidene bekwame officieren verloor. Daar de Koning zijn gedrag openlijk ten strengste afkeurde, erlangde *Schill* geene versterking, zoodat hij voor de klimmende macht van den vijand moest terugtrekken. Hij begaf zich alsoo door de Altmark naar Mecklenburg, om Wismar en Rostock te bereiken, waar hij bijstand van de zijde van Engeland hoopte te bekomen. De toestand van zijn korps werd intusschen bij den dag hachelijker. Door de Hollandsche en Deensche troepen in de engte gebracht, bezette hij Stralsund, waar hij met den grootsten spoed de vervallen vestingwerken zocht te herstellen. Doch reeds op den 31sten Mei verschenen de vereenigde Hollanders en Denen ten getale van 6000 man voor de stad en drongen onder hevig kanonvuur, in weerwil van den dapperen tegenstand, er binnen. In de straten ontstond eene bloedige worsteling, waarbij *Schill*, nadat een der vijandelijke aanvoerders onder zijne sabelhouwen bezweken was, door eene gewerkgogel werd gedood. Omstreeks 200 ruiters en eenige jagers sloegen zich door den vijand heen en verregen een onbelemmerden aftocht naar Pruisen, waar de soldaten afgedaankt en de officieren voor den krijgsraad geroepen en gestraft werden. Eene andere afdeling ont kwam te water van Rügen naar Swinemunde, doch het overig gedeelte van het korps van *Schill* sneuvelde of werd gevangen genomen en in Frankrijk naar de galeien verwezen. Elf gevangen genomen officieren werden naar Wesel vervoerd en aldaar den 16den September doodgeschoten. Het lijk van *Schill* werd te Stralsund begraven, met uitzondering van het hoofd, dat op spriritus gezet en in het museum te Leiden geplaatst werd. In 1837 echter is het naar Brunswijk overgebracht en aldaar ter aarde besteld.

Schiller (Johann Christoph Friedrich von), de voortrefflijkste en meest gevierde Duitse dichter, geboren den 10den November 1759 te Marbach aan de Neckar, terwijl zijn vader, te voren heelmeeester aldaar, zich als luitenant in Württembergsehe dienst bevond, ontving het eerste onderricht te Lorch van den godsdienstleeraar *Moser*, bezocht vervolgens de school te Ludwigsburg en werd in 1776 kweekeling der Karelschool, door Hertog *Karel van Württemberg* in de nabijheid van zijn buitenverblijf Sollitude gesticht. Deze half militaire, half wetenschappelijke inrichting van onderwijs was zeer bevorderlijk voor zijne algemeene ontwikkeling, hoewel hij zich onmogelijk vereenigen kon met de gestrenge vormen, waaraan de leerlingen gebonden waren. Daar reeds werd de neiging tot de dichtkunst bij hem aangekweekt door den „*Messias*,” van *Klopstock*, zoodat hij het plan ontwierp voor een heldendicht, dat den titel van „*Moses*” zou dragen. Nog krachtiger werkten op zijn geest de dramatische voortbrengselen der „*Sturm- und Drangperiode*”, zoodaals „*Julius van Tarent*” van *Leisewitz*, — „*Ugolino*” van *Gerstenberg*, — de eerste drama's van *Klinger*, — en „*Götze van Berchingen*” van *Göthe*. Hij las zijne medeleeringen tooneelen voor uit een drama: „*Der Student von Nassau*” en uit een treurspel: „*Cosmus von Medici*”. Op zijne richting had-

den voorts *Plutarchus* en *J. J. Rousseau* grootten invloed. De eerste zuiverde zijn smaak door een realistische karakterteekening en de tweede vervulde hem met geestdrift voor de natuur en voor de vrijheid. De Karelschool werd in 1775 naar Stuttgart verplaatst, en hier verwisselde *Schiller* de studie der rechtsgeleerdheid met die der geneeskunde. Intusschen hield hij zich hoofdzakelijk bezig met de dichtkunst; in 1776 en later verschenen leerdichten van zijne hand in het „*Schwabische Magazin*” en in 1777—1778 maakte hij een aanvang met het bewerken van „*Die Räuber*”. Nu verlangde hij de school te verlaten, maar zijne in 1779 ingediende verhandeling: „*Philosophie der Physiologie*” wekte de opmerksaamheid van Hertog *Karel*, die bevel gaf, dat de al te opgewonden leerling nog een jaar de lessen moest bijwonen. Hierin ligt de reden van de later min aangename verhouding van *Schiller* tot genoemden Vorst. Gedurende dat jaar voltooide hij „*Die Räuber*” en ontmoette voor de eerste maal Hertog *Karel August en Göthe*. In December 1780 kon hij, na inlevering van twee proefschriften, de school verlaten en zag zich als officier van gezondheid geplaatst bij het regiment grenadiers van generaal *Augs* met eene schrale maandelijksche toelage van 18 gulden. Hij belaatte zich alsoo met de redactie van een klein tijdschrift en zocht een uitgever voor „*Die Räuber*”, doch daar zijne pogingen vruchteloos waren, moest hij tot eene uitgave op eigen kosten besluiten. Dit drama verscheen in 1781, en weldra zag hij zich uitgenoodigd, dit stuk geschikt te maken voor het tooneel, waarna het in 1782 te Mannheim werd opgevoerd. Nu vatte hij het voornemen op, zich bepaaldelijk aan de dramatische dichtkunst te wijden en zoo mogelijk eene betrekking te erlangen aan den schouwburg te Mannheim. Hij zette zich dan ook aan het werk, om het treurspel „*Fiesco*” of „*die Verschöpfung zu Genua*” te schrijven, en gaf tevens op eigen kosten een bundel versen in het licht. Toch verzamelden zich donkere wolken boven zijn hoofd, daar de Hertog hem verbood, ooit weder tooneelspeelen te schrijven. Zijn verzoek tot intrekking van dit verbod bleef zonder gevolg, doch daardoor kwam ook zijn plan tot rijpheid, zich door de vlucht aan eene zoo verregaande dwingelandij te onttrekken. Den 17den September 1782 verliet hij met zijn getrouwen vriend *Streicher* de hoofdstad van Württemberg en bereikte twee dagen daarna Mannheim. „*Fiesco*” was nagenoeg voltooid, en op dat stuk had hij zijn hoop gevestigd. Deze echter bleek ijdel te wesen, daar het aan de acteurs, onder welken zich *Iffland*, *Bail* en *Beck* bevonden, volstrekt niet beviel. *Dalberg* was afwezig en gaf gastrollen te Stuttgart, en op de vraag van *Schiller*, hoe men er oordeelde over zijne heimelijke verhuizing, verscheen geen gunstig antwoord. Ook op een verzoek om vergiffenis en om vrije beweging op letterkundig gebied, kwam geen voldoende bescheid. *Schiller* gevoelde zich derhalve te Mannheim niet veilig en vertrok den 30sten September met *Streicher* naar Frankfort, waar hij in de voorstad Sachsenhausen in eene eenvoudige herberg zijn intrek nam. Vandaar schreef hij aan *Dalberg*, maakte hem bekend met zijne

benarde omstandigheden en vroeg eenig voorschot op zijn „Fiesco”. De regisseur van den schouwburg echter wees dat verzoek van de hand en verklaarde dat gemeld stuk ongeacht was voor het tooneel. Daar de moeder van *Streicher* eenig geld overzond, konden de beide vrienden hunne herberg verlaten, waarop zij in de nabijheid van Manheim, in een eilendigen kroeg van het dorp Oggersheim, een zevental treurige weken doorbrachten. Hier ontwierp *Schiller* het plan tot het burgerlijk treurspel: „Luise Millerin” (later „Kabale und Liebe”) en leverde eene omwerking van „Fiesco”, welke nogmaals door het schouwburgbestuur te Manheim werd afgekeurd. Daarna begaf *Schiller* zich op uitnoodiging van mevrouw *von Wolzogen* naar een aan haar toebehorend buitenverblijf te Bauerbach bij Meiningen. „Fiesco” was inmiddels door den boekhandelaar *Schwan* te Manheim met 11 louis d’or betaald en in het licht gezonden. Het vond, hoe voortreffelijk ook, bij de opvoering te Manheim weinig bijval, doch veel meer te Berlijn en te Frankfurt. Gedurende den winter van 1782—1783 werd „Luise Millerin” voltooid, en in Maart daaraanvolgende maakte *Schiller* een aanvang met „Don Carlos”. De vriendschappelijke omgang met *Reinwald*, bibliothecaris te Meiningen, schonk hem voorts in zijne eenzaamheid een onschatbaar genot. In laatstgenoemde maand verscheen een brief van *Dalberg*, waarin verzeerd werd, dat men te Stuttgart van alle vervolging van *Schiller* afzag, alsmede dat hij eene nadere betrekking van den dichter met den schouwburg te Manheim wenschelijk achtte. Dientengevolge keerde *Schiller* in 1783 naar Manheim terug en werd er tot schouwburgdichter benoemd. In Januari 1784 werd er „Fiesco”, in Maart „Kabale und Liebe” vertoond en uitbundig toegejuicht. Dit gaf hem moed, en zijne opneming in het door den Keurvorst beschermde „Kurpfälzische Deutsche Gesellschaft” beschouwde hij als eene belangrijke schrede tot zijne vestiging in de maatschappij. Bij die opneming las hij de verhandeling voor: „Was kann eine gute stehende Schaubühne wirken?”, onder een gewijzigden titel bij zijne verzamelde werken geplaatst. Hij ontwikkelde daarin het denkbeeld, dat de schouwburg eene dergelijke taak heeft als de godsdienst, namelijk de opleiding der menschheid tot hoogere volkomenheid. Hij wilde dat denkbeeld aanschouwelijk voorstellen in den „Don Carlos”, het eerste stuk, door hem in gebonden stijl geschreven. Het werd met kalme bewerk, omdat de dichter veel tijd besteedde aan zijn omgang met de begaafde *Charlotte von Kalb*. Toch kon deze zijn hart niet boeien, daar reeds in den winter van 1784—1785 eene innige toegenegenheid bij hem ontwaakte voor de schoone dochter van den boekhandelaar *Schwan* te Manheim, die vervolgens zijne echtgenoot werd. Voorts erlangde hij de vergunning, het eerste bedrijf van zijn „Don Carlos” voor te lezen aan het Hof te Darmstadt, waarna *Karol August* van Weimer hem den titel schonk van Saksisch Hofraad. Daardoor verkreeg de vluchteling een nieuw vaderland, en zijne geestkracht openbaarde zich in zijn verzet tegen *Dalberg*, die’s dichters tijdschrift: „Thalia”

als loftrumpet voor den schouwburg te Manheim wilde misbruiken. Hierdoor evenwel werd het verblijf te Manheim voor *Schiller* minder aangenaam, zoodat hij vurig verlangde die stad vaarwel te zeggen. Reeds in Juni 1784 had hij brieven ontvangen van jeugdige geleerden en bewonderaars uit Leipzig, weshalve hij het besluit nam, zich derwaarts te begeben en de studie der rechten weder op te vatten. Daar zorgde *Körner* voor zijne stoffelijke behoeften. Gedurende de zomermaanden van 1785 vertoefde hij te Gohlis bij Leipzig en gevoelde zich zóo gelukkig, dat hij het heerlijke lied: „An die Freude” dichtte. *Körner*, als „Oberkonsistorialrath” naar Dresden vertrokken, berisde aldaar aan *Schiller* tot 1787 een aangenaam verblijf, en laatstgenoemde rekende steeds de „Jaren te Dresden” onder de aangenaamste van zijn leven. Hij voltooidde er zijn „Don Carlos, ontwierp er het tooneelspel: „Der Menschenfeind”, schreef er den onvoltooiden roman: *Der Geisterseher* en zag het aantal lesers van zijn tijdschrift: „Thalia” bij den dag toenemen. Eén en ander bezorgde den dichter opgeruimdheid en levensgenot. Met *Körner* schreef hij aesthetische en wijsgeerige bespiegelingen („Briefe des Julius und Rapsaël”), die in gemeld tijdschrift werden opgenomen. Daarenboven verdiepte hij zich in geschiedkundige nasporingen, en zijne geschriften over den Opstand in de Nederlanden en over den Dertigjarigen oorlog, hoewel later opgesteld, waren daarvan de vrucht. In zijn „Don Carlos” verhiel hij zich ver boven zijne vroegere kunstgewrochten, en de markies *von Posa* vertegenwoordigt daarin den adel des gemoeds en de vurige vrijheidsmin des dichters. Ook te Dresden was intusschen zijn gevoelig hart aan groote gevaren blootgesteld; de bevallige jonkvrouw *von Arnim* had hem zoozeer gekluisterd, dat hij zich in Juni 1787 met moeite uit Dresden losrukte. Hij begaf zich naar Weimar. *Göthe* was in Italië, maar hij werd door *Wieland*, *Herder*, de Hertogin *Amalia*, *Binsiedel*, *Knebel*, en anderen met opene armen ontvangen. Toch vond hij er weinig vermaak, — vooral omdat zijn titel van raad hem velerlei verplichtingen oplegde. Een uitstap naar Jena bracht hem in kennis met een aantal uitstekende geleerden aldaar. Vooral genoot hij voorts te Weimar den omgang met *Charlotte von Kalb*, en deze laatste had zelfs plan van haren echtgenoot te scheiden en zich met *Schiller* te verbinden. Het werd echter verhinderd door eene tijdelijke oneenigheid tusschen den vriend en zijne vriendin, welke intusschen later werd uit den weg geruimd. Een tocht naar Bauerbach in November 1787 bracht hem weder bij zijne moederlijke vriendin, mevrouw *von Wolzogen*, met wier zoon hij op de terugreis te Rudolstadt logeerde bij de weduwe van den kamerheer *von Lengefeld*, welke hij met hare begaafde en bevallige dochters *Karoline* en *Lotte* reeds 1784 te Manheim had ontmoet. Het verblijf in desen beschaafden kring werkte weldadig op zijn gemoed, en het afscheid viel hem zwaar. *Lotte von Lengefeld* vertoefde in 1788 eenigen tijd te Weimar, en toen reeds gevoelde *Schiller* zich aangetrokken door zijne „jeugdige vriendin”. In Mei vestigde hij zich in het bij Rudolstadt gelogene dorp Volkstedt, waar de

beide zusters eene bevallige woning voor hem gehuurd hadden. Inmiddels had hij een aanvang gemaakt met het bewerken van het eerste deel zijner „Geschichte des Abfalls der Niederlande” en schiepte groot behagen in het beoefenen der historie, schoon hij wel wist, dat hij op dit gebied geen academisch geleerde zou worden. De poëzij werd echter volstrekt niet verwaarloosd; in Maart 1788 schreef hij zijne „Götter Griechenlands”, en de redactie van „Thalia”, alsmede de medewerking aan den „Mercur” van *Wieland* namen een groot gedeelte van zijn tijd in beslag. Te Volkstedt vervaardigde hij zijne voortreffelijke „Briefe über den Carlos” en leverde tevens vertalingen van eenige stukken van *Euripides*. Den 9den September 1788 had hij te Rudolstadt eene samenkomst met *Goëthe*, maar gevoelde voor dezen klassiekgevormden dichter zeer weinig sympathie. In November keerde hij naar Weimar terug, waar *Wieland* ten behoeve van den „Mercur” zijne hulp inriep, doch hij liet zijn hart achter te Rudolstadt, zwerfde tusschen *Karoline* en *Lotte*, hoewel eerstgenoemde inmiddels gehuwd was met *von Benwitz*. Den 15den December ontving hij door tusschenkomst van *Goëthe* de aanbieding van een leerstoel in de geschiedenis te Jena. Daaraan evenwel was geene vaste bezoldiging verbonden, zoodat hij tevens op andere wijze in zijn onderhoud zou moeten voorzien. Toch wees hij het aanbod niet van de hand. De winter vloog voorbij onder drukke briefwisseling met zijne vriendinnen te Rudolstadt en met *Körner*, onder velerlei voorbereidselen voor het hoogleeraarsambt en onder het schrijven van bijdragen voor den „Mercur” en de „Thalia”. In Maart 1789 verscheen het gedicht: „Die Künstler”, waarin het schoone wordt voorgesteld als het zinnebeeld van het ware en goede, terwijl de dichter het einddoel van 's menschen ontwikkeling aanschouwt in zijne opvoeding tot vrijwillige zedelijkheid. Omstreeks dien tijd koesterde hij het plan, *Frederik de Groot*e tot hoofdpersoon van een heldendicht te kiezen, doch de uitvoering bleef achter. In Mei aanvaardde hij het hoogleeraarsambt met eene redevoering: „Was heiszt und zu welchem Ende studirt man Universalgeschichte?” Werd hij door de studenten met grooten bijval begroet, hij ontvond tevens velerlei ellenden van den bekrompen nabijver zijner ambtgenooten. Hij gevoelde zich echter getroost door zijne gedachtenwisseling met zijne vriendinnen te Rudolstadt en door vluchtige uitatapjes derwaarts. Erlang vroeg hij hand en hart van *Lotte*, ontving van Hertog *Karel August* een jaargeld van 200 thaler en zag zich den 22sten Februari 1790 in de dorpskerk van Wenigenjena met zijne geliefde in den echt verbonden, en schoon de overvloed niet heerschte in zijne woning, gevoelde hij zich hoogst gelukkig. Hij gaf in dien tijd eene „Sammlung historischen Memoiren” in het licht en bewerkte voor den „Historischen Damenkalender” van *Göschel* zijne „Geschichte des Dreißigjährigen Kriegs”. Wijders hield hij voorlezingen over het treurspel en schreef: „Ueber den Grund des Vergnügens an tragischen Gegenständen”, — „Ueber Anmuth und Würde”, — „Ueber pathetische Darstellung” enz. De vreugde van zijn huiselijk

leven werd echter sedert het begin van 1791 op eene onaangename wijze verstoord door aanvallen van ziekte. Terwijl *Schiller* in Januari met zijne vrouw bij *Dalberg* te Erfurt vertoefde, werd hij aangetast door eene felle koorts, en toen hij schijnbaar hersteld naar Jena was teruggekeerd, kwam die ongesteldheid met hevigheid terug, die hem eerst tegen het einde van Februari verliet. Daardoor was zijne borst zoo zwak geworden, dat hij van het houden van academische voorlezingen moest afzien. Te Rudolstadt, waar hij met *Lotte* de Paaschvacantie sleet, bracht een herhaalde aanval hem aan den oever des doods. In die dagen legde hij zich met ijver toe op de wijsbegeerte van *Kant*, terwijl hij te *Karlshad* nieuwe krachten zocht voor zijn lichaam. Zijne ziekelijke omstandigheden werden door geldzorg achtervolgd, en Hertog *Karel August* was niet in staat, hem daarvan te bevrijden. De Deensche Dichter *Baggesen* had in 1791, op het valsch gerucht van *Schiller's* dood, te *Hellebeck* op *Seeland* te zijner eere een ijkfeest gevierd en hiervan bericht gezonden aan *Reinhold* te Jena. Van laatgenoemde vernam hij, dat de dichter nog leefde, maar in zeer benarde omstandigheden verkeerde. Daarop kwam een schrijven van den Erfprins van *Holstein-Augustenburg* en van Graaf *Schimmelmann*, waarin *Schiller* gedurende 3 jaar een jaargeld van 1000 thaler werd aangeboden, hetwelk laatgenoemde met erkentelijkheid aannam. Intusschen vestigde de dichter met blijde hoop zijne aandacht op de revolutionaire bewegingen in Frankrijk, maar zag zich eerlang teleurgesteld in zijne verwachtingen. Gedurende het proces van *Lodewijk XVI* vatte *Schiller* het voornemen op, een gedenkschrift uitgegeven ter gunste van dien Vorst, doch ongesteldheid belette de uitvoering daarvan. In Augustus 1793 bezocht hij volgens een lang gekeesterden wensch het dierbaar vaderland, kwam den 8sten van die maand te Heilbronn en betrok er eene woning. Ook ging hij naar Solitude en naar Ludwigsburg en vestigde zich in September in laatgemelde plaats, om in de nabijheid van zijne te Stuttgart wonende vrienden te zijn. Deze merkten met verbazing op, hoe de opgewonden student, de luchtige regimentsdoctor zich ontwikkeld had tot een verheven en veelomvattend genie. Nadat Hertog *Karel* in October overleden was, betrok *Schiller* met *Lotte* en zijn jeugdig zoontje in het voorjaar van 1794 een tuinhuis te Stuttgart. Daar werkte hij aan zijn „Wallenstein”, en daar modelleerde zijn vriend *Dannecker* het prachtig borstbeeld des dichters, hetwelk thans de boekerij te Weimar versiert. Op een tocht naar Thüringen knoopte *Schiller* betrekkingen aan met den boekhandelaar *Cotta* en vond in dezen een uitgever, die al zijn billijke wenschen met geestdrift vervulde, zoodat er van gebrek geen sprake kon wezen. Den 15den Mei 1794 kwam hij met vrouw en kind weder te Jena, zijne prachtige „Briefe ueber die ästhetische Erziehung des Menschengeschlechts” medebrengende. Eene hoogst merkwaardige gebeurtenis voor *Schiller* en voor de Deutsche letterkunde was nu de aanvang eener goede verstandhouding met *Goëthe*, welke eerlang in warme vriendschap veranderde. Het verkeer met dien genialen

dichter en met den uitstekenden *Wilhelm von Humboldt* veraangenaamde *Schiller's* verblijf te Jena, al werd ook zijne gezondheid in 1794 en 1795 gedurig bedreigd. Niettemin was hij onvermoeld werkzaam. Hij zocht de wijsbegeerte van *Kant* toe te passen op de aesthetiek, hield zich in zijne „Geschichte der Belagerung von Antwerpen” bezig met de historie, maar gevoelde, dat hij zich hoofdzakelijk bij de dichtkunst moest bepalen. In 1794 schreef hij zijn opstel over „Naïve und sentimentalische Dichtung” en besteedde voorts zijn tijd aan de uitgave der „Horen”, waartoe zich ook *Goëthe*, *von Humboldt* en andere uitstekende Duitse schrijvers als medewerkers verbonden hadden. Tevens redigeerde hij den „Musenalmanach”, die in 1795 voor de eerste maal verscheen en tot in 1800 werd voorgezet. Een hoogleeraarsambt te Tübingen wees hij van de hand, nadat *Karl August* hem een hooger jaargeld gewaarborgd had, en nu dichtte hij: „Das Ideal und das Leben”, — „Macht des Gesanges”, — „Würde der Frauen”, — „Der Spaziergang”, enz., en sedert het einde van 1795 hielden de vrienden zich bezig met het vervaardigen der vriende reeks van puntgedichten, welke onder den naam van „Kenien” in den „Musenalmanach” van 1797 werden geplaatst. In de lente van laatstgenoemd jaar was *Schiller* eigenaar geworden van eene in een bevalligen tuin gelegene kleine woning, waar zijn dichtgeest heerlijke kunstgewrochten schiep, zooals: „Der Taucher”, — „Der Ring des Polykrates”, — „Die Kraniche des Ibycus”, enz. — en vooral den „Wallenstein”, een voortreffelijk drama, in 1798 gevolgd door „Wallensteins Lager” en in 1799 door „Wallensteins Tod”. De beide laatstgenoemden, alamede „Piccolomini”, werden in 1798 en 1799 te Weimar opgevoerd, en vooral „Wallensteins Tod” oogste een ongemeenen bijval. Nu besloot de dichter, zich bepaaldelijk aan het drama te wijden, zoodat hij de uitgave van den „Musenalmanach” liet varen en eerlang zijn „Maria Stuart” in gereedheid bracht. Ook vertrok hij in 1799 met eene verhoogde bezoldiging naar Weimar, om zich in de nabijheid van den schouwburg te bevinden. Eene ziekte van zijne echtgenoot had hem gedurende den laatsten tijd van zijn verblijf te Jena veel zorg gebaard, doch tegelijk met de nieuwe woonplaats ging hij blijder vooruitzichten te gemoet. In de eerste maanden der 19de eeuw schreef hij eene voortreffelijke bewerking van den „Macbeth” van *Shakspeare*, — voorts leverde hij het prachtige drama: „Die Jungfrau von Orleans”, hetwelk in April 1801 voltooid en in September van dat jaar te Leipzig opgevoerd werd. Ten behoeve van den schouwburg te Weimar bewerkte hij in den nazomer van 1801: „Turandot” naar een stuk van *Gozzi*, en in een woensdagavondkranse, door *Goëthe* gesticht, las hij: „Die vier Weltalter”, — „Die Gunst des Augenblicks”, — en „An die Freunde” voor. Eene door *Kotzebue* beraamde list, om het zaad der verdeeldheid uit te strooien tusschen de beide dichters, mislukte geheel en al. Daarentegen werd *Schiller* in den adelstand opgenomen, om voor hem het verkeer aan het Hof te Weimar gemakkelijker te maken. In den aanvang van 1803 voltooidde hij: „Die

Braut van Messina”, waarin hij eene poging waagde, het antieke koor in het hedendaagsche drama in te voeren. Daarna bewerkte hij de blijspelen: „Der Parasit” en „Der Neffe als Onkel”. Eindelijk ontwaakte weder in zijn gemoed de geestdrift voor zedelijke grootheid en staatsburgerlijke vrijheid, en hij voldeindigde in Februari 1806 zijn meesterstuk, het drama: „Wilhelm Tell”, dat met uitbundigen bijval ontvangen werd. Reeds in Maart daaraanvolgende ontwierp hij het plan voor zijn „Demetrius”, maar eene reis naar Berlijn op dringende uitnoodiging van *Iffland* verhinderde hem, dien arbeid voort te zetten. Te Berlijn viel hem eene algemeene bewondering ten deel. „Wallenstein”, „Die Jungfrau” en „Die Braut von Messina” werden er opgevoerd, en op aandringen van Koningin *Louisa* ontving hij van *Friedrich Wilhelm III* het aanbod van eene jaarwedde van 3000 thaler met het vrije gebruik van een Hofrijtuig, bijaldien hij zich te Berlijn wilde vestigen. *Schiller*, aan Weimar gehecht, wees het aanbod van de hand, en Hertog *Karel August* verhoogde zijn jaarlijksch inkomen met 800 thaler. In Mei 1804 schonk *Lotte* hem het vierde kind, maar *Schiller* kon zich niet verblijden in een onvermengd geluk. In September schreef hij aan *Körner*, dat hij zich minder gezond gevoelde dan ooit te voren. Wél vervaardigde hij nog in den aanvang van November: „Die Huldigung der Künste”, maar in den daaropvolgenden winter bracht elke dag hem nieuwe pijnen. Folterende krampen, die hem sedert jaren gekweld hadden, keerden telkens heviger terug. Niettemin hield hij zich ijverig bezig met „Demetrius”, waarvan slechts een gedeelte werd afgewerkt. Daarenboven vervaardigde hij de schets van het drama: „Die Kinder des Hauses”. Toen voorts zijne pijnen hem verhinderden, aan oorspronkelijk werk te denken, kortte hij den tijd met het schrijven eener vertaling der „Phèdre” van *Racine*. In Maart 1805 schreef hij echter aan *Goëthe*, dat hij zich druk bezig hield met „Demetrius”. De lente gaf hoop op herstelling, en een ongewone lust om te reizen maakte zich meester van den dichter. Zijn verlangen om Zwitserland te zien ontwaakte met groote kracht, doch het zou niet worden bevredigd; hij ontliep den 9den Mei 1805.

Schiller was de eenige groote dichter van zijn tijd, wiens voortbrengselen met geestdrift ontvangen werden door alle klassen der maatschappij. Alleen zijn „Lied von der Glocke” zou voldoende geweest zijn, om hem een onvergankelijken roem te bezorgen. Hij was een echt dichterlijk genie, dat zelfs de dorste werkelijkheid en de meeste afgetrokkene bespiegelingen der wijsbegeerte in een dichterlijk gewaad wist te kleeden. Met de verhevenste gevoelens verbond hij een verwonderlijk meesterschap over de taal, zoodat hij deze steeds aan zijn onderwerp wist dienstbaar te maken. Met een edel gemoed en een zuiveren smaak en tevens met een diep gevoel en hartstochtelijke geestdrift huldigde hij het schoone als het zinnebeeld van het ware en goede. Geen wonder alzoo, dat zijn 100ste verjaardag als een volkfeest werd gevierd, terwijl standbeelden te zijner eer in onderscheidene steden van Duitschland verreesen. Voorts ontstond in 1859 te Dresden de

„Schiller-Stiftung” tot ondersteuning van hulp-behoevende Duitse schryvers; haar fonds bedroeg in 1886 omstreeks 926 000 gulden. De gezamenlijke werken van *Schiller* zijn het eerst uitgegeven door zijn vriend *Körner* (1812—1815, 12 dln) en werden later bij herhaling gedrukt. Eén der beste uitgaven is die van *Goddeke* (1868—1876).

Schilling. Onder dezen naam vermelden wij:

Friedrich Gustav Schilling, een verdienstelijk letterkundige, geboren te Dresden den 25sten November 1766. Hij bezocht de militaire school, trad in 1781 in dienst bij de artillerie, nam als officier deel aan de veldtochten van 1793, 1806 en 1807, vroeg daarna zijn ontslag en vestigde zich eerst te Freiberg en toen te Dresden, waar hij den 30sten Juli 1839 overleed. Zijne „*Sämmtliche Schriften*”, meestal romans, die zich vooral door een levendigen en vaak koddigen verhaaltrant onderscheiden, verschenen in twee reeksen, — éene van 50 en éene van 44 deelen (1810—1827), — alsmede de laatste in eene uitgave van 80 deelen (1829—1839).

August Schilling, ridder van *Henrichau*, een Oostenrijksch dichter, geboren den 24sten April 1815 te Weenen. Hij ontving aldaar eene zorgvuldige opvoeding en kwam vervolgens in dienst aan het Hof, waar hij vervolgens de betrekking bekleedde van Hofraad. Op jeugdigen leeftijd gaf hij reeds in het licht: „*Sinnegedichte* en poetische Kleinigkeiten (1833)”, — voorts: „*Frauenkränze* (1835)”, — „*Lieder* und *Balladen* (1841)”, — „*Satirische Anklänge* (2de druk, 1842)”, — „*Feldsträusschen* (3de druk, 1851)”, — „*Lagerlieder* (1853)”, — „*Romantisch-lyrische Dichtungen* (1859)”, — „*Verwehte Blüten* (1860)”, — „*Soldatenalbum* (1861)”, — en „*Auf und davon*, humoristische *Wanderbriefe* (1871)”, terwijl hij tevens eene zeer verdienstelijke „*Geschichte des Johannerordens* (1846)” te boek stelde.

Johannes Schilling, een beroemd beeldhouwer, geboren den 23sten Juni 1828 te Mittweida. Hij ontving zijne opleiding aan de Académie te Dresden onder het opzicht van *Rietschel* en later te Berlijn onder dat van *Drake*, keerde in 1852 naar Dresden terug, was werkzaam in het atelier van *Hähnel* en verwierf den prijs der Académie, welke hem in staat stelde, zich op reis te begeven. Na een driejarig vertoef in Italië vestigde hij zich te Dresden, waar hij weldra leerlingen had, en werd er in 1868 professor aan de Académie. Van hem zijn de vier groepen aan de trap van het Brühl'sche Terras te Dresden, — voorts een monument te Görlitz, het gedenkteeken ter eere van *Schiller* te Weenen, dat ter eere van Keizer *Maximiliaan* te Triëst en dat ter eere der krijgslieden te Hamburg, alsmede de reusachtige groep van *Dionysus* en *Ariadne* in het front van den Hofschouwburg te Dresden, benevens talrijke reliëfs. Later hield hij zich bezig met de vervaardiging van een nationaal gedenkteeken, in 1883 in het Niederwald onthuld.

Schildtalen of *Schildtafel* is het getal van schilden, waarop voorheen in ons Vaderland het contribuable vermogen der inwoners gesteld werd. Onder de Bourgondische Vorsten, toen al meer en meer beden en bijdragen

van de ingezetenen geëischt werden tot onderhoud van Hofhouding en leger en voornamelijk ter bekostiging van de talrijke, kostbare oorlogen, werden deze schattingen door den Staat, als vertegenwoordiger van het gemeene land, over de verschillende steden en dorpen omgeslagen. Deze afzonderlijke gemeenten hadden nu, daar toenmaals de rijkdom bijna uitsluitend in grondeigendom bestond, tot taak hare ingezetenen naar ieders vermogen aan te slaan en dat geschiedde voornamelijk door de morgens land, tot iedere gemeente behoorende, te tellen. Dit noemde men de morgentalen, het getal morgens, waarvoor de gemeente stond aangeschreven. Maar langzamerhand kwamen hierbij de roerende kapitalen. Handel en nijverheid toch ontwikkelden zich al meer en meer, zoodat grondbelasting *alleen* onbillijk werd. Men schatte toen het belastbaar vermogen van ieder dorp of stad naar de toenmaals gebruikelijke grove munt, het schild, en sloeg de gemeente om naar het getal schilden, dat haar vermogen bedragen mocht. Dat noemde men de schildtale. Later trad als munt in de plaats van het schild het pond en nu noemde men, wat vroeger schildtale heette, verponding. De naam veranderde, de betekenis bleef. Verschilden noemde men eene vernieuwing van de schildtalen, herziening van het belastbaar inkomen.

Schilthuis (Ulferdus Gerhardus), een verdienstelijk Nederlandsch burger, geboren te Groningen den 6den Juni 1799, werd voor den graanhandel opgeleid, maar oefende zich tevens in de Nederlandsche letterkunde en in de staathuishoudkunde, zoodat hij wegens zijne bekwaamheid en ijver tot eervolle betrekkingen werd benoemd, o. a. tot lid der Kamer van Koophandel te Groningen, tot consulaire agent van Groot-Britannië, tot rechter-plaatsvervanger in de rechtbank van Koophandel aldaar, — voorts tot lid van Provinciale, later van Gedeputeerde Staten van Groningen. Ook werd hij lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en van de Koninklijke Académie van Landbouw in Zweden, en eenige landbouwers in het Oldambt schonken hem eene gouden korenschaal als een bewijs van erkentelijkheid jegens den man, die met grooten ijver de belangen van den landbouw bevorderde. Hij overleed den 19den September 1859. Van zijne geschriften vermelden wij: „*Iets over den oorsprong en het wezen van het Duitse Tolverbond en dezelfs invloed op de nijverheid* (1844)”, — „*Vereenigingen tot weldadigheid en inrichtingen ter bevordering van volksofvoeding en algemeen welsijn, bijzonder voor den minvermogenden stand, den 1 September 1850 te Groningen bestaande* (1850)”, — „*De verhouding van den landbouw tot den bodem en de bevolking, den toestand van de landbouwende klasse in Nederland en de verbeteringen, daarin mogelijk en wenschelijk*”, door de Nederlandsche Maatschappij te Haarlem met goud bekroond, — „*Redevoering over eene algemeene verbetering der scheepvaartkanalen in de provincie Groningen* (1857)”, — en „*Statistiek van de ambachts- en fabrieknijverheid in de provincie Groningen* (1860)”.

Schimmel is de naam van microscopisch kleine plantjes, die zich als vlukkige hoopjes van verschillende kleur overal ontwikkelen, waar organische stoffen op vochtige plaatsen in ontbinding overgaan. Zij worden ook wel schimmelplantjes genoemd en behoorren meerendeels tot de afdeeling der *Draadzwam-*

gelede stelen en bolvormige klemhuiajes, met *A. Mucedo*, op brood voorkomende. — *Penicillium* (penseelschimmel) met *P. glaucum* op vruchten enz., — *Botrytis* (druifschimmel) op levende bladeren, enz. De ontwikkeling der schimmelplanten is inzonderheid door *A. de Bary* waargenomen bij *Aspergillus glaucus*

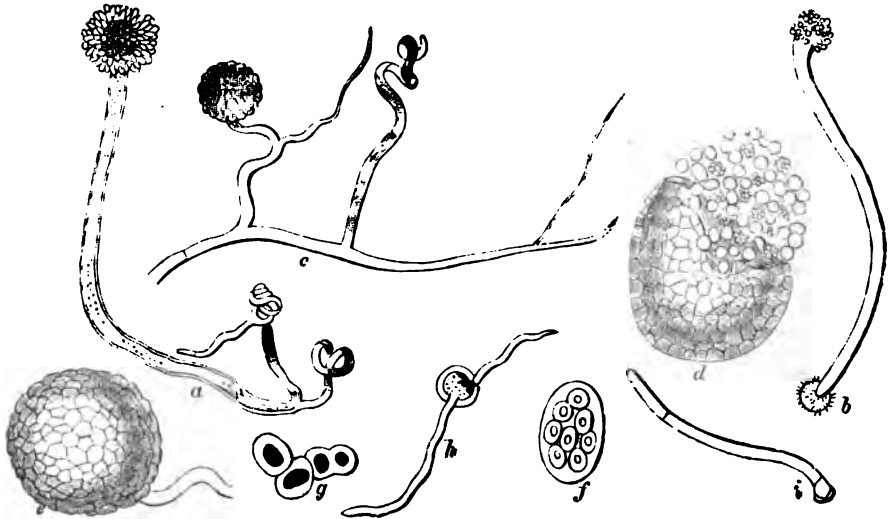

Fig. 1. *Aspergillus glaucus*.

men (Hyphomycetes). Het loof bestaat uit lange, buisvormige, op verschillende wijzen verbondene cellen, die wel eens sierlijke figuren vormen. De sporen ontstaan in de onderdeelen der draden of in de topcellen. Deze plantjes vermenigvuldigen zich met verbasende

en *Eurotium herbariorum*, twee soorten, die steeds beschouwd werden als hemelsbreed van elkander verschillende. Laatstgenoemde schimmelplant vormt een fraai goudgeel bekleedsel op ingemaakt ooft enz. Talrijke kleine, met het bloote oog reeds zichtbare bolletjes verhef-

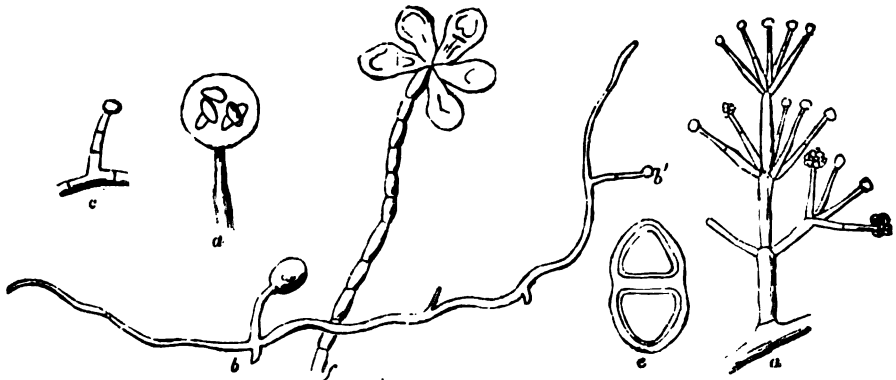

Fig. 2. *Trichothecium roseum*.

antheid. Tot de schimmelplanten behooren o. a. de muscardine der zijdwormen (*Botrytis bassiana*), de aardappelschimmel (*Fusisporium solani*), — voorts de geslachten: *Eurotium* (bolletjeszwam) met *E. herbariorum* *Lk.*, op beschimmelde planten in herbaria te vinden, — *Ascophora* (blaasschimmel), zodevormend met

fen zich op een grijsachtigen of geelrooden grond van draden. De bolletjes zijn dicht bij elkander of in kleine groepen geplaatst, en de zwamvlok verheft zich hier en daar om ze eenigermate te omsluiten. Die bolletjes bestaan uit veelhoekige cellen, welke wederom cellen met sporen bevatten. De jonge zoden

van deze plant bevinden zich steeds vergezeld van krachtige planten van *Aspergillus glaucus*; ze groeien er vaak doorheen, en zelfs de fijverigste waarnemer kan geen verschil ontdekken tusschen de grondslagen van die beide planten. Alle *Eurotium*soden zijn doorweven van sporen-dragende draden van *Aspergillus*, en toch is het gebleken, dat *Eurotium* uit *Aspergillus* ontstaat. Van de ontwikkeling van laatstgemelde plant is eene afbeelding gegeven in fig. 1. Men ziet aldaar in *a* de plant met schroefvormige draden, waaruit *Eurotium* voortkomt, — in *b* een jongen, rechtstreeks uit de sporen opgegroeiden *Aspergillus*, — in *c* eene zwamvlok met *Eurotium*, — in *d* een *Eurotium*-bolletje, welks inhoud uitgeperst wordt, — in *e* een ongeschonden *Eurotium*-bolletje, alles op 800-voudige grootte, — in *f* eene cel met

bladeren en bladstelen van *Sanguisorba officinalis*.

Schimmel (Hendrik Jan), een verdienstelijk Nederlandsch dramaturg en romanschrijver, geboren te 's Graveland den 30sten Juni 1823, vestigde zich te Amsterdam, erlangde er eene betrekking bij de Nederlandsche Handelmaatschappij, werd vervolgens directeur der Nederlandsche Credietvereniging en vestigde zich van 1879 af te Bussum in de nabijheid van Amsterdam, waar hij zich onverdeeld aan de beoefening der schoone letteren wijdde. Van zijne geschriften vermelden wij: „Joan Wouterz., drama in 5 bedrijven (1847)”, — „Twee Tudors, drama in 5 bedrijven (1847)”, — „Gondebald, dramatisch gedicht (1848)”, — „Giovanni da Procida, drama in 5 bedrijven (1849)”, — „Oranje en Nederland, dra-

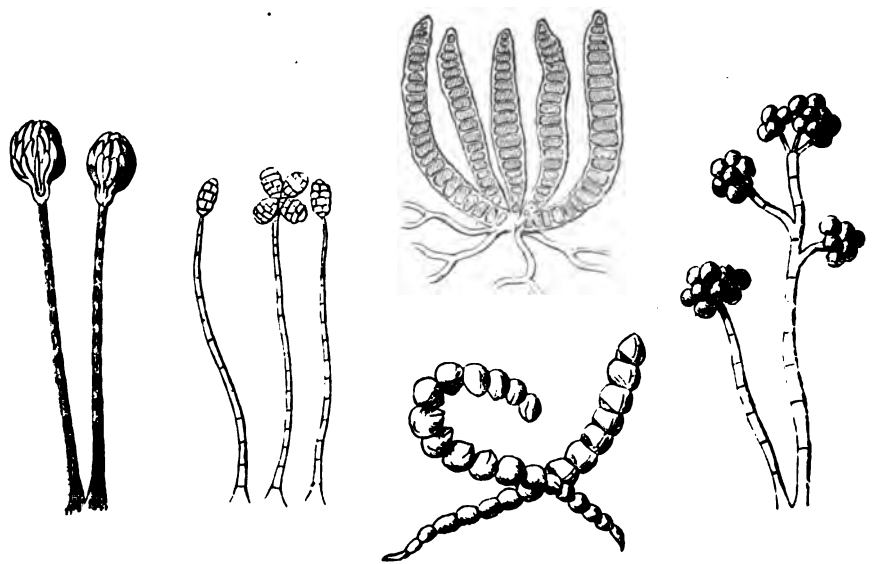

Fig. 3. *Graphium macrocarpum*.

Mystrosporium macropus.

Torula plantaginis.

Torula carbonaria

Acmosporium botryodeum.

sporen, — in *g* eene jeugdige cel uit het *Eurotium*-bolletje, — en in *h* en *i* ontkiemende *Aspergillus* en *Eurotium*, alles op 800-voudige grootte. — In fig. 2 ziet men eene afbeelding van *Trichothecium roseum*, namelijk in *a* van deze schimmelplant op 300-voudige grootte, — in *b* van een klemdraad met eene topcel (*b'*) op dergelijke grootte, — in *c* die topcel op 600-voudige grootte, — in *d* laatstgenoemde, nog sterker vergroot, — en in *e* eene der rijpe sporen op 1000-voudige grootte. — Eindelijk geven wij in fig. 3 de afbeeldingen van verschillende schimmelplanten op 100- tot 300-voudige grootte. *Mystrosporium macropus* groeit op verrottend hout, en *Graphium macrocarpum* deegelijks, — *Acmosporium botryodeum* op modder, — *Torula plantaginis* op de onderzijde van weegbree-bladeren, — en *Torula carbonaria* op de

matisch tafereel in 1 bedrijf (1849)”, — „Napoleon Bonaparte, eerste Konsul, drama in 5 bedrijven (1852)”, — „Verspreide gedichten (1852)”, — „Bonaparte en zijn tijd (1853; 2de druk 1869)”, — „De eerste dag eens nieuwen levens (1855, 2 dln)”, — „Spraken en vertellingen (1855)”, — „Eene Haagsche Juffer, historische schets uit de 17de eeuw (1857)”, — „Nieuwe gedichten (1857)”, — „Twee vrienden. Drie tijdvakken uit een leven (1858)”, — „Het kind van Staat. Dramatisch tafereel (1859)”, — „Mary Hollis (1860, 3 dln)”, — „Leidens ontzet (1863)”, — „Milady Carlisle (1864, 4 dln)”, — „Struense. Drama in 5 bedrijven (1868)”, — „Het gezin van baas van Ommeren (1870)”, — „Herfstloover (1870)”, — „Sinjeur Semeys (1875, 3 dln)”, — „Sofonisbe naar Gelbel, drama in 5 bedrijven (1876)”, — „Jufvrouw Bos, drama

in 5 bedrjven (1879)", — „De Kat van den Tower, drama in 5 bedrjven (1882)", — „Verzoend (1883, 2 dln)", — en „Lucretia, naar Ponsard, treurspel in 5 bedrjven (1884)". Van zijne romans werden „Mary Hollis" in het Engelsch en Duitsch, „Het gezin van Baas van Ommeren" in het Duitsch, en „My-lady Carlisle" in het Zweedsch vertaald. — Voorts leverde hij bijdragen in onderscheidene jaarboekjes en tijdschriften, behoorde of behoort nog altijd tot de redactie van „De Gids" en van „Nederland" en is van 1875 af Bestuurder der Koninklijke vereeniging: het Nederlandsch Tooneel.

Schimmelpenninck. Onder dezen naam vermeldten wij:

Rutger Jan Schimmelpenninck, een Nederlandsch staatsman, geboren te Deventer den 31sten October 1765. Hij studeerde te Leiden in de rechten en vestigde zich hierop als advocaat te Amsterdam. Na de verovering van Holland door *Pichegru* in 1795 werd hij lid van den Amsterdamschen gemeenteraad, vervolgens van de Nationale Vergadering van Vertegenwoordigers der Bataafsche Republiek en vertrok in 1798 als gezant naar Parijs en in 1801 als zoodanig naar Londen. Daar hij bij de vernieuwde uitbarsting van den oorlog tusschen Frankrijk en Engeland in 1803 vergeefse pogingen had aangewend, om de onzijdigverklaring van Holland te bewerken, nam hij zijn ontslag, maar ging weldra weder als gezant naar Parijs. Hier verwierf hij het volkomen vertrouwen van *Napoleon I* en trad in ons Vaderland, na de afkondiging van de nieuwe constitutie der Bataafsche Republiek (5 April 1805), als raadpenonaris aan het hoofd der Regeering. Hij bracht er veel goeds tot stand, inzonderheid op financieel gebied, maar eene langdurige oogziekte verhinderde hem, naar eelch werkzaam te wesen, zoodat *Napoleon* van deze omstandigheden gebruik maakte, om ons zjn broeder *Lodewijk* als koning op te dringen. Vruchteloos poogde *Schimmelpenninck* dat plan te verijdelen. De Koning verleende hem niettemin het grootkruis van de Orde der Unie, en *Napoleon* benoemde hem na de inlijving van ons Rijk in Frankrijk tot graaf en tot senator. Te Parijs zocht hij zoo-veel mogelijk de belangen van zjn Vaderland te bevorderen. Na het herstel van Nederlands onafhankelijkheid keerde hij derwaarts terug, en Koning *Willem I* schonk hem het grootkruis de Orde van den Nederlandschen Leeuw en deed hem zitting nemen in de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Hij overleed te Amsterdam den 25sten Maart 1825.

Gerrit, graaf *Schimmelpenninck*, een zoon van den voorgaande en geboren te Amsterdam den 24sten Februari 1794. Volgens den wensch van zjn vader bepaalde hij zich bij den handel en werd in 1825 directeur van de Handelsmaatschappij, doch nam om redenen van gezondheid in 1832 zjn ontslag en vestigde zich op zjn buitengoed „Het Nijenhuis" te Diepenheim in Overijssel. In 1835 benoemde de Koning hem tot minister-secretaris van Staat, doch ook deze betrekking moest hij weldra wegens ziekte nederleggen. Hierop werd hij in 1837 buitengewoon gezant aan het Russische Hof en in 1846 aan het Engelsche. In 1848 belastte hij zich korten tijd met de por-

tefeuille van Binnenlandsche Zaken, maar keerde vervolgens naar Londen terug, betrok in 1852 weder bovengenoemd buitenverblijf en overleed te Arnhem den 4den October 1868. Hij scheef: „Rutger Jan Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zjn tijd (1845, 2 dln)".

Voorts maken wij gewag van het adellijk Geldersch geslacht *Schimmelpenninck van der Oye*. In 1451—1576 vinden wij vermeld *Jacob Schimmelpenninck van der Oye* onder de ridderschap als leenroerig bezitter van het huis „Te Wilp" op de Veluwe. Hij overleed in 1510. — Zjn evenzoo genoemde kleinzoon werd in 1560 met het goed Heijink en in 1561 met Selsdam beleend, werd eerst schepen, daarna burgemeester van Zutfen en overleed in 1605. — *Alexander Schimmelpenninck van der Oye*, heer van den *Engelenburg*, *Bess en Oye*, was desgelijks burgemeester van Zutfen en afgevaardigde naar de Staten-Generaal, — voorts gezant naar Londen, en overleed in 1694. — Ook ander leden van dit geslacht bekleedden de betrekking van burgemeester van Zutfen of waren werkzaam in hooge militaire rangen. Voorts noemen wij nog: *Andries*, baron *Schimmelpenninck van der Oye tot de Beide Pollen*, geboren den 9den October 1705, lid der ridderschap en voorzitter der Staten van Gelderland, landrentmeester-generaal van het vorstendom Gelder en het graafschap Zutfen, curator der Geldersche hoogeschool en drost van het Loo. Hij overleed te Arnhem den 18den November 1776, onderscheidene kinderen nalatende, zoodat dit geslacht ook thans nog in Nederland bloeit. Twee leden van dit geslacht, namelijk *A. baron Schimmelpenninck van der Oye van Nijenboek* en *J. E. N. baron Schimmelpenninck van der Oye*, hebben thans (1887) zitting in de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Schimper. Onder dezen naam vermelden wij:

Karl Friedrich Schimper, een verdienstelijk kruidkundige, geboren den 15den Februari 1803 te Mannheim. Hij studeerde aanvankelijk te Heidelberg in de theologie, ondernam in 1824 eene reis naar het zuiden van Frankrijk, om planten te verzamelen, bezocht in 1826 wederom de hoogeschool te Heidelberg, kwam er in kennis met *Braun* en *Agassiz* en vertrok met hen naar München. Hier bleef hij tot 1844 als leeraar werkzaam en volbracht onderscheidene wetenschappelijke reizen in de Alpen, Pyreneeën en de Rijnpsals. Later woonde hij bij afwisseling te Mannheim en te Heidelberg, sedert 1849 tot Schwetzingen en overleed aldaar den 21sten December 1867. Hij wordt als de ontdekker beschouwd van de later door *Braun* uitgewerkte wet van de plaatsing der bladeren. Hij leverde voorts eene „Beschreibung des Symphytum Zeyheri und seiner zwei deutschen Verwandten, des *S. bulbosum Schimp.* und *S. tuberosum Jacq.* (1835)", alsmede een paar bundels gedichten.

Wilhelm Schimper, een verdienstelijk reiziger en natuuronderzoeker, tevens een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Mannheim den 19den Augustus 1804, was eerst schrijnwerker, daarna krijgsman en zag zich vervolgens bij de militaire administratie geplaatst. Nadat hij zich te München ongeveer 2 jaar op de natuurkundige wetenschappen had toe-

gelegd, ondernam hij in 1829 eene botanische reis naar het zuiden van Frankrijk en naar Algiers en vertrok in 1834 naar Egypte en Arabië. Hier vertoefde hij een drietal jaren, zag zich door den Vorst van Adaoea met het stadhouderschap over het district Antitajo belast, bezocht vervolgens de bergstreek Semien en nam daarna de belangen waar van den Jardin des Plantes te Parijs. Hij voldeed met ijver aan zijne verplichtingen, maar toen *Theodor* keizer van Abessinië werd, moest hij zijn stadhouderschap nederleggen en zich naar het Hof van dien Vorst begeven, zonder er in eigenlijken zin gevangen te wezen. Hij werd door de Engelschen bevrijd en keerde naar zijn stadhouderschap terug, waar hij in October 1878 overleed. Hij heeft onderscheidene opstellen in *Petermann's „Mittheilungen“* geplaatst.

Wilhelm Philipp Schimper, een verdienstelijk kruidkundige. Hij werd geboren den 8sten Januari 1808 te Dosenheim bij Elsass-Zabern en is een neef van de beide voorgaanden. Nadat hij te Straatsburg in de theologie had gestudeerd, werd hij in 1835 aide-naturaliste aan het museum aldaar, — voorts in 1838 conservator en in 1839 directeur dier inrichting, alsmede hoogleeraar in de geologie en mineralogie. Hij overleed daar ter plaatse den 20sten Maart 1880. Hij schreef met *Mougeot*: „Plantes fossiles des Vosges (1844)“. Zijn voornaamste geschrift, met *Bruch* en *Gümbel* op touw gezet, is de „Bryologia Europaea (1836—1845, 6 dln met 640 platen)“, met een supplement (1854—1864, 40 platen). Daarenboven gaf hij uit: „Recherches anatomiques et morphologiques sur les mousses (1850)“, — „Mémoire pour servir à l'histoire naturelle des Sphagnum (1854)“, — „Palaeontologia Alsatica (1859)“, — „Synopsis muscorum europaeorum (1860; 2de druk, 1876)“, — „Le terrain de transition des Vosges (1862)“, — en „Traité de paléontologie végétale (1869—1874, 3 dln)“.

Schinderhannes, eigenlijk *Johannes Bückler*, was het hoofd eener rooverbende, die tegen het einde der 18de eeuw de oevers van de Rijn onveilig maakte. Reeds vroeg trad hij als beulsknecht in dienst, ontvluchtte met eenige huden, maar werd achterhaald en tot het ontvangen van stokslagen veroordeeld, zwierf daarna rond en voorzag door diefstal in zijn onderhoud. Weldra behoorde hij tot den troep van *Fink de Roodbaard*. Later pleegde hij met eene aanzienlijke bende straat-rooverij op groote schaal en trad in het huwelijk met *Julchen Blasius*. Na dien tijd hield hij zich op met inbraak en maakte het zoo erg, dat sommige beangatigde Israëlieten eene overeenkomst ter hunne vrijwaring met hem sloten. Eindelijk echter werd hij gevangen genomen, en schoon hij nooit een moord had volvoerd, viel zijn hoofd onder het mes der guillotine te Mainz op den 21sten November 1808.

Schindler (*Julius Alexander*), als schrijver bekend onder den pseudoniem *Julius von der Trowa* en geboren te Weenen den 18den September 1818, studeerde aldaar in de rechten, werd eerst geplaatst bij de magistratuur, kwam daarna in betrekking bij den Graaf *von Donnersmark* en werd vervolgens eerst lid van

den Landdag en daarna van den Rijksdag. Als redenaar kwam hij op hekelenden toon steeds in verzet tegen het stijve Ultramontanisme. Hij werd dan ook in 1870 niet herkozen, waarna hij zich naar zijn kasteel Leopoldakron in Salzburg begaf en werkszaam bleef als lid van het bestuur eener credietbank en eener spoorwegmaatschappij. Hij overleed te Weenen den 16den Maart 1885. Hij schreef: „Oberösterreich (1848)“, — „Südf Früchte (1848, 2 dln)“, — het treurspel: „Eines Bürgers Recht (1849)“, — gedichten onder den titel: „Rosenegger Romanzen (1852; 3de druk 1876)“, — „Die Geschichte vom Scharfrichter Rosenfeld (1852)“, — „Unter den Zelten, Soldatenlied (1853)“, — „Die Gründung vom Kloster Neuburg (2de druk, 1854)“, — „Theophrastus Paracelsus, ein Volksdrama (1858)“, — „Carte blanche (1862)“, — „Gedichte (1871, 2 dln)“, — „Salomon, König von Ungarn, Epos (1873; 2de druk, 1876)“, — „Toledaner Klingen (1876)“, — en „Die Aebtissin von Buchenau (1876)“.

Schink (*Johann Friedrich*), een verdienstelijk dichter en dramaturg, geboren te Magdeburg in 1755, studeerde te Halle in de theologie, leverde als student reeds bijdragen in den Leipzigzer en Göttinger „Musenalmanach“ en verwierf dien te Hamburg uitgeloofden prijs van 20 Friedrichs d'or voor zijn treurspel: „Gianetta Montaldi“. In 1778 werd het privaatsdocent te Berlijn, in 1779 schouwburgdichter te Hannover, vertrok in 1780 naar Weenen, waar hij zijne „Dramaturgische Fragmente (1781—1784, 4 dln)“ en het „Theater zu Abdera (1787, 2 dln)“ in het licht gaf, en werd in 1790 door *Schröder* tot dramaturg en tooneeldichter te Hamburg benoemd. Hier schreef hij: „Dramatische Monate (1790, 4 dln)“ en het weekblad: „Laune, Spott und Ernst (1793, 4 dln)“. In 1797 vestigde hij zich te Ratzeburg, waar hij: „Johann Faust (1804, 2 dln)“ en „Gesänge der Religion (1788; 2de druk, 1823)“ in druk deed verschijnen, en van 1812 tot 1816 vertoefde hij in Holstein. Daarna begaf hij zich weder naar Berlijn, waar hij te vergeefs eene betrekking zocht bij den nationalen schouwburg en zijne „Fügungen (1818)“ schreef, en in 1819 bevrijdde de Hertogin *Dorothea van Koerland* hem door een jaargeld van de zorg voor zijn onderhoud. Na het overlijden van deze werd hij in 1823 te Sagan bibliothecaris van hare dochter en overleed den 10den Februari 1835. Hij schreef nog: „Romantische Darstellungen (1832)“, — „Darstellung des Lebens und des Charakter Lessings (1825)“, — en „Friedrich Schillers Don Carlos ästhetisch, kritisch und psychologisch entwickelt (1827)“.

Schinkel. Onder dezen naam vermelden wij:

Karl Friedrich Schinkel, een uitstekend bouwkundige en schilder, geboren te Neuruppin den 13den Maart 1781. Hij bezocht het gymnasium aldaar en te Berlijn en wijdde zich vervolgens aan de studie der schoone bouwkunst onder de leiding van *Gilly*, vader en zoon. Toen *Friedrich Gilly* overleed, zag hij zich belast met het voortzetten van diens arbeid, doch na eene reis in Italië en op Sicilië bepaalde hij zich in 1806 bij het landschapschilderen. In 1811 werd hij lid van de

Koninklijke Académie te Berlijn en in 1820 hoogleraar aan die inrichting en lid van den académischen senaat, — voorts in 1815 geheim opperbouwwaad, in 1819 lid van de technische commissie in het ministerie voor Handel, Nijverheid enz., in 1839 opperbouwdirecteur des lands, en overleed den 9den October 1841. De Koning deed zijn marmeren standbeeld in het door hem gebouwde museum plaatsen. *Schinkel* bewoog zich in het algemeen in eene klassieke richting, maar was tevens volkomen bekend met den middeleeuwschen bouwstijl. Bovenal evenwel huldigde hij de Grieksche kunst. Van de door hem ontworpen gebouwen noemen wij: het museum te Berlijn, — den nieuwen schouwburg aldaar, — een paleis voor den Prins van Pruisen, — de sterrenwacht, — den voorgevel der artillerieschool, — het casino te Potsdam, — onderscheidene woningen te Berlijn, — voorts het kasteel Krzeskovic, — het kleine slot te Glienecke bij Potsdam, — het kasteel Tegel, — en den Charlottenhof bij Potsdam. In den stijl van de Toscaansche paleizen ontwierp hij dat van Graaf *Redern* te Berlijn. Prachtig is voorts de door hem ontworpen schouwburg te Hamburg. Ook heeft hij onderscheidene plannen van kerken geleverd, alsmede één tot herschepping van de Acropolis te Athene in een vorstelijk paleis en één voor de Villa Orianda in de Krim. Vooral openbaart zich zijne klassieke richting in de door hem ontworpen gedenkteekenen, bijv. in dat van *Frederik de Groot*e te Berlijn, — in dat op den Kreuzberg nabij genoemde stad en in het praalgraaf van *Scharnhorst*. Voorts ontwierp hij de nieuwe „Schlossbrücke” te Berlijn en verschillende gevels. Van zijne landschappen vermelden wij: een gezicht op den schouwburg te Taormina, — het St. Marcusplein te Venetië, — de grotten bij Sorrento, — den Dom te Milaan, — de St. Pieterskerk te Rome van binnen, — en het Capitool bij manschijn. Ook heeft hij op het gebied van het decoratieschilderen nieuwe wegen aangewezen. Eindelijk leverde hij: „Sammlung architektonischer Entwürfe 1820—1837, 28 stukken; nieuwe uitgave 1857—1858, 174 platen met tekst”, — „Werke der höhern Baukunst: Akropolis zu Athen (10 platen) und Pallast Orianda in der Krim (15 platen) (1846—1849; nieuwe druk 1873)”, — „Grundlagen der praktischen Baukunst (1834; 2de druk, 1835, 2 dln)”, — „Schinkel's Möbelentwürfe (1835—1837, 16 platen; nieuwe druk, 1852)”, — en „Aus Schinkel's Nachlass (1862—1864, 4 dln)”.

Adrianus David Schinkel, een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige. Hij was geboren te 's Gravenhage den 17den December 1784, werd leerling, vervolgens deelgenoot in eene boekdrukkerij, droeg in 1845 zijne zaak over aan de firma *Belinfante* en overleed den 24sten April 1864. Met grooten ijver legde hij zich toe op het verzamelen van oude handschriften, brieven, wiegedrukken, gedenkpenningen enz. en deed vooral groote moeite, om de eer van *Laurens Jansz. Coster* te Haarlem als uitvinder der boekdrukkunst te handhaven. Hij was lid van nagenoeg alle geleerde genootschappen in Nederland, alsmede ridder van de Orde van de Eikenkroon en van die van den Nederlandschen Leeuw. Van zijne

geschriften vermelden wij: „Handleiding tot het corrigeren van drukproeven enz. (1833)”, — „Aanteekeningen van Frans van Mieris op zijne beschrijving der blaspoppelijke munten en zegelen enz. (1838)”, — „Albert Durer's dagverhaal zijner Nederlandsche reize in 1520—1521, met aanteekeningen (1840)”, — „Opgave der handschriften van Constantijn en Christiaan Huygens enz. (1840)”, — „Beschrijving van het handschrift der Batavia van Hadrianus Junius enz. (1840)”, — en „Nadere bijzonderheden betreffende Constantijn Huygens enz. (1851)”. Onderscheidene merkwaardige opstellen van zijne hand werden gedrukt, maar niet in den handel gebracht, en zijne uitgebreide boek- en kunstverzameling is na zijn overlijden in het openbaar verkocht.

Schiötling (*Elisa Carolina Ferdinanda*), gewoonlijk *Elisa van Calcar* geheeten, eene verdienstelijke Nederlandsche schrijfster, geboren te Amsterdam den 19den November 1822, ontving eene zorgvuldige opvoeding, was vele jaren in het onderwijs bezig en trad in het huwelijk met *Herman van Calcar* en stichtte een opvoedingshuis voor meisjes, dat tien jaren bestond, te Wassenaar. Zij schreef o. a.: „Blikken in het rond, naar binnen en naar boven (1850)”, — „Hermine (1850, 2 dln)”, — „De omgang met dienstboden (met goud bekrond, 1852)”, — „Eene star in den nacht (1853)”, — „Evangeline, het vrouwelijk leven (1854, 2 dln)”, — „Fantasmasmagoriën (1855)”, — „Tabitha, over armoede en weldadigheid (1856)”, — „De steen der wijzen (1857)”, — „De dertiende. 12 predikantentypen (1857, 2 dln)”, — „Wat Parijs mij te zien en te denken gaf (1859)”, — „Onze ontwikkeling of de macht der eerste indrukken (1861)”, — „Johan Stephan van Calcar (1862)”, — „De kleine papierwerkster (5 stukjes, 1867)”, — „De kinderen der eeuw (1873, 3 dln)”, — „Dubbele roeping der vrouw (bekroond, 1873)”, — „De zoon van den klepperman (1860)”, — „Fröbels methode (1875)”, — „Hoe Fröbel opvoeder werd (1879)”, — „Uit het leven voor het leven (2 dln)”, — „Sophia, koningin der Nederlanden, als vorstin en moeder (1877)”, — „Eigen meester blijven (1881)”, — „Maakt de kinderen gelukkig (1880)”, — „Emanuel Swedenborg de Ziener (1882)”, — „Gelukkig of schoon getrouwd (1886)”, — en „Op de grenzen van twee werelden (1877—1887, 10 dln)”. Ook leverde zij bijdragen in onderscheidene Nederlandsche tijdschriften. Sedert 1872 is zij gevestigd te 's Gravenhage.

Schip (Een) is in het algemeen een middel van vervoer te water, voorzien van toestellen tot eigen beweging. Zulk een vervoermiddel moet op het water kunnen drijven en eene gedaante hebben, die de gemakkelijkheid van beweging of de overwinning van allen tegenstand bevordert. Het dient zoodanig ingericht te wezen, dat men de middelen der voortstuwing — riemen, zeilen, stoomraden of schroef — er op kan toepassen, en tevens dat men het kan besturen. Men kan zich voorstellen, dat de mensch reeds vroeg behoefte had aan zoodanig vervoermiddel, om eene rivier over te steken, en zich hiertoe bediende van een ruw vlot of van een hollen boom, terwijl de tegenstand van het water

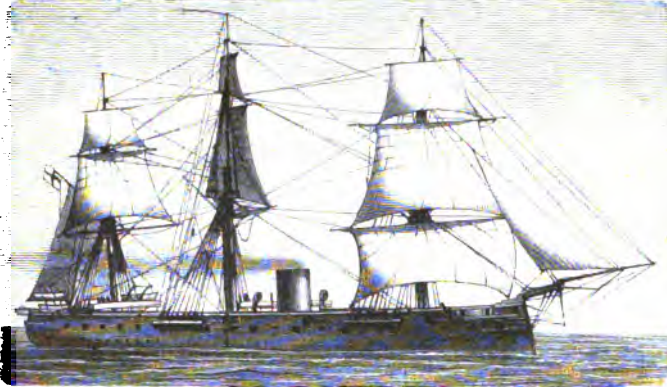
SCHEEPSTYPEN

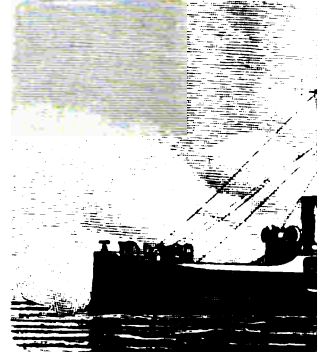
3. Ramtorenschip (Preussen).

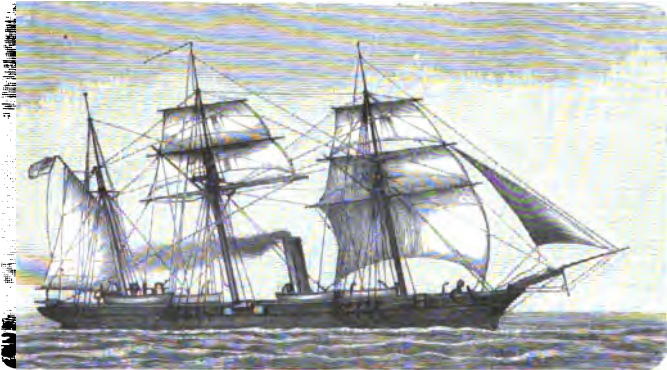
1. Gevechtsschip

7. Kruiser (Leipzig).

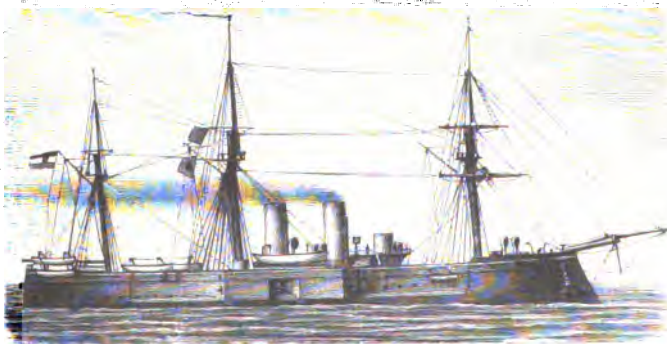
4. Ramsch

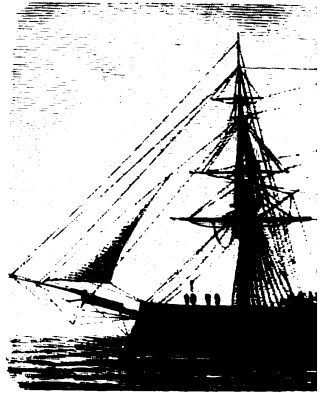
9. Kruiser (Wolf).

5. Pantserkanon

12. Gepantserde kruiser 2de klasse (Tegetthoff).

11. Gepantserd batter

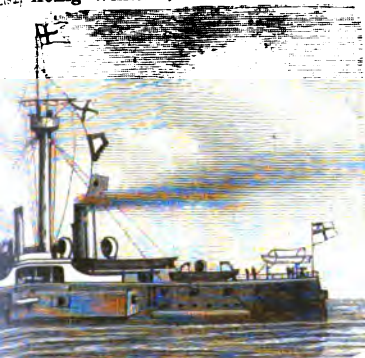
EN. I: Oorlogschepen.

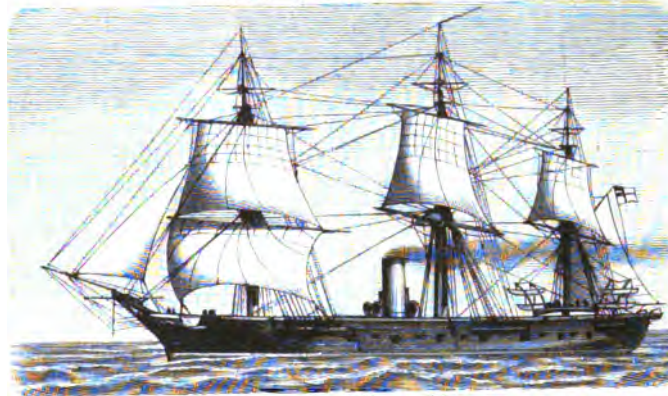
1. Oorlogschip (König Wilhelm).

2. Kazematschip (Deutschland).

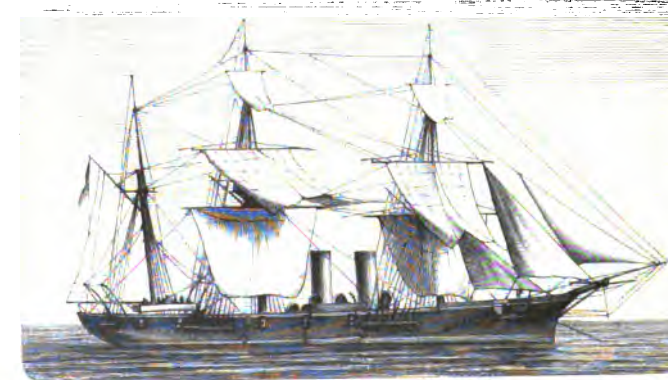
3. Oorlogschip (Oldenburg).

6. Kruiser (Bismarck).

4. Torpedoboot (Brummer).

8. Kruiser 2de klasse (Olga).

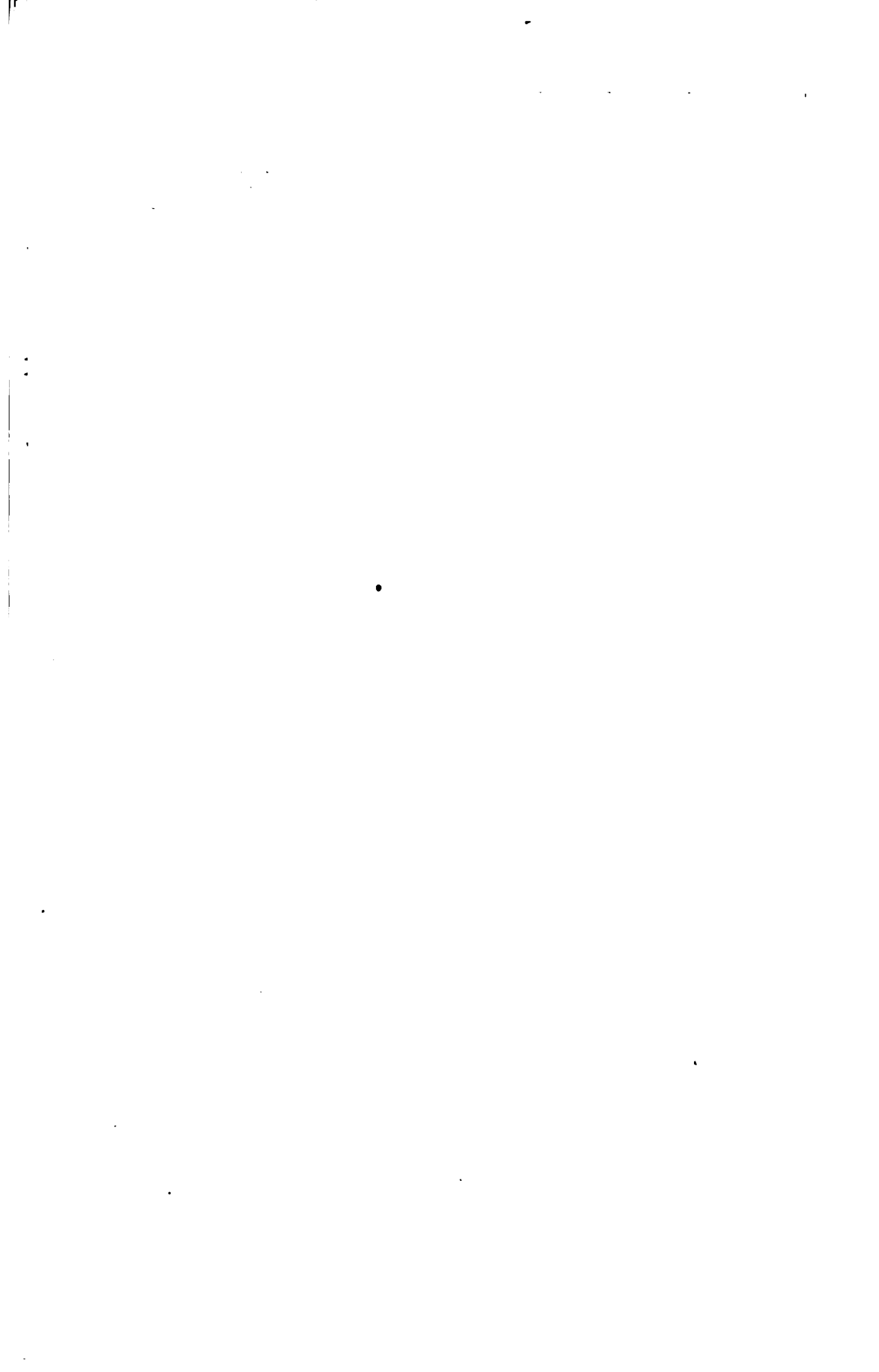
5. Oorlogschip - kazematschip (Custoza).

10. Keizerlijk jacht (Hohenzollern).

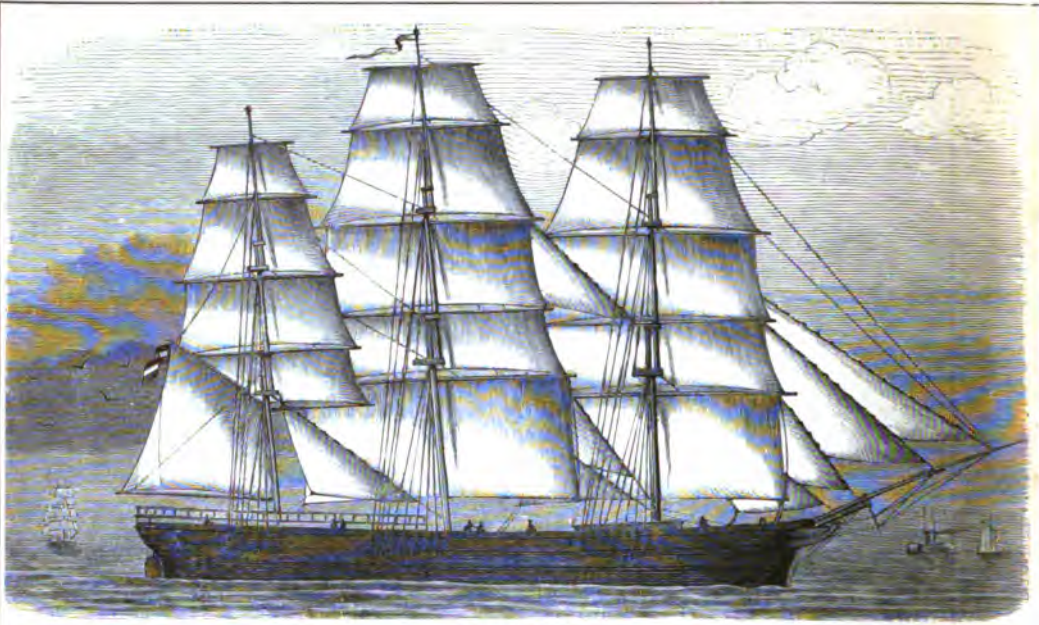
Bij het artikel: Schip.

SCHEEPSTYPEN. I

1. Volschip.

6. Kotter.

5.

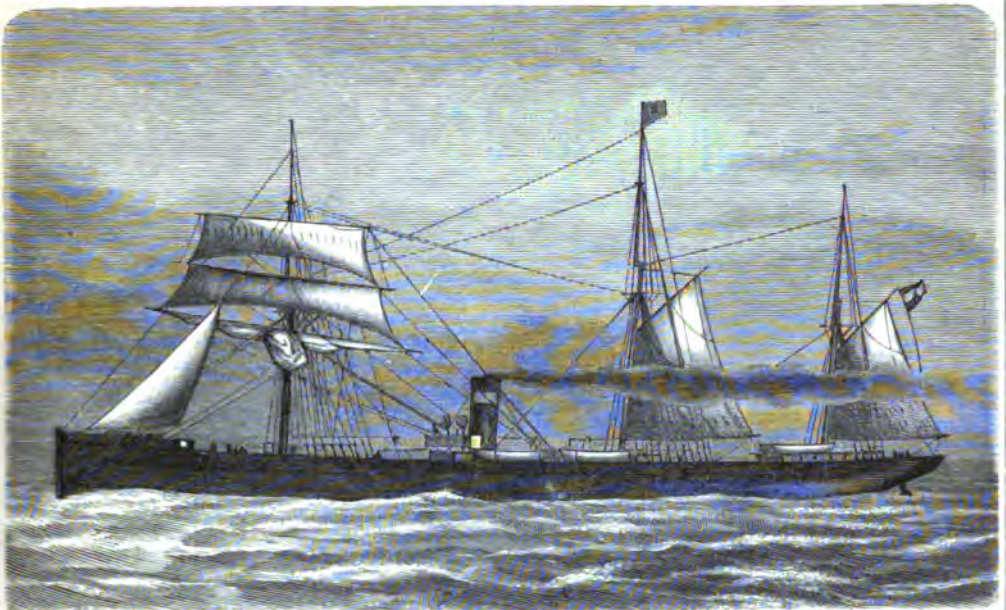
4. Schooner.

2. B

II: Handelsvaartuigen.

8. Vrachstoomboot (Schroefboot).

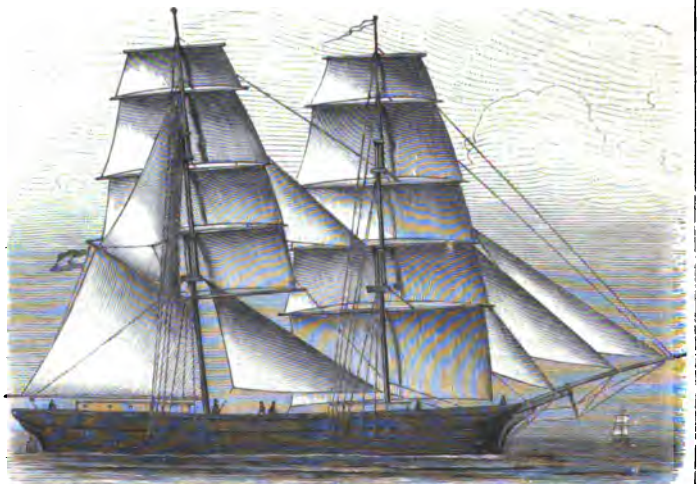
6. Kof.

7. Jacht (Kustvaarder).

5. Bark.

8. Brik.

hem leidde tot het bezigen van riemen. De holle boom, kunstmatig nagemaakt, veranderde in eene boot, en toen men opmerkte, dat deze door een fellen wind krachtig werd voortgestuwd, gaf men aan dezen door uitgespannen doek gelegenheid, om ook bij geringere felheid zijn voorstuwend vermogen te doen gelden. Bij de toenemende behoefte, om goederen langs de rivier te vervoeren, bouwde men allengs grootere vaartuigen, en de ondervinding bracht onderscheidene verbeteringen in den vorm en het tuig van deze. Bepaalde men zich aanvankelijk tot de rivieren; later stevende men ook langs de kust en vooral na de uitvinding van het compas en de ontwikkeling der sterrenkundige wetenschap waagde men het, de kust te verlaten en groote zeeën te beploegen, — 't geen vooral in onze eeuw veel gemakkelijker werd, toen de toepassing van den stoom als beweegkracht den zoo wisselvalligen wind verving. Zijn de schepen bestemd tot het overbrengen van handelswaren, dan noemt men ze koopvaardij-schepen, terwijl er ook gevonden worden, die nageoeg uitaluitend gebesigd worden tot het vervoer van passagiers. Daarenboven heeft men oorlogschepen, die van geschut en krijgsvolk worden voorzien. Deze laatste worden bijna alle door stoom bewogen en sijn thans in den regel met ijzeren platen gepantserd en ook wel met draalbare torens voor het geschut gekroond. De schepen hebben in het algemeen twee of drie masten. Bij de vierkant getuigde hangen voor de masten horizontale dwarshouten of raas, waaraan de zeilen sijn vastgemaakt; voorts voeren zij gaffelzeilen, die de gedaante hebben van een trapezium, en stagzeilen, die den vorm van driehoeken bezitten. De langscheeps getuigde hebben alleen gaffel- en stagzeilen en somtijds een enkel vierkant zeil aan den grooten mast. De raschepen kunnen eene groote oppervlakte van doek bijzetten, doch de langscheeps getuigde zeilen scherper bij den wind. De driemastschepen, voor den oorlog bestemd, worden verdeeld in driedekkers of lineschepen van de eerste en tweede klasse, fragatten en korvetten. De brikken hebben twee vierkant getuigde masten (barkstuig), — de schoonerbrikken een vierkant getuigden voorsten en een langscheepsgetuigden achtersten mast, terwijl de schooners twee langscheeps getuigde masten bezitten. Veelal hebben de kanonneerbooten een schoonerstuig. De groote koopvaardij-schepen sijn in het algemeen driemastschepen met barkstuig; slechts de grootste hebben een vol driemasttuig en worden koopvaardij-fragatten genoemd. Voorts behooren tot de koopvaardij-schepen: barken, brikken, klippers, schooners, koffen, kotters, jachten, tjalken, smakken, enz. Stoomschepen, voor den handel gebesigd, sijn in den regel van masten en zeilen voorzien. Op nevensgaande plaat I ziet men verschillende soorten van oorlogschepen, zooals het raamtorenschip, het gevechtchip, het kazematschip, de kruiser, de pantserkanonneerboot, het jacht enz. — en op plaat II verschillende soorten van koopvaardij-schepen, zooals het volschip, de vrachtstoomboot, de kottier, de kof, het jacht, de schooner, de bark en de brik, afgebeeld. Zie voorts onder *Scheepbouw*.

Schip Argo (Het) is de naam van een

XIII.

sterrenbeeld ten zuiden van den Eénhoorn, tusschen de Waterlang en den Grooten Hond. Het is zeer groot, maar op onze breedte komt daarvan slechts een viertal kleine sterren boven den horizon. Tot het voor ons onzichtbare gedeelte behoort Canopus, eene ster van de eerste grootte. De naam van dit sterrenbeeld is ontleend aan dien van het vermaarde schip der Argonauten.

Schipbreuk is in het algemeen het verlies van een schip doordien het op de rotsen verbrjzeld, op het strand uiteengeslagen, bij aanvaring in den grond geboord of door eenig ander ongeval vernietigd wordt. Gebrek aan zeevaartkundige kennis, achteloosheid, misbruik van sterken drank, storm, mist, onvoorzichtigheid van anderen enz. sijn even zoovele oorzaken van schipbreuk. Landmerken, vuurtorens, seinen enz. dienen om de schipbreuk zooveel mogelijk te verhoeden, en bij beschaafde volken heeft men aan de kust velerlei hulpmiddelen, om bij schipbreuk de bemanning te redden. Gemiddeld heeft men in onzen tijd jaarlijks een verlies van 2400 zeil- en 175 stoomschepen.

Schipbrug, zie onder *Brug*.

Schipkapas of *Sjikab* is de naam van den merkwaardigsten bergpas, die uit Boelgarje (van Gabrowa) naar Kasanlik in het dal van de Toendsja over den Grooten Balkan loopt. De weg is berijdbaar doch zeer smal en op sommige plaatsen zeer steil. Die bergpas is vermaard wegens de gevechten, aldaar gevallen gedurende den Russisch-Turkischen oorlog van 1877 en wegens de capitulatie van het Turksche leger, dat aan het zuidelijk uiteinde van den pas was ingelooten, in 1878. De weg loopt er van Gabrowa af langs den linker oever van de Jantra, bereikt met een aantal windingen de hoogvlakte (1308 Ned. el boven de oppervlakte der zee) en daalt vervolgens af in het Toendajadal.

Schipper, afkomstig van het Angelsaksische *sciper*, noemt men den gezagvoerder van een binnenlandsch vaartuig of van een klein koopvaardij-schip, terwijl hij op grootere den titel voert van kapitein. Aan boord van groote oorlogschepen is de schipper de hoogste in rang der dek- of onderofficieren. Hij is belast met de zorg voor het tuig en met de administratie der behoeften, welke daarop betrekking hebben. In rang staat hij gelijk met een adjudant onderofficier of sergeant-majoor.

Schipper (Jakob), eene Duitsch letterkundige, geboren den 19den Juli 1842 te Friedrich-Augusten-Groden in Oldenburg, studeerde te Heidelberg en te Berlijn, bezocht Parijs, Rome, Napels en Londen en werd medewerker aan de nieuwe uitgave van het Angelsaksisch woordenboek van Bosworth te Oxford. In 1871 werd hij buitengewoon en in 1872 gewoon hoogleraar te Königsberg en in 1877 vertrok hij in laatstgenoemde betrekking naar Weenen. Hij schreef o. a.: „De versu Marlovii (1867)”, — „Englische Alexiuslegenden (1877)”, — „William Dunbar, sein Leben und seine Gedichte (1884)”, — en „Altenglische Metrik (1881)”.

Schipperus (Pieter Adrianus), een verdienstelijk Nederlandsch landschapschilder, geboren te Rotterdam den 6den Maart 1840,

verwierf meer dan éene tentoonstellingsmedaille. Zijne echte Hollandsche landschappen zijn uitvoerig gepenseeld en zeer aangenaam van toon. Vooral zijn „Landschap in Drenthe” vond op de Tentoonstelling te Rotterdam vele bewonderaars, terwijl ook de Groote Tentoonstelling te Amsterdam in 1883 met een fraai Geldersch landschap van *Schipperus* prijkte. Voorts heeft hij de „Wandeling door Nederland” van *Craandijk* op eene keurige wijze geïllustreerd.

Schippond is de naam van een oud handelsgewicht, dat vooral gebezigd werd tot het wegen van vlas, hennep en dergelijke stoffen. Het was verdeeld in 20 lijsponden, ieder van 15 Amsterdamsche ponden, en zijn gewicht bedroeg 139,227 Ned. pond. In andere landen echter had het schippond een ander gewicht.

Schirmer is de naam van twee uitstekende landschapschilders, te weten:

Wilhelm Schirmer, geboren te Berlijn den 6den Mei 1802. Hij legde zich aanvankelijk toe op het schilderen van bloemen, werd een leerling van *Volker* en zag zich geplaatst bij de Koninklijke porseleinfabriek. In 1827—1830 vertoefde hij in Italië, vestigde zich na zijn terugkeer te Berlijn, werd in 1839 lid der Académie en ontving in 1840 de benoeming tot professor in het landschapschilderen. Hij overleed den 8sten Juni 1856 te Nyon aan het Meer van Genève. Hoofdzakelijk schilderde hij Italiaansche landschappen, en merkwaardig zijn voorts van zijne hand de stereochromische tafereelen op de muren van eenige zalen in het nieuwe museum te Berlijn.

Johann Wilhelm Schirmer, geboren den 5den September 1807 te Gulik. Hij bezocht in 1825 de Académie te Düsseldorf en werd er in 1839 professor. Hij schilderde Duitsche, Normandische, Zwitsersche en Italiaansche landschappen en openbaarde doorgaans in zijne kunstgewrochten een bepaald denkbeeld of eene zekere gewaarwording. Van zijne doeken, omstreeks 300 in aantal, noemen wij: De grot van Egeria (te Leipzig), — een Italiaansch landschap met bedevaartgangers (te Düsseldorf), — een Zwitsersch landschap (te Christiania), — en een landschap bij maanlicht (te Praag). Ook leverde hij een aantal etsen. In 1854 werd hij hoogleeraar in het landschapschilderen te Karlsruhe en overleed aldaar den 4den September 1863.

Adolf Schirmer, een Duitsch schrijver, geboren te Hamburg den 7den Mei 1821. Hij was aanvankelijk bestemd voor den handel, bepaalde zich eerlang bij de tooneelkunst, maar liet ook deze varen, om zich aan de letteren te wijden. Hij leverde in dichtmaat: „Gedichte (1846; 2de druk, 1849)”, — „Politisches Maibüchlein (1848)”, — en „Dichtungen (1856; 2de druk, 1858)”, — en in proza: „Moderne Intriganten (1850, 2 dln)”, — „Fabrikanten und Arbeiter (1862)”, — „Die Debardeur-Toni (1864)”, — „Lütt Hannes (1865—1868)”, — „Leichtes Blut (1869)”, — „Die Heldin von Wörth (1870)”, — en „Die Sklavenbarone (1873)”. Ook schreef hij de plat-Duitsche gedichten: „Dät und Dat (1861)”. Hij houdt te Weenen zijn verblijf.

Schirren (Karl), een verdienstelijk geschiedkundige, geboren te Riga den 20sten November 1826, studeerde te Dorpat en werd er

in 1858 hoogleeraar in de geschiedenis. Wegens zijn geschrift: „Livland. Antwort an Herrn Juri Samarin (1869)”, waarin hij verzet aantekende tegen het Russificeeren der Oostzeeprovinciën, ontving hij zijn ontslag, vertrok naar Duitschland en werd in 1874 professor te Kiel. Hij schreef: „Nachrichten der Griechen und Römer über die östlichen Küsten des Baltischen Meeres (1852)”, — „Die Wandersagen der Neuseeländer und der Manimythos (1856)”, — „De ratione quae inter Jordanem et Cassiodorum intercedat commentatio (1858)”, — „Verzeichniss der livländischen Geschichtsquellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken (1861—1868)”, — „Der Codex Zamoacianus (1865)”, — „Beiträge zur Kritik älterer holsteinischen Geschichtsquellen (1876)”, — „Quellen der Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit (1861—1880, dl 1—7)”, — en „Funfundzwanzig Urkunden zur Geschichte Livlands im 13. Jahrhundert (1866)”.

Schirrmacher (Friedrich Wilhelm), een verdienstelijk Duitsch geschiedschrijver, geboren te Dantzig den 21sten April 1824, studeerde te Bonn en te Berlijn in de geschiedenis, was eerst hulpleeraar aan een gymnasium te Berlijn, daarna professor aan de riddersacadémie te Liegnitz en zag zich in 1866 in dergelijke betrekking benoemd aan de universiteit te Rostock. Hij schreef: „Geschichte Kaiser Friedrichs II (1859—1874, 4 dln)”, — „Die letzten Hohenstaufen (1871)”, — „Albert von Possemünster, genannt der Böhme (1871)”, — „Die Entstehung des Kurfürstenkollegiums (1871)”, — bezorgde de uitgave van het „Urkundenbuch der Stadt Liegnitz”, — en leverde: „Beiträge zur Geschichte Mecklenburgs (1872—1875, 2 dln)”, — en „Briefe und Akten zur Geschichte des Reichstags zu Augsburg 1530 (1876)”.

Schisma beteekent *schewing*, vooral op kerkelijk gebied. Een schisma komt meermalen voor in de geschiedenis der R. Katholieke Kerk bij het verkiezen van meer dan één Paus, zoodat de eenheid der Kerk verbroken werd, bijv. in de jaren 1378—1417. De aanhangers van eene door het schisma ontstane partij bestempelt men met den naam van *schismatieken* of *scheymakers*.

Schlagintweit is de naam van vijf gebroeders uit München, die door hunne reizen en wetenschappelijke nasporingen grooten roem hebben verworven. De oudste drie, *Hermann*, *Adolf* en *Robert*, werden in 1858 door den Koning van Beieren in den erflijken adeldom opgenomen. *Hermann*, geboren den 14den Mei 1826, en *Adolf*, geboren den 26sten Januari 1829, maakten zich in 1846—1855 bekend door hun onderzoek van verschillende natuurverschijnselen in de Alpen, opgenomen in hunne: „Untersuchungen über die physikalische Geographie der Alpen (1850)” en „Neue Untersuchungen über die physikalische Geographie und Geologie der Alpen (1854)”, waarin zich ook een geschrift van *Robert*, geboren den 27sten October 1837, over de geologie van het Kaisergebirge bevindt. Ook bezorgde hij reliëfs van den Monte Rosa enz., waarnaar uitmuntende photographische kaarten (1854) vervaardigd werden. In 1851 vestigde zich *Hermann* te Berlijn als privaattoecent in de natuur- en dampkringskunde, en in 1853

Adolf te München als privaatsdocent in de geologie. Kort daarna ontvingen de drie broeders door tusschenkomst van *Alexander von Humboldt* van wege den Koning van Pruisen en van de Britsch Oost-Indische Compagnie de opdracht, eene wetenschappelijke reis te volbrengen in Indië en in het Himalayagebergte, inzonderheid ter bepaling der magnetische kromme lijnen in het binnenland van Indië, alsmede tot het volbrengen van meteorologische waarnemingen, geologische en geognostische werkzaamheden en plaatsbepalingen. Den 20sten September 1854 scheepten zij zich in naar Egypte, bereikten Bombay tegen het einde des jaars, doorkruisten te samen of afzonderlijk Dekan en begaven zich in Februari 1855 naar Madras en vervolgens naar Calcutta. Vanhier vertrokken *Adolf* en *Robert* op den 15den Maart 1855, bereikten over Patna, Benares, Allahabad en Fatighar de noordelijke provinciën en bepaalden zich hier bij het onderzoek der bergpassen over den voornaamsten kam der Himalayaketen, welke zij tot in Chineesch Tibet onderzochten. Op den Ibi Gamin bereikten zij de hoogte van 6788 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Daarop begaf *Robert* zich naar Centraal-Indië en wel naar het schier ontoegankelijk Amarakantakebergte, — terwijl *Adolf* zich langs het dal der Godavery naar de zee spoedde, om vervolgens over te steken naar Madras en vanhier zuidelijk Indië tot aan Tritajinapalli en het Nilgherrigebied te onderzoeken. *Hermann*, den 5den April van Calcutta vertrokken, had zich inmiddels noordwaarts naar Dardjilling in Sikkim begeven en was vandaar naar Assam gereisd tot dicht bij de plaats, waar de Bramahpoetra zich zuidwaarts wendt. Nadat de drie broeders te Simla bijeengekomen waren, verlieten zij elkander weder in Juli 1856, om in het westelijk gedeelte der Himalayaketen en Tibet door te dringen. Terwijl *Hermann* en *Robert* zich naar Le in Ladak begaven en vanhier vermoed de Karakorumketen en daarna het Koeënlouengebergte overschreden, trok *Adolf* naar den bovenloop van de Indus, om aan het westelijk gedeelte van Tibet (Balti) zijne aandacht te wijden. In November 1856 vereenigden de drie broeders zich weder te Rawal-Pindi aan de Indus, doch gingen kort daarna weder uiteen. *Robert* trok door het stroomgebied van de Indus en scheepten in het voorjaar van 1857 zich in naar Europa. *Hermann* bezocht Nepal en ging vervolgens naar Calcutta, vanwaar ook hij zich over Ceylon naar Europa begaf, in Egypte *Robert* aantrof en met dezen den 1sten Juli 1857 te Triëst aan wal stapte. *Adolf* was voornemens, nog een jaar te wijden aan een verder onderzoek van Tibet en Toerkistan; hij ging van Rawal-Pindi naar Le, overschreed de Karakorum- en de Koeënlouketen, bereikte in het begin van Augustus de omstreken van Jarkand, werd hier in hechtenis genomen, naar Kasjgar gebracht en aldaar den 26sten Augustus 1857 op last van den gebieder des lands gedood. *Hermann* en *Robert* vestigden zich eerst te Berlijn, kochten vervolgens het kasteel Jägersburg bij Forshheim en brachten aldaar hunne verzameling voor natuurlijke historie en volkenkunde in orde, welke in Mei 1877 op last van Koning *Lodewijk II* van

XIII.

Beieren naar den burcht te Nürnberg werd overgebracht. Voorts gaven zij hunne „Results of a scientific mission to India and High Asia (1870—1864, 4 dln met atlas)” in het licht. Hunne verdiensten werden door onderscheidene eereblijken erkend. *Hermann*, de eerste Europeaan, die over den Koeënlou is getrokken, ontving in 1864 den eernaam *Sakülanski*, schreef: „Reisen in Indien und Hochasien (1869—1872, 3 dln)” en leverde onderscheidene verhandelingen in de Werken der Académie van Wetenschappen in Beieren. Hij overleed te München den 19den Januari 1892. — *Robert* begaf zich in het laatst van 1878 op reis naar Noord-Amerika en schreef: „Die Pacific Eisenbahn (1870)”, — „Kalifornien (1871)”, — „Die Mormonen (2de druk, 1878)”, — „Die Prairien (1876)”, — „Die Amerikanische Eisenbahneinrichtungen (1881)”, — en „Die Santa Fè- und Südpacificbahn in Nordamerika (1884)”. Hij overleed te Gleszen den 6den Juni 1885. — Een vierde broeder, *Eduard* genoemd en geboren den 8ten Maart 1831, nam in 1860 als eerste-luitenant deel aan de expeditie der Spanjaarden naar Marocco, schreef: „Der Spanisch-Marokkanische Krieg 1859—1860 (1863)” en sneuvelde als kapitein op den 10den Juli 1866 bij Kissingen. — Een vijfde broeder, *Emil* geheelen en geboren den 7den Juli 1835, studeerde in de rechten en legde zich tevens toe op de Indische talen. Hij schreef: „Die Erwerbung auf den Todesfall (1863)”, — „Buddhism in Tibet (1863)”, — „Die Könige von Tibet (1865)”, — „Die Gottesurtheile der Inder (1866)”, — „Indien in Wort und Bild (1880—1882, 2 dln)”, — en een aantal verhandelingen in tijdschriften.

Schlangenbad of Karlsthaler Bad, eene vermaarde badplaats in het Pruisisch district Wiesbaden, ligt in een fraai dal, 292 Ned. el boven de oppervlakte der zee en 7 Ned. mijl van Eitville verwijderd. Men heeft er eene Koninklijke badinrichting, bekoorlijke villa's en 350 inwoners. Er zijn 8 bronnen met eene warmte van 26,9°—30,6° C., en men acht het water heilzaam tegen senuwpijnen, rheumatismen, chronische huidziekten enz.

Schlechtsa-Wassehrd (Ottokar Maria, vrijheer von), een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche talen en geboren te Weenen den 20sten Juli 1825, was eerst tolk (dragoman) bij het Oostenrijksch gezantschap te Constantinopel en werd daarop raad van legatie en directeur der Oostersche Académie te Weenen. In 1871—1874 bekleedde hij de betrekking van consul-generaal en politiek agent te Boekarest. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door de uitgave en vertaling van Perzische en Turksche geschriften. Van deze noemen wij: „Der Fruchtgarten des Sadi (1852)”, — „Ibn Jermis Bruchstücke (1852)”, — en „Der Frühlinggarten von Mawlana Abdur Rähman Dschami (1855)”, alle drie uit het Perzisch, — en „Das Buch vom Fechter vom Firdewsi (1863)”, uit het Turksch. Voorts vermelden wij van hem: „Die osmanischen Geschichtschreiber der neuern Zeit (1856)”, — „Fuad Pascha's Vater und dessen Tristia (1863)”, — „Feth Ali Schah und seine Tronivalen (1864)”, — „Die Kämpfe zwischen Persien und Russland in Transkaukasien seit 1804—1813

23*

(1864)", — eene „Schets van het Europeesche volkenrecht (1847, 2 dln, in het Turksch)", — „Manuel terminologique français-ottoman (1870)", — „Neue Bruchstücke (1881)", — en „Die Revolutionen zu Konstantinopel in den J. 1807 und 1808 (1883)".

Schlechtendal (Dietrich Franz Leonhard von), een verdienstelijk kruidkundige, geboren den 27sten November 1794 te Xanten in het hertogdom Cleef, vertrok in 1798 met zijne ouders naar Berlijn, bezocht er, nadat hij in 1818 korten tijd in de geleerden had gestaan, de universiteit, werd in 1819 custos van het Koninklijk Herbarium, in 1826 buitengewoon hoogleeraar aldaar en in 1833 gewoon hoogleeraar in de kruidkunde en directeur van den botanischen tuin te Halle, waar hij den 12den October 1866 overleed. Hij schreef: „Animadversiones botanicae in Ranunculacea (1819—1820)", — „Adumbrationes plantarum (1825—1832)", — „Flora Berolinensis (1823—1824)", — „Hortus Hallensis (1841—1853)", — en „Flora von Deutschland (1841—1864, met 2400 platen)". Voorts was hij uitgever van de „Linnaea" en behoorde met *von Mohl* tot de redactie der „Botanische Zeitung".

Schlegel. Onder dezen naam vermelden wij: **Johann Elias Schlegel**, een Duitsch dichter, geboren te Meissen den 28sten Januari 1718. Hij studeerde te Leipzig in de rechten, kwam er in aanraking met *Gottsched* en schreef het treurspel: „Hermann", alsmede het epos: „Heinrich der Löwe". In 1743 vertrok hij als secretaris van den Saksischen ambassadeur naar Kopenhagen, werd vervolgens professor aan de ridderacademie te Sorbe en overleed aldaar den 13den Augustus 1749. Zijne blijspelen: „Der Triumph der guten Frauen" en „Stumme Schönheit" vonden grooten bijval, en zijne gezamenlijke werken zijn in 1761—1770 in 5 deelen in het licht verschenen.

Johann Adolf Schlegel, een dichter en kanselredenaar. Deze, een broeder van den voorgaande en geboren te Meissen den 17den September 1721, studeerde te Leipzig, aanvaardde achtervolgens eene leeraarsbetrekking te Pforta en te Zerbst, werd eindelijk superintendent te Hannover en overleed aldaar den 16den September 1793. Hij behoorde tot de ijverige medewerkers aan de „Bremische Beiträge" en zijne geestelijke liederen worden zeer geroemd.

August Wilhelm von Schlegel, een uitstekend criticus, taalkenner en dichter. Deze, een zoon van den voorgaande en geboren te Hannover den 8sten September 1767, studeerde te Göttingen in de theologie, maar bepaalde zich weldra uitsluitend bij de fraaie letteren. Hij schreef in 1786 eene Latijnsche verhandeling over de geographie van *Homerus* en in het volgende jaar een register voor de uitgave van den „Virgilius" van *Heyne*, terwijl hij sedert 1782 tot de medewerkers behoorde aan de „Göttinger gelehrten Anzeigen". *Bürger* en *Bouterwek* vervulden hem met geestdrift voor de Romeinsche poëzij. Sedert 1787 plaatste hij in den „Göttinger Musenalmanach" en in de „Akademie der schönen Redekünste" eenige gedichten. Na het voleindigen zijner studiën was hij 3 jaar gouverneur bij de kinderen van den bankier *Mulsman* te Amsterdam, doch keerde in 1795 naar Duitschland terug

en vestigde zich als privaattoecent te Jena. Hier was hij met zijne geestrijke, doch later van hem gescheidene echtgenoot, eene dochter van professor *Michaelis* te Göttingen, als dichter ijverig werkzaam voor de „Horen" en den „Musenalmanach" van *Schiller* en als criticus voor de „Allgemeine Literaturzeitung", en hij leverde vooral uitmuntende vertalingen van gedichten van *Shakspeare*, *Calderon*, *Dante*, *Guarini*, *Cervantes*, *Camoëns* enz. Hertog *Karl August* benoemde hem in 1798 tot buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit te Jena, en hij gaf er met zijn broeder *Friedrich* het tijdschrift: „Athenaeum" in het licht, maar vertrok in 1801 naar Berlijn, waar zijne voorlezingen over fraaie letteren en schoone kunsten grooten bijval vonden. Van 1804—1818 toefde hij meestal buiten 's lands, vooral in gezelschap van madame *de Staël* op haar landgoed Coppel aan het Meer van Genève en op hare reizen in Italië, Frankrijk, Zweden en Engeland. In 1808 werden te Weenen zijne voorlezingen over dramatische kunst en letterkunde zeer toegejuicht. Tijdens den veldtocht van 1818 en 1814 was hij als secretaris in dienst van den Kroonprins van Zweden, en na den oorlog woonde hij, die zich sedert 1815 op grond van door *Ferdinand II* aan één zijner voorvaderen verleende brieven van adeldom van *Schlegel* noemde, weder met madame *de Staël* op Coppel, totdat hij in 1818 een professoraat aan de universiteit te Bonn aanvaardde. Hier legde hij zich vooral toe op de Oostersche en bepaaldelijk op de Indische talen, weshalve hij tochten volbracht naar Engeland en Frankrijk en te Bonn de stichting bevorderde eener drukkerij met Sankrietsche letters. Gedurende een bezoek te Berlijn in 1827 hield hij voorlezingen over de theorie en de geschiedenis der beeldende kunst. Een tweede huwelijk, in 1819 gesloten, werd nog spoediger ontbonden dan het eerste, en hij overleed te Bonn den 12den Mei 1845. Zijne „Kritische Schriften (1828, 2 dln)" hebben eene blijvende waarde, maar geven tevens getuigenis van zijn bitteren strijdlust, die hem vele vijanden bezorgde. Belangrijker zijn zijne „Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur (1804—1811, 2 dln)". — alsmede zijn werk: „Ueber Theorie und Geschichte der bildenden Künste (1817)". Zijne gezamenlijke werken zijn in 1846—1847 in 12 dln door *Böcking* in het licht gegeven.

Karl Wilhelm Friedrich von Schlegel een beroemd criticus, letterkundige en dichter. Deze, een broeder van den voorgaande en geboren den 10den Maart 1772 te Hannover, was aanvankelijk voor den handel bestemd, maar ontving op zijn 16de jaar verlof, zich aan de wetenschap te wijden. Hij studeerde te Göttingen en te Leipzig in de letteren en hield zich vooral bezig met de geschriften van *Plato*, van de Grieksche treurspeldichters en van *Winckelmann*, waarna de talrijke en voortreffelijke kunstgewochten te Dresden zijne aandacht boeiden. Eerst omstreeks het jaar 1795 brachten *Götthe*, *Shakspeare* en de oudere Italiaansche en Spaansche dichters hem tot de behandeling van de schatten der moderne poëzij, terwijl tevens de wijsgeerige stelsels van *Fichte* en *Schelling* grooten invloed hadden op zijne denkwijze. In de jaren 1794—1796 le-

verde hij bijdragen in het „Berliner Monatschrift“, in den „Merkur“ van *Wieland*, in „Deutschland“ van *Reichard* enz. Voorts noemen wij van zijne geschriften: „Die Griechen und Römer, historische und kritische Versuche über das klassische Alterthum (1797)“, — en „Geschichte der Poesie der Griechen und Römer (1798)“. Na het verlaten der universaliteit woonde hij in de eerstvolgende jaren bij afwisseling te Dresden, Berlijn en Jena, en te Berlijn had hij veel omgang met *Schleiermacher*. Het door beiden gevormde plan, eene vertaling der werken van *Plato* te leveren, werd door *Schleiermacher* ter uitvoer gebracht. Voorts onderhield hij te Berlijn eene al te innige betrekking met de echtgenoot van den koopman *Veit*, eene dochter van *Moses Mendelssohn*. Deze, *Dorothea* genaamd, liet zich scheiden van haren man en trad in het huwelijk met *Schlegel*. De door dezen uitgegeven roman: „Lucinde (1799)“, eene verheerlijking der zinnelijke liefde, wekte veel ergernis, welke door de „Vertraute Briefe über die Lucinde“ van *Schleiermacher* niet weggenomen werd. Van 1799—1801 woonde hij als privatdocent te Jena, waar hij een ijverig mede-arbeider was aan de „Allgemeine Literaturzeitung“ en met zijn broeder de „Charakteristiken und Kritiken“ in het licht zond, alsmede het mislukte treurspel: „Alarkos (1802)“. In 1802 vertrok hij met zijne echtgenoot naar Parijs, waar hij werkzaam was voor het te Frankfort uitgegeven tijdschrift: „Europa“ en eene „Geschichte der Jungfrau von Orleans“, alsmede eene „Geschichte der Margaretha von Valois“ in het licht zond. Ook legde hij zich toe op het Sanskriet en schreef: „Ueber die Sprache und Weisheit der Inder (1808)“. Na zijn terugkeer in Duitschland omhelste hij met zijne echtgenoot den R. Katholieken godsdienst (1808), bracht eenige jaren door met reizen in Zwitserland, de Nederlanden, de Rijnstreek en Frankrijk en vestigde zich in 1808 te Weenen, waar hij Hofsecretaris werd bij de staatskanselarij. Gedurende den veldtocht van 1809 was hij toegevoegd aan het hoofdkwartier van Aartskeizer *Karel* en opsteller van een gedeelte der Oostenrijksche proclamatiën tegen *Napoleon I.* In de jaren 1810 en 1813 hield hij te Weenen voorlesingen over nieuwere geschiedenis en over de geschiedenis der oude en nieuwe letterkunde. Nadat hij voorts in 1816—1818 als raad van legatie van het Oostenrijksch gezantschap bij den Bondsdag te Frankfort aan de Main vertoefd had, verliet hij de staatkundige loopbaan en bepaalde zich bij de beoefening der wetenschap. Op een in 1812—1813 uitgegeven tijdschrift: „Deutsches Museum“ liet hij „Concordia“ volgen, bestemd om al de ketters terug te brengen tot den schoot der R. Katholieke Kerk. In 1826 hield hij te Weenen voorlesingen: „Ueber Philosophie des Lebens“, — in 1827: „Ueber Philosophie der „Geschichte“, en in 1828—1829 te Dresden: „Ueber Philosophie der Sprache und des Worts“. Hij overleed te Dresden den 11den Januari 1829. Hij was een begaafd, geleerd en werkzaam man, maar helde sterk over tot het mysticismus, dat allengs in obscurantismus ontaarde. Zijne talenten hebben vooral op het gebied van de geschiedenis der letterkunde

en van de taalstudie voortreffelijke vruchten gedragen. Zijne gezamenlijke werken zijn o. a. in 1846 te Weenen in 15 deelen in het licht verschenen.

Schleich. Onder dezen naam vermelden wij:

Edward Schleich, een uitstekend landschapsschilder, geboren den 12den October 1812 te Harbach bij Landshut in Neder-Beieren. Hij vertrok in 1828 naar München, om er de Académie van Schoone Kunsten te bezoeken, maar werd wegens gemis van talent afgewezen. Nu begon hij landschappen te schilderen naar voorbeelden van *Morgenstern* en *Rotmann*, terwijl hij later de meesterstukken bestudeerde van *van der Meer*, *Rembrandt*, *Ruydael*, *Rubens* en *van Goyen*. Hij volbracht reizen door Duitschland, Frankrijk, Italië en Nederland en verwierf tevens door ingespannen studie eene algemeene ontwikkeling. Aanvankelijk leverde hij taferelen uit het Beiersche gebergte, doch later uit de vlakke en onderscheidde zich hoogst gunstig als kolorist. Hij verkreeg den titel van professor en werd lid der academiën te München, Weenen en Stockholm. Hij overleed te München den 9den Januari 1874, en onderscheidene stukken van zijne hand bevinden zich in de Pinacothek aldaar.

Martin Schleich een Duitsch tooneeldichter, geboren te München in 1827. Hij studeerde aldaar in de letteren en bepaalde zich weldra bij de journalistiek. In 1848 stichtte hij den „Punsch“, die tot 1871 en vervolgens in gewijzigden vorm, maar in dezen slechts gedurende korten tijd in het licht verscheen. In 1869 werd hij lid der Kamer van Afgevaardigden in Beieren. Hij leverde: „Bürger und Junker“, — „Die letzte Hexe“, — en „Ansäsig“, uitgegeven in zijne „Gesammelte Lustspiele und Volkstücke (1862; 2de druk, 1874, 2 dln)“, — voorts: „Kraft und Stoff (1879)“, — en „Italische Apriltage (1890)“. Met *Schrott* gaf hij uitgezochte gedichten van *Jacob Balde* in het licht onder den titel: „Renaissance (1870)“ en overleed te München den 13den October 1881.

Schleicher (August), een verdienstelijk taalkenner, geboren te Meiningen den 19den Februari 1821, studeerde te Leipzig, Tübingen en Bonn eerst in de theologie, daarna in de Latijnsche, Grieksche en Oostersche talen, vestigde zich in 1846 te Bonn als privatdocent en zag zich in 1852 tot hoogleraar te Praag benoemd. Vanhier volbracht hij eene wetenschappelijke reis naar Lithauen. Vrijdelijke aanvallen, die hem het leven lastig maakten, bewogen hem in 1857 zijne betrekking neder te leggen, waarop hij als honorair professor naar Jena vertrok, alwaar hij den 6den December 1868 overleed. Van zijne geschriften vermelden wij: „Zur vergleichenden Sprachgeschichte (1848)“, — „Die Sprachen Europa's in systematischer Uebersicht (1850)“, — „Formenlehre der kirchenslawische Sprache (1852)“, — „Handbuch der litauischen Sprache (1856—1857, 2 dln)“, — „Die deutsche Sprache (1860; 3de druk, 1874)“, — „Kompendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen (1861; 4de druk, 1876)“, — „Die Darwin'sche Theorie und die Sprachwissenschaft (1860; 3de druk, 1878)“, — „Litauische Märchen, Sprichwörter, Räthsel und Lieder

(1857)", — en „Indogermanische Chrestomathie (met anderen, 1869)". In 1862 stichtte hij met *Kuhn* het tijdschrift: „Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, keltischen und slawischen Sprachen" en leverde daarin en ook elders uitmuntende opstellen, zooals: „Zur Morphologie der Sprache" enz.

Schleiden (Matthias Jakob), een uitstekend kruidkundige, geboren te Hamburg den 5den April 1804, studeerde te Heidelberg in de rechten, doch later te Göttingen en te Berlijn in de natuurwetenschap, bepaaldelijk in de kruidkunde. Nadat hij door onderscheidene physiologische en phytotomische verhandelingen een goeden naam verworven had, werd hij in 1839 hoogleeraar te Jena en in 1863 te Dorpat. Sedert 1866 is hij emeritus en woonde aanvankelijk te Dresden, doch later te Wiesbaden en overleed te Frankfurt aan de Main den 23sten Juni 1881. Zijn hoofdwerk is: „Grundzüge der wissenschaftlichen Botanik (1842—1848, 2 dln; 4de druk, 1861)". In dit werk zoekt hij het gebouw der botanie op een wijsgeerig wetenschappelijken grondslag op te trekken, en de methodologische inleiding tot dit werk heeft voor de beoefenaars der natuurlijke historie eene blijvende waarde. Van zijne overige geschriften vermelden wij: „Beiträge zur Anatomie der Kakteen (1842)", — „Beiträge zur Botanik (1844)", — „Ueber Ernährung der Pflanzen und Saftbewegung in denselben (1846)", — „Grundriss der Botanik (1856; 2de druk, 1840)", — „Handbuch der medicinisch-pharmaceutischen Botanik (1852)", — „Handbuch der botanischen Pharmakognosie (1857)", — „Die Pflanze und ihr Leben (6de druk, 1864)", — „Studien (2de druk, 1857)", — „Ueber das Materialismus der neuern deutschen Naturwissenschaft (1863)", — „Das Meer (1865; 2de druk, 1874)", — „Das Alter des Menschengeschlechts (1863)", — „Für Baum und Wald (1870)", — „Das Salz (1875)", — en „Die Bedeutung der Juden für Erhaltung und Wiederbelebung der Wissenschaften im Mittelalter (1877)". Ook zond hij een paar dichtbundels in het licht.

Schleiermacher (Friedrich Ernst Danlöl), de vader der nieuwere Protestantische theologie, geboren te Breslau den 11den November 1768), studeerde te Halle in de godgeleerdheid, werd in 1794 hulprediker te Landsberg aan de Warthe, in 1795 predikant aan het Charité en het invalidenhuis te Berlijn, in 1802 Hofprediker te Stolpe en in 1804 universiteitsprediker en hoogleeraar te Halle. Reeds te Berlijn had de invloed van de beide *Schlegels* en van *Henriette Herz* hem bij de Romantieken gebracht, terwijl hij er als schrijver was opgetreden met zijne beroemde „Reden über die Religion an die Gebildeten unter ihren Verächtern (1799 en later)" en met zijne „Monologen (1800; 7de druk, 1868)", alsmede met zijne „Briefe eines Predigers ausserhalb Berlin (1800)". Ook schreef hij: „Vertraute Briefe über Schlegels Lucinde (1801)" en leverde eene vertaling der geschriften van *Plato* met belangrijke inleidingen (2de druk, 1855—1862)". Wijders leverde hij: „Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre (1803; 2de druk, 1834)". Nadat in 1806 de universiteit te Halle tijdelijk was

opgeheven, begaf hij zich naar Berlijn, waar hij voorlezingen hield ter opwekking van vaderlandlievende gevoelens, terwijl hij op uitnoodiging van *von Stein* en *von Humboldt* in het departement van Openbaar Onderwijs werkzaam was en de stichting der Friedrich-Wilhelms-Universität met kracht bevorderde. Toen schreef hij: „Die Weinachtsfeier, ein Gespräch (1806; 4de druk, 1850)", — „Ueber den sogenannten ersten Brief des Paulus an den Timotheus (1807)", — „Gelegentliche Gedanken über Universitäten im Deutschen Sinn (1808)", — en „Ueber Heraklit (1808)". In 1809 werd hij predikant aan de Drievaldigheidskerk en bij het openen der nieuwe universiteit in 1810 zag hij zich daaraan geplaatst als gewoon hoogleeraar. Hij onderscheidde zich door rijkdom van denkbeelden en keurigheid van taal, door godsdienstig gevoel en een scherp redeneertrant, zoodat zich eerlang een breede stoet van leerlingen rondom hem verzamelde. De collegiën, door hem gegeven, strekten zich uit over het geheele gebied der godgeleerdheid en tevens over dat der wijsbegeerte. Hij schreef toen zijne „Kurze Darstellung des theologischen Studiums (1811; 2de druk, 1830)", maar zijn voortreffelijkst werk is: „Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der Evangelischen Kirche in Zusammenhang dargestellt (1821—1822, 2 dln; 5de druk, 1861). Daarin wordt het gevoel voorgesteld als de bron van den godsdienst, meer bepaald het gevoel van afhankelijkheid, hetwelk den mensch leidt tot de bewustheid van de aanwezigheid des Allerhoogsten in des menschen geest. Hij ondersteit, dat dit gevoel in de hoogste volkomenheid in *Christus* heeft bestaan en door dezen in zijne volgelingen is opgewekt; uit dit oogpunt beschouwt hij voorts de verschillende leerstukken der Christelijke Kerk. Een tegenhanger van zijne „Dogmatik" is zijne „Christliche Sitten", in 1848 door *Jonas* uit zijne nagelaten papieren in het licht gezonden. Toen de Académie van Wetenschappen, waarvan hij sedert 1811 lid was, hem in 1814 tot secretaris der wijsgeerige afdeling benoemde, liet hij zijne betrekking bij het ministerie varen. Trouwens hij stond bij de Regeering als demagoog in een kwaden reuk. Nu verrijkte hij de werken der Académie met eene reeks van voortreffelijke verhandelingen over duistere onderwerpen der oude filosofie. Ook nam hij ijverig deel aan kerkelijke zaken, waarmede hij reeds een aanvang gemaakt had in 1804 met zijn geschrift: „Zwei unvorgreiflichen Gutachten in Sachen des protestantischen Kirchenwesens in Beziehung auf den preussischen Staat", waarin hij wees op de nadeelen der scheiding van de Protestantische Kerkgenootschappen. Toen voorts in 1817 de vereniging op eene door hem als voorzitter bestuurde synode tot stand kwam en het plan tot invoering eener presbyteriale en synodale regeling in gereedheid was, zocht hij die zaak — schoon vruchteloos — zooveel mogelijk te bevorderen. Ook verzette hij zich te vergeefs tegen de reactie in het Kabinet des Konings. Onder den naam van *Pacificus Sincerus* schreef hij in 1824 een „Theologische Bedenken über das liturgische Recht evangelischer Landesherren", hetwelk den ouden strijd over de rechtsbeginselen met

betrekking tot Kerk en Staat wederom deed ontbranden. Eindelijk had hij als kanselredenaar grooten invloed op het ontwikkelde publiek. Hij overleed den 12den Februari 1834, en zijne verzamelde werken werden door zijne vrienden in 8 afdeelingen in het licht gewonden (1836—1856). De eerste: „Zur Theologie (11 dln)“ bevat behalve de reeds gemelde twee, namelijk: „Die christliche Sitte“ en „Christliche Glaube“, de volgende geschriften: „Einleitung in das Neue Testament“, — „Hermeneutik und Kritik mit besonderer Beziehung auf das Neue Testament“, — „Geschichte der christlichen Kirche“, — „Das Leben Jesu“, — „Die practische Theologie“, — en 8 deelen met kleine opstellen; — de tweede afdeeling omvat zijne „Predigten“, — en van de derde of wijsgeerige afdeeling vermelden wij: „Dialektik“, — „Entwurf eines Systems der Sittenlehre“, — „Die Lehre vom Staat“, — „Die Erziehungslehre“, — „Vorlesungen über Aesthetik“, — „Geschichte der Philosophie“, — en „Psychologie“.

Schleinitz (Alexander, vrijheer von), een Pruisisch staatsman, geboren den 29sten December 1807 te Blankenburg in den Harz, studeerde te Göttingen, werd in 1828 Pruisisch ambtenaar, in 1835 attaché bij de ambassade, in 1841 referendaris bij het departement van Buitenlandsche Zaken en belastte zich in Juli 1848 met de portefeuille van laatstgenoemd departement in het ministerie *Camphausen*. Na weinige dagen echter nam hij zijn ontslag en werd gezant van Pruisen aan het Hof van Hannover. In Mei 1849 bestuurde hij de onderhandelingen over den vrede met Denemarken, aanvaardde in Juli van dat jaar in het ministerie *Brandenburg* weder de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, maar legde haar in 1850 neder en vestigde zich te Coblenz. In 1858 werd hij nogmaals minister van Buitenlandsche Zaken, maar verwisselde deze betrekking in 1861 met die van minister van het Koninklijk Huis, welke hij waarnam tot aan zijn overlijden op den 19den Februari 1885.

Schleiz, de hoofd- en residentiestad van het voormalig vorstendom Reusz Schleiz, en sedert de vereniging der beide vorstendommen Reusz Jongere Lijn tot één Staat (1848) de tweede residentie des lands, ligt aan het rivierviertje Wiesenthal en bij een heuvel, waarop het nieuwe paleis van den Vorst zich verheft. Men heeft er eenige rechtbanken, 2 kerken, een gymnasium, een seminarium, eene stoeterij, onderscheidene fabrieken en bijna 5000 inwoners.

Schlesinger. Onder dezen naam vermelden wij:

Sigmund Schlesinger, een Oostenrijksch blijspeldichter en feuilletonschrijver, geboren te Pressburg in 1826. Hij studeerde aldaar en te Weenen en leverde aanvankelijk eenige kluchten, die in de schouwburgen der voorsteden met bijval werden ontvangen. Voorts leverde hij in 1868: „In den Rauchwolken“ en „Mit der Feder“, — daarna „Gustel von Blasewitz“, — „Wenn man nicht tanzt“, — „Ein Opfer der Wissenschaft“, — „Die Schranke des Glücks“, — „Der Hauspion (1864)“, — en „Das Trauerspiel des Kindes (1876)“. Hij is sedert 1867 mederedacteur van het „Neue

Wiener Tagblatt“ te Weenen.

Ludwig Schlesinger, een Oostenrijksch geschiedkundige, geboren te Oberlentendorf in Bohemen den 14den October 1838. Hij studeerde te Praag, baarde opzien door zijn geschrift: „Würdigung der Angriffe des Dr. Palacky“ en werd secretaris van het Verein für die Geschichte der Deutschen in Böhmen en tevens redacteur der „Mittheilungen“ van dat genootschap. Voorts werd hij in 1865 leeraar aan de Deutsche realscholen te Praag en Leitmeritz en in 1876 directeur van het lyceum voor meisjes te Praag. Hij schreef voorts: „Geschichte Böhmens (1868; 2de druk, 1870)“ en geeft sedert 1879: „Deutsche Chroniken aus Böhmen“ in het licht. Ook is hij sedert 1860 lid van den Boheemschen Landdag.

Schletter (Herman Theodor), een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Dresden den 28sten April 1816, is sedert 1848 hoogleeraar in de rechten te Leipzig en behaalde grooten lof door zijn werk: „Der öffentlich-mündliche Strafprozess in Deutschland (1847)“. Voorts schreef hij o. a.: „Handbuch der juristischen Literatur (1843; 2de druk, 1850)“ en gaf nieuwe vervolgen in het licht van de: „Annalen der Kriminalrechtspflege“ van *Hitzig* en van de „Jahrbücher der Deutschen Rechtswissenschaft“. Hij overleed te Leipzig den 19den Augustus 1873.

Schletterer (Hans Michael), een verdienstelijk schrijver over muzikale aangelegenheden, geboren den 29sten Mei 1824 te Ansbach, bezocht het seminarium te Kaiserlautern, bepaalde zich vervolgens bij de beoefening der muziek onder de leiding van *Sobor* en *Kraushaar* te Cassel en van *David* en *Zichter* te Leipzig, was van 1847 tot 1854 muziekdirecteur te Zweibrücken, werd toen muziekdirecteur aan de universiteit te Heidelberg en is sedert 1858 Domkapelmeester te Angsburg, waar hij zich tevens aan het hoofd bevindt van eene muziekschool. Hij schreef o. a.: „Praktischer Unterricht im Chorgesange“, — „Geschichte des Deutschen Singspiels (1863)“, — „Geschichte der geistlichen Dichtungen und Kirchlichen Tonkunst (1869)“, — „Die Entstehung der Opera (1873)“, — en eene levensschets van *Johann Friedrich Reichardt* (1865).

Schlettstadt, eene arrondissementshoofdstad in het Duitsche Rijkland Elzas-Lotharingen, ligt aan de Ill en aan den spoorweg van Straatsburg naar Basel (met zijttakken naar Markirch en Zabern) en heeft 2 fraaie E. Katholieke kerken, een reaal-progymnasium, een seminarium van onderwijzersessen, eenige voormalige kloosters, eene vermaarde metaalweverij (toiles métalliques) en eenige andere fabrieken, veel ooft- en wijnbouw en bijna 9000 inwoners (1880). In de 15de eeuw stichtte *Agricola* er eene geleerde school, welke ook door *Brassus* werd bezocht.

Schlichtegroll (Adolf Heinrich Friedrich), een verdienstelijk Duitsch penningkundige, geboren te Waltershausen in het hertogdom Gotha, studeerde te Jena en Göttingen en werd in 1797 hoogleeraar aan het gymnasium te Gotha en tevens bibliothecaris en directeur van het muntkabinet. Hij leverde: „Annalen der Numismatik (1804)“ en „Dactylotheca Stoechiana (1806, 2 dln)“. In 1807 werd hij secretaris-generaal der Koninklijke Académie

van Wetenschappen te München en directeur der Hofboekery. Hij schreef nog eene verdienstelijke: „Nekrolog der Deutschen (1791—1806, 28 dln)” en overleed den 4den December 1822.

Schlichtkrull (Aline von), eene Duitsehe romancière, geboren den 20sten November 1832 op het eiland Rügen, ontving hare opleiding te Berlijn, vestigde zich aldaar, sloot er het verbond der vriendschap met *Elise Schmidt* en overleed aldaar in 1863. Hare belangrijkste geschriften zijn: „Kardinal Richelieu (1855, 4 dln)”, — „Cordelia (1857, 3 dln)”, — en „Der Agitator von Irland (1859, 4 dln)”. Voorts leverde zij: „Eine verlorne Seele (1853, 4 dln)”, — „Morton Varney (1855, 2 dln)”, — „Laterna magica (1860)”, — en „Wie ein Staat gerettet wird (1861)”.

Schliemann (Heinrich), een verdienstelijk oudheidkundige, geboren in 1822 te Neubukow in Mecklenburg, was gedurende bijna 6 jaar leerling bij een koopman te Fürstenberg, nam in zekelijken toestand dienst op een naar Venezuela bestemd vaartuig, doch leed schipbreuk op het eiland Tessel en zag zich genoodzaakt, zich te behelpen met eene geringe betrekking op een kantoor te Amsterdam, waar hij zich toeliede op de kennis der moderne talen. In 1846 zond zijn patroon hem naar Petersburg en in het volgende jaar stichtte hij er een huis voor eigen rekening. Nadat hij te midden zijner gestadige besommelingen zijne taalkennis uitgebreid en zich ook in het Nieuw-Grieksch geoeft had, volbracht hij eene reis door Europa, Syrië en Egypte en bezocht in 1859 voor de eerste maal Griekenland. Toen hij een aanzienlijk vermogen verworven had, ondernam hij in 1864 eene reis om de wereld en vestigde zich in 1866 te Parijs, waar hij zich met ongemeene geestdrift aan de studie der oudheidkunde wijdde. Na eene voldoende voorbereiding bracht hij nu een langgekoesterd plan ten uitvoer, bezocht het eiland Ithaca en begaf zich vervolgens naar de kust van Klein-Azië, waar hij de plaats opzocht van het aloude Troje (den heuvel van Hissarlik), en maakte in April 1870 een aanvang met opdelvingen, welke de beide volgende jaren op meer uitgebreide schaal werden voortgezet. De vrucht zijner volharding, gepaard met den moed zijner echtgenoot, uit Griekenland geboortig, overtrof zijne stoutste verwachtingen, zoodat hij het nauwelijks betwijfelde, dat het oude Troje door zijne bemoeiingen uit de lang verwaarloosde puinhoopen herrees. Onpartijdige oudheidkundigen echter, zooals *Curtius* en *Sybel*, erkenden wel is waar de echtheid der gevondene voorwerpen; doch waren tevens van oordeel, dat zij meerendeels tot de middeleeuwen behoorden. Hij geraakte intusschen in proces met de Turksche Regeering over den eigendom der gevondene zaken; het pleitgeding duurde jaren lang, totdat de beslissing viel, dat *Schliemann* als eigenaar werd erkend tegen betaling eener som van 50000 francs. Nog belangrijker was de uitkomst der opdelvingen te Mycène, de aloude stad van *Agamemnon*. Hij maakte daarmede een aanvang in 1876 in de Acropolis, bij de vermaarde Leeuwenpoort en de schakamer van *Atræus*. In 1877 ontdekte hij er in diepe lagen eene

grootte hoeveelheid wapens, sieraden, aarden vaten en geraamten. Onderscheidene dier voorwerpen zijn van gedegen goud en hebben eene aanzienlijke waarde. Zij werden voorloopig in veiligheid gebracht in de kelders der Ionische bank te Athene. Ook deed hij nasporingen op de plaats van het aloude Orchomenos in Boëtië. *Schliemann* heeft omtrent zijne oudheidkundige nasporingen veel merkwaardigs medegedeeld in „Ithaka, der Peloponnes und Troja (1869)”, — „Ancient Mycenae (1877)”, — „Ilios, Stadt und Land der Trojaner; Forschungen und Entdeckungen in der Troas und besonders auf der Banstelle von Troja (1881)”, — „Reise in der Troas in Mai 1881 (1881)”, — „Orchomenos, Bericht über meine Ausgrabungen (1881)”, — „Troja (1883)”, — en „Tiryns (1886)”. In het laatst van 1880 gaf hij zijne verzameling van Trojaansche oudheden, te Londen ten toon gesteld, ten geschenke aan het Duitsehe volk met bepaling, dat zij zou worden overgebracht naar Berlijn, welke stad hem daarop het eereburgerrecht verleende. In het voorjaar van 1881 en in het voorjaar van 1882 ontblootte hij de schatkamer te Orchomenos en in 1884 en 1885 deed hij opdelvingen te Tiryns, waar hij welgeslaagde onderzoekingen instelde naar het koninklijk paleis. Men zie de bijgaande plaat. In 1883 werd hij door de universiteit te Oxford tot doctoor in de rechten benoemd. Sedert 1871 is hij doorgaans te Athene gevestigd.

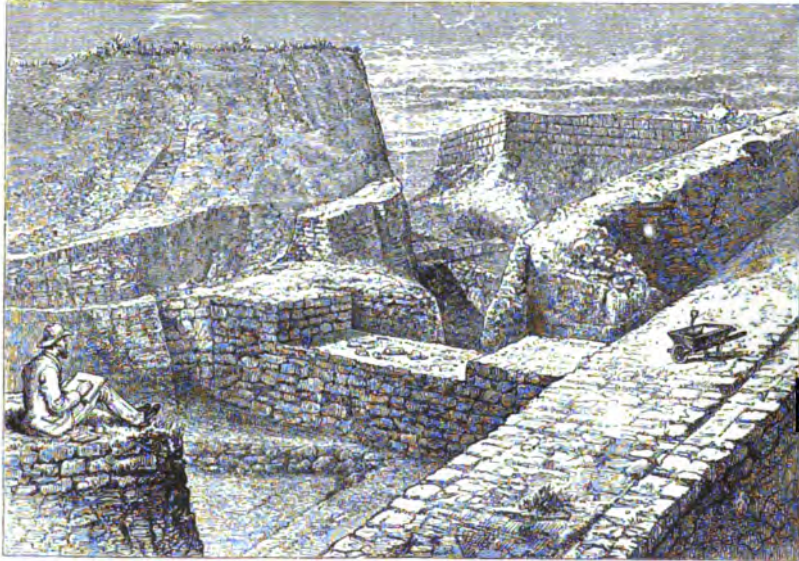
Schlik (Franz, graaf von) *tot Bassano en Weiskirchen*, geboren te Praag den 22sten Mei 1789, wijdde zich aan de studie der rechtgeleerdheid, trad bij het uitbarsten van den oorlog van 1809 als luitenant in dienst en klom spoedig op tot den rang van ritmeester. Toen Oostenrijk zich in 1812 met Frankrijk verbond, nam hij sijn ontslag, maar toen Oostenrijk in Augustus 1813 den oorlog verklaarde aan *Napoleon*, werd hij weder ritmeester bij de chevaux-légers en ordonnans-officier bij Keizer *Franz*. Hij nam deel aan verschillende veldslagen, werd bij Waaschau zwaar gewond, zoodat hij één oog verloor, en ontving weldra als luitenant-veldmaarschalk het kommando over een regiment huzaren. Na de revolutie van 1848 was hij commandant te Krakau en daarna bevelhebber van een korps van 8000 man, waarmede hij onderscheidene overwinningen behaalde op de muitende Hongaren, waarop hij van Kaschau een meesterlijken terugtocht volbracht. Nadat hij zich met het hoofdleger onder *Windischgrätz* vereenigd had, verwiëf hij met dezen de zegepraal in den slag bij Kapolna. Daarna werd hij kommandant van het 2de armeekorps en generaal en chef in Moravië, — in Juni 1854 opperbevelhebber van het leger in Gallicië, — vertrok met dit laatste in 1859 naar Italië en was er na den slag van Magenta bevelhebber van het tweede Oostenrijksche leger. Bij Solferino streed hij aan het hoofd van den rechter vlengal, nam na den Vrede van Villafranca sijn ontslag en overleed den 17den Maart 1862.

Schlögl (Friedrich), een Oostenrijksch schrijver, geboren te Weenen den 7den December 1821, bezocht het gymnasium, bekleedde aanvankelijk eenige ondergeschikte ambtenaarsbetrekkingen, maar nam in 1870

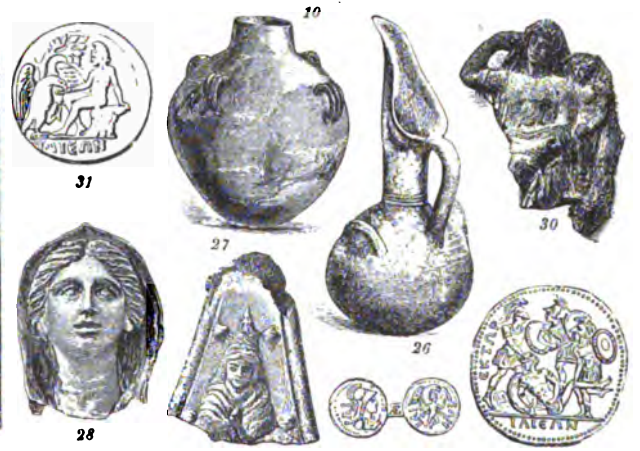
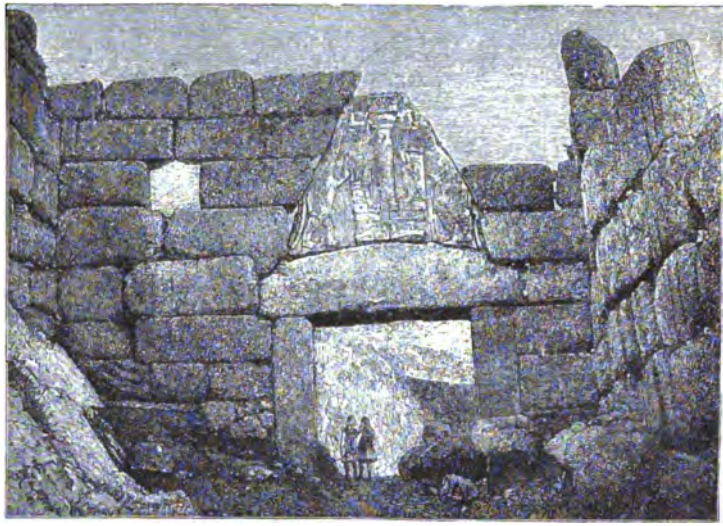
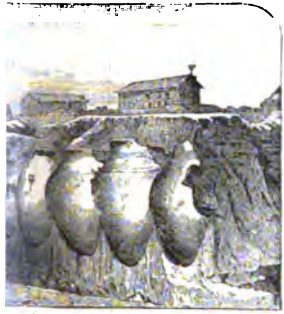
OPDELVINGEN TE MYCENAE, O

Mycenae: 1. Gouden knopen. 2. Gouden borstnaald. 3. Schepters van verguld zilver met knoppen van b
 9. Ineengedraaid gouddraad. 10. De leeuwenpoort. Orchomenos: 11. Gebeeldhouwde zolder. Tiryna: 12.
 18. Strijdbijl van groen nephriet. 19. Strijdbijl van grauw dioriet. 20. Bronzen mes. 21. Koperen spijker
 haken. 25. Krom bronzen mes. 26. Oenochoë met drie handvatsels. 27. Ovale vaas met vier handv
 81. Munt: Ganymedes met den adelaar. 32. Munt: Ganymedes door den adelaar geschaakt. 33. Munt: S
 uit den tempel van Apollo. 35. Het wi

ORCHOMENOS, TIRYNS EN TROJE.

1. Bergkristal. 4. Kan van terracotta. 5. Gouden wijnkan. 6. Gouden vaas. 7. Gouden beker. 8. Bronzen ringen.
 9. Kan. 13. Aarden vat. 14. Rosetten. 15. Vaas. Troje (Ilios): 16. Kleine ivoren lepel. 17. Ivoren pijlpunt.
 18. 22. Vaas met den kop van een uil. 23. Overblijfselen der zuidoostelijke poort. 24. Pijlpunt met twee weer-
 caels. 25. Vrouwenkop van terracotta. 26. Aziatische godin. 27. Zittende terracottafiguur met een kind.
 28. rijd om het lijk van Patroclus. 29. Triglyphenblok met metope: Phoebus Apollo met de vier zonnepaarden;
 30. magazijn onder den tempel van Minerva.

zijn ontlag en bleef te Weenen gevestigd als journalist en feuilletonschrijver. Hij leverde: Wiener Blut. Kleine Kulturbilder aus dem Volkleben (1873; 4de druk, 1875)", — „Alte und neue Historien von Wiener Weinkellern (1857)", — en „Wiener Luft, Porträts und Scenen aus dem Wiener Volksleben (2de druk, 1876)".

Schlömilch (Oscar), een uitstekend wiskundige, geboren te Weimar den 13den April 1824, wijdde zich te Jena, Berlijn en Weenen aan de beoefening der wiskunde en wijsbegeerte, vestigde zich in 1844 als privaatsdocent te Jena, werd er in 1846 buitengewoon hoogleeraar en vertrok in 1840 als gewoon hoogleeraar naar de polytechnische school te Dresden. In 1874 echter zag hij zich benoemd tot geheimraad van onderwijs bij het ministerie van Eeredienst, waarna hij zich belastte met de regeling van het onderwijs aan de realscholen in Saksen. Van zijne geschriften vermelden wij: „Analytische Studien (1843, 2 dln)", — „Handbuch der algebraischen Analysis (1845; 5de druk, 1873)", — „Kompendium der höhern Analysis (1853, 2 dln)", — „Übungsbuch zum Studium der höhern Analysis (1868; 2de druk, 1873—1874, 2 dln)", — „Grundzüge einer wissenschaftlichen Darstellung der Geometrie des Maases (1849; 3de druk, 2 dln)", — „Lehrbuch der analytischen Geometrie des Raumes (1855; 5de druk, 1885)", — en „Übungsbuch zum Studium der höhern Analysis (3de druk, 1882)". Sedert 1856 geeft hij met anderen het „Zeitschrift für Mathematik und Physik" in het licht.

Schlönbach. Onder dezen naam vermelden wij:

Karl Arnold Schlönbach, een Duitsch schrijver, geboren den 31sten Augustus 1817 bij Missen aan de Sieg. Hij wijdde zich na het veindigen zijner studiën aan de beoefening der letteren en vertoefde bij afdwilling te Hamburg, Leipzig, Manheim en Coburg en overleed aldaar den 17den September 1866. Van zijne geschriften vermelden wij: „Geschichte, Gegenwart, Gemüth (gedichten, 1847)", — „Dramatische Werke (1852)", — „Originale, Genrebilder aus der Wirklichkeit (1853, 2 dln)", — „Der letzte König von Thüringen (tooneelstuk, 1854)", — „Novellen und Erzählungen (1855, 2 dln)", — „Weltseele (gedichten, 1855)", — „Zwölf Frauenbilder aus der Goethe-Schiller-Epoche (1856)", — „Aus Vergangenheit und Gegenwart (novellen, 1856)", — „Die Hohenstaufen (epos, 1859)", — „Ulrich von Hutten (gedicht, 1862)", — „Garibaldi-Lieder (1862)", — „Was sich der Wein erzählt (1862)", — „Menschen und Parteien (roman, 1864, 4 dln)", — en „Der Stedinger Freiheitskampf (gedicht, 1864)".

Georg Justin Karl Urban Schlönbach, een Duitsch geoloog, geboren den 10den Maart 1841 te Liebenhall bij Salzgitter. Hij studeerde te Göttingen en te Tübingen en wijdde zich, op aansporing van Oppel te München, aan de geologie. Hij onderzocht het Zwitsersche Jura-gebergte, vertrok naar Berlijn en promoveerde in 1863 te Halle op eene dissertatie: „Ueber den Eisenstein des mittlern Lias im nordwestlichen Deutschland". Voorts volbracht hij onderscheidene wetenschappelijke reizen en gaf met Waagen en Benecke de „Geognostisch-

paläontologische Beiträge" in het licht. In 1867 werd hij geplaatst bij het geologisch instituut te Weenen, verbeterde in 1868 de geologische kaart van Bohemen, bepaalde zich in 1869 bij geologische onderzoeken in de Militaire Grenzen, werd in 1870 hoogleeraar aan de polytechnische school te Praag en overleed te Beraaska den 13den Augustus van laatstgenoemd jaar. Hij schreef: „Beiträge zur Paläontologie der Jura- und Kreideformation im nordwestlichen Deutschland (1865—1866)", — „Ueber die Parallele zwischen den obern Pläner Norddeutschlands und den gleichalterischen Bildungen im Seinebecken (1865)", — „Ueber die Brachiopoden aus dem untern Gault von Ahaus (1866)", — „Ueber die Brachiopoden der norddeutschen Cenomanbildungen (1867)", — „Ueber die norddeutschen Galeritenschichten und ihre Brachiopodenfauna (1868)", — „Die Brachiopoden der böhmischen Kreide (1868)", — en „Zur Alterbestimmung des Grünandes von Rothenfeld (1869)".

Schlossar (Anton), een verdienstelijk Oostenrijks letterkundige, geboren te Tropau den 27sten Juni 1849, studeerde te Graz en verkreeg in 1875 eene betrekking aan de universiteitsbibliotheek aldaar. In 1881 werd hij er scriptor en in 1885 custos. Hij schreef: „Innerösterreichisches Stadtleben vor hundert Jahren (1871)", — „Erzherzog Johann von Oesterreich und sein Einfluss auf das Kulturleben der Steiermark (1878)", — „Cornelia. Eine Herzengeschichte in Versen (1878)", — „Oesterreichische Kultur- und Literaturbilder (1879)", — „Steiermark im deutschen Liede (1880, 2 dln)", — „Deutsche Volkslieder aus Steiermark (1881)", — „Steiermärkische Bäder und Luftkurorte (1883)", — „Kultur- und Sittenbilder aus Steiermark (1885)", — en „Bibliotheca historica-geographica Stiriacae (1886)".

Schlosser (Friedrich Christoph), een uitstekend geschiedschrijver, geboren te Jever den 17den November 1776, studeerde in 1794—1797 te Göttingen in de theologie, legde vervolgens op raad van zijn vriend Köppen zich toe op de wijsbegeerte en was tevens huisonderwijzer. Tot zijne eerste geschriften behooren: „Abkälard und Dulcin (1807)" en „Das Leben des Theodor von Beza und des Peter Martyr Vermili (1800)". In 1808 werd hij conrector te Jever, maar liet in 1810 deze betrekking varen en keerde naar Frankfurt aan de Main terug, waar hij zijne „Geschichte der bilderstürmenden Kaiser des oströmischen Reichs (1812)" bewerkte. Door den Vorst-Primas werd hij in 1812 benoemd tot hoogleeraar aan het nieuwe lyceum aldaar, doch toen dit laatste in 1814 werd opgeheven, erlangde hij de betrekking van stadsbibliotheecaris. In 1819 werd hij hoogleeraar in de geschiedenis te Heidelberg, verkreeg er de titels van Hofraad en geheimraad en overleed den 23sten September 1861. Van zijne geschriften vermelden wij: „Weltgeschichte in zusammenhängender Erzählung (1817—1824, 5 dln; 2de druk, 1839—1841)", — „Geschichte des 18 und 19 Jahrhunderts (1823; 2 dln; 5de druk, 1865—1866, 8 dln)", — „Universalhistorisch Uebericht der Geschichte der alten Welt und ihrer Kultur (1826—1834, 9 dln)", — „Zur Beurtheilung Napoleons und seiner neuesten Tadel-

und Lobredner (1832—1825, 5 dln)", — „Dante (1855)", — en „Weltgeschichte für das deutsche Volk (1844—1846; 3de druk, 1870—1874, 18 dln)", van welke de eerste 8 deelen naar de geschriften van *Schlosser* bewerkt zijn door *Kriegk*. Hij onderscheidt zich niet zoozeer door een schitterenden stijl als door eene vrijzinnige denkwijze en eene onpartijdige waarheidsliefde, en zijne werken zijn door het volk met grooten bijval ontvangen. In 1876 verrees te Jever een gedenkteeken te zijner eer.

Schlözer (August Ludwig von), een verdienstelijk Duitsch publicist en geschiedvorschcr, geboren den 5den Juli 1735 te Gaggstedt in het land van Hohenlohe Kirachberg, studeerde te Göttingen en te Wittenberg in de theologie, vertrok in 1755 als huisonderwijzer naar Stokholm en vervolgens naar Upsala en keerde in 1759 naar Göttingen terug. Toen hij zich vervolgens in dezelfde betrekking te Petersburg bevond, legde hij zich toe op het Russisch, las er de oude en middeneeuwache kronieken en werd er weldra adjunct bij de académie en gewoon hoogleeraar in de Russische geschiedenis. In 1768 ging hij als hoogleeraar naar Göttingen en volbracht wetenschappelijke reizen naar Frankrijk en Italië. In 1804 zag hij zich door den Keizer van Rusland in den adelstand opgenomen, werd emeritus en overleed den 9den September 1809. Van zijne geschriften vermelden wij: „Versuch einer allgemeinen Geschichte des Handels und der Schifffahrt (1761)", — „Allgemeine nordische Geschichte (1772)", — en „Uebersetzungen des russischen Chronisten Nestor bis zum Jahr 980 (1802—1806, 5 dln)". Voorts oefende hij grooten invloed op de openbare meening door zijn „Briefwechsel (1776—1782, 10 dln)", — door zijne „Staatsanzeigen (1783—1793, 18 dln)", — en door zijne „Vorbereitung zur Weltgeschichte für Kinder (3de druk, 1790)". — Zijne dochter *Dorothea*, gehuwd met *Rodde*, burgemeester van Lübeck, was beroemd door hare geleerdheid, verkreeg in 1787 de doctorale waardigheid en overleed te Avignon den 12den Juni 1825. — Haar broeder *Christian*, eerst hoogleeraar aan de universiteit te Moskou, daarna buitengewoon hoogleeraar aan die te Bonn, schreef: „Anfangsgründe der Staatswirtschaft (1804—1806, 2 dln)" en overleed te Lübeck in 1831. — Een kleinzoon van *August Ludwig*, die den naam draagt van *Kurd von Schlözer*, werd geboren te Lübeck den 5den Januari 1822, studeerde te Göttingen, Bonn en Berlijn en schreef: „Les premiers habitans de la Russie (1846), — „Choiseul und seine Zeit (1849; 2de druk, 1867)", — „Livland und die Anfänge deutschen Lebens im baltischen Norden (1850)", — „Die Hansa und die deutsche Bitterorden in den Ostseeländern (1871)", — „Verfall und Untergang der Hansa (1853)", — „Friedrich der Grosse und Katharina II (1855)", enz. Hij was achtereenvolgens gevolmachtigde te Rome en minister-resident van den Noordduitschen Bond te Mexico en werd in 1871 ambassadeur van het Duitche Rijk te Washington; voorts zag hij zich in 1881 belast met het voeren van onderhandelingen met den Heiligen Stoel tot beslechting van den cultuurstrijd, doch keerde weldra terug naar Amerika.

Schlüter (Andreas), een beroemd beeldhouwer en architect, geboren te Hamburg in 1662, werd in 1692 Hofbeeldhouwer te Berlijn en in 1699 Hofarchitect. Hij bestuurde er den bouw van het Koninklijk paleis en vertrok in 1718 naar Petersburg, waar hij op last van *Peter de Grootte* onderscheidene paleizen deed verrijzen, en overleed aldaar in 1714. Zijn ruitersandbeeld van den Grooten Keurvorst op de Lange Brug te Berlijn is voorzeer éen der voortreffelijkste beeldhouwwerken uit dien tijd. Voorts heeft men van zijne hand een „Stervende Krijgsman" in het tuighuis te Berlijn, alsmede onderscheidene kunstgewrochten in de kasteelen Charlottenburg en Sanssouci.

Schmalzer (Johann Ernst) of eigenlijk *Smoler*, een verdienstelijk beoefenaar der Slawische talen, werd geboren te Merzdorf (Oberlausitz) den 3den Maart 1816, studeerde te Breslau, redigeerde met anderen de: „Jahrbücher für slawische Literatur" en gaf met *Leopold Haupt*: „Volkalieder der Wenden in der Ober- und Niederlausitz (1842—1843, 2 dln)" in het licht. Als redacteur en uitgever van een Slawisch weekblad had hij grooten invloed. Hij had zelf een boekhandel en eene drukkerij, die na zijn dood (13 Juni 1884) ten deel vielen aan zijn zoon. Hij schreef ook nog eene: „Kleine Grammatik der Serbisch-Wendischen Sprache (3de druk, 1861)" en „Die Slawische Ortsnamen in der Oberlausitz (1867)".

Schmalkalden, eene arrondissementshoofdstad in het Pruisisch district Casael, ligt aan de zuidwestelijke helling van het Thüringer Wald en aan het riviertje de Schmalkalde. Zij is sedert 1874 door een zijtak met den Werraspoorweg verbonden. Men heeft er 3 voorsteden, een kasteel, 2 kerken, een aanzienlijk raadhuus, onderscheidene scholen en fabrieken en bijna 7000 inwoners. De stad is merkwaardig wegens het aldaar gesloten *Schmalkaldisch Verbond* (zie onder deze woorden).

Schmalkaldische artikels noemt men de door *Luther* in December 1536 te Wittenberg opgestelde geloofsbelijdenis, welke tot grondslag zou dienen voor de onderhandelingen op een door Paus *Paulus III* te Mantua saamgeroepen concilie, dat echter in Februari 1537 door de Protestantsche Standen te Schmalkalden gewraakt en eerst in 1558 als symbolisch erkend werd. Het handschrift van *Luther*, in de boekerij te Heidelberg bewaard, is door *Marheineke* in het licht gegeven (1817).

Schmalkaldisch Verbond (Het) werd den 31sten December 1530 te Schmalkalden gesloten door 9 Protestantsche Vorsten en Graven uit de Huizen Saksen, Brunswijk, Hessen, Anhalt en Mansfeld, alsmede door elf Rijksteden, ter gezamenlijke verdediging van hun geloof en tot handhaving hunner staatkundige onafhankelijkheid tegenover den Keizer en de R. Katholieke Standen. De voornaamste aanvoerders van het verbond waren Kenrvort *Johan de Bestendige*, *Johan Frederik de Grootmoedige* van Saksen en Landgraaf *Philip* van Hessen. De bondgenooten bewogen zich in dezelfde staatkundige richting en hielden in 1537 te Schmalkalden eene bondsvergadering, waarop de Schmalkaldische artikels werden vastgesteld. Hunne weigering, om afgevaardigden te zenden naar het Concilie

van Trente, gaf in 1546 aanleiding tot den Schmalkaldischen Oorlog, die na de overwinning der Oostenrijkers bij Mülberg met de vernietiging van het Verbond eindigde.

Schmalz (Theodor Anton Heinrich), een verdienstelijk rechtsgeleerde, geboren den 17den Februari 1760 te Hannover, studeerde te Göttingen eerst in de theologie en daarna in de rechten. Hij werd achtereenvolgens hoogleeraar te Rinteln, Königsberg en Halle, in 1809 lid van den hoogen senaat van appèl te Berlijn en in 1810 bij de stichting der universiteit hoogleeraar aan deze en eerste rector magnificus. Hij overleed den 20sten Mei 1831. Van zijne geschriften vermelden wij: „Das Recht der Natur (1795, 3 dln)”, in 1831 op nieuw uitgegeven door *Jarcke* onder den titel: „Die Wissenschaft des natürlichen Rechts”, — „Encyklopädie der Kameralwissenschaften (1797; 2de druk, 1819)”, — „Handbuch des kanonischen Rechts (1815; 3de druk, 1834)”, — „Das europäische Völkerrecht (1817)”, — „Lehrbuch des deutschen Privatrechts (1818)”, — en „Das deutsche Staatsrecht (1825, 2 dln)”.

Schmarda. Onder dezen naam vermelden wij:

Ludwig Karl Schmarda, een uitstekend zoöloog, geboren te Olmütz den 23sten Augustus 1819. Hij studeerde te Weenen in de natuur- en geneeskunde, werd in 1848 assistent van den leeraar in de natuurlijke historie aan de Josephsacademie te Weenen, in 1847 leeraar in de natuurlijke historie en aardrijkskunde aan de realschool te Graz, in 1850 hoogleeraar in de natuurlijke historie aan de universiteit aldaar, stichtte er een zoölogisch museum en werd in 1852 professor in de dierkunde te Praag. In 1853 aanvaardde hij met *Fraaz von Fridau* eene wetenschappelijke reis om de wereld en ging over Griekenland, Egypte en Arabië naar Ceylon, voorts naar de Kaap de Goede Hoop, naar Australië, Chili, Panama, West-Indië, Peru, de Vereenigde Staten, Canada en Cuba. In 1857 keerde hij naar zijn vaderland terug en toefde, wegens de gebeurtenissen van 1848 van zijn hoogleeraarsambt ontzet, op de goederen van den ridder *von Fridau* in Stiermarken, alsmede te Parijs en te Berlijn, totdat hij in 1862 benoemd werd tot hoogleeraar in de dierkunde te Weenen. In 1863—1865 volbracht hij op last der Regeering ten behoeve der visscherij reizen langs de Oostenrijksche en in 1868 langs de Fransche kust. Van zijne geschriften vermelden wij: „Zur Naturgeschichte der Infusorien (1846)”, — „Aus dem Seelenleben der Thiere (1846)”, — „Grundzüge der Zoologie (1853)”, — „Zur Naturgeschichte der Adria (1852)”, — „Zur Naturgeschichte Aegyptens (1854)”, — „Die geographische Verbreitung der Thiere (1853, 3 dln)”, — „Neue wirbellose Thiere (1859—1861)”, — „Reise um die Erde (1861, 3 dln)”, — en „Zoologie (1871—1872, 2 dln; 2de druk, 1877)”.

Karl Johann Schmarda, een wiskundige en ingenieur en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Olmütz den 13den Juli 1826, studeerde aan de academie aldaar en werd in 1848 luitenant der artillerie en in 1850 tevens professor in de wiskunde aan de militaire academie te Wiener-Neustadt en in 1866

lid van het comité voor artillerie te Weenen. Hij schreef: „Lehrbuch der Trigonometrie (1855)”, — „Anleitung zur Feldbefestigungskunst (1856, 2 dln)”, — „Lehrbuch der praktischen Meszkunst (1856; 3de druk, 1874)”, — „Ueber die geometrischen Vorbedingungen der treffsicheren Fernwirkung (1862)”, — „Batteriebau beim Angriff und bei der Vertheidigung fester Plätze (1874)”, — en „Feldbatteriebau (2de druk, 1875)”.

Schmausz (Johan Jacob), een verdienstelijk Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Landau in den Elzas den 10den Maart 1690, studeerde te Straatsburg en te Halle. Nadat hij aan laatstgenoemde universiteit een poos voorlezingen gehouden had, werd hij in 1721 door den Markgraaf van Baden Durlach tot Hofraad en in 1728 tot kamerraad benoemd. In 1734 vertrok hij als hoogleeraar in het natuur- en volkenrecht naar Göttingen en overleed aldaar den 8sten April 1757. Hij schreef: *Corpus juris publici sacri Romani imperii academicum* (1845, 3 dln; 3de druk, 1794)”, — „*Corpus juris gentium academicum* (1730, 2 dln)”, — en „*Einleitung zu der Staatswissenschaft* (1742, 2 dln)”.

Schmoller (Joseph Andreas), een verdienstelijk taalkenner, geboren den 6den Augustus 1785 te Tirschenreuth in de Bovenpalz, bezocht het lyceum te München, trad in Spaanschen krijgsveld, werd in 1806 onderwijzer aan eene school te Madrid en stichtte in 1808 eene school te Basel. Hij nam deel aan den vrijheidsoorlog en legde zich daarna toe op de kennis der tongvallen in Beieren. Als vruchten van zijn onderzoek leverde hij: „*Die Mundarten Bayerns grammatisch dargestellt* (1821) en „*Bayrisches Wörterbuch, mit urkundlichen Belegen* (1827—1836, 4 dln; 2de druk, 1868—1877)”. In 1827 werd hij professor aan de kadettenschool te München, in 1828 buitengewoon hoogleeraar in de Oud-Duitsche letterkunde aan de universiteit aldaar, in 1840 tevens onderbibliothecaris van de Rijksboekery en in 1846 gewoon hoogleeraar. Hij overleed den 27sten Juli 1852. Van zijne overige werken noemen wij: eene uitgave van eene oud-Saksische „*Harmonie der Evangelien* (1841)”, — „*Muspilli* (1822)”, — „*Lateinische Gedichte des 10 und 11 Jahrhunderts* (met *Jakob Grimm*; 1838)”, — „*St. Ulrichs Leben* (1844)”, — „*Des Böhmischen Herrn Leo von Rozmital Ritter, Hof- und Pilgerfahrt* (1844)”, — „*Carmina burana* (1847)”, — „*Hadamars von Laber Jagd nebst den andern Minnegedichten* (1850)”, — „*München unter der Vierherzogregierung, 1397—1433* (1833)”, — en „*Ueber die sogenannten Cimbern der VII und XIII Kommunen auf den Venedischen Alpen und ihre Sprache* (1838)”. Een door hem nagelaten „*Cimbrisches Wörterbuch*” is in 1855 door *Bergmann* in het licht gezonden.

Schmerling (Anton, ridder von), een Oostenrijksch staatsman, geboren te Weenen den 23sten Augustus 1805, studeerde aldaar in de rechten en trad in 1829 in staatsdienst. Hij klom spoedig op. Daar hij door zijne geboorte tot de Neder-Oostenrijksche Standen behoorde en zich door vrijzinnige denkbeelden onderscheidde, verkreeg hij, als tegenstander van *Motternich*, door zijne deelneming aan de volksbeweging van Maart 1848 grooten invloed,

zoodat men hem naar Frankfort afvaardigde, om er de beraadslagingen over de nieuwe grondwet voor Duitschland bij te wonen. Na het heengaan van *Colloredo* belastte hij zich den 19den Mei 1848 gedurende eenige weken met het voorzitterschap in de Bondsvergadering. De stad Tula benoemde hem tot lid van het Deutsche Parlement; hier voegde hij zich bij de constitutioneel-monarchiale partij en zocht er zooveel mogelijk de belangen van Oostenrijk te bevorderen. De Rijkbestierder benoemde hem tot minister, en schoen hij aanvankelijk de portefeuille van Binnenlandsche en Buitenlandsche Zaken aanvaardde, behield hij ten slotte alleen deze laatste. Daar hij echter met ijver de Groot-Duitsche of Oostenrijksche partij vertegenwoordigde en niets wilde weten van de Pruisische hegemonie, zag hij zich weldra van het meerendeel zijner vroegere medestanders verlaten. Nadat hij om die reden den 15den December 1848 was afgetreden, begaf hij zich naar Olmütz en vervolgens naar Weenen, waar men hem reeds gekozen had tot afgevaardigde naar de Oostenrijksche Nationale Vergadering. Weldra echter keerde hij als Oostenrijksch gevolmachtigde naar het centraal bestuur te Frankfort terug en verzette zich, als één van de meest begaafde leiders der Groot-Duitsche partij, met kracht tegen het Pruisisch erfkeizerschap. Toen echter den 27sten Maart 1849 de Pruisische partij de overhand verkreeg, verliet hij tegen het einde van April de Vergadering en begaf zich naar Weenen, alwaar hij den 28sten Juli 1849 zich belastte met de portefeuille van Justitie. Hij kon zich echter niet vereenigen met de reactionaire politiek van het ministerie *Schwarzenberg*, zoodat hij in het begin van 1852 zijn ontslag nam, waarna hij voorzitter werd van het Hooggerechtshof. Na de afkondiging der nieuwe Oostenrijksche grondwet werd hij als de redder en toekomstige hervormer van Oostenrijk met gejuich door het volk begroet, en den 13den December 1860 ontving hij zijne benoeming tot minister met den bepaalden last, de aangelegenheden van 's lands vertegenwoordiging, van eeredienst en onderwijs, van kunsten en wetenschappen te leiden. De organieke wetten voor de vertegenwoordiging van het Rijk en van de verschillende landen van 26 Februari 1861 zijn hoofdzakelijk van hem afkomstig. Zij voldeden echter niet aan de verwachting en hare toepassing werd vertraagd, terwijl *Schmerling* vooral met betrekking tot Hongarije veel te kort kwam. Ook bracht hij geene verbetering in de kerkelijke zaken. Zijn ijver voor de Groot-Duitsche bedoelingen vervoerde hem tot eene vijandige houding tegen Pruisen, en de voorstellen tot hervorming van den Bond in 1863, alsmede de Slesawijk-Holsteinsche politiek te Weenen waren daarvan de vruchten. Op zijn verzoek werd hij den 27sten Juli 1855 eervol ontslagen en weder tot voorzitter van het Hooggerechtshof benoemd. In 1861—1865 was hij lid van den Boheemschen Landdag en tevens vertegenwoordigde hij in 1861—1867 Weenen op de Standenvergadering van Neder-Oostenrijk. Voorts werd hij van wege Bohemen naar den Rijksraad afgevaardigd en den 1sten April 1867 door den Keizer voor levenslang

tot lid van het Huis der Heeren benoemd, waar hij meermalen de betrekking van eerste vice-president bekleedde. Steeds bleef hij getrouw aan zijne liberale beginselen, aan zijne Groot-Duitsche gevoelens en aan zijne vijandige gezindheden tegen Pruisen. Voorts is hij curator van de Theresiaansche ridders-académie en van de daarmede vereenigde Oostenrijksche Académie, alsmede plaatsvervangend curator van de Académie van Wetenschappen.

Schmettau (Samuel, Rijksgraaf von), een Pruisisch generaal-veldmaarschalk, geboren te Berlijn den 26sten Maart 1684, streed onder Prins *Augustus* en *Mariboroug* bij Höchstädt en Malplaquet, alsmede later aan de Rijn, trad in 1714 in Poolsehen dienst en werd kolonel bij de artillerie. In 1717 kwam hij in Oostenrijkschen dienst, vocht tegen de Turken, daarna tegen de Spanjaarden op Sicilië, bestuurde in 1720 de belegering van Messina, streed in 1783 als luitenant-veldmaarschalk aan de Rijn en werd in 1735 tot veldtuigmeester en in 1741 tot veldmaarschalk bevorderd. Hij had 28 veldslagen en 32 belegeringen bijgewoond. Bij het uitbarsten van den Eersten Silezischen Oorlog riep *Frederik II* hem als Pruisisch onderdaan terug, doch daar *von Schmettau* ongaarne de wapens wilde voeren tegen Oostenrijk, zag hij zich door den Koning afgevaardigd naar de Hoven van Frankrijk en van den Keizer. Na het eindigen van den Eersten Silezischen Oorlog werd hij voorzitter van de Académie van Wetenschappen te Berlijn; als zoodanig toonde hij zich een ijverig bevorderaar van wetenschappelijke expeditiën, inzonderheid ten behoeve der aardrijkskunde. Hij overleed te Berlijn den 18den Augustus 1751.

Schmid. Onder dezen naam vermelden wij: *Karl Christian Erhard Schmid*, een verdienstelijk letterkundige. Hij werd geboren den 24sten October 1761 te Heilsberg in het land van Weimar, studeerde te Jena, werd in 1791 hoogleeraar te Gieszen, in 1793 te Jena en overleed aldaar den 10den April 1812. Van zijne geschriften vermelden wij: „Kritik der reinen Vernunft (1786; 4de druk, 1802)”, — „Wörterbuch zum Gebrauch der Kant'schen Schriften (1786; 3de druk, 1795)”, — „Versuch einer Moralphilosophie (1700; 4de druk, 1802)”, — „Empirische Psychologie (1791, 2 dln; 2de druk, 1796)”, — „Physiologie, philosophisch bearbeitet (1798—1801, 2 dln)”, — en „Aigemeine Encyclopädie und Methodologie der Wissenschaften (1810)”.

Christoph von Schmid, een schrijver voor de jeugd, geboren den 15den Augustus 1768 te Dinkelsbühl, studeerde te Dillingen, ontving in 1791 de priesterwijding, werd schoolopzienner te Thannhausen aan de Mindel, in 1816 pastoor te Stadion bij Ulm, in 1827 domheer te Augsburg en overleed aldaar den 3den September 1854. Van zijne talrijke, in verschillende talen overgebrachte werken voor het aankomend geslacht, in 1880 in 18 deeltjes verzameld, vermelden wij: „Die Oesterier”, — „Genoveva”, — „Der Weihnachtsabend”, — „Rosa von Tannenburg”, — en „Das Blumenkörbchen”. Zijne „Erinnerungen” zijn in 1853—1857 in 4 deelen — zijne „Briefe und Tagebuchblätter” in 1868 in het licht verschenen.

Johann Heinrich Theodor Schmid, een verdienstelijk godgeleerde, geboren den 24sten Juni 1799 te Jena. Hij studeerde aldaar en te Göttingen, werd in 1829 leeraar in de wijsbegeerte in zijne geboortplaats, in 1830 hoogleeraar te Heidelberg en overleed aldaar den 29sten Januari 1836. Hij schreef: „Der Mysticismus des Mittelalters in seiner Entstehungsperiode (1824)”, — „Versuch einer Metaphysik der innern Natur (1834)”, — „Über Schleiermachers Glaubenslehre (1835)”, — en „Vorlesungen über das Wesen der Philosophie (1836)”.

Reinhold Schmid, een ervaren rechtsgeleerde en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Jena den 29sten November 1800, studeerde aldaar en te Berlijn in de rechten, onderging wegens deelneming aan de Burschenschaft één jaar vestingstraf op het kasteel Frauenpriesnitz en werd in 1832 hoogleeraar te Jena en in 1836 te Bern. Later keerde hij terug naar Jena en overleed aldaar den 21sten April 1873. Hij schreef: „Die Gesetze der Angelsachsen, in der Ursprache mit Uebersetzung, erläutert (1832; 2de druk, 1858)”, — „Kaiser Karls V peinliche Gerichtsordnung nebst der Bamberger Halsgerichtsordnung (1826; 2de druk, 1830)”, — „Theorie und Methodik des Bürgerlichen Rechts (1848)”, — en „Die Herrschaft der Gesetze nach ihren räumlichen und zeitlichen Grenzen im Gebiete des bürgerlichen und peinlichen Rechts (1868)”.

Karl Adolf Schmid, een bekwaam opvoedkundige, geboren den 19den Januari 1804 te Ehingen in Württemberg. Hij bezocht de universiteit te Tübingen, was achtereenvolgens als rector werkzaam aan de gymnasia te Esslingen, Ulm en Stuttgart en werd in 1877 emeritus. Van zijne geschriften vermelden wij: „Griechische Chrestomathie (met *Mæger*, 4de druk, 1890)”, — „Die modernen gymnasiaal-reformer (1829)”, — „Aus Schule und Zeit (1881)”, — „Encyclopädie des gesamten Erziehungs- und Unterrichtswezens (1858—1875, 11 dln; 2de druk, 1876 enz.)”, — „Pädagogisches Handbuch (1877—1879, 2 dln; 2de druk, 1883 enz.)”, — en „Geschichte der Erziehung (met *Wagenmann*, *Hauber* en *Baur*, 1884 enz.)”.

Leopold Schmid, een vrijzinnig R. Katholiek godgeleerde en schrijver, geboren te Zürich den 18den Mei 1808. Hij studeerde te Tübingen, München en Marburg, bekleedde hier en daar het ambt van pastoor en werd in 1839 professor in de R. Katholieke theologie en in 1842 in de filosofie te Gießen. In 1849 zag hij zich gekozen tot bisschop van Mainz, maar de Paus weigerde de bevestiging, waarna hij het hoogleeraarsambt in de godgeleerdheid nederlegde en zich bij dat in de wijsbegeerte bepaalde. Van zijne geschriften vermelden wij: „Ueber die jüngste Mainzer Bischofswahl (1850)”, — „Der Geist des Katholicismus oder Grundlegung der christlichen Irenik (1848—1850, 4 dln)”, — „Grundzüge der Einleitung in die Philosophie (1860)”, — „Das Gesetz der Persönlichkeit (1862)”, — „Ulramontan oder Katholisch (1867)”, — en „Mittheilungen aus der neuesten Geschichte der Diocese Mainz (1868)”. Hij overleed den 20sten December 1869, nadat hij 2 jaar te voren de R. Katholieke Kerk verlaten had.

Hermann Theodor Schmid, geboren den 80sten

Maart 1815 te Weizenkirchen in Opper-Oostenrijk. Hij studeerde te München in de rechten, trad in Beierschen staatsdienst, werd in 1848 lid van het gerechtshof te München, maar ontving reeds in 1850 pensioen wegens zijne deelneming aan de staatkundige bewegingen van dien tijd. Daarna hield hij zich uitsluitend bezig met letterkundigen arbeid. Het eerste stuk van zijne hand, dat in het licht verscheen, was het treurspel: „Camoëns”, dat in 1843 met bijval werd opgevoerd. Voorts leverde hij boeiende opstellen in de „Gartenlaube”. Van zijne romans noemen wij: „Das Schwalberl (1861)”, — „Alte und neue Geschichten aus Bayern (1861)”, — „Der Kanzler von Tirol (1862, 3 dln)”, — „Almenrausch und Edelweisz (1864)”, — „Bayrische Geschichten aus Dorf und Stadt (1864, 2 dln)”, — „Im Morgenroth (1874, 3 dln)”, — „Friedel und Oswald (1866, 3 dln)”, — „Mütze und Krone (1869, 5 dln)”, — „Die Türken in München (1872, 2 dln)”, — „Concordia (1874)”, — en „Der Bauernrebell (1876)”. Zijne „Dramatische Schriften (1878)” zijn in 2 en zijne „Gesammelte Schriften (2de druk, 1879)” in 29 deelen in het licht verschenen.

Ferdinand von Schmid, een verdienstelijk dichter, bekend onder den naam van *Drammor*. Hij werd geboren den 22sten Juli 1823 te Muri bij Bern, legde zich toe op den handel en vertrok naar Brazilië, waar hij een handels-huis stichtte te Rio de Janeiro en in 1852 tot Oostenrijksch consul generaal benoemd werd. Daarna knoopte hij betrekkingen aan met *Maximiliaan*, aartshertog van Oostenrijk. In 1872 vestigde hij zich te Parijs, maar vertrok in 1875 weder naar Rio de Janeiro. Als dichter onderscheidt hij zich door eene rijke verbeelding, een diep gevoel en meesterschap over de taal. Hij leverde: „Poetische Fragmente (1860; 2de druk, 1865)”, — „Kaiser Maximilian (1868)”, — en „Requiem (2de druk, 1870)”. Zijne „Gesammelten Dichtungen (1873; 2de druk, 1876)” bevatten daarenboven den: „Dämonenwalzer”.

Schmidt. Onder dezen naam vermelden wij:

Isaac Biewert Schmidt, een verdienstelijk Nederlandsch wiskundige. Hij werd geboren in 1782, was geruime tijd werkzaam als lector in de wiskunde aan de artillerie- en genieschool te Delft en overleed aldaar den 26sten Januari 1826. Hij schreef: „Beginselen der statica en dynamica (1824)”, — „Beginselen der hoogere meetkunst (2de druk, 1826)”, — „Beginselen der differentiaal- en integraalrekening (2de druk, 1837)”, — benevens vertalingen van de „Meekunde”, „Algebra” en „Trigonometrie en goniometrie” van *La Croix*.

Willem Hendrik Schmidt, een Nederlandsch genre- en historieschilder. Hij werd geboren te Rotterdam den 12den April 1809, oefende zich met ijver in het teekenen en schilderen en nam in 1835 het besluit, zich onverdeeld aan de kunst te wijden. Zijne genrestukken en portretten vonden allengs meer bijval, en reeds in 1837 werd hij lid van de Koninklijke Académie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, alsmede van het genootschap *Arti Sacrum*. In 1838 versierde hij de tentoonstelling te Rotterdam met eene „Familiegroep van drie meisjes”, met een genrestuk, genaamd: „Rijk-

dom en armoede", en met een ander, het „Huwelijksoontract" geheeten. In 1839 leverde hij: eene „Kraamkamer" en eene „Kinderschool", alsmede een „Monnik bij eene zieke vrouw", — in 1840 eene „Begravenis", — en in 1841 „Eene biecht", welke laatste op de Haagsche tentoonstelling werd bekroond. Zijn stuk: „De laatste oogenblikken van een kloostervoogd", in 1842 geschilderd, wordt zeer geroemd. Te Brussel verwierf hij grooten bijval, en *Lodewijk Philips* schonk hem eene gouden medaille. Zijn stuk: „De Profundis", in 1845 te 's Gravenhage geëxponoerd, werd aangekocht voor het museum te Keulen. Voorts schilderde hij: „Eene gestoorde godsdienst-oefening der Protestanten", — „Oidenbarneveldt, zijn vonnis vernemen", — en „*Emilia van Nassau*, door professor *Heurnius* bezocht". In 1840 volbracht hij eene reis naar Duitschland, zag zich in 1842 benoemd tot leeraar in de teekenkunst aan de Koninklijke Academie te Delft, begaf zich in 1843 naar Engeland, om aldaar onderscheidene portretten te schilderen, werd in dat jaar lid der 4de klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, een jaar later ridder der Orde van de Eikenkroon en overleed den 1sten Juni 1849. Hij vormde onderscheidene leerlingen, en talrijke gravures en lithographieën zijn naar zijne stukken vervaardigd.

Michael Ignaz Schmidt, een Duitsch geschiedschrijver, geboren den 30sten Januari 1736 te Arnstein in het voormalig aartsbisdom Würzburg. Hij bezocht het bisschoppelijk seminarium te Würzburg, was achtervolgens werkzaam als opvoeder der kinderen van baron *Rothenhan* te Bamberg, als directeur van het seminarium te Würzburg, als bibliothecaris der universiteit aldaar en als leeraar voor de geschiedenis van Duitschland. In 1774 ontving hij eene aanzienlijke praebende en werd voorts Keizerlijk Hofraad in werkelijken dienst en directeur van het Keizerlijk Huis- en Staatsarchief te Weenen, alsmede onderwijzer van den lateren Keizer *Franz II* en lid van het collegie voor censuur. Hij overleed te Weenen den 1sten November 1794. Zijn belangrijkste geschiedwerk verscheen onder den titel: „*Aeltore Geschichte der Deutschen (1778—1785)*" en werd van het 6de deel af uit zijne nagelaten papieren onder den titel: „*Neuere Geschichte der Deutschen (1785—1808, 17 dln)*" door *Mülller* voortgezet. Die werken werden vervolgd door *Dresch* in zijne: „*Geschichte Deutschlands seit dem Rheinbund (1824—1830, 2 dln)*".

Isaak Jacob Schmidt, een verdienstelijk beoefenaar der Mongoolsche en Tibetaansche taal en letterkunde. Hij werd geboren in Duitschland in 1779 en overleed den 8ten September 1847 als Russisch staatsraad en lid der Académie te Petersburg. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „*Forschungen im Gebiete der ältesten religiösen, politischen und literarischen Bildungsgeschichte der Völker Mittelasiens, vorzüglich der Mongolen und Tibetanen (1824)*", — „*Würdigung und Abfertigung der Klapproth'schen sagen. Beleuchtung und Wiederlegung seiner Forschungen im Gebiete der Geschichte der Völker Mittelasiens (1826)*", — „*Geschichte der Ostmongolen und ihrer Fürstenhausen (1829)*", — „*Grammatik der Mongolischen Sprache (1831)*", — „*Mon-*

golisch-Deutsch-Russisches Wörterbuch (1835)", — „*Die Thaten Gesser-Chans (1836)*", — „*Grammatik der Tibetianischen Sprache (1839)*", — „*Tibetanisch-Deutsches Wörterbuch (1841)*", — en „*Der Weise und der Thor (1843, 2 dln)*".

Wilhelm Adolf Schmidt, een verdienstelijk geschiedschrijver. Hij werd geboren te Berlijn den 26sten September 1812, aanvaardde in 1840 de betrekking van privatdocent, in 1845 die van buitengewoon hoogleeraar te Berlijn, vertrok in 1848 als afgevaardigde naar het Parlement te Frankfort, en zag zich in 1851 te Zürich en in 1860 te Jena tot professor benoemd. In 1874—1876 was hij lid van den Duitschen Rijksdag en behoorde er tot de partij der nationaaliberalen. Van zijne geschriften vermelden wij: „*Geschichte der Denk- und Glaubensfreiheit im 1 Jahrhundert der Kaiserherrschaft und des Christenthums (1847)*", — „*Preussens deutsche Politik (1850; 3de druk, 1867)*", — „*Geschichte der preussisch-deutschen Unionsbestrebungen (1851)*", — „*Der Aufstand in Konstantinopel unter Justinian (1854)*", — „*Zeitgenössische Geschichten (1859)*", — „*Elsaas und Lothringen (1859; 3de druk, 1870)*", — „*Tableaux de la révolution française publiés sur les papiers inédits du département de la police secrète de Paris (1867—1871, 3 dln)*", — „*Epochen und Katastrophen (1874)*", — „*Pariser Zustände während der Revolutionszeit, 1789—1800 (1874—1876)*", — en „*Das Perikleische Zeitalter (1877)*". Ook was hij van 1844 tot 1848 redacteur van het „*Zeitschrift für die Geschichtswissenschaft*", terwijl hij de 8ste uitgave bezorgde van *Becker's*: „*Weltgeschichte (1860—1863, 18 dln)*".

Ferdinand Schmidt, een verdienstelijk schrijver voor de jeugd en geboren te Frankfort aan de Oeder den 2den October 1816. Hij bezocht de kweekschool voor onderwijzers te Neuzelle, werd leeraar te Berlijn en ontving in 1880 pensioen. Hij schreef o. a.: „*Geschichte der Freiheitskriege (1863)*", — „*Geschichtsbilder aus dem deutschen Vaterland (1863)*", — „*Der 30jährige Krieg (1864)*", — „*Der 7jährige Krieg (1865)*", — „*Preussens Geschichte in Wort und Bild (1862—1864)*", — „*Der Deutsche Krieg von 1866 (7de druk, 1867)*", — „*Weltgeschichte für Haus und Schule (1869, 4 dln; 2de druk, 1876)*", — „*Volkserzählungen (2de druk, 1865, 4 dln)*", — „*Volkserzählungen und Schilderungen aus dem Berliner Leben (1868, 4 dln)*", — „*Berliner Bilder (1876)*", — en „*Frauengestalten in der Sage und der Geschichte aller Zeiten und Völker (1881)*".

Heinrich Julian Schmidt, een verdienstelijk letterkundige. Hij werd geboren den 7den Maart 1818 te Marienwerder, studeerde te Königsberg, was in 1842—1846 leeraar aan eene realschool te Berlijn en vertrok in 1847 naar Leipzig, waar hij tot de medewerkers van den „*Grenzboten*" behoorde en zich in 1848 met *Freitag* met de redactie van dit tijdschrift belastte. In 1870 werd hem ter gelegenheid van zijn zestigsten verjaardag door den Keizer een eregeschenk van 1 500 mark toegekend. Hij schreef: „*Geschichte der Romantik im Zeitalter der Revolution und Restauration (1847)*", — „*Geschichte der deutschen Nationalliteratur im 19 Jahrhundert (1853, 2 dln)*", later getiteld: „*Geschichte der*

deutschen Literatur seit Lessings Tod (5de druk, 1865—1876, 3 dln)", — en „Geschichte der französischen Literatur seit der Revolution (1857, 2 dln; 2de druk, 1873—1874)". In 1861 aanvaardde hij te Berlijn de redactie der „Berliner allgemeine Zeitung", welke in 1863 ophield te bestaan. Voorts leverde hij: „Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland von Leibniz bis auf Lessings Tod, 1681—1781 (1861—1863, 2 dln)", — „Uebersicht der englischen Literatur im 19 Jahrhundert (1859)", — „Schiller und seine Zeitgenossen (1859)", — „Die Nothwendigkeit einer neuen Parteilbildung (1866)", — „Bilder aus dem geistigen Leben unserer Zeit (1870—1874, 4 dln)", — en „Porträts aus dem 19 Jahrhundert (1871)". Hij overleed den 27sten Maart 1886.

Karl Schmidt, een Duitsch opvoedkundige en schrijver, geboren te Osternburg in Anhalt den 7den Juli 1819. Hij studeerde te Halle en te Berlijn, werd leeraar aan het gymnasium te Köthen (later met den titel van professor), — voorts in 1863 directeur van het seminarium te Gotha en inspecteur van onderwijs en overleed aldaar den 8ten November 1864. Van zijne geschriften vermelden wij: „Anthropologische Briefe (1852; 2de druk, 1865, 2 dln)", — „Harmonie der Welten (1853)", — „Buch der Erziehung (1854, 2de druk, 1873)", — „Briefe an eine Mutter (1845)", — „Gymnasialpädagogik (1857)", — „Geschichte der Pädagogik (1860—1863, 4 dln; 3de druk, 1875—1876)", — en „Geschichte der Erziehung und des Unterrichts (1863; 3de druk, 1876)".

Moritz Konstantin Wilhelm Schmidt, een verdienstelijk letterkundige, geboren te Breslau den 19den November 1823. Hij studeerde aldaar en te Berlijn, werd leeraar te Schweidnitz, toen te Oels en in 1857 buitengewoon en in 1869 gewoon hoogleeraar te Jena. Hij leverde eene uitstekende uitgave van *Hesychius* (1858—1868, 5 dln) en van het „Epitome" van *Herodotus* (1860). Voorts schreef hij: „Sophokleischen Chorgesängen (1870)", — „Olympischen Siegesgesänge Pindars (1870)", — „Horazischen Blätter (1874)", — „Mémoire eines Oligarchen in Athen über die Staatsmaximen des Demos (1876)", — „Sophoclis Oedipus tyrannus (1871)", — „The Lycian inscriptions (1868)", — „Neue lykische Studien (1869)", — „Die Inschrift von Idalion und das kyprische Syllabar (1874)", — en „Sammlung kyprischer Inschriften in epichorischer Schrift (1876)".

Edward Oskar Schmidt, een verdienstelijk dierkundige. Hij werd geboren te Torgau den 21sten Februari 1823, studeerde te Halle en Berlijn in de wiskunde en natuurlijke historie, vestigde zich in 1847 als privatdocent te Jena en werd er in 1849 buitengewoon hoogleeraar. In 1855 vertrok hij als professor naar Krakau, in 1857 naar Graz, en sedert 1872 is hij professor in de dierkunde en vergelijkende ontleedkunde te Straatsburg. Hij schreef: „Die Spongien des Adriatischen Meeres (1862, met 3 supplementen, 1864—1868)", — „Grundzüge einer Spongienfauna des atlantischen Gebiets (1870)", — „Descendenzlehre und Darwinismus (2de druk, 1875)", — „Die rhabdocölen Strudelwürmer des süßen Wassers (1850)", — „Handbuch der vergleichenden Anatomie (7de druk, 1876)", — „Handatlas der vergleichenden

Anatomie (2de druk, 1864)", — „Ueber die Entwicklung der vergleichenden Anatomie (1855)", — „Lehrbuch der Zoologie (1854)", — „Leitfaden der Zoologie (3de druk, 1874)", — „Bilder aus dem Norden (1850)", — „Naturgeschichtliche Darstellungen (1858)", — „Goethe's Verhältnis zu den organischen Naturwissenschaften (1853)", — „Das Alter der Menschheit und das Paradies (met *Unger*, 1866)", — „War Goethe ein Darwinianer? (1871)", — „Die naturwissenschaftliche Grundlage der Philosophie des Unbewussten (1876)", — en „Descendenzlehre und Darwinismus (3de druk, 1884)", alsmede „Das Mikroskop (1851)", terwijl hij zich met de bewerking der lagere dieren belastte in „Das Thierleben (2de druk, 1878)" van *Brahm*.

Leopold Valentin Schmidt, een Duitsch letterkundige, geboren te Berlijn den 29sten Mei 1824. Hij studeerde te Leipzig, Bonn en Berlijn, vestigde zich als privatdocent te Bonn, zag er zich in 1857 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar en werd in 1863 gewoon hoogleeraar en directeur van het seminarium te Marburg. Hij schreef: „De parodi in tragoedia graeca ratione (1855)", — „Ueber die vier bedeutendsten Dramatiker der Spanier (1858)", — „Pindars Leben und Dichtung (1862)", — „De tractandae syntaxis graecae ratione (1871)", — en „Das akademische Studium des künftigen Gymnasiallehrers (1883)".

Friedrich Schmidt, een uitstekend bouwkundige. Hij werd geboren den 22sten October 1825 te Frickenhofen in Württemberg, bezocht de polytechnische school te Stuttgart en deed met goed gevolg in 1856 het examen als architect te Berlijn. Zijn plan voor eene votiekerk te Weenen erlangde den erden, dat voor het stadhuis te Berlijn den eersten prijs. In 1857 werd hij professor in de architectuur aan de académie te Milaan en zag er zich belast met de restauratie van Sant' Ambrogio. Sedert 1859 is hij professor aan de académie te Weenen. Hij deed aldaar de kerk der Lazaristen verrijzen, voorts eene kerk te Fünfhaus en eene in spitsboogstijl te Graz. Wijders heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door het bouwen van het gymnasium te Weenen, alsmede door het voltooiën van den toren van St. Stéphanus en door zijne ontwerpen voor het Huis der Heeren en dat der Afgevaardigden en eindelijk door dat van het thans voltooide raadhuus aldaar. Hij is lid van verschillende Académien.

Johann Friedrich Julius Schmidt, een Duitsch letterkundige, geboren te Eutin den 26sten October 1825. Hij was achtervolgens verbonden aan verschillende observatoria en is sedert 1858 directeur der sterrenwacht te Athene. Hij vestigde vooral zijne aandacht op het zodiakaallicht, de vallende en de veranderlijke sterren, de natuurlijke gesteldheid van de kometen en van de Maan en maakte zich tevens verdienstelijk jegens de natuurkundige aardrijkskunde. Hij leverde de: „Publications de l'observatoire d'Athènes" en schreef: „Resultate aus zehnjährigen Beobachtungen über Sternschnuppen (1852)", — „Das Zodiakaallicht (1856)", — „Der Mond (1856)", — „Ueber Rillen auf den Mond (1866)", — „Die Eruption des Vesuv, 1855 (1856)", — „Vulkanstudien (1874)", — „Studien über Erdbeben (1875)", — en eene groote Maankaart in 25

bladen (1878). Hij overleed te Athene den 7den Februari 1885.

J. H. Heinrich Schmidt, een verdienstelijk beoefenaar der Grieksche taal en geboren te Gadebusch den 28sten Januari 1834. Hij bezocht het gymnasium te Schwerin, was twee jaar als onderwijzer in Noord-Amerika werkzaam, werd vervolgens leeraar te Goldberg, verkreeg in 1866 den doctoralen graad, studeerde daarna te Bostock en werd toen leeraar aan het Wilhelmsgymnasium te Berlijn, toen te Husum en in 1873 aan het gymnasium te Wimar. Hij schreef het voortreffelijke werk: „Die Kunstformen der griechischen Poesie und ihre Bedeutung (1868—1872, 4 dln)”, — voorts: „Leitfaden der Rhythmik und Metrik der klassischen Sprachen (1869)”, — en „Synonymik der griechischen Sprache (1876 enz.)”.

Johannes Friedrich Heinrich Schmidt, een Duitsch taalkenner, geboren te Prenzlau den 29sten Juli 1843. Hij studeerde te Bonn en te Jena, vestigde zich in 1868 als privatdocent te Bonn, werd er in 1873 buitengewoon hoogleeraar, voorts in datzelfde jaar gewoon hoogleeraar te Graz en in 1876 te Berlijn. Hij schreef o. a.: „Zur Geschichte des indogermanischen Vokalismus (1871—1875, 2 dln)”, — en „Die verwantschaftlichen Verhältnisse der indogermanischen Sprachen (1872)”. In 1884 werd hij lid van de Koninklijke Académie van Wetenschappen in Pruisen.

Eric Schmidt, een verdienstelijk letterkundige, geboren te Jena den 20sten Juni 1853. Hij studeerde te Graz, Jena en Straatsburg, vestigde zich in 1875 als privatdocent te Würzburg, werd in 1877 buitengewoon hoogleeraar te Straatsburg, in 1880 te Weenen en zag zich in 1881 aldaar tot gewoon hoogleeraar benoemd. Hij schreef: „Reimar von Hagenau und Heinrich von Rugge (1874)”, — „Richardson, Rousseau und Goethe. Ein Beitrag zur Geschichte des Romans im 18 Jahrh. (1875)”, — „Heinrich Leopold Wagner, Goethe's Jugendgenosse (1875; 2de druk, 1879)”, — „Lenz und Klinger. Zwei Dichter der Geniezeit (1878)”, — „Beiträge zur Kenntniss der Klopstock'schen Jugendlyrik (1880)”, — „Komödien vom Studentenleben aus dem 16 und 17 Jahrh. (1880)”, — „Elsässischer Literaturdenkmäler (met *E. Martin*, 1880)”, — en „Leasing, Geschichte seines Lebens (1884)”.

Maximilian Schmidt, een Duitsch schrijver, geboren den 25sten Februari 1832 te Eschlkam in Beieren, nam dienst bij het leger, werd in 1866 kapitein en zag zich vervolgens geplaatst bij het Topographisch Bureau. De vermoedissen van den veldtocht van 1870—1871 ondermijnden zijne gezondheid, zoodat hij in 1872 zijn ontslag moest nemen. Na dien tijd houdt hij zich te München bezig met letterkundigen arbeid. Hij schreef: „Volkserzählungen aus dem Bayerischen Wald (1863—1868, 4 dln)”, — „Das zehnte Gebot (1879, 8 dln)”, — „Der Schutzgeist von Oberammergau (1880)”, — „Der Leonhardsritt (1881)”, — „Johannisnacht (1881)”, — „Die Misenbacher (1882)”, — „Die Knappenlied vom Rauschenberg (1882)”, — „Der Georgsthaler (1883)”, — „Die Schwanzjungfrau (1884)”, — en „Der Herrgottmantel (1884)”. Zijne „Gesammelte Werke” zien thans te München het licht.

Rudolf Schmidt, een Deensch dichter en wijsgeer, geboren in 1836. Hij bezocht de universiteit, was er als repetitor werkzaam, leverde een dichtbundel en het drama: „Alfsool”, — voorts in 1863 nog een dichtbundel en later dramatische stukken en verhalen.

Schmidt-Cabanis (Otto Richard), een humoristisch schrijver, geboren te Berlijn den 22sten Juni 1838, wijdde zich eerst aan den boekhandel en daarna aan het tooneel. Nadat hij in verschillende schouwburgen was opgetreden, zag hij zich door ongeëldheid genoodzaakt, de kunstenaarsloopbaan te laten varen en zich bij letterkundigen arbeid te bepalen. Hij behoorde eenigen tijd tot de redactie van het tijdschrift: „Victoria” en redigeert sedert 1869 de „Berliner Montagszeitung”. Van zijne geschriften vermelden wij: „Verstimmte Akkorde (1868)”, — „Allerlei Humore (1872; 2de druk, 1876)”, — „Was die Spott-drossel pff! (1874)”, — „Veilchen und Meerrettig (1875; 2de druk, 1876)”, — „Buntes Nichts (1876)”, — „Wenn Frauen lächeln! (1876)”, — „Zoolyrische Ergüsse (1876)”, — „Hepp, hepp! (1877)”, — „Der grosse Struwwelpeter (1877)”, — „Irren ist menschlich (1876)”, — en „Wechselnde Lichter (1871)”.

Schmidt-Phiseldeck (Justus von), een Brunswijksch staatsman, geboren den 8sten April 1769 te Wolfenbüttel, studeerde te Helmstädt in de rechten, trad in Brunswijk in Staatsdienst en bekleedde er onderscheidene aanzienlijke betrekkingen, zooda die van geheimschrijver van het ministerie enz., werd vervolgens in Westfalen staatsraad en directeur-generaal der belastingen, maar keerde in 1814 naar Brunswijk terug, waar hij lid werd van den geheimen raad. Als gezant van Hertog *Friedrich Wilhelm* nam hij deel aan het Congrés te Weenen en na het overlijden van dien Vorst zag hij zich belast met het bestuur des lands. In die betrekking verwierf hij de achting des volks, maar geenmings de tevredenheid van Hertog *Karel*. Deze bedreigde hem zelfs met gevangenis, omdat hij zijne briefwisseling met den Koning van Engeland niet wilde mededeelen. De staatsman nam alzoo de wijk naar Hannover en zag er zich benoemd tot minister van Justitie en tot landdrost van Hildesheim. Later keerde hij naar Brunswijk terug en overleed te Wolfenbüttel den 23sten September 1851.

Schmidt-Weizenfels (Eduard), een Duitsch schrijver, geboren te Berlijn den 1sten September 1833, bezocht het gymnasium aldaar werd in 1848 secretaris der Pruisische Nationale Vergadering en vervolgens der Eerste Kamer, nam in 1850 als vrijwilliger deel aan den veldtocht in Sleeswijk-Holstein en begaf zich toen naar Parijs, waar hij zich bij de beoefening der letteren bepaalde en in Fransche dagbladen schreef. Hij werd echter na den staatsstreek in hechtenis genomen en later uit het land verbannen. Nadat hij korten tijd in Engeland vertoefd had, keerde hij terug naar Berlijn en woonde achtereenvolgens te Leipsig, Praag en Gotha. Hier knoopte hij vrouwelijke betrekkingen aan met Hertog *Ernst II* en zond de opzienbarende brochure in het licht: „Der Herzog von Gotha und sein Volk (1861)”. In 1861 vestigde hij zich weder te Berlijn, en sedert 1872 is hij gevestigd te

Kannstatt, waar hij het „Stuttgarter Museum” redigeert. Hij schreef: „Frankreichs moderne Literatur seit der Restauration (1856, 2 dln)”, — „Rabel und ihre Zeit (1857)”, — „Scharnhorst (1859)”, — „Geschichte der Französischen Revolutionsliteratur (1859)”, — „Friedrich Gentz (1859)”, — „Charaktere der deutschen Literatur (1859, 2 dln)”, — „Parlementarische Charaktere (1862)”, — „Fürst Metternich (1862, 2 dln)”, — „Fluchte und das deutsche Volk (1862)”, — „Frankreich und die Franzosen (2de druk 1869)”, — „Ferdinand Freiligrath (1876)”, — alsmede de historische romans: „Polignac (1866, 2 dln)”, — „Hinter Schloss und Riegel (1866)”, — „Pascal Paoli (1867)”, — „Kapitän Bonaparte (1861)”, — „Der achtzehnte Brumaire (1869)”, — „Fürstengeschichten (1869)”, — „Die Söhne Barneveldts (1871)”, — „Der Aufstand in Algier (1872)”, — „Adelstolz (1873)”, — „Deutsch oder Wälsch (1874)”, — „Prinz Erdmann (1878)”, — „Sturmleben (1878)”, — en „Zweiter Frühling (1880)”, — voorts het toneelstuk: „Um die Ehre! (1871)”, — en eene levenschets van *Freiligrath* (1876).

Schmitt (Hendrik), een Poolsch geschiedschrijver, geboren te Lemberg in 1817, bepaalde zich bij de beoefening der letteren, nam deel aan de revolutionaire beweging in zijn vaderland, werd deswege in 1847 ter dood veroordeeld, welk vonnis verzacht werd tot gevangenis op den Spielberg en kwam in 1848 weder op vrije voeten. Hij werd daarop custos van de bibliotheek-Pawlikowski te Lemberg en lid van het schoolbestuur in Galicië. Zijne werken over de geschiedenis van Polen zijn doortrokken van een democratischen geest. Hij leverde: „Schets eener geschiedenis van Polen van de oudste tijden tot 1763 (1854, 3 dln)”, — „Bouwstoffen voor de geschiedenis van het Interregnum na den dood van Augustus III (1857, 2 dln)”, — „Geschiedenis van het Poolsche volk (1858, 3 dln)”, — „Geschiedenis van Polen in de 18de en 19de eeuw (1866, 3 dln)”, — en „De regeering van Stanislaus Augustus (1870, 2 dln)”.

Schmitthenner (Friedrich Jakob), een verdienstelijk taalkundige, geboren den 17den Maart 1796 te Oberdreis in het vorstendom Wied, studeerde te Marburg en te Gießen en werd achtereenvolgens rector te Dierdorf, directeur van het seminarium te Idstein en in 1828 hoogleraar in de geschiedenis te Gießen, waar hij den 19den Juni 1850 overleed. Hij schreef o. a.: „Ursprachelehre (1827)”, — „Teutonia oder ausführliche deutsche Sprachlehre (1828)”, — „Kurzes deutsches Wörterbuch (2de druk, 1837)”, — „Grundriss der politischen und historischen Wissenschaften (1830—1832, 3 dln)”, — en „Zwölf Büchern vom Staat (slechts gedeeltelijk verschenen)”.

Schmitz (Bernhard), één van de voornaamste vertegenwoordigers der moderne philologie en geboren te Hannover den 3den April 1819, reisde reeds vroeg met zijn vader in Duitschland en Frankrijk, studeerde te Berlijn en te Parijs en werd leeraar aan eene realschool te Berlijn, daarna aan het gymnasium te Greifswald en in 1866 buitengewoon hoogleraar aan de universiteit aldaar. Van zijne geschriften vermelden wij: „Deutsch-französisch-englische Parallelgrammatik (in verschil-

lende afdeelingen, 1873—1876; 5de druk, 1874)”, — „Macaulay-Kommentar (1870)”, — „Französische Synonymik mit Berücksichtigung der Lateinische (2de druk, 1877)”, — en „Encyclopädie des philologischen Studiums der neueren Sprachen, hauptsächlich der französischen und englischen (1859; 2de druk, 1876)”. Hij overleed den 14den April 1881.

Schmoller (Gustav), een Duitsch staathuishoudkundige, geboren den 24sten Juni 1838 te Heilbronn, studeerde te Tübingen in de Staatswetenschappen, trad daarop in Staatsdienst, vertrok in 1864 als buitengewoon Hoogleraar naar Halle, werd er in 1865 gewoon hoogleraar en bevindt zich sedert 1872 in die betrekking te Straatsburg. Op een bekroond geschrift over de staathuishoudkundige meningen in de dagen der Hervorming volgden: „Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19 Jahrh. (1869)”, — „Ueber einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft (1874)”, — „Straatsburg zur Zeit der Zukunftskämpfe (1875)”, — „Die strasburger Tucher- und Weberzunft (1879)”, — en „Staat- und sozialwissenschaftliche Forschungen (tot 1885, 24 stukken)”.

Schnaase (Karl), een verdienstelijk schrijver over kunstaaengelegenheden, geboren te Dantzig den 7den September 1798, studeerde te Heidelberg en Berlijn in de rechten, was van 1819—1825 werkzaam als pleitbezorger te Königsberg en te Dantzig en volbracht daarna eene reis naar Italië. In 1826 werd hij assessor te Königsberg, in 1829 lid van het gerechtshof te Marienwerder, daarna procureur te Düsseldorf en in 1848 „Obertribunalrath” te Berlijn. In 1857 nam hij zijn ontslag, om zich aan de beoefening der letteren te wijden, stichtte in 1858 met anderen het „Christliche Kunstblatt, toefde in 1865 en 1866 te Rome en vertrok in 1867 naar Wiesbaden, waar hij den 19den Mei 1875 overleed. Hij schreef: „Niederländische Briefen (1834)”, — „Einleitung zu Ludwig Schwanthalers Werken (1840)”, — „Ueber das Verhältnis der Kunst zum Christenthum und besonders zur evangelischen Kirche (1852)”, — „Rückblick auf die Holbein-Ausstellung in Dresden (1871)”, — en „Geschichte der bildenden Künste (1843—1864, 7 dln; 2de druk, 1865—1877, 8 dln)”, één der voortreffelijkste werken op dit gebied. Zijn marmeren borstbeeld is geplaatst in het museum te Berlijn.

Schneegans. Onder dezen naam vermelden wij:

Ludwig Schneegans, een verdienstelijk archaeoloog, geboren te Straatsburg den 21 Augustus 1812. Hij studeerde aldaar in de rechten, redigeerde sedert 1836 den „Courrier du Bas-Rhin”, werd in 1840 onderbibliothecaris en in 1843 archivaris der stad en overleed den 1sten April 1858. Van zijne geschriften vermelden wij: „L'église de saint Thomas à Strasbourg et ses monuments (1832)”, — „Sabina, la sculptrice. Episode strasbourgeois du XVe siècle (1857)”, — „Essai historique sur la cathédrale de Strasbourg (1836)”, — „Le grand pèleriage des Flagellants à Strasbourg en 1349 (1837)”, — „Mémoire historique sur l'ancienne école paroissiale du Temple-Neuf (1856)”, — „Strasburger Geschichten und sagen (1855)”, — en „Strasburger Münstersagen”.

Karl August Schneegans, een Duitsch journa-

list, geboren den 9den Maart 1835 te Straatsburg. Hij studeerde aldaar en te Parijs in de rechten, werd in 1857 secretaris der internationale Donauscheepvaartcommissie, voorts lid der redactie van den „Tempe“, redigeerde sedert 1863 te Straatsburg den „Courrier du Bas-Rhin“ en werd er in 1870 adjutant van den maire. In 1871 was hij afgevaardigde naar de Nationale vergadering te Bordeaux, redigeerde in 1873—1875 het „Journal de Lyon“ te Lyon en werd daarop directeur van het „Elsässer Journal“ te Straatsburg. In 1877 werd hij lid van den Deutschen Rijkadag en zag zich in October 1879 bij de invoering der nieuwe grondwet in Elzas-Lotharingen aldaar benoemd tot „Ministerialrath“ van de Regeering. Hij nam echter in Maart 1880 zijn ontslag en is sedert Mei van dat jaar Duitsch consul-generaal te Messina. Hij schreef o. a.: „Cortes (1868)“, — „Guerre en Alsace (1871)“, — „Aus dem Elsass (1875)“, — „Das Elsässer Liga (1876)“, — „Ueber das höhere Schulwesen in Elsass-Lotharingen (1877)“, — en „Aus fernem Landen (1886)“.

Schneider. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann Gottlob Schneider, een verdienstelijk letterkundige, geboren te Kollmen bij Wurzen den 18den Januari 1750. Hij studeerde te Leipsig en te Göttingen, was *Brunck* behulpzaam bij zijne uitgave van Grieksche dichters, werd in 1776 hoogleeraar in de philologie te Frankfurt aan de Oder en trok in 1811 in die betrekking naar Breslau, waar hij tevens bibliothecaris werd der universiteit en den 12den Januari 1822 overleed. Men heeft van hem: „Scriptores rei rusticae (1794—1797, 4 dln; 2de druk, 1825—1840, 6 dln)“, — „Argonautica (1808)“, — „Vitruvius (1808, 4 dln)“, — „Politica (1809, 2 dln)“ van *Aristoteles*, — „Historia de animalibus (1812, 4 dln)“, — „Oeconomica (1815)“, — „De natura animalium (1784)“ van *Aelianus*, — „de fabelen van *Aesopus* (1812)“, — „de werken van *Theophrastus* 1818—1821, 5 dln)“, — „Eclogae physicae ex scriptoribus praecipue Graecis excerptae (1801, 2 dln)“, — en „Groszes kritisches griechisch-deutsches Wörterbuch (1797—1798; 8de druk, 1819—1821, 2 dln)“.

Johann Christian Friedrich Schneider, een voortreffelijk componist, geboren den 3den Januari 1786 te Altwaltersdorf bij Zittau. Hij bespeelde op 12-jarigen ouderdom reeds verschillende instrumenten, bezocht in 1805 de universiteit te Leipsig, componeerde onderscheidene stukken en werd in 1807 organist in de universiteitkerk aldaar. Van 1810—1818 was hij orkestdirecteur bij een tooneelgezelschap, dat hij afwisseling te Dresden en te Leipsig voorstellingen gaf en werd in laatstgenoemd jaar weder organist in de St. Thomaskerk te Leipsig. In 1821 werd hij organist en kapelmeester te Dessau en overleed aldaar den 20sten November 1858. Tot zijne beste stukken behooren de oratoria: „Das Weltgericht (1820)“, — „Die Sündflut (1824)“, — „Das verlorne Paradies“, — „Pharao“, — „Christus das Kind“, — „Christus der Mittler“, — en „Absalon (1828)“. Voorts leverde hij miszen, 7 opera's, ouvertures, quartetten enz., en schreef: „Elementarbuch der Tonsetzkunst“, — „Vorschule der Musik“, — en „Hand-

buch des Organisten (1829—1830)“.

Ludwig Schneider, een verdienstelijk tooneelspeler en schrijver, geboren te Berlijn den 29sten April 1805. Hij vergezelde reeds als knaap zijn vader op kunsttoeren, verbond zich in 1820 aan den Koninklijken schouwburg te Berlijn, en bleef er nagenoeg 30 jaar als uitstekend comicus werkzaam. Hij schreef: „Schauspieler-novellen (1839, 2 dln)“, — „Der reisende Student“, — „Der Heiratsantrag auf Helgoland“, — „Der Kapellmeister von Venedig“, — „Der Kurmärker und die Picarde“, — „Bühnenrepertoire des Auslandes“, — het blad: „Der Soldatenfreund“, enz. Wegens zijne reactionaire gezindheden moest hij in 1848 het tooneel vaarwel zeggen, waarna *Friedrich Wilhelm IV* hem met den titel van Hofraad tot zijn voorlezer benoemde. Koning *Wilhelm I* handhaafde hem in die betrekking, belastte hem met het toezicht op zijne boekrij en benoemde hem in 1865 tot geheim Hofraad. Gedurende den veldtocht van 1866 bevond hij zich als berichtgever voor den „Staatsanzeiger“ in het hoofdkwartier. Van zijne geschriften vermelden wij voorts nog: „Die Gallerie der Kostüme (1844—1847, 12 afleveringen)“, — „Geschichte der Oper und des Opernhauses zu Berlin (1848—1852, 5 afleveringen)“, — „König Wilhelm, militärische Lebensbeschreibung (1869)“, — „Kaiser Wilhelm (1867—1871)“, — „Die preussischen Orden, Ehrenzeichen und Auszeichnungen (1867—1872, 12 dln)“, — en „Der Krieg der Tripleallianz gegen die Regierung der Republik Paraguay (1872—1875, 3 dln)“. Hij overleed te Potsdam den 15den December 1878. Na zijn dood verscheen nog van hem: „Aus meinem Leben (1879—1880, 8 dln)“.

Eugene Schneider, een Fransch industrieel en staatsman, geboren te Nancy in April 1805. Met zijn broeder en in 1845 alleen belastte hij zich met de directie der groote IJzer-, staal- en machiniefabriek te Croust, waar 10000 werklieden hun brood verdienden. In 1845—1848 was hij volksvertegenwoordiger, van 20 Januari tot 10 April 1851 minister van Handel en Landbouw, werd in 1852 lid en vice-president, in 1865 president van het Wetgevend Lichaam en ontving in 1868 het grootkruis van het Legioen van Eer. Zijne staatkundige loopbaan nam een einde bij den val van het Keizerrijk en hij overleed den 27sten November 1875.

Lina Schneider, aanvankelijk *Lina Woller*, eene zeer verdienstelijke Duitsche schrijfster, geboren te Weimar den 15den Januari 1831. Reeds vroeg legde zij zich toe op de Duitsche letterkunde. Haar huwelijk bracht haar in 1852 te Rotterdam, en zij hield in ons vaderland voorlezingen in verschillende steden. Zij verrijkte zich voorts met de kennis van het Maleisch en vertaalde uit het Nederlandsch: „Ost-indische Damen und Herren“ van dr. *Jan ten Brink* en „Erinnerungen aus der Laufbahn eines Indischen Officiers“ van *W. A. van Rees*. De studie van het Middel-Hoogduitsch bracht haar tot die van het Middel-Nederlandsch, en zij leverde eene vertaling in gebonden stijl van: „Beatrys“. Ook schreef zij onder den pseudoniem *Wilhelm Berg* eene Duitsche vertaling van de „Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde“ van dr. *Jonckbloet*. In 1872:

viel haar de zeldzame eer ten deel, dat zij benoemd werd tot honorair lid van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden en in 1873 ontving zij van onze Regeering de groote gouden medaille van verdienste. In den winter van 1884—1885 hield zij te Amsterdam voorlezingen over letterkunde onderwerpen.

Karl Schneider, een verdienstelijk opvoedkundige, geboren den 25sten April 1826 te Neusalz aan de Oder. Hij studeerde te Breslau, werd onderwijzer te Neisse, rector en in 1863 directeur van het seminarium te Bromberg, in 1867 te Bunzlau en in 1870 te Berlijn, waar hij vervolgens ambtenaar werd bij het departement van Onderwijs onder *Falk*. Ook was hij lid van den Pruisischen Landdag, zag zich in 1876 benoemd tot „geheim Oberregierungsath“ en werd in 1880 afgevaardigd naar Denemarken en Zweden om er de zoogenaamde huisvijft gade te slaan. Van zijne geschriften noemen wij: „Volksschule und Lehrerbildung in Frankreich (1807)“, — „Handreichung der Kirche an die Schule (1867)“, — „Volksschule und Lehrerbildung in Preussen (1875)“, — „Rousseau und Pestalozzi (2de druk, 1873)“, — en belangrijke bijdragen in de „Theologische Encyclopädie“ van *Herzog* en in de „Pädagogische Encyclopädie“ van *Schmid*.

Schneller. Onder dezen naam vermelden wij:

Julius Franz Borgia Schneller, een verdienstelijk geschiedschrijver, geboren te Straatsburg in 1777. Hij studeerde te Freiburg, nam deel aan den oorlog tegen de Franschen, legde zich vervolgens te Weenen toe op de letteren, en schreef onderscheidene toneelstukken, zoals: „Die Gefangenschaft“ en het treurspel: „Vitellia“. Daarna werd hij achtereenvolgens hoogleeraar in de geschiedenis te Lintzen te Graz, maar ondervond in 1815 wegens zijne vrijzinnige gevoelens zoo vele onaangenaamheden, dat hij in 1823 als hoogleeraar in de wijsbegeerte naar Freiburg vertrok, waar hij den 13den Maart 1832 overleed. Hij schreef: „Weltgeschichte (1810—1812, 4 dln)“, — „Staatengeschichte des Kaiserthums Oesterreich (1817—1820, 5 dln)“, — „Geschichte von Böhmen (1827, 3 dln)“, — „Oesterreichs Einfluss auf Deutschland und Europa seit der Reformation bis zu den Revolutionen unserer Tage (1828, 2 dln)“, — en „Hinterlassenen Werke (1834—1842, 16 dln)“, uitgegeven door *Münch*.

Christian Schneller, een verdienstelijk dichter, taal- en oudheidkundige, geboren te Holzgan in het Lechdal den 5den November 1831. Hij studeerde te Innsbruck en Weenen in de letteren en natuurkunde, was in 1856—1868 professor aan het gymnasium te Roveredo, begaf zich vervolgens in die betrekking naar Innsbruck en werd er in 1869 inspecteur van lager en in 1874 van middelbaar onderwijs. Van zijne gedichten noemen wij: „Aus den Bergen (1857)“, — „Jenseit des Brenners (1864)“, — „Am Alpsee (1860)“, — en „Eldorado (1871)“. Voorts leverde hij: „Märchen und Sagen aus Welschtirol (1867)“, — „Die romanischen Volksmundarten Südtirols (1870, dl I)“, — „Streifzüge zur Erklärung tirolischer Ortsnamen (1873)“, — „Landeskunde

XIII.

von Tirol (1870)“, — „Die Volksschule in Tirol vor 100 Jahren (1874)“ — en zijne voortreffelijke „Skizzen und Kulturbilder aus Tirol (1877)“.

Schnepfenthal, zie onder *Salzmann*.

Schnitzler. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann Heinrich Schnitzler, een verdienstelijk geschiedschrijver, geboren te Straatsburg den 8sten Juni 1802. Hij vertoefde als huisonderwijzer van 1823—1828 bij eene adellijke familie in Rusland, was o. a. den 26sten December 1825 getuige van den opstand te Petersburg en verzamelde aldaar, te Moakou en in het Sergeiklooster te Troitzs belangrijke bouwstoffen voor eene geschiedenis van Rusland. Hij werd daarop hoogleeraar te Straatsburg, waar hij den 19den November 1871 overleed. In 1864 volbracht hij op last der Keizerlijke Regeering nogmaals eene reis naar Rusland, welke hij tot aan de oversijde van de Wolga en tot aan Kasan uitstrecte. Van zijne geschriften noemen wij: „Essai d'une statistique générale de l'empire de Russie (1829)“, — „La Russie, la Pologne et la Finlande, tableau statistique, géographique et historique (1835)“, — „Histoire intime de la Russie sous les empereurs Alexandre I et Nicolas (1847, 2 dln)“, — „La Russie ancienne et moderne; histoire, description, moeurs (1854)“, — „Description de la Crimée (1855)“, — „Catherine et sa cour (1865)“, — en „Les institutions de la Russie depuis Alexandre II (1866, dln)“. Ook vermelden wij van hem: „Statistique générale de la France (1842—1846, 4 dln)“, — en „Atlas historique et pittoresque (1856—1862, 4 dln)“.

Johann Schnitzler, een verdienstelijk geneeskundige, geboren den 10den April 1835 te Gross-Kanizza, promoveerde in 1860 in de geneeskunde te Weenen en was van 1863 tot 1867 assistent van *Oppolzer*. In 1878 werd hij er buitengewoon en in 1880 gewoon hoogleeraar voor de ziekten van de ademhaling en van den bloedsomloop en ontving in 1883 den titel van regeeringraad. Hij is de stichter van de polykliniek te Weenen en tot zijne belangrijkste geschriften behooren: „Die Laryngoskopie und Rhinoskopie“, — „Die laryngoskopische Diagnostik und lokale Therapie der Kehlkopfgeschwüre“, — „Ueber Stimmbandlähmung“, — „Ueber die Anwendung der Galvanokaustik im Innern des Kehlkopfs“, — „Ueber Milliar tuberkulose des Rachens und des Kehlkopfs“, — „Ueber die therapeutische Anwendung verdichteter und verdünnter Luft bei Lungen- und Herzkrankheiten“, — „Ueber Lungenschwindsucht“, — en „Ueber Asthma in seinen Beziehungen zu den Krankheiten der Nase“.

Schnorr von Carolsfeld (*Julius*, ridder), een uitstakend historisch schilder, geboren te Leipzig den 26sten Maart 1794, ontving het eerste onderricht in de schilderkunst van zijn vader, bezocht in 1811 de Académie van Schoone Kunsten te Weenen en voegde zich aldaar bij eene vereeniging van jeugdige kunstenaars, die zich een eigen weg wilden banen. Toen ontstonden zijne stukken: „De aalmoes van den Heiligen Rochus (in het museum te Leipzig)“ en „Het bezoek der Heilige Familie (in het museum te Dresden)“. In 1817 vertrok hij naar Rome, waar hij zich aansloot aan het door *Overbeck*, *Schadow*, *Cornelius*

24*

en anderen gestichte Duitsch Genootschap, hetwelk door het aanvaarden der R. Katholieke overlevering de aloude kunst wilde herscheppen. Toch bleef hij getrouw aan zijne Protestantische gevoelens. Van zijne doeken uit dien tijd noemen wij: „De bruiloft te Kana”, — „Jacob en Rachel”, — eene „Heilige Familie” en eene „Madonna met het kind”, — „De drie Christelijke en de drie Heidensche ridders volgens Ariosto”, — „Ruth op den akker van Boas”, — en „Christus zal van de kinderen”. Ook behoorde hij tot de kunstenaars, die de Villa Massimi te Rome met fresco's hebben versierd; hij ontleende daartoe de stof aan den „Orlando furioso” van Ariosto. Voorts vervaardigde hij in dien tijd prachtige teekeningen van landschappen. Nadat hij in 1827 het professoraat in het historieschilderen te München had aanvaard, belastte Koning Lodewijk I hem met de taak, vijf zalen van het paleis met tafereelen uit het Nibelungenlied, alsmede drie zalen met tafereelen uit het leven van *Karel de Groot*, *Barbarossa* en *Rudolf van Habsburg* te versieren. Daarenboven vervaardigde hij de teekeningen voor de zoldering der zaal in het paleis, die met beelden uit de gedichten van *Homérus* zou worden getooid, en leverde voor het kasteel Kappenberg in het land van Münster: „De dood van Barbarossa” in olieverf. In 1848 vertrok hij als hoogleeraar en directeur van het museum van schilderijen naar Dresden. Tot zijne latere stukken in olieverf behooren: „Eene Heilige Familie in het groen”, — „Christus met het Kruis, vóór de poorten van Rome Petrus ontmoetend”, — en „Het afscheid van Siegfried van Chriemhilde”. Voorts vermelden wij zijne teekeningen voor de prachtuitgave van „Der Nibelungen Noth” en voor een „Prentbùbel”. In 1858 verbond hij zich met *Grüneisen* te Stuttgart tot de vernieuwde uitgave van het „Christliche Kunstblatt”. Ook vervaardigde hij cartons van glassechilderingen voor de Paulskerk te Londen, — „Luther te Worms” in olieverf voor het Maximilianeum te München en „Het nieuwe Jerusalem”, dat onvoltooid bleef, daar hij den 24sten Mei 1872 te Dresden overleed. Met betrekking tot zijne kunstrichting volgde hij den middenweg. In zijne stukken openbaart zich de geest van het Protestantismus, en men vindt daarin geene sporen van de ziekelijke, dweepachtige opvatting, waardoor die van *Oerbeck* en *Schadow* zich onderscheiden; zijne behandeling van het vleesch is krachtig en vol leven, en zijn genie als kunstenaar schittert vooral in zijne romantische stukken te München.

Schnyder von Wartensee (Xaver), een verdienstelijk componist en schrijver over muzikale aangelegenheden, geboren te Lüzern den 18den April 1786, wijdde zich eerst te Zürich, daarna te Weenen onder de leiding van *Kienlen* en *Beethoven* aan de studie der toonkunst. Nadat hij in 1815 deelgenomen had aan den veldtocht tegen de Franschen, erlangde hij eene aanstelling aan het opvoedingsgesticht van *Pestalozzi* te Yverdon, doch vertrok reeds in 1817 naar Frankfort aan de Main, waar hij den 27sten Augustus 1868 overleed. Zijne compositiën onderscheiden zich door grooten rijkdom van melodieën, door helderheid en nauwkeurigheid. De voornaamste

zijn: „Fortuna (romantische opera)”, — „Der Friede (quartet)”, — „Kantate zur Feier von Pestalozzi's 73 Geboortdag (1818)”, — en de Zwitsersche opera: „Heimweh und Heimkehr”. Zijne „Gedichte (1869)” zijn door *Müller von der Werra* uitgegeven.

Schoeberlein (Ludwig Friedrich), een Protestantisch godgeleerde, geboren den 6den September 1818 te Kolmburg in Mittelfranken, studeerde te München en te Erlangen, behoorde eenige jaren tot de hulgenooten van *Behrmann-Hollweg*, was godsdienstleeraar te München en te Kissingen, vertrok in 1841 als repetitor naar Erlangen, vestigde er zich als privatdocent, werd in 1850 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Heidelberg en in 1855 te Göttingen en overleed hier ter plaatse als gewoon hoogleeraar den 8ten Juli 1881. Van zijne geschriften noemen wij: „Die Grundlehren des Heils entwickelt aus dem Prinzip der Liebe (1848)”, — „Der Evangelische Hauptgottesdienst in Formularen für die ganzen Kirchenjahre (1855; 2de druk, 1874)”, — „Ueber den liturgischen Ausbau des Gemeindegottesdienstes (1859)”, — „Schatz des liturgisches Chor- und Gemeindegesanges (1864—1872, 3 dln)”, — „Geheimnisse des Glaubens (1872)”, — „Die christliche Versöhnungslehre (1877)”, — en „Prinzip und System der Dogmatik (1881)”.

Schoedler (Friedrich), een verdienstelijk natuurkundige, geboren den 25sten Februari 1813 te Dieburg in het groothertogdom Hessen, bepaalde zich aanvankelijk bij de pharmacie, studeerde te Gießen in de natuurkunde, was in 1835—1838 assistent van *Liebig*, begaf zich vervolgens naar Tübingen, volbracht eenige wetenschappelijke reizen en ontving in 1842 eene aanstelling als leeraar in de natuurkundige wetenschappen aan het gymnasium te Worms en in 1854 als directeur van de provinciale realschool te Mainz. Hij overleed aldaar den 27sten April 1884. Zijne geschriften onderscheiden zich door duidelijkheid en beknoptheid. Daarvan vermelden wij: „Die Chemie der Gegenwart (1853; 3de druk, 1859)”, en vooral het „Buch der Natur (1846, 2 dln; 22ste druk, 1884)”, hetwelk in nageoeg alle Europeesche talen is overgebracht (in het Nederlandsch door *A. Winkler Prins*). Ook leverde hij een gedeelte van *Wagner's*: „Handbuch der Naturkunde (23ste druk, 1873)”, en bijdragen in *Liebig's* „Handwörterbuch der Chemie”, bezorgde eene volksuitgave van het „Thierleben” van *Brehm*, en schreef opstellen in de „Annalen der Chemie und Pharmacie”. Eindelijk noemen wij van hem: 1884. „Die höheren technischen Schulen (1747)”, — „Der Lateinzwang in der Realschule (1873)”, — het blijspel: „Der verwünschte Brief” en onderscheidene gedichten en novellen, meestal in het tijdschrift „Europa” geplaatst.

Schöffer, zie *Boekdrukkunst*.

Schokland, een eiland, tot de provincie Overijsel behoorend, ligt in de Zuiderzee, omstreeks 11 Ned. mijl ten westen van Vollehoven. Vermoedelijk is het door groote watervloeden in de 13de eeuw ontstaan. Zijne haven is voor de scheepvaart van veel belang. Dit eiland was welcer veel groter, en in het eerste vierdedeel dezer eeuw had men er eene aanzienlijke veeteelt. In 1825 is het echter geweldig door stormen geteisterd en vervol-

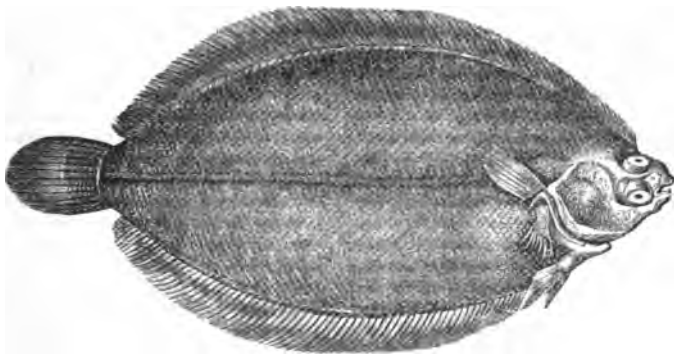
gens aanmerkelijk afgenomen, zoodat men het door kunstwerken boven water moest houden. Zelfs de eenigszins hooger gelegen dorpen Emmeloort en Ens kwamen onder de macht van het zee-water, zoodat men het drinkwater van elders moest aanvoeren. Eindelijk zag de Regeering zich in 1858 genoodzaakt, een wetsontwerp tot ontruiming van Schokland aan te bieden. Dientengevolge ontvingen de inwoners schadeloosstelling voor hunne onroerende goederen en konden naar elders verhuizen, terwijl het grondgebied van het eiland werd toegekend aan de gemeente Kampen. Sedert dien tijd wonen er slechts drie huisgezinnen, belast met het opzicht over de Rijkswerken en den aldaar aanwezigen vuurtoren.

Schol (De), *Pleuronectes platessa* of *Platessa vulgaris* (zie *Platvisschen*), behoort tot de orde der *Weekvinnigen* (Malacopterygii). Deze visch, wiens lichaamsvorm (habitus) wij uit bijgaande figuur kunnen opmaken, is op de donker gekleurde rechterzijde met bruine of oranje-kleurige vlekken versierd. Hij heeft tusschen de oogen eene streep van zes of zeven knobbeltjes en bereikt eene lengte van ongeveer 40 Ned. duim. Men vangt hem in menigte op de kust der Noordzee. Ook wordt hij gezouten

Stelloopers (Grallatores) behoorend. Het heeft een langen, sterken snavel, die zijdelings samengedrukt en van eene wigvormige punt voorzien is, — voorts vrij lange, met schubben bedekte pooten, korte voeten met 3 teenen, die aan den voet door een vlies vereenigd zijn, lange vleugels en een vierkanten staart. De scholekster leeft van wormen, week- en schaaldieren en bewoont de stranden en duinen. De Europeesche scholekster (*H. ostralegus*) is zwart en wit; hij nestelt in de duinen en vliegt snel. Zijn snavel is oranje-kleurig, zijne oogen zijn karmozijnrood en zijne pooten donker vleesch-kleurig. Hij heeft eene breede, witte streep op de vleugels, en zijne eieren zijn bruinachtig geel met donkerder vlekken en grijze stippen.

Scholiën zijn langere of kortere verklaringen van de werken van oude Latijnsche of Grieksche schrijvers. De bewerkers dier scholiën dragen den naam van *Scholiasten*. De namen van deze laatste zijn meestal onbekend.

Scholl (Amelien), een Fransch schrijver, geboren te Bordeaux den 14den Juli 1833, wijdde zich te Parijs aan de journalistiek en stichtte achtervolgens: „Satan”, — „Le Silhouette”, — „Le Nain jaune”, — „Le club”, — „Le Jockey”, — en „Le Iorgnon”. Voorts schreef hij

De schol.

en gedroogd, en zijn vleesch levert alsdan eene smakelijke spij.

Scholastiek noemt men in het algemeen de wetenschap en wijsbegeerte der middeleeuwen. Zij was een mengsel van wijsbegeerte en godgeleerdheid, waarin tevens letter- en geschiedkundige bestanddeelen waren opgenomen. De godgeleerdheid echter had in den vorm van kerkelijke godsdienstleer daarin de overhand en de wijsbegeerte was hare dienstmaagd. Het tijdperk der scholastieke wijsheid begint volgens sommigen in de dagen van *Karel de Groot*. In de door hem gestichte scholen werden de zeven vrije kunsten onderwezen. Langzamerhand evenwel breidde de gezichtskring zich uit en men kon op den duur de studie der metaphysica niet verwaarloosen. Er verreesen universiteiten en er stonden mannen op, die als voortreffelijke denkers voortschreden op den weg der wetenschap. Zij voerde heerschappij tot in de 16de eeuw, toen *Bacon* en *Descartes* de grondleggers werden van eene zelfstandige wijsbegeerte.

Scholekster (*Haematopus*) is de naam van een vogelengeslacht van de familie der *Pleviorachtigen* (Charadriidae), tot de orde der

tijdens de Republiek vooral opstellen in den „*Événement*” en den „*Voltaire*”. Ook leverde hij romans en toneelstukken, zooals „*La question d’amour* (1864)”, — „*Les chaînes de fleurs* (1866)”, — „*Le repentir*”, — en „*Le nid des autres* (1878)”. Door zijne aanvallen, tweegevechten en rechtsgedingen behoort hij tot de meest beruchte personen van Frankrijks hoofdstad.

Schöll. Onder dezen naam vermelden wij: *Maximilian Samson Friedrich Schöll*, een staatsman en letterkundige, geboren den 8sten Mei 1796 te Harskirchen in Nassau Saarbrücken. Hij studeerde te Straatsburg in de rechten, volbracht als huisonderwijzer bij eene familie in Lijf-land groote reizen, vestigde zich in 1790 als advocaat te Straatsburg, moest weldra wegens de Revolutie de wijk nemen en werd eigenaar van een boekhandel en van eene boekdrukkerij te Basel. In 1814 aanvaardde hij op aanbeveling van *Alexander von Humboldt* eene betrekking in het Kabinet des Konings van Pruisen met den titel van Hofraad, werd door den staatskanselier Vorst von *Hardenberg* naar Weenen geroepen, vertoefde er gedurende het Congrès en was vervolgens tot 1818 raad van legatie bij het Pruisisch gezantschap te Parijs.

In 1819 werd hij te Berlijn referendaris bij den Vorst-Staatskanselier, vergezeld dezen op de congressen te Teplitz, Troppau, Laibach en Verona (1822), maar wijdde zich na het overlijden van *Hardenberg* aan de letterkunde. Hij stierf op eene reis te Parijs den 6den Augustus 1833. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „Histoire abrégée de la littérature grecque (1813, 2 dln; 2de druk, 1824)”, — „Histoire de la littérature romaine (1815, 4 dln)”, — „Congrès de Vienne (1816)”, — een vervolg op het werk van *Koch*: „Histoire abrégée des traités de paix etc. (1817—1818, 15 dln)”, — „Archives politiques ou diplomatiques (1818—1819, 3 dln)”, — „Tableau des revolutions de l'Europe (1823 3 dln)”, — en „Cours d'histoire des états européens jusqu'en 1789 (1830—1834, 46 dln)”.

Gustav Adolf Schöll, een verdienstelijk oudheidkenner en schrijver over kunstzakegehebeden. Hij werd geboren te Brunn den 2den September 1805, wijdde zich te Tübingen en later te Göttingen aan de studie der oudheidkunde, vestigde zich in 1833 als privaatsdocent te Berlijn, werd er in 1835 lector in de mythologie en kunstgeschiedenis aan de Académie van Schoone Kunsten, reisde in 1839—1840 met *O. Müller* in Italië en Griekenland en werd in 1842 professor in de oudheidkunde te Halle, in 1848 directeur van kunstzakegehebeden en in 1861 opperbibliothecaris te Weimar. Behalve bijdragen in tijdschriften en vertalingen der treurspelen van *Sophokles* leverde hij: „Die Tetralogien der attischen Tragiker (1839)”, — „Sophokles, sein Leben und Wirken (1842)”, — „Ueber die Tetralogie des attischen Theaters und die Kompositionsweise des Sophokles (1859)”, — „Weimars Merkwürdigkeiten einst und jetzt (1847; nieuwe druk, 1857)”, — en „Karl-August Büchlein (1857)”. Ook deed hij: „Archäologische Mittheilungen aus Griechenland” uit de nagelaten papieren van *O. Müller* in het licht verschijnen, benevens: „Briefe und Aufsätze von Goethe (1846)”, — „Goethe's Briefe an Frau von Stein (1848—1851, 3 dln)”, — en „Goethe in den Hauptzügen seines Lebens und Wirkens (1852)”.

Schollevaar (*Carbo*) of *aalscholver* is de naam van een vogelengeslacht van de familie der *Pelikaanachtigen* (*Steganopodes*), tot de orde der *Zwemvogels* (*Natatores*) behoorend. Het onderscheidt zich door een vrij langen, saamgedrukten snavel, waarvan de bovensnavel in een haak uitloopt, terwijl de ondersnavel als afgehaakt is, — voorts door zijdelingsche neusgaten in eene sleuf onder aan den bek, door eene naakte keel, een ronden staart en een zaagsgewijs ingesneden nagel van den midden teen. De meest voorkomende soort (*C. Cormoranus Meyer*), ook *waterraaf* genoemd, is weinig grooter dan een gewone eend, glanzig zwart, met bronskleurig brune vleugels met donkerblauwe randen, met een zwarten, van onder vleeschkleurigen bek, eene om het oog naakte huid, een gelen keelzak en groene oogen. De kop is in den paartijd met eene kuif versierd en aan den kop en de dijen ontwaart men banden van witte vederen. Men vindt dezen vogel in onze noordelijke streken ook op onze binnenlandsche plassen en meren, waar hij zich met

visschen voedt. Het wijfje legt in een nest, op boomen of hooge struiken geplaatst, 3 of 4 groenachtige eieren.

Scholte (*Hendrik Peter*), met *de Cock* (zie aldaar) één van de grondleggers van het Kerkgenootschap der Christelijk Gereformeerden in Nederland, werd geboren te Amsterdam in 1805, studeerde te Leiden en werd predikant te Doeveren, Genderen en Gansoyen. Nadat hij hier vele aanhangers verworven en wegens zijne afscheiding van de Hervormde Kerk vele vervolgingen ondervonden had, vertrok hij in 1846 naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika en stichtte in den staat Jowa eene bloeiende Nederlandsche kolonie er vervolgens de stad Pella. Hij was er voorts niet enkel als leeraar, maar in onderscheidene maatschappelijke betrekkingen werkzaam, ook als redacteur van „Pella's Weekblad”, en overleed in 1868. Voorts heeft hij een groot aantal brochures, bezwaar- en twistschriften in het licht gegeven en was van 1836—1844 redacteur van het tijdschrift: „De reformatie”, dat te Amsterdam bij *Hoecker* in het licht verscheen.

Scholten. Onder dezen naam vermelden wij:

Benjamin Petrus van Wasele Scholten, een verdienstelijk Nederlandsch rechtgeleerde, geboren te Amsterdam den 23sten September 1763. Hij studeerde en promoveerde in de rechten en letteren en werd in 1787 pensionaris van Schiedam, later van Delft, welke betrekking hij tot 1795 waarnam. Nadat hij voorts eenige jaren als ambteloos burger geëeten had, werd hij in 1802 lid van den gemeenteraad te Delft en in 1807 raadshier in het departementaal gerechtshof te 's Gravenhage. Voorts benoemde Koning *Lodewijk* hem tot lid van belangrijke commissiën en schonk hem de Orde der Unie. Na het herstel onzer onafhankelijkheid werd hij lid en kamerpresident van het hoog gerechtshof, ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw en curator der Leidsche hoogeschool. Ook werd hij directeur der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem en lid der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden en overleed den 26sten April 1829.

Wessel Scholten, een Nederlandsch godgeleerde, geboren den 8sten Mei 1785. Hij studeerde en promoveerde te Utrecht in de godgeleerdheid, werd achtereenvolgens predikant te Vleuten, Harderwijk en Delft, waar hij in 1871 zijn emeritaat verkreeg, en vestigde zich vervolgens te Leiden, waar hij den 5den December 1856 overleed. Hij was lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden. Hij heeft een groot aantal leerredenen en vlughefchriften in het licht gegeven.

Johannes Henricus Scholten, een uitatkend Nederlandsch godgeleerde en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Vleuten den 17den Augustus 1811, studeerde te Utrecht in de letteren en in de godgeleerdheid, promoveerde aldaar in 1836 met de kap, werd in 1838 predikant te Meerkkerk, in 1840 hoogleeraar te Franeker, in 1843 buitengewoon en in 1845 gewoon hoogleeraar te Leiden, ontving in 1881 een eervol emeritaat en overleed den 10den April 1885. Hij schreef: „De leer des Vaders, des Zoons en des H. Geestes. Eene bijdrage tot de ken-

nis van het wezen des Christendoms (1855)", — „Over het godbegrip van Krause (1846)", — „Mr. C. W. Opzoomer op het gebied der godgeleerdheid en wijsbegeerte beoordeeld (1846)", — „De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld (1848—1854, 2 dln; 2de druk, 1860)", — „Antwoord aan mr. Is. da Costa (1852)", — „Historisch kritische inleiding tot de Schriften des Nieuwen Testaments (1853—1856)", — „Geschiedenis der godsdiens en wijsbegeerte (1854)", — „Geschiedenis der christelijke godgeleerdheid gedurende het tijdperk des Nieuwen Testaments (1856)", — „De vrije wil. Kritisch onderzoek (1859)", — „Het kritisch standpunt van C. W. Opzoomer (1860)", — „Over de oorzaken van het hedendaagsche materialisme (1860)", — „De oudste getuigenis aangaande de Schriften des N. T.'s (1860)", — „Het Evangelie naar Johannes. Kritisch-historisch onderzoek (1864)", — „Supranaturalisme in verband met den Bijbel, Christendom en Protestantisme. Eene vraag des tijds beantwoord (1867)", — „De doopsformule (1869)", — „Het oudste evangelie. Kritisch onderzoek naar de samenstelling, de onderlinge verhouding, de historische waarde en den oorsprong der Evangelien naar Mattheus en Marcus (1868)", — „Het Paulinische Evangelie. Kritisch onderzoek van het Evangelie naar Lucas (1870)", — „De apostel Johannes in Klein-Azië. Historisch-kritisch onderzoek (1871)", — „Is de schrijver van het boek der Handelingen dezelfde als die van het derde Evangelie? (1873)", — „Strausz en het Christendom (1873)", — „Afscheidsrede bij het neêrleggen van het hoogleeraarsambt (1881)", — een bundel leerredenen en drie Latijnsche redevoeringen. Daarenboven leverde hij bijdragen in verschillende godgeleerde tijdschriften.

Willem Albert Scholten, een verdienstelijk Nederlandsch industrieel. Hij werd geboren te Loenen op de Veluwe (Gelderland) den 6den October 1819 en verloor reeds vroeg zijn vader, predikant aldaar. Hij ontving zijne opleiding te Zutten en onderscheidde zich reeds als knaap niet slechts door leergierigheid, maar ook door ongemeene volharding. Meer geneigd tot de studie der technische, dan tot die der klassieke vakken, zocht en vond hij spoedig plaatsing in eene fabriek. Ras echter ontwaakte bij hem de lust om als reizend gezelschap naar den vreemde te trekken, ten einde aldaar zijn kennis van het fabriekwezen te vermeerderen. Nadat hij er met opmerksaamheid had rondgezien, keerde hij naar het Vaderland terug en stichtte eene verfstoffen- en aardappelmeelfabriek te Warnsveld bij Zutten (1838), en toen deze (1841) eene proef der vlammen werd, begaf hij zich naar de provincie Groningen en deed eene nieuwe fabriek van dezelfde artikelen oprichten te Foxhol (gemeente Hoogezand, 1841), waarna hij, een paar jaar later, de verfstoffenfabriek veranderde in eene aardappelstroopfabriek. Hier had hij jaren lang wegens bekrompenheid van geldmiddelen met groote moeielijkheden te worstelen, maar het vertrouwen op de deugdelijkheid zijner zaak verliet hem geen oogenblik. Terecht kon hij boven deze fabriek dan ook het woord „Eureka" schrijven. Door zijne onwrikbare volhar-

ding en door zijn onvermoeiden ijver, gepaard aan een genialen blik in de omstandigheden des tijds, kwam hij alle bezwaren te boven, zoodat hij zijne fabriek uitgebreide en met nieuwe ondernemingen ging vermeerderen. Zoo werd hij in 1854 door aankoop eigenaar van de grootste aardappelbrandery in ons Vaderland. Vervolgens werden door hem opgericht eene aardappelmeel-, stroop-, sago-, dextrine- en beenswartzfabriek te Zuidbroek (1859), de suikerraffinaderij „Selfhelp" te Groningen (1862), eene aardappelmeelfabriek te Veendam (1866) en eene te Stadskanaal (1866). Intusschen was de blik van den ondernemenden industrieel ook gevestigd op het buitenland. Te Brandenburg aan de Havel verrees in 1866 zijne aardappelmeel- en stroopfabriek „Foxhol" en in 1869 eene andere te Neu-Ruppin. Een jaar later stichtte *Scholten* de fabriek „Willem III" te Tarnow in Galicië en in 1872 eene naar zijn oudsten opzichter genoemde te „Petrokow" (Polen). Eene fabriek, in 1870 gesticht te Tangermünde aan de Elbe, werd in 1875 naar Landsberg aan de Warthe overgebracht, evenals die van Tarnow naar Olmütz. Bovendien werd door hem in 1877 nog eene aardappelmeel- en stroopfabriek hier te lande aangekocht en wel te Zuidwending (gemeente Veendam), alsmede die, genaamd „Hibernia" te Muntendam, terwijl hij in 1881 nog eene stichtte te Nowj-Dwor bij Warschau, zoodat het getal zijner fabrieken veertien bedraagt, welke gedreven worden door 34 stoomketels met 42 stoommachines, te samen van meer dan 1580 paardenkrachten.

In deze fabrieken wordt jaarlijks voor millioenen omgezet en zij verschaffen aan honderden werk en brood. Bovendien ondersteunde *Scholten* krachtig de Nederlandsch-Amerikaansche stoombootmaatschappij, waarvan eene boot zijn naam draagt.

Deze verdienstelijke nijverheidsondernemer is ridder van de Orde van den Nederlandschen Leeuw, van het Legioen van Eer en van de Stanislausorde van Rusland, en bouwde op de Groote Markt te Groningen eene prachtige woning, die tonnen gouds heeft gekost en de stad zijner inwoning tot sieraad verstrekt.

Scholz (Adolf Heinrich Wilhelm von), minister van Financiën in Pruisen en geboren te Schweidnitz den 1sten November 1833, studeerde te Berlijn in de rechten, werd auctuator bij de arrondissementsrechtbank te Schweidnitz, begaf zich een jaar later naar Berlijn en zag zich eerlang geplaatst bij de administratie. Als zoodanig woonde hij te Dantsig, te Opper en te Breslau en werd in 1864 ambtenaar bij het departement van Eeredienst, vervolgens regeeringraad, kwam in 1871 bij de afdeling Financiën en werd in 1872 geheim financieraad en in 1875 geheim opperfinancieraad. In 1879 werd hij onderstaatssecretaris bij het Rijkdepartement van financiën, daarna gevolmachtigde bij den Bondsraad en in Juni 1880 staatssecretaris bij genoemd Rijkdepartement. Na het aftreden van *Bitter* zag hij zich den 28sten Juni 1882 belast met de portefeuille van Financiën. In 1883 is hij in den adelstand opgenomen en in 1885 verleende de universiteit te Bonn hem den titel van doctor in de rechten.

Schömann (Georg Friedrich), een ver-

dienstelijk letter- en oudheidkundige, geboren te Stralsund den 28sten Juni 1793, wijdde zich te Greifswald en te Jena aan de studie der letteren, werd in 1818 corrector te Anklam, in 1814 leeraar aan het gymnasium te Greifswald en in 1826 professor in de oude letteren en welsprekendheid aldaar. Later zag hij er zich benoemd tot bibliothecaris en in 1854 tot geheimraad. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt jegens de Grieksche letterkunde bepaaldelijk door zijne geschriften: „De comitibus Atheniensium (1819)”, — „Der attische Proceß (met H. E. Meier, 1824)”, — „Antiquitates juris publici Graecorum (1838)”, — „Griechische Alterthümer (1855—1859, 2 dln; 3de druk, 1871—1873)”. Daarenboven leverde hij: eene uitgave der redevoeringen van *Isaeus* met de vertaling (1831), — van „*Agis et Cleomenes*” van *Plutarchus*, — vertalingen van Grieksche en Latijnsche geschriften, — „Die Lehre von den Redetheilen (1862)”, — „Die Hesiodische Theogonie, ausgelegt und beurtheilt (1868)”, — en „*Hesiodi quae feruntur carminum reliquiae* (1869)”. Eene keurlezing uit zijne academische verhandelingen is opgenomen in zijne „*Opuscula academica* (1856—1871, 4 dln)”. Hij overleed te Greifswald den 25sten Maart 1879.

Schomburg (Friedrich Hermann von), zie *Schönberg*.

Schomburgk (Robert Hermann), een verdienstelijk aardrijkskundige, geboren den 5den Juni 1804 te Freiburg aan de Unstrut, was aanvankelijk voor den handel bestemd. Hij ging in 1829 naar Noord-Amerika en vanhier in 1880 naar West-Indië, waar hij zich, inzonderheid op het kleine eiland Anegada, toelegde op de kennis der natuur. De uitkomsten van zijn onderzoek verzamelde hij in een geschrift, hetwelk hij inleverde bij het Geographisch Genootschap te Londen, waarna dit laatste hem de middelen bezorgde voor eene wetenschappelijke expeditie in Britsch Guyana. Dientengevolge schreef hij: „*Description of British Guyana geographical and statistical* (1840)”, — het prachtwerk: „*Views in the interior of Guyana* (1840)” en mededeelingen in de werken van het Genootschap, dat hem de groote gouden medaille verleende. Zijne botanische en zoölogische verzamelingen zond hij aan het Britsch Museum, en nadat hij korten tijd zijn vaderland bezocht had, plaatste hij zich op laat van de Britsche Regering aan het hoofd eener commissie ter regeling der grenzen van Britsch Guyana. De wetenschappelijke uitkomsten dezer expeditie werden beschreven door zijn broeder *Richard* in het werk: „*Reisen in Britsch Guyana 1840—1844* (1847, 3 dln)”. Voorts schreef *Schomburgk*: „*The discovery of the empire of Guiana by sir W. Raleigh* (1848)”. Bij zijn terugkeer werd hij door de Koningin tot ridder geëlagen en tot Britsch ambtenaar benoemd. In 1848—1857 was hij Britsch consul en gevolmachtigde op Haiti, sloot er in 1850 een voor Engeland voordelig handelsverdrag en bracht den vrede met *Soulouque* tot stand. In 1857 werd hij consul van Siam te Bangkok, doch keerde in 1864 in ziekelijken toestand naar Europa terug en overleed in de nabijheid van Berlijn den 4den Maart 1865. Tot zijne geschriften behoort ook nog de „*History of Barbadoes* (1847)”. — Zijn broeder *Otto*,

geboren den 28sten Augustus 1810 te Voigtstädt in Thüringen, studeerde te Halle in de natuurwetenschap, redigeerde in 1846—1849 met *Froriep* het tijdschrift: „*Fortschritte der Geographie und Naturwissenschaft*”, vertrok in 1849 naar Australië, vanwaar hij belangrijke meteorologische waarnaemingen verzond aan het Geographisch Genootschap te Londen, en overleed te Buchafelde in Zuid-Australië den 16den Augustus 1857.

Schön (Heinrich Theodor von), een Pruisisch staatsman, geboren den 20sten Januari 1773 te Löbegallen in Pruisisch Lithauen, studeerde in de rechten en in de wijsbegeerte, trad in 1798 als referendaris in Pruisischen staatsdienst en vertrok, nadat hij in 1796 te Berlijn het vereischte examen had afgelegd, in 1798 naar Engeland, om zich aldaar met de staatsinrichting bekend te maken. Daarop werd hij lid van de militaire commissie en van den domeinraad te Bialystock en in 1802 geheim financieraad te Berlijn. Na den rampoedigen slag bij Jena volgde bij het Koninklijk Hof naar Königsberg, waar hij tot geheim staatsraad en tot hoofd eener afdeling van algemeen bestuur benoemd werd. Het denkbeeld der wedergeboorte van den Pruisischen Staat is van hem afkomstig, en ook het „*Politische Testament*” van *Stein* werd oorspronkelijk door hem ontworpen. Na het aftreden van *Stein* werd hij lid van het nieuwe ministerie, maar legde weldra de portefeuille neder, om als regeeringspresident te Gumbinnen werkzaam te wezen. Na de oproeping des Konings van 3 Februari 1813 bevorderde hij met ijver de krijgtoerusting in zijne provincie. Toen er vervolgens Russische troepen binnenrukten en zich van het oostelijk gedeelte des lands meester maakten, kwam hij daartegen met kracht in verzet en wist de terugroeping te bewerken van generaal *Paulucci*. Den 16den Mei 1818 werd hij gouverneur-generaal van het land tusschen de Weichsel en de Russische grenzen, daarna lid van den raad van bestuur in de door de Bondgenooten bezette Duitse gewesten, maar keerde in Mei tot zijn post te Gumbinnen terug, totdat hij zich in 1819 benoemd zag tot opperpresident van West-Pruisen. Hier legde hij eene algemeene werkzaamheid aan den dag en werd in 1824, bij de vereeniging van Oost- en West-Pruisen, aan het hoofd geplaatst van het geheel. Bij de troonverwisseling van 1840 zocht hij voor Pruisen meer vrijzinnige instellingen te verkrijgen en leverde o. a. bij den Koning eene memorie in, getiteld: „*Woher und wohin?*”, waarin hij aantoonde, dat de bureaucratie onverenigbaar was met de eischen des tijds en met de beschaving van het Pruisische volk. Hoewel de Koning weinig gezind was, aan zijn raad gehoor te geven, werd *Schön*, zonder evenwel zijn post als opperpresident te verliezen, als minister naar Berlijn ontboden. Het bleek echter eerlang, dat het stelsel van het Hof niet in overeenstemming was met zijne overtuiging, zoodat hij in 1842 zijn ontslag nam, waarna de Koning hem tot burchgraaf van Marienburg benoemde. Na dien tijd woonde hij op zijn buitenverblijf Arnau bij Königsberg, waar hij den 23sten Juli 1856 overleed. Na zijn dood verscheen het boek: „*Aus den Papieren des Ministers*

und Burggrafen von Marienburg, Theodor von Schön (1875—1876, 4 dln)".

Schönbach (Arnold), een tverig beoefenaar der Germaansche talen en geboren den 29sten Mei 1848 te Rumburg in Bohemen, studeerde te Weenen en te Berlijn, promoveerde in 1872, vestigde zich in 1872 als docent te Weenen en werd in 1873 te Graz buitengewoon en in 1876 gewoon hoogleeraar in de Duitse taal en letterkunde. Hij schreef: „Ueber die Marienklagen (1874)”, — „Ueber die humoristische Prosa des 19den Jahrhunderts (1875)”, — „Ueber die Vorauer Bruchstücke des Wigalois (1877)”, — „Ueber Andreas Kurzmann (1878)”, — „Altddeutsche Predigten (1879)”, — „Bruchstücke des Gedichts von der Zerstörung von Acon (1881)”, — en „Steirische und Kärntische Taidinge (met Ferdinand Bischoff, 1881)”.

Schönbein (Christian Friedrich), een verdienstelijk scheikundige, geboren den 18den October 1799 te Metzingen, studeerde te Tübingen en Erlangen in de natuurkundige wetenschappen, bezocht in 1826 Engeland en Frankrijk en zag zich in 1828 benoemd tot hoogleeraar te Basel. Hier werd hij lid van den Grooten Raad, en overleed te Baden-Baden den 29sten Augustus 1868. Hij verrijkte de scheikundige wetenschap met belangrijke ontdekkingen. In 1839 leverde hij oxon en in 1844 bracht hij aan het licht, dat phosphor het vermogen bezit, de daarmede in aanraking gebrachte zuurstof in ozon te veranderen. In 1845 bereide hij nitrosaccharine, nitro-amyllum en schietkatoen en verkreeg door oplossing van dit laatste in aetheralkohol het collodium, hetwelk op zijne aanbeveling in de heekunde gebezigd werd. Later hield hij zich vooral bezig met de oxydatie en ontdekte op dat gebied zooveel nieuwe feiten, dat de denkbeelden omtrent die aangelegenheid eene merkwaardige wijziging ondergingen. Behalve bijdragen in tijdschriften enz. schreef hij: „Das Verhalten des Eisens zum Sauerstoff (1837)”, — „Beiträge zur physikalischen Chemie (1844)”, — „Ueber die Erzeugung des Ozons (1884)”, — en „Ueber die langsame und rasche Verbrennung der Körper in atmosphärischer Luft (1845)”.

Schönberg (Friedrich Hermann von) of Schomberg, een vermaard krijgsofficier, geboren te Heidelberg in 1618, diende eerst in Zweden en daarna in de Nederlanden, eerst onder Frederik Hendrik en vervolgens onder Willem II en trad in 1650 in Franschen dienst. Door Lodewijk XIV in 1660 naar Portugal gezonden, noodzaakte hij door zijne overwinningen in 1668 Spanje tot het erkennen der heerschappij van het Huis Braganza. Nadat hij in 1675 niet minder voorspoedig in Catalonië gestreden had, ontving hij, hoewel Protestant, den maarschalksstaaf. Gedurende den veldtocht in de Nederlanden in 1676 ontzette hij Maastricht. Bij de opheffing van het Edict van Nantes (1685) begaf hij zich in Brandenburgschen dienst, werd gouverneur van Pruisen, generalissimus van het leger en minister, maar scharde zich weldra onder de vanen van Portugal, waar hij tot graaf van Mortola en tot grande benoemd werd. Eindelijk kwam hij weder in de Nederlandsche gelederen en vergezeldte Willem III op zijne

expeditie naar Engeland en in 1689 naar Ierland, waar Jakobus II een landing beproefde. Hij sneuvelde in den slag aan de Boyne den 30sten Juli 1690.

Schönbrunn, een keizerlijk kasteel in het aarts-hertogdom Oostenrijk unter der Enna, ten zuidwesten van Weenen en met dezestad door een paardenspoor verbonden, was reeds onder Keizer Matthias een vorstelijk jachtalot, ontving in 1744 van Maria Theresia zijne tegenwoordige gedaante en dient steeds gedurende een gedeelte van den zomer tot verblijf van het Hof. De voorgevel heeft eene breedte van 156 Ned. el en er zijn (die der bijgebouwen er onder begrepen) 1441 vertrekken. Bezienwaardig zijn er de slotkapel, de groote zaal, drie landschapszalen, de zaal met de schilderstukken van Hamilton en de ceremoniezaal. Aan de zuidzijde van het kasteel breidt het park zich uit, hetwelk steeds geopend is voor het publiek. Aan de tuinzijde heeft men een terras met eene groote waterkom en 32 marmeren standbeelden. Voorts vindt men er een botanischen tuin met warme kassen, en op eene verhevenheid de „Gloriette”, eene zuilenhal ter lengte van 95 en ter breedte van 19 Ned. el. Den 26sten December 1805 werd er de Vrede van Presburg bekrachtigd en den 14den October 1809 de Vrede van Weenen gesloten.

Schöne. Onder dezen naam vermelden wij: Alfred Kurt Immanuel Schöne, een verdienstelijk letterkundige, geboren te Dresden den 16den October 1836. Hij studeerde te Leipzig, werd docent aan het gymnasium te Dresden, vestigde zich in 1864 als privaatdocent te Leipzig, werd er in 1867 buitengewoon hoogleeraar en was van 1869 tot 1874 gewoon hoogleeraar te Erlangen. Later woonde hij te Parijs en zag zich in 1884 benoemd tot bibliothecaris van de universiteitsboekerij te Göttingen. Hij leverde: „Quaestionum Hieronymianarum capitaselecta (1864)”, — „Untersuchungen über das Leben der Sappho (1867)”, — „Eusebii chronicorum libri duo (1866—1875, 2 dln)”, — „Briefwechsel zwischen Lessing und seine Frau (2de druk, 1885)”, — „Hauptmanns Briefe an F. Hauser (1871, 2 dln)”, — „Thucydidis libri I et II (1874)”, — „Analecta philologica historica (1870)”, — en „Der blaue Schleier (1880)”.

Richard Schöne, een Duitsch archaeoloog, geboren te Dresden den 5den Februari 1840. Hij studeerde te Leipzig, bezocht daarop het atelier van Friedrich Preller te Weimar, vertoefde sedert 1864 in Italië en gedurende den winter van 1867—1868 in Griekenland, vestigde zich vervolgens als privaatdocent te Berlijn, werd in 1869 buitengewoon hoogleeraar te Halle, zag zich in 1872 geplaatst bij het ministerie van Eeredienst te Berlijn en werd er in 1873 voordragend raad en in 1880 tevens directeur-generaal der musea in Pruisen. Hij schreef: „Ueber Platon's Protagoras (1863)”, — „Ueber Friedrich Preller's Odysseelandschaften (1863)”, — „Beiträge zur Lebensgeschichte des Malers J. A. Carstens (1867)”, — „Die antiken Bildwerke des lateranischen Museums (met Benndorf, 1867)”, — en „Griechische Reliefs aus athenischen Sammlungen (1872)”.

Schonen, in het Zweedsch Skåne, een Zweedsch landschap, omvat het zuidelijk ge-

deelte van Gothland en is verdeeld in de 2 län *Malmö* en *Christianstad*. Het geheele gewest telt op ruim 200 □ geogr. mijl 581 275 inwoners (1884). Het land is er over het geheel vlak, maar draagt een tweetal van het oosten naar het westen voortschrijdende landruggen, van welke de zuidelijke in den Romeleklint zich ter hoogte van 86 en de noordelijke zich in den Kullen ter hoogte van 175 Ned. el verheft. Tot de rivieren behooren er in het zuiden de Westra-Wram en de Käflinge-Aa, en in het noorden de Bönne-Aa en de Helge-Aa. Schonen is de korenschuur van Zweden. Zijne bewoners onderscheiden zich door een eigen tongval en door het bewaren hunner oude zeden. De voornaamste bronnen van bestaan zijn er hoofdzakelijk landbouw en veeteelt. Het rijk der delfstoffen levert er looderts, marmor en aluin, en in de laatste jaren worden er ook steenkolen gedolven. Schonen is de zetel van het rijkste gedeelte der Zweedsche aristocratie, welke hier uitgestrekte bezittingen heeft. De aanzienlijkste stad is er *Malmö*; voorts heeft men er *Christianstad*, *Lund* en *Helsingborg*. Te voren behoorde Schonen aan Denemarken; het werd eerst bij den Vrede van Roeskilde (1658) voor goed aan Zweden afgestaan. Pogingen van Denemarken — de laatste in 1709 —, om zich weder van dit gewest meester te maken, bleven zonder gevolg.

Schönfeld (Eduard), een verdienstelijk sterrenkundige, geboren den 22sten December 1818 te Hildburghausen, was eerst assistent te Bonn en werd in 1875 benoemd tot directeur der sterrenwacht en tot hoogleraar in de sterrenkunde te Bonn. Hij maakte zich vooral verdienstelijk door zijne onderzoekingen omtrent de veranderlijke sterren, almede door vele opstellen in de „Jahresberichten“ van het *Manheimer Verein für Naturkunde* en in de „*Astronomische Nachrichten*“. Met *Wissbeck* redigeert hij het „*Vierteljahrsschrift des Astronomischen Gesellschaft*“.

Schöning (Kurt Wolfgang von), een verdienstelijk schrijver op krijgskundig gebied en geboren in 1789 te Morra in de Neumark, trad in 1806 in dienst bij het Pruisische leger, nam deel aan de veldtochten tot in 1815, verliet in 1827 als luitenant-kolonel den actieven dienst, werd Hofmaarschalk van Prins *Karl*, voorts historiograaf van het leger met den titel van generaal-majoor en overleed te Potsdam den 2den April 1859. Van zijne geschriften noemen wij: „*Des Generalfeldmarschalls Hans Adam von Schöning Leben und Kriegsthaten* (1867)“, — „*Die Generale der Kurbrandenburgischen und Königlich preussischen Armes von 1640—1840* (1840)“, — „*Geschichte des Blücherschen Husarenregiments* (1843)“, — „*Historisch biographische Nachrichten zur Geschichte der Brandenburgisch-preussischen Artillerie* (1844—1845, 3 dln)“, — „*Der Siebenjährige Krieg, nach der Originalkorrespondenz Friedrichs des Grossen mit dem Prinzen Heinrich bearbeitet* (1851—1853)“, — „*Der bayrische Erbfolgekrieg* (1854)“, — en „*Die fünf ersten Jahre der Regierung Friedrichs des Grossen* (1857)“.

Schönlein (Johann Lucas), een verdienstelijk geneeskundige, geboren den 30sten November 1783 te Bamberg, studeerde te Lands-hut, Würzburg, Jena en Göttingen, werd in

1819 privatdocent te Würzburg en zag er zich in 1820 benoemd tot buitengewoon en in 1825 tot gewoon hoogleraar en tot directeur van het *Julius-hospitaal*. In 1833 vertrok hij als professor naar Zurich en in 1839 naar Berlijn, waar hij voorts geroepen werd tot de betrekking van oppermedicinaalraad en referendaris bij het ministerie van Onderwijs en tot die van lijfarts des Konings. In 1859 keerde hij terug naar zijne geboorteplaats Bamberg en overleed aldaar den 23sten Januari 1864. Hij vestigde te Würzburg de natuur-geneeskundige school. Zijne voorlesingen zijn in het licht verschenen onder de titels: „*Allgemeine und speciële Pathologie und Therapie* (1832 4 dln; 4de druk, 1839)“, — „*Krankheitsfamilie der Typhen* (1840)“, — en „*Klinische Vorträge in dem Charitékrankenhaus zu Berlin* (1842; 3de druk, 1843—1844)“.

Schönthau (Franz von), een tooneeldichter, geboren te Weenen in 1849 en bestemd voor de militaire loopbaan, werd op 17-jarigen leeftijd kadet bij de Oostenrijksche marine, maar verliet na verloop van 4 jaren den dienst om zich aan het tooneel te wijden. Tevens leverde hij feuilletons, novellen in tijdschriften en eindelijk tooneelstukken. Eerst in 1879 maakte hij opgang met het blijspel: „*Das Mädchen aus der Fremde*“, — en hij verbond zich daarop als tooneeldichter aan den *Wallner-schouwburg* te Berlijn. Daarop schreef hij: „*Sodom und Gomorrha*“, — voorts met *Moser*: „*Der Zugvogel*“ en „*Krieg im Frieden*“. Tot zijne jongste stukken behooren: „*Auf Tod und Leben*“ en „*Unsere Frauen* (1890)“, — „*Krieg im Frieden* (1881)“, — „*Der Schabenstreich* (1882)“, — „*Roderich Heller* (1883)“, — „*Der Raub der Sablinerinnen*“, — en „*Frau Director Striese* (1885, de laatste twee met zijn broeder *Pastl*)“. In 1884 werd hij hoofdregisseur in den stadsschouwburg te Weenen en na het verbranden van dezen vestigde hij zich te Berlijn.

Schooek (Martinus), een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Zalt-Bommel den 1sten April 1614, studeerde en promoveerde te Utrecht en werd er in 1638 hoogleraar in de oude talen en in de welsprekendheid. Kort daarna aanvaardde hij een professoraat te Deventer, doch vertrok erlang naar Berlijn, waar de Kourvorst van Brandenburg hem tot zijn historieschrijver benoemde. Hij vestigde zich te Frankfort aan de Oder, droeg den titel van honorair hoogleraar en overleed aldaar in 1669. Hij was een wispelturig en twistziek geleerde, die eene lange reeks van geschriften over velerlei onderwerpen heeft nagelaten.

School (Eene) is een vertrek, waar leerlingen zich verenigen, om onderwijs te ontvangen. Zulk een vertrek moet ruim genoeg zijn voor het aantal daarin aanwezige personen; het moet eene voldoende hoeveelheid licht en lucht ontvangen, droog en zindelijk wezen en tevens goed verwarmd en geventileerd. Het moet voornamelijk wezen van de noodige leermiddelen en van goede schoolbanken en in het algemeen voldoen aan de eischen, door de hedendaagsche gezondheidsleer ten behoeve der schoolgaande kinderen gesteld. — Eene school noemt men ook wel de vereeniging der leerlingen van dezelfde beroemden meester,

bijv. op het gebied der schilderkunst of der wijsbegeerte. Zie voorts onder *Onderwijs*.

Schoolcraft (Henry Rowe), een Amerikaansch geleerde, geboren den 28sten Maart 1798 te Watervliet in den Staat New York, legde zich vooral toe op de schei- en delfstofkunde, deed verschillende wetenschappelijke reizen, werd in 1820 benoemd tot lid der commissie, belast met het onderzoek der koperlagen bij het Bovenmeer, hervatte daarop zijne wetenschappelijke tochten, trad in het huwelijk met de kleindochter van een voormalig opperhoofd der Indianen en zag zich vóór en na met staatkundige onderhandelingen belast. Hij overleed te Washington den 10den December 1864. Van zijne geschriften vermelden wij: „Information respecting the history, condition and prospects of the Indian tribes of the United States of America (1851—1855, 5 din)”, — „Personal memoirs of a residence of thirty years with the Indian tribes (1853)”, — en „Narrative of an exploratory expedition to the sources of the Mississippi River (1832)”.

Schoolspaarbanken werden in den jongsten tijd in België, Engeland en ons Vaderland meer en meer ingevoerd, om het opkomend gealacht aan spaarsaamheid te gewennen. De leerlingen van lagere scholen worden namelijk in de gelegenheid gesteld, zelfs de kleinste geldelijke bijdragen aan hun onderwijzer ter hand te stellen, die daarop de geheele som winstgevend belegt en aan elk zijne inbrengst, vermeerderd met de rente, later kan terugbetalen. Het denkbeeld tot de stichting van schoolspaarbanken is in 1866 uitgegaan van den Belgischen staatsman *Lawrens*. Het vond grooten bijval, en verschillende regeringen zijn geneigd die stichting met kracht te bevorderen. Zij zijn echter na het openen van de postspaarbanken op den achtergrond geraakt.

Schoonheid, zie *Aesthetiek*.

Schoonschrijven (calligraphie) is de naam van eene kunst, welke niet alleen duidelijk en nauwkeurig, maar tevens een sierlijk schrift levert, hetwelk wegens den vorm der letters en de aangebrachte ornamenten uit een aesthetisch oogpunt een kunstwerk kan worden genoemd. Het schoonschrijven met letterversiering werd vooral beoefend vóór de uitvinding der boekdrukkunst; doch ook thans nog heeft men in verschillende landen vermaarde calligraphen, aan wie de vervaardiging van één of ander merkwaardig document wordt opgedragen. Het schoonschrijven, in den zin van goed en duidelijk schrijven, is in ons land opgenomen onder de leervakken van het middelbaar onderwijs.

School: (Jan van) of van *Schorel*, een verdienstelijk Nederlandsch schilder, geboren te School bij Alkmaar den 1sten Augustus 1495, vond in *Willem Cornelisz.* te Haarlem een hardvochtigen meester, maar oefende zich met ijver, was 3 jaar bij hem werkzaam, begaf zich toen naar den schilder *Willem Cornelisz.* te Amsterdam, vervolgens naar *Jan van Mabuse* te Utrecht, bezocht de groote meesters te Keulen, Spiers en Straatsburg, voorts *Albrecht Dürer* te Nurnberg, begaf zich naar Venetië, en vandaar met eenige bedevaartgangers naar Jerusalem, keerde te Venetië terug en reisde naar Rome, waar hij nog vertoefde, toen

zijn landgenoot *Adriaan* den Pauselijken Stoel beklom. Deze belastte hem met de uitvoering van onderscheidene werken en beloofde hem vorstelijk. Na den dood des Pausen verliet hij Italië en reisde over Frankrijk, waar schitterende aanbiedingen van *Frans I* niet in staat waren hem te doen blijven, want zijn hart dreef hem naar de dochter van zijn eersten meester. Toen hij te Haarlem aankwam, was zij gehuwd met een goudsmid. Diep geschokt, bepaalde hij zich bij de kunst. Bij afwisseling was hij te Utrecht en te Haarlem werkzaam en overleed in eerstgenoemde stad den 6den December 1562. Kunstkenners houden vele aan hem toegeschreven stukken voor onecht. Algemeen worden aan hem toegerekend: een portret, in het Belvédère te Weenen, — portretten van bedevaartgangers naar het Heilige Land, op het stadhuis te Utrecht, — de H. Maagd en de stichters van het Kruisgasthuis, desgelijks op het stadhuis te Utrecht, — de Kruisiging van Christus, te Keulen, — een minnend paar, op Corshamshouse in Engeland, — Tobias, door een Engel geleid, op het stadhuis te Haarlem, — de afbeeldingen van ridders van St. Jan, op het stadhuis te Haarlem, — de doop van Christus in de Jordaan, — en de lofsang van David, beide desgelijks te Haarlem.

Schoorsteen (Een) is een kanaal of buis, welke dient tot afvoer van verbrandingsproducten en tot bevordering van de luchttrekking. De door het vuur verwarmde en van zuurstof beroofde lucht is soortelijk lichter dan de omringende lucht en stijgt derhalve omhoog, terwijl hare plaats door versche lucht vervangen wordt, welke de verbranding onderhoudt. Wordt de verwarmde lucht in een schoorsteen opgevangen, dan koelt zij minder snel af, dan in eene opene ruimte en stijgt krachtiger omhoog, zoodat hierdoor eene gewenschte luchttrekking tot stand komt. Men bevordert die trekking door het opstoken van het vuur, zoodat het verschil van temperatuur tusschen de lucht in den schoorsteen en de buitenlucht toeneemt, — en door vermeerdering der hoeveelheid warme lucht, 't geen geschieden kan door verlenging van den schoorsteen. In het algemeen zijn ronde schoorsteenen doelmatiger dan kantige, omdat zij geene hindernis opleveren voor de spiraalvormig opklimmende rookkolom; ook is het om die reden van belang den binnenwand van den schoorsteen glad te maken. Ijzeren schoorsteenbuizen zijn wegens een sterken aanslag, vaak ook wegens de vorming van zwavelzuur en ijzervitriool, niet aan te bevelen. Het best zijn voorzeker gemetselde schoorsteenen, die van binnen met verglaasde tegels bekleed zijn. Om het inregenen of het invallen van den wind in den schoorsteen te verhinderen, werd deze tot op den jongsten tijd gewoonlijk met eene vaste of draaibare kap bedekt, terwijl men thans bij nauwe opening van den schoorsteen zelve die bedekking veelal onnoodig acht. Hooge schoorsteenen vindt men vooral bij fabrieken.

Schopenhauer. Onder dezen naam vermelden wij:

Arthur Schopenhauer een uitstekend Duitsch wijsgeer, geboren te Dantzig den 22sten Februari 1788. Hij legde zich aanvankelijk toe op den handel en deed reizen naar Engeland

en Frankrijk, maar koos na den dood zijns vaders eene wetenschappelijke loopbaan, studeerde te Göttingen, Berlijn en Jena, schreef in 1819: „Die Welt als Wille und Vorstellung“, volbracht eene reis naar Italië, vestigde zich als privaattoecent te Berlijn en vertrok in 1831 naar Frankfort aan de Main, waar hij zich met het vervaardigen van wijsgeerige opstellen bezig hield, en werd door toedoen van *Frauenstädt* vooral in zijne laatste levensjaren in zijne waarde erkend. Hij overleed den 21sten September 1860. Behalve reeds genoemd geschrift, waarvan in 1873 eene tweede uitgave verscheen, schreef hij: „Ueber die vierfache Würzel des Satzes vom zureichenden Grund (1813; 4de druk, 1875)“, — „Ueber den Willen in der Natur (1836; 3de druk, 1867)“, — „Die beiden Grundprobleme der Ethik (1841; 2de druk, 1860)“, — en „Parerga und Paralipomena (1851; 3de druk, 1874)“. Zijne „Sämmtliche Werke“ zijn na zijn dood door *Frauenstädt* in 6 deelen in het licht gegeven. De wijsbegeerte van *Schopenhauer* vindt haren grondslag in de „Vernunftkritik“ van *Kant*, en wél, evenals die van *Fichte*, in het ideale, en niet, gelijk die van *Herbart*, in het realistische element van dien wijsgeer. Zij noemt, evenals *Kant*, de in ruimte en tijd voorhandene dingen enkel verschijnselen, — ruimte en tijd vormen van het denkvermogen, maar verwerpt, evenals *Fichte* en in strijd met het gevoelen van *Kant*, de meening, dat men van het bestaan der verschijnselen bealuiten kan tot het bestaan van een achter die dingen aanwezig voorwerp als oorzaak van deze. Hij is de vader der pessimistische wereldbeschouwing en heeft alle krachten ingespannen om te betoogen, dat alles hier op aarde op eene ellendige wijze is ingericht, zoodat 's menschen leven eigenlijk geene waarde heeft. Van zijne voornaamste aanhangers en volgelingen noemen wij: *E. von Hartmann*, *Bahusen* en *Lindner*.

Johanna Henriette Schopenhauer, eene Duitsche schrijfster, geboren te Dantzig in Juli 1770. Zij heette van haar zelve *Tyosina* en trad in het huwelijk met den bankier *Heinrich Schopenhauer*. Sedert 1793 woonde zij met haar echtgenoot te Hamburg en in 1803 ondernamen beiden eene groote reis door Holland, Frankrijk, Engeland en Duitschland. In 1806 werd zij weduwe en vestigde zich te Weimar, woonde vervolgens te Weimar (1832—1837), daarna te Bonn en overleed te Jena den 18den April 1838. Zij schreef o. a.: „Reise durch England und Schottland (3de druk, 1826)“, — „Novellen, fremd und eigen (1816)“, — „Reise durch das südliche Frankreich bis Chamouny (2de druk, 1824)“, — „Ausflucht an den Rhein und dessen nächste Umgebungen (1818)“, — den roman: „Gabriele (3de druk, 1830)“, — „Johann von Eyck und seine Nachfolger (1822, 2 dln)“, — „Die Tante (1823, 2 dln)“, — „Sidonia (1823 3 dln)“, — een groot aantal novellen en verhalen, — en „Ausflug an den Niederrhein und Belgien (1831)“. Hare gezamenlijke geschriften beslaan 24 en haar letterkundige „Nachlasz“ twee deelen.

Schöpf (Peter), een verdienstelijk beeldhouwer, geboren te München in 1804, genoot het onderwijs aan de Académie aldaar en vervaardigde op zijn 20ste jaar reeds kunst-

gewrochten in den geest der Ouden, welke hem grooten roem bezorgden. In 1832 ging hij naar Rome, bezocht er het atelier van *Thorwaldsen* en schiep er een „Musiceerend herdersknaap“, — „Oedipus met den Sphinx“, — „Venus met een spiegel“, — „Sappho“, enz. Ook beitelde hij reliëfs voor het Walhalla, onderscheidene borstbeelden voor de Ruhmeshalle enz. en overleed te Rome den 13den September 1875.

Schöpflin (Johann Daniël), een verdienstelijk geschied- en oudheidkundige, geboren den 7den September 1694 te Salsburg in de Breisgau, studeerde te Basel en te Straatsburg, verkreeg in laatstgenoemde stad een leerstoel in de geschiedenis en welsprekendheid, werd in 1760 Fransch historiograaf en overleed den 7den Augustus 1771. Hij schreef o. a.: „Alsatia illustrata (1751—1771, 2 dln)“, — „Historia Zaringo-Badensis (1763—1766, 7 dln)“, — en „Alsatia diplomatica (1772—1776, 2 dln)“. Zijne belangrijke boekery en zijne verzameling van oudheden vermaakte hij aan de stad Straatsburg, maar zij werden den 24sten Augustus 1870 bij het bombardement door de vlammen verwoest.

Schoppe (Amalia, eigenlijk Emma Sophie), eene verdienstelijke schrijfster, geboren den 9den October 1791 op het eiland Femern aan de kust van Holstein, was de dochter van den geneesheer *Weiss*, ontving eene voortreffelijke opvoeding, stichtte eene kostschool voor meisjes en trouwde met den advocaat *Schoppe* te Hamburg. Voorts maakte zij kennis met *Varnhagen*, *Chamisso* en *Justinus Kerner* en leverde gedichten in jaarboekjes enz. Ook leverde zij: „Gesammelte Erzählungen und Novellen (1828—1836, 1 dln)“, — „Erinnerungen aus meinem Leben (1838, 2 dln)“ en vele geschriften voor de jeugd. In 1851 vertrok zij naar Noord-Amerika en overleed den 25sten September 1858 te Shenectady in den Staat New York.

Schorlemer-Alst (Burghard, vrijheer von), een Duitsch staatsman, geboren den 21sten October 1825 op het kasteel Heringhausen in Westfalen, bezocht de militaire school te Dresden, was gedurende 12 jaar officier bij de ulanen en nam daarop zijn ontslag om zich aan het beheer van zijn landgoed Alst bij Burgsteinfurt te wijden. Hij is Pauselijk kamerheer, sedert 1863 lid van het landbouwcollegie, directeur van onderscheidene landbouwverenigingen en behoort sedert 1870 tot het Huis van Afgvaardigden in Pruisen en tot den Duitschen Rijksdag. Hij is er een van de welsprekendste en invloedrijkste leden van het centrum. Van zijne geschriften noemen wij: „Die Lage des ländlichen Grundbesitzes in Westfalen (1866)“, — en een bundel redevoeringen (1880), door hem als volksvertegenwoordiger uitgesproken.

Schorn. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann Karl Ludwig von Schorn, een uitstekend kunstkenner, geboren den 9den Juni 1793 te Castell in Franken. Hij studeerde te Erlangen, werd leeraar te Castell en vestigde zich in 1816 te München, voorts te Dresden en toen te Stuttgart, waar hij zich met de redactie van het „Kunstblatt“ belastte. In 1822 en 1823 volbracht hij eene reis naar Italië en Frankrijk en in 1826 werd hij professor

in de kunstgeschiedenis en aesthetiek aan de académie en aan de universaliteit te München. In dat jaar reisde hij naar Engeland en de Nederlanden en in 1833 werd hij naar Weimar geroepen, waar hij werkzaam was aan eene reorganisatie der school voor Schoone Kunsten en aan de versieringen van het kasteel. In 1839 werd hij door den Groothertog in den adelstand opgenomen en hij overleed den 17den Februari 1842. Van zijne geschriften vermelden wij: „Beschreibung der Münchener Glyptothek (1830)”, — „Leben der ausgezeichneten Maler, Bildhauer und Baumeister (naar Vasari, 1832—1837, dl 1 en 2)”, — en „Umriss einer Theorie der bildenden Künste (1835)”.

Karl Schorn, een verdienstelijk historicus en genreschilder en een neef van den voorgaande. Hij werd geboren te Düsseldorf in 1802, bezocht de académie aldaar, voorts van 1824 tot 1827 te Parijs de ateliers van *Gros* en *Ingres* en spoedde zich met *Cornelius* naar München, waar hij zich onder de leiding van *Heinrich Hez* verder ontwikkelde. In 1832 vertrok hij naar Berlijn en werd in 1847 professor aan de académie te München. Hij overleed den 7den October 1850. In zijne genrestukken openbaart zich eene anti-R. Katholieke richting. Tijdens zijn verblijf te München leverde hij twee cartons voor vensters van den Dom te Regensburg, en te Berlijn schilderde hij: „Pygmalion”, — „Maria Stuart en Riccio”, — „Karel V in het klooster San Yuste”, — „Paus Paulus III”, — „Het verhoor der Wederdoopers na de inneming van Münster”, enz. — en toen hij ten derden male te München zijn verblijf hield, ontstond het onvoltooide, reusachtige stuk: „De Zondvloed”, thans in de nieuwe Pinacothek.

Schorpioen (*Scorpio*) is de naam van van een geslacht en eene familie uit de klasse der *Spinachtige dieren* (*Arachnoidea*). De schorpioenen hebben een lichaam, dat uit een kopborststuk en een geleed achterlijf bestaat. Aan het eerste zijn 8 pooten bevestigd. De onderkaken zijn voorzien van schaarvormige

De schorpioen.

tasters, die langer zijn dan de pooten. Het achterlijf is verdeeld in ringen, van welke de laatste zes de gedaante hebben van een staart en waarvan de laatste, dikkere geleiding inwendig eene gifklier bevat en in een door-

boorden gifstekel eindigt. Aan weerszijden van het lichaam ziet men 4 luchtgaten. Zij hebben 5 tot 12 oogen. Zij loopen snel en krommen den staart over den rug, zoodat de stekel naar voren is gericht. De steek van den Europeeschen schorpioen (*Scorpio Europæus*, zie bijgaande afbeelding) kan voor den mensch pijnlijk wezen, zooals die van eene wesp of van een horzel, maar is niet gevaarlijk voor het leven, — 'tgeen men van den steek der grootere soorten (bijv. *So. Afer* uit Oost-Indië en Afrika) in de keerkringslanden niet verzekeren kan. Het beste middel tegen den steek van schorpioenen is ammonia.

Schors (*cortex*) is de naam van het buitenste bekleedsel van boomstammen, die de opperhuid verloren hebben. Het bestaat uit de buitenste schorslaag, de binnenste schorslaag en den bast. De opperhuid is bij alle jonge stammen en takken het buitenste omkleedsel, van spleetopeningen en dikwijls ook aan de oppervlakte van haren, stekels en andere organen voorzien. Wordt de plant ouder, dan scheurt de opperhuid, om eerlang geheel en al te verdwijnen. — De buitenste schorslaag, onder de opperhuid gelegen, bestaat uit een plaat- of dobbelsteenvormig celweefsel, maar als de opperhuid verdwijnt, ontstaat er eene vorming van talrijke in horizontale rijen met elkander verbondene cellen, waardoor zij in eene kurk-laag verandert. Is zij als samenhangend geheel zeer rekbaar, dan draagt zij den naam van *periderma*. Bij de berken bestaat zij uit een groot aantal lagen, welke zoo dun zijn als papier. — De binnenste schorslaag bestaat uit nagenoeg ronde, dikwijls met bladgroen gevulde cellen. — Omtrent den *bast* raadplege men het artikel van dien naam. — Bij vele boomen, vooral in een ruw klimaat, wordt de schors, die zich niet genoeg met den hontgroei kan uitzetten, door onregelmatige, netvormige spleten ingescheurd. Daardoor ontstaat de ruwe schors bij pere- en eikeboomen, en zelfs het fraaie *periderma* van kerken- en berkenboomen splijt wel van één. Door vele boomen, bijv. door den plataan, worden de buitenste schorslagen als schubben afgeworpen, en men merkt dit verschijnsel vooral ook op bij den wijnstok. De schors is een gewichtig deel van den stam. Wanneer men rondom dezen een kleinen schorsring wegsnijdt, moet de boom sterven. Door de schors toch dalen de sappen naar beneden, die in het jonge hout opklimmen. Zij is dan ook de verzamelpplaats van vele stoffen, die men in het hout slechts in geringe hoeveelheid aantreft, zoodat menige soort van schors van belang is om hare geneeskrachtige eigenschappen. In kruidachtige stengels vindt men soms onder de opperhuid een wit, glinsterend parenchym, dat met den naam van *collenchym* bestempeld wordt. Bij de grassen en cypergrassen heeft men bastvezels onmiddellijk onder de opperhuid.

Schorseneeren, afkomstig van het Italiaansche *scorza nera* (zwarte schors), zijn planten uit de familie der *Sadmgesteldbloemigen*. (*Compositae*). Zij dragen lancetvormige, onder aan den stengel en verder naar boven ongesteelde bladeren en gele bloemhoofdjes, benevens penvormige, vleezige, van buiten zwarte wortels, die een keurigen schotel opleveren. Wij geven in *a* eene afbeelding van

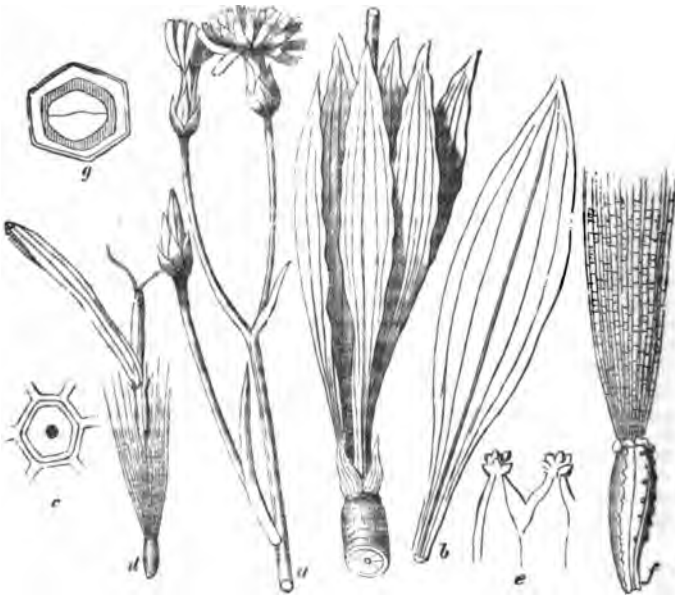
eene in het wild groeiende en in *d* die van het blad eener gekweekte plant, beide op $\frac{1}{2}$ de der natuurlijke grootte, in *c* die van een gedeelte van den bloembodem op 4-voudige grootte, in *d* die van eene bloem op $\frac{2}{3}$ de der natuurlijke grootte, in *e* die van twee tanden van den bloemkroonrand op 7-voudige grootte, en in *f* die van eene vrucht op de dubbele grootte.

Schortinghuis (Willem), in de eerste helft der voorgaande eeuw predikant te Weener (Oost-Friesland) en Midwolde (Groningen), gaf in 1740 een boek in het licht, getiteld: „Het innig Christendom, tot overtuiging van onbegenadigde, besturing en opwekking van begenadigde, in dezelfs allerinnigste en wezenlijkste deelen gestaltelijk en bevindelijk voorgesteld”, dat wegens zijn grof-mystieken inhoud grooten bijval vond en bij herhaling gedrukt werd. Merkwaardig zijn daarin „de vijf nieten” waarin volgens den schrijver het wezen van

Bij het schot komt inzonderheid de *kogelbaan* in aanmerking. Hieronder verstaat men in de artilleriewetenschap de baan, die door het zwaartepunt van een weggeschoten projectiel wordt doorloopen.

Wanneer men aanneemt, dat de lucht geen invloed uitoefent op de beweging van het projectiel, is de kogelbaan, zooals gemakkelijk te bewijzen valt, eene parabool. In werkelijkheid echter wordt de beweging van het projectiel door den weerstand der lucht vertraagd en is de kogelbaan eene kromme lijn van dubbele kromming, waarvan de vergelijking slechts bij benadering te bepalen is.

Het gedeelte der baan van af de monding tot aan het hoogste punt of het *culminatiepunt* heet *de klimmende*, het andere deel *de dalende tak* der baan. Door *de helling der baan* in eenig punt verstaat men den hoek, dien de raaklijn in dat punt maakt met het horizontale vlak; de scherpe hoek, dien de raaklijn

Scorzonera hispanica.

het Christendom gelegen is, namelijk: De mensch wil niet, kan niet, moet niet, heeft niet en deugt niet.”

Schot (Een) is de ontbranding van een vuurmond of van een draagbaar vuurwapen. Men onderscheidt naar de richting *keru*, *vicer*- en *opzatschoten*, — naar de hoeveelheid buskruit schoten met *volle*, *verwakte* of *versterkte* lading, — naar het projectiel schoten met *kogels*, *kartetsen*, *granaatkartetsen* en *granaten*, terwijl men voorts werpt met *dommen*, *granaten*, *spiegelgranaten*, *steen*, *kogels*, *licht*- en *brandkogels*, — naar den stand van de as der ziel *elevatieschoten*, *horizontale schoten*, *plongeerende* en *dorende schoten*, — naar de strekking van het doel *front*-, *écharpeer*-, *flank*-, *enfluer*-, *revers*-, *rug*- en *bricolochoten*, — en naar de uitwerking *rol*-, *ricochet*-, *demondeer*- en *bres*-schoten. Zie voorts onder *Geschut*- en *Handvuurwapenen*.

in het eindpunt maakt met dit vlak, wordt *invalshoek* genoemd. De *schootsverheid* is de horizontale afstand van het begin- tot het eindpunt. Het gedeelte der baan, waarin het projectiel zich niet hooger bevindt dan het doel, heet *bestrijkend*, de horizontale projectie van het bestrijkend gedeelte wordt *bestreken ruimte* genoemd. Bij het vuren met springprojectielen noemt men het punt, waar het projectiel springt, het *springpunt*, den afstand van den vuurmond tot dat punt den *springafstand*. Bij het vuren met granaatkartetsen heet de horizontale afstand van het springpunt tot het doel het *interval*. De *vluchthoogte* in eenig punt der baan is de hoogte van dat punt boven het horizontale vlak, dat door het midden der monding gaat; de vluchthoogte in het culminatiepunt wordt *culminatiehoogte* genoemd.

De *terreinhoek* ten opzichte van een bepaald

Koninkr. Engeland, verdeeld in 40 graafschappen (Staves)

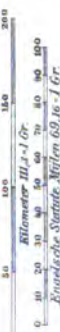
Vorstendom Wales " " 12 " "

Koninkrijk Schotland " " 23 " "

" " Ierland " " 32 " "

De hoofdsteden der graafschappen zijn onderstreep.
 Spaarwegen ——— Kanalen.

Schaal 1 : 4.600.000.

punt, b.v. het mijkpunt, is de hoek, dien de lijn, die dat punt met de monding vereenigt, met het horizontale vlak maakt. De hoek van de ziels met dit vlak wordt *elevatiehoek* genoemd. Bij het afgaan van het schot neemt de ziels doorgaans een anderen stand aan; de hoek, dien zij dan met het horizontale vlak maakt, heet *schootshoek*. Het verschil tusschen schoots- en elevatiehoek draagt den naam van *verheffingshoek*.

De lijn, die over de beide punten loopt, waarover men richt, staat bekend onder den naam van *richtlijn*; de hoek, dien deze lijn met de ziels maakt, wordt *richthoek* genoemd. De richthoek is gelijk aan het verschil of de som van elevatiehoek en terreinhoek. De afstand van de monding tot daar, waar de richtlijn voor de tweede maal de kogelbaan snijdt, heet *de draacht*.

Schotanus à Sterrengea (Christiaan), een verdienstelijk Friesch geschiedschrijver, geboren te Schingen den 10den September 1608, werd eerst predikant in zijne geboorteplaats en vervolgens te Cornjum, voorts in 1644 professor in de kerkelijke geschiedenis aan de hoogeschool te Franeker, waar hij den 12den November 1671 overleed. Behalve een aantal Latijnsche, hoofdzakelijk godgeleerde werken schreef hij: „Beschryving van de Heerlykheid van Frieslandt tusschen 't Flie en de Lauwers, met nieuwe caerten van 't Landschap, alsmede de Grietenien en de steden (1664)”, — „Beschryvinge en Chronyck van Frieslandt tusschen 't Flie en de Lanwers (1655)”, — en „Kerckelycke en wereldlycke geschiedenissen van Oost- en West-Frieslandt tot den jare 1583 (1658)”.

Schotel. Onder dezen naam vermelden wij:

Johannes Christiaan Schotel, een uitstekend Nederlandsch zeeschilder, geboren te Dordrecht den 11den November 1787. Schoon bestemd om op het gebied der fabrieksnijverheid werkzaam te wezen, legde hij zich met ijver toe op de teeken- en schilderkunst, oefende zich onder de leiding van *Meulemans* en *Schouman* en oogste in 1818 op de tentoonstelling te Amsterdam met twee zeesstukken grooten roem. Nu werd hij als met bestellingen overladen, volbracht gedurig studiereizen op de Zeeuwsche wateren en langs de Hollandsche kust, en werd niet alleen benoemd tot ridder van den Nederlandschen Leeuw, maar ook tot lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en van onderscheidene binnen- en buitenlandsche academiën. In 1827 bezocht hij Parijs en later een gedeelte van Duitschland, alsmede de kusten van Frankrijk en Engeland, waar hij talrijke schetsen verzamelde, die na zijn overlijden, den 21sten December 1838, ten getale van omstreeks 400, in zijne nalatenschap werden gevonden. Een jaar na zijn dood werd een gedenkteeken te zijner eer onthuld in de Grootte Kerk te Dordrecht. Zijne beste stukken zijn opgenomen in verscheidene vorstelijke kunstverzamelingen in Nederland, Pruisen, Rusland en Frankrijk, — voorts in het Rijksmuseum te Amsterdam, in Teyler's museum te Haarlem enz. Hij was ongetwijfeld één der grootste zeeschilders van zijn tijd; zijne doeken onderscheiden zich door eene verbasende natuurlijkheid; men ziet het water golven en schuimen en de wolken drijven, en

het is alsof de frissche zeekoelte ons uit zijn stuk te gemeet waait. Zijne opvatting was breed, maar eenvoudig en zijn koloriet krachtig. In het algemeen vindt men trouwens in zijne stukken meer werkelijkheid dan dichterlijken gloed.

Gilles Dionysius Jakobus Schotel, den oudsten zoon van den voorgaande en een verdienstelijk oudheidkundige, geboren te Dordrecht den 9den April 1807. Hij studeerde in de theologie en werd achtereenvolgens predikant te Lage Zwaluwe, Chaam, Alfen en Baerle-Nassau en Tilburg, verkreeg een eervol emeritaat en vestigde zich daarna te Leiden. Hij heeft eene lange reeks van geschriften in het licht gegeven, van welke wij noemen: „Commentatio de meritis B. Huidecoperi in linguam, literasque Belgicas, auro ornata (1831—1834)”, — „Leven, gedrukte werken en handschriften van Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling (1833)”, — „Kerkelijk Dordrecht (1839—1845, 2 dln)”, — „Geschied- en letterkundige uitspanningen (1840)”, — „Letter- en oudheidkundige avondstonden (1840)”, — „De abtdij van Rijnsburg (1851)”, — „Anna Maria Schurman (1853)”, — „Oude zeden en gebruiken in Nederland (1859)”, — „Geschiedenis der rederijders in Nederland (1861—1862; 2de druk 1871)”, — „Geschiedenis van den oorsprong, de invoering en de lotgevallen van den Heidelbergschen Catechismus (1868)”, — „Het oud-Hollandsch huisgezin der 17de eeuw (1867)”, — „De openbare eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw (1870—1871)”, — „Vaderlandsche volksboekjes en volksprookjes van de vroegste tijden tot aan het einde der 18de eeuw (1872—1874, 2 dln)”, — en „De académie te Leiden in de 16de, 17de en 18de eeuw (1875, 2 dln)”. Voorts leverde hij eene vertaling van de „Algemeene geschiedenis” van *Becker* en een groot aantal bijdragen in binnen- en buitenlandse tijdschriften.

Petrus Johannes Schotel, een broeder van den voorgaande en, evenals zijn vader, een uitstekend zeeschilder. Hij werd geboren te Dordrecht den 17den Augustus 1808, ontving aldaar eene goede opvoeding en legde zich voorts onder de leiding van *Martinus Schouman* en van zijn vader met ijver toe op de teeken- en schilderkunst. In 1827 maakte hij kennis met de beroemdste meesters te Parijs, werd in 1830 leeraar in het teekenen aan het marine-instituut te Medemblik, leverde op onderscheidene tentoonstellingen prachtige doeken, nam deel aan een kruistocht naar de Middellandsche Zee, bepaalde zich na de opheffing van gemeld instituut bij de schilderkunst, woonde 8 jaren te Dusseldorf, leverde uitstekende platen bij „Heldendaden der Nederlanders ter zee” van mr. *de Jonge*, bracht zijne laatste levensdagen door te Dresden en overleed aldaar den 28sten Juli 1865. Zijne verbeelders plaatsten een gedenkteeken op zijn graf.

Schotland, het noordelijk gedeelte van Groot-Britanje (zie nevensgaande kaart van Groot-Britanje en Ierland), grenst in het noorden aan den Atlantischen Oceaan, in het oosten aan de Noordzee, in het zuiden aan Engeland en is in het westen door een kanaal van Ierland

gescheiden. Het heeft eene kustlengte van 4072 Ned. mijl en met zijn 387 eilanden (de Orkney's, de Shetland-eilanden en de Hebriden) eene oppervlakte van 1433 □ geogr. mijl. De kusten zijn er meerendeels steil en sterk ingesneden, zoodat onderscheidene zee-armen (firths) ver in het land doordringen. Het noordelijkste punt des lands is Dunnethead op 58°40' N.B. en 3°22' W.L. van Greenwich, en het zuidelijkste de steele Mull of Galloway op 54°38' N.B. en 4°51' W.L. van Greenwich. Men heeft er eene groote afwisseling van hooge en lage landen, en het noordelijk gedeelte, de Hooglanden, is bergachtig. Tot de hoogste toppen behooren er: de Ben Klibreck (984 Ned. el hoog), — de Ben More Assynt (1000 Ned. el hoog), — de Ben Dearg (1082 Ned. el hoog), — de Sleugach (1220 Ned. el hoog), — de Wyvis (1044 Ned. el hoog), — de Scour na Lapich (1150 Ned. el hoog), — de Mansool (1187 Ned. el hoog), — en de Ben Attow (1220 Ned. el hoog). Het zuidelijk gedeelte van de Hooglanden is hoofdzakelijk door het Grampiangebergte bedekt, dat zich in den Ben Nevis ter hoogte van 1342 Ned. el verheft. Tusschen het Grampian- en het Cheviotgebergte strekken de Schotsche Laaglanden (Lowlands) zich uit, welke zich door een vruchtbaren bodem onderscheiden. — In de Hooglanden (Highlands) vindt men hoofdzakelijk Silurische gesteenten, namelijk oorspronkelijken leisteen, chlorietlei en grauwak, met glimmerlei, gneis, kwarsiet en kwartzei, door welke zich graniet, syriet en porfier een weg hebben gebaad. Ook heeft men er kalksteen en traas, alsmede Devonischen zandsteen. In het midden des lands heeft men uitgestrekte steenkolen- en zandsteenbeddingen, — en in het zuiden Silurischen lel-, zand- en kalksteen. — De rivieren van Schotland ontspringen bijna alle in het gebergte, maar zijn weinig geschikt voor de scheepvaart; men heeft er de Tweed, de Forth, de Tay, de Dee, de Don, de Spey, de Ness en de Shin, welke zich in de Noordzee uitstorten, — en de aanzienlijkste rivier aan de westkust is de Clyde. Men heeft er prachtige meren met eene gezamenlijke oppervlakte van 30 □ geogr. mijl; het voornaamste van deze is het Loch Lomond. In het Glenmore-dal is eene reeks van meren door het Caladonische Kanaal verbonden. Het klimaat ondervindt er den invloed van den Golfstroom en van de Ijgevaarten der Noordelijke Poolzee. In het voorjaar waaien er koude winden uit het noorden en oosten, en in den zomer zoele, vochtige winden uit het zuiden en westen. In de Laaglanden beweegt zich de thermometer tusschen — 8 en + 24 C. De gemiddelde warmte is te Edinburgh 8,9° C. — De bevolking van Schotland bedroeg in 1885 bijna 4 miljoen zielen. Er zijn 8 steden met meer dan 100 000 inwoners, namelijk Glasgow, Edinburgh en Dundee, en 7 met meer dan 20 000 inwoners. De bewoner van Schotland is bezadigd, stout en volhardend en vroolijker van aard dan die van Engeland; hij is meer aan zijn vaderland gehecht. Er bestaat echter een aanmerkelijk verschil tusschen den Hooglander en den Laaglander. De taal van den eerste is het Erisch, een tak van het Gaelisch en vermaagschapt met het Iersch. Het Schotsch der Hooglanders is eene afzonderlijke

taal, uit het Angelsaksisch van Noord-Germaansche volkplantingen ontstaan. Voorts hebben de Hooglanders eene eigenaardige kleeding zonder broeken, doch deze is in de laatste honderd jaar meer en meer verdwenen. — In het zuiden van Schotland bevindt zich de landbouw op een hoogen trap van volkomenheid. Men verbouwt er vooral haver en gerst, voorts tarwe, aardappelen enz. Ook heeft men er uitgestrekte bosschen. De veeteelt is er van veel belang; in 1876 had men er 188 000 paarden, 7 miljoen schapen, ruim een miljoen runderen enz. Langs de kust bloeit de vischerij, vooral op haring en kabeljauw, terwijl de rivieren en meren er veel zalm opleveren. Tot de delstoffen behooren er lood met zilver, aluin, steenkolen, marmer, graniet en turf. De middelen van vervoer hebben er in de jongste jaren eene aanmerkelijke uitbreiding ondergaan. In 1884 bedroeg de lengte der spoorwegen er 4826 Ned. mijl; daaraan was ten koste gelegd ruim honderd miljoen pond sterling en zij leverden eene netto-opbrengst van 3 687 000 pond sterling. Voorts is de Clyde de verzamelaars van de meeste koopvaardij-schepen en Glasgow de voornaamste zetel van het handelsverkeer.

Na het verlies der staatkundige zelfstandigheid kon zich in Schotland geene nationale letterkunde ontwikkelen. *Allan Ramsay* echter deed in het begin der 18de eeuw het vaderlandsch volkslied weder ontwaken en werd hierin nagevolgd door *Robert Ferguson*, doch die beiden werden overtroffen door *Robert Burns* en *Allan Cunningham*. Andere Schotsche dichters, zooals *Thomson*, *Hume*, *Falconer*, *Blacklock* en *Beattie*, veroverden eene plaats op den Engelschen zangberg, welke later roemrijk ingenomen werd door *Walter Scott*, *Campbell* en *Johanna Baillie*. Sedert het midden der 18de eeuw durfden de Schotten op elk gebied van wetenschap den wedstrijd wagen met de Engelschen. Zij hadden eene eigene wijzeerige school, van welke inzonderheid *David Hume* de vertegenwoordiger was, terwijl vooral *Thomas Reid* zich onder zijne tegenstanders onderscheidde. Voor de volksontwikkeling werd in Schotland veel beter gezorgd dan in Engeland. Reeds in 1696 was elke gemeente verplicht, eene eigene school op te richten. Het is waar, dat 10 % van de mannen en 19 % van de vrouwen niet kunnen lezen of schrijven, maar deze onwetenden zijn bijna allen afkomstig uit Ierland. De 4 hoogeschoolen te Edinburgh, Glasgow, Aberdeen en St. Andrews tellen te samen 100 hoogleeraren en worden door omstreeks 8000 studenten bezocht.

De staatsregeling is vooral in den jongsten tijd in Schotland aanmerkelijk verbeterd. Het is een zelfstandig Koninkrijk, maar sedert 16 Maart 1707 met Engeland vereenigd onder den gezamenlijken naam van Groot-Britanje. Volgens de Reformbill van 7 Juli 1832 bezit er ieder grondelgenaar, wiens goederen jaarlijks 10 pond sterling opbrengen, het stemrecht. Schotland vaardigt 16 pairs af naar het Hooger Huis en 71 leden naar het Lagerhuis. Het heeft zijne eigene rechtsbedeeling, en de Staatskerk is er de Presbyteriaansche, waartoe 45% van de bevolking behoort. Naast dit Kerkgenootschap is dat der Vrije Schotsche Kerk, in

1843 gesticht, het talrijkst. De Protestantsch-Bischoppelijke Kerk heeft vooral onder de hoogere klasse hare aanhangers, en de R. Katholieken vormen slechts 9% der bevolking terwijl het getal der Independents, Baptisten enz. niet groot is. Het land is in 32 graafschappen of in 8 districten verdeeld.

Een gedeelte van het eiland Britannia, ten noorden der Forth en der Clyde, was bij den aanvang onzer jaartelling aan de Romeinen bekend onder den naam van Caledonië. Daarboven had het den alouden Keltischen naam van Albu of Alban (Albania). Die van Scotia of Schotland werd in overouden tijd aan Ierland toegekend en eerst van de 10de tot de 12de eeuw van een gedeelte van Schotland gebezigt, terwijl deze eerst in de 13de eeuw de oudere benamingen verdrong. Op de oorspronkelijke bevolking volgden er de Kelten, bepaaldelijk de Picten. Hoewel *Julius Caesar* reeds in 55 vóór Chr. Britannië bezocht had, werd het eiland eerst eene eeuw daarna, onder Keizer *Claudius*, veroverd. Het zuidelijke gedeelte ontving nu den naam van Britannia Romana, en het noordelijke dien van Britannia Barbara of Caledonia. Eerst *Agricola*, sedert 78 na Chr. stadhouder in Britannië, strekte zijne heerschappij uit over het noordelijk gedeelte en bracht den Caledoniërs in 86 in het Grampiangeborgte eene nederlaag toe. Zijne verovering ging echter verloren, en Keizer *Hadrianus* deed aan de noordelijke grenzen van Britannia Romana een wal opwerpen met kasteelen en wachttorens. Eerst in 180 trok *Lollius Urbicus* verder en deed een tweeden wal verrijzen tusschen de monden van de Forth en de Clyde, die in 208—211 door Keizer *Severus* versterkt werd. Toen de Romeinsche legioenen het eiland verlieten, was men in het zuiden aan de invallen der Picten ter prooi, weshalve de Angelsaksen te hulp werden geroepen. Evenwel vernemen wij eerst in de 7de eeuw éen en ander uit de geschiedenis van Schotland. Er bestonden toen 4 verschillende Rijken. In het noordwesten hadden zich de uit Ierland derwaarts verhuisde Scoten van Dalriada gevestigd onder aanvoering van *Fergus*, den zoon van *Erc*, en van zijne broeders *Loarn* en *Angus*. Meer oostwaarts had men het Rijk der Picten, en in het zuiden dat der Briten van Alclyde ten westen en het Rijk der Angeln van Bernicia ten oosten. Reeds in de tweede helft der 8de eeuw was er door den heiligen *Columbanus* het Christendom onder de Picten verkondigd; deze behoorden met de Scoten tot de Iersch-Christelijke Kerk, wier opperhoofd gezeteld was op het eiland Hy of Jona. In het begin der 8ste eeuw evenwel rukte *Nectanus*, koning der Picten, zich los van de Iersche Kerk en onderwierp zich aan den Paus, waarna hij in 717 de volgelingen van *Columbanus* verdreef. In 844 maakte *Kenneth Mac Alpin*, koning der Scoten, zich meester van het gezag over de Picten, en het vereenigd gebied ontving in de 10de eeuw den naam van het koninkrijk Albanie. Het was reeds in de 9de eeuw door zeeoovers uit Noorwegen en Denemarken geteisterd. In 945 werd, ten gevolge van een verbond van *Malcolm I* van Albanie, het Rijk van Alclyde in het voorgaande opgenomen, waarna *Malcolm* leenman der Angelsaksen

werd, en het vereenigd gebied ontving in den aanvang der 11de eeuw den naam van Scotia (Schotland). De laatste Koning van den stam *Kenneth Mac Alpin* was *Malcolm II*. Hij werd opgevolgd door den zoon zijner dochter, door *Duncan*, die in 1040 door *Macbeth*, den zoon van *Finlaach*, werd gedood. Hoewel deze in 1060 eene bedevaart naar Rome volbracht, om vergiffenis te erlangen, werd hij in 1067 door *Malcolm III*, den zoon van *Duncan* omgebracht. Bij de verovering van Engeland door de Noormannen in 1066 koos *Malcolm* de zijde van den wettigen Engelschen Kroonpretendent *Edgar Aetheling* en bezorgde eene wijkplaats aan vele voortvluchtige Saksers. Hoewel hij *Willem de Veroveraar* niet verdrijven kon, maakte hij toch bij vijf invallen in het noorden van Engeland vele gevangenen, die het land bevolkten en de beschaving bevorderden. Alleen in de Hooglanden bleef de Keltische oorspronkelijkheid heerschen. Bij den dood van *Malcolm* in 1093 bezat Schotland zijne tegenwoordige grenzen. Van zijne zonen is de jongste, *David I*, de merkwaardigste (1124—1153). Onder zijn beheer werd in Schotland het leenstelsel ingevoerd. Zijn kleinzoon en opvolger *Malcolm IV* kon zich niet handhaven in het gezag van zijn grootvader en werd in 1165 opgevolgd door zijn broeder *Willem de Leeuw*. Deze deed in 1173 een inval in Engeland, maar werd in 1174 bij Alnwick gevangen genomen. Toen hij in 1175 de Kroon herkreeg, moest hij die aanvaarden als een Engelsch leen. In 1209 werd de onafhankelijkheid van Schotland op nieuw erkend, en *Willem* overleed in 1214. Zijn opvolger *Alexander II* mengde zich in de burgeroorlogen van Engeland en deed in 1216, verbonden met den Kroonprins van Frankrijk, zelfs een inval in het zuiden des lands; hij zag zich echter genoodzaakt, vrede te sluiten en moest den leeneed zweren aan *Hendrik III*. In 1221 trad hij in het huwelijk met eene zuster van den Koning van Engeland, terwijl twee zusters van *Alexander* zich in den echt verbonden met aanzienlijke Engelschen. Hij werd in 1259 opgevolgd door zijn zoon *Alexander III*. Deze behaalde in 1263 de overwinning op *Hako*, koning van Noorwegen, in den slag bij Largs en verkreeg later van diens opvolger *Magnus* de heerschappij over het eiland Man en de Hebriden tegen eene jaarlijksche schatting van 100 mark zilver. Na den dood van *Alexander III* (1286) en na dien van zijne achtjarige kleindochter, *Margaretha van Noorwegen*, traden onderscheidene Kroonpretendenten op, en onder dezen konden de nakomelingen der dochters van den Graaf van *Huntingdon* (een broeder van *Willem de Leeuw*) de beste aanspraak doen gelden. Zij waren *John Baliol* en *Robert Bruce*. De Koning van Engeland *Edward I*, aan wien de beslissing door het Schotsche Parlement werd opgedragen, kende de Kroon toe aan *Baliol*, en deze nam haar in 1282 als een Engelsch leen in bezit. Toen voorts *Baliol* zich met hulp van Frankrijk onafhankelijk wilde maken, deed *Edward* een inval in Schotland, nam hem in 1296 bij Dunbar gevangen, ontzette hem van zijne waardigheid en zond hem naar de gevangenis te Londen. Inmiddels werd Schotland door Engelsche stadhouders geregeerd. In 1297

plaatste *William Wallace* zich aan het hoofd van een opstand, zegepraalde bij Stirling maar werd in 1305 gevangen genomen en ter dood gebracht. Doch in 1306 verjoeg *Robert Bruce*, de zoon van den reeds genoemden pretendent, als aanvoerder van den Schotischen adel de Engelschen en beklom den troon onder den naam van *Robert I*. Wél moest hij kort daarna voor den Graaf van *Penbroke* bij Methven het onderspit delven en zich eenigen tijd op de Hebriden verschuilen, maar reeds in 1307 daalde hij met eene aanzienlijke krijgsmacht van de Hooglanden af, bracht aan de Engelschen eene aanmerkelijke schade toe en behaalde op de troepen van *Eduard II* in 1315 bij Bannockburn eene beslissende overwinning. De pogingen van den Paus tot herstel des vredes bleven vruchteloos. In 1322 deed *Eduard* weder een inval in Schotland, waarop een wapenstilstand voor 13 jaren gesloten werd. *Robert* echter verbrak dien in 1327, na den dood van *Eduard*, en noodsaakte *Mortimer*, die tijdens de minderjarigheid van *Eduard III* het gezag in handen had, bij den Vrede van Newcastle, afstand te doen van alle rechten op Schotland. *Robert* verbeterde nu het binnenlandsch bestuur en onderwierp de opperhoofden der clans zooveel mogelijk aan de Kroon. Voorts riep hij naast den adel en de geestelijkheid een 15-tal afgevaardigden van de groote steden des lands in het Parlement. Hij werd in 1329 opgevolgd door zijn vierjarigen zoon *David II*, doch onderscheidene Engelsche baronnen verlangden, dat *Eduard Baliol*, een zoon van den vroegeren Koning van dien naam, den troon zou beklommen. Deze landde in 1332 in het graafschap Fife, bracht den rijkbestuurder, Graaf *Donald van Mar*, bij Dupplin eene nederlaag toe en werd door zijne aanhangers te Scone gekroond. Toen hij echter *Eduard III* als zijn leenheer huldigde en zelfs het kasteel en de stad Berwick aan Engeland afstond, plaatste zich *Andreas Murray*, een oom van *David*, aan het hoofd van den verontwaardigden adel, en er ontstond eene nieuwe worsteling met Engeland. *Eduard III* behaalde de overwinning bij Halidonhill; *David* moest nu de wijk nemen naar Frankrijk en na zijn terugkeer werd hij in 1346 nabij Durham geslagen en gevangen genomen. Toch kon *Baliol* tegenover den vrijheidlievenden adel zijn gezag niet handhaven, zoodat hij in 1356 de Kroon nederlegde. Toen schonk *Eduard* aan *David II* tegen een hoog losgeld de vrijheid en de Kroon, onder voorwaarde, dat hij bij kinderloos overlijden door een telg van het Engelsche Koningshuis zou worden opgevolgd. Bij het sterven van *David* evenwel gevoelden de Schotten zich niet verplicht tot het nakomen van dese bepaling en riepen *Robert II*, den zoon eener dochter van *Robert Bruce* en den eerste der *Stuarts*, tot den troon.

Aangespoord door de Franschen, voerde *Robert II* († 1399) bijna aanhoudend oorlog tegen Engeland. Zijn zoon en opvolger *Robert III* liet de zorg voor de regeering meereendeels over aan zijn jongeren broeder, later Hertog van *Albany*, en onder zijn bestuur hadden er bloedige twisten plaats tusschen de hoofden der clans. Daar de eersuchtige *Albany* den Kroonprins, den Hertog van *Rothesay*, we-

gens zijn berispelijken levenswandel in de gevangenis geworpen en vermoedelijk gedood had (1402), zond de Koning zijn jongeren zoon *Jacobus* veiligheidsshalve naar Frankrijk, doch deze viel onderweegs in handen der Engelschen. Smart over het verlies zijner kinderen deed *Robert III* in 1406 ten grave dalen. *Albany* belastte zich met het regentschap ten behoeve van *Jacobus I*, die bij voortdurend gevangen bleef, maar deed niets voor de bevrijding van dezen. Na zijn overlijden in 1414 aanvaardde zijn zwakke zoon *Murdo* het bewind; deze had een tegenzin in de heerschappij en zorgde, dat de wettige Koning in 1424 in vrijheid werd gesteld. *Jacobus I* was een ontwikkeld en degelijk vorst die onder de woeite Hooglanders de orde herstelde, de regeering op de leest der Engelsche schoeide, voor het onderwijs zorgde, goede wetten uitvaardigde en de ijverheid bevorderde. Niettemin werd hij in 1436 door saamgezwoorenen uit den weg geruimd. Zijn zoon *Jacobus II* was pas zes jaar oud, zoodat Sir *Alexander Livingston* en de kanselier *William Crichton* de teugels van het bewind in handen namen. Zij verwaarloosden bij onderlingen twist de belangen des lands. Eerst door de klimmende macht van het Huis *Douglas* (zie aldaar) werden zij tot eendracht gedwongen, zoodat zij eindelijk meester werden van de weerspannige vasallen. *Jacobus II* kwam in 1460 bij de belegering van het kasteel Roxburgh om het leven. Daar zijn zoon *Jacobus III* eerst 8 jaar oud was, kon de overmoedige adel zich weer vrij bewegen, en ook na zijne meerderjarigheid duurden deze woelingen voort, zoodat hij in 1488 de nederlaag leed en op de vlucht vermoord werd. Zijn zoon en opvolger *Jacobus IV* was een vriend van ridderlijken glans en verwierf daardoor de gunst van den adel. In 1496 opende hij een oorlog tegen Engeland, waarbij hij den pretendent *Perkin Warbeck* ondersteunde, maar sloot in 1499 vrede met Engeland en trad in 1507 in het huwelijk met *Margaretha*, eene dochter van *Hendrik VII*. Toen echter zijn schoonbroeder *Hendrik VIII* den Engelschen troon beklom, verwijderde hij zich van dezen, verbond zich in 1518 met Frankrijk, deed een inval in Northumberland en leed in laatstgenoemd jaar de nederlaag bij den berg Flodden, waar hij met de bloem van den adel sneuvelde. Zijne gemalin belastte zich nu met het regentschap ten behoeve van zijn tweejarigen zoon *Jacobus V*. Zij bracht den vrede tot stand met Engeland, trad in 1513 in het huwelijk met *Douglas*, graaf van *Angus*, en droeg aan dezen het bestuur op des Rijk. Dit huwelijk veroorzaakte een opstand van den ijverzuchtigen adel, zoodat Hertog *John van Albany*, een neef van *Jacobus III*, uit Frankrijk teruggeroepen en tot regent benoemd werd, terwijl *Margaretha* de vlucht moest nemen naar Engeland. Doch ook *Albany* kon het gezag niet handhaven. Er ontstonden nieuwe botsingen, welke eerst een einde namen, toen *Jacobus V* zelf aan het bewind kwam en den oproerigen adel betogelde. Na den dood zijner eerste gemalin, eene dochter van *Frans I* van Frankrijk, trad hij in 1537 in het huwelijk met *Maria van Guise* en wekte daardoor de vijandige gezindheid van Engeland. Hij zelf waagde een inval in Enge-

land, maar zijn leger sloeg bij Solway Moss lafhartig op de vlucht, waarna hij tot zwaar-moedigheid verviel en in 1542 stierf.

De Schotsche geestelijkheid was van ouds nagenoeg onafhankelijk geweest van den Pauselijken Stoel, doordien eene Nationale Synode er de kerkelijke aangelegenheden bestuurt, totdat in 1468, in spijt van het verzet des volks, de stichting van het aartsbisdom St. Andrews van wege den Heiligen Stoel werd doorgedreven. Daar de Koningen de Kerk als eene bondgenoot beschouwden tegen den invloedrijken adel, was hare macht verbaasd toegenomen, zoodat zij in den aanvang der 16de eeuw de helft van den grondeigendom bezat. Dit wekte te meer den wrevel van den adel en van de burgerij, omdat de geestelijkheid zich zoowel door heerschzucht als door onwetendheid gehaat maakte. De Hervorming vond dan ook in Schotland een zeer vruchtbaren bodem. Zij werd er sedert 1526 verkondigd door *Patrik Hamilton*, een leerling van *Luther*, en maakte er spoedig vorderingen door de vurige prediking van *John Knox*, een ijverig aanhanger van *Calvijn*. De laatste Koning had het Rijk in een toestand van groote verwarring achtergelaten aan zijne pasgeborene dochter *Maria Stuart*, ten wier behoeve, op grond van een ondergeschoven testament, de kardinaal *David Beaton* tot aan zijn dood in 1547 het regentschap waarnam. Daarop werd *Jakob Hamilton*, graaf van *Arran* Rijkbestuurder. Deze liet zich door *Hendrik VIII* overhalen tot het plan, de jeugdige Koningin met den Prins van *Wales* te doen trouwen, doch toen *Hendrik* begeerde, dat *Maria Stuart* aan hem zou worden uitgeleverd, zag hij van dat voornemen af, en de Rijkbestuurder nam eene vijandige houding aan tegen Engeland. Dientengevolge ontstond een oorlog tegen Engeland, waarin de Regent in 1544 bij Ancram-Moor de overwinning behaalde. Na den dood van *Hendrik VIII* deed de Engelsche Rijkbestuurder *Somerset* moeite om een huwelijk tot stand te brengen tusschen de Koningin van Schotland en *Eduard VI*. Daar zijne onderhandelingen niet slaagden, verklaarde hij den oorlog en versloeg in 1547 de Schotten bij Pinky. Niettemin wist de Koningin-Moeder, *Maria van Guise*, zijn ontwerp te verijdelen door hare dochter eerst in vestingen in veiligheid te brengen en haar vervolgens naar Frankrijk te doen vertrekken, waar zij verloofd werd met den oudsten zoon van *Hendrik II*, later Koning *Frans II*. Nadat voorts *Arran* in 1554 het regentschap had nedergelegd, trad de Koningin-Moeder in zijne plaats op. Deze meende sterk genoeg te wezen om het gezag der R. Katholieke Kerkleer tegenover dat der Protestantsche te handhaven. Bijgestaan door Graaf *Arran* en door den aartsbisschop van St. Andrews gaf zij op nieuw geldendheid aan de oude wetten tegen de kettens en stichtte eene geloofsrechtbank, om afvallige geestelijken te vonnissen. De Protestantsche adel, door die vermetelheid gekrenkt en door de veroordeeling van een godsdienstleeraar te Perth nog meer verbitterd, greep in 1559 naar de wapens, en er ontstond eene langdurige worsteling tusschen de Lords, die de Koningin niet langer als regentes erkenden en gesteund wer-

XIII.

den door *Elisabeth* van Engeland, aan de éene en het met Fransche hulptroepen versterkte leger der Regentes aan de andere zijde. Gedurende dien burgerkrijg overleed *Maria van Guise*, en de Koningin en haar gemaal zonden afgevaardigden, naar Schotland waarna in 1560 te Edinburgh de vrede tusschen de twistende partijen gesloten werd. *Frans II* en *Maria Stuart* deden afstand van den in 1551 aangenomen Koningstitel, de Fransche hulptroepen verlieten het grondgebied van Schotland en aan de Standen des Rijks werd het recht toegekend om over de vrede te beslissen. Van de Kerkelijke aangelegenheden werd in het verdrag van Edinburgh geen gewag gemaakt, maar het Protestantismus had daardoor eene glansrijke overwinning behaald; alleen de bewoners der Hooglanden bleven meereendeels getrouw aan het oude geloof. Door den hervormer *John Knox* werd nu, maar het voorbeeld van Genève, de Presbyteriale kerkordening ingevoerd, wier republikeinsche vormen grooten aanstoot gaven aan het Fransche Hof. Een groot gedeelte der Kerkelijke goederen kwam in het bezit der Protestanten. Reeds verbeidde de R. Katholieke partij in Schotland weder de tusschenkomst van Frankrijk, doch de dood van *Frans II* (1569) verijdelde hare verwachtingen en deed *Maria Stuart* in 1561 naar Schotland terugkeeren. Aan het hoofd der zaken bevond zich haar halfbroeder *Jacobus*, dien zij tot graaf *Murray* verhief. Inmiddels volhardde *Maria* in hare aanspraak op den troon van Engeland en in haren ijver voor den R. Katholieken godsdienst, vooral nadat zij in 1565 met *Henry*, lord *Darnley*, van moederszijde een nakomeling van *Hendrik VII* van Engeland en van vaderszijde tot het Huis der *Stuarts* behoorende, in het huwelijk was getreden. Weldra waren de aanvoorders der Protestantsche partij genoodzaakt, naar Engeland te vluchten, waar zij door *Elisabeth* gastvrij werden ontvangen. Nu kon *Maria* de vernieuwde invoering van het R. Katholicismus ongehinderd doorzetten. Velerlei omstandigheden echter, zooals de moord, door haren gemaal op haar gunsteling *Riccio* gepleegd, hare minnaar met Graaf *Bothwell*, het ombrengen van *Darnley* en haar huwelijk met *Bothwell*, deden haar aanmerkelijk dalen in de openbare meening. Reeds wilde *Bothwell* zich meester maken van den jeugdigen erigenaam van den troon, den zoon van *Maria* en *Darnley*, toen de adel een leger bijeenbracht, dat in Juni 1567 te Carberry de troepen der Koningin ontmoette. Daar deze laatste weinig strijd lust aan den dag legden en *Bothwell* de wijk nam, moest *Maria* afstand doen van den troon, waarna zij op het kasteel Lochleven werd gevangen gehouden. De minderjarige *Jacobus VI* beklom nu den troon, terwijl Graaf *Murray* zich met het regentschap belastte. Wel gelukte het *Maria*, uit hare gevangenis te ontsnappen en een aanzienlijk leger bijeen te brengen, maar dit laatste werd den 13den Mei 1568 bij Langside door *Murray* geslagen, zoodat *Maria* naar *Elisabeth* van Engeland vluchtte, die haar deed gevangen zetten. De moord, in 1570 door zekeren *Hamilton* uit partijwoede op *Murray* gepleegd, dompelde Schotland in een draaikolk van burgerwisten, waarin *Eli-*

25*

zabeth zich niet weinig mengde; zij eindigden in 1578 met het aanvaarden der regeering door den twaalfjarigen Koning, wien een staatsraad van 12 leden werd ter zijde gesteld. Weldra bleek de voorbarigheid van dien stap, daar Hofintrigues, meestal door de Engelsche Koningin op het touw gezet, en het bevoordeelen van gunstelingen gedurig de rust des Rijks verstoorden. *Elizabeth*, door de R. Katholieke Mogendheden bedreigd, sloot in 1586 met *Jacobus VI* een verbond tot bescherming van het Protestantismus en wist dezen door een jaargeld en door het uitzicht op de Engelsche Kroon zoo te verblinden, dat hij zelfs omtrent de terechtstelling zijner moeder (1587) het stilzwijgen bewaarde. Hoewel hij zich nu tegenover zijne onderdanen verbonden had, het Protestantismus in bescherming te nemen, werden toch de R. Katholieken heimelijk begunstigd door het Hof, dat naar den wensch des Konings door de invoering van het episcopaat de vrijheid van het Presbyteriaansche kerkgenootschap beperkte en velerlei onlusten deed ontstaan. Daar de macht van den hoogen adel door de Hervorming was toegenomen, dreef *Jacobus VI* door, dat ook afgevaardigden van den lageren adel zitting zouden nemen in het Parlement. Dit laatste legde de vrijheid der Kerk nog meer aan banden door de benoeming van predikanten in de steden aan den Koning op te dragen en het houden van Kerkvergaderingen zonder verlof des Konings te verbieden. Intusschen werd de kerkelijke reactie gestuit door het overlijden van *Elizabeth* (1608), waarna *Jacobus* de Engelsche Kroon met die van Schotland vereenigde. Nadat Schotland geruimen tijd een krachtigen tegenstand had geboden aan de Engelsche wapens, werd het onder eervolle voorwaarden bij Engeland gevoegd. Het behield daarbij zijne eigene grondwet en wetgeving; zijne rechtbanken en zijn Parlement bleven onafhankelijk van Engeland en het bleef tevens in het bezit van een nationaal bestuur. Het was echter meer in naam dan inderdaad een onafhankelijk Koninkrijk en werd langer dan eene eeuw in meer dan één opzicht als eene onderworpen provincie behandeld. Een voorstel van den Koning (1604), om beide Rijken tot één geheel samen te smelten, leed schipbreuk op den onwil van het Engelsche Parlement. *Karel I*, de zoon en opvolger van *Jacobus* (1625), volgde de staatkundige richting van zijn vader. De openbare godsdienstoefeningen waren tot op dien tijd naar den wensch des volks gehouden, maar in 1635 namen *Karel I* en *William Laud*, aartsbischoep van Canterbury (Kantelberg), het besluit, de Schotten te dwingen tot het aannemen van een eeredienst, welke naar dien der R. Katholieken zweemde. Dit deed in 1637 te Edinburgh eene volksweging ontstaan, welke eerlang in eene omwenteling veranderde. Te midden van het woelen der hartstochten werd in 1638 het bezwern van de geloofsbelijdenis van 1581 (het Covenant) vernieuwd, en deze verbreidde zich eerlang over het geheele land, terwijl de pogingen, om haar met geweld te onderdrukken, niet slaagden. De Schotten, aangespoord door de leiders der oppositie in Engeland en ondersteund door *Richelieu*, trokken den 20sten Augustus onder aanvoering van *Leslie* en

Montrose over de grenzen. Zij werden door het Parlement met open armen ontvangen, zoodat zij eerst tegen het einde van 1641 Engeland verlieten, met de belofte des Konings, dat hij voortaan om de drie jaar het Parlement bijeenroepen en hieraan een belangrijken invloed op het Staatsbestuur toekennen zou. Later hadden de Schotten in de Engelsche Revolutie eene aanleiding om nog verder te gaan. Schotsche hulptroepen streden in 1644 bij Marston Moor en droegen bij tot de nederlaag der Koninklijke troepen; ook werd *Montrose*, die in de Hooglanden de zaak des Konings zocht te handhaven, in 1645 bij Philiphaugh door *Leslie* geslagen. Na de beslissende zegenpraal der Parlementstroepen bij Naseby (16 Juni 1645) had *Karel I* geene andere uitkomst, dan zich over te geven aan het Schotsche leger, dat hem voor 400 000 pond sterling uitleverde aan zijne Engelsche onderdanen. Niet lang evenwel duurde de eendracht van de Schotten en het Engelsche Parlement. In Schotland namelijk wilde men het Koninklijk gezag wel beperken, maar geenszins vernietigen, en men had er bovenal een afkeer van de leer der Independenten. Het Schotsche Parlement knoopte derhalve onderhandelingen aan met den Koning, en nadat deze de bekrachtiging van het Covenant beloofd had, zond het den Hertog van *Hamilton* met een leger naar Engeland; het werd echter in 1648 door *Cromwell* in drie gevechten verslagen, waarop laatstgenoemde in Schotland een bestuur instelde, dat vijandig gezind was jegens den Koning. Na de terechtstelling van *Karel* ontstond er op nieuw eene botsing tusschen de Schotsche Presbyterianen en de Engelsche Independenten. Evenals in het R. Katholieke Ierland, werd ook in het Presbyteriaansche Schotland *Karel II* als koning erkend en den 1sten Januari 1651 te Scone gekroond; maar *Cromwell* versloeg eerst *Leslie* den 8den September 1650 bij Dunbar en op denzelfden datum van het volgende jaar den Koning zelve te Worcester, waarna *Monk* geheel Schotland tot onderwerping bracht. Na den dood van den Protector (1658) werd de herstelling van het Koningschap in Schotland met kracht bevorderd door *Monk*. Daarvoor echter moest Schotland zwaar boeten doordien de Koning de noodlottige poging zijns vaders tot invoering van het episcopaat vernieuwde en volvoerde, daar de Schotten door de Engelsche heerschappij ontzenuwd waren. *Middleton* en *Lauderdale* waren daarbij de voornaamste werktuigen van *Karel*. Vooral *Lauderdale*, te voren een aanhanger van het Covenant, beijverde zich, het episcopaat aan zijne wederspannige landgenooten op te dringen, en maakte daartoe een gewetenloos gebruik van het zwaard, den strop en de pijnbank. In 1679 vermoordden eenige verbitterde Covenanters den primas, aartsbischoep *Sharp*, grepen naar de wapens, rukten op tegen de troepen des Konings, behaalden eenige voordeelen en kwamen eerst tot onderwerping, toen de Hertog van *Monmouth* hun bij de *Bothwellbrugg* eene nederlaag had toegebracht. In 1679 werd *Jacobus*, hertog van *York*, naar Schotland gezonden, om aldaar te regeeren en maakte er zich door zijne wreedheid bij allen gehaat. Toen hij in 1685 den troon beklom,

weigerde hij zelfs den in Schotland gebruikelijken eed af te leggen, als in strijd met zijn geweten, — werkte in het openbaar aan de vernietiging der grondwet, bracht de Jezuïeten in Schotland en vaardigde eene acte van tolerantie uit, die niets anders bedoelde dan de herstelling van het R. Katholicismus. Eene Schotsche acte van suprematie verleende den Souverein het gezag over de Kerk, waarmede zelfs *Hendrik VIII* zich zou hebben vergenoegd. Onder zulke omstandigheden werd de omwenteling, die in 1688 *Willem III van Oranje* op den troon bracht, ook in Schotland met vreugde begroet, hoewel het ontroonde Vorstenhuis er nog talrijke aanhangers behield. Hun aanvoerder was Lord *Dundas*, die de troepen van *Willem* onder *Maackay* bij Killcrankie het onderspit deed delven (1689). Na zijn dood ging die partij, van aanvoerder beroofd, allengs te niet en alleen in de Hooglanden duurde de strijd nog voort, — ook nadat de slag aan de *Boyne* (1690) *Jacobus* verdreven had. Eindelijk werden de woelingen der clans in 1692 met geweld beteugeld. Nadat *Willem*, voordat volgens zijn wensch Schotland en Engeland tot één geheel vereenigd waren, in 1702 door den dood was weggerukt, werd hij opgevolgd door zijn schoonzuster *Anna*. Wel nam het Engelsche Parlement het besluit, de Engelsche Kroon op te dragen aan Hannover, maar Schotland wilde daartoe geene toestemming geven, zich in 1704 door de veiligheidswet voorbehoudende, na het afsterven der Koningin zelfstandig over de keus van een koning te beslissen. Het Engelsche bestuur wist het echter door omkoopertij zoover te brengen, dat de meerderheid van het Parlement zich vóór eene vereeniging der beide Koninkrijken verklaarde. In 1706 werd eene commissie van 32 leden benoemd, die het ontwerp eener acte van vereeniging in gereedheid bracht. Nadat deze in het begin van 1707 door het Schotsche en later door het Engelsche Parlement goedgekeurd was, werden de beide Rijken onder den naam van *Groot-Britanjen* (zie aldaar) tot één geheel vereenigd. Alle ingezetenen van dit geheel genieten dezelfde rechten, vooral ook met betrekking tot den handel en de inkomende rechten. Schotland moest tot de staatsuitgaven het veertigste deel bijdragen en behield zijne rechtsbestedeling. In het algemeene Parlement erlangden 16 Schotsche pairs zitting in het Hoogerhuis en 45 afgevaardigden in het Lagerhuis. Intusschen zijn tot in het midden der 18de eeuw pogingen aangewend om de *Stuarts* te herstellen in hunne voormalige heerschappij, doch telkens te verfoesht.

Schotsche Kerk (De) onderscheidt zich van de Anglicaansche door eene nauwgezette gehechtheid aan de Calvinistische leer, door eenvoudigheid van eeredienst en vooral door eene vrije, democratische kerkregeling. Zij heeft haar eigenaardig voorkomen vooral te danken aan *John Knox*. Op zijn aandrigen werd door het Parlement in 1680 de „Schotsche Confessie” en in 1661 de „Kerkregeling (Book of discipline)” aangenomen. Men heeft er een door de gemeente gekozen, wijders zich zelf aanvullenden, uit onderlingen en geestelijken samengestelden „kerkeraad (kirk-

session)”. Daarboven bevindt zich het „presbyterium (local presbytery)”, bestaande uit de onderlingen en leeraren van eenige nabij elkander gelegene gemeenten; — daarboven heeft men eenige synoden, — en het hoogste macht-hebbende lichaam in de Kerk is de „Generale Synode (General assembly)”, die elk jaar in Mei gedurende 10 dagen vergadert en buiten dien tijd vertegenwoordigd wordt door eene Synodale Commissie. Deze theocratisch-Hervormde kerkregeling en vooral de verkiezing der leeraars door de gemeenten was steeds een twistappel tusschen Kerk en Staat, vooral toen men zich verzetten moest tegen de aanmatiging der Anglicaansche bisschoppen, die liefst de Schotsche Kerk in een wingewest der Anglicaansche wilden veranderen. Zoowel onder *Jacobus I* als onder *Karel II* bleven de Anglicaansche bisschoppen, bijgestaan door den Schotschen adel, in hunne eischen volhardden. Zij konden echter aan deze slechts gevolg geven door hatelijke maatregelen van geweld, en het Covenant (Solemn league and covenant), in 1688 als een verzet tegen de Engelsche liturgie vastgesteld, gaf het teeken tot het uitbarsten der Engelsche revolutie. Eindelijk gaf de wet van 1690 weder kracht aan de oude bepalingen van 1592, waarbij het recht der Regeering tot het benoemen van leeraren werd opgeheven, terwijl het recht van voordracht aan de grondbesitters, maar dat van verkiezing aan de geheele gemeente werd toegekend. Doch reeds onder Koningin *Anna* zocht de Staatskerk haar gezag te hernemen, en de wet van 1711 herstelde het patronaat. Onophoudelijk verhieven zich stemmen tegen deze beperking, en het ontbrak niet aan ontvredenen, die in gemeenten van Dissenters hunne gevoelens openbaarden. In 1814 maakte men echter een aanvang met het bijeenbrengen van gelden, om het patronaat zooveel mogelijk af te koopen en het recht van verkiezing aan de gemeenten te verzekeren. Een beslissende stap werd voorts gedaan in 1835, toen de Algemeene Synode op den 28sten Mei verklaarde, dat zij het als een grondbeginsel der Kerk beschouwde, dat geen geestelijke aan eene gemeente kon worden opgedrongen, en tevens bepaalde, dat de presbyterien zouden worden aangewezen en dat men bij eene leeraarsvacature het gevoelen van de meerderheid der mannelijke hoofden van huisgezinnen zou inwinnen, en daarnaar candidaten te bevestigen of af te wijzen. Dit besluit, in het volgende jaar onder den naam van „veto-acte” vernieuwd, riep bij de oppositie der Engelsche Regeering het verzet der Non-intrusionisten (die van een opringen — intrusion — van geestelijken niets wilden hooren), meestal uit de Whigpartij, en van de gematigden (Moderates), meestal uit de Tories, te voorschijn. De Non-intrusionisten, bij verkorting „Nons” geheeten, verklaarden na heftigen strijd in 1842 op de Synode te Edinburgh, dat zij de Staatskerk verlieten, waarna zij den naam voerden van leden der Vrije Schotsche Kerk (Free Presbyterian Church) en *Chalmers* tot voorganger kozen. Men besloot, dat de voordracht van een leeraar door den Kerkeraad, bijgestaan door notabelen, doch de verkiezing door alle manledematen zou geschieden en stichtte eene algemeene

kas, waaruit de leeraars eene gelijke bezoldiging zouden ontvangen. Reeds na weinige weken waren er 687 genootschappen tot ondersteuning der Kerk ontstaan en tegen het einde des jaars telde deze reeds ongeveer een miljoen leden. Zelfs werden er pairs en parlementalen in opgenomen, zooals de Hertog van *Argyle*, de Markies *Breadalbane*, *Fox Maule*, *Campbell* enz. Ook na dien tijd bleef de belangstelling in de Vrje Schotsche Kerk steeds levendig. Niettemin volhardde de meerderheid des volks in het lidmaatschap der Staatkerk; het moest wel in waar de „Veto-acte” laten varen, maar verkreeg toch hoofdzakelijk de daarin vervatte rechten in de „Aberdoensbill”.

Schotschrift of *libel* is de naam van een vlugschrift, hetwelk ten doel heeft, een persoon of eene zaak op eene scherpe en hatelijke wijs aan de kaak te stellen. Gewoonlijk wordt het zonder naam of onder een gefingeerden naam in het licht gezonden en zoodanig opgesteld, dat schrijver en uitgever buiten het bereik blijven der strafwet, hoewel de bedoeling van eerstgenoemde den aandachtigen lezers duidelijk genoeg blijkt. In onzen tijd wordt van dat onedel wapen minder gebruik gemaakt dan vroeger.

Schott (Wilhelm), een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche letteren, geboren den 3den September 1806 te Mainz, studeerde te Gießen, Halle en Berlijn, legde zich vooral toe op het Turksch en Persisch en werd in 1848 buitengewoon hoogleraar in laatstgenoemde stad en in 1841 lid der Académie. Aan zijne geschriften vermelden wij: „Versuch über die tatarischen Sprachen (1826)”, — „De lingua Tschuwascharum (1841)”, — „Ueber den tungusischen Schamanenkultus am Hofe der Mandschukaiser (1842)”, — „Vocabularium sinicum (1844)”, — „Aelteste Nachrichten von Mongolen und Tataren (1846)”, — „Ueber den Buddhismus in Hochasien und in China (1846)”, — „Ueber das altaische und finnisch-tatarische Sprachengeschicht (1849)”, — „Das Reich Karachatai oder Si-Liao (1849)”, — „Ueber die finnische Sage von Kullervo (1852)”, — „Entwurf einer Beschreibung der chinesischen Literatur (1854)”, — „Ueber die sogenannten indo-chinesischen Sprachen, insonderheit die siamesische (1855)”, — „Chinesische Sprachlehre (1857)”, — „Ueber die chinesische Verakunst (1857)”, — „Ueber die Cassiasprache im nordöstlichen Indien (1859)”, — „Ueber die esthnischen Sagen vom Kalewi-Poëg (1863)”, — „Ueber die echten Kirgisen (1865)”, — „Ueber die finnische und esthnische Heldensagen (1866)”, — „Zur Literatur des chinesischen Buddhismus (1874)”, — en „Altai-sche Studien (1860—1872, 5 afleveringen)”.

Schouder, zie *Geraants*.

Schout-bij-nacht is de laagste rang der vlagofficieren, gelijkstaande met dien van generaal-majoor bij de landmacht. Te voren moest de schout-bij-nacht gedurende den nacht het toezicht houden op de vloot; vandaar de naam. Hij voert zijne vlag aan de bezaanssteng en commandeert doorgaans de voor- of achterhoede eener vloot. — In vroegeren tijd werd eene vroedvrouw ook wel met den naam van schout-bij-nacht bestempeld.

Schouten. Onder dezen naam vermelden wij:

Willem Cornelis Schouten, geboren te Hoorn en kapitein ter zee gedurende eene reis rondom de wereld onder het bevel van *Jacob Le Maire*. Voorts nam hij deel aan eene expeditie naar Oost-Indië in 1601—1603 en overleed in 1625 in de Baai van Antongi. Hij schreef: „Journal ofte beschrijving van de wonderlike reyse, gedaen door Willem Cornelisz. Schouten van Hoorn, in de jaren 1615, 1616 en 1617. Hoe hij bezuyden de Strate van Magellanes eene nieuwe passagie tot in de groote Zuydsee ontdekt en voort den geheelen Aerd-kloot omgeseeyt heeft. Wat Eylanden, vreemde volcken en wonderlike avonture hem ontmoet zijn (1618, en later bij herhaling)”, in verschillende talen vertaald.

Jan Schouten, een verdienstelijk Nederlandsch dichter, geboren te Dordrecht den 5den Januari 1787. Hij ontving eene zorgvuldige opvoeding, werd scheepsbouwmeester en houthandelaar, deed onderscheidene reizen in het buitenland, bouwde reeds in 1826 eene stoomboot en werd met *G. Maurits* en *J. B. 't Hooft* opzichter der eerste Oost-Indische reederij te Dordrecht. Hij was een voorbeeld van weldadigheid, een ijverig voorstander van de Orde der Vrijmetselaren en als zoodanig stichter en achtbare meester van de loge „la Flamboyante” te Dordrecht en lid van het Groot Oosten van Nederland, — voorts lid van den stedelijken raad en van de Provinciale Staten en ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw. Van zijne gedichten vermelden wij: „De Vrijmetselarij in drie zangen (1817)”, — „Gedichten en gezangen (1819)”, — „Dichtoffer aan Z. M. den Koning der Nederlanden op deszelfs vijfzigste verjaardag (1822)”, — „De eer der Vrijmetselaren gehandhaafd, lierzang (1823)”, — „Dichtulde aan H. M. de Koningin der Nederlanden op derselver vijfzigsten verjaardag (1824)”, — „Lijkzang op mijne moeder Maria Schouten, geboren Boet”, — en „Bij het graf van J. C. Schotel (1838)”. Hij overleed den 23sten April 1852, en zijne kostbare bibliotheek werd in het daarop volgende jaar te Amsterdam onder den hamer gebracht.

Schouw (Joachim Frederik), een uitstekend Deensch kruidkundige, geboren te Kopenhagen den 7den Februari 1789, was eerst werkzaam op het kantoor van een advocaat, studeerde vervolgens in de rechten en legde zich tevens toe op de natuurkennis, insonderheid op de botanie. In 1813 volbracht hij met *Smitt* eene reis naar Noorwegen en gevoelde zich sedert dien tijd vooral aangetrokken door de plantengeographie. In 1821 werd hij hoogleraar te Kopenhagen en gaf een tijdschrift uit ter bevordering van algemeene kennis, later het orgaan der liberale partij. In 1841 belastte hij zich met het bestuur van den botanischen tuin te Kopenhagen en werd in 1836 lid van het Parlement. In laatstgenoemde betrekking werkte hij niet weinig mede tot ontwikkeling van het politieke leven. Toen de Regeering hem in 1842 niet herkoos, hervatte hij de uitgave van zijn tijdschrift, welke in 1836 was gestaakt, en zette ze van 1847—1852 voort onder een anderen titel. Als voorzitter van het Wetgevend Ligehaam van 1848 tot 1849 maakte hij zich weder zeer verdienstelijk. Eene portefeuille wees hij in

1848 wegens zijne wankelende gezondheid van de hand en overleed te Kopenhagen den 28sten April 1852. Van zijne geschriften noemen wij: „Beiträge zu einer allgemeinen Klimatologie (1826)”, — „Grundriss til en almindelig Plantgeographie (1832)”, — „Skildring af Veirrigets Tilstand i Danmark (1828)”, — „Europa (1827)”, — „Naturskildringer (1827)”, eene reeks van populaire voorlezingen, — en „Tableau du climat et de la végétation de l'Italie (1839)”. Zijn bronzen standbeeld werd in 1857 op één der pleinen van Kopenhagen onthuld.

Schouwburg is de naam van een gebouw, waarin tooneelvoorstellingen worden gegeven. Het heeft eene voldoende ruimte voor de vertooners en is aldaar voorzien van de noodige machinerie tot het aanbrengen en veranderen der decoraties, — voorts is er plaats voor het orkest, — en het overige, tevens verreweg het grootste gedeelte is ingericht voor de toeschouwers. Hier vindt men het parterre, het amphitheater, de loges en de gaanderijen als evenzoo vele rangen, waar het publiek zich kan nederzetten. Voorts zijn aan een grooten schouwburg een foyer, eene restauratiezaal enz. verbonden. Tot de meest beroemde schouwburgen behooren La Scala te Milaan en het groote operagebouw te Parijs.

Schouwven (Het Zeeuwache eiland) grenst in het westen en noordwesten aan de Noordzee, is in het noorden door het Brouwershavensche Gat en de Grevelingen van Goeree en Over-Flakkee, in het zuidoosten door het Dijkwater en de haven van Zierikzee van Duiveland en in het zuiden door de Ooster-Schelde en den Roonpot van Noord Beveland gescheiden. Het is omdijkt, behalve aan de zeeszijde, waar het door duinen wordt bevestigd. Het telt op 160 □ Ned. mijl omstreeks 18000 inwoners en heeft Zierikzee tot hoofdplaats.

Schrader. Onder dezen naam vermelden wij:

Hainrich Adolf Schrader, een verdienstelijk kruidkundige, geboren te Alfeld bij Hildesheim den 1sten Januari 1767. Hij studeerde in de geneeskunde en werd in 1797 Vorstbischoppelijk medicinaalraad te Hildesheim, in 1802 hoogleraar aan de universiteit te Göttingen en overleed aldaar den 21sten October 1836. Tot zijne belangrijkste geschriften behooren: „Specilegium florae germanicae (1725)”, — „Sertum Hannoveranum (1795—1798)”, — „Systematische Sammlung kryptogamischer Gewächse (1796—1797)”, — „Nova genera plantarum (1797)”, — „Flora germanica (1806—1815, 2 dln)”, — „Hortus Goettingensis (1809—1812, 2 dln)”, — en „Monographia generis Verbasci (1813—1823, 5 dln)”.

Julius Schrader, een verdienstelijk historisch schilder, geboren te Berlijn den 16den Juni 1815. Hij bezocht de schilderacademiën te Berlijn en te Düsseldorf, verwierf grooten roem door zijn stuk: „Poging tot vergiftiging op Keizer Frederik II” en begaf zich vervolgens naar Italië. Na zijn terugkeer te Berlijn leverde hij onderscheidene voortreffelijke doeken, die zich vooral onderscheiden door een heerlijk koloriet, zooals: „De overgave van Calais”, — „Wallenstein en Seni”, — „De dochter van Jephtha”, — „De dood van Leonardo da Vinci”, — „Esther voor Ahasve-

rus”, — „De slaapwandelende Lady Macbeth”, — „Het afscheid van Oldenbarneveldt”, enz. Hij is professor aan de schilderacademie te Berlijn en lid van die te Weenen.

Wilhelm Schrader, een verdienstelijk opvoedkundige, geboren den 5den Augustus 1817 te Harbke in de provincie Saksen. Hij studeerde te Berlijn en werd er in 1844 hulpleeraar aan het Joachimsthaler gymnasium, — voorts in 1847 aan het stedelijk gymnasium te Brandenburg. In 1848 en 1849 behoorde hij tot de afgevaardigden naar het Parlement te Frankfurt, werd in 1853 directeur van het gymnasium te Sorau en zag zich in 1856 benoemd tot „Provincialschulrath” te Königsberg. Voorts was hij in verschillende belangrijke commissiën werkzaam en werd in 1875 geheim regeeringsraad en in 1883 curator van de universiteit te Halle, die hem reeds in 1881 eershalve het doctoraat in de theologie had geschonken. Hij schreef: „De artis notione apud Aristotelem (1843)”, — „De voluntatis doctrina apud Aristotelem”, — „Unsterblichkeitslehre bei Aristoteles”, — „Ueber das Privatstudium”, — „Rede über die ideale Entwicklung des deutschen Volkstums (1880)”, — „Erziehungs- und Unterrichtslehre für Gymnasien und Realschulen (4de druk, 1881)”, — en „Verfassung der höhern Schulen (2de druk, 1881)”.

Eberhard Schrader, een verdienstelijk Assyrioloog en geboren den 5den Juni 1836 te Brunswijk. Hij studeerde te Göttingen, vertrok in 1862 naar Zürich, werd er in 1868 gewoon hoogleraar en verhuisde in die betrekking in 1870 naar Gießen, in 1873 naar Jena en in 1875 naar Berlijn waar hij zich tevens benoemd zag tot lid der Académie van Wetenschappen. Hij schreef: „De linguae Aethiopicae indole (1860)”, — „Studien zur Kritik und Erklärung der biblischen Urgeschichte (1863)”, — „Die assyrisch-babylonischen Keilinschriften (1872)”, — „Die Keilinschriften und das Alte Testament (1873)”, — „Die Höllenfahrt der Istar (1874)”, — en „Keilinschriften und Geschichtsforschung (1878)”.

Schrank (Franz von Paula von), een verdienstelijk geleerde en ijverig beoefenaar der natuurlijke historie en der landhuishoudkunde, geboren te Varnbach den 21sten Augustus 1747, ontving zijne opleiding op de Jesuïtenschol te Passau, waar hij in de Orde werd opgenomen, bezocht het collegie te Tyrnau en vervolgens de hoogeschool te Weenen en legde zich met ijver toe op de natuur- en sterrenkunde. Aan laatstgenoemde hoogeschool promoveerde hij in de theologie, en in 1776 gaf hij: „Beiträge zur Naturgeschichte” in het licht. In hetzelfde jaar werd hij belast met het onderwijs in de wis- en natuurkunde aan het lyceum te Amberg in Beieren, deed verschillende wetenschappelijke tochten door dat Rijk, werd in 1784 hoogleraar in de landhuishoudkunde te Ingolstadt, zag zich in 1809 aan het hoofd geplaatst van den nieuw aangelegden botanischen tuin en overleed aldaar den 23sten December 1835. Hij was ridder van meer dan éene orde en lid van de Koninklijke Académie van Wetenschappen te München. Hij heeft meer dan 40 groote werken en meer dan 200 verhandelingen geschreven. Daarvan noemen wij: „Poetische Versuche (1774)”, — „Kurz-

gefasste Geschichte der vornehmsten schönen Geister Griechenlands und Roms (1781)", — „Allgemeine Anleitung, die Naturgeschichte zu studiren (1783)", — „Verzeichniss der bisher hinlänglich bekannten Eingeweidewürmer (1788)", — „Balerische Flora (1789, 2 dln)", — „Grundriß der allgemeinen Naturgeschichte und Zoologie (1801)", — „Grundriß einer Naturgeschichte der Pflanzen (1803)", — „Flora Monacensis (1811—1818, 4 dln met platen)", — „Plantae rariores horti academici Monacensis (1812—1820, 2 dln)", — en „Rede über die Urkunden der Vorwelt (1827)".

Schrank. Onder dezen naam vermelden wij:

Johannes Matthias Schrank, een verdienstelijk letterkundige, geboren te Amsterdam den 24sten Maart 1783. Hij studeerde aldaar in de letteren, vervolgens aan het R. Katholiek seminarium te Warmond in de theologie, ontving in 1806 de priesterwijding, werd pastoor te Bovenkarspel en zag zich in 1818 benoemd tot hoogleeraar in de Nederlandsche taal en letterkunde te Gent. Na de Belgische omwenteling werd hij overgeplaatst naar Leiden, bekleedde er in 1843—1844 het rectoraat, werd in 1853 emeritus en overleed den 18den Maart 1866 op zijn buitenverblijf Vreëwijk bij Leiden. Van zijne talrijke geschriften noemen wij: „Leven van Jezus, een geschenk voor de jeugd (1808; 8de druk 1824)", — „Gezondheidslessen en regelen voor den kinderlijken leeftijd (1816)", met goud bekroond, — „Kort overzicht van de Geschiedenis der Nederlanden (1823)", — „Beknopte natuur- en staatkundige beschrijving der Nederlanden (1826)", — „Proeven van Nederlandsche dichtkunde en van Nederlandschen prozastijl (1827—1829, 2 dln)", — en „De Kimbren en hunne lotgevallen (1850)".

Joannes Matthias Schrank, een neef van den voorgaande en een verdienstelijk Nederlandsche geneeskundige, geboren te 's Gravenhage den 13den Januari 1828. Hij studeerde en promoveerde te Leiden in de genees-, heel- en verloskunde, werd eerste assistent in het Buiten-Gasthuis te Amsterdam, later tweede geneesheer aldaar, verzamelde er een rijken schat van ervaring, vestigde zich in 1855 als geneesheer te Leiden en zag er zich in 1862 tot hoogleeraar benoemd, onderwees er de pathologie, kliniek, diagnostiek enz. en overleed aan kwaadaardigen typhus op den 18den Maart 1864. Hij bewerkte eene in 1850 bij het Legaat van *Monnikhoff* met goud bekroonde verhandeling: „Over goed- en kwaadaardige gezwellen", voltooide de vertaling van het „Handboek der bijzondere ziektekundige ontleedkunde" van *Rokitansky* en schreef talrijke verhandelingen en opstellen in verschillende tijdschriften. Hij was lid van het Genootschap ter bevordering der genees- en heelkunde te Amsterdam, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, van het Zeeuwsch Genootschap, van de Hollandische Maatschappij van Wetenschappen en van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Schrauf (Albrecht), een verdienstelijk delfstofkundige, geboren te Weenen den 14den December 1837, studeerde aldaar in de natuurlijke historie, werd er in 1861 geplaatst bij

het keizerlijk mineraliënkabinet, was er van 1868 tot 1874 eerste custos, vestigde er zich inmiddels als priva doceent aan de universiteit en werd er in 1874 hoogleeraar in de mineralogie en directeur van het mineralogisch museum. Van zijne geschriften vermelden wij: „Lehrbuch der physikalischen Mineralogie (1866—1868, 1 dln)", — „Atlas der Krystallformen des Mineralreichs (1865—1877, 5 stukken)", — „Physikalische Studien über die Beziehungen zwischen Materie und Licht (1867)", — en „Handbuch der Edelsteinkunde (1869)".

Schreiber. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann Christian Daniel von Schreiber, een verdienstelijk beoefenaar der natuurlijke historie, geboren in 1789 te Weizensee in Thüringen. Hij studeerde te Halle en hoorde vervolgens de lessen van *Linnaeus* te Upsala, werd in 1769 hoogleeraar te Erlangen en overleed den 10den December 1810. Zijne verzameling van gedroogde planten, 12 000 soorten tellend, is voor de Academie van Wetenschappen te München aangekocht. Hij was lid van een voertigtal geleerde genootschappen en met adeldom begiftigd. Van zijne geschriften noemen wij: „Icones et descriptiones plantarum minus cognitarum (1766)", — „Beschreibung der Gräser nebst ihren Abbildungen nach der Natur (1769—1810, 3 dln met gekleurde platen)", — en „Die Säugethiere in Abbildungen nach der Natur mit Beschreibungen (1775 enz., 4 dln, door anderen met nog 3 dln vermeerderd)".

Daniel Gottlieb Moritz Schreiber, een verdienstelijk geneeskundige, geboren te Leipzig den 15den October 1808. Hij vestigde zich als geneesheer in zijne geboortestad en bestuurde van 1843 tot 1859 het orthopaëdisch instituut, door *Cornis* aldaar gesticht. Hij overleed den 10den November 1861. Van zijne geschriften noemen wij: „Die planmäßige Schärfung der Sinnesorgane (1859)", — „Das Buch der Gesundheit (16de druk, 1879)", — „Kallipädie oder Erziehung zur Schönheit (1858)", — „Anthropos, der Wunderbau des menschlichen Organismus (1859)", — „Ueber Volkserziehung (1860)", — en „Pangymnastikon (1865; 2de druk, 1875)".

Schreckhorn (De), één van de hoogste toppen van het Berner Oberland, verheft zich ten zuidoosten van Grindelwald en ten noorden van den Finsteraarhorn als eene steile, indrukwekkende rotspyramide ter hoogte van 4080 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Hij is voor de eerste maal beklommen op den 16den Augustus 1861.

Schreiber. Onder dezen naam vermelden wij:

Aloys Wilhelm Schreiber, een Duitsch geschiedschrijver en dichter, geboren te Kappel in Baden den 12den October 1763. Hij studeerde te Freiburg, werd hoogleeraar aan het gymnasium te Baden en aanvaardde vervolgens de betrekking van huisonderwijzer bij den Graaf van *Westfalen* te Mainz. In 1799 keerde hij terug tot zijn vroeger professoraat en werd in 1806 hoogleeraar in de aethetica te Heidelberg. Hier leefde hij in een dichtertijken kring, gaf er zijne „Comœdia divina" in het licht, schreef er eene „Lebensbeschreibung des Grozhersogs Karl Friedrich von Baden (1811)" en werd er in 1812 historio-

graaf. Nu leverde hij eene „Geschichte des Grossherzogthums Baden für Schulen (1815)”, hield voordrachten te Karlsruhe, keerde met pensioen naar Baden terug en overleed den 21sten October 1841. Voorts vermelden wij nog van hem: „Geschichte und Beschreibung Heidelbergs und seiner Umgebungen (1811)”, — „Der Rhein, ein Handbuch für Reisende (1812; 5de druk, 1841)”, — „Poetische Werke (1817—1818)”, 8 dln)”, — „Sagen aus den Gegenden des Rheins und des Schwarzwaldes (1829)”, — en „Erzählungen und Novellen (1823, 2 dln)”.

Johann Heinrich Schreiber, een verdienstelijk geschiedschrijver, geboren te Freiburg in de Breisgau den 14den Juli 1793. Hij studeerde aldaar in de theologie en in de letteren, ontving in 1815 de priesterwijding en werd in 1822 directeur van het gymnasium te Freiburg en in 1826 professor in de zedekunde aan de universiteit dier stad. Zijne bestrijding van het coelibaat in zijn „Lehrbuch der Moralthologie (1831—1834, 2 din)” en zijne weigering, zich voortaan van alle aanvallen op de instellingen der Kerk te onthouden, waren oorzaak, dat de Regeering hem uit de theologische faculteit verwijderde en met het onderwijs in de hulpmiddelen der geschiedenis belastte. In 1845 ging hij over tot het Duitsch-Katholicismus, weshalve hij door de R. Katholieke Kerk in den ban gedaan werd. In 1846 ontving hij pensioen en overleed den 29sten November 1872. Van zijne geschriften noemen wij: „Geschichte und Beschreibung des Münster zu Freiburg (1820; 2de druk, 1825)”, — „Der Bundschuh zu Lehen im Breisgau und der arme Conrad zu Bühl, zwei Vorboden des deutschen Bauernkriegs (1825)”, — „Taschenbuch für Geschichte und Alterthum in Süddeutschland (1839—1846, 5 jaargangen)”, — „Geschichte der Stadt und Universität Freiburg (1857—1860, 7 dln)”, — en „Der deutsche Bauernkrieg (1863—1866, 3 dln)”.

Schrenök (Karl Ignaz Ferdinand Aloys vrijheer von), een Beiersch staatsman, geboren te Wetterfeld den 17den Augustus 1806, studeerde in de rechten, bekleedde aanvankelijk eene rechterlijke betrekking en werd in 1838 regeeringsraad bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken. In 1845 werd hij regeeringspresident in de Pfalz en in 1846 minister van Justitie en van Eeredienst. Daar hij echter in 1847 zich aansloot aan het ministerie, dat een memorandum tegen *Lola Montes* inleverde, werd hij weder tot regeeringspresident in de Opper-Pfalz benoemd, maar kort daarna ontlagen. Hij nam zitting in de Nationale Vergadering van 1848, en Koning *Maximiliaan* verhefde hem tot regeeringspresident in Neder-Beleren. In 1850 vertrok hij als gezant naar den Bondsdag te Frankfort en bleef er totdat de Koning hem in 1859 met de vorming van een nieuw Kabinet belastte, waarin hij als minister van Buitenlandsche Zaken en van Handel optrad. In 1864 echter legde hij de portefeuille neder en keerde naar Frankfort terug, vergezeld den Bondsdag naar Augsburg en nam, na het vertrek van den Oostenrijkschen gezant, het voorzitterschap waar. Sedert 1866 is hij staatsraad en lid van den Rijkeraad voor levenslang, terwijl hij in 1868

ook afgevaardigd werd naar het Tolparlement. Gedurende den Duitsch-Franschen Oorlog van 1870 en 1871 was hij gezant te Weenen, werd in 1872 voorzitter van den Rijkeraad en overleed te Wetterfeld den 10den September 1884.

Schrevelius (Cornelius), eigenlijk *Cornelius Schrevel*, een Nederlandsch geleerde, geboren te Leiden den 25sten Maart 1608, studeerde aldaar en in Frankrijk in de letteren en in de geneeskunde en vestigde zich als arts te 's Gravenhage, doch werd weldra rector der Latijnsche school te Leiden, waar hij meermaalen een professoraat in de medicijnen van de hand wees en den 5den November 1669 overleed. Niet slechts heeft hij eene lange reeks van klassieke Latijnsche en Grieksche geschriften in het licht gegeven, alsmede de „Colloquia” van *Brasavius* en eene Latijnsche vertaling van de „Ilias” en „Odyssee” geleverd, maar zich inzonderheid verdienstelijk gemaakt als lexicograaf door zijn „Lexicon manuale Graeco-Latinum et Latino-Graecum (1654)”, dat in verschillende landen eene reeks van uitgaven heeft beleefd. — Zijn vader, *Theodorus Schrevelius*, in 1572 te Haarlem geboren, deegelijks een geleerd man en eerst rector te Haarlem, daarna te Leiden, waar hij in 1649 stierf, was een goed Latijnsch dichter en schreef o. a.: „Harlemum, sive urbis Harlemensis incunabula (1647)”.

Schrift, zie *Letterenschrift*.

Schriftgeleerden (Sophorim) waren bij de Israëlieten na de Babylonische ballingschap mannen, die zich toegelegd hadden op de kennis der gewijde Schriften, vooral der boeken van *Moses*, zoodat zij uitspraak konden doen in godsdienstige en burgerlijke geschillen. Veelal verdiepten zij zich in haarkloven en waren wegens verschil van uitlegging gestadig met elkander in twist.

Schrijfkrimp (cheirospasmus) is eene krampachtige aandoening in de spieren der hand, welke zich bij het schrijven moeten bewegen. Zij komt zoowel bij kinderen voor als bij volwassenen, — bepaaldelijk bij hen, die veel schrijven, en is veelal gezeteld in de buigspieren van den duim, maar ook wel eens in de strekspieren der vingers, doch slechts zelden in de spieren van den onderarm. Somtijds ontstaat zij, vooral bij bejaarde lieden, door het trillen van den onderarm, een begin van verlamming der aldaar geplaatste spieren. Schrijfkrimp is eene lastige en ook wel eens eene zeer pijnlijke kwaal. Hare oorzaak kan zeer verschillend zijn, maar is dikwijls te zoeken in eene verkeerde schrijfmethode. Deze moet alsdan door eene betere worden vervangen. Bij hardnekkige gevallen neemt men zijne toevlucht tot eene electricische behandeling.

Schrijfkunst (De), dienende om door bepaalde teekens aan de denkbeelden eene duurzame gedaante te geven, is sedert de 16de eeuw in beschaafde landen zoo algemeen geworden, dat men haar niet langer eene kunst, maar veelmeer eene vaardigheid mag noemen, althans wanneer men het *schoonschrijven* (zie aldaar) wil uitsonderen. De uitvinding der schrijfkunst ligt evenzeer in het duister als het ontstaan der taal. Aanvankelijk schreef men op steen, hout en leder, daarna op papyrus, toen op met was bedekte plankjes,

vervolgens op pergament en eindelijk op papier. Men bezigde daarbij griffels, rietjes, vogelschachten enz., en thans zijn stalen penpen algemeen in gebruik. Men schrijft eene staande of eene loopende hand, voorts schrijft men met verkorte teekens (stenographie) en ook wel met geheime teekens (cijferschrift), doch gewoonlijk bezigt men de letters van het alphabet. Deze hebben in het Hebreeuwisch, Grieksch, Duitsch, Nederlandsch enz. eigenaardige vormen, alsmede bij onderscheidene Aziatische volken. In de meeste landen schrijft men van de linker naar de rechter hand, in sommige omgekeerd, in eenige van boven naar beneden, en er zijn ook voorbeelden van heen- en weer loopende regels (zoogenaamd ploeg-schrift). Bij de meeste menschen heeft het handschrift een eigenaardigen vorm, en door sommigen wordt die vorm in een bepaald verband gebracht met het karakter van den schrijver.

Schrijfmachine (De) of *typenschrijver* is een kunstig ingerichte toestel, waarmede men door middel van drukletters, die op een voorbijgeschoven papier gedrukt worden, een schrift kan voortbrengen. De eerste schrijfmachine werd uitgedacht door *Foucault*, en na dien tijd heeft vooral de schrijfkogel van *Malling Hansen* veel opgang gemaakt. Voorts heeft men de verbeterde schrijfmachine van *Sholes*, met welke men op dezelfde wijze werkt als met een klavier. Men drukt op de toetsen, welke de letters in beweging brengen, terwijl de schikking der regels door een pedaal geschiedt. Deze toestel levert meer dan 70 woorden in eene minuut. Andere machines van dien aard zijn die van *Remington*, die van *Gull* en *Harbeck* te Hamburg en die van *Brackelsberg* te Hagen.

Schrik is eene onaangename gewaarwording, die men vooral ondervindt door de plotselinge waarneming van gevaarlijke omstandigheden. Zijne werking kan verlamdend en krampekkend wesen en ook aansporen om het dreigend gevaar te ontvluchten. Door schrik veroorzaakte krampen (vallende siekte, St. Vitusdans, asthma enz.) komen dikwijls regelmatig terug en zijn dan ongeneeslijk. Het schrikken der kinderen gedurende den slaap behoort niet tot de onrustbarende verschijnselen en ook bij volwassen personen komt het voor na inspanning, na het overladen van de maag en na het rooken van zware sigaren.

Schrikkeljaar (Het) is een dag langer dan een gewoon jaar, welke dag aan de maand Februari wordt toegevoegd. Alle jaren, wier jaartal door 4 deelbaar is, zijn schrikkeljaren. Hiervan echter zijn uitgezonderd die eeuwjaren, wier eeuwtyfser niet door 4 deelbaar is, zoodat van elk 4-tal eeuwjaren slechts één een schrikkeljaar is.

Schröckh (Johann Matthias), een verdienstelijk beoefenaar der kerkgeschiedenis, geboren den 26sten Juli 1733 te Weenen, studeerde te Göttingen in de theologie, werd in 1754 docent, in 1762 buitengewoon hoogleeraar te Leipzig, aanvaardde in 1767 het hoogleeraarsambt in de poëzij, in 1775 in de geschiedenis te Wittenberg en overleed den 2den Augustus 1808. Zijn hoofdwerk is: „Christliche Kirchengeschichte (1768—1803, 35 dln)”, met het vervolg: „Kirchengeschichte seit der

Reformation (1804—1812, 10 dln)”. Voorts schreef hij: „Allgemeine Biographie (1767—1791, 8 dln)”, — „Weltgeschichte für Kinder (1779—1784, 6 dln met 100 platen)”, — „Historia religionis et ecclesiae christianae (7de druk, 1820)”, — en „Lebensbeschreibungen berühmter Männer (1789—1791, 2 dln)”.

Schröder. Onder desen naam vermelden wij: *Friedrich Ludwig Schröder*, een uitstekend tooneelspeler en dramaturg, geboren te Schwerin den 3den November 1744. Hij trok met zijne moeder, ten tweeden male gehuwd met den tooneelspeler *Ackermann*, door onderscheidene landen van Europa, bezocht daarop eene school te Königsberg, werd er door zijne ouders verlaten en voegde zich in 1756 bij een troep koorddansers. In 1759 kwam hij op een koopmanskantoor te Lübeck, maar omdat hij weinig lust betoonde in den handel, zond men hem naar zijne ouders in Zwitserland terug, waar hij voor het tooneel werd opgeleid. Nadat hij in Zwitserland en in de Rijnstreek rondgeworven had, kwam hij met het tooneelgezelschap van *Ackermann* in 1764 weder te Hamburg, schitterde er aanvankelijk als balletmeester en in het blijspel en bepaalde zich daarna met uitstekend gevolg bij het treurspel. Na den dood van *Ackermann* nam hij met zijne moeder het bestuur op zich van het Hamburger tooneel en schreef het blijspel: „Der Arglistige”, waarop eerlang andere dramatische stukken volgden, terwijl hij zijn invloed bezigde tot verbetering van het Duitse tooneel, inzonderheid door op samenwerking van alle deelen tot vorming van een goed geheel en tevens op sedeljkheid en orde onder de tooneelisten aan te dringen. Hij bewerkte onderscheidene drama's van *Shakespeare* en heeft tot waardeering van dien dichter in Duitschland niet weinig bijgedragen. In 1780 gaf hij gehoor aan een beroep naar den Hofschouwburg te Weenen, doch keerde eerlang naar Hamburg terug, waar hij de besturing van het tooneel weder voortzette tot in 1798. In dat jaar vestigde hij zich op een buitenverblijf en wijdde zich onverdeeld aan dramatische arbeid. Niettemin belaste hij zich in 1811 op nieuw met de directie van het tooneel te Hamburg, en hij overleed den 3den September 1816. Hij schitterde vooral in de rol van *Leopold* in het treurspel van dien naam, — in die van *Philippus* in „Don Carlos” enz. Zijne „Dramatische Werke” zijn in 1884 in 4 deelen in het licht verschenen.

Antoinette Sophie Schröder, eene beroemde tooneelkunstenaar, geboren den 24sten Februari 1781 te Paderborna. Zij was de dochter van den tooneelspeler *Gottfried Bürger*, trad reeds in 1793 te Petersburg op in de opera: „Rood Kapje” en verbond zich in 1795 in het huwelijk met *Stollmers* (eigenlijk *Smets*), directeur van het Duitsch tooneel te Reval. Op aanbeveling van *Kotzebue* zag zij zich geplaatst aan den Hofschouwburg te Weenen, maar begaf zich weldra naar Breslau om er zich aan de opera te wijden. Nadat zij van *Stollmers* gescheiden was, vertrok zij in 1804 naar Hamburg, waar zij eerlang schitterde in tragische rollen. In 1808 trouwde zij er met den tenorzanger *Friedrich Schröder* en bleef te Hamburg tot 1813. In dat jaar nam zij de wijk, omdat de maarschalk *Devoust* haar

wegens hare vaderlandlievende gevoelens naar Frankrijk wilde doen brengen. Nadat zij eene roomrijke kunstreis had volbracht, toefde zij anderhalf jaar te Praag en erlangde toen een engagement aan den Hofschouwburg te Weenen. Na het overlijden van haren tweeden echtgenoot huwde zij in 1825 met den tooneelspeler *Kunst*, scheidde echter weldra, volbracht weder kunstreisen, verbond zich in 1831 aan den Hofschouwburg te München, maar keerde in 1836 naar dien te Weenen terug. In 1840 ontving zij pensioen, woonde geruimen tijd te München, daarna te Augsburg, en overleed te München den 25sten Februari 1868. Zij schitterde vooral in de voorstelling van den hartstocht in de rollen van *Phaedra*, *Medea*, *Lady Macbeth*, *Merops*, *Sappho*, *Isabella* in „Die Braut von Messina”, enz.

Wilhelmine Schröder-Devrient, eene beroemde dramatische zangeres en de dochter der voorgaande. Zij werd geboren te Hamburg den 6den October 1805, betrad reeds op haar vijfde jaar het tooneel en schitterde op haar vijftiende in de rol van *Aricia* in de „Phèdre” van *Racine*. De bijval, dien zij als *Pamina* in „De tooverfluit” inoogstte, deed haar de opera kiezen. *Mozatti* te Weenen en *Miaskich* te Dresden waren hare leermeesters in den zang, en vooral ontwikkelde zij haar talent in de rol van *Leonore* in „Fidelio”. In 1823 trad zij te Berlijn in het huwelijk met *Karl Devrient* en verbond zich, tegelijk met dezen, aan het tooneel te Dresden. Na de ontbinding van haar huwelijk in 1828 deed zij weder kunstreisen, verwierf te Berlijn in de „Euryanthe” van *Weber* grooten roem en werd ook te Parijs in 1830 met geestdrift toegejuicht. In het volgende jaar vond zij in de Italiaansche opera niet den gehoopten bijval, maar des te meer te Londen, en in 1835 volbracht zij een tocht naar Rusland. Den meesten roem behaalde zij in de rollen van *Donna Anna*, *Desdemona*, *Romeo*, *Norma* en *Valentine*. Zij beschikte over eene welluidende, krachtige en omvangrijke stem en wist daaraan eene ongemeene uitdrukking te geven, terwijl een volmaakt gebarenspeel hare natuurlijke schoonheid verhoogde. Nadat zij in 1849 Dresden verlaten had, huwde zij in 1852 te Gotha met den Lijflandschen grondeigenaar *von Bock* en vergezelde dezen naar zijn vaderland. Reeds in 1855 echter keerde zij naar Duitschland terug, woonde bij afwisseling te Berlijn en te Dresden en overleed te Coburg den 26sten Januari 1860.

Gerhard Schröder, een verdienstelijk Nederlandsch rechtgeleerde, geboren te Leiden den 30sten Mei 1708. Hij studeerde aldaar in de letteren en in de rechten, werd eerst praecceptor, daarna corrector te Delft, en zag zich in 1744 benoemd tot hoogleeraar in de rechten te Harderwijk. Hij bekleedde er meer dan eenmaal de betrekking van rector magnificus en overleed den 16den December 1762. Hij schreef onderscheidene geestige vertoogen en dichtstukken in „De Hollandsche Spectator”, en deed, behalve eenige „orationes”, een aantal Latijnsche gedichten in het licht verschijnen.

Johan Frederik Lodewijk Schröder, een uitstekend geleerde, geboren den 31sten October 1774 te Doroberg in Westfalen. Op 13-jarigen leeftijd begaf hij zich naar zijn broeder, heel-

meester te Amsterdam, om voor den handel te worden opgeleid; doch de student *Feenstra*, later leeraar der Doopgezinden te Sneek, bij dien broeder gehuisvest, haalde dezen over, den begaafden knaap op te leiden tot predikant en gaf dezen onderwijs in de Latijnsche taal. *Schröder* studeerde voorts aan het atheneum te Amsterdam en aan de hoogeschool te Halle en werd in 1798 proponent bij het Lutherische Kerkgenootschap. Hij zag zijn antwoord op de prijsvraag der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen: „Wat mag men van de uitgestrektheid der wereld en de orde, in welke de hemellichamen, ook met opzicht tot ons wereldstelsel geplaatst zijn, sedert de waarnemingen der latere sterrenkundigen, bijzonder die van Herschel en Schröter, als welbewezen of hoogstwaarschijnlijk waarheden vaststellen?” met goud bekroond, legde zich met ijver toe op de wis- en natuurkunde en werd in 1808 geplaatst aan het hoofd van 's lands zeevaartkundige school. In die betrekking was hij belast met het wis- en natuurkundig onderwijs van 60 kadets aan boord van het fregat „Eurydice”. Na negen jaren dienst werd die inrichting opgeheven en *Schröder* op wachtgeld geplaatst, waarna hij zich te Amsterdam vestigde, onder het beoefenen van verschillende wetenschappen den omgang genoot der uitstekendste mannen en bij verschillende gelegenheden als spreker optrad. In 1815 opende hij als voorzitter van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen hare vergadering met eene voorlezing: „Over de zedekundige voorschriften van Cicero, getoetst aan die der zedewet en bijzonderlijk aan het gebod der waarheidsliefde”. In het volgende jaar werd hij benoemd tot hoogleeraar in de wis- en natuurkunde te Utrecht en aanvaardde dat ambt met eene oratie: „De majoribus corporum coelestium permutationibus, quatenus ex iis progressum naturae in his corporibus formandis suspicari licet”. Behalve de wiskunde onderwees hij er logica, metaphysica en anthropologie. Verbasend groot was de omvang zijner kennis, vooral ook op het gebied der wijsbegeerte en der oude en nieuwe talen. Hij was ridder der Orde van den Nederland-schen Leeuw, secretaris van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, lid van de 1ste en 3de klasse van het Koninklijk Nederland-sch Instituut en van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en overleed als rustend hoogleeraar te Utrecht den 20sten Maart 1845. Behalve onderscheidene opstellen in tijdschriften schreef hij o. a.: „Over den aard der zielkunde en de werking der terugroepende verbeeldingskracht (1828)”, — „Bijdragen tot de beschouwingen van de waarheid der menschelijke kennis (1832—1835)”, — „Elementa matheseos purae (1831—1834, 2 din)”, — en „Verhandeling over de meekundige bepalingen (1835; 2de druk, 1840)”.

Schrödter (Adolf), een verdienstelijk schilder, geboren den 28sten Juli 1806 te Schwedt, ging in 1820 te Berlijn in de leer bij een kopergraveur, doch wijdde zich sedert 1826 aan de schilderkunst en begaf zich in 1829 naar *von Schadow* te Düsseldorf, waar hij tot 1848 bleef. Daarna vertoefde hij eenigen tijd te Frankfort aan de Main, doch keerde in 1854 naar Düsseldorf terug. In 1859 ver-

trok hij als professor naar de polytechnische school te Karlsruhe en overleed aldaar den 9den December 1875. Hij was lid der Académie te Berlijn en onderscheidde zich door groote gaven, blijkbaar in zijne voortbrengselen als schilder, illustrator van humoristische schetsen, koper- en houtgraveur en lithograaf, — voorts als schrijver, kruidkundige, bloemist en ontwerper van de keurigste sieraden en arabesken. Van zijne schilderstukken vermelden wij: „De stervende abt”, — „De wijnproef”, — „De treurende leerlooiers”, — en „De herberg aan de Rijn”. Voorts illustreerde hij: „Don Quoyote”, — „Münchhausen”, — „Tijl Uilenspiegel”, — „Peter Schlemihl”, — de „Volkmärchen” van *Musaeus*, — „Leben und Thaten des Abgeordneten Piepmeyer” van *Detmold* enz., en van zijne geschriften noemen wij: „Das Zeichnen als aesthetisches Bildungsmittel, vorzugsweise für das weibliche Geschlecht (1853)”. — Zijne echtgenoot *Alwine*, geboren *Hesser*, heeft als smaakvolle bloemenschilderes desgelijks een eervollen naam verworven.

Schroeder. Onder dezen naam vermelden wij:

Nicolaas Willem Schroeder, een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche talen, geboren te Marburg den 29sten Augustus 1729. Hij studeerde in zijne geboorteplaats, bezocht eenige buitenlandsche hoogeschoolen, zag zich bevorderd tot meester in de vrije kunsten en in de wijsbegeerte en werd kort daarna benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Marburg. De Landgraaf van Hessen stelde hem in de gelegenheid wetenschappelijke reizen te doen, en hij bezocht daarop ook Leiden, om er den rijken schat van Oostersche handschriften te doorzoeken. Na zijn terugkeer te Marburg werd hij er gewoon hoogleeraar in de Oostersche letterkunde en in het Grieksch, doch reeds in 1747 aanvaardde hij eene dergelijke betrekking te Groningen. Hier schreef hij zijne „Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae (1766 en later)”, bekleedde er tot driemaal toe het rectoraat, werd er in 1782 secretaris der hoogeschool en droeg den eernaam van „De Arabier”. Hij overleed aldaar den 30sten Mei 1798. Van zijne geschriften noemen wij nog: „Quatuor prima capita Geuaeos, Turcice et Latine etc. (1739)”, — „Commentarius de vestitu mulierum Hebraeorum (1745)”, — en „Observationes de origine quarundam Hebraearum vocum (1755 en later)”.

Lodewijk Coenraad Schroeder, een verdienstelijk rechtgeleerde en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Marburg den 8sten October 1724, bezocht de hoogeschool aldaar, voorts de hoogeschoolen te Jena, Leipzig, Halle en Göttingen, promoveerde in de rechten, was eerst privatdocent, werd in 1758 hoogleeraar te Herborn, in 1768 te Groningen, schreef er zijne „Elementa juris naturalis, socialis et gentium (1775)”, bekleedde bij herhaling het rectoraat en overleed den 25sten October 1801. Van zijne overige geschriften vermelden wij nog: „Specimen juris germanici de actionibus personarum (1748)”, — en „De stipulationibus quibusdam, emtoni et venditioni apud Romanos adjecti solitis (1775)”.

Schroeder van der Kolk (Jacob Lode-

wijk Koenraad), een zeer verdienstelijk Nederlandch geneeskundige, geboren te Leeuwarden den 14den Maart 1797, studeerde te Groningen, zag tot tweemaal toe zijn antwoord op eene academische prijsvraag met goud bekroond, was na zijne promotie korten tijd geneesheer te Hoorn en werd eerlang benoemd tot intern in het buitengasthuis te Amsterdam. In 1826 verschenen zijne: „Observationes anatomico pathologici et practici argumenti”, en hij legde zich met zoo grooten ijver toe op de studie der krankzinnigheid, dat hij na het overlijden van *Bleuland* in diens plaats tot hoogleeraar te Utrecht benoemd werd. Weldra was hij mederegent van het krankzinnigengesticht, hetwelk zich in een zeer verwaarloosden toestand bevond, en toen hij tot hoogleeraar te Amsterdam benoemd werd, stelde hij tot voorwaarde van zijn bedanken de verbetering van dat gesticht, zoodat de gemeenteraad van Utrecht daarvoor eene som van 10000 gulden aanwees. Een wetsontwerp over de zorg voor krankzinnigen, door hem en *C. J. Feitâ* opgemaakt, werd in 1841 door de Tweede Kamer met enkele wijzigingen aangenomen. Zijne brochure: „Over doode natuurkrachten, levenskrachten en ziel (1835)” maakte veel opgang. In de laatste 20 jaren van zijn leven was hij inspecteur der krankzinnigengestichten in Nederland, en hij overleed te Utrecht den 1sten Mei 1862. Van zijne overige geschriften vermelden wij nog: „Voorlesingen over het verband en de werking tusschen lichaams- en zielkracht (1843)”.

Schroef (De) kan beschouwd worden als een hellend vlak, om een cylinder gewonden. Dit blijkt, wanneer men de windingen voorstelt als afgewonden, zooals in fig. 1 is afgebeeld. Hier komen de punten *a b c d e f* overeen met de punten *a' b' c' d' e' f'*, en wij zien, dat door eerstgemelde met de tusschenliggende punten het hellend vlak *af* gevormd wordt. De wetten van het hellend vlak zijn dus van toepassing op de schroef. Daaruit volgt dus, dat in den evenwichtstoestand de kracht, die aan den omtrek van de schroef werkt, zich verhoudt tot den last, die langs de windingen der schroef bewogen moet worden, als de hoogte van den schroefgang tot den omtrek van de schroef. De schroefdraad kan driehoekig of vierkant zijn, dus *schroep* of *plat* (fig. 2 en 3), en bij elke schroef behoort eene *moer*, wier schroefdraden met die der schroef overeenkomen, maar in zoodanige orde, dat de verhevenheid aan de schroef bij de moer holten zijn, en omgekeerd (fig. 4). De schroef kan dienen om zware lasten op te heffen of voort te stuwen, maar vooral om eene aanzienlijke persing voort te brengen, voorts om zeer kleine bewegingen te veroorzaken (micrometerschroef). Immers waar een geheele schroefgang een voorwerp bijv. een Ned. streep ophelt, daar bedraagt die opheffing voor $\frac{1}{10}$ de van den schroefgang ook slechts $\frac{1}{10}$ de van eene Ned. streep. Merkwaardig is de *schroef van Archimedes*, eene schroefvormige buis, door wier omwenteling men water kan oppompen, alsmede de schroef zonder eind, welke door ingrijping in een tandrad dit laatste doet omdraaien, terwijl wij eindelijk de schroef vermelden, onder den achterstevan van stoombooten aangebracht. Deze, uit een paar

schroefbladen bestaande, wordt door stoom in eene draaiende beweging gebracht en door den tegenstand van het water verkrijgt het schip daarbij eene vooruitgaande beweging.

Weenen en is sedert 1877 professor in de Duitsche letterkunde aan de technische hoogeschool te Weenen. Van zijne werken noemen wij: „Wörterbuch der deutschen Mundarten

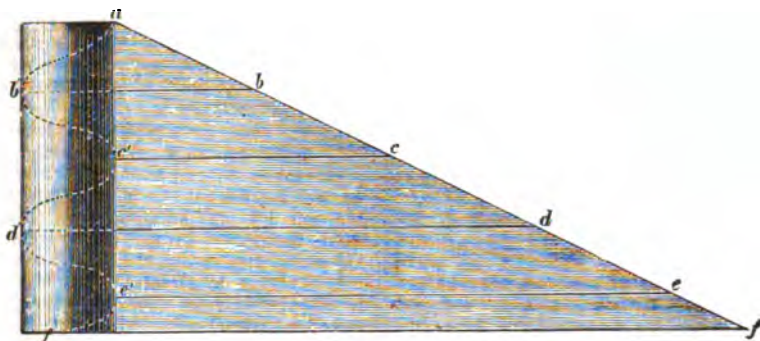

Fig. 1.

Schröer (Karl Julius), een Duitsch taalkenner, geboren te Prezburg den 11den Januari

Fig. 2.

1825, bezocht het Protestantisch lyceum aldaar, studeerde te Leipzig, Halle en Berlijn, was van

Fig. 3.

1846—1849 hulptleeraar van zijn vader aan gemeld lyceum, daarna buitengewoon hoog-

Fig. 4.

leeraar in de letteren aan de universiteit te Pest, van 1852 tot 1861 hoogleeraar aan de hogere realschool te Prezburg, van 1861 tot 1867 directeur der evangelische scholen te

des ungarischen Berglandes (1858)", — „Deutsche Weihnachtspiele in Ungarn (1858)", — „Die Dichtungen Heinrich's von Mogelin (1867)", — „Die deutsche Rechtschreibung (1870)", — „Die Deutschen in Oesterreich-Ungarn (1879)", — „Die Deutsche Dichtung des 19 Jahrh. in ihren bedeutendern Erscheinungen (1875)", — en commentaren op den „Faust" (1881; 2de druk, 1886) en op de treurspelen van *Goethe* (1888).

Schroot noemt men kleine stukken ijzer, spijkers enz., dienende tot lading van geschut. In 1452 werd reeds vóór Oudenaarde tot het laden van een vuurmond, „Dolle Griet" genaamd, gebruik gemaakt van schroot.

Schröter (Johann Hieronymus), een uitstekend sterrenkundige, geboren te Erfurt den 30sten Augustus 1745, studeerde te Göttingen in de rechten, maar legde zich tevens toe op de wis- en sterrenkunde, ontving in 1778 een ambt in Hannover en werd vervolgens „Justizrath" en „Oberamtmann" te Lillenthal in het hertogdom Bremen, waar hij eene sterrenwacht deed verrijzen en merkwaardige waarnemingen verrichtte over de natuurkundige gesteldheid der planeten en der Maan. Hij overleed den 20sten Augustus 1816. Van zijne geschriften vermelden wij: „Beiträge zu den neuesten astronomischen Entdeckungen (1788)", — „Selenotopographische Fragmente (1791—1802, 2 din)", — „Aphroditographische Fragmente (1796)", — „Neuere Beiträge zur Erweiterung der Sternkunst (1800)", — „Kronographische Fragmente (1808)", — en „Hermographische Fragmente (1816)".

Schrötter, ridder *von Kristalli* (Anton), een verdienstelijk scheikundige, geboren te Olmütz den 26sten November 1802, studeerde te Weenen in de genees- en scheikunde en werd in 1830 plaatsvervangend leeraar en in 1834 hoogleeraar in de scheikunde en natuurkunde aan het Johanneum te Graz. In 1843 werd hij professor aan de polytechnische school te Weenen en zag zich met den titel *von Kristalli* in 1868 in den ridderstand opgenomen en in datzelfde jaar tot directeur der munt benoemd. Tot zijne ontdekkingen behoort die van amorphen phosphorus (1847). Van zijne geschriften vermelden wij: „Die Chemie nach ihrem gegenwärtigen Zustande (1847—1849, 2 din)".

Schubaert (Toers Diesbergen), een verdienstelijk Nederlandsch ontleedkundige, geboren te Harderwijk den 18den Februari 1805, betoonde reeds vroeg eene ongemeene geschiktheid tot het vervaardigen van anatomische praeparaten, zoodat de hoogleeraar *Lidt de Jende* hem gelegenheid gaf om in zijn kabinet werkzaam te wezen. Voorts werd hij in 1822 prosector aan 's Rijks Vecartsnij-school en in 1842 aan de académie te Utrecht. Voor de ontleedkundige verzamelingen aan die inrichtingen bracht hij talrijke praeparaten in gereedheid. In zijne vrije uren hield hij zich voorts bezig met zijne lievelingsstudie, de ontleedkunde der ongewervelde dieren, en hij heeft van deze eene menigte keurige afbeeldingen nagelaten. Ook leverde hij fraaie wasboetsceersels, bijv. van de hersenen. Hij schreef: „Tafel van den ouderdom des paards volgens de ontwikkeling, den voortgroei en de afslijting der tanden (1841)” en „Atlas, bevattende de anatomie des paards (1848, met 34 platen)”. Deze geleerde, die aan zijne degelijke kennis eene ongemeene bescheidenheid paarde, overleed den 4den October 1853.

Schubart. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann Christian Schubart, edler *Von Klausefeld*, een uitstekend landhuishoudkundige, geboren den 24sten Februari 1734 te Zelst. Hij was eerst linnenwever, daarna secretaris van generaal *Werner* in den Zevenjarigen Oorlog en reisde sedert 1762 in dienst der Vrijmetselaarij in onderscheidene landen van Europa. In 1769 en later kocht hij aanzienlijke goederen en paste er een nieuw stelsel van landbouw toe, terwijl hij tevens ijverde voor de afschaffing van dienstbaarheden, die de ontwikkeling van den landbouw belemmerden. Een landbouwkundig geschrift, door hem ingezonden, werd door de Académie van Wetenschappen te Berlijn bekroond en de Keizer van Rusland schonk hem brieven van adeldom. Niettemin had hij van de voorstanders van den ouden sleur veel te verduren, en hij overleed den 23sten April 1787. Zijne „Oekonomisch kameeralistische Schriften” zijn in 1783—1784 in 6 deelen, en zijn „Oekonomische Briefwechsel” is in 1786 in 4 stukken in het licht verschenen.

Christian Friedrich Daniel Schubart, een Duitsch dichter, geboren den 13den April 1789 te Sontheim in Schwaben. Hij bezocht de scholen te Nördlingen en te Nürnberg en werd student te Erlangen, maar moest in 1700 wegens zijne woeste levenswijze ziek en met schulden overloden naar de ouderlijke woning terugkeeren. Nu werd hij huisonderwijzer te Königabronn en in 1763 praecceptor en organist te Geisslingen. Hier trad hij in het huwelijk, maar keerde terug tot den weg der losbandigheid terug, terwijl hij zich tevens bezig hield met poëzij, muziek en het schrijven van artikelen in dagbladen. Wegens eene Ode op den dood van Keizer *Franz I* ontving hij het diploma van Keizerlijk dichter. Nu dichtte hij de „Todegesänge (1767)” en de „Zaubereien (1766)” en werd in 1769 organist en muziekdirecteur te Ludwigsburg. Zijne geestigheid en zijne dichtelijke gaven verschafte hem er toegang tot de aanzienlijkste kringen, maar zijne uitpattingen veretoorden den vrede in zijn huis en deden hem dalen in de achtig

van zijne vrienden. Eene ongeoorloofde betrekking met eene landgenoot uit Aalen deed zijne vrouw de echtelijke woning ruimen en bracht hem zelf voor korten tijd in de gevangenis, en toen hij zijn ergerlijken wandel niet wilde verbeteren, ontving hij zijn ontslag en werd uit het land verbannen. Nadat hij eenigen tijd in Zuid-Duitschland omgesworven en te Mannheim de pas verkregen gunst van den Keurvorst van de Pfalz door eene onvoorzichtige uitlating over de académie aldaar verloren had, begaf hij zich naar München, waar hij goede zaken poogde te doen door over te gaan tot de R. Katholieke Kerk. Zijne hoop was ijdel en hij was van plan heil te zoeken te Stokholm, maar kwam niet verder dan tot Augsburg. Hier redigeerde hij op eene verdienstelijke wijze de „Deutsche Chronik”, en toen de uitgave daarvan door het stedelijk bestuur verboden werd, zette hij ze voort te Ulm, waar hij zich in 1776 vestigde, nadat hij uit Augsburg verbannen was. Nu verkeerde hij in zeer gunstige omstandigheden, totdat Hertog *Karel van Württemberg* hem naar Blaubeuren lokte en daarna op den Hohenasperg in den kerker wierp, om, zooals gezegd werd, een einde te maken aan de onbeschaamdheid, waarmede hij alle gekroonde hoofden der aarde bejegende. Hier heeft hij 10 jaar van zijn leven doorgebracht, het eerste in strenge hechtenis, de volgende 4 onder het gezag van den pietistischen despoot, generaal *Bieger*, van vrouw en kind gescheiden, van alle boeken en schrijfgereedschap verstoken, terwijl hij daarna op eene onwaardige wijze door dien kommandant der vesting gedwongen werd, als diens secretaris en gelegenhedsdichter werkzaam te wezen. Eerst in Mei 1787 werd de naar het lichaam uitgeputte man, door tusschenkomst van Pruisen, in vrijheid gesteld en, om de maat der dwinglandij vol te meten, tot Hofdichter en toneeldirecteur te Stuttgart benoemd, waar hij zich weder met de uitgave van de „Chronik” belastte en in verbeterde geldelijke en huiselijke omstandigheden een rustig leven leidde, hoewel hij den voormaligen smul- en zwelglust nog niet overwonnen had. Hij overleed aldaar den 10den October 1791. De gedichten en proza opstellen van *Schubart* zijn een getrouw spiegelbeeld van den dichter en schryver. Men vindt daarin de ongestadigheid en vluchtigheid, het gemis van zedelijken ernst, welke grondtrekken waren van zijn karakter. Zijne lotgevallen heeft hij beschreven in: „Schubart's Leben und Gesinnungen (1701—1793, 2 dln)”. Zijne „Sämmtliche Gedichte” zijn in 1785—1789 in 2 deelen en ook nog in 1842, — en zijne „Sämmtliche Schriften” in 1839—1840 in het licht verschenen. Zijne echtgenoot, die hem 28 jaren overleefde, is te Stuttgart in een armenhuis gestorven.

Schubben zijn bekleedselen van het lichaam van verschillende dieren, namelijk van vele visschen, kruipende dieren, zoogdieren, van de pooten van vogels, van de vleugels van vlinders en van de harde huid van sommige kevers. Bij de visschen bestaan zij uit eene vezelachtige, uit bindweefsel gevormde laag pigmentcellen en daarna uit een plaveivormige opperhuid; zij bestaan hoofdzakelijk uit phosphorsuur calcium. De

schubben der kruipende dieren, der schubdieren en der vogelpooten schijnen van hoornachtigen aard te wezen en komen dus overeen met het haar der zoogdieren, 't geen door een microscopisch onderzoek bevestigd wordt. De schubben der vlinders daarentegen zijn op geheel andere wijze gevormd. Het stofgoud der vlindervleugels of de schubbetjes of het z.g. vleugelstof zijn gekleurde plaatjes, door middel van steeltjes in openingen van het vleugelvlies bevestigd en dakpansgewijs op elkaar geplaatst. Volgens de mededeelingen van *Bernard Deschamps* in zijne: „Recherches microscopiques sur l'organisation des ailes des Lépidoptères (1835)“ bestaat elke schub uit 2 of 3 plaatjes. Op het bovenste ligt het pigment (de kleurstof), en de langwerpige strepen der vleugels worden gevormd door de plooiën der tweede laag van plaatjes. De steeltjes zijn bevestigd in buisjes, welke somtijds eene fraaie gedaante hebben. De schubben zelve zijn zeer verschillend van vorm. De schubben op sommige kevers, bijv. op meikevers, boktorren en snuittorren, zijn vermoedelijk aan den top verbreedte en plat geworden haren en alzoo hoornachtig van aard. Bij de diamantsnuittor (van het geslacht *Entimus*) schitteren zij als juweelen.

Schubdier (*Manis*) is de naam van een

Het schubdier.

zoogdierengeslacht uit de familie der *Wormtongigen* (*Vermilinguia*) en uit de orde der *Tandelloozen* (*Edentata*). Het onderscheidt zich door het ontbreken der sleutelbeenderen en vooral door de vrij groote, harde, hoornachtige, dakpansgewijs gerangschikte schubben, waarmede het lichaam deser dieren bekleed is, en zij komen overeen met de Amerikaansche mieremeters, welke zij in de warme gewesten van Azië en Afrika vervangen. Dreigt er gevaar, dan kunnen zij zich oprollen, evenals onze egels. Tot de soorten van dit geslacht behooren: het *langstaartige schubdier* (*M. macroura*) met een staart, die de dubbele lengte heeft van het lichaam, en met 11 rijen zwarte, geel gezoomde schubben; — het *kortstaartige schubdier* (*M. brachyoura*, zie bijgaande afbeelding), op Ceylon, Sumatra en in Bengalen voorkomende; — het *Javaansche schubdier* (*M. javanica*), op Java, Sumatra en Bornéo levende. Dit schubdier bewoont bergachtige, boschrijke streken, klimt in de boomen, maar leeft doorgaans tusschen de wortels, graaft gaten in den grond en zoekt voedsel in mier- en termietenesten. De inboorlingen eten zijn vleesch en vervaardigen amuletten van zijne schubben.

Schubert. Onder dezen naam vermelden wij: *Gotthilf Heinrich von Schubert*, een verdienstelijk Duitsch natuurkundige, geboren te

Hohenstein in het land van Schönburg den 26sten April 1780. Hij studeerde eerst te Leipzig in de theologie, daarna te Jena in de geneeskunde en hield als practisch arts te Dresden voorlesingen, verzameld onder den titel: „Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaften (1808; 4de druk, 1840)“. In 1819 werd hij professor te Erlangen, in 1827 te München, voorts geheimraad en lid der Académie van Wetenschappen, en hij overleed den 1sten Juli 1860. Van zijne geschriften noemen wij voorts: „Ahnungen einer allgemeinen Geschichte des Lebens (1806—1821, 2 dln)“, — „Die Urwelt und die Fixsterne (1822; 2de druk, 1830)“, — „Das Weltgebäude, die Erde und die Zeiten des Menschen auf der Erde (1852)“, — „Lehrbuch der Naturgeschichte (21ste druk, 1871)“, — „Symbolik des Traums (1814; 4de druk, 1862)“, — „Geschichte der Seele (1830, 5 dln; 4de druk, (1850)“, — „Die Krankheiten und Störungen der menschlichen Seele (1845)“, — „Altes und neues aus dem Gebiete der innern Seelenkunde (1824—1844, 5 dln, en later)“, — „Biographien und Erzählungen (1847—1848, 3 dln)“, — „Erzählungen (1840—1844, 3 dln)“, — „Erzählungen für die Jugend (1862, 2 dln; 2de druk, 1872)“, — „Der Erwerb aus einem vergangenen und die Erwartungen von einem

zukünftigen Leben (1853—1856, 3 dln)“, — en „Erinnerungen aus dem Leben der Herzogin Helene Luise von Orleans (1859; 8ste druk, 1878)“.

Franz Schubert, één van Duitschlands voortreffelijkste componisten. Hij werd geboren te Weenen den 31sten Januari 1797 en wegens zijne fraaie stem in de Keizerlijke musiekschool opgenomen, waar hij zich oefende in het bespelen van verschillende instrumenten. Toen zijne stem in de jongelingsjaren veranderde, keerde hij in 1818 terug in de ouderlijke woning. Hier wijdde hij zich aanvankelijk onverdeeld aan de toonkunst, maar werd in 1814, om zich aan den krijgdiensdienst te onttrekken, hulponderwijzer bij zijn vader. Drie jaar bleef hij deze betrekking waarnemen en wakte tevens door zijne compositiën de aandacht van onderscheidene musiek liefhebbers te Weenen, zoodat hij in 1818 musiekmeester werd bij Graaf *Estorházy* en dezen volgde naar zijn buitenverblijf Zélez in Hongarije. In den herfst van dat jaar keerde hij naar Weenen terug, waar hij, met uitzondering van eenige uitstapjes, bij voortdurend vertoefde en den 18den November 1828 overleed. In 1868 verrees aldaar een gedenkteen te zijner eer. Hij bekleedde geenerlei vaste betrekking; die van Hoforganist wees hij van de hand, en die van vice-kapalmeeester der Keizerlijke Hof-

kapel, waarnaar hij dong, werd aan *Weigl* toegekend, zoodat hij steeds in bekrompene omstandigheden verkeerde. Men heeft van hem: 4 voltooide en 5 onvoltooide opera's, 5 operettes, 2 vaudevilles, 1 melodrama, 9 overtures (waaronder die van „Fierabras”, „Roosamunde” en „Alfonso and Estrella”), 5 missen, een groot „Halleluja”, omstreeks 600 liederen, van welke de verzamelingen: „Die schöne Müllerin”, — „Winterreise”, — „Schwanengesang”, — en „Ausgewählte Lieder” de meest bekende zijn, 9 symphonieën, 12 strikkwartetten, het vermaarde „Forellen-klavierquintet” enz. In al die stukken ontwaart men eene schitterende verbeelding, eene ongemeene frischheid van uitdrukking en een onuitputtelijken rijkdom van oorspronkelijke melodieën en harmonieën. Hij is bij uitnemendheid lierdichter op het gebied der tonen.

Friedrich Wilhelm Schubert, een verdienstelijk Duitsch geschiedkundige en statisticus. Hij werd geboren te Königsberg den 20sten Mei 1799, aanvaardde er in 1823 een professoraat en overleed den 21sten Juli 1868. Van zijne geschriften vermelden wij: „Handbuch der allgemeinen Staatskunde von Europa (1835—1848, 2 din)”, — en „Die Verfassungsurkunden und Grundgesetze der Staaten Europa's und der Nordamerikanischen Freistaaten (1840—1858, 2 din)”. Ook bezorgde hij met *Rosenkranz* eene nieuwe uitgave der Werken van *Kant*.

Friedrich Karl Schubert, een Duitsch tooneelschrijver, geboren te München den 6den November 1832. Hij diende 20 jaar bij de artillerie, nam als kapitein zijn ontslag en wijdde zich aan de beoefening der fraaie letteren. Van zijne tooneelstukken noemen wij: „Moritz von Sachsen (1864)”, — „Der deutsche Bauernkrieg (1888)”, — „Napoleon I, dramatisches Charakterbild (1882)”, — „Drei Küsse (1880)”, — „Vom Regen in die Traufe (1878)”, — en van zijne romans: „Und sie bewegt sich doch (1870)”, — „Die Jagd nach den Glücke (1873)”, — en „Wlasta (1875)”. Ook schreef hij vele novellen en leverde een bundel: „Gedichte (1866)”.

Schubiger (Anselm), een verdienstelijk schrijver over de geschiedenis der muziek in de middeleeuwen en geboren den 5den Maart 1815 te Usmach in het Zwitsersche canton St. Gallen, erlangde zijne opleiding in het Benedictijner klooster te Einsiedeln, waar hij in 1835 de priesterwijding ontving en nog altijd zijn verblijf houdt. Hij schreef: „Die Sängerschule St. Gallens (1858)”, — „Die Pflege des Kirchengesangs und der Kirchenmusik in der deutschen Katholiken Schweiz (1873)”, — en „Musikalische Specielegen (1876)”, waarin hij „Das liturgische Drama des Mittelalters”, — „Orgelbau und Orgelspiel im Mittelalter”, — „Die ausserliturgischen Lieder”, en „Die mittelalterliche Instrumentalmusik” behandelt. Ook is hij een vlijerig medewerker aan de „Monatshefte für Musikgeschichte”.

Schubin (Ossip of Joseph) is de pseudoniem der Duitsche schrijfster *Liese* (genaamd *Lola Kirchner*). Zij werd geboren te Praag den 17den Juni 1854, was veel op reis en bracht den winter en de lente veelal door te Brussel, te Parijs of te Rome. Van hare romans noemen wij: „Ehre (1888 en later)”, — „Bravo

rechts (1885)”, — „Gloria victis! (1885, 3 din)”, — en „Unter uns (1885)”. Van hare novellen vermelden wij: „Mal' oehio and andere Novellen (1884)”, — „Die Geschichte eines Geistes. Die Galbrizzi (1884)”, — en „Ein Frühlingstraum (1884)”.

Schubvleugeligen, (Lepidoptera), zie *Vlinders*.

Schücking (Christoph Bernhard Levin), een Duitsch romanschrijver, geboren den 7den September 1814 te Clemenswerth in het land van Münster, bezocht de gymnasia te Münster en Osnabrück, studeerde te München, Heidelberg en Göttingen in de rechten, maar bepaalde zich in 1837 bij letterkundigen arbeid en vestigde zich te Münster. In 1842 belastte hij zich met de opvoeding der beide zonen van Vorst *Wrede*, trad het volgende jaar in het huwelijk, werd in 1843 lid der redactie van de „Allgemeine Zeitung” te Augsburg, bleef er 1½ jaar en vertrok naar Keulen, waar hij tot 1852 het feuilleton der „Kölnische Zeitung” redigeerde. Na dien tijd woonde hij bij afwisseling op zijn buitenverblijf Sassenberg bij Warendorf en te Münster en deed reizen naar Engeland en Italië. Hij overleed te Pymont den 30sten Augustus. Van zijne werken noemen wij: „Das malerische und romantische Westfalen (met *Freiligrath*, 1839; 2de druk, 1871)”, — „Ein Schloez am Meer (1843, 2 din)”, — „Die Ritterbürtigen (1845, 3 din)”, — „Eine dunkle That (1846)”, — „Novellen (1846, 2 din)”, — „Gedichte (1846)”, — „Eine Römerfahrt (1848; 2de druk, 1860)”, — „Heinrich von Gagern, ein Lichtbild (1849)”, — „Ein Sohn des Volks (1849, 2 din)”, — „Der Bauernfürst (1851, 2 din)”, — „Die Königin der Nacht (1852)”, — „Ein Staatsgeheimnis (1854, 3 din)”, — „Ein Redekampf zu Florenz (1854)”, — „Die Sphinx (1856)”, — „Der Held der Zukunft (2de druk, 1859)”, — „Der Sohn eines berühmten Mannes (1857)”, — „Günther von Schwarzburg (1857)”, — „Aus den Tagen der grossen Kaiserin (1858, 2 din; 2de druk, 1861)”, — „Paul Bronckhorst (1859, 3 din)”, — „Bilder aus Westfalen (1860)”, — „Die Rhei der Burg (1860, 2 din)”, — „Die Marktenderin von Köln (1861, 3 din)”, — „Die Geschwornen und ihr Richter (1861, 3 din)”, — „Historische Novellen (1862)”, — „Annette von Droste, ein Lebensbild (1861; 2de druk, 1871)”, — „Eine Aktiengesellschaft (1863, 3 din)”, — „Frauen und Räthsel (1865, 2 din)”, — „Aus alter und neuer Zeit (1864)”, — „Verschlungene Wege (1867, 3 din)”, — „Eine Künstlerleidenschaft (1867)”, — „Die Malerin aus dem Louvre (1869, 4 din)”, — „Luther in Rom (1870, 3 din; 2de druk, 1873)”, — „Deutsche Kämpfe (1871, 2 din)”, — „Herrn Didlers Landhaus (1872, 3 din)”, — „Die Heiligen und die Ritter (1873, 4 din)”, — „Aus heißen Tagen (1874)”, — „Feuer und Flamme (1874, 3 din)”, — „Novellenbuch (1876, 2 din)”, — „Die Herberge der Gerechtigkeit (1876, 2 din)”, — en *Lebenserinnerungen* (1886, 2 din)”. Ook zijn uitgelezen verzamelingen van zijne romans en novellen in het licht verschenen. Zijne verhalen hebben doorgaans een geschiedkundigen achtergrond en onderscheiden zich door eene gelukkige conceptie, eene boeiende ontwikkeling en eene juiste

karakterteekening. — Zijne echtgenoot *Luise* geboren *van Gall*, overleden den 16den Maart 1856, schreef: „Frauenovellen (1845, 2 dln)“, — „Frauenleben (1856; 2 dln)“, — „Gegen den Strom (1851, 2 dln)“, — „Der neue Kreuzritter (1858)“, — en het bijspel: „Ein schlechtes Gewissen (1842)“. Met haren man leverde zij: „Familienbilder (1854, 2 dln)“, — en „Familiengeschichten (1854, 2 dln)“.

Schuderoff (Georg Jonathan) een Protestantisch godgeleerde, geboren te Gotha den 24sten October 1756, studeerde te Jena, was op verschillende plaatsen werkzaam als predikant, werd in 1836 emeritus en overleed den 31sten October 1843. Hij behoorde tot de vertegenwoordigers van het rationalismus en redigeerde van 1802 tot 1832 het: „Journal zur Veredlung des Prediger- und Schullehrerstandes, des öffentlichen Religionskultus und des Schulwesens“. Met *Böhr* en *Schliermacher* gaf hij een: „Neues Magazin von Fest-, Gelegenheits- und andere Predigten (1823 enz)“. Voorts schreef hij: „Ueber Kirchenzucht, mit besonderer Hinsicht auf die protestantische Kirche (1809)“, — „Briefe über die protestantische Kirche (1809)“, — „Briefe über das protestantische Kirchenwesen (1815)“, — „Grundzüge zur evangelisch-christlichen Kirchenverfassung und sein evangelischen Kirchenrecht (1817)“, „Ueber die Konsistorialverfassung (1831)“, — „Die Märtyrer der Liebe (1805)“, — en „Richard und Auguste, ein Roman in Briefen (1805)“.

Schuimbeestjes zijn insecten, welke onder de orde der *Hemiptera* (Halfvleugeligen) tot de familie der *Cicadida* behooren. Zij ontleenen hun naam aan het schuim, dat door de larven wordt afgescheiden en waarmede zich deze bedekken. Reeds lang had men in Mei en Juni hoopjes schuim op de twijgen, stengels en bladeren van vele planten waargenomen zonder daarvan den oorsprong te kennen, totdat men daarin gele, groene of witte larven vond met zwarte oogen en lange pooten. Is dit diertje verveld, dan scheidt het geen schuim meer af. Het heeft alsdan een driehoekigen kop, zuigende monddeelen, een blaasvormig of rimpelig aangezicht, 2 zeer fijne sprieten, 2 lederachtige voor- en 2 vliesige achtervleugels, achterschenen met 2 groote dorens in het midden en een kranen van kleine dorens aan het einde, en tarsen met 3 leden. Zij hebben de grootte eener vlieg en kunnen ver springen. Zij vormen het geslacht *Aphrophora*. In ons Vaderland heeft men *A. spumaria*, grijs met witte banden op de vleugels en uitaltend op wilgen voorkomende, en *A. bifasciata*, kleiner dan de voorgaande soort en op allerlei planten te vinden.

Schuja, eene arrondissementshoofdstad in het Europeesch-Russisch gouvernement Wladimir, ligt aan de Tessa en aan den spoorweg naar Kinesjma, telt bijna 14000 inwoners en vormt met haar arrondissement het middenpunt der katoenrijverheid in Rusland. De hier vervaardigde stoffen zijn zeer goedkoop, vooral bestemd voor de behoeftige volksklasse en inzonderheid in Azië zeer getrokken.

Schuld (debitum) is 't geen iemand op grond van het recht gehouden is voor een ander te doen of aan hem te geven — vooral in geld of geldswaarde — in overeenstemming

XIII.

met de vordering van den schuldeischer. In het koopmansboek draagt schuld den naam van *debit* en schuldvordering dien van *credit*. De vergelijking van die beide levert de *balans*. Men spreekt van hypothecaire schuld, wisselschuld, boekschuld enz. — Voorts is schuld (culpa) het verband tusschen 's menschen handeling en eene krenking van recht en wet. — Op zedelijk gebied noemt men dengene schuldig, die de zedewet schendt. Schuld wordt ook in het algemeen, maar in ongunstige beteekenis voor oorzaak gebezigd.

Schuldbrief (Een) of *schuldbekentenis* is een schriftelijk bewijs van aangegane schuld, door den schuldenaar aan den schuldeischer ter hand gesteld. Hij wordt gewoonlijk afgegeven bij het sluiten eener leening en vermeldt dan het bedrag van deze en van de rente, alsmede den tijd en de wijze van teruggave van het geleende. De schuldbekentenis is een belangrijk bewijsmiddel voor het bestaan eener schuld. Zie voorts onder *Staatschulden*.

Schulenburg (Johan Matthias van der) Rijksgraaf en veldmaarschalk in dienst der Venetiaansche Republiek, geboren te Emden bij Magdeburg den 8sten Augustus 1651, nam bij de troepen van den Hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel deel aan zeven veldtochten tegen de Turken, werd in 1698 generaal-majoor en chef van een Duitsch regiment onder *Victor Amadéus*, hertog van Savoye, werkte het volgende jaar mede tot het dempen van een opstand der Waldenzen en streed in 1701 aan het hoofd eener brigade bij het leger van den maarschalk *Catinat*. In 1702 werd hij luitenant-generaal in dienst van *Augustus II* van Polen en voerde bevel in den voor de Saksen noodlottigen slag bij Klissow (19 Juli 1702) over de Saksische infanterie van het centrum. In den winter van 1704 erlangde hij in Polen het opperbevel over de geheele armee en volbracht een meesterlijken terugtocht naar Silezië. Aan het hoofd van een korps, uit Saksen en Russen bestaande, deed hij in 1706 nogmaals een inval in Polen, maar werd door den Zweedschen veldmaarschalk *Renskiöld* bij Fraustadt geslagen. In 1708 trok hij met Saksische hulptroepen van de armee van *Marlborough* in Vlaanderen, was tegenwoordig bij den slag van Oudenaarde en bij de belegering van Rijsel en Doornik, voerde bij Malplaquet het bevel over 40 bataljons, nam deel aan de belegering van Bergen en Douai en noodzaakte Bèthune zich over te geven. In 1711 verwisselde hij den Saksischen dienst met den Venetiaanschen en werd tevens door den Keizer in den gravenstand opgenomen. De door hem bestuurde verdediging van Corfu met geringe strijdkrachten is een der meestberoemde feiten uit de nieuwere krijgsgeschiedenis. Daarop volgden de verovering van de vesting Butrinto en het bezetten van Santa Maura. In 1718 ondernam *Schulenburg* een inval in Albanië, maar moest wegens den Vrede van Passarowitz terugtrekken. In de volgende 29 jaar spande hij zijne krachten in om het oorlogvoerend vermogen van Venetië te versterken en overleed den 14den Maart 1747. De Republiek deed te zijner eer te Corfu een gedenksteen verrijzen. — Zijn nazaat *Friedrich Albrecht van der Schulenburg*, geboren te Dresden den 18den Juni 1772, studeerde te Leipzig

26

en te Wittenberg, bepaalde zich bij de diplomatie en was van 1794 tot 1797 werkzaam bij de gezantschappen te Weenen en Regensburg en bij het vredescongres te Rastadt. Hij was er 1799 gezant aan het Deensche, in 1801 aan het Russische en in 1810 aan het Oostenrijksche Hof. Bij het Congres te Weenen was hij vertegenwoordiger van den Koning van Saksen. Later werd hij in Saksen geheimraad in werkelijken dienst, toen weder gezant te Weenen, nam in 1830 zijn ontslag en overleed te Klosterroda den 12den September 1853. Hij schreef: „Leben und Denkwürdigkeiten des Johann Matthias von der Schulenburg (1884, 2 dln)”.

Schüller (Gottlieb Christian), een Duitsch rechtgeleerde en staatsman, geboren den 27sten Maart 1798 te Salzungen, bezocht de hoogeschole te Jena en te Heidelberg en vestigde zich in 1820 als advocaat in zijne geboorteplaats. In 1827 trad hij in staatsdienst, bekleedde verschillende rechterlijke betrekkingen in het hertogdom Meiningen, was van 1834 tot 1837 lid van de Vergadering der Ständen en werd in 1838 Oberappellationsgerichtsath te Jena. Aldaar zag hij zich in 1841 eershalve tot doctor in de rechten bevorderd en hield er als honorair professor voordragingen over strafrecht en strafprocès. In democratischen geest nam hij deel aan de staatkundige beweging van 1848, schreef: „Flüchtige Gedanken eines Deutschen über eine Centralbehörde für Deutschland (1848)”, nam deel aan het Voor-Parlement de Frankfort aan de Main, werd lid van de Nationale Vergadering en vertrok met het Romp-Parlement naar Stuttgart. Daarna werd hij vice-president van den Landdag te Weimar, in 1868 voorzitter van het „Gesamt-Oberappellationsgericht” en overleed te Jena den 1sten Juni 1874. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Beiträge zur Beurtheilung des Kriminalgesetzbuchs für das Königreich Sachsen (1839)”, — „Kritische Bemerkungen zu den Entwurf des Strafgesetzbuchs für die Preussischen Staaten (1844)”, — en „Juristische Abhandlungen und Rechtsfälle (met Orloff enz., 1847—1857, 2 dln)”.

Schulte (Johann Friedrich, ridder von), een uitteekend beoefenaar van het Kerkelijk recht en vertegenwoordiger der Oud-Katholieke beweging, werd geboren te Winterberg in Westfalen den 23sten April 1827, studeerde en promoveerde te Berlijn in de rechten, aanvaardde eerst eene betrekking bij de rechtbank en vestigde zich vervolgens als privatdocent te Bonn. Sedert 1869 is hij opgenomen in den Duitschen ridderstand en van 1874 tot 1879 was hij lid van den Duitschen Rijksdag. Hij was voorzitter van de congressen der Oud-Katholieken te München (1871), Keulen (1871), Constanz (1873), Freiburg (1874) en Breslau (1876), almede van de Commissie, te Keulen benoemd tot het kiezen van een Oud-Katholieken bisschop. In 1872 werd hij lid van de Académie van Wetenschappen te Weenen. Hij schreef: „Handbuch des Katholische Eherechts (1855)”, — „Das Katholische Kirchenrecht (1856—1860, 2 dln)”, — „Lehrbuch des Katholischen Kirchenrechts (1863; 4de druk, 1896)”, — „Die Geschichte der Quellen und Literatur des kanonischen Rechts (1875—1877, 2 dln)”, —

„Darstellung der Processes von den Katholischen geistlichen Ehegerichten Oesterreichs (1858)”, — „Lehrbuch der deutschen Reichs- und Rechtsgeschichte (1861; 5de druk, 1881)”, — „Die Macht der römischen Päbste (1ste en 2de druk, 1871)”, — „Denkschrift über das Verhältnis des Staats zu den Sätzen der päbstlichen Konstitution von 18 Juli 1870 (1871)”, — „Die Stellung der Concilien, Päbste und Bischöfe (1870)”, — „Die neuern Katholischen Orden und Kongregationen (1872)”, — „Der Cölibatszwang (1876)”.

Schultens. Onder dien naam vermelden wij drie hoogleraren, welke zich door beoefening der Oostersche letteren verdienstelijk hebben gemaakt, namelijk:

Albert Schultens, geboren te Groningen den 23sten Augustus 1686. Hij legde zich met grooten ijver toe op het Hebreeuwsch en Arabisch, was eerst predikant te Wassenaar en werd vervolgens hoogleeraar te Franeker (1718) en toen te Leiden (1732), waar hij den 20sten Januari 1760 overleed. Hij heeft eene lange reeks van geschriften nagelaten, van welke wij noemen: „Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae (1737 en later bij herhaling)”, — eene herziene uitgave der „Grammatica Arabica (1748)” van *eam Erp*, — „Proverbia Salomonis (1748)”, — en „Origines Hebraeae (1724—1738, 2 dln; 2de druk, 1761)”.

Johannes Jacobus Schultens, een zoon van den voorgaande, geboren te Franeker in 1716. Reeds op jeugdigen leeftijd was hij hoogleeraar te Herborn en zag zich in 1749 benoemd tot professor te Leiden, waar hij den 17den November 1778 overleed. Hij was een man van uitgebreide kennis, die met menig geschrift deelgenomen heeft aan de godsdiensttwisten van zijn tijd.

Hendrik Albert Schultens, een zoon van den voorgaande, geboren te Herborn den 15den Februari 1749. Nadat hij reeds in 1772 eene „Anthologia sententiarum Arabicarum” had uitgegeven, vertrok hij naar Engeland, om te Oxford de studie der Oostersche talen voort te zetten. Ook werd hij aldaar tot magister benoemd. Na zijn terugkeer koesterde baron *Bentinck*, curator der Leidsche Académie, het plan, hem in de gelegenheid te stellen, op 's Rijks kosten eene wetenschappelijke reis naar Frankrijk, Spanje en Italië te doen, maar dat plan werd verijdeld door de benoeming van *Schultens* tot hoogleeraar in de Oostersche letterkunde te Amsterdam (1773). Zes jaar later aanvaardde hij een dergelijk profesoraat te Leiden en was er met roem werkzaam, totdat de dood hem reeds den 12den Augustus 1793 ten grave sleepte. Behalve académische oratiën leverde hij eenige opstellen in de „Bibliotheca critica” van *Wytzenbach*, eene uitgave der Arabische fabelen van *Bidpai* en eene vertaling van het boek *Job*.

Schultes (Joseph August), een verdienstelijk kruidkundige, geboren te Weenen den 13den April 1773, studeerde aldaar en bracht het door zijne kruidkundige nasporingen zoover, dat hij reeds in 1794: „Oestreichs Flora. Ein Handbuch auf botanischen Excursionen (2 dln; in 1800 en 1814 herdrukt)” in het licht kon zenden. Daarna begaf hij zich naar

Zwitserland, bezocht eenige Duitsche hogescholen, vestigde zich als geneesheer te Weenen en werd in 1797 hoogleeraar in de natuurlijke historie. Later was hij als zoodanig werkzaam te Krakau, Innsbruck, Landshut en München. Hij verzamelde eene groote menigte plantensoorten, maar had met vele moeilijkheden en rampen te worstelen, zoodat hij eindelijk tot zwaarmoedigheid verviel en den 21sten April 1831 overleed. Hij schreef o. a.: „Ueber Reisen im Vaterlande zur Aufnahme der waterländischen Naturgeschichte (1799)”, — „Versuch eines Handbuchs der Naturgeschichte des Menschen, nebst einer Allgemeinen Einleitung in die Naturgeschichte des Tierreiches (1799)”, — „Ausflüge nach dem Schneeberge in Unterösterreich, mit beigefügter Fauna und Flora der südwestlichen Gegend um Wien (1802)”, — „Reise auf den Glockner (1804, 4 dln.)”, — „Bayerische Flora (1811)”, — „Grundriss einer Geschichte und Literatur der Botanik (1817)”, — en „Systema vegetabilium (1817—1830, 7 dln, onvoltooid)”. — Ook zijn zoon *Julius Hermann*, geboren te Weenen den 4den Januari 1805, was een verdienstelijk kruidkundige, die op den 1sten September 1840 in den bloei des levens overleed.

Schults (Adolf), een Duitsch dichter, geboren te Elberfeld den 5den Juni 1820, wijdde zich aan den koophandel, was op verschillende kantoren werkzaam en overleed den 2den April 1858. Hij leverde: „Gedichte (1843; 4de druk, 1868)”, — „Haus und Welt (1851)”, — „Märzgesängen (1848)”, — „Der Harfner am Herd (1858)”, — „Zu Hause (1851)”, — „Lieder aus Wisconsin (1848)”, — „Martin Luther (1883)”, — en „Ludwig Capet.”

Schultz (Ernst Andreas Heinrich Hermann), een Protestantisch godgeleerde, geboren den 30sten December 1836 te Lüchow in Lüneburg, studeerde te Göttingen en te Erlangen, werd leeraar en repetitor, voorts in 1861 privatdocent te Basel, in 1864 hoogleeraar in de theologie te Basel, in 1872 te Straatsburg, in 1874 te Heidelberg en in 1876 te Göttingen. Hij schreef: „Voraussetzungen der christlichen Lehre von der Unsterblichkeit (1861)”, — „Alttestamentliche Theologie. Die Offenbarungsreligion auf ihrer vorchristliche Entwicklungstufe (1869; 2de druk, 1878)”, — „Die Stellung des christlichen Glaubens zur Heiligen Schrift (1872; 2de druk, 1877)”, — „Die Lehre von der Gottheit Christi, Communicatio idiomatum (1891)”, — „Predigten (1862)”, — en „Zur Lehre vom Heiligen Abendmahl (1886)”.

Schultze. Onder dezen naam vermelden wij:

Max Johann Sigmund Schultze, een uitstekend ontleedkundige, geboren te Freiburg in de Breisgau den 26sten Maart 1825. Hij studeerde te Greifswald en te Berlijn in de geneeskunde en vestigde zich in 1850 als privatdocent te Greifswald. Sedert 1848 hield hij zich bezig met het onderzoek der Turbellariën, ontdekte daarin chlorophyl, schreef daarover eene verhandeling (1851) en begaf zich in 1853 naar Italië, om er zich aan de kust der Adriatische Zee aan dierkundige nasporingen te wijden. Daarop verscheen zijn voortreffelijk werk: „Ueber den Organismus der Polythalamien (1854)”. In 1854 ging hij

als buitengewoon hoogleeraar naar Halle en bestudeerde er de ontwikkelingsgeschiedenis van Petromyzon Planeri, de pseudo-electrische organen van de roggen en de electricische organen der visschen, alsmede de wijze, waarop de ulelfinden der zenuwen met de zintuigen in verband staan. In 1859 vertrok hij als hoogleeraar naar Bonn, waar onder zijne leiding een nieuw gebouw voor de ontleedkunde verrees. Voorts bespiedde hij den bouw van het netvlies en van het slijmvlies van den neus, deed op een uitstap naar Parijs en Nederland onderzoek naar den aard der Hyalonemen, ontdekte in 1864 eigenaardige soorten van cellen (Stachel- und Riffzellen), verbeterde de leer der cellen en verkondigde in zijn boek: „Ueber Muskelkörperchen und das, was man eine Zelle zu nennen habe (1861)”, dat men het vlies (membranam) niet tot de celweefsels moet rekenen. Tevens ontwikkelde hij nieuwe denkbeelden over de intercellulaire zelfstandigheid, welke naar zijne meening uit het protoplasma der oorspronkelijk eikander aanrakende, embryonale cellen ontstaat. Hij leverde ook belangrijke geschriften over de bewegingen van het protoplasma en der kleurlooze bloedlichaampjes en vervaardigde een vernuftig uitgedachten toestel om laatstgenoemden gade te slaan. Met de beschrijving daarvan opende hij in 1865 het door hem gestichte „Archiv für microscopische Anatomie”. Groot zijn de verdiensten van *Schultze* tevens met betrekking tot de microscopie, welke hij met talrijke hulpmiddelen verrijkte. Hij overleed te Bonn den 16den Januari 1874. Van zijne overige geschriften vermelden wij: „Beiträge zur Kenntnis der Landplanarien (1857)”, — „Zur Kenntnis der elektrischen Organe der Fische (1858)”, — „Die Hyalonemen (1860)”, — „Das Protoplasma der Rizopoden und der Filanzellen (1863)”, — „De ovorum ranarum segmentatione (1863)”, — „Zur anatomie und Physiologie der Retina (1867)”, — „Ueber die zusammengesetzten Augen der Krebse und Insekten (1868)”, — en „Observationes de structura cellularum fibrarumque nervearum (1868)”.

Bernhard Schultze, een verdienstelijk geneeskundige en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren den 29sten December 1827 te Freiburg in de Breisgau, studeerde te Greifswald en te Berlijn, vestigde zich te Greifswald als privatdocent, werd in 1854 assistent in de verloskunde te Berlijn en zag zich in 1858 benoemd tot hoogleeraar in de verloskunde en in de kennis der vrouwenziekten te Jena. Behalve vele belangrijke opstellen in tijdschriften schreef hij: „Lehrbuch der Hebammenkunst (1860; 7de druk, 1884)”, — „Wandtafel der Schwangerschafts- und Geburtakunde (1865)”, — „Ueber den Scheintod der Neugeborenen (1871)”, — „Pathologie und Therapie der Lageveränderungen der Gebärmutter (1881)”, — en „Unser Hebammenwesen und das Kindbettfieber (1884)”.

August Sigmund Schultze, een broeder der beide voorgaanden en geboren te Greifswald den 28sten April 1833. Hij werd hoogleeraar in de rechten te Straatsburg en schreef: „Die Verleitung zum falschen Eide (1870)”, — „Die Nebenintervention im Civilprozeß (1884)”, — „Das deutsche Konkursrecht in seinen juristi-

schen Grundlagen (1880)", — en „Privatrecht und Prozess in ihrer Wechselbeziehung (1888)".

Karl August Julius Fritz Schultze, een yverig beoefenaar der wijsbegeerte, geboren den 7den Mei 1846 te Celle in Hannover. Hij bezocht in 1865 de universiteit te Jena, studeerde er eerst in de rechten, daarna in de wijsbegeerte en zette deze studie voort te Göttingen en te München. Inmiddels schreef hij: „Die Thierseele (1868)" en „Der Fetichismus (1871)", vestigde zich in het najaar van 1871 als privaatdocent te Jena, werd er in 1875 buitengewoon hoogleeraar en zag zich in 1876 benoemd tot gewoon hoogleeraar aan de polytechnische school te Dresden. Hij schreef voorts: „Georgios Gemistos Plethon (1871)", — „Der Religionsunterricht in Deutschlands Schulen und seine Verbesserung (1862)", — „Du sollst nicht falsch Zeugnis reden wider deinen Nächsten (1878)", — „Geschichte der Philosophie der Renaissance (d1 1, 1874)", — „Kant und Darwin (1870)", — „Ueber Bedeutung und Aufgabe einer Philosophie der Naturwissenschaft (1877—1878)", — „Die Sprache des Kindes (1880)", — „Die Grundgedanken des Materialismus und die Kritik derselben (1881)", — „Philosophie der Naturwissenschaft (1881—1882, 2 dln)", — en „Die Grundgedanken des Spiritismus und die Kritik derselben (1883)". Daaruit blijkt, dat hij de nieuw-Kantiaansche richting volgt.

Schultz Jacobi (Johannes Christoffel), een verdienstelijk Nederlandsch dichter en prozaschryver, geboren te Amsterdam den 4den October 1806, was achterevoigens predikant bij de Evangelisch-Luthersche gemeenten te Culemborg, Zutphen en Rotterdam en overleed in laatstgenoemde stad op den 18den September 1865. Hij schreef: „Gedichten; bloemen uit Salomo's gaard (1843)", — „De Nederlandsche doodendans (1848)", — „Geschiedenis van het godsdienstig gezang bij de Lutherschen in de Nederlanden", — „Geschiedenis der Evangelisch-Luthersche gemeente te Rotterdam (1852—1854)", — „Tafereelen uit de Bijbelsche geschiedenis (1860)", — „Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsche Luthersche Kerk (1862)", — onderscheidene bijdragen in tijdschriften en jaarboekjes.

Schultz-Schultzenstein (Karl Heinrich), een verdienstelijk plantenphysioloog, geboren den 8sten Juli 1798, studeerde te Berlijn in de geneeskunde, vestigde er zich als privaatdocent en werd er in 1825 buitengewoon en in 1868 gewoon hoogleeraar. Hij deed nasporingen omtrent den omloop der sappen in de planten, alsmede omtrent de voeding en de ademhaling der gewassen. Hij kwam daardoor tot een zonderling stelsel aangaande het dierlijk leven en bevestigde zich, dat stelsel toe te passen op de ziekteleer, ziekunde en zedeleer. Als voorzitter van het Genootschap van Tuinbouw heeft hij veel gedaan tot bevordering van het aankweken van planten. Hij overleed te Berlijn den 22sten Maart 1871. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „Ueber den Kreislauf des Saftes in den Pflanzen (1824)", — „Die Natur der lebendigen Pflanzen (1828—1828, 9 dln)", — „Natürliches System des Pflanzenreichs nach seiner innern Organisation (1832)", — „Das System der Cirkulation in seiner Entwickelung durch die Thierreihe und im Menschen

(1836)", — „Ueber die Verjüngung des menschlichen Lebens und die Mittel und Wege zu ihrer Kultur (1842; 2de druk, 1850)", — „Sur la circulation et sur les vaisseaux lactifères dans les plantes (1849)", — „Die Entdeckung der wahren Pflanzennahrung (1844)", — „Neues System der Morphologie der Pflanzen (1847)", — „Die Verjüngung im Pflanzenreich (1851)", — „Die Verjüngung im Thierreich (1854)", — „Allgemeine Krankheitslehre (1844—1845, 2 dln)", — „Die Heilwirkungen der Arzneien (1846)", — „Neues System der Psychologie (1855)", — „Leben, Gesundheit, Krankheit, Heilung (1863; 2de druk, 1873)", — „Naturstadium und Kultur oder Wahrheit und Freiheit in ihrem natürlichen Zusammenhang (1866)", — „Moral als Heilwissenschaft und Kulturwissenschaft (1869)" — en „Die Physiologie der Verjüngung des Lebens im Unterscheid von den dynamischen und materialistischen Stoffwecheltheorien (1867)".

Schulz. Onder dezen naam vermelden wij:

David Schulz, een Protestantisch godgeleerde, geboren den 22sten November 1779 te Pürberg bij Freistadt in Neder-Silezië. Hij studeerde te Halle, vestigde zich in 1806 aldaar als docent, werd in 1809 professor te Frankfort aan de Oeder en begaf zich in die betrekking in 1811 naar Breslau, waar hij in 1819 ook tot lid werd benoemd van het Koninklijk consistorie voor Silezië, welke betrekking hij echter verloor wegens zijne rationalistische richting. Hij overleed te Breslau den 17den Februari 1854. Van zijne geschriften vermelden wij: „Der Brief an die Hebräer, Einleitung, Uebersetzung und Anmerkungen (1818)", — „Die christliche Lehre vom heiligen Abendmahl nach den Grundtext des neuen Testaments (1824; 2de druk, 1831)", — „Die christliche Lehre vom Glauben (1834)", — en „Das Wesen und Treiben der Evangelischen Kirchenseitung (1839—1840, 2 dln)".

Albert Schulz, onder den pseudoniem *Sax Martis* een yverig beoefenaar der middeleeuwse letterkunde. Hij werd geboren te Schwedt den 8sten Mei 1802 en is sedert 1843 werkzaam als regeringsraad in het provinciaal collegie van onderwijs te Magdeburg. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door zijne nasporingen omtrent den Sagenkring van *Arthur* en de Tafelronde, alsmede op het gebied der Celtische, Oud-Fransche en Midden-Hoogduitsche litteratuur. Van zijne geschriften noemen wij: „Leben und Dichtungen Wolframs von Eschenbach (1836—1841, 2 dln; 2de druk, 1858)", — „Die Arthursage und die Märchen des Rothen Buches von Hergest (1842)", — „Nennius und Gildas (1844)", — „Beiträge zur bretonischen und keltisch-germanischen Heldensage (1847)", — „Die Sagen von Merlin (1852)", — „Walther von Aquitanien (1858)", — „Gottfrieds von Monmouth Historia regum Britanniae (1854)", — „Paroivalstadien (1860—1862; 3 stukken)", — „Reimregister zu den Werken Wolframs von Eschenbach (1867)", — „Zur Waffenkunde des ältern deutschen Mittelalters (1867)", — „Ueber Wolframs von Eschenbach Rittergedicht Wilhelm von Orange (1871)", — „Rückblicke auf Dichtungen und Sagen des deutschen Mittelalters (1872)", — „Wilhelm von Orange. Heldengedicht von Wolframs von Eschenbach (1873)",

— „Die pölnische Königsage (1848)”, — „Polens Vorzeit in Dichtung und Wahrheit (1859)”, — en eene bewerking der „Geschichte der welschen Literatur (1864)”, van *Stephens*.

Schulze. Onder dezen naam vermelden wij:

Gotilob Ernst Schulze, een Duitsch wijsgeer, geboren den 23sten Augustus 1761 te Heldringen in Thüringen. Hij studeerde te Wittenberg, werd er privaatdocent en zag zich in 1788 benoemd tot hoogleeraar te Helmstädt en in 1810 te Göttingen, waar hij den 18den Januari 1838 overleed. Van zijne geschriften noemen wij: „Aenesidemus, oder über die Fundamente der von Reinhold gelieferten Elementarphilosophie, nebst einer Vertheidigung des Scepticismus gegen die Anmassungen der Vernunftkritik (1722)”, — „Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften (1814; 3de druk, 1824)”, — „Psychische Anthropologie (1816; 3de druk, 1826)”, — en „Ueber die menschliche Erkenntnis (1832)”.

Friedrich August Schulze, een Duitsch romanschrijver, bekend onder den naam van *Friedrich Lamm*. Hij werd geboren te Dresden den 1sten Juni 1770, studeerde te Leipzig, werd in 1807 secretaris der commissie van landhuishoudkunde, verkreeg in 1820 den titel van Koninklijk „Kommissionsrath” en overleed den 4den September 1849. Hij leverde talrijke bijdragen in tijdschriften en jaarboekjes en gaf een „Gespensterbuch (met *Apel*, 1810—1817, 6 dln)”, — „Lustspiele (1807)”, — en „Gedichte” in het licht. Zijne „Gesammelte Schriften” verschenen in 1843 in 6 deelen.

Ernst Konrad Friedrich Schulze, een verdienstelijk Duitsch dichter, geboren den 22sten Maart 1789 te Celle. Hij studeerde te Göttingen, schreef in dien tijd zijn gedicht: „Psyche (1819)”, vestigde er zich als privaatdocent en hield voordrachten over oude talen en fraaie letteren. Nadat hij in 1814 aan den veldtocht tegen Frankrijk had deelgenomen, keerde hij naar Göttingen terug en overleed te Celle den 29sten Juni 1817. In zijn romantisch epos: „Cäcilia (1818; 3de druk, 1819)” verheerlijkte hij de gedachtenis eener overledene geliefde. Gedurende zijne laatste ziekte schreef hij het fraaie gedicht: „Die besauberte Rose (1818; 12de druk, 1870)”, waarvoor hem de in „Urania” uitgelooofde prijs werd toegekend. Ook in zijne „Vermischte Gedichte (1820; 3de druk, 1852)” vindt men menig uitstekend leerdicht. Eene uitgave zijner gezamenlijke dichterlijke werken is bezorgd door *Bouterweck* (1818—1820, 4 dln; 3de druk, 1855, 5 dln).

Friedrich Gotilob Schulze, een uitstekend landbouwkundige, geboren te Obergavernitz bij Meissen den 28sten Januari 1795. Hij studeerde te Jena en te Leipzig in de staatswetenschappen en legde zich vervolgens toe op den practischen landbouw. In 1817 werd hij bestuurder der domeinen in Opper-Weimar, vestigde zich in 1819 als privaatdocent te Jena en zag zich in 1821 aldaar tot hoogleeraar benoemd. Hij deed er een instituut vrijzeten tot opleiding van landbouwers, vertrok in 1832 naar Greifswald, stichtte in 1834 te Eldena een dergelijk instituut, keerde in 1839 als hoogleeraar in de staathuishoudkunde naar Jena terug en overleed aldaar den 3den Juli 1860. Hij schreef o. a.: „Ueber Wesen und Studium der Wirtschaftswissen-

schaften (1826)”, — „Deutsche Blätter für Landwirtschaft und Nationalökonomie (1843—1859, 2 dln)”, — en „Lehrbuch der Nationalökonomie für Land-, Forst- und Staatswirte (1856)”.

Hermann Johann Friedrich Schulze, een verdienstelijk beoefenaar van het staatsrecht en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 23sten September 1824 te Jena, studeerde aldaar en te Leipzig in de rechten, vestigde zich in 1848 als privaatdocent te Jena, werd er in 1850 buitengewoon hoogleeraar in de rechten en zag zich in 1857 te Breslau en in 1878 te Heidelberg tot gewoon hoogleeraar benoemd. Tot zijne merkwaardigste geschriften behooren: „System des deutschen Staatsrechts (1865)”, — „Einleitung in das deutsche Staatsrecht (1857)”, — „Die Krisis des deutschen Staatsrechts im Jahr 1866 (1867)”, — „Das preussische Staatsrecht auf Grundlage des deutschen Staatsrechts dargestellt (1870—1877, 2 dln)”, — „Das Erb- und Familienrecht der deutschen Dynastien des Mittelalters (1871)”, — „Aus der Praxis des deutschen Staats- und Privatrechts (1876)”, — en „Lehrbuch des deutschen Staatsrechts (1886)”. Ook schreef hij nog: „Nationalökonomische Bilder aus Englands Volksleben (1853)”.

Schulze-Delitzsch (*Hermann*), de ijverige stichter der voorschotbanken en geboren te Delitzsch den 29sten Augustus 1808, studeerde in de rechten en erlangde eene rechterlijke betrekking in zijne geboorteplaats. In 1848 zag hij zich afgevaardigd naar de Pruisische Nationale Vergadering, voegde zich bij het linker centrum en bekleedde het voorzitterschap der commissie van onderzoek naar den achterlijken toestand der arbeiders en handwerkallieden. Ook behoorde hij tot de leden der onthondene Tweede Kamer van 1849. Hij was een der afgevaardigden, die beschuldigd werden van weigering der belastingbetaling, doch hij verdedigde zich op eene schitterende wijze. Bij eene hervorming der rechterlijke macht werd hij naar de rechtbank te Wreschen verplaatst, doch daar men hem een verlof weigerde, dat hij voor zijne wankelende gezondheid noodig had, nam hij zijn ontslag en begaf zich naar Delitzsch, waar hij de eerste voorschotvereniging stichtte. Hij bleef voorts de leider dezer door hem gewekte beweging, welke eerlang eene aanmerkelijke uitgebreidheid verkreeg. In 1861 werd hij weder gekozen tot lid van het Parlement, waar hij zich bij de partij van den vooruitgang voegde. Hij stemde dan ook tegen de grondwet van den Noord-Duitschen Bond. Later heeft hij den zetel in het Parlement laten varen, maar hij behoorde van het begin af tot de leden van den Rijksdag. Tegen *Lasalle* en zijne aanhangers schreef hij: „Kapitel zu einem deutschen Arbeiterkatechismus (1863)” en „Die Abschaffung des geschäftlichen Risiko's durch Herrn Lasalle (1866)”. Hij nam deel aan het congres van Deutsche staathuishoudkundigen, werd lid van het genootschap tot bevordering van volkswelstand en begunstigde de stichting van werkliedenvereeningingen. Hij zag zijne pogingen met uitstekend gevolg bekroond, doch bleef daarbij den weg der omzichtigheid bewandelen. Onvermoed was hij werkzaam in

geheel Duitsland en verwierf bij de vrijinnigen eene ongemeene populariteit, waartoe zijne kernachtige welsprekendheid niet weinig bijdroeg. Sedert eene reeks van jaren woonde hij te Potsdam. Zijne vrienden en aanhangers hebben eene som van 150 000 mark voor hem bijeengebracht, maar hij wees die aan voor eene stichting, waaruit personen ondersteund zullen worden, die zich door hunne openbare werkzaamheid verdienstelijk hebben gemaakt jegens het vaderland. Hij overleed te Potsdam den 29sten April 1883. Van zijne geschriften vermelden wij: „Associationsbuch für Deutsche Handwerker und Arbeiter (1853)”, — „Die arbeitenden Klassen und das Associationswesen in Deutschland (2de druk, 1863)”, — „Vorschuss- und Kreditvereine als Volksbanken (4de druk, 1874)”, — „Wanderbuch (2de druk, 1859)”, — „Anweisung für Vorschuss- und Kreditvereine (1870)”, — „Die Entwicklung des Genossenschaftswesens (1870)”, — en „Die Genossenschaften in einzelnen Gewerbezweigen (1878)”.

Schumacher (Heinrich Christian), een verdienstelijk sterrenkundige, geboren den 6den September 1780 te Bramstedt in Holstein, studeerde in de rechten te Kiel, daarna in de wis- en sterrenkunde te Kopenhagen, werd in 1813 directeur van de sterrenwacht te Mannheim, in 1815 gewoon hoogleraar in de sterrenkunde te Kopenhagen, maar vertoefde doorgaans op de sterrenwacht te Altona, waar hij den 28sten December 1850 overleed. Hij werd in 1817 belast met de graadmeting in Denemarken, welke in Hannover door Gauss is voortgezet. Voorts werd hem in 1820 door het Genootschap van Wetenschappen te Kopenhagen de taak toevertrouwd, Holstein op te meten en in kaart te brengen. In 1824 bepaalde hij, in verband met het Engelsche Board of longitude, het lengteverschil tusschen Altona en Greenwich en in 1830 deed hij op het kasteel Gyldensteen op Funen waarnemingen omtrent de slingerbeweging, om een grondslag te verkrijgen voor de Deensche lengtemaat. Hij schreef: „Astronomische Nachrichten (1822—1850, na zijn dood voortgezet)”, — „Astronomische Jahrbücher (1836—1844)”, — en „Astronomische Hülfs tafeln (1820—1829, 10 dln)”.

Schumann (Robert), één der uitstekendste Deutsche componisten onzer eeuw, geboren den 8sten Juli 1810 te Zwickau, ondervond in 1819 op een concert van *Maschles* te Karlsbad een diepen indruk van de muziek en legde zich daarna met zoo grooten ijver toe op de toonkunst, dat hij reeds op elfjarigen leeftijd stukken componeerde voor koor en orkest. Hij was van plan, zich geheel aan de muziek te wijden, doch zag, volgens den wensch zijner moeder, daarvan af, toen in 1826 zijn vader overleed. Hij bezocht eerst het gymnasium en daarna de hoogeschoolen te Leipzig en te Heidelberg, maar hield zich uitsluitend bezig met muziek, zoodat hij onder goedkeuring zijner moeder het vroegere voornemen weder opvatte. In 1830 begaf hij zich naar Leipzig, om onder de leiding van *F. Wiek* zich in het pianospel te oefenen. Door overgroten ijver bezorgde hij zich eene verlamming van één zijner vingers, zoodat hij zich bij de compositie moest bepalen. Van

H. Dorn ontving hij onderwijs in de theorie, en weldra verschenen er compositiën van zijne hand. In 1834 stichtte hij het „Neue Zeitschrift für Musik”, dat hij tot 1844 redigeerde. Daarin zocht hij de vertegenwoordigers der muziek van een beteren geest te doordringen. In het begin van 1839 vertrok hij naar Weenen, maar keerde na eenige weken naar Leipzig terug en trad in 1840 in het huwelijk met de dochter van zijn leermeester *Wiek*. Bij de stichting van het conservatorium te Leipzig in 1843 belastte hij er zich met het onderwijs in de de compositie. In dat jaar werd zijn stuk: „Paradies und Peri” opgevoerd en in het volgende volbracht hij met zijne vrouw eene kunstreis naar Rusland. Na zijn terugkeer begaf hij zich met haar naar Dresden, waar hij in 1847 de directie van de liedertafel en in 1848 die van het zangkoor op zich nam. Ook werd in laatstgenoemd jaar zijne opera: „Genoveva” te Leipzig ten tooneele gebracht zonder echter grooten bijval te vinden. In het najaar van 1850 ging hij met zijn gezin naar Düsseldorf, waar hij de betrekking van muziekdirecteur aanvaardde, doch ongesteldheid noodzaakte hem die in het najaar van 1853 neder te leggen. Eene schitterende kunstreis met zijne echtgenoot door Nederland was zijn laatste levensgenot. Zijne ongesteldheid nam toe, en den 7den Februari 1854 wierp hij zich in de Rijn. Men bracht hem levend op het land, doch alle helderheid des geestes was verdwenen, zoodat hij nog 2 jaar in een gesticht bij Bonn vertoefde en aldaar den 29sten Juli 1856 overleed. Hij was een gevoelvol componist, die zich naar het voorbeeld der grootste meesters had gevormd. Zijne stukken zijn als het ware het afschijnsel van zijn eigen gemoedsleven en bezitten een aantrekkelijk waas van dichterlijke verhevenheid. Het aantal door hem vervaardigde stukken wordt geschat op 148; van deze vermelden wij, behalve reeds genoemde: „Der Rose Pilgerfahrt”, — „Scenen aus Goethe's Faust”, — en „Manfred”, — voorts van zijne liederen: „Frauenliebe und Leben” en „Dichterliebe”. Zijne „Gesammelte Schriften über Musik und Musiker” zijn in 1854 in 4 deelen en in 1875 in 2 deelen in het licht verschenen.

Schumla, zie *Sjoemla*.

Schüppel (Oskar), een verdienstelijk geneeskundige, geboren den 10den Augustus 1837 te Dresden, studeerde te Leipzig in de geneeskunde en legde zich met ijver toe op de microscopie. Hij werd er assistent aan het pathologisch instituut en was in 1867 hoogleraar in de pathologische anatomie en algemeene pathologie te Tübingen. Onder zijne leiding werd daarvoor een gebouw gesticht. Van zijne geschriften vermelden wij: „Untersuchungen über Lymphdrüsentuberkulose (1871)”. Ook was hij medewerker aan het „Handbuch der Pathologie” van *Ziemssen* en leverde een groot aantal artikelen in den derden druk van het „Konversationslexikon” van *Meyer*.

Schuré (Eduard), een Fransch letterkundige, geboren in 1843 te Straatsburg, studeerde aldaar in de rechtsgeleerdheid en gevoelde tevens groote sympathie voor de studie der Germaansche talen. Dien ten gevolge begaf hij zich naar Duitschland, vertoefde te Bonn,

Berlijn en München en knoopte betrekkingen aan met *D. Fr. Strauss, Ad. Stahl, Fanny Lewald, Richard Wagner* en anderen. Sedert 1867 woont hij te Parijs en zoekt er steeds de kennis der Duitsche letterkunde te verspreiden. Hij schreef: „*Histoire du Lied* (1868)”, waarin zich vertalingen bevinden van gedichten van *Göthe, Heine* en *Uland*, — en „*Le drame musical* (1875, 2 din)”.

Schurft (scabies) is eigenlijk geene uitslagziekte, maar eene door overdraging van het dier of van zijne eieren veroorzaakte parasietenkwaal, waarbij zich in de huid een diertje (*Sarcoptes scabiei*), behoorende tot de orde der mijten (*Acarina*), uit de klasse der *Spinners* (*Arachnoidea*) onder de type der *Golde Dieren* (*Arthropodia*), nestelt en voortplant. Zij doet eene ondragelijke jeukte ontstaan, voorts puistjes, die later vocht bevatten, en vervolgens korstjes, wier kwaadsaardigheid door er aan te krabben wordt verhoogd. Om den schurftlijder spoedig en radicaal te genezen, stelt men in een oven zijne kleederen bloot aan eene temperatuur van 120° C., terwijl hij gebracht wordt in een kalibad, waar men zijne huid borstelt met zwavel, groene zeep en sand. Deze kuur wordt 2 uur later herhaald en dan is de schurft gedood.

Schurftkruid, zie *Scabiosa*.

Schurman (Anna Maria van), voorzeker de geleerdste Nederlandsche vrouw, die ooit geleefd heeft, was de dochter van een Antwerpenaar, die om het geloof de wijk nam naar Keulen, waar zij den 5den November 1607 geboren werd. Toen de Hervormden ook daar niet langer veilig waren, begaf zij zich met hare ouders eerst naar het land van Gulik en vervolgens naar Utrecht. Op gevorderden leeftijd vertrok zij naar Amsterdam en werd eene volgeling van *Jessé de Labadie*; doch toen de Amsterdamsche regeering de gemeente, der Labadisten buiten de stad verbande, begaf zij zich naar Herford in Münsterland, waar de Pfalzgravin *Elisabeth* uit toegenegenheid voor *Anna Maria* eene wijkplaats verschafte aan de vervolgd. Vandaar ging zij met hare geestverwanten naar Altona, maar bij het uitbarsten van den oorlog tuaschen Denemarken en Zweden naar Wieuwert in Friesland, waar zij den 4den Mei 1678 overleed. Groot was inzonderheid hare taalkennis; met gemakkelijkheden schreef en sprak zij Fransch, Engelsch, Italiaansch, Latijn, Grieksch en Hebreeuwsch, en zij was voorts bekend met het Chaldeeuwsch, Syriach, Arabisch en Ethiopisch. Wijders was zij ervaren in de geschiedenis, wijsbegeerte, wis-, natuur-, ontleed- en geneeskunde en onderhield briefwisseling met de beroemdste geleerden van haren tijd. Zij vervaardigde gedichten in verschillende talen en beoefende met uitstekend gevolg verschillende beeldende kunsten. Haar schrift was keurig, haar beeldhouw- en boetsceerwerk deegelijks. Ook aneed zij op glas, borduurde, schilderde, teekende, maakte muziek en vervaardigde frase knipsels met de schaar. In de godgeleerdheid was zij zoo diep doorgedrongen, dat zij naar het gevoelen harer tijdgenooten een professoraat had kunnen bekleden; doch dit bevelligde haar niet tegen het mysticismus, zooals blijkt uit

haar geschrift: „*Εκκληρία sive mellioris partit electio* (1673 en 1685, 2 stukken)”. Voorts schreef zij een tractaat over de voorbeschikking, getiteld: „*Paelsteen van den tijd onzes levens* (1639)”, — alsmede: „*Opuscula* (1650 en later)”, terwijl ook hare briefwisseling met *Zivet*: „*De capacitate ingenii muliebris ad scientias*” in het licht is gegeven.

Schurz (Karl), een Amerikaansch staatsman, geboren den 2den Maart 1829 te Liblar bij Keulen, bezocht het gymnasium aldaar en studeerde vervolgens te Bonn in de letteren en geschiedenis. Hier knoopte hij betrekkingen aan met *Kinkel*, nam in 1849 deel aan de bestorming van het tuighuis te Slegburg en trad in Baden in de geleerden der opstandelingen. In Rastadt werd hij gevangen genomen, maar het gelukte hem naar Zwitserland te ontspannen. Hij vernam er de gevangenzetting van *Kinkel* te Spandau en begaf zich in 1850 onder een valschen naam als student in de geneeskunde naar Berlijn, om met eenige geestverwanten *Kinkel* uit den kerker te bevrijden. De onderneming werd met zooveel kracht en vermetelheid en tevens met zooveel beleid volbracht, dat *Kinkel* in November van dat jaar uit de gevangenis ontkwam. *Schurz* begaf zich nu over Parijs naar Londen en in 1852 naar Amerika. Hier vestigde hij zich aanvankelijk te Philadelphia, maar in 1855 te Watertown in Wisconsin. Ook daar bewoog hij zich met geestdrift op staatkundig gebied en was er weldra een invloedrijk aanvoerder der republikeinsche partij. In 1864 droeg hij niet weinig bij tot de overwinning van deze, zoodat *Lincoln* hem tot ambassadeur in Spanje benoemd. Hij keerde echter in het begin van 1862 naar Amerika terug, om zich te scharen onder de vanen der Unie. Onder het opperbevel van *Sigal* diende hij als generaal en onderscheidde zich door dapperheid en beradenheid in den tweeden slag bij Bull-Ran, bij Chancellerville, bij Gettysburg en bij verschillende andere gelegenheden. Later bevond hij zich onder het opperbevel van *Hooker* in Tennessee en stond tot aan het einde van den oorlog aan het hoofd eener divisie. Na het aluiten van den vrede reide hij op last van den president *Johnson* door de Zuidelijke Staten en beschreef met ongemeene duidelijkheden den maatschappelijken en staatkundigen toestand der inwoners aldaar. Vervolgens ging hij naar Detroit in Michigan en stichtte er een nieuw republikeinsch dagblad: den „*Détroit Post*”, en in het voorjaar van 1867 vestigde hij zich te St. Louis en werd er mede-eigenaar en redacteur van den „*Western Post*”. Ook door zijne bekwaamheid als redenaar in vergaderingen erlangde hij groeten-involed. In het najaar van 1867 bezocht hij Duitschland en werd overal met onderscheiding bejegend en zelfs bij een *Bismarck* toegelaten. In 1868 nam hij voor Missouri sitting in den Senaat, behoorde er met *Sumner* tot de onafhankelijke leden der republikeinsche partij en kwam moedig in verzet tegen de toenemende misbruiken en zwendelarijen onder het bestuur van *Grant*. In 1875 werd hij niet herkozen, waarop hij eene nieuwe partij, de Hervormingspartij, tot stand zocht te brengen, maar nog vóór de presidentsverkiezing van 1876 liet hij dat plan varen. De nieuwe president *Hoyes* be-

noemde hem in Maart 1877 tot minister van Binnenlandse Zaken. Een dozijn staatkundige redevoeringen heeft hij uitgegeven onder den titel: „Speeches of Carl Schurz (1866)“.

Schuscha, zie *Sjoesja*.

Schuschter, zie *Sjoesjter*.

Schusólka (Frans), een Oostenrijksch publicist, geboren den 16den Augustus 1812 te Budweis in Bohemen, studeerde te Weenen in de rechten, was vervolgens als pleitbezorger werkzaam, doch liet eerlang dese betrekking varen, om rechtsgeleerde verhandelingen te schrijven voor het „Oosterrijche Juristische Zeitschrift“. Hij kwam echter in botsing met de censeur en vertrok eerst naar Weimar en toen naar Jena, waar hij de brochures: „Ist Oesterreich deutsch? (1848)“ en „Oesterreich und Ungarn (1843)“ in het licht gaf. In November 1845 ging hij over tot de Duitsch-Katholieke gemeente, wier belangen hij in het geschrift: „Die neue Kirche und die alte Politik (2de druk, 1846)“ verdedigde. Wegens zijn boek: „Der Jesuitenkrieg gegen Oesterreich und Deutschland (1845)“ zag hij zich van Oostenrijksche zijde op nieuw met vervolgingen bedreigd, zoodat hij zich in Februari 1846 naar Hamburg begaf, waar hij o. a.: „Oesterrijche Vor- und Rückschritte (1847)“ ter perse legde. De volksbeweging van Maart 1848 deed hem naar Weenen terugkeeren. Hij werd voorts tot lid van het Voor-Parlement, van de Commissie van Vijftig en van het Deutsche Parlement gekozen, waar hij zich bij de linker zijde voegde, maar hij nam er den 17den Augustus zijn ontslag om lid te kunnen worden van den Oostenrijkschen Rijksdag te Kremsier. Na het ontbinden der Vergadering keerde hij naar Weenen terug en wijdde er zich aan letterkundigen arbeid. Nadat de Russen in Hongarije waren binnengetrokken, schreef hij de brochure: „Deutsch oder Russisch (2de druk, 1849)“. In 1850 werd hij uit Weenen verbannen en naar zijn buitenverblijf te Gainfarm verwezen, waar hij twee jaar in afzondering doorbracht. Daarna begaf hij zich naar Dresden, en van 1861 tot 1866 was hij lid van den Oostenrijkschen Rijksdag; ook heeft hij in 1862 het vrijzinnig staatkundig tijdschrift: „Die Reform“ gesticht. Van zijne vroegere geschriften vermelden wij nog: „Briefe Joseph's des Zweiten (3de druk, 1846)“, — en „Geschichtsbilder aus Schleswig-Holstein (1847)“.

Schütt is de naam van twee eilanden, in de Donau tusschen Preesburg en Komorn door aanspoeling van vruchtbaar alib ontstaan. De *Grosse Schütt* (in het Hongaarsch Csalló Kösz of de Bedriegelijke), door de Grootte Donau (Oereg Duna) omarmd, is 12 geogr. mijl lang en 2—4 geogr. mijl breed en bestaat uit voortreffelijke teelaarde, weshalve dit eiland ook de Gouden Tuin (Arany Kerd) van Hongarije wordt genoemd. Men vindt er veel graan, oest en tuinvruchten, voorts water- en zangvogels, terwijl de bewoners er zich tevens bezig houden met veeteelt en vischerij. Het eiland behoort voor het grootste gedeelte tot het comitaat Preesburg en voor 't overige tot de comitatén Komorn, Raab en Wieselburg en bezit 200 dorpen, vlekken en gehuchten met eene Magyaarsche bevolking, terwijl aan het zuidoostelijk uiteinde Komorn

zich verheft. — De *Kleine Schütt* (Sziget Kün), tusschen de Grootte en Kleine Donau (Kis Duna) gelegen, is half zoo lang en breed als het voorgaande eiland en behoort tot de comitatén Wieselburg en Raab. Men heeft hier het vlek Hédervar met 1000 inwoners; er verheft zich een grafelijk slot met eene merkwaardige boekery, eene rijke verzameling van wapens, een botanischen tuin enz.

Schütt (Otto) een reiziger door de binnenlanden van Afrika en geboren te Husum den 6den Januari 1843, bezoekt de polytechnische school te Berlijn, was vervolgens werkzaam bij den aanleg van spoorwegen in Syrië en in Mesopotanië en vertrok in 1877 naar Angola in Neder-Guinea, waar hij eene nauwkeurige kaart ontwierp van den benedenloop der Quanaa. Later drong hij door in het Afrikaansche binnenland, keerde in 1879 naar Duitschland terug en zag zich in 1880 geplaatst aan het hoofd eener topografische commissie in Japan. De „Reisen im südwestlichen Becken des Congo von Otto Schütt (1881)“ zijn in het licht gegeven door *Lindenberg*.

Schutter (De), een sterrenbeeld van den Dierenriem, grenst in het noorden aan Antinous en het Schild van Sobiesky, in het oosten aan den Slangendrager en den Schorpioen, in het zuiden aan eenige voor ons onzichtbare sterrenbeelden (den Indiaan en de Pauw) en in het westen aan den Steenbok. Het wordt afgebeeld in de gedaante van een centaur, een pijl afschietend, en is merkwaardig door eene viervoudige ster en door 5 nevelvlekken, van welke slechts eene zichtbaar is voor het ongewapend oog.

Schutterij (De) bestaat in Nederland, bij het langdurig uitsien naar eene reorganisatie in verband met die van onze geheele wapenmacht, uit alle mannelijke ingezetenen van 25 tot 35 jaren, welke niet door de wet zijn vrijgesteld. Zij wordt verdeeld in dienstdoende en rustende. De eerste vindt men in gemeenten, wier kom meer dan 2500 zielen telt. De schutters gaan na 5-jarigen dienst over tot de reserveschutterij. Bovendien is de schutterij verdeeld in 8 bans. Tot den eersten behooren de ongehuwden en de gehuwden zonder kinderen, en tot de beide overigen, de reservevormend, de gehuwden en weduwaars met kinderen. Het is algemeen erkend, dat de schutterijwet in Nederland groote behoefte heeft aan eene doortastende verbetering.

Schuttersgilden (De) ontstonden in ons Vaderland, toen de boog als oorlogwapen werd gebruikt. Toen vereenigden zich de aanzienlijksten, om zich in het schieten te oefenen, en die vereenigingen droegen den naam van gilden. Het oudste schuttersgild, waarvan wij vermelding vinden, is dat van Leiden in het jaar 1266. Ieder schuttersgild had zijn *doelen*, waar het zich oefende, en stond onder het bevel van *Acopmans*, die weder onderworpen waren aan den *deken*. Het zorgde voor de veiligheid der stad, trok ter heervaart en diende tot eerewacht bij den intocht van vorstelijke personen. Bij de invoering der vuurwapenen gingen de schuttersgilden langzamerhand te niet, doch werden in onze eeuw eenigermate vervangen door de scherpschutterij.

Schütz. Onder dezen naam vermelden wij

Heinrich Schütz, gemeentelijk *Sagittarius* geheeten, een uitstekend componist der 17de eeuw, geboren te Kbitz, den 6den October 1585. Als 13-jarige knaap werd hij wegens zijne fraaie stem opgenomen in de kapel van *Maerits*, landgraaf van Hessen-Cassel, en nadat hij zich in 1607 te Marburg als student in de rechten had doen inschrijven, haalde gemelde Landgraaf hem over, zich met een jaargeld naar Venetië te begeven, waar hij van 1609 tot 1612 muziekonderwijs genoot van *Gabrisii*. Na zijn terugkeer te Cassel werd hij er wél bij de kapel geplaatst, doch hervatte eerlang zijne rechtsgeleerde studiën, totdat de Keurvorst van Saksen hem in 1615 tot directeur zijner kapel te Dresden benoemde. Hij bracht er het muziekkorps tot eene hooge trap van volkomenheid, en toen de Dertigjarige Oorlog hem in zijne werkzaamheden belemmerde, deed hij reizen naar Italië, Denemark enz., maar overleed te Dresden den 6den November 1672. Zijne „*Symphoniae Sacrae*” en het oratorium: „*Die Auferstehung des Herrn*” zijn door den druk algemeen bekend geworden, maar vele andere compositiën van dezen grooten toondichter bleven ongedrukt.

Christiaan Gottfried Schütz, een verdienstelijk schrijver, geboren den 19den Mei 1747 te Duderstadt. Hij bezocht de Latynsche school en de universiteit te Halle, werd in 1768 leeraar in de wijskunde aan de riddersacademie te Brandenburg, een jaar later inspecteur van het theologisch seminarium en in 1779 professor te Halle en in 1779 te Jena, waar hij met *Wieland* en *Bertuch* in 1785 de „*Allgemeine Literaturzeitung*” stichtte. In 1804 ging hij weder naar Halle en belastte er zich in 1807 met de directie van het philologisch seminarium, redigeerde met *Brock* de „*Halle'sche Literaturzeitung*” en overleed den 7den Mei 1832. Van zijne geschriften vermelden wij zijne voortreffelijke voorlesingen: „*Ueber Lessings Genie und Schriften* (1783)”, — onderscheidene uitgaven van oude schrijvers, — een uittreksel uit *Hooghevens*: „*Doctrina particularum Graecarum* (1782; 2de druk, 1806)”, — „*Doctrina particularum Latinae linguae* (1784)”, — en „*Opuscula philologica et philosophica* (1830)”. — Ook zijn zoon *Friedrich Karl Julius*, geboren te Halle den 31sten Mei 1779 en overleden te Leipzig den 4den September 1844, verwierf een professoraat te Halle en schreef o. a.: „*Geschichte der Republik Frankreich* (1802; 2de druk, 1808)”, — „*Handbuch der Geschichte Napoleons I* (1810)”, — „*Goethe's Philosophie* (1825—1827, 7 din)”, — „*Die Stimme Friedrichs des Grossen, Zusammenstellung seiner Ideen über Politik, Religion, Moral u. s. w.* (1823, 5 din)”, — „*Epigrammatische Anthologie* (1806—1807, 3 din)”, — en „*Zacharias Werners Biographie und Charakteristik* (1841, 2 din)”.

Schütze. Onder dezen naam vermelden wij:

Johann Stephan Schütze, een Duitsch schrijver, geboren den 1sten November 1771 te Oldenstadt bij Magdeburg. Hij studeerde te Erlangen en Halle en schreef een: „*Versuch der theorie des Reims* (1802)”. Nadat hij eenigen tijd als huisonderwijzer was werkzaam geweest, vertrok hij in 1804 naar Dresden en vervolgens naar Weimar, waar hij zich tot

Hofraad zag benoemd en den 19den Maart 1839 overleed. Hij schreef: „*Der dichter und sein Vaterland* (blyspel, 1807)”, — *Novellen in het „Taschenbuch der Liebe und Freundschaft”*, dat hij van 1814 tot 1841 redigeerde, — „*Abenteuerliche Wanderungen vom Weimar nach Karlsbad* (1810; 2de druk, 1825)”, — „*Der unsichtbare Prinz* (1812—1813, 3 din)”, — „*Das Land der Wunder* (1812)”, — „*Humoristische Reise durch Mecklenburg, Holstein, Dänemark, u. s. w.* (1812)”, — „*Gedanken und Einfällen über Leben und Kunst* (1810)”, — „*Muntere Unterhaltungen* (1829)”, — „*Gedichte* (1810)”, — „*Versuch einer Theorie des Komischen* (1808; 2de druk, 1817)”, — en „*Lebensgeschichte* (1834, 2 din)”.

Friedrich Wilhelm Schütze, een verdienstelijk opvoedkundige, geboren den 19den April 1807 te Döcklitz bij Querfurt. Hij bezocht het seminarium te Weissenfels, werd er in 1827 hulpleeraar, studeerde vervolgens te Leipzig en was daarop leeraar aan het seminarium te Dresden en zag zich in 1844 benoemd tot directeur van het seminarium te Waldenburg in Saksen. Hij schreef o. a.: „*Katwörter und Katechesen für Luthers kleinen Katechismus* (3de druk, 1878—1881, 3 din)”, — „*Praktische Katechetik* (1879)”, — en „*Evangelische Schulkunde* (1870; 5de druk, 1880)”. Een uittreksel uit laatstgenoemd werk is in het licht verschenen onder den titel: „*Leitfaden der Erziehungs- und Unterrichtslehre* (2de druk, 1881)”.

Theodor Reinhold Schütze, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren den 12den Januari 1827 te Uetersen in Holstein. Hij studeerde te Kiel en te München, diende van 1848 tot 1851 in het Sleeswijk-Holsteinsche leger en zette van 1851 tot 1853 zijne studiën voort te Kiel. Na zijne promotie vestigde hij zich aldaar als privatdocent, werd in 1855 hoogleeraar te Kopenhagen, maar kwam in 1860 op wachtgeld, vertrok weder als privatdocent naar Kiel en werd in 1876 gewoon hoogleeraar te Graz. Behalve vele bijdragen in tijdschriften leverde hij: „*Samling af de den Sleevigake Strafferet vedrørende Love og Forordninger* (Versameling van wetten en verordeningen betreffende het Sleeswijkache strafrecht, 1856)”, — „*Die nothwendige Theilnahme am Verbrechen* (1862)”, — „*Lehrbuch des deutschen Strafrechts auf Grund des Rechtsstrafgesetzbuchs* (1871; 2de druk, 1874)”, — „*Laien in den Strafgerichte* (1873)”, — en „*Das Staatsbürgerliche Anklagerecht im Strafsachen* (1876)”.

Schützenberger (Paul), een verdienstelijk scheikundige, geboren in 1827 te Straatsburg, studeerde aldaar in de geneeskunde, promoveerde in 1851, werd assistent aan het scheikundig laboratorium van het conservatoire des arts et métiers, professor aan de hoogeschool te Mühlhausen, onderdirecteur van het laboratorium van de faculteit der wetenschappen te Parijs, chef der scheikundige werkzaamheden aan het collège de France en hoogleeraar in de scheikunde aan deze inrichting. Hij schreef: „*Chimie appliquée à la physiologie animale et au diagnostic médical* (1864)”, — „*Des matières colorantes* (1866, 2 din)”, — „*Des fermentations* (1875)”, — en „*Traité de chimie générale* (1879—1880, 2 din)”.

Schuver (Juan Maria), een ontdekkings-

religieus, geboren te Amsterdam den 26sten Februari 1862, reisde met zijn vader in alle landen van Europa, voorts in Palaestina, Marocco, Turkije, Arabië en Perzië en nam daarop het besluit, om ontdekkingen te doen in Afrika. Na zich in Engeland op die onderneming te hebben voorbereid, begaf hij zich naar Egypte, voor van Cairo de Nijl op, trok door de Nubische woestijn en begaf zich over Berber, Khartoem, Famaka, Dar Bertat en Beni Schangol naar Fadaai. De verder zuidwaarts gelegen gewesten zijn door hem het eerst beschreven en in kaart gebracht. Nadat hij in 1882 uit Famaka het oostelijke grensgebied van Abessinië bezocht had en door onbekende streken was getrokken, keerde hij naar Khartoem terug, vanwaar hij zich in 1883 naar de Bahr el Ghassal (Gazellenrivier) begaf. Daar werd hij den 23sten Augustus 1883 door de Dinka vermoord. Hij schreef: „Reisen im obren Nilgebiet, Ergebnisse und Beobachtungen auf der Wasserscheide Zwischen den Blaueu und Weissen Nil und in den ägyptisch-abessinischen Grenzlanden 1881—1882“.

Schwab (Gustav), een verdienstelijk Duitsch dichter, geboren te Stuttgart den 19den Juni 1792, studeerde te Tübingen in de wijsbegeerte en godgeleerdheid en leverde weldra proeven van zijn dichttalent. Vooral ondervond hij den invloed van *Umland*, met wien hij ook later door de banden der vriendschap verbonden bleef. Voorts knoopte hij betrekkingen aan met *Vornagien* en *Kerner* en gaf met hen in 1818 het „Deutsche Dichterswald“ in het licht. In 1815 reisde hij naar Berlijn en kwam er in aanraking met *Fouqué*, *Franz Horn*, *Chamisso* enz. Na zijn terugkeer werd hij eerst repetitor aan het theologisch seminarium te Tübingen en in 1817 professor aan het gymnasium te Stuttgart. Langer dan 20 jaar bekleedde hij deze betrekking, maar betrok in het najaar van 1837 eene landelijke pastorie te Gomaringen, volbracht vervolgens eene reis naar Zweden en Denemarken en werd daarna eerste predikant aan de St. Leonhardkerk te Stuttgart en in 1845 „Oberstudienrath“ en „Oberkonsistorialrath“. Hij overleed den 4den November 1850. Met *Umland* en *Kerner* is hij de voornaamste vertegenwoordiger der Schwabische dichtschool. Als redacteur van het „Morgenblatt (1827—1837)“ en van den „Deutschen Musenalmanach“ heeft hij menigen jongen dichter bij het publiek ingeleid. Zijne verstrooide gedichten werden in 1828—1829 in 2 deelen tot een bundel verzameld, die later onder den titel van „Neue Auswahl“ bij herhaling verscheen. Van zijne overige geschriften vermelden wij: „Die Schwäbische Alp (1823)“, — „Der Bodensee, ein Handbuch für Reisende und Freunde der Natur, Geschichte und Poesie (1837; 2de druk, 1839)“, — „Wanderungen durch Schwaben (1837—1838; 3de druk, 1851)“, — „Die Schweiz in ihren Ritterburgen und Bergschlössern (1839, met *Hottinger*)“, — „Schillers Leben (1840; 2de druk, 1859)“, — „Der Kultus des Genius (1840)“, — voorts: „Deutsche Volksbücher (7de druk, 1872)“, — „Fünf Bücher deutscher Lieder und Gedichte von Haller bis auf die neueste Zeit (6de druk, 1871)“, — Die deutsche Proza von Mosheim bis auf unsere Tage (2de druk, 1860, 3 dln)“, — „Der Wegweiser

durch die Literatur der Deutschen (2de druk, 1870)“, — „Die schönsten Sagen des klassischen Alterthums (1838—1840, 2 dln; 4de druk, 1858)“, — en een aantal vertalingen uit de werken van buitenlandsche dichters.

Schwaben en Schwabenspiegel, zie *Zwaben* en *Zwaben Spiegel*.

Schwann (Theodor), een beroemd natuuronderzoeker en de grondlegger der cellentheorie, werd geboren te Neuz den 7den December 1810, studeerde te Bonn, Würzburg en Berlijn, promoveerde in laatstgenoemde stad in 1834, werd hulppreparator bij het anatomisch museum, in 1839 professor in de ontleedkunde te Leuven en vertrok in 1848 in die betrekking naar Luik. Hij schreef: „De necessitati aëris atmosphaerici ad evolutionem pulli in ovo incubito (1834)“, — „Microscopische Untersuchungen über die Uebereinstimmung in der Struktur und dem Wachstum der Thiere und Pflanzen (1839)“, — „Anatomie du corps humain (1856, 2 dln)“, — en „Description de deux appareils permettant de vivre dans un milieu irrespirable, exposés à Paris en 1878 (1878)“. Hij overleed te Keulen den 11den Januari 1882.

Schwanthaler (Ludwig von), een beroemd beeldhouwer, geboren te München den 26sten Augustus 1802, bezocht er eerst het gymnasium en daarna de académie van Schoone Kunsten, genoot vervolgens het onderwijs van den schilder *Abrecht Adam*, kwam in 1821 aan het hoofd der beeldhouwerswerkplaats van zijn vader en leverde in 1824 op last van Koning *Maximiliaan* het model van een zilveren tafelierraad met tafereelen uit den mythus van *Prometheus*. Nadat hij een jaar in Italië had vertoefd, keerde hij in 1827 terug en voltooide in de Glyptotheek te München het reliëf boven den ingang, de zolderfiguren in de Aeginetenzaal, de zolderingversiersels in de Niobidensaal en de reliëfs in de Romelische en Trojaansche zalen. Tot dat tijdperk behooren voorts het standbeeld van *Shakspeare* in de vestibule van den Koninklijken schouwburg en de Bacchusfries in de eetzaal van Hertog *Max* te München. Van 1832 tot 1834 vertoefde hij weder te Rome. Hij modelleerde er eenige groepen voor den zuidelijken gevel van het Walhalla en vervaardigde onderscheidene teekeningen voor beeldhouwwerk en encaustisch schilderwerk voor het paleis te München en modellen voor standbeelden van schilders in de Pinacothek. In 1835 werd hij professor aan de Académie van schoone kunsten te München en was er weldra door een aanzienlijken stoet van leerlingen omgeven. In de eerste plaats werd een aanvang gemaakt met de werkzaamheden voor het koninklijk paleis, bepaaldelijk voor de kamer des Konings met de fries, tafereelen uit den Argonautentocht voorstellende, voorts uit de gedichten van *Hesiodus* en anderen, voor de tweede gezelschapszaal met voorstellingen uit den mythus van *Aphrodite* (Venus) enz. enz. Wijders vermelden wij voor andere zalen: de allegorische voorstellingen der acht districten van Beleren, de voortreffelijke gipsfries met tafereelen uit het leven van Keizer *Fredrik Barbarossa*, de tafereelen uit de „Odysee“ en de twaalf reusachtige standbeelden van Vorsten uit het Huis *Wittelsbach*. Van zijne monumentale kunstgewrochten in mar-

mer en brons noemen wij: de beide gevelgroepen van het Walhalla, — de 15 standbeelden uit den „Hermaneschlacht" in het noordelijke gevelveld van dat gebouw, in 1842 naar eigene ontwerpen door hem voltooid, — eene gevelgroep voor het tentoonstellingsgebouw te München, — en gevelgroepen voor de Propylæen. Zijn grootste kunstwerk echter is het bronzen beeld der „Bavaria", 19 Ned. el hoog en vóór de Ruhmeshalle geplaatst. Voorts leverde hij een groot aantal standbeelden, zooals: het marmeren standbeeld van Keizer *Budolf von Habesburg* in den Dom te Spiers (1843), — het gedenkteeke van den dichter *Frauenlob* in den kruisgang van den Dom te Mainz (1842), — het standbeeld van *Mozart* te Salzburg, — het monument van Hertog *Karl Friedrich von Baden* te Karlsruhe (1840), — dat van Groothertog *Ludwig von Hessen* te Darmstadt, — het standbeeld van *Göthe* te Frankfurt (1843), — dat van *Jean Paul* te Baireuth (1841), — dat van Markgraaf *Friedrich Alexander von Brandenburg* (1843), — dat van *Tilly* en *Wrede* in de Veldheerenhal te München (1843), — dat van *Kreittmayr* aldaar (1845), — dat van Koning *Karel Johan XIV* van Zweden te Norrköping, — eene fontein te Weenen, — en het gedenkteeke van het Donau-Main kanaal bij Erlangen. Terwijl hij voor deze grootere kunstwerken meestal slechts modellen, schetsen en teekeningen vervaardigde, heeft men onderscheidene kleinere kunstgewrochten van zijne eigene hand, zooals: vier reliëfs in gips met half-levensgrooten figuren, *St. Georgs* met den draak, de heilige *Dorothea*, *St. Apollinaris* en den heiligen *Aegidius* voorstellende, — voorts: „Philoctetes op Lemnos" in Carrarisch marmer, — een „Ceres en Proserpina", — in het slot te Wiesbaden levensgrooten standbeelden van *Venus*, *Diana*, *Vesta* en *Ceres*, *Apollo*, *Amor*, *Bacchus* en *Pan*, allen in 1840 door hem van sandsteen gebeiteld, alsmede aldaar twee levensgrooten, wit marmeren standbeelden van danseressen. Te München is in het bezit van Graaf *Arco* het bevalig beeld van eene Nymf in carrarisch marmer, desgelijks levensgroot. *Klense* te München heeft van hem twee reliëfs in Carrarisch marmer, antieke ruitergevechten voorstellend. Voorts noemen wij van zijne voortreffelijke voortbrengselen het schild van *Hercules* met mythologische tafereelen. Ook vervaardigde hij borstbeelden van marmer en gips, zooals: van Koning *Lodewijk* en Koningin *Carolina*, — in het Walhalla die van *Mozart* en *Walther von Plattenberg* en in de Ruhmeshalle die van *von Schenk* en van *Wilhelm Kaslbaab*. Naar zijne modellen werden wijders onderscheidene standbeelden voltooid, zooals: het reusachtige standbeeld van den schilder op de atiek van de Pinacothek te München en de 4 zittende beelden bij de trap van de bibliotheek aldaar. In het behoorlijk waarnemen van zijn hoogerleeraarsambt werd hij niet weinig verhinderd door de jicht, die hem maanden lang aan het bed en gedurende zijne laatste jaren aan den rolstoel kluisterde, zoodat hij slechts zelden op zijn door hem zelve gebouwd kasteel Schwaneck kon vertoeven. Hij overleed den 28sten November 1848. Zijne rijke verzameling van modellen had hij vermaakt aan zijn vaderland. Tot zijne beste

leerlingen behooren o. a.: *Brugger*, *Widmann* en *Lossow*.

Schwartz. Onder dezen naam vermelden wij:

Marie Sophie Schwartz, eene Zweedsche romancière, geboren den 4den Juli 1819 te Borås. Zij heette van haar zelve *Birath* en trad in 1840 in het huwelijk met *M. G. Schwartz*, opperdirecteur van het polytechnisch instituut te Stockholm, die haar in 1868 door den dood ontviel. Eerst in 1855 leverde zij de novelle „Förtalet (de voorrede)" en daarop volgden (in het Zweedsch): „De man van geboorte en de vrouw uit het volk (1858)", — „Arbeid adelt (1859)", — „De dochter van den edelman (1860)", — „Is des mans karakter zijn lot? (1861)", — „Afkomst en beschaving (1861)", — „De zoon van den orgeldraaier (1863)", — „Goud in naam (1863)", — „De rechte (1864)", — „Herinneringen uit de jeugd (1865)", — „Mijn levensloop (1865)", — „David Waldner (1866)", — „Lotswisselingen (1871)", — „De kleinzoon (1871)", — en „Een kind van zijn tijd (1873)". Daarenboven plaatste zij een groot aantal novellen in tijdschriften en leverde zij eene reeks van levensbeschrijvingen. Hare voornaamste romans zijn in het Duitsch in 1869—1872 in 59 deelen en in 1865 enz. in 44 deelen in het licht verschenen.

Wilhelm Schwartz, een Duitsch schrijver, geboren te Berlijn den 4den September 1821. Hij studeerde aldaar en te Leipzig in de letteren, zag sich geplaatst aan een gymnasium te Berlijn en werd achterevolgens directeur van het gymnasium te Neuruppin, te Posen en te Moabit bij Berlijn. Hij schreef o. a.: „Märkische Sagen (1843)", — „Norddeutsche Sagen (1849)", — „Der heutige Volksglaube und das alte Heidenthum (2de druk, 1862)", — „Der Ursprung der Mythologie, dargelegt an griechischer und deutscher Sage (1860)", — „Die poetischen Naturschauungen der Griechen, Römer und Deutschen in ihrer Beziehung zur Mythologie (1864—1867, 2 din)", — „Der Ursprung der Stammsagen Roms unter dem Reflex indogermanischer Mythen (1873)", — „Der Organismus der Gymnasien in seiner praktischen Gestaltung (1876)", — „Leitfaden für den deutschen Unterricht (14de druk, 1886)", — „Sagen und alte Geschichten der Mark Brandenburg (1871)", — „Bilder aus der brandenburgisch-preussischen Geschichte (1875)", — en „Materialien zur prähistorischen Kartographie der Provinz Posen (1875, met vervolgen in 1879 tot 1882)".

Marie Espérance von Schwartz, eene Deutsche schrijfster, bekend onder den naam *Elpis Malena*. Zij werd als de dochter van den Hamburgschen bankier *Brandt* geboren te Southgate in Hertfordshire, ontving hare opleiding te Frankfurt aan de Main, Genève en Rome en trad voor de tweede maal in het huwelijk met den bankier *Schwartz*, met wien zij eene reis naar Afrika volbracht. Nadat zij van hem gescheiden was, vestigde zij zich te Rome en voegde zich bij *Garibaldi*, dien zij bijstond ten tijde zijner gevangenschap. In September 1865 koos zij het dorp Khalepa op Candia tot woonplaats. Van hare geschriften noemen wij: „Blätter aus dem afrikanischen Reisstagebuche einer Dame (1849, 2 din)", — „Mémoires eines spanischen Piasters (1857, 2 din)", — „Hun-

dert und ein Tag auf meinem Pferde und ein Ausflug nach der Insel Maddalena (1860)", — „Garribaldi's Denkwürdigkeiten (1861, 2 dln)", — „Blick auf Calabrien und die Liparischen Inseln (1861)", — „Garibaldi in Varignano und auf Capra (1864)", — „Der junge Stelzentänzer (1865)", — „Die Insel Kreta unter der ottomaanischen Verwaltung (1867)", — „Von Rom nach Kreta (1870)", — „Kreta-Biene oder kretische Volklieder, Sagen, Liebes-, Denk- und Sittensprüche (1874)", — „Gemma (1877)", — en „Garibaldi. Mittheilungen aus seinem Leben (1884, 2 dln)".

Schwartz. Onder dezen naam vermelden wij:

John George Schwartz, een verdienstelijk Nederlandsch portretschilder, geboren te Amsterdam den 20sten October 1814. Hij vertrok met zijne ouders naar Philadelphia, keerde in 1838 naar Europa terug, genoot tot 1844 te Düsseldorf het onderwijs van *Schadow*, *Sohn* en *Lessing*, bleef echter een bewonderaar van *Rembrandt* en vestigde zich in 1846 te Amsterdam. Hier schilderde hij een groot aantal portretten. Zijn beste schilderstuk: „The pilgrim fathers, holding their first meeting for public worship in North America Sunday January 21, 1621", op de Tentoonstelling te Parijs bewonderd en voor 1000 gulden verkocht, verdween bij het vervoeren naar de Nieuwe Wereld in de golven. Zijn koloriet wordt ongemeen geroemd en tot zijne meest-beroemde portretten behooren die van mr. *J. van Lennep* en van den hoogleraar *Opzoomer*. In 1860 werd hem te Amsterdam de gouden medaille toegekend en hij overleed aldaar den 27sten Augustus 1874.

Therese Schwartz, eene dochter van den voorgaande en eene verdienstelijke schilderes. Zij werd geboren te Amsterdam den 20sten December 1852, genoot het onderricht van haren vader, van *Gabriel Max* en van *Leubach*, maakte vooral eene iverige studie van het menschenbeeld en zocht den mensch in zijn gemoedeleven te schilderen. Zij studeerde voorts te München, bezocht bij herhaling Parijs en weet aan hare portretten en studiën eene groote artistieke waarde te geven, zoodat zij tot sieraad verstreken van menige tentoonstelling.

Schwarz. Onder dezen naam vermelden wij:

Berthold Schwarz, een Franciscaner monnik uit Freiburg, die eigenlijk *Anklitzen* heette, maar bij zijn kloosternaam *Berthold* dien van *Schwarz* droeg, omdat hij zich steeds met scheikundige proeven bezig hield. Naar men meldt, ontdekte hij in 1259 (volgens anderen in 1320 of in 1354) het ontplooffend vermogen van een mengsel van salpeter, zwavel en kwik of van salpeter, zwavel, lood en olie, zoodat hij daardoor geleid werd tot de uitvinding van het buskruit. Daaromtrent is evenwel niets met zekerheid bekend, behalve dat men in Duitschland van ouds algemeen geloofde, dat in den aanvang der 14de eeuw het buskruit door een Franciscaner monnik is uitgevonden. Volgens sommigen was hij afkomstig uit Mainz, volgens anderen uit Nürnberg; eenigen meenen, dat de uitvinding gedaan werd te Keulen, anderen dat zij te Goslar plaats had. In 1363 heeft men te Frei-

burg een gedenkteeken opgericht te zijner eere, waarbij men onwillekeurig vraagt, of niet veelmeer hij zoodanig gedenkteeken verdienen zou, die het menscheamoordend gebruik van het buskruit deed ophouden.

Friedrich Heinrich Christian Schwarz, een verdienstelijk godgeleerde en opvoedkundige, geboren te Gieesen den 80sten Mei 1766. Hij was eerst predikant op een paar dorpen, bestuurd er tevens een opvoedinggesticht, werd in 1804 hoogleraar te Heidelberg en overleed aldaar den 8den April 1837. Van zijne geschriften noemen wij: „Die Erziehungslehre (1804—1818, 5 dln; 2de druk, 1829—1830, 3 dln)", — „Grundriss einer Theorie der Mädchen-erziehung (1792; 2de druk, 1836)", — „Lehrbuch der Pädagogik und Didaktik (1805; 2de omgewerkte druk 1846)", — „Die Schulen (1832)", — „Darstellungen aus dem Gebiete der Pädagogik (1833—1834, 2 dln)", — en „Das Leben in seiner Blüte (1837)".

Karl Heinrich Wilhelm Schwarz, een vrijzinnig Protestantisch godgeleerde, geboren te Wieck op Rügen den 19den November 1812. Hij was geruimen tijd privaatdocent te Halle, behoorde tot de medewerkers in de „Halle'sche Jahrbücher", zag zich in 1848 benoemd tot afgevaardigde naar de Nationale Vergadering, werd in 1849 buitengewoon hoogleraar te Halle, voorts in 1856 als opperconsistoriaalraad en Hofprediker te Gotha beroepen, in 1858 tot opperhofprediker en in 1876 tot superintendent-generaal bevorderd. Hij overleed te Gotha den 25sten Maart 1865. Van zijne geschriften vermelden wij: „Lessing als Theolog (1854)", — „Zur Geschichte der neuesten Theologie (1866; 4de druk, 1869)", — en „Predigten aus der Gegenwart (8 bundels, 1859—1893)".

Esperance von Schwarz, zie *Schwartz*.

Schwarz (De), eene rivier in het vorstendom Schwarzburg-Rudolstadt, ontspringt in het Thüringerwoud, niet ver van de grenzen van Meiningen, in het noorden van Steinhede, spoedt zich voort in eene noordoostelijke richting, heeft een sterk verval van water, bevat kostelijke forellen, benevens eenig goudsand, en valt na een loop van 45 Ned. mijl bij het dorp Schwarz, tusschen Saalfeld en Rudolstadt, in de Saale. Het Schwarzfeld behoort tot de bevalligste dalen van het Thüringerwoud, en één der fraaiste plekjes is er de Trippstein bij Schwarzburg.

Schwarzburg is de naam van twee Duitse vorstendommen, namelijk Schwarzburg-Rudolstadt en Schwarzburg-Sondershausen, wier gebied uit twee afzonderlijke deelen bestaat, van welke het éene (de Oberherrschaft) omgeven is door Pruisen, Saksen-Weimar, Saksen-Gotha, Saksen-Meiningen en Reusz, en het andere (de Unterherrschaft) door de Pruisische provincie Saksen. Het vorstendom *Schwarzburg-Rudolstadt* ligt tusschen 50°28' en 51°26' N. B. en 10°37' 11°48' O. L. van Greenwich en heeft eene oppervlakte van ruim 17 □ geogr. mijl, van welke ruim 13 ¹/₂ de tot de Oberherrschaft en ruim 3 ¹/₂ de tot de Unterherrschaft behooren. Van de ingezetenen, ten getale van 80 296 (1850), wonen bijna 78 ¹/₂ % in de Oberherrschaft en ruim 21 ¹/₂ % in de Unterherrschaft, en nagenoeg allen — er zijn slechts 398 R. Katholiken en 45 Israëlieten —

belyden de Evangelische leer. — Het vorstendom *Schwarzburg-Sondershausen* ligt tusschen 50°31' en 51°26' N.Br., en 10°30' en 11°8' O.L. van Greenwich en heeft eene oppervlakte van ruim 15½ □ geogr. mijl, van welke bijna 9½ in de Unterherrschaft en nagenoeg 6¼, de in de Oberherrschaft gelegen zijn, en van de bevolking, 71107 zielen tellende (1890), bewoont ruim 53½ % het eerstgenoemde en bijna 46½ % het laatstgenoemde deel. Ook hier zijn slechts 412 R. Katholieken en 212 Israëlieten, terwijl bijna alle overigen tot het Evangelische Kerkgenootschap behoren. Geen van deze vorstendommen vormt een afgerond en gesloten geheel.

In Schwarzburg-Rudolstadt omvat de Oberherrschaft het voornaamste gedeelte, omringd door Saksen-Weimar, Saksen-Meiningen, Schwarzburg-Sondershausen en Saksen-Gotha, — voorts het hiervan door het gebied van Saksen-Meiningen gescheiden en daarenboven aan Pruisen en Reuss grenzende ambt Leutenberg en vier kleine gedeelten, terwijl de Unterherrschaft uit een grootste gedeelte tusschen Pruisen, Schwarzburg-Sondershausen en Saksen-Weimar en twee kleinere gedeelten bestaat. Schwarzburg-Sondershausen bezit in de Oberherrschaft de beide districten Arnstadt en Gehren, door Saksen-Weimar, Saksen-Gotha en Schwarzburg-Rudolstadt van elkander gescheiden, en drie kleinere stukken, terwijl voor 't overige Saksen-Meiningen en Pruisen er de grenzen vormen. De Unterherrschaft daarentegen vormt een samenhangend geheel, door Schwarzburg-Rudolstadt, Pruisen en Saksen-Gotha omgeven, met de districten Sondershausen en Ebeleben. De Oberherrschaft, tot het Thüringerwoud en het daaraan grenzende heuvelland behoorend, heeft een bergachtigen, steenachtigen bodem, terwijl de Unterherrschaft, desgelijks tot de heuvelstreek van Thüringen behoorend, een golvend en vruchtbaar landschap vormt. De hoogste punten zijn er: in het Thüringerwoud de Farmdenkpf (844 Ned. el hoog) en de Rehberg (441 Ned. el hoog) en in de heuvelstreek de Singenberg (574 Ned. el hoog) en de Reinsberg (556 Ned. el hoog), — voorts in de Unterherrschaft: de Possen (461 Ned. el hoog) en de Kyffhäuser (471 Ned. el hoog). Men heeft in de Oberherrschaft vele rivieren en beken, zooals: de Saale met de Loquitz, de Schwarz, de Schwalbach en Wüstebach, de Ilm, de Wipfra en de Gera, de Helbe en de Wipper. Ook zijn er onderscheidene minerale bronnen. Het klimaat is er guur in de hoogere gedeelten, maar in de lagere veel zachter. Men heeft in Schwarzburg-Rudolstadt 8 steden, die te samen ruim 23000 inwoners tellen, en in Schwarzburg-Sondershausen 9 met ruim 27500 inwoners.

Men vindt in Schwarzburg-Rudolstadt de volgende verdeling van den bodem: 48% bouwland en tuingrond, 10% weide en hooiland en 43% bosch, en in Schwarzburg-Sondershausen deze: 56% bouwland en tuingrond, 7% weide- en hooiland en 30% bosch. Belangrijk is er — vooral van Staatswege — de boschcultuur in het Thüringerwoud, waar men grootdeels naalddhout aantreft. De hoeveelheid wild is er in de laatste jaren aanmerkelijk verminderd, doch men heeft er veel

gevogelte. Men verbouwt er tarwe, rogge, gerst, haver, peulvruchten, aardappelen, vlas enz.; ook vindt men er veel groenten en ooft, en boschbessen vormen er een belangrijk handelsartikel. In 1878 had men in Schwarzburg-Rudolstadt 25000 paarden, 21000 runderen, 52000 schapen, 15500 zwijnen en 13400 bijenkorven, — en in Schwarzburg-Sondershausen: 3700 paarden, 20000 runderen, 82000 schapen, 18000 zwijnen, 11000 geiten en bijna 3000 bijenkorven. De bodem levert er ijzer, bruinkolen, gips, zwaarspaat, leisteen en marmer; ook heeft men er zoutgroeven. Men vindt in Schwarzburg-Rudolstadt: o. a. 16 porseleinfabrieken, orgelmakerijen, lakenfabrieken, laken-, katoen- en linnenweverijen, 43 loolterijen, 22 brouwerijen enz. Tot de uitvoerartikelen der beide vorstendommen behoren: timmer- en brandhout, leisteen, hout, porselein, glas, verfstoffen, loodwit, ijzer, garen, geweven stoffen, leder, wol, slachtvee en graan. De verschillende gewesten zijn er van spoorwegen doorneden. Voor het onderwijs wordt goed gezorgd: men heeft er 3 gymnasia, 2 realscholen, 3 onderwijzersakweescholen, eene hoogere burgerschool voor meisjes, onderscheidene scholen van voortgezet onderwijs en 263 volkscholen. Te Rudolstadt heeft men eene vorstelijke bibliotheek, een kabinet voor natuurlijke historie en eene verzameling van schilderijen; ook te Sondershausen bestaan verzamelingen van schilderijen, kunstatgewrochten en voorwerpen uit de natuur.

Beide vorstendommen hebben eene constitutioneel-monarchale staatsregeling; die van Schwarzburg-Rudolstadt berust op de grondwet van 21 Maart 1854, en die van Schwarzburg-Sondershausen op die van 8 Juli 1857. In het eerste regeert sedert 1869 Vorst *Georg* (geboren 23 November 1838), en in het laatste sedert 1835 Vorst *Karl Günther* (geboren 7 Augustus 1830). De regering is erfelijk in de mannelijke lijn en gaat na het uitsterven van deze op de vrouwelijke lijn over. De ingezetenen der beide vorstendommen zijn gelijk voor de wet en genieten gelijke burgerlijke en staatkundige rechten, terwijl de Israëlieten aan eenige beperkende bepalingen onderworpen zijn. Met betrekking tot de wetgevende macht en het opleggen van belastingen zijn de Vorsten gebonden aan de medewerking van den Landdag. Deze bestaat in Schwarzburg-Rudolstadt uit 16 afgevaardigden, namelijk 3 uit de aanzienlijke grondbezitters, 5 uit steden met meer dan 2000 inwoners, en 8 uit kleinere steden en de landelijke bevolking. In Schwarzburg-Sondershausen bestaat de Landdag uit 5 door den Vorst benoemde leden, 5 afgevaardigden uit de hoogst aangeslagenen in de belasting en 5 rechtstreeks gekozen leden. De Landdag komt in eerstgenoemd Vorstendom telkens na 3 jaar en in het laatstgemelde in het 2de en 4de jaar van elk financieel tijdperk bijeen. Hij heeft de gewone bevoegdheden, kiest een voorzitter uit zijn midden en wordt gedurende den tijd, waarin hij niet vergaderd is, door eene commissie vertegenwoordigd. In elk der beide Vorstendommen heeft men een ministerie. De hoogste rechtsinstantie is het Hooge Hof van Appèl te Jena, en de tweede het Hof van Appèl te Eisenach, — voorts heeft men er

arrondissementarechtbanken, kantongerechten en rechtbanken van gezworenen. De staatsinkomsten en uitgaven zijn in Schwarzburg Rudolstadt voor de jaren 1882—1884 geraamd op bijna 2 miljoen mark, terwijl de staatschuld er ruim $4\frac{1}{2}$ miljoen mark bedraagt, — en in Schwarzburg Sonderhausen voor de jaren 1884—1887 op ongeveer $2\frac{1}{4}$ miljoen mark, terwijl er op 1 Januari 1884 eene staatschuld bestond van ruim 4 miljoen mark. De troepen der beide vorstendommen behooren tot twee Thüringische infanterieregimenten.

De stamvader van het geslacht der Graven von Schwarzburg was de Thüringische Graaf Günther, die door Bonifacius tot het Christendom werd bekeerd. De beide hoofdlijnen Schwarzburg-Arnstadt (later Sonderhausen) en Schwarzburg-Rudolstadt ontstonden in 1584. De stichter was Johann Günther, die in 1586 vier minderjarige kinderen achterliet, welke de vaderlijke goederen onderling verdeelden. Alleen de jongste dier broeders, Anton Günther von Sonderhausen, had nakomelingen, zoodat onder dezen die landen weder vereenigd werden. De beide zonen van laatstgenoemde waren Christian Wilhelm en Anton Günther II, die in 1660 de lijnen Sonderhausen en Arnstadt stichtten en in 1597 in den Rijksvorstenstand werden opgenomen. In 1713 ontstond een familieverdrag, die eene verdeling der landen verbood, en toen Anton Günther II von Arnstadt in 1716 kinderloos overleed, viel zijn gebied ten deel aan Wilhelm von Sonderhausen, zoodat deze hoofdlijn na dien tijd den naam droeg van Schwarzburg-Sonderhausen. In 1764 kwam er Günther Friedrich Karl aan het bewind, die tot den Rijnbond toetrad, de soevereiniteit erlangde, zijn land in den Duitschen Bond deed opnemen en in 1835 opgevolgd werd door zijn evenzoo genoemde zoon. Deze gaf in 1841 aan het land eene grondwet en voerde onderscheidene hervormingen in. Niettemin ontstonden in 1848 ook daar volksbewegingen, zoodat het gebied door Saksische en Pruisische troepen werd bezet. Eene nieuwe grondwet van 12 December 1849 hief de doodstraf, de fideicommissen, het leenrecht enz. op, en schonk of beloofde vrijheid van drukpers, van petitie, van vereeniging, het contraseign, rechtstreeksche verkiezingen enz. De rechtsbeteeling werd aanmerkelijk verbeterd, doch later werden door den invloed der reactie de doodstraf en de eed weder ingevoerd en de Evangelisch-Lutherische Kerk tot staatskerk verheven. In 1866 koos Schwarzburg-Sonderhausen de zijde van Pruisen en sedert 1871 behoort het tot het Deutsche Rijk.

Den 17den Juli 1883 deed de Regeerende Vorst afstand van het gezag ten voordeele van zijn zoon, Prins Karl Günther, geboren den 7den Augustus 1830 en gehuwd (12 Juni 1869) met Maria Gasparina Amelie Caroline Charlotte Elisabeth Louise, hertogin van Saksen. Door de wet van 14 Juni 1881 werden er de geldzaken van het Vorstenhuis geregeld, de jaarlijkse inkomsten uit de domeinen op een half miljoen mark vastgesteld en eene „Karl Günther-stichting” in het leven geroepen te behoeve van de hoogeschoolen te Sonderhausen en Arnstadt, van het lager onderwijs en van kerkelijke aangelegenheden. Voor de achter-

blijvende betrekkingen der ambtenaren werd er wijders gezorgd door de wet van 3 Juni 1883. Ook door andere wetten en maatregelen werd er in den laatsten tijd de algemeene welvaart bevorderd.

De hoofdlijn Schwarzburg-Rudolstadt werd gesticht door Anton Albrecht I. Alleen de tweede zijner vier zonen had nakomelingen. In 1723 kwam er Ludwig Friedrich aan het bewind, die in 1807 overleed. Gedurende de minderjarigheid van den Erfprins voerde diens moeder Karoline Louise, geboren prinses van Hessen-Homburg, het bewind tot in 1848. Haar zoon Friedrich Günther verliende het land in 1816 eene grondwet. Ook daar bleven in 1848 de woelingen niet uit, maar zij werden door de soldaten en de burgerweer beteugeld. Vrijzinnige bepalingen, in dat jaar door den Landdag vastgesteld, werden door de nieuwe grondwet van 1854 vernietigd, en de daarop bijeengeroepen Landdag volgde desgelijks eene reactionaire richting, zoodat de doodstraf enz. weder werd ingevoerd. In 1864 vierde men er met opgewektheid het 50-jarig regeeringsfeest van den Vorst, die zich in 1866 aan de zijde van Pruisen schaarde en in 1867 overleed. Hij werd opgevolgd door zijn broeder Albert en deze in 1869 door zijn zoon Georg. Schoon aanvankelijk de overeenstemming tusschen Regeering en vertegenwoordiging veel te wenschens overliet, neigde eerstgenoemde vervolgens tot toegevendheid, zoodat in 1870 eene vrijzinnige kieswet werd ingevoerd. Ook Schwarzburg-Rudolstadt behoort sedert 1871 tot het Deutsche Rijk.

Schwarze (Friedrich Oskar von), een verdienstelijk Duitsch rechtgeleerde en volkvertegenwoordiger, werd geboren den 30sten September 1816 te Lobau in Saksen, studeerde te Leipzig en werd te Dresden geplaatst bij de magistratuur. Allengs krom hij daarin op tot hooge waardigheden, nam ijverig deel aan het ontwerpen van wetten en werd in 1875 door den Keiser van Oostenrijk in den adelstand verheven. Hij is een der stichters van den Duitschen Juristendag en was van 1867 tot 1884 lid van den Rijksdag. Ook behoorde hij sedert 1854 tot den Landdag in Saksen. Tot 1856 redigeerde hij de: „Jahrbücher für sächsisches Strafrecht”, — daarna de: „Allgemeine Gerichtszeitung für das Königreich Sachsen” en de „Gerichtssaal”. Voorts schreef hij: „Untersuchung praktisch wichtiger Materien (1841; 2de druk, 1844)”, — „Kommentar zur Strafprozessordnung für das Königreich Sachsen (1854, 2 dln.)”, — „Grundsätze des sächsischen Strafprozessrechts (1856)”, — „Die Lehre von den sogenannten fortgesetzten Verbrechen (1857)”, — „Die zweite Instanz in mündlichen Strafverfahren (1862)”, — „Das Verbrechen des ausgezeichneten Diebstahls (1860)”, — „Das deutsche Schwurgericht und dessen Reform (1866)”, — „Bemerkungen zur Lehre von der Verjährung im Strafrecht (1867)”, — „Kommentar zur Strafgesetzbuch für das deutsche Reich (1871; 5de druk, 1884)”, — „Kommentar zur Strafprozessordnung für das Deutsche Reich (1874)”, — en „Zum Reichspressgesetz (2de druk, 1885)”. Eene keelziekte noodsaakte hem, zijn ambt in 1885 neder leggen. Hij werd toen bevorderd tot geheimraad in werkelijken dienst en over-

leed te Dresden den 17den Januari 1886.

Schwarzenberg is de naam van een oud Frankisch geslacht, dat oorspronkelijk den naam van *Seinsheim* droeg en in 1429 in den stand der Rijksvrijheeren werd opgenomen. Het is sedert 1802 verdeeld in 2 majoren. De vertegenwoordiger van het eerste is *Johann Adolf von Schwarzenberg*, geboren den 22sten Mei 1799, — en van het tweede *Karl von Schwarzenberg*, geboren den 5den Juli 1824. Het vorstendom Schwarzenberg bealaat het dertigste gedeelte van Bohemen, en daartoe behooren nog bezittingen in Beieren, Neder-Oostenrijk, Salzburg en Stiermarken met eene gezamenlijke uitgestrektheid van 204888 Ned. bunder. Het land in Bohemen, 20 domeinen omvattend, heeft eene oppervlakte van 978 223 Ned. bunder. Het bestuur, de nijverheid, het onderwijs enz. bevinden er zich op de hoogte van den tijd. — Van de leden van het geslacht *Schwarzenberg* noemen wij:

Johann, vrijheer *zu Schwarzenberg*, een zeer verlicht man, geboren den 25sten December 1463. Hij woonde de veldtochten bij van *Mazimilian I* en was in 1501 hofmeester van den Bisschop van Bamberg. Hij is de ontwerper van de „Bamberger Halsgerichtsordnung“ van 1507 en van de beginselen der „Carolina“. Hij bevorderde de studie der oude talen, was een voorstander der Hervorming en overleed te Nürnberg den 21sten October 1528.

Adam, graaf *von Schwarzenberg*, geboren in 1584. Nadat hij in het Keizerlijk leger gediend had, werd hij raad bij den laatsten Hertog *von Gulik-Cleef*, trad in 1610 in dienst van den Stadhouder van Cleef, Markgraaf *Ernst van Brandenburg*, en werd door den Keurvorst *Johann Sigismund* tot geheimen raad benoemd en in 1619 naar Brandenburg geroepen, waar hij zoo grooten invloed had op Keurvorst *Georg Wilhelm*, dat deze in den Dertigjarigen Oorlog zich niet aan de zijde schaarde der Unie, maar meestal onzijdig bleef, waardoor de belangen der Mark grootelijks werden benadeeld. Immers doordien Brandenburg zich aansloot aan den Vrede van Praag, werd het land geheel en al verwoest. Aan *Schwarzenberg* wordt dan ook door velen te laste gelegd, dat hij in het belang van Oostenrijk en van het E. Katholicismus niet weinig heeft bijgedragen tot verzwakking van Brandenburg, — ja, sommigen verzekeren, dat hij zelf naar de keurvorstelijke waardigheid streefde en een aanslag waagde op het leven van den Keurprins *Friedrich Wilhelm*, doch *Cosmar* heeft hem in zijne „*Beiträgen* (1829)“, uit officieele bronnen geput, geheel en al vrijgepleit. *Schwarzenberg* werd door *Georg Wilhelm* met eerebewijzen overladen, tot aanvoerder der Orde van de Johanniter ridders der ballie Brandenburg en Sonnenburg en in 1634 tot stadhouder van de Mark benoemd. Ook na het overlijden van den Keurvorst werd hij in zijne waardigheid bevestigd en overleed den 14den Mei 1641.

Karl Philipp, vorst *von Schwarzenberg*, hertog *von Kruman*, een Oostenrijksch veldmaarschalk. Hij werd geboren te Weenen den 15den April 1771, trad in 1788 als luitenant in dienst bij het Oostenrijksche leger, onderscheidde zich in 1789 in den oorlog tegen de Turken,

nam in 1792 als majoor deel aan den slag bij Jemappee, kommandeerde in 1798 als luitenant-kolonel een gedeelte der voorhoede en droeg in 1794 niet weinig bij tot de overwinning bij Château-Cambresis. Gedurende den veldtocht van 1795 diende hij in het leger van generaal *Warmer*, was in 1797 aanwezig bij de gevechten bij Würzburg en Limburg, werd generaal-majoor, volgde Aartshertog *Karel* naar Italië en trok vervolgens weder naar de Rijn. In 1799 was hij aanvoerder van het centrum der voorhoede, eerst aan de Rijn, daarna in Zwitserland en streed bij Heidelberg dapper tegen *Ney*. In laatstgenoemd jaar voerde hij als luitenant-veldmaarschalk bevel bij Hohenlinden en dekte daarop den aftocht achter de Enns. Gedurende den vrede werd hij met onderscheidene zendingen belast en in Maart 1806 tot vice president van den Hofkrijgsraad benoemd. Bij het uitbarsten van den nieuwen oorlog tegen Frankrijk wist hij bij Ulm zich met het grootste gedeelte der kavallerie door den vijand heen te slaan. In 1806 ging hij als gezant naar Petersburg, maar verscheen in 1809 twee dagen voor den slag bij Wagram in het Oostenrijksche leger, nam het bevel op zich over een gedeelte der ruitery en kommandeerde bij den terugtocht de achterhoede. Als generaal der kavallerie en gezant te Parijs bestuurde hij de onderhandelingen over het huwelijk van *Napoleon I* met de Aartshertogin *Maria Louisa*, waarbij hij te Parijs een groot feest aanrichtte, dat met een noodlottigen brand eindigde, en verloor het vertrouwen van den Keizer. Door tusschenkomst van desen verkreeg hij in den Russischen veldtocht het opperbevel over de Oostenrijksche hulptroepen, trok in Juli 1812 over de Boeg en bereikte weldra Pinsk. Nadat hij tevens het opperbevel verkregen had over het Sakalsche armeekorps, behaalde hij eenige voordeelen op den Russischen generaal *Tormassow*, doch moest voor de overmacht de wijk nemen naar het groot-hertogdom Warschau. Van dien tijd af bleef hij volgens geheime bevelen werkeloos. Zijn korps toefde bij Poeltoek, maar een door hem gesloten wapenstilstand verzekerde aan de Franschen den vrijen aftocht. Op voordracht van *Napoleon* werd hij tot veldmaarschalk benoemd, ging in April 1813 weder naar Parijs en deed vruchteloze pogingen, om tusschen Rusland en Frankrijk den vrede tot stand te brengen. Daarna werd hij bevelhebber van het observatielager in Bohemen en na Oostenrijks oorlogsverklaring aan *Napoleon* over alle troepen der Verbondene Mogendheden. Zijne positie naast de drie monarchen bij de strijdige gevoelens van *Maternich* en Keizer *Alexander* was zeer moeielijk en belemmerend voor zijne oorlogsoperatiën. Bij Dresden en Leipsig gaf hij geene blijken van groote veldheer talenten en hij ondersteunde vooral bij het vervolgen der Franschen en den intocht in Frankrijk in 1814 de sluwe politiek van *Maternich*, die *Napoleon* wilde verschoonen. Eerst na den slag bij Arcis sur Aube besloot hij, naar Parijs op te rukken en zich van deze stad meester te maken. Door de Verbondene Mogendheden met ridderorden verward en door Keizer *Frans* met de heerlijkheid Blumenthal begiftigd, keerde hij van het oorlogstooneel terug, om aan de beraadslagin-

gen der ministers deel te nemen en de Oostenrijksche krijgsmacht op beteren voet te brengen. Na den terugkeer van *Napoleon* uit Elba erlangde hij het opperbevel over het leger der Verbondene Mogendheden aan de Bovenrijn, onderwierp met *Blücher* en *Wellington* het operatieplan, doch verscheen te laat op het slagveld om aan de overwinning deel te nemen. Bij zijn terugkeer te Weenen werd hij tot voorzitter van den Hofkrijgsraad benoemd en met onderscheidene goederen begiftigd. Sedert 1817 was hij aan de rechter zijde verlamd, en hij overleed te Leipzig den 15den October 1820. In 1848 verrees bij Leipzig een gedenkteeken te zijner eer, en in 1867 werd te Weenen zijn ruitersstandbeeld (van *Hübner*) onthuld. — Zijn zoon *Friedrich Karl*, veldwachtmeester-generaal in Oostenrijkschen dienst, geboren den 30sten September 1800 en overleden den 6den Maart 1870, heeft de gedenkschriften van zijn vader in het licht gegeven onder den titel: „Aus dem Wanderbuch eines verabschiedeten Landknechts (1845—1848, 5 din)“.

Felix Ludwig Johann Friedrich, vorst van *Schwarzenberg*, een Oostenrijksch staatsman, geboren den 2den October 1800. Hij trad in 1818 als kadet in dienst bij een Oostenrijksch karasserregiment, klom op tot den rang van ritmeester, maar vertrok in 1824 als gezantschapsattaché naar Petersburg. In 1826 ging hij als gezant naar Londen en na eene geruchtmakende geschiedenis, waarin *Lady Ellenborough* betrokken was, met baron *Newmann* naar Brasilië. Na zijn terugkeer was hij bij verschillende ambassades werkzaam, namelijk: te Parijs, en te Berlijn, in 1838 te Turijn en in Parma, en in 1846 te Napels, waar hij het bolwerk was van het strengste absolutismus. De omwenteling ontrukte hem aan zijn loibandig leven. Toen hij een oproer te Napels de eer van zijn hôtél geschonden werd, nam hij zijn ontlag en aanvaardde daarop als generaal-majoor het opperbevel over eene brigade onder *Nugent* in opper-Italië, streed bij Curtatone en Goito en werd bevorderd tot luitenant-velddmaarschalk. Na het dempen van den October-opstand te Weenen werd hij den 22sten November 1848 aan het hoofd van het ministerie geplaatst. Zijn ideaal was een militair-absolutistische, onverdeelde Oostenrijksche Staat. Door een verbond met Rusland vernietigde hij den opstand in Hongarije en deed de Pruisische eenheidspolitiek schipbreuk lijden. Hij verbond voorts de Duitse Middenstaten op het nauwst met Oostenrijk, herstelde den Bondsråd en zocht Pruisen zooveel mogelijk te vernederen. Hij overleed den 5den April 1852.

Friedrich Johann Joseph Cölestin, vorst van *Schwarzenberg*, geboren den 6den April 1809. Hij omhelsde den geestelijken stand, werd canonicus te Salsburg, in 1835 vorstbischop aldaar, in 1842 kardinaal-priester en in 1849 vorstbischop van Praag, lid van het Huis der Heeren en leider der clericaal-feudale partij in Bohemen.

Tot het Huis *Schwarzenberg* behoort vermoedelijk het Friesche geslacht *Schwarzenberg en Hohenlausberg*. Het vestigde zich in ons Vaderland in den aanvang der 17de eeuw, en onderscheidene leden daarvan zijn in de betrekking van grietman werkzaam geweest.

Afzonderlijk vermelden wij den geleerden *Georg Frederik*, baron *thos Schwarzenberg en Hohenlausberg*, op de state ter Horne te Beetgum gevestigd. Hij was curator van de hoogeschool te Franeker, maakte zich verdienstelijk door de uitgave van het „Friesche Charterboek“ en overleed te 's Gravenhage den 6den Augustus 1788.

Schwarzwald (Het), een gebergte in het zuiden van Duitschland, loopt als een hooge wal langs de Boven-Rijn en strekt van Säckingen aan de Rijn tot aan Durlach zich uit in eene noord-noordwestelijke richting over eene lengte van 168 Ned. mijl. Het heeft zijne aanzienlijkste breedte en hoogte in het zuiden, waar het met zijn heuvelachtigen Jurazoom van Müllheim aan de Rijn tot aan de Wutach zich uitbreidt over eene breedte van 60 Ned. mijl, terwijl het in het noorden tuschen Durlach en Pforzheim eene breedte heeft van slechts 30 Ned. mijl en door het dal der Kreichgau van het Odenwald is gescheiden. Zijn stabilste wand is weetwaarts naar het Rijn dal gekoerd en hier is ook de voet van het gebergte het laagst gelegen, daar het Rijn dal van Durlach tot Basel eene rjising heeft van 117 tot slechts 245 Ned. el. In het zuiden daalt deze vallei van den mond der Aar tot Basel van 315 tot 245 Ned. el. Aan de oostzijde daarentegen is de helling zoo flauw, dat men alleen aan de vermeerderde boechgronden bemerkt, dat men het Schwarzwald bereikt. Aldaar ligt Villingen 430 Ned. el. hooger dan het aan den westelijken voet gelegene Freiburg, en Dornstetten 499 Ned. el. hooger dan Offenburg. De gedaante der bergen is in het algemeen in het Schwarzwald eentonig; men vindt er veelal afgeronde koepels en tafelvormige, door diepe dalen gescheidene bergen en bergkammen, die echter geene doorlopende bergketens vormen. Men heeft er vele bronnen en beken, die zich zuiden weetwaarts naar het Rijn dal spoeden en aan de noordoostelijke helling naar de Neckar. Intuschen behoort ook een klein gedeelte. deser helling tot het stroomgebied van de Donau. Naar de Neckar vloeit de Enz met de Nagold, en rechtstreeks naar de Rijn snellen ten zuiden de Wutach, de Alb, de Wehra en de Wiese, en ten westen de Kander, de Neumagen, de Elz met de Dreisam, de Kinzig, de Rench, de Acher, de Sandbach, de Oos, de Murg en de Alb. De belangrijkste van deze rivieren is de Kinzig, die aan de oostelijke helling ontspringt, dwars door het geheele gebergte dringt en bij Kehl zich uitstort in de Rijn. Door natuurschoon, door afwisseling van bevallige en schilderachtige landschappen onderscheiden zich vooral de dalen van de Murg en van de Gutach, de Höllepass in het Freiburger dal, het Munsterdal en de dalen van de Wiese, Wehra en Alb. Van de watervallen zijn die van den Fallbach bij Triberg, waar het water langs, 7 terrassen 170 Ned. el. naar beneden stort, en die van den Lierbach bij de bouwvallen van het klooster Allerheiligen de fraaiste van het Duitche Middengebergte. Door het dwarsdal der Kinzig wordt het Schwarzwald in eene grootere zuidelijke en eene kleinere noordelijke helft gescheiden (Obere en Untere Schwarzwald). Het centrale berggevaarte van het Schwarzwald is de Feldberg ten oosten

van Freiburg (1494 Ned. el hoog). Vandaar strekken zich beruggen in alle richtingen uit. Tot de hoogste koepels in het zuidwesten behooren de Belchen (1415 Ned. el hoog), de Kohlgarten (1179 Ned. el hoog) en de boschrijke Blauen (1167 Ned. el hoog). In het zuiden verheffen zich de Herzogshorn (1841 Ned. el hoog), de Blösalng (1264 Ned. el hoog) enz., en in het oosten en noorden de Erzkasten (1286 Ned. el hoog) en de Kandel (1248 Ned. el hoog). Niet zoo hoog is het Untere Schwarzwald, waar de gemiddelde hoogte slechts 600 Ned. el bedraagt. De bergen zijn hier meer tafelvormig. Het voornaamste gevaarte is hier de Hornsigrinde (1116 Ned. el hoog), de Kniebispass (973 Ned. el hoog), de Badener Höhe (980 Ned. el hoog), de Hohen Staufen (672 Ned. el hoog) en de Hochkorf (1041 Ned. el hoog). Eigenaardig zijn er de kleine bergmeren en vennen, zooals de Federsee, de Schluchsee, de Titisee, de Mummelsee en de Wildsee. Met uitzondering van de hoogste koepeltoppen zijn de bergen in het Schwarzwald dicht begroeid met naaldhout. Aan de donkere kleur van dit geboomte ontleende het Schwarzwald zijn naam, terwijl het bij de Romeinen dien van Silva Marciana (Markmannenwoud) droeg. Er zijn eenige merkwaardige bergpassen, en door dit gebergte loopt de in 1873 voltooide Schwarzwaldspoorweg, die bij Offenburg (aan de IJfn Manheim-Basel) een aanvang neemt, in het Kinsigdal tot aan Hausach en in het Gutachdal tot aan Triberg opklimt en vervolgens langs de Brigach naar Donaueschingen afdalt; deze schilderachtig voortkronkelende spoorweg loopt door 38 tunnels.

De voornaamste gesteenten van het Schwarzwald zijn graniet, gneis en bonte zandsteen; voorts heeft men hier en daar leisteen, steenkolen en roodliggend, benevens nitbarstingsgesteenten. Het gneis vormt er de kern en is het meest verbreid, en daaromheen vindt men een gordel van graniet. Ook heeft men er porfier en ijzererts, alsmede eene menigte minerale bronnen. Van deze worden die van Baden-Baden, Huberbad, Badenweiler, Säckingen, Wildbad enz. druk bezocht. Het klimaat is er in de hoogst gelegene streken guur. Daar voert de winter nog heerschappij, wanneer aan den voet van het gebergte alles reeds groeit en bloeit. Hier komt de druif tot rijpheid, — hier oogst men, behalve het gewone ooft, amandelen, walnoten, echte kastanjes enz., terwijl de hooger gelegene akkers slechts zomerkoren, aardappelen en vlas leveren. De uitgestrekte weiden zijn er in een goeden staat en bevorderen er eene aanzienlijke vee-fokkerij. Tot 400 Ned. el boven de oppervlakte der zee vindt men er wijngaarden, tot 800 Ned. el beukeboomen en fijne dennen, en daarboven tot 1320 Ned. el grove dennen. De bewoners van het gebergte, dat met het oostelijk gedeelte tot Württemberg en voor 't overige tot Baden behoort, zijn in het zuiden van Alemannischen, in het oosten van Schwabischen en in het noorden van Frankischen oorsprong. De gemeenten bestaan er in het westen en zuiden uit verstrooide boerderijen, en dese zijn in het zuiden eenigermate in Zwitserschen bouwtrant opgetrokken. De belangrijkste bronnen van beetaan zijn er houtcultuur en houthandel. Zware stammen worden er langs

XIII.

houtwegen naar de beken en langs dese naar de Rijn gevoerd. Ook heeft men er onderscheidene zaagmolens. In sommige gedeelten van het gebergte vervaardigt men keurig houtsnijwerk, strooiedoeden en de bekende Schwarzwaldurwerken. Van alle kanten kan men langs spoorwegen tot het gebergte naderen, en het wordt in den zomer door vele reizigers bezocht.

Schwarzwald-Kreits is de naam van een district in het koninkrijk Württemberg; het omvat het westelijk, bergachtig gedeelte des lands, grenst in het noorden aan Baden en aan de Neckarkreits, in het oosten aan de Donaukreits en Hohenzollern en in het zuidoosten, zuiden en westen aan Baden, en telt op 89,69 □ geogr. mijl ruim 475 000 inwoners (1885), onder welken zich nagenoeg 120 000 R. Katholieken en 1505 Israëlieten bevinden. Het land is wegens het Schwarzwald en den Alp bergachtig, wordt door de Donau, de Neckar, de Enz, de Nagold enz. besproeid en heeft eenige vruchtbare dalen, maar behoort voor 't overige tot de meest woeste gedeelten van Midden-Europa. De voornaamste voortbrengselen zijn er hout, groenten, ooft, vlas, ijzer, turf en marmer. De hoofdstad is Reutlingen.

Schwedt, eene stad, in het Pruisische district Potsdam en op den linker oever van de Oder aan den spoorweg naar Angermünde gelegen, is de zetel van eene rechtbank, heeft verschillende maatschappijen, een merkwaardig koninklijk kasteel met een Engelschen tuin, drie Protestantsche kerken en eene R. Katholieke kerk, eene synagoge en een gymnasium en telt 9744 inwoners (1885). De inwoners houden zich vooral bezig met tabakcultuur, handel, scheepvaart en visscherij. De stad is door stoombootlijnen verbonden met Breslau, Frankfurt aan de Oder en Stettin. Ten noordwesten van de stad vindt men het buitenverblijf Monplaisir.

Schwegler (Albert), een verdienstelijk godgeleerde en wijsgeer, geboren den 10den Februari 1819 te Michelbach in Württemberg, studeerde te Tübingen en kwam door zijn geschrift over het Montanismus en door onderscheidene verhandelingen in de „Theologische Jahrbücher“ van Zeller in botsing met de kerkelijke overheid in Württemberg, zoodat hij de godgeleerde loopbaan verliet. Hij stichtte in 1848 de „Jahrbücher der Gegenwart“, die tot in het midden van 1848 in het licht verschenen, en vestigde zich in eerstgenoemd jaar als privaatdozent in de wijsbegeerte en oude letteren te Tübingen, waar hij in 1848 tot buitengewoon hoogleraar werd benoemd en den 5den Januari 1875 overleed. Van zijne geschriften vermelden wij: „Das nachapostolische Zeitalter (1846, 2 dln)“, — „Geschichte der Philosophie im Umrisz (1848; 9de druk, 1876)“, — „Römische Geschichte (1853—1858, 3 dln; 2de druk, 1867—1870, voortgezet door Clason, 1873—1876, dl 4 en 5)“, — en „Geschichte der griechischen Philosophie (1859; 2de druk, 1870)“.

Schweichel (Georg Julius Robert), een Duitsch romanschrijver, geboren den 12den Juli 1821 te Königsberg, studeerde aldaar in de rechten, nam in 1848 deel aan de volksbeweging en moest als moderedacteur van de „Dorfzeitung in Prenzen“ zijn vaderland ver-

laten, waarna hij te Lausanne tot leeraar werd benoemd. Na zijn terugkeer in Duitschland woonde hij te Berlijn, te Hannover en te Leipzig en sedert 1869 is hij redacteur der „Deutsche Roman-Zeitung“ te Berlijn. Hij schreef: „In Gebirg und Thal (1864)“, — „Jura und Genfersee (1865)“, — „Im Hochland (1868)“, — „Aus den Alpen (1870, 2 dln; 2de druk, 1872)“, — „Der Artschwinger (1868; 3de druk, 1880)“, — „Der Bildschnitzer von Achensee (1873, 3 dln; 3de druk, 1876)“, — „Die Falkner von St. Vigil (1881, 3 dln)“, — „Italienische Blätter (1876, 2de druk, 1880)“, — en „Camilla (1886)“.

Schweickhardt (Katharina Wilhelmina), zie *Bilderdijk*.

Schweidnitz, te voren een zelfstandig vorstendom in Neder-Silezië met omstreeks 225 000 inwoners op 44 □ geogr. mijl, omvat thans de Pruisische districten Schweidnitz, Reichenbach, Striegau, Waldenburg, Bolkenhain en Landeshut. Het werd in 1728 door *Bolko I* gesticht, doch verviel in 1741 aan Pruisen. — De evenzoo genoemde stad, vooral bekend door het beleg van 1762, te voren de hoofdstad van het vorstendom, thans van een district, ligt aan de Weistritz in een vruchtbaar dal tusschen het Zobten- en Eulengeberge, 247 Ned. el boven de oppervlakte der zee en aan den spoorweg van Liegnitz naar Kamenz. Men heeft er 4 kerken, een oud raadhuus met een vermaarden kelder, een archief, een schouwburg, een gymnasium, onderscheidene andere scholen, een garnizoen, en bijna 24 000 inwoners (1885). Men vindt er voorts machines- en naaldenfabrieken, meubelmakerijen, pottbakkerijen, orgelfabrieken enz., en vooral het bier van Schweidnitz heeft eene groote vermaardheid. Deze stad is tevens de graanmarkt der omliggende volkrijke oorden. De voormalige vestingwerken zijn er in 1864 geeloopt en in een fraai park herschapen.

Schweigaard (Anton Martin), een Noorweegsch rechtsgeleerde en staathoudkundige, geboren den 11den April 1808 te Kragerø, studeerde te Christiania, reisde in Zweden, Duitschland, Zwitserland, Frankrijk en Denemarken en werd in 1835 hoogleeraar in de rechten te Christiania en in 1840 tevens in de staatswetenschappen en statistiek. Hij was sedert 1841 lid van den Storting, verwierf er de achting van alle partijen en overleed te Christiania den 2den Februari 1870. Van zijne geschriften noemen wij: „Den nordake proces (1846—1849, 2 dln)“, — „Kommentar sum Kriminalgesets (1844, 2 dln)“, — „Statistik von Norwegen (1840)“, — en „Das norwegische Handelsrecht (1845)“. Te Christiania verrees in 1885 een gedenksteen te zijner eer.

Schweiger-Lerchenfeld (Amand von), een verdienstelijk reiziger en aardrijkskundige, geboren den 17den Mei 1846 te Weenen, bezocht de militaire academie te Wiener-Neustadt, trad in 1865 als officier in dienst, nam in 1866 deel aan den veldtocht in Opper-Italië, maar nam reeds in 1871 zijn ontslag, om ontdekkingsreizen te ondernemen in Europeesch en Aziatisch Turkije. Hij schreef: „Unter den Halbmond (1876)“, — „Bosnien (1878; 2de druk, 1879)“, — „Armenien (1871)“, — „Zwischen Pontus und Adria (1879)“, — „Serail und Hohe Pforte (1879)“, — „Das Frauenleben der Erde

(1881)“, — „Der Orient (1882)“, — „Griechenland in Wort und Bild (1882)“, — „Die Adria (1883)“, — „Abbasia, Idylle von der Adria (1883)“, — „Der eiserne Jahrhundert (1884)“, — „Von Ocean zu Ocean (1885)“, — „Im Kreislauf der Zeit (1885)“, — „Afrika (1886)“, — „Aus unsern Sommerfrischen (1886)“, — en „Zwischen Donau und Kaukasus (1886)“.

Schweigger. Onder desen naam vermelden wij:

Johann Salomo Christoph Schweigger, een verdienstelijk natuurkundige. Hij werd geboren te Erlangen den 8sten April 1779, studeerde aldaar, vestigde er zich in 1800 als privaatsdocent, en werd in 1803 professor in de wis- en natuurkunde aan het gymnasium te Baireuth en in 1811 aan de polytechnische school te Nürnberg. In 1817 werd hij hoogleeraar in de natuur- en scheikunde te Erlangen, in 1821 te Halle, en overleed aldaar den 9den September 1867. Zijn onderzoek strekte zich uit tot de electriciteit en het galvanismus, en nadat hij reeds in 1808 een electrometer vervaardigd had, bedacht hij vervolgens den naar hem genoemden magnetischen multiplicator. In 1815 belaatte hij zich met de redactie van het „Journal für Chemie und Physik“. Voorts schreef hij: „Einleitung in die Mythologie auf dem Standpunkte der Naturwissenschaft (1836)“, — „Ueber naturwissenschaftliche Mysterien in ihren Verhältnissen zur Literatur des Alterthums (1843)“, — „Ueber das Elektron der Alten (1847)“, — en „Ueber die stöchiometrische Reihen (1853)“.

Karl Ernst Theodor Schweigger, een uitstekend oogheelkundige en een soon van den voorgaande. Hij werd geboren te Halle den 29sten October 1830, studeerde te Erlangen en te Halle in de geneeskunde, werd er assistent aan de geneeskundige kliniek, vestigde er zich als privaatsdocent, hield zich voorts bezig met microscopische anatomie en vertrok vervolgens naar Berlijn, om er zich onder *Albrecht von Gräfe* aan de oogheelkunde te wijden. Hij bleef er tot 1865, volbracht eene reis naar New York, zag zich in 1868 benoemd tot hoogleeraar te Göttingen en is sedert 1871 als opvolger van *von Gräfe*, professor en directeur van de inrichting voor ooglijders te Berlijn. Hij schreef o. a.: „Vorlesungen über den Gebrauch des Augenspiegels (1864)“, — „Handbuch der speciellen Augenheilkunde (4de druk, 1880)“, — „Schproben (1876, met 48 platen)“, — en „Klinische Untersuchungen über das Schielen (1881)“.

Schweighäuser (Johannes), een verdienstelijk beoefenaar der oude talen, geboren te Straatsburg den 26sten Juni 1742, legde zich te Parijs toe op het Hebreeuwach en Arabisch en werd in 1778 hoogleeraar in zijne geboorteplaats. Gedurende de Revolutie in den kerker geworpen, zag hij zich later weder geplaatst aan de école centrale te Straatsburg en benoemd tot lid van de Academie des Inscriptions. In 1824 legde hij het hoogleeraarsambt neder en overleed den 19den Januari 1830. Hij leverde voortreffelijke uitgaven der werken van *Appianus* (1785, 6 dln)“, — *Polybius* (1789—1795, 9 dln)“, — en *Seneca* (1809, 2 dln)“, — alsmede een „Lexicon Herodotum (1824, 2 dln)“. — Ook zijn soon *Jean Geoffroy Schweighäuser*, die hem in 1824 als hoogleeraar

opvolgde, heeft zich als schrijver bekend gemaakt en overleed den 14den Maart 1844. Van zijne geschriften vermelden wij: „Antiquités de l'Alaace (met *Golbery*, 1823)”, — „Plan topographique du mur païen (1825)”, — „Vues pittoresques de la Cathédrale (1827)”, — en „Énumération des monuments les plus remarquables du département du Bas-Rhin (1842)”.

Schweinfurt, eene stad in het Beiersche district Unterfranken, ligt aan de Main en aan de spoorwegen van Bamberg naar Würzburg, van Schweinfurt naar Meinungen en van Schweinfurt naar Gemünden. Zij is de zetel van eenige rechtbanken en telt ruim 12 500 inwoners (1885). Op het ruime marktplein verheft er zich het merkwaardig stadhuis met eene verzameling van oudheden en met eene bibliotheek. Ook zijn er eenige fraaie kerken, en twee bruggen zijn er over de Main gelegd. Behalve het gymnasium zijn er onderscheidene andere scholen en de nijverheid heeft er eene aanmerkelijke uitbreiding verkregen. Er is eene waterleiding en in haar omtrek tiert de wijnstok. Ook worden er zeer drukke veemarkten gehouden.

Schweinfurth (Georg August), een verdienstelijk natuuronderzoeker en reiziger, geboren te Riga den 29sten December 1836, studeerde te Heidelberg, München en Berlijn en reisde in Oostenrijk, Ruiland en op het eiland Sardinië. Van 1864 tot 1866 onderzocht hij de flora op het stroomgebied van de Nijl en begaf zich in 1868 wederom derwaarts. In het volgende jaar sloot hij zich aan bij eene expeditie naar de Gazellenrivier, reisde door de landen der Dinka, Djoer en Bongo en ondernam een tocht door het mild besproeide gewest tusschen de Djoer en de Bahr-el Gebel. In Januari 1870 bezocht hij het gebied der Niam-Niam, voorts dat der Monboettes en ontdekte hier de breede Oeëllarivier, die hij als den bovenloop van de Sjari beschouwde, terwijl anderen meenen dat zij met de Congo in verband staat. Hij verloor zijn dagboek en zijne verzamelingen door de vlammen en kwam in Juli 1871 te Khartoum. In Juli 1872 bereikte hij Berlijn en schreef er: „Im Herzen von Afrika (1874, 2 dln; 2de druk, 1878)”, een boek, dat in zeven talen is overgezet. In 1878 en 1874 volbracht hij knidkundige nasporingen in de groote Oase der Libysche Woestijn en in 1874—1875 begaf hij zich op uitnodiging van den Khedive naar Catro, waar hij een geographisch genootschap stichtte en zich voor goed vestigde. Van 1876—1886 deed hij twaalf tochten door onbekende gewesten tusschen de Nijl en de Rode Zee en versamelde er een groot aantal gesteenten voor het Koninklijk Museum te Berlijn. Bij het bombardement van Alexandrië in 1882 was hij bijna het slachtoffer der volkswoede geworden. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Plantae quaedam niloticæ (1863)”, — „Beiträge zur Flora Aethiopiens (1876)”, — „Reliquiae Kotschyanae (1868)”, — en „Artes Africanæ (1875)”.

Schweitzer (Jean Baptista von), een staatkundig en dramatisch dichter, geboren den 12den Juli 1838 te Frankfurt aan de Main, bezocht het door de Jesuïeten bestuurde lyceum te Aschaffenburg, later het gymnasium aldaar, studeerde vervolgens te Berlijn en te

Heidelberg in de rechten en vestigde zich als advocaat in zijne geboortestad. Meer dan met zijne betrekking hield hij zich echter bezig met de staatkunde en de fraaie letteren. Niet lang na 1860 betoonde hij zijne belangstelling in de social-democratische beweging, werd in 1864 na den dood van *Lassalle* president van de algemeene Duitse werkliedenvereniging en belastte zich met de redactie van den „Social-democrat”, zoodat hij gedurig in onaangename aanraking kwam met de Pruisische Regeering. In 1867 werd hij afgevaardigd naar den Noord-Duitschen Rijksdag; toen hij echter in 1871 bij het verkiezen van leden van den Duitschen Rijksdag de nederlaag leed, legde hij het voorzitterschap neder, om zich onverdeeld aan de beoefening der fraaie letterkunde te wijden, maar overleed reeds den 28sten Juli 1875. Hij schreef een aantal toneelspelen, van welke onderscheidene met bijval werden ontvangen. Wij vermelden: „Alcibiades oder Bilder aus Hellas (1858)”, — „Friedrich Barbarossa (1858)”, — „Canossa (1871)”, — „Die Darwinianer (1875)”, — „Die drei Staatsverbrecher (1876)”, — en „Epidemisch (1876)”. Daarenboven leverde hij: „Lucinde oder Kapital und Arbeit, socialpolitisches Zeitgemälde (1864, 3 dln)”.

Schweizer. Onder dezen naam vermelden wij:

Alexander Schweizer, een Protestantisch geleerde, geboren te Murten den 14den Maart 1808. Hij studeerde te Zürich en behoort tot de volgelingen van *Schleiermacher*, en van zijne geschriften noemen wij: „Die Glaubenslehre der reformirten Kirche (1844—1847, 2 dln)”, — „Homiletik der evangelisch-protestantischen Kirche (1848)”, — „Die protestantische centraldogmen innerhalb der Reformirten Kirche (1854—1856, 2 dln)”, — „Die christliche Glaubenslehre (1863—1872, 2 dln; 2de druk, 1877)”, — „Pastoraltheorie (1875)”, — „Nach rechts und links; Besprechungen über Zeichen der Zeit (1876)”, — „Die Zukunft der Religion (1878)”, — en „Zwingli's Bedeutung neben Luther (1884)”.

Kaspar Gottfried Ludwig Schweizer, een verdienstelijk sterrenkundige, geboren den 10den Februari 1816 te Wjls in het canton Zürich. Hij studeerde in 1839 te Königsberg onder *Bessel*, was van 1841—1842 geplaatst aan de sterrenwacht te Pulkowa, belastte zich daarop te Moskou met het beheer eener wetenschappelijke inrichting en werd er in 1847 directeur der sterrenwacht. Hij overleed den 6den Juli 1878. Van zijne geschriften noemen wij: „Untersuchungen über die in der Nähe von Moskau stattfindende Lokalattraction (1863)”, — en „Ueber das Sternschwanken (1868)”. Ook schreef hij verhandelingen over de zonnevlekken en zonnefakkels en ontdekte een viertal kometen.

Schwenck (Konrad), een verdienstelijk letterkundige, geboren te Lich in 1798, bezocht de universiteit te Gießen, werd leeraar te Utrecht en te Bonn, in 1825 professor aan het gymnasium te Frankfurt aan de Main en overleed aldaar den 14den Februari 1864. Hij schreef een groot aantal bijdragen in tijdschriften, leverde als vertalingen: „Odyssee (1822)”, — „Homerische Hymnen (met *Follmüller*, 1814)”, — „Hymnen des Kallimachos (1821)”, — en

„Catull (1835)”, — en schreef: „Etymologisch-mythologische Andeutungen (1823)”, — „Mythologische Skizzen (1836)”, — „Mythologie der asiatischen Völker, der Aegypten, Griechen, Römer, Germanen en Slaven (2de druk, 1856, 7 din)”, — „Sinnbilder der Alten Völker (1851)”, — „Etymologisches Wörterbuch des Lateinischen (1837)”, — „Beiträge zur Wortforschung des Lateinischen (1833—1836, 2 din)”, — en „Wörterbuch der deutschen Sprache in Beziehung auf Abstammung (1843; 4de druk, 1856)”. Ook verschenen van hem uitgaven der „Eumeniden (1821)”, — der „Zeven tegen Theben”, — en der „Chorophoren” van *Aschylus*.

Schweninger (Ernst), een vermaard geneeskundige, geboren den 15den Juni 1850 te Freistadt in de Boven-Pfalz, studeerde te München, werd er assistent van *von Buhl* en tevens privaattoecent, behandelde eerst Graaf *Wilhelm von Bismarck* en daarna den Rijkskanselier met uitstekend gevolg en zag zich in 1884 benoemd tot hoogleeraar te Berlijn. Zijne „Gesammelte Arbeiten” zijn in het licht verschenen.

Schwenkfeld (Kaspar von), de stichter eener Protestantische secte en geboren in 1493 te Onsig bij Liegnitz, was de telg van een adellijk geslacht, studeerde o. a. te Keulen, verkeerde als jonker aan verschillende Hoven, werd raadshoer bij den Hertog van *Liegnitz*, doch helde sedert een bezoek te Wittenberg in 1523, waar hij met *Karlstadt* in aanraking kwam, niet weinig over tot het Protestantismus en bevorderde de verbreiding daarvan in Liegnitz. Weldra echter was hij het met *Luther* oneens over de leer der rechtvaardigmaking, sprak op dweepstieken trant van de „geestelijke bevinding” van Gods genade, werd deswege in 1528 uit zijn vaderland verbanen en zwierf onder strijd en ellende rond in Schwaben en aan de Rijn, totdat hij den 10den December 1561 in Würtemberg overleed. Zijne gevoelens heeft hij openbaar gemaakt in zijn „Bekantnis und Rechenschaft von den Hauptpunkten des christlichen Glaubens (1557)”. Eerst na zijn dood vormden zijne aanhangers, *Schwenkfeldianen* genaamd, in Silesië afzonderlijke gemeenten, welke zich onderscheidden door eene gestrengte kerkelijke tucht. Zij werden door de Jesuïeten vervolgd en vertrokken naar Maryland en Philadelphia, waar zij thans nog bestaan en wegens werkzaamheid, matigheid en rechtvaardigheid eene hooge achting genieten.

Schwerd (Friedrich Magnus), een Duitsch natuur- en sterrenkundige, geboren te Osthaven bij Worms den 8sten Maart 1792, was sedert 1814 leeraar aan het gymnasium te Spiers en van 1818 tot aan zijn dood op den 22sten April 1871 hoogleeraar in de wiskunde aan het lyceum aldaar. Hij schreef: „Die kleine Speierer Basis, oder Beweis, das man mit geringen Aufwand an Zeit, Mühe und Kosten durch eine kleine, genau gemessene Linie die Grundlage einer grossen Triangulation bestimmen kan (1822)”, — „Astronomische Beobachtungen auf der Sternwarte zu Speier (1829—1830, 2 din)”, — en „Die Beugungserscheinungen auf den Fundamentalsgesetzen der Undulationstheorie analytisch entwickelt (1835)”. Voorts leverde hij onderscheidene bijdragen in de *Astronomische Nachrichten* en vervaardigde

eene kunstig uitgedachten sterrenphotometer.

Schwerin, een tot het groot-hertogdom Mecklenburg-Schwerin behoorend vorstendom, was te voren een bladom, in 1167 door *Hendrik de Loosw* gesticht, doch het werd in 1648 met eene oppervlakte van 13,6 □ geogr. mijl geeseculariseerd en aan het Huis Mecklenburg toegewezen. — *Schwerin* is tevens de naam der hoofdstad van bovengemeld groot-hertogdom. Zij ligt in het district Mecklenburg, dat bij eene uitgebreidheid van 132 □ geogr. mijl de grotere westelijke helft des lands omvat, in een prachtig oord, aan de westzijde van het Meer van Schwerin, tusschen eenige kleine meren en aan den spoorweg van Hagenow naar Rostock. Zij bestaat uit de Oude en Nieuwe Stad, de Paulastad en de Voorstad; er zijn 6 pleinen, fraaie straten en vele aanzienlijke gebouwen, waartoe in de eerste plaats het groot-hertogelijk kasteel behoort (zie bijgaande afbeelding). Wijders heeft men er 4 kerken, eene synagoge, eenige paleizen, eene stoeterij, een schouwburg, een museum enz. Deze stad is sedert 1847 de residentie van den Groot-Hertog, de zetel van het ministerie, van eenige rechtbanken enz., en er zijn onderscheidene inrichtingen van onderwijze. Met het garnizoen telt men er ruim 32 000 zielen (1885).

Schwerin, een der oudste geslachten van Pommeren, is in onderscheidene lijnen verdeeld, welke thans nog bloeien. Tot dat geslacht behoorden:

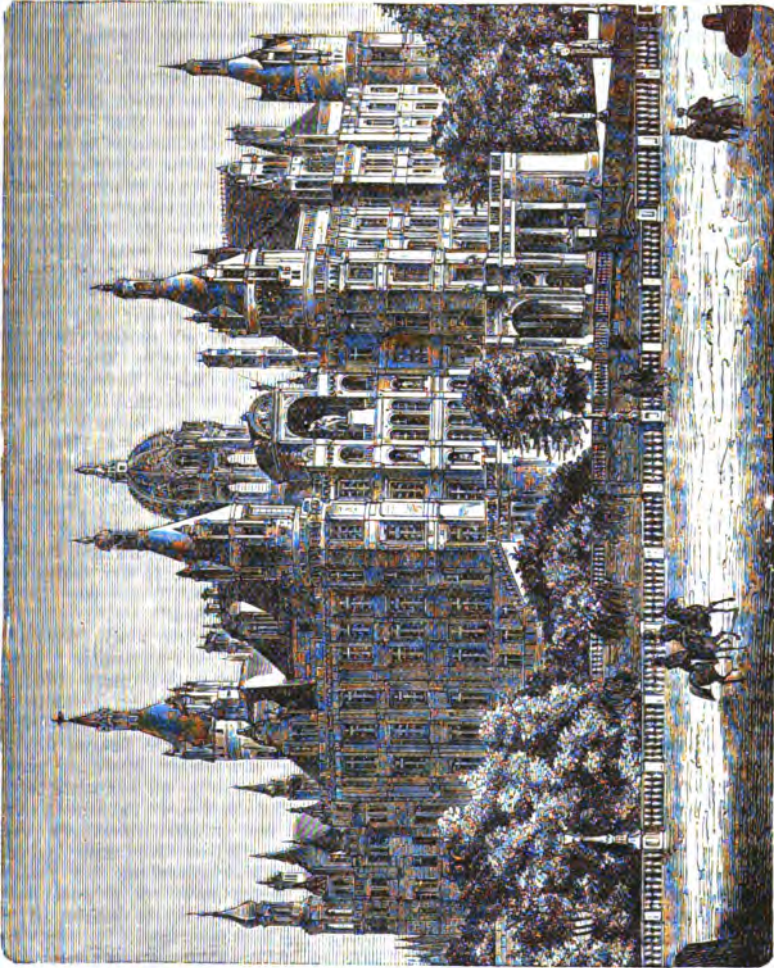
Otto van Schwerin, geboren in Pommeren den 8sten Maart 1616. In 1638 trad hij als kamerheer in dienst van den Keurvorst *Georg Wilhelm von Brandenburg* en werd in 1645 tot geheimraad bevorderd. Toen de Groote Keurvorst *Friedrich Wilhelm* in 1646 in het huwelijk trad met *Prinse Louise Henriette van Oranje*, zag *Schwerin* zich benoemd tot haar opperhofmeester en later tot opvoeder van hare kinderen *Karl Emil*, *Friedrich* en *Ludwig*. Tevens was hij voor het Keurvorstelijk echtpaar een invloedrijk raadsman. In 1648 werd hij in den Rijksvrijheerenstand opgenomen, in 1654 tot erfkamerheer van Brandenburg verheven en in 1651 tot eerste minister en voorzitter van den geheimen raad benoemd en met vele goederen begiftigd. Hij overleed den 14den November 1679.

Kurt Christoph, graaf van *Schwerin*, een Pruisisch generaal-veldmaarschalk. Hij werd geboren den 26sten October 1684 op Wuseken in Zweedsch Pommeren, bezocht de universiteiten te Leiden, Greifswald en Rostock, trad in 1700 als vaandrig in dienst der Generale Staten en in 1706 als kolonel in dienst van den Hertog van *Mecklenburg-Schwerin*, op wiens last hij van 1711 tot 1712 een geheel jaar bij *Karel XII* te Bender vertoefde. Toen Voor-Pommeren, waar zich zijne goederen bevonden, in het bezit kwam van Pruisen, trad hij in 1720 in dienst van Koning *Friedrich Wilhelm I*. Deze belastte hem met onderscheidene zendingen, schonk hem in 1722 te Frankfurt aan de Oder een regiment en benoemde hem in 1730 tot gouverneur der vesting Peitz en in 1734 tot luitenant-generaal. Daar hij in groote mate de gunst genoot van den Koning, vergezelde hij dezen op verschillende reizen. *Fredrik II* nam hem op in den gra-

venstand en verleende hem den titel van generaal-veldmaarschalk. Ingewijd in 's Konings veroveringsplannen, erlangde hij het bevel over de troepen, die bij den inval in Silezië bij Krossen waren bijeengetrokken, veroverde Liegnitz, Jauer en Schweidnitz en trok den 3den Januari 1741 met *Frederik II* binnen Breslau. Vandaar rukte hij voorwaarts naar Opper-Silezië, maakte den 12den Januari zich meester van het kasteel Ottmachau, overschreed den 15den de Neisse en veroverde den Jablunkapas. Bij Mollwitz belaste hij zich

deed hij in Augustus 1744 een gedeelte van het Pruisische leger uit Silezië naar Bohemen trekken en vereenigde zich in den aanvang van September bij Praag met den Koning. Op den 10den September werden de loopgraven vóór Praag geopend, op den 11den veroverde *Schwerin* den Ziskaberg, die de stad domineerde, en deze gaf den 16den zich over. Toen *Frederik II* zich in den winter genoodzaakt zag, naar Silezië terug te trekken, droeg *Schwerin* niet weinig bij tot het ordelijk volvoeren van den terugtocht en begaf zich

Het kasteel van den Groothertog te Schwerin.

met het opperbevel en besliste de overwinning en tevens het lot van Silezië. Hoewel gewond, vervolgde hij den vijand, vermeesterde Brieg en noodzaakte Breslau, den Koning van Pruisen te huldigen, waarop deze hem tot gouverneur der vestingen Brieg en Neisse benoemde. In het midden van December rukte hij voorwaarts naar Moravië en deed er zijne troepen de winterkwartieren betrekken, doch begaf zelf zich ter herstelling zijner gezondheid naar Aken. Bij het uitbarsten van den Tweeden Silezischen Oorlog

vervolgens naar zijne goederen in Achter-Pommeren. Bij het ontbranden van den Zevenjarigen Oorlog werd hij belast met het opperbevel over het 3de Pruisische armeekorps, waarmede hij na den slag bij Lobositz in Bohemen viel en de vereeniging van *Piccolomini* en *Brown* verhinderde. Hij opende den veldtocht van 1757 wederom met een inval in Bohemen, waar hij de Oostenrijkers aan het wijken bracht, zoodat hij zich bij Praag met den Koning kon vereenigen. Toen in den slag bij Praag (6 Mei) de infanterie van den linker

vleugel voor het kartetsvuur der Oostenrijkers begon te deinzen, greep *Schwoerin* een vaandel van zijn regiment, om dit weder tegen den vijand te doen oprukken, doch zonk na weinige schreden ter aarde, door 5 kartetschoten doodelijk getroffen. Een fraai gedenkteekeken wijst de plaats aan, waar hij gesneuveld is, terwijl *Frederik II* te Berlijn een standbeeld te zijner eer deed verrijzen.

Maximiliaan, graaf von Schwerin-Putzar, een Pruisisch staatsman, geboren den 30sten December 1804 te Boldekow bij Anklam. Hij studeerde te Heidelberg en te Berlijn in de rechten, trad in 1834 in het huwelijk met *Hildegard*, eene dochter van *Schleiermacher*, en bepaalde zich bij het beheer der vaderlijke goederen. In 1833 werd hij benoemd tot landraad, in 1840 tot lid van den Provincialen Landdag en in 1842 tot directeur eener credietvereniging. Wegens zijne ijverige bemoeiingen ten behoeve der Gustaaf-Adolf-vereniging benoemde de Koning hem tot lid der synode en hij bestreed aldaar met *Auerwald* de verregaande orthodoxie. Op den Vereenigden Landdag was hij afgevaardigde der ridderschap en vestigde zijne aandacht vooral op eene verbetering der grondwet, belaste zich na de gebeurtenissen van Maart 1848 in het ministerie *Camphausen* met de portefeuille van Eeredienst, maar nam na weinige maanden zijn ontslag. Nu werd hij afgevaardigd naar het Duitsehe Parlement en wilde er de Rijksgroondwet tot stand gebracht zien door de samenwerking der verschillende landen, zoodat hij zijn mandaat nederlegde, toen het Parlement haar naar eigen goedvinden wilde vaststellen. Na dien tijd was hij steeds lid van het Huis van Afgevaardigden in Pruisen en meer dan eenmaal president der vergadering. In Juli 1859 werd hij minister van Binnenlandsche Zaken, onderscheidde zich door vrijzinnigheid en zachtmoedigheid, nam in 1862 zijn ontslag en werd kort daarna weder gekozen tot lid van het Huis van Afgevaardigden, waar hij als hoofdleider der Liberalen krachtig in verzet kwam tegen een *Bismarck*. In 1866 voegde hij zich bij de Nationaal-liberalen, werd lid van den Noord-Duitschen en Duitschen Rijksdag, alsmede van den stedelijken raad van Berlijn en overleed den 3den Mei 1872.

Alexandrine Francisca, gravin *Schwoerin*, eene Duitsehe dichteres, geboren den 23sten November 1813 te Tilsit. Zij ontving hare eerste opleiding in den hoogst beschaafden kring der ouderlijke woning, waarna hare vorming te Dantzig en Königsberg door ontwikkelde leermeesters werd voltooid. Zij schreef: „Alphabet des Lebens (4de druk, 1870)”, — „Der Stunden Gottesgruss (1859)”, — „Dein Sinai (1868)”, — „Des Geistes Pilgerfahrt (1874)”, — „Geächte und geächte (1855, 2 dln)”, — en „Woher und wohin (1870, 2 dln)”. Zij overleed te Königsberg in October 1883.

Schwetschke (Karl Gustav), een verdienstelijk schrijver, geboren te Halle den 5den April 1804, studeerde aldaar en te Heidelberg in de letteren, werd wegens deelneming aan studentenverenigingen (Burschenschaften) te Halle gerelegeerd, doch in 1825 geplaatst in den boekhandel van zijn vader en belatte zich in 1828 met de redactie van den „Halle'schen

Kurier”. Na het jaar 1840 bemoeide hij zich ijverig met de belangen van het Protestantismus, werd medestichter der vrije gemeenten, voorts lid van het Vóór-Parlement te Frankfurt en daarna van den Rijksdag, waar hij tot de Casino- en Keizerlijke partij behoorde en overleed te Halle den 4den October 1881. Te Frankfurt verschenen zijne „*Novae epistolae obscurorum virorum* (nieuwe druk, 1874)” en later zijne „*Novae epistolae clarorum virorum* (1855)” ter bestrijding van de Pruisische reactie. Van zijne overige geschriften vermelden wij: „*Bismarckias* (1867; 6de druk, 1870)”, — „*Varzinias* (1869; 3de druk, 1870)”, — „*Zeitgedichte* (1873)”, — „*Vorakademische Buchdrückergeschichte der Stadt Halle* (1840)”, — „*Codex mundinarius Germaniae literatae bisecularis* (1850 en 1877)”, — „*Paläographische Nachweis der Unechtheit der sogen. Kölner Freimaurerkunde von 1535* (1843)”, — „*Zur Geschichte des „Gaudecamus igitur* (1877)”, — en „*Neue ausgewählte Schriften* (1878)”. —

Schwicker (Johann Heinrich), een Duitsehe-Hongaarsch geschiedschrijver, geboren den 28sten April 1839 te Neu Beschenowa in het comitaat Temes, was leeraar aan verschillende scholen en werd in 1871 hoogleeraar aan het gymnasium te Pest en in 1873 aan de polytechnische school aldaar. Hij schreef: „*Geschiede des Temeser Banats* (1861, 2de druk, 1871)”, — „*Die letzten Regierungsjahre der Kaiserin-Königin Maria Theresia* (1871—1872, 2 dln)”, — „*Die Katholiken-Autonomie in Ungarn* (1870)”, — „*Statistik des Königreichs Ungarn* (1877)”, — „*Die ungarische Gymnasien: Geschichte, System, Statistik* (1881)”, — „*Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen* (1881)”, — „*Politische Geschichte der Serben in Ungarn* (1880)”, — „*Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen* (1882)”, — „*Geschiede der österreichischen Militärgrenze* (1883)” — en „*Ungarische Hochlandbilder* (1884)”. —

Schwind (Moritz von), een uitstekend historieschilder en teekenaar, geboren te Weenen den 21sten Januari 1804, ontving eene goede opvoeding en oefende zich vervolgens in de kunst onder de leiding van *Ludwig Schnorr*, bezocht daarna de Académie, zette zijne studiën te München voort in het atelier van *Cornelius* en behoorde tot de kunstenaars, die de nieuwe gebouwen van Koning *Lodewijk* met muurschilderingen versierden. In de boekerij der Koningin penseelde hij tafereelen uit de gedichten van *Tieck* en ontwierp voorstellingen uit de geschiedenis van *Karel de Groot* in de Karlszaal van den burcht Hohenschwangau. In 1832 begaf hij zich naar Rome en na zijn terugkeer schilderde hij voor de zaal van *Rudolf van Habsburg* in den „Königsbau” eene groote fries. In 1838 voltooide hij zijne groote muurschilderingen in het kasteel Rödigsdorf bij Leipzig. Ook voor Karlsruhe, Frankfurt aan de Main enz. leverde hij prachtige stukken. In 1847 werd hij benoemd tot professor aan de Académie te München en schilderde o. a. bij de herstelling van den Wartburg merkwaaardige tooneelen uit het leven van de Heilige *Elisabeth* en uit de geschiedenis der Landgraven van Thüringen. Voorts vervaardigde hij fraaie cartons voor beschilderde

ramen in kerken te Glasgow en te Londen, alsmede eene reeks van sierlijke aquarellen en overleed te München den 8ten Februari 1871.

Schwyz, éen der 3 Zwitsersehe „Urkantons" en der 4. „Waldstätte", grenst in het oosten aan Glarus, in het zuiden aan Uri en (door het Vierwaldstätter Meer) aan Unterwalden, in het westen aan Luzern en Zug en in het noorden aan Zürich en St. Gallen, en heeft eene uitgebreidheid van 16½ □ geogr. mijl. Het strekt zich uit over de Vóor-Alpen en behoort gedeeltelijk tot het stroomgebied der Reuss, gedeeltelijk tot dat der Limmat. De beide deelen — *Inner- en Ausser-Schwyz* — zijn gescheiden door de Schwyzer Alpen, van welke wij vermelden: den Wilden Wiggis (2284 Ned. el hoog), den Drusberg (2281 Ned. el hoog), de beide Mythen (1908 en 1818 Ned. el hoog), den Roazberg (1582 Ned. el hoog) enz. Het centrum van Inner-Schwyz is het Dal van Schwyz, van het Vierwaldstätter Meer door den Rigi en van het Schächendal door de Kinzigketen (met den Windgelle, 2759 Ned. el hoog) gescheiden. In Ausser-Schwyz heeft men het van de Aa doorstroomde Wäggidal en het dal der Sihl. De beide deelen van Schwyz zijn verbonden door den Sattelbergpas (900 Ned. el hoog), door den Haken, een voetpad ter hoogte van 1898 Ned. el en door de Prager, een voetpad ter hoogte van 1543 Ned. el. Het klimaat der hoogere bergstreek verschilt er aanmerkelijk van dat der dalen. De veeteelt is er de rijkste bron van bestaan. Voorts heeft men in Einsiedeln eene stoeterij en slechts hier en daar eenigen land- en wijnbouw, doch veel oaf, terwijl er tevens hout wordt uitgevoerd. De bodem levert er wijders verschillende soorten van marmor, slijpsteenen, kalk, gips, leem en turf. In sommige plaatsen vindt men er bloeiende katoenspinnerijen en katoenweverijen. Daar de Rigi met zijne kunstige spoorwegen en prachtige hôtels op het grondgebied van Schwyz gelegen is, brengen touristen er vele voordeelen aan de bewoners, en de bedevaartgangers naar Einsiedeln desgelijks. De bevolking, ten bedrage van iets meer dan 51 000 zielen (1880), is van Alemannischen oorsprong en onderscheidt zich door vaderlandsliefde en vrijheidszin. De inwoners belijden er bijna allen den R. Katholieken godadienst en behooren tot het bisdom Chur. Behalve het vermaarde Benedictijner klooster Einsiedeln heeft men er twee Capucijner- en 4 nonnenkloosters. Het onderwijs wordt er langzamerhand verbeterd, maar laat nog veel te wenschen over. De thans in Schwyz geldende grondwet is er den 11den Juli 1876 door het volk aangenomen. Zij onderwerpt alle wetten en verdragen, alle uitgaven in eens van meer dan 100 000 francs en alle jaarlijksche uitgaven van meer dan 20 000 francs aan de goedkeuring van het volk. Tweeduizend stemgerechtigden kunnen het initiatief tot het voordragen van wetten nemen, en vierduizend de wetgevende en de uitvoerende macht ontbinden. De eerste berust bij een cantonnalen raad, voor den tijd van 4 jaar door het volk gekozen; voor ieder 600-tal inwoners wordt éen lid derwaarts afgevaardigd. De tweede is in handen van een door den cantonnalen

raad benoemden regeeringraad, welke uit 7 leden bestaat onder het voorzitterschap van den landamman. Het hoogste rechterlijke lichaam is er het desgelijks door den cantonnalen raad voor den tijd van 6 jaar benoemde cantongerecht, dat 9 leden telt. In 1876 waren de inkomsten van het canton ruim 406 000, de uitgaven bijna 432 000 francs, terwijl de openbare schuld er eene som beliep van ruim 1½ de millioen francs. — De hoofdplaats van het canton, desgelijks Schwyz geheeten, ligt, als uitgespreid op groene Alpenweiden, in een bekoorlijk dal en telt ruim 6000 inwoners. — De ingezetenen van dit canton begaven zich in de 9de eeuw vrijwillig onder de bescherming van den Keizer van Duitschland en in 1110 wogens binnenlandsehe verdeeldheid onder die van den Graaf van *Leuzburg*. Toen zij kort daarna (1114) in botsing kwamen met den abt van Einsiedeln wogens het bezit van weilanden, maakten zij zich los van den Keizer en van het Rijk en werden deswege in den Rijkaban en door den bisschop te Constanz in den Kerkeijken ban gedaan. Keizer *Rudolf van Habsburg* herstelde hen in 1251 in hunne rechten. Nadat het reeds in 1292 tegen *Albrecht I* een verbond gesloten had met Uri en Unterwalden, vereenigde het zich na den slag van Morgarten (1315) met genoemde cantons tot een eedgenootschap. Het geheele land ontving naar dit canton den naam van Schwyz (Zwitsersland). De Schwyzers namen daarop roemrijk deel aan den vrijheidsoorlog. — Bij de veranderde indeeling van Zwitsersland in 1798 werd Schwyz met Uri, Unterwalden en Zug tot het nieuwe canton Waldstätte samengesmolten, terwijl zijne oude wetten werden opgeheven, maar herkreeg in 1814 zijne onafhankelijkheid. Schwyz behoorde steeds tot de Ultramontaansche cantons en was een ijverig lid van den Sonderbund. Na de vernietiging van dit laatste werd ook in Schwyz de grondwet gewijzigd, maar het blijft bij voortdoring in verzet tegen de meer vrijzinnige staatkunde der Protestantsche cantons.

Sciacca, eene districtshoofdstad in de Italiaansche provincie Girgenti (Sicilië), op eene steile rots aan de zuidkust gelegen, is de zetel van een onderprefect, van eene rechtbank, van een gymnasium, van eene technische school enz., en telt ruim 22 000 inwoners (1881). Men vindt er onderscheidene middeneeuwsche gebouwen, groote korenmagazijnen, eene haven met een molo, eene vermaarde pottebakkerij, eene zoutsiederij, veel handel met graan, olijvenolie, ansjovis en sardijnen en eenige zwavelgroeven. In 1875 verschenen in de haven 576 schepen. Ten oosten van de stad, aan den voet van den Monte Calogero liggen de warme bronnen van Sciacca.

Sciajola (Antonio), een Italiaansch volkshuishoudkundige, geboren te Procida in 1816, studeerde in de rechten en schreef: „Principi dell' economia sociale esposti in ordine ideologico (1843; 3de druk, 1849)", alsmede: „Tratto elementare di economia sociale (1848)". In 1848 werd hij hoogleeraar te Turijn en kort daarna afgevaardigde naar het Parlement. Wegens de reactie van 1849 moest hij zich later met eene betrekking bij de belastingen vergenoegen, maar werd in 1860 secretaris-generaal bij het

ministerie van Financiën, daarna secretaris van de rekenkamer, toen senator en in 1865 tot 1867 minister van Financiën. Van 1872 tot 1874 was hij belast met de portefeuille van Openbaar Onderwijs en in 1875 vertrok hij naar Egypte, om aldaar bij de regeling der financiën behulpzaam te wezen. Hij overleed te Procida den 14den October 1877.

Scilla L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Asphodeloëen*. Het omvat bolgewassen met een naakten stengel, een enkelvoudigen bloemtroos en eene vliezige of papierachtige, openspringende doosvrucht. *S. maritima L.* of *Urginea Scilla* (zee-ajuin) heeft een eivormigen, vaak zeer grooten bol met droge, bruinroode buitenste en slijmig-vliezige, kleurlooze of bruinroode binnenste schubben, lange, lancetvormige bladeren, een bloemstengel, die eene hoogte kan bereiken van 1½ Ned. el en een rijken tros van witte, stervormige bloemen draagt; zij groeit aan de kusten der Middellandsche Zee en ook in Frankrijk aan die van den Atlantischen Oceaan tot in Bretagne en Normandië. De middenste schubben der bollen worden voor geneeskundig gebruik op Malta, in Calabrië en Spanje verzameld. De bol bevat 22% suiker, veel gom, slijm, een alkaloïde (scillitine) en scherpe kristallen van zuringzuur calcium, welke jouking en een brandend gevoel op de huid veroorzaken. Dit gewas behoort tot de oudste geneeskrachtige planten en werd onder den naam van „Oog van Typhon” reeds door de Egyptische priesters aangewend. In Frankrijk gebruikt men het om muizen en ratten te vergeven. Het werkt pisdrijvend, braking- en stoelgangwekkend en is in groote giften zeer gevaarlijk.—Eene andere soort, *S. amoena L.*, met opstaande, lijnvormige bladeren, een kantigen bloemstengel en hemelsblauwe bloemen groeit desgelijks in het zuiden van Europa.

Scilly-eilanden (De) of de *Sorlings* is de naam van eene Britsche eilandengroep in den Atlantischen Oceaan 40 Ned. mijl ten west-zuidwesten van Kaap Landsend, het zuid-westelijk uiteinde van het graafschap Cornwall, waartoe deze groep behoort. Zij bestaat uit 140 eilanden en talloze klippen, met eene gezamenlijke oppervlakte van 1424 Ned. bunder. De eilanden zijn rotachtig, maar grootendeels met heide, mos en zeewier bedekt, waarnaast jodium gewonnen wordt. Men heeft er geen boomen, maar een overvloed van gevogelte en van konijnen. Het klimaat is er zacht en gezond, doch er woeden vaak geweldige stormen. Slechts 5 van deze eilanden zijn bewoond, namelijk St. Mary met 1386, — Trescoe met 265, — St. Martin en St. Agnes met 179, — en Bryher met 104 inwoners. Op het eerstgenoemde verheft zich de hoofdplaats Huchtown.

Scio of Skio, zie *Skios*.

Scipio is de naam van eene patricische Romeinsche familie, van een tak van het geslacht *Cornelius*. Van de leden dier familie vermelden wij: *Publius Cornelius Scipio*, die in de jaren 395 en 394 vóór Chr. de betrekking van tribunus militaris bekleedde, — *Lucius Cornelius Scipio*, consul in 350 vóór Chr., — *Lucius Cornelius Scipio Barbatus*, consul in 290 vóór Chr., van welke beide

laatst en in den jongsten tijd grafschriften zijn ontdekt, — voorts de zonen van laatstgemelde, *Publius* en *Cnaeus Scipio*, in 218 aangewezen om in Spanje tegen *Hannibal* oorlog te voeren. *Publius*, in dat jaar consul, verliet Maasilis, toen hij hoorde, dat *Hannibal* oprukte om over de Alpen te trekken, spoedde zich naar Italië, maar leed aan de Ticinus de nederlaag; hij werd hierbij gewond, zoodat hij niet tegenwoordig kon wezen bij den slag aan de Trebia. De beide broeders voerden daarop gezamenlijk oorlog in Spanje en behaalden onderscheidene overwinningen op de Carthagers, maar werden in 212, toen zij op verschillende punten den strijd wilden voortzetten, beiden gealagen, waarbij zij den heildood stierven. De zoon van den consul, *Publius Cornelius Scipio Africanus* (major), onderscheidde zich reeds als 17-jarig jongeling aan de Ticinus door zijne dapperheid; hier toch redde hij zijn vader het leven en bewees voorts in en na den slag bij Cannae zijn moed en vaderlandsliefde op eene schitterende wijze. Zoowel daardoor als door zijn aangenaam voorkomen verwierf hij in zoo hooge mate de gunst des volks, dat hij reeds in 213 tot aedilis benoemd en na het sneuvelen van zijn vader en oom met het voeren van den oorlog in Spanje belast werd. Hij veroverde er in 210 Nieuw-Carthago (Cartagena), versloeg in 209 bij *Baecula* *Hasdrubal Barca*, dien hij evenwel niet beletten kon, met een leger naar Italië te trekken, verstrooide in 208 onderscheidene Carthaagsche benden, bracht in 207 aan *Hasdrubal*, den zoon van *Giugo*, in een tweeden slag bij *Baecula* de nederlaag toe en voltooide in 206 door de inneming van onderscheidene steden de onderwerping van Spanje, dat nu in een Romeinsch wingewest herschapen werd. Na zijn terugkeer uit Spanje werd hij in 205 tot consul benoemd, erlangde het beheer van Sicilië en ontving de hem betwiste bevoegdheid, om naar Afrika over te steken. Hij landde dan ook in 204 in de nabijheid van Utica, bracht in 203 aan de Carthagers en hun bondgenoot *Syphax*, koning van Numidië, eene beslissende nederlaag toe, vernietigde nog andere vijandelijke legers en versloeg in 202 *Hannibal* bij Zama, zoodat de Carthagers genoodzaakt waren, den vrede te sluiten. Hij vierde daarop een schitterenden triomf en ontving den eer-naam van *Africanus*, welke naar Romeinsche gewoonte op zijne nakomelingen overging. In 199 werd hij censor, in 194 ten tweeden male consul en nam in 190 als legatus van zijn broeder *Lucius* met ijver deel aan den oorlog tegen *Antiochus*, koning van Syrië. In 187 werd hij door zijne benijders aangeklaagd van verduistering van oorlogsbuit, maar schoon zijne onschuld bleek, ontrok hij zich aan het openbaar leven en begaf zich naar Liternum, waar hij in 183 overleed. Zijne kinderen waren: *Publius*, de pleegvader van *Africanus Minor*, en *Cornelia*, de edele moeder der *Gracchussen*. Zijn broeder *Julius Cornelius Scipio* was in 193 praetor, in 190 consul en verkreeg als zoodanig het opperbevel in den strijd tegen *Antiochus*, hetwelk hem echter niet werd toevertrouwd voordat zijn broeder *Publius* aanbod, hem als legatus te vergezellen. Na de voorspoedige voleindiging van

dezen oorlog vierde hij een triomf, ontving den eernaam van *Asiaticus* of *Asiagenes*, doch werd later, evenals zijn broeder, van verdulstering van gelden beschuldigd en tot eene zware boete veroordeeld. — *Publius Cornelius Scipio Africanus Minor*, een zoon van *Lucius Aemilius Paulus* en om die reden ook *Aemilianus* geheeten, tevens aangenomen zoon van *Africanus Major*, werd geboren in 185, verwierf reeds vroeg door dappere daden een roemrijken naam en werd bereids in 147 tot consul gekozen, om den strijd tegen Carthago tot een goed einde te brengen. Hij beantwoordde volkomen aan het in hem gestelde vertrouwen doordien hij Carthago in 146 veroverde. Daarop bekleedde hij in 142 de betrekking van censor en werd in 143 ten tweede male tot consul benoemd en met het opperbevel in den oorlog tegen de Numantijnen belast. Hij maakte in 138 zich meester van Numantia en ontving den eernaam *Numantinus*. Gedurende zijne afwezigheid was *Tiberius Gracchus* als het slachtoffer zijner vrijzinnige wetten omgekomen, en *Scipio* verklaarde in 122 bij zijn terugkeer openlijk, dat men dien man met recht had gedood. Ook wist hij in 129 te bewerken, dat door een Senaatsbesluit de beaflissing over de akkerverdeling aan de door *Gracchus* ingestelde *Triumviri* ontnomen en aan de Consuls opgedragen werd, en was voornemens verdere maatregelen aan de volksvergadering voor te stellen tot handhaving der orde, toen hij in den ochtend vóór die vergadering levenloos op zijne legerstede werd gevonden. — Een andere tak deser familie, afkomstig van den in 212 in Spanje gesneuvelde veldheer *Onaeus Scipio*, onderscheidde zich door den bijnaam van *Nasica*. Daartoe behoorden de volgende, die allen den naam van *Publius Cornelius Scipio Nasica* (met den neus) droegen: de zoon van *Onaeus*, consul in 198, door de uitspraak der goden de beste man van Rome, — zijn zoon met den bijnaam *Corculum*, consul in 162 en 155 en uitblinkende door welsprekendheid en rechtskenis, — de zoon van den voorgaande en *Seropio* bijgenaamd, consul in 136 en later aanleiding gevende tot het vermoorden van *Tiberius Gracchus*, — en de achterkleinzoon van den voorgaande, ook *Quintus Caecilius Metellus Scipio* geheeten, consul met *Pompéjus* en schoonvader van dezen; hij bracht zich in 46, na het noodlottig einde van den burgeroorlog, door zelfmoord om het leven.

Scitamineën is de naam van eene plantenfamilie, welke tot de groote afdeeling der Eénzaadlobbigen behoort. Men kent daarvan omstreeks 450 soorten, die grootendeels tuschen de keerkringen groeien. Het zijn kruiden, die gedeeltelijk eene aanmerkelijke hoogte bereiken en zich op een rolonden of knolvormigen wortelstok verheffen. De groote, onverdeelde, breede bladeren hebben scheeden, die den stengel meestal geheel omgeven. De bloemen zijn tweeslachtig en onregelmatig. Zij bestaan uit een bloemdek, dat bloemkroonachtig gekleurd is en uit drie buitenste en drie binnenste bladen is samengesteld. Wijders zijn bij vele soorten de meeldraden tot bloemkroonbladen vervormd. Gewoonlijk vindt men er slechts één meeldraad. Het onderstandig vruchtbeginsel is driehokkig en draagt een

onverdeelde stijl. De vrucht is doorgaans driehokkig en van een vleezigen wand voorzien. Tot deze familie behooren onderscheidene nijverheids-, artselij- en specerijgewassen, zooals de gember, de curcuma, de banaan enz. De familie der Scitamineën wordt verdeeld in drie onderfamilien, die der *Musaceae* met de geslachten *Musa* en *Strelitzia*, — die der *Zingiberaceae* met de geslachten *Zingiber* en *Curcuma*, — en die der *Cannaceae* met het geslacht *Maranta*.

Sclater (Philip Lutley), een Engelsch dierkundige, geboren in 1829, studeerde te Oxford in de rechten, was sedert 1855 werkzaam aan Lincoln's Inn, werd in 1859 secretaris van de Zoological Society te Londen en bepaalde zich meer en meer bij de beoefening der natuurlijke historie, inzonderheid bij die der ornithologie. Behalve onderscheidene verhandelingen in tijdschriften schreef hij: „Catalogue of American birds (1862)”, — en „Zoological sketches (1861—1862, 2 dln)”. Ook redigeerde hij de eerste serie van „Ibis”, alamede de „Natural History Review”.

Scolopis de Salerano (Federico graaf), een Italiaansch rechtgeleerde en geschiedschrijver, geboren te Turijn in 1798, zag na het voleindigen zijner studiën zich geplaatst bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken. Wegens zijne wetenschappelijke werken erlangde hij eerlang zitting in de Académie van Wetenschappen te Turijn. Zijne voornaamste geschriften zijn: „Storia dell' antica legislazione in Piemonte (1833)” en „Storia della legislazione italiana (1840—1857, 3 dln; 2de druk, 1863)”. Hij werd lid van het Hooggerichtshof, in 1847 president der commissie voor de censuur, almede van de commissie tot het ontwerpen eener wet op de drukpers, en belastte zich in 1848 met de portefeuille van Justitie in het ministerie *Balbo*. Ook als staatsman betoonde hij de kalmte en bezadigdheid, waardoor zijne geschriften zich onderscheiden. Na de afstreding van genoemd ministerie bleef hij eerst als afgevaardigde naar het Parlement, toen als senator werkzaam, werd in 1860 minister van Staat en voerde van 1861 tot 1864 den presidialen hamer. In 1869 werd hij lid van het Fransche Iustituut, in 1871 was hij vertegenwoordiger van Italië in het scheidingsrecht over de Alabamakwestie en overleed den 8sten Maart 1878. Van zijne overige geschriften vermelden wij nog: „Le relazioni politiche tra la dinastia di Savoia ed il governo britannico dal 1240 al 1815 (1853)”, — en „Sull' autorità giudiziaria (1842)”.

Scolopendrium Sw. is de naam van een plantengeslacht uit de klasse der *Farans* (Filices). Het onderscheidt zich door twee aan twee geplaatste lijnvormige vruchthoopen, bij afwisseling op de voorste en achterste gaffeltakken der zijnerven geplaatst en aldaar twee aan twee samenvloeiend, terwijl beider dekvlieszen aan de bijbehoorende adertakjes gehecht en met de openingen naar elkander gekeerd zijn. In ons vaderland groeit *S. vulgare* met lancetvormig, aan den voet hartvormig loof. Men vindt deze plant op beschaduwde en steenachtige plaatsen, op vochtige muren enz.

Scolopendrum, zie *Druisendpooten*.

Scopas, een beroemd Grieksch beeldhouwer, geboren te Paros omstreeks het jaar 400

vóór Chr. stond met *Praxiteles* in de jaren 390 tot 350 voor Chr. aan het hoofd eener school, die in hare kunstgewrochten inzonderheid het bevallige en liefelijke huldigde. Hij ontloende zijne onderwerpen bij voorkeur aan de mythen van *Dionysus* (Bacchus) en *Aphrodite* (Venus). Eerst trad hij op als hersteller van den in 394 door de vlammen vernielden tempel van *Athene Alea* te Tegea, en vertrok in 377 naar Athene, waar de *Apollo Palatinus* en de „razende Bacchante” tot zijne vermaarde voortbrengselen behoorden. Zijne verdere lotgevallen zijn onbekend. Behalve andere groepen is waarschijnlijk de bekende groep van *Niobe* van zijne hand. Ook de *Venus van Milo* (Melos) is voigns het gevoelen van kunstenaars afkomstig uit zijne school. Eindelijk weet men, dat hij onderscheidene andere standbeelden van *Venus* vervaardigd heeft.

Scopoli (Johann Anton), een verdienstelijk natuurkenner, geboren in 1723 te Fleimsthal in Tyrol, studeerde te Innsbruck in de geneeskunde, was voorts in zijne geboortestad, te Trento en te Venetië als arts werkzaam, hield zich tevens bezig met de kruidkunde, bezocht de hoogeschool te Weenen, vestigde zich te Idria en werd in 1766 hoogleeraar in de mineralogie te Weenen en in 1776 in de chemie en botanie te Pavia. Hij stichtte er een scheikundig laboratorium, bevorderde den aanleg van een botanischen tuin en overleed den 3den Mei 1788. Hij schreef o. a.: „*Flora carniolica* (1760; 2de druk, 1772, 2 dln)”, — „*Anni historico-naturalis* (1869—1762, 5 dln)”, — „*Dissertationes ad scientiam naturalem pertinentes* (1772)”, — „*Introductio ad historiam naturalem* (1777)”, — „*Fundamenta botanica praelectionibus publicis accommodata* (1788)”, — „*Deliciae Florae et Faunae Insubricae* (1786—1788, 3 dln)”, — „*Institutiones chemicae*, enz. Hij was lid van onderscheidene geleerde genootschappen.

Scoresby (William), een uitstekend Engelsch zeeman, geboren den 5den October 1789 te Cropton in het graafschap York, voer eerst aan boord van een walvischvaarder, waarop zijn vader kommandeur was. Terwijl hij des zomers de gevaren van den noordpooltocht verduurde, oefende hij zich des winters aan de universiteit te Glasgow. Weldra werd hij opvolger van zijn vader, drong noordwaarts door tot 80°30' N. B. en legde de uitkomsten eener 17-jarige ondervinding neder in zijn geschrift: „*Account of the arctic regions* (1820 2 dln)”. In 1822 bezocht hij de oostkust van Groenland en bracht deze in kaart, waarna hij mededeelingen deed omtrent dien tocht in zijn: „*Journal of a voyage to the northern whalefishery* (1828)”. Hij bestreed daarin het gevoelen, dat er eene steeds opene poolzee zou bestaan. Ook deed hij belangrijke waarnemingen omtrent de electriciteit der lucht op hooge breedten. Plotselijk liet hij zijn bedrijf varen, om zich met ijver toe te leggen op de theologie; hij studeerde te Cambridge en werd kapelaan voor zeelieden in dienst der Engelsche Kerk. Niettemin bleef hij nog steeds aan de zeevaart eene ongemeene belangstelling wijden, vestigde zijne aandacht op de magnetische verschijnselen, voorts op den invloed van het ijzer op de magneetnaald, deed op gevorderden leeftijd nog eene reis naar Aus-

tralië en overleed den 21sten Mei 1857.

Scorzonera L., zie *Schorzmoeres*.

Scott. Onder dezen naam vermelden wij: *Sir Walter Scott*, een uitstekend Schotisch dichter en allervoortreffelijkst, vooral historisch romanschrijver, geboren te Edinburgh den 16den Augustus 1771. Wegens zijn zwak gestel sleet hij de dagen zijner jeugd bij zijn grootvader op Sandy-Knowe bij Kelso. De „*Reliques of ancient English poetry*” van *Percy*, waarmede hij op 13-jarigen leeftijd kennis maakte, hadden grooten invloed op de ontwikkeling van zijn dichttalent. Te Edinburgh oefende hij zich voorts op gebrekkige wijze in het Duitsch, Fransch en Italiaansch en gaf op de school en aan de universiteit in het algemeen nog weinig blijken van buitengewone gaven. In 1792 werd hij advocaat en was als pleitbezorger werkzaam bij de rechtbanken van Schotland. Zijne eerste letterkundige voortbrengselen waren vertalingen uit het Duitsch, namelijk van de „*Lenore*” van *Burger*, van den „*Wilder Jäger*” van denzelfden, van „*Götts von Berlichingen*” en van „*Erlkönig*” van *Goethe*. Nadat hij in 1797 in het huwelijk was getreden met miss *Carpenter*, vestigde hij zich te Laeswade en werd in 1799 sheriff van Selkirkshire. In dien tijd leverde hij: „*Minstrelsy of the scottish border* (1801, 3 dln)”, eene verzameling van Schotsche volksballaden, voorzien van geleerde en smaakvolle ophelderingen. Nadat hij den oud-Engelschen roman „*Tristram* (1804)” met belangrijke noten, benevens het gedicht: „*The lay of the last minstrel*” in het licht gezonden had, werd hij in 1806 secretaris bij de rechtbank te Edinburgh, eene betrekking, die hem veel vrijen tijd vergunde. Als vrucht van dezen verechen het dichtsterk verhaal: „*Marmion, a tale of Floddenfield* (1808)”, — eene uitgave der staatkundige geschriften van *Sadler*, — eene van de werken van *Swift*, — en onderscheidene gedichten, van welke inzonderheid: „*The lady of the lake* (1810)” wegens de prachtig geschilderde natuurtafereelen uit het Schotsche Hoogland vermelding verdient. Het landschap van Loch Katrine werd diens gevolg door tal van reizigers bezocht. Grooter roem verwierf hij nog door zijne historische romans. Hij opende de reeks van deze met „*Waverley* (1814)”, het tijdperk van den Pretendent in 1745 behandelend, waarop hij zich in de daarop volgende romans „*Author of Waverley*” noemde. Weldra verschenen: „*Guy Mannering* (1815)”, — „*The antiquary* (1816)”, — de vier reeksen van: „*Tales of my landlord* (1816—1838, met de fraaie romans: „*The hearth of Midlothian*”, „*The bride of Lammermoor*” enz.)”, — voorts o. a.: „*Ivanhoe* (1830)”, — „*Kenilworth* (1821)”, — „*The fortunes of Nigel* (1822)”, — „*Quentin Durward* (1819)”, — en „*Woodstock* (1826)”, die alle een ongekennd bijval vonden. In „*Ivanhoe*” behandelde hij den terugkeer van *Richard Leeuwenhart* uit het Hellige Land en leverde stoute schilderingen van de Angelsaksen en van de schitterende Normandische ridders. In „*Kenilworth*” aanschouwt men eene uitgewerkte voorstelling van het Hof en de levenswijze van Koningin *Elizabeth*. „*Nigel*” verplaatst ons in den tijd van *Jacobus I* en „*Woodstock*” in dien van den burgeroorlog ten tijde der

Republiek, terwijl „*Quentin Durward*” eindelijk ons getuige maakt van den strijd van Koning *Lodewijk XI* tegen *Karel de Stoute* van Bourgondië. De romans van *Scott* onderscheiden zich door eene treffende karakterschildering en door eene keurige beschrijving van talrijke historische bijzonderheden. Zijne figuren zijn uit het leven gegrepen en bewegen zich ongedwongen in hun tijd en in hunne omstandigheden. Hij blijft voorts op het gebied der historie en hult deze in een dichtertlijk gewaad, zonder zich te veel door staatkundige gevoelens te laten leiden, al bleef hij steeds aan de *Stuarts* gehecht. De breedvoerigheid, waarmede hij zijne romans doorgaans opzette, vond intusschen bij het gros der lezers nog al afkeuring. Na 1820 schreef hij ook voor het tooneel, doch zonder op dat gebied te slagen. Hoogst verdienstelijk daarentegen zijn de biographische en letterkundige inleidingen, die hij schreef voor eene uitgave van oud-Engelsche romans (1825, 3 dln). In 1820 was hij tot baronet benoemd, en zijne geldelijke omstandigheden waren door den verhaspanden aftrek zijner romans aanmerkelijk verbeterd. Reeds in 1811 had hij voor het honorarium, dat zijne gedichten hadden opgeleverd, aan den over van de Tweed een landgoed (een voormalig klooster) aangekocht en onder den naam van *Abbotsford* in een bekoorlijk buitenverblijf in middeneeuwschen bouwtrant herschapen. Daar trof hem in 1826 een zware slag door het bankroet van het bankiershuls *Constable* en van zijn uitgever *Ballantynes*. Hoewel *Scott* volgens de Engelsche wet niet gegijzeld kon worden, bleef hij aansprakelijk voor een schuldenlast van 120 000 pond sterling, en hij verzocht van de creditteuren alleen tijd, om door letterkundigen arbeid aan zijne verplichting te voldoen. De tijd werd hem vergund, en de beroemde schrijver hield woord, maar heeft zich ook letterlijk doodgewerkt. Tevens is het zeer natuurlijk, dat men in de daarop door hem geleverde geschriften geenszins die keurigheid en oorspronkelijkheid aantreft, waardoor zich de vroegere onderscheiden. Zijn „*Life of Napoleon Buonaparte* (1827, 7 dln)” is daarenboven niet vrij te pleiten van partijdigheid. Ook de romans „*Castle Dangerous*” en „*Count Robert of Paris*” waren van geringere gehalte dan de voorgaande. Zijne laatste geschriften waren: „*Tales of a grandfather* (1828—1830)”, — „*History of Scotland* (1830, 2 dln)”, — en „*Letters on demonology*”. In den winter van 1830 werd hij aangetast door eene beroerte, zoodat hij zich tot herstel zijner gezondheid naar Italië begaf. Hij overleed echter niet lang na zijn terugkeer op *Abbotsford* den 21sten September 1832. Te *Edinburgh* verrees een prachtig gedenkteeken te zijner eer. Zijne werken, ook voor de ethische en aesthetische ontwikkeling van onze en van latere dagen zeer op prijs te stellen, werden bij herhaling uitgegeven en in schier alle Europeesche talen vertaald.

Winfield Scott, een Noord-Amerikaansch generaal, geboren den 13den Juni 1768 in *Virginia*. Hij studeerde eerst in de rechten, trad in 1808 in militairen dienst en zag zich in 1812, bij het uitbarsten van den oorlog tegen *Engeland*, als kolonel naar de grenzen van *Canada* gezonden, doch werd in den slag

bij *Queenstown* gevangen genomen. Nadat hij eenige maanden later uitgewisseld was, veroverde hij in 1813 het fort *George*, werd tot brigade-generaal bevorderd, sloeg in Juni 1814 den Britschen generaal *Ziell* bij *Chippewa* en onderscheidde zich in den slag aan de *Niagara*, waar hij zwaar gewond werd. Tot herstel zijner gezondheid begaf hij zich naar *Parijs*, waar hij de Fransche legerorganisatie bestudeerde, en hield na zijn terugkeer voordrachten over de krijgswetenschap. In 1832 onderwierp hij *Black-Hawk*, een stamhoofd der Indianen, in 1836 de *Seminolen* en in 1838 de *Criek*. In 1841 erlangde hij de betrekking van opperbevelhebber van het leger der Unie en hield zijn hoofdkwartier te *New York*. Als een ijverig Whig nam hij tevens deel in de staatkundige aangelegenheden. In den oorlog tegen *Mexico* werd hem het opperkommando toevertrouwd, en in Maart 1847 veroverde hij *Veracruz* na eene korte belegering, bracht in April generaal *Santa Anna* bij *Cerro Gordo* eene nederlaag toe, voorts in Augustus bij *Contreras* en *Churubusco*, maakte in September zich stormenderhand meester van *Mexico* en ondertekende den 2den Februari 1848 den *Vrede van Guadalupe-Hidalgo*, waardoor een gebied van 30 000 □ geogr. mijl aan de Vereenigde Staten werd toegevoegd. Te vergeefs echter dong hij in 1848 en 1852 naar de waardigheid van President. Bij den aanvang van den Noord-Amerikaanschen burgeroorlog nam hij wegens gevorderden leeftijd in 1861 zijn ontslag en begaf zich naar *Europa*. Daar *Engeland* echter met oorlog dreigde, keerde hij spoedig naar zijn vaderland terug en overleed te *Westpoint* den 29sten Mei 1866. Hij heeft onderscheidene krijgskundige werken in het licht gegeven, alsmede: „*Memoirs* (1863, 2 dln)”.

George Gilbert Scott, een beroemd Engelsch architect, geboren in 1811 te *Gawcot* bij *Buckingham*. Nadat hij door het monument der *Martelaren* te *Oxford* in 1842 een goeden naam verworven had, deed hij onderscheidene kerken in spitsboogstijl verrijzen en leverde plannen voor de *Nicolaïkerk* (1846) en het nieuwe raadhuis (1855) te *Hamburg*, alsmede voor het nationaal gedenkteeken ter eere van *Prins Albert* en voor het hospitaal te *Leeds*. Daarenboven, heeft hij onderscheidene antieke kerken op eene geniale wijze gerestaureerd. Sedert 1869 is hij belast met het opzicht over de *Westminsterabdij* en hij heeft ook door zijne geschriften de belangstelling in den spitsboogstijl opgemeen bevorderd. Sedert 1869 is hij lid van de *Académie* te *Wenen*.

Scotus Erigena (*Johannes*), één van de geleerdste mannen der 9de eeuw en geboren omstreeks het jaar 833 te *Ergene* in het graafschap *Hereford*, verzamelde door reizen in het Oosten een grooten rijkdom van wetenschap en onderwees, op uitnoodiging van *Karel de Kale*, godgeleerdheid en wijsbegeerte aan de hoogeschool te *Parijs*. Wegens zijne vrijzinnige verklaring van de leerstellingen der *R. Katholieke Kerk* werd hij door orthodoxe ijveraars vervolgd, moest *Frankrijk* verlaten en werd door *Alfred de Grote* in 877 naar *Oxford* geroepen, waar hij eerlang grootten invloed verkreeg. Daar hij echter ook hier niet veilig was voor den haat zijner

vijanden, betrok hij een klooster te Malmebury, waar hij onderwijs gaf in de wijsbegeerte en — naar het verhaal luidt — in 880 door zijne leerlingen met pennemessen werd vermoord. Hij bezat eene grondige kennis van de Grieksche taal, zoodat hij de zoogenoemde geschriften van *Dionysius Areopagita* in het Latijn overbracht en er vervolgens eene vertaling bijvoegde van de Grieksche scholiën van *Maximus* op de werken van *Gregorius Nazianzenus*. Zijn geschrift: „De divisione naturae (het laatst uitgegeven in 1838)“ bevat een wijsgeerig stelsel, en in zijne verhandeling: „De divina praedestinatione“ wederlegt hij de leer van *Augustinus*. Zijn hoofddenkenbeeld was, dat men de ware wijsbegeerte en den waren godsdienst als gelijk en gelijkvormig moest beschouwen. — Zie voorts over *Duns Scotus* onder dien naam.

Scranton, eene aanzienlijke stad in den Noord-Amerikaanschen Staat Pennsylvanië, ligt aan de Susquehanna te midden van een uitgestrekt steenkolenbekken. Er zijn 24 kerken, 4 scholen van hooger onderwijs en 45000 inwoners (1880). Men heeft er groote ijzersmelterijen en een levendigen handel in steenkolen.

Scribe (Augustin Eugène), een zeer vruchtbaar tooneeldichter, geboren te Parijs den 24sten December 1791, studeerde aanvankelijk in de rechten, maar wijdde zich weldra onverdeeld aan de dramatische dichtkunst. Zijn eerste stuk: „Le dervis (1811)“, vervaardigd met *G. Delavigne*, viel niet in den smaak en een aantal andere stukken, vooral vaudevilles, ondervond in de daarop volgende 4 jaren hetzelfde lot; maar *Scribe* liet zich geenszins ontmoedigen, zoodat eindelijk in 1816 zijn stuk: „Une nuit de la garde nationale“ met het gewenschte gevolg werd opgevoerd. Na dien tijd behield hij de gunst van het publiek en tot aan 1830 vierde hij eene reeks van triomfen. Schier elke maand leverde hij iets nieuws, en de schouwburgen des Vaudevilles, des Variétés, du Gymnase en later het Théâtre Français waren nauwelijks in staat alles op te voeren, wat zij van hem en zijne medewerkers ontvingen. In die dagen schreef hij: „Flore et Zéphyr“, — „Le nouveau Pourceaugnac“, — „Le solliciteur“, — „La fête du mari“ enz. In 1821 sloot de eigenaar van het nieuwe Théâtre du gymnase met hem eene overeenkomst tot het leveren van nieuwe stukken, en er werden aldaar tot 1830 niet minder dan 150 van *Scribe* opgevoerd. Zulk eene ongemeene vruchtbaarheid laat zich alleen verklaren door het feit, dat *Scribe* eene fabriek voor tooneelstukken stichtte, waarbij hij het beginsel van verdeling van den arbeid in toepassing bracht. De één leverde het hoofddenkenbeeld, de tweede maakte de schets, de derde bewerkte de samenspreken, de vierde voegde er dichtstukjes tusschen, de vijfde verzor aardigheden en woordspelingen enz. Zijne voornaamste medewerkers waren: *G. Delavigne*, *Mélesville*, *Dupin*, *Brasier*, *Varnier*, *Carmouche*, *Bayard*, *Xavier*, *Legouvé*, *Saintine*, *Dumanoir*, *Mauson*, *Le-moine*, *Vanderburch*, *Roger* en *Desverger*. Intusschen zijn de stukken, door *Scribe* alleen vervaardigd, verreweg de beste, zoodals: „Le verre d'eau“, — „La camaraderie ou la courte échelle“, — „Geneviève“, — „Le mariage

d'argent“, — „Une chaîne“, — „Bertrand et Raton, ou l'art de conspirer“, — „Une faute“, — „La haine d'une femme“, — „La grand' mère“ enz. Hij is de eerste, die de sentimenteele comédie heeft ingevoerd; tot dit genre behooren: „Le mariage d'inclination“, — „Michel et Christine“, — „Valérie“, — „L'héritière“, — „Simple histoire“, enz. Hij wist echter ook aan de staatkunde zijne muse dienstbaar te maken. Toen hij de opgewondenheid der Juli-omwenteling de Parijsenaars de vaudeville te slaau vonden, verving hij haar door de satyriek, het veld der politiek betredende comédie. Daartoe behooren behalve eenige, die wij reeds genoemd hebben: „Adrienne Lecouvreur“, — „Les contes de la reine de Navarre“, — „Bataille des dames“, — „Mon étoile“, — „Feu Lionel“, — en „Les doigts de fée“. Hoewel hij sedert 1850 hoofdzakelijk aan het Théâtre Français verbonden was, keerde hij van tijd tot tijd terug tot de vaudeville en leverde in dit genre o.a.: „La loi salique“, — „Maître Jean, ou la comédie à la cour“, — „L'amitié“, — „Les filles du docteur“, — „Héloïse et Abailard“ enz. De meeste stukken van *Scribe* zijn in de meest beschaafde talen overgebracht; hun aantal, operateksten enz. medegerekend, bedroeg tegen het einde van 1859 ruim 300. Van de operateksten noemen wij die van „La dame blanche“, — „La muette de Portici“, — „Fra Diavolo“, — „Robert le Diable“, — „Les Hugonots“, — „Le domino noir“, — „Le Prophète“, — „Les diamants de la couronne“ en omstreeks 50 andere. Hij wist zich door een boeienden en welluidenden versbouw naar al de grillen van den componist te voegen. Ook schreef hij romans en novellen, zoodals: „Maurice“, — „Piquillo Alliaga“, — „Jeune Allemagne ou les yeux de ma tante (1857, 2 dln)“, — en „Ponadellas ou historiettes en action (1833)“. Hij verzamelde een aanzienlijk vermogen, werd lid der Académie, en overleed den 20sten Februari 1861. Men moge zeggen, dat hij zich meer onderscheidt door vaardigheid dan door oorspronkelijkheid, meer door effectberekening dan door diepte van gevoel, toch is het waar, dat de geheele Europeesche tooneelwereld nog altoos teert van den door hem geleverden schat. Eene uitgave van zijne „Oeuvres complètes (50 dln)“ verscheen sedert 1876.

Scriptores historiae Augustae is de naam, dien men geeft aan zes Romeinsche geschiedschrijvers, die ten tijde van *Diocletianus* en *Constantijn de Groot*e levensgeschiedenissen hebben opgesteld van Romeinsche Keizers van *Hadrianus* tot *Corus*, met uitzondering van *Nerva* en *Trajanus*. De namen dier geschiedschrijvers zijn: *Aelius Spartianus*, *Valerianus Gallicanus*, *Trobellius Pollio*, *Flavius Vopiscus*, *Aelius Lampridius* en *Julius Capitolinus*. Deze verzameling, vermoedelijk te Constantinopel bijeengebracht, maar niet volledig bewaard gebleven, is eene zeer onregelmatige compilatie uit oudere en nieuwere bronnen, vloeit over van onnauwkeurigheden en velerlijken, maar is toch voor de geschiedenis van dien tijd niet van belang ontbloot. Goede uitgaven daarvan zijn geleverd door *Jordan* en *Eyssenhardt* (1864, 2 dln) en door *Peter* (1865, 2 dln).

Scriverius (Petrus) of *Schrijver*, een verdienstelijk Nederlandsch geschiedkundige, geboren te Haarlem den 12den Januari 1576, ontving te Amsterdam eene zorgvuldige opvoeding, studeerde te Leiden in de rechten, maar legde zich vooral toe op de talen en de dichtkunst. Vervolgens vestigde hij zich in laatstgenoemde stad en wees alle ambten en bedieningen van de hand. Hij onderhield betrekkingen met de beroemdste geleerden van zijn tijd, werd in 1650 blind, waarna hij *Joachim Oudaen* in dienst nam als voorlezer en schrijver, woonde gedurende zijne laatste levensjaren te Oudewater en overleed aldaar den 30sten April 1660. Hij heeft onderscheidene Latijnsche en Nederlandsche werken in het licht gegeven en uitgaven bezorgd van geschriften van anderen. Wij vermelden: „G. Benedetti poemata posthuma (1601)”, — „Oud Batavië, nu genaamd Holland, hoe in wat manieren en van wien Holland, Seeland en Vriesland eerst is bewoond geweest (1607)”, — „Flavii Vegetii Renati Comitis aliorumque veterum de re militari libri (1607)”, — „J. Douzae Poemata plerumque selecta (1609)”, — „Batavia illustrata, in qua de Batavorum insula, Hollandia, Zelandia, Frisia etc. (1609)”, — „Beschrijving van Oud-Bataviën met de antiquiteiten van dien mitagaders de afkomst der Graven van Holland, Zeeland en Vriesland (1612 en later)”, — „J. J. Scaligeri poemata (1615)”, — „Dan. Hensii Nederduytsche poemata (1616 en later)”, — „Collectanea veterum tragicorum (1620)”, — „Jani secundi opera (1619)”, — „Lauerkrans voor Laurens Koster”, — „Saturalia sive de usu et abusu tabaci (1628, ook in het Nederlandsch)”, — „Amores Dom. Baudii (1638)”, — „Principes et comites Hollandiae, Zelandiae et Frisiae ab anno Christi 863 etc. (1650)”, — „Beschrijving van Haarlem (1647)”, — „Gedichten (1738)”, na zijn dood verzameld, — en „Het oude Goudtsche Kronyksen enz. (1668)”.

Scrope (George Poulett), een Engelsch geoloog, geboren in 1797, reisde in 1816—1820 in Napels, Sicilië en de Liparische Eilanden, — voorts in de vulkanische gewesten van Duitschland, was een felle tegenstander van het vulkanismus van een *Buch* en overleed den 18den Januari 1876 bij Cobham in het graafschap Surrey. Hij schreef: „Considerations in vulcanoes (1825; 2de druk, 1862)”, — „Geology and extinct vulcanoes of central France (1827; 2de druks 1858)”, — en „Memoir on the mode of production of volcanic cones and craters (1859)”.

Scrophularineën is de naam van eene tweesaadlobbige plantenfamilie. Zij omvat meerendeels kruiden of halfheesters met een ronden of vierkanten stengel, afwisselende, tegenovergestelde of kransegewijs geplaatste, enkelvoudige, gave of vindaelige, gesteelde of zittende bladeren zonder steunbladen en met volkomene, meestal onregelmatige bloemen, die okselstandig of tot trossen vereenigd zijn. De kelk is overblijvend en bestaat uit 4 of 5 vrije of eenigszins saamgegroeide bladeren. De éénbladige bloemkroon is op den bloembodem ingeplant, zelden geheel regelmatig, klok- of radvormig, tweelippig, met eene rechte of verlengde buis. De bovenlip is 2- en de

onderlip 3-lobbig. De meeldraden staan in de bloemkroonbuis en zijn meestal tweemachtig, daar de 5de meeldraad geen helmknop draagt, en men vindt ook wel 2 meeldraden van gelijke lengte. De helmraden zijn draadvormig, de helmknoppen 2-hokkig, met overlange openspringende helmhokjes. Het bovenstandige, uit twee vruchten gevormde vruchtbeginsel is 2-hokkig en meersadig. De eindstandige, enkelvoudige stijl heeft een enkelvoudigen of 2-lobbigen stempel. De 2-hokkige, meestal veelzadige doosvrucht springt gewoonlijk met kleppen of met een deksel open; zelden is de vrucht besachtig. De zaden bezitten een vleezig of kraakbeenig klemwit en eene rechte of gekromde kiem met korte, stompe zaadlobben. Men kent meer dan 1300 soorten in ongeveer 150 geslachten, die over den geheelen aardbodem verspreid zijn, vooral over de warme gewesten van het noordelijk halfrood. Zij bevatten bittere, samentrekkende en scherpe bestanddeelen, slijm, hars en aëtherische olie en hebben zeer verschillende eigenschappen, zoodat onderscheidene er van tot de geneeskrachtige kruiden en sommige tot de gifplanten behooren. Ook telt deze familie fraaie sierplanten. Zij omvat als onderfamilien: de *Rhinanthaceën*, de *Autirrhineën* en de *Verbasceën*.

Scrofulosis of *klierziekte* is eene ongesteldheid, waarbij zwelling der klieren tot de kenmerkende verschijnselen behoort, veelal vergezeld van storing in de voeding der huid, van de slijmvliezen, van de beenderen en gewrichten en van de zintuigen. Iemand, die hiertoe aanleg heeft, noemt men *scrophuleus* (klierachtig). Te voren was men van meening, dat de scrofulosis voortkwam uit eene gebrekkige bloedmenging en alsoo uit eene afscheiding van scrophuleuse zelfstandigheden in het weefsel. Thans echter is men er van overtuigd, dat de ziekten van de klieren en van de overige genoemde organen ontstaan door eene vermeerderde celienvorming. Ontwikkelt zich deze zonder bekende oorzaak en staat zij met chronische ontstekingen en opzetting der klieren in verband, dan geeft men aan zulk eene ongesteldheid den naam van *klierziekte*. Deze kan erfelijk en ook zelfstandig ontstaan zijn. Erfelijke scrofulosis vindt men bij kinderen van klierachtige, teringachtige en syphilitische ouders. Ook kinderen van ouders, die tevens bloedverwanten zijn, lijden dikwijls aan klierziekte. Niettemin treft men ook wel klierziekte aan bij kinderen van gezonde ouders. Zij ontwikkelt zich dan gewoonlijk in de eerste levensjaren bij eene ondoelmatige voeding en eene al te kunstmatige opleiding, vooral bij gemis van beweging en van vrije lucht. Zulke kinderen onderscheiden zich door een scrophuleus voorkomen, vooral door bloedarmoede en eene gebrekkige stofwisseling. Men onderscheidt: *lichte klierziekte*, zich openbarende in eene slijne, gladde, witte doorschijnende huid, rozenroode gelaatskleur, gewoonlijk blonde haren, blauwe, groote oogen, gezwollen randen, der oogleden, eenigszins dikke bovenlip en hals, dikwijls puistachtigen uitslag, lichte koortsaanvallen en onvolkomene ontwikkeling der beenderen, — en *ontwikkelde klierziekte* met opzwellende der waterwaatklieren aan den

hals, in den nek, in de liezen, onder de oksels, aan de borsten enz. Die gewellen zijn aanvankelijk week en worden later alanga harder, soms sponsachtig. Het ontstekingsstadium gaat over in ettering en de pijnen nemen toe, totdat de etter zich ontlaat, hetgeen veelal vergezeld gaat van sluijkootsen. Ook inwendig kunnen zulke klieropzwellingen voorkomen, vooral in het darmscheil, in de maag, in het net, in de alvleeschklier, in de nieren, in de longen enz. Talrijk en lastig zijn voorts de naziekten der klierknobbels. De genezing gaat gewoonlijk zeer langzaam; men dient zich daarbij hoofdzakelijk te bepalen tot de herstelling der natuurlijke werking van het water vaatstelsel, — tot wegname van het plaatselijk kliergezwel, — en tot versterking van het herstellingsvermogen. Wie aan klierziekte lijdt, onderwerpe zich in de eerste plaats aan een doelmatig dieet; hij gebruike vooral dierlijk voedsel en bewege zich zooveel mogelijk in de frische lucht. Bij lichte klierziekte wordt levertraan aangeprezen, doch men zorge, dat daardoor de spijsvertering niet belemmerd worde. Ook zoute baden hebben veelal eene gunstige werking, terwijl voorts jodium- en kwikpreparaten tot de antiscrophuleuse middelen behooren.

Scudéry (Madeleine de), eene Fransche romanschrijfster, geboren den 15den Juni 1607 te Le Havre, schreef opgeschroefde, romantisch-historische romans, die geruimen tijd in den smaak vielen van het lezend publiek. Vele daarvan zijn niet onbelangrijk voor de geschiedenis van dien tijd, daar zij de met Grieksche en Romeinsche namen versierde portretten bevatten van merkwaardige personen uit die dagen. Zij overleed te Parijs den 2den Juni 1701. Hare beste romans zijn: „Ibrahim (1641, 4 dln)”, — „Artamène ou le grand Cyrus (1649—1653, 10 dln)”, — en „Clélie (1656, 10 dln; 2de druk 1731)”, — voorts: „Almahide (1660, 8 dln)”, — „Les femmes illustres (1665)”, — en „Mathilde d'Agular (1669)”.

Scudo (Paul), een uitstekend criticus op muzikaal gebied en geboren te Venetië den 6den Juni 1806, oefende zich in de muziek en bepaalde zich vervolgens bij letterkundigen arbeid. Hij overleed te Blois den 14den October 1864. Van zijne geschriften vermelden wij: „Critique et littérature musicale (1852 en 1859)”, — „L'art ancien et l'art moderne (1854)”, — „Le chevalier Sartin (1857)”, — en „L'année musicale (1852—1861, 3 dln)”.

Scutari, zie *Skotari*.

Scylla is in de Grieksche mythologie de verpersoonlijking van een gevaarlijken draak in zee. Volgens *Homerus* was zij een verschrikkelijk wangedrocht, eene dochter van *Crataeis* met een schelle, blaffende stem, 12 voorpooten en 6 lange halzen, ieder met een afschietlijk hoofd met 3 rjen scherpe tanden. Zij hield haar verblijf aan het woeste zee-strand, tegenover de vreeselijke *Charybdis*, in een donker hol, waar zij op buit loerde. Toen *Odysseus* (Ulysses) er voorbijzeilde, verslond zij een zeetal van diens medgezellen. *Homerus* geeft geene nadere inlichtingen omtrent de plaats van die beide draakolken, en eerst later stelde men vast, dat men ze

zoeken moest in de straat tuschen Sicilië en het vasteland van Italië, hoewel de gevaren er voor den tegenwoordigen zeeman niet buitengewoon groot zijn.

Scyryus, één van den noordelijkste eilanden van de groep der Sporaden, ligt in het oosten van Euboea en wordt in de mythen van *Achilles* en *Thesus* vermeld. Het heeft eene evenzoo genoemde stad en werd in de dagen der Oudheid beschouwd als steenachtig en onvruchtbaar; men vond er echter eene fraaie, bonte marmersoort en een vermaard ras van geiten. Oorspronkelijk was het door Pelasgers en Cariërs, later door roofzuchtige Dolopers bewoond, maar in 469 vóór Chr. werd het veroverd door de Atheners onder *Cimon*. Thans behoort het tot den *nomos* Euboea en telt in gemelde stad, op de oostkust gelegen, ruim 9000 inwoners (1879).

Scythen is de naam van een volk der Oudheid, waarmede de Grieken de stammen aanduidden, in het noorden van de Paropamisus, den Caucasus en de Zwarte Zee gevestigd, namelijk de Massageten, Saken, Sarmaten en Scoloten. Deze laatste, door *Herodotus* de echte Scythen genaamd, woonden aan de kust van de Maeotis en van de Pontus, van de Tanais (Don) af tot aan de Istrus (Donau) en dan 20 dagreizen (100 geogr. mijl) landwaarts. Hun gebied, waaruit zij de Cimmeriërs verdrongen hadden, werd besproeid door eenige groote rivieren, door de Borysthenes (Dnjepr), de Hypanis (Boeg) en de Tyras (Dnjestr), die er door eenvormige, van boomgroei verstokene steppen kronkelden. De inwoners bepaalden er zich dan ook bij de vee-teelt en leidden een zwerfend leven. Hunne met ossen bespannene en met vilten klededen gedekte wagens dlieden hun tot verblijf, en de mannen zaten meestal te paard. Zij waren eerdeeld in een aantal stammen, aan wier hoofd zich stamvorsten bevonden, terwijl uit één stam, in het landschap Gerrhos aan de Borysthenes zijn verblijf houdende, een Koning gekozen werd. Hunne meestgeliefde bezigheid was de oorlog; zij streden als boog-schutters te paard. Zij huldigen een God des hemels (Papaëus), het haardvuur en den Oorlogsgod met bloedige offeranden, ook van menschen, maar hadden geene beelden of altaren. Zij waren dapper, welwillend, onbezorgd en gezellig, maar tevens geneigd tot onmatigheid en woest sigenot; hunne onzindelijkheid was verregaande. De Scoloten en Sarmaten behoorden tot den stam der Ariërs. Met de Grieken, die op hunne kusten talrijke volkplantingen aanlegden, onderhielden zij een vriendschappelijk verkeer, en zij betoonden zich niet onverschillig voor Grieksche zeden en beschaving. Omstreeks 630 vóór Chr. deden de Sarmaten en Scythen een inval in Medië en drongen door op het gebied van de Tigris en de Eufrat, alsmede in Syrië tot in Egypte. Nadat zij de macht van het Assyrische Rijk vernietigd hadden, werden zij na verloop van omstreeks 10 jaar door *Cyaxares* weder uit Azië verdreven. Om hem voor dezen inval in Medië te straffen, trok de Perzische Koning *Darius I* in 513 vóór Chr. met 700 000 man over de Thracische Bosphorus naar Europa en rukte door Thracië heen in het land der Scythen. Deze vermeden den slag en trokken

terug, waarna de Perzen de Tanaïs overschreden, maar weldra, door vruchteloze vervolgingen afgemat, met groot verlies naar de Istrus en vervolgens over Thracië naar Azië terugkeerden. Na dien tijd bleef de geschiedenis eeuwen lang het stilzwijgen bewaren omtrent de Scythen. Eerst Koning *Mithridates de Groot*s voerde weder oorlog tegen hen, nadat de dynasten der Griekische steden aan de Pontus, wrevelig over de moeielijkheden, welke zij van de naburige Scythen ondervonden, hunne steden overgeleverd hadden aan genoemden Koning van Pontus, waarop deze de Scythen van het Taurische Schiereiland verjoeg. Weldra werden de Romeinen door het onderwerpen van *Mithridates* en door het aanknoopen van handelsbetrekkingen met de bewoners van de oevers der Maeotis en Pontus nauwkeurig met Scythia bekend; doch de naam der Scythen maakte plaats voor dien van Sarmaten, van wie eerstgenoemden afhankelijk waren geworden. De naam Scythia werd voorts toegekend aan Aziatische gewesten. Deze, door *Ptolemaeus* beschreven, omvatten het land tusschen Aziatisch Sarmatië in het westen, een onbekend land in het noorden, Serica in het oosten en Indië in het zuiden; zij werden in 2 hoofdgedeelten gesplitst, namelijk Scythia aan *deze* en aan *gindsche* zijde van den Imaus. Tot de rivieren behoorden er: de Paropamisus, de Rhympus (thans Gasceri), de Daix (thans Jafk), de Oxus en de Jaxartes.

Sealsfield (Charles), eigenlijk *Karl Anton Postel*, een verdienstelijk schrijver, geboren den 3den Maart 1798 te Doppitz bij Znaim in Moravië, werd lid van de Orde der Kruisheeren te Praag, ontvluchte in 1826 naar Noord-Amerika, waar hij den naam van *Sealsfield* aannam, onderscheidene dagbladen redigeerde en een aansienlijk vermogen verwierf,—woonde daarna bij afwisseling in Zwitserland en Noord-Amerika en overleed den 26sten Mei 1864 op zijn buitenverblijf: „Unter den Tannen” te Solothurn. Eerst in zijn testament ontaluderde hij het geheim zijner afkomst. Van zijne geschriften vermelden wij: „Transatlantische Reiseakzissen (1834, 2 dln)”, — „Sturm-, Land- und Seebilder (1838)”, — „Kajütenbuch oder nationale Charakteristiken (1841, 2 dln)”, — „Der Legitime und der Republikaner (1838, 3 dln)”, — „Der Virey und die Aristokraten (1834, 2 dln)”, — „Deutsch-amerikanische Wahlverwantschaften (1839—1840, 5 dln)”, — „Suden und Norden (1842—1843, 3 dln)”, — en uit zijne nalatenschap verscheen nog: „Grabesschuld (1873)”. Van zijne „Gesammelten Werke” is in 1845—1846 eene derde uitgave in 15 deelen ter perse gelegd. Hij wordt beschouwd als de schepper van eene nieuwe opvatting van den historischen roman. Zijne helden zijn geene afzonderlijke personen, maar geheele volken, die in hun openbaar en huiselijk leven, in hunne stoffelijke, staatkundige en godsdienstige gesteldheid ten tooneele worden gebracht. In dit opzicht is „Virey” een meesterstuk. Voorts onderscheiden zich zijne romans door eene uitmuntende karakterteekening, een geestrijken dialoog en schilderachtige tafereelen, hoewel de stijl niet geheel is vrij te pleiten van gezwollenheid.

Sebaldus (St.), de beschermheilige van Nürnberg, studeerde volgens de sage te Parijs en trad in het huwelijk met eene dochter van Koning *Dagobert III*, doch nam reeds den daarop volgenden dag afscheid van zijne echtgenoot, trok ter bedevaart naar Rome en vestigde zich weldra als kluisenaar in een woud bij Nürnberg. Zijn stoffelijk overschot werd in laatstgenoemde stad in de Petruskapel bijgezet. Die kapel is later in de groote Sebalduskerk herschapen, welke vervolgens met een prachtig praalgraf van dien Heilige werd versierd. Hij werd in 1426 heilig verklaard, en zijn gedenkdag valt op den 19den Augustus.

Sebastian. Onder dezen naam vermelden wij:

De *Heilige Sebastian*, versierd met den eenaam van „Verdediger des geloofs”. Hij werd geboren te Narbonne in Gallië en diende onder *Diocletianus* als hoofdman der praetorianen. Daar hij als Christen weigerde, zijn geloof af te zweren, werd hij prijs gegeven aan de willekeur van Mauritaansche boogschutters, die hem met pijlen doorboorden. Niettemin herstelde hij door de zorgvuldige verpleging eener geloofsgenoot, *Irene* genaamd. Den 20sten Januari 288 echter werd hij dood gegeeseld en zijn lijk in een vuilnisbak geworpen, maar door zekere *Lucina* aan de voeten der apostelen *Petrus* en *Paulus* begraven. Hij is de beschermheilige der schuttersverenigingen, en zijn gedenkdag valt op den 20sten Januari.

Dom Sebastianus, koning van Portugal. Hij werd geboren in 1554 en was de zoon van den infant *João* en van *Johanna*, eene dochter van *Karel V*. In 1557, na den dood van zijn grootvader *João III*, kwam hij aan het bewind onder voogdschap van zijn oom, den kardinaal *Hendrik*. Hij was een godsdienstige dweeper, die de Kruistochten wilde vernieuwen en Afrika en Indië veroveren. Reeds in 1574 ondernam hij met 900 Portugeezen eene expeditie naar Tanger tegen de Mooren en mengde zich in 1578 in den oorlog van Sjerif *Mulei Moloek* tegen diens neef *Mulei Mahemed*, waarbij hij de zijde koos van laatstgenoemde. Hij landde voorspoedig bij Alzira en tastte den 4den Augustus den Sjerif aan bij Kasser el Kabir, doch het Portugeesche leger werd bijna geheel vernietigd en hij zelf verdween in het slaggevoel, zoodat zelfs zijn lijk niet is teruggevonden. Toen daarna *Philips II* den troon van Portugal beklommen had, trad er meer dan één *Pseudo-Sebastianus* op. De merkwaardigste van deze is de vierde, die in 1598 zich te Venetië voor den geensuivenden Koning uitgaf, aan Spanje uitgeleverd werd en in de gevangenis van San Lucar in 1600 werd ter dood gebracht.

Sebastian (Augustus Arnoldus), een verdienstelijk Nederlandach geneeskundige, geboren te Leiden den 30sten December 1805, studeerde te Heidelberg, waar zijn vader inmiddels tot hoogleeraar was benoemd, erlangde er in het hospitaal eene grooten rijkdom van ervaring en verwierf er den doctoralen graad op eene dissertatie: „De hydropse vesicae felleae”. Weldra werd hij lector in de anatomie en physiologie aan de militaire geneeskundige school te Utrecht, schreef onder-

scheidene wetenschappelijke opstellen en aanvaardde den 5den April 1832 een hoogleeraarsambt te Groningen met eene „Oratio de Batavorum seculo decimo septimo de anatome meritis atque inventis in ea praestantissimis”. Hij gaf er onderwys in de chirurgie, physiologie, pathologie, anatomie enz., hield meer dan éene rectorale oratie en schreef voorts nog: „Elementa physiologiae specialis corporis humani (1838)”, — „Grondbeginselen der bijzondere natuurkunde van den mensch (1839)”, — „Physiologia generalis (1839)”, — en „Over de overeenkomst en het verschil tusschen de jicht en de scrophulosis, vooral met betrekking tot de longtering (1838)”. Hij was bij zijne leerlingen algemeen geacht en bemind, en wegens zijne groote geleerdheid werd hem zoowel te Amsterdam als te Leiden het hoogleeraarsambt aangeboden. Hij verkoos echter te Groningen te blijven, maar toen eene overzuinige Regeering zijne aanvraag om een assistent, dien hij wegens zijne zwakke gezondheid volstrekt noodig had, van de hand wees, nam hij in 1849 zijn ontslag en vestigde zich als practiceerend geneesheer te Amsterdam. Hier weigerde hij op zijne beurt het lidmaatschap te aanvaarden van de Koninklijke Académie van Wetenschappen en overleed den 8sten April 1861.

Sebastiani (Horace François de la Porta, graaf), maarschalk van Frankrijk, geboren den 10den November 1772 te Porta bij Bastia op Corsica, trad in 1792 in dienst bij de Fransche armee en werd in 1796 kapitein en in 1799 kolonel. Nadat hij aan *Napoleon* bij den staatsstreek van den 18den Brumaire als bevelhebber der dragonders belangrijke diensten bewezen had, woonde hij in 1800 den slag van Marengo bij, vertrok na den Vrede van Amiens als gezant van *Napoleon* naar Constantinopel, Egypte, Syrië en de Ionische Eilanden en voegde zich in 1803 als brigade-generaal weder bij het leger. Bij Austerlitz werd hij zwaar gewond, doch daarna tot divisie-generaal bevorderd en in Mei 1806 als gezant naar Constantinopel gezonden, waar hij *Selim III* tot eene oorlogsverklaring aan Rusland wist te bewegen. In 1807—1811 was hij in Spanje, in 1812 bij de voorhoede van het groote leger; voorts nam hij deel aan den slag aan de Moskowa en trok met de eerste Fransche troepen binnen Moskou. In 1813 werd hij bij Leipsig gewond en baande zich bij Hanau met zijne divisie een doortocht door de vijandelijke gelederen, waarop hij aan het hoofd van het 5de armeekorps den linker oever van de Rijn dekte. Hij moest echter in 1814 naar Champagne terugtrekken, maar onderscheidde zich aan het hoofd van de cavallerie der garde bij Rheims en Arcis-sur-Aube. Na den afstand van *Napoleon* onderwierp hij zich aan de *Bourbons*, maar verkreeg geene nieuwe benoeming, doch gedurende de Honderd Dagen werd hij afgevaardigd naar de Kamer. Met *Lafayette* en andere leden van dit lichaam begaf hij zich na den slag van Waterloo naar het leger der Bondgenooten, om den vrede tot stand te brengen, doch daar zijne pogingen mislukten, scheidde hij zich in naar Engeland. In 1816 keerde hij naar Frankrijk terug en werd op half-tractement gesteld. Ook nu werd hij gekozen tot lid der

Kamer, waar hij zich bij de liberale oppositie voegde. Na de Juli-omwenteling van 1830 werd hij eerst minister van Marine en kort daarop van Buitenlandsche Zaken. Den 1sten April 1834 trad hij af, werd gezant te Napels en vervolgens te Londen, en in 1840 hier opgevolgd door *Gwisot*. Daarna zag hij zich tot maarschalk bevorderd, bemoeide zich alleen met de handelingen der Kamer en overleed den 21sten Juli 1861. Zijne dochter werd door haren echtgenoot, den Hertog de *Praslin*, vermoord.

Sebastópol of *Sevastópol*, eene oorlogshaven in het Russische gouvernement Tauris, ligt aan den zuidwestelijken uithoek van de Krim. De plaats, waar deze stad zich thans verheft, was in de dagen der Oudheid door Grieken bewoond, die er de kolonie Chersonesus deden verrijzen. Later behoorde zij tot het Rijk van de Boeopus en Pontus en kwam vervolgens onder de heerschappij der Romeinen. Reeds vroeg werd er uit Byzantium het Christendom gepredikt, en als koopstad was zij aan de Russen onder den naam van Korsoenj bekend. De heerschappij der Mongolen vernietigde alle gemeenschap van Rusland met de Grieksche steden op den noordelijken oever van de Pontus, zoodat deze allengs begonnen te kwijnen. Toen het Khanaat van de Krim in 1783 aan Rusland verviel, werd door *Potemkin* de oorlogshaven Sebastópol gesticht en deze vervolgens onder Keizer *Nicolaas* aanmerkelijk verruimd ten behoeve der Zwarte Zeevloot. De stad verkeerde in een bloeienden toestand bij den aanvang van den Krimoorlog, waarin zij van 5 October 1854 af door de vereenigde troepen van Frankrijk, Engeland, Turkije en Sardinië te land en te water werd ingeloten en gebombardeerd. De verwonderlijk sterke vestingwerken verhieven zich hoofdzakelijk aan de zijde der zee, want met de versterking naar de landszijde was bij het begin van den strijd nauwelijks een aanvang gemaakt. De toegang tot de reede werd aan de zuidzijde verdedigd door het Quarantaine- en het Alexandersfort, aan de noordzijde door het fort Constantijn, — de toegang tot de zuidelijke baai door de forten Nikolaas en Paul, en tegenover deze waren aan de noordzijde 2 batterijen opgeworpen. In het geheel werd de haven bestreken door 700 stukken geschut van het zwaarste kaliber. De forten waren van kalksteen gebouwd, 2 of 3 verdiepingen hoog en van kazematten voorzien. De verdedigingslinie aan de landszijde bestond bij de komst der vijandelijke troepen uit een vrijstaanden, geceneleerden muur, hier en daar door defensieve kazernes versterkt. Behalve enkele andere versterkingen was er alleen de Malakof-toren geheel voltooid. Aan de noordzijde verhief zich, 1200 schreden van den oever, het Noorderfort, en ten westen daarvan de Wolochow-toren. Alle andere werken werden meestal onder het vuur van den vijand onder de leiding van den uitstekenden generaal *Totleben* aangelegd. Door bestorming van het Kornillew-bastion op den 8sten September 1855 viel Sebastópol na eene belegering van 11 maanden in de handen der Verbondene Mogendheden. Bijna de geheele stad was in een puinhoop herschapen en de nog ongerept geblevene

forten en dokken aan de zuidzijde van de reede werden door de veroveraars verwoest. Na den Vrede van Parijs werd de stad allengs herbouwd, maar zij klom niet weder tot hare voormalige welvaart. Thans (1878) telt men er omstreeks 12000 inwoners, meestal militairen, doch nadat zij door een spoorweg met het binnenland verbonden werd, begint de handel er zich krachtig te ontwikkelen. De stad is door hare baaien in 3 deelen gesplitst, en zij ligt op eene helling aan eene der schoonste reeden, die ergens te vinden zijn. Bij den aanvang der belegering hebben de Russen er 6 linesschepen in den toegang tot de haven laten zinken, en deze zijn tot nu toe nog niet boven water gebracht. In 1874 verschenen in de haven van Sebastopol 806 zeeschepen en 82 kustvaarders, terwijl 812 zeeschepen en 67 kustvaarders er uitzielden.

Sebenico, de hoofdstad van een district in Dalmatië, ligt aan de Kerka en is door het kanaal Sant' Antonio met de Adriatische zee en door een spoorweg met Spalato verbonden. Zij verheft zich amphitheatergewijs aan de helling van eene rots en is de zetel van een bisschop, van een gymnasium enz. Men heeft er eene fraaie hoofdkerk, 4 kloosters, een nieuwen schouwburg en ruim 15000 zielen. In hare haven verschenen in 1875 meer dan 900 schepen.

Secana, zie *Goniometris*.

Secchi (Angelo), een uitstekend Italiaansch sterrenkundige, geboren den 28sten Juli 1818 te Reggio, trad in de Orde der Jezuïeten, ontving zijne wetenschappelijke opleiding aan het Collegio Ilirico-Lauretano bij Loreto en aan het Georgetown-College te Washington in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, werd vervolgens aan dit laatste professor in de wis- en sterrenkunde, daarna in de natuurkunde aan het Collegio Romano te Rome en in 1848 directeur der aldaar door hem zelve gestichte sterrenwacht, welke hij tot éene der voortreffelijkste van Europa verhief. In 1870 en 1872 was hij van wege den Paus lid der internationale commissie voor maten en gewichten. De talrijke geschriften van dezen geleerde hebben vooral betrekking op de topographie en de physische eigenschappen van de verschillende hemellichamen, toegelicht door spectroscopische onderzoekingen. Hij schreef o. a.: „*Researches on electrical rheometry* (1852)”, — „*Quadro fisico del sistema solare secondo le piu recenti osservazione* (1859)”, — „*Le soleil* (2de druk, 1875)”, — „*L'unità delle forze fisiche* (2de druk, 1874)”, — en „*Le stelle, saggi di astronomia siderale* (1877)”. Hij overleed den 6den Februari 1878.

Sechellen (De) of *Seychelles* vormen eene aan Engeland toebehoorende groep van hooge, rotsachtige, steil uit de wateren oprijzende eilanden in den Indischen Oceaan tusschen 3°33' en 5°35' Z. B. en 52° en 44° O. L. van Greenwich en omstreeks 1000 zeemijlen ten oosten van Zansibar, met eene oppervlakte van bijna 5 □ geogr. mijl, bevolkt met ruim 11000 inwoners. Het grootste eiland is Mahé met de hoofd- en havenstad Port Victoria, het tweede in grootte Praelin, en behalve dese beide zijn alleen La Digue en Denis bewoond. De Sechellen vormen het hoogste gedeelte eener onderzeesche bergketen, welke overlangs

door Madagascar loopt. Zij bestaat er hoofdzakelijk uit graniet. De heilingen en dalen zijn er met vruchtbare aarde bedekt, doch het strand is er door koraalriffen omgordeld. Het klimaat is er aangenaam en gematigd, en het voornaamste voortbrengsel is er de kokonoot, terwijl er te voren ook suikerriet werd verbouwd. Tabak, koffie, rijst, maïs, bataten en maniok worden er enkel geteeld voor inlandsch verbruik. Ook heeft men er de areca- en sagopalm, de cacao en de vanille. De katoenheester groeit er in het wild en aan timmerhout is geen gebrek. De bevallige boschjes bestaan er uit casuarinen, tamarinden, oranje- en kaneelboomen, bamboes enz. Alleen op Praelin en op het daarbij gelegene eiland Curieuse groeit de Maledivische kokonoot (*Lodoicea Sechellarum*), eene reusachtige dubbelnoot, welke op de Malediven en aan de kust van Malabar kwam aandrijven en euwen lang als een seegewas werd aangemerkt, totdat men in 1789 den boom ontdekte. Inheemsche zoogdieren zoekt men er te vergeefs en er zijn slechts weinig huisdieren; zelfs de vogels worden er door weinige geslachten vertegenwoordigd. Daarentegen heeft men er veel schildpadden, en onder dese de reuzenschildpad en de zwarte schildpad. Voorts heeft men er eene soort van krokodillen, alsmede hagedissen en op het land levende springende visschen. De bevolking bestaat uit Engelsche ambtenaren, zorgelooze, lule Fransche creolen, Indische koeli's en vrje Negers; dese laatsten zijn er het talrijkst vertegenwoordigd. Daar de handel er weinig beteekent, kost dese kolonie aan Engeland jaarlijks omstreeks 6000 pond sterling. De hoofdplaats, tevens de zetel van den gouverneur, is Port Victoria op Mahé met eene Protestantische en eene Fransche R. Katholieke kerk en eene regelmatige stoombootverbinding met Mauritius en Aden. — De Sechellen waren reeds in den aanvang der 16de eeuw aan de Portugeezen bekend en ontleenden hun naam in de voorgaande eeuw aan *Morando de Seychelles*, een uitstekend officier der Fransche Oost-Indische vloot. Zij werden het eerst opgenomen in 1748 op last van *Mahé*, stadhouder van Ile de France. In 1768 ontstond er de eerste volkplanting, Mahé, doch thans Port Victoria genaamd. In 1814 werden dese eilanden door Frankrijk aan Engeland, hetwelk se reeds in 1794 in besit genomen had, afgestaan, en in 1834 werd er de slavernij opgeheven, waarna de plantaadjebouw sterk achteruitging.

Seckendorff is de naam van een adellijk geslacht, hoofdzakelijk in Franken en Saksen gevestigd. Als stamvader wordt *Ludwig von Seckendorff* vermeld, die in het midden der 18de eeuw leefde. Thans bloeien nog 3 hoofdlijnen van dit geslacht. Van de leden noemen wij:

Veit Ludwig von Seckendorff, een beroemd staatsman en geleerde, geboren den 20sten December 1626 te Herzogenaurach in Opper-Franken. Hij studeerde te Straatsburg en trad als custos der bibliotheek in dienst bij *Ernst de Frome*. In 1651 werd hij Hof- en justitieraad, waarna hij als gezant werkzaam was, in 1656 geheim Hof- en kamerraad, in 1657 tevens Hofrechter te Jena en in 1668 geheimraad in werkelijk dienste en kanselier. In 1666 werd

hij bij Hertog *Moritz von Sachsen-Zeitz* wederom geheimraad, kanselier en president van het consistorie, waarna Keurvorst *Johann Georg II* hem in 1669 de waardigheid verleende van keurvorstelijk Saksisch geheimraad. In 1681 legde hij zijne betrekking neder en betrok zijn riddersgoed Meuselwitz uit het land van Altenburg, waar hij een kasteel bouwde en zich met de betrekking van opperbelastinge- en landschapedirecteur van het vorstendom Altenburg belastte. Keurvorst *Fredrik II* benoemde hem tot kanselier van de universiteit te Halle. Hij overleed den 18den December 1692. Van zijne geschriften noemen wij: „Der Deutsche Fürstenstaat (1656 en later)”, — „Compendium historiae ecclesiasticae (1660—1664)”, — „Der Christenstaat (1685)”, — „Jus publicum Romanorum (1686)”, — en vooral „Commentarius historicus et apologeticus de Lutheranism (1692, 3 din)”.

Friedrich Heinrich, rijksgraaf van *Seckendorff*, Keizerlijk veldmaarschalk en staatsman, geboren den 5den Juli 1673 te Königsberg in Franken. Hij studeerde te Jena, Leipsig en Leiden in de rechten, trad in 1693 als vrijwilliger in Engelsch-Nederlandschen en later in Keizerlijken krijgdiens en streed onder Prins *Eugenius* tegen de Turken. In den Spaanschen Successie-oorlog was hij aanvoerder van het regiment-Ansbach en veroverde in den slag bij Höchstädt aan het hoofd zijner dragonders 16 vaandels. Daarop werd hij tot kolonel bevorderd, streed bij Ramillies en Oudenaarde en nam deel aan de belegering van Rijssel. Vervolgens trad hij als generaal-majoor in dienst van *Augustus II*, koning van Polen, en voerde bevel over de Saksische hulptroepen in Vlaanderen. Als Poolsch gezant te 's Gravenhage woonde hij in 1713 de onderhandelingen bij van den Vrede van Utrecht, droeg als bevelhebber van genoemde troepen in 1715 niet weinig bij tot de verovering van Straalsund en zag zich in 1717 benoemd tot Keizerlijk luitenant-veldmaarschalk-generaal. Onder het opperbevel van *Eugenius* stond hij bij Belgrado aan het hoofd van twee regimenten van Ansbach, streed in 1718 in Sicilië voorspoedig tegen de Spanjaarden en noodsaakte hen in 1720 tot een verdrag, ingevolge hetwelk zij het eiland moesten verlaten. In 1719 werd hij Rijksgraaf en in 1721 veldtuigmeester. In 1726 vertrok hij als Keizerlijk gezant naar het Hof te Berlijn, waar hij de gunst verwierf van *Friedrich Wilhelm I* en van deze op eene behendige wijze gebruik maakte. Hij bracht er de verloving tot stand van den Kroonprins *Friedrich* met Prinses *Elizabeth Christine van Brunswijk-Wolfenbüttel* en zorgde, dat door onderscheidene Duitsche Hoven, alsmede door Denemarken en de Nederlanden, de Pragmatieke Sanctie werd erkend. Door eene bijeenkomst van de monarchen der beide landen te Kladrup in Bohemen wist hij te bewerken, dat Pruisen bij den aanvang van den Poolschen Successie-oorlog 10000 man hulptroepen leverde. Daarenboven haalde hij Beieren, de Pfals en Keulen over tot het zenden van hulptroepen, zoodat zich in 1734 een Rijkaleger aan de Rijn vereenigde. Als Rijkageneraal der kavallerie trok hij met 30000 man over den Hundsrück en bracht den 20sten October 1735 den Franschen eene

nederlaag toe bij Klansen. In den nieuwen oorlog tegen de Turken werd hem, op aanbeveling van den stervenden *Eugenius*, na zijne benoeming tot Oostenrijksch veldmaarschalk, het opperbevel over het leger bij Belgrado toevertrouwd. Hier streed hij eerst voorspoedig, maar moest weldra achter de Save terugtrekken, weshalve hij op aanhitsing zijner vijanden aangeklaagd en in de vesting Gras gevangen gehouden werd. *Maria Theresia* echter stelde hem op vrije voeten. Daarop trad hij in Beierschen dienst, werd opperbevelhebber van het Beiersche leger, ontzette München en wierp in 1744 de Oostenrijkers terug naar Bohemen, waarna hij het kommando nederlegde. Na den dood van *Karel VII* werkte hij mede tot het sluiten van den Vrede te Füssen (22 April 1746). Nu werd hij door Keizer *Frans* in al zijne ambten en bedieningen bevestigd en betrok zijn landgoed Meuselwitz bij Altenburg, totdat hij aldaar in December 1758 op bevel van *Friedrich II*, onder voorwendsel, dat hij eene voor Pruisen nadeelige briefwisseling onderhouden had, in hechtenis genomen en een half jaar te Magdeburg gevangen gehouden werd. Hij overleed op bovengenoemd landgoed den 23sten November 1763.

Christiam Adolf, vrijheer van *Seckendorff*, een Duitsch dichter, geboren te Meuselwitz den 4den October 1767. Hij behoorde van 1786 tot 1795 tot de legermacht van Mecklenburg en Keur-Saksen, begaf zich vervolgens naar zijn riddersgoed Zingst aan de Unstrut en wijdde er zich aan de beoefening der letteren. Hij schreef o. a. „Forstrügen (1799—1804, 10 din)”, — „Briefe an einen Prinzen von seinem Begleiter auf Reisen (1806)”, — „Gedichte (1808)”, — „Dramatische Arbeiten (1822—1824, 3 din)”, — en „Almanach dramatischer Spiele (1825)”, terwijl zijne „Sämtliche Schriften” in 1816—1823 in 7 deelen zijn uitgegeven. In 1828 begaf hij zich naar Straatsburg en vanhier naar Luzern, waar hij den 29sten Augustus 1833 overleed.

Leo, vrijheer van *Seckendorff*, een Duitsch dichter, geboren in 1773 te Wohnfurth bij Hassfurt. Hij studeerde te Jena in de letteren en legde zich tevens toe op de dichtkunst, werd in 1798 regeeringssessor te Weimar, waar hij zijne dichterlijke gaven door den omgang met *Goethe*, *Schiller* en *Wieland* ontwikkelde, en vertrok in 1802 als regeeringsraad naar Stuttgart, doch werd hier, als beoehuldigd van majestatschennis, in een proces gewikkeld en als staatsgevangene eerst naar het kasteel Solitude en vervolgens op den Hohenasperg gebracht. In 1806 werd hij in vrijheid gesteld en ging naar Weenen, alwaar hij in 1808 met *J. L. Stoll* een aanvang maakte met de uitgave van het tijdschrift: „Prometheus”. Bij het uitbarsten van den oorlog van 1809 trad hij als kapitein in dienst bij de Weener landweer, trok te velde en kwam op den 6den Mei 1809 op eene treurige wijze om het leven door het verbranden eener schuur, waarin hij zwaar gewond was nedergelegd. Hij leverde: „Blüten griechischer Dichter (1800)”, — „Neujahrstaechenbuch von Weimar für 1801”, — „Taschenbuch für Weimar auf das Jahr 1805”, — en „Museumalmanach (1806 en 1807)”.

Anton Gustaf, vrijheer van *Seckendorff*, bekend onder den naam van *Patrik Peale*. Hij werd geboren te Meuselwitz den 20sten November 1775, studeerde te Lelpzig, Freiberg en Wittenberg en reisde in 1796—1798 in de Vereenigde Staten. Daarna bekleedde hij aanzienlijke betrekkingen in Keur-Saksen, maar legde ze neder in 1808, waarna hij onder bovengemelden pseudoniem op verschillende plaatsen aesthetische voorlezingen hield, vooral tot opbeuring van de Duitsche tooneelkunst. In 1812 vestigde hij zich als priva doceent te Göttingen, werd in 1814 hoogleeraar aan het Carolinum te Brunswijk, vertrok in 1821 weder naar Amerika en overleed in Alexandria in den Staat Louisiana. Hij schreef o. a.: „Scenen des höchsten Schmerzes (1801)”, — de treurspelen: „Otto III (1805)” en „Orsina (1814)”, — een vervolg op „Emilia Galotti” van *Lessing*, — „Die Grundform der Toga (1812)”, — „Kritik der Kunst (1812)”, — „Aphorismen (1812)”, — „Beiträge zur Philosophie des Herzens (1814)”, — „Vorlesungen über die bildende Kunst (1814)”, — „Adelheid von Bergau, eine Romanze (1815)”, — „Vorlesungen über Deklamation und Mimik (1816, 2 dln)”, — „Grundzüge der philosophischen Politik (1817)”, — en „Gedichte (1820)”.

Alfred, vrijheer van *Seckendorff*, geboren te Meuselwitz den 14den September 1796 en aldaar overleden den 28sten Maart 1876. Hij heeft onder den pseudoniem *Alpin* novellen, gedichten, tooneelcritiek en reisbeschrijvingen geleverd.

Seclusie (Acte van) noemt men de overeenkomst met Engeland, in de vergadering der Staten van Holland den 4den Mei 1654 aangenomen, waarbij genoemde Staten verklaarden (onder protest van de steden Haarlem, Leiden, Alkmaar, Enkhuizen en Edam), dat zij noch den Prins *van Oranje*, noch iemand van zijne nakomelingen ooit zouden benoemen tot stadhouder of admiraal hunner provincie, noch tot kapitein-generaal der Unie. Deze overeenkomst werd op verlangen van *Cromwell* onder geheimhouding vastgesteld. De Protector nam er genoegen in, dat die zaak in het eigenlijke vredetractaat onbesproken bleef, indien slechts eene afzonderlijke acte van uitsluiting werd opgemaakt. Holland ging hiertoe over, en deze maatregel, door de overige gewesten afgekeurd, werd door *de Witt* op eene meesterlijke wijze verdedigd. De acte bleef bestaan tot aan den 29sten September 1660, maar werd toen, na de troonbeklimming van *Karel II*, door Holland ingetrokken.

Secoond (*Albéric*), een verdienstelijk Fransch dichter, geboren den 17den Juni 1817 te Angoulême, werd secretaris generaal in het departement Charente en onderprefect te Castellane in het departement Beneden-Alpen en in 1850 commissaris van den Odeon-schouwburg te Parijs. Hij leverde een aantal geestig geschreven romans en drama's. Van eerstgenoemde vermelden wij: „Lettres cochinchinoises sur les hommes et les choses du jour (1841)”, — „Mémoires d'un poisson rouge (1842)”, — „Les petits mystères de l'opéra (1844)”, — „Contes sans prétention (1857)”, — „Misères d'un prix de Rome (1868)”, — „La semaine des quatre jeudis (1872)”, — „La

XIII.

vicomtesse Alice (1878)”, „Les demoiselles du Roncay (1874)”, — en „Le roman de deux bourgeois (1879)”, — en tot zijne tooneelwerken behooren: „Un dragon de vertu”, — „Le droit d'ainesse”, — „Englisch spoken”, — „La comédie à Ferney”, — „Un balais anonyme (1868)”, — „La fontaine de Berny (1869)”, — en „Un maître en service (1872)”. Voorts was hij mederedacteur van verschillende tijdschriften en redigeert den „Entr'acte”.

Sect is de naam van wijn van ingedroogde druiven. Men laat deze na het rijp worden zoolang hangen, totdat haar watergehalte tot de helft verminderd is, om ze daarna onder de pers te brengen. Tot de alsoo verkregene wijnen behooren Xeres, Peralta- en Malagawijn en Kanariësect. Zij onderscheiden zich door een aanzienlijk suiker- en alcoholgehalte.

Secte (Eene), afdeling of partij, noemde men te voren de éene of andere wijsgeerige school, doch thans besigt men dat woord gewoonlijk van eene godadienstige partij, die zich wegens verschil van gevoelens afscheidt van de heerschende Kerk.

Sectie of *lijkopening*, zie onder *Lijk*.

Sector of *oirkelsector*, zie onder *Oirkel*.

Secularisatie is eene handeling, waardoor eene kerkelijke bezitting in eene wereldlijke veranderd wordt. Zij heeft vooral plaats gehad in den tijd der Hervorming, toen uitgestrekte kloostergoederen door verschillende Staten werden benaderd.

Secundogenituur is de naam van eene vooraf bepaalde schadeloosstelling voor jongere zonen van een adellijken stam, wanneer de eerstgeborene in het bezit blijft van het geheel der voorvaderlijke goederen, en men geeft dien ook wel aan een vorstendom, dat steeds aan de jongere prinszen van een vorstelijk stamhuis wordt toegekend. Zoo was bijv. Toscane tot 1859 een secundogenituur van het Huis *Habsburg-Lotharingen*.

Secundus (Janus), eigenlijk *Johannes Nicolai*, een uitstekend Latijnsch dichter, geboren te 's Gravenhage den 14den November 1511, studeerde aldaar en te Mechelen en legde zich tevens onder de leiding van *Johannes van Schoorl* op de schilderkunst toe. Hij oefende zich verder te Bourges, trok naar Italië en Spanje, nam deel aan een oorlog in Afrika en werd secretaris van *Georgius van Egmond*, bisschop van Utrecht. Reeds was hij geroepen, eene dergelijke betrekking te aanvaarden bij Keizer *Karel V*, toen hij den 24sten September 1586 te Doornik overleed. Van zijne Latijnsche gedichten hebben vooral de „Basia (Kusjes)” hem grooten roem bezorgd, en zijne „Opera omnia” werden in 1821 in 2 deelen door *P. Bosscha* in het licht gegeven.

Sédaine (Michel Jean), een verdienstelijk Fransch blijspel- en operadichter, geboren te Parijs den 4den Juli 1719, leerde eerst het metselaarsbedrijf, doch verwierf door eenige dichterlijke proeven de gunst van *Leconte*, die hem in 1752 de middelen bezorgde, om zich onverdeeld aan letterkundigen arbeid te wijden. Het eerste stuk, dat hij voor het tooneel leverde, was: „Le diable à quatre (1756)”, met muziek van *Philidor*, — en grooten bijval vond vooral zijne comische opera: „Rose et Colas (1764)”. Ook andere, zooals: „Aline, reine de Golconde”, — „Amphytrion”, — „Le

28*

"magnifique", — "Aucassin et Nicolette", — "Richard Coeur de Lion", — en "Guillaume Tell", zijn hier en daar op het repertoire gebleven. Van zijne blijspelen vermelden wij: "Le philosophe sans le savoir (1765)", — en "La gageure imprévue". Van zijne gedichten mag voorts het leerdicht: "Le vaudeville (1766)" niet vergeten worden. In 1768 werd hij lid der Académie en overleed den 17den Mei 1797. Zijne "Oeuvres dramatiques" zijn in 1760 en 1776 in 4 deelen in het licht verschenen.

Sédan, eene arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Ardennes, aan de Maas en aan den spoorweg van Mézières naar Thionville gelegen, was te voren eene belangrijke grensvesting naar de zijde van België en Duitschland en bezit eenige rechtbanken, een collège, eene ambachtschool, 2 bibliotheken, éene Hervormde en onderscheidene R. Katholieke kerken, eene synagoge, een hecht kasteel, waar in 1611 *Tweens* geboren werd, een burgerlijk en militair ziekenhuis en omstreeks 20000 inwoners (1890). Lakenweverij is er eene belangrijke bron van bestaan; voorts heeft men er steenkolen- en ijsermijnen, onderscheidene fabrieken en een levendigen handel, vooral in wol. In 1875 is haar naam op de lijst der vestingen doorgehaald en met de slooping der versterkingen een aanvang gemaakt. Merkwaardig is voorts dese stad wegens den naar haar genoemden veldslag, waaromtrent wij het volgende mededeelen:

Nadat door voorspoedige aanvallen der Duitschers in het najaar van 1870, vooral door den slag bij Beaumont, de Fransche armée onder *Mac Mahon* genoodsaakt was te wijken naar den rechter oever van de Maas, werd den 1sten September door het groote Duitse hoofdkwartier het bevel gegeven om, ter verhinderling van een terugtrekken der Franschen naar Mézières, de derde armee vooruit te schuiven, den weg naar Mézières te bezetten en reeds bij het aanbreken van den dag in een ontwikkeld front zich tot den aanval gereed te houden, terwijl tevens de Maaarmee van de oostzijde tot den aanval zou overgaan, den terugtocht der Franschen naar het westen beletten en door eene omsingeling ten noorden het overschrijden der Belgische grenzen verhinderen. Gedeeltelijk reeds des nachts, gedeeltelijk in den vroegen morgen kwamen alsoo de volgende Duitse legerafdeelingen in beweging: uit het oosten en zuidoosten de garde, het 12de en het 1ste Beiersche korps, — uit het zuiden het 2de Beiersche korps, — en bij den weg naar Mézières het 5de en 11de korps, terwijl het 4de korps, de Württembergers en eene talrijke ruitery in reserve bleven. Het Fransche leger verwachtte den aanval der Duitschers in den driehoek rondom Sédan, tusschen de Maas, de Givonne en de Floing; de plaatselijke omstandigheden waren er gunstig voor eene hardnekkige verdediging, en zij maakten front naar 3 zijden; het 7de korps naar het noorden, het 1ste naar het oosten aan de Givonne, en het 12de naar het zuiden bij Bazailles, terwijl het 5de in het noordoosten in reserve bleef. Daar *Mac Mahon* den aftocht naar het oosten, naar Carignan, almede die naar Mézières nog open waande, had hij geene bevelen gegeven voor een veld-

slag; veeleer wenschte hij aan zijne troepen eenige rust te vergunnen.

In den vroegen morgen van den 1sten September dekte een dikke nevel de heuvels en dalen langs de Maas, zoodat het onmogelijk was, verwijderde voorwerpen waar te nemen. Eerst laat in den morgen verdween die alaiet; de hoogten werden zichtbaar, en op den middag was de hemel helder. De slag was inmiddels begonnen door de Beierschen, die des ochtends te 5 uur over eene spoorwegbrug en een ponton over de Maas trokken en Bazailles aantastten. Deze aanzienlijke, uit steenen huizen bestaande plaats was bezet door 12000 man marine-infanterie onder *Martin des Pallières*, die zich in het noordelijk gedeelte van het dorp op eene krachtige verdediging had voorbereid. De voorhoede van het 1ste Beiersche korps onder generaal-majoor *Diell* begon des ochtends te 4¹/₂ uur tegen Bazailles op te rukken, gevolgd door de 1ste en daarna door de 2de divisie, zoodat allengs het geheele korps aldaar deelnam aan den strijd. De artillerie had op de heuvelreeks ten noordoosten van Bazailles eene positie ingenomen en onderhield een levendig vuur. Des ochtends te 5 uur was de Kroonprins van Saksen met het 12de korps bij La Moncelle en Daigny handgemeen geworden met het 1ste Fransche korps en had zich tevens in verband gesteld met de Beierschen bij Bazailles. Hier werd *Mac Mahon* te 6 uur door een granaatsplinter gewond. Hij verliet het slagveld, en *Ducrot*, die te 6 uur het opperbevel overnam, gaf aanstonds bevel tot den terugtocht naar Mézières. Om dien te bevorderen, zouden de divisien *Lucratelle* een krachtigen aanval doen op La Moncelle en *Vassoigne* bij Bazailles. Hoewel inmiddels generaal *Wimpffen* wegens ancienneteit zich met het opperbevel belastte en de Franschen den terugtocht deed aannemen, had laatstgenoemde aanval toch plaats, maar zonder gewenscht gevolg. Door nieuwe troepen versterkt, hielden de Saksers en Beierschen zich staande te La Moncelle, veroverden voorts de westelijke heuvelreeks en overmeesterden na eene bloedige worsteling van 7 uur ook geheel Bazailles, terwijl de rechter vleugel der Saksers Daigny innam en de Franschen naar den westelijken oever der Givonne deed wijken. Thans besloot de Kroonprins van Saksen, daar hij het oogmerk der Franschen om naar Mézières terug te trekken doorsag en gevaar vreesde voor het 3de armeekorps, Bazailles en La Moncelle te laten bewaken door de Beierschen en zelf met het 12de armeekorps en de garde noordwaarts te trekken, het bosch van Garenne te besetten en het 3de armeekorps te hulp te smellen. De garde had tot aan den middag, na een hevige artilleriegevecht, het bovengedeelte van het dal der Givonne veroverd en aan de Franschen naar de oostzijde den pas afgeaenen. De beweging, door den Kroonprins voorgeschreven, kon derhalve een aanvang nemen.

Intusschen was ook in het zuidwesten en westen de strijd begonnen. Terwijl het 2de Beiersche korps gedeeltelijk langs den rechter oever van de Maas voortschreed, om het 1ste bij Bazailles te ondersteunen, gedeeltelijk de sterke stelling tusschen Frénois en Wade-lincourt bezette, om aldaar een ontkomen uit

Sédan te beletten, ontvingen het 4de en 5de korps bevel, bij Donchéry over de Maas te trekken en met een wijden boog naar St. Menges en Fleigneux op te rukken. Daar zich op den weg naar Mézières geene vijanden bevonden en dezen alsoo geen plan hadden zich een uitweg te banen naar het westen, was het van belang, hen ook uit het westen met spoed aan te tasten en eene vereeniging met de Maasarmee ten noorden van Sédan tot stand te brengen. De tocht der beide korpsen werd door het nauwe terrein eenigzins vertraagd, ja, door het ineenschuiven der troepen werden sommige afdeelingen van het 11de korps uren lang opgehouden. St. Menges werd door de voorhoede van laatstgenoemd korps zonder veel moeite ingenomen en ook Floing onder het vuur der artillerie gedeeltelijk veroverd en behouden. Een aanval der Fransche ruitertij onder generaal *Gallifet* op het 87ste regiment werd afgeslagen, en dit laatste bezette nu de hoogten tusschen Fleigneux en Illy tot aan de Givonne. Veertien batterijen van het 11de, 10de en 5de korps vormden op den middag ten noorden van de Franschen eene ontzettende vuurlijn van Floing af tot aan het Ardennenwoud, terwijl op de hoogten aan de overzijde der Givonne de garde-artillerie haar geschut liet spelen; dit kruisvuur was gericht op de positiën der Franschen op de hoogvlakte van Illy en op het bosch van Garene. De Franschen waagden nu een aanval op Floing, en hier ontstond een vreeselijke strijd, waarbij de kommandant van het 11de korps, generaal *von Gersdorff*, sneuvelde; hij eindigde echter met het verdriven der Franschen uit Floing. Deze kwamen daarboven in verwarring doordien generaal *Wimpffen* aan het 7de korps een gedeelte van het 1ste tot bijstand zond, maar tevens, om het naar Fond de Givonne teruggeworpene korps te ondersteunen, de divisie *Dumont* van het 5de korps uit het noorden ontbood, terwijl tusschen de elkander kruisende troepen tal van granaten werden geworpen, zoodat onder scheidene bataljons in volslagen wanorde veiligheid zochten in het bosch van Garene. Om 2 uur verloren de Franschen ook den Calvaire d'Illy, waar een groot aantal gevangenen werd genomen, en nadat een stonte aanval der Fransche kavalleriedivisie *Marguerite* was afgeslagen, werd door de 22ste en 10de divisie storm geloopt naar de hoogte van Floing en Casal. De Fransche opperbevelhebber *Wimpffen* was thans overtuigd, dat hij zich in zijne positie rondom Sédan niet kon handhaven, zoodat hij het besluit nam, door de geleerden der, zoo hij waande, uitgeputte Beierschen bij Basailles en la Moncelle met alle beschikbare troepen van het 1ste, 5de en 12de korps een weg te banen naar Carignan. Hij bracht evenwel slechts een gedeelte van die troepen bijeen, daar het 12de en 1ste korps reeds gedeeltelijk naar de vesting waren teruggekeerd. Niettemin rukte *Wimpffen* te 3 ure met de voorhoede voorwaarts, ontruikte aan de Beierschen Balan, maar werd door het vernietigend vuur der Deutsche artillerie tot den terugtocht genoodsaakt. Ook andere wanhopige pogingen der Franschen, om door de Duitschers heen te breken, werden verijdeld. Het bosch van Garene was inmiddels bezet, en overal

waren de Franschen omsingeld en in de vesting of onder hare wallen teruggedrongen. De Deutsche troepen begonnen tot dese te naderen, en om vier uur gaf Koning *Wilhelm*, die gedurende den slag op eene hoogte ten zuiden van Frénois de bewegingen had gade geslagen, bevel tot een algemeen beschieten van Sédan, om de onvermijdelijke capitulatie te bespoedigen. De granaten deden er reeds op verschillende plaatsen brand ontstaan. Toen kwam de tijd, dat de Franschen het vuren staakten en op 2 poorten de witte vlag vertoonden. Op laat des Konings hield het beschieten aanstonds op en de luitenant-kolonel *Bronsart* van den generalen staf vertrok als parlementair met den eisch, de vesting Sédan en het leger over te geven. Hij werd tot zijne verbaasung vóór den Keizer gebracht, wiens aanwezigheid te Sédan onbekend was in het Deutsche leger. Met betrekking tot de capitulatie werd *Bronsart* naar generaal *von Wimpffen* verwezen. Intusschen schreef de Keizer tevens een brief aan den Koning, waarin hij zich krijgsgewangen verklaarde, en zijn adjudant *Esille* bracht dien des avonds te 7 uur in het hoofdkwartier. De Koning noodigde in zijn antwoord *Napoleon* uit een officier te machtigen, om over de capitulatie te onderhandelen, terwijl hij van zijn kant daartoe *von Moltke* benoemde, en gaf bevel aan het leger, zich van elken aanval te onthouden, maar tevens elke poging tot ontsnappen te verhinderen. Daartoe moesten zij dien nacht in de nabijheid der veroverde stellingen bivakkeeren. Daarop begaf hij zich onder het gejubel der troepen naar zijn nachtkwartier te Vendresse. De generaals *von Moltke* en *von Wimpffen* kwamen nog in den avond van dien slag te Donchéry bijeen, doch konden het niet eens worden, daar de Fransche generaal zich niet wilde onderwerpen aan de gestelde voorwaarden, namelijk neêrleggen der wapens en krijgsgewangenschap van het geheele leger. Hij keerde des nachts te 1 uur naar Sédan terug en riep er een krijgsraad bijeen van divisie-generaals en korpskommandanten. Daarin stemden 80 van de 52 tegen het hervatten van den strijd. Niettemin weigerde *von Wimpffen* de onderhandelingen over de capitulatie weder aan te knoopen, en in zijne plaats verscheen in den morgen van den 2den September Keizer *Napoleon* zelf en ontmoette *von Bismarck* op halfweg tusschen Sédan en Donchéry. Die beiden hadden in een huisje aan den straatweg eene langdurige bijeenkomst, waarbij de Keizer op de vraag, of hij genegen was over den vrede te onderhandelen, den kanselier verwees naar de Regeering te Parijs. Toen *von Bismarck* daarop *von Moltke* ontbood, om met den Keizer over de capitulatie te spreken, begeerde deze, dat het Fransche leger zou worden overgebracht naar Belgisch grondgebied. *von Moltke* wilde hierin niet treden en begaf zich naar den Koning te Vendresse, om met dezen te raadplegen. Daar inmiddels de door de Duitschers gestelde termijn, voor onderhandeling bestemd, te 9 uur verstreken was, werd aan *von Wimpffen* bericht, dat de Deutsche artillerie haar vuur hervatten zou, bijaldien de capitulatie te 10 ure niet gesloten was. Er kon geene sprake meer zijn van dreden; de voorwaarden, door

van *Molke* gesteld, werden aangenomen, en de capitulatie werd te 11 uur op het kasteel Bellevue bij Frénois ondertekend. Het geheele Fransche leger werd krijsgeslagen verklaard, met uitzondering van officieren, die op hun woord van eer wilden beloven, dat zij gedurende dien oorlog niet weder tegen Duitschland de wapens zouden voeren. Daarenboven moest de geheele legervoorraad, wapens, geschut, adelaars, vaandels, paarden, krijgskas enz., alsmede de vesting Sédan aanstonds overgegeven worden. Eerst na de ondertekening deser capitulatie had op het kasteel Bellevue de bijeenkomst der beide Monarchen plaats, die slechts een kwartier uurs duurde. Daarop begaf zich de gevangene Keizer onder geleide van een Pruisisch eskorte over België naar Wilhelmshöhe bij Cassel, de voor hem bestemde verblijfplaats. Aanstonds werd met de uitvoering der bedongene voorwaarden een begin gemaakt. Het Fransche leger, sedert 2 dagen van levensmiddelen verstoken en in en om Sédan opgedrongen, bevond zich in een hoogst ellendigen toestand. Van de 180 000 soldaten, met welke *Mac Mahon* den tocht naar het noorden had aanvaard, was slechts een klein gedeelte (3 000) over de Belgische grenzen ontspan en aldaar ontwapend; 3 000 waren geneueveld, 14 000 gewond en 21 000 gevangen genomen. Door de capitulatie kwamen 89 generaals, 280 staf-officieren, 26 000 onder-officieren en 83 000 man in krijsgeslavenenschap. Tot den buit behoorden 419 stukken veldgeschut en mitrailleurs en 189 stukken vestinggeschut. De Duitschers hadden aan dooden 190 officieren en 1 882 man, en aan gewonden 282 officieren en 5 627 man.

Sedgwick. Onder dezen naam vermelden wij:

Adam Sedgwick, een Engelsch geoloog, geboren in 1786 te Dent in Yorkshire. Hij studeerde in de theologie te Cambridge, ontving in 1818 de priesterwijding en werd in 1834 kanunnik aan de hoofdkerk te Norwich, waarna hij den 27sten Januari 1872 te Cambridge overleed. Sedert 1818 was hij professor in de geologie aan de universiteit te Cambridge en zijn werk: „Remarks on the structure of large mineral masses and especially on the chemical changes produced in the aggregation of stratified rocks during different periods after their disposition (1835)” is met grooten bijval ontvangen. Voorts schreef hij: „Discourse on the studies of the university of Cambridge (1850 en later)”.

Catherina Maria Sedgwick, eene Amerikaanse schrijfster, geboren in 1789 te Stockbridge in Massachusetts. Zij schreef onderscheidene novellen en verhalen, o. a.: „A New England tale (1822; 2de druk, 1852)”, — „Redwood (1824)”, zich door eene keurige karakterteekening onderscheidend, — „Hope Leslie (1827, 2 dln)”, een tafereel uit de geschiedenis der eerste landverhuizers in Massachusetts, — „Clarence (1830)”, — „Le Bossu (1832)”, — „The Linwoods (1835)”, — en „Married or single (1857)”. Ook leverde zij werkjes voor de jeugd en reisbeschrijvingen, — deze laatste ten gevolge van hare tochten door Engeland, Duitschland en Italië. Zij gaf steeds aan hare verhalen eene Christelijk-godsdienstige strekking. Vooral „Means and ends”, een

handboek voor het vrouwelijk geslacht, wordt in Amerika zeer op prijs gesteld. Zij overleed den 8sten Juli 1867.

Sédillot (Louis Amélie), een 47erig beoefenaar der Oostersche letteren en geboren den 28sten Juni 1808 te Parijs, studeerde aldaar en werd professor in de geschiedenis aan de collèges Henri IV en St. Louis, was tevens als pleitbezorger werkzaam en zag zich in 1832 benoemd tot secretaris aan het collège de France en geplaatst aan de school voor levende Oostersche talen, welke betrekkingen hij gedurende dertig jaren bekleedde. Hij overleed in 1875. Van zijne geschriften noemen wij: „Lettres sur quelques points de l'astronomie orientale (1834 en 1859)”, — „Mannet de chronologie universelle (1835; 6de druk, 1865)”, — „Recherches nouvelles pour servir à l'histoire des sciences mathématiques chez les Orientaux (1837)”, — „Mémoire sur un sceau du sultan Shah Rokh, fils de Tamerlan (1840)”, — „Mémoire sur les systèmes géographiques des Grecs et des Arabes (1842)”, — „Matériaux pour servir à l'histoire comparée des sciences mathématiques chez les Grecs et chez les Orientaux (1845—1850, 2 dln)”, — en „Histoire des Arabes (1854; 2de druk, 1877)”.

Sediment noemt men in de aardkunde eene besinking uit het water; een groot gedeelte der aardkorst bestaat uit lagen, welke zich uit water hebben afgescheiden en daarom met den naam van *sedimentaire* (bezonkene) *lagen* bestempeld worden. In de genee- en scheikunde geeft men den naam van sediment aan het bezinksel, hetwelk zich uit eene troebele, stilstaande vloeistof op den bodem afscheidt en door decanteeren of afgieten van de bovenstaande vloeistof afgescheiden kan worden.

Sedum L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Crassulaceae*. Het omvat kruiden en halfheesters, die in Europa en Azië groeien, met vleezig-sappige, overblijvende bladeren, tot bijechermeren vereenigde bloemen, elk bestaande uit een vijfdeelligen kelk, 5 bloembladen, 10 meeldraden en 5 stampers, die later veelzadige doosvruchten vormen. Van de soorten noemen wij: *S. aore L.* (scherpe huislook of maurpeper) met een van onder kruipenden stengel, eironde bladeren en gele bloemen, — *S. album L.* (wit huislook) met witte bloemen, — *S. reflexum L.* (omgebogen huislook) met goudgele bloemen, — en *S. Telephium L.* (knollig huislook) met paarse bloemen, welke alle ook in ons Vaderland inheemsch zijn. De wortels en bladeren, welke te voren tot de geneeskrachtige middelen gerekend werden, worden ook nu nog als huismiddelen aangewend, terwijl sommige soorten als sierplanten worden aangekweekt.

Seebach. Onder dezen naam vermelden wij:

Marie Seebach, eene verdienstelijke tooneelkunstenaar, geboren te Riga den 24sten Februari 1837. Zij betrad reeds als kind het tooneel, bezocht het conservatorium te Keulen, om zich tot operazangeres te vormen, bepaalde zich vervolgens bij het tooneelspel en was aanvankelijk werkzaam als soubrette in de schouwburgen te Lübeck, Dantsig en Cassel, totdat het verlangen naar gewichtiger rollen bij haar ontwaakte. Toen zij te Hamburg voor de tweede maal de rol van „Gretchen” ver-

vuld had, werd zij er aan den Thaliaschouwburg geplaatst, en toen zij voorts te Weenen en te München was opgetreden, had zij haren roem als treurspelkunstenaar gevestigd. Zij verbond zich dan ook eerlang aan het Burgtheater te Weenen en vond bij het geven van gastrollen den grootsten bijval. Te Hannover, waar zij later geplaatst werd, trad zij in 1859 in het huwelijk met den zanger *Niemann* en volgde dezen, na de gebeurtenissen van 1866, naar Berlijn. Kort daarop scheedde zij van hem, vervulde op nieuw gastrollen te Petersburg, in Nederland en in 1871 in Amerika, en vestigde zich na haar terugkeer te Dresden. Hare voornaamste rollen waren: „Gretchen“, „Klärchen“ en „Ophelia“.

Karl von Seeback, een Duitsch geoloog, geboren te Weimar den 13den Augustus 1859. Hij studeerde te Breslau, Göttingen en Berlijn, reisde in 1861 in Rusland, in 1862 in Engeland, in 1864 en 1865 in Midden-Amerika en in 1866 op Santorin en is sedert 1868 professor te Göttingen. Van zijne geschriften vermelden wij, behalve de populaire stukken: „Vulkan von Santorin“, — „Wellen des Meers“, — „Centralamerika und der interoceanische Kanal“, de werken: „Knochenfauna der weimari-schen Trias (1862)“, — „Der hannöversche Jura (1864)“, — „Typische Verschiedenheiten im Bau der Vulkane und über dessen Ursache (1866)“, — „Ueber den Vulkan von Santorin (1867)“, — „Das mitteldeutsche Erdbeben vom 6 Mars 1872 (1873)“, — en „Reise in Centralamerika. Beiträge zur Geologie von Centralamerika“.

Seeberg, een heuvel nabij Gotha, is vermaard wegens de sterrenwacht, aldaar in 1789—1791 door Hertog *Ernst von Sachsen-Gotha* gesticht. Deze is echter na het verrijzen van een nieuw observatorium in de stad zelve in 1859 in verval geraakt, maar behoudt den roem, dien zij verkregen heeft door de uitstekende sterrenkundigen, zooals *Zach*, *van Lindeman*, *Nikolai*, *Baake* en *Hansen*, die er zijn werkzaam geweest.

Seeburg (Frans von), eigenlijk *Franz Hacker*, een gevierd Duitsch novellist, geboren te Nymphenburg den 16den Januari 1836, studeerde te Freiburg, Metten en München in de philosophie, vervolgens in de rechten en in de theologie, ontving de priesterwijding en werd „Hochscholtsvikar“ te München. Hij schreef o. a.: „Cyklame. Eine Erzählung aus aller Zeit (1875)“, — „Marienkind (3de druk, 1890)“, — „Durch Nacht zum Licht (1875)“, — „Die Hexenrichter von Würzburg“, — „Die Nachtigall, Dorigeschichte aus dem bayrischen Hochland (1877)“, — en „Die Fugger und ihre Zeit, ein Bilderzyklus (1879)“.

Seeland, in het Deensch *Sjælland*, het grootste en merkwaardigste der Deensche eilanden, is omringd door het Kattegat, de Oeresund, de Oostzee en de Grootte Belt. Door de Isefjord, die tot op 60 Ned. mijl in het land doordringt en zich in 2 armen verdeelt, van welke de westelijke dien naam behoudt, terwijl de oostelijke dien van Roeskildefjord draagt, worden 3 schiereilanden gevormd, Hornsherred, Odsherred en Själlands Odde. Ten zuiden is Seeland door de Ulvsund en de Vordingborgbaai van de eilanden Møen en Falster gescheiden. Ten noordwesten, bij de

Grootte Belt, vindt men tusschen de schiereilanden Assäs en Refsnäs de Kallundborg-fjord, en tusschen Refsnäs en Odsherred de grootte Seieröbaai. De lengte van het eiland bedraagt 180 en zijne grootste breedte 104 Ned. mijl. Zijne oppervlakte is met die van de nabijgelegene eilanden Amager, Seierö, Nexelö, Roorö, Sprogö, Aggersö, Ömb, Masedö, Tarö en Langö ruim 127 □ geogr. mijl, en het aantal inwoners bijna 722000, van welke bijna 235000 in de hoofdstad Kopenhagen gevestigd zijn. De bodem van Seeland is in het algemeen laag, golvend en bijna overal vruchtbaar, en men heeft er prachtige beukenwouden. In het zuidoostelijk gedeelte van het eiland verheffen zich eenige heuveltoppen ter hoogte van 117, 125 en 177 Ned. el, en wat zuidelijker vindt men eenige kalkgesteenten. Vanhier strekt zich oostwaarts een vruchtbaar landschap uit, hetwelk aan zee in een krijtberg, den Stevnsklint (40 Ned. el hoog), eindigt. Ten noorden van dit laatste heeft men wederom eene grootte vruchtbare vlakte. Het noordoostelijk schiereiland echter is heuvelachtig en met fraaie wouden en schilderachtige meren versierd. Ook hier zijn heuvels ter hoogte van 70 en 80 Ned. el met prachtige vergezichten. Verder zuidwaarts heeft men heuveltoppen ter hoogte van 110 tot 130 Ned. el, en ook in de omstreken van Sorö heeft men aanzienlijke heuvels. Tot de rivieren van Seeland behooren de Sunn-Aa en de Aamoe-Aa. Voorts zijn er 3 kanalen: het Eromkanaal, van het Eerommeer naar het Kattegat, bijna 9 Ned. mijl lang, — het Danneokjoldsche kanaal, 22 Ned. mijl lang, — en het Frederiksvärkkanal. Men verbouwt er veel graan, vooral gerst en rogge. In weerwil van de uitgestrekte wouden bestaat er behoefte aan brandhout, waarin echter voorzien wordt door eene grootte hoeveelheid turf. Drie spoorwegen doorkruisen het eiland: één van Kopenhagen over Roeskilde en Sorö naar Korsör aan de Grootte Belt, — één van Kopenhagen naar Elsenour, — en één van Roeskilde over Kjöge naar Vordingborg. Seeland en de nabijgelegene eilanden zijn uit een administratief oogpunt verdeeld in de hoofdstad Kopenhagen en 5 ambten. Het bisdom Seeland, het voornaamste van Denemarken, omvat al die eilanden met uitzondering van Samsö, alsmede Bornholm, de Faröer en de Groenlandsche Koloniën.

Seeley (John Robert), een Engelsch schrijver, geboren oostreeks het jaar 1834 te Londen, ontving zijne opleiding aldaar, studeerde te Cambridge, werd er leeraar aan de hoogeschool en zag zich in 1863 benoemd tot professor in de Latijnsche letteren te Londen. Sedert 1869 is hij hoogleraar in de nieuwe geschiedenis te Cambridge. Hij schreef: „Ecco homo, a survey of the life and work of Jesus Christ (1865; 11de druk, 1873)“, — „Classical studies (1864)“, — „Lectures and essays (1870)“, — en „Life and times of Stein (1879, 3 din)“. Ook bezorgde hij in 1871 eene uitgave van *Livius*.

Seemann (Berthold), een verdienstelijk reiziger en natuuronderzoeker, geboren te Hannover den 28sten Februari 1825, bezocht het lyceum aldaar, legde zich vooral toe op de kruidkunde en zag zich door de Britsche admiraliteit als natuurkundige geplaatst bij de

expeditie op den „Herald”, zoodat hij van 1847 tot 1851 West-Indië bezocht, de landengte van Panama, de Andes van Peru en Ecuador, het westen van Mexico, de Noordelijke IJzee, de Sandwich-eilanden, het Kaapland enz., en zich op last der Regeering in 1860 naar de Viti- of Fidji-eilanden, voorts van 1864 tot 1866 naar Venezuela en Centraal-Amerika begaf. Hij overleed te Nicaragua den 10den October 1871. Hij schreef: „Narrative of the voyage of H. M. S. Herald (1852, 2 dln)”, — „Flora of Esquimauxland (1852)”, — „Viti (1862)”, — „Flora Vitiensis (1862)”, — „Dottings of the roadside (1868)”, — „Popular history of the palms (1855; 2de druk, 1868)”, — „Journal of british and foreign botany (1864—1871, 8 dln)”, — en „Hannö-verbische Sitten und Gebräuche in ihren Beziehungen zur Pflanzenwelt (1862)”.

Ségallas (Anaïs), geboren *Ménard*, eene Fransche dichteres, aanschouwde het levenslicht te Parijs in 1819 en leverde de dichtbundels: „Les Algériennes (1831)”, — „Les oiseaux de passage (3de druk, 1857)”, — „Poésies (1844)”, — „Enfantines poésies à ma fille (7de druk, 1864)”, — „La femme (2de druk, 1848)”, — en „Nos bons Parisiens (1865)”. Voorts schreef zij de romans: „Les mystères de la maison (1865)”, — en „Les magiciennes d'aujourd'hui (1869)”, — alsmede de bundels novellen: „La semaine de la Marquise (1865)”, — en „La vie de feu (1875)”, — en eindelijk de toneelwerken: „La loge de l'opéra (1847)”, — „Les absents ont raison (1852)”, — en „Le trembleur (1849)”. Ook heeft zij fraaie feuilletons geleverd in de bladen: „Corsaire”, „Dîmanche”, „Petit Journal”, „Illustrateur des Dames” enz.

Segesser (Philipp Anton von), een Zwitsersch staatsman en geschiedschrijver, geboren te Luzern den 5den April 1817, studeerde te Heidelberg, Bonn, Berlijn en München en werd in 1848 secretaris van den Regeeringsraad, is sedert 1848 steeds lid van den Nationalen Raad, sedert 1868 van den Grooten Raad van Luzern en van 1868—1867, voorts sedert 1871 lid en meermalen president van den Regeeringsraad. Hij schreef: „Beiträge zur Geschichte des innern Krieges in der Schweiz (1847)”, — „Rechtsgeschiede der Stadt und Republik Luzern (1858—1860, 4 dln)”, — „Neun Jahre im Grossen Rathe des Kantons Luzern 1858—1860 (1861)”, — „Studien und Glossen zur Tagesgeschichte 1859—1876 (1877)”, — „Monographien, Rezensionen, Nekrologe 1847—1877 (1879)”, — „Reden und staatsrechtlichen Abhandlungen 1848—1878 (1879)”, — en „Ludwig Pflyffer und seine Zeit (1890—1881, 2 dln)”.

Segesta of *Egesta*, in de dagen der Oudheid eene stad op het eiland Sicilië, ten zuiden van Drepanum en volgens de sage door vluchtende Trojanen gesticht, moest als eene niet-Grieksche plaats bij voortduring strijd voeren tegen de Grieksche koloniën van het eiland, vooral tegen Selinus. Zij zocht hulp bij de Carthagers, die van deze gelegenheid gebruik maakten, om de stad in besit te nemen. De Carthagers werden door *Agathocles* verjaagd, doch na de willekeurige heerschappij van dezen ontving Segesta weldra weder eene Carthaagsche bezetting. Gedurende den Eersten Punischen Oorlog werd deze door de

inwoners van Segesta omgebracht en de stad overgegeven aan de Romeinen, die haar vrij verklaarden en met landerijen begiftigden. Nu bereikte de stad door hare haven eene aanmerkelijke trap van welvaart. In hare nabijheid bevonden zich voorts warme minerale bronnen. De overblijfselen van Segesta vindt men thans ten noorden van Calatafimi, en wél het sedert 1892 opgedolven theater op eene hooge, vooruitspringende rots, met 20 rijen zitplaatsen, — een prachtigen Dorischen tempel, van welken de beide gevels en al de zuilen, 36 in getal, bewaard zijn gebleven, en gedeelten van woonhuizen, sommige met mosaïekvloeren.

Segestes, een vorst der Cherkaks en een vijand van *Arminius*, die hem zijne dochter *Thunelda* ontvoerd had, waarschuwde in het jaar 9 vóór Chr. *Varus* vóór den slag in het Teutoburger Woud te vergeefs tegen het dreigend gevaar; hij werd vervolgens in zijn burcht door *Arminius* belegerd, maar door *Germanicus* ontzet, die hem eene woonplaats in de provincie Gallia aanwees. Bij deze gelegenheid kwam ook *Thunelda*, de gemalin van *Arminius*, in de macht van *Germanicus*, die haar bij zijn triomf naar Rome bracht.

Seghers. Onder desen naam vermelden wij een drietal Nederlandsche kunstenaars, te weten:

Daniël Seghers, een uitstekend bloemenschilder, geboren te Antwerpen den 5den December 1590 en een leerling van *J. Brughel*. Reeds vroeg trad hij in de Orde der Jesuïeten en schilderde bij voorkeur legenden van Heiligen, die hij met fraaie bloemkransen omgaf. Wél bestudeerde hij te Rome de werken der groote meesters, maar keerde weldra tot zijne bloemen terug. Hij bracht deze zoo smaakvol en frisch op zijne paneelen, dat Vorsten en aanzienlijken ze duur betaalden. De Prins en Prinses van *Oranje* schonken hem voor 2 geschilderde vazen met bloemen een goeden palet, een geëmailleerden rozenkrans en een gouden crucifix ter swaarte van een pond (5 Ned. ons). Te Antwerpen bevindt zich eene „Maria met het Kind” van *Rubens*, omgeven van een door *Seghers* geschilderden bloemkrans. Dergelijke stukken heeft men in het Rijksmuseum te Amsterdam, in het museum te 's Gravenhage, te Weenen en elders. *Seghers* overleed den 2den November 1661.

Gerard Seghers, een historieschilder en een broeder van bovengenoemde. Hij werd geboren te Antwerpen in 1589, schilderde aanvankelijk landschappen, reisde naar Italië en bestudeerde er de werken van *Manfredi* en *Gyrolé*. Vandaar begaf hij zich naar Spanje en kwam er in dienst van het Hof. Na zijn terugkeer schilderde hij in den doorkeren, krachtigen trant van *Caravaggio*, doch trachtte dezen met het schitterend koloriet der school van *Rubens* te vereenigen. In het museum te Antwerpen heeft men van hem: „De verloving der H. Maagd”, — „De H. Maagd met het Kind en St. Catharina”, — „De verraking der H. Theresia”, — „St. Stanislaus, in de Orde der Jesuïeten opgenomen”, enz., — in de St. Jacobskerk aldaar: „St. Yves” en „St. Carlo Borromeo”, — in de Lieve-vrouwekerk te Brugge: „De aanbidding der Drie Koningen”, — in de St. Bavokerk te Gent: „De marteldood van St. Livinius”. Voorts

vindt men stukken van zijne hand in het Belvédère te Weenen, in het museum te Berlijn, in het Louvre te Parijs, enz. Hij overleed te Antwerpen in 1651.

Horovius Seghers, een uitstekend kunstenaar uit den bloeitijd der Hollandische school. Hij componeerde voortreffelijke landschappen, maar vond geen grooten bijval bij zijne tijdgenooten. Niettemin heeft *Rembrandt* ze met ijver en met vrucht bestudeerd. Deze *Seghers* verloor het leven ten gevolge van een val in dronkenschap. Men meent, dat nog 15 prenten van hem bestaan.

Segment (Een) is in de meetkunde een gedeelte van éene der zijden eener figuur, afgesneden door eene lijn of door een vlak, dat aan zekere voorwaarden voldoet. Een *cirkelsegment* is het gedeelte, dat van een cirkel afgesneden wordt door eene koorde, — en een *bolvormig segment* het gedeelte van een bol, hetwelk daarvan wordt afgesneden door een plat vlak.

Segneri (Paolo), een Italiaansch kanselredenaar en ascetisch schrijver, geboren in 1624 te Nettuno in de Romeinsche Campagna, ontving zijne opvoeding van de Jezuïeten, werd in 1637 lid hunner Orde, reisde sedert 1665 als volksprediker door de steden van Italië, werd in 1692 prediker aan het Vaticaan, daarna Pauselijk theoloog en overleed te Rome den 9den December 1694. Van zijne geschriften vermelden wij: „*Quaresimale* (1679, 3 dln, en later)”, — „*Prediche dette nel Palazzo apostolico* (1694)”, — „*Panegirici sacri* (1684)”, — „*Il Cristiano istruito* (3 dln)”, — „*La manna dell' anima* (1682, 13 dln)”, — „*Il parroco istruito* (1692)”, — „*L'incredulo senza scusa* (1690)”, — en „*Eposizione del miserere* (1692)”. Zijne gezamenlijke werken zijn meermalen uitgegeven, het laatst te Milaan (1837—1838) in 4 deelen.

Segorbe, weleer *Segobriga*, eene stad (ciudad) en districthoofdplaats in de Spaansche provincie Castillon de la Plana, is door oude muren omringd en ligt tusschen twee kasteelen op een alleenstaanden heuvel aan de rivier Palancia. Sedert den tijd der Gothen is zij de zetel van een bisschop en telt ruim 8000 inwoners. (1877). Zij is éene der merkwaardigste plaatsen van het Koninkrijk Valencia en de hoofdplaats van het dal der Palancia, dat in 53 dorpen en gehuchten meer dan 50 000 inwoners heeft.

Segovia, eene provincie in het Spaansche koninkrijk Oud-Castilië, grenst in het noorden aan de provinciën Valladolid en Burgos, in het noordoosten aan Soria, in het zuidoosten en zuiden aan Guadalajara, Madrid en Toledo en in het westen aan Avila en Valladolid, en telt op 127,6 □ geogr. mijl ruim 150 000 inwoners (1877). Het land is in het zuiden en zuidoosten wegens de Sierra de Guadarrama bergachtig, maar voor 't overige meestal vlak of heuvelachtig. Het wordt besproeid door de Duéro, Tajo, Xarama, Piron, Eresma enz., heeft een vruchtbaren, maar slecht bebouwd bodem en levert graan, poulvruchten, oliezaad, ooft, wijn, vlas, hennep enz. De voornaamste bron van bestaan is er de landbouw met de veeteelt, — vooral is er eene belangrijke schapenfokkerij. Handel en nijverheid zijn er van weinig gewicht. De wegen zijn er zeer goed, en het noorden van

dit geweest is in aanraking met den spoorweg van Madrid naar Avila. — De evenzoo genoemde *hoofdstad* ligt schilderachtig op eene rots op den linker oever van de Eresma; zij is de zetel van een bisschop en door muren omringd. Voorts heeft men er eene prachtige hoofdkerk in spitsboogstijl, met 8 beuken en een toren ter hoogte van 100 Ned. el, — een sterk kasteel op eene over de rivier hangende rots, thans eene artillerieschool, — 24 kerken, vele kloosters, een seminarium, onderscheidene instellingen van weldadigheid, fabrieken enz. en ruim 11 000 inwoners. Men heeft er eene beroemde, door Keizer *Trajanus* aangelegde waterleiding van 159 dubbele bogen; zij is 1407 Ned. el lang, in het midden 65 Ned. el hoog en uit granietblokken gebouwd.

Segovia is ook de naam van een departement in de Midden Amerikaanse Republiek Nicaragua. Men vindt er een grooten rijkdom van edele metalen, alsmede voortreffelijke weiden en bosschen met fraaie houtsoorten. In de dalen vindt men er plantaadjes van bananen, suikerriet en koffie. Het klimaat is er gezond en de inwoners, ten getale van omstreeks 40 000, zijn bijna allen van Indiaanschen oorsprong. De hoofdstad is Ocotal (Nueva Segovia) aan den bovenloop van de Coco. In hare nabijheid zijn goud- en zilvermijnen ontgonnen.

Segu of *Sego* is de naam van een Negerstaat op de beide oevers van den bovenloop der Niger (aldaar Dajoliba geheeten) in het westelijk gedeelte van den Soedan en wordt bewoond door de Heidensche, krijgsmoedige Bambara. De Fransche kapitein *Gallieni* heeft in Maart 1881 te Nango met *Ahmados*, koning van Segu, een verdrag gesloten, waardoor de Franschen uitsluitend het recht verkregen, om zich aldaar te vestigen en kantoren te stichten. Daarvoor verleent Frankrijk aan *Ahmados* een jaargeld van 25 000 francs.

Ségur is de naam van een adellijk geslacht in Frankrijk; het behoorde tot de Protestanten en had in de Religie-oorlogen veel te lijden. Van de leden van dit geslacht vermelden wij:

Philippe Henri, markies de *Ségur Ponchat*, geboren den 20sten Januari 1724. In de oorlogen van *Lodowijk XV* werd hij bevorderd tot generaal, verkreeg vervolgens het opperbevel over een armeekorps in Franche Comté en zag zich in 1780 onder *Lodowijk XVI* benoemd tot minister van Oorlog. In die betrekking organiseerde hij de lichte artillerie en den generalen staf. Nadat hij in 1788 tot maarschalk was benoemd, legde hij in 1787 de portefeuille neder en overleed den 8ten October 1801.

Louis Philippe, graaf de *Ségur d'Agnesson*, een zoon van den voorgaande en geboren te Parijs den 10den December 1753. Hij nam als kolonel deel aan den Amerikaanschen vrijheidsoorlog en vertrok in 1783 als gezant naar Petersburg. Bij den aanvang der Revolutie keerde hij naar Frankrijk terug, werd lid der Nationale Vergadering en maréchal de camp en begaf zich in 1792 als Fransch gevolmachtigde naar het Pruisische Hof. Na de terechtstelling des Konings nam hij zijn ontslag uit den staatsdienst en toefde gedurende het Schrikbewind in afzondering te Châtenay

bij Soeaux. Als vruchten van zijn ledigen tijd verschenen: „Théâtre de l'hermitage (1798, 2 dln)”, — en „Tableau historique et politique de l'Europe de 1786—1796, contenant l'histoire de Frédéric-Guillaume II (1810, 3 dln; 5de druk, 1828)”. Ten tijde van het Consulaat was hij lid van het Wetgevend Lichaam, daarna van den Staatsraad en sedert 1803 van het Instituut. *Napoleon* benoemde hem later tot graaf en ceremoniemeester en in 1813 tot senator. *Lodewijk XVIII* begiftigde hem bij de eerste Restauratie met de waardigheid van pair, doch daar *de Ségur* gedurende de Honderd Dagen de zijde van *Napoleon* koos, herkreeg hij den pairszetel eerst in 1818. Hij overleed den 27sten Augustus 1830. Eene keurlezing uit zijne geschriften verscheen onder den naam van: „Oeuvres” in 1824 tot 1830 in 33 deelen. Belangrijk zijn ook zijne „Mémoires, souvenirs et anecdotes (1825—1826, 3 dln; 2de druk, 1859)”.

Joseph Alexandre, graaf de Ségur, een broeder van den voorgaande en geboren te Parijs in 1766. In 1788 werd hij maréchal de camp en zuchtte gedurende de Revolutie geruimen tijd in den kerker. Hij overleed te Bagnères den 27sten Juli 1805. Hij gaf onderscheidene blijspelen in het licht, alsmede: „Correspondance secrète de Ninon de l'Enclos (1790)”, — „La femme jalouse (1791)”, — en „Les femmes, leur condition et leur influence dans l'ordre social (1808, 2 dln; 2de druk, 1835, 2 dln)”, — benevens „Oeuvres diverses (1813)”.

Paul Philippe, graaf de Ségur, een zoon van Graaf *Louis Philippe* (zie boven). Hij werd geboren den 4den November 1780, trad in 1796 als gewoon hussaar in dienst, nam deel aan den veldtocht van *Moreau* in Beieren en aan dien van *Macdonald* in Grauwunderland, zag zich in 1802 bij den generaal staf geplaatst, knoopte in 1806 onderhandelingen aan met *Maack* omtrent de overgave van Ulm geraakte in den Poolschen veldtocht krijsgeslagen bij de Russen, werd door den vrede van Tilsit op vrije voeten gesteld en verwerfde in Spanje bij de bestorming der hoogten van Somosierra den rang van kolonel. Nadat hij de catastrofe van 1812 als brigade-generaal in het gevolg van *Napoleon* had bijgewoond, organiseerde hij in het begin van den veldtocht van 1814 het 5de regiment der gardes d'honneur en ontving na den val van *Napoleon* uit de handen van *Lodewijk XVIII* het opperbevel over de kavallerie, uit de overblijfselen der oude garde gevormd. Daar hij gedurende de Honderd Dagen zich op bevel van *Napoleon* belast had met de betrekking van chef van den generaal staf bij het leger, bestemd tot dekking van de Rijn, keerde hij na de Tweede Restauratie tot het ambteloos leven terug en schreef zijne: „Histoire de Napoleon et de la grande armée pendant 1812 (1824, 2 dln; 16de druk, 1852)”. In 1830 werd hij lid der Académie. Na de Juli-omwenteling kwam hij weder in werkelijken dienst, werd in 1831 tot luitenant-generaal en tot pair benoemd en overleed den 26sten Februari 1873. Ook leverde hij eene „Histoire de Russie et de Pierre le grand (1829, 2 dln)”, — en eene „Histoire de Charles VIII (1835, 3 dln; 2de druk, 1842)”, grootdeels ontleend aan de letterkundige nalatenschap van zijn vader.

Van hem verscheen nog na zijn dood: „Histoire et mémoires, période de 1789 à 1848 (1873, 8 dln)”.

Segura (De), in de dagen der oudheid *Tader* en door de Mooren *Nahr el Abiad* geheeten, is eene rivier in het zuidoostelijk gedeelte van Spanje. Zij ontspringt met haar noordelijken tak aan de oostelijke helling van den Sierra de Segura en met haar zuidelijken tak aan de noordelijke helling van den boschrijken Sierra Seca. Zij vereenigen zich bij La Graya in de provincie Albacete. Daarna stroomt de Segura door de heidevelden der *Despoblados de Murcia* in eene oostelijke richting, ontvangt achtereenvolgens de *Mundo*, de *Caravaca* en de *Quipar*, baant zich een weg door het gebergte, kronkelt in zuidoostelijke richting door een volkrijk en vruchtbaar dal, wendt zich bij *Alcantarilla* weder naar het oosten, komt in de welige *Huerta de Murcia*, neemt de *Sangonera* op, bereikt boven *Orihuela* de provincie *Alicante* en stort na een loop van 340 Ned. mijl beneden *Guardamar* zich uit in de Middellandsche Zee. Alleen haar mond is voor zeeschepen bevaarbaar. Haar stroomgebied heeft eene oppervlakte van bijna 800 □ geogr. mijl en hare oevers zijn meermalen door overstromingen geteisterd.

Seidl (Johann Gabriël), een Oostenrijksch dichter, geboren te Weenen den 21sten Juni 1804, werd in 1829 professor aan het gymnasium te Cilli, in 1840 custos van het kabinet van munten en omdheden te Weenen, in 1856 directeur der Keizerlijke schatkamer en in 1867 regeeringsraad. In 1871 ontving hij pensioen en overleed te Weenen den 18den Juli 1875. Sedert 1847 was hij lid der Académie van Wetenschappen te Weenen. Hij schreef: „Dichtungen (1826—1829, 3 dln; 2de druk 1836)”, — „Lieder der Nacht (2de druk 1851)”, — „Fünserln, östreicharische G'setz'n. G'sang'n und G'schicht'n (1828—1837, 4 stukken)”, — „Bifollen (1836; 5de druk, 1855)”, — „Lieder-tafel (1840)”, — „Gedichte in niederösterreichischer Mundart (1844)”, — en „Natur und Herz (1853; 3de druk, 1859)”. Als verhaler leverde hij: „Erzählungen (1828; 3 dln)”, — „Georginen (1836)”, — „Novelletten (1838)”, — „Episoden aus den Roman des Lebens (1839)”, — „Wanderungen durch Tirol und Steiermark (1840)”, — „Laub und Nadeln (1842, 2 dln; 2de druk 1871)”, — en „Pentameron (1843)”. Zijne „Gesammelten Schriften” zijn in 1876 in 6 deelen in het licht verschenen.

Seigneur, afkomstig van het Latijnsche *senior* (de oudere), noemde men in Frankrijk den zoodanige, die een leen van de Kroon met alle daaraan verbondene rechten over personen en eigendommen besat. Zulk eene heerlijkheid heette men eene *seigneurie*, en het geheel der vermelde rechten *seigneurie*, terwijl men den seigneur ook met den naam van *justicier* bestempelde, omdat hij de hooge en lage rechtsmacht uitoefende. Sedert de opheffing van het leenrecht evenwel (8 Augustus 1789) heeft dit alles opgehouden te bestaan, zoodat het woord seigneur een bloote titel is van soevereine vorsten, prinszen, bisschoppen enz. Ook geeft men gewoonlijk aan den-gene, die op grooten voet leeft, den naam van *grand seigneur*. In Franschen kerkstijl is

le Seigneur het Opperwezen en Notre Seigneur Christus.

Seine (De), bij de Ouden *Soyons* geheeten en eene der 5 hoofdrievieren van Frankrijk, ontspringt ter hoogte van 471 Ned. el boven de oppervlakte der zee in het departement Côte d'Or op het Plateau van Langres aan den voet van den Mont Tasselot bij Chauceaux, stroomt in eene noordwestelijke richting door de departementen Côte d'Or, Aube, Seine-et-Marne, Seine-et-Oise, Seine, Eure en Seine-Inferieure, heeft een sterk gekronkelden loop ter lengte van 770 Ned. mijl en stort tusschen Havre en Honfleur met een mond ter breedte van .10 Ned. mijl zich uit in het Kanaal. De rivier wordt bij Marceilly (mond van de Aube) bevaarbaar, is van Rouen af toegankelijk voor zeeschepen en wordt door stoombooten druk bevaren. Haar stroomgebied, binnen de grenzen van Frankrijk gelegen en zich uitstrekkend over eene oppervlakte van 1800 □ geogr. mijl, omvat Champagne, Isle de France, Brie, Beauce en de vruchtbare dreeven van Normandië en heeft Parijs tot middenpunt. Dat stroomgebied is door slechts weinige bergen omgeven en vaak loopt de waterscheiding langs lage heuvels. Behalve Parijs vindt men aan de Seine de volgende belangrijke plaatsen: Châtillon, Bar, Troyes, Nogent, Montereau, Melun, Corbeil, Chaisy, Sévres, St. Cloud, St. Denis, Argenteuil, St. Germain, Poissy, Mantes, Vernon, Les Andelys, Elboeuf, Rouen, Harfleur, Honfleur en Le Havre. Hare aansienlijkste zijrivieren zijn: de Oure, Aube, Yéres, Marne, Oise, Epte en Andelle op den rechter, en de Yonne (met de Serain en Armançon), Loing, Essonne, Eure en Bille op den linker oever. Zij is door een uitmuntend stelsel van kanalen in verbinding gebracht met de Somme, de Schelde, de Maas, de Rijn, de Rhône, de Saône en de Loire en vormt alzoo in Frankrijk de belangrijkste rivier voor het binnenlandsch verkeer, daar zij niet alleen de hoofdstad in gemeenschap brengt met het Kanaal, maar ook door kanalisatie met den Atlantischen Oceaan, de Noordzee en de Middellandsche Zee. Niet minder dan vier departementen zijn naar de Seine genoemd, te weten:

Het departement *Seine*, een gedeelte van het voormalig landschap Isle de France en omsloten door het departement Seine-et-Oise. Het is het kleinste departement van Frankrijk en beslaat slechts 8,64 □ geogr. mijl; doch het is tevens wegens het aldaar gelegene Parijs het volkrijkste. In 1872 telde het ruim 2 900 000 en in 1881 bijna 2 800 000 zielen. Het land is er meestal vlak; tot de hoogten behooren er slechts op den rechter oever der Seine: Montmartre en Butte Chaumont, en op den linker oever: de Mont Valérien en Bicêtre. Tot de rivieren behooren er, behalve de Seine, die de Marne opneemt, de Bièvre en de Crould. De grond is er licht en dor, maar wordt door noeste vlijt zeer vruchtbaar gemaakt. Van de oppervlakte zijn ruim 29 000 Ned. bunder bouwland, 1500 weiland, bijna 2 800 wijngaarden, 1 800 bosch en 3 500 ooftgaarden en moestuinen. De voornaamste voortbrengselen zijn er tarwe, haver, aardappelen, peulvruchten, wijn, ooft, slachtvee, melk en boter, maar zij zijn op

verre na niet voldoende voor de behoefte der groote bevolking. Voorts heeft men er steengroeven, alsmede minerale bronnen. Van groot belang is er de nijverheid, vooral te Parijs (zie aldaar). Hier heeft men volgens het laatste verslag van de Kamer van Koophandel 101 171 nijverheidsondernemingen met bijna 417 000 werklieden, die eene waarde scheppen van 3 869 millioen franca. Toch zijn er slechts 7 500 nijverheidsondernemingen met meer dan 10 werklieden. Het departement is voorts van spoorwegen doorsneden, in 8 arrondissementen verdeeld en heeft Parijs tot hoofdstad.

Het departement *Seine-et-Marne*, gevormd uit gedeelten van Isle de France, Champagne, Brie en Gâtinais. Het grøest in het noorden aan de departementen Oise en Aisne, in het oosten aan Marne en Aube, in het zuiden aan Yonne en Loiret en in het westen aan Seine-et-Oise, en telt op 104,18 □ geogr. mijl bijna 349 000 inwoners (1881). Het land is vrij vlak, slechts hier en daar eenigszins heuvelachtig, heeft een vruchtbaren bodem, wordt uitmuntend bebouwd en ontvengt zijne besproeiing van de Seine (met de Yonne, Loing en Yéres) en van de Marne (met de Ourcq en Morin). Het klimaat is er aangenaam en gezond. Men vindt er bijna 400 000 Ned. bunder bouwland, 38 000 weiland, 1 900 wijngaarden, 8 000 bosch (daaronder het groote bosch van Fontainebleau) en 6 600 ooftgaarden en moesgronden. Tot de voortbrengselen behooren er tarwe, haver, rogge, gerst, aardappelen, suikerwortelen, vlas, hennep, wijn, ooft, hout, slachtvee, enz. Ook zijn er groeven van molensteenen, alsmede minerale bronnen. De nijverheid houdt er zich bezig met de vervaardiging van papier, beetwortelsuiker, porselein, aardewerk, glas, chocolade, leder, handschoenen, kaarsen enz. Ook zijn er bierbrouwerijen en brandewijnstokerijen, en de handel in genoemde producten is zeer levendig, inzonderheid in kaas, daar de fromage de Brie eene groote vermaardheid bezit. Het departement wordt doorsneden van 4 spoorwegen, die alle van Parijs komen en onderscheidene vertakkingen hebben. Tot de kanalen behooren er het Loing-Ourcq-kanaal. Het onderwijs wordt er gegeven in 3 gemeentelijke colléges, 13 scholen van middelbaar en 800 van lager onderwijs. Het departement is verdeeld in 5 arrondissementen en heeft Melun tot hoofdstad.

Het departement *Seine-et-Oise*, desgelijks gevormd van een gedeelte van Isle de France. Het is omgeven door de departementen Oise, Seine-et-Marne, Loiret, Eure-et-Loir en Eure, omaluit het departement Seine en telt op 107,77 □ geogr. mijl bijna 578 000 inwoners (1881). Het land is er meestal vlak, heeft er weinig heuvelketens, een vruchtbaren, uitmuntend bewerkten bodem en wordt door de Seine, Oise, Marne, Essonne en vele andere kleine rivieren besproeid. Het klimaat is er zacht en gezond en men vindt er minerale bronnen te Enghien, St. Germain en Abbecourt. Voorts heeft men er bijna 36 700 Ned. bunder bouwland, 20 000 weiland, 17 000 wijngaarden, 77 000 bosch en 8 000 ooftgaarden en moesgronden. Tot de voortbrengselen behooren er tarwe, haver, rogge, gerst, aardappelen, groenten, suikerwortelen, vlas, wijn, ooft en

hout en vee. Ook de hunteelt en de visscherij zijn er van veel belang. De fabrieknijverheid bepaalt er zich vooral tot de vervaardiging van papier, beetwortelsuiker, wollen, katoenen en linnen stoffen, ijzeren voorwerpen, machines, lampen, slaghoedjes, kaarsen, glas enz., en een leveadige handel is daarvan het gevolg. Onderscheidene spoorwegen, van Parijs uitgaande, doorkruisen dit departement. Men heeft er een lyceum, 2 gemeentelijke colléges, 32 scholen van middelbaar en 1 081 van lager onderwijs. Het is verdeeld in 6 arrondissementen en heeft Versailles tot hoofdstad.

Het departement *Seine-Inférieure*, gevormd uit Haute Normandie en een gedeelte van Roumois. Het is omgeven door de departementen Somme, Oise en Eure en door het Kanaal, en telt op 109,57 □ geogr. mijl bijna 814 000 zielen (1881). Langs de kust heeft men krjttrosen van aanmerkelijke hoogte, doch er zijn behalve den mond der Seine geene baaien en behalve Kaap Hève geene voorgebergten. Het land bestaat uit vruchtbare dalen en boschrijke heuvels en behoort tot de rijkste, best bebouwde en dichtst bevolkte van Frankrijk. De voornaamste rivier is er de Seine, die door het zuidwestelijk gedeelte van het departement kronkelt en er eenige kleine rivieren opneemt; voorts heeft men er nog eenige kustrivieren, zoals de Breule, Argues, Saane en Durdent. Het klimaat is er zeer veranderlijk. Men vindt er ongeveer 378 000 Ned. bunder bouwland, 4 200 hooiland, 70 000 bosch en 15 000 weiland. Tot de voortbrengselen behooren er vooral tarwe, haver, rogge, gerst, aardappelen, groenten, peulvruchten, suikerwortelen, vlas, koolzaad, hop, ooft en veel vee. Van de minerale bronnen worden die van Forges les Eaux het drukst bezocht. Evenals landbouw en veeteelt, bevindt er zich ook de nijverheid op eene hooge trap van ontwikkeling; men heeft er inzonderheid katoenspinnerij en weverij, wolspinnerij, lakweverij, vlaspinnerij en linnenweverij, vervaardiging van tulpe, bloemen, leerdoek, enz. Daarenboven verwerkt men er ijzer, koper en lood, vervaardigt men er blik, machines, metalen voorwerpen, glas, zeep, papier, brandewijn, beetwortelsuiker, chocolade, zakuurwerken, voorwerpen van ivoor enz. Van belang is er ook de visscherij en bovenal de handel. Behalve de haven van Le Havre, na die van Marseille de belangrijkste van Frankrijk, heeft dit departement 10 havenplaatsen, waaronder die van Rouen, En, Tréport, Dieppe en Harfleur, en het ontbreekt er niet aan spoorwegen. Tot de inrichtingen van onderwijs behooren er 2 lycea, 2 gemeentelijke colléges, 20 scholen van middelbaar onderwijs en 1 334 lagere scholen. Het bevat 5 arrondissementen, en de hoofdstad is Rouen.

Seinen of *signales* zijn teekens, waardoor men het één of ander kenbaar maakt. Bij de voorposten van een leger heeft men een *sein* en *contra sein*, dienende om den vriend van den vijand te onderscheiden. Men plaatst des nachts door middel van lantarens seinen op schepen, ten einde het aanzeilen te verhouden, en op zee wisselen de schepen, die elkander op een afstand voorbij zellen, vragen en antwoorden door middel van seinvlaggen. De Nederlandsche zeemacht heeft een dagsein-

boek met 10 vlaggen, 10 wimpels en 8 herhalingswimpels, terwijl de koopvaardij-schepen veelal gebruik maken van de seinen van *Morryat*. Sedert 1855 echter heeft men meer en meer het seinstelsel van *Reynold-Chermsney* aangenomen. Dit is in Frankrijk bij de marine en de koopvaardij in gebruik en onderscheidt zich door groote eenvoudigheid, hoewel het seinboek meer dan 19 000 woorden en volsinnen bevat in de meestbekende talen. Ook zijn daarin nacht-, mist-, getij- en noodseinen opgenomen.

Seismit-Doda (Frederico), een Italiaansch staatsman, geboren te Ragusa in Dalmatië in 1825, studeerde te Padua in de rechten en bevond zich tegen het einde van 1847 onder de studenten, die wegens staatkundige woelingen in hechtenis werden genomen. Hij streed in 1848 bij Treviso en Vicenza en behoorde na den val van Venetië (Augustus 1849) tot het veertigtal, dat van de amnestie van den Keizer van Oostenrijk was uitgealoten. Hij beraf zich naar Turijn en schreef er: „*Romansi dell'esilio*” en „*Volontari italiani*”; terwijl hij medewerker was aan verschillende tijdschriften. In 1857 werd hij algemeen vertegenwoordiger van de verzekeringmaatschappij te Triëst en in 1865 zag hij zich gekozen tot lid van het Parlement in Italië. Voorts werd hij in 1876 secretaris-generaal van het departement van Financiën en den 19den December 1878 minister van Financiën in het Kabinet *Cairoli*, doch in het laatst van dat jaar trad hij af met het geheele ministerie.

Seismometer of *aardbevingmeter*, zie *Aardbeving*.

Seistan of Sedajestan, eene Perzische provincie in het zuidwesten van Afghanistan, telt op 3 828 □ geogr. mijl nauwelijks 50 000 inwoners en is grootendeels eene steppe. Alleen langs de rivieren vindt men bewoonbare oorden. Zij wordt door de Hilmend besproeid en door Beloedajen (nakomelingen der oude Perzen) bewoond. Dit land is de wieg der Iranjers; het heeft nog vele gedenktekens uit de dagen der Oudheid, terwijl het geene herstelling vond van de verwoestingen, waardoor het in de 15de eeuw door *Tamerlan* geteisterd werd. In 1862 onderwierp het zich aan Perzië, en in 1870—1872 bepaalde eene Engelsche commissie de grenzen van dit gewest naar de zijde van Afghanistan en Beloedajestan.

Sejanus (Lucius Aelius), de machtige gansteling van den Romeinschen Keizer *Tiberius*, had, als bevelhebber der Praetoriaansche benden, zoowel op deze als op het vertrouwen des Keizers steunende, eenigen tijd het oppergesag in Rome. Om voor zich een weg te banen naar den troon, deed hij in 28 na Chr. *Drusus*, den zoon des Keizers, door diens van hem verleide gemalin *Livia* door vergif ombrengen en ruimde voorts *Agrippina*, de gemalin van *Germanicus*, benevens de zonen van dezen, *Nero* en *Drusus*, uit den weg. Om zijn invloed op den Keizer te vermeederen, haalde hij dezen in 26 over, zich naar het eiland *Caprea* te begeven. Intusschen erlangde de Keizer bericht van eene door *Sejanus* opgerokkende samenzwering, zoodat hij dezen met 31 leden van zijn geslacht en een groot aantal andere medeplichtigen deed ter dood brengen.

Séjour (Victor), een Fransch tooneelschryver, geboren te Parijs in 1816, leverde aanvankelijk eenige gedichten, maar bepaalde zich vervolgens bij het drama en overleed den 20sten September 1874. Van de door hem geleverde stukken noemen wij: „La chute de Séjan (1849)”, — „Richard III (1852)”, — „L'argent du diable (1854)”, — „Les noces vénitiennes (1855)”, — „Les fils de la nuit (1857)”, — „André Gérard (1857)”, — „Les grands vasaux (1859)”, — „Les mystères du Temple (1861)”, — „Les fils de Charles Quint (1864)”, — en „La Madame des roses (1868)”.

Selaginën is de naam van eene tweesaadlobbige plantenfamilie. Zij omvat kleine heesters en eenige kruiden met afwisselende, enkelvoudige, gave of getande, zittende of gesteelde bladeren en volkomene, onregelmatige bloemen, die meestal eindstandige aren vormen. De overblijvende, scheede- of buisvormige kelk is éénbladig, 3- tot 5-tandig of deelig, zelden twebladig. De bloemkroon is op den bloembodem ingeplant, éénbladig, met eene gave of overlans gespletene buis en een 4- tot 5-lobbigen, 1- of 2-lippigen zoom. In de buis der bloemkroon bevinden zich 4 tweemachtige of 2 meeldraden met draadvormige helmraden en éénhokkige, overlans openpringende helmknoppen. Het bovenstandig, 2-hokkig vruchtbeginsel heeft in ieder hokje een enkelen, hangenden, anatropen zaadknop, en de eindstandige, ongedeelde stijl draagt een ongedeelde stempel. De vrucht bestaat uit 2 éénzadige, bij volkomene rijpheid zich van elkaar scheidende dopvruchten. Het zaad heeft in de as van het vleezig kiemwit eene rechte kiem met een naar boven gekeerd worteltje. Deze familie groeit uitsluitend aan de Kaap de Goede Hoop en telt ongeveer 40 soorten van welriekende, fraai-bloeiende gewassen.

Selaginella *Spring.* is de naam van een bedekt bloeiend plantengeslacht uit de klasse der *Lycopodiaceën*, met 2 soorten van sporen, die in macro- en microsporangien besloten en vrij geplaatst zijn in de oksels der bladeren. De eigenlijke Selaginelleën hebben een rolronden, draadvormigen, gaffelvormig vertakten, liggenden stengel, bedekt met kleine, schubvormige, enkelvoudige blaadjes. De bladeren, die in hunne oksels sporangien dragen, zijn meestal tot eindstandige aren vereenigd. Van dit geslacht, dat in meer dan 200 soorten over de geheele aarde is verspreid, vindt men 2 soorten in Midden-Europa, maar vele in Zuid-Europa, Amerika enz. Men kweekt ze in de warme kas, waar zij tot bekleding van rotsblokken enz. dienen. Doordien de vertakkingen van den stengel alle in één vlak gelegen zijn, herinnert de plant in voorkomen aan de *Levermossen* (Hepaticen).

Selam, een Arabisch woord, in alle Islamietische talen opgenomen, beteekent den goddelijken vrede. *Selam aleik* of „vrede zij u” is de gewone groet der Mohammedanen, die beantwoord wordt met *Aleik es Selam* of „over u zij vrede”. Ook geeft men te Constantinopel den naam van Selam aan eene toegezondene bloem of vrucht, welke eene symbolische betekenis heeft.

Selborne (Sir Roundell Palmer, lord), een Britsch staatsman, geboren den 27sten November 1812, studeerde te Oxford, werd

in 1837 barrister en nam in 1847 zitting in het Parlement. Hier voegde hij zich bij de Whigs en onderscheidde zich bij de behandeling van technisch-juridische vraagstukken. In 1861 was hij onder *Palmerston* sollicitator-general, in 1863—1866 attorney-general, maar trad af met het Whig-ministerie. In 1868 wees hij de hem door *Gladstone* aangeboden betrekking van lord-kanselier af, omdat hij afkeerig was van diens Iersche politiek, doch in 1871 vertegenwoordigde hij de Britsche Regeering bij het scheidsgerecht te Genève. Nadat de Iersche Kerkhervorming was aangenomen, aanvaardde hij in 1872 het ambt van lord-kanselier, werd lid van het Hoogerhuis, maar keerde in 1874 met *Gladstone* tot het ambtelooze leven terug.

Seldsjoeken zijn de leden van een uit Boekharje afkomstigen Turkschen stam, door *Sjeldjoek*, den zoon van *Jakak* omstreeks het jaar 1000 verzameld en tot den Islam gebracht. *Seldsjoek* overleed in 1030; zijn zoon *Arslan* en zijne kleinzonen *Dsjaghir-bey* en *Toghriil-bey* vernietigden het Rijk der Ghaanawiden en veroverden Toeran en Iran. *Toghriil-bey* werd in 1060 te hulp geroepen door Khalif *Alkaim* en na het verdrifven van dezen tot Emir al Omra en Koning van het westen en oosten verheven. Hij vestigde zijne residentie te Ispahan en overleed in 1063. Hij werd opgevolgd door zijn neef *Alp Arslan* (1063—1072), die Syrië en Klein-Azië overweldigde, en deze door zijn zoon *Melik sjach* (1072—1092), die zich verdienstelijk maakte door bevordering der wetenschap, de eenheid van het rijk der Seldsjoeken bevestigde en als groot sultan heerschappij voerde van de Aegaeische Zee tot aan de Indus en van de Perzische Golf tot aan de Jaxartes. Na zijn dood werd het Rijk geteisterd door bloedige oorlogen tusschen zijne broeders en zijne zonen en in een aantal kleine Staten verdeeld, die elkander belaagden en verzwakten, totdat zij ten laatste eene prool werden van den sterkere. De nakomelingen van *Melik sjach* hielden zich staande in het sultanaat over de oostelijke provincien, over het hoogland van Iran; de laatste, *Toghriil-sjach*, bezweek in 1194 voor het zwaard der Chorawesmiëra. Jongere lijnen van het Huis of afvallige emirs stichtten heerschappijen in Syrië, Mesopotamië en Klein-Azië, bijv. het Seldsjoekenrijk van Iconium in Klein-Azië, in 1078 door *Soleiman*, den zoon van *Koetelmizj* gegrondvest, dat van Antiochië, Damascus en Aleppo in Syrië, van Edessa en Moesoel in Mesopotamië enz., welke gedeeltelijk in de 12de eeuw door *Saladijn*, gedeeltelijk in de 13de door de Osmaansche Turken werden vernietigd.

Selene, bij de Romeinen, *Luna*, de Maangodin, was eene dochter van *Hyperion* en *Theia*, eene zuster van *Helios* (de Zon) en van *Eos* (de Dageraad) en werd later vereenzelvigd met *Artemis* (Diana) en *Persephone* (Proserpina). Zij schonk aan *Endymion* 58 dochters en aan *Zeus* (Jupiter) *Pandia* en *Herse* (de Dauw). Men stelde haar voor op een wagen, met 2 witte paarden of koeien bespannen. Te Rome had *Luna* een aloud heiligdom op den Aventijnschen Berg, en zij was, evenals *Sol*, eene beschermende godheid van den circus. Men stelde haar voor met een

omalieerd achterhoofd, eene halve maan boven het voorhoofd en een fakkel in de hand. — Aan gewaande bewoners der Maan heeft men wel eens den naam van *selenieten* gegeven.

Selenium (Se) is een enkelvoudig lichaam, dat veel overeenkomst heeft met zwavel en tellurium. Het is zeer verspreid, maar in de natuur overal slechts in zeer geringe hoeveelheden voorhanden. Men vindt het vooral bij de zwavel der Liparische Eilanden en verbonden met lood, koper, kwik en zilver in den Harz, in Noorwegen en in Mexico. In zeer geringe hoeveelheid vindt men het ook in zwavel- en koperkies, in sinkblende enz. Bij het verwerken van kies tot zwavelzuur treedt het in aanmerkelijk hoeveelheid op in looden kamers. Uit eene koude oplossing van selenigzuur wordt door middel van zwaveligzuur rood, amorph selenium neêr-geslagen, hetwelk in zwavelkoolstof oplost en hieruit verkregen wordt in den vorm van donkerroode kristallen. Dit selenium heeft een soortelijk gewicht van 4,5 en wordt bij verwarming langzamerhand week. Wordt het gesmolten, snel tot 210° C. afgekoeld en op deze temperatuur gehouden, dan stijgt zijne temperatuur plotselijk tot 217° C., waarna het selenium verandert in eene grofkorrelig-kristallijne, loodgrijze massa met een soortelijk gewicht als boven. Dit metallisch selenium is onoplosbaar in zwavelkoolstof, smelt bij 217° C. en wordt bij snelle afkoeling weder amorph. Selenium kookt bij omstreeks 700° C. en is sublimeerbaar. Het geleidt als metallisch selenium de electriciteit. Zijn atoomgewicht is 79. In de lucht verwarmd, verbrandt het onder verspreiding van een reuk, welke herinnert aan dien van rottende rammenas tot selenigzuuranhydride (seleniumdioxide SeO_2), dat in kleurloze naalden kristalliseert. De oplossing daarvan in water bevat het eigenlijk selenigzuur (H_2SeO_3), hetwelk desgelijks kristalliseert, door zwaveligzuur ontleed wordt en 2 reeksen van zouten vormt. Bij aanwezigheid van water verandert chloor het selenium of het selenigzuur in seleniumzuur (H_2SeO_4). Dit vormt eene kleurloze vloeistof met een soortelijk gewicht van 2,627, lost goud en koper op onder vorming van selenigzuuranhydride, — ijzerzink enz. onder ontwikkeling van waterstof. Het wordt niet door zwaveligzuur ontleed, maar geeft met zoutzuur selenigzuur en chloor; zijne zouten herinneren aan de zwavelzure zouten. Met waterstof vormt selenium het sterk vergiftig seleniumwaterstofgas (H_2Se), dat naar zwavelwaterstof riekt, maar sterk op de ademhalingsorganen werkt. Het selenium werd in 1817 door *Berzelius* ontdekt.

Selenka (Emil), een verdienstelijk dierkundige, geboren te Brunswijk den 27sten Februari 1842, studeerde te Göttingen in de natuurlijke historie en zag zich in September 1868 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de zoölogie en vergelijkende anatomie te Leiden. In April 1874 vertrok hij in die betrekking naar Erlangen. Hij heeft belangrijke geschriften geleverd, vooral over de ontwikkelingsgeschiedenis der stekelhuidigen en der gewervelde dieren.

Seleucia (Seleukeia) is de naam van onderscheidene, meestal door *Selencus I* in Azië gestichte steden. Daarvan vermelden wij: *Se-*

leucia in Babylonië, eene Grieksche kolonie op den rechter oever van de Tigris en aan het scheepvaartkanaal Narsares, dat zich uitstreckte naar de Eufraat. Het verhiel zich ten noordoosten van Babylon en was hoofdzakelijk uit de bouwvallen van deze stad opgetrokken. Door hare gunstige ligging werd zij de stapelplaats van den Oosterschen handel, totdat de oorlogen tusschen de Parthers en de Romeinen hare welvaart vernietigden. *Trejanus* (116 na Chr.) nam haar in besit, en toen er een opstand uitbarstte, gaf hij haar prijs aan de vlammen. Later (165) werd zij door *Avidius Cassius* geheel en al verwoest. Zij telde toen nog $\frac{1}{2}$ millioen inwoners. Met de stad Ktesiphon, op den anderen oever van de Tigris gelegen, droeg zij bij de Syriërs den naam van Madaïn, en hare puinhoopen dienden in de 9de eeuw den Abassiden tot stichting van Babylon. — In de tweede plaats noemen wij: *Selucia Piëria*, eene stad aan de kust van Syrië, ten noorden van den mond der Orontes, met eene goede, versterkte haven. Zij was de stapelplaats van Antiochië en van groot belang in de oorlogen tusschen de *Selenciden* en de *Ptolemaeusen*. Ook thans nog getuigen aanzienlijke bouwvallen van de voormalige groetheid dezer stad. Merkwaardig is ook de in den Piëriaberg uitgehouwene necropolis (doodenstad) met vele catacomben en grafkamers. — Een derde *Selucia* lag in Cilicië aan de Kalycadnus; zij werd wegens een tempel met een orakel van *Apollo* druk bezocht.

Selencus is de naam van eenige koningen van Syrië, wier geslacht den naam van dat der *Selenciden* draagt. Hun stamvader, *Selencus I Nicator*, een zoon van *Antiochus* en geboren in 356 vóór Chr., nam als aanvoerder van een phalanx deel aan den veroveringstocht van *Alexander de Groot*s en verkreeg na diens dood in 321 de landvoogdij Babylonië en daarenboven van *Antigonus* in 317 die van Susiana. Laatstgenoemde riep hem wegens zijn bestuur ter verantwoording, maar *Selencus* vluchtte naar Egypte, waar hij in 315 een verbond der overige Diadochen, inzonderheid van *Cassander* en *Lysimachus*, tegen *Antigonus* tot stand bracht. *Selencus* herkreë echter zijne landvoogdij, veroverde geheel Iran, drong in Indië door tot aan de Ganges en aanvaardde in 306 den titel van koning. Doordien hij op eene beslissende wijze deel nam aan den slag bij Ipsus (301), verkreeg hij Syrië, Armenië, Mesopotamië, een gedeelte van Cappadocië en Cilicië. Ook streed hij voorspoedig tegen *Demetrius Poliöroetes* en *Lysimachus* en hij overwon laatstgenoemde in 281 in de vlakte van Koros in Phrygië aan de Hellespont, waarna zijne heerschappij zich uitstreckte over het geheele Aziatische gebied van *Alexander de Groot*s. Hij werd echter reeds in 280, toen hij gereed was, naar Macedonië te trekken, door een zijner hovelingen, *Ptolemaeus Keraunos*, vermoord. Hij had den onderdom van 78 jaren bereikt. Hij was heerschzuchtig, gelijk alle veldheeren van *Alexander de Groot*s, maar bezat tevens de deugden van een goed regent; onderscheidene steden werden door hem gesticht, van welke 9 den naam dragen van Selencia, 16 die van Antiochië (naar zijn vader) en 5 dien van Laodicéa (naar zijne

moeder), bevorderde kunsten en wetenschappen en zond o. a. de door *Xerxes* uit Griekenland geroofde kunstschatten derwaarts terug. Zijne nakomelingen, de *Seluciden*, voerden heerschappij in Syrië tot aan den ondergang van dit Rijk. De voornaamsten van hen waren: *Antiochus I Soter* (280—268), *Antiochus III de Groot* (224—187) en *Antiochus IV Epiphanes* (176—168). Behalve dezen regeerden nog 5 Koningen uit het geslacht der *Seluciden*. Sedert het midden der 2de eeuw vóór Chr. neigde hun Rijk ten ondergang en in 64 werd het door *Pompejus* in een Romeinsch wingewest herschapen.

Selim is de naam van eenige Turksche Sultans. Wij vermelden:

Selim I, geboren in 1467. Hij stiet den 25sten April 1512, geholpen door de Janitsaren, zijn bejaarden vader *Bayesid II*, die kort daarna door vergif omkwam, van den troon, ruimde daarop nog 5 neven en 2 broeders uit den weg en regeerde met groote energie. Hij tuchtigde, in 1514 den Sjach van Perzië, veroverde Koordistan, in 1516 Syrië, in 1517 Egypte, waar hij de macht der Mameloeken vernietigde, en onderwierp Mekka aan het gezag der Porte. In die landen bracht hij doelmatige hervormingen tot stand, riep eene Osmaansche vloot te voorschijn en betoegelde met krachtige hand den overmoed der Janitsaren. Hij stond op het punt om met een leger naar Perzië te trekken, toen hij den 22sten September 1520 op eene reis van Constantinopel naar Adrianopel overleed. Hij was een vriend van dichters en geleerden en werd opgevolgd door zijn zoon *Soliman II*.

Selim II, een kleinzoon van den voorgaande en een zoon van *Soliman II*. Hij werd geboren in 1524, kwam na den dood zijns vaders (1566) aan het bewind en was de eerste Sultan, die zich tot de weelderige vermaken van den harem bepaalde en het opperbevel over het leger alsmede het beheer des Rijks overliet aan den Groot-Visier. Onder zijne regering werd in 1571 het eiland Cyprus en in 1573 Tunis door de Turken veroverd. Hij overleed den 12den December 1574 en werd opgevolgd door zijn zoon *Moorad*.

Selim III, een zoon van *Moestapha III* en geboren den 24sten December 1761. Hij wijdde zich in zijne jeugd met ijver aan de beoefening der wetenschap en wilde eene grondige hervorming tot stand brengen in het Osmaansche Rijk. Toen hij echter den 7den April 1789 zijn broeder *Abdoel Hamid* op den troon verving, namen onderhandelingen met het buitenland en oproerige bewegingen in het binnenland al zijn tijd in beslag. In 1792 zag hij zich genoodsaakt, met Rusland den nadeeligen Vrede van Jassy te sluiten, en door den inval van *Bonaparte* in Egypte (1798) werd hij in een oorlog tegen Frankrijk gewikkeld. Eerst nadat in 1802 de vrede met dat Rijk was tot stand gekomen, kon hij denken aan de verwezenlijking zijner hervormingsplannen. Hij bracht het leger op Europeeschen voet, maar veroorzaakte zoowel daardoor als door andere maatregelen groote ontvreemding, inzonderheid bij de Janitsaren, die in Mei 1807 ten getale van 15.000 doordrongen in de voorstad Pera en ook de inwoners der hoofdstad oproerig maakten. Vruchteloos

pogde *Selim* door toegevendheid de opgewondene gemoederen tot bedaren te brengen; hij werd afgezet, en den 31sten Mei beklom zijn neef *Moestapha IV*, de zoon van *Abdoel Hamid*, den troon. *Selim* werd in eene kloek van het Serail gevangen gehouden en den 28sten Juli 1808 vermoord, toen zijn aanhanger *Moestapha Bairaktar* te Constantinopel verscheen, om hem weder op den troon te plaatsen. Intusschen werd *Moestapha* van den troon verwijderd en door zijn broeder *Mahmoed II* vervangen.

Selinus of *Selinunt*, in de dagen der Oudheid eene stad op het eiland Sicilië, was door Doriërs uit Megara omstreeks het jaar 626 aan de rivier Selinus gesticht, bereikte weldra eene hooge trap van bloei, maar werd in 409 vóór Chr. door de Carthagers veroverd en grootendeels verwoest, doch ook in datzelfde jaar weder opgebouwd. Zij werd echter in 249 door de Carthagers geheel en al vernield, waarna de overblijvende inwoners naar Lilybaeum werden verplaatst. Men vindt overblijfselen der stad bij Castelvetro; zij bestaan hoofdzakelijk uit 6 groote Dorische tempels, die bijna geheel en al in puin liggen, maar niettemin tot de merkwaardigste gedenktekenen der Oudheid behooren.

Selkirk of *Selkirkshire*, een graafschap in het zuidoosten van Schotland, tusschen de graafschappen Edinburgh, Roxburg, Dumfries en Peebles, heeft eene oppervlakte van ruim 12 □ geogr. mijl met iets meer dan 14.000 inwoners. Het is door de Pentland Hills, eene vertakking van het Cheviotgebergte, bergachtig en rijk aan schilderachtige natuurfereelen; de hoogste toppen zijn er: de Dunrig (741 Ned. el hoog), de Ettrick Pen (670 Ned. el hoog) en de Windlesstraw (668 Ned. el hoog). De voornaamste rivier is er de Tweed, die de Ettrick en de Yarrow opneemt. Het klimaat is er guur en de grond niet zeer vruchtbaar. Te voren was agenoeg het geheele graafschap met bosch bedekt en diende tot jachtveld voor de Koningen van Schotland. Met het bosch is ook het wild verdwenen, en men ziet er nu veel vee in de uitgestrekte weiden. De schapen van het Selkirk- en Cheviotras zijn vermaard wegens hunne fijne, lange wol, en deze vormt er met de dieren zelve het voornaamste uitvoerartikel. De landbouw bepaalt er zich grootendeels tot haver en aardappelen, en de fabrieknijverheid is er van weinig belang. De hoofdplaats van het graafschap draagt ook den naam van Selkirk; zij ligt aan de Ettrick en heeft een fraai stadhuis, eene wolspinnerij enz. en ongeveer 5.000 inwoners.

Sell (Karl), een verdienstelijk rechtsgeleerde, geboren den 20sten Juli 1810 te Darmstadt, studeerde te Gießen en Heidelberg, vestigde zich op zijne verhandeling: „De conditionibus quaesitiones duae” als privatdocent te Gießen, werd er in 1834 buitengewoon hoogleraar, schreef: „Die Recuperatio der Römer (1837)” en vertrok in 1840 als hoogleraar naar de universiteit te Bonn, waar hij met zijn broeder *Wilhelm* in 1841—1844 de „Jahrbücher für historische und dogmatische Bearbeitung des römischen Rechts” redigeerde. Voorts schreef hij: „Quellenkunde des römischen Rechts (1846)”, — „Römische Lehre der

dingliohen Rechte (3de druk, 1852)", — „Grundriiss der Institutionen des römischen Rechts (4de druk, 1871)", — „Vorlesungen über die Institutionen des römischen Rechts (1871)", — „Die Actio de raptiis sariendis der XII Tafeln und ihre Aufhebung durch die Lex aquilia (1877)" — en „Grundriiss der römischen Rechtsgeschiede (4de druk, 1879)". Hij overleed den 23sten Juli 1879.

Sella (Quintino), een Italiaansch staatsman, geboren in 1830 te Biella, studeerde in de werktuigkunde, werd reeds vroeg afgevaardigd naar het Parlement en voegde zich bij de partij van *Cavour*. Reeds in 1862 in het ministerie *Rattazzi* was hij minister van Financiën, eerst van 8 Maart tot 8 September, vervolgens van 18 September 1864 tot 31 December 1865 onder *Lamarmora*. Hij voerde de belasting in op het vermogen en op het gemaal, doch laatstgenoemde veroorzaakte hem veel verdriet. In December 1869 belastte hij zich in het ministerie *Lanza* nogmaals met de portefeuille van Financiën en bejverde zich met goed gevolg, het te kort uit de staathuishouding te verwijderen. Ook bij andere gelegenheden toonde hij zich een degelijk en begaafd staatsman. De verwerping van eenige belastingwetten door de Kamer was oorzaak, dat hij in Juli 1873 met het geheele ministerie zijn ontslag nam, waarna hij zich aan het hoofd der oppositie plaatste. Sedert 1876 hield hij zich ijverig bezig met de reconstructie der liberale partij en onderscheidde zich door een gematigd, maar degelijk verzet tegen de ministeriën der linker zijde, *Depretis* en *Cairoli*. Tot 1880 stond hij aan het hoofd der behoudende partij. Hij overleed in zijne geboorteplaats den 14den Maart 1884, en de Kamer van Afgevaardigden nam het besluit, dat vóór het gebouw van het departement van Financiën een gedenkteeken te zijner eer zou worden geplaatst.

Sellény (Joseph), een beroemd landschapsschilder, geboren in 1824 te Mödling bij Weenen, studeerde aan de Académie van Schoone Kunsten aldaar en begaf zich vervolgens met *Ende* naar Tyrol, Lombardije en Venetië. Later bezocht hij als pensionaris der Académie ook Rome, Napels en Sicilië, volbracht daarop met de „Novara" eene reis rondom de wereld en teekende de talrijke illustratiën, die vervolgens door hem op steen gebracht en bij de beschrijving van desen tocht gevoegd werden. Daarna vergezelde hij Aarts-hertog *Maximiliaan*, later keizer van Mexico, op zijne reizen in het noorden van Afrika, naar de Kaap-Verdische en Canarische Eilanden en naar Brazilië. Vervolgens vestigde hij zich te Weenen en overleed den 22sten Mei 1875 in een krankzinnigengesticht. Zijne stukken, meerendeels aan zijne reizen ontleend, onderscheiden zich door een voortreffelijk koloriet. Niet alleen vele prijzen van Academiën, maar ook de groote Keizersprijs werden hem toegevoezen.

Sellerij, zie *Apium*.

Selters of *Niederselters*, een dorp in het Pruisische regeringsdistrict Wiesbaden, ligt in een dal aan de Embach, telt omstreeks 1600 inwoners en is merkwaardig wegens de bronnen, die er het bekende *Selterswater* leveren. Dit keukenzoutbevattend, alkalisch

water bezit eene groote hoeveelheid vrij koolzuur, heeft een aangename, flauw suren smaak en wordt inwendig gebruikt bij chronischen catharr van de luchtwegen, van de maag en het darmkanaal, van de galblaas enz. Borstijders drinken het vermengd met warme melk. Ook is het met wijn en suiker een verfrischende drank. Jaarlijks worden 4 millioen kruiken selterswater verzonden. Deze bron is in de eerste helft der 16de eeuw ontdekt, gedurende den Dertigjarigen Oorlog onder puin bedolven en eerst veel later teruggevonden. In het naburige dorp Oberselters heeft men eene dergelijke bron opgespoord.

Selvatico (Pietro, markies), een verdienstelijk Italiaansch schrijver, geboren den 27sten April 1808 te Padua, werd opgeleid tot schilder en architect, volbracht daarop reizen in Italië en in het buitenland en wijdde zich daarna aan letterkundigen arbeid. Van zijne geschriften noemen wij: „*La Cappellina degli Scrovegni in Padova ed i freschi di Giotto in essa contenuti* (1836)", — „*Sul'educazione del pittore storico odierno italiano* (1872)", — en het fraai geïllustreerde handboek: „*L'architettura e la scoltura in Venezia* (1847)." In 1850 werd hij directeur der Académie van Schoone Kunsten te Venetië, waar hij ook aethetiek en kunstgeschiedenis onderwees. Hier leverde hij zijne „*Storia esteticocritica delle arti del disegno* (1852—1856, 2 dln)". Nadat hij in 1858 zijne betrekking te Venetië nedergelegd had en naar Padua was teruggekeerd, schreef hij nog: „*Scritte d'arte* (1859)", — „*Arte ed artisti* (1868)", — eene reeks van kunstenaarsnovellen onder den titel: „*L'arte nella vita degli artisti* (1869)", — „*Le arti del disegno in Italia* (1874)" — „*Guido di Venezia*", — en „*Guido di Padova*".

Sem, volgens de Mozaische overlevering de oudste zoon van *Noach*, ontving wegens zijn kinderlijken eerbied den zegen zijns vaders en werd zelf de stamvader der volkeren van zuidwestelijk Azië, die naar hem met den naam van *Semieten* worden bestempeld.

Semaphoor (teekendrager) is de naam van een in Frankrijk op hooggelegene plaatsen aan de kust sedert 1862 opgerichten optischen telegraaf, dienende om de komst en de bewegingen van uit volle zee derwaarts stevende schepen aan te kondigen en aan de gemagvoeders dier schepen berichten te doen toekomen. De semaphoren zijn sedert 1864 voor den publieken dienst opengesteld en met de telegraafdraden verbonden. Dergelijke stations vindt men na dien tijd voorts in Engeland, Noord-Amerika, Denemarken, Zweden en Noorwegen, Italië, Oostenrijk, Spanje en Portugal, en sedert 1873 deegelijks in Duitschland, terwijl zij ook in Nederland niet geheel ontbreken. Zij dienen tevens tot meteorologische stations en geven waarschuwend signalen bij de nadering van storm.

Semecarpus, zie *Anacardium*.

Semele, in de Grieksche mythologie eene dochter van *Cadmus* en van *Harmonia* te Theben, was de beminde van *Zeus* (Júpiter). Uit ijversucht haalde *Hera* (Juno) in de gedaante der voedster *Boroë* de onergdenkende *Semele* over, *Zeus* te vragen, dat hij tot haar zou komen in dezelfde gedaante, waarin hij steeds aan *Hera* verscheen. *Zeus*, die haar

plechtig de vervulling van haar verzoek had toegezegd, vertoonde zich daarop omstuwtd door bliksem en donder, zoodat *Sémèle* vernietigd werd. Stervend bracht zij een kind van 6 maanden, *Dionysus* (Bacchus), ter wereld, dat *Zeus* aanstonds in zijne heup verborg, om het tot voldoende wasdom te brengen. Door haren zoon werd zij later uit de Onderwereld onder den naam van *Thyone* naar den Olympus verplaatst.

Semendria, eene arrondissementshoofdstad in het vorstendom Servië, ligt aan de Donau, 44 Ned. mijl ten zuiden van Belgrado en is door wijngaarden omgeven. Te voren was zij de residentie der Vorsten van Servië; zij heeft eene vesting, 2 kerken, een aanzienlijken handel en ruim 5000 inwoners. De vesting werd in 1717 door *Eugenius* veroverd, doch viel weder in handen der Turken en bleef tot 1867 door dezen bezet.

Semenow (Peter), een Russisch geograaf en reiziger, die vooral in het binnenland van Azië ontdekkingstochten volbracht, reisde in 1856—1857 op het gebied van het Balkasjmeer, op dat van de Issikoel, Alataoe en den Thianjan. Om laatstgenoemd gebergte te onderzoeken, vertrok hij van de hoogvlakte van Santaaj, ten oosten van de Issikoel, als eerste Europeaan die dit gewest bezocht, naar het dal van de Naryn en naar den bovenloop van de Sir Darja. Zijne reisverslagen verschenen in het Russisch en gedeeltelijk ook in Duitse tijdschriften. Hij vertaalde voorts de „Erdkunde von Asien” van *Ritter* in het Russisch en maakte in 1862 een aanvang met de uitgave van een groot „Geographisch woordenboek” van Rusland. Hij is directeur van het statistiek bureau en vice-president van het Aardrijkskundig Genootschap te Petersburg.

Semiën, *Semen* of *Samen*, een landschap in Abessinië, tot het Rijk Amhara behoorend, grenst in het oosten en noorden aan de Takazzie, de hoofdrivier des lands, en bevat het hoogste gedeelte van Abessinië of Oost-Afrikaansch Zwitserland. Het bestaat uit woeste gebergten van vulkanischen oorsprong, doch aan gemelde rivier uit lei- en zandsteen. De hoogste toppen, van welke de Ras Dasjan eene hoogte bereikt van 4620 Ned. el, verheffen zich ver boven de sneeuwgrens. De hoogste woonplaats van het schraal bevolkte land is Barna (3555 Ned. el hoog). Er wordt echter nog gerst verbouwd ter hoogte van 4061 Ned. el. Vele reizigers gewagen van de grootsche natuurtooneelen van dit landschap.

Seminarium, *zaai-* of *kweekschool*, is in onzen tijd de voorbereidende school voor onderwijzers en geestelijken. Reeds in de dagen der Oudheid was dat woord in zwang en in de middeleeuwen werd het gebezigd van de kloosterscholen. In Duitschland heeft men nog altijd seminaria voor onderwijzers, welke in ons Vaderland den naam van kweekscholen dragen. De Nederlandsche seminaria dienen tot opleiding van godsdienstleeraars, welke niet bestemd zijn voor de Hervormde Kerk; men vindt bij ons seminaria van het Lutherische, Remonstrantsche, Doopsgezinde, R. Katholieke en Israëlitische kerkgenootschap.

Seminolen (Wegloopers) is de naam van een Noord-Amerikaanschen stam der Indianen,

XIII.

welke tot de Crieks behooren. Hij was oorspronkelijk gevestigd in Georgia, vertrok in 1750 gedeeltelijk naar Florida en bood er, door moerassen gedekt en onder 4300 zielen 1600 weerbare mannen tellend, gedurende 10 jaar een hardnekkigen tegenstand aan het Noord-Amerikaansche leger. Nadat de Seminolen eindelijk voor de overmacht bezweken waren, werden zij grootendeels overgebracht naar het territorium Indiana, waar zij ten getale van 2438 aan vertakkingen der Canadian River hun verblijf oploegen. Eenige honderden zijn in Florida achtergebleven en leiden er een zwervend leven.

Semiótiék (De), *semiotiék* of *de leer der teekens* verklaart de verschijnselen van het menschelijk lichaam. Elk verschijnsel is een teeken, eene aanwijzing, wanneer men let op zijne oorzaken. Naar gelang de verschijnselen betrekking hebben op den gezonden of den zieken toestand, spreekt men van eene *physiologische* en *pathologische semiótiék*. De teekens hebben een anamnestiche, diagnostische of prognostische waarde, naar gelang de toestanden en vormen, waarop zij betrekking hebben, reeds voorbij zijn, nog voortbestaan of tot de toekomst behooren. Het middel, waardoor men tot die teekens komt, is een nauwkeurig onderzoek door middel van auscultatie en percussie, palpatie, exploratie, aanwending van oor-, oog-, mond-, keel-, anaal- en vaginaalspiegels, alsmede van het microscopisch en chemisch onderzoek der secreta en excreta.

Sempalatinsk of *Sempalatinsk* is de naam van een district en van eene stad in West-Siberië. Het district (8700 □ geogr. mijl groot, van welke 7830 beboudt zijn) telt ongeveer 605000 zielen (1863), strekt zich uit tusschen de Irtyaj en de Issikoel (51—40° N.B.) en behoort tot de warmste gewesten van Russisch-Asië. Gedeeltelijk vindt men er steppen, door Kirgisen bewoond, gedeeltelijk eene heuvel- en bergstreek, gevormd door uitloopers van den Altaj en van den Moestagh, en de grond is er ongemeen geschikt voor de veeveelt. Het zuidelijk gedeelte, het „Land der Zeven Stroomen”, is behoorlijk besproeid. Van de rivieren is de Ili de grootste en de gewichtigste, dewijl haar dal den handelsweg vormt van Dsongarje in China naar Koeldja. — De stad Sempalatinsk, aan de Irtyaj gelegen en door vestingwerken omgeven, telt 18000 inwoners (1881) en is eene stapelplaats voor het handelsverkeer in Centraal-Asië. Reeds in 1754 hadden de Russen er een tolkantoor. Sedert 1855 worden er jaarlijks 2 markten gehouden, en men heeft vandaar wegen naar Tsjoegoetajak, Koeldja en Kasjar, en Khokand. Men haalt vandaar rood leder, katoenen en wollen stoffen, fluweel, brocaat, uurwerken, spiegels, ijzeren voorwerpen, koperen platen en zwijnen, — en men brengt er vilt, schapenvellen, slachtvee, zijden kalf-tans, tapijten, ooft, thee, porselein, baren zilver, pelswerk enz.

Sempelagianismus noemt men de gevoelens van eenige kerkleeraars in het zuiden van Frankrijk (*Cassianus*, *Faustus*, *Vincencius*, *Gennadius* enz.), die sedert 425 den middenweg zochten te bewandelen tusschen *Augustinus* en *Pelagius*, doordien zij naast

29

de goddelijke genade ook den vrijen wil van den mensch erkenden. Hun stelsel is op de synoden te Arelate goedgekeurd en vormt nog altijd den grondslag van de leer der R. Katholieke Kerk. Zie voorts onder *Pelagianismus*.

Semiramis, volgens de sage eene koningin van Assyrië en eene dochter van *Dorocto*, eene Assyrische Godin, werd te vondeling gelegd, door den herder *Simmas* gevonden en opgevoed en trad volgens het bericht van *Otiarias* in het huwelijk met *Osnas*, stadhouder van Syrië en na den zelfmoord van dezen met Koning *Ninus*, wiens bewondering zij had opgewekt door deel te nemen aan den oorlog tegen *Ozyartes* van Bactra en door het beklimmen van den muur dezer stad. Zij schonk hem *Ninyas* en belaste zich na den dood van *Ninus* met de regeering, stichtte Babylon, waar de hangende tuinen hare gedachtenis bewaarden, deed bergen doorboren om wegen aan te leggen en gaf last, dat in de vlakke rotsen en bergen werden opgericht. Zij hunkerde naar zingenot, doch liet allen, die hare begeerte bevredigden, om het leven brengen. Voorts ondernam zij, volgens de sage, veldtochten naar Perzië, Egypte, Libye, Aethiopië en zelfs met 3 miljoen voetvolk, $\frac{1}{2}$ miljoen ruiters en 100 000 strijdwagens naar Indië, maar werd door Koning *Stabrobates* geslagen, waarna zij met slechts een derde gedeelte van haar leger terugkeerde. Daar *Ninyas* haar naar het leven stond, verdween zij in de gedaante van eene duif of doodde zich zelve na een bewind van 42 jaren en werd na dien tijd als eene godheid gehuldigd. Zoo werd zij de godin van den oorlog en van de minnarij, welke bij de Assyriërs *Istar* en bij de Kanaänieten *Dorocto* heette, terwijl de duif aan haar gewijd was.

Semiretjinsk of Semiretsjinsk, het „Land der Zeven Stroomten”, is een landschap in Russisch Toerkistan, tusschen het meer Balkaaj ten noorden en het Thiansjan-gebergte ten zuiden. Het is in het noordelijk gedeelte eene steppe met de meren Balkaaj, Saak en Alakoel, in het zuiden een hooggebergte met het meer Issikoen, en telt op ruim 7 000 □ geogr. mijl 543 000 inwoners, van welken slechts 80 000 vaste woonplaatsen hebben, terwijl de overigen tot de nomaden behooren. Het klimaat is er in de steppen droog en begunstigt aan den voet der bergen den landbouw en op de bergen den boschgroei. De rijkdom der bevolking bestaat hoofdzakelijk in vee, welke hoeveelheid onder het Russisch bestuur aanmerkelijk is toegenomen. Het is verdeeld in 4 districten en heeft Wernji met 17544 inwoners tot hoofdstad.

Semitische talen is de gebruikelijke naam eener groep van vermaagschapt talen, die in Vóór-Azië en Noord-Afrika worden gebesigd, zonder dat de volken, bij welke zij in gebruik zijn, nauwkeurig samenvallen met de stammen, die, volgens den Bijbel, van *Sem* afkomstig zijn. Men splitst die talen in 3 afdeelingen, namelijk de Arameesche, de Kanaänitische en de Arabische. De eerste afdeeling omvat de taal der oude Assyriërs, welke eerst in den jongsten tijd door ontdeffing van het wig-of keilschrift bekend is geworden, — voorts het Chaldeeuwach, waarvan

men kleine gedeelten in den Bijbel, in den Targoen en in den Talmud aantref, — het Mandaëisch, waarschijnlijk in den aanvang der middeleeuwen ontstaan, — en eindelijk het Syrisch (met een afzonderlijk alfabet), thans tot de doode talen behoorend. Tot de Kanaänitische afdeeling rekenen men: het Hebreeuwach, dat reeds in de 6de eeuw voor Chr. als levende taal begon te verdwijnen en door het Nieuw-Hebreeuwach vervangen werd, en het Phoenicisch, benevens het Punisch of de taal van Carthago. De Arabische afdeeling wordt gevormd door het Brabisch met zijne talrijke tongvallen, het Himjaritisch of de taal van oude opschriften, in den jongsten tijd in het zuiden van Arabië ontdekt, het Ekhilli, dat aldaar gesproken wordt, en het Aethiopsch, te voren in het noorden van Afrika en langs de kust der Roode Zee in gebruik. Dit laatste is vermaagschapt met de thans in Abessinisch gebruikelijke 8 talen, het Amharisch, het Tigre en het Harari. De Semitische talen hebben een groot aantal gelijke wortels en taalkundige vormen en daarenboven gezamenlijk de eigenschap, dat elke wortel uit 3 medeklinkers bestaat, welke steeds onveranderd blijven, terwijl de daartusschen geplaatste klinkers veranderen naar gelang van de verschillende taalkundige vormen. Dit is het grootste onderscheid tusschen de Semitische en de Indo-Germaansche talen, en alle pogingen, om verband tusschen die beide groepen aan te wijzen, zijn tot nu toe vruchteloos geweest.

Semler (Johann Salomo), een beroemd godgeleerde der 18de eeuw, geboren den 18den December 1725 te Saalfeld, studeerde te Halle, werd in 1752 hoogleraar aldaar en overleed er den 14den Maart 1791. Hij is de grondlegger van de historische Bijbelcritiek en een hoofdvertegenwoordiger van het rationalismus, doch een tegenstander der onwetenschappelijke neologie, door de school van *Basedow* en *Baldré* verkondigd. Van zijne geschriften vermelden wij: „De demoniacis (1762; 4de druk, 1779)”, — „Selecta capita historiae ecclesiasticae (1767—1769, 8 dln)”, — „Commentationes historicae de antiquo Christianorum statu (1771—1772, 2 dln)”, — „Abhandlung von freier Untersuchung des Kanon (1771—1775, 4 dln)”, — „Apparatus ad liberalem Veteris Testamenti interpretationem (1778)”, — en „Observationes novae, quibus historia Christianorum usque ad Constantinum Magni illustratur (1784)”.

Semlin, in het Hongaarsch *Zimony* en in het Serbisch *Semoen*, is eene vesting in het Croatisch-Slawonisch land der Militaire Grenzen, aan de Donau en aan den mond der Save gelegen en door deze van Belgrado gescheiden. Zij is de zetel van een Griekschen aartsbisdom en heeft eene realschool, 5 R. Katholieke en 2 Grieksche niet-gefinancierde kerken, een schouwburg en ruim 10 000 inwoners. Deze stad is het middenpunt van den handel tusschen Oostenrijk, Hongarije en Turkije. Ook vindt men er de bouwvallen van den burecht van *Johannes Hunyades* en in haren omtrek vele Romeinsche ouheden.

Semmering (De) behoort tot de Oostenrijksche Alpen in Stiermarken en verheft zich tusschen dit laatste en Neder-Oostenrijk ter

hoogte van 1 895 Ned. el tusschen den Rax-Alp (2 000 Ned. el) en den Wechsel (1 786 Ned. el). Er is ter hoogte van 1 000 Ned. el een berg-pas, die een merkwaardigen weg draagt tusschen Weenen en Neder-Oostenrijk aan de éene zijde en de zuidelijke Oostenrijksche landen aan de andere. Reeds in de 14de eeuw stichtte een Hertog van Stiermarken in de wildernis van het hooggebergte een hospitiüm, waaruit vervolgens het dorp Spital is ontstaan. Een behoorlijke weg werd echter eerst aangelegd door Keizer *Karel IV* in 1723, weshalve op het hoogste punt een gedenk-teeken verrees te zijner eer. Deze gedeeltelijk nog aanwezige weg werd wegens zijne steilte onvoldoende geacht en door den in 1840 voltooiden nieuwen weg over den Semmering vervangen. Het hoogste punt van dezen ligt 992 Ned. el boven de oppervlakte der zee en hij maakt talrijke windingen, zoodat hij in den regel slechts 4 Ned. duim klimt op elke Ned. el. Nadat in Mei 1842 de spoorweg van Weenen naar Gloggnitz geopend was, maakte men aanstonds een begin met het leggen van een spoorweg over den Semmering, welke in weerwil van talloze moeielijkheden in October 1853 werd voltooid. De kosten bedroegen 15 millioen Oostenrijksche gulden. Deze weg, éen der prachtigste kunstwerken van onzen tijd en de eerste onder de bergspoorwegen van Europa, loopt met eene lengte van 42 Ned. mijl van Gloggnitz naar Mürkszuschlag met dubbel spoor langs steile rotswanden, door 15 tunnels, waaronder éen ter lengte van 1420 Ned. el, en over 16 viaducten, waaronder éen ter lengte van 280 Ned. el met 18 bogen over het Schwarzsadal en éen ter lengte van 248 Ned. el en ter hoogte van 46 Ned. el over de Kalte Rinne, — voorts door in de rotswanden uitgehouwene gaanderijen, passeert de stations Payerbach, Eichberg, Klamm, Breitenstein, Semmering (met een monument ter eere van *Karl von Ghega*, den aanlegger van den weg), *Karl* en Mürkszuschlag en bereikt in het midden van den Semmeringtunnel eene hoogte van 831 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Deze spoorweg dient hoofdzakelijk ter verbinding van Weenen en Triëst.

Semnonen is de naam van een Germaansch volk, het machtigste van den stam der Suéven. Het woonde tusschen de Oder en de Elbe in de hedendaagsche mark Brandenburg, was eenigen tijd onderworpen aan de heerschappij van *Marbod*, maar verliet hem in het jaar 17 na Chr. en voegde zich bij het verbond der Cheruskers. In een heilig woud op het gebied der Semnonen hadden de vergaderingen plaats van alle Suévische stammen. Later smolt dit volk samen met dat der Suéven.

Sempach, een stadje in het Zwitsersche canton Lüsarn, ligt aan den oever van een evenzoo genoemd meer, waaruit de Suren ontspringt om naar de Aare te vloeien. Het telt ruim 1060 inwoners en vormt een station van den spoorweg van Olten naar Lüsarn. Hoogst merkwaardig echter is het wegens de overwinning, die de Zwitsers er den 9den Juli 1896 behaalden op de Oostenrijkers, gevolgd door de vernietiging der Oostenrijksche heerschappij in Helvetië. Hertog *Leopold van Oos-*

tenrijk stond er met 6000 man, onder welken zich 4000 geharnaste ridders bevonden, tegenover 1400 Zwitsers. Na ettelijke vruchteloze pogingen om de gelederen der Oostenrijkers te verbreken, verwierf eindelijk de dapperheid der eedgenooten eene schitterende zegenpraal, welke door de twijfelachtige overlevering vooral wordt toegeschreven aan de edele zelfopoffering van *Arnold von Winkelried*. Ter eere van deze dapperheid is op het kerkplein te Sempach, bij gelegenheid van het 500-jarig gedenkenisfeest zijner moedige daad, een fraal monument geplaatst.

Semper. Onder dezen naam vermelden wij: *Gottfried Semper*, een verdienstelijk Duitsch bouwkundige, geboren te Altona den 29sten November 1803. Hij bezocht van 1822—25 de universiteit te Göttingen, oefende zich daarop te München, Regensburg en Parijs in de bouwkunde en volbracht eene reis in Italië, Sicilië en Griekenland, waarna hij zijne geschriften: „Bemerkungen über bemalte Architectur und Plastik bei den Athen (1834)” en „Die Anwendung der Farben in der Architektur und Plastik (1836)” in het licht zond. In 1832 keerde hij terug naar Berlijn en werd in 1834 professor in de bouwkunde aan de Académie te Dresden. Hij versierde hier het kabinet van oudheden volgens zijne theorie over de vereeniging der schilderkunst met de bouwkunst; voorts deed hij er den grootschen Hofschouwburg verrisjen, de synagoge, waarbij hij Byzantijnsche en Moorsche sieraden bezigde, het nieuwe hospitaal voor vrouwen en het nieuwe museum. In 1840 moest hij wegens medeplichtigheid aan de volk-beweging de wijk nemen, zoodat hij zich eerst naar Parijs begaf en toen naar Engeland, waar hij geplaatst werd aan de Koninklijke Académie. In 1835 vertrok hij als directeur der afdeeling voor bouwkunde naar de polytechnische school te Zürich en was er als leeraar en kunstenaar ijverig werkzaam. Hij stichtte het grootsche gebouw voor de polytechnische school aldaar, alsmede de sterrenwacht, — voorts het raadhuis te Winterthür. Zijne ontwerpen voor een schouwburg te Rio de Janeiro en voor een operagebouw te München werden niet uitgevoerd; daarentegen stichtte hij een nieuwen schouwburg te Dresden, nadat de oude in 1869 eene proef der vlammen was geworden. In 1871 werd hij naar Weenen geroepen, om den opbouw van den Burcht en van de daarmede verbondene musea en schouwburg te besturen. Daarbij werd *Hassnauer* hem toegevoegd. Later begaf hij zich naar Rome en overleed aldaar den 15den Mei 1879. Hij was een ijverig aanhanger van den renaissanceestijl, en zijne gebouwen onderscheiden zich zoowel door de harmonie van het geheel als door de keurige evenredigheid der deelen. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „Die vier Elemente der Baukunst (1851)”, — „Ueber Polychromie und ihren Ursprung (1851)”, — „Wissenschaft, Industrie und Kunst (1852)”, — „Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten (1860—1863, 2 din)”.

Karl Semper, een verdienstelijk natuurkundige, geboren den 6den Juli 1848 te Altona. Hij bezocht in 1848 het marine-instituut te Kiel, nam in 1850 als artillerist deel aan den Deenschen oorlog, begaf zich voorts naar de

polytechnische school te Hannover, studeerde te Würzburg in de zoölogie, volbracht eene reis door Denemarken, Frankrijk, Spanje, België en Nederland, begaf zich in 1858 naar Manila, vertoefde van 1859—1861 op de Philippijnsche Eilanden, bezocht in 1862 de Palaëo-eilanden, in 1864 Mindanao en keerde in 1865 over China, Ceylon en Suëz naar Europa terug. In 1866 vestigde hij zich te Würzburg als privaattoecent in de zoölogie, werd er in 1868 hoogleraar in die wetenschap en in de ontleedkunde en belastte zich in 1872 met het bestuur van het pas gesticht zoölogisch-anatomisch instituut. Hij schreef: „Die Philippinen und ihre Bewohner (1869)”, — „Die Palaëinseln (1873)”, — „Reisen im Archipel der Philippinen (1867—1872, 3 dln)”, — „Entwickelungsgeschichte, der Ampullaria polita nebst Mittheilungen über die Entwicklungsgeschichte einiger anderen Gastropoden aus den Tropen (Utrecht, 1862)”, — en „Die Verwandtschaftsbeziehungen dergegliederten Thiere (1875)”. Ook geeft hij de „Arbeiten aus dem zoölogisch-zoötomischen Institut in Würzburg” in het licht, terwijl hij in 1877 in een „Offenen Brief” als tegenstander van *Hackel* optrad.

Sempervivum, zie *Huislook*.

Sempronius is de naam van een patriësch Romeinsch geslacht, waartoe de *Atratinii* behoorden, — en van een plebeijisch Romeinsch geslacht, dat de beroemde *Gracchussen* onder zijne leden telde, aan wie de „*Leges semproniae*” haren naam ontleenden.

Senaat, afgeleid van het Latijnsche woord *senex*, kan men het best vertolken door *raad der ouden*. De meestvermaarde senaat is die te Rome, welke bestaan heeft van den aanvang tot aan het einde van het Romeinsche Rijk. In den beginne stond hij den Koning ter zijde en werden door dezen de leden gekozen, die echter later zelven zich aanvulden. Bij ontstentenis van een Koning (interregnum) had dit lichaam het beheer der zaken in handen. Ten tijde der Republiek bezat de Senaat het recht van voordracht van wetten en dat van bekrachtiging der door de volksvergadering vastgestelde. Oorspronkelijk bestond de Senaat enkel uit patriëliërs, met den naam van „*patres* (vaders)” bestempeld, later ook uit plebejers. In de eerste jaren der Republiek werden reeds onderscheidene personen aangewezen om den zwakken Senaat te versterken; zij droegen den naam van „*conscripti* (beschrevenen)”, zoodat al de leden: „*patres et conscripti*” en vervolgens, toen het onderscheid tusschen die beiden verloren ging: „*patres conscripti* (beschrevene vaderen)” werden genoemd. De senatoren moesten in den beginne 46, later 30 en onder *Augustus* 25 jaar oud wezen. Zij droegen een gouden ring en eene tunica met een breeden, purperen rand en voerden den titel van „*amplissimi*”. De Senaat had niet zoozeer eene wetgevende als wel eene administratieve macht, doch zijne besluiten (*senatusconsulta*) werden als wetten beschouwd. Ook kon de Senaat in tijden van gevaar de consuls met dictatoriaal gezag bekleeden, hetgeen geschiedde met de bekende formule: „*Videant Consules ne quid detrimenti capiat republica*”. Voorts had de Senaat ook eene rechterlijke macht en was sedert *Augustus* belast met het onderzoek van

staatkundige misdaden. Tot het nemen van een senaatsbesluit moest een zeker aantal leden tegenwoordig zijn (frequens senatus).

Eene dergelijke instelling had men in Sparta onder den naam van *Grossia* en te Athene onder dien van *Areopagus*. Ook in onze tijd heeft men regeeringalichamen, die den naam van Senaat dragen en overeenkomen met de Nederlandsche Eerste Kamer der Staten-Generaal. In Noord-Amerika bestaat volgens de constitutie van 1787 de wetgevende macht uit den Senaat en het Huis van Afgevaardigden, die te samen het Congrès uitmaken. De Senaat wordt er gevormd door afgevaardigden van de Wetgevende macht van iederen Staat. In Frankrijk werd de Senaat ingesteld door *Napoleon Bonaparte* tegelijk met het consulaat, en dat lichaam bestond toen uit 80 leden, terwijl ook de tegenwoordige Republiek een Senaat bezit, als tegenwicht van de Kamer van Volkavertegenwoordigers. Ook in België draagt een dergelijk lichaam als onze Eerste Kamer den naam van Senaat; doch de Senaat in Rusland is onder voorzitterschap van den Czaar belast met de uitvoerende macht. Ook in sommige steden, alsmede bij de universiteiten, heeft men een besturend lichaam, hetwelk den titel voert van Senaat.

Senokel (Ernst), de stichter der schoolspaarbanken in Duitschland en geboren den 7den Maart 1837 te Mertensdorf bij Pritzwalk, studeerde te Halle, Tübingen en Berlijn in de theologie, was op verschillende plaatsen (sedert 1867 te Hohenwalde bij Müllrose) als predikant werkzaam en opende de eerste schoolspaarbank den 1sten April 1867 te Linskau en de tweede den 1sten November 1867 te Hohenwalde. Door woord en schrift bevorderde hij de stichting van dergelijke inrichtingen en bracht zelfs in 1880 een „Verein für Jugendsparkassen in Deutschland” tot stand. Hij schreef voorts: „*Jugend- und Schulsparkassen*, eine Denkschrift des Vereins (1882)” en redigeert het volksblad „*Seid Sparsam*”, waarvan 8000 exemplaren worden verspreid. Ook vermelden wij zijn dichtbundel: „*Feder- und Freudenklänge* (1876)”.

Senden (Gerard Heinrich van), een verdienstelijk Nederlandsch schrijver, geboren te Uphusen den 23sten December 1783, studeerde te Groningen in de theologie en werd achtervolgens predikant te Nenndorf (Oost-Friesland), Middelbert en Zwolle, legde zich met ijver toe op de gewijde aardrijkskunde, vergezelde Prinses *Marianna* naar het Heilige Land, ontving eershalve het doctoraat in de godgeleerdheid en overleed den 20sten October 1851. Hij schreef, behalve een aantal gedichten en leerredenen: „*Verhandeling over de Hervorming van den tegenwoordigen staat der Nederlandsche Hervormde Kerk (1840)*”, — „*Aardrijkskundige beschouwing van Palestina (1837)*”, — „*Bijbel-atlas, voornamelijk ten gebruikte bij de bijbelvertaling van den hoogleraar J. H. van der Palm (1840—1841)*”, — „*Alpenrosen (1842—1843, 2 dln)*” — en „*Het Heilige Land of mededeelingen van eene reis naar het Oosten enz. (1851)*”.

Sendgericht, afkomstig van *synodus* (vergadering), was in de middeleeuwen eene geestelijke vierschaar, die door den archidiacon of den door hem gevolmachtigden *sendrechter*

of *sendfchepen* in zijn district over alle strafbare daden gespannen werd, inzonderheid over verzuim der zondagviering, schennis der tien geboden, kerkroof, ketterij, simonie, woeker, vredesverstoring en oodbrenk. Ter verrijding van den ban moesten allen, die in het district gevestigd waren, ten rechtsdage verschijnen. Eenigen, die er van uitgezonderd waren, heette men *sendvrijen* of *semporvrijen*. Het is later voor een groot deel door de Inquisitie vervangen.

Senebier (Jean), een verdienstelijk natuurkundige, geboren te Genève den 6den Mei 1742, studeerde in de godgeleerdheid, werd eerst predikant in zijne geboortestad, toen te Chancy en in 1773 opperbibliothecaris der stad Genève. De revolutie aldaar was oorzaak, dat hij zich naar Waadtland begaf, waar hij den 22sten Juli 1809 overleed. Hij verwierf grooten roem door zijn bekroond geschrift: „Ueber naturwissenschaftliche Beobachtungen“ en hield zich vervolgens ijerig bezig met plantenphysiologie. Van zijne geschriften noemen wij nog: „Essai sur l'art d'observer et de faire des expériences (2de druk, 1802, 3 dln)“, — „Mémoires physico-chimiques sur l'influence de la lumière solaire pour modifier les êtres des trois règnes de la nature (1782, 3 dln)“, — „Physiologie végétale (1800, 5 dln)“, — „Rapport de l'air atmosphérique avec les êtres organisés (1807, 3 dln)“, — „Météorologie pratique (1810)“ — en „Histoire littéraire de Genève (1786, 3 dln)“.

Séneca. Onder dezen naam vermelden wij: *Marcus Annaeus Séneca, de rhetor*, geboren te Corduba in Spanje. Hij begaf zich ten tijde van *Augustus* naar Rome, waar hij met grooten bijval onderwijs gaf in de welsprekendheid, keerde vervolgens naar Spanje terug en leefde tot kort vóór het overlijden van *Tiberius*. Wij bezitten fragmenten van zijne geschriften: „*Controvariarum libri*“ en „*Susoriarum liber*“, o. a. uitgegeven door *Gronovius* (Leiden 1649 en later) en door *Kiesling* (1872).

Julius Annaeus Séneca, de wijzeer, geboren in het jaar 2 na Chr. te Corduba in Spanje. Hij oefende zich te Rome in de welsprekendheid en in de wijsbegeerte, werd quaestor, maar ook in 38 wegens een rechtsgeding in ballingschap gezonden naar Corsica, vanwaar hij eerst na verloop van 8 jaren naar Rome terugkeerde. Hier werd hij in 49 praetor en in 58 consul. *Agrippina* belastte hem voorts met de opvoeding van haren zoon *Nero*. Laatstgenoemde, verlangend zich van dien gestrengen leermeester te ontslaan, beschuldigde hem van medeplichtigheid aan de samenzwering van *Piso* en deed hem ter dood veroordeelen. Daar het aan *Séneca* vergund was, zelf de wijze van uitvoering van dit vonnis te bepalen, liet hij zich de aderen openen, nam voorts, om zijn dood te bespoedigen, zijne toevlucht tot vergif en werd eindelijk door middel van heete baden gesmoord (65). Hij is na *Cicero* de uitstekendste wijsgeerige schrijver onder de Romeinen. Van zijne geschriften vermelden wij: „*De ira libri III*“, — „*De consolatione ad Helviam matrem*“, — „*De consolatione ad Polyblum*“, — „*De consolatione ad Marciam*“, — „*De providentia*“, — „*De animi tranquillitate*“, — „*De constantia sapientis*“, — „*De clementia*“, — „*De brevitate vitae*“, — „*De*

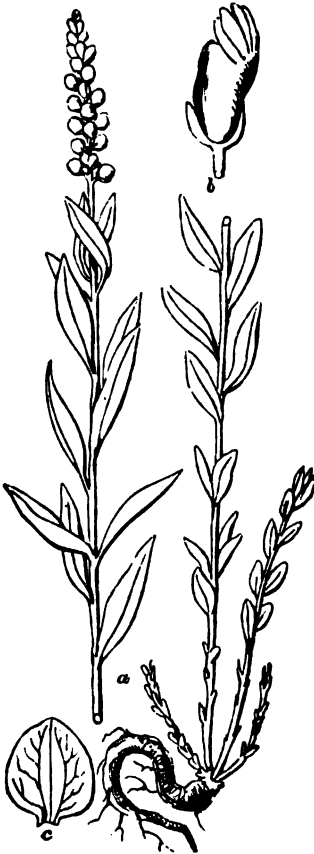
vita beata ad Gallionem“, — „*De otio aut recessu sapientis*“, — „*De beneficiis libri VII*“, — „*Epistolae ad Lucillum*“, — „*Apocolocyntosis sive ludus de morte Caesaris*“, — „*Quaestiones naturalium libri VII*“, — voorts: fragmenten van „*De terrae motu*“, — „*De superstitione*“, — „*De officiis*“, — „*Moralium libri*“, — „*De India*“, enz. Die geschriften geven getuigenis van eene levendige verbeeldingskracht, van een edel gevoel en van eene grondige kennis van 'smenschen gemoed. Zijne voorstelling is krachtig en welsprekend, doch wel eens gezocht en overladen met tegenstellingen. Als wijsgeer kan men hem een eclectischen stoïcijn noemen met eene neiging om het stoïcisme met het epicurisme te verbinden. De wijsbegeerte is bij hem een streven naar wijsheid en zedelijke volkomenheid en heeft dus alleen waarde wegens hare toepassing op het leven. In deze zedelijke strekking zijner leer ligt misschien de oorsprong der overlevering, dat hij het Christendom zou hebben omhelsd en in betrekking gestaan met *Pasclus*. Voorts zijn van hem eenige puntdichten bewaard gebleven. Of de tien treurspelen, welke zijn naam als schrijver dragen, werkelijk van hem afkomstig zijn, is zeer twijfelachtig; zij zijn Grieksch in stof en vorm. Uitgaven der geschriften van *Séneca* zijn geleverd o. a. door *Gronovius* (Amsterdam 1672, 3 dln), — van genoemde treurspelen door *Leo* (1878).

Senecio, zie *Kruiskruis*.

Senefelder (Aloys), de uitvinder der steendrukkunst, werd geboren te Praag den 6den November 1771. Eerst betrad hij het tooneel en bepaalde zich vervolgens bij letterkundigen arbeid. Daarna stichtte hij eene drukkerij en door ernstig nadenken over de goedkoopste wijze, om geschriften door den druk te vermenigvuldigen, kwam hij tot de uitvinding der steendrukkunst. Geldgebrek evenwel bellette hem, van zijne uitvinding gebruik te maken. Hij maakte haar om die reden bekend aan zijne beide broeders *Theobald* en *Georg*, alsmede aan den Hofmusicus *Gleissner* en verkocht in 1799 zijne uitvinding aan den muziekkuitgever *André* te Offenbach, waar hij zich in 1800 vestigde. Wegens oneenigheid met dezen vertrok hij in het volgende jaar naar Weenen, waar hij zich vooral met notendruk bezig hield. De opbrengst was echter niet voldoende tot dekking der kosten, zoodat hij zich met de gebroeders *Faber* te St. Pölten op de katoendrukkerij toelagde. Eerst in 1806 slaagde hij er in te München, werwaarts zijne broeders reeds vroeger vertrokken waren, eene eigene chemische steendrukkerij op te richten, die aanmerkelijke voordeelen afwierp. In 1809 erlangde hij ook het opzicht over de Koninklijke steendrukkerij van landkaarten en den titel van Koninklijk inspecteur der lithographie. In 1826 kwam hij tot de uitvinding van het drukken van gekleurde platen, welke op schildertjen in olieverf gelijken (oleographieën), en in 1833 tot die, om zulke platen op linnen af te drukken. Hij overleed te München den 24sten Februari 1834, en in 1877 verrees er een gedenksteen te zijner eer. Hij heeft ook een „*Lehrbuch der Lithographie* (1819; 2de druk 1827)“ in het licht gegeven.

Senega is de naam van eene plantengroep

uit de familie der *Polygalaceën*. Zij omvat een groot aantal geslachten, bestaande uit kruiden, halfheesters en heesters, met fraaie bloemen, samengesteld uit 5 gedeeltelijk zeer groote, gekleurde kelkbladen en 3 tot 5 bloembladen, die door de meeldradenbuis onderling vereenigd zijn, terwijl er eene ruglijn open blijft. Het aantal meeldraden is 8 en de stamper bestaat uit een 2-hokkig vruchtbeginzel: De bekende *senega- of slangenwortel* (*Polygala Senega L.*) is een gewas der Amerikaansche prairieën. De wortel deser plant is houtig, spijlvormig en doorgaans S-vormig gebogen. Hij werd te voren aangewend tegen borstaan-

Polygala Senega.

doeningen. Wij geven hierbij eene afbeelding dier plant, namelijk in *a* van hare beide helften op $\frac{1}{2}$ de der natuurlijke grootte, in *b* van eene bloem na het wegnemen der zijdelingsche kelkbladen en in *c* van een zijdelingsch kelklad op 5-voudige grootte.

Sénégal (De), éene der hoofdrievieren van Afrika, ontspringt uit talrijke bronrivieren, van welke de Kokoro ten oosten, de Bafing of Baleo in het midden en de Faleme ten westen de voornaamste zijn. De Bafing, de aanzienlijkste der hoofdbronnen, ontspringt op $11^{\circ}20'$ O. L. van Greenwich en op $10^{\circ}50'$ N. B., niet ver van Timbo en 12 Ned. mijl ten zuid-zuidoosten van de Gambia, kronkelt

met een boog om laatstgenoemde stad en wendt zich vervolgens naar het noorden. Nadat zij de Bakhay opgenomen heeft, baant zij zich in de Gowinakatarakten een weg door het rotsgebergte en vereenigt zich, na het ontvangen van de Kokoro, met de Faleme, welke eene lengte heeft van 590 Ned. mijl. Van Bakel af, waar voor 't laatst de rotsen uit hare bedding oprijzen, vloeit de Sénégal, als eene heldere rivier, over sand en kiesel en is in den regentijd tot aan de Feloewatervallen bij Medineh voor groote schepen bevaarbaar. Zij onderscheidt zich in het lage kustland door talrijke kronkelingen en vormt tusschen Salde en het Fransche handelstation Podor onderscheidene groote, welbebouwde eilanden, tot welke het Olifanteneiland (Isle Morfil) behoort. Gemelde kronkelingen zijn zoo aanzienlijk, dat de rechtstreeksche afstand van de Feloewatervallen tot aan den Oceaan slechts 890, maar de lengte der rivier tusschen die beide punten 1840 Ned. mijl bedraagt. Langa hare oevers heeft men in het laagland vruchtbare, gedeeltelijk met bosch begroeide vlakten. Tot aan Podor, 270 Ned. mijl van haren mond, ontwaart men er de werking van eb en vloed; de rivier is er 300 Ned. el breed en 8 Ned. el diep, zoodat zeeschepen zich derwaarts kunnen begeven. Beneden het station Richard Toll verdeelt zich de rivier in onderscheidene armen, welke eene breede delta vormen. De hoofdarms vloeit westwaarts en dan plotselijk zuidwaarts en bereikt, in dit laatste gedeelte van zijn loop door eene landtong van de zee gescheiden, deze laatste op $10^{\circ}55'$ N.B. en $16^{\circ}17'$ W.L. van Greenwich. Eene geweldige branding on eene baar, in het droge jaargetijde ter diepte van slechts 3 Ned. el gelegen, beletten vaak maanden aaneen het binnenloopen van schepen. In den regentijd klimt het rivierwater van den bovenloop 6 of 7 Ned. el boven het gewone peil en bij de Feloewatervallen zelfs 14 Ned. el, terwijl zij zich niet ver van St. Louis, nabij haren mond, slechts 0,65 Ned. el boven den gewonen waterstand verheft. Men schat de lengte der rivier tot aan haren mond op 1850 Ned. mijl. Vermoedelijk is zij de *Stachyris* der Ouden. In 1447 werd zij bezocht door den Portugees *Lanceroia* en in 1646 stichtten de Franschen er factorijen. De voornaamste voortbrengselen harer oeverlanden zijn gom, goud, slaven, ivoor en huiden, en de handel wordt er door de riviervaart sterk bevorderd. In den regentijd varen er stoombooten tot Medineh in Kaasan en op de Faleme tot Farabana.

Sénégambië is een gewest in Afrika, dat zijn naam ontleent aan de beide rivieren, de Sénégal en de Gambia, waartusschen het gelegen is. Het strekt zich uit over dat gedeelte der westkust, hetwelk van de Rio Pongo (10° N. B.) noordwaarts loopt tot aan de Sénégal en van den Atlantischen Oceaan tot aan het begin der vlakten van het Nigergebied en heeft eene uitgebreidheid van omstreeks 18000 □ geogr. mijl. Het noordelijk gedeelte van den kustzoom heeft, met uitzondering van het Groene Voorgebergte, zuidwaarts tot aan de Kaap Roxo eene zuidelijke richting en daarna tot aan Kaap Vergo eene zuidoostelijke. Over zijne geheele lengte is dit noordelijk gedeelte in het algemeen vlak,

zandig en dor, hier en daar van allen plantengroei verstoken. In het zuidelijk gedeelte van den kustzoom vindt men veel meer verscheidenheid, vooral daar de monden van groote rivieren er diepe insnijdingen vormen. Tot deze behooren: de Casamansa (330 Ned. mijl lang), de Cacheo of San-Domingo, de Dajeba (300 Ned. mijl lang), de Rio Grande de Ghinala (600 Ned. mijl lang), de Cagon, de Nufez en de Pongo. Dit gedeelte is wegens de riviervlakte, waarmede het bedekt is, ongemeen vruchtbaar en met dichte wouden bedekt. Verder in het binnenland daarentegen vertoont zich de kustgordel zuidwaarts tot aan de Gambia als eene uitgebreide, droge, zandige vlakte, welke zich zoo weinig boven de oppervlakte der zee verheft, dat de Sénegal over een rechtlijnigen afstand van 300 Ned. mijl van de zee een waterverval heeft van slechts 0,5 Ned. el op één uur gaans. Ten zuiden van de Gambia loopt eene vlakte voort tot op 10° N. B. Het geheele binnenland ten oosten van de Felowatervallen is eene bergstreek, welke zuidwaarts voortschrijdt in die van het binnenland van Guinéa, ten oosten met steile wanden afdaalt in de vlakte van het Nigergebied, ten westen met dergelijke rotswanden aan de vlakte van den kustgordel grenst en eindelijk ten noorden den midden- en bovenloop van de Sénegal overschrijdt, om zich op 16° N. B. te vereenigen met de bergvlakten der zuidwestelijke Sahara. Het hoogland, waar, niet ver van elkander, de Gambia, de Rio Grande de Ghinala (Tominé), de Kakriman, alsmede de Faleme en de Bafing ontspringen, verheft zich gemiddeld tot eene hoogte van 800—900 Ned. el. Eigenlijk bezitten wij nog geene nauwkeurige opgaven omtrent de hoogten, terwijl tevens de geognostische gesteldheid des lands ons nog vrij onbekend is. De belangrijkste rivieren zijn er: de Sénegal, de Gambia, de Nufez en een gedeelte van den bovenloop der Niger in de bergstreek Mandingo. Tusschen de Sénegal en de Gambia tot aan de Nufez storten slechts kleine kustrivieren zich uit in den Oceaan of in de reeds vermelde rivierarmen. — Sénegambië behoort tot de warmste en ongezondste gewesten der Aarde. De hoogste temperatuur — volgens *Raffenel* tot 36° C. in de schaduw en 65° C. in de zon — heerscht er van Juni tot November, in den regentijd, wanneer de moeraskoortsen woeden, tot wier ontstaan vooral de snelle wisseling van temperatuur aanleiding geeft, terwijl zij hoogst gevaarlijk zijn voor de Blanken. De plantengroei is er in vruchtbare streken ongemeen welig, doch kent geene groote verscheidenheid van vormen. In de vlakten van den kustgordel groeien vele grassen, welke echter in de droge maanden verdorren of door de inboorlingen worden verbrand. Zoo ver het zoute water zijn invloed doet gelden, vindt men op de oevers der groote rivieren dichte mangroveboeschten en daarachter reusachtige apenbroodboomen, acacia's, teak- en mahagonyboomen, oliepalmen, pterocarpen, papaya's, kalabasboomen, pandanusen, cassia's, tamarinden, drakenbloed, ebbenhout, goeroenoten- en wolboomen. Op deze bosschen volgen op den kustgordel onderscheidene soorten van katoenheesters en indigoplanten, tabak, sulkerriet, plataciën,

maniok, arachis en yams. In de bergstreek van het binnenland, aan den bovenloop van de Sénegal vindt men een niet minder krachtigen boschgoel, maar van anderen aard, daar op eene bepaalde hoogte de zoo nuttige boterboom (*Bassia Barkii*) zich verheft. De koffieboom daalt af tot in de nabijheid van den Oceaan. In de noordelijke streken van Sénegambië eindelijk ziet men de vruchtboomen van den gematigden gordel der Middellandsche Zee, zooals oranje-, citroen- en St. Jansbroodboomen, vermengd met bananen en tamarinden. Het dierenrijk omvat er vele apen, olifanten en allerlei soorten van roofdieren, vooral leeuwen en panthers, — voorts antilopen in de kustvlakte, buffels en Aethiopische zwijnen. In de groote rivieren heeft men er rivierpaarden, krokodillen en velerlei visschen. Tot de huisdieren behooren er uitmuntende esels, — voorts schapen, geiten en runderen, kameelen in de grazige vlakten en kleine vurige paarden. Het rijk der delfstoffen levert er ijzer en goud. IJzererts heeft men vooral in de bergstreek van Mandingo aan den bovenloop van de Sénegal. Nog meer verspreid schijnt in de bergstreek het goud te wezen, hetwelk grootendeels door wasschen uit rood, ijzerhoudend rivieralluvium langs de Faleme enz. verzameld wordt. De bevolking van Sénegambië bestaat uit althans 5 verschillende groepen. In het oosten, nabij de bron van de Niger, en vanhier noordwaarts tot aan Kaarta wonen de Mandingo's, die zich zelve Malinke noemen en te voren een groot, thans verdeeld Rijk vormden. Zij verspreiden zich ook verder naar het oosten tot aan Foeta Dajallon en Sankaran, waar zij nevens de Serrakolet, die zich zelve Soninke noemen, gevestigd zijn. Het eigenlijke vaderland van laatstgenoemden strekt zich uit over de landschappen Guy, Kamera en Gangara op den rechter oever van den middenloop der Sénegal. Onder alle Negervolken van Sénegambië munten zij uit door koopmansgeest en doorreizen als handelaars het geheele land. De Malinke en Soninke hebben de komst niet kunnen verhinderen der Foelbe (Fellaul, Fellata), die als een herdersvolk uit het noordoosten zuidwaarts trokken, den Islam verkondigden en de heerschappij erlangden in Bondoe, Foeta, Kasaan, Foeladaga, Waseloe, Dentilia, Tenda, Foeta, Dajallon enz. Tusschen den benedenloop van de Sénegal, de Gambia en de Faleme vinden wij, behalve de Foelbe, de groepen der Serers en Dajolofs (Wolofs), die met elkander vermaatschapt zijn. Het Christendom heeft er tot nu toe op slechts zeer weinig plaatsen, bijv. op Gorée, te St. Louis en aan de Gambia, bij de inboorlingen eenige vorderingen gemaakt. Het Heidendom vertoont er zich in den vorm van Fetisjismus, doch nergens met zulke bloedige gebruiken als aan de kust en in het binnenland van Guinéa. De Mohammedaansche godsdienst heerscht er vooral in de bergstreek aan den bovenloop van de Sénegal en Gambia, vanwaar hij langs de rivieroevers allengs den Oceaan bereikt heeft. De ongemeene vruchtbaarheid van vele oorden in Sénegambië maakt er den eigenlijken landbouw doorgaans overbodig. Op de alluviale gronden langs de groote rivieren en in de moerassige savannen wordt veel rijst geteeld.

Voorts is de aardnoot (*Arachis hypogaea* L.) er de voornaamste kweekplant. Ook heeft men er veel katoen, mals en indigo, benevens eene aanzienlijke vee fokkerij, inzonderheid bij de Foulbe en de Dajolofs. Vele inwoners zijn uitmuntende goudsmeden; ook vervaardigt men er katoenen stoffen, matten en manden van palmvessels, voortreflijk leder en ijeren voorwerpen.

De geschiedenis van S nagambi  neemt een aanvang met de ontdekking van de S nag in 1447 door de Portugeezen en met het stichten van volkplantingen aan die rivier door de Franschen in 1626. Van dit jaar tot 1758 deden de Franschen er niet minder dan 8 verschillende handelvereenigingen verrijzen, die echter wegens hare zucht naar het monopolie te gronde gingen. Gedurende den Zevenjarigen Oorlog kwamen de Fransche factorijen in het bezit der Engelschen, doch de Franschen herkregen in 1763 St. Louis en in 1779 Gor e. In 1691 werden alle handelsprivilegi n afgeschaft en de Afrikaansche bezittingen overgenomen door den Staat, doch eerst in het midden van de tegenwoordige eeuw, toen de kolonel *Faidherbe* gouverneur werd, kwam men tot de toepassing van een verstandig stelsel van handel en bestuur. De Franschen drongen lange de S nag in het binnenland door en kochten er te voren slaven, huiden, goud, ivoor en vooral gom. Onder de factorijen van het binnenland bereikten Bakel aan de S nag en Senoedeba aan de Faleme eene hooge trap van bloei. Maar voor elke plek, waar de Franschen zich vestigden, moesten zij hooge schatting (coutumes) betalen en zich aan vernederende voorwaarden onderwerpen, welke eerst sedert 1856 afgeschaft zijn, doch niet zonder bloedige oorlogen. In 1856 werden de Tranzamooren op den rechter oever der S nag teruggeworpen, en daarop werd na eene langdurige worsteling de dweepzieke aanhanger van den Islam, *Hadj Omar*, van die rivier verdreven. De onderwerping der Dajolofs en Serers sedert 1859 kostte minder moeite. Sedert 1866 wordt aan de Franschen nergens de heerschappij betwist, zoodat zij tusschen St. Louis en den benedenloop van de Gambia een veiligen weg konden aanleggen en een telegraafdraad spannen. De handel tot aan den bovenloop van de Niger kwam in hunne handen, en ook de hoofden aan de verschillende rivieren plaatsten zich onder hunne beschermheerschappij. Intusschen droegen de Negers weinig bij tot ontwikkeling der welvaart, en het aantal Blanken is wegens het moorddadig klimaat zeer gering. De oppervlakte der Fransche bezittingen in S nagambi  wordt geschat op 4 000 □ geogr. mijl en het aantal inwoners op 197 000 (1882). Zij zijn in drie arrondissementen verdeeld, en de hoofdplaats is St. Louis. Van de overige steden, die op Europeesche wijze bestuurd worden, noemen wij: Gor e (2 430 inwoners), Rufisque (2 500 inwoners), Bakel (2 000 inwoners), Dakar (2 800 inwoners) en Dagana (1 200 inwoners). De waarde van den invoer in 1883 beliep 17½ en die van den uitvoer bijna 22 millioen francs. In 1882 vielen er 946 schepen binnen, terwijl 960 er de havens verlieten. Voor 1884 werden de uitgaven geraamd op 2 508 000 francs. Een spoorweg van

St. Louis naar Dakar, 263 Ned. mijl lang, is er geopend, en een spoorweg van Kayes naar Bafoulab  is in aanbouw. In 1883 waren er 34 post- en telegraafkantoren, en de lengte der telegraaflijnen bedroeg er in dat jaar 2 457 Ned. mijl. De hoofdplaats St. Louis is de zetel van een gouverneur en telt 15 496 inwoners (1879).

In het zuidelijk gedeelte van S nagambi  bezitten de Portugeezen eene provincie, die den naam draagt van *Portugeesch Guinea*. Zij is ruim 1 □ geogr. mijl groot en heeft nog geen 10 000 inwoners. Hare hoofdstad is Bolama, — voorts heeft men er de versterkte plaatsen Biss o, Cacheo enz.

Seneschal of *senescalco*, in het midden-euwsch Latijn *senescalco*, afkomstig van het Latijnsche woord *senes* (oud) en het oud-Duitsch woord *soalc* (knecht), beteekent *oudste knecht*, en men bestempelde met dien naam in Frankrijk den staatsdienaar, die voor de tafel des Konings moest zorgen, met het opzicht over het paleis en de financi n was belast, bevel voerde over het leger en de bevoegdheid bezat, in naam des Konings recht te spreken. Het schijnt, dat deze titel dien van maire du paleis (majordomus) vervangen heeft; hij was sedert *Lotharius* erfelijk in het Huis der Graven van Anjou, maar werd in 1191 door *Philippus Augustus* afgeschaft. Sedert dien tijd had men alleen nog seneschals in de provinci n, wier ambt overeenkwam met dat des Konings, die zich „grand s n chal de France” noemde; hun gerechtshof en het district, aan hunne rechtspraak onderworpen, noemde men „S n chausee”.

Senestrey (Ignas von), bisschop van Regensburg, geboren den 13den Juli 1818 te B rnau in de Bovenpfaalz, studeerde te Bamberg en aan het coll ge der Jezu eten te Rome, werd in 1842 tot priester gewijd en zag zich in 1858, omdat de Regeering hem voor een vijand der Jezu eten hield, tot bisschop van Regensburg benoemd. Weldra echter trad hij op als een ijverig voorstander der Jezu eten, riep hen naar het Benedictijner klooster te Regensburg, onderdrukte de lagere geestelijken, plaatste zich in 1867 aan het hoofd der beweging tegen de schoolwet en in 1868 tegen het ministerie *Hohenlohe* en was op het Vaticaansch Concilie een ijverig voorvechter der onfeilbaarheid. Later was hij de ziel der Ultramontaansche machinati n tegen het Rijk en tegen het vrijzinnige Beiersche ministerie.

Senft (Christian Karl Friedrich Ferdinand), een verdienstelijk aard- en delfstofkundige, geboren den 28sten Februari 1810 te Mohra, studeerde te Jena en te G ttingen in de theologie, maar legde zich tevens met ijver toe op de natuurlijke historie. In 1834 werd hij candidaat in de godgeleerdheid, maar tevens leeraar in de natuurkunde aan de school voor boscultuur en vervolgens ook aan het reaal-gymnasium te Eisenach. Hij bepaalde zich vooral bij de verschijnselen der verweering, bij de veranderingen in verbindingen der mineralen. In het bijzonder onderzocht hij de ontledingen, welke de mineralen en rotsoorten door de humus- en veenbestanddeelen ondergaan en verkreeg daardoor belangrijke nitkomsten. Hij schreef: „Lehrbuch der forstlichen Gebirgs- und Bodenkunde (1847, 2

dlm), — „Lehrbuch der forstlichen Naturkunde (1856—1857, 3 dln)”, — „Klassifikation und Beschreibung der Felsarten (1857, bekroond)”, — „Humus, Marsch-, Torf- und Limonitbildungen (1862, bekroond)”, — „Der Steinschutt und Erdboden (1867; 2de druk, 1877)”, — „Die krystallinischen Felsengetheile (1868)”, — „Lehrbuch der Mineralien- und Felsartenkunde (1869)”, — „Synopsis der Mineralogie und Geognose (1875—1877, 2 dln)”, — en „Fels und Erdboden (1876)”.

Sénior (Nassau William), een Engelsch staathuishoudkundige, geboren in 1790 te Dunford in Wilts, heeft zich gedeeltelijk door zijne werkzaamheid als hoogleeraar in de staathuishoudkunde te Oxford en als schrijver, gedeeltelijk door het bevorderen van onderscheidene liberale maatregelen der Regeering verdienstelijk gemaakt, en overleed den 4den Juni 1864. Hij schreef o. a.: „Biographical sketches (1863)”, — „Essays on fiction (1864)”, — „Historical and philosophical essays (1865, 2 dln)”, — „Introductory lectures on political economy (1852)”, — en „Suggestions on popular education (1861)”, — voorts: merkwaardige verhalen uit Turkije, Griekenland, Ierland en Frankrijk.

Senkenberg (Heinrich Christoph, vrijheer von), een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Frankfurt aan de Main in 1704, werd in 1735 hoogleeraar in de rechten te Göttingen en in 1738 regeeringraad te Gieszen. In 1749 vertrok hij als geheim justitierraad naar Frankfurt en in 1750 naar Weenen, waar hij aldelom ontving, Rijkshofraad werd en in 1768 overleed. Hij schreef o. a.: „Selecta juris et historiarum tum anecdota tum jam edita et rariora (1732—1742, 6 dln)”, — „Corpus juris feudalis Germanici (1740)”, — „Corpus juris Germanici publici (1760—1765, 2 dln)”, — en „De jure primarum precum regum Germaniae (1781)”.

Senkowski (Ossip Iwanowitsj), een verdienstelijk Russisch schrijver en een grondig beoefenaar der Oostersche talen, geboren nabij Wilna den 31sten Maart 1800, volbracht in 1819—1821 eene reis door Turkije, Klein-Azië, den Griekschen Archipel, Syrië, Egypte en Nubië en was vervolgens werkzaam bij de Russische zending te Constantinopel. Nadat hij in 1821 bij het Aziatisch departement te Petersburg was geplaatst, werd hij in 1822 hoogleeraar in de Oostersche talen aan de universiteit te Wilna en kort daarop aan die te Petersburg. In 1847 ontving hij een eervol emeritaat, en overleed den 16den Maart 1858. Hij schreef o. a.: „Collectanea (1824—1825, 2 dln)”, — „Supplément à l'histoire des Huns, des Turcs et des Mongols (1824)”, — en „Lettre de Tutundju-Oglu-Mustafa-Aga (1828)”. Voorts leverde hij reisverhalen in tijdschriften, benevens eene verzameling van novellen en satyrische opstellen (nieuwe druk, 1840, 3 dln), alsmede talrijke artikelen in de door hem bezorgde uitgave van de Russische Encyclopaëdie. Wijders vermelden wij van hem de romans: „De val van het Rijk Sijrwan (1842)”, — en „De volmaakte vrouw (1845)”, terwijl hij het tijdschrift: „De leesbibliotheek” redigeerde en later medewerker was aan „De zoon des vaderlands”, waarin hij tegen de talrijk in Rusland heerschende misbruiken te veldde trok.

Sennaar, ook *Dejesirah-Sennaar* (Eiland Sennaar) of kortweg *Dejesirah* (Eiland) geheeten, is bij de inboorlingen van den Egyptischen Soedan de naam van het land, hetwelk tusschen de Witte en Blauwe Nijl is gelegen. In den Egyptischen kanselarijstijl heet het *Dar Sennaar* (district-Sennaar). Het neemt in het noorden een aanvang bij Chartoem en strekt zich zuidwaarts uit tot aan de Sobat, eene zijrivier op den rechter oever van de Witte Nijl op 9° N. B. Het noordelijk gedeelte van het land is geheel vlak. Op 13—14° N. B. verheffen zich enkele granietgevaarten uit de vlakte, en vanhier naar het zuiden vindt men eene aaneenschakeling van berggroepen, die den overgang vormen tot het Alpenland van Abessinië. Door de vlakke kronkelen eenige periodieke rivieren in de richting van het oosten naar het westen, en een groot aantal regenbeken stort zich uit in de Witte en Blauwe Nijl. Het vlakke land, dat zich met eene zeer flauwe helling boven de oppervlakte van het water verheft, bestaat uit leem en alluvium met conglomeraat, en de verweering der granietgevaarten levert veldspaatachtige gruismassa's, die der boomen eene humuslaag. Het met steengruis bedekte land tusschen de bergen bevat eene groote hoeveelheid ijzer en goud. De plantengroei is er vooral langs de rivieren zeer welig. Oorspronkelijke wouden wisselen er af met kreupelhout, met hoog en dicht begroede welden en met steppen, die slechts zelden in barre woestijnen veranderen. De bevolking bestaat grootendeels uit den Negerstam der Foendj, die in den aanvang der 16de eeuw de Witte Nijl overschreden, het land veroverden, de aldaar wonende Bedoeïnen tot onderwerping brachten en het Rijk Sennaar stichtten, dat in 1820 door den Paaja van Egypte in besit genomen en in eene Egyptische provincie herschapen werd. Al de inwoners zijn Mohammedanen. — De hoofdstad Sennaar, te voren tevens die van het Rijk der Sjilloek, op den rechter oever van de Blauwe Nijl gelegen, heeft eene moskee en een vervallen paleis van den voormaligen Koning, eenige fabrieken en 10000 inwoners. De tweede stad des lands is Wol ed Medineh met 16000 inwoners en een hoogerrechtshof, desgelijks aan de Blauwe Nijl. De derde stad is de belangrijkste handelsplaats, Mesalamieh met 20000 inwoners. In het noordelijk gedeelte heeft men onderscheidene karavaanwegen, die de plaatsen aan de Blauwe Nijl met andere aan de Witte Nijl verbinden.

Sennebladeren, zie *Cassia*.

Sennerij noemt men de inrichting tot het maken van kaas, inzonderheid in de Zwitsersche Alpen. De herder draagt er den naam van *Senn*, zijn verblijf dien van *Sennehut*. Zie voorts onder *Alpenveestel*.

Sennyey (Paul, vrijheer von), een verdienstelijk Hongaarsch staatsman, geboren in 1822 in het comitaat Semplin, was in verschillende administratieve betrekkingen werkzaam en werd voorts honorair-secretaris der Koninklijk-Hongaarsche Hofkanselarij. In 1848 werd hij lid van den Rijkadag en behoorde er tot de Legimistische partij. In datzelfde jaar keerde hij echter tot het ambtelooze leven terug. In 1850 werd hij vicepresident van den Hongaar-

schen stadhouderslijken Raad, maar ook deze betrekking liet hij weldra varen. Na dien tijd naderde hij tot de zijde van *Deák*, werd in 1865 schatmeester van het Hongaarsch Bestuur, doch legde in 1867 ook dit ambt neder. In 1872 zag hij zich weder afgevaardigd naar den Rijksdag, kwam in 1874 aan het hoofd der conservatieve partij en zag zich in 1885 benoemd tot *judex curiae* en tot president van het Huis der Magnaten. Hij behoort tot de voornaamste staatsmannen van Hongarije.

Senonen was de naam van een volk in Gallia Lugdunensis, gevestigd in het zuidelijk gedeelte van Isle de France en in het noordwesten van Champagne. Hier lag hunne hoofdstad Agendicum, thans Sens. Een gedeelte van dat volk trok naar Umbrîë in Italië, en waarschijnlijk waren het Senonische Galliers, die in 890 vóór Chr. Rome in brand staken. Later namen zij deel aan den oorlog der Etruscera, Umbrîërs en Samnieten tegen Rome en leden met dezen in 295 bij Sentinum de nederlaag. In den slag van 284 tegen de Romeinen behaalden zij de overwinning, maar werden een jaar daarna door den consul *P. Dolabella* geheel tot onderwerping gebracht, waarna op hun grondgebied de kolonie Sens Gallica (Sinigaglia) verrees.

Sens, eene arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Yonne, aan de Yonne en aan den spoorweg van Parijs naar Dijon, is de zetel van een aartsbisschop en van een paar rechtbanken, heeft eene fraaie hoofdkerk, 14 andere kerken, een lyceum, een theologisch seminarium, eene boekery van 12000 deelen, een rijk archief, een museum van Romeinsche oudheden, een aantal fabrieken en omstreeks 14000 inwoners (1881). Zij is het oude Agendicum, de hoofdstad der Senonen.

Sensualismus is in de psychologie de stelling, dat al onze denkbeelden oorspronkelijk op den grondslag der zinnelijke waarnemingen, alsoo op aandoeningen der zintuigen berusten. De voornaamste voorstanders van dit gevoelen zijn *Hobbes* en *Condillac* en in lateren tijd *Auguste Comte*. Het sluit de mogelijkheid niet uit, dat zich uit de zintuigelijke gewaarwordingen hoogere denkbeelden ontwikkelen; doch anderen gaan verder en beweren, dat de ware kennis zich enkel bepaalt tot datgene, wat een voorwerp is der zinnelijke waarneming, ja, zij noemen alles onwaar, wat de grenzen onzer ervaring overschrijft. — Ook geeft men dien naam aan een stelsel, dat voor goed en kwaad geen anderen maat-

staf kent dan de streeling der zinnen.

Sentimentaliteit is de stemming des gemoeds, waarbij de mensch met betrekking tot de omstandigheden des levens of bij het aanschouwen der natuur zijn gevoel laat werken en tevens met ijver datgene zoekt, wat geschikt is het gevoel te prikkelen. Hierbij is op te merken, dat het gevoel, zich ontslaande van de leiding van het verstand, gewoonlijk tot eenzijdigheid, tot overdrifving, tot onwaarheid vervalt. Op het gebied der poëzij hebben *Schiller* en *Goëthe* het sentimenteetele „het overwicht van het subjectieve op het objectieve” genoemd. Het verheft zich op de vleugelen des gevoels boven de werkelijkheid en jaagt hersenschimmen na. Ook verliest het zich wel in eene zee van tranen en in eene herhaling van jammerklachten. Onder de sentimenteetele schryfvers in Nederland behoort de eerste plaats te worden toegewezen aan *Rhynvis Feith*, die echter later zelf dezen schrijffrant afkeurde.

Separatisten of *afgescheidenen*, van het Latijnsche woord *separare* (scheidend), noemt men hen, die zich uit een bepaald kerkgenootschap verwijderen, omdat zij zich met de gewijzigde gevoelens van dit laatste niet langer kunnen vereenigen. In ons Vaderland wordt die naam zeer vaak gegeven aan de uit het verband der Nederlandsche Hervormde Kerk uitgetreden Oud-Gereformeerden of *Christelijk Gereformeerden* (zie aldaar).

Sepia L. of *inktvisch* is de naam van een weekdier uit de orde der *Koppootigen* (Cephalopoda), uit de familie

Sepia officinalis.

der *Tweekiewigen* (Dibranchiata) en onder de familie der *Tienpootigen* (Decapoda). Dit dier heeft een ovaal lichaam, lange, smalle vinnen, 8 korte en 2 lange vangarmen, die aan de binnenzijde van eene dubbele rij zuignappen zijn voorzien en die het kan intrekken, en eene kalkachtige, poreuse rugplaat. De eieren, onder den naam van *zeeschuim* bekend, gelijken op een druiventros. De gewone *sepia* (*S. officinalis L.*, zie bijgaande figuur) heeft eene witachtige, rood gestippelde, gladde huid, wordt $4\frac{1}{2}$ Ned. palm lang en is in alle Europeesche zeeën, inzonderheid op de Nederlandsche kust, te vinden. De vangarmen omgeven de mondopening, welke van twee zware kaken in den vorm van een vogelsnavel zijn voorzien. Zij leven van dierlijk voedsel, vooral van vischen, kreeften, krabben enz. De rugplaat (of *Sepiae*) is $1\frac{1}{4}$ — $2\frac{1}{2}$ Ned. palm lang en 4 tot 8 duim breed, elliptisch van ge-

daante en aan beide zijden gewelfd. Zij is wit, broe, zoutachtig van smaak en bevat 85% koolsuur calcium, 4% organische bestanddeelen en voor 't overige water en zouten. Men gebruikt ze in sijn gewreven toestand als tand- en polijstpoeder. Het vleesch der sepla wordt in Italië door behoefstigen gegeten. Het vocht uit den inktzak is eene bekende bruine schilderverf. In gedroogden toestand is het glanzig donkerbruin, onoplosbaar in water en wijngeest, maar oplosbaar in bijtende loog. Om het als waterverf te gebruiken, droogt men het vocht zoo snel mogelijk, wrijft het met bijtende kalk, kookt het $\frac{1}{2}$ uur en filtreert het, waarna men het filtraat neutraliseert. De neerslag wordt gewaschen, gedroogd en met Arabische gom gewreven. De beste soort komt uit Rome.

Sepp. Onder dezen naam vermelden wij:

Christiaan Sepp, een verdienstelijk teekenaar en graveur, geboren in den aanvang der 18de eeuw te Goelar, waar sijn vader de betrekking van conrector bekleedde. Hij vestigde zich als koopman te Hamburg en wijdde sijn vrijen tijd aan wetenschappelijke nasporingen, vooral op het gebied der entomologie, waartoe hij eene merkwaardige verzameling van werktuigen in gereedheid bracht. Later — doch vóór 1739 — vertrok hij naar Amsterdam en maakte er zich verdienstelijk door de vervaardiging van land- en zeekaarten, alsmede door de uitmuntende gravures, die hij leverde bij sijn werk: „Beschouwingen der wonderen Gods in de minst geachte schepselen of Nederlandsche insecten naar hunne aanmerkelijke huishouding, verwonderlijke gedaantewisseling en andere wetenschappelijke bijzonderheden”. Van dat werk leverde hij alleen de eerste 60 platen, terwijl aan de bewerking der volgende deel genomen werd door sijn oudsten zoon. Hij overleed in Augustus 1775.

Jan Christiaan Sepp, een zoon van den voorgaande en geboren te Amsterdam den 8sten November 1739. Reeds vroeg trad hij in de voetstappen van sijn vader, hanteerde met goed gevolg penseel en gravenaal, verzamelde met sijn vader een groot aantal insecten, zette de beschrijving van deze voort, werd boekhandelaar, leverde de platen voor het bij hem uitkomende werk van *Cornelis Nozeman*: „De Nederlandsche vogelen”, werd in 1781 door de Doopsgezinde gemeente der oude Vlamingen tot leeraar gekozen, gaf als vertaling uit: *Edwards en Catesby's* „Uitlandsche vogelen”, — de „Afbeelding en beschrijving van artsenijgewassen”, — de „Flora Batava” van den Utrechtschen hoogleeraar *Kops*, en overleed den 23sten November 1811.

Jan Sepp, een ijverig beoefenaar der insectenkunde en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Amsterdam den 18den September 1778 en zette de uitgave voort van de werken over de insecten en de vogelen, alsmede der „Flora Batava”. Dat over de vogelen werd in 5 foliodeelen met 250 afbeeldingen voltooid en dat over de vlinders vervolgd tot aan het zevende deel. Voorts bezorgde hij de uitgave van de „Afbeelding en beschrijving van Surinaamsche vlinders” en van het „Bloemkundig woordenboek”. Hij overleed den 19den December 1853. — Door sijn zoon *Cornelis Sepp* (geboren 20 September 1810, overleden 31 Januari 1868) werd de

uitgave van het werk over de insecten en die van de „Flora Batava” met kracht voortgezetz.

Christiaan Sepp, een verdienstelijk Nederlandsch godgeleerde en een zoon van *Jan Sepp* bovenvermeld. Hij werd geboren te Amsterdam den 3den April 1820, en was achtervolgens Doopsgezind predikant te Westzaan, te Zaandam en te Leiden, alwaar hij in 1875 eershalve den doctorsrang en in 1882 een eervol emeritaat ontving, waarna hij zich vestigde te Amsterdam. Hij leverde onderscheidene vertalingen, alsmede talrijke artikelen in tijdschriften, vooral in de „Godgeleerde Bijdragen”, waarvan hij van 1855 tot 1866 redacteur was, en schreef: „Herinneringen uit het leven van een hulprediker (1846)”, — „Bengel, een waardig discipel van den Heer. Eene voorlesing met bijlagen (1848)”, — „Onderzoek naar de leer des N. Testaments over de H. Schriften des Ouden Verbonds (1849)”, — „De zeven kruiswoorden (1856)”, — „Geschiedenis der theologie in Nederland van 1787—1858 (1860; 3de druk, 1857)”, — „Johannes Stinstra en sijn tijd, eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18de eeuw (1865—1866)”, — „Geschiedkundige nasporingen (1872—1875, 3 din)”, — „Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16de en 17de eeuw (1873—1875, 2 din)”, — „Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming (1879)”, — „Polemische en irenische theologie. Bijdragen tot hare geschiedenis (2de druk, 1882)”, — „Bibliographische mededeelingen (1883)”, — „Kerkelijke studien (1885)”, — en „Bibliotheek van Nederlandsche kerkgeschiedschrijvers (1886)”.

Johann Nepomuk Sepp, een verdienstelijk R. Katholiek schrijver over kerkgeschiedenis. Hij werd geboren den 7den Augustus 1816 te Tölz in Beieren, studeerde te München in de wijsbegeerte en in de theologie en vervaardigde aldaar sijn „Leben Jesu (1842—1845, 5 din; 2de druk, 1865, 7 din)”, een tegenhangen van het werk van *Strauss*, waarin hij optrad als een leerling van *Schelling* en *Görres*. Nadat hij in 1845 eene reis had volbracht door Syrië, Palaestina en Egypte, werd hij hoogleeraar in de geschiedenis te München, doch reeds in 1847 met zeven zijner ambtgenooten uit de hoofdstad verbannen. Daarentegen zag hij zich in 1848 gekozen tot lid van het Parlement te Frankfort, in 1849 tot lid van de Beiersche Kamer en in 1850 weder in zijne betrekking hersteld. In 1867 werd hij emeritus verklaard, maar in 1868 afgevaardigd naar het Deutsche Tolparlement en in 1869 naar de Beiersche Kamer, waar hij in 1870 en 1871 ijverde voor de eenheid van Duitschland. In 1872 volbracht hij op kosten des Rjks op nieuw eene reis naar Palaestina, en van zijne geschriften vermelden wij: „Das Heidenthum und dessen Bedeutung für das Christenthum (1853, 3 din)”, — „Thaten und Lehren Jesu mit ihrer Weltgeschichtlichen Beglaubigung (1864)”, — „Geschichte der Apostel vom Tode Jesu bis zur Zerstörung Jerusalems (2de druk, 1866)”, — „Jerusalem und das Heilige Land (1862—1863, 2 din; 2de druk, 1873)”, — „Neue architektonische Studien und historisch-topographische Forschungen in Palaestina (1867)”, — „Ludwig Augustus, König von

Bayerna (1869)", — „Altbayrische Sagenschatz (1876)", — en „Gürres und seine Zeitgenossen (1877)".

Septime noemt men in de muziek op elke schaal den toon, welke de zevende is van den als grondtoon aangenomen toon. De septime is een dissonneerende interval, maar hoogst belangrijk voor de harmonie, daar zij het keerpunt vormt van een accoord en tevens het eenige middel is om de accoorden tot eene onafgebroken keten van harmonische klankverbindingen te maken. Men heeft de *kleine* of *dominant septime*, bestaande uit 4 heele en 2 halve tonen (bijv. *g-f, d-c*) in de verhouding van 5:6, — de *grootse septime*, bestaande uit 5 heele en een grooten halven toon (bijv. *c-ä, d-oia*) in de verhouding van 8-15. — en de *verminderde septime*, bestaande uit 2 heele en 3 grootse halve tonen (bijv. *gis-f, ä-ae*) in de verhouding van 75-128.

Septimer (De), een bergpas in de Alpen van Grauwbunderland, verheft zich ter hoogte van 2311 Ned. el en verbindt de dalen Oberhalbstein en Bergell, of liever de Bodensee met het meer van Como. Die bergpas werd in de dagen der Romeinsche heerschappij en ook nog in de middeleeuwen druk bezocht, terwijl men thans veelal van minder moeilijke verbindingswegen gebruik maakt.

Septuagesima of de *zeventigste* is in den kerkelijken almanak de 9de zondag of de 70ste dag voor Paschen. Zie voorts onder *Vasten*.

Septuaginta of de *Zeventig* (LXX) noemt men gewoonlijk de zeventig vertalers, die eene Grieksche overzetting van het Oude Testament hebben geleverd. De Israëlieten, vóór den aanvang onzer jaartelling in grooten getale te Alexandrië gevestigd, vergaten allengs hunne moedertaal, zoodat hunne gewijde schriften vóór en na in het Grieksch werden overgebracht. Het blijkt, dat die schriften onder de handen zijn geweest van verschillende bewerkers en dat de vertaling op vele plaatsen eer eene omwerking mag heeten dan eene getrouwe vertolking. Ook vindt men hierin toevoegselen tot de geschriften van *Daniël* en *Esther*, welke in den Hebreeuwsehen codex ontbreken, alsmede eenige apocryphe boeken, welke men elders vruchteloos zoekt. Intuschen verkreeg deze vertaling — aan zeventig personen toegeschreven — eerlang een groot gezag en werd nevens den Hebreeuwsehen tekst in de synagoge gebruikt. De Kerkvaders handhaafden zelfs de inspiratie van deze overzetting en stelden haar gelijk met het oorspronkelijke. Daar er vele afschriften en daaronder zeer gebrekkige van vervaardigd werden, wendde reeds *Origenes* pogingen aan, den zuiveren tekst der vertaling te herstellen. Zijne „Hexapla" bevatte den Hebreeuwsehen tekst met Hebreeuwse en Grieksche letters, de vertaling van *Aquila*, die van *Symmachus*, die der „Zeventig" en die van *Theodotion*. Van dit boek van *Origenes*, alsmede van zijne „Tetrapla" is echter niets bewaard gebleven. De nieuwere uitgaven der Grieksche vertaling des Ouden Testaments berusten op de beide codices: „Vaticanus" en „Alexandrinus". De beste is die van *Tischendorf* (5de druk, 1875)".

Sepulveda (Juan Ginez), een Spaansch geschiedschrijver en geleerde, geboren in 1400 te Pozo Blanco bij Cordova, studeerde te

Cordova, Alcala de Henares en Bologna, zag zich in 1536 door *Karel V* tot Rijkshistoriograaf benoemd en woonde bij afwisseling te Valladolid, Cordova en Madrid, totdat hij in 1557 een canonicaat te Salamanca verkreeg, waar hij den 23sten November 1574 overleed. Zijne verdienste bestaat hoofdzakelijk in de bevordering van de kennis der klassieke letterkunde in zijn vaderland en in de bestrijding van de scholastieke geleerdheid van die dagen. Zijn voornaamste geschrift heeft tot titel: „Historias Caroli V imperatoris libri XXX", eerst in 1775 teruggevonden en door de Koninklijke Academie te Madrid te gelijk met andere geschriften van *Sepulveda* in 1780 in 4 deelen uitgegeven. Andere werken van dezen schrijver, zooals: „De rebus Hispanorum gestis ad novum orbem Mexicumque libri VII", — „De rebus gestis Philippi II libri III", — „De vita et rebus gestis Aegidii Albornoti libri II", zijn uitgegeven te Keulen in 1602.

Sequaners (De) vormden een volk van Keltischen oorsprong tusschen de Jura en de Arar (Saône), met Vesontio (Besançon) als hoofdstad. Zij hadden eigen Koningen en waren vjandig gesind jegens de Aeduers, tegen welke zij omstreeks 70 vóór Chr. de Germanen onder *Aricovistus* te hulp riepen. Deze bracht hen zelve tot onderwerping en ontrukte hun een groot gedeelte van hun grondgebied, totdat *Caesar* hem verdreef, om aldaar, evenals in geheel Gallië, de Romeinsche heerschappij te vestigen.

Sequentia zijn liederen in het oude kerkgezag, alzoo genoemd, omdat zij in het „granduale" op het „Halleluja" volgen (sequi). Aanvankelijk waren zij herhalingen der melodie met de laatste lettergreep van het „Halleluja", en daar men vervolgens hiertoe een prozatekst besigde, werden zij ook wel „proza's" genoemd. Thans heeft men in de K. Katholieke Kerk slechts 5 sequentia, namelijk: „Victimae paschalis laudes (uit de 11de eeuw)", — „Veni sancte spiritus (naar men wil van *Robert*, koning van Frankrijk)", — „Lauda Sion salvatorem (van *Thomas van Aquino*, † 1274)", — „Stabat mater (van *Jacoponus*, † 1306)", — en „Dies irae (van *Thomas van Celano*, † 1250)". Onderscheidene „sequentia" zijn omgewerkt en ook in Protestantse gezangboeken opgenomen. Eene verzameling van oude „sequentia" is uitgegeven door *Kabrein* (1873), en men heeft van *Bartsch*: „Die lateinische Sequenzen des Mittelalters (1868)".

Sequestratie is eene soort van bewaargeving eener zaak, waarover tusschen twee personen verschil bestaat, aan een derden, die haar na beslissing van het geschil met de vruchten aan den rechthebbende ter hand stelt. Deze bewaarhouder wordt „sequester" geheeten en mag zich niet dan om bepaalde redenen onttrekken aan de sequestratie vóórdat het vonnis gevallen is. Terwijl de eigenlijke bewaargeving alleen bij overeenkomst plaats heeft, kan de sequestratie ook geschieden op rechterlijk bevel. Haar doel is: de zaak in geschil ongeschonden te bewaren ten behoeve van den rechtmatigen eigenaar. Zij kan, in tegenstelling van bewaargeving, zich ook tot onroerende goederen uitstrekken. De rechter

kan haar bevelen op verzoek van partijen en ook ambtshalve, doch de alzoo benoemde sequester moet jaarlijks rekening van zijn beheer afleggen voor de rechtbank. Ambtshalve kan de rechter sequesteratie bevelen van roerende zaken, die onder een schuldenaar zijn in beslag genomen, van eene roerende of onroerende zaak, waarvan het eigendom of het bezit tusschen twee of meer personen in geschil is, en van zaken, welke een schuldenaar tot kwijting zijner schuld aanbiedt. De sequester moet voor de toevertrouwde zaken zoo goed zorgen als voor zijne eigene; hij mag ze niet gebruiken en ook niet onderzoeken, welke ze zijn, wanneer ze hem in een gesloten kist of verzegelden omslag worden toevertrouwd. Schade buiten zijne schuld komt echter niet voor zijne rekening, en voor de kosten, door hem ter sake van sequesteratie aangewend, wordt hij schadeloos gesteld.

Sequoia Endl. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Keyeldragere* (Coniferae). Men kent daarvan twee soorten, die beide in Californië te huis behooren, maar ook elders als sierboomen worden gekweekt. Zij hebben reusachtige afmetingen, vooral de zoogenaamde *Mammoetboomen* van den Sierra Nevada (*S. gigantea Endl.*, *Wellingtonia gigantea Lindl.* of *Washingtonia gigantea Winkl.*). Deze worden gemiddeld 100 Ned. el hoog, en één der boomen, de „Vader des Woods” geheeten, was 144 Ned. el hoog en had bij den grond een omvang van 35 Ned. el. Hij ligt sedert lang ter aarde en is hol, zoodat een mensch er zonder hinder over eene lengte van 50 Ned. el in kan doordringen. Men schat zijn ouderdom naar het aantal jaarringen op 3 000 tot 6 000 jaren.

De andere soort is *S. sempervirens Endl.* (*Taxodium sempervirens Lamb.*). Deze boom groeit ook in de bergstreek van Californië, maar over uitgestreker gebied. Hij is minder hoog dan de voorgaande soort, maar exemplaren, die 90 Ned. el hoog zijn, behooren niet tot de zeldzaamheden. Zij onderscheidt zich van *S. gigantea* door kleiner kegels en door den vorm der bladeren. Het hout van beide soorten is rood van kleur en wordt tot timmerhout gebruikt.

Seraf, een Hebreeuwsch woord, in het meervoud *seraphim*, is in het Oude Testament de naam van gevlugelde wezens of engelen, die onder het zingen van lofliederen den troon van *Jahova* omgeven. Later werden zij gelijk gesteld met de cherubim. Zie onder *Cherub*.

Serafsjan (De Goudstroomende) is de naam van eene rivier in Toerkistan. Zij ontspringt op den Serafsjangletscher op 39½ N. B. en 70°40' O. L. van Greenwich, stroomt westwaarts tusschen de Karatjetsaee- en de Serafsjanketen, kronkelt in de vlakke langs Samarkand en Bokhara en stort zich uit in het steppemeer Dengis zonder de Amoë Darja te bereiken. Zij is vooral merkwaardig wegens de talrijke kanalen, die haar water naar de bouw- en weilanden brengen.

Seraf, een Perzisch woord, door ons naar het Italiaansche *Seraglio* in *Seraïl* veranderd, is in ruimeren zin de geheele huis- en hofhouding van een vorst. *Seraf-Boernoë* (de serailspita) is eene wijk van Constantinopel

tusschen de Zee van Marmora en de Bosporus, met het oude paleis der Sultans, te voren dat der Byzantijnsche Keizers. Men geeft den naam van seraf in het algemeen aan groote gebouwen.

Seraing, een merkwaardig vlek in de Belgische provincie Luik, in het zuidwesten van de stad Luik en aan den spoorweg van hier naar Namen gelegen, was te voren het zomerverblijf van den Vorst-Bisschop van Luik. Thans heeft men er het voormalig bisschoppelijk paleis, onderscheidene villa's, steenkolen- en sluingroeven, eene glasblazerij, eene kristalfabriek en eene uitgebreide machinesfabriek, door *John Cockerill* in 1822 gesticht. De bevolking telt er ruim 24 000 zielen.

Serajewó, zie *Bosno Serai*.

Serampoer, eene stad in het Britsch-Indische presidentschap Bengalen, op den rechter oever der Hoegli en een station van den Gangesepoorweg, ligt 80 Ned. mijl ten noorden van Calcutta en was oorspronkelijk eene Deensche factorij onder den naam van Frederiksnagor; zij is den 22sten Februari 1845 door de Deensche Kroon met de overige Oost-Indische bezittingen aan de Britsch-Oost-Indische Compagnie verkocht. Er zijn ruim 24 000 inwoners, en zij was te voren het middenpunt der zendingswerkzaamheid met eene vermaarde boekdrukkerij.

Serapis, eigenlijk *Osirapi* (Osiris-Apis) of *Osirisi* als *Apis*, was eene Egyptische godheid en wel de ziel van *Osirisi*, levende in den stier *Apis*, terwijl *Osirisi* zelf koning was der onderwereld. Hij wordt beschouwd als de god der geneeskunde en door velen vereenzelvigd met *Asclepias* (Aesculapius). De dienst van *Serapis* kwam in Egypte in zwang in den tijd der *Ptolemaeussen*, die te zijner eere een grooten tempel (Serapeum) deden verrijzen te Alexandrië. Vóór dien tijd bestond reeds zulk een tempel te Memphis, waarvan men in den jongsten tijd de bouwvallen met de grafkamers van *Apis* ontdekt heeft. De dienst van *Serapis*, verbonden met dien van *Isis*, verspreidde zich weldra naar het westen en erlangde in het Romeinsche Rijk eene aanmerkelijke uitbreiding. Hij werd voorgesteld met een gelaat, hetwelk op dat van *Zeus* (Jupiter) gelijkt, en naast hem bevond zich een door eene slang omkronkeld dier met een honds-, leeuwen- of wolfskop. Een merkwaardigen tempel van *Serapis* heeft men bij *Pozzuoli* (zie aldaar).

Seraskier is een Perzisch woord, hetwelk minister van Oorlog beteekent. De seraakier bekleedde in Turkije na de verdediging der Janitsaren, in plaats van den janitsjerlagassi, de hoogste militaire waardigheid. *Seraskierkapoessi* of het ministerie van oorlog wordt gewoonlijk door de Europeanen het Seraskieraat genoemd.

Serawak is de naam van een Rijk op de noordwestkust van Bornéo. Het was te voren onderworpen aan Broenal en grenst in het zuiden aan Sambas, in het oosten aan Broenal en in het noorden en westen aan de Zee en is, met uitzondering van eenige bewoonde plekken, geheel met bosschen bedekt, waarin apen, herten en wilde zwijnen huisvesten. Het klimaat is er vochtig en zeer warm, en de bodem bestaat er uit zandsteen en graniet.

Tot de uitvoerartikelen behooren er antimonium en kamferolie. Voorts heeft men er de aandacht gevestigd op de prachtige houtsoorten, die aldaar langs de oevers der rivieren groeien. — De evenzoo genoemde stad, bij de inlanders *Koetschie*, telt 15000 inwoners. De inboorlingen des lands zijn Dajaks, die in 20 stammen zijn verdeeld en verschillende talen spreken, — voorts vindt men er Maleiers langs de kust. In 1841 ontving de Engelschman *Brooke* een gedeelte van Serawak van den Sultan van Broenai, en hij heeft dat gebied als onafhankelijk souverein met den titel van radja zoo goed bestuurd, dat de bevolking en de handel er aanmerkelijk zijn toegenomen.

Serenade (Eene) is eigenlijk een *avondlied*, hetwelk zonder of met begeleiding van instrumenten gezongen wordt, en in het algemeen een muziektuk, waarin de zang verreweg de overhand heeft. Er bestaan uitstekende serenades van *Beethoven*, *Brabms*, *Volkman* enz. In meer bepaalden zin is eene serenade een lied, dat des nachts door een jongeling bij het venster zijner aangebedene gezongen wordt, — eene hulde, welke dient, om van hare zijde eenig teeken van goedkeuring uit te lokken.

Seres, in het Turksch *Sirüs*, eene stad in het Turksche ejalet Saloniki, niet ver van de Karasoe (Strymon) en van het Tachynmeer, is de zetel van een Griekschen aartsbischoep en van een kaimakam. Men heeft er een kasteel, onderscheidene moakeeën en Grieksche kerken, vele aanzienlijke gebouwen, een aantal fabrieken, eenlevendigen handel in tabak, katoen, graan enz. en tussehen de 20- en 30000 inwoners. In hare omstreken wordt veel rijst, ooft en groente verbouwd; ook wint men er veel zijde. Seres is het oude *Serrai* of *Siris* uit de dagen van *Xerxes*.

Sereth, *Sireth* of *Hierasus* is de naam eener zijrivier van de Donau op haren linker oever. Zij ontspringt in de Boekowina op de Carpathen, bereikt na een loop van 110 Ned. mijl Moldavië, waar zij als hoofdriever doorheen kronkelt, stroomt zuidwaarts, voorts zuidoostwaarts, vormt de grenzen van Walachije en bereikt na een loop van 470 Ned. mijl de hoofdriever tussehen Braïla en Galatz. Tot hare zijrivieren behooren de Moldawa, Bistritza, Totroesj en Berlad. — Ook eene districtshoofdstad met bijna 7000 zielen in de Boekowina draagt dien naam.

Sergel (Johann Tobias von), een verdienstelijk Zweedsch beeldhouwer, geboren den 8sten September 1736 te Stokholm en een leerling van *l'Archésque*, ging later naar Parijs en vervolgens naar Rome, waar hij 12 jaar vertoefde. Hij beitelde aldaar in marmer: „Een liggende Faun”, — „Diomedes met het ge-roofde Palladium”, — „Amor en Psyche”, — „Mars en Venus”, — „Venus Kallipygos”, — „Othryades”, — en eene reusachtige groep, voorstellende: „De geschiedenis, aan den kanselier Oxenstierna de daden van Gustaaf Adolf verhalend”. Voorts modelleerde hij het standbeeld van *Gustaaf III*, dat in 1796 van brons gegoten werd. Ook vervaardigde hij te Stokholm het praalgraf van *Gustaaf Wasa*, het gedenkteeke van *Descartes*, een basrelief, de opstanding voorstellend, twee enge-len voor het altaar in de Domkerk te Karl-

stad, vele marmeren borstbeelden, enz. Hij onderscheidde zich door een ernstigen stijl, en overleed als eerste beeldhouwer des Konings en professor aan de académie te Stokholm op den 26sten Februari 1818. Hij was ridder der Wasa-orde en lid van verschillende buitenlandsche academiën.

Sergijewak of *Sergijewsk-Possad*, een zeer rijk klooster in Rusland en eene druk bezochte bedevaartplaats, 64 Ned. mijl van Moskou, met vele kerken, een keizerlijk paleis, een paleis van den metropolitaan, talrijke fabrieken en ruim 27000 inwoners (1875), werd gesticht door den heiligen *Sergij* onder de regeering van *Simeon de Troitsche*, voortin de dagen van *Iwan IV de Verschrikkelijke* met steenen muren en torens en in 1609 met eene diepe graacht omringd. Hier gaf *Sergij* in 1808 zijn zegen aan den Grootvorst *Dmitri*, toen deze ten strijde trok tegen *Mamoi*. Ten tijde van *Wasili Sjoeskoi* (1608) werd het klooster maanden lang door 80000 Polen belegerd, doch door eenige honderden krijgsknechten en de monniken dapper verdedigd. Gedurende een opstand der Strelitzen namen de Czaren *Iwan* en *Peter* derwaarts de vlucht. In dat klooster zijn de graven van *Boris Godoenow*, van zijne gemalin en van zijn zoon *Fedor*, — van de ongelukkige *Kesma*, de gemalin van *Magnus*, koning van Lijfland, en van andere beroemde personen. Ook vindt men er de zilveren dookdijk van den wonderdoener *Sergij*.

Sergipe, eene der oostelijke kustprovinciën van Brazilië, tussehen Alagoas en Bahia gelegen, telt op bijna 710 □ geogr. mijl ruim 211000 inwoners (1888), onder welken zich omstreeks 26000 slaven bevinden. Het land is aan de kust vlak en gedeeltelijk seer vruchtbaar en goed bebouwd, gedeeltelijk met bosch bedekt; in het binnenland echter wordt het hooger en onvruchtbaarder. De voornaamste rivieren zijn er de San Francisco en de Rio Vasabaris, en tot de belangrijkste voortbrengselen behooren er graan, katoen, suikerriet, tabak, vanille, ipecacuanha, runderen, paarden, zwijnen, leder en zout. De voornaamste bezigheden zijn er landbouw en veeteelt; de handel is er nog van weinig belang en de nijverheid in hare kindsheid. Men heeft er 175 scholen met 5651 leerlingen en er verschijnen 5 tijdschriften. Er zullen eenige spoorwegen worden aangelegd. De hoofdstad is Aracaju, aan de Cotinguiba, met eene goede haven en 5000 inwoners. Ten zuiden van deze, aan den mond der Vasabaris, ligt Sergipe del Rey, de voormalige hoofdstad, met suiker- en tabaksfabrieken, eene goede haven en 900 inwoners.

Sergius is de naam van vier Pausen. *Sergius I*, geboren te Antiochië in Syrië en opgevoed te Palermo, beklom den 6den December 687 den pauselijken Stoel en bracht de 6 canones van het concilie te Constantinopel (692) tot stand, waardoor de scheiding van de Grieksche en Latijnsche Kerk werd voorbereid. Men meent voorts, dat hij bij de mis het „Agnus Dei” ingevoerd heeft. Hij overleed den 9den December 701. — *Sergius II* heette eigenlijk *Petrus*, was aarts priester te Rome en werd in 844 tot Paus gekozen. Hij handhaafde zich in zijne waardigheid tegenover Keizer *Lotharius*, wiens bevestiging hij niet gevraagd had, en overleed den 12den April 847. — *Sergius*

III werd reeds als diaconus van onderscheidene ondeden beschuldigd, maar beklom niettemin in 940, geholpen door de beruchte vrouwen *Theodora* en *Marocia*, welke laatste hem den lateren Paus *Johannes XI* schonk, den pauselijken zetel en overleed in 911. — *Sergius IV* was bisschop van Alba, toen hij den 21sten Augustus 1002 tot paus gekozen werd. Hij overleed den 13den Mei 1012. Hij heette eigenlijk *Bocca di Porco* (Varkensanoet).

Sering (*Syringa L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Oleaceae*. De gewone *sering* (*S. vulgaris L.*) groeit algemeen in onze tuinen als een boomachtige heester met paarre of witte bloemen en is afkomstig uit Hongarije. Zijne bladeren zijn eirond, gaafrandig, toegeepit en in het bezit van een hartvormigen voet. Ook andere soorten, zooals *S. chinensis* en *S. persica* zijn er niet zeldzaam.

Seringapatnam of *Seringapatnam*, de hoofdstad der Britsch-Indische provincie Mysore, ligt op een eiland der Kaweryrivier, bezit een fort en onderscheidene paleizen en telde in haren bloeitijd als residentie van *Typpoo Saib* 15000 inwoners, doch in 1872 nog geen 11000. Zij werd den 4den Mei 1798 door de Engelschen veroverd, en bij die gelegenheid sneuvelde *Typpoo Saib*.

Seriphos, *Serfo*, *Serfanto* of *Scripho*, een eiland in de Aegeesche Zee, tot den Grieksch-nomos der Cycladen behoorende, ligt ten zuiden van *Thermia*, telt bijna 3000 inwoners, is kaal en rotsachtig, levert slechts wijn en nien en bevat veel magneet- en roodijzersteen. De hoofdstad is *Livadion* in het zuidoostelijk gedeelte. Dit eiland vervult eene merkwaardige rol in de Grieksche mythe als de plaats, waar *Danaë* en *Persuus*, door *Acrisius* te vondeling gelegd, opgevischt werden, — waar *Persuus* opgroeide en door middel van het hoofd der *Gorgone* de inwoners in steenen veranderde. Later vestigden er zich volkplantingen der Ioniers, en dezen namen deel aan den oorlog tegen de Perzen. Onder de Romeinsche Keizers was *Seriphos* een verbanningsoord en in 1537 werd het veroverd door de Turken.

Serpa Pinto (*Alexandre Alberto da Rocha*), een Portugeesch reiziger, geboren den 20sten April 1846 te Tendars in het district *Vizieu*, bezocht de militaire school, werd in 1864 onderofficier en nam in 1869 deel aan de expeditie tegen het oproerig stamhoofd *Bonga* aan de *Sambesi*, bij welke gelegenheid hij deze rivier onderzocht tot in de nabijheid der *Victoriawatervallen*. Na het eindigen van den krijgstoet ondernam hij nog eene reis langs de *Nyassa*, bezocht voorts de *Comoren* en *Seychellen* en keerde over *Goa* terug naar *Portugal*. Toen voorts het Portugeesch Parlement voor nasporingen in de Afrikaansche bezittingen eene som van 30 contos de *Reis* (bijna een tonne gouds) had toegestaan, werd hem op zijn verzoek vergund, aan de daarvoor uitgeruste expeditie deel te nemen. Den 7den Juli 1877 verliet hij met zijne reisgenooten, de zee-officieren *Hermenigildo de Brito Capello* en *Roberto Ivens*, de stad *Lissabon* en bereikte den 6den Augustus *Loanda*. Om zich dragers te bezorgen, begaf hij zich over *Ambriz* naar den benedenloop van de *Congo* en ontmoette

er *Stanley*. Dit gaf aanleiding tot wijsiging van zijn reisplan, zoodat hij niet van *Loanda*, maar van *Benguela* langs de *Cumene* naar de bron van deze rivier en aldan naar het zuidoosten wilde trekken. Maar ook dit plan leed schipbreuk, daar hij in *Benguela* geene dragers kon bekomen. Daarom gingen de reizigers den 12den November met slechts weinige bedienden naar *Bihe*. Over *Dombe* en *Quillengues* werd de tocht voortgezet naar *Caconda*, de laatste Portugeesche nederzetting, waar *Capello* en *Ivens* afscheid namen van *Serpa Pinto*, om noordwaarts de *Cuanza* en *Cuango* te onderzoeken. *Serpa Pinto*, schoon van geringe hulpmiddelen voorzien, bleef bij zijn plan, om naar de *Sambesi* te reizen. Nadat hij de rivieren *Cunene*, *Cutato* dos *Gangnellos*, *Cuchi*, *Cuquelma* enz. onderzocht had, kwam hij in het begin van Mei 1878 te *Belmonte* (*Bihe*), waar hij zijne reismakers weder aantrof. Hij bleef er eenige maanden, toog den 14den Juni over de *Cuanza* en reisde voorwaarts door het land der *Quimbardeas*, *Luchazes* (waar hij de bronnen der *Cuando* ontdekte), *Ambuellas* en *Quichobos* naar de *Cuchibi*. Den 24sten Augustus bereikte hij de hoofdstad van *Baroze*, *Lialoei* aan de *Sambesi*, langs deze rivier den 18den October *Embarira*, werd er door de inboorlingen gevangen genomen, maar door den Franschen zendeling *Coillard* bevrijd, en kwam door de *Kalihariwoestijn* te *Sjojong*, de hoofdstad van het *Mangwatoland*. Den 12den Februari 1879 bereikte hij *Pretoria* in de *Transvaal*, den 19den Maart d'Urban aan den Indischen Oceaan en den 9den Juni van laatstgenoemd jaar *Lissabon*. Zijne hoogst belangrijke reisbeschrijving is onder den titel: „Wanderungen quer durch Afrika (1881, 2 dln)” door *von Wobeser* in het Duitsch vertaald.

Serpent (De), alzoo genoemd om zijne slangvormige gedaante, is een muziekinstrument van koper of ook wel van hout, met leder overtrokken. Het werd uitgevonden in 1590 door *Edme Guillaume*, kanunnik te *Auxerre*; men gebruikte het aanvankelijk bij kerkmuziek, doch later alleen bij militaire muziek, waar het onder de blaasinstrumenten de plaats vervult, die de *contrabas* bij de strijkinstrumenten inneemt. Het heeft bovenaan 3 toongaten voor de linker en onderaan evenzoveel voor de rechter hand, alsmede eene gealote klep voor *dis* of *es*. Aan het bovendeel bevindt zich eene S-vormige buis met een mondstuk van messing, hoorn of ivoor. Het instrument is gesteld in *B*, en zijne tonen loopen met hulp van genoemde gaten van *contra-B* tot de dubbelgestreepte *c*. De klank is dof en huilend. Het komt overeen met den Engelschen *bashoorn*. In het orgel geeft men den naam van *serpent* aan een register der 16-voets pijpen.

Serpentijn (*ophiet* of *ophioliet*, naar de kleur van sommige variëteiten, welke op die eener slangenhuid gelijkt) is een waterhoudend silicaat. Het is amorph of wellicht kryptokristallijn. Of de in dit gesteente liggende lagen, welke op asbest gelijken, verscheidenden zijn van *serpentijn*, is onzeker. Het *serpentijn* is groen, geel, bruin en rood, doorgaans donker van kleur en meestal gevlekt, geaderd of gestreept. De lichtere gele of groene, soms met kalkspaat saamgegroeide variëteiten noemt men *edel serpentijn*. Zij zijn doorschij-

nend en eenigszins glansig op de breuk, terwijl de gewone soorten ondoorzichtig en mat zijn. De hardheid van dit mineraal is 3—4, zijn soortelijk gewicht 2,5—2,7. In sulveren toestand is het serpentijn waterhoudend magnesiumsilicaat ($H, Mg_3Si_2O_9$), waarin vaak een deel van het magnesium vervangen is door ijzer; ook vindt men daarin wel eens aluinaarde, chromiumoxyde en manganiumoxyde. Het komt voor in gangen, dikke lagen en ook wel in aderen, en men vindt het in Saksen, Silezië, het Schwarzwald, de Vogeezen, Tyrol, Bohemen, Moravië enz. Het serpentijn laat zich zeer goed polijsten en op de draaisbank bewerken, weshalve het gebezigd wordt voor monumenten, versierselen, candelabres enz.; ook wordt het aangewend tot bereiding van glauberszout. Het vertoont zich doorgaans in de gedaante van kale rotsen. — Den naam van *serpentijnrots* geeft men aan gesteenten die slechts zelden uit enkel serpentijn bestaan, maar gewoonlijk van dit laatste een aggregaat vormen met min of meer ontleed olivien, agriet, enstatiet, bronziet, smaragtiet enz., terwijl zij daarenboven pyroop, pikotiet, chromiumijzer, diopsiet en diallagiet bevat. Ook is zij hoogstwaarschijnlijk het moedergesteente van gedegen platina. Te voren werd zij als een onveranderd uitbarstingsgesteente beschouwd, doch het bleek na een microscopisch en chemisch onderzoek, dat zij tot de vervormde (gemetamorphoseerde) gesteenten behoort. Het moedergesteente is zeer dikwijls een olivien-gesteente (olivienrots, duniet of Iherzoliet), uit welks hoofdbestanddeel allengs serpentijn ontstaat. Neemt men aan, dat serpentijnrots uit gelijke deelen olivien (Mg_2SiO_4) en enstatiet ($MgSiO_3$) bestaat, dan behoeft er slechts water bij te komen om serpentijn te vormen. Dat ze deze vervorming ondergaan heeft, blijkt uit de bijkomende bestanddeelen, welke men bij beide gesteenten aantreft, uit de olivienkorrels in de serpentijnrots en in den geleidelijken overgang van het éene gesteente tot het andere. — De naam van *serpentijn* of veldalang werd ook gegeven aan een stuk geschut, eertijds in gebruik.

Serpoechow, eene arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Moskou, ligt aan de Nara en aan den spoorweg van Moskou naar Koersk. Zij is gedeeltelijk gebouwd op steile heuvels en heeft eene bekoorlijke ligging, breede straten, 20 kerken en ruim 22000 inwoners (1884). De nijverheid heeft er zich krachtig ontwikkeld. Men vindt er katoendrukkerijen, looierijen, eene lakenfabriek, ijzergieterijen, steenbakkerijen enz. De handel bezorgt er aan Moskou graan en vee en aan Petersburg talk, leder, honig, hennep en tabak.

Serrano y Dominguez (Francisco), hertog de la Torre, grande van Spanje, Spaansch staatsman en maarschalk, geboren in 1810 te San Fernando bij Cadix, trad in Spanje in krijgsgediens, onderscheidde zich in den burgeroorlog en werd reeds in 1842 bevorderd tot generaal. Hij behoorde tot de partij der progressisten en verliet in 1843 de zijde van den regent *Espartaco*, om zich te Barcelona aan het hoofd te vestigen van het Voorloopig Bewind. In het ministerie *Lopez* was hij belast met de portefeuille van Oorlog. Na de afkon-

diging der constitutie van 1845 werd hij senator. Zijn aangenaam voorkomen bezorgde hem de gunst van Koningin *Isabella*; dit wekte den toorn des Konings en veel opspraak, zoodat hij in October 1847 door zijne benoeming tot kapitein-generaal van Granada Madrid verlaten moest. In 1848 voerde hij bevel over het eskader, dat de Zaffereilanden aan de kust van Marocco in besit nam. In het begin van 1852 werd hij directeur-generaal der artillerie, doch in 1854 wegens medeplichtigheid aan een opstand in Saragossa voor korten tijd verbannen. Daarop schaarde hij zich aan de zijde van *O'Donnell*, die hem tot kapitein-generaal van Nieuw-Castilië bevorderde. Wijders was hij werkzaam bij den staatsstreek van 1856, werd kapitein-generaal van het leger, in 1857 gezant te Parijs, in 1859 kapitein-generaal van Cuba, ontving in 1862 den titel van hertog *de la Torre*, keerde in dat jaar naar Spanje terug en stond tot Maart 1863 aan het hoofd van het ministerie van Buitenlandsche Zaken. Toen in 1865 *O'Donnell* op nieuw aan het hoofd kwam van het bewind, werd *Serrano* voorzitter van den Senaat. Zoodra hij echter een protest wilde indienen tegen het daarop volgend absolutistisch ministerie *Narvaez* wegens de vertraagde bijeenroeping der Cortes, werd hij naar de militaire gevangenis te Alicante gebracht, doch na verloop van eenige weken weder op vrije voeten gesteld. In Juli 1868 werd hij wegens deelneming aan eene samenspanning, welke de troonbeklimming van den Hertog *de Montpensier* beoogde, nogmaals in hechtenis genomen. Bij den opstand van September 1868 behoorde hij, in weerwil van zijne voormalige betrekking tot *Isabella*, tot de aanvoorders der tegenpartij en verloor de getrouw gebleven troepen onder generaal *Pavia* bij de brug van Alcolea. Na de verwijdering der Koningin kwam het opperbevel van den Staat in handen van *Serrano*, die het voorzitterschap aanvaardde van het nieuwe ministerie, alsmede het eerevoorzitterschap der Centrale Junta. Den 16den Juni 1869 werd hij tot regent benoemd, en hij behield deze waardigheid tot aan de komst van Koning *Amaduis*. Als aanvoerder der troepen tegen de Carlisten maakte hij in 1872 schijnbaar een einde aan den opstand van laatstgenoemden door de conventie van Amorevieta, werd toen minister-president, maar trad af, toen de Koning zijn plan tot een absolutistischen staatsstreek verwierp. Den 4den Januari 1874, toen de Republiek in duigen viel, was hij voorzitter van het Uitvoerend Bewind. Daarop voerde hij een niet onvoorspoedigen, doch evenmin beslissenden oorlog tegen de Carlisten, maar keerde tegen het einde van 1874, bij de troonbeklimming van *Alfonso XII*, in zoover ter het ambteloos leven terug, dat hij zich verhoogde met de betrekking van kapitein-generaal. In 1883 werd hij gezant te Parijs, maar nam reeds in Februari 1884, bij den val van het ministerie *Posada-Herrera*, zijn ontslag.

Serret (Joseph Alfred), een verdienstelijk wiskundige, geboren den 30sten Augustus 1819 te Parijs, werd in 1840 onderofficier bij de artillerie en in 1848 examinerator aan de polytechnische school en professor aan de Faculté des sciences aldaar. Sedert 1860 is hij lid

der Academie. Behalve vele verhandelingen in tijdschriften en onderscheidene leerboeken schreef hij: „Cours d'algèbre supérieure (1849; 3de druk, 1868)”. Ook heeft hij eene uitgave bezorgd der werken van *Lagrange*.

Serrure. Onder dezen naam vermelden wij:

Constant Philip Serrure, een verdienstelijk Belgisch letterkundige, geboren te Antwerpen den 22sten September 1805. Hij werd aldaar geplaatst op het kantoor van registratie, legde zich met ijver toe op de beoefening der Vaderlandsche geschiedenis en letteren en zette zijn studiën voort aan de hoogeschool te Leuven, waar hij met andere studenten een letterkundig genootschap stichtte. In 1832 werd hij doctor in de rechten, vestigde zich als advocaat in zijne geboortestad, werd archivaris van Vlaanderen en aanvaardde in 1835 de betrekking van hoogleraar te Gent. Hier vereenigde hij zich met anderen ter handhaving van de belangen der Vlaamsche taal en letterkunde en schreef met *Blommaert*, *Frans de Vos* en anderen de „Nederlandsche Letteroefeningen”, terwijl hij voorts als medewerker optrad in onderscheidene andere tijdschriften. Van zijne geschriften vermelden wij: „Kronyk van Vlaanderen van 't jaer 508 tot 1467 (met *Blommaert* 1839—1850)”, — „Dagverhaal van den oproer te Antwerpen in 1659, (1839)”, — „De Grimbergsche oorlog, ridderdicht uit 'de XIV eeuw (met *Blommaert*, 1852—1854)”, — „Dystorie van Saladino”, — „Van Homula, een schoene comédie enz. (1857)”, — „De weerbare mannen van het land van Waes in 1480, 1552 en 1568 (1861)”, — „Baghynek van Parijs (1860)”, — „Dat Dyalogus enz. (1861)”, — „Tafereelen uit het leven van Jesus. Een handschrift uit de XV eeuw (1863)”, — „Jacob van Maerlant's drie boeken van den Wapene Martijn enz. (1855)”, — en „Vaderlandsch Museum voor Nederduitsche letterkunde (1855—1863, 5 dln)”, terwijl hij in 1856 veel bijdroeg tot het uitgeven der „Graf- en gedenkschriften der Provincie Oost-Vlaanderen. In 1854 waren hem ook de lessen opgedragen in de Nederlandsche letterkunde. Nadat hij gedurende 35 jaren als hoogleraar was werkzaam geweest, ontving hij een eervol ontslag, vestigde zich te Moortzele bij Gent en overleed den 6den April 1872.

Constant A. Serrure, een zoon van den voorgaande en geboren den 10den Juli 1835. Hij studeerde in de rechten, de wijsbegeerte en de letteren aan de hoogeschool te Gent en promoveerde in de rechten, waarna hij zich vestigde te Brussel. Behalve bijdragen in vershillende tijdschriften leverde hij: „Geschiedenis der Nederlandsche en Fransche letterkunde in het graafschap Vlaanderen enz. (met goud bekroond, 1855)”, — „Jacob van Maerlant (desgelijks eene bekroonde verhandeling, 1861)”, — „Jacob van Maerlant en zijne werken (1867)”, — „Letterkundige geschiedenis van Vlaanderen (1872)”, en eenige merkwaardige opstellen in het „Museum” van zijn vader. Thans houdt hij zich vooral met penningkunde bezig.

Sertorius (Quintus), een Romeinsch veldheer, geboren te Nursia in het land der Sabijnen, wist door dapperheid en beleid in de oorlogen tegen de Cimbrer en Teutonen, alsmede in den Bondgenootenoorlog, zich een

weg te banen naar de aansienlijkste eemambten. Gedurende den burgeroorlog tuschen *Marius* en *Sulla* (88—82 vóór Chr.) voegde hij zich bij de partij van eerstgenoemde, maar liet deze varen in 82, daar hij aan een goeden uitslag harer pogingen wanhoopte. Daarop begaf hij zich naar Spanje, hem door zijne partij als provincie toegekend, om hier den strijd tegen *Sulla* voort te zetten. Hij werd er door een leger, hetwelk *Sulla* derwaarts zond, verdreven en doolde met een aantal getrouwen rond aan de kust van Afrika en op zee, maar keerde in 81 op uitaoodiging der Lusitaniers naar Spanje terug, waar hij uit inboorlingen en Romeinsche vlinchtelingen een leger bijeenbracht, waarmede hij in 80 op *L. Fufidius* eene belangrijke overwinning behaalde, waarna hij in 79, toen *Q. Metellus Pius* en in 77, toen *Cn. Pompejus* met groote legers tegen hem te valde trokken, onder afwisselend krijgfortuin zich wist staande te houden, totdat hij in 72 door saamgezworenen, met *M. Perperna* aan het hoofd, vermoord werd. Hij was voornemens, in Spanje een nieuw Romeinsch Rijk te doen verrijzen, weshalve hij een Senaat van 300 leden benoemde en te Osca (Huésca) eene school stichtte voor de zonen der aansienlijkste Spanjaarden. Hij wordt seer geprezen, niet slechts wegens zijne veldheerstantalen, maar ook wegens zijne humaniteit.

Serum, zie **Blood**.

Server-Pasja, een Turksch staatsman, was aanvankelijk ambtenaar bij den Keizerlijken Divan en werd, omdat hij geruimen tijd als chef van het correspondentiebureau in het departement van Oorlog was werkzaam geweest, benoemd tot eerste secretaris van het gezelschap te Weenen en vervolgens van dat te Parijs. In 1856 verzegelde hij *Kubriali-Pasja* buitengewoon Turksch gezant, als eerste secretaris naar de kroningsfeesten te Moskou en bleef daarop gelastigde te Petersburg. Daarna werd hij secretaris-generaal in het departement van Buitenlandsche Zaken en volbracht onderscheidene buitengewone zendingen. In 1868—1870 was hij chef van het stedelijk bestuur van Constantinopel en ruimde er vele misbruiken uit den weg. In 1870 werd hij weder geplaatst bij het departement van Buitenlandsche Zaken en aanvaardde daarvan de portefeuille den 6den December 1871. Hij was een vriend van Rusland en een tegenstander der Westelijke Mogendheden, zoodat men hem spottenderwijze *Severov* noemde en in 1872 door *Midhat-Pasja*, den begunstiger van Engeland, werd ten val gebracht. Hij werd daarop minister van Koophandel, voorts commissaris-generaal in Bosnië, gouverneur-generaal van de Herzegovina en eindelijk president van den Turkechen Senaat. In Augustus 1877 werd hij, als opvolger van *Arif*, ten tweedemaal minister van Buitenlandsche Zaken en ondertekende den 31sten Januari 1878 te Adrianopel den wapenstilstand met Rusland. Wegens zijne sympathie voor Rusland ontving hij, op aandringen van den Engelschen gezant, den 19den Februari zijn ontslag. Toen echter, ten gevolge van de bedreigingen van *Gladstone*, de invloed van Engeland te Constantinopel in 1880 verminderde, werd *Sever-Pasja* den 12den September van dat jaar tot president van den Staatsraad benoemd.

Hij werd in 1881 in die betrekking opgevolgd door *Abis-Pasja*.

Servetus (Michaël) eigenlijk *Miguel Serveto*, een geleerd geneesheer en een tegenstander der drieënhedenleer, geboren in 1511 te Villanueva in Aragon, studeerde te Toulouse in de rechten en vertrok in het gevolg van *Karel V* over Italië naar Basel, waar hij in 1530 omging met *Oecolampadius* en dezen zocht over te halen tot zijne van de kerkleer afwijkende gevoelens omtrent de drieënheden. Daar hij hierin niet slaagde, vertrok hij in 1531 naar den Elzas en gaf te Hagenua zijn werk in het licht: „De trinitatis erroribus”, waarvan onderscheidene exemplaren op last van den Raad te Basel vernietigd werden. Daarentegen verdedigde *Servetus* zijne gevoelens in de „Dialogi de trinitate (1532)”. Hierop keerde hij naar Frankrijk terug, toefde meestal te Parijs en te Lyon, studeerde in de geneeskunde en verwierf zoowel door zijne uitgave van de werken van *Ptolemaeus* een beroemde naam op het gebied der aardrijkskunde als door zijne geschriften over den bloedsomloop op dat der physiologie. In 1540 vestigde hij zich te Vienna, maar kwam in 1543 door zijn geschrift: „Christianismi restitutio” in botsing met de R. Katholieke en Protestantische theologie. In April 1553 ontstapte hij uit de gevangenis te Lyon, maar werd te Genève op aandrang van *Calvijn* wederom in hechtenis genomen, vruchteloos tot het herroepen van zijne gevoelens vermaand en na de uitspraak der vier Evangelische Ministeriën van Zürich, Bern, Basel en Schaffhausen, door welke zijne leerstellingen als dwalingen verworpen werden, door den Raad van Genève, en wel bepaaldelijk op aansporing van *Calvijn*, tot den brandstapel veroordeeld. Hij onderging met standvastigheid de volvoering van dit vonnis op den 27sten October 1553.

Servië (zie de kaart, gevoegd bij het artikel *Balkan*), in het Turksch *Sirp* en in het Slawisch *Srbija*, te voren een Turksche vasalstaat en thans een onafhankelijk koninkrijk, als zodanig erkend door het Verdrag van Berlijn van 13 Juli 1875, is tusschen 43°10'—45° N. B. en 19°10'—22°42' O. L. van Greenwich gelegen en grenst in het noorden aan Oostenrijk-Hongarije (door de Donau en de Save er van gescheiden), in het oosten aan Walachije en het Turksche Donau-ejaleet en in het zuiden en westen aan dit laatste en Bosnië en telde in 1886 op 924 □ geogr. mijl 1 952 321 inwoners. Het is een hoogland, doormeden van talrijke rivierdalen en kloven, door drie bergketens van aangrenzende Turksche provinciën gescheiden en met eene vierde bergketen bedekt. De bergen in het zuidelijk gedeelte des lands zijn met die van Opper-Moesië verbonden door een bergrug, welke de bronnen van de Topliza en van de Ibar scheidt. Tusschen de zijrivieren van de Topliza en Rasinna verheft zich de Kopaonik (1945 Ned. el hoog) met eenige andere toppen. Achter de rivier de Ibar en ten zuiden van Karanowatz strekken de bergten Troglaw, Tjemerno en Djakowo zich uit. Op dat gedeelte van Servië, hetwelk begrensd is door de Boelgaarsche Morawa, de Donau en de Timok, verheffen zich bergketens, welke in verband staan met die van het Banaat en van Klein-Walachije, alsmede met het

grensgebergte tusschen Boelgarije en de hoogvlakte van Opper-Moesië. Alleen in het oostelijk gedeelte naderen de bergketens tot aan de Donau, en deze heeft zich hier een weg gebaad door de lage rotsgaarten, welke de gebergten van Siebenbürgen en het Banaat met die van Servië verbinden, zooals o. a. blijkt uit de Ijzeren Poort, waar de rivier doorheen bruiset, om zich vervolgens te verbreeden tot een meer, dat het eiland Poretaj omsluit. Tot de vlakten van Servië behooren: de Matajwa langs de Drina en de Save, de Stig langs de Morawa en de Mlawa, en de vruchtbare dalvlakte der Timok. De voornaamste rivieren zijn er: de Donau en de Save, die de noordelijke grenzen vormen. Naar de Save spoeden zich de Drina, grensrivier naar de zijde van Bosnië, met de Ljoebowidja en de Jadar, — de Doebrawa, — de Tamnawa met de Oeb, — en de Koloebara met de Pesjtan en de Topdijder, — en naar de Donau, waarin onderscheidene Servische eilanden gelegen zijn, de bevaarbare Morawa met de Weliki Raaw, Skrapoaj, Beliza, Ibar, Grocaja, en na hare vereeniging met de Boelgaarsche Morawa links de Loegomir, de Jassenitza, de Lepenitza, rechts de Zrnitza, de Rawanitza en de Bessawa opnemend, — de Mlawa, — de Pek, — de Poretajika-Rieka, — en de Timok. Er zijn onderscheidene minerale bronnen, vooral in het oostelijk gedeelte des lands, met eene temperatuur van 43,75° tot 68,125° C. Men kan het land gemakkelijk verdedigen, zoodat het uitermate geschikt is, een belwerk tegen de Turken te vormen. Het klimaat is er gematigd en aangenaam, doch guur in de bergstreek. De inwoners zijn meerendeels Serviërs van afkomst; men heeft onder hen (1878) 4178 R. Katholieken, 465 Protestanten, 3492 Israëlieten, 2198 Albaneezen en 27289 Bohemers, alsmede een groot aantal vreemdeelingen, vooral Duitschers. De Turken zijn er sedert 1862 en 1867 verdwenen, behalve in het Drinadistrict Mali Zwonnik. Steden of ommuurde plaatsen vallen niet in den smaak der Serviërs; meerendeels wonen zij in groote dorpen, in leemen, met lindenbast, gras of moe gedekte huizen. Men heeft er geen verschil van stand, — enkel van bedrijf; adel is er onbekend en de landbouwers zijn er vrije eigenaars van den grond. Het huiselijk leven is er op aartsvaderlijke leest geschoeid, en de huishouding bestaat uit de gewone leden of ook wel uit een aantal personen, die door de banden der bloedverwantschap omsnoerd zijn of zich tot eene huisgemeenschap (sadruga) verbonden hebben. Met uitzondering van boven reeds vermelde Katholieken, Protestanten en Israëlieten, benevens eenige duizenden Mohammedanen behooren alle ingezetenen van Servië tot de Grieksch-Katholieke Kerk, terwijl zij tevens een nationaal kerkgenootschap vormen. Hunne betrekking tot den Patriarch van Constantinopel is door het concordaat van Januari 1882 (met eene toevoeging van 1886) geregeld. Het opperhoofd der Nationale Kerk in Servië is de aartsbisschop van Belgrado, die den titel voert van „Metropolitana van geheel Servië”. Aan hem zijn de bisschoppen van Sjabatz, Karanowatz en Negotin ondergeschikt; desen vereenigen zich jaarlijks met hem tot eene Nationale Synode, welke het oppertoezicht

heeft over alle kerkelijke aangelegenheden. Onder de Synode staat het consistorie van appél te Belgrado, dat deegelijks ieder jaar eenmaal vergadert en, onder het voormitterschap van den Metropolitaaan uit de drie bisschoppen en vier andere geestelijken bestaande, de zaken der vier eparchiaalconsistoria (als eerste instantie) in hooger beroep behandelt. De Metropolitaaan en de drie bisschoppen worden door de Nationale Synode uit de binnenlandsche kloostergeestelijken gekozen en door den Vorst bevestigd. Voor 't overige bestaat de cieras uit wereldlijke geestelijken en monniken, en deze laatsten, in kloosters gehuisvest, kiezen zelf hunne oversten. De overige genoemde kerkgenootschappen genieten er vrijheid van godsdienst.

Hoewel Servië inderdaad een zeer vruchtbaar land is, bevindt er zich de landbouw op eene lage trap van ontwikkeling. Terwijl er geene sprake is van bemesting, verbouwt men dezelfde graansoort zoolang mogelijk op dezelfde akker, om dezen daarop braak te laten liggen. Toch wordt er meer graan verbouwd dan de bevolking behoeft. In 1867 had men er 846 000 Ned. bunder bouwland, 51 000 Ned. bunder ooftgaarden, 139 000 Ned. bunder groenland en bijna 24 000 Ned. bunder wijngaarden. Er was evenwel nog geen 1% der geheele oppervlakte in gebruik genomen. De beste graanlanden vindt men er in de dalen der Morawa, der Save, der Drina en der Matajwa. Er zijn uitmuntende bergweiden voor het vee, en men oogst er eene groote hoeveelheid pruimen ter bereiding van eene soort van brandewijn. Aan de oevers van de Jadar heeft men ook ander voortreffelijk ooft. Bijna alleen de bewoners der Donaugewesten maken er werk van den wijnbouw, doch de behandeling van den wijnstok en van den wijn laat er veel te wenschen over. Voorts verbouwt men er tabak, hennep enz. Van meer belang is er de veeteelt, die er niet weinig levert voor den uitvoer. In 1867 had men er 123 000 paarden, 741 000 stuks hoornvee, meer dan 2½, millioen schapen, bijna 1 800 000 zwijnen en 451 000 geiten, benevens een groot aantal bijenkorven, terwijl er tevens de zijdeteelt gestadig toeneemt. De rivieren leveren er veel visch, doch het wild bepaalt zich grootendeels tot gevogelte, hoewel in de bergstreek ook nog beren en wolven gevonden worden. Er zijn uitgestrekte wouden, voor wier instandhouding gezorgd wordt. De mijnontginning, te voren van groot gewicht, is in den jongsten tijd weder toegenomen in bloei; zij is echter een staatsmonopolie en gedeeltelijk aan Engelsche maatschappijen verpacht. Men verkrijgt er koper en ijzer, terwijl er ook steenkolen voorhanden zijn. De fabrieksnijverheid bevindt er zich nog in hare kindheid, doch de uitvoerhandel neemt gestadig toe, zich vooral bepalende tot rundvee, zwijnen, bloedsuigera, huiden, wol, talk, was en honig, terwijl er zout, meel, eenige koloniale waren, wapens enz. worden ingevoerd. De voornaamste handelsplaatsen zijn er Belgrado, Sjabatz, Semendria, Pojarewatz, Negotin en Alexinatz. Van 1866—1870 bedroeg de gemiddelde waarde van den jaarlijkschen uitvoer ruim 29 en die van den jaarlijkschen invoer 26½, millioen francs en in 1884 was er de waarde van den uitvoer 38¾, en die van den invoer ruim 51

XIII.

millioen francs. De handel wordt er grootendeels gedreven met Oostenrijk. In elk district heeft men op eene bepaalde plaats eene markt; de meest bezochte zijn die van Waljewe en Tsjoepria. In 1857 werd te Belgrado eene Kamer van handel en nijverheid opgericht. De voornaamste plaatsen zijn er door goede wegen verbonden, en voor het verkeer te water dienen de Donau en de Save. De grondwet erkent er vrijheid van handel als een nationaal recht. Er zijn verschillende munten in omloop, doch in 1880 werd er het tiendeelig stelsel van maten en gewichten algemeen ingevoerd. Hoewel de Regeering er met ijver zorgt voor het onderwijs, bevindt er zich de ontwikkeling des geestes nog op eene lage trap. Men heeft er gemeente- en staatscholen; tot de eerste behooren de scholen van lager, tot de tweede die van middelbaar en hooger onderwijs. Volgens de wet moet in elke gemeente, die 200 belastingsschuldige ingezetenen telt, eene volkschool bestaan; doch niet alle gemeenten hebben daaraan gehoorzaamd. Met den aanvang van 1875 waren er 490 jongens- en 47 meisjesscholen, welke door 20 438 jongens en 2 840 meisjes werden bezocht. Er bestaat geen schooldwang. De middelbare scholen zijn gedeeltelijk voorbereidend voor hooger onderwijs, gedeeltelijk realscholen. Tot de eerste behooren 2 gymnasia en 7 progymnasia, — tot de tweede eene realschool van den eersten en 8 van den tweeden rang, benevens eene landbouwschool. Voorts is er eene kweekschool van onderwijzers en eene hogere burgerschool voor meisjes te Belgrado. Hier heeft men wijders eene hoogeschool met 3 faculteiten, eene godgeleerde school en eene militaire académie, alsmede eene uitgebreide boekerij en een nationaal museum.

Servië was tot aan den jongsten tijd aan de souvereiniteit van Turkije onderworpen, en zijne rechten en vrijheden waren door het verdrag van Parijs (1856) vastgesteld. De grondwet van het Vorstendom beruiste op den Hattisjerif van December 1838; volgens dezen vormde het een integreerend deel van het Turksche Rijk, doch de afhankelijkheid bepaalde zich slechts tot den plicht van trouw en gehoorzaamheid aan den Sultan en van het betalen eener jaarlijksche schatting, terwijl door de Porte aan het Vorstendom volle souvereiniteit in binnenlandsche zaken werd toegekend. De tegenwoordige Koning is *Milan Obrenowits*, die den 22sten Augustus 1872 den troon beklom, den 17den October 1875 in het huwelijk trad met Vorstin *Natalie*, eene dochter van den Russischen kolonel *Kesjko* en den 6den Maart 1882 tot Koning werd uitgeroepen. De Koninklijke waardigheid is erfelijk in de familie *Obrenowits*. De Koning is belast met de uitvoerende macht, doch de ministers zijn verantwoordelijk, en hij deelt de wetgevende macht met de volksvertegenwoordiging. De Senaat telt 17 leden, door den Koning gekozen uit ambtenaren, die door den ministerraad zijn voorgedragen. Wie in Servië geboren of genaturaliseerd en 35 jaar oud is en daarenboven vaste goederen bezit, kan lid worden van den Senaat. Ook de ministers hebben zitting in dat lichaam. De algemeene volksvertegenwoordiging is de Skoepajtina, welke 60 leden telt en te voren ook de Vorsten koos. Voor de gemeentebe-

30*

sturen geldt de wet van 20 October 1875, volgens welke ieder inwoner tot eene gemeente moet behooren. Elke gemeente regelt, onder toezicht van den Staat, hare eigene zaken; men heeft er een gemeenteraad en een vrederecht. De ministers, aan het hoofd van 7 departementen geplaatst, worden door den Vorst benoemd. Het Koninkrijk is in 22 arrondissementen verdeeld. De hoofdstad Belgrado vormt een afzonderlijk district. Men heeft een hoogerrechtshof en een hof van appel in de hoofdstad, — voorts 22 arrondissementrechtbanken en in elke gemeente een vrederecht. De Rijksbegroting over 1883—1884 bevat eene uitgave van bijna 46 millioen en eene inkomst van 46 millioen franca, en de staatschuld bedroeg er op 1 Januari 1886 213 millioen franca. Het leger bestond den eersten Januari 1883 uit 12979 man. De residentie van den Vorst is Belgrado met ongeveer 38000 inwoners.

Servië werd kort vóór den aanvang onzer jaartelling aan de Romeinen onderworpen en vormde onder den naam van Moesia Superior een gedeelte der provincie Illyricum. In die dagen ontstond langs de Donau en de Morawa eene rij van bloeiende steden. Gedurende de groote volkverhuizing overstroonden de Hunnen, Oost-Gothen en Longobarden achterevolgens dit land, hetwelk in 550 zich onderwierp aan den Byzantijnschen Keizer *Justinianus*. De Avaren ontrukten het aan zijne opvolgers en herschepten het in eene woestenij. In 638 trok de Slawische stam der Serben of Serviers derwaarts en gaf zijn naam aan dit gewest en aan Bosnië. De nieuwe bewoners erkenden de soevereiniteit der Oost-Romeinsche Keizers en omhelsden in de Sete eeuw het Christendom, terwijl zij na langdurige wankeling tusschen de Roomsche- en de Grieksch-Katholieke Kerk zich bij deze laatste voegden. Hun opperhoofd heette Groot- of Oppergespan en later Czaar of Kral (Koning), hield als leenman van den Byzantijnschen Keizer zijn verblijf te Desniza aan de Drina en had andere gespanen als bestuurders der zeven districten onder zich. Sedert 870 maakten de Boelgaren zich meermalen meester van de heerschappij in Servië, maar werden telkens verjaagd. Nadat in 934 hun gezag door de Grieken vernietigd was, kwam Servië weder onder den scepter der Byzantijnsche Keizers, totdat *Stéphanus Dobrowlaw*, door Grieksche schrijvers *Bogislaw* geheeten, in 1043 de onafhankelijkheid verwierf en de gespanen tot onderwerping bracht. Zijn zoon *Michaël* (1052—1080) noemde zich koning van Servië en werd in deze waardigheid bevestigd door Paus *Gregorius VII*. Oorlogen tegen Byzantium en binnenlandsche verdeeldheden vernietigden daarop den bloei des Rijks, totdat zich in 1166 *Stéphanus Nemasja*, na het afwerpen van het Byzantijnsche juk, tot Vorst van Servië verhief. Hij werd de stichter van een Rijk onder de dynastie der *Nemanjiden*, dat naar de residentie, de stad Rascia (thans Novibazar), den naam ontving van Grootgespan Rascia en later dien van het Servische of Rascische Rijk. *Stéphanus Doegjan* (1336—1356), de vermaardste Servische vorst, voerde tevens heerschappij over Macedonië, Albanië, Thessalië, Noord-Griekenland en Boelgarje. Hij aanvaardde in 1346 den titel van Czaar (Keizer),

liet zich als zoodanig kronen, gaf aan het Rijk eene uitmuntende staatsregeling, waarborgde in zijn wetboek van 1349 de vrijheid, het leven en den eigendom aan alle staatsburgers en begunstigde de wetenschap en den handel. Nadat hij het Rijk in stadhouderschapen gesplitst en deze aan de aanzienlijkste bojaren toevertrouwd had, verdeelde zijn zwakke zoon *Oeroj V* het land onder de Vorsten of Knezen, die zich weldra onafhankelijk verklaarden, zoodat de macht van het Servische Rijk voor altoos vernietigd werd. In 1359 ging het banaat Machow en in 1362 de Herzogewina verloren. Met *Oeroj V* verdween in 1367 de dynastie der *Nemanjiden*, en de woiwode *Koekajis* beklom den troon van Servië. Hij streed met de Grieken tegen de Turken, veroverde in 1369 Thessalonica, maar verloor in 1371 tegen den Turkschen Sultan *Moerad I* aan de Maritza den slag en het leven. Zijn zoon *Marka Kraljowitsj* onderwierp zich aan de overwinnaars. Nu beklom de Knees *Lazar* den troon en werd de stichter van eene nieuwe dynastie, doch moest eerst het grootste gedeelte van het gebied veroveren. Nadat hij zich in 1386 als vazal aan de Turken onderworpen had, riep hij in 1389 de Christelijke volken van Illyrië op tot een laatste strijd tegen de Halve Maan, maar verloor op den 15den Juni door het verraad van zijn schoonzoon *Woek Brankowitsj* den slag op het Amselfeld en werd met een groot deel van den Servischen adel in de tent van *Moerad II* onthoofd. Nu regeerden in Servië nog eenige Vorsten met den titel van „despoten” onder Turksche soevereiniteit, met de verplichting, aan de Turken schatting te betalen en hulpbenden te leveren. Kort daarna evenwel verkreeg *Stéphanus*, de zoon van *Lazar*, als leenman der Turken het bewind, maar moest het land met *Woek Brankowitsj* deelen. Op desen volgde in 1425 diens neef *Georg Brankowitsj*, die een verbond sloot met de Hongaren en pogingen aanwendde om het Turksche juk te verbrijzelen. Hij werd door Sultan *Moerad* overwonnen en verdreven, doch herkreeg door de zegenpraal van *Johannes Hunyades* en door den Vrede van Szégedin (1440) zijn grondgebied. In 1459 overstroemde Sultan *Mohammed II* het land met zijne legerbenden; een groot aantal aanzienlijke geslachten werd uitgeroeid, andere namen de vlucht naar Hongarije, 200000 personen werden als slaven weggevoerd en het land werd veranderd in eene Turksche provincie. Ook in Servië, evenals in het Grieksche Rijk, wilden de Vorsten zich voegen bij de Latijnsche Kerk en met den Paus en de Christelijke Vorsten van het Westen een verbond aluiten, doch de Bojaren kwamen daartegen in verzet en waren liever Turksch dan Paasch. Velen van hen namen zelfs den „Islam” aan, vooral in Bosnië. Daar de Turken enkel eene militaire bezetting in het land legden en geen grondbezit verkregen, behielden de Serviers de eigenaardigheid van hun karakter, hunne taal en hunne zeden, handhaafden hun godsdienst en bewaarden de gedachtenis van hun heldentijdperk. Door den Vrede van Passarowitz (21 Juli 1718) viel geheel Servië met het banaat en een gedeelte van Bosnië aan Oostenrijk ten deel, maar het overmoedig gedrag der Oostenrijk-

sche officieren en ambtenaren verstikte alle sympathie voor een Christelijk bewind, en in den voor *Karel VI* zoo ongelukkigen oorlog van 1738—1739 droegen de Serviërs niet weinig bij tot herstelling van het Turksch gezag. Dit echter beloonde door de wreedheden der oproerige Janitsaren hunne trouw op zulk eene schandelijke wijze, dat in den oorlog, ten tijde van *Joseph II* (1788—1790) tegen de Turken ondernomen, de Serviërs de zijde kozen van Oostenrijk. In 1804 veroorzaakte de verdrukking, waaraan de Turksche bevelhebbers en de Janitsaren zich schuldig maakten in Servië zelfs een opstand met den dapperen *Czerny Georg* (Kara Georg) aan het hoofd. Eene reeks van voorspoedige gevechten verloor het land van de Janitsaren, en op den 23sten Februari 1807 eindigde met de bestorming van Belgrado het eerste tijdperk van den Servischen vrijheidsoorlog. Omstreeks dien tijd echter namen de listen en lagen van Rusland een aanvang, bevorderd door de Servische opperhoofden, die afgunstig waren op *Czerny Georg*. Rusland beoefde aan de Serviërs bescherming, bijaldien zij zijne souvereiniteit wilden erkennen. Dit werd door het vrijheidlievend volk geweigerd en het versloeg schier zonder Russischen bijstand in de veldtochten van 1809 en 1810 de Turken, die uit het oosten en het westen over de Morawa en de Drina in het land vielen. De onthouding van Rusland evenwel was oorzaak, dat Servië bij den Vrede van Boekharest (28 Mei 1812) enkel in naam voordeelen verkreeg, zooals algemeene amnestie, een eigen binnenlandsch bestuur onder voorwaarde van schatting en het overleveren der vestingen in handen van den Sultan enz. De Turksche verklaring van deze bepalingen kwam toch weldra aan den dag. In plaats van amnestie vergunden de Turken de verbanning van alle ontevreden, — met de vestingen eichten zij den krijgsvorraad en alle wapenen, — en daarboven vorderden zij de opneming der verdrevene Turken en de herstelling van dezen in hunne vroegere bezittingen. Drie Turksche legers, welke in 1814 onder den opperbevelhebber *Khoerzid Pasja* van drie zijden over de Donau, de Morawa en de Drina in het land vielen, ondersteunden deze uitlegging. Intusschen bevonden zich 7 vestingen, vele schansen en 150 stukken met voldoende munitie in de handen der Serviërs, en bij hunne 30 000 strijdvaardige soldaten kwam nog eene aanzienlijke reserve, die te Sjoemadja bijeen trok; maar *Czerny Georg* liet zich overhalen tot het besluit om zijne krachten te verdeelen, zoodat zijne benden één voor één door de Turken werden geslagen. Hij nam den 15den October 1813 de wijk op Oostenrijksch grondgebied, zoodat het Servisch leger nagenoeg geheel ontbonden was. Alleen *Milofj Obrenowitj* zette met eene kleine bende de worsteling voort (1815) en zijne zegepraal in de vlakke der Matajwa op de Turken, onder *Ali-Pasja* in Bosnië doorgedrongen, bealste over de onafhankelijkheid van Servië. Nadat *Czerny Georg* bij zijn terugkeer in het land was omgebracht door sluipmoordenaars, uitgezonden door *Milofj*, werd laatstgenoemde op den 6den November 1817 te Belgrado in eene vergadering van alle Knezen en van de voor-

naamste geestelijken des lands tot Vorst van Servië uitgeroepen en door den Diwan als zoodanig erkend. Het Turksch-Russisch Verdrag van Akjerman (1826) waarborgde aan de Serviërs de vrije verkiesing van hunne opperhoofden, eene onafhankelijke rechtsbedeeling, een volkmen vrij binnenlandsch bestuur en eigene belastingheffing bij eene vaste schatting. Daarop volgde de Russisch-Turksche oorlog, door de Serviërs met geestdrift begroot, omdat zij hoop koesterden op de herkrjging van Bosnië en de Herzegowina. Daar echter het Verdrag van Adrianopol die hoop verijdelde, wist *Milofj* te Constantinopel een leenbrief te bekomen, waarbij hij als erfelijk vorst der Serviërs werd erkend. Een paar besluiten van den Sultan (1834) ruimden de verdere moeilijkheden uit den weg, doordien 6 districten aan Servië werden teruggegeven, terwijl de schatting werd vastgesteld en de Turken alleen te Belgrado verblijf mochten houden. Steunend op zijne lijfwacht (momkem) regeerde *Milofj* nu met zoo verregaande willekeur, dat in den aanvang van 1831 onder aanvoering der aanzienlijke Serviërs *Aoram Petroniewitj* en *Thomas Woetsjitj* een opstand uitbarste, die *Milofj* noodzaakte tot onderteekening van eene hem voorgelegde grondwet. De Diwan echter verving deze door het „Organisch Statuut” van 1838, hetwelk noch de wenschen van het volk, noch die van den Vorst bevredigde. In plaats van eene volksvergadering werd een Senaat ingesteld met uitgebreide rechten. *Milofj* bezwoer het handhaven van deze grondwet zonder zich hierom te bekreunen, en toen de Senaat hem verantwoording vroeg van de verkwiste gelden der schatkist, antwoordde hij met het nitsenden van zijne lijfwacht om de leden van dat lichaam te grijpen; de uitgezonden echter moesten niet ver van Belgrado, bij het klooster Rakowitj, voor *Woetsjitj* de wapens nederleggen. Den 13den Juni 1839 deed dan ook *Milofj* afstand van het bewind ter gunste van zijn zoon *Milaw* en verliet 2 dagen daarna met zijn zoon *Michaël* het land. Daar *Milaw* reeds den 1sten Juli daaraanvolgende overleed, benoemde de Porte diens broeder *Michaël* tot vorst van Servië en deed hem bijstaan door een regentschap, gevormd door *Jephrem Obrenowitj*, *Petroniewitj* en *Woetsjitj*. Vorst *Michaël* onderscheidde zich evenzeer door onbekwaamheid als door dwingelandij, en toen hij drukkende belastingen invoerde, ontstond er eene volksbeweging, die hem noodzaakte, den 7den September 1842 de vlucht te nemen naar Oostenrijk. Eene volksvergadering, op den 14den September bij Belgrado gehouden, koos daarop den zoon van *Czerny Georg*, namelijk *Alexander Karageorgewitj*, eenatemmig tot vorst, en deze werd den 14den November door de Porte in zijne waardigheid bevestigd. Hij verkreeg evenwel slechts den titel van Basj Beg (Opperbeheer) en werd aan onderscheidene beperkende bepalingen gebonden. De Russische Czaar, die de dynastie *Obrenowitj* begunstigde, protesteerde aanvankelijk tegen de verkiesing van *Alexander*, maar liet eertlang zijn tegenstand varen.

Nieuwe pogingen, om de dynastie *Obrenowitj* weder aan het bewind te brengen, mislukten, evenals de vroegere, en onder het verstandig

bestuur van *Alexander* werd eene reeks van hervormingen tot stand gebracht, die de volksontwikkeling aanmerkelijk bevorderden. Ook de stormen van het jaar 1848 lieten Servië ongedoerd; alleen uit eigenbelang deden de Oostenrijksche Zuid-Slawen hunne naburen deelnemen aan de algemeene beweging. Serviërs uit het Vorstendom streeden onder *Patrowitsj Knicsia* tegen de Magyaren en vermeerderden aan den benedenloop van de Donau de gruwelen van de worsteling der rassen. Voor de ontwikkeling van het staatkundig leven in Servië was de oorlog van groot belang, daar na dien tijd eene Slawisch-patriottische partij het hoofd verhuis, wier leus het was, oorlog te voeren tegen den Islam en Servië met het ontworpen groote Slawenrijk te vereenigen. Des te ijveriger echter zochten de voorzichtige staatalieden de oude banden met Constantinopel weder aan te knoopen. Nadat *Wostjitsj* was afgetreden, bevond zich de vroegere minister van Binnenlandsche Zaken, *Elias Garasjanin*, een krachtig en voortvarend man, als minister van Binnenlandsche Zaken aan het hoofd van het bewind; hij verhief Servië allengs tot meer zelfstandigheid, maar ontving in Maart 1853 op aandringen van den Russischen consul-generaal zijn ontslag. Zijne plaats werd ingenomen door den toenmaligen minister van Binnenlandsche Zaken *Alexander Siemitsj* en Servië allengs het kampveld der strijdige belangen van Rusland en Turkije. Toen de Porte een stellig antwoord van hem eischte op de vraag, wat hij doen zou in een oorlog tussehen Turkije en Rusland, gaf hij ten antwoord, dat hij in zoodanig geval eene strikte onzijdigheid zou bewaren. De oorlogstoerustingten werden niettemin met ijver voortgezet en troepen naar de grenzen gezonden, om een inval van de Turken te beletten. In het begin van 1854 ontstonden in Servië gedurig Slawisch-Russische volksbewegingen, die evenwel beteugeld werden door den voor Rusland ongunstigen afloop van den oorlog. De opheffing der Russische beschermheerschappij en de bevestiging der door de Porte verleende voorrechten, door de Mogendheden gewaarborgd, werden er den 5den Juli 1856 als de vrucht van den Vrede van Parijs afgekondigd. Terwijl voorts nijverheid en handel er zich voorspoedig ontwikkelden, duurden de binnenlandsche verdeeldheden voort en kwamen in 1858 tot eene uitbarsting. De Skoepajtina drong er den 21sten December op aan, dat Vorst *Alexander* zou bedanken, en de Senaat was den volgende dag van meening, dat hij gehoor moest geven aan den wensch des volks. Toen nu de Vorst naar de door de Turken bezette vesting vertrok en zich onder de bescherming stelde der Porte, verklaarde de Skoepajtina hem als vluchteling vervallen van zijne waardigheid en plaatste den 80-jarigen *Miloej Obrenowitsj* op den Servischen troon, waarin de Senaat genoegen nam. Daar echter *Miloej* niet aanwezig was, werd een voorloopig bestuur ingesteld, met *Stéphanus Michailowitsj* aan het hoofd. De vroegere ministers behielden hunne portefeuilles; er werd slechts een ander opperbevelhebber van het leger benoemd. Den 2den Januari 1859 verklaarde *Alexander* zich bereid tot afstand; ook de Porte hechtte haar zegel aan de om-

wenteling, maar kwam in verzet tegen de proclamatie van *Miloej* als erfelijk vorst. Deze intusschen moest, om zijne populariteit te behouden, zich schikken naar de wenschen des volks. Hij overleed den 26sten September 1860 en werd opgevolgd door zijn zoon *Michaël Obrenowitsj*. De Skoepajtina, sedert 18 Augustus 1861 te Kragoejewatz vergaderd, keurde eene nieuwe wet op hare samenstelling goed, alsmede eene reorganisatie van den Senaat en van het leger en eene nieuwe regeling der belastingen, en deze wetten werden aangenomen door den Senaat. De sucht naar onafhankelijkheid openbaarde zich gedurig sterker en de spanning tussehen de Turken en de Serviërs leidde ter gelegenheid van een gevecht van een Turk met een Servischen knaap den 15den Juni 1862 tot een bloedigen ooploop. De Turksche poortwachters werden teruggedrongen naar de vesting, en haar commandant bombardeerde den 17den Juni de stad, zonder evenwel groote schade te veroorzaken. Den volgende dag werd een wapenstilstand gesloten, en het gevolg van dezen strijd was, dat de Turken alle vestingen, met uitzondering van Belgrado, Sjabatz en Semendria, ontruimden. Daarmede echter waren de Panlawistische Serviërs niet tevreden, en den 5den October 1866 zond Vorst *Michaël* het verzoek naar Constantinopel, dat alle vestingen in Servië door de Turken zouden worden overgegeven, als het enig middel om het wantrouwen en den wravel der Serviërs te beteugelen. De Turksche Regeering kon zich aanvankelijk niet voegen naar den eisch om Belgrado af te staan. Eerst den 8den Maart 1867 gaf zij toe op raad van Oostenrijk, vooral op aandringen van den minister *von Bunsch*, en ontruimde de Servische sterkten, onder voorbehoud, dat van de citadél te Belgrado de Turksche vlag naast de Servische zou waaien. Den 6den Mei verlieten de laatste Turksche troepen het grondgebied van Servië.

De spanning tussehen Servië en Turkije werd echter daardoor geenszins opgeheven: zij nam veeleer toe, daar Servië nu het middenpunt werd van alle Turksche Slawen, die zich van de heerschappij der Porte wilden losrukken. De toestand van Vorst *Michaël* werd daardoor zeer gevaarlijk, maar zijn ministerie betoonde veel beleid en zorgde voor de weerbaarheid des lands. Dit was echter niet voldoende voor de Panlawisten, die zich met de aanhangers van de dynastie *Karageorgewitsj* tot een staatsstreek vereenigden. Den 10den Juni 1868 werd Vorst *Michaël* in het park van Topdajider vermoord. Aanstonds werd een Voorloopig Bewind ingesteld en het leger op voet van oorlog gebracht. Bij het volk heerschte eene groote verbittering tegen de moordenaars, zoodat dezen, voor zoover zij in hechtenis waren genomen, ter nauwernood beveiligd konden worden tegen de woede van het gemeen. Thans scheen men eerst te gevoelen, hoeveel men in den beschaafden en zachtmoedigen Vorst *Michaël* verloren had. De candidatuur van *Karageorgewitsj* voor den troon was eene onmogelijkheid geworden, en de Skoepajtina benoemde den eenigen nog levenden *Obrenowitsj*, den 14-jarigen *Milan*, den zoon van *Maria Obrenowitsj* (bekend door hare betrekking tot *Koosa* of *Cusa*, vorst van Roemenië)

tot opvolger van den omgebrachte. Tegen het einde van Juni kwam *Milas* uit Parijs, waar hij zijne opleiding ontving, in Servië en aanvaardde als *Milas I* de Kroon. Dit werd door de Grootte Mogendheden en door de Porte goedgekeurd. De minister van Binnenlandsche Zaken *Miloikowitsj* belastte zich tegelijk met den minister van Justitie met de voogdij over den jeugdigen Vorst, terwijl het regentschap uit *Blatzawatz*, *Eistitsj* en den senator *Gawrikowitsj* bestond. Daarenboven werd nog bepaald, dat gedurende 's Vorsten minderjarigheid de Skoepajtna althans eenmaal 's jaars vergaderen zou. Hevig was nu de strijd der partijen, zoowel in de Skoepajtna als in de dagbladen. Aanhoudend wisselden de ministeriën elkander af, ook nadat *Milas* de teugels van het bewind in handen had genomen. In 1876 ontstond er een Panalawistisch oproer in de Herzegowina; de minister *Eistitsj* verleende daaraan zijn steun, van de zijde van Rusland werd hulp toegezegd, en Servië verklaarde den 1sten Juli 1876 den oorlog aan Turkije, om zelf Bosnië en voor *Milas* de koningskroon te verkrijgen. Rusland zond geld en veel vrijwilligers, het Servische leger werd geplaatst onder het opperbevel van den Russischen generaal *Tjersajew*, maar was niet opgewassen tegen zijne taak. De Serviërs werden verdreven van het Turksche grondgebied, en in het dal der Morawa bij Alexinat, werden in September en October hevige gevechten geleverd, welke met eene volkomene nederlaag der Serviërs eindigden. De verovering des lands door de overwinnaars werd enkel verhinderd door de tusschenkomst van Rusland, hetwelk de Turken overhaalde tot het sluiten van een wapenstilstand. Den 1sten Maart 1877 kwam tusschen Turkije en Servië de Vrede tot stand, waarbij de voormalige staat van zaken werd hersteld. Bij het nitharsten van den Russisch-Turkschen oorlog in dat jaar maakten de Serviërs aanstands weder toebereidselen tot den strijd, doch de tegenspoed der Russen in den zomer bewoog hen, eene afwachtende houding aan te nemen, totdat de val van Plewna (10 December) hen opwekte tot een inval in Boelgarje, waar zij in Januari 1878 Nisj veroverden. Op den laatsten van die maand werd de wapenstilstand gesloten, die hen tot werkeloosheid veroordeelde, maar bij den Vrede van San Stefano verkreeg Servië niet alleen de erkenning zijner onafhankelijkheid, maar ook eene aanmerkelijke uitbreiding van gebied, welke door het Congrès te Berlijn, waar Servië door *Eistitsj* vertegenwoordigd was, nog werd vergroot met het gebied van Nisj, Pirat en Leokowatz. Daarentegen moest het volkomene gelijkheid voor de wet aan alle godsdienstige gezindheden toestaan, een evenredig deel der Turksche staatschuld overnemen en zich de verbintenissen laten welgevalen, door de Porte met betrekking tot den aanleg van spoorwegen gesloten. Den 1sten Augustus 1878 werd de onafhankelijkheid van Servië geproclameerd, en *Milas* aanvaardde als soevereine Vorst den titel van „Hoogheid”. Den 13den October van dat jaar vormde *Eistitsj* een nieuw ministerie, waarin hij zelf zich met het voorzitterschap en met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, *Matitsj* met die van Justitie, *Alimpitsj*

met die van Openbare Werken, *Misjkwitsj* met die van Oorlog, *Jowanowitsj* met die van Financiën en *Wassiljowitsj* met die van Onderwijs belastte. In 1882, gelijk wij reeds zeiden, werd hij er tot koning uitgeroepen en in het ministerie, den 23sten October 1884 door hem benoemd, heeft zich *Garachanine* met het voorzitterschap en met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken en van Financiën, *Novacowitsj* met die van Binnenlandsche Zaken, *Ealowitsj* met die van Openbare Werken, *Petrowitsj* met die van Oorlog, *Marinkowitsj* met die van Justitie, *Popowitsj* met die van Onderwijs en Eeredienst en *Gondowitsj* met die van Landbouw en Handel belast. In 1886 was *Ealowitsj* door *Topalowitsj*, *Petrowitsj* door *Horatowitsj*, *Popowitsj* door *Kosjowowitsj* en *Gondowitsj* door *Misjkwitsj* vervangen, terwijl *Garachanine* het voorzitterschap behield en de portefeuille van *Novacowitsj* overnam. Aan het hoofd van het departement van Binnenlandsche Zaken kwam toen *Eranasowitsj*.

Door de vereeniging van Oost-Roemelië en Boelgarje (18 September 1885) ontstond de Servisch-Boelgarische Oorlog. Koning *Milas* gaf den 22sten September last tot mobilmaking van het leger en Vorst *Alexander* maakte zich in Bulgarije en Oost-Roemelië gereed tot den strijd, terwijl ook de Turken in het dal der Maritza bij Adrianopel, alsmede ten zuiden van Boelgarje en Servië aanzienlijke troepen bijeetrokken. Het Servische leger telde in het begin van November 58 000 soldaten met 182 stukken geschut, — en het Boelgaarsche 30 000 man met 96 stukken, alsmede 12 000 Oost-Roemeliërs met 4 stukken. Hoewel de Russische officieren het bevel ontvingen, om den dienst van Vorst *Alexander* te verlaten, bleef het leger van dezen vol moed.

Den 13den November verklaarde Servië den oorlog aan Boelgarje en Koning *Milas* deed zijn leger voorwaarts rukken. Het maakte zich meester van den Dragomanpas en er werd met afwisselenden voorspoed gestreden. Doch den 19den November deden de Serviërs een aanval, waarbij zij met groot verlies door de Boelgaren werden teruggeworpen. Nu waagde Vorst *Alexander* den aanval, bracht de Serviërs aan het wijken, dreef hen over de grenzen, overschreed deze met zijn leger, dat tot 50 000 man was aangegroeid en maakte zich van onderscheidene plaatsen meester, totdat den 23sten November de Oostenrijksch-Hongaarsche gezant te Belgrado Vorst *Alexander* overreedde om de vijandelijkheden te staken. Daarna werd den 21sten December 1885 te Piroot een wapenstilstand en den 3den Maart 1886 te Boekarest de vrede gesloten. In dezen kortstondigen oorlog, die geenerlei gebiedsverandering veroorzaakte, verloor het Servische leger 6 800 dooden en gewonden en 1 200 gevangenen en het Boelgaarsch-Oost-Roemeliësche leger 2 300 dooden en gewonden en 500 gevangenen. Toen later Vorst *Alexander* door Russische kuiperijen van den troon beroofd werd, veranderde de vijandige houding van Servië jegens Boelgarje in eene zeer vriendschappelijke.

De Servische taal behoort tot de zuidoostelijke afdeling van de Slawische talengroep en is met het Russisch, Sloweenschen en Boel-

gaarsch vermaagschapt, doch het meest met het Croatisch en Slawonisch en met de dialecten, welke in de Herzegovina en in Montenegro gesproken worden. Zij wordt met het Russisch alfabet geschreven. Te voren bestond zij uit een kunstmatig mengsel van Kerkelijk Slawisch en Servische volksdialecten, doch in den aanvang der 19de eeuw trad de gevierde *Wook Stéphanowitsj Karadsjitsj* op om de volkstaal, in oude Servische liederen bewaard, tot schrifttaal te verheffen. Hij slaagde in zijn voornemen en hervormde de spelling. Deze taal is door haren hoogen ouderdom van groot belang voor de taalkennis; zij heeft hare brandpunten te Belgrado en te Agram en wordt door omstreeks 6 miljoen menschen gesproken. De kleine Servische spraakkunst van *Wook Stéphanowitsj* (1814) is in 1824 door *Grimm* in het Duitsch vertaald en van eene belangrijke inleiding voorzien. Men heeft voorts eene Servische spraakkunst van *Parvic* (1877) en een woordenboek van *Mazoenawitsj* en *Oezarewitsj* (1842).

De oudste overblijfselen der *Servische Letterkunde*, in de Slawische kerkelijke taal opgesteld, zijn uit de 13de eeuw. Daartoe behoort het op den berg Athos in handschrift aanwezige geslachtsregister: „*Rodoslow*” van *Daniel*, aartsbischop der Serviërs, die als tijdgenoot de levensgeschiedenis der Servische Koningen van 1272 tot 1325 verhaalt. Van den Servischen Czaar *Stéphanus Doesjan* (1336—1356) heeft men een wetboek (*Zakonnik*), dat in 1349 is uitgegeven en eene merkwaardige bijdrage levert tot de kennis der zeden en gewoonten van dien tijd. Daarenboven heeft men uit die dagen nog eenige kerkelijke geschriften. De Turksche heerschappij belemmerde allen voortgang op het gebied der letteren, en deze bloeide alleen in den vrjlen Staat Ragusa. Tot de Dalmatisch Servische dichters behooren *Maroekitsj* († 1524), *Loekitsj* († 1530), de dramatische dichter *Wetranitsj* († 1576) en vooral *Tjoobrenowitsj* († 1550) en *Goendoesitsj* († 1688, de vervaardiger der „*Osmanide*”). De laatste despoot van Servië, *Georg Brankowitsj* (1645—1715), deed door zijne „*Geschiedenis van Servië*” de liefde voor de vaderlandsche letterkunde weder ontwakken. Nu ontstond er een nieuw tijdperk, waarin men de volkstaal als schrifttaal begon te bezigen. Dit geschiedde het eerst door *Dosithei Obradowitsj* (1789—1811), maar vond geen algemeen bijval, zoodat er eene groote verwarring ontstond op het gebied der Servische letterkunde. Van de 430 boekwerken, die na 1750 in het licht verschenen, zijn slechts weinige in het Kerkelijk Slawisch opgesteld, doch de overige bewegen zich met verschillende spelling tuschen deze en de volkstaal. Aan die spraakverwarring maakten boven reeds genoemde *Karadsjitsj* en *Demetrius Davidowitsj* in den aanvang deser eeuw een einde.

Aan het hoofd der fraaie letteren in Servië staan de volksliederen, waarin men naliveteit met ruwe kracht, Oosterschen gloed met Grieksche aanzouwelijheid vereenigd vindt. Sommige behooren tot het tijdperk, toen de Turken nog niet in Europa waren doorgedrongen, — andere tot de dagen, toen Adrianopel de zetel was der Turksche heerschappij, — en nog andere zijn van nieuweren tijd. Het zijn hoofdzakelijk heldenzangen en min-

nelliederen, alsmede gedichten, door vrouwen vervaardigd, die bij den volksdans (koló) worden gezongen. De versmaat der kleine liederen gelijkt veel op die der oden van *Androon*. Men heeft eene verzameling van Servische volksliederen van *Karadsjitsj* (3de druk, 1841—1846, 3 dln), door onderscheidene andere verzamelingen achtervolgd. Eene reeks van heldenzangen uit de Servische revolutieoorlogen is de door *Simoon Malostinowitsj* verzamelde: „*Serbianka*”. De liederen der Bosniërs werden uitgegeven door *Bogoljoep Petranowitsj*. Tot de lierdichters van den nieuweren tijd behooren *Jowan Patrsjitsj*, *Jowan Doesjenowitsj*, *Widakowitsj* en vooral de begaafde *Lucyan Moesjiki*, aartsbischop van Karlowitz. Zijne werken verschenen onder den titel: „*Gedichten* (1808, 2 dln; 2de druk, 1840)”. Voorts ontbrak het niet aan dichters op het gebied van de satyre, van het treurspel en van het blijspel. Er werden romans, fabelen en vooral veel vertalingen geleverd. Wijders heeft men in het Servisch onderscheidene geschiedkundige werken, levensbeschrijvingen, aardrijks- en geneeskundige, rechts- en godgeleerde werken. Eene geschiedenis der Servische letterkunde werd geleverd door *Stojan Nowakowitsj* (2de druk, 1871) en eene meer beknopte door *Filipowitsj* (1875). Eindelijk heeft men er onderscheidene merkwaardige tijdschriften en dagbladen, van welke de „*Srpeke novine*” sedert 1834 onafgebroken in het licht verscheen.

Serviël of *slaafsch* noemt men dengene, die tegen de inspraak van zijn geweten uit vrees of zelfzucht zich buigt voor de machtigen en aanzienlijken der aarde en alzoo zijne waardigheid als vrij en onafhankelijk man verguist. Op het gebied der staatkunde worden gewoonlijk zij, die uit eigenbelang zich naar de onrechtmatige eischen der bovendrijvende partij voegen, met den naam van *servielen* bestempeld.

Servilius was te Rome de naam van een oorspronkelijk patricisch, doch later ook plebejisch geslacht. Tot de leden daarvan behoorden: *Quintus Servilius Caepio*, die in 108 vóór Chr. als consul eene wet (lex *Servilia* iudicialia) uitvaardigde, welke de senatoren weder met de rechterlijke waardigheid bekleedde, maar met den consul *Cnaeus Manlius* aan de Rhône het onderspit moest delven voor de Cimbren en Teutonen, weshalve hij van het opperbevel ontheven en verbannen werd en te Smyrna overleed; — *Cajus Servilius Glaucia*, praetor in 100 vóór Chr. en een medehelper van *Saburnians* in het oproer van dat jaar, waarbij hij sneuvelde; — *Publius Servilius Vatia Isauricus*, consul in 79 vóór Chr.; hij bestreed in het volgende jaar als proconsul de zeerovers van Klein-Azië, veroverde Cilicië, benevens onderscheidene steden in Lycië, bracht de Isauriërs tot onderwerping en verkreeg bij zijn triomf den eernaam van *Isauricus*; — *Publius Servilius Sullus*, een volkstribuun in 68 vóór Chr.; hij bracht een wetsontwerp in behandeling tot verdeling der staatsdomeinen in Campania, maar werd door *Cicero* in de drie redevoeringen: „*De lege agraria*” bestreden, zoodat hij zijn doel niet bereikte; — en *Publius Servilius Casca*, volkstribuun in 68 vóór Chr.; hij nam deel aan de

mannenswering tegen *Cassar*, bracht hem den eersten stoot toe en sneuvelde in 42 bij Philippus.

Serviten of *dianaars* (namelijk der maagd *Maria*) is de naam van eene geestelijke orde der R. Katholieke Kerk. Zij werd in 1233 te Florence gesticht en als eene onderafdeeling der Angustijnen door Paus *Alexander IV* bevestigd. Zij ontving van Paus *Martinus V* de voorrechten der Bedelorden, verspreidde zich spoedig in Italië, Frankrijk, Duitschland en de Nederlanden, werd in 1598 door pater *Bernardo di Biccolini* in hare oorspronkelijke gestrengheid hersteld, doch is thans alleen in Italië en hier en daar in Duitschland te vinden. — In het laatste der 12de eeuw ontstond ook de kloosterorde der *Servitinnen*, naar hare kleeding *Zwarte Zusters* genoemd. Vóór de Hervorming bloeide zij in ons Vaderland, en eenige jaren geleden is zij hersteld in Beieren.

Servituut, zie *Erfdiensbaarheid*.

Servius (*Marius* of *Maurus Honoratus*), een Romeinsch taalkenner, leefde waarschijnlijk tegen het einde der 4de eeuw te Rome en schreef op de gedichten van *Virgilius* een commentaar, waarin vele belangrijke geschieden- en oudheidkundige en mythologische bijzonderheden, alsmede onderscheidene fragmenten van andere schrijvers worden aangetroffen. De commentaar is uitgegeven o. a. door *Burmannus* (1746) en later door *Lion* (1827, 2 dln.).

Servius Tullius, de zeede Romeinsche koning, regeerde van 578—534 vóór Chr. en was volgens de overlevering de zoon van eene Latijnsche slaavin en van een aanzienlijk man. Hij werd opgevoed aan het Hof van Koning *Tarquinius Priscus* en reeds als kind door wonderteekenen aangewezen als bestemd voor iets hoogers, weshalve *Tarquinius*, hoewel in het bezit van twee zonen, hem zijne dochter schonk en hem tevens het recht van opvolging toekende. Volgens eene andere overlevering was hij een Etruscser, *Mastarna* genaamd, die zich met geweld meester maakte van de heerschappij en eerst als Koning den naam van *Servius* aanvaardde. Na het beklimmen van den troon voerde hij een voorspoedigen oorlog tegen de Etruscera, sloot een verbond met de Latijnen en haalde hen over, een gemeenschappelijk heiligdom op den Mons Aventinus te stichten, voegde den Mons Viminalis en Mons Esquilinus bij de stad en omringde nu het geheel met een muur. Zijn voornaamste bedrijf echter is, dat hij het geheele volk op grond van den census (het belastingbedrag) in centuriën (honderdtallen) verdeelde en eene nieuwe soort van comitia (volksvergaderingen) invoerde, waarin het volk naar centuria stemde, zoodat ook de Plebejers eenig aandeel verkregen in het regeeringsbeleid (zie onder *Rome*). Hij had de zonen van *Tarquinius Priscus*, *Lucius* en *Arcus*, met zijne dochters in het huwelijk doen treden. *Lucius* verbond zich met *Tullia*, de gemalin van *Arcus*, tot een snoed opzet. Hij ruimde zijne echtgenoot en zij haren echtgenoot door vergif uit den weg en zij traden met elkander in het huwelijk. *Lucius* vertoonde zich vervolgens, nadat hij aanhangers verworven had onder de Patriërs, met de teekenen der koninklijke waardigheid in den Senaat, en toen *Servius Tullius* verscheen, wierp hij hem van de trappen en deed hem door moordenaars ombrengen. *Tullia*, die terstond naar

het Senaatgebouw gereden was, vond in eene stoeg (na dien tijd *Ficus sceleratus* of *Graveelstoeg* genaamd) het lijk van haren vader en gaf den wagenmennen bevel er overheen te rijden, zoodat zij met het bloed van den vermoorde werd bespat.

Sesamum L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sesamea*. Het omvat éenjarige, behaarde kruiden, welke in Indië, Guinea, aan de Senegal en aan de Kaap groeien, met alleenstaande, in de bladoksels geplaatste bloemen en langwerpige, veelsadi gedooisvruchten. *S. orientale L.* (zie bijgaande figuur) heeft langwerpig-eironde, klierachtig-behaarde bladeren, witte of rood getinte, scheef-klokvormige bloemen en zeer oliertjke zaden. Zij is afkomstig uit Oost-Indië, werd als kweekplant reeds vroeg naar China, Japan,

Sesamum orientale.

Egypte enz. overgebracht en groeit thans tuschen de keerkringen bijkans overal. Men verkrijgt uit de zaden eene vette olie, die goudgeel, dik-vloeibaar en aangenaam van smaak is, eene soortelijk gewicht bezit van 0,92, bij 5° C. vast wordt, niet opdroogt, niet ranzig wordt, tot velerlei oogmerken geschikt is, de olijvenolie kan vervangen en in R. Katholieke landen vooral dient tot het vullen der „altijdbrandende lamp". In Klein-Azië en geheel Indië is zij als vette olie algemeen in zwang. Zij wordt er gedeeltelijk ook uit *S. indicum L.* en andere soorten gewonnen. De plant wordt in Syrië, Mesopotamië, Egypte, aan de Kaap en in geheel Europeesch Turkije verbouwd en het zaad ter oliebereiding gedeeltelijk uitgevoerd naar Frankrijk, Engeland en Duitschland.

Sesostris of *Sesosis* is de naam van een Egyptischen Koning, voorkomende bij *Herodotus*, *Diodorus* en *Strabo*. Met dien naam worden intusschen *Sethos I* en zijn zoon

Ramus II bedoeld. Zie onder deze beide namen.

Sestertius is de naam van eene Romeinsche silveren munt ter waarde van $2\frac{1}{2}$ as (zie aldaar). Voor duizendtallen sestertiën (sesterti) werd het woord *sestertia* gebezigd, zoodat duo sestertia 2000 sestertiën beteekent. Een miljoen sestertiën heette men *sestertium decies*. Het teeken van den sestertius is *HS*, eigenlijk II-semis of $2\frac{1}{2}$ as.

Sestini (Domenico), een vermaard Italiaansch penningkundige, geboren te Florence den 10den Augustus 1780, gaf eene verhandeling in het licht over een handschrift van *Virgilius* (1774) en zag zich daarna belast met het in orde brengen van het museum te Catania. Vervolgens begaf hij zich naar Constantinopel, waar hij het kabinet van den Engelschen gezant, Sir *Robert Ainslie*, rangschikte. Hij volbracht voorts eene reis door Klein-Azië en door Duitschland en schreef: „*Lettere e dissertazioni numismatiche* (1789—1805, 8 dln)”, — en „*Classae generales seu monetae urbium etc.* (1796, 2 dln; 2de druk, 1821)”. Te Parijs werd hij benoemd tot bibliothecaris van de Groothertogin van Toscane, maar verloor die betrekking in 1814. Daarna hield hij zich bezig met het ordenen der muntkabinetten van den Koning van Beieren te München, van Koning *Christiaan VIII* te Kopenhagen en van het museum te Triëst. Voorts leverde hij een vervolg op de „*Lettere e dissertazioni* (1813—1820, 2 dln)”, ontving den titel van hoogleeraar in de oudheidkunde te Pisa en overleed te Florence den 8ten Juni 1822. Tot de handschriften zijner nalatenschap, door den Hertog van Toscane aangekocht, behoort het „*Systema geographicum numismaticum*” in 14 foliodeelen.

Setri-Ponente, eene stad in de Italiaansche provincie Genua, 8 Ned. mijl ten westen van de stad van dien naam en door een paardenspoorweg met haar verbonden, is een station van Genua naar Ventimiglia, ligt aan de Golf van Genua en is de fraaiste plaats tuschen Genua en Savona. In hare nabijheid verheft zich de Monte Gazzo, waaruit geel albaat wordt opgedolven. De stad telt ruim 11 000 inwoners (1881) en heeft prachtige villa's van den Genueeschen adel, scheepstimmerwerven, onderscheidene fabrieken en druk bezochte baden.

Setaria Beauv. of naalbaar is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Grassen* (Gramineae). Het onderscheidt zich door bloempakjes, die aan den voet van 2 of meer borstels als een omwindsel voorzien zijn, door zeer kleine onderste kelkafjes, door een onzijdig of mannelijk onderste bloempje, door lederachtige, harde kroonafjes, zeer stompe, bijna seisvormige honingschubben, een uitgerand vruchtbeginzel en kwastvormige stempels. Wij hebben in ons land de *kransvormende naalbaar* (*S. verticillata L.*) met zeer ruwe bladeren, eene smalle, rolronde pluim, éénbloemige, haarboevormende, getand-stekelharige omwindsels en 2-slachtige bloempjes, — de *groene naalbaar* (*S. viridis L.*) met eene bijna eironde pluim, tweebloemige, haarboevormende omwindsels en 2-slachtige bloempjes met zachtharige bladacheeden, — en de *gale naalbaar* (*S. glauca L.*) met een aarvormenden, rolronden bloemtros, 2-bloemige,

haarboevormende omwindsels en 2-slachtige bloempjes. Van *S. italica L.* worden de korrels, op die van gierst gelijkende, als vogelvoeder gebruikt, en die van *S. germanica Rth* worden in Hongarije onder den naam van *mohar* in tijden van misgewas ook wel tot voedsel voor menschen gebezigd.

Seth was volgens de Mozaische oorkonde de derde zoon van *Adam* en de stamvader der *Sehtieten*, welke zich door goddienstigheid van de nakomelingen van *Kain* onderscheidden. — In de 2de eeuw onzer jaartelling heeft ook eene secte bestaan, wier leden den naam van *Sehtianen* droegen. Zij huldigden *Seth* als den zoon der hemelsche *Sophia* (Wjsheid) en als den vertegenwoordiger van den volmaakten mensch.

Setsoejan, éene der westelijke provinciën van China, telt op ruim 8700 □ geogr. mijl omstreeks 68 miljoen inwoners (1882). Het land is in het westen bergachtig en voor 't overige met heuvelketens bedekt, — voorts besproeid door de Jantse-kiang en haar zijrivieren, beschrijft en uitnuttend bebouwd. De voornaamste voortbrengselen van dit gewest zijn allerlei graansoorten, tabak, mankop (ter bereiding van opium), wit was, thee, suikerriet en katoen, alamede zout, steenkolen en ijzererts. Fransche zendelingen hebben er met goed gevolg het Christendom verkondigd. De hoofdstad is Tsjing-toe tuschen de rivieren Minkiang en Lo-kiang; zij telt ongeveer 378 000 zielen.

Settegest (Hermann), een verdienstelijk Duitsch landbouwkundige, geboren te Königsberg den 30sten April 1819, legde o. a. te Hohenheim en te Berlijn zich met ijver toe op den landbouw en werd in 1847 administrateur en leeraar in de landbouwkunde te Proskau. In 1858 zag hij zich benoemd tot directeur der pas gestichte académie te Waldau, maar keerde in 1862 als directeur der académie naar Proskau terug. Hij behoort tot de uitstekendste vertegenwoordigers der hedendaagsche landbouwkunde, en van zijne geschriften vermelden wij: „*Anleitung zur Wirtschaftsführung auf grösseren Landgütern* (1848)”, — „*Eine landwirtschaftliche Reise durch England* (1852)”, — „*Ueber Thierzüchtung und die dabei zur Anwendung kommenden Grundsätze* (1859)”, — „*Die Zucht des Nigrettschafs* (1861)”, — „*Die landwirtschaftliche Akademie Proskau* (1864)”, — „*Deutsches Herdbuch* (met anderen, 1865—1875, 4 dln)”, — „*Bildliche Darstellung des Baues und der Eigenschaften der Merinowolle* (1869)”, — „*Welche Richtung ist der Schafzucht Norddeutschlands der Konkurrenz des Anlandes gegenüber zu geben?* (1869)”, — „*Aufgaben und Leistungen der modernen Thierzucht* (1870)”, — „*Fünfundzwanzig Jahre Fortschritt auf dem gebiete der Landwirtschaft* (1872)”, — „*Die Landwirtschaftliche Fütterungslehre* (1872)”, — „*Die Thierzucht* (3de druk, 1872)”, — „*Die Landwirtschaft und ihr Betrieb* (1875—1878, 3 dln; 3de druk, 1885)”, — „*Der landwirtschaftliche Unterricht* (1873)”, en „*Die Viehzucht Frankreichs und die internationale Thierschau zu Paris 1878* (1879)”.

Settembrini (Luigi), een verdienstelijk Italiaansch letterkundige, geboren te Napels in 1812, verkeerde na den dood zijns vaders

in bekrompen omstandigheden, maar werd in 1835 hoogleraar in de welsprekendheid aan het lyceum van Catanzaro. In 1839 werd hij beschuldigd van medeplichtigheid aan staatkundige woelingen en na een onderzoek, dat 3½ jaar duurde, wel vrijgesproken, maar niet weder aangesteld. In 1847 richtte hij tot de volkeren van Europa het beroemd protest tegen de heerschappij der *Bourbons* (Protesta dei popoli delle due Sicilie), waarvan in het volgende jaar eene Fransche vertaling te Parijs in het licht verscheen. Hij gaf het uit zonder naam, doch toen men hem van het vaderschap van dit geschrift verdacht, nam hij de wijk naar Malta. De omwenteling van 1848 bracht hem weder te Napels, waar hij zich 1½ maand belastte met de portefeuille van Onderwijs. Na de reactie van 1849 werd hij in hechtenis genomen en in 1852 ter dood veroordeeld. Toen dit vonnis in levenslange gevangenis veranderd was, ontstapte hij in 1859 door den moed en het beleid van zijn zoon naar Londen. In den kerker had hij zich bezig gehouden met eene vertaling van *Lucianus*, welke hij later in het licht zond (1861—1862, 3 dln). In 1860 vestigde hij zich weder te Napels, waar hij eerst het ambt van inspecteur van onderwijs en daarna dat van hoogleraar in de Italiaansche letterkunde aanvaardde. Hij schreef de sierlijke „Lezioni di letteratura italiana (1867—1872, 3 dln)”, zag zich in 1873 door *Minghetti* tot senator benoemd, doch overleed in zeer bekrompen omstandigheden te Napels den 4den November 1876. „Ricordanze della mia vita (1876—1880, 2 dln)” nalatende.

Settimo (Don Ruggerio, markies), een vaderlandlievend Italiaan, geboren te Palermo den 19den Mei 1778 en een zoon van den Prins van *Fitalia*, verkreeg bij de Napolitaansche marine den rang van schout bij nacht en was sedert 1806 een ijverig bevorderaar der grondwetsherziening op Sicilië. In 1812 werd hij directeur van het ministerie van Oorlog en Marine en bekleedde deze betrekking tot aan de reactie van 1815. In 1820 aanvaardde hij voor korten tijd weder dit ambt, maar was door zijne populariteit niet aangenaam aan de Regeering, weshalve hij zich naar zijne goederen begaf. Na den opstand te Palermo in 1848, waaraan hij met geestdrift deelnam, zag hij zich aan het hoofd geplaatst van het bestuur in Sicilië, en na de zegepraal der volkspartij te Napels werd hij stadhouder van Sicilië. Den 25sten Februari opende hij aldaar het Parlement, dat hem koos tot eerevoorzitter voor levenslang en hem den eernaam toekende van „Vader des Vaderlands”. Den 10den Juli daaraanvolgende werd hij tevens benoemd tot luitenant-generaal van het leger, maar hij was niet bij machte de Koninklijke troepen tegen te houden op hun zegevierenden tocht. Na de herstelling der heerschappij van *Ferdinand II* werd hij uitgealoten van de amnestie, zoodat hij den 25sten April 1849 naar Malta vertrok. In 1860 benoemde *Victor Emanuel* hem tot senator, maar hij kon wegens zijn hoogen ouderdom Malta niet verlaten en overleed aldaar den 4den November 1863.

Setubal of *Setuval*, ook *St. Ubes* of *St. Ives* geheeten, is eene haven- en koopstad in de Portugeesche provincie Estremadura, 80 Ned. mijl ten zuidoosten van Lissabon, ter

plaatse, waar de *Sadão* zich uitstort in de Baai van Setubal (Atlantischen Oceaan), alsmede aan den Portugeeschen zuiderspoorweg (Lissabon—Barreiro—Setubal). Zij is de stapelplaats van den Portugeeschen zouthandel. Er zijn 5 forten ter verdediging van de haven, 5 kerken, onderscheidene kloosters, een schouwburg, een gedenkteecken ter eere van den dichter *Boccage*, een arsenaal, groote soutpannen, eenige fabrieken en 20000 inwoners. In hare nabijheid, op een berg, verheft zich het klooster *Arrabida*, eene droct bezochte bedevaartplaats met eene stalactietengrot. Setubal wordt voor het oude *Cetobriga* gehouden; de stad heeft door de aardbeving van 1755 veel geleden.

Seubert (Adolf Friedrich), een verdienstelijk Duitsch krijgsgeman en schrijver, geboren te Stuttgart den 9den Juni 1819, bezocht in 1835 de militaire school, nam in 1848 deel als brigade-adjutant aan de expeditie naar Baden, was van 1864 tot 1867 adjutant en eerste referendaris van den minister van Oorlog en werd in 1866 chef van inwendigen dienst der Württembergsehe divisie. Hij gaf blijken van beleid in den Oorlog tegen Frankrijk, doch nam in 1876 als kolonel zijn ontslag en vestigde zich te Kannstatt, waar hij den 4den Februari 1880 overleed. Hij leverde voorts merkwaardige beschrijvingen van zijne reizen in België en Nederland (1840), Italië (1846), Algérië, Spanje en Portugal (1852), Denemarken, Zweden en Noorwegen (1861). Voorts schreef hij: „Elementaire Taktik der Infanterie (1860)”, — „Taktik der Gegenwart (1875)”, — den operatetekst: „Die Tochter Jephtha's (1841)”, — eene reeks van tooneelstukken, zooals: „Lichtenstein (1849)”, — „Ein deutscher Prinz (1849)”, — het treurspel: „Der Sohn des Kammerdieners (1872)”, — de klucht: „Der Maitrank”, enz., — vrijders: „Die Sterne Schwabens (200 sonetten)” en eene menigte vertalingen. Thans houdt hij zich bezig met de uitgave van het „Allgemeines Künstlerlexikon”.

Seuffert (Johann Adam von), een verdienstelijk Beiersch jurist, geboren te Würzburg den 15den Maart 1724, studeerde aldaar, nam als luitenant bij de vrijwillige jagers deel aan den veldtocht tegen Frankrijk en vestigde zich in 1815 te Göttingen als priva doceent in de geschiedenis en staatswetenschappen. In 1816 vertrók hij naar de universiteit te Würzburg, werd er in 1817 buitengewoon en in 1819 gewoon hoogleraar en zag er zich in 1831 gekozen tot vertegenwoordiger der hoogeschool in de Vergadering der Standen, waar men hem tot tweede president benoemde. In 1834 werd hij raadshoer in het Hof van Appel te Ansbach, maar nam in 1839 zijn ontslag en vestigde zich te München, waar hij den 8sten Mei 1857 overleed. Hij schreef: „Commentar über die Bayrische Gerichtsordnung (1836—1842, 4 dln; 2de druk, 1853—1858)” en stichtte de „Blätter für Rechtsanwendung sunächst in Bayern (1836)” en het „Archiv für Entscheidungen der obersten Gerichte in den deutschen Staaten (1847—1857, 11 dln en door anderen voortgezet)”. Ook leverde hij nog: „Lehrbuch des praktischen Pandektenrechts (1822—1825, 3 dln; 4de druk, 1860—1870)”. — Zijn oudste zoon *Ernst August*, geboren den 1sten September 1829, is gewoon hoogleraar in de

rechten te München en schreef: „Das gesetzliche Veräußerungsverbot bei Singular- und Universalvermögen (1866)“.

Seume (Johann Gottfried), een verdienstelijk Duitsch schrijver, geboren den 29sten Januari 1763 te Poserna bij Weissenfels, bleef bij het overlijden van zijn vader in bekrompene omstandigheden achter. Door de hulp van een aanzienlijken beschermer kon hij de universiteit te Leipzig bezoeken, waar hij in de theologie studeerde. Door twijfelsucht geslingerd, vertrok hij naar Parijs, maar viel in handen van Hessische werkers en moest zich als soldaat naar Amerika begeven. Na zijn terugkeer deserteerde hij uit Bremen, maar werd door Pruisische werkers opgepakt en naar Emden gebracht. Eene herhaalde poging om te vluchten mislukte, en ter nauwernood ontkwam hij aan eene harde straf. Toen voorts een burger van Emden borg voor hem bleef (ten bedrage van 80 thaler), ontving hij verlof, zijne geboorteplaats te bezoeken. Hij kwam niet terug, maar betaalde zijne schuld met het honorarium zijner vertaling van den Engelschen roman: „Honorie Warren (1789)“ en gaf te Leipzig onderwijs in de nieuwe talen. Kort daarna werd hij gouverneur van den jeugdigen Graaf *Igelström*, ging in 1792 met zijn kweekeling naar Warschau, werd er secretaris van den generaal *Igelström* en Russisch officier en was in 1794 getuige van al de ellenden van den Poolschen opstand en van de belegering van Warschau. Nadat hij zich, op last der Keizerin, in 1796 met den jongen majoor *Moeronsow* naar Leipzig begeven had, verijdelde de dood van *Catharina* zijne uitzichten op bevordering in Russischen dienst, en de boekhandelaar *Götschen* riep hem naar Grimma, om in zijne zaak werkzaam te wezen. Hij wisselde die bezigheid af met zijne vermaarde voetreis naar Sicilië, die hij in December 1801 aanvaardde; hij trok door Oostenrijk en Italië, keerde over Zwitserland en Parijs naar Leipzig terug en beschreef dien tocht van negen maanden in zijn beken-den: „Spaziergang nach Syrakus (1803)“. Eenige jaren later volbracht hij wederom eene groote reis, gedeeltelijk ter begeleiding van een jongen edelman, door Rusland, Finland en Zweden en gaf daarvan verslag in het werk: „Mein Sommer im Jahr 1805 (1807)“. Hij overleed te Teplitz den 18den Juni 1810. Hij was een nam van een eerlijk; fier en onafhankelijk karakter. Van zijne geschriften vermelden wij nog: het treurspel „Miltiades (1801)“, — „Mein Leben (1818)“, — en „Nachrichte über die Vorkälle in Polen“. Ook leverde hij gedichten, en van zijne gezamenlijke werken verscheen in 1861 eene 7de uitgave in 5 deelen.

Severn (De) is de naam van 2 rivieren, te weten:

De *Severn* in *Engeland*. Deze ontspringt onder den naam van *Hafren* aan de oostelijke helling der Plynlimmonbergen in Wales, vormt gedurende zijn bovenloop onderscheidene waterfallen en wordt bij Welshpool, 244 Ned. mijl boven haren mond, voor kleine schepen bevaarbaar. Voorts zich oostwaarts spoedend, kronkelt zij door een dal ter breedte van $1\frac{1}{2}$ Ned. mijl, verder door de vruchtbare alluviaalvlakte van Shrewsbury en is gedurende

haren benedenloop tusschen boschrijke bergen besloten. Beneden Gloucester erlangt zij eene aanmerkelijke breedte en tusschen de kapen van Brean Down en Lavernock stort zij zich nit in het kanaal van Bristol. De vloed wordt er waargenomen tot aan Shrewsbury en klimt bij haren mond wel eens ter hoogte van 18 Ned. el. Het land is er door dijken tegen overstroming beveiligd. Zeeschepen kunnen langs de Severn Gloucester bereiken. Hare belangrijkste zijrivieren zijn op haar rechter oever de Wye, de Usk en de Taf, en op haar linker oever de Avon. Zij heeft eene lengte van 292 Ned. mijl en is door kanalen met de Theems, de Trent, de Humber en de Mersey verbonden.

De *Severn* in *Britsch Noord-Amerika*. Deze komt uit het Favourable Lake, gelegen op de waterscheiding tusschen het Winipegmeer en de Hudsonsbaai, stroomt door onderscheidene meren en stort na een loop van 490 Ned. mijl zich nit in de Hudsonsbaai.

Severus (Lucius Septimius), een Romeinisch keizer, geboren in 146 na Chr. te Leptis in Afrika, werd door Keizer *Marcus Aurelius* tot senator benoemd, bekleedde onderscheidene aanzienlijke ambten, aanvaardde in 193 de betrekking van opperbevelhebber van het Romeinsche leger in Illyrië en werd na het ombrengen van *Pertinax* door zijne legioenen tot keizer uitgeroepen. Nadat hij zijn mededinger *Pescennius Niger* bij Cyzicus (195) en daarna een tweeden, *Clodius Albinus*, in 196 bij Lugdunum (Lyon) overwonnen had, ondernam hij een veldtocht tegen de Sarthen en veroverde en verwoestte Seleucia, Babylon en Ctesiphon (198). Den laatsten veldtocht volbracht hij in 208, vergezeld door zijne zonen *M. Antonius Bassianus* (Caracalla) en *Septimius Geta*, alsmede door zijne zedelooze gemalin *Julia Domna*; hij trok naar Britannia, hetwelk bedreigd werd door de Caledoniërs. Hier verdreef hij de vijanden, breidde de grenzen uit van het Romeinische Rijk en deed tegen de invallen der Picten den naar hem genoemden wal opwerpen. Hij overleed gedurende dezen veldtocht op den 4den Februari 211 te Eboracum (York). Hij was een uitstekend krijgsman en steunde hoofdzakelijk op zijn leger; hij vermeerdeerde dan ook het aantal der Praetorianen tot 50000, terwijl hij zich weinig bekreunde om den Senaat. Met kracht handhaafde hij het gezag der Romeinen en bevorderde ook binnen 's lands veel goeds, hoewel hij niet geheel en al is vrij te pleiten van wreedheid.

Sévigé (Marie de Rabutin-Chantal, marquise de), bekend door hare achtergelatene brieven, werd geboren te Parijs den 5den Februari 1627, genoot eene zorgvuldige opvoeding en schitterde vervolgens aan het Hof van *Lodewijk XIII* niet zoozeer door hare schoonheid als door hare gaven des geestes. Haar huwelijk met den markies *Henri de Sévigé*, wien zij een zoon (*Charles*) en eene dochter (*Françoise Marguerite*) schonk, was niet getukkig, zoodat zij zich van haren gemaal verwijderde, om zich uitsluitend aan de opvoeding van hare kinderen te wijden. Na het overlijden van haar gemaal wees zij de schitterendste huwelijksaanbiedingen van de hand. Toen hare dochter in 1671 haar

gemaal, den Graaf *de Grignan*, gouverneur van Provence, derwaarts volgde, ontstond tusschen Moeder en Dochter die 25-jarige briefwisseling, welke, schoon niet voor de openbaarheid bestemd, later zulk een groot opzien baarde in de letterkundige wereld. Men geniet daarin den geur van een rein en vrouwelijk gemoed, van een sijn beschaafden geest en van eene uiterst prikkelbare verbeelding, terwijl de briefstijl allerkeurigst kan heeten. De brieven der dochter daarentegen zijn ernstig en koel, soodat zij niet weinig afsteken bij die der moeder. Deze laatste overleed den 18den April 1695 op het kasteel Grignan in Provence. Eene goede uitgave harer brieven is die van *Silvestre de Sacy* (1860—1864, 11 din), gevolgd door „*Lettres inédites* (1876, 8 din)”, in het licht gezonden door *Capmas*.

Sevilla, eene provincie in het Spaansche koninkrijk Andalusië, is omgeven door de provinciën Badajoz, Cordova, Malaga, Cadix en Huélva en telt op 249 □ geogr. mijl ruim 520 000 inwoners (1888). De bodem is er meendeels effen, alleen in het midden goed bevolkt en nauwelijks voor een derde gedeelte ontgonnen. Men verbouwt er graan, olijvenolie, wijn en zuidelijke vruchten in groote hoeveelheden. In het noordelijk gedeelte vindt men er silver, koper, lood, ijzer, steenkolen en zout. Landbouw en handel sijn er in de eerste plaats en daarna mijnontginning en handel de voornaamste bronnen van bestaan. De fabrieksnijverheid is er alleen in de hoofdstad van eenig belang. Tot de spoorwegen behooren er die van Cordova naar Cadix en die van Sevilla naar Huélva. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, eene vesting en koopstad van den eersten rang, ligt op de beide oevers der aldaar voor zeeschepen bevaarbare Guadalquivir, in eene breede, vruchtbare, bebouwde vlakte. Zij is met Cordova, Cadix en Huélva door middel van spoorwegen verbonden, en heeft met hare talrijke torens van alle zijden een indrukwekkend voorkomen. De eigenlijke stad ligt op den linker oever der Guadalquivir en is door een ouden, van de Romeinen en Moeren afkomstigen muur met 66 torens en 15 poorten omgeven. Daarbuiten bevinden zich onderscheidene voorsteden (Los Humeros, Cesteria, Baratillo, Carretera, Resolana, San Bernardo, San Rogue y la Calzada en Macarena) — en op den rechter oever der rivier verheft zich de groote voorstad Triana. De binnenstad is een doolhof van nauwe straten, maar hecht gebouwd. Tot de grootste pleinen behooren er: de Plaza de San Francisco (of der Constitutie), de Plaza del Duque met fraaie wandelperken, de Plaza de la Encarnacion (de vleesch- en groenmarkt) en de Quesnadero, waar te voren de auto's da fê plaats hadden. Men heeft er onderscheidene paleizen in oud-Romeinschen stijl. Voor 't overige heeft er de Oostersche stijl de overhand, soodat de huizen er gewoonlijk voorzien sijn van platte daken en verstoken van vensters naar de straatzijde. De voorstad Triana is regelmatig gebouwd en sedert 1848 door eene hangende brug van ijzerdraad met de eigenlijke stad verbonden. Te Sevilla sijn omstreeks 500 straten en stegen, meer dan 230 pleinen, vele fonteynen, welke door eene antieke, op 410

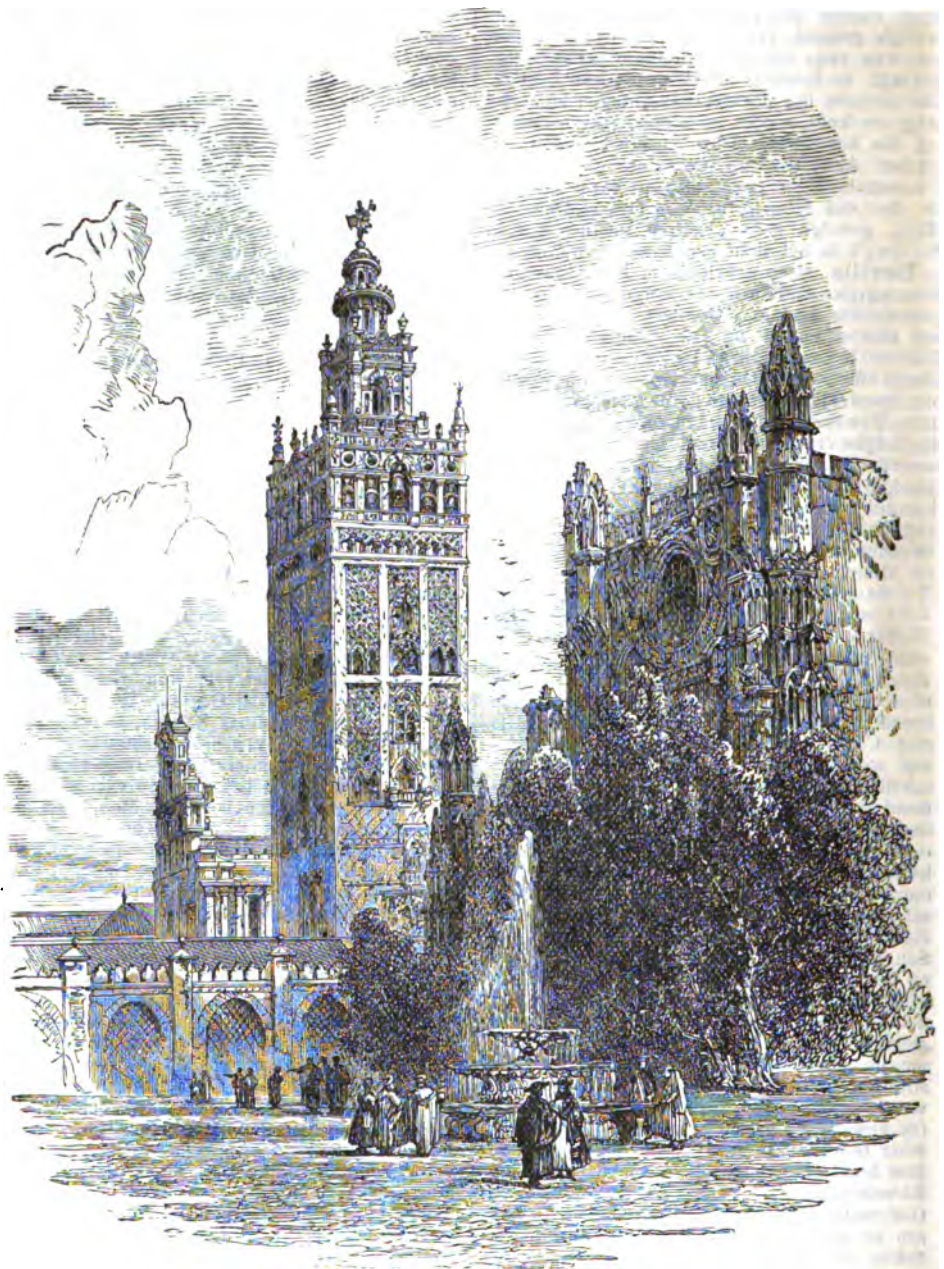
75 kerken en talrijke instellingen van weldadigheid. Het aantal kloosters bedroeg er te voren 68. Van de voornaamste gebouwen vermelden wij: de hoofdkerk, gewijd aan *Maria de la S-de*, eene der grootste en fraaiste kerken in apitsboogstijl, in 1410—1519 gebouwd, met 5 beuken, ter lengte van 186 en ter hoogte van 41 Ned. el, met 83 prachtige, door kostbare schildersijen (van *Murillo*, *Zurbaran* enz.) versierde zijkapellen, 90 ramen met heerlijk beschilderde glazen, een reusachtig orgel met 5 000 pijpen, het praalgraf van *Ferdinand de Heilige* en tallooze kostbaarheden. Daarnaast verheft zich de Giralda (zie bijgaande afbeelding), een vierkante klokketoren ter hoogte van 114 Ned. el, met eene sierlijke wenteltrap en een welluidend klokkenspel, — alsmede de Oranjehof, het overblijfsel eener voormalige moskee. Deze werd in 1196 door *Abu Joessof Jakoeb* ter hoogte van 82 Ned. el gebouwd; elke zijde is 16 Ned. el lang, en het bovenste gedeelte, in Moorschen trant, is daarop geplaatst in 1568 door *Fernando Ruiz*. Voorts maken wij gewag van den Alcázar of het Moorsch paleis met prachtige zalen in den stijl van het Alhambra en met een grooten tuin, — van de beurs, gesticht door *Herrera* en de vermaarde bewaarplaats van het archief van Indië, — van de Koninklijke sigarenfabriek, een groot gebouw ter lengte van 215 en ter breedte van 170 Ned. el, met 28 binnenpleinen, alwaar 4 500 personen jaarlijks omstreeks een miljoen Ned. pond tabakbladeren verwerken, — van het Collegio di Sant' Elmo (vroeger een marine-instituut, later het verblijf van den Hertog *de Montpensier*), door den zoon van *Columbus* gesticht, — van den Caso de Pilatos met vele kunstgewrochten, — van den Torre del Oro aan de rivier, — van het hospitaal de la Sangre, — van den schouwburg, — en van het aartsbisschoppelijk paleis. Het amphitheater voor siterengevechten, na dat van Madrid het grootste van Spanje, kan 18 000 menschen bevatten. Men heeft er eene Académie van Schoone Kunsten, benevens 4 andere academiën, eene in 1504 gestichte universiteit, die in 1880 bijna 1 400 studenten telde, een lyceum en onderscheidene collegiën, eene groote boekery, verschillende geleerde genootschappen, 2 schouwburgen en 2 groote musea van schildersijen; in één van deze bevinden zich de kostbaarste meesterstukken van *Murillo*, die te Sevilla geboren werd. Tot de fraaie wandelparken langs de rivier behooren de Alameda, El Salon de Christina en vooral Las Delicias. In 1884 bedroeg er het aantal inwoners bijna 133 000. Op het gebied der nijverheid vindt men er ijzergieterijen, machines- en porseleinfabrieken, katoen- en zijdespinnerijen, salpeterziederijen, chocolade-, piano- en kurkenfabrieken enz. In 1878 werd voor een waarde van bijna 14 millioen gulden aan buitenlandse waren over Sevilla in Spanje ingevoerd en in 1880 verkeerden er in de haven 1 922 koopvaardijfchepen met eene laadruimte van 803 379 ton. In de omstreken der stad vindt men hier en daar schilderachtige en merkwaardige partijen.

Volgens de sage is Sevilla onder den naam van *Spala* (Vlakte) door den Phoenicischen *Héraclès* (Hércules) gesticht. De stad droeg

ten tijde van de Romeinen den naam van Hispallis en ontving als Romeinsche kolonie dien van Colonia Romulensis. *Hadrianus* deed in hare nabijheid de stad Italica verrijzen. Er werden in 590 en 619 concilliën (Concilia

der *Abadieten*. In 1091 kwam zij in het bezit der *Almorawiden* en in 1147 in dat der *Almo-laden*. Den 23sten November 1248 werd zij na eene belegering van 18 maanden door *Ferdinand III* van Castilië veroverd en bleef

De Giralda te Sevilla.

Hispalensis) gehouden. De Arabieren veroverden haar in 712 en verhieven haar tot hoofdstad van het koninkrijk Sevilla. In 844 werd zij door de Noormannen verwoest, en sedert 1026 was zij de zetel van de Moorsche dynastie

na dien tijd in het bezit der Christenen. Het tweede tijdperk van haren luister valt in de 16 en 17de eeuw, toen zij de voornaamste stapelplaats werd van den Spaanschen zeehandel en de zetel der Spaansche kunst. In-

tusschen kwijnde er de nijverheid, nadat 300 000 Mooren naar Granada en Afrika waren verhuisd. Van 1501 tot 1726 was Sevilla schier uitsluitend in het besit van den handel op Amerika, doch deze ging verloren door de begunstiging van Cadix door de *Bourbons*. In 1478 verrees te Sevilla de eerste rechtbank der Inquisitie. In 1729 werd er een tractaat van vrede en vriendschap tusschen Spanje, Frankrijk en Engeland gesloten, waarin later ook de Nederlanden werden opgenomen. Den 27sten Mei 1808 ontstond aldaar de Centrale Junta, die den 1sten Februari 1810 naar Cadix de wijk nam. Ook de Cortes zochten er eene schuilplaats, toen zij in 1823 Madrid verlieten, en brachten den Koning vanhier naar Cadix.

Sèvre (De) is de naam van twee rivieren in het westen van Frankrijk, te weten:

De *Sèvre Nantaise*. Deze ontspringt op de hoogvlakte van Gâtine in het departement Deux-Sèvres, niet ver van Secondigny, stroomt noordwestwaarts door het departement Vendée, vervolgens door het departement Loire-Inférieure, ontvangt er de Moine en de Maine en stort tegenover Nantes zich uit in de Loire. Zij is 138 Ned. mijl lang en van Monnières af bevaarbaar.

De *Sèvre Niortaise*. Deze ontspringt deegelijks in het departement Deux-Sèvres, niet ver van Chenay, vloeit westwaarts langs Niort, vormt daarna de grens tusschen Charente-Inférieure en Vendée, neemt de Vendée op en stort ten noorden van La Rochelle, in de Baai van Aiguillon, zich uit in den Atlantischen Oceaan. Zij is 165 Ned. mijl lang en van Niort tot aan haren mond bevaarbaar.

Aan die beide rivieren ontleent het departement *Deux-Sèvres* zijn naam. Het bestaat uit de voormalige landschappen Poitou, Annis, Saintonge en Marche, grenst aan de departementen Maine-et-Loire, Vienne, Charente, Charente-Inférieure en Vendée en telt op bijna 109 □ geogr. mijl 350 000 inwoners (1881), onder welken zich 38 000 Protestanten bevinden. Het boschrijke plateau van Gâtine, samenhangende met het gebergte van Limousin, beaamt er omstreeks een derde gedeelte van den bodem. Behalve door de beide Sèvres wordt het besproeid door de Thouet, de Boutonne enz. en heeft over het geheel een vochtig klimaat. Men heeft er 400 000 Ned. bunder bouwland, 58 000 hooiland, 21 000 wijngaarden, 31 000 bosch, 10 000 oostgaarden en groentetuinen en 22 000 heide- en weiland. De landbouw heeft er zich in de laatste jaren krachtig ontwikkeld en er wordt veel graan verbouwd, vooral tarwe, — voorts aardappelen, peulvruchten, suikerwortelen, hennep, vlas, koolzaad, wijn, ooft en hout. Ook de veeteelt, alsmede de visscherij is er van veel belang, en de mijnen leveren er eene groote hoeveelheid steenkolen. Men vervaardigt er voorts wollen stoffen, blouses, hoeden, leder, handschoenen, borstels, vaten, beenzwart, lijn, brandewijn, asijn enz. De handel is er zeer levendig. Het departement wordt doorsneden van den spoorweg van Orléans naar Rochefort en Rochelle; daarenboven vereenigen zich te Bressaire de spoorwegen van Angers, Poitiers, Niort en Bourbon-Vendée. Men heeft er een lyceum, 2 gemeentelijke colléges, 4 scholen van middelbaar en 590 van lager

onderwijs. Het is in 4 arrondissementen verdeeld en heeft Niort tot hoofdstad.

Sèvres, een stadje in het Fransche departement Seine-et-Oise, aan de Seine en aan den spoorweg van Parijs naar Versailles gelegen, telt slechts 7 000 inwoners, doch is vermaard wegens de aldaar gevestigde porseleinfabriek. Deze werd in 1871 eene prool der vlammen, maar verrees prachtig uit hare asch. Men heeft er voorts een merkwaardig museum van porseleinen kunstgewrochten. Gemelde fabriek werd oorspronkelijk in 1738 in het kasteel Vincennes gesticht, maar in 1755 door de pachters generaal, die haar hadden aangekocht, naar Sèvres verplaatst. Op aandrang van madame de *Pompadour* werd zij in 1759 het eigendom van *Lodewijk XV*, en sedert dien tijd behoort zij tot de Kroondomeinen.

Seward (William Henry), een Noord-Amerikaansch staatsman, geboren den 16den Mei 1801 te Florence in den Staat New York, studeerde aan het Unions-college in Shenectady in de rechten en vestigde zich in 1823 als pleitbezorger te Auburn. In 1840 werd hij Senator en in 1838 gouverneur van den Staat New York en hij werkte niet weinig mede tot hervorming en verbetering van het onderwijs aldaar. In 1843 wees hij eene herkiezing van de hand en keerde terug tot de rechtspractijk. In 1849 en 1855 werd hij als senator afgevaardigd naar het Congrès, waar hij optrad als een tegenstander der alavernij en voor een van de beste sprekers en staatslieden der Vereenigde Staten gehouden werd. In 1860 was hij één der candidaten voor het presidentschap, maar werd door den invloed van *Gresley* geweerd. De president *Lincoln* benoemde hem den 4den Maart 1861 tot eerste staatssecretaris, en hij ontwikkelde in die betrekking gedurende den burgeroorlog eene ongemeene energie. Tegelijk met het vermoorden van *Lincoln* (14 April 1865) door den tooneelapeler *Wilkes Booth* in den schouwburg te Washington, werden door den broeder van laatstgenoemde *Seward*, aan het krankbed gekluisterd, en diens zoon swaar gewond. De zoon overleed weinige dagen daarna, maar de vader was weldra hersteld en hervatte onder *Johnson* de werkzaamheden zijner betrekking, doch maakte zich door het ondersteunen der politiek van dien President seer gehaat. Op den 4den Maart 1869 nam hij zijn ontslag en volbracht eene reis van twee jaren naar Zuid-Amerika, Azië en Europa. Hij overleed te Auburn den 11den October 1872. Zijne „Speeches, state papers and miscellaneous works” verschenen in 1853 in 3 deelen; ook schreef hij: „Travels around the world (1873)”.

Sewell (Elizabeth Missing), eene Engelsche schrijfster geboren in 1815 op het eiland Wight, leverde een aantal verhalen, die met grooten bijval ontvangen en ook op het vasteland gretig gelezen werden. Daartoe behooren: „Amy Herbert”, — „Cleve Hall”, — „Experience of life”, — „Gertrude”, — „Ivors”, — „Katherine Asthon”, — „Margaret Percival”, — en „Ursula”. Eene keurlezing uit hare werken is in het Duitsch in elf deelen uitgeven.

Sewerzow (Nikolai Alexejewitsj), een Russisch dier- en aardrijkskundige, geboren in het gouvernement Woroneh, ontving zijne opleiding te Moskou, waar hij zich toelegde op

den rand totdat men in het verfoelied gedeelte van dien spiegel ook het beeld van het rechte gelegen punt Z waarneemt. Dit beeld is door eene dubbele terugkaatsing gevormd: het van Z komende licht valt eerst op den spiegel OE , gaat vandaar naar den spiegel IH en wordt door dezen teruggekaatsd in de richting van de as van den kijker. Zoodra de beide beelden samenvallen, zet men de alhidade vast en bevordert de nauwkeurigheid van het samenvallen door middel der micrometerschroef. Het is duidelijk, dat de grootte van den hoek XXZ thans op den verdeelden rand kan worden afgelezen. Omdat de hier gevormde hoek half zoo groot is als de werkelijke, telt men er halve graden voor geheele.

Wil men de hoogte van een hemellicht boven den horizon meten, dan bezigt men op zee als onderste punt een punt in den schijnbaren horizon. Aan land maakte men gebruik van een kunstmatigen horizon. Deze is eene volkomen horizontale, weerkaatsende oppervlakte, bijv. een bak met kwik of teer, A in fig. 2. Hierop valt van een verwijderd voorwerp S de lichtstraal SA , welke teruggekaatsd wordt naar E . Verlengt men de lijn EA naar C , dan heeft men in α , β , en γ gelijke hoeken en is $SAC = 2\alpha$. Deze laatste hoek is alzoo het dubbele van den gezochten hoek. Trekt men uit eenig punt E van den teruggekaatsden lichtstraal eene lijn FE evenwijdig aan SA , dan is $FEA = SAC = 2\alpha$. Is het punt S zeer ver verwijderd, dan kan men FE beschouwen als desgelijks komend van S , of FE maakt met den teruggekaatsden straal AE een hoek FEA , welke tweemaal zoo groot is als de hoogte van S boven den horizon. Men brengt ter waarneming daarvan den sextant in een verticalen stand, richt den kijker op het spiegelbeeld van den kunstmatigen horizon en verschuift de alhidade totdat men het beeld van het voorwerp ook ontwaart in den halfverfoelieden spiegel. De boog, aan den rand afgelezen, is het dubbel van den gezochten hoek FEA , zoodat men het afgelezen cijfer door 2 moet deelen om den hoek α te verkrijgen.

De eigenlijke uitvinder van den sextant is *Newton*; eene door hem vervaardigde afbeelding en beschrijving van dit instrument werden in de nalatenschap van *Halley* gevonden, weshalve laatstgenoemde ook wel voor den uitvinder is gehouden. *Mayer* en *Borda* hebben van den sextant een geheel cirkel gemaakt, en op voorstel van *Steinhil* hebben *Pistor* en *Martius* aan dat instrument eene belangrijke verbetering aangebracht door in plaats van den grooten spiegel een prisma te bezigen.

Sextant is voorts de naam van een klein sterrenbeeld, ten noorden en oosten grenzende aan den Leeuw en ten zuiden en westen aan de Waterslang; het is door *Hewelius* ingevoerd en bestaat uit eenige kleine sterren.

Sexte (Een) is de zesde toon op de ladder, van een bepaalden grondtoon uitgaande. Hij komt voor als interval en kan groot, klein en overgroot zijn, terwijl hij volgens de oude theorieën tot de onvolkomene consonanten behoort. De *kleine sexte* bevat 3 geheele en 2 groote halve tonen (bijv. e—c) en zijne verhouding is 5—8, doch deze bestaat slechts tusschen e—c, fis—d en h—g. De groote telt

4 geheele tonen en een grooten halven toon; zijne verhouding is 3 : 5, en deze komt voor tusschen d—h en g—s. De overgrootte heeft 5 geheele tonen (f—dis) met eene verhouding van 128 : 225.

Sextet (Een) is eene compositie voor zes stemmen of voor zes instrumenten. Als sangstuk komt het dikwijls in de opera voor, vooral in de finale, en als instrumentaal muziekstuk draagt het den naam van *sextuor*.

Sextius of *Sevius* is de naam van een Romeinsch geslacht. Tot de leden behoorde *Lucius Sevius*, die 10 jaren achtereen het tribunaat bekleedde en in 366 de eerste plebejer was, die tot consul werd benoemd. — *Cajus Sevius* streed in het zuiden van Transalpijnsch Gallië met roem tegen de Axerners en Salluviërs en stichtte de stad Aquae Sextiae, het hedendaagsche Aix. — *Publius Sevius* was in 57 als volkstribuun met *Milo* ijverig werkzaam om *Océro* van zijne ballingschap te ontheffen; hij werd op aansporing van *Clodius* in 56 van omkoopertij bij de verkiezingen en van geweldenaarj beschuldigd, maar door *Océro* in eene bewaard gebleven redevoering met goed gevolg verdedigd. In 58 bestuurde hij als praetor Cilicië en in den burgeroorlog tusschen *Pompejus* en *Caesar* behoorde hij eerst tot de partij van eerstgenoemde en later tot die van *Caesar*.

Sexueel stelsel of *stelsel van Linnaeus*, zie onder *Plantenkunde*.

Sexueele moraal is het stelsel van hen, die ter leniging van den nood der arbeidende klasse verlangen, dat bij haar het verwekken van kinderen in het huwelijk op kunstmatige wijze beperkt worde, — een stelsel, dat door de leden van den Nieuw-Malthusiaanschen Bond ook in ons Vaderland verdedigd wordt, maar volgens hunne tegenstanders onnatuurlijk en derhalve immoreel is.

Seydel (Max), een ervaren beoefenaar der staatswetenschappen en geboren te Germersheim in 1846, studeerde te München en te Würzburg en zag zich in 1871 geplaatst bij het departement van Eeredienst in Beieren. Later werd hij regeeringsassessor in Opper-Beieren en in 1879 chef van het statistiek bureau en referendaris bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken. Den eersten Mei 1890 werd hij benoemd tot regeeringsraad en in 1882 tot gewoon hoogleraar in de rechten aan de universiteit te München. Hij schreef: „Staaten und Bundesstaaten”, — „Kommentar zur Verfassungsurkunde (1873)”, — „Grundzüge einer allgemeinen Staatslehre (1874)”, — en een groot aantal opstellen in tijdschriften. Sedert 1881 is hij mederedacteur der „Annalen” van *Hirth* en van het „Kritische Vierteljahrsschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft”. Ook leverde hij een: „Grundriss zu Vorlesungen über Bayrisches Staatsrecht (1888)”, terwijl hij onder den pseudoniem *Max Schlierbach*: „Gedichte (1873)” en „Neue Gedichte (1890)” heeft uitgegeven.

Seydlitz (Friedrich Wilhelm von), een dapper Pruisisch generaal, geboren den 3den Februari 1721 te Calcar bij Kleef, trad als page in dienst bij den Markgraaf *von Schwedt*, voorts in 1739 bij een regiment kurassiers en onderscheidde zich reeds in den eersten Silezischen Oorlog. In het voorjaar van 1742

werd hij bij Ratibor gevangen genomen en naar Raab gebracht, maar reeds na weinige weken uitgewisseld en door den Koning tot ritmeester der husaren benoemd. In den tweeden Silezischen Oorlog streed hij dapper bij Hohenfriedberg en nam zelf den Saksischen generaal *von Schlichting* gevangen, waarna hij bevorderd werd tot majoor. Ook bij Sorr onderscheidde hij zich door zijne voortreffelijke kavalleriecharges. In 1758 werd hij kommandant van een regiment kurassiers en in 1755 kolonel. Hoogen roem als kavallerie-aanvoerder verwierf hij vooral in den Zevenjarigen Oorlog. In den slag bij Kollin wierp hij aan het hoofd van 10 eskadrons een regiment infanterie overhoop, daarop 2 regimenten ruiters en dekte den aftocht der Pruisische infanterie. Twee dagen daarna zag hij zich benoemd tot generaal-majoor. Den 7den September verloor hij bij Pegau de Oostenrijksche kavallerie en verdreef den 19den van die maand met 20 eskadrons de Franschen en de Rijkarmee uit Gotha. Kort vóór den slag bij Rossbach werd hij opperbevelhebber der kavallerie en bealliste dien door een schitterenden ruiteraanval, zoodat hij tot luitenant-generaal bevorderd werd. Wegens eene wonde vertoefde hij 4 maanden te Leipsig. Bij den stouten terugtocht uit Moravië door Bohemen naar Silezië in den zomer van 1758 dekte hij de achterhoede. Bij Zorndorf voerde hij bevel over de kavallerie van den linker vleugel en veroverde eene batterij. Bij Hochkirch dekte hij den terugtocht en in den slag bij Kunersdorf moest hij op last des Konings zijne uitmuntende positie tegenover *London* verlaten en den laatsten rampspoedigen aanval op de Russen ondersteunen, waarbij hij zwaar gewond werd. Nu begaf hij zich naar Berlijn, trad er in het huwelijk met de Gravin *von Hacks* en voegde zich daarna weder bij het leger. Hij nam in 1760 deel aan de verdediging van Berlijn, werd het volgende jaar toegevoegd aan de armee van Prins *Heinrich* en wist zich in den slag van Freiberg (1762) ook als bevelhebber der infanterie te onderscheiden. Na het sluiten van den vrede zag hij zich belast met de inspectie der kavallerie, werd in 1767 bevorderd tot generaal der kavallerie en overleed te Minkowski bij Namalau den 7den November 1773. Hij was de grootste ruitergeneraal van zijn tijd, en in 1784 verrees zijn standbeeld op de Wilhelmsplatz te Berlijn.

Seyffarth (Gustav), een verdienstelijk oudheidkundige, geboren den 18den Juli 1796 te Uebigau in de provincie Saksen, studeerde te Leipsig in de letteren en godgeleerdheid, vestigde zich aldaar als privatdocent en werd er in 1825 buitengewoon hoogleraar in de wijsbegeerte en in 1829 gewoon hoogleraar in de oudheidkunde. Op eene reis van 3 jaren (1826—1829) in Zuid-Duitschland, Italië, Frankrijk, Engeland en Nederland verzamelde hij meer dan 10000 afdrukken, afgietsels, doorgetrokken teekeningen en afschriften van Egyptische monumenten en Koptische handschriften. Sedert 1865 was hij werkzaam te St. Louis, later te Danville in den Staat New York als leeraar in het Hebreeuwsch. Hij schreef o. a.: „*De lingua et litera, veterum Aegyptiorum (1825—1831)*”, — „*Rudimenta hieroglyphices (1826)*”, — „*Systema astronomiae Aegyptiacae*

(1826—1833, 5 stukken)”, — „*Unser Alphabet, ein Abbild des Thierkreises (1834)*”, — „*Alphabeta genuina Aegyptiorum et Asiarum (1840)*”, — „*Die Grundsätze der Mythologie und der alten Religionsgeschichte (1843)*”, — „*Chronologia sacra (1846)*”, — en „*Grammatica aegyptiaca (1856)*”. Ook vindt men van hem op de boekery der universiteit te Leipsig een „*Koptisches Wörterbuch*” in 4 folio-deelen in handschrift.

Seymour is de naam van een aanzienlijk Engelsch geslacht met een stamboom, welke een aanvang neemt in de dagen van *Willem de Veroveraar*. Van de leden noemen wij: *John Seymour*, in den aanvang der 16de eeuw sheriff van Somerset en Dorset en door zijne dochter *Jane* schoonvader van Koning *Hendrik VIII*. Zijn oudste zoon werd pair en stamvader der Hertogen van *Somerset* (zie aldaar). Een andere tak van dat geslacht verkreeg den titel van *Lord Conway*. Van dezen is *Henry Seymour-Conway* afkomstig, in 1761 aanvoerder der Engelsche troepen onder Prins *Ferdinand van Brunswijk*, in 1765 staatssecretaris en in 1795 als veldmaarschalk overleden. Zijn broeder *Francis* werd in 1793 markies van *Hertford* en overleed in 1794. Tot dezen tak behooren: *Francis Charles Seymour-Conway*, derde markies van *Hertford*, een gunsteling van Koning *George IV* en overleden den 1sten Maart 1842. — *Richard Seymour-Conway*, vierde markies van *Hertford*, overleden in 1870, — en de tegenwoordige vijfde Markies van *Hertford*, namelijk *Francis Charles Hugh Seymour*, geboren den 11den Februari 1812. De vader van laatstgenoemde was de beroemde admiraal *Sir George Frederick Seymour*, geboren in 1787 en overleden in 1870. — Tot dit geslacht behoort ook de diplomaat *Sir George Hamilton Seymour*, geboren in 1797. In 1817 werd hij attaché bij het Britsche gezantschap te 's Gravenhage, in 1829 secretaris van *Lord Castlereagh*, was bij verschillende legatien werkzaam, voorts achtereenvolgens gezant te Florence, Brussel, Lissabon, Petersburg en Weenen en zag zich in 1858 gepensioneerd. Hij overleed te Londen den 2den Februari 1880. — Van de lijn *Somerset* vermelden wij nog *Sir Thomas Seymour*, een broeder van den eersten Hertog en in 1547 tot baron *Seymour* en groot-admiraal verheven. Deze trad na het overlijden van *Hendrik VIII* in het huwelijk met diens weduwe *Catharina Parr*, nam later deel aan eene samenzwering tegen zijn broeder, dong naar de hand van Prinses *Elizabeth* en werd den 10den Maart 1549 onthoofd.

Voorts vermelden wij *Sir Frederick Beauchamp Lord Alcester Seymour*, een Britsch admiraal, geboren den 12den April 1824. Hij bezocht de school te Eton, trad in dienst der marine, werd in 1842 luitenant, onderscheidde zich in 1852—1853 in den oorlog tegen Birma, bevond zich gedurende den Krimoorlog op de Oostzeevloot en voerde in 1862 het bevel over een eskader in de wateren van Nieuw-Zeeland. Van 1868 tot 1870 was hij eerste secretaris van den Minister van Marine (*Childers*), werd in 1870 schout-bij-nacht, in 1872 lord der Admiraliteit en verkreeg in 1874 het kommando over het eskader in het Kanaal en daarop als vice-admiraal over dat in de Middell-

landsche Zee. Gedurende de demonstratie vóór Dulcigno in 1880 voerde hij als oudste admiraal het operbevel over de aldaar vereenigde oorlogschepen van verschillende natiën. In 1882 zag hij zich belast met het commando over de Engelsche schepen, die naar Alexandrië werden gezonden, bombardeerde de forten van deze stad en bezette haar op den 14den Juli. Daarop bestuurde hij met ongemeen beleid in Augustus het transport der Britsche troepen naar Iamafía aan het Kanaal van Suéz en ontving tot belooning den titel van pair en eene dotatie uit de schatkist.

Onder den naam *Seymour* vermelden wij eindelijk *Horatio Seymour*, een Amerikaansch staatsman. Hij werd geboren den 31sten Mei 1810 te Pompey in den staat New York als de telg eener oud-Engelsche Puriteinsche familie, welke gedurende den vrijheidsoorlog aan Amerika belangrijke diensten bewezen had, bezocht het Geneva-college, daarna de universiteit en vestigde zich in 1830 als advocaat te Utica. In 1841 werd hij lid van het Wetgevend Lichaam en in 1852 gouverneur van New York, welke betrekking hij in 1862 voor de tweede maal bekleedde. Hij behoort tot de democratische partij en was in 1868 naast *Grant* candidaat voor het presidentschap der Vereenigde Staten. Hij verkreeg echter zeer weinig stemmen en verliet toen de staatkundige loopbaan.

Sforza is de naam van een beroemd Italiaansch geslacht, dat in de 15de en 16de eeuw zes Hertogen schonk aan Milaan. De stamvader *Musio d'Attandolo*, geboren den 10den Juni 1369, was de zoon van een landbouwer te Cotignola in Romagna en werd door moed en beleid één van de vermaardste bendevoerden (condottieri) van die dagen. Hij was achtereenvolgens in dienst van onderscheidene Vorsten en werd onder Koningin *Johanna II* beschouwd als een steunpilaar van den Napolitaanschen troon. Hij vond zijn einde op den 4den Januari 1424 bij den overtocht over de rivier Pescara. Den naam *Sforza* (Geweldenaar) ontving hij van Graaf *Albertigo Barbiano*. — Zijn onwettige zoon *Francoesco Sforza* volgde hem op, was achtereenvolgens in dienst van Milaan, Venetië en Florence en werd de schoonzoon en opvolger van *Filippo Maria Visconti*, hertog van Milaan (1450). Hij voerde wijze verordeningen in, veroverde Genua, verbond zich met verschillende Hoven en overleed den 8sten Maart 1466. — Zijn oudste zoon, *Galeazzo Maria Sforza*, geboren in 1444, volgde hem op, maar bezweek den 26sten December 1476 voor het staal van samengezworenen. Daar zijn zoon *Giovanni Galeazzo Sforza* slechts eenige maanden oud was, maakte diens oom, *Ludovico el Moro*, zich meester van het gezag en ruimde zijn neef uit den weg, vermoedelijk door vergif. Om de heerschappij te behouden, spoorde hij *Karel VIII*, koning van Frankrijk, aan tot een oorlog tegen Napels, maar bracht daardoor onheil over zijn eigen Huis. Later verbond hij zich dan ook tegen Frankrijk, doch werd in 1499 door *Lodewijk XII* uit zijn hertogdom verdreven, geraakte in 1500 in gevangenschap in Frankrijk en overleed in 1510 te Loches in den kerker. — Zijn zoon *Massimiliano Sforza* verdreef met hulp der Zwitsers in 1512 de Franschen wel weder uit Milaan,

XIII.

maar werd in 1515 door *Frans I* bij Marignano geslagen en moest tegen een jaargeld afstand doen van Milaan. — Zijn broeder *Francoesco Maria Sforza*, sedert 1521 hertog van Milaan, werd in 1529 door Keizer *Karel V* weder met dat hertogdom beleend en overleed den 24sten October 1535, waarna *Karel V* in 1540 Milaan als een vervallen Rijkseleen toekende aan zijn eigen zoon, later *Philippus II*, koning van Spanje.

Sgraffittoschildering, afgeleid van *sgraffiare* (krabben) is de naam van eene in Italië uitgevonden soort van muurbeschildering. De zwarte grond, uit kalk, zand en koolstof bestaande, wordt met eene dunne gipslaag bedekt en daarop het carton doorgetrokken, waarna de schaduw met een puntig ijzer door het streepgewijs wegkrabben der gipslaag wordt aangebracht, zoodat het geheel eindelijk het voorkomen heeft van eene tekening of van eene kopergravure. Bijna alle oude sgraffittoschilderingen zijn verloren gegaan; men heeft er echter hier en daar in Duitschland, vooral in Silezië, uit de 16de en 17de eeuw, en in den jongsten tijd is die kunst weder in toepassing gebracht.

Shaftesbury. Onder dezen naam vermelden wij:

Anthony Ashley Cooper, eersten graaf van *Shaftesbury*, een Engelsch staatsman, geboren den 22sten Juli 1621 in het graafschap Dorset. Hij studeerde te Oxford en te Londen in de rechten, werd in 1640 lid van het Parlement en erlangde hier door zijne welsprekendheid grooten invloed. Bij den aanvang van den Burgeroorlog voegde hij zich bij de Parlementspartij, kwam later in botsing met *Cromwell*, werd in 1659, na diens dood en na den val van *Richard Cromwell*, lid van den republikeinschen staatsraad en werkte met generaal *Monk* niet weinig mede tot de restauratie der *Stuarts*. Onder *Karel II* werd hij lord-luitenant van Dorset, in 1661 als lord *Ashley* lid van het Hoogerhuis en in 1672 graaf van *Shaftesbury*. Hij behoorde in 1669 tot het beruchte *Cabal* ministerie, dat het absolutismus en het R. Katholicismus in Engeland wilde herstellen, en wist de draden der politiek in handen te krijgen. Daar de Koning meende, dat hij door Spanje was omgekocht, ontving hij in 1673 zijn ontalag en kwam aan het hoofd der oppositie in het Parlement. Nadat dit laatste voor den tijd van 13 maanden verdaagd was, bestreed hij met hevigheid dien stap des Konings als onwettig. Hij werd deswege veroordeeld, voor de balie van het Hoogerhuis op zijne knieën verchooning te vragen, en toen hij zulks weigerde, wierp men hem in den Tower. Na het herkriggen zijner vrijheid prikelde hij den haat des volks tegen de R. Katholieke samenspanning van 1678, bevorderde de uitaluiting van den R. Katholieken Hertog van *York* van den Engelschen troon en deed het ministerie *Danby* vallen. Hoewel de Hofcamarilla geweldig op hem gebeten was, verkreeg hij in Maart 1679 het voorzitterschap in den staatsraad. Met verdubbelden ijver werkte hij nu aan bovengemelde uitaluiting, poogde den troon te bezorgen aan den Hertog van *Monmouth* en beraamde in 1681 met *Monmouth*, *Russell*, *Algernon Sidney* enz. het bekende „Ryehouse-plot“.

31*

Hij vreesde intusschen voor de ontdekking en nam in 1682 de vlucht naar Amsterdam, waar hij den 2den Januari 1683 overleed. Zijne „Memoirs, letters and speeches” zijn eerst in 1860 uitgegeven.

Anthony Ashley Cooper, derden graaf van *Shaftesbury*, een wijsgeerig schryver en een kleinzoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Londen den 26sten Februari 1671, reisde in Frankrijk, Italië en de Nederlanden, wijdde zich aan de wetenschap, werd lid van het Parlement, nam in 1700 zitting in het Hoogerhuis, waar hij de politiek van Koning *Willem III* ondersteunde, doch keerde weldra naar Nederland en in 1711 naar Italië terug, en overleed te Napels in Februari 1713. Hij is de stichter van de Schotsche school der zedelijke wijsbegeerte en zijne werken zijn in het licht verschenen onder den titel: „Characteristics of men, manners, opinions and times (1713, 8 dln; nieuwe druk, 1869)”.

Anthony Ashley Cooper, zevenden graaf van *Shaftesbury*, geboren den 28sten April 1801. Hij nam eerst zitting in het Lager- en in 1826 in het Hoogerhuis, ijverde zeer voor de verbetering van den toestand der arbeidende klasse en maakte zich bovenal verdienstelijk door de stichting van scholen van havelooze kinderen (ragged schools). Hij overleed den 1sten October 1885.

Shakers (schudders, sidderaars) is de naam van eene spiritualistische secte in Noord-Amerika, welke zich omstreeks het jaar 1747 te Manchester van de Kwakers afscheidde, naar Noord-Amerika verhuisde en hier vooral door *Anna Lee* eene eigenaardigen stempel verkreeg. Deze, de dochter van een hoefsmid en geboren te Manchester in 1736, was met een aan den drank verslaafden smid in het huwelijk getreden en kwam wegens het verlies van acht kinderen aan het mijmeren. In 1774 vertrok zij naar Noord-Amerika, waar zij in de nabijheid van Albany de eerste gemeente der Shakers te Watervliet stichtte. Zij belastte zich als „Moeder” in den naam van *Jesus Christus* met de leiding van dien broeder- en zusterkring, deed zich door zeven oudsten bijstaan, voerde gemeenschap van goederen in en hield de beide geslachten van elkander verwijderd, daar zij het huwelijk als de oorzaak der toenemende onzedelijkheid beschouwde. De Shakers gelooven, dat *Christus* in de gedaante van *Anna Lee* ten tweede male op aarde verschenen is, om ook aan het vrouwelijk geslacht verlossing te brengen, en zij verzaakten hun geloof niet, toen de „Moeder” hoewel zij zich zelve onsterfelijk had verklaard, in 1784 overleed. Het middenpunt der gemeenten van Shakers vormt de in 1792 gestichte „Berg Libanon” in den Staat Massachusetts. In 1875 telden de Shakers 2500 zielen, verdeeld in 58 familiën of 18 vereenigingen, welke in zeven Staten verstrooid zijn. Een eigenaardig kenmerk is bij hen de ongehuwde staat, zoodat deze secte alleen door proelieten kan blijven bestaan. Daarenboven heerscht in hun midden eene volkomene gemeenschap van goederen, en bij hen vindt men voorzeker het eenige voorbeeld van het honderdjarig bestaan van zulk een toestand. Eigenaardig zijn voorts hunne naar dansen zweemende bewegingen bij de godsdienstoefening; deze worden in eene soort van

optocht in twee door de verschillende geslachten gevormde kringen onder handgeklap en bij het zingen van een loflied uitgevoerd. Ook is bij hen een „doodendans” in zwang, zoo vermoelend, dat de dansenden vaak uitgeput ter aarde vallen. De gemeente wordt door ouderlingen bestuurd, doch er gebeurt niets door bevel of dwang. De geloofsbelijdenis der Shakers is bevat in het „Testimony of Christ's second appearance”. In vele opzichten komen zij met de Kwakers overeen; ook onderscheiden zij zich door vijf, eerlijkheid en eenvoudigheid van levenswijze. Hunne werkplaatsen, waar vrouwen en mannen in afzonderlijke vertrekken arbeiden, zijn uitmuntend ingericht en zij leggen zich met ijver toe op den landbouw. Onlangs is in Engeland ook weder eene gemeente van Shakers verzezen.

Shakspeare (*William*), *Shakspeare* of *Shakspeare*, de grootste dramatische dichter van Engeland, ja, van de geheele wereld, aanschouwde het levenslicht in het landstadje Stratford op Avon in April 1564. Daar in die dagen het toedienen van den doop gewoonlijk plaats had op den derden dag na de geboorte, en daar hij den doop ontvangen heeft op den 26sten April, zoo wordt de 23ste van die maand algemeen voor zijn geboortedag gehouden. Zijn vader, *John Shakspeare*, kon vermoedelijk niet eens lezen en was volgens een document van 1556 handschoenmaker, terwijl hij in 1579 ook yeoman (bezitter van een vrij eigen goed) genoemd wordt. Van zijne beide huizen te Stratford wordt volgens de overlevering een huis in de Henlystraat voor de geboorteplaats van den dichter gehouden. *John Shakspeare* trouwde in 1557 met een vermogend meisje, *Mary Arden*, die uit de nalatenschap van haren vader eene aanzienlijke bouwhoeve ontving. Het eerste kind uit dit huwelijk was een meisje, *Jane* geheeten en in 1558 gedoopt. *John Shakspeare* was dus een gezeten man en ook zeer geacht, daar hij tot de 14 aldermen van Stratford behoorde, ja, zelfs tot eerste rechtsbeambte (high bailiff) en in 1571 tot eerste alderman gekozen werd. Het schijnt echter, dat zijne zaken in 1577 zeer achteruitgingen, daar hij in 1578 zijne bouwhoeve met eene hypotheek bezwaren moest. Zijne omstandigheden werden intusschen in de volgende jaren allengs ongunstiger. Hij werd niet alleen van zijn ambt als alderman ontzet, maar wegens schulden in de gevangenis geworpen, doch in 1592 weder op vrije voeten gesteld. Uit die bijzonderheden blijkt, dat de jeugdige dichter van zijn 14de jaar af in de bekrompene omstandigheden zijner ouders moest deelen, zoodat hij waarschijnlijk zelfs van een degelijk schoolonderwijs verstoken bleef. De ouderlijke woning kon dit gemis niet vergoeden, daar ook zijne moeder onervaren was in de schrijfkunst. Intusschen maakte *William* gebruik van de kosteloze school (free grammar school) te Stratford. Daar leerde hij Latijn, want het is boven allen twijfel verheven, dat hij de toneelwerken van *Seneca*, *Plautus* en *Terentius* in de oorspronkelijke taal gelezen heeft. Daarenboven oefende hij zich in het Fransch en vermoedelijk ook in het Italiaansch. Ongetwijfeld heeft hij tevens kennis gemaakt met toneelgezelschappen, die vóór en na te Stratford

voorstellingen gaven, en het kan niemand verwonderen, dat hij het voornemen opvatte, als tooneelspeler en tooneelschrijver te Londen zijn fortuin te beproeven. Hoogst waarschijnlijk is de 20-jarige *Shakspeare* in 1584 nog in zijne geboorteplaats geweest, waar hij toen gelegenheid had, de stukken te zien, door de tooneelspelers der Koningin, voorts door die der Graven van *Worcester* en *Essex* ten tooneele gebracht. Merkwaardig echter is het, dat hij nog vóór zijn negentiende jaar met de 26-jarige *Anna Hathaway* in het huwelijk trad. Zes maanden later, 26 Mei 1583, werd hun eerste kind gedoopt. Van zijne echtgenoot weten wij voorts niets anders, dan dat zij de dochter was van een eigenersde en haren man omstreeks 7 jaren overleefde. *Shakspeare* scheen weinig aan haar gehecht te wezen, daar hij haar bij zijn vertrek te Stratford achterliet en haar in zijn testament het op *een na beste* had vermaakte, terwijl hij het beste toevees aan zijne geliefde dochter *Susanna*. Voor 't overige is het gebleken, dat *Shakspeare* weldra te Londen een aanzienlijk vermogen verwierf, zijne familie te Stratford dikwijls bezocht en eindelijk in zijne laatste levensjaren zich aldaar vestigde. Intusschen is het niet eens nauwkeurig bekend, wanneer *Shakspeare* naar Londen is vertrokken; ook weten wij niet of hij in Maart 1585, toen zijne vrouw hem tweelingen schonk, nog aldaar vertoefde. Uit die dagen is zeker het verhaal afkomstig van zijne wilddieverij op de goederen van Sir *Thomas Lucy*, zoodat de strooper in handen viel der politie en zich wreekte door een spotvers op Sir *Thomas* te schrijven. De geheele legende wordt echter op goede gronden tegengesproken. Ook andere verhalen, welke geen geloof verdienen, zijn van *Shakspeare* in omloop. Het oudste geschrift, waarin op hem gezinspeeld wordt, is van *Robert Greene*; daarin spreekt deze van een *tooneelschokker* (*shake-scene*), blijkbaar eene woordspeling op *Shakspeare*. Wij weten voorts, dat hij omstreeks dien tijd zijn „*Hendrik VI*”, — „*Titus Andronicus*”, — „*Comedy of errors*”, — „*Love's labour lost*” enz. reeds had ten tooneele gebracht, terwijl andere, zooals: „*Romeo and Juliet*” enz., in ontwerp gereed lagen. Vermoedelijk heeft hij naar de gewoonte van die dagen als tooneelspeler stukken van oudere schrijvers ten behoeve van zijn tijd omgewerkt, zoodat zijne oorspronkelijkheid zich gaandeweg krachtiger ontwikkelde. Tevens leerde hij zich allengs beter voegen naar de eischen van het publiek. Evenals in de oude „*mysteriën*” en „*moraliteiten*” allegorische personen optreden, zoo zien wij ook in de oudste stukken van *Shakspeare* eene neiging tot allegorie en tot verpersoonlijking van afgetrokkene begrippen, en deze neiging gaat gepaard met eene gewollen taal, voortspuitende uit de lezing der werken van *Seneca*; éen en ander blijkt vooral in den „*Titus Andronicus*”. Met betrekking tot „*King Henry VI*” heeft men (doch zonder voldoende bewijs) de meening geopperd, dat het tweede en derde gedeelte van dit drama afkomstig is van *Marlowe*. Intusschen blijkt het meesterschap van *Shakspeare* over de taal reeds in 1593 in het lyrisch gedicht: „*Venus and Adonis*”, dat hij in de opdracht den „*eersteling zijner vinding*” noemt.

Wellicht is dat vers nog te Stratford geschreven. Hierop volgde in 1594: „*The rape of Lucrece*” in zevenregelige coupletten. „*Venus and Adonis*” werd van 1593 tot 1602 zesmaal, en „*Lucrece*” in omtreeks denzelfden tijd driemaal gedrukt.

Nadat *Shakspeare* reeds tusschen 1604 en 1606 het bedrijf van tooneelspeler had laten varen, bepaalde hij zich bij het schrijven van tooneelstukken. In 1613 of 1614 keerde hij terug naar zijne geboortestad, waar hij over een zeer groot vermogen beschikken kon. Reeds in 1597 had hij er éen der aanzienlijkste huizen gekocht en vóór en na kreeg hij er meer huizen en ook landerijen in eigendom. In 1608 werd zijn jaarlijkch inkomen geschat op 300 pond sterling, overeenkomende met 1000 pond sterling in onzen tijd. Niet lang echter was het hem vergund, de vruchten van zijn arbeid te genieten. Nadat hij in Maart 1616 een uitvoerig testament had opgesteld, overleed hij den 23sten April daaraanvolgende. Twee dagen later werd zijn stoffelijk overschot in de kerk te Stratford bijgezet, en men vermeldt, dat hij zelf zijn grafchrift vervaardigd heeft. Eenige jaren later werd die rustplaats met zijn borstbeeld verierd. Zijne weduwe en zijne dochter *Susanna*, gehuwd met den geneesheer dr. *Hall*, zijn naast hem ter aarde besteld.

Laten wij thans onze aandacht vestigen op de geleidelijke ontwikkeling van den grooten dramaturg. Aanvankelijk betrad hij den weg, door zijne voorgangers en tijdgenooten afgekend. Indien „*Titus Andronicus*” door hem geschreven is (wat door sommigen verzekerd en door anderen ontkend wordt), behoort dit stuk tot de eerste, welke hij leverde. Men ontwaart daarin sporen van een uitstekend genie, maar tevens overlading en gezwollenheid. „*Péridés*” wordt door sommigen beschouwd als eene gedeeltelijke omwerking van een ouder stuk en door *Dryden* als het eerste van zijne hand; trouwens het heeft kenmerken, die aan *Shakspeare* eigen zijn. Zelfs nog omtrent het eerste gedeelte van „*Henry VI*” bestaat verschil van meening omtrent de echtheid; den twijfel aan deze laatste grondt men zoowel op de historische fouten als op de taal. Daarentegen worden het tweede en derde stuk dezer trilogie onvoorwaardelijk aan hem toegekend. Tot zijn eerste tijdperk behooren wijders: „*The comedy of errors*” en „*The taming of the shrew*”. De eerste in ontleend aan de „*Menaechmi*” van *Plautus* en de tweede aan een ouder Engelsch stuk. De stof van „*The two gentlemen of Verona*” is ontleend aan den herderroman „*Diana*” van *Montemayor*. Uit dien tijd (omstreeks 1593) is ook „*Love's labour lost*”, voor een groot deel in gebonden stijl, maar in gang en ontknooping een aanmerkelijken vooruitgang aanwijzende. Een tegenhanger daarvan is: „*All's well that ends well*”, in eenvoudigen, krachtigen stijl en ontleend aan „*Giletta de Narbonne*” van *Boccaccio*. Het is eene schitterende hulde aan het vrouwelijk geslacht. Vermoedelijk is het omstreeks het jaar 1605 in den tegenwoordigen toestand gebracht. Tusschen 1591 en 1595 schreef hij vermoedelijk: „*Romeo and Juliet*”, het hartstochtelijkste, gloeiendste drama van *Shakspeare*, ontleend

aan een dichterlijk verhaal van *Arthur Brooke* (1562). Het draagt de kenmerken van een schrijver, van jeugd en mingevoel doortinteld. Ook „*Midsummernight's dream*” met zijne tegenstellingen en alliteratiën zonder scherpe karakterteekening rekent men tot de oudere werken des dichters. Hier veroorzaken een diep gevoel voor de natuur en een oorspronkelijke humor een betoverenden indruk. Hetzelfde kan men zeggen van den uit dien tijd afkomstigen „*Merchant of Venice*”, waarvan de stof te vinden is in de „*Gesta Romanorum*”, terwijl het voldoende blijkt, dat dit stuk niet tot een rijper tijdperk des dichters behoort. Dit geldt ook van het niet later dan in 1595 geschreven treurspel: „*Richard III*”, schitterend door tragische kracht, daar in den hoofdpersoon zich de vreeselijke wet der wedervergoeding openbaart. In „*Richard II*” geeft de dichter eene merkwaardige les over „het koningschap door Gods genade en over de onschendbaarheid”, terwijl hij de geschiedenis op den voet volgt. De beide gedeelten van „*Henry IV*” zijn kort na elkander tusschen 1576 en Maart 1578 ontstaan; zij onderscheiden zich door eenvoudigheid van aanleg, maar tevens door eene meesterlijke karakterteekening. Daarop volgde vermoedelijk: „*King John*”, één der meest oorspronkelijke gewrochten van *Shakspeare*. Daarentegen is „*Henry V*”, omstreeks 1599 vervaardigd, in zijne verschillende toneelen zeer ongelijk en zwakker van samenhang dan één zijner andere stukken van dien aard. Ongeveer in dien tijd schreef hij de blijspelen: „*As you like it*”, — „*Much ado about nothing*”, — „*Twelfth night, or what you will*”, — en „*The merry wives of Windsor*”, welke laatste volgens de overlevering op uitdrukkelijke begeerte van Koningin *Elizabeth* vervaardigd werd. Ook ontstond toen (1600) naar een verhaal uit de „*Hekatomithi*” van *Giraldus Cinthio* het sombere stuk: „*Othello*”, — en de „*Hamlet*”, het diepzinnigste gewrocht van *Shakspeare*, verkreeg zijn tegenwoordige gedaante in 1601—1602. De stof, aan *Saxo Grammaticus* ontleend, is met geniale dichterlijke vrijheid behandeld. Voor zijn „*Julius Caesar*” bezigde hij de levensbeschrijving van *Plutarchus* in de Engelsche vertaling van *North*. Men staat er verbaasd over, hoe de dichter uit eene betrekkelijk schrale stof een grootich dramatisch kunstwerk heeft opgetrokken. In het volgende jaar eindigde hij met „*Henry VII*” de reeks van stukken, aan de Engelsche geschiedenis ontleend; het bereikt trouwens niet de hoogte der voorgaande. In 1603 schreef hij desgelijks het treurspel: „*Measure for Measure*”, de diepzinnige omwerking eener aan *Giraldus Cinthio* ontleende stof. Grootscher nog dan „*Othello*” is de tusschen 1603 en 1606 vervaardigde: „*King Lear*”, waarin de krankzinnigheid van den ouden Vorst met physiologische waarheid en schokkende kracht is voorgesteld. Nog geweldiger is de tragische kracht van den waarschijnlijk in 1606 vervaardigden „*Macbeth*”, naar veler oordeel het verhevenste drama, dat ooit geschreven werd. Vermoedelijk volgde daarop „*Antoniüs and Cleopatra* (1607—1608)”, dat zeer verschillend beoordeeld werd, — en daarna „*Troilus and Cressida*”, een verwonderlijk stuk, dat men wel eens eene parodie

op de zangen van *Homerus* heeft genoemd. Het is een treurig-eindend blijspel. De „*Cymbeline* (1609)” van *Shakspeare* is door sommigen verworpen en door anderen hoog geroemd, doch verdient geen van beide. Zijn „*Coriolanus* (1609 of 1610)” is wat de taal betreft een prachtig stuk; doch tot de meest populaire behoort zijn „*Timon of Athens*” eene zedekundig-wijsgeerige studie met donkere kleuren, maar tevens met verhevene denkbeelden. Tusschen 1609 en 1612 schreef hij het betoverend drama: „*The tempest*”, — terwijl zijn bevallig stuk: „*Winter's tale*”, nog vóór 1612 opgesteld, als zijn laatste toneelwerk wordt beschouwd.

Omtrent de kunstwaarde der dramatische stukken van *Shakspeare* is het gevoelen der beoordeelaars in verschillende tijden zeer uiteenlopend geweest. Gedurende het leven en kort na den dood des dichters wekten zij geenzins die algemeene bewondering, welke zich later openbaarde. *Ben Johnson* veroordeelt in de voorafpraak vóór zijn blijspel: „*Every man in his humour*” het onwaarschijnlijke in de stukken van *Shakspeare*. Ja, laatstgemelde geraakte bij zijne landgenooten schier geheel in vergetelheid, en eerst een paar eeuwen na zijn dood drong de kennis van zijne stukken door tot het vaste land van Europa. In Engeland, waar een sombere Puriteinsche geest alle levensgenot verbande, werd eerst in 1740 de aandacht weder op dien genialen dichter gewigd, vooral toen *Garrick* de figuren zijner drama's op eene meesterlijke wijze vertoonde. In Duitschland is hij overal bekend geworden door *Lessing*, die zijne voortbrengselen vergeleek met die der Fransche treurspeldichten, in dien tijd de wetgevers in ons werelddeel. De kennis der drama's van *Shakspeare* werd er bevorderd door de ongeveldsde bewondering van *Goethe* en door de vertalingen van *A. W. von Schlegel*. Daardoor verviel de algemeen verspreide meening, dat de toneelwerken van *Shakspeare* niet anders waren dan wilde loten van een onbesnoeden *stam*. *Gervinus* vooral stelde de grootsche eigenschappen aan *Shakspeare* als dramaturg in een schitterend licht, doch werd eenigermate bestreden door *Rémelin* in zijn merkwaardig boek: „*Shakespearestudien* (1866; 2de druk, 1874)”. *Shakspeare* bezat ongetwijfeld al de eigenschappen van een dramatisch dichter, ja, hij bezat ze meer dan iemand vóór of na hem. Hij wist een overgeleverd of uitgevonden onderwerp in een levendig tafereel te herscheppen en met wijsgeerige menschenkennis zich in den toestand der handelende personen te plaatsen. In elken gemoedsplooi drong hij door en hij sprak de taal van elken stand, van elken leeftijd, van ledere' soeke. Hij is een ziener, die als hij ingeving alles schijnt te weten, wat tusschen hemel en aarde ooit geschied is en nog geschiedt. Hij verheft zich op de vleugelen van het genie boven de wetten der kunst en toch weet hij de verhevenste kunstgewrochten te scheppen. Zijne grootheid als dramaturg zoekt men niet in de keurige rangschikking en verdeling der stof, maar bovenal in zijne diepe kennis van het menschelijk hart en van het maatschappelijk leven, in den rijkdom zijner denkbeelden en in de kracht zijner taal.

De oudste uitgaven zijner gezamenlijke dramas's werd bezorgd in 1623 door *Heminge* en *Condell*. Voortreffelijke uitgaven daarvan zijn die van *Dyce* (3de druk, 1875, 9 din), van *Clark* en *Wright* (1863—1866, 2 din), de pracht-uitgave van *Halliwel* (1852, 20 din) en de „Variorum editio” van *Furness* (1871 en verv.). De oudste Duitse vertaling der werken van *Shakspeare* is die van *Wieland* (1762—1766), en tot de beste behooren die van *Delius* (4de druk, 1876, 2 din) en die van *Bodenstedt* en anderen (3de druk, 1878, 9 din). Laatstgenoemde heeft ook de sonetten vertaald (4de druk, 1874). Vroeger en later zijn onderscheidene dramas's van *Shakspeare* ook voor het Nederlandsch toneel bewerkt door *Moulijn*, *Kok*, *Burgersdijk* enz. Eene vertaling van al zijne dramatische werken en van zijne „Sonetten” is onlangs door *Burgersdijk* voltooid.

Verbaazend groot is de literatuur over *Shakspeare*. Talrijke verhandelingen over dien dichter en zijne werken zijn vooral uitgelokt en in het licht gezonden door de *Shakspeare-vereeningingen* in Engeland en in Duitschland.

Shanghai, eene stad in de Chineseche provincie Kiang-soe, sedert 1842 eene vrjhaven en van eene onbeduidende stad tot de aanzienlijkste handelsplaats van Oost-Azië opgekomen, ligt 20 Ned. mijl van de kust aan de Woesoeng, eene rivier van de Jantse-kiang, welke, schoon een zandbank er nog altijd moeilijkheden veroorzaakt, voor zeeschepen bevaarbaar is en door een net van kanalen in verband staat met de belangrijkste provincien van China. Zij telt 850 000 inwoners (1884) en bestaat uit eene Chineseche stad met nauwe, morsige straten, door een hoogen muur omringd, en uit groote voorsteden. De haven en de woningen der Europeanen liggen ten noorden van de stad. De vreemde koloniën tellen er 8 000 Europeanen (onder welken 6 000 Engelschen). Zij zijn verdeeld over een Engelsch, Amerikaansch en Fransch gebied; dit laatste bevindt zich onder het beheer van den Franschen consul, terwijl de beide overige stedelijke besturen hebben. Vóór eenigen tijd is er ook een Duitsch consulaat gevestigd, en het aantal Duitschers is er niet gering. De Europeesche wijk heeft fraaie, breede straten, prachtige gebouwen, gasverlichting, clubs, dagbladen enz., maar de levenswijs is er zeer duur. De gemiddelde jaarlijkse warmtegraad bedraagt er 17° C., de grootste zomerhitte 38° C. en de aanmerkelijkste winterkoude — 4,5° C. De handelsomzet had er in 1875 eene waarde van ruim 300 millioen gulden. Shanghai is de hoofdplaats voor den uitvoer van thee en voor den invoer van opium. Er zijn onderscheidene Europeesche banken, verzekerings- en handelsmaatschappijen. Deze stad is voorts het uitgangspunt van den telegraafkabel naar Europa en naar Japan, wordt door de Engelsche en Fransche mailschepen geregeld bezocht en behoort tot de groote postvereening. De Chinezen hebben aan de rivier onderscheidene forten gebouwd. In 1876 word er een spoorweg geopend van de stad naar den mond der Woesoeng. Intusschen nam de Chineseche Regeering dien weg in 1877 over en staakte den dienst, terwijl zij niets versuimt om den handel der vreemdelingen met het binnenland te beletten.

Shannon (De), de voornaamste rivier van Ierland, ontspringt in de provincie Connaught en in het graafschap Leitrim uit het meerje Clean, stroomt zuidwestwaarts door het Lough Allen, verbreedt zich daarna tot het Lough Ree en verder zuidwaarts tot het Lough Derg, beide vermaard wegens hun prachtige oevers, en vormt van Limerick af met haren mond eene baai ter lengte van 90 Ned. mijl, welke bij haren uitloop in den Atlantischen Oceaan, tusschen Loop Head en Kerry Head 14 Ned. mijl breed is. De geheele rivier is 350 Ned. mijl lang. Tot hare zijrivieren behooren op den rechter oever de Boyle, Suck en Fergus, en op den linker oever de Inny, Brosna, Birr, Maigh, Akeaton en Cahen. Zij is van het Lough Allen af bevaarbaar, terwijl eenige gevaarlijke plaatsen door kanalen worden vermeden. Het Grand en het Royal Kanaal verbinden de Shannon met Dublin. Groote schepen varen tot aan Foynes, 30 Ned. mijl beneden Limerick. Men vangt in deze rivier veel visch, vooral salm en snoek. Sedert 1837 zoekt men hare overstromingen door dijken te beletten, maar tot nu toe zonder gewenscht gevolg.

Shaw (Robert Barkley), een vermaard Engelsch reiziger, geboren in 1829 nabij Londen vertrok in 1845 met zijne ouders naar het vaste land en toefde achtereenvolgens te Parijs, Sorrento, Lausanne, Heidelberg, Dresden enz. tot 1850. Drie jaar later bezocht hij het Marlborough College, eene militaire school, waar hij zich voor het examen van genie-officier wilde voorbereiden, doch eene zware ziekte verijdelde dit voornemen. In 1859 woonde hij de lessen bij van Trinity College te Cambridge en vertrok vervolgens naar Indië, om eene theeplantage van zijn vader te besturen. Gedurende dien tijd maakte hij uit het Kangaradal in het westelijk gedeelte van het Himalaya-gebergte onderscheidene tochten en drong in 1868 zelfs door tot Jarkand en Kaajgar. Voorts begaf hij zich in 1870 derwaarts als lid der Regeeringsexpeditie onder Sir *Douglas Forsyth* en anderen, trad daarop in 1871 in dienst der Regeering onder Lord *Mayo*, den British commissioner te Ladak in het westelijk gedeelte van Tibet, en werd in 1874 als gevolmachtigde naar het Hof van den Emir van Kaajgar gezonden, vanwaar hij in 1875 terugkeerde. In 1877 benoemde Lord *Lytton* hem tot resident aan het Hof van Birma te Mandalai en hij overleed aldaar den 15den Juni 1879. Hij schreef: „High Tartary (1871)”, — „A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan (1875)”, — „A paper on the Wukhi and Sarikoll (Ghalchah) languages (1876)”, — „A prince of Kaajgar (1876)” en onderscheidene opstellen in tijdschriften, terwijl hij gedurende zijne laatste levensdagen zich bezig hield met eene geschiedenis van Kaajgar in de 17de en 18de eeuw.

Shawls of *ryals* is de naam van vierkante of langwerpige vierkante omslagdoeken, welke eigenlijk alleen in Indië vervaardigd en vandaar in den Europeeschen handel gebracht worden. Ook thans nog zijn de Indische shawls zeer gezocht, en voor de markt te Parijs worden koestbare stukken op bestelling vervaardigd. De fijnste soort komt uit Kaajmir en wordt er van het sijne onderhaar der

Kaajmirgeit gewezen. Men zuivert deze wol met rjstmeel, spint er draden van ter lengte van den ontworpen shawl en verft ze met eene echte kleur. Daarmede bewerkt men de figuren, terwijl de grond wit blijft. Men zorgt, dat het patroon aan beide zijden op dezelfde wijze zich vertoont, terwijl de Europeesche namaaksels eene rechte en eene verkeerde zijde hebben, tenzij men ze dubbel weeft. De Indische werklieden weven steeds twee shawls van hetzelfde patroon, en wél middenstukken hoekstukken en randen afsonderlijk, zoodat deze later met de naald aan elkander worden gezet. Aan zulk een shawl werken onderscheidene personen wel eens vier jaar lang, zoodat de prijs van zoodanig stuk van 50 tot 300 pond sterling belooft. Sedert den aanvang dezer eeuw worden de shawls in Europa nagemaakt. Voor de fijnste bezigt men echte Kaajmirwol; maar men heeft voorts shawls van allerlei grondstof, van zijde, gewone wol en zelfs katoen, met bloemen en figuren van gekleurde wol.

Sheerness, eene stad in het Engelsche graafschap Kent, aan den mond der Medway en aan het noordwestelijk uiteinde van het eiland Sheppey gelegen, bestaat uit eene versterkte haven met een tuighuis en uit een viertal voorsteden. Zij is eene badplaats, waar ongeveer 14000 inwoners (1881) zich bezig houden met scheepsbouw, handel, oostervischery enz. Doorgaans ligt een gedeelte der Engelsche vloot vóór Sheerness ten anker. Deze stad werd in 1667 door onzen *de Bayter* ingenomen. Niet ver vandaar ligt Queensborough, het station der stoombooten uit Vlaaringen.

Sheffield, eene stad in het Engelsche graafschap York, aan de Don en aan den mond der Sheaf, aan drie zijden door heuvels omgeven, is het centraalpunt van het spoorwegstelsel, dat Manchester, Hull en Londen verbindt, en tevens éene der merkwaardigste fabrieksteden van Engeland. De eigenlijke stad bevat slechts fabrieksgebouwen en werkzalen en is onophoudelijk in rook gehuld. De woonhuizen bevinden zich meestal in de voorsteden, van welke Eccleshall-Bierlaw, Brightside-Bierlaw en Nether-Hallam de voornaamste zijn. Men vindt er 100 kerken, een oud kasteel van den Graaf van *Norfolk*, die den grondeigendom van nagenoeg de geheele stad bezit, eene hal der messenmakers, eene korenbeurs, eene markthal, een seminarium der Methodisten, eene polytechnische school, eene school voor fraale kunsten, onderscheidene hogescholen, eene school voor handwerklieden, eene bibliotheek, een museum, een botanischen tuin, een schouwburg, openbare baden, een ziekenhuis en andere instellingen van weldadigheid, 2 groote parken en 284000 inwoners (1881). Men heeft er voorts 36 messenmakerijen met 8500 werklieden, 11 ijergieteterijen en staalfabrieken met 8000 werklieden, 261 fabrieken van ijeren voorwerpen met 7000 werklieden, enz., voorts spijkermakerijen, geweefabrieken, bierbrouwerijen enz.

Shell (Richard Labor), een Iersch volksleider, geboren den 16den Augustus 1791 bij Waterford, studeerde in de rechten, wjddede zich aan de balie en tevens aan letterkundigen arbeid en schreef de trouwspelen: „Ade-

laide”, — „The apostate”, — „Bellamira”, — en „Evadne”. In 1822 schaarde hij zich aan de zijde van *O'Connell* en bevestigde de beweging ter gunste van de emancipatie der R. Katholieken. Voorts legde hij een grooten ijver aan den dag tijdens het bestuur van *Wellington*. Na het doordrijven der emancipatie werd hij in 1829 voor Milborne Port afgevaardigd naar het Parlement. Vóór de dagen van het „Verdrag van Lichfield House” tusschen het Whigministerie en de partij van *O'Connell* onderscheidde zich *Shell* door de bitterheid, waarmede hij streed tegen de tienden en tegen de Engelsch-Iersche Unie; maar toen die overeenkomst gesloten was, bewaarde hij het stilzwijgen en werd in 1838 commissaris van het hospitaal te Greenwich en in 1839 vice-president van den Board of Trade met zitting in den staatsraad, waarna hij zijne aanvallende politiek liet varen. Bij het aftreden der Whigs, in Augustus 1841, verloor hij zijne betrekking, maar werd weder lid van het Parlement. Tijdens het monsterprocès tegen de aanvoorders der Repealbeweging verdedigde hij met goed gevolg zijn voormaligen medestander *O'Connell*. Toen de Whigs na de afschaffing der graanwetten weder aan het roer kwamen, zag hij zich in 1846 belast met de directie van de munt en werd in 1850 gezant te Florence, waar hij den 28sten Mei 1851 overleed. Van zijne geschriften noemen wij nog: „Sketches of the Irish bar (1855, 2 dln)”, terwijl zijne redevoeringen door *Mac Nevin* werden uitgegeven (2de druk, 1860).

Sheljabow (Andrej Iwanowitsj), een Russisch volksmanier, geboren in 1850 in de Krim, was de zoon van een lijfeigene, bezocht de school te Kertaj en de universiteit te Odessa, werd wegens enruststokerij van hier verwijderd, knoopte daarop betrekkingen aan met geheime genootschappen en werkte spoedig mede aan het voorbereiden eener sociale revolutie. In 1877 werd hij in hechtenis genomen en naar Peterburg gebracht, maar vrijgesproken. Na dien tijd zette hij zijne woelingen voort met verdubbelde kracht, bestuurdte den aanleg van de spoorweglijn bij Alexandrowka, — voorts de ontplofing in het winterpaleis te Peterburg, redigeerde eene werkliedenencourant en bevorderde den aanleg, die aan *Alexander II* het leven kostte (18 Maart 1881), waarna hij gevangen genomen en den 15den April daar-aanvolgende met de koord gestraft werd.

Shelley (Percy Bysshe), een opmerkelijk Engelsch dichter, geboren den 4den Augustus 1792 te Fieldplace in het graafschap Sussex als de spruit van een oud-adelrijk en bemiddeld geslacht, sleet de jaren zijner kindheid op het buitenverblijf van zijn vader en besocht later de school te Eton, waar zich zijn dichterlijk talent, maar tevens eene neiging tot zwaarmoedigheid ontwikkelde. Reeds op 16-jarigen ouderdom zond hij 2 romans in het licht: „Zastrozzi” en „The Rosicrucian”, doch werd wegens atheïstische gevoelens van de school verwijderd en begaf zich op laatstge-noomden ouderdom naar de universiteit te Oxford, vervuld met een innigen afkeer van de wreedheid en de dwepenry, die naar zijne meening de geheele beschaafde maatschappij bezoodelden. Hier bestudeerde hij de geschriften van *Spinoza*, maar verviel weldra tot vol-

slagen twijfelarij en verkondigde openlijk zijne vrijgeestige gevoelens. *Hams*'s denkbeelden werden zijn evangelie, en nog vóór de vol-eindiging van zijn tweede studiejahr schreef hij eene brochure: „Over de noodzakelijkheid van het atheïsme”, zoodat hij ook van de universiteit werd gerelegeerd. Zelfs zijn vader bekende zich niet langer om sulc een allen godsdienst versakenden zoon. Door twijfel-gelingerd, bepaalde hij zich bij de studie der bovennatuurkunde, om God te zoeken, dien hij in den toestand der menschen niet kon vinden, en het geloof aan eene onbegrensde, maar in de toekomst reeds op aarde verkrijgbare volkomenheid van het menschelijk geslacht, aan eene toekomst, waarin de aarde werkelijk een hemel zou wesen, werd zijn godsdienst. Op zeventienjarige leeftijd schreef hij het gedicht: „Queen Mab”, dat de bewondering van *Byron*, maar over het algemeen groote ergernis wekte. Zijn huwelijk met *Harriet Westbrook*, de door hem uit eene kost-scheel geschaakte dochter van een koffiehuis-houder te Londen, was geenszins gelukkig en werd reeds na drie jaar weder ontbonden. Tot herstel van zijne geschokte gezondheid ondernam hij in 1814 eene reis naar het vaa-teland en vertoefde geruimen tijd aan het Vierwaldstättermeer. De daarop volgende jaren sleet hij weder te Londen en hield zich bezig met de studie der geneeskunde, terwijl hij meestal in uiterst behoeftige omstandigheden verkeerde. Intusschen erfde hij later een loon-good, hetwelk hij tegen een jaargeld van 1000 pond sterling aan zijn vader afstond, zoodat hij toen op onbekrompene wijze kon leven. De schandelijke vervolgingen, waaraan hij van de zijde der Regeering ten doel stond, duurden inmiddels voort, inzonderheid omdat hij wegens zijn vroeger vertoef in Ierland voor een volkveroordeeld gehouden werd. In 1816 trad hij wederom in het huwelijk en wel met *Mary Wollstonecraft Godwin* en bracht met haar den zomer door aan den oever van het Meer van Genève in eene villa, niet ver van de Villa Diodati, waar *Byron* geenszins vat, met wien hij eene hartelijke vriendschap sloot. Na zijn terugkeer in Engeland wilde hij de kinderen uit zijn eerste huwelijk, wier moeder zich in eene vlieg van waanzin had omge-bracht, tot zich nemen, maar werd op aan-dringen van den lord-kanselier *Eldon* door een beault van het Court of Chancery als godlooschenaar onbevoegd verklaard om de betrekking van vader te bekleeden. Door dese behandeling diep gekrenkt, verwijderde hij zich met zijne echtgenoot uit het geweel der maatschappij en woonde geruimen tijd te Great Marlow in Buckinghamshire. In het voorjaar van 1818 begaf hij zich naar Italië en toefde er achtervolgens te Venetië, waar *Byron* zich bevond, te Napels en te Rome. Zijne gezondheid was echter geknakt en zijn zenuwstelsel overprikkel, hoewel er aanwij-singen bestonden, dat het bewustzijn van huiselijk geluk zijn opgewonden geest allengs tot rust zou brengen. Hij verdrook echter den 8sten Juli 1822 op een zeetocht, mit Livoerne ondernemen, in de Golf van Spezia, niet ver van Pisa, door het omalaan der boot. Eerst 14 dagen later werd het lijk gevonden, en *Byron* deed het op den oever naar de wijze der

Ouden verbranden, waarna de aach op het Pro-testantsche kerkhof te Rome naast de pyramide van *Cæsius* werd bijgezet. *Shelley* bezat eene uitgebreide kennis op schier elk gebied der wetenschap, benevens eene ongemeene scherp-zinnigheid en een zuiveren smaak. Intusschen veroorloofden de wankelingen van zijn geest en de worstelingen der wijsbegeerte met de dichtkunst hem geenszins door kalente aan zijne gedichten de noodige volkomenheid te geven. Niettemin verdient hij door zijne keurige taal den hoogsten lof. Van zijne dichtertijke voortbrengeelen noemen wij nog: „Alastor or the spirit of solitude”, — „The revolt of Is-lam”, — het lyrische drama: „Hellas”, — „Adonais”, een lykzang op een vroegergeest-ven vriend (den dichter *John Keats*), — „Ro-salind and Helen”, waarin hij zoekt aan te toonen, dat het huwelijk een kwaad is, — het bewonderenswaardige treurspel: „The Cenci”, — „Julian and Maddalo (de schrijver en *Byron*)”, — het beroemde „Epipsychidion”, — en het drama: „Prometheus unbound”, eene verheerlijking van den vrijheidskamp der menschheid. Van zijne lierddichten zijn: „To a skylark” en „The sensitive plant” de fraaiste. Nadat hij gedurende zijn leven gesmaad en vervolgd was, werd hij later een voorwerp van bewondering en vereering. Zijne gezamen-lijke werken zijn bij herhaling uitgegeven het laatst door *Forman* (1876, 4 din), en menig opstel werd aan zijne levensgeschiede-nis gewijd.

Zijne reeds genoemde echtgenoot *Mary Wollstonecraft Godwin*, geboren in 1798, keerde na zijn dood als 25-jarige weduwe terug naar Engeland, waar zij zich wijdde aan de opvoe-ding van haar eenigen zoon. Van hare ge-schriften noemen wij: „Frankenstein”, — „Valperga (1823)”, — „The last man (1824)”, — „Perkin Warbeck (1830)”, — „Lodore (1835)”, — en „Falkner (1837)”. Zij overleed te Londen den 21sten Februari 1861.

Shenandoah (De), eene rivier in den Noord-Amerikaanschen Staat Virginia, ontleent haren oorsprong beneden Front Royal aan eene vereeniging van de North en South Fork, stroomt noordoostwaarts door een vruchtbaar dal en stert na een loop van 200 Ned. mijl bij Harpers Ferry zich uit in de Potomac. Gedurende den Burgeroorlog werd om het bezit van dat dal hevig gestreden. Bloedige gevechten hadden er plaats den 8sten Juni 1862 bij Cross Keys, waar de troepen der Unie onder *Freemont* de overwinning behaalden, den 28sten Augustus 1862 bij Thoroughfare Gap, waar *Sigel* en *Mac Dowell* de overhand behielden, — den 15den Mei 1863 bij Newmarket, waar *Sigel* het onderspit moest delven, — den 5den Juni bij Piedmont, waar *Hunter* de Geconfedereerden aan het wijkjen bracht, en den 23sten Juli 1864 bij Winchester, waar de Geconfedereerden onder *Early* de overwinning behaalden. In den herst 1864 sloeg *Stearns* de Geconfedereerden bij Winchester en rukte in het dal voorwaarts tot aan Staunton, terwijl hij alles verwoette, maar hij werd ook weër genoodsaakt terug te trekken en kon eerst in 1865 zich meester maken van het geheele dal.

Shepherd (Richard Herne), een Engelsch schrijver, geboren den 4den April 1842 te

Chelsea, waar hij thans nog gevestigd is, leverde in 1868 het gedicht: „Annus moriosus” en hierop volgde: „The school of Pantagruel (1862)” en „Tennysonia (1866)”. Voorts plaatste hij vele bijdragen in tijdschriften, bezorgde uitgaven van oud-Engelsche schrijvers en bewerkte uitmuntende overzichten der werken van *Esslin*, *Dickens*, *Thackeray* en *Swinburne*. Ook zijn: „Life of Thomas Carlyle (1881, 2 dln)” wordt zeer geroemd.

Sherbrooke (Robert Lowe, viscount), een Engelsch staatsman, geboren in 1811 te Bingham in Nottinghamshire, studeerde te Oxford, vertrok in 1842 naar Sydney in Australië en werd het volgende jaar lid der Wetgevende Vergadering in Nieuw-Zuid-Wales. In 1850 keerde hij terug naar Engeland en werd lid van het Parlement, voorts secretaris van het Indische Ambt en in 1856 vice-president van het departement van Koophandel en lid van den Staatsraad. Door den val van *Palmerston* in 1866 verloor hij zijne betrekking en voegde zich bij de oppositie. Na de ontbinding van het Parlement in 1869 werd hij belast met de portefeuille van Onderwijs in het ministerie *Palmerston*. In 1864 legde hij echter zijn ambt neder en helde over tot de zijde der Tories, die hij bij de bestrijding van de in 1866 door *Gladstone* voorgedragene reformbill zooveel mogelijk ondersteunde. Weltra echter versoende hij zich met de liberale partij en aanvaardde in 1868 in het ministerie *Gladstone* de betrekking van kanselier der Schatkist. In dat jaar zag hij zich gekozen tot vertegenwoordiger van de universiteit te Londen. Hij bestuurde de Britsche financiën op eene loffelijke wijze, maar verwisselde in 1873 zijne portefeuille met die van Binnenlandsche Zaken, welke hij echter in Januari 1874 bij den val van het ministerie *Gladstone* moest nederleggen. Bij de vorming van het tweede ministerie *Gladstone* in April 1880 nam hij met den titel van viscount zitting in het Hoogerhuis. Hij schreef: „Speeches and letters on reform (1867)”, — „Middle class education, endowment or free trade (1868)”, — „Budget speeches (1870)”, — en „Poems of a life (1886)”.

Sheridan. Onder dezen naam vermeldten wij: *Richard Brinsley Sheridan*, een Engelsch dichter en redenaar, geboren te Dublin den 30sten September 1751 en den zoon van *Thomas Sheridan*, bekend als tooneelspeler en als vervaardiger van een Engelsch woordenboek. *Richard* studeerde te Middle Temple in de rechten, maar vond in zijn huwelijk met miss *Lisley*, eene gevierde tooneelkunstenaar, die echter na haar trouwen de planken niet weder betrad, aanleiding om voor het tooneel te schrijven. Zijn eerste bijspel: „The rivals” vond weinig bijval, maar zijne comische opera: „The duenna” werd 75-maal achtereen opgevoerd en bezorgde hem grooten roem. Nadat hij met twee anderen het bestuur van den Drurylanescheuwburg gekocht had, schreef hij in 1777 het bijspel: „A trip to Scarborough” en „The school for scandal”, één der beste bijspelen van den nieuweren tijd. Ook zijn drama met muziek: „The camp” werd toejuicht. In 1780 werd hij lid van het Parlement, behoorde tot de oppositiepartij van *Fox* en werd onder het bewind van laatstgenoemde onderstaatssecretaris en daarna secretaris der

schatkamer. Toen *Pitt* aan het roer kwam, voegde hij zich weder bij de oppositie. Zijne meest vermaarde redevoeringen waren de „Begum speeches” tijdens het proces van *Warren Hastings*, den oud gouverneur-generaal van Oost-Indië, wegens de ongerechtigheden, waaraan deze zich had schuldig gemaakt met betrekking tot de Vorstinnen (Begums) van Andh. Ook zijne redevoeringen over de „Perfumery-bill” van *Pitt* maakten een diepen indruk. Na het overlijden van *Pitt* bekleedde hij weder aansienlijke staatsambten en stierf den 7den Juli 1816, waarna zijn stoffelijk overschot in de Westminsterabdij werd ter aarde besteld. Zijne dramatische werken zijn in 1822 en 1875, zijne redevoeringen in 1816 en 1842 in het licht verschenen.

Philip Henry Sheridan, een Noord-Amerikaansch generaal, geboren den 6den Maart 1834 te Somerset in Ohio. Hij bezocht de militaire academie te Westpoint, werd in 1853 luitenant, in 1862 generaal der vrijwilligers en kommandant van de 11de divisie der armee van Ohio, onderscheidde zich in 1863 bij Chattanooga en Chivamanga, werd in 1864 bevelhebber van een kavalleriekorps in de armee van de Potomac, daarna van de armee van de Shenandoah en kort daarop generaal-majoor der geregelde troepen. Hij zegenpraalde op generaal *Borley* aan de Opoukan, alsmede bij *Fishers Hill* in het Shenandoahdal, trok later op eene meesterlijke wijze terug, bracht aan zijne vervolgers meer dan éene nederlaagte en kwam den 18den Maart 1865 te Whitehouse aan de Pamunkey. Kort daarna vereenigde hij zich met de belegeringsarmee van Grant voor Petersburg en hielp deze plaats en de positie van Five Forks veroveren. Daarop dreeg hij generaal *Lee* over de Appomatox terug en belette hem, zich van den spoorweg meester te maken. Na den oorlog was hij werkzaam als kommandant van het Golddepartement en daarna van het 5de district (Texas en Louisiana). *Johnson* was ontevreden over zijn bestuur en verplaatste hem naar Missouri, doch in 1869 werd hij in plaats van *Sherman* bevelhebber der westelijke en zuidwestelijke divisieën met den rang van luitenant-generaal en in het najaar van 1863 als opvolger van *Sherman* opperbevelhebber van het leger der Vereenigde Staten.

Sheriff, van het Angelsaksische *sciregerefa* (graafschapsrechter), is in Engeland de naam van den eersten ambtenaar in een graafschap. Elk graafschap heeft een *high sheriff*, doch Middlesex heeft er twee, van welken één bestemd is voor London. Hij staat aan het hoofd der politie, bestuurt de verkiezingen voor het Parlement, ontvangt de boeten en zorgt voor de voltrekking der vonnissen. Ook draagt hij de geworvenen voor en roept hem na de instructie bijeen. Daar de betrekking van *sheriff* eene onbesoldigde is en vele uitgaven vereischt, is niemant gehouden, haar in 4 jaar tweemaal te bekleeden. De onder-*sheriffs* of *bailliffs* worden door den *sheriff* benoemd, maar hij is verantwoordelijk voor hunne handelingen. Wie weigert het ambt van *sheriff* te aanvaarden, betaalt, behoudens uitzonderingen, eene hooge boete.

Sherman (William Tecumseh), een Noord-Amerikaansch generaal, geboren den 8ten

Februari 1820 te Lancaster in Ohio en de telg van een reeds in 1684 uit Engeland naar Connecticut vertrokken Puriteinsch geslacht, bezocht de militaire school te Westpoint, werd in 1840 luitenant bij de artillerie, begaf zich gedurende den oorlog tegen Mexico (1847) naar Californië, keerde in 1850 naar New York terug, verliet in 1853 het leger, stichtte te San Francisco een bankiershuis, dat echter niet bloeide, en belastte zich in 1860 met het bestuur der militaire school in den Staat Louisiana. Bij den aanvang van den Burgeroorlog (1861) nam hij zijn ontslag, werd eerst opzichter van een staatspoorweg, daarna kolonel van een regiment infanterie, streefde den 21sten Juli bij Bull Run, zag zich bevorderd tot generaal-majoor, onderscheidde zich in den slag bij Shiloh (6 en 7 April 1862), nam onder *Grant* deel aan den tocht naar Vicksburg, veroverde in Juli 1864 met *Hood* Atlanta en ondernam vanhier den stouten tocht door Georgia naar Savannah, waar hij den 18den December het fort Mac Allister veroverde, de Ossibawsond opende en de gemeenschap met de vloot der Unie herstelde. Den 17den Januari 1865 rukte hij noordwaarts, bracht in Februari den Geconfedereerden uit Noord- en Zuid-Carolina eene nederlaag toe en vereenigde zich den 22sten Maart bij Goldsboro met *Shofield* en *Terry*. Voorts nam hij deel aan de roemrijke gevechten bij Petersburg-Richmond. Den 26sten April 1865 gaf *Johnston* met alle troepen der Geconfedereerden zich tusschen Raleigh en Chhattahoochee aan hem over, nadat eene voor *Johnston* meer gunstige capitulatie van den 17den April door den minister van Oorlog verworpen was. Na het eindigen van den oorlog werd *Sherman* bevelhebber van het militaire departement van het Westen, zoodat hij zich in 1867 ook met de leiding van den strijd tegen de Indianen moest belasten. Nadat *Grant* in 1868 tot president gekozen was, werd hij als luitenant-generaal opperbevelhebber van het leger der Unie, en in het najaar van 1868 verkreeg hij op zijn verzoek eene eervolle rust. Hij was ongetwijfeld de genaalste veldheer van den Amerikaanschen burgeroorlog, even stout in zijne plannen als voortvarend in de uitvoering, en ongemeen bemind door de soldaten. Zijne „Memoirs (1875, 2 din)“ zijn zeer belangrijk.

Shetlandeilanden (De), door de Skandinavische zeelieden ook *Hilandeilanden* genaamd, eene Engelsche eilandengroep, liggen op de grenzen van de Noordzee en van den Atlantischen Oceaan, ten noordoosten van Schotland, tusschen 60—61° N. B. en zijn van de meer zuidelijk gelegen Orkney-eilanden gescheiden door een kanaal ter breedte van 75 Ned. mijl, in welks midden Fair Island zich verheft. De Shetlandeilanden vormen een Archipel van 117 eilanden, van welke slechts 33 bewoond zijn, en hebben eene gezamenlijke oppervlakte van 28½ □ geogr. mijl met nagenoeg 32000 inwoners. Het binnenland is er rotsachtig, kaal en heuvelachtig en de kusten zijn er steil en gescheurd. De kortstondige zomer is er zeer warm, de winter vochtig, nevelig en stormachtig, hoewel de sneeuw er zelden lang blijft liggen. In het begin van den zomer heeft men er te middernacht slechts eene halve schemering, en gedurende den

winternacht schittert er vaak het noorderlicht. De plantengroei is er zeer schraal, en men ziet er slechts enkele boomen, terwijl de landbouw er zich bepaalt tot wat gerst, haver, vlas en aardappelen. Men heeft er kleine paarden (ponies), beenige runderen, zwijnen en schapen, — voorts konijnen, zeehonden, zeevogels, visch en oesters. De inwoners zijn van afkomst Noren en belijden den Protestantischen godsdienst; zij zijn arm maar vlijtig, gastvrij en openhartig. Zij spreken Engelsch, met Noordsche uitdrukkingen vermengd. De voornaamste bezigheid is er de vischvangst, — voorts landbouw en veeteelt, benevens het vervaardigen van wollen en linnen stoffen. Men vindt er ijzer, zwavel en koper, doch zij worden niet aan den bodem ontweekerd. Er is eenige handel en een drukverkeer van walvischvaarders en haringbuizen. De voornaamste eilanden dezer groep zijn Mainland, Unst en Yell. Men vindt aldaar talrijke aloude gedenkteekens (cairns, tumuli en steenen wallen) en onderaardsche woningen. Deze eilandengroep verviel in 1649 aan de Kroon van Schotland en vormt met de Orkney's een graafschap.

Shields is de naam van twee steden in Engeland, beide aan den oever van de Tyne gelegen. De éene, North Shields, vormt eene stad met het naburige Tynemouth. De andere, South Shields, in het graafschap Durham tegenover North Shields en Tynemouth gelegen en door een stoomveer met die stad verbonden, heeft eene groote, door batterijen beveiligde haven, een stadhuis met eene beurs en eene markthal, een gesticht voor zeekapiteins, een schouwburg, een letterkundig genootschap, scheepstimmerwerven, glasblazerijen, pottebakkerijen, schelkundige fabrieken, bierbrouwerijen en bijna 50 000 inwoners. De gezamenlijke havens aan de Tyne (met Newcastle) bezaten in 1876 bijna 1200 zeeschepen (524 stoombooten) en nagenoeg 16700 vaartuigen. In North en South Shields bedroeg in 1876 de waarde van den gezamenlijken invoer 10 millioen en die van den gezamenlijken uitvoer omstreeks 5½ millioen gulden.

Shire, van het Saksische woord *scira* (scheiden), is de sedert de 8ste eeuw in Engeland gebruikelijke benaming voor de allengs gevormde onderafdeelingen der Angelsaksische Koningrijken. Zij is later ook in Schotland ingevoerd en gelijkbeteekenend met *county* (graafschap). Aan het hoofd van iedere shire bevond zich te voren een *ealdorman* (earl, alderman), die met den bisschop het voorzitterschap bekleedde in de volksvergaderingen.

Shirley (James), een Engelsch tooneeldichter, geboren te Londen den 13den September 1596, studeerde te Cambridge in de godgeleerdheid en werd leeraar in de nabijheid van St. Albans. Nadat hij tot de R. Katholieke Kerk was overgegaan, werd hij onderwijzer aan de Grammar School of St. Albans, maar begaf zich na verloop van 2 jaar naar Londen, om er zich aan het schrift van tooneelstukken te wijden. Dit verschaft hem voordeel en eer, zoodat hij zelfs werd voorgesteld aan Koningin *Henriette Maria*. Trouwens zijne stukken geven getuigenis van zijne bekendheid met aanzienlijke kringen. Hij wordt beschouwd als de laatste verdien-

stelijke tooneeldichter uit den tijd van *Stakpers* en als den overgang vormende tot de ontaarde school van die tooneeldichters, welke omstreeks 1660 tegelijk met de restauratie der *Stuarts* opdoemden. Hij beleefde den merkwaardigen 2den September 1642, toen dweepsieke burgers en soldaten den schouwburg omver haalden en de opvoering van tooneelstukken eene strafbare misdaad werd verklaard. Gedurende omstreeks 14 jaar bleef dat besluit geldend. Bij het uitbarsten van dien opstand vond *Shirley* eene wijkplaats bij den Earl van Newcastle. Nadat voorts de zaak des Konings de overwinning had behaald, keerde hij naar Londen terug, waar hij in bekrompene omstandigheden verkeerde, omdat hij den onzedelijken schouwburggeest van die dagen niet wilde huldigen. Niet lang na den grooten brand overleed hij te Londen met zijne vrouw op denzelfden dag, den 29sten October 1666. Wij bezitten nog 23 drama's van *Shirley*, en van deze worden: „The traitor” en „The brother” voor de beste gehouden. Zij onderscheiden zich door natuurlijkheid, boeiende ontwikkeling en zuiverheid van taal. Eene uitgave der werken van *Shirley* is bezorgd door *Gifford* (1833, 6 din).

Shirting is matig dicht geweven hemdenkatoen van garen met de sijnheidsnummers 12 tot 60.

Shoekowskij (Wassilij Andrejewita), een beroemd Russisch dichter, geboren in 1783 te Toela, was de telg van een adellijken stam, studeerde te Moskou en te Berlijn, werd in 1808 redacteur van het tijdschrift van *Karamsin*: „*Wjesnitsk wtropty*” en leverde als zoodanig talrijke vertalingen uit het Duitsch, Fransch en Engelsch, benevens oorspronkelijke stukken, verhalen en gedichten. Bij den inval van *Napoleon* streed hij in de gelederen van den landstorm van Moskou, woonde daarna eenigen tijd te Dorpat en werd van hier in 1817 naar Petersburg geroepen, om ten behoeve van de gemalin van den lateren Keizer *Nicolaas* voorlezingen te houden over Russische letterkunde. In 1820 werd hij lid der Russische Académie, in 1824 Hofraad en gouverneur van den Grootvorst troonopvolger *Alexander*, op wien hij door zijne humaniteit een hoogst gunstigen invloed oefende, en zag zich in 1841, bij het huwelijk van laatstgemelde, tot geheimraad benoemd. Na dien tijd toefde hij meestal in Duitschland en overleed den 24sten April 1852 te Baden-Baden. Hij behoort tot de merkwaardigste vertegenwoordigers van de Romantische school in Rusland. Eene ongelukkige liefde had hem eene neiging tot zwaarmoedigheid gegeven, die ons ook uit zijne gedichten tegenademt. Van zijne vertalingen vermelden wij: die van de „*Jungfrau von Orleans*” van *Schiller*, die van onderscheidene balladen van *Schiller*, *Göthe* en *Bürger*, die van gedichten van *Walter Scott*, *Thomas Moore*, *Byron* en *Uhland*, alsmede die van de „*Odysee*” en van de „*Aeneïs*”. Voorts leverde hij nationale liederen, en de Russische taal ontving onder zijne handen eene te voren ongekende welluidendheid. Zijne gezamenlijke werken verschenen in 1849—1860 in 10 deelen.

Shrapnel, zie *Granaat*.

Shrewsbury, de hoofdstad van het En-

gelsche graafschap *Shropshire*, is van 3 zijden door de bevaarbare *Severn* omgeven, waarover 2 bruggen zijn gelegd. Zij is onregelmatig gebouwd, en hier en daar vertoonen zich de overblijfselen van oude muren, van een Normandisch kasteel en van drie kloosters. Voorts zijn er onderscheidene middeleeuwsche gebouwen, 17 kerken, een deftig raadhuis, eene Latijnsche school, eene landbouwvereniging, een genootschap voor natuurkunde, een oudheidkundig genootschap met een museum, een instituut voor ambachtlieden, een schouwburg, een krankzinnigengesticht, een ziekenhuis, vele instellingen van weldadigheid, eene korenbeurs en omstreeks 26 000 inwoners, die onderscheidene takken van nijverheid doen bloeien en een levendigen handel drijven. De stad werd waarschijnlijk gesticht door de Briten, toen deze door de Anglen geenoedzaakt werden, *Wroxeter* (het *Uriconium* der Romeinen) te verlaten, en heette oorspronkelijk *Pengwern*.

Shropshire, een graafschap in het westen van Engeland en omringd door *Wales*, *Cheshire*, *Stafford*, *Worcester* en *Herefordshire*, heeft op nagenoeg 62 □ geogr. mijl omstreeks 248 000 inwoners (1881). De bevaarbare *Severn* splitst het in 2 deelen, van welke het noordelijke meestal vlak en bebouwd en het zuidelijke heuvelachtig en meer voor de veeteelt geschikt is. Omstreeks in het midden van het graafschap verheft zich de *Wrekin* ter hoogte van 402 Ned. el. Van de oppervlakte is 44% bouwland, 39% weiland en 5% bosch. In 1872 had men er 30 000 paarden, 140 000 runderen, 480 000 schapen en 58 000 zwijnen. Voorts wint men er steenkolen, ijzer, lood en zilver. De hoofdstad heet *Shrewsbury*.

Siak (De), eene bevaarbare rivier op de oostkust van het eiland *Sumatra*, stort zich uit in de Brouwerstraat, gevormd door de eilanden *Bengkalis* en *Padang* aan den eenen en den *Sumatrawal* aan den anderen kant. Deze Brouwerstraat is een onderdeel van de *Malakkastraat*. — Het evenzoo genoemde *Rijk*, dat een onderdeel is van de residentie Oostkust van *Sumatra* en bestuurd wordt door een contrôleur, omvat het middenste gedeelte der oostkust van het eiland, wordt door *Mohammedaansche* Maleiers bewoond en vormt onder den Sultan een aan Nederland schatplichtigen en leenroerigen Staat. De hoofdstaats, *Siak Sri Indrapoera* geheeten, is eene aanzienlijke handelsplaats, te voren voor stofgoud, thans meer voor tin, was, sago, ivoor, kamfer, bamboe, tabak en timmerhout. Voorts worden er opium, zijde enz. ingevoerd. Van groot belang is er de troeboekvischerij, welke den Sultan jaarlijks eene opbrengst bezorgt van 72 000 gulden.

Siam (zie de kaart van *Achter Indië* bij het artikel *Indië*), ook *Siam* of *Thai*, een uitgebreid Rijk op het *Achter-Indische* schiereiland, tusschen 4—22° N.B. en 97 $\frac{1}{2}$ —106° O.L. van *Greenwich* gelegen, omvat, behalve het eigenlijke *Siam*, een gedeelte van de *Lao-eilanden* en eenige Staten op het schiereiland *Malakka*, grenst in het noorden aan *China*, in het westen aan *Birma* en de *Britsche* bezittingen, in het oosten aan *Anam* en de *Fransche* bezittingen en in het zuiden aan de zee, en telt op 14 535 □ geogr. mijl omstreeks

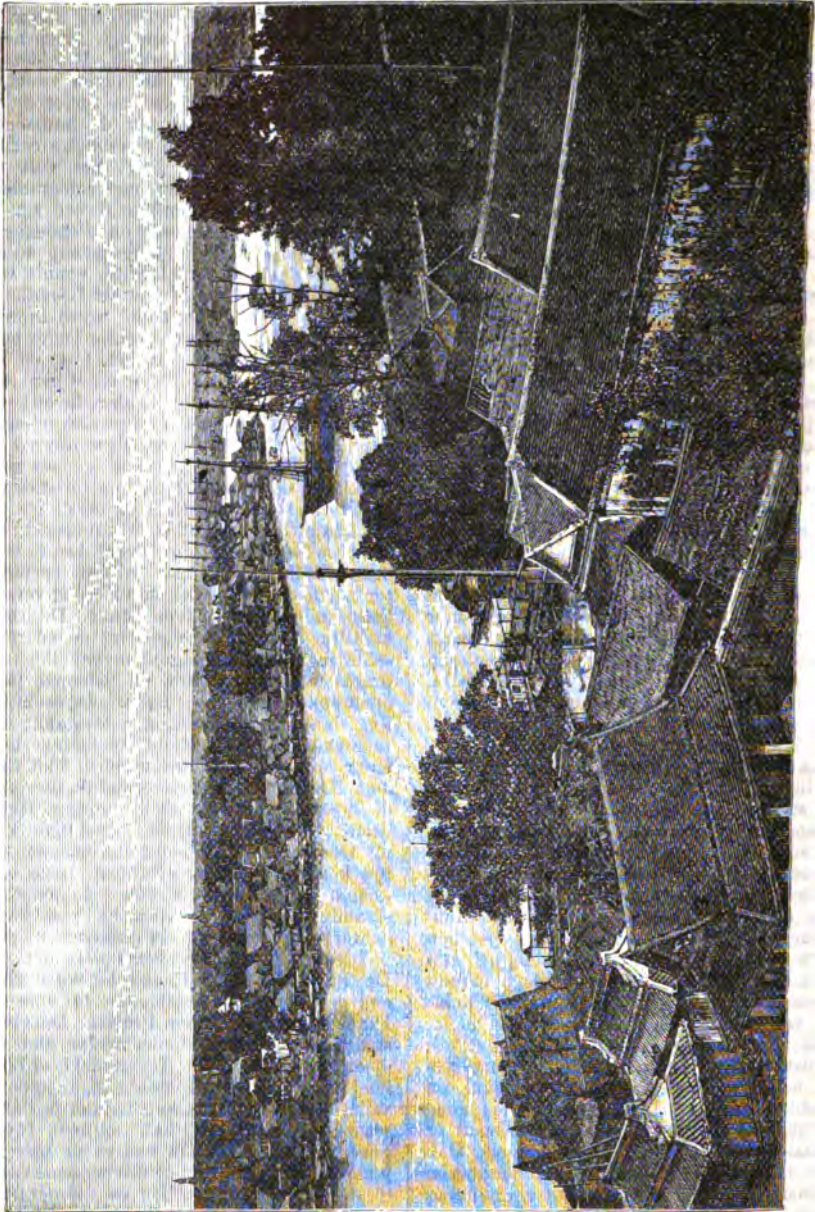
5 750 000 inwoners. Het eigenlijke Siam, aan den benedenloop van de Menam gelegen, strekt van het noorden naar het zuiden zich uit over eene lengte van 670 Ned. mijl en van het westen naar het oosten over eene lengte van 220 Ned. mijl, en wordt door talrijke zijrivieren en vertakkingen van de Menam besproeid, zoodat er de alluviaalgrond uit rivierklei bestaat. Verder verheffen zich aan beide zijden boschrijke heuvelterrassen. Het Lao-land, ten noorden gelegen, is eene bergstreek. De voornaamste rivier des Rijks is de bevaarbare Menam, van welke verscheidene gedeelten verschillende namen dragen; zij stort zich met drie vertakte armen uit in de Golf van Siam. Hare regelmatig terugkeerende rijzing in den zomer gelijkt op die van de Nijl en heeft eene dergelijke werking. Men vindt er een tropisch klimaat. Van December tot Maart heerscht er de noordoostmoesson en van Mei tot October de zuidwestmoesson. De eerste is droog en houdt de warmte in Januari en Februari op een bedrag van 13—8° C. De laatste brengt veel regen, die de hitte eenigzins afkoelt, welke in April en Mei tot 21—36° C. klimt. De kennis van 't geen het rijk der delfstoffen er oplevert wacht nog altijd op het verslag van den in 1872 benoemden geoloog, doch thans reeds verzamelt men er veel goud en edelgesteenten, terwijl er uit het zeewater zout wordt verkregen. De tropische plantengroei is er ongemeen welig. Men verbouwt er op de slibgronden der Menam een overvloed van uitmuntende rijst, en de uitgestrekte teakwouden van Siam zijn wereldberoemd. Tot de inlandsche dieren behoort er de olifant, van welken men hier eene witte verscheidenheid aantreft, — voorts heeft men er koningstijgers, rhinocerossen, baren, apen, herten, reeën, veel gevogelte, krokodillen, slangen, hagedissen enz., terwijl de rivieren en de zee wemelen van visschen. De bevolking bestaat uit 2 miljoen Siameezen, 1 miljoen Maleiers, 1 miljoen Chineezen en Lao's $\frac{1}{2}$ miljoen Cambodjanen, eenige bergbewonende stammen en een aantal vreemdelingen. De Siameezen vormen met eenige andere stammen van Achter-Indië het volk van *Siat*, dat uit Midden-Azië (van eene plek, waar de Brahmapoetra zich westwaarts buigt) naar het zuiden trok, en behooren alzoo tot het Mongoolsche ras. De Lao's komen sterk met hen overeen. Intusschen is de vermenging met Indisch, Maleisch en Chineesch bloed in hun voorkomen duidelijk zichtbaar. Zij zijn lichtbruin van huid, klein, beestig, dik van hoofd, schraal gespierd wegens het uitsluitend gebruik van plantaardige voedingsmiddelen, traag wegens het warme klimaat, onbeschaafd en acompzinnig wegens hunne eenwenigheugende slavernij. De werkliedenbevolking bestaat er hoofdzakelijk uit Chineezen en Maleiers. Ook in de taal en den godsdienst der Siameezen openbaart zich de voortdurende vermenging met de Vóor-Indische en Maleische bevolking. De taal, oorspronkelijk éénlettergrepig, maar door de opneming van het Páli tweelettergrepig geworden, heeft veel eigenaardigs en is in onderscheidene tongvallen verdeeld. Het schrift, het Páli, gelijkt op het Oud-Indisch. De kleding der inboorlingen bestaat uit een katoenen gewaad; de voeten blijven ongeschoeid, be-

halve die der bemiddelden, welke sandalen dragen, deze laatsten voorzien zich tevens van een zonnescherm, terwijl de overigen zich vergenoegen met een breedgeranden hoed van palmladeren. De houten huizen verheffen zich in aan overstroming blootgestelde streken op palen, doch in de woningen der aanzienlijken in de stad vindt men Europeesche meubelen. Bij hen is ook de veelwijverij algemeen in zwang. In het maatschappelijk leven heerscht er eene groote ongelijkheid. Een derde gedeelte des volks sleept het leven voort in de ellendigste lijfeigenschap, en onder de vrjien genieten de edellieden en de aanzienlijkste ambtenaren eene schier vorstelijke eer. Eene luie ambtenaarabende zuigt het volk uit en bezwaart de vrje lieden met schier ondragelijke belastingen. Eigenlijke slaven zijn er de Cambodjanen, Maleiers en Pegoeanen, en anderen geraakten in lijfeigenschap door verkoop of door een rechterlijk vonnis wegens schulden. De godsdienst is er het Boeddhaismus, hetwelk er uit Vóor-Indië werd ingevoerd; in geen enkel land van Achter-Indië heeft hij zoo grooten invloed op het Hof en op de hooge standen, die in den regel eenigen tijd in kloosters doorbrachten, almede op het volk, als in Siam. De priesters geven er een zeer gebrekkig lager onderwijs. Er waren vóor 1885 twee Koningen; de tweede genoot wel koninklijke eer, maar nam aan de staatszaken slechts in zoover deel als de eerste goedvond. De koninklijke macht is er onbepert; de Koning is souverain en tevens het hoofd van den godsdienst. Tot aan 1873 wierp men zich ter aarde als men vóor den Koning verscheen, thans mag men blijven staan. De staatsinkomsten vloeien er voort uit de voortbrengselen in natura, hoofdgeld, monopolien (opiumpracht enz.) en tollens en beloopt jaarlijks omstreeks 20 miljoen dollars. De rechtsbedeeling is er in een treurigen toestand; een gerechtshof, in 1876 gesticht, zou dien verbeteren, maar de uitkomst beantwoordt niet aan het doel. De wetten wegens schuldvorderingen en de lijfstraffen zijn er zeer gestreng. Het leger bestaat er uit eene kleine bezoldigde kern en uit troepen, welke alleen gedurende den diensttijd kost en kleeding erlangen. Deze laatsten komen slechts bij nood onder de wapens. Het staande leger is er voorzien van vóor- en achtergelaadgeweren, hellebaarden en pieken; ook gebruikt men er olifanten in den oorlog. De lijfwacht is op Engelsche wijze gekleed, en de instructie geschiedde te voren door Franschen, thans door Pruisen. De vloot bestaat uit 8 schepen, onder welke zich eenige stoombooten bevinden. De handel is er bijna geheel in handen der Chineezen en destapelpaats voor den buitenlandschen handel is Bangkok, waar omstreeks een half miljoen inwoners gevestigd zijn. In 1876 had er de invoer eene waarde van ruim 7 en de uitvoer eene van bijna $8\frac{1}{3}$ miljoen dollars. Tot de uitvoerartikelen behooren er rijst, suiker, visch, peper, hout, huiden, kardamom, sesam, sapanhout, kokosolie, katoen, ruwe zijde enz., — en tot de invoerartikelen geweven stoffen, sieraden, edelgesteenten, sterke dranken, galantherieën enz. In de haven van Bangkok, de hoofdstad des Rijks (zie bijgaande afbeelding), verschenen in 1877 niet minder dan 720 schepen met eene

laadruimte van 225 000 ton, terwijl er ruim zoo veel de haven verlieten. In 1880 was dat aantal 531 met eene laadruimte van bijna 195 000 ton, terwijl in 1885 407 schepen met eene laadruimte van 208 092 ton er uitsielden. De koopvaardijvloot bevat er 52 naar Europeesch model

In de jaarboeken van Siam zijn de oudste berichten van het jaar 638 na Chr., namelijk van de invoering van het Boeddhisme als staatsgodsdienst, het begin van de Siameesche tijdrekening. De residentie lag toen aan den bovenloop van den Menam in Lao-land, maar

Bangkok, de hoofdstad van Siam.

gebouwde schepen, onder welke zich 3 stoomboorten bevinden. De wegen in het binnenland zijn zeer slecht; met het buitenland is Siam over Bangkok door een telegraafdraad en door mailboorten verbonden. Men heeft er zilvergeld en sedert 1874 ook papier.

werd wegens het voortrukken der uit het noordwesten komende Birmanen allengs verder naar het zuiden verplaatst, in 1350 naar Ajoethia (thaus Kroengkaoe, 100 Ned. mijl van den mond der Menam). Siam onderhield eene vriendschappelijke betrekking met China

en betaalde schatting aan dat Rijk, maar was van de 14de tot de 17de eeuw in gestadigen oorlog met Birma (Pegoe), somtijds ook met Malakka. In het binnenland volgde de éene omwenteling op de andere, en nergens ter wereld was de troonopvolging zoo onzeker als daar. Van 1667 tot 1696 moest Siam buigen onder de heerschappij van Birma. Omstreeks 1660 plaatsten Portugeesche zendingen zich aan het hoofd der Lao's en voerden dezen aan tegen Cambodja, hetwelk sedert dien inval in een staat van kwijning verkeert. In Siam maakte in 1663 een Griek, *Constantijn Phaulkos* uit Cephalonia, zich meester van het beheer onder den titel van „eerste minister” en bracht er veel goeds tot stand. Zijn voornemen echter, met hulp van de Jesuïeten en bijgestaan door Frankrijk, het Regeerend Huis van den troon te stooten en zelf Koning te worden, leed schipbrenk. Tijdens zijn bestuur ontving Koning *Lodewijk XIV* een Siameesch gezantschap (1684). Frankrijk zond daarop in 1686—1688 eene vloot met 500 man landingstroepen, die zich van de haven van Bangkok meester maakten. Weldra echter moesten zij de troepen de wijk nemen, en *Phaulkos* en zijne medestanders werden vermoord. De Engelschen moesten deegelijks vertrekken, en alleen de Nederlanders werden geduld. In 1766 werd Siam door den Koning van Ava verwoest, doch zijn leger in 1769 verdreven door den Chinees *Phya tak*. Deme, aanvankelijk slechts een koopman, maakte zich als gouverneur der noordelijke provincie door zijne welwillendheid bemind, beklom den troon en verhieft Bangkok tot residentie, maar verviel als Koning tot wreedheid en werd door zijn generaal *Chakkri* vermoord. Laatstgenoemde nam den ontruimden vorstzetel in bezit en werd de stichter van de thans regeerende dynastie. Het bestuur van *Phandinkang* (1809—1824) was een schrikbewind, en onder zijn opvolger werd het land door paleisomwentelingen geteisterd. Den 8den April 1851 aanvaardde *Maha Mongkoot* het bewind en regeerde met kracht; zijne raadslieden waren Amerikanen. Hij poogde den handel te verlevendigen en de lasten des volks te verlichten, maar kon zijn doel niet bereiken. Eindelijk kwamen er handelsverdragen tot stand met vreemde Mogendheden, namelijk met Engeland in 1855, met Frankrijk in 1858, met Duitschland in 1862 en met Oostenrijk in 1868. Den 1sten October van laatstgenoemd jaar beklom de tegenwoordige Koning, op den leeftijd van vijftien jaren den troon. Hij was opgevoed door eene Engelsche vrouw, bezocht in 1871 Calcutta, onderscheidt zich door eene jverige deelneming aan de staatszaken, onderhoudt eene welwillende betrekking met de vreemde consuls en schijnt in staat te wezen, belangrijke hervormingen in te voeren. Siam weigerde sedert 1852 de gebruikelijke schatting aan China te betalen. Die schatting werd in 1877 door China geëischt onder bedreiging van oorlog, maar Siam bleef bij zijne weigering volharden. De tegenwoordige Koning draagt den naam van *Somdetek Para Paramondr Maha Kholalongcora*. Hij werd geboren den 21sten September 1853 en bekleedt den troon sedert October 1868.

Sibbern (Frederik Christiaan), een Deensch wijsgeer, geboren den 18den Juli 1785 te

Kopenhagen, studeerde aldaar in de rechten, reisde in Duitschland en werd in 1813 hoogleraar in de wijsbegeerte te Kopenhagen, waar hij den 16den December 1872 overleed. Hij is als hoogleraar en als schrijver jverig werkzaam geweest en heeft tevens als een gematigd vrijzinnig staatsman deel genomen aan de openbare zaken in Denemarken. Zijn voornaamste geschrift is: „Menneskets aandelige Natur og Væsen ('s Menschen geestelijke natuur en wezen, 1812—1828, 2 dln; 3de druk, 1857)”. Voorts leverde hij: „Logikens Elementer (1832; 2de druk, 1805)”, — „Gabriellis Breve (1826—1825, 2 dln)”, — en „Om Poesie og Konst (2de druk, 1856)”.

Siberg (Johannes), van 1801 tot 1804 gouverneur-generaal van Neêrlandsch Indië, was een ervaren handelaar, en ofschoon eene rijke lading, door hem afgezonden, in handen der Engelschen viel, benoemde Koning *Lodewijk* hem tot ridder van de Orde der Unie. Verdere levensbijzonderheden van dezen ambtenaar zijn ons onbekend, behalve dat hij te Batavia in hoogen ouderdom overleed.

Siberië (zie de kaart van Noord- en Midden-Asië bij het artikel *Asië*), alzoo geheeten naar de oude residentie *Sibir* op den rechter oever der Irtyaj, niet ver van Tobolok, is de naam van een Aziatisch-Russisch gebied, dat zich uitstrekt van 60—170° O.L. van Groenwich en van 42—70°40' N.B. Het is in het westen door de Oeralketen van Europeesch Rusland gescheiden en grenst in het zuiden aan de Kirgisensteppe, in het oosten aan de zeeën van Behring, Ochotok en Japan en in het noorden aan de Noordelijke IJzee. Het heeft eene oppervlakte van 221912 □ geogr. mijl en wordt verdeeld in West-Siberië (het stroomgebied van de Irtyaj en de Ob) en Oost-Siberië (het stroomgebied van de Jenissei en de Lena, tevens verroweg het grootste gedeelte), welke zich door de gesteldheid en de voortbrangsele van den grond aanmerkelijk van elkander onderscheiden. Het noordelijke en grootste gedeelte des lands is in het westen vlak en in het oosten met diepe, schilderachtige rivierdalen en tafelvormige bergen ter hoogte van 90 Ned. el versierd. Tusschen de gedeelten van de Irtyaj, de Ob en de Jenissei en de Lena, in het middenloop vormen, vindt men uitgebreide steppen. Tusschen 58° en 63° N. B. verheft zich eene eenvormige hoogvlakte met eene gemiddelde hoogte van 100 Ned. el en met moerasige waterscheidingen. Daarachter verrijst het noordelijke randgebergte van de hoogvlakte van Centraal Asië, welks uitloopers tot aan zee voortschrijden of zich in de Toendra verliezen. In het zuidwesten van Siberië heeft men den Altaj als grensgebergte naar de zijde van China en van de Kirgisensteppe. De kern van dit gebergte is gelegen tusschen de Irtyaj en de Ob en is het brongebied van laatstgenoemde rivier; zij bereikt in den Bjeloechaberg eene hoogte van 3352 Ned. el. Verbazend rijk is dit gebergte met zijne uitloopers in ertsen; het geheele gebied van den Altaj is dan ook het bijzonder eigendom van het Russische Keizerhuus. Eene voortzetting van den Altaj is het Sajaansche gebergte, dat zich in den Moenkoe Sardik ter hoogte van 3490 Ned. el verheft, de grens vormt naar de zijde van China, doorgang verleent

aan de Jenisseï en weinig bekoorlijke bergpassen heeft. Dit gebergte beslaat met de Toenkinskische Alpen de ruimte tot aan het Baikalmeer. Ten oosten van dit Meer heeft men tot aan de Argoen het Daerisch of Transbaikalsch gebergte, dat noordwaarts overgaat in het Witimplateau. Als eene andere kern voortjst op 50° N. B. de Soehondgroep, noord-oostwaarts voortschrijdend in het Jablonoi-gebergte, dat zich vervolgens oostwaarts wendt, langs den breedtecirkel van 55° voortloopt en eerst als Kust- of Snawowolgebergte zijn tocht naar het noord-noordoosten voortzet. Voorts dringt nog uit Mandjoerje de hooge Chinggan door op het stroomgebied van de Amoer, terwijl het gebergte van Mandjoerje er zich aan de kust verheft.

Van de meren des lands kent men tot nu toe alleen het uitgestrekte Baikalmeer, terwijl *Tsjekamowski* in 1875 mededeelingen heeft gedaan omtrent een aantal meren, op het grondgebied der Chatanga, Anabara, Olenok en Wiljoel gelegen. Stroomende wateren heeft men er in menigte. De rivieren van Siberië onderscheiden zich door de eigenschap, dat zoowel de hoofd- als de zijrivieren van hare monden af over een aanmerkelijken afstand bevaarbaar zijn en dat de landruggen, die het éene stroomgebied van het andere scheiden, eene geringe breedte hebben. Men heeft alzoo een waterweg van het Oeralgebergte tot aan de Amoer, — en de Ob, de Jenisseï en het Baikalmeer worden sedert 1842 door stoombooten bevaaren; zij zijn echter jaarlijks gedurende weinig maanden vrij van ijs. De voornaamste rivieren, welke zich naar de IJzsee spoeden, zijn de Ob, de Jenisseï en de Lena. Op eerstgenoemde twee was voor eenigen tijd veler aandacht gevestigd, nadat in 1875—1876 de Zweedsche zeeman *Nordenskjöld* had aangewezen, dat de zeeweg over Nova Zembla in den zomer vrij van ijs en voor koopvaardijzchepen bruikbaar is. Later (September 1879) is trouwens gebleken, dat men onder gunstige omstandigheden daarlangs Japan bereiken kan. Die beide rivieren, in elkanders nabijheid zich uitstortend in de Karazee, dringende diep in Centraal-Asië door en hebben te samen een stroomgebied van bijna 104 000 □ geogr. mijl, — een ruim veld voor de handelsondernemingen der Russen. De genoemde drie stroomgebieden hebben talrijke en aanzienlijke zijrivieren, en tusschen de hoofdriivieren liggen de monden van andere, die wel is waar geene kustriivieren, maar toch van minder belang zijn, omdat zij door de Toendra's kronkelen en ieder jaar slechts weinige weken vrij van ijs zijn. Hiertoe behooren de Piasina, de Chatanga, de Anabara en de Olenok ten westen, en de Jana, de Indigirka, de Alaseja, de Kolyma en de Tajaen ten oosten van de Lena. Onderscheidene rivieren begeven zich voorts naar den Grooten Oceaan, zooals de Anadyr en de Kamtjatka naar de Behringsee en de Amoer naar de Zee van Ochotak. — Het klimaat is er ongunstig en in het noorden van Siberië weinig bevorderlijk voor plantengroei en kolonisatie. In lang verlopen tijd echter was het ook daar veel zachter, zooals blijkt uit de fossiele overblijfselen van den mammoth, terwijl thans de koude nergens elders

zoo fel is. De Aziatische koudepool met eene gemiddelde jaarlijkse warmte van — 12° C. ligt in Oost-Siberië, strekt zich uit van den mond der Anabara tot dien der Indigirka en bereikt nagenoeg Jakoetsk (—10,° C.). In den winter daalt er de thermometer tot — 41° C. en klimt in den zomer tot + 17° C. Het vriest er dikwils elken nacht en de grond ontdooft er alleen aan de oppervlakte. In West-Siberië bedraagt te Tolstonsowak aan de Jenisseï (70° N. B.) de gemiddelde jaarlijkse warmte — 10,° C., te Toerocchanak (66° N. B.) — 5,° C., in Ochotak — 5° C. en in de haven van Nikolajewak — 2,° C. Veel gunstiger is daarentegen het klimaat in Zuid-Siberië, in de strook langs de noordelijke uitloopers van het zuidelijke greengebergte, in „Russisch-Siberië”. Hier bevindt men zich niet meer in het sneeuw- en ijsgewest, hoewel ook hier de winters gestreng zijn. Deze beginnen met den aanvang van November en bedekken het land met een maatel van sneeuw, zoodat sledevaarten, die tot aan het einde van Maart voortduren, er het algemeene middel van gemeenschap zijn. De koudste maanden zijn er December en Januari; dan daalt de thermometer wel eens tot — 56° C. In Maart begint de dooi in te vallen, tegen het einde van April ontbotten de berken en in het midden van Mei staan alle boomen in blad. De lente en de herfst zijn er gewoonlijk regenachtig, maar gedurende den drogen, warmen zomer en in den winter heeft men er doorgaans een helderen hemel. Zeer zeld is er in April en Mei de wisseling van temperatuur; op eene koude van 10° C. volgt wel eens aanstands eene warmte van 20° C.

Wij zeiden reeds, dat men er een overvloed van ertsen aantreft. Men delft goud in het Oeralgebergte, en nog veel belangrijker zijn de goudwasscherijen langs geheel „Russisch-Siberië”. De geheele goudopbrengst in 1871 was 2400 pud (ieder van 10 Ned. pond), en in 1876 leverden alleen de wasscherijen van Oost-Siberië 1389 pud, waarmede zich 26 550 menschen bezig hielden. Die goudrijdom heeft echter niet medegewerkt tot bevordering der beschaving, daar schraapsuchtige ondernemers er de noodige handen aan den landbouw onttrokken en velen tot eene ruwe levenswijze verlokten. Voorts heeft men er silver-, ijzer-, koper-, zout- en steenkolenmijnen, alsmede graphietgroeven. Ivoor of manmouthstanden vindt men er alleen ver in het noorden. Met betrekking tot het plantenrijk onderscheidt men er het gebied der Arctische, der Steppes, der Siberisch-Europeesche en der Chineesch-Japanesche planten. Het verst naar het noorden strekt de Siberische larix zich uit, en op 72° N. B. neemt de boomgroei een einde. Onafzienbare wonden van uitmuntend timmerhout bedekken de steppen en de zuidelijke bergen. Voor 't overige vindt men diep in het noorden slechts mos, een schraal voedsel voor de rendieren. Dan volgen voortreffelijke weiden. De voornaamste zetel van den landbouw, zich tot 56° N. B. uitstrekkend, is langs den zoom der rivieren aan den voet van het gebergte. De ongemeen vruchtbare slijbgrond levert er zonder bewerking 6 tot 8 jaar een rijken oogst, vooral van tarwe en rogge, voorts van gerst en boekweit, terwijl er gerst en haver tot de zeldzaamheden behooren. Vrucht-

boomen zijn er niet bestand tegen de felle koude, doch de steppen leveren een overvloed van smakelijke bessen. Ook de veeteelt is er van veel belang, en tot de wilde dieren behooren er de eland, het hert, het rendier, de geit, de beer, de wolf, de witte en blauwe vos, de hermelijn en andere pelsdragers, terwijl de rivieren er voorruien zijn van eene verbasende hoeveelheid visch.

De bevolking wordt geschat op 4098535 zielen; slechts kleine gedeelten in het zuiden hebben eene vrij dichte, meereendeels Russische bevolking. De oppervlakte, door inboorlingen bewoond, telt slechts 4 personen op iedere □ geogr. mijl. Men heeft er 2800000 Russen met hunne nakomelingen, de Siberiërs, — 14000 Finnen (Sojoten, Wogoelen), — 40000 Samoeden en Ostiaken, — $\frac{1}{2}$ miljoen Mongolen (Buraeten, Kalmukken en Chineezen), — en $\frac{1}{4}$ de miljoen Turken of Tartaren (Jakoeten, Tartaren, Kirgisen, Joekagiren, Korjaken, Kamtjatdalen en Tajoektajen). De Turken in West-Siberië en de Mongoolsche inboorlingen in Oost-Siberië zijn alleen vatbaar voor ontwikkeling. Onder genoemde volken vindt men alle trappen van beschaving, namelijk jagers (de Toengoesen), visschers (de Ostiaken), steppenomaden (de Kirgisen) en landbouwers. Deze laatsten zijn voor de toekomst van Siberië van het meeste belang; zij zijn meereendeels derwaarts verhuisde Russen. Zij werden achtervolgd door veroordeelden of ballingen, die over de dorpen zijn verspreid of in strafkoloniën bijeengevoegd. In den laatsten tijd werden jaarlijks gemiddeld 18000 personen, onder welke 2500 kinderen, die hunne ouders vergezelden, naar Siberië verwezen. Ook thans brengen de woelingen der Nihilisten duizenden derwaarts, hoewel men na het verkrijgen van Sachalin (1874) dit eiland tot verbanningplaats bestemde. De veroordeelden worden echter in Siberië in het algemeen met inschikkelijkheid behandeld, en velen van hen verwerven voldoende geldmiddelen. Intusschen zijn er de ballingen uit de laagste volksklasse, die als bedelaars overal aankloppen, eene ware plaag. De welgestelde inwoner is er de Siberiër (Siberiako), behoorende tot eene nationaliteit, uit Russische landverhuizers en veroordeelden en inlandsche vrouwen ontstaan en in uitwendig voorkomen sterk op de Russen gelijkend. Hij spreekt de Russische taal met den Permschen tongval. Deze Siberiërs bestempelen de Russen met den naam van „Ruslanders" en zien met minachting op hen neder. Zij zijn eenvoudig in levenswijze, standvastig, sluw, twistziek, maar tevens gastvrij. Lijfgeenschap is er onbekend, maar het groote gebrek is er eene onbegrensde zelfzucht en alsoo gemis van menschlievendheid, terwijl er velen verslaafd zijn aan den sterken drank. Van de Siberiërs houden $\frac{9}{10}$ den zich bezig met den landbouw. De landbouwer heeft er geen grondbezit; al het land behoort aan de Kroon. Deze stelt het ter beschikking van de gemeente, welke het jaarlijks na den oogst verdeelt. Om een huis te bouwen, moet men in dorpen en steden den grond van de Kroon of van de gemeente pachten, en de bezitter is gehouden, het huis na ontvangen bevel weder af te breken. De kooplieden en nijverheidsondernemers zijn er zeer behendig

XIII.

in hun bedrijf, en hunne zonen worden veelal ambtenaren. De Siberiër is minder geschikt voor eenig handwerk. Aan de grenzen vindt men overal Kozakkengemeenten, waar de inwoners desgelijks het land verdeelen; in plaats van hoofdgeld te betalen, treden zij in militairen dienst. De lagere ambten zijn er aan Siberiërs toevertrouwd, maar de aanzienlijke waardigheden aan Russen. Daglooners vindt men overal bij de inboorlingen, en de eigenlijke Nomaden worden meer en meer verdrongen. De huizen hebben er een bevallig voorkomen en zijn van binnen zindelijk; alleen op die plaatsen evenwel, waar de nijverheid zich ontwikkelt, zijn de armoedige hutten door flinke huizen vervangen. De bevolking bestaat uit ruim 8 miljoen Christenen, bijna allen tot de Grieksch-Orthodoxe Kerk behoorend, 68900 Mohammedanen en 284000 Boeddhaïsten.

Siberië is verdeeld in de beide generale gouvernementen West-Siberië (2416286 inwoners) met de gouvernementen Tomak en Tobolak, en Oost-Siberië (1675619 inwoners) met de gouvernementen Jenissëisk en Irkoetsk en de gewesten Jakoetsk, Trans-Baikal, het Amoer- en het Kustgebied. In de gewesten is de macht der ambtenaren grooter dan in de gouvernementen. De verbeterde rechtsbedeeling van 1864 is tot nu toe alleen op West-Siberië toegepast; inmiddels zoekt men de meest ergerlijke misbruiken overal uit den weg te ruimen. De verordening op de Russische steden van 1870 is ingevoerd in Tobolsk, Tomsk, Krasnojark en Irkoetsk. Het onderwijs is er in een ellendigen toestand, maar het volk streeft naar ontwikkeling en men verwacht verbetering door het in 1875 ingevoerde schooltoezicht. Er zijn 6 gymnasia, 3 progymnasia, eene realschool, 4 kweekscholen van onderwijzers en 12 hogere burgerscholen voor meisjes; ook bestaat sedert 1875 het voornemen, te Tomsk eene universiteit te stichten. Zoowel in Oost- als in West-Siberië verschijnen 3 of 4 Russische dagbladen. In het zuiden van Siberië is een groote postweg aangelegd, en het plan bestaat om den Oeralspoorweg van Tjoemen over Omak naar Semipalatinsk voort te zetten. De Keizerlijke post bereikt er alle garnizoensplaatsen, maar de meest afgelegene slechts eenmaal in het jaar. De telegraafdraad is sedert 1871 over de geheele lengte van Siberië gespannen, tot Peking verlengd en door een onderzeeschen kabel met Japan verbonden. Van den handel met Europa zijn geene cijfers bekend, en de transitohandel tusschen China en Europa heeft sedert het openen der Chineesche havens voor Europeesche zeeschepen en sedert de opheffing van het monopolie te Kjachta veel geleden.

Voor de veiligheid wordt er gezorgd door eene reeks van Kozakkenposten langs de grenzen en door kleine garnizoenen in de voornameste plaatsen van het binnenland. De forten zijn er doorgaans met oude, onbruikbare kanonnen gewapend. Nergens vindt men er een tuighuis voor artillerie of eene wapen- of buskruitfabriek. In sommige gouvernementen heerscht sedert 1874 de algemeene dienstplicht, en de officieren ontvangen hunne opleiding op de militaire school te Omak. Voorts is er het land het ijverigst onderzocht door Duitsche geleerden.

In ouden tijd was Siberië de wijkplaats der uit Centraal-Azië verdrevene volken. Ten behoeve van den pelshandel verkregen kooplieden uit de Russische familie *Stroganow* een uitgebreid gebied in leen aan beide zijden van het Oeralgebergte en zorgden, dat de Siberische Vorst *Jediger* onderworpen bleef aan den Czaar, om zich alzoo te bevelliggen tegen de mishandelingen, waaraan zij bij den pelshandel waren blootgesteld. Vereenigd met *Jermak*, den aanvoerder der Kozakken, overwonnen zij *Koetsjoen*, den opvolger van *Jediger* in het Grenskhanaat; in 1579 trok *Jermak* met eene kleine bende over den Oeral, doch leed in 1584 de nederlaag, waarna zijne hoofdstad Iaker ingenomen werd. In 1590 werd Tobolsk de hoofdstad der nieuwe provincie en in 1600 vielen de Russische Kozakken in Oost-Siberië en deden er de steden Toerinsk, Tomsk, Koenetak en Jenisseïsk verrijzen. In 1620 waren de Russen tot aan de Wiloeirivier doorgedrongen en in 1626 werd Krasnojark gesticht. In 1627 vertoonden zij zich aan de Angara, in 1628 aan de Lena; in 1632 werd Jakoetsk gebouwd en in 1633 bereikten zij Kamtjatka. Langzamerhand rukten de Russen voorwaarts in het meer bevolkte, bergachtige zuiden, kwamen in 1646 aan de oevers van het Baikalsee, waarna in 1652 Irkoetsk, in 1656 Nertjinsk gesticht en in 1699 geheel Kamtjatka veroverd werd. In 1708 kwam er een Siberisch gouvernement tot stand met Tobolsk als hoofdstad; in 1816 werd er een gouverneur-generaal benoemd en in 1822 verdeelde men geheel het land in Oost- en West-Siberië. De bezetting der belangrijke Amoerprovincie en de uitbreiding der kustprovincie met Russisch Mandasjoerje namen in 1852 een aanvang en werden bevestigd door het verdrag van Algoen (28 Mei 1858) met China en door het tractaat van 14 November 1860. Rusland is daardoor de nabuur van Korea geworden en krijgt vandaar vele landverhuizers, terwijl Noord-China voor het Rijk van den Czaar geopend is. Ook verkreeg Rusland in 1875 het eiland Sachalin in ruil tegen de Koerilen. Tot de jongste wetenschappelijke reizen naar Siberië behooren de Lena-Olenekexpeditie van *Tsjekanowski* in 1875 en de expeditie naar West-Siberië van *Brahm*, *Finsch* en Graaf *Waldburg-Zeil* in 1876.

Sibiriakow (Alexander), de milde bevorderaar der noordpooltochten, werd geboren in Siberië en studeerde te Zürich in de chemische technologie. Zijne pogingen, om in Siberië technische fabrieken te stichten, leden schipbreuk en hij vestigde daarna zijne aandacht op den aanleg van kanalen en op hydrographische onderzoekingen. Toen hij in 1875 bericht ontving van den door *Nordenskjöld* ontworpen tocht naar de Jenisseï, stelde hij langs den seindraad 25000 roebels ter zijner beschikking en ook de latere ondernemingen van dien reiziger bevorderde hij door geldelijke ondersteuning. In den zomer van 1880 volbracht hij zelf uit Malmö op eene door hem gebouwde en uitgeruste stoomboot eene zeerets naar de Noordelijke IJzsee. Het schip moest echter in de Gyldabaai tusschen de Ob en de Jenisseï eene wijkplaats zoeken. Hij stoomde vervolgens de Jenisseï op en eene expeditie met sle-

den, door zijn broeder uitgerust, bracht hem in Januari 1881 naar Tobolok.

Sibour (Marie Dominique Auguste), aartsbisschop van Parijs, geboren den 4den April 1792 te St. Paul Trois Chateaux (Drôme), studeerde te Avignon in de theologie en werd in 1817 oppervicaris bij de buitenlandsche zendelingsgezindten en in 1819 domboer te Pont St. Esprit, waar hij zich vooral op het kerkelijk recht toelegde. In 1838 werd hij vicaris-generaal te Nîmes, in 1839 bisschop van Digne en in 1848 naar den wensch der republikeinsche partij aartsbisschop van Parijs. Den 30sten Januari 1853 yoltrok hij het huwelijk van Keizer *Napoleon III* en werd den 8den Januari 1867 door de wraakzuchtige hand van den geëxcommuniceerden priester *Féger* in de kerk St. Etienne du Mont te Parijs vermoord. Hij schreef: „Institutions diocéaines (1845)” en „Mandemens (1851—1862)”.

Sibyllen (Sibyllae) noemde men in de dagen der Oudheid vrouwen, die men door de Goden met den geest der voorspelling besteld waande. Omtrent haar aantal, hare namen en haar vaderland bestaat verschil van meening. Het vroegst worden zij vermeld in Klein-Azië, in de omstreken van het Idagebergte, in het Ionische Erythrae, waar zich de vermaarde sibylle *Herophile* bevond, — voorts op Samos, te Delphi, alsmede te Cuma en te Tibur in Italië. Steeds worden zij voorgesteld als maagden, in eenzame holen en grotten of aan bronnen gehuisvest en van den geest van *Apollo* doortinteld; zij voorspelden in een staat van geestvervoering de toekomst en waren zeer in aanzien bij het volk. Zij werden priesteressen, lievelingen, zusters of dochters van *Apollo* geheeten. In Griekenland verkondigden zij hare voorspellingen vooral op die plaatsen, waar zich een orakel der Godheid bevond. Daar de sibyllen naar den geest met elkander vermaagcht waren, werden zij met elkander verwisseld. Van de Sibylle van Cumae, ook *Amalthea* genaamd, zijn volgens de legende de „Sibyllische boeken” afkomstig, door *Tarquinius Superbus* voor veel geld gekocht; zij werden enkel op bevel van den Senaat door daartoe bestemde priesters in gewichtige omstandigheden geraadpleegd. In den oorlog tegen de Galliërs werden deze boeken echter eene proef der vlammen. Ook vindt men eene Chaldeeuwisch-Israëlietische Sibylle vermeld, *Sabba of Sambatse* geheeten. De thans nog bestaande 12 boeken met Sibyllische orakels zijn vermoedelijk afkomstig uit de 2de of 3de eeuw onzer jaartelling.

Sicambren of *Sicambriërs* is de naam van een der machtigste Germaansche volkstammen. Zij worden het eerst genoemd door *Caesar*, die in 55 vóór Chr. vruchteloos tegen hen te velde trok. Zij woonden dicht bij de Rijn, volgens anderen aan de oevers van de Roer. Met de Usipeten en de Tencteren ondernamen zij in 16 vóór Chr. een tocht aan de overszijde van de Rijn en brachten den Romeinschen stadhouder *Lullius* eene nederlaag toe. Vier of vijf jaar later trok *Drusus* door hun land zonder hen tot onderwerping te brengen. Daarentegen werden zij in het jaar 8 vóór Chr. door *Tiberius* overwonnen en ten getale van 40000 naar Gallië verdreven. Er waren echter nog velen achtergebleven, die eenigen

tijd onder den naam van Marsen tussehen de Boven-Eems en Boven-Lippe vertoefd hebben, doch in rustiger tijd naar hun vaderland zijn teruggekeerd.

Sicaard (Roche Ambrose Lucurren), de waardige opvolger van den beroemden abt *de l'Epés*, wijdde al zijne krachten aan de opvoeding en het onderricht van doofstommen. Hij werd geboren te Fousseret bij Toulouse, studeerde in laatstgenoemde stad, werd kanunnik te Bordeaux en vervolgens lid van de Académie aldaar. Hij stichtte er met uitstekend gevolg eene school voor doofstommen en werd na het overlijden van *de l'Epés* (1789) directeur van het doofstommeninstituut te Parijs. Hoewel hij gedurende de Omwenteling in de gevangenis geworpen en ter dood veroordeeld werd, waaraan de horologiemaker *Monnot* hem ontrukte, ofschoon hij later naar Guyana gebannen werd en zich hieraan slechts door eene tijdige vlucht onttrok, keerde hij na den 18den Brumaire naar Parijs terug, om er zijne taak weder op te vatten. Hij overleed den 10den Mei 1822 in nagenoeg 80-jarigen ouderdom. Hij was lid van het Instituut en schreef o. a.: „Mémoire sur l'art d'instruire les sourds-muets de naissance (1789)”, — „Catéchisme et instruction chrétienne des sourds-muets (1796)”, — „Cours d'instruction d'un sourd-muet de naissance pour servir à l'éducation des sourds-muets (1800 en 1803)”, — en „Théorie des signes pour l'instruction des sourds-muets (1806, 2 din)”.

Siccatief, van het Latijnsche woord *siccare* (drogen), noemt men eene stof, die het opdrogen van olieverb. bespoedigt. Men verkrijgt een meniesiccatief, wanneer men 4 deelen gekookte lijnolie, 4 deelen menie en 4 deelen amber onder voortdurend omroeren laat koken, totdat er eene brj-achtige massa ontstaat, die eerst met 5 deelen heete en daarna met 4 deelen koude terpentijnolie verdund wordt. Het heldere vernis wordt na verloop van eenige dagen afgegoten van het bezinksel. Voor zinkwitverven kookt men 100 deelen lijnolie met 5 deelen bruinsteenpoeder, dat in een linnen zak wordt genaaid, dien men in den ketel ophangt. Men laat dit tweemaal 10 of 12 uren koken, en men kan hetzelfde bruinsteenpoeder meermalen gebruiken. Ook mangaanzouten, vooral boorzuur mangaan, worden als siccatief gebezigd. Men wrijft 45—40 Ned. wichtjes daarvan met 1 Ned. pond belegen gekookte lijnolie, voegt er nog 19 Ned. pond lijnolie bij en verwarmt het gedurende 15 minuten bijna tot kookhitte, waarbij het mangaanzout oplost.

Sichem, eene zeer oude stad in Samaria, tussehen de bergen Ebal en Gerizim gelegen, was de begraaftsplaats van *Jozef*, werd door *Jozua* tot Levietenstad bestemd, viel later aan het Rijk Israël ten deel en was eenigen tijd de residentie van *Jerobeam*. Na de Babylonische ballingschap werd zij de zetel van den Samaritaanschen godsdienst. *Johannes Hyrcanus* veroverde haar en verwoestte den tempel op den berg Gerizim. Later werd zij eene Romeinsche kolonie en heette *Flavia Neapolis*, en thans draagt zij den naam van *Nabulus*.

Siciliaansche Vesper, zie *Sicilië*.

Sicilië, het grootste eiland in de Middellandsche Zee, zoowel door natuurschoon als

door historische herinneringen merkwaardig, ligt tussehen 12°19' en 15°42' O, L. van Greenwich en tussehen 36°34' en 38°14' N. B.; het heeft de gedaante van een driehoek en met de nabijgelegene kleine eilanden eene oppervlakte van 532 □ geogr. mijl, terwijl het 3061101 inwoners telt (1884). De noordkust wordt door de Tyrheensche, de oostkust door de Ionische en de zuidkust door de Middellandsche Zee bespoeld. De Straat van Messina, op de smalste plaats slechts 5 Ned. mijl breed, scheidt het eiland van het vaste land van Italië. De westpunt is Kaap Boco, 120 Ned. mijl van Afrika verwijderd, — de zuidoostpunt Kaap Passaro, — en de noord-oostpunt Kaap Peloro. Het eiland is bergachtig. Over het noordoostelijk gedeelte strekt een bergrug met diepe dalkloven zich uit, namelijk de Monti Peloriani of Dinamari, tot eene hoogte van 1180 Ned. el verrijzend, gedeeltelijk met een prachtige plantengroei bedekt, gedeeltelijk woest en kaal. Die bergrug is eene voortzetting van het Calabrisch gebergte en bestaat uit gneis en glimmerlei met massa's en gangen van graniet, leisteen en grauwak, die naar het westen en op de toppen met zandsteen zijn bedekt. Aan de noordkust heeft de zandsteen de overhand en klimt er tot eene hoogte van 1250 Ned. el, allengs naar het zuidwesten afdalend. Deze noordelijke hoogte wordt naar den berg Madonia (1925 Ned. el hoog) genoemd. In het westelijk gedeelte verrijzen tussehen Termini en Girgenti de Pizzo di Cammarata (1576 Ned. el hoog), bij Palermo de Monte Pellegrino en de Monte Cuccio, bij Trapani de krijtberg Monte Giuliano. Eene jongere tertiaire vorming met veel schelpen strekt als schelpenbreccie, leem en kalksteen van de kust zich uit in het binnenland en verheft zich tot eene hoogte van 950 Ned. el. Tussehen Syracuse en Catania, almede bij de zuidelijke spits van het eiland wisselen basalt en basaltuf af met kalksteen en tertiaire vormingen. Hier zijn de Monte San Venere (750 Ned. el hoog) en de Monte Laura de hoogste punten. Eindelijk vormt er de Etna (zie aldaar) een afzonderlijk gebergte. Ten zuiden en zuidwesten van dezen strekt, van de Simeto doorkronkeld, de Pianura di Catania zich uit, de grootste vlakke van het eiland en een ongemeen vruchtbaar graanland ter breedte van 11 en ter lengte van 30 Ned. mijl. Niet ver van Girgenti heeft men den slijkvulkan Maccaluba, een heuvel ter hoogte van omstreeks 95 Ned. el, en nog een anderen in dezelfde streek bij den Monte Bifara. Het verschijnen en verdwijnen van het eiland Ferdinandea is er een blijk van de voortdurende vulkanische werkzaamheid onder den bodem. Er zijn vele rivieren, maar geene van deze is bevaarbaar; de meeste verdrogen in den zomer, hoewel zij in het voorjaar wel eens plotselijk klimmen en groote verwoestingen aanrichten. De Simeto (Giaretta) stroomt oostwaarts, en de Salso (Himera) stort met twee monden bij Licata zich uit in zee. De overige, zooals de Alcantara, Anapo, Abisso, Platani, Belici, Termini, Fiume Grande en Pollina, hebben een korten loop en leveren gedurende het grootste gedeelte des jaars zeer weinig water. Groote meren zoekt men er te vergeefs en onder de kleine meren is dat

van Palio bij Palagonia als vulkanisch verschijnsel zeer merkwaardig. Het klimaat is er zonnig en de lucht gezond, voor zoover deze niet door vulkanische dampen en uitwasemingen van moerassen verontreinigd wordt. De zomerhitte, die bij het waaien van den sirocco wel eens tot 36° C. klimt, wordt er door de zeewinden getemperd. Hevige hagelbuien komen er dikwijls voor. De gemiddelde warmtegraad te Palermo is + 17,5° C., terwijl de thermometer en nagenoeg nooit tot het vriespunt daalt. Er valt zelden regen, en wegens den helderen hemel zouden de zonnestralen er de velden verschroeien, zoo deze niet des nachts door een overvloedigen dauw werden verkwikt. De tafereelen van een weligen plantengroei wisselen er intusschen af met die van woestheid, barre rotsdalen met bevalige hoogten, eenzame, nauwe kloven met ruime vlakten, gerolde steenen met een vetten, vruchtbaren grond. Bijkans overal ontwaart men bosschen van oranje- en granaatboomen, van palmen, oleanders en myrten, van kurkeiken, St. Jansbroodboomen, manna-easchen, pistaciën, olijf- en amandelboomen enz. Voorts heeft men in de laatste eeuwen onderscheidene gewassen derwaarts overgebracht, zooals de opuntia (Indische vijg), wier vruchten op het land gedurende 4 maanden een groot gedeelte der voedingsmiddelen uitmaken, de agave, de banaan (inzonderheid aan den voet van den Etna), de dwergpalm, wier vruchten genuttigd worden, terwijl de plant zelve met hare bladeren en vezels tot de vervaardiging van velerlei voorwerpen dient, den maatixboom enz. Tot de merkwaardige insecten behooren er de zijdwormen, de Spaansche vliegen en de bijen. — Vooral bezit Sicilië een grooten rijkdom van antieke kunstgewrochten. De Grieksche kunst is er door onderscheidene Dorische tempels uit al de merkwaardige tijdperken der Helleensche architectuur vertegenwoordigd, en deze zijn met het daarmede verbondene beeldhouwwerk hoogst belangrijk voor de ontwikkelingsgeschiedenis der Grieksche kunst. Ook heeft men er talrijke en bijzonder fraaie Grieksche munten gevonden. In de gewrochten der middeneeuwsche kunst ontwaart men er den stijl der Noormannen, terwijl uit den tijd der Byzantijnen en Saraceenen niet veel is overgebleven; slechts hier en daar komt op eigenaardige wijze het Arabisch element aan den dag. Merkwaardig zijn er voorts de kostelijke beeldhouwwerken aan de kapiteelen der middeneeuwache kloosters, alamede het mozaïek uit dien tijd, het houtsnijwerk uit de renaissanceperiode, benevens de degelijke beeldhouwwerken van *Gagini*, en eindelijk de schilderstukken van *Antonello da Messina*, *Vicenzo Anemolo*, *Pietro Novelli* en de school van Messina. De hedendaagsche Siciliaansche taal schijnt uit de oud-Siculische gesproten te zijn. De oud-Italiaansche tongval is er vooral door de taal der Romeinen gewijzigd. Voorts vindt men daarin sporen van Arabisch en van de taal van andere veroveraars. Ten tijde der Noormannen en aan het Hof van *Fredrik II* was het gewone Siciliaansch de taal der poëzij. Voort 't overige heeft elke stad op Sicilië haar eigenaardig dialect. Te Piano dei Greci en Contessa bijv. wordt zelfs Grieksch gesproken. In som-

mige koloniën der Lombarden bezigen omstreeks 40000 menschen de Lombardische taal en in de Albaansche volkplantingen is het Albaansch in gebruik. Eigenaardig is op Sicilië de gloed der talrijke volksliederen. De tekst van deze is hoofdzakelijk door mondelijke overlevering bezwaard gebleven; de afwisselende melodie is meestal klagend met roerende moltonen. *Leonardo Vigo* heeft daarvan eene verzameling („Canti popolari”) in het licht gegeven. Het karakter van den Siciliaan is levendig en bewegelijk; hij kan zich gemakkelijk voegen in verschillende omstandigheden des levens, doch is doortinteld van den gloed van liefde en haat, van trotschheid en gevoel van eigenwaarde, terwijl hij zich onderscheidt door geestigheid en fijnheid van gevoel en door een onnavolgbaar gebarenspeel. Kunsten en wetenschappen zijn er aan 't kwijnen geraakt, en onder het juk der vreemde heerschappij werd de nationale zin voor het groote, verhevene en schoone vernietigd. Tot verbetering van het volksonderwijs is er sedert 1860 veel gedaan. Tegenwoordig heeft men er op 100 inwoners 2 schoolgaande kinderen en voor ieder 1400-tal kinderen éene school. Vooral te Palermo heeft men voor het onderwijs zoeken te zorgen. Het hooger onderwijs in 8 lycea, 32 gymnasia en 23 technische scholen is er zeer goed, en men heeft universiteiten te Palermo, Catania en Messina; dese laatste echter telden in 1875 slechts 625 studenten tegen 1200 in 1860. Men heeft op Sicilië 28 openbare boekertjen met 336000 deelen en talrijk zijn er voorts de instellingen van weldadigheid; men telt er ruim 2900 met eene jaarlijksche inkomst van 2 millioen lire. De openbare veiligheid laat er voorts veel te wenschen over. Er bestaat zelfs een geheim verbond tot het plegen van misdaden en beschermen van misdadigers, de Mafia, die leden telt in alle standen. De rijke voegt er zich bij om zijn persoon en zijne goederen te beveiligen, de kleine burger uit vrees voor wraak of uit geldsucht, en de proletariër uit haat tegen de bezitters. In 1875 eischte de Regeering eene buitengewone bevoegdheid om de orde op het eiland te handhaven, doch dit is tot nu toe nog niet volkomen gelukt. Het grondbezit is er zeer ongelijk verdeeld. Alleen in den omtrek der steden vindt men kleine bezittingen, die bij vererving vaak in zeer kleine deeltjes worden gesplitst. Voor 't overige bestaat het land uit groote goederen, voormalige majoraten. Ook bij den geleidelijken verkoop van kerkelijke goederen in den jongsten tijd aan ongeveer 20000 koopers (in perceelen van 10 Ned. bunder) deden speculanten goede zaken, terwijl de groote grondbezitters er gebruik van maakten tot afronding van hunne eigendommen. De eigenaars dier groote goederen, namelijk de adel, die op Sicilië 120 prinsen, 32 hertogen, 124 markiezen, 28 graven en 356 baronnen telt, zijn meestal gevestigd in de steden, en het bewerken van den grond wordt aan zetboeren of pachters overgelaten, die op hunne beurt gedeelten aan anderen verhuuren. Daarom is er de opbrengst van den bodem betrekkelijk gering. Sicilië, de aloude graanschuur van Rome, voert thans minder uit dan in de middeneeuwen of in de dagen der Oudheid, ja, het heeft wel eens behoefte aan invoer van

koren. Het voornaamste voortbrengsel is er tarwe; daarenboven verbouwt men er gerst en peulvruchten. Men verkrijgt er eene groote hoeveelheid wijn (op ongeveer 160 000 Ned. bunders 2 milloen Ned. vaten), maar hij wordt niet met voldoende zorg behandeld. De beste wijnen van Sicilië zijn die van Milazzo en Messina (donkerroode soorten), van den Etna, van Mascali (beste roode wijn), van Terraforte (zeer krachtig), van Catania en Bosco (uitmuntende tafelwijn), van Syracuse (dessertwijn), van Termini, Corleone, Girgenti en Marsala. Deze laatste soort wordt wel is waar met brandewijn versneden, maar heeft toch tot den uitvoer van wijn aldaar het meest bijgedragen. Ook rozijnen vormen er een belangrijk handelsartikel; zij worden vooral verzonden uit Palermo en Messina. Het aankweken van oljffoomen is er wijders eene belangrijke bron van welvaart. Zij bedekken 60 000 Ned. bunders en groeien het weligst aan de bergglooiingen der noordkust. De oogst levert er jaarlijks omstreeks 150 000 tonnen, van welke $\frac{1}{6}$ de wordt uitgevoerd. Op het geheele eiland worden zuidelijke vruchten verbouwd; alleen uit Messina en Palermo worden jaarlijks meer dan 300 000 daarmede gevulde kisten verzonden. Deze vruchten worden uitgezocht en met groote zorgvuldigheid ingepakt, terwijl de overige dienen tot het bereiden van essence en van citroenzuur. Voorts heeft men er een overvloed van amandelen, hazelnoten, vijgen, walnoten, meloenen, kruisbessen, kersen enz. De St. Janabroodboom beslaat er ongeveer 2400 Ned. bunder en de sumakheester 22 000 Ned. bunder. Ook levert de manna-eesch er manna voor den uitvoer, en vindt men er zoethout, waaruit drop wordt bereid, vlas en hennep, alsmede katoen. Er is groot gebrek aan hout. In het algemeen is de vlakke van Catania het vruchtbaarste gedeelte van Sicilië; daar oogst men eene groote hoeveelheid tarwe, vlas, rijst, katoen, wijn en oljvenolie. De omtrekken van Cefalù en Terranova leveren veel manna, die van Caltanissetta amandelen en sodaplanten, die van Girgenti en Messina vijgen, en die van Palermo cactusvijgen en sina'sappelen, welke laatste ook vooral in den omtrek van Messina te vinden zijn. De geheele oppervlakte bestaat uit 58% bouwland, 25% weiland, 10% tuingrond, 3% bosch en 4% onbebouwd land. De veeteelt is er weinig van belang; het paardenras is op Sicilië nog meer achteruit gegaan dan in Napels. Daarentegen worden er goede muldieren uitgevoerd. Uit gebrek aan geschikte weiden heeft men er weinig rundvee, doch betrekkelijk veel geiten en schapen. De zijde-teelt nam er in de 19de eeuw een aanvang. Het gemiddeld bedrag van den jaarlijkschen uitvoer was in den aanvang der 19de eeuw 1800 balen, ieder van 150 Ned. pond; later evenwel is het aanmerkelijk verminderd, vooral wegens de ziekte der zijde-wormen. Eene belangrijke bron van bestaan is er de vischerij, vooral de thonvischerij, die er door 27 maatschappijen vertegenwoordigd wordt. Daarenboven vangt men er sardellen en zwaardvissen, terwijl men er ook werk maakt van koraalvischerij, inzonderheid te Trapani. Het delven van ertsen is er van geringe beteekenis, maar in den jongsten tijd heeft men er veel zwavel

verzameld; de noordelijkste groeven liggen tusschen Centorbi en Catena Nuova, bij Leonforte, Villaroza, en Catolica, — en de rijkste zijn die van Gallizzi, Sommatino en Favara. De waarde van den zwaveluitvoer bedraagt er jaarlijks 20 milloen lire. Met het winnen daarvan houden 3500 picconieri (piekdragere) en 1300 trasportatori (ajouwerlieden) zich bezig. Er bestaan slechts 2 zwavelraffinaderijen, namelijk te Catania en te Porto Empedocle. Een gewichtig handelsartikel is er vervolgens het zout, hetwelk uit de steenzoutlagen van Castro Giovanni en uit de zoute meren van Agosta, Trapani en Marsala verkregen wordt. Tot de voortbrengselen van het rijk der delfstoffen behooren er voortseenig edelgesteenten, zooals agaat, smaragd en mariaglas, alsmede barnsteen, dat in de Middellandsche Zee nergens anders dan hier in de rivieren Simeto en Salso na hevige regenlagen gevonden wordt. Het komt er voor in fraaie, gele, doorschijnende, opaliseerde stukken, waaruit men te Catania allerlei sieraden vervaardigt. Er zijn 82 minerale bronnen, en onder deze 9 met badinrichtingen, van welke die van Sciacca (de aloude Thermae Selinuntiae), Termini, Calameta en Acquarossa de meest bekende zijn. De hooge invoerrechten op buitenlandsche fabriekvoortbrengselen onder de vroegere Regering heeft er de nijverheid weinig bevorderd, omdat zij aan de bestaande fabrieken eene soort van monopolie bezorgden. De linnenweverij is er van weinig belang, doch men heeft laken-, katoen- en zijdefabrieken te Palermo, Catania en Messina. Talrijk zijn er de looierijen, en er worden smaakvolle voorwerpen van koraal en barnsteen vervaardigd. De invoerhandel heeft er eene waarde van 70, de uitvoerhandel eene van 110 milloen lire. De voornaamste artikelen van laatstgenoemden zijn oljvenolie, wijn, zuidvruchten, hazelnoten, amandelen en andere vruchten, zwavel, steenen, graan en ruwe zijde, terwijl er katoen, graan, meel, koloniale waren, onedele metalen en metalen voorwerpen, huiden, wollen stoffen steenkolen enz. worden ingevoerd. In 1872 verschenen in de gezamenlijke havens van Sicilië 3667 zeeschepen en 33 794 kustvaartuigen. Het drukste scheepvaartverkeer heeft men er in de havens van Messina, Palermo en Catania en aan verbetering van havens zijn er in den laatsten tijd aanzienlijke sommen besteed. De binnenlandsche handel was er tot vóór korten tijd wegens den gebrekkigen toestand der wegen zeer gering, maar sedert 1863 zijn er spoorwegen geopend; men heeft er namelijk de lijnen: Catania-Leonforte, Messina-Catania-Syracuse, van Palermo naar de haven en Palermo-Girgenti-Porto Empedocle, te zamen 380 Ned. mijl, terwijl dit spoorwegnet tot een bedrag van 530 Ned. mijl wordt uitgebreid. De landwegen zijn er ver van voldoende. Tot Sicilië behooren ook nog de Liparische Eilanden aan de noord- en de Aegadische Eilanden aan de westzijde, benevens het eiland Pantellaria aan de zuidoostpunt. Het geheele eiland is verdeeld in 7 provinciën, namelijk: Palermo, Messina, Catania, Syracuse, Caltanissetta, Girgenti en Trapani.

Het voormalig Vereenigd Koninkrijk der Beide Siciliën of Napels, tot 1860 een zelfstandig rijk vormend, maar toen in het koninkrijk

Italië opgenomen, was verdeeld in het eigenlijke Napels en in Sicilië en telde op 2033 □ geogr. mijl bijna 9 millioen inwoners. De oudste geschiedenis van eerstgenoemd gebied is op het nauwst verbonden met die van Italië; het werd achtereenvolgens bewoond door Oascische en Sabellische stammen, terwijl zich aan de kust eene reeks van Grieksche koloniën uitstrekte. Sommige van deze waren geruimen tijd zeer machtig, bijv. Tarentum, hetwelk zijne heerschappij over het zuidelijk gedeelte van Italië handhaafde tot in de 3de eeuw vóór Chr., doch toen voor de wapens der Romeinen moest bukken.

Het eiland Sicilië, te voren *Trisacris* (de Driepuntige), ontleende zijn naam aan de Siculers, die volgens eene gegronde overlevering vroeger geheel het westelijk gedeelte van het Apeninische Schiereiland ten zuiden van de Tiber bewoonden, totdat zij, allengs door de Oscers verdrongen, naar genoemd eiland overstaken. Wegens zijne gunstige ligging in het midden der Middellandsche Zee werd Sicilië weldra het brandpunt van de handelsondernemingen der Phoeniciërs, die er talrijke volkplantingen deden verrijzen, van welke het hedendaagche Palermo eene der oudste is. Niet alleen aan de oostkust, maar op het geheele eiland vindt men duidelijke blijken, dat de merkwaardige koopsteden van lateren tijd, zooals Syracuse, Leontini, Catania enz., welke als Grieksche koloniën worden beschouwd, door Phoeniciërs zijn gesticht of althans reeds vóór de aankomst der Grieken door Phoeniciërs en inboorlingen waren bewoond. De heerschappij in de Grieksche koloniën bevond zich aanvankelijk in de handen van adellijke geslachten, terwijl de lagere standen en de later verschenen kolonisten geen deel hadden aan het bestuur. Die ongelijkheid voor de wet wekte ontevredenheid bij den kleinen burgerstand, en deze werd door eergierige gelukzoekers opgeruid tot het stichten van despotieke heerschappijen. Daarmede maakte *Phalaris* te Agrigentum in 565 vóór Chr. een aanvang; aan *Theron*, één zijner opvolgers, en aan *Gelon*, tyran van Syracuse, was in den tijd der Perzische Oorlogen het geheele eiland onderworpen. Daardoor werden de bezittingen der Carthagers in het westen van het eiland bedreigd, en zoo ontstond tusschen hen en de Grieken een oorlog, welke met de zegenpraal van dese laatsten bij Himera eindigde (480). Aan die dwingelandij, welke zich door hooge belastingen en door verdrinking van het volk gehaat maakte, kwam in 465 te Syracuse en kort daarna in de overige steden van het eiland een einde. De eergierige pogingen van Syracuse, om zich van de alleenheerschappij over de Siciliaansche Hellenen meester te maken, gaven aanleiding tot de bemoeiing der Atheners met de aangelegenheden van het eiland. Zij werden afgewezen, maar de Carthagers vonden daarin eene gewenschte gelegenheid, om naar het oppergezag op het eiland te dingen; Agrigentum werd hunne voornaamste wapenplaats. Vanhier begonnen zij hunne heerschappij nit te breiden en zij behielden in weerwil van den inval van *Pyrrhus* van Epirus de verkregene voordeelen, totdat zij bij den vrede, waarmede de Eerste Punische Oorlog een einde nam, het geheele eiland

aan de Romeinen moesten afstaan (241). Als Romeinsche provincie was Sicilië de graanschuur van Italië, maar tevens een ellendig slavegebied. Bij herhaling, het gevaarlijkst in 136—103 en 103—96 vóór Chr., kwam de verbittering wegens verregaande mishandeling bij de slaven tot eene uitbarsting. Voorts vervoerden de rijkdommen van het eiland en de kunstgewrochten der steden de stadhouders tot afpersing en rooverij, en slechts zelden vonden de benaedeelden een pleitbezorger als *Cicero* tegen *Verres*. In de laatste jaren van het West-Romeinsche Rijk werd Sicilië door herhaalde rooftochten van *Genseric*, koning der Wandalen, geteisterd en verviel na den ondergang van genoemd Rijk aan *Odoacer*, na den val van desen aan de Oost-Gothen en werd in 551 na Chr. onderworpen aan het Byzantijnsche Rijk, nadat het reeds te voren korten tijd daartoe behoord had, terwijl het vaste land niet lang daarna in bezit genomen werd door de Longobarden, met uitzondering van Calabrië, dat in handen bleef van de Byzantijnen. Dit laatste en Sicilië werden bestuurd door een Keizerlijken stadhouder, die den titel voerde van *Patricius* en schier onafhankelijk van Constantinopel regeerde. In 827 stapten de Arabieren op Sicilië aan land en namen, met uitzondering van Syracuse, dat eerst in 878 na eene dappere verdediging veroverd werd, het eiland in bezit, dat nu onder de zware hand van het Oostersche despotismus meer en meer verviel. Op het vasteland waren inmiddels verschillende kleine Staten der Longobarden ontstaan, zooals te Spoleto, Benevento, Capua, Napels, Salerno enz., wier Vorsten elkander gestadig beoorloogden. In zulk een strijd ondersteunden in 1027 de Noormannen den Hertog *Sergius* van Napels tegen zijn vijand *Pandolfo* van Padua en verkregen tot belooning eene strook lands in Apulië, waar zij de stad Avorra bouwden en eene onafhankelijke heerschappij deden verrijzen. De ondernemingen der Noormannen erlangden nieuwe kracht, toen van de twaalf zonen van Graaf *Tancred de Hauteville* achtereenvolgens tien uit Normandië naar Italië trokken en geheel Beneden-Italië veroverden, waarna de vierde van hen, *Robert Guiscard*, door Paus *Gregorius VII* met de veroverde landen werd beleend. Zijn jongste broeder *Roger* stak over naar Sicilië, waar het gezag der Saraceenen ontbonden was in een aantal kleine heerschappijen, wier middenpunt Palermo vormde. Met eene zeer geringe strijdmacht, geholpen door de burgers van Pisa, werd Palermo ingenomen en door de verovering van Enna (1091) de heerschappij der Noormannen op het geheele eiland bevestigd. *Robert Guiscard* gaf het in leen aan zijn broeder *Roger*, die zich graaf van Sicilië noemde en niets onbeproefd liet, om door rechtvaardigheid en door eene zachtmoedige behandeling der op het eiland achtergeblevene Mohammedanen aan het zwaar beproefde land vrede en welvaart te bezorgen. Na den dood van *Robert Guiscard* verdeelden zijne zonen *Bohemund* en *Roger* de vaderlijke nalatenschap op zoodanige wijze, dat *Roger* Apulië met de hertogelijke waardigheid en *Bohemund* Tarentum en een gedeelte van Calabrië verkreeg. *Bohemund* overleed op den eersten Kruistocht, en met den dood zijns zoons

te Antiochië nam zijn geslacht een einde. Ook de jongere lijn stierf uit met *Willem*, den zoon van *Roger* (1127). Zoodra *Roger II*, de zoon van den evenzoo genoemden veroveraar van Sicilië, daarvan bericht ontvangen had, begaf hij zich naar het vasteland, bracht de weerspannige Vorsten tot onderwerping en liet zich door den Paus kronen tot koning van Napels en Sicilië (25 December 1130).

Napels en Sicilië onder de heerschappij der Normandiërs (1130—1194). Onder het bewind van *Roger II* (1130—1154) verhiel zich het koninkrijk tot een hoogen trap van bloei. Palermo en Amalfi wedjverden op het gebied van den handel met Venetië en Pisa; Napels en Amalfi waren vermaard wegens de aldaar gevestigde rechtsgeleerde scholen en Salerno door zijne geneeskundige school. Bij het benoemen van ambtenaren werd minder gelet op afkomst en adellijke geboorte, dan op bekwaamheid, en naast de Normandiërs werden ook Grieken en Mohammedanen geplaatst. Maar op dien bloei volgde een tijdperk van verval. De zoon en opvolger van *Roger*, namelijk *Willem I de Booze* (1154—1166), leefde als een Oostersch vorst in weelde en wellust, en met zijn zoon *Willem II de Goede* (1166—1189), die een beteren tijd deed aanbreken, daalde de mannelijke nakomelingschap van *Tascred de Hauteville* ten grave, terwijl zijne rijke landen ten deel vielen aan *Hendrik VI* uit het geslacht der *Hohenstaufen*, den gemaal van *Constance*, eene dochter van *Roger II*. Intusschen bleef een onwettige kleinzoon van *Roger II*, namelijk *Tascred*, en daarna diens zoon *Willem* nog 5 jaar in het bezit der heerschappij.

Het bewind der Hohenstaufen (1194—1266). Na het overlijden van *Hendrik VI* (1167) werd hij opgevolgd door zijn 3-jarigen zoon *Frederik I (II)* onder voogdschap van den Paus als opperleerheer der beide Siciliën. Toen hij aan het bestuur kwam (1209), verlegde hij de residentie van Palermo naar Napels, waar hij in 1224 eene universiteit stichtte, en stelde een wetboek vast, dat den naam droeg van: „Constitutie van het koninkrijk Sicilië”; het was echter geenszins eene nieuwe schepping, maar slechts eene bekrachtiging der verordeningen, welke van dat oogenblik af kracht van wet zouden hebben. Daarin werd reeds in plaats van den leenadel een korps van ambtenaren, door den Koning benoemd, aangewezen tot handhaving der wetten. Ook werd daarin gezorgd voor de vermeerdering der stoffelijke welvaart. De handel werd bevorderd door vermindering der rechten van in- en uitvoer, door het afschaffen der tollén aan de grenzen der verschillende provinciën en door verdragen met vreemde mogendheden. Het belastingstelsel en het geldelijk beheer werden op nieuw geregeld. De zoon en opvolger van *Frederik I*, namelijk *Koenraad IV* (1250—1254), liet den minderjarigen *Koenradijn* achter, wiens oom *Manfred* zich met het Rijkbestuur belastte, maar op een voorbarig gerucht van den dood van *Koenradijn*, zonder toestemming van zijn opperleerheer, den Paus, zich door den Aartsbischop van Girgenti onder goedkeuring van de Standen des Rijks tot koning liet kronen (11 Augustus 1268). Om die reden schonk de Paus het Rijk als een leen van den Heiligen Stoel aan Graaf *Karel van Anjou*, een broeder

van *Lodewijk IX* van Frankrijk. *Manfred* trok tegen hem op, maar verloor den 26sten Februari 1266 bij Beneventum den troon en het leven.

Napels en Sicilië onder het Heis van Anjou (1266—1282). Nadat ook *Koenradijn* de poging, om de vaderlijke nalatenschap te herkriften, met den dood had geboet, heerschte *Karel* als onbeperkt vorst. Alle schenkingen en beleeningen van *Frederik I* en zijne opvolgers werden vervallen verklaard en met de daardoor beschikbaar geworden goederen aanzienlijke Franschen beleend, die alzoo uitgebreide rechten verkregen over de landelijke bevolking en over de steden. Alle lasten en bezwaren, onder *Frederik* met weezin gedragen, bleven bestaan en de plaats der stedelijke vertegenwoordigers en gemeentebesturen werd ingenomen door eene zelfzuchtige leenheerschappij. Daarenboven werden de talrijke uit Napels naar Sicilië trekkende Franschen blijkbaar begunstigd, zoodat het Koninkrijk met betrekking tot grondeigendom en bevolking, taal en zeden eene geheel andere gedaante verkreeg. Het zwaart drukte de laat der Fransche heerschappij op Sicilië, en de wrevél was te grooter, omdat juist het beheer van *Manfred* zich door zachtheid en toegevendheid onderscheiden had. Die wrevél kwam eindelijk ten tijde van de vesper (*Siciliaansche Vesper*) op den tweeden Paaschdag (30 Maart) 1282, toen de Franschen zich onbetamelijkheden jegens de Siciliaansche vrouwen veroorloofden, tot eene uitbarsting. Deze toch had geenszins plaats ten gevolge van eene samenzwering van den adel met *Giovanni da Procida* aan het hoofd, maar als eene daad der volkjustitie en eindigde met het vermoorden der op het eiland aanwezige Franschen. De Sicilianen benoemden daarop een voorloopig bestuur en verdedigden zich tegen de maatregelen van *Karel*, totdat *Petrus van Aragon*, de schoonzoon van *Manfred*, hun te hulp snelde en de Kroon van Sicilië aanvaardde.

De strijd om Sicilië tusschen Anjou en Aragon (1282—1302). Eerlang zag *Karel van Anjou* zich ook op het vasteland door oproerige bewegingen der Ghibellijnen en aanvallen der Sicilianen bedreigd. Deze behaalden tijdens zijne afwezigheid naar Frankrijk op zijn broeder *Karel van Salerno* in volle zee vóór Napels eene schitterende overwinning (23 Juni 1283), zoodat laatstgenoemde zelf in hunne handen viel. *Karel van Anjou* overleed gedurende een winterveldtocht tegen de oproerige Sicilianen, omstreeks een jaar daarna gevolgd door *Petrus van Aragon*, terwijl de strijd steeds voortduurde. Op *Karel* volgde zijn zoon *Karel II*, op *Petrus* zijn tweede zoon *Jacob* (1286—1291), terwijl de oudere, *Alfonsus*, in Aragon den troon beklom. Na het overlijden van laatstgenoemde (18 Juni 1291) wist de Paus te bewerken, dat *Jacob*, die opvolger werd in Aragon, afstand deed van Sicilië; maar de Sicilianen bekreunden zich niet om deze schikkingen en plaatsten den jongsten zoon van *Petrus*, namelijk *Frederik*, op den troon (1291), dien hij in weerwil van den vernieuwden afstand zijns broeders (1295) en van den tegenstand van dezen behield. Wrevél over den geringen voorspoed der wapens van Frankrijk en Aragon, dien hij aan de onbekwaamheid van *Karel II* toeschreef, en vertoornde, omdat *Jacob* geen deel wilde nemen aan den strijd,

beeloot de Paus, toen de Sicillanen bij Falconera niet ver van Trapani op nieuw eene overwinning behaald en *Philippus*, den zoon van *Karel II*, gevangen genomen hadden, den broeder van den Koning van Frankrijk, *Karel van Valois*, te hulp te roepen. Doch ook deze maakte geene vorderingen, en toen hij de ijdelheid zijner pogingen besefte, bracht hij in 1302 een verdrag tot stand, waarbij *Frederik* in het huwelijk trad met eene dochter van *Karel III* en voor levenslang als Koning van Sicilië werd erkend.

Het koninkrijk Sicilië tot aan zijne vereeniging met Aragon (1302—1409) en zijne vernieuwde vereeniging met Napels (1442). Onder de regering van *Frederik II* (1302—1327) begon Sicilië, na de verwijdering der krijgsbenden, weder te bloeien en kwam, als de wijkplaats der Ghibellijnen, in verzet tegen den Paus. Na den dood van *Frederik's* opvolger *Lodewijk* (1327—1356) deed *Johanna* van Napels eene poging, zich van het eiland meester te maken, doch te vergeefs. Op *Lodewijk* volgde zijn 13-jarige broeder *Frederik III* (1356—1377), die, om bevrijd te worden van den kerkelijken ban, door den Paus als *Johanna's* bondgenoot over hem uitgesproken, met die Vorstin eene overeenkomst sloot (1372), waarin bepaald werd, dat deze den titel van Koningin van Sicilië zou blijven dragen, terwijl *Frederik* zich koning van Trinacria heeten, de opperleerschappij van Napels en Rome erkennen, aan de Koningin eene jaarlijksche schatting betalen en haar in bepaalde gevallen een geringen dienstplicht bewijzen zou. *Frederik* liet de heerschappij achter aan zijne dochter *Maria*, doch gedurende de minderjarigheid van deze was alle macht in handen der baronnen, die hier en daar in de steden een zelfstandig bewind vestigden en zich in twee partijen verdeelden: eene nationale, die de hand der Koningin en tevens het beheer van het eiland wilde toekennen aan een Italiaanschen Prins, en eene Aragonsche, die de oude banden met het Spaansche Vorstenhuis wilde bevestigen. Het kerkelijk Schisma van die dagen maakte de kloof nog wijder, daar de Sicillanen den Italiaanschen en de bewoners van Aragon den Franschen Paus erkenden. Na vele listen, worstelingen en wisselvalligheden behaalde de partij van Aragon de overwinning, en *Maria* trad in het huwelijk met *Martinus*, den tweeden zoon van *Pedro van Anjou*. Deze, een zeer begaafd Vorst, overwon met hulp van zijn vader den tegenstand, dien hij bij den adel van het eiland ondervond, en werd door de Cortes van Aragon als troonopvolger aldaar erkend, maar hij overleed onverwacht op eene reis te Cagliari (24 Juli 1409) zonder mannelijke erfgenamen na te laten, weshalve Aragon met Sicilië vereenigd werd. De eerste beheerscher van het vereenigd Rijk was *Martinus* (1409—1410), die na een tweejarig tusschenbestuur opgevolgd werd door den zoon zijner zuster, *Ferdinand I* (1412—1416). Deze had zijn oudsten zoon *Alfonsus V* (1416—1458) tot opvolger, die in 1442 ook Napels verwierf, zoodat dit gebied weder met Sicilië vereenigd werd.

Napels onder de heerschappij van het geslacht Anjou (1266—1442). Na den dood van *Karel II* (1309) kwam zijn tweede zoon *Robert* (1309—

1348), bijgenaamd *de Goedaardige*, aan het bewind, terwijl *Karel Robert*, de zoon van zijn ouderen broeder, de Kroon van Hongarije droeg. De dood van *Robert* (12 Januari 1345) was eene gewichtige gebeurtenis als het begin van een schier 100-jarig tijdperk van listen, misdrijven en burgeroorlogen in Napels. Hij liet den troon achter aan zijne kleindochter *Johanna I* en haren jeugdigen gemaal *Andreas van Hongarije*, een zoon van zijn neef *Karel Robert*. Deze *Johanna* echter, eene zeer beschaafde en begaafde vrouw, maar tevens hartstochtelijk en aan zingenot verlaafd, bejegende, zonder zich om het testament van haren grootvader te bekrennen, haren weinig ontwikkelde gemaal met minachting en afkeer en vestigde haar vertrouwen op laaghartige, onwaardige personen. Aan het Hof waren twee partijen, de Hongaarsche en de Nationale, steeds met elkander in strijd. De eerste, met de Koningin-weduwe *Elisabeth* van Hongarije aan het hoofd, verlangde, dat *Andreas* zou worden gekroond, terwijl de andere begeerde, dat hij zich vergenoegen zou met den titel van hertog van *Calabrië*. Tot de aanvoorders van deze behoorden, behalve *Johanna*, twee broederszonen van den overleden Koning, *Karel van Durazzo* en *Lodewijk van Tarente*, die den 21sten Augustus 1345 den gemaal van *Johanna* ombrachten of deden ombrengen. De ongevoeligheid der Koningin na deze treurige gebeurtenis en de omstandigheid, dat zij nog voor het einde van den rouwtijd in het huwelijk trad met haren neef *Lodewijk van Tarente* (20 Augustus 1346), gaven aanleiding tot het vermoeden, dat zij medeplichtig was aan dien moord. Tevens haalde zij zich den haat van *Karel van Durazzo* op den hals, die, verbitterd door de voorkeur, door haar aan *Lodewijk* gegeven, tot de Hongaarsche partij toetrad en zich bij Koning *Lodewijk* van Hongarije voegde, welke met een leger oprukte om den dood zijns broeders te wreken en daarin tevens eene geschikte gelegenheid zag om zich met de zaken van Italië te bemoeien. Bij de tijdging dier nadering nam *Johanna* de vlucht, waarop *Lodewijk*, zonder tegenstand te ontmoeten, bloedige wraak nam op de achtergeblevene leden van het Koninklijk Huis en op de moordenaars van zijn broeder en ook *Durazzo* deed ter dood brengen. Weldra verliet hij Napels, en *Johanna* keerde terug, doch te vergeefs zag men nit naar rust, daar dese door gevechten tusschen de huurbenden der Koningin en de achtergeblevene troepen van *Lodewijk* gedurig verstoord werd. Nogmaals viel *Lodewijk* in het land, en *Johanna* zocht eene schuilplaats achter de muren van Gaëta. Eerstgenoemde moest echter spoedig aftrekken wegens een oorlog tegen de Polen en Lithauërs en sloot door tusschenkomst van den Paus met *Johanna* een wapenstilstand, nadat de Paus beloofd had *Johanna* op nieuw een proces aan te doen, doch dit eindigde met de bevestiging der vroegere vrijspraak. Twee jaar daarna (Mei 1352) werden *Johanna* en haar gemaal te Napels door den Pauselijken legaat plechtig gekroond, terwijl men de troonopvolging zóo regelde, dat de door *Johanna* als kind aangenomen dochter van hare zuster *Maria* uit het eerste huwelijk, *Margaretha* van *Durazzo*, de Kroon zou erven. Doch ook

daardoor werd de rust niet hersteld. De broeders van den ter dood gebrachten *Karel van Durazzo* konden den voorspoed van den leef uit Tarente niet dulden, — de aanzienlijken leefden schier onafhankelijk op hunne burchten en het land werd door stroopende benden verwoest. Te vergeefs zocht *Johanna* de onlusten te dempen door *Karel de Kleine van Durazzo*, den gemaal harer nicht *Margarëtha*, tot haren opvolger te benoemen; ook de Koning der Magyaren deed zijne aanspraken gelden en wist zelfs *Karel van Durazzo* voor zijn belangen te winnen. Daarom trad *Johanna* na den dood (1875) van haren derden gemaal, *Jacob van Majorca (Lodewijk* was reeds in 1872 overleden), voor de vierde maal in het huwelijk met *Otto van Brunswijk* (1376), een strijdlaestig partijganger, in wien zij een steun hoopte te vinden voor haren troon. Maar *Lodewijk* van Hongarije verbond zich met den Paus en rustte een leger uit, aangevoerd door *Karel van Durazzo*, die *Otto van Brunswijk* bij San Germauo (1381) overwon, binnen Napels trok, *Johanna* gevangen nam en haar, toen zij weigerde zijne zijde te kiezen, deed ombrengen (22 Mei 1382). Wél trok *Lodewijk van Anjou*, door *Johanna* als zoon aangenomen en tot erigenaam der Kroon benoemd, met een leger derwaarts en verwoestte nogmaals het land, maar zijn overlijden (1384) verhief *Karel* tot erigenaam van den troon. Hij werd als zoodanig door het geheele land met gejuich begroet, maar sodra hij in Hongarije, waar hij na den dood van Koning *Lodewijk* (1382) door éene der partijen tot koning was uitgeroepen, in den kerker den laatsten adem uitgeblazen had (1386), ontbrandde op nieuw de twist over de troonopvolging, doordien de éene partij diens zoon *Ladislaus* en de andere *Lodewijk II van Anjou* gekroond wilde zien. Na vele moeilijkheden bereikte de eerste haar doel; *Ladislaus* werd in 1380 als koning erkend en regeerde tot 1414. Zijne zuster en opvolgster *Johanna II* (1414—1435) nam eerst (1421) *Alfonso van Aragon* aan als zoon en later (1428) *Lodewijk III van Anjou*, welke zijne rechten naliet aan zijn broeder *René* (1435). Deze echter werd verdreven door *Alfonso*, die in 1442 Napels veroverde en het koninkrijk gezag behield tot aan zijn dood.

Het koninkrijk der beide Siciliën onder het Huis van Aragon (1443—1504). *Alfonso* had in zijn uitersten wil zijn onwettigen, maar later als wettig erkenden zoon *Ferdinand I* (1458—1494) tot zijn opvolger benoemd, terwijl Sicilië met Aragon vereenigd zou blijven. Doch de troonbeklimming van den eigensinnigen en achterdochtigen Koning vond grooten tegenstand bij den adel, zoodat de oude partijen weder ontwaakten. Maar *Ferdinand*, een zoon van zijn tijd en het evenbeeld van *Lodewijk XI* van Frankrijk, liet zich daaraan weinig gelegen liggen. Hij legde het er op toe, de groote leengoederen in handen van vertrouwde personen te brengen; daarom begiftigde hij daarmede de hem toegedane baronnen, die alzoo de steunpilaren werden van zijn troon. Ook bevorderde hij handel en nijverheid en vestigde vooral zijne aandacht op de zijdeteelt. De aristocratie echter liet haren haat niet varen, en deze ontwaakte op nieuw, toen onder *Alfonso II* (1494—1496),

den zoon en opvolger van *Ferdinand*, *Karel VIII* van Frankrijk de aanspraken van *Anjou* op den Napolitaanschen troon vernieuwde en met een leger naderde. Omstreeks een jaar na het beklimmen van den troon was *Alfonso* op de vlucht naar Messina, waar hij kort daarna overleed (19 November 1496), en ook zijn zoon *Ferdinand II*, dien hij tot opvolger benoemd had, moest de wijk nemen voor de invasie der Franschen. Den 22sten Februari 1495 hield *Karel VIII* zijn intocht in Napels, ontving den 12den Mei de Kroon, doch keerde reeds in datzelfde jaar naar Frankrijk terug. Aanstonds landde nu *Ferdinand* te Napels met Siciliaansche schepen, noodsaakte met hulp van eene Spaansche vloot en van een Spaansch leger te lande, onder *Gonsalvo de Cordova* de Fransche bezetting, die door hare overmoedige uitspattingen reden tot ontevredenheid had gegeven, tot capitulatie en trok in Januari 1496 weder in de stad Napels. Het was hem echter niet vergund, langen tijd de vruchten te plukken zijner overwinning, want hij overleed reeds den 7den September daaraanvolgende, waarna de Kroon ten deel viel aan zijn oom *Fredrik* (1496—1501). Tegen dezen vereenigden zich *Lodewijk XII* van Frankrijk en *Ferdinand de Katholieke* van Spanje, die bij het verdrag van Granada (11 November 1500) het plan beraamden, Napels te veroveren en zoo te verdeelen, dat de hertogdommen Calabrië en Apulië aan *Ferdinand* en het overig gedeelte met de hoofdstad en de vesting Gaëta aan *Lodewijk* zou worden toegekend. Deze tweede inneming van Napels geschiedde even zoo gemakkelijk als de eerste; *Fredrik* werd gevankelijk naar Frankrijk gebracht en overleed in 1504, en met de bemachtiging van Tarente (1502), waarbij *Ferdinand*, de zoon van *Fredrik*, werd gevangen genomen, was het plan ten uitvoer gebracht. De verdeeling van den buit evenwel leidde tot oneenigheid en eindelijk tot oorlog tusschen de voormalige bondgenooten, waarbij de Franschen na verschillende nederlagen, bij Seminara (21 April 1503), bij Cerignola (28 April) en aan de Garigliano (28 en 29 December), het land voor den zegepalenden *Gonsalvo* ontruimden. Deze hield in 1504 zijn intocht te Napels en nam het Koninkrijk in bezit ten behoeve van de Spaansche Kroon.

Het Koninkrijk der beide Siciliën met Spanje vereenigd (1504—1713). Het Koninkrijk werd nu bestuurd door Spaansche onderkoningen, van welken *Gonsalvo* de eerste was, en deelde alle lief en leed met Spanje. De voormalige constitutie met hare Standen werd allengs afgeschaft, de volkvrjheid verdween en hooge belastingen vernietigden de welvaart des lands. Niet alleen moest in de groote uitgaven voor het binnenlandsch bestuur worden voorzien, maar aanzienlijke sommen vloeiden ook in de koninklijke schatkist te Madrid, om aldaar eene gunstige stemming te onderhouden, of in de beurs van den Paus, die zich nog altijd als opperleenheer beschouwde. Voorts kwam het grondbezit meer en meer in de handen van den adel en van de geestelijkheid, die daarentegen van belastingen werden verschoond. De verstandelijke volksontwikkeling bleef kwijnen onder eene onwetende, trage en zedeloosze geestelijkheid, die een blind en

sinnelijk bijgeloof en daardoor tevens domheid en stompsinnigheid bevorderde. De belastingen, in Napels, evenals in Spanje meestal van indirecten aard, drukten geweldig op de lagere volklasse, die door het klimmen van den prijs der eerste levensbehoefden aan de grootste ellende ter prooi was. De wanhoop der menigte gaf aanleiding tot een opstand onder *Tommaso Aniello* (Masaniello, 7 Juli 1647), die echter schipbreuk leed door de onbekwaamheid van den aanvoerder en door de gebrekkige ondersteuning van Frankrijk. In den Spaanschen Successie-oorlog werd Napels door de Oostenrijkers onder generaal *Dauin* ingenomen en bij den Vrede van Utrecht (1713) werd die verovering goedgekeurd. Sicilië kwam door dat verdrag aan Piëmont, maar werd reeds in 1720 tegen Sardinië aan Napels afgestaan.

Het Koninkrijk der Beide Siciliën onder Oostenrijksche heerschappij en als afhankelijk van Spanje. Het Koninkrijk bleef niet duurzaam in handen der *Habsburgers*, maar werd in 1785 (definitief in 1788), na het eindigen van den Poolischen Successie-oorlog, door *Karel VI* bij den Weener Vrede afgestaan aan den Infant *Karel* van Spanje als een nimmer met dit laatste Koninkrijk te vereenigen Spaansch gewest. *Karel III* (1785—1789) zocht door den vrijzinnigen staatsman *Tanucci* den treurigen toestand in Kerk en Staat op de grondslagen van volksoptwikkeling en nationale welvaart te hervormen. Niet alleen waren 112000 geestelijken met hunne personen en goederen boven de wetten des lands verheven, maar ook allen, die bij hen eenen wijkplaats zochten. De Paus beschouwde alle geestelijke ambten als zijn eigendom en trok bij vacature daarvan de inkomsten. *Tanucci* echter maakte daaraan een einde en verleende aan de wereldlijke macht grooter gezag tegenover de Kerk, verminderde de voorrechten en het aantal der geestelijken en deed eene menigte kloosters ten behoeve der staatskas verbeurd verklaren. Toen *Karel III* geroepen werd, den Spaanschen troon in bezit te nemen, vertrouwde hij het bestuur van Napels toe aan zijn jongeren zoon *Ferdinand I* (1769—1825), terwijl de oudere als *Karel IV* hem in Spanje zou opvolgen. *Tanucci* hield gedurende de minderjarigheid van *Ferdinand* de teugels van het bewind met schier onbeperkte macht in handen en kwam met vastheid in verzet tegen de Jezulieten en de aanmatiging der Kerk. Toen *Ferdinand* meerderjarig geworden was, hield hij zich hoofdzakelijk bezig met de jacht en visscherij en liet de staatszaken over aan zijne trotsche, hartstochtelijke gemalin *Carolina*, eene dochter van *Maria Theresia*, onder wier bewind de storm der Fransche Revolutie zich ook te Napels deed gevoelen. Met geweldigen haat tegen de Fransche Republiek vervuld, begroette zij met blijdschap de nieuwe Coalitie tegen Frankrijk (1798); zij wachtte niet eens den tijd af, waarop de Verbondene Mogendheden den oorlog verklaarden, maar haalde haren gemaal over tot eene algemeene oproeping van krijgsvolk, waarna de Oostenrijksche generaal *Mack* met een groot, maar ongeoeffend leger een inval deed in den Kerkelijken Staat. Rome werd bezet (22 November 1798) en de

Napolitaansche troepen rukten voorwaarts tot Toscane, doch trokken eerlang terug voor de Franschen, die naar Napels marscheerden. *Badeloox* nam de Koning de vlucht naar Sicilië, deed zijne vloot in brand steken en gaf het land prijs aan de overwinnaars, met welken *Mack* na onderscheidene rampspoedige gevechten tegen ontruiming der vestingen en eene schatting van 10 millioen livres een wapenstilstand sloot. Dientengevolge ontstond in de stad een vreeselijk oproer, zoodat de Koninklijke stadhouder de wijk nam naar Sicilië en *Mack* naar het Fransche leger. Over bloedige lijken baande *Championnet*, de bevelhebber der Franschen, zich een weg naar de hardnekkig verdedigde hoofdstad, veroverde haar (23 Januari 1799) en stichtte er in overleg met de gemeenbestgezinde ingezetenen de Parthenopéische Republiek. Deze bestond echter slechts korten tijd; zij besweek, toen de Franschen, ten gevolge van de overwinningen der Geallieerden in Opper-Italië, de hoofdstad verlieten. Daarenboven hadden zich in Calabrië op aansporing der priesters bendes verzameld, die, samengesteld uit misdadigers en moordenaars, onder de leus van een strijd tegen Frankrijk het land afstroopten. Aan hun hoofd bevond zich de door den Koning tot vicaris-generaal benoemde kardinaal *Ruffo*. Vruchteloos zochten de Franschen dien gruwel te keeren. Na hun vertrek werd de nieuwe orde van zaken door vaderlandlievende mannen in stand gehouden; maar *Ruffo* had besloten, een einde te maken aan het vrijzinnig bestuur en rukte, ondersteund door de Russen, Turken en Engelschen, voorwaarts naar Napels. Gedurende 10 dagen (13—23 Juni) werd vóór de stad gestreden, en toen legden de Patriotten de wapens neder, nadat hun bij capitulatie vrijheid en veiligheid gewaarborgd waren. Deze amnestie werd echter niet door den Koning bekrachtigd; de Patriotten werden in den kerker geworpen en terechtgesteld, ja, met uitgezochte martelingen gedood, gedeeltelijk ten gevolge van een vonnis der daartoe aangestelde staatsjunta, gedeeltelijk door de kannibalenwoede der Calabreezen en Lazzaroni. De Koning zelf, welke in die dagen van ontzetting uit Sicilië terugkeerde, was getuige van dien gruwel. Niet alleen in de hoofdstad, maar in het geheele Rijk trad het schrikbewind op in zijne afschuwelijkste gedaante en bleef er heerschen tot aan de derde coalitie tegen Frankrijk (1805), waarbij Koningin *Carolina*, in strijd met het met *Napoleon* gesloten verdrag, de bezetting van eene Russisch-Engelache vloot deed aan land stappen. Toen onderteekende *Napoleon* daags na den Vrede van Presburg (27 December 1805) te Schönbrunn het decreet, dat de vermaarde woorden bevatte: „De dynastie der *Bourbons* te Napels heeft opgehouden te regeeren.” Tevergeefs poogde de Koning eerst door een nederig gezantschap aan *Napoleon* en toen door eene opheiting der Calabreezen en Lazzaroni den val van haren troon te verhinderen. Toen de Franschen onder *Joseph Bonaparte* en *Masséna* naderden, vluchtte het Hof weder naar Sicilië (15 Februari 1806). Na eene bloedige worsteling aanvaardde *Joseph* de Kroon van Napels, hem door zijn broeder toegekend; doch hij stond haar reeds na verloop van 2

jaren af (1806) aan zijn schoonbroeder *Murat*, om zelf den troon van Spanje te beklommen. Nieuwe wetten, eene hervorming van het bestuur en het vervallen verklaren der kloosters waren daarvan het gevolg. Die toestand duurde voort tot aan den Vrede van Weenen, waarop Napels, na het tragisch uiteinde van *Murat*, aan Koning *Ferdinand* werd teruggegeven (13 October 1815).

De heerschappij der Bourbons (1815—1860). De Fransche instellingen werden aanvankelijk in stand gehouden, maar tevens op zoo ellendige wijze, dat zij weinig goeds konden opleveren. Nog erger dan in den Kerkelijken Staat hielden in Napels de roovers huis, wier aantal men in 1817 op 30 000 begrootte; zelfs had men geen ander middel om hen te bestrijden, dan de éene rooverbende tegen de andere in het harnas te jagen of zich van vergif en van gifmengers te bedienen. Van constitutioneele vormen wilde men op het geheele Schiereiland niets weten, en in een geheim verdrag met Oostenrijk (1815) verbond zich *Ferdinand*, dat hij geene grondwet zou invoeren en geene instellingen veroorloven, welke vrijzinniger waren dan die van Lombardije. De vrijzinnige constitutie van Sicilië, in 1812 naar het modél der Engelsche ingericht en door den gouverneur *Bastinck* op dat eiland afgekondigd, werd ingetrokken en Sicilië aan hetzelfde beheer als Napels onderworpen. Dit wekte aldaar eene groote verbittering, vooral omdat de Sicilianen niet konden vergeten, dat hun eiland te voren het hoofdland en Palermo de residentie der Koningen geweest was. Ook te Napels waren vele ontvredenen, die in het geheim genootschap der Carbonari een middel vonden, om aan de Regeering een machtigen tegenstand te bieden. Het algemeen misnoegen strekte zich voorts uit tot het leger, omdat het onder het opperbevel was geplaatst van een vreemdeling, van den Oostenrijkschen generaal *Nugent*. Geen wonder alsoof, dat in al deze ontvlambare stoffen de tijdging van de Spaansche Revolutie als eene electrieke vonk nedersloeg. In den nacht van 1 op 2 Juli 1820 werd het sein gegeven door *Michele Morali*, luitenant der dragonders, die te Nola de constitutie afkondigde, met zijn regiment naar Napels trok en onderweegs zoo groote versterking kreeg, dat men aan het Hof elke poging tot verzet moest laten varen, vooral ook omdat de meest populaire officier, *Guglielmo Pépe* zich vóór de Spaansche constitutie verklaarde en het bevel over de opstandelingen aanvaardde. De Koning zocht zich onder voorwendsel van ongesteldheid uit de verlegenheid te redden; hij gaf verlof aan zijn zoon, den Hertog *Franz van Calabrië*, onder den titel van prins-regent tot rijkbevoegdheid benoemd, eene overeenkomst te treffen met de opstandelingen, en deze beloofde de invoering der Spaansche constitutie. *Pépe* evenwel, tot opperbevelhebber van alle Koninklijke troepen benoemd, eischte niet alleen de toezegging van den Prins-regent, maar ook die des Konings, en toen deze zag, dat hij zich daaraan niet onttrekken kon, gaf hij niet alleen toe, maar voegde bij die belofte ook nog den eed, dat God hem, zoo hij loog, op hetzelfde oogenblik met den bliksemstraal zijner wraak mocht treffen. Terwijl nu

het volk te Napels blijde feesten vierde wegens de bekeering des Konings, kwam van Sicilië de tijding, dat de bevolking van Palermo was opgestaan met den eisch, dat het eiland door grondwet en beheer van het vaste land zou worden gescheiden. Reeds den 18den Juli moest de stadhouder de vlucht nemen, en een Voorloopig Bewind, met den Prins van *Villafranca* aan het hoofd, kwam in zijne plaats. Het geheele eiland, met uitzondering van vier steden, onderwierp zich vrijwillig aan het nieuwe bestuur of werd in een bloedigen burgeroorlog tot onderwerping gedwongen. Te Napels echter werd de revolutie op Sicilië als eene strafbare afvalligheid beschouwd en *Florestano Pépe* met 6 000 man derwaarts gezonden, om den opstand te dempen. In betrekkelijk korten tijd gelukte het hem dat doel te bereiken en Palermo te veroveren (5 October), doch men wist wel, dat de onderwerping enkel uit dwang plaats had, zoodat men er de beste troepen moest doen blijven. Die onnatuurlijke toestand was voor *Maternich*, reeds geweldig verbitterd door de revolutie te Napels, eene geschikte gelegenheid, om op het Congrés te Troppau met goed gevolg eene gewapende tuschenkomst te vragen. Terwijl men te Napels werkzaam was aan het ontwerpen der constitutie en bij hare voltooiing (21 Januari 1821) feest vierde, bracht *Maternich* zijn plan tot rijpheid, waaraan ook de te Troppau aanwezige *Ferdinand* zijne goedkeuring schonk, betuigende, dat zijn eed hem door dwang was afgeperst. Hij beval, dat de hoogste ambtenaren te Napels zouden aftreden, en in het begin van Februari 1821 overschreed generaal *Frimont* met 43 000 Oostenrijkers de grenzen. Na een kortstondig gevecht bij Bieti (7 Maart) namen de door *Pépe* aangevoerde manschappen de vlucht, en de Oostenrijkers deden hun intocht te Napels, alwaar, evenals op Sicilië, waar eene Oostenrijksche legerafdeeling onder *Walmoden* heengezonden was, de voormalige staat van zaken onder het oefenen eener bloedige gestrengheid tegen de bewerkers der revolutie hersteld werd. *Ferdinand*, in Mei terugkerend, schafte alle vrijzinnige instellingen af; de universiteiten werden gesloten en de Jesuïeten teruggeroepen, terwijl eene bandeloze politie onder de bescherming der Oostenrijksche wapens het geheele land teisterde en de struikrooverij, door staatkundige vluchtelingen versterkt, zich met nieuwe kracht ontwikkelde. De zoon en opvolger van *Ferdinand*, *Franz I* (1825—1830), bleef gedurende zijne korte regeering aan het stelsel van zijn vader getrouw, terwijl daarentegen diens zoon *Ferdinand II* (1830—1859) althans in den beginne vele weldadige hervormingen invoerde en orde stelde op de financiën. Oproerige bewegingen gaven aanleidingen, om het eiland Sicilië geheel en al met Napels te vereenigen. Allengs naderde echter *Ferdinand* tot het regeerstelsel van zijne voorgangers, zoodat de aanvankelijke toegenegenheid des volks in haat veranderde. De vrijzinnige hervormingen, in den beginne (1846) door Paus *Pius IX* beloofd, deden ook bij de verdrukte Napolitanen sluimerende wenschen ontwakken, vooral op Sicilië, dat in 1848 de van der onafhankelijkheid deed wapperen. Het gedoogde veeleer, dat zijne

rijkste stad, Palermo, uit het fort Castellamare gebombardeerd werd (14 Januari), dan dat men het voorgestelde verdrag met Napels aannam, — rukte zich eindelijk geheel en al los van de *Bourbons* en koos den Hertog van *Genoa*, een zoon van *Karel Albert* van Sardinië, tot Koning (11 Juli). Daarmede evenwel was de oorlog geenszins geëindigd; wél kwam door tusschenkomst van Engeland en Frankrijk eene wapenrust tot stand, gedurende welke het oostelijk gedeelte aan de Napolitanen en het westelijk gedeelte aan een voorloopig bewind onder *Ruggiero Settimo* onderworpen bleef, maar dewijl de onderhandelingen tot geene gewenschte uitkomst leidden, begon in April 1849 de worsteling opnieuw en eindigde met de verovering van Palermo door de Napolitanen. Ook de burgerij te Napels was in verzet gekomen tegen de dwingelandij des Konings, doch deze dempte dat door zijne Zwitsersche lijfwacht en door het bandeloze gemeen, waarna het slaafsche volk zich wederom geduldig boog onder het juk van het militair despotismus. De reactie, welke op die beweging volgde, was te Napels en op Sicilië veel vreeselijker dan elders. De toestanden waren zóo verschrikkelijk, dat zij, door een brief van *Gladstone* in Engeland wereldkundig gemaakt, aldaar zulk een misnoegen verwekten, dat de Engelse en Fransche Regeeringen zich genoopt gevoelden, te Napels ernstige vertoogen in te leveren, waarin aangedrongen werd op het verleen een constitutie, terwijl zij, toen deze vruchteloos bleken, hunne gezanten terugriepen (October 1856). Van dien tijd af heerschte in het koningrijk Napels en Sicilië eene gestadige worsteling tusschen de revolutionaire en absolutistische krachten. In November 1856 verhieft de Baron *Bentivoglio* op Sicilië de banier van den opstand, om de invoering der constitutie van 1812 te verkrijgen, maar hij werd gevangen genomen en ter dood gebracht. Gewapende benden, tot een geheim genootschap, dat der *Camorra*, vereenigd, trokken met roof en plundering door het land, en eene over het geheele land verspreide partij was werkzaam ter gunste van Prins *Murat*, een zoon van den voormaligen Koning *Joachim Murat*. Om de maat der ellende vol te maken, telsterde eene aardbeving, welke ongeveer 10000 menschen deed omkomen, de omstroken van Salerno (December 1857). De Koning achtte zich niet langer veilig in zijne hoofdstad, maar betrok met zijn gezin het kasteel Caserta, waar hij, door eene aanzienlijke krijgsmacht bewaakt, alleen aan vertrouwelingen toegang verleende. Het vertoef van *Mazzini* te Genua (1857) gaf ook in het Napolitaansche aanleiding tot volksbewegingen, daar een aantal staatkundige vluchtelingen met de Sardinische stoomboot „*Cagliari*” op de kust van Napels verscheen, om er de vaan van den opstand te ontrollen. Evenwel mislukte deze onderneming, en het schip met de bemanning, onder welke zich twee Engelse machinisten bevonden, werd door de Napolitaansche troepen genomen. Dientengevolge ontstonden er verwickelingen van de Regeering te Napels met Sardinië en Engeland, die de uitlevering van het vaartuig en van de gevangen vreemdelingen verlangden, en bij de dreigende hou-

ding van die beide mogendheden moest de Koning eindelijk toegeven. Na den dood van *Ferdinand II* (22 Mei 1859) beklom zijn jeugdige, onervarene en op eene hoogst bekrompene wijze gevormde zoon *Franz II* den troon en betoonde zich een evenzoo halsetarrige vijand van allen vooruitgang en van alle vrijzinnige denkbeelden als zijn vader. Hij had nog niet veel langer dan een jaar geregeerd, toen de vrijwilligers van *Garibaldi*, versterkt door een stroom van Napolitanen, een einde maakten aan zijne heerschappij. Den 21sten October 1860 had er eene volkstemming plaats en deze besliste met eene verpletterende meerderheid vóór eene vereeniging met Sardinië, welke door de verhefving van *Victor Emanuel* tot Koning van Italië (14 Maart 1861) tot stand kwam. Hoewel het eiland Sicilië het juk der *Bourbons* met kracht afgeworpen en zich gewillig bij het vereenigd koningrijk Italië gevoegd had, viel het aan het nieuwe bestuur nergens zoo moeielijk, vasten voet te verkrijgen als juist dáar, omdat de diep bedorven gesteldheid er duizende zwaarigheden opwierp tegen een regelmatig beheer. Het stelsel van omkoopung, dat onder de *Bourbons* in zwang was, verpaste er alle standen der maatschappij; weerstand tegen wet en recht was er eene eervolle plicht geworden voor alle bewoners, zooals duidelijk bleek in het geheime verbond der *Mafia*. Tegen deze laatste verkreeg in 1875 het ministerie *Minghetti* eene uitzonderingswet, vooral tegen de goede handlangers en beschermers der roovers, en de prefect *Malusardi*, in 1876 van *Nicotera* naar Sicilië verplaatst, bracht er door zijne onbeschrourde geestkracht aan de *Mafia* een gevoeligen knak toe, al kon hij haar ook niet geheel en al uitroeien.

Sickel (Theodor), een verdienstelijk geschiedkundige, geboren te Aken den 18den December 1826, studeerde te Halle in de theologie en te Berlijn in de letteren en geschiedenis, bezocht de *Ecole des Chartes* te Parijs, doorsnuffelde op last der Fransche Regeering de archieven te Milaan, Venetië en Weenen, werd in 1857 buitengewoon hoogleeraar en lid der Keizerlijke Académie te Weenen, in 1867 gewoon hoogleeraar en directeur van het instituut voor Oostenrijksche geschiedenis aldaar en in 1874 medelid van de centrale directie der „*Monumenta Germaniae*”. Hij schreef: „*Monumenta graphica medii aevi* (1859—1869, 9 dln)”, — „*Das Vikariat der Visconti* (1859)”, — „*Jeanne d'Arc* (1860)”, — „*Die Urkunden der Karolinger, gesammelt und bearbeitet* (1867, 2 dln)”, — „*Zur Geschichte des Concils von Trient* (1870—1872, 3 dln)”, — „*Alcuinstudien* (1875, 1ste dl)”, — „*Lexicon Tironianum*”, — „*Ueber Kaiserurkunden in der Schweiz* (1877)”, — „*Kaiserurkunden in Abbildungen* (met *von Sybel*, 1880)”, — en vele opstellen in de Verhandelingen der Keizerlijke Académie te Weenen.

Sickingen (Franz von), een Duitsch ridder, geboren den 2den Maart 1481 op den Ebernburg bij Kreuznach, streed reeds in 1508 in dienst van Keizer *Maximilian* tegen de Venetianen, en leidde voor 't overige geheel en al het leven van een ridder uit die dagen, alle middelen aanwendende om naast het gezag der Vorsten en dat der opkomende steden

zijn eigen gesag te handhaven, en elken strijd, iederen roof geoorloofd achtend, wanneer er slechts eene ridderlijke oorlogsverklaring was voorafgegaan. Hij dreef dan ook één en ander op groote schaal. Hij voerde bijv. oorlog in 1518 tegen de stad Worms ter gunste van den vandaar verdreven burger *Balthasar Schlör*, dien hij als geheimschrijver in dienst nam; hij plunderde den 22sten Maart 1514 bij Oppenheim een handelsconvooi uit Worms en belegerde daarop deze stad met 7000 man, doch bombardeerde haar te vergeefs. Daarop beoorloogde hij den Hertog van *Lotharingen*, om Graaf *Geroldseck* in zijne rechten te handhaven. Koning *Frans I* van Frankrijk nam den reeds vermaarden aanvoerder eener goeifende bende in dienst en benoemde hem tot veldheer. Toen burgers van Metz zijne hulp inriepen tegen den gemeenteraad, trok hij met 16000 man te voet en 4000 te paard derwaarts en noodsaakte den raad, de gevraagde schadevergoeding te verleenen en de rechten en vrijheden der burgers te bekrachtigen, en tevens om aan hem zelven eene brandschatting van 20000 goudgulden en aan zijn leger eene maand soldij te betalen. De tegen hem uitgevaardigde Rijkspan werd door den Keizer ingetrokken, omdat deze zijn bijstand noodig had tegen *Ulrich van Württemberg*. Doch voordat *von Sickingen* den krijgstocht tegen den Württemberger aanvaardde, zond hij eene oorlogsverklaring aan Landgraaf *Philipp van Hessen*, die één zijner bloedverwanten benoedeeld had, trok ijlings naar Darmstadt en dwong op den 23sten September 1518 zijn vijand, eene overeenkomst te sluiten, waarbij niet alleen herstel der geschondene rechten, maar ook voor hem zelven eene schadeloosstelling van 85000 gulden bedongen werd. Dit verdrag echter, niet bekrachtigd door den Keizer, werd slechts gedeeltelijk uitgevoerd. Bij de verovering van Stuttgart in 1519 verleende hij vooral aan *Besch's* zijne bescherming en nam dezen geleerde ook bij den strijd tegen de Dominicanen in zijne hoede. Na het verjagen van den Hertog trok hij met zijn leger naar Frankfort en bevorderde bij de aldaar vergaderde Keurvorsten de verkiezing van *Karel V*. Deze wilde hem daarop in den gravenstand opnemen, hetwelk door *von Sickingen* werd afgewezen, die daarentegen de benoeming aannam van Keizerlijk raadshoofd, kamerling, hoofdman en dienaar. In Schwaben was hij in kennis gekomen met *von Hutten*, die sedert 1520 gestadig bij hem bleef, een grooten invloed op hem verwierf, hem de partij van *Luther* deed kiezen en aan zijn edelen, maar onbeschaafden geest een grootsch doel voorstelde. Weldra omhelsde hij openlijk de zaak der Hervorming. Zijne hechte kasteelen, inzonderheid Landstuhl en Ebernburg, werden de „wijkplaatsen der gerechtigheid". Hier bevonden zich *Caspar Aquila*, *Martinus Bucerus* en *Ocolampadius*, de verkondigers van het Evangelie en de steunpilaren der wetenschap, onder een gastvrij en veilig dak. Als Keizerlijk hoofdman verzamelde *von Sickingen* in 1521 voor den veldtocht tegen Frankrijk 14000 man voetvolk en 2400 man ruitery, met welken hij en de Graaf *van Nassau* als aanvoerders tot aan de grenzen van Champagne voorwaarts rukten, waar de vesting Mézières wêerstand

bod. Door de overmacht van Koning *Frans*, alsmede door ziekte en gebrek werden zij tot den terugtocht genoodsaakt en volbrachten dien op eene meesterlijke wijze. *Von Sickingen* besteedde nu weder al zijne kracht aan het reeds vroeger gekoesterde plan eener staatkundig-godsdiensstige heraschepping van Duitschland, waartoe de beperking der vorstelijke macht en de opbeuring der Rijkaridderschap de eerste stappen zouden zijn. In Augustus 1522 haalde hij te Landau den adel over tot het sluiten van een verbond, om de rechten der edelen tegen de aanmatiging der Vorsten te handhaven. Deze adelsbond koos *von Sickingen* tot aanvoerder en nam de Hervorming tot leus. Ook de burgers wilde men in dien bond opnemen. *Von Sickingen* opende den 27sten Augustus 1522 den strijd met eene oorlogsverklaring en kort daarna met een aanval op den aartsbisschop van Trier, *Richard von Graiffenklau*, een hevige tegenstander der Hervorming. Met 5000 man voetvolk en 1500 man ruitery viel hij in het gebied van Trier, veroverde den burcht Bleskastel en de stad St. Wendel en stond den 7den September vóór Trier, doch moest wegens de dappere verdediging dier stad den 14den daarvolgenden het beleg opbreken. Deze aanvankelijke tegenspoed vernietigde de geheele onderneming van *von Sickingen*. De Vorsten van Hessen en van de Keurpals keerden de wapens tegen zijne bondgenooten en ondermijnden alsoo de steunsels zijner macht. Hij liet echter, in spijt van den bij herhaling over hem uitgesproken ban, de hoop niet varen en beleigde eene vergadering van ridders te Schweinfurt, maar zijn invloed op den adel was aanmerkelijk verminderd. De Hervormers keurden zijne plannen af, en ook het volk was er niet mede ingenomen. Hoewel al zijne vrienden hem verlieten, deed *von Sickingen* in het voorjaar van 1523 een inval in de Pfalz; doch zijn toeleeg, om de vesting Lützelstein te overrompelen, mislukte, terwijl hij zelf weldra in zijn kasteel Landstuhl door de Vorsten belegerd werd. Den 2den Mei 1523 werd hij door een kogel in de zijde doodelijk gewond, zoodat hij zich den 6den van die maand overgaf en 2 dagen later overleed, nadat de Vorsten den veroverden burcht waren binnengetrokken. Zijn graf is te vinden in de R. Katholieke kerk te Landstuhl. — Zijn zoon *Frans Konrad von Sickingen* werd door Keizer *Maxiliaan II* in den gravenstand en een nakomeling van dezen in 1778 door Keizer *Joseph II* in den Rijkagravenstand opgenomen.

Sicyon, eene vermaarde stad in het oud-Grieksche landschap Corinthe, tuschen den Asopus en den Helisson, 20 stadiën van de zee gelegen, met eene versterkte haven en 40- tot 50000 inwoners, heette te voren *Mecon*. Schoon van Ionischen oorsprong, ontving zij door *Phaloss*, den zoon van *Temenus*, langa vreedzamen weg eene Dorische kleur. Omstreeks 666 vóór Chr. bloeide zij onder de heerschappij der Orthagoriden. In den Peloponnesischen Oorlog koos zij de partij der Lacedemoniërs, die er den democratischen regeeringvorm in 417 vernietigden. In 817 werd zij afvallig van Sparta, waarna *Euphron* er eene volksregeering invoerde, welke niettemin eeriing in eene alleenheerschappij ver-

anderde. Nadat *Demetrius Poliorcetes* zich in 303 van de stad had meester gemaakt, deed hij de inwoners van de haven en van de benedenstad naar de acropolis overbrengen. Aan de hierop volgende alleenheerschappij werd in 251 een einde gemaakt door *Aratus*. Na de verwoesting van Corintho waren de inwoners van Sicyon eenigen tijd belast met de regeling der Isthmische spelen, maar in de dagen van *Pausanias* was de stad schier onbewoond. Zij was één der hoofdzetels der bronagieterij en der schilderkunst; tot de beoefenaars der eerste behoorden *Camachus* en zijn broeder *Aristocles*, tot die der laatste *Eumolpus*, de leermeester van *Apelles*. Vrouwenschoentjes van Sicyon waren in den ouden tijd een gezocht artikel van weelde. Thans vindt men overblijfselen dezer stad in de nabijheid van Vaillia.

Sidderaal (De) (*Gymnotus electricus*) behoort tot de orde der *Weskovinnige* vissen en onder deze tot de familie der *Alen* (Murainidi). Deze visch heeft een lang en slank lichaam, bedekt met onduidelijke schubben, en de staartvin hangt met de aarsvin samen, terwijl de rugvin ontbreekt. Hij leeft in Zuid-Amerika, vooral in Guyana, in stilstaande meren en ondiepe poelen en bereikt eene lengte van ongeveer 1½ Ned. el. Hij is voorzien van een electricch orgaan, waarmede hij hevige schokken kan geven. Dat orgaan bestaat uit op elkander geplaatste plaatjes, welke als het ware eene kolom van *Volta* vormen, die zich nagenoeg over de geheele lengte des lichaams uitstrekt. Om ze te vangen, jagen de inboorlingen paarden in sulc eene poel. De sidderalen ontladen hun electricchen toestel, ten einde die dieren te verdrijven, maar ontwapenen zich tevens, zoodat zij daarna door de Indianen op het land worden getrokken.

Sidderrog, zie onder *Rog*.

Siddons (Sarah), éene der beroemdste tragische tooneelkunstenaressen in Engeland, geboren den 5den Juli 1755 te Brecknock in het prinsdom Wales, was de dochter van den tooneelspeler *Kemble* (zie aldaar) en de zuster van de niet minder vermaarde tooneelkunstenaars *Charles* en *John Philip Kemble*. Zij betrad aanvankelijk het tooneel als zangeres, maar wijdde zich na haar huwelijk met *Siddons*, die tot het tooneelgezelschap van haren vader behoorde, aan het treurspel. In 1780 verbond zij zich aan den schouwburg van Covent Garden. Door haar innemend voorkomen en hare welluidende stem was zij de voortreffelijkste tooneelkunstenaar, welke Engeland ooit bezat. Zij had eene uitstekende opleiding ontvangen, en haar gedrag was smetteloos. Lady Macbeth en Catharina in „Hendrik VIII” van *Shakspeare* waren hare voornaamste rollen. In haren vrijen tijd legde zij zich toe op de beeldhouwkunst en leverde uitmuntende kunstgewrochten, bijv. het borstbeeld van den Noord-Amerikaanschen president *Adams*. In 1812 verliet zij het tooneel, en zij overleed den 8ten Juni 1831.

Sideraallicht noemt men het licht, dat verkregen wordt door eene knalgaasvlam op een stukje kalk te richten; het is dus hetzelfde als het kalklicht van *Drummond*.

Sideroxydon, zie *IJzerhout*.

Sidmouth (Henry Addington, viscount),

een Britsch staatsman, geboren te Londen den 30sten Mei 1755, studeerde te Oxford en knoopte er reeds vroeg vriendschappelijke betrekkingen aan met *Pitt*, door wiens invloed hij zitting verkreeg in het Lagerhuis, waarna hij er reeds in 1789 tot voorzitter benoemd werd. Op aanbeveling van *Pitt* kwam hij den 16den Maart 1801 na diens aftreding aan het hoofd van het ministerie, doch daar hij naar het oordeel van *Pitt* niet voldoende zorgde voor de verdediging der Engelsche kust bij de toerusting van Frankrijk, voegde zijn vriend zich bij de oppositie, zoodat *Sidmouth* den 15den Mei 1804 de portefeuille moest nederleggen. *Georg III*, die zeer met hem ingenomen was, verhief in 1805 *Addington* tot viscount *Sidmouth* en tot voorzitter van het privy council, doch hij bekleedde deze betrekking slechts weinige maanden. Na het overlijden van *Pitt* (1806) vormde hij met *Fox* en *Graville* een nieuw ministerie, waarin hij eerst grootzegelbewaarder en daarna voorzitter van het privy council was; hij verloor die ambten reeds in Februari 1817, na den dood van *Fox*. Op aandringen van Lord *Liverpool* aanvaardde hij in 1812 de bediening van staatssecretaris bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken en behield dit ambt, zonder een beslissenden invloed te oefenen op de Britsche staatkunde, tot 1822, bleef daarop nog 2 jaar minister zonder portefeuille en verwijsde zich in 1824 van het staatsoneel. Hij overleed den 15den Februari 1844 en bekleedde eene eervolle plaats onder de staatslieden van Engeland in het begin dezer eeuw.

Sidney (De stad), zie onder *Sydney*.

Sidney. Onder dezen naam vermelden wij:

Philip Sidney, één der eerste goede prozaschrijvers in Engeland. Hij werd geboren den 29sten November 1554 te Penshurst in Kent, studeerde te Oxford en Cambridge en doorreisde vervolgens gedurende drie jaar het vasteland. Na zijn terugkeer in 1575 verwierf hij de gunst van Koningin *Elizabeth*, maar begaf zich in 1578 naar Wilton in Wiltshire, het landgoed van zijn schoonbroeder, den Graaf van *Pembroke*, waar hij eene reeks van sonnetten, benevens den herdersroman: „Arcadia (nieuwe druk 1867)” vervaardigde. Hoewel hij het oog gevestigd hield op Spaansche en Italiaansche voorbeelden, vergenoegde hij zich geenszins met herderstafereelen, maar vlocht er ook tooneelen uit het leven van ridders en jagers doorheen. In zijne „Apology for poetry (1595; nieuwe druk, 1868)” zocht hij aan te toonen, dat het genot, door de dichtkunst verschaft, de uitbreiding der wetenschap en de aankwekking der deugd bevordert. *Sidney* werd beschouwd als het ideaal van een hoveling, krijgsman en geleerde, maar was tevens een ijverig voorstander van kennis en kunst. In 1582 begaf hij zich weder naar het Hof en werd tot gouverneur van Vlissingen benoemd. Hij streed onder het bevel van zijn oom, den Graaf van *Leicester*, tegen de Spanjaarden, maar werd in een gevecht bij Zutphen (September 1586) doodlijk gewond en overleed den 19den October van dat jaar. Zijne werken verschenen te Londen in 1725 in 3 deelen; zijne „Miscellaneous works” werden door *Gray*, zijne briefwisseling met *Hubert Langue* door *Pears* in het licht gegeven.

Algernon Sidney, een Engelsch republikein uit de dagen van *Karel I en II*. Hij werd geboren te Londen in 1622 als de tweede zoon van Graaf *Robert van Leicester*, onderscheidde zich in 1641 gedurende den opstand der Ieren en koos bij de oneenigheden van *Karel I* met het Parlement de zijde van dit laatste. Hij diende in het Parlementsleger onder *Fairfax* en behoorde tot de rechterlijke commissie, benoemd om Koning *Karel I* te vonnissen. Hij woonde de beraadslagingen bij, maar verscheen niet op den dag der stemming en welgerde het doodvonnis te ondertekenen. Gedurende het protectoraat van *Cromwell* leefde hij ambtelooz op zijne goederen, maar werd na den dood van laatstgenoemde (1659) lid van den republikeinischen Staatsraad. Na de restauratie der *Stuarts* toefde hij van 1660 tot 1677 in het buitenland, verkreeg in 1677 verlof om terug te keeren, werd in het volgende jaar gekozen tot lid van het Lagerhuis en voegde zich hier bij de oppositie. Na de ontdekking van het complot van Rye House in 1683, dat den moord bedoelde van *Karel II* en diens broeder, werd *Sidney* met Lord *Russell* en den Hertog van *Mommonth* van medeplichtigheid beschuldigd. Men had geene voldoende getuigenissen ten bewijze, dat hij zich aan hoogverraad had schuldig gemaakt; doch de beruchte opperrechtter *Jeffreys* wist zijne veroordeeling te bewerken op grond van een onder zijne papieren gevonden manuscript, waarin hij openlijk zijne republikeinische gevoelens verkondigde. Zulke denkbeelden waren, zooals *Jeffreys* beweerde, in Engeland hoogverraad. Een verzoek om revisie van het proces werd van de hand gewezen en *Sidney* den 7den December 1683 onthoofd. *Willen III* deed na zijne troonbeklimming het doodvonnis vernietigen en *Sidney* in zijne eer herstellen. Het geschrift: „Discourses concerning government (1698; 2de druk 1772)“ bevat de politieke geloofsbelijdenis van dezen waardigen staatsman.

Sidon, eene oude, vermaarde stad van Phoenicië, aan de Middellandsche Zee gelegen en in het bezit van eene dubbele haven, klom onder alle steden des lands het eerst tot welvaart en bloei, verkreeg eene soort van heerschappij over hare zustersteden (1600—1100 vóór Chr.) en stichtte vele volkplantingen (Hippo, Ond-Carthago enz.). De Sidoniërs dreven een uitgebreiden en voordeeligen handel: zij hadden glasfabrieken, linnenweverijen enz., wier voortbrengselen elders zeer in den smaak vielen. Tevens waren zij ver gevorderd in de sterren- en cijferkunde, alsmede in de scheepvaartkunde bij nacht. Ook toen zij later zich onderwerpen moesten aan de machtige Rijken van Klein-Azië (Assyrië en Babylon), bleef Sidon eene aanzienlijke stad. Onder de Persische heerschappij kwam zij in verzet tegen *Artaxerxes Ochnus*, maar werd door dezen na een hardnekkigen tegenstand in 351 ingenomen en verwoest. Na hare herstelling moest zij zich overgeven aan *Alexander de Groot*, die er een onderkoning benoemde. Later bevond zij zich bij afwisseling onder het gezag van Egypte en Syrië, totdat zij ingelijfd werd in het Romeinsche Rijk. Thans draagt zij den naam van Safda.

Sidorow (Michail Konstantinowitj), een Si-

berisch industrieel en eigenaar van uitgestrekte goudwaaierjen, besteedde een groot deel van zijn vermogen aan de bevordering der wetenschap, inzonderheid aan het volbrengen van onderzoekingstochten en aan het openen van wegen van verkeer in Noord-Siberië. Daartoe behooren de landweg van Obdorsk naar Toeroechansk en de waterweg van Tobolsk naar de Tasbaai en de Tasrivier, waardoor het vervoer van graphiet uit zijne aan de Ionissel ontdekte beddingen mogelijk werd. In 1877 bracht hij eene expeditie tot stand naar de kusten der Noordelijke IJzsee, — schonk eene aanzienlijke geldsom ten behoeve van de Seberische universiteit te Tobolsk en schreef: „Sever Rossii (Het noorden van Rusland, 1870)“.

Siebenbürgen, in het Hongaarsch *Erdely* (Woudstreek), een zelfstandig Vorstendom, sedert 1691 aan Oostenrijk toebehoorend en thans in staatsrechtelijk en administratief opzicht geheel en al met Hongarië vereenigd, strekt zich uit van 45°46'—47°42' N. B. en van 22°22'—26°26' O. L. van Greenwich, grenst in het noorden aan Hongarië, in het zuiden aan Walachije, in het oosten aan de Boekowina en in het westen aan Hongarië en heeft eene oppervlakte van bijna 1000 □ geogr. mijl. Het is eene bergstreek, die tot het bergstelsel der Carpathen en tot het stroomgebied van de Donau behoort. De bergen des lands vormen de zuidoostelijke hoofdgroep der Carpathen, tegenovergesteld aan de noordwestelijke hoofdgroep, van de dalen der March en Oder tot aan die der Theiss en Tarza. De hoofdketens der Siebenbürgsche Carpathen verheffen zich aan de vier zijden des lands, en de hoogste toppen bevinden zich op den noordelijken zoom, terwijl de westelijke, naar Hongarië gekeerd, de laagste is. De noordelijke bergketen loopt van het oosten naar het westen en bereikt in de Rodnaër Alpen hare aanzienlijkste hoogte; hier heeft men den Kukhorn (2231 Ned. el hoog) en den Pietrosz (2297 Ned. el hoog). De oostelijke zoom bestaat uit onderscheidene evenwijdige ketens, die van het noorden naar het zuiden loopen en het stroomgebied van de Sereth scheiden van dat van de Maros en de Aloeta. De hoogste toppen zijn hier: de Pietroszul (2107 Ned. el), de Nagy-Hagyvas (1798 Ned. el hoog) en de Lakotza (1754 Ned. el hoog). Op dit oostelijk grensgebergte volgt westwaarts eene grootsche trachietketen, welke een doortocht verleent aan de Maros en de Aloeta en in den Mesöhas een eene hoogte van 1641 Ned. el en in den Hargitta eene van 1741 Ned. el bereikt, terwijl de vermaarde Büdös met zijne zwavelgrot slechts 916 Ned. el hoog is. Op den zuidelijken zoom verheffen zich de indrukwekkende gevaarten van den Csoekas (1944 Ned. el), Boetajetaj (2519 Ned. el) en Königstein (2243 Ned. el), — voorts het damvormig Fogárasgebergte met den Negoi (1548 Ned. el hoog) en de sterk vertakte groepen van het Zibin-gebergte, van den Paringoel (met den Kürsala, 2414 Ned. el hoog) en den Retyeast (2496 Ned. el hoog). De westelijke rand of het Hongaarsch-Siebenbürgsche Grensgebergte is het sterkst ontwikkeld in het zuidelijk gedeelte, van de Maros tot aan de Donau. Hier bereik- ken onderscheidene toppen de hoogte van

2200 Ned. el. Het middenste gedeelte, van de Maros tot aan de Snelle Körös, is veel lager; hier heeft men het Bihargebergte, bekend door zijne talrijke grotten, en het Siebenbürgsche Ertagebergte met de vermaarde basaltgevaarten der Detunata. Nog lager zijn de noordelijke berggroepen tusschen de Snelle Körös en de Szamos. Deze grensgebergten omringen als een muur het geheele land en geven hieraan het voorkomen eener vesting. Aan de buitensijde zijn zij meestal steil en zeer hoog, daar zij verrijzen uit de lage vlakten van Walachije en Hongarije, die zich ter hoogte van slechts 80—100 Ned. el boven de oppervlakte der zee verheffen. Aan de binnensijde zenden zij talrijke takken uit, tusschen welke zich meestal enge dalen, maar geene aanmerkelijke vlakten bevinden. Alleen de dalen der hoofdrievieren erlangen hier en daar eene aanmerkelijke breedte, zooals dat van de Maros bij haar boven- en middelloop, van de Alt bij Caikszereda en bij Kronstadt, en van de Szamos bij Bistritz en Dees. De hoogte deser dalen neemt in het algemeen toe naar de oostzijde; de laagste punten des lands bevinden zich in het Marosdal en verheffen zich niettemin meer dan 100 Ned. el boven den zeespiegel. Eigenaardig zijn er de ontzettende kloven, die ter diepte van duizende voeten de bergen hier en daar van elkander scheiden. Hoogst merkwaardig zijn er wijders de bergen van klipzout, die zich als basaltkegels vooral in het gewest Sovata verheffen. Nagenoeg in het midden des lands ligt de Mezösee, eene ongemeen vruchtbare heuvelstreek ter lengte van 90 en ter breedte van 75 Ned. mijl en de grasachtuur van Siebenbürgen geheeten. Men heeft er onderscheidene bergpassen; naar de zijde van Walachije: den Vulkanerpas en den Roodentorenpas, den Törsburg, den Tömös en den Bodza, — naar die van Moldavië: den Ojtos, den Gyimes en den Tölgyes, benevens den Borgopas. De voornaamste rivier is er de Maros, die boogsgewijs door het land stroomt en bij Zam Hongarije bereikt, om zich aldaar uit te storten in de Theiss. Hare belangrijkste zijrivieren zijn er: op den rechter oever de Grootte en Kleine Aranyos, en op den linker oever de Görgey en de Grootte en Kleine Kokel. De Szamos ontstaat in het noordoosten des lands door de vereeniging van de Grootte en Kleine Szamos en stroomt eerst in eene westelijke en daarna in eene noordelijke richting, om zich in Hongarije in de Theiss te ontlasten. Tot hare zijrivieren behooren de Lapos en de Bistritz. De Aloeta ontspringt niet ver van de Maros, spoedt zich eerst zuidwaarts en dan met een naar het noorden gekromden boog westwaarts, om zich door den Roodentorenpas naar Walachije en de Donau te begeven; zij ontvangt de Zibin, de Lauter en de Burzen. In het westelijk gedeelte des lands ontspringt ook de Körös, die zich in Hongarije met de Theiss vereenigt, en in het oostelijk gedeelte de Kleine Bistritz, de Totrus enz., welke naar de zijde van Moldavië stroomen en zich met de Sereth vereenigen. Tot de meren behooren er: het Hodoser- (of Cséger-) meer (22 Ned. mijl lang) in het comitaat Doboka, en het nagenoeg 1000 Ned. el hoog gelegene St. Annameer aan het noordelijk

uiteinde van het Hâromszeker Gebergte. Uit het Pirickakener Meer in het comitaat Csik en het Helseke Moeras bij Kovasna rijst koolzuur gas omhoog, zoodat de vogels, welke er overheen vliegen, bedwelmend en gedood worden. Talrijk zijn er de minerale bronnen, en tot de meest bezochte behooren die van Vatsa, Gyogy, Zaiszon, Elöpatak, Bassen, Borszek, Ródna, Homorod, Rohrbach en Tusned. Te Thorenburg en Salzburg heeft men uitmuntende zoute bronnen en baden. Wegens de betrekkelijke hoogte van den bodem is het klimaat er, in weerwil van de zuidelijke ligging des lands, over het geheel nog al guur. De gemiddelde jaarlijkse warmtegraad is te Kronstadt 7,75° C., te Klausenburg 9° C. en te Hermannstadt 8,75° C. In de hooge bergstreek duurt er de winter vaak tot in Mei, terwijl elders, bijv. in het Hatszegdal, het luchtgestel zeer zacht is. Het zuidelijk gedeelte van Siebenbürgen wordt vaak door aanhoudende regens en door overstromingen geteisterd. In weerwil van eene snelle afwisseling van warmte en koude is het klimaat er in het algemeen gezond. Siebenbürgen is rijk aan delfstofelijke voortbrengselen. Men vindt er meer goud dan zilver, en meer zilver dan koper. De rijkste goudmijnen heeft men te Nagyag, Szekerembe, Kapnik-Banya, Zalathma en Vöröspatak. Het goud vindt men er vaak in tellurium, een metaal, dat alleen in Siebenbürgen voorkomt. Daarenboven wordt er door Zigeuners en Walachen goud gewaschen uit het beddingand van onderscheidene rivieren en beken, bijv. uit dat van de Aranyos en Maros. Voorts vindt men er kwik, ijzer, lood, spieglans, zwavel, arsenik, vitriool, aluin, marmer, edel- en halfedelgesteenten, krijt, potlood en porseleinaarde, turf en steenkolen, welke laatste er echter niet gebruikt worden, omdat er overvloed is van hout. Belangrijk zijn eindelijk de zoutgroeven van Siebenbürgen, welke behooren tot de reusachtige zoutbedding, die zich uitstrekt van Walachije tot aan Wieliska en Bochnia in het noorden van Galicië. Men telt er 90 plaatsen, waar het zout de oppervlakte bereikt. De rijkste groeven bevinden zich te Maros-Ujvar, Thorda, Vissakna (Salzburg), Kolos, Dees-Akna en Paraid. Daarenboven wordt zout geleverd door 120 zoute bronnen. Het plantenrijk schenkt er eene menigte geringe Alpenkruiden, — voorts appelen, peren, pruimen, kersen, kastanjes, amandelen, perziken, abrikozen, moerbeislen, verfhout enz. De uitgestrekte, maar slecht onderhouden bosschen bestaan er uit fijne en grove denne, beuke, eike-, elseboomen enz. In geheel Siebenbürgen vindt men den wijnstok, maar hij tiert het best aan de oevers van de Maros en in het comitaat Hunyad, alsmede op de bergen langs de beide Kokels. Ook verbouwt men er meloenen, aardappelen, tabak en saffraan, en vooral tarwe, rogge, gerst, gierst, maïs en vlas. In het dierenrijk vindt men er eene groote verscheidenheid. De veeleel is er van veel belang en geeft aanleiding tot een aanzienlijken uitvoerhandel naar Hongarije; in deugdelijkheid komen de runderen van Siebenbürgen met de Hongaarsche overeen. Buffels worden er tot trek- en lastdieren, zelden voor de slachtbank gebezigd, en de melk der buffel-

koelen is voortreffelijk. Op de bergweiden grazen duizende paarden, en de uitvoer van deze is er aanzienlijk. De Siebenbürgsche paarden zijn grooter en sterker dan de Hongaarsche, vurig en taal. Schapen heeft men er bij honderdduizenden, en men houdt er hoofdzakelijk twee soorten, Zoerkanschapen met lang, grof haar en Berke- of Zigeyschapen met gekroesde, fijne wol. Merinoschapen heeft men er alleen op de goederen der rijke grondbezitters. Zwijnen worden er in menigte in de eike- en beukewouden gemest. Tot de wilde dieren behooren er beren, wolven, vossen, wilde zwijnen, hermelijnen en gemzen, — voorts heeft men er schildpadden, zijde-wormen en vooral veel bijen.

In 1880 waren er 2084048 inwoners, alzoo 874 op de vierkante Ned. mijl. Men had er 1184883 Roemeenen (Walachen), 630477 Magyaren of Hongaren, waartoe ook de Sektlers behooren, 211748 Duitschers, 56000 Zigeuners, 29490 Israëlieten, 9000 Armeniërs, 1000 Boelgaren, 606 Roethenen en 400 Grieken. Volgens hunne kerkelijke belijdenis zijn zij verdeeld in 662936 Oostersche Grieken, 572772 Getuineerde Grieken, 199551 Luther-schen, 296395 Hervormden, 263816 Latijnsch-Katholieken, 55068 Unitariërs, 224 Ooster-sche Armeniërs en 29990 Israëlieten. Zij bewonen 18 steden, 77 marktplekken en 2622 dorpen. De Magyaren, de met hen vermaagschapte Szeklers en de Duitschers (aldaar Saksers geheeten) vormden te voren de staatsrechtelijk met elkander verbondene drie heerschende volken, terwijl de Walachen of Roemeenen geene staatkundige rechten bezaten. Ook de afhankelijkke Hongaren hadden geene staatkundige rechten, doch de Saksische en Walachische edelman werd als lid van den Hongaarschen adel beschouwd. — In 1848 echter werd er gelijkheid voor de wet aan de verschillende stammen en aan de verschillende godadienstige gesindten toegekend, en in den jongsten tijd werd ook de verdeeling des lands volgens de genoemde drie volken opgeheven. Inmiddels vindt men er de sterkste vermeerdering bij de Roemeenen en Szeklers; eerstgenoemden zijn over het geheele land verspreid, en laatstgemelden bewonen de oostelijke bergstreek en waren er te voren de verdedigers der grenzen. De ijverigste en meest beschaafde bewoners zijn er intusschen de Saksers, wier welvaart duidelijk blijkt in hunne regelmatig aangelegde, zindelijke dorpen. Zij bedienen zich op het papier van de Hoogduitsche taal en in het dagelijksch leven van de tongvallen van de Midden- en Beneden Rijn. Het voornaamste bedrijf der inwoners van Siebenbürgen is de landbouw; en naast dezen de veeteelt en de mijnontginning. Aan landbouw en veeteelt wijden zich vooral de Hongaren en Szeklers, en aan beide evenzeer de Saksers, die er ooft- en wijnbouw mede verbinden en zich ook met ambachten en fabrieken bezig houden. Bij de Walachen staat de veeteelt op den voorgrond, en de Zigeuners zijn gedeeltelijk gezeten lieden, gedeeltelijk zwervers (Tent-Zigeuners); zij vinden hun onderhoud als paardenkoopers, smeden, mandenmakers, ketellappers, vilders, muzikanten, goudwaschers enz. De Grieken en Armeniërs zijn kooplieden, en de Israëlieten meestal kleinhandelaars, venters en brandewijnstokers. De

XIII.

nijverheid bevindt er zich op eene lage trap van ontwikkeling; sommige bedrijven ontbreken er geheel en al, en in enkele streken zelfs de noodigste handwerklieden, zooals metselaars, timmerlieden, smeden enz. Grof linnen wordt er in alle dorpen geweven, maar de fijnere soorten verkrijgt men uit Hongarije en Bohemen. Ook wordt er grof laken vervaardigd, vooral te Hermannstadt, Kronstadt en Heltau, maar de katoenweverij is er van zeer weinig belang. In den laatsten tijd heeft men er beetwortels verbouwd voor de suikerfabrieken, en men heeft er vele brandewijnstokerijen. Metaalsmelterijen zijn er met den mijnbouw verbonden, doch de verdere bewerking der metalen is er nog gebrekkig. Gewoon aardewerk wordt er in overvloed gebakken, en opmerkelijk zijn er waterkruiken van fijn, grijs leem en drinkbakken van aluinalem. Van de pottbakkerijen is die te Batiz de aanzienlijkste, en van de glasblazerijen leveren die te Arpas en te Kertzesora fijne gelespen voorwerpen. Het binnenlandsch verkeer is er levendig en wordt vooral door jaar- en weekmarkten onderhouden, en de handel in vee, boter, kaas enz. is er hoofdzakelijk in handen van de bewoners der bergstreek van Walachije. Timmerhout, planken enz. worden er vooral vervoerd door de Szeklers uit de bergteert van Csik en Haromazek. De handel in voortbrengselen der nijverheid is vooral gezeteld in de Saksische gewesten, maar de eigenlijke handel wordt er gedreven door de Grieken en Armeniërs. Tot de uitvoerartikelen behooren er vee, leder, wijn, zout, grove wollen stoffen, delfstoffen, glas en aardewerk, papier, zeep, kaarsen, vlas enz., — en tot de invoerartikelen vee, huiden, wijn, wol, katoen, was, honig, fijn laken, wollen, katoenen en linnen stoffen, fijn glas- en aardewerk, koloniale waren, galanterieën enz. Ook de doorvoerhandel, vooral uit de Levant, is er zeer druk, en de voornaamste koopsteden zijn er Kronstadt en Hermannstadt. Het land is er tegenwoordig in alle richtingen doorkruist van post- en handelswegen, terwijl als waterwegen alleen de Maros en Szamos bezigd worden. De Hongaarsche Oosterspoorweg doorsnijdt het geheele land in eene diagonale richting, en de Siebenbürgsche spoorweg loopt door het dal van de Maros tot aan Karlsburg en vervolgens zuidwaarts door het Zsildal, waar zich rijke beddingen van bruinkolen en ijzererts bevinden. Voor het volks-onderwijs is niet overal even goed en op vele plaatsen niet voldoende gezorgd. Tot de inrichtingen van onderwijs der R. Katholieken behooren er 5 gymnasia en 4 progymnasia. De Getuineerde Grieken bezoeken er doorgaans de R. Katholieke scholen en hebben daarenboven een gymnasium en eene godgeleerde school te Blasendorf. De Oostersche Grieken hebben gymnasia te Kronstadt en Naszd. De Hervormden hebben 6 gymnasia en één progymnasium, en met het door Prins *Gabriel Bathlen* rijkbegiftigde gymnasium te Enyed is eene godgeleerde school verbonden. De Luther-schen hebben 5 gymnasia en 2 progymnasia, eene hoogere realschool te Hermannstadt en eene lagere school te Kronstadt; daarenboven onderhouden de Saksers 8 landbouwscholen. Eindelijk hebben de Unitariërs één gymnasium

33

en 2 progymnasia. In 1872 verrees te Klausenburg op kosten des lands eene Magyaarsche universiteit; aldaar bevinden zich ook eene kweekschool voor onderwijzers en eene landbouwschool. Met betrekking tot den godsdienst genieten er thans de leden van alle kerkgenootschappen gelijke staatsburgerlijke rechten. De R. Katholieken en de Getuineerde Armeniërs hebben te samen een bisschop te Klausenburg, — de Getuineerde Grieken een bisschop te Szamos-Ujvar en een aartsbischop te Blasendorf, — de Niet-Getuineerde Grieken een aartsbischop te Hermannstadt, — de Protestanten hunne superintenden ten consistoriën te Klausenburg en te Hermannstadt, — en de Unitariërs eene algemeene Synode te Klausenburg. De Israëlieten hebben er 10 synagogen. Te voren was Siebenbürgen verdeeld in het *Land der Hongaren* in het westen en midden, $\frac{7}{11}$ de van het geheel omvattend, met 11 comitatens en 2 districten, — het *Land van de Saksiers*, de zuidoostelijke bergstreek, $\frac{2}{11}$ de van het geheel beslaande, met 5 arrondissementen, — en het *Land der Saksiers* in het zuiden en noorden, zich desgelijks over $\frac{2}{11}$ de van het geheel uitstrekkend. In 1876 echter is het geheele land in 15 comitatens verdeeld.

Siebenbürgen was in de dagen der Oudheid een gedeelte van Dacië en werd in 105 na Chr. door *Trajanus* onderworpen aan de Romeinsche heerschappij. In 274 verlieten de Romeinen het land, hetwelk door den stroom der volksverhuizingen overdolen werd. Achtervolgens kwam het in het bezit van de Oost-Gothen, Gepiden en Petajenegen. Koning *Stéphanus I* van Hongarije moest het tegen die invallen beschermen, en dit leidde tot de verovering van Siebenbürgen, vooral sedert het einde der 11de eeuw. Koning *Geisa II* (1141—1161) lokte bij verdrag Vlamingen en Duitschers naar het zuidelijk gedeelte des lands. In 1211 verleende Koning *Andreas II* aan de Orde der Deutsche ridders desgelijks een gedeelte des lands, hetwelk toen door Duitschers ontgonnen werd. De nieuwe kolonisten traden in het bezit van den grond en hadden een eigen recht als grondslag van zelfbestuur. Zij deden er onderscheidene steden verrijzen, zooals Mediaş, Mühlentbach, Hermannstadt, Schäßburg, Klausenburg, Kronstadt, Bistritz enz. De rechtspraak van het land van Hermannstadt omvatte 7 arrondissementen, en daardoor ontstond volgens sommigen de naam van Siebenbürgen. In het Latijn werd het sedert de 12de eeuw *Ultra Sivas*, *Partes Ultrasilvanas* en later *Transsylvania* genaamd wegens de uitgestrekte wouden, waardoor het van Hongarije gescheiden is. In 1240 deed *Kadan*, khan der Mongolen, een inval in Siebenbürgen, en in 1421 en 1438 verschenen er de Turken voor het eerst. De leer van *Luiker* had reeds in 1520 te Hermannstadt en elders aanhangers gevonden en breidde zich vooral uit onder de Saksers. Toen in 1526 na den dood van Koning *Lodewijk II* de Hongaarsche koningskroon ten deel viel aan den Roomschen Koning *Ferdinand I*, trad *Johan Zapolya* op als tegenkoning, riep de hulp in van Sultan *Soliman* en benoemde tot woiwode van Siebenbürgen *Stéphanus Báthori*, die tot aan 1530 het geheele land, met uitzondering van Hermannstadt, veroverde. In

1538 sloot *Zapolya* eene overeenkomst met *Ferdinand I*, krachtens welke hem de titel van Koning van Hongarije en van alle door hem bezetene landen werd toegekend, terwijl die gewesten na zijn dood aan *Ferdinand* zouden ten deel vallen. Niettemin liet Koningin *Isabella*, na den dood van *Zapolya*, haar zoon *Johan Sigismund* tot koning uitroepen. Na sijn overlijden evenwel kozen de Standen in 1571 *Stéphanus Báthori* tot beheerscher. Toen dewe in 1576 ook tot koning van Polen werd verkoren, stond hij de Kroon van Siebenbürgen af aan zijn broeder *Christoffel*, die in 1581 overleed. Zijn zoon *Sigismund Báthori*, stond Siebenbürgen in 1598 af aan Keizer *Rudolf* en in 1599 aan sijn neef, den kardinaal en bisschop van Engeland, *Andreas Báthori*, die door *Michaël*, woiwode van Walachije, in 1499 geslagen werd en op de vlucht omkwam. Nu handhaafde [*Rudolf*] eenigen tijd het gezag, totdat *Stéphanus Bockskay* zich aan het hoofd plaatste der ontevreden en door den Sultan in het bezit van den troon bevestigd werd. Hij sloot met Keizer *Matthias* den Vrede van Weenen (23 Juni 1606), waarbij aan de Protestanten van Hongarije vrijheid van godsdienst werd toegekend, terwijl hij als Vorst van Siebenbürgen ook het gezag verkreeg over Opper-Hongarije tot aan de Theiss. Na sijn dood (29 December 1606) kozen de Standen *Sigismund Rakoczy* tot sijn opvolger, en, toen deze wegens ziekelijkheid in 1608 zijne waardigheid nederlegde, *Gabriel Báthori*, die door zijne verregaande dwingelandij de Saksers tot gewapend verzet noopte en het volk diep ongelukkig maakte. Onder hen, die tot zijne verheffing hadden medegewerkt, behoorde ook *Gabriel Bethlen*, die zich evenwel eerlang bij de tegenstanders van den Vorst voegde, van de Turken steun ontving en, nadat *Báthori* in 1614 door den misnoegden adel vermoord was, zich gekozen zag tot Vorst van Siebenbürgen. Hij handhaafde sijn gezag in het binnen- en buitenland en bevorderde kunst en wetenschappen. Wél overleed hij kinderloos, maar hij had door de Standen zijne gemalin *Catharina van Brandenburg* tot opvolgster doen kiezen, en deze benoemde *Stéphanus Bethlen*, den broeder van haren gemaal, tot stadhouder. Daar zij zich echter schuldig maakte aan inbreuk op de rechten der Standen, zag zij wegens den wrevél van deze sijn genoodzaakt, het bewind neder te leggen, waarna men *Georg Rakoczy I* tot vorst verkoos (1631). Deze verbond zich in 1644 met Frankrijk en Zweden tegen den Keizer, die door den afstand van een aanzienlijk gebied den vrede verwierf. Hij werd in 1648 opgevolgd door sijn zoon *Georg Rakoczy II*, die later een bondgenootschap sloot met Koning *Karel X Gustaaf* van Zweden tegen Polen en in 1657 met een leger van 60000 man derwaarts trok, maar op den terugtocht door eene overrompeling der Tartaren bijna al zijne troepen verloor. Hij had voorts te worstelen met verschillende mededingers, o. a. met *Achätius Bercaai*, die gedeeltelijk door de Turken werden ondersteund. Deze laatsten brachten hem eene nederlaag toe bij Klausenburg, en hij overleed aan de aldaar ontvangene wonden op den 9den Juni 1660. De Standen kozen daarop *Johan Kemény* tot vorst, maar dese

moest desgelijks strijden tegen de Turken, die het land overweldigden en *Michaël Apafi* tot vorst benoemden. *Kemény* sneuvelde in 1662 in den slag bij Groot-Allaj tegen de Turken. Hoewel dezen in 1664 bij St. Gotthard de nederlaag leden, behielden zij (bij den Vrede van Vasvár) Groezwarden en Neuhäusel tegen de belofte, dat zij Szaboies en Saathmar niet langer zouden verontrusten. Vorst *Apafi* bevond zich later aan de zijde van den aanvoerder der Hongaarsche misnoegden, van Graaf *Emmerich Tököly*, maar was niet zeer voorspoedig in den oorlog. Nadat in 1683 de Turken bij Weenen overwonnen waren, knoopte hij onderhandelingen aan met Keizer *Leopold I*, en deze leidde tot een verdrag en verbond, dat de Standen verplichtte tot het erkennen van de souvereiniteit van den Hongaarschen Koning en Roomschen Keizer (1688). Toen de Vorst in 1690 overleed, verschoof *Leopold*, wiens troepen zich in Siebenbürgen bevonden, de bevestiging van den reeds tot Vorst verkozen, maar nog veel te jeugdigen *Michaël Apafi* en bewoog hem, afstand te doen van het vorstendom, nadat eene oorkonde van *Leopold* van 4 December 1691 de handhaving van alle staatkundige en kerkelijke rechten gewaarborgd had. De Porte erkende bij den Vrede van Karlowitz (1699) Keizer *Leopold* als bezitter van Siebenbürgen. *Franz Rakoczy*, verbonden met een aantal ontvreemden, kwam daartegen in verzet (1703) en werd door een gedeelte van den Magyaarschen adel en van de Szeklers tot Vorst uitgeroepen; maar het Keizerlijk leger, schoon wegens den Spaanschen Successie-oorlog tegen Frankrijk te velde getrokken, behield ten slotte de overhand, en bij den Vrede van Saathmar (1711) verbleef Siebenbürgen aan Oostenrijk. Aan het vorstendom werd de handhaving van zijne constitutie, van hare rechtsdeeling en van hare godsdienselijke vrijheid toegesegd. Nog eenmaal deden de Turken eene poging tot verovering van Siebenbürgen, maar zij moesten bij den Vrede van Passarowitz (21 Juli 1718) de heerschappij van Oostenrijk over dat land erkennen. *Maria Theresia* verhief in 1765 Siebenbürgen tot een grootvorstendom. Toen Keizer *Joseph* door zijne hervormingen de lijfelijkheid in Siebenbürgen ophief, kwamen de boeren van Walachije onder aanvoering van zekeren *Horva* in opstand tegen den adel. Eerst tegen het einde van 1784 konde men dien dempen, nadat 264 adellijke kasteelen waren in asch gelegd. De nationale en liberale beweging, die zich sedert 1825 in Hongarije openbaarde, vond weerklank in Siebenbürgen, waar men allengs de constitutie had onderdrukt. Aan het hoofd der oppositie bevond zich aldaar in den beginne de Baron *Nikolaus Wesselényi*. De Landdag werd wel in waar den 5den Februari 1835 plotseling ontbonden, maar de latere Landdagen (1841—1842 en 1846—1847) handhaafden niet zonder gunstig gevolg de constitutionele rechten des lands. Gedurende deze worsteling ontstond bij de hoofden van den Magyaarschen adel en van de Szeklers, met het oog op het betrekkelijk klein bedrag der Magyaarsche bevolking in Siebenbürgen, het denkbeeld van eene vereeniging met Hongarije, en dit werd eerlang in het programma der

XIII.

Siebenbürgsch-Magyaarsche oppositie opgenomen. De gebroeders *Joseph* en *Karl Zeyk*, de Graven *Wladislaus* en *Dominicus Tekely*, de Baronnen *Dominicus* en *Dionys Kemény* en anderen hielden gelijken tred met de oppositie in Hongarije en drongen ernstig aan op de vervulling der beloften, door Keizer *Leopold I* bij het in bezit nemen van het land toegesegd. Op voorstel van *Kemény* ontwierp de Landdag van 1841—1843 een adres aan den Keizer, waarin de bepalingen van de oorkonde werden vermeld, welke tot nu toe door de Regering waren geschonden. De oppositiepartij in Hongarije en die in Siebenbürgen onderhielden steeds eene drukke onderlinge gemeenschap. Zij hadden gelijke belangen, maar ontmoetten ook gelijke hindernissen. Het groote kwaad in Hongarije, de verscheidenheid van stammen, was nog heviger in Siebenbürgen. Hier wilden inzonderheid de Walachen als een vierde volk worden erkend, en toen zij in 1843 hierin niet slaagden, waren zij zeer verbitterd op de Hongaren, eene verbittering, welke nieuw voedsel verkreeg door de gebeurtenissen van Maart 1848. Op uitnoodiging van *Saguna*, bisschop van Walachije, vergaderden op den 4den Mei 30- tot 40 000 Walachen bij Balassalva (Blasendorf) en namen het besluit, nogmaals door eene deputatie den Keizer te verzoeken, dat zij als vierde natie mochten worden erkend. Kort daarop vielen te Topanfalva, Marczfalva en op andere plaatsen bloedige gebeurtenissen voor, en toen voorts de luitenant-velddmaarschalk *Puchner*, kommandant van Siebenbürgen, op grond van een Keizerlijk schrijven van 4 October 1848, aan het ontslagen Hongaarsch ministerie de gehoorzaamheid opzede, ontbrandde de burgeroorlog. De Walachen grepen onder aanvoering van den advocaat *Jankos* desgelijks naar de wapens, om de Keizerlijke troepen te ondersteunen en de rebellen te vernietigen. Er ontstond een gruwelijke rassenoorlog, en dientengevolge was reeds tegen het einde van 1848 bijna geheel Siebenbürgen door *Puchner* en den aanvoerder *Urban* weder onderworpen aan de Oostenrijksche heerschappij. Doch *Bem* (zie aldaar) stelde zich weder in het bezit van het grootste gedeelte des lands ten behoeve van de Hongaarsche revolutie, en ook tegenover de Russische hulpstroepen, die in Februari 1849 een inval deden in Siebenbürgen, overlaadde *Bem* zich met krijgsroem, maar bezweek ten laatste voor de overmacht. Door de Rijksgrondwet van 4 Maart 1849 herkreëg Siebenbürgen zijne voormalige zelfstandigheid, zoodat het zijne plaats weder innam in de rij der overige Kroonlanden en ook op nieuw in het bezit kwam der comitaten, die er in 1836 afgeschéurd en met Hongarije vereenigd waren. De Siebenbürgsche Militaire Grenzen tusschen Siebenbürgen en Walachije (1044 □ geogr. mijl met omstreeks 160 000 inwoners) kwamen in 1851 onder een burgerlijk bestuur en door het Patent van 20 October 1860 werd de voormalige constitutie van Siebenbürgen benevens de Siebenbürgsche Hofkanselarij weder ingesteld, doch de reeds vermelde, in 1849 door Hongarije afgestane comitaten moesten teruggegeven worden. In 1863 kwam de Landdag, volgens de nieuwe wet gekozen, te Hermannstadt bijeen en nam het besluit, de Februariconstitutie aan te

33*

nemen. Onder *Baloredi* echter werd in 1865 de oude kieswet in zoover weder ingevoerd, dat de Magyaren op den Landdag de meerderheid bekwamen, die in 1866 de vereeniging met Hongarije goedkeurde. Deze werd dan ook door een Koninklijk schrijven van 17 Februari 1857 tot stand gebracht, de Siebenbürgsche Hofkanselarij opgeheven en de Landdag ontbonden. Siebenbürgen werd eene Hongaarsche provincie, op den Rijksdag door 75 rechtstreeks gekozen afgevaardigden vertegenwoordigd, zoodat de Landdag verviel. Den 1sten Januari 1868 werd ook het gerechtshof te Klausenburg opgeheven. Sedert dien tijd bejveren zich de Magyaren, het land met hunnen geest te doortrekken, doordien zij de vroegere wetten omtrent de geldendheid der Duitsehe en Roemeensche talen ter zijde schuiven en er hunne taal invoeren. Inzonderheid worden de van ouds aan de Saksers gewaarborgde rechten geschonden en meer en meer opgeheven.

Siebold. Onder dezen naam vermelden wij: *Philipp Franz von Siebold*, een uitstekend natuuronderzoeker, geboren te Würzburg den 17den Februari 1796. Hij studeerde in zijne geboortplaats in de geneeskunde, verkreeg er den doctoralen graad en vertrok in 1822 als officier van gezondheid in Nederlandschen dienst naar Indië. Bezield met eene ongemeene begeerte naar kennis van onbekende landen en gewassen, vergeselde hij in 1823 met blijdschap den kolonel de *Sturler* naar Japan en vertoefde aldaar — bijna altijd op Decima — tot 1830. Hij had in dien tijd gelegenheid, velerlei betrekkingen met geleerde Japannezen aan te knoopen, zich in de taal te oefenen, den plantengroei te bestudeeren en talrijke merkwaardigheden te verzamelen. Dit wekte er echter den achterdocht der Regeering, zoodat hij in laatstgenoemd jaar uit Japan verbannen werd. Aanstonds keerde hij naar Europa terug, om er de bijeengebrachte bouwstoffen te verwerken. Hiermede hield hij zich bezig tot 1859, nu eens wonende op zijn landgoed St. Martin, dan weder te Bonn, of ook te Leiden, waar hij zijne woning op het Rapenburg tot een Japansche museum inrichtte. Ook kweekte hij er Japansche planten op eene buitenplaats, door hem „Nippon” genoemd, buiten de Zylpoort. Inmiddels werd zijn museum door het Rijk aangekocht. — In 1859 ondernam *von Siebold* eene tweede reis naar Japan, trad er in 1861 in dienst van den Taikoen, keerde in 1863 naar Europa terug, vestigde zich te Würzburg, volbracht eene reis naar Frankrijk, gelijk hij in 1853 eene ondernomen had naar Petersburg, en overleed den 18den October 1866 te München, waar hij zich bezig hield met het ordenen van eene door hem gestichte Japansche verzameling. Hij had in ons land den titel van kolonel, was door den Koning in den Nederlandschen adelstand opgenomen, zag zich met onderscheidene ridderorden versierd en ontving het lidmaatschap van de voornaamste geleerde genootschappen in Nederland. Van zijne geschriften vermelden wij: „De historiae naturalis statu (1824)”, — „Epitome linguae Japonicae (1824)”, — onderscheidene verhandelingen in het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, — „Nippon, Archiv zur Beschreibung von Japan und dessen

Neben- und Schutzländern u. a. w. (1832—1851, met 471 platen en 10 kaarten)”, ook in het Franach uitgegeven, — „Flora Japonica (1835)”, — „Fauna Japonica (1840)”, — „Bibliotheca Japonica (1833—1841, 6 din met nog 2 din als vervolg)”, — „Aperçu historique et physique des reptiles du Japon (1838)”, — „Lettre sur l'utilité des Musées Ethnographiques etc. (1848)”, — „Urkundliche Darstellung der Bestrebungen von Niederland und Russland zur Eröffnung Japans für die Schifffahrt und den Seehandel aller Nationen (1854)”, — „Annales d'horticulture et de botanique, ou flore des jardins du royaume des Pays-Bas etc. (met de *Friess* 1857—1860, 3 din)”, — en „Open brieven uit Japan (1861)”.

Karl Theodor Ernst von Siebold, een verdienstelijk physioloog en zoöloog en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Würzburg den 16den Februari 1804, was op verschillende plaatsen als geneesheer werkzaam en werd in 1840 hoogleraar te Erlangen, in 1845 te Freiburg, in 1850 te Breslau en in 1858 te München, waar hij tevens directeur werd van het zoölogisch museum en den 7den April 1885 overleed. Hij bevorderde de wetenschap der dierkunde door zijne waarnemingen over de protozoa, seekwallen, ingewandswormen en insecten. Ook bevestigde hij de parthenogenes en bekrachtigde door feiten de door *Darwin* verkondigde theorie van de kumbinding der bijen. Hij schreef: een voortreffelijk „Lehrbuch der vergleichenden Anatomie der wirbellosen Thiere (1848)”, — „Observations de Salamandris et Tritonibus (1828)”, — „Beiträge zur Naturgeschichte der wirbellosen Thiere (1839)”, — „Ueber Band- und Blasenwürmer (1854)”, — „Wahre Parthenogenesis bei Schmetterlingen und Bienen (1856)”, — „Beiträge zur Parthenogenesis der Arthropoden (1871)”, — en „Die Süßwasserfische von Mitteleuropas (1863)”. Ook stichtte hij in 1849 met *Kölliker* het „Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie”.

Siegel (Heinrich), een verdienstelijk beoefenaar van het Deutsche recht en geboren den 16den April 1830 te Ladenburg in Baden, studeerde te Bonn en te Heidelberg, vestigde zich in 1853 als privatdocent te Gießen en werd in 1857 buitengewoon en in 1862 gewoon hoogleraar in de rechten te Weenen. In 1861 werd hij corresponderend, in 1862 gewoon lid van de Académie van Wetenschappen aldaar en sedert 1875 bekleedt hij de betrekking van algemeenen secretaris van dit lichaam. Van zijne geschriften noemen wij: „Geschichte des deutschen Gerichtsverfahrens (1857)”, — „Das Versprechen als Verpflichtungsgrund (1873)”, — en „Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte (1886)”. Ook gaf hij met *Z. Tomasschek* „Die Salzburgerischen Taidinge (1870)” in het licht.

Siegen, eene arrondissementshoofdstad in het Pruisische district Arnsberg, ligt aan de Sieg en telt bijna 17 000 inwoners (1895). Zij is een station van den spoorweg Hagen-Betsdorf en de zetel van eene rechtbank. Voorts vindt men er twee kasteelen der voormalige Vorsten van *Nassau-Siegen*, een reaalgymnasium, eene ambachtschool enz. — Het arrondissement van dien naam heeft op nagenoeg 12 □ geogr. mijl 77 673 inwoners (1885), ligt tusschen Westerwalde en het Rothaargebergte en bezit

in zijn bergachtigen bodem een grooten rijkdom van ijzererts, dat er in 22 hoogovens wordt uitgesmolten.

Siegenboek (Matthijs), een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam den 28sten Juni 1774, werd opgeleid tot Doopsgezind predikant en vervaardigde reeds vroeg Latijnsche en Nederlandsche gedichten. In het voorjaar van 1796 werd hij predikant te Dookum en noggeen tweejaar later hoogleeraar in de Nederlandsche taal en letterkunde te Leiden. Onder het Bewind der Bataafsche Republiek werd hem de vervaardiging opgedragen van eene „Verhandeling over de Nederlandsche spelling”, waarop het besluit volgde, dat zijne spelregels totrichtsnoer souden dienen voor alle stukken en leerboeken, die van den Staat uitgingen. In 1815 werd hij schoolopziener en bekleedde deze betrekking gedurende 35 jaren. Met *J. W. te Water* schonk hij nieuwen bloei aan de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Schoon hij sedert 1844 den titel droeg van rustend hoogleeraar, vierde hij in 1847 zijn vijf-tigjarig professoraat, en hij overleed den 28sten November 1854. Sedert 1808 was hij lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, — voorts was hij lid van de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, van het provinciaal Utrechtsch Genootschap enz., terwijl de Leidsche Maatschappij den 17verigen geleerde, die er van 1822 tot 1847 het voorzitterschap bekleedde, tot eerlid benoemde. Ook was hij lid van onderscheidene buitenlandsche geleerde genootschappen en ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „Proeve van Nederlandsche welsprekendheid (1799 en 1809, 2 stukken)”, — „Verhandeling over den invloed der welluidendheid en gemakkelijkheid van uitspraak in de spelling (bekroond door de Bataafsche Maatschappij, 1804)”, — „Woordenboek voor de Nederduitsche spelling (1805)”, — „Proeven van Nederlandsche dichtkunde uit de XVIIde eeuw (1806)”, — „Historisch tafereel van Leidens ramp enz. (1808)”, — „Syntaxis der Nederlandsche taal (1810)”, — „Euterpe (met *Kantelaar*, 1810—1811, 2 dln)”, — „Museum of verzameling van stukken ter bevordering van fraaie kunsten en wetenschappen (1811—1817, 4 dln)”, — „Nederduitsche spraakkunst (1814)”, — „Over de verdiensten van Hugo de Groot als schrijver der Nederlandsche geschiedenis (1818)”, — „Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde (1826)”, — „Taalkundige bedenkingen (1827)”, — „Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool (1859—1862, 2 dln)”, — „Geschiedenis der burgerwapening in Nederland (1831)”, — „Het bestuur van Jan de Witt, beschouwd uit het oogpunt der ministerieele verantwoordelijkheid (1832)”, — „Aanteekeningen op Jacob van Maerlants Verkeerde Martijn (1834)”, — „Jacob van Maerlants Wapen Martijn, met eene inleiding en aanteekeningen (1834)”, — „Redevoeringen en verhandelingen (1836)”, — „Schets eener geschiedenis van den Oud-Nederlandschen Staat van Filips van Bourgondiën tot den jare 1795 (1839)”, — „Vervolg op de Wapen Martijn van Maerlant (1841)”, — „Gemengde bedenkingen rakende de Nederduitsche taalkunde (1845)”, — „Over de vor-

deringen der Nederlandsche letterkunde in de laatste 50 jaren (1848)”, — en „Verlag van de verhooren, door Johan van Oldenbarneveld ondergaan (1849)”, — voorts leverde hij een groot aantal brochures, gedichten, opstellen in tijdschriften enz. — Zijn eenige zoon, *Daniël Tibool Siegenboek*, geboren te Leiden den 26sten Februari 1806, studeerde aldaar in de rechten, zag als student zijne académische prijsverhandeling over het geding tusschen *Dembethenes* en *Aeschinus* met goud bekroond, werd na zijne promotie advocaat te Leiden, schreef belangrijke opstellen in rechtsgeleerde tijdschriften, werd in 1858 burgemeester van Leiden en overleed aldaar den 11den Januari 1866.

Siegfried, in het oud-Hoogduitsch *Sigifrid* en in het Noordsch *Sigurd*, de beroemdste held der Germaansche sage, was een zoon van *Sigmund* uit het geslacht der *Wälungen* (Völ-sungar), die van *Odin* afstamden. Hij had schitterende oogen en eene verbazende lichaamskracht en werd door den wijzen, kunstlievenden dwerg *Regino* (Raadgevend) opgevoed. Deze bezorgde hem een paard en smeedde voor hem een zwaard, waarmede hij een aanbeeld kon kloven. Zoo trok hij uit om den schat der Nibelungen (lieden van het land der nevelen, van de onderwereld) te veroveren, welke door den draak *Fafair* werd bewaakt. Hij doodde dien en erlangde alzoo den eernaam *Fafairbani* (Draakdooder), — voorts ook *Regino*, die zelf zich van den schat zocht meester te maken. Het door hem opgeslorpte bloed van den draak vermeederde zijne kracht en beveiligde zijn lichaam tegen wonden, en het goud schonk hem een onmetelijken rijkdom. Tevens verkreeg hij eene onzichtbaar-makende kap en het zwaard Balmung. Men zie voorts onder het artikel *Nibelungenlied*.

Siegfried (Karl), een Protestantisch godgeleerde, geboren te Magdeburg den 22sten Januari 1830, studeerde te Halle en te Bonn, werd als leeraar geplaatst aan gymnasia te Guben, Magdeburg en Schulpforta en zag zich in 1875 benoemd tot professor te Jena. Van zijne geschriften noemen wij: „Philo von Alexandria als Ausleger des Alten Testaments (1875)”, — en „Lehrbuch der neuhebräischen Sprache und Litteratur (met *Strack*, 1885)”.

Siegmund of *Sigismund*. Onder dezen naam vermelden wij:

Een Roomsche Keizer. Deze, de tweede zoon van Keizer *Karel IV* en *Elisabeth van Pommeren* en geboren den 14den Februari 1268, verkreeg in 1376 de mark Brandenburg. Zijne verloving (1382) met *Maria*, erfdochter van *Lodewijk de Grooten* van Hongarije en Polen, bezorgde hem de Kroon van Hongarije, terwijl de Polen hem na den dood van *Lodewijk* (1382) niet als koning wilden erkennen. *Elisabeth*, de weduwe van *Lodewijk*, vertraagde tevens het huwelijk; eerst in 1385, toen *Karel van Durazzo* zich van Hongarije wilde meester maken, deed zij het voltrekken, om zich van den bijstand te verzekeren van *Siegmund*, die nu de Marken verpandde om hulpstroepen uit te rusten. Nadat *Karel* (1386) en *Elisabeth* (1387) waren vermoord, zag *Siegmund* zich als koning erkend en gekroond. Na het kinderloos overlijden van *Maria* (1395) had hij, wegens zijn hartstochtelijk en eigenzinnig

karakter door velen gehaat, met oproerige bewegingen te kampen, welke hij door bloedige maatregelen poogde te dempen, terwijl hij zelf door de aanzienlijken des lands eenigzins in verzekerde bewaring gehouden werd. In 1396 toog hij aan het hoofd van een kruisleger tegen de Turken te velde, maar leed bij Nicópolis (28 September) de nederlaag en werd zelf ter nauwernood gered. In 1402—1404 was hij Rijksbestuurder in Bohemen in plaats van zijn broeder *Wenzel*. Daarop wijdde hij zich geheel en al aan het koninkrijk Hongarije, gaf aan het volk eene nieuwe constitutie, handhaafde de rust in het binnenland, veroverde Boenië en Dalmatië en onderwierp Servië aan de souvereiniteit van Hongarije. Na den dood van Keizer *Esprecht van de Pfalz* (1410) dong hij door middel van den Burchtgraaf *van Nürnberg* naar de Keizerskroon. Zijne mededinger was *Jobst van Moravië*. Zij verwierven beiden hetzelfde getal stemmen, doch toen *Jobst* kort daarna stierf, had op den 21sten Juli 1411 eene nieuwe verkiezing plaats, welke te zijnen voordeele uitviel. Daar hij als koning van Hongarije in 1411—1413 oorlog voerde tegen de Venetianen, verscheen hij eerst in 1414 in Duitschland en werd den 8ten November te Aken gekroond. Om de kerkelijke twisten uit den weg te ruimen, verordende hij het Concilie te Constanz, waar hij als het wereldlijk hoofd der Christenheid vooral in het begin eene belangrijke rol vervulde. Hij drong aan op de inhechtenisneming van Paus *Johannes XXIII* en na de vlucht van dezen op diens afzetting, vernederde *Frederik van Oostenrijk*, den bondgenoot van den Heiligen Stoel, en ondersteunde de hervormingsgezinde pogingen der meerderheid van het Concilie. Intusschen bracht hij aan de plannen tot vereeniging en hervorming der Kerk den edelen *Johannes Huss* (zie aldaar) ten offer, aan wien hij vrijgeleide had toegezegd. Op den tevens vergaderden Rijksdag (1415) verleende hij het keurvorstendom Brandenburg aan den Burchtgraaf *Friedrich van Nürnberg*, die het reeds tot 1411 als stadhouder had bestuurd. Om de Spaansche Vorsten over te halen, hun zegel te hechten aan het Concilie en den vrede tot stand te brengen tusschen Frankrijk en Engeland, ondernam hij in 1415—1417 eene langdurige reis naar het zuiden van Frankrijk, Bourgondië en Engeland, waarop hij enkel eerstgemeld doel bereikte, maar door ellendig geldgebrek de Keizerlijke waardigheid door het slijk sleurde, terwijl in zijne afwezigheid de Pauselijke partij op het Concilie zoozeer de overhand verkreeg, dat hij na zijn terugkeer de verkiezing van een nieuwen Paus nog vóór het hervormen der Kerk niet beletten kon. Ook de door hem beoogde hervorming van het Rijkbestuur leed schipbreuk. De opstand der Hussieten na den dood van *Wenzel* wikkeld hem in een langen, rampspoedigen oorlog. In 1423 beleende hij *Fraderik de Strijdbare* van Meissen met Keur-Saksen. Gedurende den Hussietenoorlog trok hij in 1431 naar Italië en werd er in dat jaar te Milaan met de Kroon van Lombardije en in 1433 te Rome met de Keizerskroon versierd. Daarop bracht hij tusschen den Paus en het Concilie van Basel een kortstondigen vrede tot stand en werd in 1436 erkend als koning van Bohemen. Nadat

hij nogmaals vruchteloze pogingen had aangewend tot hervorming des Rijks, overleed hij te Znaïm den 9den December 1437. Hij had een aangenaam en indrukwekkend voorkomen, sprak een zestal talen zeer vloeiend, onderscheidde zich door welwillendheid en milddadigheid, maar tevens door gemis van volharding, en verkeerde steeds in geldverlegenheid, terwijl hij alle middelen aangreep, om zijne beroofde schatkist te vullen. Met hem nam het Huis der *Luxemburgers* een einde.

Eenige Koningen der Polen, namelijk:

Siegmund I de Oude of de Grooten, uit het Huis der *Jagellonen*. Hij was de jongste zoon van *Casimir IV*, werd geboren in 1466 en zag zich door keuse geroepen tot opvolger van zijn broeder *Alexander* (1506) op den troon van Polen en Lithauen. Hij looste vele verpande koninklijke bezittingen en inkomsten weder in, voerde tegen de Russen, die in 1506 een inval deden in Polen, een voorspoedigen oorlog, versloeg de Walachen, die in opstand waren gekomen, alsook de Tartaren en in 1514 wederom de Russen bij Bereasow, maar verloor in 1519 een slag tegen de Tartaren. Dientengevolge drongen de Russen op nieuw in het land, en de grootmeester der Duitche Orde, *Albrecht van Saksen*, weigerde als leeman hulde te doen en keerde de gelijke de wapens tegen de Polen. De strijd werd met afwisselenden voorspoed gevoerd, totdat *Albrecht* bij het Verdrag van Krakau (8 April 1525) Oost-Pruisen als een aan de Kroon van Polen leenplichtig hertogdom voor zijne mannelijke nakomelingen ontving. Met de Russen sloot hij een wapenstilstand, en door een verbod met de Porte bracht hij de Tartaren tot rust. Nadat Polen in 1525 door het uitsterven van den stam der Piasten in Masovië aanmerkelijk was vergroet, werd in 1583 de oorlog met Rusland vernieuwd en in 1584 bij Starodoep eene glansrijke overwinning behaald. Hij heeft veel gedaan tot bevordering van landbouw, nijverheid en wetenschap, en overleed den 1sten April 1548.

Siegmund II August, zie onder *August*.

Siegmund III, koning van Polen en Zweden, een zoon van *Johan III*, koning van Zweden en van de Poolse Prinses *Catharina*, eene zuster van *Siegmund II*. Hij werd geboren den 20sten Juni 1566 in de gevangenis te Gripsholm, in de R. Katholieke leer opgevoed en na den dood van *Stéphanus Báthori* door den invloed der *Zamoyaki's* tot koning van Polen gekozen (19 Augustus 1587) en te Krakau gekroond (27 December). Hij gaf aanstonds ontlag aan de raadslieden der Kroon, beperkte de macht van den veldheer *Zamoyaki*, maakte geen gebruik van de op Rusland behaalde voordeelen en sloot met deze mogendheid een elfjarigen wapenstilstand. Zonder zich om zijn eed te bekreunen, vervolgde hij de Protestanten en verwoeste hunne kerken. Na den dood zijns vaders (19 October 1592) erfde hij den Zweedschen troon en aanvaardde dien den 19den Februari 1594. Na zijn terugkeer in Polen beijverde hij zich, Duitche zeden en gewoonten bij zijn Hof in te voeren en maakte zich daardoor gehaat bij de Polen, terwijl in Zweden zijn stadhouder, *Karel van Södermanland*, zich koninklijke rechten aanmatigde. Daarna trok hij in 1598 met

een Poolsch leger nogmaals naar Zweden, om hem van zijne waardigheid te ontzetten, maar werd geslagen en moest onverrichter zake terugkeeren, waarna hij door de Zweden afgezet en *Karel* in 1604 tot koning gekozen werd. In Polen dreef hij intusschen zijne despotieke maatregelen door, zoodat er in 1606 een geweldig oproer ontstond. De veldheer *Chodkiewicz* waakte echter met goed gevolg voor de veiligheid der Kroon. In 1609 geraakte *Siegmund* wegens het ondersteunen van twee valsche *Demetriussen* in oorlog tegen Rusland; hij voerde dezen met goed gevolg, zonder echter zijn doel, Rusland en Polen onder zijne heerschappij te vereenigen, te bereiken. Om met Zweden een wapenstilstand te sluiten, erkende hij zijn neef *Gustaaf Adolf* als Koning van dat Rijk; inmiddels verloor hij in een volgenden oorlog tegen Zweden onderscheidene gewesten, zooals Samogitië, Koerland en Poolsch Pruisen, waarna het beleid van *Richelieu* in 1629 een zevenjarigen wapenstilstand deed tot stand komen, die voor Zweden zeer voordeelig was. *Siegmund* overleed den 30sten April 1632 te Warschau, waarna hij zijn zetel verplaatst had, en werd opgevolgd door zijn zoon *Wladislaus IV.*

Siemens. Onder dezen naam vermelden wij:

Werner Siemens, een verdienstelijk natuurkundige, geboren den 13den December 1816 te Lenthé bij Hannover. Hij trad in 1834 in dienst bij de Pruisische artillerie, bezocht in 1835 de artillerie- en genieschool te Berlijn en werd in 1838 artillerie-officier. Met grooten ijver had hij zich toegelegd op de wis- en natuurkundige wetenschap, ontving in 1841 octrooi voor galvanische verzilvering en vergulding en vervaardigde een differentiaalregulator. In 1844 werd hij geplaatst bij het constructiemagazijn te Berlijn; hij bestudeerde met ijver de electromagnetische telegraphie en behoorde in 1847 in Pruisen tot de Commissie, benoemd tot invoering van den electrischen telegraaf. In 1848 vertrok hij naar Sleeswijk-Holstein en plaatste in de haven te Kiel de eerste onderzeesche mijnen, welke door een electrischen geleidingsdraad konden ontstoken worden. Als kommandant van de vesting Friedrichsroth deed hij de batterijen verrijzen ter bescherming van de haven van Eckernförde, en in den winter van 1848 op 1849 legde hij op last der Regeering de onderaardsche telegraafdraden van Berlijn naar Frankfort en Aken, maar nam vervolgens zijn ontslag uit den dienst en stichtte met *Halske* te Berlijn eene inrichting voor den aanleg van seindraden. Die inrichting veranderde langzamerhand in eene groote fabriek, waarin belangrijke ontdekkingen werden gedaan en groote verbeteringen tot stand gebracht, vooral met betrekking tot het waarnemen van gebreken in de draden en het verhelpen daarvan. Voorts deed *Siemens* belangrijke onderzoekingen over het electrisch licht, vervaardigde toestellen om het voort te brengen en leverde door middel van selenium een nieuwen photometer. In zijne fabriek werden de telegraphische toestellen gemaakt voor Noord-Duitschland (1849 en 1850), alsmede voor Rusland (1853), en hij heeft thans dergelijke fabrieken in Engeland en Rusland onder het beheer van zijne broeders *Wilhelm*

en *Karl Siemens*. Een vierde broeder, *Walter Siemens*, ontgon, te Tiflis met *Werner* en *Karl Siemens* koper- en kobaltmijnen, belaste zich met den aanleg der telegraaflijn van Londen door Noord-Duitschland, Rusland, Perzië en Indië, en overleed als consul van den Noord-Duitschen Bond te Tiflis den 23sten Juni 1868.

Werner werd door de Académie te Berlijn tot doctor in de wijsbegeerte benoemd en ontving in 1874 het lidmaatschap van de Académie van Wetenschappen aldaar. Voorts werd hij in 1885 opgenomen onder de 30 leden van de „Orde pour le mérite”. Zijne talrijke wetenschappelijke verhandelingen en merkwaardige uitvindingen hebben hem een beroemden naam bezorgd.

Wilhelm Siemens, desgelijks een verdienstelijk natuurkundige en broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Lenthé den 4den April 1823, studeerde te Göttingen, werd geplaatst in de machiniefabriek van den Graaf *Stollberg*, begaf zich in 1842 ten behoeve van zijn broeder *Werner* naar Londen en vestigde zich aldaar als civiel ingenieur. In 1858 kwam hij aan het hoofd van de fabriek zijns broeders te Londen en verrijkte de industrie en de wetenschap met vele belangrijke werktuigen. Hij overleed aldaar den 19den November 1883 en aan zijne nagedachtenis werd den 26sten November 1885 een venster in de Westminsterabdij gewijd met de spreuk: „Laborare et orare. Hij schreef: „On a regenerative condenser (1850)”, — „On a regenerative steam engine (1856)”, — „On the conversion of heat into mechanical effect (1853)”, — „On the increase of electrical resistance in conductors with rise of temperature and its application to the measure of ordinary and furnace temperatures (1871)”, — „Eisen- und Stahlindustrie in England”, — en „Der Bathometer (1877)”.

Friedrich Siemens, desgelijks een verdienstelijk technoloog en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Mentzendorf bij Lübeck den 8ten December 1826, bezocht het gymnasium te Lübeck, voer eenigen tijd op zee en begaf zich toen voor zijne verdere vorming naar Berlijn. Weldra werd hij assistent bij zijn broeder *Werner*, stond dezen ter zijde bij den aanleg van mijnen in de haven van Kiel, nam als vrijwilliger deel aan den veldtocht tegen Denemarken en werd in 1848 naar Engeland gezonden om er de telegraaf-toestellen van *Werner* in te voeren. Hij bleef er voorts met *Wilhelm* werkzaam en verkreeg er in 1856 octrooi voor zijn regeneratieoven. Nadat hij eenigen tijd te Stettin was werkzaam geweest, keerde hij in 1859 naar Engeland terug. Na den dood van zijn broeder *Hans* (1867) kwam hij aan het hoofd der door dezen gestichte glaasblazerij te Dresden en deed ook elders dergelijke fabrieken verrijzen, zoodat zij te zamen thans werk verschaffen aan 4000 personen. Daarenboven bracht hij te Dresden, Weenen en Berlijn inrichtingen tot stand tot het leveren van verlichtings- en verwarmings-toestellen van eigene vinding, — voorts technische bureaux enz. Ook heeft hij zijne werkzaamheden in Engeland hervat. In 1883 ontving hij van den Koning van Saksen de Orde van Verdienste der eerste klasse en in 1884 van het Gas Institute in Engeland de

Birminghamedaille voor zijne verhandeling: „On distributing light and heat". Ook met andere geschriften heeft hij de wetenschap verrijkt.

Siemering (Rudolf), een uitstekend Duitsch beeldhouwer, geboren in 1835 te Königsberg, bezocht de Académie aldaar en vervolgens het atelier van *Bläser* te Berlijn. Hij leverde een ontwerp voor een monument ter eere van *Göthe* en voltooide het gedenkteeken ter eere van *Albrecht von Gräfe*, een zitbeeld van Koning *Wilhelm* enz. Zijn meest beroemd kunstgewrocht is het monument ter eere van *Luther*, den 10den November 1883 te Eisleben onthuld. Thans (1886) houdt hij zich bezig met de uitvoering van een overwinningsgedenkteeken voor Leipzig. Vooral echter heeft hij voortreffelijke reliëfs geleverd.

Siemiński (Lucyan), een verdienstelijk Poolsch dichter, geboren in 1809 te Kamienna Góra in Galicië, studeerde te Odessa in de Oostersche talen en nam in 1831 deel aan den vrijheidsoorlog. Tot 1846 vertoefde hij voorts in Frankrijk en in Posen en vestigde zich daarna te Krakau, waar hij een tijdschrift redigeerde en lid werd der Académie van Wetenschappen. Hij leverde een groot aantal oorspronkelijke en vertaalde gedichten, bijdragen in tijdschriften enz. en overleed den 27sten November 1877.

Siëna, eene provincie in het Italiaansche landschap Toscane, telt op bijna 67 □ geogr. mijl ruim 207 000 inwoners (1882), heeft een heuvelachtigen, met vruchtbare dalen versierden bodem, wordt door de Ombrone en hare zijrivieren de Mersa en Orcia besproeid, van den spoorweg van Empoli over Orviëto naar Rome (met een zijtak van Asclano naar Grosseto) doorsneden en is in 2 arrondissementen, Siëna en Montepulciano, verdeeld.

De evenzoo genoemde hoofdstad, aan reeds vermelden spoorweg gelegen, is door oude muren, met eene citadél en 9 poorten, omringd, onregelmatig gebouwd met nauwe, stelde straten, maar zeer merkwaardig voor de geschiedenis der kunst. Men heeft er een prachtigen Dom, een deftig raadhuys in spitsboogstijl, onderscheidene paleizen, deegelijks in spitsboogstijl, en verscheidene gebouwen in den oudsten renaissancestijl. Voorts was er weleer eene roemrijke schilderschool gevestigd, waartoe *Duccio*, *Simone*, *Manni*, *Lorenzetti*, *Sodoma*, *Boccassini* enz. behoorden. Ook leefde er één der vermaardste bouwmeesters van Italië, namelijk *Baldassare Peruzzi*, terwijl *Giacomo della Quercia* en zijne leerlingen er zich aan de beeldhouwkunst wijdten. De Dom werd in de 14de eeuw voltooid en is met zijne rijk versierde westelijke façade een meesterstuk van Italiaanschen spitsboogstijl. Zijne vierkante klokkentoren heeft 6 verdiepingen. De Dom heeft van binnen 3 beuken en eene lengte van 89 bij eene breedte van 24½ Ned. el en is met wit en zwart marmer bekleed. De vloer bestaat uit prachtig marmeren mozaiek van 1869—1830 met tafereelen uit het Oude en Nieuwe Testament. Merkwaardig is er voorts de gebeeldhouwde kansel van *Niccolò Pisano* (1268), — voorts de bronzen tabernakel in het koor, het hoogaltaar, het altaarstuk van *Duccio* (1310), onderscheidene rijk versierde kapellen, de verzameling van

koralsboeken met fraaie miniaturen in eene zaal met fresco's van *Pistoricchio*, alsmede onder het koor de krypt *Sas Gioianni* met eene beroemde doopfont (1428). In het midden van de stad heeft men het marktplein met de Fonte Gaja, een kunstgewrocht van *Giacomo della Quercia*, het deftige Palazzo Publico aan de zuidzijde (uit de 13de en 14de eeuw), de met standbeelden versierde Loggia dei Nobili, het prachtige Palazzo del Governo (Piccolomini) en de marmeren Loggia del Papa. Andere merkwaardige gebouwen zijn er de Confraternità der Heilige Catharina, — de kerk van San Domenico met 5 kapellen, schilderstukken van *Sodoma* en *Salimbeni*, enz., — de kerk van San Cristoforo met eene voortreffelijke „Madonna" van *Pacchia*, — de kerk van San Martino met fraaie schilderijen van *Guido Reni* en *Boccassini*, — de kerk dei Servi di Maria met bewonderenswaardige schilderijen van *Marcovaldo* (1261), enz., — en van de paleizen vermelden wij het Palazzo del Magnifico met keurige bronzen sieraden aan den gevel, — het Palazzo Tolomei (1205), — en de paleizen Saracini, Buon-signori, Piccolomini (thans Nerucci), Pollini, Spanocchi, Gori, Chia (thans Costantini), Francesconi, Bambagini en eindelijk het door *Dante* en *Ariosto* verheerlijkte Fontebranda, eene opene spitsbooggaanderij. Siëna is de zetel van een aartsbisschop, van een prefect, van eene rechtbank, van eene kamer van koophandel enz. Tot de wetenschappelijke instellingen behooren er eene universiteit met eene rechtsgeleerde en geneeskundige faculteit, een koninklijk lyceum, een gymnasium, eene technische school, een seminarium, 3 conservatoria, 2 progymnasia, eene académie voor schoone kunsten, een natuurkundig museum, onderscheidene geleerde genootschappen, eene boekerij met 50 000 deelen en 5000 handschriften, een ziekenhuis, een krankzinnigengeesticht, een vondelingenhuis, een weeshuis enz. en ruim 25 000 inwoners (1881). De voornaamste takken van nijverheid zijn er zijdeweverij, lakenweverij, hoedenmakerij, looierij, ververij en brandewijnstokerij, terwijl er een drukke handel bestaat in wijn en olijvenolie. De omtrek der stad vormt eene afzonderlijke gemeente, Massa di Siëna, met ruim 10 000 inwoners. Siëna droeg ten tijde der Romeinen den naam van Sena Julia en er werd ten tijde van *Augustus* eene kolonie gesticht (Colonia Senensis). Onder de Longobarden was Siëna de zetel van den hoogsten ambtenaar, in de middeleeuwen de hoofdstad van een onafhankelijken, maar door partijschappen geteisterden Staat en de voornaamste der Ghibellijnsche steden in Midden-Italië. In dien tijd telde zij ongeveer 100 000 inwoners. Den 3den September 1260 behaalden de burgers van Siëna eene glanzrijke overwinning op die van Florence bij Montaperti. Doch nadat Siëna door *Cosimo I*, hertog van Florence en later van Toscane, van hare gemeentelijke vrijheid beroofd en in 1567 met Florence vereenigd was, begon zij zoodanig te kwijnen, dat zij nauwelijks 10 000 inwoners binnen hare muren bevatte. Ten zuidoosten van Siëna ligt het klooster Monte Oliveto Maggiore op den boschrijken berg Acorur. Dat gebouw heeft 800 kamers, stalling voor 350 paarden en eene fraaie kerk.

Sienkiewicz (Heinrich), een Poolsch humorist, geboren in 1845, studeerde aan de universiteit te Warschau, vertrok in 1876 naar Noord-Amerika, bepaaldelijk naar Californië, en haarde door zijne „Reisbrieven“, in een tijdschrift te Warschau geplaatst, groot opzien. Zijne novellen en reisverhalen verschenen onder den titel: „Pisma“ in 1880 in 3 deelen. Voorts schreef hij dramatische stukken en letterkundige schetsen. Thans bevindt hij zich weder te Warschau en houdt er zich bezig met letterkundigen arbeid.

Siërra of *saag* is de naam, die aan verschillende bergkammen gegeven wordt. Wij vermelden:

Siërra Leone, een kustgewest in Opper-Guinea (West-Afrika) van Kaap Verga tot aan Kaap Mesurado, met eene evenzoo genoemde Britsche kolonie, aan den mond der Rokellerivier (8°30' NB.) gesticht. Zij verrees in 1787 gedeeltelijk ter bevordering van handelsbelangen, gedeeltelijk ten behoeve van Negera, die aan de slavernij waren ontrukkt. Zij verviel in 1808 aan de Britsche Kroon en bestaat uit het bergachtig, maar vruchtbaar Siërra-Leone, de eilanden Buluma en Sherbro en een in 1862 veroverd kustgewest. Het geheel heeft eene oppervlakte van bijna 30 □ geogr. mijl met 60546 inwoners (1881), meerendeels in vrijheid gestelde Negera. De taal is er eene eigenaardige soort van Engelsch, en voor het onderwijs en den godsdienst hebben er de zendingen zooveel mogelijk gezorgd. Toch valt op den toestand der kolonie, wegens de traagheid der Negera, niet te roemen. Tot de uitvoerartikelen behooren er sesam, gember, goud, huiden, ivoor, palmolie enz., doch deze waren worden meestal uit het binnenland derwaarts gebracht. In 1883 had er de invoer eene waarde van 434000, de uitvoer eene waarde van 442000 pond sterling. De uitgaven der kolonie bedroegen toen 77000, de inkomsten 66000 en de schuld 68000 pond sterling. De hoofdstad, tegelijker tijd de zetel van den Britschen gouverneur, is Freetown met 18000 inwoners.

Siërra Madre, een Noord-Amerikaansch gebergte, dat van de bergvlakte van Anahuac in eene noordwestelijke richting voortschrijdt door het noordelijk gedeelte van Mexico en de hoogvlakte van Chihuahua scheidt van de Staten Sinaloa en Sonora. De hoogvlakte op de grenzen van Mexico en de Vereenigde Staten op 32° N.B. scheidt dat gebergte van eene andere, ten westen van de Rio Bravo del Norte in Nieuw-Mexico gelegene bergketen, die ook wel met den naam van Siërra Madre bestempeld wordt, maar een gedeelte van het Rotagebergte uitmaakt.

Siërra Morena of het **Zwaarte Gebergte**, bij de Ouden **Montes Mariani**, éen der voornaamste gebergten van Spanje. Het strekt van het oosten naar het westen zich uit over de landschappen Nieuw-Castilië, Andalusië en Estremadura, loopt nagenoeg evenwijdig aan de Middellandsche Zee, vormt de waterscheiding tusschen de Guadiana en de Guadalquivir en bereikt er westwaarts de Portugeesche provincie Alemtoje. Deze bergketen is door 14 rivieren in vele stukken gebroken en bestaat uit drie hoofddeelen, een oostelijk, een centraal en een westelijk deel. Het oostelijk ge-

deelte, vooral uit het Rotagebergte van Deppenaperros samengesteld, en het centraal gedeelte met den Caltraveno zijn nauwelijks 1000 Ned. el hoog, en dese laatste verdeelt zich westwaarts in twee ketens, van welke de noordelijke Siërra de los Pedroches en de zuidelijke Siërra de Cordova genaamd wordt; maar in het westelijk gedeelte vindt men toppen ter hoogte van 1600 Ned. el. Hier verrijzen de Siërra de Aracena, de Monte Segura, de Siërra Constantine en de Siërra de Aroche. De westelijke voortzetting, in Portugal voortschrijdend, draagt den naam van Serra d'Abeloeira. De geheele bergketen is op de toppen dor en kaal, aan de hellingen boschrijk en in de dalen moerassig. Sommige gedeelten bevatten veel ertsen, inzonderheid lood, zilver en kwik. Over het centraal gedeelte loopt de fraaie kunstweg van Madrid naar Andalusië, almede de spoorweg van Madrid naar Cordova (door den vermaarden bergpas Puerto del Rey). Over het westelijk gedeelte is een spoorweg gelegd van Almorchon naar Cordova door het dal der Guadiato, almede een heerweg van Zafrá naar Sevilla. Aan de zuidelijke helling van het centraal gedeelte werd in 1767 door den minister *Olavides* eene Duitse kolonie gesticht.

Siërra Nevada of **Sneeuwgebergte**, het hoogste van het Pyreneesche schiereiland. Het vormt het middenbedeelte van het bergterras van Granada en loopt met een flauwen, naar het zuiden geopenden boog door het zuidelijk gedeelte van Spanje, eene oppervlakte bedekkend van 50 □ geogr. mijl. Dit gebergte is overal door diepe, breede dalen omgeven en bestaat uit eene hoofdketen van glimmer en twee groepen van kalk- en dolomietmassa's. De hoofdketen verheft zich het hoogst in het westelijk gedeelte, waar haar smalle kam eene gemiddelde hoogte bereikt van 3090 Ned. el. Hier verrijzen: de Cerro Caballo (3250 Ned. el hoog), de Picacho de Veleta (3416 Ned. el hoog), de Mulhacen (3575 Ned. el hoog), de Alcazaba (3412 Ned. el hoog) en de Cerro de Vacares (3250 Ned. el hoog). Hier zijn diepe dalen met onderscheidene Alpenmeren. De oostelijke helft is veel lager en bereikt in haar hoogste punt, den Pico de Xerez, eene hoogte van slechts 3087 Ned. el. Van de beide groepen der Kalk-Alpen is de noordwestelijke de grootste; deze vormt een woest, steil en sterk gekloofd rotagebergte, dat in den Cerro Grevénque eene hoogte bereikt van 2277 Ned. el. De zuidelijke, door het diepe Pocqueiradal in twee helften gescheiden Kalk-Alpen verheffen zich ter hoogte van slechts 1790 Ned. el. Het gebergte vertakt zich het meest naar het zuiden en vormt hier een groot aantal dalen; het bestaat voor 't overige hoofdzakelijk uit flauw hellende, geweldige ruggen, die aan de zonzijde met een welligen plantengroei zijn bedekt. De voet van het gebergte is beplant met olijf- en oranjeboomen; daarop volgt de wijnstok en nog hooger verbouwt men er graan. De nieuwgrens ligt er aan de noordzijde ter hoogte van 3400 en aan de zuidzijde ter hoogte van 3540 Ned. el. Dit gebergte vormt de waterscheiding tusschen het stroomgebied van de Guadalquivir en dat van de kustrivieren, welke

zich naar de Middellandsche Zee spoeden.

Sierra Nevada de California of de *Californische Sneeuw-Alpen*. Deze vormen het randgebergte van den Noord-Amerikaanschen Staat Californië. Dit gebergte verheft zich ten oosten van het uitgestrekte lengtetal der rivieren Sacramento en San Joaquin en staat aan de beide uiteinden in verband met het Kustgebergte (Coast Range). Het heeft eene lengte van 850 Ned. mijl en zijn hoogste top, de Mount Whitney, verheft zich ter hoogte van 4538 Ned. el. De Central Pacificspoorweg overschrijft dit gebergte langs den Truckee-pas, 2195 Ned. el boven de oppervlakte derzee.

Sieveking (Karl), een verdienstelijk burger der stad Hamburg, aldaar geboren den 1sten November 1787, studeerde te Heidelberg en te Göttingen en vestigde zich in 1812 als privaattoecent in laatstgenoemde academiestad. Zijne aldaar gehouden voordrachten: „Geschichte von Florenz” en „Geschichte der platonischen Akademie zu Florenz” werden vervolgens in het licht gegeven. In Maart 1813 keerde hij naar Hamburg terug en werd er majoor der schutterij, terwijl hij voorts eene zending naar *Bernadotte* op zich nam. Na den val van Hamburg behoorde hij tot het Directorium der Hansesteden, en na den eersten Vrede van Parijs begaf hij zich naar Frankrijks hoofdstad, om de geroofde gelden der bank van Hamburg op te vragen. Toen hij in den aanvang van 1815 naar Berlijn terugkeerde, om zich aan de wetenschap te wijden, werd hij naar zijne geboortestad geroepen, om in het hoofdkwartier van *Wellington* de Hanseatische troepen te vertegenwoordigen. Hij nam daarop deel aan den tweeden intocht der Geallieerden in Parijs. In November 1819 werd hij van wege Hamburg minister-resident te Petersburg en in 1821 syndicus zijner geboortestad, en ging in 1827 naar Rio de Janeiro om er een handelsverdrag te sluiten. Veje jaren was hij afgevaardigde van de Hansesteden naar de Bondsvergadering. In 1841 droeg hij het plan voor van een Duitsch scheepvaartverbond, in verband met een genootschap tot bevordering der landverhuizing, doch de uitvoering van één en ander werd door den grooten brand van Hamburg belet. *Sieveking* stond door zijn ambt in betrekking met de uitstekendste staatslieden van Europa en bezocht verschillende Hoven. Op een door hem afgestaan stuk grond werd in 1833 het Rauhe Haus gesticht. Deze verdienstelijke burger, die tot den bloei en de welvaart van Hamburg niet weinig heeft bijgedragen, overleed op den 30sten Juni 1847.

Sievers (Georg Eduard), een verdienstelijk beoefenaar der Germaansche talen en geboren den 25sten November 1850 te Lipoldsberg in het district Cassel, is sedert 1876 gewoon hoogleeraar aan de universiteit te Jena en bepaalt zich hoofdzakelijk bij de taalkunde en bij het uitgeven van oud-Duitsche teksten. Hij leverde: „*Tatian, Lateinisch und altdentsch herausgegeben* (1872)”, — „*Die Murbacher Hymnen* (1874)”, — „*Paradigmen zur deutschen Grammatik* (1874)”, — „*Der Heliand und die angelsächsische Genesis* (1875)”, — „*Grundsätze der Lautphysiologie* (1876; 2de druk, 1881)”, — „*Zur Accent- und Lautlehre der germanischen Spra-*

chen (1878)”, — eene uitgave van den „*Heliand* (1878)”, — „*Beiträge zur Skaldenmetrik* (1878—1879)”, — en „*Angelsächsische Grammatik* (2de druk, 1886)”. Ook geeft hij met *Elias Steinmeyer* „*Althochdeutsche Glossen* (1879—1882, 2 dln)” in het licht en bewerkte nog: „*Proben einer metrischen Herstellung der Eddalieder* (1885)”, — en „*Tübinger Bruchstücke der ältern Frostthingalög* (1886)”.

Sieyès (Emanuel Joseph), een verdienstelijk staatsman uit den tijd der Fransche Revolutie en geboren te Fréjus den 8den Mei 1748, ontving zijne opleiding aan het seminarium van St. Sulpice, werd kanunnik in Bretagne, voorts vicaris-generaal van den bisschop van Chartres en daarna lid der *Chambre Supérieure* van den Franschen clerus en woonde als afgevaardigde van den geestelijken stand in 1784 de vergadering der Provinciale Staten te Orléans bij. Hij gaf wijdverspreide brochures in het licht, zooals: „*Essai sur les privilèges*”, — „*Qu'est ce que le tiers-état?*” enz., die een grooten invloed hadden op het volk. Hij werd door Parijs afgevaardigd naar de Nationale Vergadering en was er zeer gezien, hoewel hij zich als redenaar niet door groote gaven onderscheidde. Hij ijverde voor eene vereeniging der drie standen en droeg den vermaarden eed voor, door alle afgevaardigden op één na den 20sten Juni 1789 gezworen, dat zij niet zouden uiteengaan voordat Frankrijk eene constitutie bezat. Zijn geschrift: „*Reconnaissance et exposition des droits de l'homme et du citoyen* (1789)” was de voorlooper van de verklaring der rechten van den mensch. Ook was hij onvermoeid werkzaam voor eene hervorming van de rechtspraak en van het bestuur, alsmede voor de verdeeling van Frankrijk in departementen. Het aanbod, om constitutioneel bisschop van Parijs te worden, wees hij van de hand. Hij werd gekozen tot lid der Nationale Conventie en stemde vóór den dood des Konings. Gedurende de dagen van het Schrikbewind bleef hij lijdelijk, doch weigerde mede te werken tot de constitutie van het jaar III en werd evenmin lid van het Directoire. Daarentegen nam hij zitting in den Raad van Vijfhonderd. De abbé *Poullé* poogde hem door sluipmoord om te brengen, maar *Sieyès* werd slechts gewond aan de hand en aan de borst. In 1798 vertrok hij als gevolmachtigd minister naar Berlijn en onderscheide er zich door zijne diplomatieke bekwaamheid. Na zijn terugkeer (1799) werd hij lid van het Directoire, onderstaande *Bonaparte* bij den staatsstreek van 18 Brumaire en ontwierp daarop de nieuwe grondwet. Met *Napoleon* en *Roger Ducos* werd hij nu tot het consulschap geroepen, maar legde weldra zijn ambt neder. Voorts werd hij door den Eersten Consul tot lid van den Senaat benoemd en ontving later van *Napoleon I* het voordeelige staatsdomein Croisne. Wijders erlangde hij den titel van graaf en was gedurende korten tijd voorzitter van den Senaat. Daar hij gedurende de Honderd Dagen lid werd van de Kamer der Pairs, zag hij zich na de Restauratie als koningsmoorder verbannen. Nu begaf hij zich naar Brussel en keerde eerst na de revolutie van 1830 naar Parijs terug, waar hij lid der Académie werd

en den 20sten Juni 1836 overleed.

Sigaren, afgeleid van het Spaansche woord *cigarro*, is de naam van eene door een dekblad omgeven massa tabak in ronden, langwerpigen vorm, welke vooral in onzen tijd algemeen gerookt worden. De tabaksoorten, die tot het maken van sigaren gebekigd worden, komen uit de Spaansche koloniën (Havana, Cuba, Domingo, Portorico en Manilla), uit Noord Amerika (Connecticut, Seadleaf, Maryland, Virginia, Georgia, Florida, Carolina, Louisiana en Kentucky), uit Zuid-Amerika (Brazilië, Nieuw-Granada, Carmen en Ambalema) en uit Europa (Nederland, Hongarije en de Pfalz). In ons Vaderland wordt daartoe vooral in de provinciën Utrecht en Gelderland veel tabak verbouwd. De gaafste en fraaiste bladeren dienen tot *dekblad*, terwijl het *vulsel* en het *wikkelblad* gewoonlijk uit geringere soorten, uit afval van dekbladen enz. bestaan. De gesorteerde tabak wordt in vochtige kelders uitgespreid of met water besproeid, waarna men de voornaamste bladnerven verwijderd en de tot dekbladen bestemde tabakbladen glad op elkander stapelt en onder de pers brengt. De tot vulsel bestemde tabak wordt gedroogd. Bij het vervaardigen van sigaren neemt de omwikkelaar zooveel vulsel in de linker hand als hij voor eene sigaar noodig heeft en wikkelt dit in een stuk van een blad, waarna hij deze massa met de hand over de tafel rolt, om daaraan eenige vastheid te geven. Eindelijk rolt de sigarenmaker er het dekblad omheen, waarna de punt zorgvuldig dichtgedraaid en met eene kleefstof vastgehecht wordt. Men heeft meerimalen pogingen aangewend, om sigaren door middel van machines te vervaardigen, maar tot nu toe kon zulks alleen voor middelmatige soorten geschieden. Het omwikkelen kan door werktuigen zeer goed worden volbracht. Zijn de sigaren gereed, dan worden zij gedroogd, gesorteerd en ingepakt. Zij winnen aanmerkelijk in deugd, wanneer zij geruimen tijd op eene droge plaats bewaard worden. De gele vlekken op de Havanasigaren ontstaan, naar men zegt, door dauwdroppels, die in den zonneshijn als brandglazen werken, maar zij worden ook wel kunstmatig voortgebracht door de sigaren met salpetersuur te besproeien. *Sigaretten* (cigarettas) bestaan uit zeer fijn gesneden tabak, dat in ongelijmd, zeer dun papier gewikkeld wordt.

Onder de talrijke soorten bekleeden de Havanasigaren de eerste plaats. Zij worden van eene voortreffelijke grondstof met veel zorg vervaardigd. Men is in Europa niet in staat, van de derwaarts overgebrachte Havanasigaren zoo goede sigaren te maken als uit Havana worden geleverd. Men schrijft dit toe aan verschillende oorzaken, bijv. daaraan, dat de beste soorten van Havanasigaren niet worden uitgevoerd, — dat de uitgevoerde tabak gedurende de zeereis eene nadeelige gisting ondergaat, — dat aan het vervaardigen van sigaren in Europa minder zorg wordt besteed enz. Tot de beste soorten van Havanasigaren rekent men thans de *Begalia imperiales*, de *Casadores*, de *Caballeros imperiales*, de *Panatelas imperiales*, de *Trabucos*, de *Londres*, de *Millares communes* en de *Vegueros*. Door verwerking van Havanasigaren of Havanasigaren met

andere tabak verkrijgt men talrijke soorten, van welke *Silva*, *Ugues*, *Upmann*, *Cabanuss*, *Dos Amigos* enz. algemeen bekend zijn. Al die namen zijn aan plantages, firma's of fabrieken ontleend. Het is bekend, dat Havanasigaren in onderscheidene soorten worden nagemaakt, — ja, dat men er vervaardigt van Pfalzer tabak met Betuwsch dekblad, welke na het ontvangen van eene Liebigsaus voor keurig en geurig doorgaan. — De manillasigaren hebben geen spiraalvormig, maar een overlangs ingeslagen dekblad. Groote sigarenfabrieken heeft men in alle landen van Europa; vermaard zijn die van Sevilla, Hamburg, Bremen en Berlijn, en ook in ons Vaderland worden er in grooten getale gevonden. De gewoonte tabaksbladen ineen te rollen en in dien vorm te rooken, bestond reeds bij de inboorlingen van Amerika tijdens de ontdekking van dit werelddeel. Zij werd door de Spanjaarden naar Europa overgebracht en in den aanvang der 18de eeuw door de Franche legerbenden ook in Duitschland verspreid. Eerst later evenwel werd zij meer algemeen, toen de tabakakerver *Schlottmann* in 1788 te Hamburg eene sigarenfabriek oprichtte. De sigaren vormen thans een hoogst gewichtig handelsartikel en zijn als voorwerp van weelde in alle naburige Rijken zwaar belast, 't geen men in ons Vaderland tot dusver, met het oog op de inheemsche tabaksteelt, niet doelmatig schijnt te achten.

Siffié (Alexander François), een Nederlandsch dichter, geboren te Middelburg den 11den Mei 1801, studeerde te Leiden en vestigde zich in 1825 als advocaat in zijne geboortestad, waar hij drie jaar later notaris werd. In 1848 werd hij mede-oprichter, daarna hoofdredacteur van de *Zeeuwache Courant*, en overleed den 7den October 1872. Hij schreef voor het tooneel: „Albrecht Beyling (1811)”, — „Filips van Egmond of het verijdeld verraad (1832)”, — „Godefried en Gisla (1833)”, — „Antigoné (1836; 2de druk, 1861)”, — voorts leverde hij: „Gedichten (1825)”, — „Over de taalstelsels van Siegenbeek en Bilderdyk (1827)”, — „Over den oorsprong der wetten van het rijk (1828)”, welke beide laatste werken werden bekroond, — „Nieuwe gedichten (1864, 2 dln)”, — „Verhandeling over den oorsprong en de grenzen van het wettig gezag in den Staat (1852)”, — „Java's ramp (1861)”, — „Herfstbloemen, nieuwste gedichten (1861)”, enz., — benevens talrijke bijdragen in tijdschriften en jaarboekjes.

Sigebertus Gemblacensis of *Sigebert van Gembloux*, alzoo geheeten naar de stad van dien naam in de Belgische provincie Namen, werd geboren omstreeks het jaar 1080 en overleed te Metz als directeur eener kloosterschool den 7den October 1112. Hij was beroemd wegens zijne groote geleerdheid, en zijn „Chronicon”, een vervolg op de kroniek van *Eusebius* en loopende van 881 tot 1112, wordt voor éene van de beste bronnen der Belgische geschiedenis gehouden. Dat werk is door *Pistorius* opgenomen in de „*Scriptores rerum Germanicarum*”. Ook leverde *Sigebertus* een boek: „*De scriptoribus ecclesiasticis*”, hetwelk door *Suffridus Petri* is uitgegeven in zijn geschrift: „*De illustribus ecclesiasticis scriptoribus (1680)*”, alsmede door *Miraeus* in

zijne „Bibliotheca ecclesiastica (1689)” en door *Fabricius* in zijne „Bibliotheca ecclesiastica (1718)”.

Sigel (Franz), een Noord-Amerikaansch generaal, geboren den 18den November 1824 te Sinsheim in Baden, bezocht de militaire school te Karlsruhe en streed in 1844 als luitenant in dienst bij de infanterie in Baden, maar nam in 1847 zijn ontslag, om zich in Heidelberg aan de studie der rechtsgeleerdheid te wijden. Hij nam deel aan de revolutie van 1848 en werd bij de vernieuwde beweging in Baden den 18den Mei 1849 door het Voorloopig Bewind tot minister van Oorlog en tot bevelhebber van het leger der opetandingen benoemd. Na zijne nederlaag (30 Mei) bij Landenbach zag hij zich van het opperbevel ontszet, diende onder *Mieroslawski*, voerde bij Waghäusel bevel over den rechter, bij Sinsheim, Durlach en Steinmauern over den linker vleugel en bestuurde na het aftreden van *Mieroslawski* den aftocht naar Zwitserland. In 1851 vertrok hij naar New York, waar hij zich eerst met den handel bezig hield, en daarna als leeraar naar St. Louis. Bij het uitbarsten van den oorlog tuschen de zuidelijke en noorde'jke Staten in 1861 bracht hij ten behoeve van laatstgenoemden een korps vrijwilligers bijeen, werd door dezen tot kolonel benoemd en streed met hen onder generaal *Lyon* in Missouri. Nadat laatstgenoemde den 18den Augustus bij Wilsons Creek geneusveld was, werd *Sigel* zijn opvolger. Van 6—9 Maart 1862 streed hij dapper als brigadecommandant bij Pea-Ridge in Arkansas, werd bevorderd tot generaal-majoor en erlangde tegen het einde van Juni het kommando over het tweede armeekorps van het Virginialeger onder *Pope*, waarvan hij de voorhoede in het Shenandoahdal aanvoerde. Den 15den Mei 1865 leed hij hier bij New Market eene nederlaag en werd door generaal *Hunter* vervangen. Kort daarna nam hij zijn ontslag en begaf zich naar Baltimore, waar hij mede-eigenaar en hoofdredacteur werd van den „Baltimore-Wecker”. Hij liet echter in 1866 deze betrekking varen, vestigde zich in 1867 weder te New York, vervolgens te St. Louis en overleed aldaar den 15den Maart 1884.

Sigéum, het noordwestelijk voorgebergte van het landschap Troas, verheft zich aan den ingang van de Hellespont, ter plaatse waar zich thans het fort Roemkalé verheft. Ten zuiden van dit laatste lag de stad Sigéum, met eene haven, doch zij werd kort na den val van het Persische Rijk verwoest. In hare nabijheid verrees de grafheuvel van *Achilles*.

Sigillaria of *zegelboom* is de naam van een voorwereldijk plantengeslacht, dat in onderscheidene groepen wordt verdeeld. *Brogniart* brengt het onder de klasse der *Lycopodiaceën*. Het onderscheidt zich door een gewoonlijk onverdeelde stam, die wel eens 18 Ned. el hoog wordt en eene middellijn heeft van 1 Ned. el. Die stam is bedekt met op zegelafdrucken gelijkende lidteekens van afgevallen bladeren. De toppen waren voorts dicht bezet met stijve, naaldvormige bladeren. Ook heeft men aarvormige vruchten gevonden. Men kent van dit geslacht omstreeks 60 soorten, welke in de steenkolenvorming voorkomen. De afgevallen worteltakken van *Sigillaria* heeft men

te voren als afzonderlijke planten beschouwd en *Stigmaria* genoemd.

Sigmund, zie *Sigmund*.

Sigmaringen, een stadje met ruim 4000 inwoners (1885), is merkwaardig als de hoofdstad van het voormalig vorstendom Hohenzollern Sigmaringen (zie onder *Hohenzollern*). Het ligt aan de Donau, is de zetel der Pruisische Regeering voor de Hohenzollernsche landen en bezit een schilderachtig gelegen slot met eene merkwaardige kunstverzameling, een paleis, een museum voor kunst en wetenschap, een schouwburg, een krankzinnigengesticht enz., en is door twee takken met den spoorweg Ulm Radolfzell verbonden. In de nabijheid van het stadje vindt men het jachtslot *Josephslust*.

Sigmund, ridder van *Honor* (Karl), een verdienstelijk geneeskundige, geboren den 27sten Augustus 1830 te Schäßburg in Hoegarije, promoveerde in 1837 aan de universiteit te Pest in de geneeskunde, werd in 1842 eerstaanwezend chirurg in het algemeen ziekenhuis te Weenen, in 1849 professor aan de hoogeschool aldaar en volbracht in laatstgenoemd jaar op last der Regeering eene reis naar het Oosten, om een onderzoek in te stellen aangaande de pest en de quarantaine. In 1867 werd hij in den Oostenrijkschen adelstand en in 1870 in den ridderstand opgenomen en ontving in 1880 een eervol emeritaat. Hij heeft zich door zijne geneeskundige lessen en door zijn onderzoek omtrent de syphili, zeer verdienstelijk gemaakt. Van zijne geschriften vermelden wij: „Stillehe klimatische Kurorte (3de druk, 1874)”, — „Rezeptformulare aus der Wiener Universitäts-Klinik für Syphilitische kranke (5de druk, 1876)”, — „Die Einreibungs-kur mit grauer Quecksilberalbe (5de druk, 1878)”, — „Die Wiener Klinik für Syphillis (1878)”, — en „Vorlesungen über neuere Behandlungsweisen der Syphillis (2de druk, 1880)”.

Signaai, zie *Scia*.

Signorelli (Luca), een beroemd Italiaansch schilder, geboren te Cortona waarschijnlijk in 1441, oefende zich onder de leiding van *Pietro degli Franceschi* te Arezzo, begaf zich in 1478 naar Citta di Castello, vervolgens naar Florence en toen naar Loreto. Kort daarna bevond hij zich te Rome, waar hij de „Sixtina de groote fresco's uit de geschiedenis van *Mozes* schilderde. Eenige jaren later vestigde hij zich voor goed te Cortona, sulks afwisselend door een tijdelijk vertoef te Città, te Volterra en te Siëna. In het klooster van Mont' Oliveto in laatstgenoemde stad schilderde hij een cyclus van fresco's uit de legende van den Heiligen *Benedictus*. Van Siëna begaf hij zich naar Florence, waar hij de „School van Pan (thans in het museum te Berlijn)” voor *Lorenzo de' Medici* schilderde. In 1499 was hij te Orviëto en versierde er de kapel della Madonna in den Dom met de beroemde muurschilderijen, het „Laatste Oordeel” voorstellend. Later hield hij weder te Florence en te Rome tijdelijk zijn verblijf en overleed te Cortona in 1523. Behalve in Italië vindt men kunstgewrochten van zijne hand te Berlijn, Dresden, Parijs, Londen enz. Men vindt bij hem meer grootscheit van conceptie dan sijnheid van gevoel, en als uitstekend schilder

van het naakt was hij een voorlooper van *Michèle Angelo*.

Sigurdson (Ján), een IJslandsch geleerde en staatsman, geboren den 17den Juni 1811 te Rafnseyri in het noordwestelijk gedeelte van IJsland, werd eerst commies in een Deensch handelsbuis, daarna secretaris van den geleerden bisschop *Steingamur Jonsson* en bezocht in 1833 de universiteit te Kopenhagen. In 1835 zag hij zich geplaatst aan de Arnsmagnæsbibliotheek en werd in 1840 benoemd tot secretaris en in 1851 tot president van het IJslandsch letterkundig genootschap Bokmentafjelag. Hij verwierf eene grondige kennis van de geschiedenis van IJsland en bezorgde de uitgave van onderscheidene werken van genoemd genootschap. Behalve verhandelingen in Skandinavische tidschriften leverde hij een „Diplomatarium islandicum” en eene levensbeschrijving van *Franklin*. Sedert 1840 trad hij op als een verdediger van het recht der IJslanders op zelfregering en op herstel van zijne aloude Wetgevende Vergadering, het Althing, en toen de Deensche Regering in 1845 een Althing met beraadslagende bevoegdheid instelde, werd hij tot lid en vervolgens tot voorzitter van dit lichaam gekozen. Toch wenschte hij aan zijn vaderland eene volkomen onafhankelijkheid te bezorgen, riep in 1873 eene vergadering van alle vrije mannen van IJsland te Tingvellia bijeen en was het hoofd der deputatie, die de besluiten dezer vergadering aan den Koning te Kopenhagen moest mededeelen. Hij zag zijne pogingen met eene gewenschte uitkomst belood. In 1874 verkreeg IJsland eene eigene grondwet en een Althing met wetgevende macht, die aan *Sigurdson* een jaargeld van 3200 kronen toekende en zijne rijke boekery ten behoeve van IJsland aankocht. Hij overleed te Kopenhagen den 7den December 1879.

Sijbrandi (Klaas), een verdienstelijk Nederlandsch letterkundige, geboren te Haarlem den 18den November 1807, studeerde aan het seminarium der Doopgezinden te Amsterdam, promoveerde in 1829 te Leiden tot doctor in de letteren en werd achtereenvolgens doopgezind predikant te Nijmegen, Groningen en Haarlem. Op laatstgemelde standplaats werd hij in 1871 emeritus en overleed aldaar den 4den September 1872. Wij vermelden van hem: „Verhandeling over vrouwe Bilderdijk als kinderdichteres (1834)”, — „De Peri en het Paradijs (naar *Moore*, 1834)”, — „De val der Engelen (naar denzelfden, 1835)”, — „Verhandeling over Vondel en Shakespeare als treurspeldichters (1841, bekroond)”, — en de voortzetting van het prachtwerk: „De valleien der Waldenzen”. Ook schreef hij onderscheidene vertalingen uit het Hoogduitsch, benevens eenige biographiën, opstellen in de „Doopgezinde Bijdragen” enz.

Sijs (*Fringilla spinus L.*) is de naam van een zangvogel uit de familie der *Vinken* (*Fringillidae*). Van deze is hij in ons land de kleinste en heeft een kegelvormigen, scherpen, puntigen snavel en een aan het einde ingesmeden staart. Zijne kleur is geelachtig groen; bij het bejaarde mannetje zijn de schedel en de keel zwart. Eene streep boven de oogen, de zijden van kop en hals, benevens een gedeelte des lichaams tot aan den buik zijn citroengeel; de buik is witachtig, maar de staart wederom geel. De

vleugels zijn zwart met twee groen-gele dwarsstrepen en de slagpennen aan de basis geel en verder met geelachtig groen omzoomd. De staartpennen zijn zwart, maar alle, behalve het middenpaar, op de twee eerste derden harer lengte geel. Het wijfje mist het zwart op den kop en heeft zwarte lengtevlekken op de kleine vederen, terwijl de staartpennen donker bruin zijn met citroengele zoomen. De sijs is in geheel Europa en ook in ons Vaderland een algemeen verspreide vogel; hij onthoudt zich des zomers in dennen- en sparrenboschen en in het najaar in andere streken, waar hij van de vruchtjes van eizen leeft. Als hij jongen heeft, aas hij ook op insecten. Men vindt zijn nest in de hoogste toppen der sparreboomen, en het wijfje legt daarin 5 tot 7 groenachtig-witte, bruin gespikkelde eieren. Het gezang van dezen vogel is zeer aangenaam, zoodat men het mannetje dikwijls in eene koof aantreft.

Sikhs is eigenlijk de naam van eene door *Nanak* (geboren in 1469) gestichte godsdienstige secte in Pendsjaub in Oost-Indië, waartoe vooral de *Dajat's* overgingen. Zij werd door *Gowind* tegen het einde der 17de eeuw een uitverkoren volk genoemd en ontving eene militaire inrichting op een theocraticchen grondslag. De godsdienst der Sikhs is in het algemeen eene deïstische seideleer. Zij bestaat hoofdzakelijk in het zingen van liederen, in het gebed om kracht ten goede en in liefde-maaltijden. Het priesterambt onder hen wordt bekleed door volgelingen van *Nanak*, Oedaai geheeten, en de voornaamste tempel verheft zich te Amritsar. De Mogolkeizers te Delhi vervolgden de aanhangers der nieuwe leer, en dit leidde tot een staatkundig verbond, „*Khalas*” genaamd, waarbij de Vorsten sich tot 12 miel of broederschappen vereenigden, zonder een gemeenschappelijk opperhoofd te erkennen. Onder *Gowind* moesten zij voor Keiser *Aurengzeb* in het Himalayagebte terugtrekken. Ten tijde van de invallen der Afghanen maakten zij sich meester van eenig grondgebied en hoewel zij meermalen de nederlaag leden, erlangden zij in 1767 de heerschappij over al het land tusschen de *Djoemmarivier* ten oosten en de stad *Rawalpindi* ten westen. In 1788 werden de Oost-Sikhs voor korten tijd afhankelijk van de Mahratten. Grooten invloed echter verwierven zij onder *Roesdjit-Singh* (geboren 2 November 1780), die sich in 1798 door geweld en list meester maakte van Lahore, de Bondrepubliek in een eenigen Staat hervormde en met militair gezag regeerde. Tevens sloot hij in 1806 een verdrag met de Engelschen en deed eenige jaren later de belofte, dat hij geen aanval zou doen op de Vorsten ten zuiden van de *Sedledsj*. Toen hij den 27sten Juni 1839 overleed, liet hij aan zijn zoon *Kharak Singh* een Rijk achter met eene uitgebreidheid van 654 □ geogr. mijl en met een wél-uitgerust leger van 82000 man. *Kharak-Singh* overleed reeds den 5den November 1840. De regering van zijn zoon *Nehal* werd door paleisomwentelingen verontrust, en daarbij vervulden eene weduwe van *Roesdjit-Singh* en haar jongste zoon *Dhalip-Singh* eene merkwaardige rol. Om het leger bezig te houden en tegen voltagene ordeloosheid te beveligen, werd in December

1845 een krijgstoct ondernomen tegen de Vorsten op den linker oever der Sedledaj, en deze had een oorlog met Engeland ten gevolge, waarin de Sikhs den 10den Februari 1846 bij Sabraon de nederlaag leden. Bij het verdrag van Lahore van 9 Maart 1846 moesten zij de bergstreek tusschen de Bias en de Sedledaj, alsmede Kaajmir, aan Engeland afstaan, terwijl de Engelschen het recht verkregen, eene bezetting te leggen in Lahore en invloed te oefenen op de regeering. Vele Vorsten der Sikhs waren daarover ontevreden, zoodat er een tweede oorlog tegen de Engelschen uitbarste. Hoewel de Sikhs onder de leus van den godsdienst hunne weerbare mannen oproepen en onder hun aanvoerder *Sjer-Singh* 40 000 man en 28 stukken geschut in het veld brachten, werd na den slag van Goedajerat (21 Februari 1849) de geheele armee der Sikhs gevangen genomen en Pendsjaub in het Engelsche keizerrijk Indië ingelijfd. Bij de jongste volkstelling (1872) waren er 1 143 000 Sikhs.

Sikkim, een kleine, afhankelijke Staat in Britsch Indië, aan de noordelijke heiling van het Himalayagebergte tusschen Nepal en Boethan gelegen, telt op 119 □ geogr. mijl 52 000 inwoners van den Tibetaanschen stam der Leptaja. Hier verheft zich de op één na hoogste bergtop der aarde, de Kandsjindajinga (8 579 Ned. el hoog), en men heeft er alleen in de tegen het zuiden gelegen dalen eenig bouwland. Voor 't overige heeft men er weiland en bosch. Deze Staat is merkwaardig, omdat hij uit Indië een gereeden toegang opent naar Tibet. In 1817 aanvaardde de Britsch-Oost-Indische Compagnie het protectoraat over Sikkim; zij verkreeg in 1833 de omstreken van Dardajilung, en in 1849 en 1851 moest Sikkim nog meer land aan Engeland afstaan. Sedert dien tijd is de Vorst eigenlijk een vazal van het Britsch-Indische Keizerrijk. De hoofdstad is Toemlong of Tabloeng.

Silas (Eduard), een Nederlandsch pianist, organist en componist en geboren te Amsterdam den 22sten Augustus 1827, onderscheidde zich reeds vroeg door zijne muzikale talenten, trad op 10-jarigen leeftijd te Manheim reeds op in concerten, werd in 1842 leerling van het conservatoire te Parijs en verwierf in 1849 den eersten prijs voor de orgelklasse. In datzelfde jaar gaf hij concerten van zijne eigene compositiën te Amsterdam. In 1850 vestigde hij zich te Londen, waar hij door zijne muziekstukken grooten opgang maakte. Vooral heeft hij stukken voor klavier geleverd. Zijne vierstemmige mis werd in 1866 bij eene internationale mededinging te Brussel bekroond, — zijn oratorium „Joash” in 1863 te Norwich op een muziekfeest opgevoerd, — en zijne opera „Nitoeris” ter opvoering aangeboden. Voorts schreef hij onderscheidene cantates, — een „Ave verum”, — „O Salutaris”, — een „Magnificat” voor orgel en orkest, — melodieën voor Engelsche en Deutsche liederen, symphonieën, klavierconcerten, enz.

Silas was de tochtgenoot van den apostel *Paulus* op diens tweede zendingsreis (Hand. XV: 36—XVIII: 22). Nadat zij te Phillippi in de gevangenis geworpen waren, bleven zij, na herkregeen vrijheid, eenigen tijd gescheiden, om elkander te Corinthe weder te

vinden. Van zijne afkomst en verdere lotgevallen is niets bekend. *Paulus* maakt gewag van hem op enkele plaatsen in zijne brieven.

Silbermann is de naam van eenige beroemde orgelmakers en pianofabrikanten. Wij vermelden: *Gottfried Silbermann*, de meestberoemde, geboren den 14den Januari 1683 te Kleinbobritsch in Saksen. Hij leerde het orgelmaken bij zijn broeder *Andreas* († 1784) te Straatsburg, vestigde zich te Freiberg in Saksen en overleed te Dresden den 2den Augustus 1758. Zijne meest vermaarde orgels (in het geheel 42) bevinden zich te Freiberg en te Dresden. Hij was in 1740 de uitvinder van den cembal d'amour en vervaardigde de eerste pianoforte in Duitschland. — *Johann Andreas Silbermann*, een neef van den voorgaande en geboren te Straatsburg den 26sten Juni 1712, overleed aldaar den 11den Februari 1788. Hij vervaardigde 54 orgels en maakte zich tevens bekend door eenige geschiedkundige geschriften.

Silberstein (August), een Duitsch schrijver, geboren den 1sten Juli 1827 te Ofen, bepaalde zich te Weenen bij den handel, woonde tevens eenige collegiën bij aan de universiteit en wijdde zich eerlang uitsluitend aan letterkundigen arbeid. Wegens deelneming aan de volkbeweging van 1848 moest hij Oostenrijk verlaten, zoodat hij in Duitschland zijne studiën voleindigde. Na zijn terugkeer in Oostenrijk werd hij in hechtanis genomen en tot eene kerkerstraf van 5 jaar veroordeeld. Een gedeelte van dien tijd bracht hij door op den Spielberg bij Brunn. Daarna vestigde hij zich te Weenen en schreef: „Trutznachtgall (Lieder, 1857; 3de druk, 1870)”, — „Dorfschwalben aus Oesterreich (1862—1863, 2 dln; nieuwe druk 1869 en 1881, 2 dln)”, — „Herkules Schwach (1863, 3 dln)”, — „Lieder (1864)”, — „Die Alpenrose von Ischl (1866, 2 dln; 2de druk, 1875)”, — „Mein Herz in Liedern (1868; 4de druk, 1878)”, — „Land und Leute im Naszwalde (1868)”, — „Glänzende Bahnen (1872; 2de druk, 1875)”, — „Deutsche Hochlandsgesichten (1875, 2dln)”, — „Denksäulen im Gebiete der Kultur und der Literatur (1879)”, — en „Büchlein Klingensland. Dichter-Weisen und Weisungen (1879)”.

Silenus, de zoon van *Hermes* (Mercurius) of van *Pas* en van eene nymf, volgens anderen de zoon der Aarde, was de opvoeder en later de medgezel van *Dionysus* (Bacchus), nam met dezen deel aan den oorlog tegen de Reuzen, doodde *Enocladus* en maakte door het ongewoon gebulk van zijn ezel den vijand zoo verschrikt, dat hij de vlucht nam. De latere dichters stellen *Silenus* voor als een vroolijk oud man, wat kleiner dan middelmatig van grootte, gewoonlijk naakt en met een kaal hoofd. Hij is bekend met het verleden en met de toekomst en laat zich, wanneer hij beschenken of slapend door bloemenketens gekluisterd wordt, gemakkelijk overhalen om te zingen en de gebeurtenissen der toekomst te voorspellen. De *Silenus* of oudere Satyr onderscheiden zich van hem door hun woesten aard. De attributen van *Silenus* zijn een klimopkrans, een wijnzak en een thyrsustafel en ook wel een panther.

Silezië, een land (hertogdom), dat in ouden tijd tot het koningrijk Bohemen be-

hoorde, bestond weleer uit Opper- en Neder-Silezië. Het eerste omvatte tegen het einde der 18de eeuw 6 vorstendommen (Teschen, Troppau, Jägerndorf, Oppeln, Ratibor en Biellitz), de vrije heerlijkheden Pleasz en Bonthen en eenige geringere heerlijkheden, — en het tweede 13 vorstendommen (Breslau, Brieg, Glogau, Jauer, Liegnitz, Münsterberg, Neisse, Oels, Sagan, Schweidnitz, Wohlau, Trachenberg en Karolath, de vrije heerlijkheden Wartenberg, Militach en Goechfütz en eenige heerlijkheden van minderen rang. Thans is het geheele land verdeeld in Pruisisch en Oostenrijksch Silezië.

Pruisisch-Silezië (zie de kaart bij het artikel Pruisen), eene provincie van den Pruisischen Staat, grenst in het noorden en noordoosten aan de provinciën Brandenburg en Posen, in het oosten aan Polen en Galicië (Krakau), in het zuiden aan Oostenrijksch Silezië, Moravië en Bohemen, en in het westen aan Bohemen, het koninkrijk Saksen en de Pruisische provincie Saksen. Het omvat het oude Opper-Silezië (met uitzondering van de vorstendommen Troppau, Jägerndorf, Teschen, Biellitz enz.), geheel Neder-Silezië met het graafschap Gläts (met uitzondering van het arrondissement Schwiebus), een door het verdrag van 18 Mei 1835 door Saksen afgestaan gedeelte van het markgraafschap Oberlausitz, de afgestane Boheemsche enclaven en de stad Rothenburg, en heeft eene oppervlakte van bijna 732 □ geogr. mijl. Dit gewest bestaat voor de grootste helft uit laagland en voor de kleinste uit eene bergstreek. Door het land heen loopt van den oorsprong der Malapane in het oosten tot aan de Zwarte Elster in het westen het lengtedal van Silezië, dat zich eerst langs de Malapane uitstrekt tot aan de Oder, daarna deze volgt tot aan den mond der Katsbach en eindelijk in eene westelijke richting voortschrijdt tot aan de Zwarte Elster. De bodem dezer vallei is langs de Oder vruchtbaar, langs de Malapane en Elster moerasig, en tusschen de Oder en de Elster zandig en gedeeltelijk ook moerasig. In het noorden van dat lengtedal bevindt zich een landrug; daarop verheffen zich tusschen de Bober en de Oder de Katzenberg en de Grünberg (200 Ned. el hoog), tusschen de Oder en de bron der Weida de Trebnitz (311 Ned. el hoog) en in het district Oppeln de Opper-Silezische Jura (362 Ned. el hoog). In het zuiden van dat lengtedal heeft men in het oosten van de Oder de hoogvlakte van Tarnowitz met het Opper-Silezische Steenkolengebte, een uitlooper der Carpathen; het hoogste punt van dit laatste is de Annabergr (400 Ned. el hoog) bij de Oder. Op den linker oever van de Oder klimt de bodem allengs omhoog tot aan den bergkam der Sudeten, die de grenzen van Opper-Silezië alleen bereikt met den voet van den Bischofskuppe (886 Ned. el hoog), maar door Midden-Silezië zich uitstrekt van Reichenstein tot Jauer. Voor dezen bergkom verheffen zich de Zobten (728 Ned. el hoog), de Geiersbergen (679 Ned. el hoog) enz. De bergketen dezer provincie worden door den Pas van Liebau in 2 deelen gescheiden. In het oosten heeft men het Glatzergebte met den Grooten Schneeberg (1424 Ned. el hoog) als aanzienlijksten top, dan

het Zandsteengebergte van den Heuscheuer, voorts het Neder-Silezische Steenkolengebte en eindelijk het Katsbachgebte. In het westen van dien pas verrijst op de grenzen van Bohemen het Reuzengebte met den Schneekoppe (1605 Ned. el hoog), den hoogsten berg van geheel Silezië. Dit gewest behoort nagenoeg geheel tot het stroomgebied van de Oder. Alleen in het zuidoosten heeft men de Weichsel en uit het westelijk gedeelte stroomen de Iser, de Spree en de Zwarte Elster naar de Elbe. De Oder, welke bij Ratibor bevaarbaar wordt, vloeit van het zuidoosten naar het noordwesten door de geheele provincie; tot hare zijrivieren behoren op den rechter oever: de Olsa, de Klodnitz, de Malapane, de Weida en de Bartsch, — op den linker oever: de Oppa, de Zinna, de Hotzenplotz, de Glatzer-Neisse, de Ohlau, de Weistriz en de Katsbach. Het Klodnitzkanaal is het eenige bevaarbare kanaal in Silezië, en van de meren is er alleen het Schlawameer van eenig belang. Het klimaat is er het zachtst bij Grünberg, maar guur in de bergstreek en in Opper-Silezië. De gemiddelde jaarlijkse warmte bedraagt te Ratibor 6,32° C, te Oppeln 7,01° C, te Kirchwang in het Reuzengebte 8,57° C, te Görlitz 6,38° C. en te Breslau 6,62° C. De jaarlijkse regenhoeveelheid is in de vlakte 50—60 Ned. duim, doch in het gebte wat meer. Van de oppervlakte zijn 54% bouwland, 9% hooiland, 2% weiland en 29% bosch. De grond is langs het gebte zeer vruchtbaar, vooral tusschen Liegnitz en Ratibor, waar men 70—80% van al het bouwland aantreft. Daarentegen valt op de vruchtbaarheid der bergstreek niet te roemen. Er wordt graan genoeg verbouwd voor de behoeft der inwoners; voorts teelt men er vlas, suikerwortelen, aardappelen, meekrap, kaardiestels, cichorei, hop, veel ooft en allerlei groenten. Groote besittingen zijn er in handen van enkele eigenaars; tot hen, die 25- tot 44000 Ned. bunder in eigendom hebben, behooren: de Hertog von Ujest, de Rijkgraaf von Sobaffgots, de erfenamen van Graaf Remard, de Hertog von Ratibor, de Vorst von Pleasz en de Hertog van Brunswijk-Oels. Wijlen Prins Frederik der Nederlanden bezat er de heerlijkheid Muskau. De landbouw wordt er gedreven op 366616 boerderijen en in 1833 waren van de geheele oppervlakte des lands 55,8% door den land- en tuinbouw, 8,6% door weiden, 2,2% door graalanden, 28% door bosschen en 4,6% voor andere doeleinden in beslag genomen. In dat jaar had men er 275122 paarden, 1397180 runderen, 1309495 schapen, 518612 zwijnen, 175283 geiten en 127903 bijenkorven. Tot bevordering der paardenfokkerij bestaan stoeterijen te Leubus en Kosel. De rundveeteelt bloeit er in het vruchtbare gewest tusschen Liegnitz en Ratibor, doch zij is ook van belang in de bergstreek. Inzonderheid echter legt men er zich van ouds toe op de schapenfokkerij, waartoe de uitgestrekte landgoederen eene uitmuntende gelegenheid aanbieden, en men heeft er meerendeels veredelde schapen. Wild is er in overvloed voorhanden; vooral heeft men er herten, reeën, wilde zwijnen en hazen, doch slechts zelden komt er uit het Carpatisch gebte een wolf. Ook het gevogelte is er goed vertegenwoordigd,

en er wordt veel visch gevangen, vooral karpers, steuren, salmen en forellen. Voorts is het land rijk in delfstoflijke voortbrengselen; nergens heeft men op het vasteland van Europa uitgestreker steenkolenbeddingen, inzonderheid op den rechter oever van de Oder in Opper-Silezië gelegen, door bonten zandsteen, muschelkalk of diluvium bedekt en eene oppervlakte beslaande van althans 25 □ geogr. mijl. Ook bruinkolen zijn er in de heuvelstreken te vinden. Belangrijk is er voorts de hoeveelheid ijzer- en zinkerts, en men vindt er tevens lood-, koper- en kobalterts, zwavelkies, arsenik, aluin, eenige edelgesteenten van lagere rang (chrysoliet, amethyst, chalcodon, agaat, chrysopras, jaspis enz), uitmuntende potklei, marmar, serpentijn, slijp- en molensteenen, kalksteen, gips, vollersaarde, veld- en zwaarspaat, magnesiet, turf enz. Wjders heeft men er vele minerale bronnen, wier bestaan aanleiding heeft gegeven tot het verrijzen van druk bezochte badplaatsen.

In 1885 bedroeg er het aantal inwoners ruim 4 miljoen, onder welken zich ongeveer 52 000 Israëlieten bevinden, terwijl de overigen ongeveer voor de éene helft R. Katholieken en voor de andere Protestanten zijn. De bevolking, hoofdzakelijk van Duitschen oorsprong, woont er in 148 steden, in 5398 landelijke gemeenten en op 3565 landgoederen. Behalve Duitschers zijn er Polen, Czechen en Wenden. Hier en daar heeft men er groote vlas- en katoenspinnerijen, laken- en handschoenenfabrieken enz., voorts vele mijnen, ijzergieterijen, machinesfabrieken, suiker-, stijf- en papierfabrieken, looierijen, zeepziederijen, tabaks- en sigarenfabrieken, glasblazerijen, pottbakkerijen, bierbrouwerijen enz. De handel heeft er veel te lijden van de belemmeringen aan de Russische grenzen. De voornaamste stapelplaatsen zijn er Breslau, Kattonitz, Görlitz en Kohlfurt. De talrijke spoorwegen zijn er gedeeltelijk het eigendom van den Staat, bevinden er zich gedeeltelijk onder het toezicht van dezen en zijn gedeeltelijk in het bezit van maatschappijen. Behalve kleine gedeelten van andere rivieren is er de Oder de eenige bevaarbare rivier, en deze bevaarbaarheid laat des zomers bij lagen waterstand veel te wenschen over. Ten behoeve van het onderwjs vindt men er eene universiteit te Breslau, eene kadettenschool te Wahlstadt, eene militaire school te Nelsze, 82 gymnasia, 9 realscholen van den eersten rang, 5 hoogere burgerscholen, 17 kweekscholen voor onderwijzers, eene landbouw-académie te Proskau, 5 ambachtscholen, 3 gestichten voor doofstommen, éen voor blinden enz. De provincie is verdeeld in 3 districten: Breslau met 24, Oppeln met 19, en Liegnitz met 21 arrondissementen. Men heeft er voor de rechtspraak hoven van appél te Breslau, Ratibor en Glogau, alsmede 15 rechtbanken van eersten aanleg. Silezië zendt naar den Duitschen Rijksdag 35, naar den Pruisischen Landdag 65 afgevaardigden en is in het Huis der Heeren door 53 leden vertegenwoordigd. In 1885 had er het spoorwegnet eene lengte van ruim 3000 Ned. mijl. Aan het hoofd der Protestantsche Kerk bevindt er zich een consistorie, benevens een superintendent-generaal te Breslau, en aan het hoofd der R.

Katholieke Kerk een Vorst-bisschop aldaar. Hiervan zijn een paar kleine gedeelten uitgezonderd, die tot andere aartsbisdommen behooren. De hoofstad is Breslau, en hier vergadert ook de Provinciale Landdag, welke er sedert 1875 de plaats der voormalige Provinciale Staten heeft ingenomen.

Oostenrijkisch Silezië is dat gedeelte, hetwelk in 1763 bij den Vrede van Hubertsburg aan Oostenrijk werd toegekend. Het is omgeven door Pruisisch Silezië, Moravië, Hongarije en Galicië en bestaat uit 2 door eene smalle punt van het Moravische district Mistek gescheidene gedeelten, die te voren de arrondissementen Troppau en Teschen vormden en tot Moravië behoorden, maar door de grondwet van 4 Maart 1849 tot een afzonderlijk Kroonland (het hertogdom Silezië) verheven zijn, hetwelk verdeeld is in de districten Troppau, Freiwaldau, Jägerndorf, Freudenthal, Teschen, Freistadt en Biellitz, benevens de steden Troppau, Biellitz en Friedeck. Het telt op nagenoeg 98½ □ geogr. mijl 565 000 inwoners (1881), wordt in het sudcoosten door de Carpathen (Beskiden, met den Lissahora, 1320 Ned. el hoog), in het noordoosten door het Reichensteiner gebergte en de Sudeten (met den Altvader, 1487 Ned. el hoog) van de naburige landen gescheiden en in het westen door de Oder en in het oosten door de Weichsel, beide met hare zijrivieren besproeid. Doordien het land niet besocht is tegen het noordoosten, vindt men er een ruw klimaat met eene gemiddelde jaarlijksche warmte van 8° C. De regenhoogte bedraagt er doorgaans van 52 tot 73 Ned. duim in het jaar. De landbouw is er zeer ontwikkeld en de grond wordt er met groote zorg bewerkt. De voornaamste vruchten zijn er haver, rogge, gerst, aardappelen, suikerwortelen, vlas en ooft. Ook de veeteelt is er niet onbelangrijk, en men vervaardigt er veel boter en kaas. De mijnen leveren er uitmuntende steenkolen, — voorts bruinkolen, ijzererts en zwavelkies. Inzonderheid heeft men er talrijke ijzelmelterijen. De nijverheid is er in het algemeen van groot gewicht. Men heeft er onderscheidene machinesfabrieken, ijzergieterijen, staalfabrieken, spijkermakerijen enz., alsmede vlas- en katoenspinnerijen en weverijen, bleekerijen, fabrieken van halfzijden stoffen, ververijen, katoendrukkerijen, kousenfabrieken, sukkerraffinaderijen, brandwijnstokerijen, bierbrouwerijen enz. Met de voortbrengselen des lands wordt een levendige handel gedreven en deze door spoor- en waterwegen bevorderd. De noorder-spoorweg doorsnijdt met de lijn Weenen—Oderberg—Kraukau het oostelijk gedeelte des lands en zendt takken uit naar Troppau en Biellitz; voorts heeft men er den Moravisch-Silezischen centraalspoorweg van Troppau over Ziegenhalz naar Nelsze en van Jägerndorf naar Olmitz, den Ostrau-Friedländer spoorweg en den Kaschau-Oderbergschen spoorweg. De inwoners zijn meerendeels Duitschers, maar met Slawen, Czechen enz. vermengd, en behooren, met uitzondering van 79 000 Protestanten en 8 500 Israëlieten, tot de R. Katholieke Kerk, welke laatste hier onder het beheer is geplaatst van den Vorstbisschop van Breslau en van een door den Keizer bevestigden vicaris-generaal te Teschen. Tot de

inrichtingen van onderwijs behooren er 3 gymnasia, 2 reaalgymnasia, 3 realscholen van den hoogsten rang, 3 kweekscholen voor onderwijzers en ééne voor onderwijzeressen, eene handelschool, 4 ambachtscholen, 2 landbouwscholen, een evangelisch alumnium, 2 hoogere burgerscholen voor meisjes, 5 burgerscholen en 472 volkscholen. De Silezische Landdag bestaat uit den gouverneur des lands, den vorst-bisschop van Breslau, 9 afgevaardigden uit de grondbezitters, 10 uit de steden, 2 uit de Kamer van koophandel en 9 uit de landelijke gemeenten. Er worden 6 leden naar den Rijksdag afgevaardigd. Men heeft er 34 arrondissementrechtbanken, 2 hoven en een hoogerrechtshof te Brünn. De hoofdstad is Troppau.

Nadat de oudste bewoners des lands, de Lygiers, Quaden enz., als volksverhuizers naar het zuidwesten waren getrokken, ontleende Silezië zijn naam aan het riviertje Slesia, thans de Lohe of Lane geheeten, en verkreeg door de komst der Slaven in de 6de eeuw eene gemengde bevolking. Omstreeks het jaar 900 verviel het gedeelte, dat zich op den rechter oever der Oder uitstrekte, aan Polen, en het land tusschen de Oder en de Bober in 970 aan Bohemen, doch in 999 deegelijks aan Polen, terwijl het gebied ten westen van de Bober aan de Deutsche Lauzitz en tot de mark Meissen behoorde. Van Posen, waar Hertog *Mieczyslaus I* in 968 een bisdom stichtte, verbreidde zich het Christendom allengs over Silezië; toch werd eerst in 1061 het bisdom te Breslau opgericht. Een veldtocht van Keizer *Hendrik V* (1109), die *Boleslaus III* van Polen wilde dwingen, het rijk met zijn broeder te deelen, leed schipbreuk op de vaste burchten van Silezië, onder welke Beuthen en Glogau genoemd worden. Toen in de 12de eeuw een nieuwe Successie-oorlog het Vorstenhuis der *Piasten* teisterde, slaagde *Frederik Barbarossa* er in (1163), voor de zonen van den ontroonden *Wladislaus* een groot gedeelte van Silezië als schadeloosstelling te verkrijgen. Zij zijn de stichters van het Silezisch Huis der *Piasten*; door *Boleslaus* werd het hertogdom Breslau, door *Mieczyslaus* Teschen en door *Koenraad* Glogau gegrondvest. Onder hunne nakomelingen hadden meermalen verdeelingen plaats, bepaaldelijk die in Opper- en Neder-Silezië. Van de Hertogen van Neder-Silezië vermelden wij: *Hendrik I de Gebaarde* († 1231), den gemaal van de heilige *Heilwig*; hij verkreeg in den voorspoedigen oorlog van 1233 de voogdijenschap over Polen en de heerschappij in Krakau en bevorderde de stichting van Duitse volkplantingen; — alsmede zijn zoon *Hendrik II de Vrome*, die in 1241 bij Liegnitz in den slag tegen de Mongolen sneuvelde. Door eene verdeling van Neder-Silezië ontstonden de drie hertogdommen Breslau, Liegnitz en Glogau, en door die van Opper-Silezië de hertogdommen Teschen, Oppeln, Ratibor, Jägerndorf en Troppau. Weldra was er elke stad van eenig belang de zetel van een Vorst. In den aanvang der 14de eeuw bestonden in Silezië 17 regeerende Vorstenhuizen. Intusschen werd Koning *Johann* van Bohemen in 1327 door al de Hertogen van Opper-Silezië, door Breslau en in 1329 door de meeste Hertogen van Neder-Silezië als beschermheer erkend, en

XIII.

hij wist *Casimir de Grootte*, koning van Polen, in 1385 over te halen, afstand te doen van de soevereiniteit. Uit de beschermheerschappij ontwikkelde zich echter eerlang de leenheerschappij van Bohemen. Keizer *Karel IV* verkreeg door zijne gemalin *Anna* het recht van opvolging in de beide vorstendommen Jauer en Schweidnitz, die de soevereiniteit van Bohemen nog niet hadden erkend, en bracht alzoo geheel Silezië onder de Kroon van Bohemen en aan het Duitse Rijk. Niettemin werd Silezië als éen geheel aangemerkt, welks algemeene belangen men op de vorstendagen behartigde. Aan de Hertogen van Liegnitz, Teschen, Oppeln en Ratibor verleende *Wladislaus* in 1498 en 1511 het recht, hunne landen, bij ontstentenis van mannelijke nakomelingen, door testament aan anderen op te dragen. Dientengevolge beschoowde zich Hertog *Friedrich von Liegnitz, Brieg* en *Wohlaus* gerechtigd, met *Joachim II* van Brandenburg in 1537 eene overeenkomst omtrent de erfopvolging te sluiten, doch Koning *Ferdinand I*, aan wien in 1536 Bohemen was ten deel gevallen, wilde haar niet erkennen (1546). De Silezische Hertogen kwamen niet in verzet tegen de uitbreiding der Hervorming. Geheel anders was het met de Keizers uit het Huis *Habsburg*. Vooral zocht *Ferdinand II* de Sileziers terug te brengen tot het aloude geloof, zoodat het wederspannige Protestantsche land gedurende den Dertigjarigen Oorlog veel te lijden had. In dien tijd verloor een telg van *Hohenzollern*, *Johann Georg*, zijn vorstendom Jägerndorf, omdat hij tot de aanhangers behoorde van *Friedrich V* van de Pfalz. De Jesuïeten werden er in 1648 toegelaten, doch de Evangelische kerken op weinige na gesloten en hare bezittingen verbeurd verklaard. De vorstendommen Münsterberg, Sagan, Oppeln en Ratibor werden gedeeltelijk verkocht en gedeeltelijk verpand. Onder Keizer *Leopold I* was zulks deegelijks het geval met de hertogdommen Liegnitz, Wohlaus en Brieg, die na het overlijden van den laatsten Hertog uit het Huis der *Piasten*, *Georg Wilhelm von Brieg*, in 1675 ten deel vielen aan den Keizer. — Keurvorst *Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, aan wien deze hertogdommen volgens vermeld erfverdrag eigenlijk toebehoorden, verkreeg slechts het arrondissement Schwiebus, dat Keurvorst *Frederik III* in 1696 voor 250 000 florijnen aan den Keizer verkocht. Door de conventie van Altranstadt (1707) en het Italiaansch Recès (1789) herkrege de Protestanten in Silezië, met het recht tot het bekleeden van openbare ambten, 128 kerken en verliet tot het bouwen van nieuwe bedehuizen te Freistadt, Hirschberg, Landeshut, Militzsch, Sagan en Teschen. Zeer ongunstig daarentegen werd de toestand der Protestanten onder *Karel VI*. Inmiddels erkenden de Silezische Standen in 1720 de Pragmatische Sanctie en alzoo *Maria Theresia* als toekomstige gebiedster. Evenwel maakte *Frederik II* van Pruisen in 1740, toen *Maria Theresia* haren vader opvolgde, aanspraak op de Silezische vorstendommen Liegnitz, Brieg, Wohlaus en Jägerndorf en lood haar zijne bescherming aan, bjjaldien zij afstand wilde doen van die landen. De weigerende houding van Oostenrijk bewoog *Frederik*, die zich van de voorwerpen

34

zijner aanspraak wilde verzekeren, den 16den December 1740 in Silezië een inval te doen, welke gevolgd werd door den Eersten Silezischen Oorlog. Door den Vrede van Breslau (4 Juli 1742) verviel geheel Silezië, met uitzondering van de vorstendommen Teschen, Troppau en Jägerndorf en een klein grondgebied aan de overzijde der Oppa, aan Pruisen. *Frederik II* nam doortastende maatregelen, om er de grondwet, het bestuur en de rechtspleging te hervormen. Hij benoemde een afzonderlijken minister voor Silezië, verdeelde het land in 48 arrondissementen enz. Er werd eene volkomene vrijheid van godsdienst verordend. Nieuwe en diepe wonden werden Silezië toegebracht door den Tweeden Silezischen, alsmede door den Zevenjarigen Oorlog, doch *Frederik* wist ook die te genezen. Silezië heeft dan ook zijne gehechtheid aan Pruisen meermalen door daden betoond, bijv. in 1818 en in 1866. Zie verder omtrent Silezië en de Silezische dichtschool onder *Duitschland* en zijne *letterkunde*.

Silezische Oorlogen, zie Silezië.

Silhouëtte of schaduwbeeld van een mensch is zoodanig portret, waarvan het binnen de omtrekken gelegen gedeelte zwart gekleurd is, hoewel daarop ter verduidelijking ook wel eens witte lijnen zijn aangebracht. De naam is afkomstig van den Franschen minister van Financiën *Etienne de Silhouette*; deze had zich omstreeks het jaar 1757 door zijne maatregelen soo gehaat gemaakt, dat men hem op allerlei wijzen zocht te bespotten, weshalve men aan alles, wat er armelijk en schraal uitsag, den naam gaf van *à la Silhouette*. Het silhouëtteeren, in de eerste helft onzer eeuw nog seer in zwang, is thans door de photographie vervangen.

Silicaten zijn kiezelsure zouten, veelvuldig voorkomende als delfstoffen en ongeveer een derde gedeelte van alle bekende mineralen uitmakende. Die veelvuldigheid der silicaten in de natuur ontstaat niet alleen door de kwalitatieve verscheidenheid der elementen, die met silicium en zuurstof in de verbinding voorkomen, maar vooral ook in het groot aantal zuurmodificaties van het kiezelsuur. Het normale kiezelsuur SiO_2 , heeft de eigenschap, dat meerdere moleculen van dat zuur zich met elkaar kunnen verbinden onder verlies van een grooter of kleiner aantal moleculen water, zoodat algemeen de formule van kiezelsuur kan worden voorgesteld door $n\text{H}_2\text{SiO}_4 - n\text{H}_2\text{O} = \text{H}_{4n-2}\text{Si}_n\text{O}_{4n-2}$, waarin n en m geheele getallen voorstellen en de maximumwaarde van n is 20. In suren van deze samenstelling kunnen dan de waterstofatomen geheel of gedeeltelijk door één of meer metalen worden gesubstitueerd. Zie voorts onder *Kiezelsilicium*.

Silistria, in het Boelgaarsch *Drstor*, te voren de hoofdstad van een Turksch ejalet, welk voorrecht thans aan Roestajboek is toegekend, ligt op den rechter oever van de Donau en was éene der belangrijkste Turksche vestingen. Geruimen tijd echter verkeerde zij als vesting in een vervallen toestand, maar in 1877 is zij op nieuw versterkt. In tijd van vrede schatte men er het aantal inwoners op 7- of 8000, voor de helft Mohammedanen en voor de andere helft Boelgaren, Grieken en Israëlieten;

zij houden zich vooral bezig met looierij, weverij en tuinbouw. Tegen het einde van 1880 telde zij bijna 11000 inwoners. Er zijn 2 voorsteden en 12 moekkeën. — Deze stad, het oude Durostorum, werd in 1595 door de Turken in de asch gelegd en bood in 1811 slechts 5 dagen weerstand aan de Russen. Daarentegen verduurde zij in den oorlog van 1828—1829 twee belegeringen en gaf bij de tweede eerst na 6 maanden zich over aan generaal *Langaron*, terwijl de Russen in 1854 onder *Paskewitsj* het beleg van Silistria onverrichter sake moesten opbreken. In 1877 werd deze stad op nieuw door de Russen belegerd en vermeesterd, doch in Februari 1878 door hen ontruimd en bij het Verdrag van Berlijn (13 Juli 1870) toegewesen aan Boelgarje.

Silius Italicus (Cajus), een Romeinsch dichter, geboren in het jaar 25 na Chr. uit een aanzienlijk geslacht, werd in 68 consul en erlangde daarop het beheer over de provincie Azië, doch begaf zich later uit eigen beweging naar zijne goederen in Campanië en bracht in het jaar 100 zich zelf even om het leven. Wij hebben van hem het gedicht: „*Punica*”, bestaande uit 17 boeken, een vrij droeg verhaal van den Tweeden Punischen Oorlog naar *Livius* en *Polybius*. Het is o. a. uitgegeven door *Ernesti* (1791—1792, 2 dln).

Sillery, een klein dorp in het departement Marne, aan de Vesle en het Marne-Aisnekanaal, ongeveer een paar uur gaans ten zuidoosten van Rheims, is vermaard door den uitmuntenden champagnewijn, die aldaar en in de naburige dorpen gewonnen wordt.

Silliman (Benjamin), een Amerikaansch natuurkundige, heeft door zijn ijver veel bijgedragen tot bevordering der wetenschap in de vereenigde Staten. Hij werd geboren den 8ten Augustus 1772 te Trumbull in Connecticut en bekleedde reeds in 1805 het hoogleeraarsambt in de scheikunde aan het Yale-college te Newhaven. In laatstgenoemd jaar reisde hij naar Europa, om boeken en instrumenten aan te koopen, en het volgende jaar begaf hij zich nogmaals derwaarts. Het dagboek van die beide tochten gaf hij in het licht onder den titel: „*Two passages over the Atlantic in the years 1805 and 1806* (1810)”. In 1818 maakte hij een aanvang met de uitgave van het „*American Journal of science and arts*”, meer algemeen bekend onder den naam van „*Silliman's Journal*”, waarin hij zelf in de eerste plaats en voorts de uitstekendste geleerden van Amerika bijdragen leverden. Van zijne overige geschriften vermelden wij: „*Remarks made on a short tour between Hartford and Quebec* (1820)” en „*Elements of chemistry* (1831, 2 dln)”. In 1851 volbracht hij met zijn zoon wederom eene reis naar Engeland en het vaste land van Europa en beschreef haar in „*A visit to Europe in 1851* (1853, 2 dln)”. Hij hield wetenschappelijke voordrachten in bijna alle groote steden der Vereenigde Staten en droeg daardoor niet weinig bij tot de algemeene ontwikkeling des volks. Hij overleed den 24sten November 1864. — Ook zijn zoon *Benjamin Silliman* is als hoogleeraar werkzaam aan hetzelfde college en heeft zich bekend gemaakt door zijne „*First principles of chemistry* (1847 en later)”

en „First principles of physics (1858 en later)“.

Silo, eene stad in Kanaän, op het stamgebied van Ephraïm, was van den tijd van Jozua tot aan dien van Samuël de plaats, waar zich de tabernakel bevond.

Silurische vorming (De) wordt gevormd uit die lagen der aardkorst, welke zich tusschen de Cambriësche en Devonische vormen bevindt. Hare gesteenten zijn: zandsteen, conglomeraten, grauwak, leisteen, kalk, dolomiet, mergel en kiezellei, welke alle aanwijzen, dat de Silurische vorming uit het water bezonken is. Met genoemde gesteenten zijn voorts andere op het nauwst verbonden, die volmaakt overeenkomen met het gneis, glimmer- en hoornblendelei der Azoïsche vormen en toch bij de Silurische vorming behooren. In deze vindt men voorts anthraciet en vermoedelijk klipzout. Belangrijk zijn voorts de daarin aanwezige ertsen, namelijk looderts en zinkblende in Amerika, ijzer-oëliet in Bohemen en spaat-ijzersteen in de Alpen, — voorts heeft men daarin de rood-ijzersteen-, koperkies- en silverertagangen in den Harz (St. Andreasberg) en de kwikzilvergangen in Almaden in Spanje. De Silurische vorming is vooral in Groot-Britannië het meest verspreid; zij heeft trouwens haar naam ontvangen van de Siluriërs, die in ouden tijd een gedeelte van Wales bewoonden; daarenboven ontmoet men haar in Cornwallis, Ierland en Schotland. Op het vaste land van Europa vindt men haar vooral in Portugal, Spanje en Frankrijk (Bretagne), — voorts in Duitschland in den Harz, het Frankenwald, het Fichtelgebirge en de Sudeten. In de Alpen loopt eene smalle strook van Silurische lagen van het westen naar het oosten, van Schwaz in Tyrol tot aan Wiener-Neustadt en schrijft voort, hier en daar aan de oppervlakte door tertiaire vormen afgewisseld, ten noorden van Prezsburg, terwijl men in het Murdal bij Murau en Gras afzonderlijke gedeelten aantreft, die op Azoïsche gesteenten gelegen zijn. Ook heeft men een Silurisch bekken in Bohemen tusschen Pilsen en Praag, voorts Silurische gesteenten in Rusland, ten zuiden van de Finsche Golf en zich uitstrekkend tot in Zweden, — eindelijk in Noorwegen en tot eene aanmerkelijke ontwikkeling in Noord-Amerika.

De flora en fauna der Silurische vorming wijzen er op, dat zij uit zee is bezonken. Zelden vindt men daarin planten, die op het land zijn gegroeid, en de reeds vermelde anthracietlagen hebben vermoedelijk haar ontstaan te danken aan ophooping van wier. Vooral is deze vorming rijk aan diersoorten; *Barrande* telde er meer dan 10000. Onder de lagere soorten zijn, behalve sponzen, talrijke koralen van belang. Kenmerkende fossielen vormen daarin de graptolieten, eenedeels omdat zij uitloftend in de Silurische lagen worden aangetroffen en reeds in de Devonische vorming verdwenen zijn, anderdeels omdat zij in sommige Silurische lagen in verbasenden overvloed voorhanden zijn. Onder de Korallen zijn de afdeelingen *Tabulata* en *Rugosa* door talrijke gealachten en soorten vertegenwoordigd. Tot laatstgenoemde behoort inzonderheid *Cateniopora escharoïdes Goldf.* (Halphites *Catenularia L.*). Van de Stekelhuidigen (Echinodermata) vindt men er enkele soorten van zee-

XIII.

sterren en zee-egels, — voorts Cystideën en Crinoïden. Van de Koppootigen (Cephalopoda) heeft men er de familie der Nautilen, en de Armpootigen (Orthoceras, Lituites enz.) zijn er in talrijke soorten voorhanden. Wijders heeft men er Slakken (Tentaculites), Nereïten enz. Kenmerkend zijn onder de gelede dieren de Trilobieten. Alleen in de bovenste afdeling dezer vorming heeft men gewervelde dieren, namelijk kraakbeenige heterocerke visschen gevonden.

Silva. Onder dezen naam vermelden wij: *Antonio José da Silva*, een Portugeesch schrijver van komieke zangspelen, die in 1733—1738 in den schouwburg van Bairro Alto te Lissabon uitbundig werden toegejuicht. Hij was van Israëlitische afkomst, maar reeds zijn vader had het Christendom omhelsd. *Antonio* studeerde in de rechten, werd advocaat te Lissabon, maar zag zich in 1737 in den kerker der Inquisitie geworpen en twee jaar daarna ter dood veroordeeld, welk vonnis den 19den October 1739 als een plechtig autodafé voltrokken werd. Tot zijne beste stukken behooren: „Amphytrião“, — „Esopeida“, — „Don Quixote“, — en „Guerras de Alecrim e Mangerona“. Zijne verzamelde stukken zijn meermalen uitgegeven.

José Maria da Silva Leal, een Portugeesch letterkundige en dichter, geboren den 8ten October 1812. Hij bewoog zich reeds vroeg in de vrijzinnige richting, welke eene voltagene omkeering veroorzaakte in de Portugeesche letterkunde, — eene richting, vooral aangewezen door *Hercolano*, *Castilho* en *Garrett*. Aan het door *Garrett* gestichte conservatorium schonk hij als secretaris een ongemeenen bloei. In 1840 werd hij ambtenaar en zag zich benoemd tot secretaris-generaal van de districten Santarem en Portalegre en later tot burgerlijk gouverneur van Coimbra en Angra. Nadat hij niet minder dan 50 Spaansche en Fransche stukken voor het tooneel bewerkt had, werd hij de lieveling van het publiek door zijne operette: „O Bejo (de kus)“ met muziek van *Fronzoni*. Daarop volgden: „O conselho dos dez“, — „Um par de luva“, — „Bom homem de outro tempo (met muziek van *Capsivos*)“, — „Um sonho“, — en „Intrigante d'Veenza“. Ook als journalist was hij ijverig werkzaam en stichtte: „O Beja flor (1838)“, — „O Elenco (1839)“, — „A Fama (1843)“, — „Oculo (1843)“, — „O Bibliophilo (1849)“, — en het „Arquivo pittoresco“, — alsmede de „Illustração“. Tevens redigeerde hij de „Revista Universal Lisboneza (van 1845—1849)“ en het „Boletim de Architectura e Archeologia“. Voorts was hij lid der commissie van beoordeeling van dramatische werken. In 1861 nam hij zijn ontslag als staatsambtenaar en overleed den 20sten Maart 1883.

José da Silva Mendes Leal, een Portugeesch dichter en schrijver, geboren te Lissabon den 18den October 1820. Hij was reeds vroeg medewerker aan dagbladen en werd later opperbibliothecaris der Nationale Boekerij in zijne geboortestad, alsmede lid en secretaris van de Koninklijke Academie van Wetenschappen aldaar. In 1851 en 1858 zag hij zich voorts afgevaardigd naar de Cortes. Hij is de vruchtbaarste Portugeesche schrijver van onzen tijd en leverde zoowel gedichten als romans.

34*

Daarenboven trad hij op als biograaf, criticus, geschiedschrijver en letterkundige, onderscheidde zich door zijne welsprekendheid en spreidde als dagbladredacteur eene omgengene werkzaamheid ten toon. Hoewel hij niet van vluchtigheid is vrij te pleiten, noemen zijne landlieden hem een talent van den eersten rang en den besten Portugeesch-dramaschrijver onzer eeuw. Reeds één zijner eerste stukken: „Os dous Renegados (1839; 2de druk, 1847)”, oogste grooten bijval, maar nog meer werd zijn „Homens de marmore (1854)” toegejuicht. Zijne gezamenlijke gedichten verschenen te Lissabon in 1848. Tot zijne biographische werken behooren de levensbeschrijvingen van den Graaf van *Thomas* en van den Hertog van *Saldanha*. Ook zag hij zich door de Regeering belast met de voortzetting van „*Ensaio sobre a historia da cosmographia e da cartographia durante a edade media*” van *Santarem*.

Luis Augusto Rebello da Silva, desgelijks een Portugeesch dichter en schrijver. Hij werd geboren te Lissabon den 2den April 1822, was er sedert 1858 als hoogleraar werkzaam en heeft grooten roem verworven door zijne historische romans, van welke wij inzonderheid vermelden: „*A mocidade de D. João V (1851—1853, 4 din)*”. Ook heeft hij het uitgebreide werk van *Santarem* over de diplomatieke betrekkingen van Portugal met het buitenland vervolgd met 8 deelen (17—19, 1848—1860) en leverde hij eene: „*Historia de Portugal nos Seculos 17 e 18 (1860—1862, 2 din)*”. Na 1848 werd hij bij herhaling tot volksvertegenwoordiger gekozen en hij onderscheidde zich door zijn redenaarstalent. In 1849 werd hij lid van den Staatsraad, in 1853 lid van de Académie, in 1859 raad van onderwijs en overleed den 19den September 1871.

Silvretta is de naam van een gebergte, dat tot de Rhaetische Alpen behoort en zich uitsprekt over gedeelten van Zwitserland, Tyrol en Vorarlberg, en wél tusschen den *Fluelapas*, de hoogvlakte van *Davos*, de *Langart*, de *Rijn*, de *Ill* en de *Alfenz*, het *Stanserdal* en de *Inn*. Het bestaat uit 4 afdeelingen namelijk de *Centrale Silvretta* of de *Jamtaler Groep*, meerendeels uit kristallijne gesteenten samengesteld, met uitgestrekte gletschers, grootsche dalen en hooge toppen, zooals de *Piz Linard* (3416 Ned. el hoog), de *Piz Buin* (3327 Ned. el hoog), de *Fluchthorn* (3396 Ned. el hoog), de *Augstenberg* (3182 Ned. el hoog), de *Verstanklahorn* (3302 Ned. el hoog), de *Silvretthorn* (3248 Ned. el hoog) enz.; — het *Noordelijk gedeelte* of de *Vervallgroep* met de *Pateriolspitsen* (3054 Ned. el hoog), de *Kuchenpitz* (3128 Ned. el hoog), de *Rifler* (3135 Ned. el hoog), de *Blankhorn* (3063 Ned. el hoog) enz.; — de *Noordooftgroep* met *woeste*, sterk gekloofde gevaarten, zooals de *Piz Mondin* (3163 Ned. el hoog), de *Muttler* (3299 Ned. el hoog), de *Stammer Spitz* (3236 Ned. el hoog), enz.; — en de *Noordwestelijke afdeeling* of den *Rhaeticon*, van welken de *Scasplana* (2963 Ned. el hoog) de aanzienlijkste hoogte bereikt.

Simancas, het oude *Septimanca*, eene stad in de Spaansche provincie *Valladolid*, aan de *Pisuërga* gelegen, heeft eene Romeinsche brug met 16 bogen, een oud slot met hooge torens

en 1200 inwoners. Zij is vooral vermaard wegens het Spaansche Staatsarchief, dat in gemeld slot sedert den tijd van *Filips II* (1563) in 38 salen is bjoengebracht. In de omstreken verbouwt men goeden wijn, en aldaar werd in 989 een vermaarde veldslag geleverd tusschen *Rasiro*, koning van *Leon*, en de *Mooren*.

Simarubeën is de naam van eene tweezaadlobbige plantenfamilie uit de orde der *Theridiales*. Zij omvat boomen en heesters met afwisselende, meestal oneven of even gevinde bladeren zonder steunbladen, met volkomene of door mislukten groei éénslachtige, tot schermen, trossen of aren vereenigde bloemen. De kelk is 4- of 5 deelig en overblijvend; de 4 of 5 bloembladen wisselen af met de kelkblippen en zijn op den bloembodem ingeplant, alsook het dubbele aantal meeldraden, wier draadvormige helmraden voorzien zijn van een schubje, terwijl de 2-hokkige helmknoppen overlange openspringen. Op een korten steel bevinden zich 4 of 5 vrjje, éénhokkige vruchtbeginsels, ieder met een anatropen zaadknop in den binnenhoek. De stijlen zijn tot één saamengegroeid en loopen uit in een 4- of 5-lobbigen stempel. De vrucht bestaat uit 4 of 5 éénzadige steenvruchten, van welke veelal eenige mislukken. Het zaad heeft geen kiemwit, maar eene rechte kiem met dikke, vleesige zaadlobben en een zeer kort worteltje. Deze familie telt in een klein aantal geslachten omstreeks 100 soorten, die bijna alle in de keerkringslanden van Azië, Amerika en Madagascar groeien. Van deze noemen wij uit het geslacht *Simaruba Aubl.* de geneeskrachtige *S. medicinalis Endl.*, een kleinen boom in de wouden van *Jamaica*, met eene sterk vertakte kroon, bladeren ter lengte van 15—22 Ned. duim en witte bloemen. Deze levert een wortelbaas, die te voren in de apotheek te vinden was en in werking overeenkomt met de *Quassia* van *Quassia amara*.

Simbirsk of *Scimbirsk*, een Russisch gouvernement aan den middenloop van de *Volga*, was te voren een gedeelte van het *Tartaarsche khanaat Kasan*, kwam bij de verovering van dit laatste (1552) onder de heerschappij van *Johan IV de Wreede*, grootvorst van *Moekou* en werd in 1780 verheven tot een stadhouderschap. Nadat in 1854 de ten oosten van de *Volga* gelegene gedeelten van dit gouvernement bij het nieuwe gouvernement *Samara* gevoegd zijn, heeft het eene uitgebreidheid van bijna 900 □ geogr. mijl. Het grenst aan de gouvernementen *Kasan*, *Nisjné-Nowgorod*, *Pensa*, *Saratow* en *Samara* en vormt eene golvende vlakte met vrij steil naar de *Volga* afhellende oeverstreken. De voornaamste rivier is er de *Volga*, welke er de *Soera*, *Swjéga* en *Oessa* ontvangt. Men heeft er een vastelandsklimaat met eene gemiddelde jaarlijksche warmte van 3,75° C. met uitersten van + 46,25° C. en — 43,75° C. Tot de belangrijkste voortbrengelen behooren er rogge, haver en visch. De veeteelt is er wegens gebrek aan weide van geringen omvang, doch de bijenteelt wordt er door de *Mordwinen* met ijver behartigd. In de boesrijke gedeelten houden de inwoners zich bezig met het vervaardigen van wagens, alsmede

van allerlei huisraad, houten gereedschappen en zakken van boombast. De nijverheid bevindt er zich voor 't overige op een lagen trap. De handel wordt er vooral bevorderd door de Wolga, en de koopwaren worden daarlangs en langs de daarmede verbonden waterwegen vervoerd naar Petersburg, Rybinak, Moskou, Nijagné-Nowgorod en Astrakan. De bevolking telt er 1 200 000 zielen en bestaat uit Russen, Tartaren, Mordwinen en Tajoe-waajen. Behalve omstreeks 100 000 Mohammedanen en 12 000 aanhangers van andere secten behoort zij tot de Orthodoxe Grieksche Kerk. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, tusschen de Wolga en de Swjāga gelegen, heeft 17 Russische kerken, 2 kloosters, eene Protestantsche en eene R. Katholieke kerk, eene synagoge, eene moskee, een gymnasium, een seminarium voor geestelijken, een krankzinnigengesticht, een schouwburg, een landbouwgenootschap, eene drukke markt, eenige lakenfabrieken, een levendige handel in graan, potasch enz. en bijna 37 000 inwoners (1890). In 1864 woedde er een verschrikkelijke brand, en vele ingezetenen zijn toen naar elders vertrokken, doch de stad is later naar een regelmatig plan weder opgebouwd. Zij werd gesticht in 1648 en in 1670 door de rooverbende van *Stenka Rasin* geruimen tijd belegerd. Sedert 1796 is zij de hoofdstad van het gouvernement.

Sime (James), een Engelsch schrijver, geboren den 31sten October 1848 te Airdrie in Schotland, studeerde te Edinburgh, Berlijn en Heidelberg en maakte zich bekend door zijn uitmuntend geschrift: „*Lessing, his life and writings* (1877)”. Voorts leverde hij de uitgebreide artikels: „*History of Germany*” en „*History of German literature*” in den achtsten druk der „*Encyclopædia Britannica*” en het deel „*Schiller*” in de serie: „*Foreign classics for English readers*”. Eerst was hij medewerker aan de „*Pall Mall Gazette*” en later aan de „*St. James Gazette*”.

Simeon is de naam van een zoon van den Israëllietischen aartavader *Jacob* en van *Lea*, het hoofd van een stam, welke later met dien van *Juda* is samengesmolten; — voorts die van den zoon van *Alphæus* en van eene zuster van *Maria* (de moeder van *Jesus*); men vermeldt, dat hij na den dood van zijn broeder *Jacobus* aan het hoofd kwam der Christelijke gemeente te Jerusalem en op 120-jarigen leeftijd onder *Trajanus* gekruisigd werd; zijn gedenkdag valt op den 18den Februari; — en eindelijk die van *Simeon de Syriër* of *Simeon Stylites*, geboren omstreeks het jaar 390 te Sisan in Syrië; hij was eerst herder, ging toen in een klooster, maar verwijselde dit verblijf met een eenzamen berg. Om steeds dicht bij den hemel te wezen, koos hij in 420 zijn standplaats op eene zuil. Hij overleed in 460 en vond weldra navolgers zijner dwaasheid, die met den naam van *Styliten* werden bestempeld.

Simeoni (Giovanni), een Italiaansch geleerde, geboren te Fagliano den 27sten December 1816, studeerde te Rome en werd in 1843 hoogleraar in de wijsbegeerte, en in 1848 secretaris van het departement van Buitenlandsche Zaken te Rome. In 1857 gelukte het hem, te Madrid de sedert 1858 afgebroke

betrekkingen met den H. Stoel te hernieuwen. *Pius IX* benoemde hem tot Apostolisch protonotarius, in 1868 tot secretaris der Propaganda en in 1875 tot kardinaal. In 1876 verving hij *Antonelli* als staatssecretaris en prefect der Apostolische paleizen en zag zich in 1878 benoemd tot prefect-generaal van de Congregatie der Propaganda.

Simferópol of *Scimferópol*, de hoofdstad van het Russische gouvernement Taurië, in het dal der Salgyr aan den noordelijken voet van het gebergte van de Krim op een historisch grond gelegen, is verdeeld in de Tartaarsche Oudstad met kleine huizen en nauwe straten en de regelmatig gebouwde Russische Nieuwstad. Men vindt er 15 Russische kerken, alsmede eene Armenisch-Gregoriaansche, eene R. Katholieke, eene Armenisch-Katholieke en eene Evangelische kerk, — voorts eene synagoge en eene moskee, een gymnasium voor jongens en een voor meisjes, eene kweekschool voor Tartaarsche onderwijzers, eene hogere burgerschool voor Israëlieten, instellingen van weldadigheid en bijna 30 000 inwoners (1881). Nijverheid en handel zijn er van weinig belang, maar tuin- en wijnbouw verkeerden er in een bloeienden toestand. Niet ver van de stad heeft men de bouwvallen van Neápolis, door den Taurischen Vorst *Skiloer* en zijne zonen omstreeks het jaar 100 vóór Chr. gesticht. Gedurende de heerschappij der Khans in de Krim ontstond op de plaats, waar thans *Simferópol* zich verheft, het Tartaarsche Ak-Medajed (Witte Moskee), en in de 17de eeuw bevond zich aldaar de residentie van den Kalgi Sultan (opperbevelhebber van het leger). Toen de Russische troepen in 1736 in de Krim waren doorgedrongen, gaven zij de stad prijs aan de vlammen, en zij bleef na dien tijd in een kwijnenden toestand. In 1783 kwam Ak-Medajed met het geheele schiereiland onder de heerschappij van Rusland, ontving den naam van *Simferópol* en werd in 1802 de hoofdstad van het gouvernement.

Simla, de zomerresidentie van het Britsche Keizerrijk in Indië, verheft zich in de provincie Pondsjaub aan de helling van het Himalayagebergte, 154 Ned. mijl ten noorden van het spoorwegstation Ambala en werd in 1822 van den Radja van Keundal door aankoop verkregen. In genoemd jaar verrees er het eerste Europeesche huis, en in 1841 sleet de Britsche Onderkoning er den zomer. Onder de Lords *Dalhousie* en *Lawrence* (1867) werd zulks eene gewoonte, en thans trekken jaarlijks van April tot October de hoogste ambtenaren uit Calcutta derwaarts. Tot de merkwaardigste openbare gebouwen behooren er dat van de club, de scholen en de kerken. Voorts ontbreekt het er niet aan goede, maar zeer dure hôtels, rijk voorziene winkels enz. De blijvende bevolking telt er 17- tot 18 000 zielen, maar zij is met de tijdelijke in den zomer ongeveer dubbel zoo groot.

Simme (De), eene zijrivier van de Kander in Zwitserland, ontspringt onder den naam van Grootte Simme in de bergwoestenij bij den Rawylpas, vormt den fraalen Simmenval, loopt langs de badplaats An der Lenk en vereenigt zich bij Zweisimmen met de Kleine Simme. Verder stroomt zij door eene kloof, bereikt daarna een dal en vereenigt zich bij

Wimmis met de Kander. Zoowel het Ober- als het Niedersimmenthal is rijk aan fraaie natuurtafereelen, vruchtbare Alpenweiden en vette runderen. Aldaar woont eene Duitsch sprekende, Protestantische bevolking van ruim 18000 zielen. In het Niedersimmenthal bevindt zich de vermaarde badplaats Weissenburg.

Simms (William Gilmore), een Amerikaansch dichter, geboren in 1806 te Charleston in Zuid-Carolina, zond reeds op zijn 18de jaar een bundel verzen in het licht, eeriang door andere gevolgd. In 1828 werd hij advocaat, bepaalde zich bij de journalistiek, maar verloor daarbij zijn vermogen. In 1832 trok hij naar het noorden en legde in het volgende jaar zijn voortreffelijk dichtstuk: „Atlantis” ter perse. Daarna verschenen van zijne hand onderscheidene romans, zooals: „Martin Faber (1833)”, — „Guy Rivers (1834)”, — „The Yemassee”, — „The partisan”, — „Carl Werner”, — en „The damsel of Darien”, die vooral in de zuidelijke Staten grooten bijval vonden. In 1839 schreef hij zijne „Southern passages and pictures” en kort daarop zijn heldendicht: „Florida”. Ook leverde hij eene geschiedenis van Zuid-Carolina. Later keerde hij naar zijne geboortestad terug en schreef er den roman: „Marie de Bernières” en het gedicht: „The city of the silent (1851)”. Voorts vermelden wij nog: „The sword and the distaff (1852)”, — „South-Carolina in the revolution”, — en „Egeria or thoughts and counsel for the way-side”. Eindelijk bezorgde hij onder den titel: „A supplement to Shakespeare” de uitgave van 7 drama's, die ten onrechte aan *Shakespeare* worden toegeschreven, alsmede talrijke bijdragen in tijdschriften en dagbladen. Gedurende den Burgeroorlog stond hij aan de zijde der Zuidelijken. Hij overleed te Charleston den 11den Juni 1870.

Simon. Onder dezen naam vermelden wij: *Simon*, bijgenaamd *Petrus* (zie onder *Petrus*); — *Simon uit Kana*, bijgenaamd *Zelotes* (de ijveraar), één der apostelen van *Jesus*, door sommigen vereenselvd met *Simeon*, terwijl hij volgens anderen het evangelie verkondigd heeft in Egypte, Cyrene, Mauritanie, Libye en op de Britannische Eilanden; — en *Simon de Toovenaar*, te Samaria door *Philippus* gedoopt, maar door *Petrus* ernstig berispt, omdat hij den Heiligen Geest voor geld wilde koopen. — Naar hem wordt het verkrijgen van geestelijke voorrechten, ambten en bedieningen door middel van geld of door omkoopertij met den naam van „*simonie*” bestempeld. Zij werd door *Gregorius VII* op de Synode te Rome (1075) met den ban bedreigd, maar bleef tot aan de Hervorming voor vele Pausen eene bron van aansienlijke inkomsten.

Simon. Onder dezen geslachtsnaam maken wij gewag van:

Richard Simon, één der vrijzinnigste en geleerde godgeleerden van zijn tijd en geboren den 13den Mei 1638 te Dieppe. Hij studeerde aldaar, werd priester te Bolleville, woonde bij afwisseling te Dieppe en te Parijs en overleed te Dieppe den 11den April 1712. Hij bestreed als criticus dat gezag van de Kerkelijke overlevering over den oorsprong, de integriteit en de verklaring des Bijbels en haande alzoo voor de Protestanten den weg tot vrij onderzoek. Hij haalde zich daardoor vele vervolgingen op den

hals en verbrandde op 't laatst zijne handschriften uit vrees voor de Jesuïeten. Zijn belangrijkste geschrift is: „*Histoire critique du Vieux Testament (Amsterdam, 1679)*”, gevolgd door „*Histoire critique du Nouveau Testament (Rotterdam, 1689—1698)*”.

August Heinrich Simon, lid der Duitsche Nationale Vergadering en geboren te Breslau den 26sten October 1805. Hij studeerde in de rechten, trad in Pruisischen Staatsdienst, was op verachtende plaatsen als rechterlijk ambtenaar werkzaam en zag zich eindelijk als zoodanig benoemd in zijne geboorteplaats. Zijne vlugschriften tegen de wetten van 29 Maart 1854, die hij gevaarlijk noemde voor de onafhankelijkheid der rechterlijke macht, bezorgden hem vele vijanden, zoodat hij zijn ontlag nam en de brochure uitgaaf: „*Mein Austritt aus dem preussischen Staatsdienst (1846)*”. Een ander geschrift: „*Annehmen oder Ablehnen*” haalde hem een rechterlijk onderzoek op den hals, maar de revolutie van Maart maakte hieraan een einde. Nu werd hij afgevaardigd naar het Parlement te Frankfort, voegde zich bij de linker zijde en vergeselde haar naar Stuttgart, waar hij zich gekozen zag tot lid van het Rijksgeregtenschap. Na de ontbinding van het Rompparlement begaf hij zich naar Zwitserland en werd in September 1851 te Breslau wegens zijne staatkundige handelingen bij verstek tot levenslange tuchthuisstraf veroordeeld. Hij woonde tot 1852 te Murg aan het Wallenmeer als directeur eener maatschappij tot het delven van koper, en verdrong op den 13den Augustus 1860 bij het baden in genoemd Meer. Kort daarna verrees te Murg een gedenkteeken te zijner eer. Van zijne geschriften vermelden wij nog: „*Das Preussische Staatsrecht (1844)*”, — „*Geschichtliches über die preussische Immediatkommission (1855)*”, — en „*Don Quoyote der Legitimität oder Deutschlands Befreier (1859)*”.

Ludwig Simon, lid van het Duitsche Parlement van 1848 en geboren in 1810. Hij werd advocaat te Trier, behoorde in genoemd Parlement tot de uiterste linker zijde en was er één der uitstekendste redenaars zijner partij. Nadat hij te Frankfort lid was geweest der Commissie van Dertig, vertrok hij met het Rompparlement naar Stuttgart, nam in 1849 de wijk naar Zwitserland en werd te Trier bij verstek ter dood veroordeeld. Sedert 1855 hield hij zich te Parijs bezig met eene bankierszaak, doch verliet Frankrijk in 1870 en overleed te Montreux den 2den Februari 1872. Hij schreef: „*Aus dem Exil (1855, 2 dln)*”.

Jules François Suisse Simon, een Fransch wijzeer en staatsman. Hij werd geboren te Lorient den 31sten December 1814, zag zich benoemd tot professor aan de Ecole Normale, vervolgens aan de Sorbonne te Parijs, werd in 1848 lid der Nationale Vergadering, en behoorde hier tot de gematigde republikeinen, terwijl hij zich hoofdzakelijk met onderwijze-aangelegenheden bemoeide. Toen hij weigerde, den eed van hulde af te leggen aan *Lodewijk Napoleon*, ontving hij den 13den December 1851 zijn ontlag. In 1863 werd hij lid van de Académie des Sciences morales et politiques en tevens afgevaardigde naar het Wetgevend Lichaam, waar hij tot de oppositie behoorde. In December 1867 hield hij eene merkwaar-

dige redevoering ter bestrijding van de souvereiniteit van den Paus. Na den val van *Napoleon III* (4 September 1870) werd hij lid van het gouvernement der Nationale Verdediging en minister van Onderwijs, den 8sten Februari 1871 lid der Nationale Vergadering, waar hij zich bij de gematigde linker zijde voegde, en den 19den Februari weder minister van Onderwijs. Zonder zijne liberale beginselen te verloochenen betoonde hij zich vrijgevig jegens de clericalen en hield zich staande in zijne betrekking tot kort vóór den val van *Thiers* (Mei 1873). In December 1875 werd hij lid der Fransche Académie en senator voor levenslang. Den 13den December 1876 werd hij eerste minister, belast met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken, doch in weerwil van zijne gematigdheid wegens eene uitdrukking over de huichelarij, waaraan men zich schuldig maakte bij het beschrijven der gevangenschap van den Paus, op aandringen der clericalen door *Mac Mahon* op eene krenkende wijze ontslagen (16 Mei 1877). Daarna schreef hij artikelen in dagbladen, doch joeg in Juli 1879 de Republikeinen tegen zich in het harnas, doordien hij in eene doorwrochte redevoering in naam der vrijheid in den Senaat, waar hij het voorzitterschap bekleedt, protesteerde tegen de anticlericale onderwijswet van *Ferry*. Ook heeft hij in de maand Augustus daaraanvolgende eene redevoering gehouden te Nancy, ter gelegenheid van de onthulling van het standbeeld van *Thiers*, waarbij hij zijne positie als „man der naaste toekomst” wist te handhaven. In 1880 slaagde hij er in het 7de artikel der wet over de Congregationistenscholen in den Senaat te doen vallen en verbeurde daardoor de sympathie der liberalen. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „*Etudes sur la Théodicée de l'école d'Alexandrie (1844—1846, 2 din)*”, — „*Le devoir (1854; 11de druk, 1874)*”, — „*La religion naturelle (1856)*”, — „*La liberté de conscience (1857)*”, — „*La liberté politique*” en „*La liberté civile (1859; van beide 5de druk, 1872)*”, — „*L'ouvrière (1861; 8ste druk, 1876)*”, — „*L'école (1864; 8ste druk, 1874)*”, — „*Le travail (1866; 4de druk, 1877)*”, — „*La politique radicale (1868)*”, — „*Souvenirs du 5 Septembre (8de druk, 1876, 2 din)*”, — „*La réforme de l'enseignement secondaire (2de druk, 1874)*”, — en „*Le gouvernement de M. Thiers (1873, 2 din)*”.

Marie Simon, geboren *Jamassé*, bekend door haar ijver in het verplegen van gewonde en zieke krijgslieden. Zij werd geboren den 26sten Augustus 1824 te Doberschan bij Bautzen, stichtte gedurende den oorlog van 1866 een hospitaal in hare geboorteplaats en begaf zich kort daarop naar het tooneel van den strijd, om aan de verbetering van de lazareths en aan het vervoer van gewonden hare zorg te wijden. Na haar terugkeer werd haar het opzicht toevertrouwd op de vorming van ziekenverpleegsters van wege de Albertvereëning. Vooral ontwikkelde zij eene ongemeene werkzaamheid in den oorlog tegen Frankrijk en schreef: „*Meine Erfahrungen auf dem Gebiete der freiwilligen Krankenpflege im deutsch-französischen Krieg 1870—1871 (1872)*”. In 1873 stichtte zij te Loechwitz bij Dresden eene herstellingsplaats voor invaliden en over-

leed aldaar den 24sten Februari 1877. Ook schreef zij een boek, getiteld: „*Krankenpflege (1876)*”.

Emma Simon, geboren *Convolv* en als schrijfster bekend onder den pseudoniem *E. Vely*. Zij aanschouwde het levenslicht op den 8sten Augustus 1848 te Braunsfeld bij Wetzlar, ontving hare opleiding te Hannover en schreef als gouvernante de novelle: „*Gegen den Strom*”. In 1871 trad zij in het huwelijk met den boekhandelaar *Simon* te Stuttgart en vestigde zich later te Frankfurt aan de Main. Zij schreef o. a.: „*Die Erbin des Herzens (1876)*”, — „*Kämpfe und Ziele*”, — „*Die Kinder der Frau von Bland*”, — „*Verschneit—Verweht*”, — „*Auf Irrwegen*”, — en „*Drei Generationen*”, — alsmede het geschiedkundig werk: „*Herzog Karl von Württemberg und Franziska von Hohenheim (1876)*”.

Simonianen zijn volgelingen van *Simon de Toovenaar* (zie onder *Simon*).

Simónides, bijgenaamd *Jambographus*, een Grieksch dichter uit Samos, bracht omstreeks het jaar 650 vóór Chr. eene Samische volkplanting naar Amorgos en schreef een hekel-dicht op de vrouwen, o. a. uitgegeven door *Welcker* (1835). — Denzelfden naam droeg een beroemd Grieksch lierdichter, geboren in 556 vóór Chr. te Julis op het eiland Ceos. Op eene uitnoodiging van *Hipparchus* begaf hij zich naar Athene, waar hij met eene elegie op de bij Marathon geneeuvelde helden de overwinning behaalde en de overige oorlogen tegen den Perzen bezong. Hij genoot den vriendschappelijken omgang van *Hipparchus* en later van de aanzienlijkste mannen in Theasalië, doch vertrok op 80-jarigen ouderdom naar Syracuse, waar hij in 458 overleed, nadat hij tot 56-maal toe de zegenpraal in den dichtlijken wedstrijd had behaald. Hij schreef triumfliederen op de overwinningen der Grieken bij Salamis en Artemisium, dithyramben, hymnen, lofzangen, patheniën enz. en onderscheidde zich vooral door zijne klaagliederen (threni). Van zijne punt-dichten zijn meer dan 100 bewaard gebleven, en onder deze is dat op het graf der Spartanen bij Thermopylae het merkwaardigst. Fragmenten zijner gedichten werden o. a. verzameld en uitgegeven door *Bergk* in zijne „*Poetae Graeci lyrici (1866)*” en door *Hartung* in zijne „*Griechische Lyriker (1857)*”.

Simonie, zie onder *Simon de Toovenaar*.

Simonoseki, eene zee- en koopstad aan de zuidwestpunt van het Japanse eiland Nipon, ligt aan de van der Capellenstraat, die het eiland van Kioe-Sioe scheidt, op 34°7' N.B. en 120°54' O.L. van Greenwich. Eenige jaren geleden werden Fransche, Nederlandsche en Amerikaanse schepen op bevel van den Daimio van Nagato uit de batterijen van *Simonoseki* beschoten, waarbij vooral de Nederlandsche fregat „*Medusa*” veel te lijden had. Dien ten gevolge bombardeerde een eskader van Engelsche, Nederlandsche, Fransche en Noord-Amerikaanse oorlogschepen in September 1864 genoemde batterijen. Deze werden vernietigd en na eene landing moest *Simonoseki* eene schadeloosstelling van eenige miljoenen gulden betalen. Na dien tijd herstelde de stad zich niet weder tot haar vroegeren bloei; zij telt bijna 20000 inwoners.

Simons. Onder dezen naam vermelden wij:

Menno Simons (zie onder *Menno*).

Adam Simons, een verdienstelijk Nederlandsche letterkundige en dichter, geboren te Amsterdam den 26sten Februari 1769. Hij werd student aan het athenaeum aldaar en twee jaar later aan de hoogeschool te Leiden, zag zich in 1792 bevorderd tot proponent, werd in het daarop volgende jaar predikant aan de Vuursche, in 1799 te Thamen aan den Uithoorn, en aanvaardde den 26sten Maart 1818 de betrekking van hoogleeraar in de Nederduitsche letterkunde en welsprekendheid te Utrecht. Hij overleed te Amsterdam ten huise van één zijner zonen op den 5den Januari 1834. Hij onderscheidde zich in het gezellig verkeer door ongemeene geestigheid. Van zijne gedichten vermelden wij: „Gedichten (1805)”, — „De waarde van den mensch, in 8 zangen (1814)”, — „Alexander, Keizer aller Russen, in 8 zangen (1815)”, — „Verstrooide gedichten (1822)”, — „Het huiselijk leven (1828)”, — en „Verzamelde poëzij (1834)”. Voorts leverde hij onderscheidene redevoeringen en verhandelingen, bijdragen in verschillende tijdschriften enz. — Zijn jongste zoon dr. G. Simons was achtereenvolgens directeur der Delftsche académie, minister van Binnenlandsche Zaken, lid van den Raad van State, voorsitter der Koninklijke Académie van Wetenschappen en lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Simpang. Onder dezen naam vermelden wij: *Simpang*, een Rijk in de Wester afdeeling van Bornéo. Het grenst in het noordwesten aan Koëboe en Pontianak, in het noorden aan Mellouw, in het oosten aan Sedakouw, in het zuiden aan Matan en Soedakana en in het westen aan Koëboe en de Straat van Karimata. Het is onderworpen aan een Panoembahan. Men heeft er eenige rivieren, en eene bergketen strekt er zich uit van het zuidwesten naar het noordoosten. De luchtstreek is er gezond en de bevolking telt er omstreeks 16000 zielen, onder welken zich 12000 Dajaks bevinden. De bosschen leveren er goed timmerhout; voorts versamelt men er rotan, wilde muskaatnoten, kaneel, gom, suiker uit suikerriet, enz. terwijl er ook ijzer, goud en edelgesteenten worden aangetroffen. De hoofdplaats draagt denzelfden naam en is gelegen aan de rivier Sidiouw.

Simpang, eene der 4 groote buitenwijken van de stad Soerabaja op Java. Men vindt er fraaie buitenverblijven en het residentiehuis, oorspronkelijk het tijdelijk verblijf van den gouverneur generaal. Voorts heeft men er een groot militair hospitaal, een scheikundig laboratorium, eene artilleriekazerne, een buskruitmagazijn enz. — Wijders dragen onderscheidene rivieren op Sumatra den naam van *Simpang*.

Simplon (De), in het Italiaansch *Sempione*, een bergpas over de Walliser Alpen (2010 Ned. el hoog), is alzoo genoemd naar het Duitsche dorp Simplen, aan de zuidelijke helling gelegen. Hier had men te voren ten behoeve van het verkeer tusschen het dal van de Rhône en dat van de Tosa, tusschen het meer van Genève en het Lago Maggiore slechts een smal pad, alleen bruikbaar in het gunstige jaargetijde, totdat *Napoleon I* in 1800—1806 den thans bestaanden kunstweg deed aanleggen, waaraan 18 millioen francs werden besteed. De breedte van dezen weg bedraagt 8—9

Ned. el, de helling 6—7%. Van Brieg tot Sesto Calende moesten 611 groote en kleine bruggen, 7 gaanderijen en 20 wachthuizen gebouwd worden. Nabij het hoogste gedeelte van den pas verheft zich het Simplonhospice, in 1824 voltooid, waar jaarlijks 12- tot 18000 reizigers worden geherbergd. Over de uitvoering van het plan, om een spoorwegtunnel door den Simplon te boren, is reeds lang gesproken, den jongsten tijd (1887) zijn daarvoor groote kapitalen toegezegd. Die tunnel zal eene lengte hebben van bijna 20 Ned. mijl.

Simpson (James Yourley), een verdienstelijk geneesheer, geboren den 7den Juni 1811 te Bathgate in Schotland, studeerde te Edinburgh in de geneeskunde, werd assistent van den hoogleeraar *John Thomson*, in 1840 professor in de verloskunde te Edinburgh en overleed den 6den Mei 1870. Door hem werd het gebruik van chloroform bij verlossingen ingevoerd, en van zijne geschriften noemen wij: „Essay on anaesthesia (1849)”, — „Obstetric memoirs (1856, 2 dln)”, — „Clinical lectures on diseases of women (1863)”, — „Acupuncture, a new method of arresting surgical hemorrhage (1864)”. — en „Gynaecological works (1871, 2 dln)”.

Simrock (Karl Joseph), een verdienstelijk dichter en taalkenner, geboren te Bonn den 28sten Augustus 1802, studeerde aldaar in de rechten, zette in 1822 te Berlijn zijne oefeningen voort en trad als rechterlijk ambtenaar in staatsdienst. Behalve vele bijdragen in tijdschriften en jaarboekjes leverde hij eene vertaling van het „Nibelungenlied (1827; 32ste druk, 1876)”, gevolgd door eene van den „Armen Heinrich” van *Hartmann von Aue* (1830; 2de druk, 1875) en door een bundel romances. Daar hij de Juli-omwenteling in het gedicht: „Die drei Farben” met geestdrift had begroet, ontving hij door een kabinetsbesluit des Konings zijn ontslag uit den staatsdienst. Nu bleef hij nog 2 jaar te Berlijn en vestigde zich toen op zijn landgoed Mensenberg bij Bonn, waar hij zich onverdeeld aan zijn letterkundigen arbeid kon wijden. Hebben *Grimm*, *Lachmann* enz. door hunne geleerde geschriften den toegang geopend tot de middeeuwsche poëzij, aan *Simrock* moet de verdienste worden toegekend, dat hij de liederen der Oud-Duitsche zangers door zijne voortreffelijke vertalingen onder het bereik heeft gebracht van het volk. Op de vermelde geschriften volgden: „Zwanzig Lieder von den Nibelungen, nach Lachmanns Andeutungen wieder hergestellt (1840)”, — „Gedichte Walthers von der Vogelweide (1833, 2 dln; 6de druk, 1876)”, — „Parcival und Titarel, von Wolfram von Eschenbach (1842; 5de druk, 1876)”, — „Reineke Fuchs (1845; 2de druk, 1847)”, — „Der gute Gerhard von Köln, von Rudolf von Ems (1847; 2de druk, 1864)”, — „Die Edda (1861 5de druk, 1874)”, — „Tristan und Isolde, von Gottfried von Strassburg (1855, 2 dln; 2de druk, 1875)”, — „Heliand (1856; 2de druk, 1866)”, — „Beowulf (1859)”, — „Der Wartburgkrieg (1858)”, — „Lieder der Minnesänger (1855)”, — „Freidanks Bescheidenheit (1867)”, — „Loher und Maller (1868)”, — „Sebastian Brants Narrenschiff (1872)”, enz. Met *Kohlermeijer* en *Henschel* schreef hij: „Quellen des Shakespeare in Novellen, Märchen und Sagen

(1831, 3 din; 2de druk, 1870, 2 din)". Voorts leverde hij eene bewerking der „Deutsche Volkabücher (1839—1843 en 1844—1867, 18 din; 2de druk, 1876)". Tot de stakken, die in zijn „Heldenbuch (1843—1849, 6 din)" zijn opgenomen, behooren: de „Gudrun (8ste druk, 1873)", — de „Siegfriedsage" en eenige episodes, welke in het „Nibelungenlied" ontbreken. Het epos: „Walter und Hildegunde" heeft hij naar het Latijn bewerkt, — voorts gaf hij het „Amelungenlied" en de „Wilkinsage" in het licht. Ook heeft hij eenige drama's van *Shakspeare*, alsmede de „Frithjofsage" in het Duitsch overgebracht en dichtte daarenboven: „Rheinsagen aus dem Munde des Volks und deutscher Dichter (1836; 7de druk, 1874)", — „Bertha die Spinnerin (1863)", — „Legenden (1855; 3de druk, 1876)", — „Gedichte (1844; bloemlesing, 1863)", — en „Deutsche Kriegslieder (1870)". Van zijne prozawerken vermelden wij: „Handbuch der deutschen Mythologie (1853—1865; 4de druk, 1874)", — „Altdeutsches Lesebuch in neudeutsche Sprache (1854; 2de druk, 1859)", — „Das mäterische und romantische Rheinland (2de druk, 1865)", — „Die deutschen Sprichwörter (1846; 2de druk, 1863)", — „Die geschichtlichen deutschen Sagen (1850)", — „Die deutschen Volkalieder (1851; 2de druk, 1871)", — „Die Nibelungenstrophe und ihr Ursprung (1858)", — „Deutsche Märchen (1864)", enz. Sedert 1850 was hij hoogleeraar in de Duitsche letterkunde aan de universiteit in zijne geboortestad en overleed aldaar den 18den Juli 1876.

Simson, de nationale held der Israëlieten, behoorde tot den stam van *Dan*, bezat eene verbazende lichaamskracht en bracht gedurig groote schade toe aan de Philistijnen, welke in die dagen over Israël heerschten. Men vindt het verhaal zijner heldendaden en lotgevallen in Richteren XIII—XVI. Het blijkt intusschen, dat deze Hebreuwsche heldensage veel overeenkomst heeft met die van den Phoeniciësch *Héraclès* (*Hercules*).

Simson (Martin Eduard), een verdienstelijk Duitsch rechtsgelerde, geboren te Königsberg den 10den November 1801, studeerde aldaar in de rechten, bezocht voorts de hoogeschoolen te Berlijn en te Bonn, alsmede de école de droit te Parijs, hield in 1831 te Königsberg voorlezingen over het Romeinsch recht en sag er zich in 1833 tot buitengewoon en in 1836 tot gewoon hoogleeraar in de rechten benoemd. In 1846 werd hij raadsheer in het gerechtshof van het koninkrijk Pruisen te Königsberg en in 1848 afgevaardigde naar de Nationale Vergadering te Frankfort, waar hij als secretaris, daarop als vice-president en eindelijk als president werkzaam was, totdat hij tegen het laatst van Mei 1849 het lidmaatschap der Vergadering nederlegde. Hij wist de vaak stormachtige beraadslagingen met schranderheid, overleg en vastheid te leiden. In November en December 1848 was hij te Berlijn als Rijkcommissaris werkzaam, om de volksbewegingen tot kalmte te brengen, en den 3den April 1849 bevond hij zich aan het hoofd der deputatie, welke den Koning van Pruisen zijne verkiezing tot Duitsch Keizer aankondigde. In den zomer van 1849 werd hij door zijne vaderstad tot afgevaardigde gekozen naar de Pruisische Tweede Kamer en schitterde

hier als één van de beste redenaars der constitutioneele partij. In 1850 was hij lid van het Volksparlament te Erfurt en sag er zich tot voorzitter benoemd. Sedert het najaar van 1852 bepaalde hij zich bij zijne rechterlijke en académische betrekking. Eerst in 1859 werd hij weder lid van de Tweede Kamer en bekleedde er in 1860 en 1861 het voorzitterschap. In 1860 werd hij vice-president en in 1869 eerevoorzitter van het hof van appél te Frankfort aan de Oder. Zoowel de constitueerende als de eerste gewone Rijksdag van den Noord-Duitschen Bond en het Tolparlement kozen hem in 1867 tot voorzitter, zoodat aan hem de taak werd opgedragen, het adres van den Rijksdag aan den Beschermheer van den Noord-Duitschen Bond (3 October 1866) op den burcht Hohenzollern, alsmede het adres van 10 December 1873, waarbij aan Koning *Wilhelm* de waardigheid van Duitsch Keizer werd toegekend, aan laatstgenoemde te Versailles over te brengen. Ook de Duitsche Rijksdag koos hem tot voorzitter, doch in 1874 wees hij wegens zijne wankelende gezondheid eene herkiezing van de hand en verliet in 1877 de staatkundige loopbaan. Hij wist steeds de debatten met groote onpartijigheid te besturen. Den 30sten April 1879 zag hij zich benoemd tot eersten president van het nieuwe Rijksgerechtshof te Leipzig en tevens tot geheimraad in werkelijken dienst met den titel van excellentie. In Mei daaraanvolgende vierde hij het gouden feest van zijn doctoraat. Van zijne geschriften noemen wij: „Geschichte des Königsberger Obertribunals". — Zijn zoon *Bernhard Eduard*, sedert 1877 gewoon hoogleeraar in de geschiedenis te Freiburg, gaf de: „Jahrbücher des fränkischen Reichs unter Ludwig dem Frommen (874—1876, 2 din)" en „Jahrbücher der Fränkischen Reichs unter Karl d. Gr (883)" in het licht.

Sinai of *Horeb*, is de naam van een berg in het zuidelijk gedeelte van de Sinai'sche Schiereiland, waar het Israëlietische volk ten tijde van *Moses* de Wet der Tien Geboden ontving. Of dit geschiedde bij den hedendaagschen Dajebel Moesa (Moesenberg, 2244 Ned. el hoog), bij den meer noordwaarts gelegen Catharinaberg (2632 Ned. el hoog) of bij den meer noordwestwaarts zich verheffenden Serbal (2001 Ned. el hoog), is niet met zekerheid bevestigd, hoewel men vrij algemeen eerstgenoemden berg als dien der wetgeving beschouwt. Het geheele gebergte (Dajebel Toer), waartoe de Sinai behoort, is woest en rotsachtig, van vele enge, doorgaans waterlooze dalen doorsneden en bestaat uit eene kern van onbegroeid, oorspronkelijk gesteente (graniet, porfier, glimmerlei en dioriet), naar de zijde der kust met zandsteen en verder met kalk bedekt. In eene dalkloof aan den voet van den Dajebel Moesa ligt het klooster van St. Catharina (1528 Ned. el hoog), dat op eene vesting gelijkt en, naar men meent, in 527 door den Byzantijnschen Keizer *Justinianus*, werd gesticht. Drie Ned. mijl vandaar (2097 Ned. el hoog) verheft zich de Kapél van *Eliaz*, die derwaarts vluchtte, nadat hij de Baalpriesters aan de beek Kison had gedood. Vaahier bereikt men in $\frac{3}{4}$ de uur gaans den top van den Sinai, waar eene kerke verrijkt, het hoofdoel der bedevaarten. Daar, zoo zegt men, stond

eens *Moses*, toen de Heerlijkheid des Heeren hem voorbijging. In eene kleine, daarnaast gelezene moskee brengen de Bedoelenden hem heden ten dage nog dieren ten offer.

Sinapis, zie *Mosterd*.

Sindh, eene provincie in het Britsch-Indische presidentschap Bombay, grenst in het zuiden aan den Katsj en de Arabische Zee, in het westen aan Beloezdjistan, in het noorden aan Pendsjaub en in het oosten aan de woestijnen van Radajpoetana, en telt op 2318 □ geogr. mijl bijna 2414 000 inwoners (1831). Het middenste gedeelte, van de Indus doorkronkeld, is zeer welvarend en op die plaatsen, waar men de landen op eene kunstmatige wijze besproeien kan, zeer vruchtbaar; de Engelschen hebben er dan ook vele kanalen doen graven. Naar de westzijde rijst het dal van de Indus tot naakte hoogvlakten, om allens in het Hala- of Soeleimangebergte over te gaan. Naar het oosten strekt eene onafzienbare vlakke zich uit, eindigend in de woestijn Thar. De Indusdelta besit een zouten kleigrond; zij is ongezond en schier ongeschikt voor den plantengroei. Over het geheel heeft Sindh een droog klimaat met eene regenhoeveelheid van 100 tot 250 Ned. streep. Opper-Sindh gelijkt op de heete sandwoestijnen van het Afrikaanache binnenland, en in Beneden-Sindh bedraagt de gemiddelde jaarlijkse warmtegraad aan de kust nog 25½° C. De voornaamste voortbrengselen van dit gewest zijn rijst, gerst, tarwe, katoen en oliehoudende gewassen; slechts 2% der geheele oppervlakte is er onder den ploeg. Men heeft er vele schapen, kameelen en ezels, en het aardewerk, het leder en de tapijten van Sindh zijn vermaard. De inwoners zijn er vredelievend en goedaardig, maar veel onbeschaafder dan hunne naburen. Zij spreken het Sindhi, eene Arische taal, maar ten gevolge van veroveringen en volksverhuizingen met Persische en Arabische woorden vermengd en tevens met een aanmerkelijk Drawidisch element, sodat het Sindhi meer van het Sanskriet verschilt dan de overige van dit laatste afstammende talen. Men bezigt er voorts het Arabisch schrift. Sindh is verdeeld in 5 districten. Hyderabad is er de hoofdplaats, en Karataji de voornaamste haven. — In de dagen, toen *Alexander de Groot*s derwaarts trok (325 vóór Chr.), was Sindh onder 4 Vorsten verdeeld. In de 3de eeuw werd het korten tijd eene provincie van het Grieksche Rijk in Bactrië, en bij den aanvang onzer jaartelling de wijkplaats der uit Centraal Azië naar Indië opgerukte Turksch-Tartaarsche stammen der Indo Scythen. In 685 werd het door de Arabieren onder *Kasim* veroverd. Sedert 746 was het onderworpen aan de heerschappij van de Koningen der Radspoeten; in 1025 werd het overwonnen door de *Ghanawiden*, in 1210 verwoest door de Mongolenhorden, en het bleef nu onder het gezag der Mohammedanen, die er met militair despotismus regeerden. In 1591 werd Sindh bij het Rijk van den Groot-Mogol te Delhi gevoegd, in 1740 door *Nadir-Sjach* van Perzië met ruim 2 miljoen gulden schatting bezwaard, om vervolgens onder eigene Vorsten de soevereiniteit te erkennen der *Dorassi* te Kandahar (Afghanistan). In 1758 werden er de eerste Engelsche factortijen gesticht en in 1775 nam de heerschappij

van het Vorstenhuis der *Kolera* of *Talpoer*, die het land onder den titel van emir regeerden, een einde. Botsingen met de Engelschen sedert het einde der 18de eeuw leidden tot versterking van den vrede, zoodat in den oorlog van 1843 Sindh in eene Engelsche provincie herschapen werd.

Sindoro, een vulkaan op Java op de grens van Pekalongan en Bagelén, heeft eene hoogte van 3124 Ned. el, is aan de benedenste helling met tabak, kool enz., hooger op met rijst beplant en verder met bosch begroeid. De laatste uitbarsting van zijn krater had plaats in 1811, en men vindt aan zijn voet vele overblijfselen der Oudheid.

Sinecure, afkomstig van de Latijnsche woorden: *sine cura* (zonder zorg), is de naam van een ambt, dat aanzienlijke inkomsten oplevert zonder van den titularis veel werk te vorderen.

Singapoer of *Singapore* (Loeuwenstad), een Britsch eiland bij de zuidpunt van het schiereiland Malakka en door een smal kanaal, Straat Toembroe genaamd, van het vaste land gescheiden, telt op 10½ □ geogr. mijl ongeveer 116 000 inwoners. Het is in 1819 door de Britsch Oost-Indische Compagnie van den Sultan van *Djohor* door aankoop verkregen. Het hoogste punt van het eiland verheft zich 157 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Het klimaat is er vochtig en voor Europeanen niet ongeschikt, de grond zeer vruchtbaar. De bevolking bestaat er hoofdzakelijk uit Chineezen (18 000), — voorts uit Maleiers enz., terwijl er slechts 850 Europeanen gevonden worden. De evenzoo genoemde stad, aan de zuidkust op 1°17'16" N.B. en 103°50'25" O.L. van Greenwich gelegen en met Chineezen, Maleiers en Europeanen bevolkt, is de zetel van den Britschen gouverneur der Strait Settlements en heeft zich sedert 1819, toen zij eene vrijhaven werd, van een ellendig seerooversnest tot een aanmerkelijk handelstation tusschen Vóór-Indië en China ontwikkeld. Zij is de aanlegplaats van verscheidene Europeesche stoombootlijnen, die er één- of tweemaal in de maand hare vaartuigen brengen en alzoo de gemeenschap bevorderen tusschen ons werelddeel, Oost-Azië en Australië, terwijl er tevens het verkeer met Noord-Amerika onderhouden wordt. Men heeft er groote scheepstimmerwerven en magazijnen. Het dok bij de voorstad New Harbour is er met eene lengte van 123 Ned. el uit de rots gehouwen, en de groote schepen kunnen er aanleggen aan de kade, die eene lengte heeft van 360 Ned. el. Het fort Cornwallis, hetwelk de stad heet te verdedigen, is een oud kroonwerk, bewepend met oud modél vestinggeschut. De roede, aan de zuidzijde van de stad gelegen, wordt echter bestreken, door eene batterij van zes 24 Cm. achterlaadkanonnen.

Singkel, een voormalig Rijkje op Sumátra's westkust, vroeger door een Radja bestuurd, die de suzeriniteit van Atjeh erkende, werd in 1840 door de Nederlanders veroverd, sodat het thans eene afdeling uitmaakt van de residentie Tapanoeeli. Deze afdeling grenst in het noorden aan Atjeh, in het oosten aan de landschappen Simpang Kiri en Simpang Kanan en het door Batta's bewoonde Dalri, in het zuiden aan de afdeling Baros en in het

westen aan de Indische Zee. Tot deze afdeeling behooren de Banjakedlanden. Men heeft er een contrôleur en een commies-ontvanger, tevens havenmeester, belast met de strandvonderij. Het land is eene groote alluviale vlakke, met moerassen en wouden bedekt en van de rivier van Singkel met hare zijrivieren doorkronkeld. Er wasien geregeld land- en zeevinden. Men heeft er in het algemeen een rijken plantengroei, maar de ellendige toestand der wegen maakt het reizen er zeer bezwaarlijk. Tot de wilde dieren behooren er: de orang-oetang, het hert, de rhinoceros, de beer, de boschkat, de koningstijger, de olifant, de krokodil, enz. — en men heeft er veel visch. Voorts zijn er de muskieten eene geweldige plaag. De bevolking telt er ruim 20 000 zielen; velen houden er zich bezig met eenigen handel in benzoin, kamfer, rotan, timmerhout en getah pertaja, — voorts met het bereiden van bruine sulker en met het ontbolsteren van padi. De rivier Singkel is over een klein gedeelte voor groote schepen bevaarbaar, en in de hoofdplaats van dien naam bevinden sich Nederlandsche ambtenaren, benevens een klein garnizoen.

Sinigaglia, eene stad in de Italiaansche provincie Ancona, aan de Adriatische Zee en aan den spoorweg van Bologna naar Ancona, is de zetel van een bisschop, bezit een lyceum, een gymnaasium, een seminarium, eene technische school, eene hoofdkerk en onderscheidene andere kerken, eene rijke synagoge, een grooten schouwburg, een hospitaal, een vondelingen- en een weeshuis, eene kleine haven, een zeebad, een levendigen handel en ruim 11 000, maar als gemeente dubbel zooveel, inwoners. Deze stad werd door de Gallische Senonen — vandaar *Sena Gallia* — gesticht, kwijnde in de middeleeuwen, maar ontving later door hare Julijarmarkt, de grootste in Italië, eene nieuwen bloei. Zij is de geboorteplaats van de zangeres *Catalani* (1784) en van *Pans Piss IX* (1794).

Sinope, eene Grieksche kolonie aan de Zwarte Zee, op de smalle strook van een klein rotsachtig schiereiland van het Klein-Aziatisch landschap Paphlagonië tusschen 2 natuurlijke havens, werd volgens de sage door *Autolykus*, een reisgenoot van *Jason*, gesticht. In werkelijkheid is Sinope eene oud-Assyrische volkplanting, die zich evenwel eerst ontwikkelde, toen zij het eigendom was geworden der Grieken. De eerste kolonisatie vond plaats omstreeks het jaar 750 vóór Chr., de tweede in 632. Sinope, door hare ligging begunstigd, werd eerlang eene machtige koopstad, wier gebied omstreeks het jaar 400 zich uitstrekke tot aan de Halys, terwijl zij zelve hier en daar koloniën deed verrijzen. Door *Pharnaces I*, koning van Pontus, van hare vrijheid beroofd (183), werd zij onder diens derden opvolger, *Mithridates de Grootste*, die er het levenslicht had aanschouwd, de residentie der Koningen van Pontus en door genoemden Vorst uitgelegd en aanmerkelijk verfraaid. Gedurende den Derden Mithridatischen Oorlog (73) werd zij door *Lucullus* veroverd en vrij verklaard, doch in 45 vóór Chr. brachten de Romeinen eene kolonie derwaarts. In de dagen van *Strabo* was Sinope nog altijd eene aanzienlijke stad. Sedert 1204 behoorde zij tot het Keizer-

rijk Trebisonde, maar werd reeds in 1214 door de Seldjoeken veroverd, waarna zij het hoofdbolwerk werd van den roofstaat Kastamoeni. In 1461 werd zij door Sultan *Mohammed II* ingenomen, en na dien tijd bleef zij in het bezit der Turken. De tegenwoordige stad, *Sinib* geheeten, is de hoofdplaats eener liwa in het Turksche ejalet Kastamoeni, de zetel van een Griekschen aartbisschop en een stoombootstation; zij heeft eenige vestingwerken, eene door 2 forten bevelligde haven en 8 tot 10 000 inwoners. Hier werd op den 30sten November 1854 eene afdeeling der Turksche vloot door den Russischen vice-admiraal *Nachimov* geheel vernield en de stad grootendeels verbrand.

Sintang, een Rijk in Borneo's Westerafdeeling, grenst in het noorden aan Silat, Sawait en Salimbouw, in het oosten en zuidoosten aan het stroomgebied van de Melawi, in het zuiden aan Pinoh en Matan en in het westen aan Sapank en Biltang. De bevolking telt er ongeveer 57 000 zielen, onder welken zich 52 000 Dajaks en 4 500 Maleiers bevinden. De voornaamste voortbrengselen des lands zijn rijst, rotan en was Ook wordt er hier en daar goud gedolven. De Vorst van Sintang voert den titel van Pangeran Dipati. Naar dat Rijk wordt de afdeeling genoemd, die veel uitgestreker is en de districten Melawi of Nanga, Pinoh, Sintang, Boven-Kapoeas en Sanggouw bevat en een onderdeel van de residentie Westerafdeeling van Borneo uitmaakt. De afdeeling Sintang wordt bestuurd door een assistent-resident bijgestaan door drie contrôleurs. De evenzoo genoemde hoofdplaats ligt aan het vereenigingspunt der rivieren Melawi en Kapoeas op 0°13' N.B. en 111°35' O.L. van Greenwich. Zij telt ongeveer anderhalf honderd huizen en is door palissaden van ijzerhout omgeven. Op de rivier wonen vele kooplieden op vlotten. Men heeft er een paleis van den Pangeran Dipati, eene moskee en een fort met eene vrij talrijke bezetting.

Sintenis (Karl Friedrich Ferdinand), een verdienstelijk rechtsgeleerde, geboren te Zerbst den 25sten Juni 1804, studeerde te Leipzig en te Jena en vestigde zich in 1825 als advocaat in zijne geboortestad. Met anderen sloeg hij in 1829 de hand aan de eerste Deutsche vertaling van het „Corpus juris civilis (1830—1834, 7 din)”, waarop die van een uittreksel van het „Corpus juris canonici (1830—1834, 2 din)” volgde. Na de uitgave van zijn „Handbuch des gemeinen Preussischen Rechts (1836)” werd hij benoemd tot gewoon hoogleeraar te Gieszen, en in 1841 werd hij lid van de Regeering en van het consistorie te Dessau en in 1848 lid van het hoogerrechtshof aldaar. In 1850 nam hij zitting in het Parlement te Erfurt en werd hij tevens tweede president van het gemeenschappelijk hoogerrechtshof van Anhalt-Dessau en Köthen. Bij de vereeniging deser beide hertogdommen in 1853 zag hij zich bevorderd tot president, — voorts werd hij in 1862 lid van het Kabinet in Anhalt-Dessau en in 1863 geheimraad in werkelijken dienst. Toen in dit jaar Anhalt-Bernburg aan Dessau werd toegevoegd, zag *Sintenis* zich belast met de taak, dat land in bezit te nemen en bevond zich eerlang aan het hoofd van het ministerie voor geheel Anhalt.

Met den Erfprins nam hij in Augustus 1863 deel aan het Vorstencongres te Frankfort en was in 1866 en 1867 vertegenwoordiger van Anhalt in den raad van den Noord-Duitschen Bond. In het begin van 1868 werd hij gepensioneerd en overleed te Dessau den 2den Augustus van dat jaar. Van zijne geschriften vermelden wij: „Das praktische gemeine Civilrecht (1844—1855, 8 din; 3de druk, 1868—1879)”, — en „Anleitung zum Studium des bürgerlichen Gesetzbuchs für das Königreich Sachsen (1864)”.

Sinues de Marco (Donna Maria del Pinar), de echtgenoot van den tooneelschrijver *Joab de Marco*, is eene gevierde Spaansche schrijfster, die zich door onderscheidene werken over opvoeding heeft bekend gemaakt. Vele van hare geschriften worden in Spanje als schoolboeken gebruikt, zooals „La ley de Dios”, eene uitbreiding van de Tien Geboden, — „A la luz d'une lámpara”, — en de „Cuentos de color de cielo (1867 en 1885)”. Voorts leverde zij een bundel kleine novellen onder den titel: „Veladas del invierno (1866)”, — een bundel legenden: „Palmas y flores (1877)”, — eene „Galeria de mujeres celebres (1879)”, — en „Dramas de familia (1886)”.

Sinus, zie *Goniometrie*.

Sioet of Assioet, de hoofdstad van Opper-Egypte, op den linker oever van de Nijl, is het eindstation van den Egyptischen spoorweg, de zetel van een Pasja en van een Koptischen bisschop en de voornaamste stapelplaats van den handel tuschen Cairo aan de éene zijde en Foer en Sennaar aan de andere. Men heeft er een aanzienlijk paleis, vele moskeeën, onderscheidene fabrieken, vooral ter vervaardiging van katoenen en linnen stoffen, een belangrijken opiumhandel en omstreeks 82 000 inwoners (1882). Deze stad droeg in den oud-Egyptischen tijd denzelfden naam en was gewijd aan den god *Aphros*; ajakals en wolven behoorden er tot de gewijde dieren, wier mummieën er in grooten getale voorhanden zijn, weshalve de Grieken haar *Lycópolis* (Wolvenstad) noemden. Hare haven, het dorp El Hamra, ligt onmiddellijk aan de Nijl en is door een dam met de stad verbonden.

Sion. Onder dezen naam vermelden wij: **Sion**, een heuvel te Jerusalem, waarop reeds de Jebusiten een burcht hadden gesticht, die door *David* veroverd en versterkt werd. Na dien tijd was deze heuvel het bovengedeelte der stad, terwijl thans slechts de noordelijke helft deser hoogte tot Jerusalem behoort en de zuidelijke stadsmuur er overheen loopt. In het westen en zuidwesten daalt dese heuvel steil af naar het dal Hinnom. Bij de profeten en dichters des Ouden Verbonds draagt de geheele hoofdstad wel eens den naam van Sion, vooral dat gedeelte, waar de tempel zich verhiel, ofschoon deze op den berg Moria was gebouwd. In de middeleeuwen werden vele kloosters in Nederland met den naam van Sion bestempeld.

Sion, in het Duitsch *Sitten*, het *Sedunum* der Romeinen, thans de hoofdstad van het Zwitsersche canton Wallis. Zij ligt aan de bruisende Sionne in het fraaiste gedeelte van het Rhônedal en telt omstreeks 5 000 inwoners. Tot de merkwaardigste gebouwen behooren er de hoofdkerk en een paar andere

kerken, het bisschoppelijk paleis, het kasteel Valeria, thans een seminarium, en een paar bouwvallen. Het overdekte kanaal Grand Pont vormt er de voornaamste straat. De bogengangen, de talrijke kloosters enz. geven aan Sion een middeleeuwsch voorkomen. Het bisdom werd er reeds in de 6de eeuw gesticht.

Sioux of Dakota's is de naam van een te voren machtigen stam der Indianen in Noord-Amerika. Hunne nakomelingen, thans tot omstreeks 14 000 geslonken, bewonen er het binnenland aan beide zijden van de Missouri. Zij zijn uitmuntende ruiters en jagers, die des zomers de buffels vervolgen in de prairieën en des winters hunne hutten opelsaan aan de oevers van rivieren en meren. Zie ook onder *Dakota*. — **Sioux City**, eene stad in den Noord-Amerikaanschen Staat Iowa, is een belangrijk vereenigingspunt van spoorwegen, bloeit door een levendigen handel en telt 7 000 inwoners (1880).

Sipahis of spahi (krijgslieden in het Perzisch), soms ook sipoys geheeten, zijn in Centraal-Asië mannen van adel, die in tijd van oorlog een zeker aantal soldaten ter beschikking moeten stellen van den Vorst. In het Britsch-Indische Keiserrijk geeft men dien naam aan de inboorlingen, die als soldaten dienen. Zij telden in 1886 op voet van vrede 3212 Engelsche officieren, 117 670 Indiaansche officieren en manschappen met 21 870 paarden en 190 000 man op militaire wijze georganiseerde politie.

Siphnos, thans *Siphno* of *Sifanto* geheeten, een Grieksch eiland van de groep der Cycladen, 4 geogr. mijl ten westen van Paros gelegen, telt op omstreeks 2 □ geogr. mijl 5 700 inwoners (1879). Het is weliswaar rotsachtig, maar tevens vruchtbaar; men verbouwt graan, katoen, vijgen, olijven enz. Ook worden er honig, was, stroochoeden en smeltkroesen uitgevoerd. De jongelingen en meisjes verheeren zich meestal te Athene als dienstdoende, alsook te Smyrna en te Constantinopel. In de dagen der Oudheid had men er vermaarde goud- en zilvermijnen. In het midden van het eiland heeft men het stadje Stawri of Apollonia met 1 200 inwoners en op de oostkust op eene sterk bevestigde rots het dorp Katron of Seraglio met 750 inwoners.

Siphonia, zie *Kaestjeoek*.

Sir, atkomstig van het Fransche woord *sire* (sieur, senior), is in Engeland de titel van een baronet en knight en wordt vóór den doopnaam geplaatst. In het dagelijksch leven wordt intusschen ieder gentleman met den naam sir aangesproken.

Sirach, eigenlijk *Jezus*, de zoon van *Siraach*, een Israëliet, die vermoedelijk omstreeks het jaar 200 vóór Chr. te Jerusalem leefde, bracht een aantal spreuken bijeen, die door haar godsdienstigen geest en hare echte levenswijze eene merkwaardige plaats bekleeden in de Israëlietische letterkunde. Zij werden omstreeks het jaar 180 vóór Chr. door zijn kleinzoon in het Grieksch vertaald en van eene voorrede voorzien. De vertaling is opgenomen onder de Apocryphe boeken van het Oude Testament. Een uitmuntende commentaar bij die spreuken werd geleverd door *Fritsche* (1859).

Siracusa, zie *Syracusa*.

Siraudin (Paul), een Fransch blijspeldichter, geboren te Parijs in 1812, werkte reeds

in 1837 voor het tooneel en schreef vaudevilles, blijspelen, parodieën en operatekstten, die in het Palais Royal en in de Variétés werden opgevoerd. In 1860 opende hij eene handelszaak te Parijs, wat groot opzien baarde; maar zijne werkzaamheden voor het tooneel hadden daaronder niet te lijden. Tot zijne meest bekende stukken behooren: „Une faction de nuit (1842)”, — „Un voyage en Espagne (1848)”, — „Une histoire de voleurs (1846)”, — „Claudine (1851)”, — „Le misanthrope et l'auvergnat (1852)”, — „Un mari qui ronfle (1854)”, — „Les deux frontins (1858)”, — „Fou yo Po (1860)”, — „Les Ramoneurs”, — „Le jardinier galant”, — „L'argent fait peur (1861)”, — „Les femmes sérieuses (1864)”, — „Le Déluge (1865)”, — „Les idées de Beaucornet (1867)”, — „Paul! faut rester (1868)”, — en „Marlborough s'en va-t-en guerre (1868)”. Ook was hij medewerker aan: „La fille de madame Angot”. Hij overleed te Eughien in het begin van September 1883.

Sir Darja, een gebied in Russisch Toerkistan, telt op 7308 □ geogr. mijl bijna 1¼ miljoen inwoners (1884), van welken slechts ruim ⅓de vaste woonplaatsen bezit, terwijl de overigen tot de zwervende horden behooren, en strekt zich uit aan beide zijden van den middenloop der evenzoo genoemde rivier. Het is in het zuidoostelijk gedeelte bedekt met uitloopers van den Thian-sjan, maar langs de rivier zeer vruchtbaar. Tot 42½° N. B. groeien er kateen, rijst, Europeesche granen, tuinvruchten en moerbeziënboomen, en men ziet er grasige weiden, terwijl men er elders uitgestrekte, woeste steppen aantreft. De veeteelt is er alleen bij de zwervende horden van eenig belang. Men heeft er groote wegen langs de rivier, van Sempalatinsk over Wernoje naar Tasjkend (de hoofdstad) en vanhier oostwaarts naar Chokand en zuidwaarts naar Samarkand; voor 't overige bedient men zich als middel van vervoer van den kameel. — De evenzoo genoemde rivier, de *Jacartes* der Ouden en op éene na de grootste van het westelijk gedeelte van Centraal Azië, ontstaat door de vereeniging van de Tar en de Kara Goeldaja, die op de westelijke helling van den Thian-sjan ontspringen. Zij erlangt haar naam bij hare komst in de steppe, neemt bij Namagan de wateren op van de Narijn, heet op dat punt Kara Darja, verandert achter Chodsjent hare zuidwestelijke richting in eene noordelijke en daarna in eene noordoostelijke en stort eindelijk zich uit in het Meer van Aral. Beneden Perowaki zendt zij de Dajani en 25 Ned. mijl verder de Koewan-Darja uit, welke echter genoemd Meer niet bereiken. Zij bevat veel visch en is tot aan Perowaki voor stoombooten bevaarbaar.

Sirénen zijn in de Grieksche mythologie bekoorlijke maagden, die op een eiland der Westelijke Zee, tusschen de eilanden Aea en Scylla, op eene bloemrijke weide, omringd door menschenbeenderen, op het strand vertoefden en door haar betooverend gezang de voorbijvarenden tot zich lokten, om hen te doodden. Toen *Odysseus* (Ulysses) langs dat eiland zeilde, vulde hij op raad van *Owof* de ooren van zijne reisgenooten met was, terwijl hij zich zelf, om aan het gevaar te ont-

snappen, aan den mast liet vastbinden, zoodat hij ongehinderd zijn tocht kon voortzetten. Daarop stortten zich de Sirenen in zee en werden in drie klippen herschapen. Volgens de latere dichters (na *Hómérus*) waren zij dochters van den riviergod *Achelous*, zoodat zij ook wel *Acheloiden* genoemd werden.

Sirenida of *Zeekosten* is de naam eener orde van *Walvisachtigen* (zie aldaar). De soorten van dit geslacht voeden zich met wier, zee gras enz. Zij onderscheiden zich daardoor, dat de kop door een Hals met den romp is verbonden, door neusgaten vóór aan den snuit, door dikke, van borstels voorzien lippen, door tanden en kiezen met platte kroonvlakte en door tepels aan de borst der wijfjes. Tot de Sirenida behooren slechts de *Lamantyn* (Manatus), de *Dugong* (Halicore) en de sedert 1766 uitgestorvene *Stellersche Zeevos* (*Rytina Stelleri*).

Sirenida is voorts de naam eener familie uit de klasse der Amphibieën, waartoe het geslacht *Lepidosiren* uit Zuid-Amerika en *Protopterus* uit Zuid-Afrika gebracht worden. Zij leven in het water en ademen door kieuwen en gedurende den zomer, als het water uit de moerassen verdwenen is, door longen. Eveneens tot de Amphibieën rekent men eene andere familie der Sirenida met de geslachten *Siren*, *Proteus* (in onderaardsche wateren van Dalmatie) en *Siredon* (Axolotl).

Sirius of de *Hondster*, eene ster van de eerste grootte en de helderste van den geheelen hemel, aan den bek van den Grooten Hond geplaatst en ook op de lijn gelegen, welke naar de linker hand door de drie sterren van den gordel van Orion getrokken wordt, heeft volgens de berekening van *Gylden* eene parallaxis van 0,193 boogseconden. Zijn afstand van onze Aarde bedraagt derhalve 1069000 zonsafstanden, ieder van 20 miljoen geogr. mijl, en het licht heeft bijna 17 jaar noodig, om vandaar tot ons te komen. Sirius behoort tot de dubbelsterren, en de haar toegevoegde ster heeft een omloopetijd van ruim 49 jaar. Door hare komst boven den horizon bepalen de oude Egyptenaren de lengte van het jaar, en aan deze ster ontleenen de Hondsdagen hunnen naam, ofschoon deze thans buiten verband met haar staan.

Sirocco is de naam van een drukkend warmen zuidoostenwind, die in het vóór- en najaar in het zuiden van Italië wel eens waait en een hoogst nadeeligen invloed heeft op het dieren- en plantenleven. Men houdt dezen wind voor den Afrikaanschen samoem, die gedurende zijn tocht over de Middellandsche Zee veel van zijne kracht verlorren heeft. Vooral Sicilië, Napels en de Ionische Eilanden hebben veel van den sirocco te lijden.

Sismometer of *seismometer*, zie onder *Aardbeving*.

Sismondi (Jean Charles Léonard Simonde de), een verdienstelijk geschiedschrijver en letterkundige, geboren te Genève den 9den Mei 1773, vluchtte in de dagen der omwenteling aldaar (1798) met zijn vader naar Engeland, keerde in 1794 naar zijne geboortestad terug, maar werd er in hechtenis genomen, daar hij ondersteuning had verleend aan de vervolgd. Toen hij weder op vrije voeten was gesteld, begaf hij zich in 1796 naar Toscane en kocht een eigendom bij Poesia.

Intusschen werd hij ook hier door de Franschen als een aristocraat en kort daarna door de Italianen als een Franschman in de gevangenis geworpen. In 1800 vertrok hij weder naar Genève, waar hij onderscheidene gemeentelijke betrekkingen bekleedde en zich vooral bezig hield met de beoefening der geschiedenis, waartoe hij betrekkingen aanknoopte met mevrouw *de Staël*, *Benjamin Constant*, *Guizot*, *Pictet* enz. In 1830 vestigde hij zich weder in Italië, maar overleed te Chêne bij Genève den 26sten Juni 1842. Van zijne geschriften vermelden wij: „Histoire des républiques Italiennes du moyen âge (1807—1806, 4 dln; laatste uitgave 1840, 10 dln)”, — „Histoire de la renaissance de la liberté en Italie (1832, 2 dln)”, — „Histoire des Français (1821—1844, 31 dln)”, — een „Précis” daarvan (1839, 2 dln)”, — „Histoire de la chute de l’empire romain (1835, 2 dln)”, — „Julia Sévère ou l’an 992 (1822, 3 dln)”, — „De la littérature du midi de l’Europe (1813)”, — en „Etudes sur les sciences sociales (1839 3 dln)”.

Sistowa, eene stad in het Turksche Donau-ejaloet, op den rechter oever van de Donau, tusschen Nicópoli en Roestajoek, heeft niet zeer sterke vestingwerken, eenige katoenfabrieken en leerlooierijen, wat scheepvaart, handel en wijnbouw en 11 438 inwoners (1881). Hier werd in 1791 de vrede gesloten tusschen Oostenrijk en Turkije. In 1810 werd zij door de Russen verwoest; maar de stoomvaart op de Donau schonk haar een nieuwen bloei. Den 22sten Juli 1877 legden de Russen er eene brug over de Donau, om met hun leger in Boelgarije te vallen. In het district Sistowa heeft men bijna 41 000 inwoners (1881).

Sisyphus, in de Grieksche fabelleer een zoon van *Aeolus* en van *Enarete*, voorts de gemaal van *Merope*, de stichter en Koning van Ephyra (Corinthe) en de uitvinder der Isthmische spelen, wordt voorgesteld als de schranderste der menschen. Hij verried de voornemens der goden, verontrustte Attica door zijne strooptochten en werd om die reden door *Theseus* gedood. Zijne straf in den Tartarus bestond daarin, dat hij steeds een rotblok tegen eene stelling moest omhoog wendelen, vanwaar het telkens weder naar beneden rolde. — In de staathuishoudkunde bestempelt men met den naam van *Sisyphismus* het stelsel van hen, die den arbeid op hoogen prijs stellen om den arbeid zelve, zonder daarbij op de gevolgen van den arbeid te letten.

Sitka, het voornaamste eiland van de Alexandergroep, aan de noordwestkust van Noord-Amerika op 57° N. B. gelegen en tot het territorium Alaajka behoorend, is bedekt met uitgestrekte dennenwouden, maar weinig geschikt voor den landbouw. Op de westkust, aan de Sitkabaai, ligt er de stad Nieuw-Archangel.

Sitten, zie onder *Sion*.

Sitter (Albert Jan de), een verdienstelijk Nederlandsch geschiedkundige, geboren te Groningen den 1sten September 1748, studeerde eerst te Groningen en daarna te Leiden in de rechten en werd na zijne promotie benoemd tot rentmeester der stads venen te Groningen en later tot drost der beide Oldambten. In 1787 moest hij zijne betrekking

nederleggen en bleef ambtelooz tot 1795. Toen werd hij door Groningen en de Ommelanden afgevaardigd naar de Staten-Generaal en door deze benoemd tot ambassadeur te Parijs. Kort daarna benoemde men hem tot lid van de eerste en tweede Nationale Vergadering en voorts tot lid der commissie, belast met het ontwerpen eener constitutie. Den 22sten Januari 1798 werd hij met andere heeren in hochtenis genomen en op het Huis in 't Bosch gevangen gehouden. Na dien tijd heeft hij zich verwijderd van het staatkundig tooneel, en met weersin aanvaardde hij in 1803 wederom de betrekking van drost der beide Oldambten, welke hij echter in 1811 verwijselde met die van vrederechter van het kanton Veendam; deze bekleedde hij tot aan zijn dood (17 Juni 1814). Hij schreef: „Voorloopig register van charters, privilegiën, plaaccaten, ordonnantiën enz., Stad en lande betreffende enz. (1789)”, — en met T. *Modderman* bewerkte hij den „Tegenwoordigen staat van Stad en Lande (1793—1794, 2 dln)”, — terwijl hij belangrijke verhandelingen plaatste in de werken van het genootschap: „Pro excolendo jure patrio”. De door hem toegezegde „Geschiedenis van Wedde en Westwoldingerland” is achterwege gebleven.

Situatieteekenen noemt men de kunst, gedeelten van de oppervlakte der Aarde in den vorm eener kaart zoo nauwkeurig en zoo duidelijk op het papier te brengen, dat men bij eene vergelijking aanstonds de copie van eenig gedeelte herkent. Men plaatst derhalve op zulk eene teekening, bij vogelperspectief genomen, al die bijzonderheden, welke het eigenaardige van het landschap uitmaken, niet alleen de rivieren en wegen, maar ook de gebouwen en zelfs de boomen en de vruchten, die er op verschildende akkers groeien, waarbij voorts de oneffenheden van den bodem niet worden vergeten. Het geschiedt meest volgens een bepaalden maatstaf en naar de theorie van *Lekmann*, die tegen het einde der vorige eeuw een werk over het situatieteekenen in het licht zond.

Siwa of *Siva*, ook *Mahadewa* (Grootte God) geheeten, is de naam van éen der Indische Goden. Hij wordt in het zuiden des lands door de groote meerderheid en in het noorden door een aanzienlijk gedeelte des volks gehuldigd. Hij is de beschermgod der boetvaardigen, wiens gunst evenwel niet door boete of onthouding verkregen wordt, — hij is tevens de machtige, hoog op den Himalaya (op een top van den Meroe) tronende heer van het gebergte, die verwoestend, maar tevens louterend en vruchtbaarmakend werkt. Algemeen is zijne vereering met den lingamdienst verbonden. Als sinnebeeld van zijne macht draagt hij een drietand en een jachtstrik (lasso), somtijds ook eene vlam in zijne hand. Voorts heeft hij een derde oog in het voorhoofd en wordt ook wel afgebeeld met vijf hoofden. Zijne gemalin is *Parwati*, ook wel *Doerga* of *Kali* geheeten.

Siwah, eene aan den Onderkoning (Khedive) van Egypte schatplichtige oase in de Libysche Woestijn, 16 dagreizen van Alexandrië, droeg in de dagen der ouderheid den naam van *Oase* van Jupiter Ammon. Zij is 30 Ned. mijl lang en tot 2 Ned. mijl breed, ligt 29 Ned. el beneden den spiegel der zee, bestaat uit een door bergen

omgeven dal met onderscheidene meren, besit mild besproeide weiden, tuinen, korenvelden en palmboschen, levert een overvloed van dadels, meloenen, olijven, granaatappels, druiven en verschillende granen en telt 3846 inwoners (1882), die bestuurd worden door vier tot zes Sjelks en geheel en al onafhankelijk zijn van het Egyptisch gezag. De ingezetenen bezitten meer dan 300 000 dadelboomen, die in gunstige jaren 9600 kameellasten (elk van 8 tolcenenaars) vruchten opleveren. — In de *hoofdplaats Szwaz* zijn sommige der van leem gebouwde huizen vijf verdiepingen hoog en de straten overdekt. Het zuidelijk gedeelte der oase is eene prachtige ooftgaarde, waar oranje-appelen en citroenen groeien, en in het dorp *Agermik*, op eene steile rots gelegen, heeft men overblijfselen van oude tempels en van diepe waterputten.

Siwas of *Sjewast*, de hoofdstad van een evenzoo genoemd Turksch ejalet en van een sandjak in Klein-Azië, ligt niet ver van den bovenloop der Kysyl-Irmak (Halys) op eene gezonde en vruchtbare hoogvlakte, telt ongeveer 50 000 inwoners en heeft groote bazars, veel nijverheid en een aansienlijken transitohandel.

Six is de naam van een oud gealacht, dat zich omstreekt het einde der zestiende eeuw uit Frankrijk in Nederland heeft gevestigd. Onder dien naam vermelden wij:

Jan Six, ambachtsheer van Wimmenum en Vromade, geboren te Amsterdam den 14den Januari 1618 en overleden den 28sten Mei 1700 als burgemeester en raad van Amsterdam. Hij was gehuwd met *Margaretha Tulp*, eene dochter van den burgemeester *Nicolaas Tulp*. Hij was een begunstiger van de dichters twee dagen en zelf een verdienstelijk Latijnsch en vooral Nederlandsch dichter. Daarvan getuigen zijn blijspel: „Onschuld”, zijn treurspel „Medea”, zijn gedicht „Muiderberg” en onderscheidene verspreide gedichten.

Jan Six van Chandeler, een zoon van *Jacob Six*, en desgelijks een beoefenaar der dichtkunst. Hij was geboren te Amsterdam den 20sten Februari 1612, werd op zijn vijfzigste jaar door eene miltsiekte aangetast, zoodat hij zich naar Spa begaf en die badplaats in verzen verheerlijkte. Later reisde hij in Frankrijk, Spanje en Italië, bleef meer dan tien jaren van zijn vaderland verwijderd en bezocht daarna Engeland. Hij leverde: „Poëzij, verdeeld in zes boeken en eenige opschriften (1657)”, — en „Davids Pealmen, op de gewoonlyke wijzen gerijmd (1674; 3de druk, 1765)”. Zijn sterfjaar is onbekend, maar men weet, dat hij in de Zuiderkerk te Amsterdam werd ter aarde besteld.

Jhr. mr. *Hendrik Six van Hillegom*, een ijverig bevorderaar der schoone kunsten. Hij werd geboren den 4den September 1790, was lid der ridderschap der provincie Noord-Holland, lid van den Raad der stad Amsterdam en van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, zag zich tot voorzitter van dit lichaam benoemd en overleed te 's Graveland den 21sten Augustus 1847.

Mr. *Willem Six*, geboren te Amsterdam den 19den December 1761. Hij promoveerde in 1779 op eene dissertatie „De Magno Mariae Privilegio”. Na reeds verschillende betrekkingen te

hebben bekleed, o. a. die van secretaris van 's Lands vloot, werd hij in 1795 gevolmachtigd naar Parijs tot het sluiten van den vrede met Frankrijk, die op den 16den Mei van dat jaar te 's Gravenhage is geteekend. Van 1802 tot 1806 was hij lid van de Personeele Commissie wegens de Oost-Indische zaken, en intusschen maakte hij deel uit van de Commissie, in 1803 naar Frankrijk gezonden om te handelen over den bijstand, door de Bataafsche Republiek te leveren tegen Engeland. Hij werd in 1805 benoemd tot lid van den Staatsraad der Bataafsche Republiek en begaf zich in 1806 met *Ver-Huvel*, *Gogel*, van *Styrum* en *Brantsen* naar Frankrijk om hoofdzakelijk het tractaat te negotieeren, krachtens hetwelk de troonbeklimming van *Louis Napoleon* zoude plaats hebben. Onder diens regering was hij lid van den Staatsraad, teekende, als eerste commissaris des Konings, het tractaat van Fontainebleau van 11 November 1807 en werd hij het volgende jaar buitengewoon gesant en gevolmachtigd minister aan het Hof van Rusland. Hij was honorair lid van het Bataafsche Genootschap van proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam, ridder van de koninklijke orde van Verdienste, grootkruis van de koninklijke orde der Unie, officier van het Legioen van Eer, enz. In 1810 werd hij benoemd tot Intendant des biens de la couronne en Hollandse en overleed te Amsterdam den 30sten Juli 1811.

Cornelis Charles, baron *Six van Oterleek*, een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Amsterdam den 30sten September 1772, promoveerde in 1792 te Leiden op eene dissertatie „De Edicto Nannetensi, ab Henrico IV protestantibus dato, a Ludovico XIV rursus erepto”. In 1803 werd hij lid van den Raad der stad Amsterdam, en was van 1805 tot 1807 lid, in 1807 president der Vergadering van Hoog Mogenden. Na de troonbeklimming van *Louis Napoleon* werd hij eerst benoemd tot thesaurier van Amsterdam, daarna tot staatsraad en tot directeur-generaal der publieke schuld. In 1810 benoemde Keizer *Napoleon* hem tot maître des requêtes en directeur van het grootboek der publieke schuld. Na onze bevrijding van de Fransche overheersching was hij vice president der Vergadering van Notabelen ter beoordeeling van het ontwerp der grondwet en trad hij op eerst als directeur-generaal der centrale kas en nationale schuld, daarop (1814) als secretaris van Staat en toen (1815) als minister van Financiën, welk ambt hij bekleedde tot in 1821. Hem werd in 1821 de titel verleend van baron met overgang volgens recht van eerstgeboorte. Na zijne aftreding als minister was hij president van de Nederlandsche Handelmaatschappij en werd hij benoemd tot minister van Staat. Hij was directeur van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en honorair lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, — voorts kommandeur van de koninklijke orde van de Unie, later van de keizerlijke orde der Reunie en grootkruis der orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed te Utrecht den 8den Juni 1838.

Sixtus is de naam van vijf Pausen te Rome, namelijk: *Sixtus I*, een Romein, die in 116 (119) den Heiligen Stoel beklom en, naar men meldt, in 126 (127) onthoofd werd,

soodat men hem later als martelaar vereerde; — *Sixtus II*, uit Athene afkomstig en in 257 tot Paus gekozen; hij werd bij de vervolging der Christenen onder *Valerianus* ter dood gebracht; — *Sixtus III*, een Romein en sedert 482 aan het bewind; hij zond den heiligen *Patricius* naar Ierland, deed de kerk van Santa Maria Maggiore verruizen en overleed in 440; — *Sixtus IV*, eigenlijk *Francoesco d'Albescola della Rovere*, geboren den 22sten Juli 1414 te Celle bij Savona en de zoon van een vischer, werd eerst generaal van de Orde der Franciscanen, bezoodelde als Paus zijn naam door nepotismus en simonie, gaf aanleiding tot oorlogen en samenzweringen en voerde door de bul van 1458 in Spanje de Inquisitie in, maar bouwde tevens de Sixtijn-sche kapel, eene brug over de Tiber en eene groote waterleiding, versierde Rome met fraaie gebouwen en overleed den 12den Augustus 1484; — *Sixtus V*, eigenlijk *Felice Peretti*, geboren den 18den December 1521 te Grotte a Mare bij Montalto in de mark Ancona. Hij was een boerenzoon en moest in zijne jeugd voor geld de zwijnen hoeden. Eén zijner bloedverwanten, een Franciscaner monnik, bezorgde hem in een klooster, waarna hij te Ferrara en te Bologna studeerde en leeraar werd in het kerkelijk recht, eerst te Rimini, daarna te Siëna, voorts in 1548 priester, doctor in de godgeleerdheid en directeur van de kloosterschool aldaar. Sedert 1551 schitterde hij te Rome als kanselredenaar, hoewel zijn werk over de mystieke godgeleerdheid en zijn „Gulden register”, een uittreksel uit de geschriften van *Aristoteles* en van diens commentator *Averroës*, hem veel verdriet berokenden. In 1557 werd hij inquisiteur-generaal te Venetië, in 1560 consultor van het Heilig officium te Rome, professor aan de universiteit en procureur-generaal, in 1566 vicaris-generaal van de Franciscaner Orde, bisschop van Sant' Agata dei Goti en pauselijk biechtvader, en in 1570 kardinaal. Als zoodanig noemde hij zich *Montalto* en hield zich hoofdzakelijk bezig met wetenschappelijken arbeid, werken van weldadigheid en vrome stichtingen en scheen, ziek en zwak van onderdom, alleen aan zijn dood te denken. Juist deze omstandigheid bevoog na het overlijden van *Gregorius XIII* de cardinalen, hem tot Paus te kiezen, daar zij hem, zoo zij meenden, gemakkelijk naar hunne hand zouden kunnen zetten. Nu echter ontdeed *Sixtus* zich van zijn masker, wierp den staf weg, waarop hij leunde, en betoonde zich even zoo gestreng als hij te voren zachtmoedig was geweest. Hij vernietigde de roverbenden in den Kerkelijken Staat, zorgde voor eene onpartijdige rechtspleging, beperkte de kosten van zijne Hofhouding tot het volstrekt noodige, herstelde de naar hem genoemde groote waterleiding (*Aqua Felice*), vermeerderde de Vaticaanse boekery, deed hiervoor een prachtig gebouw verruizen en stichtte eene eigene drukkerij, waar de werken van den heiligen *Ambrosius*, eene nieuwe uitgave der „Septuagint (1587)” en de „Vulgata (1490)” werden ter perse gelegd. Ook zorgde hij voor den bloei der nijverheid door het stichten van zijde- en wolspinnerijen en door het opheffen van bezwarende tollën. Het aantal cardinalen bepaalde hij op 70, en in godge-

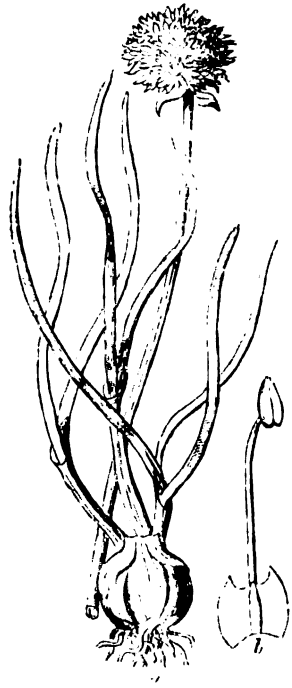
leerde geschillen legde hij eene ongemeene omsichtigheid aan den dag. Hij legde bijv. het zwijgen op aan de Jesuïeten, die in strijd waren geraakt met de universiteit te Leaven. Daarentegen nam hij met ijver deel aan de staatkundige aangelegenheden van zijn tijd. In de twisten tusschen Frankrijk, Spanje en Navarre speelde hij eene merkwaardige rol en ondersteunde de *Guisas* tegen de Hugenoten. Voorts deed hij *Elizabeth* van Engeland, *Hendrik III* en *Hendrik van Navarre* in den ban. Hij overleed den 27sten Augustus 1590, 5 miljoen scudi nalatende. De Senaat plaatste het standbeeld van dezen Paus op het Capitool, maar het werd weldra omvergeworpen door het volk, dat hem haatte wegens zijne gestrengheid. Hij besat een schrander oordeel, maar was als heerscher een dwingeland, terwijl hij veel grooter belang stelde in staatkundige dan in godsdienstige aangelegenheden.

Sjaal, zie *Shawl*.

Sjach, een Perzisch woord, dat *konink* of *monarch* beteekent, is de titel van de Koningen van Perzië, van Afghanistan en van onderscheidene voormalige heerschappijvoerders in Indië. Intusschen wordt hun in officieele stukken de naam van *Sultan* of *Padijsjah* toegerekend.

Sjakal, zie onder *Jakkal*.

Sjalot (*Allium ascalonicum* L., zie bijgaande figuur in *a*), is de naam van eene plant uit de familie der *Liliaceae*. Zij heeft kleine, dicht bij elkander geplaatste bollen; de stengel is één tot twee Ned. palm hoog, de bladeren zijn

Allium ascalonicum.

smal, priem- en huisvormig, en het bloemscherm heeft de gedaante van een bol. De bloemen zijn vóór het bloeien in eene vleesige bloemscheede opgealoten en het kroonachtig bloem-

dek is paars met lancetvormige toppen. De meeldraden (zie *b*) zijn zoo lang als het bloemdek en de drie binnenste heeldraden bijna zoo breed als zij lang zijn, doordien zij aan de basis zijn verbreed. Men meent, dat de Kruisvaarders deze plant uit Aescalon hebben medegebracht en dat zij daaraan haar naam ontleent. Zij behoort tot de soorten van het geslacht *Allium*, die gekweekt en als toepijpje gegoten worden. — Eene verscheidenheid met meer uitgerekte bollen is bekend onder den naam van *ajalons*.

Sjamanismus. De geschiedenis der volken maakt gewag van verschillende stammen, die zich niet tot het begrip van een Hoogste Wezen konden verheffen en op godsdienstig gebied de grootste en sonderlingste denkbeelden koesterden. Deze laatste met hunne tooveraprouken en plechtigheden bestempelt men met den naam van *Sjamanismus*, afkomstig van het Indische woord *Cramana*, dat de betekenis heeft van *Boeddhaïstische beoelingsen*. Inzonderheid geeft men den naam van *Sjamanen* aan priesterlijke heelmeeesters der Noord- en Oost-Asiatische stammen, ervaren in tooverkunsten en als bemiddelaars optredend tusschen de Goden en de menschen. Zij geven voor openbaringen te ontvangen omtrent toekomstige gebeurtenissen en komen, terwijl zij hun gezang met vielerlei bewegingen begeleiden, in een toestand van zenuwachtige overprikkeling, die zich allengs tot krampeachtige stuiptrekkingen verheft. Op dergelijke wijze als de Sjamanen van Siberië gedragen zich ook de geneeskundigen (*Plajes*) in Noord-Amerika, de tooverpriesters van Zuid-Amerika en de fetisjmannen (*Mgansas*) in Zuid-Afrika, welke laatste tevens regenmakers zijn. Gelijk elke ziekte aan den invloed van een toovenaar toegeschreven wordt, zoo meent men ook, dat daardoor het sterven, zelfs bij hoogen ouderdom, wordt veroorzaakt; men is alsoo bij de vereerders van het Sjamanismus van oordeel, dat de mensch tot de onsterfelijke wezens behoort, maar dat booze toovenaarj hem om het leven brengt. Vooral heerscht dit gevoelen bij de inboorlingen van Zuid-Afrika, die den fetisjman steeds raadplegen omtrent de oorzaak van een sterfgeval. Aan hem wordt eene hoogere wetenschap toegekend, en alle wicelarij, alle tooverspreuken en zelfs de geestenklapperij van onze dagen behooren tot het Sjamanismus. Op verdachte personen wordt het godsoordeel (*ordalium*) toegepast, berustende op de dwaling, dat eene onzichtbare almacht, op kunstmatige wijze geraadpleegd, eene rechtvaardige beslissing moet geven. Zulke godsoordeelen (bijv. het innemen van vergif) zijn in Afrika, Indië, Arabië, Nieuw-Guinëa enz. in swang, terwijl men se in Amerika niet aantreft. Ook in Europa waren zij als waterproef, ketelvang, het loopen over gloeiend ijzer tot zelfs na de middeleeuwen in gebruik, en men vindt se nog in de oorlogen der volkeren en in het tweegevecht; ook dese behooren tot het Sjamanismus en getuigen alsoo van een bekrompen geest, verre verwijderd van dien des Christendoms. Het Sjamanismus berust alsoo op de gedachte, dat men de onzichtbare machten kan dwingen; vandaar de sinnebeeldige gebruiken en geheimzinnige tooverspreuken. Zulk eene verre-

gaande zelfmisleiding meet bovenal hechten aan plechtigheden en sinnebeelden; ook het gebed is bij de Sjamanen een tooverformulier, dat eene bepaalde werking heeft op den wil der Godheid. De Boeddhaïsten hebben zelfs bidmachines uitgevonden, die in beweging gebracht worden om een gebed tot in het on-eindige te herhalen, daar zij meenen, dat de Godheid al die machinale gebeden wel degelijk in aanmerking neemt. Ook de offerdienst, uit een gevoel van dankbaarheid ontstaan, is in Sjamanismus ontaard, daar de offeraar vergelding verwacht voor de aangeboden gaven. Nergens heeft dit zelfbedrog dieper wortelen geschoten dan in Indië; hier staan aan het hoofd van het Sjamanismus de Brahmanen, zich beroemend op eene uitgewerkte theorie, op diepzinnigheid van denkbeelden en op eene duizendjarige oefening, zoodat aan hen alleen de geheime betekenis en de kracht der plechtigheden en spreken bekend bleven, terwijl zij zelve zich bovenmenselijke eigenschappen toekenden en zich tot in het vleesch verscheenen goden verhieven. Alle volken huldigen vroeger het Sjamanismus, en slechts weinige hebben zich daarvan volkomen geseheid. Heksenprocessen behooren zelfs in ons Vaderland nog niet tot den lang verleden tijd, en de gedachte, dat men met veer geld gekochte zielmissen de Godheid kan noodmaken, desen of gemen uit het vagevuur naar den hemel te brengen, is bij het gros der R. Katholieke Christenen nog algemeen. In het algemeen is de onontwikkelde menigte zeer geneigd, aan eene sinnebeeldige handeling eene bovennatuurlijke werking toe te schrijven en alsoo het Sjamanismus te huldigen. Dit laatste kan alleen door het verspreiden van verlichte denkbeelden en door een beroep op het gezond verstand worden bestreden.

Sjamyl, een imam, Tjerkessenhoofdman en aanvoerder der bergvolken in den strijd tegen de Russen en geboren in 1797 te Aool Himry in het noordelijk gedeelte van Dagestan, genoot onder *Kust Mollak Dajald-eddin* grondig onderwijs in de Arabische taal en wijsbegeerte en onderscheidde zich reeds in zijne jeugd door trotschheid en een onbuigmamen wil. Met betrekking tot den goddienset helde hij over tot eene vernieuwing van het Soefismus, welke eorlang de verschillende stammen van Dagestan op het nauwst met elkander verbond. Hij verkeerde als moeride (geestelijke) in zijne geboorteplaats en nam in 1804 met *Dajald-eddin* deel aan den opstand tegen de Russen. Bij het zogevierend voorwaarts rukken van desen onder *Besem* namen die beide mannen de wijk naar de bergvesting Himry. Bij de bestorming van 18 October 1831 sneuvelde al de verdiedigers behalve *Sjamyl*, die gewond liggen bleef en als door een wonder aan den dood ontsnapte. Dit verleende hem den straalkrans der heiligheid, en daar hij buitendien een indrukwekkend voorkomen en eene schitterende gave als redenaar bezat, werd hij eorlang tot opperhoofd der seete gekozen, waarna hij zich bejverde, de bergvolken van Dagestan door den hand der goddienstige geestdrift te vereenigen. Insonderheid stelde het door hem voorgeschreven stelsel van oorlogvoeren de bergvolken in staat, in de worsteling tegen de Russen te

volhardden. Toen generaal *Gräbe* den 22sten Augustus 1839 de bergvesting *Achoelgo* na waakhopigen tegenstand innaam, ontkwam *Sjamyl* wederom op eene onbegrijpelijke wijze. Nu vestigde hij zijn zetel in de bergvesting *Dargo*, bracht er de Russen, die haar in 1848 stormenderhand wilden innemen, met groot verlies aan het wijken en deed in 1848 een inval in het aan de Russen onderworpen gebied der *Awaren*. Ook onder het stadhouderschap van *Woronow* zette hij den strijd voort tegen de geweldige overmacht der Russen. In het volgende jaar veroverde hij *Kabarda*, maakte zich meester van de vesting *Gerghebil* en bleef in haar bezit, toen *Woronow* van 18—16 Juni haar in 1847 belegerde. Toen hij voorts in 1848 in de vesting *Salty* was ingeloten, sloeg hij er zich doorheen en ontkwam in het gebergte. Dat geinikte hem evenzeer, toen de vesting *Achoelgo* na eene belegering van elf maanden op den 29sten Augustus 1849 eindelijk in handen der Russen viel. Gestadig riep hij de volkeren van den *Caucasus* op tot den heiligen oorlog, aanvaardde in 1857 bij de *Terek* en de *Koeban* nogmaals den strijd tegen de Russen, leverde voorspoedige gevechten in *Tsjetjna* en strekte in de volgende jaren zijne strooptochten uit tot in de *Trans-Caucasische* vlakke. Na het uitbarsten van den *Krimoorlog* vatte *Sjamyl*, door de vijanden van *Rusland* ondersteund, wederom de wapens op, doch op den 25sten Augustus 1859 moest hij zich, geheel en al ingeloten op den berg *Ghonib*, aan den Russischen Vorst *Barjatsinskij* overgeven. Hij werd eerst naar *Petersburg* gebracht, zag zich daarna *Kaloega* tot verblijfplaats aangewezen, en vertrok vanhier in 1868 naar *Kiew* en in 1870 naar *Mekka*. Hij overleed in 1871 te *Medina*. — Eén zijner zonen dient in het Russische leger, en een ander, *Chasi Mahmed*, verliet *Rusland* en begaf zich naar *Constantinopel*; in 1877 voerde hij bevel over een *Tjerkensisch* vrijkorps in *Armenië*.

Sjanghai, zie *Shanghai*.

Sjedlez, een gouvernement in *Russisch* *Polen*, ligt in het oostelijk gedeelte des lands, tusschen de *Boeg* en de *Wispra* en telt op ongeveer 260 □ geogr. mijl ruim 280 000 inwoners (1868). Het is over het geheel vlak en heeft fraaie bosschen en vruchtbare graanlanden. — De evenzoo genoemde hoofdstad van het gouvernement ligt aan den spoorweg *Brest-Litowak-Warschau* en telt bijna 18 000 inwoners. Er is een prachtig kasteel en een deffig raadhuis. Er wordt een aanzienlijke handel gedreven in tarwe.

Sjeremetjew is de naam van een oud *Russisch* geslacht, met het Huis *Romanow* vermaagschapt. *Iwan Wassiljewitsj Sjeremetjew* onderscheidde zich onder *Czaar Ivan II de Verschrikkelijke* in vele veldslagen tegen de *Krimsche Tartaren*, alsmede bij de verovering van *Kasan* in 1552. Zijn zoon *Fedor Iwanowitsj Sjeremetjew* sloot in 1618 en ook later een voordeeligen vrede met *Polen*. — *Boris Petrovitsj*, graaf *Sjeremetjew*, generaal-veldmaarschalk en één der hervormers van het *Russische* leger onder *Peter de Grootte*, geboren den 25sten April 1652, werd in 1682 tot bojar benoemd, sloot den 12den December 1689 met *Koning Johan Sobieski* van *Polen* den vrede en daarop met *Keizer Leopold I*

een verbond, veroverde de *Oostzeeprovinciën*, vooral door zijne overwinningen op den *Zweedischen* generaal *Sollippenbeck* bij *Dorpat* en aan de *Embach*, en voerde bij *Poeltawa* met uitstekend beleid bevel over het centrum der *Russen*. Hij werd in den gravenstand opgenomen en overleed den 17den Februari 1719. — *Micheil Borisowitsj*, graaf *Sjeremetjew*, oudste zoon van den voorgaande en *Russisch* generaal-majoor, geboren den 1sten September 1672, onderteekende met *Sjastrow* de tractaten met *Turkije* aan de *Proeth* den 12den Juli 1711 en te *Adrianopel* den 18den Juli 1712, en overleed te *Kiew* in 1714. Zijne briefwisseling met *Czaar Peter de Grootte* werd door zijn zoon in het licht gegeven (1674—1779, 5 dln). — *Nicolai Petrovitsj*, graaf *Sjeremetjew*, opper-kamerheer des *Keizers* en geboren in 1761, stichtte in 1808 te *Moekou* een naar hem genoemd hospitaal voor hulpbehoevende vreemdelingen en overleed den 2den Januari 1819.

Sjerif, een *Arabisch* woord, dat heilig, verheven beteekent, is bij de *Mohammedanen* de titel der nakomelingen van den *Profeet*. De geslachtsregisters van hen worden door bepaalde ambtenaren, *nakib-el-oejraf* geheeten, in elke *Islamitische* stad van eenig belang getrouw bijgehouden en jaarlijks met de *karavaan* der pelgrims naar den *oerif* van *Mekka*, als stamvorst, opgezonden. Aan dien titel zijn evenwel geene staatkundige voorrechten verknocht.

Sjiiten is de naam eener *Mohammedaanische* secte, welke, in strijd met het gevoelen der *Soennieten*, *Ali*, den zoon van *Abos Talib*, den schoonzoon des *Profeets*, als den wettigen opvolger van *Mohammed* erkennen en de eerste drie *khalifen*: *Abos Bebr*, *Oeman* en *Omar* als overweldigers verwerpen. Deze secte, niet lang na het overlijden van *Mohammed* ontstaan, trad openlijk op, toen de vervolging der aanhangers van *Ali* door de eerste *Omejaden* een gedeelte der *Moslem* tot een vergeldingsoorlog uittartte. In *Persië*, verwaarts de volgelingen van *Ali* zich het eerst begaven en waar het gekrenkte nationaliteitsgevoel zich aankante tegen de *Arabieren*, vond het *Sjiitismus* grooten bijval en werd er door den *Sjach Ismael al Sefi* tot staatsgodsdienst verheven. De successiestrijd heeft langzamerhand ook een verschil van leerstellingen voortgebracht; men gaf aan de *Soenna* en aan de overlevering verschillende verklaringen, — zelfs werden sommige uitspraken van den *Koran* bestreden, zoodat de *Sjiiten* in vele opzichten van de *Soenniten* afwijken. In het algemeen kan men aannemen, dat de *Sjiit* zich nauwgezetter aan de letter houdt dan de *Soenniet* en alsoo als de meest orthodoxe kan worden beschouwd. Uit *Persië* heeft het *Sjiitismus* zich naar het westen nagevoerd in 't geheel niet en naar het zuidoosten slechts zeer weinig uitgebreid. Van afkomst zijn de *Sjiiten* meestal *Ariërs*, namelijk *Perzen* en *Indiërs*. Onder de *Turken* heeft men er slechts in *Aserbeldjan* en *Trans-Caucasië*, en *Arabisch* *Sjiiten* alleen in *Bagdad* en omstreken. Daar de *Sjiiten* het *Khalifaat* niet erkennen, heeft ook de geestelijke soevereiniteit van den *Sultan* te *Constantinopel* voor hen geene gezag en de *Sjach* van *Persië* wordt door hen enkel

als beschermheer des geloofs, geenszins als plaatsvervanger van den Profeet aangemerkt.

Sjimpanse (*Simia troglodytes Blumenb.*) of *Chimpanzé*, zie onder *Aap*.

Sjir-Ali, emir van Afghanistan, een zoon van *Dost-Mohammed-Khan* en van de dochter van een stamhoofd uit het noorden van Herat, bracht zijne jeugd hoofdzakelijk door met ritterlijke oefeningen, terwijl hij tevens onderwijs erlangde in den godadienst en in het schrijven van een Perzischen brief. Als een lieveling zijns vaders werd hij reeds vroeg, met voorbijgaan van andere broeders, tot diens troonopvolger bestemd. Nauwelijks echter had hij na het overlijden van *Dost-Mohammed* (1863) de tengels van het bewind in handen genomen, toen twee andere broeders achtervolgens hem van den troon zochten te stooten, waarbij hem eenmaal de Kroon werd ontrukkt. Later moest hij strijd voeren tegen zijn eigen zoon *Jakoeb-Khan*, zoodat hij allengs in een despoot veranderde. Zonder al die tegenspoeden was hij, volgens getuigenis van *Vambéry*, een beter Vorst geworden, daar het hem niet ontbrak aan welwillendheid en liefde jegens zijne onderdanen. Dit bleek vooral bij den dood van zijn oudsten zoon *Dejebal-Eddin*, die in den slag van Kedajbar (9 Juni 1865) sneuvelde. *Sjir-Ali* voerde toen oorlog tegen één zijner broeders en schoon hij overwinnaar bleef in den strijd, verloor hij door het verlies van zijn zoon tot eene moedeloosheid, die maanden duurde. Zelfs meende men algemeen, dat de Emir van Afghanistan krankzinnig was geworden. Die vaderlijke teêrgevoelighed verhinderde echter niet, dat hij met vasten wil zijn tweeden zoon *Jakoeb-Khan* van de erfopvolging uitsloot en den minder begaafden *Abdoellah* tot opvolger koos. Toen *Jakoeb-Khan* tegen zijn vader opstond, werd hij op sluwe wijze naar Kaboel gelokt en in de gevangenis geworpen, waar hij vijf jaar opgesloten bleef, zoodat hij eerst gedurende den jongsten oorlog tegen Engeland op vrije voeten werd gesteld. *Sjir-Ali*, zich in 1878 tegen Engeland verzettend, werd door de vreemde krijgsgabenden zozeer in het nauw gebracht, dat hij zich op de vlucht moest begeven en den 21sten Februari 1879 te Massarijerif overleed. — Zijn opvolger *Jakoeb-Khan* zocht vrede te sluiten met de Engelschen, maar een gezantschap, door laatstgenoemden naar diens hoofdstad Kaboel gezonden, werd door muitsieke troepen vermoord, waarna de machteloze Emir met een klein gevolg naar het Engelsche leger vertrok, om zich onder bescherming te stellen der Europeanen.

Sjiraz (Leeuwenbuis), de hoofdstad der Perzische provincie Fars, in een bekoorlijk, door kale kalkbergen omgeven dal, 1360 Ned. el boven de oppervlakte der see gelegen, heeft eene citadél, een door *Kerim-Khan* gebouwd, doch thans zeer vervallen paleis, vele moskeën, scholen, bazars, karavansera's en baden, fabrieken van wollen stoffen, seep, aardewerk, glas, rozenwater enz., een uitgebreiden handel en 30-40000 inwoners. De straten der stad zijn nauw, oneffen en morsch, de gebouwen en stadsmuren vervallen, de vermaarde tuinen verwilderd en de kastelen in den omtrek verwaarloosd. Deze stad is de geboorteplaats van de dichters *Hafis* en

XIII.

Saadi, en niet ver vandaar vindt men de bouwvallen van het oude Persépolis. De omstreken van Sjiraz zijn vermaard wegens de rozenteelt en den wijnbouw. *Sjiraz* was na den val der *Sassaniden* de residentie der Khalifen in het midden der 7de eeuw en bleef vooral onder *Dejengis-Khan* en zijne opvolgers als het middenpunt der Perzische kunst en wetenschap. Tegen het einde der 14de eeuw werd zij door *Timoer* veroverd. Vooral had zij veel te lijden van aardbevingen; het laatst in den aanvang van Mei 1878, toen zij bijna geheel verwoest werd en er 10000 menschen om het leven kwamen.

Sjisjkow (Alexander Semenowitj), een Russisch admiraal, minister en schrijver, geboren in 1754, volbracht als see-officier onderscheidene reizen, werd in 1812 staatssecretaris, schreef in die betrekking tot 1815 onderscheidene, later (1816) door hem verzamelde oproepingen, manifesten, ukazen en proclamatien, die van vaderlandlievende geestdrift getuigen; werd in 1816 president der Académie van Russische taal, in 1820 lid van den Rijkeraad en in 1824 minister van Openbaar Onderwijs, alamede directeur-generaal der geestelijke aangelegenheden van alle niet-Grieksche kerkgenootschappen in Rusland en overleed in April 1841. Zijne verzamelde werken verschenen in 1823—1833 in 14 deelen, en zijne brieven en gedenkschriften werden uitgegeven door *Kissolew* en *Samarin*.

Sjitomer, in het Poolsch *Zytomierz*, de hoofdstad van het Russische gouvernement Vollhynië, ligt aan de Teterew, telt bijna 40000 inwoners, heeft 10 Grieksch-Russische en 2 R. Katholieke kerken, een klooster der Bernardijnen, eene synagoge, een gymnasium, eene kweekschool voor onderwijzers, 2 Hebreuwsche boekdrukkerijen, 83 fabrieken, waar leder, hoeden, kleederen enz. worden vervaardigd, en een levendigen handel. In 1240 en 1287 had zij veel te lijden van de Tartaren, en in 1320 werd zij veroverd door *Gedimis*, vorst van Lithauen. De Khan *Jediger* verwoestte haar in 1399, maar reeds in 1444 was zij weder éene der aanzienlijkste steden van Lithauen, verkreeg in 1544 het Maagdenburger recht en werd het daarop volgende jaar eene prooi der vlammen. In 1606 werd zij nogmaals door de Tartaren verwoest, maar kwam weder tot aanmerkelijken bloei onder de Poolse heerschappij, die aan haar als hoofdstad van het woiwodschap Kiew deselfde rechten toekende als aan de residentie. In 1778 werd zij met Rusland vereenigd en in 1804 de hoofdstad van het gouvernement.

Sjiwa, zie *Siva*.

Sjoa, een onafhankelijk Christelijk koninkrijk in het zuidoosten van Abessinië, tusschen 8°30'—11° N. B. en 38°—40°30' O. L. van Greenwich, is, evenals Abessinië, een hoogland, waar de Ras Goedroe (8650 Ned. el hoog) en het Goeragoegebte (2600 Ned. el hoog) zich het hoogst verheffen. In het zuiden en westen des lands stroomt de Hawaajrivier, die in het moerasige Aocsameer zich uitstort, in het noordoosten de Blauwe Nijl, die de wateren ondtongt van de voornaamste berggrivieren des lands. De geologische, botanische en zoölogische gestedheid van Sjoa gelijkt op die van Abessinië; ook de inwoners

35*

zijn Abessiniers van den stam der Amhara's of Heidensche en Mohammedaansehe Galla's. *Krapf* schatte hun aantal in 1840 op 1 miljoen. De staatsregeling, zeden, gebruiken en godsdienst stemmen er overeen met die van Abessinïë, waartoe Sjoa voor en na behoorde, het laatst in 1856, toen Koning *Haïlos Melakos* door koning *Theodoros* overwonnen werd. Sedert 1867 is Sjoa weder een zelfstandig Rijk onder Koning *Menilik*, die te Litjé zijn verblijf houdt en zooveel mogelijk Europeesche landverhuizers naar zijne Staten lokt. Het land kan veel voortbrengen, maar de weinigbetekenende handel moet de koopwaren vervoeren door de woestijn Adal langs den karavanenweg, die naar de haven Tadjorra aan de Golf van Aden leidt.

Sjöberg (Erik), een Zweedsch lierdichter, geboren den 14den Januari 1794 in het kerspel Ljungo in Södermanland van behoeftige ouders, bezocht, door een vaderlijken vriend ondersteund, het gymnasium te Strengnäs en vervolgens de universiteit te Upsala. Hier verkeerde hij in uiterst bekrompene omstandigheden en moest door het geven van privaattlessen in zijn onderhoud voorzien. Hij had veel te lijden, werd daarenboven door ziektegeplijngd en overleed den 4den Maart 1824. Zijne gedichten, welke van 1819 tot 1826 in stukken in het licht verschenen, geven getuigenis van zijne sombere gemoedagesteldheid, maar tevens van een diep gevoel, alsmede van eene zeldzame dichtergave.

Sjoemla of *Sjoemaa*, eene stad en vesting in het Turksche Donau-djaleet, in een dal gelegen, heeft onderscheidene moskeeën en minarets, alsmede eenige Christelijke kerken, onder welke zich eene fraaie Armenische bevindt, een hecht kasteel, een arsenaal, onderscheidene kazernen en een militair hospitaal. Er worden voortreffelijke koperen voorwerpen vervaardigd, — voorts laken, leder, zijde enz., en er is een drukke handel. De bevolking telt er (sonder het garnizoen) 20 000 zielen, van welke de helft den Mohammedaanschen godsdienst belijdt. Sjoemla is de sterkste vesting van Turkije en een punt van strategisch gewicht, doordien de groote wegen van de Donauvestingen over den Balkan naar Roemelië zich hier vereenigen en men vaahier meester is van de oostelijke Balkanpassen, van de Donau-overgangen bij Roestjoeek en Silistria en van de havenplaatsen Varna en Balsjik. De vestingwerken, na 1858 nog versterkt, bestaan hoofdzakelijk uit gedetacheerde forten, die eene groote legerplaats beveiligen. Driemaal zijn de Russische legers door dit bolwerk in hun tocht gestuit, namelijk onder *Romanow* (1774), *Koninski* (1810) en *Wittgenstein* (1828). Bij laatstgenoemde gelegenheid werd de vesting verdedigd door *Hoossein-Pasja*, doch *Diebitsj* trok haar in 1829 om. — Sjoemla werd in 811 door Keizer *Nicoephorus* verwoest, in 1087 door Keizer *Alexius* belegerd, in 1388 door de Turken onder *Ali-Pasja* bij verdrag ingenomen, in 1649 en 1768 uitgelegd en versterkt. In het voorjaar van 1854 was dese stad het hoofdkwartier van *Omar-Pasja* en het centraalpunt der Turksche armee.

Sjoerds (Foeke), een verdienstelijk Friesch geschiedschrijver, geboren te Ee in Friesland den 2den Juni 1713, werd in 1739 onderwij-

zer en voorzanger te Ljeussens en in 1742 te Nijkerk (in Oostdongeradeel), voorts in 1745 dorpsrechter en zag zich in 1748 benoemd tot afgevaardigde naar den Prins *van Oranje*. Na zijn terugkeer vervaardigde hij onderscheidene gedichten, vooral gelegenheidsgedichten; maar van meer belang waren de geschiedkundige nasporingen van dezen eenvoudigen, maar helderdenkenden man. Hij schreef: „Kort vertoog van den staat en de geschiedenis der Kerke des Nieuwe Testaments, van Christus geboorte tot op den tegenwoordigen tijd, vergeleken met de voornaamste wereldlijke geschiedenissen (1761—1765, 3 din)”, terwyl van een 4de deel van dit werk in 1771 de tweede druk verscheen, — „Algemeene beschrijving van Oud- en Nieuw-Friesland, vertoonende desselvs gelegenheid, verdeeling, voortbrengselen, dijken, sylen, mitgaders der Friesen oorsprong, zeden, wetten en gewoonten enz. (1765—1768, 2 din in 4 stakken)”, — en „Historische jaarboeken van Oud- en Nieuw-Friesland van de vroegste geheugeniszen tot op den tegenwoordigen tijd (1768—1771)”. Hij overleed den 18den December 1770 en zou, indien hij langer geleefd had, de betrekking van historieschrijver van Friesland hebben verkregen.

Sjoeaja, eene arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Jellissawetpol in Trans-Caucasië, is eene bergvesting naar de zijde van Perzië en telt 24 552 inwoners (1882). Ook heeft men er een aanzienlijken handel.

Sjoeajter, bij *Plinius* Soetra en in de middeuewen *Toetra*, is eene stad in de Perzische provincie Choesistan of Arabistan. Zij ligt aan de Koeroen en telt 27 000 inwoners. Men heeft er een burcht, eene prachtige moskee, vele weverijen van wollen stoffen en eenigen handel.

Sjoewalow is de naam van een geslacht van Russische Graven. Het onderscheidde zich het eerst door *Iwan Sjoewalow*, die in de dagen van *Peter de Groote* als generaal en kommandant van Wiborg in hooge mate het vertrouwen van den Czaar genoot. Zijne zonen *Alexander* en *Peter Iwan* werden in 1747 door Keizerin *Elisabeth* in den gravenstand opgenomen en door *Peter III* tot marschalken des Rijks benoemd. *Peter Iwan* vond eene bepaalde soort van houwitsers uit en overleed als minister van Ooalg den 15den Januari 1762. — *Iwan Iwanowitsj Sjoewalow*, een neef der bovengenoemde broeders en geboren den 13den November 1727, was desgelijks een gunsteling van Keizerin *Elisabeth*, werd door haar tot opperkamerheer benoemd, stichtte in 1755 de universiteit en twee gymnasia te Moskou, alsmede in 1758 de academie te Petersburg en overleed aldaar den 26sten November 1798. — *Paul Andrejewitsj*, graaf *Sjoewalow*, geboren den 8sten Mei 1776 en een bloedverwant van de voorgaanden, nam onder *Sowwarow* deel aan het bestormen van Praga en was op 25-jarigen leeftijd reeds generaal-majoor. Hij onderscheidde zich in den veldtocht van 1807, alsmede in den Finschen Oorlog in 1809, toen hij over de Tornö in Zweden rukte en Sheleffa innam, waarna hij tot luitenant-generaal en tot adjudant-generaal des Keizers bevorderd werd. Van 1812—1815 bevond hij zich bij den Russischen

generalen staf en vergeselde den Keizer, onderhandelde in 1818 met *Caulincourt* over den wapenstilstand van 4 Juni en sloot den 26sten Juni 1818 den wapenstilstand van Neumark. Na den intocht der Geallieerden in Parijs zag hij zich belast met de taak, Keizerin *Maria Louisa* naar Weenen en vervolgens *Napoleon I* naar Fréjus te vergezellen. Hij overleed den 1sten December 1825. — *Petar Andrejewitsj*, graaf *Sjoewalow*, geboren den 15den Juli 1827 te Petersburg, de zoon van wijlen den opperhofmaarschalk *Andreas Sjoewalow*, werd in 1860 luitenant-generaal en Keizerlijk vliengelandadant en klom in 1871 op tot generaal der kavallerie zonder ooit belast te zijn geweest met een militair kommando. Nadat hij eenigen tijd als militair attaché te Parijs had doorgebracht, werd hij in 1862 directeur der eerste kanselarij in het ministerie van Binnenlandsche Zaken, in 1865 gouverneur-generaal der Oostzeeprovinciën en den 16den April 1866 chef van de derde afdeling van de geheime politie des Keizers, alzoo van de geheime politie van het geheele Rijk. Dit geschiedde na een aanlag op het leven des Keizers. Nadat hij over dien aanlag een behoorlijk licht had verspreid, wist hij met goed gevolg onderzoek te doen naar de Nihilistische vereenigingen in Rusland en bekleedde zijn ambt met ongemeenen ijver en volharding. In 1873 werd hem eene buitengewone zending naar Londen opgedragen, om het Britsche Kabinet gerust te stellen omtrent den veldtocht naar Khiwa en de Russische veroveringsplannen in Centraal-Azië. Daarna bracht hij het huwelijk tot stand van den Hertog van *Edinburgk* met de Grootvorstin *Maria*, de eenige dochter van *Alexander*, en werd in 1874 in de plaats van *Brunnow* tot ambassadeur te Londen benoemd. Inzonderheid vervulde hij eene belangrijke rol op het Congrès te Berlijn in 1878. Nadat hij den Czaar gewaarschuwd had tegen een oorlog, waartoe de bepalingen van het verdrag van San Stefano aanleiding zouden geven, haalde hij hem over om dat verdrag aan eene nadere regeling op bovengemeld Congrès te onderwerpen. Vele aanzienlijke Russen waren deswege op hem gebeten. Hij keerde aanvankelijk niet naar Londen terug, maar begaf zich als aangewezen voor eene aanzienlijke betrekking naar zijn vaderland. Zijne tegenstanders wisten hem echter op den achtergrond te schuiven, zoodat hij in het voorjaar van 1879 zijn gezantschapspost in Englands hoofdstad weder aanvaardde, doch in November van dat jaar, op zijn verzoek, teruggeroepen werd en zich geplaatst zag aan het Hof van den Czaar. — Zijn broeder, *Pasj* Graaf *Sjoewalow*, geboren in 1830, onderscheidde zich in de Krim en in den oorlog tegen Turkije en is luitenant-generaal in Russischen dienst. In December 1881 nam hij zijn ontlag.

Sjögren (*Andreas Johan*), een verdienstelijk geschied- en taalkundige, geboren den 8sten Mei 1794 in het kerspel Ithis in Finland, studeerde te Abo en legde zich in het bijzonder toe op de geschiedenis en op de klassieke en Oostersche talen. In 1818 vestigde hij op aansporing van *Eask* zijne aandacht op de geschiedenis en de taal van Finland. In 1820 vertrok hij naar Petersburg, waar hij huisonderwijzer werd bij den Pro-

testantschen bisschop *Cygnæus*, welke betrekking hij een jaar daarna aanvaardde bij een dorpsgeestelijke niet ver van de residentie. In die dagen schreef hij: „*Ueber die finnische Sprache und ihre Literatur* (1821)“. In 1823 werd hij bibliothecaris van Graaf *Romanow* en ondernam in 1824—1829 eene groote wetenschappelijke reis door Finland en het noordelijk gedeelte van Rusland tot aan den Oeral. Na zijn terugkeer werd hij in October 1829 adjunct aan de Académie te Petersburg, in 1832 buitengewoon lid der Académie en in Juni 1833 tevens bibliothecaris der tweede afdeling van de boekery der Académie van Wetenschappen. Nu leverde hij, behalve zijne „*Anteckningar om församlingarne i Kemi-Lappmark* (1823)“, onderscheidene geschiedkundige verhandelingen in de „*Mémoires*“ der Académie te Petersburg. Wegens het verlies van zijn rechter oog legde hij het ambt van bibliothecaris neder en aanvaardde op nieuw eene wetenschappelijke reis naar den Caucasus, gedurende welke hij zich bekend maakte met het Tartaarsch, Turksch, Perzisch, Armenisch, Georgisch, Tsjerkessisch en Osetisch. In December 1844 werd hij benoemd tot gewoon hoogleeraar in de taal- en volkerenkunde te Petersburg, in 1845 belast met de directie van het ethnographisch museum en in 1845 bevorderd tot staatarad. De bouwstoffen, die hij in 1846 bijeenbracht op een tocht tot opopening der oudheden in Lijffland en Koerland, vulde hij aan op eene tweede reis in het jaar 1852. Hij overleed den 6den Januari 1855. Het eerste deel zijner verzamelde werken bevat historische en ethnographische verhandelingen over Finland en het noorden van Rusland, en het tweede zijne spraakkunst van het Lijfflandsch met een woordenboek.

Skagerrak (Het) is een zeeboezem ter lengte van 220 en ter breedte van 110 Ned. mijl in het oostelijk gedeelte van de Noordzee tusschen de noordkust van Jutland, de zuidkust van Noorwegen en de westkust van Zweden. Laatsgenoemde twee hebben overal goede havens, maar de Jutsche kust, door de zeelieden met den naam van „*Jernkysten* (IJzeren kust)“ bestempeld, is wegens hare zandbanken gevaarlijk voor de scheepvaart. Het Skagerrak is voor 't overige een veilig vaarwater, waarvan de diepte van de Jutsche kust af, waar zij 30—40 vadem bedraagt, naar het noorden toeneemt tot meer dan 200 vadem. De stroom loopt er gewoonlijk lange de Jutsche kust in eene oostelijke en lange de Zweedsche en de Noorweegsche in eene westelijke richting, behalve bij hevige stormen uit het noordwesten.

Skalden of dichters noemde men in het Noorden de zoodanigen, die in de gebruikelijke vormen gedichten, vooral lofdichten, vervaardigden. *Starckadé de Oude* wordt voor den oudsten skalde uit het mythische tijdperk gehouden. Tot de vermaardste skalden behooren: *Thjodolf*, de dichter van de „*Ynglingatal*“, en *Thornbjörn*, de zanger van de „*Haraldsmal*“, die beiden tegen het einde der 9de eeuw aan het Hof van *Harald de Schoonharige* verkeerden. Voorts vermeldt men uit de 10de eeuw den Noorweger *Egvid*, die de beroemde „*Hakonarmal*“ dichtte, en den IJalander *Egil*, den maker van de „*Egil-saga*“. Ook worden

Hallfredh, Gunlauch, Glum, Eyolf enz. als skalden geprezen, en de laatste van hen was *Sturla*, overleden in 1284.

Skanderbeg, de held der Albaneezen, heette eigenlijk *Georg Kastriot*, was geboren in 1414 als de zoon van *Johan Kastriot*, heer van Kroja (Akhissar) in Albanië, en van de Servische Prinses *Woisawa* en werd bij den inval van Sultan *Moerad* van Epirus (1423) met zijne drie broeders als gijzelaars overgebracht naar het serail. Hij onderscheidde zich zoowel door een krachtigen lichaamsbouw als door gaven des geestes, werd in den Mohammedaanschen godsdienst opgevoed en zag zich op 19-jarigen ouderdom aan het hoofd geplaatst van een sandsjak. In die betrekking verwierf hij door zijne dapperheid den naam van *Iskanderbeg* (Vorst Alexander). Ook bleef hij in Turkschen dienst, hoewel de Sultan zijne drie broeders door vergif had doen ombrengen en zijn vorstendom na den dood zijns vaders (1442) werd vervallen verklaard, en verborg met groote omzichtigheid zijne vrijheids- en vaderlandsliefde. Eerst toen in 1448 de Hongaren met hunne zegevierende benden naderden, ontvluchtte hij met 800 Albaneezen uit het Turksche leger, maakte zich door list van de veeting Kroja meester, riep de Albaneezen op tot den strijd voor hunne vrijheid en was na 80 dagen meester van de geheele provincie. De naburige Albaneesche stamhoofden erkenden hem op eene vergadering te Alessio aan den mond der Drino als opperbevelhebber en verklaarden zich bereid, schatting op te brengen. *Skanderbeg* versloeg daarop in 1444 aan het hoofd van 8000 ruiters en 7000 man voetvolk een Turksch leger van 40000 man onder *Ali Pasja* en behaalde daarenboven overwinningen op drie andere Pasja's. Zelfs *Moerad* tastte hem in Mei 1449 met 100000 man vruchteloos aan en werd genoodzaakt in 1450 de belegering van Kroja op te breken. Ook na den dood van *Moerad* (1451) wist *Skanderbeg*, hoewel door de afvalligheid van sommige stamhoofden verzwakt en eenige malen geslagen, zich tegenover de legers van *Mohammed II* in het bezit van Albanië te handhaven, sodat hem bij den vrede van 1461 dit gewest werd toegekend. Hij slaagde er in, de verschillende stammen aldaar tot eenheid te brengen en verhef dit land tot een bolwerk der Christenen tegen de Mohammedanen. Als aanvoerder van den door *Pius II* verkondigden kruistocht, verbrak hij in 1464 den vrede, versloeg wederom twee legers van den Sultan en eindelijk den Sultan zeiven, doch overleed te Alessio den 17den Januari 1466. De strijd bleef nog 12 jaar aanhouden en eerst na den val van Kroja en de verwoesting des lands onderwierpen zich de Albaneezen weder aan de Porte.

Skandinavië of het *Skandinavische Schierland* is omgeven door de Noordelijke IJszee, de Noordzee, de Oostzee en de Bothnische Golf en draagt de koninkrijken *Zweden* en *Noorwegen*. Zie onder deze namen.

Skaraborg of Mariestad, een Zweedsch län, strekt zich uit over het vruchtbaar noordelijk, tuschen het Wener- en Wettermeer gelegen gedeelte van Westgothland en telt op 156½ □ geogr. mijl 154000 inwoners (1884). Dit gewest is in het noorden met bosch bedekt,

maar voor 't overige eene wél bebouwde, slechts hier en daar door heuvels afgewisselde vlakte. De spoorwegen hebben er eene lengte van 486 Ned. mijl.

Skarbak (Frederik Florian, graaf), een verdienstelijk Poolsch dichter en schrijver, geboren te Thorn den 15den Februari 1792, studeerde eerst te Warschau en toen te Parijs, waar hij zich vooral op de staatswetenschappen toelegde. Na zijn terugkeer in Polen in 1812 wijdde hij zich aan het beheer zijner goederen zonder zijne wetenschappelijke studien te laten varen. In 1818 werd hij hoogleeraar in de staathuishoudkunde aan de universiteit te Warschau en tevens aan de school voor boschcultuur. Hij schreef: *Staatswirtschafft* (1820—1821, 4 dln), gevolgd door „*Grundriiz der Finanzwissenschaften* (1824)”, — „*Grundzüge der Nationalwirtschafft*”, — en „*Théorie des richesses sociales* (1829)”. Voorts maakte hij zich verdienstelijk door verbetering der armenbedoeeling en der gevangnissen in Polen, waarop hij in 1830 door den Keizer naar Petersburg ontboden werd, om een onderzoek in te stellen naar de hospitalen aldaar. Hij ontving er eene benoeming tot staatsraad, kamerheer en lid van het Voorloopig Bewind en keerde toen naar Polen terug. Na het mislukken der Poolse revolutie van 1831 werd hij lid der regeeringscommissie en der hoofdcommissie voor de instellingen van weldadigheid. Onder zijn bestuur ontstonden uitstekende gevangnissen, verbeterde werkhuizen, een instituut voor verwaarloosde kinderen enz. in Polen. In 1844 werd hij voorzitter van laatstgenoemde commissie, en hij verwierf tevens als dichter, novellist en romanschrijver een goeden naam, terwijl van zijne historische werken inzonderheid eene „*Geschiedenis van het groothertogdom Warschau* (1860, 2 dln)” vermelding verdient. Hij overleed te Warschau den 25sten October 1866.

Skarga (Plotr Paweski), de vermaardste kanselredenaar der Polen in de 16de eeuw, door zijne tijdgenooten „de Poolse *Chrysostomus*” genoemd, werd geboren in 1536 te Grodziec in Masovië, studeerde te Krakau, werd onderwijzer van *Jan Teozynski*, trad daarna in den geestelijken stand en werd kanunnik te Lemberg. In 1568 begaf hij zich naar Rome, werd er opgenomen in de Orde der Jesulieten en keerde in 1571 naar zijn vaderland terug. Hier spreidde hij al de kracht zijner welsprekendheid ten toon en bracht een groot aantal Polen terug tot de R. Katholieke Kerk. Hij stond den bisschop *Protasiewicz* te Wilna ter zijde en was vervolgens 25 jaar lang Hofprediker van Koning *Sigmund III* te Warschau. Eindelijk verliet hij het Hof, betrok een klooster te Krakau en overleed in 1612. Hij onderscheidde zich door grondige geleerdheid, innige overtuiging, vurige vaderlandsliefde en zuivere bedoelingen, en zijne redevoeringen op den Rijksdag maakten veelal een beslissenden indruk. Zijne leerredenen en andere geschriften, modellen van welsprekendheid, zijn meermalen uitgegeven. Vermaard is bovenal zijn werk: „*Levensbeschrijvingen van de Heiligen des Ouden en Nieuwen Testaments voor alle dagen des jaars*”.

Skarpanto, in het Turksch *Korpe*, het aloude *Karpathos*, een Turksch eiland in de

Aegeische Zee tusschen Candia en Rhodus, is 48 Ned. mijl lang en 11 Ned. mijl breed en zeer bergachtig, maar in het binnenland vruchtbaar en goed bebouwd. Er sijn onderscheidene kleine havens, vele oudheden en 5000 inwoners, die meestal naar elders trekken als timmerlieden, metselaars, scheepstimmerknechten ens.

Skatten is de naam van een hombrospel, dat inzonderheid in Duitschland met 32 kaarten gespeeld wordt. Dit geschiedt door 3 personen, die elk 10 kaarten ontvangen, terwijl de overige twee afzonderlijk geleid worden en den naam van *skat* (écart) dragen.

Skeat (Walter William), een Engelsch taalkenner, geboren te Londen den 21 November 1835, is hoogleeraar in het Angelsakisch te Cambridge. Hij leverde: *The songs and ballads of Upland (1864)*, — *„German poetry”*, — *„A tale of Ludlow Castle (1866)”*, — *„Lancelot of the Laik (1866)”*, — *„Parallel extracts from 29 Manuscripts of Piers the Plowman (1866)”*, — *„Partenay (1866)”*, — *„Piers the Plowman (1867—1884, 5 din)”*, — *„Piers the Plowman's Crede (1867)”*, — *„Romance of Joseph of Armathe (1871)”*, — *„Aelfric's Lives of saints (1881—1892)”*, — *„William of Palerne (1867)”*, — *„Havelok the Dane (1868)”*, — *„Barbour's Bruce (1870—1877)”*, — *„Chaucer's Treatise on the Astrolabe (1873)”*, — *„Romance of Alexander and Dindimus (1878)”*, — *„Specimens of early English (met Morris)”*, — *„Specimens of English literature, (1874—1879)”*, — en *„Etymological Dictionary of the English language (1879—1886)”*. Ook stichtte hij met *Furnivall* de Early English Text Society en de English Dialect Society.

Skolek, zie *Geraamta*.

Skink (*Scincus Laur.*) is de naam van een geslacht van *Kruipende dierso* (Reptilia) uit de orde der *Hagedissen* (Sauria) en uit de familie der *Korttongigen* (Brevilingua). Het omvat hagedissen met een kegelvormigen kop, een van onder plat lichaam, 4 pooten, waarvan de voorste graafpooten sijn, 5 afgeplatte teenen met gezaagde zoomen en met gehemeltetanden. De gewone *skink* (*S. officinalis Laur.*) is geelbrain met donkere dwarsbanden, 15 Ned. duim lang en leeft in rotspieten in het noorden van Afrika, wellicht ook in Syrië. De *zeeskink* (*S. marinus*) werd te voren met ijver gevangen, gedroogd en naar de apotheek gebracht, doch thans alleen door bijgeloovigen aangewend.

Skobelew (Michaël Dimitrijewitj), een Russisch generaal, veroverde, na het overwinnen van vele moeilykheden en van het hardnekkig verzet der Tekke-Toerkmenen, door een bloedigen strijd hunne vesting Geoktepe op den 12den Januari 1881 en daardoor was de onderwerping van dien stam voltooid. *Skobelew* behield het opperbevel in het veroverd gewest en regelde de verhouding der inwoners tot de Russische Regeering. Tegen het einde van 1881 keerde hij naar Rusland terug, werd tot gouverneur van Minsk benoemd en baarde groot opzien door eene redevoering, door hem op den 12 Januari 1882 ter gelegenheid van het gedachtenisfeest der inneming van Geoktepe te Petersburg uitgesproken. — eene redevoering, welke tintelde van haat jegens de Duitschers. Na eenige uitvallen op *Fredorik*

*de Groot*e en op *van Bismarck*, die in de politiek het vuistrecht ingevoerd en macht boven recht gesteld hadden, wees hij op de verplichting van Rusland om de Slawen tot eenheid te brengen en op den pijnlijken indruk, dien hij verkregen had van de onderdrukking der Slawische broeders in Dalmatië door de Duitse wapenen. Daarmede echter was zijne ijdelheid nog geenszins bevredigd. Op eene reis naar Frankrijk onderhandelde hij met *Gambetta* en tot eene deputatie van Servische studenten hield hij eene aanspraak, waarin hij gewaagde van geciviliseerde onderdrukkers aan de Donau, die spoedig gestraft moesten worden, en van een onvermydelijken strijd tusschen de Slawen en Teutonen. Voorts betuigde hij, dat alleen heil te verwachten was van eene vereeniging der Slawen met Frankrijk. Maar zelfs in Frankrijk vond zijne smokkende taal geen bijval; zij werd alleen toegejuicht door de Panalavistische pers te Moskou. Keizer *Alexander* zag zich genoodzaakt, hem terug te roepen. *Skobelew* overleed te Moskou den 7den Juli 1892 in den ouderdom van 58 jaren, en het Russische volk betreurde bij sijn dood het verlies van een bekwaam krijgsgeman en van een vurig voorstander der Panalavistische partij.

Skoda (Joseph), een uitstekend geneeskundige, geboren den 10den December 1806 te Pilsen in Bohemen, studeerde te Weenen en werd in 1831 arts van een choleradistrict in Bohemen en in 1835 tweede geneesheer aan het algemeen ziekenhuis te Weenen, waar hij onder *Robitzansky* en *Kolletschka* de pathologische anatomie bestudeerde en de auscultatie en percussie toepaste. Sedert 1835 bestuurdde hij de practische oefeningen aan het ziekbed, werd in 1840 benoemd tot geneesheer in de toen gestichte zaal voor borstlijders, in het volgende jaar tot eerste geneesheer en in 1834 tot hoogleeraar in de kliniek te Weenen. Groot opzien baarde zijne *„Abhandlung über Auscultation und Perkussion (1832; 5de druk, 1864)”* en hij heeft zoowel daardoor als door sijn voortreffelijk onderwijs groote diensten bewezen aan het geneeskundig onderzoek. Hij overleed den 18den Juni 1881.

Skoetari. Onder dien naam vermelden wij: *Skostari*, in het Slawisch *Skodar*, *Skodra*, in het Turksch *Ijektodra*, *Skodra*, eene vesting en tevens hoofdstad van een Turksch ejalet, hetwelk zich uitstrekt over het noordelijk gedeelte van Albanië. Zij ligt in eene vlakte ten zuiden van het evensoo genoemd Meer en aan de Bojana, 25 Ned. mijl van de Adriatische Zee, is de zetel van een gouverneur-generaal en van een Griekschen bisschop, de stapelplaats voor den handel van Albanië en Bosnië, bezit geweerfabrieken, wolweverijen, scheepvaart, een levendig vertier en 10000 inwoners, van welken 2/3de den Mohammedaanschen godsdienst belijden, en is het aloude Skodra, de hoofdstad van den Illyrischen stam der Labaten.

Skostari of *Oestukuder*, eene stad in het Turksche ejalet Stamboul. Zij ligt aan de Bosporus tegenover Constantinopel en wordt als de voorstad van laatstgenoemde beschouwd. Zij is de zetel van een molla en de stapelplaats der uit Azië aangevoerde, voor Con-

stantinopel bestemde koopwaren. Men heeft er een paleis van den Sultaan, 8 moskeeën, bazars en magazijnen, eene groote kaserne, zijde- en katoenweverijen, een druk vertier en 50- tot 70 000 inwoners, meest Turken. Zij is voor eenigen tijd door een spoorweg met Ismid verbonden. Merkwaardig is er het groote cypressenbosch in het midden der stad, alwaar van ouds vrome Turken uit Constantinopel eene begraafplaats kiezen, om in Azië als hun eigenlijk vaderland te rusten.

Skrynecki (Jan Bonasz), een Poolsch generaal, geboren in Galicië den 18den Februari 1786, studeerde te Lemberg hoofdzakelijk in de wiakunde, trad in 1806 in dienst bij het Poolse leger, onderscheidde zich meermalen in de veldtochten van 1812—1814 en ontving na zijn terugkeer in Polen als kolonel het kommando over een regiment infanterie. Bij het uitbarsten der revolutie van 29 November 1830 stelde hij zich ter beschikking van den Grootvorst en volgde hem aan het hoofd van zijn regiment, maar keerde den 3den December naar Warschau terug, om zich aan de zijde der opstandelingen te scharen. De opperbevelhebber *Radziwiłł* benoemde hem tot brigade-generaal, en hij voerde bij den slag van Grochow (25 Februari 1831) met uitstekend beleid het bevel over eene divisie. Na het aftreden van *Radziwiłł* zag hij zich tot opperbevelhebber benoemd; nu wijdde hij zich met ijver aan eene nieuwe legerorganisatie, maar vertraagde de krijgsbewegingen tot het einde van Maart in de hoop op eene tusschenkomst der buitenhandache Mogendheden. Wél bracht hij daarop eene nederlaag toe aan generaal *Grismar* bij Wawre en aan het hoofdkorps van generaal *Ross* bij Dembe, maar verzuimde voordeel te trekken van zijne overwinningen. Eerst toen de Russen hunne strijdkrachten zochten te vereenigen, waagde hij den 8sten April een aanval op Silece en op de korpsen van *Ross* en *Palmes II* bij Igané, maar verviel vervolgens op nieuw tot werkeloosheid. De ongelukkige afloop van den slag bij Ostrolenka (26 Mei), waaraan hij niet weinig schuld had door zijn ontijdigen aftecht, noodzaakte hem, naar Warschau terug te keeren. Hier zocht hij het bestuur te hervormen, ten einde den invloed der patriottische clubs te verzwakken, maar verzuimde daardoor de gunstige gelegenheid tot een aanval op de vijanden, die na den dood van *Diabitz* door de choléra waren verzwakt. De Rijksdag zond dientengevolge eene commissie van onderzoek naar het leger vóór Bomilow, waarop *Skrynecki* het opperbevel nederlegde. Na dien tijd diende hij onder het bevel van generaal *Łozycski* en overschreed met dezen de grenzen van den vrijstaat Krakau, om zich vervolgens naar Galicië te begeven. Later woonde hij te Praag en vertrok in 1839 naar België, waar hij zich met het opperbevel over het leger belastte, maar op vertoogen van Rusland, Oostenrijk en Pruisen als divisie-generaal op wachtgeld werd gesteld. Hij overleed te Krakau den 12den Januari 1860.

Skye is het grootste eiland van de middenste groep der Hebriden. Het is door den Sleatsound en den Inneround van het vaste land gescheiden en telt op bijna 26 □ geogr. mijl bijna 20 000 inwoners. De kusten zijn er steil en rots-

achtig en vooral in het zuiden en westen van talrijke baaien voorzien. Het binnenland is bergachtig; de *Quillon Hills* verrijzen er ter hoogte van 966 Ned. el, en men heeft er vele kleine meren, moerassen en bevallige dalen. Het klimaat is er in het algemeen zacht, maar zeer veranderlijk. Tot de voornaamste bronzen van bestaan behooren er de veeteelt, sodabe-reiding en vischerij. Men heeft er overblijfselen van oude burchten, basaltzuilen enz. De hoofdplaats is Portree met nog geen 1 000 inwoners.

Skyros, zie *Scyros*.

Skythen, zie *Scythen*.

Slaap (somnia) is die physiologische toestand, waarin de uitgingen van het bewustzijn op den achtergrond treden of geheel verdwijnen. De eerste oorzaak van dit verschijnsel is vermoedelijk deze, dat in den slaap eene geringere hoeveelheid bloed naar de hersenen stroomt dan gedurende het waken. Gedurende den slaap schorten de uitwendige zintuigen hunne werkzaamheden op, de willekeurige bewegingen ontbreken en de stofwisseling vermindert aanmerkelijk. Een diepe slaap is rustig en duurt doorgaans lang, — een lichte slaap is tevens onrustig. De slaap is in het begin het diepst en het verkwikkendst; daarin komen de lichaamsverrichtingen zooveel mogelijk tot rust. In de eerste levenswaken wordt het gezonde kind alleen wakker om voedsel te nemen; na zes maanden blijft het reeds eenige uren wakker, maar zelfs na verloop van een jaar is het langer in een slapenden dan in een wakenden toestand, terwijl het in het derde en vierde levensjaar zich nog dikwijls bij dag aan den slaap overgeeft. Het 5- of 6-jarig kind slaapt 9 of 10, de volwaxene ongeveer 7 uren, en de ouden van dagen gewoonlijk veel korter. De diepte van den slaap neemt aanvankelijk snel, daarna wat langzamer toe en bereikt na verloop van ongeveer één uur haar toppunt, om daarna eerst snel en vervolgens langzamerhand te verminderen. In de laatste uren is de slaap zeer licht. Bij het inslapen blijft het gehoor het langst werkzaam van alle zintuigen. Het ontwaken is het moeilijkst bij den aanvang van den slaap en gaat alsdan, wanneer het weder-inslapen verhinderd wordt, veelal vergezeld van doofheid in het hoofd, matheid, knorrigheid enz. Wordt echter de slaap slechts even gestoord, dan is hij na het weder inslapen dieper dan te voren. Na een behoorlijken slaap is de ontwakende volkomen versterkt. Het gevoel van honger is, in weerwil van de langdurige onthouding van voedsel, niet bijzonder levendig; de zintuigen zijn gescherpt en de opmerkzaamheid is toegenomen. Deze verschijnselen echter vertoonen zich niet na een overmatig langen slaap. Heeft men eenigen tijd geslapen, dan worden de zintuigen gevoeliger en hun invloed op het lichaam is grooter, de spieren zijn minder rustig en het geheel nadert meer tot den toestand van waken. Zoo ontstaat een toestand van halven slaap of van sluimering, waarin de gemeenschap met de buitenwereld allengs hersteld wordt en het ontwaken bij de geringste stoornis plaats heeft. Bij de menschen is, wat regelmatigheid en diepte aangaat, de slaap het meest ontwikkeld. Dieren, die staande slapen, verkeeren daardoor reeds in een toestand, welke aan dien van

waken grenst en hebben, evenals vele vogels, een lichten slaap. Bij de lagere klassen der gewervelde dieren vindt men geene regelmatige afwisseling van slapen en waken. In den winterslaap van sommige zoogdieren, kruipende dieren en visschen vindt men al het eigenaardige van een diepen slaap, waarbij de lichaamsverrichtingen nagenoeg geheel zijn opgeheven. De slaap wordt bevorderd door vermoelenis van het lichaam of van den geest, door vermindering van de prikkels der zintuigen of door eene eentonige aandoening van deze, voorts door koude, door een kraachtigen maaltijd en door het gebruik van alcoholische dranken en van sommige vergiften (narcotica). Tot de middelen, die den slaap verstoren, behooren prikkels der zintuigen, zooals het geluid, een sterk licht en eene prikkeling der huidsensuwen. Eene sterke vermindering of een geheel ophouden van gewone prikkels kunnen den mensch in gelijks doen ontwaken. De molenaar bijv. ontwaakt, wanneer hij bij het stilstaan van den molen het gewone gedruisch niet meer hoort. De snelheid van de pols van volwassene vermindert in den slaap van 3 tot 13 slagen in elke minuut. De ademhaling is kalmer en minder diep dan bij den wakende. De urineafscheiding is tot op de helft verminderd, maar het vocht is veel meer geconcentreerd. De algemeene stofwisseling is gedurende den slaap veel geringer, hierdoor daalt de temperatuur, zoodat men meer beschutting noodig heeft tegen afkoeling des lichaams. De temperatuur daalt gedurende den slaap $\frac{3}{4}$, de tot 1°C . beneden dien van den wakenden toestand. Van den toestand der spieren komt een donker besef tot het gewaarwordingsvermogen; vandaar dat de slapende bij eene ongemakkelijke houding zich verlegt. De gevoeligheid der zintuigen is zeer gering, doch de gemeenschap met de buitenwereld niet geheel en al verbroken. Het ontbrekend bewustzijn verhindert voorts eene juiste opvatting van de prikkels der zintuigen, zoodat de indrukken, in den slaap ontvangen, zeer gebrekkig zijn en slechts in het algemeen den loop der droomen bepalen. De psychische verrichtingen openbaren zich gedurende den slaap inzonderheid in den vorm van droomen. Het bewustzijn is daarbij nooit onbelemmerd werkzaam, terwijl de herinnering van het gedroemde doorgaans bij het ontwaken geheel verdwenen of slechts zeer onvolkomen bewaard gebleven is; zie voorts onder *Droomen*.

Niet alleen bij de dieren, ook bij de planten wordt de slaap waargenomen. Hij openbaart zich bij deze in een neêrhangen en gevouwen zijn der bladeren en in het zich sluiten der bloemen gedurende den nacht. Die verschijnselen staan voorzeker in verband met den verminderden prikkel van het licht; men ontwaart ze vooral bij samengestelde bladeren, bijv. bij die van de klaver en van den acacia-boom. Volgens *Fritsch* hangt de slaap der bloemen geenszins alleen van den lichtprikkel af, maar ook van de vochtigheid der lucht, van den barometerstand en van de temperatuur der lucht. Was het licht hierbij de eenige oorzaak, dan zouden alle bloemen zich des ochtends openen, om des avonds weder dicht te gaan. De ondervinding leert echter, dat er

bloemen zijn, die eerst op den middag of des namiddags of zelfs tegen den avond zich openen en tot laat in den nacht open blijven. Zelfs weten wij dat de Koningin van den nacht (*Cactus grandiflorus L.*) alleen gedurende eenige nachtelijke uren hare geurige bloemkroon opent. Op die verschijnselen heeft men de samenstelling gebouwd van een bloemenhorloge, door 24 planten naast elkander te plaatsen, die op de 24 verschillende uren van het etmaal zich openen.

Men geeft den naam van *slapen* (tempora) tevens aan de beide sijden van het hoofd, boven de wangen en de kauwspieren gelegen. Zij zijn gedeeltelijk behaard, gedeeltelijk onbehaard, en de hersenkas is op die plaatsen het dunst.

Slaapbol of *maanbol*, zie onder *Papaver*. **Slaapdrank** (Een), dienende om aan een lijder een gerusten slaap te bezorgen, is een of ander narcotisch (slaapwekkend) middel, veelal opium in vloeibaren toestand. Zulk een middel werkt bij gedurige herhaling zeer nadeelig voor de gezondheid en wordt bij groote giften doodelijk. In den jongsten tijd heeft men daartoe vooral chloralhydraat gebedigd, dat minder schadelijk is, maar toch wel degelijk misbruikt kan worden.

Slaapwandelen (Het) komt dikwijls voor bij zenuwachtige gestellen, die zich onder den invloed bevinden van hevige gemoedsaandoeningen, alsmede bij kinderen. Slaapwandelaars staan op zonder te ontwaken en verrichten in de duisternis datgene, wat zij gewoon zijn bij dag te doen. Het somnambulismus is een eigenaardige toestand der hersenen, waarbij alleen een van binnen naar buiten werkend bewustzijn bestaat, terwijl geene indrukken van buiten worden opgenomen. Doorgaans begeven zich de slaapwandelaars later weder te bed, zonder zich bij het ontwaken iets van het voorgevallene te herinneren. Het somnambulismus kan klimmen tot verrukking (extase), zoodat de geest van den slaapwandelaar ver boven den kring der alledaagse denkbelden zweeft. Al zijne woorden en daden verkrijgen aldan een fantastische kleur. Naast dit ideo-somnambulismus, dat uit zich zelf ontstaat, bevindt zich het magnetisch somnambulismus, dat kunstmatig wordt opgewekt (zie onder *Magnetismus*). Men dient het slaapwandelen met de grootste omsigtigheid, bijv. door nacht roepen en wakker maken, te bestrijden, vooral daar men de extase als een eersten graad van krankzinnigheid dient te beschouwen.

Slaapziekte (hypnos, sopor) noemt men eene siekelijke gesteldheid, waarbij het bewustzijn en de gevoeligheid der zenuwen in meerdere of mindere mate verdwijnen, — eene gesteldheid, welke zich vertoont in de gedaante van slaperigheid of slaap. Zij onderscheidt zich van eene beroorte doordien men bij haar geene spierverslammings, flauwte of schijn dood opmerkt, terwijl de werkzaamheid van het hart en van de longen onveranderd blijft. Tot de verschillende soorten van slaapziekte behooren: de eigenlijke *slaapziekte* (coma) die zich vooral bij zware, koortzige ziekten vertoont, zoodat de lijder zich onophoudelijk in een diepen slaap bevindt en vóór het wjken van den aanval niet van zelf wakker

wordt; — de *slapwaaksiekte* (coma vigil), een toestand van halven slaap, waarbij de lijder antwoord geeft en de oogen half open, zonder evenwel duidelijk te sien of tot volkomene bewustheid te geraken; — de *slaperigheid* (somnia lentia), bij typhus vooral voorkomende, — en de *doodslaap* (lethargia), een diepe, aanhoudende slaap, bij ouden van dagen gewoonlijk met den dood eindigend. De eigenlijke *idiopatische slaapsiekte* (cataphora) omvat die raadselachtige, zelden chronische gevallen, waarin de lijder een natuurlijken slaap schijnt te genieten, welke al of niet door wakker worden afgewisseld wordt en weken of maanden kan duren. Eindelijk noemen wij nog de *bedwelming* (narcosis), ontstaan door eene veranderde bloedmenging ten gevolge van ingenomen vergif (alkohol, opium enz.), door drukking of schudding veroorzaakt en vaak met ŷlhoofdigheid, krampen enz. verbanden.

Slag en Slagveld, zie *Veldslag*.

Slagader, zie *Hart* en *Aderen*.

Slagaderontteking (arteriitis) heeft men tot nu toe slechts gedeeltelijk aan eene of meer slagaders waargenomen. Zij is bij het leven moeilijk te onderkennen. Zij veroorzaakt eene hevige ontstekingskoorts en haar verloop is zeer snel.

Slagaderopening (arteriotomia) wordt gewoonlijk toegepast op de slaapelagaders en hare takken, ook wel op de spaakbeenslagader en op de palmslagaders der vingers, wanneer men eene snelle en sterke bloedontlasting bevorderen of eene spoedige onmacht veroorzaken wil. Zij geschiedt met een bistourie of met een lancet, en bij moeielijkheid, om het bloed te stelpen, kan men de slagader afbinden.

Slagaderverwijding, zie *Aneurysma*.

Slaghoedjes zijn van koper- of messingblik geperste dopjes, bestemd tot het opnemen van eene ontplofbare verbinding, die veelal tot het doen ontbranden der lading van percussiegeweren bestemd is. Zij worden machinaal vervaardigd ten getale van 4- tot 800 in eene minuut. Gemelde verbinding bevat in hoofzaak knalkwik; daaraan is tot vermindering der ontplofbaarheid meelpoeder enz. toegevoegd. Slaghoedjes zijn bij ons leger ingevoerd in 1841. Doch het thans voorgeschreven model dateert van 1857.

Slakken of *Buikpootige weekdieren* (Gastropoda) is de naam eener orde van *Weekdieren* (Mollusca) met een min of meer duidelijk afgescheiden kop, voorzien van sintaugen, 2 of 4 voelhorens en mondwerktuigen, met een aan den buik geplaatsten, spierachtigen voet, meestal in den vorm van eene lange zool (Platypoda) of eene loodrecht geplaatste vin (Heteropoda) of van voren 2 vleugelvormige lobben (Pteropoda). De mantel vormt op den rug eene min of meer ruime verdubbeling van de huid met een meestal verdikt of gelobden rand en bedekt in den regel de ademhalingsholte. Het lichaam ontwikkelt zich voorts enkelvoudig en regelmatig of met een uitgestulpten zak voor de ingewanden. Doorgaans wordt eene schaal (hoorn of slakkenhuis) afgescheiden, ook aanvankelijk bij die soorten, welke later tot de naakte slakken behooren. Die afscheiding geschiedt in den beginne door

de geheele huid, welke den ingewandenzak omgeeft; maar de schaal wordt grooter door den raad van den mantel. Zij is in den regel eene vaste kalkschaal van dergelijken bouw als de parelmoerlaag der schelpen en met eene rawe, zelfs harige opperhuid bekleed. Soms is de schaal zacht, hoornachtig, buigzaam, kraakbeen- of geleachtig; in eenige gevallen bedekt zij alleen de mantelholte met het ademhalingsorgaan of is zij in de mantelhuid bealoten. Soms wordt zij reeds vroeg afgeworpen, maar meestal heeft zij de gedaante van een ingewandenzak, zoodat het dier er ook den kop en den voet in terugtrekken kan. Steeds is de schaal enkelvoudig (niet twee- of meerkleppig), plat of komvormig of op verschillende wijzen spiraalvormig gevouwen. De rand van den mond heeft eene binnenwaarts en buitenwaarts gebogene lip, en de laatste is wel eens uitgesneden of tot het opnemen van de buisvormige opening der ademhalingsholte (van den siph) tot een langwerpig kanaal uitgerekt. Vele slakken bezitten aan het achterende van den voet een bijvend, hoorn- of kalkachtig, geringd of spiraalvormig gevouwen deksel, bestemd om de opening der schaal te sluiten. Vele landlakken scheiden voor den aanvang van den winterslaap een kalkachtig deksel (winterdeksel) af, dat zij in het volgend voorjaar verliezen. De schaal bedekt het dier gewoonlijk zeer ruim en staat daarmede in verband door eene spier, welke boven op den voet ontspringt en bij de laatste winding aan de spil van het huisje is vastgehecht. Het zenuwstelsel der slakken komt in vele opzichten overeen met dat der schelpdieren. Oogen zijn er ten getale van twee aanwezig; zij zijn meestal op den top geplaatst van stelen, die zich met de voelhorens vereenigen, en men kan ze in grootte en maaskel met die der insecten en spinnen vergelijken. De gehoororganen zijn, uitgezonderd bij de Heteropoden, met den voet verbonden en aldaar op een korten steel geplaatst; men meent, dat de Heteropoden en de longdragende landlakken (Pulmonata) ook het stuitje van den reuk bezitten. Tot gevoelsorganen dienen de voelhorens, de vaak eelachtige randen der lippen, alsmede de gelobde aanhangels van den kop, mantel en voet. De voelhorens, gewoonlijk ten getale van twee aanwezig, zijn enkelvoudige, voor samentrekking vatbare verlengsels der huid; zij kunnen bij sommige longdragende slakken uitgestulpt worden en hebben eene aan den top zich verdikkende zenuw, bij de landlakken tevens het reukorgaan vormend. Dat van het fijnere gevoel is gelegen in eigenaardige kleine cellen. De mondopening, door de randen der lippen omsnoemd, grenst aan eene met vaste kauwwerktuigen gewapende mondholte met een spierachtigen wand, vanwaar een lange alokdarm zich uitrekt naar eene rawe, op een blinden darm gelijkende maag. Het meestal lange, door eene zeer groote lever omhulde darmkanaal opent zich in de nabijheid der ademhalingsorganen en ook wel aan de rugzijde. De kauwwerktuigen van den mond bestaan uit eene of meer hoornachtige kaken aan de bovenzijde en uit eene spierachtig-kraakbeenige tong, waarop zich plaatjes, tanden en haken verheffen. De grootte, het aantal en de gedaante hiervan zijn zeer verschillend en worden

als kenmerken bij de verdeling gebezigd. Het hart bevindt zich nabij den rug van het dier en bestaat uit éene kamer met de sorta en een voorhof. De uiteinden der slagaders openen zich in éene holte, vanwaar het bloed naar de adembalingsorganen en naar den voorhof wordt gebracht. Door het waterstelsel van den voet en den eigenaardigen bouw der nieren komt er water in gemelde holte. Slechts weinig slakken halen adem door de geheele huid, verreweg de meeste door kieuwen, vele door longen en enkele door kieuwen en longen beide. De kieuwen zijn meestal bladvormige of vertakte en vedervormige aanhangsels der huid, die zelden vrij op den rug, gewoonlijk tusschen den mantel en den voet gelegen en door de verdubbeling van den mantel bedekt zijn. Bij hen, die in de lucht ademhalen, dient de mantelruimte desgelijks tot adembalingsholte, maar omsluit tevens een netwerk van bloedvaten. De kieuwen en longenholten hebben door éene spleet in den mantelrand en door éene ronde, sluitbare opening gemeenschap met de vrije lucht. Dikwijls loopt de mantelrand der kieuwholte nit in éene lange adembalingsbuis, welke op den siphon der schelpdieren gelijkt. De slakken zijn gedeeltelijk twee- en gedeeltelijk éen-slachtig, en bijna alle leggen eieren. De jonge slak vertoont óf reeds aanstonds den vorm van het moederdier óf ontwikkelt zich door gedaantewisseling. In dit geval besit de larve, pas aan het ei ontkropen, twee groote, op de plaats van den onontwikkelde voet tot bewegingsorganen dienende trilhaarcellen en éene kleine, platte schaal met eerste windingen, welke echter spoedig afgeworpen en door éene blijvende vervangen wordt. Zelden zijn in latere tijdperken de larven wormvormig en van trilhaarkransen voorzien. De meeste slakken leven in het water, inzonderheid in zee; uitaltuid in deze laatste bevinden zich de Pteropoden, Heteropoden en Ophistobranchia, van welke laatste slechts enkele soorten in brak water voorkomen. Tot de soorten, welke men in zoet water aantreft, behooren enkele Prosobranchia, terwijl van de Pulmonaten, die het water bewonen, slechts weinige soorten in zee leven. De groep der Neurobranchia (onder de Prosobranchia) leeft op het land. Tot de vleeschetende soorten behooren de Pteropoden, Heteropoden en de meeste buismondvormige Prosobranchia. Daarentegen zijn de overige gedeeltelijk of uitaltuid plantenetende dieren. Men vindt reeds slakken in de oudste besonkene lagen. In de Silurische vorming heeft men Prosobranchia, Pteropoden (Tentaculites) en Heteropoden (Bellerophon). Van de Pteropoden strekt Theca zich nit tot in het dyas. Prosobranchia (Macrochellus, Murchisonia) treft men ook aan in de Devonische vorming, en Ophistobranchia in het trias en lias. Het laatst vertoonen zich de longdragende slakken; hoewel er eenige weinige voorkomen in trias en krijt, vindt men haar eerst sterk ontwikkeld in de tertiaire vormingen (Lymnaeus, Planorbis), terwijl aldaar ook andere vormen goed vertegenwoordigd zijn (Cerithium enz.). Men kent meer dan 22000 soorten van slakken, van welke ruim 15000 leven en 7000 uitgestorven zijn. De talrijkste afdeling is die der Prosobran-

chia (14000), terwijl ook die der Pulmonaten vele soorten telt (6500). Men verdeelt de orde der slakken in 3 familiën, namelijk die der *viscivogues* (Pteropoda *Osw.*), over het algemeen kleine, langwerpige of met het achterste gedeelte spiraalvormig opgerolde dieren, met een niet scherp afgescheiden kop, met 2 vinnen beneden den mond, door middel van welke zij zich in zee snel kunnen bewegen. Het lichaam blijft naakt of scheidt éene hoorn-, gelei-, kraakbeen- of kalkachtige schaal af. De mond is somtijds door armvormige, met zuignapjes gewapende aanhangsels omgeven. De ademing geschiedt door de huid (Clio), door uitwendige of door inwendige kieuwen. De oogen ontbreken gewoonlijk, en zij gaan doorgaans des nachts op roof uit. Alle Pteropoden zijn tweeslachtig, en zij leggen hunne eieren in lange, ronde, vrij in zee dobberende snoeren. De rondzwervende kieren ontvangen zeilvormige lobben en schalen en erlangen als larven hare vrijheid. Terwijl de lobben afnemen, ontwikkelen zich de vinnen, en de schaal wordt gewoonlijk afgeworpen. Men vindt ze schier overal in volle zee, somtijds in verbasende menigte, zooals *Limacina arctica* *Osw.* en *Clio borealis* *Brug.*, waarmede de walvisschen zich voeden, in de IJzeseën. Men verdeelt hen in Thecosomata (schaaldragenden) en Gymnosomata (naakten). Van deze familie kent men 220 soorten, van welke 130 fossiel voorkomen. — *Eigenlijke slakken* (Gastropoda *Osw.*, Platypoda *Louak.*), weekdieren met een meestal duidelijk begrensden kop, 2, zelden 4, voelhorens en 2 oogen op afzonderlijke stelen, zelden op den top van het achterste paar voelhorens. De zeer verschillend gevormde voet is meestal éene platte schijf en dient om te kruipen. De meeste slakken van deze familie halen adem door kieuwen, slechts enkele door de huid, sommige door longen en enkele door kieuwen en longen tegelijk. De kieuwen liggen vrij op het lichaam, maar gewoonlijk tusschen den mantel en den voet in éene holte, welke door éene opening of buis gemeenschap heeft met de lucht. De beide kieuwen, van welke alleen de rechter kieuw volkomen ontwikkeld is, reiken met hare platen in de adembalingsholte. Elke kieuw bestaat uit platen, die in éene of twee rijen kamvormig achter elkander zijn geplaatst (kamkieuwigen). Behoorlijk ontwikkelde longen naast volkomene kieuwen vindt men bij slechts weinige geslachten. Inmiddels bezigen ook de jonge zoetwaterpulmonaten hunne mantelruimte eerst als kieuwholte, en vele kunnen in ontwikkelde toestand in de lucht en in het water ademen. Voorts let men bij de verdeling op den bouw van de kaak en van de tong. In het deksel der adembalingsholte vindt men algemeen éene klier, welke soms groote hoeveelheden slijm afscheidt. Daarenboven vindt men bij vele soorten nog andere klieren, zooals bij de purperslak. De slakken van deze afdeling zijn gedeeltelijk twee-, gedeeltelijk éenslachtig. De eerste (Ophistobranchia en bijna alle Pulmonaten) onderscheiden zich door een nauw verband tusschen de beide soorten van voortplantingsklieren en door onderscheidene bijkomende klieren en aanhangsels. Éene eiwitklier bijv. omhult met hare afscheiding den kleinen dojer,

en bij de landlakken vormen kalkafscheidingen eene vaste eierschaal. Bij de Heliciden (wijn-gaardlakken) vindt men een zak, waarin een pijlvormig staafe, de liefdepijl, ontstaat, welke bij de bevruchting te voorschijn treedt, alsdan afbreekt en door een ander vervangen wordt. De uitwendige voortplantingswerktuigen liggen meestal aan de rechter zijde, in de nabijheid van den kop, in eene holte. Bij de éénslachtige soorten zijn die organen in het algemeen eenvoudiger van bouw. Bij eenige slakken doorloopen de eieren in het moederlichaam eene aanmerkelijke ontwikkeling; meestal worden zij spoedig uit het lichaam verwijderd, en wel afzonderlijk als knit, in gelei-achtige klompen of snoeren of in hoornachtige omkleedsels, die tot onregelmatige massa's vereenigd zijn, of ook wel tot eene regelmatige, zoodat in eene massa eiwit een bepaald aantal dojers aanwezig is. De kieuwslakken doorloopen bij hare ontwikkeling eene gedaantewisseling en verlaten het ei als larve met trilharen, terwijl de longenlakken zich rechtstreeks uit het ei ontwikkelen. Bijna alle slakken kruipen door middel van haren voet, doch sommige (*Strombus*) springen, terwijl anderen uitmuntend zwemmen. Eenige weinige, zooals de wormslakken (*Vermetus*) zijn met hare schaal op andere dieren vastgehecht en leven als parasieten. Men verdeelt deze familie der slakken in de onderfamiliën der *Ophistobranchia* (tweeslachtige kieuwslakken, wier kieuwaderen achter de hartkamer in den voorhof uitloopen), meestal nachtdieren, zooals: de draadalak (*Aeolis*), de zeehaas (*Aplysia*), *Doria*, enz., — *Prosobranchia* (van schalen voornamelijk kieuwslakken, wier kieuwen en voorhof vóór het hart gelegen zijn), éénslachtige dieren, zooals de zee-oor (*Haliotis*), de tolslak (*Trochus*), de wenteltrap (*Scalaria*), de oijfslak (*Oliva*), de stekelslak (*Murex*), de purperlak (*Purpura*), de kegelslak (*Conus*), de porseleinslak (*Cypraea*), de vleugelslak (*Strombus*), de moeraslak (*Paludina*), de wormslak (*Vermetus*), enz., — *Longslakken* (*Pulmonata*, land- en waterslakken met eene long en een daarachter gelegen hart), tweeslachtige dieren, zooals de moeraslak (*Limnaeus*), de schotelslak (*Planorbis*), de tuinslak (*Limax*), de huisjes- of wijngaardslak (*Helix*), de agaat-slak (*Achatina*), enz. Eindelijk noemen wij als derde onderfamilie die der *Kielvoetigen* (*Heteropoda*) met een doorsichtig, gelei-achtig lichaam, eene smuitvormig vooruitstekende kop, groote, goed ontwikkelde voelhorens en oogen en eene goed gewapende, beweegbare tong. Het voorste en middenste gedeelte van den voet is tot eene bladvormige vin, vaak met eene zuigpaap voorzien, vervormd, terwijl het achterste gedeelte een staartvormig verlengsel van het lichaam schijnt te wezen. Zij zijn naakt of met eene spiraal- of hoedvormige schaal voorzien, tweeslachtig, leggen eieren in snoeren en ontwikkelen zich met gedaantewisseling (metamorfose). Zij leven in zee, bevinden er zich vaak in troepen, zwemmen langzaam met naar boven gekeerde buikvlakte door het heen en weer bewegen van het lichaam en van de vin en leven van den roof.

Slakken noemt men die gedeelten van het ijzererts, welke na het uitsmelten in de hoogovens zich van het ruwijzer afscheiden.

De slakken waren als afval geruimen tijd waardeloos. Later is men op de gedachte gekomen om ze op nieuw te smelten en er bouwsteenen enz. van te gieten. Maar vooral heeft men zich bejverd om ze door stoom in een draadvormigen toestand te brengen en onder den naam van *slakkenwol* tot het omhullen van stoomgeleiders, alsook tot het beletten van warmteverlies, te gebruiken.

Slamat, zie *Gedé*.

Slangen (*Ophidia Brogn.*) is de naam eener orde van *Kruipende dieren* (*Reptilia*) met een zeer lang, rolrond, naar den staart allengs dunner uitlopend lichaam, met een meestal platten, breedten of driehoekigen kop, met langer onder- dan bovenkaak, terwijl de onderkaak in 2 helften gescheiden en de bek alsoo voor eene aanmerkelijke verwijding vatbaar is, — voorts met verdikkingen der lederhuid, die, met de hoornachtige opperhuid bedekt, als dakpanagewijs geplaatste schubben of met de randen aaneengesloten schilden vormen. Onder den bulk vindt men meestal zeer breede, maar korte, aan den achterrand eenigzins uitspringende schilden, aan wier binnenzijde spierbundels zijn vastgehecht, zoodat de slang daarmede als met haken zijne beweging langs een oneffen bodem ondersteunen kan. Zij verwisselt elk jaar eenige malen van opperhuid (vervelen). Het gesaamte van de slang onderscheidt zich door het groot aantal werfels, dat wel eens 800 bedraagt, alsmede door de reeds vermelde beweegbaarheid der kaak- en gehemeltebeenderen. Al de werfels van den romp, met uitzondering van den atlas, dragen ribben, welke echter niet door een borstbeen vereenigd zijn, maar met afgeronde uiteinden in de spieren dicht onder den huid eindigen en bij de beweging van dienst zijn. Terwijl de schoudergordel overal ontbreekt, vindt men bij sommige slangen dicht bij de anale opening eenige sporen van een bekken. In de onderkaak ziet men twee rijen naar achteren gekromde tanden, in de bovenkaak met het gehemelte vier rijen. Behalve deze massieve tanden vindt men in de bovenkaak van sommige soorten gegroefde of doorboorde giftanden, wier basis in verband staat met de uitloozingsbuis eener gifklier. Veelal bezit de bovenkaak aan elke zijde slechts één enkelen, grooten, doorboorden giftand. De gegroefde tanden zijn selden talrijker en staan óf vóór aan in de bovenkaak óf achter eene rij van haaktanden aan het achterende van de bovenkaak. Terwijl de gegroefde tanden in den regel onbeweegbaar zijn, richten de doorboorde giftanden bij het openen van den bek zich op, om in het vleesch der prooi door te dringen. Tevens vloeit het afgeschelden vocht der gifklier, dat door de slaaspijeren er uiterperst wordt, met kracht in de wonde, komt er met het bloed in aanraking en veroorzaakt een plotselijken dood. Het meerdere of mindere gevaar van den slangenbeet is afhankelijk van de soort en de grootte der slang, van de gesteldheid en de jaargetijde en het klimaat. Op warmbloedige dieren werkt het gif veel sneller en heviger dan op kruipende dieren en vissen, — in de warme landen veel krachtiger dan in de gematigde luchtstreek en bij koude. De lange, zachte, dunvliesige

alokdarm loopt naar eene langwerpige verwijde maag. De linker long is weinig ontwikkeld, terwijl de sterk ontwikkelde rechter long aan haar uiteinde eene aanmerkelijke holte vormt voor de lucht. Het uitwendig oor ontbreekt, en de oogen met eene meestal spleetvormige pupil, die door eene doorsichtige huid bedekt zijn, missen de oogleden. De neusopeningen liggen meestal aan het uiteinde of aan de zijden van den bek. De gaffelvormig gespleten, hoornachtige tong dient tot tastorgaan en is in eene scheede verborgen, terwijl zij ook bij gesloten bek door eene opening van desen kan worden uitgestoken. De slangen bewegen zich vooral door zijwaartsche krommingen of kronkelingen, door de wervelkolom voortgebracht. Zij voeden zich met levende dieren, die zij gewoonlijk in hare kronkels vasthouden, met de giftanden dooden en daarna in hun geheel inswelgen, waarbij zij hare prooi met een overvloed van speeksel glibberig maken. Het strottenhoofd treedt dan tot onderhouding der ademhaling tusschen de kaken te voorschijn, en het dierslaat de haaktanden gedurig verder in zijn buit, om desen allengs voort te schuiven naar de maag. Na dit verzwelgen is de slang afgemat en lusteloos, en de tijd eener langzame spijvertering neemt een aanvang. De slangen leggen na de bevruchting doorgaans een klein aantal groote eieren met eene ruwe, lederachtige schaal, waarin de ontwikkeling der kiem reeds min of meer gevorderd is. Sommige slangen (soetwateralangen en vergiftige soorten) brengen levende jongen ter wereld (eierlegend, levendbarend). Slechts zelden zet zich de vrouwelijke slang tot broeden. De meeste, de grootste en de fraaiste slangen, inzonderheid de vergiftige soorten, vindt men in de keerkingslanden; slechts weinige en daarbij kleine soorten treft men aan op den noordelijken gematigden gordel. Zij leven op het land, vooral in boschrijke bergstreken, waar zij zich onder steenen, loof en mos verschullen, en sommige gaan dikwijls te water. Andere leven op boomen, in vlakke, sandige gewesten of in zee. In koude streken kruipen zij weg gedurende den winter en houden een winterslaap, — in warme landen vervallen zij gedurende de droogte van den zomer tot een staat van verstijving en beginnen eerst bij den aanvang van den regentijd weder te leven. Bijna alle scheiden uit eene klier, nabij de anale opening geplaatst, een kwalijkriekend vocht af. Fossiele overblijfselen van slangen zijn spaarszaam voorhanden; men vindt er eerst in het oudere tertiaire tijdperk. Men verdeelt de slangen in drie familiën, namelijk: 1. die der giftalangen (Venenosa), welke in het bezit zijn van giftanden. Deze zijn gegroeid bij de Brillalangen (Naja) en Zeetalangen (Hydrophis), hol bij de Adders (Vipera) en Ratelalangen (Crotalen); 2. die der niet vergiftige slangen met de gealachten Boa, Python, Dryophis en Coluber, waartoe onze ringlang (C. natrix) en de gladde slang (C. laevis) behooren. 3. De familie der Angiostomata, wier bek niet voor verwijding vatbaar is en die de in Oost-Indië levende gealachten Uropeitis en Typhlops omvat.

Slangendrager, zie *Ophiobus*.

Slangenkruid of *slangenkop*, zie *Echium*.

Slanghen (Egidius), een Nederlandsch geschied- en oudheidkundige, geboren te Hoensbroeck in Limburg den 23sten Augustus 1820, bezocht eene kostschool te Glons bij Luik, was werkzaam als klerk op het bureau van het kadaster eerst te Hasselt en toen te Maastricht, werd in 1843 rentmeester der *froules de Koverberg* op het kasteel Aldengoor te Halen bij Roermond, keerde in 1853 naar zijne geboorteplaats terug, werd er in 1857 burgemeester, behoorde in 1863 tot de stichters van het Provinciaal Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde in Limburg, werd in 1873 lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en overleed den 12den October 1882. Bij uiterste wilsbeschikking vermaakte hij eene som van 10000 gulden tot stichting van eene studiebeurs en schonk zijne verzameling van autographen en handteekeningen aan het Rijksarchief te Maastricht. Van zijne geschriften noemen wij: „Het Markgraafschap Hoensbroeck, gevolgd door geschiedkundige aanteekeningen over het voormalig land van Valkenburg (1859)”, — „Bydragen tot de geschiedenis van het tegenwoordige hertogdom Limburg (1865 — 1878, 2 din)”, — en onderscheidene oudheidkundige opstellen in tijdschriften, vooral in de: „Publication de la Société d'Histoire et d'Archéologie dans le duché de Limbourg”.

Slapeloosheid (agrypnia, asomnia) is een zenuwachtige toestand, welke bij langen duur, vooral bij kinderen en jonge lieden, als een zeer onrustwekkend verschijnsel mag worden beschouwd. Zij is in het algemeen verbonden met een onaangenaam gevoel, met hoofdpijn, rillingen, angstige droomen en gedurig opschrikken, terwijl zij afgematheld, neerslachtigheid, prikkelbaarheid en gebrek aan eetlust achterlaat. Blijft zij aanhouden, dan veroorzaakt zij groote ellende en leidt dikwijls tot zelfmoord. Zij ontstaat door een geprikkelden toestand der gevoelszenuwen, waartoe hartstocht, overspanning of droefheid of ook opstijging van bloed, koorts, bedwelming, overmatig gebruik van koffie, thee, rooktabak, narcotische middelen of ook junkende huidziekten, hoest, hartklopping, asthma enz. aanleiding geven. Bij de behandeling deser ziekte zij men er hoofdzakelijk op bedacht, de oorzaak weg te nemen en den lijder kalme en verstrooling te bezorgen. De slaapkamer zij koel, de lucht zuiver en het bed niet al te warm. Vaak is het van belang afleidende middelen te gebruiken, zoals voetbaden, mosterd-pappen, lavementen enz. Voor zwakke en bejaarde lieden is zeer aan te bevelen een glas goed bier of wijn voordat zij zich ter ruste leggen, en voor jongeren van jaren, die aan hartklopping lijden, het drinken van een glas koud water of het wassen van het bovenlijf met koud water. Tot het bestrijden der slapeloosheid bezigt men voorts slaapwekkende middelen, inzonderheid chloral.

Slatoust, eene arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Oefa, bij het vereenigingspunt van de Tesma en de Ai en in het zuidelijk gedeelte van den Oeral, telt bijna 19000 inwoners (1883) en heeft een groot aantal ijzersmelterijen, waar omstreeks 1800 personen werk vinden.

Slavenmeer (Het Groot) of *Great Slave*

Lake, in het noordwestelijk gedeelte van Noord-Amerika gelegen, heeft eene oppervlakte van 660 □ geogr. mijl, neemt de Slavenrivier op en ontlaat zich door middel van de Mackenzierivier in de Noordelijke IJezee. Het is gedurende een half jaar met ijs bedekt en op den noordelijken oever met boschrijke heuvels omsnoemd. — Het *Kleine Slavenmeer*, wat zuidelijker gelegen, is veel kleiner en heeft voor zijn waterafvoer gemeenschap met de Athapaskarivier.

Slavenoorlogen werden door de Romeinen in Italië tegen het einde van het tijdperk der Republiek bij herhaling gevoerd tegen hunne talrijke slaven, die door eene harde behandeling tot opstand waren aangespoord. De eerste barstte uit in 138 vóór Chr. te Enna op Sicilië en breidde zich uit over het geheele eiland. Onder het bevel van den Syriër *Eunus*, die zich Koning *Antiochus* noemde, en van den Ciliciër *Kleon* brachten de slaven de nederlaag toe aan vier Romeinsche praetors (138—135), voorts in de beide volgende jaren aan twee consuls, waarna zij, door dien voorpoed aangemoedigd, 200,000 man onder de wapens hadden. Eerst in 132 maakte de consul *P. Rutilius* een einde aan den strijd door de verovering van Tauromenium en Enna, waarop de gevangen genomen slaven gedeeltelijk gekruisigd en gedeeltelijk van de rotzen geworpen werden. Omstreeks tenselven tijd ontstonden te Rome, Minturnae, Sinuessa, in Attica en op het eiland Delos slavenopstanden, en ook de oorlog in Azië tegen *Aristónicus* (131—129) geleek op een slavenoproer, daar laatstgenoemde de slaven ten strijde riep. — De tweede Slavenoorlog nam in 103 wederom op Sicilië een aanvang, omdat de stadhouder uit inschikkelijkheid jegens de slavenhouders weigerde, eene verordening van den Senaat ten uitvoer te leggen, volgens welke aan eene zekere klasse van slaven de vrijheid, hun ten onrechte ontrouwd, zou worden teruggegeven. Ook deze oorlog erlangde onder aanvoering van de Koningen *Thryphon* en *Athession* een grooten omvang en werd eerst in het jaar 100 na talrijke nederlagen der Romeinen door den proconsul *E. Ropelius* tot een goed einde gebracht. — De derde Slavenoorlog, gewoonlijk de gladiatoroorlog geheeten, barstte uit in 75 vóór Chr. in Italië en duurde tot 71. Zie onder *Spartacus*.

Slavernij noemt men den toestand, waarin een mensch, beroofd van zijne vrijheid, als eene zaak behandeld en als zoodanig als de eigendom van een ander beschouwd wordt. In de Oude Wereld was de slavernij, als steunpilaar van de maatschappelijke gesteldheid, algemeen verspreid; men bediende zich namelijk tot het verrichten van huiselijke bezigheden of tot het uitvoeren van bedrijfswerkzaamheden meestal van slaven, en dezen waren insonderheid in overouden tijd meestal krijgsgewonnen. In de dagen der Oudheid bestond de slavernij zoowel bij de Oostersehe volken als bij de Grieken en Romeinen; bij deze laatsten was de slavernij eene eigenaardige rechtsinstelling. De slaaf (*servus*) bezat volgens het Romeinsch recht, dat het ontstaan van slavernij ook voor schulden toeliet, geene persoonlijkheid en dus ook geene rechten. Hij was als zaak een voor-

werp van handel; kinderen van slaven waren slaven wegens hunne afkomst, en de eigenaar had de vrjge beschikking over het leven en den dood zijner slaven. Wat de slaaf verdiende, behoorde aan zijn meester. Eerst langzamerhand ontwikkelde zich de bevoegdheid van den slaaf, om ook zelf eenigen eigendom (*peculium*) te verwerven, waardoor de mogelijkheid ontstond van zich vrj te koopen. Maar ook de vrjgelatenen (*libertini*) bleven met betrekking tot hunne voormalige meesters nog altijd in een toestand van afhankelijkheid. Ook waren de soorten van vrjlatting (*manumissio*) zeer verschillend. Zij kon geschieden door uitersten wil (per testamentum) of door eene plechtige rechtshandeling voor den magistraat (per vindictam) of ook daardoor, dat de eigenaar zijn slaaf als vrj burger deed inschrijven (per censum), — voorts door toezending van een vrjbrief (per epistolam) of eindelijk door eene eenvoudige verklaring (*inter amicos, per mensam, per convivium*). De bejegening der slaven, die in grooten getale tot zeer verschillende werkzaamheden werden gebruikt, gaf meermalen door hare willekeur en woestheid aanleiding tot een slavenoproer, ja, zelfs tot slavenoorlogen, insonderheid nadat het tegen het einde der Republiek gewoonte was geworden, slaven tegen wilde dieren en ook tegen elkander in een strijd op leven en dood in het worstelperk te zenden. Vooral zag zich de Republiek bedreigd door het oproer van *Spartacus*. Toen het Christendom allengs de staatsgodsdienst werd in het Romeinsche Rijk, had er slechts eene vermachting plaats der slavernij; zij zelve trotseerde de vernietiging van het Westersche Rijk. Bij de Germaansche volken vormden de onvrjfen, uit onderworpenen en krijgsgewonnenen ontstaan, een afsonderlijken stand, en wie er toe behoorden, zagen zich in den loop der middeneeuwen in hoorigen of lijfeigenen veranderd. — Zachter van aard was weleer de slavernij bij de bewoners van het Oosten; aldaar, bepaaldelijk in Egypte, Arabië, Marocco, Perzië en Turkije, is zij zelfs voor de beschaving van onsen tijd niet geweken. Is er ook, bijv. in Turkije, de openlijke slavenhandel verboden, de slavernij woekert er voort in het geheim en de harems der aanzienlijken worden er niet alleen van Neger-slaven, maar ook van blanke vrouwen uit Circassië en Georgië voorzien. In Algiers, Tunis, Tripoli en Marocco heeft de handel met Christen-slaven, verbonden met zoerroof, tot in de 19de eeuw geduurd; eerst in 1842 werd er de slavenhandel verboden en in 1846 de slavernij opgeheven door den Bey van Tunis. In het binnenland van Afrika echter bestaat nog altijd, in weerwil van het ernstig verzet van Engeland, een uitgebreid slavenhandel, welke blijkbaar door het winstbejag van zich Christenen noemende handelaren op de ergstelijke wijze nog bij voortduring begunstigd wordt. De handel in Neger-slaven is reeds in overouden tijd ontstaan. Van oude waren swerende horden der Sahara gewoon, Negeren te rooven of hen van de hoofden in ruil te ontvangen, om hen aan de bewoners van den oever der Middellandsche Zee te verkoopen. Men meent, dat te Lissabon het eerst de Portugees *Gomes* (1484) Negeren in den handel heeft gebracht. Dit vond in Spanje navolging,

en eerlang waren er onderscheidene markten, die tot in de 16de eeuw in stand bleven. Die afschuwelijke menschenhandel nam vooral sterk toe bij de ontdekking van Amerika. Men zegt, dat de priester *Las Casas* aan het Spaansch Bewind het voorstel gedaan heeft, in de Nieuwe Wereld Negers in de suikerplantaadjes en in de mijnen te doen werken, omdat de Indianen daartoe niet sterk genoeg waren. *Karel V* verleende in 1517 aan Vlaamsche schepen het voorrecht (asiento), jaarlijks 4000 Afrikaansche slaven naar Amerika te vervoeren, en deze asiëntohandel werd alreeds aan onderscheidene volken vergund. Ook Engelschen en onder dezen de vermaarde *Francis Drake*, Nederlanders, Franschen, Denen en zelfs Noord-Amerikanen namen er deel aan. De voortdoring van dien verfoeilijken Negerhandel werd krachtig bestreden door de Kwakers, en sedert 1768 ondersteunde vooral *William Wilberforce* die pogingen in het Parlement, totdat in 1807 de „Abolition-act of slavery” werd aangenomen, volgens welke de Engelsche Negerhandel met 1 Januari 1808 moest ophouden. De onderhandelingen der Grootte Mogendheden te Londen leidden in 1816 tot de opheffing van den slavenhandel bij de Franschen, nadat reeds vóór 1814, bij den Vrede van Weenen, Spanje en Portugal afstand gedaan hadden van den slavenhandel ten noorden van den Evenaar. Spanje liet hem in 1817 tegen eene schadeloosstelling van 400000 pond sterling en Portugal in 1823 tegen eene van 800000 pond sterling geheel en al varen. Ook Brasilië verbond zich daartoe op grond van overeenkomsten met Engeland van 1826 en 1830. Intusschen werd de Negerhandel nog altijd in 't geheim voortgezet, en de invrijheidstelling der zwarte slaven had in de Staten van Amerika slechts langzaam en gedeeltelijk plaats en ging met vele moeilijkheden gepaard. Nadat namelijk in de eerste plaats de Britsche Regeering in 1830 al de slaven der Kroon in vrijheid had gesteld, volgde den 28sten Augustus 1833 de volledige emancipatie der slaven in de Engelsche Koloniën, terwijl de planters werden schadeloos gesteld met eene som van 20 miljoen pond sterling, zoodat op eenmaal ongeveer 639000 slaven, op Jamaica alleen 322000, de vrijheid erlangden. Deegelijks werd in 1848 in de Fransche Koloniën, ten gevolge der Revolutie, de slavernij afgeschaft, en datzelfde geschiedde allengs in de Noordelijke staten der Noord-Amerikaansche Unie. In Nederland waren reeds in 1818 en 1824 wetten uitgevaardigd tot wering en uitroeping van den slavenhandel, maar eerst in 1849 kwam er de wet tot stand, waarin bepaald werd, dat met 1 Januari 1860 de slavernij in geheel Nederlandsch Indië zou afgeschaft zijn, ja, dat van elders als slaven aangevoerde personen in het volle genot der vrijheid zouden treden, zoodra zij het grondgebied van Nederlandsch Indië hadden bereikt. Aan de slavenhouders werd bij de wet van 7 Mei 1859 eene schadeloosstelling toegekend van 50 tot 300 gulden voor elken vrijverklaarde. Bij de wet van 8 Augustus 1862 werd de slavernij opgeheven in de kolonie Suriname met den 1sten Juli 1868. De vrijgemaakten bleven echter nog 10 jaar onder het toezicht

van den Staat, opdat zij tot het familieleven zouden worden opgeleid. Voor elken slaaf werd aan den eigenaar 300 gulden toegekend, terwijl de Regeering premieën uitloofde voor den aanvoer van vrije arbeiders. Door diezelfde wet en op hetzelfde tijdstip werd de slavernij ook opgeheven op de eilanden Curaçao, Bonaire, Aruba, St. Eustatius en Saba, alsmede op het Nederlandsch gedeelte van St. Martin. Tot tegemoetkoming werd voor ieder vrijgelaten slaaf op eerstgenoemde eilanden 200 gulden en op St. Martin 30 gulden toegestaan. — In de Zuidelijke Staten der Noord-Amerikaansche Unie nam de slavernij inmiddels meer en meer toe, zoodat men er in 1860 ongeveer 4 miljoen Negerlaven telde. Pogingen om er dien menschonteurende gruwel af te schaffen bleven zonder gevolg, want men beschouwde de slavernij als onmisbaar voor de katoen-, tabaka- en suikercultuur. Het Missouri-Compromis van 1820, volgens hetwelk de slavernij in de gewesten boven 36° N. B. voor altoos verbannen zou zijn, werd in 1854 vernietigd door de Kansas Nebraska-act, die het handhaven of afschaffen der slavernij eene particuliere aangelegenheid van elken Staat verklaarde. De republikeinsche partij kwam daartegen in verzet, en de verkiezing van *Lincoln* in 1860 bezorgde haar de overwinning, maar deed eerlang den Burgeroorlog uitbarsten. De emancipatie-oorkonde, den 1sten Januari 1863 uitgevaardigd, welke aan alle slaven en aan hunne nakomelingen de vrijheid schonk, was een oorlogsmaatregel, maar werd door het Congrès op den 31sten Januari 1864 bekrachtigd, tot wet verheven en in de constitutie opgenomen. Zij kon in 1865, na de onderwerping der Zuidelijke Staten, worden toegepast, terwijl de geheele vrijverklaring door doelmatige bepalingen geregeld werd. Daarop volgde in 1871 de emancipatielwet in Brasilië, terwijl voorts ook op Cuba in weerwil van een hardnekkigen tegenstand de vrijverklaring werd doorgezet. In het binnenland en ook aan de kust van Afrika blijft de afschuwelijke slavenhandel nog bestaan, en de ongelukkige slaven werden tot vóór korten tijd vandaar vooral naar Egypte en Turkije vervoerd. Op hoe vreeselijke wijze de zoogenaamde slavenjacht in Afrika de landen ontvolkt en de grootste gruwelen na zich sleept, is in de laatste jaren door *Cameron*, *Livingstone* en *Stanley* duidelijk aan het licht gebracht. *Livingstone* heeft berekend, dat er jaarlijks althans 350000 menschen worden weggesleept, doch dat van dezen slechts 70000 levend de plaats hunner bestemming bereiken; ja, hij heeft beweerd, dat langs onderscheidene handelswegen van de 9 slechts 1 in het leven bleef. In een bericht van de anti-slavernijvereniging te Londen werd het aantal Negers, jaarlijks met geweld van hunne vrijheid beroofd, op een half miljoen geschat. Ook nog in den laatsten tijd heeft zich de Britsche Regeering met kracht tegen dat schandelijk bedrijf verzet. Door hare bemoeiing kwam in 1877 de afschaffing der slavernij op Madagascar tot stand. Alsmede is in dat jaar een verdrag tusschen Engeland en Egypte gesloten, waardoor de in en uitvoer van Negerlaven in Egypte verboden en de verminking van jeugdige Negers met gestrengte straffen bedreigd wordt. Engelsche kruisers

sijn daarbij bevoegd verklaard, alavenscheppen op te brengen, die onder Egyptische vlag varen, terwijl omgekeerd Egyptische schepen de vaartulgen mogen nemen, die slaven aan boord hebben en de Engelsche vlag hyschen. Daarenboven heeft de afgetreden Khedive zich toen verplicht, de slavernij in Egypte binnen 7 en in de grensprovinciën en den Soedan binnen 12 jaar af te schaffen. Ook het aanvoeren van koeli's in Zuid-Amerika en Australië wordt door Engeland tegengegaan, omdat die aanvoer in vele opzichten met den slavenhandel overeenkomt.

Slawen (De) vormen naast de Germanen en Romanen eene hoofdafdeeling van den Indo-Germaanschen of Arischen stam in Europa en zijn hoofdsakelijk in het oosten van ons werelddeel gevestigd. Bij eene beschouwing der Arische talen blijkt het, dat de Noord-Europesche (Slawo-Duitsche) afdeeling van het Indo-Germaansche volk het eerst uit Azië westwaarts naar Europa is getrokken. Deze afdeeling splitste zich vervolgens weder in eene Slawo-Lithaenische en eene Duitse, en uit de eerste van deze ontstond de taal der Lithaërs en die der eigenlijke Slawen, welke laatste de moeder is der Slawische talen in het algemeen. De Slawen namen toen allengs eene landstreek in bezit, welke thans nog gedeeltelijk hun naam draagt, namelijk de Europeesche vlakten tusschen de Don en de Dnjepr en ook aan de oversijde van deze rivier, zich uitstrekkend naar het oostelijk gedeelte van de Baltische Zee, naar de zijde van den middenloop van de Weichsel en zuidwaarts vermoedelijk tot aan de Pripet-rivier. Vandaar breidden de Slawen zich uit naar het noorden en naar het zuidwesten. Op welken tijd zich de Slawen aldaar vestigden, is niet nauwkeurig te bepalen. Volgens *Woolf* geschiedde zulks nog niet in het bronzen tijdperk, daar men tot nu toe tusschen de Don en de Weichsel nog geene antieke bronzen voorwerpen ontdekt heeft. Daarentegen vindt men op het grondgebied dier Slawen wel ijzeren gereedschappen, zoodat men van oordeel is, dat de Slawen het bronzen tijdperk niet gekend hebben. In elk geval is de vestiging der Slawen aldaar vóór den aanvang der 6de eeuw geschied. Op taalkundige gronden wordt voorts terecht beweerd, dat de Slawen aldaar landbouwers en veefokkers waren en niet langer tot de rondzwervende herders behoorden. Met den landbouw, die een geheel ander voorkomen aan den bodem bezorgde, neemt er een nieuw en belangrijk tijdperk van ontwikkeling een aanvang, doordien de waarde van het grondbezit werd erkend; trouwens een groot aantal Slawische woorden geven er getuigenis van, dat zij vaste woonplaatsen bezaten. De Slawen waren niet oorlogzuchtig van aard en waakten dus slechts voor 't behoud van hetgeen zij verworven hadden, waartoe zij houten omheiningen (grád) deden verrijzen. Het huiselijk leven herinnerde er aan den tijd der aartsvaderen. De bewoners eener plaats vormden eene door bloedverwantschap verbonden afdeeling (obština, rod), wier leden een gemeenschappelijke naam droegen, gemeenschappelijke goederen bezaten en onder het gezag van een gekozen Oudste waren geplaatst. Uit een aantal dier afdeelin-

gen ontstond een stam (pljeme), en aan het hoofd van dezen bevond zich een aanvoerder. De stammen verenigden zich weder tot volkeren (narod). Daar de Oudsten steeds de eersten van hun gelijken waren, bestond de Slawen een democratischen regeeringsvorm. Het huwelijk werd bij hen heilig gehouden; ieder man had slechts éene vrouw, en de vrouwen waren geenszins buiten de wet gesteld. Reeds voordat de Slawen zich in takken verdeelden, hadden zij van oude overgeleverde rechtsvormen (pravo, zakon); van erven was echter geene sprake, daar zulks in hun familieleven niet te pas kwam. Hun godsdienst was, evenals bij de andere Arische volken, een natuurdienst. De verschijnselen der natuur, vooral die des hemels, werden door de Slawen beschouwd als bezielde wezens, die weldaden uitstrooiden of rampen veroorzaakten. De eersten noemden zij bog en de laatsten bog.

In de geschiedenis komen de Slawen het eerst voor onder den naam van Sorben (of Sorben) en Veneten. Onder dezen naam waren zij tot in de 6de eeuw gevestigd in de landen tusschen de Oostzee en de Zwarte Zee, tusschen de Carpathen en de Don, aan den bovenloop van de Wolga tot aan Nowgorod en vandaar tot aan de waterscheiding van de Weichsel en de Oder. Ongeveer in den aanvang der 6de eeuw komen de namen *Antes* voor Oost-Slawen en *Slowenen* in gebruik. Deze namen werden echter niet lang gebedrukt voor het geheele volk, daar men met die der Sorben en Slowenen bepaalde stammen daarvan aanduidde. De naam van Veneten werd in die van Wenden herschapen. De Slawen breidden zich uit naar het zuiden en westen. In de 6de eeuw rukten zij voortwaarts naar den benedenloop van de Donau, naar Moezië, Thracië en Macedonië, ja, zelfs naar den Peloponnesus. Het Rijk der Wolga-Boelgaren, in 678 in Moezië gesticht, werd door de Slawen ingenomen, terwijl dezen reeds veel vroeger waren voortgetrokken tot aan de Elbe en de Saale en zich in Bohemen en Moravië hadden gevestigd. De voornaamste Slawische stam, die der Czechen, vereenigde in de 9de eeuw de afzonderlijke stammen van dat gebied tot een volk. Uit Moravië begaven zich de Slawen naar de westelijke Carpathen en naar Pannonië, waar zij als Slowaken optraden en eene taal bezigden, welke van die der Czechen en Moraviërs verschilde. Ten noorden van de Czechen, tusschen de Saale en de Beber, vestigden zich de Sorben (Wenden) aan beide zijden van de Elbe. Zij bestonden uit 2 groote en onderscheidene kleine stammen. De noordelijke naburen der Sorben, de Lutizen (Weteten), tusschen de Oder, de Elbe en de Oostzee wonend, waren in stammen verdeeld, en in het oostelijk gedeelte van Holstein en Mecklenburg woonden de Bodritzen of Obotriten. In de tweede helft der 6de eeuw, na het vertrek der Longobarden (568), begonnen de Slawen zich uit te breiden van de Donau over Pannonië, Noricum en Carnië, zoodat zij langzamerhand doordrongen op het gebied van het hedendaagsch Opper-Oostenrijk (Stiermarken, Carinthië, Kraïn en Tyrol). Ook in dien tijd genoten slechts enkele Slawische volkeren eene staatkundige zelfstandigheid; vele van hen gingen gebogen onder het juk der Aaren,

totdat *Samo*, een Frank van geboorte, er in slaagde (628), hunne macht te vernietigen en een groot Slawenrijk te stichten met Bohemen als middenpunt; doch dat Rijk bestond slechts 84 jaar. In de eerste helft der 7de eeuw overschreden de Croaten (Chorvaten) uit hunne achter de Carpathen gelegen landen, alsmede de Serben, zeggvierend de Donau, verdreven de Avari en vestigden zich in Pannonië, Dalmatië en Illyrië. Met het einde der 7de eeuw waren de groote landverhuizingen der Slawen naar het westen en zuiden volbracht. In de 8ste en 9de eeuw vertoonden zich de Slawen in de geschiedenis als afzonderlijke volken, die door taal en staatsregeling scherp van elkander gescheiden zijn, en zij beslaan eene landstreek, die schier aan één stuk zich uitstrekt van de Zwarte en Aegeesche Zee tot aan de Oostzee en het Ilmenmeer, alsmede van de Elbe, de Saale, het Bohemerwoud, de Inn, de Alpen en de Adriatische Zee tot aan den bovenloop van de Don en den benedenloop van de Dnjepr. Het land aan beide zijden van de Weichsel tot aan de Oder werd bebouwd door den stam der Lechen of Polen. Ten oosten van dezen waren in de Sarmatische Vlakte onderscheidene kleine Slawische stammen gevestigd, die later zich verenigden onder den naam van Russen.

Na dit overzicht van de oude geschiedenis der Slawen zullen wij de aandacht vestigen op hunne ontwikkeling. Volgens de Griekache en Germaansche schrijvers vormden de oude Slawen een vredelievend en nijver volk, gehecht aan oude zeden en gewoonten, met hartstochtelijken ijver het land bebouwend en tevens, zooals blijkt uit hunne taal, ook eenigen handel drijvend. Hunne gastvrijheid wordt zeer geroemd en is ook heden ten dage geenszins verdwenen. De zieken en behoeftigen werden behoorlijk verpleegd en verzorgd, en men verwijderde alleen de boosdoeners. Veelwijverij was geoorloofd, maar alleen de aanzienlijken maakten gebruik van dat verlot. De grondslag van het burgerlijk en staatkundig bestuur was democratisch; allen konden deel nemen aan de zaken van den Staat en van de gemeente. Aanvankelijk waren er geene verschillende standen, en de erfelijke waardigheid van Vorst was er onbekend. Aan het hoofd der familievereeniging (geslacht) bevond zich de starosta (oudste) en deze was de bestuurder van het gemeenschappelijk vermogen van het geheele geslacht. Er bestonden dus geene erfenissen, omdat niemand een afzonderlijk vermogen bezat, en hierin vindt men een kenmerkend onderscheid tusschen de Slawen en de Germanen en Romanen. Later ontstonden er het erfelijk vorstelijk gezag, het lijfeigenschap en de slavernij. De woorden voor vorstelijke macht (knes, kral, cjesar) en voor adel (slachta of geslacht) zijn van vreemden oorsprong. Ook thans nog vindt men bij de Zuid-Slawen de voormalige vereeniging van eene zelfde familie (sadruga). Die versnippering der Slawen was oorzaak, dat zij in de geschiedenis geene dergelijke plaats konden innemen als de Germanen en Romanen. Met betrekking tot hunne ontwikkeling is het opmerkelijk, dat de Slawen worden voorgesteld als hartstochtelijke beminnaars van gezang, gelijk ook thans nog be-

vallige en gevoelige liederen bij hen in zwang zijn. Zij huldigden een Opperwezen, den schepper van Hemel en Aarde, van het licht en van het onweder, aan wien de overige Goden onderworpen waren. Zijn naam was *Svarog* (de Blinkende) en als dondergod heet hij *Peroun*. Zijne zonen waren de Zon en het Vuur. De Zonnegod (Dagdbog of Goederenschenker) was tevens Oorlogsgod. Als verpersoonlijking der lucht wordt *Swantowit* genoemd, als god van den storm *Stribog*, en als leentogdinnen vindt men *Lada* en *Deve* vermeld. Onder de booze godheden staat de vertegenwoordigster van den winter (Moraua) bovenaan. Wanneer men den strijd tusschen het goede en booze niet in aanmerking neemt, bestond er intusschen geen dualismus. Tot de fabelachtige wezens van minderen rang behoorden de Vilen en de Roesalken, die heerschappij voerden over rivieren, bosschen en bergen, — de Rojenitzen of noodlotgodinnen, — en de sombere machten *Jagaba*, *Bjas* en *Vjed*, aan welke laatste de Zons- en Maansverduisteringen werden toegeschreven. De Slawen zochten de gunst en de bescherming der Goden te erlangen door gebeden en offeranden. Deze laatste waren brandoffers van runderen en schapen op bergen en in bosschen, waar zich tevens afgodsbeelden bevonden. Menschenoffers kwamen slechts zelden voor. De offeranden werden volbracht door de oudsten van den stam; de Slawen hadden geen afzonderlijken priesterstand en ook geene tempels. Tot hunne feesten behoorden die van den aanvang van den winter, lente en zomer. Volgens het gevoelen der Slawen nam met den dood des lichaams het leven geenszins een einde, daar zij de ziel (doeja) als onsterfelijk beschouwden; deze kwam in het Paradijs (nav, raj), dat als eene schoone weide werd voorgesteld. De lijken werden verbrand of begraven. Door Semietischen invloed kwamen de Slawen in het bezit van een klank schrift, terwijl zij te voren hoogstwaarschijnlijk een teekenschrift bezigden. Als hervormer van het runenschrift wordt later *Cyriilus* genoemd. — Onder de volkeren van Europa bekleedde de Slawen naast de Romanen en Germanen eene afzonderlijke, doch merkwaardige plaats. Daar zich bij hen geene burgerij en geene steden ontwikkelden, bleven zij naast genoemde twee hoofdstammen in handel en nijverheid, in kunst en wetenschap steeds ten achteren. Er was geen onderscheid van heer en landbouwer, zoodat zij zonder hulp van buiten op het gebied der beschaving niets belangrijks tot stand brachten, hoewel het hun niet ontbrak aan vaardigheid. Nog altijd behooren $\frac{1}{2}$ de der Slawen tot den landbouwenden stand, ja, tot vóór weinige jaren meerendeels tot dien der lijfeigenen. Rusland was langen tijd het eenige gebied, waar zij een zelfstandigen Staat vormden; terwijl er velen in Duitschland, Oostenrijk en Turkije zijn verspreid. Het geheele aantal Slawen wordt in den tegenwoordigen tijd geschat op omstreeks $90\frac{1}{2}$ millioenen. Van dezen wonen in Rusland ruim $62\frac{1}{2}$ millioenen, — in Oostenrijk-Hongarije bijna $17\frac{1}{2}$ millioenen, — in Turkije ruim $6\frac{1}{4}$ millioenen, — in Duitschland ruim $2\frac{1}{2}$ millioenen, — in Servië ruim 1 millioen, — in Montenegro 123 000, — in Roemenië 120 000, — in Italië

27 000, — in Frankrijk 9 000, — in Engeland 6 000, — en in Zwitserland 1 000. Zie ook onder *Panslavismus*.

De *Slawische talen* vormen eene familie van den grooten Indo-Germaanschen taalstam en komen daarin het meest overeen met de Lithaensche en Germaansche talen. De oudste Slawische taal is het Kerkelijk Slawisch, ook Oud-Boelgaarsch geheeten, namelijk de taal, waarin de beide broeders *Cyriillus* en *Methodius*, de apostels der Slawen, omstreeks het midden der 9de eeuw na Chr. de Evangelien en eenige liturgische geschriften vertaalden, — eene taal, welke eerst door een handschrift van het Evangelie van *Ostromir* tot onze kennis kwam. Het is nog onzeker, waar deze taal gesproken werd; in elk geval in het zuiden van het Rijk der Slawen, volgens *Dobrowsky* op de rechter oever van de Donau tot aan den mond van dese rivier en vandaar zuidwaarts tot aan de Adriatische Zee en tot in Macedonië, terwijl zij volgens *Schleichler* de moeder is van het hedendaagche Boelgaarsch, waarmede zij veel overeenkomst heeft. Nog heden ten dage is zij bij de Slawische volken van den Oosterachen ritus bij de goddienstoefening algemeen in gebruik, hoewel in een meer modernen vorm. Ook het Russisch alfabet is eene wijziging van het op den grondslag der Grieksche schriftteekens gewijzigde alfabet, door *Cyriillus* voor het Kerkelijk Slawisch uitgevonden. Dit laatste is in zijne antieke gedaante niet de moeder, maar de oudste zuster der Slawische talen en diensgevolge voor de vergelijkende taalstudie van het hoogste belang. Zeer merkwaardige geschriften zijn daarover in het licht gegeven door *Miklorich*, zooals: „*Lantlehre* (1850)”, — „*Formenlehre* (1874)”, — „*Radices linguae slovenicae veteris dialecti* (1845)”, — en „*Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* (1862—1865)”. Tot de levende Slawische talen behooren: het *Russisch* met zijne tongvallen, het *Wit-Russisch* en *Roethenisch*, — het *Poolsch*, zich onderscheidend door eene rijke letterkunde, — het *Boheemsch* of *Czechisch*, — het *Sorben-Wendisch*, in de Ober- en Nieder-Lausitz in gebruik, hetwelk thans door slechts 130 000 personen gesproken wordt, — het *Slovakisch*, zich door *Moravië* heen tot aan de Carpathen uitstrekkend, — het *Slowenisch*, in Carinthië, Stiermarken, Kraïn en Istrië heerschende, — het *Servisch*, — en het *Boelgaarsch*.

Slawonië of *Slavonië* vormt met *Croatië* en de voormalige *Croatisch-Slawonische Militaire Grenzen* een gewest der Hongaarsche Kroon. Het ligt tuschen de Drave, de Donau en de Save, grenst ten noorden en oosten aan Hongarije, ten westen aan *Croatië* en telt op ruim 175 □ geogr. mijl 377 618 inwoners (1881). Het is in drie comitatens verdeeld, gedeeltelijk bergachtig en gedeeltelijk zeer vruchtbaar. De bergstreek is er rijk aan steenkolen, marmer en minerale bronnen. Ook zijn er uitgestrekte moerassen. De bewoners, krachtig, slank en schoon van lichaam, bezigen de Servische taal. Behalve de Slawoniërs heeft men er Duitschers, Magyaren, Israëlieten en Zigeuners, en de voornaamste kerkgenootschappen zijn er die der R. en der Grieksch-Katholieken. De hoofdstad des lands is *Essek* of *Essek*.

Slede is de naam van een voertuig, dat uit een bak bestaat, waarin één of meer personen kunnen plaats nemen, terwijl die bak rust op een onderstel, waarvan twee evenwijdige boomen in aanraking zijn met den grond. De boomen zijn met ijzer beslagen, zoodat zij gemakkelijk over ijs en sneeuw heenglijden. Men heeft narrensleden, die door een paard getrokken, schuifsleden, die door een erachter loopend persoon voortgeschoven en priksleden, die door dengene, die er op gezeten is, door middel van twee stokken met ijzeren punten voortgeduwd worden.

Sleedox (Jan Lambrecht Domien), een verdienstelijk Belgisch letterkundige, geboren te Antwerpen den 2den Februari 1818, studeerde aan het atheneum in zijne geboorteplaats, werd vervolgens klerk bij een notaris, toen onderwijzer aan eene lagere school, redigeerde achtereenvolgens: het „*Vlaemsch België*”, — „*De Vlaemsche Belgen*”, — en „*De Vlaemsche stem*” te Brussel, — voorts: „*De Schelde*”, — den „*Lloyd Anversois*”, — en „*Le Précurseur*” te Antwerpen, en werd in 1861 professor aan de Staatsnormaalschool te Lier. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „*Kronyken der straten van Antwerpen* (1858, 3 din)”, — „*Koben Daeltjes* (1847)”, — „*Dry kleine ware geschiedenissen* (1848)”, — „*Vollev verhalen* (1848 en later)”, — „*In 't schipperkwartier* (1856 en later)”, — „*De scheepstimmerlieden* (1870)”, — „*Hildegonde*, een verhaal van het einde der 16de eeuw (1873)”, — „*Dramata*, verzameling van vier oorspronkelijke toneelstukjes (1841)”, — „*eene menigte blij- en toneelspelen*”, — „*Beschrijving van de provincie Antwerpen* (1852)”, — „*Beschrijving van de provincie Oost-Vlaenderen* (1858)”, — „*Beschrijving der provincie Brabant* (1861)”, — onderscheidene woordenboeken, — „*Stijle letterkunde*, handboek voor het opstellen en beoordeelen van Nederlandsche geschriften (1866 en 1873)”, — „*Over den toestand der Vlaemsche beweging* (1849)”, — „*Reinnoert de Vos* (1866)”, — „*Jacob van Maerlant* (1866)”, — en „*Elizabeth Beeker en Agatha Dekens* (1873)”, — benevens talrijke bijdragen in verschillende tijdschriften. Zijne volledige werken werden onlangs in 17 deelen te Gent uitgegeven.

Sleedoorn (*Prunus spinosa* L.) is de naam van een heester van tot 3 Ned. el hoogte met doornige takken, van welke de oudere en de jongere groen zijn. Hij behoort tot de familie der *Amandelachtigen* (*Amygdaleae*). De onderste knoppen der takken brengen bloemen voort, de bovenste bladeren. Dese zijn gesteld, lancetvormig, gezaagd en aan de onderzijde zacht behaard. De bloemen staan in den regel alleen. De bloemstelen zijn onbehaard. De kelk is klokvormig en heeft een zoom met 5 tanden, die weder met kleine tanden zijn bezet. De meeldraden zijn talrijk, draadvormig, bij afwisseling langer en korter, de helmknoppen langwerpiger en 2-hokkig; de stijl is draadvormig en gegroefd, de stempel knodsvormig. De steenvrucht is bolvormig, donker blauw met een lichtblauw was, de steenkern bol-eivormig, spits en samengedrukt. De sleedoorn groeit veelal op dorre plaatsen en bloeit in April en Mei. Op een vetten grond wordt deze plant minder doornig. In

bijgaande figuur ziet men in *a* een bloeienden tak, in *b* een vrucht dragenden tak op $\frac{1}{2}$ de der natuurlijke grootte, in *c* een gedeelte van den kelk met meeldraden op drievoudige grootte, in *d* een tand daarvan op 4-voudige grootte, in *e* een meeldraad op 6-voudige grootte, in *f* een stamper, desgelijks op 6-voudige, en in *g* eene overlans doorgesneden steenvrucht op natuurlijke grootte.

Sleepvaart (De) heeft in het algemeen plaats bij zeehavens, om er schepen binnen of buiten te brengen, en op rivieren om er vaartuigen, inzonderheid tegen den stroom op, naar hunne bestemming te slepen. Daartoe hebben zich hier en daar maatschappijen gevormd, en deze hebben stoombooten doen bouwen, die door hunne groote kracht geschikt zijn voor de sleepvaart. Intusschen bedient men zich in den jongsten tijd op de rivieren ook van gezonken kettingkabels, waarlangs de schepen tegen den stroom worden opgetrokken.

Sleeswijk, tot 1864 een Deensch hertogdom, omvat het gedeelte der Pruisische provincie Sleeswijk-Holstein, hetwelk ten noorden van de Eider gelegen is. Sleeswijk is van ouds door de Germanen bewoond, aanvankelijk naar alle vermoeden door de Cimbren, voorts in het oosten door de Angelen, in het binnenland door de Juten en in het westen door de Friezen. Toen sedert de 4de eeuw de Denen zich derwaarts begaven, verhuisde een gedeelte der Angelen naar Britanje. De achterblijvende stammen vereenigden zich met de Denen tot een

nieuwen Germaanschen stam, en in de plaatsnamen vindt men nog aanwijzingen van een tijd, waarin die afzonderlijke bestanddeelen gescheiden waren. Bij de Denen regeerden oudtijds onderscheidene Koningen te gelijk; één van hen, in Hethaby, het Angelsche Sliawic (Sleeswijk), gezeteld, gebod over het zuiden van Jutland, namelijk over Sleeswijk. Van ouds was er de Eider de grensrivier naar de zijde der Noord-Albingische Saksen. Toen dezen door *Karel de Grooten* waren ten onder gebracht, deed de Deensche Koning *Gotfrid* in 818 ten noorden van die rivier en van zee tot zee een wal opwerpen. Zijn zoon *Hemming* stond in 810 het land ten noorden van de Eider tot in de nabijheid van de Schlei aan den Keizer af. Onder Koning *Gorm* in de 10de eeuw werd Jutland, alsmede Sleeswijk met het Deensche

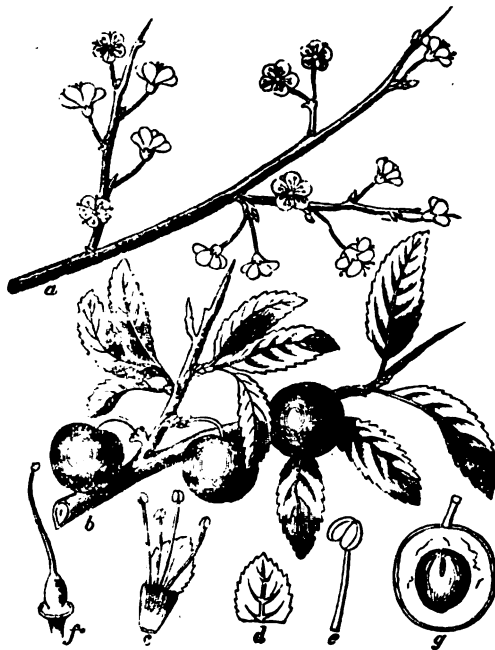
XIII.

eilandenrijk vereenigd, en reeds vroeger hadden de Denen hunne heerschappij tot aan de Eider uitgestrekt. De Duitsche Koning *Handrik I* noodzaakte *Gorm* in 984 het gebied tusschen de Eider, Treene en Schlei af te staan, hetwelk toen den naam ontving van het Deutsche Mark Sleeswijk. Dit gaf den Koning der Denen aanleiding tot de stichting van het Danewerk, eene hechte schans ten zuiden van de plaats Sleeswijk. Het Christendom, wellicht door *Asgarius* aldaar het eerst verkondigd, breidde er zich vooral uit, toen de Duitsche Koning *Otto I* geheel Jutland aan de Denen ontrukte en te Sleeswijk een bisdom stichtte. De heerschappij over Sleeswijk bleef intusschen steeds een twistappel tusschen Duitschland en Denemarken, totdat eindelijk in 1027 Keizer *Koosraad II* Sleeswijk afstond aan *Knoet de Grooten*, koning van Denemarken, en de Eider als grens aanwees. Het land werd van dien tijd af door Deensche stadhouders, somtijds jongere

Prinsen van den bloede, als een afzonderlijk land bestuurd. Onder Koning *Niels* verkreeg *Knoet Laward*, een zoon van den vorigen Koning *Erik*, in 1115 het bewind over Sleeswijk, regeerde er als eerste hertog en knoopte vriendschappelijke betrekkingen aan met Duitschland. In dien tijd wordt voor het eerst melding gemaakt van eene volksvergadering te Urnehöved. In 1131 werd *Knoet* vermoord door zijn neef *Magnus*, koning van Denemarken, en hierop volgde een tijdperk van bloedige geweldenaarj. Eindelijk werd in 1160

Waldemar I, een zoon van *Knoet*, door den Deenschen Koning *Seend* tot hertog van Sleeswijk verheven; hij erkende de souvereiniteit van den Duitschen Keizer en verwierf in 1157 door de overwinning op de Gratheilde den Deenschen troon. Zoo doende werd Sleeswijk met Denemarken vereenigd. Het land werd aanvankelijk door een stadhouder geregeerd, maar in 1182 door *Knoet II* aan zijn broeder *Waldemar II* verleend. Deze noemde zich hertog van Jutland, hoewel hij het noordelijk gedeelte van het schiereiland niet bezat. Nadat *Waldemar* in 1202 den Deenschen troon beklommen had, viel in 1218 het hertogdom aan zijn derden zoon *Erik* ten deel en na de verheffing van dezen tot erfgenaam van den troon van Denemarken (1232) aan *Abel*, den jongeren zoon van *Waldemar*. Laatsgenoemde heeft het wetboek, dat hij

36*

Prunus spinosa.

in 1241 in zijn koninkrijk invoerde, het „Jutsche lör“, ook voor Sleeswijk verbindend verklaard. *Abel* erkende in 1248 voor zijn hertogdom de leenheerschappij van Denemarken, doch deed in 1250 Koning *Erik* ombrengen en vereenigde gedurende korten tijd Sleeswijk met Denemarken. Hij sneuvelde reeds in 1252 in den strijd tegen de oproerige Friezen. In Denemarken kwam met *Abel's* broeder *Christoffel* de jongere lijn aan het bewind; *Abel's* zood *Waldemar III* werd voorbijgegaan en verkreeg eerst in 1254 het hertogdom benevens het eiland Alsen, nadat hij te Kolding den leeneed had afgelegd. Na zijn dood (1257) kwam zijn broeder *Erik I* aan het bewind; deze maakte te vergeefs aanspraak op de opvolging in Denemarken, doch reddde door de zegepraal op de Loheide (1261), door Holstein geholpen, althans zijn hertogdom. Na den dood van *Erik* (1272) belastte Koning *Erik Glipping* zich met de voogdij-schap over de jongere Hertogen en beleende eerst in 1283 *Waldemar IV* met Sleeswijk; in 1287 had deze na het ombrengen van *Erik Glipping* Ilsen, Aroe en Femare verkregen, doch moest die bezittingen in 1295 weder afstaan aan Denemarken. Sedert dien tijd is de zelfstandigheid van Sleeswijk en de erfelijkheid der Kroon in het Hertogelijk Huis niet langer bestreden. Zelfs het kroondomein aldaar werd door Koning *Erik Menved* in 1813 aan Hertog *Erik II* afgestaan. Toen deze in 1825 overleed, aanvaardde Koning *Christoffel II* de voogdij-schap over den minderjarige *Waldemar II*, maar werd door *Erik's* zwager, Graaf *Gerhard III* van Holstein, zelf uit zijn koninkrijk verdreven. Hertog *Waldemar V* van Sleeswijk werd daarop in 1826 tot koning van Denemarken uitgeroepen en stond het hertogdom af aan *Gerhard* van Holstein als een leen van Denemarken. Door de Constitutio Waldemariana werd tevens bepaald, dat Sleeswijk in de toekomst onvereenigbaar zou zijn met Denemarken. Toen *Gerhard* in 1830 den terugkeer van den verdreven Koning op den Deenschen troon veroorloofde, gaf hij het hertogdom aan *Waldemar* terug, maar deed de Constitutio Waldemariana en de opvolging van zijn Huis in het hertogdom bekrachtigen. In 1840 werd Sleeswijk de naam van het te voren Jutland of Zuid-Jutland geheeten hertogdom, een bewijs, dat men zich van Deensch Jutland wilde afzonderen. Hertog *Waldemar* benoemde in 1860 zijn zoon *Hendrik* tot mederegent. Deze, sedert 1864 alleen aan het bewind, voegde zich bij den grooten bond tegen Denemarken (1868), wijkende voor den invloed der Holsteiners, die zijn land gedeeltelijk bezet hielden. Toen hij in 1875 overleed zonder erfgenenamen na te laten, deden de Graven *Hendrik* en *Klaus* van Holstein aanspraken gelden op het hertogdom, doch deze werden door Denemarken aanvankelijk niet erkend. Eerst den 15den Augustus 1836 werd Graaf *Gerhard VI* van Holstein te Njborg met het hertogdom beleend en het recht van erfopvolging aan zijn geslacht toegekend. Sedert dien tijd bestond er een *Sleeswijk-Holstein* (zie onder *Holstein* en *Sleeswijk-Holstein*).

Sleeswijk, eene arrondissementshoofdstad in de Pruisische provincie Sleeswijk-Holstein,

is gebouwd langs het westelijk uiteinde der Schlei in een halven cirkel ter lengte van 4 Ned. mijl en bestaat uit 3 deelen, de Altstadt in het noorden, — den Friedrichsberg in het zuiden, — en den tusschen die beide gelegen Lollfuss. De stad is de zetel van de Regeering van Sleeswijk-Holstein, van eene arrondissementrechtbank, van een hoofdkantoor der belasting enz. Er zijn 8 kerken, onder welke zich de Dom in spitsboogstijl bevindt, met een marmorea praalgraf van *Frederik I*, koning van Denemarken, en een met kunstig houtsnijwerk versierd altaar. Daarenboven heeft men er eene kerk in het St. Janaklooster, alsmede op het slot Gottorf, op een eiland in de Schlei gelegen en tot 1719 de residentie der Hertogen. Wijders vindt men er een adellijk stift voor Lutherische freules met rijke bezittingen, de domschool (gymnasium en hoogere burgerschool) met een kabinet voor natuurlijke historie en eene boekery, eene meisjesschool, een instituut voor doofstommen enz. en 15 000 inwoners (1885). De stad was reeds in 806 eene belangrijke handelsplaats. In hare nabijheid, te Haddeby, deed *Ansgarius* de eerste Christelijke kerk in Denemarken verrijzen; in 948 werd er een bisdom gesticht en in 1200 verkreeg zij stedelijke rechten. In de oorlogen tusschen de Duitschers en de Denen (1848—1864) was Sleeswijk wegens het Danewerk eene gewichtige plaats: zij werd den 5den April 1864 door de Denen voor de Pruisen ontruimd.

Sleeswijk-Holstein (zie de kaart bij het artikel *Denemarken*), eene Pruisische provincie tusschen de Noord- en Oostzee, bestaat uit de weleer — tot aan 1864 — tot Denemarken behorende hertogdommen Sleeswijk, Holstein en Lauenburg. Beide eerstgenoemde werden door Oostenrijk bij den Vrede van Praag (23 Augustus 1866) aan Pruisen afgestaan, terwijl Lauenburg, schoon reeds bij het Verdrag van Gastein (1865) door Oostenrijk aan Pruisen toegekend, eerst in 1876 als „arrondissement hertogdom Lauenburg“ in Pruisen ingelijfd en bij de provincie Sleeswijk-Holstein gevoegd werd. Deze provincie grenst in het noorden aan Jutland, in het oosten aan de Oostzee, Lübeck en Mecklenburg, in het zuiden aan Mecklenburg, Hamburg en Hannover en in het westen aan de Noordzee, en heeft eene oppervlakte van bijna 340 □ geogr. mijl. Zij ligt over het geheel in de Noord-Duitsche vlakte, maar is niet volkomen effen, daar zij in de nabijheid der zee den Noord-Duitschen landrug draagt, waarop in Holstein de Bungeberg (169 Ned. el hoog) en de Pielsberg (127 Ned. el hoog) en in Sleeswijk de Hüttenberg (110 Ned. el hoog) de hoogste punten zijn. Van het oudere gesteente vindt men er enkel het gips der zechsteenvorming, waaronder men in den jongsten tijd beddingen van steenzout aantrof. Krijt is in de diepte hier en daar gevonden en de tertiaire vorming doet er hier en daar tot onderlaag, terwijl men aan de oppervlakte slechts diluvium en alluvium opmerkt. Men heeft er vruchtbare klei langs de Oostzee en op de eilanden aldaar, zand met steenen, waar veel rogge verbouwd wordt, op den landrug, en geest of hoogen sandgrond in de grootste westelijke helft des lands. Deze laatste bestaat uit bruinen, lossen sandsteen of uit een mengsel van zand en steentjes.

Hier vindt men vooral heidevelden en venen. Voorts heeft men er langs de Noordzee de vruchtbare marschen met een bodem van zeeslib, zich uitstrekkend langs de westzijde der fraaie heuvelketen van Blankenese tot aan Hoyer in Noord-Sleeswijk, met eene breedte van 7—22 Ned. mijl en door dijken ter hoogte van 8 Ned. el tegen overstroming beveiligd. Gedurig — het laatst in 1857 — worden er nieuwe marschen ingedijkt. Het losse zand, eene plaag van Jutland, behoort desgelijks tot het alluvium en vormt duinen op de buitenste eilanden, inzonderheid op Sylt. De Oostzee bespoelt Sleeswijk-Holstein over eene lengte van 375 Ned. mijl; de kust is er steil en men vindt er in het geheel geene duinen. Lange, smalle boesems dringen er tot diep in het land en vormen voortreffelijke havens, zooals de Neustädter haven in de Baai van Lübeck, de Baai van Kiel en Eckernförde, de Schlei, de Baai van Flensburg, Apenrade en Hadersleben. Tusschen dese basien ligt eene reeks van landtongen, zooals het Deensche Woldh tusschen de Baaien van Kiel en Eckernförde, Schwansen tusschen laatstgemelde en de Schlei, Angeln tusschen de Schlei en de Baai van Flensburg, Sundewitt ten noorden van laatstgemelde enz. Naast de landtong Sundewitt ligt het eiland Alsen, door de smalle Alsener Sond van het vaste land gescheiden, en ten noordwesten van Holstein verrijst het eiland Fehmarn. Er zijn vuurtorens te Aeroesund, Apenrade, Kekenishöi op Alsen, Bülkerhoek aan de Baai van Kiel, Puttgarden op Fehmarn en Pelzerhaken bij Neustadt. De Noordzee bespoelt deze provincie van den mond der Elbe tot aan de grenzen van Jutland. Men heeft er in het zuiden van Sleeswijk de landtong Eiderstadt. Ten zuiden daarvan heeft men den breeden mond van de Eider en de Baai van Meldorf. Ten noorden van Eiderstedt strekken de Sleeswijksche Wadden zich uit met hunne talrijke eilanden, — vooreerst de ingedijkte, zooals Nordstrand, Pellworm en Husum, vervolgens de niet ingedijkte, zooals de Halligen, Föhr, Amrum, Sylt en Röm. Hier en daar heeft men in de Wadden diepe geulen, die er de scheepvaart bevorderen. De Elbe en de Eider zijn er de voornaamste rivieren. Eerstgenoemde is er grensrivier naar de zijde van Hannover over eene lengte van 108 Ned. mijl en ontvangt uit Sleeswijk-Holstein de Delvenau, de Bille, de Alster, de Pinnau, de Krückau, de Rhin en de Stör. De Eider stroomt er door het midden des lands; zij ontspringt ten noord-oosten van Neumünster in Holstein, stroomt hoofdzakelijk westwaarts en is 188 Ned. mijl lang, van welke 144 bevaarbaar zijn. Zij ontvangt op den rechter oever de Sorge en de Treene, op den linker oever de Jevenau, Luhnau, Haarelau en Gieselau. Van de overige rivieren storten de Husumer Aue en de Widau sich uit in de Wadden, de Schwentine in de Baai van Kiel en de Trave buiten de provincie in de Baai van Lübeck. Van de kanalen noemen wij: het Eiderkanaal (82 Ned. mijl lang) tusschen de Eider en de Baai van Kiel, — het Stecknitzkanaal of de gekanaliseerde Delvenau (66 Ned. mijl lang) tusschen de Elve en de Trave, — het Kanaal van Kudensee (14 Ned. mijl lang) tusschen de

Holtenaue en de Elbe, — de Süderbootsfahrt van Garding naar de Eider, — en het Kanaal van Tondern naar de Widau. Voorts heeft men er onderscheidene meren in het noord-oosten van Holstein, zooals: het Plöner en het Selenter Meer, het Waseker en Gruber Meer bij Oldenburg enz. In Lauenburg heeft men het Ratzeburger Meer en het Schalmeeer, — in Sleeswijk het Wittenmeer enz. Het klimaat is er door den invloed der zee gematigd. De gemiddelde jaarlijksche warmte bedraagt er te Kiel 8,36° C. en de jaarlijksche regenhoeveelheid 60 tot 70 Ned. duim. Men verbouwt er veel tarwe en men vindt er hier en daar den tuin- en ooftbouw sterk ontwikkeld. Uitmuntende weiden in de marschen geven er gelegenheid tot eene aanzienlijke veeteelt. In 1885 waren er 156 534 paarden, 727 505 runderen, 320 761 schapen, 268 061 zwijnen, 42 510 geiten en 114 700 hjenkorven. Er bestaat eene stoeterij te Traventhal. Het rundvee is er voortreffelijk en wordt er in aanzienlijke hoeveelheden uitgevoerd. Wild is er schaars, met uitzondering van wilde eenden; de visscherij levert er meer voordeel in de Oostzee dan in de Noordzee, en op de Sleeswijksche Wadden is de oester- teelt van groot belang. Tot de delfstoffen behooren er groote massa's turf, gips en steenzout, potklei en sporen van bruinkolen en aardolie. In 1880 telde er de bevolking 1 121 140 zielen, van welke 1 111 252 belijders waren van den Protestantschen en 8 903 van den R. Katholieken godsdienst. Zij zijn meerendeels Duitschers, die zich van het plat-Duitsch bedienen, en men heeft Friesen op de eilanden aan de westkust. Ten noorden van Flensburg en Tondern hebben de Denen de overhand, doch hun aantal in de geheele provincie bedraagt slechts 150 000. Er zijn 54 steden, doch daartoe behooren ook 15 vlekken, die als steden worden vertegenwoordigd, — voorts 1802 landgemeenten en 348 adellijke goederen. De voornaamste bedrijven zijn er landbouw, veeteelt, scheepsbouw en scheepvaart, terwijl men alleen in de steden groote fabrieken heeft. Er behooren ongeveer 142 stoomboten en 571 zeilschepen te huis (1884). De spoorweg Altona—Wandrup loopt van het zuiden naar het noorden door deze provincie en zendt te Neumünster takken uit naar Kiel, Neustadt Lübeck en Tönning, — voorts van Elmshorn naar Itzehoe, van Lübeck naar Tönning, van Tingleff naar Tondern enz. Ook heeft men in het zuiden des lands de spoorwegen van Berlijn naar Hamburg, van Hamburg naar Lübeck en van Lübeck naar Lüneburg. In 1885 bedroeg de lengte dier gezamenlijke spoorwegen matreeks 1 000 Ned. mijl. Tot de inrichtingen van onderwijs behooren er eene universiteit te Kiel, 12 gymnasia, 3 realscholen van den eersten en 8 van den 2den rang, 10 hoogere burgerscholen, 17 onderwijzerskweekscholen, eene marineschool te Kiel, eene kadettenschool te Plön, 3 zeevaartscholen enz. De provincie zendt naar den Deutschen Rijksdag 10 en naar het Pruisische Parlement 19 afgevaardigden. De Provinciale Staten bestaan er (met uitzondering van Lauenburg) uit 16 vertegenwoordigers van het grondbesit, 19 van de steden en 19 van de landgemeenten. Ten behoeve der rechtsbedeeling heeft men een Hof van

Appél te Kiel, 3 arrondissementrechtbanken en 77 kantongerechten.

Omtrent het ontstaan dezer Hertogdommen en hunne vereeniging raadplege men de artikelen *Holstein* en *Sleeswijk*. Met het Voorloopig Bewind van 24 Maart 1848 begint een nieuw tijdperk in de geschiedenis van Sleeswijk-Holstein. Terwijl *Frederik VII*, koning van Denemarken, in een brief van 24 Maart 1848 aan de Regeering aankondigde, dat hij de toetreding van Sleeswijk tot den Duitschen Bond met de wapens beletten zou, beloofde *Friedrich Wilhelm IV* van Pruisen in een schrijven van dezelfde dagteekening het handhaven van de zelfstandigheid en onschendbaarheid van Sleeswijk-Holstein, benevens de erfopvolging in de mannelijke lijn in het Huis van Hertog *Christiaan van Augustenburg*. Deze aankondigingen en het openen van den Landdag op den 8den April te Rendsburg gaven aan het Voorloopig Bewind een hechten steun. Reeds den 26sten Maart had het bij den Duitschen bond aanzoek gedaan tot opnemng van Sleeswijk en tevens dadelijken bijstand gevraagd. De Bondsdag, door het voorbeeld van het Parlement te Frankfort medegealeept, gaf daarop den 12den April zijne toestemming, en de oorlog was verklaard. Inmiddels had Prins *Frederik van Augustenburg* de geheele militaire macht der Hertogdommen bij Rendsburg bijeengebracht en rukte van Flensburg noordwaarts, maar moest na het rampspoedig gevecht bij Bau (9 April) voor de Deensche overmacht naar Eckernförde terugtrekken. De stad Sleeswijk werd den 11den April door de Denen bezet. Volgens de Bondsbesluiten van 15 April trokken 2 Pruisische regimenten en het 10de armeekorps onder *Wrangel* in Holstein, brachten den 23sten April aan de Denen eene nederlaag toe bij Sleeswijk en den 24sten bij Ooversee en noodsaakten hen, Sleeswijk, met uitzondering van Alsen, te ontruimen. Nadat hij korten tijd het zuiden van Jutland met *Fredericia* had bezet, keerde *Wrangel* naar Sleeswijk terug en stelde zich door de overwinning bij Düppel op de Denen, die uit Alsen deewaarts waren gesnel, in het bezit van het schierelland Sundewitt. Reeds in Mei waren de Buitenlandache Mogendheden ten gunste van Denemarken tussehenbeiden gekomen. De diplomatieke onderhandelingen, die te Londen een aanvang hadden genomen, werden onder bemiddeling van Zweden tussehen Denemarken en Pruisen te Malmö voortgezet en leidden in de eerste plaats tot een wapenstilstand van drie maanden, die den 19den Juli te Bellevue bij Kolding gesloten werd. Tevens stemden de beide Mogendheden er in toe, de hertogdommen te ontruimen en het Voorloopig Bewind te vervangen door een ander, door haar beiden te benoemen. Te vergeefs verklaarde de Duitse Nationale Vergadering, dat zij alleen zoodanigen vrede zou bekrachtigen, waardoor de rechten der Sleeswijkers en de eer van Duitschland werden gehandhaafd. De Rijksbestuurder was het eens met de inschikkelijke politiek van Pruisen en zond den vrijheer *Max von Gager* naar de onderhandelingen te Malmö, die in Augustus wederom werden geopend. Door het Verdrag van Malmö van 26 Augustus werd de wapenstilstand tot 7 maanden verlengd en

door opheffing van alle wetten van het Voorloopig Bewind de voormalige toestand hersteld. Aan het hoofd van het nieuwe Bewind kwam Graaf *Karl Moltke*, bekend en gehaat als een vriend der Denen.

Nadat Pruisen alzo Sleeswijk had laten varen, bekrachtigde de Duitse Nationale Vergadering den wapenstilstand, oekhoon eerst na eenige debatten, gevolgd door het bloedige straatgevecht te Frankfort op den 18den September. Drie dagen te voren was in de Hertogdommen eene nieuwe grondwet tot stand gekomen. Gedurende den wapenstilstand trokken er Pruisische en andere Bondstroepen binnen en werden onder de bevelen gesteld van den Pruisischen luitenant-generaal *von Prittwitz*. Om den oorlog met kracht te kunnen doorzetten, waren *Bessler* en de Graaf *von Eventlow-Proetz* er den 26sten Maart 1849 met het stadhouderschap belast. Ook Denemarken had zijn leger te lande aanzienlijk versterkt en op 36000 man gebracht. Den 1sten April nam de wapenstilstand een einde, en reeds den 8den overschreden Deensche troepen de grenzen van Jutland en veroverde Hadersleben. Den 5den April verscheen eene Deensche flotille in de Baai van Eckernförde, maar leed er een aanzienlijk verlies, dewijl door eene Sleeswijk-Holsteinsche batterij, eerst laat door eenig veldgeschut bijgestaan, het Deensche lineschip „*Christiaan VIII*” in brand geschoten en het fregat „*Gefion*” veroverd werd. In weerwil van deze zegespraal werd de oorlog door de Rijkstroepen met eene in het oog loopende lauwheid voortgezet. Rarland en Frankrijk hadden zich reeds bij het hervatten der vijandelijkheden tegen het bezetten van Jutland verklaard, en aan *von Prittwitz* werd derhalve opgedragen, alleen Sleeswijk-Holstein te bezetten en slechts verdedigenderwijs te werk te gaan. Het bestormen van de Düppeler Schansen op den 18den April door de Beieren en Saksen bleef dan ook voor 's hands het eenige wapenfeit der Duitse troepen. Met beter gevolg opereerden de Sleeswijk-Holsteiners onder *Bosnia* in het noorden. Nadat zij onder herhaalde gevechten tot Hadersleben waren gevorderd, veroverden zij den 20sten April Kolding en brachten den 23sten van die maand aldaar en den 7den Mei bij Gudsø eene nederlaag toe aan de Denen, die hen in sterkte overtroffen. Doch het beleg, vervolgens door de Denen vóór *Fredericia* geslagen, werd noodlottig, doordien de maatsregelen, door *Bosnia* genomen, aan de Denen veroorloofden, hun geheele leger in die vesting bijeen te brengen. Het gevolg daarvan was, dat het veel zwakkere Sleeswijk-Holsteinsche leger in den nacht van den 5den op den 6den Juli overrompeld en uit zijne verchansingen gejaagd werd, waarna men de belegering moest opbreken. Terwijl nu de Landdag besloot, aanstonds eene nieuwe reservebrigade op te roepen, kwam het bericht, dat de Pruisische Regeering reeds den 10den Juli een wapenstilstand met Denemarken gesloten had. Daarin was bepaald, dat Sleeswijk van Holstein zou worden gescheiden, — dat in eerstgenoemd Hertogdom eene demarcatielijn zou worden getrokken en dat het noordelijk gedeelte door Zweedsch-Noorweegsche troepen, het zuidelijk gedeelte door

Pruisische soldaten zou worden bezet, — en dat het bewind zou bestaan uit een Deenschen, een Pruisischen en een Engelschen commissaris, terwijl in Holstein het stadhouderlijk bestuur zou voortduren. Voor 't overige moest het Sleeswijk-Holsteinsche leger binnen 25 dagen Sleeswijk ontruimen. Het nieuwe bestuur van Sleeswijk, bestaande uit den Engelschman *Hodges*, den Pruisischen Graaf *von Bulenburg* en den Deen *von Tillisch*, vervolgde nu met ongemeene heftigheid al wat Duitsch was in Sleeswijk. Pruisen bekreunde zich niet langer om de zaak der Hertogdommen, en den 2den Juli 1850 werd de Vrede tusschen Pruisen en Denemarken, door eerstgenoemde tevens in naam van den Bond, geteekend, volgens welke de rechten, die elke Mogendheid vóór den oorlog bezeten had, hersteld werden en de Koning van Denemarken het recht erlangde de tusschenkomst van den Bond in te roepen en, ingeval deze werkeloos bleef, tegen Holstein geweld van wapenen te gebruiken. Sleeswijk-Holstein had intusschen met de grootste inspanning 30000 man op de been gebracht en eene vloot gebouwd; doch reeds de eerste stappen van generaal *von Willisen*, die, te voren in Pruisischen dienst, in plaats van *Born* het opperbevel had aanvaard, waren weinig geschikt om vertrouwen in te boezemen. In plaats van aanstonds een inval te doen in Noord-Sleeswijk en de vereeniging te beletten van de beide helften van het Deensche leger, van welke de éene zich op Alsen bevond, terwijl de andere aan de zijde van Jutland naderde, trok hij, in verband met eene volgens hem noodzakelijke reorganisatie, naar Idstedt terug. Hier werd die weifelmoedige en volgens het oordeel der Sleeswijk-Holsteiners kwaadbroedende man den 24sten en 25sten Juli door den Deenschen generaal *Krogk* geslagen en trok achter de Eider terug. Den 12den September leverde hij aan de Denen bij Misunde een gevecht, dat aanvankelijk zeer voorspoedig was, maar deed den 4den October vruchteloze pogingen, de vesting Friedrichstadt, sedert den 28sten September door kolonel *von der Tann* gebombardeerd, stormenderhand in te nemen. Inmiddels was van de zijde van den Duitschen Bond het bericht bij de Hertogdommen ingekomen, dat het Vredesverdrag van 2 Juli 1850 moest worden ten uitvoer gelegd. Pruisen riep al zijne verlofgangers uit het Sleeswijk-Holsteinsche leger terug, en ten gevolge van de overeenkomst van Olmütz (20 November 1850) werd eene Oostenrijksch-Pruisische bevredigingscommissie naar Holstein gezonden, alsmede een Oostenrijksch armeerkorps naar de Hertogdommen. Den 7den December nam generaal *von Willisen* zijn ontslag en werd door generaal *von der Horst* vervangen. In December werden ook de onderhandelingen van de Oostenrijksch-Pruisische commissie met het stadhouderchap te Kiel geopend, en het staken der vijandelijkheden, benevens het terugtrekken van alle troepen achter de Eider van den Landdag geëischt. Deze gaf den 11den Januari 1851 toe en ging daarna uiteen. Het leger werd afgedankt; Oostenrijksche soldaten namen het land in besit, en de Deensche troepen vielen uit het noorden in het land. Zelfs Rendsburg werd door de Oostenrijkers over-

geleverd in hunne handen. Op den 2den Februari benoemde de commissie in naam van den Souverein en op last van den Duitschen Bond een burgerlijk opperbestuur voor het hertogdom Holstein, bestaande uit Baron *Blome*, *Haintze*, *Hinselmann*, *Malmros* en *Praks*; de grondwet van 15 September 1848 werd opgeheven, de Landdag ontbonden en de geldendheid der Deutsche grondrechten vernietigd. Het hertogdom Sleeswijk, waar de regeeringscommissaris *von Tillisch* met het oppergesag was bekleed, bevond zich nu, met uitzondering der omstreken van Rendsburg, geheel en al in het bezit der Denen. Van de amnestie, door den Deenschen Koning den 10den Mei voor Sleeswijk verleend, bleven trouwens de hertogelijke familie van *Augustenburg*, de stadhouder *Beesler*, de leden der voormalige Sleeswijk-Holsteinsche Regeering en onderscheidene ambtenaren uitgesloten. Intusschen duurden te Berlijn de onderhandelingen over het Sleeswijk-Holsteinsche vraagstuk voort; Pruisen verlangde nog altijd eene staatrechtelijke vereeniging der beide hertogdommen, en Denemarken kon zich daarmede niet vereenigen.

Den 28sten Januari 1852 verscheen uit Denemarken een Koninklijk besluit, waarbij in de beide hertogdommen afzonderlijke, alleen aan den Koning verantwoordelijke ministers werden benoemd, terwijl voorts een vertegenwoordigend lichaam met beallidend gezag werd ingesteld. Voor Sleeswijk werd Graaf *Karl Moltke*, voor Holstein Graaf *Heinrich Leventlow-Olimsil* met de portefeuille belast. Den 20sten Februari begonnen de Oostenrijksche troepen het land te ruimen en ook de Bondcommissarissen verlieten de Hertogdommen. Tevens werd de kwestie der erfopvolging bealst en het protocol der hierover te Londen door de Grootte Mogendheden gevoerde onderhandelingen den 8sten Mei gesloten. Diensvolgens werd het Deensche errecht toegekend aan Prins *Christiaan van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Glücksburg* en aan de mannelijke erigenamen van dezen en van *Prinses Louise*, en tevens in beginsel de integriteit van de Deensche monarchie erkend. Den 3den Juni hechte ook de Deutsche Bondsdag daaraan zijn zegel. In strijd echter met alle beloften van de Denen woedde er aanstonds eene hevige vervolging tegen de nationale partij. Met andere ambtenaren werden ook de acht hoogleraren te Kiel ontslagen, die hun oordeel over den open brief van *Christiaan VIII* hadden uitgesproken. Den 5den October 1853 kwamen de Sleeswijksche Standen te Flensburg en de Holsteinsche te Itzehoe bijeen. Daar was de provinciale wet het hoofdonderwerp der beraadelingen. Het ontwerp voor Sleeswijk noemde dit hertogdom een onafscheidelijk deel van het Deensche Rijk, en dat voor Holstein dit laatste een zelfstandig deel der Deensche monarchie, hiermede door de wet der troonopvolging van 31 Juli 1853 voor altijd vereenigd. Hoewel beide vergaderingen die ontwerpen verwierpen, werd toch dat voor Sleeswijk door eene verordening van 15 Februari en dat voor Holstein door eene van 4 Juni 1854 afgekondigd. Daarop volgde den 28sten Juli 1854, zonder dat de Vertegenwoordiging er over gehoord was, eene grondwet voor de

beide Hertogdommen gezamenlijk, met bepalingen, die hoogst verderfelijk waren voor hunne zelfstandigheid, waarin voorts bij eene herziening (2 October 1855) niets veranderd werd. Het bestuur werd inmiddels in Sleeswijk-Holstein meer en meer op Deensche leest geschoeid. Men schoof er het Duitsch element zooveel mogelijk ter zijde, vereenigde de Sleeswijk-Holsteinsche troepen met het Deensche leger en stichtte voor Sleeswijk een afzonderlijk Hof van Appel in plaats van dat te Kiel. Eindelijk nam den 11den Februari 1858 de Bondsdag het besluit, van de Deensche Regeering te vragen, in Holstein en Lauenburg een toestand in het leven te roepen, die in overeenstemming was met de wetten van den Bond, en vooral een zoodanigen, die de zelfstandigheid der Hertogdommen eerbiedigde. Toen hief *Frederik VII* de gemeenschappelijke grondwet voor Holstein en Lauenburg op en leverde den 8den Januari 1859 bij de Holsteinsche Standen het ontwerp in van eene nieuwe provinciale wet. De Standen verwierpen het en brachten twee uitgewerkte ontwerpen van grondwet ter tafel voor de Deensche monarchie en voor het hertogdom Sleeswijk; volgens eerstgenoemde zou Denemarken uit vier zelfstandige deelen met gelijke rechten bestaan, namelijk uit Denemarken, Sleeswijk, Holstein en Lauenburg. Dit werd echter door de Deensche Regeering van de hand gewezen. Eerst na eene herhaalde, ernstige vermaning van de zijde van den Bondsdag, die zelfs met Bondsexecutie dreigde, legde de Deensche Regeering den 6den Maart 1861 aan de Holsteinsche Standen de grondtrekken voor van eene nieuwe gemeenschappelijke constitutie, benevens een wetsontwerp omtrent den voorloopigen toestand van Holstein met betrekking tot de gemeenschappelijke aangelegenheden der monarchie. Eén en ander werd eenstemmig verworpen door de Standen, die hardnekkig aandrongen op eene innige vereeniging met Sleeswijk, dat zijnerzijds door Denemarken als onafscheidelijk van de Deensche monarchie beschouwd werd.

In 1863 besloot Denemarken, tot een beslissenden stap over te gaan. Door koninklijk besluit werd eene grondwet vastgesteld, waarbij Sleeswijk in Denemarken werd ingelijfd. Doch nu ontwaakte ook de Deutsche Bond uit zijne werkeloosheid, eischte onder bedreiging van Bondsexecutie, dat de Koning die grondwet zou intrekken en besloot bij 's Vorsten ontwikkend antwoord werkelijk tot de executie. Denemarken zocht naar nieuwe uitvluchten en werd daarin door Engeland ondersteund, toen de onverwachte dood van *Frederik VII* eene groote verandering bracht in den loop der zaken. Met hem verdween het Koninklijk Huis van Oldenburg in de mannelijke lijn. Volgens het bestaande erfrecht moest nu de Deensche monarchie in verschillende deelen vervallen. Het eigenlijk Koninkrijk en de drie Deutsche hertogdommen waren onderworpen aan verschillende rechten; in het eerstgenoemde had ook de vrouwelijke lijn het recht van opvolging, maar in laatstgemelde niet, zoodat hier de troon op een mannelijk oor van éene der jongere lijnen uit het Huis *Oldenburg* moest overgaan. Doch het verlangen, Denemarken als één Staat te behouden, had de

Groote Mogendheden geleid tot de ondertekening van het Londensche protocol van 8 Mei 1852, waarbij, na het overlijden van den toenmaligen Koning, Prins *Christiaan van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Glücksburg* als zijn opvolger werd erkend. Noch de Hertogdommen, noch de Deutsche Bond hadden het protocol goedgekeurd, en van het geslacht *Augustenburg*, dat de meeste aanspraak kon doen gelden, had alleen het hoofd, Hertog *Christiaan*, verklaard, dat hij zich tegen de Londensche overeenkomst niet zou verzetten, doch Prins *Frederik van Noor* en de Erfprins *Frederik* hadden daartegen geprotesteerd. Zoodra nu Koning *Frederik* overleden was, deed de Erfprins van *Augustenburg* als naaste agnaat zijne aanspraken gelden op de drie hertogdommen. Reeds den 19den November verklaarde hij het bewind te aanvaarden onder den naam van Hertog *Frederik VIII van Sleeswijk-Holstein* en zocht handhaving van zijn recht bij den Deutschen Bond. Tevens schonk Koning *Christiaan IX* het Londensche protocol, toen hij, wijkend voor de opgewondenheid der menigte te Kopenhagen, de gemeenschappelijke grondwet van 18 November bekrachtigde. Nu moest de Bondsvergadering te Frankfort beslissen. De voormalige afgevaardigde van Holstein en Lauenburg vertoende aldaar den 28sten November zijne nieuwe volmacht in naam van *Christiaan IX* van Denemarken als hertog van Sleeswijk-Holstein en Lauenburg, terwijl de Prins van *Augustenburg* door tuuschenkomst van den gozant van Baden het aanvaarden van de Kroon als wettig hertog der drie hertogdommen aankondigde en vorderde, dat men dien gesant als zijn vertegenwoordiger zou erkennen. De Bondsdag besloot echter, dat voorloopig Holstein-Lauenburg geene stem zou hebben in de vergadering. Oostenrijk en Pruisen, die inmiddels eene schikking getroffen hadden, verklaarden te samen, dat zij zich gebonden achtten door het Londensche protocol. Zoo sprak ook van *Bismarck* in het Huis van Afgevaardigden in Pruisen, zonder zich te bekreunen om de geheel andere gevoelens van dit lichaam of om de wenschen van het Deutsche volk. De presie der Groote Staten van Duitschland werkte op de overige; den 7den December werd de door Saksen voorgestelde occupatie van Holstein met 8 tegen 7 stemmen verworpen en tot de executie besloten. De Nationale geweging verkreeg daardoor nieuwe kracht. Waar de Kamers in Duitschland bijeen kwamen, huldigden zij de nationale eischen, en bijna in alle steden werden met gedrift volksvergaderingen gehouden en gelden bijeengebracht. Den 9den December kwamen de leiders der Groot- en Klein-Deutsche partij te Nürnberg bijeen en besloten, eene groote vergadering te Frankfort te houden en er het erfopvolgingsrecht van Hertog *Frederik* te verkondigen. Weinige dagen later verklaarde Koning *Max* van Beieren, dat hij de rechten van den *Augustenburger* gegrond achtte en bereid was die te ondersteunen. Hetzelfde gevoelens werd uitgesproken op genoemde vergadering te Frankfort, en men belaste er eene commissie van 36 leden met de leiding der beweging. Inmiddels was ook de bevolking der Hertogdommen opgestaan, vooral in Holstein, terwijl Sleeswijk en Lauenburg nog kalm bleven,

het eerste omdat het in het noorden overstroemd was van Deensche ambtenaren en in het zuiden van Deensche troepen. Reeds den 19den November verkondigden 24 leden der Holsteinsche Standen te Kiel het legitieme recht van Hertog *Frederik*; daarop volgden den 22sten December de overige leden en den 28sten te Kiel de praelaten en de Ridderschap. Zij wendden zich tot den Duitschen Bond ter handhaving van de rechten des lands.

De Bondsexecutie van Holstein was in de eerste plaats aan Saksen en Hannover, in de tweede plaats aan Oostenrijk en Pruisen opgedragen. Eerstgenoemden moesten het hertogdom met 12000 man bezetten en laatstgemelden ieder 5000 man aan de grenzen plaatsen als reserve en tevens eene grootere militaire macht in gereedheid houden. Den 12den December maakten de vier Mogendheden Denemarken daarmede bekend en voegden er den eisch bij, Holstein binnen eene week te ontruimen. Koning *Christiaan* antwoordde met een protest, maar gaf tevens bevel aan zijne troepen, voor de oprukkende Duitschers achter de vaste positie van het Danewerk terug te trekken. Den 23sten December overschreden de Bondstroepen onder het bevel van den Saksischen generaal *Hake* de grenzen van Holstein en hadden het weldra in bezit. Den 27sten December kwamen ongeveer 20000 Holsteiners te Elmshorn bijeen en besloten Hertog *Frederik* door een gezantschap uit te noodigen, in zijn erfland te verschijnen. Reeds den 30sten van die maand werd deze te Kiel met uitbundig gejuich ingehaald, en schoon hij reeds vroeger een ministerie benoemd had, riep hij de Sleeswijk-Holsteiners op, gehoorzaam te wezen aan het Voorloopig Bestuur, door den Bond ingesteld. De Groote Mogendheden in Duitschland hielden inmiddels vast aan hunne vroegere staatkunde, welke hemelsbreed verschildde van die van den Duitschen Bond. Haar voorstel, om Hertog *Frederik* uit Holstein te verbannen, werd den 2den Januari 1864 te Frankfort verworpen. Ook omtrent de maatregelen, die men met betrekking tot Sleeswijk nemen zou, heerschte tusschen de Groote Duitse Mogendheden en den Bond geene eenstemmigheid. De meerderheid van den Bondsdag verlangde eene bezetting van dit hertogdom ten behoeve van *Frederik VIII* en verwierp den 14den Januari het voorstel van Oostenrijk, dat de Bond de opheffing der Novemberconstitutie eischen en bij weigering het land bezetten zou. Daarop verklaarden de beide Mogendheden, dat zij zelve voor de handhaving der rechten van den Bond op Sleeswijk zouden zorgen. De Bond protesteerde daartegen, maar de Sleeswijk-Holsteinsche kwestie viel nu niettemin in de handen van Oostenrijk en Pruisen.

Reeds den 16den Januari vervoegden zich hunne gezanten bij de Deensche Regeering met den eisch, bovengenoemde constitutie binnen 48 uren in te trekken, terwijl anders de beide Mogendheden Sleeswijk als onderpand zouden besetten. Denemarken weigerde, en dienselfden dag trokken de Oostenrijksche en Pruisische troepen in Holstein, zonder van de zijde der Bondarmee eenige belemmering te ondervinden. Vóór het einde van Januari bevonden zich 43500 Pruisen met 110 en

28500 Oostenrijkers met 48 kanonnen op de grenzen van Sleeswijk. De Pruisen werden aangevoerd door Prins *Friedrich Karl*, de Oostenrijkers door den vrijheer *von Gablenz* en het opperbevel was in handen van den Pruisischen veldmaarschalk *von Wrangel*. Den 31sten Januari richtte laatstgenoemde tot den Deenschen opperbevelhebber *de Maza* de vraag, of hij gezind was, het hertogdom Sleeswijk te ontruimen. Het antwoord was eene weigering, en op den 1sten Februari overschreden daarop de Geallieerden de grenzen. Het Pruisische armeekorps vormde den rechter vleugel en trok van Kiel naar Eckernförde, de Oostenrijkers bevonden zich in het centrum op den weg van Rensburg naar Sleeswijk, en eene divisie der Pruisische garde onder generaal *von der Mülbe* vormde den linker vleugel. De Denen, ongeveer 30000 man sterk, verwachtten den vijand achter het Danewerk, doch om deze verschaning — 11 geogr. mijl lang — naar eisch te verdedigen, was hun aantal slechts half voldoende. Den 1sten Februari namen de Pruisen Eckernförde in bezit en leverden aan de Denen op den volgende dag bij Missunde een weinig-beteekenend gevecht, terwijl de Oostenrijkers den 3den bij Jagel, Overselk en den Königsberg met groote dapperheid streden en tot aan de hoofdverschaningen van het Danewerk voorwaarts rukten. Hier wilden zij na verloop van eenige dagen eene bestorming beproeven, terwijl de Pruisen zich meester maakten van den overtocht over de Schlei. Generaal *de Maza* nam nu, na gehouden krijgsraad, het besluit, het Danewerk te ontruimen, daar hij zijn aftocht bedreigd zag. In den avond van den 5den Februari nam de terugtocht een aanvang, doch eerst in den ochtend van den 6den kregen de Oostenrijkers daarvan bericht en trokken in het ontruimde Sleeswijk, terwijl de Pruisen ongehinderd de Schlei overschreden en voorwaarts rukten naar Flensburg. Met den meesten spoed vervolgden de Oostenrijkers de Denen, doch bereikten alleen de achterhoede, die stand hield en een bloedig gevecht leverde, zoodat het hoofdleger veilig de positie van Düppel bereiken kon. Den 7den Februari namen de Oostenrijkers Flensburg in bezit. Eenige dagen later trokken ook de Pruisen naar de Düppeler schansen, doch weldra was men er van overtuigd, dat de Deensche positie slechts door eene behoorlijke belegering kon genomen, worden, weshalve eerst zwaar belegeringsgeschut uit Pruisen moest worden aangevoerd. Inmiddels trok reeds vermelde divisie der Pruisische garde uit Flensburg en bezette Kolding. Met uitzondering van eenige eilanden en van Düppel-Alsen was geheel Sleeswijk reeds voor Denemarken verloren; daarentegen kon het zich, zoo men meende, achter de Düppeler schansen lang genoeg handhaven, om aan éene der groote Mogendheden van Europa gelegenheid te geven tot bijstand. Engeland deed trouwens aan Frankrijk en Zweden het voorstel tot eene gewapende tusschenkomst, doch te vergeefs. Denemarken bleef dus zonder hulp, en het had door zijne hardnekkigheid de zaak der Hertogdommen niet weinig bevorderd. De Duitse Groote Mogendheden moesten hunne vaathoudendheid aan het Londensche protocol

laten varen, omdat Denemarken geen vrede wilde sluiten met Duitschland. De stoutheid en behendigheid van *von Bismarck* zegepraalden nu op de schroomvalligheid van Oostenrijk. Op den 7den Maart trok ook *von Gables* in Jutland en bracht de Denen bij Veile aan het wijkten, zoodat zij achter de Limfjord terugtrokken. Ook voor Düppel naderde het uur der bealising. De parallelen werden geopend en den 18den April nam de bestorming onder de persoonlijke leiding van Prins *Friedrich Karl* een aanvang. In weerwil van de wakkere tegenweer der Denen werden de schansen ingenomen en de Denen met groot verlies over de brug van Sonderburg naar Aalen verdreven. Nu werd Jutland bezet en met eene schatting van 650 000 thaler bezwaard. Kort daarop werd te Londen eene conferentie geopend, waaraan ook de onder-teekenaars van meergemeld protocol deel namen; doch eerst na onderscheidene zittingen gelukte het, een wapenstilstand van eene maand te sluiten. Nogmaals deden Pruisen en Oostenrijk het voorstel, de kwestie door eene persoonlijke unie van Denemarken en de Hertogdommen tot een goed einde te brengen, doch zelfs Denemarken, steeds hopende op bijstand van elders, noemde het onaannemelijk. Nu onttrok Pruisen en Oostenrijk zich openlijk aan het Londensche verdrag en verlangden den 28sten Mei in overeenstemming met *von Bismarck*, den vertegenwoordiger van den Bondsdag, eene „volkomene scheiding der hertogdommen Sleeswijk en Holstein van Denemarken, en hunne vereeniging tot één Staat onder de soevereiniteit van den Erfprins *van Augustenburg*“. Engeland kwam daarop met den voorslag van eene verdeeling van Sleeswijk met de Schlei als grens, of anders van de benoeming eener commissie tot regeling der grenzen. Doch de Duitsche Mogendheden, alsook Denemarken, verwierpen deze voorstellen, en den 25sten Juni ging de conferentie onverrichter zake uiteen. Een nieuw voorstel van het Britsche Kabinet aan het Fransche, om althans met eene vloot tegen Duitschland op te treden, werd desgelijks van de hand gewezen, en ook Zweden deed zijne vloot terugkeeren. Den 29sten Juni veroverden de Pruisen het eiland Aalen, zoodat de Deensche troepen de wijk moesten nemen naar Fünen, waarna de Geallieerden tot het noordelijkste punt van Jutland doordrongen en de eilanden Sylt, Föhr enz. in bezit namen. Toen was de trots der Denen vernietigd; de Koning verzocht aan Oostenrijk en Pruisen, de vijandelijkheden te staken, en aanstonds namen de vredeonderhandelingen te Weenen een aanvang. De vrede werd er den 30sten October gesloten. Koning *Christiaan* stelde zijne rechten op de drie Hertogdommen ter beschikking van Oostenrijk en Pruisen, terwijl die landen met de oorlogcontributione en een gedeelte der Deensche staatschuld werden bezwaard. De aanvraag van Pruisen en Oostenrijk aan den Bond, de Bondstroepen onder hunne bevelen te stellen, was van de hand gewezen; doch Prins *Friedrich Karl* ontving bevel, zich van Rendsburg meester te maken, zoodat generaal *Haks* zich genoodzaakt zag, die stad voor de overmacht te ont-ruiuen. In Frankfort en in de Kleine Duitsche

Staten was men verontwaardigd over deze daad van geweld, en *von Bismarck* achtte het van belang zich inschikkelijk te betoonen, zoodat de Bondstroepen eorlang naar Rendsburg terugkeerden. Doch kort daarop richtte de Pruisische eerste minister tot de Regeeringen van Saksen en Hannover den eisch, „de Bondstroepen onverwijd terug te roepen en den Bond daarvan eenvoudig bericht te geven“. Hannover was daartoe aanstonds bereid en Saksen moest zich schikken, zoodat aan gemelden eisch werd voldaan.

De zaken der Hertogdommen moesten nu voor goed geregeld worden. Niet alleen de bevolking van Sleeswijk-Holstein, maar ook Oostenrijk en Pruisen hadden de rechten van den Hertog van *Augustenburg* erkend. Hetzelfde gevoelen werd omhelsd door de rechtgeleerde faculteiten van 16 hogescholen. Nu echter traden andere pretendentes op: in de eerste plaats de Groothertog van Oldenburg, aan wien de Keizer van Rusland zijne aanspraken had afgestaan, voorts Prins *Frederik van Hessen* en eindelijk Pruisen. Hier had Keurvorst *Joachim I* van Brandenburg ten bevoere van zijne gemalin *Elisabeth* van wege haren vader, Koning *Johan van Denemarken*, bij het uisterven van diens mannelijke nakomelingschap een erfrecht voorbehouden en dientengevolge niet slechts aanspraak op het Koninkrijk gedeelte der Hertogdommen, maar ook op de eventueele opvolging in het andere gedeelte. Pruisen moest evenwel de meerdere gegrondheid der aanspraken van *Augustenburg* en *Oldenburg* erkennen. Een betere grondslag voor Pruisen was dan ook de Vrede van Weenen, waarbij *Christiaan IX* zijne rechten aan Pruisen en Oostenrijk overdroeg. Het kwam er dus slechts op aan, Oostenrijk tot rechtsafstand te bewegen. Eene Pruisische oorkonde van 1865 noemde dan ook die beide Mogendheden de rechtmatige bezitters der Hertogdommen. *Bismarck* was echter in beginsel geen tegenstander van de vorming van een Staat onder den soeverein van *Augustenburg*, doch hij maakte de toestemming daartoe van Pruisen afhankelijk van de volgende voorwaarden: Sleeswijk-Holstein sluit een of- en defensief verbond met Pruisen en stelt zijn leger ter beschikking van den Koning van Pruisen, — de Pruisische militaire wetgeving wordt er ingevoerd en het leger zwoert den eed van trouw aan den Koning, — Rendsburg wordt eene Bondvesting, — Sleeswijk-Holstein staat aan Pruisen de stad Sonderburg en de vesting *Friedrichs-*ort met de omstreken af, — en de nieuwe Staat treedt toe tot het Tolverbond, aanvaardt het Pruisische stelsel van belastingen op den uit- en invoer en stelt de posterij en telegraphie ter beschikking van Pruisen. Oostenrijk wees den 5den Maart die voorwaarden van de hand, en ook in de Hertogdommen verklaarden men ze onvereenigbaar met de zelfstandigheid des lands. De Pruisische Regeering gaf daarop geen antwoord, maar verplaatste het station der Duitsche vloot van Dantsig naar Kiel. Ook Hertog *Frederik VIII* verwierp de belangrijkste bepalingen van het Pruisische voorstel, namelijk die omtrent het leger, de posterij en de telegraphie. Toen Pruisen voorts aandrang op het bijeenroepen van een Sleeswijk-Holstein-schen Landdag, was het de vraag, volgens

welke kieswet die vergadering moest gekozen worden, en toen Oostenrijk en Pruisen op de kieswet van 1854 wezen, kwam de Groot-hertog van Oldenburg tegen elke verkiezing in verzet, zoolang er eene Augustenburgsche Regeering te Kiel bestond. Nu begeerde de eerste minister in Pruisen, dat Oostenrijk den Augustenburger zou laten varen en zijne eigene rechten overdragen aan den Groothertog van Oldenburg, terwijl het zich geneigd verklaarde, zijne voorwaarden te matigen. Toen Oostenrijk één en ander weigerde, scheen de oorlog eerlang te zullen uitbarsten. Er kwam echter den 14den Augustus te Gastein, waar de Koning van Pruisen zich bevond, eene voorloopige overeenkomst omtrent het lot der Hertogdommen tot stand, namelijk de Gasteiner Conventie. Zij maakte een einde aan het gezamenlijk bezit der Hertogdommen Sleeswijk en Holstein en wees het bestuur van het eerste toe aan Pruisen en dat van het tweede aan Oostenrijk, terwijl Lauenburg voor 2 1/2 miljoen Deensche rijkdaalders door Oostenrijk aan Pruisen werd afgestaan. Daarenboven verkreeg dit laatste de havens van Kiel met het recht om die te versterken, voorts het medebezit van de vesting Rendsburg, totdat Kiel tot Bondshaven en Rendsburg tot Bonds-vesting verheven was, en eindelijk het opperrecht over het te graven Noord-Oostzoekkanaal. Te vergeefs protesteerden bijkans alle vaderlandlievende autoriteiten in de Hertogdommen tegen deze conventie. Op eene vergadering van afgevaardigden te Frankfort verschenen 250 uit Zuid- en Midden-Duitschland en slechts 27 uit Noord-Duitschland, zoodat hun verzoek aan het Huis van Afgevaardigden in Pruisen, „voor de geschonden rechten der Elbehertogdommen, voor de bijeenroeping der Vertegenwoordiging aldaar en voor de stichting van den Staat Sleeswijk-Holstein op eene beslissende wijze en onverwijld in de bres te springen”, geen grooten invloed had. Den 23sten Januari 1866 werd te Altona eene vergadering van 8- tot 4000 Sleeswijk-Holsteiners gehouden, die met ijver androng op het bijeenkomen van eene Vergadering der Standen; hetzelfde werd gevraagd door 31 leden van de Holsteinsche Vergadering der Standen, maar de Holsteinsche Regeering nam het verzoekschrift niet aan. De Pruisische gouverneur in Sleeswijk, generaal von *Mantouffel*, moede het best aan de bedoelingen der Pruisische Regeering te beantwoorden, als hij de voorstanders van *Augustenburg* ontloeg en door beperking van het recht van vereeniging en van de vrijheid der drukpers de vrije openbaring der gedachten bedwong. Daarmede was de houding van *von Gablenz* in Holstein niet weinig in strijd. Dientengevolge zond *von Bismarck* een schrijven naar het Oostenrijksche Kabinet, waarin hij het geheele regeerstelsel van Oostenrijk in Holstein in scherpe bewoordingen afkeurde als eene kronking van de conservatieve belangen en van de antirevolutionaire staatkunde van beide Mogendheden, tevens dreigende met eene verbrekking der alliantie. In een antwoord van 7 Februari verwierp Graaf *Mensdorff* deze beschuldiging op beslissenden toon, er bij voegende, dat Oostenrijk in het regeerstelsel in Holstein zou volharden. Den 26sten April deed het Oostenrijksche Kabinet aan Pruisen

het voorstel, hunne door den Vrede van Weenen verkregene rechten af te staan aan den pretendent, die door den Duitschen Bond als wettig Vorst der Hertogdommen zou worden erkend, terwijl Oostenrijk er dan toe zou medewerken, aan Pruisen al die voordeelen te bezorgen, die het bij de Gasteiner conventie verkregen had, namelijk het bezit van Kiel, Rendsburg en Sonderburg. Het Pruisische Kabinet liet deze dépêche aanvankelijk onbeantwoord, maar de officieele: „Staatsanzeiger” van 3 Mei verklaarde, dat Pruisen niet gesind was, het met Oostenrijk veroverde en door volkenrechtelijke verdragen verworvene bezit afhankelijk te maken van eene andere beslissing dan van een uit eigen beweging genomen besluit. Daarop droeg Oostenrijk op den 1sten Juni de beslissing der Sleeswijk-Holsteinsche kwestie op aan den Bondsdag. Pruisen protesteerde den 3den Juni tegen dien stap als eene schennis van de Gasteiner conventie, volgens welke de vraag der erfopvolging in de Hertogdommen alleen beslist kon worden door eene gemeenschappelijke uitspraak der beide Duitche Groot Mogendheden, en reeds den 6den van die maand deed de Pruisische gouverneur van Sleeswijk aan den Oostenrijkschen stadhouder in Holstein het bericht toekomen, dat hij in last had, zijne troepen reeds den volgenden dag te doen oprukken naar Holstein. Deze namen dan ook den 7den Rendsburg, Kiel en Itzehoe in bezit, en *von Gablenz*, die slechts over 3000 man te beschikken had tegenover 20 000 Pruisen, trok onder protest met het landbestuur en Hertog *Frederik* naar Altona terug. *Mantouffel* ontloeg daarna de Holsteinsche Regeering en benoemde den vrijheer *von Scheel-Plessen* tot opperpresident van beide Hertogdommen, hem Kiel als woonplaats aanwijzend. De bijeenkomst der Holsteinsche Standen te Itzehoe den 11den Juni werd door de Pruisen met geweld belet. Op dien dag drong Oostenrijk op grond van artikel 19 der Bondsacte, wegens het bezetten van Holstein door Pruisen, bij den Bond ernstig aan op het mobilismaken van het geheele Bondsleger, met uitzondering van het Pruisische gedeelte. De aanneming van dit voorstel op den 14den Januari door de meerderheid had de ontbinding van den Bond en de uitbarsting van den oorlog tusschen Pruisen en Oostenrijk ten gevolge. In de vredespréliminairen, den 26sten Juli te Nikolsburg onderteekend, deed de Keizer van Oostenrijk ten behoeve van den Koning van Pruisen afstand van al zijne rechten op Sleeswijk en Holstein, onder de bepaling, dat het noordelijk gedeelte van Sleeswijk, wanneer de bevolking dezen wensch op eene wettige wijze te kennen gaf, weder bij Denemarken zou worden gevoegd, — en de Vrede van Praag bekrachtigde dezen eisch. Pruisen verwierf voorts door het verdrag van 27 September 1866 van den Groothertog van Oldenburg ook de aanspraken van het Huis *Holstein Gottorp* op Sleeswijk-Holstein tegen betaling van 1 miljoen thaler en den afstand van het Holsteinsche ambt Ahrensbock. Volgens de annexatiewet van 24 December 1866 en volgens het Koninklijk patent van inbezitneming van 12 Januari 1867 werd de inlijving van Sleeswijk-Holstein in Pruisen op den 24sten Januari 1867 volbracht. De Pruisische grondwet werd er ingevoerd op den

1sten October 1867. Het vroeger vermelde gedeelte der Deensche Staatsschuld werd door Pruisen overgenomen, doch artikel 5 van den Vrede van Praag, eene volkstemming „of men tot Duitschland of Denemarken wilde behooren”, is niet ten uitvoer gelegd. *Napoleon III* maakte in 1867 daarvan gebruik, om de Pruisische Regeering in verlegenheid te brengen. *Bismarck* evenwel verklaarde zich bereid, de stemming te doen plaats grijpen, maar verlangde tevens van de Deensche Regeering waarborgen, welke aan de Duitse gemeenten, die wellicht op de aan Denemarken ten deel vallende landen gevestigd waren, het behoud van hare nationaliteit zouden verzekeren. Toen Denemarken den 1sten Juni geene andere waarborgen wilde verleenen dan de bestaande wetten, werd de geheele zaak verschoven. De onderhandelingen tusschen Denemarken en Pruisen, die den volgenden winter te Berlijn wederom werden opgevat, leden vooral schipbreuk op den eisch van Denemarken, om het bezit te erlangen van Alsen en Düppel. Ten gevolge eener wet van 23 Juni 1876 werd op den 1sten Juli van dat jaar ook het hertogdom Lauenburg met Sleeswijk-Holstein vereenigd, zoodat het na dien tijd een arrondissement vormt van deze provincie. In 1882 werd door Pruisen aan het Huis *Sleeswijk-Holstein Glücksburg* een jaargeld toegekend van 54 000 mark en ook het Huis *Augustenburg* ontving in 1885 eene schadeloosstelling, bestaande in het kasteel Augustenburg, het slot te Sonderburg met de aldaar zich bevindende Kapel met den vorstelijken grafkelder en een jaargeld van 300 000 mark.

Sleidanus (Johannes), eigenlijk *Philippson*, een verdienstelijk geschiedschrijver, geboren in 1506 te Schleiden in den Eifel, studeerde te Luik, Keulen, Leuven, Parijs en Orléans in de rechten, trad in 1537 in dienst van *François I*, koning van Frankrijk, maar moest wegens zijn overgang tot het Protestantismus (1541) Frankrijk verlaten. Hij werd in 1542 tolk en gevolmachtigde van het Schmeikaldisch Verbond en vestigde zich te Straatsburg. In 1545 begaf hij zich als afgevaardigde der Protestantsche Vorsten naar den Koning van Engeland en vervolgens naar de kerkvergadering te Trente, waar hij eene ongemeene achtung genoot. Hij overleed aan de pest te Straatsburg den 31sten October 1556. Grooten roem verwierf hij door zijn geschrift: „De Statu religionis et reipublicae Carolo V Caesare commentarii (1555 en later)”. Zijne „Opusculae” werden door *Putschius* in 1608 in het licht gezonden.

Sleutelbeen (clavicula) is de naam van een plat, S-vormige gebogen been, dat bij den mensch aan het onderste gedeelte van den hals over de eerste rib gelegen is en het borstbeen min of meer bewegelijk met het schouderblad verbindt. Het houdt het schoudergewricht van de borstkas verwijderd en veroorzaakt eene stevigen verbinding van den arm met den romp.

Sleutelbloem, zie *Primula*.

Sligo, een graafschap in de Iersche provincie Connaught, ligt aan den Atlantischen Oceaan en telt op nagenoeg 34 □ geogr. mijl 111 000 inwoners (1880), van welken 90% tot de R. Katholieke Kerk behooren. De westelijke

vlakten bij de Killalabaai zijn door de Ox Mountains van die in het midden van het graafschap geheiden, waar de bevaarbare *Oweamore* zich in de Sligobaai uitstort. De deegelijks bevaarbare *Moy* vormt de westelijke grens. Men heeft er 21% bouwland, bijna 52% weiland, ruim 1% bosch en 20% veen. In 1876 waren er 7244 paarden, 474 muilieren, 7 588 ezels, 97 658 runderen, 65 857 schapen en bijna 20 000 zwijnen. Voorts is er de visscherij van veel belang, maar de fabrieksnijverheid van weinig beteekenis. — De evenzoo genoemde *hoofdstad* ligt aan de Sligobaai, heeft een goed voorkomen en een levendigen handel en ruim 10 000 inwoners.

Slijkvulkanen, ook *salsen* en *moealuben* geheeten, zijn kegelvormige, van leemachtig slijb opgeworpene heuvels, doorgaans slechts eenige Ned. el, maar ook wel eens meer dan 100 Ned. el hoog, met eene kratersvormige holte in den top. Op den bodem dier holte heeft men openingen, waaruit gewoenlijk gassen ontsnappen. Zijn deze openingen verstopt, dan hebben er veelal uitbarstingen plaats, waarbij slijb en steenen in de hoogte worden gellingerd, terwijl warme slijkstroomen langs de helling van den kegel vloeien. Het meest bekend is de reeds door *Strabo* vermelde slijkvulkaan *Maaluba* bij Girgenti op Sicilië. Zijn kegel is 50 Ned. el hoog, en op den platten top vindt men een aantal kleine kegeltjes. Ook elders in Italië, voorts op IJland, Java, Trinidad en vooral aan de Zwarte en aan de Caspische Zee heeft men slijkvulkanen.

Slijm (mucus) is de dik-vloeibare, kleverige, kleurloose, in den regel alkalisch reagerende afscheiding, die in gezonden staat als eene dunne laag de oppervlakte van alle slijmvliezen bedekt en deze glibberig maakt. Het slijm is in de verschillende lichaamsdeelen verschillend. Het bevat in het algemeen 4—6% vaste stoffen en voor 't overige water. Eén der hoofdbestanddeelen is de stikstofhoudende slijmstof (mucine), welke de afscheiding kleverige maakt. Deze laatste bevat steeds afgestootene epitheliumcellen, alsmede slijmli-champjes, ronde, gegranuleerde cellen, welke op kleurloose bloed- en etterlichaampjes gelijken. In gezonden toestand zijn zij in geringe hoeveelheid voorhanden, maar bij eene ontteking der slijmvliezen nemen zij zoo sterk toe, dat het slijm een geel en etterachtig voorkomen verkrijgt. Het slijm wordt hoofdzakelijk door de slijmklieren, maar ook door de geheele oppervlakte van het slijmvlies afgescheiden. Het vloeibare bestanddeel van het slijm is niets anders dan het product eener vormverandering, welke de cellen der slijmklieren en de epitheliumcellen van het slijmvlies ondergaan. Het is dus enkel eene gewijzigde celstof. Iets dergelijks als het slijm is het lidvocht (synovia) der gewrichten enz., en door ziekte ontstaat wel eens slijm in lichaamsdeelen, waar het in gezonden toestand niet voorkomt.

Slijmkoorts (febris mucosa) is een eigenaardige vorm van maagkatarrh, welke bij eene middelmatige koortverheffing zich onderscheidt door hardnekkigheid en door de afscheiding van eene groote hoeveelheid taai, gomachtig slijm, niet alleen in de maag en de darmen, maar ook in de keel, den mond

en de luchtwegen. Deze ziekte, die men inzonderheid bij personen van gevorderden leeftijd aantreft, neemt een aanvang met eene eenigzins versnelde pols en verhoogde lichaamswarmte. De patiënten gevoelen zich zeer zwak en mat; zij zijn lusteloos, slaperig en afkeurig van alle voedsel. Nuttigen zij iets, dan wordt het genuttigde met eene groote hoeveelheid taai slijm door braking uitgeworpen. Ook gaat deze koorts vergezeld van katarrh van den mond en van den slokdarm. Vooral in den ochtend ontlasten zich de zieken door niezen, hoesten, braken enz. van eene groote massa draderig slijm. Bij den stoelgang worden onverteerde spijszeggelijke met veel slijm verwijderd. De lichaamszwakte neemt toe met de lusteloosheid. Komt er na verloop van 8 of 4 weken een begin van beterschap, dan verdwijnen langzamerhand genoemde verschijnselen, doch bij de geringste aanleiding keeren zij zeer licht terug, en bij zwakke gestellen is een doodelijke afloop niet zeldzaam. De lijdens vinden vooral haast bij een dieet, dat gemakkelijk te verteren voedsel voorschrijft, bij het gebruik van sodawater, koolzure alkaliën en verdunde zuren.

Slijmvischchen (Blennii) is de naam eener familie van vischen uit de orde der *Stekelvischigen* (Acanthopterigii). Zij onderscheiden zich door een langwerpige, meestal zijdelings samengedrukt lichaam, eene slijmerige, naakte huid, somtijds echter met kleine schubben, eene lange rugvin, onder de keel of borst geplaatste buikvinnen, een afgeplat, driehoekig achterhoofd en het ontbreken der zwemblaas. Deze familie van vischen telt onderscheidene geslachten, zooals *Blennius*, *Salarias*, *Zoarces* (waartoe de kwabaal behoort) enz.

Slijmvliezen (membrana mucosa) zijn week, fluweelachtige, vaat- en zenuwrijke, slijmafcheidende vliezen, welke de grootere en kleinere, naar buiten zich openende holten en kanalen des lichaams (luchtwegen, spijsverteringsorganen enz.) bekleeden. Bij de uitwendige, natuurlijke openingen deser holten gaat het slijmvlies allengs over in de gewone huid, zoodat men de grenzen tusschen die beide niet kan aanwijzen. Ieder slijmvlies bestaat hoofdzakelijk uit twee lagen; vooreerst de *epitheliumlaag* of de bovenlaag, enkel uit cellen gevormd, welke de gedaante van plaatjes of van cylinders hebben en in het laatste geval al of niet met trilhaar bedekt zijn. De cellen liggen óf naast elkander, zoodat zij éene laag, óf op elkander, zoodat zij meer lagen vormen. De tweede laag is het *eigenlijk slijmvlies*, dat men met de lederhuid zou kunnen vergelijken; het is namelijk eene laag bindweefsel van verschillende dikte. Onder het eigenlijk slijmvlies bevindt zich los celweefsel, dat het slijmvlies met den wand der holte verbindt. De kleur van het slijmvlies is grijsachtig wit tot donkerrood. De prikkelbaarheid der slijmvliezen is in de nabijheid der natuurlijke openingen zeer groot, maar op meer verwijderde plaatsen zeer gering. De slijmvliezen bevatten voorts slijmafcheidende klieren, die enkelvoudig of samengesteld zijn. De eerste bestaan uit zeer kleine uitstulpingen van het bovenvlies en van de bind-

weefsel laag van het slijmvlies en strekken zich slechts zelden uit tot in het losse celweefsel. Daardoor ontstaan fleeschvormige zakjes van cellen, die op de epitheliumcellen gelijk zijn, met dese in verband blijven en tot slijmvorming dienen. De opening deser klieren is de vrije oppervlakte van het slijmvlies is zoo groot als die eener naaldprik. De samengestelde slijmklieren dringen door tot in het losse celweefsel, hebben de grootte van een gierstkorrel tot een peperkorrel en bestaan uit talrijke, niet volkomen geslotene, onderling gemeenschap hebbende blaasjes, welke zich als tot druiventroesjes samenvoegen. Ieder troesje heeft een uitloosingsbuisje, dat zich met die der overige tot eene bus vereenigt, welke aan de oppervlakte van het slijmvlies uitkomt. De inhoud dier klierblaasjes bestaat uit talrijke, in slijm veranderde cellen. De slijmvliezen zijn dikwijls de zetels van ongesteldheden, hoofdzakelijk van katarrh, doch ook wel van syphilitische, tuberculeuse en typhense zweren, alsmede van croupachtige en diphtheritische aandoeningen.

Slijpen is soowel de kunst, om metalen, glazen, steenen of houten voorwerpen aan de oppervlakte van hunne oneffenheden te be-roeven en ze te voorzien van glad- of sijn gekraste zijden, die alsdan glanzig worden gemaakt door ze te polijsten, alsook de kunst, om slijfende of stekende werktuigen scherp te maken. Men gebruikt daartoe rondwielende slijpsteen (gewoonlijk van zandsteen) of ook wel handslijpsteen (oliesteen) enz., — voorts sijn gewreven houtskool, met water tot pap geroerd, en inzonderheid amaril, hetwelk dient tot het glad maken van staal, ijzer, messing, Britanniametaal enz. Amaril wordt daartoe met olie bevochtigd en op een met vilt bekleed plankje gebracht en op de voorwerpen gewreven. Men geeft daaraan gewoonlijk den naam van *poetsen*. Over het slijpen van *diamant* en *glas* is gesproken onder die woorden.

Slikken (deglutitio) is eene verrichting, waardoor vaste of vloeibare stoffen uit den mond naar de maag worden gebracht. Het bestaat uit eene reeks van aanvankelijk willekeurige, daarna onwillekeurige spiersamentrekkingen, waarbij de tong, het zachte gehemelte, de strottenhoofdkep, de strot en eindelijk de slokdarm hunne diensten bewijzen. Inzonderheid is daarbij dese laatste door de wormvormige samentrekkingen van de verschillende spiervezelringen werkzaam, daarbij geholpen door het naar de zijde van de maag gerichte epithelium van het slijmvlies.

Slingelandt (Simon van), een uittekind Nederlandsch staatsman, geboren in 1664, genoot eene zorgvuldige opvoeding en muntte vooral uit door eene grondige kennis van het Grieksch. Hij studeerde te Leiden en werd op 26-jarigen leeftijd opvolger van zijn vader als secretaris van den Raad van State. Zijne bekwaamheid bleek soowel in den oorlog tegen Frankrijk, waaraan de Vrede van Rijswijk een einde maakte, als in den Spaanschen Successie-oorlog. Voorts wendde hij velerlei middelen aan om de kwijnende welvaart des Vaderlands te doen herleven, vooral ook door eene nieuwe regeling der in- en uitgaande rechten. Hij zag zich vervolgens benoemd tot

schatmeester der Unie en op 64-jarigen leeftijd tot raadpensionaris van Holland. In die betrekking was hij door beleid, over, schrandtheid en ervaring tot een zegen voor het Gemeenebest. Hij regelde de belangen der verschillende Staten van Europa door het Weener Verdrag en wist in den oorlog tusschen Oostenrijk en Rusland aan de éene en Frankrijk, Spanje en Sardinië aan de andere zijde de neutraliteit der Nederlandsche gewesten te handhaven. In het buitenland werd hij hoog geacht en met de meeste onderscheiding bejegend. Hoewel hij in zijne laatste levensjaren veel te lijden had van de jicht, vroeg hij bij herhaling vruchteloos zijn ontslag en overleed den 1sten December 1786. Zijne „Staatkundige geschriften”, in 4 deelen in het licht verschenen, zijn hoogst merkwaardig voor de geschiedenis van dien tijd.

Slingeneyer (Ernest), een verdienstelijk Belgisch schilder, geboren den 21sten Mei 1824 te Loocrisy in Oost-Vlaanderen, bezocht de académie te Antwerpen en het atelier van *Wappers* en verwierf reeds in 1841 met zijn eerste stuk: „De schipbreuk van het Fransche schip *Le Vengeur* (in het museum te Keulen)” grooten lof. Hij zette daarop zijne studiën voort te Rome en bezocht de voornaamste landen van Europa en in 1870 ook Afrika. Sedert 1870 is hij lid van de Belgische Académie en hij vermaarde hare vergaderzaal met 13 voortreffelijke stukken. Voorts noemen wij van hem: „De slag van Lepanto (in het museum te Brussel)”, — zeventien goddiensstige tafereelen in de hoofdkerk te Dublin. — „Jacobson's dood” en „Carthago (in het bezit van den Koning van België)”, — en „De dood van Claessens (in het bezit van den Koning der Nederlanden).”

Slinger (De) is in zijn eenvoudigsten vorm een zwaar lichaam, aan een draad opgehangen. Beschouwt men den draad als zonder gewicht en het lichaam als een enkel massa-deeltje dan heeft men een *mathematisches slinger*. Verwijdert men den slinger uit zijn verticalen stand, om dien vervolgens los te laten, dan keert hij door de werking der zwaartekracht met eene toenemende snelheid tot dien stand terug, doch gaat door den evenwichtstand heen, en verwijdert zich met telkens afnemende snelheid van den evenwichtstand tot hij, in rust gekomen door de zwaartekracht, genoodsaakt wordt den boog in tegengestelden zin te doorloopen, en dan om dien evenwichtstand te schommelen. De hoek tusschen de lijnen, welke de uiterste standen van den slinger aangeven, is de wijfde der schommeling, de slingerwijfde of *amplitudo*. Bij het voortduren der schommelingen wordt door den weerstand der lucht en de wrijving in het ophangpunt de amplitudo allengs kleiner, totdat de slinger tot zijn oorspronkelijken verticalen stand en alsoo tot rust is teruggekeerd. Bij eene kleine amplitudo is de duur dier schommelingen evengroot, en dat merkwaardig verschijnsel, door *Galilei* ontdekt, noemt men: „de wet van het isochronismus der slingerschommelingen”. De duur der schommelingen (zoo deze klein zijn) wordt dus op dezelfde plaats alleen bepaald door de lengte van den slinger, en bij slingers van verschillende lengte staan de *slingertijden* (de

tijden voor de schommelingen van elk dier slingers vereisd) tot elkander als de vierkantswortels uit de lengten der slingers. Is alsoo de verhouding van dese laatste als 1, 4, 9, dan zal die der schommelingstijden zijn als 1, 2, 3.

De mathematische slinger is een denkbeeldig werktuig. De natuurlijke slinger bestaat gewoonlijk uit eene stang, van boven zóo opgehangen, dat zij zich met de minst mogelijke wrijving bewegen kan, en van onder voorzien van een lensvormig lichaam. Daar ieder deeltje van zulk een slinger zich te sneller zoekt te bewegen, naarmate het zich dichter bij het ophangpunt bevindt, en alle deeltjes toch genoodsaakt zijn door hun onderling verband gelijktijdige schommelingen te volbrengen, zoo wordt de beweging der deeltjes nabij het ophangpunt vertraagd en die der verder afgelegene bespoedigd. Het punt, waar geene vertraging of versnelling plaats heeft, noemt men het *slingerpunt*, en zijn afstand van het ophangpunt de *ware lengte* van den slinger. Verwist men bij een slinger het ophangpunt met het slingerpunt, dan blijft de slingerijd onveranderd. Daardoor kan men de eigenlijke lengte van den slinger gemakkelijk bepalen; men bedient zich daartoe van den door *Benzenberger* ontworpen en door *Kater* toegepaste *reversieslinger*. — Reeds door onzen *Christiaan Huyghens* werd voorgesteld, de lengte van den secondeslinger, weinig verschillend van die der tegenwoordige Nederlandsche el, tot eenheid van lengtemaat te nemen. Die voorslag werd in Engeland eenigermate aangenomen, daar men hier de betrekking vaststelde van de yard (Engelsche el) tot de lengte van den secondeslinger te Londen; doch de bekende commissie te Parijs verwierp dien, omdat men daarbij een vreemd element, namelijk den tijd, in rekening moest brengen.

De slingerijd t van een slinger wordt bepaald door de formule $t = \pi \sqrt{\frac{l}{g}}$, waarin l

de lengte van den slinger, g de versnelling (acceleratie) der zwaartekracht, en π de verhouding van den cirkelomtrek tot zijne middellijn (3,14159) aanduidt. De versnelling der zwaartekracht (de maat voor de aantrekkingskracht der Aarde) kan men uit den vrijen val, wegens de groote snelheid van een vrij vallend lichaam, niet nauwkeurig bepalen; maar kent men de lengte van den secondeslinger, dan is g met de meeste nauwkeurigheid uit bovenvermelde formule te berekenen. De lengte van den secondeslinger is verschillend op verschillende plaatsen der Aarde wegens haar meerderen of minderen afstand van haar middenpunt; wegens de middenpuntvliedende kracht en de afplating van onze planeet neemt zij van den evenaar naar de polen langzamerhand toe. De acceleratie van het vrijvallend lichaam bedraagt aan de pool 9,8399, op 45 graden breedte 9,8055 en op den evenaar 9,7801 Ned. el. Men kan daardoor het bedrag der afplating berekenen.

Ook de dichtheid (het soortelijk gewicht) onzer Aarde bepaalde *Airy* door middel van den slinger; hij nam proeven aan de oppervlakte der Aarde en in eene mijn ter diepte van 388 Ned. el. Hij nam waar, dat de ver-

smelling grooter was in de mijn dan aan de oppervlakte, en kwam daardoor tot het besluit, dat het inwendige der Aarde grooter dichtheid bezit dan de aardkorst. Volgens de uitkomsten van zijn onderzoek is de gemiddelde dichtheid der Aarde $6\frac{1}{2}$ maal zoo groot als die van water, doch volgens *Zeich*, die bij zijne proeven een anderen weg inleog, $5\frac{1}{2}$ maal. Een schommelende slinger blijft volgens de wet der traagheid in zijn slingervlak, ook bij de omwenteling der Aarde, — en daarop berust de beroemde slingerproef van *Foucault*. Het slingervlak schijnt daarbij aan de polen in 24 uren om 360° te draaien en aan den aequator verandert het niet van stand; de draaiing van het slingervlak bedraagt op de breedte Q in 24 uren $360^\circ \sin Q$. De slinger is derhalve een hoogst merkwaardig werktuig en daarenboven volgens de aanwijzing van *Huyghens* onmisbaar voor den gelijkmatigen gang der slingeruurwerken. Zie voorts onder *Compensatie*.

Men geeft ook den naam van *slinger* aan een wapentuig der Oudheid, bestaande uit een komvormig stukje leder, waaraan een paar koorden waren vaatgehecht. De behendige krijgaman, de uiteinden dier koord in zijne hand nemende, wist een op dat leder gelegden steen met kracht en juistheid naar den vijand te slingeren.

Slingeren noemt men de beweging van het schip van de éene lange zijde naar de andere of het heen- en weergaan van zijn bovengedeelte op de breedte, — en *stampen* de op- en neêr gaande beweging van het vaartuig over de lengte of het balanceren van het voor- en achterschip op de golven.

Slingerplanten, zie *Lianen*.

Slingerproeven, zie onder *Slinger*.

Sloane (Hans), een Engelsch kruidkundige, geboren in 1660 te Killileagh in het noorden van Ierland, studeerde in de geneeskunde, vergezeld daarop den Hertog van *Albemarle* naar Jamaica werd in 1727 lijfarts des Konings, kort daarna president van de Royal Society en overleed in 1753. Zijne kostbare wetenschappelijke verzamelingen vermaakte hij aan het Parlement en gaf daardoor aanleiding tot de stichting van het Britsch Museum.

Sloep (Eene) is een licht vaartuig met een mast, met of zonder dek en ingericht voor riemen. Zij kan zeer verschillend van vorm wezen. De Engelsche sloep is een snelzillend vaartuig, dat met koopwaren over het kanaal steekt. De Groenlandsche sloep is geheel open; zij wordt door 4 man geroeid en met een riem bestuurd. Zeeschepen hebben altijd althans éene sloep en groote oorlogschepen wel eens acht. De scheepaloeven hebben verschillende namen, zooals de *barkas*, de *werksloep*, de *groote sloep*, de *giek*, de *officierssloep* (kotter), de *jol* enz. Zij worden op het dek geplaatst of buiten boord aan davits opgehangen.

Sloet. Onder dezen naam vermelden wij: *Ludolf Anne Jan Wilt*, baron *Sloet van de Beele*, een verdienstelijk Nederlandsch oudheidkundige. Hij werd geboren te Voorst den 28sten Maart 1806, studeerde te Utrecht in de rechten, promoveerde aldaar in 1830 en was achtereenvolgens advocaat en procureur te Zutphen, griffier van de Staten van Gelder-

land, president van den raad van toezicht op de Staatspoorwegen en gouverneur-generaal van Neêrlandsch Indië (1866—1871). Later vestigde hij zich eerst te Leiden en toen te Arnhem en werd lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, president-curator der Leidsche hoogeschool en lid van den Hoogen Raad van Adel. Van zijne geschriften vermelden wij: „Het jachtbedrijf onzer voorouders (1849)”, — „Bijdragen tot de kennis van Gelderland (1852—1855)”, — „Beschrijving van den watervloed in Gelderland in 1855 (met den hoofd-ingenieur *Fijnje*, 1856)”, — „Mijn verblijf te Kissingen (1857)”, — „Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot den slag van Woeringen (1872—1875)”, — „De heilige Ontkommer of Wilgeforthis. Een geschiedkundig onderzoek”, — en onderscheidene merkwaardige opstellen in tijdschriften, vooral in de „Nederlandsche Jaarboeken van rechtsgeleerdheid en wetgeving”, in de „Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en Oudheidkunde”, in de „Mededeelingen en verslagen der Koninklijke Académie van Wetenschappen”, in de „Verhandelingen” dier Académie en in de „Handelingen der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden”.

Bartholomeus Willem Anne Eliza, baron *Sloet tot Oldhuis*, een verdienstelijk Nederlandsch dichter, een ervaren staathuishoudkundige en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Voorst den 14den October 1808, studeerde te Utrecht in de rechten, woonde met zijn broeder den Tiendaagschen Veldtocht bij en werd na zijne promotie burgemeester van Hengeloo (in Overijssel) en in 1838 lid, later voorzitter van de arrondissementrechtbank te Zwolle. Sedert 1840 redigeerde hij het „Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek” en leverde daarin eene reeks van belangrijke opstellen. Hij behoorde tot de oprichters van de Overijsselsche Maatschappij van Provinciale welvaart en bevorderde het houden van staat- en landhuishoudkundige congressen, die hij als voorzitter of eerevoorzitter steeds met getrouwheid bijwoonde — het laatst te Veendam in 1883. Reeds te Hengeloo had hij zich onderscheiden door zijne belangstelling in het openbaar onderwijs en later was hij jaren lang als schoolopziener werkzaam. Het algemeen belang vond in hem steeds een ijverigen voorstander. Geruimen tijd was hij lid van den gemeenteraad te Zwolle, van de Provinciale Staten van Overijssel en van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en overleed te Zwolle den 17den Juni 1884. Als een gelukkig beoefenaar der dichtkunst en tevens door zijne geestige gesprekken had hij vele vrienden verworven, die zijn heengaan diep betreuren. Hij schreef o. a.: „Studentenkoor uit de cantate voor het studentenconcert (1828)”, — „Antigonus, treurspel (1830, 2de druk, 1865)”, — „Lierzang op het tweede eeuwfeest der Utrechtsche hoogeschool (bekroond, 1836)”, — „Levensschets van P. O. C. Vosselman de Heer (1843)”, — „Uit mijn dichterlijk leven (1869)”, — en „Herfstdraden (1873)”, — benevens onderscheidene bijdragen in tijdschriften, jaarboekjes, dagbladen enz. Ook leverde hij vertalingen van eenige staathuishoudkundige werken van *Droz* en *Dumont*.

Slokdarm (oesophagus) is de naam van een tot de spijsverteringsorganen behorende vleesige buis, die aan den hals, achter het onderste gedeelte van het strottenhoofd een aanvang neemt, benedenwaarts loopt, het middenrif doorboort en met eene trechtervormige opening in de maag uitkomt. Zijne wanden bestaan uit een sterk spiervlies, gevormd door eene menigte overlangsche en dwarsche spiervezels. Aan de buitenszijde vindt men eene bindweefsel-laag, die de buis met de nabijgelegen weefsels verbindt, en aan de binnenszijde een slijmvlies, van tepeltjes voorzien en met plaatepithelium bekleed, terwijl er tevens vele slijmafscheidende klieren voorhanden zijn. De ziekten van den slokdarm zijn vooral ontstekingen met hare gevolgen, zoals: verzwering, vernauwing, kankerachtige ont-aarding enz., welke meestal moeilijk te genezen en dus zeer gevaarlijk zijn.

Slot (Een) is in de eerste plaats een werktuig, hetwelk tot sluiting dient. Het bestaat hoofdzakelijk uit eene verschuifbare schoot en een sleutel, die, in het sleutelgat gestoken, genoemde schoot heen en weer kan schuiven. Het slot met het sleutelgat en den sleutel worden van velerlei inenijdingen en uitsteeksels voorzien, om te beletten, dat men het met een anderen dan den echten sleutel zou kunnen openen. Men heeft vaste sloten en hangsloten, en tot de eerstgenoemde behoren de kruksloten aan kamerdeuren, waarbij de vierkante krukstaaf de dienst van den sleutel bewijst. Gewoonlijk is met het krukslot een sleutelgat verbonden. Tot de kunstsloten behoren vooral het Chubbslot het Bramahslot, het Yaleslot, het protectorslot, het permutatieslot en het contröleslot. Ook heeft men lettersloten, die dan alleen opengaan, wanneer men de daarop aanwezige letters tot een bepaald, aan den eigenaar bekend woord samengevoegd heeft.

Een slot is voorts een gedeelte van het draagbaar vuurwapen. Het dient om vuur te verschaffen ter ontsteking van het buskruit der in den loop aanwezige lading. Aanvankelijk had men musketten met *loosloten*; tuschen de lippen van den haan namelijk was eene brandende lont vastgeklemd, en men deed deze neêrslaan in het buskruit van de pan. In 1517 werd te Nürnberg het *radslot* uitgevonden, bestaande uit een getand ijzeren rad, dat door zijne draaiende beweging gloeiende staaldeeltjes van eene stalen plaat in het buskruit bracht. Het werd in den tijd van *Lodewijk XIV* vervangen door het *ouersloot*, en dit wederom door het *percussieslot*, dat in 1842 in ons Vaderland bij het leger is ingevoerd. Dit laatste bestaat hoofdzakelijk uit het schoorsteentje, een met buskruit gevuld buisje, dat gemeenschap heeft met de lading en bedekt is met een slaghoedje, — den haan, die op het slaghoedje valt en dit doet ontbranden, — eene slagveer, die men na spanning kan loslaten, zoodat zij plotseling en met kracht den haan doet neêrslaan, — en den trekker, dien men met den vinger naar achteren haalt, om de loslating van de slagveer te bewerken. Van geheel anderen aard is het slot van het naaldgeweer, in 1831 door *Dreyse* uitgevonden en vervolgens bij het Russische en Pruisische leger ingevoerd.

Het bestaat uit eene veer, welke eene spitse naald in de slaggas drijft en deze daardoor doet ontbranden. Zie voorts onder *ouersloot*. — Ook aan een antiek kasteel of aan een burcht geeft men wel den naam van *slot*.

Slowaacki (Julius), een zeer vruchtbaar Poolsch dichter, geboren den 28sten September 1809 te Kremenez (Volhynië), hield zich reeds vroeg bezig met letterkundigen arbeid en zag zich in 1828, na het voleindigen zijner studien, geplaatst bij het ministerie van Financiën te Warschau. Weldra vervaardigde hij: „Hugo (1829)”, een dichterlijk verhaal, — het treurspel: „Mindowe (1829)”, — verschillende andere dichtstukken, — het treurspel: „Marya Szuwara (1830)”, — de eerste zangen van „Zemla”, — en in 1831 de „Ode aan de vrijheid” en het „Lied van het legioen Lithauen”. In Maart 1831 begaf hij zich over Dresden naar Londen en in September daaraanvolgende naar Parijs, waar hij bovengemelde gedichten ter perse legde (1832, 2 din), die evenwel geene groote geestdrift wekten, — en het derde deel, later te Genève gedrukt, evenmin. Grooten bijval echter vond zijn dramatisch gedicht: „Kordyan”, waarin zich zijn gloeiende haat tegen Rusland openbaart. Voorts dichtte hij te Genève de treurspelen: „Masoppa” en „Balladyna”, alsmede het leerdicht: „In Zwitserland”. In 1836 vertrok hij naar Rome, waar hij vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte met Graaf *Stygmund Krasiński*, volbracht in het najaar eene reis naar het Oosten en vestigde zich na zijn terugkeer in 1837 te Florence. In 1838 ging hij weder naar Parijs en deed er onderscheidene gedichten in het licht verschijnen, onder welke zich het treurspel: „Lila Wenoda” bevindt. De laatste jaren van zijn leven werden verberberd door zijne verregaande oneenigheid met *Mikolowicz*, en door zijne toetreding tot de mystieke sekte van *Towianski* verbeurde hij ook de vriendschap van *Krasiński*. Hij leverde voorts nog onderscheidene drama's en gedichten en overleed te Parijs den 4den Maart 1849. Zijne gezamenlijke werken zijn in 1872 in 4 deelen in het licht gezonden. Hij onderscheidt zich zoowel door stoutheid van denkbeelden als door het meesterschap over den vorm.

Slowaken (De) vormen een tak van den grooten Slawischen en in 't bijzonder van den Czechischen stam; zij bewonen ten getale van omstreeks 2 miljoen het noordwestelijk gedeelte van Hongarije, waar zich intusschen ook Duitse koloniën bevinden, terwijl daarentegen Slowakische volkplantingen elders door Hongarije zijn verspreid. De Slowakische taal, die haar hoofdzetel heeft in het comitaat Thurocz, is eigenlijk slechts een dialect van het Czechisch en verschilt van dit laatste alleen door klankvoller vocalen, door vele tweeklanken en door oude woorden. De Slowak is in den regel een landbouwer, die aan een schralen bodem op eene eigenaardige wijze eenige vruchten ontweekert. Bij Neutra, Presburg, Bars enz. houdt hij zich bezig met den wijnbouw, in de bergstreek met veeteelt en kaasmakerij, alsmede met het vellen van hout. Daar de handel er hoofdzakelijk door Iaradlieten gedreven wordt, moet de Slowak zich vergenoegen met het verkoopen van linnen, muizenvallen, kanten enz. De Slowaken zijn

voor de helft Protestanten en voor de andere helft R. Katholieken. De beoefening der Slowakische taal en letterkunde wordt er bevorderd door een genootschap, dat 1000 leden telt en een aanzienlijk kapitaal bezit. De eerste pogingen om in die taal te schrijven werden in 1788—1791 beproefd door *Anton Bernolak*, en na dien tijd zijn onderscheidene geschriften in het Slowakisch uitgegeven. — De geschiedenis der Slowaken mag wel met den naam van Ijdensgeschiedenis worden bestempeld. Nadat zij het juk der Avaren hadden afgeworpen, namen zij deel aan de vorming van het Groot-Moravische Rijk, en toen dit ten val kwam, werd hun land een twist-appel tusschen de Czechen, Polen en Magyaren, totdat het in 1018 voor altijd werd toegekend aan de Hongaarsche Kroon. Niettemin bleef het een afzonderlijk vorstendom (*Tertia pars regni*). De laatste, die de waardigheid van Vorst van dit gebied bekleedde (1305—1321), was *Matthaeus van Trentsjin*. Na dien tijd deelde het gewest der Slowaken in het lot van Hongarije.

Slowenen of *Wenden* is de naam van eenige Slawische stammen, die in Stiermarken, Carinthië, Kraïn en het westen van Croatië gevestigd zijn. Nadat zij tegen het einde der 6de eeuw, wijkend voor de aanrukkende Avaren, uit Pannonië derwaarts getrokken waren, vinden wij hen reeds in 595 in oorlog met *Thassilo*, hertog van Beieren. In de 7de eeuw werd onder hen het Christendom verkondigd. Nadat zij met afwisselenden voorspoed gestreden hadden tegen den Markgraaf van Friaul, moesten zij zich in het midden der 8ste eeuw aan de heerschappij der Franken onderwerpen. Als de eerste der onderworpen Vorsten van de Wenden wordt *Borost* (750) genoemd. Daarna vormde de Mark der Wenden een bestanddeel van het Rijk van *Karel de Groot*, doch later zijn de hertogdommen Stiermarken, Carinthië en Kraïn daarvan gescheiden. Ook thans nog voert de Keizer van Oostenrijk den titel van „Heer der Wenden”.

Sluier (De) is een kleedingstuk der vrouwen, gewoonlijk van gaas of van een ander dun weefsel en dienende om het gelaat te bedekken, terwijl de gesluierde er zonder moeite doorheen ziet. Vooral in het Oosten is het van ouds de gewoonte dat de vrouwen zich niet anders dan gesluierd in het openbaar vertoonen. In Europa is de sluier meer een gedeelte van het toilet, ofschoon hij ook wel aan den hoed bevestigd wordt, om de draagster tegen zonneschijn, stof of koude te beschutten. Voorts dragen de nonnen veelal een sluier, en de uitdrukking: „den sluier aannemen” heeft de betekenis van „in een klooster gaan en non worden”.

Sluikhandel, zie *Smokkelhandel*.

Sluipwespen (*Ichneumonida*) is de naam eener familie van *Vliesvleugelige insecten*. Zij onderscheiden zich door een meestal slank, somtijds ongemeen dun en tenger lichaam. De voorvleugels zijn in volkomene cellen verdeeld, de lange sprietten borstel- of draadvormig en uit een groot aantal (17 tot 60) leden samengesteld, waarvan het eerste gewoonlijk iets dikker is dan de overige. De kop is naar alle kanten gemakkelijk beweegbaar en door

een hals van het borststuk gescheiden. De legboor is dikwijls een uitwendig orgaan van 3 aaneengeslotene, borstelachtige draden in eene uit 2 zijstukken samengestelde scheede. De sluipwespen zijn levendig, vliegen onop houdelijk van de éene plaats naar de andere en tasten steeds met de lange sprietten om zich heen. Zij dringen in allerlei sluiphoecken, zoeken er larven, poppen en spinneneieren, verwonden de eerste met haar legboor en leggen in de wonde een eitje, waaruit zich eene made ontwikkelt van rolronden vorm, geel van kleur en met een ronden, hoornachtigen kop. De rupsen blijven voortleven, maar de larven der sluipwespen, die soms in grooten getale in 't lichaam der rups aanwezig zijn, voeden zich ten koste van deze. Wanneer ze ontwikkeld zijn, doorboren ze 't lichaam der rups om aan muren of planken zich te verpoppen, of ze gaan, wanneer zich slechts één van hen in het lichaam der rups bevindt, in de pop der rups in pop over. In het laatste geval ontwikkelen zich alleen de poppen der sluipwespen. Sommige soorten van sluipwespen brengen groot voordeel aan door het vernielen van schadelijke rupsen.

Sluis (Eene) is eene waterkeering, die zodanig is ingericht, dat de watergemeenschap tusschen het hoogere en lagere gedeelte van een kanaal of rivier kan opengesteld of afgesloten worden. Eene sluis bestaat gewoonlijk uit gemetselde hoofden, tusschen welke zich twee deuren bevinden, die naar de zijde van den hooger waterstand een flauwen hoek met elkander maken. Aan zee heeft men twee paar deuren; het paar, dat zich het dichtst bij de zee bevindt, maakt een hoek naar de zeeszijde, om het zee water te keeren bij vloed, en het andere paar naar de landszijde, om het zoete water te keeren bij eb. In de kanalen met aanzienlijk *verhang*, dat is verschil van waterstand bij het begin en einde, heeft men schutsluizen, welke dienen, om in de verschillende kanaalpanden een behoorlijken waterstand te behouden en tevens aan de schepen gelegenheid te geven, hunnen tocht voort te zetten. — Eene schutsluis of vallast heeft twee paar deuren, hoeken makend naar de zijde van den hoogsten waterstand, en tusschen die paren deuren is eene voldoende ruimte voor één of meer vaartuigen. Komt een schip van boven en bevindt zich bij gesloten deurenparen het water in de sluis kolk op de hoogte van het water beneden de sluis, dan blijft het onderste deurenpaar goed gesloten, maar in het bovenste paar opent men eene schuif, zoodat het water in de kolk op dezelfde hoogte komt als het bovenwater. Daarna haalt men het bovenste deurenpaar open en het vaartuig er binnen, waarna het bovenste deurenpaar en ook de schuif gesloten wordt. Vervolgens opent men de schuif in het onderste deurenpaar, zoodat het water in de kolk daalt en gelijk wordt in hoogte met het benedenwater. Nu haalt men de onderste sluisdeuren open, zoodat het schip het volgende kanaalpannd kan bevaren. Het is duidelijk dat genoemde schuiven tevens dienst kunnen doen om den waterstand in de beide opvolgende panden te regelen. Het schijnt, dat de sluisen reeds in de dertiende eeuw in ons Vaderland zijn bekend geweest; althans in

eene oorkonde van 1253 vindt men gewag gemaakt van eene „spuife” te Sparendam. In Italië werd er eene gebouwd bij Padua in 1481.

Sluiter (Willem), een gemoedelijk en stichtelijk Nederlandsch dichter, geboren te Nede den 22sten Maart 1627, studeerde te Utrecht in de godgeleerdheid en werd predikant te Fibergen. Zijne echtgenoot werd hem na een huwelijk van 2 jaren ontrukt, en hij vervaardigde bij die gelegenheid het gedicht: „Doods echtscheiding”. Hij verdeelde nu zijn tijd tuschen de bezigheden van zijn ambt en de beoefening der dichtkunst en leverde zijne „Vreugde- en liefdeszangen”, alsmede eene „Vertaling der Psalmen” en „Het Buitenleven”. Bij den inval der Münstererschen in 1665 nam hij eenigen tijd de wijk naar Holland en leidde bij zijn terugkeer eene eenzame levenswijze, door hem beschreven in zijn „Eenzaem huys- en winterleven”. Voorts vervaardigde hij zijn „Triumpheerenden Christus”, — eene „Lijkrede” op zich zelve, — en zijn „Lof van Maria”. In 1672 moest hij wederom vluchten en ontmoette te Alkmaar *Justina*, gravin van Nassau, vrijvrouwe van Schagen, aan wie hij de berijmde vertaling van „Jeremia's klaagliederen” opdroeg. Voorts nam hij gedurende een half jaar den predikdienst waar te Deventer en aanvaardde een beroep te Rouveen, doch overleed kort daarna, in December 1673, ten huize van zijn swager *Hidding* te Zwolle. De laatste druk van zijne gezamenlijke werken is in 1775 in 2 deelen in het licht verschenen. — Zijn bet-achterkleinzoon *Jan Otto Sluiter*, geboren te Garderen den 4den Mei 1782, werd reeds in 1803 hoogleraar in de geschiedenis, welsprekendheid en Grieksche letterkunde te Franeker, doch legde na verloop van 2 jaar zijn professoraat neder en overleed den 8ten Februari 1815. Hij schreef o. a.: „*Lectioes Andocidaeae*.”

Sluitrede (ratiocinatio) noemt men in de redeneerkunde de gevolgtrekking welke men uit éene of meer stellingen opmaakt. In het eerste geval heeft men eene enkelvoudige, in het tweede eene samengestelde sluitrede. Tot de enkelvoudige behooren die, bij welke men van het algemeene tot het bijzondere bealuit enz. Samengestelde sluitredenen dragen ook den naam van *sylogismen*. De vooraangaande stellingen heeten *praemissa* en deze bestaan veelal uit een *terminus major* en *minor* en uit een bealuit (conclusio), bijv.: De mensch is sterfelijk. De koning is een mensch. Derhalve is de koning sterfelijk. Door samenvoeging van sluitredenen ontstaat de *sorites* (eene reeks van sluitredenen). Bedriegelijke sluitredenen noemt men ook *drogredenen* (sophismen). De leer van sluitredenen is het eerst duidelijk uiteenzet door *Aristoteles*.

Sluter (Klaas), een Nederlandsch beeldhouwer uit de 14de eeuw, werd in 1890 door Hertog *Filips van Bourgondië* naar Dijon gelokt en tot hertogelijk *ymagier* benoemd. Gewoonlijk wordt hij voor een Vlaming gehouden, maar men vindt in eene rekening van 1397, afgelegd aan den Graaf van Holland, gewag gemaakt van *Dirk die Sluter*, leverancier van kanonnen enz., bestemd voor oorlogschepen in de Lauwers, zoodat zich destijds eene familie *Sluter* in Noord-Nederland bevond.

Van *Klaas Sluter* vindt men te Dijon een praalgraf van Hertog *Filips*, — een uitstekend kunstwerk, bewonderenswaardig om de sijnheid, de waarheid en den humor der veertig kleine monnikenbeelden van het voetstuk. Het bevindt zich thans aldaar in het stedelijk museum. Nog meer wordt een ander kunstgewrocht van *Sluter* geroemd, namelijk het voetstuk van een gedenktoeken, aldaar in de nabijheid van het krankzinnigengesticht aanwezig en onder den naam van *Mosesput* bekend. Dat voetstuk is zeehoekig en draagt de groote standbeelden van *Moses*, *David*, *Jeremia*, *Zacharia*, *Daniël* en *Jesaja*. Zij tintelen van leven en doen denken aan een voorlooper van *Michela Angelo*, aan een Noord-Europeeschen *Niccolò Pisano*. Van de lotgevallen van dien genialen kunstenaar is verder niets bekend.

Smaak (gustus) is de gewaarwording, te weeg gebracht op het zintuig, waarmede wij proeven, dat is op de tong en het slijmvlies van het zachte gehemelte. Wij weten omtrent de werking van dit zintuig niets en kunnen slechts de voorwaarden opnoemen, waaraan voldaan moet worden om smaakgevoelens te veroorzaken. De te proeven stof moet in het speeksel oplosbaar zijn, anders kan de tong ze wel voelen, maar niet proeven. Sommigen, hoewel ten onrechte, hebben dan ook aangenomen, dat de smaakopwekkende stof eene omzetting in het speeksel veroorzaakt. Eene andere voorwaarde is, dat de te proeven stof in aanraking moet komen met dat gedeelte van het slijmvlies, waarin de smaakzenuw (nervus glossopharyngeus) zich uitbreidt, namelijk de achterste helft van de tong, het zachte gehemelte en een gedeelte van de strot. Van de andere twee zenuwen, de ondertongzenuw (nervus hypoglossus) en de tongtak van het 5de zenuwpaar (ramus lingualis nervi trigemini), dient de eerste tot regeling der spierwerking en de tweede voor het tastgevoel. Met het voorste gedeelte van de tong kan men zeer sijn voelen, maar niet proeven, terwijl met het achterste gedeelte het omgekeerde het geval is. De smaak behoort tot de lagere zintuigen; de hoogere ontwikkeling van 's menschen geestelijke vermogens wordt er weinig door bevorderd. Bij een dik katarrhaal bealag op de tong is de smaak verkeerd of geheel verdwenen. — Men gebruikt voorts het woord *smaak* ook in hoogere beteeckenis, namelijk in die van kunstmaak. Deze is een gevoel van welbehagen bij het gewaarworden van 'tgeen waarlijk schoon is. Daar echter omtrent het „waarlijk schoone” groot verschil van gevoelens bestaat, luidt het onde spreekwoord terecht: „De gustibus non est disputandum (over den smaak mag men niet twisten)”. —

Smak (Eene) is een vaartuig, dat men hoofdzakelijk op de binnenwateren in Nederland en Duitschland aantreft. Zij is plomp van vorm, aan den voor- en achtersteven even breed, een weinig oplopend, met een verheven dek. De mast heeft een gaffel met een grootzeil, en tot steun van den mast strekt een boegspriet, waarop de leiders der stagsellen worden uitgehaald. Het roer is vrij groot, en aan de zijden zijn zwaarden aangebracht. Smakken zijn zeer geschikt tot lichtere: de grootste kunnen 60 last innemen.

Småland, een landschap in het zuiden van Zweden en in het midden van Gothland, is verdeeld in de 3 län Kalmar (zonder het eiland Oeland), Wexiö of Kronoberg en Jönköping en heeft eene bevolking van 569 128 zielen (1884). Het is over het geheel niet zeer vruchtbaar; grazige weiden wisselen er af met woeste heidegronden, wouden en uitgestrekte moerassen. Het oostelijke kustgewest is er rijk in fraaie natuurtaferelen. Uit het noorden loopt een bergrug derwaarts, die aan het zuidelijk uiteinde van het Wettermeer in den alleenstaanden Taberg (386 Ned. el hoog) en in den Hjeltsjöberg (387 Ned. el hoog) zijne aanzienlijkste toppen heeft en zich vandaar zuidwestwaarts tot aan de grenzen van Schonen uitstrekt. Van de rivieren noemen wij de Nissaa en de Lagaa, die zich in het Kattogat uitstort, voorts de Helgea, de Mörruma, de Ronnebya en de Lyckebya, die zich zuidwaarts, en de Emma, die zich oostwaarts naar de Oostzee spoeden. Ook heeft men er behalve het Wettermeer nog eenige andere belangrijke meren. Het land bevat vooral in het noordelijk gedeelte vele delfstoffen, inzonderheid ijzererts, maar veeteelt en landbouw zijn er de voornaamste bronnen van bestaan. Door onderscheidene spoorwegen (te zamen ruim 1000 Ned. mijl lang) wordt er de gemeenschap bevorderd.

Smalkaldisch Verbond, zie *Schalkaldisch Verbond*.

Smallegange (Matheus), een verdienstelijk Nederlandsch geschied- en oudheidkundige, geboren te Goes in 1620, studeerde te Utrecht in de rechten en overleed aldaar in 1704. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door zijne „Nieuwe cronyk van Zeeland (1696)”, waarin die van *Eyndius* en *Reygersbergen* zijn opgenomen. Voorts schreef hij: „Geslachtarekening der Doorluchtigste Vorsten van Nassau en Oraengen enz. (1675)”, — „Nederlands verquikking of d'ontwaekte leeuw enz. (1673)”, — en „Wapenen der steden en oud-adellijke geslachten in de machtige republieke van Holland en West-Friesland”, — terwijl hij ook onderscheidene vertalingen leverde.

Smallenburg (Nikolaas), een verdienstelijk Nederlandsch rechtsgeleerde, geboren te Nootdorp in Delftland den 1sten December 1761, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten, vestigde zich als advocaat te Utrecht en werd in 1788 te Franeker en in 1790 te Leiden tot hoogleraar benoemd. Hier was hij gedurende meer dan 40 jaren op eene roemrijke wijze werkzaam, bekleedde driemaal het ambt van rector magnificus, ontving een eervol emeritaat en betrok een buitenverblijf te Warmond, waar hij den 20sten Juli 1836 overleed. Hij was ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van de Hollandische Maatschappij van Wetenschappen, van de derde klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut enz. Van zijne geschriften noemen wij: „A. Schultingii notae ad titulos Digestorum de verborum significatione et regulis iuris. Edidit atque animadversiones suas adjecit N. Smallenburg (1799)”, — „A. Schultingii notae ad Digesta seu Pandectas. Edidit atque animadversiones suas adjecit N. Smallenburg (1804—1835, 7 dln)”, — en „Prima

lineae juris civilis Belgici (1820; 2de druk, 1825)”. Ook heeft hij onderscheidene „Orationes” in het licht gegeven.

Smalt is hetzelfde als *Kobalt* (zie aldaar). **Smaragd**, een fraai edelgesteente, is eene verscheidenheid van beryl en bezit eene sierlijke groene kleur, afkomstig van chromiumverbindingen. De smaragd wordt vooral gevonden in het Tuncadal in Nieuw-Granada, en de meest-vermaarde groef is die van Muso, omstreeks 30 geogr. mijl in het westen van Bogota, waar deze edelgesteenten in bitumineuse kalk, op steenkolenhoudenden leisteen rustende, besloten zijn. Deze groef werd reeds in 1568 door de Spanjaarden ontgonnen, maar men hield de plaats geheim en gaf voor, dat de daaruit verzamelde smaragden in Peru gevonden waren. Nadat de Spaansche Regeering, toen daaruit eene groote hoeveelheid smaragden was opgedolven, de groef had doen sluiten, om den prijs dezer edelgesteenten voor daling te bewaren, werd zij na het eindigen van den onafhankelijkheidsoorlog onder *Bolívar* weder geopend. Ook komen de smaragden in groote hoeveelheid voor in den Oeral en wél in het district Jekaterinburg. Prachtige smaragden vindt men in de musea te Petersburg, Dresden, Weenen en München. Reeds bij de Ouden was dit gesteente bekend, en ook thans wordt het tot vervaardiging van sieraden, vooral van armbanden, gebezigd. Het is zelden vrij van strepen, vlekken en wolken, doch de volkomen zuivere worden in dergelijke vormen geslepen als de diamant. De smaragd bestaat uit 68,8% kiezelzuur, 17,35% aluinaarde, 12,5% berylliumoxyde, 1% ijzeroxyde, 0,8% chromiumoxyde en 25% kalk. Zijne samenstelling wordt uitgedrukt door de formule $Be_2Al_2Si_6O_{18}$. Eén der fraaiste smaragden bevindt zich in het Keizerlijk Kabinet te Petersburg: hij weegt 80 karaat. Voorts bracht *Harry Emanuel* op de Engelsche internationale tentoonstelling van 1861 een zeer zuiveren smaragd van 156 karaat. Door *strass* kan men echter den smaragd zoo volkomen namaken, dat het veelal moeilijk is het echte edelgesteente van het onechte te onderscheiden.

Smart, zie *Pijn*.

Smeden noemt men het bewerken van sommige metalen — vooral van ijzer, koper, goud en zilver — bij roodgloei-hitte. Hiertoe wordt het metaal in het smidsvuur gelegd, dat met houts- of steenkool gestookt en doorgaans door een blaasbalg aangewakkerd wordt. Men neemt het in gloeienden toestand met een daarvoor geschikte tang er uit en legt het op het aanbeeld om het onder den hamer (handhamer, voorhamer, starthamer, stoomhamer) te bewerken. Om het metaal te kunnen wellen moet het tot witgloei-hitte worden verhit.

Smeekschriften of *voorsoekschriften* noemt men brieven, gericht tot regeerende Vorsten of lichamen kunnen beschikken. Zij werden vooral gebedig in vroegeren tijd, toen de rechten der inwoners van een land tegenover hunne overheden minder nauwkeurig waren omschreven, zoodat zij dikwijls in de noodzakelijkheid waren, de handhaving van bestaande of de herstelling van geschon-

dene rechten op eene ootmoedige wijze te verzoeken of in een geschrift af te smeeken. In de Nederlandsche geschiedenis blijft het smeekschrift vermaard, door het Verbond der Edelen te Brussel op den 5den April 1566 aan de landvoogdes *Margaretha van Oostarijk* ingediend, waarin aangedrongen werd op de schorsing der afgekondigde bloedplakkaten. Thans zijn in constitutioneële landen aan de Vorsten bepaalde praerogatieven toegekend, bijv. het recht van gratie en in sommige gevallen van dispensatie, en belangstellenden kunnen daarom aanvraag doen door middel van een smeek- of verzoekschrift. Ook andere machten in den Staat kunnen op verzoekschriften beschikken, en daaruit heeft zich het recht van *petitie* ontwikkeld, dat in onze Grondwet aldus is omschreven: „Ieder ingezetene heeft het recht om verzoeken aan de bevoegde macht schriftelijk in te dienen, mits die persoonlijk en niet in naam van meer worden ondertrechend, welk laatste alleen kan geschieden door of van wegen lichamen, wettelijk samengesteld of als zoodanig erkend, en in dat geval niet anders dan over onderwerpen, tot hunne bepaalde werkzaamheden behorende”. Verzoekschriften, ingediend bij de Staten Generaal, worden in handen gesteld eener commissie, die daarvan verslag uitbrengt in de volle vergadering en daarbij concludeert tot nederlegging ter griffie, tot mededeeling aan betrokken autoriteiten of tot het overgaan tot de orde van den dag.

Smeerklief (folliculus adiposus) is de naam van enkelvoudige kliertjes, doorgaans in groepen aanwezig op plaatsen, waar eene vette afscheiding noodig is, bijv. aan de haarwortels, in het oor, in de okselholte enz. Er ontstaan, vooral door onzindelijkheid, hier en daar wel eens zwarte puntjes (comedones) op de huid; deze zijn ophooptingen van den inhoud der smeerklieren en geven wel eens aanleiding tot kleine verzwerigen. Ook de bekende jeneverneus (acne rosacea) is daaraan gewoonlijk zijn oorsprong verschuldigd. Verharding van de stof der smeerklieren in het oor veroorzaakt wel eens doofheid.

Smeer middelen dienen om de beweegbare deelen van samengestelde werktuigen glad te houden en alzoo door vermindering van wrijving de beweging gemakkelijk te maken. Dit geschiedt doordien deze middelen de poriën vullen en alzoo alle oneffenheden wegnemen. Zij behooren tot de plantaardige, dierlijke of delfstoffelijke verbindingen.

Van de eerste noemen wij lijnolie, olijvenolie en amandelolie, — van de tweede klauwenvet, beenderenvet en de uit wolzwet verkregen lanoline, — en van de derde de bijproducten van de destillatie van petroleum, zooals vulkaanolie en vaseline. Tot de smeermiddelen, die in vasten toestand gebezigd worden, behooren vooral talk en palmolie. De smeermiddelen worden met hulp van doelmatige inrichtingen naar de verschillende deelen der machines gebracht.

Smeersel (linimentum) noemt men in de geneeskunde onderscheidene middelen, welke tot inwrijvingen der huid dienen. Zij zijn gewoonlijk dikvloeibaar en worden veelal bereid uit vette oliën, waaraan men prikkelende of specerijachtige stoffen toevoegt. Een gewoon

smeersel bestaat uit olie en was of ook eenvoudig uit rozenol. Het *linimentum volatile* (vluchtig smeersel) bestaat uit 3 deelen papaverolie en 1 deel geest van salmiak, en het *linimentum volatile camphoratum* uit dezelfde bestanddeelen met eenig kamfer. Het phosphorsmeersel is eene oplossing van phosphorus in olijvenolie, en ook daaraan wordt wel eens kamfer toegevoegd.

Smeerswortel (*Symphytum officinale L.*), ook *keel*, *wal*, *sohuur*, *spek* of *oetwortel* geheten, is eene plant uit de familie der *Ranunculigen* (Boragineae). Zij heeft zwarte, slijmige wortels, waaruit telken jare krachtige, sterk getakte, hoekige stengels oprijzen, die, evenals de elliptische bladeren, ruw op het aanvoelen zijn. De bladeren schijnen met den voet aan weerszijden van den wortel vastgegroeid. De bloemen zijn rood, paars, blauw, vuilgeel of wit en bestaan uit een 5 doelligen kelk, eene van onder buis- van boven klokvormige bloemkroon met 5 driehoekige schubben, welke met evenasveel meeldraden afwisselen, en één stamper, aan wiens voet de vier zwarte, glinsterende nootjes ringvormig geplaatst zijn. In de apotheken vindt men den wortel van deze plant onder den naam van *radix consolidae majoris*; hij behoort er tot de bitter slijmachtige middelen.

Smelt (Ammodytes tobianus) of *sandael* is de naam van een vischje, dat tot de orde der *Waskvisanigen* (Malacopterigii) behoort, en vooral in Zeeland bij eb in het alib der kust achterblijft. Het is langwerpig lancetvormig, zijdelings samengedrukt, heeft eene lange rugvin, eene aarvin, eene gevorkte staarvin en kleine borstvinnen. Het mist de zwemblaas en wordt door velen voor zeer smakelijk gehouden.

Smelten is het overgaan van een lichaam van een vasten in een vloeibaren toestand door den invloed der warmte. De temperatuur, waarbij een lichaam smelt, valt doorgaans samen met die, waarbij het verstijft (bevroest). Intusschen kunnen vele stoffen bij eene voorsichtige en langzame afkoeling en volkomene rust tot beneden het smeltpunt vloeibaar blijven, terwijl zij daarna bij den geringsten schok geheel vast worden. Ook door de vloeistof in nauwe buisjes op te sluiten of door er andere stoffen in op te lossen kan de verstijving worden vertraagd. Bij vele stoffen ligt het smeltpunt tusschen die warmtegraden, welke men met de gewone middelen kan voortbrengen; vele, zooals platina en kwarts, smelten eerst in de knalgasvlam, terwijl andere, zooals koolstof, osmium, magnesiumoxyde, aluminiumoxyde, calciumoxyde tot nu toe onsmeltbaar zijn. Wanneer men een smeltbaar lichaam verhit, dan bereikt het eindelijk de temperatuur van het smeltpunt, en de temperatuur blijft dan dezelfde totdat de geheele massa vloeibaar geworden is. De gedurende het smelten toegevoerde warmte verricht arbeid, doordien de moleculen van het smeltend lichaam van elkaar verwijderd en dus hun onderlinge aantrekking grootendeels opgeheven wordt; zij dient, zooals men het gewoonlijk uitdrukt, tot het verrichten van inwendigen arbeid. Een Ned. pond sneeuw van 0° en 1 Ned. pond water van 79° C. leveren 2 Ned. pond water van 0°, zoodat de latente smeltingswarmte van sneeuw gelijk is aan 79 warmte-eenheden. De latente smel-

tigswarmte van kwik bedraagt 2,82, van phosphorus 5, van lood 5,4, van zwavel 9,4, van iodium 11,7, van bismuth, 12,6, van kadmium 13,7, van tin 14,25, van silver 21,1, en van zink 28,1 63 warmte eenheden. Bij vele lichamen wordt bij het overgaan van den vasten in den vloeibaren toestand eene aanmerkelijke en bij andere juist op het smeltpunt eene plotselijke uitzetting waargenomen. Phosphorus zet zich tot aan het smeltpunt gelijkmatig uit en vermeerdert zijn volumen bij het smeltpunt 3,4%. Sommige stoffen, zooals ijs en bismuth, hebben in den gesmolten toestand een kleiner volumen dan in den vasten; bij deze wordt het smeltpunt door drukking verlaagd, doch bij de overige stoffen verhoogd. Bij eene drukking van 8 atmosfeeren daalt het smeltpunt van ijs 0,0575°, — bij eene van 17 atmosfeeren 0,129°. Mengsels hebben vaak lager smeltpunt, dan met het gemiddelde der met elkaar gemengde stoffen overeenstemt; er zijn bijv. legeringen, die bij zeer lage temperatuur smelten.

Om te smelten gebruikt men *smeltkroezen* of vaten. Zij zijn verschillend van gedaante en grootte en worden uit verschillende stoffen vervaardigd. Van de leemen smeltkroezen zijn vooral de Hessische algemeen in gebruik. Deze worden hoofdzakelijk uit Groesalmerode en Abterode in Keur-Hessen in den handel gebracht en uit zeer vette, ijsen- en kalkrijke pijpstaal (leem) vervaardigd, dat voor $\frac{1}{3}$ of $\frac{1}{2}$ vermengd is met grof kwartsaand. Zij zijn vuurvast en bestand tegen eene groote wisseling van temperatuur, maar voor vele bewerkingen te poreus en te grofkorrelig; ook doen alkaliën, loodoxyde enz. er licht gaten in ontstaan, doordat ze zich met de bestanddeelen van de kroes tot gemakkelijk smeltbare silicaten verbinden. Beter bestand tegen vuur zijn de smeltkroezen van Stourbridge, vervaardigd van 2 deelen Stourbridgeleem en één deel coaks. Zij komen ongebrand in den handel en worden onmiddellijk vóór het gebruik met coaks verhit door ze met de opening naar beneden in een oven te plaatsen, met coaks te bedekken en deze aan te steken. Is de kroes gebrand, dan wordt hij omgekeerd en hij is gereed voor het gebruik. Men bezigt deze soort van kroezen vooral in de messingfabrieken te Birmingham. Voor metallurgische proeven zijn vooral de smeltkroezen van Cornwall geschikt, van welke de kleine eene groote temperatuurwisseling kunnen verdragen, terwijl de grootere zelfs bij eene omzichtige verwarming lichtschouren. Bij witgloei-hitte worden zij week. Van alle leemen kroezen zijn de Londense het best tegen loodoxyde bestand; doch er ontstaan licht barsten in. De Perzische smeltkroezen, uit Ardener leem en poeder van oude smeltkroezen vervaardigd, verdragen een aanmerkelijken warmtegraad en zijn zeer vuurvast en voor smelten van loodglit geschikt. Voor een zeer hoogen warmtegraad gebruikt men de smeltkroezen van kalksteen, van magnesia en van aluinaarde. Deze laatste vervaardigt men uit een mengsel van aluminiumhydroxyde en sterk gebrande aluinaarde. Ook beveelt men smeltkroezen aan van aluinaarde en magnesia (spinelkroezen), bauxiet en eene kiezelhoudende rotsoort onder het krijt in de Ardennen. Zeer doelmatig zijn voorts de smeltkroezen van spek-

steen, daar dit bestand is tegen het vuur, bij langzame verwarming niet barst en ook niet smelt en door zuren niet wordt aangetast. Chamottekroezen bestaan uit leem met kwartsaand, chamotte enz. Ook bezigt men smeltkroezen van zuivere houtakool, die men veelal vervangen kan door graphiet (potlood). De graphietkroezen dienen vooral tot het smelten van gegoten staal, goud, silver, messing en nieuw-silver. Men vervaardigt ze uit een mengsel van graphiet en vuurvast leem, en zij komen ongebrand in den handel. Zelfs de grootste van deze verdragen eene plotelinge verandering van temperatuur, maar alijten af door een langzaam verbranden van het graphiet. Om dit te verhoeden, bedekt men ze aan de buitenszijde met een brij van leem met eene boraxoplossing. Zij zijn seer glad en leveren dus een silver gietael. De beste smeltkroezen van graphiet komen uit Nürnberg, Oberzell en Hafnerzell bij Passau, Achenrain in Tyrol en High Holborn en Battersea in Engeland. Men heeft er ook vervaardigd van 8 volumina Stourbridgeleem, evenzooveel chamotte, 5 volumina coaks en 4 volumina graphiet, — alsmede van 4 volumina Stourbridgeleem en 2 volumina gascoaks, — of van 12 deelen versch gealbid Lennerleem, 13 deelen chamotte van Lennerleem en 2 deelen fijn gewreven houtakool. In het scheikundig laboratorium gebruikt men porseleinen smeltkroezen, zoolwiel verglaasde als onverglasde; deze zijn bestand tegen de meeste scheikundige agentia, maar in het algemeen niet tegen eene sterke wisseling van temperatuur. Alkaliën, die leemen smeltkroezen te sterk aantasten, smelt men in gegoten ijsen kroezen, en voor de scheikundige analyse gebruikt men kroezen of schaaltes van platina en silver, die bestand zijn tegen eene hooge temperatuur, maar eene voorzichtige behandeling vereischen, omdat zij door vele stoffen sterk worden aangetast.

Eindelijk heeft men *smeltovens* of beslotene ruimten, waarin men door verbranding van koolstofhoudende stoffen de warmte doet ontstaan, die voor het smelten van metalen, ertsen, glaasmassa's enz. noodig is. Men heeft schachtovens, waarin de te smelten stof in onmiddellijke aanraking is met de brandstof, vlamovens, waarin zij alleen in aanraking komt met de vlam en retortovens, waarin de te verhitten stof door den één of anderen wand zoowel van de brandstof als van de vlam gescheiden is. De eerste geven de hoogste, de laatste de laagste temperatuur aan de te verhitten stof. In het laatste geval wordt de stof, die verhit moet worden, niet verontreinigd, daar ze noch met de brandstof en de asch, noch met de vlam en de verbrandingsproducten in aanraking komt.

Smerdis, een zoon van Cyrus, werd door zijn broeder, den Perzischen Koning *Cambyses*, omgebracht. Een magiër, sterk op den vermoorde gelijkende, gaf zich voor dezen uit en verklaarde, dat hij ten behoeve van het minoegde volk den troon beklom. *Cambyses* trok zijns naar Susa, om hem te straffen, doch overleed op dien tocht. De valsche *Smerdis* (*Pseudo-Smerdis*) handhaafde zich nu op den troon, maar werd door éene zijner vrouwen verraden, waarna er eene samenzwering ontstond, die hem van het leven beroofde. Hij

had slechts 7 maanden geregeerd, maar volgens het bericht van *Herodotus* het volk met vele wijze verordeningen bewelddadigd.

Smetius. Onder dezen naam vermelden wij twee oudheidkundigen, namelijk:

Johannes Smetius, geboren te Aken den 10den October 1590. Hij studeerde te Harderwijk, Heidelberg en Genève, volbracht eene reis door Frankrijk en Engeland en werd Protestantisch leeraar te Sittard, te Sédan en eindelijk te Nijmegen, waar hij den 30sten Mei 1651 overleed. Hij verzamelde een rijken schat van ondheden, in en om Nijmegen opgedolven. Daardoor ontstond een kabinet, dat door zijn zoon uitgebreid en na het overlijden van dezen voor 20000 gulden aan den Keurvorst van de Pfalz verkocht werd. Van zijne geschriften noemen wij: „*Thesaurus antiquus Smetianus* (1658)”, — „*Oppidum Batavorum seu Noviomagum* (1644)”, — en „*Antiquitates Noviomagenses* (1678)”.

Johannes Smetius, een zoon van den voorgaande. Hij studeerde te Utrecht, Sédan en Saumur in de godgeleerdheid en was achtervolgens predikant te Ubergen, Weert en Nijmegen, waar hij in Mei 1704 overleed. Hij zette de oudheidkundige nasporingen van zijn vader voort en bejverde zich, diens geschriften in het licht te geven. De „*Cronijk van de oude stad der Batavieren*”, door zijn vader in het Latijn begonnen, is door hem in het Nederlandsch omgewerkt en door *de Betouw* (1784) vervolgd.

Smids (Ludolf), een verdienstelijk Nederlandsch oudheidkundige en tevens een beoefenaar der dichtkunst, geboren te Groningen den 18den Juli 1649, studeerde aldaar en te Leiden in de geneeskunde, vestigde zich eerst in zijne geboorteplaats en na zijn overgang tot het Protestantismus te Amsterdam, waar hij den 7den Mei 1720 overleed. Voor het tooneel dichtte hij: „*De Daboosjant of de Mostellaria van Plautus* (1686)”, — „*Konradijn, treurspel* (1686)”, — „*De geschaakte Cinthia* (1688)”, — „*De Cinthia geveinsd enz.*”, — „*De knorpeet of de gestoorde doctor* (1695)”, en een paar verjaardagspelen, te zamen onder den titel: „*Tooneelpoëzij*” in het licht verschenen. In 1744 en 1759 verscheen zijne „*Overgebleven Tooneelpoëzij*”, eenige andere stukken bevattende; voorts schreef hij: „*Gallerij ofte proef van zijne dichtoefeningen* (1585; 2de druk, 1690)”, — „*Oranjes overtocht naar Engeland enz.* (1689)”, — „*Tooneel van Staat der Roomsche Keizeren enz.* (1694)”, — „*Emblemata herolica of de medalische zinnebeelden der 86 graven van Holland* (1712)”, — en vooral den algemeen bekenden: „*Schatkamer der Nederlandse ondheden* (1711; 3de druk, 1774)”. Voorts leverde hij nieuwe uitgaven van merkwaardige boekwerken, voerde eene uitgebreide briefwisseling over verschillende onderwerpen met de geleerdste mannen van zijn tijd en behoorde tot de redacteurs van de „*Boekaal der Geleerde Wereld*”.

Smidt (Johann), een verdienstelijk Duitsch staatsman, geboren te Bremen den 5den November 1773, studeerde te Jena, werd professor in de geschiedenis aan het gymnasium en in 1800 lid van den gemeenteraad in zijne geboortestad. De belangen van deze heeft hij op uitstekende wijze behartigd. Na den slag

bij Leipsig handhaafde hij de zelfstandigheid der Haanzesteden, zoodat deze in den Duitschen Bond werden opgenomen. Hij bevorderde het sluiten van handelsverdragen tusschen Bremen en vreedde Mogendheden, alsmede de stichting van Bremerhaven. In 1821 zag hij er zich tot burgemeester benoemd, ontving in 1831 eerehalve den titel van doctor in de rechten, bekleedde daarenboven onderscheidene aanzienlijke waardigheden en overleed te Bremen den 7den Mei 1857.

Smiles (Samuel), een verdienstelijk Engelsch schrijver, geboren in Schotland, wijdde zich aanvankelijk aan de geneeskunde, maar belastte zich vervolgens eenigen tijd met de redactie van de: „*Leeds Times*, waarna hij secretaris werd van verschillende spoorwegaansmaatschappijen. Van zijne geschriften vermelden wij: „*Railway property* (1849)”, — „*Life of George Stephenson* (6de druk, 1864)”, — „*Self help* (1860; 2de druk, 1874)”, — „*Workmens earnings, strikes and wages* (1861)”, — „*Lives of engineers* (1862; 2de druk, 1874, 15 dln)”, — „*Industrial biography* (1868; 2de druk, 1877)”, — „*The Huguenots, their settlements in England and Ireland* (4de druk, 1876)”, — „*Character* (2de druk, 1874)”, — „*The Huguenots in France* (1873; 3de druk, 1877)”, — en „*The thrift* (1875)”.

Sminia is de naam van een aanzienlijk Friesch geslacht. *Yetsa van Sminia*, geboren den 4den Juli 1625, was raadshoer in het Hof van Friesland, grietman van Gaasterland, lid van Gedeputeerden en afgevaardigde naar de Staten-Generaal en overleed den 16den December 1678. Hij was gehuwd met *Anna Maria*, eene dochter van *Hobbe van Baardt*, grietman van Haaskerland. — *Hector van Sminia*, geboren te Leeuwarden den 5den December 1763, was advocaat bij het Hof van Friesland en bekleedde onderscheidene aanzienlijke betrekkingen, o. a. in 1813, toen de Franschen het land verlieten, met *E. A. Bergema* die van commissaris-generaal van het departement Friesland. Hij werd na het herstel onafhankelijkheid in den adelstand opgenomen, met de ridderorde van den Nederlandschen Leeuw begiftigd en benoemd tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, en overleed als grietman van Idaarderadeel den 31sten October 1861. — *Hobbe Baardt van Sminia*, een zoon van den voorgaande, geboren te Leeuwarden den 30sten September 1797, studeerde te Groningen, werd lid der ridderschap en der Provinciale Staten van Friesland en in 1823 grietman van Tietjerksteradeel. Hij wijdde zich met grooten ijver aan de beoefening der geschiedenis van Friesland en schreef o. a.: „*Geschiedenis van de onlusten tusschen de Schieringers en Vetkoopers* (1827)”, — „*Nieuwe naamlijst van Grietmannen, met geschiedkundige aantekeningen* (1837)”, — en „*Wandelingen van mijn Oudoom den opzichter door een gedeelte van de provincie Friesland enz.* (1841)”, terwyl hij in den „*Friesche volksalmanak*” en in den „*Vrije Fries*” vele merkwaardige bijdragen leverde. Hij was lid der Provinciale Staten van Friesland, in 1840 van de dubbele Kamer der Staten-Generaal, curator van het Athenaeum te Franeker, werd ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw en lid der Maatschappij van Nederlandsche

Letterkunde te Leiden, stond eenigen tijd als voorzitter aan het hoofd van het Friesch Genootschap en overleed den 25sten Juli 1858.

Smirgél, *smirgel* of *amaril* is eene fijnkorrelige verscheidenheid van korund. Zij heeft tot samenstelling Al_2O_3 en bevat min of meer ijzeroxyde en kieselszuuranhydride. Stelt men de hardheid van saffier = 100, dan is die van korund = 67—77 en die van smirgel = 40—57. Aan zijn gehalte aan magneetijzersteen ontleent smirgel tevens zijn vrij hoog soortelijk gewicht = 4,31. Het vormt wel eens dikke lagen in glimmerlei en korrelige kalk, bijv. bij Schwarzenberg in Saksen, in Dalmatië, Spanje, op Naxos, in Klein-Azië, China, Massachusetts enz. Dit mineraal wordt doorgaans gebezigd om te polijsten, vooral het smirgel van Naxos. Intusschen geeft men den naam van smirgel of amaril in den handel aan onderscheidene mengsels van harde edelgesteenten, van ijzerglans en kwarta, die wegens hunne geringe hardheid op verre na de waarde niet hebben van echten smirgel, waarvan de hardheid 8—9 bedraagt.

Smith. Onder dezen naam vermelden wij: **Adam Smith**, een beroemd Engelsch staatshuishoudkundige. Hij werd geboren te Kirkaldy in Schotland den 5den Juni 1723, ontving eene zorgvuldige opvoeding, studeerde eerst te Glasgow en daarna te Oxford, en vestigde zich in 1748 te Edinburgh, waar hij voorlezingen hield over redeneerkunde en wijsbegeerte. In 1751 werd hij hoogleraar in de logica en vervolgens ook in de zedekunde te Glasgow. Zijne: „Theory of moral sentiments” verscheen in 1759 en zijn werk: „On the origin of languages and of the different genius of those, who are original and compounded” iets later. Door het eerste van die twee geschriften verloor hij de vriendschap van den jongen Hertog van *Buccleugh*, die hem tot tochtgenoot begeerde op zijne reizen. *Smith* legde dientengevolge zijn hoogleeraarsambt neder, reisde in 1764 en 1765 in Frankrijk en Zwitserland en werkte na zijn terugkeer 10 jaar lang aan zijn beroemd geschrift: „Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations (1776)”. In 1778 werd hij bij de belastingen geplaatst en overleed te Edinburgh den 17den Juli 1790. Door de uitgave van laatstgemeld boek heeft hij aan de staatshuishoudkunde eene nieuwe, wetenschappelijke richting gegeven en ook thans nog wordt door velen op de door hem geleide grondslagen voortgebouwd.

James Eduard Smith, een verdienstelijk kruidkundige, geboren te Norwich den 2den December 1759. Hij studeerde in de geneeskunde, werd eerst arts te Londen, vervolgens in zijne geboorteplaats, stichtte met *Banks* de „Linnaean Society”, kocht het herbarium van *Linnaeus* met al diens boeken en handschriften, was de eerste voorzitter van bovengemeld genootschap, volbracht eene wetenschappelijke reis door de Nederlanden, Frankrijk en Italië, maakte zich zeer verdienstelijk jegens de stelselmatige botanie en de flora van Engeland en overleed den 17den Maart 1838. Hij schreef o. a.: „Plantarum icones haecenus ineditae plerumque ad plantas in herbario Linnaeano conservatas delineatae (1789—1791, met 76 platen)”, — „Icones

pictae plantarum rariorum (1790—1793)”, — „Englisch botany, or coloured figures of British plants (1790—1814, 36 din met 2592 platen)”, — „Flora britannica (1800—1804, 3 din)”, — „Exotic botany (1804—1805, 2 din met 120 platen)”, — „An introduction to physiological and systematical botany (1807, 8ste druk, 1822)”, — en „The English flora (1824—1836, 5 din, met anderen)”.

Sir William Sydney Smith, een Britsch admiraal, geboren te Londen den 21sten Juni 1764. Hij bezocht het marine-instituut te Bath, werd op zijn 16de jaar luitenant en in 1783 kapitein op een fregat, begaf zich in Zweedschen dienst en onderscheidde zich in den zeelag van 9 Juli 1700 tegen de Russische scheerenvloot. Na het sluiten van den vrede trad hij in dienst in Turkije, maar na het uitbarsten van den Engelsch-Franschen oorlog ijde hij naar Toulon, om er de Engelsche vloot onder Lord *Hood* op te zoeken. Toen de Engelschen Toulon verlieten, stak *Smith* er de dokken, de vijandelijke schepen en het arsenaal in brand (18 December 1793). Daarop zag hij zich benoemd tot bevelhebber van het fregat „Diamond”, verontrustte de Fransche en Nederlandsche kusten, wist, tot commodore bevorderd, met een klein eskader door te dringen tot in de haven van Brest en droeg niet weinig bij tot verjelding van het plan der Franschen, om de koopvaardijsschepen, die van Jamaica, Cadix, Lissabon en Oporto terugkeerden, op zee te onderscheppen. In 1796 werd hij vóór Le Havre gevangen genomen, naar Parijs gebracht en in den Temple gestreng bewaakt; eerst in April 1798 herkreëg hij door list zijne vrijheid. In hetzelfde jaar werd hij als kommandant op het liniëschip „Tiger” geplaatst en vertrok daarmede naar de Middellandsche Zee. Met zijn broeder *James Spenceoer Smith*, Britsch gezant te Constantijnopel, haalde hij de Porte over tot een verbond met Engeland, ten einde gezamenlijk de Franschen uit Egypte te verdrijven. Daarop nam hij de Fransche vloot, die op de kust van Syrië voor anker lag, versterkte St. Jean d'Acre met geschut en met Britsche officieren en dwong *Bonaparte*, de belegering op te breken. In 1806 werd hij schout-bij-nacht en ontving den last, Sicilië te beschermen. In 1807 kruiste hij vóór den mond van de Taag en bracht den Prins-regent van Portugal naar Brazilië. In 1810 werd hij vice-admiraal, in 1821 admiraal en in 1830 bevelhebber der marinesoldaten. Hij werd echter in het proces van Koningin *Carolina* gewikkeld, zoodat hij zich meestal te Parijs ophield, waar hij den 26sten Mei 1840 overleed.

Sydney Smith, een geestig Engelsch schrijver, geboren den 3den Juni 1771 te Woodford in Essex. Hij studeerde te Oxford in de theologie en stichtte in 1802 met *Jeffrey* en *Brougham* te Edinburgh het beroemde tijdschrift: „Edinburgh Review”. Nadat hij onderscheidene leeraarsplaatsen had bekleed, ontving hij in 1831 het canonicat aan de St. Paulskerk te Londen en overleed aldaar den 22sten Februari 1845. Hij streed voor alle vrijzinnige instellingen, en zijne „Letters on the subject of the catholics, to my brother Abraham, who lives in the country, by Peter Plymley (1838)” onderscheidten zich door eene wegalepende

geestigheid. Voorts heeft men van hem merkwaaardige voordrachten over wjageerige zedekunde onder den titel: „Elementary sketches of moral philosophy (1850 en 1866)”. Zijne verzamelde geschriften zijn bij herhaling uitgegeven.

James Smith, een luimig Engelsch dichter, geboren den 10den Februari 1775 en opgevoed te Chigwell in Essex. Hij werd vervolgens geplaatst bij den Board of ordnance en verwierf weldra door zijne onuitputtelijke geestigheid eene groote vermaardheid. Zijne eerste proeven verschenen in het „Pic Nic Newspaper” en in den „London Review”. Daarop leverde hij met zijn broeder *Horace* eene reeks van dichtelijke navolgingen, waarin hij den dichttrant der meest gevierde poëten van dien tijd, zooals: *Byron*, *Wordsworth*, *Southey*, *Cobbet*, *Coleridge*, en zijn broeder dien van *Walter Scott*, *Moore*, *Monk-Lewis*, *Fitzgerald* en *Johnson* op eene bespottelijke wijze parodieerde. Een en ander werd uitgegeven onder den titel: „The rejected addresses (1813 en later bij herhaling)”. Eene dergelijke verzameling onder den naam van „Horace in London” verscheen in 1813. Hij overleed den 24sten December 1839. — Zijn bovenvermelde broeder, geboren in 1779, schitterde op het gebied der geschiedkundige romans. Van deze noemen wij: „Brambletye House”, — „Tor Hill”, — „Zillah”, — „Walter Colyton”, — „Jane Lomax”, — „Adam Brown”, — „Arthur Arundel”, — en vooral „Address to the mummy”. Hij overleed den 12den Juli 1849.

William Smith, een verdienstelijk beoefenaar der oude talen. Hij werd geboren te Londen in 1813, studeerde eerst in de rechten en daarna in de letteren, was van 1853—1869 examinator in de klassieke talen aan de universiteit te Londen en werd er in 1849 lid van den Senaat. Voorts is hij sedert 1867 belast met de redactie van het „Quarterly Review”. Hij schreef: „Dictionary of Greek and Roman antiquities (1840—1842; 3de druk, 1849)”, — „Dictionary of Greek and Roman biography and mythology (1844—1849, 3 din)”, — „A dictionary of Greek and Roman geography (1854—1857, 2 din)”, — „Dictionary of the Bible (1860—1863, 3 din)”, — „Copious and critical English-Latin dictionary (1870)”, — „Historical atlas of ancient geography, biblical and classical (1872, met *Grave*)”, — „Dictionary of christian antiquities (1875, met *Chestham*)”, — en „Dictionary of christian biography, sects etc. (1877)”.

Goldwin Smith, een Engelsch geschiedkundige, geboren den 13den November 1825 te Reading in Berkshire, studeerde te Oxford, werd in 1847 advocaat, later secretaris der examencommissie aan de universiteit te Oxford en eindelijk professor in de nieuwe geschiedenis aldaar. Nadat hij in 1864 de Vereenigde Staten bezocht had, waar de Brown-universiteit hem den doctoraatsgraad verleende, legde hij in 1866 het hoogleeraarsambt te Oxford neder en keerde naar Amerika terug, waar hij aan de nieuwe universiteit Ithaka in 1868 een professoraat in de Engelsche geschiedenis aanvaardde. Ook deze betrekking viel niet in zijn smaak, zoodat hij naar Canada vertrok en zich te Toronto vestigde. Van zijne talrijke geschriften noemen wij: „Irish history

and Irish character (2de druk, 1863)”, — „Lectures on modern history (1861; 2de druk, 1866)”, — „Empire, a series of letters (1863)”, — „Relations between England and America (1869)”, — „Three English statesmen: Pym, Cromwell and Pitt (1867)”, — „Lectures on the study of history (2de druk, 1865)”, — „History of England down to the Reformation”, — „Political destiny of Canada (1879)”, — en „The conduct of England to Ireland (1882)”.

William Henry Smith, een Engelsch staatsman, geboren te Londen in 1826. Vrij laat betrad hij de staatkundige loopbaan, werd in 1868 de plaatsvervanger van *Stuart Mill* in het Parlement en zag zich in 1874 tot secretaris van financiën en in 1877 tot eerste lord der admiraliteit (minister van Marine) benoemd.

Alexander Smith, een Engelsch dichter en prozaschrijver, geboren den 31sten December 1830 te Kilmarnock in Schotland. Hij werd teekenaar aan eene kantensfabriek te Glasgow en gaf in 1853 een bundel „Poems” in het licht, die zoo grooten bijval vond, dat men hem in het volgende jaar tot secretaris van de universiteit te Edinburgh benoemde. Hij overleed te Wardie bij Edinburgh den 5den Januari 1867. Van zijne overige geschriften noemen wij: „City poems (1857)”, — en „Edwin of Deira (1861)”, — en de prozawerken: „Dreamthorpe (1863)”, — „A summer in Skye (1865)”, — en „Alfred Hagart's household (1866, 2 din)”; ook leverde hij eene uitgave der „Poetical works of R. Burns with a Memoir (1865, 2 din)”.

Eginald Bosworth Smith, een verdienstelijk Engelsch geschiedkundige, geboren den 28sten Juni 1839 te Stafford in Dorsetshire. Hij studeerde aan de universiteit te Oxford en woont thans te Harrow bij Londen als leeraar aan het gymnasium. Zijn eerste geschrift: „Mohammed and Mohammedanism (1875)” bezorgde hem reeds een goeden naam. Na het volbringen van eene reis in Noord-Afrika schreef hij: „Carthage and the Carthaginians (1878)” en „Rome and Carthage (1880)” en hield over dat onderwerp voordrachten in de Royal Institution of Great Britain te Londen. Zijn jongste werk is eene uitvoerige levensbeschrijving van Lord *Lawrence* vice-koning van Indië (1883).

George Smith, een uitstekend beoefenaar der Assyrische taal en letterkunde. Hij werd geboren te Londen den 26sten Maart 1840, was eerst kopergraveur, doch werd bij het etsen der platen, behoorende bij het werk van *Rawlinson* over het Assyrisch spijkerschrift, in geestdrift ontstoken voor de overblijfselen der Oudheid. Aan de studie van deze wjdde hij al zijn tijd en kracht, waartoe hij gelegenheid had doordien hij geplaatst werd aan het British Museum. Nadat hij eerst een goeden naam verworven had als medearbeider aan het 3de deel van het boek van *Rawlinson*, getiteld: „Cuneiform inscriptions of Western Asia”, wakte hij eerlang de algemeene opmerkzaamheid door zijne glansrijke ontdekkingen op het gebied der Assyrische oudheden. Hij bewees uit de opschriften, in het British Museum voorhanden, dat de Koningen *Ahas* en *Asaria* van Juda en *Pekah* en *Hosea* van Israël tijdgenooten geweest zijn van den Assyrischen Koning *Tyglath Pileser*, bepaalde den datum van eene totale zonsver-

duistering, die in 768 vóór Chr. plaats had, en ontdekte de Syrische vertaling van het Bijbelsch verhaal van den Zondvloed. Hij volbracht daarop tot tweemaal toe eene reis naar Assyrië, gaf daarvan verslag in zijne: „Assyrian discoveries (6de druk, 1877)”, begaf zich in 1876 naar Bagdad en overleed te Aleppo den 19den Augustus van dat jaar. Van zijne overige geschriften vermelden wij: „History of Assurbanipal, from cuneiform inscriptions (1871)”, — „Phonetic values of the cuneiform characters (1871)”, — „Assyria from the earliest times to the fall of Nineveh”, — „Eponym canon from the death of Solomon to Nebuchadnezzar”, — „The Chaldean account of Genesis (1875)”, — „Early history of Babylonia”, — en „History of Babylonia”.

Joe Smith, zie *Mormonen*.

Smithson (James), een ijverig bevorderaar der wetenschap en geboren te Londen, was de onwettige zoon van Hertog *Hugh van Northumberland*, studeerde te Oxford, werd in 1787 lid van de Royal Society, wijdde zich op het vaste land bij voorkeur aan de beoefening der natuur- en scheikunde en overleed te Genua den 27sten Juni 1829. Zijne nalatenschap, ten bedrage van 120000 pond sterling, viel ten deel aan zijn neef *Henry James Hungerford* onder beding, dat zij, ingeval laatstgenoemde zonder wettige erfgenamen overleed, dienen zou tot stichting van een wetenschappelijk instituut in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Toen echter den 5den Juni 1835 *Hungerford* te Pisa kinderloos overleed, opperde de Court of Chancery te Londen beavaren tegen de wettigheid van het legaat en er ontstond een proces dat in 1838 ten gunste van de Amerikaansche Regeering werd uitgewezen. Op den 10den Augustus 1846 verrees dan ook in Noord-Amerika de „Smithsonian Institution for the increase and diffusion of knowledge”. De zetel dezer stichting is Washington en de President der Vereenigde Staten is haar voorzitter. De werkzaamheid van dit Instituut bepaalt zich vooral tot nasporing op het gebied van volken-, sterren- en aardkunde en van aardmagnetismus. Zij heeft 500 meteorologische stations in Noord-Amerika en bijna 2000 correspondenten in Europa. Daarenboven beschikt zij over eene boekery, eene sterrenwacht, een kabinet voor natuurlijke historie en een museum voor kunst, terwijl zij voor de uitgave en verspreiding zorgde der „Smithsonian contributions to knowledge (1848—1825, 25 dln)” en steeds jaarlijksche berichten levert omtrent de nieuwste ontdekkingen, alsmede „Miscellaneous Collections (tot 1835 reeds 27 dln)”.

Smokkelhandel. *Smokkelen of sluiken* noemt men het behendig en argelistig ontduiken der belastingen, welke op den uit- of invoer van sommige handelsartikelen gelegd zijn, en het drijven van koopmanschap met gesmokkelde waren bestempelt men met den naam van *smokkelhandel of sluikhandel*. Dat kwaad heerscht bepaaldelijk aan de grensen, en van Rijkswegen worden ambtenaren aangesteld, om daartegen te waken. Daar de smokkelaar te kort doet aan de schatkist, eene bezitting van den geheelen Staat, zoo maakt hij zich schuldig aan diefstal jegens zijne medeburgers. Trouwens de ondervinding heeft geleerd,

dat de smokkelhandel eene leerschool is voor dieverij. — Ook het ontduiken van belastingen in het algemeen, bijv. van de belasting op het gealacht enz., wordt veelal met den naam van smokkelen bestempeld.

Smolenako, een Russisch gouvernement, tusschen de gouvernementen Pskow, Twer, Moakou, Kaloenga, Tjernigow, Mohilew en Witebek gelegen, heeft eene oppervlakte van 1017,77 □ geogr. mijl. Het land is er het hoogst in het noordoosten, waar men in het boschrijk Alaonisch gebergte de bronnen aantreft van de Wolga, de Moakwa, de Dnjepr en de Duna. Tot de aanzienlijkste rivieren behooren er de Oegra met de Worjae, alsmede de reeds genoemde met onderscheidene zijrivieren. Intusschen is er sedert den aanleg van spoorwegen naar Orel, Riga en Moakou de scheepvaart aanmerkelijk verminderd. In het noordwesten des lands ontmoet men eene menigte zwerfblokken. Talrijke meren en moerassen bevorderen er de vochtigheid van het klimaat. Schoon men het vellen van hout er met kracht voortzet, is het zuidelijk gedeelte van dit gouvernement nog met uitgestrekte wouden bedekt. Door dit land liep weleer de groote weg der Warägen naar Byzantium, en het hier gevestigde volk der Kriwitanen onderhield handelsbetrekkingen met verwijderde gewesten, zooals blijkt uit de aldaar gevondene Arabische munten uit de 8ste, 9de en 10de eeuw. Dit land vervulde in het algemeen eene merkwaardige rol in de geschiedenis van Rusland, en onder de muren zijner hoofdstad werd menige bloedige strijd gestreden tusschen de Russen en de Polen, gesteund door de Lithauers. Sedert de verdeeling van het vorstendom Kiew onder *Jaroslav I* had Smolenako tot aan 1896 zijne eigene Vorsten, maar onderwierp zich toen aan *Witout*, vorst van Lithanen. Gedurende de eeuwenlange veete tusschen Moakou en Lithanen bleef het land met de steden meestal in het bezit der Lithauers, totdat het in de 17de eeuw voor goed ten deel viel aan Rusland. In 1719 werd het gebied van Smolenako als eene provincie bij Lijfand gevoegd, en sedert 1796 is het een zelfstandig gouvernement. Het telt 1 223 000 inwoners en is verdeeld in 12 arrondissementen, gedeeltelijk door Groot-Russen, gedeeltelijk door Wit-Russen bewoond. Met het oog op de inwoners vormt het land een overgang van een landbouwend tot een industrieel gouvernement. Wegens de gesteldheid van den bodem en van het klimaat kan de landbouw er alleen in gunstige jaren in de behoefte der ingezetenen voorzien, — en het graan heeft er dikwijls veel te lijden van aanhoudende regens, gevolgd door felle hitte. Men verbouwt er vooral haver, wat gerst en boekweit, vlas en hennep. Ook ontbreekt het er aan goede weiden, zoodat de paarden en runderen er klein en zwak zijn. De nijverheid bepaalt er zich hoofdzakelijk tot het bereiden van leder, het winnen van olie en talk, het stoken van brandewijn en het brouwen van bier. Uitvoerartikelen zijn er lijnsaad, vlas, hout, houten voorwerpen, haver, talk, leder en olie, — en tot de invoerartikelen behooren er vooral meel en manufacturen. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, reeds in 879 in de jaarboeken des Rijks vermeld, ligt op de beide oevers van

de Dnjepr en is het kruispunt der spoorwegen van Riga naar Orlow en van Moskou naar Brest. Er zijn onderscheidene oude Grieksch-Russische kerken, een gymnasium voor jongens en een voor meisjes, eenige fabrieken, een weinig handel en bijna 36 000 inwoners (1882). Sedert het einde der 14de eeuw was zij eene stad in Lithauen en ontving het Magdeburger recht; tevens was zij eene sterke vesting en telde in haar bloeitijd meer dan 100 000 inwoners. Meermalen werd zij belegerd, bijv. in 1611 door den Poolischen Koning *Sigismund III* en in 1654 door Czaar *Alexis Michailowitsj*. Den 17den Augustus 1812 behaalde *Napoleon I* er eene overwinning op de Russen en opende zich daardoor den weg naar Moskou, doch zijn leger leed er in November daaraanvolgende bij den terugtocht de nederlaag.

Smolka (Franz), een Oostenrijksch staatsman, geboren den 4den November 1810 te Kaloez in Galicië, studeerde te Lemberg in de rechten en vestigde zich in 1840 aldaar als advocaat. Als één der leiders van het „Jonge Polen” werd hij na een vierjarig proces ter dood veroordeeld, doch ontving genade. In Maart 1848 plaatste hij zich aan het hoofd van de nationale Poolische beweging in Galicië en was in het belang van deze werkzaam op den Rijksdag te Weenen en Kremsier, waar hij eerst tot vice-president en vervolgens tot president gekozen werd. Na de ontbinding van den Rijksdag keerde hij terug tot de rechtspractijk te Lemberg. In 1861 werd hij weder naar den Rijkeraad afgevaardigd, voegde er zich bij de Poolische en Czechische Federalisten en verzette zich tegen het centralisatieselsel van *von Schmerling*. Toen in 1866 de Hongaarsche Landag ontbonden werd, bestreed hij openlijk de samensmelting der verschillende Staten; maar ook het dualismus van 1867, dat alleen aan de Magyaren zelfstandigheid wilde verleen, vond in hem geen verdediger. Daarom wees hij een nieuw mandaat voor den Rijkeraad van de hand en nam slechts deel aan het gewettelijk beheer van Galicië, waar hij de zelfstandigheid des lands zooveel mogelijk zocht te bevorderen. Intusschen is hij in 1872 weder tot lid van de Kamer van Afgevaardigden benoemd, waar hij tot de leiders der Poolische fractie behoort en den 15den Februari 1881 zag hij zich gekozen tot voorzitter van dat lichaam.

Smollett (Tobias Georg), een verdienstelijk Engelsch roman- en geschiedschrijver, geboren in 1721 te Dalquhurn House bij Renton in Schotland, studeerde te Glasgow en werd scheepsheermeester aan boord van een linieschip, dat in 1741 naar West-Indië stevende. Na velerlei wederwaardigheden nam hij zijn ontslag, keerde in 1746 naar Engeland terug en betrad er de dichtsterlijke loopbaan met zijne: „Tears of Scotland”, waarin hij de wreedheden der regeeringstroepen in de Hooglanden na den slag bij Culloden aan de kaak stelde. Hij woonde meestal te Londen, volbracht onderscheidene reizen naar Frankrijk en Italië en overleed te Livorno den 20sten October 1771. Van zijne geschriften, o. a. uitgegeven door *Browne* (1873, 6 dln), vermelden wij: „History of England (1758, 4 dln)”, en de veelal koddige of humoristische romans: „Roderick Random”, — „Peregrine Pickle

(1751)”, — „Ferdinand Count Fathom (1758)”, — „Sir Lancelot Greaves (1762)”, — en „The expedition of Humphrey Clinker (1771, 3 dln)”.

Smout (Adriaan Jorisz.) of *Smoutius*, een berucht ijveraar tegen de Remonstranten, studeerde te Leiden in de theologie, werd in 1604 predikant te Rhoon en Pendrecht, in 1609 te Delfshaven, voerde een heftigen strijd tegen den Rotterdamschen predikant *Nicolaas Grevinckhoven* en zag zich in 1620 beroepen te Amsterdam, maar ijverde hier soo geweldig van den kansel tegen de Remonstranten en tegen de Regeering, dat hij van burgemeesters de aanzegging ontving, de stad binnen 24 uur te verlaten. Hij vertrok toen naar Rotterdam, alwaar hij in 1646 overleed. Het is bekend, dat *Vondel* hem met den geesl der satyre duchtig kastijde. Van zijne geschriften vermelden wij: „Bode met twee seyndtbrieven, Prosperi ende Hilarij, aan Augustinum; van de overblijfselen van de ketterje der Pelagianen (1608)”, — „Eendracht van over vyftich schriften tegen 't Pelagiaansdom (1609)”, — „Schriftuurlijk Ja over de vragen of de leerpoincten, die ten huydighen daghe in geschil getrocken worden, het fundament der saligheyt raken ofte niet (1613)”, — „Onse Vader enz. (1618)”, — en „M. Grevinckhovius heautontimorumenos etc. (1617)”.

Smyrna, in het Turksch *Ismir*, de hoofdstad van het Aziatisch-Turksch ejalet Aldin (Ismir) en de aanzienlijkste koopstad van Klein-Azië, ligt aan de evensoo genoemde Golf, een gedeelte der Aegeesche Zee, dat ter diepte van 75 Ned. mijl inspringt in het land. De stad is amphitheatergewijs gebouwd rondom een berg, op wiens top zich de overblijfselen van een middeneeuwisch kasteel verheffen. Het inwendig van Smyrna beantwoordt weinig aan zijn indrukwekkend voorkomen uit de verte. Behalve de Frankenwijk, het fraaiste gedeelte, uitsluitend door Christenen bewoond, heeft men er de wijk der Grieken en die der Armeniërs, terwijl in de Bovenstad slechts Turken gevestigd zijn; in dit laatste gedeelte heeft men hoofdzakelijk nauwe, steile straten en stegen en ellendige houten huizen. Tusschen de Boven- en Benedenstad ligt de vervallen Jodenwijk. Smyrna is de zetel van den gouverneur-generaal der Provincie, van een R. Katholiek, Grieksch en Armenisch aartsbischof, van talrijke consula, van eene handelsrechtbank en van eene wisselbank. Men vindt er eenige weinigbeteekenende en slordig onderhouden forten, vele moskeeën, onderscheidene kerken en kloosters, eenige Protestantsche kapellen in de huizen van consula, eenige synagogen, een gymnasium (Evangelieke schole) met een museum en eene boekerij, Grieksche kostscholen, eene Armenische school, eene Duitse meisjesschool, 3 Fransche scholen, eenige Engelsche colleges en andere inrichtingen van onderwijs, — voorts hospitalen, vondelingen- en weeshuizen, magazijnen, karavansera's, baden enz. De ijverheid is er niet van groot belang; zij bepaalt zich vooral tot de vervaardiging van tapijten, van zijden, wollen en katoenen stoffen, aardewerk, leder sigaren enz., terwijl er in den jongsten tijd ook machinesfabrieken en ijzergieterijen verzezen zijn. Van groot belang is er daarentegen de handel; tot de uitvoerartikelen behooren

er katoen, zuidelijke vruchten (rosijnen en vijgen), graan, galappels, drogerijen, opium, meekrap, tapjten, olie, huiden, soethout, tabak en wijn, — en tot de invoerartikelen: laken, katoenen stoffen, papier, porselein, glaa, sieraden, galanterieën, rum en koloniale waren. In 1880 bedroeg er de waarde van den uitvoer 96 $\frac{1}{2}$ de en die van den invoer 99 miljoen franca. De haven van Smyrna is met nage- noeg alle koopsteden der Middellandsche Zee door een dagelijksch stoombootverkeer verbonden. Onder de 1450 schepen, die er in 1879 binnenkwamen, bevonden zich 759 stoom- booten. Er leggen stoombooten aan van 6 Engelsehe en 2 Fransche maatschappijen en van éene Italiaansche, éene Oostenrijk-Hongaarsche, éene Russische, éene Egyptische, éene Nederlandsche en éene Belgische maatschappij. Voorts bedienen er meer dan 50 Engelsche stoombo- oten de kustvaart tussehen Smyrna en Syrië. Ook heeft men er een telegraphisch bureau, en er zijn spoorwegen aangelegd naar Aydin, Manissa en Alaajër. De bevolking, een meng- sel van allerlei natiën, wordt er geschat op 200 000 zielen. Van deze beljdt een vierde- deel den Mohammedaanschen godsdienst, — voorts zijn er 10- tot 15 000 Israëlieten, en voor 't overige Grieken, Armeniërs, Franschen, Hongaren, Engelschen, Duitschers, Italianen enz. — Smyrna is vermoedelijk éene kolonie der Ephesiërs, behoorde aanvankelijk aan de Aeoliërs en kwam in 688 vóór Chr. in handen der Ioniërs. In 639 werd de stad door *Alyattes*, koning van Lydië, vernield en bleef langer dan 4 eeuwen een puinhoop, totdat *Antigonus* 10 stadiën ten noordwesten van de oude stad een nieuw Smyrna stichtte, dat, voorzien van éene uitmuntende haven, zich eerlang tot éene der rijkste koopsteden van Azië ontwikkelde. Nadat het reeds bij de verovering door *Dolabella* veel geleden had, werd het in 178 of 180 na Chr. nog vreesel- ijker geteisterd door éene aardbeving, maar door *Marcus Aurelius* weder opgebouwd. Smyrna droeg er roem op, de geboorteplaats van *Homerus* te wesen en deed te zijner eer een prachtig gebouw verrijzen. Het Christendom verbreide er zich met groote kracht. Onder de Byzantijnsche Keizers waren de lotgevallen der stad zeer verschillend. In 1808 werd zij door den zeerover *Traachas* ingenomen; de Byzan- tijners heroverden haar, doch moesten haar in 1402 op nieuw prijs geven aan *Tamerlan*; in 1424 echter, onder *Moerad II*, kwam zij voor goed onder de heerschappij der Turken.

Sneek, éene welvarende stad in de Neder- landsche provincie Friesland, niet ver van het Sneeker Meer en aan den pas geopenden spoorweg van Leeuwarden naar Stavoren, heeft 5 kerken, een gymnasium, éene hogere bur- gerschool met 5 jarigen cursus, eenige fabriek- en, een aanzienlijken boterhandel en ruim 10 000 inwoners.

Sneeuw is een neêrslag in den dampkring, die op dergelijke wijze ontstaat als de regen. Geschiedt de verdichting van den waterdamp bij éene temperatuur, welke beneden het vriespunt is gedaald, dan erlangt de neêrslag de gedaante van ijs en vertoont zich in vormen (sneeuw- figuren), die uit sijne zeszijdige kristallen be- staan, vaak tot sierlijke sterren gegroeped, waarin de zeshoekige vorm de overhand heeft.

In het algemeen zijn de vormen van gelijk- tijdig neêrvallende sneeuwvlokken volkomen gelijk. Ontstaat er echter éene tuschenpoos bij het nedervallen van sneeuw, dan ontwaart men gewijzigde, doch ook weder onderling overeenkomende gedaanten. Nadert de lucht tot het vriespunt, dan neemt men in die figu- ren vooral naalden waar, terwijl zich bij vermeerderde koude ijsblaadjes vertoonen. Bij éene temperatuur van — 20° C. valt er zelden sneeuw. De sneeuwfiguren zijn meestal platte sterren, welke door hare vereeniging dikkere lichamen vormen. Bij windstilte en bij afwe- zigheid van nevel zijn de vormen het zuiverst. Bij nevel ontstaan ruwe kristallen, en de wind doet de naalden breken. Bij éene gematigde temperatuur vereenigen zich vele sterren tot groote sneeuwvlokken. Het volumen van sneeuw is ongeveer 12 maal zoo groot als dat van water, en een kubieke Ned. el sneeuw weegt gemiddeld 85 Ned. pond. Blijft de sneeuw lang liggen, dan wordt zij dichter; de Zon doet kleine hoeveelheden smelten, en hoewel het water aanstands weder bevrïest, verbindt het de sneeuwkrystallen en doet éene vaste bovenkorst en in de sneeuwmasa allens grooter wordende ijskorrels ontstaan. Daar- door ontstaat het gletscherijs. In droge lucht verdamt het ijs seer spoedig; wegens hare witte kleur dooit de sneeuw zeer langzaam weg, en wanneer zij doortrokken is van water, absorbeert het door de zonnearmte verdam- pende vocht zoo veel warmte, dat de sneeuw lang kan blijven liggen. Eenig donker poeder, zooals houtskool, zwarte aarde, enz., over de sneeuw uitgestrooid, bevordert het weg- dooien ongemeen, alsook het bestrooien met zout, doordien hierdoor éene zoutoplossing ontstaat, welke niet licht bevrïest. Zuivere sneeuw levert na het ontdooien water, dat met regenwater overeenkomt. De verblindend witte kleur van de sneeuw geeft aanleiding tot *sneeuwblindheid*. In het hooggebergte heeft de sneeuw wel eens éene roode kleur, ont- staande door microscopisch kleine organis- men, zooals *Sphaerella nivalis* (Protococcus, Diceraca), waarvan de jonge cellen groen zijn, maar later rood worden of een grauw kleur verkrijgen, veroorzaakt door *Podura nivalis*, een diertje uit de familie der Thysanura en uit de orde der Rechtvleugelige insecten (Orthoptera).

Op die plaatsen der Aarde, waar de tem- peratuur beneden het vriespunt blijft, ligt de sneeuw voortdurend op het land. Op de koude gordels en op het hooggebergte is sneeuw de gewone neêrslag uit den dampkring. Het rijk van de sneeuw begint op de vlakke ongeveer bij 30—50° N. B. Op de bergen valt overal sneeuw, maar de hoogte, waarop men haar ontmoet, is te aanzienlijker naar mate men zich dichter bij den Evenaar bevindt. Het grootste gedeelte van de wintersneeuw smelt in den zomer slechts tot op éene bepaalde hoogte; daarboven blijft zij het geheele jaar liggen. Het sneeuwkleed der bergen strekt zich des winters dieper in de dalen uit en wordt des zomers weder naar de zijde van den bergtop opgerold. De grens van de sneeuw in den zomer noemt men de *sneeuwlijn*. De ligging van deze is afhankelijk van de zomerarmte en van de dikte der hoeveelheid sneeuw in den winter. De sneeuwlijn valt derhalve geens-

zins samen met de isotherm van 0°; immers dan zou het grootste gedeelte van Siberië steeds onder eeuwige sneeuw bedolven zijn, terwijl in de omstreken van Jakoetak bij eene gemiddelde jaarlijksche temperatuur van — 10° C. nog graan wordt verbouwd. De gemiddelde jaarlijksche temperatuur bij de sneeuwlijn ligt nu eens boven, dan weder onder het vriespunt van water; zij daalt te meer, naar gelang er een meer continentaal klimaat heerscht en de hoeveelheid sneeuw in den winter geringer is. Daarom is ook de verlegging der onderste sneeuwgrenzen gedurende het geheele jaar het grootst in die gewesten, waar het verschil tuschen de zomerwarmte en winterkoude het aanzienlijkst is. Zij is gering in een kustklimaat en zeer klein op den Evenaar. Wij voegen achter de volgende plaatsen de geographische breedte en de hoogte der sneeuw-grens (in Nederlandsche ellen): Spitzbergen 77° N. B., 460 — IJsland 65° N. B., 986, —

van een heester uit de familie der *Kamperfoelie* achtigen (Caprifoliaceae) en onderscheidt zich door 3- of 5-lobbige, grof-gezaagde bladeren met 2 kleine, schotelvormige klieren op de bladstelen en door witte, tot bij-schermen vereenigde bloemen, die gedeeltelijk klein en tweelachtig, gedeeltelijk groot en onzijdig zijn. Die bloemen hebben een 5-tadigen kelk en eene 5-spletige bloemkroon, waarop 5 meeldraden zijn ingeplant. De besen, die in September rijp worden, hebben eene donkerroode kleur. Deze heester groeit in boschachtige streken, vooral aan den duikaant, in het wild en wordt in de tuinen gekweekt (zie bijgaande figuur). De meest bekende soorten zijn *V. Opulus* en *V. Lantana*.

Sneeuwbes (*Symphoricarpos racemosus* Michx.) is de naam van een uit Amerika afkomstigen heester, die onder den naam van *radysboomje* algemeen in onze tuinen voorkomt. Hij onderscheidt zich door zijne ovale,

De sneeuwbal.

Noorwegen, binnenland 70° N. B., 1 021; kust 70°, 884, — Alpen 45—47° N. B., 2 700, — Caucasus 41—44½° N. B., oostzijde 4 300 en westzijde 8 570, — Himalaya 26° N. B., zuidelijke helling 4 940 en noordelijke 5 570, — Tibet 19—36° N. B., 5 820, — Killmandajaro 3° Z. B., 5 000, — Andes 0°. 4 820, — Andes in Patagonië 42° Z. B., 1 830, — en Straat van Magelhaens 52½° Z. B., 1 100. De sneeuw-grens ligt derhalve het hoogst in Tibet en daalt in Patagonië (op de breedte van Rome) tot 1 830 Ned. el. Op het noordelijk halfrond daalt de sneeuw-grens nergens tot de oppervlakte der zee, — 't geen wel degelijk plaats heeft op het zuidelijk halfrond; het geschiedt er reeds op het eiland Zuid Georgia en op het Kergueleneiland, op de breedte van Engeland en Ierland gelegen.

Sneeuwbal (*Viburnum Opulus*), ook *bal-roos* en *Gelderische roos* geheeten, is de naam

gave bladeren, door tot eidelingsche aren vereenigde, rozerode bloemen en vooral door zijne op radysen gelijkende vruchten. Hij behoort tot de familie der *Kamperfoelie* achtigen (Caprifoliaceae).

Sneeuwhoen (*Lagopus Vieill.*) is de naam van een vogelengeslacht uit de familie der *Boschhoenders* (Tetraonidae Leach). Het omvat zeer gedrongen vogels met vleugels van middelmatige lengte, een korten, afgeronden staart, een kleinen snavel, betrekkelijk korte, gevederde pooten en lange nagels. Het *witte sneeuwhoen* (*L. albus Nills.*) is 44 Ned. duim lang en tuschen de vleugeltoppen 64 Ned. duim breed, in den winter wit met zwarte staartvederen en donker bruine strepen op de slagpennen, in den zomer bruin zwart en wit geteekend en met een rooden kam. Het bewoont het noorden van de Oude en Nieuwe Wereld en trekt in den winter

naar het zuiden, zoodat het zich tot in Oost-Prusen vertoort. Gewoonlijk houdt het zijn verblijf op de hoogvlakten en in de toendra's; het voedt zich met plantaardige stoffen, in den winter met knoppen van berken- en wilgen-boomen, en de hea legt in een plat nest onder struikgewas 9 tot 15 geelbruin gevlekte eieren. Dit hoen levert zeer smakelijk vleesch. Voorts heeft men het *Schotsche sneeuwoen* (*L. scoticus Gray*), alsmede het *Alpenneeuwoen* (*L. alpinus Nills.*), welk laatste in de Alpen, Pyreneeën enz. gevonden wordt.

Sneeuwkllokje, zie *Galanthus*.

Sneeuwlijn, zie *Sneeuw*.

Sneeuwschoenen zijn houten, op schaatsen gelijkende toestellen, ter lengte van 1.5 tot 2 Ned. el, waarvan men zich in Skandinavië en elders op de jacht bedient, om zich snel over eene bevrozene sneeuwvlakte te kunnen bewegen. Om zich te ondersteunen bezigt men tevens een stok, die van onder vooraan is van eene schijf.

Sneeuwval (De) of *lawiens* ontstaat in het gebergte, wanneer de vochtige sneeuw op of nabij den top zich losmaakt van de helling, langs deze voortrolt, daarbij gestadig toeneemt in massa en eindelijk met groote snelheid en donderend geraas nederstort in het dal. De sneeuwvallen komen op sommige plaatsen in het hooggebergte dikwijls voor en zijn gevaarlijk voor de reizigers, die er door medegeleest en er onder bedolven worden. Om die reden heeft men op de bergwegen boven de meest bedreigde plekken gaanderijen gebouwd, waaronder men veilig zijn tocht kan vervolgen, omdat de sneeuwvallen er overheen rollen. Reizigers, die in den zomer het Berner Oberland doorkruisen, zijn allicht in de gelegenheid, een sneeuwval waar te nemen, wanneer zij den Wengern-Alp bezoeken en vandaar het oog vestigen op de Jungfrau, van wiens helling er gedurig in het Trümletal nederdalen.

Snelheid. Een lichaam, dat door eene kracht in beweging is gebracht, verandert van plaats en snelt voorwaarts in eene bepaalde richting. Ondervindt het geenerlei weerstand, dan zal het in die beweging volharden en steeds in gelijke tijden gelijke wegen doorloopen. Aan den doorloopen afstand, gedeeld door den daartoe gebezigden tijd, geeft men den naam van *snelheid*. Deze is alsoo de weg, dien het lichaam in de tijdseenheid, bijv. in éene seconde, aflegt. Werken gedurende die beweging andere krachten op zulk een lichaam, dan kan men niet meer spreken van zijne snelheid in het algemeen, maar enkel van zijne snelheid op een bepaald punt zijner baan of op een gegeven oogenblik. Men verstaat dan daaronder den weg, dien het lichaam in de tijdseenheid doorloopen zou, wanneer het zich met de op dat punt of op dat oogenblik verkregene snelheid bleef voortbewegen. In eene seconde is bijv. de snelheid van de volgende voorwerpen de in Ned. el daarachter geplaatste: van eene slak 0,00167, — van een infanterist (gewonen pas) 1, (stormpas) 1,5, — van eene bramzeilskoelte 2,2, — van een snelzeliend schip 4,87, — van eene stoomboot 6,84, — van een rendier voor eene slede 8, — van eene locomotief en van een geoeftend schaatsenrij-

der 12, — van een storm 22, — van een windhend 27, — van een orkaan 44, — van eene postduif 45, — van het geluid 333, — van een 24-ponds kanonkogel 550. De snelheid van het middenpunt der Aarde in hare baan om onze Zon is 4, — die van het licht 22000 en die van de electriciteit 60000 geogr. mijl in de seconde.

Snell. Onder dezen naam vermelden wij:

Ludwig Snell, een uitstekend voorstander der vrijzinnige beginselen in Zwitserland. Hij was geboren den 6den April 1785 te Idstein in het voormalig hertogdom Nassau, studeerde te Giessen en werd leeraar aan het gymnasium in zijne geboorteplaats en vervolgens directeur van dat te Weizlar. Na de beruchte „Bepalingen van Karlsbad“ evenwel ontving hij wegens zijne vrijzinnige gevoelens zijn ontslag, ging in 1824 naar Londen, waar hij door privaattlessen in zijn onderhoud voorzag, maar keerde weldra om redenen van gezondheid naar het vaste land terug en hield te Basel voordrachten over Grieksche letterkunde en wijsbegeerte. Na de Juli-omwenteling van 1830 werkte hij jverig mede aan de staatkundige hervorming van Zwitserland, belaste zich in 1831 met de redactie van den „Republikaner“, erlangde het burgerrecht in het canton Zürich en werd er gekozen tot lid van den Grooten Raad. Na de stichting der hoogeschool te Zürich aanvaardde hij er een professoraat en later een te Bern. Hier echter kwam hij in strijd met de heerschende partij en moest in het najaar van 1836 het canton verlaten. Nu keerde hij naar Zürich terug en kwam er zoowel in verzet tegen het beroepen van *D. F. Strauss* als tegen het toenemend piëtismus en had in het algemeen door zijne verstandige oppositie een gunstigen invloed op het volk. In 1844 ontwierp hij de petitie aan den grooten Raad, waarin de opheffing van de Orde der Jesuïeten werd gevraagd. Gedurende een vrij lang verblijf in Nassau was hij in denzelfden geest in Duitse dagbladen werkzaam. Na zijn terugkeer in Zwitserland in 1847 jverde hij weder tegen de Jesuïeten en den Sonderbund en voor de invoering eener nieuwe Bondsconstitutie. Hij vestigde zich vervolgens te Kuznacht en hield er zich bezig met het onderzoek der socialistische beginselen. Hij overleed den 5den Juli 1854. Van zijne geschriften vermelden wij het tweede deel van het „Handbuch der Kant'schen Philosophie (1833)“, waarvan het eerste geleverd was door zijn vader en zijn oom (desgelijks geleerde mannen, inzonderheid op het gebied der wijsbegeerte), — en het „Handbuch des Schweizerischen Staatsrechts (1844, 6 din)“.

Wilhelm Snell, een verdienstelijk rechtgeleerde en een broeder van den voorgaande. Hij werd geboren te Idstein den 8sten April 1789, studeerde te Giessen en zag zich benoemd tot rechter van instructie te Dillenburg. Wegens een geschrift over de Domeinen van Nassau ontving hij zijn ontslag, aanvaardde in 1819 een hoogleeraarsambt te Dorpat, maar zag zich door reactionaire vijanden gedrongen daarvan afstand te doen, waarna hij in 1821 beroepen werd als professor te Basel. Vanhier vertrok hij in die betrekking in 1823 naar Zürich en in 1835 naar Bern. Ook hij werd hier, evenals zijn broeder, wegens vrij-

zinnige gevoelens uit het canton verbannen. Nu vestigde hij zich in Baselland, werd er lid van den Landraad, doch keerde vervolgens naar Bern terug, waar hij den 8ten Mei 1851 overleed. Hij is de stichter van eene nieuwe, zeer invloedrijke rechtsgelerde school in Zwitserland.

Karl Snell, een verdienstelijk wis- en natuurkundige, tot de bloedverwanten der beide voorgaanden behoorende. Hij was geboren den 10den Januari 1806 te Dachshausen, werd in 1829 leeraar aan het gymnasium te Dresden, in 1854 hoogleeraar te Jena en schreef o. a.: „Einleitung in die Differential- und Integralrechnung (1847—1851, 2 din)”, — „Lehrbuch der geradlinigen Planimetrie (2de druk (1869))”, — „Kreislehre und ebene Trigonometrie (1858)”, — „Newton und die mechanische Naturwissenschaft (2de druk 1858)”, — „Die Schöpfung des Menschen (1863)”, — en „Nikolaus Kopernikus (1873)”.

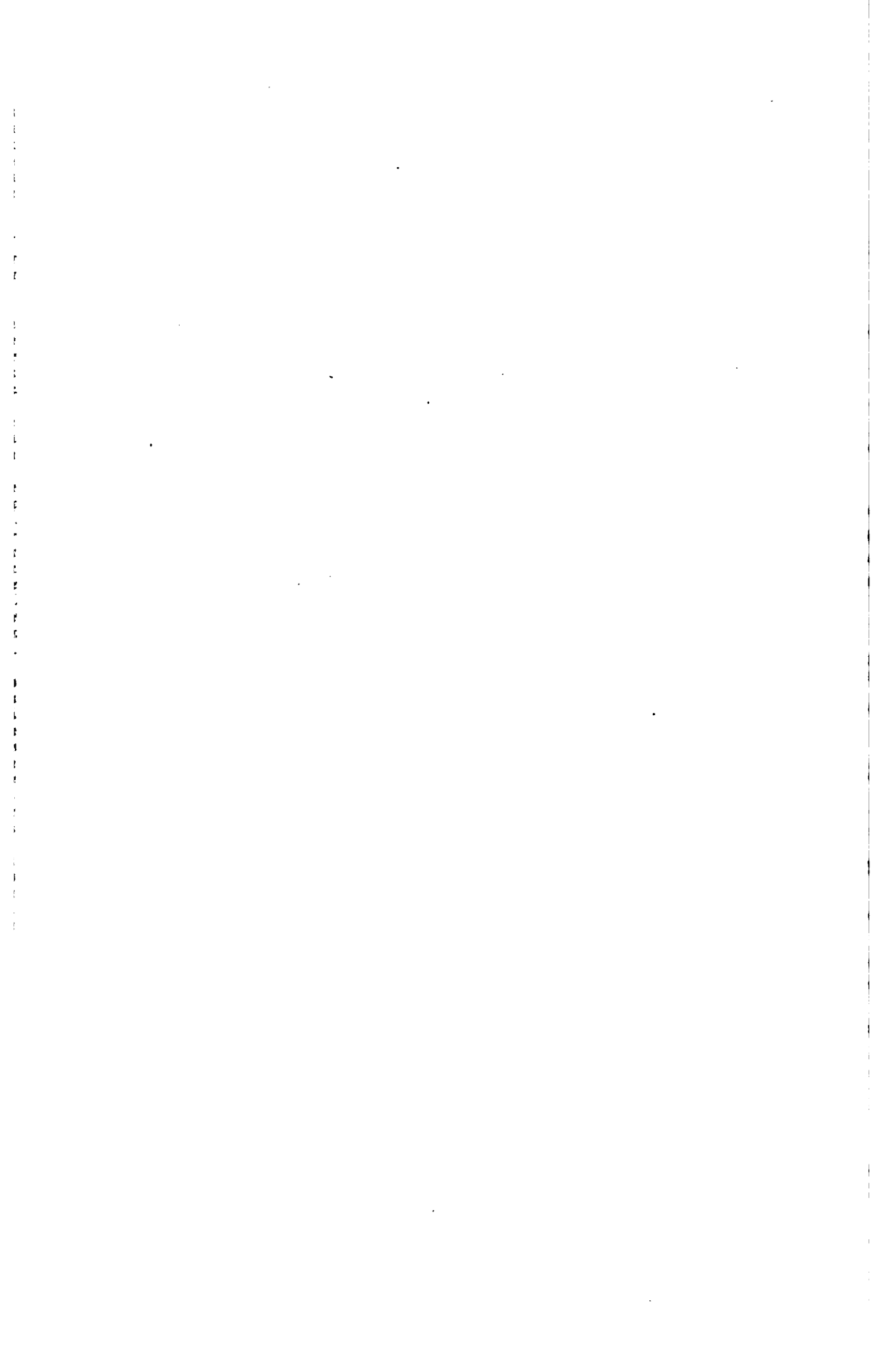
Snellaert (Ferdinand Augustijn), een verdienstelijk Vlaamsch schrijver, geboren den 21sten Juli 1809 te Kortrijk, studeerde aan de militaire geneeskundige school te Utrecht werd in 1829 officier van gezondheid te Antwerpen, bleef tot 1835 in Nederlandschen dienst en vestigde zich in 1838 als practisch geneesheer te Gent, waar hij den 3den Juli 1872 overleed. Om den Franschen geest in België te bestrijden en de liefde voor de nationale letterkunde aan te wakkeren, stichtte hij reeds in 1836, gedurende zijn verblijf te Gent, met anderen het letterkundig genootschap: „De tael is gansch het volk”, — voorts in 1847 het tijdschrift: „Kunst en letterblad”, hetwelk hij tot in 1848 redigeerde. Met *Blommaert* wekte hij in 1840 het volk op tot een algemeen petitionnement ter opruiming der hindernissen, die aan het gebruik der Vlaamsche taal werden in den weg gelegd en bleef steeds in woord en geschrift een onvermoeid strijder voor deze beweging. Hij was secretaris en opsteller van het verslag der beruchte Grievenscommissie, ingesteld door het Staatsbestuur (1859). Zijne „Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde (3de druk, 1855)” vond grooten bijval, en zijne „Vlaamsche bibliographie (1851 en 1857)” niet minder. In 1847 werd hij lid van de Académie te Brussel en na den dood van *Willems* bezorgde hij de voortzetting van diens „Oude Vlaamsche liederen (1859)” en de tweede uitgave van diens „Reinaert de Vos (1850)”, leverde eene volksuitgave van de „Oude en nieuwe liedjes (1853 en 1864)”, plaatste in de door de Académie uitgegeven verzameling van Oud-Vlaamsche dichtwerken de „Alexander's geesten” van *Maerlant* (1860—1861, 2 din)”, alsmede de „Nederlandsche Gedichten uit de 14de eeuw van *Jan Boendale*, *Hein van Aken* en anderen naar het Oxfordsch handschrift (1869)”, en deed daarenboven vele kleinere geschriften, redevoeringen en gedichten in het licht verschijnen.

Snellen van Vollenhoven (Samuël Constant), een verdienstelijk Nederlandsch entomoloog, geboren te Rotterdam den 19den October 1816, studeerde en promoveerde in de wis- en natuurkunde en was eenigen tijd conservator van 's Rijks museum te Leiden, doch legde die betrekking neder en vestigde zich

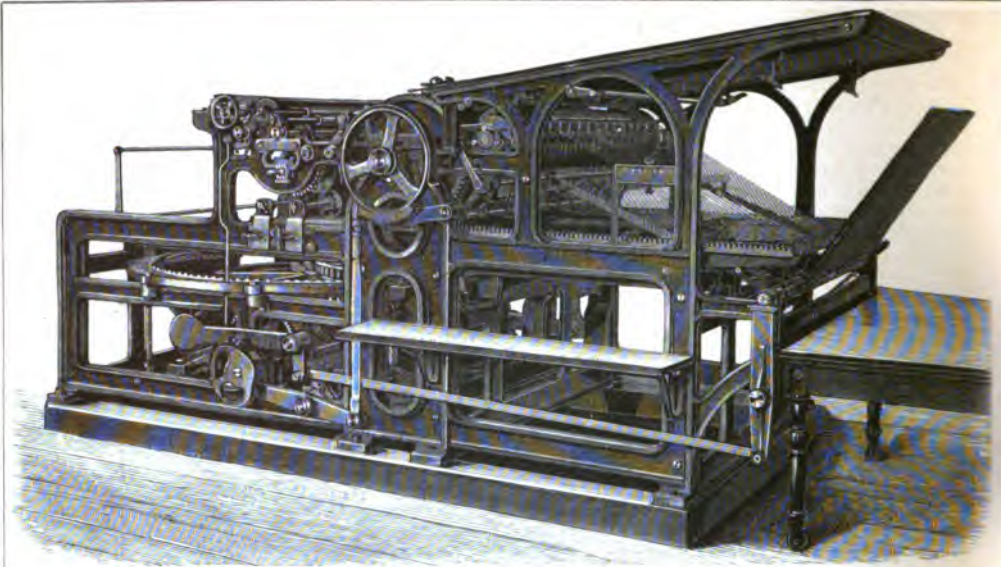
te 's Gravenhage. Hij leverde vele bijdragen in „Nieuwenhuis' Woordenboek van kunsten en wetenschappen”, de „Algemeene Kunst- en Letterbode” en den „Spectator” en schreef onderscheidene werken over natuurlijke historie, zooals: „De insecten welke den landbouwer schaden (1852)”, — „Gelede dieren (1859—1860, 2 din)”, — „De insecten, hunne gedaantewisseling en levenswijze (1879, met 265 afbeeldingen)”, enz. Hij was voorzitter der Entomologische Vereeniging in Nederland. *Snellius* of *Snellius van Royen*. Onder dezen naam vermelden wij:

Rudolf Snellius, een Nederlandsch geleerde, geboren te Oudewater den 8ten October 1546. Hij studeerde te Utrecht in de letteren, bezocht voorts buitenlandsche hoogeschoolen en zag zich te Marburg belast met het onderwijs in de Grieksche en Latijnsche talen. Na verloop van 14 jaar bezocht hij Italië en legde te Pisa zich toe op de geneeskunde. Hier vertoefde hij 2 jaar, begaf zich naar Rome, keerde naar zijn Vaderland terug, gaf te Leiden onderwijs in de voorbereidende wetenschappen, werd er buitengewoon hoogleeraar in de wiskunde, zag er zich belast met de lessen in het Hebreewoord, werd er voorts in 1601 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte en overleed den 22den April 1614. Hij schreef o. a.: „Commentaria ad dialecticam Petri Rami”, — „Ethica, methodo Ramei conscripta”, — „Explicationes in arithmetica Rami (1596)”, — „Annotationes in ethica etc. Cornelii Valerii (1596)”, — en „Partitiones physicae”.

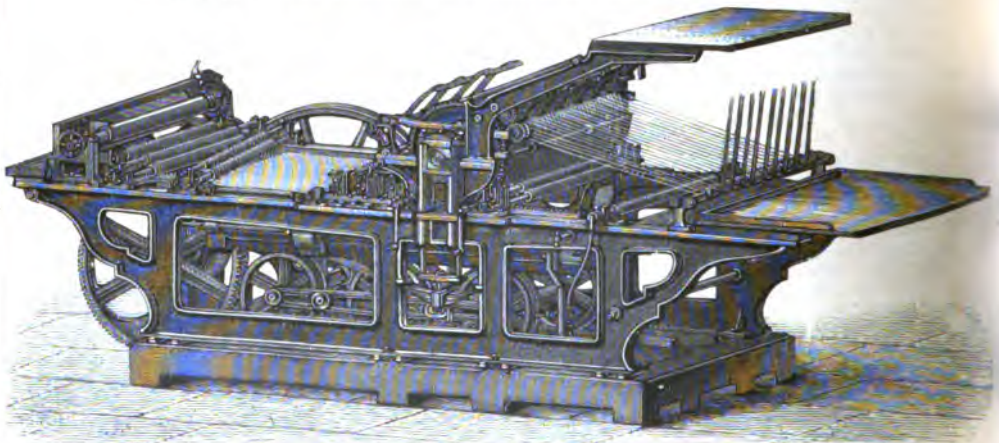
Willebrordus Snellius, een verdienstelijk wis- en natuurkundige en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Leiden in 1591, zou in de rechtsgelerdheid studeeren, maar gevoelde zich veel meer aangetrokken door de wiskunde. Reeds op zijn 17de jaar beproefde hij het, eens der verloren werken van *Apollonius Pergaens*: „De sectione determinata” te herstellen en gaf zijne naaporingen uit onder den titel van *Apollonius Batavus* (1601). In 1610 hield hij voorlezingen over den „Almagest” van *Ptolemaeus* en deed eene reis naar Duitschland, waar hij kennis maakte met *Tycho Brake* en *Kepler*. Voorts bezocht hij Frankrijk en Zwitserland en werd in 1613 buitengewoon en 2 jaar later gewoon hoogleeraar te Leiden. Hij heeft grooten roem verworven door de naar hem genoemde wet van de straalbreking, namelijk, dat bij den overgang van een lichtstraal van de éene stof in eene andere het quotiënt van den sinus van den hoek van inval door dien van den hoek van breking eene standvastige waarde heeft, — alsmede door de invoering van de trigonometrische methode bij de graadmeting, eene methode, die nog altijd wordt toegepast. In één zijner werken, na zijn dood door *Hortensius* uitgegeven, wordt het eerst de supplementdriehoek vermeld, en zijn geschrift over de zeevert, getiteld: „*Tiphys Batavus*” bevat belangrijke opmerkingen over de loxodromische lijn. Intusschen was hij niet vrij van bijgeloof, zooals blijkt uit zijne „*Descriptio cometae* anni 1618 (1619)”. Hij overleed den 30sten October 1626, en van zijne overige geschriften vermelden wij: „*De re nummaria* (1618)”, — „*Cyclometricus seu de circuli dimensionibus*”.

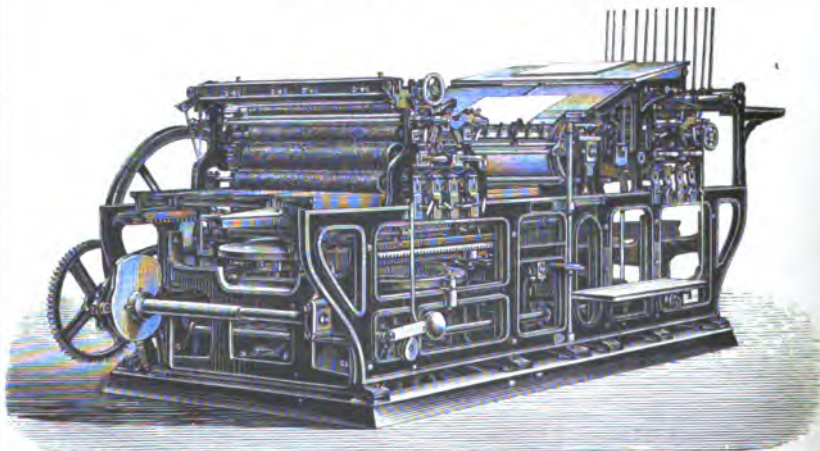

1. Snelpers met cirkelbeweging en versterkte inktrollen (König u. Bauer).

6. Steedruksnelpers (Schmiere, Werner u. Stein).

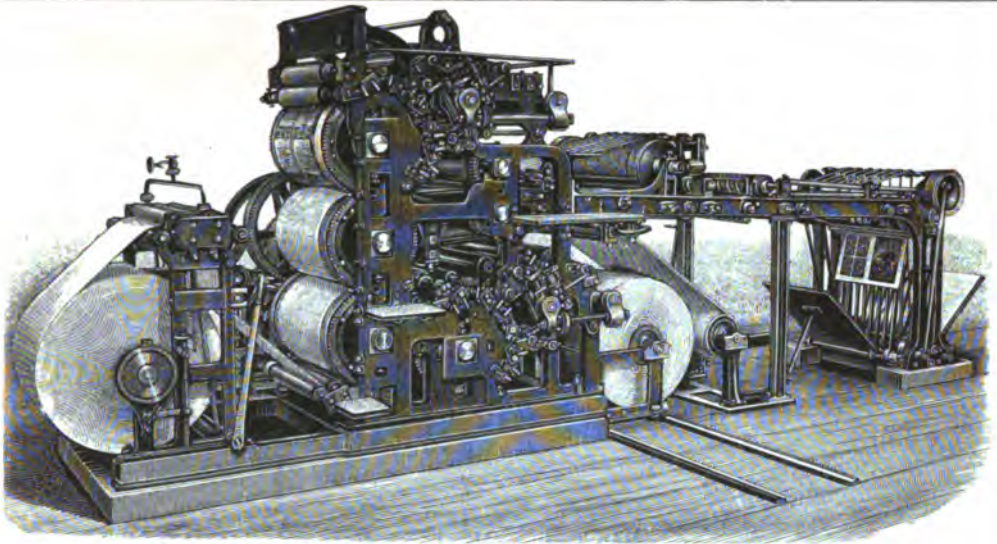
4. Snelpers voor het drukken met twee kleuren (König u. Bauer).

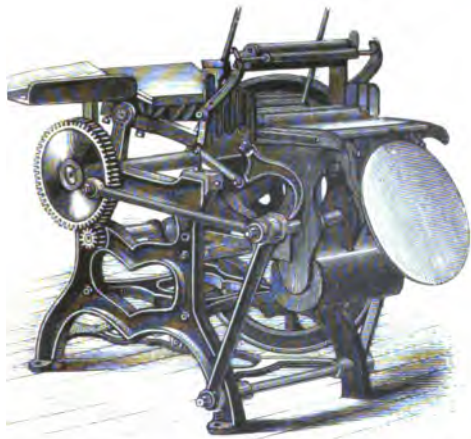
3. Trapsnelper
Engelsche stelsel

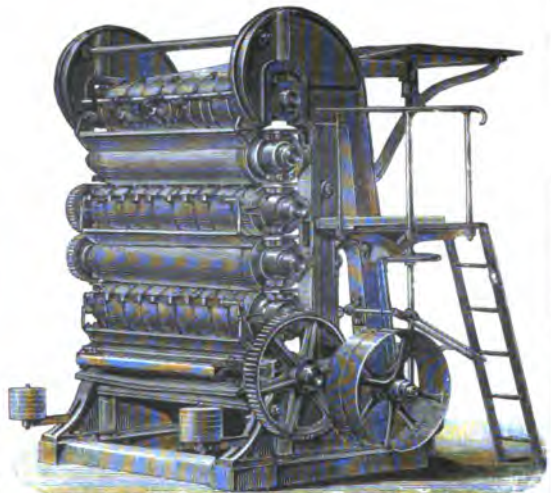
ERSEN.

5. Rotatiesnelpers voor het drukken van illustraties (Machinenfabriek Augsburg).

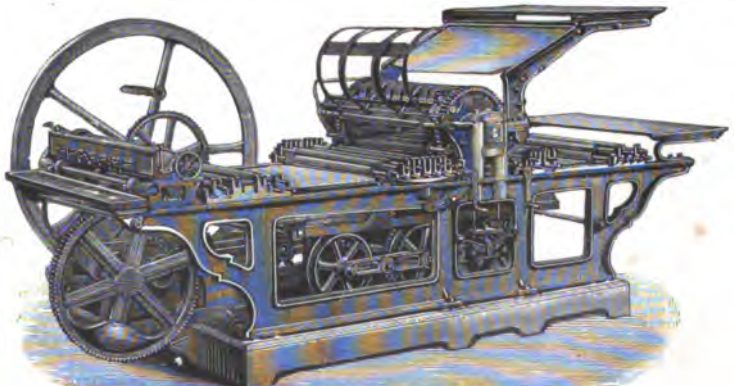
liberty-degeldruksnelpers van Weiler (A. Waldow).

8. Satineerpers met zes cylinders (W. F. Heim).

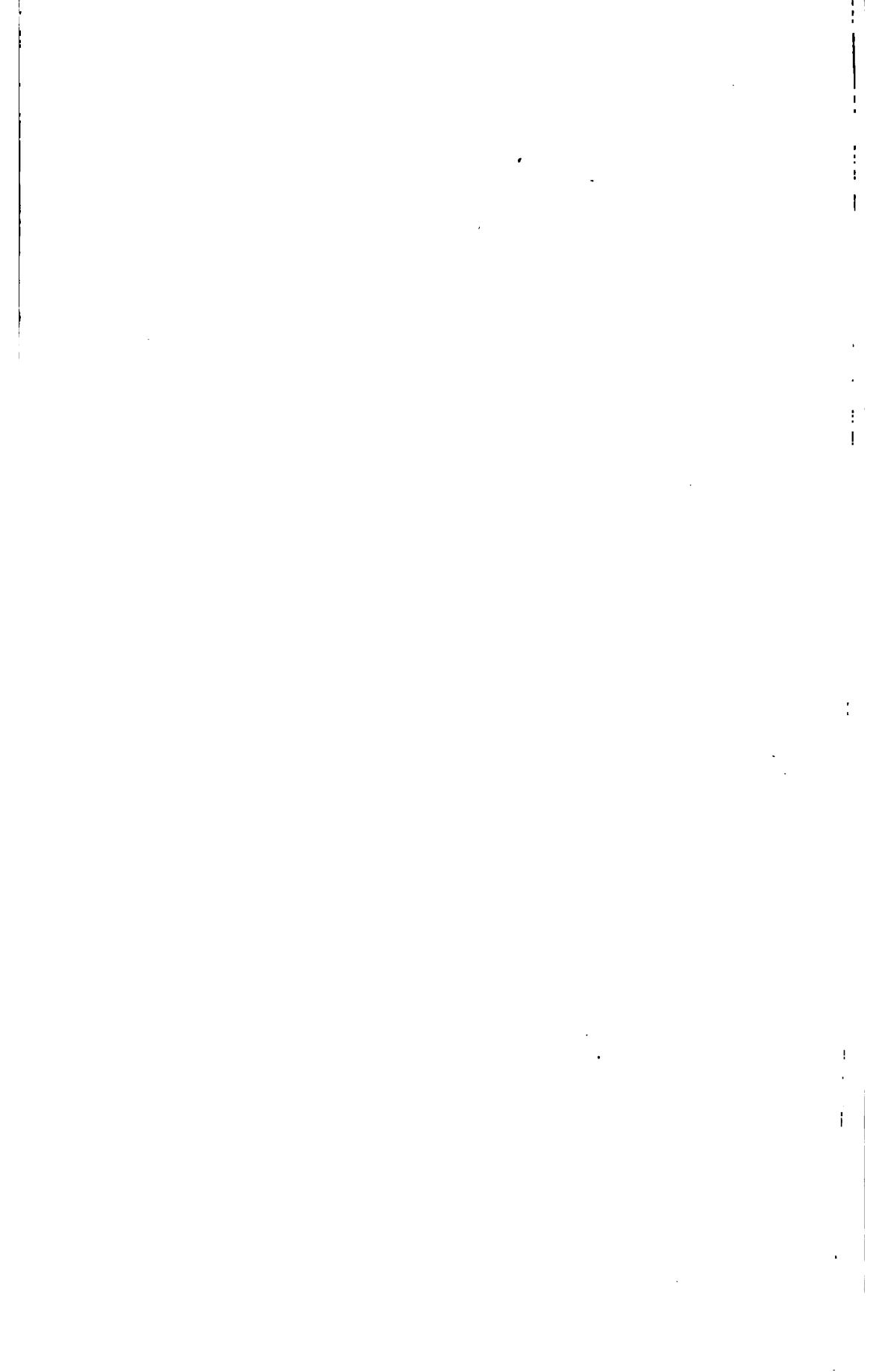

net cylinderdruk naar het
Machinenfabriek te Worms).

7. Snelpers voor lichtdruk (Schmiers, Werner u. Stein).

Bij het artikel: Snelpersen.

(1621)"; — en „De cursu navium et re navali (1624)".

Snelpersen. Deze zijn beschreven in het artikel *Boekdrukkunst*. De merkwaardigste soorten ziet men afgebeeld op nevensgaande plaat.

Snepper is de naam van een heekkundig werktuig, waarvan eene veer en één of meer mejes de voornaamste bestanddeelen zijn. Voor het aderlaten gebruiken velen den *laatsnepper* met één meje, dat bij het loslaten der veer den wand van het bloedvat doorsnijdt, en bij het koppen bezigt men den *kopsnepper* met onderscheidene mejes, welke inansijdingen maken in de huid.

Sniadecki (Johan), een verdienstelijk Poolsch sterrenkundige en schrijver, geboren den 29sten Augustus 1756 te Znin in Posen, studeerde te Krakau, werd er hoogleraar in de wiskunde, reisde in Duitschland, Italië, Frankrijk en Engeland, zag zich in 1807 benoemd tot hoogleraar te Wilna, ijverde met *Kollontaj* voor de reorganisatie van het onderwijs in Polen en overleed te Zajzuny bij Wilna in 1830. Hij schreef o. a. eene „Sferische trigonometrie" en eene „Mathematische geographie (3de druk, 1818)" en zijne gezamenlijke werken zijn in 1837 in 7 deelen uitgegeven. — Zijne broeder *Andreas*, geboren in 1768, was geruimen tijd hoogleraar in de scheikunde te Wilna en schreef o. a. eene „Theorie der bewerktaigde schepping".

Snieters. Onder dezen naam vermelden wij: *Jan Renier Snieters*, een verdienstelijk Vlaamsch letterkundige, geboren te Bladel in Noord-Brabant den 22sten November 1812. Hij studeerde te Leuven in de genees-, heel- en verloskunde en promoveerde in 1838, waarna hij zich te Turnhout vestigde en de bevordering der Vlaamsche letterkunde zeer ter harte nam. Hij stichtte de maatschappij: „De Dageraad", en schreef o. a. „Het kind met den helm (1852)", — „Dorpverhalen (1854)", — „De hut van Wardje Nulph (1854)", — „Uit de kronyken van Turnhout (1855)", — „De meesterknecht (1855)", — „Amanda (1855, 2 din)", — „Doctor Marcus (1858)", — „De lillie van het gehucht (1860)", — „Op de grenzen (1860)", — „Brecht Bakels (1861)", — „De gouden Willem (1866)", — „Het Paradijs (1865)", — „Op de pijnbank (1867, 2 din)", — „Het wonder van St. Hubert (1869)", — „Mentor (1870, 2 din)", — en „De geuzen in de Kempen (1875, 2 din)".

August Snieters, een broeder van den voorgaande en desgelijks geboren te Bladel den 9den Mei 1824. Aanvankelijk legde hij zich toe op de boekdrukkunst, doch werd in 1845 medewerker aan het „Handelsblad van Antwerpen", waarvan hij sedert jaren hoofdredacteur is. Hij schreef o. a.: „Mijne eerste zangen (1848)", — „De arme schoolmeester (1851)", — „De Landvrader, een verhaal met geschiedkundige herinneringen (1852)", — „De Dorpspastoor, historische tafereelen uit den tijd der Fransche overheersching (1853)", — „De Orgeldraaier, een verhaal uit den jare 1817 (1854)", — „De Gasthuisnon (1855)", — „De verstoorting, uit het hedendaagsche leven (1856)", — „Het Vervallen Huis (1867)", — „De Fortuinzoekers (1858)", — „De Wolfjager (1860)", — „Arme Julia (1861)", — „Het Jan Klaassen spel,

met levende beelden uit onzen tijd (1868)", — „Verborgen geluk (1867)", — „Gedenkboek van den oorlog (1870—1871)", — „De Koningin van het voetlicht (1875)", — „De Speelduivel (1877)", — „Oranje in de Kempen (1876)", — „Antwerpen in brand, tafereelen uit den jare 1676 (1876)", — „Anne Dieu le veut (1877)", — „De kraaien zullen het uitbrengen (1879)", — „Alleen in de wereld (1880)", — en „Villa Plateelle (1880). Zijne „Volledige werken" verschenen in 1876—1878 in 20 deelen.

Snijbiet, zie *Beestwortel*.

Snijders (Frans) een verdienstelijk dierschilder, geboren te Antwerpen in 1579, ontving onderwijs in de kunst van *A. van Balen* en koos reeds vroeg het genre, waarin hij een Europeeschen naam verwierf. Men weet niet met zekerheid, of hij Italië bezocht heeft. Een paar jaar vertoefde hij aan het Hof van Aartshertog *Albani* te Brussel en legde in de school van *Eubens* zich toe op het schilderen van het jachtbedrijf. Eene „Wilde zwijnenjacht" in het museum te Dresden wordt voor zijn meesterstuk gehouden. Ook te München, Weenen en Parijs vindt men stukken van zijne hand. In het Mauritshuis te 's Gravenhage heeft men van hem eene groote „Hertenjacht", alsmede eene „Keuken met wild en groenten", en in het Rijksmuseum te Amsterdam twee „Stillevenen" en eene „Jacht op krokodillen". Hij overleed in 1657.

Snijdervogels noemt men kleine Oost-Indische vogels, tot de orde der *Zaagvogels* (Cantatores) en wel tot de geslachten *Orthotomus* en *Prinia* behoorend. Zij onderscheiden zich door een ongemeen kunstigen nestbouw. De meest bekende soort is die van Ceylon en Hindostan (*Orthotomus aitorius L.*); deze kiest tot het vervaardigen van zijn nest een heester met vrij groote bladeren, plukt katoen van den katoenboom, spint daarvan met bek en pooten een draad en naait dan 2 of 3 dier bladeren door middel van lange steken aan de randen aaneen. In de daardoor gevormde holte brengt hij katoen en vederen om er vervolgens eieren op te leggen. De Javaanache snijdervogel (*Prinia familiaris Horsf.*) handelt op dezelfde wijze, maar bezigt als naaigaren zijde, namelijk het spinsel van rupen.

Snikken is een krampachtig inademen, door zenuwaandoeningen veroorzaakt. Het is verwant aan den *lik*, doch deze heeft bij elke inademing slechts eenmaal plaats, terwijl het snikken gedurende eene ademhaling meermaalen geschiedt.

Snippen zijn vogels uit de orde der *Steltloopers* (Grallatores) en uit de familie der *Langsnaveligen* (Longirostres) of *Snipachtigen* (Scolopacidae). Zij hebben een langen, dunnen, rechten snavel, aan weerszijden met eene groeve voorzien, doorboorde, lange neusgaten aan den wortel van den snavel, vrij groote oogen, matig lange, dunne pooten en van voren met schilden bedekte voetwortels. Zij leven van insecten, wormen en slakken, sommige ook van zaden, toeven in het voor- en najaar in ons land, maar broeden er zelden. Wij kennen in Nederland 4 soorten, namelijk: de *kontsnip* (*Scolopax rusticola L.*), de grootste soort, op den kop, den nek en de rugzijde grijs, roestbruin en don-

kerbruin gemarmerd, aan de keel witachtig, op de borst en onder den buik grijs met bruine strepen en aan de punt van den staart bruin-grijs; zij vliegt bij nacht en houdt zich des daags verscholen in het bosch; — de *poolwip* (S. major L.), die slechts zelden voorkomt; — de *waterwip* (S. gallinago L.) met een rossen, aan weerszijden bruin gestreept kop, donkerbruine vlekken op valen grond op hals en krop, witte borst en buik, roestkleurige staartpennen met zwarte zigzagbanden en donkerzwarten rug en vleugels, gemarmerd met roestkleurige vlekken. Deze snip komt het meest voor en broedt in Groningen en Noord-Brabant. Zijne eieren zijn grijsachtig groen met bruine vlekjes; — eindelijk het *kokje* of de *kaarswip* (S. gallinula L.), veel kleiner dan de voorgaande soorten, met puntige, vale staartpennen en groene, metaalglanzige vederen op den rug. Deze vogel broedt zelden bij ons en is zeer ongestadig in zijne vlucht. — Al die soorten leveren uitmuntend wildbraad.

Snoeien (Het), eene belangrijke kunstbewerking in tuinbouw en houthout, bestaat in het wegnemen of inkorten van takken en geschiedt hoofdzakelijk om de sappen, welke gebruikt zouden worden voor de afgesneden loten, ten voordeele te doen komen van den gesnoeiden boom, en ook wel om aan dezen eene bepaalde gedaante te geven en toegang te verschaffen aan licht en lucht. Is het soms ter verkrijging van betere vruchten van belang, die sappen in een kleiner aantal takken te concentreren, men verliese daarbij niet uit het oog, dat een boom nooit te veel bladeren kan hebben. Eene vermindering van deze leidt allicht tot eene vertraging der levensverrichtingen. Daarom is het snoeien van opgaand hout, waarbij het niet om vruchten, maar om houtvermeerdering te doen is, gewoonlijk niet aan te bevelen. Het snoeien van vruchtboomen vereischt veel kennis en omzichtigheid, daar men zorgen moet, het vruchthout niet weg te nemen. De plaats toehaar de boomen de vruchten vormen, is zeer verschillend, bijv. de notboom op het hout van hetzelfde jaar, de wijnstok op dat van het tweede jaar, appel- en pereboomen op dat van vroegere jaren. Ook de tijd van het jaar, waarop die kunstbewerking geschiedt, is verre van onverschillig; men denke slechts aan het bloeden van den wijnstok. Men snoeit gewoonlijk in het midden van den winter en van den zomer. In het eerste geval om het overtollige hout weg te nemen, — in het tweede om de onderlinge verhouding der takken te regelen en licht te verschaffen aan de vruchten.

Snoek (*Esox lucius* L.) is de naam van een visch uit de afdeeling der *Weekvinnigen* (Malacopterygii) en de familie der *Snoekachtigen* (Esocii). Hij onderscheidt zich door een lang, dik lichaam met langen romp en korten staart, zoodat de aarsvin en rugvin ver naar achteren liggen. Van onzen inlandschen snoek is de voorkop evenzoolang als de kop achter de oogen, terwijl de onderkaak voor de bovenkaak uitsteekt. De staart beslaat het kleinste vierdedeel des lichaams. De staartvin is groot en diep gevorkt en de buikvinnen hebben 9 stralen. De bek is tot onder den voorrand der oogen gespleten en met

talrijke puntige, kleine tanden op verschillende beenderen bezet, terwijl men aan de zijden der onderkaak groote, krachtige tanden ontwaart. De schubben zijn zeer klein. Op den rug is de huid donker olijfgroen met groene en geelachtige vlekken en de buik is vuil wit. De borst- en buikvinnen zijn lichtbruin, de overige vinnen donkerder, met groengele en witte vlekken. De vrastucht van den snoek is zoo groot, dat men hem den haal der soete wateren noemt; hij verslindt niet slechts vischen en kikvorschen, maar ook kiekens en ratten. Hij kan seer oud en zwaar worden; men vangt wel eens snoeken van 25 Ned. pond, doch hun vleesch is vooral bij zulk een hoog gewicht seer dor. Het is bekend, dat dit dier dikwijls in heider water onbewegelijk geruimen tijd blijft staan en dan dikwijls met een strik van dun koperdraad gevangen wordt.

Snoek (Andries), een uitstekend Nederlandsch tooneelkunstenaar en niet ten onrechte „de Nederlandsche *Talma*” genaamd, werd geboren te Rotterdam in 1766. Reeds vroeg moest hij zijn vader missen, zoodat hij met zijne zeer jeugdige zusters door het geven van tooneelvoorstellingen in hun onderhoud zocht te voorzien. Dit geschiedde eerst in een afzonderlijk lokaal en daarna in den door hem gehuurden schouwburg te Rotterdam. Na de gebeurtenissen van 1793 begaven zij zich naar de zuidelijke Nederlanden, maar keerden in 1795 naar hunne vaderstad terug, waar zij in het gebouw „Utile et amusant”, alsmede te Amsterdam, meermalen met zoo grooten bijval optraden, dat zij eerlang verbonden werden aan den Amsterdamschen schouwburg. Hier werd **Snoek** het stieraad van het tooneel, vooral in het hooge treurspel. Begaafd met eene krachtige gestalte, eene volle, welluidende en buigzame stem, goeioend in een indrukwekkend en eenvoudig gebarenspeel, zich vereenzelvigend met de door hem voorgestelde karakters, wekte hij de algemeene bewondering, zelfs die van *Talma*, hoewel deze de Nederlandsche taal niet verstond. Hij wist de toeschouwers zóo weg te slepen, dat men zijn vergevorderden leeftijd niet zag, wanneer hij een jeugdig persoon voorstelde. Hij overleed den 8den Januari 1829.

Snoer zonder eind (Het) is een eenigzins veerkrachtig, meestal van leder vervaardigd, in zichzelf terugkeerend snoer, dat over twee rollen gespannen wordt, teneinde de omwenteling van de éene op de andere over te brengen. Gewoonlijk bezigt men het tot het overbrengen van kleine krachten, bijv. tot het in beweging brengen van slijpsteen- en spinnewielen, draaibanken enz.; doch in den jongsten tijd heeft men het snoer, van touw vervaardigd, ook aangewend tot het overbrengen van de beweging van de as van een stoomcylinder op de verschillende werktuigen van eene fabriek.

Snoilsky (Karel Johan, graaf), een Zweedsch dichter, geboren den 8sten September 1841 te Stockholm, studeerde te Upsala, begaf zich in 1865 als attaché van het Zweedsch gezantschap naar Parijs, werd in 1866 tweede en in 1874 eerste secretaris bij het Departement van Buitenlandsche Zaken te Stockholm, vertrok in 1875 als zaakgelastigde naar Kopenhagen

keerde in 1876 naar zijn post te Stockholm terug, maar nam in 1879 zijn ontslag om zich op reis te begeven. Hij schreef: „Smådikter (Kleine gedichten, 1864)”, — „Orchideer (1862)”, — „Dikter (3de druk, 1878)”, — en „Sonetter (1871)”, waarna hij in 1876 tot lid der Zweedsche Académie werd benoemd. Zijne gedichten onderscheiden zich door verhevene denkbeelden, frischheid van kleur en een vloeienden versbouw. Ook leverde hij eene uitmuntende vertaling der gedichten van *Göthe*, alsmede eenige geschriften over munt- en penningkunde, zooals: „Ett svenskt muntkabinet (1879)” en „Numismatiska meddelanden (1876)”, benevens onderscheidene bibliographische opstellen in tijdschriften.

Snorken noemt men het geluid, hetwelk dikwijls de ademhaling van slapenden vergezelt. Het ontstaat doordien de ingeademde lucht het zachte gehemelte (zie *Gehemelte*) doet trillen. Dit gebeurt te eerder naar mate de huij langer is. Ook ontstaat het snorken bij eene ziekelijke verlamming van het zachte gehemelte, bijv. bij een aanval van beroerte, bij hersenschudding enz. Gaat het dan met bewusteloosheid gepaard, zoo wordt het als een ongunstig teeken beschouwd. Niet zelden ontstaat het snorken voorts bij eene nitzetting der amandelen, zoodat het alleen door eene verwijdering van deze weggenomen kan worden.

Snorri Sturluson een verdienstelijk IJslandsch geleerde, die in de geschiedenis der Skandinavische en IJslandsche letterkunde eene gewichtige rol vervult, werd geboren in 1178 op de hoeve Hvamm op IJsland en behoorde er tot éen der aanzienlijkste geslachten, dat der *Sturlungens*. Van zijn derde jaar af werd hij opgevoed bij *Jon Loptson*, den kleinzoon van *Sámund*. Hij besteedde een aanzienlijk gedeelte zijner schatten aan de verbetering van het landgoed Reykholt. Meer malen bekleedde hij het ambt van opperrechter, in die dagen de hoogste waardigheid op IJsland. Aan de familietwisten der *Sturlungens*, waarover de „*Sturlungasaga*” handelt, nam hij ijverig deel, schoon niet altijd op loffelijke wijze, terwijl hij geenszins is vrij te pleiten van eer- en hebaucht. In 1237 moest hij voor zijn broeder *Sighvat* en diens zoon de wijk nemen naar Noorwegen tot Hertog *Skuli*, met wien hij tijdens zijn eerste verblijf in Noorwegen (1218) eene hartelijke vriendschap had aangeknoopt. Koning *Hakon*, die hem van medeplichtigheid aan den opstand van *Skuli* verdacht, zag hem in strijd met het uitgevaardigd verbod in 1239 naar IJsland terugkeeren, beschuldigde hem van hoogverraad en zorgde, dat hij den 22sten September 1241 te Reykholt door zijn eigen schoonzoon *Gisurr* overvallen en vermoord werd. Roemrijker dan de staatkundige loopbaan is de letterkundige werkzaamheid van *Snorri Sturluson*. Deze bleek vooral in de „*Heimskringla*”, eene verzameling van 16 saga's omtrent Koningen van Noorwegen, zooals: *Halfdan de Zwarte*, *Harald Schoonhaar*, *Hakon de Goede*, *Harald Graafell*, *Olaf Trygvesson*, *Olaf de Heilige*, *Magnus de Goede* enz. Voor dien bundel heeft men eene voorrede en de mythische „*Ynglingasaga*”. De „*Heimskringlasaga*” is overgeleverd in twee handschriften,

XIII.

de „*Kringla*” en „*Jöfraakinnna*”, welke beide in 1728 te Kopenhagen verbrand, maar in afschriften bewaard gebleven zijn. Omtrent het aandeel van *Saorri Sturluson* aan die verzameling zijn de gevoelens verschillend; het is niet zeker of hij die saga's vervaardigd of bijeengevoegd en omgewerkt heeft, — voorts of men ze alle dan wel gedeeltelijk aan hem moet toekennen. Het is intusschen bekend, dat hij gebruik maakte van voorhanden saga's, en het is zijne voornaamste verdienste, dat hij de aanwezige bouwstoffen geschikt en gebruikt heeft. Voorts zijn, volgens geloofwaardige getuigenissen, de oudste gedeelten der jongere „*Edda*” van hem afkomstig. Zie onder *Edda*.

Snottolf (*Cyclopterus lumpus L.*) is de naam van een merkwaardigen zeevisch, die op onze kusten meermalen gevangen, maar niet gegeten wordt. In plaats van buikvinnen heeft hij eene flauw uitgeholde rugzchijf, waarmede hij zich aan steenen en rotsen kan vastzuigen. Hij wordt bijna $\frac{1}{2}$ Ned. el lang en heeft een hoog lichaam met een middelmatigen kop, kleine oogen en een kleinen bek; zijne huid is niet met schubben, maar met ruwe, beenige korreltjes bezaaid en met zeven overlansche rijen grootere, kegelvormige knobbels bezet. Zijn geraamte is bijna geheel kraakbeenig; zijne borstvinen zijn afgerond en korter dan de kop, maar loopen ver naar voren tot onder de keel, terwijl de eerste rugvin bijna geheel onder de huid verscholen en de staartvin recht afgeden is. In den rijtijd is hij fraai gekleurd; de buik en vinnen zijn dan oranjegeel, de overige deelen bruinachtig geel met oranje, purperrood en blauw en de oogen donkerrood.

Snuitkevers (*Curculionida*) is de naam van eene familie van meestal kleine schildvleugelige insecten (*Coleoptera*), die zich onderscheidt door een hoornachtigen, vooruitstekenden snuit, die in eene zijdelingsche groeve knodsvormige sprieten draagt. Zij leggen hunne eieren in allerlei plantendeelen. De larven, welke pooten en oogen missen, leven in het voedsel, dat zij gebruiken. Men kent tegenwoordig 25 000 soorten van snuitkevers.. Ons Vaderland telt daarvan onderscheidene soorten, waartoe ook de *korenworm* (zie aldaar) behoort. Voorts noemen wij: het *populierensnuitkeertje* (*C. populi L.*), den *eikensnuitkever* (*C. quercus L.*) en den *wilgensnuitkever* (*C. salicis L.*).

Soane (Sir John), een beroemd Engelsch architect, geboren den 10den September 1752 te Reading in Berkshire, ontwikkelde zich onder de leiding van *Georg Dance* en aan de Koninklijke Académie en vertrok, door den Koning ondersteund, vervolgens naar Italië. Na zijn terugkeer deed hij onderscheidene groote gebouwen verrigten, onder anderen het Westminsterpalet. In 1802 werd hij lid der Académie en in 1806 aan haar verbonden als hoogleeraar in de architectuur. In 1833 stichtte hij van de door hem verzamelde kunstwerken een museum en bestemde eene som van 30 000 pond sterling tot onderhoud en verrijking dier stichting. In 1830 gaf hij belangrijke „*Memoirs*” in het licht en hij overleed te Londen den 20sten Januari 1837.

SobiĚski, zie onder *Johan III*, koning van Polen. — Het *Schild van SobiĚsk* is de

naam van een sterrenbeeld van het zuidelijk hemelhalfrond, tusschen 273°56'—282°19' rechte klimming en 4°54'—14°57' suiderdeclinatie. Het is alsoo genoemd door *Hewelius* ter eere van voornoemde Koning van Polen, en bevat 11 voor het ongewapend oog zichtbare sterren van de 4de grootte en daarbeneden, alsmede een sterrenhoop.

Sociaaldemocratie is de naam van eene richting of van eene partij, die den toestand der arbeidende klasse door eene omverwerping van den bestaanden burgerlijken en staatkundigen toestand wil verbeteren, inzonderheid door het verschil van maatschappelijke standen en het kapitaal op te heffen. Dit streven wordt ook wel met den naam van *socialismus* bestempeld en aan het woord *socialist* geeft men dikwijls dezelfde beteekenis als aan het woord *sociaaldemocraat*, doch ten onrechte, daar de oplossing der sociale kwestie ook langs andere wegen wordt beproefd. Anders dan in de meeste andere landen, waar zij slechts eene schijngehalte was van het *communismus* (zie aldaar), ontving zij in Duitschland onder de leiding van *Ferdinand Lassalle* (zie aldaar) eene zelfstandige, nationale, politieke beteekenis. De vereeniging der verschillende socialistische groepen op het congres te Gotha in 1875 geschiedde onder de verklaring, dat het communismus de grondslag is der Duitsche sociaaldemocratie. In het later vastgestelde programma vindt men als beginselen opgenomen, „dat arbeid de bron is van allen rijkdom en van alle beschaving, en daar algemeen voordeeltbrengende arbeid slechts door de maatschappij kan verricht worden, zoo behoort de opbrengst daarvan aan al hare leden bij algemeene verplichting tot arbeid, volgens gelijk recht, naar ieders redelijke behoeften; — in de tegenwoordige maatschappij zijn de hulpmiddelen tot den arbeid een monopolie der kapitaalbezitters en de hierdoor ontstaande afhankelijkheid der arbeidende klasse moet beschouwd worden als de oorzaak van ellende en slavernij, in allerlei vormen”. De arbeidende klasse, die alsoo tegenover alle andere klassen eene reactionaire partij vormt, streeft volgens dit programma naar „vrijmaking van den arbeid” door de middelen tot den arbeid te veranderen in een gemeenschappelijk eigendom der maatschappij, — voorts naar eene maatschappelijke regeling van al den arbeid met eene gemeenschappelijke aanwending en rechtvaardige verdeling der opbrengst van den arbeid. Jammer slechts, dat bij dit alles in den regel wordt uitgegaan van eene gelijkheid in ijver, bekwaamheid en kracht der verschillende individuen; hieraan toch faalt het dermate, dat veelal ten bate van luiheid en onkunde komen zou, wat men aan naarstigheid en en bedrevenheid diende toe te kennen. De socialistische arbeiderspartij verlangt alsoo een vrijen Staat, eene socialistische maatschappij, de vernietiging der ijzeren loonwet door afschaffing van het stelsel van loonarbeid, — de opheffing der exploitatie van den mensch door den mensch en de vereffening van alle maatschappelijke en staatkundige ongelijkheid. In bijzonderheden begeert zij van den Staat de stichting van socialistische werkvereeningen (coöperatie) met bijstand van den Staat, — algemeen, gelijk en rechtstreeksch

stem- en kiesrecht met geheime en verplichte stemming, — rechtstreeksche vergeving door het volk, — beëindiging over oorlog en vrede door de burgers, — kosteloze rechtbanken en scholen. Zij eischt, dat de godsdienst worde aangemerkt als eene private aangelegenheid, als de zaak van ieders geweten, — dat eene algemeene progressieve inkomstenbelasting worde ingevoerd ten behoeve van den Staat en van de gemeenten, — dat een onbeperkt recht van vereeniging worde toegestaan, — en dat de dagelijkse werken naar de behoeften der maatschappij worden vastgesteld. Daarenboven wil zij, dat men den arbeid van kinderen verbiede, alsook dien der vrouwen, voorsoover deze nadeelig is voor de zedelijkheid en gezondheid. Eindelijk vordert zij van den Staat beschermende wetten voor het leven en de gezondheid der arbeiders, een gezondheidstoetsicht op de arbeiderswoningen, alsmede toetsicht op de verschildende werkplaatsen der nijverheid door ambtenaren, welke door de werklieden gekozen zijn, — regeling van den arbeid der gevangenen en een zelfstandig bestuur voor de hulp- en ondersteuningkassen der werklieden. De beweging der sociaaldemocratie heeft aanvankelijk in Duitschland groote vorderingen gemaakt, zocals inzonderheid bleek in 1877 bij de verkiezingen voor den Rijkstag. Van de 5½ miljoen uitgebrachte stemmen viel bijna ½ miljoen aan de candidaten der sociaaldemocratie te deel, en van dezen werden 12 gekozen. Het algemeen dagblad dier partij is: „Vorwärts”, te Leipzig uitgegeven, en zij beschikt daarenboven over onderscheidene andere bladen en over de socialistische revue: „Die Zukunft”. — Na de aanslagen van *Hödel* en *Nobiling* meende echter de Regeering maatregelen te moeten nemen tegen de uitspattingen der sociaaldemocraten. Nadat het eerste ontwerp van een wet op de socialistischen den 24sten Mei 1878 van den Duitschen Rijkstag verworpen was, werd de vergadering door *von Bismarck* ontbonden. Na een hevigen verkiezingstrijd, waarin het den sociaaldemocraten gelukte, al hunne zetels op drie na te heroveren, werd echter de conservatieve partij zoodanig versterkt, dat men eene vaststelling van het wetsontwerp verwachten kon. Onder deze omstandigheden werd den 9den September 1878 de Rijkstag geopend. Reeds uit de troonrede bleek, dat die vaststelling het eenige doel der zitting was. De motieven van het ontwerp gaven eene uitvoerig overzicht van het ontstaan der socialistische beweging in Duitschland; zij wezen inzonderheid op haar staathuishoudkundig karakter, terwijl zij hare staatkundige richting nagenoeg onaangeroerd lieten. Zij betoogden het onvoldoende van repressieve maatregelen. Van groot gewicht waren intusschen al dadelijk de presidentakousen, welke bewezen, dat de nationaal-liberale partij nog altijd de meerderheid had; immers de president en de vice-presidenten van den ontbonden Rijkstag werden herkozen. Ook de gesteldheid der partijen tegenover het wetsontwerp was weinig gewijzigd, zoodat alles aankwam op de houding der nationaal-liberalen. De eerste lezing der wet had plaats op den 16den September, en na eenige beraadslaging werd het ontwerp in handen gesteld eener commissie

van 21 leden van den Rijksdag. Na vele en ernstige onderhandelingen over den duur der wet enz. werd het ontwerp door de meerderheid der commissie goedgekeurd voor eene tweede lezing. Deze had plaats den 9den October. Aan het debat nam ook *voos Bismarck* deel met eene indrukwekkende redevoering, zoodat het ontwerp ten slotte met 221 tegen 149 stemmen aangenomen werd. Ook de Bondsråd hechte daaraan zijn zegel. De wet kwam den 22sten October in uitvoering en zou van kracht blijven tot aan den 31sten Maart 1881, welke termijn later tot den 30sten September 1884, daarna nog weder en in 1886 nogmaals twee jaar verlengd is. Zij is gericht tegen de sociaal-democratische agitatie, tegen het verspreiden van denkbeelden, die vijandig zijn tegen de Regeering, zoowel in het dagelijksch leven als door middel van de drukpers, — verbiedt alle vereenigingen, welke de omverwerping beoogen van Staat en maatschappij, en plaatst de overige vereenigingen onder het toezicht van den Staat, bepaaldelijk van de politie, en dese strekt ook haar toezicht uit over drukwerken, geldinsamelingen, colportage enz. Bezwaren tegen de handelingen der politiebeamten kunnen ingeleverd worden bij eene daartoe benoemde commissie, maar verzet tegen de beschikkingen dier beamten wordt gestraft met eene boete tot een maximum van 1000 mark of met gevangenisstraf tot een maximum van 6 maanden. De sociaal-democratie heeft daardoor als openbare staatkundige partij den doodsteek ontvangen, maar blijft met te meer kracht in het geheim hare woelingen voortzetten. In 1884 bleek het bij de verkiezingen voor den Rijksdag, dat zij over 549 990 stemmen en over 24 zetels kon beschikken. De wegen, welke zij thans bewandelen moet, liggen buiten het gebied der wet. Door het aannemen der socialistenwet hebben eindelijk de gedweë volgelingen der Regeering de meerderheid verkregen op den Rijksdag. Ook zijn Berlijn (1878), Hamburg (1880) en Leipzig (1881) in den kleinen staat van beleg verklaard. Uit die steden kunnen allen, die men van opruling verdenkt, zonder vorm van proces worden verbannen.

Tot de organen der sociaaldemocratie behoort ook de „Socialdemocrat”, welke sedert 1879 te Zürich in het licht verschijnt.

In ons Vaderland hebben de sociaaldemocraten onder de leiding van *Domela Nieuwenhuis* en enkele anderen aanleiding gegeven tot luidrechtige vergaderingen, tot verzet tegen de politie en zelfs tot oproer te Amsterdam, waar men zijne toevlucht moest nemen tot bloedige maatregelen om de rust te herstellen.

Socialismus, eigenlijk een *maatschappelijk stelsel*, is volgens de gewone beteekenis het geheel van al die leerstellingen en pogingen, die eene doortastende hervorming der bestaande maatschappelijke verordeningen beoogt ter gunste van eene nieuwe regeling, welke aan de eischen van het algemeen welzijn en rechtsgemoeten beter beantwoordt dan de bestaande. Wij hebben de geschiedenis van het socialismus op een practisch gebied behandeld in het artikel *Communismus*, zoodat wij ons hier bij de theorie kunnen bepalen. Het onderwerp van de volkshuishoudkunde is de bestaande burgermaatschappij, het is, XIII.

evenals van elke wetenschap, hare taak, feiten te onderzoeken en in onderling verband voor te stellen. De volkshuishouding echter is, evenals het recht en de Staat, geen voortbrengeel der natuur, maar het gewrocht van de vrije, zedelijke handelingen der menschen. De bestaande maatschappij is, evenals het recht en de staatsregeling, onderworpen aan de critiek en alzoo vatbaar voor verbetering. Is de maatschappelijke orde bevredigend, vrij van gebreken of slechts besmet met zoodanige gebreken, dat men het verhelpen daarvan gerust kan overlaten aan den geschiedkundigen ontwikkelingsgang? Wie aan de overlevering vasthoudt, geeft op deze vragen een toestemmend antwoord. Luidt dit echter ontkennend, wordt eene doortastende hervorming verlangd van den bestaanden toestand, dan verheft het socialismus het hoofd.

Met het volste recht mag men vragen, of de maatschappelijke gesteldheid bevredigend is, daar de onvolkomenheid haar merk drukt op alles, wat door den mensch wordt tot stand gebracht. Het maatschappelijk leven der menschen is in onze dagen geheel anders dan in vroegere tijdperken. Die verandering is het gevolg van de toenemende ontwikkeling, en zij zal dus in latere tijdperken wederom wijzigingen ondergaan. Daar nu deze laatste van genoemde ontwikkeling afhankelijk zijn, kan men ze niet op eene willekeurige wijze bespoedigen. Gedeeltelijk echter is de hervorming van het maatschappelijk leven ontstaan door de veranderingen in de rechtsregeling. De slavernij gaf aan het maatschappelijk leven der Ouden eene geheel andere kleur, dan die, waarin dat van onzen tijd zich vertoont. Het maatschappelijk leven in de middeleeuwen verschildte evenzeer van dat der Ouden als van dat van onse dagen. Het zuchtte onder den druk van het leenstelsel en verdween met dit laatste. Er bestaat dus grond voor de vraag, of door verandering der rechtsbeginselen geene hervorming in het maatschappelijk leven kan worden veroorzaakt, die tévens als eene schrede op den weg van vooruitgang kan worden beschouwd. Het hedendaagsche recht berust op de hoofdbeginselen der persoonlijke vrijheid, der gelijkheid voor de wet en der onschendbaarheid van den eigendom. Het beantwoordt aan de eischen, die na het eindigen der middeleeuwen werden gesteld. Wat mannen als *Hugo de Groot*, *Macchiavelli*, *Hobbes*, *Spinoza*, *Rousseau*, *Montesquieu*, *Kant*, *Adam Smith* als een ideaal beschouwden, is thans werkelijkheid geworden. Maar als wij nu eens nieuwe idealen konden aanwijzen, wier verwezenlijking een nieuw tijdperk der geschiedenis zou openen? In elke maatschappij had men tot nu toe eene bevoorrechte en eene van voorrechten verstokene klasse. De eerste heeft velen tot ontvreemdenheid gestemd, maar werd door de tevreden verdedigd. Armoede en ellende hebben ten allen tijde bestaan, en de hoop, dat staatkundige vrijheid en gelijkheid voor de wet die beide zouden verbannen, is niet vervuld. Wat is daarvan de oorzaak?

Door het antwoord, hetwelk *Karl Marx* op die vraag gegeven heeft, ontstond een nieuw tijdperk van theoretisch socialismus. Terwijl de oudere socialisten, zooals *Fourier*, 88*

Englantia en *Cadet*, zich vergenoegden met hersenschimmen en luchtkasteelen, die zij gaarne in werkelijkheid zouden herschappen zien, vestigde *Mars* den critischen blik op den bestaanden toestand. Het is zijn gevoelen, dat de staatkundige vrijheid en de gelijkheid voor de wet niet bij machte zijn, een einde te maken aan de exploitatie van den mensch door den mensch. Hij zegt: „De rijke koopt de arbeidskracht van den arme voor den prijs, welke tot onderhoud dier arbeidskracht volstrekt noodzakelijk is. Hij haalt uit die arbeidskracht al wat er uit te halen is, en dit heeft eene hoogere waarde dan de kosten van onderhoud. De arme intuschen is genoodzaakt, zijne arbeidskracht te verkopen, omdat deze zonder de noodige middelen van onderhoud verloren gaat en de ijzeren wet van het arbeidloon belet hem een hooger prijs te bedingen, omdat ook het arbeidsvermogen onderworpen is aan de algemeene wet, dat de prijs eener waar zich op den duur niet veel boven de kosten van voortbrenging verheffen kan. Het verschil tusschen arm en rijk, dat zulke verfoeilijke gevolgen heeft, moest echter niet bestaan. De rijke is niet rijk geworden door zijne deugden, door vijf en spaarzaamheid, en door die zijner voorvaderen evenmin; maar de eerste kapitaalvorming was eene daad van geweld, en toen het kapitaal eenmaal bestond, heeft het zich, onder het bestaande staathuishoudkundige stelsel gestadig uitgebreid op kosten van den arbeid”. Zoo critiseert *Mars* op eene onbeschroomde wijze den bestaanden toestand, maar hij is tevens zeer omzichtig en schroomvallig bij de aanwijzing der middelen tot verbetering. Zijn aanhanger *Lasalle* was van meening, dat er coöperatieve vereenigingen moeten gevormd worden, waartoe de Staat het kapitaal diende te leveren; dit zou bijv. voor Pruisen 800 miljoen mark bedragen. Ook *Mars* wilde de private nijverheidsondernemingen vervangen zien door de genootschappelijke ondernemingen, maar op de vraag, op welke wijze hij zulks ten uitvoer zou kunnen brengen, gaf hij geen voldoende antwoord. Hij vermeed dit zelfs met opzet, omdat naar zijne meening eene volkomene omverwerping van den bestaanden staatkundigen toestand aan de maatschappelijke hervorming moest voorafgaan. Behalve *Mars* noemen wij *Rodbertus* als een verkondiger van socialistische denkbeelden; hij heeft ze echter slechts met algemeene trekken aangeduid. Volgens hem ontstaat een tijdperk van volkomen vrijen handel of liever van onbepaalde maatschappelijke vrijheid op elk gebied, wanneer eene bestaande maatschappelijke gesteldheid ten val neigt en eene nieuwe nog geboren moet worden. Hij heeft gezocht aan te toonen, dat de antieke maatschappelijke toestand onder de Romeinsche Keizers gevolgd is door een tijdperk van onbegrensde vrijheid, hetwelk echter voor de nieuwe maatschappelijke vormen der middeleeuwen plaats maakte. Ook de thans bestaande maatschappelijke vrijheid, de heerschappij der onbepaalde mededinging, is volgens hem een overgangstoestand, waaraan eene nieuwe sociale organisatie een einde zal maken. De thans bestaande wetgeving begunstigt het kapitaal en legt het grondbe-

zit en den loonarbeid aan banden. Doch ook *Rodbertus* deelt niet mede, waarin de nieuwe organisatie moet bestaan. Hij kan wellicht beschouwd worden als de vader der *katheder-socialisten* (zie aldaar), daar ook dezen, evenals *Rodbertus*, een afkeer hebben van geweldadige omwentelingen en langs den weg der wetgeving hervormingen tot stand wenschen te brengen. Bij velen van hen beweegt zich de hervormingegedinde tusschen zoo enge grenzen, dat er in beginsel tusschen hen en de staathuishoudkundigen der oude school schier geen onderscheid bestaat, terwijl anderen in hunne theoretische gevoelens zeer dicht naderen tot de sociaaldemocraten. *Schiffle* geeft in zijn „*Quintessenz der sozialen Frage* (4de druk, 1877)” eene beknopte voorstelling van het streven van het socialisme en formuleert de voornaamste vragen zoodanig, dat men de sympathie van den schrijver voor socialistische hervormingen en zijn afkeer van den bestaanden maatschappelijke toestand duidelijk gevoelt. *Von Schel* in zijne: „*Theorie der sozialen Frage* (1871)” beschouwt als hoofdsak der sociale kwestie de taak, dat men den strijd uit den weg ruime, daarin gelegen, dat op den grondslag van het beginsel der vrijheid en gelijkheid de maatschappelijke onvrijheid en ongelijkheid zich gestadig sterker ontwikkelen. *Schmoller* heeft in zijn boek: „*Ueber einige Grundlagen des Rechts und der Volkswirtschaft* (1875)” vooral het denkbeeld ontwikkeld, dat men door wijziging der wetgeving verandering moet brengen in den maatschappelijke toestand. *Adolf Wagner* eindelijk heeft beweerd, dat men tot eene andere verdeling der inkomsten moet overgaan; men dient het arbeidloon te verhoogen en de winst van den ondernemer te verminderen.

Bij eene behandeling van de bedoelingen en uitzichten der socialistischen ontmoet men hoofdzakelijk de beide volgende vragen: is eene vermeerdering der algemeene welvaart, eene aanmerkelijke verbetering van den toestand der arbeidende klasse mogelijk door eene andere verdeling der aanwezige goederen, der beschikbare middelen tot bevrediging van 's menschen behoeften? — Is het psychologisch te vermoeden, is het in overeenstemming met 's menschen aard, dat het individu zijne maatschappelijke plichten met even groote nauwgezetheid vervullen zal, wanneer zijn wel en wee, zijn rijkdom en armoede niet langer afhankelijk zijn van zijne vijf, overleg en spaarzaamheid, — wanneer de gestadige mededinging het individu niet langer noodzaakt tot het bepeinen der vraag: langs welken weg zullen mijne pogingen de voordeligste uitkomsten leveren? Op de eerste vraag antwoordt de staathuishoudkunde, dat alleen vermeerdering der voortbrenging der maatschappelijke ongelegenheid verhelpen kan, — voorts dat eene nieuwe verdeling de bezitters geenszins gelukkig zou maken. Vermeerderde voortbrenging zal wel is waar de ongelijkheid in bezit niet wegnemen, maar den toestand van alle klassen der maatschappij op voldoende wijze verbeteren. Bij de tweede vraag wordt opgemerkt, dat het socialisme hen, die tot nu toe over hun vermogen konden beschikken, veranderen wil in bestuurders van een gemeenschappelijk vermogen,

en dat juist hierdoor het overleg, de belangstelling, de yver vernietigd worden, zonder welke wij ons geen maatschappelijke voortgang kunnen voorstellen.

De *socialis kwestie* is derhalve geen bepaald vraagstuk. Onder dien naam vat men alle vragen samen, welke betrekking hebben op den maatschappelijke toestand, in verband met de vraag, of door eene verandering der wetten de gesteldheid der behoefte klasse, inzonderheid die der daglooners, kan worden verbeterd.

Sociëteit (Doopsgezinde), zie *Doopsgezinden*.

Sociëteitseilanden, zie *Gezelschaps-eilanden*.

Socinianen noemt men de aanhangers der godgeleerde gevoelens van *Laelius* en *Faustus Socinus*, die aan hunne volgelingen, de Unitariërs of Antitrinitariërs, bepaalde leerbegrippen en een kerkgenootschappelijke vorm schonken. Eerstgenoemde, *Laelius*, een telg uit het aloude Italiaansch geslacht der *Suzzini*, was in 1525 geboren te Siëna. Hij wijdde zich hier aanvankelijk aan de studie der rechtgeleerdheid en vervolgens aan die der theologie, waarna hij begon te twijfelen aan de leer der Drieëenheid. Sedert 1547 reisde hij in Frankrijk, Engeland, de Nederlanden, Zwitserland en Duitschland en kwam te Zürich met *Bullinger*, te Wittenberg met *Melanchthon* in aanraking. Alleen de ongewone voorzichtigheid, waarmede hij zijne gevoelens uitsprak, bevelligde hem tegen verkettering door de Protestanten, terwijl de Inquisitie beslag gelegd had op zijne goederen in Italië. Hij overleed te Zürich in 1562. De naar hem genoemde partij erlangde echter eene veel grootere uitbreiding en vastheid door zijn neef *Faustus Socinus*. Deze was geboren in 1539 te Siëna, maar moest wegens ketterische gevoelens in 1559 zijne geboortestad verlaten. Hij woonde eerst te Lyon en begaf zich in 1562 naar Zürich, waar hij door het lezen van de letterkundige nalatenschap van zijn oom volkomen in diens meeningen ingewijd en bevestigd werd. Hij keerde toen terug naar Italië, vertoefde 12 jaar lang aan het Hof te Florence en verspreide zijne denkbeelden door middel van naamlooze geschriften. Toen hij tegen de vervolgingen der Inquisitie elders veiligheid moest zoeken, begaf hij zich in 1574 naar Basel en in 1578 naar Siebenbürgen, om als scheidarechter op te treden in den twist tusschen *Franciscus Davidis* en *Georg Blendrata* over de aanbidding van *Christus*. Daar zijne uitspraak wegens zijne vrijzinnige gevoelens geen ingang vond, vertrok hij in het volgende jaar naar Krakau, doch ook hier wilden de Unitariërs hem niet als geloofsgenoot erkennen, daar hij niet alleen den kinderdoop, maar ook den wederdoop afkeurde. Eerst in 1603 werd het anabaptisme door de gemeente der Unitariërs verworpen. *Socinus* woonde sedert 1587 weder te Krakau en begaf zich in 1598 naar Luclawice bij Krakau naar een Poolschen edelman; hier overleed hij den 8den Maart 1604.

De voornaamste zetel der Socinianen was in den beginne Rakow, vanwaar hunne leerstellingen zich naar elders verspreidden. Hun bloeitijd valt samen met het einde der 16de

en met het begin der 17de eeuw. Doch reeds in 1638 werden zij in Polen door de R. Katholieken als Arianen op velerlei wijzen vervolgd en van de godsdienstvrijheid, zelfs aan Israëlieten toegekend, uitgesloten. Toen zich omstreeks het jaar 1657 gedurende den oorlog tusschen Zweden en Polen eenige Socinianen wegens geleden onrecht onder Zweedsche bescherming hadden geplaatst, werd zulks aan de geheele secte als landverraad toegerekend, zoodat zij niet mocht deelen in de amnestie, aan de Hervormden toegestaan. Gedwongen, hun vaderland te verlaten, begaven zij zich gedeeltelijk naar Hongarije en Siebenbürgen, waar zij echter eerst door het tolerantie-edict van *Josef II* gelijke rechten verkregen met de belijders van andere erkende Christelijke kerkgenootschappen, — voorts naar Silezië en Brandenburg, alsmede naar de Nederlanden, waar zij zich met de Arminianen (Remonstranten) vereenigden. Uit Engeland, waar hun de godsdienstoefening verboden werd, vertrokken zij reeds vroeg naar Amerika. Eigenlijke symbolische Schriften zoekt men bij hen te vergeefs. Hunne leerstellingen vindt men in den „*Rakower Katechismus* (Catechismus ecclesiarum Polonicarum, 1605),” uit de werken van *Faustus Socinus* opgemaakt. Hunne leer is rationalistisch, en zij beschouwen het kerkelijk dogma der Drieëenheid als in strijd met het gezond verstand en met de Hellige Schrift. *Christus* is volgens hen een mensch, die echter wegens zijne bovennatuurlijke geboorte door den Heiligen Geest en door wegvoering naar den hemel (raptus in coelum) in staat was, der menscheit zuivere denkbeelden te brengen omtrent God en het eeuwige leven. Door zijn dood heeft hij de waarheid zijner leer als bloedgetuige bevestigd en tevens een zinnebeeld gegeven der goddelijke liefde als tegenstelling tegen de offeranden der Israëlieten. Doop en avondmaal zijn nuttige, maar niet volstrekt noodzakelijke plechtigheden. De kerkgenootschappelijke inrichting der Socinianen verschilt weinig van die der overige Protestantische secten. Men ziet, dat de moderne theologen van onzen tijd niet alleen de voornaamste stellingen der Socinianen bezegelen, maar nog veel verder gaan op den door hen ingeslagen weg.

Sociologie (De) of de leer van het maatschappelijk leven behelst de natuurkunde of liever de physiologie der menscheit. Haar naam is het eerst door *Comte* en vervolgens door *Spencer* gebezigd. Volgens die beide schrijvers vormt de sociologie de kroon der door hen gerangschikte reeks van positieve wetenschappen, waarin elke voorgaande de basis vormt van iedere volgende. Zij omvat (volgens *Comte*) in klimmenden rang de wijskunde, de sterrenkunde, de natuurkunde en de scheikunde als wetenschappen van het onbewerkte rijk, en de biologie en de sociologie als wetenschappen van het bewerkte rijk. De biologie behandelt in het algemeen alle levende voorwerpen, planten, dieren en menschen, namelijk deze laatsten als individuen, terwijl de sociologie hen beschouwt als verbonden met hunne medemenschen, als een maatschappelijk geheel met bepaalde wetten voor zijn leven en zijne ontwikkeling. Gelijk

de natuurkunde des hemels aan die der Aarde, de natuurkunde van het onbewerktuigde aan die van het bewerktuigde, zoo moet ook de „natuurkunde van het individu” aan die van het geslacht, voor zoover dit eene gezellige vereeniging vormt, voorafgaan. *Spencer* wijkt hiervan af door tusschen de biologie en de sociologie de psychologie te plaatsen (welke bij *Comte* als phrenologie één is met de physiologie) en op één en ander de ethica te doen volgen. De natuurlijke ontwikkelingswet der menschheid, wier voorstelling den inhoud uitmaakt der sociologie en de plaats inneemt van de „philosophie der geschiedenis”, openbaart zich volgens *Comte* in het drietal trappen van beschaving, de theologische, metaphysische en positieve, doch volgens *Spencer* in eene gestadige ontwikkeling, in een voortschrijden van het lagere tot het hoogere. *Buckle*, *Lecty*, *Draper*, *Tylor*, *Leaves* en anderen zijn verder gegaan op dien weg. *Comte* beschouwt *Kant* wegens diens geschrift: „Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht (1784)” als den voorlooper van deze richting.

Sócrates, de beroemdste Grieksche wijsgeer, een zoon van den beeldhouwer *Sophroniscus* en van de vroedvrouw *Phaenarete*, werd geboren te Athene omstreeks het jaar 469 vóór Chr. Hij oefende zich eenigen tijd in de werkplaats van zijn vader, en eene groep aan den voet van eene trap, welke naar de Acropolis voerde, werd als van hem afkomstig beschouwd. Eerlang echter gaf hij kosteloos onderwijs in den vorm van gemeensame gesprekken; tevens zocht hij onafhankelijk te blijven door zijne stoffelijke behoeften tot het volstrekt noodzakelijke te beperken. Men zegt, dat hij dagelijks slechts eenige obolen (stuivers) daartoe gebruikte en ook nagenoeg geen vermogen bezat. Intusschen heeft men omtrent zijne middelen van bestaan geene genoegzame zekerheid, en het vermoeden ligt voor de hand, dat hij eenige ondersteuning genoten heeft van zijne aanhangers, almede dat die ondersteuning vermeerdert werd door de verdiensten van zijne *Xantippe*, die ten onrechte als een toonbeeld van boosaardigheid en kijfkracht wordt voorgesteld. Te midden van de beginselloosheid der Sophisten en van de algemeene bedorvenheid van het privaat en openbaar leven der Grieken onderscheidde zich *Sócrates* in alle opzichten door voortreffelijkheid van leer en wandel en door eene ijverige verdediging der eenwige beginselen van recht en zedelijkheid. Door de vastheid van zijn karakter en de helderheid van zijn verstand bezat hij eene groote aantrekkelijkheid voor de meest verschillende personen en verkeerde hij met vele jonge mannen, die eene belangrijke rol vervulden op staatkundig gebied. Ook schitterende, maar zeer ijdele personen, zooals een *Alcibades* en zelfs een *Critias*, wist hij te boeien en achting in te boezemen. Zijne degelijkheid openbaarde zich niet alleen in woorden maar ook in daden; hij nam deel aan drie veldtochten, naar Potidaea, Delium en Amphipolis, en legde daarbij eene ongemeene dapperheid aan den dag. Doch juist zijne aansporing tot deugd in dagen van bedorvenheid, juist zijne pogingen, om de jeugd van de uitspattingen der

zedeloosheid te brengen tot de verhevene werkzaamheden des geestes, waren oormak van zijn marteldood. De Sophisten en staatkundige drijvers brachten eene aanklacht tegen hem in; zij beschuldigden hem, dat hij de jeugd bedierf en andere Goden dan die van den Staat verkondigde. Als zijne beschuldigers worden genoemd de dichter *Melissus*, de lederkooper en demagoog *Anaxus* en de rhetor *Lycon*. Hij verdedigde zich op eene moedige en waardige wijze, doch zonder zijne rechters te verschoonen. Nadat hij met eene geringe meerderheid veroordeeld was en nu volgens een oud gebruik zijne straf bepalen moest, wees hij dit aanbod van de hand en deed spottenderwijze den voorslag, dat men hem tot loon zijner verdiensten in het Prytanéum mocht opnemen. Daarover verontwaardigd, veroordeelden zijne rechters hem met groote meerderheid ter dood. Volgens het godsdienstig gebruik, hetwelk de voltrekking van een doodvonnis ongeoorloofd achtte voordat het naar Delos gezonden „Heilige schip” was teruggekeerd, vergunde men hem nog 30 dagen te leven. Gedurende dien tijd sprak hij in de gevangenis met zijne volgelingen over wijsgeerige onderwerpen, inzonderheid over den dood. Het aanbod van *Crito*, hem de deuren der gevangenis te doen openen, wees hij van de hand. Met de grootste kalmte dronk hij den gifbeker en overleed in 399, in den ouderdom van omstreeks 70 jaar. Tot in den jongsten tijd toe is de verhouding van *Sócrates* tot de Sophisten op eene zeer verschillende en wel eens op eene zonderlinge wijze voorgesteld. Zeker is het, dat velen van zijne tijdgenooten hem als een sophist beschouwden, bijv. *Aristophanes* in het drama: „De wolven”. Ook heeft *Hegel* ten onrechte beweerd, dat de Atheners met het volste recht het doodvonnis over hen hadden uitgesproken. Het groote gewicht van het optreden van *Sócrates* is gelegen in de opwekking, door zijne leer en vooral door zijn dood veroorzaakt. Zijn voortreffelijke leerling, de edele en schrander *Plato*, heeft in wereldberoemde samenspraken het karakter en de gevoelens van zijn meester in een dichterlijk gewaad, maar tevens naar waarheid voorgesteld. Eene zeer eenvoudige, maar juist daarom hoogst belangrijke schets van den omgang van *Sócrates* met zijne leerlingen bezitten wij in de „Memorabilia” van *Xenophon*, die desgelijks tot den kring zijner vrienden behoorde. Daar *Sócrates* zelf geenerlei geschrift heeft nagelaten, is het moeilijk, zijne leer vast te stellen. Duidelijk is het intusschen, dat hij de wijsbegeerte afriep van hare hooge standplaats en overbracht naar het gebied der zedelijkheid, op deze wijze eene nieuwe richting volgend. Zijne methode bestond in eene soort van critiek over de zedelijke beginselen aan de hand der ervaring. Door *Aristóteles* wordt hem de invoering der inductie en der definitie toegerekend, en zijne eigenaardige wijze van behandeling der onderwerpen draagt ook thans nog den naam der Socratische methode. Hij zelf verzekert van dese: dat zij als eene soort van verloskunde moet dienen, om denkbeelden aan het licht te brengen, en dat hij alzoo op geestelijk gebied het bedrijf zijner moeder uitoefende. Die methode beruiste op eene zekere vaardigheid, om zich op het standpunt te

plaatsen van degenen, die onderwijs verlangden, van dat standpunt vragen te doen en uit te gaan van de onderstelling eener volkomene onwetendheid. De vermaarde Socratische ironie bestond in eene voorgewende onwetendheid en een verzoek om inlichting. Daarbij was de bekende belijdenis, dat men niets weet tegenover de aanmatiging der Sophisten, dat zij alles wisten, een belangrijk bestanddeel der Socratische wijsbegeerte. Men verhaalt trouwens ook, dat *Socrates* juist om die reden door het orakel te Delphi de wijste der stervelingen is genoemd. Deze belijdenis van „niets weten” was niets anders dan eene veroordeeling der holle waanwijsheid, waarmede de Sophisten bij gebrek aan degelijke kennis praalden. Opmerkelijk en tevens raadselechtig is het beroep van *Socrates* op zijn „daemonium”, namelijk op eene inwendige stem, die hem bij gewichtige aangelegenheden waarschuwde, maar hem nooit bijstond met een bepaalden raad. Dit daemonium, door hem als een goddelijk wezen aangemerkt, kan beschouwd worden als het geheel van die waarschuwende en instinctieve machten, welke men niet met nauwkeurigheid kan omschrijven, terwijl zij een beslissenden invloed hebben op 's menschen wil. — De Socratische denkbeelden deden onderscheidene wijsgeerige secten ontstaan, namelijk in de school van Megara die van de voorstanders der redeneerkunde, — in de Cynische school eene eenzijdige, ascetische richting der zedeleer, — en in de school van Cyrene die van het Hedonismus, namelijk van eene leer, welke in de aangename bevrediging van alle begeerten het doel des levens zocht. De drie vertegenwoordigers van deze hoofdtakken der Socratische wijsbegeerte, namelijk *Euclides*, *Antisthenes* en *Aristippus*, moet men beschouwen als voorstanders van verschillende richtingen, welke in die wijsbegeerte haar vereenigingspunt hebben. Eene vierde school, door *Philo* te Elis gesticht, was van ondergeschikt belang. Daarentegen omvatte *Plato* en later *Aristoteles* het geheel der wijsgeerige gevoelens, door *Socrates* gekoesterd. — *Socrates* was meer een wijze, dan een wijsgeer, en hij heeft het zaad uitgestrooid, waaruit zich vervolgens de merkwaardigste gedachten der Grieksche wijsbegeerte ontwikkelden. De denkbeelden van *Socrates* leert men vooral kennen uit de drie samenspraken van *Plato*, bestempeld met de namen: „*Crito*”, „*Phaedo*” en „*Apologia Socratis*”.

Soda, zie onder *Natrium*.

Soden is de naam van eene badplaats in het Pruisische regeeringsdistrict Wiesbaden aan den voet van den Taunus, in een bekoorlijk dal, 142 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Het is door een zijtak naar Höchst met den Taunusspoorweg verbonden. Men vindt er 24 zoute bronnen met eene temperatuur van 15°—24,5° C., een nieuw, fraai en doelmatig ingericht badhuis, alerlijke wandelplaatsen, schoone landhuizen en 1380 inwoners. Het water wordt er zoowel gebezigd tot baden als om het te drinken. Voorts is er in den jongsten tijd eene bron geboord, welke water levert, dat eene warmte heeft van 81° C. Vooral lijders met longandoening, onderbuikkwalen en chronische ontstekingen begeven zich derwaarts.

Soden (Friedrich Julius Heinrich, graaf von), een Duitsch schrijver, geboren te Ansbach den 4den December 1754, werd regeeringsraad in Brandenburg en later Pruisisch gezant te Nürnberg, waar hij den 13den Juli 1831 overleed. Hij schreef de tooneelstukken: „*Ines de Castro*”, „*Anna Boleyn*”, „*Bianca Capello*” en „*Die Deutsche Hausmutter*”, — voorts: „*Geist der peinlichen Geesetzgebung Deutschlands (2de druk, 1792)*” en „*Die Nationalökonomie (1805—1824, 9 din)*”. Hij werd in den Rijksgravenstand opgenomen en was eenigen tijd lid van de Tweede Kamer in Beleren.

Södermanland, een landschap in het middegedeelte van Zweden en ten zuiden van het Mälaren- en Hjälmarmeer, telt op bijna 160 □ geogr. mijl 186 794 inwoners (1884). De bodem is er in het algemeen vruchtbaar. Het zuidelijk gedeelte is bergachtig en boschrijk en men vindt er een groot aantal meren, die door korte rivieren met elkander verbonden zijn en hunne overtollige wateren eindelijk in de Oostzee of in het Mälarmeer uitstorten. Eenige spoorwegen doorsnijden dit landschap. Landbouw en veeteelt zijn er met mijnontginning de voornaamste bronnen van bestaan. De hoofdstad is Nyköping.

Sodom en Gomorra, twee aloude steden van Palaestina, in het dal Siddim gelegen, zijn volgens de berichten des Bijbels in de dagen van *Abraham* wegens de goddeloosheid harer inwoners verwoest en onder de wateren der Doode Zee bedolven.

Sodoma of Soddoma, eigenlijk *Giovanni Antonio Bassi* of *Baggi*, een uitstekend Italiaansch schilder, geboren te Verceil in Piémont en volgens anderen te Vergelle, een dorp op het gebied van Siéna, in het jaar 1479, behoorde oorspronkelijk tot de school van Milaan, maar bracht zijne dagen grotendeels door te Siéna. Hij schilderde op last van *Julius II* in het Vaticaan, en *Leo II* benoemde hem tot ridder. Ook op de verdieping van het paleis *Chigi* bevinden zich bevallige, welbewaarde stukken van zijne hand, doch de beste treft men aan te Siéna. Hiertoe behooren: „*Christus gegeeseld*” in het Franciscaner klooster, — de „*Hellige Sebastiaan*” in het museum, — de „*Hellige Catharina van Siéna in onmacht*” in de kapel van den Heiligen *Dominicus*, — en bovenal de „*Afneming van het Kruis*” te San Francesco. *Passari* is ten onrechte weinig met hem ingenomen, en dit heeft zijn roem zeer benadeeld. Hij overleed in den toestand der grootste armoede in het hospitaal te Siéna in 1554. In den laatsten tijd heeft men erkend, dat hij tot de beste schilders van zijn tijd behoort. Daar hij nagenoeg alleen fresco's geschilderd heeft, is buiten Italië bijna niets van zijne hand te vinden.

Soeakin, zie *Suakin*.

Soechoem-kalé of *Soghoem-kala*, eene vesting en tevens de hoofdstad van het Russische district Soechoem, dat op 157 □ geogr. mijl bijna 71 000 inwoners telt, ligt aan de Zwarte Zee en heeft eene goede ankerplaats, maar nauwelijks 1 200 inwoners. Deze stad werd in 1810 door de Russen veroverd en voorzien van groote magazijnen en van eene bazar. Den 24sten April 1854, bij de nadering der Engelsch-Franche vloot, werd zij door

de Russen ontraïmd, gedeeltelijk verwoest en door de Abchasiërs geplunderd. In September 1855 landde *Omar-Pasja* aldaar met een Turksch leger, om vervolgens naar Tiflis te trekken. In Mei 1877 werd zij nogmaals door de Turken bezet, doch in September van dat jaar weder door hen verlaten.

Soedan of Beldi-er-Sudda (Land der Zwarten of Negerland) is een uitgestrekt gewest van Midden-Afrika, dat ten noorden de woestijn Sahara en ten zuiden den evenaar tot grenzen heeft. Men verdeelt den Soedan in *Hoog-* en *Laag-Soedan*. Hoog-Soedan strekt zich uit van de brongewesten van de Niger, de Senegal en de Gambia tot aan den bovenloop van de Nijl, althans tot aan het zuidelijk uiteinde van het Tsadmeer en omvat de bergstroken en hoogvlakten van de Kong en van Opper-Senegambij, het Rijk der Ashantijnen en dat van Dahomey, alsmede de Rijken der Mandingo, Havessa en Foulah, die zich door een wellig plantengroei, door een overvloed van keerkringsgewassen en door de aanwezigheid van goud onderscheiden. Laag-Soedan of Negritië strekt zich uit langs de noordelijke hellingen van Hoog-Soedan oostwaarts tot aan Kordofan. Dit gewest heeft een gedeeltelijk golvenden bodem. Zijne ligging tusschen de waterlooze zandzee der woestijn en de ontoegankelijke bergstreek ten zuiden, verbonden met een gevaarlijk klimaat, en de woestheid der bevolking maken het schier ontoegankelijk voor den Europeaan. Toch is het bezocht door *Mungo Park*, *Living*, *Denham*, *Clapperton*, *Caillié* en *Lander* en later door *Ooverwoy*, *Barth*, *Vogel*, *Bourmann*, *Rohlf* en *Nachtigal*. In het noorden vindt men er eene woeste vlakte en in het zuiden wordt het land besproeid door de Niger en het Tsadmeer, beide met talrijke zijrivieren. Ten zuiden van het Tsadmeer verrijst de Mandara- of Wandaketen tot eene hoogte van 1000 Ned. el en aan de overzijde van de Binoë bereikt de Atlantica in Adamaoë eene hoogte van 2900 tot 3250 Ned. el. Het klimaat is er zeer warm, maar in den winter daalt de thermometer wel eens beneden het vriespunt. Daar groeien *Adansonia's*, Tamarindeboomen, *Mimosa's*, *Delieb*, *Doem-* en *Dadelpalmen*, en men verbouwt er tarwe, rijst, mals, moerengierst, boonen, komkommers, hennep, tabak, katoen, indigo, roode peper, koriander enz. Tot de dieren behooren er runderen, schapen, ezels, paarden, civetkatten, kameelen, olifanten, rhinocerosen, rivierpaarden, leeuwen, panter, hyena's, sjakals, struisvogels, krokodillen, slangen, enz. Het ontbreekt er niet aan ijzer- en kopererts, en ook goud, lood, tin, salpeter en zwavel worden er gevonden. Zout wordt er ingevoerd.

De bevolking bestaat er gedeeltelijk uit oorspronkelijke Negerstammen en gedeeltelijk uit Foelbe of Fellata. Zij is uit Mohammedanen en Heidenen samengesteld en houdt zich bezig met veeveelt, landbouw, vischerij, bewerking van katoen enz. Er is een belangrijke in- en uitvoerhandel langs de karavaanwegen en tot de aanzienlijkste handelsplaatsen behooren er Segoe, Bammakoe, Sansandig, Dajinne, Timboektoe, Sokoto, Katsena, Kano, Jakoba, Koeba, Abeche en Fasher. Van de uitvoerartikelen noemen

wij katoen, ivoor, rhinoceroshoornen, sijne wel, struisvederen, civet, soedangom, copalgom, asa foetida, goerotonen, koffie, peper, cardamom, tamarinde, ebben- en sandelhout, indige, huiden, katoenen stoffen, matten, leder en vooral palmolie, goud en slaven. Tot de invoerartikelen behooren er katoen, zijde, linnen, tapijten, wollen mantels, gordels, glaspereh, ijseren voorwerpen, vooral wapens, sieraden, tabak, specerijen, cacao, suiker enz. Men betaalt er veelal met kauri's (eene soort van schelpen), stofgoud en stukken katoen. De voornaamste Staten zijn er Bambara, het Rijk der Fellata, Bornoe, Baghirmi, Wadaï en Darfoer.

In 1881 verhief de Mahdi in Oost Soedan de vaan van den opstand en in den winter van 1882 op 1883 kon de Egyptische Regeering dien niet betengelen, nadat in Januari 1883 El Obeid bezwogen en de Mahdi daardoor meester van geheel Kordofan geworden was. De Britische kolonel *Hicks* kwam den 9den Maart te Chartoom, trok verder naar El Obeid, maar werd den 3den November 1883 met zijn geheele leger vernietigd. Terwijl in het oosten de Arabieren onder *Osmen Digma* zich aansloten aan deze beweging en de Britische troepen Massaoëa en Soëakin in bezit namen, trok de Mahdi langs de Nijl en bezette Berber in Juni 1884. Alleen Chartoom hield stand nadat *Baker-Pasja* den 4den Februari 1884 de nederlaag geleden had bij El Teh. De opstandelingen waren daardoor in het bezit gekomen van wapens en munitie en Egyptische soldaten en officieren voegden zich bij den opstand. Generaal *Gordon* trok uit Engeland de waarts en bereikte Chartoom in Februari 1884. Hij organiseerde het leger, maar werd door den Mahdi omsingeld. Intusschen was *Osmen Digma* bij Tamanieb door een Britsch korps onder generaal *Graham* verslagen, doch hij bleef sterk genoeg om het ontzet van Chartoom te beletten. Toen zond Engeland eene aanzienlijke legermacht onder *Wolsey* derwaarts om *Gordon* te bevrijden. Voor zijne aankomst echter was Chartoom gevallen en *Gordon* gedood, zoodat hij met zijn leger terug trok naar Opper Egypte. Inmiddels was de Mahdi in het laatst van Juni 1885 aan tyfus gestorven. Reeds in Maart 1885 was generaal *Graham* naar Soëakin gezonden, om vandaar Chartoom te bereiken, doch zijne pogingen waren vruchteloos. De opvolger van den Mahdi zette den oorlog voort, omsingelde Soëakin en versterkte in Dongola de troepen onder bevel van *Mohammed el Kheir*. Wel behaalden de Engelschen den 30sten December 1885 bij Koesjeh de overwinning op de Soedanezen, maar zij keerden weldra terug naar Egypte, zoodat zij Dongola en geheel Nubië in de macht der opstandelingen achterlieten.

Soeleiman-Pasja, een Turksch generaal, geboren in 1840 in Thracië, ontving zijne opleiding aan eene militaire school, trad in 1866 in de gelederen, was reeds in 1862 kapitein, onderscheidde zich in den oorlog in Montenegro, werd daarop als kommandant van een bataljon bij de Keizerlijke garde geplaatst en naar Creta gezonden, waar hij bij het bestormen van den berg Rova blijken gaf van ongemeene krijgskundige bekwaamheid, keerde vervolgens naar Constantinopel terug en werd

er professor in de letterkunde aan de militaire school. Hij schreef in dien tijd onderscheidene wetenschappelijke werken, namelijk: eene „Algemeene geschiedenis” in 3 deelen en eene „Turksche spraakkunst”, streed onder het bevel van *Redif-Pasja* in Yemen, zag zich bevorderd tot generaal majoor en tot onder-directeur, eindelijk tot directeur van de militaire school, welke hij naar Europeesch model verbeterde en uitbreidde, en nam vervolgens deel aan de onttroning van *Abdoel Asis*. In 1875 werd hij divisie-generaal (ferik) en voerde in den oorlog van 1876 tegen Servië eerst het bevel over eene divisie, daarna over een korps, veroverde Knjasjwetz en de hoogten van Djoenis en was één van de eersten, die in Alexinat's doordrongen. Nadat hij als lid van de grondwetscommissie met *Midhat* medegewerkt had, werd hij in 1877 tot moesjir of opperbevelhebber van Boenië en de Herzegowina benoemd; hij voorzag Niksitaj van levensmiddelen en viel in Montenegro, maar werd in Juli, toen de Russen in Roemelië binnenrukten, teruggeroepen. Hij versloeg de Russen bij Eaki Sagra, tatte hen van 21 tot 26 Augustus vruchteloos aan in den Sjikapas, waarbij zijn uitstekend leger veel te lijden had, zette ook in September zijne aanvallen voort, werd den 2den October opperbevelhebber van het Donauleger en trok in Januari 1878 met een gedeelte daarvan achter den Balkan terug. Bij Philippópel werd den 16den en 17den Januari zijn korps geheel en al vernietigd, waarna men hem in Maart te Constantinopel, op last van *Roesj Pasja*, minister van Oorlog, in hechtenis nam en voor den krijgsraad bracht, waartoe meer dan voldoende redenen bestonden. Hij werd veroordeeld tot 15 jaren vasingstraf, maar de Sultan schonk hem genade, omdat het bleek, dat hij bij den Sjikapas behandeld had volgens de bevelen van *Mahmoed Damat-Pasja* en in den waan had verkeerd, dat deze tot het geven daarvan de bevoegdheid van den Sultan had ontvangen. Hij overleed te Constantinopel den 15den April 1883.

Soelina, zie *Sulina*.

Soelioten is de naam van een Albaneesch volkstem, gevestigd in het zuiden van het paajalik Janina, het oude Epirus. Zij stammen af van een aantal huisgezinnen, die in de 17de eeuw aan de verdrukking der Turken zochten te ontsnappen in het gebergte van Soeli, in den omtrek der stad Parga. Zij behooren tot de Grieksch-Katholieke Kerk en bezigen de Grieksche en de Albaneesche taal. Behalve van de veeteelt en van den landbouw leefden zij van rooverij, daar zij gedurig in dien omtrek aanvallen deden op de Turken en voorts door hun stelsel van verdediging geruimen tijd stand hielden tegen de overmacht hunner vijanden. Zij bezweken eerst in 1803, verlieten hunne woonsteden en trokken eerst naar Parga, vanwaar zij door de bedreigingen van *Ali-Pasja* werden verdreven. Toen begaven zij zich naar de Ionische Eilanden en traden er in krijgsgedienst bij de verschillende Mogendheden (Rusland, Frankrijk, Engeland), die er heerschappij voerden. *Ali-Pasja*, in 1820 in Janina door de Turken onder *Khoerzid-Pasja*, ingesloten en door de Albaneezen verlaten, zocht hulp bij de Soelioten en opende

voor hen de vesting Kiagha. De Soelioten gaven gehoor aan zijne roepstem, maar geraakten door het overloopen der Albaneesche aanvoerders naar *Khoerzid-Pasja* en door de rampspoedige uitkomst van den veldtocht der Grieken, in 1822 tot hunne ondersteuning ondernomen, in groote ongelegenheid; zij moesten de vesting Soeli aan de Turken overleveren. Omstreeks 3000 Soelioten werden toen op Engelsche schepen naar Cephalonia gebracht, terwijl de overigen eene wijkplaats zochten in het gebergte. Velen van hen namen deel aan den Griekschen bevrijdingsoorlog en klommen later op tot hooge waardigheden, zooals *Boszaris* en *Travellas*.

Soeloe-eilanden (De) vormen eene groep van eilanden tusschen de noordoostpunt van Borneo en de zuidoostpunt van het eiland Mindanao, tusschen 1°30' en 2°30' Z. B. Zij behooren tot het gebied van den Sultan van Ternate en tellen op omstreeks 45 □ geogr. mijl wellicht 75 000 inwoners. Zij zijn hoog, bergachtig en met bosschen bedekt, en de vruchtbare bodem levert er veel sago en rijst. Het voornaamste is in 1875 door de Spanjaarden bezet en bij het gebied der Philippijnsche Eilanden ingelijfd. Het recht op dat bezit is in 1885 door Duitschland en Engeland erkend. Niettemin is een gedeelte van dat hoofdeiland nog altijd aan een onafhankelijk Sultan onderworpen.

Soemadang is de naam van eene afdeeling op Java in de residentie Preanger-Regentschappen en grenst in het noorden aan Krawang en Cheribon, in het oosten aan Cheribon, in het zuiden aan de regentschappen Tassik Malajoe, Limbangan en Tjitjalengka en in het westen aan Bandung. Deze afdeeling heeft in 11 districten eene bevolking van ruim 200 000 zielen. Het bestuur is er in handen van een assistent-resident, die er den regent ter zijde staat. Men heeft in die afdeeling 8 warme en 16 zoute bronnen. De evenzoo genoemde hoofdplaats ligt aan den voet van den Tampomâs, 450 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Men heeft er eene ommegeande rechtbank, een landraad, eene gevangenis, een zoutpakhuis enz.

Soemanep is de naam eener afdeeling, die het oostelijk gedeelte van het eiland Madoera bezaait, in het westen aan Pamakasan grenst en veertien districten bevat. De oostelijkste hoek, Tandjong Lapa geheeten, ligt op 6°59' Z. B., en de bevolking deser afdeeling bedraagt ongeveer 210 000 zielen, verdeeld over 399 dorpen en gehuchten. De hoofden voeren er den titel van radén en mâs, maar worden niet door het gouvernement bezoldigd. De kusten zijn moeraszig, vooral aan de oostzijde, en men vindt er voorts vele kalkheuvels en bosschen. De voornaamste rivier, de Sarokka, doorsnijdt deze afdeeling over hare geheele lengte en is tot 4 palen boven haren mond voor kleine schepen bevaarbaar. Deze en eenige andere rivieren komen er uitstekend te pas ter besproeiing der rijstvelden. Voorts zijn er talrijke bronnen en groote binnenwegen. Men verbouwt er vooral rijst, doch ook de veestapel is er aanzienlijk. Het bestuur is er in handen van een regent en van een assistent-resident. De evenzoo genoemde hoofdplaats ligt aan de rivier Maringan en is de aanzienlijkste plaats van het

geheele eiland. Men heeft er een fort met eene bezetting, eene gouvernements lagere school, eene rechtbank van ommevang, een landraad, een Protetantsch predikant en een buitenverblijf van den assistent-resident.

Soematra, zie *Sumatra*.

Soembawa, een eiland, tot de Kleine Soenda eilanden behoorend, grenst in het noorden aan de Zee van Flores, in het westen aan Straat Allas, in het zuiden aan den Indischen Oceaan en in het oosten aan Straat Sapi. Het ligt tusschen 8°5' en 9°4' Z. B., is verdeeld in de rijken Soembawa, Dampo, Biam en Sangar bezit eene oppervlakte aan 278 □ geogr. mijl en sorteert onder het bestuur van den gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden. Het westelijk gedeelte heeft den vorm van een scherpen hoek en oostwaarts strekt het zich uit met onderscheidene armen. In het noordoosten vindt men er vele diepe inhammen, van welke de Baai van Soembawa de voornaamste is en in den oostmoesson eene goede ankerplaats vormt. De bodem van het eiland is bergachtig en vulkanisch; de bergen zijn er stell en sommige bereiken eene hoogte van bijna 2000 Ned. el. — de Tambora eene van 2831 Ned. el. Laatstgenoemde, een vulkaan, heeft bij zijne uitbarsting van April 1815 omtreks 12 000 menschen doen omkomen en de rijken Tambora en Papekat verwoest. Daardoor werd de plantengroei van het geheele eiland nagenoeg vernietigd. In 1836 deed er zich eene aardbeving gevoelen, en in 1860 had er eene uitbarsting plaats van den Goenong Api. Op enkele plaatsen is het eiland met zwaar hout begroeid, en men heeft er in het algemeen fraaie houtsoorten. Grootte verscheurende dieren zijn er niet aanwezig, doch in de bosschen vindt men er wilde zwijnen, herten en wilde katten. Vóór de uitbarsting van 1815 had men er eene bevolking van 170 000 zielen, doch dit aantal was in 1847 tot ruim 74 000 verminderd. De inboorlingen behooren tot den Maleischen stam en komen meer overeen met de bewoners van Celébes, dan met die van Java en Sumatra. De meest beschaafde bewoners zijn er Mohammedanen, terwijl in het gebergte nog vele Heidenen gevestigd zijn. Van den landbouw wordt veel werk gemaakt, en rijst is er het voornaamste gewas. Ook worden er vele paarden uitgevoerd naar Java. — *Soembawa* is voorts de naam van eene rijke en groote kampong op gemeld eiland aan Straat Allas. Hier is de Sultan van Soembawa gevestigd. De bevolking telt er ongeveer 6 000 zielen.

Soenda-eilanden is de naam van de eilanden, welke zich in de Indische Zee van het achterland Malakka tot aan Nieuw-Holland uitstrekken. Zij tellen op 31 631 □ geogr. mijl ruim 28 miljoen inwoners, onder welke zich slechts 50 000 Europeanen bevinden, en worden verdeeld in *Grootte Soenda-eilanden*, namelijk Sumatra, Java, Bornéo, Celébes, Banka en Billiton, en in *Kleine Soenda eilanden*, van welke Bali, Lombok, Soembawa, Flores, Sandelhout-eiland, Adanara, Solor, Savo, Lombok, Pantar, Alor, Ombaai, Timor, Samao, Kambing, Rotti en Daw de voornaamste zijn. Al deze eilanden zijn vulkanisch van aard en door smalle stra-

ten van elkander gescheiden. De bodem is er in het algemeen vruchtbaar en de plantengroei welig. De seizoenen zijn er zeer regelmatig; de westmoesson waait er van November tot April en de oostmoesson van April tot November. Deze eilanden zijn nagenoeg alle onderworpen aan het middellijk of onmiddellijk gezag van Nederland. — *Straat Soenda* is de seeŋgte tusschen Sumatra en Java. Zij verbindt de Indische Zee met de Java-Zee en bevat twee merkwaardige vaarwaters. Het vaarwater tusschen het Prinseneiland en Java's Westhoek (Behouden Passage) wordt echter niet anders gebruikt dan door schepen, die naar Java's Zuidkust stevenen. Het naawe gedeelte begint tusschen Kaap Lesong en het eiland Krakatao, waar de breedte 17 Engelsche mijl bedraagt. Tusschen Kaap Bangkoewan op Java en den Varkenshoek op Sumatra is de breedte tot 12 Engelsche mijl verminderd. De straat is 60 Engelsche mijl lang. Midden in het vaarwater liggen de eilanden Dwars-in-de-weg en Toppershoedje. Ook heeft men er onderscheidene andere eilanden. — Eindelijk vermelden wij nog de *Soendamoesson*, een volkstam, die het westelijk gedeelte van Java bewoont. Zij beschouwen zich als de oorspronkelijke inboorlingen des lands en verschillen in alle opzichten veel van de Javanen, terwijl hunne taal een afzonderlijken tak vormt van den Maleischen stam. Men heeft: een Nederlandsch-Maleisch en Soendaach Woordenboek van *A. de Wildt*, uitgegeven in 1841 door den hoogleeraar *Roorda*.

Soenna, een Arabisch woord, hetwelk *weg* of *richting* beteekent, is de overlevering omtrent *Mohammed*, welke als wet geldt in zoodanige gevallen, waarover de Koran in het geheel geene of slechts eene twijfelachtige uitspraak doet. Later is de Soenna te boek gesteld, en zij vormt naast den Koran de voornaamste bron voor het godsdienstig leven van den rechtzinnigen Mohammedaan. De meestberoemde verzameling onder een als echt erkend zestal is die van *El Bochari* (840 na Chr.) onder den titel: „*Eddjami essahih* (Waarachtige verzamelaar)”; deze bevat 7 275 overleveringen, door den schryver uit een aantal van 600 000 gekozen. — Men geeft den naam van *Soenniten* aan de Mohammedanen, die naast den Koran de Soenna als kenbron van den godsdienst aannemen en de eerste Khalifen, *Aboe Bekr*, *Omar* en *Othman* als de wettige opvolgers van *Mohammed* erkennen, terwijl de Sjiiten deze waardigheid uitsluitend toekennen aan *Ali* en zijne nakomelingen. Het geestelijk opperhoofd der Soenniten is de Sultan van Turkije. Tot hen behooren nagenoeg alle Mohammedanen in Afrika, Egypte, Syrië, Turkije, Arabië en Tartarië.

Soerabaja, eene residentie op Java, grenst in het noorden en westen aan de Javasee en aan de straat van Madoera, in het oosten en zuiden aan de residentie Pasoeroewan en Kediri, en in het westen aan Rembang. Zij bestaat uit twaalf contrôle-afdeelingen en acht regentschappen. Van deze staat Soerabaja onder het onmiddellijk bestuur van een resident, terwijl de overige onder assistent-residenten gesteld zijn. Het eiland Bawean behoort mede tot dit gewest en vormt een afzonderlijk regentschap, waarin het Europeesch gezag

desgelijks in handen is van een assistent-resident. De grond is er gedeeltelijk vlak, gedeeltelijk heuvel- of bergachtig. Ook de noordelijke helling van den Ardjoeno behoort tot Soerabaja. De voornaamste rivieren zijn er de Solo en Kediri. Het klimaat is er niet ongezond, en tot de voornaamste voortbrengselen behooren er rijst, koffie, suiker, indigo, tabak, katoen en klapperolie. Hier en daar wordt veel zout gewonnen en kalk gebrand, terwijl visscherij en scheepsbouw er tot de middelen van bestaan behooren. Men heeft er vele en goed onderhouden wegen. De oppervlakte der residentie bedraagt 102,1 □ geogr. mijl met omstreeks 1 642 000 inwoners, onder welken zich ruim 5 000 Europeanen bevinden. — De *hoofdplaats* Soerabaja ligt aan den Grooten Weg en aan de Kali Mâs, welke door de stad stroomt. Deze telt met hare voorsteden ongeveer 1 800 000 inwoners. Het oudste gedeelte, op Hollandsche wijze gebouwd, ligt ten westen van de Kali Mâs en is door den Grooten Weg in een noordelijk en zuidelijk gedeelte gescheiden. Tusschen deze Europeesche wijk en de voormalige, thans reeds lang geëlechte vestingwerken, die de geheele stad omgaven, liggen inlandsche kampongs. De citadél Prins Hendrik ligt op den oostelijken oever der Kali Mâs. Men vindt te Soerabaja eene artillerie constructiewinkel, eene fabriek van stoomwerktuigen voor de marine, particuliere stoomfabrieken, scheepstimmerwerken, kazernes, tuighuizen, eene aanzienlijke bezetting, een raad van Justitie, eene Hervormde gemeente met twee predikanten, onderscheidene scholen, eene Vrijmetselaarsloge, een departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, eene Kamer van Koophandel, eene wees- en boedelkamer, een muziekgezelschap, eene liedertafel enz. Tot de aanzienlijkste gebouwen behooren er het stadhuis of residentiegebouw, de Protestantsche kerk, de R. Katholieke kerk, het stapelpakhuis der Handelsmaatschappij en het bureau van in- en uitgaande rechten. Ook is er een drijvend droog dok.

Soerakarta, eene residentie op Java, grenst in het zuiden aan de Indische Zee, in het westen aan Djokjakarta, in het noordwesten en noorden aan Samârang en in het oosten aan Madioen, en heeft eene oppervlakte van bijna 113 □ geogr. mijl. Zij is verdeeld in 2 onderdeelen, de Soesoehoenausche en de Mangkoe Negoroische landen, telt ruim 950 000 inwoners, onder welken zich ruim 1 400 Europeanen bevinden, en vormt met Djokjakarta de Vorstenlanden, welke door den Keizer of Soesoehoenan van Soerakarta en den Sultan van Djokjakarta worden bestuurd. Van wege het Gouvernement bevindt zich te Soerakarta een resident, bijgestaan door een assistent-resident, belast met de politie, door een kommissie, een tolk, een hoofdrechter, een residentieraad, enz. De Keizer is leenman van het Nederlandsch Gouvernement en hoofd der inlandsche bevolking. De regeeringsvorm is er die der onbeperkte monarchie (despotismus), maar de macht van den Vorst is er begrensd door de bemoeiingen van het Nederlandsch Gouvernement, zoodat verminkende straffen zijn afgeschafte en een door hem uitgesproken doodvonnis niet volvoerd kan worden zonder be-

krachtiging van den gouverneur-generaal. Hij wordt bijgestaan door een Pangeran Adipati of Rijksbestuurder, onder goedkeuring van het Nederlandsch Gouvernement benoemd; deze is tevens kolonel-kommandant van een legioen, dat door het Gouvernement bezoldigd wordt. Deze residentie vormt eene door bergen ingesloten kom. De voornaamste toppen zijn er de Lawoe (8 236 Ned. el hoog) op de grenzen van Madioen, de Merbaboe (bijna even zoo hoog) op de grenzen van Samârang, en de Merapi, slechts weinig lager, gedeeltelijk tot Kadoe behoorend. Het klimaat is er in het algemeen gezond. Nabij den Lawoe heeft men minerale bronnen en slijkbronnen, elders zoute bronnen en ook eenige kleine meren. De voornaamste en tevens eenige bevaarbare rivier is er de Solorivier met hare talrijke zijrivieren, welke uitstekende diensten bewijzen tot besproeiing der rijstvelden. Men heeft er veel timmerhout, en tot de voornaamste uitvoerartikelen behooren er rijst, koffie, suiker, indigo, mals, tabak, thee, vruchten, zadeln, tuigen en gebatikde kleedjes, terwijl er linnen, laken, meubels, glas, porselein, ijzer, staal, goud, zilver, was, gambir, speerlingen, paarden, runderen, gedroogde visch en sterke dranken worden ingevoerd. De Javanen der Vorstenlanden zijn hoogmoedig en minder onderworpen dan die der overige residentien. — De *hoofdplaats* Soerakarta, doorgaans Solo genoemd, ligt aan het vereenigingspunt der Solo- en der Pêpêrivier in eene vlakte tusschen de bergen Merapi en Lawoe. Door het kraton van den Soesoehoenan is er het Aloen-Aloenplein in twee gedeelten gescheiden en op elk gedeelte heeft men twee heilige waringieboomen, als teekenen van vorstelijke macht. Het kraton heeft een aanmerkelijken omvang en onderscheidene kwartieren. Ten noordoosten van het Aloen-Aloenplein verrijst de Europeesche stad. De voornaamste gebouwen zijn er het residentiehuis, de woning van den Rijksbestuurder en de Protestantsche kerk. Voorts heeft men er eene gouvernements lagere school, de kazerne der Keizerlijke lijfwacht, een schouwburg, eene sociëteit, eene kweekschool van onderwijzers, eene moskee en in het midden der stad het groote fort Vaastenburg, door eene breede gracht omgeven en met dertig kanonnen gewapend. Er zijn omstreeks 150 000 inwoners.

Soerambi is de naam van een priester-raad, uit een hooge priester en eenige priesters bestaande, rechtsprekende in beide Javaansche vorstendommen Soerakarta en Djokjakarta in alle zaken betreffende huwelijk, echtscheiding, boedelverdeling, erfopvolging enz.

Soesdal of *Soesdal*, eene arrondissementshoofdstad in het Russisch gouvernement Wladimir, vindt men reeds in 1024 in de kronieken vermeld. Zij was onder *Joerij Dolgoroekij* de hoofdstad van een zelfstandig vorstendom, totdat diens zoon zijn zetel vestigde te Wladimir. In 1390 vereenigde *Wasilij*, grootvorst van Moekou, het gebied van Soesdal met het zijne, en in de 13de eeuw werd de stad tot driemaal toe door de Tartaren geplunderd en verbrand. Tegenwoordig zijn er 25 Grieksch-Russische kerken, 4 kloosters en ruim 7 000 inwoners. Te voren was zij eene der aanzienlijkste en rijkste koop- en fabriek-

steden van Rusland, doch zij heeft zich niet kunnen herstellen van de herhaalde verwoesting. Er zijn 7 katoenfabrieken en van ouds bloeit er de warmoezerij.

Soest, eene arrondissementhoofdstad in het Pruisische regeringsdistrict Arnberg, ligt in eene vruchtbare vlakte aan den Westfaalschen spoorweg, van welken hier een zijtak uitgaat naar Dortmund. Men heeft er eene rechtbank, 6 Protestantsche kerken, eene R. Katholieke domkerk, een gymnasium, eene kweekschool van onderwijzers, een doofstommen- en blindeninstituut, een groot aantal fabrieken, veel land- en tuinbouw, een garnizoen en bijna 15 000 inwoners (1884). In de middeleeuwen was Soest eene der aanzienlijkste en rijkste handelsteden met eene bevolking van 60- tot 70 000 zielen, terwijl haar stadsrecht (1144—1165 te boek gesteld) in vele andere steden tot voorbeeld diende. Soest werd beschouwd als de hoofdstad van het land Engern in het hertogdom Saksen, en na 1180 was zij een twistappel tusschen de aartsbisschoppen van Keulen en onderscheidene wereldlijke Vorsten.

Soestdijk is de naam van een vorstelijk lustverblijf in de Nederlandsche provincie Utrecht, in de gemeente Baarn. Het werd in 1674 gesticht door *Willem III van Oranje*, aan wien de Staten het rechtsgebied in de heerlijkheden Soest, Baarn en ter Eem, later ook dat in de beide Eemnessen, hadden opgedragen. Na zijn dood verviel het aan *Joan Willem Friso* en vervolgens aan de stadhouders *Willem IV* en *V*. In 1795 werd het bij de domeinen gevoegd en in 1817 door de Staten-Generaal geschonken aan den Prins van *Oranje* wegens door hem betoonde dapperheid bij Quatre-Bras en Waterloo. Vervolgens kwam het door erfing in het bezit van Prins *Hendrik der Nederlanden* en verviel na diens overlijden aan den tegenwoordigen Koning der Nederlanden, die er nu en dan zijn verblijf houdt.

Soet (Jan) of *Soet*, een Nederlandsch toneeldichter, geboren te Amsterdam den 6den Maart 1608, toonde zich een ijverig voorstander van het Huis van *Oranje* en alzoo een tegenstander van den raadpenaionaris *de Witt*. Hij overleed den 11den Januari 1674. Van zijne geschriften vermelden wij: „Hedendaagsche Mantel eer, voorstellende de grote geldsucht deze bedorven eenwe (1636)”, — „Jochem Jool, ofte jaloersche Pekelharing (1646)”, — „Chlorinde en Dambise (1650)”, — „Olimpias, treurspel (1640)”, — „Thimoklea, treurspel (1641)”, — „Zobynasa (1648)”, — „Kornelia Bentivogli of geluckige ongelucken (1640)”, — en „Hel en Heemel (1675)”.

Soetbeer (Georg Adolf) een verdienstelijk volkshuishoudkundige, geboren te Hamburg den 23sten November 1814, studeerde te Göttingen en te Berlijn en wijdde zich aan de beoefening der Staatshuishoudkunde. Nadat hij „Des Stader Zolles Ursprung, Fortgang und Bestand (1849)” in het licht gegeven had, werd hij in 1840 bibliothecaris en in 1848 handelssconsulent te Hamburg en in 1872 honorair hoogleraar te Göttingen. Hij schreef voorts nog: „Edelmetall, Produktion und Wertverhältnis zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerikas bis zur Gegenwart

(1879)”, — „Materialien zur Erläuterung und Beurtheilung der wirtschaftlichen Edelmetallverhältnisse (1885)”, — „Grundsätze der politischen Oekonomie (naar *Stuart Mill*, 4de druk, 1884)”, — „Sammlung offizieller Aktenstücke in Bezug auf Handel und Schifffahrt in Kriegzeiten (1856—1864)”, — en „Die Elbschle (1863)”.

Soeteboom (Hendrik Jacobs), ook wel *Zoeteboom* of eenvoudig *Zoet* of *Soet* geheeten, een Nederlandsch geschiedkundige, geboren te Oost Zaandam in 1616, was boekhandelaar te Amsterdam, en overleed aldaar omstreeks het jaar 1678. Hij leverde: „Beschrijvinge van Oud Zaenden enz. (1640)”, — „Batavise Eeden enz., treurspel (1645)”, — „Sanerdoms Bloemcrans (1645)”, — „'t Kleya lusthofje vol van bruiloftsgezangen enz.”, — „Op-en nedergang van de oude koninglijke en loffelike Anestadt Stavoren enz. (1647)”, — „De Nederlandsche beroerten en oorlogen omtrent het IJ en aan de Zaan (1668 en later)”, — „De societatende Zwaane van Waterlandt (1648)”, — „De Zaanlants Arkadia (1658; 2de druk 1701)”, — „Vroens begin, midden en einde enz. (1661)”, — „De historie van Waterlandt (1661)”, — „Het „Nederlands Schouwtooneel (1678)”, enz. **Soewalki** of *Soewalki*, een Russisch-Poolsch gouvernement, in het westen aan Pruisen en voor 't overige aan de gouvernementen Kowno, Wilna, Grodno en Lomsha grensende, telt op 228 □ geogr. mijl omstreeks 606 000 inwoners (1882), meestal R. Katholieke Polen. De bodem is er vlak en met vele wouden en moerassen bedekt, hoewel men er ook goede bouw- en weilanden aantreft. — De eveneens genoemde *hoofdstad*, aan den oever van het Wigriche Meer gelegen is regelmatig gebouwd, heeft goede inrichting-n van onderwijs en een levendigen handel en telt bijna 16 000 inwoners.

Soewarow (Alexei Wasiljewitsj), graaf van Soewarow-Rymnikski, prins *Itajtsjki* of *Soeworow*, een vermaard Russisch veldheer, geboren den 25sten November 1729 in Finland uit een Zweedsch geslacht, nam deel aan den Zevenjarigen Oorlog, zag zich in 1763 benoemd tot kolonel van het Astrakansch regiment grenadiers, voerde bij den Poolschen opstand van 1768 het bevel bij de bestorming van Krakau, rukte overwinneend voorwaarts tot Lublin en keerde na de eerste verdelving van Polen als generaal-majoor naar Petersburg terug. In den oorlog tegen de Turken zegenpraalde hij in 1774 bij Kosloedgi. Na zijne bevordering tot luitenant-generaal ontving hij in 1780 het bevel, tegen de oproerige volken in den Caucasus te velde te trekken; daar bracht hij na bloedige gevechten de Leaghien tot onderwerping en werd tot generaal der infanterie en tot gouverneur der door hem veroverde gewesten benoemd. Den 1sten October 1781 behaalde hij bij Kinburn eene overwinning op de Turken, — voorts in 1783, gesteund door de Oostenrijkers onder den Prins van *Saksen-Coburg*, bij Fokajani, alsmede in 1789 aan de Rymnik, weshalve hij den eernaam van *Rymnikski* ontving en tot Duitsch en Russisch Rijkgraaf verheven werd. Den 22sten December 1790 veroverde hij stormenderhand de vesting Ismail en joeg er de inwoners over de kling. Na het sluiten van

den vrede werd hij gouverneur van Jekaterinoslav, de Krim en de veroverde gewesten aan den mond van de Dnjepr en bleef eenige jaren in Cherson, waar hij de kustverdediging in orde bracht. Aan den Poolischen opstand van 1794 maakte hij spoedig eene einde door de bestorming van Praga en de inneming van Warschau, waarna hij bevorderd werd tot generaal-veldmaarschalk. Hierop begaf hij zich naar zijn landgoed Kantjanski in het gouvernement Nowgorod, totdat in 1799 Keizer *Paul* hem met het opperbevel over de troepen belastte, welke met de Oostenrijkers in Italië tegen de Franschen zouden strijden. Hij versloeg laatstgenoemden den 27sten April bij Cassano, den 17den, 18den en 19den Juli aan de Trebbia en den 16den Augustus bij Novi, veroverde Alessandria en verjoeg in den tijd van 5 maanden den vijand uit geheel Opper-Italië. Daarop trok hij naar Zwitserland, om zich met *Korsakow* te vereenigen. Zijn tocht over den St. Gotthard ging vergezeld met verbaasend groote moeijelikheden en kostte hem het derde deel van zijn leger, de grootste helft van zijne paarden, alle lastdieren, benevens het geslacht en een trein. Toen hij eindelijk het dal van de Rijn bereikte, ontving hij het bericht dat de Bondgenooten inmiddels bij Zürich door *Masséna*, aan de Linth door *Soult* en bij Mollis door *Molitor* waren geslagen. Hij aanvaardde derhalve door Grauwbunderland den terugtocht naar Italië en vandaar, als generalissimus van alle Russische legers, in Januari 1800 naar Rusland. Nog vóór zijn terugkeer echter viel hij wegens verwaarloozing van weinigtbetekenende Keizerlijke dienstbevelen in ongenade, bereikte in ziekelijk toestand den 2den Mei 1800 Petersburg en overleed aldaar den 18den Mei daaraanvolgende. *Alexander I* deed te zijner eer in den Keizerlijken tuin der hoofdstad een reusachtig standbeeld verrijzen, en de „Briefwisseling van *Soewarow* over den Russisch-Oostenrijkschen veldtocht van 1799” is door *von Fuchs* in het licht gezonden. — Zijn zoon *Arkady Alexijewitsj Soewarow*, geboren in 1788, nam deel aan den veldtocht van 1807, werd luitenant-generaal en verdronk in 1811 in de Rymnik. — Diens zoon *Alexander Arkadje-witsj Soewarow Rymnikski*, prins *Italijski*, geboren in 1806, een Russisch staatsman en generaal, diende in den Caucasus en in Polen, werd meermalen met zendingen belast naar Duitse Hoven, zag zich in 1848 benoemd tot gouverneur-generaal der Oostzeeprovinciën, in 1861 tot militair gouverneur van Petersburg en in 1866 tot inspecteur-generaal der infanterie. Hij werd tevens generaal der infanterie, adjudant-generaal en lid van den Rijkeraad en overleed te Petersburg den 12den Februari 1883.

Sofala, een Arabisch woord voor „Het lage land”, is een kustgewest van oostelijk Afrika. Het strekt zich uit van de Sambesi tot aan de Delagoabaai en bestaat uit vlakke oeverlanden met de daarvóór gelegene groep der Bazaroto eilanden en eene verder in het binnenland gelegen bergstreek. Onderscheidene rivieren, van welke de Basi, Sabia en Limpopo de voornaamste zijn, storten zich hier uit in den Oceaan en overstromen er telken jare het land. De grond is er langs de

kust zeer vruchtbaar en levert er vooral rijst, orseille, indigo, kaetsjoek, suikerriet en koffie. In het binnenland bevindt zich veel goud, koper en ijzer, en de inboorlingen (Kaffers) brengen er veel ivoor naar de kust. De Portugeezen, die tegen het einde der 16de eeuw deze kusten ontdekten en in bezit namen, vonden er Arabische volkplantingen, die afhankelijk waren van den Sultan van Kiloa. Zij brachten deze en de naburige Kaffers tot onderwerping en gaven aan de nieuwe bezitting den naam van koninkrijk Algarve. Vanhier ondernamen zij, inzonderheid in de 16de eeuw, onderscheidene tochten in het binnenland, naar de goudrijke Kafferstaten Mokaranga en Monomotapa. Het verst naar het binnenland liggen in Sofala de goudmijnen van Manika, voorts onderscheidene in 1871 door *Karl Mauch* ontdekte goudmijnen, alsmede de bouwvallen van Zimbabje, zoodat men Sofala reeds in de 16de eeuw voor het land Ophir hield. — De stad Sofala aan het Kanaal van Mozambique is eene zeer vervallen plaats met slechts 2 000 inwoners.

Sofia, zie *Sophia*.

Softa is in Turkije de naam van een student in de godgeleerdheid. De softa's zijn afkomstig uit de geringste volksklasse en verkeerden gedurende den studenttijd in de grootste bekrompenheid. Zij moeten onderscheidene examens afleggen voordat zij den titel van „molla” en eene aanstelling als geestelijke of als rechter erlangen. In den jongsten tijd hebben zij ook aan politieke bewegingen deel genomen.

Sognefjord is de naam van eene diep in het land doordringende fjord aan de westkust van Noorwegen. Zij heeft eene lengte van meer dan 200 Ned. mijl, eindigt in de Lysterfjord en is nauwelijks ergens 7 Ned. mijl breed en bijna overal met hooge, steile rotswanden bezoomd. Het landschap, dat dezen fjord omgeeft, is bergachtig, en de voogdij Sogn behoort tot de meest woeste oorden des lands. Ook de zijtakken van deze fjord grenzen aan rotsen, die zich loodrecht ter hoogte van 1600 tot 2000 Ned. el verheffen. Een der zijfjorden strekt zich uit tot aan den gletscher van Jostedalabrå, eene reusachtige sneeuw- en ijsmassa, onderscheidene dalen vullende en de grootste van het vaste land van Europa.

Sohar is na Maskate de aanzienlijke havenstad van het Arabisch landschap Oman; zij ligt aan de Golf van Oman en heeft eene goede reede, een sterk kasteel, omstreeks 24 000 inwoners en eene bloeiende nijverheid.

Sohl, een Hongaarsch comitaat, door de comitaten Liptau, Gömör, Neograd, Hont, Bars en Thurocs omgeven, telt op ruim 61 □ geogr. mijl omstreeks 108 000 inwoners, meest Slowaken. Het land is geheel en al met bergen bedekt, vooral met trachtetgevaarten met aanzienlijke ertslagen, en de Gran kronkelt er door een vruchtbaar dal. De mijnen leveren er zwavel, zilver, koper, ijzer, vitriool en kwik. Ook is er de veeteelt van groot belang, en men vindt er voorts eenigen wijnbouw en onderscheidene fabrieken. De hoofdplaats is Neusohl.

Sohn is de naam van twee verdienstelijke schilders te weten :

Karl Ferdinand Sohn, geboren te Berlijn den 10den December 1806. Hij oefende zich onder de leiding van *Schadow*, dien hij in 1826 naar Düsseldorf volgde, en behandelde bij voorkeur antieke onderwerpen of ook tafereelen uit de werken van *Tasso*, *Góthe* enz. Tot zijne beste stukken behooren: „Rinaldo en Armida”, — „De schaking van Hylas”, — „Diana en Actaeon”, — „De luitspeelster”, — „Het oordeel van Paris”, — „Romeo en Jullia”, — „De beide Leonore's”, — en „De vier Jaargetijden”. Hij is een meester in de behandeling van het vleesch en in het scheppen van vrouwenfiguren, almede in het vervaardigen van portretten. In 1830 vergezeld hij *Schadow* naar Italië, bezocht vervolgens België, Nederland en Frankrijk, werd in 1832 leeraar aan de Académie te Düsseldorf, in 1838 professor in de schilderkunst aldaar en overleed te Keulen den 25sten November 1867.

Wilhelm Sohn, een neef van den voorgaande en geboren te Berlijn in 1830. Hij vertrok in 1837 naar Düsseldorf en ontwikkelde zich onder de leiding van zijn oom, waarna hij zich op reis begaf. Hij schilderde aanvankelijk historiestukken, zooals: „Christus bij den storm op het meer (in het stedelijk museum te Düsseldorf)”, — „Christus op den Olijfborg (te Jauer in Silezië)”, — en „Geneveva”, maar bepaalde zich vervolgens bij het genre. Zijne „Gewetensvragen (1864, in het museum te Karlsruhe)”, — en vooral zijn „Consult bij een advocaat (1866, in het museum te Leipzig)” worden zeer geroemd. Daarop werd hem een groot stuk besteld voor het Pruisisch Nationaal Museum, en hij leverde daarvoor: „De avondmaalviering van eene aanzienlijke Protestantsche familie”. In 1874 werd hij leeraar aan de schilderacademie te Düsseldorf. Hij is lid der Académie te Amsterdam en te Stokholm en verwierf op tentoonstellingen te Amsterdam, Berlijn en Parijs de groote gouden medaille.

Soissons, eene arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Aisne, ligt aan de Aisne, waarover eene brug is gelegd naar de voorstad St. Vaast, en aan den Noorder-spoorweg (met een zijtak naar Rheims); zij is eene vesting van den tweeden rang, de zetel van een bisschop, heeft een paar rechtbanken, een collège, een groot en een klein seminarium, eene teekenschool, eene openbare boekery met 30 000 deelen en vele handschriften, een oudheidkundig genootschap, een hospitaal, een weeshuis en ruim 10 000 inwoners, die zich vooral bezig houden met de vervaardiging van aardewerk, kaarsen en chocolade, met ijzergieterij en met een uitgebreiden handel in meel, peulvruchten enz. Tot de merkwaardigste gebouwen hooren er: de hoofdkerk (uit de 12de eeuw), de kerk St. Léger, de kerk St. Pierre, de overblijfselen der in 1076 gestichte abdij St. Jean der Vignes en het stadhuus. In de dagen der oudheid heette zij Noviodunum en was de hoofdstad der Suëssonen, weshalve men haar later Suëssio en eindelijk Soissons noemde. De Romeinsche Keizers hadden er een paleis, zoodat er nog vele ouden uit die dagen gevonden worden, en bij de verdeling van het Frankische Rijk (511) werd zij de residentie van *Chlotarius I.* Op eene

Rijksvergadering te Soissons in 751 werd *Pipijn* tot Koning uitgeroepen, en in 833 werd *Lodewijk de Frome* er gedwongen, de Kroon neder te leggen. In de middeleeuwen bleef zij eene aanzienlijke stad en er werden onderscheidene kerkvergaderingen gehouden. Inmiddels was zij de zetel van afzonderlijke Graven uit verschillende Huizen en verviel eerst in 1734 aan de Fransche Kroon. Als vereenigingspunt van groote wegen werd deze stad, die reeds in 1814—1815 eene belegering verduurd had en in 1840 op nieuw versterkt was, in October 1870 door eene landweerddivisie onder den Groothertog van Mecklenburg ingesloten. Den 12den van die maand nam het bombardement een aanvang, en na eene hardnekkige verdediging moest zij zich 8 dagen daarna overgeven, waarbij 4600 gevangenen en 128 stukken geschut in handen der Duitschers vielen.

Soja Moench is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (Papilionaceae). Het heeft slechts éene soort, *S. hispida Moench* (Dolichous Soja L.), eene éenjarige, in China en Japan te huis behoorende, maar thans ook in geheel Zuid-Azië gekweekte plant. Deze heeft een stengel ter lengte van 1 Ned. el, langgesteelde, driestellige bladeren en kleine, tot trossen vereenigde bloemen. De saamgedrukte, ruigharige peulen bevatten 3—5 niervormige, witte of bruine zaden, die zeer smakelijk zijn en vooral tot het bereiden van de pikante saus dienen, welke onder den naam van soja algemeen bekend is. Die bereiding geschiedt door de gekookte boonen met gerooste gerst gedurende 2 of 3 maanden in zout water te laten liggen en éen en ander dan uit te persen. Het bruine vocht wordt voorts in kruiken of flesschen in den handel gebracht.

Socoto of *Sakatos* is de naam van een Rijk der Fellatahs in het westelijk gedeelte van den Soedan (Afrika). Het grenst in het noorden aan de Sahara, in het oosten aan Bornoe en in het westen aan Gando en omvat het grootste gedeelte van Haocessa met eene oppervlakte van omstreeks 8 000 geogr. mijl. De hoofdstad des lands en de residentie van den Sultan is tegenwoordig Woerno. Dit Rijk, dat onder het beheer van de Sultans *Bello* (1816—1852) en *Atikas* (1832—1837) bloeide, kwam daarna in verval. — De evensoo genoemde stad, de voormalige hoofdstad des Rijks, gelegen aan eene rivier van denzelfden naam, eene zijrivier van de Niger, is door een muur omringd, regelmatig gebouwd, bezit een groot paleis, onderscheidene moskeeën en fabrieken en telt ruim 20 000 inwoners. De eerste Europeaan, die deze stad bezocht, was de Engelsche reiziger *Clapperton*; hij bereikte haar in 1824, bleef er 7 maanden en overleed in hare nabijheid den 18den April 1827. In 1853 vond *Barté* haar gedeeltelijk als een puinhoop terug.

Sokotora of *Sokotra*, afkomstig van den Griekchen naam *Dioscrides*, is een eiland in den Indischen Oceaan, 220 Ned. mijl ten oosten van Kaap Gardafui, met eene oppervlakte van 80 □ geogr. mijl en eene bevolking van 5 000 zielen. Het is met uitzondering van eene smalle strook langs de kust met hooge, tot 1 360 Ned. el sich verheffende bergen bedekt, karig besproeid, in het algemeen

woest en van plantengroei verstoken, maar alleen in de dalen nabij de kust vruchtbaar. Daar groeien de aloë, de dadelpalm en de drakenbloedboom. Voorts heeft men er civetkatten en aan het strand schildpadden. De bevolking is er grotendeels van Arabischen oorsprong, met Negers en afstammelingen van Europeanen vermengd. Zij houdt zich hoofdzakelijk bezig met handel, veeteelt en een weinig landbouw. De hoofdplaats is Tamarida aan de noordkust. In de 4de eeuw kwam er uit Arabië eene Christelijke gemeente, die er tot in de 17de eeuw bleef bestaan. In de 18de eeuw werd zij door *Marco Polo* bezocht. Sokotora was tjdelijk van Maskate, daarop van den Sjeik van Fatah, aan de zuidoostkust van Arabië, afkandelijk; doch in 1876 werd het door Engeland aangekocht voor eene som van omstreeks 150 000 gulden.

Solaneën is de naam van eene tweezaadlobbige plantenfamilie. Zij bevat éénjarige en overblijvende kruiden, heesters en boomen met afwisselende, zittende of gesteelde, enkelvoudige, getande, gelobde of gevindte bladeren en volkomene, regelmatige bloemen, die alleen staan of tot bjschermen vereenigd zijn. De kelk is éénbladig, meestal 5 spletig of 6-deelig, rad-, klok-, trechter- of schotelvormig, meestal met een 5-spletigen zoom. De 5 meeldraden bevinden zich in de bloemkroonbuis en wisselen af met de bloemkroonlippen. De meeldraden zijn draad- of priemvormig, de helmknoppen binnenwaarts gekeerd, 2-hokkig, soms aan de toppen samengegroeid, met eene overlange spleet of met eene opening aan den top openspringend. Het vruchtbeginzel is bovenstandig, 2-hokkig of onvolkomen 4-hokkig en heeft in den binnenhoek der hokken eene dikke, met vele amphitrope zaadknoppen bezette placenta. De stijl is eindstandig en enkelvoudig, de stempel enkelvoudig of gelobd. De vrucht is eene bes of eene doosvrucht. De talrijke, min of meer niervormige en saamgedrukte of ovale zaden hebben veel vleezig kiemwit en eene geheel of half cirkelvormig gebogene, zelden rechte kiem. Deze familie telt in omstreeks 40 geslachten meer dan 600 soorten, die grotendeels in de keerkringslanden en voorts ook op de beide gematigde gordels te huis behooren. Vele van haar bevatten narcotische alkaloiden en zijn belangrijke artsengewassen of gevaarlijke gifplanten (*Hyoscyamus*, *Datura*, *Atropa*), andere wegens haar veel gewichtige voedingsgewassen, terwijl nog andere tot de sierplanten worden gerekend. In onderscheidene soorten vindt men *Solanine* ($C_{25}H_{41}NO_6$), ook in de aardappelen, vooral in de uitloopers, welke zich in het voorjaar vormen aan de aardappelen, die in kelders bewaard worden. Laat men deze trekken met afzinsuurhoudend water en slaat men het uitstrekseel neêr met ammoniak, dan lost alcohol uit dien neêrslag de solanine op. Deze vormt kleur- en reukelooze, bitter smakende kristallen. Solanine lost moeielijk op in water en aether, gemakkelijker in alcohol, smelt bij 235° C., reageert zwak alkalisch en vormt in water en alcohol gemakkelijk en in aether nagenoeg oplosbare zouten, waaruit door ammoniak solanine wordt neêrgealagen. Kookt men solanine met verdunde zuren, dan wordt zij ontleed in suiker

en solanidine ($C_{25}H_{41}NO$). Deze vormt kristalliseerbare zouten. Solanine is een zwaar vergif. *Solanum L.* of *Nachtschade* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Solanaceae*. Het omvat talrijke gedoornde en ongedoornde, vaak met klieren en haren bekleede kruiden, heesters en boomen, inzonderheid in de keerkringslanden van Zuid-Amerika, somtijds met onderaardsche, knol-lendragende uitloopers, verspreide, gave of gedeelde, meestal gesteelde bladeren en okselstandige of niet-okselsstandige bjschermen, somtijds ook met alleenstaande bloemen en sappige, veelzadige bessen. *S. dulcamara L.* (bittersoet) heeft een heen en weer gebogen of gewonden stengel, e-, hart-, oor- of liervormige bladeren, tegenover de bladeren geplaatste bjschermen, paarre bloemen en roode, langwerpige bessen. Deze plant groeit op vochtige plaatsen in Europa, Azië en Noord-Amerika. De stengels hebben bij het doorbreken een onaangename, narcotischen reuk, doch verliezen dezen bij het drogen en onderscheiden zich door een bitteren smaak met een zoeten nasmaak. Zij bevatten voorzeeker solanine of eene dergelijke stof. *S. esculentum Des.*, behoort in Zuid-Amerika en Afrika te huis. Dit gewas heeft een kruidachtigen, stekeligen stengel ter hoogte van 6 Ned. palm, eironde, gaafrandige of gezaagde, van onder viltige bladeren, paarre, groote bloemen en ovale, paarre, gele of witte vruchten, die de grootte hebben van een hoenderei en tot het bereiden van saus en soep gebezigd of ook wel geroosterd gegeten worden. Men verbouwt er vooral in Spanje, in de omstreken van Rome en Napels en in Walschje. *S. nigrum L.*, uit Amerika afkomstig, heeft eironde, getande bladeren, witte, zelden paarre bloemen, tot schermvormige troszen vereenigd, en bessen ter grootte van erwten. Voorts noemen wij *S. miniatum Bernh.* met roode bessen en *S. villosum Lam.* met gele bessen. De laatstgemelde drie soorten zijn gifplanten. *S. Quitoense Lam.* draagt eetbare vruchten ter grootte van kleine oranje-appelen, maar de belangrijkste soort is voorzeeker *S. tuberosum L.* of de *aardappel* (zie aldaar).

Solario (Antonio de), ook wel *il Zingaro* genaamd, een beroemd Italiaansch schilder, werd geboren te Venetië tegen het einde der 14de eeuw. Hij was aanvankelijk een smidsleerling, maar zijn aanleg voor de kunst trok de opmerkzaamheid van *Colantonio del Fiore* te Napels. In de woning van dezen schilder verliefd hij op diens dochter en ontving de toezegging van hare hand, zoodra hij zich tot een degelijk schilder zou gevormd hebben. Nu begaf hij zich naar Rome en toen naar Bologna, waar hij in *Lippo Dalmasio* een gewenschten leermeester vond. Nadat hij zeven jaar in verschillende ateliers was werkzaam geweest, keerde hij naar Napels terug, waar hij, voorgesteld aan Koningin *Johanna*, deze eene „Madonna” van zijn penseel aanbod en vervolgens haar portret vervaardigde, waarna *Colantonio* hem zijne dochter ten huwelijk gaf. Nu werd hij met bestellingen overladen, tot Hofschilder benoemd en overleed in 1455. Hij was een der voorloopers van de groote meesters der 16de eeuw. Te Napels heeft men onderscheidene schilderstukken en fresco's van

zijne hand, en men vindt er ook te Florence en te München. Zij onderscheidden zich door eene ongemeene bevalligheid.

Solarolie is eene lichtgevende stof, welke uit de teer bij droge destillatie van bruinkolen verkregen wordt. Zij bestaat uit een mengsel van vluchtige koolwaterstoffen en onderscheidt zich van photogeen door een hooger kookpunt, door hooger soortelijk gewicht en door veel geringere brandbaarheid. Zij kookt tusschen 250° en 350°C. Goede solarolie heeft een soortelijk gewicht van 0,83—0,89; zij moet eene licht wijgele kleur hebben en bij schudden met loog hieraan geene daarin oplosbare zelfstandigheden afstaan. Wordt hare kleur hierbij donker, zoo ontleedt zij ook doorgaans, wanneer men ze eenigen tijd bewaart, en riekt dan zeer sterk. De pit van eene solarolievlam mag niet spoedig verkolen, evenmin als bij photogeen, en bij het branden niet rieken. Wordt dese olie verkregen uit teer, welke veel paraffine bevat, dan verstijft zij al spoedig bij afkoeling.

Soldanella L., zie *Alpenklokje*.

Soldeersel of soldoer is een metaal of metaalmengsel, hetwelk dient om de oppervlakten van twee verwarmde stukken metaal met elkander te verbinden. Van goed soldeersel is het smeltpunt lager dan dat der te verbinden metalen, — het is vloeibaar genoeg om de voegen spoedig aan te vullen, — het verstijft niet te snel, — en het komt in kleur eenigzins overeen met genoemde metalen. In het algemeen onderscheidt men *week-, snel- of tinsoldeersel* en *hard- of slagsoldeersel*. Het eerste bestaat uit weeke, gemakkelijk smeltbare, het tweede uit hardere en moeilijker smeltbare metalen. Het eerste wordt gemaakt van tin, lood of bismuth en dient tot het aaneenhechten van tin, ijzerblik, smeedijzer, koperlegeringen en zink, — het tweede van koper, zink, tin en lood, en wordt gebruikt tot het verbinden van ijzer, koper en koperlegeringen. Om gouden en zilveren voorwerpen te soldeeren, bezigt men mengsels van goud, zilver, koper of zink. Tot het soldeeren van aluminium dienen zink en aluminium, met of zonder koper.

Soldij, afkomstig van het Latijnsche woord *solidus* (eene Romeinsche gouden munt, waarmede de krijgsknecht om de 4 maanden betaald werd), is een zeker geldelijk bedrag, dat gegeven wordt voor bewezen dienst, inzonderheid voor krijgsdienst. Vandaar de naam *soldaten*, mannen die om soldij of loon dienst hadden genomen, zooals in de dagen der Oudheid de Grieken, in de middeleeuwen de Duitschers en in den nieuweren tijd de Zwitsers. Bij het verval van de ridderschap, van den heerban en van de dienstvolgenschappen vormden tot aan het einde der 18de eeuw geworvene soldaten de hoofdmassa der legers. Zij ontvingen behalve de soldij ook handgeld. Eene geregelde uitbetaling der soldij had eerst plaats bij de vorming der staande legers. Bij de dienstplichtigen strekte de soldij ter voorziening in het noodig onderhoud, en zij werd reeds ten tijde van *Gustaaf Adolf* telkens na tien dagen aan de manschappen ter hand gesteld. Het bedrag der soldij is verschillend naar de verschillende wapens en rangen en tevens afhankelijk van de duurte der levensmiddelen. Men zorgt veelal, dat een soldaat

even kan rondkomen en niet meer. De uitbetaling geschiedt in ons land compagniegewijze bij het appél door den sergeant-majoor in tegenwoordigheid der officieren. De uitgaven voor de menage en de kortingen voor het kleedingfonds worden dadelijk ingehouden.

Solfatara's of *zwavelgroeven* zijn vulkanische kraters, wier mond allengs gesloten werd, zoodat er geene gloeiend-vloeibare stoffen, maar enkel gassen, water- en zwaveldampen uitgestooten worden, waarna allengs eene dikke zwavelkorst zich neerzet op de wanden. De meest bekende solfatara's bevinden zich in Italië. Vooral wordt die naam toegekend aan drie meren in de provincie Rome, 22 Ned. mijl ten oosten van den weg naar Tivoli. De grootste heeft eene middellijn van 60 schreden en eene diepte van 48 Ned. el. Uit den bodem rijzen zwaveldampen omhoog; zij scheiden eene op marmer gelijkende, zeer vast wordende zelfstandigheid af. — De solfatara van Puzzuoli is één van de 27 kraters, welke zich op de vlakke bevinden, door de Ouden de „Phlegraeische Velden“ geheeten. Zij ligt 2 Ned. mijl van het Meer van Agnano en van de Hondagrot en vormt een bekken ter lengte van 344 en ter breedte van 291 Ned. el, hetwelk aan alle zijden, behalve aan den zuidkant, door heuvels omgeven is. Op sommige plaatsen is er de bodem warm, op eenige zelfs brandend heet. Hier en daar komt zwavel opborrelen. Andere solfatara's vindt men in West-Indië en in Mexico. De grootste, welke men kent, is die van Oerocmtai bij de Chineesche stad van dien naam, tusschen 2 vuurspuwende bergen, met een omvang van 57 Ned. mijl. Het bekende Doodendal op Java is deegelijks eene solfatara.

Solfeggio is in de muziek de naam van eene zangstudie, waarin de gewone tekst vervangen wordt door een telkens te herhalen klank, bijv. door *ha-a-a-a*. Zulk eene studie dient om aan eerstbeginnenden vastheid te geven op de intervallen en eene zuivere intonatie. Het accompagnement is steeds zeer eenvoudig. Uitstekende solfeggio's zijn geleverd door *Porpora*, *Mozoni*, *Oresciniti* en *Comone*, — voorts door *Engel*, *Marchesi*, *Tottmann*, *Widmann*, *Wiesl*, *Wullner* enz.

Oudtijds bediende men zich bij zulke zangstudien van de Aretinische hexachorde en men gaf daaraan den naam van *solmisatie*. Deze is echter in de tweede helft der 17de eeuw bij de invoering der heptachorde verdwenen.

Solferino, een vlek in de Italiaansche provincie Mantua, in het district Castiglione, op eene hoogte 3 uur gaans ten westen van de Mincio en even zoover van het ten zuiden zich bevindende Gardameer gelegen, telt slechts 1200 inwoners, maar is in de geachtendste merkwaardig door de beslissende overwinning, aldaar den 24sten Juni 1859 door de verbondene Franschen en Sardiniërs op de Oostenrijkers bevochten, weshalve dese laatste over de Mincio terugtrokken, waarna den 11den Juli bij den voorloopigen Vrede van Villafranca Keizer *Frans Jozef* Lombardije afstond aan Keizer *Napoleon*.

Solger (Karl Wilhelm Ferdinand), een Duitsch wjsgaer, geboren den 28sten November 1780 te Schwedt in de Ukermark, studeerde

te Halle, te Jena en te Berlijn en vestigde zich in 1806 te Schwedt, waar hij eene nutmuntende vertaling der werken van *Séphocles* schreef (1806, 2 dln; 2de druk, 1824). Later werd hij hoogleeraar te Frankfort aan de Oder en daarna te Berlijn, waar hij den 20sten October 1819 overleed. Hij schreef o. a.: „Erwin. Vier Gespräche über das Schöne und die Kunst (2 dln, 1815)” en „Philosophische Gespräche (1817)”. Zijne „Nachgelassene Schriften und Briefwechsel (1826, 2 dln)” is door *Tieck* en *von Raumer* uitgegeven en zijne „Vorlesungen über Aesthetik (1829)” werden in het licht gezonden door *Hayne*.

Solidair, in het Nederlandsch *hoofdelijk*, één voor allen en allen voor één, wordt vooral gebruikt bij verbintenissen, wanneer van meer schuldenaren ieder afzonderlijk voor de geheele schuld aansprakelijk blijft, of men van meer schuldeischers ieder afzonderlijk de geheele schuld vorderen kan. Het kan zijn, dat zulk eene verbintenis, hoewel slechts één zijnde, voor het geheel op ieder der schuldenaren rust of dat zij voor het geheel ten voordeele van ieder der schuldeischers is aangegaan, zoodat de betaling, door één der schuldenaren of aan één der schuldeischers gedaan, de geheele schuld delgt, — en het kan ook zijn, dat ieder der verbondenen geacht wordt dat voor het geheel te zijn, onafhankelijk van zijn medeverbondenen, en evenals of ieder hunner eene afzonderlijke verbintenis had aangegaan (obligatio correalis en obligatio in solidum). — De eigenlijke solidariteit kan slechts op twee wijzen ontstaan, of door de wet, die uitdrukkelijk sommige verbintenissen hoofdelijk noemt, of door overeenkomst en ook door testament, daar een erflater zijne gezamenlijke erfenamen hoofdelijk kan verplichten tot betaling van eene schuld of van een legaat. Het is dus een vaste regel, dat de solidariteit nooit ondersteld wordt, maar altijd bepaald moet zijn. Voorts verwarre men hoofdelijke verbintenis van schuldenaren niet met borgtocht. Hoofdelijke schuldenaren zijn allen, verbonden tot het betalen der schuld, en kunnen dat zijn op verschillende wijzen, maar een borg kan niet tot iets anders of tot iets meer verbonden zijn dan de hoofdschuldenaar; ook kan hij het voorrecht van uitwinning inroepen, 't welk een hoofdelijke schuldenaar nooit doen kan. — Men heeft volgens gemelde wijze van ontstaan alsoo eene legale en eene conventionele solidariteit. Eerstgenoemde komt in het handelsrecht dikwijls voor.

Solidus, eene Romeinsche gouden munt uit den tijd van *Constantijn de Grooten* en later, had een gewicht van 4,56 Ned. wichtjes. Somwijlen is de waarde van den solidus door het Romeinsche cijfer LXXII of door de Grieksche teekens *OB* aangewezen. Een onderdeel van den solidus was de *tremissis* of *triens*, het derde van den solidus. Stukken van $2\frac{1}{2}$, 2 en meer solidi zijn zeldzaam.

Soliman is de naam van 8 *Sultans van Turkije*, te weten van:

Soliman I, een zoon van *Bajesid I*. Nadat zijn vader in 1402 bij Angora was gevangen genomen, liet hij zich te Adrianopel tot sultan uitroepen, doch zag zich den troon betwisten door zijn broeder *Moesa*, werd in Adria-

nopol belegerd, op de vlucht gevangen genomen en aan zijn broeder uitgeleverd, die hem in 1410 deed worgen.

Soliman II el Kasaaï (de Grooten), een zoon van *Solim I*, den meest beroemden sultan der Turken. Hij werd geboren in 1496, was bij 't overlijden zijns vaders (1520) stadhouder van Magnesia, gaf de door zijn vader verbeurd verklaarde goederen aan de oorspronkelijke eigenaars terug en bestrafte met gestrengheid de ambtenaren, die zich aan verkeerdheden schuldig maakten. De weigering der gewone schatting deed hem te velde trekken tegen Hongarije, waar hij zich meester maakte van Sjabatz, Semlin en Belgrado. Daarna maakte hij toebereidselen tot verovering van het eiland Rhodus, hetwelk na eene verdediging van 6 maanden den 25sten December 1522 door verraad bezweek. In April 1526 trok hij met 100 000 man en 300 kanonnen op nieuw tegen Hongarije te velde en behaalde den 29sten Augustus de overwinning van Mohács, waarna den 10den September Pest en Ofen de poorten voor hem openden. Na het dempen van een opstand in Klein-Azië ondernam hij ter gunste van *Johan Zapolya*, banus van Siebenbürgen en door eene bepaalde partij tot Koning gekozen, in 1529 een derden veldtocht naar Hongarije, veroverde den 8sten September Ofen en rukte den 27sten van die maand met 120 000 man voorwaarts naar Weenen, maar moest, na een verlies van 40 000 man, den 14den October het beleg voor deze stad opbreken. Nu keerde hij zijne wapenen naar het Oosten. Reeds in het najaar van 1533 zond hij een leger onder het bevel van zijn grootvizier *Abraham* naar Azië, waar de vestingen Ardsjaj, Achlath en Wan bezwoken en Tebriz, de hoofdstad van Perzië, den 18den Juli 1534 hem binnen hare muren ontving. Ook Bagdad werd eerlang ingenomen en vanhier het geheele land bestuurd. Inmiddels had de vloot van *Soliman* onder *Barbarossa* in 1533 aan de Spanjaarden Koron ontrukkt, in 1534 de kusten van Italië en de eilanden der Middellandsche Zee verontrust en eindelijk Tunis veroverd, dat evenwel in 1535 door de expeditie van *Karel V* weder verloren ging. *Soliman* stelde zich daarvoor schadeloos door onderscheidene eilanden in den Archipel in bezit te nemen. In 1541 werd Hongarije wederom het tooneel van zijne veroveringsplannen. Hij maakte zich meester van de helft van het land, en de zoon van *Zapolya* moest zich met Siebenbürgen vergenoegen. Eindelijk werd in 1547 een vijfjarige wapenstilstand gesloten en aan *Soliman* eene jaarlijkse schatting van 50 000 ducaten toegezegd. Daarop ondernam hij een tweejarigen oorlog tegen Perzië en vernieuwde in 1551 den strijd tegen Hongarije. Eerst in 1562 werd de vrede met Hongarije gesloten. Hoewel hij den ouderdom van 76 jaren bereikt had, trok hij in 1566 nogmaals tegen Hongarije te velde, maar bezweek voor Szigeth op den 5den September van dat jaar. Met zijn overlijden eindigt de bloeitijd van het Turksche Rijk. De Turken huldigen hem als hun grootsten Vorst. Hij was voorspoedig in den oorlog en tevens een wijs wetgever en schrander staatsman. Toch is hij niet vrij te pleiten van verregaande wreedheid; ter gunste namelijk van zijne

meestgeliefde vrouw *Rocelane* deed hij al de kinderen, hem door andere vrouwen geschonken, ter dood brengen, om aan *Solima*, den zoon van eerstgenoemde, de troonopvolging te verzekeren.

Solimas III, een zoon van *Ibrahim* en een broeder van *Mohammed IV*. Hij werd geboren in 1647, volgde dezen op in 1687, had met menigen opstand te wortelen, voerde een rampspoedigen oorlog in Hongarije, totdat hij *Moestapha Kröpriü* tot groot-visier benoemde, en overleed in 1691.

Solingen, eene arrondissementshoofdstad in het Pruisische district Düsseldorf, op eene hoogte niet ver van de Wülper en aan een zijtak van den spoorweg Hamm-Deutz gelegen, bezit twee Protestantische kerken en eene R. Katholieke kerk, eene synagoge, eene hooger burgerschool, een zieken-, armen- en weeshuis en ruim 18000 inwoners (1886). Deze stad is met Remscheid het middenpunt van ijzergieterijen en staalfabrieken en levert vooral uitmuntende degen- en sabeklingen, alle soorten van messen, vorken, heekkundige instrumenten, scharen, bajonetten, tangen, sporen enz., die zelfs naar de meest verwijderde landen worden vervoerd. Voorts heeft men er fabrieken van patroontasschen, helmen enz. Men zegt, dat de ijzerindustrie aldaar door toedoen van *Adolf IV van Berg* in 1147 door wapensmeden uit Damascus gebracht is, — volgens anderen door Stiermarkers in 1290.

Solis y Ribadeneira (Antonio de), een Spaansch dichter en geschiedschrijver, geboren den 28sten October 1610 te Alcalá de Henares, studeerde te Salamanca in de rechten, werd vervolgens als secretaris geplaatst bij den Graaf van *Oropesa*, onderkoning van Navarra en later van Valencia, en bewees in die betrekking belangrijke diensten. Wegens zijne groote talenten voegde *Philippus IV* hem toe aan het staatssecretariaat en benoemde hem daarna tot zijn eigen secretaris. *Solis* bekleedde dit ambt ook bij de Koningin-Regentes, die hem daarenboven in 1666 tot kroniekschrijver van Indië verhief. Niet lang daarna nam hij het besluit, de wereld vaarwel te zeggen, ontving de priesterwijding en overleed den 19den April 1686. Hij schreef reeds op 17-jarigen leeftijd het drama: „Amor y obligacion”. Zijne „Poesias varias sagradas y profanas” verschenen eerst na zijn dood en verheffen zich niet boven het middelmatige. Groote lof wordt echter toegekend aan zijne „Comedias”, zooals: „La gitanela de Madrid”, — „El alcazar del secreto”, — en „Un bobo hace ciento”, die zich door zuiverheid van taal en sierlijkheid van stijl onderscheiden. Den meesten roem heeft hij intusschen verworven door zijne „Historia de la conquista de Mejico (1684 en later)”. Ook werden merkwaardige brieven van zijne hand uitgegeven.

Sollohoeb (Wladimir Alexandrowitj), graaf, een Russisch schrijver, geboren te Petersburg omstreeks het jaar 1815, werd attaché bij het gezantschap te Weenen en wijdde zich vervolgens aan de beoefening der letteren, totdat hij in 1850 met den titel van staatsraad aan Vorst *Woronow*, gouverneur van Transcaucasie, werd toegevoegd. Als schrijver trad hij op in 1841 met eene reeks van verhalen en gaf vervolgens met *Shoekowskij*, *Benedictow*

en de Gravin *Rotopetjia* den litterarischen bundel: „Gister en heden (1845)” in het licht. Zijn meest bekend geschrift is: „Taratuz (1845)”, een vermakelijk beeld van het Russische volksleven. Daarna werkte hij voor het toneel en leverde o. a. de vaudeville: „Zwjobessie (1845)”; ook plaatste hij een aantal novellen en schetsen in tijdschriften. Nadat hij eenigen tijd te Dorpat gewoond had, vestigde hij zich in 1865 te Moskou. Hij overleed op de badplaats Homburg den 17den Juni 1882.

Sollokeilanden (De) vormen eene groep van althans 156 eilanden, zich uitstrekkende in het noordoosten van Bornéo tot aan Mindanao. Men kan ze in drie afdelingen splitsen, en de middenste van deze, de Sollokgroep, omvat o. a. de eilanden Sollok, Bala ngingi, Kakangan, Tetajan, Baboes, Boes enz. Deze bevinden zich onder de opperbeerschappij van Spanje, welke door den Sultaan en de Rijksgrooten wordt erkend, terwijl de bevolking, die zich gedeeltelijk wijdt aan zeerooverij, zich daarom weinig bekeunt. De Sollokkers belijden den Mohammedaanschen godsdienst en hebben eene eigene taal met verschillende tongvallen. Het eiland Sollok heeft eene uitgebreidheid van 18 □ geogr. mijl en telt ongeveer 100000 inwoners. Er verrijzen hooge bergen, maar de grond is er in het algemeen vruchtbaar. Men vindt er een overvloed van ijzer en men zegt, dat er ook goud wordt aangetroffen. Tot de wilde dieren behooren er swijnen en herten. Men verbouwt er veel rijst en maïs en aan de kust houden vele zich bezig met de visscherij. De hoofdplaats is Doemlahat, en aldaar komen dikwijls vreemde schepen ten anker. Zowel de Spanjaarden als de Nederlanders hebben pogingen aangewend om den zeeroof op de Sollokeilanden te vernietigen, maar tot na toe is vergeefs.

Solmisatie is het aangeven der tonen met de lettergrepen *ut, re, mi* enz., welke door *Guido van Arezzo* in de 11de eeuw in zwang zijn gebracht. Zie voorts onder *Nota* en *Solfeggio*.

Solmona, eene arrondissementshoofdstad in de Italiaansche provincie Aquila, ligt in eene bekoorlijke bergstreek aan de rivier Gizzio, niet ver van den spoorweg van Pescara naar Napels. Zij is de zetel van een bischop, en men vindt er eene rechtbank, een gymnasium, eene technische school, een seminarium, onderscheidene kerken, een fraai stadhuis, eene oude waterleiding en omstreeks 14000 inwoners (1880). Zij is het aloude Salmo, de geboorteplaats van *Ovidius*.

Solms is de naam van een oud Grafelijk, gedeeltelijk Vorstelijk geslacht. Zijn stamlot was sedert de 14de eeuw Braunfels in de Wetterau, en *Marquard*, graaf van Solms in Hessengau, dien men in 1129 vermeld vindt, wordt als stamvader beschouwd. In 1409 ontstonden de lijnen *Solms-Braunfels* en *Solms-Lich*, die zich wederom in verschillende takken verdeelden. Tot dit geslacht behoorde *Amalia van Solms*, de gemalin van Prins *Fredrik Hendrik van Oranje*, almede de Oostenrijksche luitenant-velddmaarschalk Prins *Karel van Solms-Braunfels*, geboren den 27sten Juli 1812 en overleden den 13den November 1875. De Vorst van *Solms Hohen-Solms-Lich*, *Loth-*

wijk genaamd en geboren den 24sten Januari 1805, bezat in Pruisen het ambt Hohen-Solms en in het groothertogdom Hessen de ambten Lich en Niederweisel met eene gezamenlijke uitgebreidheid van 220 □ Ned. mijl. Hij hield zijn verblijf te Lich en was erfelijk lid van de Eerste Kamer in Hessen, terwijl hij tevens stem had op den Landdag der Rijnprovincie. Zijn geschrift: "Deutschland und die Repräsentivverfassungen (1838)" vond veel tegenpraak, en in 1847 werd hij door den Koning van Pruisen tot maarschalk van den eersten vereenigden Landdag benoemd. Hij overleed in 1860 en werd opgevolgd door zijn neef Vorst *Hermann*, geboren den 15den April 1838. Ook andere leden van dit geslacht zijn erfelijke leden der Eerste Kamer in Hessen en in Saksen.

Solnhofen of *Solenhofen*, een dorp in het Beiersche district Midden-Franken, aan de Altmühl en aan den spoorweg van München naar Würzburg, telt omstreeks 1000 inwoners en is vermaard wegens den *Solnhofser leisteen*, eene schilferige bovenlaag van de Jurakalk, welke in dien omtrek de Jurakalk en het dolomiet bedekt en er inzonderheid ten behoeve der lithographie gedolven wordt. In dat gesteente vond men de overblijfselen van den oudsten vogel (archaeopteryx).

Solo (De), *Bengawan* of *Sambaja* is de grootste en diepste rivier van Java en loopt er door de residentien Soerakarta, Madioen, Rembang en Soerabaja. Hare hoofdrichting is van het westen naar het oosten. Zij ontspringt in Soerakarta met 2 armen, van welke de éene gevormd wordt door de wateren van den Merapi en den Merbaboe en de andere door die van het Kadoewangebergte. Deze armen vereenigen zich niet ver van de hoofdplaats Soerakarta en ontvangen alsdan den naam van *Kali Solo* of Solorivier. Deze stroomt langs de noordelijke hellingen van het gebergte Lawoe, ontvangt benevens eenige andere rivieren de belangrijke rivier van Madioen, spoedt zich daarna onder den naam van *Bengawan* voort in eene noordelijke richting, kronkelt daarna oostwaarts door Rembang en Soerabaja, splitste zich vroeger in 2 takken, omvatte daarmede een moerasig eiland en stortte zich uit in den Trechter of de Straat van Soerabaja. Men heeft evenwel bij de kampong Boengah een stuwdam gelegd en een breed kanaal gegraven, waarlangs de Bengawan thans bij het plaatsje Sodajo zich in de Javazee stort. Daardoor is in de aanslibbing van het vaarwater naar Soerabaja, die voor de scheepvaart bedenkelijk begon te worden, groote verbetering gebracht, daar het schijnt, dat die aanslibbing op afdoende wijze bedwongen is. De oevers van den bovenloop der rivier zijn overal hoog en steil, onbewoond en dicht met bosch, vooral met djatihout, begroeid. Men vindt er onderscheidene stroomversnellingen; zij is echter tot op aanmerkelijke afstand van hare monden voor vrij groote prauwen bevaarbaar.

Solo (Een) noemt men in de muziek eene compositie of een gedeelte daarvan, bestemd voor den instrument of voor éene zangstem, terwijl het accompagnement, zoo het vereischt wordt, daarbij eene zeer ondergeschikte taak vervult. Tegenover het *solo* (alleen) staat het

tutti (allen), waarbij alle overige instrumenten of stemmen invallen.

Soloecismus of *solecismus* noemt men eene fout tegen de regelen der spraakkunst, vooral eene zoodanige, welke eigen is aan de bewoners van een bepaald gewest. Het woord is afkomstig van de Cilicische stad Soloë of Soli, wier bewoners als taalverbaaters bekend stonden.

Solola, de hoofdstad van een departement in de Midden-Amerikaansche republiek Guatemala, ligt ten noorden van het meer Atitlan en telt 15000 inwoners. Het evenzoo genoemde departement heeft 45000 zielen, meerendeels Indianen.

Solon, een beroemd Atheensch wetgever en de eerste onder de zeven wijzen van Griekenland, werd geboren te Athene omstreeks het jaar 640 vóór Chr. Hij was de zoon van *Eucleistides*, den telg van een edel geslacht, dat *Codrus* onder zijne voorvaderen telde. *Solon* wijdde zich aan den koophandel en ging reeds vroeg op reis. Zijne hierbij opgedane ondervindingen en zijne kennismaking met de uitstekendste mannen in den vreemde droegen niet weinig bij tot zijne ontwikkeling en deze besteedde hij met warmen ijver aan de belangen zijner geboortestad. Eerst in 604 betrad hij het staatkundig toneel. De Athenera, vermoeld door eene lange en rustelooze worsteling met Megara om het eiland Salamis, hadden eene wet uitgevaardigd, welke ieder met den dood bedreigde, die op eene vernieuwing van dien strijd aandrong. *Solon* verscheen toen in de rol van een krankzinnige op het marktplein, zong eene door hem vervaardigde elegie: „Salamis” en wist daardoor de gemoederen der Athenera zoo in vuur te zetten, dat zij naar de wapens grepen en het eiland veroverden. Niet lang daarna (600) werd op aandringen van *Solon* besloten, den Eersten Heiligen Oorlog te voeren tegen Cirraha ter beveiliging van het heiligdom te Delphi. Athene zelf bevond zich in dien tijd in een hachelijken toestand; de verdorvenheid was groot en de oneenigheid der partijen bedreigde den Staat met den ondergang. Toen trad *Solon* in het beslissend oogenblik wederom op als redder des vaderlands, wist door *Epimenides* eene algemeene verzoening te bewerken en bracht den vrede tot stand. Niettemin duurden de ongeregelheden voort en er heerschte groote onrust bij de geheele bevolking, terwijl, door de gewelddadigheden der Eupatriden en door de uitpattingen van den ruwen hartstocht, bij het volk alle zedelijkheid en deugd werden verguisd en met voeten getreden. Toen vestigde zich aller oog op *Solon*, die wel is waar tot de Eupatriden behoorde, maar algemeen geacht was wegens zijne edele gevoelen, zijne wijze gematigdheid en zijn schrander overleg. Deze nam de taak der bevrediging en hervorming op zich, maakte al dadelijk een einde aan den woeker en opende voor de schuldenaars de mogelijkheid, aan hunne verplichtingen te voldoen. In 594 zag hij zich tot eersten archon gekozen en gaf in die betrekking aan den Staat eene nieuwe grondwet. Vooral beijverde hij zich, de kloof tusschen het volk en den adel aan te vullen, het eerste uit zijne vernedering op te heffen en de aanmatiging van den laatsten te snuiken

en alsoo het heilige recht te handhaven. Daarboven schonk hij aan het geheele volk eene uitgebreide wetgeving, die zich tot de voornaamste maatschappelijke aangelegenheden uitstrekte. Men verhaalt, dat Solon aan de Atheners de verplichting oplegde, in de eerste 10 jaar niets in zijne wetgeving te veranderen, en dat hij voorts naar het buitenland trok, opdat hij niet zelf wijzigingen daarin zou behoeven voor te stellen. Hij begaf zich in de eerste plaats naar Egypte, waar hij den omgang genoot der priesters van Heliópolis en Sais, vervolgens naar Cyprus en toen naar Sardes, waar hij volgens de sage (eene historische onmogelijkheid) met Croesus het bekende gesprek voerde over de wisselvalligheid van 'smenschen geluk. Na zijn terugkeer te Athene wendde hij vruchteloos pogingen aan om de politieke hartstochten te beteugelen en beleefde het, dat Pisistratus zich opwierp tot tyran. Hij overleed in 559; men vermeldt nog, dat volgens zijne begeerte zijn stoffelijk overschot naar Salamis gevoerd en verbrand en de asch over het geheele eiland verstrooid werd. Zijne kenspreuk was: „Niets te veel”, en hij onderscheidde zich zowel door zijn dichterlijk als door zijn wetgevend talent. De overblijfselen zijner gedichten vindt men verzameld in „Delectus poesis Graecorum elegiacae (1838)” van Schneidewin, en zijne levensgeschiedenis werd geschreven door Plutarchus.

Soloreilanden (De) vormen eene groep, bestaande uit Andanava, Solor en Lombien of Rawalu, in den Kleinen Soenda-Archipel, ten oosten van Flores. Het voornaamste eiland, Solor geheeten, ligt met zijn zuidoosthoek op 8°30' Z. B. en telt op 5 □ geogr. mijl omstreeks 15 000 inwoners. Het is vulkanisch en gedeeltelijk steenachtig en de grond, die veel bamboe oplevert, weinig bebouwd. Men vindt er zwavel en salpeter. In het binnenland wonen er Alfoeren en aan de kust Maleiers. Aan de zuidoostzijde heeft men er eene groote baai, waaraan het vervallen Nederlandsch fort Frederik Hendrik zich verheft. Portugeezen hadden zich reeds vroeg op de oostkust van dit eiland gevestigd, maar hun kasteel werd in 1613 door den Nede. anderschen zeekapitein Apollonius Sokot beschoten en ingenomen. Al de Soloreilanden zijn bij tractaat, den 6den Augustus 1851 met Portugal gesloten, aan Nederland toegewezen en behooren onder de residentie Timor.

Solothurn (Soleure), een Zwitsersch canton, grenst in het oosten aan Basel en Aargau, in het zuiden en westen aan Bern en in het noorden aan Basel en telt op 14 $\frac{1}{2}$ de □ geogr. mijl ruim 80 000 inwoners (1880). Ook zonder dat men de beide exclaven Mariastein en Kleinlützel, op het grondgebied van Bern gelegen, in aanmerking neemt, heeft het land eene zeer onregelmatige gedaante. Men kan het splitsen in een gedeelte van de Zwitsersche hoogvlakte en in een gedeelte van het Juragebergte. Tot de eerste behoort het Aaredal van Solothurn, waarmede de dalvlakte der Groote Emme gemeenschap heeft, en het Aaredal van Olten. Beiden dalen zijn gescheiden door een vooruitspringend gedeelte van het Berner Oberaargau, terwijl eene Juraketten met toppen ter hoogte van 1200 tot 1400 Ned. el haar begrenst naar de zijde van het Juragebergte. Eenigzins

evenwijdig aan de Aare loopt er de Dännern en stort bij Olten zich uit in de Aare. Eene tweede Juraketten, die van den Paarzwang (1 005 Ned. el hoog), loopt er van Mümliiswyl naar het gebied van Birs. Het klimaat is er eer guur dan zacht, zoodat men er geen wijnbouw aantreft. Meer dan elders in Zwitserland bloeit in Solothurn de landbouw en er wordt veel graan geoogst; voorts heeft men er veel ooft, hout en rundvee, en men maakt er uitmuntende kaas. Het ontbreekt er voorts niet aan schapen, geiten en zwijnen, terwijl het aantal paarden er minder groot is dan te voren. Het Juragebergte levert gips en uitmuntenden kalksteen, en in de nabijheid der hoofdstad wordt marmer opgedolven; ook is er veel ijzererts. In dit canton bestaat voorts eene zeer ontwikkelde nijverheid. Hoewel de steden Solothurn en Olten geene eigenlijke koopsteden zijn, is laatstgenoemde een merkwaardig vereenigingspunt van Zwitsersche spoorwegen. Solothurn wordt jaarlijks door een groot aantal reizigers bezocht, en de inwoners van dit canton, van welke $\frac{3}{10}$ de tot de R. Katholieke Kerk behooren, worden geroemd als opgeruimd, eerlijk en goedgehartig. Het onderwijs is er in een zeer goeden toestand en de openbare boekerijen tellen er ruim 80 000 deelen. De grondwet, dagteeknend van 12 December 1865, heeft er een zeer democratisch karakter; het volk beslist over de voornaamste aangelegenheden en kan zoowel de wetgevende als de uitvoerende macht afzetten. De Cantonnale Raad wordt door het volk voor den tijd van 5 jaar gekozen, en de uitvoerende macht is in handen van een Regeringraad van 5 leden, door den Cantonnaalen Raad voor den tijd van 5 jaar benoemd. De voorzitter heeft den titel van landammann. Eene hoogste rechtbank, ook door den Cantonnalen Raad voor den tijd van 5 jaar benoemd, bestaat uit 7 leden. Voorts waarborgt de grondwet alle in Zwitserland gebruikelijke rechten, zooals vrijheid van drukpers, van godsdienst enz. — De evenzoo genoemde hoofdstad van het canton, met ruim 6 000 inwoners, ligt op de beide oevers van de Aare en besit geene andere merkwaardigheden dan den Ursusmunster, in 1773 door Pissani voltooid, het tulghuis en de Verenahermitage met een kerkje in de rots en eene ruime grot. De stad is intusschen in den jongsten tijd veel verfraaid en als vereenigingspunt van spoorwegen veel drukker geworden. Zij heette te voren Solodurum en behoort tot de oudste steden van Zwitserland. Keizer Rudolf van Habsburg schonk haar stedelijke rechten, en den 22sten December 1487 werd zij in het Eedgenootschap opgenomen. De Hervorming vond er geen gunstig onthaal. In 1667 verzag men haar van vestingwerken, doch dese werden in 1835 weder gesloopt. Te voren was er de macht in handen van eene patrietische oligarchie, doch dit stelsel werd omvergoorpen door Napoleon I. Na den val van dezen echter werd de vrijzinnige staatsregeling weder vernietigd, waarna de groote heeren zich wederom meester maakten van het gezag. Te vergeefs kwam het volk in opstand, met de vrijheidlievende burgerij van Olten aan het hoofd. Eerst in 1830 erlangde het eenige begeerde rechten en eindelijk eene

grondwet, wier beginselen bij eene meermalen herhaalde herziening in het algemeen dezelfde zijn gebleven. Schoon het meerendeel der bevolking tot de R. Katholieke Kerk behoort, verklaarde dit canton zich in 1844 tegen de terugroeping der Jesuïeten en stond alzoo in den Sonderbundoorlog aan de zijde der liberale cantons. Na het Vaticaansch Concilie nam Solothurn de Oud-Katholieken in bescherming, verzette zich tegen den bisschop en noodzaakte hem het land te verlaten, waarna de kerkelijke aangelegenheden van Staatswege werden geregeld. De oneenigheid met den H. Stoel, daardoor ontstaan, is echter in 1885 uit den weg geruimd door de benoeming van bisschop *Niala*, waarna het canton weder aan het bisdom Basel is toegevoegd.

Solowjeff (Sergei Michailowita), een Russisch geschiedkundige, geboren te Moskou in 1820, studeerde aldaar in de letteren en in de geschiedenis, was van 1842—1844 onderwijzer bij de familie van Graaf *Stroganoff* te Parijs en werd op eene dissertatie: „Over de verhouding van Nowgorod tot de Grootvorsten” tot magister en op eene: „Over de betrekkingen tusschen de Vorsten van het Huis Rurik” tot doctor bevorderd. Daarna hield hij aan de universiteit te Moskou voorlezingen over geschiedenis. Sedert 1855 is hij er deken der philosophische faculteit, gaf voorts aan de Grootvorsten te Petersburg onderwijs in de geschiedenis en werd directeur der verzameling van oudheden in het Kremlin. In 1877 echter legde hij wegens oneenigheid met *Toletoi*, minister van Onderwijs, zijne betrekking neder en overleed te Moskou den 16den October 1879. Hij schreef voorts (in het Russisch): „Historische brieven (1858)”, — „Schlösser en de anti-historische richting”, — „Geschiedenis van den val van Polen (1863)”, — „Populaire voorlezingen over de geschiedenis van Rusland (1874)”, — „Keizer Alexander I, politiek en diplomatie (1877)”, — „Leerboek der Russische geschiedenis (1879 en later)”, — en „Geschiedenis van Rusland van de vroegste tijden af tot 1774 (1851—1880, 29 dln)”.

Soltikow is de naam van een adellijk Russisch geslacht. *Praskowja Fedorowna Soltikow* werd de gemalin van Czaar *Alexjewitsj* en alzoo de moeder van Keizerin *Anna*. — Generaal *Semen Soltikow*, gouverneur van Moskou, werd in 1782 in den Russischen gravenstand opgenomen. — Zijn zoon, Graaf *Peter Semenowitsj Soltikow*, geboren in 1700, voerde het opperbevel over het Russische leger in den Zevenjarigen Oorlog, behaalde in 1741 bij Kai de overwinning op den Pruisischen generaal *Wedel* en daarna eene beslissende zegenpraal bij *Kunersdorf* op Koning *Frederik II*. Hij werd daarop veldmaarschalk, vervolgens gouverneur-generaal van Moskou en overleed aldaar den 15den December 1772. — *Nikolai Iwanowitsj Soltikow*, geboren den 24sten October 1786, werd in 1783 opvoeder van *Alexander* (later Keizer) en van Grootvorst *Constantijn*, in 1796 veldmaarschalk en voorzitter van het comité van Oorlog, in 1812 voorzitter van den Rijksraad en was in 1813—1815, gedurende de afwezigheid van *Alexander*, regent des Rijks. In 1814 werd hij in den vorstenstand opgenomen en overleed te

Petersburg den 28ten Mei 1816. — Zijn oudste zoon, Prins *Alexander Soltikow*, was korten tijd minister van Buitenlandsche Zaken, en overleed in 1837. — Diens neef, Prins *Alexei Soltikow*, maakte zich bekend door zijne reizen in Perzië (1838) en Oost Indië (1841—1846), waarvan hij verslag gaf in zijne „*Voyages dans les Indes* (3de druk, 1856)” en „*Voyage en Perse* (1851)”.

Söltl (Johann Michaël von), een verdienstelijk geschiedkundige, geboren den 19den April 1797 te Neunburg in Beieren, studeerde te Regensburg, München en Landshut, was eerst als leeraar aan verschillende scholen werkzaam en werd in 1840 buitengewoon en kort daarna gewoon hoogleeraar aan de universiteit te München. Later was hij staatsarchivaris, werd door het ontvangen van de orde van verdienste van de Beiersche Kroon in den adelstand opgenomen en werd in 1876 emeritus. Hij schreef o. a. „*Cajus Julius Cäsar* (1826)”, — „*Klio. Fragmente über Geschichte und geschichtliche Darstellung* (1828)”, — „*Titus Livius in seiner Geschichte* (1832)”, — „*Geschichte der Deutschen* (1835—1836, 4 dln)”, — „*Maximilian Joseph, König von Bayern* (1837)”, — „*Elisabeth Stuart, Gemahlin Friedrichs V von der Pfalz* (1810, 3 dln)”, — „*Gregor VII* (1847)”, — „*Die Wittelsbacher und ihre Zeitgenossen* (1850)”, — „*Demosthenes der Staatsmann und Redner* (1852)”, — „*Ludwig der Strenge, Herzog von Bayern* (1857)”, — „*Max II, König von Bayern* (2de druk, 1867)”, — „*Furstenideal der Jesuiten* (1870)”, — „*Das deutsche Volk und Reich in seiner fortschreitenden Entwicklung* (1878, 3 dln)”, — „*Aesthetik* (1872)”, — „*Heldensagen* (1873)”, — „*Konradin* (1848)”, — en „*Gustav Adolf* (1883)”.

Soltyk (Roman), een Poolsch generaal, geboren te Warschau in 1791, was de zoon van den Rijksdagmaarschalk *Stanislaus Soltyk* en van Prinses *Caroline Sapidha*. Hij bezocht de polytechnische school te Parijs, werd in 1807 luitenant bij de artillerie en nam in 1809 deel aan den veldtocht tegen Oostenrijk. In 1812 werd hij adjudant van generaal *Sokolnicki* bij den generaal staf van *Napoleon*, voerde in den Volkerenslag bij Leipsig bevel over de Saksers en werd er door de Geallieerden gevangen genomen. Na het herkrifgen zijner vrijheid verliet hij den militairen dienst en opende te Warschau een ijermagazijn. Sedert 1822 was hij lid van geheime staatkundige genootschappen. Als lid van den raad van het wolwodeschap Sandomir werd hij in 1826 in eene samenzwering gewikkeld en nam de vlucht, maar werd te Leipsig in hechtenis genomen, naar Warschau gebracht en in de gevangenis geworpen, doch bij gebrek aan bewijs oerlang weder op vrije voeten gesteld. Na het uitbarsten der revolutie van 29 November 1830 begaf hij zich naar Warschau, werd er bevelvoerend generaal der vier op den rechter oever van de Weichsel gelezene wolwodeschappen, organiseerde er 47 000 man mobiele schutterij en deed op den Rijksdag het voorstel van de afzetting van Keizer *Nikolaas* en van de afkondiging der volksouvereiniteit (21 Januari 1831). Gedurende de belegering van Warschau door de Russen was hij er bevelhebber der artillerie, verzette zich

met kracht tegen de capitulatie van *Kruko-wiecki*, hield stand tot het laatste oogenblik, begaf zich toen met het leger naar Ploek en aanvaardde eene zending naar Engeland en Frankrijk om de tusschenkomst dier Mogendheden ten behoeve van Polen in te roepen. Hij overleed den 22sten October 1848 te St. Germain-en-Laye. Gedurende zijne ballingschap schreef hij een „Précis historique, politique et militaire de la révolution du 29 Novembre (1808, 2 din)”, — en „Napoléon en 1812 (1836)”.

Som (Eene) is de uitkomst eener optelling; ook geeft men dien naam aan een op te lossen wiskundig vraagstuk.

Somali is de naam van een aanzienlijken volkstam van het Hamitische ras, gevestigd in het oostelijk gedeelte van Afrika, van de Tadaoerrabaai in het westen tot aan den Indischen Oceaan en de Golf van Aden. Ten westen van dit volk wonen de Galla's of Orma's. De Somali's schijnen een gemengd volk te vormen, waarbij het noordoostelijk Afrikaansch element de overhand heeft, terwijl het Semitisch element niet geheel ontbreekt. Hun aantal wordt geschat op 8 millioen, maar is niet nauwkeurig bekend, daar tot nu toe nog geen Europeaan tot de eigenlijke kern des lands is doorgedrongen. Zij zijn verdeeld in verschillende groepen, van welke die der Achdam's eene kaste van paria's uitmaakt. Al die groepen besigen dezelfde taal in verschillende tongvallen; deze taal komt in het algemeen met die der Galla's overeen, maar bezit tevens Arabische, Aethiopische en Kisoehalische bestanddeelen. Schrift is er onbekend. Het volkarakter der Somali's wordt door de meeste reizigers met donkere kleuren geteekend; zij onderscheiden zich door onbesuisden moed, wraak- en roofzucht, zoodat bij hen de waarde van een man afhankelijk is van het aantal door hem gepleegde moorden; daarentegen hebben zij een afkeer van dronkenschap en zedeloosheid. Zij belijden den Mohammedaanschen godsdienst, maar hunne wetten komen niet geheel en al overeen met die van den Profeet. Er zijn geene moskeeën, daar zij iedere plaats geschikt achten voor het gebed. Bij het huwelijk kiest het meisje den man, en deze moet voor zijne echtgenoot een zeker bedrag betalen aan zijne schoonouders. De man brengt zijne dagen in ledigheid door, terwijl alle werkzaamheden verricht worden door de vrouw. Het voornaamste voedsel der Somali's is het vleesch van schapen, geiten, runderen en kameelen; voorts nuttigen zij rijst, dadels en meel. Sterke dranken en varkensvleesch zijn gestreng verboden. Hunne kleeding bestaat uit een ruim katoenen gewaad, voor alle standen hetzelfde. Zonder zijne wapens, dolkmes, lans en schild, verlaat een Somali nooit zijne woning; hij peinst steeds op roof, en zelfs de bloedwraak doet hem niet terugdeinzen voor moord. Intusschen kan de bloedschuld ook door betaling van een honderdtal kameelen worden verzoend. De volksvergadering vormt er in rechtszaken de hoogste instantie; zij beschikt over leven en dood. De Somali's verwaarloozden den landbouw niet geheel en al en verbouwen moorengierst, tarwe en maïs; doch de veeteelt bevindt er zich in een bloeienden toestand.

Somaliland is grootendeels eene hoogvlakte, die met steile wanden in de laagvlakte afdaalt. Nabij de noordelijke kust, waar zich enkele havens bevinden, strekken zich eenige bergketens uit van het oosten naar het westen, en dese verheffen zich het hoogst in den Gan Liban (2800 Ned. el hoog). Ten zuiden van dese heeft men schier tot aan den Indischen Oceaan de onafzienbare, nog onbekende hoogvlakte. Op ongeveer 4° Z. B. begint de bodem te klimmen, totdat eindelijk uitloopers van het land der Galla's in de vlakke doordringen. Van de noordelijke gebergten dalen verscheidene rivieren in de valleten af, maar geene van dese, uitgezonderd de Djoeba, is gedurende het geheele jaar van water voorzien. Het hoogland is zeer schraal beprooid; daar bevinden zich slechts 2 tijdelijke rivieren, de Toek Djered en de Toek Fasa. Zij ontspringen in het gebergte van Härär en vormen in het land der Bahanadla's de Wobi of Webi, welke echter niet bevaarbaar is en den Indischen Oceaan niet bereikt. Meren en moerassen zoekt men er te vergeefs. De hooge temperatuur op de kust wordt er aanmerkelijk verzacht door de zeewinden, en op de hoogvlakte vormen 8° C. het minimum en 82° C. het maximum. *Mimosa's*, *Calotropis procera*, *euphorbia's* en *coloquinten* kenmerken er den plantengroei, terwijl op de hoogvlakte wierook- en gomboomen en aan de Wobi ook apenbroodboomen groeien. Tot het dierenrijk behooren er sprinkhanen, vergiftige mieren, bijen, riviervieren, krokodillen, struisvogels, Afrikaansche kattensoorten, antilopen, zebra's en wilde ezels.

Someren (Van). Onder desen naam vermelden wij:

Johas van Someren, een verdienstelijk letterkundige. Hij werd geboren te Dordrecht den 8den Juni 1622, studeerde te Leiden in de rechten en vestigde zich als pleitbezorger eerst te 's Gravenhage en vervolgens te Dordrecht, waar hij tevens verschillende regeeringsambten bekleedde. In 1655 werd hij pensionaris van Nijmegen en in 1666 griffier van de chambre mi-parti. Hij overleed in zijne geboorteplaats den 22sten December 1765. Van zijne geschriften vermelden wij: „Herstelde oudheijd ofte beschrijving van Batavia, wesende een gedeelte van 't hertogdom Geire en graafschap Holland (1657)”, — „Uytspanning der vernuft, bestaande in geestelycke en wereldlycke poëzije (1666; 2de druk, 1686)”, — en „Cajus Julius Caesar, ofte wraak van vermande vrijheid, treurspel (1670)”. — Zijn zoon *Cornelis van Someren*, geboren in 1650, leverde eene „Beschrijving der stad Gorinchem en lande van Arkel (1755)”.

Roger Hendrik van Someren, een Nederlandsch dichter. Hij werd geboren te Rotterdam den 26sten Maart 1787 en opgeleid voor den handel, zag zich in 1837 benoemd tot burgemeester van Kralingen en overleed aldaar den 11den Mei 1851. Hij schreef: „Over het volkeliid Wilhelmus van Naassauen, met eene bijdrage van P. A. Brugmans (1834)”, — „De St. Elisabethnacht A. 1421. Dichtstuk in drie zangen (1841)”, — „Gedichten (1821, 2 din)”, — en „Verspreide en nagelaten dicht- en prozastukken”, uitgegeven door dr. J. F. Wap.

Somerset of *Somersetshire*, een graafschap in het zuidwesten van Engeland, grenst in het noorden aan het Kanaal van Bristol, voorts aan de graafschappen Gloucester, Wilts, Dorset en Devon, en telt op ruim 77 □ geogr. mijl omstreeks 469 000 inwoners (1881). De kust is er grootendeels steil en ontoegankelijk, maar heeft hier en daar boezems met een lagen landsom; de voornaamste van deze is Bridgewaterbaai. In het noorden en westen is dit graafschap bergachtig en met lange, steile heuvelketens bedekt, en aan de westelijke grenzen verheft zich de bergtrek Exmoorforest (520 Ned. el hoog). De aansienlijkste rivieren zijn er: de Avon, die gedeeltelijk de noordelijke grenzen vormt, de Ex, de Yeo, de Axe, de Brue en de Parret. De bodem is hier en daar steenachtig, gedeeltelijk met heidevelden, met marsch- en veengronden bedekt, maar in het algemeen vruchtbaar, vooral in het dal van Taunton. Het klimaat is er gematigd. Van de oppervlakte zijn 52% bouwland en 28% weiland; in 1876 had men er 32 000 paarden, 200 000 runderen, bijna 700 000 schapen en 80 000 zwijnen. De mijnbouw levert er steenkolen, ijzererts en looderts. Ook bloeit er de fabrieknijverheid ongemeen. De hoofdstad is Taunton, hoewel zij kleiner is dan Bath.

Somerset is een adellijke titel in Engeland. In 1397 verkreeg het Huis *Beaufort*, afstammende van de *Plantagenets*, den titel van graaf, en in 1442 dien van hertog van *Somerset*. Het stierf uit met *Edmund*, den vierden graaf, die na den slag bij Tewkesbury op bevel van *Edward IV* onthoofd werd. Een onwettige zoon van dezen aanvaarde den vaderlijken titel, en zijne nakomelingen werden weder hertogen van *Beaufort*, terwijl de jongere zonen den titel voerden van lord *Somerset*. Van dezen vermelden wij: Lord *Graville Charles Henry Somerset*, geboren den 27sten December 1792, onder *Liverpool* minister van Financiën, onder *Peel* minister van Domeinen en in 1841 kanselier van het hertogdom Lancaster; hij overleed den 23sten Februari 1848. — Zijn oom *Fitzroy James Henry Somerset* werd later Lord *Bayly* (zie aldaar). — Den titel van graaf van *Somerset* voerde in de 17de eeuw *Robert Carr*, viscount van *Rochester*, graaf van *Somerset*, geboren in 1590. Hij werd page aan het Hof van *Jacobus I*, erlangde grooten invloed en trad in 1618 in het huwelijk met *Frances Howard*, gravin van *Essex*. Deze moest zich hiertoe van haren gemaal, den Graaf van *Essex*, laten scheiden. Toen *Thomas Oerbury* zich tegen die verbintenis wilde verzetten, deed de machtige gunsteling hem in den Tower opsluiten en vergiftigen, maar werd toen door *Georg Villiers*, later hertog van *Buckingham*, uit 's Konings gunst verdrongen en met zijne gemalin als moordenaars van *Oerbury* aangeklaagd en ter dood verwezen. Nadat beiden jaren lang in de gevangenis hadden doorgebracht, waar *Somerset* den Koning met het bekendmaken van voor hem gevaarlijke geheimen bedreigde, werden zij op vrije voeten gesteld, waarna zij hunne landgoederen betrokken. Hij overleed in Juli 1645. — Uit het huwelijk van zijne eenige dochter met den Hertog van *Bedford* stamde Lord *William Russell* af, ten tijde van *Karel II*

ter dood gebracht. — Reeds in de 16de eeuw was de hertogstitel van *Somerset* aan het geslacht *Seymour* ten deel gevallen. De eerste hertog was *Edmund Seymour*. Toen *Hendrik VIII* in 1536 zich in het huwelijk begaf met diens suster *Jane*, ontving hij den titel van viscount van *Beauchamp*, streed in 1544 in Schotland, verwoette Leith en Edinburgh en volgde den Koning naar Frankrijk, waar hij deel nam aan de verovering van Boulogne. In 1547 verhiel *Hendrik* hem tot graaf van *Hertford* en benoemde hem tot één der geheime raden, die gedurende de minderjarigheid van zijn neef, den jeugdigen *Edward IV*, zich met het bestuur zouden belasten. Terstond na den dood van *Hendrik* zag hij zich door de overige raadleden met het protectoraat bekleed. Tevens benoemden de machthebbers hem tot hertog van *Somerset*, terwijl deze ook bewerkte, dat de jeugdige Koning hem het volle koninklijk gezag teekende. Hij maakte hiervan gebruik door onder de leiding van *Crammer* de kerkhervorming in te voeren. Daarop ondernam hij in Augustus 1547 een veldtocht naar Schotland en behaalde den 10den September bij *Pinkey* eene overwinning. Na zijn terugkeer deed hij door het Parlement alle bloedige wetten van *Hendrik VIII* opheffen. Niettemin ontstond langzamerhand tegen hem eene partij, aan wier hoofd zich, behalve zijn broeder Lord *Seymour*, de Graven *Southampton* en *John Dudley*, graaf van *Warwick*, later hertog van *Northumberland*, bevonden. Het gelukte aan dezen, den Hertog van *Somerset* ten val te brengen; hij werd in de gevangenis geworpen en vóór het Parlement gebracht, doch enkel tot eene geldelijke boete veroordeeld. Daarop nam hij weder zitting in den Raad, doch hij kon zijn voormaligen invloed niet herwinnen, en zijne oneenigheid met *Warwick* bleef aanhouden. Nadat laatstgenoemde zich van het bewind had meester gemaakt, deed hij den 16den October 1551 *Somerset* in hechtenis nemen en beschuldigde hem van hoogverraad. Eene jury van 27 pairs veroordeelde *Somerset* ter dood wegens felonie, omdat hij een vazal des Konings (*Warwick*) had willen vermoorden, en hij werd den 22sten Januari 1552 op Tower Hill onthoofd. Daarbij verdween de hertogstitel. — Zijn kleinzoon *William Seymour* trad in het geheim in het huwelijk met *Arabella Stuart*, eene bloedverwante van Koning *Jacobus I*, en moest deswege de vlucht nemen naar het buitenland, terwijl zijne gemalin in 1615 in den Tower overleed. Niettemin betoonde hij zich later een ijverig voorstander van de zaak des Konings, zoodat hij in 1640 tot markies van *Hertford* verheven en in 1660 na de restauratie van *Karel II* met den titel van hertog van *Somerset* begiftigd werd. Hij overleed den 24sten October 1660. — *Charles Seymour*, zevende hertog van *Somerset*, geboren den 12den Augustus 1662, vervulde onder *Karel II*, *Willem III*, *Anna* en *Georg I* als eerste pair des Rijks eene belangrijke rol en droeg met zijne gemalin, de erfgename van het Huis *Percy*, niet weinig bij tot den val van *Mariborough*, werd lord-opperkamerheer en overleed den 2den December 1748. — Na den dood van zijn eenigen zoon *Algernon*, die geene kinderen naliet, ging de hertogelijke

titel over op *Edward Seymour*, die den 15den December 1757 overleed. — Diens achterkleinzoon *Edward Adolphus*, 13de hertog van *Somerset* en geboren den 20sten December 1804, werd lid van het Parlement, in 1835 lord der schatkist, in 1839 secretaris van het Indische departement en in 1841 onderstaatssecretaris van Binnenlandsche Zaken. Voorts was hij van 1859 tot 1860 minister van Marine, maar droeg geene voldoende zorg voor de vloot, zoodat hij geene sitting kon nemen in het Kabinet *Gladstone*. Hij overleed te Londen den 28sten November 1885 en werd opgevolgd door zijn broeder *Archibald*, geboren den 30sten December 1810.

Somerville (Mary), eene geleerde Engelsche schrijfster over wis- en sterrenkundige onderwerpen, was de dochter van den vice-admiraal *Sir William Fairfax* en aanschouwde het levenslicht op den 26sten December 1780 te Jedburg in Roxburghshire. Zij werd bij Edinburgh opgevoed en trad in het huwelijk met *Sir Samuel Greig*, die haar onderwijs gaf in de wis- en natuurkundige wetenschappen. Reeds in 1811 had zij onderscheidene wetenschappelijke vraagstukken opgelost en in 1826 zond zij een werk in het licht over het magnetiseerend vermogen der zonnestralen. Daarop volgden: „Mechanism of the heavens (1831)”, eene inleiding in de sterrenkunde, — en „On the connexion of the physical sciences (1845; 11de druk, 1859)”, haar hoofdwerk, dat wegens degelijkheid van inhoud en helderheid van stijl grooten bijval vond. In 1835 werd zij lid van het Koninklijk Genootschap van Wetenschappen, en na het overlijden van haar eersten echtgenoot trad zij in het huwelijk met den geneesheer *William Somerville*. In 1838 vertrok zij met haar gezin naar Italië, waar zij in 1860 op nieuw weduwe werd, en overleed te Napels den 29sten November 1872. Van hare overige geschriften noemen wij: „Physical geography (1848, 2 dln; 6de druk, 1870)”, — „On the molecular and microscopic science (1869, 2 dln)”, — en „Personal recollections (1873)”.

Somme (De), in de dagen der Oudheid de *Samara* geheeten, eene rivier in het noordelijk gedeelte van Frankrijk, ontspringt bij Pont-Somme, niet ver van St. Quentin in het departement Aisne, stroomt eerst zuid, dan noordwestwaarts, bereikt het departement Somme, wordt bij Bray voor kleine, bij Amiens voor groote schepen bevaarbaar en valt na een loop van 245 Ned. mijl beneden St. Valéry in het Kanaal (La Manche). Van hare zijrivieren zijn de Avre en de Celle de voornaamste. Het Sommekanaal volgt grotendeels haar oever; daarenboven heeft zij door het Kanaal van St. Quentin gemeenschap met de Schelde en door het Crozatkanaal met de Oise.

Het departement *Somme*, gevormd uit de landschappen Santerre, Amienais, Vimeu, Ponthieu, Vermandois en Marquenterre, alle weleer tot Picardië behorend, grenst in het noorden aan Pas de Calais, in het noordwesten aan Nord, in het oosten aan Aisne, in het zuiden aan Oise, in het zuidwesten aan Seine-Inférieure en in het zuiden aan het Kanaal (La Manche) en telt op nagenoeg 112 □ geogr. mijl omstreeks 561 000 inwoners (1861).

Het behoort tot de vruchtbaarste departementen van Noord Frankrijk en vormt eene breede, alleen bij de kust zandige vlakte, die in de 9de eeuw nog bedolven was onder de zee, welke er vruchtbaar alib achterliet. Alleen in het zuid-oosten ontmoet men er eenige bergen, uitloopers der Ardennen. Het wordt besproeid door de Authie, Marye, Somme en Bresle. Het klimaat is er vochtig en koel, maar in het algemeen gezond. De landbouw bevindt er zich op eene hooge trap van ontwikkeling en levert er veel meer graan dan de bevolking noodig heeft, vooral tarwe, — voorts gerst, rogge, boekweit, aardappelen, groenten, hennep, vlas, koolzaad en suikerwortelen. Er wordt veel turf gegraven, doch de veevoet is er betrekkelijk gering. Alleen het bosch van Crecy in het noordwesten des lands levert veel hout. De nijverheid is er van veel belang, vooral de wol-, katoen-, vlas- en zijdespinnerij en weverij; ook vervaardigt men er tapijten, kanten, allerlei ijzere voorwerpen, enz., terwijl zeepziederijen, kaarten- en chocolade-fabrieken, brandwijnstokerijen enz. gemeenzaam ontbreken. Van groot belang is er voorts de handel in de voortbrengelen des lands. Dit departement wordt doorsneden van den Noorderspoorweg, die er onderscheidene zijtakken uitzendt, en tot de havenplaatsen behooren er St. Valery, Abbeville, Hoarde en Crotoy. Men heeft er een lyceum, 2 gemeentelijke collèges en 19 scholen van middelbaar onderwijs. Het departement is verdeeld in 5 arrondissementen en heeft Amiens tot hoofdstad.

Sommelier (Germano), een verdienstelijk ingenieur, geboren in 1815 te St. Jevire in Faucigny (Savoie), bezocht de polytechnische school te Turijn en deed reizen in Frankrijk, Duitschland en Engeland. Na zijn terugkeer gaf hij eene brochure in het licht over het doorboren der Alpenketen, maar de aanleg van den door hem ontworpen Mont-Cenis-tunnel kwam eerst 20 jaar daarna onder zijne medewerking tot stand. Die aanleg werd begonnen in 1856 en in 1870 voltooid. *Sommelier* bedacht daarvoor boormachines, welke door samengeperste lucht in beweging worden gebracht. Daardoor mocht het hem gelukken, dien tunnel in den tijd van 13 jaar te bouwen. Hij overleed den 11den Juli 1871 in zijne geboorteplaats.

Sommerfeld, eene stad in het district Krossen van het Pruisische gouvernement Frankfort aan de Oder, ligt aan de Lubie en aan een paar spoorweglijnen en bestaat uit de stad en 2 voorsteden. Er zijn ruim 11 000 inwoners (1885) en de nijverheid bloeit er ongemeen.

Sömmering (Samuel Thomas von), een uitstekend geneeskundige, geboren den 28sten Januari 1755 te Thorn, studeerde te Göttingen, werd in 1778 hoogleraar in de ontleedkunde te Cassel, in 1784 te Mainz, vestigde zich in 1798 als practiseerend geneesheer te Frankfort aan de Main, werd in 1804 lid van de Académie van Wetenschappen te München, zag zich in 1805 benoemd tot lijfarts des Konings, vervolgens tot geheimraad en werd eindelijk in den adelstand opgenomen. In 1820 keerde hij naar Frankfort terug en overleed aldaar den 9den Maart 1830. Zijne nasporingen over de hemsneea

en zenuwen, de zintuigen, het foetus, den bouw der longen enz. bezorgden hem eene plaats bij de eerste ontieedkundigen van Duitschland. Van zijne geschriften vermelden wij: „Vom Hirn- und Rückenmark (1788, 2de druk, 1798)”, — „Vom Bau des menschlichen Körpers (1791—1796, 6 dln; 3de druk, 1839—1845, 8 dln)”, — „De corporis humani fabrica (1794—1801, 6 dln)”, — „De morbis vasorum absorbentium corporis humani (1795)”, — „Tabula sceleti feminini (1798)”, — „Abbildungen des menschlichen Auges (1801)”, — „Abbildungen des menschlichen Hörorgans (1806)”, — „Abbildungen des menschlichen Organs des Geschmacks und der Stimme (1806)”, — en „Abbildungen des menschlichen Organs des Geruchs (1809)”.

Sonnambulismus, zie *Slaapwandelaars*.

Sonnus was bij de Romeinen, evenals *Hypnos* bij de Grieken, een zoon van den Nacht, een tweelingbroeder van den Dood en de God van den Slaap, aan wien welwillend gezag Goden en menschen onderworpen zijn. Hij woont in de Onderwereld of aan den uitgang van deze, aan den westelijken zoom der Aarde. In de gedichten van *Homérus* zoekt *Hera* (Juno) hem op het eiland Lemnos, doch niet altijd hield hij aldaar zijn verblijf. Volgens *Ovidius* bevindt zijne woning zich bij de Cimmeriërs, en wel in eene grot, waar geen zonnestraal doordringt, geen levend wezen zich vertoont en slechts de maankop en dergelijke gewassen groeien. Hier rust hij op eene legerstede van ebbenhout, omgeven door zijne kinderen, de talrijke Droomgoden. Tot zijne attributen behooren een staf, een maankop en een hoorn, met heulap gevuld. De Kunst stelt hem op dergelijke wijze voor als den Dood, namelijk als een rijzig jongeling of als een genius met omgekeerden fakkel.

Somogy of *Süney*, een comitaat in Hongarije tusschen het Plattenmeer en de Drave, telt op 129 $\frac{1}{2}$, □ geogr. mijl omstreeks 800 000 inwoners, meestal Magyaren en K. Katholiken. Het land behoort tot de Pannonische heuvelstreek en wordt door onderscheidene rivieren besproeid. Fraaie vlakten wisselen er af met donkere wouden, zacht glooiende heuvels met vruchtbare dalen en tevens met uitgestrekte moerassen. De bodem levert er een overvloed van landbouwproducten; de hoofdplaats is *Kaposvár*.

Sonate is oorspronkelijk de algemeene naam van eene muzikale compositie voor instrumenten, terwijl men daarentegen die voor den zang met den naam van *cantate* bestempelde. Later onderscheidde men kamersonaten en kerkelijke sonaten, terwijl men den naam van sonate ook gaf aan eene inleidende compositie. Tegenwoordig echter geeft men dien aan eene compositie voor solo-instrumenten; doch eerst *P. F.* en *J. C. Bach* en vooral *Haydn* verleenden aan de sonate een bepaalden vorm. Op de door hen gelegde grondalagen werd voortgebouwd door *Mozart*, *Clementi*, *Weber*, *Schubert*, *Mendelssohn*, *Schumann* en vele anderen. Aan eene kleine sonate, gewoonlijk uit slechts 2 of 3 maten bestaande, geeft men den naam van *sonatine*.

Sonchus, zie *Melkdistel*.

Sond (De) of *Oorvond*, eene zeeëngte tusschen het Deensche eiland Seeland en het

Zweedsche landschap Schonen, tevens eene verbindingsstraat tusschen de Noord- en Oostzee, heeft eene lengte van 67 Ned. mijl en op de smalste plek, tusschen Helsingborg en Helsingör (Elseneur), eene breedte van omstreeks 4 Ned. mijl, en wordt door de Deensche vesting Kronenburg op Seeland bestraken. Van ouds hief Denemarken bij Helsingör van alle voorbijvarende schepen een tol, *Sondtol* genaamd, waarvan de wettigheid door de zeevarende Mogendheden was erkend. Slechts zes Hansesteden, namelijk Lübeck, Hamburg, Rostock, Stralsund, Wismar en Stüneberg, benevens Stettin, Kolberg en Kammin, waren vrij van tol, en aan eenige Staten, namelijk Zweden, Nederland en Frankrijk, was vermindering toegestaan. De Sondtol leverde in 1853 aan de Deensche schatkist een bedrag van ruim 2 $\frac{1}{2}$ millioen speciedaalders. Nadat de Vereenigde Staten in 1855 hun verdrag met Denemarken hadden opgesegd en daarbij de verklaring afgelegd, dat zij voortaan den Sondtol niet langer wilden betalen, kwam in 1856 te Kopenhagen eene conferentie bijeen van gevolmachtigden uit bijna alle Europeesche Staten, door welke op den 1sten April 1857 tegen eene schadeloosstelling van nagenoeg 30 $\frac{1}{2}$ millioen Deensche daalders de Sondtol werd afgeschaft.

Sonde (*specillum*) is de naam van een heelkundig werktuig, namelijk van een dun, rond metaal (staal, zilver, lood, goud, platina enz.) staafje, ter lengte van 12—28 Ned. duim, aan het uiteinde afgerond, met een knopje of met een oog voorzien. Dit werktuig dient tot het onderzoeken (peilen) van wonden, geswollen enz., tot het inbrengen van plukseldraad (*charpie*) en ook wel tot geleider voor anjdenende instrumenten, in welk geval het van eene aleuf voorzien is en den naam van *aleufsonde* draagt.

Sonderbund, zie *Zwitserland*.

Sondershausen, de hoofd en residentie-stad van het vorstendom Schwarzburg-Sondershausen, aan den spoorweg van Nordhausen naar Erfurt, aan de Wipper en aan den mond der Behra gelegen, verhoft zich in een bevallig oord, is de zetel van het ministerie, heeft een paar rechtbanken, een aanzienlijk kasteel met oudheden en een kabinet voor natuurlijke historie, benevens een fraai park, 3 kerken, een gymnasium, eene realschool van den tweeden rang, eene kweekschool van onderwijzers, eene technische school, een ziekenhuis, een tuighuis, een schouwburg, eenige fabrieken, een garnisoen en bijna 6 000 inwoners.

Sondrio, eene Italiaansche provincie in het noorden van Lombardije, omvat grootendeels het tot aan 1797 tot Grauwunderland behoorende Valtellino, grenst aan Zwitserland, Tyrol en de provincie Brescia, Bergamo en Como, en telt op 59 □ geogr. mijl ruim 110 000 inwoners. Het land is er overal met vertakkingen der Alpen bedekt en de Adda kronkelt er doorheen. Men kan er in het westen over den Splügen en in het oosten over het Stillfer Joch het gebergte overschrijden; ook heeft men er de uiteinden der wegen over den Septimer en den Bernina. De grond is er zeer vruchtbaar en levert goede soorten van wijn, graan, ooft, zuidelijke vruchten, kastan-

Jes enz. Ook delft men er ijzer, lood en andere metalen. Tot de voornaamste bedrijven behooren er: de landbouw, de veefokkerij en de zijde-teleit, en tot de overige takken van nijverheid: de zijde- en katoenspinnerij, de ijzergieterij en de bierbrouwerij, vergezeld van een levendigen handel. Van veel belang voor dit gewest zijn voortreffelijke minerale bronnen, vooral die van Bormio. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, schilderachtig gelegen aan den ingang van den Val Malenco, aan de Adda en aan den mond der Malero, is de zetel van de prefectuur en van eene rechtbank; men heeft er een Koninklijk lyceum, een gymnasium, eene technische school, een instituut van nijverheid, eene stedelijke bibliotheek, een seminarium, een korenmagazijn, een groot ziekenhuis, een fraaijen schouwburg, bouwvallen van een kasteel en nagenoeg 7000 inwoners (1881).

Sonet of *blinckicht* is de naam van een klein gedicht van bepaalden vorm. Het bestaat uit 14 jambische regels, van welke de eerste 8 en de laatste zes met elkander rijmen, en wel zóó, dat de eerste 8, in 2 coupletten elk van 4 regels verdeeld, slechts 2 verschillende eindrijmen hebben, zoodat de regels 1, 4, 5, 8 en 2, 3, 6, 7 met elkander rijmen, terwijl de laatste 6, in coupletten van 3 regels gesplitst, 2 of 3 eindrijmen kunnen hebben. Daarenboven moeten de gedachten, in het sonet opgenomen, bij den aanvang van elk nieuw couplet eene nieuwe wending erlangen. Deze dichtsoort, in Provence ontstaan, kreeg in het midden van de 13de eeuw het burgerrecht in de Italiaansche poëzij; zij ontving haar regelmatigen vorm van *Fra Guittone van Arezzo* en hare hoogste volkomenheid van *Dante* en *Petrarca*. Ook werd zij met goed gevolg beoefend door *Camões*, — voorts in Engeland door *Shakspeare* en in ons Vaderland door *Hoofft*, — wijders in lateren tijd vooral in Duitschland door *Schlegel*, *Göthe*, *Büchert*, *Platen*, *Chamisso*, *Göbel* enz., — en in den laatsten tijd in ons Vaderland door *Pork*, *Hélène Swarth* en *J. Winkler Prius*. Men geeft den naam van *Sonettensbras* aan eene reeks van 14 sonetten, van welke de gezamenlijke begin- of eindregels een 16de sonet vormen.

Sonklar, edele von Innstatten (Karl), een ijverig Alpenreiziger, geboren den 2den December 1816 te Welskirchen in de Militaire Grenzen, werd in 1839 officier in een Oostenrijksch regiment infanterie, was van 1848 tot 1857 onderwijzer van Aartschertog *Ludwig Victor*, van 1857 tot 1878 professor aan de Militaire Académie te Wiener Neustadt en werd in 1873 gepensioneerd met den rang van generaal-majoor. Hij schreef: „Allgemeine Orographie oder Lehre von der Relief-formen der Erdoberfläche (1873)”, — „Reisekizzen aus den Alpen und Karpathen (1857)”, — „Die Gebirgsgruppe der Hohen-Tauern (1866)”, — en „Die Zillertal-er Alpen (1877)”. Hij overleed te Innsbruck den 10den Januari 1885.

Sonnenberg, eene arrondissementshoofdstad in het hertogdom Saksen-Meinigen, over eene lengte van $\frac{3}{4}$ de uur gaans ingesloten tuschen bergen aan de zuidzijde van het Thüringer Woud, ligt aan den spoorweg van Coburg, is de zetel van eene arrondissementrechtbank en heeft eene fraaie, nieuwe kerk in spits-

boogstijl, eene hoogere burgerschool, een gesticht voor krank en omstrecks 10000 inwoners. Deze stad is vermaard als het middelpunt van onderscheidene nabijgelegene fabriekplaatsen, die met de stad zelve „Sonnenberger speelgoed (van hout en papier maché)”, glas, porcelein enz. jaarlijks ter waarde van 8 millioen gulden in den handel brengen. Voorts vervaardigt men er verfstoffen, leien, griffels enz. — Het *district* van dien naam, met 43000 inwoners (1890) op ruim 6 □ geogr. mijl, strekt zich uit over de zuidelijke heiling van het Thüringerwoud. Van de boomen, aldaar geveld, worden vele langs de Rijn en de Main naar Nederland vervoerd. Zij dragen den eigenaardigen naam van „Holländerstämme”.

Sonnenfels (Joseph, rijksvrijheer von), een verdienstelijk schrijver, geboren te Mikolburg in Moravië in 1788, werd bij de Piaristen opgevoed, trad daarna in krijgdiens, studeerde vervolgens in de rechten en legde zich tevens met ijver toe op het Hebreeuwach. Hij trad voorts als schrijver op, en daar zijne voortbrengselen met bijval werden ontvangen, wijdde hij zich uitsluitend aan de letterkunde en werd in 1796 leeraar in de staatswetenschappen aan de universiteit te Weenen. Zijne vrijmoedigheid bezorgde hem vele vijanden, maar hij liet zich daardoor geensins afschrikken. Reeds vóór het optreden van *Beccaria* had hij door zijn geschrift: „Ueber Abschaffung der Tortur (1775)” bewerkt, dat de foltering in de Oostenrijksche Staten verdween. In spijt van de aanslagen zijner tegenstanders benoemde Keizerin *Maria Theresia* hem tot raadheer, in 1779 tot Hofraad in werkelijken dienst bij de geheime Boheemsche en Oostenrijksche Hofkanselarij, en Keizer *Franz II* verhief hem tot Rijksvrijheer. Hij overleed den 26sten April 1817. Zijne gezamenlijke werken, in 1788—1787 in 10 deelen uitgegeven, getuigen van zijn helder verstand en bovenal van zijn edel gemoed. Daarenboven heeft hij in het strafrecht, de politie en het financieel beheer wijzigingen gebracht, die hem een onvergankelijk roem waarborgen.

Sonnenschein (Frans Leopold), een verdienstelijk scheikundige, geboren den 13den Juli 1817 te Keulen, legde zich toe op de pharmacie, vertrok naar Berlijn, slichtte er een laboratorium en verbond zich met een arts, om andere apothekers voor te bereiden voor het staatsexamen. Tevens studeerde hij er in de scheikunde en vestigde er zich in 1852 als privaatdocent. Hij bepaalde zich hoofdzakelijk bij de analytische chemie en hare toepassing op de industrie. Vele technische ondernemingen zijn aan hem hare goede uitkomsten verschuldigd. Hij overleed als hoogleeraar aan de universiteit te Berlijn den 26sten Februari 1879. Van zijne geschriften vermelden wij: „Anleitung zur chemischen Analyse (1852; 3de druk, 1858)”, — „Anleitung zur quantitativen chemischen Analyse (1864)”, — „Handbuch der gerichtliken chemie (1869)”, — en „Handbuch der analytischen chemie (1870—1871, 2 dln)”.

Sonora, de noordwestelijkste Staat van de republiek Mexico, ligt aan de Golf van Californië en heeft eene oppervlakte van 3716 □ geogr. mijl. De kust is sterk ingeschoord en het binnenland eene hoogvlakte met aan-

zienlijke toppen (Sierra Madre, Sierra del Pico enz.) en talrijke rivieren (Rio del Fuerte, Mayo, Yaqui, Sonora, San Ignacio enz.). De grond is er over het geheel zeer vruchtbaar, maar nog weinig bebouwd, het klimaat warm en, behalve aan de kust, zeer gezond. De voornaamste voortbrengselen zijn er graan, peulvruchten, ooft, cactusplanten, katoen, runderen, fraaie muldieren, ezels, schapen en veel wild. Ook is er veel visch en het gebergte bevat een grooten rijkdom van metalen, inzonderheid goud, zilver, koper en lood. In 1882 telde men er bijna 144.000 zielen, onder welken zich 70.000 Indianen en Kleurlingen bevonden, die intusschen meerendeels den Christelijken godsdienst hebben omhelsd. De nijverheid bepaalt er zich hoofdzakelijk tot het weven van katoenen stoffen. Handel wordt er alleen aan de kust gedreven. De hoofdstad is Ures, aan de Rio Sonora, met 7.000 inwoners, en de voornaamste handelshaven Guaymas. — Sonora werd in 1596 ontdekt en behoorde aanvankelijk tot het Spaansche onderkoningrijk Nieuw-Spanje. In 1820 werd van zijne zuidelijke helft de Staat Cinaloa gevormd.

Sonoy (Diederik), een dapper, doch wreed krijgsmann, geboren omstreeks het jaar 1529 in het land van Cleef, diende in zijne jeugd, als edelman van *Maximiliaan van Bourgondië*, den Koning en den Keizer, doch trad toe tot het Verbond der Edelen en werd een ijveraar voor de zaak des Vaderlands, zoodat *Alva* het banvonnis over hem uitsprak. Hij behaalde de eerste overwinning ter zee op de vloot van *Boschhuizen* aan de Eems in Juli 1568. Hij onderhield eene vertrouwelijke briefwisseling met Prins *Willem van Oranje*, zag zich door dezen belast met eene zending naar Denemarken en werd in 1572, als gouverneur van Noord-Holland, te Enkhuizen met blijdschap en vertrouwen ontvangen, waarna Hoorn, Medemblik enz. zich aan zijn gezag onderwierpen. Door zijn invloed koos Haarlem de zijde van den Prins, en hij strekte zijne veroveringen uit tot in Overijssel, terwijl hij tevens pogingen aanwendde, om Friesland aan de Spanjaarden te ontrukken. Gedurende het beleg van Haarlem liet hij niets onbeproefd om deze stad te ontzetten, maar vond grooten tegenstand in de kleinmoedigheid van zijn volk. In 1575 veroverde hij het Barndegat en deed er eene schans opwerpen, beschermde Noord-Holland, ondersteunde de plannen van *Estens* om Friesland aan te tasten, bezette voorts Beverwijk en Sparendam en opende alsoo den weg tot bevrijding van Haarlem en Amsterdam. In 1578 veroverde hij Kampen, daarna Deventer en genoot gedurende den oorlog in Overijssel, Friesland en de Groninger Ommelanden het volle vertrouwen, zoodat zonder zijn raad niets door Graaf *Jan van Nassau* en *Rensselaer* besloten werd. Hij voorzag den afval van laatstgenoemde en zocht het nadeel daarvan zooveel mogelijk te verminderen. Met ijver was hij voorts in Groningen en Friesland werkzaam, om de krijgstuicht te herstellen en de sterkten van het noodige te voorzien. Hij ondersteunde *Norvits* met kracht tot ontzet van het door *Rensselaer* belegerde Steenwijk en keerde na den dood van laatstgenoemde naar Enkhuizen terug. In 1583 verijdelde hij

een aanslag op die stad, bezette Harderwijk en de Overijsselsche steden langs de Zuiderzee en bevelligde Kampen voor oproer. Na den dood van Prins *Willem I* was hij een trouw vriend van *Leicester*, zoodat hij weigerde den eed van trouw af te leggen aan Prins *Maurits*. Daardoor wekte hij het misnoegen der Staten, en *Hobbesio* beschuldigde hem van verschillende misdrijven, doch *Sonoy* verantwoordde zich in een gedrukt geschrift (1688). Op nieuw werd hij naar 's Gravenhage ontboden, maar hij achtte zich daar niet veilig en versterkte zijn krijgsvolk. Nu sloeg *Maurits* het beleg vóór Medemblik, maar *Leicester* deed afstand van zijn gezag, waarna *Sonoy*, van zijn eed aan dezen ontslagen, zich vereenigde met den Prins. Hij ontving weldra zijn ontslag en 5 jaar later een pensioen van 1000 gulden, waarop hij zich naar Engeland begaf, later naar Norden in Oost-Friesland trok (1598) en eindelijk zich vestigde op het slot Dijksterhuis bij Pietersburen in de Ommelanden, waar hij den 2den Juni 1597 overleed. Nog in het laatst der voorgaande eeuw bezat *G. Alforda* het Geusennapje van *Sonoy*.

Sonstral (Johannes Hendrik), een Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam den 29sten April 1800, studeerde aan het athenaeum van zijne geboortestad, werd in 1822 proponent bij het Hersteld-Luthersch Kerkgenootschap, zag zich in 1827 geplaatst bij de nieuwe gemeente aan den Helder en overleed aldaar den 26ten Maart 1872. Behalve eene menigte bijdragen in jaarboekjes en tijdschriften leverde hij een aantal leerredenen en godgeleerde werken, en bovendien: „Groot VII of de strijd tuschen Kerk en Staat (1838, 2 din)”, — „Losse bladen uit de jaarboeken van het Godsbestuur (1850—1862, 2 din)”, — „De verlossing van Nederland in verband met den vrijheidsstrijd der volken van Europa in 1814 tot 1815 (1863, met *Lamma*)”, — „Jaarboeken van het Godsbestuur, algemeene geschiedenis van de schepping der aarde tot op onzen tijd (1867—1870, 4 din)”, — en „De oorlog van 1870, de aanvang van het Godsgericht (1871)”.

Sontag (Henriëtte), gravin *Rossi*, eene der meest gevierde Duitsche zangeressen, geboren den 8den Januari 1806 te Coblenz, behoorde tot eene familie van tooneelkunstenaars, ontving eene muzikale opleiding aan het conservatorium te Praag, debuteerde op haar 19de jaar met uitstekend gevolg als „Prinse” in „Jean de Paris”, vertrok daarop met hare moeder naar Weenen, waar zij werkzaam was aan de Duitsche en Italiaansche opera, verbond zich in 1824 aan den nieuwen Königstädter schouwburg te Berlijn en zag zich kort daarna henoemd tot Hof- en kamerzangeres. Twee jaar daarna volbracht zij haar eersten tocht naar Parijs, waar zij eene onbeschrijfelijke geestdrift wekte, en in 1827 aanvaardde zij er een tweejarig engagement. Nadat zij in 1828 zich in het geheim in het huwelijk begeven had met Graaf *Carlo Rossi*, gezant van Sardinië te Berlijn, trad zij alleen op als concertzangeres, bezocht Petersburg en Moskou en reisde over Hamburg terug naar Berlijn, waar eerlang haar huwelijk openlijk afgekondigd werd. Aanzienlijke geldelijke verliezen noodzaakten haar in

1849 naar het tooneel terug te keeren, en hare betooverende bevalligheid en de onveranderde frischheid van hare stem bezorgden haar overal op nieuw uitbundigen bijval. In 1858 ondernam zij eene kunstreis naar Amerika en schitterde ook hier met hare uitstekende gaven, maar overleed te Mexico aan de cholera op den 17den Juli 1854. Haar stoffelijk over-schot werd in het klooster Marienthal bij Ostritz bijgezet. In haar bloeitijd paarde *Henriette Sontag* aan de uiterste zuiverheid, helderheid en buitzaamheid van stem eene volkomene heerschappij over dit orgaan en eene uitnemende voordracht. Zij schokte niet door volheid en kracht, maar wist met roerende eenvoudigheid en met volkomene articulatie de zuiverste tonen der fluit te doen hooren. Vooral muntte zij uit op het gebied van gevoel en vroolijke scherts. Tot hare hoofdrollen behoorden: „Eosine” in den „Barbier”, — „Helene” in de „Donna del Lago”, — „Euryanthe”, — en „Carolina” in „Matrimonio segreto”.

Soort, zie *Staal*.

Soortelijk gewicht, zie *Gewicht*.

Sophia of Sofia (in het Boelgaarsch *Srodets*), eene stad in het vroegere Turksche ejalet Adrianopel, aan den grooten weg van Constantinopel, naar Belgrado en aan de Bogana, eene zijrivier van de Ister, verheft zich uit eene fraaie vlakte, tusschen Balkan en Witaj, 620 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Zij is het vereenigingspunt van talrijke wegen, telde voor 1878 omstreeks 18 000 inwoners (5 500 Turken, 6 500 Boelgaren, 5 000 Israëlieten en 100 Zigeuners), welk cijfer in 1881 reeds tot 20 541 was geklommen, is de zetel van een Griekschen aartsbisshop, van een R. Katholiken bisshop en van eene rechtbank, en bezit onderscheidene moekeeën, Christelijke kerken en kloosters, groote magazijnen, fabrieken en eenige vestingwerken. Het merkwaardigste gebouw is er het groote Bad bij de moekee Basji Djamis met warme bronnen. De stad verheft zich op de plaats van het oude Ulpla Serdica in Opper-Moesië, viel in 1392 in de handen der Turken, werd den 8den Januari 1878 door de Russen onder *Goerko* bezet, voorts bij den Vrede van San Stefano (8 Maart) bij het zelfstandig vorstendom Boelgarje gevoegd, 't geen door het Verdrag van Berlijn (13 Juli) bevestigd werd, en is thans de hoofdstad van dat vorstendom. De Russische soldaten hebben er in 1878 geweldige verwoestingen aangericht, waarna vooral de Mohammedanen in grooten getale de stad hebben verlaten. Later evenwel heeft deze zich voorspoedig ontwikkeld, zoodat het aantal inwoners er gestadig toeneemt.

Sophia. Onder dezen naam vermelden wij eenige *Vorstinnen*, te weten:

Sophia Alezejewna, eene Russische grootvorstin, geboren den 5den September 1657. Zij was eene dochter van Czaar *Alezi Michailowitsj* uit zijn eerste huwelijk met *Maria Miloslawka* en alsoo eene halfzuster van *Peter de Groote* en eene volle zuster van Czaar *Iwan*. Haar naam is berucht in de Russische geschiedenis wegens hare talrijke listen, lagen en samensweringen tegen *Peter de Groote*. Deze deed haar eindelijk in 1689 in een klooster opsluiten, waar zij den 8den Juni 1704 overleed.

Sophia Dorothea, prinses van *Alden*, geboren den 15den September 1666 en de eenige dochter en allodiale erfgename van *Willem van Brunswijk-Lüneburg-Celle*. In 1682 trad zij in het huwelijk met den Erfprins *Georg Ledowijk* van Hannover (later als *Georg I* koning van Engeland). Hoewel zij zoowel door gaven van geest als door schoonheid van lichaam uitmuntte, was zij niet in staat, haar geaamd duurzaam aan zich te verbinden. Nadat zij hem een zoon (later *Georg II*) en eene dochter (*Sophia Dorothea*, later de gemalin van *Friedrich Wilhelm I*, koning van Pruisen) geschonken had, ondervond zij niet alleen van hem eene ruwe bejegening, maar was ook blootgesteld aan de geheime vervolgingen van zijne bijzij, de Gravin van *Platen*. Graaf *Philip Christoph von Königsmark*, de broeder van Gravin *Aurora von Königsmark* en generaal in Saksischen dienst, door innig medelijden met de rampzalige Vorstin bewogen, wist haar vertrouwen te winnen en deed haar het voorstel om te vluchten. Toen hij evenwel op een avond (1 Juli 1694), door een briefje van de Gravin van *Platen* naar de vertrekkende *Sophia Dorothea* gelokt, deze verliet, werd hij in den gang door betaalde moordenaars in tegenwoordigheid van den Keurvorst omgebracht, zijn lijk in een voorvertrek verborgen en de Prinses in hechtenis genomen. Hoewel het nauwkeurigst onderzoek bij haar geenerlei schuld kon ontdekken, deed haar gemaal neg in datzelfde jaar de scheiding uitspreken en verbande haar naar het kasteel *Alden*, waar zij na eene 32-jarige gevangenschap den 13den November 1726 overleed. Met waardigheid droeg zij haar ongelukkig lot en bleef tot het laatst toe hare onschuld betuigen.

Sophia Charlotta, koningin van Pruisen, bijgenaamd „de „Wijgeerige”, geboren den 20sten October 1668 op het kasteel *Iburg* bij *Osnabrück*. Zij was de dochter van Hertog (later Keurvorst) *Ernst August* van Hannover en van de schoone en begaafde Pfalsgravin *Sophia* (eene dochter van *Fredrik V* en van de Engelsche Prinses *Elizabeth*, die de Kroon van Groot-Britanje aan het Huis *Hannover* bezorgde) en woonde geruimen tijd bij hare tante, de beroemde Pfalsgravin *Elizabeth Charlotta*, waar zij niet alleen haar kunstsmak ontwikkelde, maar ook door omgang met *Leibniz* hare aandacht op wijgeerige onderwerpen vestigde. Zij trad in 1684 in het huwelijk met den Keurprins *Fredrik van Brandenburg* (later Koning *Fredrik I* van Pruisen), schonk hem slechts één zoon (later Koning *Friedrich Wilhelm I*), leefde aan het weelderig Hof van haar gemaal slechts voor de bevordering van kunst en wetenschap, riep *Leibniz* naar Berlijn en deed het kasteel *Charlottenburg* verrijzen, waar zij hare eigene Hofhouding had. Zij overleed te Hannover den 1sten Februari 1706.

Sophia Dorothea, de dochter van de voorlaatste en de nicht van de voorgaande. Zij werd geboren in 1687, trad in November 1706 in het huwelijk met *Friedrich Wilhelm*, kroonprins van Pruisen, schonk hem eenige zonen, van welke de derde als *Fredrik de Groote* een beroemden naam verwierf in de geschiedenis, helde sterk over tot eene nauwere aansluiting aan Engeland, kwam daar

door in botsing met haar Oostenrijkschgezinden gemaal, die haar met ruwheid behandelde, vestigde zich na den dood van dezen op het kasteel Mon Bijou te Berlijn en overleed aldaar den 27sten Juli 1757.

Sophia, aartshertogin van Oostenrijk, geboren den 27sten Januari 1805. Zij was de dochter van den overleden Koning *Maximiliaan I* van Beieren en tweelingzuster van *Maria*, koningin van Saksen, trad in 1824 in het huwelijk met Aartshertog *Frans Karel* van Oostenrijk en overleed den 28sten Mei 1872. Zij was de moeder van den tegenwoordigen Keizer van Oostenrijk en de begunstigster der ultramontanen.

Sophia Frederika Mathilda, koningin der Nederlanden, geboren den 17den Juni 1818. Zij was eene dochter van wijlen *Willem I*, koning van Württemberg en van diens tweede gemalin *Catharina Pawlowna* (eene dochter van Czaar *Pau I* van Rusland). Zij ontving eene uitstekende opvoeding, wijdde zich met uitstekend gevolg aan de beoefening der letteren, zoodat zij zich met groot gemak in de meeste Europeesche talen wist uit te drukken en *Alexander von Humboldt* haar de meest ontwikkelde der Europeesche Vorstinnen noemde, en trad op den 18den Juni 1839 in het huwelijk met den Kroonprins der Nederlanden (later Koning *Willem III*). Het Huis in 't Bosch te 's Gravenhage was haar gewoon zomerverblijf, en zoowel de vermaardste Nederlandsche letterkundigen als de beroemdste geleerden uit het buitenland vonden er een gastvrij onthaal, terwijl zij tevens door hare weldadigheid getuigenis gaf van een edel hart. Zij overleed te 's Gravenhage, door velen diep betreurd, op den 3den Juni 1877.

Sophiakerk (De), éen der merkwaardigste gebouwen van Constantinopel, is haar naam verschuldigd aan eene kerk, door Keizer *Constantijn* ter eere van de goddelijke wijsheid (*σοφία*) gebouwd. Deze werd later ver-groot en verfraaid, maar in 532 door de vlammen vernield. Dit schonk aan den prachtlievenden Keizer *Justinianus* gelegenheid, om een nieuwen, grootochen tempel te stichten, waarmede hij de vermaardste bouwmeesters van dien tijd belastte. *Anthemius van Tralles* was de ontwerper van het plan en werd in de uitvoering bijgestaan door *Isidorus van Mileto*. Reeds in 537 was de kerk in den vorm van een Grieksch kruis met een op 4 kolommen rustenden koepel in Byzantijnschen stijl voltooid. In 548 evenwel deed eene aardbeving dien koepel instorten. Deze echter werd weder opgebouwd door *Isidorus* in denzelfden stijl, maar 7 Ned. el hooger. Hij gaf daaraan voorts in plaats van de vroegere half bolvormige eene half ellipsvormige gedaante, zoodat het gewelf lager werd, plaatste tusschen de groote kolommen in het noorden en zuiden aan elke zijde 40 zuilen van graniet, verbond deze door bogen, en deed hierop een muur verrijzen, waarop hij 6 kortere zuilen plaatste. Deze staan in verband met de bovenverdieping, waar zich naar Oostersche wijze de afsonderlijke zitplaatsen der vrouwen bevinden. De welving van den koepel is zoo flauw, dat de loodrechte hoogte zijner holte slechts het zesde gedeelte van de lengte der middellijn (ruim 82 Ned. el) bedraagt. In het

midden echter verheft zich de koepel ruim 50 Ned. el boven den vloer. De binnensijde van het gewelf, boven de 24 ramen, is met mozaiek bedekt. Het gansche gebouw is van gebakken steen opgetrokken, maar van boven geheel met marmer bekleed, terwijl de vloer belegd is met een mozaiek van porfier en verd-antico. De groote kolommen, die den koepel dragen, bestaan uit teerlingblokken, door ijzeren banden verbonden. De rondlopende gaanderij is 17 Ned. el breed en versierd met 67 zuilen. De ruimte deser kerk is 75 Ned. el lang en 68 Ned. breed. Van buiten heeft deze kerk echter geen bevallig voorkomen. De Sophiakerk (Hagia Sophia) werd in 1543 in eene moskee veranderd, heeft na dien tijd velerlei wijszingen ondergaan en is in 1847 vernieuwd. Dit grootache gebouw is in het Nederlandsch in een gedicht van dr. *Schaepmas* verheerlijkt.

Sophisten of *drogredenaars* noemde men in de dagen van *Péricles* en *Sócrates* eene klasse van spitsvondige wijsgeeren, die het onderwijs in de filosofie enkel beschouwden als een winstgevend bedrijf. De sophistiek, door *Plato* en *Aristóteles* de kunst genoemd, met verguizing van alle wetenschappelijke degelijkheid slechts den schijn van wetenschap aannemende, ontwikkelde zich het eerst uit het streven, aan de denkbeelden en de taal door buigzaamheid en behendigheid en ten behoeve van staatkundige bedoelingen de meest mogelijke kracht bij te zetten, niet zoozeer om te overtuigen als wel om te overreden. Zij vormt in de geschiedenis der wijsbegeerte een merkwaardig verschijnsel, daar zij, alles in twijfel trekkend en de vastheid eener zedelijke overtuiging door hunne drogredenen schokkend, aan *Sócrates* en aan zijne volgelingen aanleiding gaven, tot de vraagstukken der wetenschap dieper dan te voren door te dringen. De sophisten waren meestal leermeesters der welsprekendheid, maar zij verlaagden deze tot een vaardig pleiten vóór en tegen hetzelfde onderwerp of deselfde stelling, waarbij zij gebruik maakten van allerlei kunstgrepen. Daardoor kwamen zij tot de ongerijmdste gevolgtrekkingen, met den naam van *sophismata* bestempeld. Tot de voornaamste sophisten behoorden: *Gorgius*, *Protagoras*, *Hippias*, *Trasymachus*, *Callicles* en *Critias*.

Sóphocles, de beroemdste treurspeldichter der Grieksche oudheid, geboren in 496 vóór Chr. op het gebied van Colonus in Attica, was de zoon van den wapensmid *Sophilus*, ontving eene zorgvuldige opvoeding en bestuurd volgens de overlevering in 480 de rei van hen, die het feestgezag aanhieven bij de trofeeën van Salamis. In 468 waagde hij den strijd tegen *Aeschylus*, 80 jaar ouder dan hij, om den prijs voor het beste treurspel en behaalde de overwinning. Sedert dien tijd werd hij, vooral ook omdat *Aeschylus* zich kort daarna uit Athene verwijderde, als de voornaamste treurspeldichter van Attica gehuldigd en behield gedurende eene halve eeuw dien hoogen rang. Steeds viel hem de eerste of althans de tweede prijs ten deel. Ja, toen hij in 441 zijne „*Antigoné*” ten gehore bracht, schonk het opgetogen volk hem, behalve den eersten prijs, de betrekking van veldheer naast *Péricles* in den strijd tegen

Samos. Betrouwbare berichten over de latere levensjaren van *Sophocles* ontbreken geheel en al. Hij overleed, ongedeerd door den tijd, in 406, dus in hoogen ouderdom, volgens de sage van blijdschap over de zegespraal, die hij bij de dichterlijke spelen te Olympia verworven had. Zijne rustplaats werd aangewezen door een marmeren standbeeld (van *Dionysus*) met het tooneelmasker van „*Antigoné*” in de hand. Ook deed, naar men meldt, zijn zoon *Iophon* te Athene een gedenkteeken te zijner eer verrijzen. Het verhaal van zijne oneenigheid met dien zoon, zoodat deze zijn vader wegens verkwinging zou hebben aangeklaagd, behoort tot de sprookjes. *Sophocles* wordt met recht beschouwd als de groote meester van het antieke treurspel. Hij bekreunde zich niet om de voor hem gebruikelijks tetralogie (zie aldaar) en wist de stof als het ware samen te trekken tot één drama. Hij gaf aan zijne personen een eigenaardig, aan de ondervinding ontleend karakter; zij dragen hun lot en hunne toekomst in hun eigen hart, zonder geheel en al afhankelijk te wezen van een donker noodlot, van het orakel en van droomgezichten. Alles geschiedt op eene menschelijke wijze, zooveel mogelijk door den vrijen wil. De kunst van *Sophocles* is vooral in zijne karakterteekening gelegen, doch tevens ontwaart men in zijne stukken eene onvermijdelijk voortschrijdende handeling, die niet minder de meesterhand verraaft. Hij vermeed voorts alle gewollenheid en de hiermede verbondene dualiteit, vooral in de samenspraken, maar spreidde inzonderheid in de koren al den luister zijner dichterlijke gaven ten toon, hoewel hij de koren, die bij *Aeschylus* te zeer de overhand hebben, binnen behoorlijke grenzen beperkte. In tegenstelling van den overweldigenden, bovennatuurlijken pathos van zijn voortreffelijken voorganger en van de verijnde harttochten, waarmede zijn sophistische mededinger *Euripides* zijne helden en heldinnen doet optreden, ontwaart men bij *Sophocles* zachtere, edele gevoelens, welke bij al de slagen van het lot en zelfs in den geweldigen strijd der drijfden de verhevenheid van den mensch doen uitkomen. De samenspraak erlangt bij *Sophocles* door het optreden van een derden persoon en door een aantal bijkomende rollen en toestanden eene groote mate van verscheidenheid en boeit tevens door de keurigheid van den versbouw en de betooverende werking der taal. Hij heeft, behalve lofsangen en een geschrift in proza over het koor, 113 treurspelen achtergelaten. Men heeft er zich van kunnen verzekeren, dat dit aantal althans 70 bedroeg, behalve 18 satyrspelen. De stof voor zijne treurspelen ontleende hij meest aan den epischen cyclus, aan de geschiedenis der Argiven en Thebanen en vooral aan den Argonautentocht. De seven bewaard gebleven treurspelen van dien dichter behooren, met uitzondering van „*De vrouwen van Trachinae*”, tot de beste, welke hij geleverd heeft. Inzonderheid verdienen „*Antigoné*” en „*Oedipus te Colonus*” den hoogsten lof, welke intusschen door anderen in geene mindere mate wordt toegekend aan „*Electra*”, — „*Koning Oedipus*”, — „*Philoctetes*”, — en „*Ajax*”. De eerste uitgave dezer treurspelen is die van *Aldinus* (1582), en van den nieuweren tijd vermelden

wij die van *Wunder* (nieuwe druk, 1847—1875, 2 din), — *Dindorf* (2de druk, 1860, 9 din), — *Schneidewin* (7de druk, 1875, 7 din) en *Bergk* (1878). Van de afzonderlijke stukken leverde van *Harwerden* een „*Koning Oedipus* (1866)”, terwijl *Ellendt* een uitmuntend: „*Lexicon sophericum* (2de druk, 1872, 8 din)” bezorgde. Gedeelten van andere treurspelen van *Sophocles* zijn te vinden in de „*Fragments tragicorum graecorum* (1846)” van *Wagner* en *Nauak*. „*Oedipus te Colonus*” en „*Koning Oedipus*” zijn o. a. in het Nederlandsch vertaald door *Bilderdijk* en „*Antigoné*” door *Siffé* en door *A. J. ten Briak*.

Sopraan of *discaut* is de hoogste der vier stemmen, waarin men den omvang verdeelt van alle tonen, welke de menschelijke stem kan voortbrengen. Alleen vrouwen, knaepen voor den tijd der stemverandering en castrates kunnen die zingen. Men onderscheidt eene *hooge sopraan*, van eenmaal gestreepte *a* tot althans tweemaal gestreepte *a*, en eene lage sopraan, welke niet zoo hoog gaat, maar in de laagte *a* en *g* bereiken kan. Men geeft aan deze laatste ook wel den naam van *mezzo-soprano*, en zij komt vrij wel overeen met de hooge alt. De sopraan is in volledige zaagstukken de voornaamste stem en vereischt dus de meeste oefening en leiding. Bij de instrumentale muziek wordt de sopraan vertegenwoordigd door de eerste viool, — bij de harmoniemusiek door de eerste fluit, oboe of klarinet. — Het woord *discaut* is afkomstig uit den tijd der middeneeuwse kerkmuziek, toen men de éene stem anders dan de andere deed zingen (*discantare*). Daar hierbij de tenor de lagere stem was, deed men de hoogere daarvan afwijken en noemde deze om die reden *discaut*.

Soracte, thans *Monte Sant' Oreste*, is de naam van een vermaarden berg, 45 Ned. mijl ten noorden van Rome en de hoogste top van een bergrug, die zich tusschen de *Via Flaminia* en de *Tiber* uitstrekt. Op zijne kruin verhef zich weleer een beroemde tempel van *Apollo*, deswege *Soranus* bijgenaamd, waar men te zijner eer zonderlinge feesten vierde. Aan de helling van den berg bevonden zich warme bronnen, en aan zijn voet verhef zich het heiligdom van *Ferosia*. De Soracte is 715 Ned. el hoog en heeft, vooral wanneer hij in een sneeuwkleed is gehuld, een schilderachtig voorkomen. *Karolus*, de broeder van *Pipijn*, stichtte aan de oostelijke helling van dien berg het klooster van den heiligen *Sylvester*, waar hij vervolgens als monnik zijn verblijf hield.

Sorau, eene arrondissementshoofdstad in het Pruisische district Frankfort, aan den spoorweg van Berlijn naar Frankfort, van welken aldaar een zijtak loopt over Guben naar Halle, is éene der oudste steden van de Neder-Lausitz, heeft een paar rechtbanken en telt ruim 18000 inwoners (1885). De stad bestaat uit de Slotwijk met een oud slot van 1207 en een nieuw kasteel van 1711, alsmede met de *Pieterskerk* — en uit de eigenlijke stad met onderscheidene kerken, een raadhuys, een ziekenhuys, eene waterleiding enz. Het Keizersplein is er sedert 1872 met een oorlogsgedenkteeken versierd. Er is een gymnasium, eene school van middelbaar en eene van voortgezet onderwijs, —

voorts heeft men er onderscheidene genootschappen en fabrieken, en in den omtrek rijke bruinkolenmijnen, die in 1884 niet minder dan 3 700 000 Ned. mud bruinkolen leverden. Deze stad ontstond reeds in de 9de eeuw, doch viel eerst in 1815 ten deel aan Pruisen.

Sorben of *Sorbenwonden* is de naam van een Slawisch volk, dat in de 6de eeuw na Chr. het gebied tuschen de Saale en de Elbe in bezit nam en ten westen de Thüringers, ten noorden de Hevellers, ten oosten de Lioetizen en Milciënen en ten zuiden de Beieren tot buren had. Reeds in de 7de eeuw waren zij onderworpen aan de Franken, maar werden in 631 onder hun Hertog *Dervan* afvallig van hunne overheerschers, terwijl zij de zijde kozen van *Samo* van Bohemen. Vruchteloos deed *Karel de Groot*s in 782 een leger tegen hen te velde te trekken, — eerst aan *Hendrik I* gelukte het in 928, hen tot volkomene onderwerping te brengen. Op hun grondgebied ontstonden de marken Zeitz en Merseburg, terwijl het noordelijk gedeelte van Sorbenland bij de mark Lausitz gevoegd werd. Onder *Otto I* begon er het Christendom wortel te schieten, vooral nadat er in 968 de bisdommen Merseburg en Zeitz waren gesticht. Intusschen smolten de Sorben samen met derwaarts getrokken Duitschers, doch begaven zich gedeeltelijk naar de hedendaagsche beide Lausitzen, waar zij nog altijd de landelijke bevolking vormen. De voornaamste voortbrengselen van hunne letterkunde zijn aangevoerd in de: „Jahrbücher für Slawische Literatur (1840—1848)“, uitgegeven door *Jordan*.

Sorbet is de naam van een verfrischenden en verkoelenden drank, die in het Oosten en ook in het Zuiden van ons werelddeel bereid wordt van vruchtensap en suiker, somtijds met rozewater of amber vermengd. Ook bezigt men daartoe water, hetwelk men op gekneusde rozijnen heeft laten trekken.

Sorbonne (De) was oorspronkelijk een met de universiteit te Parijs verbonden, maar toch zelfstandig collége ter opleiding van onbemiddelde jongelingen tot wereldlijke priesters. Het is gesticht door *Robert de Sorbon*, in het midden der 12de eeuw Hofkapellaan van Koning *Lodewijk IX*. Langzamerhand echter smolt het samen met de theologische faculteit der hooge school, totdat het in het laatst der voorgaande eeuw voor de stormen der Omwenteling bezweek. Eeuwenlang bezat het een groot gezag, zoodat de uitspraken der Sorbonne op kerkelijk en godgeleerd gebied algemeen werden geëerbiedigd. De Koning en het Parlement vroegen haren raad en zij was het bolwerk der Gallicaansche Kerk tegenover het Jezuïetismus. Hare gebouwen, in de 17de eeuw op last van den kardinaal *Bicholius* vernieuwd, zijn in 1815 ingericht tot een collége voor de rechts-wetenschap.

Sorbus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Pomaceën*. De voornaamste soort, welke ook in ons Vaderland groeit, is *S. aucuparia L.* Zie daaromtrent de bijzonderheden onder *Lijsterbessendoom*.

Sorby (Henry Clifton), een Engelsch natuurkundige, geboren den 10den Mei 1826 te Woodbourne bij Sheffield, hield zich vooral bezig met het toepassen van microscopische waarnemingen bij het beoefenen der natuur-

kunde, vooral der delfstofkunde. Hij schreef daarover eene reeks van belangrijke verhandelingen in het, „Edinburgh New Philosophical Journal“. Voorts was hij de eerste, die de spectraalanalyse bij microscopisch onderzoek aanwendde en een spectroscop uitvond, die geschikt is tot het ontdekken van bloedvlekken en kleurstoffen. De universiteit benoemde hem in 1875 eershalve tot doctor.

Sorel (Agnes) of *Soreau*, de maitres van Koning *Karel VII* van Frankrijk en geboren uit een adellijk geslacht te Fromenteau in Touraine omstreeks het jaar 1409, kwam als staatsdame van *Isabella van Lotharingen*, hertogin van Anjou, in 1431 aan het Fransche Hof en boeide door hare schoonheid en door de gaven van haar geest den Koning zoozeer, dat hij haar tot staatsdame der Koningin benoemde en haar het kasteel Beauté de de Marne ten geschenke gaf. Daaraan ontleende zij den naam van *Dame de Beauté*. Hoewel zij geen misbruik maakte van haar invloed op den Koning, en de Koningin haar zelfs welwillendheid bewees, had zij van de ruwheid van den Dauphijn, later Koning *Lodewijk XI*, veel te lijden. Nadat zij zich sedert 1442 te Loches afgezonderd had, ontbood de Koningin haar weder aan het Hof, en om zich steeds in de nabijheid van den Koning te bevinden, betrok zij het kasteel Mamal la Belle, waar zij in Februari 1450 overleed. Zij had den Koning drie dochters geschonken.

Sorghum *Moench* of moorengierst is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Gras- en Gramineae*. Het onderscheidt zich door een met merg gevulden stengel, groote, breede, bladeren en opstaande aren of pluimen, samengesteld uit kleine aartjes, van welke de zittende bloemen tweelachtig en vruchtbaar, de gesteelde mannelijk en onvruchtbaar zijn. De kraakbeenige kelkkaftjes omsluiten eene vrucht met eene meelbevattende kern. — *S. vulgare Pers.* (gewone Moorengierst of Kaffer-koren) is een éénjarig gewas met een halm ter hoogte van 5 Ned. el, eironde pluim en bruine, bruinachtig roode of zwarte kafblaadjes. Deze plant, waarschijnlijk uit Indië afkomstig, werd in den tijd van *Plinius* naar Europa overgebracht, in de 18de eeuw naar Italië en in de 16de als Saracoen-gierst naar Frankrijk. Zij behoort intusschen te huis op de west- en oostkust van Afrika en wordt er in het noorden tot aan Timboektoe en Abessinïë, tot eene hoogte van 2500 Ned. el boven de oppervlakte der zee, als voedingsplant verbouwd, voorts ook in talrijke verscheidenheden in Hongarije, Dalmatië, Portugal en Italië. Vooral in Afrika levert zij een rijken oogst. Men maakt van de korrels ook gort, terwijl men er voorts een bedwelmenden drank en arja van bereidt. De leeggedorschte pluimen dienen tot het vervaardigen van bezems. — *S. saccharatum Pers.* (suikermoorengierst) is eene plant, welke eene hoogte bereikt van 8 tot 3¹/₂ de Ned. el; zij heeft eene sierlijke pluim met overhangende takken, is afkomstig uit Oost-Indië en Arabië en wordt vooral in Amerika op groote schaal verbouwd. In 1857 bracht men er de eerste vruchten en in 1863 waren er reeds 250 000 acres mede bezet. Uit hare stengels wint men suiker. Wij geven hier op kleine schaal de afbeeldingen

van die beide planten. Van de gewone Moongierst ziet men in *a* een takje van eene pluim op de helft der natuurlijke grootte, en in *b* eene kafnaald op 8-voudig grootte.

Fig. Sorghum saccharatum.

Soria, eene Spaansche provincie in het oostelijk gedeelte van het koninkrijk Oud-Castilië, tusschen de provinciën Burgos, Logrono, Saragosa, Teruel, Cuënca, Guadalajara en Segovia, telt op 180 $\frac{1}{2}$ geogr. mijl omstreeks 160 000 inwoners. Dit gewest omvat het bekken van den bovenloop der Duéro (met hare zijrivieren), is vooral in het noorden en oosten bergachtig, heeft in het noorden uitgestrekte dennenwouden, maar voor 't overige gebrek aan hout, doch bezit op zijne woeste hoogvlakten een overvloed van gras. Het klimaat is er in de dalen sacht en in het gebergte guur. De belangrijkste voortbrengselen zijn er schapen, paarden, mullezels, graan, wijn, olie, vlas en hennep. Het rijk der delstoffen levert er zilver- en ijzererts, alsmede zout. Het voornaamste bedrijf is er de veeteelt, vooral de schapenfokkerij. Handel en nijverheid zijn er wegens gebrekkige wegen van ondergeschikt belang. Alleen in den zuidoosthoek van deze provincie heeft men den Oosterspoorweg, die Madrid met Saragosa verbindt. — De evenzoo genoemde hoofdstad, op den rechter oever van de Duéro gelegen, door muren omringd en met een slot gekroond,

bevat het paleis der Graven van Gomara, onderscheidene kerken en 6 000 inwoners.

Sorites, zie *Sleitreds*.

Sorlings, zie *Scilly-eilanden*.

Sorø, eene stad op het Deensche eiland Seeland, aan het meer van denzelfden naam en aan den spoorweg van Kopenhagen naar Korsør zeer bevallig gelegen, telt slechts 1 400 inwoners, maar bezit eene beroemde académie. Deze werd er in 1596 uit de inkomsten der in 1161 aldaar verreesene abdij gesticht en na velerlei lotsverwisselingen in 1822 op nieuw georganiseerd.

Fig. 2. Sorghum vulgare.

Sorrento (zie bijgaande afbeelding), eene stad in de Italiaansche provincie Napels, hoogst bevallig op het schiereiland Sorrento gelegen, door oranje- en olijfboschen, door wijn-, coft- en moerbeidngaarden omgeven, is de zetel van een aartsbisschop, bezit onderscheidene kerken, overblijfselen van tempels en van andere Romeinsche gebouwen, een seminarium, zeebaden, eene haven, eene aanmerkelijke scheepvaart, eene uitgebreide zijde-industrie en omstreeks 6 000 inwoners. Langs de kust heeft men er schilderachtige landschappen. Deze stad is het oude *Surrentum*, oorspronkelijk door inboorlingen van Campanië bewoond en later in eene Romeinsche kolonie herschapeu. Zij is de geboorteplaats van *Torquato Tasso*.

Sotzmann (Daniël Friedrich), een uitstekend kaartenteekenaar en geograaf, geboren te Spandau in 1754, betoonde reeds vroeg een ongemeenen aanleg voor de teekunst, genoot het onderwijs van den in die dagen te Spandau gevangen gehouden kapitein-ingenieur *Maiterne* en zocht zich later te Berlijn practisch te bekwamen. In 1787 werd hij geplaatst bij het departement van Oorlog en bleef er werkzaam, totdat hij in 1826 werd gepensionneerd. Reeds in 1785 had hij door zijne kaart van de landen aan de Zwarte Zee de betrekking verworven van geograaf bij de Académie

van Wetenschappen. Hij leverde voorts een groot aantal voortreffelijke kaarten, atlanten en aardglobes en overleed te Berlijn den 3den Augustus 1840. — Zijn zoon *Johann Dasiel*

belangrijke geschriften op letterkundig gebied en overleed te Berlijn den 18den Januari 1866.

Sou (Een), te voren *sol* geheeten, is eene Fransche koperen munt en was te voren de

Sorrento.

Ferdinand Sotzmann, geboren den 11den Januari 1781, aanvaardde eene betrekking bij het departement van Financiën, nam deel aan internationale tolcongressen, leverde eenige

grondbeginselen van het Fransche muntstelsel. Men had 20 sous = 1 livre, zoodat de waarde van een sou gelijk is aan 5 centimes of ongeveer een halven stuiver van de Nederlandsche munt.

Soubise is de naam van een oud Fransch gealacht, welks goederen en titels in 1557 door het huwelijk der erfdochter *Cathérine de Parthenay* met den vicomte *René II de Rohan* aan het Huis *Rohan* ten deel vielen. Uit dat huwelijk werden twee zonen geboren, die zich als aanvoorders der Hugenoten beroemd hebben gemaakt, namelijk Hertog *Henry de Rohan* (zie aldaar) en *Benjamin de Rohan*, baron de *Frontenac*, als erfigenaam zijner moeder *seigneur de Soubise*. Deze, geboren in 1583, nam onder *Maurits van Oranje* deel aan de veldtochten in Nederland en voegde zich in 1615 bij de partij van den Prins *de Condé*. In de godsdienstoorlogen, welke onder *Lodewijk XIII* in 1621 weder ontbrandden, voerde hij bevel in de provinciën Poitou, Bretagne en Anjou, legde veel beleid aan den dag en onderscheidde zich door groote dapperheid bij de verdediging van *St. Jean d'Angely*, doch moest in 1622 voor de vijandelijke overmacht de wijk nemen naar *La Rochelle*. Zijne pogingen, om Koning *Jacobus I* van Engeland tot het ondersteunen der Protestanten over te halen, waren vruchteloos. Hij maakte zich daarop meester van de eilanden *Ré* en *Oléron* (1625), alsmede van de Koninklijke vloot, uit 15 groote schepen bestaande. Daarentegen mislukte zijne expeditie naar het landschap *Médoc*. Op den 15den September 1625 moest hij het onderspit delven voor den Hertog de *Montmorency* op de hoogte van het eiland *Ré* en werd van *Oléron* verdreven. Daarop volbracht hij wederom een tocht naar Engeland en bewoog *Karel I* achtervolgens drie aanzienlijke vloeten naar de ernstig bedreigde stad *La Rochelle* te zenden, maar toch viel dit laatste bolwerk der Hugenoten in handen der vijanden. Hoewel hij volgens de bepalingen van den Vrede van 29 Juni 1629 naar zijn vaderland kon terugkeeren, bleef hij in Engeland, om vandaar de zaak der Protestanten te bevorderen, en overleed kinderloos te Londen den 9den October 1642. De goederen en titels van het Huis *Soubise* vielen daarop ten deel aan *François de Rohan*. — Een nakomeling van dezen was *Charles de Rohan*, prins de *Soubise*, pair en maarschalk van Frankrijk en geboren den 16den Juli 1715. Hij vergezelde als adjudant *Lodewijk XV* op de veldtochten van 1744—1748 en noodzaakte in 1746 Mechelen tot capitulatie, waarop hij in 1748 tot *maréchal de camp* en in 1751 tot gouverneur van Vlaanderen en Henegouwen benoemd werd. Bij den aanvang van den Zevenjarigen Oorlog voerde hij het bevel over een korps van 24 000 man, veroverde *Wesel*, bezette *Cleef* en *Gelder* en vereenigde zich met het Duitsche Rijksleger, om de Pruisen uit *Saksen* te verdrijven. In *Gotha* echter werd hij in September aan het middagmaal door *von Seydlitz* overvallen, zoodat hij jllings de vlucht nam, en den 5den November leed hij eene smadelijke nederlaag bij *Rosbach*. Niettemin belaatte *Lodewijk XV* hem met de portefeuille van Oorlog en zond hem in 1758 met den Hertog *de Broglie* weder naar het tooneel van den oorlog in Duitschland. Hoewel tusschen deze beide mannen een groote natijver heerschte, behaalden zij toch bij *Lützelburg* eene overwinning, zoodat het landgraafschap *Hessen* in hunne handen viel. *Soubise* verkreeg daardoor den maar-

schalkstaf en behield het opperbevel tot aan het sluiten van den Vrede van 1763. Na den dood van madame de *Pompadour* genoot hij eene niet minder krachtige ondersteuning van madame *Dubarry*. Toen *Lodewijk XV* overleed, was hij de eenige hoveling, die zonder tusschenpoozing het lijk bewaakte tot aan de begrafenis toe, en deze trek van aanhanke-lijkheid bewoog *Lodewijk XVI*, hem zijne plaats in den ministerraad te doen behouden. Hij overleed den 4den Juli 1787, en met hem verdween de lijn *Rohan-Soubise*.

Soubrette is de naam eener tooneelrol, namelijk die van eene jeugdige, vroolijke en olijke kamenier. Deze rol komt inzonderheid voor in de moderne operette.

Souffleur of **toefluisteraar** noemt men den man, die zich tusschen het orkest en het tooneel in eene verborgene ruimte bevindt, om door het toefluisteren van gedeelten der rol het geheugen der acteurs en actrices te hulp te komen.

Soufflot (*Jaques Germain*), een uitstekend Fransch architect, geboren in 1714 te *Irancy* bij *Auxerre*, was door zijn vader voor de studie bestemd, maar gevoelde zich geroepen tot de kunst. Met ijver legde hij zich toe op de bouwkunde en begaf zich naar *Rome*, waar hij onder de pensionarissen des Konings opgenomen werd. Nu maakte hij groote vorderingen, vervaardigde een ontwerp voor eene nieuwe *Karthuizerskerk* te *Lyon*, waaraan de voorkeur werd toegekend, en zag zich na zijn terugkeer uit *Italië* met onderscheidene andere bouwwerken belast, zooals de beurs, een hospitaal en een schouwburg te *Lyon*. In 1750 werd hij lid van de *Académie* te *Parijs* en vertrok met den *Markies de Marigny*, directeur der Staatsgebouwen, wederom naar *Italië*, waar hij zijne studiën voortzette en zijn smaak veredelde. Zijn voornaamste werk te *Parijs* is het *Panthéon*. De grondvorm van dezen tempel is het Grieksche kruis met vier gelijke armen, terwijl de vier schepen in het midden vereenigd zijn onder een grooten koepel. Deze laatste is het eerste werk van die soort, dat met drie concentrische gewelven van gebouwen steen zoo hoog verrees. Het peristylum, in *Corintischen* stijl, is eene der aanzienlijkste massas van den nieuweren tijd. Zijne stoute en ongewone constructiën lokten velerlei afkeurende aanmerkingen uit, waardoor hij zich diep gekrenkt gevoelde. Hij werd dan ook nog vóór het voleindigen van zijn werk door den dood weggerukt (1781). De architect *Rondelet* bracht het ten einde. De lengte van het gebouw met het peristylum is omstreeks 100 Ned. el. en de hoogte van den koepel met de lantaarn desgelijks. De breedte bedraagt 75 Ned. el. In 1791 werd deze kerk, die van *St. Geneviève*, onder den naam van *Panthéon* tot graftempel bestemd voor de uittekendste mannen van Frankrijk, doch *Lodewijk XVIII* stelde haar weder ter beschikking der geestelijkheid. Na de Juli-omwenteling echter ontving zij weder het voormalig opschrift: „Aux grands hommes la patrie reconnaissante”. — *Soufflot* had met het plan der kerk ook dat van een groot plein verbonden, hetwelk alechts ten deele werd uitgevoerd. Ook heeft hij plannen van andere gebouwen geteekend; sommige daarvan zijn in gravures bewaard gebleven.

Soulié (Melchior Frédéric), een verdienstelijk Fransch novellist en tooneelschrijver, geboren den 28sten December 1810 te Foix, was eerst advocaat, toen ambtenaar bij de belastingen, vervolgens directeur eener fabriek en werd eindelijk onderbibliothecaris bij de arsenaal. In het jaar 1829 betrad hij het gebied der romantiek en leverde eene lange reeks van drama's en melodrama's, die echter niet veel opgang maakten. Van zijne daarentegen veel gelezene romans vermelden wij: „Le vicomte de Béziers (1831)”, — „Le comte de Toulouse (1833)”, — „Le magnétiseur (1834)”, — „Les deux cadavres (1835)”, — „Romans historiques du Languedoc (1830—1837, 4 din)”, — en „Le conseiller d'état”; maar hij behaalde vooral grooten roem met zijne „Mémoires du diable (1837)”, eene fantastische ontleding van het maatschappelijk leven in Frankrijk. Hij overleed te Bièvre bij Parijs den 23sten September 1847.

Soulouque (Faustin), president en keizer van Haïti van 1847 tot 1859, was een Neger van het Mandingoras en aanschouwde het levenlicht op het eiland Haïti, in het district Petit-Goave, ten zuidwesten van Port-au-Prince, in 1782. In alavernij geboren, diende hij in den vrijheidsoorlog als soldaat en werd wegens gemis aan alle opleiding slechts zeer langzaam bevorderd. In 1810 zag hij zich door den president *Pétion* tot luitenant der bereedene presidiale garde benoemd en klom onder *Boyer* op tot kapitein. Eerst na den val van laatstgenoemde maakte hij, door omwentelingen begunstigd, sneller vorderingen, werd onder *Hérard Rivière* eskadronschef, onder *Guarrier* kolonel en eindelijk onder *Riche* generaal en opperbevelhebber der presidiale garde. Toen na den dood van *Riche* de partijen in den Senaat het niet eens konden worden over de keuze van een nieuwen president, werd eindelijk *Soulouque* candidaat gesteld, en daar dese nagenoeg geen deel had genomen aan het staatkundig leven, verkreeg hij op den 1sten Maart 1847 allicht de meerderheid van stemmen. *Soulouque* was op verre na niet berekend voor zijne betrekking. Nu eerst leerde hij lezen en schrijven en hij gaf bij voortdurend reden tot ergernis door zijne mislagen en zijn bijgeloof. De ontwikkelde, gezetene burgers, bepaaldelijk de Mulatten, droven den spot met hem en men begon er van te spreken, dat men hem van zijne waardigheid moest ontsetten. Het gevolg hiervan was, dat *Soulouque* vervuld werd met een geweldigen haat tegen de burgerij der Mulatten en alleen steun zocht bij de ruwe Negerbevolking. Hoewel hij volgens de Constitutie van 1843 slechts voor een tijd van 5 jaar gekozen was, nam hij het besluit, zich voor levenslang van de heerschappij meester te maken. Na herhaalde botsingen waagde hij den 16den April 1848 een staatsstreek. Onder het voorwendsel, dat in het binnenland een opstand uitgebroken en tevens eene groote samenzwering van Mulatten ontdekt was, bracht hij de hoofdstad Port-au-Prince in roep en roer. De waardigheidsbekleeders der Republiek, op het voorplein van zijn paleis vergaderd, werden grootendeels afgemaakt en talloze Negeren en Mulatten, die door invloed of rijkdom boven anderen uitstaken, als verdacht in hechtenis

genomen en zonder vorm van proces doodge-schoten. Dit schrikbewind duurde vele dagen, en in de daarop volgende maanden werden deze bloedige tooneelen in de overige deelen van het eiland herhaald. *Soulouque* heerschte nu met onbeperkt gezag, schoon aanvankelijk nog onder den titel van president. Den 26sten Augustus 1849 aanvaardde hij de Keizerskroon, hem door den Senaat en de Kamer van volksvertegenwoordigers plechtig aangeboden. Hij noemde zich nu *Faustin I* en verordende door de Constitutie van 20 September 1849 eene nieuwe staatsregeling. Den 18den April 1852 deed hij zich met zijne gemalin *Adelina* feestelijk kronen, waartoe de kleedingstukken uit Parijs werden ontboden, en zijne eenige dochter *Olivia* ontving den titel van „Keizerlijke prinses”. De Keizer vormde nu een stoet van nieuwen adel, namelijk 5 prinses, 60 hertogen en talrijke markiezen, graven en baronnen. Ook stichtte hij de Orde van den „heiligen Faustinus” en poogde den luister van *Napoleon's* Hofhouding na te apen. Het keizerschap van *Soulouque*, in alle opzichten eene caricatuur, duurde bijna 9 jaar en was voor Haïti (zie aldaar) een allerrampzaligst tijdperk, waarin de welvaart door oorlogslasten en afpersingen vernietigd en de openbare veiligheid door den achterdocht eener wreede dwingelandij geschonden werd. *Soulouque* wendde voorts pogingen aan, zich van de naburige republiek San Domingo meester te maken, doch drie veldtochten derwaarts eindigden met eene volkomene nederlaag der keizerlijke wapenen. Eindelijk deed eene militaire revolutie zijn troon instorten. Door generaal *Geffard* werd den 22sten December 1858 te Gonaïves de republiek afgekondigd, en toen de Keizer tegen hem te velde trok, liep het grootste gedeelte van het leger tot de opstandelingen over. Den 15den Januari 1859 werd *Soulouque* in zijne hoofdstad Port-au-Prince door verraad gevangen genomen. Men liet hem het leven, maar deed hem met zijn gesin en met zijn vermogen naar Jamaica verhuizen, waar hij in ballingschap zijne dagen doorbracht. Eerst na den val van den president *Geffard* ontving hij verlof, naar Haïti terug te keeren, waar hij in Juli 1867 in zijne geboorteplaats overleed.

Soult (Nicolas Jean de Dien), hertog van Dalmatië, Fransch maarschalk en staatsman, geboren den 29sten Maart 1769 te St. Amans la Bastide in het departement Tarn, was de zoon van een landbouwer, trad in 1785 als gemeen soldaat in dienst, werd in 1791 officier, kort daarna kapitein en onderscheidde zich onder *Custine* en *Hocke*. Hij streed in 1796 en 1797 aan de Main en aan de Rijn, voerde in 1799 bevel over eene brigade in de voorhoede van het Donaleger onder *Lefebvre* en verwierf daarna als kommandant eener divisie, vooral in den slag van Stockach (25 Maart) grooten roem. Hij werd dan ook tot divisie-generaal bevorderd en naar het leger van *Masséna* in Zwitserland gezonden. Hier onderwierp hij de wederspannige kleine cantons, verraste, terwijl *Masséna* de Russen aan het wijken bracht, de Oostenrijkers en belastte zich met de vervolging van de Russische legerbenden. In 1800 aanvaardde hij onder het opperbevel van *Masséna* het commando over den rechter vleugel van

het Italiaansche leger en werd bij een uitval uit Genua zwaar gewond en gevangen genomen. Toen hij na den slag van Marengo de vrijheid herkegen had, aanvaardde hij het opperbevel in Piëmont, waar hij met wijze gematigheid de uitbarstende oproerigheden wist te beteugelen. In 1803 zag hij zich benoemd tot kolonel generaal der consulaire garde en voerde van 1803—1805 het kommando over de troepen in het kamp van Boulogne. Na de troonbeklimming van *Napoleon I* ontving hij den maarschalkstaf. Ook van 1805 tot 1807 voerde hij het bevel over een armeekorps, werd na den Vrede van Tilzit tot *hertog van Dalmatië* verheven en aanvaardde het opperbevel over de centraalarmee in Spanje. Hier bracht hij den opstandelingen herhaalde nederlagen toe, leverde den 16den Juni 1816 aan het Britsche leger den bloedigen slag bij Coruña, trok in het begin van Maart over de Minho en verdreef het Britsch-Portugeesche leger naar Oporto. Nadat hij *Jourdan* was opgevolgd als chef van den generalen staf, versloeg hij den 12den November 1809 het Spaansche leger bij Ocaña, veroverde in 1810 Sevilla en verjoeg de Spanjaarden naar Cadix. Den 11den Maart 1811 veroverde hij Badajoz en leverde den 16den Mei den Engelschen en Portugeezen den slag aan de Albuëra. In 1813 had hij in Duitschland geen bepaald kommando, maar in den slag van Grossgörschen voerde hij, in plaats van *Bessières*, het bevel over de infanterie der garde en bij Bautzen over het centrum. Na den slag bij Vittoria zond *Napoleon* hem met onbepaalde volmacht naar Bayonne, om een einde te maken aan het voorwaarts rukken van *Wellington*. Hoewel dese 100 000 man onder zijne bevelen had en *Soult* nauwelijks 60 000, meest recruten, drong laatstgenoemde tegen het einde van Juli op nieuw door in Spanje, maar werd bij Cubiry (27 Juni) met groot verlies teruggedragen. Eene tweede poging om verder te trekken eindigde met zijne nederlaag bij Irun en met zijn terugtocht naar Bayonne. Hoewel hij den 27sten Februari 1814 den slag bij Orthez verloor, leverde hij *Wellington* den 10den April met nauwelijks 20 000 man den bloedigen slag van Toulouse. Eerst op den 12den ontruimde hij deze stad en sloot, zich tevens aan den Koning van Frankrijk onderwerpend, eene week daarna een wapenstilstand. *Lodewijk XVIII* benoemde hem tot gouverneur der 13de militaire divisie en den 8den December van dat jaar, in plaats van *Dupont*, tot minister van Oorlog. Toen *Napoleon* den 1sten Maart bij Fréjus aan land stapte, nam *Soult* zijn ontslag, begaf zich naar zijn landgoed bij St. Cloud, verscheen eerst op eene herhaalde uitnodiging bij den Keizer en aanvaardde den 11den Mei de betrekking van chef van den generalen staf. In de veldtochten van Ligny en Waterloo bevond hij zich aan de zijde van *Napoleon*, belastte zich, toen deze te Laon het leger verliet, met het opperbevel en bestuurde den terugtocht tot aan Soissons. Door de Koninklijke ordonnantie van 12 Januari 1816 uit Frankrijk verbannen, begaf hij zich naar Düsseldorf, ontving in 1819 verlof om terug te keeren, werd in 1821 weder onder de maarschalken opgenomen en zag zich in 1827 tot pair benoemd. *Lodewijk Philips* belastte hem den 18den No-

vember 1830 met de portefeuille van Oorlog; hij behield haar een viertal jaren en werkte niet weinig mede tot bevestiging van den Julitroon. Na den dood van *Périer* (1832) werd hij voorzitter van het Kabinet en had een aanmerkelijken invloed op de persoonlijke staatkunde des Konings. In 1839 aanvaardde hij na den val van *Molé* op nieuw het voorzitterschap van het Kabinet tegelijk met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, maar dat vrijzinnig bewind besweek reeds in 1840. Na het aftreden van *Thiers* den 29sten October 1840 liet *Soult* zich bewegen, nogmaals de portefeuille van Oorlog en het presidentschap te aanvaarden, maar legde in 1846 eerstgenoemde en een jaar daarna laatstgenoemde neder, en werd tot *maréchal général de France* benoemd. Hij overleed den 26sten November 1851 op zijn kasteel te St. Amans. Zijne belangrijke verzameling van schilderijen, in Spaanje bijeengebracht, bleek bij den verkoop eene waarde te hebben van nagenoeg 1½ miljoen francs. *Soult* was niet kunstmatig ontwikkeld of beschaafd, maar bezat een schranderen blik, groote dapperheid en eene grenzenlooze eersucht. — Zijn zoon *Napoleon Soult*, hertog van *Damatie*, geboren in 1801, diende onder de Restauratie bij den generalen staf en betrad in 1830 de diplomatieke loopbaan. Hij was eerst Fransch gezant in Nederland, daarna te Tarjyn en bekleedde sedert 1844 die betrekking te Berlijn. Vóór de Februari-omwenteling was hij lid van de Tweede Kamer, doch in 1860 nam hij zitting in het Wetgevend Lichaam en streed hier voor de belangen van het Huis *Orléans*. Na den staatsstreek van 2 December 1852 keerde hij tot het ambtelooze leven terug en overleed den 31sten December 1857. Hij heeft in 1854 de „*Mémoires*” van zijn vader in 8 deelen in het licht gegeven. — Een broeder van den maarschalk, namelijk *Pierre Bénédict Soult*, geboren den 20sten Juli 1770 te St. Amans, diende deegelijks bij het leger gedurende de Republiek en het Keizerrijk, klom op tot den rang van luitenant-generaal en overleed te Tarbes den 7den Mei 1843.

Soumet (Alexandre), een Fransch dichter, geboren te Castelnaudary in het departement Aude den 8sten Februari 1788, zag zich in 1810 door *Napoleon* tot auditeur bij den staatsraad benoemd. De roerende elegie: „*La pauvre fille* (1814)” bezorgde hem de gunst van het publiek en de twee gedichten: „*La découverte de la vaccine*” en „*Les derniers moments de Bayard*” werden door de Académie bekroond. Hij verheerlijkte zoowel de Restauratie als het Keizerschap en werd bibliothecaris des Konings te St. Cloud. In 1830 bezong hij de Juliregering en werd bibliothecaris te Compiègne. Hij overleed den 30sten Maart 1845. In 1824 was hij lid geworden van de Fransche Académie. Hij schreef voorts: „*La divine Epopée* (1840, 2 din)” en onderscheidene toneelstukken.

Soust de Borkenfeldt (Adolphe van), een Belgisch dichter, geboren te Brussel den 6den Juli 1824 en overleden den 23sten April 1877 als chef der afdeling van Schoone Kunsten in het departement van Binnelandse Zaken aldaar, dichtte: „*Rénovation flamande*”, — „*Venise sauvée*”, — en „*L'année sanglante*”

(1871)"; dit laatste onder den pseudoniem *Paul Jans*, — en schreef: „*Etudes sur l'état présent de l'art en Belgique (1858)*”, — en „*L'école d'Anvers*”.

Soutane noemt men eene lange jas met nauwe mouwen, welke in Frankrijk door de R. Katholieke geestelijken gedragen wordt. Voor toekomstige geestelijken is er een dergelijk gewaad in zwang, dat korter is en *soutanelle* heet.

Southampton, eene stad in het Engelsche graafschap Hampshire en op een schiereiland gelegen, gevormd door de samenvloeiing van de Itchin en de Test, verrijst bij eene diep in het land doordringende baai, Southampton Water genaamd, vóór wier mond zich het eiland Wight verheft. Van de oude stadsmuren zijn nog overblijfselen en er is ook nog eene poort (Bargate), maar de stad heeft zich aanmerkelijk uitgebreid buiten hare voormalige grenzen. Van de 35 gebouwen, voor de godsdienstoefening bestemd, is de Normandische St. Michaëlskerk het voornaamste en het oudste; de slanke toren dezer kerk is een landmerk voor de zeelieden. Het hospitaal *Domus Dei*, uit den tijd van *Henrik III*, is een der oudste van Engeland. Men heeft er eene Latijnse school, eene hoogere burgerschool voor meisjes, een opvoedingsgesticht (Hartley Institution), eene school voor wetenschap en kunstnijverheid met een museum, eene zeevaartschool enz. Ten noorden van de stad vindt men twee parken, en in één van deze een gedenkteeken ter eere van den dichter *Watt*. De nijverheid bepaalt er zich hoofdzakelijk tot machines en scheepbouw. Southampton is eene uitstekende koopstad; de voortreffelijke dokken zijn er toegankelijk voor de grootste schepen en beslaan eene oppervlakte van 40 Ned. bunder. Deze stad is het voornaamste station voor het stoombootverkeer met Oost-Indië, Afrika, Zuid-Amerika en West-Indië, het Iberische Schiereiland en door de stoombooten uit Bremen ook met Noord-Amerika. In 1876 verschenen er bijna 8000 schepen met eene laadruimte van meer dan 1 200 000 ton. Men schatte in dat jaar de waarde van den invoer op 110 en die van den uitvoer op 98 millioen gulden. Het aantal inwoners bedraagt er omstreeks 60 000 (1881). Nabij de stad vindt men den schilderachtigen bouwval van *Netley Abbey* en daar tegenover *New-Forest*, door *Willem de Veroveraar* gesticht. Door een spoorweg is zij de buitenhaven van Londen.

South-Bend, de hoofdstad van *St. Joseph County* in den Noord-Amerikaanschen Staat *Indiana*, ligt aan de *St. Josephrivier*, is het vereenigingspunt van onderscheidene spoorwegen en telt ruim 13 000 inwoners (1880). Men heeft er vele fabrieken en zeer goede scholen.

Southey (Robert), een verdienstelijk Engelsch dichter en geschiedschrijver, geboren den 12den Augustus 1774 te Bristol, was de zoon van een lakenkooper, bezocht de Westminster-school, maar moest dese na een vierjarig verblijf verlaten wegens een artikel over de lichamelijke tuchtiging in de Engelsche scholen, hetwelk hij in het door hem gestichte tijdschrift: „*Flagellant!*” geplaatst had (1792). In het volgende jaar vertrok hij naar Oxford, om aldaar in de theologie te gaan studeeren,

maar zijne godsdienstige overtuiging belette hem, in dienst der Kerk te treden. Na het verschijnen der „*Pantisocracy*” van *Coleridge* koos hij de letterkundige loopbaan. Een bundeltje gedichten (1794) bracht hem echter noch roem noch voordeel; daarentegen ontving hij voor zijn episch gedicht: „*Joan of Arc*” een honorarium van 50 pond sterling. Voorts poogde hij door voorlezingen over geschiedenis te Bristol in zijn onderhoud te voorzien, totdat hij in 1795, door nood gedrongen, naar de woning zijner moeder terugkeerde. In November van dat jaar vergezeld hij zijn oom naar Lissabon, nadat hij in den ochtend van zijn vertrek een geheim huwelijk had aangegaan met *miss Frycker*. Na verloop van zes maanden keerde hij terug en wijdde zich nu met inspanning aan letterkundigen arbeid, hierin volhardende zoolang de krachten van lichaam en geest zulks veroorloofden. In 1802 werd hij secretaris van *Corry*, kanselier der schatkist in Ierland, gedroeg zich in die betrekking als een ultra-tory, legde na een jaar zijn ambt neder en begaf zich naar *Greta bij Keswick* in Cumberland, waar hij zich wederom met letterkundigen arbeid bezig hield. Hij leverde niet minder dan 109 deelen en daarenboven 52 opstellen in verschillende tijdschriften. Reeds in 1801 was zijn episch gedicht: „*Thalaba, the destroyer*”, een Arabisch verhaal vol Oosterschen gloed, maar tevens vol Oostersche ongerijmdheden in het licht verschenen. In 1804 volgden: de „*Metrical tales*”, — in 1805: „*Madoc*” en in 1810: „*The curse of Kehama*”, de bewerking eener Hindoesage. In 1813 zag hij zich benoemd tot *Hofpoët* (poet laureate) en verheerlijkte in die betrekking in zijn gezwollen „*Carmen triumphale*” de overwinningen van *Wellington*, terwijl hij voorts oden schreef ter eere van den Prins-regent en van de Verbondene Monarchen. Zijn „*Vision of judgement* (1821)” werd door *Byron*, in dat gedicht het hoofd van de school des Satans genoemd, meêdoogenloos gegeeseld. De laatste groote gedichten van *Southey* waren: „*A tale of Paraguay* (1825)”, — en „*The pilgrim of Compostella* (1822)”. Het onvoltooid verhaal: „*Oliver Newman*” verscheen eerst na zijn dood (1846). In 1835 schonk de Regering hem ten tijde van *E. Peel* een jaargeld van 300 pond sterling. In 1839 vernietigde eene verlamming zijn bewustzijn, en hij overleed den 21sten Maart 1843. Zijne dichterlijke werken, die ook nog het treurspel: „*Wat Tyler*” en onderscheidene lierdichten bevatten, zijn in 1820 in 14, in 1854 in 10 deelen en ook nog in 1863 uitgegeven. Zij onderscheiden zich door eene rijke verbeelding, door geestigheid en gevoel, maar tevens door gemis van diepte. Merkwaardiger dan de gedichten van *Southey* zijn de door hem vervaardigde levensbeschrijvingen, vooral zijn „*Life of Nelson* (1813, 2 dln; nieuwe druk, 1876)”, — voorts: de „*Lives of British admirals*” en „*Life of Wesley* (1820; nieuwe druk, 1864)”. Voorts schreef hij eene „*History of Brazil* (1810—1819, 3 dln)” en „*History of the Peninsular war* (1823—1828)”, — wjders: „*The book of the church* (1824, 2 dln)”, — „*Sir Thomas More, or colloquies on the progress and prospect of society* (1820, 2 dln)”, — „*The doctor* (1812, 5 dln)”, enz.

Souvereiniteit. *Souverein* noemt men in den Staat dengene, die met het hoogste gezag bekleed en van geen ander gezag afhankelijk is. Dat hoogste gezag zelf draagt den naam van *souvereiniteit*. Zijn daaraan bepaalde rechten, zooals de vorstelijke prerogatieven, verbonden, dan heet men deze *souvereiniteitsrechten*. De soevereiniteit in een Staat kan opgedragen zijn aan een bepaald persoon, zooals in eene monarchie, maar ook aan het geheele volk, zooals in eene republiek. Men spreekt ook wel van volkssovereiniteit in een constitutioneel-monarchalen Staat, en dan wordt daarmede bedoeld, dat aan de bevoegde burgers in zoodanigen Staat aandeel in en invloed op het regeeringsbeleid is toegekend. In ons Vaderland berustte vóór het jaar 1795 de soevereiniteit bij de verschillende provinciën; om die reden gaf men aan Koning *Willem I* in 1813 den titel van „sovereinen Vorst”, om te kennen te geven, dat de soevereiniteit der afzonderlijke gewesten voor goed was afgeschaf. In de dagen van het leenstelsel had men weinig soevereine Vorsten, omdat de meesten zich gedrongen gevoelden, hunne landen aan machtiger dan zij op te dragen en ze van dezen in leen te ontvangen; doch daarbij gingen de soevereiniteitsrechten op den landheer over.

Souvestre (Emile), een Fransch romanschrijver en toneeldichter, geboren den 15den April 1806 te Morlaix (Finistère), vestigde zich in 1836 te Parijs, maakte zich bekend door zijne schetsen uit Bretagne, zooals: „Le Finistère de 1836” en „La Bretagne pittoresque (1841)”, en leverde daarop een groot aantal romans, drama's en vaudevilles. Tot zijne beste romans behooren: „Riche et pauvre (1836)”, — „Les derniers Bretons (1837)”, — „Pierre et Jean (1842)”, — „Les réprouvés et les élus (1845)”, — „Confessions d'un ouvrier (1851)”, — „Un philosophe sous les toits (door de Académie bekroond)”, — „Au coin du feu”, — „Sous la tonnelle (1851)”, — en „Le mémorial de la famille (1854)”. Hij overleed te Parijs den 5den Juli 1864. Zijne gezamenlijke werken beslaan 60 deelen van de „Collection Lévy”.

Souza-Botelho (Adelaide, markiezijn van), geboren *Filleul*, eene Fransche schrijfster, aanschouwde het levenslicht op den 14den Mei 1761 op het kasteel Longpré in Normandië, trad in 1784 in het huwelijk met den Graaf *Flahault*, vluchtte, nadat deze in 1793 te Arras geëxecuteerd was, met haren zoon (later generaal *Flahault*) naar Engeland en zag zich aldaar genoodzaakt door de pen in haar onderhoud te voorzien. Daardoor ontstonden: „Adèle de Sénanges ou lettres de lord Sydenham (1794)”, — en de roman: „Emilie et Alphonse (1799, 3 dln)”. In 1798 vertrok zij weder naar Parijs, trad er in het huwelijk met den Portugeeschen gezant *José Maria de Botelho*, die zich door eene prachtuitgave van „Os Lusíadas” jegens de letterkunde van zijn vaderland verdienstelijk had gemaakt, en schreef vervolgens: „Charles et Marie (1802)”, — „Eugène de Rathelin (1808, 2 dln)”, — „Mémoires de la famille du comte de Revel (1811, 3 dln)”, — „Mademoiselle de Tournon (1820, 2 dln)”, — „La comtesse de Fargy (1823, 4 dln)”, enz. Zij overleed te

Parijs den 16den April 1836, en hare „Oeuvres complètes” zijn bij herhaling uitgegeven.

Sowerby (James), een natuuronderzoeker en schilder, geboren den 21sten Maart 1757, bezocht de schilderacademie, studeerde voorts in de natuurkunde en overleed den 25sten October 1842 te Lambeth. Zijne belangrijkste geschriften zijn: „English Botany or colored figures of all the plants natives of Great-Britain (1792—1807, 36 dln)”, — „Colored figures of English fungi (1797—1809, 3 dln)”, — „British mineralogy (1804—1817, 5 dln)”, — en „Mineral conchology of Great-Britain (1812—1841, 5 dln)”.

Sowinski (Leonard), een Poolsch dichter, geboren in 1831 te Berezowka in Podolië, studeerde te Kiew en vestigde zich vervolgens te Warschau. Zijne „Gedichten (1878, 2 dln)” vonden grooten bijval. Ook leverde hij eene uitmuntende „Geschiedenis der Poolse letterkunde (1874, 5 dln)”.

Soyaux (Hermann), een verdienstelijk kruidkundige, geboren te Breslau den 4den Januari 1852, studeerde te Berlijn, reisde in 1878 naar West-Afrika, in 1875 naar Angola en keerde in 1876 naar Europa terug, waar zijne reisbeschrijving: „Aus Westafrika (1879, 2 dln)” in het licht verscheen. In 1879 vertrok hij naar Gaboen om er een koffiëplantage aan te leggen. Hij kweekte zich in een vijftal jaren van die taak, verzamelde eenige vroeger onbekende plantensoorten en kwam in 1885 weder in zijn vaderland, om reeds in Februari 1886 te vertrekken naar Brazilië en ook hier op dergelijke wijze werkzaam te wezen. — Zijn broeder *Ludwig*, geboren te Kreuzburg in Opper-Silezië den 20sten Augustus 1846, bezocht de schilderacademie te Berlijn en bepaalde zich toen bij letterkundigen arbeid. Van 1874 tot 1883 was hij redacteur van een te Hannover verschijnend dagblad. Na een vrij lang vertoef te Hamburg begaf hij zich in 1884 naar Leipzig, waar hij zich met de redactie van het „Salon” en van het „Neue Blatt” belastte. Als dichter heeft hij zich door het dichtertelijk verhaal „Renate (1885)” bekend gemaakt.

Spa, eene stad in de Belgische provincie Luik, in eene boschrijke bergstreek, aan een zijtak van den spoorweg van Verviers naar Luik, telt ongeveer 7000 inwoners, die zich bezig houden met de vervaardiging van gelakte houtwaren (Spadoosjes enz.), met wol-kammen, looien, ijzersmelterij enz., maar is vooral vermaard wegens hare minerale bronnen, die jaarlijks talrijke badgasten derwaarts lokken. Die bronnen bezitten een warmtegraad van 9—10° C. en behooren tot de alkalisch-ijzerhoudende zure wateren. Deze worden vooral aanbevolen tegen hypochondrie, maagkwalen, senuwzwaakte enz. Spa bezit dan ook alles, wat men op eene druk bezochte badplaats verwachten kan, voornamelijk fraaie hôtels, uitstekende uitspanninglocalen, bevallige wandelplaatsen, uitmuntende muziek enz. Het badspel, dat Spa tot vóór eenige jaren ook voor anderen dan zieken aantrekkelijk maakte, is op last der Regeering verdwenen. Het Spawater wordt heinde en ver in kruiken verzonden en veelal met wijn en suiker gedronken.

Spaansche peper, zie *Capsicum*.

Spaansche ruiters noemt men in de versterkingskunst balken ter lengte van 4 en ter dikte van 0,25 Ned. el, waar houten of ijzeren spijlen doorheen steken, op wier punten zij rusten; zij worden met kettingen aan elkander verbonden en dienen om den toegang tot bruggen en poorten van vestingen te versperren.

Spaansche Successie-oorlog, zie *Successie-oorlogen*.

Spaansche vlieg (*Lytta vesicatoria*) is een insect, dat ten onrechte met den naam van *vlieg* bestempeld wordt, daar het tot de orde der *Schildduveligen* (Coleoptera) behoort, en onder deze tot de familie der *blaartrekken* (Vesicantia). Het volkomene insect wordt in het begin van den zomer vooral op siringen- en eschenboomen opgemerkt. Het is van 12—16 Ned. streep lang, glanzig goudgroen, heeft een grooten, platronden kop, die op den schedel eene diepe groeve heeft, met zwarte sprietten van elf geledingen, een vierkant borststuk en vijf grooten, platte dekschilden, waarop men 3 lengtestrepen waarneemt. In de warme gewesten heeft men onderscheidene soorten van Spaansche vliegen, die echter meer in grootte en kleur dan in gedaante verschillen. In onze Oost-Indische bezittingen is de gewone soort vrij groot, dof zwart, met een glanzigen, lakrooden kop. Het vermogen om blaren te trekken op de huid geeft aan dit insect als geneesmiddel groote waarde. Het dient dan ook tot bereiding van de bekende *Spaansche vliegenalf*.

Spaansche wijnen (De) zijn voor een groot deel voortreffelijk van hoedanigheid en kunnen met de Bourgogne, Rousillon- en Languedocwijnen vergeleken worden, zoodat de handel ze over den geheelen aardbodem verspreidt. In alle Spaansche provinciën wordt wijn bereid, maar de voortbrengselen der noordelijke gewesten zijn voor uitvoer weinig geschikt. In het algemeen kwijnt de Spaansche wijnbereiding door de traagheid en zorgeloosheid der ingezetenen, zoodat de gewone wijnsoorten er op verre na niet aan de rechtmatige verwachtingen beantwoorden. De zuidelijke Spaansche wijnen worden ten behoeve van den uitvoer met spiritus versneden, welken laatsten men desgelijks uit most bereidt. De meestgeroemde Spaansche wijn is de Xereswijn; voorts prijst men er de soete Paxarete-wijnen (malvoisi), den Tinto di Rota (een likeurwijn, donker en met veel bloed), de Manzanillawijnen (met veel geur) enz. Op de reeds vermelde Rota volgt de Alicantewijn met een zeer geurig bouquet, onder den naam van „echte Malaga” veelal aan zwakken en herstellenden aanbevolen. Eindelijk vermelden wij den Malagawijn, den Pedro Ximeneswijn van Vittoria in Biscaya, den Grenachowijn van Campo di Carinena in Aragon en den Roncia-Peraltawijn in Navarre. In het noordoosten van Spanje bereidt men den Ebro-Portwijn, die doorgaans voor echten Portwijn wordt verkocht, maar veel minder deugdzaam is. Zie ook onder *Seef*.

Spaansch groen of *groenspaan*, zie onder *Groen*.

Spaansch riet, zie *Riet*.

Spaarbanken zijn inrichtingen, waar minvermogende burgers hunne spaarpenningen

zelfs tot een gering bedrag tegen matige rente kunnen beleggen. Zij zijn dus bijzonder geschikt, om de geringere klassen der maatschappij tot werkzaamheid en spaarzaamheid op te wekken. Bij een goed beheer kan zoodanige inrichting tevens eenig voordeel behalen, hetwelk gebedigd wordt tot het vormen van een reserve- of waarborgfonds. Men meent, dat éene der eerste spaarbanken in 1778 te Hamburg is opgericht, en in ons Vaderland heeft in deze eeuw vooral de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zich beijverd, overal spaarbanken te doen verrijzen. Daarenboven heeft men in den laatsten tijd maatregelen genomen of beraamd om *post- en school-spaarbanken* op te richten. — Voorts heeft men hier en daar *spaarbanken* gevormd, gewoonlijk met het doel in tijd van ruime verdiensten gelegenheid te geven aan daglooners, om iets ter zijde te leggen voor den winter.

Spach (Ludwig Adolf), een beoefenaar der geschiedenis van den Elzas en geboren te Straatsburg den 27sten September 1800, werd na het voleindigen zijner studiën als huisonderwijzer geplaatst bij den Graaf de *Sainte Aulaire* te Parijs, vergezelde hem naar Rome en was er in 1831—1832 zijn secretaris in het Palazzo Colonna. Daarop was hij tot 1839 werkzaam in Zwitserland en elders bij het onderwijs, werd in 1840 archivaris van het departement Bas-Rhin, zag zich in 1872 benoemd tot honorair-professor aan de universaliteit te Straatsburg en overleed aldaar den 16den October 1879.

Onder den pseudoniem *Louis Lavater* schreef hij den roman: „Henri Farel (1843, 2 dln)”, — „Le nouveau Candide (1835, 2 dln)”, — en „Roger Manesse (1849)”. Voorts leverde hij opstellen in de „Revue d'Alsace (1850—1870)” en in onderscheidene dagbladen in den Elzas, alsmede: „Histoire de la Basse-Alsace (1858 en 1860)”, — „Lettres sur les archives départementales du Bas-Rhin (1861)”, — en „Mélanges littéraires (1862—1869)”. Zijne „Oeuvres choisies (1864—1871)”, waarin de „Biographies alsaciennes” werden opgenomen, vormen zijn hoofdwerk. Onder bovenvermelden pseudoniem vervaardigde hij daarenboven het oratorium „Der Münsterbau (1865)”, — „Kaiser Sigismund (1866)”, — „Heinrich Waser (1875)”, — „Dramatische Gemälde aus Strassburgs Vergangenheit (1876, 2 dln)”, — en „Essays (1877)”.

Zijn broeder *Edouard*, geboren den 20sten November 1801, zag zich in 1829 geplaatst aan den Jardin des Plantes te Parijs, werd er inspecteur van het botanisch museum en overleed den 18den Mei 1879. Hij schreef: „Plantes phanérogames (1835—1837, 2 dln)”, — „Histoire naturelle des végétaux (1834—1848, 14 dln)”, — en „Choix des plantes nouvelles de l'Asie occidentale (1842—1851, 5 dln)”.

Spaen de Lecq (Willem Anne, baron), een verdienstelijk Nederlandsch geschiedkundige, geboren den 26sten December 1750, studeerde te Utrecht in de rechten, werd in 1769 burgemeester van Elburg, legde die betrekking neder in 1786, aanvaardde haarnogmaals in 1789 en bekleedde haar tot 1795, waarna hij zich vestigde op zijn buitenverblijf Bellevue te Cleef. Hij werd aldaar president van het canton en grootmeester der wapenen

van het koninkrijk Holland. In 1814 echter keerde hij naar Nederland terug, werd er president van den Hoogen Raad van adel, lid van de Eerste Kamer der Staten Generaal enz. en overleed te 's Gravenhage den 20sten April 1817. Van zijne geschriften vermelden wij: „Verhandeling over 't recht van de jacht op de Veluwe (1784)”, — „Verhandeling over de crimineele ordonnantie van Koning Philips in Gelderland (1794)”, — „Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland (1801—1806, 4 dln)”, — „Briefwisseling met Kluit en van Wijn over den oorsprong van 't geslacht van Brederode (in het „Huiszittend leven)”, — „Proeve van Historie- en Oudheidkunde (1806)”, — „Historie- en Oudheidkunde (1806)”, — „Historie der Heeren van Amstel, van IJselmonde en van Mynden enz. (1807)”, — en „Historie van Gelderland (1815, 1ste dl)”.

Spagnoletto, zie *Ribera*.

Spahi's of *sipahi's* noemde men voorheen de kern der ruitjerij in het Turksche leger. Zij waren met sabel, lans en werpspies (dajerid), later ook met pistolen en geweren gewapend en vormden een ongeregelden hoop, die met woeste dapperheid op den vijand loostormde, doch bij het mislukken van den eersten aanval in ordellooze vlucht afdeinsde. Ook geeft men dien naam aan drie Fransche kavallerieregimenten, in Algérië uit inboorlingen gevormd, maar op Europeeschen voet georganiseerd.

Spalatinus (Georg), een ijverig bevoor-deraar der Hervorming, geboren in 1484 te Spalt in het bisdom Eichstätt, bezocht de Sebaldusschool te Nürnberg, studeerde in 1499 en later te Erfurt tegelijk met *Luther* in de letteren en wijsbegeerte, werd in 1502 magister te Wittenberg, studeerde daarna wederom te Erfurt in de rechten en in de godgeleerdheid, werd in 1507 pastoor te Hohenkirchen bij Gotha en zag zich in 1512 aangeesteld tot onderwijzer van *Johann Friedrich*, later Keurvorst van Saksen. Na dien tijd bestuurde hij te Wittenberg de studien der Prinsen *Otto* en *Erich* van Brunswijk-Lüneburg. In 1514 benoemde *Fredrik de Wijze* hem tot zijn Hofkapellaan, daarna tot zijn geheim-schrijver, dan tot bibliothecaris aan de universiteit te Wittenberg en nog vóór 1517 tot kanunnik aan het George-Stift te Altenburg. *Spalatinus* was steeds de vertrouwde dienaar van den Keurvorst, dien hij naar bijkans alle Rijkedagen vergezelde, terwijl hij hem achtung en toegene-genheid inboezemde voor *Luther*. Voorts benoemde *Johan de Bestendige* hem in 1525 tot leeraar en superintendent van Altenburg. In 1530 begaf hij zich met den Keurvorst naar den Rijkedag te Augsburg en in 1532 met *Johann Friedrich* naar den Keurvorstendag te Schweinfurt, waar hij de Evangelische leer verkondigde. Van 1527—1542 was hij ijverig werkzaam bij de regeling van de zaken der Evangelische Kerk in Saksen en overleed te Altenburg den 16den Januari 1545. Hij schreef biographiën van *Fredrik de Wijze* en *Johan de Bestendige*, — voorts: „Christliche Religi-onshändel oder Religionssachen”, — en eene geschiedenis der Pausen en Keizers uit den tijd der Hervorming.

Spálato, in het Slawisch *Splít*, eene stad

en districtshoofdplaats in Dalmatië, is sikkelvormig op een schiereiland en op den achtergrond van eene naar het zuiden zich openende baai der Adriatische Zee gelegen en wordt verdeeld in de Oude Stad, de Nieuwe Stad en de Voorsteden. De straten der eigenlijke stad zijn naauw en slecht geplaveid en de huizen in Italiaanschen stijl opgetrokken. Tot de openbare pleinen behooren er: het Domeinplein (Piazza di Tempio), tevens marktplein, en het Heerenplein. Men vindt er talrijke antieke bouwgewrochten. De geheele ruimte der Oudstad was te voren ingenomen door het paleis van Keizer *Diocletianus*, en daarvan is het zuidelijk front, bepaaldelijk een porticus, ter lengte van 125 Ned. el, de voorhal en het vestibulum, bewaard gebleven. De tempel, aan het vestibulum grensende (het mausoleum van *Diocletianus*), is veranderd in de hoofdkerk van den heiligen *Drinus*; deze heeft eene rotonde met eene middellijn van 18 Ned. el en een koepel ter hoogte van 26 Ned. el, benevens een grootchen klokketoren uit de 15de eeuw. De Dom is na het Pantheon te Rome het best bewaard gebleven Romeinsch bouwgewelf en sedert 1876 worden de daaraan palende huizen weggeruimd. De daar tegenover verreesen tempel van *Aesculapius* (*Aesculapius*) dient nu tot doodkapel, maar bevindt zich nog in goeden staat. Daarenboven zijn de overblijfselen der waterleiding van *Diocletianus* zeer merkwaardig. Spálato is de zetel van een kantongerecht en van eene arrondissementrechtbank, van eene Kamer van koop-handel, van een bisschop, van een domkapittel enz. Men heeft er 4 kloosters, een bisschoppelijk seminarium, een gymnasium, eene realschool, eene zeeverzorgschool en onderscheidene andere inrichtingen van onderwijs, een zieken- en een vondelingenhuis, een schouw-burg, een museum van ontheden en ruim 14500 (als gemeente 21000) inwoners. Aan de oostzijde der stad verheft zich het fort Grippi met een kruitmagazijn en eene versterkte kaserna. De haven is eenigermate verand, doch aan hare verbetering wordt gewerkt. In 1875 verreesen er 1756 schepen met eene laadruimte van bijna 200000 ton. Rondom de stad vindt men wijn, ooft en groenten, — ook vervaardigt men er rosoglio en maraschino, en men heeft er touwalagerijen, zeepstederijen, tichelwerken, kalk- en cementfabrieken, looierijen, scheepstimmerwerven, kustvaart en een levenshandel. Voorts vindt men er gas, eene volksbank en het aanvangstation van den spoorweg naar Siveritz. — In bovenvermeld Keizerlijk paleis hield *Diocletianus* zijn verblijf na het verlaten van den troon. Toen in de 6de en 7de eeuw het nabijgelegen Salona verwoest werd, bouwden de inwoners dezer stad nieuwe woningen in den zetel van *Diocletianus*, en zoo ontstond aldaar eene kleine stad, die aanvankelijk Salonae Palatium, toen Spalatinum en eindelijk Spálato genoemd werd. De voormalige vestingwerken zijn er nagenoeg gesloopt.

Spalding (Johan Joachim), een verdienstelijk Protestantisch godgeleerde, geboren den 1sten November 1714 te Tribsee in Zweedsch Pommeren, studeerde te Rostock en Grothwald, werd in 1749 predikant te Lassahn in Zweedsch Pommeren, in 1757 eerste predikant

te Barth, in 1654 proost aan de Nicolaïkerk te Berlijn en later ook consistoriaalraad, in welke betrekking hij ijverig werkzaam was ten behoeve van godsdienstige verlichting, totdat in 1788 het „Religionsedikt” in Pruisen hem noodsaakte, afstand te doen van zijn leeraarsambt. Hij overleed te Berlijn den 26sten Maart 1803. Van zijne geschriften vermelden wij: „Die Bestimmung des Menschen (4de druk, 1754)”, — „Gedanken über den Werth der Gefühle in dem Christenthum (1761; 5de druk, 1785)”, — en „Ueber die Nutsbarkeit des Predigamts (1772; 2de druk, 1778)”.

Spalken noemt men plankjes van verschillende afmetingen, welke te voren bij arm- en beenbreuken gebezigd werden, om den arm of het been in dezelfde houding te doen blijven. Later heeft men er ook van leder en van getah-pertaja vervaardigd, doch zij zijn thans na het invoeren van het stijfsel-, gips- en waterglasverband nagenoeg geheel in onbruik gemaakt.

Spallanzani (Lazaro), een beroemd natuuronderzoeker, geboren den 12den Juni 1729 te Scandiano in het hertogdom Módena, studeerde te Bologna in de natuurkunde, werd in 1756 professor te Reggio, later te Módena en te Pavia, doorreisde Zwitserland, het Oosten en een gedeelte van Duitschland en overleed den 11den Februari 1798 te Pavia. Hij leverde in 1785 in zijn geschrift over de voortplanting het proefonderlijk bewijs van de bevruchting der eieren door het zaadvocht, deelde de uitkomsten mede van zijne nasproingen over de voortplanting der kikvorschen, over de afgietseldiertjes, over een eigenaardig zintuig der vledermuisen, over de spijsvertering en den bloedsomloop en beschreef de merkwaardigheden op het gebied der natuurlijke historie in de door hem bezochte landen. Van zijne geschriften vermelden wij: „Opuscoli di fisica animale e vegetabile (1780, 2 dln)”, — „Viaggi alle due Sicilie ed in alcune parti degli Apennini (1782, 6 dln)”, — en „Expériences pour servir à l'histoire de la génération des animaux et des plantes (1786)”.

Spandau, eene als staatsgevangenis beruchte vesting in het Pruisische district Potsdam, aan de Havel en aan den mond van de Spree, alsmede aan den spoorweg van Berlijn naar Hamburg en van Berlijn naar Lehrte, is de zetel van eene arrondisementsrechtbank. Voorts heeft men er 2 Protestantische kerken en eene R. Katholieke kerk, een gymnasium, eene militaire schietschool, een stedelijk ziekenhuis, 2 hospitalen, een militair lazareth, eene militaire gevangenis, eene druk bezochte paardenmarkt, veel scheepvaart en met het garnizoen bijna 31000 inwoners (1885). Er zijn onderscheidene fabrieken, en de stad is, ter beveiliging van Berlijn, met hare gedetacheerde forten eene vesting van den eersten rang. In de cidadél verheft zich de Juliustoren met den oorlogsschat van het Deutsche Rijk. — Spandau is eene der oudste steden van de Middellmark; reeds in de 13de eeuw verkreeg zij stedelijke rechten, was langen tijd de residentie der Keurvorsten van Brandenburg, maar moest zich in 1685 overgeven aan de Zweden. In 1806 werd zij door de Franschen en in 1813 wederom door de Pruisen veroverd.

Spandaw (Hajo Albert), een verdienstelijk

Nederlandsch dichter, geboren te Vries den 28sten October 1777, studeerde te Groningen en promoveerde aldaar in de rechten in 1799. Daarna werd hij secretaris van Sappemeer en in 1808 van de beide Oldambten en in 1811, toen deze betrekking verviel, rechter van instructie. Laatstgenoemd ambt legde hij evenwel neder, vestigde zich als advocaat te Groningen en had eerlang eene zoo drukke rechtspractijk, dat hij een professoraat aan de Groninger académie van de hand wees. In 1817 werd hij griffier der Staten van Groningen, in 1840 lid van de dubbele Kamer der Staten-Generaal en in 1846 raadshoer in het provinciaal gerechtshof te Groningen, alwaar hij den 28sten October 1855 overleed. Van zijne werken vermelden wij: „Vriendschap en liefde, tooneelspel (1800)”, — „Ontmoeting en vergeving, tooneelspel (1801)”, — „Gedichten en redevoeringen (1803)”, — „Gedichten (1805)”, — „De vrouwen, in 4 zangen (1807; 2de druk 1812)”, — „Poëzij (1809)”, — „Nederlands verlossing, dichterlijke uitboezeming (1814)”, — „Nederlands behoud (1815)”, — „Lofrede op Willem den Eerste, Prins van Oranje (1821)”, — „Hulde aan de nagedachtenis van Graaf Adolf van Nassau (1827)”, — „Vrouwelijk schoon, dichtstuk (1835)”, — „Gedichten (1835, 4 dln)”, — „Nieuwe verspreide Poëzij enz. (1847)”, — onderscheidene Vaderlandsche zangen, van welke vooral: „De nieuwe haring” en „Neerlands roem” algemeen bekend zijn, — en een aantal bijdragen in tijdschriften en jaarboekjes.

Spanheim. Onder dezen naam vermelden wij:

Friedrich Spanheim, een zoon van den doctor in de godgeleerdheid *Wigandus Spanheim* en geboren te Amberg in de Boven-Pfalz den 1sten Januari 1600. Hij studeerde te Heidelberg en te Genève, werd huisonderwijzer, keerde naar Genève terug, bezocht Parijs en Engeland en werd vervolgens hoogleeraar in de wijsbegeerte en later in de godgeleerdheid te Genève. Nadat hij onderscheidene beroepen had afgewezen, vertrok hij in 1642 als hoogleeraar naar Leiden en overleed aldaar den 14den Mei 1649. Van zijne geschriften vermelden wij: „Le tableau d'une princesse (2de druk onder gewijzigden titel, 1643)”, — „Le soldat Suédois (1638)”, — „Le Mercure Suisse (1631 enz.)”, — „Dubia evangelica (1634—1639 8 dln)”, — „Geneva restituta (1635)”, — „Diatribes historicae de origine, progressu et sectis anabaptistarum (1635)”, — en „Gangraena theologiae anabaptisticae (1649)”.

Rechtel Spanheim, geboren te Genève in 1629 en een zoon van den voorgaande. Hij studeerde te Leiden en genoot er den omgang van *Nicolaas Heinsius* en *Claudius Salmassius*, werd in 1649 hoogleeraar in de welsprekendheid te Genève, trad in dienst van den Keurvorst van de Pfalz en daarna in dien van den Keurvorst van Brandenburg, die hem met den titel van *vrijheer van Spanheim* in den adeldom verhef, nam op last van dien Keurvorst, later Koning van Pruisen, onderscheidene gezantschappen waar en overleed in 1710. Hij maakte veel werk van de penningkunde en schreef het voortreffelijk werk: „De praestantia et usu numismatum antiquorum (1654 en later bij herhaling)”.

Friedrich Spanheim Jr., een broeder van den voorgaande en geboren te Genève den 1sten Mei 1632. Hij studeerde te Leiden en werd er artium liberalium magister, doch zette vervolgens zijne studiën in de godgeleerdheid voort, werd in 1652 proponent, in 1655 hoogleeraar te Heidelberg, wees onderscheidene aanbiedingen van de hand en werd in 1670 hoogleeraar in de godgeleerdheid te Leiden, ontving hier in 1684 den titel van professor theologiae primarius en overleed den 18den Mei 1701. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „Geographia sacra ecclesiastica (1679)”, — „Chronologia sacra (1683)”, — „Summa historiae ecclesiasticae (1689)”, — „De Papa foemina inter Leonem IV et Benedictum III (1691)”, — „Historia imaginum (1680)”, — „De novissimis circa res sacras in Belgio dissidiis (1677)”, — „Disputationes miscellaneae (1652)”, — en „Heylige mengeschriften of verzameling van predikatiën (1729)”.

Spanje (*España*, bij de Ouden ook *Iberis* en bij de Grieken *Hesperis* geheeten, zie de nevenstaande kaart), een West-Europeesch koninkrijk, bestaat verreweg het grootste gedeelte van het Pyreneeësch schiereiland en ligt tusschen 36°14' en 43°47'40" N.B. en 9°22' en 3°20' O.L. van Greenwich. Het grenst in het noorden aan Frankrijk, door de Pyreneeën van dit Rijk gescheiden, aan de republiek Andorra en aan de Golf van Biscaya, in het westen aan den Atlantischen Oceaan en aan Portugal, en voor 't overige aan den Atlantischen Oceaan en aan de Middellandsche Zee. Het heeft eene oppervlakte van ruim 9000 □ geogr. mijl, en dit bedrag klimt met de Balearische en Canarische Eilanden (Adyacentes) tot 14747 □ geogr. mijl. Het noordelijkste punt van Spanje is Kaap de Vares in Galicië, — het zuidelijkste de Hermita de Santa Catalina bij Tarifa en het oostelijkste Kaap Cruz. De noordelijke kust loopt voort in eene rechte lijn en vormt alleen tusschen Gijon en Aviles en tusschen Rivadeo en Coruña aanzienlijke voorgebergten, terwijl de rotawanden er bijna overal steil in het water afdalen. De kust is er alleen toegankelijk bij de monden der rivieren en in eenige in het land doordringende zee-armen (rias). Ook de westkust heeft er een dergelyk karakter, maar is veel toegankelijker, omdat de achtergrond der rias er veelal vlakten vormt. Aan de zuid- en oostkust daarentegen heeft men een groot aantal baalen met veilige havens; daar heeft men de Golf van Cadix, van Malaga en van Almeria, alsmede de Baai van Cartagena, — voorts aan de oostkust de Baai van Alicante en de Golf van Valencia. De bodem van Spanje bestaat in het midden des lands uit eene hoogvlakte, die de gedaante heeft van een trapezium en eene uitgebreidheid van 4200 □ geogr. mijl; zij is van alle kanten door bergen omgeven en draagt ook zelve eenige bergtoppen. Men kan haar splitsen in een hoog noordelijk en in een wat lager zuidelijk gedeelte. Het eerste omvat de hoogvlakten van Leon en Oud-Castilië, — het tweede Nieuw-Castilië, Estremadura en de noordelijke helft van Murcia. Beide zijn door het Castiliaansche Scheidingsgebergte, van het oost-noordoosten naar het zuid-zuidwesten loo-

pende, van elkander gescheiden. Zij hebben eene westwaartsche helling, zoodat ook de rivieren deze richting volgen, op het noordelijk gedeelte de Duero, op het zuidelijk gedeelte de Taag en de Guadalquivir, en tusschen laatstgenoemde twee verheft zich het gebergte van Estremadura. De hoogvlakte van Oud-Castilië en Leon heeft eene gemiddelde hoogte van 810, die van Castilië en Estremadura eene van 783 Ned. el. De vier hellingen der groote centrale bergvlakte hebben een zeer verschillende vorm. De steil in zee afdalende noordelijke helling wordt gevormd door het Cantabrisch gebergte, eene westwaartsche voortzetting der Pyreneeën, en is zeer smal. Veel breeder is de oostelijke of Iberische helling, die met onderscheidene terrassen afdalt naar de laagvlakte van Aragon en de Golf van Valencia en slechts hier en daar gefsoleerde berggevaarten toerscht. Dergelyk terrassen vindt men ook aan de zuidelijke of Baetische helling, die alleen in het oosten (in de provincie Murcia en Alicante) de kust der Middellandsche Zee bereikt en voor 't overige in de laagvlakte van Neder-Andalusie en naar de kusten van den Atlantischen Oceaan afdalt. Hier verheft zich het golvend gebergte der Siërra Morena, dat boven de hoogvlakten van Nieuw-Castilië en Estremadura als eene niet zeer hooge keten verrijst. De westelijke of Lusitaansche helling, de breedste en merkwaardigste, behoort grotendeels tot Portugal. In het geheel onderscheidt men in Spanje zes zelfstandige gebergten, namelijk de Pyreneeën, het Iberische gebergte, het Centraalgebergte of het Castiliaansche Scheidingsgebergte, het gebergte van Estremadura, het Mariaansch gebergte en het Baetisch gebergte (het gebergte van Granada met den hoogen Siërra Nevada en de nabij de Middellandsche Zee gelogene Alpujarras). Nadere bijzonderheden omtrent die gebergten zijn in de artikelen *Pyreneeën*, *Cantabrisch Gebergte*, *Siërra* enz. vermeld. Tusschen het Iberisch Gebergte en de Pyreneeën ligt het Iberische laagland of het stroomgebied van de Ebro, met eene lengte van 300 en eene breedte van 158 Ned. mijl. Het wordt gesplitst in eene noordwestelijke kleinere en eene zuidoostelijke grootere afdeling, die, door bergreeksen van elkander gescheiden, zich bij Tudela vereenigen. Terwijl het bovenste gedeelte eene eigenlijke bergvlakte vormt, die zich meer dan 800 Ned. el boven de oppervlakte der zee verheft, is het overig gedeelte meer een laagland, slechts een 100 tal Ned. el boven den zeespiegel gelegen. Beide gedeelten bevatten vruchtbare landen en woeste steppen. Tusschen het Baetisch en het Mariaansch gebergte heeft men het Baetische laagland of het stroomgebied van de Guadalquivir, zich uitstrekkend van het oost-noordoosten naar het west-zuidwesten met eene lengte van 350 en eene breedte van 90 Ned. mijl. Ook deze heeft twee afdelingen, namelijk het kleine bekken van den bovenloop der Guadalquivir en het vijfmaal zoo groote bekken van haren midden- en benedenloop. Het eerste is eene hoogvlakte, tot 475 Ned. el boven de zee zich verheffend, en het laatste of Neder-Andalusisch een laagland, door de Xenil in twee ongelijke stukken gesplitst. Het oostelijke, de Campina di Cer-

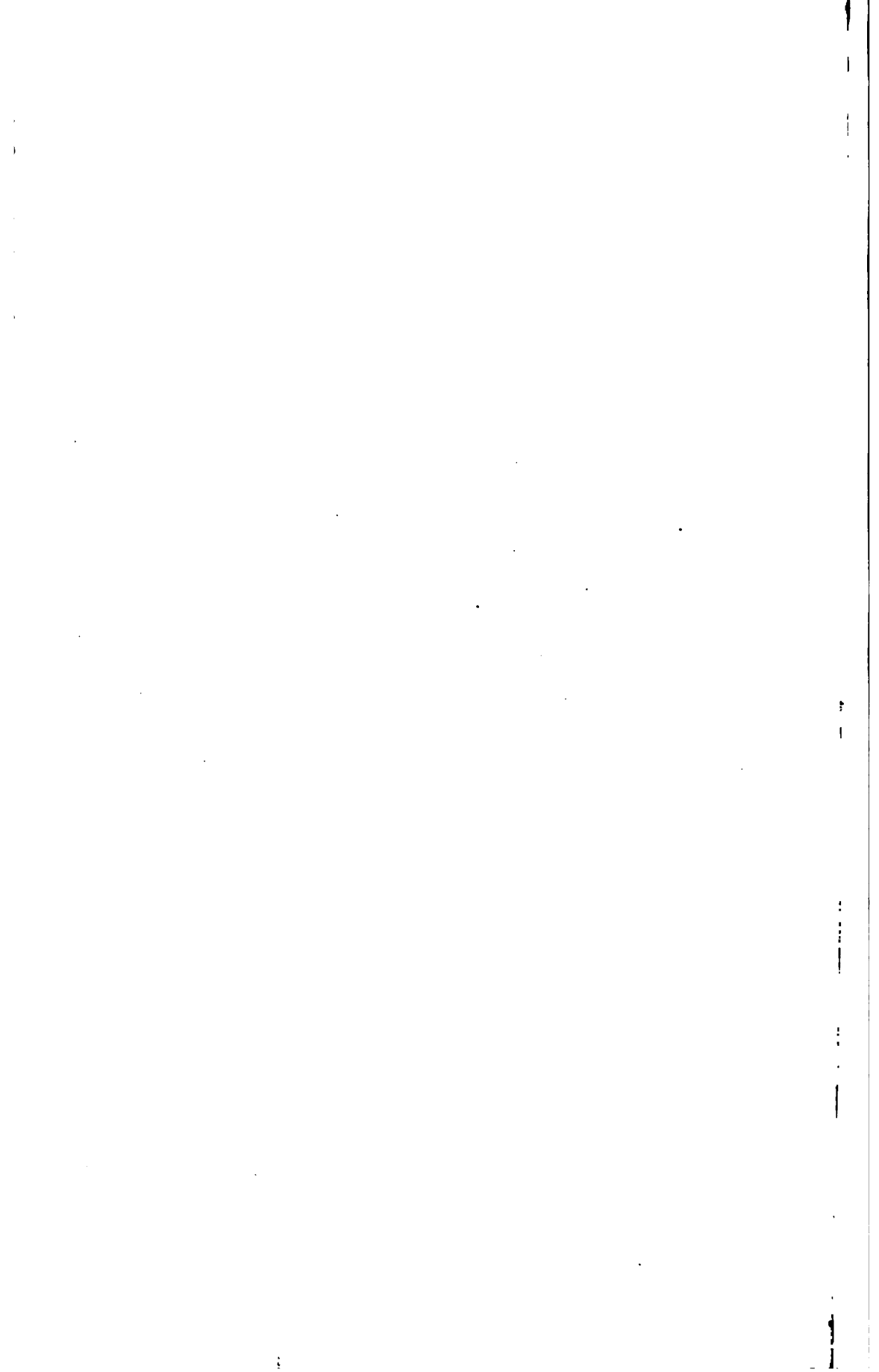
SPANJE EN

PORTUGAL.

dova, is eene heuvelachtige vlakke met meer dan 180 toppen, het westelijke, de vlakke van Sevilla, een laagland, dat zich nergens hooger dan 80 Ned. el boven de oppervlakte der zee verheft. De bekken van de Ebro en Guadalquivir zijn oude inhammen der zee en alzoo met brakke tertiaire lagen gevuld. Door het eerste worden de Pyreneeën met hunne terrassen naar de zijde van Catalonië en Aragon, door het tweede het gebergte van Granada met den Sierra Nevada van het Spaansche hoogland gescheiden. De Plutonische uitbarstingegesteenten en de oudste of primaire bezinkingen vervullen er eene belangrijke rol, vooral op de zuidwestelijke helft van het Schiereiland, waar graniet, gneis en andere kristallijne gesteenten, leisteen en grauwak bijna uitsluitend heerschappij voeren, terwijl in de noordelijke helft de jongere bezonkene gesteenten de overhand hebben. In de Pyreneeën echter en langs de kust van Catalonië treden gneis en kristallijne gesteenten weder op den voorgrond. Van de secundaire bezinkingen zijn de gesteenten van het krijt-, Jura- en triasjèdperk het meest verspreid. De krijtforming omvat namelijk het grootste gedeelte van de Cantabrische bergketen, van de terrassen der Pyreneeën en van den noordelijke zoom der noordelijke hoogvlakte en vertoont zich daarenboven aan den oostelijken en zuidelijken zoom der hoogvlakten van Oud-Castilië en in het westelijk gedeelte van het Centraalgebergte, alsmede in het noordwestelijk Randgebergte der terrassen van Granada. De oudere secundaire vormen, alsmede de gesteenten der steenkolenvorming vindt men slechts hier en daar verstrooid en van geringen omvang. Niettemin bezit Spanje zulke groote steenkolenbeddingen, dat dit land bij eene behoorlijke ontginning niet alleen genoeg steenkolen zou hebben voor eigen gebruik, maar ook groote hoeveelheden zou kunnen uitvoeren; men heeft er vooral in Asturië, Leon en Oud Castilië. Eene verbazend groote uitgebreidheid hebben er voorts de tertiaire en diluviale lagen, die niet alleen verreweg het grootste gedeelte der beide centrale hoogvlakten, maar ook de rivierbekken van de Ebro, van de Guadalquivir, van den middenloop der Guadiana en van den benedenloop van de Taag bedekken. Deze bezinkingen bevatten veel zout. Vulkanen, die sedert onheugelijken tijd zijn uitgedoofd, vindt men op enkele plaatsen; maar zeer verspreid, vooral in de zuidwestelijke helft (bijv. Estremadura), zijn oude uitbarstingen van verschillende porfier- en groensteensoorten, weshalve er ook vele vervormde gesteenten voorkomen. Over de ertsen enz. van Spanje spreken wij later.

Met betrekking tot de rivieren merkt men op, dat deze zich gedeeltelijk spoeden naar den Atlantischen Oceaan en gedeeltelijk naar de Middellandsche Zee, — en wel naar deze laatste die van het oostelijk derdedeel des lands. De waterscheiding tusschen die beide deelen neemt een aanvang op den Parameras van Reynosa aan den zuidelijken zoom der Cantabrische Bergketen, waar de bronnen van de Ebro en van de Pisuérge (welke zich in de Duéro uitstort) geen 10 Ned. mijl van elkander verwijderd zijn, en eindigt bij de Straat van Gibraltar, voortlopende over den

kam der Idubeda- en Paramerasketen van Molina tot aan Muella de San Juan, voorts over de hoogvlakte van Nieuw-Castilië, over den Sierra de Alcaraz en het gebergte van Segura. Tot de westelijke helling, naar den Atlantischen Oceaan afdalend, behooren: de Duéro, de Taag, de Guadiana en de Guadalquivir, en tot de oostelijke helling de Ebro. Onder de talrijke kunstirivieren onderscheiden zich die van de noordkust door de eigenschap, dat zij in weerwil van hare geringe lengte over haar benedenloop bevaarbaar zijn; de voornaamste zijn (van het oosten naar het westen voortschrijdend): de Bidasoa, de Orria, de Deva, de Nervion, de Besaya, de Nalon, de Navia, de Landrone, de Mandeo en de Allones. De rivieren aan de westkust zijn wel is waar langer, maar meestal niet bevaarbaar; van dese zijn de merkwaardigste: de Tambre, de Ulle en vooral de Minho. Aan de zuidkust vindt men vele rivieren, doch slechts éene van deze is over haar benedenloop bevaarbaar, namelijk de Guadalete; daarenboven vermelden wij: de Odiel en de Tinto, — alsmede tusschen de Straat van Gibraltar en Kaap Palos: de Guadiaro, de Guadalhorce, de Rio de Almeria en de Almansora. Ook de lange oostkust heeft slechts twee bevaarbare rivieren, de Segura en de Llobregat, terwijl wij er voorts noemen: de Xucar, de Guadalaviar (Turia), de Millares (Mizares), de Tordera, de Ter en de Fluvia. Aanzienlijke meren heeft men er alleen aan de zuiden zuidoostkust, namelijk de strandmeren Albufera en Mar Menor en de Laguna de la Xanda in de nabijheid van de Straat van Gibraltar. Tot de kleine meren behooren er: de Laguna de la Nava bij Palencia, berucht wegens hare schadelijke uitwasemingen, de zoutbevattende Laguna de Zonar in de Baetische Steppe, alsmede de zoute Laguna de Gallocanta aan de oostelijke helling der Centrale Hoogvlakte. Talrijk zijn er wijders de minerale bronnen; men telt er althans 1500, maar van deze zijn slechts 325 behoorlijk onderzocht. Men heeft er koude, lauwe, warme en heete. De koudste is de zwavelsaline te Loëches in Nieuw-Castilië (15° C.) en de warmste de Fuente de Leon te Mombuly in Catalonië (70° C.).

De groote oneffenheid van den bodem in Spanje geeft er aanleiding tot eene groote verscheidenheid van klimaat. Men heeft er drie klimaatgordels, namelijk: een midden-Europeeschen of kouden gematigden gordel, waartoe het grootste gedeelte der noordkust, de noordelijke deelen der hoogvlakte van Leon en Castilië en het plateau van Alava behooren, — een Afrikaanschen of subtropischen, waarop Andalusië tot aan den Sierra Morena, Granada, de zuidoostelijke helft van Murcia en het zuidelijk gedeelte van Valencia zich bevinden, — en een Zuid-Europeeschen of warmen gematigden gordel, die de overige gewesten omvat. Op den midden-Europeeschen gordel hebben de kusten en lage landen een zeer aangenaam klimaat, daar de warmte er zelfs in den zomer zelden klimt boven 33° C. en in den winter zelden daalt onder 8° C., terwijl vorst en sneeuw er slechts gedurende korte tijden worden waargenomen. De dampkring is er veelal vochtig, en vooral het voor-

najaar brengen er overvloedige regens. De dalen bij de noordkust behooren tot de gezondste streken van Europa. Een geheel ander klimaat heerscht op de hoogvlakten van Oud-Castilië; hier behooren vorst en sneeuwbuien reeds in den nabersft geenszins tot de zeldzaamheden, en gedurende den winter zijn er door massa's sneeuw de wegen wel eens weken lang onbruikbaar. In het voorjaar omsluiseren er koude nevels vaak dagen aaneen de velden, en in den zomer heerscht er eene gloeiende hitte, die zelden door regen gematigd wordt. Ook wordt er het geruisch van den storm in alle jaargetijden gehoord. Eerst de evennachtsstormen brengen op de hoogvlakte aangenaam weder. Van het einde van September tot aan November is er de hemel doorgaans onbewolkt en de velden kleeden zich met frisch groen. Eene tegenstelling van dit klimaat, hetwelk voor de gezondheid zeer nadeelig is, vormt dat der kust op den Zuid-Europeeschen gordel, vooral in de rivierdalen van Zuid-Galicië, waar een gelijkmatig, zacht kustklimaat heerscht, daar de gemiddelde warmtegraad van den zomer ongeveer $+ 20^{\circ}$ C. en die van den winter $+ 16^{\circ}$ C. bedraagt en vorst en sneeuw er tot de zeldzame verschijnselen behooren, terwijl regen en dauw er veelvuldig voorkomen. De vlakten en dalen der zuidoost- en oostkusten hebben een kustklimaat, hetwelk met dat van het zuiden van Frankrijk overeenkomt, maar warmer is, hoewel de temperatuur er aanmerkelijke wisselingen vertoont. Op den Afrikaanschen gordel van het Schiereiland zijn in de laagvlakten, kustgewesten en diepe dalen vorst en sneeuw schier onbekende verschijnselen, daar de thermometer er zelden daalt tot 8° C. De warmste streken zijn de zuidoostelijke kusten tot aan Alicante, met de daaraan grenzende vlakten, heuvelstreken en hoogvlakten van Murcia en Oost-Granada. Veel gematigder zijn de kustgewesten van Neder-Andalus. De gloeiend heete, allen plantengroei versengende solano (aamoem) teistert het meest de zuidoostelijke kustgewesten. Voor het overige is het klimaat in de lagere streken van den Afrikaanschen gordel een aangenaam kustklimaat met eene gemiddelde temperatuur, die zich tuschen $+ 24,5^{\circ}$ C. en $+ 12^{\circ}$ C. beweegt. De eigenlijke lente neemt hier een aanvang in het laatst van Februari en duurt aan de kust tot in het midden van Mei, in het binnenland tot in het begin van Juni. Gedurende den zomer verdroogt ook hier de plantengroei, waarna de evennachtsregens er eene tweede lente doen ontkiemen, die echter niet zoo snel voorbijgaat als op de hoogvlakte, maar door den winter, het onaangenaamste jaargetijde der streken, in het eigenlijke voorjaar overgaat. De vlakten en kustgewesten van den Afrikaanschen gordel hebben dientengevolge acht maanden lente en vier maanden zomer. In de bergstreek van Spanje kan men vijf gewesten onderscheiden, namelijk het laagste of warmste (tot 800 Ned. el met eene gemiddelde warmte van $27-17^{\circ}$ C.), de bergstreek (800—1600 Ned. el en $16-9^{\circ}$ C.), het subalpijnische gewest (1600—2000 Ned. el met $8-4^{\circ}$ C.), het Alpengewest (2000—2500 Ned. el met $3-0^{\circ}$ C.) en het sneeuwgewest (2500—3500 Ned. el en eene gemiddelde jaarlijksche

warmte beneden 0° C.). In de Pyreneeën vindt men alleen op de Centraal- en de Oostelijke keten eeuwige sneeuw, en de sneeuwlijn ligt er aan de Spaansche zijde ter hoogte van 2780 Ned. el. In de Sierra Nevada vindt men de sneeuwlijn aan de noordelijke helling op 3800 en aan de zuidelijke op 3447 Ned. el.

Wegens het verschil van klimaat en bodem onderscheidt men in Spanje vijf groeigewesten, namelijk het noordelijke met eene midden-Europeesche flora (eiken, beuken, kastanjeboomen, elzen, oimboomen, oost- en walnotenboomen, graan en groenten, en wijngaarden op de gunstigste plekken), — het centrale (Alpen- en Pyreneeënplanten, heideplanten en cystineeën, thijm en andere lipbloemigen, brem, centaureeën, distelen, artemisiasoorten, naaldboomen, benevens altijdgroene eiken en kastanjeboomen), — het westelijke of Atlantische, in het noorden met een hoofdzakelijk midden-Europeeschen en in het zuiden met een reeds op Afrika wijzenden plantengroei (olijfboomen, oranje- en amandelboomen, wijngaarden, laurieren, cypressen, agave, Indische vijgen, dadel- en dwergpalmen, St. Janbroodboomen, cystussoorten en myrten, pistaciasoorten en altijdgroene gewassen; in de bergstreek eiken, kastanje, vlierstruiken, oefboomen en Alpenweiden), — het oostelijke bij de Middellandsche Zee (lipbloemigen, barre steppen, bosschen van altijdgroene eiken en deenen, olif en wijngaarden, moerbeien-, vijge- en amandelboomen, perzik-, abrikos- en walnotenboomen, tarwe, maïs, hennep en vlas; in het zuiden oranje- en St. Janbroodboomen, dadel- en dwergpalmen, artjakken, meloenen en rijst), — en het zuidelijke of Afrikaansche gewest, zich verheffend ter hoogte van omstreeks 680 Ned. el en zich onderscheidend door de aanwezigheid van planten, die in Noord-Afrika, op Sicilië, in Egypte, Syrië, Klein-Azië enz. te huis behooren, alsmede door den verbouw van subtropische en tropische gewassen (suikerriet, katoen, bataten, chochenillecaotus enz.). Niet minder merkwaardig is er het dierenrijk, dat behalve de gewone soorten, die elders in Europa op dergelijke breedte worden aangetroffen, onderscheidene vertegenwoordigers bevat van de fauna van Afrika, ja, zelfs van den Levant en van de binnenlanden van Azië. De Zwepsoke gordel, in het algemeen overeenkomende met het midden-Europeesche groeigewest, onderscheidt zich door midden-Europeesche dieren (wolf, sneeuwhaas, gems, wilde kat, steenbok, baardgier, saagier enz.). De middenste of zuid-Europeesche gordel, het centrale, westelijke en oostelijke groeigewest omvatend, besit eene bonte mengeling van Europeesche en Afrikaansche dieren (panther, lynx, gemekkat, ichneumon, zuidelijke gieren, adelaars en valkensoorten, klimvogels, vele vlinders, schorpioenen enz.). De zuidelijke of Afrikaansche gordel eindelijk telt vele Afrikaansche dieren (apen, tamme tromedariësen, Afrikaansche vogels, kameelen enz.), benevens andere, die ook elders in het zuiden van Europa of uitsluitend in Spanje voorkomen. Tot deze laatste behooren de Spaansche steenbok op den Sierra Nevada, de Spaansche haas, de flamingo enz.

De bevolking van Spanje met de Adyacentes

bellep bij het einde van 1883 ruim 17 miljoen zielen. In de Noord-Afrikaansche bezittingen bevonden zich voorts nog 2476 Spanjaarden. De bevolking is er van 1821—1870 jaarlijks met 0,9% toegenomen. In den nieuweren tijd was de landverhuizing uit Spanje, vooral naar Zuid-Amerika en de Spaansche Koloniën, niet gering. Volgens het verschil van stammen en talen verdeelt men de Spaansche bevolking in Castiliaanen, Lemosiniërs (Cataloniërs, Valencianen en bewoners der Balearische Eilanden), Galiciërs en Baaken. Tot de Castiliaansche bevolking worden ook de bewoners van Murcia en Andalusië gerekend, hoewel deze gedeeltelijk van Arabischen oorsprong zijn. Rechtstreeksche nakomelingen der Mooren (Morisken, Modajaren) vindt men alleen in de Alpujarras en in de omstreken van Valencia. In de zuidelijke en middengewesten zijn vele gezetene of rondzwervende Zigeuners, en in het gebergte der provinciën Salamanca en Zamora heeft men nog overblijfselen der aloude Gothische bevolking. De heerschende taal is er het Castiliaansch. In Guipuscoa, Biscaya, Alava en een gedeelte van Navarre wordt Baakisch, in Catalonië en Valencia Lemosiësch (op het Provencaalsch gelijkend) gesproken. Daar tot aan den jongsten tijd in Spanje de R. Katholieke godsdienst de eenige wettig erkende godsdienst en ieder andere eeredienst eigenlijk verboden was, hebben wij geene nauwkeurige opgaven van het aantal niet R. Katholieken aldaar. Men schat er echter het aantal Protestanten op 10000 en het aantal Israëlieten op 5000. In het algemeen zijn de Spanjaarden welgemaakt van lichaam, middelmatig van lengte, mager en donker van haar. De vrouwen onderscheiden er zich door den gloed harer oogen en door eene ongemeene bevalligheid; zij ontwikkelen zich vroeg, maar zijn ook zeer spoedig oud. De Spanjaard is beraden, matig, moedig en trotsch, maar tevens wraaksuchtig, dweepziek en traag. Het nationaal gewaad der mannen is de ruime Spaansche mantel (capa) en dat der vrouwen de mantilla, die met een kam op het hoofd bevestigd en op de borst over elkander gealagen wordt. De kleur der kleding is er in het algemeen zwart; doch de kleederdracht is er in de onderscheidene provinciën zeer verschillend. Voorts voegen zich de hoogere standen tegenwoordig naar de Fransche mode. De voornaamste vermaken zijn er de dans, vergezeld van gezang of van castagnetten, van de tambourijn en guitare, en de stierengevechten.

Landbouw is in Spanje de hoofdbron der volkswelvaart; toch bevindt er zich dat bedrijf nog op een zeer lagen trap van ontwikkeling. De ongemeen welige grond wordt er wegens de heoge lasten in vele streken zooveel mogelijk uitgeput, zonder dat men er zorg draagt voor eene behoorlijke bemesting, en ook de landbouwwerktuigen en de wijze van bewerking laten er veel te wenschen over. In het begin onzer eeuw was nog een groot gedeelte van den grond in het bezit van de doode hand, namelijk van de geestelijkheid, de gemeenten, de gestichten van weldadigheid en den Staat. De verkoop der Kerkelijke goederen werd reeds in 1820 en 1841 verordend en bevestigd door de wet van 1 Mei

1855, die alle bezittingen en pachten der doode hand verkoopbaar stelt. De landbouwers zijn persoonlijk vrij en hebben gedeeltelijk hunne landen in bezit, gedeeltelijk in erfpacht. De voortbrengende bodem strekt zich uit over 60,6% der oppervlakte, zoodat 39,4% tot de woeste gronden behooren. Men heeft er ruim 26% bouwland en tuinen, bijna 3% wijngaarden, 1,7% oljfgaarden, bijna 14% weiland en ruim 16% bosch. De grond heeft er in den regel slechts eene kunstmatige besproeiing noodig, en de hiertoe dienende inrichtingen zijn er op enkele plaatsen op groote schaal aangebracht. De grond is het best bebouwd in de provinciën Palencia, Pontevedra, Coruña, Valladolid en Barcelona. — en het slechtst in de provinciën Oviédo, Huéiva, Almeria en Santander. De Spaansche landbouwkundigen onderscheiden er de gewesten van het suikerriet, van den oranje- en oljboom, van den wijnstok, van de granen, van de weil- en hooilanden en van de heidevelden. De graanbouw is er vooral van belang in de vlakten van Oud- en Nieuw-Castilië, Leon en het bekken der Guadalquivir; men schat er de jaarlijksche opbrengst op 90 miljoen Ned. mud. Hoofdzakelijk wordt er tarwe verbouwd, — voorts rogge en gerst in de noordelijke en maïs in de zuidelijke provinciën. Wijders teelt men er rijst, aardappelen, erwten, boonen, groenten, Spaansche peper, tomaten, watermeloenen, slangaarurken, kalebassen, bataten, aardnoten, hennep, vlas, meekrap, saffraan, zoethout, suikerriet enz. terwyl espartogras er ten behoeve der papierfabricatie in groote hoeveelheid naar Engeland wordt uitgevoerd. Verbazend groot is de hoeveelheid zuidelijke vruchten, die er geoogt en voor een groot gedeelte uitgevoerd worden, vooral oranje-appelen, citroenen en amandelen. De oljfgaarden leveren er in een gunstig jaar ongeveer 2½ miljoen Ned. vaten oljvenolie. In de laatste jaren vooral heeft men er zich toegelegd op den verbouw van cacahuets of mani, eene pistacia-soort, welke eene goedkeope en vrij goede olie oplevert. De wijnopbrengst bedraagt er jaarlijks omstreeks 20 miljoen Ned. vaten, waarvan 2 miljoen wordt uitgevoerd (zie onder *Spaansche wijnen*). Eindelijk vormen zoowel versche druiven als rozijnen belangrijke uitvoerartikelen. Van groot belang is er tevens de veeteelt. In 1865 telde men in Spanje 680 000 paarden, 1 300 000 esels, ruim 1 miljoen muilieren, 3 miljoen runderen, 22½ miljoen schapen, 4½ miljoen zwijnen en 4½ miljoen geiten. De welcer vermaarde paardenfokkerij begint er na een lang tijdperk van verval op nieuw te bloeien; de beste paarden zijn de Andalusische en daarna die van Cordova. Wilde stieren, ten behoeve van de stierengevechten, heeft men vooral in de bergstreek, bepaaldelijk in Navarre, in den Sierra Guadarrama, in den Sierra Morena en aan de Guadalquivir. De tamme runderen zijn er niet zeer groot, maar sterk en goed gebouwd; de beste soorten houdt men in de noordelijke provinciën, waar men ook boter en kaas bereidt. De Spaansche schapenfokkerij, te voren eene bron van rijke inkomsten, is wegens veranderde omstandigheden in een kwijnenden toestand, en de opbrengst van wol, in 1850 nog geschat op 40 miljoen Ned.

pond, was in 1865 tot de helft van dat bedrag gedaald. Van de zwijnen- en geitenvellen vervaardigt men er hoofdzakelijk wijnsakken. De hoenderteelt heeft er een aanmerkelijken omvang en de zijdeteelt desgelijks; jaarlijks wint men er ongeveer 1½ miljoen Ned. pond cocons. Ook de chochenilleteelt vindt er vele bevorderaars. De jacht en visscherij zijn er volkomen vrij, en de laatste wordt op de kust met goed gevolg gedreven. De boschcultuur bevindt er zich op eene lage trap, hoewel vooral Catalonië ruimschoots met wouden gezegend is. De kurkeiken leveren er eene groote hoeveelheid kurkplaten, die tot kurken worden versneden. Voorts haalt men er uit de bosschen sumakschors, eetbare eikels, kastanjes, artsengewassen enz.

De bodem van Spanje bevat een grooten rijkdom van metalen en ertsen, maar de mijnontginning is er nog zeer gebrekkig. Deze laatste is ondergeschikt aan het ministerie voor Volkswaervaart. Volgens de wet van 6 Juli 1859 is het land verdeeld in 17 mijn-districten, en ieder van deze bevindt zich onder het toezicht van een Koninklijken mijn-ingenieur, — voorts heeft men te Madrid een opperbestuur voor de mijnen, alsmede eene Koninklijke mijnschool en eene practische school te Almaden. Volgens die wet behoort de ontginning der kwikzilvermijnen van Almaden en Almadenejos, van de kopermijnen van Rio Tinto, van de loodmijnen van Linares en Falset en van onderscheidene andere mijnen voor altoos aan den Staat, alsmede die van de zoutmijnen, met uitzondering van die der Baakische provinciën. Door geldnood echter heeft de Staat zich in de laatste jaren genoodzaakt gezien, van de meeste der mijnen afstand te doen, zoodat thans alleen de kwikzilvermijnen van Almaden en eenige zoutgroeven zijn eigendom zijn. Men schat er het aantal mijnen op ongeveer 6000. Bij het winnen van metalen en ertsen waren in ruim 3000 mijnen 45000 werklieden bezig; men verkreeg daardoor groote hoeveelheden silver, kwikzilver, ijzer, koper, lood, zink, steenkolen, zout, bruinsteen en zwavel, terwijl tevens eene aanzienlijke massa erts wordt uitgevoerd. In verschillende provinciën heeft men zoutgroeven, en de vermaarde berg van klipsout bij Cardona behoort aan het hertogelijk Huis van *Medina Celí*. Ook wordt er asphalt, antimonium, potlood, petroleum, naphtha en phosphorus gewonnen.

De Spaansche nijverheid bekleedt nog geenszins den rang, die haar in verband met hare rijke hulpbronnen toekomt, maar heeft zich toch in de laatste jaren met kracht ontwikkeld en behoeft in sommige takken, vooral in de katoenspinnerij en weverij, in het vervaardigen van papier, zeep, leder en metalen voorwerpen, niet onder te doen voor die der overige Europeesche Rijken, zooals blijkt uit den toenemenden uitvoer van voortbrengselen der Spaansche nijverheid. Deze bloeit het meest in de provinciën Barcelona, Gerona, Tarragona, Guipuscoa en Biscaya, — voorts in Valencia, Murcia, Almeria, Granada, Sevilla, Malaga, Galicië, Asturië, Santander, Madrid en Ciudad Real. Vooral wordt er veel staafijzer geleverd, en ijzergietertijen bevinden zich inzonderheid te Barcelona, Malaga

en Bilbao. Vermaard zijn de sabelklingen van Toledo, en men heeft eene groote fabriek van gegoten ijzeren voorwerpen, ook van kanonnen, te Trublo (Oviédo). Voorwerpen van koper, lood en messing worden vervaardigt te San Juan de Alcaras (Albacete), bronzen voorwerpen te Sevilla, Barcelona en Eibar (Guipuscoa), en machines te Barcelona (4 groote fabrieken), Sevilla en Malaga. Wijders vermelden wij de scheepstimmerwerven te Barcelona, Cartagena, Cadix en Santander, de fabrieken van heel- en natuurkundige instrumenten te Madrid, van muziekinstrumenten te Barcelona, Sevilla, Saragossa en Valladolid, — in het bijzonder van gitaars te Marcia en van strijkinstrumenten te Palma, — porceleinfabrieken, pottbakkerijen, tegelbakkerijen, cementfabrieken, glasblazerijen en keramieken fabrieken. De zijdeteelt is er in den laatsten tijd door de ziekte der zijdewormen aanmerkelijk verminderd, maar toch in de provinciën Marcia en Valencia nog altijd van veel belang. De wolweverij heeft vooral hare zetel in Catalonië, en de katoenijverheid ontwikkelde zich in Spanje zeer voorspoedig. Voorts heeft men er linnen- en espartowerf-rijen, kant- en schoenmakerijen, papierfabrieken (in 1877 ten getale van 33), suikerraffinaderijen, chocoladefabrieken, fabrieken van ingelegde vruchten, brandwijnstokerijen, lijk- en kaarsen- en sigarenfabrieken enz. Ook zijn de handen der nijverheid er zooveel mogelijk losgemaakt, terwijl men in den jongsten tijd door tentoonstellingen, door het stichten van technische scholen enz. veel gedaan heeft om haar te bevorderen.

Spanje is voor den wereldhandel ongemeen gunstig gelegen. De Spaansche handel, te voren de aanzienlijkste der geheele wereld, heeft echter door buiten- en binnenlandse oorlogen, door verwaarloosing van de natuurlijke hulpbronnen des lands, door den afval der Amerikaanse Koloniën en door een bekrompen verbodstelsel (in de dagen van het absolute Koningschap) veel geleden. Inmiddels is in de laatste 50 jaren de toestand aanmerkelijk verbeterd. Het middenpunt van den binnenlandsch handel is Madrid, en daarop volgen Valladolid, Palencia, Burgos, Oviédo, Vittoria, Saragossa en Granada. Deze handel gaat gebogen onder den druk van de vertingbelasting. Met betrekking tot den buitenlandsch handel is Spanje in eenige tengewesten verdeeld, en ieder van deze heeft een afzonderlijk tarief, terwijl de Noord-Afrikaansche havens vrijhavens zijn. Die tarieven zijn door handels- en scheepvaartverdragen verlaagd, maar niet voldoende, omdat de schatkist de opbrengst der invoerrechten dringend behoeft. Zelfs is in het nieuwe tarief van 1 Augustus 1877 het invoerrecht op verschillende waren van 1 tot 4% verhoogd. De waarde van den invoer bedroeg in 1884 omstreeks 780 en die van den uitvoer 619 miljoen peseta's (ieder van 48 cents). — Voor de scheepvaart heeft Spanje 56 havens aan den Atlantischen Oceaan en 60 aan de Middellandse Zee. Vele van deze zijn of worden aanmerkelijk verbeterd, en men heeft op de kust meer dan 100 vuurtorens. In 1884 telde de handelsvloot in Spanje 1902 schepen en onder deze 426 stoombooten. De binnenvaart heeft

in Spanje niet veel te beteekenen, daar alleen de Ebro hij hoogen waterstand bevaarbaar is, 't geen bij eenige andere rivieren slechts van gedeelten gezegd kan worden. Van de kanalen vermelden wij het reeds onder *Karel V* begonnen Keizerkanaal, dat 100 Ned. mijl lang, $3\frac{1}{2}$ de Ned. el diep en aan de oppervlakte $23\frac{1}{2}$ Ned. el breed is en ook tot besproeiing dient. In de 18de eeuw werden het Castiliaansche Kanaal, het Manzanarekanaal en het Don Carlokanaal gegraven, — in deze eeuw het Guadarramkanaal en het Murciakanaal, terwijl voorts eene maatschappij zich gewaagd heeft aan het kanaliseeren van de Ebro bij Saragossa. De eerste spoorweg, van Barcelona naar Mataro, werd er in 1848 geopend, en in 1886 was er het spoorwegnet aangegroeid tot eene lengte van 9 185 Ned. mijl. De voornaamste spoorwegen zijn er: de noorderspoorweg van Madrid over Valladolid, Burgos, San Sebastian en Irun naar de Fransche grenzen, met een paar zijtakken, — de Galicische of Noordwesterspoorweg, van welken de lijn Palencia—Leon—Branuéllos geopend is, — de spoorweg van Tudela naar Bilbao, — die van Saragossa naar Pamplona, — die van Madrid over Saragossa naar Barcelona, — en die van Madrid naar Alicante, welke beide laatste door een kustspoorweg verbonden zijn. Er bestaan paardenspoorwegen te Madrid, Barcelona en Valencia-Grao, en men heeft tevens in den laatsten tijd aan de verbetering der gewone wegen groote sommen besteed. Er zijn 923 telegraafstations en 1 712 postkantoren die in 1884 ruim 118 millioen brieven, briefkaarten en monsters bezorgden. Men heeft er stoombootverbindingen van de voornaamste havenplaatsen onderling, alsmede van deze met die van het buitenland, inzonderheid met Marseille, Bordeaux, Gibraltar, Liverpool, Londen, Lissabon, Porto, Havana, Puerto Rico, Teneriffe enz. Het ontbreekt er voorts niet aan Kamers van koophandel, handelscholen, handelsrechtbanken, beurzen, handels- en creditbanken, beroemde jaarmarkten enz.

De algemeene ontwikkeling des verstands bevindt zich in Spanje op eene lage trap, want het onderwijs was er tot 1808 uitsluitend in handen der geestelijkheid en ook na dien tijd zocht deze laatste zich zooveel mogelijk in het bezit daarvan te handhaven. De Staatsuitgaven voor onderwijs zijn ook nu nog betrekkelijk zeer gering, terwijl de zorg daarvoor hoofdzakelijk overgelaten is aan de gemeenten en aan de huisgezinnen. Toch heeft het toezicht van den Staat op het onderwijs reeds een gunstigen invloed gehad. Immers terwijl in 1797 het aantal schoolgaande kinderen nog geen 400 000 bedroeg, was dit in 1848 reeds geklommen tot meer dan een millioen. Niettemin bleek het bij de volkstelling van 1860, dat in Spanje ongeveer 12 millioen mannen en vrouwen gevonden werden, die niet konden lezen of schrijven. Bij de volkstelling van 1877 bleek, dat 24% der bevolking ervaren was in het lezen en schrijven, dat $3\frac{1}{2}$ % alleen kon lezen en dat $72\frac{1}{2}$ % niet lezen of schrijven kon. Volgens de wet van 28 Augustus 1850 heeft men er lager, middelbaar en hooger onderwijs. In 1878 had men ten behoeve van het eerste 29 138 scholen, bezocht door ruim 1 683 000 leerlingen. Voorts zijn er 44 kweekscholen van

onderwijzers. Het middelbaar onderwijs telde er in 1872 ruim 60 „institutos” met zeejarigen cursus, de plaats der voormalige Latijnsche scholen vervangend, met 30 000 leerlingen, alsmede een aantal „colegios”. Men heeft er tien universiteiten, namelijk: te Madrid, Barcelona, Granada, Salamanca, Sevilla, Valencia, Saragossa, Santiago, Valladolid en Oviédo. Te samen tellen zij 414 hoogleraren en omstreeks 15 000 studenten; die te Madrid heeft 76 hoogleraren en 6 496 studenten. Wijders heeft men er technische scholen voor bouwkunde, voor handel en nijverheid en voor ingenieurs, — vakscholen, zooals de godgeleerde seminaria, de veeartsenscholen, de school voor diplomatie, de ambacht-, zeevaart- en landbouwscholen, de scholen voor schoone kunsten, onderscheidene militaire scholen, enz. Daarenboven heeft men er negen academiën, onderscheidene openbare boekertijen, van welke de Nationale boekertij te Madrid en die van het Escorial vermelding verdienen, — een aantal kunstverzamelingen, zooals de Koninklijke wapenkamer, het Koninklijk kabinet van munten en oudheden, het Koninklijk museum voor schildertijen en beeldhouwwerken en het museum voor natuurlijke historie, alle te Madrid, een astronomisch-meteorologisch observatorium aldaar, botanische tuinen te Madrid en te Valencia enz. Verbazend groot eindelijk is er het aantal instellingen van weldadigheid.

De tegenwoordige grondwet van Spanje is die van 30 Juni 1876. Volgens deze bestaat er eene beperkte monarchie onder het Huis *Bourbon*. Vrouwelijke afstammelingen uit de naaste lijn zijn gerechtigd tot de troonopvolging, doch ook in zoodanige lijn gaat de jongere prins voor de oudere prinses. Het belijden van den E. Katholieken godsdienst is daarbij een vereischte. De meerderjarigheid van den troonopvolger is bepaald op het 16de levensjaar, en hij minderjarigheid neemt een regentschap het bewind in handen. De onlangs (1885) overleden Koning was *Alfonso XII*, een zoon van Koningin *Isabella*, geboren den 28sten November 1857 en gekroond den 30sten December 1874. Hij werd opgevolgd door zijne gemalin *Maria Christina* als regentes. De Koning oefent de wetgevende macht uit met de Cortes, welke verdeeld zijn in twee Kamers, de Senaat en het Congrès van Afgevaardigden. De Senaat is samengesteld uit Senatoren, die er rechtens zitting hebben, uit Senatoren, die door de Kroon voor levenslang benoemd worden, en uit Senatoren, die door staatalichamen of hoogst aangeslagenen in de belasting gekozen worden en telkens na 5 jaar voor de helft aftreden. Tot de Senatoren van rechtwege behooren: de meerderjarige zonen van den Koning en van den Kroonprins, de Grandes van Spanje, die een jaarlijksch inkomen hebben van 60 000 pesetas, de kapitein-generaals van het leger en de admiraals van de vloot, de aartsbischoppen, de voorzitters van den Staatsraad, van het Hooggerechtshof, van de Rekenkamer, alsmede van het Comité van Oorlog en van dat van Marine, zoodra deze 2 jaar dat ambt hebben waargenomen. De Senatoren, die door den Koning benoemd of door staatalichamen of hoogst aangeslagenen gekozen worden, moeten tot bepaalde klassen

behoord hebben of nog behooren, zooals afgevaardigden, ministers, bisschoppen, grandes, luitenant-generaals, hoogleeraren enz. Het aantal Senatoren, die rechtensitting hebben of door den Koning benoemd worden, mag 180 niet te boven gaan; ook het aantal gekozene Senatoren is 180. Een Senator moet Spanjaard en 35 jaar oud wezen, en hij mag geen hooger ambt (behalve dat van minister), geen titel of ridderorde aannemen. Het Congrés van Afgevaardigden bestaat uit leden, die door de kiesjunta's voor den tijd van 5 jaar, en wel ten bedrage van éen afgevaardigde op elk 50 000-tal inwoners (volgens de kieswet van 20 Juli 1877), gekozen sijn. Verkiesbaar is ieder meerderjarig staatsburger, die in het bezit is der burgerlijke rechten en niet tot den geestelijken stand behoort. De census der kiezers bedraagt 25 pesetas. Zoodra een afgevaardigde een jaargeld, ambt of ridderorde van de Regeering of van het Koninklijk Huis aanneemt, heeft hij opgehouden lid van het Congrés te wezen, — 't geen echter niet van toepassing is op de betrekking van minister. De Cortes komen ieder jaar bijeen. De voorzitter en de ondervoorzitters der Tweede Kamer worden door deze gekozen, die van den Senaat door den Koning benoemd. De Koning en de beide wetgevende lichamen bezitten het recht van initiatief. Financiële wetten moeten eerst aan het Congrés van Afgevaardigden worden aangeboden. In handen van de Cortes legt de Koning of het regentschap den eed van trouw aan de constitutie en aan de wetten af; ook kiezen de Cortes het regentschap des Rjks en den voogd des Konings in bij de grondwet aangewezen gevallen. Het Congrés heeft het recht, de ministers in staat van beschuldiging te stellen, waarna de Senaat de plaats van rechtbank bekleedt. De afgevaardigden genieten geenerlei vergoeding. De R. Katholieke godsdienst is die van den Staat, doch niemand mag bemoeielijk worden wegens sijn geloof. De staatsburgers sijn volgens hun stand verdeeld in adel, geestelijkheid, burgers en boeren, doch die standen sijn gelijk voor de wet. De adel is verdeeld in hoogen adel (Grandes en Titulados) en lagen adel (Hidalgos of Fidalgoes). De „grandeza" wordt tegenwoordig door den Koning, gedeeltelijk persoonlijk, gedeeltelijk erfelijk toegekend en voert den titel van „excellentie". De „Titulados" sijn familiën, waarin van ouds de eerstgeboren zoon den titel draagt van hertog, markies, graaf, visconde of baron. De adel geniet echter geene staatkundige voorrechten en de oud-adellijke titel „don" wordt thans gegeven aan ieder fatsoenlijk man. — De geestelijke stand bestaat in Spanje uit wereldlijke geestelijken, verdeeld in hooge geestelijken (aartsbischoppen en bisschoppen) en lagere geestelijken, — voorts uit ordensgeestelijken en seminaristen, nonnen en barmhartige zusters. Er sijn 9 aartsbischoppen, van welken die te Toledo den titel draagt van primas van Spanje, en 45 suffragaanbischoppen. Het aantal kloosters is er thans 906, onder welke zich 856 nonnenkloosters bevinden met bijna 13 000 nonnen, barmhartige zusters en ordzusters. Eigenlijke nonnenkloosters bestaan er niet meer, want deze werden reeds in 1835 feitelijk en in 1841

bij de wet opgeheven, en men heeft slechts 41 gebouwen, aan orden toebehoorend, welke zich aan het onderwijs der jeugd of aan de opleiding van sendelingen wjden. In het algemeen is er het aantal geestelijken aanmerkelijk verminderd: in 1787 waren er 188 623 en in 1849 slechts 43 661. — Tot den burgerstand behooren er nagenoeg alle ambtenaren, voorts de professoren, leeraren, advocaten, notarissen, auteurs, geneesheeren, kooplieden en nijverheidsmannen, — en tot de boeren rekent men niet alleen de eigenlijke landbouwers, maar ook daglooners, fabriekarbeiders, herders, visschers en matrozen. Men vindt echter in Spanje geenszins die afscheiding van standen, die in andere landen hun onderling verkeer belemmert. Het bestuur der provinciën en gemeenten is er op dergelijke wijze geregeld als in Frankrijk.

Aan het hoofd van het geheele staatsbestuur bevindt zich de ministerraad (consejo de ministros), ter zijde gestaan, door den Koninklijken Staatsraad (consejo de estado). De staatsraad is samengesteld uit 83 leden, door den Koning benoemd, beraadslaagt over de regeeringsmaatregelen en beaist over geschillen van bestuur. Men heeft er voorts de gewone departementen van algemeen bestuur, alsmede eene zelfstandige rekenkamer. Aan het hoofd van elk der 49 provinciën bevindt zich een gouverneur met Gedeputeerde Staten. De politie is in handen van de alcalden (voorzitters der gemeenteraden en tevens vrederechters) en in de steden in die van afzonderlijken commissarissen. Bij de rechtbedeeling worden openbaarheid en mondelijke behandeling gehuldigd; men heeft er rechtbanken van geworonea. Het Romeinsch recht en het landrecht vormen er de grondslagen der rechtspraak. De afzonderlijke rechten (fueros) der Baskische provinciën sijn in 1876 opgeheven. De eerste instantie vormen de alcalden; voorts heeft men er 491 arrondissementrechtbanken als tweede instantie, daarboven 15 Hoven van appel, en eindelijk als laatste instantie het hooggerechthof te Madrid. Jury's nemen er kennis van drukpersovertredingen. Daarenboven heeft men er geestelijke en militaire rechtbanken, handels- en nijverheidsbanken enz. De Staatsbegroting van 1886—1887 heeft in uitgaven eene som van bijna 925 en in ontvangsten eene van 941 millioen pesetas, van welke de Staatsschuld 147 en het departement van Oorlog 157 millioen eischea. De geheele staatsschuld bedroeg in 1884 ruim 6 856 millioen pesetas.

In Spanje heeft men het stelsel van algemeen dienstplicht ingevoerd, doch met gelegenheid tot vrijkoop en plaatsvervaangt. De dienstplicht neemt een aanvang op het 20ste levensjaar en duurt tot het 28ste. Het Spaansche leger telt op voet van vrede 113 000 man, doch men is voornemens, dat aantal tot 100 000 te verminderen; op voet van oorlog echter bestaat het uit 450 000 man. De Spaansche vloot is betrekkelijk aanzienlijk te noemen; sijn telt 127 bodems met stoomvermogen, gezamenlijk met 64 698 paardekracht, met 463 stukken en met eene bemanning van 14 000 koppen. Deze cijfers hebben betrekking op het jaar 1885.

Spanje is historisch verdeeld in 14 landschappen, meestal voormalige Koninkrijken,

doch administratief in 49 provinciën. Van deze laten wij de namen volgen, waarachter wij eerst de uitgebreidheid in □ geogr. mijlen en daarna voor 1 Januari 1884 de bevolking in ronde cijfers aanwijzen: Alava (56; 496 000), — Albacete (280; 226 000), — Alicante (68; 423 000), — Almeria (155; 360 000), — Alvilla (140; 187 000), — Badajoz (408; 447 000), — Barcelona (140, 854 000), — Biacaya (40; 197 000), — Burgos (265; 337 000), — Cáceres (376; 318 000), — Cadix (133; 428 000), — Castellon (155; 299 000), — Ciudad Real (368; 278 000), — Cordova (249; 399 000), — Coruña (144; 613 000), — Cuenca (306; 241 000), — Gerona (106; 301 000), — Granada (232; 486 000), — Guadaluara (299; 204 000), — Guipuzcoa (84; 176 000), — Huélva (193, 215 000), — Huéscá (276; 255 000), — Jaén (243; 434 000), — Leon (290; 355 000), — Lerida (224; 286 000), — Logroño (91; 176 000), — Lugo (173; 421 000), — Madrid (140; 590 000), — Malaga (132; 520 000), — Murcia (210; 467 000), — Navarra (190; 312 000), — Orense (128; 388 000), — Oviédo (192; 580 000), — Palencia (147, 193 000), — Pontevedra (81; 457 000), — Salamanca (232; 291 000) — Santander (99; 239 000), — Saragoosa (310; 404 000), — Segovia (127; 152 000), — Sevilla (255; 509 000), — Soria (180; 156 000), — Tarragona (155; 340 000), — Teruél (258; 350 000), — Toledo (262; 442 000), — Valencia (204; 703 000), — Valladolid (143; 252 000), — en Zamora (194; 265 000). Daarbij komen nog: de Balearische Eilanden (87; 302 000) en de Canarische Eilanden (132; 300 000). De Koloniën zijn: in Amerika: Cuba (2 158, 1400 000) en Puerto Rico (169; 621 000), — in Azië en Oceanië: de Philippijnen (3 089, 6 miljoen), de Carolinen en Palaos (41; 29 000) en de Marianen (19; 8 000), — en in Afrika: Fernando Po, San Juan enz. (40; 35 000). De Noord-Afrikaansche bezittingen zijn reeds in de provinciën Cadix en Granada begrepen.

Er zijn in Spanje 1832 plaatsen met meer dan 2 000 inwoners. De meest bevolkte plaats is de hoofdstad Madrid met 392 000 inwoners (1884). Meer dan 100 000 inwoners hebben de steden Barcelona, Sevilla, Valencia en Malaga — meer dan 50 000 Murcia. Cadix, Saragoosa, Granada, Cartagena, Palma, Xeres en Valladolid — meer dan 30 000 Cordova, Alicante, Santander, Bilbao, Gracia, Alcoy en Coruña. De kleuren des lands zijn rood en geel; de vlag bestaat uit 3 horizontale banen, twee roode en tuaschen deze eene gele. Spanje heeft niet minder dan 10 ridderorden; tot deze behooren: die van het Gulden Vlies, in 1431 gesticht en slechts voor Souvereinen, Prinsen en Spaansche Grandes bestemd, — de Orde van *Karel III*, in 1773 gesticht, — de Vrouwenorde van Koningin *Maria Louisa*, in 1792 gesticht, — de Amerikaansche Orde van *Isabella de Katholieke*, in 1816 gesticht, en eenige militaire orden. De Koninklijke residentie is Madrid. Volgens eene oude gewoonte vertoef het Hof in Mei in Aranjuez, in den zomer in San Ildefonso (La Granja) en in den herfst in het Escorial en in Pardo.

De oorspronkelijke bewoners van het Pyreneesche Schiereiland waren de stammen der Iberiërs en aan deze ontleende het geheele schiereiland zijn naam. Met hen vereenigden

zich de over de Pyreneeën derwaarts getrokene Celten tot het volk der Celtiberiërs. Omstreeks 1100 vóór Chr. deden de Phoeniciërs er op de kust volkplantingen verrigten, van welke Cadix (Gades) de meeste vermaardheid verkreeg. Dat voorbeeld werd later gevolgd door de Grieken, en onder de koloniën van dezen was Saguntum de aanzienlijkste. Na den Eersten Punischen oorlog (237—218) vestigden er zich de Carthagers op de zuidelijke en oostelijke knst, en hunne merkwaardigste plaats was Nieuw Carthago (Cartagena). Doch in den Tweeden Punischen oorlog, die gedeeltelijk in Spanje werd gevoerd, verloren zij er hunne bezittingen (206). De Romeinen zochten nu het geheele land tot onderwerping te brengen, doch dit gelukte hun eerst na eene bloedige worsteling van twee eeuwen. Alleen de Basken handhaafden in het gebergte hunne onafhankelijkheid. In de dagen van *Augustus* werd Spanje eene Romeinsche provincie, en weldra was deze een der hoofdzetels van Romeinsche beschaving. De welvaart nam er eene hooge vlucht en zij leverde onderscheidene degelijke Keizers (*Trajanus, Hadrianus, Antonius, Marcus Aurelius en Theodosius*) en gevierde schrijvers (*Seneca, Lucanus, Martialis, Flavius, Quintilianus* enz.). Reeds vroeg werd er het Christendom verkondigd; het breidde er zich in weerwil van bloedige vervolgingen meer en meer uit, totdat het in de dagen van *Constantijn* de heerschende godsdienst werd. In den aanvang der 5de eeuw, toen het Romeinsche Rijk ten val neigde, drongen de Alanen, Waandalen en Suëven met het zwaard der verwoesting in Spanje door en vestigden er zich in Lusitanië, Andalusië en Galicië, terwijl de Romeinen nog eenigen tijd heerschappij voerden in het oostelijk gedeelte van het Schiereiland. In 415 verschenen er de West-Gothen (zie *Gothen*), aanvankelijk als bondgenooten der Romeinen, en verdrongen er eerlang de andere Germaansche stammen. Hun Koning *Eurich* ont-rukte aan de Romeinen ook het laatste gedeelte van hun gebied, en *Leovigild* onderwierp, nadat hij in 582 de Suëven overwonnen had, het geheele Schiereiland aan de heerschappij der West-Gothen. Zijn zoon en opvolger *Reccared I*, aanvankelijk een Arian, omhelste in 586 met zijn volk de R. Katholieke leer, waarna de Gothen met de Romeinen tot één volk samsensmolten. Doch ook het Rijk der West-Gothen nam na drie eeuwen een einde door de zegepraal der uit Afrika naar Spanje getrokken Arabieren onder *Tarik* bij Xeres de la Frontera (17—25 Juli 711). Bijna geheel Spanje werd in korten tijd door de Mooren veroverd, die aanvankelijk de ingezetenen met toegevendheid behandelden en hen in het ongehinderd bezit lieten van eigendom, taal en godsdienst. Hunne heerschappij verbeterde den toestand der lagere volkklassen, inzonderheid der Israëlieten, en de overgang tot den Islam verschafte aan de verdruchte Jüdeigenen de innig verlangde vrijheid. Daar het Christendom in Spanje geene diepe wortels had geschoten, omhelsten ook vele vrijen en aanzienlijken den Mohammedaanschen godsdienst. Aan hen, die Christenen bleven, werden slechts belastingen opgelegd. Aan de heillooze oneenigheden, aldaar door de eer-

zucht der Arabische opperhoofden ontstaan, maakte in 755 de eenige overgebleven telg der *Ommajaden*, *Abd oer Rabman*, een einde, daar deze de wijk nam naar Spanje, er door het volk met gejuich werd ontvangen en er een afzonderlijk Rijk stichtte met Cordova als hoofdstad. Hij handhaafde zijn gezag tegen de oproerige opperhoofden tot aan zijn dood (788) en liet het Rijk achter aan zijne nakomelingen. Hoewel ook desen gedurig met oproerigheden te worstelen hadden, begunstigde zij kunsten en wetenschappen en bevorderden de vreedzame ontwikkeling van landbouw, nijverheid en handel, zoodat welvaart en beschaving toenamen en Cordova tot eene luisterrijke residentie verbleven.

Alleen in de noordelijke bergstreek, in Asturië, hadden derwaarts gevluchte West-Gothen hunne onafhankelijkheid bewaard en zich onder het bestuur van den dapperen *Pelayo* (Pelagius) verenigd. Begunstigd door de vrede van der Arabieren en versterkt door de derwaarts uitgewekene Christenen, stichtte *Pelayo* er het koninkrijk Asturië, hetwelk door zijne nakomelingen, inzonderheid door *Alfonso II* (790—812), door verovering van het land der Basken ten oosten en van Galicië tot aan de Minho ten westen aanmerkelijk werd vergroot. Gedurende de daarbij gevoerde oorlogen ontstond er een Christelijke leenadel, die in den strijd tegen de Ongeloo- vigen roem, rijkdom en eeuwig zaligheid zocht te verwerven. In het noordoosten van Spanje werd omstreeks dien tijd door de Franken de Spaansche Mark gegrondvest en de heerschappij van het Christendom in Catalonië bevestigd. Intusschen werd de uitbreiding van de veroveringen der Christenen belet door de verwarringen, die eertlang in Asturië en in de Spaansche Mark ontstonden. Daarenboven hadden de oorlogen tussehen de Christenen en Muzelmannen aan beide zijden godsdienstige dweepsucht gewekt, en de onberaden geloofsijver der Christenen, welke tot op dien tijd onder Moorsche heerschappij rustig leefden, spoorde de Arabieren aan tot bloedige geloofsvervolgingen, die in het Khalifaat van Cordova eertlang groote ellende deden ontstaan. Eerst onder *Abd oer Rabman III* brak een tijdperk aan van vrede en welvaart, en Moorsche kunst en wetenschap bereikten in Spanje het toppunt van bloei. Volkrijke steden versierden het land, ja, men vermeldt, dat alleen op het stroomgebied van de Guadalquivir 12 000 bewoonde plaatsen gevonden werden. Cordova telde 18 000 huizen, 500 moskeeën (waaronder zich de prachtige hoofdmoskee bevond) en trotsche paleizen (met den Alkasar). Met Cordova wedijverden andere steden, zooals Granada met zijn Alhambra, Sevilla, Toledo enz. Het gelukte echter niet aan de Arabieren, zich geheel en al met de oud-Spanjaarden te vereenigen en den Staat door vaste wetten en verordeningen te bevestigen. Dwingelandij en regeeringloosheid wisselden elkander af, en het volk verviel tot verwoestheid en karakterloosheid. De Christenen in Spanje maakten daarvan gebruik en verdreven de Saracenen naar het zuidelijk gedeelte van het Schierland.

Ten noorden van de Duero en Ebro waren allengs vier Christelijke Rijken ontstaan, die

zich door bepaalde instellingen, rijkdagen, wetgevende vergaderingen enz. in het bezit van onschendbare rechten (*fueros*) zochten te versterken, namelijk in het noordwesten Asturië, Leon en Galicië, die in de 10de eeuw onder *Ordoño II* en *Ramiro II* verenigd werden tot het koninkrijk Leon, dat in 1037 door *Ferdinand*, een zoon van *Sancho Mayor*, met nieuwe veroveringen in het zuiden tot het koninkrijk Castilië verheven werd, — het Rijk der Basken, dat met nabijgelegene landen door *Sancho Garcia* in 905 tot het koninkrijk Navarra verenigd werd, onder *Sancho Mayor* (1001—1035) geheel het Christelijk gebied van Spanje omvatte, in 1076—1134 met Aragon verbonden, maar daarna zelfstandig was, — het gebied op den linker oever van de Ebro, Aragon, sedert 1035 een afzonderlijk koninkrijk, — en Catalonië of het erfelijk markgraafschap Barcelona, uit de Spaansche Mark ontstaan. In weerwil van deze verdeling toonden de Christelijke Rijken zich opgewassen tegen de macht der Arabieren. Ook aan de overwinningen van *Almansor* en van den *Hadjib* (eersten Rijknaambtenaar) van den Khalif *Hijam* (976—1009), die in 50 veldtochten diep in het land der Christenen doordrong en Leon, Barcelona en Santiago veroverde, maakten zij door de zegepraal bij Kalat Nosoer (1001) een einde. De strijd over de heerschappij in Cordova vernietigde in 1031 het Huis der *Ommajaden*, en het Rijk der Arabieren verviel in verschillende deelen onder afzonderlijke Vorsten, die te Sevilla, Toledo, Valencia en Saragossa heerschappij voerden. Het gevolg daarvan was, dat in 1035 Toledo, Talavera, Madrid en andere steden in handen der Christenen vielen. De *Almoraviden* uit Afrika, door den Emir te Sevilla te hulp geroepen, bevestigden er den Islam door hunne overwinningen bij Salaca (1086) en Ucles (1108) en maakten zich meester van de Moorsche heerschappij in Spanje, maar de geloofsmoed en strijdlust der Christenen verkreeg door de beweging ten behoeve der Kruistochten nieuwe kracht. *Alfonso I* van Aragon, die door zijn huwelijk met *Urraca*, erigename van Castilië, dit Rijk tijdelijk met het zijne verenigde en zich keizer van Spanje noemde, veroverde in 1118 Saragossa en verliet deze vesting tot zijne hoofdstad. Ook na de scheiding (1157) van Castilië en Aragon bleven beide Rijken in den strijd tegen de Ongeloo- vigen verenigd, en laatstgenoemd Rijk werd door zijne vereeniging met Catalonië, ten gevolge van het huwelijk van *Petronella*, erigename van Aragon, met *Raimund Berengarius VI* van Barcelona, in 1137 aanmerkelijk vergroot en versterkt. Nu erlangden de Christenen weldra de overhand op de Arabieren. Toen voorts in Afrika de heerschappij der *Almoraviden* in 1147 door de *Almohaden* vernietigd werd, riepen eerstgenoemden de Christenen te hulp, en dezen maakten zich meester van Almeria en Tortosa. Vooral de ritterlijke orden stredden dapper tegen de *Almohaden* en wreekten hare nederlaag bij Alarcos (1195) door eene glansrijke overwinning bij Navas de Tolosa (16 Juli 1212), die den val van de heerschappij der *Almohaden* na zich sleepte. In Andalusië stichtte *Aben Hoed* (Motawakkel) eene dynastie, welke de bescherming inriep van de *Aber-*

siden te Bagdad, en in Valencia regeerde eene andere Arabische dynastie. Door den slag bij Merida (1290) werd Estremadura aan de Arabieren ontrukkt. Na de zegepraal bij Xeres de la Guadiana (1298) veroverde *Ferdinand van Castilië* in 1296 Cordova, in 1298 Sevilla en in 1260 Cadix. De Muselmannen vertrokken bij duizenden naar Afrika of naar Granada en Murcia, doch ook deze Rijken moesten de opperheerschappij van Castilië erkennen. De achterblijvende Mohammedanen voegden zich meer en meer naar de zeden en gewoonten der overwinnaars, en zelfs aanzienlijken onder hen ontvingen den doop en werden in den Spaanschen adelstand opgenomen.

Hoewel door de overwinningen van *Ferdinand III* de macht van Castilië geklommen was, bleef het toch niet verschoond van binnenlandsche twisten, die bepaaldelijk onder den begunstiger van kunsten en wetenschappen, *Alfonso X*, bijgenaamd *de Wijze* (1262—1284), het Rijk teisterden en de macht van den adel deden toenemen. Ook onder *Sancho IV* (1284—1295), *Fernando IV* (1295—1312) en *Alfonso XI* (1312—1350) duurden de dynastieke oneenigheden voort. Orde en wet werden geschorren, het aanzien van den Koning verminderde, de goederen der Kroon werden vreemd, en invloedrijke lichamen en machtige edelen kwamen tegen de overheid in verzet. Niettemin behaalden de Castilianen groote voordeelen op de Arabieren. Zij bevochten in 1340 eene schitterende overwinning bij Salado en vernietigden door de verovering van Algairas de gemeenschap van Granada met Afrika. Ook het Rijk Aragon ontwikkelde zich met kracht. *Jacob I* (Jaime, 1213—1276) veroverde in 1229—1283 de Balearische Eilanden, in 1288 Valencia en drong in Murcia door. Zijn zoon *Pedro III* (1276—1285) ontrukte in 1288 aan het Huis *Anjou* het eiland Sicilië. *Jacob II* (1291—1327) veroverde Sardinië en bepaalde in 1319 op den Rijkedag te Tarragona de ondeelbaarheid des Rijk. Intuschen moesten de Koningen van Aragon deze veroveringen met het toestaan van gunstige voorwaarden aan de Cortes betalen, inzonderheid met het generaal privilegie van Saragossa (1283), dat Aragon schier in eene republiek veranderde. In beide Rijken was de clerus de machtigste onder de standen; elke zegepraal op de Ongeloovigen vermeerderde zijne rechten en zijn rijkdom; door een glansrijken eeredienst en eene fantastische geheimzinnigheid maakte hij zich meester van den invloed op het volk en strooide de zaden uit van eene dweepzieke vervolgingswoede. De hooge adel matigde zich het recht aan, gehoorsaamheid te weigeren aan den Koning, en zoowel deze adel als de lagere was vrij van belastingen. Voorts verkregen ook steden en landgemeenten afzonderlijke rechten (*fueros*). In Aragon werden de rechten der onderdanen tegenover den Koning door eene rechtbank beschermd. In beide Rijken kwamen de Cortes op de Rijkedagen bijeen, om over het welzijn en de veiligheid des Rijk, over wetgeving en belastingheffing te beraadslagen. Handel en nijverheid stonden in de groote steden onder de hoede van wijze wetten, en aan de Hoven werd de dichtkunst der minnezangers gehuldigd. Het best werden de zaken in Aragon geregeld; door *Pedro IV*

XIII.

(1336—1387) werd ook na de zegepraal op de Unie van Epila (1348) het wapenrecht van den adel afgeschaft, zoodat in dit Rijk, na het uitsterven van het oude Vorstenhuis met *Martino* (1385—1410), de Castiliaansche dynastie, welke met *Ferdinand I* (1412—1416) den troon beklom, ook de heerschappij verkreeg over de aangrenzende landen, de Balearische Eilanden, Sardinië en Sicilië, en zelfs gedurende korten tijd over Navarra. In Castilië daarentegen hadden de hooge adel en de ridderorden van Santiago, Calatrava en Alcantara de overhand. Met hulp der steden, die het heffen van eene belasting op verkoop en verbruik toestonden, zocht het Koninklijk Huis eene meer onafhankelijke gesteldheid tegenover de leenaristocratie te verkrijgen, maar *Peter de Wroede* (1350—1369) verdedigde door zijne woeste hartstochten die pogingen. *Hendrik II* (1369—1379), die Biscaya veroverde, en *Jan I* (1379—1390) verzwakten het Koninklijk gezag door hunne vruchteloze bemoeiingen tot verovering van Portugal, dat in 1385 in den slag bij Aljubarrota zijne onafhankelijkheid op eene schitterende wijze verdedigde. *Hendrik III* (1390—1406) herstelde de orde en maakte zich meester van de Canarische Eilanden. Op nieuw evenwel werd Castilië geteisterd onder de langdurige, maar zwakke regering van *Jan II* (1406—1454). De poging van zijn gunsteling *de Luna*, om een absoluut koningschap in te voeren, eindigde met diens val (1453). De klimmende verwarring onder *Hendrik IV* (1454—1474) nam ten laatste een einde door de troonbeklimming zijner zuster *Isabella*. Deze behaalde in 1476 bij Toro de overwinning op *Alfonso* van Portugal, die als gemaal der onwettige dochter van *Hendrik IV* *Johanna Beltraneja* aanspraak maakte op Castilië, en noodsaakte hem, den Vrede van Alcantara te sluiten. Daarop bracht zij de haar vijandige partij der aanzienlijken tot onderwerping. Toen voorts *Ferdinand* van Sicilië, met wien zij in 1469 in het huwelijk was getreden, tien jaar daarna door den dood zijns vaders tot den troon van Aragon geroepen werd, vereenigde hij bijna geheel Spanje onder zijn scepster.

Die vereeniging der beide Koninkrijken onder *Ferdinand* en *Isabella* ging vergezeld van eene merkwaardige hervorming van den Staat, welke de grondslagen legde voor eene uitgebreide koninklijke macht. Castilië bevond zich meer dan Aragon ten gevolge der ontanding van het leenstelsel in een toestand van verregaande verwarring; de aanzienlijke baronnen hadden alle koninklijke domeinen, alle ambten in bezit en kenden voor hunne willekeurige daden geene grenzen. Om deze te snuiken werden de aloude „Heilige Hermandad (Broederschap)” en de vereenigingen der steden tot onderlinge bescherming herschapen in een Verbond (Junta) van steden en landschappen tot handhaving van orde en veiligheid; deze Junta beschikte over 2000 gendarmes te paard en eene aanzienlijke bende te voet, om de rechten en wetten, in 1485 afgekondigd, te handhaven. De adel moest buigen voor de Koninklijke rechtbanken en afstand doen van alle voorrechten, terwijl de hooge staatsbedieningen enkel aan verdienstelijke mannen werden toegekend. De drie ridderlijke orden werden on-

41*

schadelijk gemaakt doordien *Ferdinand*, tot haar Grootmeester gekozen, zo veranderde in werktuigen der Kroon. Zelfs de hooge geestelijkheid werd onderworpen aan de Koninklijke rechtspraak. Het bestuur werd op eene uitmuntende leest geachtoed, en de inkomsten der Kroon werden aanmerkelijk vermeerderd, kunsten en wetenschappen begunstigd en openbare scholen opgericht. Voortreffelijke staatalieden zooals *Ximenes*, stonden het Vorstelijk paar ter zijde. De Inquisitie, gesteund door den dweepzieken geloofsijver des volks, werd intusschen in 1478 vernieuwd; zij woedde onder den bloeddrastigen groot-inquisiteur *Torquemada* niet alleen tegen de Israëlieten, Christelijke ketteren en Moorischen, maar was tevens eene staatkundige instelling, een schrikbeeld in de hand der Kroon, om adel en volk in bedwang te houden en elke vrijheidlievende beweging te onderdrukken. De tairijke Israëlieten (160000) werden in 1492 uit het Rijk verdreven en de alleenheerschappij van het Kruis door de verovering van Granada (2 Januari 1492) voltooid. Tevens opende de ontdekking van Amerika den Spanjaarden een onmetelijk veld ter vermeerdering van rijkdom en ter verspreiding van beschaving. Het Spaansche leger overlaadde zich voorts in Italië met roem bij de verovering van Napels (1504). Van de kinderen van *Ferdinand* en *Isabella* bleef echter slechts éene dochter, *Johanna*, in het leven, en deze beklom met haren gemaal Aartshertog *Philips*, een zoon van den Duitschen Keizer *Maximiliaan I*, na den dood van *Isabella* (1504) den Spaanschen troon. Toen nu in 1506 *Philips* in jeugdigen ouderdom overleed en *Johanna* krankzinnig werd, benoemde de Standen van Castilië *Ferdinand* tot voogd van zijn kleinzoon *Karel I*, later den Duitschen Keizer *Karel V*. Gemelde voogd veroverde in 1509 Oran en vereenigde in 1512 Navarra met zijn gebied. Na zijn dood belastte de kardinaal *Ximenes* zich met het regentschap tot aan de troonbeklimming van den jeugdigen Koning *Karel*, die dezen verdienstelijken staatsman aanstonds ontloeg. In 1517 aanvaardde *Karel* het bewind; behalve over Spanje heerschte hij over Milaan, Sicilië, Sardinië, de Nederlanden, Franche Comté en over uitgestrekte gewesten in de Nieuwe Wereld. Zoo was Spanje onder den schepter van den Habsburger het middenpunt van een wereldrijk en aanvaardde den honderdjarigen strijd voor de R. Katholieke Kerk. Toonde het in dien strijd zijne macht, het vond daarin tevens door uitputting zijn ondergang.

Karel V bracht al dadelijk bij het aanvaarden van het bewind een gevoeligen slag toe aan de eigenaardige instellingen van Spanje. Daar hij maar al te toegankelijk was voor den invloed zijner Nederlandsche raadlieden en de vrijheden van het volk meermalen schonk, vormde zich reeds in 1520, gedurende zijne afwezigheid in Duitschland, onder de leiding van *Juan Padilla* in Castilië eene junta (vereeniging), die de handhaving van de rechten des volks beoogde. Doch deze beweging der democratische communeros, die eene hervorming verlangden van het staatsbestuur, werd door de overwinning van het leger van den adel bij Villalar (21 April 1521) en door de terechtstelling van *Padilla* gedempt.

Karel V verieende wel is waar bij zijn terugkeer (Juli 1522) eene algemeene amnestie, maar maakte tevens gebruik van den schrik, bij den adel en de steden ontstaan, om de vrijzinnige instellingen niet zooscer af te schaffen, maar zoo te beperken, dat de Cortes onmachtig werden, zich tegen den wil der Kroon te verzetten. Zonder te dralen stonden dese dan ook de gelden toe voor de oorlogen van *Karel V* tegen Frankrijk, ter verovering van Italië, voor eene expeditie tegen de Moorsche zeeroovers in Afrika en voor de bestrijding van het Smalkaldisch verbond in Duitschland. Om ten behoeve der Habsburgers eene wereldheerschappij te stichten en het R. Katholieke geloof uit te breiden, streden de Spaansche legers aan de Po, aan de Elbe, in Mexico en in Peru. Het streelde den hoogmoed der Spanjaarden, de bevelende Mogendheid in Europa te wesen, en hun geloofsijver, voor de uitroeiing der ketterij te strijden. Vervuld met het ideaal der overwinning van het alleensaligmakend geloof door de macht van Spanje, gaf het volk de wortels zijner kracht roekeloos prijs aan verdoering. Het aanschouwde met gejuich, hoe de ongelukkige Moorischen verdrukt en over de grenzen gejaagd, hoe duizende landgenooten door de Inquisitie naar den brandstapel gesleept, hoe elke vrije gedachte onderdrukt, hoe elk verzet tegen het onbeperkt Koninklijk gezag vernietigd, hoe handel, landbouw en nijverheid door willekeurige belastingen te gronde gericht werden, om de oorlogkosten te dekken. Niet alleen edelen, maar ook burgers bejverden zich, in krijgdiens te treden, ten einde in Duitschland, Amerika en Indië rijken buit te behalen door een roemrijkten strijd voor het geloof en den Koning. Landbouw en nijverheid kwamen in minachting; wie niet ten strijde trok, doog naar een staatsambt. De Kerk stuwde het volk in deze nootlottige richting voort en verzuimde tevens niet, zich zelve te verrijken. Het grondbesit kwam meer en meer in de doode hand, en deze liet de landen voor een groot deel onbebouwd, terwijl zij door hare aalmoezen de bedelarij aanmoedigde. Daar Spanje niets voortbracht voor den uitvoer, ging de handel allengs over in vreemde handen.

Toen *Karel V* in 1555 afstand deed van den troon, werden de Oostenrijksche bezittingen van het Huis *Habsburg* en de Keizercroon weder van Spanje gescheiden, hetwelk in Europa enkel de Nederlanden, Franche Comté, Napels, Sicilië en Sardinië behield. Toch kwam er geene verandering in het doel der Spaansche staatkunde, en men zocht het met nog blinder dweepzucht, met nog meer verkwisting van de kracht des volks te bereiken. Spanje werd het middenpunt eener reactionaire politiek, die de Turken en de ketteren wilde bestrijden, om de wereldheerschappij te bezorgen aan den Pauselijken Stoel. Tot dat einde vernietigde *Philips II* (1556—1598) het geringe overschot der staatkundige vrijheden en onderwierp alle standen aan een onbeperkt despotismus. Door het schrikwekkend werktuig der Inquisitie werd alle zelfstandigheid onderdrukt. De hatelijke maatregelen tegen de Moerischen prikkelden desen in 1568 tot een gevaarlijk oproer, dat in 1570 na eene bloedige worsteling werd

gedempt. Nu werden 400 000 Mooriaken uit Granada naar andere oorden des Rijks overgebracht, waar zij als ballingen wegwijnden, terwijl de welvaart van Granada daardoor een onherstelbaren schok ontving. De gestadige oorlogen veralonden niet alleen de Rijksinkomsten der Koloniën, maar noodsaakten ook den Koning, gedurig te peinzin op nieuwe middelen om de binnenlandsche geldbronnen rijkelijker te doen vloeien. Eigendommen en bedrijven werden met drukkende belastingen beswaard, aanzienlijke geldsommen geleend, maar niet terugbetaald, de muntstukken door slecht gehalte bedorven, eereteekens en ambten veil gemaakt en eindelijk gedwongen gaven en leeningen den inwoners afgeperst. Gloeiend van godsdienstige dweepertij, liet het volk handel en nijverheid aan vreemdelingen over, die rijkdom vonden in de Spaansche Koloniën en Spanje met hunne goederen voorzagen, terwijl de Spanjaarden hunne dagen doorbrachten in het gewoel van den krijg of in zorgeloze luiheid. Alleen de Kerk werd rijk en spreidde in grootsche, prachtig versierde kerken eene ongezogene weelde ten toon. Daarenboven had de dweepelijke staatkunde, waaraan de welvaart des volks werd ten offer gebracht, niet eens de gewenschte gevolgen. Wél behaalden de Spaansche regimenten eene vrucht van lauweren, maar zij vervielen tevens tot eene verregaande zedeloosheid. Wél zegespaalde Don *Jas van Oostenrijk* in 1571 bij Lepanto op de Turken, maar bij maakte geen gebruik van deze overwinning en Tunis ging zelfs weder verloren. Het schrikbewind van *Alas* in de Nederlanden, door den gewetenloosen Bloedraad gesteund, riep er de ingezetenen op tot den strijd der wanhoop, en deze kostte aan Spanje verbazende sommen en bracht den doodsteek toe aan zijne macht als zeebeheerschende en koloniale Mogendheid. Eene poging om ook Engeland weder te onderwerpen aan het gezag der R. Katholieke Kerk leed in 1588 schipbreuk met de vernietiging der Armada en ook de inmeniging van Spanje in de godsdiensttwisten in Frankrijk bleef zonder gevolg. De onrechtmatige verovering van Portugal in 1580 bracht aan dit land groote schade, maar aan Spanje geenerlei voordeel. Toen *Philips II* in 1598 overleed, was de bevolking van 10 millioen (1500) tot 8¼ millioen geslonken, en deze moest eene belasting opbrengen van 280 millioen realen. Daarentegen vond men er 750 bisdommen, 12 000 kloosters, 400 000 geestelijken en 450 000 ambtenaren; behalve dezen en een tot armoede vervallen adel, waren er schier enkel bedelaars, die zich onderhielden met de aalmoesen der Kerk. De Regeering en het volk, zich verheffende op de schitterende plaats, welke Spanje aan het hoofd der anti-Hervorminggezinde Staten van Europa innam, waren echter blind voor den waren staat van zaken. Dit blijkt voldoende uit de voortbrengselen der dicht-, schilder- en bouwkunst in de 17de eeuw. Onder de regeering van den zwakken Koning *Philips III* (1598—1621), die zich geheel en al onder den invloed bevond van zijn gunsteling *Lerma*, werden de buitenlandsche oorlogen op eene snauwe wijze gevoerd en sloot men in 1609 zelfs met de Nederlanden een Twaalfjarig Bestand, — en door

het genade-edict van 22 December 1609 werden 800 000 Mooriaken verdreven en werd het bloeiende Valencia bijna geheel ontvolkt. — *Philippus IV*, die zich vermaakte met eene schitterende Hofhouding, terwijl hij de kunst bevorderde en ondersteunde, keerde tevens terug tot de krijgszuchtige staatkunde van *Philips II*. In verbond met de Oostenrijksche *Habsburgers* wilde hij de alleenheerschappij van den Paus herstellen en tevens een wereldrijk der *Habsburgers* stichten. De oorlog tegen de Nederlanden ontbrandde op nieuw, maar vond er geld en geestdrift, moed en beleid. In den Dertigjarigen Oorlog streeden weder Spaansche troepen in Duitschland en Italië, en de Spaansche gezant te Weenen had in Duitschlands aangelegenheden eene beslissende stem. Op eens echter stortte het schitterend luchtkasteel der wereldheerschappij ineen. Een gelijktijdige opstand in Catalonië en in Portugal (1640) was het sein voor den val van Spanje's gewaande grootheid. Portugal handhaafde zijne onafhankelijkheid en Catalonië kwam eerst na eene 13-jarige worsteling tot onderwerping. Voorts moest Spanje na een Tachtigjarigen oorlog bij den Vrede van Münster (1648) de onafhankelijkheid der Vereenigde Nederlanden en de onschendbaarheid der kettens in Duitschland erkennen. Bij den Vrede der Pyreneeën (1659) verloor Spanje Roussillon en Perpignan, alsmede een gedeelte der Nederlanden aan Frankrijk, Duinkerken en Jamaica aan Engeland, — onder den zwakken *Karel II* (1665—1700) bij den Vrede van Aken (1668) wederom 12 Nederlandsche vestingen, en eindelijk bij den Vrede van Nijmegen (1678) Franche Comté aan Frankrijk. De noordelijke provinciën van Spanje werden zonder bescherming prijs gegeven aan de invallen der Franschen. Datzelfde Spanje, hetwelk eens met zijne legerbenden heerschappij voerde over geheel Europa, dat tevens beschikte over de onmetelijke schatten van Indië, kon nu geen leger op de been brengen en moest hulp zoeken bij de veeler met zoo veel woede bestreden kettens. De vloot was verdwenen, zoodat Spanje zijn handel niet langer kon beveiligen, de havens werden verlaten, de bevolking trok van de onbeveiligde kust naar het binnenland, en West-Indië werd door sibusitiërs straffeloos geplunderd en gebrandschat. Tegen het einde der regeering van *Karel II* was de bevolking tot 5 700 000 zielen verminderd; in talloze dorpen zocht men te vergeefs naar inwoners en uitgestrekte landen waren in woestentjen berschepen. De Staatsinkomsten bedroegen slechts 80 millioen realen, in weerwil van de drukkende belastingen. Zelfs kon de Koning zijne dienaren niet meer betalen, vaak niet eens zijne tafel. De ambtenaren ontvingen geen tractement, de soldaten geene soldij, en uit geldgebrek keerde men in vele provinciën tot den ruilhandel terug.

Zoo allertreurigst was de toestand van Spanje, toen het Huis der Spaansche *Habsburgers* na eene heerschappij van twee eeuwen op den 8den November 1700 met *Karel II* uitstierf. Daardoor ontstond de Spaansche Successie-oorlog (zie *Successie oorlogen*). Hierin verloor Spanje zijne Europeesche landen buiten het Rijk, alsmede Gibraltar, maar de zegenpraal van den Pretendent uit het Huis der *Bourbons* opende

het uitsicht op beterschap. Immers de nieuwe Koning, *Philips V* (1700—1746), schoon geen man van groote gaven, bracht uit zijn vaderland een geheel ander stelsel van bestuur in Spanje. Hij had Franschen en Italianen in dienst, die aan het hoofd van het bewind en als bevelhebbers van het leger de beginselen van het Franche staatsbeleid in toepassing brachten, namelijk de afschaffing van alle misbruiken, die de goede werking van het staatsbeheer belemmerden, bevordering van handel en nijverheid, wetenschap en kunst, opheffing van de voorrechten van afzonderlijke provinciën en eene gelijkmatige heffing der belastingen. De weldadige gevolgen van zulk eene verstandige uitoefening der koninklijke macht vertoonden zich met verrassende snelheid. Maar toen die macht ook de heerschappij der Kerk aantastte en de misbruiken van deze vernietigen wilde, stuitte zij bij het volk op een heftigen tegenstand, waarvoor *Philips V* onder den invloed van zijne tweede gemalin *Elisabeth Farnese* lafhartig bezweek. De geestelijkheid vierde een schitterenden triomf, en de Curie en de Inquisitie bleven, evenals te voren, in Spanje den schepter zwaaien. Niet minder noodlottig was de terugkeer tot de oude veroveringspolitiek. Wél werden in 1788 en 1748 Napels en Parma veroverd, maar die verovering bracht verwarring in de financiën en belemmering in de hervormingen. Toch bleef de eerste schok der verbetering werken, en de nijverheid en de wetenschap kwamen langzamerhand weder in eere.

De regering van den zwakken, zwaarmoedigen *Ferdinand VI* (1746—1759) bracht veel goeds, daar deze Vorst zich althans door spaarzaamheid en vredelievendheid onderscheidde. De welvaart nam aanmerklijk toe en de inkomsten van den Staat klommen van 211 tot 352 miljoen realen; hoewel de druk der belastingen verminderd, het bestuur verbeterd, eene flinke vloot gebouwd en de rente der staatschuld betaald werd, had men een jaarlijksch overschot van 100 miljoen realen. Schoon de geestelijkheid nog 180 000 personen telde en een inkomen van 359 miljoen realen bezat, werd hare macht door het concordaat van 1753 toch niet weinig beperkt. Spanje deed voorts een grooten stap op den weg van vooruitgang onder de regering van *Karel III* (1759—1788), een halfbroeder van *Ferdinand VI*, die reeds 25 jaar het koninkrijk der beide Siciliën had bestuurd en, schoon nauwgezet in zijn R. Katholiek geloof, doordrongen was van de beginselen der moderne staatsleer. Hij wilde Spanje op de hoogte brengen van de meest verlichte Europeesche Staten, en bij het beramen en invoeren zijner hervormingen stonden drie uitstekende mannen, *Aranda*, *Florida Blanca* en *Campomans*, hem ter zijde. De noodlottige deelneming van Spanje aan den oorlog van Frankrijk tegen Engeland (1761—1762), ten gevolge van het familieverdrag der *Bourbons*, verlamde aanvankelijk de hervormingsmaatregelen. Deze echter openbaarden zich in 1767 op eene krachtige wijze in de verbanning der Jesuïeten. Nu konden vele misbruiken en machtsovertredingen der geestelijken afgeschaft onbeperkt worden en vervangen door eene samenwerking van Kerk en Staat, welke een heilsamen invloed had op

de stofelijke welvaart en de zedelijke verbetering van het volk. Vele hervormingen konden echter niet ten uitvoer worden gebracht, omdat landbouw, nijverheid en onderwijs zich in een allergebrekkeligsten toestand bevonden. Gedurende 80 jaar besteedde de Regering groote sommen aan koloniatie, mijnontginningen, fabrieken, wegen enz., — zij schonk voorts eene volkomene vrijheid aan den handel met Amerika, en toch waren de uitkomsten betrekkelijk gering. De bevolking was eerst in 1788 weder tot 10¹/₂ de millioen zielen geklommen, terwijl er in dat jaar 400 miljoen realen in de schatkist vloeiden. De tweede rampspoedige oorlog tegen Engeland (1780—1783) verrees wjders zulke groote sommen, dat men tot de uitgifte van papieren geld moest overgaan. Toch zou de onmiskenbare vooruitgang van volkswelvaart en volkbeschaving kostelijke vruchten hebben opgeleverd, zoo het hervormingsdijpperk van langeren duur ware geweest. De verwachtingen der toekomst werden echter vernietigd door de verderfelijke staatkunde van *Karel IV* (1788—1808), en zelfs heden ten dage heeft zich Spanje nog niet hersteld van den kanker, waardoor het onder de leiding van dien Vorst werd aangetast.

Karel IV was een welwillend, maar onbequaam Vorst en alsoo de speelbal van zijne kloeken, maar sedelooze gemalin *Maria Lovisa* van *Parma*, die door het beschermen van hare gunstelingen en door eene schandelijke verkwisting het staatsbestuur en de financiën in verwarring bracht, haren minnaar *Godoy* den meest mogelijken invloed bezorgde en hem eindelijk, na het verwijderen van *Florida Blanca* en *Aranda*, door hem tot minister te doen benoemen (November 1792), aan het hoofd der zaken plaatste. Nadat Spanje uit ontijdige vredelievendheid den val der *Bourbons* in Frankrijk werkeloos gedoogd had, zag het zich in 1798 door de beleedigingen der Nationale Conventie en door de terechtstelling van *Lodewijk XVI* toch genoodzaakt, Frankrijk den oorlog te verklaren, en *deus* werd met eene zoo verregaande onbekwaamheid gevoerd, dat hij, in weerwil van de zwakheden der Franschen en van de overvaardige geestdrift der Spanjaarden, met een vijandelijken inval in Navarra, de Baasische provinciën en Aragon eindigde. De loop der omstandigheden en verstandscheffing aan Spanje nog den voordeelligen Vrede van Basel (22 Juli 1795), welke slechts den afstand van het eiland *San Domingo* eischte. Tevens echter werd Spanje afhankelijk van Frankrijk en de lichtzinnige *Godoy* bekrachtigde dit door het Verdrag van *San Ildefonso* (27 Juni 1796). Daardoor zag Spanje, dat nauwelijks in de kosten van den vooraangaanden oorlog had kunnen voorzien, zich gedwongen, Engeland den oorlog te verklaren, en reeds in den eersten zeelag bij *Kasp St. Vincent* (14 Februari 1797) bleek de zwakheden der Spaansche vloot. De handel met de Koloniën werd vernietigd, de heerschappij in Amerika geschokt. In 1798 viel *Godoy* wel is waar in ongenade bij de Koningin en ontving zijn ontslag; maar het nieuwe ministerie *Caballero-Urquiza* volgde denzelfden weg, en in 1801 nam *Godoy* weder de teugels van het bewind in handen, om zich nog nauwer met Frankrijk te verbinden en ten behoeve van

dit laatste een ongelukkigen oorlog tegen Portugal te ondernemen. Het gevolg van den noodlottigen strijd tegen Engeland was de afstand van Trinidad bij den Vrede van Amiens (28 Maart 1802). De schatkist bevond zich in een berooiden toestand en het tekort beliep in 1799, in weerwil van het papieren geld en andere verderfelijke maatregelen, 1200 millioen realen. Het ministerie van Oorlog vroeg voor een leger van slechts 50000 man 935 millioen realen, terwijl het aantal hoofd-officieren verbaasend groot was; in 1802 werden op eenmaal 52 generaals benoemd. Het Hof had 106 millioen noodig, terwijl het volk door pest en hongeraanood geteisterd werd. De verdorvenheid van het Hof verspreidde zich weldra over het geheele land; vaderlandlievende mannen werden verdrukt en vervolgd, en jegens het gemeen betoende men zich zwak en toegevend. Niettemin ondernam *Godoy*, die *Napoleon* nu eens door zijne aanmatiging krenkte, dan weder door kruipende onderdanigheid vleide, nadat hij den 9den October 1808 een hoogst bezwarend tractaat met Frankrijk gesloten had, waarbij het uitgeputte Spanje zich tot een jaarlijksch subsidie van 298 millioen realen verbond, een nieuwen oorlog tegen Engeland, waarin bij Finistère (22 Juli) en Trafalgar (20 October 1805) de Spaansche vloot vernietigd werd. Het volk boog zich geduldig onder al die rampen, maar gloeide tevens van verontwaardiging over den onbeschaamden gunsteling der Koningin, die zich in zijne verblindende regentschap in Spanje of de Koningskroon van Zuid-Portugal voorspiegelde. Om laatstgenoemd doel te bereiken, ketende hij Spanje door het Verdrag van Fontainebleau (27 October 1807) soo vast mogelijk aan Frankrijk en plaatste de Spaansche troepen, bestemd voor eene nieuwe expeditie tegen Portugal, onder het opperbevel van een Franschen aanvoerder. Reeds vóór dien tijd had *Napoleon* zijne troepen over de grenzen van Spanje gezonden. De ellendige zwakheid van het Spaansche Hof bezorgde aan *Napoleon* niet eens een voldoende voorwendsel om een einde te maken aan de zelfstandigheid van Spanje. Toen de Koning en *Godoy*, in plaats van op wederstand bedacht te zijn, toebereidselen maakten tot de vlucht naar Amerika, ontstond den 18den Maart 1808 te Aranjúez een volksoproer tegen den gehaten gunsteling. Deze moest vallen, en onder den indruk van de woede des volks liet de Koning zich door de aanhangers van den Kroonprins *Ferdinand* overhalen, den 19den Maart ten behoeve van dezen afstand te doen van den troon. Reeds den 24sten Maart hield deze als *Ferdinand VII* zijn intocht te Madrid, maar nu herriep *Karel IV* in een brief aan *Napoleon* zijn troonafstand, als hem met geweld afgeperst. *Napoleon*, zich belastend met de rol van bemiddelaar, ontbood *Ferdinand* naar Bayonne, verwaarts ook *Karel IV* zich begaf, en verklaarde, dat de *Bourbons* den troon van Spanje moesten laten varen. Na langdurigen tegenstand deed *Ferdinand* den 5den Mei afstand van de Kroon ter gunste van zijn vader, en deze droeg al zijne rechten gewillig op aan den Keizer, die aanstonds zijn broeder *Joseph*, koning van Napels, in tegenwoordigheid eener Junta van Spaansche en Amerikaansche afgevaardigden

tot koning van Spanje benoemde. Nadat de Junta en de nieuwe Koning den 7den Juli de pas ontworpen constitutie bezworen hadden, deed *Joseph* den 20sten Juli zijn intocht te Madrid. *Karel IV* vestigde zich met zijn jongsten zoon eerst te Compiègne en daarna te Rome, terwijl *Ferdinand* zich met zijne zonen *Don Carlos* en *Don Antonio* naar Valençay begaf.

Napoleon had alzoo de Koninklijke familie zonder veel moeite ter zijde geschoven, maar ontmoette bij het volk onverwachte hinderenissen, die al zijne berekeningen te schande maakten en zijne hervormingsplannen verijdelden. Het Spaansche volk was niet in staat, den zegen van een verlicht bestuur op prijs te stellen; doch het gevoelde diep den onder-vonden hoon en verhief zich daartegen met eene geestdrift zonder voorbeeld. Edelen en onedele drijfvoeren, nationale hoogmoed en onbetuigelde haat tegen vreemdelingen, vaderlandlievende geestdrift en godsdienstige dweep-erij kwamen daarbij in werking. Zij veroorzaakten eene verblindende, die niet lette op de geweldige macht van den vijand, maar zich bij voorraad verzekerd hield van de overwinning. Reeds den 2den Mei 1808, bij de eerste tijing van het vertrek van *Ferdinand* naar Bayonne, was te Madrid een geweldig oproer uitgebarsten, dat de Franschen niet zonder bloed konden dempen. Doch nu verspreidde zich de opstand ook in de provinciën. Er vormden zich provinciale Junta's, de guerilla's wapenden zich in het gebergte en alle aanhangers der Franschen werden vijanden des vaderlands verklaard. Wel behaalden de Franschen den 14den Juli bij Riosoco eene glansrijke overwinning, maar de aanval van *Moncey* op Valencia werd afgeslagen en generaal *Dupont* omsingeld en tot de capitulatie bij Baylen genoodzaakt. De dappere verdediging van Saragossa door *Palafou*, de ontruiming van Madrid door Koning *Joseph* en de aftocht der Franschen verhoogden de algemeene geestdrift. Tevens was *Wellington* met een Engelsch korps in Portugal aan land gestapt en had er de Franschen verdreven. In Spanje behielden dezen, met *Napoleon* aan het hoofd, echter de overhand in het open veld; zij behaalden de overwinning bij Burgos, Espinosa en Tudela en trokken den 4den December weder in Madrid, waar *Joseph* den 22sten Januari 1809 op nieuw zijn zetel vestigde. Ook mislukte de expeditie van den Engelschen generaal *Moore* in Galicië. Nu echter werd de worsteling in Spanje eene volkszaak; hadden te voren de provinciën afzonderlijk weerstand geboden, in September 1808 was reeds eene centrale Junta te Aranjúez bijeengekomen, die wel is waar mislagen beging, maar door hare oproeping tot een algemeenen guerilla-oorlog groote nadeelen toebrecht aan de Franschen. In het open veld werden de Spanjaarden doorgaans geslagen, maar in den kleinen oorlog bewezen hun moed, hunne geestdrift, hunne volharding onschatbare diensten. De voortdurende aanvallen der guerilla's ontrukten aan de Franschen de vrucht hunner overwinningen en verteerden hunne kracht. Den 27sten Maart 1809 zegespraalden de Franschen bij Ciudad Real, den 28sten Maart bij Medellin, en de Centrale Junta moest de wijk

nemen naar Sevilla. Doch de onderneming van *Soult* tegen Portugal mislukte; hij werd in Mei 1809 door *Wellington* uit dat land verdreven en moest ook Gallecië en Asturië ontruimen. Den 27sten en 28sten Juli behaalde *Wellington* die in Spanje was doorgedrongen, de overwinning bij Talavera, doch de Engelschen, moesten naar Portugal terugtrekken en de Spaansche generaal *Vanezas* moest bij Almonacid het onderspit delven. Voorts bezweek de Engelsche generaal *Wilson* in de bergpassen bij Baros voor *Ney*, en Madrid bleef in handen der Franschen. De Centrale Junta te Sevilla vormde nu eene uitvoerende commissie en riep tegen 1 Maart 1810 de Cortes bijeen. Maar de ingewortelde misbruiken werden niet afgeschaft en de door *Wellington* gevraagde hervormingen in het staatsbestuur niet ingevoerd. In Januari 1811 waren de Franschen meester van Andalusië, en den 1sten Februari deed *Joseph* zijn intocht in Sevilla. De Centrale Junta had de wijk genomen naar Cadix, waar zij daarna gedwongen werd tot het aanstellen van een regentschap, waarin de radicale beginselen de overhand hadden. De zaak der Spanjaarden stond hopeloos. De aanzienlijken des lands begonnen zich meer en meer aan te sluiten aan den opgedrongen Koning. Het gelukte den Franschen wel niet, zich van Cadix meester te maken, maar *Masséna* drong na de verovering van Ciudad Rodrigo en Almeida met 80000 man in Portugal, om de Engelschen in zee te drijven. *Wellington* trok terug tot in de vaste stelling van Torres Vedras bij Lisabon, waar hij stand hield, totdat *Masséna*, die geene versterking ontving en dus geen aanval durfde wagen, met zijn tot op de helft versmolten leger in Maart 1811 den terugtocht naar Spanje aanvaardde. Inmiddels waren den 24sten September 1810 de Cortes te Cadix bijeengekomen. Schier onder het bereik der Franse batterijen en in de stad door de pest bedreigd, aanvaardde de vergadering de grootsche taak der hervorming van het ellendige staatsbestuur. Gedeeltelijk doordrongen van de denkbeelden der Franse Revolutie en gedeeltelijk vasthoudende aan Oud-Spaansche vooroordeelen, wankelden de leden onder hartstochtelijke beraadslagingen tusschen de meest uiteenloopende besluiten; men proclameerde de volkssoevereiniteit met het algemeen stemrecht en schafte de heerlijke rechten af, maar waagde het niet, de Inquisitie of de rechten van den adel en van de Kerk aan te tasten. Over het geheel echter mocht de Cortesconstitutie, die den 18den Maart 1812 voltooid werd, eene zeer vrijzinnige worden genoemd. In weerwil van hun onderling verschil van gevoelen, bleven de leden der Cortes eengezind in de hoofdzak, namelijk in het verzet tegen den vijand. De hersenschimmen der nationale ijdelheid werden verbannen, de gebreken van het bestuur openbaar gemaakt en de duizende bedorven ambtenaren met schrik vervuld. De troepen werden versterkt, geoefend en goed verpleegd en *Wellington* tot opperbevelhebber benoemd. Nu nam de oorlogskans eene gunstige wending. In Januari 1812 veroverde *Wellington* Ciudad Rodrigo, den 7den April Badajoz, bij welke gelegenheid zich ook *Willem van Oranje*, later

Willem II, koning der Nederlanden, roemrijk onderscheidde, en versloeg de Franschen onder *Marmont* bij Salamanca (22 Juli), waarop *Joseph* wederom Madrid verlaten en de belegering van Cadix opbreken moest, en den 12den Augustus trok *Wellington* binnen de muren van Madrid. Wél moest hij voor de overmacht der Franschen op nieuw naar de grenzen van Portugal terugtrekken en de hoofdstad hare poorten voor den vijand openen; maar de nederlaag van *Napoleon* in Beerland veranderde ook den staat zaken in Spanje. *Soult* werd in het begin van 1819 teruggeroepen en *Suchet* ontruimde in Juli Valencia, terwijl *Joseph* reeds in het laatst van Mei Madrid weder verlaten had en met het Franse leger naar Vittoria was geweken. Hier werd dit laatste door *Wellington* den 21sten Juli geslagen. De Franschen trokken terug over de Pyreneeën en *Wellington* volgde hen den 9den Juli in Frankrijk. Hij bracht *Soult* den 26sten Februari 1814 bij Orthez eene nederlaag toe en den 10den April bij Toulouse.

Nu had Spanje zijne onafhankelijkheid herkegen. In October 1813 waren de gewone Cortes in Cadix bijeengekomen, en toen dese in Januari 1814 hunne toestemming moesten geven tot den terugkeer naar Madrid, hadden de conservatieven de overhand. Niettemin zette de vergadering hare hervormingen voort. Een verdrag, in 1813 door *Napoleon I* met *Ferdinand VII* gesloten, waarbij de heerschappij van laatstgenoemde in Spanje werd hersteld, wilde men niet erkennen. Zij zond eene uitnoodiging naar *Ferdinand*, zich oververwijld naar Madrid te begeven en den eed af te leggen op de constitutie. Hij kwam den 24sten te Gerona en had te Valencia eene samenkomst met den president van het regentschap, zijn oom, den kardinaal van *Borbon*, die hem in naam des volks de Kroon terug gaf, maar hem niet tot het erkennen der Cortesconstitutie bewegen kon. Generaal *Elio* koos met een leger van 40000 man de zijde des Konings, en 60 voormalige leden der Cortes boden hem een verzoekschrift aan, inhoudende, dat hij de constitutie niet mocht onderteekenen, maar de Cortes ontbinden. *Ferdinand* verwierp dan ook bij Valencia de constitutie en beloofde, dat hij alles in den voormaligen toestand zou herstellen. Reeds den 10den en 11den Mei werden de Cortes door militairen uiteengejaagd en den 14den Mei deed de Monarch zijn intocht in Madrid onder het gelubel des volks, dat op vrijzinnige denkbeelden geen prijs stelde en ontvreden was over eene door de Cortes ingevoerde belasting. Aanstonds werden alle uitetkende liberalen vervolgd en de voortreffelijkste mannen in den kerker geworpen. Alle papieren van de Cortes en van het regentschap nam men in beslag. Overal veroordeelde zich het gemeen, door den clerus opgehitst, de schandelijkste gruwelen tegen de vrijzinnigen. De groote bevrijdingsoorlog, met zooveel opoffering, volharding en geestdrift gevoerd, had alleen de vreemdeelingen verjaagd, maar geene volksvernieuwing veroorzaakt. Wél had de Koning eene constitutie toegesegd, maar in plaats van dese werden de meest reactionaire maatregelen uitgevaardigd. Alle vermaningen tot gematigdheid waren

vruchteloos, ook die van *Wellington*. De Jezuïeten werden teruggeroepen, de kloosters en de Inquisitie hersteld. De geheime politie waarde overal rond, en vele vaderlandlievende mannen zochten veiligheid in eene snelle vlucht. Alle officieren, van den hoogsten rang tot en met dien van kapitein, die onder Koning *Joseph* gediend hadden, werden in weerwil van de toegezegde amnestie met vrouwen en kinderen voor levenslang verbannen, alsmede de burgerlijke ambtenaren van den rang van staatsraad tot dien van krijgscorrespondent, zoodat in 1809 meer dan 6000 Spanjaarden in ballingschap leefden, terwijl het getal van allen, die verstoken werden van hunne burgerlijke rechten, in de gevangenis geworpen of verdreven, op 12000 werd geschat. De generaals *Portier* en *Lacy*, die zich verklaard hadden vóór eene constitutie met eene volksvertegenwoordiging, moesten het schavot beklimmen. Hier en daar ontstonden weder guérillabenden, en het volk werd afkeerig van een bestuur, dat zooveel ellende stichtte. De conservatieven en liberalen stonden in de hoogere klassen vijandig tegenover elkander, en van 1814 tot 1819 wisselden 24 ministeriën elkander af. De onwetende, karakterlooze, laffe, despotieke Koning liet zich beheerschen door eene gewetenlooze camarilla en schonk bij voorkeur zijn vertrouwen aan pater *Cyrillo* en aan zijn biechtvader *Bencomo*, die iedere hervorming verijdelden; Spanje verloor dan ook de ondersteuning van Engeland. Wél herkreeg het in 1814 bij den Vrede van Parijs het aan Frankrijk afgestane gedeelte van San Domingo, maar moest in 1819 voor 5 miljoen dollars de beide Florida's toekennen aan de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Toen het troepen wilde afzenden tot het herwinnen der Amerikaanse koloniën, kwamen de soldaten in opstand. Vier bataljons onder den luitenantkolonel Don *Rafael del Riego* proclameerden den 1sten Januari 1820 te San Juan de constitutie van 1812, maakten zich meester van twee forten en van de stad Isla de Leon en veroverden Caracas. Weldra telde het leger der opstandelingen 9000 man. De koloniengeenieur *Quiroga* plaatste zich aan hun hoofd en eischte van den Koning de aanneming der constitutie van 1812. Te Isla de Leon werd eene Voorloopige Junta tot stand gebracht en eene oproeping gericht tot het Spaansche volk. Don *Pedro Agor* aanvaardde het voorzitterschap in de Junta van Gallecë; in Murcia werd den 29sten Februari gemelde constitutie afgekondigd, en het volk verwootte er het paleis der Inquisitie. Tevens kwam de Cantabrische kust in opstand en daarna Aragon. In Navarra verhief *Mina* de banier van het nationale leger, en in Pamplona erkende de onderkoning *Espelata* de geldendheid der constitutie. Zelfs Madrid kwam in beweging. Toen voorts ook generaal *O'Donnell* in Ocaña den 4den Maart de constitutie proclameerde en zich met *Riego* vereenigde, — toen zelfs generaal *Freire* tot het nationale leger overliep, beloofde de verschrikte Koning in een decreet van 1 Maart de onverwijfde afschaffing van alle misbruiken in het staatsbestuur en riep den 6den Maart de oude Cortes bijeen. Het volk evenwel eischte met luider stem de constitutie van 1812. Hierop gaf de Koning

toe, beswoer den 9den Maart in handen van eene Voorloopige Junta de constitutie en herhaalde op het balkon van het koninklijk paleis dien eed ten aanhoore van eene ontzettende volksmenigte. De Inquisitie werd door een decreet van 9 Maart opgeheven en hare gevangenen werden geopend. Eene algemeene geestdrift doortintelde het volk. Den 9den Juli 1820 openden 172 afgevaardigden de eerste vergadering der Cortes. De liberalen legden eene groote gematigdheid aan den dag. *Espiga*, aartsbisschop van Sevilla, nam als voorzitter den Koning den eed af en generaal *Quiroga* werd ondervoorzitter. *Ocoso* en *Torano*, twee waardige mannen, pas aan de pijnbank der Inquisitie ontruk, werden ministers, en *Arguella* nam de leiding van het Bewind op zich. In weerwil van zijn dubbelen eed bleef echter de Koning in 't geheim de bitterste vijand van het constitutioneele stelsel. Hij stond in betrekking met reactionaire woelingen in de provinciën en bemoeielijkte de werkzaamheden der wetgevende macht. Uit zucht om zich aangenaam te maken bij het volk, verwierpen de exaltados (radicalen) alle voorstellen tot verbetering der financiën. De constitutioneele gerechtshoven werden echter hersteld, de majoraten en fideicommissen afgeschaft, alsmede de kloosters, met uitzondering van een 14 tal. Ook de geestelijken moesten belasting betalen en eindelijk moest de Koning zijne gunstelingen ontslaan en verbannen.

Intusschen was het volk geenszins ingenomen met alle maatregelen van de Cortes, omdat daardoor niet aanstonds verbetering kwam in den stoffelijken toestand. Hier en daar ontstonden guérillabenden en het land werd met burgertwist bedreigd. Ook de Koning beklaagde zich bij het openen van de tweede Cortesvergadering (1 Maart 1821) over den invloed van den democratischen geest. Doch op den 17den en 30sten April verklaarden de Cortes wegens de volksbewegingen geheel Spanje in staat van beleg, maar verwaarloosden tevens den eenigen steun der liberale partij, namelijk het leger. Het nieuwe ministerie *Felice* had geen invloed bij den Koning en bij de Cortes evenmin. De teugelloosheid der Spaansche aansculotten (decamisados, hemdeloozen) deed de reactie toenemen, en den 21sten September 1821 belegde de Koning eene buitengewone Cortesvergadering, die echter den binnenlandschen vrede niet herstelde. Eene nieuwe directe belasting en de verkoop der nationale goederen waren niet voldoende tot leniging van den nood der schatkist, de staatschuld was tot 14 milliard realen geklommen, de onderhandelingen met de Koloniën leidden niet tot eene gewenschte uitkomst, en in het binnenland heerschte eene volslagen regeereloosheid. Deze nam toe nadat in de nieuwe Cortes, den 1sten Maart 1822 bjeengekomen, de exaltados de meerderheid hadden verkregen. Zij kozen *Riego* tot president, terwijl de Koning wél den uitstekenden moderado *Martines de la Rosa* tot minister benoemde, maar diens macht en invloed zooveel mogelijk ondermijnde. De Cortes schonken aan het land loffelijke hervormingen, doch deze vermeerderden nog den druk van het oogenblik en leverden onoverkomende moeielijkheden op in de toepassing. Nu beraamde de Koning met het

Hof het plan, door een staatsreuk het absolutismus te herstellen. Den 7den Juli poogden zijne gardes tot dat oogmerk Madrid te overrompelen, maar zij werden door het volk teruggeworpen, en nu zag de Koning zich gedwongen, het ministerie *San Miguel* uit de exaltados te benoemen. In het noorden des Rijkts werd de strijd tegen de Regeering voortgezet, en te Seo d'Urgel ontstond een regentschap, dat in naam van den „gevangen” Koning *Ferdinand* alles wilde herstellen in den toestand, waarin het zich vóór 7 Maart 1820 bevond. De constitutioneele generaal *Mina* noodsaakte echter dat regentschap en zijne aanhangers tot de vlucht naar Frankrijk. Er was oneenigheid ontstaan met den Heiligen Stoel, en het reactionaire Frankrijk verklaarde zich op het Congrès te Verona (November 1822) vóór eene gewapende tusschenkomst. Toen voorts in Januari 1823 wijsiging der Constitutie en herstelling der souvereiniteit des Konings door de Spaansche regeering en de Cortes geweigerd werden, verlieten er de gezanten van Frankrijk, Oostenrijk, Rusland en Pruisen het Hof.

Nu overschreed den 7den Maart 1823 een Fransch leger van 95 000 man onder aanvoering van den Hertog van *Angoulême* de Bidassoa. Tegen het einde van April deed ook de maarschalk *Moncey* een inval in Catalonië, terwijl tevens de reactionaire bende van *Quasada* voorwaarts rukte. De Spanjaarden boden slechts tegenstand in kleine gevechten; hunne strijdkrachten waren slecht georganiseerd, en de voormalige geestdrift was door partijtwisten nitgedoofd. Zelfs de guerilla-oorlog wilde niet vlotten, omdat de geestelijkheid afkeerig was van het liberaal bewind en derhalve de Franschen begunstigde. Reeds den 17den April vestigde de Hertog van *Angoulême* zijn hoofdkwartier te Vittoria, en *Mina* werd in Catalonië door *Molitor* van andere korpen afgevoerd. Den 20sten Mei bezette *Moncey* Gerona; weldra vielen Opper-Catalonië, Biscaye, Aragon, Castilië en Asturië in handen der Franschen, en reeds den 24sten Mei deed de Hertog van *Angoulême* zijn intocht in Madrid. De Cortes hadden den Koning vandaar naar Sevilla gebracht, doch een door de Franschen ingesteld regentschap onder den Hertog van *Infantado* deed het werk der restauratie terstond een aanvang nemen. Het grau en de monniken wreekten zich op de liberalen, en velen van dezen werden terechtgesteld, vermoord of in de gevangenis geworpen. De strijd was weldra geëindigd. Vruchteloos zochten de Cortes een algemeen volksopstand te bewerken; zij begaven zich met den Koning naar Cadix, om hier hunne zittingen voort te zetten, maar werden door het Regentschap van hoogverraad beschuldigd. Het volk, door de geestelijkheid aangespoord, verklaarde zich overal vóór den absoluten Koning. De generaals capituleerden, met uitzondering van *Mina*, die in het gebergte van Catalonië zich bleef versterken. Cadix werd door de Franschen te land en te water ingesloten en gebombardeerd, waarna de Cortes de dreigende bestorming voorkwamen door den Koning in zijne absolute heerschappij te herstellen. De Cortes ontbonden zich, de Koning begaf zich den 1sten October 1823

naar het Fransche hoofdkwartier, Cadix werd door den vijand bezet, en meer dan 600 verdedigers der vrijheid verwijsden zich vandaar naar Gibraltar, Engeland en Amerika. De Koning verklaarde nu in eene proclamatie alle daden der constitutioneele regeering als van nul en geener waarde, benoemde den Hertog van *Infantado* tot opperbevelhebber van het leger en zijn blechtvader *Victor Sai*; tot minister van Buitenlandsche Zaken en hield den 13den November zijn intocht in Madrid. Nadat in die maand *Mina* Barcelona overgegeven had en Cartagena en Alicante gecapituleerd hadden, boog zich geheel Spanje weder onder het juk van het absolutismus. Er ontstond eene gruwelijke reactie. Schanddadens jegens de liberalen werden straffeels toegelaten. Te vergeefs had de Hertog van *Angoulême* tot gematigdheid aangespoord; hij verliet Spanje in November, en den 9den October 1824 werd een Koninklijk decreet nitgevaardigd, waarbij allen, die zich vijandig hadden betoond jegens de absolute heerschappij, als majesteitschenders des doods schuldig werden verklaard. Wél kwam er verandering in het ministerie en zag de meer gematigde Graaf *Ofalia* zich aan het hoofd der zaken geplaatst, maar de absolutistische priesterpartij behield haren invloed, en ter handhaving van de orde bleven 45 000 man Franschen onder *Bourmont* in Spanje (tot in 1828). Den 1sten Mei 1824 was er aanstie verleend, doch deze had slechts geringe kracht, terwijl de reactionaire bende der Koninklijke vrijwilligen in de provinciën tegen de liberalen woede en 's Konings broeder, Don *Carlos*, plannet beraamde om de heerschappij der priesters en de Inquisitie te herstellen. Hiertegen echter kwam de Koning in verzet en benoemde den 11den Juli 1824 *Zea Bermudez*, een degelijk en bezadigd staatsman, tot eerste minister. Deze zocht de rust te herstellen en de financiën in goede orde te brengen. Het deficit bedroeg tegen het einde van 1824 omstreeks 590 millioen realen. De gekroonde teurgestelde priesterpartij beraamde nu oproerige plannen, en toen *Zea Bermudez* eene uitgebreide Carlistische samenswering ontdekte, waarin vele hooge geestelijken, ook de Aartsbischoep van Toledo, betrokken waren, durfde *Ferdinand* niets tegen den clerus ondernemen, maar verving *Zea Bermudez* door den clericalen Hertog van *Infantado*. Doch ook deze werd van lautheid beschuldigd en moest in 1826 de portefeuille nederleggen. Van zijne overzeesche koloniën had Spanje slechts Cuba en Puerto Rico, Callao en de Philippijnache eilanden overgehouden. Het Rijk werd voorts gedurig verontrust door oproerige bewegingen ten behoeve van Don *Carlos*, den gunsteling der geestelijkheid en op dat oogenblik den vermoedelyken troonopvolger. In 1829 echter trad de kinderlooze Koning voor de vierde maal in het huwelijk, en wél met *Maria Christina* van Napela. De Salische wet werd opgeheven, en toen de Koningin hem eene dochter schonk (10 October 1830), *Isabella* genaamd, werd deze erfgename van den troon verklaard. Na 's Konings overlijden op den 29sten September 1833 werd hij dan ook door *Isabella II* opgevolgd onder het regentschap der Koningin-Weduwe, doch in de Baskische

provinciën werd Don *Carlos* als *Karel V* tot Koning uitgeroepen. In 1834 werd door het *Estatuto real* eene beperkte constitutie afgekondigd, eene vergadering der Cortes belegd en eene uitgebreide amnestie uitgevaardigd, waarna Spanje, Engeland, Frankrijk en Portugal een viervoudig verbond sloten tot handhaving der constitutioneele beginselen in Spanje en Portugal. Voorts werden door de Cortes Don *Carlos* en zijne nakomelingen vervallen verklaard van de troonopvolging. Inmiddels ontstond er een woedende burgeroorlog tusschen de Carlisten en de Christino's, en eerstgemelden, aangevoerd door *Zamalaocorrey*, behaalden in 1835 belangrijke overwinningen. Hoewel deze dappere bevelhebber kort daarna overleed en de troepen der Regentes met een Engelsch korps van 10 000 man onder generaal *Esans* werden versterkt, behaalden de Christino's geene belangrijke voordeelen. Overal werden gruwelen gepleegd, en nadat op bevel van *Misa* de moeder van *Cabrera* (aanvoerder der Carlisten) was doodgeschoten, nam laatstgenoemde eene bloedige wraak. Tevens ontstonden in de provinciën junta's, die de herstelling vorderden der constitutie van 1812, en een militair oproer noodsaakte in 1836 de Koningin, haar weder van kracht te verklaren, waarna in 1837 eene herziene constitutie werd afgekondigd. Eene expeditie der geheele Carlistische macht naar Madrid werd door *Espartéro* vrijdeld, en in 1839 werd een verdrag gesloten tusschen laatstgenoemde en den Carlistischen generaal *Maroto*, volgens hetwelk de hoofdmacht der Carlisten de wapens zou neerleggen, waarna Don *Carlos* den 15den September de wijk nam naar Frankrijk. Nadat ook *Cabrera* den 6den Juli 1840 de grenzen van dat Rijk was overgetrokken, eindigde de vreeselijke burgeroorlog.

Ten gevolge van eene progressistische beweging te Madrid in den loop van laatstgenoemd jaar zag *Espartéro* zich benoemd tot eerste minister, en nadat *Maria Christina* afstand had gedaan van het bewind, koos de Cortes hem den 8ten Mei 1841 tot regent. Gedurig hadden er nu oproerige bewegingen en militaire opstanden plaats, vooral te Barcelona, dat den 8den September 1842 gebombardeerd en ingenomen werd. Er ontstond nu een algemeen verzet tegen den Regent, zoodat de opstandelingen in 1843 zich meester maakten van Madrid en eerstgenoemde zich inscheeptte naar Engeland. Nu kwamen de leiders der Moderados, *Narvaéz*, *O'Donnell* en *Concha*, aan het hoofd der zaken. Den 8ten November van dat jaar werd Koningin *Isabella II* door de Cortes moederjarig verklaard, en het bestuur der progressisten nam een einde. *Gonzales Bravo* werd eerste minister, de Koningin-Moeder teruggeroepen en Spanje in staat van beleg verklaard. In Mei 1844 werd *Narvaéz* voorzitter van een ministerie van Moderados, doch in het volgende jaar werd de constitutie in reactionairen zin gewijzigd, waarbij men het kiesrecht en de vrijheid van drukpers beperkte. Den 10den October 1846 had er een dubbel huwelijk plaats, namelijk van den Infant Don *Francisco d'Assisi* (zoon van den Infant *Francisco de Paula*) met de Koningin, en van den Hertog de *Montpensier* met hare zuster, de Infante Donna *Louiza*. In 1847 was

Serrano, de gunsteling der Koningin, werkzaam in progressistischen geest, maar werd weldra door *Narvaéz* vervangen, die in 1848 de progressistische volksbeweging te Madrid beteugelde. In Juni 1850 werd eene algemeene amnestie uitgevaardigd, en nadat in 1851 *Narvaéz* afgetreden was, werd onder *Bravo Murillo* een concordaat gesloten met den Heiligen Stoel. Den 2den Februari 1852 werd er een aanslag ondernomen op het leven der Koningin door den krankzinnigen priester *Morino*, en de Regeering zocht eene herziening der constitutie tot stand te brengen in reactionairen geest. In Maart 1858 hadden er heftige beraadslagingen plaats in de Cortes en in den zomer verhuisde hij te Madrid een militair oproer onder *O'Donnell*, *Serrano* enz., die alle liberalen ten strijde riepen tegen de absolutistische Regeering en herstelling vroegen der constitutie van 1837. De voornaamste steden, vooral Barcelona, gaven hieraan gehoor; te Madrid werden barricaden opgeworpen, *Espartéro* zag zich tot eerste minister benoemd, en den 8ten November kwamen de constituerende Cortes bijeen. Nu werden er vele vrijzinnige maatregelen vastgesteld en ten uitvoer gebracht, doch de strijd der partijen bleef aanhouden, en *Espartéro* legde den 14den Juni 1866 de portefeuille neder, opgevolgd door *O'Donnell*, die kort daarna vervangen werd door *Narvaéz*, maar in 1868 weder optrad en de volkswelvaart zooveel mogelijk zocht te bevorderen. In 1869 werd de oorlog verklaard aan Marocco, dat in 1860 bij het sluiten van den vrede 20 millioen piasters moest betalen en grondgebied bij Ceuta afstaan. Een Carlistische opstand onder *Ortega* werd aanstands gedempt, en hoewel Spanje in 1861 deel nam aan de expeditie naar Mexico en Veracruz door een Spaansch eskader werd ingenomen, deed generaal *Prim* ten gevolge van oneenigheid der bevelhebbers onderling zijne troepen naar Spanje terugkeeren. In 1863 trad *O'Donnell* af, waarna de constitutie van 1845 hersteld werd en *Narvaéz* zich weder aan het hoofd der zaken zag geplaatst. Eene botsing met Peru wegens het bezit der Chincha-eilanden werd in 1865 door den vrede achtervolgd. In dat jaar werd *O'Donnell* weder eerste minister en *Serrano* kapitein-generaal van Madrid, waarna de liberale partij de overhand verkreeg. In 1866 ontstond oneenigheid met Chili en beproefde *Prim* te vergeefs een militairen opstand in Nieuw-Castilië, waarop hij zich naar Portugal begaf. Voorts had een dergelijke opstand plaats te Madrid; de constitutioneele waarborgen werden ingetrokken, de absolutische camarilla zette hare woelingen voort en *O'Donnell* werd vervangen door *Narvaéz* en *Gonzales Bravo*. Wel kwamen de Cortes in verzet tegen de absolutistisch-clericale bedoelingen der Regeering, maar zij werden ontbonden. In 1867 werden voorts gestrengere drukperswetten afgekondigd door *Peruza*, kapitein-generaal van Madrid, terwijl oproerige bewegingen ontstonden in Catalonië. Na den dood van *Narvaéz* (1868) werd *Gonzales Bravo* belast met de vorming van een nieuw Kabinet, en hij waagde voorts een staatsstreek, waarbij de generaals *Serrano*, *Dalca*, *Zavala*, *Cordova* enz. in hechtenis werden genomen. In September echter verhuisde admiraal *Topete* in de haven van Cadix de

nisterie aanspoorden tot eene verderfelijke inschikkelijkheid. Op die wijze werd het onmogelijk, een einde te maken aan talrijke misbruiken en het volk uit zijn ellendigen toestand op te beuren. De verloving van den Koning met zijne nicht, Donna *Mercedes* (geboren 24 Juni 1860), derde dochter van den Hertog van *Montpensier*, veroorzaakte intusschen eene botsing tusschen *Alfonso XII* en zijne Moeder, die in het najaar van 1877 Spanje verliet en zich te Parijs met den pretendent Don *Carlos* versoende. Den 28sten Januari 1878 werd te Madrid het huwelijk des Konings met groote plechtigheid voltrokken, en het volk begroette deze gebeurtenis met blijde hoop. Die vreugde was echter niet van langen duur, daar *Mercedes* reeds den 26sten Juni van dat jaar overleed. De Koning, aanvankelijk diep geschokt door het verlies zijner gemalin, vroeg in den nasomer van 1879 met goed gevolg de hand van eene Oostenrijksche Prinses, van *Maria Christina*, eene dochter van wijlen den Aartshertog *Karel Ferdinand*. Reeds in Februari 1878 was de opstand op Cuba door generaal *Martinez Campos* grootendeels gedempt, hoewel hij later ook weder uitbarstte. De binnenlandsche politiek bleef onder de leiding van *Casovas* onveranderd, doch deze verloor meer en meer de volkgunst, daar ook hij de talrijke gebreken van het staatsbeheer niet op eenmaal kon uit den weg ruimen. De oppositie der liberalen werd (October 1879) allengs heftiger, en de radicalen pelenden al weder op eene omwenteling. Oproerige bewegingen in Catalonië en Estremadura schenen reeds een naderenden storm aan te kondigen, en dat men er weinig met het koningschap was ingenomen, bleek ten duidelijke door de onverschilligheid des volks bij den mislukten aanslag van *Monosi* (25 October 1878) op het leven van *Alfonso*. De Koningin schonk hem in 1880 en 1882 telkens eene dochter. Op den 30sten December 1879 werden door zekeren *Otero* twee revolverschoten op den Koning en de Koningin gelost, maar zij bleven ongedoerd. In 1883 werd een handelsverdrag met Duitschland gesloten en een militair-republikeinisch oproer te Badajoz den 5den Augustus van dat jaar gedempt. De Koning bezocht den 9den September daaraanvolgende Weenen en daarna den Keizer van Duitschland, waarop hij te Parijs door het volk op eene honende wijze werd ontvangen. Den 10den October nam het ministerie *Sagasta* zijn ontslag, en een nieuw Kabinet werd samengesteld door *Possada de Herrera*. Het vond echter geene meerderheid in de Cortes, zoodat het weldra aftrad en den 18den Januari 1884 vervangen werd door een ministerie *Casovas*. De Cortes werden ontbonden. In Maart werd eene militaire samenzwering ontdekt te Madrid en zag men zich genoodsaakt te veld te trekken tegen republikeinische benden in Catalonië. Tusschen Spanje, Duitschland en Engeland werd in Maart 1885 een verdrag gesloten met betrekking tot de Soeloe-eilanden, maar de tijdig dat de Duitse kanonneerboot „*Itia*” op den 24sten Augustus de Duitse Rijksvlag had ontplooid op het eiland Yap, wekte te Madrid een storm van verontwaardiging. De strijd — vooral over de soevereiniteit der Carolina eilanden — werd door den Paus als

door partijen gekozen scheidarechter ter gunste van Spanje bevestigd.

Den 25sten November 1885 overleed Koning *Alfonso*. Zijne gemalin werd als regentes gehuldigd en *Casovas* nam zijn ontslag, waarna *Sagasta* een nieuw Kabinet vormde. Uit vrees voor onlusten werden de steden Barcelona, Cartagena en San Sebastian in staat van beleg verklaard en werd het opperbevel over het noorderleger opgedragen aan *Martinez Campos*. De vergadering der Cortes werd den 28sten December geopend, maar reeds den 6den Januari 1886 ontbonden. De nieuwe verkiezingen leverden in April aan de Kamer eene ministeriele meerderheid van 310 en aan den Senaat eene van 186 stemmen. Bij de opening der Cortes werd de Troonrede door *Sagasta* voorgelezen. Door een Koninklijk beault van 9 April werden in de voornaamste Spaansche koopsteden Kamers van Koophandel gesticht. Een republikeinische opstand te Cartagena, door *Zorilla* aangevuurd, werd terstond gedempt en ook elders werden dergelijke bewegingen beteugeld.

Tot groote vreugde van het Spaansche volk bracht de Koningin-regentes op den 17den Mei 1886 een Kroonprins ter wereld, die bestemd is, om als Koning den naam te dragen van *Alfonso XIII*. Eene zuster van zijn overleden vader, de Infante *Eulalia*, geboren den 12den Februari 1864, is den 6den Maart 1886 in het huwelijk getreden met haren neef, den Spaanschen Prins *Antón de Montpensier*, geboren den 23sten Februari 1866.

De *Spaansche taal*, tot de groep der Romaansche talen behoorend, is eene dochter van het Latijn, maar heeft onderscheidene bestdaandelen opgenomen van de talen van andere volken, die in den loop der eeuwen heerschappij voerden op het Schiereiland der Pyreneeën. De taal der Celtiberiërs ging na de komst der Romeinen en Germanen bijna geheel verloren; zij bleef enkel in de nabijheid der Pyreneeën bij eenige Cantaberische stammen bewaard en is thans onder den naam van Baskisch bekend. In de overige gedeelten van Spanje ontstond uit de lingua romana rustica of het Romeinsche volkdialekt eene nationale taal met eigenaardige provincialismen, die ook bij het verdwijnen der Romeinsche heerschappij algemeen in gebruik bleef. De West-Gothen, op de Romeinen volgende, namen deze taal over en behielden van hunne eigene taal slechts eenige uitdrukkingen voor staatsinstellingen, oorlogszaken en wapens. Deze Spaansche taal ontvond vervolgens den invloed van de Arabieren, tegen wie de Spaansche Gothen omstreeks 8 eeuwen stredden om het bezit des lands. De Arabieren echter verrijkten enkel de taal met benamingen, die betrekking hadden op handel, wetenschap en nijverheid en wijzigden eenigzins de uitspraak zonder iets in den bouw der taal te veranderen. De oudste sporen van het Spaansch vindt men in de „*Origines*” van *Isidorus*. Van de Spaansche dialecten ontwikkelde zich het Castiliaansch het eerst tot schrijftaal, en daar de Castilianen de kern der bevolking vormden, werd ook hunne taal de heerschende schrijftaal van geheel Spanje, alzoo het eigenlijke Spaansch. Dit wordt, behalve in het Rijk in Europa, in de Spaansche

landen van Zuid-Amerika, in Centraal-Amerika en Mexico en gedeeltelijk in de Spaansche koloniën (Cuba, Manila enz.) gesproken en telt 27 letters, onder welke zich 6 klinkers bevinden en 8 eigenaardige medeklinkers (o, u en s). Terwijl de Italianen de harde uitspraak der Romeinen hebben vermaakt, hebben de Spanjaarden haar nog harder gemaakt, vooral door de aspiratie ook tot *x*, *j*, *g* en *f* uit te strekken. Zoo verandert de Latijnsche *f* in het Spaansch in de nog sterker geaspireerde *h* (het Latijnsche *facere* wordt in het Spaansch *hacer*), — in plaats van de zachte *l* kwam de geaspireerde *j* (het Latijnsche *fluvius* werd in het Spaansch *hijo*), — *pl* werd door *ll* vervangen (*pluvius* werd *llano*), — en voor *ct* werd steeds *çt* gebezigd (*factus*, *diatus* werd *hecho*, *dicho*). De klinkers worden in de Spaansche schrifttaal op dergelijke wijze uitgesproken als in het Duitsch. *J* is, nadat *x* volgens het nieuwe orthographische stelsel haar keelklank verloren heeft, de voornaamste keelletter der Spaansche taal geworden, en men schrijft thans algemeen: *Don Quijote* en *Mejico* in plaats van *Don Quixotes* en *Mexico*. De spraakkunst der Spaansche Académie, het eerst uitgegeven in 1771, wordt als gezaghebbend erkend. Tot het aanleeren dier taal is de spraakkunst van *Leopada* (2de druk, 1873) of die van *Montana* (2de druk, 1875) aan te bevelen, terwijl men uitstekende woordenboeken heeft van *Kotzenberg* (1875) en van *Cabrera* (1887).

De eerste klemen der Spaansche letterkunde ontloken bij het ontstaan der Christelijke Staten in het noorden des Rijks na de komst der Arabieren. Van de oudste voortbrengselen der volkspoëzij is intusschen slechts weinig bewaard gebleven, en zij werden eerst opgeteekend in het begin der 16de eeuw. Deze oude Spaansche volkliederen, romances genaamd, hadden een epischen of episch-lyrischen vorm en behelsden veelal de daden der helden in den strijd tegen de Mooren, inzonderheid die van den *Cid el Campeador* († 1099). De oudste geschreven stukken zijn afkomstig uit de 13de eeuw, en daarmede begint het eerste tijdperk der Spaansche letterkunde, zich uitstrekkend tot aan de regeering van *Jan II* van Castilië (1406). Het oudste werk der Spaansche letterkunde is het „Poema del Cid”, een epos, dat in vorm en inhoud overeenkomt met de Fransche „Chansons de geste”. Een ander boek is de „Cronica rimada del Cid”, — en men heeft voorts uit dien tijd heiligenlegenden, een verhaal der tochten van *Alexander de Groot* enz. Door den invloed van *Alfonso de Wijze* († 1284) ontwikkelde zich het leerdicht. Ook deed hij de wetten des lands uit het Latijn in de volkstaal overbrengen en eene kroniek der wereld-geschiedenis, alsmede een verhaal der Kruistochten vervaardigen, zoodat hij de schepper werd van het Spaansche proza. Ook schreef hij zelf een aantal gedichten, en zijn voorbeeld werkte gunstig op onderscheidene van zijne opvolgers. Tot de merkwaardigste dichters der 14de eeuw behoorden *Juan Ruiz* († 1351), *Pedro Lopez de Ayala* en rabbi *Santo*. — In het tweede tijdperk, loopend van de regeering van *Jan van Castilië* tot aan het einde der middeleeuwen, kwam naast de di-

actische richting de lyrische op den voorgrond. Eene hoofsche lyriek naar het voorbeeld van de poëzij der troubadours, welke in Lemosjnschen tongval geruime tijd bloeide aan het Hof der Graven van Barcelona en der Koningen van Aragon, ontwikkelde zich in het Castiliaansch het eerst aan het Hof van *Jan II*. Hare voortbrengselen zijn echter zeer arm aan denkbeelden en tevens uiterst eentonig. Zij dragen den naam van „Cancioneros”, en van de beoefenaars dier dichtkunst noemen wij de markiezen van *Villena* en *Santillana*, *Juan de Mena*, *Rodrigo*, *Gomez* en *Jorge Manrique*, *Garcia Sanchez de Badajos*, *Alonso de Cortegana*, *Alonso de Santa Maria*, *Diego Lopez de Haro*, *Diego de San Pedro* en *Fernan Perez de Guzman*. In proza heeft men in dit tijdperk een aantal merkwaardige kronieken, verzameld in de „Coleccion de crónicas (1779—1787, 7 dln)”. Eindelijk vindt men in dit tijdperk de eerste Spaansche drama's, die zich uit landelijke feestspelen en kerkelijke mysterie spelen ontwikkelden; wij vermelden de herderspelen van *Juan del Encina* en den vermaarden dramatischen roman: „Celestina” van *Fernando de Rojas* (1500). — Het derde tijdperk, loopende van het begin der 16de tot in het midden der 18de eeuw, omvat de gouden eeuw en tevens het verval der Spaansche letterkunde, welke daarin zich voegde naar de ontwikkeling en den teruggang der Spaansche monarchie. Oud-klassieke en Italiaansche voorbeelden, de Italiaansche versmaat, de vormen van sonet en stanza, van tercinen en canzonen vonden navolging in Spanje, zonder naadeel voor het nationaal karakter der poëzij. In dien geest dichtten *Juan Boscan Almogaver* van Barcelona († 1543), *Garcilaso de la Vega* van Toledo († 1536) en *Diego Hurtado de Mendoza* († 1575). Twee Portugeezen, in het Castiliaansch schrijvende, brachten er den herdersroman. Vooral echter vond *Hernando de Herrera* († 1597) door zijne uitstekende oden en sonetten grooten bijval, terwijl *Luis Ponce de Leon* († 1591) zich onderscheidde door een warm godsdienstig gevoel. Daarenboven vermelden wij: *Hernando de Acuña*, *Francisco de Rojas*, *Baltazar de Aldezar*, *Vicente Espinosa*, die een „Arte poetica española” uitgaaf, de beide *Figueras*, de liederendichter *Gutierrez de Cetina* en den idyllendichter *Pedro de Padilla*. Een tegenstander der klassieke richting en een voorstander der oorspronkelijk Spaansche poëzij was *Christoval de Castillejo*, en de gebroeders *Luperco Leonardo* en *Bartolomé Leonardo de Argensola* betraden het voetspoor van *Horatius*. Wijders dichtte *Estevan Manuel de Villégas* († 1669) minneliederden naar het voorbeeld van die van *Anderson*, en *Juan de Jauregui* leverde vertalingen van den „Aminta” van *Tasso*, van den „Pastor fido” van *Guarini* en van de „Pharaulia” van *Luconus*. In verhevenheid van stijl en zwier van beeldspraak overtrof *Góngora* († 1627) zijne voorgangers en werd het hoofd van eene siekelijke school, die de Spaansche letterkunde deed afdalen van haar hoog standpunt. Tevens ontstonden er versamelingen van oud-Spaansche romancen, benevens eenige epische gedichten, zoodat: „Bernardo” van *Balbuena*, „Monserate” van *Virus*, „Betica” van *Ordoña*, „Christiada” van *Padre Hojeda* en „Araucana” van *Brilla*,

terwijl ook de comische heldendichten van *Lope de Vega*, *Villavieja* en *de Quevedo* niet onvermeld mogen blijven. Merkwaardig is inzonderheid het nationale drama (comedia), een spiegel van het volkaleven. Het vond al spoedig beoefenaars in *Bartolomé de Torres Naharro*, *Gil Vicente* en *Lope de Rueda*, die intusschen verschillende richtingen volgden. Wijders had men ook geestelijke spelen, waaruit vervolgens het Spaansche drama (auto, actus, bedrijf) is ontstaan. De vroegere proeven, om drama's te schrijven in den vorm der Ouden, vonden geen bijval, maar de echt-Spaansche drama's des te meer. De talrijke tooneeldichters uit den bloeitijd van het Spaansche drama, van het einde der 16de tot dat der 17de eeuw, kan men rangschikken in twee groote groepen, vertegenwoordigd door *Lope de Vega Carpio* (1562—1635) en *Caldéron de la Barca* (1600—1681). Voorloopers en navolgers van eerstgenoemde waren beide bovengemelde epische dichters *Juan de la Cueva* en *Virvís*, *Corrales de Saavedra*, *Guillen de Castro* (wiens „Cid” tot model diende van dien van *Cornaille*), *Luis Velez de Guevara*, *Juan Perez de Montalvan*, *Gabriel Tellez*, die o. a. in zijn „Burlador de Sevilla” het eerst de *Don Juan*age dramatisch bewerkte. *Juan Ruiz de Alarcón* († 1639), wiens „Tejedor de Segovia” en „Ganar Amigos” meesterstukken zijn, en *Gaspar de Avila*. Deze dichters zijn de schepers van het Spaansche drama, dat wij bij den genialen *Caldéron* in zijne hoogste volkomenheid aanschouwen. Tot zijne meestberoemde tijdgenooten behooren: *Francisco de Rojas*, *Agustino Moreto*, *Fragoso*, *Diamante*, *Juan de la Hoz*, *Antonio de Solís* en *Agustino de Salazar y Torres* († 1675). Tot den tijd van verval rekent men eindelijk: *Banco y Cándamo*, *Cañizares* († 1750) en *Antonio de Zamora* († 1780).

Een dergelijk lot als de dichtelijke voortbrengelen had ook het kunstmatig prosa van dit tijdperk. Het streven naar klassieke beknoptheid en naar sierlijkheid van vorm openbaarde zich het eerst bij de geschiedschrijvers en wél in de werken van de historiografen van *Karel V*, namelijk *Antonio Guevara* († 1548), *Pedro Mejía* († 1552) en *Sepúlveda* († 1574), en nog meer in de „Historia de la guerra contra los Moriscos” van *Mendoza*. Voorts bewerkte *Florian de Ocampo* de geschiedenis van Spanje in zuivere taal uit oorspronkelijke bronnen, maar werd overtroffen door *Ambrosio de Morales* († 1590) en door *Geronimo Zurita* van Saragossa († 1580). Laatstgenoemde leverde: „Anales de la corona de Aragón (1562, in 80 boeken, van 710 loopend tot 1516)”. Onder de vervolgen op dit werk is dat van den dichter *Argensola* het beste. Wijders noemen wij als geschiedschrijvers: *Juan de Sylva*, Graaf *Portalegre* (1601), *de Melo*, de *Mancada*, den Markies *del Espinão*, die de geschiedenis van den oorlog in de Nederlanden (1588—1599) beschreef, *Antonio de Herrera*, die de verovering van West-Indië, en *Antonio de Solís*, die de verovering van Mexico door *Cortez* te boek stelde. Door een edelen stijl onderscheidt zich vooral de „Historia de España”, loopende van den vroegsten tijd tot 1616, door den Jesuïet *Mariana Juan*. Wijzegeerig-zedekundige geschriften werden geleverd door *Perez de Oliva*, *Morales Pedro de Valles*,

Corrales de Salazar Saavedra y Fajardo, *Antonio Perez* (secretaris van *Philips I*), *Juan Huarte* enz. Voortreffelijke stichtelijke werken zijn de „Dos Luises” van den dichter *Francisco Luis de Leon*, de geschriften van den kanselredenaar *Francisco Luis de Granada*, van zuster *Santa Teresa de Jesus* en van de dichters *San Juan de la Cruz* († 1591) en *Pedro Malón de Choida* († 1590). Met vuur schilderde de edele *Las Casas* het lyden der onderdruchte bevolking in Amerika († 1569). De verhalen van *Boccaccio* werden vertaald door *Juan Timoneda*, en de 16de eeuw vloedde over van ridderromans, doch dit gaf juist aanleiding tot het ontstaan van den heerlijken, algemeen bekenden „Don Quijote” van *Corrales de Saavedra* (1547—1616), die ook in zijne „Novelas ejemplares” en „Trabajos de Pericles y Sigismunda” meesterstukken van stijl leverde. In zijne „Galatea” bezorgde hij een fraaie herderroman, en gewone romans schreefs *Juan de Flores*, *Alonso Núñez de Baisso* en *Jeronimo de Contreras*. Wijders schetsten *Montalvan* en *Mariano de Corrales* de zeden van hun tijd in novellen, terwijl naar het model van „Lazarillo de Tormes” van *Mendoza* onderscheidene „schurkenromans” in het licht verschenen, zooals: „Guzman de Alfarache” van *Mateo Aleman*, — „Gran Tacano” van *Quevedo*, — en „Marcos Obregon” van *Espinal*. Ook schreef men taferelen uit het Spaansche volkaleven in burlesken stijl, zooals: den „Disible cojuelo” van *Guevara* en de „Republica literaria” van *Saavedra y Fajardo*. Tot de historische romans van dit tijdperk behooren: „Historia de las guerras civiles de Granada” van *Gines Perez de Hita* uit Murcia en „Historia de los Incas del Peru” van *Inca Garcilaso de la Vega* († 1620).

Het vierde tijdperk loopt van het midden der 18de eeuw tot op onzen tijd. Bij den aanvang van dit tijdperk gaf de komst der *Bourbons* aanleiding tot eene nieuwe opwekking op letterkundig gebied. Tot de vertegenwoordigers van den Franschen geest behooren *Lucas* († 1754), terwijl *García de la Haza* († 1787) oprad als verdediger der nationale richting. Weldra ontstond de dichtschool van Salamanca, met *Melendez Valdes* aan het hoofd en door *Moratin*, *Cadalso*, *Iriarte* en *Samaniego* gesteund. *Iglesias*, *Norona*, *Ganfúguez*, *de Arriaza* en *Gallego* vormden zich tevens naar het voorbeeld der Italianen en Engelschen. De burgeroorlogen der 19de eeuw hadden in het algemeen een nadeeligen invloed op de letterkunde, hoewel zij haar allengs meer oorspronkelijkheid verleenden. Er ontstond tegenover de romantische eene klassieke school, en tot deze laatste behoorden *Mansueti José Quintana* (wiens beroemd trempel: „Pelayo” in 1806 voor de eerste maal werd opgevoerd), *Don José Somera*, *Feliz José Rainoso*, *Juan Maria Maury*, *Corrales*, *Mora* en de vruchtbaare tooneeldichter *Mansueti Broten de los Herreros* († 1878), — voorts *Serapin Calderón*, *José de Castro* y *Orcoño* en *Antonio García Gutiérrez*. Eene andere groep vormde zij, die den geest der moderne poëzij opnamen in klassieke vormen, zooals de blijspeldichter *Don Xavier de Burgos*, de odedichters *Mansueti de Arjona* en *Francisco de Castro*, *Juan Flores Pablo de Jerica*, *Alberto Lista* (tevens een

uitstekend criticus), de blijspeldichter *Francisco Martines de la Rosa*, *Eugenio de Topia* (schrijver van het comisch epos: „La bruja, el duende y la Inquisicion”), *Angel de Saavedra* en *José de Larra* († 1837). Tot de beste dichters van onzen tijd behooren er: *Don José Zorrilla* (geb. 1817), vervaardiger van een „Don Juan”, en *Antonio de Trueba* (geb. in 1821). Al het huiveringwekkende der romantiek vindt men in de liederen en romances van *Don José de Espronceda* en van zijne navolgers *José Negrete*, graaf van *Compo Alango* († 1836), terwijl *Maria Segovia* in vele opzichten overeenkomt met *Larra*. Tot de scherpe hekeldichters behooren *Sebastian de Miñano* en *Villegas*. Voorts vormt *Henrique Gil* met anderen eene afzonderlijke school, die hoofdzakelijk streeft naar zuiverheid van taal. Van de dichters vermelden wij nog *Ventura de la Vega*, *Nicomedes Pastor Dias* en *Pedro Madrazo*, en van de dichtersessen *Gertrudis Gomez de Avellaneda*. Tot de novellen- en romandichters behooren *José Hernandez* en *Roman de Mazonero y Romanos*. Voorts schreef *Francisco Pacheco* (geb. 1808) o. a. de zeer geroemde drama's: „Alfredo” en „Los infantes de Lara”. De gedichten van *Jacinto Salas y Quiroga* zijn in Spanje algemeen verspreid, en op het gebied van den roman schitteren er *Humara y Salamanca*, *Patrio de la Escocura*, *Espronceda*, *Larra*, *Vilalta*, *Calderon*, *Avellaneda*, *Lorranaga*, *Santa Aña* en vooral *Fernan Caballero* (*Cecilia Böhl von Faber*). Uit één en ander blijkt, dat de letterkunde in Spanje geenszins in achterlijken toestand verkeert.

Op het gebied der geschiedenis onderscheidden zich in de 18de eeuw *Henrique Florez* en de Markies de *San Felipe* († 1726), de schrijver van eene voortreffelijke geschiedenis van den Spaanschen Successie oorlog, — voorts *Mañoz* († 1799), die eene „Historia del nuovo mundo” leverde, en in de 19de eeuw *Conde*, schrijver van eene „Historia de la dominacion de los Arabes en España (1820)”, en *Ascargota*, vervaardiger van eene „Historia de España (1807)”, als vervolg op eene vertaling der algemeene geschiedenis van *Anquetil*, terwijl de vervolgde schrijver van eene geschiedenis der Spaansche Inquisitie, *Llorente* († 1824), zijn werk in het buitenland en in de Fransche taal opstelde. Groote lof moet worden toegekend aan de Koninklijke Geschiedkundige Academie, die in hare „Memorias” belangrijke bronnen uitgaf. De geschiedenis van Spanje werd in den jongsten tijd beschreven door *Masden Alcarado de la Peña*, de *Escocura Quintana* en *Modesto Lafuente*. Voorts heeft men werken over de ontwikkeling der Spaansche beschaving van *Tapia* en *Norona*, terwijl ook de geschiedenis der Spaansche Koloniën niet onbearbeid is gebleven. Tot de voortreffelijke boeken rekent men er wijders: „Historia política y militar de la guerra de la independencia de España contra Napoleon Bonaparte desde 1808 à 1814 (1138)” van *Maldonado*: — „Las guerras de Granada (1845)” van *Mendoza*, — „La España de los Borbones (1843)” van *Corvojal*, — en „Historia de Felipe II (1844)” van *San Miguel*, — alsmede op letterkundig gebied: „Origenes de la poesia castellana” van *Velasquez*, — „Memoria para la historia de la poesia y poetas españo-

les” van *Sarmiento*, — „Historia literaria de España” van *Mohedano*, — „Notitia de todos los poetas españoles” van *Ochoa*, — „Resumen historico de literatura española” van *Zarate*, — en „Historia critica de la literatura española (1860)” van *los Rios*.

Minder ruim is de oogst van wetenschappelijke werken in Spanje. Onder den druk der Inquisitie kon de wijsbegeerte er zich onmogelijk ontwikkelen. Eerst in de 19de eeuw bracht Spanje een wijsgeer voort, namelijk: *Jayms Balme*, den schrijver van een „Curso di filosofia elemental (1847, 5 dln)” en overleden in 1849. In den jongsten tijd echter zijn onderscheidene wijsgeerige werken in het Spaansch vertaald, en te Madrid verschijnt eene „Biblioteca filosófica”. Ook de wetenschappelijke godgeleerdheid kon er geene beoefenaars vinden, daar zelfs de pogingen van den geloovigen priester *Luis de Leon*, om den Bijbel toegankelijk te maken voor het volk, door de Inquisitie met den kerker werden gestraft. Alleen op het gebied der mystiek ontstonden in Spanje onderscheidene merkwaardige geschriften. Eerst in nieuweren tijd werd eene Bijbelvertaling geleverd door *Torres Amat*, die ook eene „Historia ecclesiastica (1807, 13 dln)” schreef, alsmede door *Felipe Scio de San Miguel* en *Gonzales Corvojal*, terwijl in 1851 zelfs eene „Historia de los protestantes” van *de Castro* in het licht verscheen. Hoogst merkwaardig op dat gebied is eindelijk het nog onvoltooide werk van *Menendez Pelayo*, getiteld: „Historia de los heterodoxos españoles (3 dln, 1880—1882)”. — Ook de rechtsgeleerdheid gevoelde het gemis van een wijsgeerigen grondslag en van vrijheid van drukpers. Op het oudste wetboek, „Fuero juzgo”, afkomstig uit den tijd der Gothen, schreef de schrandere *Villadiago* in de 16de eeuw een commentaar. Voorts heeft men onder den titel van „Leyes de las siete partidas” het wetboek van *Alfonso X*, op nieuw uitgegeven in 1847, terwijl men eene verzameling van alle Spaansche wetboeken bezit in „Los codigos españoles concordados y anotados (1847, 12 dln)”. De „Fueros” of municipale wetten werden verzameld door *Mañoz*, terwijl onderscheidene bekwame mannen, zooals *Montesa*, *Manrique*, *Alvarez*, *de la Rúa*, *Sala* enz. de Spaansche rechtsgeschiedenis behandelden. Het tegenwoordig Spaansch recht werd vooral verklaard door *Sanchez* in zijn „Foro español (1834)” en *Fermin Verlanga Huerta*, terwijl de wijsbegeerte van het recht in *Donoso Cortes* en *Alcala Galiano*, — het staats- en volksrecht in *Donoso Cortes* en *Andres Aello*, — en het administratief recht in *Pedro Gomez de la Serna* en *Mariano Ortis de Zuniga* vijfzigtige beoefenaars vonden. Eindelijk bewogen zich met goed gevolg op het gebied der staathuishoudkunde *Sempere* en in onzen tijd *Modesto Fernandez y Gonzalez*, schrijver van „Hacienda de nuestros abuelos” en „Misterios de la hacienda”.

De Spaansche Mooren en Israëlieten hebben te voren uitmuntende geneeskundige geschriften geleverd, doch onder de Christenen werd de geneeskundige wetenschap eerst beoefend sedert de 18de eeuw. Toen schreven *Piquer*, *Vives*, *Lacuriaga*, *Bonella* y *Lacaba*, *Hernandes*, *Ortis* en *Miguel Lopez*, in den jongsten

tijd gevolgd door *Villalba, Sampedro, Llorca y Ferrandis, de Alfaro, Chao* en vooral *Morjón*, schrijver van eene „Historia bibliografica de la medicina española (1842—1843, 4 dln)”. Grooter bijval vond er de beoefening der natuurkundige wetenschappen. Tot de verdienstelijke schrijvers op dit gebied behooren: *Casal, Molina, Cavanilles* († 1804), die eene flora van Spanje in het licht gaf, en *Evis*, die eene van Peru leverde, de kruidkundigen *Rojas Clemente, Azara, Lagasca, Ruiz Lopez* en *Pavón*, die een Europeeschen roem verwierven, — de delfstofkundigen *Alvarado de la Peña, José María Paniagua, Lopez Novella* enz., — de wiskundigen *Valljo, Navarrete, Lista, Simo, Arguñales, Cortazar* en *Sarwindato*, — de natuurkundigen *Rasfal Luna* (een leerling van *Liebig*) en *José de Eschegaray*, schrijver van „Teorías modernas de la física: unidad de las fuerzas materiales”, — de aardrijkskundigen *Navarrete*, die eene uitmuntende „Historia de los descubrimientos y viajes de los Españoles” schreef, *Tostado, Lopez, Ulloa, Miñano*, die een „Diccionario geográfico de España” leverde, *Verdejo Pate, Juan Bermudez* en *Ramon de la Sagra*, terwijl wij van de voortreffelijke werken over Spanje niet onvermeld mogen laten: „Recuerdos y bellezas de España (1850)” en „Museo español de antigüedades”, waarvan onderscheidene deelen verschenen zijn, — en de krijgskundige werken van *José Lopez Dominguez* en *Leis Vidari*.

De oude letteren vonden in het vroegste tijdperk weinig beoefenaars. In de 15de eeuw onderscheidde zich *Alonso Tostado* door zijne grondige kennis van het Hebreeuwach en Grieksch. In het begin der 16de eeuw vond ook de humanistische richting aanhangers in Spanje, maar zij werd wegens hare gemeenschap met de Hervorming zooveel mogelijk onderdrukt, zoodat de Spaansche philologen zich bij de spraakkunst en bij de overzetting moesten bepalen. Tot hen behoorden: *Lebrija* († 1521), *Núñez* († 1522), *Luis Vives* († 1540) *Chacon* van Toledo († 1581), *Manuel Alvaros* († 1582), *Antonio Agustino* en vooral *Francisco Sanchez*, wiens „*Minerva*” hem een Europeeschen roem bezorgde. Tegen het einde der 18de eeuw werd de studie der klassieke letteren bevorderd door *Perez Bayer, Mayans, Campomans, Azara* enz., en op hen volgden de penningkundige *Velasquez* en de philologen *Ertala, Goyes, Canga-Arguñales, Balbuena*, wiens „*Diccionario latino-español*” in 1832 eene 7de uitgave beleefde, *Ortiz* enz., benevens de oudheidkundigen *José* en *Rodrigo Amador de los Rios*. Ook de Oostersche talen vonden er weleer geleerde beoefenaars.

Grooten invloed op de verbreiding der wetenschap hadden er in den jongsten tijd onderscheidene encyclopaediën en tijdschriften. Van eerstgenoemde vermelden wij: „*Enciclopedia española del siglo XIX* (1842 en verv.)”, — „*Biblioteca universal de instruccion* (1842)”, — en het door *Penalver* uitgegeven „*Panlexicon* (1842)”, terwijl in den jongsten tijd het „*Cronicon científico popular* (3 dln)” van *Emilio Huelin* algemeen bijval vond, — en van laatstgenoemde: „*Revista española*”, voortgezet onder de titels: „*Revista Europea* en „*Revista de Madrid*”, sedert 1831,

— „*Revista de España*”, — „*Revista contemporanea*”, vooral aan Duitse wjsbegeerte gewijd, — „*Revista historica*”, — „*Revista de Archivos, bibliotecas y museos*”, — „*Naturalista*”; revista ilustrada de ciencias y de su applicacion á las artes e industrias”, — onderscheidene „*Boletines*” van verschillende wetenschappen, — het in 1877 door *Tubino* gestichte „*Academia*” — en het sedert November 1877 verschijnend „*Boletín*” van het Ateneo te Madrid. Te Leipzig kwam een hoogst belangrijke „*Collección de autores españoles* (1860—1886, 48 dln)” in het licht.

Spanning noemt men in de natuurkunde de toestand van een veerkrachtig lichaam, wanneer zijne deeltjes door eene van buiten werkende kracht uit hun oorspronkelijken stand zijn gebracht, tot welken zij terugkeeren, zoodra die kracht ophoudt te werken. De spanning van gassen is de drukking, door hem op de wanden, welke hen insluiten, uitgeoefend. Voor dezelfde gasmassa is die spanning bij constante temperatuur omgekeerd evenredig met het gasvolumen (wet van *Boyle*) en bij veranderende temperatuur evenredig met de absolute temperatuur, dat is met de temperatuur, gerekend van af het absolute nulpunt — 273° (wet van *Gay Lussac*).

Spar (*Abies L.*), zie onder *Pijnboom*.

Sparks (*Jared*), een Amerikaansch geschiedschrijver, geboren den 10den Mei 1789 te *Wellington* in *Connecticut*, was in zijne jeugd achtervolgens molenaar knecht, schrijverkergezel en landbouwer, en bezocht in 1811 *Harvard-college* om in de theologie te studeeren. Na zijne promotie in 1814 werd hij onderwijzer, toen redacteur van den „*North American Review*” te *Boston* (1817—1819) en daarna predikant te *Baltimore*. In 1823 keerde hij naar *Boston* terug, aanvaardde er in 1830 nogmaals de redactie van gemeld tijdschrift, volbracht eene wetenschappelijke reis naar *Europa*, werd in 1829 hoogleraar in de geschiedenis aan *Harvard-college* en overleed aldaar den 14den Maart 1866. Hij schreef o. a. „*Life of John Ledyard*”, — „*Diplomatic correspondence of the American revolution* (1829—1831, 12 dln)”, — „*Life of governor Morris* (1832, 3 dln)”, — „*Life and writings of Washington* (1833—1840, 12 dln)”, — „*Correspondence on the American revolution* (1853, 4 dln)”, en „*Library of American biography* (1834—1850, 24 dln)”, terwijl hij zich tevens verdienstelijk maakte door eene uitstekende uitgave der werken van *Franklin*.

Sparta of *Lacedaemon*, in de dagen der Oudheid de hoofdstad van het Peloponnesisch landschap *Laconia*, verhiel zich op de verste uitloopers van den *Taygetus*, op den rechter oever van de *Eurotas*, waarmede zich hier het riviertje *Oenus* en aan de zuidzijde de *Cnacion* en *Tiassa* vereenigden, en had met hare verschillende wijken een omvang van nagenoeg 8 Ned. mijl. Het aantal inwoners bedroeg er in den bloeitijd wellicht 50 000. Aanvankelijk had zij geene muren, omdat hare inwoners haar tot borstwering moesten strekken; eerst de tyran *Nabis* voorzag haar van een muur, die kort daarop door de *Achaëers* verwoest, maar door de *Romelnen* hersteld en door de *Byzantijnsche* heerschers vernieuwd werd. Ook had de stad geene eigenlijke acró-

polis, maar men schonk dien naam aan een nabijgelegen heuvel, waarop zich een tempel van *Athene Polgouchoe* verhiel. Onder de wijken werd Pitana als de fraaiste geroemd; hier was de Agora (Markt) met de vergaderingsgebouwen van de Gerousia en van de Ephoren, de prachtige Perzische hal en de groote, met wit marmer bekleede schouwburg, waarvan men nog overblijfselen aantreft. In het westelijk gedeelte der stad vond men voorts een ander plein, de Dromos (Loopplaats), met 2 gymnasia en door platanen beschaduwde lanen, waar de jongelingen zich in het worstelen oefenden. Daarenboven waren er nog vele andere tempels en openbare gebouwen, welke door *Pausanias* worden genoemd, zonder dat men thans hunne plaats kan aanwijzen. Overblijfselen van oude baden siet men ten noordwesten en zuidoosten van den schouwburg, — die eener oude brug over de Eurotas aan den weg van Argos naar Tegea. Deze stad droeg in den Byzantijnschen tijd den naam van *Lacedaemon*, en zij werd verlaten, toen men ongeveer 4 Ned. mijl westwaarts van Sparta de stad Mistra stichtte. De tegenwoordige stad *Sparta*, ook *Nieuw-Sparta* geheeten en in 1836 verzezen, is de hoofdplaats van den nomos Laconië en telt 2700 inwoners; zij is op het zuidelijk gedeelte van het oude Sparta gebouwd.

De oudste bewoners van Sparta waren Pelasgers, doch reeds vroeg stichtten de Phoeniciërs volkplantingen op de kust van Laconië, om aldaar purperslakken te verzamelen. Daarop volgden Grieken uit Klein-Azië, Lelegers genoemd, en volksverhuizers uit het noorden. Deze gemengde bevolking wordt in de oudste oorkonden met den naam van Achaeërs bestempeld. Zij bevond zich eerst onder de heerschappij der *Tyndariden* en vervolgens onder die der *Ariden*. In 1104 vóór Chr. kwamen er de Doriërs. Volgens de sage viel Laconië ten deel aan de beide zonen van *Aristodemus*, aan *Barysthenes* en *Précias*. Intusschen hadden de Doriërs slechts een gedeelte van het land veroverd en vestigden zich op den rechter oever van de Eurotas, waar zij de stad Sparta deden verrijzen. Vanhier breidden zij zich uit en vermengden zich met de Achaeërs; doch daardoor ontstond tevens een toestand van verwarring, waaraan de langzamerhand ingevoerde wetgeving van *Lycurgus* een einde maakte. Die wetgever dempte alle oneenigheid en voerde eene gestrenge staatsregeling in, waarbij de heerschappij was voorbehouden aan de Dorische bevolking, aan de Spartanen. Deze werden in het midden des lande vereenigd en ontvingen 4500 gelijke stukken gronds, waarover zij echter gezamenlijk als eigenaars mochten beschikken. Zij waren verdeeld in de drie Phylae der Hylleërs, Pamphyliërs en Dymanen, en deze weder in tien Oben. Daarenboven had men er twee geringere volklassen, die der Perioeoen (Omwoners), welke persoonlijk vrij waren, maar geen stemrecht bezaten, en die der Heloten, slaven of lijfeigenen van den Staat, die voor het bebouwen der landen moesten zorgen. In den bloeitijd telde men in den Spartaanschen Staat 40000 Spartanen, 120000 Perioeoen en 200000 Heloten. De regeeringsvorm was er aristocratisch. Aan het hoofd van den Staat

XIII.

bevonden zich twee Koningen, gesterkt door de Gerousia (Raad des Ouden), waarin de beide Koningen en de 80 oudsten der Oben zitting hadden. De Volksvergadering (Agora) kon de voorstellen der Gerousia aannemen of verwerpen, maar zelve geene voorstellen doen. De Koningen kwamen aan het bewind volgens erfrecht en naar eerstgeboorte; zij onderscheidden zich door hunne woning, door hun grondbesit en door hun aandeel in de offerdieren en in den buit, en waren opperpriesters, veldheeren en rechters. Intusschen werd na de instelling van Ephoren hunne macht niet weinig beperkt. De meest mogelijke gelijkheid der burgers, kracht in den oorlog en de algemeene plicht om roem en luister te bezorgen aan den Staat waren de beginselen der wetgeving van *Lycurgus*. Daartoe diende ook de gelijke verdeeling der landen; de Spartaan behoorde niet aan zich zelven, maar aan den Staat, zoodat het openbare leven bij hem bovenaan stond. Het jachtbedrijf, lichaamsoefeningen, volksvergaderingen, offeranden, het aanschouwen van de gymnastische spelen der jeugd enz. hielden hem den geheelen dag bezig. Kunst en nijverheid, handel en scheepvaart rekende hij beneden zijne waardigheid. Men bezigde er slechts ijzeren munt, zoodat men er onmogelijk rijk kon worden door den handel. Ook de opvoeding der kinderen was er in het algemeen eene staatsaangelegenheid. De kleinen werden reeds vroeg gehard, gewend aan velerlei lichaamsoefeningen en aan gestrenge militaire tucht onderworpen. Men oefende zich voorts in bondigheid van taal (Laconismen), en Dorische liederen wekten er geestdrift voor het vaderland. De politie was belast met de handhaving van den bestaanden toestand, en om allen invloed van het buitenland te keeren, mocht geen Spartaan zonder uitdrukkelijk verlof de grenzen overschrijden. Vreemdelingen werden dan alleen toegelaten, wanneer zij iets te bespreken hadden met de bestuurders des lands en mochten niet langer vertoeven dan volstrekt noodig was. De Staat waakte over de eenvoudigheid in den bouw en de inrichting der woningen, over de kleeding, over het betamelijk gedrag der vrouwen en zelfs over de muziek. De mannen moesten zich, ter vermyding van alle weelde, bij 15-tallen aan eenvoudige maaltijden (*syssitia*) vereenigen. Met betrekking tot de persoonlijke rechten waren zelfs de heiligste verbintenissen aan het staatsgezag onderworpen. Het huwelijk was een voorschrift, en wie ongehuwd bleven of zich te laat in den echt begaven, werden aangeklaagd. Een kinderloos huwelijk was in het oog van den Staat geen huwelijk, maar moest ontbonden worden. Misvormde of zwakke kinderen werden in de kloven van den *Taygetus* te vondeling gelegd of bij de Perioeoen opgevoed, terwijl de kinderen van Perioeoen en Heloten, nadat zij op Spartaansche wijze opgevoed en door een Spartaan aangenomen waren, met verlof des Koning in de gemeente der Doriërs konden worden opgenomen. Door het overwicht der Dorische Spartanen werd Laconië in een Dorischen Staat herschapen, en de vernieuwde strijd tegen de aloude inwoners werd door de volkomene onderwerping van dezen achtervolgd. Door oneenigheid over de grenzen ontstonden

42*

de oorlogen tegen Messenië, welke met de verovering van dit landchap eindigden. Daarna moest Sparta langdurige oorlogen voeren tegen Arcadië. Eerst omstreeks 600 vóór Chr. erlangden de Spartanen de overhand en noodzaakten Tegea tot het erkennen van hunne opperheerschappij (hegemonie), welke zich toen reeds over het grootste gedeelte van den Peloponnesus uitstrekte. De Olympische Spelen vormden het gemeenschappelijke feest der onder Sparta's souvereiniteit vereenigde Staten. Met schranderheid en omzichtigheid waren de Spartanen er op bedacht, door het handhaven der oude instellingen in de naburige landen en vooral door het bestrijden der dwingelandij, hunnen staatkundigen invloed te bevestigen, en zij werden hierin ondersteund door de priesters te Delphi. Het gelukte Sparta echter niet door verdrijving der *Pisistratiden* de hegemonie tot Athene uit te strekken; juist daardoor verkreeg het een gevaarlijken tegenstander. Bij den aanvang van den Perzischen Oorlog schaarde zich geheel Griekenland om de Spartanen, die het opperbevel voerden, en na den slag bij Mycale bevonden zij zich aan het hoofd van een verbond, dat niet alleen de Staten van het moederland, maar ook de volkplantingen omvatte. Doch de ruime werkkring, toen voor Sparta geopend, was niet in overeenstemming met zijne bekrompene, op afzondering berekende staatsregeling. Ook had Sparta in de Perzische Oorlogen geen grooten roem verworven; uit naifver jegens Athene had het geen deel genomen aan den slag bij Marathon en slechts uit noodzakelijkheid gestreden bij Salamis. De kroon van zijn roem was evenwel de zelfopoffering van *Leonidas* en van zijne driehonderd dapperen bij Thermopylae. Toen de overmoed van *Pausanias* intusschen den lang bedwongen wrevel der Bondgenooten deed uitbarsten, moest Sparta afstand doen van de hegemonie ter zee. Het nam verder geen deel aan de oorlogen tegen Persië, doch kon wegens den ongunstigen toestand der binnenlandsche aangelegenheden zich niet staande houden tegen Athene, dat zich krachtig ontwikkelde. Een opstand der Arcadiërs en Argiven werd wel is waar door Sparta gedempt, maar die der Messeniërs (564—456) drong de Spartanen, hulp te zoeken bij de Atheners. Toen Sparta echter een hulpkorps, door *Cimon* van Athene in 461 derwaarts gevoerd, op eene smadelijke wijze terugzond, ontstond een openbare strijd tusschen die beide Staten. Athene verbond zich met Thessalië, Argos en Megara, en ook de Spartaansche hegemonie te lande werd ingekort. Om met kracht in het noorden tegen de Atheners op te treden, stelde Sparta eene hegemonie in te Theben in Boeotië, doch deze werd vernietigd in den slag bij Oenophyta, en in 451 werd een vijfjarige wapenstilstand tusschen Athene en Sparta gesloten. In 447 deden de Spartanen, na afloop daarvan, een inval in Attica, maar *Plistoanax*, door *Périclés* omgekocht, trok terug, en in 445 volgde een dertigjarige vrede. Doch de diepe kloof tusschen de Ionische en Dorische bevolking, tusschen het democratisch en aristocratisch beginsel, alsmede de naifver van Corinthe en Theben, bondgenooten van Sparta, op den bloei en de macht van Athene, maakten een

duurzamen vrede onmogelijk, en in den Peloponnesischen Oorlog (431—401) kwam het tot eene botsing. Het ruwe Sparta behield de overhand en scheen machtiger dan ooit te voren. Alle voormalige bondgenooten van Athene schaarden zich aan zijne zijde. Doch zijn inwendig bestuur was verzwakt, en door de afschaffing van wijze wetten van de grondslagen zijner staatsregeling beroofd, was het niet in staat, de verworven voorrechten goed te besteden. Dwingelandij en trouwelooheid vormden de staatkunde van een *Lyander* en *Agesilaus*. Overal werden onder de hoede van Sparta oligarchische instellingen ingevoerd en de strijd der partijen op eene bloedige wijze onderdrukt. Het hoofddeel der Spartaansche staatkunde was de herovering der kust van Klein-Asië, die gedurende de Perzische Oorlogen in de macht der Perzen was geraakt. Daarom ondersteunden de Spartanen *Cyrus de Jongere* tegen *Artaxerxes*. Toen na den slag van Cunaxa *Tissaphernes* die kusten op nieuw bedreigde, werden onderscheidene veldheeren, ten laatste *Agesilaus*, derwaarts gezonden. Maar de glansrijke overwinningen van dezen brachten geene verbetering in de gesteldheid van het moederland. Opgestookt door de Perzen, verbonden zich Athene, Theben, Corinthe, Argos, Euboea, de Locriërs, Maliërs en Acarnaniërs tegen Sparta, en sodoende ontstond in 895 de Corinthische Oorlog, welke met den vrede van Antalcidas eindigde (387). Sparta liet na de Grieken van Klein-Asië ter proef aan de Barbaren en hoopte door de bepaling, dat alle Grieksche Staten volkomen zelfstandig zouden zijn, eene duurzame heerschappij te verkrijgen. Het noodsaakte nu Theben, de vrijheid te schenken aan zijne steden, — Argos, zijne bezetting uit Corinthe te verwijderen, en gedroeg zich in den Peloponnesus als onbepakt heerscher. *Agasipolis I* tastte onder gesichte voorwendfels Mantinée aan. Te Philus werd de democratie vernietigd en de oligarchie ingevoerd, daarna het Thracische Stedenverbond aangevallen, en Olynthus, na eene worsteling van 8 jaar veroverd, ontving een Spartaansch garnizoen. Het bezetten der Cadmea in Theben (383) leidde echter tot den val van de Spartaansche geweldenaarj. Theben heroverde in een fellen strijd (369) zijne vrijheid en de hegemonie over Boeotië. In den oorlog, dien Sparta nu ondernam tegen Athene te Theben, werd het door *Chabrias* bij Naxos en door *Timotheus* in de omstreken van Leucas geslagen. In 371 werd een vrede gesloten op de grondslagen van dien van Antalcidas, waarbij Sparta althans de hegemonie te land wilde behouden. Doch de weigering van Theben, de Boeëtische steden vrij te verklaren, indien Sparta daartoe niet evenzeer beoeloot in Messenië, leidde tot nieuwe verwikkeling, en de slag bij Leuctra gaf aan de macht van Sparta een onherstelbaren schok. *Epaminondas* verwoestte in 369 Laconië, deed Sparta's bondgenooten afvallig worden, hergaf aan Messenië zijne zelfstandigheid en bracht Sparta aan den rand des verderfs, zoodat zelfs de dood van *Epaminondas* geene uitkomst bood. De staatsregeling van *Lycurgus* was door den loop des tijds ondermijnd, en de omgang met de weelderige Perzen en Aziatische Grieken had

noodlottig gewerkt op de Spartaansche seden. Sparta werd éene der rijkste steden van Griekenland; doch de voortdurende oorlogen deden er de mannelijke bevolking afnemen, zoodat men er in den tijd van *Aristóteles* niet veel meer dan 1 000 wapendragers telde. De gelijkheid van vermogen was verdwenen, en de ongelijkheid werd bevorderd door de wet van *Epitadeus*, volgens welke men door achenking of door uitersten wil over zijn grondbesit beschikken kon. Het geheele staatsbestuur veranderde in eene bekrompene, zelfzuchtige oligarchie. Inwendig bedorven en van bondgenooten beroofd, kon Sparta zich niet weder verheffen tot zijne voormalige macht. Na den slag bij Cheronéa doorkruisde *Philippus* Laconië tot aan de kust, dwong de Spartanen de vroeger veroverde landen aan de Argiven, Megalopolitanen, Tegeaten en Messeniërs terug te geven en beperkte hen tot hun oorspronkelijk gebied. Zij weigerden *Alexander de Grootste* bij te staan en sloten nog vóór den slag bij Issus een verbond met *Darius Codomannus*. *Agis II* ondersteunde de Perzen tegen Creta en zocht in den Peloponnesus tegenover het Macedonisch Verbond eene Spartaansche hegemonie te doen verrijzen, totdat *Antipater* hem bij Megalópolis de nederlaag toegebracht. Na den dood van *Alexander de Grootste* behield Sparta zijne onafhankelijkheid. *Demetrius Poliorcetes* trok na zijne overwinning bij Mantinéa op *Archidamas IV* naar Sparta (286), maar brak wegens de troonsverandering in Macedonië de belegering plotselijk op. Bij den aanval van *Pyrrhus* (272) vereenigden alle klassen der bevolking hare krachten tot bescherming der stad. Schoon voor het uitwendige zijne zelfstandigheid handhavend, ging Sparta wegens inwendige verdorvenheid den ondergang te gemoet. De Koningen en gezanten hadden tegenover de Ephoren schier allen invloed verloren, en de Spartanen vernederden zich tot huurlingen van het buitenland. Ten tijde van Koning *Agis III* was hun aantal tot 700 gesmolten, zoodat de ongelijkheid van bezit allengs grooter werd. De pogingen van dien Vorst, om de wetten van *Lycurgus* weder in te voeren, leden schipbreuk. *Cleomenes III* streed voorspoedig tegen de Achaërs (226), schafte de Ephoren af en verbande de voornaamste oligarchen. Nu werden de schulden gedeelgd, het aantal burgers door de opneming van Perioeëen op 4000 gebracht, delanden op nieuw verdeeld en de wetgeving van *Lycurgus* hersteld. Ook wilde *Cleomenes* de hegemonie in den Peloponnesus en Griekenland heroveren, en reeds was hij na de bemachtiging van Argos op het punt, zich aan het hoofd te plaatsen van het Achaësch Verbond, toen *Antigonus Dosis*, door *Aratus* te hulp geroepen, in 222 in den slag bij Sellasia de macht van den verjeugdigen Staat vernietigde. *Cleomenes* nam de vlucht naar Egypte, en Sparta moest zich overgeven aan *Antigonus*, die aanstonds de jongste hervormingen ophief en het ephoraat herstelde. De Staat voegde zich nu bij het Achaësch Verbond, maar behield voor het overige zijne zelfstandigheid. De moederheid der Spartanen echter helde heimelijk over tot de zijde der Aetoliërs; in 218 koos zij openlijk de partij van dezen en streed met hen in den Bondgenootenoorlog tegen *Philippus van Mac-*

donië en de Achaërs. De overweldiger *Ma-chavidas* (211—207) was de eerste tyran van Sparta; hij vernietigde het ephoraat, trad op als een onbeperkt heerscher en verspreidde aan het hoofd zijner huurlingen schrik in den Peloponnesus; hij sneuvelde echter reeds in 207 tegen *Philopoemen* in den slag bij Mantinéa. De regeering van zijn opvolger *Nabis* (206—193) was eene schier onafgebroke reeks van oorlogen en een wechel van verraderlijke staatkunde. Eerst koos hij de zijde van Rome, daarna die van *Philippus*, verbond zich hierop weder met *Flaminius* tegen *Philippus*, trotseerde vervolgens de Romeinen en deed Sparta bij den vrede van 195 de Laco-nische kuststeden verliezen. Nadat *Nabis* door de Aetoliërs vermoord was, voegde zich Sparta door den invloed van *Philopoemen* weder bij het Achaësch verbond, maar de aloude haat der Spartanen tegen de Achaërs bleef bestaan. Een opstand in 191 werd door *Philopoemen* met spoed gedempt. Toen Sparta in 188 op nieuw avallig werd en zich onder de bescherming der Romeinen stelde, rakte *Philopoemen* vóór de stad, deed de aanleggers van den opstand terechtstellen, sloopte de muren en verwijderde de vreemde soldaten en de onder de burgers opgenomen Heloten. Sparta moest zich nu onderwerpen aan Achaësche instellingen, en Rome bleef rustig toezien, hoe de Achaërs en Spartanen elkaanders krachten vernietigden, totdat de juiste tijd tot een aanval gekomen was. Na de vernietiging van het Achaësch Verbond en de onderwerping van geheel Griekenland (146) deelde Sparta in het zeer dragelijk lot der overige Grieksche Staten; ja, men verhaalt, dat den Spartanen van de zijde der Romeinen eene groote eer ten deel viel; zij bleven namelijk vrij en behoeften slechts vriendschapsdiensten te bewijzen. Onder de Keizers na *Augustus* behielden de Spartanen nauwelijks eene schaduw van hunne voormalige vrijheid. Onder *Tiberius* moesten zij hunne rechtzaken te Rome behandelen, en *Caracalla* vormde te Rome twee centuriën van Spartaansche jongelingen. Intusschen bleven in Sparta de wetten van *Lycurgus* tot in de 5de eeuw bestaan, zoodat hare laatste overblijfselen eerst door het Christendom werden uit den weg geruimd.

Spártacus, de bewerker van den Slavenoorlog en bevelhebber in dezen krijg (73—71 vóór Chr.), een Thraciër van geboorte, was te voren soldaat geweest en weggelopen, doch, nadat men hem gegrepen had, tot het verblijf aan eene school van zwaardvechters te Capua veroordeeld. Hij ontspanste in 73 vóór Chr. vandaar met een zeventigtal makkers, bracht bij den Vesuvius *Cajus Cassius*, een legaat van den praetor *P. Varinius*, eene geduchte nederlaag toe, deed voorts nog twee andere legaten en eindelijk den praetor zelf het onderspit delven en bracht daardoor te weeg, dat van alle kanten slaven naar zijn leger smelden, hetwelk eerlang 100 000 man sterk was. Daarmede aanvaardde hij in 72 den tocht naar het noorden, om hen over de Alpen naar hun vaderland, Gallië en Thracië, terug te voeren. Een gedeelte van het leger, dat zich onder aanvoering van *Orizus* van hem scheidde, werd bij den berg Garganus in Apulië geslagen, maar zelf behaalde hij glans-

rijke overwinningen op de consuls *Cn. Lentulus* en *L. Gallius* en sloeg den proconsul *C. Cassius* bij *Mutina*. Nu evenwel werd hij door zijn leger, door zucht naar buit ontvlamd, gedwongen, weder naar het zuiden te trekken. Te Rome belastte men daarop in 71 den praetor *M. Licinius Crassus* met het opperbevel. Deze slaagde er in, *Spartacus* op den zuidwestelijken uithoek van Italië te omsingelen. Laatstgenoemde baande zich wel is waar met dapperheid een weg door de vijandelijke gelederen, maar nu werd een gedeelte van het leger, dat zich wederom van hem verwijderd had, geheel en al vernietigd en hij zelf, nadat hij reeds eenige voordeelen behaald had, door zijne onderhebbers tot een strijd genoodzaakt, waarin hij met een groot deel der zijnen sneuvelde. Men vermeldt, dat in deze worsteling 60000 slaven gevallen en 6000 gevangen genomen en aan den heerweg tusschen Rome en Capua gekruisigd zijn. Toen *Pompejus* uit Spanje terugkeerde, vernietigde hij de overblijfselen van het leger der slaven.

Spartium L. of *Sarothamnus*, zie *Brom.*

Spasowics (Wladimir), een Poolsch letterkundige, geboren in 1829 te Minsk in Lithaunen, studeerde te Petersburg en was aan de universiteit aldaar tot 1862 hoogleeraar in het strafrecht. Na dien tijd trad hij op als pleitbezorger en sedert 1876 is hij redacteur van het maandschrift „Ateneum”, hetwelk te Warschau in het licht verschijnt. In de „Algemeene geschiedenis der Slawische letterkunde” van *Pipis* leverde hij het gedeelte, dat betrekking heeft op Polen, en schreef daarenboven onderscheidene letterkundige monographiën. Ook schreef hij (in het Russisch): „Het leven en de staatkunde van den Markgraaf Wielopolski (1888)” en behoort sedert 1853 tot de redactie van het weekblad „Kraj”.

Spat (De) is bij paarden een tegennatuurlijk, knobbelachtig uitwas der beenderen, die het kniegewricht van het achterbeen samenstellen, vooral van het scheenbeenhoofd. Meestal heeft het de grootte van een hazelnoot, maar ook wel eens die van een hoenderel. Dat gebrek schijnt gewoonlijk een gevolg te wezen van geweldige uitrekking der gewrichtsbeenderen, die aan het kniegewricht zijn vastgehecht. Daardoor worden de buitenste zelfstandigheid van het been en het beenvlies beleedigd, en ontsteking veroorzaakt er een vermeerderden aanvoer van vochten. Hierdoor wordt de overtollige beenstof naar de oppervlakte van het been gevoerd. Waanneer nu een paard met één of meer spatzen zich na een tijd van rust begint te bewegen, schuiven de zachte deelen over die uitwassen en dit veroorzaakt pijn, zoodat het kreupelt. Komt dat gebrek aan beide achterbeenen voor, dan hinkt het niet, maar loopt stijf, totdat het begint warm te worden. De spat ontwikkelt zich meestal bij jonge paarden, tusschen het 3de en 6de levensjaar. — Gaat eenig werk in den beginne gebrekkig, maar later met gewenschte vlugheid, dan past men hierop het spreekwoord wel eens toe: „De spatzen worden warm”.

Späth (Joseph), een Oostenrijksch geneeskundige, geboren te Bozen den 18den Maart 1823, studeerde eerst te Brixen in de theologie,

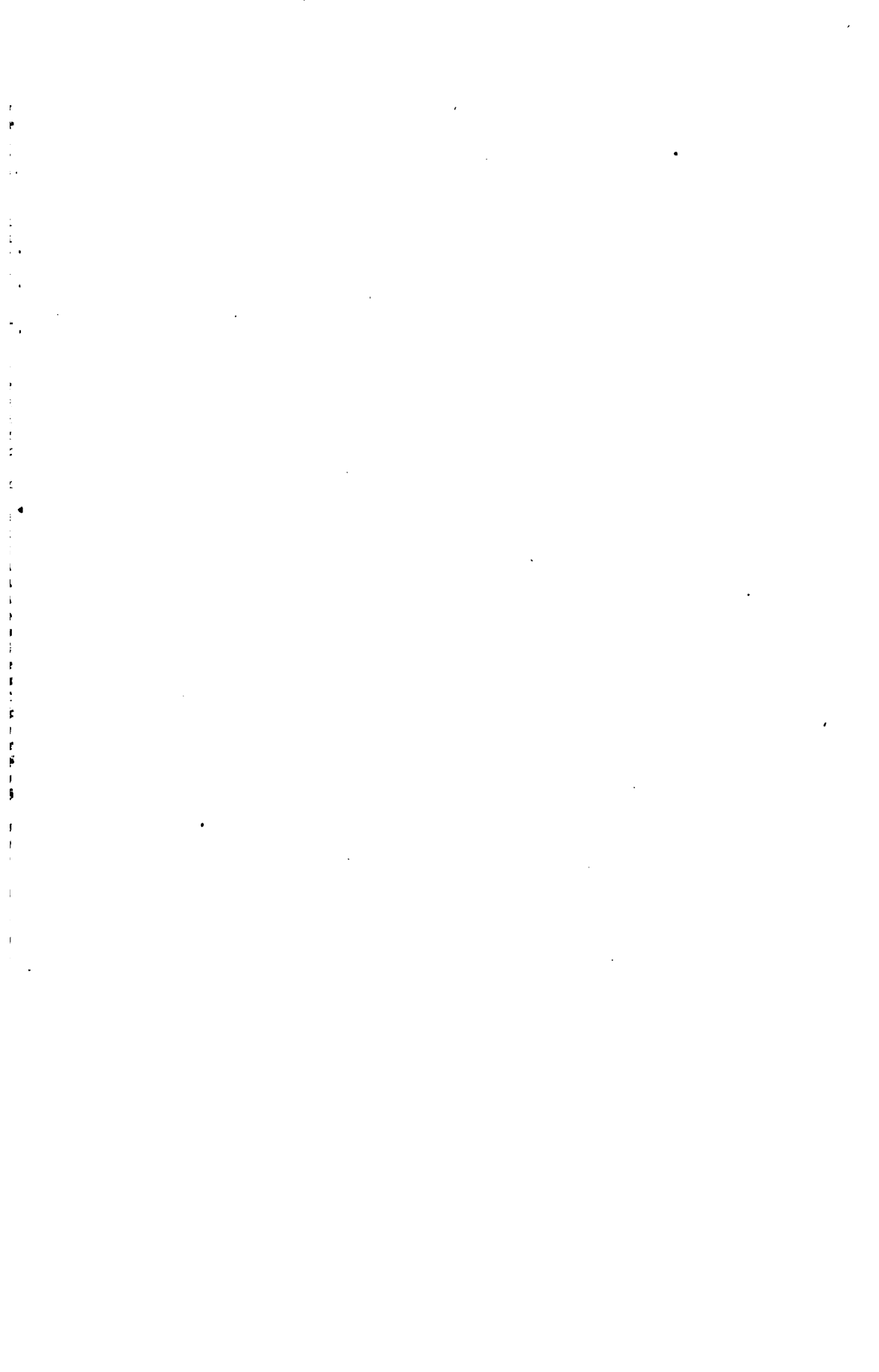
toen te Weenen in de geneeskunde, was er van 1849—1850 in het algemeen ziekenhuis en van 1850—1854 als assistent op de kraamzaal werkzaam, vestigde er zich vervolgens als privatdoctent, werd in 1856 gewoon hoogleeraar aan de Josephscadémië, in 1861 aan de universiteit te Weenen en bestuurt er sedert 1878 de nieuwe verloskundige kliniek. Hij schreef: „Klinik der Geburtshilfe und Gynäkologie (1855)”, — „Kompendium der Geburtshilfe für Studierende (1857)”, — en „Lehrbuch der Geburtshilfe für Hebammen (1869; 3de druk, 1890)”.

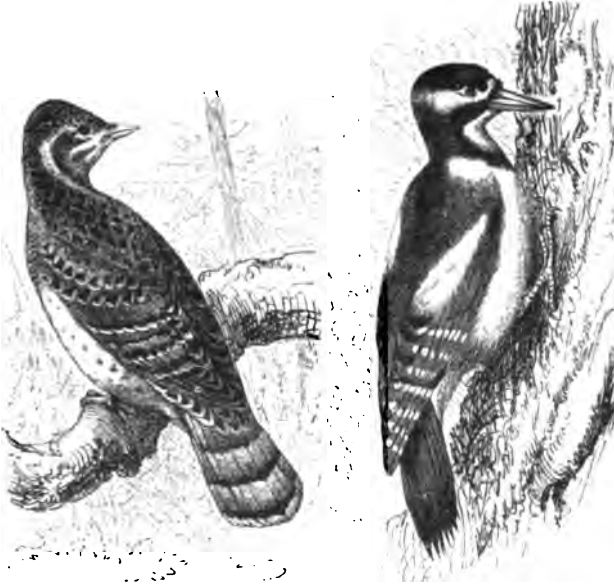
Spaventa (Bertrando), een Italiaansch wijsgeer, geboren in 1817 in een dorp der provincie Chiéti, beoefende met jver de Duitse taal en wijsbegeerte en socht ééns laatste in behoorlijk verband te brengen met de Italiaansche. In 1859 werd hij hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de universiteit te Modena, in 1860 aan die te Bologna en leverde: „La filosofia di Kant e la sua relazione colla filosofia Italiana (1860)”, waarin hij de overeenkomst aanwees tusschen de denkbeelden van *Kant* en die van *Rosmini*. Nadat hij voorts zijn „Carattere e sviluppo della filosofia Italiana (1860)” in het licht gegeven had, erlangde hij in 1861 een hoogleeraarsambt te Napels, waar hij bij voortdaring werkzaam is. Zijne clericale tegenstanders beantwoordde hij in zijne „Prolusione e introduzione alle lezioni di filosofia nella università di Napoli (1863)”, en kort daarna verscheen zijn voortreffelijk boek: „La filosofia di Gioberti (1863)”. Voorts schreef hij: „Le prime categorie della logica di Hegel (1864)”, — „Spazio e tempo nella prima forma del sistema di Gioberti (1867)”, — „Il concetto dell'opposizione e lo Spinozismo (1867)”, — „La scolastica e Cartesio (1867)”, — „Saggi di critica filosofica, politica e religiosa (1867)”, — „Principi di filosofia (1867)”, — „Paolottismo, positivismo, razionalismo (1868)”, — „Studi sull'etica di Hegel (1869)”, — „Idealismo e realismo (1874)”, — en „La legge del più forte (1874)”. Tot viermaal toe werd hij afgevaardigd naar het Parlement. — Zijn broeder *Sileo* legde zich desgelijks toe op de wijsbegeerte, doch begaf zich later op het veld der politiek en was eenigen tijd minister van openbare werken.

Speerijen noemt men prikkelende stoffen, die als toeappels gebesigd worden, inzonderheid kruiderijen of voortbrengselen van het plantenarijk. Deze worden vooral aangevoerd van de Molukken, die deswege ook wel den naam dragen van Speerij-eilanden. De voornaamste speerijen zijn: kaneel, muskaatnoot, foelie, kruidnagels, peper, Spaansche peper, Cayennepeper, vanille, cardamom, en soja, — voorts eenige Europeesche gewassen, zooals anjz, venkel, karwei en koriander. Van nagenoeg al die speerijen zijn in de daarop betrekkelijke artikelen nadere bijzonderheden medegedeeld.

Specht (*Picus L.*) is de naam van een familie en geslacht van vogels uit de orde der *Klimvogels* (Scansores). Het onderscheidt zich door een vrij langen, krachtigen, kegelvormigen snavel, ovale, met kleine vederjes bedekte neusgaten, een lange, wormvormige, klevrige tong met een hoornachtige, met weerhaken voorzien punt, een wigvormigen, uit stijve, aan het einde afgeleeten stuurpenaen

1. Gewone draaihals (*Jynx torquilla*). 2. Grote bonte specht (*Picus major*).

6
7

6. Drieteenige specht (*Picus tridactylus*), mannetje en wijfje. 9. 10. Grauwe sp

8. Ivoorsnavel (*Picus principalis*).

4. Schedel van den sp

9

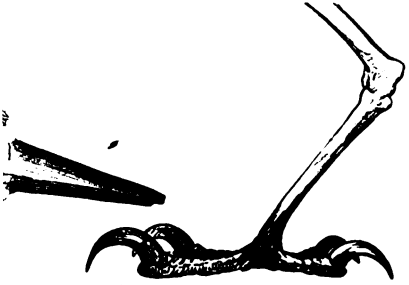
11. Witte of eksterspecht (*Picus leuconotus*), wijfje.
12. Groene specht (*Picus viridis*).

), mannetje. 7. 8. Kleine bonte specht (*Picus*
1ste bonte specht (*Picus medius*), mannetje.
(*Picus canus*), mannetje.

10

13. Zwarte specht (*Picus martius*).
mannetje. wijfje.

5. Klaau van den specht.

samengestelden staart, die bij het klimmen tot steun dient, middelmatig groote vleugels en 2 naar achter en 2 naar voren geplaatste teenen (klimvoeten). De spechten leven in de bosschen, klimmen behendig tegen de boomen op en vliegen met rukken. Zij leven van insecten, vooral van larven, die zij met hun stevigen bek uit de boomschors pikken, en dit geschiedt met zooveel kracht, dat men het op aanmerkelijken afstand hooren kan. Sommige buitenlandsche soorten echter voeden zich met vruchten en zaden. Zij broeden in holen van boomen, waarin zij 4 of 5 glanzig-witte eieren leggen. Het geluid, dat

De specht.

sommige soorten maken, herinnert aan een schaterend gelach. Men kent van dit geslacht omstreeks 200 soorten. In ons Vaderland vindt men daarvan slechts een vijftal, namelijk: den *swarten specht* (*P. martius*), geheel zwart met eene roode kulf, terwijl bij het mannetje ook het voorhoofd en de schedel rood zijn, — den *groenen specht* (*P. viridis*), bij ons de meest algemeene; deze heeft een groenen rug, een groenachtig gelen of grijzen hals en buik, een rooden schedel en kulf en eene knevelvlek, die bij het mannetje rood, bij het wijfje zwart is, — den *grooten, middensten en kleinen bonten specht* (*P. major, medius en minor*), die zwart en wit gevlekt zijn, met roode vederen in den nek of op den schedel. De figuur in den tekst is die van den *middensten bonten specht*. Deze en andere soorten siet men voorts afgebeeld op nevensgaande plaat.

Specht (Friedrich August Karl von), een Duitsch schrijver over militaire aangelegenheden en geboren te Brandenburg den 28sten September 1802, trad na eene gebrekkige opleiding op 14-jarigen leeftijd in krijgsgedienst, werd in 1822 luitenant, zag zich in 1847 als kapitein bij den generaal staf geplaatst, nam in 1849 deel aan den veldtocht in Denemarken en was in 1854 opgeklommen tot generaal-majoor. Wegens een tweegevecht met generaal

von *Haynan* in 1863 werd hij als kommandant naar Fulda verplaatst, kwam in 1866 op wachtgeld, woonde tot 1872 te Marburg en daarna te Eisenach en overleed in laatstgenoemde stad den 12den Juli 1879. Hij behoorde tot de liberale partij in Hessen en schreef: „Das Königreich Westfalen und seine Armee im Jahr 1818, sowie die Auflösung derselben durch den russischen General Czerniajeff (1848)“, — „Geschichte der Waffen (1868—1877, 3 dln)“, — en „Das Festland Asien-Europa und seine Völkerstämme, deren Verbreitung, der Gang ihrer Kulturentwicklung mit besonderer Berücksichtigung der religiösen Ideen (1879)“.

Specifica noemt men in de geneeskunde zoodanige geneesmiddelen, die met vrucht tot bestrijding van eene bepaalde ziekte kunnen worden aangewend. De natuurgeneesleer van *Eademacher* berust op het gebruik van specifica. Bij den vooruitgang der wetenschap vermindert het aantal specifica, daar zij ons meer en meer tot de oorzaken der ziekteverschijnselen doet doordringen en de middelen aanwijst, om deze weg te nemen. Toch bestaan er middelen, die den naam van specifica verdienen, zooals de chinine tegen zuivere tusschenpoozende koorts.

Speckbacher, één der aanvoerders van den opstand in Tyrol in 1809, werd geboren den 13den Juli 1767 op eene hoeve tusschen Innsbruck en Hall en hield zich vooral bezig met de jacht en den landbouw. Als één der vrienden van *Andreas Hofer* overrompeld hij op den 12den April 1809, den dag, waarop de bevolking opstond, het Beiersche garnizoen in Hall, nam met den waard uit de Kroon aldaar, *Joseph Straub*, de van Innsbruck komende Beiersche kavallerie gevangen, streed dapper in de gevechten van 25 en 29 Mei, waardoor Tyrol zijne vrijheid verkreeg, bij de blokkade van Kufstein en de ontmoetingen van 4, 6 en 7 Augustus, met een tienjarig zoontje aan zijne zijde, en in den slag aan de Isel op den 13den Mei, waarna hij voor den maarschalk *Lefebvre* Tyrol moest ontruimen. Nadat ook de bergstreek van Salzburg was opgestaan, verloor *Speckbacher* in September bij *Lofer* en *Luftenstein* aanmerkelijke voordeelen, maar werd den 16den October bij *Melleck* geslagen, waarbij zijn zoon in gevangenschap geraakte. *Speckbacher* vluchtte toen van den éenen alp naar den anderen, verborg zich eenigen tijd in eene grot onder sneeuw en tjs en bleef daarna zeven weken in een stal opgesloten, waarna het hem eindelijk den 10den Mei gelukte, het gebergte te overschrijden en Weenen te bereiken. Hier ontving hij het pensioen van kolonel en den last, de Tyroler volkplanting in het banaat *Temesvar* te beesturen. Na het uitbarsten van den oorlog in 1813 begaf hij zich weder naar Tyrol, bewees er nitmuntende diensten en zag zich bevorderd tot majoor. Hij overleed te Hall in 1820.

Specks (Jacques), zevende gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië, was geboren te Dordrecht en vertrok in 1609 als onderkoopman naar Indië, werd opperkoopman in Japan, keerde in 1621 naar Batavia terug en werd er buitengewoon lid van den Raad van Indië. In 1627 zeldde hij naar het Vader-

land, doch begaf zich in het begin van 1629 weder naar Indië, waar hij in het laatst van dat jaar optrad als gouverneur-generaal. In dien tijd werd Batavia door 120 000 Javanen belegerd, maar de onsen verdedigden zich zoo dapper, dat het beleg den 1sten November werd opgebroken. Voorts sloot *Specks* verschillende verbintenissen met den Koning van Ternate, deed in 1622 afstand van het bewind en keerde naar het Vaderland terug.

Spectraalanalyse noemt men een onderzoek van het spectrum (zie *Kleuranalyse*), namelijk van het licht, dat door eenig lichaam uitgestraald wordt, met het doel, om de bestanddeelen van dat lichaam te leeren kennen. Vaste en gloeiend-vloeiende lichamen geven een samenhangend of continu spectrum, terwijl het spectrum van gloeiende gassen uit lichte, gekleurde, door donkere tusschenruimten van elkaar gescheidene lijnen of strepen bestaat, wier plaats, aantal en kleur eigenaardig zijn voor iedere stof. Men behoeft dus een lichaam, dat men onderzoeken wil, slechts in eene niet lichtgevende vlam van voldoende warmtegraad te brengen, om daarna het licht der vlam door middel van den spectroscop te onderzoeken. Deze methode onderscheidt zich door eene verbasende gevoeligheid; men heeft daardoor elementen ontdekt (rubidium, caesium enz.), waar men ze te voren niet eens had vermoed. Zelfs een driehonderdduizendste deel van een Ned. wichtje keukenzout kan men door middel der spectraalanalyse ontdekken. Eene vlam, waarin zich een natriumverbinding bevindt, is kenbaar door een spectrum met eene zeer lichte gele lijn. Laat men door die vlam het licht van een gloeiend vast of vloeibaar lichaam gaan, dan ziet men in het eenvormig spectrum van dit laatste eene zwarte streep op de plaats van de gele streep van het natrium. In het Zonnenspectrum ontwaart men een groot aantal zwarte lijnen (strepen van *Fraunhofer*), die met de lichte lijnen, welke voor vele onzer elementen kenmerkend zijn, in plaats overeenkomen. Daaruit volgt, dat de Zon een vast of vloeibaar gloeiend lichaam is, hetwelk zijn licht door een dampkring heen zendt, waarin zich de bedoelde elementen in gasteoestand bevinden. Op dergelijke wijze heeft de spectraalanalyse onze kennis van den aard der vaste sterren, kometen, nevelvlekken enz. aanmerkelijk uitgebreid. De spectroscop kan ook dienen om de vervalsching van sommige stoffen aan den dag te brengen, alsmede om de geringste hoeveelheden bloed op te sporen. De spectroscop van *Kirchhoff* en *Bunsen*, de ontdekkers der spectraalanalyse in 1859, bestaat uit een aan het éene einde gesloten buis. In de plaat, welke die buis sluit, is eene spleet aangebracht, welke breeder en smaller kan worden gemaakt. Vóór die spleet staat eene lichtbron, die zal worden ondersocht. Het licht valt, nadat het door de buis is gegaan, door een glazen prisma. Hij bestaat voorts uit eene tweede buis, die aan haar gesloten einde eene millimeterschaal bevat, welke door eene daarachter geplaatste kaars wordt verlicht, — en eindelijk uit een kijker, waarin het spectrum van het licht en het beeld der millimeterschaal kunnen worden waargenomen. In den zakspectroscop van *Browning* zijn alle deelen

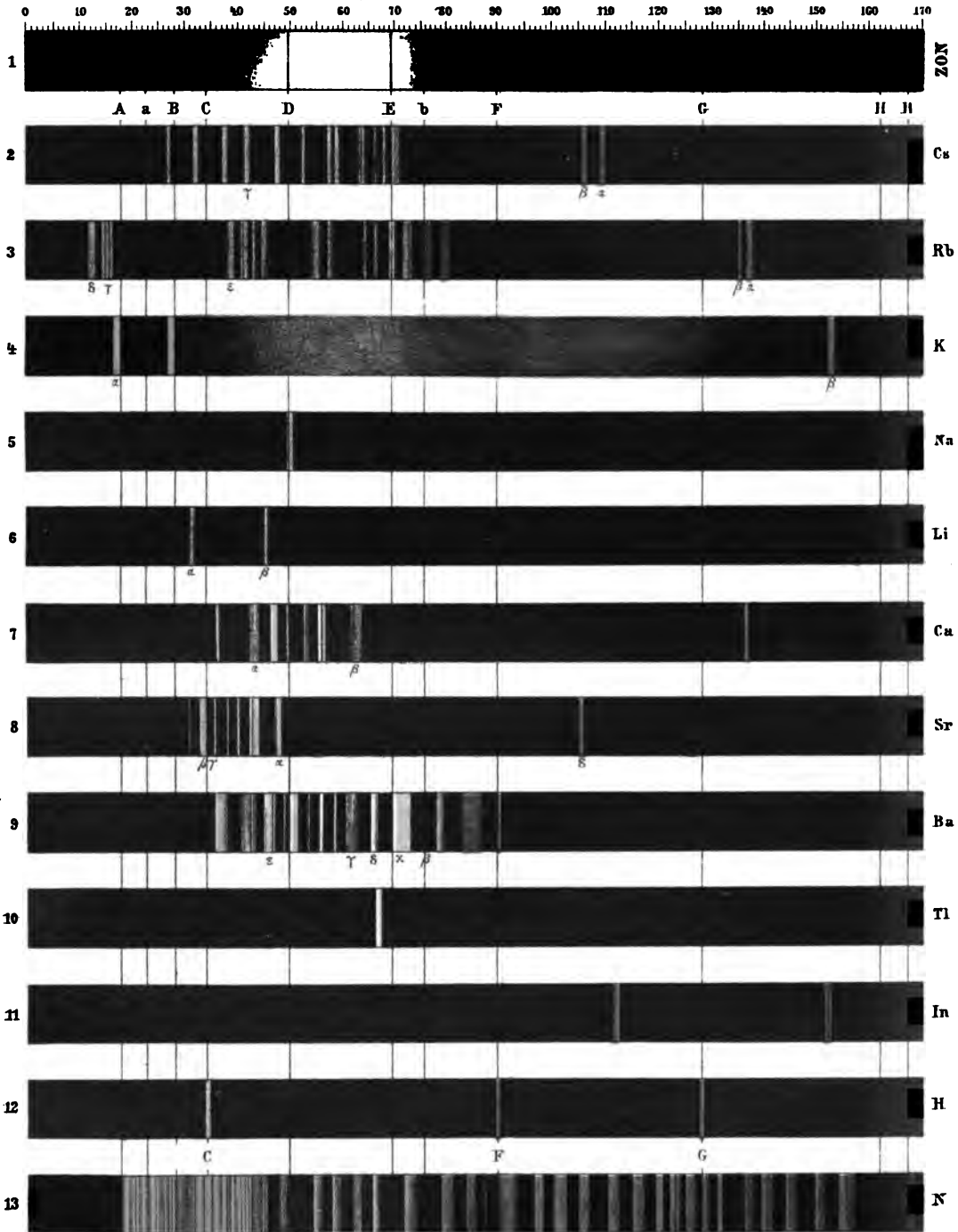
in éene buis geplaatst. Op nevenstaande plaat zijn de spectra van de Zon, van verschillende metalen, van waterstof en van stikstof afgebeeld.

Speculatie, of *bespiegeling* noemt men de werkzaamheid van den geest, die zich boven den kring der zintuigelijke waarnemingen verheft en ook zonder deze, enkel door nadenken, tot den oorsprong, den aard en het verband der dingen zoekt door te dringen. De weg der speculatie wordt door steelselbouwende wijsgeeren doorgaans bewandeld, wanneer zij zich met de resultaten der ervaring niet kunnen vergenoegen. — Men geeft den naam van *speculatie* ook aan het bedrijf van den koopman, die bij zijn koopen of verkoopen met eene vermoedelijke rijzing of daling zijner waren ten rede gaat.

Spee (Friedrich von), een Duitsch dichter uit het adellijk geslacht *Spee von Langensfeld*, werd geboren in 1591 of 1595 te Kaiserwerth aan de Rijn, trad in de Orde der Jesuïeten en studeerde te Keulen in de wijsbegeerte en godgeleerdheid. Op laat zijner Orde begaf hij zich in 1627 naar Franken, om er ter dood veroordeelde heksen en tovenaars ter strafplaats te vergezellen. Dientengevolge bestreed hij in zijne „*Cautio criminalis sive liber de processu contra sagas*” met kracht het heilloos geloof in heksen en tovenaars. Later werd hij naar Westfalen gezonden om er de Protestanten terug te brengen tot den schoot der R. Katholieke Kerk. Hij overleed te Trier den 7den Augustus 1636. Zijn „*Trutz-Nachtigall*”, eene verzameling van geestelijke liederen, in 1649 in het licht verschenen en op nieuw uitgegeven door *Sinrock* in 1875, behoort tot de beste voortbrengselen der Duitsche letterkunde in de 17de eeuw. Ook schreef hij een „*Guldenes Tugendbuch* (1647 en later)”, met fraaie liederen doorweven.

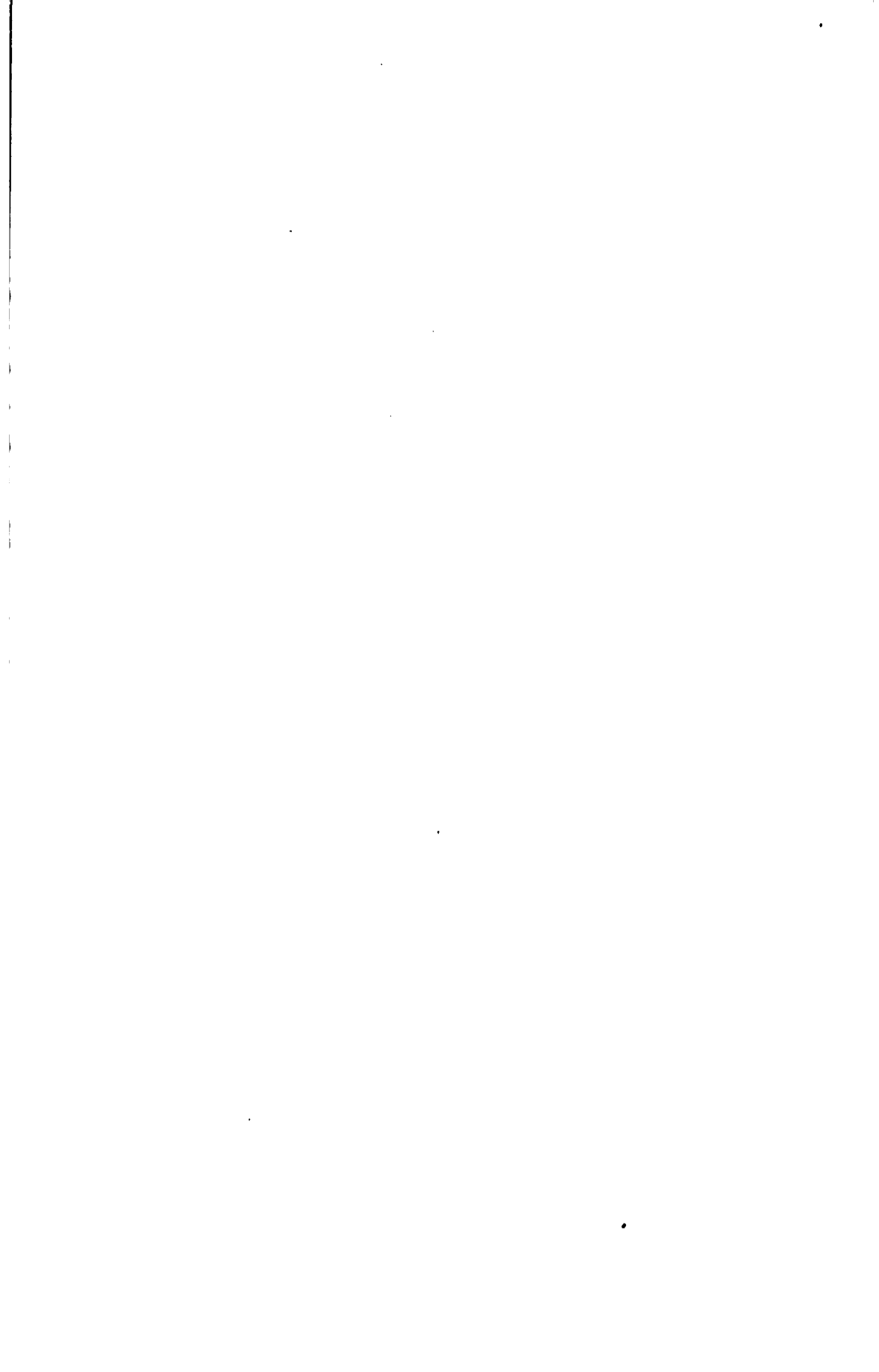
Speeksel (*saliva*) noemt men de in de mondholte aanwezige vloeistof, een mengsel van mondlijm met het afgescheiden vocht der drie paren speekselklieren. Het speeksel reageert alkalisch en bevat doorgaans $\frac{1}{2}$ % vaste bestanddeelen. Tot dese behooren speekselstof (ptyaline) en rhodaankalium. De eerste is een nog niet nauwkeurig bekend ferment. De speekselafscheidende klieren zijn de beide oorspeekselklieren, de beide onderkaaks- en de beide ondertongklieren. Op de afscheiding van speeksel hebben de zenuwen grooten invloed. Er loopen takken van de sympathische zenuw en van de aangesichtszenew naar de speekselklieren, en eene prikkeling dier zenuwen heeft aanstonds eene sterkere afscheiding van speeksel ten gevolge. Middellijk wordt die afscheiding ook door de nervus trigeminus bevorderd. De hoeveelheid speeksel, door een volwassen mensch in éen etmaal afgescheiden, wordt geschat op $1\frac{1}{2}$ Ned. pond. Eene vermeerdere speekselafscheiding ontstaat meestal door prikkeling der smaakzenuwen door middel van in de mondholte gebrachte spijzen, — voorts door prikkeling van de gevoelszenuwen der mondholte, van de reuk- en maagsenuwen, wijders door het kauwen en spreken, alsmede door de voorstelling van smakelijke spijzen en eindelijk door bepaalde geneesmiddelen. Het speeksel vervult eene belangrijke rol bij de spijsvertering: het lost vele bestand-

SPECTRAALANALYSE.

1. Zonnespectrum. 2-11. Spectra van verschillende metalen. 12. Waterstof. 13. Stikstof.

deelen der voedingsstoffen op, vermengt zich met droge spijzen tot een vochtigen brij en bevordert door de ptyaline de omzetting van het onoplosbare zetmeel in oplosbare dextrine en druivensuiker. — Aan eene ziekelijke vermeerdering der speekselafscheiding geeft men den naam van *speekselvloed* (salivatio, ptyalismus). Deze komt min of meer voor bij alle ontstekings toestanden van het slijmvlies van den mond; voorts bij de aanwezigheid van zweren, vooral bij kanker, bij verlamming van de aangezichtsenuw en inzonderheid bij een overmatig gebruik van kwik. Bepaaldelijk lijden zulke personen aan speekselvloed, die veel met kwikpreparaten moeten omgaan of kwikdampen inademen, zooals de werklieden in kwikzilvermijnen en spiegelfabrieken. Ook het innemen van kwikpreparaten doet allicht speekselvloed ontstaan. Zwakke, slecht gevoede menschen worden er eer door aangetaast dan sterke en goed gevoede. Voorts wordt speekselvloed gewekt door het gebruik van een afkooksel van folia laborandi of van het daaraan aanwezige alkaloïde (pilocarpine). Speekselvloed is echter geen gevaarlijk verschijnsel en wordt tegengegaan door een gedurig spelen van den mond met eene oplossing van chloorzuur of overmanganaanzuur kalium enz. Is hij echter een gevolg van kwikzilververgiftiging, dan moet deze laatste met de daartoe voorgeschreven middelen worden behandeld.

Speelgoed noemt men voorwerpen van hout, blik, tin, lood, messing, ivoor, hoorn, been, papier, kaetsajoek enz., die tot vermaak van kinderen dienen. Het vervaardigen daarvan vormt in Duitschland, van ouds te Nürnberg, een belangrijken tak van nijverheid. Thans echter zijn Berlijn, Stuttgart en Sonneberg in Thüringen, — voorts verschillende plaatsen in het Ertsgebergte, Beieren, Tyrol en Würtemberg mededingers van Nürnberg geworden, en men schat de waarde van het speelgoed, dat jaarlijks in Duitschland vervaardigd wordt, op 30 tot 36 millioen mark. Tot die voorwerpen behooren inzonderheid poppen, figuren van dieren, soldaten, wapens, trommen, kaleidoscopen, kinderhuisraad, legkaarten, kegelspelen, ballen en tollén. In den laatsten tijd heeft men er zich op toegelegd, om aan die voorwerpen een smaakvollen vorm te geven.

Speelkaarten zijn langwerpige vierkante bladen van cartonpapier, welke op de éene zijde met figuren van bepaalde beteekenis beschilderd zijn. Een zeker aantal van deze bladen vormt een kaartspel, waarmede men velerlei haard- en gezelschapspelen uitvoert. Men vermeldt, dat de eerste sporen van speelkaarten te vinden zijn bij de Chineezén. Voorts bezigde men reeds vóór de 14de eeuw in Spanje, Frankrijk en Italië tarokkaarten (tarocchi) tot voorspelling der toekomst; deze bestonden uit 21 genommerde kaarten, een harlekijn en 4 ridders. Vermoedelijk waren zij van Arabischen oorsprong en door de Saraceenen of Israëlieten in Europa gebracht. Naar aanleiding der tarokkaarten heeft men in de 14de eeuw de kaarten met vier kleuren voor het kansspel vervaardigd, en de legende vermeldt, dat *Jacquemin Gringonneur* de eerste speelkaarten geschilderd heeft voor den krankzinnigen *Karel VI*, koning van Frankrijk. Vandaar hebben zich de speelkaarten over

geheel Europa verspreid; zij stelden 4 kompanieën soldaten voor, elke in eene afzonderlijke kleur gekleed, met een vaandrig (aas), 8 soldaten (2—9), een knecht, een stalmeester, eene koningin en een koning. Op de oude Fransche kaarten heette klavervrouw *Argine* eene letterkeer van *Regina*, en stelde *Maria*, van *Anjou*, de gemalin van *Karel VII*, voor, — ruitenvrouw *Rachel*, waarmede *Agnes Sorel*, de minnares van dien Vorst, werd bedoeld, — schoppenvrouw *Pallas* of *Jeane d'Arc*, — en hartenvrouw *Judith*, waarmede *Isabella van Beieren* werd aangewezen. Onder den naam van *David* was schoppenheer *Karel VII*, hartenheer *Karel VI*, ruitensheer *Caesar* en klaverenheer *Alexander*, en de 4 schildknepen (boeren) werden *Ogier*, *Lancelot*, *Lahrie* en *Hector* genoemd. De vier kleuren vertegenwoordigden de vier standen, namelijk harten de geestelijkheid, klaveren den burgerstand, ruiten de wapenknechten en schoppen den adel. In plaats van die vier onderscheidingen bezigden de Italianen, Spanjaarden en Portugeezen *cupi* (bekers), *denari* (muntstukken), *bastoni* (stokken) en *spadi* zwaarden. Tot de meest gebruikelijke kaartspelen behooren het jassen, het kruisjassen, het kleuren (commerce-spel), — voorts de fijnere spelen, zooals het ombre, whist, boston en écarté spel, — en de hazardspelen vingt-et-un en het bankspel. Goochelaars gebruiken voorts de kaarten tot het volbrengen van allerlei toeren, en de kaartlegsters om daaruit aan lichtgeloovigen de toekomst te voorspellen.

Speelman (Cornelis Jansz.), gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië, geboren te Rotterdam den 3den Maart 1628, kwam in 1645 in ondergeschikte betrekking te Batavia, doch krom spoedig op en was in 1655 tot 1663 boekhouder-generaal. Daarna werd hij gouverneur van de kust van Coromandel, belastte zich voorts met eene expeditie tegen de Macassaren, welke hij in 1667 op eene roemrijke wijze ten einde bracht, en werd in 1647 raad van Indië. Hij onderscheidde zich daarop in den oorlog, die op Java uitbarstte, sag zich in 1678 benoemd tot directeur-generaal, besmette zijne groote talenten door een losbandig gedrag, doch werd niettemin in 1681 gouverneur-generaal. Van den tijd van zijn opperbestuur valt weinig merkwaardigs te vermelden. Hij overleed den 4den Januari 1684 en werd met grooten luister ter aarde besteld.

Speelruimte noemt men in de krijgskunde het verschil van middellijn van de ziel van een geschut en van die van het projectiel, alzoo de ruimte die bij het inbrengen van het projectiel rondom dit laatste blijft bestaan. De speelruimte is wegens de aanslijming volstrekt noodig bij voorladers. Haar bedrag heeft intusschen een belangrijken invloed op de aanvankelijke snelheid van het projectiel, op de juistheid van het schot en op de duurzaamheid van den vuurmond.

Speenkruid (*Ficaria L.*) is de naam van een plantengealacht uit de familie der *Ranunculaceae* (Ranunculachtigen). Het onderscheidt zich door een 3-bladigen, afvallenden kelk, 8 of 9 bloembladen, van binnen aan den voet met een honigschubje voorzien, en door vele samengedrukte, stompe vruchten. In ons Vaderland vindt men het *ranunculachtig speenkruid*

(*F. ranunculoides L.*), dat algemeen in weiden, op bleekvelden en langs wegen voorkomt en reeds in Maart en April zijne goudgele bloemen en helder groene bladeren vertoont. Deze laatste zijn rondachtig, aan den voet hartvormig ingesneden, onregelmatig gekarteld, met vrij lange bladstelen voorzien en eenigzins glanzig. Dit gewas heeft onder den grond niet alleen wortelvezels, maar ook rolronde of peervormige wortelknolletjes, terwijl het op vochtige plaatsen in de oksels der bladeren ook bolronde knolletjes draagt. Deze zijn rijk aan zetmeel, maar bevatten tevens eene scherpe stof, zoodat zij niet genuttigd worden. De bladeren gebruikt men wel eens als soepgroente.

Speer of spies, zie Lans.

Speerhaai of doornhaai, zie Haai.

Speyer of Speyer, zie Spiers.

Speke (John Kanning), een Engelsch reiziger, geboren den 4den Mei 1827 te Orleigh-Court bij Bidefort in het Engelsche graafschap Devon, trad in 1844 in dienst bij het Indische leger, woonde in 1849 als kapitein den veldtocht bij in Pendajaub, vatte het voornemen op, zich naar de bronnen van de Nijl te begeven, en trok in 1854 met *Burton* door Somaliland, waar hij door de inboorlingen zwaar gewond werd. In het daarop volgende jaar nam hij deel aan den Krimoorlog, en later (1857—1859) vinden wij hem met *Burton* weder in Afrika, waar hij in Juli 1858 het Ukerewo of Victoria Nyansameer ontdekte. Met *Grant* ondernam hij in 1860 van Zanzibar een nieuwen tocht, zoodat hij in 1863 Gondokoro bereikte en overtuigend aanwees, dat de Witte Nijl in bovengenoemd Meer ontspringt. *Petermann* heeft in zijne „Mittheilungen” de verdienste dier ontdekking aan *Speke* toegerekend, en zij werd later door het onderzoek van *Gessi* bevestigd. *Speke* kwam den 15den September 1864 in Engeland op de jacht door een noodlottig schot om het leven. Hij schreef: „Journal of the discovery of the source of the Nile (1863, 2 din)”.

Speksteen (steatiet) is de naam eener delstof. Wat men als speksteen kristallen beschreven heeft, zijn in den regel kristallen van kwarts, dolomiet, spinel enz. Deze massa's zijn veelal nier- of knolvormig, wit met roode, groene of gele tinten, slechts op de streek glinsterend en doorschijnend aan de kanten. Zij zijn vettig op het gevoel, maar kleven niet aan de tong. De geringe hardheid (1,5) der ongegloeide stof, klimt na het gloeien zoozeer, dat men er glas mede krassen kan. Zijn soortelijk gewicht is 2,6 tot 2,8. Speksteen is magnesiumsilicaat van dezelfde samenstelling als talk ($Mg_3H_2Si_4O_{12}$). Het vormt bij Gõpfersgrün, niet ver van Wunsiedel (Fichtelgebirge), eene laag tusschen glimmerlei en graniet, en deze beide gesteenten gaan aan de grenzen in speksteen over, — een verschijnsel, dat nog niet voldoende is verklaard. Daarenboven vindt men speksteen bij Lowell in Massachusetts en bij Briançon. Het wordt op de draaibank verwerkt tot pijpenkoppen, stoppen enz. Ook kan men er mede teekenen op laken, zijde en glas, terwijl het tevens dient tot het verwijderen van vetvlekken, tot het polijsten van spiegels, enz. Van geheel anderen aard is het *Chineesche speksteen of beeldsteen* (agalmatoliet). Dit is een aluminiumsilicaat van

de samenstelling $Al_2H_2Si_4O_{12}$, waarvan men in China allerlei afgodsbeeldjes, vazen, kommen, doozen enz. vervaardigt.

Spel (Het) is een bedrijf, hetwelk hoofdzakelijk dient tot ontspanning en verstrooing, soms ook tot ontwikkeling of versterking des lichaams. Een doelmatig gekozen spel heeft als afwisseling van ernstige en moeielijke bezigheden, vooral van die des geestes, een heilzaam invloed. Men neemt daaraan gewoonlijk deel met anderen. Het spel is inzonderheid van gewicht voor het aankomend geslacht; jongens en meisjes hebben hunne geliefkoosde spelen, en deze zijn gewoonlijk verschillend in de verschillende jaargetijden. Het knikkeren, hoepelen, spelen met den bal, oplaten van den vlieger enz. geschiedt geenszins te gelijk, maar ieder spel heeft zijn bepaalden tijd, waarop het als bij instinct wordt ter hand genomen. Het spelen is voor de kinderen een heilzaam werk, eene oefening van de zintuigen, van de ledematen, van het verstand, van de verdraagzaamheid, eene ontwikkeling van gepaste eerzucht en van het gevoel van recht. Dat is door de ervarenste opvoedkundigen erkend, vooral door *Pestalozzi* en *Frobel*. Men heeft dan ook kindertuinen in menigte doen verrijzen, waar gelegenheid bestaat voor verschillende spelen. Vóór den de kinderen in leeftijd, dan wordt het kinderspel vervangen door de gymnastiek. Tot de eigenlijke spelen der volwassenen behooren o. a. het bal-, kolf en kegelspel en het biljart, welke men spelen van beweging zou kunnen noemen — alsmede de spelen van rust, zooals het dam- en schaakspel en de verschillende sijn kaartspelen. Hazardspelen rekenen wij niet onder de spelen. Den naam van spel geeft men eindelijk aan de uitvoering van een tooneel- of muziekstuk.

Spelt, zie Tarwe.

Spencer. Onder dezen naam vermelden wij:

Georg John, graaf *Spencer*, een ijverig boekenminnaar, geboren den 1sten September 1758. Hij studeerde te Cambridge, werd eerst lid van het Lager-, later van het Hoogerhuis, in 1794 eerste lord der Admiraliteit, vervolgens staatssecretaris voor Binnenlandsche Zaken en overleed den 10den Mei 1834. Hij was de stichter van de grootste private boekery in Europa. Reeds het gedeelte, dat zich te Althorp, het familiekaasteel der *Spencers*, bevindt, telt 45000 deelen, waaronder men vele zeldzame werken, bijv. meer dan 1000 wiegedrukken, aantreft. Ook verzamelde hij eene menigte schilderijen. Eén en ander is door *Diddis* in de „Bibliotheca spenceriana (1814, 4 din)” en in de „Aedes Althorpianae (1822, 2 din)” beschreven.

John Charles, graaf van *Spencer*, een zoon van den voorgaande en bekend onder den naam van Lord *Althorp*. Hij werd geboren den 30sten Mei 1782, studeerde te Cambridge, werd in 1803 lid van het Lagerhuis en bekleedde onder *Fox* en *Grenville* de betrekking van lord van de schatkist. Hij behoorde tot de partij der Whigs. In het ministerie *Grey* werd hij kanselier der schatkist (1830) en zijn gezag in financiële en staathuishoudkundige zaken was zeer groot. Ook bracht hij in 1833 in het Lagerhuis de Iersche reformbill ter tafel, die echter oneenigheid veroorzaakte

in den boezem van het Kabinet. Toen hij in 1884 na het overlijden zijns vaders lid werd van het Hoogerhuis, moest hij zijn ambt als kanselier nederleggen, waarna hij zich aan den landbouw wijdde. Hij overleed den 1sten October 1845, waarna zijne titels en goederen overgingen op zijn broeder *Frderick*, die desgelijks hooge staatsbetrokkingen bekleedde en den 27sten December 1857 overleed.

Herbert Spencer, een Engelsch wijsgeer, geboren te Derby in 1820. Hij ontving eene vrijzinnige opvoeding, werd eerst civiel-ingenieur, daarna dagbladschrijver en medewerker aan den „Economist”, den „Westminster” en „Edinburgh Review” en andere tijdschriften, en eindelijk stichter van een eigen wijsgeerig steleel, dat hij met den naam van evolutie- of ontwikkelingswijsbegeerte bestempelde. Zijn eerste geschrift van eenig belang was: „Social Statics (1848—1868)”. In 1860 begon hij naar het voorbeeld van *Comte* eene reeks van wijsgeerige werken uit te geven, waarin hij de beginselen der biologie, psychologie, sociologie en moraal wilde ontwikkelen. Daarvan verschenen: „Principles of biology (1865, 2 dln)”, — „Principles of psychology (1840, 2de druk, 1871—1872, 2 dln)”, — en „Principles of sociology (1874, 2 dln)”. Daarenboven leverde hij: „Essays, scientific, political and speculative (1857, 2 dln; 2de druk, 1868; dl 3, 1874)”, — „Descriptive sociology (1873—1874, 3 dln)”, — en „Study of sociology (4de druk, 1875)”.

John Paynter Spencer, een Britsch staatsman, geboren den 27sten October 1835. Hij ontving zijne opleiding te Harrow en te Cambridge, was tot aan het overlijden van zijn vader (27 December 1857) lid van het Lagerhuis, waar hij tot de liberale partij behoorde, en werd daarna lid van het Hoogerhuis. Van 1859 tot 1860 was hij opperkamerheer van Prins *Albert* en bekleedde voorts van 1862 tot 1867 deselfde betrekking aan het Hof van den Prins van *Wales*. Toen *Gladstone* in 1868 als eerste minister optrad, werd *Spencer* tot lord stadhouder en onderkoning van Ierland benoemd, maar nam in 1874, bij den val van het liberaal bewind, zijn ontslag. Zoodra echter in April 1880 *Gladstone* op nieuw aan het hoofd der zaken kwam, werd hij voorzitter van het Privy Council met sitting en stem in het Kabinet. In Mei 1882 zag hij zich weder benoemd tot onderkoning van Ierland sonder zijne betrekking van voorzitter van den Geheimen Raad te verliezen. Hij zorgde, dat de moordenaars van Lord *Oswaldick* in Februari 1883 ontdekt werden en beijverde zich om de Iersche bevolking door versoenende maatregelen tot rust te brengen. Bij de aftreding van het ministerie *Gladstone* in 1885 legde hij zijne betrekking neder, waarop hij bij de vernieuwde optreding van dat ministerie in 1886 tot voorzitter van van den Staatsraad werd benoemd. Hij verloor echter dat ambt bij de vernieuwde aftreding van het ministerie *Gladstone* in Augustus van dat jaar.

Spencer (Philipp Jacob), de vader van het Piétismus, werd geboren den 18den Januari 1685 te Rappoltswiller in den Opper-Elzas, wijdde zich te Straatsburg aan de studie der godgeleerdheid, was in 1654—1756 huis-onderwijzer van twee Prinsen uit het Huis *Pfalz-Birkenfeld* en bezocht na 1659 de uni-

versiteiten te Basel, Genève en Tübingen. In dien tijd gevoelde hij zich vooral aangetrokken door de geslachtenwepenkunde (heraldiek) en schreef: „Historia insignium (1680)” en „Insignium theoria (1690)”, waardoor hij de grondslagen legde voor eene wetenschappelijke behandeling der heraldiek. In 1663 werd hij predikant te Straatsburg, in 1664 doctor in de godgeleerdheid en in 1666 senior der geestelijkheid te Frankfort aan de Main. Hier begon hij, doordrongen van het besef, dat het Christelijk geloof onder de letterknechterij bezweek, van 1670 af in zijn huis met eenigen uit de gemeente stichtelijke vergaderingen (collegia pietatis) te houden, die in 1682 naar eene kerk werden verplaatst. Zijne hervormingsgezinde gevoelens omtrent de Kerk openbaarde hij in zijne „Pia desideria oder heraliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evangelischen Kirche (1675; nieuwe druk, 1846)” en in zijne „Allgemeine Gottesgelahrtheit (1680)”, waarbij hij later zijne „Theologische Bedenken (1700—1702, 4 dln)” voegde. De groote strijd over het Piétismus was reeds uitgebarsten, toen *Spencer* zich in 1686 tot opperhofprediker te Drosden zag benoemd. In dit land, sedert de aanneming der „Formula concordiae” de hoofdzetel der schoolieks rechtzinnigheid, beijverde hij zich, de catechisatie en confirmatie in te voeren. Nadat hij echter met de theologische faculteit te Leipsig en later ook met den Keurvorst *Johan Georg III* in botsing gekomen was, vertrok hij in 1691 als proost en inspector der St. Nicolaïkerk en als assessor van het consistorie naar Berlijn, waar hij zijn arbeid onder voortdurende aanvallen van de zijde der orthodoxe Lutherschen voortzette. Terwijl hij grooten invloed had op de in 1694 te Halle gestichte universiteit, deed de theologische faculteit te Wittenberg door professor *Deutschman* eene lijst van 264 afwijkingen van *Spencer* van de leer der Kerk opmaken, en het gelukte laatstgenoemde niet, zijne tegenstanders door zijne „Aufrichtige Uebereinstimmung mit der Augsbürgischen Confession” tot zwijgen te brengen. Hij overleed den 5den Februari 1706, en ook na zijn dood werd de strijd nog tot in het midden dier eeuw voortgezet.

Spengel (Leonhard), een uitstekend letterkundige, geboren te München den 24sten September 1808, bezocht er het gymnasium en het lyceum, studeerde te Leipsig en te Berlijn, werd in 1826 lector en in 1830 professor aan het Oude Gymnasium in zijne geboortestad, was er daarenboven sedert 1827 privaaidocent aan de universiteit en tweede directeur van het philologisch seminarium, vertrok in 1842 als gewoon hoogleeraar naar Heidelberg, keerde in 1847 in die betrekking terug naar München en overleed aldaar den 8ten November 1880. Hij was sedert 1835 buitengewoon en sedert 1841 gewoon lid der Beiersche en sedert 1842 ook lid van de Pruisische Académie van Wetenschappen. Van zijne geschriften noemen wij: „Συναγωγή τεχνων sive artium scriptores ab initiis usque ad editos Aristotelis de rhetorica libros (1828)”, — „Anaximenis ars rhetorica (1844)”, — „Rhetores graeci (1858—1856, 3 dln)”, — „Aristotelische Studien (1864—1866, 4 dln)”, — „Aristotelis ars rhetorica (1867, 2

dln)", — „Alexandri Aphrodisiensis quaestionum naturalium et moralium ad Aristotelis philosophiam illustrandam libri IV (1842)", — „Incerti auctoris paraphrasia Aristotelis elenchorum sophisticorum (1843)", — „Λεξιῶν φιλοσόφου Πλατωνικοῦ εἰς τὰς Ἀριστοτέλους κατηγορίας ἀπορίας τε καὶ λύσεις (1859)", — „Themistii paraphrasia Aristotelis librorum (1866, 2 dln)", — eene menigte verhandelingen, vooral in de werken der Beiersche Académie, — en uitgaven van: „M. Terentii Varronis de lingua latina libri (1826)" en „C. Caecillii Statii deperditarum fabularum fragments (1829)".

Spenser (Edmund), een beroemd Engelsch dichter, geboren te Londen in 1553, was de telg van een aanzienlijk, maar onbemiddeld geslacht, studeerde aan Pembroke College te Cambridge, werd in 1590 secretaris van den stadhouder van Ierland, Lord Grey, maar dong na zijne terugkeer te vergeefs naar eene betrekking aan het Hof, zoodat hij de Hofkabelen tot onderwerp maakte van zijn gedicht: „Mother Hubbard's tale". Men meent echter, dat hij eerst roem verworven heeft door zijn gedicht: „The shepherd's calendar". In dit laatste vindt men eene reeks van herdiersdichten, die in 12 groepen of maanden gerangschikt zijn. Evenals in de „Bucolica" van Virgilius, spreken de daarin voorkomende personen over de merkwaardigste onderwerpen van de zedeleer, van de staatsbelangen enz., waarbij hooggeplaatste waardigheidbekleeders op eene geestige wijze worden gevleid. Spenser schildert op die manier Engeland en het Engelsche landschap; ook dragen zijne landbewoners Engelsche namen en besigen provinciale en verouderde uitdrukkingen. Men verhaalt, dat hij te Penhurst, het buitenverblijf van Sir Sidney Smith, „The Shepherd's calendar" herzien heeft, om dien vervolgens onder den titel: „The poet's year" aan master Philipp Sidney op te dragen. Laatstgenoemde beval hem aan in de bescherming van den Graaf van Leicester, en deze bezorgde hem de gunst van Koningin Elisabeth. Toch gevoelde hij zich niet gelukkig aan het Hof, en hij heeft een somber tafereel van hoofsche afhankelijkheid nagelaten. Toen Lord Grey tot stadhouder van Ierland was benoemd, vergezelde Spenser hem derwaarts als secretaris en ontving een stuk land in de nabijheid van Cork. Hier vertoefde hij nu jaren lang op Kilkoman Castle en wijdde zich met ijver aan het bestuur van het pas onderworpen gewest. Hier eindelijk schreef hij zijn beroemd gedicht: „The Fairy Queen", een stuk van allegorisch-romantischen aard. Volgens zijn oorspronkelijk plan zou het uit 12 boeken bestaan, en in ieder van deze zou door ridderlijke avonturen eene dengd worden voorgesteld. De held van het geheele stuk zou de mythische Prins Arthur wezen, een ideaal van vroomheid. Die Prins verliest op de Koningin der Feeën (Fairy Queen), welke hem in den droom verschijnt. Toen hij aan haar Hof in het land der Feeën aangekomen was, vond hij haar bezig met het vieren harer jaarlijkse twaalfdaagse feesten. Op elk van die dagen worden dappere daden uitgevoerd door één der ridders van het Hof van Gloriana. De eerste drie boeken werden afzonderlijk uitgegeven (1590) en opgedragen aan Elisabeth, die de daarin voorkomende vlietaal met een jaargeld van 50 pond sterling

beloofde. De volgende drie boeken verschenen in 1569. Hoeveel de dichter van de andere helft van zijn werk voltooid heeft, is ons onbekend, daar het handschrift op zee is verloren gegaan. Intusschen is nog een fragment van twee zangen voorhanden. Men mag voorts niet ontkennen, dat de vinding en de gloed der eerste drie boeken reeds in het volgende drietal verminderen. Hoewel aan de „Fairy Queen" alle eenheid ontbreekt en de allegorie aan dit gedicht eene zekere eentonigheid geeft, munt het uit door stoutheid van conceptie en door welluidendheid van taal. Bij den opstand der Ieren in 1598 onder Lord Tyrone verbleef zich de volkswode ook tegen Spenser wegens onderdrukkingen, welke hij zich als sheriff van Cork zou veroorloofd hebben. Het kasteel Kilkoman werd aangevallen en de dichter ontspande met zijn huisgenooten tenaauwernood naar Londen en overleed aldaar den 16den Juni 1599. Zijn stoffelijk overschot werd in de Westminster-Abdij bijgezet, waar de Gravin Dorset te zijner eere een gedenkteecken deed verrisjen. Behalve genoemde werken leverde hij sonetten en hymnen, en in zijne „Elegy of Astrophel" verheerlijkte hij zijn begunstiger Sidney op eene treffende wijze. Zijne gesamenlijke geschriften werden uitgegeven door Todd (1806, 8 dln) en door Collier (1861, 5 dln).

Speranskij (Michaël, graaf), een Russisch staatsman en schrijver, geboren den 1sten Januari 1771 te Tsjerkoeftino in het gouvernement Wladimir, bezocht de godgeleerde académie te Petersburg, werd er in 1792—1797 hoogleraar in de wis- en natuurkunde en zag zich in 1801 door Keizer Alexander I tot staatssecretaris bij den Rijkraad benoemd. In die betrekking werd hij de steller der belangrijkste staatsstukken in dit tijdperk, reorganiseerde in 1802 het ministerie van Binnenlandse Zaken en den Rijkraad en kwam in 1808 aan het hoofd der Wetgevende Commissie. In dit jaar werd hij ambtgenoot van den minister van Justitie en staatsraad, en in 1809 geheimraad in werkelijken dienst. In 1812 echter werd hij op grond van verdachtmaking eerst naar Nishné-Nowgorod en vervolgens naar Perm in ballingechap gezonden. Reeds in 1815 echter werd hij tot den staatsdienst teruggeroepen en eerst gouverneur van de provincie Buss en in 1819 gouverneur-generaal van Siberië. Hier was hij op eene loffelijke wijze werkzaam tot heil der ballingen en kolonisten, totdat hij in Maart 1821 tot lid van den Rijkraad werd benoemd. Keizer Nicolaas belastte hem met de vervaardiging van een Russisch wetboek, waarop hij het belangrijke werk uitgaaf: „Précis de notions historiques sur la reformation du corps de lois russes (1833)". Hij werd in den gravenstand opgenomen en overleed te Petersburg den 23sten Februari 1839.

Sperforten zijn zelfstandige vestingwerken van blijvenden aard en van geringen omvang. Zij dienen hoofdzakelijk om de middelen van verkeer, zooals spoorwegen, rivierovergangen, bruggen, bergpassen enz., te verdedigen en te zorgen, dat de vijand hiervan geen gebruik kan maken. Na 1871 heeft Frankrijk er onderscheidene aangelegd aan zijne oostelijke grenzen. Zij loopen van

Verdun langs de Maas tot aan Neufchâteau, voorts over Toul tot dicht bij Lunéville. Van het fort Pont St. Vincent langs de Moesel tot aan Epinal is eene ongedekte lengte van ongeveer 50 Ned. mijl. Van Epinal loopt de linie der sperforten langs den bovenloop van de Moesel tot aan Belfort en wijders langs de Zwitsersche grenzen tot bij Pontarlier, en hierop volgt eindelijk naar Italiaansche zijde de linie der Alpenforten. Achter die oostelijke verdedigingslinie liggen de verschanste legerplaatsen van Reims, Langres, Dijon-Auxonne en Besançon.

Spermaoceti, zie *Walschot*.

Spermatozoiden noemt men in de kruidkunde de mannelijke bevruchtingscellen van de meeste bedekt-bloeiende planten, voor zover bij deze eene geslachtelijke voortplanting plaats grijpt. Het zijn in den regel kleine cellen zonder celwand, die door middel van een of meer draadvormige plasma-uitsteekels, zoogenoemde trilharen, zich in het water bewegen. Hare vereeniging met de eicellen kan dus alleen in eene vloeistof tot stand komen. De ontwikkeling der spermatozoiden neemt men veelal waar in hiertoe bestemde organen, in de antheridiën. In rijpen toestand treden zij hieruit te voorschijn en drijven rond in het water, totdat zij eene eicel vinden, om zich met deze te vereenigen. Is dit niet het geval, dan komen zij tot rust en sterven.

Spermatogoniën noemt men in de kruidkunde bepaalde bevruchtingsorganen bij de *Zwammen* (Fungi), bepaaldelijk bij de *Ascomyceten* en *Basidiomyceten*. Het zijn betrekkelijk kleine, kruikvormige voorwerpen, die van binnen op straalsgewijs geplaatste myceliumdraden een aantal kleine, ketenvormig verbondene, staafvormige cellen, zoogenaamde spermatiën, dragen. Omtrent de verdere ontwikkeling dier spermatiën is nog weinig bekend. Zij ontkiemen en kunnen een nieuw mycelium (kiemvlies) voortbrengen, zoodat de vroegere meening, dat zij mannelijke geslachtscellen zijn, door de nieuwste onderzoekingen niet bevestigd is.

Sperwer (De) of *Astur nisus* behoort tot de familie der *Valken* (Falconidae) en tot de orde der *Roofvogels* (Raptatores). Hij onderscheidt zich door vrij korte, afgeronde vleugels, die ongeveer de helft van den staart bedekken en waarin de vierde slagpen doorgaans de langste is, door een afgerond, tandvormig uitsteeksel in den krachtigen, krommen bovennavel en door lange, dunne pooten en teenen. Hij komt in bijna geheel Europa, ook in ons Vaderland voor, voedt zich met kleine vogels en nestelt in de hooge sparrebooschen van Gelderland en Noord-Brabant. In het nest vindt men gewoonlijk drie of vier groenachtig witte, bruinrood gevlekte eieren. De oude vogel verschilt van den jongen in kleur. Bij beide zijn de pooten en oogen geel, terwijl de washuid aan de neusgaten groenachtig geel is. Bij de jonge vogels zijn de rug, vleugels en staart donker bruin, — de hals, borst en buik vuil met bruine vlekken, terwijl de staart aan de onderzijde 5 donkere dwarsbanden heeft. Bij de oude vogels zijn de bovendeelen blauwachtig grijs, en de onderdeelen wit met dwarsvlekken en strepen. Bij het mannetje zijn de zijden van het lichaam rosachtig.

Spes (De Romeinsche godin), zie *Hoop*.

Spessart (De), een boschrijk gebergte in het westelijk gedeelte van Duitschland, ligt binnen de kromming van de Main, van den mond der Frankische Saale en der Sinn bij Gmünd tot aan dien der Kinzig bij Hanau, en is ten noorden door de Kinzig van het Vogelgebergte en ten noordoosten door de Sinn van het Rhöngesbergte gescheiden. Zijne verste vertakkingen strekken zich uit tot aan Salmünster, Schlichtern en Brückenau. Het behoort grotendeels tot het Beiersche district Beneden-Franken en gedeeltelijk tot het Pruisische district Cassel. Het vertoont zich als een begroeid massagebergte met afgeronde, zich slechts weinig boven den kam verheffende koepels. De hoofdketen loopt van het zuiden, tegenover Miltenberg, over een afstand van 76 Ned. mijl noordwaarts tot aan de bron der Aschaff in den omtrek van Schlüchtern en verrijst tot eene hoogte van 450—600 Ned. el. Hier verheffen zich de Engelsberg met een Capucijner klooster en de Geiersberg (615 Ned. el hoog). De Beiersche spoorweg kruist deze keten ten noorden van Aschaffenburg. Het gesteente is hoofdsakelijk graniet, gneis en glimmeriel, bedekt met rooden en bonten sandsteen. De bevolking, omstreeks 80000 zielen tellend, bewoont er de dalen. De onderste hellingen van den Spessart zijn bebouwd, de kruinen met prachtige eike- en beukeboomen voorzien.

Speusippus, een Grieksch wijzegeer en een susterzoon van *Plato*, werd geboren tuschen 336 en 393 vóór Chr., kwam na den dood van *Plato* (347) aan het hoofd der Académie, maar deed na verloop van 8 jaar wegens ziekte afstand van zijne waardigheid, welke nu op *Xenocrates* overging, en benam zich daarop het leven. Zijne leer komt in het algemeen met die van zijn beroemden voorganger overeen, maar wijkt er ook van af, daar hij twee kenmerken der waarheid aanneemt, één voor hetgeen gedacht en één voor hetgeen door middel der zintuigen waargenomen kan worden. Zijne talrijke geschriften, van welke eene naamlijst gevonden wordt bij *Diogenes Laërtius*, zijn alle verloren gegaan.

Speyk (Jan Carel Josephus van), een dapper Nederlandsch krijgsmans, geboren te Amsterdam in 1802, ontving er zijne opleiding in het burgerweeshuis, werd in 1820 stuurmanleerling, deed 8 jaar later met goed gevolg het examen voor adelborst, volbracht een tocht naar Oost-Indië en zag zich in 1825 bevorderd tot luitenant-ter-zee 2de klasse. Bij het uitbarsten der Belgische onlusten werd hem het bevel over eene kanonneerboot op de Schelde toevertrouwd en verwierf hij door zijne dapperheid de Militaire Willemsorde. Later werd zijne boot bij Antwerpen tegen den wal geslagen, waarop het gemeen na een hevige gevecht hem noodsaakte, zich over te geven. Een Belgisch officier vroeg zijne papieren, en onder voorwendsel die te gaan halen, begaf *van Speyk* zich naar beneden, waar hij den brand in het kruit stak, zoodat de boot met vriend en vijand in de lucht vlog. Een gedeelte van zijn lijk is in de Nieuwe Kerk te Amsterdam ter aarde besteld, alwaar te zijner gedachtenis een gedenkteecken verrees, vervaardigd door *Sigault*.

Spezzia. Onder dezen naam vermelden wij: *Spezia* of *La Spezia*, een arrondissementshoofdstad in de Italiaansche provincie Genoa en een station van den spoorweg Genoa-Pisa. Zij is de zetel van een onderprefect en van onderscheidene consulaten en heeft eene groote handels- en oorlogshaven met twee forten, een lyceum, een gymnasium, eene technische school, eene school voor zeevaartkunde en scheepsbouw, eene boekerij, een schouwburg, een groot marine-arsenaal, zeebaden, prachtige villa's van bemiddelde Genuoosen, eene aanzienlijke nijverheid, een levendigen handel en 21 523 (als gemeente 81 565) inwoners (1881). In 1875 verschenen er in de haven 586 schepen met eene laadruimte van nagenoeg 84 000 ton. Aldaar is *Garibaldi* in 1862 na het ongeval bij Aspromonte en in 1867 na den mislukten aanslag op Rome eenigen tijd op het fort Varignano gevangen gehouden. In den omtrek wint men voortreffelijke olijvenolie, en niet ver vandaar, bij Vernasso, groeit de vermaarde Cinque-Terre-wijn, terwijl zich ten oosten van Spezzia de bouwvallen der oude stad Luna verheffen.

Spezzia (Petae, weleer Pitjussa), een eiland aan den ingang der Golf van Nauplia. Het behoort tot den Griekschen nemeos Argolis en Corinthe, heeft een steenachtigen, niet zeer vruchtbaren bodem en telt omstreeks 7000 inwoners (1879), die bijna allen gevestigd zijn in de evenzoo genoemde hoofdplaats op de oostkust. Te voren bloeide er de handel, doch dese is gedurende den vrijheidsoorlog nagenoeg geheel vernietigd.

Sphaerococcus L., zie *Floridae*.

Sphaeroidaalstaat. Wanneer men eene silveren of platinaschaal tot rood-gloei-hitte verhit en vervolgens daarop eenige waterdruppels laat vallen, dan bevochtigen deze de schaal niet, maar nemen eene afgeplat-bolyormige gedaante aan, die eerlang in beweging komt en, sonder te koken, langzamerhand verdamp. Verwijdert men het vuur, sodat de schaal allengs afkoelt, dan komt er een oogenblik, waarop zulk een druppel zich uitbreidt, bij ontplofing uiteenbarst en plotselk verdamp. Dit verschijnsel, naar zijn ontdekker de „druppel van Leidenfrost” geheeten, is vooral door *Boutigny* nauwkeurig onderzocht. Hij neemt aan, dat de stof in den voortrolenden druppel zich in een eigenaardigen toestand bevindt, en geeft hieraan den naam van *sphaeroidaalstaat*. Volgens *Buff* wordt bij een hoogen warmtegraad de adhaesie aan de schaal zoo gering, dat zij door de cohesie der waterdeeltjes overwonnen wordt. Volgens de bekende wetten der capillariteit moest alsdan het bevochtigen ophouden en het water den vorm van een druppel aannemen. Maar als de druppel het metaal niet aanraakt, kan het geene bevreemding wekken, dat hij slechts langzaam verdamp. Daar de druppel door een kussen van damp gedragen wordt; die damp ontwijkt aan de kanten van den druppel en doet dus deze rollen over de schaal, terwijl daarbij telkens nieuw water van den druppel verdamp. om den kleiner wordenden druppel te dragen. Het water wordt in dit geval enkel door de stralende warmte verhit, en *Boutigny* heeft aangetoond, dat het de warmtestralen schier volkomen terugkaatst. Alle lichamen kunnen

Leidenfrostsche druppels vormen, maar de temperatuur, waarbij zulks plaats heeft, verschilt naar gelang van het hooftpunt. Bij water ontstaat de vorming van zulk een druppel, wanneer de temperatuur van het metaal tot 171° C. geklommen is; alcohol veroorzaakt slechts eene van 134° en aether slechts eene van 61°. De temperatuur van den druppel is constant en afhankelijk van die van het metaal; water heeft steeds eene temperatuur van 96½°, alcohol van 75½° en aether van 84¼° C. Water van 100° C. in eene gloeiende schaal gegoten, koelt na het aannemen van den druppelvorm af tot 96½° C. In een gloeienden platina-kroes vormt een mengsel van koolzuur en aether den Leidenfrostschen druppel, en als men er kwik inbrengt, befrist dit in den gloeienden kroes. Ook op warme vloeistoffen kunnen andere, die bij lager temperatuur koken, zulke druppels vormen, bijv. water op warm zwavelzuur. Deze eigenaardige verschijnselen dienen tot verklaring van het feit, dat men zijne bevochtigde hand eenige oogenblikken in gesmoiten lood kan dompelen, zonder zich te branden. Ook verklaart men daardoor in sommige gevallen het springen van stoomketels. Is daarin weinig water en zijn de ketelwanden sterk verhit, dan ontstaat er een groote Leidenfrostsche druppel, welke bij afkoeling van den ketelwand plotseling in stoom verandert.

Sphaeroïde, thans gewoonlijk *ellipsoïde* genaamd. Zie onder *Ellipse*.

Sphagnum L. (Veenmos) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Blechnaceae* (Musci). Het heeft geen huik, en de bolronde doosvrucht geen binnenmond; het onderscheidt zich door witachtig-groene bladeren, die den veengrond wel eens wijd en sijd bedekken. Zij veranderen na het wegsterven in veen, zoodat zij bij de vorming van dit laatste eene belangrijke rol vervullen.

Sphex of *bol*, zie *Omoentellingelichamen*.

Sphinx is de naam van reusachtige steenen beelden, doorgaans van graniet of porfior, met het gelaat en de buste eener vrouw, terwijl het overig gedeelte des lichaams op dat van een leeuw gelijkt, die in liggende gedaante de voorpooten uitstrekt en de achterpooten onder het lijf samenvouwt. Dese fantastische gewrochten zijn afkomstig uit het Oosten, bepaaldelijk uit Assyrië (het paleis van *Nimrod* en het portaal van Chorsabéd) en vooral uit Egypte. Hier bevonden zij zich meestal aan den ingang van tempels en ook wel alleen. Reusachtig is een sphinx op de begraafplaats te Memphis, gebouwd door *Sakafra* (*Chefren* bij *Herodotus*). Dese is 55 Ned. el lang en uit de rots gehouwen. Men vindt er ook wel met ramskoppen en met koppen van andere dieren. In het algemeen beschouwde men de sphinxen als bewakers der tempels en doodensteden. Geheele lansen van reusachtige sphinxen vormden wel eens den toegang naar een tempel. In Griekenland erlangde de sphinx meer verscheidenheid van gedaante. Had zij ook aanvankelijk het lichaam van een gevleugelden leeuw met het hoofd en de borst eener maagd, later werd zij door de dichters en kunstenaars in de sonderlingste vormen voorgesteld, bijv. als eene

maagd met de borst, de voeten en de klauwen van een leeuw, met den staart eener slang, met de vleugels van een vogel, of van voren een leeuw en van achteren een mensch, met gierenklauwen en arendsvleugels, en niet altijd liggend, maar ook in andere standen. — Vermaard is de *Sphinx von Theben*, de dochter van *Typhon* en van de slang *Echidna*. Zij gaf aan ieder, die haar naderde, het volgende raadsel op: „Welk schepsel loopt des morgens op vier, des middags op twee en des avonds op drie voeten?” en noodzaakte ieder, die het antwoord schuldig bleef, zich van de rots in den afgrond te storten. *Oedipus* gaf ten antwoord: De mensch, — en toen wierp de *Sphinx* zich in de diepte. — Ook later heeft de *Sphinx* hare plaats behouden op munten en in de bouwkunst.

Sphragistiek, zie *Zegalkunde*.

Sphygmograaf of *polsbeschrijver* is de naam van een werktuig, waarmede men de beweging van de pols in de gedaante van eene kromme lijn kan voorstellen. De uitzetting en samentrekking der slagader namelijk werkt op een klein plaatje, dat op een lagen hefboomarm drukt. Deze laatste schrijft de beweging van den slagaderwand vergroot op eene strook papier, die door middel van een uurwerk regelmatig onder de punt van den hefboomarm wordt voortgeschoven. Men aanschouwt daarop de waargenomen beweging in de gedaante van eene golvende lijn. Kent men voorts de snelheid der papierstrook, zoo kan men ook die van iedere polsgolf berekenen. Daarenboven wordt door de kromme lijn het klimmen en dalen der polsgolven, hare afwisseling enz. duidelijk aangewezen, zoodat de sphygmograaf voor een physiologisch onderzoek uitstekend te stade komt.

Spiegel (Een) is een lichaam met eene gladde oppervlakte, dat de lichtstralen naar eene bepaalde wet terugkaatst. Men heeft platte, holle en bolle spiegels, maar in het dagelijksch leven worden bijna uitsluitend de platte gebezigd. Daartoe dienden in de dagen der Oudheid ronde metalen schijven met een steel; men had toen koperen, bronzen, zilveren en metalen spiegels. Het gewone spiegelmetaal is eene legering van koper (68½%) en tin (31½%); dit wordt bij het polijsten zeer blank. Is er een weinig lood bij, dan kan men deze legering beter bewerken, en eene toevoeging van 2% arsenicum levert eene legering, die het licht sterk terugkaatst. Ook glazen spiegels kwamen reeds vroeg in gebruik; men bezigde daartoe obsidiaanachtige, donkere, ondoorzichtige massas met eene gladde, gepolijste oppervlakte, welke in den muur werden vastgemaakt. Wellicht kende men reeds in den tijd van *Aristóteles* glazen spiegels, aan de achterzijde belegd met lood en tin; doch betrouwbare berichten omtrent zulke spiegels heeft men eerst uit de 18de eeuw. Men sneed ze in Duitschland uit glazen bollen, die van binnen bedekt waren met eene gemolten legering van loodantimonium. In de 14de eeuw kwamen de spiegels met tinamalgama in gebruik. Om dese te vervaardigen, breidt men op een horizontaal vlak een blad tinfolie uit, wat grooter dan de spiegel, begiet het ter hoogte van ½ Ned. duim met kwik, hetwelk met tin een amalgama vormt,

schuift de gepolijste gasplaat zoo over de tinfolie, dat haar rand steeds in het kwik blijft, belast haar dan met gewichten, geeft aan de tafel, waarop een en ander geplaatst is, eene geringe helling, zoodat het overtollig kwik wegvloet, en legt na verloop van een etmaal den spiegel met het amalgama naar boven op eene stelling, welke men allengs meer doet hellen, zoodat de spiegel ten laatste een verticalen stand heeft verkregen. Na 8—20 dagen is deze bewerking afgeloopen. Eene oppervlakte van 50 □ Ned. duim vereischt 2—2½ Ned. wichtje amalgama, uit 23% tin en 77% kwikzilver bestaande. In den laatsten tijd vervaardigt men ook vele spiegels van glas, die aan de achterzijde verzilverd worden. Dit geschiedt door eene zilveroplossing op het glas met eene reduceerende stof in aanraking te brengen; het zilver slaat dan neer op het glas en wordt daarna met een vernis bedekt of galvanisch verkoperd. Deze spiegels zijn veel goedkooper dan de verfoelide, maar het is moeilijker, op die wijze groote spiegels te vervaardigen. Eene vierkante Ned. el glas vereischt slechts 2½—4½ Ned. wichtje zilver. Op dergelijke wijze maakt men ook platinaspiegels, en vooral deze kunnen zich op den duur goed houden. Omtrent de vervaardiging van het spiegelglas raadplege men het artikel *Glas*, en omtrent de spiegelbeelden het artikel *Braking en terugkaatsing der lichtstralen*. — Ook het achterste gedeelte van een schip wordt wel eens *spiegel* genoemd.

Spiegel. Onder dezen naam vermelden wij:

Hendrik Laurenszoon Spiegel of *Spiegel*, een kernachtig Nederlandsch dichter, geboren te Amsterdam den 11den Maart 1549. Hij was koopman in zijne geboortestad en verlangde geene andere betrekking; zelfs toen hij in 1589 benoemd werd tot raad in de admiraliteit te Hoorn, betaalde hij liever boete dan dat hij dit ambt aanvaardde. Het laatste gedeelte van zijn leven sleet hij te Alkmaar en overleed aldaar in Januari 1612. Hij behoorde tot de oprichters der rederykerskamer: „In liefde bloeiende” te Amsterdam, en zijne vrije uren bracht hij gewoonlijk door op het buitente Meerhuizen, buiten de Utrechtsche poort aan de Amstel gelegen. Hier vervaardigde hij bijna al zijne gedichten. In 1591 bezorgde hij eene uitgave van de „Rijmkronijk” van *Melis Stoke*. Zijn voornaamste werk is voorts: de „Hertspiegel”, uitgegeven in 1614 en later bij herhaling, terwijl *Bilderdijk* er in 1828 eene bewerking van leverde. Wijders schreef *Spiegel*: „Ruygh bewerp van de redekaveling ofte Nederduitsche dialectike (1587)”, — „Byspraak almanak (1608)”, — en „*Epictetus' Handtboexken en Cebes' tafereel en tafereels kort begrip (1615)*”.

Laurens Pieter van de Spiegel, een uitstekend Nederlandsch staatsman en geleerde, geboren te Middelburg in Januari 1787. Hij behoorde tot een aanzienlijk geslacht, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten en werd in 1759 secretaris, later burgemeester van Goes, in 1785 secretaris van de Staten van Zeeland, in 1785 raadpenionaris van Zeeland en in 1787 raadpenionaris van Holland, welke betrekking hij in 1796 bij de komst van de Fransen verloor. Deze laatste hielden hem een half jaar gevangen, en ook

na dien tijd bleef hij tot 1798 te Woerden in hechtenis, vestigde zich daarop te IJsselstein en vertrok in het daarop volgende jaar, omdat hij zich in het Vaderland niet meer veilig gevoelde, op uitnodiging van den Erprins van Oranje, later Koning *Willem I*, naar Lingen. Hier ontwierp hij eene nieuwe constitutie, geschoeid op de leest van de artikelen der Unie van Utrecht, maar gesuiverd van de groote gebreken van laatstgenoemde. Zijne gezondheid had inmiddels veel geleden, zoodat hij in 1800 te Lingen overleed. Van zijne geschriften vermelden wij: „Verhandeling over den oorsprong en de historie der vaderlandsche rechten, inzonderheid van Holland en Zeeland (1769)”; — „Verhandeling over de opkomst, het gezag en den ondergang der aloude hooge of grafelijke vierchaar in Zeeland (in de Werken van het Zeeuwsch genootschap)”; — „Gedachten over het samenstel onser hedendaagse burgerlijke rechtsgeleerdheid (1777)”; — „Historie van de Satisfactie, waarmede de stad Goes en het eiland van Zuid-Beveland zich begeven hebben onder het stadhouderschap van Prins Willem van Oranje (1777)”; — „Missive aan een heer in Zeeland over de militaire satisfactie binnen deze provincie (1777)”; — „Algemeene kundigheden voor den gemeenen man van rechten betrekkelijk tot den landbouw en de landlieden”; — „Zeelands Cronijk-almanak (1777—1791, 15 dln)”; — „Ontwerpen van de Unie van Utrecht benevens eene lijst van ongedrukte stukken tot de historie van dezelve Unie betrekkelijk (1778)”; — „Bundel van onuitgegeven stukken, dienende tot opheldering der vaderlandsche historie en van den regeeringsvorm, en voornamelijk der historie van de Unie van Utrecht (1710—1782, 2 dln)”; — „Brief van een heer in Holland, geschreven aan een heer van de regeering in Zeeland, betreffende de pro memorie dienende tot onderzoek, hoedanig het staatsrecht zij van Zeeland omtrent de militaire jurisdictie (1788)”; — „Nadenking van eenen staatsman wegens zijn ministerie van Holland (1800)”; — „Sohets der regeerkunde in betrekking tot haar oogmerken en middelen, 1 Februari 1786 (1801)”; — „Over armoede en bedelarij (1805)”; — en „Brieven en negotiatiën (8 stukken)”, welke laatste 3 jaar na zijn dood zonder medeweten van zijne weduwe en kinderen werden gedrukt.

Friedrich Spiegel, een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche letterkunde, geboren te Kisingen den 11den Juni 1820. Hij wijdde zich te Erlangen, Leipzig en Bonn aan de studie der Indische talen, doorsnuffelde in 1842—1847 de boekertjen te Kopenhagen, Londen en Oxford en werd in 1849 hoogleraar in het Oostersch te Erlangen. Door zijne uitgave van den „*Kammavākya* (1841)”, en van de „*Anecdota Palica* (1845)”, bevorderde hij de studie der Pälletterkunde in Duitschland. Daarenboven leverde hij eene „*Chrestomathia Persica* (1845)”, en de eerste „*Grammatik der Pārsisprache* (1851)”, — voorts eene uitgave der „*Avesta*” met eene Duitse vertaling. Ven zijne overige geschriften noemen wij: „*Die Alexandersage bei den Orientalen* (1851)”; — „*Zur Interpretation des Vendidad* (1858)”; — „*Einleitung in die traditionellen Schriften der Parsen* (1856—1860,

2 dln)”; — „*Die altpernischen Keddinschriften im Grundtext, mit Uebersetzung, Grammatik und Glossar* (1861)”; — „*Erān, das Land zwischen Indus und Tigris* (1863)”; — „*Kommentar über das Avesta* (1865—1868, 2 dln)”; — „*Grammatik der Altbaktrischen Sprache* (1867)”; — en vooral: „*Erānische Alterthumskunde* (1871—1878, dl 1—3)”. Ook leverde hij eene: „*Vergleichende Grammatik der alteranischen Sprachen* (1882)”.

Spiegelberg (Otto), een Duitseh geneeskundige, geboren den 9den Januari 1830 te Peine in Hannover, studeerde aan het Collegium te Brunswijk, daarna te Göttingen en was hier vele jaren assistent van *Siebold*. In 1853 vestigde hij er zich als privaattoecent en ondernam eene wetenschappelijke reis naar Londen, Edinburgh en Dublin. Hij leverde onderscheidene verlooskundige geschriften en en onder deze een voortreffelijk: „*Lehrbuch des Geburtshilfe* (1851)”. In 1861 werd hij hoogleraar te Freiburg, in 1864 te Königsberg en in 1865 te Breslau. Hier stichtte hij met *Credé* het: „*Archiv für Gynäkologie*”, waarvan onder zijne medewerking 17 deelen zijn in het licht zijn verschenen, schreef een uitgebreid: „*Lehrbuch der Geburtshilfe* (1878)”, en bewerkte van dit laatste een tweeden druk, toen hij den 10den Augustus 1881 overleed.

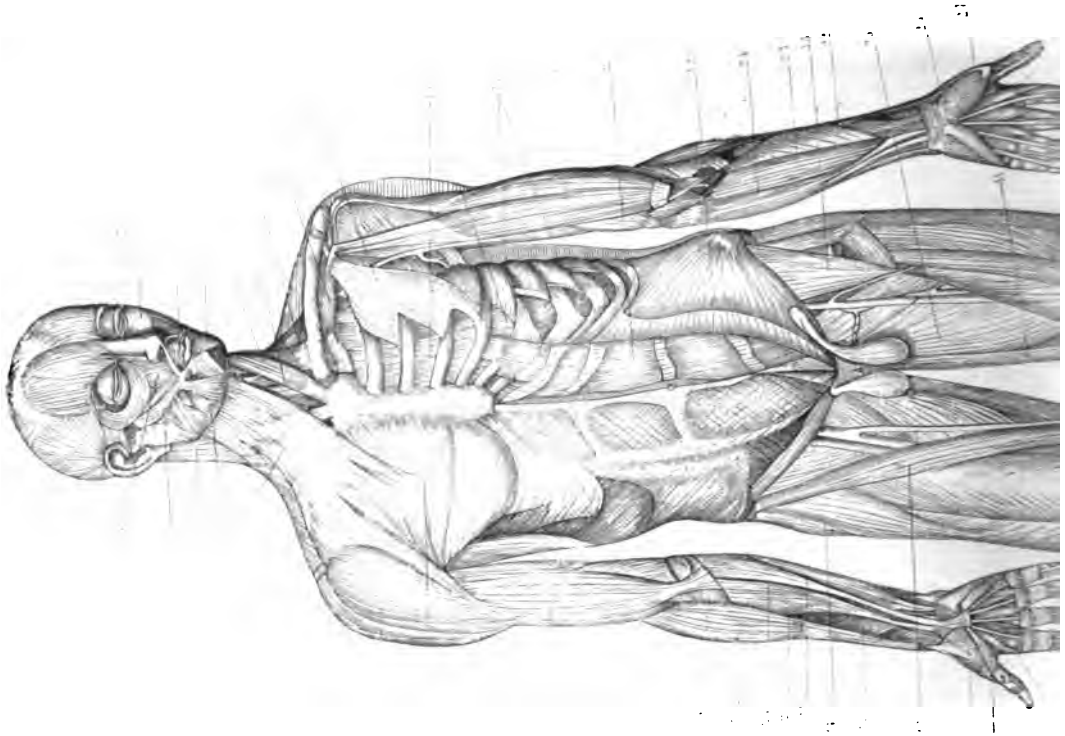
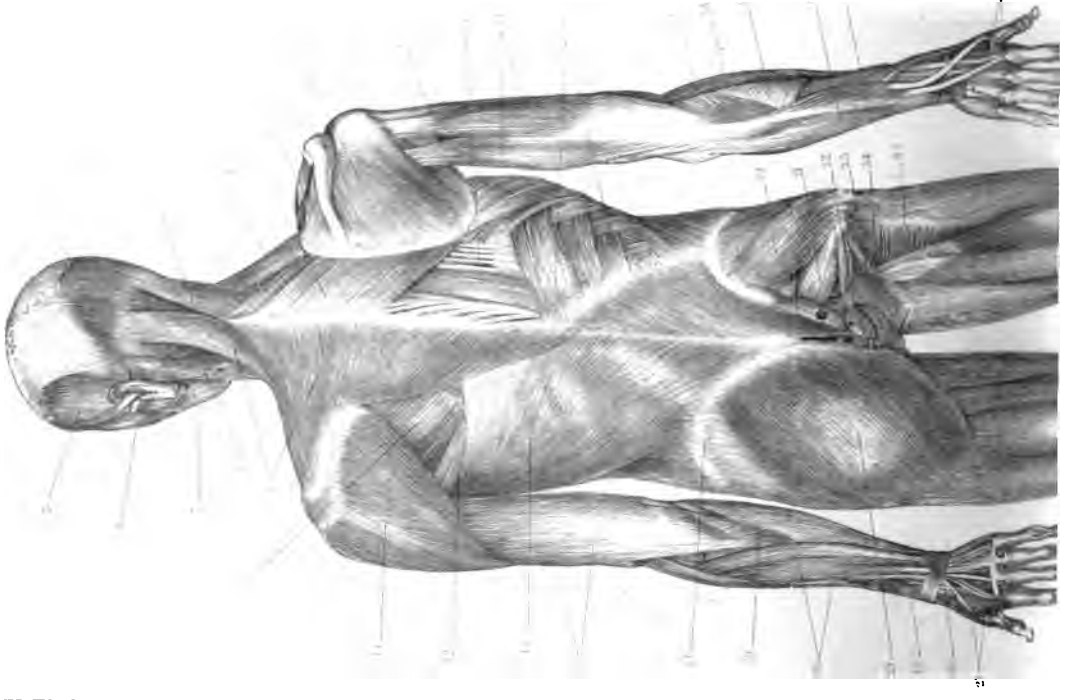
Spiegel sextant en *Spiegel* telescoop, zie onder *Sextant* en *Telescoop*.

Spieker (Christian Wilhelm), een verdienstelijk Protestantisch godgeleerde, geboren den 7den April 1780 te Brandenburg aan de Havel, studeerde te Halle, werd er in 1804 leeraar aan het paedagogium, in 1805 veldprediker en na den slag bij Jena privaattoecent te Dessau. Hier vervaardigde hij eenige geschriften voor de jeugd, zooals: „*Die glücklichen Kinder* (1808, 4 dln)”, en „*Vater Hellwig und seinen Kindern* (1808—1810, 2 dln)”. In 1808 vertrok hij naar Berlijn en in 1809 zag hij zich benoemd tot diaconus en professor in de godgeleerdheid te Frankfurt aan de Oder. In 1813 en 1814 vergeselde hij met vaderlandsche geestdrift als *geestelijke* de landweer van Kurmarken, werd in 1818 superintendent en eerste predikant te Frankfurt aan de Oder en overleed aldaar den 10den Mei 1858. Hij schreef: „*Geschichte Luthers und der durch ihm bewirkten Kirchenverbesserung in Deutschland* (1818)”; — „*Kirchen- und Reformationgeschichte der Mark Brandenburg* (1839, 4 dln)”; — „*Darstellungen aus dem Leben des Generalsuperintendenten Breccius* (1845)”; — „*Geschichte der Reformation in Deutschland, bis zur Religionsfrieden zu Augsburg* (1847)”; — „*Geschichte des Augsburger Religionsfriedens vom J. 1555* (1845)”; — „*Lebensgeschichte von Andreas Musculus* (1858)”; — voorts de voortreffelijke stichtelijke werken: „*Morgenandachten* (6de druk, 1859)”; — „*Abendandachten* (4de druk, 1852)”; — „*Andachtsbuch für gebildeten Christen* (10de druk, 1877)”; — „*Des Herrn Abendmahl* (7de druk, 1858)”; — en „*Emilians Stunden der Andacht* (7de druk, 1858)”. Ook heeft hij vele leerredenen en eene „*Geschichte der Stadt Frankfurt* (1858)”, in het licht gegeven.

*Spieker*oog, een Oost-Friesch Noordsee-eiland, ligt ten oosten van Langeroog en ten

DE SPIEREN VAN DEN MENSCH.

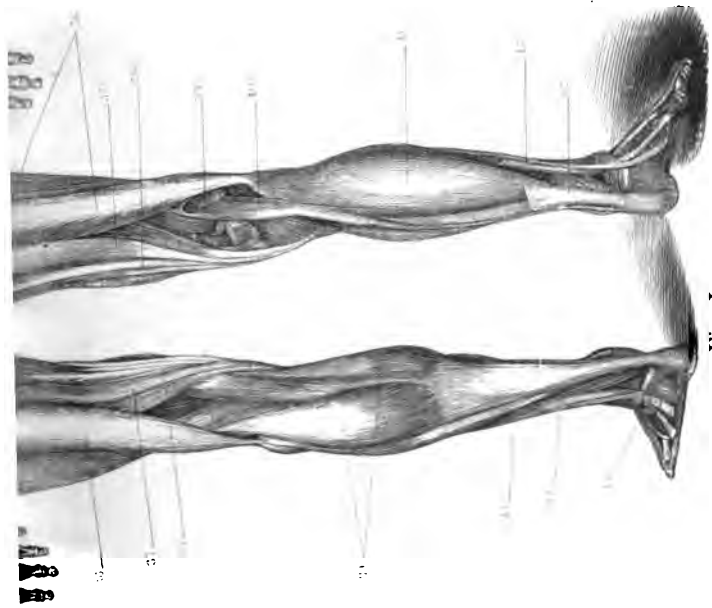

Fig. I.

Fig. I. Rugzijde. Aan de rechter helft van het lichaam zijn de spieren aan de oppervlakte gedeeltelijk verwijderd.

1. Acherhoofdspier. 2. Spalkspier van het hoofd en van den hals. 3. Slaaspier. 4. Sluitspier der oogleden. 5. Kauwspier. 6. Schuinsche halsp. 7. Manuikaspier.
8. Oplichter van het schouderblad. 9. Nitvormige spier. 10. Spier boven den schouderbladsgroef. 11. Spier onder den schouderbladsgroef. 12. Grootste ronde truspier. 13. Deltaspier. 14. Breedste rugspier. 15. Gemeenschappelijke nitstrekspier der vingers. 16. Achterste onderste zaagvormige spier. 17. Kam van het darmbeen. 18. Tweehoofdige armspier.
19. Binnenste ellekspier. 20. Gemeenschappelijke nitstrekspier van den wijsvinger. 21. Lange buitenwaarts draaiende spier. 22. Korte buitenwaarts draaiende spier. 23. Elleboogknobbelsp. 24. Lange nitstrekspier van den duim en eigene nitstrekspier van den wijsvinger. 25. Lange afvoerende spier van den duim. 26. Gemeenschappelijke band van den rug van den handwortel. 27. Strekpezen der vingers. 28. Tusschenbeenspieren. 29. Grootste bispier. 30. Kleine bispier. 31. Peervormige spier. 32. Joverste tweelingsp. 34. Onderste tweelingsp. 33. Uitwondige heupbeensgatsp. 35. Vierhoofdige dijspier. 36. Tweehoofdige dijspier. 37. Halfvleetschige spier. 38. Halpveeschige spier. 39. Tweehoofdige kuitsp. 40. Lange of dunne kuitsp. 41. Schotsp. 42. Achillespees. 43. Korte kuitsp.

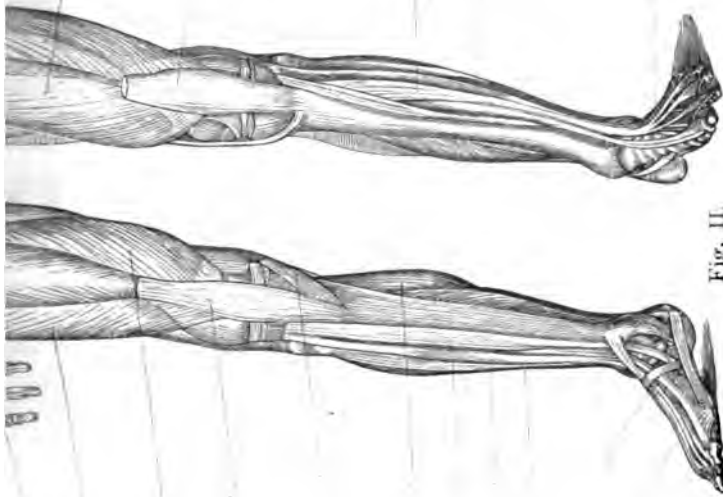
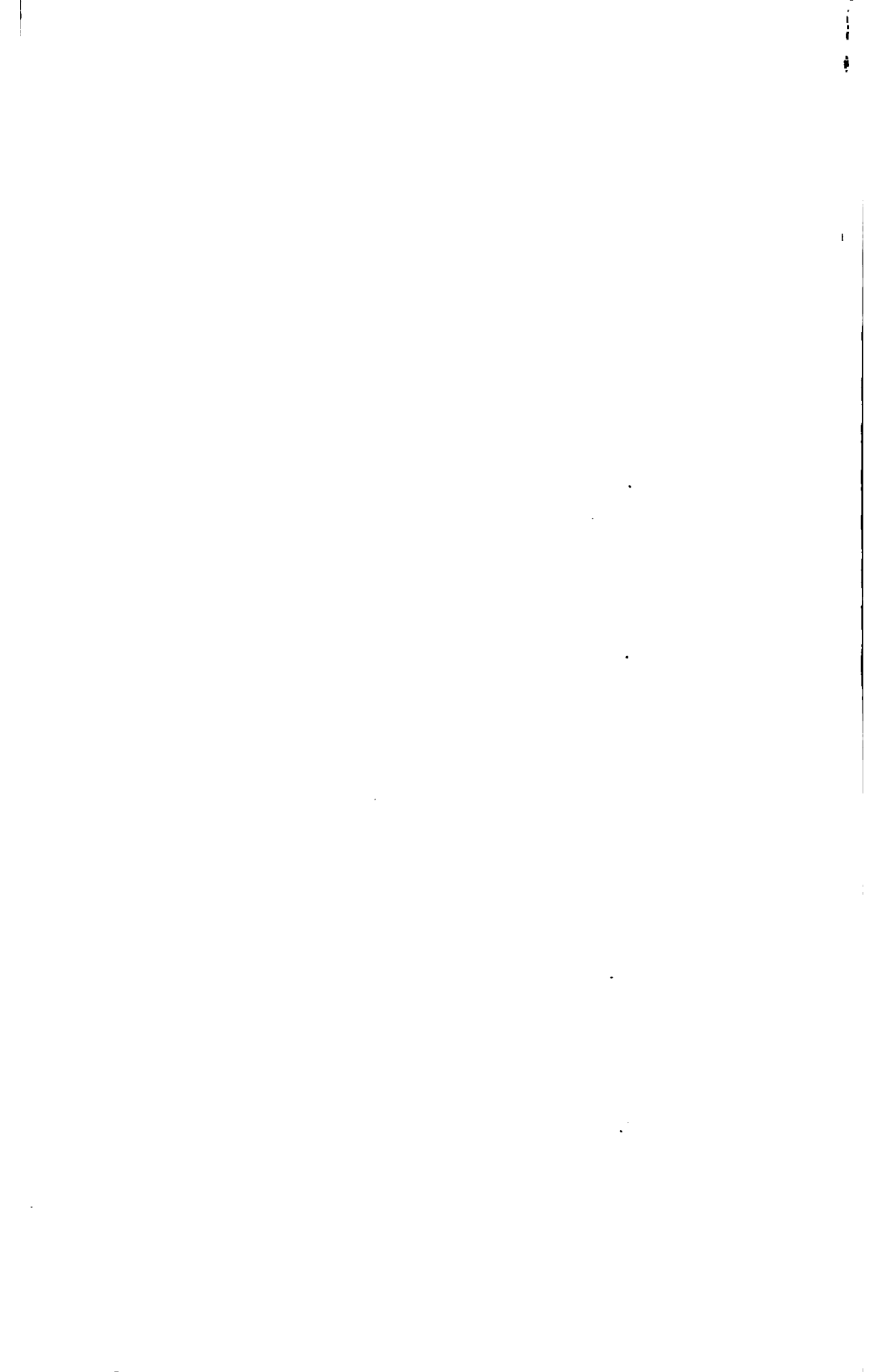

Fig. II.

Fig. II. Voorzijde. Aan de linkerhelft van het lichaam zijn de spieren aan de oppervlakte gedeeltelijk verwijderd.

1. Voorhoofdspier. 2. Slaaspier. 3. Sluitsp. der oogleden. 4. Neêrdrcker van den neus. 5. Kring- of sluitsp. van den mond. 6. Wangspier. 7. Jukbeensp. 8. Neêrtrekker der onderlip. 9. Huidspier van den hals. 10. Schuinsche halsp. 11. Borstbeen-tongbeensp. 12. Schoefhoekige halsp. 13. Slentelbeensp. 14. Grootste borstsp. 15. Kleine borstsp. 16. Tusschenbeensp. 17. Grootste getande spier. 18. Deltaspier. 19. Tweehoofdige armspier. 20. Ronde binnenwaarts draaiende spier. 21. Lange buitenwaarts draaiende spier. 22. Binnenste ellekspier. 23. Oppervlakkige buitsp. der vingers. 24. Binnenste ellekspier. 25. Diepliggende buitsp. der vingers. 26. Gemeenschappelijke band van de palm van den handwortel. 27. Korte afvoerende spier van den duim. 28. Korte buitsp. van den duim. 29. Pezen van de buitspieren der vingers. 30. Korte handpalmspier. 31. Roelste buitsp. 32. Darmbeensdijsp. 33. Darmbeensdijsp. 34. Spansp. der dijseede. 35. Kleermakersp. 36. Lange aantrekkende spier. 37. Lang-, 38. Bultenst-, 39. Binnenst-, 40. Middenst hoofd der vierhoofdige nitstreksp. van het onderbeen. 41. Dunne dijsp. 42. Pees van de nitstreksp. van het onderbeen met de kuitgebijf. 43. Pees der kleermakersp. 44. Voorste scheembeensp. 45. Lange gemeenschappelijke streksp. der teenen. 46. Korte kuitbeensp. 47. Tweehoofdige kuitsp. 48. Voetwortelband. 49. Strokp. van den teenen.

westen van Wangeroog, behoort tot het arrondissement Aurich van de Pruisische provincie Hannover en heeft slechts 180 inwoners (1880), maar wordt des zomers bezocht door 6- of 700 badgasten. Men begeeft zich met een zeilschip van Neuharlingerahl of met eene stoomboot van Geestemünde derwaarts.

Spielhagen (Friedrich), een uitstekend romanschrijver, geboren te Magdeburg den 24sten Februari 1829, sleet zijne jeugd te Stralsund en gevoelde zich vooral te huis aan de Oostzeekust en op het eiland Rügen. Hij studeerde te Bonn, Berlijn en Grafswald, was eenigen tijd huisonderwijzer bij eene aanzienlijke familie en vertrok in 1856 naar Leipzig, om zich aldaar te vestigen als privaatdocent. Weldra echter bepaalde hij zich bij eene vrije beoefening der letteren, schreef critische essays, later in zijne „Gemischte Schriften“ bijeengevoegd, benevens uitmuntende vertalingen van werken van Emerson, Roscoe, Michelet enz. en leverde voorts eene reeks van oorspronkelijke geschriften, zooals: de novelle „Clara Vere (1867; 5de druk 1872)“, — de bevallige idylle „Auf der Düne (1858; 5de druk, 1872)“, — en zijn roman „Problematische Naturen (1860, 4 dln; 4de druk, 1871)“ met het vervolg; „Durch Nacht zum Licht (1861, 4 dln)“. In 1859 verhuisde hij van Leipzig naar Hannover, waar hij zich met de redactie van het feuilleton der „Zeitung für Norddeutschland“ belastte, vestigde zich in 1862 te Berlijn, vanwaar hij reizen volbracht naar Zwitserland, Italië, Engeland, Parijs enz., redigeerde er korten tijd het „Deutsche Wochenschrift“ en het „Sonntagsblatt“ van Duncker, alsmede van 1878 af *Westermanns* „Monatsheften“, hield hier en daar voordrachten en schreef den roman: „Die von Hohenstein (1863, 4 dln; 6de druk, 1885)“, gevolgd door de romans: „In Reih' und Glied (1866, 5 dln; 4de druk, 1876)“, — „Allzeit voran! (1872, 3 dln; 5de druk, 1877)“, — „Hammer und Amboes (1868, 5 dln; 2de druk, 1884)“, — „Was die Schwalbe sang (1872, 2 dln; 3de druk, 1879)“, — „Sturmfut (1876, 3 dln; 5de druk, 1883)“, — „Das Skelett im Hause“, — „Von Neapel bis Syrakusa, Reisekizzen“, — „Platt Land“, — „Quisissana (1880)“, — „Angela (1881, 2 dln)“, — „Uhlenhaus (1884, 2 dln)“, — en „Was will das werden? (1886)“. Ook schreef hij voor het toneel: „Hans und Grete (1876)“, — en „Liebe für Liebe (1875)“. Zijne romans werden onder den titel: „Gesammelte Werke“ meer dan eens gezamenlijk uitgegeven. Ook vermeldten wij nog van hem. „Beiträge zur Theorie und Technik des Romans (1868)“.

Spiëren zijn organen, die de deelen des lichaams in beweging brengen. Men onderscheidt ze in willekeurige en organische spieren. De eerste van deze zijn aan den wil onderworpen; zij hebben een bulk en althans 2 uiteinden, namelijk één of meer *hoofden* en één of meer *aanhechtingen*. Men geeft den naam van hoofd aan de verbinding met het vaste punt en dien van aanhechting aan de verbinding met het bewegelijke punt. Het begin en het einde der spieren bestaat uit vezel- of bindweefsel en wordt *pees* genoemd, — de bulk daarentegen uit dwars gestreept spierweefsel en draagt in het dagelijksch leven

XIII.

den naam van *pees*. Behalve aan de willekeurige spieren vindt men ook aan het hart dwars gestreepte spierbundels. Organische spieren vindt men aan de ingewanden, die eene eigene, van den wil onafhankelijke beweging besitzen, zooals aan de darmen, de maag, den slokdarm en de blaas. De spieren van den mensch zijn afgebeeld op nevensgaande plaat.

Spiëring (Salmos. Osmerus perlanus L.) is de naam van een visch uit de familie der *Zalmachtigen* (Salmonidi) en alsoo uit de orde der *Wekvisvigen*. Hij is doorgaans $1\frac{1}{2}$ tot 2 Ned. palm lang, betrekkelijk ranker, maar dikker van kop dan de salm en heeft eene vóór de bovenkaak uitstekende onderkaak. In vergelijking met den salm is zijne rugvin verder naar achteren geplaatst, zijne aarsvin langer, zijne staartvin dieper gevorkt, terwijl zijne schubben grooter, maar zeer dun zijn. De tanden op de tong en het ploegbeen zijn dik en betrekkelijk lang. Het kleuervlies telt 3, de rugvin 11, de aarsvin 15 tot 17 stralen. Zijn lichaam is fraai silverwit met groene en blauwe tinten. Men vindt dit vischje in de Noord- en Zuiderzee, de Oostzee en de Witte Zee, alsmede in de Zweedsche Meren. In Maart en April trekt het de rivieren op, om kult de schieten. Spiëringen worden in ons Vaderland des winters bij menigte gevangen, gekookt of gebakken gegeten en vormen een belangrijk handelsartikel.

Spiers (*Speier* of *Speyer*), de hoofdstad van het Beiersche district Palz en eene voormalige vrije Rijkstad, aan de Rijn en aan den mond van de Speierbach gelegen en tevens aan den spoorweg van Schifferstadt naar Straatsburg, welke er een zijtak uitsendt naar Heidelberg, is de zetel van het districtsbestuur, van een R. Katholiek bisschop met eene domkapittel, van een Evangelisch consistorie, van eenige rechtbanken enz. Er zijn breede, maar onregelmatig aangelegde hoofdstraten, en in weerwil van de oudheid der stad vindt men er weinig antieke gebouwen. Het merkwaardigste van deze is de keurig gereestuurde Dom, verrees onder *Koenraad II de Salier* (1080) en voltooid onder *Hendrik V* (1061), die er in 1064 de Afrakapel bijvoegde. Hij is in rondboogstijl van sandsteenblokken opgetrokken, heeft eene lengte van 153 en in de dwarsbeuk eene breedte van 60 Ned. el en prijkt met 4 torens. Men heeft er de praalgaven van acht Deutsche Keizers en van andere vorstelijke personen. Inwendig is hij versierd met prachtige fresco's, geschilderd door *Sahrauldolph* (1844—1854), en in het voorportaal (de Keizershal) zijn de standbeelden van genoemde acht Keizers geplaatst, vervaardigd door *Farnkorn* en *Dieblich*. De krypt is door zware, lage suilen ondersteund, en men heeft voorts in den Dom vele oudheden. Nadat hij in 1159 en 1289 veel door de vlammen geleden had, werd hij den 6den Mei 1540 door een zwaren brand geteisterd, maar binnen 18 maanden hersteld. Grooter verwoesting evenwel werd er veroorzaakt door de Franschen den 31sten Mei 1689: toen werden de westelijke drie torens en een groot gedeelte van het tempelgebouw eene prooi der vlammen, — zelfs de graven der Keizers werden opengescheurd en hun gebeente verstrooid. Eerst in de jaren

1772—1784 werd de Dom weder opgebouwd, maar reeds in 1794 al weder door de Franschen vernield en in eene hoolmagazijn herschapen. Nadat Koning *Maximiliaan I* dat gebouw had doen herstellen, werd het den 19den Mei 1822 ingewijd, terwijl in 1851 ook de westelijke torens herreesen. Tot de antieke gebouwen behooren er nog; het Altpörtel, reeds in 1246 vermeld en thans een stadstoren met een uurwerk, en de overblijfselen van een oud bad en van een aloud Keizerlijk paleis. Men heeft er voorts nog 2 R. Katholieke en 2 Evangelische kerken, een klooster van Dominicaner nonnen met eene school, een filiaalklooster van de zusters van den Allerheiligsten Verlosser, een lyceum, een gymnasium, een reaalgymnasium, een stedelijk museum, eene school voor vrouwelijke handwerken, eene hogere burgerschool voor meisjes, een priesterseminarium, eene kweekschool van onderwijzers en andere inrichtingen van onderwijs, benevens een botanischen tuin, eene sterrenwacht, een weeshuis, een hospitaal, onderracheldene fabrieken, wijn- en tabakbouw, handel en scheepvaart. Men telt er ruim 16 000 inwoners (1855), van welken omstreeks de helft den Protestantischen godsdienst belijdt. — Spiers is het Romeinsche *Augusta Nemetus* of *Nemetas*, eene der oudste steden aan de Rijn. In den tijd der Galliers heette het *Noviomagus* en sedert de 7de eeuw *Spira*. Omstreeks het jaar 30 vóór Chr. werd deze stad door de Romeinen ingenomen en versterkt. Meermalen werd zij tegen het einde der 3de eeuw door de Alemannen verwoest, doch door de Keizers *Constantijn* en *Julianus* weder opgebouwd, maar had in de 5de eeuw veel te lijden van de aanvallen der Hunnen en Wandalen. In de 6de eeuw kwam de stad in handen der Franken; zij verviel in 843 aan het Oost-Frankische Rijk, en in 1146 was er een Koninglijke burchgraaf gevestigd. Dit ambt ging toen over op den bisschop, maar in het begin der 13de eeuw eigende de stad het zich weder toe, en dit gaf aanleiding tot hevige twisten met de bisschoppen. Nadat *Hendrik V* haar eene constitutie gegeven had, die in 1198 bekrachtigd werd door *Philippus van Schwaben*, klom Spiers in de 13de eeuw op tot den rang van vrije Rijkstad en telde in de 14de eeuw omstreeks 30 000 inwoners. Vooral was deze stad vermaard wegens het Rijkskamergerecht, dat er met korte tusschenpoozen van 1518 tot 1689 gevestigd was. In 1526 en 1529 werden er Rijkadagen gehouden, en bij den Vrede van Spiers (1544) deed het Huis *Habsburg* afstand van zijne rechten op de Kroon van Denemarken en Noorwegen. In den Dertigjarigen Oorlog werd de stad (1632—1635) bij afwisseling door de Zweden, de Keizerlijken en de Franschen ingenomen. Bij capitulatie viel zij in 1688 weder in de handen der Franschen, doch deze moesten haar in 1689 ontruimen. Vooraf echter werden er de vestingwerken gesloopt en zij zelve aan de vlammen prijs gegeven, en na dien tijd kwam zij niet weder tot haren voormaligen bloei. Van 1801—1814 was zij de hoofdstad van het Fransche departement Donnersberg, maar werd in 1815 aan Beieren toegevoegd.

Spiessglans, zie *Antimonium*.

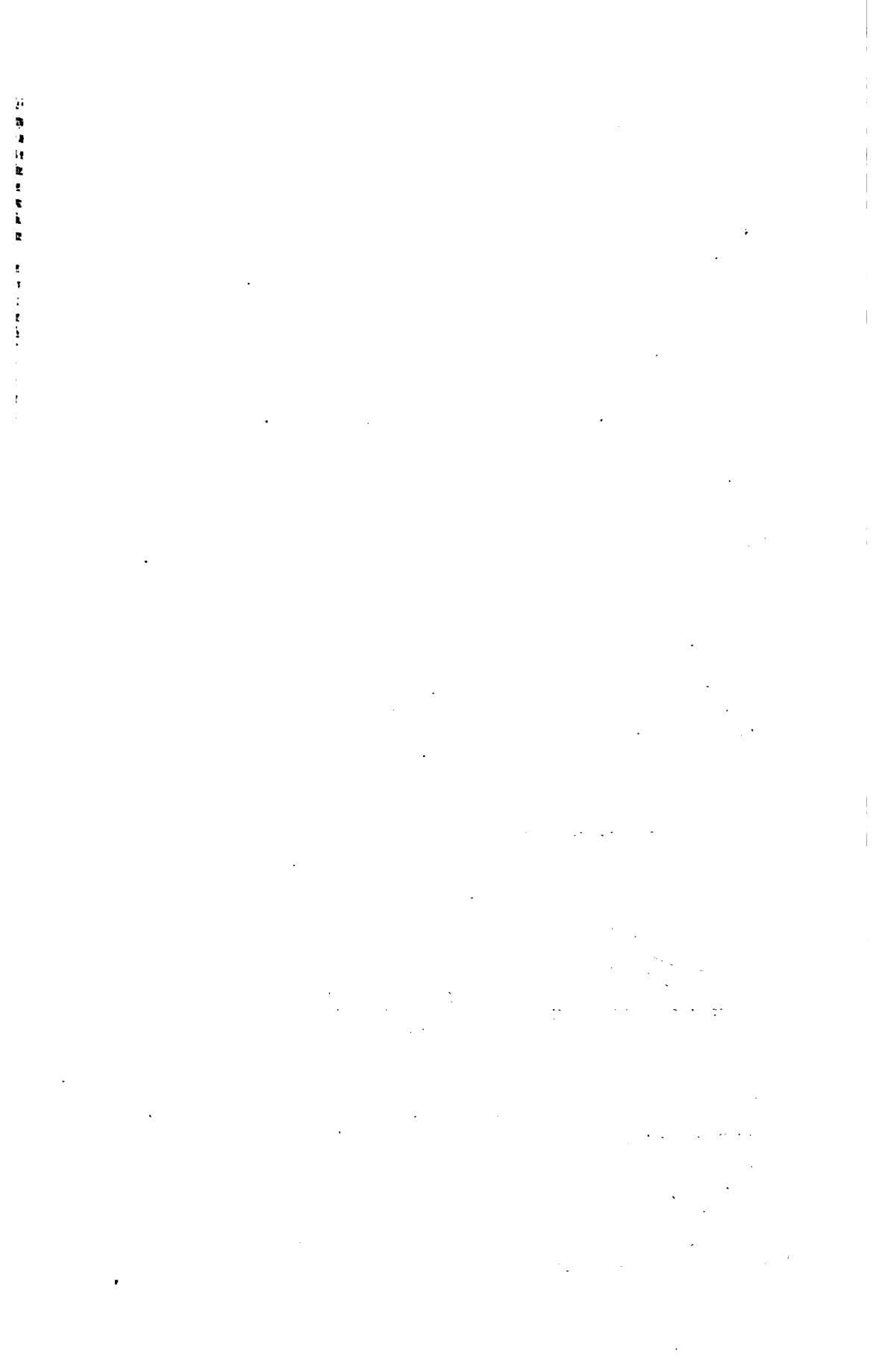
Spiessglansboter (antimoniumchloride) is eene verbinding van *antimonium* (zie aldaar)

met *alkoor* en heeft tot formule $SbCl_3$. Men verkrijgt dien door antimoniumoxyde of zwavelantimonium in zoutzuur op te lossen en de oplossing uit te dampen, waarna eene kleurloose, kristallijne, op boter gelijkende massa achterblijft. Deze is zeer bijtend en lost op in alkohol, en eene oplossing daarvan is in de geneeskunde bekend als *liquor stibii*. De spiegelglasboter dient voorts tot het bruinereen van ijzeren voorwerpen enz.

Spiessz (Christian Heinrich), een vruchtbaar schrijver, vooral van ridder-, roover- en spookromans, geboren te Freiberg in Saksen in 1756, was eenigen tijd tooneelspeler en overleed als opzichter op het kasteel Bendels in Bohemen den 17den Augustus 1799. Aanvankelijk schreef hij tooneelstukken en later romans. Sommige van deze, zooals: „Petermännchen“, — „Die zwölf schlafenden Jungfrauen“, — „Der Löwenritter“ enz., geven getuigenis van veel talent.

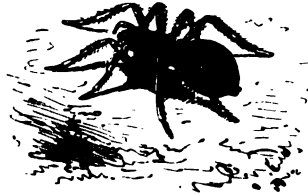
Spijker (Hendrik Jan), een verdienstelijk godgeleerde, geboren te Amsterdam den 1sten November 1802, werd wegens zijn uitmuntenden aanleg door menschevrienden in de gelegenheid gesteld, zich voor te bereiden voor de académische lessen, studeerde en promoveerde te Leiden in de theologie, werd in 1826 predikant te Pierahil, in 1829 te Waddingaveen, in 1831 te Dordrecht en in 1837 te Amsterdam, zag zich in 1862 benoemd tot administrateur voor de saken der Hervormde en andere Eerediensten (behalve de R. Katholieke) te 's Gravenhage, verwisselde deze betrekking in 1868, bij het herstel van het departement van Hervormden Eeredienst, met die van secretaris-generaal en overleed den 5ten Maart 1870. Hij leverde eene vertaling van de „Geschiedenis der Christelijke godsdienst en Kerk (1827—1830)“ van *Neander*, alsmede eene uitgave van „Het leven en bedrijf van den heere Michiel de Bayter (1835—1847, 5 dln)“ van *Brandt*, en schreef: „Leerredenen (1841)“, — „Ontwerp van gerevideerd algemeen reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk (1848)“, — „Tweetal memoriën van toelichting behoorende bij de fantasie en werkelijkheid van dr. Nicolaas Beets (1852)“, — „Tiental nagelatene leerredenen (1871)“, — „Conceptreglement op het beheer der Kerkelijke goederen en fondsen der Hervormde gemeenten in Nederland en het toezicht daarop (1870)“, — „De oversetting van de Brieven aan de Romeinen, Corinthiers en Galaten enz. (1866)“, — en een aantal afzonderlijke leerredenen en verhandelingen.

Spijkers of *nagels* zijn metalen, doorgaans ijzeren pinnen, die in den regel gebruikt worden om losse stukken hout met elkander te verbinden. Men heeft *brons* en *tacis* spijkers; de eerste worden van hard ijzer met zeer kleine koppen, de laatsten van week ijzer met platte of kantige koppen gesmeed. Voorts heeft men klinknagels tot het bevestigen van ijzerwerk. In den jongsten tijd zijn vooral de van hard ijzer vervaardigde draadnagels in swang gekomen, welke men ook zonder boorgat in het hout kan drijven, daar zij wegens hunne betrekkelijke dunheid en hun rolronden vorm niet licht scheuren doen ontstaan. Sommige soorten van spijkers hebben eigenaardige namen, zooals zoldernagels, hek-

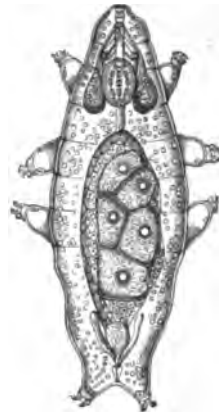

10. Mineurspin
(*Cteniza fodiens*).

12. Holbewonende wolfspin
(*Lycosa inquilina*).

7. *Macrobiotus* Schultzei.

17. Langgearmde
(*Phry*).

14. Krompootige
krabbespin (*Thomisus
vatus*).

4. Scharlakenroode
aardmijt (*Trombidium
holosericeum*).

22. *Glomeris
marginata*.

20. Mijschorpionen (*Solpuga araneoides*).

9. Vogelspin

8. Hooiwagen (*Phalangium opilio*).

15. Steenbewonende
zakspin (*Drassus
lapidicola*).

28. Duizendpoot (*Scolopendra Lucasi*).

19. *Obisium trombidoides*.

26. Kaapsche klau

21. Gewone milloenpoot (*Julus terrestris*).

24. Electriscbe duizendpoot

IZENDPOOTEN.

antulaschorpioen
(Scorpio iatus).

18. Europeesche schorpioen
(Scorpio europaeus).

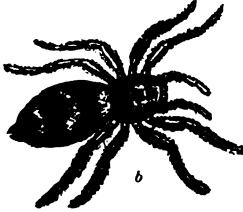
3. Demodex
folliculorum.

5. Mosselmijt (Atax ypsilophorus).

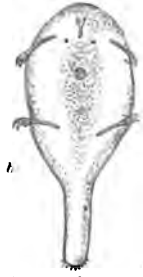
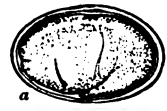
Talgale avicularia).

11. Sprongspin (Salticus
scenicus). a Mannetje,
b Wijfje.

6. Ammothea pygogonoides.

1. Getande
tongworm
(Pentastomum
denticulatum).
2. a, b. Onvolwassen
vormen van den
bandwormachtigen
tongworm
(Pentastomum
taenioides).

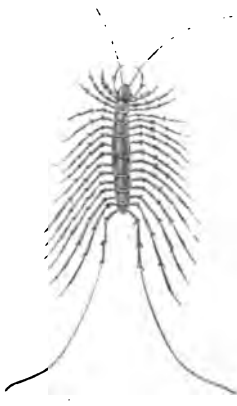
Peripatus capensis).

Oxyopes electricus).

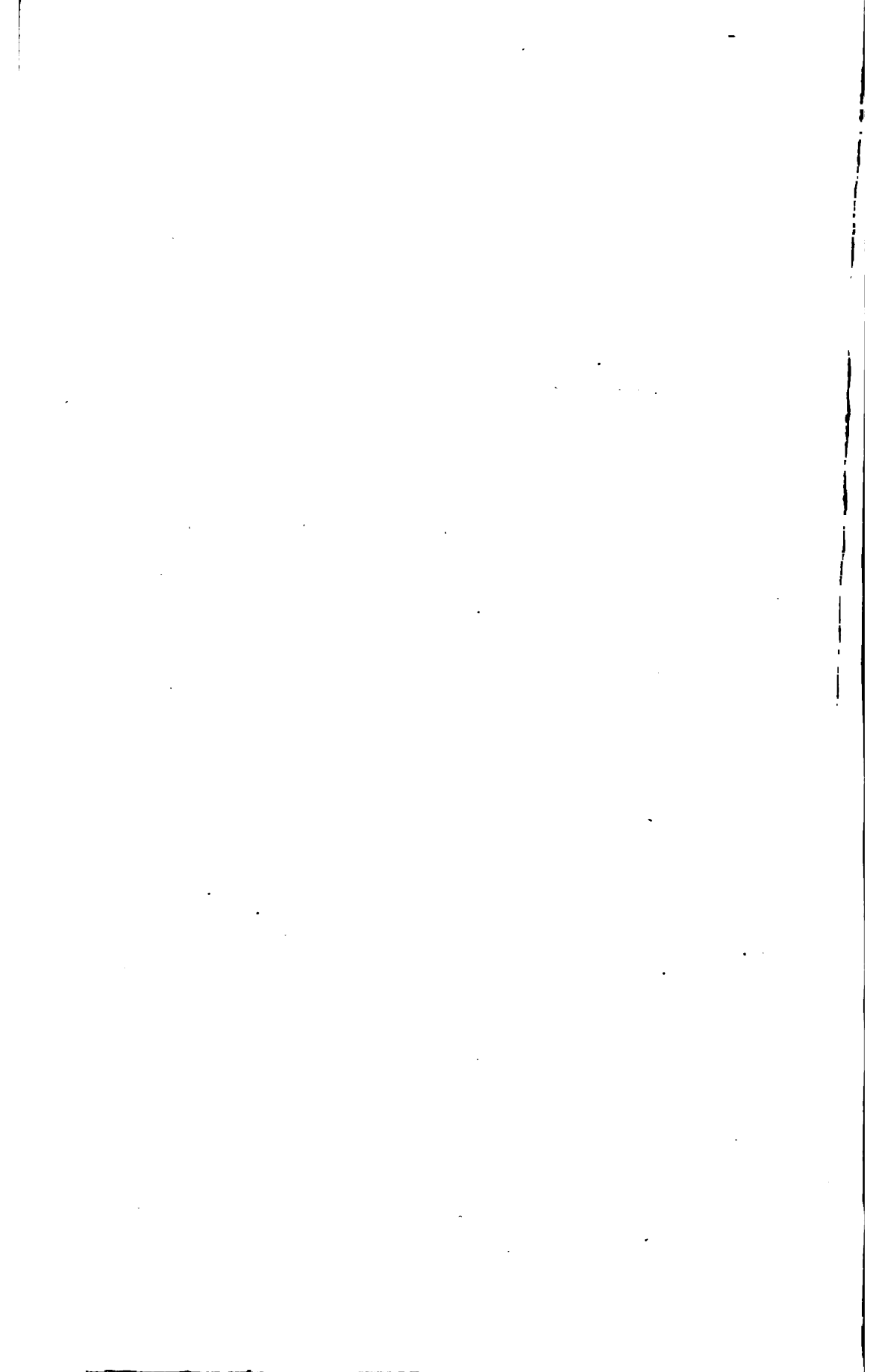
13. Oxyopes ramosus.

25. Schilddragende
duizendpoot (Scutigera
coleoptrata).

16. Gewone kruisspin
(Epeira diademata).

nagels, latnagels, lijfnagels, heele en halve achtopspijkers, latspijkers, sponnagels enz.

Spijvertering (digestio) is eene werking van het dierlijk lichaam, waarbij de voedende en niet voedende bestanddeelen der spijs van elkander worden gescheiden en de eerste in dien toestand geraken, dat ze uit het darmkanaal in het bloed kunnen overgaan. De spijs wordt namelijk in den mond klein gemaakt (gemalen) en met speeksel vermengd, daarop ingeslikt en komt dan door den slokdarm en den maagmond in de maag. Het zetmeel onzer voedingsstoffen gaat door de werking van het speeksel der mondholte en, wanneer dit niet volledig heeft plaats gehad, later door het buikspeeksel in oplosbare suiker over. De eiwithoudende stoffen worden verteerd in de maag en gaan onder den invloed van het daarin voorhanden zuur en van de pepsine in oplosbare peptonen over. Van de maag komt de spijsbrij in den twaalfvingerigen darm en aldaar in aanraking met de gal en het alvleeschsap, die gedeeltelijk het vet van de spijsbrij tot eene emulsie maken en het gedeeltelijk oplossen. De voedende spijsbestanddeelen zijn door de werking der spijsverteringsvochten in oplosbare stoffen omgezet en worden nu in den dunnen darm van de niet voedende gescheiden, daar zij door de oplospende of chylvaten der darmen worden opgenomen. Door de chylvaten bereikt dat voedingsvocht de borstbuis en door deze in de linker okselader het bloed. Behalve de 3 hoofdbestanddeelen, eiwitstof, vet en zetmeel of suiker, zijn ook anorganische stoffen noodig voor de voeding, vooral water, keukenzout en phosphorzuren zouten.

Spil is in het algemeen de naam van eene aa, om welke iets draait, en meer in het bijzonder van een werktuig, op schepen in gebruik en vooral dienende om het anker te lichten, om te verhalen en om zware lasten te verplaatsen. Men onderscheidt de *gangspil* met eene vertikale rol van de *braadspil* met eene horizontale. Zie onder *Braadspil* en *Gangspil*.

Spinachtige dieren (Arachnoidea) is de naam eener klasse van *Gelede dieren* (Articulata), welke zich van de andere 3 klassen (Schaaldieren, Duizendpooten en Insecten) onderscheidt door het gemis van sprieten. De kop dezer dieren is met het borststuk tot een kopborststuk vereenigd, voorzien van enkelvoudige oogen, die in aantal en plaatsing bij de verschillende soorten verschillen. Het getal pooten is bij volwassen dieren acht, en de vorm der klauwtjes aan de laatste geleding der tars zeer merkwaardig. Het achterlijf is doorgaans grooter dan het kopborststuk, gewoonlijk met eene weke, lederachtige huid bekleed en bij enkele familiën van spinwerktuigen voorzien. De monddeelen dezer dieren zijn verschillend gevormd; bij de meer ontwikkelde soorten vindt men eerst 2 kaaksprieten, elk met een scherpen giftand gewapend, en een paar kaken, ieder met een taster voorzien. Bij minder ontwikkelde geslachten ziet men deze monddeelen vervangen door een somtijds geleden, in- en uitschuifbaren sulger, waarin 2 steekborstels verborgen zijn, dienende om het deel, waaraan deze dieren willen zuigen, te verwonden. Ook de adembaling is bij de

spinachtige dieren zeer verschillend. De lucht stroomt door alle in luchtgaten binnen, maar wordt bij sommige opgenomen in longen, bestaande uit zeer dunne, op elkander liggende blaadjes, en wordt bij andere door luchtbuizen door het geheele lichaam geleid. Alleen bij de meest ontwikkelde vormen heeft men een hart. De geslachten zijn nagenoeg bij alle soorten gescheiden. De vrouwelijke dieren leggen eieren. Alle spinachtige dieren verwisselen gedurende hun leven eenige malen van huid. De meeste soorten leven op het land, doch enkele in het water, en bijna alle voeden zich met de sappen van andere dieren. Tot de spinachtige dieren rekent men de eigenlijke spinnen, de schorpioenen, de teken, de hooiwagens, de bastaardschorpioenen en de mijten. Onderscheidene soorten van spinachtige dieren zijn afgebeeld op nevensstaande plaat. Zie voorts onder *Spinnen*.

Spinazie (Spinacia L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Chenopodiaceën*. Algemeen bekend is de *gewone spinazie* (*S. oleracea L.*), eene smakelijke groente, die 30—90 Ned. duim hoog wordt, met afwisselende, langgesteelde, pijlvormige of langwerpig-eironde bladeren (zie bijgaande figuur die in *a* een tak voorstelt op $\frac{1}{2}$ de der natuurlijke grootte en in *b* eene vrucht op 5-voudige

Spinazie.

grootte). Deze plant behoort in het Oosten (Klein-Asië) te huis, is, naar men meent, door de Mooren overgebracht naar Spanje en wordt in een aantal verscheidenheden — vooral als *somer-* en als *winter-spinazie* — gekweekt. — *Altijdurende spinazie* is *Rumex Patientia*, — en *Nieuw-Zeelandsche spinazie* *Tetragonia expansa*, doch deze beide gewassen behooren niet tot het geslacht *Spinacia*.

Spindler (Karl), een verdienstelijk romanschrijver, geboren te Breslau den 16den Oc-

tober 1796, ontving zijne opleiding te Straatsburg, maar liet de rechtsgelerde studiën varen, nadat hij zich door de vlucht aan den Franschen krijgadienst onttrokken had. Eerst werd hij tooneelspeler, maar maakte zich weldra zijn uitstekend verhalen talent ten nutte, om als schrijver op te treden. Achtervolgens woonde hij te Hanau, Stuttgart, München en Baden-Baden en overleed te Bad-Freibach den 12den Juli 1855. Van zijne talrijke werken, onder welke zich ook zeer goede humoristische romans bevinden, in 1854—1856 in 96 en in 1875—1877 in 14 deelen uitgegeven, zijn de volgende de beste; „Der Bastard (1826, 3 dln)”, — „Der Jude (1857, 4 dln)”, — „Der Jesuit (1829, 3 dln)”, — en „Der Invalide (1881, 5 dln)”. Deze romans, in onderscheidene talen vertaald, onderscheiden zich door conceptie, karakterteekening en situatiebeschrijving en geven getuigenis van den hoogen rang van *Spindler* als romanschrijver. Ook verscheen in 1828 onder zijn redactie de „*Damenseitung*” en van 1830 tot 1849 het jaarboekje: „*Vergissmeinnicht*”.

Spinél is de naam van eene delfstof. Men vindt het gewoonlijk in kleine, regelmatige kristallen, veelal in octaëders of vaak in tweelingskristallen en zeer dikwijls in kristalgruis en korrels. Spinél is meestal rood, maar ook wel bruin, groen of zwart. Het rood gaat bij verhitting over in groen en wordt dan kleurloos, maar na het afkoelen wederom rood. De lichtgekleurde spinélsorten zijn doorsichtig, de donkere doorschijnend tot ondoorsichtig, en alle glasglanzend. De hardheid is 8,5, het soortelijk gewicht 3,5—4,1. Rood, doorsichtig (edel) spinél is een magnesiumaluminaat ($MgAl_2O_4$), waarschijnlijk gekleurd door een weinig chromium. Zijne blauwe verscheidenheid bevat tot 2,5% ijzer, het grasgroen chlorospinél 6—10% ijzer met eenig koperoxyde als kleurend bestanddeel, terwijl zwart spinél samengesteld is volgens de formule $Mg(Fe)Al_2(Fe_2)O_4$. Edel spinél vindt men in de secundaire lagen in Ceylon, Oost-Indië en Australië; blauw spinél te Aker in Sodermanland, chlorospinél in chlorietlei te Slatoust; pleonaast in siliceaatgesteenten en kalksoorten in Zuid-Tyrol, bij den Vesuvius, op Ceylon enz. Ponceauroode variëteiten van spinél hebben omstreeks de halve waarde van diamanten van dergelijke grootte. Donkerrood spinél komt ook als robijn-spinél, licht rozenrood als Balaarobijn, paars als almandijnspinél en geelachtig rood als rubicél in den handel. Laatstgenoemde 3 soorten hebben echter op verre na de waarde niet van edel spinél. Bloedrood spinél wordt ook wel goutte de sang geheeten, en pleonaasten worden in den rouw gedragen.

Spinnen (Het) dient om door het ineen draaien van een aantal korte vezels een draad van willekeurige lengte te maken. Men bezigt tot grondstof gewoonlijk vezels van vlas, hennep, katoen of wol. Het spinnen van vlas geschiedde oorspronkelijk uit de hand, nadat het vlas op een spinrekken was bevestigd. Later bezigde men het spinnewiel, dat ook nu nog op het platte land van Gelderland en Overijssel door zijn gezellig aanrorden de winter-avonden verlevendigt. Het groote rad van het spinnewiel wordt met den voet in beweging

gebracht en dit doet door middel van een smeer zonder eind den kloof snel omdraaien, waarheen de handige spinster den gelijkmatigen vespeldraad laat heenglijden. Zoowel voor de katoen- als voor de vlaspinnery heeft men intusschen kunstige machines uitgedacht, waarmede men veel spoediger en goedkooper langs werktuigelyken weg dien handenarbeid vervangen kan. Om het gehekelde vlas tot garen te spinnen, worden door de machines de volgende bewerkingen volbracht: het maken van een vijf of band van onderling evenwijdige, recht uitgestrekte vezels, als grondslag van den toekomstigen draad, — het verdubbelen en uitrekken van zulke banden, om ze te verfijnen en de vezels gelijkmatig te verdeelen, — het voorspinnen, waarbij de uitgestrekte band nog dunner uitgetrokken en tevens flauw ineengedraaid wordt, — en het spinnen of ineen draaien van het voorspinsel tot garen. Dit laatste geschiedt op verschillende wijzen: het voorspinsel wordt tusschen twee balken (pers) naar de spullen geleid, die zich van de pers verwijderen, en daarna sluit zich de pers, waarbij dus de draden worden uitgerekt (Jenny-machine). Bij de cylindermachine zijn de balken door rollen vervangen, die het garen dan alleen laten doorgaan, wanneer zij zich bewegen, maar het bij stilstand vasthouden. Nog beter werken de rekrollen, namelijk onderscheidene paren cylindere met toenemende omwentelingsnelheid, zoodat het garen langzamerhand sterker wordt uitgerekt (mulemachine). Al deze machines spinnen en staan stil bij afwisseling. De watermachine (drosselstuhl) daarentegen werkt onafgebroken; hare spullen zijn voorzien van spoelen, en de draad, die den spoel tot zich moet trekken, wordt hierbij aan eene aanmerkelijke uittrekking onderworpen. Men spint op de watermachine slechts vaste draden uit lange vezels. Eindelijk vermelden wij den self-actor, die bij zijn regelmatigen gang alle bewerkingen zonder bijstand van menschen volbrengt. Wie omtrent dit belangrijk onderwerp meer verlangt te weten, dan wij met het oog op het bestek van dit werk mogen mededeelen, raadplege de „*Technologie der Gespinstfasern (1875—1876, 3 dln)*” van *Grotke*.

Het handspinnewiel was reeds bij de oudste volken, bij de oude Chineesen en bij de oude Egyptenaren in gebruik, en bestond uit een rad hetwelk met de rechter hand gedraaid werd, terwijl men met de linker de vezels tot draden verenigde. In 1580 werd door den steenhouwer en beeldsnijder *Johann Jurgens* het reeds beschreven spinnewiel uitgevonden. In 1738 kwam *John Wyatt* tot de uitvinding van een werktuig met achter elkaar gelegen en met ongelijke snelheid omwentelende rollenparen. In 1742 was sulc eene machine met 260 spullen te Birmingham in werking; zij werd door 10 meisjes bediend en door 2 ezels gedreven, maar voldeed niet aan de verwachting. In 1767 echter vervaardigde *James Hargreave* eene andere machine, waaraan hij ter eere van zijne dochter den naam gaf van *spinning Jenny*, welke zij ook nu nog voert, en verbeterde haar zoodanig, dat weldra éen meisje voldoende was om 80 tot 120 spullen te bedienen. De werklieden echter, daarover vertoornd, vernielden zijne

toestellen, en de geniale uitvinder, naar Nottingham gevlucht en ook daar vervolgd, eindigde er sijn leven in een werkhuis. Omstreeks dien tijd legde ook *Richard Arkwright* zich toe op de verbetering der spinmachines. Door *Atherson* ondersteund, vestigde hij zich te Nottingham en voltooidde aldaar sijn spinraam (spinning frame). Zijne machine was eene vereeniging van de cylinders van *Wyatt* met de vleugelspil van het gewone voetspinnewiel en werd door water in beweging gebracht; het daarmede gesponnen katoenen garen verkreeg dientengevolge den naam van water-twist. In 1775 vervaardigde voorts *Crompton*, een wever te Bolton, den mule-Jenny, eene vereeniging der rekyclinders van *Wyatt* met de spilmolens der Jennymachine. Dit werktuig werd aanvankelijk met de hand in beweging gebracht, maar in 1792 vond *William Kelly* te Glasgow een werktuig uit, dat een kind in staat stelde, 2 dergelyke machines, te samen met 600 tot 800 kloosen, in beweging te houden. In de machinale vlasspinnerij heeft inzonderheid *Girard* in Frankrijk tusschen de jaren 1810 en 1818 groote verbeteringen aangebracht, doch deze droegen eerst overvloedige vruchten, toen zij in 1870 op Engelen bodem werden overgeplant.

Spinnen (De) vormen eene orde uit de klasse der *Spinachtige dieren* (zie aldaar). Zij hebben kaaksprieten met een doorboorden klauw, waarin zich de uitloosingsbuis van een gifblaasje bevindt. De voortplantingswerktuigen zijn bij de mannetjes in de tasters aan den kop geplaatst; het achterlijf heeft geene ringen, is met eene meestal zachte huid bedekt en hangt door een klein steeltje samen met het kopborststuk. Nooit hebben zij, meer dan 4 luchtgaten, gewoonlijk slechts 2 en de ademhaling geschiedt door longen, bij enkele door luchtbuizen. Het gif van slechts weinige soorten schijnt voor den mensch naideelig te wezen, hoewel men beweert, dat de beet van de Curaçaosche oranje-spin doodelijk is. De meeste spinnen hebben spinklieren, die een vocht afscheiden, dat in de lucht aanstonds verhardt, zoodat daarvan spindraden gevormd kunnen worden. Daartoe wordt het vocht door verbazend slijne buisjes geleid, welke op de spintepeltjes sijn geplaatst. Dit spinsel dient tot het bedekken der eieren en bij vele soorten tot het vervaardigen van webben en trechters. Vaak wordt het in zoo groote hoeveelheid afgescheiden, dat het, in de lucht zwevende, onder den naam van herfstdraden zich aan alle voorwerpen vasthecht. Van de merkwaardigste soorten van spinnen (zie de plaat, gevoegd bij het artikel *Spinachtige dieren*) noemen wij: de *grootte vogel- of boschspin* (*Mygale avicularia*), zie onder *Mygala*. — De *kransspin* (*Epeira diadema*), die bij ons de lazen van tuinen en bosschen met hare stevige draden verspert. Haar web is radvormig, en zij plaatst zich dikwijls in het middenpunt daarvan. Zij kan lang vasten, maar heeft in de heldere, stille Augustusdagen gewoonlijk een overvloed van voedsel. Hare eieren, ten getale van meer dan 800, plaatst zij in een cocon van geel spinsel, en de jongen komen in Mei te voorschijn. — De *gewone huisspin* (*Tegenaria domestica*), die een horizontaal web spant in de hoeken der kamers, welk

web van anderen eindigt in een cilindervormigen trechter, waarin zij zich verschuilt. — De *waterspin* (*Argyroneta aquatica*), die in stilstaande wateren leeft, goed zwemt en onder water eene klok van waterdicht, wit weefsel vervaardigt, welke zij met lucht vult om daarin haar cocon met eieren te bewaren. — De *heidespin* (*Dolomedes mirabilis*), die in Augustus van spinsel een koepelvormig gewelf vervaardigt van de grootte eener vuist, waarin zij haar eierzak aan draden ophangt. — De *zakspin* (*Lycosa saccata*), die haar cocon met eieren onder den buik draagt en ze niet laat rooven zonder dapperen weerstand te bieden. — De *tarantula* (*Lycosa tarantula*) van Spanje en Italië, van welke men ten onrechte verhaalt, dat haar beet den mensch in danswoede ontsteekt, — de *krabspin* (*Thomisus*), die evenals de krabben altijd scheef loopt, — en de *springspin* (*Salticus*), die hare proef behoedzaam nadert om ze eindelijk met een sprong te bemachtigen.

Spinners, zie *Flinders*.

Spinnewebben worden door de spinnen vervaardigd om daarmede hare eieren te bedekken of door sommige om er hare proef in te vangen. Zie voorts onder *Spinnen*.

Spinnewebvlies, zie *Horsenen*.

Spinola (*Ambrosio*), *marchese de las Balbases*, een uitstekend Spaansch generaal, geboren in 1571 te Genua, onderscheidde zich sedert 1599 bij herhaling in dienst van Koning *Philips III* van Spanje en ondersteunde met een korps van 9000 man oude Italiaansche en Spaansche troepen, naar de wijze der middeleeuwsche condottieri, den aartshertog *Albert van Oostenrijk* bij de belegering van Ostende (1602—1604). Daarop zag hij zich benoemd tot luitenant-generaal en bevelhebber van alle Spaansche troepen in de Nederlanden, zoodat hij zich sedert 1605 in Vlaanderen tegenover Prins *Maurits* bevond, doch zonder eenig voordeel te behalen. In 1620 werd hij door Spanje ter ondersteuning van Keizer *Ferdinand II* tegen de Protestantsche Rijksvorsten in het veld gezonden, drong in Augustus aan het hoofd van 23000 man door in de Pfalz en veroverde er onderscheidene steden, maar moest in 1621, tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand zich weder naar de Nederlanden begeven, om er *Maurits* het hoofd te bieden. Verzwakt door het verlies der meerendeels zieke Italiaansche troepen, kon hij den oorlog, in weerwil van de verovering van Gulik, slechts slauw doorzetten en eerst in den zomer van 1624 een aanvang maken met de belegering van Breda, welke vesting hij den 2den Juli 1625 innam. Intusschen had zijne gezondheid door de ongemakken van den veldtocht zoo veel geleden, dat hij het opperbevel moest nederleggen. In 1629 evenwel trad hij nogmaals op als veldheer en wél in Italië, waar hij in den strijd om de nalatenschap van den Markgraaf van Mantua de Franschen uit Montferrat verdreef en hen in Casale omsingelde. Deze talentvolle krijgsman ondervond talrijke bezwaren van de zijde van het Spaansche Hof en overleed te Castelnuovo di Scrivia den 25sten September 1630.

Spinoza (*Baruch of Benedictus*), eigenlijk *d'Espinoza*, een beroemd wijsgeer, geboren den 24sten November 1632 te Amsterdam, was

de telg van een Portugeesch-Israëlietisch geslacht en werd opgeleid tot rabbijn. Wegens zijne vrijzinnige gevoelens of godsdienstig gebied uit de gemeente gebannen, verliet hij Amsterdam en vestigde zich na eenig omswerfen te 's Gravenhage, waar hij in zijn onderhoud voorzag door het geven van onderwijs en door het slijpen van optische glazen. Daar hij bovenal zijne onafhankelijkheid op prijs stelde, wees hij zoowel een hoogleeraarsambt te Heidelberg als eene hem door zijn vriend *Simon de Vries* toegedachte erfenis van de hand en overleed in armoede, ongehuwd en zonder dat zijne tijdgenooten in hem den later zoo gevierden wijzeger zagen, den 21sten Februari 1677 aan longtering. Men is met de geleidelijke ontwikkeling zijner denkbeelden weinig bekend. Voorzeker had zoowel het bestudeeren van den Talmod als het lezen der geschriften van *Descartes* daarop grooten invloed. Zijn eerste werk was eene schets der beginselen van *Descartes* volgens eene geometrische methode. Daarop volgde zijn „Tractatus theologico-politicus (1670)” zonder naam. Zijn hoofdwerk: „Ethica”, in vroegeren tijd in hoofdstrekken in het Nederlandsch opgesteld als eene verhandeling: „Van God en den mensch” en later door dr. *van Floten* teruggevonden, werd eerst na zijn dood door zijn vriend, den geneesheer *Lodewijk Mayer*, in het licht gegeven. Twee onvoltooide geschriften uit zijne nalatenschap, het „Tractatus” en „De intellectus emendatione” werden er aan toegevoegd. Zijne wereldberoemde „Ethica” staat met betrekking tot den vorm tegenover de werken van *Descartes*, daar deze eene analytische en *Spinoza* eene synthetische methode volgt. Hij betreedt hierbij den wiskundigen weg en zoekt daarijns zijne stellingen tot onomstootelijke waarheden te verheffen. *Spinoza* knoopt wel is waar zijne wijsbegeerte aan die van *Descartes* vast, maar alleen om deze in vorm en inhoud te vernietigen. Zij is het hierin met hare voorgangster eens, dat de geest, wiens wezen in het denken, en de stof, wier wezen in de uitgebreidheid bestaat, kwalitatief onderscheiden zijn, daar de eerste zonder uitgebreidheid en de tweede zonder denken kan gedacht worden. *Spinoza* echter ontkent, dat dit onderscheid eene tegenstelling van zelfstandigheden (dualismus) is, maar beschouwt beide als verschillende attributen van dezelfde zelfstandigheid (monismus). Daar namelijk uit het denkbeeld van zelfstandigheid, dat wil zeggen van een wezen, hetwelk de oorzaak van zich zelf is (*causa sui*), volgt, dat er slechts eene enkele kan zijn, zoo kunnen geest en stof (de twee zelfstandigheden van *Descartes*) zelve geene zelfstandigheden wezen, zoodat zij attributen der ware en eenige zelfstandigheid moeten zijn. Deze laatste, die als zoodanig moet bestaan en uit haren aard oneindig is, noemt hij God (Deus), — datgene wat het verstand (intellectus) als haar wezen (essentia) erkent, noemt hij „attribuut”, terwijl de zelfstandigheid zelve uit oneindig vele attributen bestaat, van welke ieder eene richting van haar oneindig wezen aanduidt. Twee van deze attributen zijn: denken en uitgebreidheid (door *Descartes* het wezen van den geest en van de stof genoemd en als tegenstellingen aangemerkt).

Met betrekking tot het eerste vertoont zich de zelfstandigheid aan ons verstand als het oneindig denkende (de wereld des geestes) en met betrekking tot de tweede als het oneindig uitgebreide (als de onmetelijke stoffelijke wereld). Beide zijn, daar buiten God geene zelfstandigheid bestaat, als zelfstandigheid identisch. Het oneindige (dus onbepaalde) denken splitst zich naar zijn inhoud in talloze denkbeelden (ideeën). De oneindige (dus onbegrensde) ruimte is door begrenzing in de ruimte verdeeld in talloze stofmassa's (lichamen), die van elkander onderscheiden, maar in reekagewijze aanraking zijn. *Spinoza* beschouwt ze als wijzen (modi), als affectiën der zelfstandigheid, — de ideeën voor zoover de zelfstandigheid onder het attribuut van het denken, de lichamen voorzoover zij onder het attribuut der uitgebreidheid worden voorgesteld. Daar beide attributen met betrekking tot de zelfstandigheid identisch zijn, maar het oneindig denken de som bevat van alle afzonderlijke denkbepalingen, de oneindige stof de som van alle begrensde stofdeelen (lichamen), zoo moeten zij ook beide in hunne volgrees onderling (met betrekking tot de substantie) identisch zijn, zoodat er tusschen de (ideale) wetten in het rijk der lichamen geen strijd kan wezen. Daarop boemt *Spinoza* niet alleen de stelling, dat uit het oneindig wezen van God (als *natura naturans*) het oneindige op eendeloos verschillende wijzen (als *natura naturata*), voortvloeit, maar ook deze, dat de opvolging en de verbinding der ideeën (de ideale wereldorde) en die der reeksen (de reële wereldorde) éene en dezelfde moet wezen, hetwelk hij uitdrukt in de woorden: „orde et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum”. Een gevolg van de eerste stelling is, dat het geheel der daden van God (het gebied der verschijnselen), zoowel wat haren aard als wat haar onderling verband betreft, als onveranderlijk, als van eeuwigheid vaststaande moet worden beschouwd, als gegrond in de eeuwige, onveranderlijke natuur van God. Een gevolg van de tweede is, dat de zedelijke wetten in het rijk des geestes niet verschillen van de werktuigelijke wetten in het rijk der stof, dat alzoo de wet der oorzakelijkheid, die de verschijnselen der natuur beheerscht, deegelijks de verschijnselen op het gebied des geestes bepaalt. Bestaat in de stoffelijke wereld geene werking zonder oorzaak, zoo is op het gebied des geestes geen besluit van den wil mogelijk zonder daartoe leidend motief, weehalve er geene werking zonder oorzaak en dus geene indeterministische vrijheid van wil bestaat. De geestelijke en lichamelijke verschijnselen, als openbaringen der al-éene zelfstandigheid, zijn evenmin het werk eener voorienigheid, daar de zelfstandigheid als zoodanig verstand noch wil bezit, zoodat er van een wereldplan of van eene keus tusschen verschillende wereldplannen geen sprake kan zijn, als van een blind noodlot, daar de zelfstandigheid oorzaak is van zich zelve en niet afhankelijk van eene buiten haar aanwezige macht. De aard en volgorde der verschijnselen zijn niet door doelbeoogende, maar enkel door werkende oorzaken bepaald; zij zijn noch goed noch

kwaad, maar alleen noodzakelijk. Als zoodanig is de wereld noch de beste, noch de slechtste onder de mogelijke werelden, maar de eenig mogelijke. Door het kennen van deze onveranderlijke wereldorde onderscheidt zich de wijze van den dwaas. Terwijl laatstgenoemde van den loop der dingen de vervulling zijner wenschen verwacht of het tegendeel vreest, gevoelt eerstgemelde, dat die loop der dingen onafhankelijk van deze wenschen onveranderlijk vaststaat en dus geene hoop of vrees mag verwekken. De wijsgeerige kennis bestaat daarin, dat men de dingen op dergelijke wijze beschouwt als God zelf, namelijk iedere bijzonderheid (denkbeeld, lichaam, gebeurtenis) in verband met en als deel van het oneindig geheel. De wijsgeerige gemoedgesteldheid is eensdeels gelegen in berusting in het onvermijdelijke en andersdeels in de liefde tot God, welke uit het besef van de oorspronkelijke goddelijkheid van den loop der dingen voortvloeit. Daar zoowel de éene als de andere een weten, namelijk de kennis van het metafysisch wesen der wereld (als ontwikkeling van God) onderstelt, zoo vormt (de pantheistische of liever akosmistische) metafysica den grondslag der zedekunde van Spinoza. Zoowel wegens dit echt wijsgeerig resultaat als wegens den ruimen blik van Spinoza op het heelal als organisch geheel heeft zijne wijsbegeerte, die aanvankelijk in Nederland slechts een kleinen kring van aanhangers besa, eene eeuw later bewonderaars gevonden in beroemde mannen, zooals Lessing, Jacobi, Herder en Göthe, en navolgers in Fichte, Schelling en Hegel. Tot opheldering zijner leer is inzonderheid zijne briefwisseling van belang. Zijne gezamenlijke werken zijn uitgegeven door Paulus (1802, 2 dln), door Gerder (1830), door Bruder (1843—1846, 3 dln) en door dr. J. van Vloten (1862), die ook eene levensbeschrijving van Spinoza uitgaaf. Een gedenkteen ter eere van desen wijsgeer is den 13den September 1880 te 's Gravenhage onthuld.

Spint, zie *Hout*.

Spion of bespieder noemt men een bezoldigd persoon, die op kondschap uitgaat aangaande de positie, de bewegingen, de toerusting en de plannen van een vijandelijk leger. Ook wordt hij wel eens uitgezonden om aan den vijand misleidende berichten te brengen. Een op de daad betrapte spion wordt gewoonlijk terstond met den dood gestraft.

Spira (Johannes de) of van Spiers was waarschijnlijk de eerste Duitse boekdrukker, die na de verovering van Mainz in 1462 deze stad verliet om elders de boekdrukkunst bekend te maken. Hij vestigde zich te Venetië, en tot de eerste door hem gedrukte werken behooren: de „Epistolae” van Cicero en de „Historia naturalis (1469)” van Plinius. Eene door hem geleverde uitgave van Tacitus is het eerste boek, waarin de bladzijden met Arabische cijfers zijn aangewezen. Hij overleed te Venetië in 1474, en daarna kwam zijn broeder Wendelin de Spira aan het hoofd der drukkerij.

Spiraal (De) is eene vlakke kromme lijn, die zich volgens eene bepaalde wet om een vast punt slingert en zich met een onbepaald aantal omgangen meer en meer daarvan verwijderd. De eenvoudigste spiraal is die van

Archimedes, eigenlijk door Conon aangewezen, terwijl eerstgenoemde daarvan de eigenschappen onderzocht. Zij ontstaat, wanneer eene rechte lijn met eenparige hoeksnelheid om haar éene uiteinde draait en zich tevens een punt, uitgaande van dat uiteinde, met eenparige snelheid beweegt langs die lijn. De weg door dat punt afgelegd, is de spiraal. De gedaante der spiraal verschilt naar gelang van de betrekkelijke snelheden van het punt en van de lijn. Behalve deze heeft men onderscheidene andere spiralen, namelijk de parabolische, elliptische, hyperbolische en logarithmische spiralen, wier eigenschappen door de Bernoulli's, Descartes en anderen zijn nagegaan. Daarenboven heeft men spiraallijnen in de ruimte, zooals de schroeflijn of eene spiraal op een cilindervlak, welke met al de beschrijvende lijnen gelijke hoeken maakt, — de loodromische lijn, zich over het oppervlak van een bol slingereud en gelijke hoeken makend met al de meridianen, terwijl hare projectie op den aequator eene logarithmische spiraal vormt, — de kegeloorsprongige spiraal, op de oppervlakte van een kegel beschreven enz.

Spiraalvaten, zie *Vaten*.

Spiraea L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Rosaceae. Het omvat heesters en kruiden met gevinde of gave bladeren en met doorgaans duidelijke, somtijds mislukte steunblaadjes, met bloemen die tot eindstandige aren, trossen of bÿschermen

Spiraea reevesiana.

vereenigd zijn, en met veelzadige doosvruchten. Van de soorten noemen wij *S. Ulmaria* L. (geitenbaard, zie aldaar), — *S. Filipendula* L. (knolwortelige spiraea), wier wortels uit eirondlangwerpige knollen bestaan, — *S. salicifolia* L. (wilgbladige spiraea) met langwerpige, ge-

zaagde, onbehaarde bladeren, welke drie soorten ook in ons Vaderland te vinden zijn, — en *S. Reevesiana Lindl.*, eene fraaie sierplant in 1824 door *Reeves* uit China naar Engeland gebracht. Van eene verscheidenheid van dese geven wij hierbij eene afbeelding op $\frac{1}{2}$ de der natuurlijke grootte.

Spiridingmeer is de naam van een meer in het Pruisische district Gumbinnen, ten noorden van Johanniaburg. Het heeft met zijne vertakkingen eene uitgebreidheid van ruim 2 □ geogr. mijl, ligt 117 Ned. el boven de oppervlakte der zee, ontlast zijn water door de Pissek naar de Narew, is diep en vischrijk en omvat een viertal eilanden. Op één van dese verheft zich het voormalige fort Lyek.

Spiritismus is de naam van een in den jongsten tijd bij velen op nieuw ontwaakt geloof, dat de geesten der afgestorvenen niet alleen voortbestaan, maar dat men met hen ook zeer gemakkelijk gemeenschap kan oefenen. Zulk eene onmiddellijke gemeenschap echter is volgens hen alleen mogelijk voor eenige weinige uitverkorenen (*media*), die in staat zijn, aan de geesten eene soort van nevelachtig lichaam te verlenen, zoodat zij met de zintuigen kunnen worden waargenomen. Volgens deze theorie is des menschen geest, hoewel op zich zelve onstoffelijk, reeds in het lichaam met eene aetherische vloeistof, den *perisprit*, verbonden, doch kan daarmede ook gedurende het leven tijdelijk het lichaam verlaten en zich elders vertoonen. Van die vloeistof nu bezitten de media eene groote hoeveelheid, waarvan zij aan de in de ruimte zwevende geesten zooveel kunnen afstaan, dat deze zich gedurende korten tijd aan de stervelingen kunnen openbaren. Hunne verschijningen hebben dan ook plaats in het donker met de geheele gedaante of als lichtgevende handen of blinkende aangezichten, zoodat die fijne lichtgestalten, zelfs dan, wanneer zij voor het oog onmerkbaar zijn, sporen achterlaten op eene photographische plaat. Het photographeren van geesten is in Amerika een algemeen en winstgevend bedrijf, dat nog weinig benadeeld is door het feit, dat deze of gene van die photographisten de grove bedriegerij voor de rechtbank beleed, zooals *Buguet* in 1875 te Parijs. Eene andere wijze van openbaring geschiedt door middel van muziek of ook door mechanische werking, waarop men volgens eene aangeezene methode het verkeer met de geesten tot stand brengt. De antwoorden worden door tikken of kloppen met de pooten van eene tafel of van een ander stuk huisraad gegeven of ook wel door middel van den psychograaf, een schrijftoestel, waarop het medium zijne hand plaatst, welke aldan door den geest bestuurd wordt. In plaats daarvan bezigt het medium *Slade* eene lei, onder de tafel of achter den rug gehouden. Ieder medium heeft doorgaans eene eigenaardige wijze van werken; men heeft namelijk kloppmedia, schrijfmedia enz. De spiritisten erkennen algemeen, dat de antwoorden der geesten vaak zeer onnozel en ook wel eens spottachtig zijn, maar beweren tevens, dat er ook domme, foutenmakende en boosaardige geesten zijn. Andere verrichtingen der geesten zijn: het opheffen van meubels en

van andere zware voorwerpen en het verplaatsen van dese (zie *Tafeldans*), het zweven der media en dergelijke vertooningen, waarin vooral het medium *Homs* eene groote bedrevenheid aan den dag legde. Om zoodanige proeven te doen gelukken, worden sekere voorwaarden gesteld, bijv.: de aanwezigen op eene zitting (*séance, soirée*) moeten door onderlinge aanraking der handen eene keten vormen, om, zooals men beweert, eene ophooping van die vloeistof voort te brengen, welke tot het belichamen der geesten dient. Zoodoende moeten zij het medium ondersteunen, dat anders door het afstaan van zijn perisprit in een toestand van volslagene uitputting zou geraken. Dergelijke proeven moeten doorgaans in het donker geschieden, omdat het licht de belichaming der geesten belet. Natuurlijk geeft zulk eene duisternis de beste gelegenheid tot misleiding en bedrog, zooals eenige jaren geleden te Arnhem bleek, waar een leeraar in de natuurkunde door middel van eene elektrische vonk op een gegeven teeken plotseling een helder licht in die donkerheid deed ontbranden, waarbij de grofste bedriegerij aan den dag kwam. Doch zelfs dergelijke voorvallen zijn niet in staat, het vertrouwen der spiritistische enthousiasten te schokken.

Omtrent de geschiedenis van het spiritismus vermelden wij het volgende: het is ontstaan uit de mystieke droomerijen van sommige gedsdienstige secten in Amerika. De *geestes Fax* te Hydesville bij New York hebben de kloppgeesten ontdekt in 1848, en omstreeks dien tijd verspreidde zich heinde en ver de dwaasheid van den tafeldans. Daardoor erlangde het spiritismus in de Nieuwe Wereld vele aanhangers, die een genootschap vormden en aan hunne gevoelens door tijdschriften en brochures ingang zochten te verschaffen. Men meent, dat hunne vereeniging miljoenen leden telde, — 't geen echter onmogelijk met juistheid is te bepalen. Zooveel echter is zeker, dat de hogere standen het spiritismus ongemeen begunstigen als een redmiddel bij de hand over hand toenemende materialistische en socialistische leerstellingen. Tot de spiritistische schrijvers in Amerika behoorden vooral *Andreas Jackson Davis*, *Richter Edmonds*, de hoogleeraar *Hare*, *Owen* enz. In Europa koesterde men aanvankelijk eenig wantrouwen, en slechts enkele media, zooals *Homs*, hielden zittingen voor aristocratische kringen in de groote steden. Door *Allan Kardec* te Parijs erlangde het spiritismus den stempel der tooverij, — door baron *Gildenstein* dien van necromantie, daar hij in zijne „Positive Pneumatologie” een groot aantal brieven van afgestorvenen openbaar maakte, — en door *Hornsey* te Berlijn dien van spottische grappenmakerij. In den laatsten tijd hebben zich in Engeland uitstekende natuurkundigen, zooals *Wallace* en *Crookes*, als verdedigers van het spiritismus opgeworpen en velen tot hunne gevoelens overgehaald. In Duitschland zijn dergelijke leerstellingen verspreid door den Russischen staatsraad *Andakov*, bijgestaan door den letterkundige *Wittig*, die er het spiritistisch tijdschrift: „Psychische Studien (1874 enz.)” hebben gesticht. Ook *Perty* heeft zich in zijn boek: „Das jetzige Spiritualismus (1877)” bij hen aangesloten. In

ons Vaderland heeft zich, om niet te spreken van mannen als *van Herwerden, Ross, Causler, Vischer* enz., vooral de majoor *Revis* als een ijverig onderzoeker van het spiritismus en als een geloovig spiritist doen kennen, en zijne gevoelen worden door velen gedeeld. Het schijnt echter, dat daarbij het geloof in de mogelijkheid van zulk eene gemeenschap met de geesten van afgestorvenen eene voorwaarde is, zonder welke de spiritistische proeven niet willen gelukken. Zonder zulk een tafelvazzettend geloof willen de tafels niet dansen, — dit althans wordt door vele ongeloofigen verzekerd, die dikwijls moeite hebben aangewend, om zich van de werkelijkheid van dat verschijnsel te overtuigen. De spiritistische geestdrift, die eenige jaren geleden algemeen heerschte, is trouwens in onze dagen niet weinig afgekoeld, en een later onderzoek zal dan ook wel leeren, of men de oorzaak der breed nitgemeten spiritistische verschijnselen in bedrog van anderen, in zelfmisleiding of in nog onbekende krachten der natuur moet zoeken. In ons Vaderland heeft de emeritus predikant *S. F. W. Boorda van Byringa* onderscheidene geschriften over spiritismus geleverd, terwijl hij de redactie van het spiritistisch tijdschrift: „De blijde boodschap” met onvermoeiden ijver voortzet. Voorts verschijnen aldaar: „Op de grenzen van twee Werelden”, geredigeerd door mevrouw *Elise van Caloor*, — „Spiritische Bladen”, uitgegeven door het genootschap „Veritas” te Amsterdam, — „Het eeuwige leven”, geredigeerd door *P. Huut en A. A. W. Bolland*, en het: „Spiritualistisch Weekblad”, uitgegeven door de Spiritualistische Vereeniging te Middelburg.

Van de buitenlandsche tijdschriften op dat gebied vermelden wij in België: „Le Moniteur spirite”, — „Revue belge des sciences psychologiques”, — „Le Messager”, — en „De Rots”, — in Duitschland: „Psychische Studien”, — „Spiritualistische Blätter”, — „Licht, mehr Licht”, — „Sphinx”, — en „Weltanschauung auf monistischen Grundlage”, — en in Engeland: „The Spiritualist”.

Spiritualismus noemt men het metafysisch-psychologisch begrip, dat 's menschen ziel als een zuiver geestelijk of geheel onstoffelijk wezen beschouwt. De wijzegeerige stelsels, die God als een geest en den mensch als een zedelijk wezen voorstellen, huldigen het spiritualismus. Zoowel het pantheïsme als het materialismus is derhalve met het spiritualismus in strijd.

Spiritus is een Latijnsch woord, hetwelk het waaien van den wind of den ademtocht, en alzoo het inwendige leven (den geest) beteekent, — voorts al wat fijn, dun vloeibaar en vluchtig is, wat prikkelend en levenwekkend op het lichaam werkt, alzoo ook het vluchtig bestanddeel van den wijn (wijngeest), alsmede van verschillende andere stoffen, in de apotheek onder den naam van spiritus bekend, zooals spiritus vini rectificatus (7 deelen alkohol en 3 deelen water), spiritus aethereus (Hoffmann's droppels), spiritus nitri dulcis (soeten salpetergeest) enz. — In de Grieksche spraakkunst is *spiritus asper* en *lenis* eene sterke of zwakke aanblijzing, insonderheid van klinkers. — Gewoonlijk evenwel geeft men den naam van *spiritus* aan min of

meer zuiveren alkohol, uit suikerhoudende vloeistoffen door gisting en destillatie verkregen. Te voren was de spiritusbereiding hoofdzakelijk brandewijnstokerij; maar thans zoekt men een destillaat te verkrijgen, dat meer alkohol bevat. Men bereidt spiritus van graan, namelijk van rogge, tarwe, gerst, maïs en rijst. Men vormt van het verbrijzeld graan met mout en warm water een deeg, om door middel van de in het mout aanwezige diastase het zetmeel van het graan om te zetten in suiker, waarna men één en ander snel afkoelt en in kuipen en met gist laat gisten. Drie dagen daarna is het mengsel gereed. Bezigt men aardappelen, dan worden deze door middel van stoom gekookt, zijn gemaakt met mout en water vermengd, om evenals bij de granen het zetmeel om te zetten. Op dergelijke wijze bereidt men suikerhoudende vloeistoffen van hout, mos enz. Suikerwortelen, Sorghum en meloenen leveren voorts eene suikerhoudende vloeistof, welke men terstond aan het gisten kan brengen. Ook wordt veel spiritus uit wijn verkregen. Het mengsel, dat wij hierboven gereed noemden, wordt daarop gedestilleerd en de alkoholdamp vervolgens door afkoeling weder gecondenseerd, waarbij eene alkoholvrije vloeistof achterblijft. Destilleert (rectificeert) men den altijd water houdenden alkohol nogmaals, dan erlangt men nog zuiverder alkohol. Thans evenwel gebruikt men een samengestelden toestel (van *Pistorius, Siemens, Gall* enz.), die reeds bij de eerste destillatie den alkohol grootendeels van het water scheidt en een zeer sterken spiritus oplevert. Bij de gisting ontstaat nevens alkohol en koolzuur ook foeselolie, die bij de destillatie en rectificatie wel grootendeels, maar niet geheel en al van den spiritus gescheiden wordt. Om haar weg te nemen, behandelt men den spiritus met hout-, turf- of beenderenkool, die de foeselolie absorbeert, of met chloorkalk, zwavelzuur en asijnzuur, om de kwalijkriekende foeselolie in welriekende esters te veranderen. Men verkrijgt gewoonlijk van 100 Ned. pond gerst 44,64, — van zooveel tarwe 49,22, — van zooveel rogge 45,80, — van zooveel aardappelen 18,32 Ned. kan spiritus van 50° Tr. Zie voorts onder *Alkohol*.

Spirometer (De) of *ademmeter* is een door *Hutchinson* uitgedachte toestel, dienende om de hoeveelheid lucht te bepalen, welke bij de ademhaling in de longen opgenomen wordt. Hij bestaat uit een van boven open blikken bak, waarin eene van onder open, iets kleiner blikken cylinder is geplaatst. De geheele toestel wordt met water gevuld; door eene buis blaast men de lucht uit de longen in laatstgenoemden cylinder, waaruit het water wordt weggedrukt naarmate er de hoeveelheid ingeblazen lucht vermeerderd. Deze hoeveelheid kan men op eene schaal aflezen. Opdat de cylinder niet worde opgeheven, bezwaart men dien met eenig gewicht. Men kan daarmee onderzoeken, of de hoeveelheid ingeademde lucht op den duur ook vermindert, waaruit men tot eene ziekelijke aandoening der longen moet besluiten.

Spit (lumbago) is de naam van eene zonderlinge ziekte, welke nog altijd op eene volkomene verklaring wacht. Zij bestaat in

eene plotselinge pijn in de lendespijeren, gewoonlijk in de linkerszijde, vergezeld van gedeeltelijke machteloosheid. Sommigen zoeken hare oorzaak in rheumatische aandoening, anderen in de scheuring van enkele spiervezels in de breede lendespijeren. De pijn is vaak hevig en werkt zoozeer op de spieren, dat de lijder scheef en krom wordt en een afkeer heeft van de geringste beweging. Deze ongesteldheid duurt van 5 tot 20 dagen, is nooit doodelijk, maar heeft wel eens eene blijvende verzwakking ten gevolge. Zelden treft zij personen beneden de 40 jaar en komt licht terug. Zij is dan ook de gewone oorzaak van het krom loopen van bejaarde lieden.

Spitsbergen, te voren *Nieuwland* of *Koning Jacobs-Nieuwland* en door de Groenlandvaarders ook *Oost-Groenland* geheeten, eene nu eens tot Europa, dan weder tot Noord-Amerika gerekende eilandengroep in de noordelijke IJsee ten noordoosten van Groenland, ligt tusschen 76°30'—80°48' N.B. en 10°—28° O.L. van Greenwich en bestaat uit drie groote eilanden (eigenlijk of West-Spitsbergen, Noord-oetland en Edje-eiland) en onderscheidene kleine eilanden met eene gezamenlijke oppervlakte van 1400 □ geogr. mijl. Eene door woeste stormen geteisterde zee bespoelt deze eilandengroep, die in den zomer door Ijschollen omgeven en in den winter door vaste Ijsmassa's omsloten is. Alleen langs de westkust is de zee gedurende nagenoeg het geheele jaar vrij van Ijs. De groote eilanden zijn hoog, verrijzen met steile kusten uit de zee en zijn met eene laag Ijs ter dikte van 100 Ned. el bedekt, waaruit de spitse bergtoppen (vandaar de naam) te voorschijn treden en eene hoogte bereiken van 1300 Ned. el. Het gesteente is er hoofdzakelijk graniet; vulkanen of vulkanische voortbrengselen zoekt men er te vergeefs, maar men vindt er Jurakalk, krijt en andere bezonkene lagen. Het klimaat is er ruw en guur, maar in vergelijking met de Amerikaansche poolstreken zeer zacht door den invloed van den Golfstroom. De gemiddelde jaarlijkse warmtegraad bedraagt er op 79°58' N.B. (Mosselbaai) — 8° C.; de gemiddelde temperatuur van de koudste maand (Maart) — 20,7° B. en die van de warmste (Juli) — 5,3° C. De plantengroei is er zeer schraal, daar de grond er gedurende slechts weinig zomerweken, wanneer de Zon er niet ondergaat, vrij is van sneeuw en Ijs.

Tot de boomen behooren er slechts een paar lage wilgensoorten. In het geheel heeft men er 93 soorten van zichtbaar bloeiende en 250 soorten van bedekt bloeiende planten.

Kruisbloemigen en Grassen hebben er de overhand. Stroomende wateren heeft men er slechts in den tijd van den dool. Tot de zoogdieren op het land behooren er het rendier, de Ijsbeer, de bruine beer en de blauwvos; op de kusten heeft men veel walrussen en robben en aan de westzijde vele

walvisschen. Van de vogels kent men er 28 soorten, van welke er 22 te huis behooren, terwijl de overige er slechts tijdelijk vertoeven. Van de eerste behooren 17 tot de Anseres en 3 tot de Gallae. Voort heeft men er tot nu toe 23 soorten van insecten ontdekt. Het rijk der delstoffen levert er graniet (met edele granaten), graphiet, loodglans, IJzer, marmor en steenkolen. Op geen enkel dier eilanden vindt men inboorlingen of kolonisten, hoewel Russische jagers er wel eens jaren lang hun verblijf hielden en er des zomers walvischvaarders verschijnen, doch ep verre na niet meer zoo druk als in de 17de en 18de eeuw, toen Spitsbergen de verzamelplaats was van alle walvischvaarders en vooral de Nederlanders er met eene aanzienlijke vloot heenstevenden en er gedurende den tijd van hun verblijf het door hen gestichte dorp Smeerenberg bewoonden, waar zij zich naar vaderslandschen trant zeer huiselijk wisten in te richten. Geene der zeevarende Mogendheden maakt aanspraak op het bezit van deze groep. De voornaamste der kleinere eilanden zijn: de Zeven eilanden ten noorden, Prince Charles Foreland ten westen, de Waagaiteilanden in de Hinloopenstraat, en de Duizend Eilanden (geen honderd in aantal) ten zuiden. Ook het Bereneland wordt tot deze groep gerekend. Spitsbergen werd in 1594 door de Nederlanden *Barendsz.*, *Heemskerk* en *Zijp* ontdekt. In den jongsten tijd werden deze eilanden nader onderzocht door *Scoresby* (1817—1818), *Perry* (1827), *Lamont* (1851), *Torell* en *Nordenskjöld* (1857—1873), *Koldewey* (1868), *Houglin* (1870), *Weyprecht* en *Payer* (1871), *Smith* en *Ulu* (1871), *Graaf Wilczak* (1873), *Koolemaas Beijnes* (1878) enz. *Nordenskjöld* heeft in 1878 ontdekt, dat Spitsbergen door eene onderzeesche hevelreeks met Europa verbonden is, weshalve men dat land als eene voortzetting van Skandinavië en alsoo als behoorende tot ons werelddeel moet beschouwen.

Spitsmuizen (*Soricidina Gray*) in de naam eener familie van *Insectivora* (Insectivora). Zij omvat kleine zoogdieren, welke op ratten en muizen gelijken, met een langwerpigen kop, een langen snuit, een scherp gebit, meestal kleine oogen en ooren en eigenaardige klieren aan de zijden van het lichaam of aan den staartwortel. Men vindt de soorten in de Oude en Nieuwe Wereld en zij zijn ter verdelgung

De spitsmuis.

van insecten zeer nuttig. De *soort spitsmuis* (*Sorex vulgaris L.*), 6¹/₂ Ned. duim lang met een 4¹/₂ Ned. duim langen, gelijkmaticg behaarden staart, is roodbruin, aan de zijden wat lichter, van onder grijsachtig wit, en in Europa seer ver-

spread. Zij nestelt zich des winters in stallen, schuren en woningen, leeft voor 't overige in onderaardsche gangen, is seer vlug, vraatzuchtig en bloeddorstig en werpt in haar nest tusschen oude muren of onder boomwortels 5—10 jongen. Zij riekst sterk naar mas-

kus en wordt daarom door de katten wel ge-dood maar niet gegeten, doch door roofvogels, oolvaarders en anders veralonden. De *huisspitsmuis* (*S. araneus L.*, zie bijgaande figuur) is 7 Ned. duim lang met een $4\frac{1}{2}$ Ned. duim langen staart, van boven bruin en van onder grijs en bewoont Noord-Afrika en bijna geheel Europa. De *wenkbrauwspitsmuis* (*Crocidura etrusca Wagn.*) is 4 Ned duim lang met een $2\frac{1}{2}$ Ned. duim langen staart, is een van de kleinste zoogdieren en verkeert aan de Middellandsche en Zwarte Zee. De *waterspitsmuis* (*Sorex fodiens Wagn.*), $6\frac{1}{2}$ Ned duim lang met een $5\frac{1}{2}$ duim langen staart is van boven zwart, van onder wit en bewoont de stroomende en stilstaande wateren van Zuid- en Midden-Europa en Azië. Zij verslindt hagedissen en visschen, vooral echter insecten.

Spitsroeden of kleine roeden werden te voren geboezigd bij het toepassen der straf van het *spitsroedenloopen*. Deze, vroeger bij het leger in gebruik, bestond daarin, dat de schuldige met ontblooten rug tusschen twee rijen soldaten moest doorgaan, waarop ieder van dezen hem een slag met de roede toediende. Voor en achter hem stapten soldaten met naar hem toegekeerd blank geweer, zoodat hij zich naar hun bedaarden stap moest voegen, en achter de rijen hielden officieren het toezicht, dat de met roeden gewapenden hun plicht volbrachten. Deze gruwelijke straf had dikwijls een doodelyken afloop. Zij heeft zeer lang bestaan in Oostenryk en schijnt nog altijd te worden toegepast in het knoetlievend Rusland, maar werd bij de overige Mogendheden reeds in den aanvang dezer eeuw afgeschaft. Wij mogen niet nalaten hierbij op te merken, dat ook bij onze Marine eene lichaamsstraf heeft bestaan, die men *laarzen* noemde; zij is echter thans opgeheven.

Spitta. Onder dezen naam vermelden wij:

Karl Johann Philipp Spitta, een verdienstelyk dichter van geestelyke liederen. Hij werd geboren te Hannover, den 1sten Augustus 1801, studeerde te Göttingen in de theologie, aanvaardde het leeraarsambt en werd achtereenvolgens superintendent te Peine en te Burgdorf, waar hij den 26sten September 1869 overleed. Hij heeft vooral roem verworven door den dichtbundel: „*Psalter und Harfe* (1838 en later)“.

Philipp Spitta, een verdienstelyk schryver over muziek. Hij werd geboren den 27sten December 1841 te Wechold bij Hoya in Hannover, studeerde te Göttingen in de letteren, werd daarop eerste leeraar aan de domschool te Reval, vervolgens leeraar aan het gymnasium te Sondershausen, toen professor aan de Nikolauschool te Leipzig, en is sedert Paschen 1875 leeraar in de geschiedenis der muziek aan de hoogeschool voor toonkunst, voorts professor in de muzikale wetenschappen aan de universiteit en secretaris der Académie van Schoone Kunsten en Wetenschappen te Berlijn. Hij gaf eene levensbeschrijving in het licht van „*Johann Sebastian Bach* (1873)“, leverde eene critische uitgave der orgelcompositiën van *Buxtehude*, gaf eene verzameling der werken van *Heinrich Schütz* in het licht (1885) en stichtte met *Chrysander* en *Adler* het „*Vier-teljahrschrift für Musikwissenschaft* (1885)“.

Spittler (Ludwig Timotheus, vrijheer von), een beroemd geschiedschryver, geboren te Stuttgart den 10den November 1752, studeerde te Tübingen, werd er repetitor aan het theologisch seminarium en in 1792 hoogleeraar in de wijsbegeerte te Göttingen, doch keerde in 1797 als lid van den hoogen raad van onderwys en als geheimraad in werkelijken dienst naar zijn vaderland terug. In 1806 zag zich benoemd tot curator van de universiteit te Tübingen en tot minister en werd in den vrijheerenstand opgenomen. Hij overleed den 10den Maart 1810. Van zijne geschriften vermelden wij: „*Gesichte des Kanonischen Recht bis auf die Zeiten des falschen Isidor* (1778)“, — „*Grundriss der Geschichte der christlichen Kirche* (1827; 5de druk, 1813)“, — „*Gesichte Württembergs unter den Grafen und Herzogen* (1783)“, — „*Gesichte des Fürstenthums Hannover* (1786)“, — „*Entwurf der Geschichte der europäischen Staaten* (1793, 2 din; 3de druk, 1828)“, — „*Gesichte der dänischen Revolution 1680* (1796)“, — „*Vorlesungen über die Geschichte des Pabstthums* (1828)“, — „*Gesichte der Kreuzzüge* (1827)“, — en „*Gesichte der Hierarchen von Gregor VII bis auf die Zeit der Reformation* (1828)“. De laatste drie werden na zijn dood, en zijne gezamenlyke werken in 1827—1837 in 15 deelen uitgegeven.

Spitzer (Daniël), een geestig Oostenryksch feuilletonschryver, geboren te Weenen den 3den Juli 1835, studeerde aldaar in de rechten, werd vervolgens bij de Kamer van Koophandel geplaatst en schreef populaire opstellen in den „*Wanderer*“ en in verschillende humoristische bladen. Vooral maakte hij zich bekend door zijne „*Wiener Spaziergänge*“ in de „*Neue Freie Presse*“. Die opstellen werden met ongemeenen bijval ontvangen en later in vier deelen verzameld en bij herhaling gedrukt. Voorts vermelden wij van hem: „*Das Herrenrecht* (1877; 10de druk, 1890)“, — en „*Verliebte Wagnerianer* (1871; 5de druk, 1890)“.

Spix (Johann Baptist von), een verdienstelyk natuurkundige, geboren te Höchstädt aan de Aisch, studeerde te Würzburg eerst in de theologie en toen in de geneeskunde, werd in 1808 adjunct aan de Académie van Wetenschappen te München, in 1811 conservator van het zoologisch museum aldaar en zag zich in 1817 met *von Martius* belast met eene wetenschappelyke expeditie naar Brasilië, vanwaar hij in December 1821 met belangrijke verzamelingen terugkeerde. Hij overleed te München den 13den Maart 1826. Van zijne geschriften noemen wij: „*Gesichte und Beurtheilung aller Systeme in der Zoologie* (1831)“, — „*Cephalogenesis, sive capitis oeseli structura* (1815)“, — „*Reise in Brasilien* (met *von Martius*, 1824—1831, 3 din)“, — en prachtwerken met afbeeldingen van in Brasilië ontdekte diersoorten.

Splanchnologie, afkomstig van het Grieksche woord *σπλάνχνον* (ingewand), noemt men de leer der ingewanden; zij is alzoo een onderdeel der *anatomie* (zie aldaar). Zij behandelt den inhoud der voornaamste drie lichaamsholten, — de schedelholte met de hersenen, — de borstholte met het hart, de longen, de luchtpijp en de groote bloedvatentammen, — en de buikholte met de maag

en darmen, de lever, de alvleeschklier, de milt, blaas, nieren enz.

Spleen (miltzucht) is de naam van eene wel eens uit lichamelijken toestand voortspruitende sieleziekte, welke veel overeenkomst heeft met hypochondrie (zwartgalligheid), vaak tot zelfmoord leidt en inzonderheid als eene nationale ziekte der Engelschen beschouwd wordt. Dikwijls is hare oorzaak gelegen in gebrek aan geregelde werkzaamheid, waardoor de mensch tot lusteloosheid vervalt, doch ook wel in eene oververzadiging van de vermaken der wereld, die walging wekt en gewoonlijk met den naam van *geblaserdheid* oestempeld wordt. Enkele malen ontstaat die oestemdheid uit eene gebrekkige spijsvertering. Inzonderheid voor het eerste en laatste geval ligt het geneesmiddel voor de hand.

Spleetopeningen (stomata) of *Asidmondjes* vindt men in de opperhuid van alle groene plantendeelen, namelijk fijne spleten of gaatjes, omgeven door twee halveaanvormige cellen, welke *sluitcellen* genoemd worden, daar zij door het opnemen van vocht zwellen en hierdoor de spleet min of meer sluiten. Onder de spleetopeningen vindt men lucht- of ademhalingsholten, welke met de intercellulaire ruimten van het parenchym in verband staan. De spleetopeningen dienen alzoo om de lucht binnen in te brengen. De grootte en het aantal der huidmondjes is bij verschillende planten zeer verschillend. Aan de bladeren onzer tweezaadlobbige planten vindt men ze het meest aan den benedenkant en bij de éenzaadlobbigen veelal aan beide zijden.

Splijtzwammen, zie *Bacterium*.

Splijtgerber (Frederik Louis), een verdienstelijk Nederlandsch kruidkundige, geboren te Amsterdam den 9den December 1801, studeerde eerst in zijne geboortestad, daarna te Lausanne, wijdde zich vervolgens aan de schilderkunst, zoodat hij in 1822 tot lid der Académie van Beeldende Kunsten werd benoemd, volbracht in 1823 eene reis naar Italië en hield zich voornamelijk bezig met botanische nasporingen. Hij zette deze voort op zijne hofstede Bronstee bij Haarlem en vestigde vooral zijne aandacht op de bedektbloeiende planten. In 1833 deed hij een kruidkundigen tocht naar Italië en Sicilië, bracht een schat van gedroogde planten mede en schreef zijne „Herborisationes in Sicilia”, terwijl zijne bijdragen tot de flora van Sicilië werden opgenomen in de supplementen der „Flora Sicula auctore Gussone (1834 en verv.)”, waarna de Reale Academia dei Peloritani te Messina hem tot lid benoemde. In 1837 en 1838 herboriseerde hij in Suriname, en hij overleed te Amsterdam den 29sten Mei 1845, onderscheidene botanische geschriften nalatende. Zijn herbarium, door de Regeering aangekocht, is aan het Leidsche toegevoegd.

Splügen (De), in het Romaansch *Speluga*, een hooge bergpas (2117 Ned. el hoog) der Alpen van Grauwunderland, tusschen den Tambo- en Surrettahorn, verbindt de Achterkijn met de Lira (eene zijrivier der Adda) en alzoo de Bodensee met het Meer van Como en was reeds bekend in den tijd der Romeinen. In het laatst van 1800 bracht *Macdonald* de Fransche reserve over den Splügen. Later (1812—1822) ondernam Oostenrijk den aanleg

van een grooten weg over dezen bergpas, van het dorp Splügen tot Chiavenna (38 Ned. mijl) onder de leiding van *Donegani*. Deze weg is overal $4\frac{1}{2}$ Ned. el breed en voorzien van talrijke toevluchtgebouwen en gaanderijen. Een indrakwekkend gedeelte daarvan is de Via Mala, waar de weg tusschen hooge, steile, begroeiende rotswanden is ingesloten, terwijl de Rijn daarnaast voortbruiset in eene diepe, donkere kloof.

Spoelworm, zie *Integruandwormen*.

Spohr (Ludwig), een verdienstelijk componist en de grondlegger eener school van degelijke violspelers, geboren den 5den April 1784 te Brunswijk, onderscheide zich zeer vroeg door zijn muzikaal talent, zoodat hij reeds op zijn 5de jaar met zijne moeder daetten zong. Op 12-jarigen leeftijd bezocht hij het gymnasium te Brunswijk en ontving tevens onderwijs in de muziek. Voorts oefende hij zich zeven, werd op 15-jarigen leeftijd door den Hertog tot kamermusicus benoemd, vergezeld vervolgens *Franz Eck* op eene kunstreis naar Euiland en keerde eerst in 1803 naar Brunswijk terug. Hier had *Eck* grooten invloed op zijne ontwikkeling, en zijn reem verspreidde zich zoo snel, dat hij reeds in 1805 tot concertdirecteur te Gotha benoemd werd. Hier bleef hij, met uitzondering van eenige kunstreizen met zijne echtgenoot, de uitstekende harp- en klavierspeler *Dorette Schidler*, tot 1813. Toen werd hij schouwburgdirecteur te Weenen, maar legde weldra die betrekking neder en deed kunstreizen tot in Zwitserland, Italië en Nederland, totdat hij in 1817 tot kapelmeester aan den schouwburg te Frankfurt aan de Main werd benoemd. Hier bracht hij in 1818 zijne opera: „Faust” en in 1819: „Zemire und Azor” met grooten bijval ten gehooore, doch ook hier nam hij spoedig zijn ontslag en begaf zich weder op reis naar België, Parijs en Londen. In 1822 werd hij Hofkapelmeester te Cassel en was er ijverig werkzaam als muziekonderwijzer en componist. Hier schreef hij de opera: „Jessonda”. Na het verlies zijner echtgenoot trad hij weder in het huwelijk met de uitmuntende pianiste *Marianne Pfeiffer* en werd in 1847 bevorderd tot directeur-generaal der muziek. Later had hij van de luimen van den Keurvorst veel te lijden, ontving in 1857 pensioen, en overleed te Cassel den 22sten October 1859. Als componist schitterde hij schier op elk gebied der toonkunst; hij leverde 8 opera's, 5 oratoria, vele liederen, 9 symphonieën, 43 kwartetten en uitstekende stukken voor viool van verschillende aard. Tot zijne beste kunstwerken rekent men de oratoria: „Die letzten Dinge”, „Der Fall Babylons”, „Des Heilands letzte Stunden” en de opera's „Jessonda” en „Faust”. Zijn voortreffelijk violspel verbief hem daarenboven tot één der eerste kunstenaars onzer eeuw.

Spoleto, eene arrondissementshoofdstad in de Italiaansche provincie Perugia (Umbrië), aan den spoorweg van Rome over Foligno naar Ancona, op eene hoogte niet ver van de bruisende Maroggia gelegen, over wier diep dal ter hoogte van 81 Ned. el eene waterleiding zich spant, is de zetel van een aartsbisshop, van eenige rechtbanken en van een onderprefect, — voorts heeft men er een

lyceum, een gymnasium, een seminarium, eene technische school, eene voorbereidende school voor geestelijken, eene boekery, eene wetenschappelijke Académie, onderscheidene inrichtingen van weldadigheid, een kasteel, gedeeltelijk van cyclopische muren opgetrokken, vele kerken, onder welke zich de hoofkerk bevindt met fresco's van *Filippo Lippi*, vele oudheden, aanzienlijke paleizen, bijv. dat der Gemeente met schildertjen van *Spagna* enz., een fraalen schouwburg en ruim 9000 (als gemeente bijna 22000) inwoners. Men vervaardigt er hoeden, leder, wollen stoffen enz., en er is een levendigen handel in wijn, graan en olijvenolie. Deze stad heette weleer Spoleetium en was éene der aanzienlijkste steden van Umbrisch. Zij werd in 242 vóór Chr. eene Romeinsche kolonie en verdedigde zich in 217 met kracht tegen de aanvallen van *Hannibal*. Zij werd door de Gothen onder *Totilas* verwoest, door *Narses* weder opgebouwd en tijdens de heerschappij der Longobarden in Italië door *Farold* of *Feroald* veroverd. Deze verhiel haar tot hoofdstad van het hertogdom Spoleto, dat leenroedig was aan den Koning der Longobarden, een groot gedeelte van Midden-Italië omvatte en ook onder de Frankische heerschappij bleef bestaan. Hertog *Lamberto van Spoleto* werd in 891 keizer, en zijn zoon *Lamberto II* in 898. Met *Koenraad van Schwaben* nam de zelfstandigheid van het hertogdom een einde. Spoleto werd door Keizer *Hendrik II* met *Toecane* vereenigd, was na den dood van *Matilde van Tuscis* (1115) een twistappel tusschen den Keizer en den Paus en bleef slechts korten tijd de zetel van een Keizerlijken markgraaf. Sedert de 18de eeuw behoorde het met de mark Fermo aan den Kerkelijken Staat, en sinds 1861 vormt het een bestanddeel van het koninkrijk Italië.

Spolia noemden de Romeinen den wapenbuit, aan den vijand in het gevecht ontruk. De spolia werden door de soldaten gewoonlijk in éen der tempels aan eene godheid gewijd of in hunne woning ter gedachtenis opgehangen. De wapenrusting van den vijandelijken aanvoerder, door den Romeinschen veldheer buit gemaakt, noemde men *spolia optima*.

Spondeus noemt men eene voetmaat van twee lange lettergrepen (— —). Afgewisseld met den dactylus (— ∪ ∪) vormt hij den hexámeter.

Spondias is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Anacardiaceae*. Het heeft ongeveer tien soorten, die in de keerkingslanden verspreid zijn en er hier en daar ook gekweekt worden. Het omvat boomen met oneven gevinde bladeren, kleine, onaanzienlijke bloemen en vleezige, op pruimen gelijkende vruchten. De meest bekende soorten zijn de Mombinpruimenboom in Zuid-Amerika en de Amraboem in Oost Indië. De eerste (*S. Mombin L.*) levert de Mombinpruimen of appels van Otaheite, die in Zuid-Amerika en West-Indië met graatte gegeten worden. Ook de vruchten van den Amraboem (*S. mangifera Pers.*) zijn eetbaar, en van beide soorten verkrijgt men daarenboven het aaura- of ararabars, hetwelk als wierook dient. Van de overige soorten vermelden wij *S. lutea L.* met gele vruchten in Zuid-Amerika en *S. dulcis Forst.* op de Zuidzee-eilanden.

Sponsalia, zie *Verloving*.

Sponsen (*Spongiae L.*), door sommigen als planten beschouwd, worden thans algemeen tot het dierenrijk gerekend en vormen dan eene klasse uit de type der *Holozakthieren* (*Coelenterata*). Het lichaam van deze in de Rode en Middellandsche Zee voorkomende dieren bestaat uit eene weeke sarcoodemassa, doorboord van talrijke kronkelende kanalen, die in wijde openingen (*oscula*) uitmonden. Door deze wordt water in en uitgelaten en dit in strooming gehouden door de trilbaren, welke in genoemde kanalen voorhanden zijn. De sarcode scheidt een geraamte af, dat of uit losse kalkdeeltjes (kalksponsen) of uit kiezelzuur (kiezelsponsen) of uit eene saamhangende hoornmassa bestaat (hoornsponsen). De sponsen vermenigvuldigen zich door deeling of eieren en leven het liefst op rotsachtige, ondiepe plaatsen. Van de 800 bekende soorten zijn 500 fossiel. De sponsen zijn met een breed grondvlak aan de rotsen vastgehecht, hebben in verschen toestand een vischachtigen reuk en eene bleekte tot bruin-gele kleur. In den handel heeft men hoofdzakelijk twee soorten, namelijk Turksche sponsen, die uit Smyrna worden aangevoerd, en West-Indische sponsen, die vooral bij de Bahama-eilanden verzameld worden.

Spontaniteit noemt men eene zelfstandige werkzaamheid, uit eigen beweging geboren en op het meest geschikte oogenblik zich vertoonend.

Spontini (*Gasparo*), een beroemd operacomponist, geboren den 17den November 1778 te Majolati bij Jeai in de Mark Ancona, ontving eene musikale opleiding en bezocht in 1791 het conservatorium della Pieta, waar *Sala* hem onderwijze gaf in het contrapunt. Hij maakte zulke snelle vorderingen, dat hij reeds na korten tijd werkzaam was als *maestro* (*repetitor*). In 1796 vertrok hij naar Rome en schreef er voor het Teatro Argentina zijne eerste opera: „*I puntigli delle donne*”, welke met grooten bijval ontvangen werd. Nu volgde ten behoeve van onderscheidene Italiaansche schouwburgen eene reeks van opera's in den gewonen stijl. In 1808 begaf hij zich naar Parijs en leed er meer dan éene grievende nederlaag, totdat hij met zijne opera: „*Milton* (1840)” eene overwinning behaalde. Inmiddels had hij den stijl van *Gluck* bestudeerd en schreef in dezen zijne „*Vestalin*”, welke den 15den December 1807 werd opgevoerd. Deze verschaftte hem eene volkomene zegpraal, en het Instituut schonk hem den door *Napoleon I* uitgelooften prijs van 10000 francs. In 1809 werd voorts zijne opera: „*Ferdinand Cortes*” met geestdrift toegejuicht. Nadat hij reeds in 1806 directeur der kamer-musiek van Keizerin *Joséphine* was geworden, aanvaardde hij in 1810 de directie van het Italiaansch tooneel in het Odéon, waar hij voor het eerst te Parijs den „*Don Juan*” van *Mozart* deed opvoeren. Na twee jaar echter legde hij die betrekking neder, en de val van het Keizerrijk beroofde hem van de gunst van het Hof. Zijne „*Olympia*”, in 1819 ten gehoor gebracht, vond geen onverdesiden bijval, en *Spontini* begaf zich op uitnodiging van den Koning van Pruisen als directeur-generaal der musiek naar Berlijn. Hier schiep

hij een uitstekend orkest, maar in zijne aldaar vervaardigde opera's: „Nurmahal“, „Alcidor“ en „Agnes von Hohenstaufen“ kon hij zich niet tot zijne vroegere hoogte verheffen. Ook maakte hij zich vele vijanden, werd van majesteitschennis beschuldigd en vertrok in 1842 naar Parijs. In 1844 ondernam hij eene reis naar Italië, waar de Paus hem tot graaf van *Sant' Andrea* verheef. In 1847 werd hij door eene oorongesteldheid verhinderd, zich volgens den wensch van den Koning van Pruisen nogmaals naar Berlijn te begeven, en wegens de staatkundige bewegingen keerde hij in 1848 naar zijn vaderland terug, waar hij den 14den Januari 1851 overleed. *Spontini* is een van de voornameste vertegenwoordigers der effectopera, zoals na hem door *Auber* en vooral door *Halbey* en *Meyerbeer* geleverd werden. Zijne opera: „Die Vestalin“ wordt als zijn meesterstuk beschouwd.

Spoor (Eene) is eene scherp uitlopende punt aan den voorsteven van pantserschepen. Men had ze reeds aan de oorlogsvaartuigen der Grieken, Carthagers en Romeinen en in den slag bij Salamis beelsten zij over de uitkomst. Later kwamen zij in vergetelheid, doch werden bij den bouw van pantserschepen daaraan ont-rukt. Zij heeft gewoonlijk de gedaante van een bijblad met eene onder de waterlijn uitstekende punt. Wat eene spoor kan doen is gebleken in den slag bij Lissa (1866), toen zij den „Re d'Italia“ deed zinken, alsmede bij de aanvaring van het Deutsche pantserfregat „Groszer Kurfürst“ door „König Wilhelm“. — Wijders geeft men den naam van spoor aan een scherp gepunt radje, aan de hiel van den ruiters vastgehecht en dienende om het paard in de lenden te prikkelen en alzoo tot een snelleren loop aan te drijven. — Eindelijk is een spoor in de plantenkunde een buisvormig aanhangsel aan den voet van kelk- of bloem-bladen, bijv. bij het viooltje.

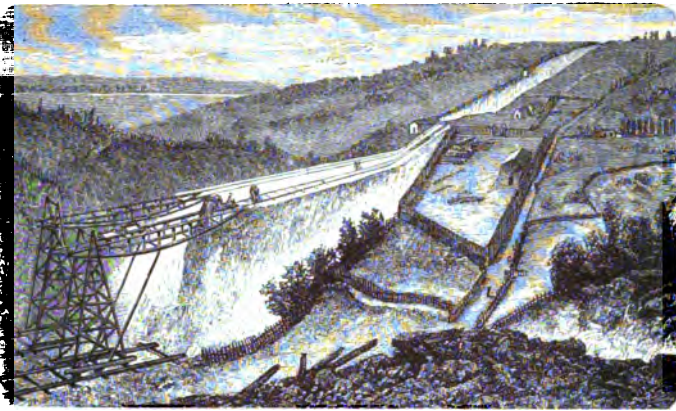
Spoor (Gerardus Jalkes), een Nederlandsch dichter, geboren te Rotterdam den 9den April 1832, onderscheidde zich reeds vroeg door ongemeenen leerlust, werd vervolgens geplaatst op het kantoor van een notaris en zag zich in 1863 benoemd tot kassier-generaal bij de Rotterdamse Bank. Met ijver en nauwgezetheid bekleedde hij deze betrekking, terwijl hij tevens de dichtkunst beoefende en hiertoe door beroemde letterkundigen op eene eervolle wijze werd aangemoedigd. In 1872 werd hij lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche letterkunde en overleed op den 25sten September 1882. Zijne vrienden plaatsten een wit marmeren steen op zijne rustplaats. Hij schreef: „De arme dichter, drama voor rederykers“, — „Willem de Derde, dramatische schets“, — „Het feest van Mars. Allegorisch-dramatisch gedicht“, — „Brand!“, — „Aan de Vorsten van Europa“, — „s'Levens Lente. Uit de kinderwereld. Twee dichtbundels voor de jeugd“, — „Verhalen, sproken en legenden“, — „Historie en Fantasie“, — „Thomasvaer en Pieterneel“, — dichtertlijke bijdragen in verschillende jaarboekjes, — en toneelverslagen in het „Rotterdamch Nieuwsblad“.

Spoorwegen zijn in de jongste halve eeuw een uitstekend middel van gemeenschap geworden. Zij vormen de baan, waarlangs de *locomotief* (zie aldaar) met de daarachter

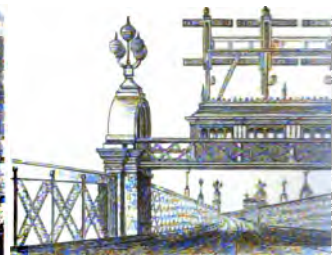
vastgehechte waggons zich beweegt. Op een effen bodem wordt bij het aanleggen van een spoorweg eerst de aardebaan in gereedheid gebracht, die verschillend van breedte kan wezen naar gelang zij bestemd is voor enkel of voor dubbel spoor. Op de aardebaan worden overlangs houten balken als liggers geplaatst en door dwarsliggers verbonden. Zijn daarna de beide ijzeren of stalen sporen (rails) op de overlangsche liggers op bepaalden, gelijkmatigen afstand stevig vastgeklonken, dan is de spoorweg gereed. Zal deze echter gebruikt worden, dan dient men hem op geschikte plaatsen, dat is bij de middenpunten van bevolking, te voorzien van stations, waar zich de wissels tot spoorverandering, de bureaux, wachtkamers, goederenmagazijnen enz. bevinden. Wijders doen wij opmerken, dat de spoorwegen niet altijd kunnen gebouwd worden op een effen bodem. Hier en daar ontmoet men rivieren, waar over men bruggen spant. Merkwaardige spoorwegbruggen heeft men in ons Vaderland vooral te Culemborg en aan den Moerdijk, alsmede bij Rotterdam, Hesel, Bommel, Zwolle, Zutphen, Amsterdam, Arnhem en Nijmegen. In andere landen ontmoet men rotsgevaarten, door welke tunnels moeten geboord worden, zoals die van den St. Gotthard, van den Mont Cenis, van den Semmering en van den Schwarzwalddspoorweg enz., en waar men diepe dalen overschrijden moet, bouwt men viaducten, zoals die over het Sitterdal nabij Winterthür in Zwitserland. Kunstige spoorwegen, tegen berghellingen aangelegd, zijn vooral de reeds genoemde Semmeringspoorweg, de Rigispoorweg, — de later voltooide Gieszbachspoorweg, — de eerste in Oostenrijk bij Triëst, de beide laatste in Zwitserland. Vooral in Frankrijk heeft men, behalve de gewone spoorwegen ten behoeve der hoofdlijnen van verkeer, ook buurtspoorwegen (chemins de fer vicinaux), waardoor ter zijde van de hoofdlijnen gelegen plaatsen met deze in verband worden gebracht.

Het eerste geregelde vervoer langs een ijzeren spoorweg had plaats in 1825 tusschen Darlington en Stockton in Engeland. De bloei der katoenfabrieken te Liverpool en Manchester gaf aanleiding, dat die beide steden door een spoorweg werden verbonden, en toen *Stephenson* daarop zijne locomotieven in dienst stelde, begon men ook elders over den aanleg van spoorwegen te denken. In 1834 deed in ons Vaderland de kolonel *Bates* het voorstel, een spoorweg aan te leggen van Amsterdam naar Keulen en raamde de kosten op 11 millioen gulden, doch hij vond geene ondersteuning. In 1835 werd in Duitschland de eerste spoorweg geopend tusschen Nürnberg en Furth, en in datzelfde jaar bouwde men ook den eersten spoorweg in België van Brussel naar Mechelen. Eerst in 1837 maakte men een begin van werkzaamheden voor den spoorweg van Amsterdam naar Haarlem, en er verliepen twee jaar voordat hij geopend werd, doch de proefrid in 1839 voldeed volkomen aan de verwachting. In 1838 werd bealoten tot den aanleg van een spoorweg van Amsterdam over Utrecht en Arnhem naar de Pruisische grenzen, met een zijtak naar Rotterdam (Rijnsche spoorweg), en vooral nadat de Staat in 1860 deze voor de volksontwikkeling zoo belangrijke zaak met kracht had aangevat, strekte het

1952年10月10日

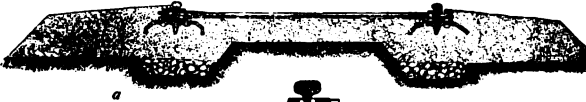
1. Het maken van insnijdingen en dammen.

2. Signaalhuis op het Charing-Cross

3. Hartstuk - const

a

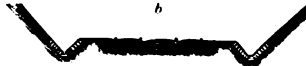

b

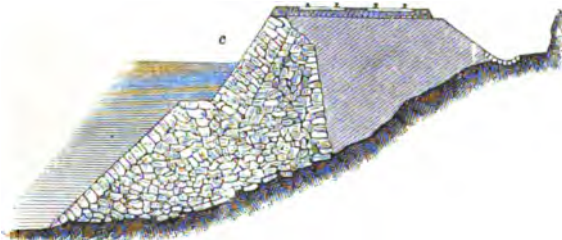
6a. b. IJzeren bovenbouw op overlansche liggers, systeem Hilf.

a

b

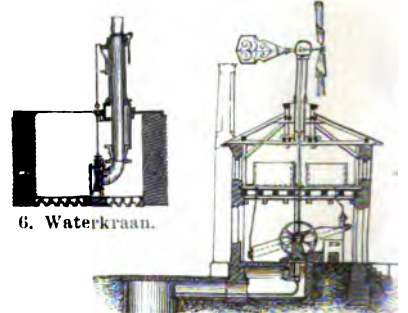

c

d

11a. b. c. d. Onderbouw en aardebaan.

6. Waterkraan.

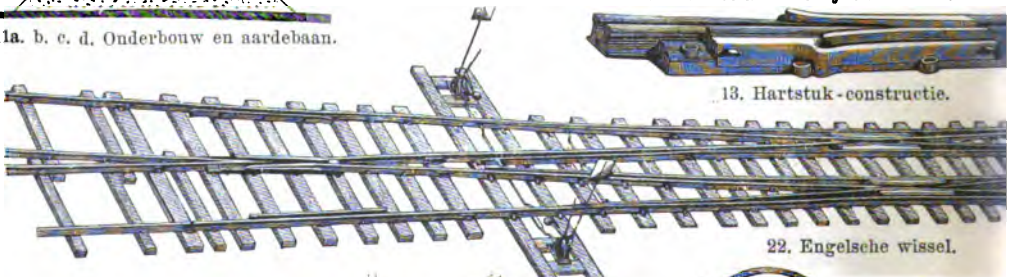

7. Waterstation met windmolen.

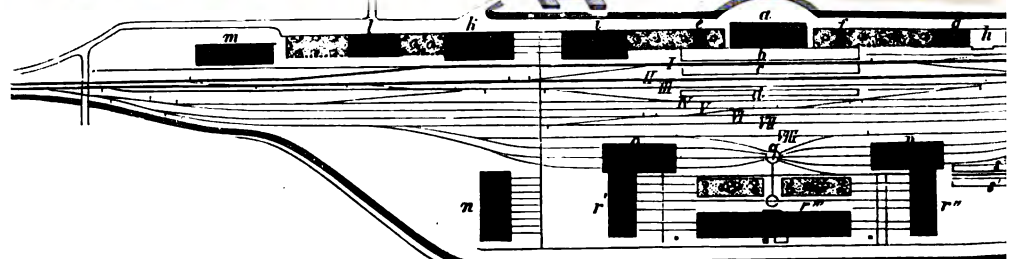
12. IJzeren bovenbouw met afzonderlijke steunsels.

13. Hartstuk - constructie.

22. Engelsche wissel.

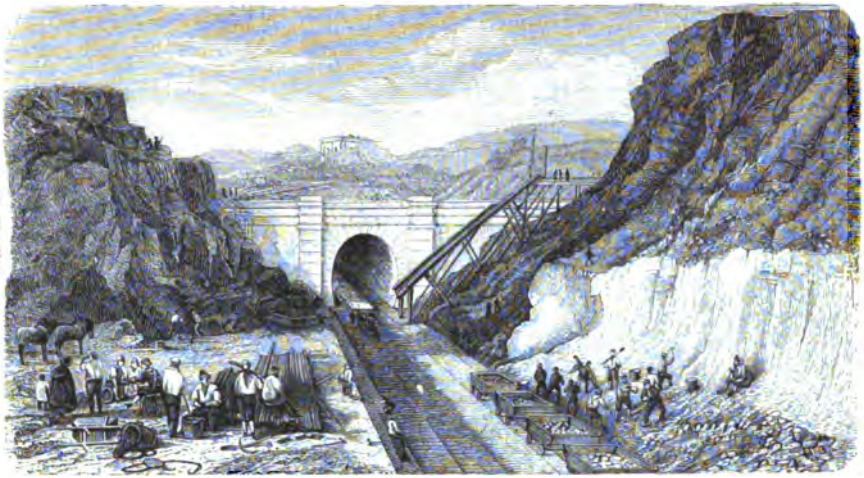
23. Aanleg van een spoorwegstation.

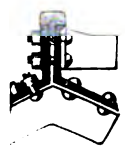
EGEN. I.

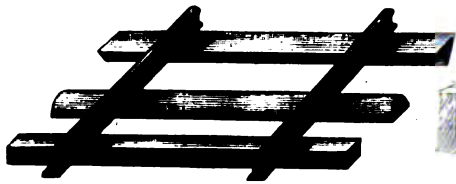
Station te Londen.

4. Het maken van insnijdingen en dammen.

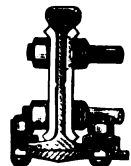
8. IJzeren bovenbouw op overlangsche liggers, drie-delig systeem.

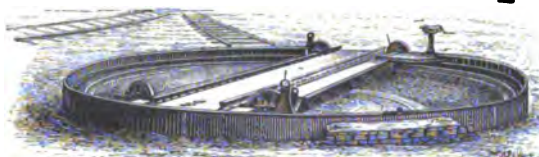
9. Bovenbouw op dwarsliggers.

10. Verschuivingstoestel.

14. IJzeren bovenbouw op overlangsche liggers, drie-delig systeem.

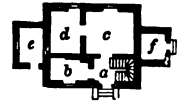
15. Draaischijf.

16. Waterkraan.

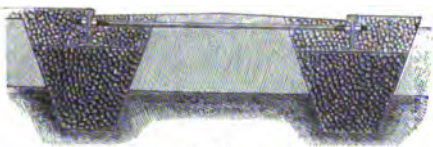
17 a. Baanwachterswoning, van voren.

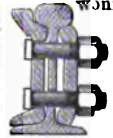
17 b. Baanwachterswoning, grondvlak.

18. IJzeren bovenbouw op overlangsche liggers, drie-delig systeem.

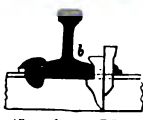
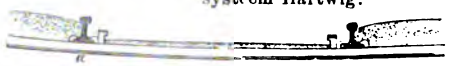
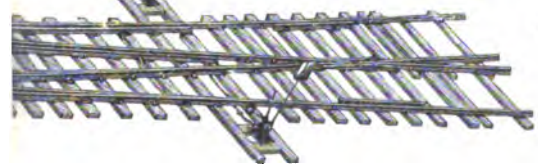
19. IJzeren bovenbouw op overlangsche liggers, systeem Hartwig.

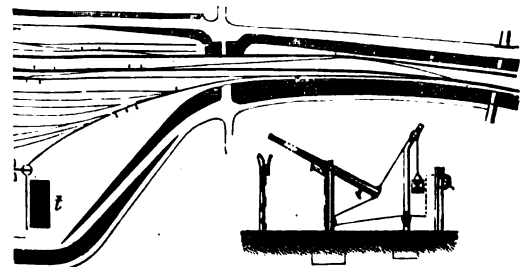
20. Laschverbinding bij bovenbouw op spoorstaven, systeem Hartwig.

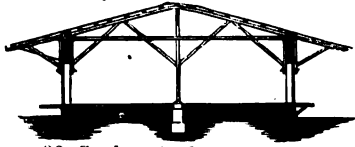
21. Vorm der bovenbouw op spoorstaven, systeem Hartwig.

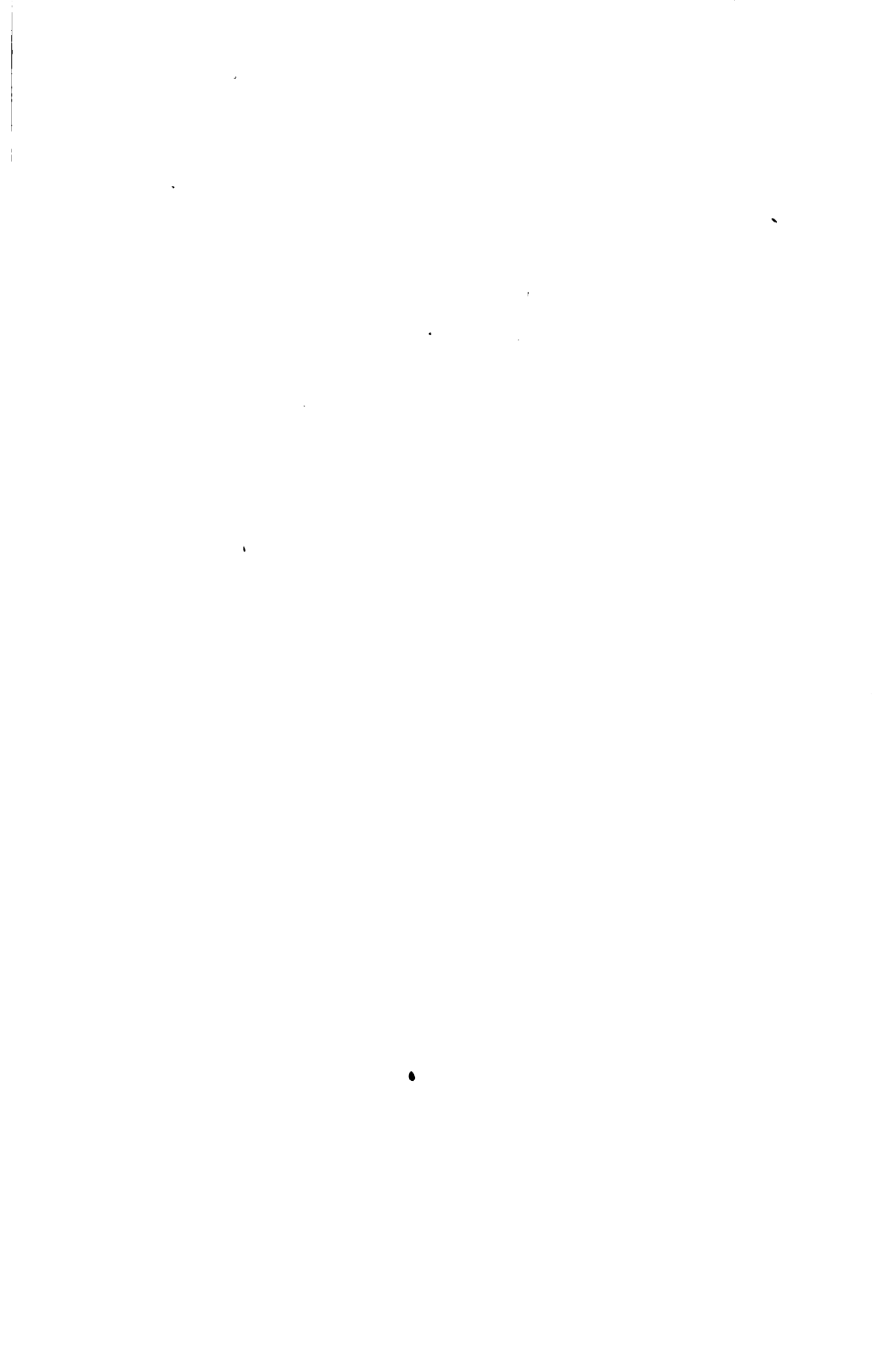
25 a. b. c. IJzeren bovenbouw op dwarsliggers, systeem Vautherin.

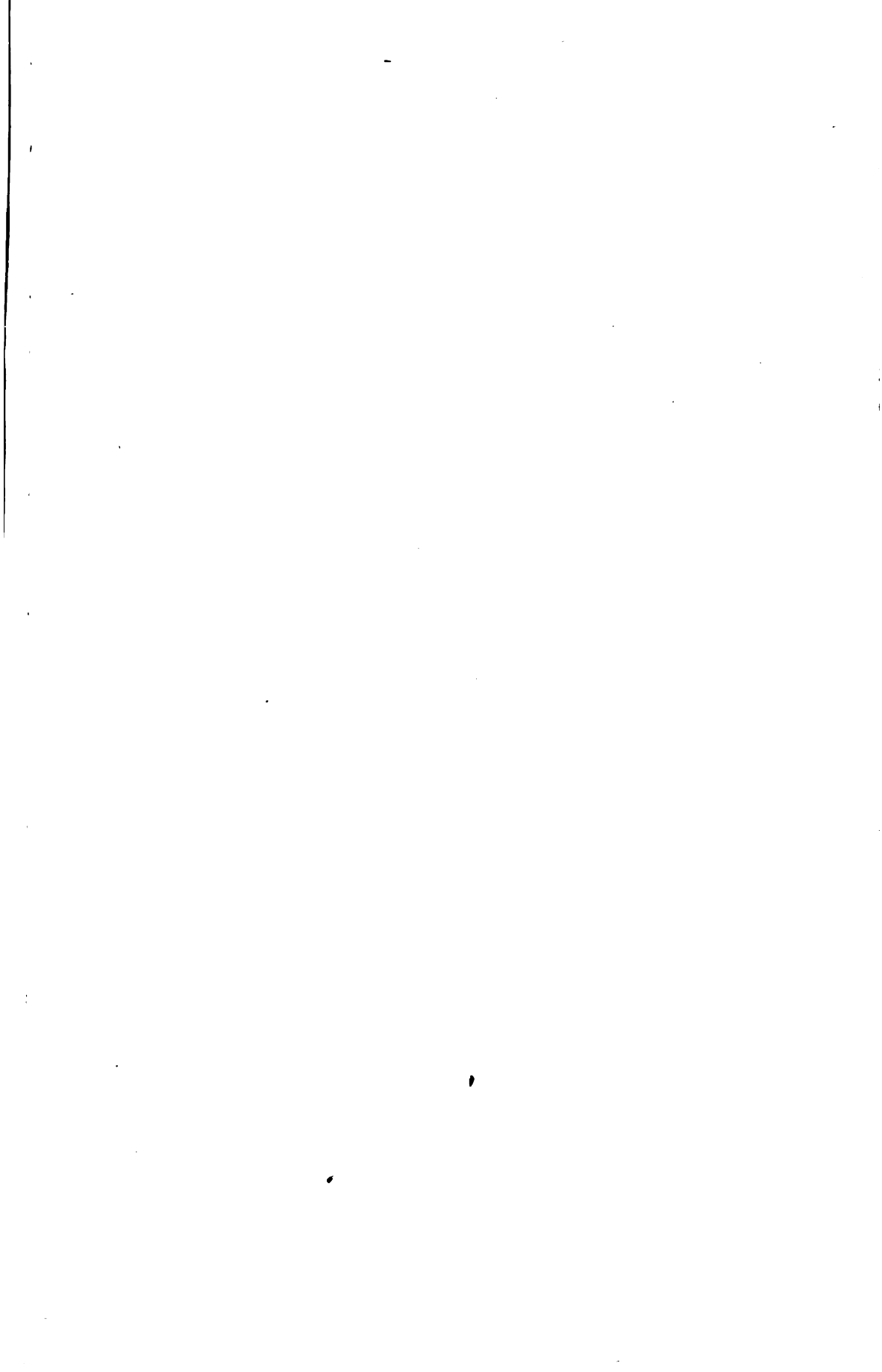
24. Hek met ijzerdraad.

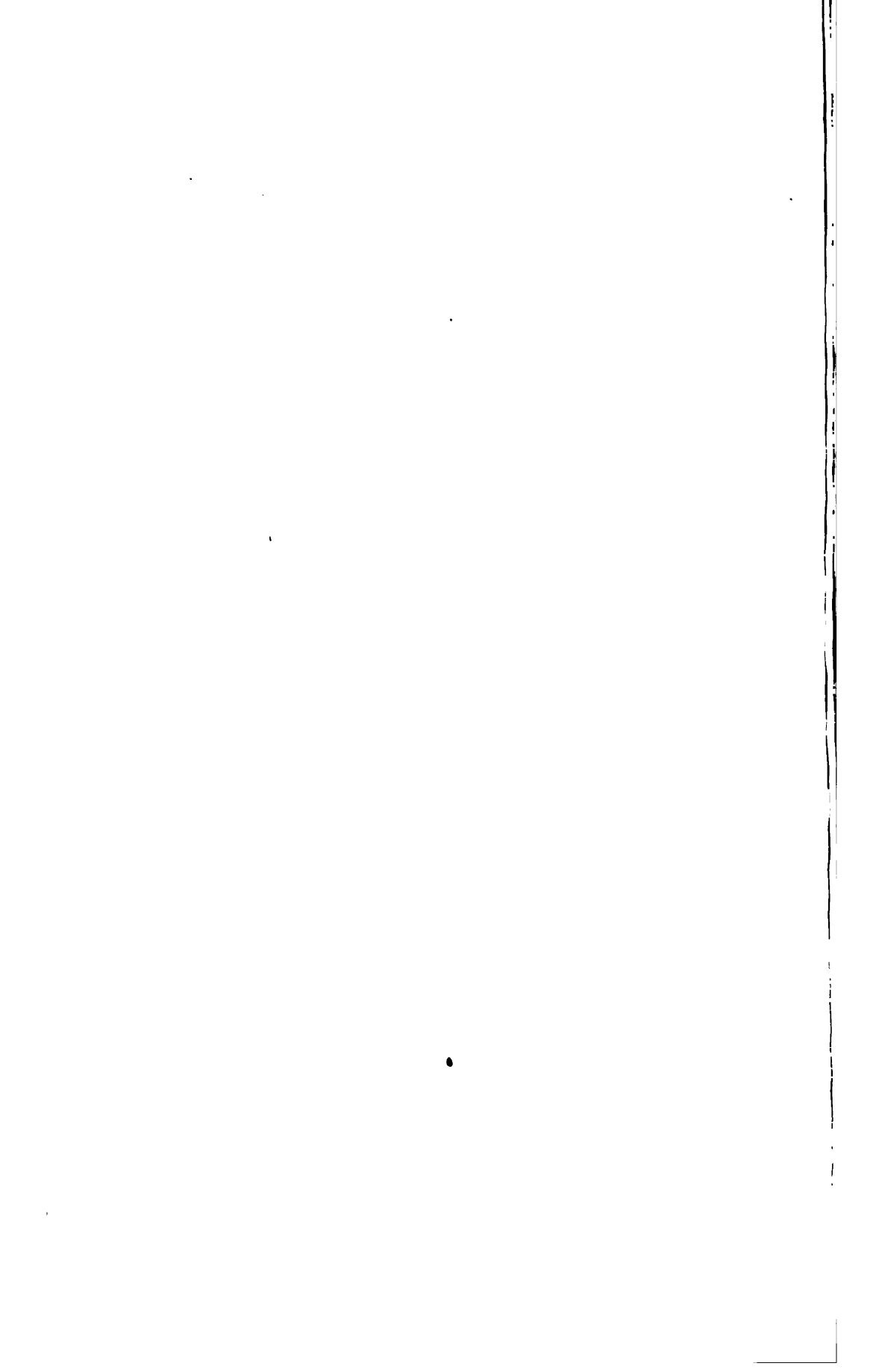

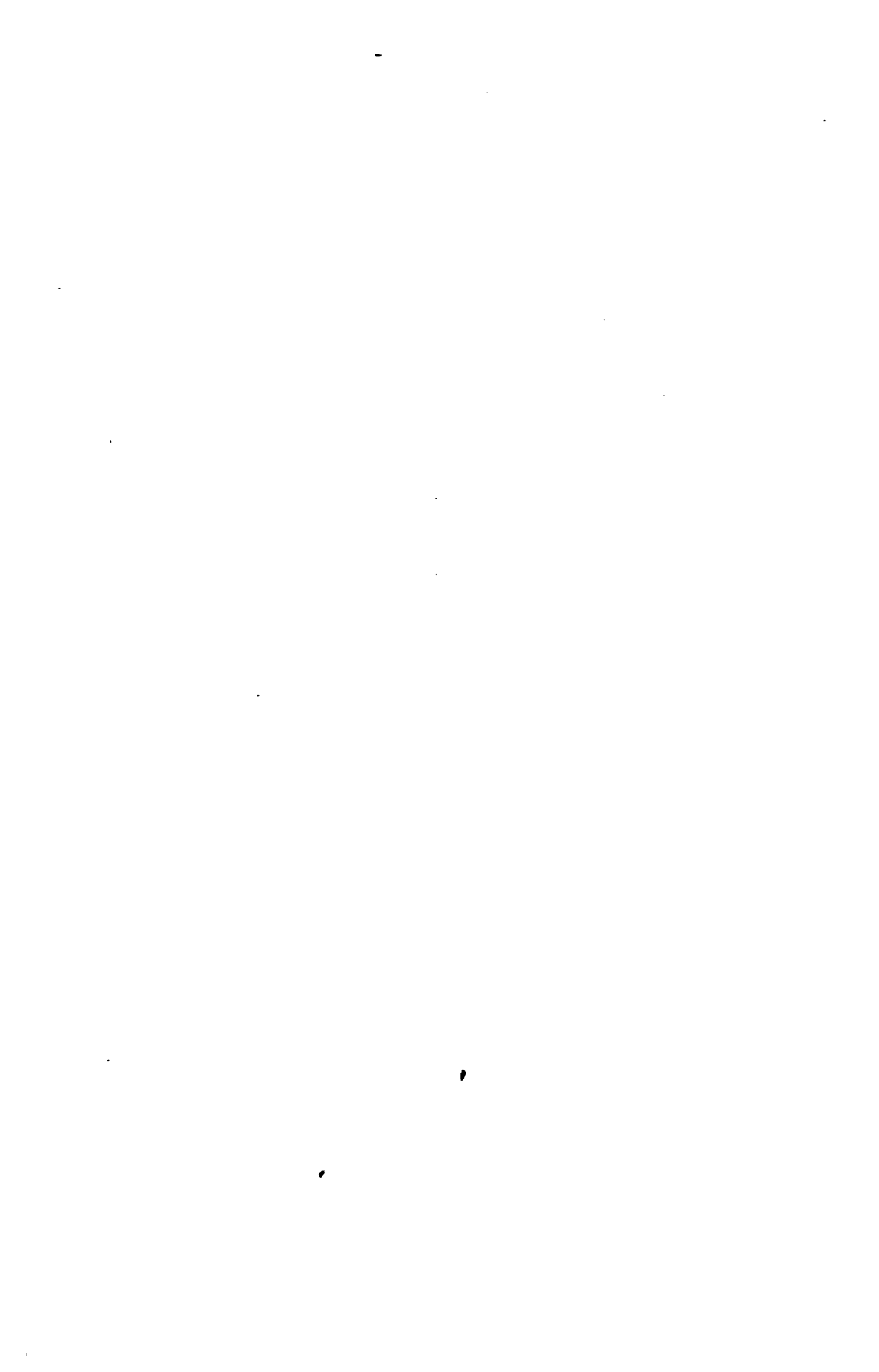
26. Goederenloods, doorsnede.

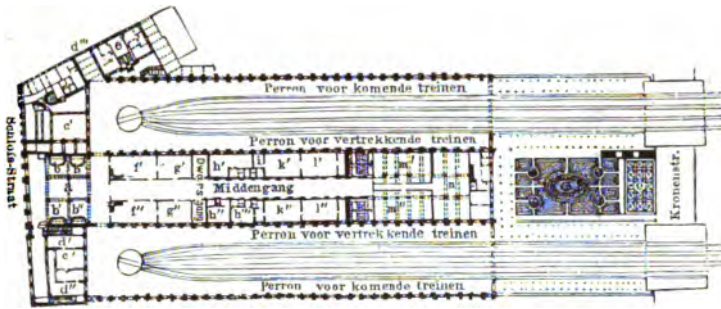

1. Grondvlak van het stationsgebouw te Stuttgart.

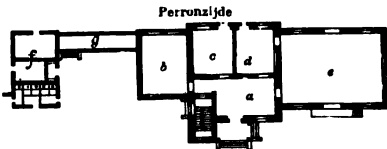
2. Overdekte goeder

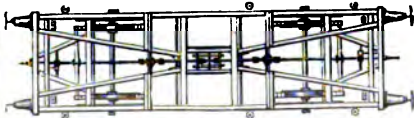
6a. Tussenstation.

8. Stationsgebouw te Stuttgart

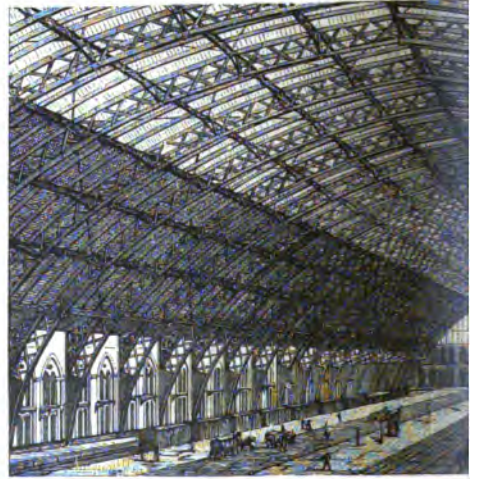
6b. Grondvlak van het tussenstation.

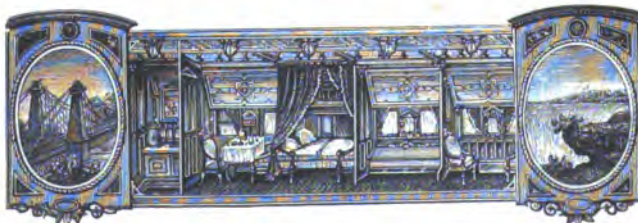
7. Onderstel van een waggon.

10. Overdekt perron.

11. IJzeren dak met boogvormig traliewerk (Get

13. Amerikaansche slaapwaggon.

14

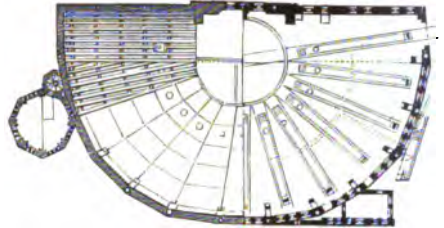
Wagen.

3. Open goederenwagen.

4. Locomotievenloods.

5. Grondvlak der locomotievenloods.

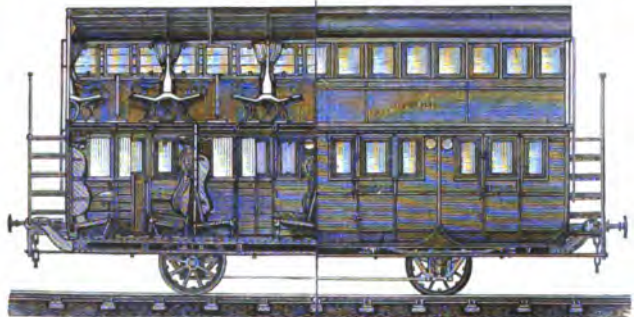
Van voren.

9. Overdekt perron.

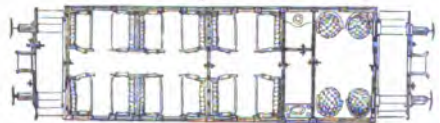
Weg van het Pancras-Station te Londen).

12. Personenwaggon met twee étages.

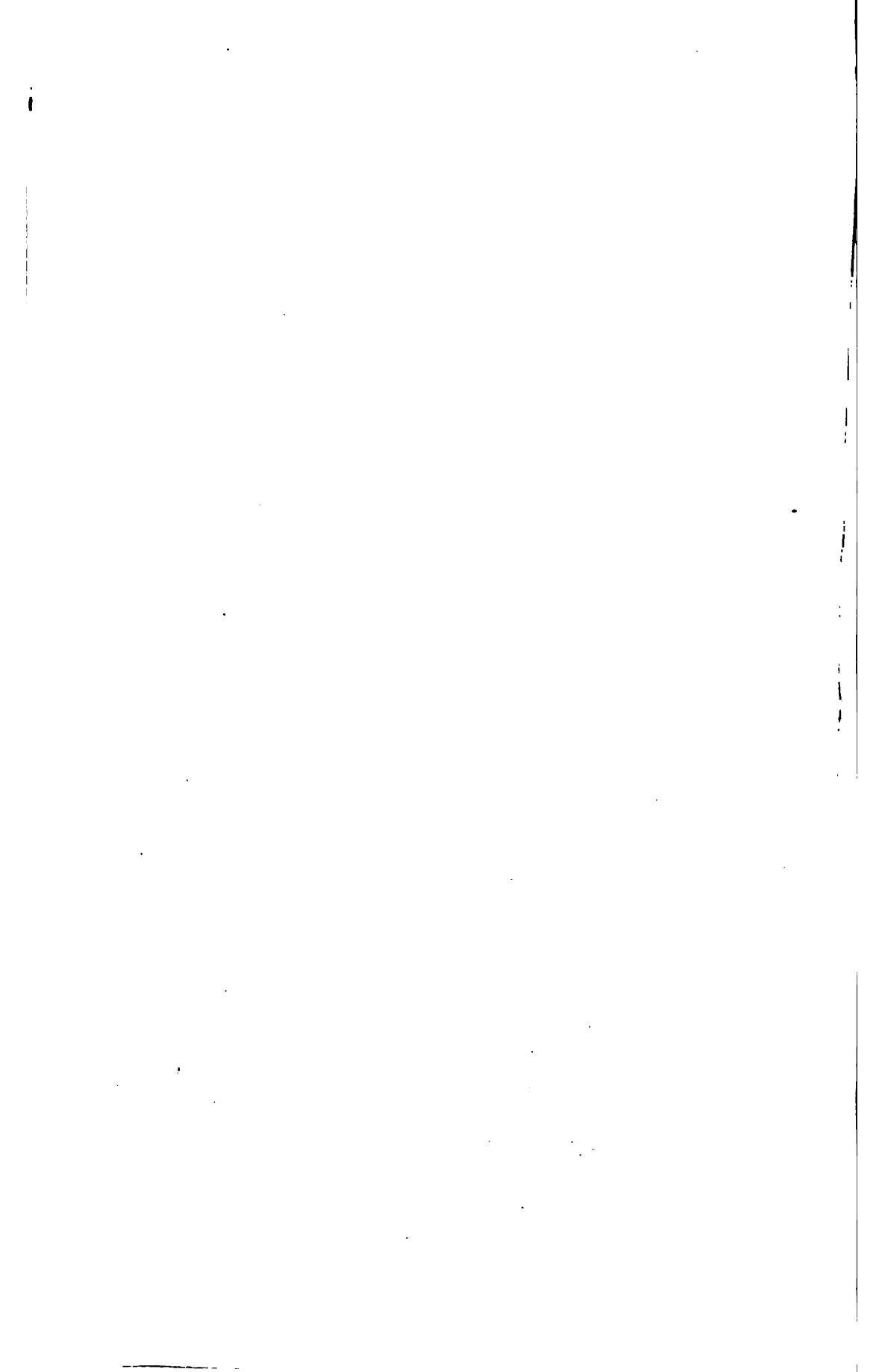
15a. Personenwaggon op vier raderen.
Opstand.

15b. Personenwaggon op vier raderen.
Grondvlak.

Amerikaansche slaapwaggon.

Nederlandsche spoorwegnet zijne mazen tot ver in het noorden uit en werd menige verbinding met het buitenland tot stand gebracht. In Frankrijk werd de eerste spoorweg tuschen Parijs en St. Germain geopend in 1825, — in Italië in 1840, en het halve eeuwfeest van het bestaan van spoorwegen voor personenverkeer is in 1879 gevierd.

Sedert die dagen evenwel hebben de spoorwegen zich met eene verbazende kracht ontwikkeld. Thans vindt men er in Afrika, namelijk: in Algërië, Egypte en aan de Kaap de Goede Hoop. Inzonderheid heeft men voorts zich beijverd, spoorwegen aan te leggen in Amerika, vooral in de Vereenigde Staten, waar zij onmisbaar zijn voor het vervoer der voortbrengselen. Daar heeft men door spoorwegen den Atlantischen Oceaan met de Stille Zee verbonden en alle plaatsen van eenig belang kan men er langs de spoorwegen bereiken. Ook Zuid-Amerika is van spoorwegen voorzien, en op Cuba en Jamaica zoekt men ze niet te vergeefs. In Azië heeft men spoorwegen op Java, in Japan en China, bij Smirna, en voorts een uitgebreid spoorwegnet in het Britsch-Indische Keizerrijk, en ook in Australië hebben de Engelschen spoorwegen aangelegd. Om een denkbeeld te geven van de uitgebreidheid van het spoorwegnet over de geheele wereld, zullen wij de verschillende Staten opnoemen en daarachter de lengte der in elken Staat aanwezige spoorwegen plaatsen in Ned. mijlen. Die lengten waren met den aanvang van 1878: Duitschland 30 303, — Oostenrijk-Hongarije 18 050, — Groot-Britanje 27 540, — Frankrijk 23 383, — België 3 710, — Nederland 1 681, — Luxemburg 293, — Zwitserland 2 565, — Italië 8 210, — Spanje 6 199, — Portugal 963, — Denemarken 1 446, — Zweden 4 791, — Noorwegen 802, — Rusland 20 467, — Roemenië 1 233, — Turkije 1 537, — en Griekenland 12, alsook in Europa te zamen 153 198 Ned. mijl. Voorts: in Caucasië 1 018, — Klein-Azië 395, — Oost-Indië 11 164, — Ceylon 146, — Java 260, — Japan 61, — en China 13, alsook in Azië te zamen 13 096 Ned. mijl. Dan: in Egypte 1 763, — Tunis 60, — Algërië 682, — Kaapland en Natal 644, — en Mauritius 106, alsook in Afrika te zamen 3 255 Ned. mijl. Wijders: in de Vereenigde Staten 128 187, — Canada 3 425, — Mexico 623, — Honduras 90, — Costarica 59, — Columbia 106, — Cuba 640, — Jamaica 48, — Barbadoes 10, — Puerto Rico 84, — Venezuela 126, — Britsch Guyana 98, — Brasilië 2 290, — Paraguay 72, — Uruguay 376, — Argentina 2 240, — Bolivia 210, — Ecuador 41, — Peru 1 582, — en Chili 1 689, dus te zamen in de Nieuwe Wereld 146 989 Ned. mijl. Eindelijk: in Nieuw-Zuid-Wales 920, — Victoria 1 292, — Zuid-Australië 597, — Queensland 594, — West-Australië 61, — Nieuw-Zeeland 1 187, — Tasmania 150, — en Tahiti 88, dus in Australië 4 784. De geheele uitgestrektheid der spoorwegen over de Aarde bedroeg derhalve in dat jaar reeds meer dan 321 272 Ned. mijl. Zij was in 1880 in Amerika 1 75 009, in Europa 1 68 695, in Azië 15 940, in Australië 7 452 en in Afrika 4 399, — alsoo op de geheele aarde 371 495 Ned. mijl, en is ook na dien tijd nog aanmerkelijk toegenomen. De aanleg van al die spoorwegen is gedeeltelijk van staatswege, gedeeltelijk door

maatschappijen en ook wel door deze met ondersteuning of rentewaarborg van den Staat geschied. Gemiddeld is de opbrengst voldoende tot bestrijding der kosten van exploitatie en tot uitbetaling van eene billijke rente, maar groot zijn bovenal de voordeelen, welke de spoorwegen afwerpen voor de geheele maatschappij, daar zij het onderling verkeer der menschen gemakkelijk en goedkoop maken en door de snelheid van het vervoer eene aanmerkelijke tijdwinst bezorgen. Het groote Europeesche spoorwegnet is een waarborg tegen hongersnood en zelfs tegen eene buitengewone opdriving van prijzen, dewijl men daardoor alle waren van de plaatsen des overvloeds naar die van gebrek in korten tijd kan overbrengen. Zij lokken duizenden en tienduizenden uit om andere landen te bezoeken en bevorderen alsoo de beechaving, de uitbreiding der kennis en de algemeene verbroedering der volkeren.

Daar bij den aanleg van spoorwegen de meest horizontale stand der baan verreweg het verkieslijkst is, heeft men dikwijls met vele moeilijkheden te worstelen. Het terrein is ongelijk van hoogte, zoodat hier en daar inasjdningen in heuvels gemaakt en laagten aangevuld moeten worden (pl. I, fig. 1 en 4). Van de gedaante van den onderbouw en van de spoorbaan vindt men afbeeldingen in fig. 11, *a b c* en *d*. Tot den bovenbouw behooren de liggers. Men heeft overlangesche liggers, dwaralliggers en alleenstaande steunsels, doch laatstgenoemd stelsel komt meer en meer in onbruik. Tot de overlangesche liggers, waarbij de spoorstaven over hare geheele lengte ondersteund worden, behoort het stelsel van *Hartwig* (I, fig. 14, 19 en 20), dat van *Hülfs* (I, fig. 5, *a* en *b*) en het driedeelige (I, fig. 8. en 18). Bij het stelsel van dwaralliggers (I, fig. 9) gebruikt men zwaarder spoorstaven. Hierbij onderscheidt men de zwervende of vaste verbinding naar gelang de uiteinden der spoorstaven op of tuschen de liggers gelegen zijn. IJzeren liggers zijn voorgesteld in I, fig. 25, *a*, *b* en *c*. Bij de spoorstaven onderscheidt men platte, T- en I-vormige staven, Vignolastaven (thans het meest in swang) en omegastaven (I, fig. 21). De gewone onderlinge afstand der beide spoorlijnen is 1,435 Ned. el. In Spanje en in Rusland is die wijdte iets grooter en bij vele locaalspoorwegen veel kleiner. De hekken langs den spoorweg worden hier en daar door middel van een ijzerdraad dichtgetrokken (I, fig. 24). Om van het éene spoor op het andere te komen, bezigt men wissels of een verschuivingstoestel (I, fig. 10) en het middenstuk daarvan, dat veel te lijden heeft en dus van gietstaal vervaardigd wordt, draagt den naam van hartstuk (I, fig. 3 en 13). De Engelsche wissel is voorgesteld in I, 22. Tot het vullen van den stoorketel dient het waterstation (I, 7), waar zich de noodige waterkransen (I, 6 en 16) bevinden. Het signaalhuis op het Charing-Cross-station te Londen is afgebeeld in I, fig. 2. In fig. 23 aldaar ziet men de sporen getrokken van een station, zoowel doorloopende (I en II) als naastliggende (III tot VIII). Vóór het hoofdgebouw *a* heeft men het perron *b* en de tusschenliggende perrons *c* en *d* en naast het hoofdgebouw de bijgebouwen *e* en *f*, — voorts wat verder de met een losings- en ladinge-

legenheid *h* verbodene goederenloods *g*, van welke vrij eene doornede zien in fig. 36. De sporen der waggonloodsen *i*, *k*, *s* zijn door een verschuivingstoestel met de sporen van het station verenigd. Van het spoor VIII loopen spoorstaven naar de draaischijf *q* en vandaar naar de reparatiewinkels *r*, *r'*, *r''*. Daarboven loopen er sporen naar de bergplaats *t* en naar de steenkolenloodsen *s'* en *s''*. Ook heeft men er eene gelegenheid *m* voor het impraegneeren van liggers.

Van een groot station ziet men eene afbeelding op plaat II fig. 1 en 8, namelijk van dat te Stuttgart. Op het grondvlak (fig. 1) is *a* de ingang met de bureaus voor de afgifte van biljetten *b*, *b'*, *b''*, *b'''* aan weerszijden. De ruimten *c* *c'* zijn goederenmagazijnen, *d*, *d'*, *d''*, *d'''*, uitgangen, *e* het telegraafbureau, *f* *f'* bagagebureaux, *g* *g'* brievenbureaux, *h* *h'*, *h''* wachtkamers der eerste klasse en gereserveerde vertrekken voor het Hof, *i* eene damesaal, *k* *k'* wachtkamers, *F* *F'* restaurants der tweede klasse, *m* *m'* wachtkamers, *n* restaurant der derde klasse en *o* het administratiegebouw. De Perrons zijn overdekt (II, fig. 10) en vooral dat van het St. Pancras-station te Londen (II, fig. 11) is reusachtig groot. Bij stations van den tweeden rang is alleen het hoofdperon overdekt (II, fig. 9) en een klein tusschenstation zien wij in fig. 6, *a* en *b*. Hier is *a* de vestibule, *b* de wachtkamer der derde en *c* die der eerste en tweede klasse, *d* het bureau, *e* het goederenbureau, *f* een restaurant en *g* eene veranda. Eene locomotievenloods ziet men in II, fig. 4 en 5, en bij het baanwachtershuis (I, fig. 17) is *a* het voorportaal, *b* de keuken, *c* de woonkamer, *d* de slaapkamer, *e* de stal en *f* de wachtkamer. De waggons zijn eenvoudig (II fig. 15, *a* en *b*) of met eene verdieping (II fig. 12) en de Amerikaanse slaapwaggons (II, 13 en 14) verschaffen aan den reiziger een groot gemak. Ook zijn in den laatste tijd voortreffelijke remtoestellen in gebruik gekomen.

Voor het beklimmen van bergen heeft men een eigenaardig stelsel van spoorwegen met daarvoor passende locomotieven. Voorts heeft men spoorwegen onder den baganen grond, bijv. te Londen, en andere, die hoog in de lucht zweven, bijv. te New York. Behalve de gewone spoorwegen, heeft men er, waarop de trein bewogen wordt door paarden of door electriciteit.

Sporaden is de naam van eene eilandengroep in de Aegaeische Zee, ten noorden, oosten en zuiden rondom de Cycladen langs de kust van Klein-Azië en Thessalië gelegen. Zij worden dan ook verdeeld in Noord-Sporaden (Sciathos, Scopelos, Childromia, Pelagonisi, Scyros enz.), Oost-Sporaden (Nikaria, Patinos, Lero, Cos enz.) en Zuid-Sporaden (Thera of Santorin, Amurgos, Astypalaea of Stampalia, Jos of Nio enz.). Deze laatste zijn van vulkanischen oorsprong en worden door velen niet tot de Cycladen gerekend, zoodat men alsdan de Oost-Sporaden met den naam van Zuid-Sporaden bestempelt. De Sporaden zijn meestal bergachtig en schraal besproeid, maar bij eene voldoende besproeiing ongemeen vruchtbaar. Bij de scheiding van Griekenland en Turkije bleven alleen de Oost-Sporaden langs de kust van Klein-Azië met Turkije verenigd.

Sporadisch of *verstrooid* noemt de geneesheer zoodanige ziekten, die slechts enkele personen aantasten, terwijl eene *epidemie* van meer algemeenen aard is.

Sporck (Johann von), een generaal der Keizerlijk-Oostenrijksche troepen en geboren omstreeks het jaar 1607 te Westerloh bij Delbrück in het bisdom Paderborn, nam deel aan den Dertigjarigen Oorlog en was in 1639 opgeklimmen tot kolonel der ruiters in Beierschen dienst. In 1643 streed hij voorspoedig tegen de Fransen en onderscheide zich in 1645 in den slag bij Jankau. In 1647 wilde hij het Beiersche leger naar Bohemen brengen, maar werd bij het mislukken daarvan door Kourvorst Maximilian van verraad beschuldigd, waarna hij overging in Oostenrijkschen dienst en door den Keizer tot vrijer verheven en met goederen in Bohemen begiftigd werd. Hij streed voorts als generaal der ruiters onder Montecucoli (1657—1660) tegen de Zweden in Polen en Sleeswijk-Holstein, in den slag bij St. Gotthard (1664) tegen de Turken, werd daarop tot Rijkgraaf benoemd en in 1674 door Keizer Leopold naar de Nederlanden gezonden, om er als opperbereijder Graaf Souches te vervangen. Na de verovering van Dinant volbracht hij voorts een veldtocht tegen Turane, nam daarna zijn ontslag, woonde op zijne goederen in Bohemen en overleed den 6den Augustus 1679.

Sporen (Sporae) of *kienkorrels* dienen bij de bedekt-bloeiende planten (Cryptogamae) ter instandhouding der soort, evenals de zaai bij de zichtbaar bloeiende (Phanerogamae). Zij zijn echter niet anders dan eellen, somtijds eenvoudig en somtijds ook door een tusschenacht verdeeld, en bevatten niet de kien eener toekomstige plant, zoals wij waarnemen in het zaad. In den regel zijn zij microscopisch klein, maar tot groote massa's verenigd. Haar ontstaan en haar bouw is in de afzonderlijke klassen, orden en familiën der bedekt-bloeiende planten verschillend. Van de onderscheidene soorten van sporen zijn de zwerm-sporen of zoösporen, die zich door middel van haartjes vrij in het water bewegen, niet de minst merkwaardige. De sporen vertoonen zich in de gedaante van uiterst kleine blaasjes met een korrelligen of vloeibaren inhoud. Gedurende de ontkieming komt daarbij het jonge plantje óf onmiddellijk te voorschijn óf er ontstaat door celdeeling (insnoering) uit de sporen een ander orgaan, *voorkiem* (prothallium) geheeten, waaruit de nieuwe plant zich ontwikkelt. Bij de laagste cryptogamen, bijv. bij *Protococcus*, zijn loof en sporen één, omdat de geheele plant uit slechts éene enkele cel bestaat. Men kan voorts bij de vorming van sporen twee hoofdtypen onderscheiden, namelijk een ontstaan binnen het loof, zoodat bij de lagere wierden en zwammen, en eene wording in kienhuisjes (sporangia), zoodat bij de meeste zoewieren, het meereindeel der zwammen en alle bladvormende Cryptogamen. Zwerm-sporen, in antheridia besloten, vindt men bij varens, paardestaarten en mossen. Sommige kruidkundigen hebben het geheele plantenrijk in de twee afdelingen der *sporen-dragende* en *zaaddragende gewassen* gesplitst. Sport is een Engelsch woord, hetwelk *vermaak* of *spel* beteekent, inzonderheid een

zoodanig, waaraan de aanzienlijken des lands zich wjden tot versterking des lichaams, zooals harddraverij, jacht, roeien, boksen, het cricketspel, schaatsenrijden enz.

Spottiswoode (William), een verdienstelijk wis- en natuurkundige, geboren den 11den Januari 1825 te Londen, studeerde te Oxford, kwam vervolgens aan het hoofd van de drukkerij der Koningin en voltooide tevens zijne wetenschappelijke vorming. Hij schreef: „*Meditationes analyticae* (1847)”, — „*Elementary theorems relating to determinants* (1851)”, — „*A tarantase journey through Eastern Russia* (1857)”, — en „*Vacation tourist in 1860*”. Sedert 1870 legde hij zich ook met ijver toe op de beoefening der natuurkunde en werd lid van de Royal Institution, van de Royal Society en van de British Association. Als president van laatstgenoemd lichaam opende hij in 1878 de vergadering te Dublin met eene redevoering over de wiskunde en hare betrekking tot de overige wetenschappen. In 1879 werd hij president van de Royal Society en overleed den 27sten Juni 1883.

Spotvogel. Met dezen naam worden twee verschillende vogels bestempeld, die beide de sucht openbaren, om geluiden van andere dieren op eene lachwekkende wijze na te bootsen. De één is een *Noord-Amerikaansche lijster* (*Turdus polyglottus L.*), zoo groot als onze gewone merel, maar slanker, aschgrauw van kleur, grjs op den buik en met eene witte streep op de vleugels. Hij zingt des nachts en zit dan op een tak in een hoogen boom en kan het gesang van andere vogels en voorts allerlei geluiden voortreffelijk nabootsen. De ander is een Zuid-Amerikaansche vogel en heet *Cassius persicus*, is prachtig zwart en geel gekleurd en leeft en nestelt in tropen. Ook deze bootst de geluiden na, welke hij door andere vogels hoort voortbrengen.

Spraak (De) is eene samenvoeging van geluiden, welke gedurende de beweging der lucht door de mondholte door middel van de vormverandering van deze laatste ontstaan. Deze geluiden noemen wij *klanken* en de deelen, waarmede zij voortgebracht worden, *spraakwerktuigen*. Tot deze laatste behooren: het strottenhoofd, het verhemelte, de tong en de lippen, — en als meer passieve deelen de mond- en neusholte, de tanden enz. Bij het luid spreken worden de klanken verbonden met strottenhoofdgeluiden, waarbij vernauwing der stempleet en spanning der stembanden plaats hebben, hetwelk onnoodig is bij het fluisieren. Door eene opvolging van spraakklanken vormt men lettergrepen en woorden, de hulpmiddelen ter mededeeling van gedachten. Duidt men die klanken door teekens (letters) aan, dan ontstaat het *schrijf*.

Spraakleer (De) of *spraakkunst* (grammatica) bevat de regels, volgens welke men eene taal met juistheid spreken en schrijven kan; zij bestaat uit de kennis van de afzonderlijke letters en van haar gebruik, uitspraak, nadruk enz., — de woordvorming, woordgronding en woordbuiging (etymologie), — en de woordvoeging of samenstelling der volzinnen (syntaxis).

Spree (De), de aanzienlijkste zijrivier van de Havel in de mark Brandenburg, ontspringt XIII.

in de Saksische Oberlausitz, niet ver van de grenzen van Bohemen, uit drie bronnen, welke zich bij Taubenheim vereenigen, verdeelt zich achter Bautzen in twee armen, die bij Hermsdorf en Weiszig het grondgebied van Pruisen bereiken en zich weder verbinden bij Spreewitz. Zij stroomt voorts langs Spremberg en Kottbus, vloeit daarna westwaarts en vormt met talrijke armen het laaggelegene moerasige Spreewald, welks armen boven Lübben weder samensmelten, waarna de Spree zich noordoostwaarts endt, zich weder in armen splitst, die zich bij Schlezsig op nieuw vereenigen, bij Leibsch voor kleine schepen bevaarbaar wordt, door de Schwielung en Müggelmeren kronkelt, bij Berlijn een eiland vormt, waarop eene wijk (Köln) dezer stad gebouwd is, en na een loop van 356 Ned. mijl beneden Spandau zich uitstort in de Havel. Zij heeft onderscheidene kleine zijrivieren en een stroomgebied van 172 □ geogr. mijl. Door het Friedrich-Wilhelms- of Müllroser-Kanaal is zij met de Oder verbonden, en ook bij Berlijn heet men eenige kanalen. Zij heeft lage, zandige, grasige of boechrijke oevers en bevat veel visch.

Spreekbuis. Daar het geluid zich op dergelijke wijze verspreidt als de lichtstralen, kan men het versterken door het zooveel mogelijk bijeen te houden. Wil men dus den klank der spraakorganen op verre afstand duidelijk doen hooren, dan dient men eene buis vóór den mond te plaatsen. De vorm van deze moet volgens de theorie die eener paraboolde wesen, in wier brandpunt zich de mond van den spreker bevindt. Intusschen is ook de gedaante van een afgeknotten kegel reeds voldoende. De geluidgolven bewegen zich, nadat zij een- of meermalen aan den wand zijn teruggekaatst, parallel aan elkaar. Zulk eene spreekbuis wordt doorgaans vervaardigd van ijzerblik en heeft eene lengte van 1 tot 2 Ned. el. Zij wordt aan boord van schepen gebruikt, om bevelen te geven aan de manschap in het want of ook om gesprekken te voeren met de bemanning van voorbijzeilende schepen. Ook in fabriekgebouwen enz. heeft men spreekbuizen, die van de éene verdieping naar de andere loopen; deze zijn cilindervormig en dragen den naam van communicatiebuizen; men vervaardigt ze doorgaans van kaetsjoek. Zie voorts onder *Telefoon*.

Spreekwoord (Een) is eene korte, kernachtige, doorgaans aanschouwelijke en puntige stelling, die eene werkelijke of door de volksmeening aangenomene waarheid bevat. Veelal wordt daarin de algemeene regel door een bijzonder voorbeeld aangewezen. Spreekwoorden zijn niet alleen merkwaardig voor de kennis der taal, maar ook voor die van de volkszedes en het volksleven. Het spreekwoord is eene op zich zelve staande stelling en onderscheidt zich daardoor van de *spreekwijze*, die op zich zelve geen volzin vormt. Men heeft een „*Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal* (1858) van *Hardeboom*, — en eene „*Opgave van werken over de Nederlandsche spreekwoorden* (1842, 2 stukken) van *de Jager*.

Spreeuw (*Sturnus vulgaris L.*) is de naam van een vogel uit de orde der *Zangvogels* (*Oscines*) en uit de familie der *Spreeuwachtigen*

(Sturnidae). Deze vogel heeft een niet zeer langen, rechten, priemvormigen snavel, afgeplat en stomp op de spits. De mondhoek is naar beneden gericht en de onderkaak is bijna tot aan den wortel naakt. De neusgaten bevinden zich aan de basis van den bek en zijn door een vlies half gesloten. De pooten zijn tamelijk lang en krachtig, en de middenste teen is de langste. De staart is aan het einde recht en vrij kort. De eerste slagpen der vleugels is zeer kort en de tweede de langste van alle. Zijne grondkleur is bruin, maar in het najaar, na het ruïen, heeft elke veder eene groote gele of witte vlek aan de spits. Daar de vederen aan de spits afsljten, is de vogel in het voorjaar zwart; de vederen hebben een fraaien, metaalachtigen weerschijn, die in het groen, blauw en purper speelt. In volwassen toestand heeft hij een gelen bek. De spreeuwen komen zeer algemeen en zeer talrijk in ons Vaderland voor. Sommige blijven des winters bij ons, maar de meeste vertrekken naar het zuiden, om reeds in Februari of Maart terug te komen. Het mannetje singt aardig en bootst wel eens het geluid van andere dieren na. Meestal nestelen zij onder pannen- en stroodaken, in spleten van torens en holle boomen. Het wijfje legt 4—7 blauwgroene eieren. Als de jongen vluchtig zijn, begeven zij zich met de ouden naar het land, en gezamenlijk leven zij dan van insecten, vooral van rupsen, meekvers, slakjes en wormen. — Aan een anaakoch of gultig mensch geeft men ook wel den naam van *spreewo*.

Spremberg, eene arrondissementshoofdstad in het Pruisische district Frankfort, ligt aan den spoorweg van Berlijn naar Görlitz, is de zetel van eene rechtbank en telt ruim 11 000 inwoners. Het oudste gedeelte der stad verheft zich op een eiland aan de Spree, maar het nieuwere, tevens het grootste, op den westelijken oever der rivier, terwijl op den oostelijken oever het voormalig koninklijk kasteel verrijst. Men heeft er een reaalprogymnasium en eene woeftschool, — voorts onderscheidene laken-, hoeden-, tapijt- en meubelfabrieken, bierbrouwerijen, tabakakerverijen, sigarenfabrieken enz. Ten westen van de stad heeft men den Georgenberg met een fraai uitzicht. Sprengel. Onder desen naam vermelden wij:

Matthaeus Christiaan Sprengel, een Duitsch geschiedschrijver, geboren te Rostock den 24sten Augustus 1746. Hij werd in 1778 hoogleraar in de geschiedenis te Göttingen en in 1779 te Halle, waar hij tevens de betrekking van bibliothecaris der universiteit waarnam, en overleed den 8sten Januari 1808. Van zijne geschriften noemen wij: „Geschichte von Grossbritannien und Irland (1788)”, — „Geschichte der Maharatten (1786)”, — „Geschichte der indischen Staatsveränderungen (1788)”, — „Hyder-Ali und Tippe-Saib oder Ueberacht des mysorischen Reichs (1801)”, — „Erdbeschreibung von Ostindien (1802)”, — „Geschichte der wichtigsten geographischen Entdeckungen (1792)”, — „Grundriss der Staatenkunde der vornehmsten europäischen Reiche (1798)”, — „Beiträge zur Erweiterung der Länder- und Völkerkunde (1781—1790, 14 dln)”, — „Neue Beiträge (1790—1794, 18 dln)”, — en „Aus-

wahl geogr., statist. und histor. Nachrichten (1794—1800, 14 dln)”.

Karl Sprengel, een verdienstelijk geneesheer en kruidkundige, geboren den 3den Augustus 1766 te Boldekow bij Anklam. Hij studeerde te Halle eerst in de theologie en vervolgens in de genees- en natuurkunde, werd aldaar in 1789 hoogleraar in de geneeskunde, in 1797 ook in de botanie, en overleed den 15den Maart 1833. Van zijne geschriften vermelden wij: „Pragmatische Geschichte der Arzneikunde (1792—1803, 5 dln; 3de druk, 1821—1822; uitgave van *Rosenbaum*, 1846)”, — „Handbuch der Pathologie (1796—1797, 3 dln; 3de druk, 1805—1810)”, — „Historia rei herbariae (Amsterdam, 1807—1808, 2 dln)”, — „Geschichte der Botanik (1817—1818, 2 dln)”, — „Neue Entdeckungen im ganzen Umfang der Pflanzenkunde (1819—1822, 2 dln)”, — en „Opuscula academica (1844)”.

Karl Sprengel, een verdienstelijk landbouwkundige, geboren in 1787 te Schillernlage bij Hannover. Hij besocht de landbouwscholen te Celle en Müglin, was vervolgens als landbouwkundige werkzaam in Saksen, stichtte in 1819 eene vlasfabriek, studeerde daarna te Göttingen in de natuurkunde, vestigde zich aldaar in 1830 als privatdocent, werd in 1831 professor aan het Carolinum te Brunswick en begaf zich in 1839 als secretaris-generaal van het landbouwkundig genootschap in Pommeren naar Regenwalde. Hier stichtte hij eene landbouwacademie en eene fabriek van landbouwgereedschappen en overleed den 19den April 1859. Hij behoort tot de voorlopers van *Liebig* en was een van de eersten, die de scheikunde toepasten op de kennis van den grond en van de meststoffen. Hij verklaarde reeds, dat iedere plant eene bepaalde hoeveelheid onbewerkte stoffen voor hare voeding noodig heeft en dat men acht moet geven op het stikstofgehalte van de mest en van den bodem. Ook analyseerde hij gronden en meststoffen en wilde de uitputting der gronden door kunstmest herstellen. Van zijne geschriften noemen wij: „Chemie für Landwirte (1834—1842)”, — „Bodenkunde (2de druk, 1844)”, — „De Lehre vom Dünger (2de druk, 1845)”, — en „Die Lehre von den Urbarmachungen (2de druk, 1846)”. Sedert 1840 gaf hij het „Allgemeine landwirtschaftliche Monatschrift” in het licht.

Sprenger (Aloys), een verdienstelijk beoefenaar der Oostersche letteren, geboren den 3den September 1818 te Nasserent in Tyrol, studeerde in Weenen en vertrok in 1836 naar Londen, waar hij den Graaf van *Munster* ter zijde stond bij het vervaardigen van diens geschrift over de krijgswetenschap der Mohammedaansche volken. Voorts begaf hij zich in 1848 naar Calcutta en werd er in 1845 directeur van eene soort van Mohammedaansche hogeschool te Delhi. In die betrekking deed hij onderscheidene boeken ten behoeve van het onderwijs uit Europeesche talen in het Hindoestan overzetten en stichtte eene lithographische drukkerij, waarmede hij een penningmagazijn (Kiran eosadain) uitgaf. In 1848 werd hij naar Luknow gezonden, om er een catalogus te vervaardigen van de Koninklijke bibliotheek, waarvan het eerste deel in 1855

te Calcutta verscheen. Dit boek is onontbeerlijk voor de beoefenaars der Perzische letterkunde. In 1850 werd hij examinator bij het college Fort William, tolk der Regeering en secretaris van het Aziatisch Genootschap in Bengalen. Van zijne geschriften noemen wij: „Dictionary of the technical terms used in the sciences of the Musulmans (1854)”, — „Ibn Hajar's biographical dictionary of persons who knew Mohammed (1856)”, — en „Soyuti's Itqan on the exegetic sciences of the Qoran in Arabic (1856)”. Sedert 1859 is hij werkzaam als hoogleeraar in de Oosterse talen aan de universiteit te Bonn, en zijne belangrijke verzameling Arabische, Perzische en Hindostanische handschriften is aangekocht door de Koninklijke Académie te Berlijn. Van zijne overige geschriften vermelden wij nog: „Oty's history of Mahmud of Ghazna (1847)”, — „Masudi's Meadows of gold (1849, dl 1)”, — „The Gulistan of Sady (1851)”, — „Das Leben und die Lehre des Mohammed (1861—1865, 3 dln)”, — „Die alte Geographie Arabiens als Grundlage der Entwicklungsgeschichte des Semitismus (1875)”, — en „Babylonien, das reichste Land der Vorzeit (1886)”.

Spreuken zijn korte volsinnen, waarin eene zedelijke leering is vervat. Men heeft een Bijbelboek van dien naam, hetwelk voor het grootste gedeelte uit zedelessen bestaat. Het eerste gedeelte (H. 1—9) behelst eene aanbeveling der wijsheid. Het volgende gedeelte bevat onsaamenhangende spreuken of zedelessen. Een gedeelte (H. 25—29) is onder de regeering van *Hiskia* door geleerden van het Hof bjeengebracht. Ten onrechte alzoo wordt het geheel toegeschreven aan Koning *Salomo*.

Springbok, zie *Antilopen*.

Springer. Onder dezen naam vermelden wij:

Gustav Moritz Robert Springer, een Duitsch schrijver, geboren te Berlijn den 23sten November 1816. Hij wijdde zich eerst aan het onderwijs en was eene reeks van jaren werkzaam als leeraar te Parijs, Rome, Weenen en Leipsig, terwijl hij er tevens zijne studiën voortzette, en vestigde zich in 1853 voor goed te Berlijn, waar hij opstellen leverde in tijdschriften en feuilletons voor dagbladen. Voorts schreef hij: „Weimars klassische Stätten (1868)”, — „Die klassischen Stätten von Jena und Ilmenau (1869)”, — den roman: „Gräfin Lichtenau (1871, 8 dln)”, — „Devrient und Hoffmann (1873, 3 dln)”, — „Sidney Smith (1874, 3 dln)”, — „Anna Amalia von Weimar und ihre poetische Tafelrunde (1875, 2 dln)”, — en „Bankier und Schriftsteller (1877)”, — benevens vele geschriften voor de jeugd.

Cornelis Springer, een verdienstelijk Nederlandsch schilder, geboren te Amsterdam den 25sten Mei 1817. Hij bewoont zijne geboorteplaats en zijne stadsgezichten onderscheiden zich niet alleen door nauwkeurigheid, maar tevens door een dichterlijk waas. Doorgaans laat hij over zijne straten en grachten een vroolijk zonnetje schijnen, om de teeknachtige gevels te doen tintelen. Ook bevolkt hij de straten, grachten en pleinen met aardige figuren, die er met smaak zijn geplaatst. Zijne fraale stadsgezichten van Amsterdam hebben er veel toe bijgedragen om de pittoreske

XIII.

hoofdstad in het buitenland te doen waardeeren. Op nagenoeg ledere tentoonstelling vindt men proeven zijner kunst en zijne doeken zijn zeer in trek, vooral in Duitschland. De schilder is versierd met het officierskruis van de orde der Eikenkroon.

Anton Heinrich Springer, een verdienstelijk geschiedschrijver, vooral over kunstgeschiedenis, geboren te Praag den 18den Juli 1825. Hij wijdde zich aan de universiteit aldaar en te München en Berlijn aan de beoefening der wijsbegeerte en der kunst, bekleedde in 1846 korten tijd de betrekking van leeraar in de kunstgeschiedenis, toefde daarop een jaar in Italië en vestigde zich vervolgens te Tübingen, waar zijn boek: „Die Hegel'sche Geschichtsanschauung” in het licht verscheen. In 1848 keerde hij naar Praag terug, werd er in de dagbladen de voorvechter voor de rechten van den Rijksdag, vestigde er zich als privatdocent, doch verloor door zijne vrijzinnige voordrachten, later onder den titel: „Geschichte des Revolutionszeitalters” in het licht verschenen, de gunst der Regeering, zoodat hij zijne betrekking nederlegde en eene reis ondernam naar Nederland, Frankrijk en Engeland. Zijne staatkundige vrienden riepen hem echter terug, en nu nam hij de redactie op zich van het dagblad: „Union”, dat echter, als partij kiezend voor Pruisen, eerlang onderdrukt werd. Gedurende den Krimoorlog (1854—1856) vervaardigde hij op last der Servische Regeering onderscheidene brochures, waarin hij strijd voerde voor de emancipatie der van Turkije afhankelijke Staten en voor het protectoraat van Rusland. Die staatkundige beginselen brachten hem ook in den laatsten Russisch-Turkschen Oorlog weder in het strijdperk en hij plaatste toen onderscheidene merkwaardige artikelen in het „Neue Reich”. In 1862 vestigde hij zich te Bonn als privatdocent en werd er in 1852 hoogleeraar. Bij de stichting der Universiteit te Straatsburg zag hij zich aldaar benoemd (1872), en in 1873 vertrok hij naar de hoogeschool te Leipsig. Van zijne geschriften vermelden wij voorts: „Oesterreich und die Revolution (1860)”, — „Oesterreich, Preussen und Deutschland (1851)”, — „Sudslawische Denkschrift (1854)”, — „Kunst-historische Briefe (1859—1857)”, — „Handbuch der Kunstgeschichte (1855)”, — „Paris im 18 Jahrhundert (1856)”, — „Geschichte der bildenden Künste im 19 Jahrhundert (1858)”, — „Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden (1863—1864, 2 dln)”, — „Bilder aus der neuern Kunstgeschichte (1867)”, — „Friedrich Christoph Dahlmann (1870—1872, 2 dln)”, — „Michelangelo in Rom (1875)”, — en „Rafael und Michelangelo (1877)”. Ook heeft hij eene Deutsche uitgave van de „Geschiedenis der oud-Nederlandsche schilderkunst (1875)” van *Crows* en *Cavalcaelle* bewerkt.

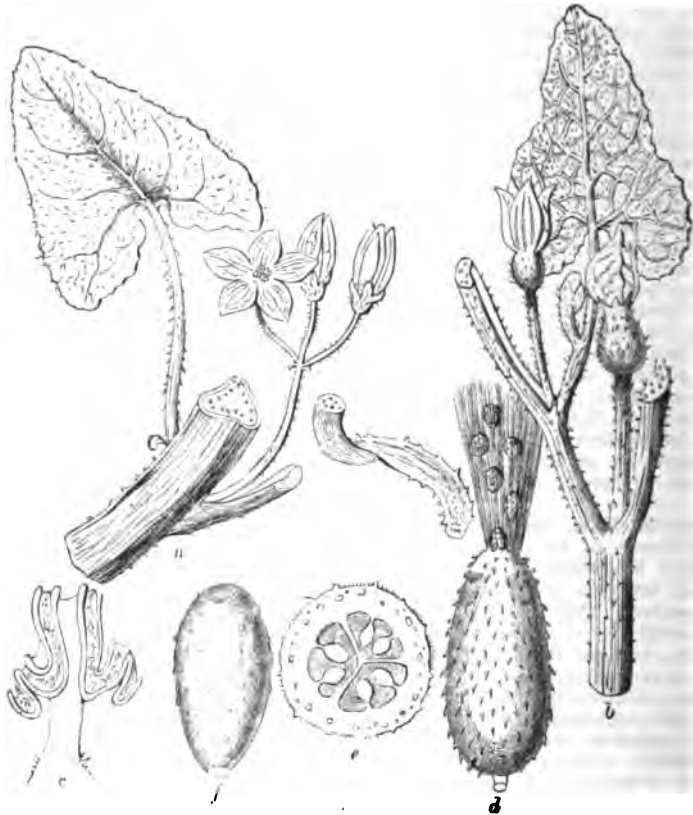
Springfield, de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen Staat Illinois, ligt ten zuiden van de Sangamonrivier aan de grenzen der Prairieën; er is een fraai kapitaal, een gerechtshof, een tuighuis enz., en men telt er omstreeks 20000 inwoners (1880). — Ook de hoofdstad van het graafschap Hampden in den Noord-Amerikaanschen Staat Massachusetts draagt dien naam. Zij ligt aan de Connecticut,

en men vindt er een groot tuighuis met eene wapenfabriek, eene boekery met 80 000 deelen, katoen-, wol- en papierfabrieken en bijna 84 000 inwoners (1880). Zij is een vereenigingspunt van verschillende spoorwegen en werd in 1835 gesticht. — Voorts is die naam gegeven aan de hoofdstad van Greene County, in het zuidwestelijk gedeelte van den Noord-Amerikaanschen Staat Missouri in eene vruchtbare vlakte gelegen en een station van den Southwest-Pacificspoorweg. Zij heeft bijna 7 000 inwoners en in hare nabijheid rijke lood- en zinkmijnen. — *Springfield* is eindelijk de naam der hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen Staat Ohio en ligt op een afstand van 9 Ned. mijl van de Sangamonrivier. Zij is het ver-

(*E. lineatus L.*), waarvan de larve onder den naam van *rijseld* bekend is en vele verworpingen aan plantenwortels aanricht, — de *bloedroode springkever* (*E. sanguineus L.*) enz.

Springkomkommer (*Eobalion Elaterium Rich.*). Van dese merkwaardige plant, beschreven in het artikel *Eobalion*, geven wij hier eene afbeelding, namelijk in *a* en *b* takken op $\frac{1}{2}$ de der natuurlijke grootte, in *c* een meeldraad op 5-voudige grootte, in *d* eene vrucht tijdens de uitwerping op $\frac{1}{4}$ de der natuurlijke grootte, in *e* een doorsgesneden vruchtbeginzel op de halve grootte en in *f* een zaadje op 6-voudige grootte.

Springvloed, zie *Eb en vloed*.
Springzaad, zie *Impatiens*.

De springkomkommer.

eenigingspunt van zes spoorwegen en vermaard wegens het leveren van landbouwwerktuigen. De stad is gelegen in eene fraaie prairie, heeft eenige aanzienlijke gebouwen en telt ruim 20 000 inwoners (1880).

Springhaas, zie *Kangoeroe*.

Springkever (*Elatr L.*) is de naam van eene familie en van een geslacht van *Kevers*, dat zich onderscheidt door gezaagde sprieten en een langgerekt lichaam, — voorts door een uitsteeksel aan de buitensijde van den eersten ring van het borststuk, dat met kracht in eene holte van den tweeden borstring kan gedrukt worden. Deze familie telt ook in ons Vaderland onderscheidene soorten, zooals: de *springkever*

Sprinkhaan. De sprinkhanen (*Saltatoria*) vormen eene familie uit de orde der *Rechtvleugeligen* (*Orthoptera*). Men onderscheidt de *sabelsprinkhanen* (*Locusta*) en de *treksprinkhanen* (*Acridium*). Beide hebben tot springen ingerichte achterpooten, doch de eerste onderscheidt zich door zeer lange sprieten, die uit eene menigte geledingen bestaan, terwijl de wijfjes van eene lange, sabelvormige legboor voorzien zijn, waarmede zij de eieren in den grond brengen, en de mannetjes gewoonlijk op den rechter voorvleugel eene vliesige plek hebben, waarmede zij een schel en doordringend geluid maken. De andere heeft korte, soms platgedrukte of knodsvormige sprieten, nooit

langer dan de halve lengte van het lichaam. De wijfjes missen de lange legdoor en de mannetjes geven geluid door de achterschelen tegen de dekschilden te wrijven. Alle sprinkhanen leven van plantaardige stoffen; zij vervellen meer dan eenmaal en krijgen bij de eerste vervelling vleugelstompjes en bij de laatste vleugels. Tot de eerste familie behoort onze inlandsche *groene sprinkhaan* (*Locusta viridissima*), geheel groen, somtijds met eene roodbruine streep over den rug. Men ziet hem zelden, maar des zomers zingen de mannetjes van den middag tot den avond en bevinden zich aldan in wilgen- en elzenstruiken langs weiden en bouwlanden. — Iets kleiner is de *grote dwarsprinkhaan* (*L. verrucivora*), wiens voorvleugels met bruine en gele blokjes versierd zijn. — Tot het geslacht *Acridium* behoort de *trekprinkhaan* (*Acridium migratorium*), die nog grooter is dan onze groene. Deze laatste is vooral in Azië en in het oosten van Europa eene geweldige plaag, daar hij soms met miljoenen talen verschijnt en alle planten vernietigt waar de swerm nederstrijkt. Aan de Kaap de Goede Hoop en in het algemeen in het zuiden van Afrika heeft men eene nog grootere soort (*Acridium lineola*), die desgelijks alle planten verwoest, maar door de Kaffers gegeten wordt.

Sprot (*Clupea sprattus L.*) is de naam van een vischje uit de familie der *Haringen* (*Clupeid*) (zie onder *Haring*). Zijne rugzijde is donkerblauw met een groenen weerschijn, terwijl de zijden en de buik silwerwit zijn; de rug- en staartvin zijn donker gekleurd, maar de overige vinnen wit. Voorts is de buik scherpkantig en gezaagd. Men treft dezen visch aan op onze kust en in het algemeen in de Noord- en Oostzee, en zijne levenswijze komt met die van den haring overeen. Hij voedt zich met kleine schaaldieren, blijft des zomers in de diepte, maar begeeft zich in den herfst naar de kust om kuit te schieten. Hij wordt wel eens versch gegeten, maar veelal door rooken in een kleinen bokking veranderd.

Spruit (Eene) is in het dagelijksch leven een jong takje, maar in de kruidkunde een tak van een onderaardschen stengel (wortelstok). Eene *wortelspruit* (soboole) is een onderaardsche, min of meer horizontale tak van den wortelstok, waaruit zich hier en daar nieuwe, bovenaardsche stengeldeelen ontwikkelen. Ook eene afstammeling van een of ander geslacht onder de menschen wordt een *spruit* of *telg* genoemd.

Spruner (Karl) von *Mertz*, een Duitsch geschied- en aardrijkskundige, geboren in 1803 te Stuttgart, trad in krijgsgedienste en werd in 1856 luitenant-kolonel en leeraar in de militaire geographie aan het kadettenkorps. Later werd hij luitenant-generaal en adjudant des Konings en ontving in 1896 pensioen. Hij schreef: „*Bayerns Gau* (1831)“ en gaf eene „*Gaukarte des Herzogthums Ostfranken (1785)*“ in het licht. Zijn hoofdwerk is de groote „*Historisch-geographische Handatlas (1837—1852, 118 bladen)*“, die zich door eene keurige bewerking en uitvoering onderscheidt. Ook gaf hij een uitmuntenden „*Historischen Atlas von Bayern (1838, 7 bladen)*“ en met *Häule* onderscheidene reisboeken in het licht, alsmede: „*Charakterbilder aus der Bayrischen Geschichte*

(1878)“. Sedert 1853 is hij lid van de Académie te München en sedert 1859 van de Historische Commissie. Ook leverde hij de tooneelspelen: „*Graf Arocs Heldentod*“, — „*Der letzte Bruderkampf im Hause Wittelsbach*“, — en „*Die Wege des Glücks*“, — alsmede „*Jamben eines greisen Ghibellinen (1876)*“, — en „*Aus der Mappe des greisen Ghibellinen (1882)*“.

Spruw (*Aphthae*) is eene aandoening van de mondholte, zich vertoonende in de gedaante van een witachtigen, stippelvormigen uitslag op de smaaktepeltjes der tong en op het slijmvlies van de overige deelen der mondholte. Men heeft eene goedaardige en eene kwaadaardige soort. De eerste vertoont zich op elken leeftijd, maar vooral bij zuigelingen; zij neemt een aanvang met nebralschtheid, alaperigheid, roodheid en swelling der tongtepeltjes, koortsachtigheid, dorst en vrees voor zuigen. Een paar dagen later ontwaart men op de punten der gezwellen tepeltjes, soms ook aan de binnenzijde van het tandvleesch witte stipjes, die na een paar dagen worden afgestooten of hier en daar in omvang toenemen en zich bij herhaling op nieuw vertoonen. De oorzaak is veelal eene gestoorde werking der huid en ligt ook wel in de ellendige zuigdotten, door onkundige moeders in den mond der zuigelingen geduwd. Men behandelt deze ongesteldheid veelal met een suikerhoudend en verzachtend mondameersel, zoals violenstroop, rozenhonig, althaeastroop enz., maar het eenvoudigst geneesmiddel is een zorgvuldig rein houden van den mond. — Geheel iets anders is de kwaadaardige spruw. Vóór het uitbreken van deze vertoont zich gewoonlijk eene roosachtige kleuring rondom den anus, vergezeld van een lichten graad van maag- en darmontsteking, die 6 of 7 dagen duurt, voordat men iets in den mond bespeurt. Inmiddels vermeerdert de snelheid der pois aanmerkelijk, — wel eens tot 140 slagen, en dan eerst vertoont zich op de tong en aan de binnenvlakke der wangen eene hooge roodheid, welke snel toeneemt en vergezeld gaat van pijnlijkheid, droogte en temperatuurverhooging. Na verloop van een paar dagen openbaart zich eindelijk de kenmerkende uitslag, die niet bestaat uit enkele stipjes, maar vast aanklevende, gele schijnvliezen vormt, waarin eene soort van schimmel (*Oidium albicans*) gevonden wordt. Daarna neemt de diarrhé toe, de maag- en darmontsteking verergeren, het kind vermagert, weigert alle voedsel en sterft. Deze ongesteldheid ontstaat veelal door eene slechte voeding en door gebrek aan luchtverversching; zij komt dikwijls voor in geesteliken, maar zelden in particuliere woningen.

Spruit (Eene) bestaat uit eene buis, van onder eindigend in een puntig gedeelte met eene nauwe opening, en uit een zuiger met een steel, die zich luchtdicht in het rolronde deel van de spuit beweegt. Is de zuiger naar beneden geduwd, dan plaatst men zijn uiteinde in eene vloeistof en haalt den zuiger naar boven; zoo wordt het lichtledig in de buis met de vloeistof aangevuld, dat men vervolgens, door den zuiger met kracht naar te drukken, tot op aanmerkelijken afstand kan wegspuiten. Men heeft lavementspuiten, die vrij groot zijn, en injectiespuiten, bestemd om eene vloeistof in de holten des lichaams

of onder de huid te doen doordringen.

Spuitwater noemt men zuiver water, dat op machinale wijze koolzuur onder druk heeft opgelost en een zeer verfrischenden drank vormt. Men heeft zulk spuitwater in eene bepaalde soort van fleschen, *siphons* genaamd, die van eene metalen sluiting en van eene tot op den bodem reikende glazen buis voorzien zijn. Opent men de sluiting, dan bruiset het water uit eene daaraan bevestigde buis met kracht in het daaronder gehouden waterglas. Daar de metalen sluiting schadelijke bestanddeelen aan het water afgeeft, gebruikt men thans volgens het systeem *Bass* kogelfleschen, namelijk spuitwaterfleschen, wier hals gealoten is met een glazen bolletje dat tegen een in den hals bevestigden

kaostajoekring drukt. Wil men het water in een glas gieten, dan besigt men een drukker in den vorm van een dop, om dit kogeltje naar beneden te duwen.

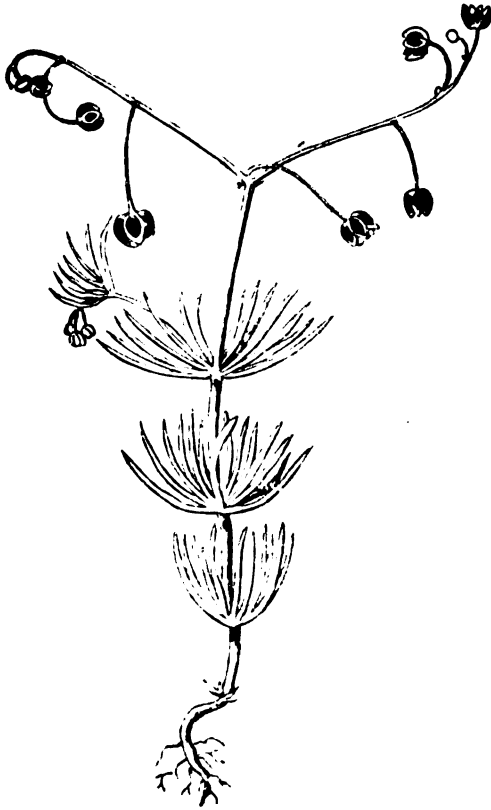
Spuller (Eugène), een Fransch journalist, geboren den 8ten December 1835 te Bourne (Côte d'Or), studeerde in de rechten, werd advocaat, maar bepaalde zich sedert 1863 uitsluitend bij de journalistiek. Hij behoorde tot de geestverwanten en vrienden van *Gambetta*, vergezalde hem in den tocht van Parijs naar Tours en diende hem te Bordeaux als secretaris. In 1872 werd hij lid der redactie van de „*République française*”, — voorts in 1876 lid van de Kamer van Afgewaardigden en in het ministerie

Gambetta van 14 November 1881 staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. In 1884 werd hij tot vice-president der Kamer gekozen en in de zitting van 27 November 1884 werd de door hem voorgestelde orde van den dag, een votum van vertrouwen voor *Ferry* ter zake van de Tonkinquastie behelzende, door de vergadering aangenomen.

Spurgeon (Charles Haddon), een beroemd Engelsch prediker der Nonconformisten, geboren den 19den Juni 1834 te Kelvedon in Essex, werd hulponderwijzer te Cambridge, legde zich toe op de predikking en trad reeds als 16-jarig jongeling als prediker op

in het dorp Teveraham en wel met zoo goed gevolg, dat hij eenige maanden daarna gekozen werd tot predikant der Baptistengemeente te Waterbeach. Zijn roem klom hij den dag, en in 1852 hield hij, gedeeltelijk in de open lucht, meer dan 800 predikatien. In 1853 werd hij predikant der Baptistengemeente van New Park-Street-Chapel te London. Hier oogette hij ook den bijval van het beschaafd publiek, zoodat zijne kerk eerlang vergroot moest worden. Maar ook het verzuimde lokaal was eerlang niet meer voldoende, zoodat hij zich in 1856 begeven moest naar de Surrey-Music-Hall, waar plaats is voor 10- tot 15000 personen. Toch kon ook deze ontzettend groote zaal weldra de saamgevoelde

schaar niet meer bergen, zoodat men besloot een nieuwe kerk voor hem te bouwen. Deze was in 1861 gereed, droeg den naam van Metropolitan Tabernack en had 31000 pond sterling gekost. Hier is *Spurgeon* steeds met fier werkzaam en met door zijne zeldzame, populaire wapsprekendheid, door zijne kernachtige, beeldrijke taal en door zijne volle, krachtige stem duizenden te boeien. Hij spreekt voor de vniat en zijne leerredenen worden door aenschrijvers opgetekend. Zijne leerstellige gevoelens komen overeen met die der Baptististen, en hij geeft steeds getuigenis van zijn geloof in de komst van het Duizendjarig Rijk. De door hem uitgegeven „*New Park-street-Almanack* (sedert 1859)” en het tijdschrift: „*The sword and*

Spurrie.

the trowel (sedert 1865)” zijn de organen van zijne gemeente. Uit zijn mond werden voorts opgemerkt: „*Gems from Spurgeon* (1859)” en „*Anecdotes and sayings of Spurgeon* (1865)”.

Spurrie (*Spergola L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Anjelieren* (Caryophyllaceae). Het onderscheidt zich door het bezit van steunbladjes, terwijl de bloemen bestaan uit een 5-deelige kelk, eene 5-bladige bloemkroon, 5 tot 10 meeldraden en 5 met de kelkbladen afwisselende stijlen. De zaden, in eene 5-deelige doosvrucht bealoten, zijn lensvormig en ge-

vleugeld. In ons Vaderland komen twee soorten in het veld voor, namelijk *S. arvensis* L., welke in sommige streken tot voevoeder uitgezaaid wordt en van welke wij eene afbeelding geven op $\frac{3}{5}$ de der natuurlijke grootte, en *S. Morisonii* L. Beide zijn éénjarige kruiden, met een geleiden, aan de knoopen geswollen en vertakten stengel, tot kransen vereenigde, lijnvormige bladeren, kleine, vliezige steunbladen en langgesteelde, tot bij schermers vereenigde bloemen. Bij de eerste soort zijn de bladen aan de onderzijde gesleufl, bij de tweede ongesleufl.

Spurzheim (Kaspar), één van de eerste aanhangers der schedelleer (zie Gall) en geboren den 8sten December 1776 te Longwich bij Trier, studeerde te Weenen in de geneeskunde, werd er bekend met Gall en sloot met dezen eene hartelijke vriendschap, zoodat hij tot 1813 alle lief en leed met hem deelde. In laatstgenoemd jaar bezocht hij Engeland en hield er in onderscheidene steden voordrachten over de schedelleer. In 1817 begaf hij zich naar Parijs, waar hij de doctorale waardigheid verwierf, wijdde zich in Engeland aan de geneeskundige practijk hield er tevens weder druk bezochte voordrachten, begaf zich nogmaals naar Parijs, en vertrok in 1832 naar Boston in Noord-Amerika, waar zijn stelsel groot opzien baarde. Hij overleed den 10den November 1838. Van zijne geschriften vermelden wij: „The physiognomical system of dr. Gall and Spurzheim (2de druk, 1815)”, — „Outlines of the physiognomical system (1815)”, — „On insanity (1817)”, — „A view of the elementary principles of education (1821 en 1832)”, — „Sur la folie (1828)”, — en „Essai philosophique sur la nature morale et intellectuelle de l'homme (1820)”.

Spyers (Frederik Antoon), een verdienstelijk letterkundige, geboren te Zevenaar in Gelderland den 8ten April 1805 en overleden te Gent den 7den April 1845, studeerde en promoveerde in de letteren te Gent en werd in 1836 leeraar in de redeneerkunde aan het collège te Oudenaarde, doch later leeraar in het Grieksch en Hoogduitsch aan het athenaeum te Gent. Hij schreef: „De strijd der kirkvorschen en muizen enz. (1830)”, — „Homerus werken vertaald (een gedeelte van de „Ilias”, 1830)”, — „Mythologie of fabelkunde der Grieken en Romeinen (1834)”, — „Beschrijving van twee merkwaardige monumenten van beeld-, snij- en schilderkunde (1835)”, — „De Hampton-Courtsche cartons van Rafaël (1836)”, — „Bijdragen voor de geschiedenis der schoone teekenende kunsten (1836)”, — „Beschrijving van twee merkwaardige schilderijen uit de school der gebroeders van Eyck (1837)”, — „Lotgevallen en krijgsoverbedrijven van eenen Pruisischen philosophiae doctor”, — „Bijdragen voor de kunstgeschiedenis en kunstkennis der oudheid (3 afl., 1838)”, — „Sohets eener theorie der schoone beeldende kunsten. De kunst bij de volkeren der Oudheid (1839)”, — en „De Deutsche spraack-leer vereenvoudigd voorgedragen (1842)”.

Spyri (Johanna Louise), eene schrijfster voor de jeugd en geboren den 12den Juni 1827 in het dorp Hirszel in het Zwitsersche canton Zürich, is de dochter van den arts Heuzor en van de dichteres Meta Heuzor. Zij trad in

1852 in het huwelijk met Spyri, secretaris der stad Zürich. Van hare geschriften noemen wij: „Ein Blatt auf Vrony's Grab (1871)”, — „Heimatlos (3de druk, 1881)”, — „Aus Nah und Fern (3de druk, 1881)”, — en „Heidi's Lehr- und Wanderjahre (3de druk, 1881)”.

Squatter, van het Engelsche woord *to squat* (neêrhurken en alzoo zich neêrzetten op den grond), noemt men in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika een kolonist, die zonder recht van eigendom zich nederzet op een stuk land, doorgaans in onbewoonde streken gelegen. De squatters hebben tot de ontginning van den bodem aldaar, vooral in het Westen, niet weinig bijgedragen. Men heeft zulks erkend en alzoo vóór en na maatregelen genomen, om hen in het bezit dier ontgonnen landen te handhaven. Reeds in 1808 werd in Massachusetts eene wet vastgesteld, inhoudende, dat een veertigjarig gebruik van gronden aanspraak gaf op eigendomsrecht, en later werd aan de squatters gelegenheid gegeven, de staatsgronden, waarop zij zich gevestigd hadden, tegen betaling van 1 $\frac{1}{2}$ de dollar voor het acre in bezit te verkrijgen. Nadat deze wet in 1830 voor een zeker aantal jaren geldend was verklaard voor het geheele gebied der Unie, werd zij voor onbepaalde tijd aangenomen in 1841, onder beding, dat geen kolonist meer dan 160 acres te gelijk mocht aankopen; doch sedert het vaststellen der heemstedewet (homestead-bill) in 1862 moest aan ieder, die er zich ter goeder trouw vestigt en burger is of denkt te worden, 160 acres congresland gratis worden toegekend. In Australië geeft men den naam van „squatters” aan hen, die zich op de schapenfokkerij toeleggen en uitgestrekte landen van de Regeering in pacht hebben.

Squier (Ephraim Georg), een Noord-Amerikaansch oudheidkundige, geboren den 17den Juni 1821 te Bethlehem (New York), werd ingenieur, volbracht met Davis een merkwaardig onderzoek naar de aloude gedenkteekens van het Mississippidial, waarvan hij verslag gaf in „The ancient monuments of the Mississippi Valley (1848)” en zag zich in 1848 benoemd tot gevolmachtigde bij de Republieken van Centraal-Amerika, waar hij zich desgelijks met oudheidkundige nasporingen bezig hield. Later bezocht hij Europa, was in 1863 en 1864 commissaris der Unie in Peru en werd in 1871 president van het Anthropological Institute te New York. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „Sketches of travels in Nicaragua (1851)”, — „Nicaragua, its people, scenery and monuments (1852, 2 dln)”, — „Antiquities of the State of New York (1851; 2de druk, 1861)”, — „Waikna, or adventures on the Moakito Shore (1855)”, — en „The states of Central America (1857)”, — „Report of the survey of the Honduras Inter-oceanic railway (1859)”, — „Tropical fibres and their economical extraction (1861)”, — „Honduras descriptive, historical and statistical (1870)”, — en „Peru. Incidents of travel and exploration in the land of the Incas (1876)”.

Sreznewskij (Ismaël Iwanowitaj), een Russisch geleerde, die zich vooral bewoog op het gebied der Russische en Slawische letterkunde en oudheden, werd geboren te Jaroslaw in 1812, sleet zijne jeugdige jaren te Charkow, bezocht er de universiteit en werd er vervol-

gens professor in de statistiek. Tevens bepaalde hij zich bij de volkenkunde. Nadat hij in 1839—1842 met *Preiss, Bodjanskij* en *W. Grigorowitsj* eene reis had volbracht in de Slawische landen, werd hij hoogleraar in de Slawische talen, eerst te Charkow en toen te Peteraburg, waar hij zich onderscheidde door grooten ijver. Hij werd met bovengenoemde geleerden de grondlegger der Russische Slawistiek. Zijne geschriften waren hoofdzakelijk gewijd aan de oud-Russische taal en letterkunde en aan de Russisch-Slawische mythologie en oudheidkunde. Zij zijn meereendeels opgenomen in de werken van de Tweede Afdeling der Russische Académie van Wetenschappen. Hij overleed in 1890.

Seewerzow (N. A.), een verdienstelijk Russisch reiziger en dierkundige, ondernam in 1857—1858 op last der Russische Académie van Wetenschappen een tocht in het Aralo-Caspische laagland, waar hij dikwijls was omgekomen, toen hij in April 1858 van het fort Perowaki langs de Sir Darja wilde reizen. Zijn gelaat draagt thans nog diepe littekens van de sabelhouwen, welke hij toen ontving. In 1864 werd hij door het ministerie van Oorlog uitgezonden om het land aan de overzijde der rivieren Ili en Tajoe te onderzoeken. Hij nam in dat jaar deel aan de veldtochten van generaal *Tjersnaw* tuschen de Tajoe en de Sir Darja en doorkruiste gedurende twee jaren het toen nog onbekend westelijk gedeelte van den Thianjan, van het Meer Issikool tot aan het uifeinde van het bebergte in de Aralo-Caspische vlakke. Hij gaf daarvan een merkwaardig verslag, dat in het Engelsch is vertaald. Ondersteund door het Russisch Aardrijkskundig Genootschap, trok hij in 1868 voorwaarts in het Thianjangebergte tot aan de bronnen van de Sir Darja. Daarover schreef hij in het Russisch: „Reizen in Toerkistan en nasporingen in het hooggebergte van den Thianjan (1873, 3 dln)”. In 1874 nam hij deel aan de groote Russische expeditie naar de Amoe Darja, reisde lange den oostelijken oever van het Meer van Aral en stond in 1877 en 1878 aan het hoofd van een reisgezelschap, dat met wetenschappelijke bedoelingen het Pamirplateau bezocht. Dit reisgezelschap, waar toe ook *Schwarz, Skasi, Roednow* en *Koesjakowitsj* behoorden, trok zuidwaarts tot aan het Meer Rankool en bezocht een nog onbekend gebied, zoodat het in staat was, de aardrijkskunde, de geologie en de dieren- en plantenkunde met belangrijke mededeelingen te verrijken.

St., meestal op het woord zelf te zoeken, bijv. *St. Eustatius* op *Eustatius*.

Staal is eene soort van ijzer, dat zich onderscheidt door een bepaald koolstofgehalte, hetwelk tuschen dat van gietijzer en smeedbaar staafijzer gelegen is. Het ligt in smelbaarheid tuschen gietijzer en smeedijzer, is als dit smeedbaar, maar bezit de eigenschap, dat het bij snelle afkoeling zeer hard wordt. In den jongsten tijd evenwel, sedert de toepassing der methoden van *Bessemer* en *Martin*, is het eigenaardig kenmerk van staal zeer twijfelachtig geworden, zoodat in 1876 door eene internationale commissie de volgende benamingen voor de verschillende soorten van koolstofhoudend ijzer zijn voorgesteld: *Koolstofverbindingen van ijzer*: I. Smeedbaar ijzer (moeielijk smelbaar, maar

smeedbaar) met 0,04—2% koolstof. A. Smeedijzer, niet vatbaar voor harden, met 0,04—0,5% koolstof. 1. Wél-ijzer (in niet vloeibaren toestand verkregen), — 2. Gesmolten ijzer (*Bessemer*, *Martin*- en *Landore*-ijzer). B. Smeedijzer, voor harden geschikt met 0,6—1,5% koolstof. 3. Wélstaal (in niet vloeibaren toestand verkregen), — 4. Gietstaal (*Bessemer*- en *Martin*-staal, staal van *Uchatina*, *Obersteiner*, *Heaton* ens.). II. Ruwijzer (licht smelbaar) met 2—6% koolstof. A. Wit ruwijzer (met amorfe koolstof), spiegelijzer ens. B. Grijs ruwijzer (met graphiet), ook gietijzer geheeten.

Goed staal heeft eene lichte, grijswitte kleur, geen sterken glans, eene fijne, gelijkmatige korrel en eene schelpachtige breuk. Het is sterker dan smeedijzer en heeft gemiddeld een soortelijk gewicht van 7,7, hetwelk bij vermeerdering van het koolstofgehalte vermeerderd en bij het harden vermindert. Bij het verhitten wordt het staal zachter, maar men kan het niet zoo gemakkelijk smeden en wellen als ijzer; het smelt bij 1300° C. Wordt het staal in gloeienden toestand in eene vloeistof afgekoeld (gebluicht), dan wordt het des te harder, naar mate zijne temperatuur hooger en die der vloeistof lager is. Daar het moeielijk is, eerstgenoemde nauwkeurig te bepalen, maakt men het staal aanvankelijk harder dan het wezen moet, om het daarna door uitgloeing op den begeerd graad van hardheid te brengen. Dit kan geschieden, omdat het staal bij verschillende temperaturen eene bepaalde aanloopkleur vertoont. Ook ijzeren voorwerpen kan men aan de oppervlakte harden door ze met koolstofhoudende stoffen te omwikkelen en daarna te verwarmen. Het staal verliest de koolstof, wanneer het geruimen tijd of bij herhaling in de opene lucht wordt verhit, maar men kan het in zijn voormaligen toestand terugbrengen door het met koolstof te gloeien. Goed staal is hard, veerkrachtig en taai, doch dese eigenschappen kunnen door het koolstofgehalte gewijzigd worden.

Wélstaal wordt verkregen door reductie van ertsen met kool, door ruwijzer van kool te berooven (*frischen*) en door aan smeedijzer kool toe te voegen, — en men wint *gietstaal* door smelten van ruwijzer bij toetreding van lucht, door het smelten van ruwijzer met oxydeerende stoffen, door ruwijzer door middel van smeedijzer van kool te berooven, en door aan smeedijzer kool toe te voegen. Naar het gebruik, dat men van staal maken wil, onderscheidt men het instrumentestaal, de beste en hardste soort, vooral *cement*- en *gietstaal*, — gereedschappenstaal, vooral goed *Bessemer*-staal, — en *machinestaal* (voor sporen, raderen, kanonnen, assen ens.), inzonderheid *Bessemer*-, *Martin*- en *Landore*-staal.

Eene nieuwe methode om staal te harden bestaat volgens *Clément* daarin, dat men het metaal, tot keraroodgloeihitte verhit, sterk comprimeert en onder dien druk laat afkoelen. Het metaal verkrijgt daardoor eene ongemeene hardheid en zulk eene fijnheid van korrel dat het na het polijten op nikkel gelijkij. De mededeelingen van *Clément* zijn bevestigd door *Laa*, die in de ijzermijnen van *St. Jacques* te Montignou in de gelegenheid was om dienaangaande proeven te nemen. Daar wordt volgens de methode van *Witworth* in Engeland

het gesmolten staal aan eene drukking blootgesteld van 1000 tot 1500 Ned. pond op den □ Ned. duim en bij het afkoelen en verstijven onder die drukking gehouden. Men verkrijgt desgelijks eene grootere hardheid, wanneer men gesmolten staal in metalen vormen giet, zoodat het snel afkoelt.

Staal (Marguerite Jeanne de Launay, barones de), eene ontwikkelde Fransche vrouw, geboren te Parijs in 1698, trad als kamezier in dienst van de Hertogin *van Moine*, maakte zich bekend door hare gedichten en ontwerpen voor tooneelstukken en werd eindelijk de toongeeftster in de salons te Parijs. Gedurende het Regentschap deelde zij twee jaar lang de gevangenschap der Hertogin, die in 1718 in ongenade gevallen was, in de Bastille, doch trad vervolgens in het huwelijk met den maarschalk Baron *de Staal*. Zij overleed te Gennevilliers bij Parijs den 15den Juni 1750, en hare „Mémoires (1756, 2 din; 2de druk, 1846)”, alsmede hare brieven bevatten veel belangrijks. Hare „Oeuvres complètes” zijn in 1821 in 2 deelen in het licht verschenen.

Staalgravure, zie *Graverkunst*.

Staar is in de heekunde de algemeene uitdrukking voor blindheid. Men onderscheidt de *zwarte, grauwe en groene staar*. Bij de zwarte staar (Amaurosis) is de werking van de oogzenuw of van het netvlies opgeheven. De oorzaak dezer kwaal is gelegen in eene organische verandering der zenuw, in verwoesting, drukking, overspanning, hersenschudding, de werking van sommige narcotica ens. Haar aanvang is gekenmerkt door eene toenemende vermindering van het gezichtsvermogen (Amblyopia). De volkomen ontwikkelde zwarte staar onderscheidt zich door ongevoeligheid voor het licht met onbewegelijkheid en vernauwing der pupil, terwijl doorgaans de bloedsomloop in het aangedane oog traag en de voeding slecht is, zoodat zulk een oog zich klein, ingevallen en roodachtig vertoont. — Bij de grauwe staar (cataracta) ligt de oorzaak in de opheffing der doorschijnendheid van de kristallens of van haar kapsel. Men heeft hier alsoo eene lens- en eene kapselstaar, en de geneesheer dient aanstonds te bepalen, welke van deze de blindheid doet ontstaan. Het oog is bij grauwe staar dof, het tweede of het derde kaarsbeeld of beide ontbreken, de pupil is vatbaar voor lichtprikkeling, zoodat de lijder dag en nacht weet te onderscheiden; zelfs is hij lichtschuw. Deze ongesteldheid ontstaat door stoornis in de voeding van het oog, veelal een gevolg van ontsteking of van hoogen onderdom. Genezing wordt verkregen door verwijdering, verbrijzeling of wegdrukking der ondoorschijnende lens. — De groene staar (Glaucoma) is nog altijd een raadselachtig verschijnsel. Zij draagt dien naam, omdat men in het oog een groenen weerschijn meende te ontdekken. Zij wordt thans — vooral na de onderzoekingen van *Donders* — gewoonlijk beschouwd als het gevolg eener ontsteking van het vaatvlies (Choroiditis). Zij neemt een aanvang met pijn in het oog of er om heen, gevolgd door uitzetting van den oogbol en van de bloedvaten der conjunctiva. Weldra ontstaat volkomene blindheid, en bij onderzoek vindt men aitholling van den tepel van het netvlies. Spoedig gaat zij over in de grauwe en eindigt met de

zwarte staar. Alleen regenbooguitendijding (iridectomie) kan genezing brengen.

Staat (Een) is eene op een bepaald gebied georganiseerde vereeniging van regeerders en geregeerden. Deze bepaling van een Staat is zeer eenvoudig, maar zeer uiteenlopend zijn de gevoelens over den aard, het recht en het doel van den Staat. Daarenboven moet men onderscheid maken tusschen het eigenlijke denkbeeld van Staat, hetwelk op een geschiedkundigen grondslag rust, en het denkbeeld van Staat, hetwelk voortvloeit uit de wijsgeerige bespiegeling. Dit laatste toch stelt den Staat voor, zooals hij wezen moet en het eerste zooals hij werkelijk is. Nu leert de geschiedenis, dat van eigenlijke Staten dan eerst sprake kan wezen, wanneer een aanmerkelijk aantal menschen tot een geheel vereenigd is. Het huizezin kan derhalve als de natuurlijke grondslag en het uitgangspunt van den Staat beschouwd worden; doch de Staat heeft tegenover het huizezin dit eigenaardige, dat zijne onderhoorigen niet door den band der bloedverwantschap, maar door eene afzonderlijke organisatie verbonden zijn, en het eigenaardige van deze organisatie is daarin gelegen, dat men hier eene vereeniging aantreft van eene regeering (gouvernement, staatsbestuur) en van geregeerden (onderhoorigen, staatsburgers, onderdanen). Waar zulk eene organisatie en in het algemeen de handhaving der orde ontbreekt, waar dus anarchie (regeeringloosheid) heerscht, daar zoekt men den Staat te vergeefs. Eindelijk behoort tot het denkbeeld van een Staat de aanwezigheid van een bepaald grondgebied, waarop dat geheel van menschen zich gevestigd heeft. De toestand van eene zwerfende horde is verre verwijderd van dien van een geregelde Staat, zoodat *Zepf* dezen laatsten den toestand van een gezeten volk noemt. Omtrent den oorsprong van den Staat heeft men zeer verschillende gevoelens geopenbaard. Sommigen meenen, op het voetspoor van *Jean Jacques Rousseau*, dat hij bij overeenkomst, door een „contrat social”, is ontstaan, waarbij ieder ingezetenen zooveel van zijne individueele vrijheid prijs gaf als noodig was ter bereiking van het doel van den Staat, namelijk de rechtzekerheid. Veel natuurlijker echter is het, aan den Staat eene historische ontwikkeling toe te kennen. Bij de onbeschaafde stammen werd reeds het gezag van een stamhoofd, van een machtige of een rijke erkend, die, gewoonlijk door de oudsten gesteund, billijke regels vaststelde, waarnaar de leden zich moesten gedragen. Die regels of wetten werden gewijzigd bij de toenemende beschaving, en zoo zijn de heden-daagsche Staten langs historischen weg ontstaan. De rechten, welke een staatsbewind of zijn vertegenwoordiger (de Souverein) bezit, vormen den inhoud van het staatsgezag, waarin ook de soevereiniteitsrechten begrepen zijn. De uitoefening van dat gezag, alzoo de regeeringsvorm, wordt door de grondwet (constitutie) bepaald. Men verdeelt het staatsgezag gewoonlijk in eene wetgevende, rechtsprekende en uitvoerende macht, en het eigenaardige der moderne constitutioneele monarchie is daarin gelegen, dat zij, met betrekking tot de wetgevende macht, aandeel geeft in het regeeringsbeleid aan de geregeerden, aan het volk, dat

zich door gekozen afgevaardigden laat tegenwoordigen. Het staatsgezag zelf evenwel is en blijft één en ondeelbaar, het duldt geen Staat in den Staat, zoodat zich ook de Kerk aan het staatsgezag onderwerpen moet. Aan den handhaver van het staatsgezag — in de monarchie de Vorst en in de republiek het geheel der ingezetenen — is de staatsburger ondergeschikt. Behalve de meeningen, die wij omtrent den oorsprong van den Staat reeds vermeld hebben, vinden wij bij oude volkeren de theocratische of godsdienstige theorie, volgens welke de Staat als eene goddelijke instelling en het staatsgezag als door God verordend en toegekend wordt beschouwd, eene theorie, welke men in den nieuweren tijd onder den naam van „Koning-schap door Gods genade” wederom op den voorgrond heeft weten te schuiven. Zij wordt met kracht verdedigd door de anti-revolutionaire partij. Volgens anderen is het staatsgezag het gevolg van grondbezit, en zij vestigen hierop de verdediging der absolute monarchie, waarbij de beheerscher zich als eigenaar beschouwt van het land en zijne bewoners en met Lodewijk XIV verklaart: „L'état c'est moi! (Ik zelf ben de Staat)”. Kant, Zachariä en Wilhelm von Humboldt verkondigden het gevoelen, dat de Staat ontstaat is door de behoefte aan recht en wet, en deze theorie, thans veelal de „Manchestertheorie” genaamd, verlangt, dat de Staat enkel voor rechtvaardigheid zorge en al het andere aan de burgers overlate. Dit gevoelen strekt ook tot grondslag voor een staathuishoudkundig stelsel. Tegenover haar staat de „welvaarttheorie”, die het bevorderen van de algemeene welvaart aanwijst als het doel van den Staat. De voorstanders van deze theorie brengen echter allicht het volk onder de knellende voogdij van den politiestaat. Vermoedelijk dient men de voorkeur te geven aan eene theorie, welke den middenweg volgt, — welke rechtzekerheid als hoofddoel van den Staat aanmerkt en de staats-hulp en staatsinmenging beperkt tot zoodanige aangelegenheden van algemeen belang, waarvoor het particulier initiatief te kort schiet, terwijl zij voorts binnen de grenzen van recht en wet aan de Staatsburgers eene zooveel mogelijk onbelemmerde beweging vergunt. De betrekking tusschen de regering en de geregerden wordt aangewezen door het staatsrecht, — de doelmatige inrichting van den Staat door de staatswetenschap, — en de onderlinge betrekking der Staten door het volkenrecht.

Men spreekt ook van *burgerlijken staat*, om de verschillende bevoegdheden aan te duiden, die de burgers onderling of jegens vreemdelingen bezitten, — en daaronder verstaat men wijders het samenstel van rechten en plichten, voor een persoon voortvloeiend uit acten, die zijne betrekkingen van familie, bloed- en aanverwantschap omvatten. De kennis daarvan komt hoofdzakelijk te pas bij geboorte, huwelijk en overlijden, en de daartoe strekkende registers worden aangehouden door de ambtenaren van den burgerlijken stand. — Eindelijk wijst de *personenstaat* de hoedanigheid aan, waardoor individuen rechten kunnen uitoefenen en plichten hebben te vervullen. Daaruit ontstaan twee soorten van rechten, namelijk burgerlijke en burgerschapsrechten;

de eerste ontleenen hunnen oorsprong aan het Burgerlijk Wetboek, de laatste aan de Grondwet en eenige organieke wetten. De staat van personen kan om verschillende redenen wijzigingen ondergaan, bijv. van verlies van nationaliteit of van een gedeelte of van het geheel der burgerlijke, burgerschaps- of familierechten, bij rechterlijk vonnis uitgesproken, bij huwelijk, curatele, faillissement enz. Geschillen over den staat van personen worden voor de arrondissementrechtbanken gevoerd. Zie ook onder *Inventaris*.

Staathuishoudkunde (oeconomia politica), ook wel *volkshuishoudkunde* genaamd, is de leer van den rijkdom; zij leert, hoe de rijkdom in de maatschappij ontstaat, verdeeld wordt en te niet gaat. Zij wijst de wetten aan, die den rijkdom besturen en wier kennis onmisbaar is voor de algemeene welvaart. Onder rijkdom verstaat zij die zaken, welke eene behoefte van den mensch bevredigen en waarvoor men iets anders bekomen kan. Door dit laatste hebben rijkdommen waarde. Deze wetenschap is betrekkelijk nog zeer jong. Men heeft zich beijverd, hare beginselen in de middeleeuwen, ja, in de dagen der Oudheid op te sporen, doch te vergeefs; vinden wij ook hier of daar staathuishoudkundige wetten uitgesproken, welke betrekking hebben op het maatschappelijk verkeer, zij stonden in geenerlei verband met het stelselmatig geheel. De toestand der maatschappij in de middeleeuwen was trouwens ongunstig voor het vrije verkeer. Eerst toen het leenstelsel plaats ruimde voor den modernen Staat, kon er sprake zijn van eene wetenschappelijke behandeling van het onderling verkeer. In de eerste plaats was de aandacht gericht op den aard van het geld, en uit dit onderzoek ontstond het *mercantilistelsel* (zie *Handelspolitiek*), dat, gevestigd op den absoluten Staat, slechts ellende en verarming veroorzaakte. Het werd dan ook vervangen door het *physiocratisch stelsel* (zie aldaar), gebouwd op de beginselen van gelijkheid en humaniteit, — een stelsel, dat zich op eene hoogst eenzijdige wijze maakte van de practijk. Eindelijk werd een begin gemaakt met eene wetenschappelijke behandeling der staathuishoudkunde door *Adam Smith* (zie aldaar), den vader van het *industriële stelsel*. Men kan evenwel hiertegen inbrengen, dat *Smith* nergens met een enkel woord te kennen geeft, dat hij een stelsel wil verkondigen, zoodat zij, die later op hartstochtelijke wijze het stelsel van *Smith* bestreden hebben, zich op een dwaalweg bevonden. *Smith* heeft eene reeks van onderzoekingen ingesteld ter beantwoording van de vraag: waardoor de rijkdom der volkeren verkregen en behouden kan worden? Hij heeft geput uit de bron der ervaring, de uitkomsten zijner naasporingen met duidelijkheid voorgesteld en hieruit logische gevolgtrekkingen opgemaakt. Zijn beroemd werk: „*Wealth of Nations*” bevat een schat van onderwijzing, van geschiedkundig onderzoek en van voortreffelijke denkbeelden, maar het levert geen stelselmatig geheel. In strijd met oudere aanschijvers heeft hij als beginsel op den voorgrond gesteld, dat arbeid de bron van rijkdom is, en dit beginsel is de roode draad, door het geheele boek heenloopend. Daaraan maakt hij

zijn onderzoek dienstbaar en vooral zijne uitmuntende beschouwing van de verdeling van den arbeid. In welke richting hij zich ook beweegt, hij verruimt steeds den kring onzer denkbeelden. Hij onderzoekt de oorzaken van het verschil van loon bij verschillende arbeid, en in groote zaken (fabrieken bijv.) maakt hij onderscheid tusschen het werkloos van den ondernemer en de winst van het kapitaal, en hij toont aan, dat besparing en uitgave geene tegenstrijdige zaken zijn, daar eene verstandige vertering wederom tot voortbrenging dient. Hij wilde echter geen stelsel scheppen, maar liet aan zijne navolgers de volkomene vrijheid, de door hem besproken onderwerpen nog grondiger te behandelen en er nieuwe bij te voegen. Eén zijner vermaardste volgelingen, *Ricardo*, was daarentegen een onvermoed stelselschepper. Van dezen zijn de leerstellingen afkomstig van de *grondrente* (zie aldaar) en van het *arbeidsloon* (zie *loon*), waardoor de staathuishoudkunde geheel en al van aard veranderde. Aan de hand van die beide wetten en van de door *Malthus* geopperde bevolkingsleer kwam men tot het besluit, dat 'menschen toestand diep rampzalig is, terwijl op den duur geene voldoende plaats zou wezen aan het banket des levens. Het stelsel van *Ricardo* was echter te zeer in strijd met de menschelijke natuur en met de voortgaande volmaking der maatschappij om niet eerieng bestrijders te vinden. Tot dezen behoort de Amerikaansche staathuishoudkundige *Carey*, — voorts *Bastiat* in Frankrijk en *Hagen* in Duitschland, terwijl in Engeland de geheele vrijhandelschool, met *Cobden* en *Thompson* aan het hoofd, zich van dat stelsel afkeerig betoonde. Tot de aanhangers daarvan in meerdere of mindere mate behooren intusschen *Mac Culloch*, *Macleod* en *Mill* (zie onder die namen).

In Frankrijk heeft vooral *Jean Baptiste Say* (zie aldaar) de denkbeelden van *Adam Smith* onder het volk verspreid, en de Fransche staathuishoudkundigen betraden den door hem gevolgd weg tot aan *Bastiat*. Deze vestigde, evenals *Cobden*, zijne aandacht op de praktijk. Met *Cobden* was hij persoonlijk bekend en evenals deze een ijverig voorstander van den vrijen handel. Hij verdedigde zijne gevoelens vooral in brochures en dagblad-artikelen, en uit deze ontstonden zijne „*Harmonies économiques*”. Men heeft sedert *Lassalle* de wetenschappelijke waarde der werken van *Bastiat* fel bestreden, en men mag niet ontkennen, dat zijne geschiedkundige en wijsgeerige ontwikkeling veel te wenschen overliet; doch in zijne geschriften stroomt eene frissche bron van gezond verstand. Zijn strijd tegen de voorstanders van beschermende rechten, tegen de socialisten en oeconomisten (volgelingen van *Ricardo* en *Malthus*) is wonderenswaardig en zijn hoofdbeginsel uitgedrukt in de woorden: „De geheele geschiedenis der menschheid is een voortgaan op den weg der harmonische ontwikkeling van alle belangen”. Kapitaal en arbeid, staat en maatschappij, zedeleer en volkshuishoudkunde; alle streven naar onderlinge harmonie, en deze harmonie zal des te vroeger tot stand komen, naar mate men zich er ijveriger van onthoudt, door kunstmiddelen van staatswege

de vrijheid der oeconomische ontwikkeling te belemmeren. Dit optimistisch beginsel, zoo glansrijk afstekend bij het pessimismus van *Ricardo*, is door *Bastiat* op eene uitmuntende wijze uiteengezet.

Evenals in Frankrijk, neemt ook in Duitschland de beoefening der staathuishoudkunde een aanvang met de verspreiding der denkbeelden van *Smith*. Zij werden er inzonderheid in stelselmatigen vorm gebracht door *Ras*, die de stof, in het beroemde werk van *Smith* voorhanden, in drie zelfstandige rubrieken verdeelde, namelijk in de *zuivere staathuishoudkunde*, zich bezig houdend met het ontstaan en de verdeling der maatschappelijke goederen, — de *toegepaste staathuishoudkunde*, de vraag beantwoordend, wat de Staat moet doen om den rijkdom te vermeerderen of beter te verdeelen, — en de *financiële wetenschap*, of de leer van de inkomsten en uitgaven van den Staat. De zuivere staathuishoudkunde is wederom gesplitst in vier hoofdstukken, namelijk: de *voortbrenging* der dingen (arbeid, natuur en kapitaal), — de *omloop* der dingen met de leer van het geld, — de *verdeling* der dingen, verknocht met het onderzoek omtrent arbeidloon, grondrente en rente van het kapitaal, — en het *verbruik* der dingen met de leer van de weelde. Zijn stelsel heeft echter thans geene aanhangers meer; want de toegepaste staathuishoudkunde is thans een deel van de leer van het bestuur, en ook de financiële wetenschap wordt niet langer tot de staathuishoudkunde gerekend. Van de vier hoofdstukken der zuivere staathuishoudkunde vervalt tevens het derde voor elk, die niet aan de wetten van *Ricardo* geloofde. Ook het vierde hoofdstuk, staat op leemen voeten, zoodat van het geheele stelsel weinig overblijft. Het is dan ook te betwijfelen, of men den rijken inhoud dezer wetenschap in het enge keurslijf van een stelsel kan persen. Telkens immers ontstaan er nieuwe uitvindingen, bijv. de spoorwegen, die den toestand der maatschappij geheel en al herscheppen. Wij hebben trouwens minder belang bij een stelsel, dan bij eene grondige, op statistieke gegevens berustende kennis der maatschappelijke beweging van het oogenblik.

Intusschen is het niet te vermaden, daarbij de geschiedenis van het verledene te raadplegen. De Engelsche grondleggers der staathuishoudkunde en hunne Fransche navolgers hielden den blik uitluitend gevestigd op den bestaanden toestand. Een voorlooper der historische richting was in Duitschland *Adam Müller* in zijne „*Elemente der Staatskunst*”, die gaarne de middeneeuwse toestanden hersteld wilde zien. *List* daarentegen wilde de zekerheid van sommige staathuishoudkundige wetten bevestigen door hare geschiedkundige ontwikkeling na te gaan, en werd gevolgd door *Hildebrand*, *Knis* en *Roscher*. Zij spraken echter vaak van eene wijziging van staathuishoudkundige wetten, waar enkel eene wijziging van toestand voorhanden was. *Hildebrand* waagde zich tevens aan eene beschouwing van de staathuishoudkunde der toekomst.

Hierbij vooral komt de staathuishoudkunde in aanraking met het socialisme. Reeds vroeger hadden sommige denkers, zooda *Simondé*

in Frankrijk, *Mill* in Engeland en van *Tönnies* in Duitschland, zich verset tegen de heerschende gevoelens omtrent de staathuishoudkunde, beweerende, dat het haar niet zoozeer te doen moest zijn om eene vermeêdering van voortbrengselen, als om de bevordering der persoonlijke welvaart. Dat denkbeeld werd nog meer op den voorgrond geschoven door het Duitsehe *kathedersocialismus* (zie aldaar). Sedert een groot aantal hoogleeraren aan de Duitsehe hoogeschoolen zich in 1872 voorstanders verklaarden van deze nieuwe richting, is de kloof tusschen hen en de aanhangers der Engelsehe staathuishoudkunde (Manchester-school) veel grooter geworden. Intusschen zijn de mannen der nieuwe richting het onderling volstrekt niet eens. Tot de meest geavanceerden behoort *Adolf Wagner*, die volmondig erkent, dat zijne bedoelingen dezelfde zijn als die van het socialisme, hoewel hij de revolutionaire wegen van dit laatste afkeurt. Onder de namen van staatsocialisten en Christelijk sociale partij zijn nieuwe groepen ontstaan, die even ingrijpende staathuishoudkundige omwentelingen beoogen als de socialisten, maar tevens van meening zijn, dat zij tevens getrouw kunnen blijven aan het Koningschap en aan de Kerk. Daarentegen hebben *Engel*, *Nasse* en *Held*, ontevreden over dergelijke gevoelens, zich aangesloten aan de voorstanders van den vrijen handel. Tusschen die beide partijen bevinden zich *Schmoller* en *Brentano*. Het boek van eerstgenoemde: „Ueber einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft“, dat bij zijn verschijnen in 1874 eene partijleus werd, is uit een radicaal oogpunt overtroffen door de „*Neuer Grundlegung*“ van *Wagner*, terwijl *Brentano* niet beantwoord heeft aan de van hem gekoesterde verwachtingen. Anderen zijn er, die de gevoelens der kathedersocialisten verwerpen, maar met hen de meening koesteren, dat de staathuishoudkunde in theorie en practijk behoefte heeft aan eene doortastende hervorming. Tot deze behooren: *H. Rosler*, schrijver van „Ueber die Grundlehren der von Adam Smith begründeten Volkswirtschaftstheorie (2de druk, 1871)“ en van „*Vorlesungen über Volkswirtschaft (1878)*“, — *F. A. Lange*, schrijver van „Ueber die Arbeiterfrage“, — en *Eugen Dühring*. Het blijkt inmiddels, dat de staathuishoudkunde zich daardoor van alle andere wetenschappen onderscheidt, dat zij niet tot taak heeft, feiten op te sporen en te verklaren, maar het nemen van maatregelen tot bevordering van het heil der menschheid. De practische staatkunde moet zich dus tegen eene wijziging van bestaande staathuishoudkundige omstandigheden versetten, totdat de nuttigheid van nieuwe toestanden boven allen twyfel verheven is.

Er bestaat alsoo op het gebied der staathuishoudkunde eene groote gisting, doch ook deze heeft reeds veel goeds veroorzaakt. Er is bijv. een inniger verband ontstaan tusschen de staathuishoudkunde en de wijsbegeerte van het recht, een verband, hetwelk voor beide wetenschappen voordeelig is, dewijl daardoor het denkbeeld van eigendom nauwkeuriger wordt bepaald. Ook door de eigenlijke rechtsgeleerden wordt zulks erkend, en *Jhering* zegt: „Het denkbeeld van eigendom kan niets be-

vatten wat in strijd is met het denkbeeld van maatschappij“.

Eerst in deze eeuw vestigde men in es Vaderland het oog op de staathuishoudkunde. Behalve door onderscheidene vertalingen is zij er ongemeen bevorderd door het „Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek“ van *Sloot tot Oldhuis*, door „*De Economist*“, geredigeerd door de *Bruyn Kops*, door de oorspronkelijke handboeken van laatstgenoemde en van *Vissring*, voorts door geschriften van *Akersdijk*, *Boer*, den *Tex*, *Quack*, *Pierson* en anderen.

Staatkunde of *politiek* was bij de Grieken de leer van den Staat in het algemeen, dus hetzelfde als *staatswetenschap* (zie aldaar). Intusschen vinden wij reeds bij de Romeinse redenaars en staatslieden onderscheid gemaakt tusschen *staatkunde* en *staatsrecht*, terwijl men haar eerst in den nieuweren tijd veelal de ongunstige beteekenis gaf van *staatsmanswijsheden* of de leer der middelen, om op het gebied van den Staat bepaalde oogmerken te bereiken. Het *staatsrecht* beschouwt den Staat in zijne historische wording en in zijne positieve vormen, maar de *staatkunde* beschouwt hem enkel in zijne oogenblikkelijke gesteldheid. Het eerste beantwoordt de vraag, hoe de Staat is, — de tweede de vraag, hoe hij wesen moet. Uit den aard der sake vestigt deze derhalve den blik op de bestaande rechtsbegrippen bij het volk, op den aanleg, de hartstochten en de psychologische eigenaardigheden van den mensch, wijders op den geographischen toestand van het land enz. De taak van den staatsman is dus goetniet eene hardnekkig vasthouden aan bestaande toestanden, en hierin ligt dan ook de zwakte van het beginsel der legitimiteit, den grondslag van de staatkunde der school van *Mettornich*. De staatkunde is alsoo de leer van het leven in den Staat, van de stroomingen en bewegingen, welke er onder den invloed van velerlei omstandigheden worden opgemerkt. Wie zich daarmede grondig heeft bekend gemaakt, noemt men een *staatsman*, terwijl men de zaken, welke hij als zoodanig behandelt, met den naam van *staatszaken* bestempelt. Het staatsrecht is theoretisch, de staatkunde practisch, maar beide staan met elkander in het nauwste verband. Op beider gebied echter heeft men eene *werkelijke* en eene *ideale* staatkunde, — éene, die goetniet is op bestaande toestanden, en éene, die beheerscht wordt door de macht van het idee. Beide zijn in hare overdrifving evenveel verwerpelijk. Voorts spreekt men van eene *binnenlandsehe* en van eene *buitenlandsehe* staatkunde naar gelang deze zich uitstrekt tot aangelegenheden, die het binnenland aangaan, of tot zoodanige, die de betrekking der Staten onderling regelen. De eerste behandelt vooral de constitutioneële instellingen, de wetgeving, de financiën enz., de laatste inzonderheid het handelsverkeer, de vredewaarborgen, de diplomatieke betrekkingen enz.

Bij het behandelen van het doel en de middelen der staatkunde vraagt men naar de grenzen der staatkunde en der *soedekunde*. *Macchiavelli* wenschte die twee geheel en al te scheiden, en zijne denkbeelden (het *Macchiavellismus*) vonden geruimen tijd grooten bijval.

Voor zijne volgelingen was de staatkunde niets anders dan staatsmansbehendigheid, welke zich om de moraal niet bekomende. Men is echter reeds lang overtuigd van de verwerpelijkheid dezer leer, al meent ook de staatkunde zich wel eens van middelen te moeten bedienen, welke den toets der zedelijkheid niet kunnen doorstaan. Men kan namelijk de gebrekkigheid der maatschappelijke toestanden en het onzedelijk element, dat in de samenleving eene groote rol speelt, niet met theorieën verbannen; de practijk moet daarmede rekening houden. Om van twee kwaden het beste te kiezen, maakt de staatsman wel eens gebruik van menschelijke zwakheden en hartstochten, indien hij zijn doel langs geen anderen weg bereiken kan. Het spreekt echter van zelf, dat hij er zijn hoogsten roem in moet stellen, den rechten weg te bewandelen en geene andere dan eerlijke, zedelijke middelen te bezigen. Eene wetenschappelijke behandeling der staatkunde vindt men in de werken van *Aristoteles*, *Cicero* en *Tacitus*, en voorts in die van reeds genoemden *Macchiavelli*, van *Bodin* en *Hugo de Groot*, terwijl in lateren tijd *Dahlmann*, *Zachariae*, *Mohl*, *Waltz*, *Hölszendorff*, *Bluntschli* enz. veel belangrijks op dat gebied hebben geleverd.

Staatsbankroet. Gelijk ieder burger, zookan ook de Staat in zoodanigen toestand geraken, dat hij onmogelijk het evenwicht kan bewaren tusschen zijne inkomsten en uitgaven, dat hij zelfs met hulp van leeningen niet aan zijne verplichtingen kan voldoen. Intusschen heeft het bankroet geenszins dezelfde gevolgen voor den Staat als voor den burger, daar eerstgenoemde gehouden is, zijn bestuur onder alle omstandigheden voort te zetten. De schuldeischer van den Staat kan zijne toevlucht niet nemen tot dwangmaatregelen; zelfs zal de Staat er gewoonlijk toe overgaan, den last der op hem rustende verplichtingen door eene onrechtmatige daad te verlichten, die wel is waar gehuld wordt in een wettelijken vorm, maar daarom niet minder tot nadeel strekt van hen, die hunne besparingen aan den Staat hebben toevertrouwd. De maatregelen, waartoe een Staat bij geldgebrek kan overgaan, zijn de volgende; 1. Repudiatie (verwerping) van het geheel of van een gedeelte der staatschulden of de verklaring, dat hij niet voornemens is, die te betalen, — 2. Schorsing van betaling voor een onbepaalden tijd, gewoonlijk voor altijd, — 3. Reductie der staatschuld of vermindering van de nominale waarde der schuldbrieven, — 4. Conversie of eene verlaging der beloofde rente, zonder daartoe de goedkeuring der schuldeischers te vragen, — 5. Het leggen van eene belasting op de coupons, eigenlijk eene vermomde renteverlaging, — en 6. Het vaststellen van een gedwongen koers voor het papieren geld, van Staatswege of met goedkeuring van den Staat in omloop gebracht. Elke maatregel, waarbij de Staat te kort doet aan de stipte nakoming zijner aangegane verbintenissen, heeft op de welvaart en de zedelijkheid der inwoners een hoogst verderfelijken invloed. De schulden zijn, althans zoo heette het, ten nutte der burgers aangegaan, en deze zijn alzoo daarvoor met hun geheele

vermogen aansprakelijk. Veeleer dus moet een Staat van het recht om belastingen op te leggen en gedwongen leeningen uit te schrijven op de ruimste wijze gebruik maken, dan aan zijne schuldeischers onthouden, wat zij met recht kunnen vorderen.

Staatsbegroting (De) of het budget is de raming van de inkomsten en uitgaven van een Staat over een toekomstig tijdperk. In constitutioneele Staten heeft men veelal eene eenjarige begroting, welke door de Regeering tijdig aan de Vertegenwoordiging wordt voorgelegd, die daarop de afzonderlijke posten en afdeelingen goedkeurt, wijzigt of verwerpt. In sommige Staten daarentegen vergenoegt men zich met eene tweejarige begroting. Is de begroting vastgesteld, dan dient de Regeering zich daaraan te houden, terwijl zij tusschentijds ook aanvullende (supplettoire) begrotingen aan de Wetgevende Macht kan aanbieden.

Staatsbestuur of gouvernement is het algemeen gezag in den Staat. Omtrent de wijzen, waarop een staatsbestuur kan worden ingericht, raadplege men het artikel *Regeeringsvorm*.

Staatsburger is in de ruimste beteekenis ieder, die tot een bepaalden Staat behoort; en in meer beperkten zin de zoodanige, die volgens de wet de bevoegdheid bezit, aan de openbare aangelegenheden deel te nemen. Tot de rechten van den staatsburger behoort inzonderheid het kiesrecht. De staatsburger kan echter zijne burgerschapsrechten door een rechterlijk vonnis verliezen.

Staatsdienst noemt men zoodanigen dienst, welke op een bepaalden, door het staatsgezag verordenden last berust en den lasthebbende de verplichting oplegt, in het staatsbestuur werkzaam te wezen. De vervulling van een algemeen burgerplicht is dus geen staatsdienst, en het bewijzen van diensten ter bevordering der belangen van bijzondere personen evenmin. De benoeming tot een staatsambt geschiedt in den regel door het opperhoofd van den Staat, op voordracht van daartoe bevoegde machten, terwijl die van ondergeschikte ambtenaren ook wel door hunne superieuren plaats heeft. Bij het bekleeden van een openbaar ambt is veelal het waarnemen van andere winstgevende zaken eene onmogelijkheid, zoodat de bezoldiging der ambtenaren voldoende moet wezen voor hun onderhoud, terwijl hun tevens uitzicht moet gegeven worden op pensioen na volbrachten diensttijd. In den regel mag de Staat een ambtenaar niet uit den dienst verwijderen, tenzij deze onwillig of onbekwaam is om zijn ambt naar behoren waar te nemen. Daarentegen mag de ambtenaar niet willekeurig den dienst verlaten. Hij is gehoorsaamheid verschuldigd aan het hoofd van den Staat en verantwoordelijk voor zijne daden. Die gehoorsaamheid echter vindt hare grenzen in de wetten en verordeningen, en van den ambtenaar mag niets gevorderd worden wat in strijd is met de wet en met de goede zeden.

Eigenaardig is hierbij de toestand van de eerste staatsdienaars, namelijk van de ministers, die in constitutioneele Staten verantwoordelijk zijn voor de politieke handelingen der Vorsten.

Staatsdomein is onroerend goed, het-

welk aan den Staat toebehoort en waarvan deze de inkomsten trekt.

Staatsraad, zie onder *Reed.*

Staatsregeling, zie *Regeringsvorm.*

Staatsrecht, zie onder *Recht.*

Staatschuld. De Staat bezit als zedelijk lichaam de bevoegdheid, schulden te maken. Onder staatschulden verstaat men echter niet alle geldelijke verbintenissen van privaatrechtelijken aard, welke de Staat heeft aangegaan, maar bepaaldelijk de leeningen, die hij gesloten heeft, om uitgaven, welke hij met de gewone inkomsten niet bestrijden kan, te dekken. Voor de ontvangen gelden geeft hij schuldbrieven (effecten) uit. De meest gewenschte financieele toestand van een Staat is die, waarin de uitgaven en de middelen elkander dekken. Immers de Staat mag geen geld opleggen, maar dient veelmeer door vermindering van lasten de welvaart der ingezetenen te bevorderen. Maar tevens moet de Staat zorgen, dat zijne uitgaven niet te zeer zijne inkomsten overtreffen. Hij moet tot dat einde zijne uitgaven, inkrimpen of, zoo dit onmogelijk is, zijne inkomsten zoo hoog opvoeren, dat hij in eerstgenoemde kan voorzien. Het maken van schulden ter dekking van gewone behoeften leidt evenzeer den Staat als elk individu ten verderve. Niettemin zijn onderscheidene Staten daartoe overgegaan. Bij uitzondering is zulk een stap te verdienen bij den aanleg van groote werken. Trouwens de meeste spoorwegen zijn uit leeningen bestreden, maar eensdeels rekende men er op, dat de onkosten (kapitaal en rente) door de opbrengst zouden worden vergoed, anderdeels, dat de daardoor verhoogde welvaart andere bronnen der schatkist milder zou doen vloeien. Voorts kunnen leeningen gesloten worden voor den aanleg van kanalen en voor de ontginning van woeste gronden. Zulke staatschulden bestempelt men met den naam van *productieve staatschulden*. Tot de *improductieve* behooren de leeningen ten behoeve van den oorlog, en toch blijkt het dikwerf noodig, zulke leeningen te sluiten, terwijl ook andere rampen aanleiding kunnen geven tot het opnemen van gelden. Bij velen is het echter zeer twijfelachtig, of men het maken van schulden ten behoeve van den oorlog ooit kan rechtvaardigen. Het is ongeoorloofd, zoo zeggen zij, met zoodanige lasten de toekomst te bezwaren. De oorlog vermeerdert het verbruik van vele artikelen, en deze worden genomen uit den nationalen rijkdom, zoodat de natie daardoor zooveel armer wordt, als de waarde van dat verbruik bedraagt, en eene leening kan die verarming wel vermommen maar niet wegnemen. Indien de natie oorlog wil, is het derhalve beter, de daardoor veroorzaakte kosten met eene voldoende belasting op het vermogen te dekken. Immers voor elken burger is het onverschillig of hij langs dezen weg een gedeelte van zijn vermogen verliest, dan of hij een evenredig deel van de daarvoor gemaakte staatschuld moet dragen. In dien geest zijn in 1865 drie uitstekende opstellen verschenen, namelijk één van *Gildemeister* in de „Prenzische Jahrbücher“, één van *Soetbeer* en één van *Michaelis*, de beide laatste in het „Vierteljahrschrift für Volkswirtschaft“. Het volgende jaar evenwel

leverde eene praktische wederlegging van hante theorie, daar onderscheidene Duitse Staten genoodsaakt waren, ter sake van den oorlog leeningen te sluiten. Het groote strikkelok is hierin gelegen, dat wij tot nu toe geen middel bezitten, de belastingen zoo billijk te verdeelen als noodig is om eene swaare belasting op te leggen, welke eene aanmerkelijke vermindering van het vermogen na zich sleept. *Dietsel* heeft in zijn „System der Staatsleihen (1855)“ de zaak van eene andere zijde beschouwd: hij noemt het bestaan van staatschulden en van den plicht, om daarvan rente te betalen en die af te lossen, een zegen voor een volk, dewijl dit laatste daardoor wordt opgewekt tot vijf en spaarzaamheid. Het is echter duidelijk, dat de hooge belastingen, uit de leeningen voortvloeiend, den burger veelmeer tot ontevredenheid zullen vervoeren. Intusschen mag men als de merkwaardige zijde van de staatschulden niet voorbijzien, dat zij eene uitstekende gelegenheid aanbieden, om bespaarde kapitalen rentegevend te beleggen: doch ook dit heeft een schaduwkant, dat velen deswege het kapitaal aan de afvoer onthouden en tevens verleid worden tot eene effectenspeculatie, die sommigen verrijkt en anderen in armoede dompelt.

Men verdeelt de staatschulden in *vlottende en gevestigde*. De eerste zijn zoodanige, welke binnen een kort tijdsbestek, gewoonlijk binnen een jaar worden voldaan, terwijl de laatste eerst na jaren of na een onbepaalden tijd worden afgelost. Het spreekt van zelf, dat bij eene vlottende schuld de tijd van betaling verlengd kan worden, hetgeen trouwens dikwijls geschiedt; ja, het gebeurt zelfs, dat vlottende schuld in gevestigde verandert wordt. Vlottende schuld te maken, is dikwijls zeer aan te bevelen, omdat de inkomsten van den Staat niet altijd gelijk zijn en men het te kort van een loopend jaar allicht kan dekken met de vermeerdere opbrengst van een volgend jaar. De vlottende schuld kan gemaakt worden bij een bankier, doch men kan daarin ook voorzien door de uitgifte van schatkistbiljetten.

Ten behoeve van gevestigde staatschulden wordt *geldwaardig papier* (effecten, schuldbrieven) uitgegeven, dat zich in geen enkel opzicht van ander geldwaardig papier onderscheidt. Zulk papier is selden op naam gesteld, maar doorgaans het eigendom van den houder en voorzien van coupons of ontvangstbewijzen van het rentebedrag, welke op den vervaldag verzilverd kunnen worden. Staatschulden worden gemaakt door binnen- en doorbuitelandse leeningen, naar gelang de leening-sluitende regering hare effecten plaatst bij de ingezetenen des lands of bij groote geldbeheerders in het buitenland. In het laatste geval moet men zich met betrekking tot den vorm en inhoud der effecten, de waardeberekening en de rentebetaling naar de gewoonten van het buitenland richten en bovenal de hulp inroepen van buitenlandsche bankiers, die er zoodanige leening op de beurs brengen. Naar de wijze, waarop de leeningen worden gesloten, onderscheidt men *bankiersleeningen* en *leeningen bij inschrijving*. Staatschulden worden veelal gemaakt met een bepaald plan van aflossing, zoodat jaarlijks eenige schuldbrieven, bij

loting aangewezen, met de nominale waarde worden uitbetaald, doch er zijn ook aangegaan zonder bepaald plan van aflossing, zoodat de houder van een effect alleen aanspraak heeft op de rente. Intusschen kan de betrokken Staat tot gedeeltelijke of geheele aflossing van zulk eene schuld overgaan door den inkoop van de schuldbrieven. Men maakt de leeningen soms aanlokkelijk door er loterijen aan te verbinden, gewoonlijk *uitloting met premie* genaamd. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden dat die speculatie op een boezen hartstocht in den regel ten sterkste moet worden afgekeurd, omdat zij zoo moeilijk binnen behoorlijke grenzen kan worden gehouden. Is het crediet van een Staat niet voldoende om op gewone wijze eene leening volteekend te krijgen, dan gaat hij wel eens over tot eene gedwongen leening, welke niets anders is dan eene gedeeltelijke verbeurverklaring van het vermogen der ingezetenen onder de belofte van terugbetaling.

De schuldbrieven van den Staat hebben gewoonlijk de waarde van 100 stukks van de munt van het land (gulden, ponden sterling, francs enz.), maar bij de uitgifte wordt er gewoonlijk minder in specie voor betaald, — te minder naar gelang het crediet van den betrokken Staat zwakker is en de voorwaarden der leening (insonderheid de rente) ongunstiger zijn. Het bedrag, dat op het effect vermeld staat, heet men de *nominale waarde*. Brengt men zulke stukken op de beurs, dan worden zij er verhandeld naar vraag en aanbod en verkrijgen daardoor voor den houder eene andere waarde, die men met den naam van *reële waarde* of *koers* bestempelt. Die koers is, naar gelang der tijdsomstandigheden, voorts naar gelang de leenende regeering met meerdere of mindere stiptheid aan hare verplichtingen voldoet, en naar gelang het Rijk, waarop de schuld rust, voor- of achteruitgaat in welvaart en bloei, aan belangrijke wisselingen onderworpen. De effecten staan *pari* wanneer de nominale en reële waarde volkomen gelijk zijn. Vele effectenhandelaars speculeeren op het klimmen of dalen der effecten (à la hausse en à la baisse), hetwelk voor hen, die geene degelijke gronden hebben voor hunne meening, niets anders is dan een dobbelspel. Ook zijn er die op *tijd* koopen, namelijk bij den koop de voorwaarde stellen, dat zij op een bepaalden tijd, den *recomptredag*, met den makelaar zullen afrekenen, namelijk bijbetalen, zoo de gekochte effecten gedaald, en het meerdere bedrag in ontvangst nemen, als zij gerezen zijn. Koopt men effecten aan van lagen koers, dan besit men eene zeer onzekere waarde, doch men trekt daarentegen gewoonlijk hooge rente. Er zijn er, die zulke effecten *belemmen* en voor de hierdoor verkregen som wederom dergelijke effecten koopen, om alzoo hooge rente te maken van hun kapitaal. Wanneer echter bij eene beurspaniek of bij eene crisis zulke effecten dalen, dan zien zulke onberaden koopers plotselijk hun kunstmatig opgebouwd kaartenhuis instorten.

Staatssecretaris noemt men in Engeland het hoofd van een departement. Er bevindt zich aan het hoofd van het geheele bewind een staatsman, die rekenen kan op de meerderheid in het Parlement en de richting bepaalt

der politiek van het Kabinet. Dit laatste wordt ontbonden bij zijne aftreding. In Duitschland volgt men een dergelijk stelsel. Er is slechts één verantwoordelijk Rijkminister, namelijk de Rijkkanselier. Ook daar dragen de hoofden der departementen van algemeen bestuur den titel van staatssecretaris.

Staats-Vlaanderen, een gedeelte van het oude graafschap Vlaanderen, in den strijd tegen Spanje door de wapens der Republiek veroverd en alzoo tot de generaliteitslanden gerekend, grensde in het noorden aan de Westerschelde en in het zuiden aan Vlaanderen en kwam nagenoeg overeen met het hedendaagsche Zeeuwisch-Vlaanderen. Het is in 1643 aan de Republiek afgestaan, hoewel zijne grenzen in 1664 nader bepaald en gewijzigd werden. Ook in de 18de eeuw hebben veranderingen van grenzen plaats gehad. Er bestond een Raad van Vlaanderen, alsmede een Leenhof te Middelburg. Aan eerstgenomden was het hooge rechtgebied in Vlaanderen opgedragen.

Staatswetenschappen noemt men in het algemeen de wetenschappen, die betrekking hebben op den Staat. Zij zijn gedeeltelijk van geschiedkundigen, gedeeltelijk van statistischen aard. Tot de eerste behooren de *statistiek* of de kennis van de bestaande gesteldheid der Staten, zoo veel mogelijk in cijfers uitgedrukt, en de geschiedenis der Staten, — terwijl de laatste het doel, den aard en het wezen van den Staat (*algemeene staatsleer*), voorts de onderlinge betrekkingen der Staten (*volkenrecht*), alsmede de betrekking van de regeering en de ingezetenen en van dese onderling (*staatsrecht*) behandelen. Men plaatst zich daarbij op een wijsgeerig standpunt (*algemeen volken- en staatsrecht*) of men gaat uit van bestaande wetten en instellingen (*positief volken- en staatsrecht*). Dikwijls wordt daarbij rekening gehouden met de *zedeleer*, en somtijds zoekt men daarbij slechts middelen aan te wijzen om het doel van den Staat te bereiken (*politie, financiën, volkenwiskunde en staatskunde*).

Stabat mater is de naam van een verheven middeneeuwsch kerkelijk lied, — een naam, die de eerste twee woorden daarvan bevat. Het wordt ook wel „*Planctus beatae Mariae virginis*”, „*Mariae compassio*”, „*Mater dolorosa*” enz. geheeten en behelst de voorstelling van *Maria*, treurende bij het kruis van *Jesus*. De vervaardiger kan niet met zekerheid worden genoemd, en reeds in de 13de eeuw was men daaromtrent in twijfel. Sommigen schrijven het toe aan *Jacobus de Benedictis*, bijgenaamd *Jacoponus* en overleden in 1306; doch met meer waarschijnlijkheid wordt het toegekend aan den *H. Bernhard*. Het is in vele talen overgebracht, in het Nederlandsch o. a. door *Vondel*, *Bilderdijk* en *Heije*, terwijl de beroemdste componisten, zooals *Palestrina*, *Haydn*, *Bossini*, en vooral *Pergolesi* uitmuntende muziek hebben geleverd op de treffende woorden van dat Latijnsche lied.

Stabel (Anton von), een Duitsch staatsman, geboren den 9den October 1806 te Stockach, studeerde te Tübingen en te Heidelberg in de rechten, werd in 1832 advocaat en procureur te Mannheim, in 1838 lid van het gerechtshof aldaar, in 1841 „Hofgerichtsrath” en in dat-

zelfde jaar hoogleeraar in de rechten te Freiburg. Hier werd hij in 1845 „Hofgerichtsdirector”, — voorts in 1847 vice-kanselier van het Hooge Hof te Karlsruhe en in 1849 president van de departementen van Binnenlandse Zaken en van Justitie in het zoogenaamde Kabinet der Reactie in Baden. Intusschen maakte hij zich verdienstelijk door verbetering der rechtsbedeeling. Nadat hij in 1850 lid was geweest van het Parlement te Erfurt, kwam hij in 1851 als „Oberhofrichter” weder aan het hoofd van het Hooggerechthof en werd in 1853 lid en vice-president van de Eerste Kamer. Als verslaggever van de commissie der Eerste Kamer over het concordaat in de zitting van den Landdag van 1859—1860 wees hij aan, dat de toestemming der Standen daarvoor onmisbaar was. Toen ten gevolge daarvan het concordaatministerie *Moyenburg—Stengel* bezweek, werd *Stabel* in April 1860 tot minister van Justitie en van Buitenlandse Zaken en in 1861 tot voorzitter van het Kabinet en tot minister van Staat benoemd. Hij bestuurde nu de kerkelijke wetgeving in Baden en riep de voortreffelijke rechterlijke organisatie in Baden in het leven. In Juli 1866 werd hij gepenaliseerd, maar in het begin van 1867 trad hij wederom op als minister van Justitie in het Kabinet *Mathy*, maar nam het volgende jaar, na het overlijden van laatstgenoemde, zijn ontslag. Hij werd in 1877 in den erflijken adelstand opgenomen en overleed te Karlsruhe den 22sten Maart 1890. Hij schreef o. a.: „Vorträge über das Französische und badische Civilrecht (1853)”, — „Vorträge über den bürgerlichen Process (1845)”, — en „Institutionen des französischen Civilrechts (1871)”.

Stabiae, eene oude stad in Campania, tusschen Pompeji en Surrentum gelegen, werd in den Bondgenootenoorlog door *Sulla* verwoest, maar later als vlak weder opgebouwd, doch bij eene uitbarsting van den Vesuvius tegelijk met Pompeji onder de asch bedolven. Daarop verrijst thans Castellamare di Stabia, waar men in den laatsten tijd de gebouwen der aloude plaats weder heeft ontbloot. De daarbij gevonden kunstgewrochten zijn in het museum te Napels geplaatst.

Stabiliteit is de weerstand, dien een lichaam biedt aan eene poging om het omver te werpen. Lichamen, die op een horizontaal vlak zijn geplaatst, hebben te meer stabiliteit naar mate het ondersteuningsvlak grooter en het zwaartepunt lager gelegen is. In het algemeen bezigt men het woord *stabiliteit* voor bestendigheid, voor streven in het handhaven van het bestaande.

Stackelberg (Otto Magnus, vrijheer von), een verdienstelijk oudheidkundige en kunstenaar, geboren te Worms bij Reval den 25sten Juli 1787, studeerde te Göttingen, volbracht eene reis naar Genève en Opper-Italië en woonde jaren lang te Petersburg en te Dorpat, waar hij zich veel meer wijdde aan de kunst dan aan de diplomatie, waarbij hij zich volgens den wensch zijner ouders bepaalde zou. In 1808 vertrok hij weder naar Rome en vervolgens naar Griekenland. Over Corfu en Patras bereikte hij Athene, bezocht Theben, Pergamum en Ephesus, schetste overal Grieksche landschappen, verzamelde bouwstoffen voor zijn

werk over de Nieuw Grieksche kleederdracht, ondervond velerlei lotgevallen, werd zelfs door roovers gevangen genomen, zoodat hij een aanzienlijk loogeld moest betalen, begaf zich in 1813 naar Rusland en vestigde zich in 1816 te Rome, waar hij zich gelukkig gevoelde in een uitgezochten vriendenkring. In 1825 verschenen zijne: „Costumes et usages des peuples de la Grèce moderne”. Om een uitgever voor zijne Grieksche landschappen te vinden, vertrok hij in 1828 naar Parijs, — voorts naar Londen, Dresden, Heidelberg, Manheim en Berlijn, keerde in 1833 naar Petersburg terug en overleed aldaar den 23sten Maart 1834. Van zijne geschriften vermelden wij voorts: „La Grèce, vues pittoresques et topographiques (1830—1834, 2 din)”, — en „Gräber der Griechen (1835)”.

Stad (Eene) noemde men te voren eene ommuurde, van poorten voorzien plaats met eigenaardige stedelijke rechten en gewoonlijk eene groote mate van zelfstandigheid in het bestuur. Thans echter zijn deze kenmerken vervallen, en terwijl de meeste steden van hare muren en poorten beroofd en alle bijzondere rechten opgeheven zijn, zoodat in dit opzicht geen onderscheid bestaat tusschen dorpen en steden, die gelijkelijk *gemeenten* worden genoemd, geeft men den naam van stad aan zulke gemeenten, die van ouds den naam van stad droegen of zich door eene aanmerkelijke grootte onderscheiden. Intusschen heeft men in Duitschland nog drie *vrije steden*, namelijk Hamburg, Bremen en Lübeck, die wel is waar den Keizer van Duitschland als soeverein erkennen, maar tevens hunne eigene rechten en instellingen handhaven.

De gesteldheid der steden is in den loop der tegenwoordige eeuw aanmerkelijk veranderd. Meer en meer zijn zij middenpunten geworden eener aanzienlijke bevolking. Bij hare uitlegging is gezorgd voor een ruimen, regelmatigen aanleg. Het plaveisel is veel verbeterd, de straten en pleinen zijn van gaslicht voorzien en zoowel voor den aanvoer van frisch water als voor den afvoer van faecaliën is behoorlijk gezorgd, zoodat de gezondheidstoestand er aanmerkelijk is verbeterd. Tevens geven de spoorwegen er gelegenheid tot een drukken aanvoer van personen en goederen, terwijl paardenspooren er het verkeer in de steden zelve bevorderen. Volkspaleizen zijn er gebouwd en volksparken aangelegd en er is voor verfraaiing veel gedaan, maar daarvoor hebben zich ook vele steden diep in schulden gestoken, zoodat de ingezetenen er hooge belastingen moeten betalen.

Stade, eene stad in de Pruisische provincie Hannover, aan de Schwingen en aan den spoorweg van Harburg naar Cuxhaven, is de zetel van eene landdrostenij, van eene credit-vereeniging, van een paar rechtbanken en van een consistorie. Men heeft er twee Evangelische kerken, een gymnasium, eene hoogere burgerschool voor jongens en eene voor meisjes, eene kweekschool van onderwijzers, een instituut voor doofstommen, eene ambachtschool, een geschiedkundig genootschap, onderscheidene fabrieken, eenigen scheepsbouw, een levendigen handel en ruim 10 000 inwoners (1883). — De landdrostenij Stade bevat 8 arron-

dissementen en telt op ruim 120 □ geogr. mjl bijna 326 000 zielen.

Städelsch kunstinstituut noemt men eene inrichting te Frankfort aan de Main, alsoo geheeten naar den stichter, den bankier *Johann Heinrich Städel*, geboren den 1sten November 1728 en overleden den 2den December 1816. Deze bestemde bij uiterste wilsbeschikking zijne kunstwerken en eene som van 1 300 000 florijnen voor de stichting van een museum en van eene school van kunstenaars. Men vindt er 500 schilderijen van oude en nieuwe meesters, eene goede verzameling van afgietsels, 45 000 kopergravures 6 000 oorspronkelijke teekeningen en eene keurige boekerij.

Stadhoud of **stadhouder** is de naam van hem, die in stede van den soeverein een land of een gedeelte daarvan bestuurt. In ons land werd die titel in de 16de eeuw gegeven aan *Willem de Zwijger*, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, terwijl Graaf *Egmond* stadhouder was van Vlaanderen. Na *Willem* behielden de hem opvolgende Prinsen van *Oranje* tot 1795 den titel van stadhouder, en men geeft aan het tijdperk van hun bestuur den naam van dat der *stadhouderlijke regering*.

Stadion is de naam van een oud adellijk geslacht, afkomstig van het kasteel Stadion, thans een bouwval, in Grauwbunderland, doch later gevestigd in Schwaben aan de Donau. Van de leden vermelden wij: *Christoph von Stadion*, bisschop van Augsburg, een vriend van de Keizers *Maximilian I* en *Ferdinand I*, maar ook van *Melanchthon*, met wien hij onderhandelde over de hervorming der Kerk en over de vereeniging van de Protestanten met de R. Katholieken; hij overleed in 1543; — *Johann Kaspar von Stadion*, grootmeester van de Duitse Orde, voorsitter van het oorlogscomité en veldtuigmeester in Oostenrijkschen dienst; hij onderscheidde zich vooral in den slag bij Nordlingen (1784); — *Johann Philipp von Stadion*, staatsminister in Keur-Mainz, geboren in 1663 en de ziel van alle Rijksaanlegenheden; hij was in 1711 afgezant bij de verkiezing van *Karel VI*, voorts gevolmachtigde bij de vredesonderhandelingen te Utrecht en in Baden; hij werd in den Rijksgravenstand opgenomen en overleed in 1741; — *Johann Philipp Karl Joseph*, graaf van *Stadion*, geboren den 18den Juni 1768. Nadat hij aan Duitse hogescholen eene deegelijke opleiding ontvangen had, was hij in 1788 Oostenrijksch gezant te Stockholm, in 1790—1792 te Londen, droeg in 1797 niet weinig bij tot opheffing der spanning tusschen Oostenrijk en Polen wegens de verdeeling van Polen, werd in 1804 gezant te Petersburg, bevorderde het tot stand komen van de derde coalitie en volgde in 1806 Keizer *Alexander I* naar het leger. Als Duitsch patriot keesterde hij een geweldigen haat tegen *Napoleon I*. Toen hij na den Vrede van Pressburg met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken werd belast, zocht hij den inwendigen toestand van Oostenrijk te reorganiseeren, om dit aan het hoofd te brengen van het bevrijde Duitschland. Hij ontdeed de wetenschap van hare knellende banden, bevorderde de ontwikkeling van het staatkundig leven en droeg bovenal zorg voor de verbetering van het leger. Het exercitie-

reglement werd herzien en in de landweer eene behoorlijke reserve gevormd. De vaderlandsche geestdrift in Oostenrijk bij den aanvang van den oorlog van 1809 was door *Stadion* gewekt. Wegens den rampspoedigen afloop van dien oorlog moest hij in het ministerie plaats ruimen voor *Metternich*, maar reeds in 1812 werd hij weder naar Weenen geroepen en zag zich na den slag bij Lützen belast met eene zending naar *Alexander I* en *Friedrich Wilhelm I*. Na het sluiten van den vrede moest hij zich met de herstelling der financiën belasten. De uitgaven van den Staat werden ingekrompen en de belastingen naar degelijke beginselen herzien; hij overleed te Weenen den 18den Mei 1824; — en *Franz Seraph*, graaf van *Stadion*, tweeden zoon van den voorgaande. Hij werd geboren den 27sten Juli 1806, trad reeds vroeg in staatsdienst en onderscheidde zich door zijne administratieve talenten. In Triëst en Galicië, waar hij in 1846 aan het hoofd stond van het bestuur, verwierf hij de algemeene toegenegenheid. Na het dempen van den opstand te Weenen, aanvaardde hij met *Schwarzenberg* en *Bach* de portefeuille, als vertegenwoordiger van de vrijzinnige richting; doch reeds in Mei 1849 moest hij wegens ongesteldheid aftreden en overleed krankzinnig den 5ten Juni 1855.

Stadium, van het Grieksche στάδιον (eene loopbaan van bepaalde lengte), was bij de Ouden eene lengtemaat. Eene stadium telde naar men meende, 600 Grieksche voeten, doch de nauwkeurigheid dezer maat liet veel te wenschen over. Het reïstadium was althans korter en kan in het midden der 2de eeuw vóór Chr. gerekend worden op $\frac{1}{50}$ ste van eene geogr. mjl, doch het Olympische stadium op $\frac{1}{10}$ ste. In den tijd der Romeinsche Keizers rekende men $\frac{7}{12}$ stadiën op de Romeinsche mjl.

Stadsreiniging, zie *Stadsreiniging*.

Staël-Holstein (Anne Louise Germaine, barones van), eene beroemde Fransche schrijfster en de dochter van den minister *Necker*, werd geboren te Parijs den 22sten April 1766, gaf reeds vroeg getuigenis van haar talent, leverde het tooneelspel: „Sophie (1786)” en het treurspel: „Jane Grey (1708)”, maar baarde vooral opzien door hare „Lettres sur les ouvrages et le caractère de J. J. Rousseau (1780)”. Niet lang te voren was zij volgens den wensch van hare moeder in het huwelijk getreden met den vrijheer van *Staël-Holstein*, Zweedsch ambassadeur te Parijs. De omwenteling gaf aan haren monarchalen geest eene meer vrijzinnige richting. Ook na de vlucht van haren vader bleef zij met hare familie te Parijs, ontrukte onderscheidene bedreigde hoofden aan het Schrikbewind en legde den minister *Montmorin* een plan voor ter redding van het Koninklijk gezin, doch er werd geen gebruik van gemaakt. Ter nauwernood ontsnapte zij den 2den September 1782 aan de woede van het volk en bereikte het vaderlijk landgoed Coppet in Zwitserland. Nadat zij aldaar korten tijd vertoefd had, begaf zij zich naar Engeland, waar zij hare: „Réflexions sur le procès de la reine (1798)” te boek stelde. Toen Zweden in 1798 de Fransche Republiek erkend had, keerde zij met haar echtgenoot terug naar Parijs. *Barras* werd haar beschermer, toen

het Directoire haar wilde vervolgen, en zij verkreeg zooveel invloed, dat *Talleyrand* op hare aanbeveling tot minister van Buitenlandse Zaken werd benoemd. In die dagen schreef zij: „*Réflexions sur la paix (1794)*”, — „*Réflexions sur la paix intérieure et la paix extérieure (1706)*”, — en „*De l'influence des passions sur le bonheur des individus et des nations (1796)*”. Hoewel zij reeds in 1796 den huwelijksband, die haar verbond aan haren veel minder ontwikkelde man, had doen loosmaken, vergezelde zij hem toch in 1798, toen hij ziek en hulpbehoevend was, naar Zwitserland, waar hij den 9den Mei 1812 overleed. Bij hare terugkomst te Parijs maakte zij kennis met *Bonaparte* en wist te bewerken, dat de naam van haar vader op de lijst der ballingen werd doorgehaald. Daar *Necker* in een geschrift het plan van *Bonaparte*, in Frankrijk eene monarchie te stichten, op eene voor dien despot onaanname wijze had afgekeurd, moest zijne dochter tot op eene afstand van 40 uren gaans verwijderd blijven van Parijs; zij begaf zich dan ook naar Coppet, maar was meestal op reis. Inmiddels had zij geschreven: „*De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales (1799, 2 dln)*” en den roman: „*Delphine (1803, 6 dln, en later; het laatst van *Société-Bonne* in 1868)*”, eene voorstelling van hare eigene jeugd. In 1803 volbracht zij hare eerste reis naar Duitschland, waar zij geruimen tijd te Weimar en te Berlijn vertoefde, en in 1805 vertrok zij naar Italië. Sedert dien tijd was *A. W. Schlegel*, dien zij te Berlijn had leeren kennen, haar geleider, en de omgang met dezen man had grooten invloed op hare denkbeelden. De vrucht van hare reis naar Italië was de roman: „*Corinne ou l'Italie (1807, 2 dln, en later)*”, haar fraaiste werk. In 1810 vertrok zij naar Weenen om bouwstoffen te verzamelen voor haar boek: „*De l'Allemagne*”, doch de geheele oplage werd aanstands op bevel van den Franschen minister van Politie *Savary* vernietigd en de schrijfster door *Napoleon I* uit geheel Frankrijk verbannen. Eerst tegen het einde van 1818 kwam dat boek te Londen in het licht en vervolgden in 1814 te Parijs. Het is rijk aan schoone denkbeelden, maar ook aan onnauwkeurigheden. Zij woonde vervolgens weder te Coppet, waar zij in het geheim in het huwelijk trad met den jeugdigen officier de *Rocca*. Intusschen werd zij door de de Fransche politie vervolgd, zoodat zij zich in het voorjaar van 1812 naar Moskou en naar Petersburg begaf en vervolgens naar Stokholm, waar haar jongste zoon *Albert* in een tweegevecht werd gedood. In het begin van het daarop volgende jaar ging zij naar Engeland, en eerst na den val van *Napoleon* keerde zij terug uit hare ballingschap, welke zij in hare „*Dix années d'exil (1821)*” beschreef. De Verbonden Vorsten bejegenden haar met ongemeene onderscheiding, en haar invloed heeft niet weinig bijgedragen tot een spoedig vertrek der vreemde troepen. Toen *Bonaparte* van Elba terugkeerde, vertrok zij wederom naar Coppet. Na de Tweede Restauratie ontving zij eene vergoeding voor de 2 miljoen francs, welke haar vader bij zijn heengaan in de schatkist had achtergelaten, gevoelde zich gelukkig in den

kring van vertrouwde vrienden en hield zich bezig met het schrijven van „*Considérations sur la Révolution Française (1818, 3 dln)*”. Zij overleed den 14den Juli 1817. Hare verzamelde werken zijn in het licht gegeven door haar oudsten zoon.

Staf is de naam, dien men geeft aan den bevelhebber eener troepenafdeeling met allen, die onder zijne onmiddellijke bevelen staan. Met dien van *generaal staf* bestempelt men het korps officieren, gehouden om den aanvoerder van een leger of van een belangrijk deel hiervan in zijne dienstverrichtingen te ondersteunen. Die officieren moeten ten allen tijde aan den opperbevelhebber een nauwkeurig overzicht geven van het geheele leger, benevens inlichtingen omtrent het oorlogsterrein van den vijand en medewerken tot eene snelle en juiste uitvoering der vastgestelde strategische plannen. Naar gelang van de troepenafdeelingen, bij welke het personeel van dien generaal staf werkzaam is, spreekt men van den *grooten staf* (bij ons gevormd door de adjudanten enz. der Vorstelijke personen) of van de *staven van afzonderlijke korpsen*. Aan het hoofd van elken staf bevindt zich een chef, die als de rechter hand van den aanvoerder moet beschouwd worden. Zulke generale staven hebben van ouds bij de legers bestaan, en een degelijke generale staf is eene zaak van het hoogste belang.

Staffa is de naam van een eiland, tot de Hebriden behoorend. Zie voorts onder *Fingal*.

Stafford of *Staffordshire*, een Engelsch graafschap, door Derby, Warwick, Worcester, Salop en Chester omgeven, telt op nagenoeg 54 □ geogr. mijl ongeveer 981 000 inwoners (1881). Het noordelijk gedeelte des lands bestaat uit naakte, onvruchtbare heuvels, die zich ter hoogte van 552 Ned. el verheffen en afgewisseld worden door veengronden, en in het oosten vindt men uitgestrekte heidevelden, Needwood Forest genaamd, maar het dal der Trent is zeer vruchtbaar en ook in het zuiden heeft men uitmuntende bouwlanden. Men heeft er 30% bouwland en 51% weiland, en in 1876 waren er 182 000 runderen, 90 000 schapen en 52 000 swijnen. De bodem bevat er voorts veel steenkolen, almrede ijzer, lood- en kopererts. De rijkverheid bloeit er ongemeen en levert er vooral ijzeren voorwerpen, aardewerk, glas, zijden en katoenen stoffen enz. — De evenzoo genoemde *hoofdstad* ligt aan de Sow en niet ver van de Trent, is het vereenigingspunt van onderscheidene spoorwegen, bezit eenige kerken, een graafschapsgebouw, een raadhuys, eene Latijnsche school, onderscheidene fabrieken en nagenoeg 20 000 inwoners.

Stafrijm, zie *Allitteratie*.

Stag. De stagen behooren tot het tuig van de masten, van de stengen en van den boegspriet en dragen verschillende namen. Die der ondermasten zijn dubbel zoo dik als het want en van kabelagtouwwerk vervaardigd. Zij liggen met een oog om den top van den mast en in het ondersinde is eene kous ingebonden; door deze en eene tweede kous wordt een talroep geschoven, waarmede de stag wordt aangeset. De vaste kous van de fokkestag is ingebonden in een kraag, die om den boegspriet ligt. Die van de groote stag is in-

gebonden in een end, dat door een rond gat in den boeg gaat, of wordt vervangen door een afgeronden klos vóór den fokkomast, waar de stag doorheen gelegd is, terwijl de kruisstag op een oogbout in het dek aan den voorkant van den grooten mast vaart. Het oog van de losse stag ligt zooveel boven dat van de stag, waarbij zij behoort, dat beide niet door denzelfden kogel kunnen getroffen worden. De stengestagen liggen op dergelijke wijze om de toppen der stengen. Die van den voorsteng vaart op den boegspriet door eene schijf in één der vioolstukken, en die der beide andere stengen door kousen, ingebonden in stroppen, om de toppen van den fokke- en grooten mast gelegd. Naast de stengestagen liggen de stengestagzeileiders, bestemd om daaraan de stagzeilen te hijschen. Sedert men achter de groote en kruismasten barkzeilen voert, zijn voor de groote en kruisstengen de stagzeilen, alzoo ook de leiders, vervallen. Voorts werden op bovenvermelde wijze ook de bramstengen gestemd.

Onder den boegspriet vindt men doorgaans 2, maar ook wel tot 4 *waterstagen*, die op de scheg varen en bestemd zijn, den boegspriet neêr te houden; de buitenste van deze draagt den naam van *mantelstag*. Zij gaat door gaten in de soheg en wordt op kragen om den boegspriet met talreepen stijf gezet. De beide *boegstagen* steunen den boegspriet zijdelings, — de *loopstagen* loopen boven langs den boegspriet, — op het kluihout heeft men *waterstagen* aan de onderzijde en 4 *bokstagen* aan de zijden, — het jaaghout wordt ondersteund door éene *waterstag* en aan elke zijde door éene *bokstag*, — en eindelijk heeft men nog *bokstagen*, die tot het tuig van den bezaansboom behooren.

Stagira of *Stagirus*, eene aloude stad in Macedonië op het schiereiland Chalcidice, is vermaard als de geboorteplaats van *Aristóteles*.

Stagnelius (Erik Johan), een Zweedsch dichter, geboren den 14den October 1798 te Gärdsåsa op Oerland, studeerde te Lund en te Upsala en zag zich vervolgens geplaatst bij de Koninklijke kanselarij. Hij wijdde zijn vrijen tijd aan de studie der wijsbegeerte, verviel tot mystieke mijmerij en eindelijk tot tuschenpoozende krankzinnigheid en overleed den 3den April 1823. Zijne merkwaardigste gedichten zijn: „De leliën in Saron” en „De Bacchanten”, alsmede het dramatisch gedicht: „De Martelaars”, — vooral echter het episch gedicht: „Wladimir de Grooten”, in 1817 door de Zweedsche Académie bekroond. Zijne gezamenlijke werken werden bij herhaling uitgegeven.

Stagnone (Isola dello) is de naam van eene eilandengroep aan de westkust van Sicilië, op een afstand van ongeveer 10 geogr. mijl van Marsala. Zij bestaat uit de eilanden Burrone, Favilla, Cerdinisi en Pantaleone en behoort tot de Italiaansche provincie Trapani.

Stagzeilen (De) zijn meestal drie, maar ook wel vierhoekige zeilen, die met éen hunner zijden langs lijken geschesen worden en van welke de schoot achteruitgehaald wordt. De *voorstagzeilen* zijn het voorstengestagzeil, de kluiwer en de jager, en dese hebben de gedaante van een rechthoekigen driehoek. Tot de *midden- en achterstagzeilen* behooren het

grooten stengestagzeil, de vlieger, het grooten bramstengestagzeil, het bezaanstagzeil (de asp), het kruisstengestagzeil en soms het groot bramstenge- en het grietjesstagzeil. Eindelijk heeft men nog *stormstagzeilen*. Deze naam wordt gebezigd voor de onderstagzeilen, te weten: voor het grootstagzeil, de stormfok en het stormbezaanstagzeil.

Stahl. Onder dezen naam vermelden wij: *Georg Ernst Stahl*, een vermaard scheikundige en geneesheer, geboren den 21sten October 1660 te Ansbach. Hij studeerde te Jena, werd in 1687 Hofarts van den Hertog van Weimar, in 1694 hoogleeraar in de geneeskunde te Halle, in 1716 lijfarts van den Koning van Pruisen en overleed te Berlijn den 14den Mei 1735. Hij ontwierp het naar hem genoemd scheikundig stelsel, waarin het phlogiston de hoofdrol vervulde, — een stelsel, hetwelk zich staande hield tot aan de komst van *Lavoisier*. Wijders ontdekte hij vele eigenschappen der alkaliën, metaaloxiden en zuren. Zijne merkwaardigste geschriften zijn: „*Experimenta et observationes chemicæ (1731)*” en „*Theoria medica vera (1707; 2de druk 1881—1883)*”.

Friedrich Julius Stahl, een beroemd schrijver op het gebied van staatsrecht en tevens een welsprekend redenaar. Hij behoorde tot eene Israëlietische familie, werd geboren den 16den Januari 1802 te München, omhelste in 1819 te Erlangen den Protestantischen godsdienst, studeerde te Würzburg, Heidelberg en Erlangen in de rechten en vestigde zich in 1827 als privaattoecent te München. In laatstgenoemd jaar schreef hij: „*Ueber das ältere römische Klagenrecht*” en leverde vervolgens: „*Die Philosophie des Rechts nach geschichtlicher Ansicht (1830—1837, 2 din; 4de druk, 1870)*”, een wetenschappelijk werk, dat groot opzien baarde op het gebied van de geschiedenis der staatswetenschap. Hij bouwde daarin zijne rechts- en staatsleer op den grondslag der Christelijke wereldbeschouwing en eische, dat de wetenschap zich bekeeren zou tot het geloof aan de geopenbaarde waarheid van den Christelijken godsdienst. In 1832 zag hij zich benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Erlangen en kort daarna tot gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte van het recht, in de pandecten en het Beiersche landrecht te Würzburg. Later keerde hij naar Erlangen terug en onderwees er het kerkelijk recht, het staatsrecht en de wijsbegeerte van het recht. In 1840 vertrok hij naar Berlijn als hoogleeraar in laatstgenoemde vakken, en in 1840 benoemde *Friedrich Wilhelm IV* hem voor levenslang tot lid van de Eerste Kamer, later het Huis der Heeren, waar hij optrad als de woordvoerder van de reactie en van de jonkerpartij. Ook op kerkelijk gebied maakte hij gebruik van zijne betrekking als lid van den opperkerkeraad (1852—1856) ter bevestiging van het Luthersche confessionalisimus en tot vernieuwing van de heerschappij der orthodoxe geestelijkheid over de leeken. Staatkundige wisselingen en vooral het aftreden van het ministerie *Mantouffel* brachten hem in 1858 tot het besluit, laatstgenoemde betrekking neder te leggen. Hierna zette hij met onwrikbare volharding den strijd voort tegen het ministerie van het nieuwe tijdperk en ver-

klarde, dat het Huis der Heeren in zijn verzet tegen de moderne richting wellicht breken kon, maar niet bulgen zou. Hij overleed te Brückenau den 10den Augustus 1861. Van zijne geschriften vermelden wij: „Die Kirchenverfassung nach Lehre und Recht der Protestanten (1850, 2de druk, 1862)”, — „Ueber Kirchenrecht (1845; 2de druk, 1858)”, — „Das Monarchische Princip (1835)”, — „Der christliche Staat (1847; 2de druk, 1858)”, — „Die Revolution und die konstitutionelle Monarchie (1848, 2de druk, 1859)”, — „Was ist Revolution (1ste—3de druk, 1852)”, — „Der Protestantismus als politisches Princip (1823; 3de druk, 1854)”, — „Die Katholischen Wiederlegungen (1854)”, — „Wieder Bussen (1ste—3de druk, 1856)”, — „Die lutherische Kirche und die Union (1859; 2de druk, 1860)”, — „Siebenzehn parlamentarische Reden (1862)”, — en „Die gegenwärtigen Parteien in Staat und Kirche (1863; 2de druk, 1868)”.

P. J. Stahl, eigenlijk *Jules Hitzel*, een Fransch romanschrijver, geboren te Chartres den 15den Januari 1814. Hij studeerde te Straatsburg in de rechten en verbond zich na zijn terugkeer in 1835 met *Paulin*, uitgever te Parijs, tot letterkundige ondernemingen. In 1848 werd hij secretaris-generaal van het Uitvoerend Bewind, maar wegens de gebeurtenissen van 1851 nam hij de vlucht naar België. Van zijne geschriften vermelden wij: „Le diable à Paris (1842)”, — „Voyage où il vous plaira (met *A. de Musset*, 1842—1843)”, — „Nouvelles aventures de Tom Pouce (1843)”, — „Les bijoux parlants (1865)”, — „Histoire d'un Prince (1857)”, — „Histoire d'un homme enrhumé (1859)”, — en „Le voyage d'un étudiant (1860; 11de druk, 1875)”. Voorts leverde hij: „La morale familière (1868; 2de druk, 1874)”, door de Académie bekroond, — en „Theorie de l'amour et de la jalousie (1858)”. Zijn „Magasin d'éducation et de récréation”, sedert 1874 verschijnend, verwierf in 1867 den prix-Montyon.

Stahr (Adolf Wilhelm Theodor), een verdienstelijk schrijver, geboren te Prenzlau den 22sten October 1805, studeerde te Halle in de letteren en werd er in 1826 leeraar aan het gymnasium te Oldenburg. Zijne letterkundige werkzaamheid bepaalde zich aanvankelijk tot de geschiedenis, de beoordeeling en de verklaring der geschriften van *Aristoteles*. Hiervan getuigen zijne „*Aristotelia* (1830—1833, 2 dln)”, — „*Aristoteles bei den Römern* (1834)”, — de bewerking van de „*Politica*” van *Aristoteles* (1836—1838), — „*Aristoteles und die Wirkung der Tragödie* (1859)”, — en de vertaling van verschillende werken van dien wijsgeer (1860—1863). Ook gaf hij een handschrift van de „*Iphigenia*” van *Goethe* met eene belangrijke voorrede in het licht en schreef eene „*Charakteristik Immermanns* (1848)” en „*Oldenburgische Theaterschau* (1855, 2 dln)”. In 1845 volbracht hij eene reis naar Italië en schreef daarna het voortreffelijke boek: „*Ein Jahr in Italien* (1847—1850, 3 dln; 4de druk, 1874)”. Te Rome maakte hij kennis met *Fanny Lewald* en trad, na van zijne eerste vrouw gescheiden te zijn, met haar in het huwelijk (1854). Reeds vóór dien tijd had hij wegens ongesteldheid zijne betrekking aan het gymnasium te Oldenburg nedergelegd en zich in

1852 te Berlijn gevestigd. Hier schreef hij den roman: „*Die Republikaner in Neapel* (1849, 7 dln)” en den dichtbundel: „*Ein Stück Leben* (1849)”, — voorts: „*Torso. Kunst, Künstler und Kunstwerke der Alten* (1854—1855, 2 dln)”, — „*Lesung, sein Leben und seine Werk* (1859, 2 dln; 8ste druk, 1873)”, — „*Ficht ein Lebensbild* (1862)”, — „*Goethe's Franzgestalten* (1865—1868, 2 dln; 5de druk, 1875)”, — „*Kleine Schriften zur Literatur und Kunst* (1872—1875, 4 dln)”, — voorts gaven de reizen, die hij met zijne echtgenoot ondernam, aanleiding tot de geschriften: „*Die preussische Revolution* (1850, 2 dln; 2de druk, 1849)”, — „*Weimar und Jena* (1852, 2 dln; 2de druk, 1871)”, — „*Zwei Monate in Paris* (1851; dln)”, — „*Nach fünf Jahren. Pariser Studien* (1856, 2 dln)”, — „*Herbstmonate in Ober-Italien* (1860; 2de druk, 1871)”, — „*Ein Winter in Rom* (met *Fanny Lewald*, 1863; 2de druk, 1871)”, — „*Lebenserinnerungen* (1870—1871, 2 dln)”, — en „*Bilder aus dem Alterthum* 1863—1866, 4 dln)”, welke laatste evenwel door velen werden aangevallen. Hij overleed te Wiesbaden den 3den October 1876.

Stainer (Jacob) of *Steiner*, een beroemd vervaardiger van snaarinstrumenten en geboren den 13den Juli 1621 te Abaum bij Hall in Tyrol, was een leerling van *Amati* te Cremona. Hij had met veel tegenwoordigheid van verstand, zoodat hij in den beginne zijne violen voor 6 florijnen het stuk verkoopen moest. Wél benoemde Aartshertog *Leopold* hem in 1669 tot Hofviolmaker, maar hij werd niettemin door de Jezueliten, die hem van ketterij beschuldigden, maanden lang in de gevangenis opgesloten, verviel tot krankzinnigheid en overleed in de grootste ellende in 1684. Zijne violen onderscheiden zich door een eigenaardigen vorm en door een heerlijk toon; zij worden door kenners duur betaald.

Stair, zie *Dalrymple*.

Staketsel (estacade) noemt men eene rij palen dwars door het water geslagen, en den vijand het gebruik van het water te be-
twisten. Die palen moeten lang genoeg zijn om bij den hoogsten waterstand de violen vaartuigen te kunnen tegenhouden en zoo dicht bij elkander staan, dat er geene vaartuigen tusschen door kunnen gaan. Is het water dieper dan 3 of 4 Ned. el, dan bestaat het staketsel uit drijvende boomen, die met krammen aan elkander verbonden zijn.

Stalactieten en *Stalagmieten*, zie *Dropsteenen*.

Stälin (Christoph Friedrich von), een verdienstelijk Duitsch geschiedkundige, geboren den 4den Augustus 1805 te Calw in Württemberg, studeerde te Tübingen en te Heidelberg en werd in 1825 adjunct bij de Koninklijke Bibliotheek te Stuttgart, voorts onderbibliothecaris, bibliothecaris en in 1846 opperbibliothecaris. Tevens had hij sedert 1830 het opzicht op het munt- en penningkabinet en overleed te Stuttgart den 12den Augustus 1873. Hij leverde eene uitmuntende: „*Württembergische Geschichte* (1842—1873, 4 dln)”, — voorts „*Oberamtsbeschreibungen* (1824)”, — en bijdragen in de „*Württembergische Jahrbücher*”. Ook behoorde hij tot de redactie van: „*Forschungen zur deutschen Geschichte*”, was lid der Académie des Wetenschappen te Mün-

chen en ontving als ridder van de orde der Württembergse Kroon persoonlijke adeldom.

Stalkruid (*Ononis*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Flinderbloemigen* (*Papilionaceae*). Het onderscheidt zich vooral door een in 5 smalle, lange, lijnvormige slippen verdeelden kelk. De kiel loopt uit in een snaveltje; de bladeren zijn drietalig en hun algemeene bladsteel heeft aan weerszijden een bladachtig aanhangsel. Wij kennen in ons Vaderland het *gedoornstalkruid* (*O. spinosa L.*) en het *akkerstalkruid* (*O. repens L.*). Beide zijn heesters, wier takken gedeeltelijk in doornen veranderen en wier fraaie, rozenroode, somtijds witte bloemen in Juli ontlukken. Bij het gedoornstalkruid staan de takken rechtop, terwijl zij bij het akkerstalkruid meer eene liggende houding hebben. De drietalige bladeren, boven aan de takken ook wel alleenstaande, hebben scherp gezaagde blaadjes, en de bloemen, aan de toppen der takken, in de oksels van of op de doornen geplaatst, zijn tot troxen vereenigd. De peulen van beide soorten zijn ovaal en bevatten 1—4 bruine zaadkorrels. Het gedoornstalkruid komt meestal voor aan wegen, dijken enz., en het akkerstalkruid op bebouwde en onbebouwde sandgronden.

Stallbaum (Gottfried), een uitstekend beoefenaar der oude letteren en geboren den 23sten September 1793 te Zaasch bij Delitzsch, studeerde te Leipzig, werd in 1818 leeraar aan het paedagogium te Halle en zag zich in 1820 geplaatst aan de Thomasschool te Leipzig, waar hij in 1835 rector werd. In 1840 zag hij er zich benoemd tot buitengewoon hoogleeraar en overleed den 24sten Januari 1861. Behalve eene nauwkeurige uitgave van den commentaar op *Homerus van Eustathius* (1825—1830), eene verbeterde van de „*Institutiones grammaticae latinae* (1833, 2 din)“ van *Ruddiman* en van den „*Terentius* (1830—1831, 6 din)“ van *Westerhoven*, leverde hij eene reeks van voortreffelijke bewerkingen van dialogen van *Plato*, inzonderheid van „*Phaedo*“, „*Philebus*“, „*Eutypbro*“ en „*Meno*“, alsmede eene voortreffelijke uitgave der geschriften van *Plato* in de „*Bibliotheca graeca*“.

Stalvoeding noemt men eene handelwijze, waarbij het vee gedurende het geheele jaar op stal gehouden en met kweekplanten gevoed wordt. De voorstanders daarvan bevelen te recht, dat eene welde veel meer gras oplevert, wanneer zij niet door het vee wordt platgetreden, en dat de koeien op stal eene aanzienlijke hoeveelheid mest bezorgen. Daarentegen zijn de tegenstanders van oordeel, dat het aanhoudend verblijf in den stal onnatuurlijk en dus ongezond is voor het vee en dat de voordeelen der stalvoeding worden opgeheven door de meerdere moeite van oppassen, voedsel halen en voederen, die daaraan verbonden is. Ook meent men, dat de koeien bij stalvoeding minder goede melk geven. In ons Vaderland is dan ook stalvoeding nog weinig in zwang. — Bij stalvoeding geeft men aan het vee in het voorjaar aardappelen, in den zomer klaver en gras, in den herfst klaver, spurrie en knollen, en in den winter spurrie, wortelen, knollen en aardappelen, en voorts het geheele jaar door hoo

en stroo (lieft haverstroo). De voeding geschied 5-maal daags, het drinken 3-maal. De wortelen, knollen en aardappelen worden ook wel gekookt en met karnemelk vermengd. Omdat de stalvoeding eene groote hoeveelheid mest oplevert, is zij wellicht vooral bij de ontginning van woeste gronden aan te bevelen.

Stam, zie *Stengel*.

Stamboek noemt men, bepaaldelijk met betrekking tot paarden en runderen een boek, waarin de afkomst van deze vermeld staat. Daar het zoowel voor de melkerij als voor de vetweideij van groot belang is, runderen te bezitten van de beste rassen en geslachten, heeft men ook in ons Vaderland niet lang geleden een *stamboek voor het rundvee* ingevoerd.

Stamboom, zie *Genealogie*.

Stamelen, zie *Stotteren*.

Staminodiën, noemt men in de kruidkunde zoodanige helmknoppen, die niet volkomen ontwikkeld zijn en geen stuifmeel bevatten. Zij vertoonen zich vaak in den vorm van kleine, op draden gelijkende of wrachtige verhevenheden. Zij komen voor bij eenslachtige planten.

Stamper (De), het vrouwelijk voortplantingswerktuig der gewassen, bevindt zich in het midden der bloem, waar het vervolgens in de vrucht overgaat. Het wordt gevormd door een of meer overlans omgevouwen en langs de randen samengegroeide vruchtbladen (*carpella*) en is daarna enkelvoudig of samensteld. De streep, volgens welke de randen vergroeiden, vormen de zaadlijst, daar hieraan de eitjes en later de zaden voorkomen. Ook heeft men dikwijls in het midden der bloem meer dan een enkelvoudigen stamper, en deze zijn dan uit evenzoo vele vruchtbladen ontstaan en kransvormig of ook wel in eene spiraal rangschikt. Het onderste en meestal dikste gedeelte van den stamper is de *oerstkok* of het *vruchtbeginzel* en bevat de *zaadknopjes* of *eitjes*. Het middenste gedeelte, doorgaans steelvormig van gedaante, is de *stijl*, en het bovenste, dat het stuifmeel opvangt, de *stempel*. De oerstkok is zeer verschillend van gedaante en dikwijls in hokjes verdeeld. In laatstgenoemd geval is de oerstkok door evenzoo vele vruchtbladen gevormd, als het aantal dier hokjes bedraagt. Doordien deze vruchtbladen met elkaar samengegroeid zijn, zijn de tusschenschotten dubbel. Intusschen wordt door eenige vruchtbladen ook wel eens eene holte gevormd zonder tusschenschotten. Dit hangt er van af, of de randen van hetzelfde of van verschillende vruchtbladen samengroeien. Vindt het eerste plaats, dan staan de zaadlijsten in het midden en wordt de stamper meerhokkig; vindt het laatste plaats, dan staan de zaadlijsten aan den omtrek en wordt het vruchtbeginzel eenhokkig, tenzij de zaadlijsten naar elkaar toegroeien en een of meer valsche tusschenholten in den stamper vormen. Is een eenhokkige stamper uit een vruchtblad gevormd, dan ontwaart men een eitje daarin of éene reeks van eitjes. Vindt men echter drie reeksen van eitjes, zooals bij de viooltjes, dan kan men hieruit de gevolgtrekking opmaken, dat de oerstkok uit drie vruchtbladen is ontstaan. De eitjes in den meerhokkigen oerstkok vindt men gewoonlijk in het midden. De

zij er zich in een Grieksch klooster, doch bouwde later te Dajhoen, niet ver van Sidon, een eigen verblijf. De Syriërs noemden haar de Koningin van Tadmor, de Tooveres van Dajhoen en de Sybille van den Libanon en waren van meening, dat zij door hare gemeenschap met het rijk der geesten over onmetelijke schatten beschikken kon. Toen *Ibrahim-Pasja* een inval deed in Syrië, wekte zij de Droezen een tot tegenweer en wist eerstgenoemde zoo groot ontzag in te boezemen, dat hij haar versocht onzijdig te blijven. Eene hoofdoorzaak van haren invloed was eene onbegrensd weldadigheid, welke haar later in armoede dompelde, vooral toen hare schuldeischers bealag legden op haar pensioen. Zij werd door hare Engelsche bedienden verlaten en overleed, slechts door eenige trouwe Arabieren bijgestaan, te Dajhoen den 22sten Juni 1839. Haar geneesheer deed „Memoirs of the Lady Esther Stanhope (1845, 3 dln)” in het licht verschijnen. Het is bekend, dat *Alphonse de Lamartine* op zijn tocht naar Palestina haar een bezoek bracht en uit haren mond de voorstelling vernam, dat hij eens aan het hoofd van Frankrijk zou staan.

Philip Henry, vierden graaf *Stanhope*, een zoon van *Charles* en geboren den 7den December 1781. Nadat hij in 1816 zitting had genomen in het Hoogerhuis, behoorde hij tot de ijverige verdedigers der staatkunde van zijn oom *Pitt*. Hij was voorts een verbitterde tegenstander van de door *Peel* voorgestelde opheffing der graanwetten en overleed den 2den Maart 1855.

Philip Henry, viscount *Makon*, graaf *Stanhope*, een Engelsch staatsman en geschiedschrijver, geboren den 30sten Januari 1805 op Walmer Castle. Hij was een zoon van den voorgaande, werd in 1840 lid van het parlement, voegde zich bij de Tories en was in het ministerie *Peel—Wellington* in 1834 en 1835 onderstaatssecretaris van Buitenlandse Zaken, in 1845 secretaris van Koloniën, maar moest in 1846 bij den val van het ministerie *Peel* aftreden, waarna hij tot de partij der Peelisten behoorde. In 1855 werd hij lid van het Hoogerhuis, — voorts was hij voorzitter der Society of Antiquaries, lord-rector der universiteit te Aberdeen, lid der directie van het Britsch Museum, enz. en overleed te Bournemouth den 26sten December 1865. Van zijne geschriften vermelden wij: *Life of Belisarius* (1829; 2de druk, 1848)”, — „History of the war of the succession in Spain (1834; 2de druk, 1850)”, — „History of England from the treaty of Utrecht to the peace of Aix-la-Chapelle (1836, 2 dln), — later voortgezet tot aan den Vrede van Versailles, 6de druk, 1858, 7 dln)”, — „Life of the great Condé (1840)”, — „The fortyfive (1851)”, — „Life of William Pitt (8de druk, 1867; 4 dln)”, — „History of Queen Anne (1867; 4de druk, 1873, 2 dln)”, — „Miscellanies (1868, vervolg 1872)”, — „French retreat from Moscow and historical essays (1876)”, — en een aantal bijdragen in het „Quarterly Review”.

Stanislaus. Onder dezen naam vermelden wij:

Den heiligen Stanislaus, geboren in 1030 te Szczepanow in Galicië. Hij studeerde te Gnesen en te Parijs, werd in 1071 bisschop te Kra-

kau, maar bezweek den 8sten Mei 1079 in de Michaëlskerk aldaar bij het bedienen van de mis onder de sabelhouwen van moordenaars, omdat hij de losbandigheid van Koning *Bolislav* openlijk afgekeurd had. Hij werd heilig verklaard in 1253 door Paus *Innocentius IV*, en men huldigt hem in Polen als beschermheilige. Zijn stoffelijk overschot rust in de hoofdkerk te Krakau en zijn gedenkdag valt op den 7den Mei.

Twee Koningen van Polen, te weten:

Stanislaus I Leszcynski, den zoon van een woiwode van Posen en geboren den 20sten Mei 1677. Hij zag zich eerst tot starost en vervolgens tot opvolger van zijn vader en tot generaal van Groot-Polen benoemd. In 1704 nam hij deel aan de samenspanning, die op aandringen van *Karel XII*, koning van Zweden, *Augustus II* afsette, waarna hij-zelf tot Koning van Polen gekozen en den 7den October 1705 met zijne gemalin *Catharina Opalinskage* gekroond werd. Hij kon echter niet langer dan tot aan den slag bij Poeltawa (1709) zijn gezag handhaven, nam daarop de vlucht naar Stettin en vertrok in 1711 naar Zweden. In 1712 keerde hij terug met een leger, maar werd door dat van generaal *Steenbock* tegengehouden. Daar hij bereid was, afstand te doen van de Kroon, ondernam hij, ter verkrijging der toestemming van *Karel*, in 1713 eene reis naar Jassy, maar werd door den Hoepodar van Moldavië naar Bender opgezonden en eerst in 1714 op vrije voeten gesteld tegen de belofte, dat hij het Turksche grondgebied niet betreden zou. *Karel XII* stond hem het vorstendom Zweibrücken af, totdat hij den troon van Polen zou hebben heroverd. Na den dood van *Karel XII* (1718) moest hij het echter overleveren aan den Pfalzgraaf *Gustaaf Samuel* en begaf zich in 1720 naar Frankrijk, waar hij zich eerst vestigde te Weissenburg, toen te Bergzabern en na het huwelijk van *Lodewijk XV* met zijne dochter te Chambord bij Blois. Na het overlijden van *Augustus II* (1733) deed hij zijne rechten op den Poolschen troon op nieuw gelden, daar hij op den bijstand van Frankrijk en Zweden kon rekenen, begaf zich heimelijk naar Warschau en werd er den 11den September wederom tot koning gekozen. Niettemin noodzaakten Ruiland en Oostenrijk de Polen, den Keurvorst van Saksen, *Augustus III*, als koning te erkennen, en, *Stanislaus* nam voor een Russisch Saksisch leger eerst de wijk naar Dantzig en vervolgens naar Mariënwerder. Bij den Vrede van Weenen (3 October 1735, geratificeerd 1738) werd eindelijk bepaald, dat *Stanislaus* afstand zou doen van de Poolsche Kroon, maar den titel van koning behouden en in het bezit komen van de hertogdommen Lotharingen en Bar, welke na zijn dood aan Frankrijk zouden vervallen. Dadelijk stond hij de inkomsten dezer hertogdommen aan Frankrijk af tegen een jaargeld van 2 millioen francs, woonde bij afwisseling te Nancy en te Luneville en verwierf door zijne weldadigheid en door zijne belangstelling in kunsten en wetenschappen de algemeene toegenegenheid. Hij overleed den 23sten Februari 1766, en zijne geschriften zijn verzameld onder den titel: „Oeuvres du philosophe bienfaisant (1765, 4 dln; 2de druk, 1850)”.

Stanislaus II Augustus, laatsten Koning

van Polen. Deze, een zoon van Graaf *Stanislaus Poniatowski* en van Prinses *Constantia Czartoryska*, ontving eene zorgvuldige opvoeding, werd in 1752 lid van den Rijkdag en wekte door zijn talent als redenaar de algemeene aandacht. *Augustus III* belastte hem met eene sending aan Keizerin *Elizabeth* naar Petersburg, en hier wist hij de gunstrijke toegenegenheid te verwerven van de Grootvorstin, later Keizerin *Catharina*. Haar invloed was oorzaak, dat hij den 7den September 1764 tot koning van Polen gekozen en den 25sten November te Warschau gekroond werd. Zeer moeilijk was zijne taak te midden der partijschappen van den adel en bij de overmacht der aangrenzende Staten. Daar hij de noodige geestkracht miste, om den onafhankelijken adel in bedwang te houden en zich tegen de sluwe Russische politiek te verzetten, was men hem weldra moede. Zelfs werd hij den 3den November 1771 door aangezwoorenen weggevoerd uit Warschau, maar ook derwaarts teruggebracht, daar zijne vijanden niet bestand waren tegen zijne welsprekende taal. Hij moest evenwel genoegen nemen in de eerste verdeling van Polen, waarna hij pogingen aanwendde, den diep gesonken Staat uit zijn verval op te beuren. De afkondiging der constitutie van 3 Mei 1791 bezorgde hem wederom de achting des volks, doch hij verloor deze op nieuw door zijne toetreding tot de confederatie van Targowica, waardoor de grondwet afgeschaft en de inmenging der Russen in de binnenlandsche aangelegenheden toegelaten werd. Wegens zijn verzet tegen de tweede verdeling van Polen deed *Catharina* hem, na de verovering van Warschau door *Sowarow* naar Grodno brengen, alwaar hij het verdrag der derde verdeling ondertekenen en den 25sten Mei 1795 de Kroon nederleggen moest. Hij ontving van Oostenrijk, Rusland en Pruisen een jaargeld van 200 000 ducaten, die hij aanvankelijk te Grodno vertoerde. *Paul I* riep hem na den dood van *Catharina* naar Petersburg, en hier overleed de ontroonde Koning ongehuwd op den 12den Februari 1798. De door hem gestichte Stanislausorde is in 1816 door Czaar *Alexander* vernieuwd.

Stanislawow, eene stad in oostelijk Galicië, ligt aan de Bistritza en aan een paar spoorwegen, is de zetel van een districtbestuur en van een Grieksch-Katholiek bisschop en heeft drie kerken, een gymnasium, eene realschool en eene kweekschool van onderwijzers, voorts drie hospitalen en bijna 19 000 inwoners (1880).

Stanley. Onder dezen naam vermelden wij:

Arthur Penrhyn Stanley, een Engelsch geleerde geboren in 1815. Hij studeerde in de theologie aan Balliol College en verwierf er een prijs met zijn gedicht: „The gipsies” en later nog meer prijzen. In 1840 werd hij fellow aan het university College te Oxford, was er tevens academiëprediker en bekleedde in 1850—1852 de betrekking van secretaris der Oxford university commission. In 1851 werd hij kannunik van Canterbury en in 1858 hoogleraar in de kerkgeschiedenis te Oxford, alsmede kannunik van Chr. Church, kapellaan van den Bisschop van Londen, in 1863 deken van Westminster en in Maart 1875 lord-rector der

universiteit St. Andrews. Hij schreef eene levensgeschiedenis van zijn leermeester *Thomas Arnold* (1844; 10de druk, 1877, 2 din), — „Sermons and essays on the apologetical age (1846; 3de druk, 1874)”, — „Historical memoirs of Canterbury (1854; 6de druk, 1872)”, — „Sinai and Palestine in connection with their history (1856; 2de druk, 1872)”, — en „Lectures on the history of the Eastern church (1861; 4de druk, 1869)”. Nadat hij in 1862 den Prins van Wales naar het Oosten had vergezeld, schreef hij: „Lectures on the Jewish church (1863—1867, 2 din; 7de druk, 1877; 3de dl, 1876)”, — „Historical memorial of Westminster Abbey (1868; 4de druk, 1876)”, — „Essays chiefly on questions of Church and State from 1850—1870 (1870)”, — „The Athanasian creed (1871)”, — en „Lectures on the history of the Church of Scotland (1872)”. Hij overleed te Londen den 19den Juli 1881.

Frederick Arthur Stanley, een Engelsch staatsman en een broeder van den Graaf van Derby. Hij werd geboren te Londen den 15den Januari 1841, bezocht de school te Eton, trad in dienst en klom op tot den rang van kolonel. In 1865 werd hij lid van het Parlement en zag zich in 1868 door *Disraeli* benoemd tot lord der Admiraliteit. Hij verloor eerlang die betrekking bij den val van het ministerie. In het tweede ministerie *Disraeli* was hij van 1871 tot 1874 secretaris van Financiën, waarna hij opvolger werd van *Gathorne Hardy* als minister van Oorlog. Na den val van het ministerie *Disraeli* werd hij in Juni 1885 minister van koloniën in het Kabinet *Salisbury* en bekleedde die betrekking tot aan het aftreden van dat bewind in Januari 1886.

Henry Stanley, eigenlijk *James Rowland* een vermaard reiziger in de binnenlanden van Afrika en geboren in 1840 bij Denigh in Wales. Hij werd op 3-jarigen ouderdom in het armenhuis van St. Asaph geplaatst, waar hij tot zijn 13de jaar bleef en eene goede opvoeding genoot. Eerst wilde hij zich wijden aan het onderwijs, maar besloot vervolgens als scheepjongen te dienen. In New-Orleans vond hij werk bij den koopman *Stanley*, die den knaap als zoon aannam, zoodat deze den geslachtsnaam van zijn pleegvader aanvaardde. Na den dood van zijn weldoener nam hij dienst in de geleerden der Geconfedereerden, maar werd gevangen genomen en op een oorlogschip der Noordelijken geplaatst, waar hij zich eerlang bevorderd zag tot vaandrig. Na het aluiten van den vrede volbracht hij in 1865 eene reis door Turkije en Klein-Azië en vergezeld in 1868 als correspondent van den „New York Herald” het Engelsche leger naar Abessinië. *Stanley* is zijne vermaardheid vooral verschuldigd aan zijn stouten tocht tot opsporing van *Livingstone*, terwijl het bezoeken en beschrijven van de Loelaba en van de Congorivier hem grooten roem bezorgden. Op last namebijk van *Bennett*, eigenaar van de „New York Herald”, was hij in October 1869 uitgezonden, om zoo mogelijk hulp te brengen aan *Livingstone*, die niets van zich hooren deed. Nadat hij de inwijding van het Suëzkanaal bijgewoond en daarop een uitstap naar Perzië en Indië gemaakt had, bereikte hij in Januari 1871 Zanzibar, vanwaar hij met omstreeks

200 uitstekend gewapende mannen een tocht ondernam naar het binnenland van Afrika. Na vele moeielijkheden deed hij den 3den November zijn intocht in Oedsjidaï aan het Meer Tanganjika, waar hij inderdaad den dood gewaanden *Livingstone* aantrof. Dit bericht werd eerst in Engeland als eene grove onwaarheid bestreden, maar zulks diende, toen de bewijzen niet uitbleven, tot verhooging van zijn roem. Nadat hij met *Livingstone* laatstgenoemd Meer onderzocht had, ondernam hij in Maart 1772 de terugreis naar Zanzibar en naar Europa. Van de uitkomsten dezer expeditie, welke den eigenaar van den „New York Herald” 10000 pond sterling gekost had, gaf hij verslag in zijn boek: „How I found Livingstone (1872)”. In 1874 hervatte hij zijne reizen op kosten van bovengenoemd blad en van den „Daily Telegraph” te Londen. Met ruim 300 krijgslieden en dragers verliet hij in November van dat jaar Bagamoyo, tegenover Zanzibar, en bereikte den 27sten November 1875 het Victoria-Njanzameer, waarvan hij de oevers met een vaartuig onderzocht. Hij bevestigde het vermoeden van *Speke*, dat dit Meer de voornaamste bron is van de Nijl. Voorts begaf hij zich naar het Albert-Njanzameer, dat hij deegelijks bevoer. Nadat nu *Gessi* het laatste gedeelte van de Witte Nijl onderzocht en haren oorsprong uit het Albert-Njanzameer gestaafd en kolonel *Long* in 1874 het verband tusschen die beide meren door middel van de Somersrivier aangewezen had, was het raadsel van de bronnen van de Nijl opgelost. Intusschen bleef dat van de Congorivier bestaan, alsmede dat van de waterontlasting van het Tanganjikameer, en hoewel *Cameron* reeds eenige schreden tot verklaring daarvan gedaan had, bleef het voor *Stanley* bewaard, daarover een duidelijk licht te verspreiden. Hij bewees namelijk, dat de Localaba en de Congo eene zelfde rivier zijn. Op den 5den November 1876 verliet hij Njangme en Manjoëma (ten westen van het Tanganjikameer), vergezeld van 104 man, en baande zich onder talloze moeielijkheden en gevaren een weg, nu eens met geweld, dan weder met zachtheid, heden te voet, morgen in eene boot, die uit elkaar kon genomen worden. Gedurende dien tocht moest hij 32 gevechten leveren. Zijn laatste blanke reisgenoot, de Engelschman *Pocock* kwam in één der stroomveranellingen om het leven, en bijna was *Stanley* zelf eenige dagen later in de watervallen verongelukt. Den 8sten Augustus 1877 bereikte hij eindelijk Emboma aan den benedenloop van de Congo en deelde na zijn terugkeer zijne belangrijke ontdekkingen mede in het geschrift: „Through the dark continent (1878)”. In 1879 heeft hij zich, op aanzoek van den Koning van België, weder op reis begeven naar Afrika. Den 24sten Juli bereikte hij met de stoomboot „Albion” Sierra Leone, en den 1sten Augustus is hij verder getrokken naar Banana aan de Congorivier. Hier vond hij de Belgische stoomboot „Barga”, in Juni uit Antwerpen vertrokken, om hem, op last van het Internationaal Genootschap tot onderzoek in Afrika, de noodige hulpmiddelen te brengen voor zijne expeditie. Met haar bevond er zich ook de voor de riviervvaart bestemde koopvaardijvloot. Met deze stevende hij den 17den September de Congo op en voer tot Jellala, den eersten der 32 groote

watervallen van de Congo, om aldaar bij Wiv. (180 Engelsche mijl van haren mond) de eerste station te vestigen. In 1881 bereikte hij den bovenloop van de Congo, stichtte station en bleef er tot 1884 werkzaam, waarop hij Augustus van laatstgenoemd jaar naar Europa terugkeerde. Hij leverde daarop het belangrijke werk: „The Congo and the foundation of a free State”, en toen in het voorjaar van 1885 de Koning van België als souverein van het Congogebied was erkend, zag *Stanley* zich benoemd tot stadhouder aldaar.

Stanley Pool, in de taal der Afrikaaners inboorlingen Nga Mkoema geheeten, is een meer ter lengte van 40 en ter breedte van 2 Ned. mijl en verheft zich 348 Ned. el boven de oppervlakte der zee. Het wordt gevormd door de Congo boven de Kalloeloewatervalle op 16° O. L. van Greenwich en 4° Z. B. Het is door *Stanley* ontdekt en werd in September 1883 door de zendingen *Coscher*, *Bansley* en *Sims* bevaaren en nader onderzocht. Het heeft vele eilanden en zandbanken, en van omtrent 17 eene aanmerkelijke omvang. De daartusschen gelegene kanalen zijn hier en daar door een weelderigen plantengroei verstopt, en deze vormt eene bedekking op het water, die wel eens sterk genoeg is om de last van een mensch te dragen. Langs de noordzijde vervolgt de Congo hare richting naar de zuidzijde vormt eene groote bocht. De lage oevers zijn verder op door bergen bezoomd en het boomrijke landschap heeft er een schilderachtig voorkomen. Aan de noordzijde ligt er het Negerdorp Brazzaville onder het groen van palmen en bananen verscholen. Op den zuidelijken oever verheft zich Calina Point, eene belangrijke plek, welke *Brazza* bewijst wenscht te nemen, maar de eigenaars van dat oord zijn den Europeanen niet zeer geneegen. Verder zuidwestwaarts, eigenlijk niet aan het Meer, verheft zich Leopoldville, het hoofdstation van *Stanley*, op eene hoogte, die de rivier beheerscht. Verder naar boven, op den zuidelijken oever, vindt men het zendingenstation Arthington en nog verder naar boven het groote dorp Nschascha. Het meer wemelt van rivierpaarden en krokodillen en op de grootste eilanden heeft men olifanten en buffels. Leopoldville is 547 Ned. mijl van Banana verwijderd.

Stanniool of *stivoelie* is zeer dun bladig, verkregen door zuiver tin of door eene legering van dit laatste met 1—2% koper te pletten. Men giet het metaal in dunne platen, waarna deze tusschen cilindrs geplet worden, of men maakt ook wel daadelijk bij het gieten zeer dunne platen. Een □ Ned. el van deze weegt slechts 700 Ned. wichtjes. Het dient vooral tot belegen voor spiegels, — voorts om er zeep, chocolade enz. in te verpakken. Men maakt ook loodhoudend stanniool, dat echter gevaarlijk is in gebruik is. Om blinkend tinvoelie te vervaardigen, wordt het met katoen en krijtpoeder gezuiverd, met eene gelatineoplossing bedekt en met eene plantaardige verfstof (berberis, lakmoes, orselle, saffraan) gekleurd, daarop gedroogd en met een wijngestevrnis bestreken. *Stanowoi-gebergte* (Het) verheft zich in Oost-Siberië en vormt de waterscheiding tusschen de rivieren der Noordelijke IJzsee en der Stille Zee, loopende van de zuidelijke grens

van Daorie naar de Oostkaap aan de Beringstraat en wel door de provinciën Trans-Baikalië, het Amoergebied, Jakoetak en het Kustgebied met eene lengte van 4400 Ned. mijl. Zijne toppen verheffen zich niet boven de sneeuwlijn, — één der hoogste, Tajokondo genaamd, is 2500 Ned. el hoog. Het geheele gebergte vormt een reusachtigen wal met stelde wanden en toppen en slechts weinige bruikbare bergpassen.

Stanfield (James), een Engelsch staatsman, geboren in 1820 te Halifax, studeerde te Londen, werd in 1849 barrister en zag zich in 1859 gekozen tot lid van het Parlement, waar hij zich voegde bij de liberale partij. In 1868 werd hij lord van de Admiraliteit (minister van Marine), maar legde in het volgende jaar de portefeuille neder, omdat zijne vriendschappelijke betrekking tot *Mazzini* ergernis wakte. Niettemin werd hij onderstaatssecretaris onder *Russell* (1866), lord der Admiraliteit (1868—1869) en secretaris der Schatkist (1869—1871) onder *Gladstone*. Daarop bekleedde hij andere hooge waardigheden, die hem zitting verleenden in het Kabinet, en na de aftreding van *Gladstone* (Januari 1874) behoorde hij tot de leiders der oppositie in het Lagerhuis.

Stanza is de naam van een couplet van 8 regels (ottave rime), door de Italianen voor het epos aangewend. De versmaat is de jambische, en van de eerste 6 regels hebben de 1ste, 3de en 5de hetzelfde eindrijm, voorts de 2de, 4de en 6de, en eindelijk de 7de en 8ste. Men vindt dergelijke stanza's in den „Orlando furioso" van *Ariosto*, in de „Gerusalemme liberata" van *Tasso*, in den „Don Juan" van *Byron*, in de „Bezauberte Rose" van *Schulze* enz., terwijl *Wieland* in den „Oberon", *Spencer* in de „Fairly Queen", *Byron* in den „Childe Harold" enz. zich meer vrijheid in de maat en berijming der stanza veroorloofd hebben.

Stapelia of *aasbloem* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Asclepiadaceae*. De kelk is 5-deelig en de vleezige bloemkroon radvormig, 5-spletig, in den regel geelachtig groen of okergeel, met donkerpaarse slippen of vlekken, terwijl zij naar aas riekt. De Stapeliasoorten komen eenigzins met Cactussoorten overeen en worden op dergelijke wijze gekweekt. *Stapelia orbicularis* *Andr.* (zie bijgaande figuur) heeft opstaande, vierkante takken, wier kanten voorzien zijn van scherpe tanden.

Stapelrecht (Het) of de *stapelvrijheid* is het recht, aan eene bepaalde plaats toegekend, dat de koopwaren er niet doorgevoerd mogen worden, maar er moeten worden opgealagen en te koop aangeboden. Dat recht is *onbeperkt*, wanneer het van toepassing is op alle waren en alle tijden en niet enkel op lossing, maar ook op veiling, of *beperkt*, wanneer het zich bepaalt tot vastgestelde tijden en aangewezen goederen en enkel tot weging, niet tot veiling. In den laatsten tijd echter is het stapelrecht veelal afgeschaffd of aanmerkelijk gewijzigd.

Staphylea is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Celastrineae*. Het omvat heesters met gevinde bladeren, vroeg afvallende steunblaadjes, eindstandige, meestal overhangende, witte bloemtrossen en vliezige, opgeblazen doosvruchten. *S. pinnata* *L.* (de klapperboom

of paternosterboom) is een heester of boompje ter hoogte van 3 tot 5 Ned. el, met roodachtig witte bloemen en lichtbruine, oliehoudende zaden. Deze plant groeit in de bergwouden van Midden-Europa en Klein-Azië, en men vindt haar als sierplant in de tuinen. De zaadkorrels zijn eetbaar en leveren eene goede olie. Ook *S. colubica* uit Trans Caucasië en *S. trifolia* uit Noord-Amerika zijn sierplanten.

Staraja-Roessa, eene arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Nowgorod, ten zuiden van het Ilmenmeer, aan de Polista, heeft in den jongsten tijd als badplaats eene groote vermaardheid verkregen en is thans de fraaiste stad van het geheele gouvernement. Men telt er ongeveer 13000 inwoners (1881). Voorts heeft men er een monnikenklooster, 15 kerken, een progymnasium voor meisjes, een schouwburg, een vondelingenhuis en onderscheidene kasernen. In haren omtrek wordt veel vlas en haver verbouwd.

Stapelia orbicularis.

Starck. Onder dezen naam vermelden wij: *Johann August*, vrijheer von *Starck*, opperhofprediker te Darmstadt en geboren den 28sten October 1741 te Schwerin in Mecklenburg. Hij studeerde te Göttingen, werd leeraar aan het Collegium Petrinum te Petersburg en vertrok in 1765 naar Parijs, waar hij geplaatst werd als tolk der Oostersche handschriften. Na verloop van twee jaar werd hij conrector te Wismar, ging weder naar Peterburg, aanvaardde in 1769 een professoraat in de Oostersche talen te Königberg en werd er in 1770 tweede Hofprediker en in 1776 opperhofprediker en superintendent-generaal. In 1777 werd hij professor te Mitau en in 1781 consistoriaalraad te Darmstadt. De Groothertog nam hem op in den stand der vrijheeren, en hij overleed den

3den Maart 1816. Van zijne geschriften noemen wij: „Ueber Kryptokatholicismus, Proselytenmacherei, Jesuitismus u. s. w. (1787, 9 din)”, — en „Theoduls Gastmahl oder über die Vereinigung der verschiedenen christlichen Religionsgesellschaften (1809; 7de druk, 1821)”.

August Einck, vrijheer von *Starck*, een aangenomen zoon van den voorgaande en geboren te Königsberg den 16den October 1796. Hij werd president van het opperconsistorie te Darmstadt en geheimraad in werkelijken dienst en overleed den 23sten Juni 1876.

Julius Einck, vrijheer von *Starck*, een zoon van den voorgaande en geboren te Darmstadt den 19den December 1825. Hij kwam er in 1872 aan het hoofd van het ministerie van Binnenlandsche Zaken en zag er in 1874 onderscheidene door hem ingediende wetsontwerpen bekrachtigd. In 1876 werd hij voorzitter van het ministerie en belaatte zich daarenboven in 1878 met de portefeuille van Justitie. Hij vereenvoudigde de organisatie der rechterlijke macht, bleef tot 1 April 1879 aan het hoofd van het bewind, legde in Mei 1884 zijne portefeuille neder en werd voor levenslang tot lid der Eerste Kamer benoemd.

Stargard, eene stad in het Pruisische district Stettin, aan de Ihna en aan de spoorwegen Stettin-Dantzig en Stettin-Posen, is de zetel van het districtsbestuur, van eenige rechtbanken enz. Men heeft er eene R. Katholieke en 3 Protestantsche kerken, een Apostolisch bebedhuis, eene synagoge, een gymnasium, eene hoogere burgerschool, 3 hospitalen, 3 ijzergieterijen en machinensfabrieken, sigaren-, tabaks- en wattenfabrieken, linnen- en wolweverjen, druk bezochte markten, een garnizoen en ruim 22000 inwoners (1885). Zij was te voren de hoofdstad van Achter-Pommeren. — Ook in het district Dantzig en in Mecklenburg-Strelitz heeft men stadjes van dien naam met bijna 7000 inwoners (1885).

Starhemberg is de naam van een aanzienlijk vorstelijk en grafelijk geslacht in Oostenrijk, afstammende van de aloude Markgraven van Stiermarken en thans nog bloeiende in de vorstelijke hoofdlijn en in eene grafelijke zijlijn. Tot dit geslacht behooren:

Ernst Rüdiger, graaf von *Starhemberg*, geboren in 1635 te Graz in Stiermarken. Hij diende onder *Montenousi* en onderscheidde zich vooral als commandant van Weenen door zijne dappere verdediging van deze stad tegen de Turken (9 Juli—11 September 1683). Keizer *Leopold* schonk hem daarop den maarschalks-staf, de waardigheid van staatsminister en het recht, den *Stéphanustoren* in zijn wapen te plaatsen. *Starhemberg* volgde toen Koning *Johann Sobieski* als bevelhebber der infanterie naar Hongarije, maar werd bij Ofen zoo zwaar gewond, dat hij het kommando moest nederleggen. Daarna hield hij zich vooral bezig met de organisatie van het Oostenrijksche leger, en overleed den 4den Januari 1701.

Guido, graaf von *Starhemberg*, geboren in 1657. Hij streed met moed gedurende het beleg van Weenen als adjudant van den voorgaande (zijn neef), trok deegelijks naar Hongarije en onderscheidde zich bij de belegering van Ofen (1687), bij Mohacs en bij de bestorming van Belgrad (1688), alsmede in de veldslagen bij Salankemen (1691) en Zenta

(1697). Na het uitbarsten van den Spaanschen Successie-oorlog trok hij met Prins *Eugenius* naar Italië, zag er zich in 1703 in diens plaats belast met het opperbevel en verhinderde de vereeniging der Franschen en Beieren in Tyrol. Later dempte hij den opstand in Hongarije en in 1708 aanvaardde hij als veldmaarschalk het kommando over het Oostenrijksche leger in Spanje en streed er met uitstekend gevolg. In 1710 deed hij na de overwinningen bij Almenara en Saragossa zijn intocht in Madrid, maar zag zich weldra genoodzaakt, naar Barcelona terug te trekken. Toen *Karel* na den dood van *Jozeff* in de Oostenrijksche erflanden was teruggekeerd, bleef *Starhemberg* als onderkoning te Barcelona achter, maar kon er wegens gebrek aan bijstand zijn gezag niet handhaven, zoodat hij ten gevolge van het neutraliteitsverdrag van 14 Mei 1718 met het overschot zijner troepen op Engelsche schepen naar Genua vertrok. Na dien tijd woonde hij te Weenen. Gedurende den oorlog tegen de Turken (1716—1718) was hij bij afwezigheid van Prins *Eugenius* voorzitter van den Hofkrjgsgeraad. Hij overleed als gouverneur van Slavonië den 7den Maart 1737.

Staring. Onder dezen naam vermelden wij: *Antonij Winand Christiaan Staring*, een kernachtig en geestrijk Nederlandsch dichter, geboren te Gendringen den 24sten Januari 1767. Hij studeerde en promoveerde te Harderwijk in de rechten, oefende zich vervolgens nog een paar jaar aan de universiteit te Göttingen en vestigde zich daarna op het landgoed den Wildenborch bij Vorden, waar hij gedurende ruim eene halve eeuw zich bezig hield met staathuishoudkunde, landbouw en poëzij. Hij overleed aldaar den 18den Augustus 1840. Van zijne geschriften noemen wij: „Mijne eerste proeve in poëzij (1786)”, — „Dichtoefening (1791)”, — „Gedichten (1820, 2 din)”, — „Nieuwe gedichten (1827)”, — „Winterloof (1832)”, — „Schetsen (1816)”, — en „Kleine verhalen (1837)”, de laatste twee in proza. Van zijne gedichten, die zich door puntigheid en een gezonden humor onderscheiden, bezorgde de hoogleeraar *Beets* in 1862 een derden druk, waarvan in 1869 eene volksuitgave verscheen.

Winand Carol Hugo Staring, een verdienstelijk geoloog en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren op den Wildenborch den 5den October 1808 en promoveerde te Leiden in de wis- en natuurkunde. Achtervolgens was hij bestaander van een uitgestrekt landgoed in het graafschap Zutphen (1834—1845), griffier bij het vredegerecht te Vorden, toen bij het kantongerecht te Lochem, opzichter en secretaris van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en met *W. H. H. H. H.* redacteur van de „Landbouwcourant”. Van 1852 tot 1863 hield hij zich te Haarlem bezig met de vervaardiging der „Geologische kaart van Nederland” en met de stichting van een museum van Nederlandsche geologie (thans te Leiden). Van 1853 tot 1865 was hij mededirecteur van het Paleis van Volksvlijt en behoorde tot de redactie van het tijdschrift „De Volksvlijt”. In 1863 zag hij zich benoemd tot inspecteur van Middelbaar Onderwijs, maar was om redenen van gezondheid genoodzaakt, die

etrekking in 1873 neder te leggen. Hij verleed op zijn landgoed de Boekhorst bij Oohem in 1878. Van zijne geschriften noemen wij: „Handboek voor verdrinkenden; de 3erkelnooden (1862)”, — „Proef eener Nederlandsche kunstspraak (terminologie) voor aardkunde of geologie (1844)”, — „De aardkunde en de landbouw van Nederland (1846)”, — „De aardkunde van Salland en het land van Vollenhoven (1846)”, — „De aardkunde van Twenthe (1848)”, — „Over de oprichting eener Nederlandsche hoogeschool van den landbouw (1847)”, — het voortreffelijk werk: „De bodem van Nederland. De samenstelling en het ontstaan der gronden in Nederland, ten behoeve van het algemeen beschreven (1855—1860, 2 dln)”, — „Voormaals en thans. Opstellen over Neêrlands grondgesteldheid (1858)”, — „Huisboek voor den landman (1862)”, — de reeds genoemde „Geologische kaart”, — eene „Landbouwkaart” (met eene verklaring 1870), — „Landbouwlessen, in 1862 te Londen verzameld (1873)”, — „Onze vogels, de nuttige en schadelijke (1875)”, — en „Oud en nieuw over den Nederlandschen landbouw (1870—1872)”, benevens talrijke brochures en opstellen in tijdschriften en dagbladen. — Zijn jongere broeder *Willem Staring*, eerst officier der artillerie en later ijverende voor de verbetering der waterwegen in Gelderland, wijdde zich ten slotte met zeer gunstig gevolg aan de bevordering der telegraphie in ons Vaderland.

Stark (Karl Bernhard), een Duitsch oudheidkundige, geboren den 2den October 1824 te Jena, studeerde aldaar en te Leipzig in de letteren, vertoefde in 1847—1848 in Italië, vestigde zich als privatdocent te Jena, werd er in 1850 buitengewoon hoogleeraar en zag zich in 1855 benoemd tot gewoon hoogleeraar te Heidelberg en overleed aldaar den 12den October 1879. Hij schreef: „Kunst und Schule (1848)”, — „Forschungen zur Geschichte des hellenistischen Oriens (1850)”, — „Archaeologische Studien (1852)”, — „Staatsleben, Kunst und Alterthum in Frankreich (1855)”, — „Niobe und die Niobiden (1868)”, — „Gigantomachie auf antike Reliefs und der Tempel des Jupiter tonans in Rom (1869)”, — „Nach dem Griechischen Orient (1874)”, — en „Handbuch der Archäologie der Kunst (1875)”. Ook bewerkte hij een gedeelte van den 2den druk van het „Lehrbuch der griechischen Antiquitäten” van *Hermann*. Na zijn dood verscheen nog van hem: „Vorträge und Aufsätze aus dem Gebiete der Archäologie und Kunstgeschichte (1890)”.

Starkenburger, eene provincie van het groot-hertogdom Hessen ligt op den rechter oever van de Rijn en op den linker oever van de Main, grenst ten zuiden van Baden en komt er bij Hirschhorn en Neckarsteinach met de Neckar in aanraking, ten oosten aan het Beiersche district Unterfranken, ten noorden aan de Pruisische provincie Hessen-Nassau en ten westen aan de Hessische provincie Rijn-Hessen. In het sudoosten verheft er zich het Odenwald en in het westen en noorden strekt er de laagvlakte zich uit. Zij telt op bijna 55 □ geogr. mijl 894 574 inwoners (1880) en is in zeven arrondissementen verdeeld. Hare hoofdstad is Darmstadt.

Starnbergermeer of Würmseë is de naam

van een meer, dat 20 Ned. el lang, 5 Ned. mijl breed en 579 Ned. el boven de oppervlakte der zee gelegen is met eene grootste diepte van 250 Ned. el. Het wordt door drie stoombooten bevaaren en de oevers zijn er met eene reeks van bekoorlijke villa's versierd, die voor een groot deel tot zomerverblijf van vorstelijke personen dienen. Dit Meer behoort aan Beieren en aldaar verheft sich het vorstelijk slot, waar de ongelukkige Koning *Lodewijk II* van Beieren zijn intrek genomen had kort voordat hij in den zomer van 1886 zich in dat Meer verdronk. Bij Tutzing ligt er het Roseneiland met een klein kasteel en prachtige rozengeanden. In zijne nabijheid heeft men sporen van paalwoningen ontdekt.

Starost is een Slawisch woord, hetwelk *oudste* beteekent. Voorheen gaf men dien naam in Polen aan adellijke personen, die koninklijke goederen in leen hadden en daarbij met rechterlijke macht waren bekleed. In Siberië is starost de titel van een dorpsburgemeester, en in Roemenië geeft men dien naam aan de agenten van het Oostenrijksch generaal-consulaat.

Starter (Jan Janssoon), een Nederlandsch dichter, geboren te Londen in 1594, doch waarschijnlijk in Holland opgevoed, ontwikkelde zijn dichttalent in de rederykerskamer: „In liefde bloeiende” te Amsterdam en vestigde zich in 1614 als boekverkooper te Leeuwarden. Hier deed hij eenige van zijne verzen drukken en stichtte een dichtgenootschap. Doch de Dordtsche synode verbood het comediespel, en Starter vertrok naar Franeker, waar hij zich als student liet inschrijven, tevens het plan vormende, zijne verstrooide liederen en zangen tot een bundel te vereenigen. Daar hij echter te Franeker niet beschikken kon over musieknoten en gegraveerde platen, begaf hij zich naar Amsterdam, om aldaar zijn werk ter perse te leggen. Vanhier trok hij in 1627 met Graaf *Ernst van Mansveld* ten oorlog, en men heeft na dien tijd niet verder van hem gehoord. Van zijne geschriften noemen wij: „Blyeyndich-truyrspeel van Timbre de Cardone en Fenicie van Messine, met een vermaecklyk sette-clucht van een Advocaat en een Boer op 't plat Friesch (1618)”, — „Daraide treurspeel (1621; 4de druk, 1640)”, — „Lykklagt over den in alle deughden uytmuntende Heere Wilhelm Ludwich Grave tot Nassau enz. (1620)”, — „Friesche Lusthof, beplant met verscheyde stichtelijke minneliedekens enz. (1621; 6de druk, bezorgd door *van Vloten*, 1864)”, — en „Steeck-boeckjen ofte het vermaek der jeugdeliker herten, om daardoor te weeten, des herten secreeten (1625; 2de druk, 1787)”. Eene „Bloemlesing uit den Frieschen Lusthof” is in 1862 uitgegeven door *Bekhoff*.

Stassart (Goswin Joseph Augustus, baron de), een Belgisch staatsman, geboren te Mechelen den 2den September 1780, studeerde aldaar en te Parijs in de rechten, werd in laatstgenoemde stad in 1804 auditeur bij den staatsraad, in 1806 militair intendant in Tyrol, in 1807 bij het groote Fransche leger in Oost-Pruisen en zag zich in 1808 verplaatst naar Berlijn. Later keerde hij naar Frankrijk terug en werd er achtervolgens sousprefect in Oran en prefect in Vaucluse en daarna in het de-

partement Bouches de la Meuse. Na het verdrijven der Franschen uit de Nederlanden (1813) trok hij naar Parijs, was er gedurende de belegering ordonnanssofficier van Koning *Joseph* en voegde zich, na den troonafstand van *Napoleon I*, als geboren Oostenrijker weder bij het Huis Oostenrijk, zoodat Keizer *Franz* hem tot kamerheer benoemde. Hierop bezocht hij het Congrès te Weenen, maar zag er zijne eersuchtige plannen verijdeld en keerde in het begin van 1815 naar België terug. Gedurende zijne reis vernam hij de tijding der landing van *Napoleon* en aelde naar Parijs, om dezen zijne diensten aan te bieden. *Napoleon* zond hem in April van dat jaar met dépêches naar den Keizer van Oostenrijk en bekleedde hem tevens met volmacht, om over de handhaving van den Vrede van Parijs te onderhandelen. Daar hij zich echter te Linz verhinderd zag, zijne reis voort te zetten, begaf hij zich weder naar Parijs, waar hij de betrekking van requestmeester aanvaardde. Na den tweeden val van *Napoleon* vestigde hij zich op zijn landgoed bij Namen, waar hij zich wijdde aan letterkundige studiën. Wegens zijne Franschesindheid was hij bij de Nederlandsche Regeering weinig gezien. Daarentegen werd hij sedert 1821 door zijne landgenooten voortdurend afgevaardigd naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar hij zich bij de mannen der oppositie voegde. Na het uitbarsten van den opstand te Brussel in September 1830 behoorde hij tot de afgevaardigden, die zich ten gevolge der oproeping naar 's Gravenhage begaven. Toen echter de revolutie tot vastheid begon te komen, keerde hij naar België terug, waar hij lid werd van het Congrès, eenige dagen aan het hoofd stond van het Comité van Binnenlandse Zaken en daarop door het Voorloopig Bewind benoemd werd tot gouverneur van Namen. Zijn ijver en bekwaamheid werden weldra erkend. Hij werd lid en voorzitter van den Senaat en in 1834 gouverneur van Brabant. Toen voorts in 1836 en later de strijd ontbrandde tusschen de ultramontaansche en liberale partij, stond hij weldra als grootmeester van de Orde der Vrijmetselaren in België aan het hoofd van laatstgenoemde. Dit was oorzaak, dat hij niet herkozen werd tot voorzitter van den Senaat, en daar hij ook met de Regeering in botsing kwam, ontving hij in 1839 zijn ontslag als gouverneur van Brabant. Toen echter na afreding van het ministerie de *Thoux* de liberale partij weder aan het roer kwam, zag hij zich belast met eene zending naar Turijn. In 1841 verloor hij het vertrouwen der liberalen, waarop hij de betrekking van grootmeester der Vrijmetselaarsorde en in 1847 die van Senator nederlegde en tot het ambtelooz leven terugkeerde, waarna hij den 1den October 1854 te Brussel overleed. Hij heeft belangrijke opstellen geleverd in de „Mémoires” der Belgische Académie, en ook zijne „Fables” hebben hem grooten roem bezorgd. Zijne verzamelde geschriften zijn door hem uitgegeven in 1854.

Stassfurt, eene stad in het Pruisische district Magdeburg, ligt aan de Bode en aan een zijtak van den spoorweg Magdeburg-Halberstadt, telt ruim 16000 inwoners (1885) en is vermaard wegens hare steenzoutbeddingen.

Deze liggen op zechsteen (schachtsteen) onder bonten sandsteen en onderscheiden zich inzonderheid door haar aanzienlijk gehalte an kalizouten. Men vindt daarin 4 lagen: de onderste of de anhydrietlaag is 300 Ned. el dik en bevat nagenoeg uitalmidend steenzout, — daarop volgt de polyhalietlaag, omstreeks 60 Ned. el dik, — dan de kiesrietlaag, 56 Ned. el dik, — en eindelijk de carnallietlaag, 42 Ned. el dik. Deze beddingen werden in 1839 door boring ontdekt, — in 1851 werd de eerste mijnput geopend, en in 1856 bereikte men ter diepte van 335 Ned. el de begeerde laag. Vanhier wordt een groot gedeelte van Europa van kalimeet voorzien. In 1877 verkreeg men er bijna 800 000 centenaar steenzout en half zooveel kalizout, benevens 726 centenaars boraciet. Dezelfde bedding wordt bewerkt te Leopoldahall in Anhalt. Nieuwe boringen, in 1870 door *Reiswartz* bij Westeregeln ondernomen, hadden in het volgende jaar tot uitkomst, dat zich op eene diepte van 149,7 Ned. el eene dikke laag kalizout bevond. Deze werd het eigendom van eene vennootschap en leverde in 1885 ruim 14½ millioen Ned. pond kalizout. Ook op andere plaatsen — het laatst bij Niemenburg — werden groeven geopend, die aanzienlijke hoeveelheden steen- en kalizout opleverden.

Stassjulewitaj (Michail Matwjejewitj), een Russisch geschiedschrijver en journalist, geboren den 28sten Augustus (9den September) 1826 te Petersburg, studeerde aan de universiteit aldaar, was er van 1851 tot 1861 buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis en van 1860—1861 leermeester van den overleden Grootvorst *Nikolaas*. In 1865 stichtte hij er het tijdschrift: „Vestnik Europy (Bode van Europa)”, waarmede eene boekdrukkerij en een boekhandel verbonden zijn. Zijn in 1861 uitgegeven dagblad „Porjadok (Orde)” bestond slechts één jaar. Sedert 1881 behoort hij tot de leden van den gemeenteraad van Petersburg. Ook leverde hij eene „Geschiedenis der middeleeuwen (1863—1865, 3 din)”.

Staszyc (Zawery Stanialaw), een verdienstelijk Poolsch staatsman en schrijver, geboren te Pila in 1755, studeerde te Leipzig en te Göttingen, maakte te Parijs kennis met *Buffon*, *d'Alambert* en andere geleerde mannen, vertaalde de „Epoques de la nature” van eerstgenoemde in het Poolsch (1786), legde zich vooral toe op de geologie, doorkruiste de Alpen en leverde eene uitmuntende geologische beschrijving van Polen (1805). Daarop werd hij huisonderwijzer bij den kanselier *Zamoiski*, waar hij wederom een merkwaardig boek schreef. Bij de stichting van het hertogdom Warschau werd hij door den Koning van Saksen tot staatsraad benoemd en nam als referendaris deel aan den *Ejlsdag*. Na het overlijden van *Albertrand* werd hij in 1806 voorzitter van het Koninklijk Genootschap van voorstanders der wetenschappen, en Keizer *Alexander* benoemde hem tot directeur-generaal van het comité van Openbaar Onderwijs. Hij bevorderde met kracht de stichting en verbetering van lagere scholen, schonk nieuwen bloei aan de universiteit, deed eene mijnschool en eene polytechnische school verrijzen, alsmede een doofstommen-instituut en eene landbouwacadémie, onder-

steunde de nijverheid en zorgde voor bruggen en wegen. In 1820 nam hij wegens gevorderden leeftijd zijn ontslag. De Keiser benoemde hem tot minister van Staat en later tot voorzitter der commissie voor gepenaliseerde staatsambtenaren. Hij overleed den 20sten Januari 1826. Behalve reeds genoemde heeft hij ook andere geschriften over Polen nagelaten. Zijn geheele vermogen vermaakte hij aan verschillende instellingen te Warschau, met uitzondering van zijn landgoed Eubleszow, dat hij onder de daarop wonende boeren verdeelde.

Statenbond (Een) noemt men eene vereniging van Staten, die door eene blijvende vergadering maatregelen doet nemen van algemeen belang, zooals de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Aan eene nauwere vereniging, zooals die der Zwitsersche cantons, geeft men den naam van *bondstaat*.

Staten-Generaal en **Staten der Provincie**, zie onder *Nederland* en *Provinciale Staten*.

Staten-Inland of *Staten-Eiland* is de naam van een eiland op de kust van den Noord-Amerikaanschen Staat New Jersey. Het ligt in den mond van de Baai van New York, is door eene smalle straat (Staten-Inland-sound) van het vasteland gescheiden, telt 83 000 inwoners en heeft Richmond tot hoofdstad.

Stater is de naam van verschillende geldstukken der Oudheid. De Atheensche gouden stater weegt ongeveer 8,6 Ned. wicthjes, en de Aeginetische stater is de zilveren didrachmon van 12,3 Ned. wicthjes. De meest verspreide gouden staters zijn die van *Philippus* en *Alexander* van Macedonië.

Statica, zie *Mechanica*.

Statistiek (De) noemt men in de eerste plaats eene methode, om de algemeene wetten van toestanden en gebeurtenissen nader te bepalen door ze in grooten getale gade te slaan, hunne beweging op te merken en deze in cijfers voor te stellen, — en in de tweede plaats de pogingen, op die waarnemingen eene wetenschap te bouwen, die de wetten omvat der maatschappelijke verschijnselen. Intusschen heeft men over de betekenis van het woord „statistiek” reeds lang een hevigen strijd gevoerd, en het is ook nu nog niet uitgemaakt, of men daarvan een voldoende verklaring kan geven. De bemoelingen, met den naam *statistiek* verbonden, zijn zoo veelvuldig en van zoo verschillende aard, dat het ondoenlijk is, die alle onder één logisch gezichtspunt te brengen, en om het verband dier bemoelingen te verklaren, dienen wij hare geschiedkundige ontwikkeling gade te slaan. Als de schepper der statistiek wordt *Hermann Cowring* († 1681) beschouwd, die in 1660 academische lessen opende over eene nieuwe wetenschap, welke hij met den naam van „*Notitia rerum publicarum*” bestempelde. Hij leverde daarin eene beschrijving van de verschillende Staten, tevens aanwijzende, in hoever hunne gesteldheid het heil der inwoners bevorderde. *G. Achenwall* († 1772) bracht den naam *statistiek* in gebruik, dien men veeleer moet afleiden van het Nieuw-Latijnsche woord *statista* (staatsman), dan van *status* (gesteldheid of staat). Volgens hem is het onderwerp der statistiek gelegen in de bijzon-

derheden, welke men in een land of bij zijne bewoners opmerkt en wel bepaaldelijk in den tegenwoordigen toestand, en hierdoor onderscheidt de statistiek zich van de geschiedenis. Dientengevolge opperde *Schlozer* de meer puntige dan ware stelling, dat de geschiedenis niets anders is dan eene doorlopende statistiek, en de statistiek niets anders dan eene stilstaande geschiedenis. Onder de navolgers van die beide mannen zochten sommigen in de staatsregeling, anderen in de hulpbronnen en krachten in den Staat het onderwerp der statistiek. Intusschen gaf men aan de zaak eene geheel andere kleur, toen men eene voorstelling der toestanden als de taak der statistiek aanmerkte. In deze richting bewogen zich *Malchus*, *Gioja*, *Jonak*, *Stein* en *Fallati*. Nu zocht men den toestand van het oogenblik op te vatten als het gewrocht eener voorafgegaane oorzaak. Bij het schetsen van de gesteldheid van een Staat betreft de statistiek het gebied der aardrijkskunde, welke desgelijks de grenzen aanwijst, de gesteldheid en de uitgebreidheid van den bodem vermeldt, het aantal inwoners opnoemt en iets omtrent de nationaliteit mededeelt. Vooral *Büsching* en *Wappas* hebben de geographie met de statistiek verenigd, en na hen hebben velen statistieke opgaven in cijfers en in den vorm van tabellen geleverd. Nieuwe denkbeelden werden voorts in de wetenschap der statistiek opgenomen, toen *Süssmilch* (geboren 1607, † 1767) zijn werk: „Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, d. i. gründlicher Beweis der göttlichen Vorsehung und Vorsorge für das menschliche Geschlecht aus der Gebornen und Gestorbenen (1742)” in het licht gaf. Hij omvatte geenzins alle toestanden van den Staat, maar vergenoegde zich met eene bepaalde reeks van toestanden; doch hij bleef daarentegen ook niet staan bij eene bloote beschrijving, maar poogde in de toestanden eene wet te ontdekken en paste de wijskunde toe op de bevolkingaleer. *Süssmilch* had geruimen tijd geene navolgers, omdat men hem niet begreep. Eerst *Quetelet* (zie aldaar) paste die methode toe op andere omstandigheden en toestanden. Van eene groote menigte waargenomen feiten schreef hij voort tot vergelijkingen en gevolgtrekkingen, waaruit hij eene statistiek der zeden opmaakte. De Fransche beoefenaars der statistiek, zijn voetspoor betredend, verklaren, dat men als statistiek feit slechts datgene mag aanmerken, wat door cijfers kan worden uitgedrukt. *Engel* was de eerste, die het door ons vermelde onderscheid aanwees tuschen de statistiek als methode en de statistiek als wetenschap. De eerste bestaat in het verzamelen van talrijke waarnemingen en is zooewel van toepassing op de verschijnselen der natuur als op die der menschelijke maatschappij. Als wetenschap omvat zij het leven der volkeren en Staten in wetenschappelijk verband. Aan deze wetenschap heeft men ook den naam gegeven van *demologie* (volkaleer) en *demographie* (volksbeschrijving). Alle pogingen, om in dit opzicht een duurzaam en samenhangend geheel te leveren, blijven vruchteloos, omdat de bestaande toestanden onophoudelijk veranderen.

Iedere gesteldheid der menschelijke samen-

leving kan onder het bereik gebracht worden der statistiek. Daardoor ontstaan verschillende takken van statistiek, wier grenzen men evenwel moeilijk met juistheid kan bepalen. Men heeft bijv. eene statistiek van landbouw, van nijverheid, van handel, van het bank- en postwezen, van spoorwegen enz. Ieder maatschappelijk verschijnsel, vatbaar om in cijfers te worden voorgesteld, kan aanleiding geven tot een nieuwen tak van statistiek. De statistieke waarneming van talrijke feiten is eene wetenschappelijke werkzaamheid, maar zelden heeft een zelfstandig onderzoeker daartoe gelegenheid. Dikwijls toch is daarbij sprake van bijzonderheden, die met den sluier der ambtelijke geheimhouding zijn bedekt, of van private omstandigheden, welke zich aan den blik van onbevoegde personen onttrekken, tenzij van staatswege de mededeeling daarvan verplichtend is gesteld. Het verzamelen van statistieke feiten dient derhalve in den regel van overheidswege te geschieden, doch het verwerken dier bouwstof blijft overgelaten aan allen, die zich daartoe geroepen gevoelen. In het begin onzer eeuw zijn afzonderlijke ambtenaren belast met de taak, om deze bouwstof bijeen te brengen, en zij vormen de bekende statistieke bureaux. Deze laatste zijn ingesteld in Frankrijk (1800), Beieren (1801), Italië (1803), Pruisen (1805), Oostenrijk (1810), België (1831), Nederland en Hannover (1848), Zwitserland (1860), de Staten van Thüringen (1865) enz. Alleen in Engeland bestaat geen centraal statistiek bureau, maar slechts eene statistieke afdeling bij het ministerie van koophandel. Wellicht had in ons Vaderland het ministerie *Koppens* daarop het oog gevestigd, toen het in weerwil van de gestrengte afkeuring van sommige leden der Tweede Kamer, in 1873 dat bureau afschafte. Uiteitend georganiseerd is daarentegen dat bureau in Pruisen en de daardoor openbaar gemaakte geschriften hebben een aanmerkelijken omvang. Ook het statistiek bureau in Saksen wordt met grooten lof vermeld. Eene belangrijke taak der statistiek is eene nauwkeurige volkstelling. Voorts heeft men in den jongsten tijd gedurig statistieke congressen gehouden, namelijk te Brussel (1845), Parijs (1855), Weenen (1855), Londen (1860), Berlijn (1863), Florence (1867), 's Gravenhage (1869) en Pest (1875). Het voornaamste doel dier congressen is, eenheid van methode te verkrijgen in de waarneming en mededeeling der statistieke feiten. Eindelijk heeft men vereenigingen ter bevordering der statistiek, o. a. ook eene in ons Vaderland, die in 1836 den 39sten jaargang van het „Staatkundig en Staathuishoudkundig jaarboekje” deed verschijnen. Voorts levert in Nederland het departement van Financien eene „statistiek van den in-uit- en doorvoerhandel” en het departement van Waterstaat enz. „Verslag over den landbouw”. Van dit laatste is een overzicht van 1884 in het begin van 1885 in het licht verschenen. Voorts vermelden wij met betrekking tot onze overzeesche bezittingen het „Koloniaal verslag” — den „Regeeringsalmanak voor Nederlandsch Indië”, — en de „Statistiek van den handel enz. op Java en Madura”.

Statius (Publius Papinius), een Romeinsch dichter, geboren te Napels omstreeks

het jaar 45 na Chr. ontving zijne opleiding te Rome, verwierf er als dichter een vleier de gunst van Keizer *Domitianus* en behaalde de overwinning in meer dan den dichterlijken wedstrijd. Later vertrok hij naar zijn landgoed bij Napels, waar hij omstreeks het jaar 96 overleed. Van zijne gedichten, die zich door gewollenheid onderscheiden, bezitten wij nog: „*Silvae*”, de ontboezemingen van het oogenblik, — „*Thebais*”, een epos in 12 zangen, — en eene onvoltooide „*Achilleis*”. Tot de beste uitgaven der „*Silvae*” behoort die van *O. Müller* (1870).

Statuten zijn bepalingen, wetten, grondslagen, inzonderheid zoodanige, waarop vereenigingen berusten. Statuten zijn dan alleen rechtsgeldig, wanneer zij door den Staat zijn erkend.

Stäudlin (Karl Friedrich), een Protestantisch godgeleerde, geboren den 25sten Juli 1761, bezocht het gymnasium aldaar en vervolgens het theologisch seminarium te Tübingen. Daarna maakte hij een aanvang met het schrijven, van zijne „*Geschichte und Geist des Skepticismus, vorzüglich in Rücksicht auf Moral und Religion* (1794, 2 dln)” en volbracht gedeeltelijk als onderwijzer, gedeeltelijk als tourist van 1786 tot 1790 reizen door Duitschland, Zwitserland, Engeland en Frankrijk. Inmiddels werd hij in 1790 tot hoogleraar in de godgeleerdheid benoemd aan de universiteit te Göttingen, waar hij in 1808 zich bevorderd zag tot consistoriaalraad en den 3den Juli 1826 overleed. Hij was aanvankelijk een rationalist, maar omhelste later het supernaturalismus. Vooral muntte hij uit op het gebied der kerkgeschiedenis en op dat van de geschiedenis der theologie. Hij schreef voorts: „*Kirchliche Geographie und Statistik* (1804, 2 dln)”, — „*Ideen zur Kritik des Systems der christlichen Religion* (1791)”, — „*Grundriss der Jugend- und Religionslehre zu akademischen Vorlesungen* (1798—1800, 2 dln)”, — „*Lehrbuch der Dogmatik und Dogmengeschichte* (1801; 3de druk, 1822)”, — „*Neues Lehrbuch der Moral für Theologen u. s. w.* (1816; 3de druk, 1825)”, — „*Geschichte der Vorstellungen von der Sittlichkeit des Schauspiels* (1823)”, — „*Lehre vom Selbstmorde* (1824)”, — „*Lehre vom Gewissen* (1824)”, — „*Lehre vom Eide* (1824)”, — „*Lehre von der Ehe* (1826)”, — „*Lehre von der Freundschaft* (1826)”, — „*Geschichte des Rationalismus* (1826)”, — „*Geschichte der Sittenlehre Jesu* (1799—1823, 2 dln)”, — „*Universalgeschichte der christlichen Kirche* (1806; 5de druk, 1833)”, — „*Geschichte der christlichen Moral seit dem Wiederaufleben der Wissenschaften* (1808)”, — „*Allgemeine Kirchengeschichte von Grossbritannien* (1812)”, — „*Geschichte der Moralphilosophie* (1822)”, — „*Geschichte der biologischen Wissenschaften* (1810—1811, 2 dln)”, — en „*Geschichte und Literatur der Kirchengeschichte* (1827)”.

Staunton. Onder dezen naam vermelden wij:

George Leonard Staunton bekend door zijne reis naar China. Hij werd geboren den 19den April 1737 te Galway in Ierland, studeerde te Montpellier in de geneeskunde en hield zich vervolgens te Londen bezig met letterkundigen arbeid. In 1752 vertrok hij als arts

naar West-Indië, waar hij de vriendschap verwierf van *Macartney*, gouverneur van het eiland Granada. Hij vergezeldde laatstgenoemde, toen deze als gouverneur naar Madras vertrok, — onderscheidde zich als diens secretaris bij de vredeonderhandelingen met *Tippo Saïb*, keerde in 1784 naar Engeland terug en zag er zijne diensten beloond met een jaargeld van 500 pond sterling en met den titel van baronet. Bij de gezantschapsreis van Lord *Macartney* naar China (1792—1795) bevond zich *Staunton* als secretaris van legatie in diens gevolg en ontving tevens den titel van buitengewoon gesant. Na zijn terugkeer schreef hij: „An authentic account of an embassy from the king of Great-Britain to the emperor of China (1797, 2 din)” en overleed den 14den Januari 1801.

George Thomas Staunton, een zoon van den voorgaande en tevens een vermaard reiziger en uitstekend beoefenaar der Chineesche taal. Hij werd geboren te Salisbury den 26sten Mei 1781, ontving eene uitmuntende opvoeding en vergezeldde zijn vader naar China. Na zijn terugkeer studeerde hij te Cambridge en zag zich in 1799 geplaatst bij de factory der Oost-Indische Maatschappij, eerst als secretaris en daarna als president. In 1816 vergezeldde hij den gezant Lord *Amburst* als koninklijk commissaris naar Peking. Door zijne kennis van de Chineesche taal bewees hij bij de onderhandelingen met de Regeering van China belangrijke diensten. Ook heeft hij de kennis der Chineesche letterkunde niet weinig bevorderd. Hij leverde bijv. eene Engelsche vertaling van het Chineesche wetboek van strafrecht (1810) en schreef o. a.: „Narrative of the Chinese embassy to the Khan of the Tourgouth Tartars in the years 1712, 13, 14 and 15 (1821)”, — en „Miscellaneous notices relating to China and the British commercial intercourse with that country, including a few translations from the Chinese language (1822)”. Geruimen tijd was hij lid van het Parlement, keerde in 1852 tot het ambtelooze leven terug en overleed den 10den Augustus 1859.

Howard Staunton, een Engelsch schrijver en beroemd schaakspeler, geboren in 1810. Hij studeerde te Oxford, hield zich te Londen bezig met journalistiek en behaalde in 1843 in een grooten schaakwedstrijd te Parijs de overwinning op *Saint-Amant*. Nu was zijn roem als schaakspeler gevestigd en hij handhaafde dien tot 1851, toen de Duitscher *Anderssen* hem in den schaakwedstrijd te Londen de nederlaag toebrengt. Hij overleed den 22sten Juni 1874. Van zijne geschriften vermelden wij: „Chess players companion (1842)”, — „Chess players textbook (1842)”, — „The chess players chronicle (1841—1848)”, — „The chess players handbook (1847)”, — en „Chess tournamens (1852)”. Ook leverde hij jaren lang de schaakopgaven in het „London News”, terwijl hij zich tevens bezig hield met de studie der oudere Engelsche tooneeldichters en noten leverde voor de „Roundledge-edition” van *Shakspeare*. Eindelijk verscheen nog van zijne hand: „Great schools of England (1865; 2de druk, 1869)”.

Staupitz (Johann von), een voorstander en vriend van *Luther* en geboren te Meissen, studeerde aan verschillende universiteiten en

het laatst te Tübingen in de godgeleerdheid, werd aldaar prior in het klooster der Augustijnen, in 1502 hoogleeraar te Wittenberg en in 1503 vicaris-generaal van de Orde der Augustijnen in Duitschland. In die betrekking leerde hij in 1505 *Luther* te Erfurt kennen, vertroostte hem in zijne twijffelingen en zorgde, dat hij in 1508 beroepen werd naar Wittenberg. In 1518 drong hij er te Augsburg op aan, dat *Luther* niet veroordeeld zou worden voordat men hem gehoord had; maar bevreesd voor het naderend gevaar, legde hij in 1519 zijne betrekking neder, werd te Salzburg Hofprediker van den aartsbisschop, in 1522 abt van het klooster der Benedictijnen aldaar en overleed den 28sten December 1524. Zijne nagelaten geschriften zijn in 1867 door *Knaake* uitgegeven.

Stavenow (Bernhard), een Duitsch letterkundige, geboren den 20sten September 1849 te Brandenburg aan de Havel, bezocht er de ridderacademie en het gymnasium, wijdde zich vervolgens te Berlijn aan de studie der letteren, werd landmeter, nam deel aan den Fransch-Duitschen Oorlog, werd bij Orléans zwaar gewond, bezocht op nieuw de universaliteit te Berlijn en bepaalde zich bij de beoefening der letteren. Reeds als student had hij de tooneelstukken: „Karl Augusts Revanche”, — „Der Herr studiosus”, — „Marianne” enz. uitgegeven en in latere jaren leverde hij gedichten, novellen levensbeschrijvingen, humoristische beschouwingen en reisaferreelen. Zijn humoristisch weekblad: „Flitsbogen”, in 1874 te Berlijn gesticht, werd in 1876 gestaakt. Ook schreef hij onderscheidene feuilletons in dagbladen. Eindelijk noemen wij van hem: „Aus allen Kreisen (1878)”, — en „Schöne Geister (1881)”.

Stauroliet is een merkwaardig mineraal, dat in zuilvormige kristallen van het rhombische stelsel kristalliseert. Deze vormen vaak doorgroeiingstweelingen en hieraan ontleent het mineraal zijn naam (*σταυρός* = kruis en *λίθος* = steen). De doorschijnende of ondoorzichtige, glasglanzende kristallen zijn roodachtig bruin tot zwartbruin van kleur; zij hebben eene hardheid van 7 tot 7,5 en een soortelijk gewicht van 3,34 tot 3,77. Zij smelten niet voor de blaasbuis en worden niet aangetast door zuren, zelfs niet door fluorwaterstofzuur. Het bestaat uit 28—29% kiezelzuur, 52% aluinaarde, 14% ijzeroxyd, 2,5% magnesia en omstreeks 1,5% water, dat bij het gloeien ontwijkt; ook is er eenig ijzeroxyd in aanwezig. Zijne samenstelling wordt uitgedrukt door Fe, Al_2, Si_2, O_4 . Het stauroliet komt voor in glimmerlei, bijv. bij Airolo en Faïdo aan den St. Gotthard, bij Goldenstein in Moravië, in Bretagne en in Spaansch Galicië. Wegens den kruisvorm worden deze tweelingkristallen op vele plaatsen om den hals gedragen.

Stavanger, de hoofdstad van een evenzoo genoemd amt (160 □ geogr. mijl met 118 000 inwoners in 1880) in het zuidwesten van Noorwegen, aan de Buknefjord, éene der oudste en aanzienlijkste steden des lands, verheft zich op een rotsachtigen bodem, heeft nauwe, onregelmatige straten en stegen en telt ruim 20 000 inwoners. De stad is door den bloei der haringvischerij in den jongsten tijd zeer in bevolking toegenomen, terwijl thans bij het kwijnen van dien tak van bestaan de scheepvaart er eene der belangrijkste bronnen van

welvaart is. Van Stavanger loopt een spoorweg westwaarts langs de kust naar Ekersund. Te voren was deze stad de zetel van een bisschop, die echter in 1685 naar Christiania vertrok. De aloude domkerk te Stavanger, in rondbogenstijl opgetrokken, is een sieraad der stad.

Stavoren, een stadje aan de Zuiderzee en in den zuidwesthoek van Friesland, telt nog geen 1000 zielen, maar is merkwaardig als de voormalige zetel der Friesche Koningen en als eene aanzienlijke Hansesstad in de middeneeuwen. In de oorlogen tusschen de Graven van Holland en de Friesche Potestaten had zij gedurig veel te lijden. Graaf *Willem IV* sneuvelde in de nabijheid dier stad in 1345. Hare haven blijft wel is waar wegens het Vrouwenland, waaraan de bekende legende verbonden is, ontoegankelijk voor groote schepen, doch werd in den laatsten tijd aanmerkelijk verbeterd, zoodat zij er het geregelde stoombootverkeer met Enkhuizen en zoodoende het spoorwegverkeer tusschen Amsterdam en Leeuwarden bevordert.

Stawropol, een Russisch gouvernement, tot het stadhouderschap Caucasië behorende, strekt zich uit aan de noordelijke helling van den Caucasus, grenst in het westen aan het gebied der Tjernomorische Kozakken, in het oosten aan het gebied der Terek en in het noorden aan het gouvernement Astrakan, heeft eene uitgebreidheid van bijna 1253 □ geogr. mijl en is verdeeld in de districten Stawropol en Pjaetigorak. Het oostelijk en noordelijk gedeelte van dit gouvernement is steppenland, alleen in het westelijk gedeelte afgewisseld door een uitlooper van de bergketen van Taajli-Sayrt, terwijl in het zuidwesten het Bejtaoe'sche gebergte met den Masjoek (1492 Ned. el hoog), den Smeinaja (1059 Ned. el hoog), den Raswal (988 Ned. el hoog) enz. zich verheft. De vulkanische bodem telt er onderscheidene warme zwavel- en ijzerbronnen en trachtelgevaarten. Ten noorden van laatstgenoemd gebergte gelijk het land op eene golvende vlakte, die naar de zijde van de Manytaj allengs lager wordt. In de steppen vindt men er onderscheidene zoute meren, maar er is gebrek aan goed drinkwater, en naar de zijde van de Caspische Zee daalt de grond beneden de oppervlakte van de Zwarte Zee. De voornaamste rivieren zijn er de Koema en de Manytaj met de Kalaoes. Beide rivieren zijn echter slecht voorzien van water en verliezen zich in het zand; alleen in het voorjaar bereikt de Koema de Caspische Zee en de Manytaj de Don. Deze laatste echter zendt haar water ook wel naar de Koema en vormt onderscheidene bitterzoute meren. Zoowel in de steppe als in het gebergte is gebrek aan bosch. De gemiddelde jaarlijkse warmtegraad is er 9° C. Des zomers klimt de warmte tot ruim 33,3° C. en zij daalt in den winter tot -30° C. In de laagten aan de Koema en aan de boorden der Manytaj is het klimaat zeer ongezond. De bevolking telt er 637000 zielen (1888) met de Russen en Kalmukken, die in het noorden van het gouvernement een zwerfend leven leiden en tot de Boeddhaïsten behooren, alsmede de Troechmenen aan de beide oevers der Koema en de Nogaiers aan de Caspische Zee; ook heeft men er Armeniërs en Deutsche kolonisten. De voornaamste be-

drijven zijn er landbouw en veeteelt; voorts vindt men er ooft- en wijnbouw en bjenteelt. In den tijd van den hool- en graanogst komen er telken jare meer dan 16000 arbeiders uit Rusland, om daarbij de behulpzame hand te bieden. Ook wordt er veel lijnsaad, wol, huiden en talk verkregen, en voor al deze voortbrengelen is Rostow aan de Don de stapelplaats. De nijverheid is er van weinig belang. — De evenzoo genoemde *hoofdstad*, aan de Taajla, eene zijrivier van de Kalaoes, werd in de dagen van *Catharina II* uit een krijgskundig ooppunt gesticht en is dus eene der jongste, maar tevens eene der regelmatigste steden des Rijk. Zij is de zetel van een Caucasiësch en Tjernomorisch bisschop, heeft 13 Grieksch-Russische kerken, een nonnenklooster, eene Armenische en eene R. Katholieke kerk, eene moakee, een gymnasium, een seminarium en andere inrichtingen van onderwijs, een schouwburg, eenige instellingen van weldadigheid, fraaie tuinen, openbare pleinen en wandelplaatsen, een levendigen handel en ruim 34000 inwoners (1888).

Stearine ($C_{17}H_{35}O_2 = C_7H_5(O.CO.C_{11}H_{25})_2$) is een bestanddeel van de meeste vetten en daarin gemengd met palmitine en oleïne. Om het te verkrijgen, vermengt men gesmolten schapenvet met zooveel aether, dat het na het verstijven eene brijachtige massa vormt. Deze wordt bij herhaling uitgeperst en het overblijvende uit aether omgekristalliseerd. Stearine vormt kleurloose, parelmoerglansige schubben, is oplosbaar in kokenden alkohol en aether, maar niet in water; zijne oplossing reageert neutraal, het smelt bij 66,5° C., verstijft als waas en wordt door alkaliën gemakkelijk verzeepd. Zij is glycerylristearaat en kan rechtstreeks door verhitting van stearinezuur met glycerine tot 280—300° C. verkregen worden. De stearine, welke in den handel voorkomt, is geen vet, maar een hieruit bereid mengsel van stearinezuur en palmitinezuur.

Stearinezuur ($C_{18}H_{36}O_2 = C_{17}H_{35}.COOH$) vindt men als stearine in de meeste vetten, in den regel nevens palmitine en oleïne. Uit deze vetten, vooral uit talg en palmolie, wordt in het groot een mengsel van stearinezuur en palmitinezuur bereid, dat onder den naam van stearine in den vorm van kaarsen in den handel voorkomt. Om het te verkrijgen verwarmde men vroeger het vet met kalkmelk (met 14% calciumoxyde), scheidde de kalkzeep van het glycerinehoudend water, ontleedde het calciumzout door verdurd zwavelzuur, waschte het afgescheidene mengsel der vetzuren met zwavelzuur uit, liet het verstijven en perste eindelijk het oliezuur er uit, eerst tusschen koude, daarna tusschen verwarmde platen eener hydraulische pers. De verkregen vetzuren werden gezuiverd door omsmelten en door wassen met zwavelzuur en water. Thans echter werkt men met gesloten ketels (autoclaves) onder verhoogde drukking (bij 170° C.) en verkrijgt nu eene nagenoeg volkomene verzeeping door het bezigen van slechts 2—4% kalk, zoodat men bij de verdere bewerking veel zwavelzuur bespaart. Onder eene drukking van 10—15 atmosfeeren worden de vetten ook door zuiver water ontleed, en wanneer men ze bij 310° C. met overhitten waterdamp in doelmatige toestellen behandelt,

kan men de vetsuren en de glycerine overhalen. Het vet kan ook door verhitting met zwavelzuur worden verzeepd. Men bezigde aanvankelijk groote hoeveelheden zwavelzuur, doch verminderde deze tot 5%, verwarmde het vet met het suur tot 175° C. en verkreeg eene vaste, zwarte massa, die gewaschen en met oververhitten waterdamp bij 290—300° C. gedestilleerd werd. Volgens de nieuwste handelwijze vermengt men de vetten bij 120° C. met 6% zwavelzuur en behandelt en kneedt de massa met kokend water, waarbij eene volkomen ontleding plaats grijpt. Bij de vroegere behandeling met zwavelzuur ontstonden sulphozuren, die vervolgens door water werden ontleed. De opbrengst bedraagt bij de kalkverzeeping in autoclaves 45—48% en bij de zwavelzuurverzeeping met destillatie 55—60% grondstof voor kaarsen. Bijproducten bij de bereiding van stearinesuur zijn glycerine en ollezuur. Stearinesuur vormt silverglaanzige, kleur- en reukloose kristalchubben, is gemakkelijk oplosbaar in alcohol en aether, maar niet in water, reageert suur, smelt onder aanmerkelijke volumevermeerdering bij 69° C., verstijft in kristallijne schubben en kan in kleine hoeveelheden bij eene omsichtige verwarming gedestilleerd worden, doch gemakkelijker in het luchtledig met waterdamp. Van zijne zouten zijn die der alkaliën oplosbaar in water, maar zij worden door groote hoeveelheden water ontleed, terwijl de overige zouten onoplosbaar zijn. Eerstgenoemde vindt men in zeep, een mengsel van de kalium- of natriumsouten van palmitine. Een mengsel van palmitinesuur en stearinesuur smelt gemakkelijker dan de beide zuren afzonderlijk. Hun mengsel wordt gebruikt voor kaarsen en om het kristalliseeren van het mengsel bij afkoeling te voorkomen met was of paraffine samengesmolten. Een mengsel, dat bij 60° C. smelt, droeg te voren den naam van margarinesuur.

Stearopten, zie *Oliva*.

Stebbing (Henry), een Engelsch geschiedschrijver, geboren in Augustus, 1799 te Great Yarmouth, ontving zijne opleiding aan het St. Johns College te Cambridge, kwam aan het hoofd van de Norwich Grammar School, was later predikant te Hingham, in 1829—1857 geestelijke aan de St. Jameskapel en gedurende 44 jaren kapellaan aan het University College-hospitaal. In 1857 werd hij rector van het St. Nicholas College Abbey te Londen. Hij was de eerste redacteur van het tijdschrift: „The Athenaeum” en schreef o. a.: „History of Chivalry and the Crusader”, — „Lives of Italian poets (2de druk, 1860)”, — den roman: „Near the cloisters (1868)”, — en vele leerlichten. Sedert 40 jaren was hij lid van de Royal Society en overleed te Londen den 22sten September 1888.

Stedingerland, een vruchtbaar gewest in Oldenburg, zich uitstrekkend over het tegenwoordig amt Berne, is vermaard wegens zijne vrijheidlevende en dappere bewoners, *Stedingers* genaamd. Terwijl het voormalige Stedingerland eene veel grootere uitgebreidheid had, is dat van onzen tijd gelegen tusschen de Ochtum, de Weser en de Hunte en wordt door eenige kleine rivieren besproeid, terwijl het wegens zijne lage ligging door

dijken omgeven is. — Toen Koning *Hendrik IV* in 1062 den linker oever van de Weser van den mond der Ochtum tot aan Budjadingerland aan den aartsbisschop van Bremen geschonken had, vestigden zich Rustringers en Nederlanders op het door dijken aan de rivier ontwoekerd gebied. Zij noemden zich *Stedingers* of Oever(Gestade)bewoners. Hoewel zij in den beginne verplicht waren, tienden te betalen, wisten zij zich langzamerhand aan dien plicht te onttrekken en verdedigden tevens met kracht hunne grenzen tegen de Graven van Oldenburg, wier burchten Lichtenberg en Lina zij in 1167 verwoestten. Ook Aartsbisschop *Hartwig II*, die van den Paus verlof bekomen had, een kruistocht tegen de Stedingers te prediken, kon hen niet tot onderwerping brengen (1207). Een zijner opvolgers, *Gerhard II*, beschuldigde hen in 1223 bij Paus *Gregorius IX* van ketterij. Daarop volgden ban en interdict en een nieuwe kruistocht, welke laatste vooral bevorderd werd door *Koenraad van Morburg*. Daarenboven deed Keizer *Frederik II* hen in den Rijkban. Weltra werd onder aanvoering van den Hertog *Hendrik van Brabant* en van de Graven *Floris van Holland*, *van der Mark*, *van Cleef* en *van Oldenburg* een leger van 40000 man bijeengebracht, dat gedeeltelijk te land, gedeeltelijk te water (langs de Weser) oprukte tegen de Stedingers, die ten getale van 11000 bij Oldenesch (Aitenesch) in slagorde waren geschaard (1234). Deze laatsten werden na dapperen tegenstand op de vlucht geslagen (27 Mei). Duizenden werden gedood, de gevangenen op eene gruwzame wijze mishandeld en het land verwoest. Dit laatste werd daarop onder de overwinnaars verdeeld, die echter aan de overgeblevenen en aan nieuwe kolonisten het recht van landgebruik verlieenden. De Aartsbisschop *Nicolaas* van Bremen (1422—1435) schonk aan de Stedingers een bepaald landrecht. In den Dertigjarigen Oorlog had Stedingerland van het krijgsvolk veel te lijden, vooral van de Keizerlijke troepen.

Steekbrief is een openlijk verzoek tot aanhouding en inhechteniseming van een voortvluchtig of zich verborgen houdend misdadiger. Hij wordt openbaar gemaakt door den officier van justitie of ook wel door een chef der politie en bevat zoo mogelijk de persoonsbeschrijving (signalement) van den misdadiger, de vermelding van zijne strafbare handeling en de plaats, waar hij moet uitgeleverd worden.

Steekspel of *tournoi* noemde men in de middeneeuwen de ritterlijke spiegelgevechten, welke bij feestelijke gelegenheden werden gehouden. Men meent, dat het eerste groote steekspel in 1086 te Magdeburg heeft plaats gehad, waarna een Fransch edelman, *Godfried de Premsilly*, in 1086 de daarop betrekkelijke bepalingen en formaliteiten verzamelde. Het steekspel was eene wapenoefening in vreedstijd. Daartoe werden uitnooedingen gedaan door *herauten*, doch ieder ridder van onbesproken wandel kon er aan deelnemen. Later ontstonden vereenigingen tot het houden van steekspelen, en hiertoe werden alleen zij toegelaten, die een zeker aantal adellijke voorouders konden aanwijzen. Door de herauten werd de bevoegdheid der ridders on-

derzocht; hiertoe werden de helmen en schilden van laatstgenoemden op eene aangewezen plaats ten toon gesteld. Vóór den aanvang van het steekspel werden de algemeene wetten en bepalingen van den kampstrijd openbaar gemaakt en de wapens der deelnemers ondersocht, die daarenboven een zuiveringseid moesten afleggen, verklarende, dat zij door geene helse machten, toovermiddelen enz. werden bijgestaan. De plaats, waar dit steekspel gehouden werd, heette het *tournooiveld*, en de eigenlijke kampplaats het *krijt*. De namen der deelnemers werden door de kamprechters op de tournooirol geplaatst, en deze hadden bij de *helmdeeling*, dat is bij de splitsing der kampioenen in twee partijen, het oppertoezicht. Gedurende den strijd handhaafden zij de tournooiwetten en reikten na den afloop van het wapenspel aan de overwinende ridders *tournooibrieven* uit. Zij werden bijgestaan door *krijtwaarders* met lange staven en door *tournooiknechten* met korte staven. Rondom het krijt bevonden zich tribunes voor de dames en aanzienlijken en plaatsen voor de verdere toeschouwers. In ons Vaderland zijn steekspelen gegeven te Geertruidenberg, te Utrecht (op de Neude), te 's Gravenhage, (op het Tournooiveld) en te Haarlem. In laatstgenoemde stad werd inzonderheid een prachtig steekspel aangericht door Graaf *Willem III* in 1807. De strijd was sommig man tegen man, te paard en met de lans gewapend, waarmede men elkander uit den zadel zocht te lichten, doch men verdeelde de strijders ook wel in twee partijen. Het eerste noemde men *jaests* en het tweede *bohords*. In het algemeen mocht de stoot met de stompe lans of *glavis* alleen tegen het hoofd of de borst gericht worden. Opende één der strijders zijn vizier, dan was de strijd geëindigd. Bij het gemengde gevecht werd ook het zwaard gebruikt en zoowel te voet als te paard gestreden. Later bezigde men ook scherpe wapenen, zoodat menig ridder in zulke wapenoefeningen sneuvelde. Sijn Graven van Holland, *Floris IV* (1285), zijn broeder *Willem* (1288) en *Floris de Voegd* (1258), zijn binnen een tijdperk van 25 jaar daarbij omgekomen. Geestelijke en wereldlijke Vorsten verboden eindelijk het houden van steekspelen en één der Pausen weigerde zelfs aan de daarbij sneuvelende ridders eene Christelijke begrafenis. Dit alles deed echter dat kwaad niet ophouden; het bleef vooral in Frankrijk voortwoekeren, en eerst de dood van *Henrik II* (1559) maakte daaraan langzamerhand een einde.

Steele (Richard), een uitstekend Engelsch schrijver, geboren te Dublin in 1671, studeerde te Oxford, trad vervolgens als soldaat in de gelederen, zoodat hij onterfd werd, en greep tevens naar de pen. Te midden van zijn veelbewogen leven verraste hij het publiek met zijn „*Christian Hero*”, een boek, dat de verhevenste denkbeelden bevat over godsdienst en zedekunde. Daar hij een ijverig verdediger der Regeering was, verleende men hem de betrekking van „*gaseteer* (courantenschrijver)”, zoodat hij in het schier uitsluitend bezit kwam van het staatkundig nieuws. Hij maakte van deze omstandigheid gebruik tot stichting van een nieuw tijdschrift, waarin hij populaire opstellen over belangrijke aangelegenheden van

den dag plaatste. Zoo ontstond in 1709: „*The Tatler* (De Praatvaar)”, welke driemaal in de week werd uitgegeven, maar veranderde reeds na verloop van een jaar in den beroemd geworden „*Spectator*”, die dagelijks in het licht verscheen. In 1712 stichtte hij een derde tijdschrift: „*The Guardian*”, doch dit was veel minder belangrijk dan de „*Spectator*”. Behalve hij zelf leverden zijne vrienden *Swift*, *Berkeley*, *Budgell* en vooral zijn veeljarige vriend en begunstiger *Addison* talrijke en merkwaardige bijdragen in die tijdschriften. In 1710 werd *Steele* geplaatst bij de Munt, en *George I* benoemde hem tot opperstalmeester te Hamptoncourt. Ook werd hij lid van het Parlement en in 1717 commissaris van domeinen in Schotland. Hij overleed den 1sten September 1729 op zijn landgoed Llangunnor bij Carmarthen in Wales. Zijne blyspelen werden in 1761, zijne brieven in 1787 gedrukt.

Steen en Graveel, zie *Pisbesiakel*.

Steen (Jan), een beroemd schilder der Hollandsche school en één der meest populaire kunstenaars, die ooit hebben geleefd, werd geboren te Leiden in 1626 en was de zoon van een bemiddelden brouwer. Vermoedelijk heeft hij zich geoefend onder de leiding van de schilders *Nikolaas Knuffer* te Utrecht en *J. van Goyen* te 's Gravenhage. Met de dochter van laatstgenoemde trad hij in 1649 in het huwelijk. Voorts meent men, dat hij geruimen tijd te Delft het brouwersbedrijf heeft uitgeoefend en na den dood zijns vaders (1669) in 1670 naar Leiden is teruggekeerd. Hier verkeerde hij in vriendschap met onderscheidene andere kunstenaars, zooals *Frans van Mieris*, *Arie de Voys*, *Jan Lievens*., *Brudekamp*, *Korrel de Moor* enz., en overleed in het begin van 1679. Talrijke legenden zijn omloop van de losinnigheid en zorgeloosheid van dezen kunstenaar; zij worden echter wel eenigzins wederlegd door zijne verbasende productiviteit. In verschillende Europeesche musea vindt men ruim 200 stukken van zijne hand, en het is bekend, dat hij daarenboven nog 300 andere geschilderd heeft. Voorts getuigen zijne kunstgewrochten uit het beste tijdperk van zijn open hart voor de genoemens, ja, voor de weelde des levens, maar tegelijk van eene frischheid en kracht, welke het denkbeeld van een door uitspatting ontzenuwden kunstenaar verwerpen. Hij is inderdaad één der oorspronkelijkste genieën zijner school. Hij wist zijne onderwerpen met juist en vast hand te grijpen uit het huwelijk, gesellig en maatschappelijk leven zijner eeuw, dat hij wel eens in de overdrijving zijner ruwheid en broodronkenheid met een wat al te realistisch penseel voorstelde. Zijne figuren zijn vol uitdrukking, beweging en leven, en hij onderscheidt zich veelal als uitstekend kolorist door de natuurlijke en waarheid van het licht-effect. Zijne koddige tafereelen geven tevens getuigenis van zijn humor en satyre. Van zijne stukken vermelden wij: „*Zijn portret*”, — „*De terugkomst van een dorpsfeest*”, — „*Eene schurende vrouw*”, — „*Een bakker aan zijn venster*”, — „*Een kwakzalver*”, — „*Het St. Nikolaasfeest*”, — „*De tricracspelers*”, — en „*Eene boerenbrulloft*” in het Rijksmuseum te Amsterdam, — „*Een familietafeel*”, — „*Het menschelijk leven*”, — „*Een doctor bij een*

jong meisje", — „Een klezentrekker", — „Eene diergaarde", — en „Een doctor bij eene zieke vrouw" op het Mauritshuis te 's Gravenhage, — „Een doctor bij een ziek meisje", — en „Een vroolijk gezelschap" in het museum van der Hoop te Amsterdam. Voorts heeft men te Amsterdam stukken van zijne hand in kabinetten van particulieren, alsmede in het buitenland, zooals te Londen, Parijs, München, Weenen, Cassel, Petersburg, Brussel enz. Ook bestaan van hem vier etsen en eenige teekeningen, terwijl uitstekende graveurs naar zijne stukken hebben gewerkt.

Steenbakkerijen vindt men inzonderheid langs de oevers der rivieren, omdat men de aldaar aanwezige klei of leem als grondstof bezigt. Zij zijn inrichtingen, waar deze grondstof bewerkt, in den vorm van tichelsteenen gebracht, gedroogd en gebakken wordt. Goede baksteenen moeten hard en stevig zijn, om het gewicht van hooge muren te dragen en mogen dus geene scheuren of holten hebben. Zij moeten inwendig zich onderscheiden door gelijkmatigheid van structuur, zoodat zij onder den troffel in elke richting deelbaar zijn; voorts moeten zij poreus zijn en mogen zij onder den invloed van lucht en vochtigheid niet afbladeren of verbrokkelen. Steenen, bestemd voor schoorsteenen, ovens en fornuizen, dienen vuurvast te wezen, zoodat zij niet smelten bij hevige hitte en bestand zijn tegen sterke afwisseling van temperatuur. De grondstof voor steenen wordt gewoonlijk niet als zoodanig in de natuur aangetroffen. Versche klei is ongelijkmatig in samenstelling en alsoo in den gewonen staat niet geschikt voor de steenbakkerij. Zij wordt doorgaans eenigen tijd aan de lucht blootgesteld, met zand vermengd en daarna kunstmatig tot eene gelijkmatige massa verwerkt. Dan volgt het vormen, te voren een handenarbeid, terwijl sulks tegenwoordig veelal door middel van werktuigen geschiedt. Daardoor wordt de kneedbare klei in een vorm gebracht, die de gedaante heeft van den toekomstigen steen. De inhoud van dien vorm wordt voorts voorzichtig nedergelegd om te drogen. Eerst ligt die inhoud plat, maar hij wordt daarna op den kant en eindelijk in 3 tot 5 rijen zoodanig op elkander gezet, dat de lucht er vrijen doorgang heeft. Het drogen duurt gewoonlijk 5 tot 7 weken, en eindelijk worden de steenen gebrand of gebakken, hetwelk in veldovens of gemetselde ovens geschiedt. Eerstgenoemde hebben dit eigenaardige, dat de steenen, welke men branden wil, zelve den oven vormen. De steenen van denzelfden brand zijn nooit aan dezelfde hitte blootgesteld geweest en om die reden zeer verschillend. De onderste zijn gedeeltelijk door de felle hitte slakachtig samengesmolten en onbruikbaar; de daarop volgende zijn min of meer aan de oppervlakte gesmolten en leveren de klinkers; de hooger gelegene zijn poreus en voor gewoon metselwerk geschikt, doch de bovenste gemeenlijk te zwak gebrand. De gele of roode kleur der steenen is afhankelijk van hun gehalte aan ijzeroxyde en van de temperatuur, waarbij zij gebrand zijn. Van de gebakken steenen is de breedte gelijk aan de dubbele dikte en de lengte gelijk aan de dubbele breedte. Alleen door deze afmetingen kan men bij het bouwen een goed verband krijgen.

Steenbok (*Capra Ibex*) is de naam van een dier, behoorende tot het geslacht *Geit* (*Capra L.*) onder de familie der *Holhoornigen* (*Cavicornia*). Het onderscheidt zich door de van voren afgeplatte, van knobbelige ringen voorziene horens en omvat onderscheidene dieren, welke de hoogste gebergten der Oude Wereld bewonen. Men heeft steenbokken op de Europeesche Alpen, op de Pyreneeën, in den Caucasus, in Siberië, in Steenachtig Arabië, in Abessinïë en op den Himalaya. De *Alpensteenbok* (*Capra Ibex L.*, zie bijgaande figuur) is omstreeks 1½ Ned. el lang en 80—85 Ned. duim hoog; de bok heeft zeer dikke, boog- of sikkelvormige, rugwaarts gekromde horens ter lengte van 80—100 Ned. duim, terwijl die van het wijfje veel kleiner zijn. Zijn lichaam is gedrongen en krachtig; hij heeft een middelmatig langen hals, een betrekkelijk kleinen kop, maar een sterk gewelfd voorhoofd, — voorts sterke pooten van middelmatige lengte. Zijn haar is ruw en dicht, aan het achterhoofd, in den nek en aan de onderkaak wat langer; het is des zomers roodachtig grijs en des winters geelachtig grijs. Midden over den rug loopt overlangs eene lichtbruine streep, terwijl de schedel, de neus, de rug en de keel donkerbruin zijn. De steenbok behoort, evenals de gems, in het hooggebergte te huis, doch is thans in Europa nagenoeg alleen in de Grajische Alpen te vinden. Hij leeft in troepen en daalt dan alleen af in het boschgewest, wanneer de Alpenkruiden onder de sneeuw bedolven zijn. Hij is ving en behendig in zijne bewegingen, een uitstekend

De steenbok.

klimmer, weet tegen steile rotswanden op te klauteren en springt met groote juistheid, zonder ooit zijn doel te missen. De Romeinen brachten dikwijls steenbokken in den circus te Rome, maar reeds in de 15de eeuw behoorden die dieren in Zwitserland tot de zeldzaamheden. Zij zijn thans bijna uitsluitend beperkt tot het hooggebergte van Wallis in Savoye. In de Oostenrijksche Alpen is sedert 1706 geen steenbok geschoten, maar in 1867 heeft men steenbokken overgebracht naar Salzkammergut, waar zij in aantal toenemen.

De *Steenbok* is voorts één der teekens van den dierenriem, — alsmede een sterrenbeeld tusschen 301 en 326 $\frac{1}{2}$ ° rechte klimming en 9 $\frac{3}{4}$ —28 $\frac{1}{3}$ ° sulderdeclinatie. Het telt volgens *Heis* 63 sterren, welke met het bloote oog zichtbaar zijn, en onder dese 8 van de derde grootte.

Steenbreek (*Saxifraga L.*) is de naam van het voornaamste plantengeslacht uit de familie der *Saxifragaceae*. Het onderscheidt zich door eene vrije of met het vruchtbeginsel saamgegroeide, 5-deelige of 5-spletige kelkbuis, door eene uit 5 bloembladen bestaande bloemkroon, door 10 meeldraden en 2 stijlen op een 2-hokkig halfonderstaand vruchtbeginsel, dat in eene tweehokkige, vleesadige doosvrucht overgaat. De zaden zijn talrijk en klein. Dit geslacht omvat een groot aantal Alpenkruiden. De bladeren zijn tegenovergesteld of afwisselend geplaatst en de bloemen gewoonlijk tot bij schermers vereenigd. Van de soorten noemen wij: *S. granulata L.*, een overblijvend kruid met een wortel, die talrijke kleine knolletjes draagt, met een opgaanden, enkelvoudigen stengel en eenigzins vleesige bladen, — *S. tridactylites L.*, een klein tweejarig kruid met witte bloemen, — en *S. hirsuta L.* met rosetvormig geplaatste

Saxifraga hirsuta.

bladeren en een behaarden stengel. Wij geven hierbij eene afbeelding van deze plant, namelijk in *a* van een stengel op $\frac{2}{3}$ de der natuurlijke grootte, in *b* van eene bloem en in *c* van een doorgesneden vruchtbeginsel. De eerstgenoemde 2 soorten zijn ook in ons Vaderland te vinden.

Steendruk (lithographie) is de uitvinding van *Senefelder* (zie aldaar), waardoor teekeningen in omtrek en geschaduwde teekeningen in reliëf of door insnijding op steen worden gebracht en door den druk vermenigvuldigd. De daarvoor gebezigde steenen bestaan

uit koolzuur calcium, klei en zand. De best die sijn van korrel en gelijkmatig van kleur zijn, komen van Solenhofen in Beieren. Zoodanige met pulmsteen en water goed gesiept zijn, gebruikt men se voor schrift, teekening en gravure. Voor teekeningen met krijt op de steen met silversand geschuurd wordt totdat hij op matglas gelijkijkt. De omring wordt op den steen gebracht door middel van dealqueerpapier, dat met rood krijt bestreken is. De chemische inkt voor schriftwerk bestaat uit twee deelen witte was, één deel schellak, twee deelen zeep, een half deel mastix, één deel kaarsvet en anderhalf deel lampzwart. Men bedient zich bij de lithographie van stalen pennen. Het insnijden met de veernaald geschiedt op de volgende wijze: nadat de steen gepolijst is, wordt hij met een mengsel van twee deelen sterk water en honderd deelen regenwater overgoten, behoorlijk afgespoeld en daarna bestreken met een dunne oplossing van Arabische gom in water doch vervolgens weder met zuiver water afgewaschen. Als hij droog is, neemt men een mengsel van 24 deelen water, waarin twee deelen Arabische gom zijn opgelost, en vier deelen roet en bestrijkt daarmede de oppervlakte. Nu wordt de teekening op den swarten grond doorgetrokken en met een naald voltooid. Het stof, dat hierbij ontstaat, wordt met een sijn penseel zorgvuldig verwijderd. Is de teekening, het pennewerk of de krijtschets voltooid, dan prepareert men den steen met een mengsel van zuren, water en gom. De gom wordt in het water opgelost en dan het sterk water er bijgevoegd. Dit mengsel strijkt men over den steen en laat hem drogen. Als het een etmaal op den steen is geweest, wordt het, eer men tot het drukken overgaat, met water weder afgewaschen. Door middel van eene rol voorziet men de teekening van drukinkt. Het geteekende, dat vóór elken afdruk in aanraking komt met eene vochtige spons, neemt den inkt op, die op het overig gedeelte van den steen niet achterblijft. Is de steen voldoende van inkt voorzien, dan wordt het eenigzins bevochtigde papier er op gelegd, met een op een raam gespannen stuk leder bedekt en omliep de pers gebracht. Op die wijze kan men achtervolgens 2- tot 3000 goede afdrukken verkrijgen. Houdt men op met drukken, dan bedekt men den steen met eene vette vet, bestaande uit twee deelen drukinkt, twee deelen was, één deel zeep en één deel kaarsvet en bestrijkt hem daarna met eene oplossing van Arabische gom in water. Hierdoor blijft de steen jaren lang geschikt om nieuwe afdrukken van dezelfde teekening te leveren. Bij het afdrukken van eene ingesneden teekening volgt men een anderen weg. Men wrijft namelijk de ingesneden lijnen zorgvuldig in met een sponsje, dat éér deel drukinkt en $\frac{1}{4}$ de deel kaarsvet bevat, waacht daarna den swarten grond met water af, waardoor de steen weder blank wordt en alleen de zwarte teekening behoudt, waarna men terstond tot het drukken kan overgaan. De drukinkt wordt hierbij door middel van een linnen balletje op den steen ingewreven en deze door middel van eene rol gesilverd. Van zulk eene teekening kan men 20- tot 3000

fdrukken verkrijgen. Voor 't overige heeft de teendrukkunst in de laatste jaren groote ordeningen gemaakt, zoodat men te Parijs, Brussel, Dresden enz. lithographieën vervaarligt, die schier met kopergravures wedijveren in zuiverheid en kracht. Vooral ook wordt de steendrukkunst aangewend tot het leveren van kaarten. Eindelijk is nog de chromolitho-

bestaan uit 74—98% koolstof, 3—20% zuurstof, $\frac{1}{3}$ — $5\frac{1}{2}$ % waterstof en tot 20% asch. Gemiddeld vindt men in steenkolen bij 5% asch en 5% water: 69—78% koolstof en 3—4% waterstof. Dikwijls bevatten zij zwavelkies en andere zwavelmetalen, kalkspaat, gips en hoornsteen. De asch bestaat hoofdzakelijk uit kiezelsure aluinaarde en ijzeroxyde en is steeds

Fig. 1. A. *Sigillaria oculata*. B. *Sigillaria Voltzii*. C. *Sigillaria elegans*.

graphie of de steendruk met kleuren eene uitvinding van de laatste halve eeuw. Daartoe brengt men dezelfde teekening op verschillende steenen over, wier aantal zoo groot is als dat der benoedigde kleuren; tegenwoordig wordt dit aantal ook wel door kunstmatige ineenmelting van tinten beperkt. Door het papier achtervolgens onder die steenen te leggen

arm aan alkaliën. Vele steenkolensoorten worden week, smelten bij het verhitten en laten, na het verlies van ammoniak, teerdamp en brandbaar gas een poreuse cokes achter; andere geven dichte en nog andere sandige cokes. Voorts leveren zij zeer verschillende hoeveelheden brandbare gassen en dampen en branden alzoo in de opene lucht met eene lange of

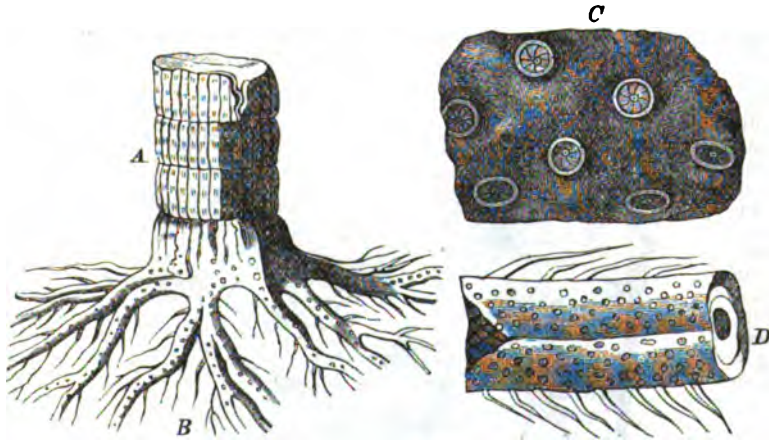

Fig. 2. A. *Sigillariastam*. B. De wortel, *stigmaria* geheeten. C. Een stuk stigmaria in natuurlijke grootte. D. Zulk een stuk verkleind.

worden de vereischte kleuren er opgebracht. Steenkolen zijn fossiele kolen uit eene vorming, welke ouder is dan het krijt en met den naam van steenkolenvorming werd bestempeld. Zij zijn zwart, zelden bruin, geven eene bruin- of zwartachtige streek, kleuren kalkloog weinig of in het geheel niet bruin en geven bij verwarming steeds ammoniakale dampen. Haar soortelijk gewicht is 1,2—1,5. Men onderscheidt ze in *schilfer*, *blader*, *grove* en *vezelkool* en in aardachtige *roetkool*. Zij

korte vlam. Laatstbedoelde bevatten meer koolstof en minder waterstof. Bij droge destillatie van steenkolen verkrijgt men, behalve gas en teer, eene ammoniakhoudende vloeistof. Tot de steenkolensoorten behooren: *glanskool*, die fluwelzwart, glanzig, schelpachtig op de breuk en zeer broos is, — *pek-kool*, met een op dien van pek gelijkenden, matten glans en geringer broosheid, — *cannel-kool*, minder glinsterend, met schelpachtige breuk en zeer brandbaar, — *vezelkool*, die

op anthraciet gelijk en eene vezelige structuur bezit, — en de aardachtige roestkool. Eene eigenaardige soort is voorts de Schotische *Bogheadkool*. De steenkolen zijn van

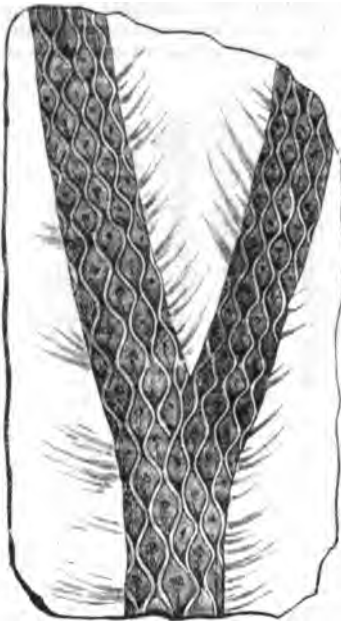

Fig. 3. *Lepidodendron Sternbergii*.

plantaardigen oorsprong en ontstaan onder eene geweldige drukking, door eene langzame ontleding van plantenstoffen gedurende zeer langen tijd en bij afsluiting van de lucht. Daarbij verliezen de houtvezels nevens weinig koolstof veel waterstof en zuurstof, die ontwijken als water, koolzuurgas en lichtkoolwaterstofgas.

Dit laatste gas vormt in de steenkolen groeven het gevaarlijke mijngas. Ook kan men zelfs in de dichtste steenkolen nog altijd den organischen bouw waarnemen, en somtijds ontwaart men, dat geheele boomstammen in steenkolen veranderd zijn. De steenkolen komen veelal voor in lagen tusschen leisteen- en zandsteensoorten, en het aantal van zulke lagen bedraagt in het steen-

kolenbekken van Saarbrücken 164, tot een gezamenlijke dikte van 106 Ned. el. Men heeft volgens de gedaante der opgedoolven steenkolen: stukkolen, teerlingkolen, kolenruis enz. Uit dit laatste vervaardigt men ook briquetten. Men gebruikt de steenkolen tot brandstof, — voorts tot het bereiden van coke, lichtgas en teer. Zij zijn met het ijzer de groot-

Fig. 4. *Calamites Mougeotii*.

hefboomen der industrie en, als onmisbaar in stoomschepen en op locomotieven, een onschatbaar hulpmiddel voor het verkeer. De grootste steenkolenvelden heeft men in Noord-Amerika waar zij 30 miljoen Ned. bunder beslaan. Engeland heeft er ter grootte van 1 570 000, — Frankrijk van 35 000, Pruisen en Saksen van 300 000, België, Spanje en Oostenrijk ieder van 150 000 Ned. bunder. Ook heeft men er

in Rusland, China, Indië enz.

Steenkolenvorming (De) is een stebel van lagen uit het palaeozoische tijdvak, hoofdzakelijk bestaande uit kalksteen, conglomeraat, grauwak, zandsteen en aluinlei, voorts uit steenkolen, sphaerocidriet en klei, rustende op de Devonische vorming en bedekt door het roodliggend.

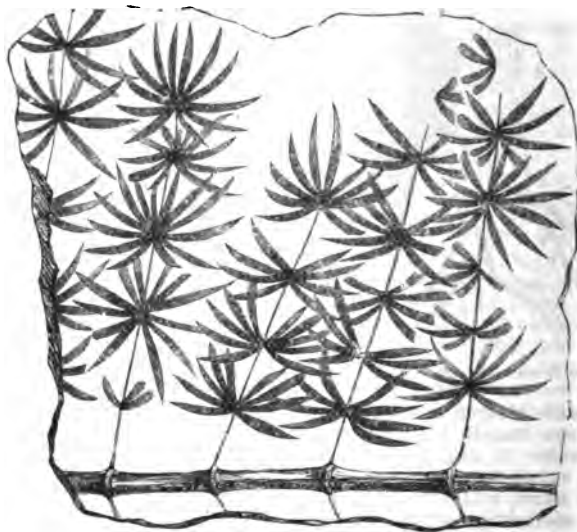

Fig. 5a. *Asterophyllum*.

Uit een palaeontologisch oogpunt onderscheidt zij zich door een verbasend rijkdom aan bedektbloeiende planten (Cryptog-

men), als Calamieten, Sigillariën, Lepidodendroën, en door het eerste optreden van amphibieën. Deze vorming heeft wel eens eene dikte van 7000 Ned. el, maar is op vele plaatsen door opstuwing van andere lagen verwrongen. In het bovenste gedeelte van deze vorming vindt men eigenlijke steenkolen.

De geheele flora van het steenkolentijdperk is die van een tropisch moeras, dat men met de Indische dajungels vergelijken kan, hoewel in genoemd tijdperk veel grooter woelderigheid heerschte. Men kan daarbij aannemen, dat gedurige overstromingen der zee haar

Fig. 5b. *Sphenophyllum*.

overdolven en onder zand en slib begroeven, op welke daarna een nieuwe plantengroei ontstond. Men meent, dat de gemiddelde temperatuur in het steenkolentijdperk 20—25° C. bedragen heeft, en dat onze dampkring alstoen veel rijker aan koolzuur geweest moet zijn dan heden ten dage en leidde uit het feit, dat steenkolen tot in de noordelijke streken (Spitze

oculata, *S. Voltzi* en *S. elegans*. Tot den stam van *Sigillaris* behoort vermoedelijk ook de wortelvorming, die men met den naam *Stigmaria* (fig. 2) bestempeld heeft. Een ander merkwaardig geslacht der steenkolenvorming is *Lepidodendron* (schubboom), afgebeeld in fig. 3, terwijl fig. 4 eene soort uit het geslacht *Calamites* voorstelt, namelijk *C. Mowgeotii*. Belangrijk voor deze vorming zijn ook een paar kleinere planten met kransgewijs geplaatste bladeren, die de namen dragen van *Asterophyllum* (fig. 5a) en *Sphenophyllum* (fig. 5b), terwijl eindelijk fig. 6 eene voorstelling geeft van de wijze waarop de lagen der steenkolenvorming, opgestuwd door dieper gelegene beddingen, verbroken en verschoven zijn. Men kan zich dientengevolge omtrent de doorlopende diepte der steenkolenbeddingen zeer vergissen. Daartegen echter is men op zijne hoede door op verschillende, niet ver van elkander gelegen plaatsen (a, b, c, d) gaten te boren.

Steenmeijer (Johannes), een verdienstelijk Nederlandsch kanselredenaar, geboren te Amsterdam den 28sten Maart 1791, werd in 1813 predikant te Leimuiden, later te Nieuw-Loosdrecht, vervolgens te Elburg en in 1828 te Arnhem, waar hij den 19den Juli 1864 overleed. Behalve eenige vlugschriften en bijdragen in tijdschriften leverde hij het boek: „Brieven aan Bartholo over de welsprekendheid in het algemeen en de kanselwelsprekendheid in het bijzonder (2de druk, 1858)”, — en „Wilhelm Broes in leven en werkzaamheid geschetst (1858)”.

Steenraket, zie *Bryssium*.

Steenrijden (lithotomie) noemt men de heilkundige kunstbewerking, welke dient tot het verwijderen van steenen uit de pisblaas. Het geschiedt door middel eener insnijding in de pisblaas. Datselvé doel zoekt men te bereiken door *steenverbrissing* (lithotritie of lithotripsie), waarbij zulke steenen door werktuigen verbrokeld worden, zoodat zich de kleinere deeltjes te gelijk met de urine kunnen ontlasten.

Steenrijjkunst (glyptiek, lithoglyptiek) is de kunst, om voorwerpen op of in edelgesteenten of half-edelgesteenten te snijden, alsmede in het algemeen de kunst, om zoodanige steenen door ze te slijpen een anderen vorm te geven en te polijsten. Dit

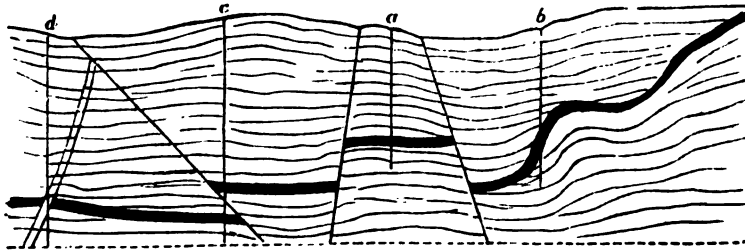

Fig. 6. *Verschuiving der lagen.*

bergen) zijn gevonden, af, dat de aarde toen overal eene meer gelijkmatige temperatuur bezat dan thans en dat het tegenwoordige klimaatverschil toen niet bestond.

Tot de eigenaardige planten der steenkolenvorming behoort in de eerste plaats het geslacht *Sigillaria* (zegelboom), van welke wij in fig. 1 drie soorten afbeelden, namelijk *S.*

geschiedt eerst op een slijpstoel en vervolgens op looden of houten schijven met amaril en puimsteen en vervolgens met tripel en water. Omtrent die kunst bij de Ouden raadplege men de artikelen *Cameos* en *Gemma*. In Italië bloeide die kunst in de 15de en 16de eeuw door kunstenaars als *Callini*, *Vincentino*, *Foppa* enz., alsmede in Duitschland door den

invloed van *Engelhard* († 1552) te Nürnberg, *Lehmann* en *Bauer* te Praag. Beroemd op dat gebied zijn voorts *Natter* (geboren in 1705), *Pichler*, *Marchant*, *Foelix*, *Hecker*, en in den jongsten tijd *Fischer* en *Calandrelli* te Berlijn, terwijl ook in Engeland en Frankrijk uitstekende kunstenaars zich met de steensnijkunst bezig houden.

Steenstrup (Johann Ingetus Smith), een Deensch zoöloog en palaeontoloog, geboren in 1818 te Vang, was tot 1845 lector in de mineralogie te Sorø en vervolgens hoogleraar in de zoölogie en directeur van het zoölogisch museum te Kopenhagen. Hij heeft een aantal voortreffelijke geschriften van dierkundigen inhoud geleverd en zich vooral verdienstelijk gemaakt door een veeljarig onderzoek der venen en der Kjökkenmøddings in Denemarken.

Steentijdperk (Het) is in de oudheidkunde de naam van een tijdperk, waarin de oorspronkelijke bevolking van Europa nog onbekend was met het gebruik van de metalen, zoodat zij hare wapena en werktuigen hoofdsakelijk vervaardigde van steen, — voorts van hout, beenderen en hoorn. Dit tijdperk eindigt met den aanvang van dat der metalen (brons en ijzer). Reeds voor langen tijd werden steenen voorwerpen uit dat tijdperk ontdekt. *Olivarius* bijv. maakte daarvan melding in 1652 in zijne „*Germaniae antiquae libri III*”, *Oosterling* handelde daarover in zijne dissertatie: „*De armis lapideis veterum Cattorum*”; doch eerst in 1832 verkondigde de Deensche oudheidkundigen *Thomsen* en *Worsaae*, bij wie ook *Lisch* in *Schwerin* en *Keller* te Zürich zich aansloten, op grond van hetgeen men uit aloude begraafplaatsen had opgedolven, het gevoelen, dat gedurende een geruimen tijd uitsluitend steenen werktuigen werden gebezigd, waarna zij eene opvolging vaststelden van het steen-, brons- en ijzertijdperk. Al is dat stelsel niet volkomen juist, omdat men deze tijdperken niet scherp kan afbakenen en omdat hier en daar het brons geheel en al ontbreekt of door koper vervangen wordt, toch kan men zonder bezwaar een steentijdperk aannemen. De aanvang van het steentijdperk ligt ver in het verleden; reeds in het geologisch tijdtijdperk (het diluvium der Duitsche aardkundigen en het pleistocene tijdperk van *Lyell*) worden steenen wapenen aangetroffen, als blijken van menschelijke bedrijvigheid, ja, zelfs gedeelten van menschelijke geraamten. Daar het steentijdperk zeer lang van duur was, kunnen wij daarin eene geleidelijke ontwikkeling opmerken. *Lubbock* („*Die urgeschichtliche Zeit, 1874*”) verdeelt het in een palaeolithisch en neolithisch tijdvak, of eenvoudiger uitgedrukt in een oud en nieuw steentijdvak. De kenmerken deser tijdvakken zijn gelegen in den toestand der steenen gereedschappen: in het eerste werden deze gebezigd in een ruwen vorm en in het tweede geslepen of gepolijst. Het oude tijdvak is weder gesplitst in het *overstromings-* of *diluviaal* tijdvak, ook dat der uitgestorvene dieren genaamd, waarin de mensch in onze streken verkeerde tegelijk met den hollenbeer, den mammoet en andere voorwereldlijke dieren, — en in het *rendierentijdvak* of dat der naar elders getrokken dieren. In dit laatste tijdperk leefde het rendier nog in Midden-Europa en werd er door den mensch vervolgd. Tuschen

die beide tijdvakken plaatst men nog een *oerijsttijdvak*. De eerste verschijning van den mensch, waaromtrent wij voldoende zekerheid hebben, had plaats in een tijd, toen de groote gletschers allengs weggamolten en niet terugtrokken naar de dalen van het heuvelgebirge. Nadat men reeds bij herhaling in sommige holen in Frankrijk, bijv. in 1822 te Durfort in het departement Gard en in 1836 te Bise bij Narbonne beenderen van rendieren, oerosmen, hollenbeeren, rhinocerossen enz. tegelijk met sporen van menschelijke werkzaamheid (potscherven enz.) gevonden had, ontdekte *Schmerling* in 1829 in de Belgische kalkgrotten, dat ook daar beenderen van olifanten, rhinocerossen en uitgestorvene vleeschetende dieren met ruwe werktuigen van steen en zelfs met beenderen van menschen bedolven waren. Hij trok daaruit het besluit, dat zij tijdgenooten waren geweest. Op die ontdekking evenwel werd aanvankelijk weinig acht geslagen en even weinig op die van *Boucher de Perthes*, die van 1834-1857 in het sand en de gerolde steenen (diluvium) van het dal der Somme bij Amiens en Abbeville een groot aantal steenen werktuigen aantrof. Eerst nadat Engelsche geleerden, des belangstelling gedreven, (*Falconer*, *Prævid*, *Evans* en *Lyell*) het dal der Somme bezocht hadden, hield men de aldaar ter diepte van 15 Ned. el onder de oppervlakte bedolven in geel kiezel gelegene steenen bijlen niet langer voor gewrochten der natuur, maar voor producten der kunst uit een overoude tijd. Toen voorts in 1857 *Fuhlrott* in de Neandergrot bij Düsseldorf bij de beenderen van voorwereldlijke dieren ook een eigenaardig gevormden menschenchedel ontdekte en *Boucher de Perthes* in 1863 niet ver van Guignon eigenhandig uit eene kiezelag, die mammoetstanden en steenen gereedschappen bevatte, eene menschelijke onderkaak van dierlijken vorm opdolf, begon elke twijfel aan de gelijktydigheid van den voorhistorischen mensch met het dierenrijk van het diluviaal-tijdperk te verdwijnen, vooral toen maars als *Miles Edwards*, *Buck* en anderen de echeheid van het gevondene bekrachtigden. De menschen van dit tijdperk hebben voorreke eene allerrollendigt leven geleid, evenals de tegenwoordige inboorlingen van Australië en Vuurland. Zij kenden geene woningen en geene kleederen en zorgden alleen voor het noodige tot onderhoud des levens. Om in hunne behoeften te voorzien, bedienden zij zich van zeer ruwe werktuigen. Hunne kiezelbijlen zijn eenigzins bekapt tot den ovalen vorm, zeer verschillend van grootte en niet eens geslepen. In de omstreken van Montier (Dordogne) vond men ook platte lans- en speerpunten, alsmede langwerpige steenspijters, die voorzeker als messen werden gebezigd. Aan den vorm van deze gereedschappen geeft men den naam van Amienstypus; zij bestaan namelijk uit eene vuursteenkeren, van welke men aan beide zijden gedeelten door spleet en wegkapping verwijderd heeft. Zulke bijlen bezigde men als wapena, alsmede tot het vellen van boomen. Reeds voorlang had men hier en daar dergelijke steenen bijlen gevonden, door het volk „dondersteenen” geheeten. Het aantal van dergelijke voorwerpen,

in het dal van de Somme ontdekt, bedraagt eenige duizende, zoodat velen het gevoelen koesteren, dat zij hoofdzakelijk aldaar vervaardigd werden. Intusschen heeft men er ook ontdekt in geheel Frankrijk, in Spanje, Engeland en Italië. Op dat tijdvak, waarin de mammoet (*Elephas primigenius*), de rhinoceros (*Rhinoceros leptorhinus*) en andere reeds lang uitgestorvene dieren tegelijk met den mensch Europa bewoonden, volgde het *ijs- of gletscher-tijdeak*, eene overgangperiode tot het rendierentijdvak. Terwijl het klimaat in het voorgaande tijdvak gematigd was, bracht het ijs-tijdperk in Europa een hoogen graad van droge koude, zoodat de mensch eene wijkplaats moest zoeken in holen en grotten, die hij aan de wilde dieren betwistte. De fauna van het ijs-tijdperk onderscheidt zich vooral door het veelvuldig voorkomen van den holenbeer, den holenleeuw, het rendier en den oeros (*Bison priscus*), terwijl ook de mammoet en de rhinoceros nog in Europa leefden. Bij de geraamten deser dieren vindt men in zulke holen de sporen van menschelijke bedrijvigheid in den vorm van ruwe steenen werktuigen. De ontdekking van den holennensch zijn wij inzonderheid verschuldigd aan de nasporingen van *Schmerling, Dupont, Lartet, Christy, Falconer, Fraas, Evans, Busk, Waackel, Boyd en Dawkins*. De holen, gedeeltelijk als woningen en gedeeltelijk als begraafplaatsen gebezigd, bevinden zich meestal in kalkgebergten en zijn door uitspoeling ontstaan. Op den bodem heeft men er gewoonlijk drie of vier lagen met overblijfselen van menschen en dieren uit verschillende tijdperken en onder stalagmieten bedolven. De beenderen der dieren zijn meendeels door menschenhanden door middel van daarbij aanwezige steenen bijlen gespleten; voorts vindt men er pijlpunten van vuursteen, steenschrapers (*raclouirs*) en ongeglaasuurde potscherven zonder versierselen. De steenschrapers zijn lange stukken steen, slechts aan éene zijde bekapt en scherp gemaakt en gelden als een kenmerk van dit tijdvak. Tot de merkwaardigste vindplaatsen behooren, in België: het hol van Naullets aan den oever der Lesse, — in Duitschland: de Schelmengraben bij Regensburg, het Lindenthaler Hyaenahol in Oost-Thüringen, de Balver en andere holen in Westfalen en de groote Hohlenfels in Schwaben, — in Moravië: het Vypoestek- en het Bycziskala-hol, — in Engeland: het Kentahol en het Wookey-Loch bij Wells, — en in Frankrijk: de holen te Monstier (Dordogne), Chez-Poure (Corrèze), La Martinière (Vienne), La Mère Grand (Saône-et-Loire), Néron (Ardèche), Les Moulins (Doubs) en Brèches de Genay (Côte d'Or). Op sommige plaatsen vond men steenen, die kunstig bewerkt zijn, bijv. lans- en spiespunten in den vorm van laurier- en van noteboombladeren, en vooral besteedde men groote zorg aan de pijlspitsen. Deze, bij Solutrè ontdekt, vormen volgens *Mortillet* den Solutrètypus. Voorts ontdekte men in 1852 eene merkwaardige grot uit het ijs-tijdperk te Aurignac (Haute Garonne); daarin bevonden zich 17 geraamten van menschen. Ook elders bleek het, dat dergelijke holen tot begraafplaatsen hadden gediend. Het nauwkeurigst werden de menschelijke geraamten van Cro-Magnon door *Broca* onderzocht. Daardoor

bleek, dat de holbewoners uit het ijs-tijdperk groot waren van gestalte en voorzien van sabelvormige beenen en een grooten, eenigzins prognathen schedel.

Hierop volgde een tijdperk, waarin de gletschers wederom aangroeyden, maar niet zoo veel als in het groote ijs-tijdperk. De Rhônegletscher strekte zich uit over het Meer van Genève, zonder evenwel het Jurageberge te bereiken. Op het wegamelten van dese gletschers volgden nieuwe, groote overstromingen, die haar slib uitspreidden over de meeste laaggelegen landen van Europa. Daarbij verdwenen vele diersoorten, maar de mensch nam de wijk naar hooger gelegen oorden, en eerst na het verdwijnen van het water daalde hij wederom af in de vlakten. Hier vermenigvuldigde het rendier (*Cervus tarandus*) zich zoo sterk, bepaaldelijk in Frankrijk, Duitschland, België en Zwitserland, dat men aan dit tijdvak den naam van *rendierentijdeak* gegeven heeft. Terwijl de mammoet, de holenbeer, de holenleeuw en de tweehoornige neushoorn verdwenen of allens uitgeroeid werden, vermeerderde het aantal herten, reeën, paarden, wilde zwijnen en hasen, en naast dese leefden nog andere dieren, welke nu slechts op de hooge Alpen of diep in het noorden worden aangetroffen, zooals de gema, de steenbok, de eland, de jsvos en de muskusos. Dit is het tijdperk der naar elders vertrekende dieren. Eerst vond men stations van toenmalige rendierenjagers in het zuiden van Frankrijk (in het dal der Vézère in Perigord, departement Dordogne), daarna in de departementen Vienne, Ariège, Charente, Tarn en Garonne. De aldaar gevonden, meestal uit rendierenhorens vervaardigde werktuigen verraden reeds eenigen kunstzin, doordien met krassen afbeeldingen van sommige dieren op de oppervlakte geschetst zijn. Op zoogenaamde kommandostaven vindt men dergelijke afbeeldingen, en op eene plaat, van een mammoetstand vervaardigd, ontwaarde men zelfs de vrij nauwkeurige gedaante van een mammoet. Voorts vond men dergelijke overblijfselen uit dit tijdvak ook in Duitschland (Württemberg en Schwaben), België en Zwitserland. Zulke afbeeldingen van dieren zijn hoogst merkwaardig, maar het is gebleken, dat sommige van deze vervalscht zijn. De steenen gereedschappen van dit tijdvak komen wel is waar met die van het voorgaande overeen, maar zijn veel zorgvuldiger bewerkt. *Mortillet* gaf aan den vorm der getande pijlspitsen of harpoenen van dezen tijd den naam van *Madelainetypus*. De steenen bijlen, pijlspitsen, steenen messen en steenen waren beter bewerkt, de aarden vaten hebben fraaier gedaante en van beenderen vervaardigde men naaiaalden. Tot de begraafplaatsen van dit tijdvak behooren de holen van Frontal bij Furfooz, waarin men 13 geraamten van menschen ontdekte.

Het tweede of jongere steentijdvak (de neolithische periode) geeft getuigenis van een zachter klimaat, hetwelk op het tegenwoordige gelijkst. Eene verdere wegsmelting der gletschers, alsook overstromingen hebben aanleiding gegeven tot eene verandering van klimaat, die zich eerlang in het dierenrijk en den plantengroei openbaart. De mensch begon nu zijne steenen gereedschappen te slijpen en te

polijsten, stichtte gehuchten en dorpen, begon het land te bebouwen, temde enkele dieren en dreef eenigen handel. Doch in den aanvang van dit nieuwe tijdvak bleven grotten en overhangende rotsen nog altijd wijkplaatsen, bijv. de grotten in het kalksteengebergte te Pradières, Bedellhac, Labart, Niaux en Fontanel. Hier vond men naast de bewijzen van menschelijke werkzaamheid en naast menschenbeenderen ook de beenderen van den oeros, van een klein rund, van het hert, van het schaap, van de geit, van de antilope, van de gems, van het zwijn, van den wolf, van den hond, van den das en van de haas. Van rendierenbeenderen echter was geen spoor meer te ontdekken; de rendieren waren reeds verhuisd naar het noorden en oosten. De steenen gereedschappen onderscheidden zich door hunne gladheid, doch afbeeldingen van dieren komen niet langer voor. Intusschen wist men niet enkel hoorn en been, maar tegen het einde van dit tijdvak ook steenen bijlen te doorboren. De beginselen der nijverheid vertoonden zich dan ook in werkplaatsen, waar geslepen pijlen en getande pijlspitsen van vuursteen werden vervaardigd, zooals te Grand-Pressigny (Indre et Loire), Camp Barlet (Oise), Londinières (Seine Inferieure) en in België te Spiennes (Bergen). In die voorwerpen ontwaart men de ongemeene behendigheid van den vervaardiger. De celt of kelt, als troffel of wig in hout of hoorn vastgemaakt of als bijl gebezigd, is met de messen, zagen, schrapers, boren, koorakneuzers, slijpsteenen, pijl- en lanspunten het eigenaardig werktuig van dit tijdvak. Als grondstof dienen, behalve de vuursteen, ook gneis, kiezeliet, dloriet, serpentijn en vezelkiezel (fibroliet). De hier en daar gevonden celten van nephriet zijn voorzeker uit het Oosten ingevoerd, daar dit mineraal alleen daar voorkomt. Van beenderen vervaardigde men voorts vischhaken, breipriemen, weverspoelen, speerpunten enz., en tot de aarden voorwerpen, uit de vrije hand gemaakt, behoorden potten, bakken, kruiken, vazen enz. De gebezigde leem was met steentjes kalkspaatbrokjes en steenkolenstof vermengd, en de vaten werden met golvende, evenwijdige of zigzaglijnen versierd. Sommige aarden voorwerpen geven blijk, dat men in dien tijd vlas begon te spinnen en te weven, en dat men netten vervaardigde. Tot de huisdieren behooren reeds de hond, de koe, de geit en het zwijn. De oudste getuigenissen uit dit tijdvak vindt men in de kjoekkenmòddings of den keukenafval van eene Deensche visschersbevolking, die alleen den hond als huisdier kende, terwijl het steenen gereedschap op eene geringe mate van ontwikkeling wijst. Men woonde ook nog wel in grotten, die in een vroeger tijdvak tot verblijf van menschen hadden gediend, of men groef kunstmatige holen in den grond, doch bouwde ook steenen huizen, welke op die der hedendaagsche Eskimo's geleken. Voorts had men moerasburchten, zooals de Italiaansche terramare's, — alsmede paalwoningen en meerdorpen of crannoges. Wijders worden hier en daar volkplantingen of stations van jagers uit het steentijdperk aangetroffen, inzonderheid in Oostenrijk, Brandenburg en de Lausitz, alsmede overoude versterkingen, namelijk:

aarden en steenen wallen, — voorts werkplaatsen, waar wapens en andere gereedschappen vervaardigd werden, offerplaatsen en rechtbanken. Eene belangrijke bron voor de kennis van het steentijdperk zijn de graven, bij ons bekend onder den naam van „hunnebedden" en vooral in Drenthe aanwezig, elders dolmen of cromlech genoemd. In zulke begraafplaatsen werden de lijken of hunne asch bijgezet en daarmede veelal ook wapens, sieraden en gereedschappen begraven. Steenen kringen uit dien tijd werden vermoedelijk ten behoeve van den eeredienst gebouwd. Veel merkwaardigs uit dat tijdvak vindt men voorts in de venen van Denemarken, en daaruit blijkt, dat het klimaat in die streken eene groote verandering heeft ondergaan. Men heeft opgemerkt, dat naaldboomen, eiken en beuken elkander zijn opgevolgd. Ook hebben de Skandinavische archeologen de meening geopperd, dat het volk van het steentijdvak hoogst waarschijnlijk overwonnen en uitgeroeid is door een uit Azië naar het noorden oprukkend volk, hetwelk op een hooger trap van ontwikkeling stond en zich van bronzen wapens bediende. Anderen, vooral *Lindenschmit*, zijn daarentegen van oordeel, dat er langzamerhand een ruilhandel is ontstaan met de meer zuidelijk wonende stammen en dat daardoor de bronzen voorwerpen naar het noorden zijn gebracht. Zelfs heeft men de handelswegen, waarlangs uit het noorden barnsteen, uit het zuiden daarentegen nephrietbijlen, glaspereels, munten enz. werden vervoerd, zoeken aan te wijzen. Langzamerhand week het gebruik van steenen voor dat van bronzen gereedschappen, en van deze bediende men zich nog in Duitschland, toen de bewerking van het ijzer reeds bekend was.

Op de vraag, tot welk ras de oorspronkelijke bewoners van Europa in het nieuwere steentijdperk behoorden, hebben onderzoekers zooals *Virchow* („Die Urbewölkung von Europa, 1874"), *Schaaffhausen*, *Keker*, *His* en *Böttmeier*, *Hölder*, *Broca*, *Quatrefages*, *Hamy* en *Busk* een zeer verschillend antwoord gegeven. De schedels uit de venen van Denemarken, Pommeren en Mecklenburg behooren volgens *Virchow* tot een ras, hetwelk veel overeenkomst heeft met dat der Baskers. Deze laatste worden gerekend tot de Berbers, die ook nu nog in het Atlasgebergte gevestigd zijn en wellicht, over de Straat van Gibraltar trekkend, zich eerst in het zuiden en daarna in het noorden van Europa hebben verspreid en hier werden tegengehouden door de uit Azië afkomstige Finnen en Mongolen. Later trok het Celtische of Gaelische ras in den tijd der Assyrische Oorlogen uit Medië naar Middeuropa en bracht er zoowel de Baaken als de Finnen tot onderwerping. Uit eene vermenging van deze drie rassen ontstond het Celtiberisch-Finische volk, dat in den tijd der Romeinen Europa bewoonde en in het zuiden door laatstgenoemden en in het noorden gedeeltelijk door de Slaven, Gothen enz. overwonnen werd.

Ook thans staan nog onderscheidene volken op den ontwikkelingstrap van het steentijdperk, vooral in Polynesië. De steenen bijl is nog altijd het wapen en het werktuig

der Wilden. Ook de halfbeschaafde volken hebben vermoedelijk een steentijdperk gekend. In de ethnographische musea immers vindt men steenen bijlen uit Hindostan, uit Japan, uit Birma enz., afkomstig van de oorspronkelijke bewoners van genoemde landen, en de mounds in Amerika geven doegelijks getuigenis van een steentijdperk der voormalige inboorlingen. Zie voorts onder *Mensch* en *Menschen-rassen*.

Steenwijk, een klein maar bevallig gelegen stadje in de Nederlandsche provincie Overijssel, aan de Steenwijker A., den straatweg en den spoorweg van Leeuwarden naar Meppel, bezit twee Hervormde kerken, eene R. Katholieke kerk, eene kerk der Doopsgezinden, eene der Oud-Hervormden en eene Synagoge, verschillende scholen, eenige fabrieken en ruim 5 000 zielen. In 1580 werd dit stadje door *Rennenberg* belegerd, maar door *Johan van den Corpus* dapper verdedigd totdat er ontzet opdaagde. Niettemin werd het in 1582 door de Spanjaarden bij verrassing ingenomen, doch in 1593 door Prins *Maurits* heroverd. In 1672 eindelijk was zij eenigen tijd in handen der Munsterschen.

Steenwijk (Hendrik van), een verdienstelijk Nederlandsch schilder, geboren te Steenwijk omstreeks het jaar 1550, was een leerling van *Hans Vredeman de Vries* en schilderde vooral kerken en monumentale gebouwen, — voorts salen, tooneelen bij fakkellicht enz. Hij overleed in 1603 of 1604, en zoowel in de musea te Amsterdam en te 's Gravenhage als in die te Dresden, Weenen Kopenhagen enz. vindt men stukken van zijne hand. — Zijn zoon, die denselven naam droeg en geboren was in 1589, werd een leerling van *Neefs*, maar trad in de voetstapen van zijn vader. Geruimen tijd was hij werkzaam te Antwerpen, en zijne stukken werden gestoffeerd met figuren van *Broughel*, van *Tulden*, *Stalcent*, *Poelenburg*, van *Bassen* enz. Later werd hij door *van Dyck* aanbevolen aan *Karel I*, koning van Engeland, trok naar Londen en vond in dien Vorst een ijverigen beschermer. Men vindt schilderijen van dezen kunstenaar te Weenen, Berlijn en München.

Steenwinkel (Jan), een Nederlandsch letterkundige, geboren te Rotterdam den 8den Juni 1754, studeerde en promoveerde in de rechten en leefde tot 1795 ambteloos, eerst te Leiden, daarna in Brabant en eindelijk te Harderwijk. Hier werd hij lid van het stedelijk bestuur, in 1811 vrederechter en overleed den 28sten Mei 1812. Hij legde zich vooral toe op de Nederlandsche taal en letterkunde en gaf in 1784 en 1785 met *J. A. Oliget* den „Spiegel Historiaal” van *Maerlant* met taal- en oudheidkundige aantekeningen in het licht. Voorts leverden die beide geleerden „Taalkundige Mengelingen” onder den titel: „Linguae patriae excolendo amore”. De omwenteling van 1787 maakte een einde aan de verdere uitgave en deed hem verhuizen naar Antwerpen. In zijne laatste levensjaren hield hij zich bezig met het schrijven van een „Historisch-biographisch woordenboek”. Ook leverde hij nog: „De Huisleeraar der Nederlandsche burgerij (1784)”, — „De politieke nalezer van oude en nieuwe stukken (30 October 1784—12 Maart 1785)”, —

en „De Praatvaar (1784)”. Onderscheidene handschriften van *Steenwinkel* zijn in het bezit van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Steenzaad, zie *Lithospermum*.

Steeple-chase of kerktoerenrennen is de naam van een wedren, waarbij een kerktoeren of een dergelijk gevaarte als eindpaal is aangewezen, dien men over hekken en hagen, slooten en beken het eerst zoekt te bereiken. Tegenwoordig geeft men dien naam veelal aan een rid met hindernissen, hetzij door de natuur gevormd of kunstmatig aangebracht.

Stéfanus, zie *Stéphanus*.

Steffens (Heinrich), een verdienstelijk wijsgeer, natuurkenner en dichter, geboren den 2den Mei 1773 te Stavanger in Noorwegen, studeerde te Kopenhagen in de natuurkunde, deed daarop eene reis door Noorwegen, hield in 1796 te Kiel wetenschappelijke voordrachten over natuurkunde en begaf zich in het volgende jaar naar Jena, waar hij een aanhanger werd der natuurlijke wijsbegeerte van *Schelling*. In 1800 begaf hij zich naar Freiberg, waar hij de toegenegenheid verwierf van *Werner* en „Geognostisch-geologische Aufsätze (1810)” bewerkte. Deze breidde hij vervolgens uit in zijn „Handbuch der Oryktognosie (1811—1823, 4 dln)”. Na zijn terugkeer in Denemarken in 1802 hield hij voordrachten aan de universiteit te Kopenhagen, maar vertrok in 1804 als hoogleeraar naar Halle, waar hij de „Grundzüge der philosophischen Naturwissenschaft (1806)” in het licht gaf, en in 1811 naar Breslau. In 1813 nam hij vrijwillig deel aan den bevrijdingsoorlog en bleef in de gelederen tot aan de eerste ineming van Parijs. Na het sluiten van den vrede keerde hij naar zijn académischen leerstoel te Breslau terug, aanvaardde in 1831 eene dergelijke betrekking te Berlijn en overleed aldaar den 13den Februari 1845. Hij behoorde tot de vertegenwoordigers van de bespiegende richting op het gebied der aardrijkskunde, maar nam tevens ijverig deel in de belangrijkste vraagstukken van zijn tijd, zooals onder anderen blijkt uit zijn vlugschrift: „Wie ich wieder Lutheraner wurde (1831)”. Van zijne natuurkundige geschriften vermelden wij nog zijne „Anthropologie (1824, 2 dln)”, — van zijne overige werken: „Caricaturen des Heiligsten (1819—1821, 2 dln)”, — „Von der falschen Theologie und dem wahren Glauben (1824; 2de druk, 1831)”, — „Christliche Religionsphilosophie (1829, 2 dln)”, — en van zijne novellen: „Die Familien Walseth und Leith (1827; 3de druk, 1837, 5 dln)”, — en „Die vier Norweger (1828; 2de druk, 1837, 6 dln)”. Ook gaf hij eene levensbeschrijving uit van zich zelve onder den titel: „Was ich erlebte (1840—1845, 10 dln; 2de druk, 1844—1846)”. Eindelijk verschenen na zijn dood zijne „Nachgelassene Schriften (1846)”.

Steffenhagen (Emil Julius Hugo), een verdienstelijk rechtgeleerde en letterkundige, geboren den 23sten Augustus 1838 te Goldap in Oost-Pruisen, studeerde te Königsberg in de rechten en vestigde zich in 1865 aldaar als privatdocent. In 1867 begaf hij zich naar Athene, om op last der universiteit aldaar de nationale boekerij in orde te brengen. Toen hij in 1870 uit Griekenland terugkeerde, werd

hij stadbibliothecaris te Dantzig, in 1871 custos aan de bibliotheek te Königsberg, in 1873 secretaris van het bestuur der boekery te Göttingen en in 1875 directeur van de universiteitsbibliotheek te Kiel. Reeds als student gaf hij uit de handschriften te Königsberg in het licht: „Beiträge zu von Savigny's Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter (1859; 2de druk, 1861)“ en den door hem ontdeekten oorspronkelijken tekst van „De summaria cognitione“ van *Johannes Favolus* (1859). Voorts leverde hij meer dan één merkwaardigen catalogus, eene beschrijving van de oud-Duitsche handschriften in de boekery te Königsberg, opstellen in verschillende tijdschriften, alsmede „De inedito juris germanici monumento (1863)“, — „Die neun Bücher Magdeburger Rechts (1865)“, — en „Deutsche Rechtsquellen in Preussen (1875)“. In 1877 werd hem door de Académie te Wenen eene critische bewerking opgedragen der glossaria van den „Sachsenspiegel“.

Steichele (Anton), aartsbischop van München-Freising, geboren den 22sten Januari 1816 te Wertingen in Schwaben, bezoekt het gymnasium te Dillingen, studeerde te München in de godgeleerdheid, werd in 1838 kapellaan, in 1841 domvicaris te Augsburg, in 1844 geestelijk raadsheer en secretaris van den bisschop van Augsburg, in 1857 domcapitularis en in 1873 domproost. Schier in kloosterlijke afzondering zijne dagen slijtend, wijdde hij zich aan de wetenschap, inzonderheid aan de kerkgeschiedenis en ontving eerehalve in 1870 van de theologische faculteit te München de doctorale waardigheid. Van zijne geschriften vermelden wij: „Friedrich, graf von Zollern, bisschop von Augsburg, und Johann Geiler von Kaisersberg, mit Briefen (1854)“, — „Bischof Peter von Richarz (1856)“, — en „Das Bisthum Augsburg, historisch und statistisch beschrieben (1861 enz. 3 dln)“. Zijne geleerdheid, vroomheid en zachtmoedigheid gaven hem aanspraak op eene hooge kerkelijke waardigheid, zoodat de Koning, na het overlijden van *Scherr*, hem in 1878 tot aartsbischop van München-Freising benoemde.

Stein. Onder dezen naam vermelden wij: *Charlotte von Stein*, welke door hare betrekking met *Götthe* eene merkwaardige plaats beelaat in de geschiedenis der Duitse letterkunde. Zij werd geboren den 25sten December 1742 te Weimar, was de dochter van den Hofmaarschalk *von Schardt* en trad als Hofdame van Hertogin *Amalie* in 1764 in het huwelijk met den stalmeester *von Stein*. Zij was eene dweepsieke aanbieder van *Götthe*, leerde hem persoonlijk kennen in November 1775 en wist, hoewel moeder van 7 kinderen, zijne vurige liefde te verwerven. Deze betrekking evenwel verflauwde hij de toenemende elchen van *Charlotte* en eindigde na den terugkeer van *Götthe* uit Italië (1788) zelfs met eene tijdelijke vriendschapsbreuk, zoodat op eene smartelijke wijze blijkt in het treurspel: „*Dido*“, in 1794 door *Charlotte* gedicht. Zij overleed te Weimar den 6den Januari 1827. Een eervol gedenkteeken voor *Charlotte* vormen: „*Goethe's Briefe an Frau von Stein aus den Jahren 1776—1820 (1841—1851, 3 din)*“.

Heinrich Friedrich Karl, vrijheer *von Stein*,

eene uitstekend Duitsch staatsman, geboren den 26sten October 1757 te Nassau aan Lahn uit een aanzienlijk geslacht. Hij leerde te Göttingen in de rechten en de wetenschappen, was daarop een jaar werkzaam bij het Rijkskamergericht te Weis ondernam vervolgens eene reis door een deel van Europa, trad toen in Pruisisch staatsdienst en zag zich in 1780 bevoegd tot lid der mijnendirectie te Wetter in graafschap Mark. In 1784 werd hij belast met het opperbestuur der mijnen in Westfalen. Voorts bekleedde hij nog andere belangrijke posten en vertrok in October 1804 naar Berlijn als minister van Aocijnzen enz. In die betrekking bevorderde hij de opheffing der landelijke tollens in Pruisen, stichtte het statistiek bureau en bracht ten gerieve van de handel papieren geld in omloop. Vrachtplicht echter waren zijne pogingen om den Konink te halen tot eene krachtigere waardige politiek. Toen hij in Januari 1807 zijne intrede in het nieuwe ministerie afnam, stelde van belangrijke hervormingen in bestuur, ontving hij zijn ontslag. Na de Vrede van Tilsit (Juli 1807) riep de Keizer hem echter terug en belastte hem als minister met de verlening der staatsinstelling. Het was het voornemen van een nieuw politiek leven hij het volk op te wekken door het te doen deelnemen aan het regeerend beleid, de volkclassen van hare middeleeuwsche boelen te bevrijden en eene vruchtbare burgerij te scheppen. De wijze waarop hij dat voornemen zocht te volbrengen getuigt van zijn echt-Duitschen geest en zijn staatsmansbeleid. In September 1807 aanvaardde hij zijne betrekking, en reeds den 9den October verscheen het besluit trent het vrije gebruik van den grond en de persoonlijke rechten van den eigenaar. Eene andere wet bezorgde aan de gebruik van domeinlanden den eigendom van de Staat. Zijne verordening omtrent de steden van November 1808 vormt thans nog den grondslag der gemeentewet in Pruisen. Wij bracht hij met *Scharnhorst* eene algemeene volkswapening tot stand. Daarenboven zag hij, dat de oorlogslasten werden betaald. Nauwelijks echter had hij gedurende een jaar zijn ambt bekleed, toen een bevel van *Napoleon I*, die in een onderschepten brief aan den Vorst *von Wittgenstein* gelezen had, dat een *Stein* de hoop koesterde, dat in een oerlang het Fransche juk zou afschudden hem noodsaakte, zijn ambt neder te leggen als balling zijn vaderland te verlaten. Van zijn vertrek echter deelde hij de beginselen van zijn regeeringsbeleid mede in een geschrift dat onder den titel van „*Stein's politiek Testament*“ eene groote vermaardheid kreeg. Door de Regeering van Westfalen gevolgd en van zijne goederen beroofd, begaf hij zich naar Oostenrijk, waar hij bij sijn vriendling in Brünn en Troppau en ten laatste in Praag sijn verblijf hield. Toen hij gevraagd werd, dat op zijne uitlevering zou worden aangedrongen, begaf hij zich in Mei 1812 tot uitoosnoodiging van Keizer *Alexander I* te Petersburg. Ook daar bevorderde hij door zijn invloed op den Keizer, alsmede door een uitgebreide briefwisseling het ontstaan van

een Russisch-Duitsch legioen en den algemeenen opstand tegen *Napoleon I.* Na de catastrofe van 1812 keerde hij met den Keizer naar Duitschland terug en werd benoemd tot voorzitter van een Russisch-Pruisischen Raad van bestuur voor de Deutsche aangelegenheden, doch zijne kracht was in die betrekking te veel aan banden gelegd. Toen voorts na den Volkerenrag bij Leipsig eene centrale commissie van beheer benoemd werd voor alle door de Verbondene Mogendheden in bezit genomene landen, aanvaardde *von Stein* daarvan het voorzitterschap en maakte sich door een krachtig binnenlandsch bestuur en door eene spoedige legerorganisatie verdienstelijk jegens geheel Duitschland. Het Centraalbestuur volgde het leger der Geallieerden naar Parijs. Vandaar vertrok *von Stein* in Juni 1814 wederom naar Berlijn en begaf sich vervolgens naar het Congrés te Weenen. Hier echter toefde hij slechts korten tijd, daar het werk der reactie hem walgde, en keerde tot het ambtelooze leven terug. Des zomers hield hij doorgaans zijn verblijf op zijne goederen in Nassau, des winters te Frankfurt aan de Main, waar in Januari 1819 onder zijn voorzitterschap de vereeniging voor de aloude geschiedenis van Duitschland ontstond en zich belaste met de uitgave der „*Monumenta Germaniae historica*”, waarvoor *von Stein* zelf veel had bjeengebracht. Daar hij van de zijde der Regeering in Nassau gedurig onaangenaamheden ondervond, vertrok hij naar zijn landgoed Kappenberg in Westfalen. Na de invoering van Provinciale Staten in Pruisen (1823) zag hij sich tot afgevaardigde naar den Landdag in Westfalen gekozen en door den Koning tot Landdagsmaarschalk benoemd. Ook leidde hij de beraadslagingen der Evangelische Synode in Westfalen, en in 1827 benoemde de Koning hem tot staatsraad. Hij overleed den 29sten Juni 1835 te Kappenberg als de laatste mannelijke telg van zijn geslacht. In 1872 verrees op den burch Nassau en in 1874 te Berlijn een standbeeld te zijner eere. Zijne „*Denkschriften über deutsche Verfassungen*” zijn in 1848 door *Pertz* uitgegeven en zijne „*Briefe an den Freiherrn von Gagern* (1818—1831)” in 1833 door genoemden vrijheer.

Lorenz von Stein, een verdienstelijk staatsrechtkundige. Hij werd geboren te Eckernförde den 15den November 1813, studeerde te Kiel en te Jena in de wijsbegeerte en rechten, vestigde sich als privaatdocent te Kiel en werd er in 1846 hoogleeraar. Daar hij het recht der Hertogdommen tegen de Deensehe Regeering handhaafde en medewerkte tot het uitvaardigen van de „*Memorie*” der negen hoogleeraren te Kiel over deze aangelegenheid, ontving hij in 1852 zijn ontslag. Hij volgde in 1855 een beroep als hoogleeraar naar Weenen en is na dien tijd steeds aldaar werkzaam geweest. Van zijne talrijke geschriften vermelden wij: „*Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreich* (1842; 2de druk, 1847)”, — „*Die socialistische und communistische Bewegungen seit der dritten Französischen Revolution* (1848)”, — „*Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage* (1850, 3 dln)”, — „*Geschichte des französischen Strafrechts* (1847)”, — „*System der Staatswissenschaften* (1847—1857, 2 dln)”,

— „*Lehrbuch der Volkswirtschaft* (1858; 2de druk 1858)”, — „*Lehrbuch der Finanzwirtschaft* (1858; 3de druk, 1875)”, — „*Die Lehre vom Heerwesen* (1874)”, — en vooral: „*Verwaltungslehre* (1865—1868, 7 dln)”, — voorts: „*Handbuch der Verwaltungslehre* (1870; 2de druk, 1876)”, — „*Zur Eisenbahnrechtsbildung* (1872)”, — „*Die Frau auf dem Gebiete der Nationalökonomie* (1874; 5de druk, 1875)”, — en „*Gegenwart und Zukunft der Rechts- und Staatswissenschaft Deutschlands* (1876)”.

Christian Gottfried Dawid Stein, een verdienstelijk aardrijkskundige, geboren te Leipsig den 14den October 1771. Hij studeerde in zijne geboortestad, legde zich met ijver toe op de geographie en werd in 1795 leeraar aan een gymnasium te Berlijn, waar hij den 14den Juli 1830 overleed. Hij heeft een aantal voortreffelijke aardrijkskundige werken geleverd, zooals: „*Handbuch der Geographie und Statistik* (1809, 3 dln; 6de druk, 1833—1834, op nieuw bewerkt door *Wappaeus*, 1852)”, — „*Geographie für Schule und Haus* (26ste druk, 1868)”, — „*Geographie für Real- und Bürgerschulen* (2de druk, 1818)”, — „*Geographisch-statistisch Zeitungs-, Post- und Comptoirlexicon* (2de druk, 1818—1821, 3 dln)”, — „*Handbuch der Naturgeschichte* (3de druk, 1829, 2 dln)”, — „*Reisen nach den vorzüglichsten Hauptstädten von Mitteleuropa* (1827—1829, 7 dln)”, — en „*Neues Atlas der ganzen Erde* (1814, 2de druk, 1868)”.

Friedrich von Stein, een verdienstelijk dierkundige, geboren den 3den November 1818 te Niemegn in Brandenburg. Hij studeerde te Berlijn, werd er curator aan het zoölogisch museum en privaatdocent, in 1850 hoogleeraar te Tharand en in 1855 te Praag. Hij overleed den 9den Januari 1885. Zijn voornaamste geschrift is: „*Der Organismus der Infusionstiere* (1859—1863, 3 dln)”.

Steinamanger, in het Hongaarsch *Steinbáthely*, eene stad in het Hongaarsche comitaat Eisenburg, tuschen de Güns en de Perentbache aan een paar spoorwegen gelegen, is de zetel van het comitaatsbestuur, van een bisschop en van eene rechtbank, heeft eene fraaie hoofdkerk, eene godgeleerde school, een gymnasium en bijna 11 000 inwoners (1890). In 193 werd er *Septimius Severus* tot keizer uitgeroepen. Ook heeft men er overblijfselen van een triomfboog ter eere van *Constantinus Chlorus* en van waterleidingen opgedolven. In het bisschoppelijk verblijf heeft men een museum van daar ter plaatste gevondene oudheden.

Steinbeis (Ferdinand von), vóór 1890 voorzitter van de centrale afdeling van Handel en Nijverheid in Würtemberg en geboren te Oelbronn den 5den Mei 1807, studeerde te Tübingen in de wis- en natuurkunde, werd vervolgens bij de mijnen geplaatst, volbracht wetenschappelijke reizen in verschillende landen van Europa en trad in 1848 wederom in Staatsdienst. Hij stichtte het Würtembergisch museum van nijverheid en bevorderde de stichting van een groot aantal nijverheidsscholen. Voorts was hij lid der jury op verschillende wereldtentoonstellingen. In 1872 bezocht hij die te Moskou, reisde vanhier naar Nishné-Nowgorod en keerde over Finland, Zweden en Denemarken terug. Gedurende 80

jaren redigeerde hij het „Gewerbeblatt“ en plaatste daarin een groot aantal technische en populaire opstellen. Voorts schreef hij: „Die Elemente der Gewerbebeförderung, nachgewiesen an der belgischen Industrie (1858)“, — „Entstehung und Entwicklung der gewerblichen Fortbildungsschule in Württemberg (1872)“, — en „Die industrielle Entwicklung im Königreich Württemberg (1875)“. Hij werd wegens zijne groote verdiensten in den adeldom opgenomen en een groot aantal nijverheidsmensen bracht eene aanzienlijke som bijeen tot eene Steinbeisstichting. In 1890 verliet hij den staatsdienst en vestigde zich te Leipzig.

Steinheil (Karl August), een hoogst verdienstelijk natuurkundige, geboren den 13den October 1801 te Rappoltswiller in den Elzas, studeerde te Erlangen in de rechten, voorts te Göttingen en te Königsberg in de sterrenkunde, vestigde zich in 1825 op zijn vaderlijk landgoed te Perlachseeck, waar hij zich onledig hield met natuur- en sterrenkundige studiën, en werd in 1832 hoogleeraar in de wis- en natuurkunde aan de universiteit te München. In 1844 zag hij zich door de Regering te Napels benoemd tot regeling van het stelsel van maten en gewichten. In 1849 werd hij als hoofd der afdeling voor telegraphie verbonden aan het ministerie van Koophandel in Oostenrijk, bracht een volledig telegraafstelsel tot stand voor alle Kroonlanden en bevorderde de stichting van eene Duitsch-Oostenrijksche vereeniging voor telegraphie. In 1851 regelde hij het telegraphisch verkeer in Zwitserland en vertrok in 1852 als technisch adviseur van het ministerie van Koophandel naar München. Ook deed hij er eene optisch-astronomische inrichting verrisjen, waar voortreffelijke instrumenten werden vervaardigd. Steinheil wordt beschouwd als de wetenschappelijke grondlegger der electromagnetische telegraphie; hij ontdekte de grondgeleiding, vond de galvanische klokken uit, vervaardigde een vernuftig uitgedachten pyroscop, alsmede de eerste Dagerruypen in Duitschland, maakte de wetten bekend der galvanoplastiek, bedacht een centrifugaal wergeschut en verschillende optische instrumenten en overleed te München den 13den September 1870.

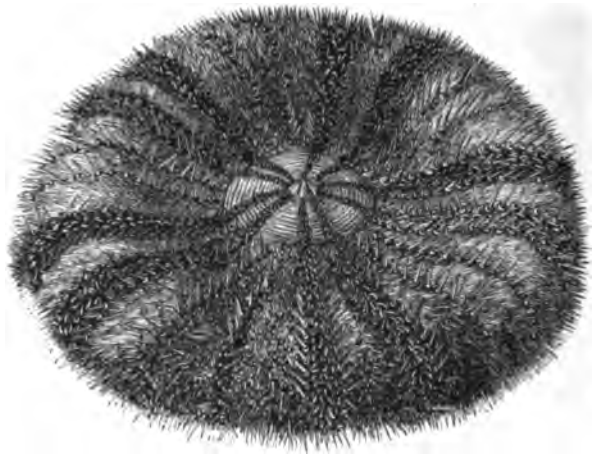
Steinhudermeer (Het) ligt in het noordelijk gedeelte van Duitschland en behoort gedeeltelijk tot de Pruisische provincie Hannover en gedeeltelijk tot Schaumburg-Lippe. Het is 7 Ned. mijl lang met eene grootste breedte van 5 Ned. mijl. Op de diepste plaatsen bedraagt er de diepte slechts 5 Ned. el. Het bevat veel visch en heeft door de Kleine-Aue gemeenschap met de Weser. Op een kunstmatig eiland in het Meer verheft zich de modelvesting Wilhelmstein, in 1761—1765 door *Wilhelm van den Lippe* aldaar gebouwd.

Steinle (Johann Eduard), een verdienstelijk schilder, geboren te Weenen den 2den Juli 1810, was een leerling der Académie aldaar en vertoefde van 1828 tot 1834 te Rome, waar hij zich oefende onder de leiding van *Overbeck*. Na dien tijd woonde hij met eenige tussenpoosen te Frankfurt aan de Main en werd er in 1850 eerste professor aan het Städtelch Instituut. In 1839 leverde

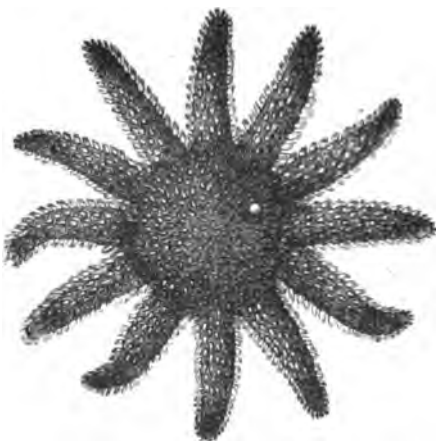
hij: „De worsteling van Jacob met den Engel Meesterlijk zijn voorts zijne „Madonna en het Kind“ en zijne „Jeanne d'Arc te paas“. In 1838 schilderde hij fresco's in het kasteel Rheineck en vervolgens in het koor van de Dom te Keulen. In 1844 schilderde hij in de Keiseraal te Frankfurt: „Salomo's oordeel recht“ en in 1857 maakte hij met eenige teekeningen toebereidselen tot het beschilderen der Aegidiuakerk te Münster. Van 1860—1865 hield hij zich bezig met het schilderen van fresco's van het rapportaal in het museum Walraf-Richartz te Keulen en van 1861—1866 met het beschilderen van zeven koormen in de nieuwe Mariakerk te Aken. Nadat hij te Heubach de kapel van den Vorst van *Leiningen* met fresco's en versierdeelen beschilderd had, zag hij zich in 1875 belast met de levering van monumentale schilderijen in de Münster te Straatsburg. Hij schilderde ook onderscheidene stukken in olieverf en in teek van verschillende Academiën.

Steinmetz (Karl Friedrich von), een Pruisisch generaal-veldmaarschalk, geboren den 27sten December 1796 te Eisenach, ontving zijne opvoeding op de militaire school, was in 1818 luitenant, nam in dat en het volgende jaar deel aan verschillende gevechten, was bij herhaling gewond en verwierf het *Lissa* Kruis. Weldra klom hij op en werd in 1821 majoor. Gedurende den barricadenoorlog te Berlijn (18 Maart 1848) voerde hij bevel over het tweede regiment infanterie en vertri daarmede naar Sileeswijk, doch werd in October van dat jaar kommandant van *Bresdenburg*. In 1851 werd hij kolonel, in 1853 kommandant van *Magdeburg* en generaal-majoor, in 1858 luitenant-generaal en in 1860 generaal en chef van het 2de korps, in 1861 van het 5de korps en generaal der infanterie. Aan het hoofd van laatstgenoemd korps haalde hij den 27sten Juni 1866 de overwinning bij *Nachod*, den 28sten bij *Skalitz* en den 29sten bij *Schweinschädel* en veroverde 2 Oostenrijksche vaandels, 3 standaarden, 11 stukken geschut en omstreeks 6000 gevangenen. Hij werd beloond met de Orde van de *Zwarzen Adelaar* en met eene dotatie van 1867 afgevaardigd naar den *Duitschen Eijf*dag. In 1870 zag hij zich belast met het opperkommando van de eerste armee, doch kwam wegens zijn eigensinnig karakter gedurig in botsing met den aanvoerder van de tweede armee over kwartieren en marschrouten en met de *Moltke* over de operatiën van zijne armee, welke hij in strijd met den wil van dezen uitstak, zoodat den 6den Augustus het gevecht van *Spicheren* plaats greep, waardoor het onspronkelijk plan van een *Moltke* verijdeld werd. In den slag bij *Gravelotte* opereerde hij zoo onhandig, dat de overwinning bijna aan de Duitschers was ontglipt. Dientengevege werd *Steinmetz* van zijn kommando onthouden en onder de bevelen geplaatst van *Prins Friedrich Karl*, en daar hij zich in deze betrekking ook niet wilde voegen, zond men hem als gouverneur-generaal naar de provincie *Posen* en *Silezië*. Bij herhaling vroeg hij zijn ontslag, hetwelk hem echter niet werd verleend zonder dat de Koning hem wegens langdurigen dienst tot veldmaarschalk-generaal benoemde. Daarop woonde hij te *Göttingen* in

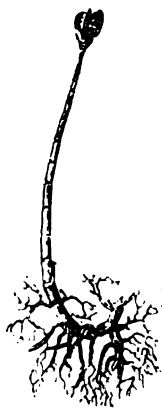
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

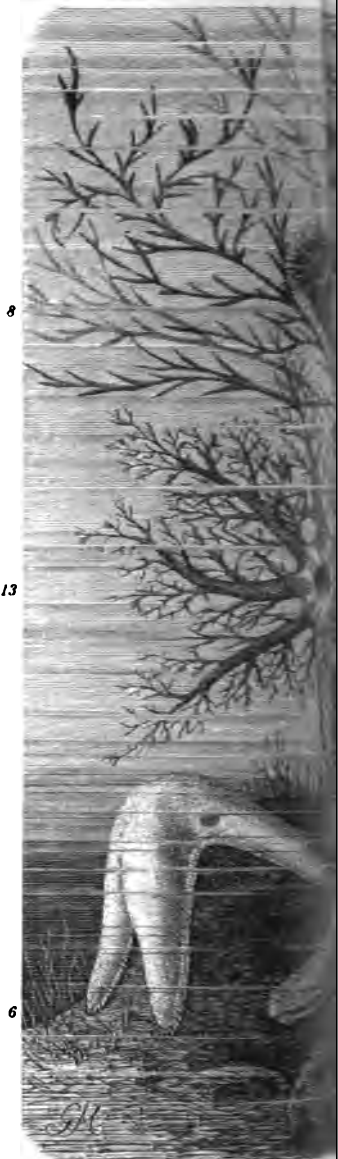
9. Zee-egel (*Asthenosoma hystrix*).

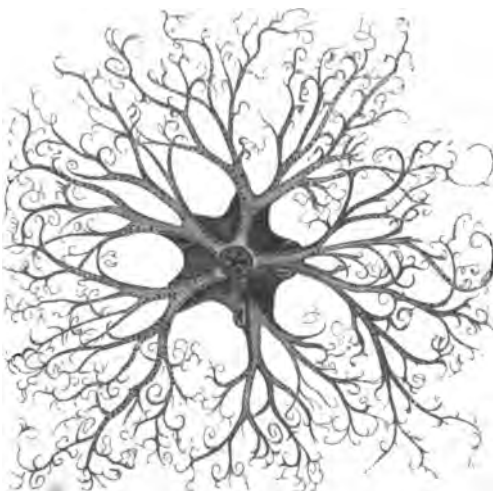
5. Zonnester (*Solaster papposus*).

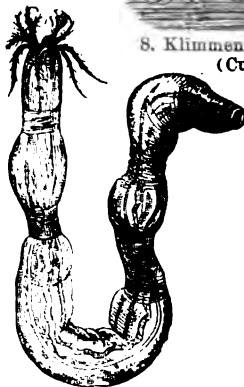
1. Wortelhaarster (*Rhizocrinus lofotensis*).

8. Klimmende zee-egel (*Echinus* / *Cucumaria doliolum*).

4. Medusa-zelelie (*Astrophyton caput Medusae*).

14. Klimmende holothurie (*Synapta inhaerens*).

10. Schildegel (*Cypaea rosaceus*).

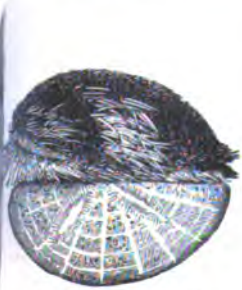
13. Klimmende holothurie (Asteracanthion rubens).

12. Buisholothurie (Holothuria tubulosa).

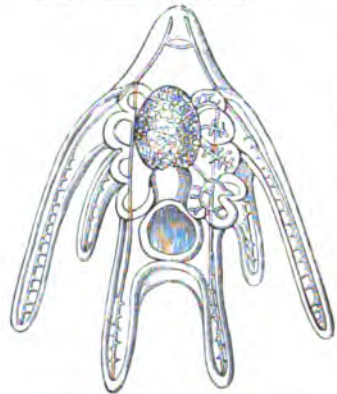
2. Antedon Eschrichtii.

11. Purper-hartegel (Spatangus purpureus).

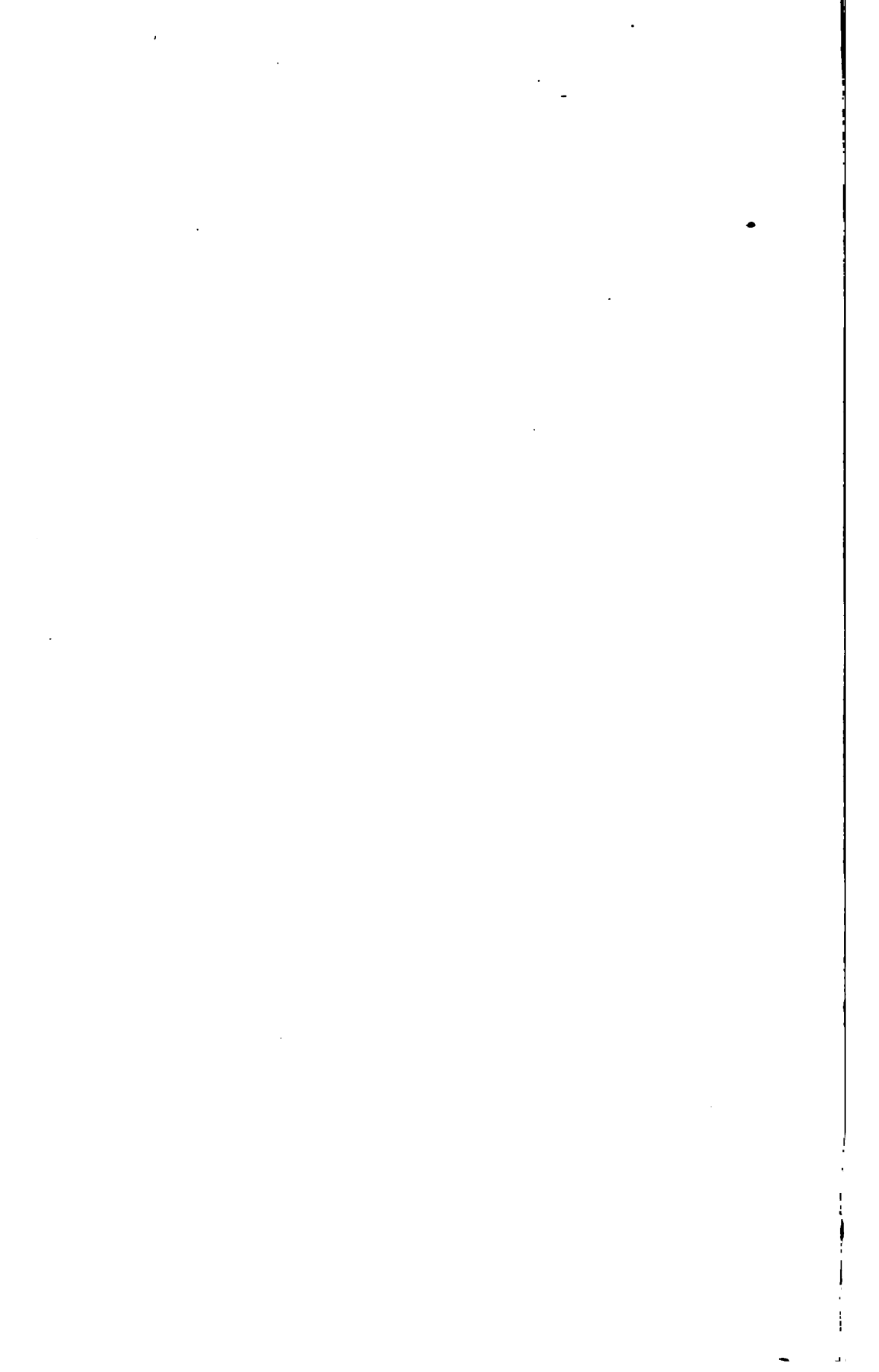
3. Jonge haarsterren (Comatula mediterranea).

15. Larve van de slangenster (Pluteus).

7. Tulband (Cidaris clavigera).

oeder-Silesië, en overleed den 4den Augustus 1777 te Bad Landeck.

Steinmeyer (Frans Ludwig), een Protestant godgeleerde, geboren den 15den November 1811 te Beeskow in de Mark, studeerde te Berlijn en aan het seminarium te Wittenberg en werd vervolgens hoogleraar te Breslau in 1854 te Bonn en in 1858 te Berlijn. Hij schreef: „Apologetische Beiträge (1866—1873, 2 din)”, — „Beiträge zur praktischen theologie 1874—1879, 5 din)”, — „Beiträge zur Christologie (1880—1881, 2 din)”, — en onderscheidene bundels leerredenen.

Steinschneider, een uitstekend Israëlietisch geleerde, geboren den 30sten Maart 1816 te Prossnitz in Moravië, studeerde te Praag, Wenen en Berlijn en werd leeraar aan eene hoogere burgerschool voor meisjes te Praag. In 1845 keerde hij terug naar Berlijn, houdt er voorlezingen en is er sedert 1869 directeur eener meisjeschool der Israëlietische gemeente. Hij behoort tot de degelijkste beoefenaars der Oosterse letterkunde en leverde: „Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana (1852—1860)” met een „Conspectus codicum manuscriptorum hebraicorum in Bibliotheca Bodleiana (1857)”, — voorts catalogen der Hebreuwsche handschriften in de boekertijen te Leiden (1857), München (1857), Hamburg en Berlijn (1878), — wijders „Bibliographisches Handbuch über die Literatur der hebräischen Sprachkunde (1859)”, — het tijdschrift „Hebräische Bibliographie (1858—1882)”, — het artikel „Jüdische Literatur” in de Encyclopaedie van Ersch en Gräber, — „Manna (1847)”, — „Die fremdsprachlichen Elemente im Neuhebräischen (1845)”, — „Reshith Hallimud (1861)”, — en „Polemische und apologetische Literatur in arabische Sprache (1877)”. In 1885 bezorgde zijn werk over de Hebreuwsche vertalingen in de middeleeuwen hem den prijs der Académie te Parijs.

Steinthal (Heymann), een verdienstelijk taalkundige, geboren den 16den Mei 1823 te Gröbzig in Anhalt, studeerde te Berlijn in de wijsbegeerte en letters en vestigde zich in 1850 aldaar als privaatdocent in de algemeene taalkunde en fabelleer. Om zich in de Chinese taal te oefenen, begaf hij zich in 1852 naar Parijs, vertoefde er tot 1853 en werd in 1853 hoogleraar in de algemeene taalkunde te Berlijn. Van zijne geschriften vermelden wij: „Der Ursprung der Sprache in Zusammenhang mit den letzten Fragen alles Wissens (1851; 3de druk, 1877)”, — „Klassifikation der Sprachen, dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee (1850)”, — „Characteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues (1860)”, — „Die Entwicklung der Schrift (1852)”, — „Grammatik, Logik, Psychologie, ihre Principien und ihre Verhältnisse zu einander (1858)”, — „Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern (1863)”, — „Die Mande Negersprachen, psychologisch und phonetisch betrachtet (1867)”, — en „Abriss der Sprachwissenschaft (1871)”. Met *Lasarus* geeft hij het „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft” in het licht.

Stekelbaars (*Gasterosteus*) is de naam van een visschengeslacht uit de afdeeling der *Stekelvissen* (*Acanthopterygii*). Bij de visschen van dit geslacht is het onderoogbeen met het

voorste kieuwdeksel verbonden en vormt alsoo een wangbedekkend schild. Vóór de rugvin staan vrije stekels. Hunne kaken zijn met scherpe tanden bezet, maar hun gehemelte is ongewapend. In het kieuwvlies vindt men drie stralen. De buikvinnen bestaan uit stekels, die in een schild zijn ingeplant, en de staartenborstvinnen zijn afgerond. Eene soort van dit geslacht, de groote stekelbaars (*G. aculeatus L.*), komt voor in nagenoeg al de wateren van ons Vaderland.

Stekelhuidigen (*Echinodermata*) is de naam voor een der groote typen van het dierenrijk. Zij hebben een vijfstraligen bouw, een ster-, bol-, cilindervormig of plat lichaam, veelal eene kalkachtige, vaak stekels dragende oppervlucht, een afzonderlijk darmkanaal en vaatstelsel, alsmede een zenuwstelsel. Hun hoofdkenmerk is gelegen in een eigenaardig stelsel van watervaten (ambulacraalvatstelsel) en in daarmede verbonden pooten, welke tot voortbeweging dienen en door het watervatenstelsel in beweging gebracht worden. Doorgaans zijn zij éenslachtig en hunne ontwikkeling geschiedt door eene zeer samengestelde gedaantewisseling. Alle leven in zee, hebben eene langzame, kruipende beweging en voeden zich met zeedieren, vooral met weekdieren, doch ook wel met wierplanten. Alleen de gesteelde haarsterren (*Crinoidea*) missen eene vrije beweging. Reeds in zeer oude vormen vindt men fossiele stekelhuidigen. Men verdeelt deze type in de klassen van de *Crinoidea* (Haarsterren), *Astroidea* (Zeeesterren), *Echinoidea* (Zeeappels) en *Holothurioidea* (Zeekomkommers). Op nevenstaande plaat zijn onderscheidene soorten van stekelhuidigen afgebeeld.

Stekelvarken (*Hystrix L.*) is de naam van een dier uit de orde der *Knaagdieren* (*Rodentia*). Het bezit groote snijtanden, die gewoonlijk gekleurd, maar nooit gegroefd zijn, en in elke kaak aan weerszijden 4 kiezen. De huid dezer dieren is met haren en daartusschen met scherpe stekels bezet. Aan de voorpooten hebben zij 4 teenen en een wratachtig duimpje, en aan de achterpooten 4 of 5 teenen.

Het stekelvarken.

Zij leven in de warme landen van de Oude en Nieuwe Wereld en voeden zich met vruchten, bladeren, bloemknoppen en schors. Sommige soorten hebben een korten staart en leven in den grond, zooals het *Europeesche stekelvarken* (*H. cristata L.*, zie bijgaande afbeelding), dat in Italië en Spanje en ook in het noorden van Afrika te vinden is. Het

wordt 6—7½ Ned. palm lang, heeft een dik lichaam, lange borstelharen als eene knif op het achterhoofd en in den nek en lange, zwart en wit geringde stekels op den rug en aan de zijden. Die stekels zijn wegens hunne lichtheid en veerkracht zeer geschikt tot pennehouders. De staart is met kortere, holle, hoornachtige pijpjes bezet, welke bij de jonge dieren gesloten zijn. De stekels maken bij het loopen van het dier een rammelend geluid. Het woont onder den grond in holen, die uit verschillende kamers bestaan, en verlaat deze alleen des nachts om voedsel te zoeken. Er zijn ook soorten, die op de boomen leven, zooals het Amerikaanse stekelvarken (*H. prehensilis*).

Stekelsaad, zie *Astriscus*.

Stelkunst, zie *Algebra*.

Stella (Jacques), een beroemd Fransch schilder, geboren te Lyon in 1596, reisde op twintigjarigen leeftijd naar Italië en genoot aldaar de gunst van *Cosimo de' Medici* te Florence. Daarna werd hij te Rome met welwillendheid bejegend door *Poussin*, verwierf er den naam van een bekwaam kunstenaar en uitstekend burger, zoodat hem de sleutels van éene der stadspoorten werden toevertrouwd, maar geraakte daardoor in ongelegenheid en werd zelfs in de gevangenis geworpen. Hier teekende hij met krijt op den muur en had het voorrecht, dat eerlang zijne onschuld aan het licht kwam. Daarop begaf hij zich in 1634 met den Markies de *Orléans* naar Parijs en werd er voorgesteld aan den Cardinaal en den Koning. Deze benoemde hem tot Hofschilder met een jaargeld van 1000 franca. Nu schilderde hij het portret van *Lodewijk XIV* als dauphijn en vervaardigde eenige stukken voor het Kabinet en de kapel der Koningin. Zijne winteravonden besteedde hij aan eenige reeksen van teekeningen. In 1646 werd hij ridder der Orde van St. Michiel en overleed in 1657. Hij is een navolger van *Poussin* en zijne beste stukken stellen herderlijke tafereelen voor.

Stellaris, zie *Sterrenmuur*.

Stelling (Eene) is in de logica eene uitspraak, welke men voor waarheid houdt, en dus geheel iets anders dan de onderstelling, welke niet meer is dan een bloot gevoelen.

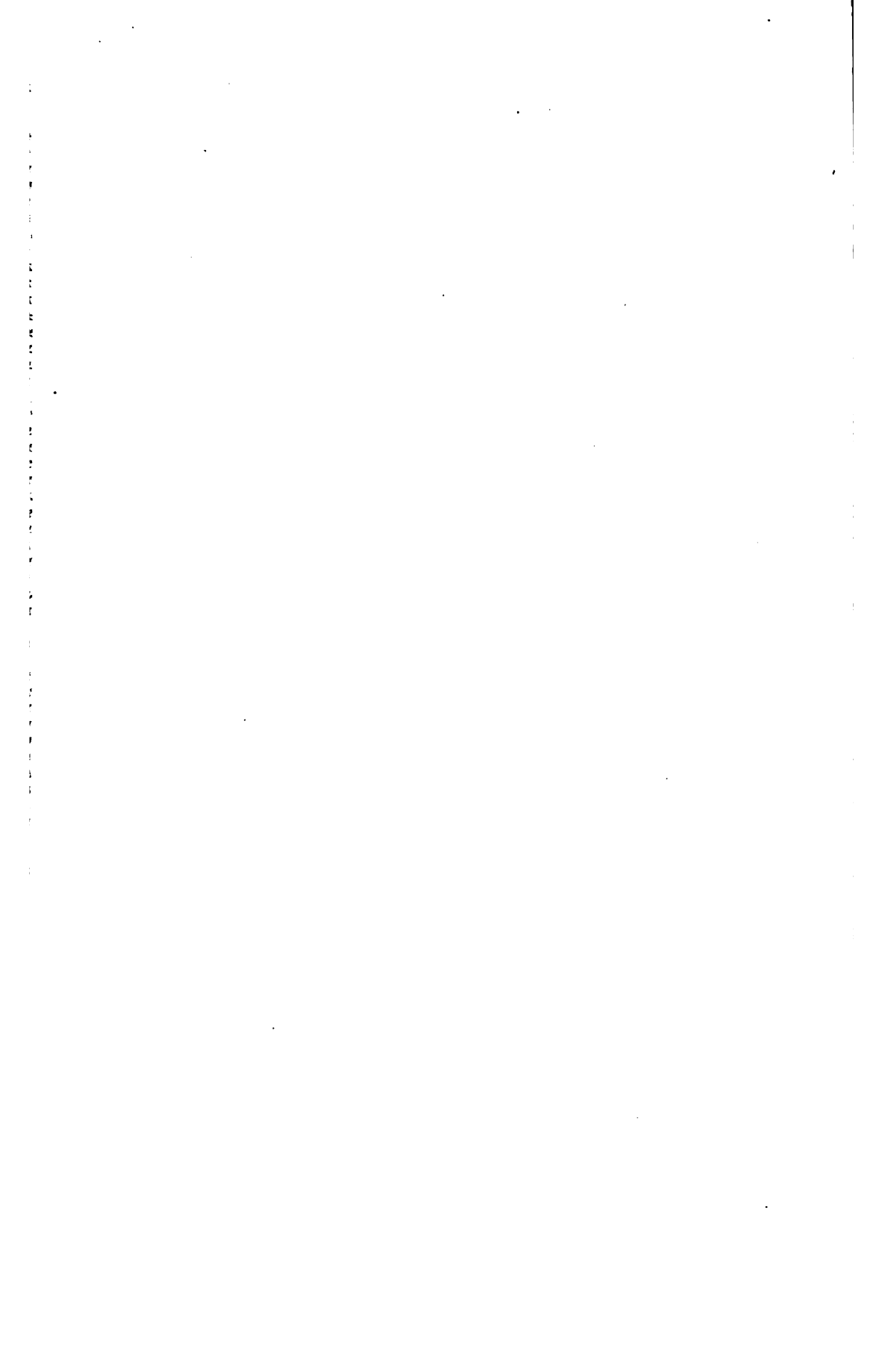
De stelling is de grondslag van de sluitreden, onder de voorwaarde, dat in het denken het gedachte zoodanig is als men denkt. Elke positieve stelling kan in eene negatieve worden veranderd. — Eene *stelling* (positie) noemt men voorts de plaatsing van troepen op een terrein of ook wel het terrein zelf. Men onderscheidt eene *offensieve* stelling, waar men troepen vereenigt, om vandaar den vijand aan te vallen, — eene *defensieve* stelling, waar men den aanval van den vijand afwacht, — eene *centrale* stelling, op gelijken afstand van de punten gelegen, tusschen welke men een vijandelijken aanval verwachten kan, — eene *flankstelling*, terzijde van de richting, waarin de vijand zich beweegt, — en eene *verschansde* stelling, wanneer men de sterkte van deze door den aanleg van verschansingen verhoogt.

Stellionaat, afgeleid van *stellio*, eene hagedis, die men ten onrechte als vergiftig beschouwde, is in het Romeinsch recht de naam van alle bedrog, dat in het aangaan van overeenkomsten werd gepleegd en niet als misdrijf gestraft. Bij ons is stellionaat een

zilver burgerlijk misdrijf. Immers men leest in art. 711 van het Wetboek van Burgerlijk Rechtsvordering: „Er bestaat stellionaat: wanneer men een onroerend goed, van hetzamen weet de eigenaar niet te zijn, verkoopt door ondersetting verbindt; — wanneer men ondersetting (hypotheek) bezwaarde goederen als vrij aanbiedt, of minder onderzetting opgeeft dan die, met welke die goederen zwaard zijn.” — Dit misdrijf kan dus nimmer aanleiding geven tot crimineele of correctieve vervolgingen; de gevolgen van stellionaat zijn eenvoudig: dat de schuldenaar, die stellionaat gepleegd heeft ten nadeele van éen der schuldeischers, die zich tegen den boedelafstand van niet tot dien afstand wordt toegelaten, — is lijfswang daarvoor plaats heeft, — en dat de schuldenaar, schuldig verklaard aan stellionaat niet tot de rehabilitatie wordt toegelaten.

Stelsel noemt men op het gebied der spiegelen de wijsbegeerte en der godgeleerdheid een naar vaste beginselen geraangschikt geheel van stellingen en leerbegrippen, — en op dat der natuurlijke historie eene juist rangschikking van alle voorwerpen der natuur, zoodat men met behulp van dat stelsel een geregeld overzicht kan verkrijgen van het geheel. Ook andere wetenschappen hebben hun stelsels, en daaronder verstaat men dus gewoonlijk de beginselen en wetten, die hun grondslagen uitmaken en hare ontwikkelingsbeheerschen. Men heeft in de natuurlijke historie natuurlijke en kunstmatige stelsels. Een kunstmatig stelsel worden de voorwerpen gerangschikt naar éen of meer willekeurig gekozen kenmerken en de verdeling dus ingericht naar de afwijkingen, welke in het orgaan, waarop de verdeling gegrond is, in de verschillende voorwerpen vertoont. In een natuurlijk stelsel tracht men de verwantschappen tusschen de verschillende voorwerpen uit te drukken; sulc een stelsel houdt dus rekening met alle organen en eigenschappen van de natuurvoorwerpen en slaat die eigenschappen voor de verdeling het hoogste aan, welke voor het natuurvoorwerp het belangrijkst zijn. In het planten- en diereenrijk gaat men over van het begrip soort; twee dieren of planten vormen éene soort wanneer ze zoo na met elkaar overeenkomen als twee afstammelingen van dezelfde ouders en wanneer ze bij verschillende geslacht in staat zijn de soort in stand te houden. Overeenkomstige soorten vereenigt men tot geslachten, — overeenkomstige geslachten weder tot familiën, en deze tot orden, — en deze laatste weder tot klassen. De eigenaardige kenmerken van eenig voorwerp wijzen aan, tot welke klasse, orde, geslacht of soort het gerekend moet worden. Men verkrijgt alzoo een geheel, waarin ieder voorwerp zijne plaats vindt, — een stelsel. — Op het gebied der natuurkunde heeft men algemeene wetten op den voorgrond geplaatst, tot welke men de verschijnselen kan terugbrengen, en zoo werkt ook aldaar een stelselmatig geheel verkregen.

Stelter (Karl Friedrich), een Duitsch lierdichter, geboren den 25sten December 1832 te Elberfeld, wijdde zich aanvankelijk aan den handel, maar legde zich tevens toe op de beoefening der letteren. Reeds vroeg was hij als journalist ijverig werkzaam, zoowel in de „New Yorker Handelszeitung“ als in onderscheidene

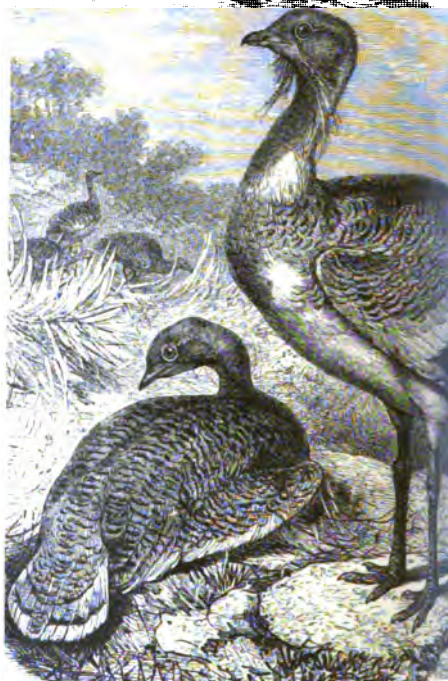
1. Kievit (*Vanellus cristatus*).

2. Goudplevier (*Charadrius auratus*).

5. Steenlooper (*Streptilas interpres*).

7. Groote traggans (*Otis tarda*).

6. IJslandsche strandlooper (*Tringa canutus*).

10. Houtsnip (*Scolopax rusticola*).

11. Kempphaan (*Machetes pugnax*).

3. *Glareola pratincola*.

4. Scholekster (*Haematopus ostralegus*).

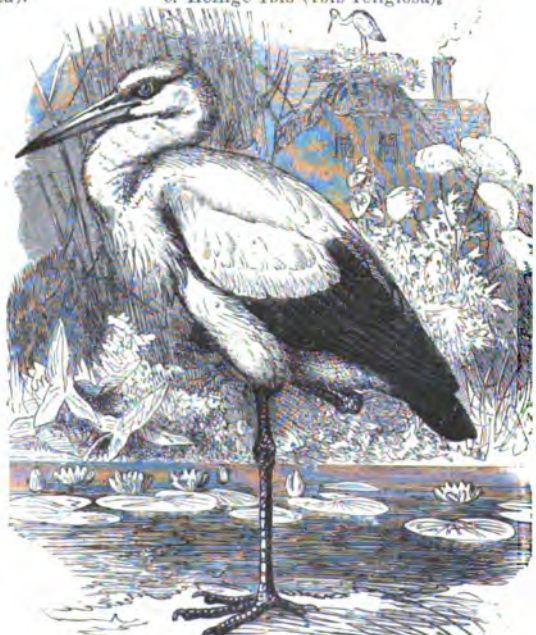
8. Kluit (*Recurvirostra avocetta*).

9. Heilige Ibis (*Ibis religiosa*).

12. Schadvogel (*Scopus umbretta*).

13. Gewone ooievaar (*Ciconia alba*).

.

1. Maraboe (*Leptoptilus crumenifer*).

2. Schoensnavel (*Balaeniceps rex*).

3. Seriama (*Dicholepis*).

7. Grooteroerdomp (*Botaurus stellaris*).

8. Trompettervogel (*Psophia*).

11. Blauwe reiger (*Ardea cinerea*).

12. Gewone kraanvogel (*Grus cinerea*).

13. Sultanhoen (Pe).

4. Hoenderkoet (*Palamedea cornuta*).

5. Meerkoet (*Fulica atra*).

6. Zonnevogel (*Eurypyga helias*).

9. Grootte wulp (*Numenius arquatus*).

10. Waterral (*Rallus aquaticus*).

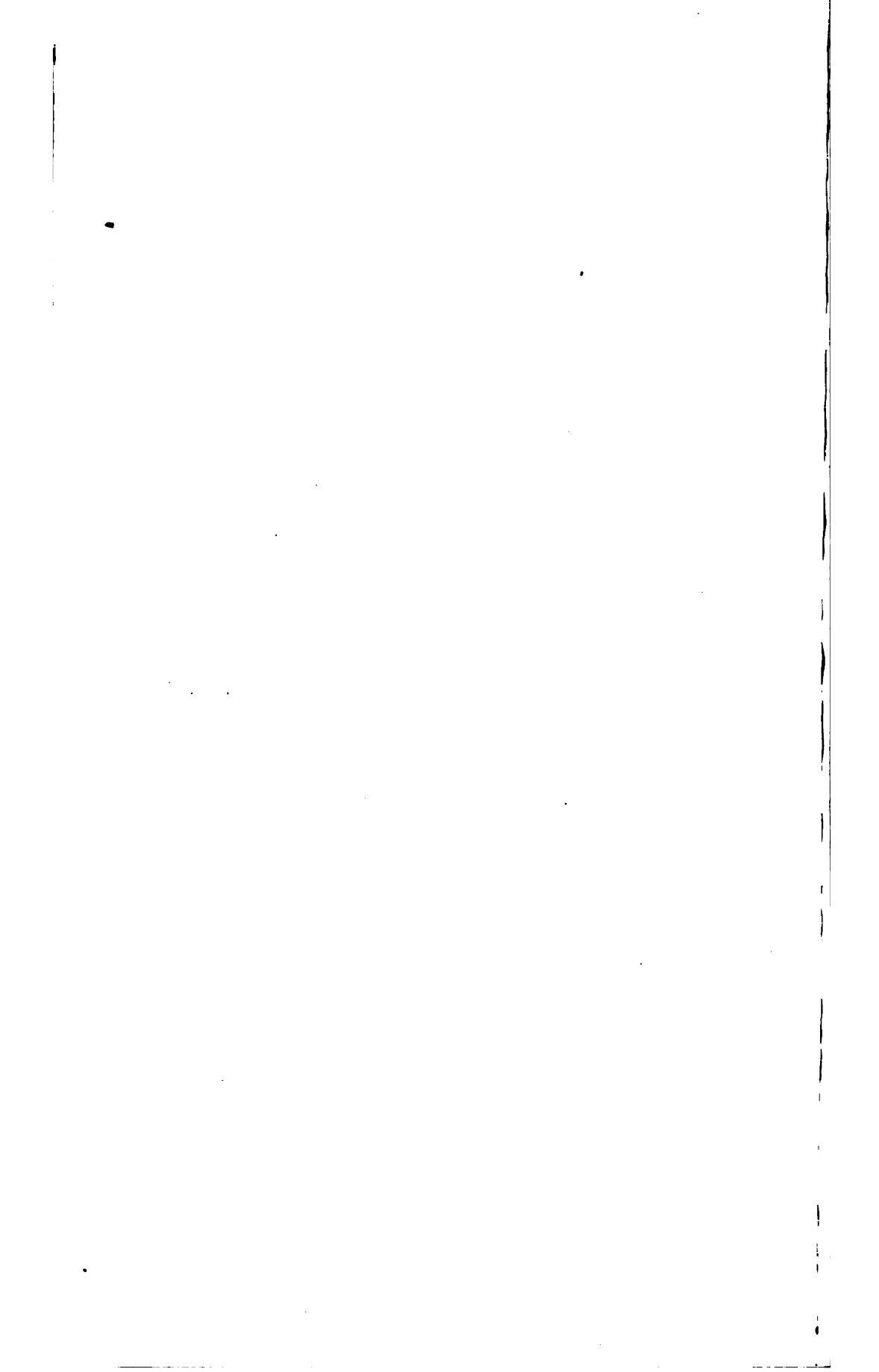
13. *Colymbus smaragdohotus*).

14. Jassana (*Parra Jassana*).

15. *Chionis minor*.

Duitsche dagbladen. Als lierdichter behoort hij tot de kleine groep der „Wuppertthaler Poeten. Zijne „Gedichte (1858; 3de druk, 1880)“ worden zeer geroemd. Voorts leverde hij: „Geschichte und Sage, erzählende Dichtungen (1866; 3de druk, 1880)“, — „Die Braut der Kirche; lyrisch-epische Dichtungen (1859)“, — „Kompass auf dem Meer des Lebens (3de druk, 1872)“, — „Kompandium der schönen Künste (1869)“, — „Hohenzollernstraus (1871)“, — en „Neue Gedichte (1886)“.

Steltloopers (Grallatores) vormen eene orde uit de klasse der *Vogels* (Aves). Zij onderscheiden zich door lange pooten, waarvan vooral het scheenbeen en het loopbeen sterk ontwikkeld zijn, terwijl hunne teenen gepletten, gelobd of door zwemvliezen vereenigd zijn. Men noemt de pooten dezer vogels *woad- of steltpooten* en kenmerkend voor dezeis, dat de veeren nooit gaan tot aan het loopbeen en dus alleen het bovenste deel van het scheen- en kuitbeen bedekken. De meeste hebben daarenboven een langen snavel of hals. Vele zijn hoog op de pooten, zooals de flamingo's en de reigers, — andere hebben verbaazend lange snavels, zooals de snippen en de wulpen. De meeste van hen leven in de nabijheid van rivieren of moerassen. Sommigen verdeelen de Steltloopers in 18 familiën (zie de bijgevoegde platen I en II), namelijk I. *Rallidae* of *Rallen*, waartoe de meerkoot (*Fulica atra*, II, 5), de waterral (*Rallus aquaticus*, 10) en het sultanshoen (*Porphyrio amaragdonotus*, 13) behooren. II. *Scolopaciidae* (Snippen) met den IJslandschen strandlooper (*Tringa canutus* I, 6), de kiult (*Recurvirostra avocetta*, 8), de houtsnip (*Scolopax rusticola*, 10), de kemphaan (*Machetes pugnax*, 10) en de groote wulp (*Numenius arquatus*, 9). III. *Chionidae* met *Chionis minor*, II, 15. IV. *Thinoooidae* (Wachtelsnippen) met zes Amerikaansche soorten. V. *Farridae* (Sporvleugeligen) met *Parra Jaasana*, 14. VI. *Glaucoidae* met *Glaucula pratineola*, I, 3. VII. *Charadriidae* (Plevieren) met 19 geslachten en 101 soorten, waaronder de kievit (*Vanellus cristatus*, 1), de goudplevier (*Charadrius auratus*, 2), de scholekster (*Haematopus ostralegus*, 4) en de steenlooper (*Streptopelia interpres*, 5). VIII. *Otididae* (Trappanzelen) met de groote trappans (*Otis tarda*, 7). IX. *Gruidae* (Kraanvogels) met den gewonen kraanvogel (*Grus cinerea*, II, 12). X. *Dicholophidae* in Zuid-Amerika met *Dicholophus cristatus*, 2. XI. *Aramidae* in Zuid-Amerika. XII. *Prophidae* (Trompettervogels) met den krakenden trompetvogel (*Psophia crepitans*, 8). XIII. *Eurypygidae* (Zonnevogels met *Eurypyga hellas*, 6). XIV. *Rhinocetidae* in Nieuw-Caledonië. XV. *Ardeidae* (Reigers) met den blauwen reiger (*Ardea cinerea*, 11) en den Roerdomp (*Botaurus stellaris*, 7). XVI. *Ibididae* (Ibissen) met de de heilige ibis (*Ibis religiosa* I, 9), den schaduwvogel (*Scopus umbretta*, 12) en den schoensnavel, II, 2). XVII. *Ciconiidae* (Ooievaars) met den gewonen ooievaar (*Oecania alba*, I, 13) en den maraboe-ooievaar (*Leptoptilus crumenifer*, II, 1). XVIII. *Palamedeidae* (Hoenderkooten) met den kamicht of struihoen (*Palamedea cornuta*). Andere beoefenaars der natuurlijke historie hebben eene andere verdeling, bijv. in de vier familiën der *Waterhoenders* (*Rallidae*), der *Snippen* (*Scolopaciidae*), der *Plevieren* XIII.

(*Charadriidae*) en der *Reigerachtigen* (*Ardeidae*), vastgesteld.

Stelzner (Alfred Wilhelm), een Duitsch geoloog, geboren den 20sten December 1840 te Dresden, bezocht aldaar de polytechnische school en vervolgens de mijnacademie te Freiberg. Hij nam deel aan eene opmeting der Alpen en werd in 1866 inspecteur en leeraar aan gemelde mijnacademie. Hij promoveerde in 1871 en vertrok in dat jaar als hoogleeraar in de mineralogie en geologie naar de hogeschool te Cordova in de Argentijnsche Republiek. In 1874 keerde hij echter als professor in de geognosie naar Freiberg terug. Hij schreef o. a.: „Die Granite von Geyer und Ehrenfriedersdorf (1865)“, — en „Petrographische Bemerkungen über Gesteine des Atlas (1871)“. Sedert 1876 redigeert hij met medewerking van anderen de „Beiträge zur Geologie und Palaeontologie der Argentinischen Republik“.

Stem (De) is het geluid, hetwelk menschen en hoogere dieren voortbrengen, wanneer zij de lucht met eenige kracht door het strottenhoofd drijven. Dit laatste is met zijne stembanden en spieren daartoe uitstekend geschikt, terwijl men door middel van die deelen den aard en de hoogte van het stemgeluid wijzigen kan. Doorden in trilling gebrachten luchtstroom voort te stuwen langs de deelen, welke boven het strottenhoofd gelegen zijn, namelijk de keel, de mond, het gehemelte, de neusholte, de tong, de tanden en de lippen en door aan deze deelen tevens een anderen vorm te geven kan men verschillende klanken doen ontstaan. Door het besigen van deze klanken is de mensch in staat gesteld om te spreken, namelijk om door eene regelmatige opvolging van de geluiden der stem zijne gedachten mede te deelen. De organen der menschelijke stem zijn in de eerste plaats de werktuigen, die de lucht door het strottenhoofd drijven, namelijk de longen met de borstkas, — vervolgens het strottenhoofd, waar de lucht door de stembanden in trilling wordt gebracht, — en eindelijk de zoeven reeds genoemde, boven het strottenhoofd gelegen deelen. De stem wordt door de onderste stembanden gevormd, terwijl de daarboven gelegen deelen het geluid versterken en daaraan een eigenaardig timbre geven. Bij het spreken bepaalt zich het register der tonen doorgaans tot een half octaaf, maar geoefende zangers kunnen drie, ja drie en een half octaaf doorloopen. Naar gelang van den hoogsten en laagsten toon, dien eene stem kan voortbrengen, verkrijgt deze den naam van *bas*, *bariton*, *tenor*, *alt* of *sopraan*. In den regel zijn de eerste drie mannen- en de laatste twee vrouwenstemmen. Hoe al de wijzigingen ontstaan, die men aantreft of aanbrengen kan in het timbre der stem, is nog niet volkomen verklaard. Het is namelijk bekend, dat dezelfde persoon naar willekeur met eene heldere of doffe stem spreken, met eene borst- of keelstem zingen kan. De stem wordt gewoonlijk gevormd bij de uitademing, ofschoon men ook bij de inademing geluiden kan voortbrengen. Het zoogenaamde *dwitspreken* geschiedt bij inademing, omdat de daarbij door de stembanden in trilling gebrachte lucht zich naar de longen begeeft en er door medetrilling der borstwanden versterkt wordt, weshalve het geluid aldan uit de borstkas komt en

alzo een eigenaardigen toon erlangt.

Stemler (Georg Wilhelm), een verdienstelijk theoloog en predikant, geboren den 1sten Augustus 1808 te Amsterdam, alwaar hij vervolgens zijne opleiding genoot, werd eerst predikant bij de gecombineerde Lutherische Gemeenten te Hoorn, alwaar hij in het huwelijk trad met *Pauline Henriëtte Kuyper* (zie op dien naam) en later bij de Hersteld-Lutherische Gemeente te Amsterdam, waar hij steeds met zijn vriend *Domela Nieuwenhuis* voor eene onderlinge toenadering van beide fractiën dier Kerk ijveren bleef. Na zijn emeritaat verzocht en verkregen te hebben, vestigde hij zich in 1875 met zijn gezin buiten Amsterdam, eerst te Apeldoorn en later te Oosterbeek, voortdurend zijne krachten wijdende aan zijne lievelingsstudie, de theologie. Behalve door een aantal opstellen in de „Godgeleerde Bijdragen” en „Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie”, en de vertolking van *J. Bonnet's* „Olympia Morata (1852) en dr. *K. Haas's* „Franciscus von Assisi (1857)”, verwierf hij als scherpsinnig theoloog vooral een naam door zijne bij het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst bekroonde prijsverhandeling over „De werking van den Heiligen Geest (1844)”, — door zijne verhandeling: „Het Christendom van het Apostolisch tijdvak in Palaeatina”, geplaatst in de „Godgeleerde Bijdragen” voor 1851—1853”, — door zijn geschrift: „Het Evangelie van Johannes, zijne echtheid, zijn historisch karakter en leerbegrip (1867 en 1868, 2 dln)”, — en door zijn werk: „De vier Evangelien, chronologisch gerangschikt, of het leven van Jesus Christus naar volgorde der gebeurtenissen (1873)”. Hij werd ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw en lid van verschillende geleerde en letterkundige genootschappen.

Stempel noemt men het merk, dat op een of ander voorwerp is gedrukt, ten einde daarvan de echtheid te bewijzen en alzoo iedere vervalsching te voorkomen. Daartoe worden gouden en zilveren handelsartikelen gestempeld. Ook brieven worden op de postkantoren gestempeld, om de plaats en den tijd van afsending en aankomst aan te wijzen. Voorts heeft men stempels voor zegels enz. — Zie ook onder *Stampor*.

Stempelsnijkunst (De) is de kunst, figuren en letters in stempels te snijden. Hiertoe bezigt men zacht staal, hetwelk later wordt gehard. Die figuren en letters worden er in reliëf of geplaatst of ingesneden. De oudste proeven dier kunst vindt men in Griekenland. Voorts gebruikte men bij de Romeinen tegen het einde der Republiek de stempelpers. De fraaiste Romeinsche munten zijn afkomstig uit den tijd van *Augustus*. De overgang van de laatste Romeinsche en Byzantijnsche munten tot de Carolingische is zeer geleidelijk. De oorkonden van Keizers en Pausen zijn de oudste bewijzen van zegelstempels, en sommige van deze zijn rijk versierd en zorgvuldig bewerkt. De munten hadden echter nog langen tijd een ruw voorkomen. Eerst in de 12de eeuw kwam daarin verbetering. De Fransche Tournois, de Florentijnsche Lellisgulden, de munten van Venetië en Pisa dragen daarvan de blijken, en de gouden munten van Keizer *Fredrik II* wijzen op eene navolging der an-

tiëken. Vlaanderen en Brabant hadden 14de eeuw fraaie munten, en Italië kunstenaars op, die op dit gebied roem verwierven. Er ontstonden schone beoefening der stempelsnijkunst, en men zocht met Italië te wedijveren. De *van Baas* uit den tijd van *Lodovik* worden nog altijd bewonderd. Bij ons die kunst vooral in de 17de eeuw, de landsche munten en penningen en zijn dikwijls kunststukken van uitnemend en goeden smaak. Van de oudere Vlaamsche stempelsnijders noemen wij: *J. Lutma de ouders* (1590—1669) en de (1629—1685), *J. Looff*, *A. van der IJsuriaan Pool*, *Muller*, *Christoffel de Pieder van Abele*, *Jan Boekom*, *Jacob Smaltring*, *Jacob van Diephoote*, *Maurice Key* en *N. van Swinderen*, — en uit den tijd vermelden wij: *David van der* (vader en zoon), *Johan Philip van der*, *Johannes* en *J. P. Schoenberg*, *Magnus* en *M. C. de Vries*.

Stemrecht, zie *Kiesrecht*.

Stemvork is de naam van een vork, met een steel voorzien van een staal, dat, in trilling gebracht, een bepaald musikaal toon, gewoonlijk *a*, doet hooren. Het is in de 18de eeuw door *Johann Sebastian Bach* en Engelsch musici, uitgevonden en bij het stemmen der instrumenten van orkest, om aan deze dezelfde hoogte van toon te bezorgen. In vroegeren tijd stemde men in den koortoon en in den kamertoon, thans bedient men zich algemeen van de genoemde. Intusschen verschildt de hoogte den kamertoon in de verschillende hoedanigheden van ons werelddeel, en ook in verschillende tijden. In de dagen van *Lully* was hij toon lager dan thans. Sedert *Händel* en *Bach* is hij een heelen toon geklommen en sedert *Mozart* een halven. De eenmaal gestemde *a* telde in 1788 te Parijs 409 trillingen in seconde, — in 1835 aldaar 449, — en in 1850 te Weenen en Berlijn 442. Om het stadig klimmen van den toon te bekeken heeft men in 1894 in Duitschland volgens bepaling van *Schubler* vastgesteld, dat 440 trillingen moest telles, waarna men in 1868 te Parijs, op last van *Napoleon III*, een nieuwen kamertoon (diapason normal) vaststelde van 435 trillingen voor bovengenoemde toon *a*. Men heeft dien ook elders aangenomen, zoodat te Berlijn, te Weenen en te Dresden. Volgens *Helmholtz* heeft de eenmaal gestemde *a* op grond der nieuwste bepaling van de Academie te Parijs 437½ trillingen in de seconde.

Stenbock (Magnus, graaf), Zweedsch veldmaarschalk, geboren te Stockholm den 12den Mei 1664, studeerde te Upsala, trad in 1688 in Nederlandschen dienst en streed in 1698 en later onder den Markgraaf van Baden en den Graaf van Waldeck aan de Rijn. In 1697 kwam hij in zijn vaderland als kolonel en het hoofd van een Duitsch regiment, verzamelde *Karel XII* op zijne veldtochten en werd bij Narwa niet weinig bij tot de overwinning. In 1707 zag hij zich benoemd tot stadhouder van Schonen, en toen *Fredrik IV* van Denemarken in 1709 aldaar aan land stapte, behaalde *Stenbock* de zegenpraal bij *Helsingborg* en *Gadebusch* en trok vervolgens naar *Stet-*

stein, waar hij in Januari 1718 Altona prijs gaf aan de vlammen, maar den 6den Mei bij Tonningen door Deensche, Russische en Saksische troepen ingesloten werd, zoodat hij zich met 12000 man moest overgeven. Hij werd naar Kopenhagen gebracht en overleed aldaar in de gevangenis den 23sten Februari 1717. Zijne „Mémoires" zijn in 1745 in het licht gegeven.

Steng is de naam van een verlengstuk van den mast, en zelve wordt zij weder verlengd door eene bram- en somtijds ook door eene bovenbramsteng. Men onderscheidt de stengen naar de namen der masten, en men heeft alsoo de voor-, de groote- en de kruis-steng. Zij worden zij- en achterwaarts gesteund door het want. De verbindingen van den mast met de steng geschieden door middel van het ezelschouder. Op de steng ligt doorgaans een ezelschouder, waar de bramsteng doorheen gaat, en deze wordt op dergelijke wijze als de steng bevestigd.

Stengel (caulis) is de naam van het centrale gedeelte der bovenwaarts groeiende plantorganen. Hij is reeds in de kiem aanwezig en onderscheidt zich van den wortel door zijn groei in tegenovergestelde richting en door het bezit van geleidingen en van bladachtige werktuigen. Aan den volwasen stengel onderscheidt men een zeker aantal leden (internodia), welke door de knoppen of de plaatsen van aanhechting van op elkander volgende bladeren of bladerenparen worden begrensd. Zijn de grenzen der stengelleden duidelijk te zien, dan noemt men haar knoppen (nodi). Op de hoogte dier knoppen heeft de stengel gewoonlijk het vermogen, zich te vertakken of nieuwe assen voort te brengen, die op hare beurt weder dezelfde eigenschap bezitten. Zoo verkrijgt hij bij assen van de eerste orde of takken (rami) en van de tweede, derde, enz. orde of twijgen (ramuli). Het geheele tot dezelfde as behorende deel noemt men loof, en deze vertoont zich aanvankelijk als knop (gemma). Bij de uitbotting der knoppen worden de stengelleden langer, en zoo ontstaat een bebladerde loof of tak. Worden de stengelleden niet langer, dan zetten zij zich uit in horizontale richting, en de bladeren schijnen dan uit één punt of uit concentrische kringen voort te komen, zooals bij de weegbree (Plantago), de sleutelbloem (Primula) enz. Van den bovenaardschen stengel komen verschillende vormen voor, namelijk de palmtronk, de stam, de halm en de kruidachtige stengel. De palmtronk (caudex) is de enkelvoudige, door bijwortels in den grond bevestigde, in een eindelingschen knop uitlopende, houtige stam der palmen en boomvarens. — Aan den houtigen stam der tweezaadlobbige planten, door een hoofdwortel en bijwortels in den grond bevestigd, geeft men den naam van stam (truncus). Deze kan boomachtig of heesterachtig zijn. — De stengel der grassen, de halm (culmus), van ringvormige knoppen voorzien, is hol, met merg gevuld en kan ook houtig wezen. — Eindelijk heeft men den kruidachtigen of eigenlijken stengel (caulis), die in den regel slechts één jaar oud wordt. Somtijds kan de kruidachtige stengel door zijne grootte op een boom gelijken, zooals die van de banaan (Musa) en van den

wonderboom (Ricinus). De stengel kan dicht of hol zijn, rechtstaand, golvend, overhangend, knikkend, opstijgend of liggend. Brengt de liggende stengel wortels voort, dan heet hij kruipend. De stengel, te zwak om zich op te heffen en diensengevolge bij steviger voorwerpen opklimmend, draagt den naam van windend, wanneer hij zich om die voorwerpen slingert (rechts of links), zooals de hop en de haagwinde, en van klimmend, wanneer hij er eenvoudig tegenop klimt, zooals het klimop en de wijnstok. De doorsnede der stengels is meestal rolrond, maar ook wel drie- of vierkant. Eindelijk kan hij enkelvoudig, vertakt, sterk vertakt, rechtstaand, uitstaande, uitsgespreid, neergeslagen en overhangend wezen.

Wel zijn de meeste stengels boven den grond voorhanden, doch onder den grond komen bij sommige planten ook stengels voor. Ze zijn bekend onder den naam van knollen (tubera), bollen (bulbi) en wortelstokken (rhizoma). Knollen treft men aan b. v. bij den aardappel en de crocus. Het zijn door eene ophooping van zetmeel in den eigenlijken stengel sterk verdikte stengels, welke aan hun oppervlak knoppen of oogen dragen, welke den stengel uitsuigen en daarbij zelf tot nieuwe planten uitgroeien. Bollen treft men aan bij vele éénzaadlobbige planten; de eigenlijke stengel is eene dunne schijf, welke aan de onderzij bijwortels, aan de bovenzijde talrijke, dikke bladen of z. g. schubben draagt, in wier oksels knoppen voorkomen, die ten koste van 't meel der schubben uitgroeien tot nieuwe planten. De wortelstokken worden door hunne knoppen niet uitgesogen; ze hebben een min of meer horizontalen stand onder den grond, zijn langgerekt, dragen op den knoop lichte tekenen van afgevallen bladeren en groeien aan het jongste uiteinde voortdurend aan, vormen daar een bladen- en bloemdragenden stengel en sterven aan het ander uiteinde langzaam af. Door wortelstokken blijven vele kruiden in den winter over.

Stenographie (snelschrijverij) is de kunst om door eenvoudiger teekens dan de gewone letters het schrijven te bespoedigen. Het schrijven met verkortingen was reeds bij de oude Grieken en Romeinen in zwang. Later verdween de stenographie uit de rij der kunsten, totdat men haar, inzonderheid ter opteekening van openbare redevoeringen, weder noodig had. Deze behoefte openbaarde zich het eerst in Engeland, waar tegen het einde der 16de eeuw Ratcliff, Bright en Bales hunne denkbeelden over die aangelegenheid openbaar maakten, waarna Shelton in 1655 voor den dag kwam met een stelsel, dat de grondslag werd van alle volgende. Voorts leverde Ramsley eene Fransche stenographie, terwijl Théobald en Taylor de kunst verbeterden. In Duitschland zijn stenographische stelsels ingevoerd door Gabelsberger (1828) en Stolze (1835), doch ook deze zijn later verbeterd en gewijzigd en hier en daar vervangen door het stelsel van Arends („Leitfaden", 9de druk, 1877), nog weêr hervormd door Keller („Einfache Stenographie, 1875"). Ook in andere Rijken heeft de stenographie zich ontwikkeld te gelijk met het parlementaire leven.

Na de grondwetsherziening van 1848 wenschte men ook in Nederland een juist en volledig verslag te geven van de handelingen

der Staten-Generaal. Dit kon alleen door de stenographie geschieden, en *Télar van Elven*, ambtenaar bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, paste haar toe op de Nederlandsche taal. Reeds had in 1673 *Johan Reynier*, koopman te Rotterdam, een gebrekkig stelsel van stenographie geleverd, — ook was op eene prijsvraag, in 1826 uitgeschreven, omtrent eene Nederlandsche stenographie een vrij goed antwoord van *Somerhausen* ingezonden en bekroond; maar van *Elven* verbeterde het werk van zijne voorgangers en bedacht een practisch en bruikbaar stelsel. Hij zag zich met de opleiding van stenographen belast, nadat in September 1849 een achttal, dat reeds vroeger door hem gevormd werd, in dienst was gesteld bij de Staten-Generaal. Het alfabet van van *Elven* bestaat enkel uit boogjes en lijnen. Verwante letters hebben hetzelfde teeken, alle overtollige letters en lettergrepen worden weggelaten, alle mogelijke saamentrekkingen gebezigd; voorzetsels worden door verkortingen, voorvoegsels met eene stomme *s* of in het geheel niet of enkel door de medeklinkers aangegeven. Ook de uitgangen zijn verkort, — en wordt als uitgang niet geschreven en als voegwoord door een punt aangeduid. Eindelijk heeft men korte teekens voor dikwijls voorkomende woorden.

Sten Sture, Rijkstadhouder van Zweden (1470—1504), was de telg van een aanzienlijk geslacht. Zijne moeder was eene zuster van *Karel VIII Knocson*, koning van Zweden. Na den dood van laatstgenoemde, werd hij stadhouder des Rijks en bracht er veel goeds tot stand. Hij deed er de eerste boekdrukkerij verrijzen, stichtte de universiteit te Upsala en riep geleerde mannen derwaarts. Tevens wist hij de zelfstandigheid des lands op eene behendige wijze te handhaven, zoodat hij de Unie van Kalmar of de vereeniging des lands met Denemarken onschadelijk maakte, zonder haar te ontbinden. Hij overleed in 1504 en werd in zijne betrekking opgevolgd door *Suante Nilsson Sten Sture* (1504—1512), en deze door zijn zoon *Sten Sture de Jongere* (1512—1520), welke laatste twee op bewonderenswaardige wijze hun vaderland beveiligden tegen de aanslagen van Denemarken en tegen de verdrukking van de geestelijkheid en van den adel. *Sten Sture de Jongere* sneuvelde in den slag bij Jönköping.

Stentor is bij *Hómérus* de naam van een Thraciër of Arcadiër met eene geweldige stem, die de kracht had van 50 gewone stemmen.

Stenzel (Gustav Adolf Harald), een verdienstelijk geschiedkundige, geboren den 21sten Maart 1792 te Zerbst, studeerde te Leipzig in de theologie, maar wijdde zich weldra uitsluitend aan de geschiedenis. In 1813 nam hij deel aan den bevrijdingsoorlog, werd gewond en vestigde zich in 1815 te Leipzig en in 1817 te Berlijn als privatdocent. Hier schreef hij: „Geschichte der deutschen Kriegsverfassung (1819)” en „Handbuch der anhaltischen Geschichte (1820)”. In 1820 zag hij zich benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Breslau, in 1821 tot archivaris van Silezië, in 1826 tot gewoon hoogleeraar en ontving in 1832 den titel van archiefraad. Hij overleed den 2den Januari 1854. Van zijne overige geschriften vermelden wij: „Die Geschichte Deutschlands unter den

Fränkischen Kaisern (1817—1821, 2 dln.), „Geschichte Preussens (1830—1837, 3 dln.), „Urkundensammlung zur Geschichte der Entwicklung der Städte und der Einführung und Verbreitung Deutscher Kolonisten und Bauern in Schlesien und der Ober-Lansitz (1832), „Grundriss und Literatur zur Vorlesung über die Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte (1833), „Scriptores rerum Silesiacarum (1833—1837, 2 dln.), — „Urkunden zur Geschichte Bischofs Breulau im Mittelalter (1845), — „Geschichte Schlesiens (1853, onvoltooid). *Stenzler* (Adolf Friedrich), boogje in de Oostersche talen aan de universiteit Breslau en de Nestor onder de Duitsche oeffenaars van het Sanskriet, vierde den 1sten September 1879 het gouden feest van zijn jaarrust. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door de uitgave van zijn: „Elementarbuch der Sanskritsprache”, waarvan in 1886 een vijfde druk in het licht verscheen.

Stephan. Onder dezen naam vermeldt men *Heinrich Stephan*, postmeester-generaal van Pruisen en geboren den 7den Januari 1803 te Stolp in Pommeren. Hij ontving zijne opleiding aan een gymnasium en zag zich in 1821 geplaatst bij de postertijen. Door zijne gewone gaven en zijn rusteloozen ijver bewoog hij belangrijke diensten. Reeds in 1834 werd hij geheim-schrijver bij de postertijen te Berlin, in 1865 geheim postertijraad en lid van de generale directie der postertijen en bracht hij verdragen tot stand met bijna alle Europeesche Staten, almede het verdrag van 28 Januari 1867, waarbij het postrecht van *Thurn en Taxis* aan Pruisen werd opgedragen. Voorts legde hij zich toe op de kennis van verschillende talen en deed buitenlandsche reizen om te zien van den toestand van het postwezen in andere Rijken te vergewissen. In 1870 werd hij benoemd tot directeur-generaal der postertijen en kweekte zich aanstonds aan zijne taak en de inrichting van een veldpost, die het regelmatig brievenverkeer tusschen de Duitsche troepen en het vaderland op eene uitteekent wijze bevorderde. *Stephan* werd alleens als hervormer van het postwezen, niet alleen in Pruisen, maar over de geheele wereld. Hij is de grondlegger der algemeene postvereeniging, terwijl hij tevens zorgde voor verbetering van het lot der ambtenaren. In 1853 werd hij benoemd tot postmeester-generaal en tevens belast met het beheer van de zaken der telegraphie. Ook op laatstgenoemd gebied was hij met ijver werkzaam; in den tijd van 3 jaar was het aantal ambtenaren verveelvoudigd, — er werden onderaardsche lijnen aangelegd en het tarief onderging eene belangrijke herziening. *Stephan* is sedert 1872 lid van het Huis der Heeren in Pruisen, ontving een halve het doctoraat der universiteit te Halle en geniet de algemeene achting. Hij schreef o.a. een „Leitfaden zur Anfertigung schriftlicher Arbeiten für junge Postbeamte”, — „Geschichte der preussischen Post (1859)”, — een belangrijk boek over Egypte (1872), — en onderscheidene opstellen in jaarboeken en tijdschriften.

Joseph Stephan, een verdienstelijk natuurkundige, geboren in 1835 te St. Peter in Klagenfurt. Hij werd leeraar aan de hooger realschool te Weenen en vestigde er zich tevens in 1858 als privatdocent. Hij zag et

zich vervolgens benoemd tot hoogleeraar in de natuurkunde. Hij bepaalde zich vooral bij de snelheid van het geluid in gassen en in vaste lichamen, — bij de draaiing van het polarisatievlak in kwarts, — bij de lengte der luchtgolven, — bij de interferentieverschijnselen en brekingsexponenten, — bij de warmte en bij de dynamische theorie der gassen. Hij leverde de theorie der gasdiffusie en slaagde er in, de vatbaarheid voor warmtegeleiding der gassen te meten. Voorts schreef hij over de verdamping der vloeistoffen, over electro-dynamica enz. Zijne verhandelingen zijn meendeels opgenomen in de „Berichten der Wiener Academie” waarvan hij secretaris is, en in de „Annalen” van *Poggendorff*.

Stephani (Ludolf von), een Duitsch oudheidkundige, geboren den 9den Maart 1816 te Bencha bij Leipzig, studeerde aldaar in de letteren en oudheidkunde en schreef in 1842: „Der Kampf zwischen Theseus und Minotauros”. Na eene reis door Griekenland, Klein-Azië, Constantinopel en Italië vertrok hij in 1846 als gewoon hoogleeraar naar Dorpat en in 1850 als gewoon lid van de Keizerlijke Academie van Wetenschappen naar Petersburg, waar hij voorts tot directeur van het archaeologisch museum en kort daarna tot conservator der klassieke oudheden in de Keizerlijke Hermitage werd benoemd. Hij schreef: „Reise durch einige Theile des nördlichen Griechenland (1848)”, — „Ueber einige angebliche Steinschneider (1851)”, — „Der ausruhende Herakles (1854)”, — „Antiquités du Bosphore eimmérien (1854, 2 dln tekst en 1 dl platen)”, — „Nimbus und Strahlkranz (1859)”, — „Apollon Boëdromios (1860)”, — „Die Vasensammlung der kaiserlichen Eremitage (1862, 2 dln)”, — „Boreas und die Boreaden (1871)”, — „Die Antikensammlung zu Pawlosh (1872)”, — „Die Schlangenfütterung der Orphischen Mysterien (1878)”, — en „Die Silbervase von Nikopol (1878)”. Ook bezorgde hij op last der Academie de uitgave der „Gesammelten Schriften” van den archaeoloog *Köhler* (1850—1851, 4 dln) en sedert 1860 leverde hij de jaarlijche „Comptes rendus de la commission archéologique”.

Stéphanie (Louise Adrienne Napoléone), groothertogin van Baden, eene dochter van Graaf *Claude de Beauharnais* en van eene nicht van Keizerin *Josephine*, werd geboren den 23sten Augustus 1789, door *Napoleon* in 1806 als dochter aangenomen, tot „*fille de France*” en Keizerlijke hoogheid verheven en den 8ten April in het huwelijk verbonden met *Karl Ludwig*, erfgroothertog van Baden. Sedert 1811 was zij groothertogin, werd in 1848 weduwe, woonde te Manheim en overleed te Nizza den 29sten Januari 1860.

Stéphanus. Onder dezen naam vermelden wij:

Eenige Heiligen der R. Katholieke Kerk, te weten: *Stéphanus*, één der zeven eerste diakenen der Christelijke gemeente te Jeruzalem, een ijverig verkondiger van het Evangelie, die door het dweepzieke volk als een godslasteraar in het jaar 36 of 37 gesteengd werd. Hij wordt beschouwd als de eerste Christenmartelaar en zijn gedenkdag valt op den 26sten November. — *Stéphanus I*, koning van Hongarije, die het Christendom invoerde

in zijn Rijk. Hij leefde in de tiende eeuw.

Negen Pausen, namelijk: *Stéphanus I*, een Romein die in 258 den Heiligen Stoel beklom, den doop door kettens geldig verklaarde en den 18den Maart 257 overleed. — *Stéphanus (II)* gekozen den 27sten Maart 742, doch weinige dagen daarna overleden, zoodat hij gewoonlijk niet wordt meêgeteld. — *Stéphanus II*, die paus werd in 752, Keizer *Constantijn Copronymus* vruchteloos te hulp riep tegen *Aistulf*, koning der Longobarden, zich toen tot *Pippin*, koning der Franken, wendde en van dezen het heroverde exarchaat ten geschenke kreeg, waardoor de grondslag gelegd werd voor den Kerkelijken Staat. Hij overleed den 27sten April 757. — *Stéphanus III*, een Siciliaan en gekozen in 768. Hij bepaalde dat niemand den Pauselijken Stoel zou mogen beklimmen, die niet alle lagere geestelijke rangen tot en met dien van cardinaal doorloopen had. Toen hij door *Desiderius*, koning der Longobarden, werd aangevallen, zocht hij hulp bij *Karel en Karelman*, koningen der Franken. Hij overleed in 772. — *Stéphanus IV*, eerst diaconus te Rome. Hij werd paus in 816, kroonde Keizer *Lodewijk de Vrome* en overleed in 817. — *Stéphanus V*, een Romein. Hij werd paus in 885, kroonde *Guido*, hertog van Spoleto, tot keizer en overleed in 891. — *Stéphanus VI*. Deze beklom den Heiligen Stoel in 896, deed het opgegraven lijk van zijn voorganger *Formosus* in de Tiber werpen, maar werd zelf in 897 in den kerker geworpd. — *Stéphanus VII*, een Romein, gekozen in 929. Hij stond onder de vrouwelijke heerschappij van *Theodora en Marozia*, en overleed in 931. — *Stéphanus VIII*, een bloedverwant van Keizer *Otto*. Hij werd paus in 939, maar zag zich eerlang door de Romeinen in de gevangenis geworpen, en overleed in 942. — *Stéphanus IX*. Deze heette te voren *Frederik* en was een broeder van *Gottfried*, hertog van Lotharingen. Hij werd door den Paus als gezant naar Constantinopel gezonden, betrok voorts als monnik het klooster Monte Casino, ontving den cardinaalshoof en beklom in 1057 den Pauselijken Stoel, maar overleed reeds het volgende jaar. Hij stond geheel en al onder den invloed van *Hildebrand*.

Eén Koning van Engeland, namelijk *Stéphanus van Blois*. Hij werd geboren in 1105, was een neef van Koning *Hendrik I*, werd aan diens Hof opgevoed, maakte na den dood van genoemden Vorst zich meester van den troon, schonk een vrijbrief aan Oxford, behaalde in 1137 in den Standaardenslag de overwinning op de oproerlingen, werd in 1141 door Keizerin *Mathilde*, die ook aanspraak maakte op den troon van Engeland, gevangen genomen, doch het volgende jaar weder op vrije voeten gesteld en overleed te Dover den 25ten October 1154.

Eén Koning van Polen, namelijk *Stéphanus Bathori*. Hij werd geboren in 1532, was de telg van een aanzienlijk Hongaarsch geslacht, zag zich in 1571 tot grootvorst van Siebenbürgen verheven en in 1575, na zijn huwelijk met de Poolse Prinses *Anna*, tot koning van Polen gekozen. Hij verbeterde de rechtsbedeeling, beschermde de gewetensvrijheid der Protestanten, vocht met de Zweden voorspoedig tegen de Russen (1578—1582) en veroverde

hen Stockton en Darlington. Hij behoorde tot de eersten, die gladde sporen en wielen urfden gebruiken, en de aanleg van den poorweg van Liverpool naar Manchester in 1825 schonk hem een onvergankelijken roem. Toen een prijs werd uitgelooft voor de beste en snelst loopende locomotief, behaalde de „Rocket (Vuurpijl)” van Stephenson de overwinning, daar deze veel meer dan ruimschoots voldeed aan de gestelde voorwaarden. Hij had zijne zegepraal vooral te danken aan de door hem uitgevonden luchttrekking en aan de vermeerderde stoomontwikkeling door het aanbrengen van huizen in den ketel. Van dien tijd af bestuurde hij den aanleg der voornaamste spoorwegen in Engeland, waarvoor hij tevens locomotieven vervaardigde. Ook werd hij naar België, Nederland, Frankrijk, Duitschland, Italië en Spanje geroepen. Hij overleed den 12den Augustus 1848 op Tapton House bij Chesterfield. Te Newcastle verrees

weinig geschikt is tot bouwland, zoodat men er geene gezetene bevolking, maar slechts zwervende horden aantreft.

Ster (Eene) is een lichtgevend of het licht van een ander hemellichaam terugkaatsend lichaam dat zich buiten den dampkring der Aarde bevindt. Zij kan dus eene *vaste ster*, eene *planeet*, een der *wachters* van deze of eene *komeet* zijn. In den regel bedoelt men er mede *vaste sterren*.

Steranijs (*Illicium anisatum*) is de naam van eene plant uit het geslacht *Illicium* en uit de familie der *Magnoliaceae*. Dit geslacht omvat altijd-groene, onbehaarde heesters of boompjes. De bladeren zijn lederachtig, gesteeeld, gaaf, langwerpig en aan den top van de takken geplaatst. De bloem staat alleen of is twee- of drietalig. Er zijn 3—6 kelkbladen, 9—30 bloembladen, 6—42 meeldraden en 6—18 vruchtbeginzels. De dooervruchten zijn éénsadig en tweekleppig, en de zaden zijn

Ster-anijs.

een standbeeld te zijner eere, en in 1877 werd te Chesterfield de eerste steen gelegd van eene wetenschappelijke stichting, aan zijne gedachtenis gewijd.

Robert Stephenson, een beroemd bouwkundige en een zoon van den voorgaande. Hij werd geboren te Wilmington den 16den December 1803, stond zijn vader getrouwd ter zijde, bestuurde den aanleg van onderscheidene spoorweglijnen, verbeterde de locomotieven, bouwde eene prachtige ijzeren hangbrug over de Tyne bij Newcastle en was de uitvinder der tubulaire of kokerbruggen. Hij bouwde dan ook in 1847—1850 de vermaarde kokerbrug over het Menaikanaal, de Britanniabrug genaamd, en overleed den 12den October 1859.

Steppe, afkomstig van het Russische woord *stepj* (woestijn), is de benaming der uitgestrekte vlakten in Rusland en Azië, waar enkel grassen en eenige kruiden groeien, terwijl er wegens gebrek aan water de bodem

glansig. Van de soorten noemen wij de *echte steranijs* (*I. anisatum* L.), die in China en Japan te huis behoort. De zaden van dezen boom dienen tot het bereiden van likeuren. Voorts vermelden wij *I. floridanum* Ellis, een halfheester met roodachtige takken, in het westen van Florida groeiend. De bladeren deser plant rieken naar anijs. In bijgaande afbeelding ziet men van haar in *a* een bloeienden tak in natuurlijke grootte, in *b* een meeldraad in 4-voudige grootte, — en in *c* eene vrucht van de echte steranijs in natuurlijke grootte.

Sterculia L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sterculiaceae*. Het omvat meerendeels groote boomen met enkelvoudige en gelobde, afwisselende bladeren en viltige, tot aren vereenigde bloemen, vooral in warme gewesten groeiende. *S. foetida* L. is een groote boom in Hindostan en op de Molukken met groote, handvormige

bladeren en donker karmijnroode, geel gevlekte, onaangenaam riekende bloemen. De zaden, ter grootte van hazelnoten, bevatten olie. *S. acuminata Beauv.* levert de geornoten.

Sterculiaceën is de naam van eene tweesaadlobbige plantenfamilie. Zij omvat meestal boomen, wier groene deelen met stervormige haren zijn bekleed. De bladeren zijn afwisselend, enkelvoudig, gaaf of vinspletig of handvormig en meestal aan den voet van afvallende steunbladeren voorzien. De volkomene of éenalschtige, regelmatige of onregelmatige bloemen zijn op okselstandige bloemstelen geplaatst en tot aren of trossen bjeengevoegd en somtijds van een omwindel voorzien. De vijfslippige kelk is lederachtig en bij de soorten, welke bloembladen missen, doorgaans gekleurd. De 5 bloembladen, met de kelkklappen afwisselend, zijn op den bloembodem ingeplant en genageld. De talrijke meeldraden zijn tot eene buis rondom het vruchtbeginsel samengegroeid en van 2-hokkige helmknoppen voorzien. Het vruchtbeginsel is bovenstandig en bestaat meestal uit 5 afdelingen, welke evenzovele stijlen dragen. De vrucht is eene 5-hokkige doosvrucht of eene steenbeu. De eironde of hoekige zaden hebben eene korstachtige, vliesige of sappige schaal, vleesig of in het geheel geen klemwit en eene rechte of gekromde klem met bladvormige zaadlobben. Deze familie behoort te huis in de keerkringsgewesten.

Stère, zie *Maten en gewichten*.

Stéreoehromie noemt men eene wijze van schilderen, die het frescoschilderen vervangt. Zij is uitgevonden in 1846 te München door professor *Schlotthauer* en den opperbergraad *Fuchs*. Eene onderlaag wordt op den te beechilderen muur gebracht en verbindt zich met dezen tot één lichaam. Daarna schildert men met waterverf er over en deze verbindt zich met de onderlaag. De prachtige kleuren, op die wijze aangebracht, worden met waterglas gedeekt, zoodat zij duurzaam hare frischheid behouden.

Stéremetrie of *lichaamsmeting* is dat gedeelte der meetkunde, hetwelk de eigenschappen der lichamen leert kennen, namelijk der voorwerpen, die aan alle zijden door platte of gebogene vlakken begrensd zijn. Lichamen, van alle zijden ingesloten door gebogene vlakken behoeven geene hoeken te hebben. Lichamen door één plat vlak en voor 't overige door gebogene vlakken ingesloten, hebben ook geene hoeken, maar wél ribben, namelijk rechte lijnen, waarlangs twee vlakken elkander snijden. Lichamen, enkel door platte vlakken begrensd, hebben hoeken. Ieder hoek is althans door 3 vlakken ingesloten. De vlakken, die de hoeken insluiten, noemt men *zijden* en de snijlijnen dier vlakken *ribben*. De hoek van twee zijden is een *tweevlakkenhoek* en die van twee ribben een *hoek der zijde*. In fig. 1 is $ABDCE$ een lichamelijke hoek, — AB, AC, AD en AE zijn ribben, — BAC, CAD, DAE en EAB hoeken der zijden. Brengt men door een onbegrensd hoek $ABCDE$ het vlak $abcd$, dan is de ruimte $Abcd$ begrensd door 5 vlakken en heeft één vierzijdigen hoek en vier driëzijdige hoeken. Lichamen, door platte vlakken begrensd,

dragen den naam van *polyëders*, en het men, door omwenteling van een plat vlak om éene zijner zijden ontstaan, heeten

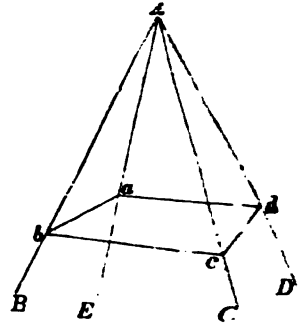

Fig. 1.

of *omwentelingslichamen*. Is zulk een vlak rechthoekig driehoek en draait deze om éder rechthoekszijde, dan ontstaat de *kegel*; het draaiend vlak een rechthoek, dan ontstaat de *cylinder*. Laat men een halven cirkel om zijne middellijn wentelen, dan ontstaat de *bol*. Lichamen door 2 gelijk en gelijkvormige, of wijdige veelhoeken en voor 't overige door parallelogrammen ingesloten, noemt men *prisma's*. Lichamen eindelijk, door een veelhoek en voor 't overige door driehoeken begrensd zijn *pyramiden*.

Den lichamelijken hoek kan men voorstellen als begrensd door een bolvormig vlak, het middenpunt met het hoekpunt samenbrengend. Daardoor worden alle ribben even lang, en men geeft aan zulk een lichaam den naam van een bolvormigen driehoek, vierhoek

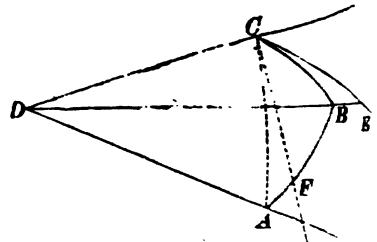

Fig. 2.

De bogen van groote cirkels, welke een bolvormigen veelhoek begrenzen (in fig. 2 de bogen AB, BC en CA) worden de *zijden* van den bolvormigen veelhoek genoemd. Verlengt men

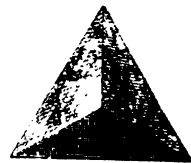

Fig. 3.

eene zijde tot een cirkel, dan is de verhouding van het tusschen de ribben gelegen *doel* (*of AC*) tot den geheelen cirkel dezelfde als die van den tusschen die ribben gelegen *hoek*

tot 360° . Men kan dus de zijde van den bolvormigen veelhoek beschouwen als de maat van den tegenovergelegen hoek. Spreekt men van den hoek van een bolvormigen veelhoek

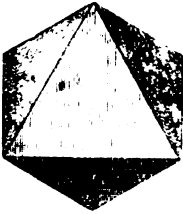

Fig. 4.

(bijv. van ABC), dan verstaat men daardoor de helling der elkander snijvende zijden AC en BC, en om die helling te bepalen, trekt men in het punt C raaklijnen aan die beide

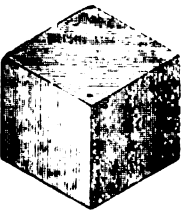

Fig. 5.

cirkelbogen; zoodoende verkrijgt men den hoek ECF, welke gelijk is aan den vlakken hoek der beide betrekkelijke zijden.

Er zijn slechts 5 regelmatige veelvlaklige

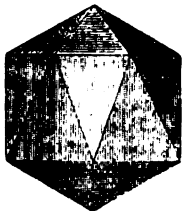

Fig. 6.

lichamen (polyëders), namelijk de tetraëder, begrensd door 4 gelijkzijdige driehoeken (fig. 3), — de octaëder, begrensd door 8 gelijkzijdige driehoeken (fig. 4), — de hexaëder (kubus of

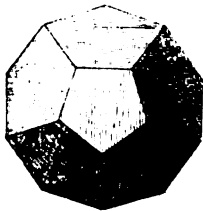
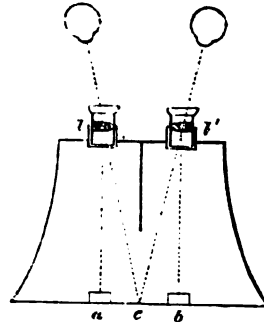

Fig. 7.

tearling), begrensd door 6 quadraten (fig. 5), — de icosaëder (het twintigvlak,) begrensd door 20 gelijkzijdige driehoeken; hij heeft 30 ribben en 13 vijfvlaklige hoeken (fig. 6), —

en de dodocaëder (twaalfvlak), begrensd door 12 regelmatige vijfhoeken (fig. 7).

Stéréoscoop. Omdat onze oogen op eenigen afstand van elkander geplaatst zijn, kunnen wij van den omvang van een voorwerp iets meer waarnemen, dan indien wij slechts een oog bezaten. Met twee oogen zien wij een voorwerp uit twee verschillende standpunten en dit maakt op ons den indruk, dat zoodanig voorwerp een lichaam is. Op het netvlies van het oog zal derhalve dezelfde indruk te weeg gebracht worden, wanneer wij daarop te gelijker tijd twee afbeeldingen laten vallen van hetzelfde voorwerp, maar van twee, weinig van elkander verschillende standpunten genomen. Ziedaar den grondslag der stéréoscopie. De uitvinder, *Wheatstone*, vervaardigde daartoe handteekeningen, doch later leverde de photographie platen van groepen, gebouwen, landschappen enz., die volkomen aan het doel beantwoorden. De stéréoscoop (zie bijgaande afbeelding) bestaat uit twee buizen, voorzien van vergrootende lenzen en uitkomende in eene kast, op wier bodem men de stéréoscoopplaten nederlegt. De lenzen zijn

Stéréoscoop.

tevens prismatisch geslepen; gewoonlijk bezigt men de beide helften *l* en *l'* eener door midden gesneden lens. Daardoor worden de lichtstralen, die van de figuren *a* en *b* komen zóo gebroken, alsof zij van een in *c* aanwezig voorwerp kwamen. Op dezen wijze bereiken de beide beelden in beide oogen dezelfde plaatsen van het netvlies en er ontstaat een juist beeld.

Stéréotypie is de vervaardiging van metalen platen, die volkomen gelijk zijn aan de uit losse letters samengestelde copie. Die vaste platen zijn geschikt voor een veeljarig gebruik. Men verkrijgt ze door eene matrijs te maken van gips of leem of ook van papierbladen, waartusschen zich een mengsel van meelpap en krijt bevindt. Die matrijs wordt op den lettervorm van losse letters gedrukt en daarna gedroogd, om eindelijk als gietvorm te dienen voor de verlangde plaat. Het schijnt, dat *Johan Muller* te Leiden en zijn zoon *Willem* (1700—1716) met van der *Moy* de eersten geweest zijn, die stéréotype platen vervaardigden. Hunne uitrinding werd toegepast en verbeterd door *God* te Edinburgh (1725—1749), *Valeys* te Parijs (1736), *Hoffmann* te Schlettstadt (1682), en *Tulloch* en *Foules* te Edinburgh, totdat *Earl Stanhope* te Londen omstreeks het jaar 1800, ondersteund door

laatstgenoemde twee en door den boekdrukker *Wolton*, aan de stéréotypie hare tegenwoordige volkomenheid bezorgde, terwijl ook *Firmin Didot* en *Herken* zich jegens haar verdienstelijk maakten. Het bezigen van papier is uitgevonden door *Genoux* (1829) in Frankrijk. Vooral is de stéréotypie aangewend tot het vermenigvuldigen van klassieke werken en logarithmetafels.

Sterfte, sterfelijheid of mortaliteit noemt men het cijfer der sterfgevallen, die in eene bepaalde tijdruimte (gewoonlijk een jaar) onder een bepaald aantal menschen (gewoonlijk honderd) worden waargenomen. Sterven van elk honderdtal in dien tijd twee, dan is de sterfte 2%. De wetenschap der sterfte is niet alleen van belang voor de hygiëne, maar vooral ook voor de levensverzekeringmaatschappijen. Reeds lang heeft men opgemerkt, dat de sterfte in het algemeen gebonden is aan vaste wetten. Het is bijv. bekend, dat het gevaar van sterven het grootst is in de eerste levensjaren en op gevorderden ouderdom, en de wetenschap heeft zich beijverd, vast te stellen, hoe groot het gevaar van sterven is, dat den mensch op elken leeftijd bedreigt. Daardoor zijn de bekende sterftetabellen ontstaan, waaruit blijkt, hoeveel van een zeker aantal personen van bepaalden ouderdom gemiddeld in een jaar overlijden. Deze tabellen komen intusschen niet alle met elkander overeen. Die van levensverzekeringmaatschappijen, welke alleen gezonde menschen aannemen, hebben lagere cijfers, dan die, welke volgens de sterfte der geheele bevolking berekend zijn. De eerste sterftetabel werd vervaardigd in 1698 door den Engelschen sterrenkundige *Halley*. Na dien tijd zijn er in verschillende landen berekend, namelijk door *Quetelet* in België, door een *Hayem* in het koninkrijk Saksen, door *Deparcieux* in Frankrijk, door *Bruns* in Pruisen, door *Lobatto* in Nederland enz. Men kan uit die sterftetabellen den gemiddelden alsoo den waarschijnlijken levensduur berekenen. Men heeft daarenboven den invloed van verschillende omstandigheden op de sterfte nagegaan. Men heeft de sterfte onderzocht der stedelijke en der landelijke bevolking, die der mannen en die der vrouwen, die der wettige en die der onwettige kinderen, die der armen en die der bemiddelden, die van afzonderlijke standen en bedrijven, de sterfte in de gevangnissen, in de verschillende jaargetijden enz. Daaruit is gebleken, dat de sterfte aansienlijker is bij de mannen dan bij de vrouwen, bij de stedelingen dan bij de landbebouwers, bij de onwettige kinderen in de eerste twee levensjaren grooter dan bij de wettige (terwijl men na dien tijd eene omgekeerde verhouding opmerkt), bij de behoeftige klasse grooter dan bij de rijken, en in den winter grooter dan in den zomer. Met betrekking tot de verschillende bedrijven is gebleken, dat die, welke een matigen en rustigen arbeid eischen in de opene, zuivere lucht, het laagste sterftcijfer bezorgen, terwijl men een hoog sterftcijfer aantreft bij hen, die aan bedrijven verbonden zijn, welke hen verbannen binnen besloten ruimten of hen veroordeelen tot eene gedwongen lichaamshouding, tot gebrek aan voldoende beweging of tot het verblijven in een met schadelijke zelfstandigheden bezwanger-

den dampkring. Klimaat, stamverschillen, trap van beschaving en vooding, benevens het aantal gebourten, hebben daarenboven grooten invloed op de sterfte.

Sterlinga Kuyper (Gerard David), een Nederlandsch letterkundige, geboren te Kolda den 5den Maart 1816, studeerde te Groningen in de godgeleerdheid, werd in 1840 propaet, was eerst redacteur van „De Houtijf” van het „Penningmagasijn”, zag zich in 1841 benoemd tot hulpprediker te Opjinen, behield zich met de redactie van het „Christelijk Album”, behoorde in 1847 tot de oprichters van „De Fakkel” en gaf te Bommel het jaarboekje: „Vergeet mij niet” in het licht. In 1848 werd hij predikant te Someren in Noord-Brabant en in 1852 te IJsselstein. Hij redigeerde hij de „Stemmen uit Montfort” en overleed den 20sten Maart 1855. Behalve eenige leerredenen leverde hij: „Agnes, een berijmd verhaal (1836)”, — „Lenteblessen, woorden des geloofs en der liefde enz. (1841)”, — „Het gewichtigste levensuur, raadgevingen en lessen aan jonge meisjes (1851)”, benevens bijdragen in den Groninger studentenalmut en in het tijdschrift: „Gelderland”.

Sterling (Pond), zie onder *Munt*.
Sterling (John), een Engelsch dichter, geboren den 20sten Juli 1806 te Kaimen-Cook op het eiland Bute, ontving zijne opleiding te Parijs en te Londen, studeerde te Glasgow en te Cambridge en aanvaardde in 1828 de redactie van het „Athenaeum”, knoopte vriendschapsbetrekking aan met *Coleridge* en schreef den roman: „Arthur Coningsby (1818; 3 din)”, die echter weinig bijval vond. In 1834 werd hij godsdienstleeraar te Hurstmonceau, maar had weldra een afkeer van deze betrekking, zoodat hij zich bepaalde bij de studie der Duitsche letterkunde en in 1838 zijne novelle „The onyxring” in „Blackwoods Magazine” deed verschijnen. Tot herstel zijner gezondheid bezocht hij het buitenland, leverde onderscheidene bijdragen in tijdschriften en legde in 1839 zijne „Poems” ter perse, in 1846 gevolgd door „The election”, een heekelicht in seven boeken, — en in 1843 het traspel: „Strafford”. Hij overleed den 13den September 1844, en zijne gedichten onderscheiden zich door treffende denkbeelden en een schoonen vorm.

Stern. Onder dezen naam vermelden wij *Adolf Stern*, een verdienstelijk dichter en letterkundige, geboren te Leipsig den 14den Juni 1835. Hij wijdde zich reeds vroeg aan de beoefening der fraaie letteren en trad op met zijn „Sangkönig Hiarne (1853; 2de druk, 1857)”, waarop zijne gedichten: „Zwei Frauenbilder (1856)” en „Jerusalem (1858; 2de druk, 1866)” volgden. Nadat hij in 1852—1853 zich te Leipsig had toegelegd op de wijkgeerte en geschiedenis, woonde hij in de daarop volgende jaren te Weimar en te Chemnitz en vertrok, nadat hij den rang van doctor verworven had, in 1859 als leeraar in de geschiedenis en Duitsche letterkunde naar Dresden, waar hij den roman: „Bis zum Abgrund (1861, 2 din)” en het blijspel: „Brewer und Rubens (1861)” in het licht deed verschijnen. In 1861 gaf hij zich naar Jena, vestigde zich in 1863 te Schandau, doch keerde in 1865 naar Dresden terug. In dien

tijd leverde hij zijne fraaie „Gedichte (1860; 3de druk, 1878)“ en de novellen: „Am Königssee (1863)“ en „Historische Novellen (1866)“, alsmede zijne „Bibliotheek des 18 Jahrhunderts (1866, 5 din)“. In 1868 werd hij buitengewoon en een jaar later gewoon hoogleraar in de geschiedenis der letterkunde en beechaving aan de polytechnische school te Dresden en schreef: „Fünfzig Jahre deutscher Dichtung (1871; 2de druk, 1877)“, — „Katechismus der allgemeinen Literaturgeschichte (1874; 2de druk, 1876)“, — „Aus dem 18 Jahrhundert (1874)“, — „Wanderbuch (1877)“, — „Geschichte der neuern Literatur (dl 1, 1878)“, — en „Die Nihilisten (1879)“, alsmede onderscheidene dichterlijke verhalen, zoals: „Das Fräulein von Angsburg (1867)“, en „Neue Novellen (1875)“, — het treurspel: „Die Deutschherrn (1878)“, — en het episch gedicht: „Johannes Gutenberg (1878)“.

Alfred Stern, een Duitsch geschiedkundige, geboren den 22sten November 1846 te Göttingen en Berlijn. Hij werd daarop geplaatst bij het generaal landarchief te Karlsruhe, volbracht in 1871 eene wetenschappelijke reis naar Engeland, was in 1872—1873 docent in de geschiedenis te Göttingen en werd in 1873 docent in de geschiedenis te Bern. Hij schreef: „Ueber die zwolf Artikel der Bauern und einige andre Aktenstücke aus der Bewegung von 1525 (1868)“, — „Forschungen zur Deutschen Geschichte (1872)“, — „Milton und seine Zeit (1877—1879, 2 din)“, — „Geschichte der Revolution in England (1881)“, — „Briefe englischer Flüchtlinge in der Schweiz (1874)“, — en „Baseler Chroniken (met *W. Fischer* 1872)“.

Sternberg, eene stad in het markgraafschap Moravië, 15 Ned. mijl ten noorden van Olmütz, ligt aan een paar spoorwegen, heeft eene rechtbank, eene wesschool, eene realschool van de tweede klasse, een oud kasteel, eene keizerlijke tabakfabriek en ruim 14000 inwoners (1880). Men heeft er vele katoenfabrieken en potbakkerijen, benevens een uitgebreiden oostbouw.

Sternberg, zie *Ungern-Sternberg*.

Sterne (Lawrence), een beroemd Engelsch humorist, geboren den 24sten November 1718 te Clonmell in Ierland, studeerde te Cambridge in de theologie, werd in 1720 godsdienstleeraar te Sutton, vertrok in 1760 naar Londen, deed vervolgens eene reis naar Frankrijk en Italië en overleed te Londen den 18den Maart 1768. Zijn merkwaardigst geschrift is: „The life and opinions of Tristram Shandy (1759—1767, 9 din)“. Reeds de eerste twee deelen bezorgden hem eene ongemeene populariteit. De nieuwe, sonderlinge stijl baarde groot opzien en hij werd de keveling der gentry te Londen. „Tristram Shandy“ bevat een reeks van schetsen, gedeeltelijk gegeven door *Yorick* (den schrijver zelf), een humoristisch geestelijke, gedeeltelijk door den sonderlingen *Tristram*. Het geheel is met eene verwonderlijke geleerdheid gekruid en meer een bont mengsel dan een stelselmatig kunstgewrocht. Veel prettiger om te lezen is zijn „Sentimental journey through France and Italy (1765 en later bij herhaling)“. Zijne briefwisseling met *Eliza* (Elizabeth Draper) verscheen in 1775. Zijne gezamenlijke werken zijn meermalen in het licht gekomen, en eene

der laatste uitgaven is de „Globe edition (1869)“.

Sterren (Vallende) noemt men verschillende lichtpunten, die zich in heldere nachten plotseling aan het uitspansel vertoonen. Zij beschrijven doorgaans eene rechte lijn en hebben wel eens een lichtgevendend staart. Grootte verschijnselen van dien aard noemt men *weerballen*. Te voren hield men ze voor gassen, die in den dampkring ontbrandden, maar sedert *Chladni* is men tot de overtuiging gekomen, dat de vallende sterren lichamen zijn uit de wereldruimte, die in de bovenste lagen van onsen dampkring door de snelheid hunner beweging zoo sterk verhit worden, dat zij licht geven. Hare lichtsterkte is zeer verschillend; gemiddeld komt zij overeen met die van sterren van de vierde grootte. Doorgaans zijn zij wit van kleur, naar het gele of blauwe overhellend. De kleur schijnt in verband te staan met den duur der beweging. De staart verandert van vorm en in zijn spectrum werd bij gele vallende sterren natrium, bij groene magnesium en bij roode strontium gevonden. Het aantal vallende sterren schijnt verschillend te wesen in verschillende uren van den nacht en buitengewoon groot op bepaalde tijden van het jaar, inzonderheid omstreeks den 12den November, terwijl dit verschijnsel gebonden is aan eene periode van 33 jaren. Een dergelijke regen van vallende sterren heeft men omstreeks den 10den Augustus, — voorts van 18 tot 20 April, van 26 tot 30 Juni en van 9 tot 13 December. Zij schijnen dan van hetzelfde punt uit te gaan en wel in November van het sterrenbeeld de Leeuw en in Augustus van het sterrenbeeld Perseus. Intusschen heeft *Heis* voor die nachten meer uitgangspunten (radianten) aangewezen. De hoogten, waarop de vallende sterren ontstaan, liggen tuschen 20 $\frac{1}{2}$ en 4 geogr. mijl en die, waarop zij verdwijnen, tuschen 11 $\frac{1}{2}$ en 8 geogr. mijl, en hare snelheid ligt tuschen 8 en 20 mijlen in de seconde. Door het onderzoek van *Schiaparelli*, *Levertier* en *Peters* is men tot het besluit gekomen, dat de regens van vallende sterren veroorzaakt worden door verbrokkelde kometen, die door de aantrekkingskracht der Aarde uit hare loopbanen worden getrokken en met de bovenste lagen van onsen dampkring in aanraking komen. Terwijl uit de vuurbellen wel eens meteorieten op Aarde nederdalen, heeft men van vallende sterren niets dergelijks ontdekt.

Sterren (Vaste) zijn hemellichamen, die bij eene oppervlakkige beschouwing onderling niet van plaats veranderen en een eigen licht bezitten. Haar aantal mag oneindig worden genoemd, want maar mate men krachtiger kijkers bezigt, ontwaart men meer sterren in de diepten van het heelal. De melkweg bestaat uit miljoenen sterren, en het is waarschijnlijk, dat men de flauwste nevelvlekken door voldoende werktuigen in sterren zou kunnen ontbinden. Niet minder verbasend dan het aantal is de afstand der vaste sterren. Slechts van enkele heeft men dien afstand door middel der parallaxis eeniger mate kunnen bepalen. Men kent de snelheid van het licht en wijst den afstand eener vaste ster aan door de opgave van het aantal jaren dat het licht noodig heeft om dien te doorloopen. Om

trent de grootte der vaste sterren is niets bekend, daar zij geene zichtbare middellijn bezitten. Toch kan men de massa van sommige sterren met die van onze Zon vergelijken. Er zijn namelijk dubbelsterren, die zich om haar gemeenschappelijk zwaartepunt bewegen. Kent men den onderlingen afstand der sterren eener dubbelster en haren omlooptijd, zoo kan men daaruit op grond der wetten van *Newton* de massa berekenen. Volgens hare schijnbare grootte of lever volgens haren glans worden de sterren verdeeld in klassen, namelijk in sterren van de eerste, tweede enz. grootte. Die van de eerste tot en met de zeede grootte zijn voor het ongewapend oog zichtbaar, en die van de zevende tot de twaalde grootte (volgens *Struve*) noemt men *telescopische sterren*. Het aantal sterren van de eerste grootte, in onze gewesten zichtbaar, bedraagt slechts 14; daartoe behooren Aldebaran in den Stier, Betelgeuse en Rigel in Orion, Sirius in den Kleinen Hond en Procyon in den Grooten Hond, Capella in den Wagenman en Wega in de Lier. Het voor ons zichtbare gedeelte des hemels bevat voorts 51 sterren van de tweede, 153 van de derde, 325 van de vierde en 661 van de vijfde grootte, terwijl het aantal sterren van de zeede grootte niet met juistheid kan worden bepaald. Men heeft niet alleen dubbelsterren, maar ook drie- en meervoudige sterren. De kleur der sterren is zeer verschillend, en bij sommige sterren ontwaart men eene regelmatige lichtafwisseling. Er zijn ook voorbeelden van sterren, die zich plotseling hebben vertoond om eenigen tijd daarna weder te verdwijnen. Het geheel der vastesterren schijnt eene lensvormige gedaante te hebben en zich te bewegen om een middenpunt, dat men in het Zevengesternte moet zoeken. Men meent dat ons sterrenstelsel eene middellijn heeft ter lengte van 4800 lichtjaren.

Sterrenbeelden zijn groepen, waarin men de vaste sterren van het uitspannel heeft verdeeld. Men heeft daarvan figuren of beelden gevormd, veelal aan de mythologie ontleend, om op die wijze het overzicht over de verschillende gedeelten van den sterrenhemel gemakkelijker te maken. De oudste sterrenbeelden zijn ons door de Grieken overgeleverd, en wel ten getale van 48. Daartoe behooren in de eerste plaats de sterrenbeelden of teekens van den Dierenriem, — voorts een aantal andere, van welke sommige algemeen bekend zijn, zooals de Groote en Kleine Beer, Cassiopeïa, Orion, de Kleine Hond, de Noorder Kroon en de Lier, welke zich alle ten noorden van den Dierenriem bevinden. Na het ontdekken van den waterweg rondom de Kaap de Goede Hoop heeft men er in de nabijheid van de zuidpool onderscheidene sterrenbeelden bijgevoegd, en later is ook op het noordelijk halfrond het aantal sterrenbeelden door verschillende sterrenkundigen vermeerderd, die echter niet alle in gebruik zijn gebleven.

Sterrenkaarten zijn afbeeldingen van den sterrenhemel of van gedeelten van dezen. Aan eene verzameling van zulke kaarten geeft men een naam van *sterrenatlas*. De oudste van dien aard is die van *Bayer*, onder den titel van „*Uranometria*” in 1603 uitgegeven; zij

bestaat uit 51 bladen en bevat 1706 sterren. *Houliens* leverde sulc een atlas van 54 bladen onder den titel: „*Firmamentum sibiricum* (1609)”. De atlas van *Flamsteed* (1729) ca. telc tot op 28 bladen 2919 sterren. Voort liet men er van *Bode*, *Harding*, *Argelander*, *Schmidt*, *Hind* enz. Voortreffelijk zijn de sterrenkaarten van de Berlijnsche Academie en vooral die van *Heis*, getiteld: „*Neuer Himmelsatlas* (1825, 12 bladen)”; daarin vindt men alle voor het ongewapend oog zichtbare sterren van de eerste tot de 7de grootte.

Sterrenkamer (Camera stellata) noemt men in Engeland een gerechtshof, dat de bevoegdheid had, alle misdrijven te straffen die buiten het bereik der strafwet bleven. Zij werd reeds door *Hendrik VII* ingevoerd, door hem met groote macht begijft en dienstdaar gemaakt aan het despotisme der Koning benoemde en ontsloeg de leden, z als hij verscheen, was hij alleenrechter. Zij veroordeelde niet alleen tot beuten, maar ook tot lijfstraffen. Onder *Elizabeth* verrees naast haar de „*High Commission*”, die eene dergelijke bevoegdheid erlangde in kerkelijk gebied. *Jacobus I* en *Karel I* maakten een verregaand misbruik van de beide instellingen, zoodat zij in Mei 1641 door het Parlement werden opgeheven. De Sterrenkamer ontleende haar naam aan de met sterren beschilderde zoldering der vergaderzaal.

Sterrenkijker, zie *Telescoop*.

Sterrenkunde of *astronomie* noemt men de wetenschap, welke handelt over de lichtgevende lichamen buiten den dampkring onzer Aarde, hunne bewegingen, gesteldheid en betrekking tot de door ons bewoonde planeet. Zij wordt de koningin der wetenschappen genoemd, eendeels omdat zij op den onwrikbaren grondslag der wiskunde is opgetrokken, anderdeels om hare schoonheid en haar nut gebreid. Immers zij is de fakkel der geschiedenis en de leidvrouw der *scout*-kunde. Op de eenvoudigste wijze kan men haar verdeelen in eene theoretische en eene praktische; zij bepaalt met behulp der wiskunde de wetten, volgens welke de hemellichamen zich bewegen, — zij bedient zich van werktuigen om zich aangaande die bewegingen te vergewissen, — zij leidt uit de verkregen waarnemingen belangrijke gevolgtrekkingen af.

De oudste sporen van eene beoefening der sterrenkunde vindt men in China. Ten tijde van Keizer *Yao*, 23 eeuwen vóór den aanvang onzer jaartelling, kende men er met vrij groote juistheid de lengte van het zonnejaar en de periode van *Meton*. Men heeft er sterrenkundige waarnemingen uit de 11de en 12de eeuw vóór Chr. Ook de Indiërs maakten belangrijke vorderingen in de sterrenkunde en hadden vrij goede planetentafelen. Bij de Chaldaërs en Egyptenaren was de sterrenkunde het eigendom van bepaalde kasten. *Ptolemaeus* vermeldt waarnemingen uit de 3de eeuw vóór Chr. Ook waren de Egyptenaren bekend met de Maaneclipseperiode. De Grieken ontvingen deze wetenschap van de Egyptenaren. Reeds in de 7de eeuw vóór den aanvang onzer jaartelling voorspelde *Thales* er eene Zoneneclipse; ook leerde hij, dat de Aarde eene bolvormige gedaante heeft. De sterrenkunde der *Grieken* bestond echter hoofdzakelijk uit eene theore-

tische natuurbeschouwing, waaraan nauwkeurige waarnemingen ontbraken, zoodat de gevolgtrekkingen wel eens ongerijmd waren. In de 5de eeuw vóór Chr. ontdekte *Meton* de naar hem genoemde Maanperiode. Niet weinig werd de sterrenkunde bevorderd door de Alexandrijnsche school, waarna *Aristyllus* en *Tymocharis* (3 eeuwen vóór Chr.) sterrenlijsten samenstelden, *Aristarchus* de wetenschap met belangrijke ontdekkingen verrijkte, *Brasidienus* eene poging waagde om de grootte der Aarde te bepalen en vooral *Hipparchus* zijne gewichtige waarnemingen deed. Daarna trad *Ptolemaeus* op, die in zijn „*Almagestum*“ een overzicht leverde van den toenmaligen stand der sterrenkunde en tevens eene voorstelling van het zonnestelsel, welke geruimen tijd als waarheid werd beschouwd. De Romeinen waren slechts navolgers van de Grieken, en toen *Julius Caesar* de tijdrekening verbeterde, werd hij bijgestaan door den Griekchen wijsgeer *Sostigenes*.

Na den val van het Westersch-Romeinsch Keizerrijk vond de sterrenkunde eene wijkplaats bij de Arabieren. Zij werd vooral beoefend door de Khalif *Almansoor* (754—775), *Haroen al Rasid* (786—809) en diens zoon *Almamoos* (813—833). Laatstgenoemde deed Grieksche werken over sterrenkunde in het Arabisch vertalen, een meridiaangraad meten en de schijnbaarheid der ecliptica bepalen. In de elfde eeuw bloeide de sterrenkunde bij de Mooren in Spanje en vond er beoefenaars in *Araachel*, *Alhazen*, *Almansoor* en *Averrhoës*, alsook in Perzië. Bij de Westersche volken werd in de middeleeuwen weinig ten behoeve der sterrenkunde gedaan. *Alphonse X*, koning van Castilië, deed de naar hem genoemde tafelen vervaardigen, en bij het wijkjen van den nacht der middeleeuwen begonnen *Baco* en *Regiomontanus* op dat gebied het licht te ontsteken. Hoe de sterrenkundige wetenschap zich vervolgens met kracht ontwikkeld heeft, kan men nagaan door de artikelen te raadplegen, geplaatst onder de namen; *Copernicus*, *Tycho Brahe*, *Kepler*, *Galilei*, *Huyghens*, *Newton*, *Cassini*, *Halley*, *Bradley*, *Flamsteed*, *Lalande*, *Herschel*, *Bode*, *Olbers*, *Laplace*, *Schröter*, *Encke*, *Bessel*, *Brandes*, *Argelander*, *Mädler*, *Leverrier*, *Struwe* en *Kaiser*.

Sterrenkundige instrumenten. Tot deze behooren de meridiaancirkel, de meridiaankijker, de hellometer, goede telescopen, nauwkeurige tijdmeters enz., welke men op eene wel ingerichte sterrenwacht aantreft.

Sterrenlijsten bevatten de aanwijzing der vaste sterren en der plaatsen, waar zij zich op een aangewezen tijdstip bevinden. De plaatsbepaling geschiedt doorgaans door de opgave van de rechte klimming en van de declinatie. Reeds *Hipparchus* vervaardigde eene lijst van 1022 sterren, en later zijn dergelijke lijsten geleverd door *Tycho Brahe*, *Hevelius*, *Flamsteed*, *Tobias Mayer*, *Lalande*, *Piazzi*, *Bumker* enz. In 1866 gaf *Weisse* te Petersburg eene sterrenlijst in het licht van 31 900 sterren (van 15°Z.—15°N. Decl.). *Argelander* bepaalde de plaatsen van 22 000 sterren tusschen 45 en 80° N. Decl., en ook andere sterrenkundigen hebben zich bepaald tot gedeelten van het uitspannel (zie *Sterrenkaarten*). Zulke lijsten zijn zeer nuttig voor de wetenschap, dewijl men zich

daardoor vergewissen kan van elke latere verandering aan den sterrenhemel. Ook hebben zij aanleiding gegeven tot het ontdekken van planeten, daar het wel eens bleek, dat een hemellichaam, als vaste ster op de lijst geplaatst, niet tot de vaste sterren behoorde.

Sterrenmuur (*Stellaria L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Alsinèes*. Het onderscheidt zich door een vijfbladigen kelk, eene vijfbladige bloemkroon van tweespletige bloembladen, 10 meeldraden, 3 stijlen en eene zeekleppige doosvrucht. Het telt in ons Vaderland zes soorten. De meest algemeene is de *gewone muur* (*S. media L.*) ook wel *hoenderbeet*, *murik* of *vogelkruid* geheeten. Deze plant komt voor in lichtgroene zoden met zeer kleine bloemen en is een éénjarig onkruid. Voorts heeft men *moerassterrenmuur* (*S. uliginosa L.*) met een onbehaarden stengel, — *grootbloemige sterrenmuur* (*S. Holostea L.*), — *zaggroene sterrenmuur* (*S. glauca L.*), — *grasachtige sterrenmuur* (*S. graminea L.*), — en *boschsterrenmuur* (*S. nemorum L.*).

Sterrentijd noemt men den tijd, die bepaald wordt door de schijnbare dagelijkse beweging der vaste sterren, alzoo door de omwenteling der Aarde.

Sterrenwacht of *observatorium* is de naam van een gebouw, bestemd tot het doen van sterrenkundige waarnemingen. Om een ruim uitzicht te hebben, plaatste men te voren sulke eene sterrenwacht op torens; doch later heeft men begrepen, dat zulke hooge gebouwen onderhevig zijn aan trillingen, die de nauwkeurigheid der waarnemingen belemmeren. Dientengevolge zijn de sterrenwachten van onzen tijd lage gebouwen, waarin de groote instrumenten op hechte steenen pilaren zijn geplaatst. Er moeten gleuven of retsen zijn voor den eersten meridiaan en den eersten verticaal ten behoeve van het passage-instrument. Voorts bouwt men torens met eene draaibare kap, zoodat men zijne waarnemingen naar alle kanten kan uitstreken. Wij zullen de voornaamste observatoria in ons werelddeel opnoemen en daarachter de geografische breedte en lengte (ten opzichte van Greenwich) en de namen der directeuren (1879) laten volgen. Wij vermelden, in Duitschland: te Berlijn (52°30'16,7", — 13°23'48" O. L., — *Förster*), — Bonn (50°45'45", — 7°5'58" O. L., — *Schönfeld*), — Düsseldorf (51°12'25", — 6°46'18" O. L., — *Luther*), — Göttingen (51°31'67,9", — 9°56'33" O. L., — *Klinkerfuß*), — Gotha (50°56'37,5", — 10°42'37" O. L., — *Krüger*), — Leipzig (57°20'6,3", — 12°23'30", — *Brubns*), — München (48°1'45,5", — 4°36'28", — *Lamont*); — in Oostenrijk: te Praag (50°5'18,5", — 14°25'19" O. L., — *Hornstein*), — Weenen (48°12'35,5", — 16°22'55", — *Weisz*); — in Zwitserland: te Bern (48°37'8", — 7°26'24" O. L., — *Forster*), — Genève (46°11'58,8", — 6°9'16" O. L., — *Plantamour*), — Zürich (47°22'42,1", — 8°32'58" O. L., — *Wolf*); — in Groot-Britanje: te Cambridge (52°12'51,8", — 0°5'40" O. L., — *Adams*), — Edinburgh 55°57'23,2", — 8°10'64" W. L., — *Piazzi Smyth*), — Greenwich (51°28'38,4", — 0°, — *Airy*), — Liverpool (53°24'3,8", — 3°4'17" W. L., — *Hartnup*), — Oxford (51°45'36", — 1°12'39", — *Main*); — in Rus-

land: te Dorpat (56°22'47,1", — 26°43'22" O. L., — *Schwartz*), — Moskou (55°45'19,8", — 37°34'18" O. L., — *Bredichin*), — Petersburg (59°56'29,7", — 30°18'22" O. L., — *Sawitz*); — in Zweden: te Stockholm (59°20'34", — 18°3'21" O. L., — *Gylden*); — in Denemarken: te Kopenhagen (55°41'18,6", — 12°34'47", — *Thiele*); — in Italië: te Bologna (44°29'47", — 11°21'9" O. L., — *Saporetti*), — Napels (40°51'45,4", — 14°14'42" O. L., — *de Gasparis*), — Rome (41°53'53,7", — 12°28'50" O. L., — vakant); — in Frankrijk: te Marseille (43°18'19,1", — 5°23'50" O. L., — *Stephan*), — Parijs (48°50'11,2", — 2°20'13" O. L., — *Mouchet*); — in Spanje: te Madrid (40°24'29,7", — 3°41'18" O. L., — *Aguilar*); — in Portugal: te Lissabon (38°42'15,3", — 9°8'15" W. L., — *Oom*); — in Griekenland: te Athene (37°58'20", — 23°43'55" O. L., — *Schmid*); — in België: te Brussel (53°51'10,7", — 4°22'8" O. L., — *Houssens*); — in Nederland: te Leiden (52°9'20,3", — 4°29'3" O. L., — *Balkhuysen*), — Utrecht (52°5'10,5", — 5°8'1" O. L., — *Oudemans*). Voorts heeft men onderscheidene en uitstekende observatoria in Noord- en Zuid-Amerika, in Australië, Hindostan en aan de Kaap.

Eén der prachtigste observatoria van den jongsten tijd is dat te Straatsburg. Het is op het geëffend terrein der voormalige stadswallen onder de leiding van den architect *Egypt* en den sterrenkundige *Winncke* gebouwd en in den zomer van 1881 voltooid. Het bestaat uit drie gebouwen; één van deze is ingericht tot woning voor de beampten en de twee overige dienen tot het plaatsen der instrumenten. Het gebouw, bestemd voor het voornaamste instrument, voor den refractor, is gekroond met een koepel, die eene middellijn heeft van 11 Ned. el. en zich ter hoogte van 24 Ned. el. boven den begaen grond verheft. De hierin geplaatste refractor heeft eene middellijn van 48,7 Ned. duim en een brandpuntsafstand van 7 Ned. el. In het andere gebouw heeft men den meridiaancirkel en het passage-instrument, en in het algemeen is zoowel met betrekking tot het gebouw als ten opzichte van de instrumenten gebruik gemaakt van de ervaringen van den laatsten tijd, om aan het geheel de meest mogelijke volkomenheid te geven.

Sterrenwichelarij (astrologie) is de kunst, uit de waarneming van den stand en den loop der sterren de toekomst en vooral het lot der menschen te voorspellen. Zij heeft zich uit Chaldaëa over Klein-Azië, Egypte en Europa verbreid, zoodat de sterrenwichelars door de Romeinen ook wel Chaldaëers werden genaamd. Bij de Chaldaëers was de sterrenwichelarij verbonden met den sterrendienst en in Egypte met de geneeskunde. In Griekenland werden de sterrenwichelars van de zijde van den Staat niet bemoeielijkt; zelfs *Plato* werd een vriend der sterrenwichelarij genoemd, maar *Aristoteles* verwerp haar. De Grieksche geneesheeren brachten de ziekteverschijnselen in verband met den stand van de Maan en van de planeten, — voorts kwamen bij de sterrenwichelarij vooral de Zon en de teekens van den Dierenriem in aanmerking. Bij de Romeinen vond de sterrenwichelarij weinig voorstanders. *Oloero*, *Plinius de Oudere* en *Tacitus* bestreden haar met

kracht, terwijl *Séneca* den invloed der planeten op het lot der menschen geneeskunde betwijfelde. De grootste vrijgevoerde en sterrenwichelarij in bescherming en te mogen der sterren op den mensch is de *Manilius* in een leerdicht ontwikkeld, bij de Christelijke Kerk haar verwerp, en blijkt uit de geschriften van *Clemens Alexandri*, *Origenes* en *Augustinus*. Duns tegen werd zij met ijver beoefend der Arabieren en de Israëlietische Kabbala. *Abomasar* schreef in de 9de eeuw een astrologisch werk: „De magnis conjunctionibus annorum revolutionibus ac eorum periodicis bus”, dat eeuwen lang veel gelezen werd. *Abomasar Haly* in de 13de eeuw het boek „De iudiciis astrorum”. Na dien tijd ontving de sterrenwichelarij meer en meer gunst van de Christelijke volkeren, en dikwijls zelfs de Hofastrologen een verbaasend advies. Wél kwamen tegen het einde der 15de eeuw *Savonarola*, *Picus van Mirandola* en de *Voss*, *Bardolus*, *Sturm* enz. tegen haar verniet, maar zij bleef in Frankrijk onder *Catarina de' Medici* en onder *Henrik II de IV* nog altijd haar genog handhaven. In Frankrijk erlangde vooral *Nostradamus* eene gunstvermaardheid als astroloog, en terzijde Pausen de astrologie in den ban deden, was zij nog door sommige Protestantische priesteren, bijv. door *Melancthon*, begünst. Vooral was zij in Engeland in swang. Vers brachten *Paracelsus* en *Cardanus* haar in verband met de genees- en scheikunde, ja, *Paracelsus* leerde, dat in het heelel seven verschillende planeten de menschen afbangelijke golvingen beoefenden die in den mensch seven verschillende wetten van polsnelagen veroorzaakten. Zelfs *Johannes Brahe* en *Kepler* waren niet afkeering van de sterrenwichelarij. Het stelsel van *Caprimus* dat deze Aarde tot een ondergeschikt hemellichaam vernederde, gaf echter den laatste steek aan de sterrenwichelarij. Wél werd zij verdedigd door *Moris* in zijne „*Astronomia Gallica*”, maar daarmede nam hare heerschappij in het Westen nagenoeg een einde, terwijl zij in het Oosten nog veel aanhangen tek.

De sterrenwichelarij was als stelsel verdedigd in natuurlijke en positieve astrologie. De eerste bepaalde zich tot de gevolgen van natuurlijke oorzaken en kwam grootendeels overeen met de meteorologie. De positieve daarentegen handelde over den invloed der sterren op 's menschen lot. De astrologie volgde daarbij dezen weg: wanneer hij van dezen of genen de nativiteit wilde stellen, bepaalde hij in de eerste plaats voor het oomblik van diens geboorte den horoscoop, namelijk het punt der ecliptica, hetwelk op die tijdstip boven den horizon verrees en daarop de twaalf huizen der hemels gader. Deze laatste werden aangewesen door grote cirkels, die den Evenaar in twaalf gaderdeelen verdeelden. De horoscoop valt in het eerste huis en vanhier telde men verder. De huizen volgen op elkander in eene bepaalde orde als het huis van het leven, van het gebrek of van den rijkdom, van de broeden van de bloedverwanten, van de kinderen van de dienaren (volgens anderen van de gezondheid), van het huwelijk, van den dood, van den godsdienst, van de vriendschap en

van de vjandschap. Waren de twaalf huizen in verband met den tijd der geboorte van een persoon gevonden, dan zocht de astroloog de plaats der planeten in ieder huis en uit beider onderlingen stand maakte hij zijne voorspellingen op. Dat menschenkennis, schranderheid en behendigheid, alsmede eene weelderige fantasie daarbij den astroloog zeer te stade kwamen, sullen wij nauwelijks behoeven te zeggen.

Stesichoros, een Grieksch dichter uit Himerae op Sicilië, leefde omstreeks het jaar 630 vóór Chr. en overleed, van het licht der oogen beroofd, te Catania in 556. Zijne gedichten, in 24 boeken verdeeld, behoorden tot de lyrische poëzij en waren in het Dorisch dialect geschreven. De overgebleven fragmenten zijn verzameld in „*Delectus poesis Graecorum elegiacae* (1839)” van *Schneidewin* en in „*Poetae lyrici graeci* (3de druk, 1867)” van *Bergk*.

Stéthoscoop, zie *Auscultatio en percussio*.

Stettenheim (Julius), een humoristisch schrijver, geboren den 2den November 1831 te Hamburg, studeerde te Berlijn en stichtte na zijn terugkeer in zijne geboortestad de „*Weesen*”, een humoristisch weekblad. In 1867 vertrok hij met dit weekblad naar Berlijn, waar het tot 1880 als bijlage aan de „*Tribune*” werd toegevoegd en later afzonderlijk in het licht verscheen. Van zijne geschriften vermelden wij: „*Almanach zum Lachen* (1858—1863)”, — de humoristische albumbladen „*Lohengrin* (1859)”, — de vaudeville „*Die letzte Fahrt* (1861)”, — de kluchtspelen: „*Ungebetene Gäste* (1869)”, — en „*Ein gefälliger Mensch* (1872)”, — „*Berliner Blaubuch aus dem Archiv der Komik* (2 dln, 1869)”, — „*Wippchens sämtliche Berichte* (1873—1880, 2 dln)”, — „*Muckenichs Reden und Thaten* (1885)”, — en „*Unter vier Augen. Besuche eines eigenen Interviewers* (1885)”. Ook redigeert hij het maandwerk „*Das humoristische Deutschland* (1885 enz.)”.

Stettin, de hoofdstad der Pruisische provincie Pommeren, is de voornaamste zeeplaats van Pruisen en bestaat uit de eigenlijke stad op den linker oever van de Oder, met ruime voorsteden, en uit de Lastadie en de hierbij behorende buurten op den rechter oever van genoemde rivier. De beide oevers zijn door drie bruggen verbonden, terwijl er voor het spoorwegverkeer nog andere gebouwd zijn. In de eigenlijke stad vindt men vijf pleinen: het Paradeplein, het Koningsplein met de standbeelden van *Frederik de Groot*s (van *Sadow*) en van *Friedrich Wilhelm III* (van *Drake*), de Paardenmarkt met eene prachtige fontein, de Hooimarkt en de Nieuwe Markt. Tusschen laatstgemelde twee verheft zich het stadhuis. Voorts zijn er vijf Protestantische kerken, eene R. Katholieke kerk, eene kerk der Oud-Lutherschen en eene der Apostolische gemeente. Andere merkwaardige gebouwen zijn er het Koninklijk slot, in 1575 gebouwd en thans de zetel van het provinciaal bestuur en van de rechtbank, het nieuwe raadhuis, de nieuwe synagoge, het militair casino, de schouwburg en de Beurs. Voorts heeft men er twee gymnasia, twee realscholen, eene provinciale ambachtsschool, eene handelsschool, een instituut voor doofstommen, een voor

XIII.

blinden, alsmede een aantal inrichtingen van weldadigheid, genootschappen enz. Zij is de zetel van een gouverneur, van een provinciaal bestuur, van een Hof van appél, van een consistorie, van den kommandant van het 2de armeekorps enz. Ook met betrekking tot de nijverheid bekleedt Stettin den eersten rang onder de steden van Pommeren. Men heeft er groote scheepstimmerwerven, machines- en cementfabrieken, zeepdierijen, stearine- en chamottefabrieken, bierbrouwerijen, suikerraffinaderijen, klokkengieterij enz. De handel is er van veel belang: in 1876 bedroeg er de waarde van den invoer bijna 170 en die van den uitvoer ruim 111 millioen mark. De reederijen van Stettin telden in het jaar 1885 den laatsten December 68 zeilschepen, 59 zeestoombooten en 70 rivier- en sleepstoombooten, en in de haven verschenen alstoen 4125 stoom- en 1602 zeilschepen, waaronder een groot aantal Nederlandsche. Op de werven werden er in dat jaar 84 ijzeren stoombooten gebouwd en er bleven nog 29 in aanbouw. De stad heeft eene bevallige ligging; de linker oever van de Oder is zeer steil en op den rechter oever ontwaart men uitgebreide weiden en wouden, van riviertjes doorneden. Aan beide zijden der rivier verheffen zich groote fabriekagebouwen en handelsmagazijnen, terwijl hare wateren met stoom- en zeilschepen bedekt zijn. De stad is door spoorwegen rechtstreeks verbonden met Berlijn, Posen, Breslau, Dantsig en Stralsund, alsmede met Swinemunde, en het aantal inwoners bedraagt (met eene bezetting van ruim 4508 man) nagenoeg 100,000, onder welken zich 3000 R. Katholieken en 2000 Israëlieten bevinden (1895). — Stettin of *Stadyn* is reeds in de 11de eeuw gesticht, maar wordt eerst in de 12de eeuw als koopstad vermeld. In 1107 werd zij de zetel van een vorstenhuis uit Pommeren, voegde zich in 1360 bij de Hansa, ombelste in 1522 de Hervorming en kwam in 1630 in het bezit van *Gustaaf Adolf*, die haar versterkte en er groote verbeteringen invoerde. Bij den Vrede van Münster werd zij afgestaan aan Zweden, viel in 1678 in handen van den Keurvorst van Brandenburg, maar werd reeds het volgende jaar aan Zweden teruggegeven. In 1713 moest zij eene belegering verduren, en bij den Vrede van Stockholm (1720) werd zij met Voor-Pommeren aan Pruisen toegevoegd. Na de catastrophie en 1806 kwam zij in het bezit der Franschen en dit duurde tot 1813. Door de wet van 19 Mei 1873 zijn er de vestingwerken vervallen verklaard.

Staub (Ludwig), een verdienstelijk schrijver, geboren den 20sten Februari 1812 te Aichach in Opper-Beieren, vertrok later met zijne ouders naar München en studeerde er in de letteren en rechten. In 1834 ging hij naar Griekenland en werd er als ambtenaar geplaatst, eerst te Nauplia en vervolgens te Athene. Hij bleef er tot 1836, keerde over Rome, Florence en Venetië naar München terug en werd er in 1845 tot pleitbezorger en in 1863 tot notaris benoemd, welke betrekking hij in 1880 nederlegde. Van zijne geschriften vermelden wij: „*Ueber die Urbewohner Rhätens und ihren Zusammenhang mit den Etruskern* (1843)”, — „*Zu rhätischen Ethnologie* (1854)”, — „*Die oberdeutschen*

48

Familiennamen (1870)", — wijders: „Drei Sommer in Tirol (1846; 2de druk, 1871, 3 din)", — „Das bayrische Hochland (1860)", — „Wanderungen im bayrischen Gebirge (1862)", — „Herbattage in Tirol (1867)", — „Altbayrische Kulturbilder (1869)", — „Bilder aus Griechenland (1841; 2de druk, 1884)", — „Novellen und Schilderungen (1858)", — „Deutsche Träume (1838, 3 din)", — „Der schwarze Gast (1863)", — „Die Rose der Sewi. Eine ziemlich wahre Geschichte aus Tirol (1879)", — „Aus Tirol (1880)", — „Der Sängerkrieg in Tirol (1882)", — „Lyrische Reisen (1878)", — en „Gesammelte Novellen (1881; 2de druk, 1883)". Eene verzameling zijner kleinere geschriften is in 1853—1875 in 4 deelen in het licht verschenen.

Steukenville, de hoofdstad van Jefferson County in den Noord-Amerikaanschen Staat Ohio, ligt aan de Ohiorivier, telt ruim 12000 inwoners (1880) en heeft een uitgebreiden handel, vele fabrieken, een seminarium en eene hoogeschool. In hare nabijheid heeft men steenkolenmijnen.

Steur (*Acipenser*) is de naam van een vischgeslacht uit de orde der *Glaneschubbiges* (*Ganoidei*). Bij dit geslacht eindigt de kop in een puntigen snuit; de onder aan den kop gelegen mond kan achterwaarts getrokken worden en is meestal ongetand; onder den snuit zijn 4 vóór den bek gelegen baarddraden; de looze kieuwen zijn onder een kieuwdeksel verborgen, het langwerpige lichaam is met hoekige schilden bedekt en de staartvin is heterocerc. De meest bekende soort is *A. sturio* met een bij de jongen puntigen en bij de ouden meer afgestompten snuit, kleine oogen met een regenboogvlies en het lichaam met 5 rijen schilden gedekt. Deze visch is doorgaans groenachtig grijs met bruine en zwarte stippen. Zijn romp is dubbel zoo lang als zijn staart. De aarsvin en de buikvinnen zijn klein en de uitgeholde rugvin is weinig grooter. Hij kan eene lengte bereiken van 3 Ned. el. Hij

denheid van den gewonen haring en ve in September en October op de coasten van Engeland gevangen.

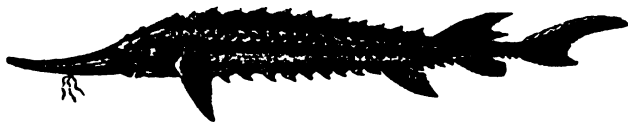
Steurkrab (*Palaemon Squilla*) behoort tot de orde der *Tenpotige Schaaldieren* (*Decapoda*) en is verwant aan de garnalen. Zij leeft in zee en men vindt haar aan de Schelde en in de Zeeuwache Stroomen. Steurkrabben zijn wat grooter dan garnalen hebben dezelfde kleur met roode dwarsstrepen en worden bij het koken geelachtig rood. onderscheiden zich vooral door een zwaar beenachtig uitsteeksel op de schaal van de hoofd.

Stevenskruid, zie *Crossos*.

Stevin (Simon), een uitstekend wiskundige naar en zeer in aanzien bij Prins Maurits die hem tot ingenieur van den waterstaat noemde, werd geboren te Brugge in het begin der 16de eeuw en overleed in 1620. Hij heeft zich vooral bezig gehouden met de schouwing van het evenwicht der lichamen bepaaldelijk met dat van een vaas lich op een hellend vlak, — voorts met dat van 3 krachten, werkende op één punt, — en het bekende parallelogram van krachten. Hij heeft ook met de drukking der vloeistoffen in betrekking tot de vaten. Van zijne geschriften vermelden wij: „Tafelen van intreest, mitgeden constructiën derselver ghecalculeerd (1583)", — en „Wisconstige gedachtenissen, inhoudende 'tghene, daar hem in gheoeffent heeft de koning van hoochg. vorst en heere Maurits van Oranjenz. (1608)", ook in het Fransch vertaald. Ook over sluizenbouw enz. heeft hij degelijke geschriften geleverd, en te Brugge van een standbeeld te zijner eer.

Stewart. Onder dezen naam vermelden wij:

Dugald Stewart, een Schotsch wijsgeer, geboren te Edinburgh den 20sten November 1769. Hij zag zich reeds op 22-jarigen leeftijd als hoogleeraar benoemd in zijne geboortestad en overleed aldaar, nadat hij in 1810

Acipenser rathenus.

houdt zich op in de Noordzee en verschijnt des winters in onze rivieren, om er zijn kuit te schieten, doch wordt er thans zelden gevangen. Hij is voor vele volken van belang wegens zijn vleesch en wegens de kaviaar, die uit zijn kuit wordt bereid. Tot dit geslacht behooren nog: de *Russische steur* (*A. ruthenus*, zie bijgaande afbeelding), vooral in de Caspische Zee en in de Wolga te vinden, — de *huison* (*A. huso*), die wel eens 1400 Ned. pond zwaar wordt en wiens zwemblaas de bekende vischlijm levert, — en de *gesterde steur* (*A. stellatus*) met stervormige schilden.

Steurharing is eene grootere verschei-

ambt had nedergelegd, den 11den Juni 1855. Van zijne geschriften vermelden wij: „Elements of the philosophy of the human mind (1792—1827, 3 din)", — „Outlines of moral philosophy (1793; 2de druk, 1818)", — „Philosophical essays (1810)", — „Dissertation on the progress of metaphysical and ethical philosophy (1815)", — en „Philosophy of the active and moral powers (1828)". Eene uitgave van zijne gezamenlijke werken werd in 1854 bezorgd door Hamilton.

Balfour Stewart, een Britsch natuurkundige, geboren den 1sten November 1828 te Edinburgh. Hij studeerde aldaar, werd in 1869 directeur van het observatorium te Kew, in

1867 secretaris van het meteorologisch comité en in 1870 hoogleraar in de natuurkunde aan Owen's college te Manchester. Hij ontdekte de wet van het evenwicht tusschen de absorptie en uitstraling der lichamen, deed met *de la Rue* en *Loewy* belangrijke waarnemingen omtrent de natuurlijke gesteldheid der Zon en met *Tait* over het ontstaan van warmte bij de omwenteling van lichamen in de luchtledige ruimte. Ook stelde hij onderzoekingen in omtrent het magnetismus en de meteorologie en schreef: „Elementary treatise on heat (3de druk, 1876)”, — „Lessons in elementary physics (1871)”, — „Physics (1872; 7de druk, 1878)”, — en „The conservation of energy (1874; 4de druk, 1878)”.

James Stewart, een Britsch ingenieur en reiziger in Afrika en geboren te Kirkmichael in Perthshire in 1845. Hij was eene reeks van jaren in Indië werkzaam als ingenieur en begaf zich vandaar in 1877 naar Oost-Afrika, waar hij eerst ter vermindering van de water-vallen der Sjire een kanaal deed graven en vervolgens met eene stoomboot het Njassameer bezocht en zijne nasporingen na 1879 ook uitstrekke tot het gewest tusschen het noordelijk uiteinde van dat Meer en het Tanganjika-meer. Hij wist vervolgens in Engeland en Schotland de noodige middelen te bekomen tot den aanleg van eene vaart tot verbinding van die beide meren en kwam in 1883 hiermede gereed, maar toen hij gereed stond om eene stoomboot van de Sjirerivier derwaarts te brengen, bezweek hij in Augustus 1888 voor de vermoenissen en voor het klimaat.

Steyaert (*Judocus Joannes*), een Belgisch schrijver, geboren te Gent den 26sten April 1796, wijdde zich eerst aan de schilderkunst, bepaalde zich vervolgens bij het onderwijs en zag zich in 1828 geplaatst aan het hoofd eener lagere school te Gent, waar hij den 19den April 1868 overleed. Hij schreef: „Over het lager onderwijs in België enz. (1838)”, — „Beschrijving der stad Gent enz. (1838)”, — „Verhandeling over de noodzakelijkheid van eene wet op het onderwijs in België enz. (1840)”, — „Levensschets van den heer Joseph van Crombrugghe (1844)”, — „Hugo van Somergem (1844)”, — „Liederik de Buck, eerste forestier van Vlaenderen (drama, 1846)”, — „Beknopte geschiedenis van Gent (1847)”, — „Geschiedkundig onderzoek of proef van medewerking ter herstelling van de oude en echte namen der straten enz.”, — „Ongeval van Lieven Pien (1848)”, — „Beknopte Verhandeling over de bijzonderste nijverheidstakken in Vlaenderen (1853)”, — en „Een speelrelaie in België enz. (1858)”.

Steyr, *Steier* of *Steyer*, eene stad in Opper-Oostenrijk, ligt in een bekoorlijk dal op de plek, waar de Steier zich uitstort in de Enns en aan den spoorweg St. Valentin-Tarvis. Zij is de zetel van eene rechtbank en telt ruim 17 000 inwoners (1880). Er is eene fraaie parochiekerk, in spitsboogstijl opgetrokken, een aanzienlijk raadhuis met een sierlijken toren en een bevallig plein met een wandelpark. Op eene rots bij het vereenigingspunt van bovenvermelde rivieren verheft zich een prachtig slot. Er zijn onderscheidene inrichtingen van onderwijs en Steyr is tevens éene van de rijkste en belangrijkste fabrieksteden van Oost-Oostenrijk. Men heeft er o. a. de Oostenrijksche wapenfabriek, waarmede sedert 1882 eene inrichting voor electrische verlichting verbonden is. St. Gallen, St. Goar, St. Gotthard, zie onder *Gallen*, *Goar*, *Gotthard*.

St. Helena, een Britsch-Afrikaansch eiland in het zuidelijk gedeelte van den Atlantischen Oceaen, tusschen Afrika en Amerika en tegenover Kaap Negro, 200 geogr. mijl van het vaste land van Afrika en 300 geogr. mijl van dat van Zuid-Amerika verwijderd, is merkwaardig als het verbanningsoord van *Napoleon I* (zie onder *Bonaparte*). Het heeft eene uitgebreidheid van 3½ □ geogr. mijl en verheft zich met steile rotswanden ter hoogte van 200—400 Ned. el. uit de brandende golven, terwijl de kust er slechts op enkele plaatsen laag en toegankelijk is. De hoogste bergtop bereikt er eene hoogte van omstreeks 903 Ned. el. Eene bergketen, die er de oppervlakte in 2 deelen scheidt, loopt van het oosten naar het westen en bestaat uit lava, basalt, tufsteen enz. Het klimaat is er gezond en de vruchtbare bodem brengt er velerlei gewassen voort. Het aantal inwoners bedraagt er omstreeks 6000 en de hoofdstad is Jamestown, aan de baai St. James gelegen. Dit eiland is in 1502 door Portugeezen ontdekt, en deze bouwden er eene kerk, die omstreeks het jaar 1600 door de Nederlanders werd verwoest. Laatzgenoemden vestigden er zich, doch ruilden het in 1650 met de Engelsen tegen de Kaap de Goede Hoop. Wél werd het in 1678 bij verrassing door de Nederlanders heroverd, maar zij moesten het in datzelfde jaar weder overgeven aan de Engelsen, die er het fort St. James bouwden en in het voortdurend bezit bleven van St. Helena. — Ook onderscheidene andere eilanden dragen dien naam.

Sticht (Het) is nog altijd de naam van de provincie Utrecht. In den tijd, toen de bisschoppen er het gezag in handen hadden, werd de tegenwoordige provincie Utrecht het *Nedersticht* en de tegenwoordige provincie Overijsel het *Ooversticht* genoemd. Men zie alsoo onder *Utrecht*.

Stichting is de naam van goederen met eene bepaalde bestemming in het algemeen en van kerkelijke en vicariegoederen in het bijzonder. In den jongsten tijd is er in ons Vaderland met kracht op aangedrongen, dat aan den Staat tot zekere hoogte het toezicht moge worden verleend op de stichtingen, ten einde het vervreemden, verwaarloozen of misbruiken dier goederen te voorkomen. Zie voorts onder *Stift*.

Stieglitz. Onder dezen naam vermelden wij: *Ludwig*, baron *von Stieglitz*, den stichter van eene vermaarde handels- en bankierszaak te Petersburg en geboren te Arolsen in 1778. Zonder eenig vermoegen begaf hij zich naar Rusland en wist er door zijne bekwaamheid en onvermoeiden ijver het algemeen vertrouwen te verwerven, zoodat hij weldra over aanzienlijke sommen kon beschikken. Hij besteedde die aan de uitbreiding van handel en nijverheid. Hij bracht de stoombootvaart tot stand tusschen Petersburg en Lubeck, beschermde kanalen en wetenschappen en overleed den 18den Maart 1843, nadat hij reeds in 1825 door den Keizer met brieven van adeldom

begiftigd was. Na zijn dood werd de bankierszaak, die haar naam verbond aan Russische leeningen, door zijn zoon *Alexander* voortgezet. Deze werd echter in 1858 chef van de paagstichte Rijkbank te Petersburg en ontbond de firma, maar legde in 1866 voornoemde betrekking neder. Hij bouwde voorts den spoorweg van Petersburg over Peterhof en Oranienbaum naar Krasnoje-Selo in Rusland op eigen kosten, en zijn zoon *Nikolai* werd lid van den raad van Binnenlandse Zaken aldaar.

Heinrich Stieglitz, een verdienstelijk Duitsch dichter en geboren te Arolsen den 22sten Februari 1808. Hij studeerde te Göttingen en te Leipsig en werd in 1828 leeraar aan het gymnasium te Berlijn en custos der Koninklijke bibliotheek. Een zenuwlijden noodsaakte hem, zijne betrekkingen neder te leggen, en te vergeefs zocht hij te Petersburg genesing voor zijne ongesteldheid. Hij was in het huwelijk getreden met *Charlotte Sophie Willhöft*, en deze dweepzieke vrouw koesterde het denkbeeld, dat eene groote smart haren echtgenoot tot een uitstekend dichter zou verheffen. Daarom bracht zij op 28-jarigen ouderdom zich zelve met een dolksteek om het leven (21 December 1834). Hare zelfopoffering had echter niet het gewenschte gevolg; hij woonde na dien tijd meestal te Venetië en overleed aldaar aan de cholera den 21sten Augustus 1849. Van zijne dichterlijke werken noemen wij: „*Bilder des Orients* (1831—1833, 4 dln)”, — „*Sultan Selim III* (een treurspel)”, — „*Stimmen der Zeit in Liedern* (2de druk, 1834)”, — en „*Bergesgrüße* (1839)”.

Stiehl (Ferdinand), een verdienstelijk Pruisch opvoedkundige, vooral bekend als de vervaardiger van de: „*Regulative für das Volksschul-, Präparanden- und Seminarwesen*”, werd geboren te Frensburg den 19den April 1813, studeerde te Bonn en te Halle in de theologie, werd in 1835 eerste leeraar aan het seminarium te Neuwid en zag er zich in 1839 tot directeur benoemd. De minister *Zickhorn* plaatste hem in 1844 bij het departement van Eeredienst. In 1845 werd hij regeerings- en schoolraad, in 1848 geheim regeeringsraad en voordragend raad en in 1855 geheim opperregeeringsraad. Hij heeft zich met betrekking tot de organisatie van het onderwijs in Pruisen zeer verdienstelijk gemaakt, werd den 1sten Januari 1873 als geheim opperregeeringsraad in werkelijken dienst gepensioneerd en overleed te Freiburg in de Breisgau den 16den September 1878. Hij schreef: „*Der vaterländische Geschichtsunterricht* (1842)”, — „*Aktenstücke zur Geschichte und zum Verständnis der drei Preussischen Regulative* (1855)”, — „*Die Weiterentwicklung der Regulative* (1861)”, — en „*Meine Stellung zu den drei preussischen Regulativen* (1872)”. Hij stichtte in 1859 het „*Centralblatt für die gesamte Unterrichtsverwaltung in Preussen*”.

Stiehle (Gustav von), een Pruisch generaal, geboren te Erfurt den 14den Augustus 1823, besocht de militaire académie te Berlijn, werd toegevoegd aan de trigonometrische afdeling van den grooten generalen staf, zag zich in 1860 belast met het bestuur van de historische afdeling van den generalen staf en hield voorlezingen aan de militaire académie. In 1864 nam hij deel aan den veldtocht tegen

Denemarken, ontving brieven van adeldom, werd luitenant-kolonel en vleugeldijadant des Konings en daarna attaché bij de gezantschappen te Londen en te Weenen, verwierf in den oorlog van 1866 l'ordre pour le Mérite, nam als chef van den generalen staf van de tweede armee deel aan den oorlog van 1870, sloot de capitulatie van Metz, werd in 1871 directeur van het departement van Oorlog en lid van den Bondsraad, in 1875 luitenant-generaal, zag zich in 1875 beoemd tot kommandant der 7de divisie te Magdeburg en in 1886 tot inspecteur-generaal der vestingen.

Stieler. Onder dezen naam vermeldde wij:

Adolf Stieler, een verdienstelijk cartograaf, geboren de 26sten Februari 1775 te Gotha. Hij studeerde in de rechten, werd geplaatst bij het ministerie te Gotha, zag zich in 1813 tot raad van legatie, in 1829 tot geheim regeeringsraad benoemd en overleed den 13den Maart 1886. Hij heeft zich door het leveren van voortreffelijke kaarten zeer verdienstelijk gemaakt jegens de aardrijkskunde. Zijn hoofdwerk is: de bekende „*Handatlas* (met *Zeichard*, 1817—1828)” in 75 bladen en later (1871—1875) in 90 bladen. Ook zijn „*Schulatlas* (58ste druk, 1877)” en zijne „*Karte von Deutschland* (in 25 afdeelingen, laatste uitgave 1867)” zijn algemeen verspreid.

Karl Joseph Stieler, een uitstekend portretschilder, geboren te Mainz den 1sten November 1781. Hij bepaalde zich aanvankelijk bij het pastél- en miniatuurschilderen en legde in 1805 onder de leiding van *Füger* te Weenen zich toe op het schilderen met olieverf. Weldra verwierf hij grooten roem als portretschilder, zoodat hij Hongarije en Polen bereide, twee jaar te Parijs vertoefde, daarna Rome bezocht, hier een altaarstuk schilderde voor de Leonhardskerk te Frankfurt aan de Main, in 1812 zich te München vestigde, en in 1816 naar Weenen vertrok om er het levensgroot portret van Keizer *Frans* te schilderen. Hier bleef hij tot 1820, keerde toen naar München terug en overleed aldaar den 9den April 1858. Hij heeft een uitnemend portret van *Gottie* geschilderd, — voorts van *Schelling*, *Tieck*, von *Humboldt*, *Beethoven* enz., alsmede de beroemde „*Gaanderij van Schoonheden*” in het Koninklijk slot te München.

Karl Stieler, een dichter en schryver, geboren den 15den December 1842 te München. Hij studeerde aldaar in de rechten en geschiedenis, begaf zich vervolgens op reis, trad daarna op als pleitbezorger en is thans ambtenaar bij het Koninklijk hoofd- en staatsarchief te München. Hij heeft vooral veel bijval verworven door zijne gedichten in *Beierschen tongval*: „*Bergblümlein* (1865; 3de druk, 1882)”, — „*Weil's mi freut* (1876; 4de druk, 1880)”, — „*Habts a Schneid?!* (1877; 3de druk, 1881)”, — „*Um sonnawend* (1878; 2de druk, 1879)”, — „*Hochzeitentend* und *Musikanten* (1880)”, — en „*Von Derhoam* (1881)”. Voorts leverde hij: „*Hochlandlieder* (1879; 3de druk, 1880)” en „*Neue Hochlandlieder* (1881)”. Ook was hij medewerker aan de prachtuitgaven: „*Aus deutschen Bergen* (1872; 2de druk, 1880)”, — „*Rheinfahrt* (1875)”, — „*Italien* (1876; 2de druk, 1879)”, — en „*Elsass-Lothringen* (1877)”.

Stieltjes (Thomas Joannea), een uitstekend Nederlandsch waterbouwkundige, gebo-

ren te Leuven den 19den Mei 1819, koos de krijgsmansloopbaan en diende van 1834 tot 1849 als officier bij de artillerie. Van 1850 tot 1860 was hij ingenieur-directeur der Overijsselsche kanalisatiemaatschappij, werd daarna belast met de opnemng der spoorwegen op Java, waar hij 8 jaar vertoefde, was na zijn terugkeer werkzaam als civiel-ingenieur, werd in 1873 technisch adviseur der Rotterdamse Handelsvereniging en zag zich alsoo belast met de leiding der groote werken op Fejjenoord, werd in October 1866 benoemd tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en overleed in 1879. Onder den pseudoniem van *Oud Soldaat* schreef hij: „Denkbeelden over een zuiniger en doelmatiger samenstelling van het Nederlandsch leger (1843)”, — „Nadere ontwikkeling van die denkbeelden (1843)”, — „Is Nederland te verdedigen? (1849)”, — „Adviezen, door den Minister van Oorlog gevraagd aan een oud soldaat (1850)”, — „De Nederlandsche hoofdrijvers en hare verbetering (1850—1851)”, — „Hoe is Nederland te verdedigen? (1858)”, — „Nederland en Rusland (1856)”, — „Open brief aan den Minister van Oorlog over spoorwegen (1859)”, — en „De Nederlandsche land- en waterwegen (1859)”, — voorts onder zijn eigen naam: „Proeve eener handleiding over de draagbare wapenen (1846—1847, 2 din)”, — „Hoe een Nederlandsch ministerie over eeden denkt (1849)”, — „Hoe de heer Storm van 's Gravesande over eeden denkt (1849)”, — „De Overijsselsche waterwegen (1855)”, — „Beschouwingen over spoorwegbruggen (2 stukken, 1860)”, — „Gegevens over de spoorwegen op Java (1864—1865, 6 stukken)”, — „Overzicht van wat met de spoorwegen op Java is voorgevallen (1864)”, — „Iets over de onderwaterzetting van de Grebbelinie (1865)”, — „Denkschrift über einen Kanal zur Verbindung der Nord- und Ostsee (1866)”, — „Het voor en tegen van den spoorweg Arnhem-Nijmegen (1875)”; — met *Staring* leverde hij: „De scheepvaart in Salland en Twenthe (1847)”, — „De Overijsselsche wateren (1848)”, — „De Rijn- en Weervaart (1850)”, — en met andere ingenieurs: „Verslagen over een kanaal van Almelo naar de Eems (1851)”, — „Reis tot het beschichtigen van stuwers in Frankrijk (1858)”, — „Verslagen aan de gemeenteraden van Delft, den Haag en Amsterdam over waterverversching en spoorwegwesteden en over afwatering van Rijnland (1867—1871)”, — en „Militaire Studieden (2 stukken)”. Ook schreef hij onderscheidene brochures over spoorweg- en kanaalsaken en militaire aangelegenheden, rapporten over de droogmaking der Zuiderzee enz., artikelen in tijdschriften en bijdragen in het door hem gestichte en aanvankelijk geredigeerde tijdschrift: „Nieuwe Militaire Spectator”.

Stier (De) is de naam van het tweede teeken van den Dierenriem, alsmede van een sterrenbeeld tusschen 46—87° rechte klimming en 0—28° noorderdeclinatie. Dit laatste bevat volgens *Heis* 188 voor het ongewapend oog zichtbare sterren, onder welke zich Aldebaran, eene ster van de eerste grootte, bevindt; ook behooren de Pleiaden (Zevengesternte) en de Hyaden tot dit sterrenbeeld. — De *Stier* van *Poniatowski* is een sterrenbeeld, in de 18de

eeuw gevormd uit sterren tusschen den oostelijken schouder van Ophiuchus (Slangen-drager) en den Adelaar.

Stierengevechten (Corridas de toros) noemt men gevechten van menschen tegen stieren, een levelingsvermaak der Spanjaarden, die deze uitspanningen ook naar Zuid-Amerika en Mexico hebben overgebracht. Als een ritterlijk vermaak, op het toernooi gelijkend, waren zij reeds in de elfde eeuw en waarschijnlijk zelfs vóór dien tijd bij de Spanjaarden in zwang — immers de *Cid Campeador* was als stierendooder vermaard, — en onder *Karel V* bereikten de „Fiestas de toros” het toppunt van luister. Eerst *Philippus V* kwam in verzet tegen de stierengevechten; doch juist dit was oorzaak, dat het volk ze met des te grooteren ijver begunstigde, zonder zich om het verbod van vorsten of geestelijken te bekommeren. Bijna elke stad van eenig belang heeft hare „Plaza de toros”; de grootste vindt men te Xeres de la Fronteras, te Madrid en te Valencia. Te Madrid heeft van Paschen tot Allerheiligen elken maandag een stierengevecht plaats, en in de kleinere steden alleen op feestdagen. Het hedendaagsche stierengevecht bestaat uit drie bedrijven, waarin de verschillende groepen van torreadores of torrosos achtervolgens blijken geven van behendigheid. De picadores (lansruiters) prikkelen de woede van den in het strijdperk gelaten stier door lanssteken in den schouder. Zijne woede wordt voorts aangevuurd door de banderillos, die te voet strijden en met wêrnhaken voorziene staven in de schouders van het dier zoeken te planten. De capeadores komen laatstgenoemden te hulp door roode mantels te swaalen en hierdoor de aandacht van den stier van zijne vervolgers af te wenden. De hoofpersoon echter is de espada, die het dier met uitgetogen degen te gemoet gaat, om daaraan den doodelijken stoot toe te brengen, terwijl hij met den linker hand de muleta voert, een stak rood doek aan een stok. De stier vliegt vertoornd hierop af, en terwijl de espada hem bij het maken van een zijsprong laat voorbij snellen, stoot hij hem het staal in den nek. De naam matador voor den espada is in Spanje niet gebruikelijk, maar wordt aldaar gegeven aan de afmakers van het dier. Is dit laatste niet aanstonds dood, dan verschijnt de in het zwart gekleede cachetero, om hem met een dolk den genadestoot in het ruggemerg toe te brengen. Een stierengevecht duurt gewoonlijk 15 tot 20 minuten, en gedurende de geheele voorstelling verliezen doorgaans 8 tot 10 stieren en dubbel zooveel paarden het leven.

Stiermarken (Steyermark), een Oostenrijksch hertogdom, grenst in het noorden aan Opper- en Neder-Oostenrijk, in het oosten aan Hongarije, in het westen aan Salzburg en Carinthië en in het zuiden aan Krain en Croatië, en heeft eene uitgebreidheid van bijna 408 □ geogr. mijl. Men verdeelt het in het hooggebergte van Opper-Stiermarken, de vruchtbare heuvelstreek van Midden-Stiermarken en het door Slowenen bewoonde berggeest van Beneden-Stiermarken. Het land is verbonden met de bergketens der Oost-Alpen. Men vindt er den Dachstein (ruim 3 000 Ned. el hoog), het Doode Gebergte bij Aussee met den Schönberg (ruim 2 000 Ned. el hoog), den Pyrgas (2 241

Ned. el hoog), den Grimming (2846 Ned. el hoog) en den Buchstein (2215 Ned. el hoog) ten noorden van de Enns, — en ten zuiden van deze den Hochthor (2280 Ned. el hoog), den Lungauer (2197 Ned. el hoog) en den Göszeck (2207 Ned. el hoog), — voorts verder oostwaarts den Hochschwab (2268 Ned. el hoog) enz. Tusschen de Kalk- en Midden-Alpen heeft men den Semmering (974 Ned. el hoog) met een vermaarden spoorweg, en tusschen de Enns en de Mar de bergketen van den Niedern Tauern met den Hohegolling (2781 Ned. el hoog). In het westelijk gedeelte verheft zich de Eisenhut (2441 Ned. el hoog). Midden-Stiermarken is door een lang halfrood van Alpen ingesloten, dat aan de overzijde van de Mur in den Koralm eene hoogte bereikt van de 2147 Ned. el. Tusschen de Mur en de Drave verrisjen de Poersruck en de met wijngaarden bedekte Windische heuvels. Terwijl in het zuiden zich de Rinka (bijna 2600 Ned. el hoog) verheft, heeft men in Midden-Stiermarken enkele basaltkegels. Tot de aanzienlijke vlakten behooren er het Graser (Grätzer), Leibnitz en Pettauer Feld, en de belangrijkste rivieren zijn er de Mur (met de Mürs), de Drave en de Save, — voorts stroomen er de Enns (met de Salza), de Raab (met de Feistritz en de Lafnitz) en de Traun, maar deze zijn niet bevaarbaar. Ook heeft men er eenige meren. Het klimaat is er naar gelang van den bodem zeer verschillend, namelijk guur in de bergstreek, maar veel zachter in de vlakten.

Men telde in Stiermarken tegen het einde van 1880 met de militairen bijna 1 240 000 inwoners, van welke 67% tot de Duitschers en 33% tot de Slowenen (Zuid-Slawen) behooren, terwijl zij allen, met uitzondering van nog geen 7 000 Lutherischen, 800 Hervormden en 700 Israëlieten, den R. Katholieken godsdienst belijden. In Opper-Stiermarken hebben boschbouw en veeteelt de overhand, — in Midden- en Beneden-Stiermarken heeft men daarenboven veel landbouw. Over het geheel heeft men er ongeveer 20% bouwland, 1½% wijngaarden 20½% hooi- en weiland en 49% bosch. De grond wordt er in het algemeen goed bebouwd, en de dalen en vlakten vormen er de vruchtbaarste gedeelten. De voornaamste voortbrengselen zijn er haver, rogge, tarwe en maïs; voorts verbouwt men er gerst, gierst, peulvruchten, boekweit, aardappelen, vlas, hennep, weverskaarden, oost en wijn; van dezen laatsten verkreeg men in 1875 ongeveer 160 000 Ned. vat; de edelste soort is de Moslaviner. Van meer belang is er echter de veeteelt, vooral de paardenfokkerij, en men vindt er ook voortreffelijke runderen, terwijl de schapeenteelt er veel te wenschen overlaet. Het aantal zwijnen is er groot; ook neemt er de zijdeenteelt toe, en in de rivieren en meren vangt men uitmuntende visch. Inzonderheid bevat de bodem er eene groote hoeveelheid nuttige delfstoffen, vooral ijzer, steenkolen, graphiet, sink en lood, — voorts silver, nikkel, kobalt, antimonium, zwavel, aluin, zout, potklei, marmar, molensteen enz. In 1881 verkreeg men er 179 000 Ned. pond steenkolen 1 640 154 800 Ned. pond bruinkolen, 420 974 100 Ned. pond ijzererts, 282 400 Ned. pond looderts, 1 075 200 Ned. pond zinkerts, 2 600 000

Ned. pond zwavelerts, 2 220 000 Ned. pond mangaanerts en 2 730 000 Ned. pond grafit. Men heeft er onderscheidene minerale bronnen en tot de meest bezochte badplaatsen behooren er: Tobelbad, St. Radegund en Fronslein. In nijverheid des lands bepaalt zich hoofdzakelijk tot het verwerken van het uitmuntend ruisjeer, waarvan allerlei voorwerpen, inzonderheid timmergereedschappen, seizen, stathijsdraad en landbouwwerktuigen, vervaardigd worden. Voorts zijn er cement- en papierfabrieken, glasblazerijen, fabrieken van schiedige stoffen, van parfumerieën, aetherische oliën, kaarsen, zeep, laken, wilt enz., ook raffinaderijen, bierbrouwerijen, likeurfabrieken, katenspinnerijen, looierijen, karsen en behangelfabrieken enz. De daardoor verkregen voorwerpen vormen er overal handelsartikelen, en het verkeer wordt bevordert door spoorwegen, die bij den aanvang van 1877 eene lengte hadden van 98 Ned. mijl. De hoofdlijn van deze is die van Weenen naar Triëst met onderscheidene zijtakken; — wijders heeft men er goede wegen en bevaarbare rivieren, zooals de Drave en de Save. Er zijn credit- en voorschotten en onderscheidene spaarkassen. Wijders heeft men er eene universiteit en eene techniek hogeschool te Graz (Gratz), eene mijnedemie te Leoben, eene hogeschool van handel en nijverheid te Graz, 2 geleerde seminaria, onderscheidene gymnasiescholen van middelbaar onderwijs, kweekscholen van onderwijzers en van onderwijzeressen, handels- en nijverheidsscholen, een teekenacademie, eene landbouwschool enz., — en eindelijk 834 lagere scholen met bijna 125 000 leerlingen van de nagenoeg 163 000 schoolplichtige kinderen. Er verschijnen 3 tijdschriften. Voorts heeft men er 2 R. Katholieke bisdommen, 2 domkapittels, 2 seminaria en 41 kloosters, alsmede een groot aantal instellingen van weldadigheid. Aan het hoofd van het bestuur bevindt zich het stadhouderschap in de hoofdstad Graz, en het land is verdeeld in 19 districten en 3 steden met eigene rechten, namelijk Graz, Marburg en Cilli. De Landdag bestaat er uit 63 leden, en er worden 28 leden naar den Rijksraad afgevaardigd.

Tijdens de heerschappij der Romeinen, toen de Celtische Tauriscers het land bewoonden, behoorde het oostelijk gedeelte van Stiermarken tot Pannonië en het westelijk gedeelte tot Noricum (sedert *Diocletianus* tot Noricum mediterraneum). Gedurende de volkverhuizingen hadden de West-Gothen, Hunnen, Ragnis Longobarden, Franken en Avaren achtervolgens het land in bezit. In 595 maakten de Slawen (Wenden, naar welken het land te voren de Wendische Mark werd geheeten) zich eerst van Beneden-, daarna ook van Opper-Stiermarken meester. *Pipija*, de zoon van *Karel de Groota*, veroverde het in 796, waarna dit land een gedeelte werd van de Avarische Mark. Het Christendom verbreedde er zich uit Salzburg, en Stiermarken behoorde ook later onder den aldaar gevestigden bisschop. Onder de opvolgers van *Karel* had het veel te lijden van vijandelijke invallen, inzonderheid van Magyaren. Het grootste gedeelte, naar het westen en noorden, was in het bezit

der Markgraven van Carinthië (Carinthië), en over het gewest op den linker oever van de Enns voerden de Hertogen van Beieren heerschappij. Misschien ontstond in het oosten van Carinthië eene nieuwe mark; althans *Marchward*, die omstreeks het jaar 980 leefde, wordt voor een markgraaf van Stiermarken gehouden. Deze oostelijke mark was tot aan de verwijdering van *Adalbero van Bponstein* (1035) met Carinthië vereenigd, werd daarna aan *Arnold van Lambach* en in 1042 aan diens zoon *Gottfried*, den overwinnaar der Hongaren, opgedragen, en na beider dood aan Graaf *Ottokar von Steyr* in Traungau (1056). Toen kwam de naam *Steyermark* in gebruik. Markgraaf *Ottokar IV* ontving van Keizer *Frederik I* de hertogelijke waardigheid en sloot in 1186 met *Leopold V*, hertog van Oostenrijk, een verdrag, volgens hetwelk laatstgenoemde na den dood van *Ottokar* Stiermarken met zijne landen vereenigde. De beide zonen van *Leopold V* verdeelden Stiermarken in 1194, doch reeds 4 jaar daarna bevond het zich in zijn geheel weder onder de heerschappij van een hunner, *Leopold VI*. Deze werd in 1230 opgevolgd door *Frederik de Strijdbare*, die zeer willekeurig regeerde, zoodat de Stiermarkers klachten tegen hem inleverden bij Keizer *Frederik II*, waarna hunne vrijheden op nieuw werden bekrachtigd; daardoor ontstonden de landshandvesten van Stiermarken. Na den dood van *Frederik de Strijdbare* ontstond een nootlottig tusschenbestuur, waarbij het hertogdom, hoewel de Standen in 1258 Hertog *Hendrik van Beieren* tot hertog hadden gekozen, op aandringen van den Paus verdeeld werd tusschen *Ottokar II*, koning van Bohemen, en *Bela IV*, koning van Hongarije. *Ottokar II* behaalde eene overwinning op de Hongaren op het Marchfeld en werd in 1262 door den Duitschen Koning *Richard* met Oostenrijk en Stiermarken beleend, doch in 1276 door Koning *Rudolf van Habsburg* daavan beroofd. *Ottokar* sneuvelde in 1278 in den strijd tegen den Koning van Duitschland, waarop deze zijn oudsten zoon, *Albrecht I*, als stadhouder en in 1282 als erfelijk heer des lands met Stiermarken beleende. Van nu aan bleef het land in het besit van *Habsburg*, en bij eene latere verdeling (1365) viel het ten deel aan *Leopold III*, en na het overlijden van dezen aan *Ernst de IJzeren*. Deze deed vruchteloze pogingen, Tyrol aan zijn broeder *Frederik IV* te ontrukken. Zijn oudste zoon en opvolger werd later Keizer *Frederik III*, en deze verkreeg in 1466, bij het uitsterven der Vorstelijke Graven van *Gilli*, ook de bezittingen van laatstgenoemden. De leer der Duitsche Hervormers vond er in 1530 reeds ingang, en in 1547 vroeg de hoofdman des lands, vrijheer *Johann Uynad*, op den Rijksdag te Augsburg vrijheid van godsdienst. Stiermarken viel voorts met andere gewesten ten deel aan *Karel II*, den jongsten zoon van Keizer *Ferdinand I*. Om het verbreiden der nieuwe leer tegen te gaan, riep Hertog *Karel* in 1570 de Jesuïeten te hulp en stichtte in 1768 de hoogeschool te Gras. Zijn zoon *Ferdinand II*, die hem in 1596 opvolgde, hief de door zijn vader verleende vrijheid van godsdienst op en verbande in 1598 de Protestantsche leeraars uit het land, terwijl de Pro-

tstantsche ingezetenen tot de R. Katholieke Kerk moesten terugkeeren of vertrekken. Vele Protestanten verloochenden toen hunne belijdenis, maar 30-000 van hen, tot de rijkste en aanzienlijkste geslachten behoorend, verlieten hun vaderland, en alleen in de ontogankelijke bergtrek van Opper-Stiermarken handhaafden eenige huisgeninnen van landbouwers het Protestantsch geloof, zoodat onder *Joseph II* (1718) aldaar eenige Protestantsche gemeenten ontstonden.—*Ferdinand II* erfde in 1618 ook de overige Oostenrijksche landen, weshalve Stiermarken daarvan een gedeelte uitmaakte. Sedert *Karel VI* (1728) werd er geen landvorst meer gehuldigd en sedert 1730 werden er de handvesten des lands niet bekrachtigd. Na dien tijd deelde Stiermarken in de lotgevallen van Oostenrijk. In 1865 verlangde men er eene afzonderlijke constitutie, en aan dien wensch werd in 1867 voldaan. In 1869 vroeg er de Landdag de opheffing van het Concordaat. Op den Landdag behield er de Duitsche partij de overhand, zoodat in 1871 het ministerie *Hohenwart* met groote oppositie te worstelen had. Vooral werden de belangen van Duitschland voorgestaan door den afgevaardigde van *Kaiserfeld*, die ook in 1875 in eene vergadering van natuuronderzoekers en artsen getuigenis gaf van zijne sympathie voor Duitschland.

Stieve (Felix), een Duitsch geschiedkundige, geboren den 9den Maart 1845 te Münster in Westfalen, bezocht het Matthiasgymnasium te Breslau, studeerde aldaar en vervolgens te Innsbruck, Berlijn en München in de geschiedenis en verkreeg op eene dissertatie: „De Francisco Lamberto Avenionensi” in 1867 te Breslau den doctoralen graad. Daarna zag hij zich in den herfst van 1867 geplaatst bij de historische commissie te München als medewerker aan de „Wittelsbacher Korrespondenzen zur Geschichte des Dreissigjährigen Kriegs”, voor wier bewerking hij wetenschappelijke reizen ondernam in Duitschland en elders. Tegen het einde van 1874 vestigde hij zich als privatdocent in de geschiedenis aan de universiteit te München en werd in 1878 buitengewoon lid van de Koninklijke Beiersche Académie van wetenschappen. Hij schreef: „Die Reichsstadt Kaufbeuren und die bayrische Restaurationspolitik (1870)”, — „Der Ursprung des Dreissigjährigen Kriegs 1607—1619 (1875)”, — „Das kirchliche Polizeiregiment in Bayern unter Maximilian I (1876)”, — „Zur Geschichte der Herzogen Jakobe von Jülich (1877)”, — „Briefe und Akten zur Geschichte des Dreissigjährigen Kriegs (1878—1882)”, — „Die Verhandlungen über die Nachfolge Kaiser Rudolfs II in den Jahren 1581—1603 (1879)”, — „Der Kalenderstreit des 16 Jahrhunderts in Deutschland (1880)”, — „Ueber die ältesten halb-jährigen Zeitungen oder Messrelationen und insbesondere über deren Begründer Freiherrn von Altsing (1881)”.

Stift of *sticht* is de naam van eene inrichting met bepaalde rechten en voorrechten, welke met hare personen, gebouwen en bezittingen onderworpen is aan eene geestelijke corporatie. De eerste inrichtingen van dien aard waren kloosters, en later vond men ze ook bij kerken, inzonderheid bij hoofdkerken. Men on-

derscheide een aarts- of hoogstift, met een aartsbischop of een bisschop aan het hoofd, en collegiaatstiften, waarbij men geen bisschop vond. De leden van zulk een stift woonden in één gebouw bijeen en voornamen in hunne behoeften door de opbrengst der stiftgoederen en tienden. Zoo ontstonden de domkapittels, wier leden zich dom- of stifts-heeren noemden. Omdat onder hen vele adellijke personen werden gevonden, waren er al spoedig, die zich aan de samenwooning onttrokken en zich in afzonderlijke gebouwen vestigden. Niettemin bleven zij in het bezit van hunne rechten en inkomsten. Ook na de Hervorming bleven hier en daar de domkapittels bestaan, en de Protestantische leden daarvan genoten de inkomsten der daaraan verbondene bezittingen. Er waren ook stiften van vrouwen, en de adellijke stiftsdames kwamen in vele opzichten met de nonnen of geestelijke zusters overeen.

Stifter (Adalbert), een dichter en schrijver, geboren den 28sten October 1806 te Oberplan in het zuiden van Bohemen, studeerde te Weenen in de rechten, alsmede in de wijsbegeerte en natuurkunde, werd onderwijzer van Prins *Eichard Metternich* en zag zich in 1849 benoemd tot lid der commissie voor volksonderwijs in Opper-Oostenryk. Hij veedte zich toen te Lins, vanwaar hij onderscheidene reizen deed naar Italië, ontving pensioen in 1865 en overleed den 28sten Januari 1868. Zijne idyllen en novellen werden verzameld onder den titel: „Studiën (1844—1851 en later, 6 din; laatste druk, 1878, 3 din)“ en „Bunte Steine (1852, 2 din; 5de druk, 1876)“. Voorts leverde hij de romans: „Der Nachsommer (1857; 3de druk, 1877)“, — en „Witiko (1864—1867, 3 din)“, — en zijne „Brieft“ — „Erzählungen“, — en „Vermischte Schriften“ verschenen na zijn dood.

Stiglmayer (Johann Baptist), een beroemd bronsgieter, beeldhouwer en medailleur, geboren den 18den October 1791 te Fürstenfeldbruck bij München, werd als leerling geplaatst bij een goudsmid aldaar, bezocht in 1801 de Académie van beeldende kunsten, werd in 1814 benoemd tot graveur bij de Munt en aanvaardde in 1819 een tocht naar Italië, om er zich te oefenen in het gieten van brons. Te Rome behaalde hij reeds grooten roem door het gieten van het borstbeeld van den lateren Koning *Lodewijk I* van Beieren naar het modél van *Thorwaldsen* en naar dat van den beeldhouwer *Haller*. Toen hij voorts in 1822 in zijn vaderland was teruggekeerd, graveerde hij munten en medailles en werd inspecteur van de Koninklijke bronsgieterij. Het eerste werk, hier door hem geleverd, was een kandelaber, bestemd voor het gedenkteken der constitutie, en hierop volgde de obelisk, op het Carolinaplein te München geplaatst. Voor de Glyptotheek en het Walhalla vervaardigde hij bronzen deuren naar teekeningen van *Kenze*, en een gedenkteken voor Koning *Maximiliaan I* te Bad Kreuth naar zijn eigen ontwerp. In 1835 goot hij het monument voor *Maximiliaan I* op het Max Josephsplein naar het modél van *Rauch* en in het volgende jaar het ruitersstandbeeld van Keurvorst *Maximiliaan* op het Wittelsbacher plein naar het modél van *Thorwaldsen*. In

1836 maakte hij een aanvang met het gieten der twaalf kolossale standbeelden der Vorsten uit het Huis Wittelsbach in de trouwmaats residentie naar de modellen van *Schwanthaler*. Naar het modél van *Thorwaldsen* goot hij voorts het standbeeld van *Schiller*, in 1838 op het slotplein te Stuttgart geplaatst. — Voorts naar modellen van *Schwanthaler* de standbeelden van *Jean Paul* te Baireuth en *Mozart* te Salzburg, van Markgraaf *Friedrich van Brandenburg* te Erlangen en van Groothertog *Lodewijk van Hessen Darmstadt* te Darmstadt. Ook goot hij eenige deelen van de „Bavaria“, alsmede een standbeeld van *Göthe* te Frankfort aan de Main, en overleed te München den 7den Maart 1844.

Stigma, een Grieksch woord, hetwelk steek of merk beduidt, was bij de Grieken en Romeinen een brandmerk, dat misdadigen of diefstachtige en weggeloopte slaven op de voorhoofd werd gebrand. Ook bezigt men van een lidteken van wonden, en *gestigmatiseerden* noemt men in de R. Katholieke Kerk zoodanigen, die de lidteekens der wonden van *Christus* aan hun lichaam dragen, — wonden, welke, naar men verhaalt van tijd tot tijd bloeden, zooals bij *Francis van Assisi* en in den jongsten tijd bij *Katharina Emmerich* te Dalmen, *Maria van Lourdes*, enz.

Stigmatis, zie *Steenkolenvorming*.

Stijfel, zie *Zetsmel*.

Stijl is de figuurlijke naam van *schryfstreek*. De ouden noemden *stilus*, waarvan ons woord *stijl* afkomstig is, eene schryfstift, aan de eene uiteinde scherp, zoodat men er letters mede schryven kon op met was bedekt tafeltjes, en aan het andere voorzien van een plat schopje, waarmede men het geschreven kon uitwischen. Vandaar het *stylus ceteri* (het omkeeren van den stijl), dat bij de Ouden hetzelfde beteekende als het beschrijven van een opstel. De stijl is de wijze, waarop een onderwerp behandelt en zijne denkbeelden daarover mededeelt. Hij is alzo enkel afhankelijk van den aard van het onderwerp, maar ook van het karakter en de behandeling van den schrijver. Ieder mensche heeft alsoo zijn eigenaardigen stijl; dat was de bedoeling van *Buffon*, toen hij verzekerde: „De stijl is de mensch (le style c'est l'homme)“. Het eerste vereischte van een goeden stijl is duidelijkheid en helderheid; hij dient niet dus te onderscheiden door zuiverheid van taal, namelijk door uitsluiting van alle woorden, die op het gebied der taal nog van het burgerrecht verstoken zijn, — voorts door het in acht nemen van de wetten der spraakkunst, alsmede door juistheid, daarin bestaande, dat men voor ieder denkbeeld de meest gepaste woorden kiest en alle overtollige gezegten vermijdt. Men heeft voorts verschillende soorten van stijl, bijv. een wijsgeerigen, onderwijzenden, oratorischen, historischen, kassalarj- en briefstijl, — en in de poëzij een epischen, lyrischen en dramatischen stijl. — Op het gebied der kunst noemt men stijl het idee van schoonheid, dat men bij een volk bij eene bepaalde school aantreft, of ook wel de eigenaardige manier van den kunstenaar. — De *stijl* is ook een gedeelte van den *smaak* (zie aldaar). — Eindelijk geeft men aan

de tijdrekening ook wel den naam van *stijl*, zoodat men spreekt van den Juliaanschen of ouden, thans in Rusland nog gebruikelijken stijl, en van den Gregoriaanschen of nieuwen stijl, die thans 12 dagen van elkander verschillen.

Stijl (Simon), een verdienstelijk Nederlandch letterkundige en dichter, geboren te Harlingen den 25ten Februari 1731, studeerde te Franeker en te Leiden in de geneeskunde en vestigde zich daarna als arts in zijne geboorteplaats. Terwijl hij zijne practijk met nauwgezetheid waarnam, oefende hij zich in de geschiedenis, in de Fransche, Hoogduitsche en Italiaansche taal- en letterkunde en was gedurende dertien jaren medewerker aan een liefhebberijtooneel. Na de omwenteling van 1796 werd hij lid van de Nationale Vergadering en voorzitter der Commissie tot het ontwerpen eener staatsregeling, welke hij den 10den November 1796 aan de Vergadering aanbood. Hij behoorde tot de partij der Föderalisten of gematigde voorstanders eener bondgenootschappelijke regering, maar verloor de gunst der heethoofden, zoodat hij in September 1797 naar Harlingen terugkeerde, waar hij den 24sten Mei 1804 overleed. Een marmeren borstbeeld van dezen verdienstelijken burger is in 1860 aldaar op het raadhuis geplaatst. Van zijne geschriften noemen wij: „De vrijer na de kunst (kluichspel, 1754)”, — „Krispijn filosoof (bijspel, 1754)”, — „De Mityleners (treurspel, 1768)”, — en vooral: „De opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden (1774 en later)”. Van zijne verzen vermelden wij: „Lierzang aan Melpomene (1769)”, — „Op den roemruchtigen zeeslag tegen de Engelschen, den 5den van Oogstmaand 1781 (1781)”, — „Aan God, dichtstuk op den bededag in Februari 1782 (1782)”, — „Lofzang aan de maatschappij te Amsterdam ter bevordering der zeevaart (1785)”, — „Vredesang bij den aanvang der XIXe eeuw (1801)”, — „Op den algemeenen vrede (1803)”, — „Nagelaten gedichten, tooneelpositij (1835)”, — en „Mengelpositij (1837, 2 din)”. Ook beschreef hij het leven van den beroemden tooneelspeler *Jas Pant* en was medewerker aan den „Tegenwoordigen staat der provincie Friesland”.

Stikken (Het) of *oerstikking* heeft plaats, wanneer bij een mensch of dier het inademen van lucht zoolang wordt belet, dat de dood er op volgt. De inademing kan verhinderd worden door werkeloosheid der ademhalingspiers, door werktuigelijke oorzaken, namelijk door het hoofd onder water te dopen of de luchtspijp dicht te snoeren, of door het verblijf in eene middenstof, die de bloedverversching niet mogelijk maakt, bijv. in bedorven lucht en schadelijke gassen. In zoodanige gevallen ontstaan bepaalde verschijnselen, namelijk oorsuizing, gezichtsbeveling, benauwdheid, vruchteloos pogingen tot ademhaling, duizeling en verlies van het bewustzijn. Wél blijft het hart het aderlijk bloed voortstuwen naar de longen, maar het blijft er aderlijk en wordt na zijn terugkeer in het hart door het geheele lichaam gedreven, dat gemiddeld in 1½ tot 2 minuten geheel met aderlijk bloed gevuld is. Daarop neemt men verzwakking en vertraging in den bloedsomloop waar. De rechter hartkamer kan zich niet meer

in de longvaten ontlasten en er ontstaat een verminderde aanvoer van bloed naar de linker hartkamer, waarvan bloedledigheid in het geheele slagaderstelsel het gevolg is, eindigend met een volkomen stilstand van het hart bij overvulling van de rechter hartkamer, de longen en de aderen. Ook het verblijf in eene beperkte, afgesloten ruimte, waar de noodige zuurstof ontbreekt, terwijl de lucht er door koolzuur en dierlijke uitwasemingen verontreinigd wordt, alsmede in vergiftige gassoorten, zooals zwavelwaterstofgas, arsenikwaterstofgas enz., veroorzaakt onder dergelijke verschijnselen de gelijke den dood.

Stikstof (azotum, nitrogenium, met het atoomteeken *N*) is een enkelvoudig lichaam, in de dampkringslucht ten bedrage van 79 volumeprocenten aanwezig; het is met zuurstof en waterstof verbonden voorhanden in salpeterig zuur en salpetersuur, met waterstof in ammoniak, en met koolstof, waterstof en zuurstof in vele dierlijke en plantaardige stoffen, inzonderheid in eiwitstoffen. Om stikstof te verkrijgen, verwijdert men de zuurstof uit de lucht door middel van ijzer- of mangaanhydroxydule, eene alkalische oplossing van pyrogalluszuur of eene alkalische oplossing van koperchlorure, door phosphorus, door gloeiend of met zoutzuur bevochtigd kopervijzel enz., of men verwarmt eene oplossing van salpeterigzuur ammonium (NH_4NO_3), welke daarbij in stikstof en water (H_2O) wordt ontleed, of men leidt chloor door eene overmaat van ammoniak, waarbij salmiak (NH_4Cl) en stikstof gevormd worden. Ook kan men zuur chroomzuur ammonium (of een mengsel van zuur chroomzuur kalium met salmiak) verwarmen, hetwelk daarbij ontleed wordt in water, chromoxyde en stikstof. Stikstof is een kleur-, reuk- en smakeloos gas met een soortelijk gewicht van 0,971. In 100 volumina water van 0° C. lossen 2,085, — in 100 volumina water van 15° C. 1,478 volumina stikstof op, — in alcohol iets meer. Drukt men haar bij — 28° C. samen tot eene spanning van 200 atmosfeeren en laat men haar dan plotselijk uitstromen, dan wordt zij vloeibaar. Stikstof is een zeer indifferent element; zij onderhoudt de verbranding en dus ook de ademhaling niet en verbindt zich rechtstreeks met slechts zeer weinig elementen. Langs middellijken weg evenwel vormt zij eene reeks van verbindingen, die zich meestal door eigenaardige eigenschappen onderscheiden; sommige stikstofverbindingen zijn zeer bestendig, andere zeer onbestendig, — ja, gedeeltelijk zijn zij geneigd tot ontploffing, zooals chloorstikstof, vele nitroverbindingen enz. De stikstof werd door *Rutherford* in 1772 ontdekt, door *Priestley* en *Scheele* onderzocht en is door *Lavoisier* nader bekend geworden. Zij vormt met zuurstof vijf verbindingen: stikstofoxydule (N_2O), stikstofoxyde (NO), stikstoftrioxyde (N_2O_3), stikstofperoxyde (NO_2) en stikstofpentoxyde (N_2O_5). *Stikstofoxydule* ontstaat, bij eene voorzichtige verwarming van salpetersuurammonium NH_4NO_3 , onder den invloed van zink of ijzer op zeer verdund, koud salpetersuur, zwavellever of zwaveligzuur op stikstofoxyde enz. Zij is een kleurloos gas met een flauw zoeten smaak en een soortelijk gewicht van 1,52. In 100 volumina water lossen bij 0° C. 180,5 — bij 15° C. 77,8 volumina op. Bij 0° C. wordt zij

onder eene drukking van 30 atmosfeeren tot eene vloeistof verdicht, die bij -88° C. kookt, bij -115° C. vast wordt en, met zwavelkoolstof vermengd, bij het verdampen in eene luchtledige ruimte eene temperatuur van -140° C. veroorzaakt. Dit gas kan ingeademd worden, onderhoudt de verbranding en de ademhaling, en gloeiende koolstof ontbrandt daarin nagenoeg op dezelfde wijze als in suurstof. Bij een langdurig inademen veroorzaakt het coarsuizing, bedwelming, bewusteloosheid en eindelijk den dood. Staakt men echter de inademing bij den aanvang der bewusteloosheid, dan verdwijnen al die verschijnselen zonder eenig nadeel te veroorzaken. Derhalve bezigt men dit gas als bedwelmingmiddel bij kleine operaties; inzonderheid bij het trekken van tanden. Een mengsel van 4 volumina stikstofoxyde met 1 volumen suurstof doet bij het inademen bedwelming en opgeruimdheid (vroolijkmakend gas) ontstaan gedurende $1\frac{1}{2}$ tot 2 minuten. — *Stikstofoxyde* ontstaat bij de werking van onderscheidene metalen (koper, zilver, kwikzilver enz.), op salpetersuur, bij het verwarmen van ijzerchlorure met salpetersuur kalium en soutsuur. Het is kleurloos, ongeschikt voor de ademhaling, wordt bij 11° C. onder eene drukking van 104 atmosfeeren tot eene vloeistof verdicht, heeft een soortelijk gewicht van 1,059, verbindt zich rechtstreeks met de suurstof der lucht onder vorming van roodbruine dampen van stikstofperoxyde, lost bij eene gemiddelde temperatuur op in 20 volumina water, verdraagt een hoogen warmtegraad en onderhoudt de verbranding van gloeiend ijzer en phosphorus, terwijl eene kaars daarin uitgedoofd wordt. Een mengsel van zwavelkoolstofdamp en stikstofoxyde verbrandt met eene blauwe vlam, welke vele scheikundig werksame stralen bevat, die bij het photographeeren uitstekend dienst kunnen doen (lamp van Sell). Zink, ijzer, zwavellever enz. reduceeren stikstofoxyde tot oxyde, — kalium en gloeiend koper reduceeren het geheel en al. Met suurstof vermengd, geeft het stikstofperoxyde. Het wordt door eene oplossing van ijzervitriool opgeslorpt, waarbij dese nagenoeg zwart wordt gekleurd, en ook salpetersuur neemt het op en vormt daarmede eene blauwe, groene of bruine vloeistof. — Omtrent *stikstoftrioxyde* raadplege men *salpetersuur*. — *Stikstofperoxyde* ontstaat, wanneer stikstofoxyde in aanraking komt met suurstof, bij het verhitten van salpetersure zouten, zooals loodnitraat, en, met stikstoftrioxyde vermengd, bij de werking van salpetersuur op zetmeel, suiker enz. Het vormt bij -20° C. kleurlooze kristallen, welke bij -10° C. smelten tot eene lichtgele vloeistof, die bij eene hoogere tem-

peratuur meer dan geel wordt, bij 15° C. oranje-rood, bij 22° C. kookt en een bruinwex verstikkenden damp vormt, die bij verwarmen allengs donkerder wordt. Voegt men bij vloeibare stikstofperoxyde ijskoud water, dan smelt het peroxyde in salpetersuur en salpetersuur, — heeft dat water eene gemiddelde temperatuur, in salpetersuur en stikstofoxyde doch bij aanwezigheid van voldoende suurstof en water gaat het geheel over in salpetersuur. Door de zure reactie van het gas in vloeibare toestand noemde men het vroeger *ondersalpetersuur*. Omtrent *stikstofperoxyde* raadplege men *salpetersuur*.

Stilet is de naam van een dolk met een korte, dunne kling.

Stilfser Joch (Monte Stelvio, Wanner Joch) is de naam van een bergrug der Euraische Alpen in Tyrol, ten noordwesten van den Ortler, op de Italiaansche grenzen, en den hoogsten kunstweg in Europa. Deze weg van het vlek Stilfs (Stelvio) in Tyrol met 4 windingen tot aan de pashoogte (2815 Nelf.) en voorts benedenwaarts met 38 windingen in het Brauliodal en van hier verder lang onderscheidene gaanderijen naar het dal van Worms (Bormio) in de Italiaansche provincie Sondrio. Deze weg is onder Keiser Frans. door den hoofd-ingenieur *Carlo Dusep* (1820—1825) aangelegd, werd voorts (1825—1834) van Bormio naar Lecco aan het Meer van Como voortgezet en dient alomteer te verbinden van Innsbruck met Milaan.

Stilicho (Flavius), een Romeinsch veldheer en staatsmaa en de zoon van een Wandal, die in het Romeinsche leger diende, wist onder Keiser *Theodosius* door moed, beleid en trouw tot de hoogste eeramten te verheffen en werd door genoemden Keiser tot gunst van zijne nicht en pleegdochter *Sovana* en te voogd over zijn zoon *Honorius* gekozen, die 385 als elfjarige knaap de teugels van het Romeinsche rijk aanvaardde. *Stilicho* deed zijn mededinger *Rufinus* ombrengen, noodzaakte in 396 *Alarik* den koning der Gothen, Griekenland te overruimen, dempte in 398 den opstand van *Galla* in Afrika, bracht *Alarik* bij zijn inval in Italië bij Pollentia en Verona twee beslissende nederlagen toe, zoodat hij Italië moest verlaten, en vernietigde het groote leger der Duitschers onder *Radagys*, nadat hij het bij Faesulae had omsingeld. Daarentegen was hij niet in staat, Gallië te beschermen tegen de Wandalen en Alanen, die in 406 het land overstromden, en Brittannië, waar *Constantinus* als tegenkeizer was uitgeroepen, weder aan zij gezag te onderwerpen. Hij werd in 408 door *Olympius* van alle gezag onttren en te Ravenna vermoord.

L I J S T

DER

PLATEN, KAARTEN EN TEKSTFIGUREN,

BEHOORENDE BIJ HET DERTIENDE DEEL.

A. — Platen.

	Bladz.
Rome (het oude)	37
Roofdieren (kleinere)	82
Roofvogels I	82
Roofvogels II	82
Rundveerassen	137
Salamanders	202
Schapenrassen	289
Schedel van den Mensch	298
Scheikundig laboratorium	314
Scheepstypen I	353
Scheepstypen II	353
Schliemann's opdelvingen	360
Snelpersen	591
Spechten	663
Spectraal-analyse	664
Spieren van den Mensch	673
Spinnen en duizendpooten	675
Spoorwegen I	687
Spoorwegen II	687
Stekelhuidigen	737
Steltloopers I	739
Steltloopers II	739

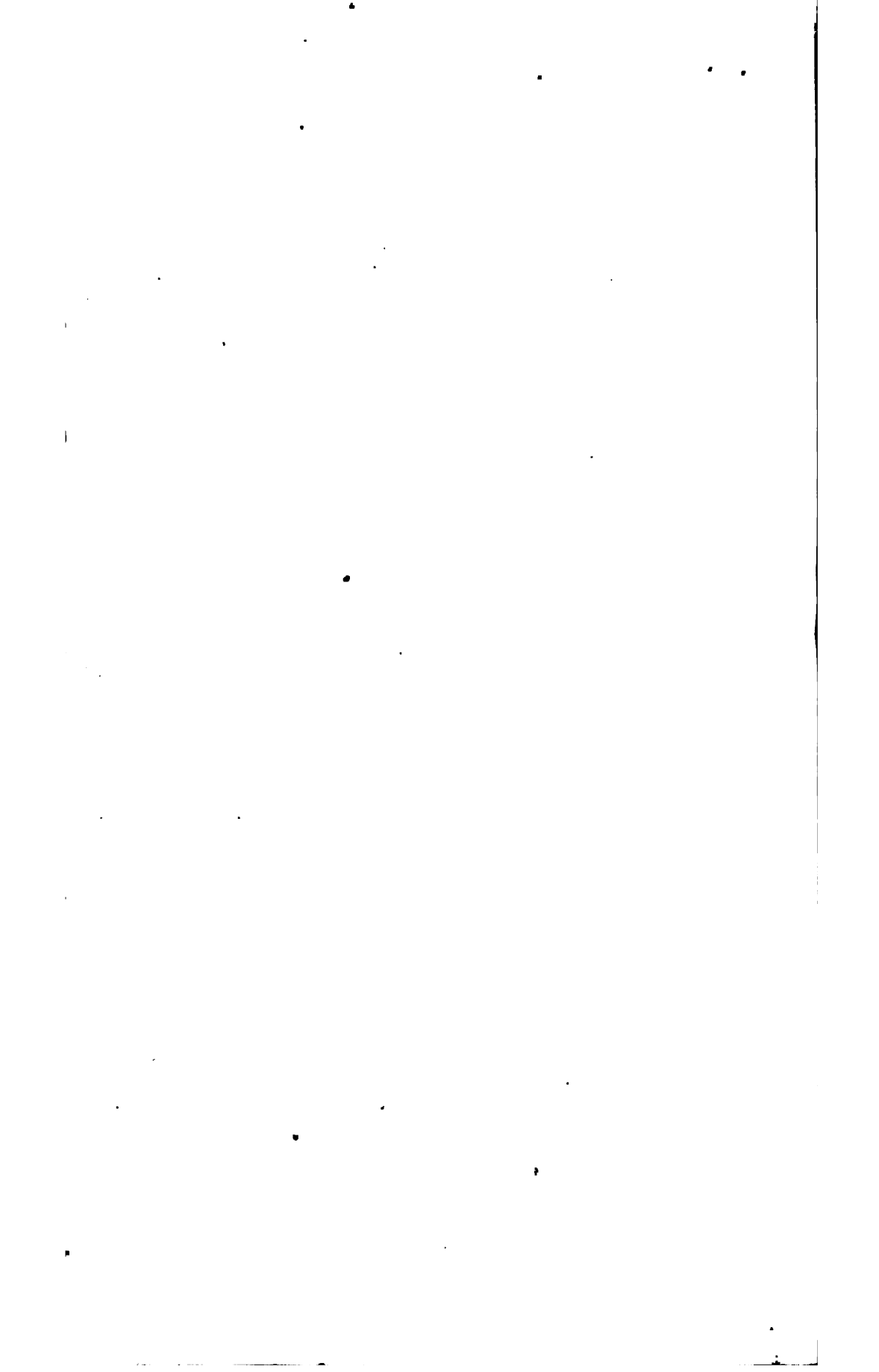
B. — Kaarten.

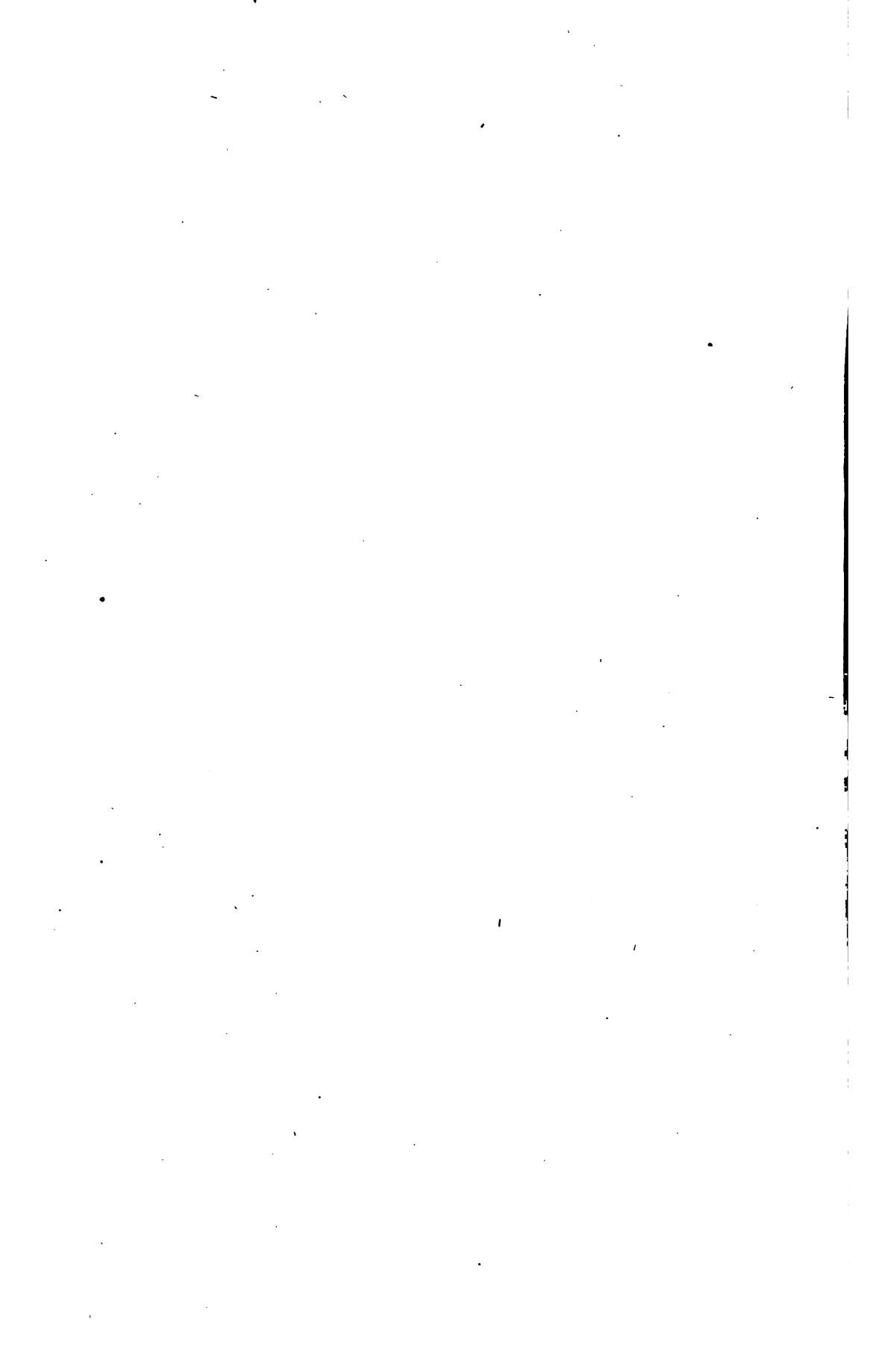
Europeesch Rusland	140
Saksen en de Thüringsche Staten	185
Schotland (Groot-Britanje en Ierland)	383
Spanje en Portugal	634

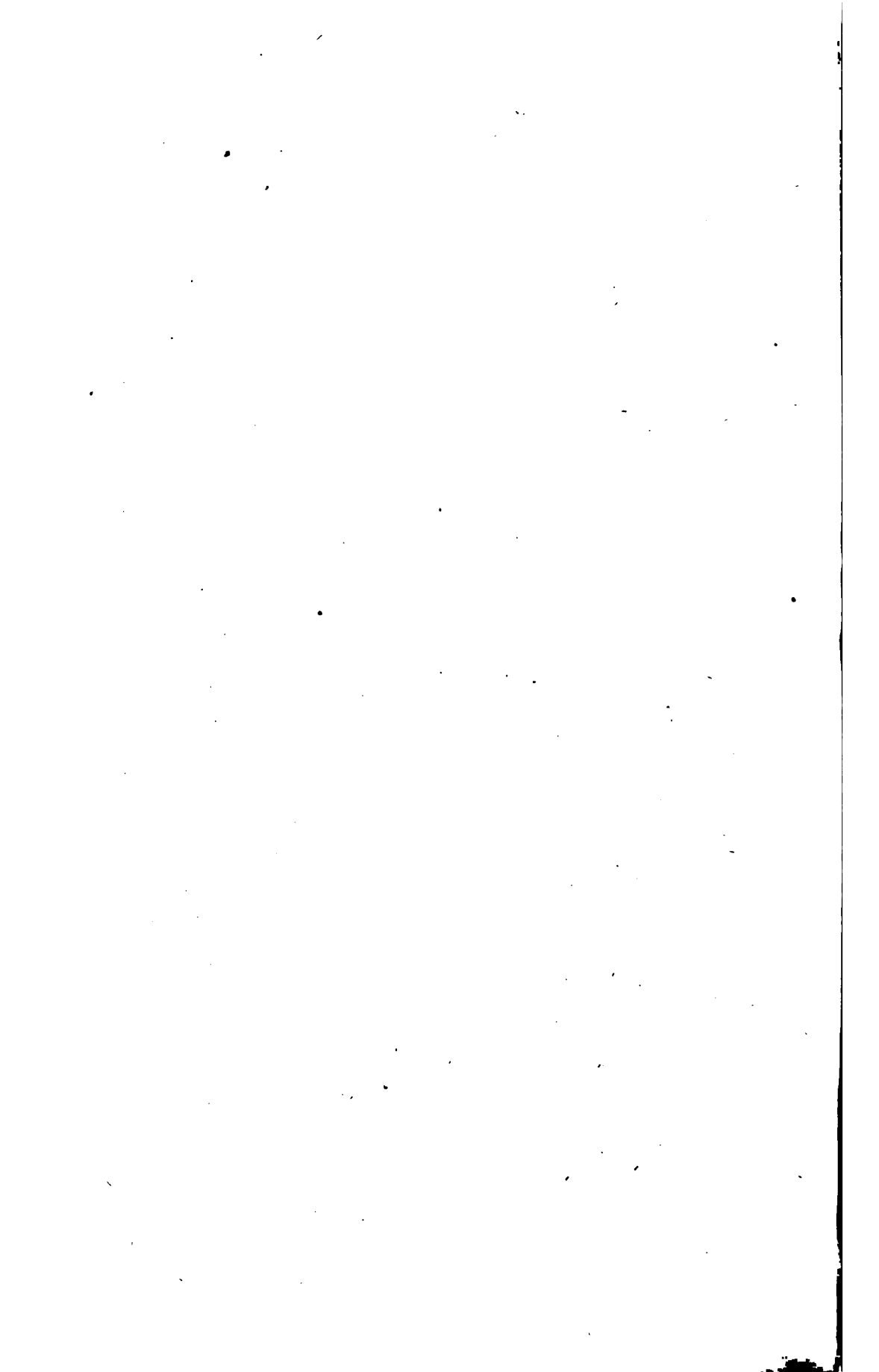
C. — Tekstfiguren.

De roerdomp	21
De sidderrog	23
De gewone rogge	25
Het hedendaagsche Rome	40
De schedel van een leeuw	81
De theeroos	84
De bourbonroos	85
Rosa gallica	86
De rosmarijn	96
Roulette	113
Het rozenhout	121
De gewone ruit	134
Carthamus tinctorius	167
Saffraan	167
De sagoboorn	169
De valsche sago	169
Saint-Louis	180
Orchis morio	204
Salvia officinalis	206
Santalum album	231
San Francisco	234
Saponaria officinalis	250
Alausa pilchardis	254
Sassafras officinalis	266

	Bladz.
Smilax mauritanica	267
Schaakspel	286
Het schaap	288
Schedel 1—4	299
De gevlekte scheerling	302
Emys picta	341
Chelonia caucana	342
Aspergillus glaucus	343
Trichothecium roseum	343
Graphium macrocarpium	349
Mystrophorium macropus	349
Torula plantaginis	349
Torula carbonaria	349
Acmosporium botryoideum	349
De schol	373
De schorpioen	381
Scorzonera hispanica	382
De schroef 1—3	397
Het schubdiër	399
Het kasteel te Schwerin	421
Polygala senega	454
Sepia officinalis	458
Sesamum orientale	473
De Giralda te Sevilla	478
De sextant 1—2	480
Bangkok	494
Allium aecalonicum	544
Prunus spinosa	563
De sneeuwbal	588
Sorghum saccharatum	624
Sorghum vulgare	624
Sorrento	625
De specht	663
Spinazie	675
Spiraea Reevesiana	679
De spitsmuus	682
De springkomkommer	692
Spurrie	694
Stapelia orbicularis	715
De steenbok	726
Saxifraga hirsuta	726
Sigillaria oculata	727
Sigillaria Voltzii	727
Sigillaria elegans	727
Sigillariaastam en wortel	727
Een stuk stigmara	727
Lepidodendron Sternbergii	728
Calamites Mougeatii	728
Asterophyllum	728
Sphenophyllum	729
Verschuiving der lagen	729
Het stekelvarken	737
Ster-Anijs	745
Stereometrie 1—7	746—747
Stereoscoop	747
Acipenser ruthenus	754

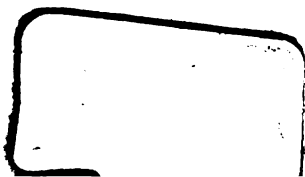

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine of five cents a day is incurred
by retaining it beyond the specified
time.

Please return promptly.

3 2044 105 239 313